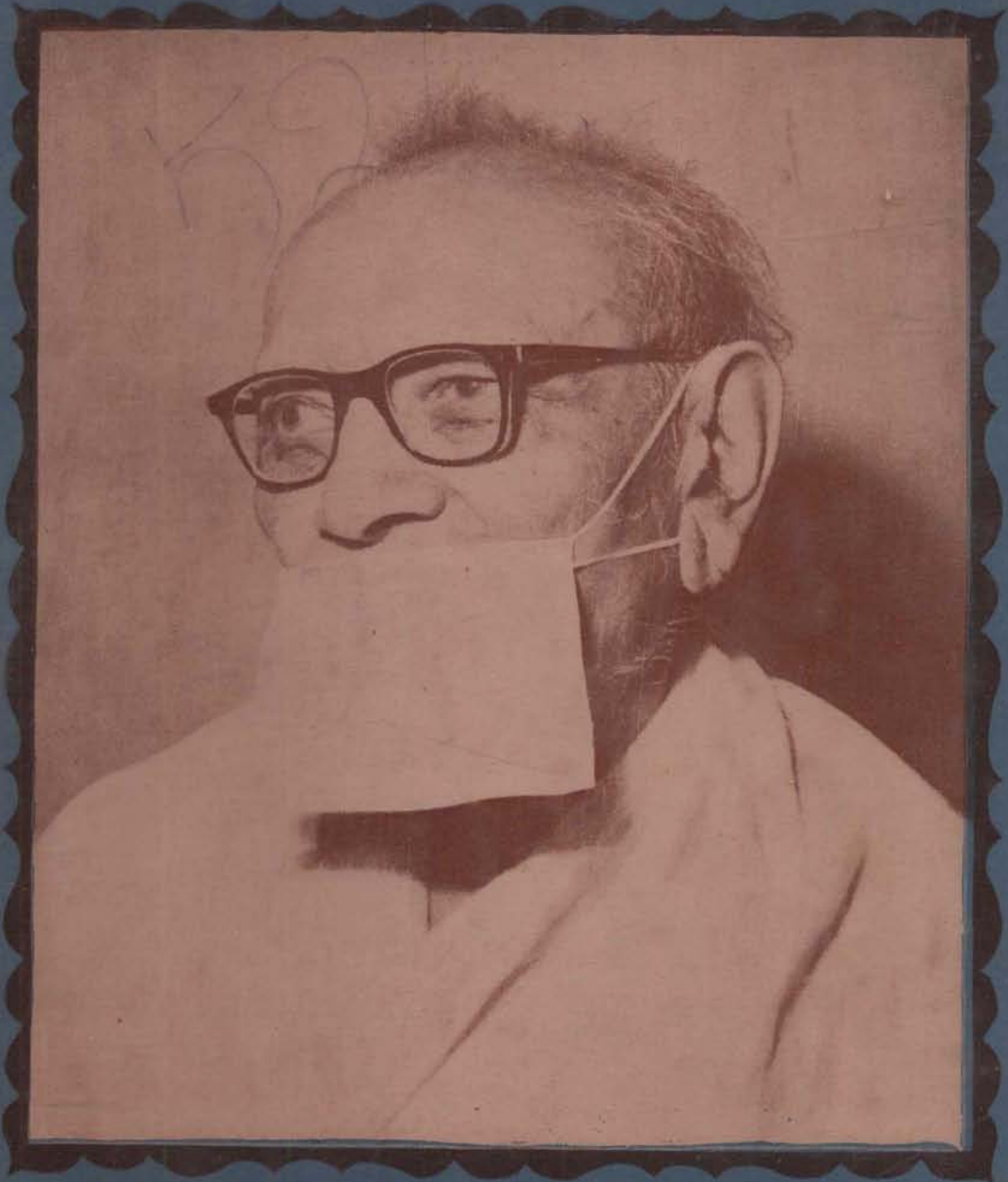

પૂ.ગુરુદેવ કવિવર્ય પં. જાજબચ્છજી મહારાજ
જાગૈશાલાલિદ ર-શૃતિગ્રંથ

સંવત: ૧૯૩૩ : માગસર શુદ્ધ ૧ : ૨૦૩૩

પૂ.ગુરુદેવ કવિવર્ય પં. જાજબચ્છજી મહારાજ

સંપાદક: મુનિ ધુનીલાલજી 'ચિત્તમુનિ'

પૂજ્ય ગુરુદેવ કવિવર્ય પં. નાનવ્યદ્રજી મહારાજ જન્મશતાબ્દિ સ્મૃતિગ્રંથ

પૂ. ગુરુદેવ કવિવર્ય પં. નાનવ્યદ્રજી મહારાજ જન્મશતાબ્દિ સ્મૃતિગ્રંથ

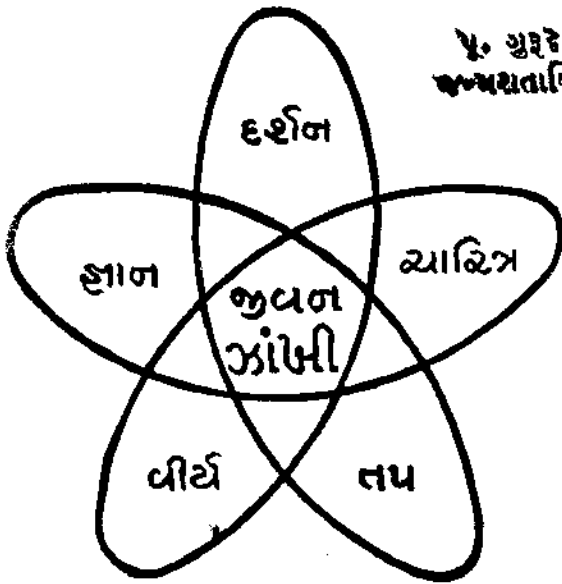
સંવત : ૧૯૩૩ : માગસર શુદ્ધ ૧ : ૨૦૩૩

શ. શ. શ્રી ડો. સાગરમલ જૈન
શ્રી દમયંતીબાઈ મહાસતીજી

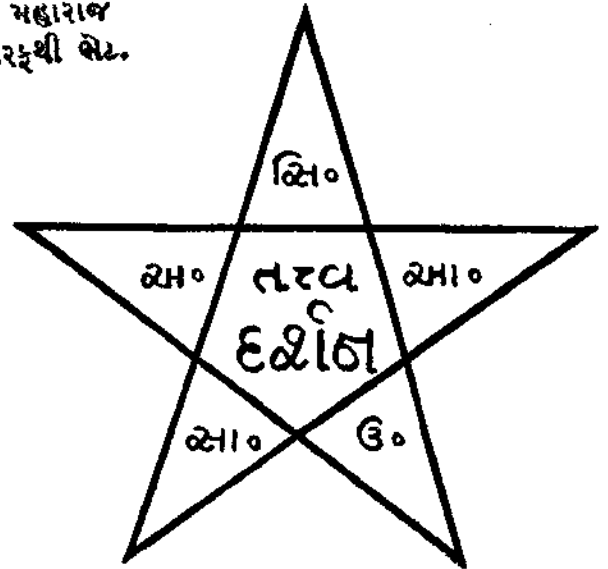
તથા

પૂ. ગુરુદેવ શ્રી નાનવ્યદ્રજી મહારાજ
જન્મશતાબ્દિ દ્રુષ્ટ મુંબઈ તરફથી ભેટ.

૩/૧૨

અને

સંપાદક : મુનિ વ્યુનીલાલજી 'ચિત્તમુનિ'

પ્રકાશક :

શેઠશ્રી ગંભીરભાઈ ઉમેદવાદ શાહ
પ્રમુખ : શ્રી વર્ધમાન સ્થા. જૈન આવક સંઘ,
૩૭૭/૭૮, તેલંગ કોસ રોડ,
માટુંગા- (સિ.-રે.) મુંબઈ-૧૬

પૂજ્ય ગુરુદેવ કવિવર્ય પં. મહારાજશ્રી નાનચંદ્રજી જન્મશતાબ્દ
સ્મૃતિગ્રંથ

: વરિષ્ઠ સંપાદક મંડળ :

મુનિશ્રી ચુનીલાલજીસ્વામી (ચિત્ત મુનિ)
મુનિશ્રી સંતબાલજી
મુનિશ્રી દેવેન્દ્ર મુનિ 'શાસ્ત્રી'
મુનિશ્રી નેમિચંદ્રજી
મહાસતી શ્રી દમયન્તીબાઈ આર્યાજી

x

: વિમર્શકારી સંપાદક મંડળ :

શ્રી. ચીમનલાલ ચક્રભાઈ
પં. પ્રવર શ્રી દલસુખભાઈ માલવણીઆ
ડો. રમણલાલ સી. શાહ
ડો. અમૃતલાલ સવચંદ ગોપાણી
શ્રી. કાન્તિલાલ કેરા
પં. શોભાચન્દ્ર ભારિલલ

પ્રત : ૨૦૦૦
પ્રથમ આવૃત્તિ :
કિંમત રૂા. ૨૦

શુભ આશીર્વાદ

-લીંબડી સંપ્રદાયના વર્તમાન ગાદીપતિ આચાર્ય મહારાજશ્રી રૂપચંદ્રજી મહારાજ સાહેબના શુભ આશીર્વાદ મળેલ છે.

આશીર્વાદ

-પૂજ્ય ગુરુદેવની અનન્યલાવે સેવા-ઉપાસના કરનાર ભદ્રસ્વભાવી વિદુષી મહાસતી શ્રી હેમકુંવરબાઈ આર્યાજીના આશીર્વાદ મળેલ છે.

સક્રિય સહાય

-સ્વ. તેજસ્વિની મહાસતી શ્રી પ્રભાકુંવરબાઈ આર્યાજીના સુશિષ્યા શાન્તસ્વભાવી મહાસતી શ્રી ચંદનબાઈ આર્યાજી આદિ સતી મંડળની સક્રિય સહાયતા મળી છે.

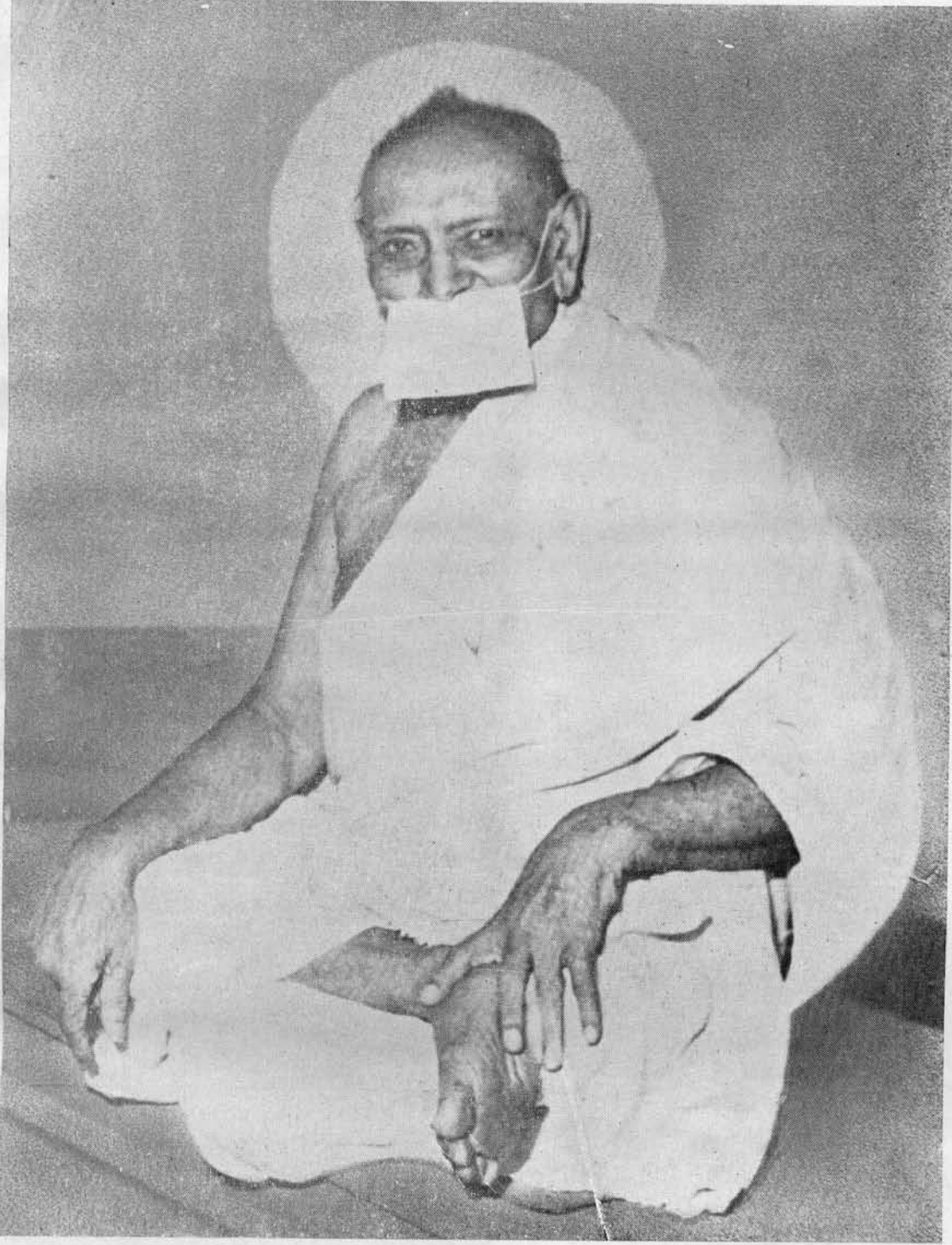
પાયાની પ્રેરણા

-મુંબઈ જેવી મોહમયી નગરીમાં રહ્યા રહ્યાજેમણે સ્મૃતિ-ગ્રંથ માટે પાયાનું મંડાણ કર્યું, એવા વિદુષી મહાસતી શ્રી દમયન્તીબાઈ આર્યાજીનો સતત પ્રેરણાસ્રોત વહી રહ્યો છે.

x

મુદ્રક :
અતુલ નંદલાલ દોશી
દોશી એન્ડ કું.
જન્મભૂમિ ચેમ્બર્સ
૨૯, વાલચંદ હીરાચંદ માર્ગ
મુંબઈ-૪૦૦-૦૩૮
ટે. ન. ૨૬૫૬૫૩

सद्गत गुरुदेव पं. कविवर्य मुनिश्री नानचंद्र मडाराज

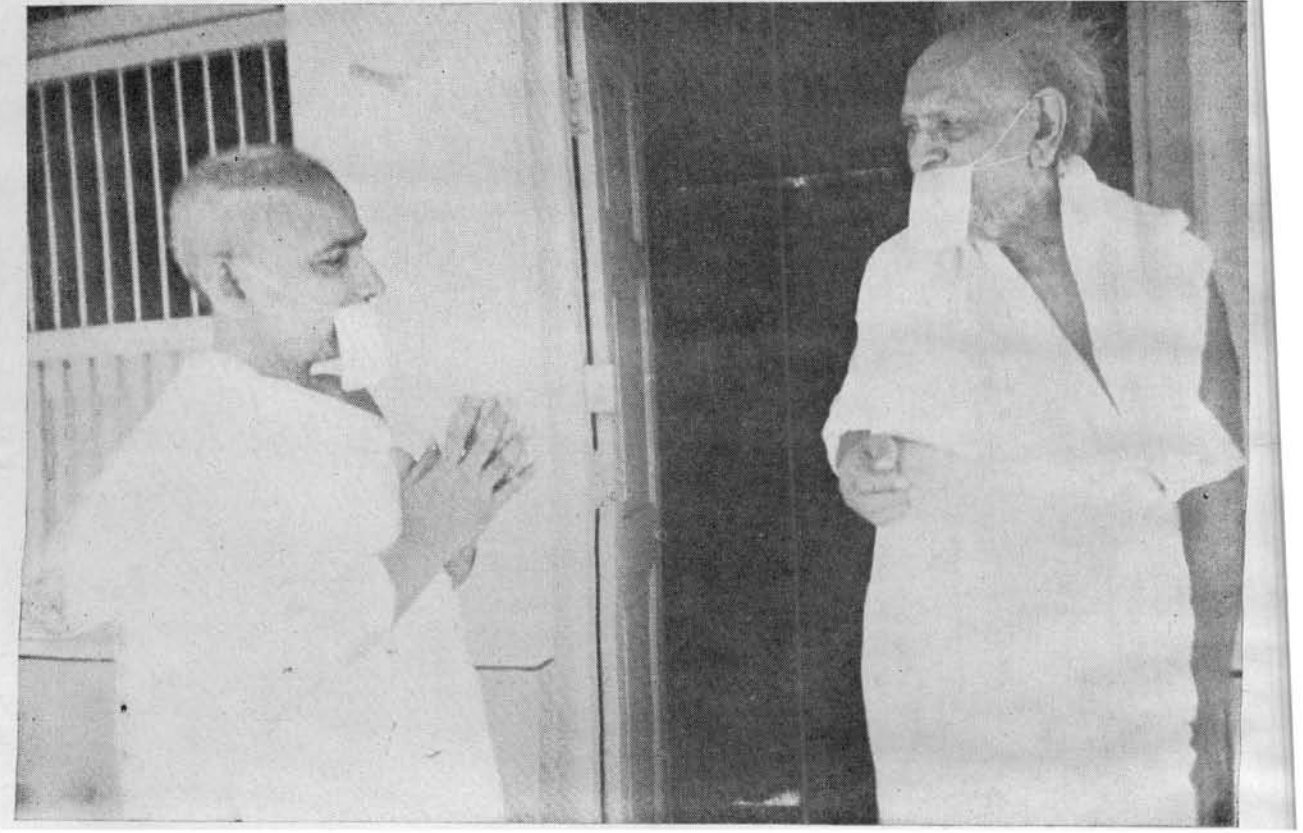
जन्म :
भागशर शुद्ध १
सं. १९३३
[सायला]

दीक्षा :
इंगणु शुद्ध ३
सं. १९५७
[अंनर-कच्छ]

निर्वाणु :
भागशर वही ६
सं. २०२१
[सायला]

—: प्रशस्ति :—

प्र. युनीवालल स्वामी (चित्तमुनि) गुरुदेवना सुपात्र शिष्य सदगुरुदेवनी प्रशस्ति करी रह्या छे.

એવા સદ્ગુરુ નાનચંદ્ર સહુને પ્રેરે સદા સન્મતિ

(પ્રશસ્તિ)

હુયે ઘૈર્ય ધરી મહામુનિપાણું, ધારી રહ્યા ધીરમતિ, કેવળ અર્પણતા વિષે હુકી રહ્યા, પરમાર્થની મૂરતિ,
આશાથી રખડેલ પામર જીવોને પોષનારા પતિ, એવા સદ્ગુરુ નાનચંદ્ર સહુને, પ્રેરે સદા સન્મતિ ૧

હુયે હાર સમાન પ્રેમ ઉદ્ધિ ઉછળી રહ્યો છે અતિ, લામંડલ વિશાળ તેજ ઝરતું શ્રદ્ધાસ્પદી આદૃતિ;
સાગર તુલ્ય અને વિશુદ્ધ દિલમાં કંટક જરાયે નથી, એવા સદ્ગુરુ જ્ઞાનચંદ્ર સહુને પ્રેરે સદા સન્મતિ ૨

શાન્તિ શાન્તિ અપાર ઠંડકભરી કીર્તિ ગદ્યે પ્રસરતી, હુસતું મુખ અને સદા પ્રસન્નતા ચારિત્રની પૂરતી;
નિર્માળ આત્મ ઉલ્લાસને પ્રગટવા નિષ્કામ નિર્ભયમતિ, એવા સદ્ગુરુ જ્ઞાનચંદ્ર સહુને પ્રેરે સદા સન્મતિ ૩

આનંદે અવધૂત યોગ ધરિયો, આત્માવલંબન થકી, શેમેશેમ વિપુલ જ્ઞાન દરિયો પરમેશ્વરી પુતળી;
દર્શન પૂર્ણ થતાં સમસ્ત જગની આખી છખી ઝાકતી, એવા સદ્ગુરુ જ્ઞાનચંદ્ર સહુને પ્રેરે સદા સન્મતિ ૪

આ સંસાર અપાર રોગ ભરિયો, દેખી કરુણા ધરી, નીરોગી વીતરાગ દેવ ચરણે આરોગ્ય ખુદી ગ્રહી;
સર્વે જીવતણા હુઃખદ રોગ હરવા વેગે કરો છે ગતિ, એવા સદ્ગુરુ નાનચંદ્ર સહુને પ્રેરે સદા સન્મતિ ૫

(પ્રાર્થના)

રોગી નાહ બતાવવા કર ધરી, સન્મુખ ઊભો રહી, 'વિનતિ ઉર ધારજો હુકીમજી!' એવું કહે કરગરી;
હું છું 'શિષ્ય' સદાય આપ ચરણે મુક્તિ ચહું રોગથી, સત્વર હાથ ગ્રહી જરા દિલ દઈ પાવન કરો હુકીમજી!....૬

આદિ અંત રહિત આ અવનિમાં, જે પ્રેમ છે શાશ્વતો, રાગ - દ્વેષ તણી તમામ રચનાથી, ભિન્ન આ જ્ઞાસતો;
તેને સાધ્ય કરી શકું જીવનમાં, કષ્ટો સહી સર્વદા, 'ચિત્ત' સ્વસ્થ અને ગુરુચરણમાં છેલ્લી કરું પ્રાર્થના ૭

જ્ઞાને હીન અખૂઝ અંધ મુજને જ્ઞાનાંજને આંજીને; દષ્ટિદાન કરી, કૃપા બહુ કરી, પોતાપણું પેખીને;
ખ્યાલો વીરતણો સુધારસ ભરી, પાયો દયા લાવીને, ઉપકારી ગુરુદેવ! વંદન કરું, ત્રિકાળ સંભારીને ૮

ગંગા કહું યમુના કહું કે પતિતપાવન નહ કહું?
સ્રીલિંગ કે પુલિંગનો વળી ભેદ પણ શાને કરું?
પ્રત્યક્ષ પ્રેમજી જ્યોત્સ્વં ઉપનામ શા માટે ધરું?
ગુરુદેવના ગુરુભાવથી જીવન ભરું જીવન ભરું.

[દીક્ષાના ઉમેદવાર તરીકે જ્યારે પોતાને (ચિત મુનિને) પૂ. ગુરુદેવનો ભેટા થયો અને પછી લગભગ હોઠેક વર્ષ સુધી સાથે વિહારમાં ર્ધ્યા તે દરમિયાન પૂજ્ય ગુરુદેવ પ્રત્યે જે અપ્રતિભ ભાવ અને ભક્તિ સ્ફુગાયમાન થયા તે પ્રસંગનો તાદેશ ચિતાર. દીક્ષા લેવા પહેલાં સંવત ૧૯૮૪ ના માગસર મહિનામાં, પંડિતરત્ન મહા. શ્રી સુનીલાલજીસ્વામી (ચિત મુનિ)એ સભા સમક્ષ આ ચિતાર કાવ્યરૂપે રજૂ કર્યો હતો. —પ્રાપ્ત હકીકતમાંથી]

સંત મહિમા

- સંત સહુવાસથી હૃદય ઉજવલ બને, હૃદય ઉજવલ વિના જ્ઞાન નાવે;
જેમ જન્મોદ્ધને રૂપનું ભાન ના, જ્ઞાન વિના નહિ મુક્તિ આવે.
- ×
- સંત ભવસાગરે દ્વીપદાંડી સમા, જીવનનૌકાતણા ધ્રુવ તારા
સંત ચેનનભર્યા તીર્થક્ષેત્રો મહા, પૂલ તે પાર ઉતારનારા.
- ×
- સંત સહુકાર નમ્ર નીચા વર્ણી, મધુર અમૃતરૂપો આપનારા;
સંત સાનંદ નિજ સ્વરૂપમાં ઊડતાં, દિવ્ય જ્યોતિ તણા તે ગભારા.
- ×
- પંથ જુદા ભલે ક્યેય તો એક છે, કલેશમાંથી છૂટી શાંતિ વરવી;
વિવિધ બહુ તીરથી નીર નદીનું મળે, તો પછી ખોટી તકરાર કરવી.
- ×
- ધર્મ આધાર છે સર્વ પ્રાણીતણો, લટકતું વિશ્વ આ ધર્મ દોરે;
ધર્મ ત્યાં વિજય છે ત્યાં જ ધરણીધરે, પ્રેય ને શ્રીયમાં ધર્મ દોરે.
- ×
- ધર્મ છે જીવનો એક સાચો સખા, અંતમાં સંગ તે આવનારો;
ધર્મ કલાંતિ હરે હૃદય શાંતિ ભરે, મોક્ષને પંથ તે લઈ જનારો.
- ×
- વસ્તુને સ્વરૂપમાં જે ધરી રાખતો, ધર્મ તેને કહે તત્ત્વદર્શી;
આત્મનો ધર્મ તે પરમ આનંદ છે, બાણુતા-માણુતા તે મહુર્ષિ.
- ×
- હૃદય સંતુષ્ટ ને નિત્ય આનંદ છે, તે જ આનંદ સર્વત્ર ભાળે;
લોભ તૃષ્ણાભર્યા નાચતા ચિત્તને, કયાંય આનંદ નહિ કોઈ કાળે.
- ×
- માત્ર સતોષ સુખ શાંતિનું સહન છે, એથી સ્થિતિ ગતિ થાય ઊંચી;
ધર્મનિવાસ મંદિરનું દ્વાર તે, આત્મ ઉઘાડની એ જ કૃંચી.
- ×
- અન્ય વાજિંત્રના છિદ્ર નહિ ખોલવા, નિજ વાજિંત્રમાં મસ્ત રેવું;
પ્રેમ મસ્તીભર્યા અલખ લલકારતાં, વિશ્વ ચૈતન્યને વહેણુ વહેણુ.
- ×
- નોતરેલા અતિથિ સમા કર્મ છે, તો પછી કાં ન સત્કાર કરવો ?
વિધિએ પાકવ્યા કર્મ સુઆદરી, ફલ વિષે નિત્ય સમભાવ ધરવો.
- ×
- કર્મના દંડથી લકિત ગંગાજળે, જીવન અંતરપટો સાફ કરવા;
દેહથી વિહિત સત્કર્મ કરતા જવા, હૃદય પ્રેમે પ્રભુ નામ સ્મરવા.

: સમર્પણ :

માનવતાપ્રેમી   માનવતાલક્ષી

માનવતાસેવી

માનવતાશ્રવી   માનવતાવાદી

જે કોઈ વ્યક્તિ હોય

તેવા

મહાનુભાવોને

સપ્રેમ

સમર્પણ

* * *

બે બોલ

પૂજ્ય ગુરુદેવશ્રી નાનચંદ્રજી મહારાજની જન્મશતાબ્દિ, સંવત ૨૦૩૩, માર્ગશીર્ષ સુદી ૧ ના શુભ દિને છે. આ મંગળ પ્રસંગે પૂજ્ય ગુરુદેવને શ્રદ્ધાંજલિ અર્પવા તથા તેમની સ્મૃતિને ચિરંજીવ બનાવવા તેમના વિશાળ અનુયાયી વર્ગે નિર્ણય કર્યો. કવિશ્રીની પ્રેરણાથી સેંકડો વ્યક્તિઓના જીવન ધન્ય બન્યા છે. હજારો ભાઈઓ અને બહેનો તેમની પાસેથી ધર્મમય માર્ગની પ્રેરણા પામ્યા છે. એવા પરમ ઉપકારી સંતના વચનામૃતો અને પ્રવચનો તથા તેમનું જીવન જનતા સમક્ષ રજૂ કરવા આ પ્રસંગે એક સ્મૃતિગ્રંથ પ્રગટ કરવાનું આયોજન કર્યું. તે ઉપરાંત, એક જન્મશતાબ્દિ ટ્રસ્ટની રચના કરી છે, જેમાં સારી રકમ પ્રાપ્ત કરી માનવહયા અને લોકકલ્યાણના કાર્યો માટે પ્રબંધ કર્યો છે.

પૂજ્ય ગુરુદેવે માનવતામાં ધર્મ માન્યો હતો અને જીવનભર તેમણે એ ઉપદેશ આપ્યો હતો. તેમના ઉપદેશથી અનેક પરોપકારના કાર્યો થયા હતા. તે ધારા વહેતી રાખવી એ જ તેમને શ્રેષ્ઠ શ્રદ્ધાંજલિ છે.

મારે આ પ્રસંગે વિશેષ કહેવાનું નથી. જેમણે આ મંગળ કાર્યમાં એક અથવા બીજી રીતે મદદ કરી છે તે સૌનું ઋણ સ્વીકાર કરવાનું રહે છે.

મુનિશ્રી ચુનીલાલજી તથા મુનિશ્રી સંતબાલજી તથા મહાસતી દમયંતીબાઈની તેમજ સન્નિષ્ઠ કાર્યકર શ્રી શાંતિલાલ અંબાણી તથા શ્રી રસિકલાલ શાહની આ કાર્ય માટે મુખ્ય પ્રેરણા રહી છે. મુનિશ્રી સંતબાલજીએ ગુરુદેવના જીવનની ઝાંખી તેમની લાક્ષણિક શૈલિએ લખી આપી છે, તે સાથે ગુરુદેવના પ્રવચનોનું સંકલન કરી આપ્યું છે. મુનિશ્રી ચુનીલાલજીએ ગુરુદેવની ચિંતનીય વિચારધારાનો પરિચય કરાવ્યો છે. સ્મૃતિગ્રંથમાં ખાસ ઉલ્લેખનીય વિભાગ ‘આગમસાર’ છે. પંડિત મુનિશ્રી દેવેન્દ્ર મુનિજી શાસ્ત્રીએ મારી વિનિતિથી, તેમની નાદુરસ્ત તબિયત છતાં ટૂંક સમયમાં ‘આગમસાર’ તૈયાર કરી આપ્યો તે માટે તેમને જેટલો ઉપકાર માનું તેટલો ઓછો છે. બધા આગમોનો સાર આ રીતે હું જાણું છું ત્યાં સુધી પહેલી વાર પ્રગટ થાય છે. સામાન્ય જનને બહુ ઉપયોગી થઈ પડે તેવો આ અપૂર્વ પ્રયોગ છે અને આ વિભાગ સ્વતંત્ર પુસ્તક તરીકે પણ પ્રગટ કરવા જેવો છે. પંડિત દેવેન્દ્ર મુનિજીએ હિન્દીમાં લખ્યું હતું તેનો ગુજરાતી અનુવાદ શ્રી જે. એલ. દોશી તથા શ્રી સૌભાગ્યચંદ્ર તુરખિયાએ કરી આપ્યો છે તે માટે તેઓશ્રીનો આભાર માનું છું.

સંપાદક મંડળના બધા સભ્યો તેમજ નિષ્ઠાવાન કાર્યકર શ્રી શાંતિલાલ અંબાણી તથા શ્રી રસિકલાલ શાં. શાહ, સ્વ. શ્રી ખીમચંદ મગનલાલ વોરા તથા મહાસતી ઈન્દુબાઈ, જેમણે મુનિશ્રી ચુનીલાલજીનું બધું લખાણ ઘણા પરિશ્રમ લઈ તૈયાર કરી આપ્યું તે સૌનો આભાર માનું છું.

મારે ખાસ આભાર માનવાનો રહે છે શ્રી વર્ધમાન સ્થાનકવાસી જૈન શ્રાવક સંઘ, માટુંગા (મુંબઈ) નો, જેણે સ્મૃતિ ગ્રંથના પ્રકાશનનું બધું ખર્ચ પોતે ઉપાડી લીધું છે. શરૂઆતમાં જ આટલું મોટું ખર્ચ માટુંગા શ્રી સંઘે આપવાનું સ્વીકાર્યું તેથી જ જન્મશતાબ્દિ ઉજવવાના કાર્યને વેગ મળ્યો.

આ જન્મશતાબ્દિના એક લાગરૂપે, પૂ. મહારાજશ્રીનો વ્યાખ્યાનસંગ્રહ ‘માનવતાનું મીઠું જગત’, ભાગ-૧-૪ જે અપ્રાપ્ય હતો તેનું પ્રકાશન (બે પુસ્તક રૂપે) પૂ. ગુરુદેવ નાનચંદ્રજી મહારાજ સાહેબ સાહિત્ય પ્રકાશન સમિતિ, મલાડે કર્યું છે તેમનો આભાર માનું છું.

જન્મશતાબ્દિ ટ્રસ્ટમાં જે દાતાઓએ દાન આપ્યા છે તે સૌનો પણ આભાર માનું છું.

પૂજ્ય ગુરુદેવ કાળધર્મ પામ્યા ત્યારે સ્મારક માટે ફંડ થયું હતું તેમાંથી લગભગ રૂપિયા ૭૫,૦૦૦ બચત રહ્યા છે. તે સઘળી રકમ સ્મારક ટ્રસ્ટના ટ્રસ્ટીઓએ જન્મશતાબ્દિ ટ્રસ્ટને સોંપી દેવાનો નિર્ણય કર્યો છે તે માટે સ્મારક ટ્રસ્ટના ટ્રસ્ટીઓનો આભાર માનું છું.

અંતમાં જેમની પાસેથી મને ધાર્મિક સંસ્કાર મળ્યા હતા એવા પૂજ્ય ગુરુદેવની જન્મશતાબ્દિ આટલી સરસ રીતે ઉજવવામાં યત્કિચિત ફાળો આપવાની મને તક મળી તે માટે મારી જાતને હું સદ્લાગી માનું છું.

મુંબઈ,

૧૮-૧૦-૧૯૭૬

ચીમનલાલ ચકુભાઈ,

ટ્રસ્ટી-પૂજ્ય ગુરુદેવ શ્રી નાનચંદ્રજી મહારાજ
જન્મશતાબ્દિ ટ્રસ્ટ

સંપાદકીય

પરમ પૂજ્ય કવિવર્ય ગુરુદેવ શ્રી નાનચંદ્રજી મહારાજ સાહેબ અમારા જ્ઞાનદાતા ગુરુ હતા. અનંત ઉપકારી એવા ગુરુદેવનું ઋણ અદા કરવાના વિચારમંથનમાંથી અમૃતરૂપી શતાબ્દિ ગ્રંથની યોજના ઉદ્ભવી.

આ ગ્રંથના મુખ્ય સંપાદક પરમ પૂજ્ય વંદનીય શ્રી ચુનીલાલજી મહારાજ સાહેબ છે, કે જેમણે પૂ. ગુરુદેવની અંતિમ ક્ષણ સુધી અનન્ય ભાવે સેવા કરી છે. એટલે સંપાદકીય લખાણનો સંપૂર્ણ અધિકાર તેમનો જ છે. પણ તેઓશ્રી કાર્યવ્યસ્ત હોવાથી પોતાનું લખાણ મોકલી શક્યા નથી અને સંપાદક મંડળના કોઈ સભ્ય આ લખે એવી એમની આજ્ઞા ધવાથી મેં નમ્રતાપૂર્વક લખ્યું છે.

આ સ્મૃતિગ્રંથ અંગે શાંતિભાઈ અંબાણી વિ. એ પૂ. ચુનીલાલજી મ. સાહેબ-તથા પૂ. સંતબાલજી મ. શ્રી વિ. નું માર્ગદર્શન માગ્યું અને તેઓએ આ વિચારને સહુર્ધ સ્વીકારી ગુરુદેવનું ઋણ અદા કરવા તેઓએ આ ગ્રંથનું સાહિત્ય તૈયાર કરી આપવાની જવાબદારી સ્વીકારી. પછી તો પૂ. ગુરુદેવ પ્રત્યે સદ્ભાવવાળા સજ્જનોએ આ યોજનાને સાકાર બનાવવા કવિવર્ય ગુરુદેવ શ્રી નાનચંદ્રજી મ. જન્મશતાબ્દિ ટ્રસ્ટ મુંબઈની રચના કરી અને તેઓએ પૂ. ગુરુદેવના સ્મૃતિ ગ્રંથની રચના અંગે સંપાદક મંડળ બનાવ્યું. જેના નામે આ ગ્રંથના અન્ય સ્થળે આપેલ છે. પણ જેઓની સદ્ભાવનાથી આ ગ્રંથ આટલો સુંદર બન્યો તેવા ગુરુદેવોનો ઉલ્લેખ કરવો અનિવાર્ય છે. પૂ. ગુરુદેવના અતેવાસી પૂ. ચુનીલાલજી મહારાજ સાહેબ જેઓએ આ ગ્રંથ ગુરુદેવનું ચિરંજીવ સ્મારક બને એ માટે ભારે જહેમત ઊઠાવી વિદુષી ઈન્દુબાઈ મહાસતીજી પાસે અપ્રાપ્ય સાહિત્યને લિપિબદ્ધ કરાવી ટ્રસ્ટી મંડળને સોંપીને અનન્ય ગુરુભક્તિની પ્રતીતિ કરાવી.

પૂ. સંતબાલજી તો પૂ. ગુરુદેવનો એક પણ પત્ર અપ્રકાશિત રહી ન બંધ્ય તેવી ખેવનાવાળા છે તેથી ન્યાંથી પણ પૂ. ગુરુદેવનું સાહિત્ય મળે તે એકત્ર કરી લેવા સૂચનાઓ મોકલી માર્ગદર્શન આપતા રહ્યા.

કોઈ શુભ પળોએ પૂ. ગુરુદેવના જન્મશતાબ્દિ અંગેના વિચારોએ આકાર લીધો હશે. જેથી ન્યાં ન્યાં આ અંગે ઉલ્લેખ કર્યો, ત્યાં ત્યાં સૌએ જવાબદારી સહુર્ધ સ્વીકારી. કાર્ય પૂર્ણ કરવા કોઈએ તનથી, કોઈએ મનથી અને કોઈએ ભાવપૂર્વક ધનનો પ્રવાહ વહેવડાવી આ યોજનાને સફળ બનાવી અને ગુરુદેવ પ્રત્યેના અનન્ય ઋણમાંથી કિંચિત માત્ર મુક્ત થવા અધિકારી થયા. શ્રી વર્ધ. સ્થા. જૈન સંઘ માટુંગાએ તો આ ગ્રંથની સંપૂર્ણ નાણાકીય જવાબદારી સહુર્ધ સ્વીકારી ગ્રંથ સુલભ બનાવ્યો.

આ સ્મૃતિગ્રંથનો પ્રથમ વિભાગ જીવનગ્રંથો છે, જેમાં 'પૂજ્ય ગુરુદેવ : વિશ્વસંતની ગ્રંથો' છે. રાષ્ટ્રસંત અને વિશ્વવાસલ્યના હિમાયતી પૂ. મુનિશ્રી સંતબાલજીએ પોતાની લાક્ષણિક શૈલીથી સરળ ભાષામાં અનેક અનુભવો અને શૈમાંચક ઘટનાઓથી સભર એવા ગુરુદેવના જીવનનું સંક્ષેપમાં પણ રસપ્રદ આલેખન કર્યું છે. જે વાંચતાં વાંચકોને ખૂબ આનંદ સાથે મહાપુરુષોના જીવનમાં કેવી કસોટીઓ થાય છે, છતાં તેમાં તેઓ કેવી સમભાવની સાધના કરે છે તેનો બોધપાઠ મળે છે.

પ્રવચન અંજનમાં પૂ. ગુરુદેવના પોતાના મૌલિક પ્રવચનો છે. અજ્ઞાનથી દિશા ભૂલેલા જીવોને સુન્દર, મધુર અમૃતવાણી દ્વારા જ્ઞાનાંજન કરી વિવેકચક્ષુ ઉઘાડવાનો હૃદયથી પુરુષાર્થ કર્યો છે. 'જીવન ઘડતર' દ્વારા જીવનને ઘડવાનું સુંદર માર્ગદર્શન કર્યું છે. 'જીવન સંગ્રામ' દ્વારા જીવનમાં કોને સંગ્રામ કહેવાય અને તેમાંથી કેમ વિજય મળે એની તર્કપૂર્ણ સમજ આપી છે. 'સેવાનો રાહ' દ્વારા અનેક દૃષ્ટાંતોથી યોગીઓને પણ દુર્લભ એવા સેવામાર્ગની પરોપકાર અને અર્પણતાની મહત્તા સમજાવી છે. 'સ્ત્રીઓમાં મરદાનગી' દ્વારા વીરપુરુષ હાડાનું ક્ષાત્રતેજ અને સોનરાણીના સતીત્વનું એવું તો આબેહૂબ ચિત્ર દોર્યું છે કે વાંચનાર તેમાં તલ્લીન બની જાય છે, અને આખરી અંતમ વાંચે છે ત્યારે તો તેના શૈમેશમ શૈમાંચથી ભરાઈ જાય છે. વાક્યે વાક્યે તેની જિજ્ઞાસા સતેજ બની રહે છે કે હવે શું થશે? 'સાપેક્ષવાદનું સ્વરૂપ'માં સ્યાદવાદ અને અનેકાંત એ જીવનની ગૂંથોને ઉકેલવાનો ઉપાય છે. ભ. મહાવીરના આ અનુપમ સિદ્ધાંતને ઘણી સરળ રીતે સમજાવ્યો છે.

પ્રવચન પરિમલમાં પૂ. ગુરુદેવના પ્રવચનો 'માનવતાનું મીઠું જગત'માંથી પ્રેરણાત્મક કહિકાઓનું પૂ. સંતબાલજીએ સંકલન કર્યું છે. પૂ. ગુરુદેવની વિચારધારાનું આ સત્વદોહનરૂપ બોધ જિજ્ઞાસુ અને સુમુક્ષુઓ માટે ખૂબ જ મનનીય છે.

'સંત શિષ્યની કાવ્ય સરિતા'માં પૂ. ગુરુદેવના સ્વરચિત-આધ્યાત્મિક ભજનો, પ્રાર્થનાઓ, સ્તુતિઓ બોધદાયક કાવ્યો છે. જે વાંચતાં બાલુ ગંગાના પાવન પ્રવાહમાં નહાતા હોઈએ એવો આનંદનો અનુભવ થાય છે. આ કાવ્યોથી તેમની અદ્ભુત કવિત્વશક્તિનો સાચો પરિચય મળે છે.

'ગુરુદેવની કાવ્યપ્રસાદી'માં મુનિશ્રી સંતબાલજીએ પદ પુષ્પાવલીમાં ગુરુદેવે પોતાનું હૃદય કેવું રેડ્યું છે, તેનું યથાર્થ વિવરણ આલેખ્યું છે. જેમાં ત્રિતત્વ-દેવગુરુ અને ધર્મનું ઘણું સંચોટ અને સુંદર સ્વરૂપ બતાવ્યું છે, જે ખાસ ચિંતનીય અને મનનીય છે.

'સાહિત્યની નજરે' માં પૂ. ગુરુદેવના રચેલા ભજનપદ પુષ્પિકા, પ્રાર્થનામંદિર, અને આધ્યાત્મિક ભજનપદ પુષ્પમાળાનું શ્રી નિજમે કુલછાપમાં સમાલોચના કરી ભારે પ્રશંસા કરતાં કહ્યું છે કે, જનસમાજના ધર્મસંસ્કારનું સિંચન કરે તેવા આ પદો છે. તેમાં ક્યાંય વાંચનારને કંટાળો કે શુષ્કતા લાગતી નથી. ત્યાર પછી આત્મલક્ષી માનવતાનો સંદેશ આપતું 'માનવતાનું મીઠું જગત' અને સાત્ત્વિક સાહિત્ય પીરસતા અન્ય આઠ ગ્રંથો પ્રેરણા પિયૂષ, ચિત્તવિનોદ, પ્રાર્થના મંદિર, સિદ્ધિનાં સોપાન, ભક્તિ મુદારસ, સંસ્કૃત કાવ્યાનંદ ભાગ ૧-૨-૩ વિ. નું અવલોકન કર્યું છે.

'સાધના પથે પત્રોની પગદંડી' માં ગુરુદેવે જુદી જુદી સાધક વ્યક્તિઓ ઉપર લખેલા આધ્યાત્મિક પત્રોમાંથી કેટલાક ચૂંટીને આપ્યા છે. જે દરેક સાધક-સાધિકાને તેમજ બહુજન સમાજને જીવનમાં ખૂબજ ઉપયોગી માર્ગદર્શન પૂરું પાડે તેવાં છે. તેમજ છેલ્લે જીવન પાથેય રૂપે સંગ્રહીત સુવચનામૃતો આપ્યા છે.

બીજા વિભાગ 'તત્ત્વદર્શન' છે તેમાં તત્ત્વચિંતક પરમ સેવાભાવી પૂ. યુનીલાલજી મહારાજ સાહેબે પોતાની આગવી શૈલી અને સૂઝથી પાંચ જીવન સત્વોની અદ્ભુત લીલાનું સુગમ આલેખન કરી જીવનશક્તિ-પ્રાણતત્ત્વ-માનવ-જીવનની શરૂઆત અને પાંચ ઈન્દ્રિયો અને મનનું સ્વરૂપ વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિકોણથી સમજાવ્યું છે. માનવજીવનની મહત્તા અને તેના ઉત્તરોત્તર ચઢતા પગથિયાનું ભારે રસપ્રદ વર્ણન કરી વિચાર અને વિવેક, ભાવપ્રતિક્રમણ, ધર્મ સંજીવની, મહામાનવની ભૂમિકા, જીવનદૃષ્ટિ, સદ્ગુરુની શોધ તેમજ હેતુલક્ષી પ્રાર્થના, ગુણસ્થાન કમારોહ વિ. વિષયોને આવરી લઈ તાર્કિક વિચારણા કરી છે. તેમાંથી અનુભવી ખેડૂત, અનુભવી વણકર, અનુભવી વીણવાદક, અનુભવી દરજીનું કાવ્યમાં સુંદર વર્ણન કર્યું છે. ભગવાન મહાવીરનો સંદેશ, મોક્ષમાર્ગનું વિધાન, કર્ત્ત્વ્યધર્મ વિ. સુમુક્ષુઓ માટે ખૂબ ઉપયોગી ચિંતનધારા વહાવી છે. અતે પૂર્ણ કરતાં કહ્યું છે કે આ બધાનો સંક્ષિપ્ત સાર એ છે કે દુર્લભ એવો માનવદેહ પ્રાપ્ત કરી જો કંઈ કરવા બેસું હોય તો એ કે વર્તમાન જીવનમાં માણસે આત્મવિકાસની ભૂમિકાને ઉત્તરોત્તર વિકસિત કરી મહા-માનવ અને અતિમાનવની દશાએ પહોંચવાનું છે. ત્યાંજ ખરી મુક્તદશા છે. ત્યાંજ જીવનની પરિપૂર્ણતા, પરમ સુખશાંતિ અને આનંદ છે.

ત્યાર બાદ પ્રાસંગિક નિવેદનમાં પોતાની વિનમ્રતા દર્શાવી ઉપસંહારમાં સારીએ વિચારધારાનું દોહન કરેલ છે. ત્યાર બાદ 'ગુરુકુલવાસનો અનેરો આનંદ'માં કાવ્યરૂપે ગુરુદેવ પ્રત્યે અપૂર્વ ભક્તિભાવ દર્શાવેલ છે.

'અદ્યાત્મ ચિંતન'માં શ્રી સુશીલે જૈનદૃષ્ટિ અને-અરવિંદ દર્શનનો સુમેળ કરી શાન્તિ : દિવ્યજીવનની પહેલી શરત, 'હું થી મુક્ત થવા' 'આધ્યાત્મિકતા' 'સાધનાની શરતો,' 'સમત્વ,' 'સાધુ કોણ,' 'સંસારનું સ્વરૂપ અને મુક્તિ.' સંવેગ, સુખદુઃખની સમજણ, વિષમય વિષયોથી નિર્લેપ કેમ રહેવાય વિ. વિષયો ઉપર ઘણું જ મનનીય વિવેચન કર્યું છે. તે વાંચતાં સાધકને પોતાના સાધના માર્ગની સાચી દિશા મળી શકે છે. 'વિવેકબુદ્ધિ'માં શ્રી અધ્યાયીએ વિવેકને સાચો સલાહકાર માની માનસિક ગુલામીમાંથી કેમ મુક્ત થઈ શકાય તે વૈજ્ઞાનિક રીતે સમજાવ્યું છે. 'ચારિત્રગઠન'માં શ્રી સુશીલે ચારિત્રને કેમ ઘડવું તેનું માર્ગદર્શન કર્યું છે. એક નવીન દ્રષ્ટિ, વૈરાગ્ય, મૃત્યુમાં પણ શ્રી સુશીલે ગૂઢ વિષયોના રહસ્યનું ભારે કુનેહથી ઉદ્ઘાટન કર્યું છે. 'ધર્મવિકાસ'માં સ્વામી માધવતીથે ભારતમાં વર્તમાનમાં પ્રચલિત ધર્મોનું સ્વરૂપ અને તેમની સાધનાક્રમનો સંક્ષેપમાં છતાં સુગમ વર્ણન કરેલ છે. કેટલાક મુખ્ય ધર્મોમાં મુખ્ય સાધન

પૂજ્ય ગુરુદેવ ડવિવર્ચ પં. નાનચંદ્રજી મહારાજ જન્મશતાબ્દિ સ્મૃતિગ્રંથ

લગભગ સમાન છે અને તેમનું કૃણ બધા ધર્મોમાં નિરતિશય આનંદની પ્રાપ્તિ અને દુઃખની આત્યન્તિક નિવૃત્તિ બતાવી છે.

ત્યાર બાદ સ્થા. જૈન સમાજને માન્ય ડર (બત્રીસ) આગમોનો સાર જેની જૈન સમાજમાં આજ સુધી ક્ષતિ અને માગણી હતી. જેની પરમશ્રદ્ધેય પૂ. પુષ્કર મુનિજી મહારાજસાહેબે પૂ. ગુરુદેવ પ્રત્યે અનન્ય ભાવ દર્શાવી આજ્ઞા આપી જેથી સમર્થ સાહિત્યકાર પૂ. શ્રી દેવેન્દ્ર મુનિએ અથક પરિશ્રમ લઈ પૂર્તિ કરી છે. જૈનદર્શનના તત્ત્વસારરૂપ આગમોનું દોહન કરી અમૃત તૈયાર કરી આપ્યું. આગમોનો ઇતિહાસ અને તેનો સારભાગ વૈજ્ઞાનિક ઢંગથી લખાવી આપેલ છે જે વડે આ ગ્રંથ ખરેખર ગ્રન્થનું ઊરુદ પામ્યો એમ કહું તો અતિશયોક્તિ નહિં જણાય; જે સિદ્ધાંત પ્રેમીઓ માટે અતિ ઉપયોગી સિદ્ધ થશે.

ત્યાર બાદ અનેક પ્રસિદ્ધ અને વિદ્વાન લેખકોના વિવિધ વિષયો ઉપર લેખો આપ્યા છે. જે તત્ત્વજિજ્ઞાસુ અને સંશોધકો માટે મહત્ત્વપૂર્ણ બની રહે છે.

ત્રીજા વિભાગમાં-વ્યક્તિત્વ દર્શનમાં પૂ. ગુરુદેવશ્રી નાનચંદ્રજી મહારાજ સાહેબના સમાગમમાં આવેલા સતો, સતીજીઓ, શ્રાવકો, જૈન-જૈનેતર ભકતો તથા સંધોના લગભગ નેવું સંસ્મરણો આપ્યા છે. જે વાંચતા પૂ. ગુરુદેવે વિશ્વસમાજ ઉપર કેટલાં અને કેવાં ઉપકારો કર્યા છે તેનો તાદૃશ ચિતાર રજૂ થયો છે. ત્યાર બાદ ગુરુદેવને ભાવભરી શ્રદ્ધાંજલિ તેમજ નિર્વાણ પામતાં તેમના સન્માનમાં ભારતભરમાં જેટલી શોકસભાઓ થઈ તેનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. પૂ. ગુરુદેવે સમાજમાં અનેક લોકોપયોગી સંસ્થાઓ માટે પ્રેરણા કરી છાત્રાલયો, પુસ્તકાલયો, હુન્નર ઉદ્યોગગૃહો વિ. સંસ્થાઓ દ્વારા માનવસમાજને જે પ્રદાન કર્યું છે, તે અવિસ્મરણીય છે. છેલ્લે પૂ. ગુરુદેવે ૬૪ વર્ષ દીક્ષાપર્યાય પાળી અને ૬૪ ચાતુર્માસ કર્યા તેની સંક્ષિપ્ત નોંધ આપી છે. આ પ્રમાણે સ્મૃતિગ્રંથને ચિન્તનીય-મનનીય વિવિધ વિષયોથી પકનીય અને સંગ્રાહ્ય બનાવવામાં સહુ કોઈએ મહત્ત્વપૂર્ણ કૃણો આપ્યો છે.

પૂ. ગુરુદેવ પ્રત્યે જેમને અનન્ય ભક્તિભાવ છે એવા જૈન સમાજના આગેવાન તત્ત્વચિંતક શ્રી ચીમનલાલ ચક્રુભાઈ શાહ જેઓએ શરૂઆતથી જ સ્મૃતિગ્રંથ માટે અનોખું માર્ગદર્શન આપ્યું છે અને પૂ. ગુરુદેવની જન્મશતાબ્દિ મહોત્સવ સમિતિના રાહબર બની આ યોજનાને સફળ બનાવી ધન્યભાગી થયા છે.

વિદ્વાન પં. શ્રી શોભાચંદ્રજી ભારિલ તથા સ્વ. શ્રી ખીમચંદભાઈ વોરાએ આ ગ્રંથ અંગે અનેક મહત્ત્વની સૂચનાઓ આપી માર્ગદર્શન કરેલ છે. જેમના માટે મારા અંતરમાં પરમ સદ્ભાવ પ્રગટ થયો છે. તેઓ બધા આ કાર્યના-શ્રેયના સહુભાગી બન્યા છે.

અંતમાં પૂ. ગુરુદેવ શ્રી નાનચંદ્રજી મહારાજ જન્મશતાબ્દિ ટ્રસ્ટના ટ્રસ્ટીઓએ તથા બીજા ભાગ્યશાળીઓએ સારી એવી રકમ જાહેર કરીને દાનનો પ્રવાહ વહેવડાવી પૂ. ગુરુદેવનું 'જીવન પાથેય' 'સમાજ જીવશે તો ધર્મ જીવશે' એ ભાવનાને અનુરૂપ માનવરાહત યોજનાને સુદૃઢ બનાવવા પાયાના પથ્થર બન્યા છે જે અભિનંદનીય છે.

આ ગ્રંથ ગુરુદેવની જન્મશતાબ્દિ મહોત્સવ પ્રસંગે જ્ઞાનપિપાસુઓના કરકમળમાં શોભે એવો જરૂરી બનાવવા દિનરાત એક કરનાર ધોરીવલી સંધના માણ પ્રમુખ શ્રી શાંતિભાઈ અંબાણી તથા મંત્રી શ્રી રસિકલાલ શાંતિલાલ શાહ તેમજ ગ્રંથનું સાહિત્ય વ્યવસ્થિત સંકલન કરનાર અને આગમસારના અનુવાદક શ્રી સૌભાગ્યચંદ ગોરધનદાસ તુરપિયા 'અમૃત કેવલ્ય' તેમજ શ્રી જગજીવનભાઈ લાલજી દોશી પણ ધન્યવાદને પાત્ર છે. શ્રી નંદલાલભાઈ દોશી તથા શ્રી મનુભાઈ અમૃતલાલ શેઠ તેમજ જન્મભૂમિ પ્રેસના તથા ફોર્ટ ઓફિસ પ્રિન્ટિંગ પ્રેસના બધા કાર્યકરોનો સુંદર સહકાર મળ્યો છે તેઓ પણ આ પુણ્યકાર્યના-શ્રેયના ભાગી છે.

મલાડ ચાતુર્માસ

તા. ૧-૧૧-૧૯૭૬

વીર સં. ૨૫૦૩

— સાધવી દમયંતી

પ્રકાશકીય નિવેદન

લગવાન મહાવીરે અન્ત સમયે આપેલ આત્મહિતકારી ઉપદેશમાં કહ્યું છે કે માનવલવ અત્યન્ત કિંમતી રત્નચિંતામણિ જેવો છે. માનવદેહુ તો ઘણું જીવો પામે છે પણ 'માનવતા' તો મોક્ષપ્રાપ્તિ માટે એવો દુર્લભ અંગ છે કે જે જીવને સ્વ. પુરુષાર્થ વગર પ્રાપ્ત થતો નથી. આવી 'માનવતા' કેવી રીતે પ્રાપ્ત કરવી અને મનુષ્યજન્મ કેવી રીતે સાર્થક કરવો તેની સ્પષ્ટ રૂપરેખા આ યુગમાં જેણે જીવન અને કાર્યથી બતાવી હોય તો તે સૌરાષ્ટ્રમાં જન્મેલ પણ વિશ્વસંતના પદને પામેલ એવા પૂ. ગુરુદેવ કવિવર્ય શ્રી નાનચંદ્રજી મહારાજ હતા. સંવત ૨૦૩૩ માં તેમના જન્મને ૧૦૦ વર્ષ પૂરા થાય છે.

આથી પૂ. ગુરુદેવની જન્મશતાબ્દિ સં. ૨૦૩૩ ના માર્ગશિર્ષમાં ઉજવવા માટે સ્વાયેલ પૂ. ગુરુદેવ શ્રી નાનચંદ્રજી મહારાજ જન્મશતાબ્દિ ટ્રસ્ટ દ્વારા તૈયારી ચાલતી હતી તે વખતે માટુંગા સંઘના આંગણે મહાવિદુષી પ્રખરવક્ત્રા પૂ. દમયન્તીબાઈ મહાસતીજી આદિ ઠા. ૪ નું સં. ૨૦૩૧ માં ચાતુર્માસ થયું તે વખતે તેમના સાન્નિધ્યમાં પૂ. ગુરુદેવની ૧૧મી પુણ્યતિથિ તપ-ત્યાગ અને સંયમથી લગ્ય રીતે ઉજવવામાં આવી હતી અને તે ચાતુર્માસ યાદગાર બની ગયું હતું.

આ જન્મશતાબ્દિના એક મુખ્ય લાગ તરીકે 'પૂ. ગુરુદેવ કવિવર્ય પં. નાનચંદ્રજી મહારાજ જન્મશતાબ્દિ સ્મૃતિ ગ્રંથ' બહુજન ઉપયોગી સુંદર સ્વરૂપે પ્રસિદ્ધ કરવાની યોજના આકાર પામેલ. જેમાં પૂ. મહારાજસાહેબનું જીવન-કવન તેમજ જૈન તત્ત્વજ્ઞાનને લગતું રુચિકર અને આધુનિક સરળ ભાષામાં પ્રાંજળ સાહિત્ય આપવું એમ નક્કી થયું.

આવા માનવતાના પુસ્તકર્તા અને વિશ્વસંત મુનિપુંગવ જેમનો સમગ્ર માનવજાત ઉપર અને સવિશેષ સ્થાનકવાસી જૈન સમાજ ઉપર મહાન ઉપકાર છે. તેમની જન્મશતાબ્દિમાં અમારે કાંઈક સ્વનાત્મક સમાજોપયોગી કાર્ય કરવું જોઈએ એવું અમને લાગ્યું. તેમાં વળી પૂ. મહાસતીજી દમયન્તીબાઈ મ. ની પ્રેરણા મળી તેથી આ અંગે વિશેષ વિચારણા થઈ અને પરિણામે આ લગ્ય સ્મૃતિગ્રંથના પ્રકાશનની જવાબદારી અમોએ સહુર્ષ સ્વીકારી.

પૂજ્ય મહારાજ સાહેબની જન્મશતાબ્દિ મહોત્સવ પ્રસંગે સં. ૨૦૩૩ ના માગસર સુદ ૧ ના દિવસે આ સ્મૃતિગ્રંથનું પ્રકાશન કરતાં અમે ગૌરવપૂર્વક આનંદ અનુભવીએ છીએ. આવા વિશ્વસંતના અનંત ઉપકારોના ઋણમાંથી ઉઠાણ થવાની અમોને જે અણુમોલ સુવર્ણ તક મળી છે તેથી અમે ધન્યભાગી થયા છીએ.

આ સ્મૃતિગ્રંથના વિભાગ ૧ લા માં 'વિશ્વસંતની જીવન ઝાંખી' જેના લેખક રાષ્ટ્રસંત પૂ. મુનિશ્રી સંતબાલજી છે, જેમણે પોતાની આગવી શૈલીથી સરળ ભાષામાં જીવનકાવ્ય લખેલ છે. તેમાં પૂ. શ્રીના પ્રવચનો, ઉપદેશો અને કાવ્ય સ્વનાઓ પણ છે.

વિભાગ ૨ જા માં 'તત્ત્વદર્શન' છે જેમાં પં. રત્ન તત્ત્વચિંતક પૂ. યુનીલાલજી મ. 'ચિત્ત મુનિ' એ જૈન તત્ત્વજ્ઞાનની મનનીય વિચારધારા પોતાની લાક્ષણિક પદ્ધતિથી વહેવડાવી સુંદર બોધ આપ્યો છે, તેમજ સમર્થ સાહિત્યકાર પૂ. શ્રી દેવેન્દ્ર મુનિ શાસ્ત્રીએ લખેલ અપૂર્વ ૩૨ આગમોનો સાર તથા અન્ય વિદ્વાનોના લેખો પણ છે.

વિભાગ ૩ માં 'વ્યક્તિત્વ દર્શન' માં પૂ. મહારાજશ્રીના સંખ્યાબંધ સંસ્મરણો, શ્રદ્ધાંજલિઓ, પૂ. ગુરુદેવનું સમાજને પ્રદાન (એટલે કે પૂ. ગુરુદેવની પ્રેરણાથી સ્થપાયેલ માનવતાલક્ષી સંસ્થાઓનો પરિચય) તેમજ પૂ. મહારાજશ્રીના ચાતુર્માસની યાદી વિ. છે.

આ બધું અનુપમ સુંદર સાહિત્ય તૈયાર કરવામાં સંપાદક મંડળના સભ્યોએ અવિરત પરિશ્રમ લીધો છે. અમારી ભાવના હતી કે આપણા સ્થા. સમાજને માન્ય બત્રીસ આગમોનો સાર કે જેની સ્થા. સમાજમાં ઘણા વખતથી માગણી હતી. આ બાબત માટુંગા સંઘના પ્રમુખ શેઠ શ્રી ગંભીરભાઈ ઉમેદચંદભાઈએ પ્રેરણા આપી કે જો સ્મૃતિ ગ્રંથમાં બત્રીસ સૂત્રોનો સાર આપવામાં આવે તો આ કાર્ય સર્વોત્તમ થશે. તેથી શ્રી ચીમનલાલ ચક્રુભાઈની વિનતિથી પૂ. દેવેન્દ્ર મુનિએ નાદુસ્ત તબિયત છતાં ઘણું સુંદર રીતે ઘણા ટૂંક સમયમાં આ કાર્ય પૂરું કરી આપ્યું છે તે બદલ તેઓશ્રીના અમો ઘણા ઋણી છીએ. સંપાદક મંડળના દરેક સભ્યોનો આ તકે અમે હૃદયપૂર્વક આભાર માનીએ છીએ.

આપણા સમાજના સર્વમાન્ય નેતા મુ. શ્રી ચીમનલાલ ચક્રુભાઈ શાહે આ કાર્યમાં સતત માર્ગદર્શન આપ્યું છે. તેઓશ્રીના પણ અમે ઋણી છીએ અને અંતઃકરણપૂર્વક તેઓશ્રીનો આભાર માનીએ છીએ.

પૂજ્ય ગુરુદેવ ડબ્લિયુ. પં. નાનચંદ્રજી મહારાજ જન્મશતાબ્દિ સ્મૃતિગ્રંથ

પૂ. ગુરુદેવ નાનચંદ્રજી મહારાજના પદ્મશિષ્ય કે જેમણે પૂ. મહારાજશ્રી કાળધર્મ ચામ્યા ત્યાં સુધી અવિરતપણે સુંદર વૈયાવચ્ચ કરી એવા પૂ. ચુનીલાલજી મહારાજ કે જેઓ આ ગ્રંથના મુખ્ય સંપાદક છે, તેમણે ખૂબ પરિશ્રમ લઈ આ ગ્રંથને તૈયાર કરવામાં બહુમૂલ્ય સમયનો સદુપયોગ કરી પ્રાણુ રેડ્યા છે તેમનો અંતઃકરણપૂર્વક આભાર માનીએ છીએ.

જેમની પ્રેરણાથી આવું મહાન ભગીરથ કાર્ય અમે કરી શક્યા છીએ એવા મહાવિદુષી પ્ર. વ. પૂ. દમયંતીબાઈ મહાસતીજી તથા આત્માર્થી કલાવતીબાઈ મહાસતીજી આદિ ઠા. ૪ નો પણ અમે આભાર માનીએ છીએ.

આ ગ્રંથના પ્રકાશન કાર્ય માટે ઉદારદિલે દાન આપનાર પૂ. ગુરુદેવના અનન્ય ભક્ત શ્રી અમુલખ અમીચંદ શેઠ તથા અન્ય સખી ઉદાર દાતાઓનો પણ આભાર માનીએ છીએ.

આ સુંદર સ્મૃતિગ્રંથમાંથી પ્રેરણા મેળવી આધ્યાત્મિક પંથે થોડા પણ ભવ્યાત્માઓ પ્રગતિ કરશે તો અમારો આ પ્રયાસ ચરિક્ષિત્ સફળ થયો માનીશું.

પૂ. ગુરુદેવ નાનચંદ્રજી મહારાજશ્રીને તેઓશ્રીના જન્મશતાબ્દિ મહોત્સવ પ્રસંગે અમારા સંઘવતી ભાવભરી શ્રદ્ધાંજલિ અર્પણ કરી કૃતકૃત્યતા અનુભવીએ છીએ.

આ 'સ્મૃતિગ્રંથ'ના સુઘડ છપાઈકામ માટે તથા સમયસર કામ કરી આપ્યું તે માટે શ્રી મનુભાઈ અમૃતલાલ શેઠ, શ્રી નંદલાલભાઈ દોશી અને ફોર્ટ એડ્રીસ પ્રિન્ટીંગ પ્રેસના તથા જન્મભૂમિ પ્રેસના કાર્યકરોનો આભાર માનીએ છીએ.

આ જીવનોપયોગી કલ્યાણકારી કાર્યમાં પ્રત્યક્ષ કે પરોક્ષ રીતે જેમણે જેમણે તન, મન, ધન, લેખન આદિથી સહકાર આપ્યો છે તેઓશ્રીનો આભાર માની વિરમીએ છીએ.

લિ.

શ્રી વર્ધમાન સ્થાનકવાસી જૈન શ્રાવકસંઘ, માટુંગા

નવનીતલાલ રામજીભાઈ શેઠ

જયન્તીલાલ અમૃતલાલ શાહ

કાન્તિલાલ ન્યાલચંદ હેમાણી

માનદ મંત્રીઓ

૩૭૭/૭૮, તેલંગ કોસ રોડ,

માટુંગા (સે. ટે.) મુંબઈ-૪૦૦-૦૧૬

તા. ૨૪-૧૦-૭૬

આર્થિક સહયોગ આપનાર દાતાઓ

શ્રી અમુલખ અનીચંદ શાહ
 ,, રસિકલાલ પ્રભાશંકર શેઠ
 ,, ગંભીરભાઈ ઉમેદચંદ શાહ
 ,, શાન્તિલાલ હેમચંદ સંઘવી
 ,, ગિરજાશંકર ઉમિયાશંકર મહેતા
 ,, જ્યોતિલાલ અમૃતલાલ શાહ
 ,, નીમચંદ ઠાકરસી શાહ
 ,, હરિલાલ જેચંદ દોશી
 ,, મૂળજી દેવશીભાઈ
 ,, હરિલાલ ઉજમશી શાહ
 ,, સીમનલાલ પ્રેમચંદ ગોપાણી
 ,, વનમાળી ગુલાબચંદ
 ,, કેશવલાલ અમૃતલાલ પારેખ
 ,, ચંદુલાલ જેચંદ ઝોટા
 ,, શીવલાલ ગુલાબચંદ શેઠ
 ,, કેશવલાલ ચુનીલાલ સરૈયા
 ,, લક્ષ્મીચંદ માણેકચંદ
 ,, ભાઈલાલ મનસુખલાલ મણિયાર
 ,, વીજપાળ સામત નીસર
 ,, કીશનભાઈ મહેતા
 ,, સોમચંદ જેઠાભાઈ ધોલાણી
 ,, દયાબેન કંચનલાલ અજમેરા
 ,, જ્યોતિલાલ ભાઈલાલ
 ,, ચંદુલાલ લક્ષ્મીચંદ શાહ
 ,, દુર્લભજી શામજી વીરાણી
 ,, વૃજલાલ રતિલાલ
 ,, વાડીલાલ કપૂરચંદ દલાલ
 ,, ભાનુબેન વીજપાળ ખીરાણી
 ,, કાન્તિલાલ બહવજી કાનજી શાહ
 ,, દલીચંદ કરસનજી કામદાર
 ,, માણેકલાલ મગનલાલ બગડિયા
 ,, પાનાચંદ ડુંગરશી તુરખિયા
 ,, લક્ષ્મીચંદ મોતીચંદ શેઠ
 ,, ચુનીલાલ લક્ષ્મીચંદ ડગલી
 ,, હરિલાલ ધારશીભાઈ
 ,, ધરમશી માધવજી જેઠાલિયા
 ,, કેવળચંદ પોપટલાલ વાંકાનેરવાળા
 ,, એચ. કાન્તિલાલ કું.
 ,, ડા. કાન્તિલાલ ઉજમશી શાહ
 ,, વનેચંદ હેમચંદ ઉદાણી
 ,, નટવરલાલ દીપચંદ દોઢીવાલા

શ્રી વાલજી ભગવાનજી
 ,, નાગરદાસ ત્રિભોવનદાસ શાહ
 ,, દીપચંદભાઈ
 ,, પાનાચંદ મગનલાલ શેઠ
 ,, કાન્તિલાલ વીરજી રેતીવાલા
 ,, જ્યોતિલાલ ગોટળદાસ અજમેરા
 ,, નવલચંદ અભેચંદ મહેતા
 ,, અમૃતલાલ ડી. કોઠારી
 ,, પ્રભુદાસ અમરશી મડિયા
 ,, કરમશી પાચાલિયા
 ,, જીવજીલાલ ઓધવજી બાબડા
 ,, ધીરજલાલ તારાચંદ બદાણી
 ,, ચંદ્રકાન્ત તારાચંદ બદાણી
 ,, ઝવેરીલાલ શંભુલાલ
 ,, જ્યોતિલાલ રાજપાળ શાહ
 ,, ધીરજલાલ છોટાલાલ
 ,, ન્યાલચંદ મૂળચંદ
 ,, વિનયચંદ હરજીવનદાસ શાહ
 ,, જ્યોતિલાલ કપૂરચંદ મહેતા
 ,, રતિલાલ શિવલાલ અજમેરા
 ,, વાડીલાલ મોહનલાલ શાહ
 ,, જ્યોતિલાલ માધવજી
 ,, રસિકલાલ લહેરચંદ
 ,, નાથાલાલ માણેકચંદ પારેખ
 ,, વનેચંદ ગોપાલજી વોરા
 ,, દલીચંદ ફૂલચંદ ગાંધી
 ,, શારદાબેન રતિલાલ અજમેરા
 ,, ડા. જ્યોતિલાલ અમૃતલાલ
 ,, પદમશી આસુ શાહ
 ,, કાન્તિલાલ નરમેરામ પારેખ
 ,, કેશવલાલ બૂઠાભાઈ હડિયા
 ,, જ્યોતિલાલ કપૂરચંદ
 ,, નવીનચંદ પુરુષોત્તમ દોશી
 ,, ઠાકરસી જસરાજ વોરા
 ,, પ્રાણુલાલ વલભદાસ ઘાટલિયા
 ,, નથુભાઈ લાલચંદ
 ,, મહાસુખલાલ કેવળચંદ કામદાર
 ,, ભરતકુમાર એન્ડ કું.
 ,, શાન્તિલાલ મનસુખલાલ દફતરી
 ,, બહવજી વસનજી
 ,, મનસુખલાલ પ્રેમચંદ વોરા

શ્રી ચંદ્રકાન્ત દલપતરાય કપાસી
 ,, પાનાચંદ માણેકચંદ
 ,, સુખલાલ ભગવાનજી શેઠ
 ,, ન્યાલચંદ રાયચંદ ગોસલીયા
 ,, વિનોદિનીબેન ગુલાબચંદ ગોડા
 ,, નાનાલાલ રૂગનાથ સંઘરાજકા
 ,, હીમતલાલ મનસુખલાલ
 ,, પ્રભુદાસ ખુશાલચંદ દોશી
 ,, પ્રભાબેન શાન્તિલાલ નંદુ
 ,, સવિતાબેન જ્યોતીલાલ ઘાટલિયા
 ,, મનહરલાલ જેઠાલાલ
 ,, હકમીચંદ અંદરજી શેઠ
 ,, મહાદેવ સોજપાળ કચ્છ-રાપર
 ,, સ્વરૂપચંદ મોતીચંદ પટેલ
 ,, કુંવરજી હામજી વોરા
 ,, હીરાલાલ સોજપાળ મહેતા
 ,, માણેકચંદ પિતામ્બર મોરખીયા
 ,, ઓતમચંદ જેરાજ શેઠ
 ,, વાલજી ભગવાનજી
 ,, વર્ધમાન પ્રભુદાસ તુરખિયા
 ,, ન્યાલચંદ મૂળચંદ
 ,, મૂળશંકર દીપચંદ અવલાણી
 ,, જ્યોતિલાલ વૃજલાલ માધકિયા
 ,, રસિકલાલ કુંવરજી
 ,, તારાચંદ દીપચંદ અવલાણી
 ,, ધરમચંદ દેવચંદ પોપટાણી
 ,, ચુનીલાલ વીરજી
 ,, ડા. સી. પી. દોશી
 ,, શાન્તિલાલ ત્રિભોવનદાસ
 ,, નિર્મળાબેન વાડીલાલ ગાંધી
 ,, હિમતલાલ કેશવલાલ સખીદા
 ,, પ્રાણુલાલ કેશવલાલ સખીદા
 ,, પરમાણુદ માણેકચંદ મહેતા
 ,, હિમતલાલ હરખચંદ
 ,, નાનચંદ મગનલાલ શાહ
 ,, વાડિલાલભાઈ ગાંધી
 ,, દીપચંદ છગનલાલ વોરા
 ,, મૂળજી મણિલાલ કામદાર
 ,, લક્ષ્મીચંદ બાવળભાઈ

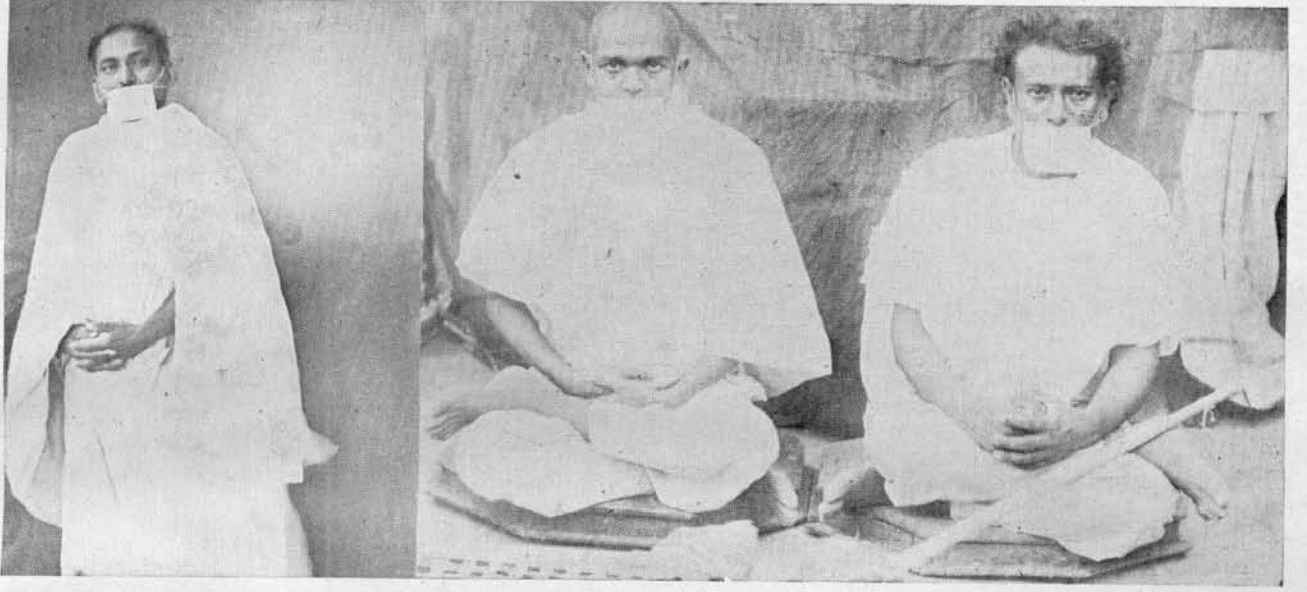

પૂજ્ય ગુરુદેવના પટ્ટશિષ્ય
પૂ. ચુનીલાલજી મહારાજ સાહેબ (ચિત્તમુનિ)

જેઓશ્રીએ પૂ. ગુરુદેવના જીવનના છેલ્લા શ્વાસ સુધી તેઓશ્રીની અપ્રતિમ સેવા કરી અને જેઓશ્રી આ ગ્રંથના મુખ્ય સંપાદક છે.

લી'બડી સંપ્રદાયની જ્યોતિર્ધર ત્રિપુટી

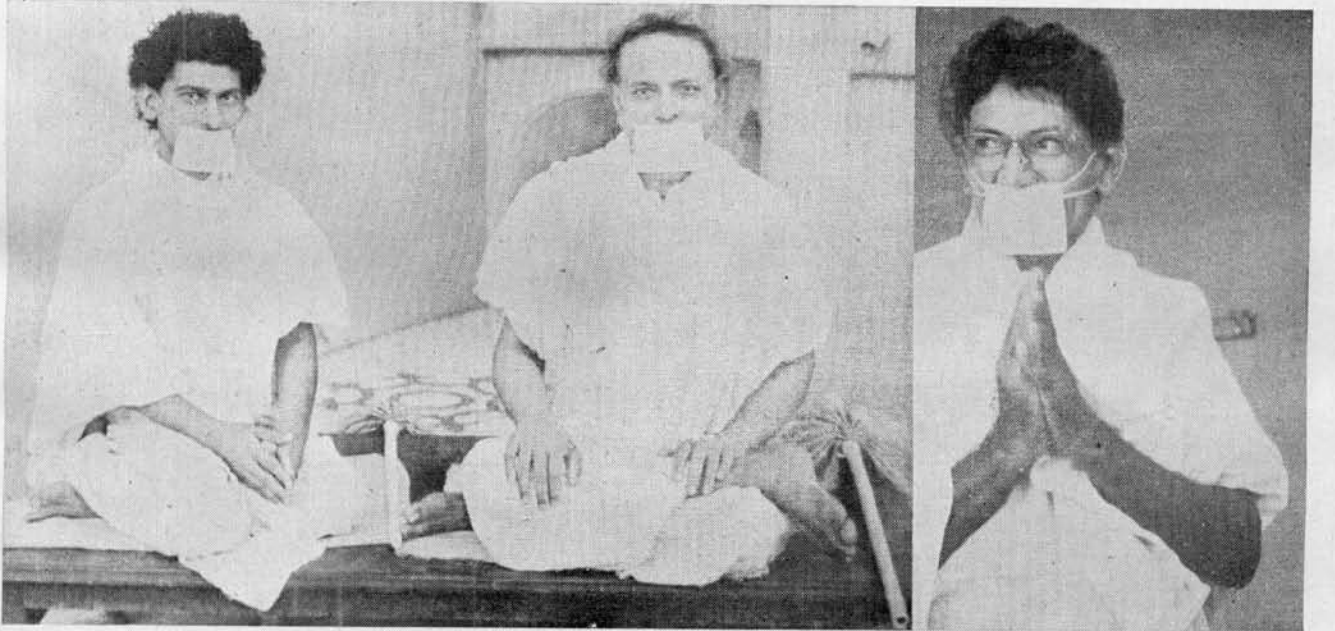

મધુર વકતા પૂ. નાગચંદ્રજી
મહારાજ સાહેબ
જેઓશ્રી રાજવીઓ
ઉપર અપૂર્વ પ્રભાવ
પાડી શકતા હતા.

ભારતભૂષણ
શતાવધાની
પં. રતન
પૂ. રતનચંદ્રજી
મહારાજ સાહેબ

માનવતાના મહાન
પુસ્કર્તા
પૂ. ગુરુદેવ કવિવર્ય
મુનિશ્રી નાનચંદ્રજી
મહારાજ સાહેબ.

ગુરુ-શિષ્યની ત્રિપુટી

પૂ. યુનીલાલજી મહારાજ
સાહેબ [ચિત્તમુનિ]

પૂ. ગુરુદેવ
કવિવર્ય મુનિશ્રી
નાનચંદ્રજી મહારાજ સાહેબ

પૂ. સૌભાગ્યચંદ્રજી
મહારાજ સાહેબ
[પૂ. સંતબાલજી]

પૂ. ગુરુદેવ પોતાના શિષ્યમંડળ સાથે

ડાબી બાજુથી [૧] પૂ. સૌભાગ્યચંદ્રજી મહારાજ [સંતબાલજી] [૨] પૂ. ગુરુદેવ પં. કર્તવ્ય નાનચંદ્રજી
મહારાજ સાહેબ [૩] પૂ. સુદંરજી મહારાજ [૪] પૂ. ચુનીલાલજી મહારાજ [ચિત્તમુનિ] [૫] પૂ. હર્ષચંદ્રજી મહારાજ
પૂ. ગુરુદેવ ભકતજનો વચ્ચે

ઘણાં વર્ષો પહેલાં મુંબઈના વરસોવા ઉપરના દરિયા મહાલમાં પૂ. ગુરુદેવની જન્મજયન્તીની ઉજવણી પ્રસંગે ઉમટેલા ભકત સમુદાયમાતું એક દૃશ્ય, જેમાં પૂ. ગુરુદેવના અનન્ય ભકત સ્વ. શેઠ શ્રી અમુલખ અમીચંદ, શ્રી ખેરીવલી સંઘના કાર્યકરો તથા અન્ય ભકતજનો દેખાય છે.

સંદેશાઓ

પૂજ્ય ગુરુદેવ કવિવર્ય પંડિત નાનચંદ્રજી મહારાજ જન્મશતાબ્દિ મહોત્સવ પ્રસંગે તથા 'સ્મૃતિગ્રંથ પ્રકાશન' પ્રસંગે મળેલ ઘણાં સંદેશાઓમાંથી થોડાક સંદેશાઓ અહીં આપ્યા છે.

રાષ્ટ્રપતિ કા પ્રેસ સચિવ,
રાષ્ટ્રપતિ ભવન,
નई દિલ્લી-110004.
ભારત

*Press Secretary to the President
Rashtrapati Bhavan
New Delhi-110004
India*

No. F.2-M/76

May 20, 1976

Dear Shri Shah,

Please refer to your letter of the 26th April, 1976. The President sends his best wishes for the success of the Birth Centenary Celebrations of Kavivarya Pandit Shree Nanchandraji Maharaj to be held on the 22nd November, 1976.

Yours sincerely,

A.M. Abdul Hamid

રાષ્ટ્રપતિના સમાચાર સચિવ રાષ્ટ્રપતિ ભવન
નવી દિલ્હી - ૧૧૦-૦૦૪. ભારત
તા. ૨૦ મી મે, ૧૯૭૬

નં. એફ. ૨-એમ/૭૬
પ્રિય શ્રી શાહ,

તમારો તા. ૨૬ મી એપ્રિલ, ૧૯૭૬ નો પત્ર મળ્યો. તા. ૨૨ મી નવેમ્બર, ૧૯૭૬ ના દિવસે કરવામાં આવનારી કવિવર્ય પંડિત શ્રી નાનચંદ્રજી મહારાજની જન્મશતાબ્દિ ઉજવણીની સફળતા માટે રાષ્ટ્રપતિજી તેમની શુભેચ્છા પાઠવે છે. આપનો વિશ્વાસુ,

એ. એમ. અબ્દુલ હમીદ

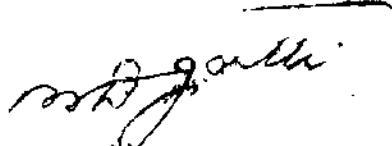
વૃજય ગુરુદેવ કવિવર્ય પં. નાનચંદ્રજી મહારાજ જન્મશતાબ્દિ સ્મૃતિગ્રંથ

ઉપરાષ્ટ્રપતિ, ભારત
નई દેહલી
VICE-PRESIDENT
INDIA
NEW DELHI

May 11, 1976.

I am happy to learn that the
Birth Centenary of Kavivarya Pandit
Shree Nanchandraji Maharaj will be
celebrated in November this year.
I send my best wishes for the success
of the celebrations.

(B.D. Jatti)

ઉપરાષ્ટ્રપતિ, ભારત
નવી દિલ્હી
તા. ૧૧ મી મે, ૧૯૭૬.

મને એ જાણતાં હર્ષ થાય છે કે, કવિવર્ય પંડિત શ્રી નાનચંદ્રજી મહારાજની જન્મશતાબ્દિ આ વર્ષે નવેમ્બર માસમાં ઉજવવામાં આવશે. આ ઉજવણીની સફળતા માટે હું મારી શુભ કામનાઓ પાઠવું છું.

(સહી) બી. ડી. જત્તી

પૂજ્ય ગુરુદેવ કવિવર્ય પંડિત શ્રી નાનચન્દ્રજી મહારાજ જન્મશતાબ્દિ સ્મૃતિગ્રંથ

કૃષિ તથા સિંચાઈ મંત્રી

ભારત સરકાર

નई દિલ્લી-૧૧૦૦૦૧

MINISTER OF AGRICULTURE & IRRIGATION

GOVERNMENT OF INDIA

NEW DELHI-110001

25th May, 1976.

My best wishes for the success of the birth centenary celebrations of saint Kavivarya Pandit Shree Nanchandraji Maharaj of Saurashtra.

Shri Nanchandraji Maharaj will be remembered not only as a Jain saint but also as a person who rendered unique services for the social uplift of the people. Though he became a monk, he combined spiritual devotion with social work to help the weak and the down-trodden. It is the life of such saints that gives us not only spiritual solace but also an inspiration to work for the material upliftment of the poor and the weak. I am glad to have the opportunity of joining in the tributes to the late saint on the occasion of his birth centenary.

(Jagjivan Ram)

કૃષિ તથા સિંચાઈ મંત્રી

ભારત સરકાર

નવી દિલ્હી - ૧૧૦-૦૦૧

તા. ૨૫ મી મે, ૧૯૭૬.

સૌરાષ્ટ્રના સંત કવિવર્ય પંડિત શ્રી નાનચન્દ્રજી મહારાજની જન્મશતાબ્દિ ઉજવણીની સફળતા માટે મારી શુભેચ્છાઓ.

શ્રી નાનચન્દ્રજી મહારાજને ફક્ત એક મહાન સંત તરીકે જ નહિ, પરંતુ લોકોના સામાજિક ઉદ્ધાર માટે અબ્જેડ સેવાઓ પ્રદાન કરેલ એક વિભૂતિ તરીકે પણ યાદ કરવામાં આવશે. તેઓ સાધુ હોવા છતાંય, નિર્બળ અને પતિતોને મદદ કરવાના સામાજિક કાર્યનું આધ્યાત્મિકતા સાથે તેમણે સંકલન કર્યું હતું. આવા સતોનું જીવન જ આપણને ફક્ત આત્મિક શાંતિ જ નહિ કિન્તુ દરિદ્ર અને નિર્બળના ભૌતિક ઉર્ધ્વગમન માટે કામ કરવાની પ્રેરણા સુધ્ધાં આપે છે. તેમની જન્મશતાબ્દિના આ પ્રસંગ ઉપર સદ્ગત સંતને શ્રદ્ધાંજલિ અર્પણ કરવાના કાર્યમાં સહુભાગી થવાની તક પ્રાપ્ત કરતાં મને હર્ષ થાય છે.

(સહી) જગજીવનરામ

ફોન ૫૧૮

તા. ૨૩-૨-૧૯૭૬

વ્રહ્મવિદ્યા-મંદિર

પવનાર જિ. વઘા ૪૪૨૦૦૧

૩૧- નાનચંદ્રની મહારાજ

કી જન્મશતાબ્દિ

કે તિ થો

કાવા કી

શુભ આશીર્વાદ

- રામ દારો

આદરણીય મુનિશ્રી સંત બાલજીને તો સારી રીતે જાણું છું. કારણ કે તેઓનું વ્યાપક અને પ્રેમમય કાર્ય આજે સર્વ વિશ્રુત છે. પણ એનો મૂળ સ્ત્રોત તેમના ગુરુવર્ય નાનચંદ્રેણ મહારાજ હશે, એની કલ્પના ન હતી.

ગુરુવર્ય નાનચંદ્રેણનું ટૂંકું ચરિત્ર હમણાં જ વાંચવામાં આવ્યું, તેમનો ફેટો પણ જોયો. જોતાંવેંત તેઓ મહાપુરુષોની હરણમાં સૌથી ઊંચા સ્થાન પર બિરાજેલા હશે એ વિષે શંકા ન રહી. કેવળ ફેટો ઉપરથી જો એવો અપૂર્વભાવ મનમાં ઉપજ્યો તો જોયો ગુરુવર્ય નાનચંદ્રેણના સહવાસમાં આવ્યા હશે, તેઓનું જીવન કેટલું ધન્ય અને પાવન થયું હશે!

ગુરુવર્ય નાનચંદ્રેણને હું શત શત પ્રણામ કરી આ સ્મૃતિગ્રંથ - ચોજકોને ધન્યવાદ આપું છું. કારણ કે તેઓએ એ પુણ્યકાર્ય જગતની સામે પ્રસ્તુત કર્યું.

તા. ૨૩-૨-૭૬

શિવાજી નં. ભાવે,

પ્ર. વિદ્યામંદિર પવનાર

પૂજ્ય ગુરુદેવ કવિવર્ય પં. નાનચન્દ્રજી મહારાજ જન્મશતાબ્દિ સ્મૃતિગ્રંથ

TELEGRAM : "SAHUJAIN"
PHONE : 22-4381 RES. 45-4252-54
11, CLIVE ROW,
CALCUTTA-1

July 14, 1976.

My dear Shri Shah,

I thank you for your letter of 28th ultimo that you are celebrating the Birth Centenary of the great saint Kavivarya Pandit Shree Manchandraji Maharaj in the month of November, 1976. He was a great saint and his contribution to social services, especially education, medical relief and relief to the destitutes in times of natural calamities was remarkable. On the occasion of his birth centenary I offer my respects to him.

With best wishes,

Yours sincerely,

૧૧, ક્લાઈવ રોડ, કલકત્તા-૧.
તા. ૧૪ મી જુલાઈ, ૧૯૭૬.

પ્રિય શ્રી શાહ,

તા. ૨૮ મી તારીખના આપના પત્ર માટે હું આભાર માનું છું. પત્રથી બાણ્યું કે આપ, મહાન સંત કવિવર્ય પંડિત શ્રી નાનચન્દ્રજી મહારાજની જન્મશતાબ્દિ ૧૯૭૬ ના નવેમ્બર માસમાં ઉજવી રહ્યા છો. તેઓ એક મહાન સંત હતા અને સામાજિક સેવાઓ, વિશેષમાં શિક્ષણ અને તબીબી રાહત અને કુદરતી આપત્તિઓના સમયે નિરાધારોને આપેલી રાહત અંગેનો ફાળો નોંધપાત્ર હતો. તેમની જન્મશતાબ્દિના આ પ્રસંગ નિમિત્તે હું તેમના પ્રતિ મારી સન્માન લાવના પ્રદાન કરું છું.

શુભેચ્છા સાથે

આપનો વિશ્વાસુ
એસ. પી. જૈન

पूज्य गुरुदेव उदियर्थ पं. नानचन्द्रजी महाराज जन्मशताब्दि स्मृतिग्रंथ

विदेश मंत्री, भारत
MINISTER OF EXTERNAL AFFAIRS
INDIA
New Delhi,
July 15, 1976,

Pandit Shree Nanchandraji Maharaj was a highly respected saint of his time whose memory is cherished by a large number of people. Though he attained spiritual heights, his life was devoted to the service of humanity and to the alleviation of sufferings. On his birth centenary, I join in paying tribute to his memory and wish the centenary celebrations all success.

Y. B. CHAVAN

रेल मंत्री, भारत
MINISTER FOR RAILWAYS
INDIA
New Delhi,

July 27, 1976.

It gives me pleasure to learn that Shri Vardhaman Sthanakvasi Jain Shrivak Sangh, Matunga, Bombay are celebrating the Birth-Centenary of Kavivarya Pandit Shree Nanchandraji Maharaj and are bringing out a Centenary Volume on this occasion.

Our great, country, varied as it has been in its cultural and philosophical richness, has produced illustrious leaders in all walks of life. Gurudev Shree Nanchandraji Maharaj was one such illuminated soul, whose message could be spread far and wide, as indeed, of all the great seers of Indian thought and philosophy. I wish the Sangh all success in the Centenary celebrations.

KAMALAPATI TRIPATHI

पूर्ति और पुनर्वास मंत्री
भारत
नई दिल्ली-११००११
जुलाई 29, 1976

मुझे यह जानकर प्रसन्नता हुई है कि श्री वर्धमान स्थानकवासी जैन श्रावक संघ वंबई नवम्बर, 1976 में पं. श्री नानचन्द्रजी महाराज की जन्मशताब्दी मनाने का आयोजन कर रहा है। महाराज श्री नानचन्द्रजी एक प्रसिद्ध संत, दयालु, धार्मिक तथा सामाजिक क्रांति के अग्रदूत थे। संत जी एक प्रकांड विद्वान तथा साहित्य के मर्मज्ञ थे। उन्होंने धार्मिक तथा सामाजिक पुस्तकें लिखकर समाज में जागृति उत्पन्न की है। कुटीर उद्योग, महिलाओं को जीवनो-पार्जन हेतु आजीविका आदि की व्यवस्था करना संत जी की महान् सामाजिक सेवाएं हैं। उनकी निस्वार्थ समाज सेवाओं तथा लक्ष्यों को शताब्दी समारोह के अवसर पर रचनात्मक रूप देना ही उनके प्रति सच्ची श्रद्धांजली होगी।

आयोजन की सफलता के लिये हार्दिक शुभ कामनाएं।

राम निवास मिर्घा

पुण्य गुरुदेव उषित्यं पं. नानचन्द्रेण महाराज जन्मशताब्दि स्मृतिग्रंथ

MINISTER FOR
REVENUE, URBAN DEVELOPMENT
TOURISM, AUKAF AND PROTOCOL
GOVERNMENT OF MAHARASHTRA
Sachivalaya, Bombay 400 032

I am happy to know that the Birth Centenary of the great Saint Kavivarya Pandit Shri Nanchandraji Maharaj of Saurashtra is proposed to be celebrated on November 22, 1976 by the Pujya Gurudeo Nanchandraji Maharaj Janmashatabdi Trust.

Our country possesses a rich and profound heritage of saints and sages, whose teachings have helped in enriching the lives of common men. Shri Nanchandraji Maharaj commanded wide respect for his all pervasive vision, versatile personality, and humanitarian approach towards people. Apart from being a devoted saint, he took keen interest in eradication of human sufferings and miseries. He always rose above all sectarian and narrow barriers of caste dogmatism etc. That way he was a religious revolutionary and an ardent social worker.

I am sure that the programmes that are being organised in connection with his Birth Centenary will help propagate his philosophy of life.

I wish all success to the centenary celebrations.

RAFIQ ZAKARIA

अन्न व नागरी पुखठा मंत्री
महाराष्ट्र शासन
सचिवालय, मुंबई ४०० ०३२
26th July 1976

Dear Sir,

I am thankful to you for your letter of 12th July 76, regarding publication of Centenary Volume on the occasion of Birth Centenary of Kavivarya Pandit Shree Nanchandraji Maharaj. I am sorry that because of other pressing engagements I could not send my reply earlier. I hope you will kindly understand my difficulties and excuse for the delay.

Kavivarya Pandit Shree Nanchandraji Maharaj like the revealed learned personalities and saints have blessed the society and given their valuable guidance for the development of mental peace and happiness amongst the people, side by side with the material prosperity of the nation. As a devotee of these saints I always bow my head and pray for their guidance in making my life and services useful in the cause of removal of miseries of the down trodden.

I am happy that Shri Vardhaman Sthanakvasi Jain Shrivak Sangh is doing a valuable service in spreading the teaching of the great Kavivarya Pandit Shree Nanchandraji Maharaj by celebrating the Birth Centenary, and send my best wishes for the success in their undertaking.

Thanking you,

Yours sincerely,
RATNAPPA K UMBHAR

MINISTER FOR
PUBLIC WORKS, HOUSING, ANIMAL
HUSBANDRY & DAIRY
DEVELOPMENT
GOVERNMENT OF MAHARASHTRA
Sachivalaya, Bombay 400 032

23rd August 1976.

Shri Nanchand Maharaj was a great Saint, Social worker and devoted to the cause of the Poor in this country. He was really a 'विरल विभूति' I am glad to know that you are bringing out a Memorial Grant, to pay tribute to this great man. I am sure that his life will be a perpetual inspiration to the persons who are interested in spiritual uplift of the common man.

S. A. SOLANKE

MINISTER OF STATE FOR
AGRICULTURE AND COMMAND
AREA DEVELOPMENT
GOVERNMENT OF MAHARASHTRA
Sachivalaya, Bombay-400032.

Dated : 3 Aug 1976

The message of Truth and non-violence given by Jainism has an eternal value. Despite scientific advancements, the world at large has realised that unless we imbibe the spirit of universal brotherhood and accept the principle of "Live and let live", the theory advanced by Jainism and preached and practised by persons like Nanchandraji Maharaj, the world will not be happy.

Birth centenary celebration of saint Nanchandraji Maharaj, I hope, will help to spread this message not only in any particular community but among all.

Only one sincere desire and attempt to follow his path will be a fitting tribute to this great Poet-Saint of India.

N.P. My good wishes to your mission.

N. S. SAPKAL

MINISTER OF STATE FOR
CO-OPERATION
GOVERNMENT OF MAHARASHTRA
Sachivalaya, Bombay-400 032

22nd July 1976

It is a matter of great pride and pleasure to note that Shri Vardhaman Sthanakvasi Jain Shrivak Sangh-Matunga is celebrating the Birth-Centenary of Kavivarya Pandit Shri Nanchandraji Maharaj of Saurashtra by way of publishing a Centenary Volume. The exemplary services rendered by Pandit Shri Nanchandraji Maharaj Serve as a great source of inspiration for the true social workers. By publishing this volume I believe, that the Sangh is doing great service to the Society. On this auspicious and happy occasion I send my best wishes to the Centenary volume.

Yours sincerely,
R. V. BET

MINISTER OF STATE FOR
SOCIAL WELFARE, CULTURAL
AFFAIRS, SPORTS AND YOUTH
SERVICES
GOVERNMENT OF MAHARASHTRA
Sachivalaya, Bombay-400 032

Dated : 14th May 1976

I am indeed pleased to know that you are celebrating the birth centenary of the great saint and dedicated social reformer Pandit Nanchandraji Maharaj.

As a saint in the true sense and spirit Nanchandraji Maharaj worked throughout his life for eradication of human sufferings without any distinctions of caste or creed.

Through the service of the Daridra Narayana he became one with God.

I have no doubt his memory will inspire us to follow his suit for many years to come.

My all good wishes to you in your endeavour.

SUSHILKUMAR SHINDE

DEPUTY MINISTER FOR
HOME, TRANSPORT AND
LEGISLATIVE AFFAIRS
GOVERNMENT OF MAHARASHTRA
Sachivalaya, Bombay-400 032

Dated the 18th May, 1976.

I am very happy to know that you are celebrating the birth centenary of Shri Nanchandraji Maharaj.

Two thousand Five hundred years ago, Mahavir proclaimed his gospel of social equality and gave the message of Ahimsa and brotherhood.

Shri Nanchandraji as a true follower of Lord Mahavir served for the welfare of the human beings. Such persons are the great avatars who are born to reform the world.

Let us take inspiration from his life and become instruments to transform the world and make it a better place to live in.

BABURAO J. KALE

CHIEF MINISTER
GOVERNMENT OF MANIPUR
IMPHAL

Imphal, the 25th May '76

I am glad to learn that the Birth Centenary Celebration of the great saint. Kavivarya Pandit Shri Nanchandraji Maharaj of Saurashtra is being held this year.

I hope, the celebration will highlight his noble deeds for the welfare of human beings, and will focus attention on the importance of his teachings and messages for obtaining peace, prosperity and salvation in our lives.

I congratulate the Celebration Committee, and send my best wishes for a successful celebration.

R. K. DORENDRA SINGH

CHIEF MINISTER

VIDHANA SOUDHA, BANGALORE - 1.

Dated 28th May, 1976.

I am happy to learn that Shri Vardhaman Sthanakvasi Jain Shrivak Sangh-Matunga is celebrating the birth centenary of Kavivarya Pandit Shree Nanchandraji Maharaj.

Shri Nanchandraji Maharaj has left an indelible impact on the Jain community as a religious revolutionary and social reformer. The best homage to him would be to carry on his relentless crusade to rid the society of its evils with renewed vigour and dedication.

I send my greetings and best wishes for the success of the celebrations.

D. DEVARAJ URS

શ્રી મોટાનો સંદેશ

સદ્ગત પરમ પૂજ્ય શ્રી નાનચંદ્રજી મહારાજ સાહેબના સમાગમમાં સાયલામાં આવવાનું થયું.

તે વેળા રોજ એમની સાથે સત્સંગ થતો. તેઓ મુક્ત વિચારવાળા, ઉદાર મતવાદી હતા. તેઓશ્રીમાં ધાર્મિક સંકુચિતતા મુદ્દે ન હતી. જિંવામાં જિંચી ભાવનાને તેઓ સૂક્ષ્મતાથી સમજી લેતા. જ્યાં સદ્ભાવ પરસ્પર હોય ત્યાં દિલ પણ ખુલી જતું હોય છે. તેમનું હેતુ તો ધણું. નમ્રતાશીલ, સંસ્કાર સુશોભિત, નયનરમ્ય મૂર્તિ સમા શ્રી મહારાજ સાહેબ હતા. તેમનો સ્વભાવ ઋગુ ને સરળ.

ઉચ્ચ આસને બિરાજેલા હોવા છતાં તેમનો, સામાની સાથેનો વર્તાવ કોઈ ભાવભર્યા ન્યારા પ્રકારનો રહેતો. તેમની પાસે જવાનું દિલ થતું.

મારા જેવા પર તેમનો અધિક સ્નેહ. મારા એક પુસ્તક 'જીવન સોપાન'ની પ્રસ્તાવના પણ પૂજ્ય શ્રી નાનચંદ્રજી મહારાજ સાહેબે લખી આપી છે.

આધ્યાત્મિક ઉચ્ચ કક્ષાની વાતો કરવાની લહેજત તેમની સાથે દિલમાં પ્રગટતી. તેઓશ્રીની પ્રતિભા અલૌકિક હોવા છતાં, તેઓ તેવા ઉપરથી તો લાગતા નહોતા, તે વળી તેઓશ્રીની સવિશેષતા.

શ્રી મોટા

હરિ ઓં આશ્રમ,

કુરુક્ષેત્ર
રાંદેર, સૂરત

શુભકામનાનો સંદેશ અને આશીર્વાદ

પરમ પૂજ્ય ગુરુદેવ, જૈનધર્મના સર્વ રીતે શિરતાજ સમાન હતા, રાષ્ટ્રપ્રેમી હતા, ક્રાન્તિકારી હતા. ધર્મ અને જીવનનો સુમેળ કરી જીવવાનો આદેશ આપતા. બધી રીતે ક્રાન્તિકારી સાધુ હતા. પરમ પૂજ્ય વિશ્વવંદનીય મહાત્મા ગાંધીજીના વિચારો તેમણે અપનાવ્યા હતા. સમૂહ પ્રાર્થના પણ તેઓ રાત્રે રાખતા. જીવનમાં શુદ્ધિકરણ, ખાદી પહેરવી, માનવીના સુખ દુઃખના ભાગીદાર બની તેને ઉપયોગી થવું, ભારત આઝાદ થાય તે અંગે પ્રેરણા આપતાં. પ્રવચનો, ધર્મમાં નીતિને વણી લઈ ઐતિહાસિક દાખલા સાથે સુંદર ભાવનાથી આપતા જેથી દેશની આઝાદી માટે લડવૈયા તૈયાર થાય, કળ્યા કંકાસનો નાશ થાય, વાત્સલ્યભાવથી માનવી - માનવી એકમેકના દુઃખસુખનાં સાથી બને, મદદગાર બની જીવે. જીવન અને ધર્મ, વ્યવહાર અને ધર્મ એ તાણાવાણાની જેમ વણીને માનવીએ જીવવું જોઈએ. આ ગ્રંથને મારા શુભ-આશીર્વાદ છે. તેઓ મરીને જૈનધર્મમાં અમર બન્યા છે.

— શ્રી રવિશંકર મહારાજ

ગુજરાતના પ્રખર લોકસેવક

स्व. पूज्य मुनिश्री नानचंद्रजी महाराज स्थानकवासीजैन मुनि थे। उनका जीवन सरल, त्यागमय एवं करुण से ओत-प्रोत था। गुजरात की पावन धरा पर आपने जन्म लिया। धार्मिक संस्कार परिवार से मिला, बैराग्य बढ़ा और साधना के मार्ग पर अग्रसर हो गये। मुनिश्री का जीवन निवृत्तिपरक साधु का जीवन था किन्तु उनके हृदय में करुणा की धारा प्राणी मात्र के प्रति प्रवाहित होती थी। निवृत्ति के साथ शुभ रचनात्मक प्रवृत्ति में भी आप का आशिर्वाद सदा रहा। जैन धर्म के दया, करुणा एवं अहिंसा सिद्धांतों को व्यवहारिक रूप देने में आपकी तत्परता बहुत ही प्रेरणाप्रद थी।

स्व. मुनिश्री की शताब्दि का आयोजन एक प्रेरणापद कार्य है किन्तु इस आयोजन को मात्र औपचारिक न बनाकर ठोस तथा निर्माणात्मक बनाना होगा। जिससे मुनिश्री के चिंतन, उनका कल्पना एवं कार्य को हम—आगे बढ़ा सके; इस प्रकार के साधुसंत एक संप्रदाय के होकर भी संप्रदाय से ऊपर पूरी मानव जाति के ही नहीं बल्कि प्राणी मात्र के लिए होते हैं। सुरज की रोशनी, नदी का जल, बहती हुई हवा जैसे सबको लाभ पहुंचाती है वैसे ही संत-पुरुष भी सबके कल्याण की कामना करते हैं।

मुझे अत्यन्त प्रसन्नता है कि स्व. मुनिश्री कवि नानचंद्रजी महाराज की शताब्दि का यह भव्य आयोजन कर उनकी स्मृति ताजी करने का कार्य किया जा रहा है। मैं इस आयोजन की हृदय से सफलता चाहता हूँ एवं मुनिश्री को श्रद्धांजली अर्पित करता हूँ।

शादीलाल जैन
भू. पू. शेरीफ, वम्बई

‘सर्व धर्म समभावना समर्थक स्व. डविवर्य पू. महाराजश्री नानचंद्रजी महाराज जन्मशताब्दि महोत्सव प्रसंगे स्मृतिग्रंथ प्रसिद्ध बनार छे, ते ज्ञानी आनंद थयो. आ प्रसंगे शुभसंदेश भोडलवा माटे मने ज्ञानाववां आवेल छे. परंतु आवी महान विलूति माटे मारा जेवी व्यक्ति शुं संदेशो पाडवी शके!

तेजोश्री क्रांतिकारी साधु हुता ओटकुं ज नडि पणु साथे साथे युगद्रष्टा पणु हुता तेम कहुं तो अतिशयोक्ति नडि गणाय. जैन समाजमां रात्रि प्रवचन अने प्रार्थना पर प्रतिबंध हुतो त्यारे तेजोश्रीने जेम लाय्युं के धर्मना आचरण माटे दिवस-रात जेवानी न होय अने जे लगवानने संदेश छेडलां छेडला मानवी सुधी पडोंथाडवे होय तो रात्रि प्रवचनने अंधन होयुं न जेधंजे. आ माटे अनेक प्रकारनी टीका अने निंदा थवा छतां तेजोश्रीजे डिंभतपूर्वक तेमनुं आ कार्य यादु राण्युं अने ते आधारे जीज साधु-साधवीज्योये पणु आ रस्तो अपनाव्यो.

पू. महाराजश्रीना जन्मशताब्दि महोत्सवनी संपूर्ण सङ्गता धृच्छुं छुं.

ता. १७-२-७६

वल्लुभाई शेट्टे:
सहकार मंत्री.

मंत्रीश्री, गुजरात ग्रामोद्योग अने सहकार गांधीनगर,

પૂ. મહારાજશ્રી સંતબાલજીના ગુરુ પૂ. નાનચંદ્રજી મહારાજની સ્મૃતિ અંગે બે શબ્દ લખ્યું છું. તે વખતે સૌરાષ્ટ્રના ગામડાંમાં પૂ. બાપુનો સંદેશો અમે પહોંચ્યાડવા કેશિષ કરતાં હતાં. પૂ. નાનચંદ્રજી મહારાજના પ્રભાવશાળી વ્યક્તિત્વની ઓથ અમને સાંપડતી. તેથી અહિંસક ક્રાંતિ નિમિત્તે વાયુમંડળ સર્જવામાં અમારું કામ બહુ જ સરળ બનતું.

લોકોની શ્રદ્ધા વ્યક્તિમાં, રાષ્ટ્ર પ્રત્યેની ભાવના તથા પોતાથી નબળા સમુદાય પ્રત્યે પ્રત્યક્ષ આદર અને સહકારની વૃત્તિ એ તેમના પ્રવચનોનો સૂર રહેતો.

તેમની યાદ હરહંમેશ રહેશે.

ઉ. ન. ઢેબર

શ્રી વલ્લભ કન્યા કેળવણી મંડળ,
ભક્તિનગર, રાજકોટ-૨.

રાજકોટ

તા. ૫-૩-૭૬

સંદેશાઓની સૂચી

ઉપર જણાવેલા સંદેશાઓ ઉપરાંત નીચે જણાવેલા મહાનુભાવોના સફળતા તથા શુભકામનાઓના સંદેશાઓ આવ્યા છે.

૧ - શ્રી બી. પી. મૌર્ય	ભારત સરકારના ઉદ્યોગ અને નાગરિક પૂર્તિના રાજ્યમંત્રી
૨ - શ્રી વી. જી. પ્રભુગાવકર,	મહારાષ્ટ્ર રાજ્યના અર્થ તથા પ્લાનિંગ મંત્રી
૩ - શ્રી કે. કે. વિશ્વનાથન,	ગુજરાત રાજ્યના ગવર્નર
૪ - શ્રી રામનિવાસજી મિર્ઠા,	ભારત સરકારના પૂર્તિ અને પુનર્વાસ મંત્રી
૫ - શ્રી આર. સી. પોપલી,	ભારત સરકારના ઈસ્પાત અને ખાણ મંત્રીના નિજ સચિવ
૬ - શ્રી જગન્નાથ પટ્ટાડિયા,	ભારત સરકારના સંચાર વિભાગના ઉપમંત્રી
૭ - શ્રી બી. એમ. બિરલા,	ભારતના મોટા ઉદ્યોગપતિ, કલકત્તા
૮ - શ્રી ડી. કે. ઉપાધ્યે	
૯ - શ્રી ડબલ્યુ. એ. સંગમા,	પ્રધાનમંત્રી, મેઘાલય, શિલોંગ
૧૦ - શ્રી ઉમાશંકર દિક્ષીત,	કર્ણાટક રાજ્યના ગવર્નર
૧૧ - શ્રી વી. એસ. પાગે,	મહારાષ્ટ્ર રાજ્ય વિધાનસભાના પ્રમુખ
૧૨ - શ્રી એફ. એચ. મોહસિન,	ઉપગૃહમંત્રી - ભારત સરકાર
૧૩ - શ્રી સિદ્ધેશ્વરપ્રસાદ,	ઉર્બ ઉપમંત્રી - ભારત સરકાર
૧૪ - શ્રી રાજકુમારસિંહ,	મંત્રી - ઓલ ઈન્ડિયા કોંગ્રેસ કમિટી - નર્થ દિલ્હી
૧૫ - શ્રી પ્રભુદાસ પટેલ,	કૃષિ તથા સિંચાઈ ઉપમંત્રી - ભારત સરકાર
૧૬ - શ્રી બાબુભાઈ જ. પટેલ,	ગુજરાત રાજ્યના માજી મુખ્ય મંત્રી
૧૭ - શ્રી જેરામભાઈ પટેલ,	મંત્રી ગુજરાત પ્રદેશ કોંગ્રેસ સમિતિ

પૂ. ગુરુદેવના તેજસ્વી શિષ્ય

સુનિ શ્રી. સંતબાલભ મહારાજ જેમણે પૂ. ગુરુદેવને કદી વીસર્યા નથી.
અને જેમનો આ 'સ્મૃતિ ગ્રંથ'ના સંપાદન કાર્યમાં સુખ્ય હીસ્સો છે.

પૂ. શ્રી નાનચંદ્રજી મહારાજ સાથે ભૂતકાળમાં થયેલ પ્રયત્ન અનુભવો, તથા એમના સાધુજીવનની લાંબી દિક્ષા પર્યાયમાં ઉત્કર્ષ અને આદર્શ જીવન પર પડતો પ્રકાશ

લેખક :- કાન્તિલાલ કપૂરચંદ ગાંધી, -ઘાટકોપર.

(આ સંસ્મરણ મોડું મન્યું હોવાથી અહીં લેવામાં આવ્યું છે.)

- ૧ ભારતમાં પ્રથમ સાધુ સંમેલનમાં મુખ્ય મોવડીપદે હાજરી, ઈ. સ. ૧૯૦૬.
- ૨ દીક્ષા પછી એમના ગુરુદેવની એક સરખી નવ વર્ષ એટલે એમના ગુરુદેવનાં અંતિમ કાળ સુધી કરેલી તન, મનથી, વૈયાવચ્ચ ગુરુસેવા.
- ૩ ઈ. સ. ૧૯૩૮ માં, હરિપુરામાં મહાત્મા ગાંધી સાથે મિલન. મહાત્માજીને પૂછેલ કે, અમારા સાધુ જીવનમાં, મારા લાયક કામકાજ છે? મહાત્માજીએ જવાબ આપેલો કે આપશ્રી, આપનાં સાધુજીવનને બરાબર યોગ્ય રીતે પાલન કરી, રાષ્ટ્ર અને સમાજ ઉપર, પૂરતો પ્રકાશ પાથરી, ધર્મનો વિકાસ કરી રહ્યા છો.
- ૪ અમદાવાદમાં જૈન ઓર્ડિંગની સ્થાપના અને શરૂઆત, પૂ. શ્રી નાનચંદ્રજી મહારાજની પ્રેરણાથી થઈ.
- ૫ ઘાટકોપરમાં શ્રાવક સંઘની સ્થાપના તથા સ્થા. જૈન ઉપાશ્રય પૂ. શ્રી નાનચંદ્રજી મહારાજની પ્રેરણાથી થયાં. વિક્રમ સંવત ૧૯૮૨
- ૬ ઘાટકોપરમાં ત્રણ ચાતુર્માસો કર્યા-૧૯૮૨, ૧૯૯૧, ૨૦૧૩.
- ૭ પૂ. શ્રી નાનચંદ્રજી મહારાજનો મૂખ્ય ઉપદેશ, એ કે પ્રત્યેક વ્યક્તિએ, ખપ પૂરતી ચીજો વસાવવી, કેવળ શોભા માટે વસાવવા હિંસાત્મક વલણ, જે દૂષણરૂપ છે.
- ૮ શીઘ્ર કવિ, પ્રાતઃ પ્રાર્થના, રાત્રિ ધર્મચર્યા.
- ૯ લાંબી દીક્ષાપર્યાયમાં, ભારત દેશની, જે જે જગ્યાએ વિચર્યા, શેષકાળ રહ્યા, કે ચાતુર્માસો કરેલાં તે તે જગ્યાનાં ખૂણે ખૂણે જૈન શાળાઓ, જૈન સાહિત્યની લાયબ્રેરી, પ્રૌઢો માટે શિક્ષણ-સમિતિની રચના તથા સતીને ઉતરવા, તથા શ્રાવકવર્ગને ધર્મકરણી કરવા, ધર્મસ્થાનકો ઊભા કરવા, શ્રાવકવર્ગને પ્રેરણા કરતાં-સતત પ્રયાસ થતો-એમનાં પ્રભાવશાળી પ્રવચનથી આવાં શુભ કાર્યો તુરંત જ અમલમાં આવતાં અને સફળ પણ થતાં.
- ૧૦ ઘાટકોપર ખાતે-ભૂતકાળમાં થઈ ગયેલા શ્રી હીરાચંદ વનેચંદ દેસાઈ, શ્રી ધનજી દેવસી, શ્રી જગજીવન દયાળ, શ્રી માણેકચંદ અમુલજી તેમજ હાલના શ્રી દુર્લભજી કેશવજી ખેતાણી, શ્રી ન્યાલચંદ મૂળચંદ, શ્રી નરભોરામ મોરારજી ઝાટકિયા વગેરે શ્રાવક વર્ગને યોગ્ય-ધર્મકરણી કરવા, જૈનધર્મ સ્થાનકની જરૂરિયાત, તેમજ સાધુ-સાધ્વી માટે, સમ્યક્ જ્ઞાન મેળવવા, શાસ્ત્ર જ્ઞાન અનિવાર્ય છે. આ પ્રેરણાત્મક સૂચનથી-ઉપાશ્રય થયો-તેમજ એ પ્રેરણાના જન્મથી હાલની ઘાટકોપર, જે શ્રમણી વિદ્યાપીઠ કૂલીકાલી જ્ઞાન ક્ષેત્રે વિકાસ પામી, પ્રગતિ કરી રહી છે તે-પૂ. શ્રી નાનચંદ્રજી મહારાજનો પ્રતાપ છે.
- ૧૧ મુંબઈનાં ઉપનગર બેરીવલીમાં સ્ટેશન પાસે, ધર્મશ્રેત્ર, જે જ્ઞાન, આરોગ્ય માટે ઊભું થઈ વિકાસ પામ્યું તે પૂ. શ્રી નાનચંદ્રજી મહારાજ સાહેબને આભારી છે. વિક્રમ સંવત ૨૦૧૪ માં પૂ. શ્રી મહારાજ સાહેબે ચાતુર્માસ કરેલ હતું.
- ૧૨ આવા પ્રભાવશાળી પ્રાતઃસ્મરણીય ગુરુદેવને અમારા કોટિ કોટિ વંદન હોજો. ચોથા આરાના નમૂના રૂપ ગુરુદેવે શ્રાવક વર્ગમાં ચારિત્રની ઉંડી છાપ પાડી એઓને નિર્વ્યસની બનાવ્યા. ચારિત્ર ઉજ્જવળ બનાવ્યું.
- ૧૩ પૂ. શ્રી ગુરુદેવ નાનચંદ્રજી મહારાજનાં ગુણાનુવાદને અનુસરી ભાવિમાં પણ આવા સતો પ્રગટ થાય એવી શાસન દેવ પાસે પ્રાર્થના કરી વિરમું છું.

પૂ. ગુરુદેવ કવિવર્ય પં. નાનચંદ્રજી મહારાજ જન્મશતાબ્દિ સ્મૃતિગ્રંથની
વિષયાનુક્રમણિકા

વિભાગ ૧ લો : જીવનઝાંખી

(૧) પૂ. ગુરુદેવ : વિશ્વસંતની ઝાંખી (પૂ. મુનિશ્રી સંતખાલજી) પૃષ્ઠ ૧-૬૪

૧. ભગતના ગામમાં જ	પૃ.	૧	૨૦. શિષ્ય પરિવાર સાથે	પૃ.	૩૨
૨. મોંઘીયાના મોંઘેરા દિયર		૨	૨૧. ગેરસમજૂતીનો ભોગ		૩૪
૩. પલાણુ માંડયા		૩	૨૨. ધ્યેય એક : મોર્ગ જે		૩૫
૪. ગુરુચરણે		૪	૨૩. ધરમપુરમાં ચાતુર્માસ		૩૬
૫. શ્રદ્ધા, પરિપકવતા અને સાધુદીક્ષા		૫	૨૪. નારી સમુત્થાન		૩૭
૬. કચ્છ સૌરાષ્ટ્રની પાર્શ્વભૂમિકા		૬	૨૫. ચાણોદ-કરનાળીમાં ચાતુર્માસ		૪૦
૭. સાધના અંગે મનોમંથન		૯	૨૬. ડોળીઆમાં ચાતુર્માસ-એકાન્તવાસ		૪૧
૮. સ્થાનકવાસી જૈનો સળવળ્યા		૧૦	૨૭. ચોટીલાનાં સંભારણા		૪૨
૯. ધર્મકાન્તિનું ભેશ		૧૧	૨૮. ભાવનગરમાં ચાતુર્માસ		૪૬
૧૦. મુંબઈ તરફનું મહાપ્રયાણ		૧૩	૨૯. ફરીફરીને માનવધર્મ		૪૮
૧૧. ઘાટકોપરે રંગ રાખ્યો		૧૫	૩૦. સાધક સાધુઓને સાંકળવા		૪૯
૧૨. પ્રથમ મિલને		૧૮	૩૧. સાધુતાનો પમરાટ		૫૨
૧૩. વસમો વિયોગ		૧૯	૩૨. પ્રતિભા ખીલી ઊડી		૫૪
૧૪. ડાઘો લૂછી નાખ્યો		૨૧	૩૩. ધર્મકાન્તિના વિશ્વમંડાણ		૫૫
૧૫. કચ્છનું ચુંબક		૨૨	૩૪. મધ્યમવર્ગનો પુરુષાર્થ		૫૭
૧૬. અખંડ સંભારણું		૨૪	૩૫. ખીજું ચાતુર્માસ, ઘોરીવલી કૃષ્ણકુંજમાં		૫૮
૧૭. વિરાટ દર્શન		૨૭	૩૬. વળી પાછા લીખડી		૬૦
૧૮. પ્રભાવશાળી વ્યક્તિત્વ		૨૯	૩૭. અમીરસનેણાં ઉરમાં ચોંટયા		૬૧
૧૯. વેતચું તે સાંધી નાખો		૩૧	૩૮. આખરી વિદાય		૬૨

(૨) પ્રવચન-અંજન (પ્રવચનકાર પં. કવિવર્ય શ્રી નાનચંદ્રજી મ.) પૃષ્ઠ ૬૫-૧૧૦

(૧) જીવનનું ઘડતર	પૃ.	૬૬	(૪) સ્ત્રીઓમાં મરદાનગી	પૃ.	૯૩
(૨) જીવનસંગ્રામ		૭૨	(૫) સાપેક્ષવાદનું સ્વરૂપ		૧૦૩
(૩) સેવાનો રાહ		૭૮			

(૩) પ્રવચન-પરિમલ (સંકલન મુનિશ્રી સંતખાલજી) પૃષ્ઠ ૧૧૧-૧૨૪

સુખની શોધમાં, પ્રભુનો આધાર, પ્રભુનું સ્વરૂપ, જીવનનું રહસ્ય, માનવતાનો અધિકારી, માણસાઈ વગરનો માણસ, માનવતાથી આધ્યાત્મિકતા સુધી ધર્મોપદેશકોની ફરજ, સંસ્કારોની અસર, સંસ્કારોની શુદ્ધિ, સ્વધર્મનો નિર્ણય, સંન્યાસ સાધના, ધર્મયુક્તવ્યવહાર, જુવાનીમાં જ ધર્મસાધના, માનવતાનો વિદ્યાર્થી ધર્મજીવનવ્યાપી હોવો જોઈએ. વૃત્તિવિજેતાને પાપ અડી શકતું નથી, ત્યાં મરદાનગી ત્યાં જ માનવતા, ધાર્મિક સહિષ્ણુતા, સ્ત્રીઓમાં મરદાનગી, ધર્મમાં ભેદ શાનો, ધર્મોમાં વિકૃતિ ક્યારે? વિભૂતિઓ ત્યારે જ પાકે છે, ઈન્દ્રિયો અને શક્તિઓનો સદુપયોગ, પાંગળી અહિંસા, નિયમની જરૂર, કૌટુંબિક કર્તવ્ય, દાંપત્ય, સમાજધર્મનો પાયો સંગઠન, આર્યસંસ્કૃતિ અને રાષ્ટ્રધર્મ,

પૂજ્ય ગુરુદેવ કવિવર પં. નાનચંદ્રજી મહારાજ જન્મશતાબ્દિ સ્મૃતિગ્રંથ

ધર્મને નામે પદ્યવધ ઘોર અધર્મ છે, ધર્મ અને જીવન, નિષ્કામ સેવા, જ્યંતી ઉજવવાનો હેતુ, જન્મશાબ્દી અને ગોપાલન, સ્વર્ગસમું માનવજગત, આશ્રમજીવનનો કૃમિક વિકાસ, શુદ્ધ ધર્મનો અધિકાર, મહામંગળ સ્વરૂપ ધર્મ, કથો વિવેક, લાવનિદ્રા અને ઉપયોગ, સાચા સામાયિક - પ્રતિક્રમણ, જૈન કોણ? સમ્યગ્દષ્ટિજીવ, ભક્તિનું સહસ્ય, વૈરાગ્ય, અવિદ્યા વિરુદ્ધ સદ્વિદ્યા, ધર્મનું પ્રકટીકરણ, ધર્મની તાકાત, અનુભવનો મહિમા, જીવનઘડતર અને ચારિત્રનો પ્રકાશ, સાધુજીવન એટલે, ધર્મમય સમાજરચનાની જૈન જવાબદારી.

(૪) સંતશિષ્યની કાવ્યસરિતા (પં. શ્રી નાનચંદ્રજી મહારાજ) પૃષ્ઠ ૧૨૫-૧૯૦

જિનેશ્વર સ્તુતિ, પ્રભુનામ મંગળ,	પૃ.	૧૨૫	સ્વાર્થભર્યો સંસાર, ભૂલ જરા જળરૂં દુઃખ દે છે	૧૫૯
એકનો આધાર		”	જન લિન્ન લિન્ન જણાય છે	૧૫૯
પ્રાર્થના,	એવી રમત રમવી નથી	૧૨૬	ભવસાગર કોણ તરે, જનવર થવાના લક્ષણો,	૧૬૦
એરતો,	પશ્ચાતાપ	૧૨૭	નરકના અધિકારી,	૧૬૧
પ્રાર્થના,	અરજી વિનતિ	૧૨૮-૨૯	હું કોણ,	૧૬૨
આમંત્રણ,	મંદિરમાં પધારો	૧૩૦	પ્રભુ તુજ લય લાગી નહિ,	૧૬૩
પ્રાર્થના,	આલોચનાત્મક પ્રાર્થના	૧૩૧	આશા-તૃષ્ણાનું સ્વરૂપ	૧૬૪
આલોચનાત્મક પ્રાર્થના (૨) સ્તુતિ		૧૩૨	જૈન રીત નવ જાણી,	૧૬૫
વિદ્યુષ્ઠ પ્રેમની લગની,	મહાવીરના ભકત	૧૩૩	આર્યસંસ્કૃતિ કયાં ગઈ,	
સન્માર્ગનું આવાહન,	સદ્ગુરુના લક્ષણો	૧૩૪	પર્યુષણના દિવસો,	૧૬૬
સદ્ગુરુ પ્રત્યે નિવેદન,	સદ્ગુરુની કૃપા	૧૩૫-૩૬	અવિદ્યાની કાંસી,	૧૬૭
ગુરુમહારાજને વિનતિ,	હૃદયહર્દની દવા	૧૩૭	અવિનીતના લક્ષણ	૧૬૮
સદ્ગુરુ પ્રત્યે શિષ્યનું નિવેદન,	સદ્ગુરુનું શરણ	૧૩૮	કર્મની અસરો,	
સંતનો મહિમા,	પ્રવચન આલો	૧૩૯	અવળું થાવું હોય તેહના,	
આનંદમંદિર,	અનુભવીનો રાહ	૧૪૦	કાગળતણી હોડીવડે	૧૬૯-૭૦
વિરલા,	સંગત એવી સોખત	૧૪૧	જીવન તેનું સફળ જાણો,	૧૭૧
અંતરનું અંધારું,	સમજે સો સુખ પાવે	૧૪૨	તમે તે શું વિચાર્યું છે,	૧૭૨
કર્મની રચના,	તમારું છે તમારામાં	૧૪૩	અવનિમાં ગાંધીજી આવ્યા	૧૭૩
ઉડ રે, ઉડાડ, ઉંઘ તારી,		૧૪૪	મુતેલાં કયાં સુધી રહેશે,	
સાધના ત્યાં લગી સર્વ કાચી		૧૪૪	જે નગરીમાં ન્યાય મળે નહિ	૧૭૪
ચાંદની અંતરચોકની,	બાગ જંબળથી	૧૪૫-૪૬	સોખત તેવી અસર,	
જીવ, તું જડ મૂર્ખ થા મા		૧૪૭	જે પ્રીતિ પલટે પળપળમાં,	
ઉદ્બોધન,	એક મજાની વાત : હિતશિક્ષા	૧૪૮-૪૯	થવાનું તેજ થાય છે.	૧૭૫
હવે સમજાય તો સારું,	હર તજી દે દીવાની	૧૫૦	જરા ખોલી નયન જોશે,	
મનુષ્યનો જન્મ ફરી નહિ મળે,			અમીની આંખથી જોશે,	૧૭૬
અવર તજીને ભજ અવિનાશી લિન્ન નથી ભગવાન,		૧૫૧	મહામસ્તાન છે માયા,	૧૭૭
બાગ આ બગડી બન્ય,	બાગો ભારત બન્ય,	૧૫૨	માયામાં મુંઝાયો,	૧૭૮
શું વળ્યું જીવન તેનું નિષ્કળ જાણવું,			વિશ્વબધુ વશ થાય,	૧૭૯
જન્મ્યા પણ નવ જન્મ્યા જેવા		૧૫૩	પુરુષોના અવિચાર અને સતીઓના સંકટ	૧૮૦
મનની અવળાઈ, વેર ન કરીએ રે વહાલાં,			નવવધને શિખામણ,	૧૮૧
સત્ય ભૂષણ સજીએ		૧૫૪-૫૫	કેળવણી વિના બધું કાચું	
પામરદશા,	તૃષ્ણામાં તણાણો,		ઉપદેશી ગીત,	
મદમાતા મહારાણા માનવી		૧૫૬-૫૭	સાસરે જતી કન્યાને માતૃશ્રીની ભલામણ	૧૮૨
નથી કોઈ રહેવાનું,	હુંસને કર્યો તે હેરાન,	૧૫૮	પૂ. ગુરુદેવની પ્રાથમિક રચના, ભ. મહાવીરની સ્તુતિ	૧૮૩
			ક્ષમાપના,	૧૮૪-૮૫
			શ્રી આલોચણા	૧૮૮

પુજ્ય ગુરુદેવ કવિવર્ય પં. નાનયજ્ઞ મહારાજ જન્મશતાબ્દિ સ્મૃતિગ્રંથ

(૫) ગુરુદેવની કાવ્યપ્રસાદી (વિવરણ - મુનિશ્રી સંતબાલજી) પૃષ્ઠ ૧૯૧ થી ૨૧૨

મધુકરવૃત્તિ, જૈન તત્ત્વદૃષ્ટિનું વિશદીકરણી ત્રિતત્ત્વ	પૃ. ૧૯૧ થી ૧૯૨	૫. સર્વ સામાન્ય સાધુ	પૃ. ૧૯૬-૧૯૭
૧. દેવ-૨. પેગંબરની અવતરણની પ્રાર્થના	૧૯૪-૧૯૫	૬. નીતિપ્રધાન ધર્મ, ૭. માનવતાપ્રધાન ધર્મ	૧૯૬-૨૦૧
૩. અપ્રમત્ત સાધુગુરુ, ૪. માર્ગદર્શક સાધુ,	૧૯૫	૮. સર્વાંગી જ્ઞાનમૂલક ધર્મ	૨૦૬
		૯. આસ્તિક લક્ષણ	૨૦૯

(૬) સાહિત્યની નજરે (નિજમ. કુલછાબની સમાલોચના) પૃષ્ઠ ૨૧૩ થી ૨૧૮

ભજનપદ પુષ્પિકા, પ્રાર્થનામંદિર. આધ્યાત્મિક	માનવતાનું મીઠું જગત અને સાત્વિક
ભજનપદ પુષ્પમાળા. ૨૧૩-૨૧૬	સાહિત્ય પીરસતા ૮ ગ્રંથો ૨૧૭-૨૧૮

(૭) સાધનાપથે પત્રોની પગદંડી—(કવિવર્ય પૂ. ગુરુદેવના ૬૦ આધ્યાત્મિક પત્રો) ૨૧૯-૨૫૬

વિભાગ ૨ જે : તત્ત્વદર્શન

(૧) ચિંતનીય વિચારધારા (તત્ત્વચિંતક પં. શ્રી ચુનીલાલજી મ. ચિન્તમુનિ) પૃષ્ઠ ૧-૮૩

પાંચ જીવનસત્યોની અહ્મુત લીલા	પૃ. ૧	ધર્મ સંજીવની : ધર્મ ચિંતામણિ	૨૮
જીવનતત્ત્વ અને જીવનશક્તિ	૨	જીવનદૃષ્ટિ, ઔષદ્યદૃષ્ટિ અને યોગદૃષ્ટિ	૩૩-૪૩
જીવનશક્તિ : પાશવિક જીવન	૪	પરિપૂર્ણ પર્યુપાસના	૪૬
જીવનશક્તિ-પ્રાણુતત્ત્વ માનવજીવનની શરૂઆત	૬	શુભસ્થાનકમારોહ	૫૫
પાંચ ઈન્દ્રિયો અને મનનું સ્વરૂપ	૯	હૃદયપ્રદીપનું માર્ગદર્શક	૫૬
પાંચ ઈન્દ્રિયોનું સ્વરૂપ (વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિકોણ)	૧૦	તાત્ત્વિક વિચારણા	૬૫
માનવજીવનની મહત્તા	૧૭	મોક્ષમાર્ગનું વિધાન	૬૭
અહ્યમાનવ - નરપશુ	૧૮	ત્રિપદી કર્તવ્યધર્મ	૬૯
માનવજીવનની ઉત્તરોત્તર ચઢતી કળા	૨૧	પ્રાસંગિક નિવેદન, ઉપસંહાર	૭૦-૭૧
વાસ્તવિક રીતે માનવજીવનનું મંડાણ	૨૩	અનુચિંતન, ઉપક્રમ,	૭૩
વિકાસનું પ્રેરકબળ : વિચાર અને વિવેક	૨૬	આનંદ કેલિ શુરુકુલવાસનો અને શે આનંદ	૭૬
ભાવ પ્રતિક્રમણ	૨૭	માર્ગપ્રતીક્ષા અને દિવ્ય સંદેશ	૭૮

(૨) અધ્યાત્મ ચિંતન : (લે. સ્વ. છોટાલાલ હ. પરીખ 'સુશીલ') ૮૪-૯૫

(૩) વિવેકબુદ્ધિ : સાચો સલાહકાર (લે. અધ્યાત્મી) ૯૬-૯૮

(૪) ચારિત્રગઠન (સ્વ. શ્રી છો. હ. પરીખ 'સુશીલ') ૯૯-૧૦૯

(૫) એક નવીન સૃષ્ટિ " ૧૧૦-૧૧૩

(૬) વૈરાગ્ય " ૧૧૪-૧૧૮

(૭) મૃત્યુ " ૧૧૯-૧૨૪

(૮) ધર્મવિકાસ (લે. સ્વામી માધવતીર્થ) ૧૨૫-૧૩૨

पूज्य गुरुदेव उदित्य पं. ज्ञानचन्द्रेण महाराज जन्मशताब्दि स्मृतिग्रंथ

(६) आगमसार होडन : (सभर्थ साहित्यकार श्री हेवेन्द्र मुनि शास्त्री) पृष्ठ १३३-३३०

जैन आगम साहित्य : ओक अनुशीलन	पृ. १३५-१५६		
अंग १- आचारंग	१६०-१७०	उपांग १- औपपातिक	२२६-२३१
२- सूत्रकृतंग	१७१-१७६	२- राजप्रक्षीय	२३१-२३६
३- हाणुंग	१७७-१७८	३- लुवालिगम	२३७-२४१
४- सभवायांग	१८०-१८४	४- प्रज्ञापना	२४२-२५७
५- लगवती (व्याख्याप्रज्ञप्ति)	१८५-१८३	५- ज'पूद्रीपप्रज्ञप्ति	२५८-२६२
६- ज्ञाताधर्मकथा	१८४-१८८	६-७ सूर्यप्रज्ञप्ति अने अंद्रप्रज्ञप्ति	२६३-२६५
७- उपासकदशांग	१८६-२०८	८-१२ निरयावलिका, कल्पवतलिका	
८- अन्तकृदशांग	२०६-२११	पुष्क्या पुष्क्युलिया, वडिड दशा	२६६-२७०
९- अनुत्तरोपपातिक दशा	२१२-२१३	मूण सूत्र १- उत्तराध्ययन	२७१-२८०
१०- प्रश्नव्याकरण	२१४-२२२	२- दशवैकालिक	२८१-२८५
११- विपाकसूत्र	२२३-२२५	३- नंदी	२८६-२८२
१२- दष्टिवाद	२२६-२२८	४- अनुयोगद्वार	२८३-३०१
छेद सूत्र १- निशीथ	३०२	उर मुं १- व्यावश्यक	३२०
२- व्यवहार	३०५	व्याख्यासाहित्य नियुक्तिओ	३२४
३- ष्टकद्वय	३१०	यूषिओ	३२६
४- दशाश्रुतस्कन्ध	३१४	संस्कृत टीकाओ	३२६
		लोकसलामां रचित व्याख्याओ	३२८
		उपसंहार	३२६

मननीय लेखो

पृ. ३३१-३७६

१. अनेकान्तवाद	—	प्रा. मलुकचंद रतीलाल शाह	३३१
२. नारी प्रत्येनो भारतीय दृष्टिकोण	—	साध्वीचन्दना दर्शनार्या	३३५
३. मानवलवनुं मूढ्य	—	श्री जयंतीलाल धरमशी गांधी	३३७
४. सभलावनो प्रलाप	—	श्री गिरिशकुमार परमानंद 'कल्पेश'	३४७
५. जीवनमें श्रद्धा का स्थान	—	आ. श्री आनंदकृषिजी म. सा.	३४९
६. आत्मिक उत्क्रान्ति के सोपान	—	प्र. व. श्री सौभाग्यमलजी म. सा.	३५३
७. षटद्रव्य में पुद्गल द्रव्य	—	महासतीजी श्री धर्मशीलाजी	३६२
८. जैनदर्शन का त्रिविध साधनामार्ग	—	डॉ. सागरमल जैन	३६५
९. जैन दर्शन में स्वातन्त्र्य बोध	—	डॉ. नरेन्द्र भानावत	३७२
१०. श्रद्धांजली	—	श्री राजेन्द्रमुनि	३७६

विलाग उ जे : व्यक्तित्व दर्शन

(१) सभरखो पृष्ठ १-१२०

१. आचार्यश्री आनंदकृषि म. सा.-	पृ. ३	७. श्री हेवेन्द्र मुनि शास्त्री	११
२. मालवकेसरी श्री सौभागमल म. सा.	४	८. पं. मुनिश्री नेमिचंदल	१३
३. आत्माथी श्री मोहनकृषि म. सा.	५	९. मानवमुनि	१६
४. प्रवर्तक श्री विनयकृषि म. सा.	६	१०. मुनिश्री दुंगरसीस्वामी	१६
५. उपाध्याय श्री अमरचंदल म. सा.	७	११. श्री हीरामुनि 'डिमकर'	१७
६. अध्यात्मयोगी श्री पुंकर मुनि म. सा.	८	१२. पं. श्री रत्नचंद्र म.	१८

પુણ્ય ગુરુદેવ કવિવર્ય પં. તાજગરદ્રેણ મહારાજ જન્મશતાબ્દિ સ્મૃતિગ્રંથ

૧૩. મુનિશ્રી નવીનચંદ્રજી મ.	૧૯	૫૧. ,, જયંતીભાઈ ગાંધી	૭૮
૧૪. મુનિશ્રી અમીચંદ્રજી મ.	૨૦	૫૩. ,, કચ્ચનબેન કાન્તિલાલ	૭૯
૧૫. આ. શ્રી વિજયધર્મસૂરિજી મ.	૨૧	૫૪. ,, નંદકુંવરબેન રસિકલાલ શેઠ	૮૦
૧૬. પૂ. કાંતિકવિજી મ.	૨૨	૫૫. ,, વ. સ્થા. જૈન સંઘ, દાદર	૮૧
૧૭. શ્રી ગિરીશ મુનિ મ.	૨૫	૫૬. ,, શાંતિલાલ દામજી	૮૧
૧૮. શ્રી સાગર મુનિ મ.	૨૫	૫૭. ,, જેઠલાલ ઉમરશી	૮૩
૧૯. શ્રી નરસિંહ મ.	૨૬	૫૮. ,, બદવજી મ. વકીલ અને હિંમતલાલ ખંધાર	૮૪
૨૦. શ્રી ઉજ્જવલકુમારીજી મહાસતી	૨૭	૫૯. ,, ચીમનલાલ ચક્રુભાઈ શાહ	૮૫
૨૧. ,, દમયંતીભાઈ મ. સ.	૩૦	૬૦. ,, સ્થા. જૈન સંઘ, સુરેન્દ્રનગર	૮૭
૨૨. ,, હેમકુંવરભાઈ મ. સ.	૩૭	૬૧. ,, ગુલામરસુલ કુરેશીભાઈ	૮૮
૨૩. ,, વિનોદિનીભાઈ મ. સ.	૩૮	૬૨. ,, મીરાંબેન શાહ	૮૯
૨૪. ,, વસંતપ્રભાભાઈ મ. સ.	૪૨	૬૩. ,, મણિભાઈ બાપુભાઈ પટેલ	૯૧
૨૫. ,, કરુણાકુમારી મ. સ.	૪૫	૬૪. ,, ડો. કાશીબેન છોટુભાઈ મહેતા	૯૨
૨૬. ,, હસુમતીભાઈ મ. સ.	૪૭	૬૫. ,, અવેરચંદ ધી. મહેતા	૯૪
૨૭. ,, જયાભાઈ મ. સ.	૫૦	૬૬. ,, અમૃતલાલ મગનલાલ ગાંધી	૯૬
૨૮. ,, લલિતાભાઈ મ. સ.	૫૧	૬૭. ,, સૌરાષ્ટ્ર સ્થા. જૈન સંઘ, અમદાવાદ	૯૭
૨૯. ,, પ્રાણકુંવરભાઈ મ. સ.	૫૨	૬૮. ,, ચંચળબેન ડી. જી. શાહ	૯૯
૩૦. ,, લીલમભાઈ મ. સ.	૫૩	૬૯. ,, વૃજલાલ મૂળચંદ ગાંધી	૧૦૦
૩૧. ,, જયાભાઈ મ. સ. (ગો. સંઘાણી સં.)	૫૪	૭૦. ,, જયંતીલાલ દરેતરી	૧૦૧
૩૨. ,, હીરાભાઈ મ. સ.	૫૫	૭૧. ,, અમૃતલાલ સુખલાલ	૧૦૨
૩૩. ,, મદનકુંવરજી ,,	૫૬	૭૨. ,, ચીમનલાલ મોતીલાલ શાહ	૧૦૨
૩૪. ,, પ્રકાશવતીજી ,,	૫૭	૭૩. ,, દરજી કરસન ગોરધન	૧૦૩
૩૫. ,, પ્રભાવતીજી ,,	૫૭	૭૪. ,, ત્રંબકલાલ પી. વોરા	૧૦૪
૩૬. ,, પુષ્પાવતીજી ,,	૫૮	૭૫. ,, ચીમનલાલ ભુદરદાસ ગાંધી	૧૦૫
૩૭. શ્રી દલસુખભાઈ માલવણિયા	૫૮	૭૬. ,, અમૃતલાલ મોહનલાલ વોરા	૧૦૬
૩૮. ,, કાકા કાલેલકર	૫૯	૭૭. ,, કરસન લધુ નીસર	૧૦૬
૩૯. ,, પં. બેચરદાસજી દોશી	૬૦	૭૮. ,, નાનજી વીરજી ડાયા	૧૦૭
૪૦. ,, પં. રોશનલાલજી જૈન	૬૩	૭૯. ,, કાન્તિલાલ માનસંગ દોશી	૧૦૭
૪૧. ,, મલુકચંદ રતીલાલ શાહ	૬૫	૮૦. ,, ચુનીલાલ લક્ષ્મીચંદ ડગલી	૧૦૮
૪૨. ,, દુર્લભજીભાઈ ખેતાણી	૬૭	૮૧. ,, નવીનચંદ્ર દોશી	૧૦૯
૪૩. ,, ન્યાલચંદ મૂળચંદ શેઠ	૬૯	૮૨. ,, હરખચંદ વલમજી	૧૧૦
૪૪. ,, જીજુભા બહેન	૭૦	૮૩. ,, પરમાનંદ ઉજમશી	૧૧૦
૪૫. ,, રતિલાલ મક્ષાભાઈ	૭૦	૮૪. ,, હીરજી માલશી ભેઠા	૧૧૧
૪૬. ,, યશોદાબેન પટેલ	૭૧	૮૫. ,, ગિરધરલાલ ઉગરચંદ પરીખ	૧૧૨
૪૭. ,, ભાઈલાલ ભૂરાલાલ શેઠ	૭૨	૮૬. ,, હરિલાલ માણેકચંદ	૧૧૫
૪૮. ,, જસવંતભાઈ દરેતરી	૭૪	૮૭. ,, વધંમાન સ્થા. જૈન સંઘ, ધોરીવઢી	૧૧૫
૪૯. ,, રિખભદાસજી રાંકા	૭૪	૮૮. ,, મુનિશ્રી સંતબાલજી	૧૧૬
૫૦. ,, સમતાબેન અમુલખ	૭૬	૮૯. ,, ડો. એન. વી. સુચક	૧૧૮
		૯૦. ,, રતિલાલ સરખેજી	૧૧૯

(૨) વંદના-ભાવાંજલિ શ્રદ્ધાંજલિ

(૩) શ્રદ્ધાંજલિ શોકસભા

(૪) પૂ. ગુરુદેવનું સમાજને પ્રદાન (સંસ્થાઓનો પરિચય)

(૫) ચાતુર્માસની સંક્ષિપ્ત નોંધ

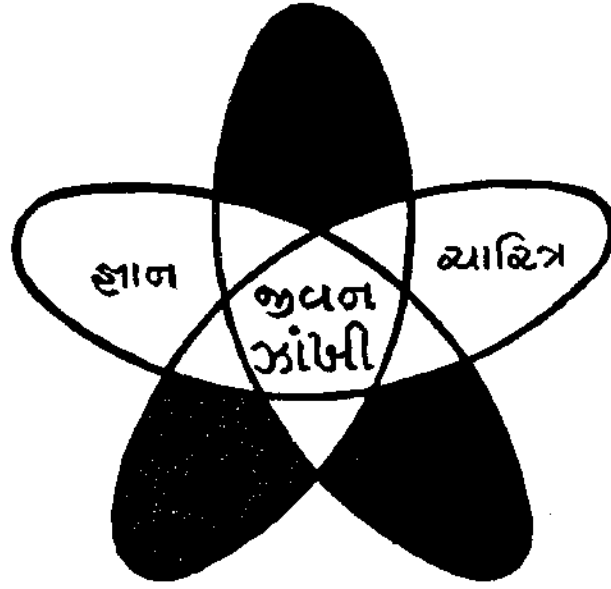
પૂ. ૧૨૧-૧૨૭

૧૨૮-૧૩૬

૧૩૭-૧૪૪

૧૪૫-૧૬૮

વિભાગ-૧

- ❀ પૂ. ગુરુદેવ : વિશ્વસંતની ઝાંખી
- ❀ પ્રવચન ઝાંજન
- ❀ પ્રવચન પરિમલ
- ❀ સંતશિષ્યની કાવ્ય સરિતા
- ❀ ગુરુદેવની કાવ્ય પ્રસાદી
- ❀ સાહિત્યની નજરે
- ❀ સાધનાના પથે : પત્રોની પગદંડી

પૂજ્ય ગુરુદેવ કવિવર પં. નાનરવરદ્રેણ મહારાજ જન્મશતાબ્દિ સ્મૃતિગ્રંથ

પૂજ્ય ગુરુદેવ : વિશ્વસંતની ઝાંખી

લેખક : “ સંતબાલ ”

પૂજ્ય ગુરુદેવ : વિશ્વસંતની ઝાંખી

૧

ભગતના ગામમાં જ

‘શુચીનાં શ્રીમતાં ગેહે યોગમ્બ્રહ્મણોઽભિજાયતે’ એ ગીતાવાક્ય અરિતાર્થ કરતું એક મહાસત્ત્વ આજથી સો વર્ષ પૂર્વે સૌરાષ્ટ્રમાં પેદા થયું અને તે ભગતના ગામમાં જ પેદા થયું. ભગતના ગામનું મૂળ નામ સાયલા. સૌરાષ્ટ્રના કુલ્લે ખસોખે રાજ્યો. તેમાંનું સાયલા પણ એક રાજ્ય. સૌરાષ્ટ્રના પાંચ કે છ જિલ્લામાંનો આલાવાડ એક જિલ્લો છે. તે જિલ્લા પૈકી સાયલા આજે એક મહાલ છે. આ જિલ્લાના માજી રાજાઓ આલા રજપુતો હતા. તેમનો રસભર્યો ઇતિહાસ છે. તેજ આલા ગિરાસદારોના ભાયાતોનું એક રાજધાનીનું ગામ સાયલા. સાયલાના એક ઠાકોર માટે નીચેની વાત પ્રચલિત છે:—

શિયાળાના દિવસો હતાં. ઠાકોર તાપણે તાપતા હતા. ગામના ખેડૂત આગેવાનો પ્રભાતમાં બાપુની ડેલીએ આવી પહોંચેલા. ડાયરો વાતોએ વળેલો. તેવામાં એક આગેવાનનું ધ્યાન ગયું અને તે બોલી બિડ્યા. “બાપુ! આપનું શરીર કડકડતી ટાઢથી ધ્રુજી હાલ્યું છે. આવી ટાઢ એકલા તાપણથી કેમ મટે? આપે ગરમ કાલો પહેરવો જોઈએ.” બાપુ બોલ્યા: “પટેલ! રાજતિજેરીમાંથી કાલો કેમ કરાવાય? હું જેટલું વળતર તિજેરીમાંથી લઉં છું તેમાંથી ગરમ કાલો પરવડે તેમ નથી.” આવા ત્યાગપ્રિય ક્ષત્રિયોનું સાયલા હોવા છતાં લોકો એને ભગતનું ગામ શાથી કહેતા હશે?

ભારતની એ જ ખૂબી છેને ?

ભારત એટલે ઇશ્વરપરાયણ ત્યાગનું પૂજક. જે એવો ઇશ્વરપરાયણ હોય તેનું નામ ભગત. આવા એક ભગતની સાયલામાં ગાદી છે. તે ભગતનું નામ લાલા ભગત. લાલા ભગત નાનપણથી જ ઇશ્વરપરાયણ.

ઇશ્વરપરાયણ એટલે પ્રાણીમાત્રના ચરણુદાસ. તેમાંય માનવતાપ્રેમી માનવોના ખાસ ચરણુદાસ. લાલા ભગત કુમાર હતા ત્યારનો એક પ્રસંગ છે. તેમના પિતાશ્રી કામળાનો વેપાર કરતા. પોતાના પુત્ર લાલાને દુકાન સોંપી પિતા કોઈ કોઈ વાર બહાર જતાં. લાલા કુમાર બરાબર ઇમાનદારીથી કામ કરે એવામાં એક કસોટી આવી પડી. તીર્થયાત્રાએ નીકળેલા યાત્રિકોને ટાઢે થરથરતાં જોઈ લાલો કંપી બિડ્યો. તેણે કહ્યું— “લ્યો બાપા, કામળા! ટાઢું ઉડાડો.” યાત્રાળુઓ બોલ્યા: “વીરા, કામળાના નાણા નથી.” તમે તીર્થયાત્રા કરવાનો વખત કાઢ્યો તેનાથી નાણા ક્યાં વધુ છે? એમ કહી એકેએક યાત્રાળુને કામળો ઓઢાડ્યો. બાપા ઘેર આવ્યા ત્યારે પડોશના દુકાનવાળાઓ ફરિયાદ કરવા લાગ્યા: “તમારા લાલા કુમારે થોકળખંધ લોકોને આજે મફત કામળા આપ્યા છે. આવો છે તમારો લાલો? વેપાર કરતાં તે આવો શીખ્યો છે?” બાપાને લાગી તો ખૂબ આવ્યું, પણ કહેવાય છે કે, એક પણ કામળો ઘટ્યો નહિ. લાલા કુમારને કુદરતની કળા સમજાઈ ગઈ. ત્યારથી તેઓએ નાનું ઘર તબ્બું અને મોટું ઘર સબ્બું. લાલા ભગતનો નિવાસ થયો સાયલામાં. ભગતે ‘કપીર’ના વચનો પોતીકા બનાવ્યા.

“કર સાહિબકી બંઠગી, ભૂખે કો કુછ દે”

લાલા ભગત રોજ ધર્મસાહ પાડે— “એ હાલજો બાપલા, ભૂખ્યું કોઈ જશે નહિ.” ત્યારથી સાયલા ભગતના ગામને નામે મશહૂર થયું. ભગત, જાતિના વૈશ્ય વાણિયા હતા.

એ જ સાયલામાં આપણા અરિત્રનાયક શ્રી નાગરભાઈ સંવત ૧૯૩૩ના માગશર શુક્ર એકમ ને ગુરુવારના રોજ જન્મ્યા. જાતે દશા શ્રીમાળી વણિક, ધર્મે જૈનધર્મી, સંપ્રદાયે પ્રગતિશીલ એવા સ્થાનકવાસી સંપ્રદાયી. માતાનું નામ રાજિયાતબાઈ અને પિતાનું નામ પાનાચંદલાઈ. મોટા ભાઈનું નામ જેસંગલાઈ, બે ભાઈઓને ઉછેરી, સંસ્કારોથી પાળી-પોષી પાંચમે વર્ષે માતા અને અગિયારમે વર્ષે પિતા એમ મા-બાપ વિદાય થયા. કુટુંબ વિશાળ વડલાસમું ખાનદાન, ઉદાર અને પવિત્ર હતું.

મોંઘીબાના મોંઘેરા દિયર

આર્ય સમાજ સ્થાપક સ્વામી હયાનંદ સરસ્વતીએ સૌરાષ્ટ્રના ટંકારામાં જન્મીને દેશભરમાં ડોકો દીધો હતો. એ હતા તેજસ્વી સંન્યાસી. સૌરાષ્ટ્ર તે ત્યાગીથી ગૌરવ માણતું હતું. ત્યાં જૈન ધર્મના મહાસાગરમાંથી એક મનોહર મોતી મોરબી પાસેના વવાણિયામાં પાક્યું. તેમનું નામ હતું શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર. શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર એટલે આધ્યાત્મિકતાના બાગનું બુલબુલ. એની સહજ વહતી સરિતા શી પાવન વાણીમાં ગાંધીજી જેવી જગદ્ગવંધ વિભૂતિ તરબોળ બની ગઈ. આમ તો શ્રીમદ્ સૌરાષ્ટ્રમાં જન્મી, સાધના ગુજરાતમાં કરતા. પણ તેમના પત્ર પીયૂષ પ્રવાહમાં એક સૌભાગ્યભાઈ નામનું પ્રેરક પાત્ર હતું. શ્રીમદ્ને વહાલા એ સૌભાગ્યભાઈ પણ સાયલાના જ હતા. આમ સાયલામાં એ વિચારોનું એ વાયુમંડળ હતું. આ બધાં વહેણોમાં કથાનાયક વહી રહ્યાં હતાં. કંઠકળા અને અભિનય એમને વરી ચૂક્યા હતા. વિશ્વના વિશાળ રંગમંડપમાં એમને મહામૂલો ભાગ ભજવવાનો હતો. એટલે જ્યાં જ્યાં અને જ્યારે જ્યારે એવા સંગીતના જલસાનો કે નાટક એટકનો યોગ મળતો ત્યાં ત્યાં નાગરભાઈ પણ રસ લેતા અને ગૃહજીવનમાં ઓછું ધ્યાન આપતા. તેથી વડીલોને લાગ્યું કે નાગરને ખીલે બાંધીએ તો સાડું એમ વિચારી મુરખીઓએ સુદામડામાં એક કન્યા સાથે એમની સગાઈ પણ કરી નાખી. એમના મોટા ભાઈ જેસંગભાઈ પરણી ચૂક્યા હતા. એ મોટા ભાઈના ધર્મપત્નીનું શુભ નામ મોંઘીબાઈ. મોંઘીબાઈ ભદ્રસ્વભાવી સુશ્રાવિકા હતા. બહુ ભણ્યા ન હતા, પણ બહુ ગણ્યા જરૂર હતા. પ્રભુ વીરના પરમભક્ત જેવા હતા. સહજ સેવાલાવી હતા. વયે સમાન કે સહેજ મોટા એવા મોંઘેરા દિયરનાં એ ભાણી જનેતારૂપ હતા. તેઓ પોતાના દિયરની સગાઈથી રાજી થયા. એવામાં જ એક ઘટના બની. નાગરભાઈને હૈયે ચોટ પહોંચી.

મહાપુરુષને કાંઈ ને કાંઈ પ્રેરણા નિમિત્ત મળવું જોઈએ ને! અરેબર, તેમ જ બન્યું.

એક બાજુ સાયલામાં ધંધો ન સાંપડતાં બંને ભાઈ ભાવનગર પહોંચ્યા હતા. બંનેને ધંધો - નોકરી સુદર મળ્યાં. ધીરેધીરે કુટુંબ જમવા લાગ્યું. કમાણી ધીકતી થવા માંડી, ત્યાં તો મોટા ભાઈની મોટી એથ ખરી પડી. મોટા ભાઈ માંદગીમાંથી બચી જ ન શક્યા. ભાઈ-ભાણીની નાગરભાઈને હૂંફ મળે તેને બદલે મોંઘીબાને હૂંફ આપવાની પરિસ્થિતિ નાગરભાઈ માટે આવી પડી. હવે પરણવાની વાતને પોતે લાંબી ઠેલે તેવું ન રહ્યું. ત્યાં તો ખીજ એક આઘાતજનક ઘટના બની. અચાનક કોઈએ નાગરભાઈને કહ્યું - “કન્યામાં ફગો થયો છે. બતાવી હતી મોટી કન્યા, પણ તમારું સગપણ તો થયું છે નાની કન્યા સાથે.”

આ સાંભળી મોંઘીબા અને તેમના મોંઘેરા દિયરને આરયાર ચોટ લાગી ગઈ. દુનિયા આવી જ છે કે! ક્ષુદ્ર માનવો નિમિત્તને મોખરે કરી ધુઆયુંઆ થઈ જાય છે, જોપ જોદે છે. મહાન પુરુષો નિમિત્તના મૂળને શોધે છે અને તેનો ઉકેલ લાવે છે. નાગરભાઈ કહે - “ભાણી! સંકેત મળી ગયો!”

“દુનિયામેં સાર નહીં, કયોં ભૂલતા દિવાના! દુનિયામેં સાર નહીં”

પલાણુ માંડ્યાં!

મોંઘીબાને એવડું દુઃખ થયું. (૧) પતિના કાયમી વિરહનું અને (૨) મોંઘેરા દિયરના અચાનક વૈરાગ્યનું. સાયલાથી ભાવનગર આવેલા મુરખીજને નાગરભાઈને સમજાવતા હતા. “મોંઘીબા જનેતા સ્થાને છે, વિધવા થયા છે, તેમની સેવા કરો” કાલ સવારે નાની કન્યા મોટી થશે. ખીજે સગપણ કરવું હોય તો માગાં પુષ્કળ આવે છે. સગાઈ તોડવામાં નાતનો શુનો થશે તો નાત થોડાં નાણાં લેતી પરવારશે. ચિંતાનું કશું કાશણુ નથી.

નાગરભાઈએ જવાબ આપ્યો- “મુરખીઓ! આપની વાત સોળ વાલ અને એક રતિની. ભાણી મારે મન પ્રથમથી જ જનેતા છે. આજે જનેતા ભાવમાં કળશ ચઢી ગયો છે.” આ સાંભળી શ્રી રાજ-રાજ થઈ ગયા. નાગરભાઈએ આગળ ચલાવ્યું:- અને તેથી જ મને આ પ્રસંગે પૂ. ઉમેદચંદ્રજી મહારાજ તથા હરખચંદ્રજી મહારાજની કાવ્ય શૈલીમાંની વેદાંત કથા યાદ આવે છે.

એક રાજવી સાત માળિયા મહેલને પહેલે માળે ઊભો છે. સાથે દિવાન પણ છે. રાજવી મહેલમાં સલામતી માનતો હતો. બાણે કદી મરવું પડે તેમ નથી, તેમ બાણુતો હતો તેવામાં એકદા મહેલની પાસે વહેતી નદીમાં અચાનક ભેરદાર પૂર આવ્યું. ભેતભેતામાં તો તે એક મજલા લગી પહોંચી ગયું. બચવા માટે રાજવી ખીજે માળે ગયો. ત્યાં ખીજે માળ પણ પાણી પહોંચી વળતું જણાયું. એમ એક પછી એક ચઢતાં તે સાતમે માળે ગયો. છતાં પાણી તો પાછળ ને પાછળ જ હતું. રાજવી અને પ્રધાન બંને ગભરાયા. ક્યાં જવું? ત્યાં સામે નજર નાખે છે તો સદ્ભાગ્યે સામેથી એક હોડી (નૌકા) આવતી જણાઈ. જરા આશ્વાસન મળ્યું. રાજવીએ કહ્યું - “હવે આપણે આ સામે આવતી હોડીમાં જ ભૂસકો મારીએ. બચવાનો ખીજે કોઈ ઉપાય નથી.” હોડી નજીક આવી અને બંને જણાએ હોડીમાં ભૂસકો માર્યો અને પાર ઊતરી ગયા. આ કથાનો સાર એ છે કે ભવસાગરમાં ડુબતાં-ગળકાં ખાતાં માનવને ધર્મરૂપી હોડી જ બચાવી શકે છે. હવે મને આ વાત બરાબર સમજાઈ ગઈ છે. તો મને હવે આ તક મળી છે તે કેમ મૂકી દેવાય? હકીકતમાં પ્રતિપણે ત્રિવિધ તાપપ્રવાહોથી ઉછળતા સંસારરૂપી મહાસાગરમાં એક માત્ર ધર્મ જ સાચું શરણુ છે. કાણુગ સૂત્રમાં કહ્યું છે- “માખાપત્તું ઋણુ આમડી ઊતરડી તેના બેડા બનાવી આપવાથી ઊતરે નહીં, તે જ ઋણુ તેમને ધર્મ પમાડતાં પળવારમાં છૂટી બધ.”

શ્રી નાગરભાઈની ઉપર મુજબની વાત સાંભળી જે યોગ દેવા આવ્યા હતા, તેઓ જ યોગ પામી ગયાં. મોંઘીબાએ કહ્યું-“બસ, મારે એ જ બેઠએ છે. બીજુ કશું બેતું નથી.” જે રોકી રાખે તેમ હતા, તેમણે જ પલાણુ માંડવાની પ્રેરણા આપી. નાગરભાઈના દિલમાં જનેતા-પ્રેરણાએ નવચેતના જગાડી. સુદામડા જઈને ભાવિ પત્નીને ચૂંદડી ઓઢાડી બેન બનાવી દીધાં. લોકો કહેવા લાગી ગયા હતા- “હવે નાગર સંસારમાં નહીં રહી શકે. એને તો દીક્ષાની રહ લાગી છે. જનારને રોકનાર કોણુ છે? ધન્ય છે એ નાગરને!”

ત્રણ બાજુના ખેંચાણમાંથી

ગુરુ કેવા હોય? એ નાગરદાસે સારી પેઠે વાંચ્યું હતું. વાંચ્યું જ નહીં, હૈયે ઘૂંટ્યું હતું. “ગુરુ લોભી, શિષ્ય લાલચુ, દોનો ખેલે દાવ; દોનો ડૂબે બાપડે, જૈકે પત્થરડી નાવ” અહીં શિષ્ય ચોલમજીકશા વૈરાગ્યરંગે રંગાયા હતા. પણ એવા ગુરુ ક્યાં? તે વખતે એક જ સ્થાનકવાસી સંપ્રદાયમાં ખાવીસ ટોળા અથવા બત્રીશ સંપ્રદાયો રચાઈ ગયા હતા. જે ધર્મપ્રાણુ લોકાશાહે જૈન ધર્મ ઉપાસ્ય સાધુ સંસ્થાની શિથિલતા દૂર કરવા રણુશીશુ કૂંકી મડદામાં પ્રાણુ સિંચેલા તે જ સંસ્થામાં અવનવો સડો પેસી જવા પાર્યો હતો. નાગરભાઈએ પોતાના જ સંપ્રદાયના એક સાધુજીને મોઢે મુહપત્તિ છતાં ‘ડચ, ડચ’ કરી લેંસને દોરી જતા નજરે જોયા હતા, જંતર-મંતર, દોરા-ધાગા અને મેલી વિદ્યાથી પામર અનુયાયીઓને વધુ પામર બનાવતા પરખ્યા હતાં. આથી તેમનું મન આવી સાધુસંસ્થાથી સંતોષ પામતું ન હતું. મનમાં આદર્શ સાધુ જીવનના અનેક સંકેતો ઊઠતા હતા.... પરંતુ સાધુ થયા પહેલાં એ આદર્શો સિદ્ધ કેમ કરી શકાય? ગમે તે ભોગે પણ પોંતે જ તૈયાર થવું જોઈએ.

આવી ધારણાથી સાધુસંસ્થા તરફ તેમની ધૃણા નહીં, ઊલટું જિડી સહાનુભૂતિ જાગી હતી. ભાવનગર આવ્યા પછી પોંતે પૂજ્ય ઉમેદચંદ્રજી મહારાજના સમાગમમાં આવેલા. તે વખતે તેમની કહેણી અને કાવ્યબ્રમક પોતાને આકર્ષી ચૂકી હતી, જિડે જિડે રહેતું હતું કે, “કોઈ વીતરાગ વાણીના રહસ્યવેત્તા અને સરળ, સીધા-સાદા સાધુપુરુષ મળે તો કેવું સાડું?”

જેમ છીપે મહોં ફાડ્યું હોય અને સ્વાતિ નક્ષત્રનો મેહુલિયો વરસે કે તરત સાચું મોતી પાકે છે; તેમ નાગર ભાઈના વૈરાગ્યે મહોં ફાડ્યું હતું. શ્રદ્ધામેઘ જામતો જતો હતો તેવામાં જ લીંબડીના સ્થા. જૈન પોપટભાઈ હંસરાજભાઈ

મળી ગયા અને વાતચીત સાંભળ્યા પછી હાકલો કર્યો. —“ ભઈ નાગર! તારા જેવા યોગ્ય ચેલાને ઘડી શકે તેવા સુયોગ્ય ગુરુ દેખાડું.” નાગરનો આત્મા નાચી ભઈયો. પોપટભાઈની નિખાલસતા અને ઇમાનદારીથી નાગરભાઈ અજાણ ન હતા.

ભાલીના આશિષ લઈ ભાવનગરથી જ ગન્ને ઉપડી ગયા. ઉંટ બ્યારે કચ્છના રણમાંથી પસાર થતો હતો, તે વેળા નાગરના મનમાં થતું હતું—“ કેવી સૂકી અને વેરાન છતાં વિશાળ ધરતી છે?” કહેવાય છે રણ છતાં ય જાણે ચોમેર ગાદી બિછાવી હોય તેવી લાગતી હતી. પગપાળા મુસાફરો વહેલી સવારે સહેલાઈથી પસાર થતા હતા પણ ન મળે ઝાડ અને ન મળે પાણી. ત્યાં તો રણની કાંઠી દેખાણી. લીલુંછમ ઘાસ ચરતાં ખડતલ બનવરો દેખાયાં અને પછંઠકાચી માનવી જણાયા. પ્રદેશ નવો, ભાષા નવી પણ ભાવ જાણે જુગ જુગ જૂના હતા.

વાગડ ગયો, કંઠી આવી, ઠેરઠેર એક જ નાદ સાંભળાતો હતો—“ગુરુ દેવચન્દ્રજી મહારાજ પાસે પહોંચો છો ને! પધારો, પધારો!” મીઠી મહેમાનગતિ ચાખતા અને અમીલરી આંખોવાળાં માનવીના વિદાયમાન જીલતા નાગરભાઈ મુરખી પોપટભાઈની સાથે કંઠીમાં બિરાજમાન ગુરુ દેવચન્દ્રજી મહારાજના ચરણોમાં પહોંચી ગયા. પૂર્વના ઋણાનુબંધે, તેઓના દર્શન થતાં જ એમના અંતરમાંથી કાવ્યસસ્તિ ફૂટી નીકળી.

“આ અંતરઘટમાં આનંદજલ ઉભરાયે,
સાગરનું પાણી ગાગરમાં ન સમાયે.”

૪

ગુરુ ચરણે

ગુરુ ગોવિંદ દોનોં ખડે, કિસકો લાગૂં પાય;
બલિહારી ગુરુદેવકી, જિન્હે ગોવિંદ દિયો ખતાય.
ગુરુર્ષા ગુરુર્વિભણુ - ગુરુદેવો મહેશ્વર: ।
ગુરુ: સાક્ષાત્ પરબ્રહ્મ, તસ્મૈ શ્રી ગુરુવે નમ: ॥

* * *

આ ગન્ને શ્લોકો નાગરે રટી કાઢ્યા હતા. પૂ. દેવચન્દ્રજી મહારાજ પાસે આવતાવેંત તેવા ગુરુજીવનની આંખી થઈ ચૂકી હતી. સામાન્ય રીતે ગુરુઓ યુવાન ચેલો મળે ત્યારે રાજ-રાજ યઈ જાય છે. આ ગુરુદેવ રાજ થવાને બદલે મંથનમાં પડેલા જણાતા. એ ગુરુદેવની સાથે ખીજ પણ ગુરુભાઈઓ અને શિષ્યો હતા. તે પૈકીના એક યુવાન મુનિ જેતું નામ મોણસી સ્વામી હતું. જેણે તાજ જ દીક્ષા લીધી હતી. એમની દીક્ષા અગે સાંભળેલું કે દીક્ષાનો વરઘોડો મોરખીમાં નીકળ્યો હતો તે પ્રસંગે પુત્રવિયોગની લાગણીમાં માતાને આંસુ આવ્યાં. સહાનુભૂતિમાં પુત્રને ય આવી ગયાં. આ જોઈને મોરખીના બહેન શ્રી વાઘજી ડાકોરના કોઈએ કાન ભલેરેલા:—“આ જૈન સાધુઓ ભાવનાશાળી જુવાનિયાઓને આવેગમાં લાવી મૂંડી દે છે. તેના નિશાસા આપણને લાગવાના.” જોગાનજોગ તે વરસ કાંઈક નખણું ચોમાસું જતાં રાત્રનો વહેમ જડખેશલાક થયો. ગુરુદેવ દેવચન્દ્રજી જેવા પવિત્ર સાધુને તેમણે કશું ન કહ્યું, પણ મનમાં ગાંઠ વાળી લીધી:—“મોરખી રાજ્યમાં સંન્યાસ કોઈને આપવા જ નહીં હઉં.”

દીક્ષા પછી મોણસી મહારાજ તો ઝોર ખીલ્યા હતા. તેમનાં સંસારપક્ષનાં માતા ખુશ ખુશ થયાં, પણ રાજ્યે તે ગાંઠ વાળી તે વાળી. એક ખીજ શિષ્ય હતા, ખૂબ ભણ્યા હતા. રૂપ-રૂપના ભંડાર. નામ પણ પ્રેમચંદ્રજી રખાયું હતું, પરંતુ આવા યુવાન સાધુઓને વિકાસમાર્ગે જવાની પૂરી છૂટ આપવા છતાં, સ્વૈચ્છિક નિયંત્રણની સંચમતપની ગાંઠે બાંધવા, એ કામ સહેલું ન હતું. છતાંય, “પરમ વિશુદ્ધતર પ્રેમની, લાગી જેને લગની ખરી.” એવા ગુરુ દેવચન્દ્રજી, એ બધાને સમાનભાવે આકર્ષી રહ્યા હતા. ગુરુભાઈઓ અને નિજ-શિષ્યો સૌને સાચવતા. ગુરુને જેવા એ નાગરહાસને મન અનેરો લહાવો હતો અને એ એને અહીં સહેજે મળતો. એકલા ગુરુ દેવચન્દ્રજી મહારાજ

કહે:- “જે ભાઈ નાગર! તું તેવીય વર્ષનેા યુવાન છે. હું જોઈ રહ્યો છું કે, તારામાં વિનય અને વૈરાગ્ય બન્ને ગુણેા પ્રબળ છે. છતાં સંસારમાં રહીને ય મોક્ષસાધના થઈ શકે છે, હોં કે?” નાગરદાસ પોતાના ગુરુતું મનોમંથન સમજી ગયા હતા. તેમણે કહ્યું:- “ગુરુદેવ! સંસારપક્ષે મારી બધી ફરજ હું બળવી ચૂક્યો છું. રજા પણ લઈને આવ્યો છું. છતાં આપ ઇચ્છશો તો મારાં જનેતાતુલ્ય ભાભી આવીને આપની સમક્ષમાં રજા આપશે. ખીજા કુટુંબીજનો પણ આપશે. દીક્ષા વિના પોતાનો મોક્ષ અટકતો નથી. પણ ગુરુદેવ! મોક્ષમાર્ગનેા ધોરી ચીકો ચાલુ રાખવામાં જેમ શ્રાવક-શ્રાવિકાઓ રૂપી હાથ-પગ જરૂરી છે, તેમ એ શ્રાવક-શ્રાવિકાઓનાં મસ્તક-હૃદયરૂપી સાધુ-સાધ્વીઓ પણ જરૂરી છે જ ને!”

ગુરુદેવે પુલકિત હૈયે શિષ્યના મસ્તક પર હાથ મૂક્યો. નાગરદાસના અંતરથી વાણી સરી પડી.

“પિયાલો મને પાચો રે, સદ્ગુરુએ શાન કરી.”

૫

શ્રદ્ધા, પરિપકવતા અને સાધુદીક્ષા

જૈન આગમ ‘ઉત્તરાધ્યયન’ સૂત્રમાં કહ્યું છે- ‘આહચ્ચ સવળં લઘ્વું સઘ્વા પરમ કુલ્લહા.’ માનવતા જૈન ધર્મનેા પાચે છે. માનવતા પામ્યા વિના ધર્મશ્રવણુ પચતું નથી. ધર્મશ્રવણુ પામ્યા પછી શ્રદ્ધા ન હોય તો નકામું. નાગર-ભાઈની ધર્મશ્રદ્ધા દિન-પ્રતિદિન દઢ, દઢતર અને દઢતમ બન્યે જતી હતી. ગુરુદેવ તથા ગુરુદેવના ગુરુભાઈઓ અને શિષ્યોનાં રત્નમેળામાં સમય સુખે સુખે વીત્યે જતો હતો. વતનમાંથી મોંઘીબા અને મોંઘીબાના સાથી સમરતબેન કચ્છમાં આવી ગયા હતા. પાઠશાળા ખોલાઈ ગઈ હતી. સાધુ-સાધ્વી, શ્રાવક-શ્રાવિકાઓની જ્ઞાનપરબ ચાલતી હતી. પંડિતજી ઉમ્મરમાં નાના પણ વ્યાકરણુ સાહિત્યમાં એકકા હતા. કચ્છ જેવા પછાત ગણ્યતા પ્રદેશમાં ઠેર-ઠેર સાચી જિજ્ઞાસા જણાઈ રહેતી હતી. જે કે ઉદ્ધાત્તધર્મી લોકો હતા, તેમ ચીલેચીલે ચાલનારા રૂઢીચુસ્તો પણ હતા. સ્થાનક-વાસી હતા તેમ દેરાવાસી પણ હતા. રામાણીઆ વતનમાં જન્મેલા ગુરુ દેવચંદ્રજી આ બધાના શ્રદ્ધાપાત્ર હતા. તેમને જૈનો જ નહીં, જૈનેતરો પણ ચાહતા. કારણ “સમયાઈ સમણો હોઈ” તે મુજબ સમદષ્ટિરૂપ સાધુતા તેમને સહજ વરી ચૂકેલી. એકદા ગુરુદેવ સાથે વિહરતાં-વિહરતાં સમાધોધા સંઘસમુદાય આવ્યો હતો. કચ્છના ભાવિકજનો-ભાઈ-બેનોની ભીડ લાગી હતી. સમાધોધા કચ્છ કંઠીમાંનું ગામ છે. વેજુમા જેવા શ્રાવિકામાતાનું એ ગામ. તેમના સુપુત્રો વીરજીભાઈ અને ડુંગરશીભાઈ જેવા રામ-ભરતની બાંધવ જોડીનું એ ગામ.

એકદા સમાધોધાના સ્થાનકમાં મેઢની જામી હતી. સ્થાનકનું મકાન સાંકડું બની ગયું હતું. ગુરુદેવના શ્રીસુખેથી વીતરાગ વાણી ઝરી રહી હતી દઢધર્મી ભાઈ-બેનોની આંખેા અને કાન એ ગુરુપ્રતિભા અને ગુરુવાણી પર મંડાઈ ગયા હતા. તેવામાં વચ્ચે અચાનક એક ભાઈ જિભા થઈ ખોલ્યા- “ગુરુદેવ! અધવચ્ચે પૂછવાની ઈચ્છા થઈ છે, પૂછું!” એ ભાઈ ખોળ ગૃહસ્થ હતા. ચુસ્ત વૈષ્ણવ ધર્મ પાળતા. ગુરુદેવની વાણીના રસિયા હતા. પણ આજે સૌને અચંખો થયો. મોટા ભાગના શ્રોતાજનો એથી અકળાઈ ગયા- “આણે રંગમાં ભંગ પાડી દીધો, કેવી મીઠી-મધુરી સુધા વરસી રહી હતી!”

પૂ. દેવચંદ્રજી મહારાજ શાન્તિથી વધા- “પૂછો, પુરીથી પૂછો. જરાય સંકોચ રાખશો મા.” આ દ્રશ્યે નાગરના હૃદયનેા પૂરો કબજો લઈ લીધો, પણ એને થયું- “આમાં વકતા ગુરુદેવની મહત્તા તો વધી છે, પણ આ શ્રોતાએ ઠીક કર્યું ન કહેવાય.” હજુ મનનેા આ વિચાર કાંઈક સાકાર લે તે પહેલાં તો અચંખા સાથે નીચેનેા અવાજ કાને અથ-હાયો- “હું ગુરુમહારાજ! કહો, અમારા કૃષ્ણ ભગવાનને તમારા જૈન શાસ્ત્રોએ કઈ નરકમાં નાખ્યા છે?” થોડીવાર તો શ્રોતાવર્ગમાં આ પ્રશ્ને સનસનાટી મચાવી દીધી. સમયજ્ઞ ગુરુમહારાજ સમજી ગયા. તેમણે પૂછનારને સામેથી પ્રેમ સહિત પૂછ્યું- “આ તમે ક્યાંકથી જાણી લીધું લાગે છે ખરું ને!” થોથવાતાં, થોથવાતાં સ્થાનિક એક ધોરી લેખાતા શ્રાવક સામે આંગળી ચીંધી. એ ખોળભાઈ ખોલ્યા :- “આ. . . ભાઈએ અમારા ભગવાન ત્રીજી નરકે છે, એમ મને ટોણો મારીને કહ્યું

છે.” ગુરુદેવે આખીય વાત સિદ્ધતથી સમજાવી દીધી અને સૌને હૈયે સોંસરી ઉતરાવી દીધી. નાગરને એક અજોડ પાઠ મળ્યો. અનેકાન્તવાદ અને અહિંસાના અનિવાર્ય સંબંધનું રચનાત્મક અને મૂર્તિમંત ચિત્ર ખડું થયું. “યદા યદા હિ વર્મસ્ય ગ્લાનિર્ભવતિ મારત્ત !” વાળા બન્ને ગીતાસ્લોકો પૂરેપૂરા સમજાઈ ગયા. તેમનું અંતઃકરણ નાચવા લાગ્યું. વાહ ગુરુદેવ ! વાહ ગુરુદેવ ! કમાલ કરી નાખી.

આ પ્રશ્નોત્તર વખતે નાગરભાઈના દિલમાં ઉપર મુજબ પૂ. ગુરુદેવ પ્રત્યે અહોભાવ જાગી ઊઠ્યો અને મનોમન પ્રશંસા કરી રહ્યા હતા, ત્યાં ગુરુદેવની વાણીનો પ્રવાહ સંભળાયો જાણે જૈન સમાજને સંભળાવતાં હોય તેમ વધા- “પાતાળમાં વિષ્ણુ પોઢે છે. એ પાતાળને જો રત્નપ્રભાદિ પૃથ્વી-ભૂમિ સાથે સરખાવીએ તો ‘નરક’ની ઘૂણા નહિ થાય, પણ કર્મના અવિચળ કાનૂનના ફળરૂપે જાણીએ. તીર્થંકર થયા પહેલાં કોઈ પણ તીર્થંકરને શુભ કર્મના સંચયે સ્વર્ગમાં અને અશુભ કર્મોના સંચયે નરકમાં જવા વિના છૂટકો નથી. ત્રીજે પૂર્વજન્મે જે તીર્થંકર કર્મ બંધાયું ત્યારથી જ તે “કહેમાણે કહે” એ ભગવતી જૈન સૂત્રાનુસાર તીર્થંકર બની ચૂક્યા હોઈ આજે પણ તીર્થંકર જ છે. આ દૃષ્ટિએ વૈદિક ધર્મના ભગવાન કૃષ્ણ, જૈન ધર્મના ભગવાન જ નહીં, તીર્થંકર ભગવાન પણ છે.”

પોતાના ગુરુ દેવચંદ્રેણ મહારાજના આવા શુભો જ્ઞેધ-જ્ઞેધને પ્રમોદતા નાગરદાસ હવે દીક્ષા લેવા ઉતાવળા થતા જાય છે. ગુરુદેવ પણ યોગ્ય શિષ્ય જ્ઞેધ દીક્ષામાં સંમત થઈ ગયા. ગુરુ-શિષ્યની સંમતિના સોનામાં ભાભી મોંઘીબા, અન્ય કુટુંબીજનો અને સકળ શ્રી સંઘની સુગંધ ભાળી ગઈ.

સતી તોરણ અને સંત જેસલની સમાધિથી મશહૂર થયેલા અંબાર ગામે, કચ્છમાં નાગરભાઈની દીક્ષા લોક-સમસ્તના ઉત્સાહ, રંગે-ચંગે થઈ. તે હતો સંવત ૧૯૫૭ના ફાગણ શુદ્ધ ત્રીજ ને ગુરુવારનો શુભ દિવસ. તે દિવસથી કચ્છ અંબારના ઇતિહાસનું નવું પાનું આરંભાયું. ગુરુદેવ દેવચંદ્રેણ મહારાજે નવદીક્ષિતનું શુભ નામ “નાનચંદ્રેણ મુનિ” રાખ્યું. નાનચંદ્રેણ મુનિની જ્ઞાનજ્યોતિ પ્રતિપળે વધવા લાગી. પૂ. ગુરુદેવ, ગુરુના ગુરુભાઈઓ અને પોતાના મોટા ગુરુભાઈઓની શુભેચ્છાઓ મેળવી “નાનચંદ્ર મુનિ”એ “જ્ઞાનચંદ્ર મહામુનિ” બનવાની દિશામાં કૂચકદમ આઢરી દીધા.

૬

કચ્છ-સૌરાષ્ટ્રની પાર્શ્વભૂમિકા

કચ્છનાં ભૂગોળ-ઇતિહાસ જાણવા જેવાં છે. ભૂગોળ-ઇતિહાસની અસર માનવસમાજ પર નાનીસૂની હોતી નથી. કચ્છ આમ તો ગુજરાતનો જ ભાગ છે, પણ સૌરાષ્ટ્રમાંના રજવાડાની જેમ તેનું ય સ્વતંત્ર રાજ્ય હતું. ત્યાંના રાજાઓ રાવ કહેવાતા. ત્યાંના રાજાઓ અને ભાયાતોનો સંબંધ વિશેષ કરીને સૌરાષ્ટ્ર સાથે હતો. ૬૦૦ ૮૦૦ બ્રહ્મનગર, મોરબી વગેરે. તેમાં ય મોરબી તો તેમનું ભાયાતી રાજ્ય; તેથી મોરબી-કચ્છના સંબંધો ઘણા ઘનિષ્ઠ હતા. સૌરાષ્ટ્રના રાજાઓ કરતાં ય ત્યાંના રાજાઓને ખ્રિદિશ અમલ દરમિયાન પણ વિશેષ હકક હતાં તેથી જ જેમ બ્રહ્મનગર રાજ્યની માફક દરિયા પરનો કર કચ્છ લઈ શકતું, તેમ તે પોતાનો સિકકો પણ પડાવી શકતું અને ચલાવી શકતું. કચ્છમાં પાંચિયાં, કેરી, તાંબિયો એ સિકકાની જાતો હતી. અરબી સમુદ્ર સાથે જોડાયેલું કચ્છ, ઘેટ સમું બની ગયેલું. ચોમાસું વીત્યા પછી તેના ફરતા કેટલાક ભાગો ઉઘાડા થતા. જ્યાં લગી ડીસા-કંડલા રેલ્વે બની ન હતી ત્યાં લગી સૌરાષ્ટ્ર મારફત થોડો તેનો રણભાગ ખુલ્લો રહેતાં જવાતું-અવાતું હતું. હવે તો ગુજરાત દ્વારા દરેક મોસમ પગપાળા ખુલ્લી રહે છે. સિંધ, રાજસ્થાન, ગુજરાત અને સૌરાષ્ટ્રના તેને સીમાડાઓ છે. આમ હોઈ ત્યાંના રાજાઓ અને ભાયાતોને હંમેશાં લડવા તૈયાર રહેવું પડતું. આમપ્રજનો ખેતી પર નિર્વાહ હતો, પણ વરસાદ અનિયમિત અને ઓછો થતો તેથી દરિયાપાર દેશ-પરદેશમાં મોટો પ્રજાભાગ આજીવિકાર્થે જતો. આમ હોઈને ત્યાંની પ્રજામાં સાહસ અને એકનિષ્ઠા યુસ્તતાની સાથેસાથ ઉમેરાયાં હતા. સામાન્ય રીતે મુજબ વસતિ ત્યાં ઓશવાળ વાણિયાઓની હતી. તેઓ સિંધ, રાજસ્થાન અને ગુજરાત ત્રણે પ્રદેશની મિશ્ર થયેલી ભાષા બોલે છે, જે કચ્છી ભાષા તરીકે ઓળખાય છે.

લાંબુ રણુ અને અમુક વખતે જ ઉતરાતું હોવાને કારણે કચ્છનાં સાધ્વીઓ આ પહેલાં પ્રાયઃ કચ્છમાં જ રહેતાં. હવે તેઓ કાઠિયાવાડ-ગુજરાતમાં અવર-જવર કરવા લાગ્યા છે. આમેય કચ્છ, ભારત આઝાદ થયા બાદ પ્રથમ મધ્યસ્થ સાથે 'ક' વર્ગના રાજ્યરૂપે જોડાયેલું, પણ પછી મુંબઈ રાજ્ય અને હવે ગુજરાત રાજ્ય સાથે જોડાઈ સૌરાષ્ટ્ર વિભાગના જિલ્લાઓ સાથે કચ્છ જિલ્લારૂપે સામેલ છે. કચ્છમાં થોડા તેરાપંથી ઘરો ખરાં, બાકીના જૈનોમાં દેરાવાસી-સ્થાનકવાસી જ પ્રાયઃ છે. દેરાવાસીઓમાં અચળગચ્છ, તપગચ્છ અને પાયચળગચ્છ છે. સ્થાનકવાસીઓમાં છ કોટી-આઠ કોટી છે. પણ આ આઠ કોટી સ્થાનકવાસી જૈનો ગુજરાતના ઠરિયાપુરી એટલે કે ધર્મસિંહજી મહારાજના પંખિયાના નથી; પણ ધર્મદાસજી મહારાજની પરંપરાના છે. કહેવાય છે કે શાસ્ત્રોમાં છ કોટીનો ઉલ્લેખ હોવા છતાં ક્યાંકથી આઠ કોટીવાળી પુસ્તિકા મળી આવવાથી સામાયિક-પ્રતિક્રમણમાં તે વિધિ ચલાવેલ અને એ પ્રચલિત રહી છે. છ કોટીવાળા સાથે આજે પણ આઠ કોટીવાળાઓનો સંઘ સંબંધે મીઠો અને મજબૂત છે.

શિષ્ય નાનચંદ્રજી મુનિની દીક્ષા બાદ તેઓતું પ્રથમ ચોમાસું માંડવીમાં થયું. માંડવી, ભૂજ, અંતર, મુદ્રા વગેરે કચ્છના શહેરો છે. એ જમાનામાં માંડવી બંદરનો મહિમા વિશેષ હતો. કચ્છની સ્થાનિક પ્રજા જેમ દેશના જુદા જુદા ભાગો તથા દેશાંતરમાં આજીવિકા અર્થે જતી, તેમ ગુજરાતના વહીવટ વ્યાપારીઓ કચ્છમાં પણ આજીવિકાર્થે ગયા હતા. એટલું જ નહિ, પરંતુ સ્થાયી થયા હતા. તેમની વસતિ પ્રાયઃ શહેરો અને કસબાઓમાં હતી. તેઓ ગુજરાતમાંથી આવેલા તેથી ગુજ્જર કહેવાતા. માંડવીમાં તે કાળે ગુજ્જરોની વસતિ ચિહ્નર હતી. તેઓ અતિશય ભાવુક હતા. કચ્છમાં અને તેમાંય ખાસ કરીને માંડવીમાં તેઓની હાક વાગતી. સ્થાનકવાસી જૈનધર્મની કચ્છમાં અને ખાસ કરીને માંડવીમાં પ્રબળતા હતી.

આપણે આગળના પ્રકરણમાં જોઈ ગયા કે મુનિશ્રી નાનચંદ્રજીએ હવે 'જ્ઞાનચંદ્ર મહામુનિ' બનવાની દિશામાં પગરણુ માંડી દીધા હતા. સંસ્કૃત વ્યાકરણ અને કાવ્યો તેમણે અભ્યાસી કાઢ્યા હતા, પરંતુ તેમનામાં વિદ્રતા ઉપરાંત ખીજું ધણું ય હતું. સ્વરચિત કાવ્યોનો તેમનો મહાવરો વધ્યે જતો હતો, તેવામાં કચ્છમાં અને સૌરાષ્ટ્રમાં એક-એક પ્રસંગ બન્યો.

બે વિરલ પ્રસંગો

તે જમાનામાં દેશમાં સ્વરાજ્યની દિશામાં શાંત રાજકીય હિલચાલો ચાલુ થયેલી. બંગાળમાં રાજા રામમોહનરાયે ધર્મના માધ્યમથી સમાજ સુધારાનો આરંભ કરેલો. મહારાષ્ટ્રમાં તે તે પહેલાં જ બે-ત્રણ સૈકાથી રાજકારણ ધર્મથી પ્રભાવિત થયું હતું. સમર્થ રામદાસ સ્વામીએ શિવાજીને રામાયણના ભરતની જેમ માત્ર રાજ્ય-વહીવટકાર બનાવી દીધા હતા. રાજકારણ, સમાજકારણ અને અર્થકારણ વગેરે ધર્મથી પ્રભાવિત રહેવા જોઈએ. એ ભારતને કોઈ પડેલી ચીજ રહી છે. મધ્યયુગે એમાં આવરણ આવેલું ખરું, પણ સન ૧૮૮૫ માં અલખેલી મુંબઈનગરીમાં દાદાભાઈ નવરોજીને હાથે રાષ્ટ્રીય મહાસભાનો પાયો રોપાઈ ચૂકેલો. એ રાજકીય સંસ્થા હોવા છતાં શાન્તિમય ઢબે, હિન્દ સ્વરાજ્ય મેળવવા મથતી હોઈ, 'શાન્તિમય સાધનો'ની સાથેસાથ સાધનશુદ્ધિના આગ્રહવાળી હતી. તેનાં સોળ અધિવેશનો ભરાઈ ચૂકેલાં. સન ૧૯૦૧માં સત્તરમું અધિવેશન હતું, તે વખતે ગાંધીજી પોતાની તબિયતના કારણે ભારત આવેલા. હક્ષિણ આફ્રિકા માટે આ પહેલાં સામુદાયિક અહિંસક ચળવળ તેઓ ખુદ કરી ચૂકેલા. આ બધા વાયુમંડલથી કચ્છ કેમ બાકાત રહી શકે?

૧

માંડવીમાં એક જંગી જાહેર સભા હતી. ત્યાંના જૈનજૈનેતર, જાહેર સમાજના આગેવાનોએ મુનિ નાનચંદ્રજીતું વ્યાખ્યાન રાખેલું. જૈન સાધુ માટે અને તેમાંય કચ્છ જેવા પછાત લેખાતા પ્રદેશમાં વ્યાખ્યાનનો આ પહેલો જ પ્રસંગ હતો. વડીલ ગુરુભાઈ પાસેથી આ સુશિષ્ય રજા મેળવી ચૂકેલા, પણ શ્રાવક આગેવાનોને ખબર પડતાં જ તેમણે મુનિ નાનચંદ્રજીને ઠોંક્યા અને રોક્યા—“કોઈ પણ જૈન સાધુએ કચ્છમાં આ રીતે જાહેરમાં કદી વ્યાખ્યાન આપ્યું નથી. તમે નવા અને યુવાન સાધુ છો, માટે ન જશો.” એમણે તો ના કહેવડાવી પણ દીધી. નાનચંદ્રજી મુનિએ શ્રાવકજીને સવિનય પણ રોકડું પરખાવી દીધું.—“જુઓ, તમે ધોરી અને ભાવનાશાળી આગેવાન શ્રાવક છો. શાસ્ત્રમાં શ્રાવક-શ્રાવિકાઓને

સાધુઓનાં માખાપ લેખાળ્યાં છે એટલે હું તમારું અપમાન નહિ કરું, પણ હવે કદી આવું ન કરશો. આમાં જૈનધર્મ અને જૈન સાધુજીવન બંનેનું ઘોર અપમાન છે. જૈનધર્મ તો વીતરાગ તીર્થંકર કેવળજ્ઞાનીનો ધર્મ છે. તેથી તે સર્વાંગસંપૂર્ણ અને વિશ્વધર્મ છે. આથી જ સાધુ-સાધ્વીઓને માત્ર સર્વે માનવોનાં જ નહીં, બલકે પ્રાણીમાત્રનાં માખાપ કહ્યાં છે. ધર્મસ્તંભ કહ્યાં છે. એટલે ધર્મમાં કોઈ વિકાર પેસે તો તેને દૂર કરવાનું કામ સર્વ પ્રથમ તકે તેમનું છે. એ જાહેર સભામાં સમાજકારણ અને રાજકારણની વાતો જરૂર થાત, પણ મારે તેમાં ધર્મનો પુટ આપવાનો રહેત. જૈન-જૈનેતરે તથા સર્વ ક્ષેત્રોમાં જૈનધર્મનું ઊંડાણ રજૂ કરવાનો આવો મોકો આપણાથી કેમ ગુમાવાય અને તમે તો શાસન-ઉદ્ધારક પૂ. અજરામરણ સ્વામી, લીંબડી મોટા ઉપાશ્રયતા શ્રાવક છે. એટલે જાણે જ છે કે ગુજરાતભરમાં આ સંપ્રદાયના સ્થાપકે વિદ્યાભ્યાસને માટે સુરતમાં શ્રી પૂજ્ય (ગોરજી) પાસે જવામાં પણ નહાનમ નોતી માની. તેથી જ આજે આ સ્થાનકવાસી જૈન ફિરકામાં પંડિત, વિદ્વાન અને તેમાંય ઉદાર સાધુ-સાધ્વીઓ વિશેષ પાક્યાં છે.”

શ્રાવકજી સરણ હતા. તેઓ પોતાની ભૂલ તરત સમજી ગયા, માફી પણ માગી લીધી. ધર્મકાંતિનું ખીજ આ રીતે માત્ર પોતામાં જ નહીં, પણ કચ્છના સારાથે સમાજમાં તેમણે રોપી દીધું. આ વિરલ પ્રસંગથી આજો સંઘ નવદીક્ષિત મુનિથી પ્રભાવિત થઈ ગયો.

૨

એવો જ ખીજો પ્રસંગ માંડવી પછી થયેલા જામનગર ચોમાસામાં બની ગયો. ભગવાન મહાવીરનું નિર્વાણ દિવાળીના દિવસે થયું હોય જૈનો માટે તે પર્વ અતિ પુનિત છે જ. સામાન્ય રીતે આ પ્રસંગે અમુક શાસ્ત્ર અને અમુક પ્રકારના સ્તવન જ સ્થાનકવાસી સમાજમાં બોલાય છે, પણ તે પ્રસંગે મુનિશ્રી નાનચંદ્રેણ મહારાજ સ્વસ્થિત કાવ્ય બોલ્યા:--

“પર દિવાળી પ્રભુગુણ ગાવા, પાપ-સમૂહ સમાવો રે”

એક તો રાગ-રાગિણીના પારંગત, વળી મધુરકંઠ, પછી શી મણા રહે? વળી તે પર મનોહર પ્રવચન આપી દીધું. વ્યાખ્યાન હોલ શ્રોતાઓથી ઊભરાઈ ગયો હતો. ટાંકણી પડે તો ય તે અવાજ સંભળાય તેટલી શાંતિ હતી. જુવાન વય, ભવ્ય લલાટ, મોહક મુખાકૃતિ, સ્વસ્થિત કાવ્ય, સરણ સચોટ વક્તૃત્વ, શાસ્ત્રીય સંગીત અને કંઠની હલક સાથે અનુરૂપ અભિનય કળા! આ બધું શ્રોતાજનો માટે એટલું મહાન આકર્ષક હતું કે ન પૂછે વાત!

ત્યાં એક શ્રાવકજી બોલ્યા-- “હે મહારાજશ્રી! સાધુને આ રીતે ગાવું કહ્યે ખરું?” શ્રોતાઓ ન રહી શક્યા. તેમણે જ જવાબ આપી દીધો-- “શું કહ્યે અને શું ન કહ્યે, તે તમારા અને અમારા કરતાં મુનિવર પોતે જ વધુ સમજે છે. આપણાથી આવું ન પૂછાય, સમજ્યા!” તે શ્રાવકને પણ એટલું તો સ્પષ્ટ સમજાયું કે, “મને જો વાજબી શંકા હતી તો મારે એકાંતમાં જઈ મુનિવર પાસે પૂછવી જોઈતી હતી. પણ આમાં વાજબી શંકા કરતાં હું કાંઈક જાણુ છું અથવા મને ધર્મશ્રાવક તરીકે વધુ અધિકાર છે, તે જાતનું અભિમાન મુખ્ય હતું.” તે ભાઈ ભોંકા પરચા અને દિગ્ગીરી ઢર્શાવી, પણ મુનિ નાનચંદ્રેણએ તો શ્રોતાઓને સાફ જણાવ્યું-- “પ્રામાણિક શંકા જાહેરમાં પણ કરવામાં વાંધો નથી, માત્ર જિજ્ઞાસા હોવી જોઈએ અને તે શ્રાવક ભાઈને કહું-- “જૈનધર્મ શાસ્ત્રોમાં સાધુ-સાધ્વીઓને માટે હમેશાં દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ અને ભાવ અનુસાર જ કહેવાનું કહેવાયું છે. ભગવાન મહાવીર સંસ્કૃત ભાષા નોતી જાણુતા એમ નહીં, પણ સર્વલોકગમ્ય અને તેમાંય નાસ્તિકગમ્ય રીતે કહેવા ખાતર પ્રાદેશિક ભાષા (લોકભાષા) માં જિજ્ઞાસામાં જિજ્ઞાસા જ્ઞાન આપ્યું. એ પરંપરાને લીધે જ આચાર્યોએ કાવ્યો અને રાસો રચ્યા છે. હા, માત્ર મનોરંજનને મધ્યમાં રાખી ન કહેવાય, પણ સિદ્ધાંતમય અત્યસ્થાને મધ્યમાં રાખી, સર્વલોચ્ય ઠણે કહી શકાય અને તે તો સારું જ છે. આપ વિચારજો.”

આમ સ્થાનકવાસી જૈન સંપ્રદાયમાં ધર્મકાંતિનાં ખીજ રોપાયાં સામાન્ય રીતે લીંબડી મોટા સંપ્રદાયના ક્ષેત્રો બાલાવાડમાં છે, છતાં સૌરાષ્ટ્ર ગુજરાતના બાકીના ભાગોમાં મુનિશ્રી નાનચંદ્રેણએ ધર્મકાંતિની દિશામાં લીંબડી સંપ્રદાયનો ડંકો વગાડ્યો અને મુનિમાંથી સ્વાભાવિક રીતે મહામુનિ બની ગયા.

તે સમયે લીંબડી છ કેટી સ્થાનકવાસી સંપ્રદાયમાં પૂ. નાગજી સ્વામી સમયસૂચક, વ્યવહારકુશળ અને મધુર પદમય શૈલીના વક્તા તરીકે જાણીતા થયેલા અને ત્રીજા પં. મહા. શ્રી રત્નચંદ્રેણ મહારાજ વિદ્વાન અને શતાવધાની

તરીકે પ્રસિદ્ધિ પામેલ. એમ મુનિ ત્રિપુટીની સુવાસ દ્વિતીકર પહોંચી ગઈ હતી. લીંબડીના શ્રાવિકાઓ ત્યારથી હોંશલેર ગાવા લાગી ગયા:-

“લીંબડી હાજરાહજુર બની”

૭

સાધના અંગે મનોમંથન

જ્યારથી કચ્છ-સૌરાષ્ટ્રની એ ઘટનાઓ બની ત્યારથી નાનચંદ્રજી મુનિ સામે સાધના અંગે વારંવાર કોયડો ઊભો થતો. સાધુ દીક્ષાનો હેતુ સ્વ-પર કલ્યાણ છે. પણ તે એકાંતમાં રહીને સાધવું કે સમાજમાં રહીને? એ સમાજમાં રહીને સ્વ-પર કલ્યાણ સાધુ છું તો ગુરુઓ, વડીલો, ગુરુભાઈઓ, શ્રાવક-શ્રાવિકાઓના સારા-માઠા પ્રસંગો ઊભા થાય છે. ઉપરાંત અર્થકારણ, વિશાળ સમાજકારણ, સાંપ્રદાયિક ધર્મકારણ, રાજકારણ એમ વિશ્વમાનવ સુધી પહોંચતા અસંખ્ય પ્રશ્નો સાથેસાથ સંકળાયેલા પડ્યા છે. છેવટે તો માનવ બંધે સૂક્ષ્મ, સ્થૂલ, ત્રસ-સ્થાવર એવા નાના મોટા જીવમાત્રનું કલ્યાણ કરવાનું છે. આ બધામાં રાગ-દ્વેષના રંગડા-ઝગડા ડગલે ને પગલે આવે છે. શાંતિ ખતરામાં પડી જાય છે. એના કરતાં તો કોઈ લપ-છપમાં નહિ પડતાં, જંગલમાં કે પહાડી ગુફામાં રહી યોગસાધના કે ધ્યાનસાધના કર્યા કરવી. ભૂખ લાગે ત્યારે આજુબાજુના સ્થળોમાં જઈ ભિક્ષા લઈ આવવી એ નહિ સારું?

આવા મનોમંથન પછી પોતે એવા વિચાર ઉપર આવ્યા કે વ્યક્તિગત સાધના ભલે આત્મલક્ષ્યે કરાતી હોય, તોપણ ભવાંતરેના સંસ્કારોથી અને કર્મની બટિલ રચનાથી વ્યક્ત પોતે અપૂર્ણ છે. અનેક દોષોથી-ત્રુટિઓથી ભરેલી છે. તેમ છતાં માનવી તરીકે પોતે સમાજ અને જગત સાથે સંકળાયેલ છે. એટલે જીવન જીવતી વખતે ગમે તે સ્થાનમાં હોવા છતાં, પરસ્પર સંઘર્ષ થાય તેવા નિમિત્તો ઉત્પન્ન થવાના જ. સમાજને છોડીને તે ક્યાંય જઈ શકે કે રહી શકે તેમ નથી. જંગલમાં જાય કે પહાડ ઉપર જાય ત્યાં પણ એને જીવન તો જીવવું જ પડશે. ત્યાગી જીવનમાં કે ગૃહસ્થ જીવનમાં જીવન જીવનારી વ્યક્તિએ, પોતાને જે સાધનો મળેલા છે તે મન-બુદ્ધિ-ચિત્ત-પ્રાણ અને અહંકારને કેળવી કેળવીને આખરે સર્વાત્મ ઐક્યતા પ્રાપ્ત કરવાની છે. એ દૃષ્ટિએ સમાજમાં રહીને પણ સાધના કરી શકાય છે. ભાગી છૂટવાની કોઈ જરૂર નથી. વીતરાગ દેવોએ ચતુર્વિધ સંઘર્ષે સમાજરચના કરીને પોતપોતાના કર્તવ્યકર્મ નિષ્કામભાવે કરતા રહી, સમત્વયોગ સાધીને પોતાની બંધને શુદ્ધ કરવાનો આદેશ આપેલ છે.

સમાજમાં રહેવા છતાં

આ વસ્તુ લક્ષ્યમાં આવતાં, સમાજ કે જગત પ્રત્યે ઉપેક્ષાબુદ્ધિ ન રાખતા સમાજની વચ્ચે રહીને નિર્લેપતા અને અનાસક્તિ સાધવી જોઈએ. અનાસક્તિ સાધવા માટે બાહ્યત્યાગ સાધન મોટું, પણ એટલેથી પતે નહિ. એમને આ મંથનોમાં શ્રી યશોવિજયજી મહારાજનું :-

ચેતન! અખ મોહે દરશન દીજે

તુમ હરિશણુ ભવ છીજે....ચેતન૦

ક્રિયા મૂઢમતિ કહે જન કોઈ, જ્ઞાન ઔરકો પ્યારો,

મીલત 'સાવ'રસ દોઉમે' પ્રગટત, તું દોનોસે ન્યારો...ચેતન૦

એ સ્તવન બહુ પ્રેરણાત્મક લાગ્યું. જેમ સંસ્કૃત, પ્રાકૃત, સાહિત્ય, વ્યાકરણ, શાસ્ત્ર થોકડા, જૈન-જૈનેતર સાધના વગેરે ગુરુકૃપા વડે જ્ઞાન પામ્યો તેમ ક્રિયાયોગની પણ સાધના કરવી જોઈએ. તો જ “જ્ઞાનક્રિયામ્યામ્ મોક્ષઃ” એ સૂત્ર સાર્થક બને. એમને થયું--“આજ-કાલ અમો સાધુ-સાધ્વીઓ પરિષદ-ઉપસર્ગની કથાઓ ઘણી વાંચીએ છીએ, પણ સાંપ્રદાયિક ક્ષેત્રમાં આવી અગ્નિપરીક્ષા થતી નથી. જૈનસૂત્રો કહે છે--“કાયકલેશ કરો, શરીરને ખૂબ કસો” જુવાનીમાં

બ્રહ્મચર્યસાધના માટે પણ શારીરિક શ્રમ કે કઠોર ક્રિયાઓ જરૂરી છે. એક ઠેકાણે લખ્યું છે કે “મન એવ મનુષ્યાણાં કારણં બંધ-મોક્ષયો.” મન જ બંધ-મોક્ષનું કારણ છે. ગીતા પણ બતાવે છે કે “ઇન્દ્રિયોની અનંતકાળની વ્યાહતો મનને પરાણે ખેંચીને પાડે છે. મન પડે એટલે કર્મસંગી ચેતન એની પાછળ પતન પામી જ જાય છે. આ બધાનો સાર એ કે શરીર ઉપર એટલો કાબૂ તો મેળવી લેવો જ રહ્યો કે ભૂખ-તરસ ટાઢ-તાપ, હર્ષ-શોક, જય-પરાજય, માન-અપમાન, સુખ-દુઃખ એ બધા વચ્ચે સમતા રહી શકે. પોતાના ગુરુ દેવચંદ્રેણ મહારાજનું જીવન આ દૃષ્ટિએ તેમને ખૂબ આકર્ષતું. ગુરુજીને આવા ગુણો જાણે જન્મજાત હતા. જ્યારે આ શિષ્યને એ સિદ્ધિ હજુ મેળવવાની હતી. હા, નમ્રતાનો ગુણ અને વૈરાગ્ય એ બે સદ્ગુણોની સિદ્ધિ સ્વાભાવિક મળેલી. કાવ્યોમાં ‘સંતશિષ્ય’નું અને લેખનમાં ઠ: ‘ભિક્ષુ’ એવું ઉપનામ કે તખલ્લુસ તેઓ લખતા તેથી આવી સિદ્ધિ કઠણ નોતી.

સ્થાનકવાસી જૈનો સળવળ્યા

લીંબડી સંપ્રદાયમાં હવે ગુરુ દેવચંદ્રેણ મહારાજને સર્વોચ્ચ એવી આચાર્યની પદવી મળી હતી. તેઓ શાસ્ત્ર-પારંગત અને સંસ્કૃતજ્ઞ વિદ્વાન હતા, પણ વિક્રતા કરતાંય તેમની નિખાલસતા સૌને એકસરખી આકર્ષતી. આથી આખા સંપ્રદાયના તેઓ આચાર્ય બન્યા હતા. માત્ર લીંબડી સંપ્રદાયની જ નહીં; સૌરાષ્ટ્રના બધા જ સંઘાડાઓનાં સાધુ-સાધ્વીઓની એમના પ્રત્યે નજર હતી. જ્યારે ગુરુની નજર પોતાના શિષ્ય ‘નાનચંદ્રેણ’ તરફ હતી. આમ મુનિશ્રી નાનચંદ્રેણ તરફ જાણે આખો યે સ્થાનકવાસી સમાજ આશામીટ માંડતો થયો હતો. આ વળતે તેઓનું ચૌમાસું મોરખીમાં થયું હતું. સંવત ૧૯૬૪ની એ સાલ હતી. શેઠ અંબાવીઠાસભાઈ ડોસાણી મોરખીમાં સાધનસંપન્ન હતા. તેમણે એક દિવસ એકાંતમાં મહારાજશ્રી નાનચંદ્રેણ સ્વામીને કહ્યું-“મારા જેવું કામકાજ જરૂર બતાવજો.” મુનિશ્રી નાનચંદ્રેણના મનમાં કચ્છ-સૌરાષ્ટ્રના બે પ્રસંગોથી જે ક્રાંતિખીજ વવાયું હતું, તેને તેઓ સમાજવ્યાપી બનાવવા માગતા હતા. તેમને સ્પષ્ટ જણાયું હતું કે, વ્યક્તિની અસર વ્યક્તિ સુધી ભલે જાડી પહોંચી જાય, પણ સમાજવ્યાપી હાડસંસ્કાર બનાવવાનું કામ સંસ્થા વિના ન બની શકે તેથી તેમણે તરત આ તક ઝડપી લીધી અને બોલ્યા- “આજનો જમાનો સંગઠનનો છે. સંગઠન વિના જૈનધર્મને વિશ્વધર્મ હોવાનો દાવો કહેવા માત્રનો રહ્યો છે. જે આખા જગતને સાંધનારો હતો, તે જ ફાટી ગયો છે. વર્તમાનકાળે રહેલા જૈનધર્મના ચાર ફિરકાઓમાં પ્રમાણમાં સ્થા. જૈન સમાજ દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ, ભાવને પિછાની શકે તેવો છે એમ મને લાગે છે. એક વાર તે આખા સમાજને એકઠો કરી તેની વ્યવસ્થિત સંસ્થા સ્થાપવી જોઈએ.” અંબાવીઠાસભાઈ ડોસાણીએ આ બોલ ઝીઝી લીધો અને મોરખી સંઘને સંમત કરાવી, મહારાજશ્રીની ઇચ્છાનુસાર ભારતભરના સ્થાનકવાસી સમાજને બોલાવી સમગ્ર સ્થાનકવાસી જૈન સમાજને સાંકળનારી સંસ્થા સ્થાપવી દીધી. આ રીતે પૂજ્ય મહારાજશ્રીની પ્રેરણાથી “અખિલ ભારતી સ્થા. જૈન કોન્ફરન્સ” નામની સંસ્થા જાલી થઈ. ધર્મપ્રાણુ લોંકાશાહના પુનરાગમનની જાણે કેમ તૈયારી થઈ ચૂકી હોય ! આ જ સાલમાં શ્રી અંબાવીઠાસભાઈનો જુવાન ભાણેજ ગુજરી જતાં, તેના સ્મરણાર્થે શ્રી અંબાવીઠાસભાઈના આર્થિક પ્રોત્સાહનથી જેની ખૂબ જરૂર હતી એવી સ્થાનકવાસી જૈન બોર્ડિંગની પણ સ્થાપના કરાવી.

ધર્મપ્રાણુ લોંકાશાહ અને પુરસ્કર્તાઓ

ધર્મપ્રાણુ લોંકાશાહ કોણ અને શા માટે થયા? તે સમજવા જેવું છે. જૈનો શ્રમણોપાસક કહેવાય છે અને મૂળે જૈનોમાં સાધુવર્ગના બે ભેદ છે. એક (૧) સ્થવિરકલ્પી અને બીજો (૨) જિનકલ્પી. આ બેમાં મુખ્યપણું સ્થવિરકલ્પીનું એટલા માટે રહ્યું છે કે જિનકલ્પીવર્ગ તો અમુક સાધુ વ્યક્તિઓની સાધનાકાળ પૂરતો છે, પરંતુ જતે દહાડે અનેકાન્તવાદી જૈનધર્મમાં એકાન્તવાદ આવવાથી બંને ફાંટા કાઢી થવાથી તે ભેદરૂપ બની ગયા. (૧) *વેતામ્બર અને (૨) દિગમ્બર. એક સફેદ કપડાં પહેરનારા અને બીજા બિલકુલ કપડાં નહિ પહેરનારા એમ ઇતિહાસ કહે છે. આ ભેદો વીર નિર્વાણની સંવત

૬૦૯ માં અને વિક્રમ સંવત ૧૩૯ માં થયા છે. ત્યાર બાદ અતિશય આડંબરી પૂજા, સંગ્રહખોરી અને ચૈત્યવાસી શિથિલતા થવાને કારણે વીર નિર્વાણની જે હજારમી સાલે દુનિયાભરમાં પ્રથમ ધર્મક્રાંતિકાર તરીકે જન્મ્યા-ધર્મપ્રાણુ લોકાશાહ. સંયોગો જોઈને તેમણે જૈન શાસ્ત્રાધારે અમૂર્તિપૂજા તરફ આખ્યાયે સમાજને વાળ્યો. આગળ જતાં તેના પુસ્કર્તા તરીકે ત્રણ સાધુઓ થયા:- (૧) ધર્મદાસજી મહારાજ, (૨) ધર્મસિંહજી મહારાજ અને (૩) લવજી ઋષિ. તેઓએ સુહૃદ્ધિને વ્યવસ્થિત સ્થાન આપ્યું. ધર્મદાસજી મહારાજની પરંપરામાં એક સમર્થ સાધુ મૂળચંદ્રજી થયા. દેશભરમાં આજે જે સ્થા. સાધુ-સાધ્વીઓ વિચરે છે તેમાં બાવીસ ટોળાનો સાધુવર્ગ બહુ મોટી સંખ્યામાં છે અને તે બાવીસે ટોળાં પૂ. મૂળચંદ્રજી મહારાજના શિષ્યોનાં છે. તેરાપંથી શાખા જે ભીખમજી મુનિ આદિ ઠાણા ૧૩ ના જુદા પડવાને કારણે બસેક વર્ષ પહેલાં શરૂ થઈ છે, તે પણ એમની જ શિષ્યપરંપરા પૈકીની છે. એ અર્થમાં સ્થાનકવાસી જૈનો કોઈ વાડા કે સંપ્રદાયરૂપે નથી. પણ ભગવાન મહાવીરના અતુર્વિધ સંઘને ફરી વાર દીપાવવાના સાધનરૂપે છે. તેથી સ્થાનકવાસી જૈનોની સંસ્થાને તો જૈન-જૈનેતર માત્રને ધર્મક્રાંતિ તરફ વળવાના સાધનરૂપે જ ગણાવી શકાય. સદ્ભાગ્યે આ પહેલાં દેરાવાસી સમાજની સંસ્થા પણ નવા યુગના એંધાણુ પારખીને ઊભી થઈ ચૂકી હતી. આગળ જતાં ભારત જૈન મહામંડળ કે એવા ખીબ નામે દિગમ્બર, શ્વેતામ્બર મૂર્તિપૂજક, શ્વેતામ્બર સ્થાનકવાસી અને તેરાપંથી સૌને એક વ્યાસપીઠ પર લાવવા માટેની સંસ્થાઓ હસ્તીમાં આવવા લાગી ગઈ હતી તેથી જૈન-જૈનેતરને ધર્મક્રાંતિ તરફ વાળવાનું કામ કાંઈક સરળ બની ગયું હતું. એમાં સ્વામી દયાનંદ સરસ્વતીએ જૈનેતરોમાં ધર્મક્રાંતિની ભૂખ સારી પેઠે જગાડી દીધી હતી.

૯

ધર્મક્રાંતિનું જોશ

હવે પૂ. નાનચંદ્રજી મહારાજને એ વિચારો ઘોળતા હતા-“ ધર્મક્રાંતિનાં ખાસ અંગો કયા કયા? અથવા કયા છેડેથી ધર્મક્રાંતિ લેવી કે જેથી તેને એમરે વેગ મળે.” તેઓ સારી પેઠે અનુભવી ચૂક્યા હતા કે એકલા સાધુ-સાધ્વીઓ પણ ધર્મક્રાંતિ નહિ કરી શકે અને એકલા શ્રાવક-શ્રાવિકાઓ પણ ધર્મક્રાંતિ નહીં કરી શકે. વળી જૂના-નવા વિચારોનો ય સંગમ યથાર્થ કરવો પડશે. આમપ્રજામાં સૌથી વધારે પુરસદ્વાળો માત્ર સાધુવર્ગ હતો. ધર્મક્રાંતિના માર્ગમાં જોમ લાવવા માટે તેમણે સાધુવર્ગને અભ્યાસ તરફ વાળ્યો. જૈન સૂત્રોને દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ અને ભાવની કસોટીએ કસવા માંડ્યાં. પ્રથમ પોતાના શ્રદ્ધાળુ સાધુ-સાધ્વીઓ માટે ટખા સહિત શાસ્ત્રો લલિયાઓ પાસે લખાવ્યાં. ખીજી બાજુથી નવી પેઠી માટે મોરખીમાં જૈન છાત્રાલય ઉદારભાવે શરૂ કરવાની પ્રેરણા પાઈ. આ બધામાં મુખ્ય સાથ શેઠ શ્રી અંબાવીઠાસનો હતો. તેમાંથી તેજસ્વી વિદ્યાર્થીઓ પાકવા લાગ્યા. ખીજી બાજુ સાધુ-સાધ્વીઓમાં પણ નવી તાજગી આવવા લાગી.

તેવામાં તેમના ગુરુદેવના શરીરે પક્ષઘાતની અસર વર્તાવા લાગી. ત્રણેક વર્ષ જન્મભૂમિ કચ્છમાં ગાળ્યા પણ વળતાં પાણી ન થયા, એટલે લીંબડીના ધોરી શ્રાવકો આગ્રહ કરીને તેમને લીંબડી જેંચી ગયા.

દ્રવ્ય ક્ષેત્ર ને કાળ, ભાવ પ્રતિબંધવિણુ,
વિચરવું ઉદયાધીન, પણ વીતલોભ જો.
અપૂર્વ અવસર એવો ક્યારે આવશે ?

એ શ્રીમદ્ભુતું કાવ્ય નાનચંદ્ર મહામુનિને તે કાળે અનુરૂપ લાગ્યું પણ તેઓશ્રી એ પણ બાણતા હતા કે “ગુરુસેવા સમી ખીજી કોઈ સેવા નથી.” શૈલક રાજર્ષિની પંથક શિષ્યે કેવી સેવા કરી હતી? તે બધું તેઓએ ‘જ્ઞાતાસૂત્ર’ની ધર્મકથા દ્વારા હૈયે ધરી લીધું હતું. પાંચસોમાંથી ચારસો નવાણુની ધીરજ ખૂટી, પણ પંથક અલિત ન થયો અને એણે

નમ્રસેવાથી ગુરુના આત્માને ઢંઢોળી મૂક્યો હતો, તે તેઓ બરાબર સમજતા હતા. સફલાગ્યે દેવચંદ્ર ગુરુ જાતે બગૃત હતા. એટલું જ નહીં પરંતુ સૌને બગૃત રખાવે તેવા હતા. એટલે એ ચિંતા ન હતી.

લીંબડી એક સરખાં નવ-નવ વર્ષો ગાળવા પડ્યાં, પણ પળેપળને સુંદર ઉપયોગ કરી બહુચો.

દૈનિક કાર્યક્રમ

‘પળેપળની ગુરુસેવા’ એ જ એમનો સર્વોપરિ દૈનિક કાર્યક્રમ, પરંતુ ગુરુ જ એવા કે શિષ્ય પાસેથી ઓછામાં ઓછું કામ લેવાની પક્ષઘાતમાં પણ કાળજી રાખે. કેટલીક સેવાઓ તો વડીલ ગુરુભાઈઓ પણ આપતા. જ્યાં દિલની એકતા હોય છે ત્યાં નાના-મોટાનો સ્થૂળ ભેદ ટકતો નથી. છતાં ‘છદ્મસ્થ વડીલોનો પણ કેવળી ભગવંત શિષ્યો વિનય બળવે છે.’ એ જૈન રહસ્ય ન ચૂકાય તેની કાળજી મહામુનિ નાનચંદ્રજી રાખતા. ગુરુદેવને જરાક ખાંસી આવી કે તેઓ તેમની પાસે પહોંચી જ ગયા હોય! સ્વચ્છતા રાખવી, રખાવવી એ જૈન સાધુની પાંચમી સમિતિનું પણ તેઓ અદ્ભૂત જતન કરે.

મને લીંબડી સંવત ૧૯૮૩ના ચોમાસામાં ત્યાંના એકે-એક શ્રાવક-શ્રાવિકાઓ કહેતાં—“અમે નાનચંદ્રજી મહારાજ જેવી ગુરુસેવા કેઈ સાધુ-સાધ્વી પાસેથી જોઈ નથી.”

નવાઈ સાથે આનંદની વાત તો એ કે આવી પળેપળની સેવા સાથે આખી થે લીંબડી અને ફરતાં ગામડાંની જૈન-જૈનેતર જનતાને તેમણે માનવધર્મથી રંગી દીધી.

કેટકેટલું વર્ણન કરવું ?

અરે! પચાસ વર્ષ પછી આજે પણ લીંબડી ઉપાશ્રયમાંના પ્રેરણાપ્રદ વાક્યો વાંચીએ કે ફરતાં ગામડાંની સેવાભક્તિ જોઈએ; લીંબડીની વિદ્યાર્થી ઝોડિંગ નીરખીએ કે લીંબડીના દેવચંદ્રજી પુસ્તકાલય-વાચનાલયનો ગ્રંથભંડાર જોઈ લઈએ, અજરામર જૈન પાઠશાળાનાં સામાયિક સ્વરૂપ, સંવાદો, પ્રશ્નોત્તર કુસુમાવલી, આધ્યાત્મિક ભજનપદ પુષ્પમાળા, સુબોધ સંગીતમાળા વગેરે પ્રકાશિત પુસ્તકો પરખીએ કે ત્યાંની જૈન શાળાઓ જોઈએ, અથવા તો શ્રાવિકા શાળા કે મહિલામંડળની રચનાત્મક પ્રવૃત્તિઓનું નિરીક્ષણ કરીએ. ઠરેકે ઠરેકે સ્થળમાં મહારાજશ્રી નિમિત્તે ધાર્મિક પરિવર્તનને મળેલું જોમ કે જોશ કળાયા વગર રહે જ નહીં. તેમણે રસાળ સંવાદો બનાવ્યા અને લખવાવ્યા. રૂઢિચુસ્તોમાં પણ નવો પ્રાણ ફરક્યો. આ વર્ષોમાં સહેજે-સહેજે સાહિત્ય, કાવ્ય વગેરે તૈયાર થયું, તેમ નવું નવું વંચાયું પણ ઘણું. તેઓ સમજતા હતા કે દેશ અને દુનિયાના પ્રવાહોને બળુવા તો પડશે જ. એ બધામાં રસ લઈને સમાજને પાવો અને પીવડાવવો પડશે, છોતા ફેંકી દેવા પડશે. આ દિવસોમાં રાંત્રે પણ ‘સુશીલ’* પાસે તેઓ બંગાળી અને અંગ્રેજી સાહિત્ય વંચાવી વૈજ્ઞાનિક ઢબે શાસ્ત્રીય અને ઐતિહાસિક ધર્મચર્યાઓ ગોઠવતા. આથી જ લીંબડીમાં વિદ્યાર્થીઓનો જે મહાન જ્ઞાન ત્યારે નીકળ્યો તેમાંનાં અનેક નામો અનેક ક્ષેત્રે આગળ આવી ગયા. મુબઈમાં કે દેશ-પરદેશમાં જ્યાં જ્યાં ઝાલાવાડની નવી પેઢી ગઈ ત્યાં ત્યાં તેમણે સામાજિકતામાં અગ્રનામ કાઢ્યું. તાજે નમૂનો લીંબડી રાજ્યની પ્રજાનો એ કે, તેણે સ્વરાજ્યકાળે જવાબદાર લોકતંત્રની લડતમાં રાજ્ય જુલમને કાશણે હિજરત કરી, પણ પ્રજાએ મચક આપી નહીં. આ બધા પરથી તેમણે ધર્મક્રાંતિના અગ્રદૂતાંગો પોતાની ઢબે તારવ્યાં અને ત્યારથી તેમની જિંદગીના છેડા લગી એ જ પ્રવૃત્તિ રહ્યા કરી, ત્યારથી તેઓએ નીચેની વાતો જોશભેર મૂકવા માંડી.

- (૧) સૌથી પ્રથમ માનવમાત્રમાં જાતિભેદ, પ્રાંતભેદ, દેશભેદ, સંપ્રદાયભેદ વગર માનવતા લાવવાનો પુરુષાર્થ કરવો.
- (૨) સાધુ-સાધ્વીઓની જવાબદારી સૌથી મોટી છે તે તેમણે પોતાની દિનચર્યા સાથે દાખલ કરવી.

* છોટાલાલ હરજીવન ‘સુશીલ’ - જેઓ બંગાલી સાહિત્યના ખાસ કરીને શ્રી અરવિંદના અભ્યાસી હતા. અંગ્રેજી વાંચન પણ ભિંડું હતું. ઉપરાંત તે વખતના મહારાજ શ્રી દોલતસિંહજીના પર્સનલ સેક્રેટરી હતા.

- (૩) બાળવયથી જ નવી પેઢીમાં પ્રદ્વાર્ય ભાવના, વ્યસનત્યાગ, સદ્વાચન-ભૂષ તથા સંસ્કાર પ્રીતિ વગેરેનું સિંચન કરતાં રહેલું.
  - (૪) ગાંધીજીના રચનાત્મક કાર્યક્રમોની ખૂબી પ્રબલરૂપે ઉતરાવવી. ગોપાલન પ્રત્યે પ્રબલરૂપે વધારવી.
  - (૫) બાળવિધવાઓને માટે સંયમલક્ષી સાધન સંસ્થાઓ યોજવી.
  - (૬) હરિજન સાથે એકતા, નારીપ્રતિષ્ઠા, રોજ-રોટીના પ્રશ્નનો ઉકેલ. આ બધામાં સાધુ-સાધ્વીઓએ પોતાની મર્યાદામાં રહી મુખ્ય ભાગ લેવો.
  - (૭) લોકોમાંથી કાયસ્તા હાંકી કાઢવા મહાપ્રયાસ જારી રાખવો.
  - (૮) આ બધા માટે રાહતકામો જેવા કે શુદ્ધ ખોરાકની ચીજોમાં રાહત, વિધાના વિકાસમાં રાહત, ઢવાખાતાઓ દ્વારા તબીબી રાહત વગેરેમાં ઠેરઠેર પ્રેરણા આપવી.
- આમ ધર્મક્રાંતિનું ખુલ્લું પુકાવું શરૂ થયું અને તેનું પરબા છેટે છેટે પડવા શરૂ થયા.

૧૦

મુખર્ષ તરફનું મહાપ્રયાણ

તેવામાં લાંબી સેવા અને ઘડતરનો મોટો લાભ ફળને સંવત ૧૯૭૭ના કારતક વદ આઠમના રોજ આચાર્ય શ્રી ગુરુદેવ સ્વર્ગવાસી થયા. આચાર્યશ્રી ગુરુદેવ કાળધર્મ પામ્યા બાદ તરત જ ગુરુદેવનાં અને પોતાના અનેક અનુરૂપી જનો આવી પહોંચ્યા. ગુરુવિરહ તેમને બહુ સાલતો, કારણ કે ગુરુ જેવા જ એ ગુરુ હતા. પક્ષઘાતમાં પણ પ્રવચનમાં કે કોઈ સૂત્રોચ્ચારમાં કે ક્યાંય ગંદલત થાય કે તરત શિષ્યને ઇસારાથી ચેતવી દેતાં. કેટલાંય સૂત્રો તેમને કંઠસ્થ હતા. આમેય લીંબડીની આચાર્ય પરંપરા અને સાધુ-સાધ્વી પરંપરામાં વિદ્વતા સૌને સહજલબ્ધ જેવી હતી. શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર જેવા મૌલિક જૈનત્વજ્ઞાતા, પણ કહેવાય છે કે લીંબડી સંપ્રદાયના આચાર્યોના સહવાસમાં આવવા લલચાતા. સ્વ. સદાનંદી છોટાલાલજી મહારાજના ગુરુ શ્રી નાના લાધાજી મહારાજ પાસે શ્રીમદ્ પધાર્યાનું અને ચર્ચા કર્યાનું મેં આપણા ચરિત્ર નાયક પાસેથી સાંભળ્યું છે.

ગુરુનિધન ટાંકણે

ગુરુનિધન ટાંકણે બહુ મોટું ફંડ થયું. લીંબડી મોટા સંપ્રદાયના ઠેરઠેર મકાનો અને સગવડોમાં આ ફંડ અને મુનિ નાનચંદ્રજી મહારાજની પ્રેરણાથી થયેલા ખીજ ફંડોનો હિસ્સો મુખ્ય છે.

હવે માત્ર બે જ ગુરુભાઈઓ હતા. તેમનું જન્મવતન કચ્છ હતું. એકનું નામ મહા. શ્રી સુંદરજી સ્વામી અને ખીજનું નામ મહા. શ્રી રાજચંદ્રજી સ્વામી. તેઓએ પ્રેમથી કહ્યું- “નાનચંદ્રજી! હવે ખુશીથી તમે થોડું ફેરી આવો. તમારી મહા શક્તિનો વિશાળ સમાજમાં ઉપયોગ થવો જોઈએ. અમે વૃદ્ધ છીએ. અમે શાંતિથી ગાદીના ગામમાં રહીશું. આ પ્રકારના આશીર્વાદ આપ્યા. ત્યાર પછી પણ થોડો કાળ એ મુનિવરો સાથે જાલાવાડમાં વિચર્યા. ઇરમિયાન એક વખત નાનચંદ્રજી મહારાજ પોતાના સાથીદાર સાધુજીઓ સાથે વિહાર કરતાં સાયલા પધાર્યા હતા. તે સમયે સાયલાના ઉપાશ્રયમાં એકાન્તવાસ માટે ભોંયરા જેવા એક રૂમની વ્યવસ્થા હતી અને પાસે જ આંબલીનું મોટું (તોતિંગ) વૃક્ષ હતું, જે અત્યારે પણ વિદ્યમાન છે. ત્યારે ખીજી સાનુકૂળતા હોવાથી નાનચંદ્રજી મુનિને અમુક પ્રકારની સાધના કરવાનું મન થયું. એટલે અક્રમના પરચક્રખાણ કરી પોતે એકાન્તવાસ જેવા ભોંયરામાં બેસી ગયા. શિયાળાના દિવસો, ભેજ અને છે, આમ ત્રણેયનો મેળ બરથો. પ્રતિક્રમણ માટે, સેવાપૃચ્છા માટે મુનિજી બહાર આવે ખરા; પણ ત્રણેય દિવસોનો મોટો ભાગ ભોંયરામાં ગાળ્યો. પ્રાયઃ ત્રણે દિવસ ઉભાગરા કરી બેસી જ રહ્યા.

આમ તો “અતિ સર્વત્ર વર્જયેત્” એ સૂત્ર નાનચંદ્રજી મુનિએ રચી કાઢ્યું હતું. અમલી પણ બનાવ્યું હતું. પણ ‘શરીરને કસવું’ તો બેઠાએ જ. પપલાવવાથી એ પાંગળું બને છે. જેવી આદત પાડીએ તેવી શરીરને આદત પડે છે. એમ ધારી આ પ્રયોગ કર્યો પણ તે પ્રયોગ ભારે પડી ગયો.

આખું અંગ જકડાઈ ગયું એમાંથી એવું ‘વા’નું ઠઠ્ઠું થયું કે જે અનેક ઉપચારો છતાં જિંદગી લગી ટક્યું અને તે કારણે નવું લોહી બંધ થવાની ઉમ્મર થતાં અમુક સમયે ડોહીનો ઉપયોગ કરવો પડ્યો. શરીર ખૂબ ખડતલ અને તેજ તેજના અંબારસમું રહ્યું; પણ ‘વા’નો વ્યાધિ રહી ગયો તે રહી જ ગયો. પરંતુ બોધ સર્વોત્તમ આપી ગયો.

યુક્તાહારવિહારસ્ય, યુક્તચેષ્ટસ્ય કર્મસુ ।

યુક્ત સ્વપ્નાવબોધસ્ય યોગો ભવતિ દુઃખહા ॥

બુદ્ધ લગવાને છ-છ વર્ષ લગી તપ કર્યા અને કાયા ગાળી નાખી. લથડિયા લેવા લાગ્યા. આખરે ‘મધ્યમમાર્ગ’નો બોધ મળ્યો પણ કોણ બાણે શાથી મહાપુરુષોના જીવનમાં આવું ‘અતિપણું’ એક વાર તો બાણે અનિવાર્ય બનતું લાગે છે.

આ પ્રસંગ પછી નાનચંદ્રજી મુનિના જીવનમાં જેમ વ્યક્તિ અને સમષ્ટિ વચ્ચેનો ભેદ ઉકેલાયો, તેમ તપ-ત્યાગ, સેવા-ધ્યાન, યોગ-સંયમનો ભેદ પણ ઉકેલાઈ ગયો. છતાંય આખરે તો “વિંદે વિંદે મતિર્મિન્ના” કહેવત મુજબ વ્યક્તિ માટે તો સાધના સમસ્યા રહેવાની.

દરમિયાન એ અરસામાં બે વૃદ્ધ સાધુજીઓ તે પછી લીંબડી રોકાઈ ગયા. પરંતુ બાણે પૂર્વનો કોઈ સંકેત હોય તેમ લાંબા વિહાર માટે એક જુવાન સાધુનો યોગ મુનિ નાનચંદ્રજી સ્વામીને મળી ગયો. મતલબ કે તપસ્વી મહા. શ્રી શામજી સ્વામીના એક શિષ્ય શ્રી હર્ષચંદ્રજી મુનિ લાણવા અને સેવા કરવા ગુરુદેવ નાનચંદ્રજી મહારાજ પાસે આવેલા. આમ બંને ઠાણા સૌરાષ્ટ્ર અને ગુજરાતમાં વિચરતા હતા. દરમિયાન મુનિશ્રી હર્ષચંદ્રજીને ગળામાં કાકડાનું ઠઠ્ઠું થયું તેથી તેના ઓપરેશનની જરૂર હતી. ઓપરેશન ક્યાં કરાવવું એ વિચારતાં, તે વખતે નડિયાદમાં મિશનરી હોસ્પિટલના ડોક્ટર કૂક ખૂબ પ્રસિદ્ધ હતા. એટલે મુનિશ્રીના ગળાના કારણે ગુરુદેવે નડિયાદ પહોંચવાનો વિચાર કર્યો. અનુક્રમે વિહાર કરતાં બંને ઠાણા ત્યાં પહોંચ્યા અને ત્યાં ઓપરેશન કરાવ્યું. ઓપરેશન ખૂબ સફળ થયું. થોડા દિવસો આરામ લીધો અને પછી આટલે સુધી આવ્યા છીએ તો જરા આગળ વિહાર કરીએ એવી ભાવનાથી બંને ઠાણા સૂરત પહોંચ્યા.

ભેદાભેદ ન હતો

વચ્ચે વિહારના ક્ષેત્રોમાં વિચરતાં વિચરતાં પોતાની અભેદ દૃષ્ટિની આગવી પ્રતિભાનો લાભ આમ - જનતાને આપતા હતા. આપણે જોઈ ગયા કે આપણા કથાનાયકને મન સ્વેતામ્બર, દ્વિગમ્બર, સ્થાનકવાસી, તેરાપંથીના તો ભેદ ન હતા, પણ જૈન-જૈનેતરોના ય ભેદાભેદ ન હતા. તેઓ માનતા કે ઇશ્વર કર્તૃત્વવાદ સાપેક્ષ વસ્તુ છે. એવી કક્ષાએ એને ય માનવામાં દોષ નથી. દૃષ્ટિ સાફ જોઈએ, ધ્યેય સાફ જોઈએ, પૂરી નિર્લેપતા અને અખંડ વિશ્વાસ જોઈએ, તો આપોઆપ ભૂલો સરી પડે છે અને પરમ સત્ય પ્રગટ થઈ રહે છે. આથી તેમના તરફ સૌ આકર્ષાતાં. ગુરુદેવ દેવચંદ્રજી મહારાજના નિધન બાદ તેમની સમતા તેમનામાં સોળે કળાએ જિતરીને ખીલી ચૂકી. નિખાલસતાનો ય પૂરો વારસો મળ્યો. ઉદાર હૈયાની તો વાત જ શી? આથી પાલીતાણા, તારંગાણ, આખુ વગેરે જૈનોનાં અને અંબાજી વગેરે જૈનેતરોનાં અગાસ, વડવા વગેરે શ્રીમદ્નાં સ્થાનો તો તેમણે જોયાં જ. બલકે કોઈ પણ ઇસ્લામી ઓલિયાઓને મળવામાં પણ તેમને આનંદ થતો.

મુંબઈવાસીઓનું આકર્ષણ

મુંબઈ મોટી નગરી, વળી મોહમયી નગરી. એટલે જૈન સાધુઓ જવામાં સંકોચાતાં. ચૈત્યવાસના અવશેષરૂપ રહેલા જૈન યતિઓ પછી એ લોકાગચ્છના હોય કે સ્વેતામ્બર મૂર્તિપૂજક સંપ્રદાયના ખસ્તરાચ્છી વગેરે હોય તેઓ

જતા. લોકાગચ્છની તે એક ગાદી જેમ વડોદરા હતી તેમ મુંબઈ પણ હતી. મુંબઈ જવામાં સૌથી પ્રથમ પહેલ દેરાવાસી તપસ્વી સાધુ મોહનલાલજી મહારાજે કરી. સ્થાનકવાસી સાધુઓમાં કઢાચ પહેલ કરી છે પૂજ્ય જવાહરલાલજી મહારાજે, પણ જેવા એ વાંદરા ગયા અને જંગી કતલખાનાઓ (વાંદરા-કુરલા) સાંભળ્યાં કે એમનું હૃદય કંપી બિડ્યું. પણ તેઓએ સમય પારખીને વિધેયાત્મક માર્ગે મુંબઈવાસી જૈનેને વાળેલા. તેને પરિણામે ઘાટકોપરમાં જીવહયા મંડળીનું પશુપાલન અને ગોશાળાનું કામ ખીલ્યું, જે આજે પણ ચાલુ છે.

પૂજ્ય ગુરુદેવ સૂરત સુધી પધાર્યા છે એવું સાંભળીને મુંબઈનો સ્થાનકવાસી સમાજ સૂરત સુધી દોડી ગયો. સંવત ૧૯૮૨ ની એ સાલ હતી; પૂ. નાનચંદ્રજી મહારાજે કહ્યું—“મારા જે દીક્ષાવૃદ્ધ ગુરુભાઈઓને હું લીંબડી છોડીને આવ્યો છું” મુંબઈ સંઘ લીંબડી પહોંચ્યો અને વિનંતિ કરી—“આપ બંને મોટા મહારાજશ્રીઓ મુંબઈ પધારો. અમો ડોલીમાં લઈ જઈએ.” પણ તેમણે કહ્યું—“અમો તો નહીં આવી શકીએ. આ ઉમ્મરે ગાદીનું ગામ છોડવું ગમતું નથી. અમારા આચાર્યશ્રી દેવચંદ્રજી મહારાજ હમણાં જ અહીં સહગત થયા છે.” ગાદી એટલે પૂ. અજરામરજી સ્વામીનું સ્મારક. મુંબઈ સંઘે કહ્યું— “તો આપ પૂ. નાનચંદ્રજી સ્વામીને મુંબઈ જવાની આજ્ઞા આપવા કૃપા કરો, બસ આજ્ઞા પત્ર લાવીને મુંબઈ સંઘ પૂ. નાનચંદ્રજી મહારાજ ઠાણા ર ને મુંબઈ ખેંચી ગયો.

જીવતી જગતી ચેતના

પૂ. નાનચંદ્રજી મહારાજ એટલે જીવતી જગતી ચેતના. તેઓ જેવા મુંબઈ પહોંચ્યા કે જાણે મુંબઈ ગાંડું બન્યું. પૂ. જવાહરલાલજી મહારાજે જે ધર્મરસ જગાડ્યો હતો, એમાં ઘાટકોપર કાંઈક સક્રિય બનેલું. ઘાટકોપર મુંબઈનું એવું પડું છે કે જેમાં કચ્છ-સૌરાષ્ટ્રના જૈન-જૈનેતરો વધુ રહેતા. મુંબઈ એટલે ભારત માથે દેશાંતર સંબંધ બાંધતી બંદરપુરી. કેટલાય આવે અને કેટલાય જાય! કેની સાથે સંબંધ બાંધવો અને કેટલો બાંધવો? “મૂકોને લપા! આપણે આપણું કરો.” આવી બામક માન્યતામાં ઘાટકોપર એક ખાસ અપવાદરૂપ હતું. મુંબઈ જેવી ભારતની મહાનગરીમાં જાણે ભારતનું ગામડું હોય તેવું તે વખતે ઘાટકોપર લાગતું. નાનચંદ્રજી મહારાજે ચોમાસા માટે ત્યાંનો નિર્ણય લીધો. ચીંચપોકલીમાં એક જૂની મિલ અને એનું વિશાળ કમ્પાઉન્ડ મુંબઈની સ્થાનકવાસી જનતાએ ખરીદેલું ત્યારથી ઉપાશ્રય તરીકે ત્યાંજ સાધુ-સાધ્વીઓનો નિવાસ રહે તે સ્વાભાવિક હતું, પણ આ જૈનસાધુ જુદા જ પ્રકારના હતા. તેમણે જગજીવનભાઈ ડયાળની વાડીમાં આતુર્માસ માટે વિચાર્યું. મુંબઈના મહાપ્રયાણની સાર્થકતા સિદ્ધ કરવી હતી ને!

૧૧

ઘાટકોપરે રંગ રાખ્યો

જગજીવન ડયાળની વાડીનું વિશાળ યોગાન મંડપથી ઘેરાયું હતું. મુંબઈનું ચોમાસું એટલે વરસાદની ઝડી. છતાં આખા ચે મુંબઈના જૈનો વારંવાર ઘાટકોપર આવ-બઢ કરતા. કારણ કે નાનચંદ્રજી મહારાજનું ચોમાસું ઘાટકોપરમાં હતું. એ જ વાડીમાં એક ભક્તયોગી આવ-બઢ કરતા. કેટલીક વાર મહિનાઓ લગી રહી જતા. તેમને પણ આ જૈન સાધુમાં રસ જાગ્યો તેથી એ વાડી અને એની આસપાસ રહેતાં જૈન-જૈનેતરોની બિંડી શ્રદ્ધા જામી. મુંબઈ જેમ મોહમયી નગરી છે, તેમ તપોમયી નગરી નથી એમ નહીં. કહેવાય છે કે વાઘજી આશારામ અને મૂળજી આશારામ જેવા બે નટબંધુઓ નાટકના રંગમંચ પર ભર્તૃહરિ-પિંગલા બનીને આવતા. વેશ આબેહુબ ભજવતા! તે, તેમાંથી ચે વૈરાગ્યરંગે રંગાનારા વીરલા મુંબઈમાં જરૂર સાંપડતાં. ચીંચપોકલી સ્થાનકમાં આરે પ્રકારના આહાર વોસિરાવીને એક શ્રાવકે અનશન કરેલું તે ચૌદ દિવસ લગી ચાલેલું. એ પણ મુંબઈનો જ તાજો બનાવ હતો.

એક વખત ઘાટકોપરના આ મહામંડપમાં મહારાજશ્રીનું પ્રવચન પૂરું થયું અને એક વૃદ્ધજન ઝિલા થયા. સામાન્ય રીતે પ્રવચનને અંતે સાધુજી સૌ-સૌની ધારણા પ્રમાણે પરચકખાણુ (પ્રત્યાખ્યાનત્યાગ) આપતા હોય, એ

શિરસ્તો છે. તે વૃદ્ધ ભાઈએ પોતાની ધારણા મોઘમ ન રાખતાં સ્પષ્ટ કરીને કહ્યું—“ગુરુ મહારાજ ! હું ત્યાં લગી મુંબઈમાં રહું ત્યાં લગી મારે જાતે કચ્છમાંના ખેતર ખેડવા નહીં.” આવી પ્રતિજ્ઞા સાંભળીને સૌ હસી પડ્યા. મહારાજશ્રીએ તેમને મીઠાશથી સમજાવ્યા— “ભાઈ ! કચ્છમાં તમે જાતે ન હો ત્યાં લગી ખેતર ન ખેડવાની તમારી પ્રતિજ્ઞાનો કોઈ અર્થ નથી.” લોકો પણ આવી પ્રતિજ્ઞાને મશ્કરીરૂપ માનવા પ્રેરાય તેમાં નવાઈ નોતી. પણ ખરેખર, આ મશ્કરી ન હતી; કેવળ સમજદાર હતી. પૂ. મહારાજશ્રીએ તેની અને એવા અનેકોની ‘રાવી’ અંગેની ખોટી સમજને દૂર કરી.

રાવીનો સાચો અર્થ

મહારાજશ્રીએ કહ્યું—“રાવીનો સાચો અર્થ તૃષ્ણા છે અને તૃષ્ણાનો સંબંધ સમસ્ત વિશ્વ સાથે છે. એ તૃષ્ણા ઓછી થાય તે માટે પ્રયત્ન કરવાનો છે. આવી અર્થશૂન્ય પ્રતિજ્ઞાથી તૃષ્ણા ઓછી થતી નથી. તૃષ્ણા ઓછી કરવા માટે કાં (૧) પરિગ્રહ દિને-દિને ઓછો કરવો અથવા (૨) પરિગ્રહની મમતા ત્યાગી તેના સાચા દ્રસ્ટી થઈ જવું. આ ધોરી માર્ગ છે. પુષ્ટિયા શ્રાવકે ધીરે-ધીરે આટલો ઓછો પરિગ્રહ કરી નાખ્યો અને જાત મહેનતને એટલું મહત્વ આપ્યું કે આદર્શ કરણી કરનારા શ્રાવકોમાં તેનું નામ પંકાયું. આનંદ, કામદેવ વગેરે શ્રાવકો એવા થયા કે જેમણે હજારો ગાયો છતાં, અમુક ગાયનું, અમુક પ્રમાણમાં દૂધ-ધી લેવાનો નિયમ કરી નાખ્યો. અપરંપાર મિલકત છતાં ખરેખર દ્રસ્ટીરૂપે જીવ્યા. ખાકી જ્યાં કાયા નથી, ત્યાં તે કિયાનો કાયાથી ત્યાગ હોય જ નહીં. ધર્મને નામે આવી કેટલીયે ખોટી માન્યતાઓ ચાલે છે. તે ગમે તેટલી જૂની અને જાડી હોય તોય છોડયે છૂટકો છે. તમે કાંટાને પગમાં લાંબો રાખતા નથી. પહેરણુતણે ડાલોજિયું હોય તો પહેરણુને દૂર કરીને પણ ડાલોજિયું તુરત કાઢી નાખો છો, તેમ આવી જાંઘી માન્યતાઓને કાઢી નાખવી જોઈએ.”

લોકોને આ પ્રસંગથી નવી રાશની મળી. વ્યાખ્યાન કરતાંય આવા પ્રત્યક્ષ પ્રસંગો ઘણી વાર ઘણું કહી જાય છે અને લાંબા વખતની જડતાને દૂર કરે છે.

લકિત અને તપ વેવલાં ન હોય

ખીજ એક વખતે વ્યાખ્યાન સાંભળીને શ્રોતાઓનાં ટોળેટોળાં ખાજુની એક ટેકરી તરફ વળ્યાં. હું પણ ઠાઠરના મારા નિવાસસ્થાનેથી પાસ કઠાવી પ્રાયઃ રોજ ઘાટકો પર આવતો. આમ તો જૈન સાધુઓના પ્રવચનોમાં બહુ ઓછું સમજાય. પણ આ જૈન સાધુનાં પ્રવચનો અનેખા હતાં. તેઓ કહેતાં અને ખતાવી આપતાં કે ‘ધર્મ નગદ છે.’ પેલા ટોળાં સાથે હું પણ ટેકરી પર ગયો. અને જોયું તો એક ભાઈ ધૂની જીવન જીવતા હતા. તેમને જોયા ‘હરનાથ પાગલ’ નામના કોઈ લકત ખંગાળમાં થયા છે. તેમના પંથના તેઓ ગણાતા. એમનાં પત્ની આપડાં બહુ દુઃખી થતાં જણાયાં. આ ભાઈમાં લકિત જરૂર હતી, પણ વેવલાપણું વિશેષ હતું. પૂ. નાનચંદ્રજી મહારાજે સમજાવ્યું— “ગૃહસ્થાશ્રમીએ ગૃહસ્થાશ્રમની અને ત્યાગીએ ત્યાગીઓની ફરજ બરાબર બજાવવી જોઈએ. મમતા કે આસક્તિ દૂર કરવા માટે લકિત છે ફરજ ચૂકવા માટે નહીં.”

એક વખત પૂ. મહારાજશ્રીએ તપના બાર પ્રકારોને બાર પ્રકારના ક્ષાર તરીકે સમજાવ્યા. જેમ આયોર્કેમિક દવામાં બધા દર્દોને લાગુ પડે તેવા બાર પ્રકાર છે તેવી જ રીતે તપશ્ચર્યાના બાર પ્રકાર વીતરાગ પરમાત્માએ કહ્યા છે. આ વસ્તુ ઘટાવીને એવી સરસ રીતે સમજાવેલ કે તે વાત ‘ઢાઢમાં સ્વાદ કાયમ રહી જાય’ તેવી રહી ગઈ. ‘તપ કરવાથી કર્મ બળે છે’ “તવસા કમ્મ નિજ્જરહ” એ માત્ર શાસ્ત્રવાક્ય નથી. વ્યક્તિગત અને સામુહાયિક કંઈ દોષો તપદ્વારા બળીને વ્યક્તિગત અને સમાજ કુંઠન જેવા બને છે તેવો જાત અનુભવ પણ થાય છે.

તેમનાં પ્રવચનોમાં મધ્ય મુંબઈથી ચુનીલાલભાઈ પણ આવતા. તે જ ચુનીલાલભાઈ આજના મારા વડીલ ગુરુબંધુ પૂજ્ય શ્રી ચુનીલાલજી સ્વામી. મને તે વખતે તેમનો પરિચય થયો ન હતો. ચુનીલાલભાઈ તે સમયે ગાંધીજીના નૂતન વાતાવરણથી રંગાયેલ એટલે યુવાન અવસ્થામાં તે સમયે પાલીતાણા પાસેના શ્રી શિવજી દેવસી સંચાલિત—અને સત્યાગ્રહ આશ્રમ અમદાવાદ પ્રેરિત મહા ઊદ્યોગશાળાની ખાલી પ્રવૃત્તિમાં એક વર્ષના કોર્સની તાલીમ

પામેલ હતા અને ત્યાર બાદ રાજકોટ રાષ્ટ્રીય શાળામાં પણ રેટિયાવર્ગ ચલાવતા. સંયોગવશાત્ પછી ભાવનગર દક્ષિણા-મૂર્તિ સંસ્થામાં ગિજુભાઈ ધર્મેશ્વરી દેખરેખ નીચે ચાલતી બાલમંદિરની મોન્ટેસરી પદ્ધતિનો પણ અભ્યાસ કર્યો હતો. એમ જુદા જુદા સ્થળે ફરતા, કચ્છના મુખ્ય ગામો ભૂજ, માંડવી, અંબર વગેરે ગામોમાં હરિજન શાળા પણ ચલાવતા. આવા બધા સંસ્કારોવાળા એવા એ ચુનીલાલભાઈ ગાંધી વિચાર-આચારના રંગે તે યુગમાં રંગાયેલા; અવિવાહિત અને ભાવતરબોળ, બ્રહ્મચારી યુવાન. જન્મે સ્થાનકવાસી જૈન. તેમને આ પૂ. મહારાજશ્રીની પ્રવચનધારા સાંભળતાં સાંભળતાં, જીવનમાં નવી દૃષ્ટિનો સંચાર થયો. એટલે વધુ પરિચય કરવા માટે તેમની સાથે રહેવાની ત્યારથી જ લગની લાગી ગઈ. જ્યારે હું તે વખતે માત્ર પ્રવચનો સાંભળીને ધંધાર્થે ચાલી જતો. અલબત્ત, જૈનધર્મી હોવા છતાં જૈન સાધુ પ્રત્યેનું મંદ્ર થયેલું મારું આકર્ષણ અહીંથી જ ફરી સચેત બન્યું હતું.

મને જ્યારે ખબર પડી કે સ્થાનકવાસી જૈન કોન્ફરન્સનું અધિવેશન માધવબાગમાં ભરાય છે અને પૂ. નાનચંદ્રજી મહારાજ ત્યાં પધારી પ્રવચન આપવાના છે, ત્યારે તરત ત્યાં દોડી જતો.

લૈરોદાનજી શેઠિયા પ્રભાવિત થયા.

બીકાનેરથી લૈરોદાનજી શેઠિયા ખાસ દ્રેઈનમાં આ અધિવેશનના અધ્યક્ષપદ માટે આવેલા. જે મહામુનિની પ્રેરણાથી સ્થા. જૈન કોન્ફરન્સની સંસ્થા જન્મેલી, તે જ મહામુનિની એમાં હાજરી હોય પછી પૂછવું જ શું? મુંબઈમાં જે જૈન-જૈનેતરોને એ મહામુનિના પ્રવચનોનો ચટકો લાગેલો, તેઓ સ્થા. જૈન કોન્ફરન્સના અધિવેશનમાં પણ આવ્યા વિના રહે ખરા! માધવબાગ જેવા મહાવિશાળ સ્થાનના પ્રાંગણમાં હજારો માણસોની ભીડ જામતી. આમાંના ઘણા લોકો માત્ર પૂ. મહારાજશ્રીને સાંભળવા આવતા.

“જગો નહિ તો ઘર જાશે”

“જગાડ્યા શું જાગતા નથી રે, તજવાનું ત્યાગતા નથી રે.” એવી કાવ્યમય વાણી સૌને અનાયાસે જગાડી દેતી. માઈક સિવાય હજારો શ્રોતાઓ સાંભળે શી રીતે? એટલે પૂ. મહારાજશ્રી તે જમાનાથી માઈક હોય તો તેનો સહેજે ઉપયોગ કરતા. લૈરોદાનજી શેઠિયાને ગળે આ વાત નોતી ઊતરતી, એટલે પૂ. મહારાજશ્રીનું પ્રવચન પૂરું થાય પછી તેઓ સ્થાન પર આવતા. છતાં મહારાજશ્રીના આકર્ષણથી તેઓ પણ છેવટે તો આકર્ષાયા જ. તેમનું મન પણ નવું વિચારતું તો થયું જ. તેઓ પરંપરાથી ધર્મપ્રેમી હતા જ. સાંભળ્યું હતું કે મુંબઈમાં હજારો માણસો તેમને દ્રેઈન વખતે છેલ્લે સ્ટેશન પર લેવા આવેલા; પણ તેઓ તો સમય થતાં સામાયિક વ્રત માટે વચ્ચેના સ્ટેશને ઊતરીને સામાયિક કર્યા પછી જ મુંબઈ પહોંચેલા. આવી ધર્મદૃઢતામાં નવા વિચાર ભળે તો સાતત્યરક્ષા અને પરિવર્તનશીલતાનો તાળો મળતો જાય. મહારાજશ્રી તો નમ્રતાપૂર્વક છતાં સ્પષ્ટપણે કહેતાં—“માઈક કાંઈ અમારા માટે શોખની ચીજ નથી. જેમ ચતુર્વિધ સંઘ ભેગો થાય ત્યારે શ્રાવકની અહિંસામર્યાદા પ્રમાણે મરંપ વગેરે અનેક આરંભ સમારંભનાં સ્થાનો બનાવાય છે અને સાધુ-સાધ્વીઓ તે સ્થાનનો ઉપયોગ ક્ષમ્ય માને છે તેવું જ આ માઈકનું છે. હજારો શ્રોતાઓ હોવાને લીધે માઈક હોય છતાં જે ઇન્કાર કરું તો લોકવિરાધના થાય. ગુજરાતના જૈનોને માટે આ વાત નવીન હતી. અપવાદરૂપ રૂઢિચુસ્તો સિવાય તેમને કોઈ પડતી જતી હતી. જ્યારે રાજસ્થાની વર્ગને માટે સામાજિકતા પણ નવી વસ્તુ હતી. ત્યાં એક સાધુ આજથી પચાસ વર્ષ પહેલા માઈકમાં બોલે તે નવું લાગે, તે સ્વાભાવિક હતું, પણ સ્થા. જૈન કોન્ફરન્સ દ્વારા આખોયે સ્થાનકવાસી સમાજ આ મહામુનિને પ્રતાપે ધર્મક્રાંતિમાં સારી પેઠે આ રીતે પલોટાયે જતો હતો. તેથી જ શુદ્ધ રાષ્ટ્રીયતાને પોષક એવા ઘણા વ્યાપક ઈશવો સ્થા. જૈન કોન્ફરન્સે તે જમાનામાં કર્યા હતા. આજે બધાંયે ધાર્મિક સમાજોમાં સ્થા. જૈન સમાજ આગળ શાથી છે, એનું રહસ્ય આ પરથી સહેજે જડી જશે. કોઈ સ્થાનકવાસી જૈન ગીતા, ઉપનિષદ, રામાયણ, બૌદ્ધપિટક તો શું બલકે ઇબ્નિલ, કુરાન કે બાઈબલ વાંચે તો પણ નાનચંદ્રજી મહારાજને નવાઈ લાગી ન હતી. ઊલટું ગાંધીજીની સર્વધર્મ પ્રાર્થનામાં તેમને રસ પડતો. આમ ઘાટકોપરને ચાર માસ જેટલો લાંબો સમય મળતાં નગદ ધર્મનો પાયો ત્યાં મજબૂત નખાયો. ઘાટકોપરના ઉપાશ્રયમાં રાષ્ટ્ર-છાવણી શાથી ચાલી? ઘાટકોપરમાં ગાડગે મહારાજ જેવા સંત આવીને વ્યાખ્યાન આપે કે પં. સુખલાલજી

જેવા ગૃહસ્થ પ્રવચન કરે તો ય પ્રેમથી ઘાટકોપર શા માટે સાંભળે ? તેનું રહસ્ય પણ આ પરથી સહેજે સમજાઈ જશે. ઘાટકોપરે ત્યારનો રંગ આજ સુધી એવો ને એવો જાળવી રાખ્યો છે. એમાં પ્રસંગ આવે ત્યારે ઉમેરો થાય છે, ઘટાડો થતો નથી. કારણ કે ઘાટકોપર સંઘ મહામુનિ નાનચંદ્રેણ મહારાજના ત્યારથી જ અખંડ આશીર્વાદ ઝીલતો આવ્યો છે.

૧૨

પ્રથમ મિલને

જ્યારે લાકડાની લાતીમાં હું નોકરી કરતો હતો ત્યારની આ વાત છે. અમદાવાદમાં ઉધરાણી અર્થે એક વાર ગયેલો. ઘાટકોપરનું આતુર્ભાસ કરીને પૂ. ગુરુમહારાજ શ્રી નાનચંદ્રેણ મહારાજ તથા મુનિશ્રી હર્ષચંદ્રેણ મહારાજ ઠાણા બે અને ત્રીજા દીક્ષાર્થી ભાઈ ચુનીલાલ વિહાર કરતાં કરતાં અહીં પધાર્યા હતાં. તે અરસામાં મહાવીર જ્યંતી ઉજવવાનો સમય હતો. મહાવીર જ્યંતીના દિવસે દરિયાપુરી ઉપાશ્રયમાં ભવ્યતાથી એ ઉત્સવ ઉજવવાનો હતો એટલે સમસ્ત સંઘ ભેગો થયો હતો. હું પણ નામ સાંભળીને ત્યાં ગયેલો. એક સમાજસુધારક અને પ્રસિદ્ધ વિચારક ભાઈ પણ કુતૂહલ ખાતર ત્યાં આવેલા. મહારાજશ્રીનું તેઓને અહીં જ પ્રથમ મિલન થયું હતું. ‘ભલે ઓછા પાણીએ પણ પગ સાફ કરીને મહારાજશ્રીએ ઉપાશ્રયમાં પગ મૂક્યો.’ તે પ્રસંગ લઈને પેલા વિચારકની વાગ્યારા ચાલી. “જૈનધર્મ જેમ ચેતનની સફાઈ કહે છે, મનની સફાઈ કહે છે તેમ તનની ચે સફાઈનું ખરાખર કહે છે. જુઓ, આ મહામુનિજીને ! તેઓ ક્રિયા અને જ્ઞાનરૂપી બે માત્રા સાથેના જૈન સાધુ છે.” લોકોને ભારે નવાઈ લાગી. જે વ્યક્તિ (વાદીલાલભાઈ) જૈન સાધુને જુઓ ત્યાં ભૂરાયા થઈ જાય, તેને ખદલે પ્રથમ મિલને જ કેવા લદ્દુ થઈ ગયા ?

આ વખતે હર્ષચંદ્રમુનિ તો સાથે હતા જ. તેમનો અને ચુનીલાલભાઈનો આ વખતે જ મને પ્રથમ મેળાપ થયો. ઘાટકોપરમાં જ્યારથી મેં પૂ. મહારાજશ્રીના વ્યાખ્યાનો સાંભળેલા ત્યારથી જ મને તેઓ પ્રત્યે અસાધારણ આકર્ષણ તો થયેલું જ. પરંતુ આ દિશાના વિચારો બેઈએ તેવા પરિપક્વ થયા ન હતા. ત્યાર પછી તો સુખઈમાં મારવાડી સાધુઓ પણ આવતા થઈ ગયા હતા. એટલે સહજભાવે સમાગમ કરવાનું મન થતું અને અંદરના ઉપાદાનને પોષણ મળ્યા કરતું. બધા સાધુઓના સત્સંગમાં જતો ખરો, પણ પૂ. મહારાજશ્રીએ હૃદયમાં જે અનોખું સિંચન કરેલ તે સર્વોપરિ નીવડયું. એટલે આ વખતે અમદાવાદમાં મોકો મળતાં ગુરુદેવનો પ્રત્યક્ષ સમાગમ કરવાનું મન થયું. ચુનીલાલભાઈ સાથે પ્રાથમિક વિચારણા કરી. તેમના દ્વારા પૂ. મહારાજશ્રીનો પણ નિકટથી સંપર્ક થયો. તેઓ ખહાર એક મિલમાલિકના (માધુભાઈ મિલના) મકાનમાં ઊતર્યા હતા. થોડી વારમાં જ એક પારસી બેન આવ્યા અને પોતાના ગુરુને નમે તેમ નમી પડ્યાં. વચને-વચને તેમની શ્રદ્ધા, ભક્તિ અને આત્મરત્નેહની ઝાંખી થતી હતી.

નવો રંગ

મારા માટે તો ધર્મ ખામતનો આ નવો રંગ હતો. અનુભવ પણ નવો હતો. સામાયિક-પ્રતિક્રમણ જેવું આવડે જ નહીં. સંવત્સરીને દિવસે ન છૂટકે ખીજઓ સાથે ઉપાશ્રયે જવું પડે, પણ ઝટઝટ છટકવાનું મન થાય. દૂરથી જૈન સાધુ-સાધ્વીઓ ગમે ઘણાં, પણ નજીક જવાનું મન ન થાય. કારણ કે પહેલાં જ એ પૂછે—“કાંઠા, બટાટા નથી ખાતા ને ! જૂઠું ખોલવું ગમે નહીં. સાચું ખોલવાથી ટોણા આવે પડે— “ જુઓ જૈનના દીકરા !” એટલે ‘તેરી મી ચૂપ અને મેરી મી ચૂપ’ કરી દૂરથી નમીને ચાલતી પકડવી પડે. પણ જ્યારથી આ મહામુનિને જોયેલા ત્યારથી તેમના પ્રત્યે અગમ્ય અને અદમ્ય આકર્ષણ જાગેલું.

એમના સુખારવિન્દને જેવું એ જાણે જીવનનો અલભ્ય લહાવો લાગે ! એમના લલાટને જોઈએ કે એમની હસુ-હસુ કરતી આંખોને જોઈએ. જાણે યુદ્ધ સમોવડા તેમના કાનને જોઈએ કે લહેકે કરતા અભિનયને જોઈએ ! ખસ,

એક વાર જોણે એમને જોયા અને સાંભળ્યા, તેને એમની પાસેથી ઊઠવાનું મન જ ન થાય. ખાધા-પીધા વિના જાણે એમની પાસે જોસી જ રહીએ! પણ હું તો નાનપણથી જ શરમાળ એટલે દૂર જોસી જોવાનું વધુ ફાવે.

અધૂરામાં પૂરું

પણ એ અધૂરામાં પૂર્તિ મળી ગઈ, આ એ જાણની. તેમાં એક દીક્ષિત અને એક દીક્ષાર્થી. આ બન્નેના નિર્વાજ પ્રેમે જાણે મને આંધી લીધો. આમ નજીક આવ્યા પછી પ્રથમ મિલને જ આ બન્નેએ મિત્રભાવે અને નાનચંદ્રજી મહારાજને ગુરુભાવે સ્થાન મેળવી લીધું. ગોસ્વામી તુલસીદાસજીના વચનો કેવા યથાર્થ છે ?-

“ખિણુડત એક પ્રાણુ હર લેઇ”

ત્યારબાદ ફરીને ગુરુદેવ પાસે આવવાનો સંકલ્પ કરી હું અમદાવાદથી સુંબઈ ગયો.

૧૩

વસમે વિયોગ

ત્યાર પછી તો દિવસો વીત્યા. અરે! થોડા મહિનાઓ એ વીત્યા. નવા મુનિઓ અને નવા ભાવિકોનો પરિચય વધ્યો. હું મારા માતાજીને સુંબઈ તેડી લાવ્યો. એમને બરોળનું જૂતું ઢાંકું હતું. બરોળનું ઓપરેશન કરાવ્યું તે સફળ રીતે પાર પડ્યું. પણ તેઓ લાંબુ ન ટક્યાં. તેમના અવસાન પછીથી મારે વૈરાગ્ય વધ્યો. તે દરમિયાન હું દેશમાં ગયો ત્યારે સંગા-સ્નેહીઓને ચિંતા થઈ. સગપણ થઈ ચૂકેલું એટલે ‘લગ્ન ઝટ કરાવી દેવા’ એવી વિચારણા થવા લાગી. ખીજી બાજુ નોકરીમાં એક પારસી પેઢીમાં આકર્ષક પગાર થયાનો મિત્ર મારફત તાર કરાવ્યો. માતૃશ્રીની અન્ય વિધિ પતાવી હું સુંબઈ આવ્યો. આવ્યો શું, સંગા-સ્નેહીઓએ પરાણે સુંબઈ ધકેલ્યો! સુંબઈમાં સ્થાનકવાસી મારવાડી સાધુઓનો સંગ વધ્યો. દીક્ષા લેવાના કેડ જાગ્યા. એ ધર્મભગિનીઓ આ વૈરાગ્યરંગને પાકો બનાવ્યે જતાં હતા. વૃદ્ધ માતામહીની માંડ-માંડ રજા મેળવી. મા-જણી બેનની પણ અનુગ્રા મેળવી. ભાવિ પત્નીને ચૂંદડી ઓઢાડી ભગિની બનાવ્યા. હવે આવ્યો મનમાન્યા ગુરુદેવ નાનચંદ્રજી મહારાજ પાસે. પ્રથમ મિલનથી થયેલા જેંચાણે હવે જાણે કાયમ માટે રોકા લીધો. પણ દીક્ષાનું વેણુ તો ખીજે ઠેકાણે ઈઈ દીધું હતું, તેનું શું? મારવાડી મુનિવરોને મેં પત્ર લખ્યો. સહુભાગ્યે તેમનો જવાબ વળ્યો. “ગમે ત્યાં દીક્ષા લો. અમારી ખુશી છે. કેઈ પણ પ્રકારે સ્વ-પર કલ્યાણુ સાધો” માર્ગ મોકળો થયો. સંવત ૧૯૮૩ની એ સાલ હતી. પૂર્વના સંકલ્પ મુજબ હું તે વખતે ન્યાં ગુરુ મહારાજ હતા ત્યાં-એટલે કે લીંબડી પહોંચવા માટે સુંબઈથી રવાના થયો. વચ્ચે કેવું વિદ્ય આંવ્યું અને પછી હું ગુરુદેવ નાનચંદ્રજી મહારાજની શીબી છાયામાં કેવી રીતે સમાયો એ બિના હવે પછી આપણે જોઈએ.

તે ભવ્ય દિવસો ભૂલાયા નથી!

કેવા એ અમૃત જેવા મીઠા દિવસો હતા. હર્ષ મુનિ પણ આ ગુરુ પાસે જેંચાઈ-જેંચાઈને આવી ગયા હતા. તેમના ગુરુનું ચાતુર્માસ અમદાવાદમાં હતું. નાનચંદ્રજી મહારાજે આગ્રહ કરીને તેમને શામળ સ્વામીના ચરણે પાછા મોકલી દીધા હતા. પણ એ સદ્દેશી જીવને નાનચંદ્રજી મહારાજનો સંગ-રંગ હૈયા સાથે લાગી ગયો હતો. તેમના દીક્ષાગુરુએ કહ્યું- ‘જા, ત્યાં જા. તને દુલવીને મારે અહીં નથી રાખવો.’ તીર છૂટે તેમ અમદાવાદથી નીકળીને ત્રીજે જ દહાડે એટલે કે આપાઠી પૂર્ણિમાને આગલે દિવસે એ લીંબડી પહોંચી ગયા. જાણે પૂર્વજન્મનો કેઈ ચરણાનુશાગી ઠાં ન હોય! હવે ગુરુદેવ ના શાની કહી શકે? ચુનીલાલભાઈનો વૈરાગ્ય દિન-પ્રતિદિન ભારે વધ્યે જતો હતો. હું સુંબઈથી નીકળ્યો ભર ચોમાસામાં. રસ્તામાં ટ્રેઈનો અટકી પડી. પાટાઓ ધોવાઈ ગયા હતા. વીરમગામ દિવસો સુધી રોકાઈ જવું પડેલું અને પછી લીંબડી પહોંચાયું. તેવામાં જ એક ત્રીજા દીક્ષાર્થી ભાઈ કેથવલાલ આવી ગયા. એક દીક્ષિત અને એક ભાવદીક્ષિતને બંધલે અમે ત્રણ ભાવદીક્ષિતો ભેગા થયા. અહા! તે દિવસોમાં લીંબડીની ભાવનાનો પારો કેટલો બધો જાય પહોંચેલો!

મોંઘીબા અને સમસ્તબેનની તે દિવસોએ સારી પેટે સેવા-કસોટી કરાવી નાખી. હું તપ-ત્યાગને એવે સ્વાડે ચઢેલો કે “કેરી ન ખાઉં અને વનસ્પતિ સુદ્ધાં ન લઉં” એમાં રક્તશુદ્ધિને આંચ આવતાં ખસ નીકળી પડી. ગુરુદેવે તપ વિષે ખૂબ સમજાવેલું. તાજું પશુ સમજાવતાં “અતિ સર્વત્ર વર્જયેત્” એ સૂત્ર પણ ખૂબ રટતો. છતાં જ્યારે મોંઘીબા એક માતાની અદાથી નહવડાવે, અરતી રસી વારંવાર સાફ કરે, મલમ લગાવે, ત્યારે એક દિન જાગી ગયો અને ગુરુદેવને પૂછ્યું—મેં ત્યાગ કર્યો છે તેનું શું? ગુરુદેવે હૃદય ખોલ્યું— “ભાઈ શિવલાલ! જ્ઞાનની અને ગુરુગમની શાસ્ત્રોએ હરપળે જરૂર આટલા માટે જ બતાવી છે.” હું સમજી ગયો. પ્રતિજ્ઞાનું હાઈ સાચવી “શરીરમાદ્યં ચલુ ધર્મસાધનમ્” સૂત્રનું રહસ્ય પાચ્યો અને ત્યારથી મારા તપત્યાગમાં સમજણ ઉમેરાઈ. વૈરાગ્યમાં જ્ઞાનનું સત્ત્વ લઈયું. આમાં જેમ ગુરુદેવના સહબોધે કામ કર્યું તેમ દ્વીક્ષિત હર્ષમુનિએ અને ભાવદ્વીક્ષિત યુનીલાલભાઈના નિર્વ્યાજ પ્રેમે પણ કામ કર્યું અને મોંઘીબાની નિષ્કામ વાતસલ્યવૃત્તિએ તો અદ્ભુત કામ કર્યું.

વેળા આવી પહોંચી

મારી અને મારા વડીલ સાથી યુનીલાલભાઈની અભ્યાસરૂપધાં ચાલતી હતી. થોકડાઓ, સૂત્રગાથાઓ, વિવિધ શ્લોકો, શરીર કસરત એમ અનેક આખતોમાં તેઓનાં આસનો નિહાળવાં એ પણ એક લહાવો હતો. તેમના સ્વરચિત કાવ્યો થોડા હતાં, પણ જ્યારે તેઓ સ્વકંઠે લલકારે ત્યારે સાંભળવા બહુ ગમતાં. તેઓ જન્મજાત જાણે સાહિત્યરસિયા હતા. જેમ ગુરુ દેવચંદ્રજીના ચરણે શિષ્ય નાનચંદ્રજીને કાવ્યઅરણીઓ ફૂટતી, તેમ ગુરુ નાનચંદ્રજીના ચરણે ભાવદ્વીક્ષિત યુનીલાલભાઈની કાવ્યઅરણીઓ ફૂટી નીકળતી. એ હતી ભાવદ્વીક્ષિતની હાર્દિક ભૂમિઓ :—

“આજે આનંદ અતિ ઉછળે રે!

મારા ઘટમાં આનંદ, મારા ઘરમાં આનંદ!

આંગણે આનંદ અતિ ઉછળે.”

અને એ આનંદ દ્વીક્ષિત હર્ષને, મને અને ભાવદ્વીક્ષિત કેશવલાલભાઈને હૈયે સ્પર્શી જતો.

ચોમાસું પૂરું થયું. પાસેનું ગામ લલગામડા અને બીજે વિચર્યા. ત્યાં તો નિર્ણીત તિથિ આવવા લાગી. ભાવદ્વીક્ષિત યુનીલાલભાઈ દ્રવ્યે અને ભાવે, આ બન્ને રીતે દ્વીક્ષિત અને તેવી તૈયારી થઈ. હૃદય વૈરાગ્યથી રંગાયેલું હતું તેથી ભાવથી તો દ્વીક્ષિત જ હતા. પરંતુ મુનિવેશ ધારણ કરેલ ન હતો તેથી દ્રવ્યદ્વીક્ષાની તૈયારી થઈ રહી. પૂ. મહારાજશ્રી નાગજી સ્વામી પોતાના શિષ્યો સાથે મોરબી ચોમાસું કરીને તરત વાચુવેગે આવી પહોંચ્યા. લીંબડીને કે લીંબડી રાજ્યનો કોઈ પણ પ્રબળન ભાગ્યે જ એ દ્વીક્ષા સમારોહમાં નહિ લઈયો હોય! અને ઠેર-ઠેર પગલાં લેવા લોકો તલખતાં. હું પણ નવાં નવાં ગીતો બનાવતો, તે બેનો હોંશે હોંશે ગાતા. આખું ચે વાતાવરણ દ્વીક્ષામય બની ગયું હતું. જાણે આખું ચે લીંબડી દ્વીક્ષા લેવાનું કાં ન હોય! લીંબડીના ઠાકેર દોલતસિંહજી ગુરુદેવ પાસે વારંવાર દોડી આવતા. આખા રાજ્યનો જાણે સહયોગ હોય! આખરે એ વેળા આવી પહોંચી. યુનીલાલભાઈના મોટા ભાઈ અને ભાભી પણ આવી પહોંચ્યા. ભોગાવાને કાંઠે ભવ્ય મહામંડપમાં યુનીલાલભાઈ વિક્ટોરિયા ગાડીમાં વરઘોડે બેસી પધાર્યા. અક્ષત અને દ્રવ્યછોળ ઊડાડતા ઊડાડતા પધાર્યા. ત્યાં માનવમહેરામણ ઉછળી પડેલો. પ્રાસંગિક પ્રવચનો થયા. ઠાકેર દોલતસિંહજી સહિત રાજ્યકુટુંબ ઉપસ્થિત રહેલું. લોકોનો ઉત્સાહ માતો ન હતો. જેવા કપડાં બદલવાની વેળા આવી, તેવું જ હું કાવ્ય બોલ્યો—

બંધુ! છોડી આપ વિયોગી થઈ વસ્યા....વિખૂટા જઈ વસ્યા....

અમ સંગ (ગુરુસંગ) રંગે રહી, ભાંડી આશાઓ દઈ....

હવે છોડી આપ વિખૂટા જઈ વસ્યા....વિયોગી થઈ વસ્યા...બંધુ!

હું તો રડું જ, પણ આખી સભા રડી પડી. ઉપસ્થિત સાધુ-સાધ્વીઓ પણ ભાવવિભોર બન્યાં. પૂ. નાગજી મહારાજે દ્વીક્ષાપાઠ લખાવ્યો. સંવત ૧૯૮૪ના માગસર શુક્ર ૬, બુધવારનો એ શુભ દિન હતો. ગુરુદેવે સંમતિ આપી. ભાઈ-ભાભીએ રડતા હૃદયે આજ્ઞા આપી અને સમસ્ત સંઘે છેલ્લી સંમતિ આપી. યુનીલાલભાઈમાંથી હવે યુનીલાલજી

મુનિ બન્યા. અમારી ચુનીલાલભાઈની ભેડી તૂટી પડી. અમો ઘેર-ઘેર સાથે જમવા જતા હતા તે હવે અમો એકલવાયા બની ગયા. અધૂરામાં પૂરું કેશવલાલભાઈ જન્મવતન ગયા તે ગયા. ગુરુદેવ તો પોતાના ગુરુદેવની માફક શિષ્ય નિર્લોભી રહ્યા. એટલે ચુનીલાલભાઈનો વિયોગ વસમો બની ગયો અને મને ઝટ દીક્ષા લેવાની તાલાવેલી નાગી.

૧૪

ઠાઠો લૂછી નાખ્યો

હર્ષચંદ્રજી મહારાજ, ચુનીલાલજી મહારાજ અને મારો અભ્યાસ આગળ ચાલતો હતો. પૂ. નાગજી સ્વામી પણ જાણે ચુનીલાલજી મહારાજને દીક્ષા દેવા જ કાં ન પધાર્યા હોય ! તેમ તેમણે પણ લીંબડીમાંથી કાયમી વિદાય લીધી અને મહામુનિ ત્રિવેણી ખડિત થઈ ચૂકી. આમાનુષામ વિચરતાં પૂ. ગુરુદેવ તેમના એક વડીલ ગુરુભાઈ સુંદરજી સ્વામી તથા ખીજા મોટા ગુરુભાઈ રાયચંદ્રજી સ્વામી અને જે શિષ્યો સહિત ઠાણા પાંચ વાંકાનેર આતુર્માસ પધાર્યા. આતુર્માસમાં જ વૃદ્ધ સાધુ શ્રી રાયચંદ્રજી સ્વામીએ કાયમી વિદાય લીધી (કાળધર્મ પામ્યા.) હવે ઠાણા ચાર રહ્યા હતા અને હું દીક્ષાર્થી તરીકે અભ્યાસમાં ભેડાયો હતો.

આતુર્માસમાં પૂ. ગુરુદેવના ભકત એવાં સમસ્તબા જાણે મારા જનેતા મોતીબા બની ગયા. મોંઘીબાની સેવાને ભૂલાવી દે તેવી સેવા કરી. દિવાળીએન વાંકાનેરવાળા નગરશેઠ વનેચંદ્રભાઈના ધર્મપત્ની, ખીજા દોશી દિવાળીએને પણ પૂર્તિ કરી અને ચુનીલાલભાઈના દીક્ષિત થવાથી પડેલો ભાણાવિયોગ ભૂલાવ્યો.

આતુર્માસ પૂરું કરી અમો મોરળી આવ્યા. મોરળીને પૂ. નાગજી મહારાજના વિરહનો તાબે ઘા લાગ્યો હતો. એથી આવતું ચોમાસું પૂ. શ્રી નાનચંદ્રજી મહારાજનું થાય તો કેવું સાડું ! એમ મોરળીવાસીઓને લાગ્યા કરતું હતું. સ્થાનકવાસી જૈન કેન્દ્રસ્સ ભરાયાને વર્ષો વીત્યા હતાં. પૂ. નાનચંદ્રજી મહારાજને પધાર્યાને ખાસી એક વીસી વીતવા આવી હતી.

વાઘજી ઠાકોરે કાયમી વિદાય લીધી હતી અને તેમના પુત્ર શ્રી લખધીરજી મોરળીના ગાદીનશીન થયા હતા. વચ્ચે ઘણા દીક્ષાપ્રસંગો આવી ગયા, પણ હજુ રાજ્યની પેલી મોણશી મુનિ વખતની દીક્ષા નિમિત્તે પડેલી ગાંઠ છૂટી ન હતી. શિવલાલભાઈની દીક્ષા મોરળીમાં કાં ન થાય ? એ વાત લોકમુખેથી ફરતી-ફરતી ગુરુદેવ પાસે પહોંચી હતી. દીક્ષા અને ચોમાસું બંનેનો આગ્રહ મોરળીના નગરશેઠ મારફત ગુરુચરણે થઈ ચૂક્યો હતો.

સમય સમયનું કામ કરે છે !

એક દિવસ બાપુ લખધીરજીને ગુરુદેવનું પ્રવચન સાંભળવાની તીવ્ર ઇચ્છા થઈ. તેમણે કહેણ મોકલ્યું. શ્રી સંઘ રાજી રાજી થઈ ગયો. ગુરુદેવે “કાલે કાલં સમાયરે” એ સૂત્રને સહેજે પચાવી નાખ્યું હતું. ગુરુદેવનું પ્રવચન અતિશય પ્રભાવશાળી નીવડ્યું. બાપુ લખધીરજીની નજર મારા તરફ ગઈ, કારણ કે માથું ઉઘાડું હતું અને પંચકેશ વધાર્યા હતા. જાણે હવે દીક્ષા વખતે જ સુંડન કાં ન થવાનું હોય ! બાપુએ પૂછ્યું—“આ મહાનુભાવ કેણુ છે ?” તેમને જ્યારે ખાતરી થઈ કે, આ તો અમારા જ રાજ્યના પ્રજાજન છે. ટોળ એમનું જન્મવતન છે ત્યારે તેમના આનંદનો પાર ન રહ્યો અને જ્યારે જાણ્યું કે ખાસ સવા વર્ષથી ભાવદીક્ષિત તરીકે સાથે ફરે છે. કુટુંબીજનો વગેરે તરફથી રજા મળી ચૂકી છે ત્યારે તેમને જ ઇચ્છા થઈ અને કાંઈક સાંભળવા ઇચ્છ્યું એટલે તરત ગુરુદેવે કહ્યું—“આ ભાઈ પણ કાંઈક યોગ્યે” ગુરુદેવનો ઇશારો થયો. હું આમ તો થોડું થોડું યોદ્ધી શકતો, પણ આજે તો પરીક્ષા હતી. ઊભો થયો અને વૈરાગ્ય ઉપર જ યોલ્યો. સાંભળ્યા પછી બાપુ યોલ્યા—“આ ભાઈની દીક્ષા આપણા મોરળીમાં કાં ન થાય !” આખી સલાએ આ વાત વધાવી લીધી. તૈયારી એવી થવા માંડી કે જાણે રાજ્ય અને પ્રજા બંનેય મળીને દીક્ષા આપે છે. વરઘોડો વનેચંદ્ર દેસાઈને ત્યાંથી નીકળ્યો. જ્યારે તે કાળની લોકશ્રદ્ધાનો વિચાર કરું છું ત્યારે આજે પણ એ લોકશ્રદ્ધા આગળ માથું નમી પડે છે. પૂ. ચુનીલાલજી મહારાજ મૂળે સજ્જનપુરના. તેમના પિતા ત્યાંના ભાયાતી ઠાકોરના કામદાર હતા. સજ્જનપુર પણ મોરળીનું અને ટોળ પણ મોરળીનું. મોરળીમાં દશાશ્રીમાળી

સ્થાનકવાસી ઘરો અપાર, અને ખાસા ખાનદાન. તેવા જ સાધનસંપન્ન. દીક્ષા પહેલાંના દિવસોમાં ઘેર-ઘેર લોબ્ધન નિમંત્રણ, પગલાં પડાવવા અને બક્ષીસો આપવી, એ બધું ભૂલાય તેમ નથી. લોકોએ ખેવડા ઉત્સાહે દીક્ષા આપાવી. ગુરુદેવે દીક્ષિત નામ 'સૌભાગ્યચંદ્ર મુનિ' આપ્યું. તેઓ શુભચંદ્ર મુનિ પણ કહેતા.

લીંબડી કરતાંયે મોરખીમાં વધુ ઉત્સાહનું મુખ્ય કારણ એ હતું કે, 'મોરખી રાજ્યમાં દીક્ષા નહીં જ થાય' તે રાજ્યમાં ઘૂટી ગઈ. જેણે ડાઘ લગાડ્યો હતો તેણે જ લૂછી નાખ્યો. આથી વિશેષ આનંદ શ્રીસંઘ માટે ખીજે શો હોઈ શકે? શ્રમણોપાસક કહેવડાવવા છતાં શ્રમણદીક્ષા મોરખીમાં ન થાય, એનું મોરખી સંઘને ઊંડું દુઃખ હતું. પણ સત્તા આગળ શાણપણ આલતું ન હતું. આખરે સત્તા પર શાણપણ સહિતનું શ્રમણપણુ જીતી ગયું.

“ખોલો, ગુરુદેવ નાનચંદ્રજી મહારાજની જય”ના જયધ્વનિથી મોરખીનું અને બહારનું વાયુમંડળ ગુંજી ઊઠ્યું.

૧૫

કચ્છનું ચુંબક

કોણ જાણે શાથી, પણ લીંબડી સંપ્રદાયના મોટા સંઘના સાધુઓને જે લોકોની ઉપમા આપીએ તો એમને માટે કચ્છ એક ચુંબક છે. એવુંજ પૂજ્ય અજરામરજી સ્વામીની ગાદી સ્મારકરૂપે હોવાથી કચ્છને માટે લીંબડી પણ એક ચુંબક છે. આમ કચ્છનાં શ્રાવક-શ્રાવિકાઓને લીંબડી આવ્યા વિના જંપ ન વળે. કચ્છના સાધ્વીઓ પણ એક જિલ્લામાં વિચરે. એથી તેમને સાધુ-ગુરુઓની ઝંખના રહે તે પૂરવા પણ જવાનું સાધુઓ માટે અનિવાર્ય થઈ પડે.

મોરખીનું વેણાસરનું રણ અતિશય લાંબું નહીં, એટલે પ્રાયઃ સાધુઓ ત્યાંથી ઊતરીને જ કચ્છમાં પેસે. મોરખી ચોમાસું થયું ત્યારથી કચ્છનાં શ્રાવક-શ્રાવિકાઓ આવતાં-જતાં થઈ ગયા. એ બધાની એક જ માગણી. “અઠાર વર્ષ વીત્યાં, હવે તો પધારો, પધારો જ. જનબાઈ જેવા વૃદ્ધ સાધ્વી સમાધોધામાં ઠાણાપતિ થઈ વાટ જોયા કરે છે. ગુરુદેવે કાયમી વિદાય લીધી. કચ્છ એમનું જન્મવતન. કચ્છ આપની દીક્ષાભૂમિ. કચ્છના આપણા કેટલાય પૂજ્ય આચાર્યોએ લીંબડી મોટા સંઘને દીપાવ્યો. કચ્છના લોકો મેંની માફક વાટ જુએ છે. પધારો જ પધારો. ચેલા નવા થયા. તેને કચ્છડો દેખાડવા જરૂર પધારો.”

અમે નવે નવાં, પણ કચ્છના વખાણ બહુ સાંભળેલાં. ભાષા આખી અને તોછડી. રાજને પણ લોકો 'તું' કારાથી બોલાવે. સાધુઓને પણ 'તું' કારાથી બોલાવવામાં સંકોચ ન કરે, પણ ભાવભક્તિ તો રોમેરોમથી નીતરે. ગુજરાતી બોલે તો 'મેઘ વરસ્યો'ને બદલે 'મે વરસી' વહી લિંગલેહ ન ગણે, પણ સાધુ અનુરાગ બધાય કરતાં વધુ દેખાય.

હર્ષમુનિની ભુદ્ધિ શિક્ષણ કરતાં સેવા પ્રત્યે વધુ. સુનીલાલજી મુનિ ગુરુદેવના સત્સંગના આહક વધુ. બાકી રહ્યો હું. મારું મન ગુરુદેવના શબ્દો “અત્યારે ભણવાને કાળ છે. જે લોકવાતોમાં પડ્યા તો પછી નહીં ભણાય.” સાંભળી માત્ર અભ્યાસમાં લીન રહે. કેટલીક વાર તો ખાવા-પીવાનું ચ ભાન ન રહે. એની કાળજી વડીલ ગુરુભાઈઓ રાખે. કોઈ કોઈ વાર તો ગુરુદેવ જાતે પાણી પાઈ જાય. અનુરાગી શ્રાવક-શ્રાવિકાઓ અને સાધુ-સાધ્વીઓ મને ટકોર કરે. “જુઓ, આ નવા ચેલા ગુરુ પાસે સેવા કરાવે છે.” આથી બહુ લાગી આવે, પણ ગુરુદેવની ક્યા અતિશય. સંસ્કૃત, પ્રાકૃત, કાવ્યાદિ ભણ્યા, ન્યાય શરૂ કર્યો. અહીં સુધી તો પૂ. સુનીલાલજી મહારાજ સાથે ચાલ્યા. પણ ન્યાયની શરૂઆત પછી અભ્યાસમાં હું આગળ ચાલ્યો. ગુરુસેવામાં તેઓ ઘણા આગળ નીકળી ગયા. મેં એમ માન્યું-‘ગુરુદયા તો છે જ. પછી ગુરુસેવા પ્રત્યક્ષ એછી થાય તો શું? એક અર્થમાં અભ્યાસ પણ ગુરુસેવા જ છે ને! ખરી રીતે આ જીભ પ હતી; જે આજે સમજાય છે એ રીતે પૂ. સુનીલાલજી મહારાજ ખાટી ગયા છે.

મોરખી ચોમાસું પૂરું થતાંની સાથે કચ્છના ખડતલ શ્રાવકો આવી પહોંચ્યા. સુદરજી સ્વામી (ગુરુદેવના ગુરુભાઈ) ની ડોળી તેઓ ઉપાડવાના હતા. અમોને રણ તેઓ ઉતારવાના હતા. માળિયાના ઠાકોરે રણની કાંધી સુધી (કિનારા સુધી) વ્યવસ્થા ગોઠવી આપી હતી. સાધ્વી શિષ્યાઓ ઠેઠ રણની કાંધી સુધી વળાવવા આવ્યા હતા. અચાનક તે જ રાત્રે

માવહું થયું. રણમાં થોડુંકે કોડું લાગ્યું. પણ જેમ જેમ આગળ જતા ગયા તેમ તેમ ત્યાં તો કાઢવ, કાઢવ ને કાઢવ. ન પાછું ફર્યાય તેવું રહ્યું, ન આગળ જવાય તેવું. આ ભાઈઓ તો સુંદરજી સ્વામીને વારાફરતી ડોળીમાં ઊંચકતા ચાલે, ત્યારે 'ધન્ય' 'ધન્ય' ઉદ્ગાર સહેજે સરી પડે. શક્ય તેટલે કોરે રસ્તે ધુમાવી-ધુમાવીને આ ભાઈઓ અમને દોરી ગયા. સામી કાંધીએ પહોંચીએ ત્યાં ત્રણ વાગી ગયા. એકે એક જણે ચોરણા પહેરેલા, એવા સંખ્યાબંધ શ્રાવકો વાટ ભેટા હતા. અમે જરા વિમાસણમાં પડ્યા. ગુરુદેવે ખુલાસો કર્યો—“આ ખેડૂતો બધા જ આપણા ધૈરી શ્રાવકો છે સમજવાને!” વાગડના શ્રાવકો હજી ખેતીને બળવી રહ્યા છે તે જણ્યું. સાંજ પહેલાં કાંધીથી અમે ગામમાં પહોંચી ગયા. વાગડમાં જેવું લાકડીઆ આવ્યું એટલે આ ‘હરખચંદ મુનિ’ આવ્યો. કહીને લોકોના ડોળાં બચ્યાં. હર્ષચંદ્રજી મુનિની આ જન્મભૂમિ હતી. તેમના સંસાર પક્ષના બા-બાપુજી, સગાંનો હરખ માતો ન હતો. થોડા દિવસ ત્યાં રોકાયા. તપસ્વી શામજી સ્વામી વગેરેનો સુયોગ થયો. અમે ફરતાં-ફરતાં કંઠી અને થોડો અમડાસો પણ ફર્યા. ભચૌ, અંબર, ભૂજ, માંડવી, લાયજ, કોડાય, નાની ખાખર વગેરે જ્યાં.

પૂરાં બે વર્ષ

પ્રથમ ચોમાસું કર્યું રામાણીઆમાં. બીજું થયું બીહડામાં. મેં નવ્ય ન્યાય શરૂ કર્યો શતાવધાની પં. રત્નચંદ્રજી સ્વામી પાસે. તે વખતે થોડા દિવસ તેમની સાથે હું રહ્યો. તેમની સાથે તેમના બે નવદીક્ષિત શિષ્યો હતા. એક જ સંપ્રદાયના અને પાંડિત્યમાં ચઢિયાતા, પીઠ અને શાંત પ્રકૃતિના મહારાજશ્રી સાથે રહેવાનો નવો અનુભવ પણ થયો. ત્યારથી વધુ સમજાયું—“સાધુતા વિદ્વતા કરતાંય સાવ અનોખી ચીજ છે. નિવૃત્તિ લીધા પછી પણ એવી મક્કતા જરૂરી છે. જેમાં સ્વ-પર શ્રેયનો ખબનો રહેલો છે. ત્યાં તો ન્યાયસુકુટમણિ પંડિતજી આવી ગયા. જૈન ન્યાય અને નવ્ય-ન્યાયનો મૂળ ભેદ સમજાયો. ગુરુદેવ અને હર્ષચંદ્રજી મહારાજ પ્રાયઃ વિહરતા. અમે સ્થવિર મહારાજશ્રી સુંદરજી સ્વામી સાથે જુદે-જુદે સ્થળે રહેતા. વિદ્યા વધી, તેમ વિદ્યા સાથેનો થોડો મદદોષ વધ્યો. ગુરુદેવ કોઈ વાર ટકોરતા ખરા. સમાધોષમાં મદને કારણે પૂ. ચુનીલાલજી મહારાજની મારાથી જે અશાંતના થઈ તે હજુય યાદ આવીને સાલે છે. જો કે તેઓએ તો ક્ષમા રાખી છે અને આપી જ છે.

એ અભ્યાસ પૂરો થયા પછી થોડું અંગ્રેજી શીખ્યો અને છેવટે અવધાનો ય શીખ્યો. બીહડા ચોમાસામાં પૂ. ગુરુદેવ પ્રાયઃ વેલજીભાઈના આશ્રમમાં વાંચન માટે ઘણો સમય ગાળતા. કોડાય એ કચ્છનું કાશી ગણાય છે. તેને લીધે કચ્છમાં રહેલાં સાધુ-સાધ્વીઓને, શ્રાવક-શ્રાવિકાઓને સંસ્કૃતના અભ્યાસની ભારે જોગવાઈ મળી રહે છે. ‘આચારાઙ્ગ’ સૂત્રનું ગુજરાતી ભાષાંતર કદાચ કોડાયના એક શ્રાવક ભાઈએ જ પહેલવહેલું બહાર પાડ્યું હતું. વેલજીભાઈએ બીહડામાં સહી દેશ-દેશાંતર અને જૈન-જૈનેતરનાં ભૂગોળ, ઇતિહાસ, વિજ્ઞાન, રાજકારણ, ધર્મ વગેરેનું ઊંચું જ્ઞાન મેળવ્યું હતું. તેમ એવું જ જ્ઞાનસમૃદ્ધ પુસ્તકાલય પણ વસાવ્યું હતું. એવા જ એમના નજીકના એક સનેહી ભાઈ મોતીલાલ હતા. જેમણે કાયાને કસનારી સાધના કરી હતી. તે ભાઈ અતિવાદી હતા. વેલજીભાઈ ‘લોગમાં ત્યાગ કરવો ઘટે’ એમ માની વર્તનારા હતા.

બીહડા પૂ. સુંદરજી સ્વામીની જન્મભૂમિ. બીહડા એટલે કંઠીમાંનો હરિયાળો પ્રદેશ. ભાઈ-બેનો પણ હરિયાળાં. કચ્છમાં ખેતીપરાયણતાને કારણે અપોરના વ્યાખ્યાનમાં ચિકાર ગિરદી રહે.

વર્ષો પછી ગુરુદેવ કચ્છમાં ગયા હોવાને કારણે, બધા ફિરકાઓના જૈનો અને જૈનેતરો તેઓને ખૂબ ખેંચતા. ઠેર-ઠેર મોટા મંડપો થાય. આજુબાજુના સેંકડો માણસો વ્યાખ્યાન સાંભળવા દોડી આવે. ગામડે-ગામડે માનવમેળાં બમે અને સાધુઓને બહુ સાક્ષાત અવતારી ભગવાનની જેમ ભજે.

ત્યારે સમજાયું કે, “કચ્છનું ચુંબક કેવું છે?” સાદો છતાં પૌષ્ટિક ખોરાક, સાદી છતાં ભવ્ય રહેણી-કહેણી. એ હતો કચ્છડો.

એવામાં જ આહ્વાન

એવામાં એક મોટું આહ્વાન થયું:— “ચાલો રે ચાલો. દેશભરનાં સાધુ-સાધ્વીઓના પ્રતિનિધિઓ આવે છે!”

ભેરખીના દુર્લભજી ત્રિભુવનહાસ ઝવેરીએ ભગીરથ પ્રયાસ માંડ્યો હતો. સ્થાનકવાસી જૈનો માથે જૈનધર્મને વિશ્વધર્મ બનાવવાનું ઋણ મુખ્યપણે છે. સાધુઓ ચતુર્વિધ સંઘના મુખ્ય અંગરૂપ છે. લીંબડી મોટા સંઘને આત્માર્થી મોહનઋષિનું કહેણ આવ્યું- “નાનચંદ્રજી મહારાજને નિમિત્તે કૉન્ફરન્સ સંસ્થા જન્મી. તેમની જે આશા હતી, તે પૂરી કરવાનો મોકો આવ્યો છે. જલ્દી તેમને વિનવીને મોકલો.”

મોટા સંઘના અગ્રણી શેઠે ગુરુદેવને લખ્યું- “આપ જલ્દી પધારો. આપણા સંપ્રદાય તરફથી પ્રતિનિધિઓ ચૂંટી મોકલવાના છે. બધા સાધુ-સાધ્વીઓને પહેલાં સંપ્રદાયની રીતે આપણે ભેગાં કરવાનાં છે. અજમેરમાં કૉન્ફરન્સ અધિવેશનના વરાયેલા પ્રમુખશ્રી હેમચંદભાઈ પણ હાજર રહેશે. જલ્દી પધારો.” આ શ્રી હેમચંદભાઈ તે પૂ. ગુરુદેવના અનુરાગી શ્રાવક શિષ્ય. આમ બધો ય સુયોગ હતો. પણ કોણ જાણે શાથી ગુરુદેવના મનમાં ‘સાધુસંમેલન’ અંગે ઉત્સાહ ન હતો. મને થતું- “ગુરુદેવ જે હરકમ તલસે છે તે પ્રત્યક્ષ કરવાનો મોકો છે, છતાં તેમની ઉદાસીનતા શાથી છે? આનો ક્ષેડ પડવો નિસર્ગ ગર્ભિત હતો. અમારો ઉત્સાહ અપરંપાર હતો. તેમાંય મારા ઉત્સાહમાં તો અતિરેકપણાનો સુમાર ન હતો. પૂ. સુંદરજી સ્વામી કોક વાર ટકોર પણ કરતા. ‘નવા નૈરચિઆ જેવો તાલ છે અને ગુરુદેવ થોડું સ્મિત કરતાં. નવા ઉપજેલા નારકીના જીવો શરૂઆતમાં ખૂબ-ખૂબ ઉછળતા હોય છે. પરિણામ જોયા પછી એકદમ ઠંડાગાર બને છે. બીદડાનું ઐતિહાસિક ચોમાસું પૂરું થયું. વચ્ચે બગડેલી ગુરુદેવની તબિયત ડીક થઈ ગઈ. હું જેમને સંસ્કૃત શીખવતો તે ગૃહસ્થચેલાઓ તથા જાણે પૂર્વજન્મનું સગપણ કાં ન હોય, તેવાં નર-નારીઓને રડતાં મૂંઝી ગુરુદેવે ભેટ ધાંધી અને અમો પાંચેય ઠાણા પાછા કાંધીએ પહોંચ્યા. કાંધીએ વિદાય આપવા પણ સંખ્યાબંધ ભાઈ-બેનો આવેલા. રણ ઉતરીને કમે કમે વિહરી લીંબડી પહોંચ્યા અને અજમેર સાધુ સંમેલનની તૈયારીમાં લાગી ગયા. સાદ સંભળાયો-

“વિજય વરીને વહેલા આવજો
સોરઠના સતો! વિજય વરીને વહેલા આવજો!”

૧૬

અખંડ સંભારણું

લીંબડીમાં સાધુ સંમેલન થયું. મોટા સંઘના લગભગ બધા સાધુ-સાધ્વીઓને જોવાનો, મળવાનો અને સાધુઓ સાથે ટોળાંમાં રહેવાનો સુયોગ સાંપડ્યો. દુર્ભાગ્યે સુંદરજી સ્વામીનું હૃદય એકાએક બંધ પડ્યું. મોટી ઉમ્મરે ખાતાં-પીતાં, કાર્ય કરતાં એ સરળ સાધુપુરુષ વિદાય લઈને, સૈનો મેળો કરી સિધાવી ગયા. આ જાજુ અજમેરમાં સમસ્ત સ્થાનકવાસી સાધુઓનું બૃહત્ સંમેલન થવાનું હતું. તેમાં ફરેક સંપ્રદાયને ફાળે ચાર પ્રતિનિધિઓ મોકલવાના હતાં- જેમાં (૧) પૂ. શામજી સ્વામી, (૨) પૂ. શતાવધાની પં. રત્નચંદ્રજી સ્વામી, (૩) પૂ. કવિવર્ય પં. મહારાજ શ્રી નાનચંદ્રજી સ્વામી અને (૪) સૌભાગ્યમુનિના નામ નક્કી થયા. દીક્ષામાં લગભગ હું છેલ્લો છતાં ઉત્સાહના અતિરેકને લીધે કદાચ મારું નામ સુકાયું હશે. ઉત્સાહનો અતિરેક હોય ત્યારે જવાબદારીનું ભાન ગૌણ થઈ જાય તેમાં શી નવાઈ? સમાધોધાની ઠોકરે થોડો સીધો બનાવી દીધો, એટલે મદ બહુ પીડે તેમ ન હતું, એટલું સદ્ભાગ્ય. ટોળાંમાં જેમ મીઠા અનુભવ થાય, તેમ ખાટા પણ થાય. શ્રી હેમચંદભાઈએ ‘અમ્માપિયરો’ ઊંચુદ્ધ મુજબ સાધુઓને નમ્રભાવે ચેતવ્યા:- “પાટલિપુત્ર, મથુરા અને વલ્લભીપુર એમ ત્રણ સાધુસંમેલનો પછી આ પહેલું જ સાધુસંમેલન છે. જે લગભગ ૧૫૦૦ વર્ષ પછી મળે છે. સ્થાનકવાસી જૈનોને ફાળે જૈન એકતા અને જૈન ધર્મપ્રચારની સૌથી પ્રથમ જવાબદારી છે. આજે તે અદા કરવાનો મોકો મળ્યો છે. હું આ સંપ્રદાયનો શ્રાવક છું. આ સાધુ સંમેલનને ટાંકણે મળતી કૉન્ફરન્સના પ્રમુખપદનો ભાર મારા માથે સોંપાયો છે. હું આપને લીધે છું. આપનું ચારિત્ર અને જીવન જેટલું ઉજ્જવળ, તેટલો જ હું શોભીશ. વ્યક્તિગત પોથી-પુસ્તકો કે વસ્ત્રાદિ ઉપકરણ આપ આજથી જ સામુદાયિક

કરી નાખો.” પૂ. ગુરુદેવે એમાં પહેલ કરી. પણ ચોમેરથી એકસરખો જવાબ ન મળ્યો. સાધુજીવન અને પરિચલ-ત્યાગમાં સંકેત્ય ભેદને શ્રાવકો વિચારમાં પડ્યા.

પ્રતિનિધિ મુનિઓ સાથે મુનિ મંડળે વિહાર કર્યો. લોકો અને આશાલયાર્યા શ્રાવક-શ્રાવિકાઓ સાથે દૂર-સુદૂર વળોટાવા આવ્યાં. આખરે તેમને પાછા ફરવું પડ્યું; પણ આંસુઝરતાં નયને. વચ્ચે જતનું ખેરવા આવ્યું. પૂ. ગુરુદેવના અનુરાગી એક ભાઈ ચીમનલાલ છોટાલાલે પેલું કાવ્ય* પ્રત્યક્ષ સંભળાવ્યું. મને લાગ્યું, આનો ઉત્સાહ મારા જેવો જ કહી શકાય. તબિયત આદિને કારણે અમારે રોકાઈ જવું પડ્યું. આખુથી પેલે પાર ઊતરવાનું અમે ચાર ઠાણાએ નક્કી કરેલું. આખુના ચોગી શાંતિસૂરી હયાત હતા. તેમનાં દર્શન પહેલવહેલાં થયા. પણ તેમની નમ્રતાના શા વખાણ કરવા? એમણે તો અમારા જેવા નાના સાધુનાં ચરણ પકડી લીધા. ગજબ નમ્રતા અને પારદર્શક નિખાલસતા! ટૂંક વખત સાથે રહેવા મળ્યું. પણ બહુ આનંદ આવ્યો. ગુરુદેવને પણ એમને મળવાથી ખૂબ સંતોષ થયો. સાચા સાધુને નીરખ્યા. તેમને વિષે ઘણું ચમત્કારિક વર્ણન સાંભળ્યું, પણ અમને તો એમની સાધુતા આગળ બધા ચમત્કાર લૂખા લાગ્યા. ઘણા વખત સુધી આ કાવ્યરટણ રહ્યા કર્યું :-

**“એક ચોગી વસે અલખેલો, આખુના અજબ પહાડમાં;
જ્ઞાન-ધ્યાને રસે રસઘેલો, આખુના અજબ પહાડમાં”**

અમારા ગુરુદેવ સાથે ખિલખિલાટ હસતા શાંતિસૂરીને જોવા એ દ્રશ્ય પણ અજોડ હતું. આખુથી પાલી પહોંચ્યા અને સાધુઓનાં જૂથો સામે આવેલા ભેયાં. ખ્યાવરમાં તો ખસો ઉપરાંત સાધુઓ થઈ ગયા.

એક કૌતુક

બધા સાધુઓ મળતા અને ચર્ચા વાર્તાનો રસ લૂંટતા: જુદી જુદી અનેક શક્તિઓનો અદ્ભુત અનુભવ થઈ રહ્યો હતો તેવામાં એક પડિતજી પોતાની બે બાજાઓ લઈને હાજર થયા. એક છ-સાત વર્ષની અને બીજી નવેક વર્ષની હશે. બન્નેને ગીતા કંઠસ્થ. ભારે આશ્ચર્ય થયું. આત્માની શક્તિ અનંત છે. જન્મેજન્મના સંસ્કારો સાથે આવે છે. મા-બાપ અને સમાજની અસર એમાં ઉમેરાય છે.

મોટું આવરણ

અજમેરમાં ઉત્સાહનો પાર ન હતો. સ્થાનકવાસી જૈન કેન્દ્ર-સ્થાન પણ સાથેસાથ હોવાથી આખા દેશના ખૂણે-ખૂણેથી સ્થાનકવાસી જૈનો ઊતરી પડ્યા હતા. ગુજરાતની કામધેનુની ઉપમા જેને ગાંધીજીએ આપેલી, તે કવિવર્ય નાનાલાલ તથા લીંબડીના ઠાકોર પણ મુખ્ય મહેમાનોમાં ઉપસ્થિત થયા હતા. પં. સુખલાલજી, પં. ખેચરદાસજી અને આચાર્ય જિનવિજયજી પણ હાજર થયા હતા. આ પ્રસંગનો લાભ લઈ જૈન વિદ્રત સંમેલન, યુવક સંમેલન, મહિલા સંમેલન પણ રખાયા હતા. પૂ. હુકમીચંદજી મહારાજના સંપ્રદાયમાં બે ફાંટા પડ્યા હતા-(૧) પૂ. જવાહરલાલજી મહારાજનું પાંખિયું અને (૨) પૂ. મુન્નાલાલજી મહારાજનું પાંખિયું. આ બન્ને જો એક ન થાય તો સાધુ સંમેલનનો શો અર્થ? એમ કહીને મિશ્રીલાલજી નામના એક સાધુએ આમરણાંત ઉપવાસ માંડયા હતા. આ એક મોટું આવરણ આવી પડેલું. સાધુઓમાં આત્માર્થી મોહનકવિજી અને શ્રાવકોમાં દુર્લભજીભાઈ ઝવેરી તથા તેમના સાથીઓ અજમેર સાધુ સંમેલનની સફળતામાં મચી પડ્યા હતા. ધીરજલાલ તુરખિયા રાત-દિવસ જોયા વિના એમની મદદમાં લાગ્યા હતા. ઉપલા બે સંપ્રદાયો જ જો ગાંઠ ન છોડે તો બીજા બધા તો એક થાય જ શી રીતે ?

પંચની જટિલ કાર્યવાહી

બહુ મહેનતે બત્રીસ સંપ્રદાયના લગભગ દોઢસો ઉપરાંત પ્રતિનિધિઓમાંથી પાંચ સંતનું પંચ નિમાયું:- (૧) પૂ. શતાવધાની પં. રત્નચંદ્રજી મહારાજ, (૨) પૂ. કવિવર્ય પં. મહારાજશ્રી નાનચંદ્રજી મહારાજ, (૩) પૂ. આચાર્ય મહા. શ્રી અમોલખકવિજી મહારાજ, (૪) પૂ. પં. મહા. શ્રી મણિલાલજી મહારાજ અને (૫) પૂ. સોહનલાલજી મહારાજના યુવાચાર્ય પંજબકેસરી કાશીરામજી મહારાજ. આ પંચની કાર્યવાહી જટિલ હતી.

* વિજય વરીને વેલા આવજે ! સોરઠના સંતો ! વિજય વરીને વેલા આવજે !

ગુજરાતના સતોમાંથી જ પાંચ પંચમાં ત્રણ અને તે પણ મોટા-નાના સંઘના જ ત્રણ અને તેમાંય એક લીંબડી સંપ્રદાયમાંથી જે પંચ જાણીને સૈને નવાઈ સાથે ખૂબ હર્ષ થતો હતો. આ પંચની કાર્યવાહીમાં સૌથી મહત્વનો ફાળો આપણા ચરિત્રનાયકે આપ્યો હતો. એ કહેવાની ભાગ્યે જ જરૂર હોય! જન્ને બાજુની વિગતો સાંભળી ફેંસલો અપાયેલો. જેમ પૂ. મુન્નાલાલજી મહા.ના સતોને પ્રાયશ્ચિતો વધુ આવતાં હતાં, તેમ પૂ. જવાહરલાલજી મહા.ના સતોનેય આવતાં હતાં. આખરે તો જન્નેને એક થવાનું હતું પણ તે ન બની શક્યું. જે કે કાંઈક નજીક લાવવાનું કામ તો આથી થયું જ.

સંમેલનની ફલશ્રુતિ

આ સંમેલનમાં ચારસો ઉપરાંત સાધુઓ અને સો ઉપરાંત સાધ્વીઓ આવી પહોંચ્યા હતા. કેન્દ્રર-સના દિવસોમાં કવિ નાનાલાલે સર્વોચ્ચ ભાષણ આપેલું. શ્રી હેમચંદ્રભાઈને પણ હાથીના હોદા પર બેસાડી બહુમાન આપ્યું. તેમનું ભાષણ પણ નોંધનીય હતું. સાધુઓ પૈકીના મોટા ભાગના સાધુઓ માઈકમાં બોલેલા. માઈક સિવાય સાંભળાય એવું હતું જ નહીં. જેઓ માઈકમાં ન બોલ્યા તેમને પાછળથી વિચારવું પડ્યું. સાધુ સંમેલન પ્રતિનિધિઓ પૂરતું લાંબા દિવસો સુધી ચાલ્યું. પાછળથી આ કાર્યવાહી દૂર બેસીને નિહાળવાની તક પ્રતિનિધિ સિવાયના મુનિઓને પણ આપવામાં આવી હતી. મહાન સંત અમોલખકૃષિજી મહારાજના અબેડ અનુરાગી અને ભક્ત લાલાજીએ સંત-સતીઓની જે ભાવે અને જે ઉદારતાથી આહાર-પાણીમાં સેવા બબલી તે ભક્તિપૂર્ણ શ્રાવકવર્ગમાં ટોચસ્થાન પ્રાપ્ત કરે તેવી હતી. શાન્તિસ્થાપક તરીકેનું કામ શતા. પં. રત્નચંદ્રજી મહારાજ તથા ગણિવર ઉદયચંદ્રજી મહારાજ (પંજાબી)ને સોંપાયું હતું. સંમેલનની કાર્યવાહી નોંધવાનું કાર્ય ઉપાધ્યાય આત્મારામજી મહારાજ અને હું (મુનિ સૌભાગ્યચંદ્રજી) કરતા. વક્તા તરીકે પૂ. કવિવર્ય નાનચંદ્રજી મહારાજ, પૂ. જવાહરલાલજી મહારાજ, પૂ. મદનલાલજી મહારાજ તથા પૂ. ફૂલચંદ્રજી મહારાજના પ્રવચનપીયૂષનો લાભ મળતો. છેવટે ખાસ કોઈ નિર્ણય પર અવાયું ન હતું. તિથિ નિર્ણાયક કમિટી, સચિત્તાચિત્ત નિર્ણાયક કમિટી વગેરે કમિટીઓ નિર્માઈ હતી, એટલું જ.

ગુજરાતી મુનિઓ, રાજસ્થાની મુનિઓની અપેક્ષાએ ક્રિયા શિથિલ છે એમ કહેવાતું, પણ અતે એમની નિખાલસતા, વ્યવહારુતા અને યુગાનુરૂપતાની છાપ દેશના આખા સ્થાનકવાસી સમાજ પર પડી. રાજસ્થાની સમુદાયમાં દીક્ષા લીધેલ, પણ મૂળે સૌરાષ્ટ્રના યુનીલાલજી (ચૈતન્યજી) મુનિએ સામુદાયિક મળસફાઈનો જે કાર્યક્રમ ઉપાડેલો તે નોંધપાત્ર નીવડ્યો.

એ જ દિવસોમાં ગુરુદેવ શ્રી નાનચંદ્રજી મહારાજે ત્રેવડી કાર્યવાહી ઉપાડેલી.-(૧) જે મોટો સમૂહ આ બધાં સાધુ-સાધ્વીઓ રોકાવાને કારણે બહાર રહેલો તેને ઉપદેશ આપવાનો કાર્યક્રમ, (૨) સાધુ સંમેલનની કાર્યવાહીમાં હાજર રહી ધ્યાન આપવાનો કાર્યક્રમ, અને (૩) જુવાન સાધુઓ (નવી પેઢી)ને માર્ગદર્શન આપવાનો કાર્યક્રમ. વચ્ચે-વચ્ચે પેલી પંચની જટિલ કાર્યવાહી પણ આવી પડતી. પ્રસિદ્ધ વક્તા ઔથમલજી મહારાજનો પણ મીઠો પરિચય થયેલો, પણ હિંદી ભાષામાં સૂત્રબત્રીસી આપનાર અમોલખકૃષિજી મહારાજની અનહદ નમ્રતા સૌને યાદ રહી ગઈ.

કવિવર્ય ઉપાધ્યાય શ્રી અમરચંદ્રજી મહારાજ, પંજાબના ૧ હેમચંદ્રજી મહારાજ, સ્થા. શ્રમણસંઘના વર્તમાન આચાર્ય પં. આનંદકૃષિજી મહારાજ વગેરે ટોચનાં સ્થા. સમાજનાં મુનિરત્નો આજે સાંપડે છે. તેમાં તે કાર્યવાહીનો ફાળો આજે પણ દેખાઈ રહે છે. પૂ. જવાહરલાલજી મહારાજના સૌથી નાનેરા શિષ્ય પં. ૨ શ્રીમલ્લજી મહારાજ મારી પાસેથી સંમેલનકાર્યની નોંધ લખી જતા. આજના ચમકેલાં સતી ઉજ્જવળકુમારીજી તો માતાજીની સાથે અદીક્ષિત અવસ્થામાં જ આ સંમેલન જેવા આવેલાં. વળી આર્યસમાજના પંડિતો અને અજમેરના સ્થાનિક અને બહારના આગેવાનોના આશ્રહે 'આર્યસમાજ હોલમાં' પૂ. શતા. પં. રત્નચંદ્રજી મહારાજ, પૂ. ગુરુદેવ વગેરે વડીલ સાધુઓની હાજરીમાં મારા શતાવધાન પ્રયોગ થયા અને સમાજ તરફથી 'ભારતરત્ન' ઉપાધિ મળી અને સતોના આશીર્વાદ સાંપડ્યા, તે પણ આ જ દિવસોમાં.

૧-૨, આ બે મુનિરાજે હાલ કળધર્મ પામ્યા છે.

આમ જોઈએ તો સંમેલનમાં લાખોનો ધુમાડો, હજારો સેવકોની જહેમત અને પરિણામ નજરે ચઢે તેવું ત્યારે કશું ન જણાયું. ગુરુદેવની ઉદ્ઘાસીનતાનું રહસ્ય અહીં છતું થાય છે. પણ મેં તે દિવસોમાં 'જૈન પ્રકાશ' ના પ્રત્યેક સાપ્તાહિક અંકમાં જે કાલ્પનિક દિવ્યવિહાર કરેલો તેનું પરિણામ હવે થોડું થોડું છતું થાય છે. એનો ગર્ભ તો ત્યારે જ અંધારો હતો; કારણ કે સૈકાઓથી વેશવિખેર વિચરતા અને વિચારતાં સંઘનાં ચારે અંગોને નજીક લાવવાનું સંગીન કાર્ય આ સંમેલનથી થયું. તેનું મૂલ્ય સ્થૂલ રીતે આંકી ન શકાય તેટલું મહાન છે અને તે માત્ર સ્થા. જૈનો માટે નહીં, બલકે ભારતીય સંસ્કૃતિના ઇતિહાસનું અખંડ સંભારણું રહેશે.

૧૭

વિરાટ દર્શન

પૂ. કવિવર્થ ઉપાધ્યાય શ્રી અમરચંદ્રજી મહારાજે અજમેર સાધુ સંમેલનમાંથી, કઠાય ગુરુદેવમાં પડેલ વિરાટનું દર્શન સૌની પહેલાં, અરે! અમારા કરતાં ય વહેલું કરી લીધું. તેમણે પોતાના ગુરુદેવ પૂ. પૃથ્વીચંદ્રજી મહારાજને કહ્યું--“આ કવિવર્થ પં. મહારાજ સંપ્રદાયમાં રહેલું બિનસાંપ્રદાયિક રત્ન છે.” બસ, પછી પૂછવું જ શું? આગ્રા સ્થા. જૈન સંઘના પ્રમુખ મુખિયા શેઠ શ્રી અચલસિંહજી, શ્રી રતનલાલજી જૈન અને તેમના મુશ્ખીઓ ચરણમાં લોટી પડ્યા. “આ ચોમાસું આપે આગ્રામાં જ કરવું પડશે.” ગુરુદેવે સાફ કહ્યું--“પણ ગુજરાતી મુનિઓને જાણો છોને!” સૌ એકી અવાજે ખેલી ઊઠ્યા--“ગુજરાતી મુનિઓ અને તેમના કરતાં ય આપને અમે ખરાબર ઓળખી લીધા છે. અમે ‘સમવાએ સમણો હોઈ’ એ સૂત્રને માનનારા છીએ. આપ પધારો, મુખેથી પધારો.” મુખલાલભાઈ નામના એક શ્રાવકને સાથે મોકલ્યા અને અમે જયપુર થઈ ફતેહપુર, સિકરી વગેરે જોતાં-જોતાં આગ્રા પહોંચ્યા.

લિક્ષાચરી અને પાદવિહાર

એક વખત હું ગોચરી ગયો હતો. તે અજમેર અને જયપુર વચ્ચેનું ગામડું હશે. ભારે ગરીબ. એકાદ સ્થળે તો “આવા સાધુડા આવે વખતે ક્યાંથી હાલી નીકળ્યા છે?” એવો કડવો અનુભવ થયો. પણ પછીથી ખે-ચાર ઘેરથી સૂકાં રોટી ટુકડા, ખોરકૂટ અને છાશ મળ્યાં, પણ જે પાત્રા લાંગીને હું તે સ્થળે પહોંચ્યો. મારા મનમાં ભય હતો--“પૂ. ગુરુદેવ આજે સારી પેઠે ઠપકો આપશે.” પણ તેઓએ તો સામેથી કહ્યું--“જો આ ગુજરાત નથી. વળી ગરીબી અને ગેરસમજ હોય, ત્યાં અનાદર થાય તેમાં નવાઈ નથી. ભગવાન મહાવીરના અનાર્ય પ્રદેશ-વિહારની વાત યાદ છે ને! પણ જો છતાંય કેવી ભક્તિ છે? કારણ કે એવા પુરુષોના આ દેશ પર આશીર્વાદ છે. લિક્ષુને ક્ષુધાપૂર્તિ થઈ ગઈ, પછી ખીજું શું જોઈએ? પાત્રા કૂટ્યાં પણ શરીર સલામત રહ્યું છે ને! કશી ચિંતા ન કરીશ.” હું તો અતિ ગરમીમાં શીતલ-શીતલ બની ગયો.

સાધુ જીવનમાં જે વિરાટ પડેલો છે તેનાં દર્શન આવે પ્રસંગે થતાં હોય છે. “લિક્ષુ” ઉપનામે લખાણ લખતાં “આ લિક્ષુમાં રહેલી અમીરાતનાં દર્શન કેવા સુખદ છે?” આવે પ્રસંગે કપીર સાહેબનું--“મન લાગે મેરો ચાર ફકીરીમે” એ પદ યાદ આવ્યા વિના ન રહે.

કેટલીય વાર ધાર્યા કરતાં વધુ માઈલો નીકળી પડે અને કેટલીયે વાર વિશ્રામસ્થાનેય ન મળે ત્યારે ઝાડ નીચે સૂઈ રહીએ. પણ તે વખતે ગુરુદેવ અમારા જેવા કાચા શિષ્યોને પાકા કરનારી કથાઓ અને વાતો કહે. આવે હતો લિક્ષાચરી અને પાદવિહારનો આનંદ!

આગ્રા ચાતુર્માસમાં ઘણો સંતોષ થયો. લોકલાગણી ગુજરાત-સૌરાષ્ટ્ર જેવી જ. પર્યુષણમાં માનપાડાવાળા ભાઈ-ખેનો શહેરના ઉપાશ્રયે લઈ ગયા હતા. આમ તો ચોમાસું લોહામંડીમાં જ ચયેલું અને ત્યાં થોડું ઊર્દ્ધ શીખવાની તક મળી. લોકોએ અવધાન પ્રયોગો કરાવ્યા. પાંડિતોએ પાદપૂર્તિ અને સંસ્કૃત સંભાષણ કરાવ્યું. તાજમહેલ જોયો. જમના જેવી પવિત્ર નદીને કાંઠે પ્રાયઃ રોજ જવાનું થતું. એક દિવસ રાધાસ્વામી દયાલ ખાગ સંસ્થાની મુલાકાત લીધી.

ત્યાંના સાહેબે બંને ફરીને બધું હોંશથી બતાવ્યું. ધર્મના માધ્યમથી શિક્ષણ, ભક્તિ, રાજી શાંતીનો ઉકેલ વગેરે બધું જ બેધું.

ગુરુદેવનો પ્રવચનપ્રભાવ

ગુરુદેવનું ત્યાં (ક્યાલ બાગમાં) પ્રવચન રાખ્યું હતું. જે હોલમાં પ્રવચન હતું ત્યાં ચઢતાં થયું કે હજુ કોઈ શ્રોતા આવ્યો જણાતો નથી, પરંતુ જેવા હોલમાં પેસીએ ત્યાં હોલ ચિત્કાર હતો. સમય અને શિસ્તનું પાલન બેધને થયું— “ખ્રિસ્તી જ નહીં, હિંદુઓ પણ ધાર્મિક અકબ સમજી શકે છે. માત્ર દોરનારા ધર્મોપદેશકો બંને સમય અને શિસ્ત પાળનારા બેધએ. “ગુરુદેવનાં પ્રવચનો સેંકડો સાંભળ્યા છે. એકેય પ્રવચન અપ્રભાવશાળી નથી હોતું, પણ અહીંનું પ્રવચન અલૌકિક પ્રભાવ પાડી ગયું. હિંદીમાં અને તે ય ઊર્દૂમિશ્રિત હિન્દીમાં ભાષણ કરવાનું હતું, પણ મને ત્યારથી લાગ્યું છે કે એક વાર બોલનાર અને સાંભળનારનો આત્મા એકરૂપ થઈ ગયો. પછી ભાષા આપોઆપ સરી પડે છે. એક મહાકવિએ કહ્યું છે તેમ—“વાચમર્થો ડનુવર્તતે” સહજ વાણીની પાછળ અર્થ અને ભાવો આપમેળે આલ્યા આવે છે, તે ત્યાં પ્રત્યક્ષ અનુભવ્યું. સ્વામી વિવેકાનંદ કે સ્વામી રામતીર્થ પ્રવચનપ્રભાવ પાડી શક્યા, તેનું પણ કારણ શ્રોતાઓ સાથેની એકાત્મતા જ લાગે છે. ગાંધીજીનો દાખલો પણ એવો જ છે. ત્યાર બાદ ત્રીસ-એકત્રીસ વર્ષ પછી પૂ. કવિ. અમરચંદ્રજી મહારાજ તથા એમના ગુરુને મારે મળવાનું થયેલ. આગ્રાના લોકો તે વખતે પણ એ બે સંભારણુ યાદ કરતા હતા :- (૧) ક્યાલ બાગનું ગુરુદેવનું પ્રવચન અને (૨) આગ્રાનો અવધાન પ્રસંગ

આગ્રાથી અમદાવાદ

આગ્રાથી અમોએ ખીલે રસ્તો લીધો હતો. દેશદર્શન કરવા માટે ઉજ્જૈન, ઇંદોર, રતલામ વગેરે સ્થળે થઈને અમો અમદાવાદ આવ્યા. આગ્રાથી અમારી સાથે સાયલાવાળા સૌભાગ્યભાઈના ભાઈની દીકરી મણિબેનના સુપુત્રો કેટલોક વખત પ્રવાસમાં સાથે રહેલા. પછી શ્રી અજરામર દોશી અને એના સુપુત્ર નવીનભાઈ સાથે રહેલા. રણુથલોર, હમીરહદ જેવા કેટલાંય ઐતિહાસિક સ્થળો બેયા. હિંદુઓની બધીય શાખાઓનાં ધાર્મિકો, ખ્રિસ્તીઓ અને ઇસ્લામીઓનો પણ પરિચય થયો. અમદાવાદ આવતાં પહેલા ભોંયાણીજી વગેરે સ્થળો પણ બેયા. દિલ્હીનો અને પંજાબનો આગ્રહ ઘણો હતો. ગુરુદેવની એ બાજુ જવાની ઇચ્છા પણ હતી, પરંતુ અમને સૌને હવે ફરી પાછું ગુજરાત આકર્ષી રહ્યું હતું. આખા દેશમાં કોઈ પણ સંપ્રદાયના સાધુ પ્રત્યે આ દેશના કોઈ પણ સંપ્રદાયના અનુયાયીઓનો એકસરખો અનુરાગ છે. માત્ર સંત પેાતે બિનસાંપ્રદાયિક બેધએ. તેમાંય જૈનધર્મના સાધુત્યાગ પર ભારતીય જનતા આકર્ષીત છે. હા, એક વિચિત્ર ખ્યાલ છે અને તે ખાસ કરીને મુસ્લિમ ધર્મોપદેશકોએ ઠસાવેલો મુસ્લિમ જનતા પર. તે એ છે કે, જૈન સાધુઓ મેલી વિદ્યા ભણતા હોય છે. મધ્યયુગનો જમાનો એવો આવી ગયો કે જૈન યતિઓ, જૈન ગોરજીઓ અનેક ભતના જંતર-મંતરને ખોટે રવાડે ચઢી ગયા તેથી સ્કૂલ લાભ ભલે થતો હોય પણ સૂક્ષ્મ નુકસાન પારાવાર થયું છે. બિનસાંપ્રદાયિકભાવે ગુરુદેવે જૈન-જૈનેતરોને જે રીતે આકર્ષ્યા, તે પરથી તેમનામાં તો વિરાટ દર્શન થયું જ, પણ સાથોસાથ જૈનધર્મમાં—ખાસ તો સાચા ધર્મમાં જે વિરાટપણું પડેલું છે તેનું પણ ગુરુદેવ દ્વારા ભાન થયું.

“જે એગં જાણહ સે સવ્વં જાણહ ॥”

“જે એગં જામેહ સે સવ્વં જામેહ ॥”

એ આચારાડ્ગ સૂત્રનું રહસ્ય પણ પ્રત્યક્ષ થયું. ગાંધીજીએ ભારત દ્વારા જગતનું કડ્યાણ કરવાની વાત કેમ મૂકી? કારણ કે એકેએક ભારતવાસીની હાડોહાડની મિલ્લમાં ધર્મસંસ્કાર વણાઈ ગયો છે એટલે જગતનો ઉદ્ધાર થવાનો હશે તો સાચા ધર્મનો ખપ પડશે ત્યારે ભારત દેશ સૌથી પ્રથમ યાદ આવવાનો છે. આ બધું આ પ્રવાસમાં સહેજે સહજ જણાઈ રહ્યું.

પ્રવાસનો તે પ્રસંગ

આ પ્રવાસનો એક પ્રસંગ અહીં ખાસ નોંધવો બેધએ. અમારો વિહાર કમેકમે આગળ વધતો હતો. નિચત

સ્થળે અમુક સ્થળે પહોંચવા માટે બન્ને વખત વિહાર કરવો પડતો. કિશનગઢ* ગામમાં અમારો નિવાસ હતો. ત્યાં જ બાબુમાં શિવમંદિર હતું. મંદિર પાસેના ચોગાનમાં જે ખાડો આગલે દિવસે ખોદી રાખેલો ત્યાં લાકડાં ધરખાતા હતા. તેવામાં ત્યાંના અનુભવી એક સ્થા. જૈન સાધુએ પૂ. ગુરુદેવને કહ્યું- “મારી ઈચ્છા છે; આપ બધા મુનિવરો આજે અહીં જ રોકાઈ જાઓ. હમણાં આપને અદ્ભુત દૃશ્ય દેખાશે.” અમે રોકાયા. લાકડાં પર ધીના ડખખા હોમાયા અને આગ ચંપાઈ. અગ્નિશિખાઓ ઉપર અને ચોમેર ધૂમરી દે તેમાં શી નવાઈ?

થોડી જ વારમાં નાહીને શિવમંદિરમાંથી ઉઘાડે માથે અને ફેલાયેલા વાળે જોગમાયાઓ જેવી જેનો નીકળી. કાંબમાં નાના બાળકો અને ઉઘાડા પગ. જોતજોતામાં પેલી ભડભડતી આગમાંથી પસાર થઈ ગઈ. નરી આંખે આ દૃશ્ય જોયું. ગુરુદેવે કહ્યું:- “એમાં કશી નવાઈ નથી, “શ્રદ્ધામયોડયં પુરુષ:” અને એ અનુભવી મુનિએ શાખ પૂરી. આ હોખીના દિવસે આ જેનોને પાકી શ્રદ્ધા છે કે, “આજે આગ પોતાને બાળી નહીં શકે.” તરત જોયું- “અવાજુ જેવા મંત્રોચ્ચાર કરતાં પુરોહિતે આગમાં જરા પગ ધર્યો કે બળવા લાગવાથી પાછો ખેંચી લીધો. અર્જુનને ભગવાન કૃષ્ણે બતાવેલું વિરાટ દર્શન દિવ્યદ્રષ્ટિ વિના ક્યાં દેખાયું હતું? અને તે પણ આખરે હિંમત હારી જવા લાગ્યો ત્યારે મૂળ સ્વરૂપ લાવી ભગવાન કૃષ્ણ ઊભા રહ્યા. અર્જુન જોલ્યો “હા...શ! હવે સ્વસ્થ થયો.” કવિ નાનાલાલ કાવ્યવાણીમાં કહે છે- “જીભ થાકીને વિરમે રે વિરાટ વિરાટ વહી.” પણ આંખની આગસે અને મનની ખીકે ‘વિરાટ દર્શન’ કરવાનું મન થતું નથી. ગુરુદેવ જોલ્યા- “બધું જ આત્મામાં છે. શ્રદ્ધા પરિપકવ થાય તો આખું ચે વિશ્વ પોતામાં વિલીન થતું દેખાય.”

૧૮

પ્રભાવશાળી વ્યક્તિત્વ

પૂ. ગુરુદેવની શક્તિઓ એક પછી એક સામાજિક કામોમાં કળાઈ રહેતી. કોઈ પણ વિષયને તેઓ જિજ્ઞાસાથી નીરખવા જેટલા ખુલ્લા રહેતા. કોઈ પણ માનવીને તેઓ પૂર્વગ્રહ રાખ્યા વિના મળી શકતા.

અમે ઠાણા ચાર આગ્રાથી વિહાર કરતાં કરતાં અમદાવાદ આવી પહોંચ્યા હતાં. અમદાવાદનું આ ચોમાસું કોચરખમાં મહિનેન પટેલના બંગલામાં હતું. સંવત ૧૯૯૦ની આ સાલ હતી. મહિનેન ગુરુદેવ આગળ અંબાજી લાગે, પણ અન્યાય જુએ ત્યાં ચરિકા કે કાલિકા બની જતાં જરાય વાર નહીં. સૌને નવાઈ લાગતી. પાઈ-પાઈ માટે બાચંબાથા આવતાં મહિનેન ગુરુદેવ આગળ આટલા બધા ઉદ્ધાર કેમ થઈ જાય છે?

સુલાકાતો અને સંસ્થાનિર્માણ

કોઈકોઈ વાર કોચરખમાં રહેતા કવિવર્ય શ્રી નાનાલાલ ગુરુદેવ પાસે આવી ચઢે અને ખૂબ વાતોએ વળે. એમની વાતોમાં ગાંધીજી પ્રત્યેના શૈષ ભાગ્યે જ કળાયા વિના રહે. કેવું આશ્ચર્ય! જેમણે એક વખત ગાંધી જન્મતિથિને ટાણે ગાંધીજીને દિવ્ય અને ભવ્ય અંબલિ આપેલી તેજ કવિવર આ ગાંધીજીનું નામ લેતા જાય અને તણખા વેરતા જાય! ગાંધીજીએ ‘ગુજરાતની કામધેનુ’ની ઉપમા આપી, તેમાંય કવિવર્યને ગાંધીજીએ પોતાને ઉતારી પાડ્યો, એમ જણાયું. જૈનસ્ત્રોમો યથાર્થ કહે છે- “જેવી દ્રષ્ટિ તેવી સૃષ્ટિ”. ગુરુદેવ તેમની પ્રહારવાણી સાંભળી લે, પણ અતે નમ્ર-સૌમ્ય ભાષામાં એક વાક્ય એવું કહી દે કે, “કવિવર્યના ગાંધીપ્રહાર બધાય નિષ્ક્રમ બની જાય.” ત્યારે અમેને સમજાયું કે, ‘ગુજરાતનો આવો મહાન માણસ આખરે પણ અનેક પાસાંવાળા ગાંધીજીવનને જોતો થાય તો કેટલો મોટો કાયદો થાય?’ આ એક જ કારણે તેઓ અવતારી પુરુષના અવર્ણવાદ સહી લેતા અને અમૃત પીરસતા.

* રતલામથી થાંટલા જતાં રસ્તામાં આ ગામ આવે છે. સંવત ૧૯૯૦ની આ સાલ હતી. ઈ. સ. ૨૮-૨-૧૯૩૪ ના દિવસે જ્ઞાણ શુદ્ધ ૧૫ ના રોજ અમારો આ ગામમાં મુકામ હતો.

એક ભાઈ એક વખત શ્રી રવિશંકર મહારાજને લઈ આવ્યા. મહારાજ કહે- “આ ગુજરાતીમાં ઉત્તરાધ્યયન ભાષ્ય વાંચીને અમૃત પીધા જેવો આનંદ થયો.” મેં પણ મહારાજશ્રીને ત્યારે જ પહેલી વાર નજરે જોયા. મારાથી મોટા બંને ગુરુબંધુઓ તો ગુરુસેવા ઉપરાંત અભ્યાસતલ્લીન બન્યે જતા હતા ત્યારે હું હવે સાહિત્યલેખન તરફ વળી રહ્યો હતો.

શ્રી લક્ષ્મીચંદ્રભાઈ સંઘવી કોચરબમાં રહેતા હતા. ગાંધીજીએ આશ્રમની શરૂઆત કોચરબથી જ કરેલી. આશ્રમવાળા બુધાભાઈ (હાલના મુનિ દયાનંદજી) અને જૂઠાભાઈ અમરશી શાહ પણ આવતા હતા. આ બંધાને જોડીને ગુરુદેવે ‘મહાવીર સાહિત્ય પ્રકાશન મંદિર’ સંસ્થાને આશીર્વાદ આપ્યા. જૈન આગમ ઉત્તરાધ્યયન પ્રથમ બહાર પડેલું. ગુજરાતી ઉત્તરાધ્યયન ૪૦૦ પાનાનું કાચા પૂઠાવાળું પુસ્તક માત્ર ચાર આનામાં અપાયું. શ્રી લક્ષ્મીચંદ્રભાઈએ ડુંગરશી ગુલાબચંદને નામે અમુક રૂપિયા સંસ્થાને ચરણે ધર્યા હતા અને બપોલ સૂત્રો આ ઢંખે બહાર પડે તેવી શુભેચ્છા પ્રગટ કરી હતી. મારે મન એકલાં પ્રાચીન આગમો જ નહીં, પણ મહાવીરની વાણી પ્રાચીન પણ અર્વાચીન ઢંખે અને અર્વાચીન બીજું સાહિત્ય પણ મહાવીર વાણીના ભાવે ગળાઈને બહાર પડે તેવી હતી. ગુરુદેવને એ પસંદ હતું. સંસ્થાને કમાવું ન હતું. જે સ્વાણી જુવાનો સાહિત્યપ્રેમી અને સેવાભાવી મળી ગયા હતા. એ રીતે શાસ્ત્રો અને પુસ્તકો ક્રિશ્ચયત ભાવે બહાર પડવા લાગી ગયા.

અમદાવાદ જેમ વિદ્યાનું ધામ, તેમ મુખ્યત્વે યત્રોદ્યોગોનું જ ધામ. એક દિવસ શ્રી મંગળદાસ જેસંગભાઈ મિલમાલિક ગુરુદર્શને આવ્યા. તરત ગુરુદેવે તેમને ધન વાપરવાનો રસ્તો બતાવ્યો. જેમ મોરબી અને લીંબડીમાં ઓર્ડિંગો થઈ હતી, તેમ અમદાવાદમાં ચે થઈ. આજે તો તેને ય પોતાનું મકાન છે. તે દિવસે હડીભાઈની વાડી સામે ભાડાના મકાનમાં તે શરૂ થયેલી. સ્થાનકવાસી જૈનોની નવી પેઢી શિક્ષણ સાથે સંસ્કાર પામે અને તેમનો દષ્ટિકોણ ઉદાર થાય તો ‘જૈનધર્મને વિશ્વધર્મ તરીકે વ્યવહારુ બનાવી શકાય.’ આ મહાન કારણે ગુરુદેવને આમાં રસ હતો. બાળકોને તેઓ રૂઢ ધાર્મિક જડતામાં બાંધવા માગતા ન હતા. લીંબડી ઓર્ડિંગના ફાલનો સુંદર જાત અનુભવ તેમને થઈ ચૂક્યો હતો. અલબત્ત, ગુરુસેવા નિમિત્તે ત્યાં પોતાના પ્રત્યક્ષ સત્સંગનું જે ભાથું લીંબડી છાત્રોને મળ્યું, તે તો બીજે ક્યાંય ન મળી શક્યું. પણ તેમને આશા હતી કે બીજ યથાર્થ વાળ્યું હશે તો પોતા જેવા સિંચણુદાર સાધુ ભવિષ્યે તેવી સંસ્થાઓને જરૂર મળી રહેશે.

અસાધારણ ઉદારતા

અમદાવાદમાં અવધાનો થયા. ભાઈ ધીરજલાલ ટોકરશી શાહ લેખન વગેરે માટે આવતા. પર્યુષણોની પ્રવચનમાળા ગુરુદેવના સાનિધ્યમાં પ્રેમાભાઈ હોલમાં બિજવાઈ. કેશવલાલ ન. શાહ (ભેરીવાળા) તેમાં બિંદો રસ લેતા. આ પ્રવચનમાળા નિમિત્તે ધીરજલાલ ટો. શાહનો મને અને મારો એમને વધુ પરિચય થયો. ‘સુખનો સાક્ષાત્કાર’ પુસ્તક મેં એમને વંચાવેલું. આ માટું પ્રથમ લખેલું પુસ્તક હતું. ત્યારે ‘જ્યલિકખુ’ એમની સાથે ‘જૈન જ્યોતિ’ નામનું છાપું કાઢતા. ભાઈશ્રી ધીરજલાલ બાળભાષામાં જૈન સાહિત્યની પુસ્તિકાશ્રેણી ખાસ લખતા. અવધાન પ્રયોગોથી ચકિત થઈ તેમણે શીખવવાની માગણી કરી. ગુરુદેવ તો અસાધારણ ઉદારભાવી હતા. પણ મેં શરત મૂકી- “અવધાનોનો રૂપિયા, આના-પાઈની કિંમતમાં દુરુપયોગ ન થાય.” તેઓ કબૂલીને શીખ્યા. પછી તો એ દિશામાં તેઓ અને ટી. જી. શાહ અવનવા પ્રયોગો કરવા લાગ્યા. ફરેકમાં પહેલી વિવિધ શકિતને વિકસિત અને થાય ત્યાં સંકલિત કરવાનું કામ ગુરુદેવ દ્વારા આમ અનાયાસે થઈ જતું. મૂળમાં મૂળ ધનિક પણ તેમની પ્રેરણા આગળ દાની બની જાય તેવું કુદરતી બહુ તેમના પ્રભાવશાળી વ્યકિતત્વમાં હતું.

હું નામના વિદેશી તત્ત્વચિંતકે સાચું જ કહ્યું છે- “જ્યાં એક પણ શાન્તિવાદી હશે ત્યાં ચોમેર શાન્તિનો ચેપ લાગશે.” કવિ બખરદારે ગુજરાતમાં ગાંધીજી પેઠા થવાને કારણે અથવા પરંપરાના તેના શાંતિવાદી ઇતિહાસને કારણે પણ સ્પષ્ટ કહ્યું છે- “જ્યાં જ્યાં એક વસે ગુજરાતી, ત્યાં ત્યાં સદાકાળ ગુજરાત.”

પૂ. કવિવર્થ નાનચંદ્રજી મહારાજ માત્ર ગુજરાતી જ નહીં; ગુજરાતી સુપ્રસિદ્ધ સંત હતા.

વેતરું તે સાંધી નાખો

પૂ. ગુરુદેવના ચોમાસાની બાણ મુખંધના સ્થા. જૈન સંઘને થઈ ચૂકી હતી. ઘાટકોપરને તો તેઓ પોતીકા લાગતા હતા. ઘાટકોપર સ્થા જૈન સંઘ વહેલો-વહેલો દોડ્યો. જગજીવન ક્યાળ વાડીમાંથી તો હવે ઘાટકોપરમાં નવલખો ઉપાશ્રય ખની ચૂક્યો હતો. જેમાં અનેક રાષ્ટ્રીય કાર્યો ધર્મરંગે રંગાઈને થયા હતા. અજમેરમાં થયેલ સ્થા. જૈન સાધુ સંમેલનની કાર્યવાહીને લીધે ગુરુગૌરવથી ઘાટકોપર ગૌરવાન્વિત બન્યું હતું. આ પહેલાંના ચોમાસામાં જે શિષ્ય (પૂ. ચુનીલાલજી મહારાજ અને લેખક) અહીંથી જ મળી ચૂકેલા, એટલે પણ એમનો હવે હકક છે એમ તેઓ માને છે. આ બધું જોઈ ગુરુદેવે 'હા' ભણી લીધી. મુખંધના સંઘે હરખલેલા ખની ગયા. અમે આમાનુષામ અવનવા અનુભવો લઈને વિચરતા હતા. પૂ. ગુરુદેવ, પૂ. હર્ષચંદ્રજી મહા. પૂ. ચુનીલાલજી મહા. અને હું એમ ચારેય ઠાણા હતા. ભાઈ તારક રવાણી સાઈકલ સાથે સહપ્રવાસી બન્યા હતા. તે સમયે વિ. સંવત ૧૯૯૧ ને માગશર મહિનો હતો. ઇ. સ. ૧૯૩૪, ડિસેમ્બરના દિવસો હતા. તે અરસામાં જ પંજાબકેસરી શ્રી વિજયવલ્લભસૂરિજી શિષ્યમંડળી સહિત મુખંધ ચાતુર્માસ માટે વિહાર કરતા હતા. તેઓ સ્તામાં નહિયાદ પછીના ગામોમાં વાસક મુકામે સાથે થઈ ગયા. સોનામાં સુગંધ ભળી. તેઓ પણ પૂ. ગુરુદેવની જેમ ઉદાર વિચારવાળા હતા એટલે પરસ્પર વાર્તાલાપથી ખૂબ આનંદ થયો. એટલું જ નહિ, પણ નાનું ગામ હોવાથી તેઓના શિષ્યો અને અમે ગોચરી વખતે પણ સહચારી બની જતા. અમારો વિહાર પણ મુખંધ તરફનો હતો. એટલે વચ્ચે વડોદરા, કરજણ (મિયાંગામ) વગેરે સ્થળે વિચરતાં થોડા દિવસો નીકળી ગયા અને વળી પાછા શ્રી વલ્લભવિજયસૂરિ આદિ સાધુઓ અમને પાલેજ મુકામે ભેગા થયા. પરસ્પર પ્રીતિભાવ સાથે વ્યાખ્યાન પણ એક જ પાટ ઉપર આપવાનું બન્યું હતું. આવા ઉદાર જીવનવ્યવહારથી પૂ. ગુરુદેવનું જીવન નીતરી રહે છે.

વર્ષ પહેલાંને એક પ્રસંગ છે. એક વખત લીંબડીના ચોમાસામાં એમણે કાનોકાન સાંભળ્યું :- “હુઢિયા ઢેઠ થકી ભૂંડારે....” વગેરે....અંબ પખાલ વગાડતાં મંદિરમાર્ગી ભાઈઓ ઉપાશ્રય પાસેથી નીકળે અને ઉપલાં જુગુપ્સાપાત્ર ગીતો ગાતાં જાય. સાંભળતાં જ ઉપાશ્રયમાંથી સ્થાનકવાસીઓ લાકડીઓ લઈને છૂટે. પછી થાય ધીંગાણું બંને સ્વેતામ્બરોના માથા કૂટે એટલે ઉપાશ્રયો આગળ રાજ્યના પોલીસ ભલા રહે.

અવળી ગંગાને સીધી કરી

મહામુનિ નાનચંદ્રજી વિચારમાં પડે-“ધર્મનું રક્ષણ રાજ્ય કરે કે રાજ્ય સિદ્ધાંતચ્યુત ન થાય તેની રક્ષા ધર્મ કરે?” આ તો અવળી ગંગા. એક વખત રાજ્યના અમલદારો અને ખેડકિરકાના જૈન આગેવાનોને ખોલાવી ગુરુદેવે સ્થાનકવાસી ભાઈઓને કહ્યું-“તમારે આ ગીતો સાંભળી લેવાના છે. કારણ કે તે તમારા ધર્મબંધુઓ છે. ‘તેમની ગાળ તમારે ધીની નાળ’ હોવી જોઈએ. રાજ્યને કહ્યું-અમે અમારું ફેડી લઈશું. તમારે વચ્ચે આવવાની જરૂર નથી.” સ્વેતાંબર મૂર્તિપૂજકો શરમાયા અને માફી માગી. આમ અવળી ગંગાને તેમણે સીધી કરી.

આત્મારામજી મહારાજ મૂળે પંજાબના સ્થાનકવાસી જૈન સાધુ, પૂ. લવજીકૃષિ મહારાજના પરિવારના. પછીથી થયા દેરાવાસી. નામ રખાયું ‘પૂ. વિજયનાનંદસૂરિ’. એમનો જ આ (વલ્લભવિજયજી મહારાજ) પરિવાર, જે અમોને મુખંધના વિહારમાં મળ્યો હતો. ગુરુદેવ કહેતા-“હવે એ ભાઈઓ સાથે ઝઘડો ન હોય, મહોખ્ખત જ હોય. પહેલાં ભલે વેતરાઈ ગયું. હવે ખાંચખૂંચ કાઢ્યા વગર સાંધી નાખો. લેખાં ભિક્ષા કરો. લેખાં સાધુ સાધના કરો. લેખાં સ્વ-પર કલ્યાણના કામ કરો.

“ધર્મમાં ભેદ ન હોય અને ભેદ હોય ત્યાં ધર્મ ન હોય” ગુરુદેવ આ માત્ર ખોલીને જ ખેસી ન રહ્યા, પણ આચરીને આ પ્રમાણે ચીલો ખતાવી ગયા. ઇકબાલ કવિ તો સ્વરાજ્ય ગંગામાં નહાઈને ખોલ્યા :-

“મજહબ નહીં સિખાતા આપસમેં વૈર રખના,
મજહબ યહી સિખાતા આપસમેં પ્રેમ રખના.”

ત્રણ-ચાર સૈકા પહેલાં જ યોગી આનંદધનજી નામના જૈન સાધુએ કહેલું :-

“ભાજનભેદ કહાવત નાના, એક મૃત્તિકાદ્વપરી”

ભાજનભેદ જેમ જુદા, તેમ ધર્મસ્થાપક ભલે જુદા, પણ માટી બધેય એક. તેમ ધર્મના મૂળ સિદ્ધાંતો બધાના સમાન. એટલે જિન સમજઢાર સાધુ-શ્રાવક વર્ગે ભલે વેતરી નાખ્યું, પણ હવે સમજઢાર સાધુ-શ્રાવક વર્ગે તરત સાંધી નાખવું જોઈએ. વેરવિખેર જૈને! એક બને તો ધર્મથી આ જગતમાં કશુંય અશક્ય નથી.

૨૦

શિષ્યપરિવાર સાથે

મુંબઈના માર્ગે જતાં ધરમપુરમાં રોકાણ

મુંબઈના માર્ગે વિહાર કરતાં કરતાં અમે નડિયાદથી આગળ જતાં વડોદરા, ભરૂચ અને સૂરત સુધી અનેક નાના-મોટા ક્ષેત્રોની સ્પર્શના કરી. વચ્ચે વચ્ચે શ્રી વિજયવલ્લભસૂરિ જેવા ઉદારચરિત સાધુજનો સાથે મુનિધર્મનો પરસ્પર વિનિયોગ કરતાં, તેમજ વિવિધ પંથના માનવસમાજને માનવતાની અમીદષ્ટિથી પાવન કરતાં અને પાવનકારી ધર્મતત્ત્વનો સ્પર્શ કરાવતાં. જ્યારે અમે નવસારી પહોંચ્યા ત્યારે અમારા મુંબઈના વિહારની જેને જાણ થઈ હતી તેવા અનેક ક્ષેત્રોના શ્રાવકો અમારા આગમનની રાહ જોતા હતા. તે પૈકી એક ખૂણામાં રહેલ ધરમપુર સ્ટેટના શ્રાવક ભાઈઓને જ્યારે ખબર પડી કે પૂ. મહારાજશ્રી નવસારી પધાર્યા છે, એટલે તેઓ આનંદમાં આવી ગયા. આ ભાઈઓ બધા સ્થાનકવાસી જૈનો હતા, એટલું જ નહીં પણ સ્ટેટમાં ઉચ્ચ દરજ્જા પર રહેલા અમલદારો હતા. તેઓએ ત્યાંના રાજવી શ્રી વિજયદેવજી પાસે પૂ. ગુરુદેવની પ્રતિભાવું વર્ણન કર્યું અને પોતાની ભાવના જણાવી કે, ‘આવા ગુરુદેવનો અમારે લાભ લેવો છે તો અમે નવસારી વિનંતી કરવા જઈએ છીએ.’ મહારાજ પોતે જૈન સમાજથી પરિચિત હતા, એટલે પોતા તરફથી પણ વિનંતી કરવાનું ફરમાન કર્યું. તે ભાઈઓ પૈકી રાજકોટના મોદી કુટુંબના શ્રી લોગીલાલભાઈ મહારાજના પરસનલ સેક્રેટરી હતા. એટલે એની આજેવાની નીચે બીજા દરેક ભાઈઓનું પ્રતિનિધિમંડળ નવસારી આવ્યું. અને ખૂબ ખૂબ ભાવપૂર્વક ગુરુદેવને વિનંતી કરી કે, ‘અમારા આવા ક્ષેત્રોમાં આપે વધુ લાભ આપવો જોઈએ. વળી અમારા મહારાજની ખાસ વિનંતી છે તો આપ ધરમપુરને પાવન કરો.’ ત્યારે પૂ. ગુરુદેવે જણાવ્યું કે તમારી વિનંતી અને ભાવના બરાબર છે પણ અમારે મુંબઈ જવાનું છે એટલે ધરમપુર આવવાથી પંથ લાંબો થઈ પડે એ તમે સમજો છો. વળતાં શ્રાવકોએ કહ્યું કે, ‘ધરમપુરથી નાસિક થઈને મુંબઈ જઈ શકાય એવો માર્ગ છે. માટે એની ચિંતા નહિ કરતાં, એક વાર તો આપ જરૂર પધારો. આવો અવસર અમોને ફરીને ક્યાંથી મળશે? બસ, નિર્મળ ભકિતલાવનો સ્પર્શ થતાં ગુરુદેવે તેઓની વિનંતી સ્વીકારી અને અમોએ ધરમપુર તરફ વિહાર શરૂ કર્યો. અનુક્રમે વિહાર કરતાં જ્યારે અમે ધરમપુરમાં પ્રવેશ કર્યો ત્યારે આખા નગરના ઉત્સાહનો પાર ન રહ્યો. રાજ્યના અતિથિગૃહમાં અમારો ઉતારો હતો. કારણ કે ત્યાં જૈન સાધુ-સાધ્વીઓનું પ્રાયઃ આગમન ન હતું એટલે ઉપાશ્રય જેવી કોઈ વ્યવસ્થા ન હતી. મહારાજ પોતે સરકારી હતા એટલે યોગ્ય વિનય, શિષ્ટાચાર જાળવી, હુમેશાં વ્યાખ્યાનનો લાભ લેવા આવતાં. પછી તો જેમ જેમ સમાગમ થવા લાગ્યો તેમ તેમ રાજ્યકુટુંબ અને આમપ્રજમાં સારો સહભાવ જાગ્યો. મહારાજ પોતે સંગીતના અતિશય શોખીન હતા એટલે પોતાના શોખને લીધે એમણે સંગીતના અનેક પ્રકારના સાજ સાથે એક આખી મંડળી તૈયાર કરેલી અને પ્રસંગે પ્રસંગે પોતે જાતે સાજ સાથે સંગીતનો જલસો જમાવતા.

ઉપરાંત મહારાજ શિકારના અને સફરના પણ ભારે શોખીન. આ બધી પરિસ્થિતિ જાણી લીધા પછી પૂ. ગુરુદેવે, અવસર જોઈને મહારાજને ‘મૃગયા’ (શિકાર)નો અર્થ સમજાવ્યો કે મૃગ પાછળ દોડવું, એટલો જ એનો સીધો અર્થ છે. “ક્ષતાત્ કિલ ત્રાયતે ઇતિ ક્ષત્રઃ જે દુઃખી-ઘાયલ થયેલા હોય તેનું રક્ષણ કરવું, તેને બચાવવો એ ક્ષત્રિયનો ધર્મ છે. જીવતા નિર્દોષ પ્રાણીને મારી નાખવું એમાં મરઢાનગી કંઈ છે? તમારા જ પૂર્વજે દિલીપરાજ પોતે સિંહના શિકાર

ખનવા તૈયાર થયા, પણ વસિષ્ઠ ધૈનુને તો મરવા ન જ દીધી. શિબિ મહારાજ બાજનો શિકાર પોતે ખનવા તૈયાર થયા, પણ બાજના બાજરૂપ હોવાને તો બચાવ્યું જ.

આમ યુક્તિપૂર્વક પણ પ્રકારાન્તરે મહારાજને રાજધર્મની પણ સમજ આપી.

જેમ લીંબડી ઠાકોર ગુરુદેવના અનુરાગી બન્યા હતા તેમ સૌરાષ્ટ્રના નાના-મોટા ઠાકોરો તેમના ગુણાનુરાગી બન્યા હતા અને મોરબી ઠાકોરની જેમ શ્રદ્ધા અને સન્માનની નજરે જોતા હતા.

તેવી જ રીતે ધરમપુરના મહારાજ પ્રથમ-પ્રથમ ગુરુદેવના સંગીતથી આકર્ષાયેલા. પાછળથી જેમ સત્સંગ કરતા ગયા તેમ તેના અનુરાગી બન્યા અને ક્રમશઃ શિકાર છોડવાનું તેમણે શરૂ કર્યું.

સહૃદયી સમદર્શિતાનો એક પ્રસંગ

તે દિવસોમાં જ એક સામાન્ય છતાં ધ્યાન ખેંચે તેવો પ્રસંગ બની ગયો. રાજવીની સંગીત મંડળીમાં તેઓના કાકા 'ખીન' બળવવામાં ઉસ્તાદ. ભાઈ દોસ્તમહમદ ત્યારે જુવાન ઉમરનો-ઉગતી ઉમરનો ગવૈયો. તે 'કાકા' ના ચેલા તરીકે શીખે. ગણું ઘણું તૈયાર. એક વખત ગુરુદેવના સ્થાનની નજીક જ સંગીતનો જલસો હતો. ગુરુદેવને સંગીત નિહાળવા ત્યાંના શ્રાવક આગેવાનો જેઓ ઉચ્ચ પાયરીના અમલદારો હતા તેઓએ ભાવભરી વિનંતી કરી. ગુરુદેવ જેવા ત્યાં પહોંચ્યા કે તુરત ગુરુદેવને લીધે ખીન અનેક જણ ત્યાં દાખલ થઈ ગયા. રાજની અદ્ભુત ત્યાં રહી નહિ. રાજકર્મચારીઓને આ ખૂંચતું હતું, પણ તેઓને ગમ ખાવી પડી. તેવામાં એક સાધનહીન સોનીપુત્રને કોઈ અમલદારે ટોક્યા-“અહીં શો લાડવો ખાવાનો છે? જાઓ, ભાગી જાઓ!” હર્ષચંદ્રજી મહારાજે તે શબ્દો કાનોકાન સાંભળ્યા અને ગુરુદેવનું લક્ષ્ય ખેંચ્યું. પછી તો પૂછવું જ શું? ગુરુદેવ બિડીને બિલા થઈ ગયા. “અરે ગુરુદેવ! આ શું? એમ આગલી હરોળનો બધો વર્ગ ચોંકી ઊઠ્યો. ધરમપુરના રાજાએ અમલદારને તરત ઇશારો કર્યો. સન્માનપૂર્વક એ સોનીપુત્રને પાછો બોલાવી બેસાડયો; અને અમલદારે દિલગીરી દર્શાવી.

આવી હતી તેમની રાય-રંકના સમાનપણાની ભાવના!

આવી હતી પૂ. ગુરુદેવની સહૃદયી સમદર્શિતા!

માણસ બિચાઈમાં કે પહોળાઈમાં શરીરે વધુ ઓછો હોય વિદ્યા કે સાધનોમાં ય ઓછોવત્તો હોય. કદાચ ગુણોમાંય ઓછો અઢકો હોય. પણ શરીરે, બુદ્ધિએ, સાધને કે ગુણે જે અઢકો હોય, તેણે બિણાની સેવા-સુશ્રુષા કરવાની હોય, બિણાનું અપમાન કરવાનું ન હોય. મા અપંગ બાલુડાંઓની વાત્સલ્યપૂર્ણ સેવા કરે છે, શોષણ કરી શકતી નથી. આમ તેઓ માનીને આચરણ કરતા, કરાવવા મથતા.

ધરમપુરથી વિદાય

આ રીતે સત્સંગ અને ધર્મપ્રભાવનાના પ્રસન્ન મિલનમાં અમોને સત્તર દિવસો વીતી ગયા. મહારાજનો અને આમપ્રજનો સહભાવ ઉત્તરોત્તર વધતો રહ્યો. ગુરુદેવની પ્રવચનપ્રભાવના અને સંગીતકળાથી રાજવી ખૂબ પ્રભાવિત થયા અને પછી અમારે ચાતુર્માસ માટે મુંબઈ જવું હતું એટલે ધરમપુરથી વિદાય લેવાનો સમય આવ્યો. મહારાજનું દિલ કચવાયું, પરંતુ આખરે ભાવભરી વિદાય આપી. ધરમપુરના જંગલોમાંથી અમારે પસાર થવાનું હતું, એટલે મહારાજએ શ્રાવક અમલદારોને છેક દૂરના સીમાડા સુધી ગુરુદેવને પહોંચાડવાની આજ્ઞા કરી અને રાજ્ય તરફથી બધો બદોબસ્ત કરવાની ભલામણ કરી. એમ અનુક્રમે વિહાર કરતાં કરતાં અમે નાસિક આવી પહોંચ્યાં. ત્યાં નાસિકના જૈનોએ રોક્યા. અવધાન પ્રયોગો જોવાનો જૈન-જૈનેતરોએ આગ્રહ કર્યો. ગુરુદેવે મને આજ્ઞા કરી, પણ પ્રયોગો થયા બાદ મોટા મોટા પ્રોફેસરોએ પણ તેને ચમત્કાર માન્યો અને લોકોના ટોળેટોળાં પામરતા તરફ ખેંચાઈ, ‘અમારું આ દુઃખ મટાડો, તે દુઃખ મટાડો’ એમ કરવા લાગ્યા. એટલે જાહેરમાં અવધાન પ્રયોગો આ રીતે ખતાવવાના બંધ કર્યા. ખીદડામાં અવિધિસર અને મુદ્રામાં વિધિસર શરૂ થયેલા અવધાન પ્રયોગોનો નાસિકમાં આમ અચાનક અંત આવ્યો.

નાસિકમાં થોડા દિવસો રોકાયા બાદ ફરી અમારો મુંબઈ તરફનો વિહાર શરૂ થયો. દેવલાલી, પાંડવશુકા, ઈગતપુરી, તાનસા તળાવ, કલ્યાણ વગેરે ક્ષેત્રો સ્પર્શી ખૂબ જ ઉલ્લાસ અને આનંદપૂર્વક સં. ૧૯૯૧ ના જેઠ વદ પાંચમના

રોજ ચાતુર્માસ નિમિત્તે અમે ઘાટકોપરમાં પ્રવેશ કર્યો. ઘાટકોપર તો પૂર્વપરિચિત અને ખૂબ જ ભક્તિભાવવાળું ઉપનગર. ચાતુર્માસ ખૂબ આનંદથી પસાર થયું. એ જ રીતે મુંબઈ સમગ્રના સદ્ભાવપૂર્વક સંવત ૧૯૯૨ ની સાલનું ચાતુર્માસ સિંચપોકલી-કાંઠાવાડીમાં પસાર કર્યું— ....૫....૨....૬....૭....

૨૧

ગેરસમજૂતીના ભોગ

મુંબઈમાં આ વખતે બે ચોમાસાં ગાળ્યાં. સંવત ૧૯૯૧ની સાલે ઘાટકોપર અને સંવત ૧૯૯૨ની સાલમાં સિંચપોકલી (મુંબઈ)માં ચાતુર્માસ હતું. એમ બે ચાતુર્માસ મુંબઈમાં ગાળ્યા તે દરમિયાન કોલે ને પગલે પૂ. ગુરુદેવને ગેરસમજૂતીના ભોગ બનવું પડતું. તેઓ કોઈનું દુઃખ દેખી શકે નહીં. દુઃખીઓ રડે અને સાથે પોતાની આંખમાં આંસુ આવી જાય. અનુકંપાની વ્યાખ્યામાં ઘણી વાર હું મુંબઈ જતો, પણ ગુરુદેવનું જીવન એનેા ઉકેલ લાવી મૂકતું. ધન-દુઃખિયા, તનદુઃખિયા અને મનદુઃખિયા સૌ ગુરુદેવ પાસે દોડી આવે. પૂ. યુનીકોલજી મહારાજ અસાધારણ મર્યાદા બળવે. હું કોઈ વાર દોઢડાઓ બની ચર્ચા-વિતંડામાં ભિતરી પડું.—“ગુરુદેવ ! આ લોકો આપને છેતરી જાય છે” તેઓશ્રી મહાં મરકાવીને બાણે એવું કહી દેતા હોય કે, “આખરે છેતરનારો છેતરાશે. છકાયના માખાપ થવાનું કેવડી પ્રકૃપિત જૈનધર્મે કહ્યું છે. હું કોઈનું મોહું તરછોડી નહિ શકું.” ગુરુદેવને જ્યોતિષમાં પણ રસ. ખરી રીતે તો વિદ્યા માત્રમાં જિંદો રસ. ઘણા જોપીઓ અને ઘણા વૈદ્યો પણ તેમની પાસે આવે. કોણ એમની પાસે ન ખેંચાય ? તે જ સવાલ હતો. ખીબવતી પોતાના દેવસમા ગુરુને ટકોરનારે જ ગુરુદેવને કેવી દશામાં મૂકી દીધા.

૧

આર્યસમાજના સ્ફુલ્લુણાનુરાગને લીધે એક વખત આગેવાનો તેમને ખેંચી ગયા. તેમના પ્રમુખપદે એક મોટું સંમેલન રાખ્યું. ગુરુદેવે આ સંમેલનમાં ધાર્મિક જગતની એકતા પર જોર આપ્યું. સંભવ છે કે આર્યસમાજના કેટલાક અને કદાચ મોટા ભાગના લોકોને આ ન રુચ્યું હોય ! પણ મુસ્લિમો પણ તે સંમેલનમાં હતા. તેઓને તેટલી જ ખુશી થાય તે સ્વાભાવિક હતું ! ગુરુદેવે આર્યસમાજના લોકોને પણ સમજાવ્યું અને મુસ્લિમોને પણ સમજાવ્યું. “ભલે એક જમાનામાં મહર્ષિએ બળ વૈદિકો અને વૈદિકેતરો પર પણ પ્રકાર કરેલો ! પણ એની પાછળ ધર્મકાન્તિની જ શુદ્ધ ભાવના હતી. સડાને કાઢવા ડોક્ટર ઓપરેશન કરે છે તેમ, પરંતુ હવે સમન્વયનો યુગ આવ્યો છે. ગાંધીજી એના પુરસ્કર્તા છે.” એટલે આ યુગે મહર્ષિએ જે તે યુગે કહેલું, તેના સમન્વયનો માર્ગ લેવો, તે મહર્ષિની જ સેવા છે એમ મને લાગે છે. જો કે આ વાત ત્યારે બનનેને પૂરી ન પણ સમજાઈ હોય ! પરંતુ પોતાના પ્રમુખપદે પોતાની ફરજ પૂરેપૂરી બજાવી !

૨

ખીજે એક ગેરસમજૂતીનો ભોગ એમને બનાવવાનો મારે નિમિત્તે બન્યો. મૂળે ધર્મપ્રાણ લોંકાશાહનું જીવન-ચરિત્ર મેં લખેલું. તેમના જીવનને ન્યાય આપવા માટે મૂર્તિપૂજા-અમૂર્તિપૂજાની ચર્ચા કરવી જ પડે. પરંતુ એ ચર્ચા બ્યારે દૈનિક અખબારોમાં થવા લાગી તેથી જૈનસમાજની એકતા માટે મથતા રહેનાર ગુરુદેવને થોડો વખત સારી પેકે સહેવું પડેલું.

૩

મારા મૌનનો થોડો-થોડો અભ્યાસ આગળ વધતો હતો. તેવામાં એક વખત સ્પુરણ થયું:—“એક વર્ષનો કાષ્ઠ-મૌનવ્રત સાથે એકાંતવાસ સેવન કર.” ગુરુદેવને આ જ્યાલ આવતાં જ તેમણે કહ્યું:—‘સાથે રહીને કર, નહીં તો સમાજમાં ગેરસમજૂતી જીભી થશે.’ પણ મને તો અજ્ઞાત સ્થળની ધૂન હતી. આ માટે નર્મદા કાંઠે આવેલા રણાપુરની પસંદગી થઈ હતી. એક તરફથી જે શિષ્ય પર ગુરુદેવે અને સ્થાનકવાસી સમાજે પોતાના ગુરુનેા વૃદ્ધવયે ભાર ઉપાડી લેશે એવી આશા રાખી હોય, તેની આવી ધૂનથી સમાજને અને ખાસ કરીને ગુરુદેવને કેટલું વેઠવું પડે ! એની મને

કલ્પના નો'તી. આવી અનેક ગેરસમજૂતીઓના લોગ ગુરુદેવ બનતા. પણ તેઓ તે "સાધુચરિત શુભ સરિત્કપાસુ" હતા અને તેથી જ તેમણે "જે સહિ દુઃખ પરછિદ્ર દુરાવા"નું બિરુદ અક્ષરશઃ સાર્થક કર્યું.

૨૨

દ્યેય એક : માર્ગ એ

એક વર્ષના સમૌન એકાન્તવાસને અંતે મેં (મુનિ સૌભાગ્યચંદ્રે) 'સંતબાલ' રૂપે એક 'નિવેદન' તૈયાર કર્યું હતું. તે જોઈને ગુરુદેવે કહ્યું અને સ્થા. સમાજના આગેવાનોએ પણ કહ્યું- "ભલે આમ જ વર્તો; પણ નિવેદન બહાર રીતે બહાર પાડવાથી સમાજનો સાધુવર્ગ જો આ માર્ગે ચાલવા માંડશે તો પરંપરા તૂટશે. નવો પંથ હજુ તમારે માટે નવો અને અજ્ઞાત છે. માટે હમાણાં ધીરજ રાખો." પણ.....

"નિસર્ગ ધાર્યું ફળતું સહુ કે', છે માનવી માત્ર નિમિત્ત હેતુ" જેવું બન્યું. ચિંત્યપોકટીમાં મૌન પાળવા પહેલાં અને માટુંગામાં સમાજ સામે નિવેદન વાંચતાં પહેલાં જૂહુ મુકામે ગાંધીજીને મળવાનું થયું. તેમની તબિયત નાદુસ્ત હતી. ત્યાં જ પડિત જવાહરલાલ, નેતાજી સુભાષ બોઝ, સરદાર પટેલ, મૌલાના અબુલ કલામ આઝાદ, સરોજિની નાયડુ, મીરાંબેન, મહાદેવભાઈ બધાયને નજીકથી જોવાનું થયું. વાતચીત કરી ન થઈ શકી. નિવેદન જેવું બહાર થયું કે સ્થાનકવાસી સમાજ ખળભળ્યો. આમાં પણ ગુરુદેવને વેઠવું પડ્યું. (૧) શિષ્ય જેવા શિષ્યને અળગો કરવો પડે તેવી સ્થિતિ જન્મી અને (૨) તે ઉપરાંત વ્યાપક સમાજમાં અનેક ગેરસમજૂતીઓ બગી. ત્યારે કોને ખબર હતી કે:-"ગુરુદેવના જ વિરાટ કર્મને સક્રિય બનાવવા અથવા 'જૈનધર્મ વિશ્વધર્મ' એ ગુરુદેવની ધારણા મૂર્તિમંત કરવા માટે જેમ સ્થા. સમાજની ચાલુ પરંપરાના સંપ્રદાયમાં રહીને બિનસાંપ્રદાયિકતા સિદ્ધ કરવાની છે તેમ ચાલુ પરંપરાનો સંપ્રદાય ભલે ફર કરી દે, તોય સ્વયં તે સંપ્રદાય કે સંપ્રદાયવેશને ન તજવો અને સંપ્રદાયના નિયમોમાં અમુક સંશોધન કરીને એ સંપ્રદાયની પાછળ રહેલી મૂળ ધર્મક્રાંતિને વિશ્વવ્યાપી બનાવવાની છે; માટે આ બધું નિર્માણ હતું."

કાવ્યોમાં પણ એ જ રણુકો

ગુરુદેવ કવિવર્યનો કાવ્યજંકાર પણ એ જ દિશા કહી જાય છે. તેમણે

"જગતને બોધ દેવાને, જરૂરી વાત કહેવાને;
લઈ સંદેશ પ્રભુજનો, અવનિમાં ગાંધીજી આવ્યા."

એમ ગાનદારા ગાંધીજીને અંજલિ આપેલી. હવે એમના કાવ્યોમાં સ્પુરિત સત્યોને એક સંત તરીકે વિશ્વવ્યાપી બનાવવાના હતા. હરિપુરા મહાસભામાં ગુરુદેવ પણ પધાર્યા. હું પણ ગયો. ત્યાં અમને બન્નેને ગાંધીજીનું પ્રત્યક્ષીકરણ થયું. ગાંધીજીના રચનાત્મક કાર્યકરો જેવા મળ્યા. ગાંધીજીના મજૂર સંગઠનના આગેવાનો પણ જેવા મળ્યા. ગાંધીજી અને રાષ્ટ્રીય મહાસભાનો અનોખો તાદાત્મ્ય-તાટસ્થ્ય ભરેલો સંબંધ નીરખવા મળ્યો. મારી ત્યાંની નિવાસ-સગવડ શ્રી રવિશંકર મહારાજે કરેલી. હું થોડું રોકાયો. ગુરુદેવ ત્યાંથી વિહાર કરી ગયા.

ગાંધીજી : એક મધુર મિલન

ગુરુદેવ પણ તિથલ-સમુદ્રતીરે અને ગાંધીજી પણ તેવામાં ત્યાં. ગુરુદેવ રોજ સવારમાં સમુદ્રકાંઠે ફરે. ગાંધીજી પણ ફરે. એમને જોઈને ગાંધીજી બહુ રાજી થયા અને પોતાના સાથીઓથી છૂટા પડી ઢોડયા- "અહો ! તમે અહીં ફર્યાંથી ?" જૈન સાધુ સમુદાયમાં રહીને ગાંધીજીના અનેકવિધ રચનાત્મક કાર્યોને વેગ આપનારા નાનચંદ્રેણ મહારાજ એમનાથી અજાણ્યા શાના હોય ? કાઠિયાવાડ રાજકીય પરિષદ અને યુવક પરિષદોમાં તેમના પ્રવચનો ગાંધીજીની હાજરીમાં જ રખાયેલા. હાથે હોલા લોટના રોટલા-રોટલી મળે તો જ લેવા, ગાયના ઘી-ફૂધનો આગ્રહ રાખવો, હરિજન સાથે ફરેક પ્રકારના ભેદો ફર કરાવવા, પોતે ખાદી પહેરવી; એટલું જ નહીં, શ્રમજીવાસક વર્ગમાં ખાદી અને કાંતણનો આગ્રહ રખાવો અને અમુક વખત તો ખાદી પહેરીને વહોરાવે તો જ વહોરવું. આવા યુગાનુરૂપ અભિગ્રહો રાખનારા જૈન

સંતને નિહાળવા એ ગાંધીજીને માટે અનોખું દર્શન હતું. તે સમયના ગાળામાં પૂ. જ્વાહરલાલજી મહારાજ ખાદી આમોઘોગનાં મહારંભથી અદ્વારંભ ભણી જવાની અહિંસક પ્રક્રિયા શ્રમભોષાસકોને પોતાની તેજસ્વી વાણીમાં સમજવતા અને સ્થાનકવાસી સમાજનું વાતાવરણ તૈયાર કરતા હતા. તે જ રીતે આત્માર્થી મોહનકવિજી મહારાજ પણ લખતા અને સમજવતા. પણ ગુરુદેવ શ્રી નાનચંદ્રજી મહારાજ તો ગાંધીજીની ખાદીઆમોઘોગની વિચારધારાને જૈનધર્મની ભાષામાં અદ્વારંભના રહસ્યરૂપે સમજવતાં, એટલું જ નહીં; વાપરતા અને આગ્રહપૂર્વક વપરાવતા.

ગાંધીજીને આવા સંતના દર્શનથી આ ત્યાગીઓના મુલક ભારત પરની આશા સફળ થતી દેખાઈ. આમ તિથલમાં ગાંધીજી અને ગુરુદેવ રોજ મળે. ખૂબ વાર્તાલાપ થાય. ગોચરીનો આગ્રહ કરે, જાતે વહોરાવે. જૈન સાધુવર્ગ પ્રત્યે માતા પુતળીબાઈની શ્રદ્ધા, વિદાયત જતાં પહેલાં જૈન સાધુ બેચરજીસ્વામી પાસે લીધેલી ત્રણ પ્રતિજ્ઞાઓ, જૈન શ્રમભોષાસક શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર તરફથી મળેલી શિક્ષા-દીક્ષા વગેરે એક પછી એક દર્શ્યો ગાંધીજીને પ્રત્યક્ષ થાય તેવો એ અપૂર્વ યોગ હતો. ગુરુદેવને પણ અહુ સંતોષ થયો. ‘સંતબાલ’ અલગ પડ્યા તેનું પણ સમાધાન મળ્યું. ત્યાર પછી પૂ. ગુરુદેવના દર્શન મને થયાં, ત્યારે તેમણે કહ્યું પણ ખરું, “જરા ધીરજ સખી હોત તો બધુંય સાડું થાત. ખેર, જે થયું તે ખરું.”

વસ્તુતઃ એમના જ સેવેલા ધ્યેયનો એ માર્ગ હતો. આ કોઈ નોખો માર્ગ ન હતો અને તેઓ અંદર રહ્યા તે ઘણું સાડું થયું. સ્થા. સમાજને વિશ્વવિશાળ દૃષ્ટિકોણ સાંપડ્યો. જે આજે મને પણ ખૂબ ઉપયોગી થઈ પડ્યો છે. “નૃણામેકોગમ્યસ્ત્વમસિ પયસામર્ણવ ઇવ” એ મહિમ્ન સ્તોત્રનું કાવ્ય પુરવાર થયું છે; અથવા જૈનયોગી આનંદધનજી મહારાજનું ‘ષડ્દર્શન ત્રિન અંગ ભણીને’ એ પદ સાર્થક થઈ રહ્યું છે. જોકે હવે બન્ને માર્ગો વધુ ને વધુ નજીક આવી રહ્યા છે. છતાં કદાચ માર્ગ બે દેખાય, તો પણ ગુરુદેવે ધારેલું તે એક જ ધ્યેય સિદ્ધ થવાનું છે.

૨૩

ધરમપુરમાં ચાતુર્માસ

અહીંથી ‘ધ્યેય એક-માર્ગ જે’ એ વિધાન મુજબ ગુરુ-શિષ્યના ચાતુર્માસ અલગ થયા. એટલે કે સંવત ૧૯૯૩ નું માડું (સંતબાલનું) ચાતુર્માસ સમૌન એકાંતવાસરૂપે રણપુરમાં થયું અને પૂ. ગુરુદેવ, મહા. શ્રી હર્ષચંદ્રજી સ્વામી તથા મહા. શ્રી યુનીલાલજી સ્વામી ઠાણા ત્રણ અને ચોથા વૈરાગી ભાઈ મેઘજીભાઈની વિહારયાત્રા ગુજરાત તરફ આગળ ચાલી. અનુક્રમે વિહાર કરતાં જ્યારે તેઓ વલસાડ આવ્યા ત્યારે ધરમપુરના મહારાજને જાણ થતાં, તેઓને બે વર્ષ પહેલાંનાં સંસ્મરણો તાબ થયા. પૂ. ગુરુદેવનો વધારે લાભ લેવાની ભાવના જાગૃત થઈ. પોતાનો એ વિચાર પરસનલ સેક્રેટરી શ્રી ભોગીલાલભાઈ મોદી અને બીજા અમલકારો પાસે પ્રગટ કર્યો, જેઓ બધા સ્થાનકવાસી જૈન હતા. મહારાણી સાહેબા પણ એ વાતમાં સંમત થયા. પછી તો પૂર્ણ તૈયારી સાથે મહારાજએ પોતા તરફથી ખાસ ચાતુર્માસની વિનંતી કરવા એક ડેપ્યુટેશન વલસાડ પૂજ્ય ગુરુદેવ પાસે મોકલ્યું. આગેવાન ભાઈઓએ ભક્તિપૂર્વક વિનંતી કરી કે, “અમારા આ અજ્ઞાત પ્રદેશને પાવન કરી અમેને આપે લાભ આપવો જોઈએ, એટલું જ નહીં પણ અમારા મહારાજ પણ બે વર્ષ પહેલાં આપના સમાગમથી ખૂબ પ્રભાવિત થયા છે એટલે એમની પણ ભાવપૂર્વક વિનંતી છે તે આપ લક્ષમાં લેશો. પૂ. ગુરુદેવે બધી વાત સાંભળીને પરિસ્થિતિનું આકલન કર્યું. નવું ક્ષેત્ર, રાબ અને પ્રબળી ભાવભરી વિનંતી વગેરે બધા સંયોગો અનુકૂળ લાગતાં દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ અને ભાવ ના લક્ષે એ વિનંતીનો સ્વીકાર થયો. બધા ખૂબ આનંદમાં આવી ગયા. હજુ થોડો કાળ બાકી હતો. એટલે એ તરફના ક્ષેત્રોમાં વિચરવાનું મન થયું. જોગાનુજોગ તે સમયે મહાત્મા ગાંધીજી હવાફેર માટે તેમ જ આરામ માટે નિથલના દરિયાકાંઠે આવેલ હતા. વલસાડથી તિથલ ખૂબ નજીકમાં હતું. એટલે સહજભાવે પૂ. ગુરુદેવને પણ મહાત્માજીને મળવાનું મન થયું. ખસ, બધી વ્યવસ્થા થઈ ગઈ અને પૂ. ગુરુદેવ સહિત ઠાણા ૩, તિથલ પધાર્યા. સંવત ૧૯૯૩, વૈશાખ શુક્ર ૬, તા. ૧૫-૫-૧૯૭૭ ને શનિવારનો એ દિવસ હતો. પૂ. ગુરુદેવ ઠાણા ૩ ત્યાં એકંદરે તેર દિવસો રોકાયા. અહીં ગાંધીજી, સરદાર પટેલ, કિશોરલાલ મશરુ-વાળા વગેરે ભાઈઓનું પ્રત્યક્ષ મિલન થયું. સવાર-સાંજ દરિયાકાંઠે ફરતી વખતે વિવિધ વિષયોપર ‘સર્વજન હિતાય’

એવો સુમધુર વાર્તાલાપ મહાત્માજી સાથે થતો હતો. ત્યારબાદ ત્યાંથી વિહાર કરી યથાસમયે ધરમપુરમાં આતુર્માસ નિમિત્તે પ્રવેશ કર્યો. તે વખતે રાજ્યનો અને આમપ્રબનો ઉત્સાહનો પાર ન હતો. આતુર્માસની બધી વ્યવસ્થા રાજ્ય તરફથી થયેલી. રાત્રે પ્રાર્થના-પ્રવચન અને દિવસના પ્રવચન વખતે સભામંડપ ભરચક રહેતો. આતુર્માસ દરમિયાન બધાને ખૂબ સંતોષ થયો અને આનંદમંગલ વર્તાયા. મહારાજ અને મહારાણી પણ પ્રસંગે પ્રસંગે પ્રવચનમાં હાજરી આપી રસપૂર્વક લાભ લેતા. આ રીતે અપૂર્વ આનંદ અને ઉદ્ધારપૂર્વક આતુર્માસ પૂર્ણ થયું. પૂજ્ય ગુરુદેવને, નિર્વૃત્તિ પરાયણ શાન્ત-સાત્ત્વિક વાતાવરણમાં શેષ જીવન ગાળવાની ખૂબ અલિલાષા હતી એટલે ધરમપુરથી એ દષ્ટિએ વિહાર શરૂ કર્યો. નર્મદા નદીના કાંઠે કાંઠે આમાનુષામ ઠાણા ઉ, વિહાર કરતા હતા. દરમિયાન જાણે ઋણાનુબંધ પૂરા થયા હોય તેમ મુનિશ્રી હર્ષચંદ્રેણના વિચારો બદલાયા અને તેઓ છૂટા પડ્યા. પાછળ પૂજ્ય ગુરુદેવ અને મહા. શ્રી ચુનીલાલજી સ્વામી ઠાણા ૨ નો વિહાર ચાલુ રહ્યો.

આ પ્રકારે ધરમપુરના આતુર્માસ પહેલાં એટલે કે સંવત ૧૯૯૩ ની સાલમાં જ મારો અને પૂ. ગુરુદેવનો માર્ગ સ્થૂલ રીતે જુદો પડી ગયો. પરિણામે પ્રત્યક્ષ સંબંધ છૂટી ગયો. પછી તો વર્ષો વીતી ગયા, તેમ છતાં પણ પત્ર વ્યવહારથી અને ખીજી રીતે પણ તેઓની ઉદ્ધારતાનો મને છેક છેલ્લી ઘડી સુધી લાભ મળ્યા કર્યો છે. એના આધારે જ આગળ પાછળની હકીકતો લખવા લાગ્યશાળી થઈ શક્યો છું.

૨૪

નારીસમુત્થાન

પૂ. ગુરુદેવ દીર્ઘકાળના ત્યાગી જીવનના અનુભવ પછી સાધુજીવન અંગે સ્પષ્ટ ખ્યાલ ધરાવતા હતા. તેઓ એમ માનતા કે સાધુજીવન સ્વીકાર્યું-સાધુના કપડાં પહેર્યાં એટલે સર્વજીવસંપન્ન બની જવાતું નથી. એના માટે તો જ્ઞાનગર્ભિત વૈરાગ્યની ભૂમિકા પાકી હોવી ઘટે. ત્યારે વર્તમાનકાળે જેઓ દીક્ષા લે છે તે બધા ઉમેદવારોમાં પ્રાયઃ લાગ્યેજ એવી તૈયારી હોય છે. પરિણામે પછી એવા સાધકોએ સીદ્ધાવું પડે છે અથવા એક યા ખીજી રીતે ઠંભવું સેવન કરવું પડે છે. આવી પરિસ્થિતિમાં, બીર-ગંભીર સાધુ પુરુષોએ, સંઘના ચારે અંગતું કાળજીપૂર્વક જતન કરવું જોઈએ, એટલું જ નહિ પણ સ્વ-પર કલ્યાણના લક્ષે સામૂહિક સાધના કરવી ઘટે. આવું પૂજ્ય ગુરુદેવનું સહજ ઉદ્ધાર વલણ હોવાથી, કોઈ સાધુ દીક્ષા લઈને કોઈ કારણસર વેષ તણ દે ત્યારે પણ તેવા અસલ સાધુમાં, અસલ સાધુતાનો રંગ કેમ લાગે? અને વેષ છોડવાનો પશ્ચાતાપ થાય એવું કરતા. આજ હેતુથી શ્રી હર્ષચંદ્રેણ મહારાજ, જે વર્ષોથી ગુરુદેવની સેવાભક્તિમાં એકનિષ્ઠાથી જોડાઈ ગયા હતા; તેઓના વિચારમાં ધરમપુરના આતુર્માસ પછી (સં. ૧૯૯૪માં) પરિવર્તન આવ્યું અને તેઓ ગુરુદેવથી છૂટા પડ્યા. એમને સમજવવામાં ગુરુદેવે કરી કયાશ ન રાખી તેમ છતાં પણ જુદા પડ્યા અને આખરે વેશ પણ છોડ્યો. ત્યાર બાદ અનેક વાર તેઓ ગુરુદેવ પાસે આવે, સદ્ભાવભક્તિ દર્શાવે. મર્યાદિત સેવા પણ કરે તો પણ ગુરુદેવે તેના પ્રત્યે અંશમાત્ર અભાવાત્મક વક્ષણ બતાવ્યું નહિ. એટલું જ નહિ પણ વધારે પતન ન થાય એ રીતે તેઓને સાત્ત્વિક પોષણ અંત સુધી આપ્યા કર્યું. ગુરુદેવની આવી અનોખી ઉદ્ધારતા હતી. આ ઠેકાણે ખીબા કોઈ સાધુ હોત તો તે આવા પતિત સાધકનો તિરસ્કાર જ કરત. અરે, પાસે આવવાની તો વાત જ ક્યાંથી હોય?

વળી દીક્ષા લીધા વિના પણ દીક્ષિતની જેમ વર્તનારાં, ત્યાગ-તપમાં રાખ્યાં-માખ્યાં શ્રાવક-શ્રાવિકાઓ પણ જોઈશે, એમ માનીને દીક્ષાની ઉતાવળમાં પોતે માનતા ન હતા. ઠા. ત. કર્જી પ્રાગપરના રહીશ મેઘજીભાઈ કરીને એક યુવાન ગુરુદેવની ખ્યાતિ સાંભળીને જેંચાયા હતા. તેઓ અવિવાહિત અને સાધુસેવાના રમિયા હતા. પૂર્વે જે સાધુજી પાસે તેઓ સેવામાં રહેતા. તેમણે જ્યારે કાયમી વિદાય લીધી કે તુરત જ સૌરાષ્ટ્રમાં શ્રી નાનચંદ્રેણ મહારાજની સેવામાં આવી ગયા. શ્રેયાર્થી અને ત્યાગની વૃત્તિવાળા એટલે પૂ. ગુરુદેવના સંકેત મુજબ દીક્ષા વિના દીક્ષિત જેવા અને તપસ્વી રહ્યા. કેટલાય વર્ષો સુધી ગુરુદેવ સાથે રહ્યા અને સેવાભાવે સાથે વિચર્યા. દીક્ષાની ઉતાવળ ન કરવા માટે

ગુરુદેવે એમને રોકી રાખેલા. આખરે નિવૃત્તિ અને એકાંતની ભાવનાથી તેઓ લોનાવલામાં રહ્યા. ખૂબ તપશ્ચર્યા કરતા. લાંબા ઉપવાસના પારણા બાદ લોનાવલામાં એમનું શાંત મૃત્યુ થયું. આવી હતી ગુરુદેવની સહજ ઉપકારક વૃત્તિ !

આજે જે સાધુ-સાધ્વીઓ છે, તેમને તેઓ માનવતારૂપ ધર્મનો પાયો વ્યવસ્થિત નાજે તેવાં કાર્યક્ષમ બનાવવા માગતા હતા. અયોગ્ય દીક્ષા કે બાલદીક્ષાના તો તેઓ વિરોધી હતા જ; અલ્પકે થોડો વખત સાધુદીક્ષા બંધ રહે તેથી અનિષ્ટ નહીં, પણ ઇષ્ટ જ થશે એમ માનનારા હતા. આથી જ પોતાની પાસે કે પોતાનાં શ્રદ્ધાળુ સાધુ-સાધ્વીઓ પાસે કોઈ દીક્ષાના ઉમેદવાર તરીકે આવે તો ખૂબ ખૂબ ચક્રચત્તા અને પ્રાયઃ એવું કહેતા કે જેથી જ્ઞાનગર્ભિત વૈરાગ્ય વિના ત્યાગીસંસ્થામાં કોઈ પેસે નહીં. આમ તેઓ સાધુ-સાધ્વીઓ પાસે ગયાકાળનું પ્રતિક્રમણ, વર્તમાનકાળનો સંવર અને આવતા કાળની યોગ્યતા માટે સતત મથ્યા કરતા, કારણ કે રાજના રાજ એવા સાધુ-સાધ્વીઓએ સમાજમાં પેઢેલી બધી જ ભેદ દીવાલો તોડી નાખવી પડશે, તેવું પ્રબળપણે માનીને વર્તતા, વર્તાવતા. સાધુ-સાધ્વી તુંબડાં જેવા છે. પોતે તરે અને બીજાને તારવા મથે. ભેદવાળાં ખોટાં મૂલ્યો ઉથાપે અને સર્વત્ર સમાનતાનાં સાચા મૂલ્યો રથાપે. તેઓ જ જગતનાં સાચા ગુરુઓ છે. ભારતમાં આથી જ એમનો સર્વોચ્ચ મહિમા છે. ‘નગુરાનો સંગ ન કરીએ રે’ એમ ગાઈ-બાજવીને કબીર સાહેબ ખોલ્યા. જૈન સાધુ ચિદાનંદે એથી જ કહ્યું છે-

અવધૂ નિરપક્ષ વિરલા કોઈ, દેખા જગત સમ જોઈ-અવધૂ.
સમરસભાવ ભલા ચિત્ત જાકે, થાપ-ઉથાપ ન હોઈ;
અવિનાશી કે ઘરકી બાતાં, જાનેજે નર સોઈ - અવધૂ.
રાવ-રંકમેં ભેદ ન જાને, કનક ઉપલ સમ લેખે;
નારી નાગિણીકો નહિ પરિચય, તો શિવમંદિર દેખે - અવધૂ.

મહાત્મા ચિદાનંદજીના આ પદમાં છેલ્લી પંક્તિમાં નારીને જે ઉપમા આપી છે તે વાંચતાં જ ગુરુદેવને આંચકો લાગતો. આજના વિકસિત યુગમાં માતૃજાતિને આવી રીતે ચીતરવી તે પોતાને ખૂંચતું હતું એટલે તેમાં કવિવર્ય નાનચંદ્રજી મહારાજે સંશોધન કર્યું. એટલે કે જ્યારે પોતાને તે પદ છાપવાનો પ્રસંગ આવ્યો ત્યારે “નારી નાગિણીકો નહિ પરિચય” એ પંક્તિનો “વિષયવાસના વિષ સમ લાગે” આ રીતે સુધારો કર્યો.* તેઓ હંમેશાં માનતા હતા કે જૂના મહાપુરુષોનાં વચનોને તોડવા નહીં, પણ સંશોધવા. કારણ કે તે મહાપુરુષોએ પોતે પણ દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ, ભાવ જોઈને જૂનાનું સંશોધન કરીને જ નવારૂપે મૂક્યું હતું. જો આમ ન થાય તો નવા યુગની પ્રજા જૂના મહાપુરુષો પરની શ્રદ્ધા ગુમાવશે. જે દેશ ધર્મભાવનામાં જગતનો ગુરુ છે, તે દેશની નવી પેઢી ધર્મશ્રદ્ધા ગુમાવે તો દુનિયાની આશા ધૂળમાં મળી જશે. સમય પારણીને તે પ્રકારનાં (હિંસાદિ સૂચક પ્રકારનાં) વચનોવાળા સૂકતો, એ વચનો પાછળથી ઉમેરાયાં છે. માટે મહર્ષિ દયાનંદે વેદશાસ્ત્રોમાંથી કાઢી નાખવાની વાત કરી. ગાંધીજીએ, હું એને સમજતો નથી, એમ કહી સાર એવ્યો. બાકીના છોતા ફેંકી દેવાનું કહ્યું. કવિવર્ય નાનચંદ્રજી મહારાજે એ છોતાને કાઢી યોગ્ય કામે લગાડ્યા અને પોતે નવો રત્ન ઉમેર્યો. જૈન સાધુ તરીકે જગત કે સમાજ પ્રત્યે શી ફરજ હોય, એવો ધોરી માર્ગ પાડી આપ્યો. તેમણે કહ્યું-“નારી એ નાગિણી નથી, સહભાગિણી છે.” હકીકતમાં વિષયવાસના જ પુરુષજાતિમાં કે સ્ત્રીજાતિમાં ઝેરરૂપે પરિણમે છે. વાસનાના અભાવે નારી-જાતિમાં વત્સલતાનો એવો દિવ્ય ગુણ છે કે જેથી તે પુરુષવર્ગનો સાચો સાથીદાર બની રહે છે. એટલે જ સંસ્કૃતમાં એક સુભાષિત છે “માર્યાસમો નાસ્તિ બાંધવઃ” પુરુષની શુષ્કતામાં તેણે જે રસપૂર્તિ ન કરી હોત તો આખો ય સંસાર નરકાગાર બની જાત. માટે એમ કહી શકાય કે મોક્ષના દ્વાર ઉઘાડનારી પરંપરા એ જનેતા જ છે.

આજ વિચારમાંથી સાધ્વીઓને અને શ્રાવિકાઓને ઘડવાનું કામ ભગવાન મહાવીરના આ સાધુ ઉપર અનાયાસે આવી પડ્યું. સંત વિનોબાએ સન ૧૯૫૮માં પંઢરપુરમાં પોકાયું હતું- “ભગવાન કૃષ્ણ, ભગવાન મહાવીર અને ભગવાન બુદ્ધ એ ત્રણેય હિંદુ ધર્મના મહાપુરુષો થયા છે. સ્ત્રીઓના ઉદ્ધારની બાબતમાં આ ત્રણેય મહાપુરુષોએ કામે

* જુઓ, પ્રાર્થના મંદિર : આવૃત્તિ સોળમી, પૃષ્ઠ ૨૧૦

કર્તા છે, પણ ભગવાન મહાવીરે તો જોખમો ખેડીને પણ નારીગૌરવ અને નારી ઉન્નતિનો જે માર્ગ ચીંધ્યો છે અને તેને ઉચ્ચમાં ઉચ્ચ સાધનાના અધિકારો આપ્યા છે. તેનો જોશો ક્યાંયે નથી.”

નારીસમુદાયના પંથે જતાં ગુરુદેવને કેંક કડવા-મીઠા અનુભવો થયા છે. અહીં થોડાક નમૂના જોઈ લઈએ:-

૧

થાનમાં સંવત ૧૯૮૧માં એક વખત ગુરુદેવ દૂર ને દૂર ચાલ્યા ગયા. ગોચરીવેળા થઈ, આવ્યા નહીં. તેમના બંને ગુરુભાઈઓ વિચારમાં પડ્યા. હર્ષચંદ્રજી મુનિને તો થેન જ શાનું પડે? તેઓ યોગવા નીકળી પડ્યા. આ પ્રદેશમાં જંગલો જવા નીકળેલા મહામુનિ નાનચંદ્રજી ભૂરા પડે તેમ ન હતા. આખરે મોડા મોડા પણ પાછા ફરતા જોયા; ત્યારે હર્ષમુનિ હર્ષવેરા થઈ ગુરુચરણે ઢળી પડ્યા. ગુરુદેવ બોલ્યા- “ચાલ, આવું જ છું. સાધુથી આમ લાગણીવશ થવાનું હશે?” ધીરે-ધીરે ખખર પડી ગઈ કે આજે સાધ્વીઓનો માંહોમાંહેનો એવો સંઘર્ષ થયેલો કે ગુરુદેવને યોગી આનંદધનજીની માફક એકલા ચાલી જવાનું મન થઈ ગયું. “હવે ક્યાં ગુરુદેવ પણ હૈયાત હતા? જે સંસારનાં સગાં-વહાલાં છોડ્યાં તો વળી આ સંપ્રદાયના બંધનો ય શા માટે જોઈએ? એ ચિંતનમાં ને ચિંતનમાં ગુરુદેવ ઘણું દૂર થાન પાસેના ડુંગરાળ પ્રદેશમાં નીકળી ગયા, પણ વિચાર આવ્યો- “આ તો વૈરાગ્યનો ય વૈરાગ્ય જણાય છે. વૈરાગ્યનો રાગ ભલે ન હોય પણ અનુરાગ તો જોઈએ જ; એક સંપ્રદાય છોડીશ તો બીજો જોસો થશે. એના કરતાં જે છે અને જે બીજા સંપ્રદાયની અપેક્ષા એ કાર્યક્ષમ છે તો એનો લાભ લેવા અને આપવામાં શા માટે અચકાવું ઘટે?” ખસ, વળ્યા પાછા, ત્યારથી સાધ્વીઓને કહ્લાકારવ્યા વિના સ્વાભાવિક યોગ થઈ ગયો. “ગુરુદેવ જેવાને અમને છોડવાનું મન થાય તો દીક્ષા લેવામાં શી મજા? માટે પોતાના કે ચેત્રીઓના અવગુણ હાંકી કાઢવા પણ આવો સંઘર્ષ તો ન કરવો.

૨

લીંબડીમાં નાનીબેનનું પિયર. નાનીબેન બાળવયમાં વિધવા થયાં. સાધ્વીઓની નજર વિધવા પર તરત જાય. સાધ્વીઓ નાનીબેનને કહેવા લાગ્યા- “હવે તારે શું બંધન છે? છકાયના ફૂટામાંથી નીકળ બહાર. આવી જા અમારી સાથે. મોક્ષનું મજનું ભાથું બાંધી લે” નાનીબેનની ઇચ્છા સમાજસેવાની હતી. તેમણે પૂ. ગુરુદેવનું માર્ગદર્શન માગ્યું. ગુરુદેવે કહ્યું- “જે બેન, મારે મન આજે પ્રથમ દીક્ષા સમાજસેવાની છે. સાચી નિઃસ્પૃહ સેવાથી સર્વોપરિ તીર્થંકરપદ પામ્યાના અનેક દાખલા જૈનશાસ્ત્રકથાઓમાં છે. બાકી જ્ઞાનગર્ભિત વૈરાગ્ય આવ્યા વિના સાધુવેશ પહેરી લેવાથી તો બાવાના બેથ બગડી જાય. હું દીક્ષાનો વિરોધી નથી, પણ આ કાળે પ્રથમ સેવા-દીક્ષા છે સમજ્યાં!”

નાનીબેન સમજી ગયાં. ખૂબ સતોષ પામ્યાં. એમનાં માબાપે પણ ગુરુઓથે જોખમ ઉઠાવીને પણ નાનીબેનને સેવામાર્ગમાં સમર્થન આપ્યું. ગાંધી આશ્રમ સાબરમતીમાં બુધાભાઈ (આજના હયામુનિ) ની સાથે બાદીકામમાં તેમણે ઝૂકાવ્યું. ધૂંધટમાં ગોંધાઈ રહેલી કેટલીય મુસ્લિમ કે હિન્દુ, ગિરાસદાર કે ગરીબ સૌ ભગિનીઓને શેણ આપી રાષ્ટ્રભક્ત બનાવી દીધી. આમ નાનીબેન આપોઆપ મોટાંબેન બની ગયાં.

૩

સંવત ૧૯૬૧-૧૯૬૨ ના સુબંધના ચોમાસામાં હીરાબેન ચીનાઈને પૂ. ગુરુદેવનો પ્રથમ સત્સંગ થયો. એમના પતિ, કિયર, જેઠ અને કમે-કમે આપું ય ચીનાઈ કુટુંબ ગુરુદેવનું ભક્ત બની ગયું. હીરાબેન ભારે શ્રીમંત કુટુંબનાં પણ ગુરુભક્તિનો રંગ લાગ્યા પછી કૃષ્ણભક્તિનું રહસ્ય આપોઆપ એમને સમજાયું. ધીરે-ધીરે લોગ-વૈભવમાં રસબસતાં હીરાબેન ત્યાગ-તપમાં તરબોળ બનતાં થયાં. હવે હીરા નહીં, પણ મીરાં બન્યાં. કેટલાય સેવકો-સેવિકાઓને એમની ભક્તિનો રંગ લાગી ગયો. નરસિંહ મહેતાએ કહ્યું છે- “તારા સંગનો રંગ ન લાગે, તો તું વૈષ્ણવ કાચો.” હીરાબેન પણ પાકાં વૈષ્ણવ બની ગયા અને સૈને વૈષ્ણવતાનો ચેપ લગાડનારાં સમર્થ વીરાંગનાભક્ત બની ગયા. ગુરુદેવને મન જૈન-વૈષ્ણવના ભેદ ક્યાં હતાં? અનેકાંતવાદનો આથી વિશેષ આચાર કયો હોય? કલિયુગના સર્વજ લેખાતા હેમચંદ્રાચાર્યના શિષ્ય કુમારપાળને જૈનો પરમાર્હત ભલે ગણે પણ તેઓ પરમશૈવ સંયુક્ત પરમાર્હત હતા. હીરાબેનનો

નમૂનો તે પેઠીનો ગણાય. અમે જ્યારે પૂજ્ય ગુરુદેવની સત્યાશીમી જન્મજયંતી સાયલામાં બિજવીને કિલ્હી જતાં અમદાવાદ આવ્યાં; ત્યાં ગુરુદેવના લઘુશિષ્યાના હુલામણા નામે પોતાને સંબોધતાં પૂ. પ્રભાકુવરબાઈનાં, તેમના વડીલ ગુરુભગિની મોતીબાઈ સાથે, અમને દર્શન થયાં; ત્યારે હીરાબેનનું કુટુંબ કેવા ભકિતભાવથી ત્યાં આવી પહોંચ્યું હતું તે નજરે જોયું અને થયું:- “ગુરુદેવે માતાઓમાં કેવી ધર્મભકિત જગાડી દીધી છે?”

૪

એક લોહાણા ડોક્ટર નંદલાલ વનમાળી સૂચક સાથે ખોળ ડોક્ટર બેન પરણ્યા હતા. એ બેનનું નામ દોલતબેન. ગુરુદેવનો પરિચય થતાં જ તેમનામાં ગુરુભકિત બગી. પછી તે પત્રો દ્વારા પ્રેરણા લે, પણ વર્ષમાં એકાદ વાર તે દવાખાના બંધ કરીને પણ તે દંપતી ગુરુસત્સંગે આવે. એટલું જ નહીં; ખીબ સનેહી ભાઈ-બેનોને ય ગુરુસત્સંગનો રંગ લગાડે. આવાં તે અનેક નારીરત્નોને એમણે સમાજની પત્થર ખાણમાંથી તારવી મૂક્યાં હતાં.

રાષ્ટ્રપિતા ગાંધીજીએ નારીશક્તિને ચાર દીવાલોથી બંધાર કાઢી સર્વક્ષેત્રોમાં કામ કરતી મેલી. ગુરુદેવે એક રાષ્ટ્રસંભ સાધુજીવનને નાતે તે શક્તિમાં ધર્મપુટ આપવાનો મહામાર્ગ આવાં પાત્રો ઘડી-ઘડીને ચીંધી દીધા. ખરેખર, “જે કર જુલાવે પારણું, તે દેશનું જ નહીં; દેશ દ્વારા વિશ્વનું ભાવિ ઘડી શકે છે.” તેથી જ તે ધર્મપત્ની શબ્દ પત્ની પહેલા લાગુ પડે છે. પતિ પહેલા નહીં. રામસીતા બોલાતું નથી, સીતારામ બોલાય છે. રાધાકૃષ્ણ બોલાય છે, કૃષ્ણરાધા હરગિજ નહીં. વ્યવહારમાં પણ ‘માબાપ’ બોલાય છે. ‘બાપમા’ નહીં. ત્રણ છે ભારતના ધર્મપ્રેરકો. ૧-સાધુ, ૨-પ્રાદ્યાણ અને ૩-નારી. તેથી જ સમાજશાસ્ત્રી મનુ મહારાજે ગાયું :-

“યત્ર નાર્યસ્તુ પૂજ્યન્તે, રમન્તે તત્રદેવતા:”

૨૫

ચાણોદ-કરનાળીમાં ચાતુર્માસ

“ધ્યેય એક-માર્ગ બે” પ્રકરણમાં આપણે જોઈ ગયા કે સ્થૂલ રીતે પંચ જૂઠા પડી ગયા હતા. મારા બહાર નિવેદનથી આખાં જૈન સમાજમાં મોટો ખળભળાટ મચી ગયો. લોકાશાહ-લેખમાળા વખતે જે સ્થા. જૈન સમાજે મને વધાવેલો, તેણે જ હવે ઉપાશ્રયોમાંથી બકારો દેવા માંડ્યો. કારણ કે નિસર્ગમૈયાને, ગુરુદેવે કહ્યેલું ધ્યેય વ્યાપક વિશાળ માનવસમાજમાં મૂર્તિમંત કરવાનું ઇષ્ટ લાગ્યું હતું. વાઘજીપરામાં છોટુભાઈ અને બુધાભાઈની ઇચ્છાથી મારું ચોમાસું થયું. ભગવાન મહાવીરનાં ભિક્ષાચરિ-પાઠવિહારે વ્યાપક વિશાળ માનવસમાજ સંપર્કનાં દ્વાર ઉઘાડાં રાખેલાં. નિરામિષાહારી માત્રને ઘેર ભિક્ષા લેવાતી. આમાંથી ઠાકરડા વગેરે પછાત કેમોનો સંપર્ક વધ્યો, તેવામાં ભાલનલકાંડાનું તેડું આવ્યું. જુવાળના શિકાર પ્રકરણમાં પ્રથમ પગલે જ પ્રબળ સફળતા મળી. જનતા-જુવાળ ચઢ્યો. હબરો તળપદા કોબી પટેલિયાઓનું સંમેલન થયું. ઠારૂ, જુગાર, માંસાહાર, પરસ્ત્રીહરણ વગેરે છોડી ‘લોકપાલ પટેલ’ નામે ભાલનલકાંડા પ્રયોગનાં મંડાણ થયા કે તરત હું ઉપડ્યો ગુરુચરણે. તે વખતે ચાણોદ કરનાળી તરફ ગુરુદેવ વિચરતાં હતા. ગુરુદેવે મારી સમૌન એકાંતવાસવાળી રણાપુર ભૂમિ પણ નીરખી લીધી હતી. મેં પૂછ્યું-“હવે મારે શું કરવું?” તેમણે કહ્યું- “જે મારી સાથે રહેવું હોય તેા ખૂશીથી રહે; તેા બહાર નિવેદન પાછું ખેંચી લેવું રહેશે. મૈયાની સ્પુરણાને ગૌણ અને સમાજ તથા ગુરુની આજ્ઞાને મુખ્ય ગણવી જોઈશે.” મેં કહ્યું- “ગુરુદેવ! મૈયા અને ગુરુદેવ વચ્ચે સૂક્ષ્મ જગતમાં ભેદ ક્યાં છે?” ગુરુદેવ કહે-“હા, સૂક્ષ્મ જગતમાં ભેદ નથી, પણ સ્થૂલ જગતમાં ભેદ અનુભવાય ત્યાં શું?” હું સમજી ગયો. દર્શન સમાગમ પછી હું વડોદરા આવ્યો. વળી મંથન ચાલ્યું- “સાચું શું? જો મૈયા સ્પુરણાએ ચાલું છું તેા સ્થૂલ વ્યવહારે ગુરુસાન્નિધ્યનો મહાલાભ ખોવાય છે અને જો સ્થૂલ વ્યવહારે ચાલું તેા ગુરુ સાન્નિધ્ય પામું છું પણ આખોયે અન્તર્નાદ ગુંગાવી નાખવો પડે છે. મેં ગુરુદેવના એક જીનેતર અનુયાયીને બોલાવ્યા અને છોટુભાઈના વિશાળ મહાનના એકાંત ભાગમાં અમારો વિચારવિનિમય ચાલ્યો. તેમણે સાફ સુણાવ્યું- “હાલ ને

હાલ ભેયનો સ્થૂલ જગતમાં મેળ નહીં પડે; કાં તો ગુરુસાન્નિધ્યનો લહાવો છોડો અથવા તો મૈયા-સ્પુરણને છોડો; પણ તમારી ભૂમિકા જોતાં ગુરુસાન્નિધ્યનું સાતત્ય આજે તો તમારે છોડવું જ પડશે.” મને ગુરુસાન્નિધ્ય જરા પણ છોડવું ગમતું ન હતું; પણ છોડ્યા વિના છૂટકો ન રહ્યો.

સંન્યાસી જગતનો સંપર્ક

જેમ ધરમપુર, વાસદા અને સૂરત જિલ્લાનો ગુરુદેવને સંપર્ક થયો, તેમ હવે ભરૂચ જિલ્લાનો તેમનો સંપર્ક વધ્યો. વૈદિકધર્મમાં ગંગા, યમુના, સરસ્વતી, ગોદાવરી અને સિંધુ નદીની જેમ નર્મદા નદીનો પણ અગાધ મહિમા છે. આથી આણંદ-કરનાળીમાં વૈદિક સંન્યાસીઓના મંજુલ-મંગલ આશ્રમો છે. તેમાં અમદાવાદના ગીતામંદિરથી મશહૂર થયેલા વિદ્યાનંદજી મહારાજ દ્વારા સંન્યાસીના આશ્રમમાં ગુરુદેવને ચોમાસાનો આગ્રહ થયો. સંન્યાસી-આશ્રમમાં જૈનાચારે રહેવું અને આગ્રહથી રહેવું, એ સર્વધર્મ સમન્વયનો નાદર નમૂનો ગણાય. આમ વૈષ્ણવધર્મી હીરાંબેન અને રતનબાએ ગુરુદેવને સંન્યાસી જગતના ગાઠ સંપર્કમાં લાવી મૂક્યા. ઉપરાંત પૂ. ગુરુદેવના અનુરાગી, બ્રાહ્મણસંસ્કૃતિવાળા સુણાવના માસ્તર વૈદ્યરાજ માણેકલાલ જોગાનાથનો, આ ચાતુર્માસનો પ્રબંધ કરવામાં અસાધારણ રસ અને હિસ્સો હતો. આણંદ-કરનાળીમાં આવતા અનેક સંન્યાસીઓ સાથે વિચારવિનિમય ચાલતો. સ્વામી વિવેકાનંદ, સ્વામી રામતીર્થ વગેરે સંન્યાસીઓના વિદેશપ્રવાસ પ્રભાવે અને મહર્ષિ દયાનંદના વૈદિક ધર્મક્રાંતિપ્રભાવે સંન્યાસી જગતને પ્રભાવિત તો કર્યું જ હતું. સંન્યાસી જગતમાં હલચલ તો મચી ચૂકી હતી. ગાંધીજીના રાજકીય અને રચનાત્મક કાર્યપ્રવાહમાં વેશ છોડીને કોઈ જૈન સાધુ વહી રહ્યા હતા; તો વૈદિક સંન્યાસીઓ વિશેષ વહી રહ્યા હતા. ગાંધીજીના માર્ગમાં સાધુ-સાધ્વી, સંન્યાસીઓ ઘણા જોતાં હતાં, પણ તે તપ-ત્યાગ સાથેની સાધુતાવાળા સાધુવેશમાં જોતાં હતા. તેઓ જાતે ગૃહસ્થાશ્રમી છતાં સાડત્રીશમે વર્ષે બ્રહ્મચારી અને વાનપ્રસ્થાશ્રમી બન્યા હતા. તેમના તપ-ત્યાગથી જે વિશેષ તપ-ત્યાગની આશા આજના સંન્યાસી જગત પાસેથી ગાંધીજી રાખતા હતા; તે જૈન સાધુ-સાધ્વી સિવાય આજના વૈદિક સંન્યાસીઓ પાસેથી સામુદાયિક રીતે પાર પડે તેમ ન હતું. “કરતલભિક્ષા તસ્તલવાસઃ” જેવો ક્યાં જગદ્ગુરુ શંકરાચાર્યનો ત્યાગ આજના સંન્યાસીઓમાં રહ્યો છે? એટલે જો એમને રાહતના કામો કરવા દેવાય તો પ્રવૃત્તિઓ વધશે, પણ પ્રાણ નહીં વધે; અને જો એકાંત કે ઉદાસીનતાવાળી યોગસાધના કે જપ-ધ્યાન સાધનાને માર્ગે જવા દેવાય તો નિવૃત્તિઓ વધશે. પણ તેમાં સક્રિયતાનો અગર તો ધ્યેયની વ્યવહારુતાનો આત્મા નહીં હોય, જેવું પ્રાયઃ જૈન સાધુ-સાધ્વીઓમાં દેખાય છે; વિશાળ દ્રષ્ટિકોણનો અભાવ. ગુરુદેવ પણ સંન્યાસી બિરાદરેને કહેતા- “નિવૃત્તિનું લક્ષ્ય રાખી પ્રવૃત્તિ કરવી જોઈએ અને તેવી જ રીતે પ્રવૃત્તિનું લક્ષ્ય સામે રાખી નિવૃત્તિ સાધવી જોઈએ.” આમ માત્ર કહેતાં જ નહીં, પોતે એવું જીવન જીવતા. આણંદ-કરનાળીના ચોમાસામાં ગુરુદેવને એકસડમું વર્ષ વીતી ચૂકવા આવ્યું હતું. ફરતું લોહી ઘટવાથી ‘વા’ને વ્યાધિ જોર કરી રહ્યો હતો. છતાં—

“પ્રવૃત્તિ ને નિવૃત્તિ એ, વૃત્તિઓ સર્વ જીવને;
પ્રવૃત્તિ સંયમે રાખો, ને નિવૃત્તિ અસંયમે.”

એ જૈનસૂત્રોને જીવનમાં પરીવી જૈન-જૈનેતર સંન્યાસી જગતમાં પ્રેરનાર ગુરુદેવે અહીં થોડોક આરામ લીધો. છતાં પ્રવૃત્તિ તો રહ્યા જ કરી.

૨૬

ડોળીઆમાં ચાતુર્માસ : એકાંતસેવનની અભીપ્સા

પૂ. ગુરુદેવનું ચોમાસું અમદાવાદમાં હતું, તેમ પૂ. જવાહરલાલજી મહારાજનું ચોમાસું પણ અમદાવાદમાં. તેઓ ત્રણ-ત્રણ ચોમાસા સૌરાષ્ટ્રમાં ગાળી ગુજરાતના પાટનગરમાં પધાર્યા હતા. મારું ચોમાસું ‘માણકોલ’માં હતું. સમાજ-વ્યવહારે અમે ગુરુ-શિષ્ય જુદા પડ્યા હતા, પણ હૃદય-વ્યવહારે વધુ નજીક પહોંચ્યા હતા. એટલે ઘણી વાર

અમારું મિત્રન ઘઈ જતું. નોખિયો જેમ નોખવેલ સૂંઘવા જાય તેમ હું વારંવાર તેમનાં દર્શન-સમાગમ માટે જતો. નાની-મોટી બધી જ પ્રવૃત્તિઓ અને અન્તર્મથનો, મૌન વખતથી લાંબાલચ પત્રો દ્વારા તેમને લખ્યા કરતો. પૂ. યુનીસાલજી મહારાજ પોતાની સહજ સુઘડતાથી એ બધું સંકલન કરતા. ગુરુદેવ સાચવી મૂકતા.

માનવમેળો

ગુરુદેવ જ્યાં જાય ત્યાં જૈન-જૈનેતરોનો માનવમેળો ઉભરાવા માંડે. ચોમાસામાં તો એ માનવમેળાતું પૂછવું જ શું? અમદાવાદમાંના સ્થાનકવાસીઓમાં આમ તો દરિયાપુરી સ્થા. ની સંખ્યા વધારે. ફરતાં ગુજરાતનાં ગામડાઓમાં પણ તેની સંખ્યા વધારે. છતાં અમદાવાદમાં ખંભાત સંપ્રદાયના શ્રાવક-શ્રાવિકાઓ ઘણાં તેમ સૌરાષ્ટ્રથી આવેલા સ્થાનકવાસી કુટુંબો પણ ઘણાં. ખંભાત સંપ્રદાય લવજી ઋષિની પરંપરાનો, જ્યારે સૌરાષ્ટ્ર સ્થાનકવાસીઓમાંનો મોટો ભાગ એકલા ધર્મદાસજી મહારાજની પરંપરાનો. એ ખંભાત સંપ્રદાયના જ ઉપાશ્રયમાં વારા પ્રમાણે લીંબડી મોટા સંઘના સાધુ-સાધ્વીઓનું ચોમાસું થયા કરે. એ રીતે આ સંવત ૧૯૬૫માં ગુરુદેવનું ચોમાસું હતું. તેમની હાજરીને લીધે સંવત ૧૯૬૦ના ચોમાસામાં સ્થપાએલા સ્થા. જૈન છાત્રાલયને ઘણો વેગ મળ્યો. પૂ. મહારાજશ્રીની દીક્ષા પછીનું આ ઓગણચાલીશમું ચોમાસું હતું. ઉમ્મર ૬૩ વર્ષ જેટલી સ્થવિર ઈર્ષ ચૂકી હતી. હવે મોટે ભાગે ડોલી મારફત જ વિહાર થતો. તેઓનું કોઈ ચોમાસું એવું ન હોય કે લાયબ્રેરીને વેગ ન મળ્યો હોય. કચ્છ, સૌરાષ્ટ્ર, અમદાવાદ, સુરત વગેરે સ્થાનકવાસી જૈનોને ગામડે-ગામડે યુસ્તકાલય-વાચનાલયની પ્રવૃત્તિમાં મુખ્ય ફાળો તેમનો છે. જૈનશાળાઓમાં ય કચ્છ, સૌરાષ્ટ્ર અને ગુજરાતમાં પ્રાણુ લાવવામાં તેમનો હિસ્સો સર્વોપરિ છે અને શ્રાવિકાઓને ગૌરવભેર આજીવિકા આપનાર, આમોઘોગ શાળાઓમાં પણ પહેલ કરનાર સ્થા. જૈન સાધુ તરીકે સર્વ પ્રથમ તેઓ જ છે. ઉપાશ્રયો ગામડે-ગામડે થવામાં તેમના ચોમાસા દરમિયાન થયેલા મહાન ફાળાઓનો સારો હિસ્સો છે.

એક ખાસ વિશેષતા

આગળ આપણે વાંચી ગયા તે મુજબ આગ્રાથી અમદાવાદ જતાં સંવત ૧૯૬૦ માં અમો થાંદલા જૈન વિદ્યાલયમાં થોડું રોકાયા હતા. ત્યાં ‘બાલેશ્વર દયાલ’ નામના આર્યસમાજ-દૂધ પી તૈયાર થયેલા એક સુશિક્ષિત ભાઈ ગૃહપતિ હતા. ભારે ચક્રેર, કુશળ અને પ્રવૃત્તિશીલ. તેમને ગુરુદેવ પાસેથી એક અનોખું માર્ગદર્શન મળ્યું. પંચમહાલ અને તેને લગતા ઝાણુઆ વ૦ મધ્યપ્રદેશના વિસ્તારોમાં આદિવાસીઓની વસતિ પાર વગરની હતી. તેમાં માનવતાના ખીજ રોપવાની આ કુશળ કાર્યકર્તાને ગુરુદેવે પ્રેરણા આપી. ત્યારથી તેમણે તે પ્રવૃત્તિ શરૂ કરી લીધી અને ધીરે-ધીરે ગુરુદેવને જ પોતાની સત્-પ્રવૃત્તિના પ્રેરક માની પોતા તરફથી થયેલી આદિવાસી સેવાને ગુરુ ઉપકારના ફળરૂપ જાણી લીધી. ગુરુદેવને પરોક્ષ છતાં આદિવાસીઓનાં ગુરુ બનાવી લીધાં. દર વર્ષે તેઓ ગુરુ જન્મતિથિએ મોટો આદિવાસી સમારોહ કરે અને ગુરુદેવના સંદેશા કે આહે ત્યાંથી ગુરુદેવની છબી મંગાવી ગુરુદેવના એકલવ્યરૂપે આદિવાસી સેવાની ઉપાસના કર્યા કરે.

હર્ષમુનિના કાકડાતું ઓપરેશન સંવત ૧૯૮૨ માં નડિયાદમાં એક હોશિયાર ખ્રિસ્તી ડાકટર ફૂક સાહેબે કરેલું; એટલે ગુરુદેવ ખ્રિસ્તી ધર્મીઓને પિછાનતા હતા. ખ્રિસ્તી ધર્મના સંસ્થાપક ઇશુને,

‘ક્ષમાસિંધુ પ્યારા, ઇશુ ઉર તને વંદન કરું’

આ પ્રાર્થના વાક્યથી સન્માને. બાકી ‘તે પ્રભુના પુત્ર છે અને અનુયાયીઓનાં પાપો પોતે પોતાને માથે લઈ લે છે’ તે વાત જરાય ન માને. ખ્રિસ્તી લોકોની પ્રાર્થના - શિસ્ત જરૂર વખાણે. તેમના અનુયાયીઓની સેવાનીયે તારીફ કરે, પણ વટાળવૃત્તિના ઈંદર વિરોધી. એટલે બાલેશ્વર દયાલની વટાળવૃત્તિના વિરોધવાળી આદિવાસીસેવા પોતાને બહુ ગમે. બાલેશ્વર દયાલ પણ પ્રસંગોપાત્ત ગુરુદેવને મળે, એટલું જ નહિ; સાથે વિહાર કરે. સત્સંગનો પણ લહાવો લે.

અમદાવાદ સ્થળ ગુજરાતનું પાટનગર અને મધ્ય સ્થળમાં હોઈ ત્યાં બાલેશ્વર દયાલને આવવું ઠીક ફાવ્યું. તે સમયમાં ગુરુદેવના શ્રદ્ધાળુ સાધ્વીઓને અભ્યાસ અને સત્સંગનો ખૂબ લાભ મળ્યો અને તેમણે આજુબાજુના ગ્રામ-પ્રવાસોમાં તથા ચોમાસામાં તે સારી પેઠે લીધો. ગુરુસેવામાં અહોનિશ રમમાણુ રહેતાં પૂ. યુનીસાલજી સ્વામીને એથી

સારી પેઠે આશાયેસ મળી રહેતી. ચાણાદ - કરનાળીથી પૂ. ગુરુદેવને હવે વિશેષ મૌનની ઈચ્છા રહેતી. સામુદાયિક પ્રાર્થના પશુ તેમણે હવે ચાલુ કરી દીધી હતી. એકાંત સેવનની અભીપ્સા તીવ્ર બન્યે જતી હતી. તેમનું ધોરાજી ચાતુર્માસ પશુ એ દૃષ્ટિએ પ્લોટના સ્વચ્છ - શાંત વાતાવરણમાં થયેલ. હું જ્યારે સૈરાપ્ટ પ્રવાસમાં ધોરાજી ગયો ત્યારે જોયું કે ધોરાજીના બહાર આગેવાનોના દિલમાં પૂ. ગુરુદેવનું સ્થાન અનેકું બમ્બું હતું. સંવત ૧૯૬૬ માં મગનભાઈ મને બમનગર ખેંચી ગયેલા. તે ચોમાસું લોકાગચ્છના ઉપાશ્રયમાં થયું. સંવત ૧૯૬૭નું ચાતુર્માસ ગુરુદેવે પશુ બમનગરમાં જ કર્યું અને આસ કરીને બહારના પરા ભાગમાં થયું. બમનગરે ઊંઠો રમ લીધો. હવે બાણે ગુરુદેવને જન્મવતન ખેંચી રહ્યું હતું. સાયલા ઠાકેર પશુ ગુરુદેવના પ્રવચનરસિક હતા. સાયલાથી આઠેક માઈલ દૂર સ્ટેટનું ડોળીઆ નામનું એક ગામ હતું. ડોળીઆમાં રાજ્યના ઉતારા તરીકે એક લઘ્ય મકાન બરાબર નદીકિનારે હતું. ગુરુદેવને જેવું જોઈએ તેવું મળી ગયું. ખૂબ આનંદ આવ્યો. વર્ષોની ભૂખ પૂરાય તેવું મજાનું રમ્ય સ્થળ હતું. આમ તો આ પાંચાલની પથરાણભૂમિ. ગુરુદેવ ખીલી ઊઠ્યા. ખૂબ ખીલ્યા.

તેવામાં રંગભંગ

તેવામાં આ રંગમાં ભંગ પડ્યો. લેજવાળી હવા લાગી ગઈ. તાવ આવવો શરૂ થયો. દાઢની અચાનક પીડા ઉપડી. સારવાર કરવા છતાં ફેર ન પડતાં ચોટીલા સારવાર માટે ફેરવવા પડ્યા; પશુ હર્ષે માઝા મૂકવા માંડી. લીંબડી સંઘને ખબર પડતાં તે ત્યાં જઈ પહોંચ્યો અને આગ્રહભરી વિનંતી કરી લીંબડી સ્થળાંતર કરાવ્યું અને તત્કાળ હોસ્પિટલમાં દાખલ કરી દીધા. હું પશુ ૧૯૬૮નું ચોમાસું ચણાપુર કરી તરત લીંબડી પહોંચી ગયો. હર્ષમુનિ કે જેમણે મુનિવેશ છોડ્યો હતો, તેઓ પશુ ત્યાં મારા પહેલાં પહોંચી ગયા હતા. લાઈ મેઘજી તો તેમની સાથે હતો જ. ત્યારથી મેઘજીએ વ્રતધારી શ્રાવકના જીવનને અપનાવ્યું હતું અને માધુકરી લાવીને લોજન કરતો. આમ સાધુ-સાધ્વી, શ્રાવક-શ્રાવિકાઓ બધા પોતાની મર્યાદાપ્રમાણે ગુરુસેવામાં લાગી ગયા હતા. મને ગુરુસેવાનો કાંઈક સંતોષ આ જ વખતે થયો. સત્સંગ પશુ ખૂબ થતો. આ જ દિવસોમાં ગાંધીજીએ આગાખાન જેલમાં એકવીસ ઉપવાસ કરેલા. રોજ ઉપાશ્રયની પાછળના ભાગમાં બહાર સામુદાયિક પ્રાર્થના-પ્રવચનો રહેતાં. મને સવારથી સાંજ સુધી પૂ. ગુરુદેવ અને પૂ. ચુનીલાલજી સ્વામીને સત્સંગ મળતો. સાંજે પ્રતિકમણ પહેલાં ઉપાશ્રયમાં પાછો ફેરી જતો. લીંબડી સંપ્રદાયે આમ તો સંપ્રદાયબહારની ઘોષણા કરેલી, પશુ એનો પ્રેમ અને ખેંચાણુ યોછા થયાં ન હતા. આમાં પશુ પૂ. ગુરુદેવની દરિયાવ દિલની ઉદારતા તો મુખ્ય હતી. આ એકસો બાર (૧૧૨) દિવસ ખૂબ જ આનંદના હતા. ગુરુદેવને કાંઈક ઠીક થવાથી, હું નીકળવા વિચારતો હતો; ત્યાં જ લીંબડી હિજરતનું ગાંધીજીના આશીર્વાદ સાથે સમાધાન થયું. હું લીંબડીમાં ઘી-ગોળ નહોતો લેતો, તે ચાલુ થયા. લીંબડીનું રાષ્ટ્રીયસ્તરે થયેલું સમાધાન, ગાંધીજીના ઉપવાસની નિર્વિદ્ધ સમાપ્તિથી દેશ અને દુનિયાને થયેલી નિરાંત અને ગુરુદેવના સ્વાસ્થ્યમાં સુધારો, આમ ત્રેવડો લાભ થયો. મારી સાથે રહેતા અંબાલાલ પટેલને પશુ ગુરુદેવનો પરિચય આ દિવસોમાં પ્રથમ જ થયો. ગુરુદેવની તબિયત ઠીક થઈ ગઈ ને સંવત ૧૯૬૯નું ચોમાસું લીંબડીમાં જ થયું. લીંબડીના નગરજનોને તો એ ગોળાનું ગાડું મળ્યા જેવું મીઠું લાગ્યું. પશુ ગુરુદેવની એકાંતસેવનની અભિલાષા આમ વચ્ચેથી અધૂરી રહી ગઈ.

૨૭

ચોટીલાનાં સંભારણું

સંવત ૨૦૦૦ ની સાલમાં ગુરુદેવનું ચાતુર્માસ ભાવપૂર્વક ચોટીલામાં થયું અને તે પશુ ભકતહૃદયા ચંચળખેનના બંગલામાં થયું. ત્યારથી ચંચળખેન અને તેના બહોળા કુટુંબપરિવારનો ગુરુદેવ ઉપર ભકિતભાવ ચાલુ જ રહ્યો છે. એ સમયે નિવૃત્તિના લક્ષે ગુરુદેવે મર્યાદિત સાગારી મૌન સ્વીકારેલ. તેમ છતાં પશુ સવાર-સાંજ બહાર પ્રાર્થના-પ્રવચનથી ત્યાંની આમજનતા ખૂબ પ્રભાવિત થયેલી.

દરમિયાન આગળ-પાછળના વર્ષોમાં જે સ્મરણીય પ્રસંગો બની ગયા તે નોંધપાત્ર હોવાથી અહીં તેનો ઉલ્લેખ કરું છું.

એક વખત પૂ. ગુરુદેવ ચોટીલાથી નજીકના ખેરડી ગામમાં રહેતા સંસારી સગપણવાળા એક વૃધ્ધ માણ પુલ્કમાને દર્શન આપવા ગયા હતા. માણના પુત્ર પ્રેમચંદ્રભાઈ ખાસ ચોટીલા આવીને એ બતની વિનંતી કરી ગયા હતા તેથી પૂજ્ય ગુરુમહારાજ તથા પૂ. યુનીલાલજી સ્વામી બંને એ ગામ ગયા. ગામમાં ઉપાશ્રય ન હતો એટલે એક ગઢવીના મકાનમાં પૂ. ગુરુદેવનો ઉતારો હતો. સાથે ચંચળબેન અને ખીબ થોડા ભાઈઓ તથા બેનો આવ્યા હતા. તે વૃધ્ધ માણની ઉમ્મર ખાસમાં સો વર્ષ વટાવી ચૂકી હતી. તેમને એક જ બંધના રહેઠી, “મારા નાનમુનિના દર્શન જીવતે જીવ એક વાર થાય તો બેડો પાર.” પૂ. ગુરુદેવે આ સાંભળ્યું હતું એટલે તેમણે આ તરફ વિહાર કર્યો હતો. વિહાર કરીને આવ્યા પછી જરા વિરામ કરીને પૂ. ગુરુદેવ તથા પૂ. યુનીલાલજી મહારાજ અને ચંચળબેન વગેરે બેનો, વનેચંદ્રભાઈ, કાલુ કોઠારી વગેરે ભાઈઓ બધા વૃધ્ધ માતાજીને ત્યાં પહોંચ્યા. માંગલિક સંભળાવતાં પૂ. ગુરુદેવે માણના દેહાર તરફ નજર નાખી. ધારીને બેતાં જ પોતે સજ્જડ બની ગયા.

કેવા હાલહવાલ !

પૂરાં કપડાં ન મળે. માથે કપડાંનો ટુકડો ઓઢેલો. આ ઉમ્મરે આંખે ઓછું દેખાય તે તો બાણે ઠીક, પણ માથુ વલોચાં જ કરે. જરાક માથા સામે બેઠાંએ કે જુ-લીખનાં થર નજરે દેખાય ખોડાનો પાર નહીં. કોણ બાણે ક્યારે એ માથું ધોવાયું હશે ? કપડાંનો મેલ તો બાણે ઠીક. પણ શરીરમાં એટલો મેલ બમેલો કે ન પૂછો વાત. ખાટલો તો બાણે જૂલણખાતું. ન મળે પાંગતતું ઠેકાણું. ગુરુદેવને થયું— “માતૃદેવો ભવ” સૂત્રની આ ઢશા ! તેઓ થોડી વાર તો અવાક બની ગયા. “ચત્તારિમંગલ” નો પાઠ બોલાયો નહીં. ડોશીમા તો “મારો નાન આવ્યો” “મારા નાનમુનિ આવ્યા” એમ ઘેરાં-ઘેરાં થઈ ગયા. પણ આ મહામુનિનું હૈયું ધૂણ બેઠેલું. “હંનિયાગારસંપન્ના” એવા ચંચળબેનના હૃદયમાં ગુરુદેવની અનુકંપાનું બાણે રેકોડિંગ થવા લાગ્યું ! ગુરુ ઉપદેશથી રંગાયેલ એ બેનની માનવતા નાગી બેઠી. માંગલિક સંભળાવીને પૂ. ગુરુદેવ અને પૂ. યુનીલાલજી મહારાજ તો જે ગઢવીને ત્યાં નિવાસ મળ્યો હતો ત્યાં ગયા. ચંચળબેન અને ખીબ બેનો ત્યાં રોકાયા. માણનો ખાટલો કઢાવી નાખ્યો. ખીબ બેનોની મદદ મળી. આખું શરીર સ્વચ્છ કર્યું. માણના મંજુષમાંથી નવી કપડાંની બેડ કાઢીને કપડાં પહેરાવ્યાં. ડોશીમામાં નવું ચેતન આવ્યું. ચંચળબેને ડોશીમાને બરાબર બનાવી દીધાં. ગુરુદેવે બ્યારે આ બધી બિના બાણી ત્યારે તેમના ચહેરા પર કોઈ અજબ પ્રકારની પ્રસન્નતા છવાઈ ગઈ. આ ડોશીમા ગુરુદેવના સંસારપણે માસીયા હતા. પણ દીક્ષા લીધા પછી તેમણે સમથ વસુધાને કુટુમ્બ બનાવ્યું. તે સાધુ પુરુષને માટે કઈ સ્ત્રી માતા કે માસીયા નથી ?

ડોશીમાની સેવા-સુશ્રુષા કરાએલી બાણીને માનવતાના પેગંબર ગુરુદેવને ઘણો સંતોષ થાય તે સ્વાભાવિક હતું. પણ ચંચળબેન બોલ્યા— “ગુરુદેવ ! અમોને આ માનવતા તો આપે જ શીખવી છે. માનવ માટે માનવતા એ કઈ વિશેષતા નથી. એ પણ આપે જ શીખવ્યું છે.” ગુરુદેવ કહે— “પણ આજની માનવભત માનવતા ભૂલી ગઈ છે. તમે તો આવતી કાલે ઘેર જવાનાં, પછી શું ?”

ચંચળબેન કહે— “ગુરુદેવ ! એ પણ અમો બધાએ વિચારી લીધું છે. એમની સેવાનો અને ખોરકનો પ્રબંધ એમની જિંદગી સુધી કરાવી દીધો છે.”

ગુરુદેવ જેવા સાધુ, કે જે આવી બાબતમાં ન બેલો શકે કે ન ચાલો શકે, છતાં સહજ અનુકંપા વેદા કરે. એવા ગુરુ-ગોરાણીઓ હોય અને ચંચળબેન જેવાં શ્રાવક-શ્રાવિકાઓ હોય તો શી મણા રહે ? આટલા માટે જ કઢાચ તીર્થકરોએ અતુર્વિધ સંઘ રચ્યો છે. સાધુ-સાધ્વીઓનો જ નહીં, કે સાધુ-શ્રાવકનોય નહીં, પણ સાધુ-સાધ્વી, શ્રાવક-શ્રાવિકાઓનો. જેથી સૌ પોત-પોતાની મર્યાદામાં રહીને સ્વ-પરતું સર્વાંગી કલ્યાણ સાધી-સધાવી શકે. આવાં છે ચંચળબેન ! રતનબા અને હીરાબેનની ભક્તિ હું સમજી શકું છું, કારણ તેઓએ વલ્લભાચાર્ય મહારાજની દયા અને ભાગવતના પોષણથી વૈષ્ણવધર્મી તરીકે ભક્તિ મેળવી છે. જન્મે અને ધસુરપણે જૈનમાં વેવલાવેડા વિનાની ભક્તિ કે વિવેકની સમતુલાવાળી ભક્તિ નોંધપાત્ર ગણાય. સદ્ગત ગુરુદેવના અવસાન પછી એમાં ભરતી આવી છે,

એટ નથી આવી. આશુ રાખીએ કે એ ભકિત કાયમ રહીને એમનો વિકાસ ચરમ સીમાએ પહોંચે અને તેઓ અન્યને અનુકરણીય અને !

૨

એવી જ ચોટીલાની ખીણ ચાદગીરી છે. ચોટીલાના વતની અને મુંબઈમાં કાપડનો વ્યાપાર કરતાં ખોલ ગૃહસ્થ લાલજીભાઈની. લાલજીભાઈએ પ્લેનની ટિકિટ લઈ રાખેલી. જે દિવસે રાજકોટથી પ્લેનમાં ઉપડી જવાના હતા, તે દિવસે જ ગુરુદેવના દર્શન કરવા ગયા. લોકસુખે સાંભળ્યું હતું- “એક સર્વધર્મમાં માનનારા સંત જેવા જૈન સંતનું ચોમાસું ચોટીલા (પોતાના ગામ) માં જ છે, તો દર્શન કાં ન કરું? દર્શન કરવા ગયા અને દર્શન કરતાં જ આકર્ષાયા. પ્રવચન સાંભળવાની ઇચ્છા થઈ, પણ પ્લેન ઉપડી જાય તેનું શું? ગુરુદેવે સહજભાવે સામેથી કહ્યું- “ગૃહસ્થાશ્રમીને પ્રવૃત્તિ સહજ છે, માટે નિવૃત્તિ તરફ થોડું વધુ ધ્યાન આપવું જોઈએ.” લાલજીભાઈ કહે- “ઇચ્છા તો છે, પણ પ્લેનની ટિકિટ લેવાઈ ગઈ છે” ગુરુદેવ કહે- “એમાં શું? એ તો બદલી શકાય અને મને કુદરતી રીતે એમ લાગે છે કે તમે આજે તો રોકાઈ જાઓ. આજના પ્લેનમાં તો જાઓ જ નહીં.” લાલજીભાઈને ગુરુદેવના શબ્દોમાં આત્મીયતા લાગી, એટલે રોકાઈ ગયા. તેમને બહુ આનંદ આવ્યો. પ્રવચન અને સત્સંગનો સ્વાદ ઠાઠે રહી ગયો. અધૂરામાં પૂરું બે-ત્રણ દિવસે જ છાપામાં બહુવા મળ્યું- “જે પ્લેનમાં જવાનું હતું તેને અકસ્માત નડ્યો.” આથી એમની ગુરુશ્રદ્ધા વધુ દૃઢ બની. આમાં કોઈ ચમત્કાર ન હતો. જૈનશાસ્ત્ર કહે છે- “સોહી ઉજ્જુયમ્ભૂયસ્સ ધમ્મો સુધ્ધસ્સ ચિત્તુ” એટલે કે જેમનું અન્તઃકરણ સહજ શુદ્ધ-સરળ છે, તેવા પવિત્ર મનુષ્યમાં ધર્મ રહે છે. આવો વસ્તુસ્વાભાવરૂપ ધર્મ વિશ્વઘટનાઓનું પ્રતિબિંબ ઝીલીને, તેવા ઉચ્ચ કોટિના સાધકો દ્વારા સહજ વાણી ખોલાવી દે છે. આને આગાહી ભલે કહેવાય; પણ તે આગાહી ખીણે કશેા ચમત્કાર નથી. માત્ર ચારિત્રનો જ પડથો છે. ત્યારથી જ લાલજીભાઈ તન-મન અને સાધનથી ગુરુભકિતમાં લાગી ગયા. ગુરુદેવની એકાંત સેવનની અભીખ્સા પૂરી કરવા તેમણે સાયલામાં ઉપાશ્રયની લગોલગ એક નાનું છતાં ભવ્ય ‘સાધના કુટિર’ નું મકાન બંધાવીને સમર્પી દીધું છે. ગુરુદેવ સદ્ગત થયા પછી પણ તેમની ગુરુભકિતમાં ભરતી જ રહી છે.

૩

આપણે જોઈ ગયા છીએ કે અનુકંપાશીલતા એ સાધુનો સહજ ગુણ ગુરુજીમાં પણે-પણે દેખાઈ આવતો. તેવામાં ચોટીલામાં જ સાંભળ્યું- “કોઈ એક સંપ્રદાયના જૈન સાધુ ચોમાસું રહી ગયા હતા. તેમણે કેટલાક ભાઈ-બેનોને ખાસ કરીને બેનોને શ્રદ્ધાવિમુખ બનાવી દીધા છે. એટલે કે તેઓ જ્ઞાન-દયામાં ધર્મસાધના નહીં, પણ પાપ-કર્મબંધન માને છે” ગુરુદેવને આ વાતનો જાત અનુભવ જ્યારે થયો ત્યારે તેમને અતિશય લાગી આવ્યું. એક બાજુ એકાંત સેવનની અભીખ્સા તીવ્રતમ બનતી હતી, ત્યારે ખીણ બાજુ કુદરત એમના નિમિત્તે આખાય ભારતના ધાર્મિક જગતમાં સાથે વળાંક આપવા માગતી હતી. સદ્ભાગ્યે ગાંધીજીએ ધર્મ પ્રત્યેની વધતી અશ્રદ્ધાનો વેગ ખિલકુલ અટકાવી દીધો, પણ ચતુરસેન શાસીએ લખ્યું છે તેમ, ‘ધર્મને નામે અધર્મ ચાલતો હતો, તે અધર્મને દૂર કરાવી, ધર્મને નામે ધર્મ જ ચાલે તેવું ધર્મસ્તંભ જૈનમુનિ તરીકેનું કામ નાનચંદ્રજી મુનિ કરી રહ્યા હતા.’ આ દિવસોમાં તેઓ એટલી હદે કડક બન્યા હતા કે એવી માન્યતાવાળા સાધુ-સાધ્વીઓને આહાર-પાણી વહોરાવવાનું માંડી વાળવાની હદે શ્રાવક-શ્રાવિકાઓને ખેંચી ગયા હતા. લગભગ ચારેક વર્ષ આ પ્રવૃત્તિ ચાલી હશે. ગુરુદેવનું સંવત ૨૦૦૪ નું ચોમાસું ભોરાવરનગરમાં હતું. મારું ચોમાસું રાજકોટમાં હતું. રાજકોટમાં એ સંપ્રદાયના આગેવાનો રાજકોટ આવી ખોલવા લાગ્યા-“જુઓ, આટલી હદે માનવતાના પયગંબર લેખાતા સાધુજી ગયા છે!” મેં કહ્યું-“પુણ્ય જવાહરલાલજી મહારાજ યલ્કીમાં ગયા, ત્યારે તમારા સંપ્રદાયના લોકોએ પાત્રામાં રોટલાને બદલે પથરાં કે કુરૂરિયાં નાખવાનાં કર્યાં છે, એમ સંભળાય છે. તે બે બન્યું હોય તો તેનો પ્રત્યાઘાત અહીં પડે તે અસ્વાભાવિક નથી. અલબત્ત, લિક્ષા પર જ જેઓનો મુખ્ય આધાર છે એવાં સાધુ-સાધ્વીઓની લિક્ષા બંધ થવી ન જ જોઈએ. પણ એ સંપ્રદાયમાં પ્રાયઃ એવો રિવાજ સાંભળ્યો છે કે શ્રાવક-શ્રાવિકાઓ સાધુ-સાધ્વીઓ સાથે સેવામાં હોય જ છે. એટલે આહાર-પાણી ન મળવાનો

સવાલ જ એમને માટે નથી. ખરી રીતે તો આહાર-પાણીના બહાનાથી જૈન-જૈનેતરોનો સંપર્ક-સહવાસ વધારી તે સાધુ-સાધ્વીઓ ભોળાંઓનાં મન, દયા-દાનરૂપ ધર્મના પાયાના અંગોથી વિમુખ બનાવે છે. તેમને વટલાવીને તેમનામાં સાંપ્રદાયિક કટ્ટરતા ભરી દે છે.” આ સાધુઓ પોતાને તેરાપંથી તરીકે ઓળખાવે છે. ભારત ધર્મસંહિષ્ણુ દેશ છે. પણ ધર્મનો દુરુપયોગ કે વટાળવૃત્તિ કેમ થવા દેવાય? સહભાગ્યે ગુરુદેવના આંદોલન પછીથી કહો કે ગાંધીસેવા-યોગના પ્રભાવથી કહો અથવા યુગના પ્રભાવથી કહો, પણ હવે એ સંપ્રદાયનો વળાંક બદલાતો જણાય છે. હવે દયા-દાન કે સેવામાં એકાંત પાપ કે અધર્મ કહેવાને બદલે પુણ્ય કે લૌકિક ધર્મ સ્વીકારતા થયા છે. હજુ ધરમૂળથી એ સંપ્રદાયનું પરિવર્તન થયું નથી, પણ થશે એવી આશા જરૂર ભલી થઈ છે. આ પણ ચોટીલાની યાદગીરીરૂપ પ્રસંગ લેખાય.*

૪

સંવત ૧૯૬૫ના માણુકોલ સંમેલનથી, મારી પાસે રહેવા અંબાલાલ પટેલ ખેંચાયા. તાજેતરમાં વર્નાકયુલર ક્ષાઇનલની પરીક્ષા આપી તેઓ માણુકોલમાં શિક્ષક તરીકે આવેલા. સેવાલક્ષિત અને સરળતા બેચ ખરા, પણ સ્વભાવની ઉચ્ચતા ડગલે ને પગલે આવી જાય. તેઓ મારી પાસે વિધિસર સંવત ૧૯૬૭-૬૮ માં આવીને સં. ૧૯૬૬ સુધી રહ્યા. દરમિયાન તેના સ્વભાવ અને ગુણુ-દોષની પરીક્ષા થઈ ચૂકી હતી. એના સ્વભાવમાં રહેલ સરળતા અને સેવાભાવથી મને જરૂર સંતોષ થતો. પરંતુ સંસ્થાગત જીવનમાં જે સમભાવ અને અલેહલાવની પ્રતિષ્ઠા હોવી જોઈએ તે, સ્વાર્થ-વૃત્તિને લીધે, પ્રયત્ન કરવા છતાં એના જીવનમાં ઊતરી નહિ, એટલે સૈદ્ધાંતિક રીતે, તે અમારા બંધબેસતા થઈ શક્યા નહિ. આમ ગડમથલ ચાલતી હતી તેવામાં પૂ. ગુરુદેવને એક સેવાભાવી સારા માણુસની જરૂર પડી. મારે ઉપરના કારણસર ભાઈ અંબાલાલને છૂટા કરવા હતા. એટલે મેં ગુરુદેવને જણાવ્યું :-અંબાલાલ પટેલ નામના એક સેવાભાવી ભાઈ મારી પાસે છે. તેને આપની પાસે મોકલું. એનામાં સેવાભાવ અને સરળતા છે એટલે આપને અનુકૂળ પડી જશે. પરંતુ સાથે સાથે પ્રકૃતિગત કેટલીક ખામી પણ છે, એમ લખીને મેં બધી વિગત ગુરુદેવને જણાવી. મને વિશ્વાસ હતો કે, ‘ગુરુદેવ એટલે ગુરુદેવ!-મોટા પ્રયોગકાર. એની પાસે રહેવાથી જરૂર અંબાલાલમાં ફેર પડી જશે. ગુરુદેવની સંમતિ આવી અને મેં પ્રેમપૂર્વક અંબાલાલને છૂટા કર્યા ત્યારે, એટલે કે સંવત ૨૦૦૦ ની સાલમાં પૂ. ગુરુદેવનું ચાતુર્માસ ચોટીલામાં હતું. ત્યારથી ભાઈ અંબાલાલ ગુરુદેવની સેવામાં જોડાયા. ધીમે-ધીમે ગુરુદેવને પણ એના ગુણુ-દોષનું સ્પષ્ટ દર્શન થયું. એમ તો માણુસમાત્રમાં ગુણુદોષ ભરેલા છે, પરંતુ એવા સત્પુરુષનો જોગ મળે અને સામી વ્યક્તિમાં નિખાલસતા હોય તો જરૂર એમાં પરિવર્તન આવે છે. પછી તો ગુરુદેવની અતિમ ઘડી સુધી અંબાલાલ સાથે રહ્યા. એમને પૂરા સંતોષ આપ્યો. પોતે અવિવાહિત છે એટલે ખીજ કોઈ ઉપાધિ નહિ હોવાથી આજે ગુરુદેવની પુણ્ય સ્મૃતિરૂપે, ભાઈ અંબાલાલ કાયમના માટે સાયલામાં રહીને એમના જ સંસ્કારોથી ઉપાશ્રય, જૈનશાળા, પુસ્તકાલય વગેરે સંઘના દરેક કામકાજમાં એકનિષ્ઠાથી કામ કરી રહેલ છે. એ જ બતાવી આપે છે કે પૂ. ગુરુદેવ પ્રત્યે તેનો કેવો અહોભાવ છે?

ચોટીલામાં સાંપડેલ ભાઈ અંબાલાલ એ રીતે ચોટીલાનું પણ સંભારણું છે.

૨૮

ભાવનગરમાં ચાતુર્માસ

સંવત ૨૦૦૪ તથા સંવત ૨૦૦૫ ની સાલનું ચાતુર્માસ તેરાપંથી વટાળવૃત્તિનો વિરોધ કરવા અને સ્થા. સમાજની શ્રદ્ધા દૃઢ કરવા જોરાવરનગરમાં કરવાની જરૂર પડી હતી. કર્તવ્યધર્મનો સાદ પડ્યો હતો. એટલે નિવૃત્તિની અંખતા હોવા છતાં પ્રવૃત્તિમાં અંપલાવવું પડ્યું હતું.

* આ પછીથી તો હવે એ સંપ્રદાયમાં આચાર્યશ્રી નુલસીને નિમિત્તે વ્યાપકદૃષ્ટિ સવિશેષ આવી ગઈ છે. આમાં હું પૂ. કવિવર્ય પં. મહા. શ્રી નાનચંદ્રજી મહારાજશ્રીના પ્રામાણિક વિરોધનો અસાધારણ ક્ષયો માનું છું.

ત્યારબાદ સં. ૨૦૦૬ ની સાલનું ચાતુર્માસ સાયલામાં થયું અને એકાંતસેવનની અભીપ્સા પૂરી કરવાનો મોકો મળ્યો. પૂ. ચુનીલાલજી મહારાજે વ્યાખ્યાનનો યોગ ઉપાડી લીધો, એટલે એ નિરાંત હતી. પરંતુ ભાવિના ગર્ભમાં કંઈક જુદું જ લખાયેલ હશે. એટલે સં. ૨૦૦૭ ના ચાતુર્માસ માટે ભાવનગર સંઘની વિનંતી આવી. ત્યાં પણ તેરાપંથીનો સામનો કરવાનો હતો. તેરાપંથી માન્યતાનો પ્રતિકાર કરવામાં નિષ્ણાત તરીકે પ્રસિદ્ધિ પામેલા પૂ. ગુરુદેવ ઉપર જ ભાવનગર સ્થા. સંઘની નજર ઠરી અને ચાતુર્માસ માટે આગ્રહભરી વિનંતી કરી. સમાજસેવાનું કર્તવ્ય માની પૂ. ગુરુદેવે એ વિનંતી સ્વીકારી. પરંતુ નિવૃત્તિવક્ત્રી ગુરુદેવે એક શરત મૂકી—“મારે જે કાર્ય કરવાનું છે તે તો હું બરાબર કરીશ, પરંતુ હું એકાંત અને શાંત સ્થળ ઈચ્છું છું એટલે શહેરથી દૂર એવું કોઈ અનુકૂળતાવાળું સ્થળ હોય તો મને વધારે પ્રયત્નતા રહેશે.” શ્રી સંઘે તે કબૂલ કર્યું. અને બહુ ઉત્સાહપૂર્વક તખ્તેશ્વર ખેડામાં ભકિતભાગમાં ચાતુર્માસ ગાળવાનું નક્કી થયું. ગુરુદેવના ચાતુર્માસનું નામ પડતાં જ તેરાપંથી સાધુઓ ભાવનગર આવતા અટકી ગયા અને પૂ. ગુરુદેવ ઠાણા જે તથા સેવા માટે રહેલા મહાસતી શ્રી હેમકુંવરબાઈ આર્યાજી તથા બા. પ્ર. મહા. શ્રી પુષ્પાબાઈ આર્યાજી ઠા. ૨, કુશ ઠા. ૪ નું ચાતુર્માસ આનંદપૂર્વક પરિપૂર્ણ થયું. ભાવનગરની જનતાને અપૂર્વ લાભ મળ્યો.

આ એ જ ભાવનગર

આ તેજ ભાવનગર, જે ભાવનગરમાં ભૂતકાળમાં બાપુ તખ્તસિંહજી થઈ ગયેલા; જેમણે ગફલતથી પથ્થર મારી માથું ફેડનાર બાળકોને દોથો-દોથો ભરીને રૂ. અપાવ્યા હતા, કારણકે તેમને થયું હતું :- “આંબાનું ઝાંડ એ બાણી-કરીને કોઈ તેને પથ્થર મારે, તો ય તેને મીઠાં અને અથાગ પરિશ્રમે પકવેલાં મજનાં ફળો આપે છે તો ‘ગોબ્રાહ્મણપ્રતિપાલક’ નું બિરુદ ધરાવનાર મારે કંઈક વિશેષ આપવું જોઈએ ને! કારણકે આંબાના ઝાંડ પર મારવા જતાં મને તો આ પથ્થર અબલણતાં જ લાગી ગયો છે.” આવા દેવસમા ગોહિલરાજના પૌત્ર તે વખતે રાજવી કૃષ્ણકુમાર-સિંહજી હતા, કે જેમણે ભારતને સ્વરાજ્ય મળ્યા બાદ તરત દિલ્હીમાં ગાંધીજીના ચરણે જઈ પળવારમાં પોતાની ગાદી પ્રબને સોંપી દેવા માટે સમર્પી દીધી હતી. ગાંધીજીએ પૂછ્યું— “પણ તમારા સાક્ષિયાણાનું શું? ભાવનગરના આ યુવાન રાજવી બોલ્યા— “બાપુ, તે ય આપે જ વિચારવાનું.” આવા હતા એ ત્યાગવીર રાજવી. આણું એ ભાવનગર સૌરાષ્ટ્રનું મોટું નગર, પૂ. ગુરુદેવને બહુ માફક આવ્યું.

ધર્મનો માર્ગ મોકળો થયો

ભાવનગરમાં ગુરુદેવના ચોમાસાથી એક વિશેષતા એ થઈ કે ત્યાંના ભાવિક માણસોએ સામુદાયિક પ્રાર્થના સખ્તાહમાં એક દિવસ ગુરુસ્મૃતિ ચિહ્નરૂપે ત્યારથી ચાલુ કરી. અમો જ્યારે સાવરકુંડલા ચોમાસા બાદ ભાવનગર સકારણુ રોકાયા, ત્યારે એ પ્રાર્થનારસિક ભાઈ-બેનોનો સુખદ પરિચય થયેલો.

વ્યાપક અથવા સર્વધર્મીય સામુદાયિક પ્રાર્થનાથી સ્થા. જૈન અને જૈનોની એકતા ઉપરાંત જૈન જૈનેતરોની હાર્દિક એકતાને પણ સારો ટેકો મળે છે. ગાંધીજીએ સર્વધર્મોના અનુયાયીઓને પ્રાર્થનાના માધ્યમથી પોતાની રાજકીય અને રચનાત્મક પ્રવૃત્તિઓમાં જોડ્યા. સરહદના ગાંધી એમાંથી સાંપડ્યા. જેને લીધે રાજકારણમાં ધર્મનો રંગ લાગ્યો.

જ્યારે ગુરુદેવ જેવા એક ધર્મસ્તંભ આવી પ્રાર્થનાને સામુદાયિક રૂપ આપે અને સાથે ગાંધીકાર્યવાહીને પ્રસ્તુત કરે ત્યારે રૂઢિચુસ્ત ગણાતો ધર્મપ્રેમી વર્ગ પણ બહુએ-અબહુએ અર્થ-કારણુ, સમાજકારણુ અને રાજકારણુમાં રમ લેતો થઈ જાય છે. જેથી સાચાં મૂલ્યોને આગળ લાવવામાં તથા ખોટાં મૂલ્યોને પાછળ ધકેલવામાં ધર્મને નામે આંધળુક્રિયાં કરનારો મોટો વર્ગ જે આવરણુરૂપ બની જાય છે, તે આવરણુ આપોઆપ દૂર થઈ જાય છે. આ પ્રિદ્ધિ વર્તમાન ધર્મક્રાંતિકારોને માર્ગ મોકળો કરી આપે છે અને ભાવિ ધર્મક્રાંતિકારોને જલ્દી જલ્દી પેઢા થવાનું આખાયે સમાજમાં વાયુમંડળ બિભું કરી દે છે. આથી નગરધર્મનો માર્ગ મોકળો થઈ જાય છે. યોગી ‘આનંદધનજી’ યથાર્થ કહે છે :-

“ધર્મ જિનેશ્વર ચરણુ ગ્રહા પછી, કોઈ ન બાંધે હો કર્મ જિનેશ્વર-ધર્મ જિનેશ્વર ગાઉ હો રંગ શું....!”

ફરી ફરીને માનવધર્મ

પૂ. ગુરુદેવને ફરી ફરીને સાયલા ખેંચી રહ્યું હતું, એટલે ભાવનગર પછીનું ચોમાસું સાયલા સાધનાકુટિરમાં થયું, હા, એક વાત હતી કે લીંબડી અજરામરણ સ્વામીની ગાદીનું ગામ. લીંબડી મોટોસંઘ, પોતાના આવા મશહૂર સાધુજીનું ચોમાસું લીંબડીમાં થાય અને જિંદગીના છેલ્લાં વર્ષો ત્યાં જ ગાળે તો વધુ સારું, એમ ઇચ્છે. જો કે પૂ. દેવચંદ્રેણ સ્વામીના દેવલોક પામ્યા બાદ પૂજ્ય પદવી લવણ સ્વામીને અપાઈ હતી. લવણ સ્વામી ઘણા ભરિક મહાન સંત હતા. વિખ્યાત જીવદયાપ્રેમી શ્રી જોડમલણ મહારાજ તેમના જ શિષ્ય. પૂ. જોડમલણ મહા. નો ગુરુદેવ પર અગાધ-આદર પ્રેમ. લવણ સ્વામીના સમયથી જ નાગજીસ્વામી અને ગુરુદેવ મળીને લીંબડી મોટા સંઘની કાર્યવાહી સાધુ કર્તવ્યરૂપે બંધવતા. નાગજી સ્વામીના કાળધર્મ પછી તે કામ મુખ્યત્વે ગુરુદેવના શિરે આવ્યું. પૂ. રત્નચંદ્રેણ મહારાજ એમાં સહાય કરતાં; પણ તેઓ ય દેવલોક પામ્યા એટલે હવે સંપ્રદાયનો ય કુવ જોજ તેમને શિરે આવેલો. આ દૃષ્ટિએ પણ લીંબડીમાં જ શ્રાવક આગેવાનો રહેતા હોય ત્યાં ખેંચવા પ્રયત્ન કરે તે સ્વાભાવિક હતું. રત્નચંદ્રેણ સ્વામીના ગુરુ પૂ. ગુલાબચંદ્રેણ સ્વામી થોડો વખત પૂજ્યપદે રહ્યા. તેઓ પણ કાળધર્મ પામ્યા. અધૂરામાં પૂરું સહુગત નાગજી સ્વામીના એક શિષ્ય અલગ વિચરવા લાગ્યા અને બદલણ સ્વામી પણ કાળધર્મ પામ્યા. એટલે ધનજી સ્વામી એકલવાયા થયા અને લીંબડી ઠાણાપતિ થયા. તપસ્વી શામજીસ્વામી પણ તેવા જ થયા. આ બંને વૃદ્ધાવસ્થા હોવાથી લીંબડી રહ્યા. તેઓ દીક્ષાએ મોટા હોવા છતાં ગુરુદેવનું સાન્નિધ્ય અંગે તે સ્વાભાવિક હતું. મોંઘીબાનો દેહવિલય થયા બાદ સમરતબેન પણ લીંબડીમાં રહેતાં હતા અને એકાકી થયા હતા. આમ લીંબડીનું ખેંચાણ ખૂબ રહેતું.

તે જ રીતે ગુરુદેવના ગાદ અનુરાગી શ્રાવક અમુલખ અમીચંદ આમ તો લીંબડીના, પણ એમણે આબોહવાની દૃષ્ટિએ જોરાવરનગર મકાનો બનાવેલા. સંવત ૨૦૦૪-૨૦૦૫નાં ચોમાસાં જોરાવરનગરમાં થવામાં તેઓ પણ એક કારણરૂપ હતા. જોરાવરનગરમાં હવા-પાણી સારાં; ઉપરાંત રેલ્વેની સગવડ પણ બહારના આગંતુકોને સારી, છતાં ગુરુદેવને સાયલાનું જ ખેંચાણ રહેતું. પણ સાયલામાં જેવું એકાદ આતુર્માસ થાય એટલે બહારની માગણીઓ થોકઅંધ આવવા લાગે. આ વખતે એટલે સં. ૨૦૦૬ની સાલમાં વાંકાનેર શ્રીસંઘે ગુરુદેવને આતુર્માસ માટે વિનંતી કરતાં કહ્યું-“ આપે અમારે ત્યાં જે શ્રાવિકાશાળા સ્થાપી છે તે મંદ પડવા લાગી છે. માટે આપના પધારવાથી અર્થાત આતુર્માસ રહેવાથી વેગ મળશે.” વાત સાચી હતી. ગુરુદેવની પ્રેરણાથી શ્રાવિકાશાળાં સ્થપાયા પછી સિત્તેર સિત્તેર વર્ષની ડોશીઓ પણ એકડા-બગડા લખવા પાટી લઈને બેસી ગયા હતાં. આમોઘોગને વેગ મળતો. મધ્યમવર્ગનાં બેનોને રોજ-રોટીમાં ગૌરવભેર પૂર્તિ થઈ રહેતી. વાંકાનેરના હવાપાણી ગુરુદેવને ખૂબ અનુકૂળ હતાં. હવે આ બધા સૌરાષ્ટ્રના કમળાઓમાં દેશ-પરદેશનાં નગરોમાં વસતા લોકોએ બહાર પરાંઓમાં ખાસા મકાનો બાંધ્યા છે. તેઓ જ્યારે વતનમાં આવે ત્યારે સત્સંગની ભૂખ રહે, તે પણ ગુરુદેવથી સારી પેઠે પુરાય તેવું હતું. આવા બધા સંજોગો બેતાં, ગુરુદેવે વાંકાનેર સંઘની વિનંતી સવીકારી અને આતુર્માસ પધાર્યા. ગુરુદેવ છેલ્લામાં છેલ્લા દેશ-દેશાન્તરના આધુનિક પ્રવાહોથી પરિચિત રહેતા. આ ઉમ્મરે પણ એમની જિજ્ઞાસા અદ્ભુત હતી. આ રીતે વાંકાનેરના ચોમાસાથી લોકોની ધર્મશ્રદ્ધામાં સારી વૃદ્ધિ થઈ.

એક મહત્વનો સવાલ

તેવામાં એક ધર્મનિષ્ઠ ભાઈએ એક વખત વ્યાખ્યાનમાં સવાલ કર્યો-“ ગુરુદેવ ! આપની પાસે અમે આધ્યાત્મિક વસ્તુ સાંભળવા આવીએ છીએ. જ્યારે આપ તો વ્યવહારુ જ વાતો સંભળાવો છો. આવી વાતો તો આજના સાહિત્ય વિકાસના અને વિજ્ઞાનના જમાનામાં ઠેરઠેર વાંચવા, જોવા અને સાંભળવા મળે છે. આપ તો સર્વજ્ઞપ્રણીત આગમો દ્વારા આધ્યાત્મિક પ્રસાદી જ આપો. જે અમને ખીજે ભાગ્યેજ મળવાની છે.” આ ભાઈને સવાલ એ રીતે ગુરુદેવને આવકાર્ય લાગ્યો કે “ માધ્યમ સૂત્રોનું હોય તો સારું”. એમાં એક ખીજી વાત પણ હતી. જેમ ચોટીલાના સંભારણામાં

એક સંપ્રદાયનો પ્રસંગ આપણે જોઈ ગયા; તેમ એક સોનગઢી સંપ્રદાયને નામે પણ એક વાદ સૌરાષ્ટ્રમાં જોલો થયેલો. તે એમ કહેતો—

“ક્રમબદ્ધ પર્યાયે જે થવાનું છે તે થાય જ છે. દા. ત. ભારતને સ્વરાજ્ય મળવાનું જ હતું, એટલે એમાં ગાંધીજી અને રાષ્ટ્રીય મહાસભા મુખ્ય નિમિત્ત થયાં. જે ભારતની આમપ્રભમાં સ્વરાજ્યની યોગ્યતારૂપ ઉપાદાન તૈયાર ન હોત તો ગાંધીજી અને રાષ્ટ્રીય મહાસભા પહેલાં ઘણાં ય આંદોલન આદ્યાં, પણ સ્વરાજ્ય કયાં મળ્યું? માનવ જિંદગીમાં જ મોક્ષ મળે છે તે જ એક પુરુષાર્થ ક્ષેત્ર છે, માત્ર ઉપાદાનને જ તૈયાર કરો. બાકી સેવા, તપ-ત્યાગથી કાંઈ વળવાનું નથી. જ્ઞાન જ ઉપાદેય છે. જ્ઞાન વગરના મેરુપર્વત જેવડા ઓઘા, મુહૂર્તિ, કમંડળ કે ચરવડાના ઢગલા થયા પણ કાંઈ વળ્યું નથી. જેમ અશુભ આશ્રવ એટલે પાપ તજવા યોગ્ય છે તેમ શુભ આશ્રવ એટલે પુણ્ય પણ તજવા યોગ્ય છે. સંવર એટલે નિવૃત્તિ અને નિર્જરા એટલે જ્ઞાનયુક્ત ક્રિયા જ આચરવા યોગ્ય છે. માટે આત્મજ્ઞાન મેળવી લો.” લોકોને એ જમાનામાં એ વાદનું તીવ્ર આકર્ષણ—ખાસ કરીને સૌરાષ્ટ્રના જૈનોમાં રહેતું. યુવક-યુવતીઓ પણ એ પ્રવાહમાં ખેંચાયા.

ગુરુદેવને ગાંધીવિચારધારાને લીધે જે સેવારંગ લાગેલો, તેને આમાં ધક્કો પહોંચવાનું જોખમ લાગ્યું. રાષ્ટ્રભક્તિને ધક્કો લાગે તો ધર્મપ્રધાન ભારતદ્વારા જગદુદ્ધારને ધક્કો લાગે તેવું હતું. સાથોસાથ એ સંપ્રદાયમાં અભિનવ ભક્તિને નામે જે વૈભવરંગ જામતો જતો હતો તેને લીધે મૂડીવાદ, નીતિ-ચાલ તરફ ખેંચકારી અને વિતંડામય બુદ્ધિવાદને વેગ મળે તેમ જણાયું. પણ માત્ર વિરોધ ખાતર વિરોધ કરવામાં ગુરુદેવને રસ ન હતો. તેઓ વિધેયાત્મક વિરોધમાં માનતા અને તેથી નવા-જૂના ગદાયને સાંધવાનો માર્ગ તેઓ પસંદ કરતા. જેથી સંપ્રદાયમાં સાંપ્રદાયિકતા ન પેસતાં સંપ્રદાય ગતિશીલ રહે. ધર્મને નામે અધર્મ ફેલાય નહીં તથા નવી પેઢીની ધર્મશ્રદ્ધા વધ્યા કરે. આથી તેમણે સૂત્રોના માધ્યમથી વ્યવહારુ વાતો કહેવા માંડી. એક વખત એક જણે કહ્યું—“ગુરુદેવ! આપ તો આહે તે સૂત્ર કે સિદ્ધાંત હાથમાં લો, પણ આપના મુખમાંથી તો માનવધર્મ જ નીકળવાનો.” ગુરુદેવે કહ્યું—“એટલા માટે તો ભગવાન મહાવીરે નિર્વાણ પહેલાંની છેલ્લી ક્ષણોમાં જે ઉત્તરાધ્યયન સૂત્ર લાખ્યું; તેમાં એ જ વાત કહી. એક વાર માણસ મનુષ્યત્વ પ્રાપ્ત કરે—માનવધર્મ પામે પછી જ યથાર્થ સાંભળનારમાં જ ઉત્તમ પ્રકારની આત્મશ્રદ્ધા પ્રગટે છે. એવો શ્રદ્ધામય-શ્રદ્ધાપ્રધાન પુરુષ જ મોક્ષમાર્ગ તરફ ગતિ કરી શકે છે. બાકી આધ્યાત્મિકતાના ઔદિક ચમકારા આહે તેવા હોય પણ આખરે અંતઃકરણ પશુતાભર્યું કે પૈશાચિકતાભર્યું હોય તો નરક અને તિર્થંચ (પશુ) ગતિ સિવાય ફરી માનવ જિંદગી યે મળવી દુર્લભ.” ગુરુદેવની અનુભવપૂત વાણી આગળ એ ભાઈને સ્વીકારવું પડ્યું કે—“ગુરુદેવ વાત ભલે સાદી અને સાવ સીધી કહે, એકની એક વાત વારંવાર કહે, પણ એમાં જે મીઠાશ અને નવીન તત્ત્વો ભેળવવાની કુદરતી કળા હતી તે શ્રેતાઓને મંત્રમુગ્ધ કરતી જ રહેતી. આમ ગુરુદેવનું એકાંત અનેકાંત બની જતું અને અનેકાંત એકાંત બની જતું.”

ખરું જોતાં, માનવતા જ આધ્યાત્મિકતાનો એકડો છે, એવું પોતે દૃઢપણે માનતા. તેથી તેઓ ખરા અર્થમાં માનવતાના જ પુરસ્કર્તા હતા. એટલે છેવટે લોકો પણ કહી દેતા :—“એમની પાસેથી તત્ત્વજ્ઞાનના હાર્દરૂપ માનવતા સિવાય બીજું નીકળે પણ શું? કારણ કે એ તો માનવતાના પેગંબર છે.

૩૦

સાધક સાધુઓને સાંકળવા

કિશોરલાલ મશરુવાળા કહેતા—“કોણ જાણે શાથી પણ શ્રેષ્ઠ ગણાતા સંતોના સંગઠનો થઈ શકતાં નથી; ખીબા બધાનાં ભલે થાય.”

સાદસી મુકામે સ્થાનકવાસી સાધુઓએ સંમેલન મેળવી અજમેર સાધુ સંમેલને માંડેલા પાયાને મજબૂત બનાવવા કમ્મર કસી. તેમાંથી ‘વર્ધમાન શ્રમણ સંઘ’ અને ‘વર્ધમાન શ્રાવક સંઘ’ હસ્તીમાં આવ્યા.

ત્રથમથી પાયો ન હતો

જો કે પૂ. જવાહરલાલજી મહારાજ અને પૂ. મુન્નાલાલજી મહારાજના બે સંપ્રદાયો અજબેરમાં જ એક ન થયા. અજબેરમાં નિમાયેલી કમિટીઓ પણ અદ્ધર રહી ગઈ. છતાં કેટલાક સ્થાનકવાસી જૈન આગેવાન શ્રાવકોને થયું.—“સાધુઓમાં યુગપરખ ઓછી છે. આપણે તેમને ભકિત-આદર રાખીને દોરવા પડશે. સંગઠન વગર આ યુગે ચાલવાનું નથી.” આ માન્યતાએ કોઈ સાધુ પર શ્રાવકોનું ઠગાણુ લાવી, કોઈને વિવિધ પદવીઓ આપી, યાગડથીગડ જેવું સંગઠન કરી નાખેલું.

ગુરુદેવ પાસે ફરિયાદ

કેટલાક ડાહ્યા શ્રાવકો ગુરુદેવ પાસે ફરિયાદ કરવા લાગ્યા—“આપ જ સ્થા. જૈન કેન્દ્ર-સ ઉત્પાદન-પ્રેરક; આપ જ અજબેર સ્થા. સાધુ સંમેલનના પ્રાણપૂરક. શતા. પં. રત્નચંદ્રેણ વ. પંચો જતાં આપ એક જ તે વખતના બે સંપ્રદાયો વચ્ચેના તડ સાંધનાર પંચ. હવે જ્યારે બે નહીં, પણ ગુજરાત-સૌરાષ્ટ્ર સિવાયના બધાંય સાધુ-સાધ્વીઓનું સંગઠન પાકું બની ગયું. આચાર્ય, ઉપાચાર્ય અને ઉપાધ્યાયો પણ નીમાઈ ગયા; ત્યારે શું ગુજરાત-સૌરાષ્ટ્રનાં સાધુ-સાધ્વીઓ પાછળ રહે તે આપને યોગ્ય લાગે છે?” ગુરુદેવ કહે—“ભાઈ! પોલાં સંગઠનેથી શક્તિનો અપવ્યય જરૂર થાય છે. સદ્ગુપયોગ નહીં થાય. ખૂટું જરૂર થશે; ભલું નહીં થાય. છતાં તમારી ઉમેદ છે તો અમો થોડા સાધુઓ લેગાં થઈને સૌરાષ્ટ્ર પૂરતું વિચારીએ.”

વાંકાનેરમાં ઓપ

જો કે સંવત ૨૦૦૮ની સાલે સુરેન્દ્રનગરમાં સ્થા. જૈન કેન્દ્ર-સે પ્રેરણા કરેલી, તેથી સૌરાષ્ટ્રના સાધુઓએ મળીને સૌરાષ્ટ્ર પૂરતું અલગ સાધુ સંગઠન ત્યારે પણ વિચારી લીધેલું; પણ સાધુ-શ્રાવકવર્ગ મળીને સંવત ૨૦૧૦માં વાંકાનેર મુકામે સુરેન્દ્રનગરના તે વિચારને ઓપ મળ્યો.

મૂળ વાત

એમાં મૂળ વાત આટલી હતી. જેમ ગૃહસ્થાશ્રમીઓ જ્યારે રોટી-ખેટી વ્યવહાર એક કરે છે, ત્યારે તેમની એકતાનો રસ્તો મોકળો થાય છે; તેમ સાધુ-સાધ્વીઓએ પણ આહાર-પાણી, વંદનાદિ વ્યવહાર એક કરવો જોઈએ. તેમણે સંપૂર્ણ પ્રહ્લચર્ય પાળવાનું હોય. ખેટીવ્યવહારનો સવાલ જ નથી. પરંતુ રોટીવ્યવહારમાં પણ છૂટા પડેલાં ગૃહસ્થાશ્રમીઓ જેમ ભાણાં નોખા રાખવા છતાં વ્યવહાર બધો સાથે રાખે છે તેમ રાખવાની શરૂઆત કરવી પડશે. તેવી જ રીતે વંદના, આસન, સત્કારાદિ વ્યવહાર પણ એક કરવા પડશે. પુસ્તક-પાનાનાં ભંડારો શ્રાવકોના વહીવટ તળે સોંપવા અને વસ્ત્ર-પાત્રાદિ જૂના પહેાંચે ત્યાં લગી નવા લેવાની મર્યાદા કરી લેવી. જૈનધર્મ ગુણોપાસના પર ભિલેલો હોઈ જાતે ફેટા પડાવવા નહીં. પાટ, ગાદી, પગલાં, ફેટા વગેરેની ચૈતન્યલક્ષ્ય વગરની પૂજા થતી હોઈ તેમાંથી શ્રાવકવર્ગને પાછો વાળવો અને ઉર્ધ્વગામી બનાવવો. ચમત્કાર કરતાં ચારિત્રને મહત્વ આપી, દોરા-ધાગાદિની માન્યતા છોડાવવી. યોગ્ય સાધ્વીઓને પ્રવચનની છૂટ આપવી. સૌ સાધુઓ અથવા ‘વર્ધમાન શ્રમણ સંઘ’ જ્યાં લગી નિર્ણય ન કરે, ત્યાં લગી સહેજે હોય તો ય માઈકનો ઉપયોગ ટાળવો. વીજળી કે ખીણ બત્તીઓનો ઉપયોગ બને ત્યાં લગી ટાળવો. સૂર્યાસ્ત પછી સ્થાનક કે નિવાસના કંપાઉન્ડમાંથી બહાર જઈ ખાસ અપવાદ સિવાય જાહેર પ્રાર્થના-પ્રવચન ન કરવાં. કમમાં કમ સૂત્ર-સિદ્ધાંત છપાય તેમાં તો સાધુ-સાધ્વીઓના ફેટા ન જ આપવા જોઈએ. પ્રહ્લચર્યભંગવાળા સાધુ-સાધ્વીઓ સાધુવેશ ન છોડે તો તેમને કોઈ પણ પ્રકારનો સહકાર આ ‘સૌરાષ્ટ્ર વીર શ્રમણસંઘ’ કે ‘વીર શ્રાવક સંઘ’ નહીં જ આપે. ચારિત્રદોષ ન હોય છતાં સંપ્રદાય નિયમાનુસાર જેમને આજ પહેલાં સંપ્રદાય બહાર કરાએલાં હોય તેવા સાધુ-સાધ્વીઓ જોડે પણ, જ્યાં સુધી તેઓ ફરી આ બંધારણમાં વિધિસર દાખલ ન થાય ત્યાં સુધી તેમને પણ સહકાર નહીં જ આપે. આવું આવું બધું વિચારેલું અને નિયમો પણ ઘડેલા.

પ્રધાન પ્રવર્તક પદ

સૌરાષ્ટ્રના કુલ સાત સંપ્રદાય વિદ્યમાન છે:—(૧) લીંબડી મોટો સંપ્રદાય, (૨) લીંબડી નાનો સંપ્રદાય, (૩) ગોંડલ સંપ્રદાય, (૪) ગોંડલ સાંઘાણી સંપ્રદાય, (૫) ઘોટાદ સંપ્રદાય, (૬) બરવાળા સંપ્રદાય અને (૭) સાયલા સંપ્રદાય.

તેમાં સાંઘાણી સંપ્રદાયમાં આ સમયે સાધુ ન હતા. માત્ર સાધ્વીઓ હતા. સાધુ-શ્રાવકના આધારે, સાધ્વી-શ્રાવિકાઓ ચાલતાં હોઈ તે સંપ્રદાયને આવવાનો સવાલ ન હતો. બરવાળા અને સાયરાળા બંને સંપ્રદાયોએ પોતાનું પ્રતિનિધિત્વ લીંબડી મોટાસંપ્રદાયને સોંપેલું. બાકી રહેલા ચાર સંપ્રદાયો પૈકી ચાર પ્રવર્તકો નિમાયાં :- (૧) પૂ. કવિવર્ધ પં. મહા. શ્રી નાનચંદ્રજી મહારાજ, (૨) પં. પૂ. સાહેબ શ્રી પુરુષોત્તમજી મહારાજ, (૩) પડિત મહા. શ્રી શિવલાલજી સ્વામી અને (૪) પડિત મહા. શ્રી કેશવલાલજીસ્વામી. અને તેમાં મુખ્ય પ્રવર્તક નિમાયા ગુરુદેવ. આ આખીયે કાર્યવાહી પૂ. તપસ્વી શામજીસ્વામીના સાન્નિધ્યમાં મંગલમય રીતે પૂરી થઈ. જ્યાં સુધી સૌરાષ્ટ્ર વીર શ્રમણસંઘનું સંગઠન મજબૂત ન બને ત્યાં સુધી 'વર્ધમાન શ્રમણ સંઘ'માં ભળવાનો વિચાર મોઢૂક રાખવો. પૂર્વોક્ત સાતેય સંપ્રદાયના શ્રાવકોની પણ આ કામમાં સલાહકાર શ્રાવક સમિતિ નિમાઈ. તેમાં ત્રીસ જણ નિમાયા હતા. આ શ્રાવકોએ પોતપોતાના વહીવટનું એકીકરણ કરવાનું હતું. એટલે કે આ સંપ્રદાયના સાધુઓએ જેમ એક થવાનું તેમ આ સંપ્રદાયના શ્રાવકોએ પણ સંગઠનમાં વિલીન થવાનું હતું. સલાહકાર શ્રાવક સમિતિમાંથી પંદર જણની વિલીનીકરણ સમિતિ બનાવાઈ હતી. અને તેમાંથી બે શ્રાવકો સંયોજક નિમાયા હતા. આમ વાંકાનેરમાં સંવત ૨૦૧૦ ના ચૈત્ર શુદ્ધ ત્રીજ, તા. ૫-૪-૫૪ ને સોમવારના રોજ આ બંધારણ થયેલું; અને તેમાં મુખ્ય શ્રાવકોના સહી-સિક્કા થયા હતા.

દરિયાવ દિલ

આમાં પણ પૂ. ગુરુદેવના દરિયાવ દિલનો સુખદ પરિચય થાય છે. રાત્રિ પ્રાર્થના પ્રવચન જૈન-જૈનેતરોની એકતા વધારવા અને ધર્મરંગે રંગવા અનિવાર્ય છે. પણ તેમાં એક વાંધો હતો. મોટી સભાઓ આજના પ્રવૃત્તિયુગમાં અને વિજ્ઞાનના જમાનામાં રાત્રિના જ થાય. તેમાંથી બત્તી, માર્છક અને સમુદાયગત નારી આગમન અનિવાર્ય બને. સંપ્રદાયમાં રહેલા સ્થિતિચુસ્ત સાધુઓને આ ન ગમે. જો કે રાજસ્થાનમાં અતિ ચુસ્ત ગણાતા સંપ્રદાયોમાં પણ રસ્તાની સ્વાભાવિક બત્તીઓનો અને સમુદાયગત નારી આગમનનો સિવાજ આ પહેલાં ક્યારેય ચાલુ થઈ ગયો હતો. તેશપંથી ફિરકામાં તો આ ચાલ ત્યાર પહેલાંનો ચાલુ હતો. હા, હજુ માઈક વિષે સાધુમત ઓછો હતો. પરંતુ પંબખી મુનિઓ, કવિવર્ધ અમરચંદ્રજી મહારાજ અને મુનિશ્રી સુશીલકુમારે જાહેર પ્રવૃત્તિઓનો આરંભ કર્યો ત્યારથી તેમણે તેમની શરૂઆત કરેલી અને હવે તો વર્ધમાન શ્રમણસંઘમાં પણ માઈક વાપરવું હોય તો અસુક પ્રાયશ્ચિત લઈને વાપરી શકે છે. પણ કેટલાક સાધુઓ ઇલેક્ટ્રીસીટી સચિત ગણતા ન હોઈ પ્રાયશ્ચિત લેવાની વાત સ્વીકારતા નથી. ગુરુદેવની માન્યતા તો અગાઉ જોઈ ગયા છીએ તે મુજબ કેટલાક કામો, સાધુ-શ્રાવક સહયોગથી શ્રાવકો માટે આરંભ-સમારંભનાં હોય, તો પણ ક્ષમ્ય ગણવાં જ જોઈએ એમ પોતે માનતાં.

અને હું તો નિશ્ચિતરૂપે માનું છું:- જો સાધુસંસ્થાને ધર્મક્રાંતિની અગ્રદૂત સંસ્થા ગણીએ તો ક્રાંતિપ્રિય સાધુ-સાધ્વીઓ અને તેમાં ય મુખ્યપણે ક્રાંતિપ્રિય સાધુઓ, જગતભરમાં આર્થિક, સામાજિક, રાજકીય, શૈક્ષણિક, સાંસ્કૃતિક તથા સાંપ્રદાયિક ક્ષેત્રોમાં જૈનધર્મનો પુટ આપવો હશે તો અનાસક્તભાવની પરાકાષ્ઠા સાધીને, દ્રવ્યે અને ભાવે સાધુવેશવાળી સાધુતાના બળે સર્વત્ર પ્રેરક બન્યા સિવાય આજની દુનિયામાં છૂટકો નથી. સાધુતાના મૂળમાં આંચ ન આવે, અનુકરણ કરવા જતાં કોઈ અવળે રસ્તે ન ચઢી જાય, એટલી કાળજી રાખી એકાંત નિવૃત્તિપરાયણ સાધુથી માંડીને ગૃહસ્થાશ્રમી બનેલા મહંતોના ઊંડા સંપર્ક સાથે જગતભરના ધર્મોના સાધુવર્ગોમાં નિરામિષાહાર, પાદ્મવિહાર અને સિક્કાચરીની અભિમુખતા જગાડવી પડશે. તો જ પાંચસો વર્ષ પહેલાં ધર્મપ્રાણુ લોકાશાહે દુનિયાભરના ક્રાંતિકારોમાં મેળવેલો ઉચ્ચ નંબર સાર્થક થઈ શકશે.

આ વિનાના સ્થાનકવાસી જૈન સાધુઓની એકતાનાં બધા જ પ્રયત્નો નિષ્ફળ ગયા છે; અને જશે. આથી જ જાણે ગુરુદેવ આ બધાય એકતાના પ્રયત્નોમાં ઉઠાસીન છતાં રસસભર રહેતા અને એ રીતે ધર્મક્રાંતિને જગતવ્યાપી બનાવવામાં યોગદાન આપી રહ્યા હતા. તેમને થતું હતું:- “સાધુઓનું સંગઠન છે ન થાય, સંકલન થાય એટલે જગ જીત્યા. સાધકો અને સાધુઓને સાંકળ્યા વિના સ્વ-પર કલ્યાણપથ કાચો રહેવાનો.”

સાધુતાનો પમરાટ

સંવત ૨૦૧૨ માં પૂ. ગુરુદેવ તથા મહા. શ્રી ચુનીલાલજી સ્વામી આદિ ઠાણા અમદાવાદ ચાતુર્માસ માટે પધારતા હતા ત્યારે પોતે લીંબડીથી શિયાળ (લાલનલકાંઠા) મુકામે પધાર્યા હતા. હું અને મારવાડમાંથી 'લાલનલકાંઠા પ્રયોગ' જેવા આવેલા બે મુનિઓ (સદ્ગત મુનિશ્રી ડુંગરસિંહજી મહા. તથા મુનિશ્રી નેમિચન્દ્રજી મહા.) મારી સાથે જ હતા. ગુરુદેવની જ્ઞાસા અપૂર્વ હોઈ તેઓ આ બંને મુનિઓ પાસેથી લાલનલકાંઠા પ્રયોગનું સ્વમુખેથી વર્ણન સાંભળી ખુશ થયા હતા. તેમની છાતી ગજગજ ઉછળતી હતી. તેમાં ય શ્રી ડુંગરસિંહજી મુનિમાં, પંચાવન વર્ષની ઉમ્મર અને ઓડકારની ભયંકર બિમારીમાંય એટલે દૂરથી આવી જાણવા-સમજવાની જે જિજ્ઞાસા જેતાં, તેથી તો તેમના આનંદનો પાર ન રહ્યો. પૂ. ચુનીલાલજી મહારાજ પણ આ પ્રદેશની આમજનતા પર શી અસર છે તે ઝીણવટથી જેતાં. શિયાળથી વિહાર કરી જે ગામે રાતવાસો રહેલા, ત્યાં અમારી ગેરહાજરીમાંની સહજ લોક તપાસથી તો ગુરુદેવને અતિશય આનંદ થયો સાંભળ્યો; સાથેસાથ આ પ્રયોગભૂમિને આશીર્વાદ પણ મળ્યા.

ઉપરોક્ત બે મુનિઓ, તે વખતના વર્ધમાન શ્રમણ સંઘના ઉપાચાર્ય પૂ. ગણેશલાલજી મહારાજના શિષ્ય અને સદ્ગત પૂ. જવાહરલાલજી મહા. ના પ્રશિષ્ય હતા અને તેઓ બંને સાબરમતી ચાતુર્માસ રહેલા. ચાતુર્માસ બાદ ગુરુદેવનું અને તેઓનું ફરીને અમદાવાદમાં જ મિલન થયું હતું.

એક વખત ગુરુદેવ સાથે વાર્તાલાપ કરતા, વર્તમાન સાધુ-સંસ્થાની સમાચારી અંગે ચર્ચા નીકળી તે વખતે ગુરુદેવે કહ્યું:-

“જે સાધુઓ કેળાં સચિત્ત કહેવાય કે ન કહેવાય? તે લેવા સાધુને કલ્પે કે ન કલ્પે? એવી સચિત્તાચિત્તની વ્યાખ્યા નક્કી કરવામાં કેટલાંય વર્ષો થયા મથ્યાં કરે છે; છતાં નિકાલ કરી શક્યા નથી. તે સાધુઓ જગતને દોરવામાં શું મોથ મારવાના?

ઉપલા ગુરુદેવના શબ્દો કેટકેટલું કહી જાય છે? ઉપરની ચર્ચા ચાલતી હતી તેવામાં જ, ગુજરાત-સૌરાષ્ટ્રના સાધુ-સાધ્વીઓને વર્ધમાન શ્રમણસંઘમાં લેવા માટે વાટાઘાટ કરવા પાંચ સાધુઓનું પ્રતિનિધિ મંડળ મોકલવાના આશયવાળો, વર્ધમાન શ્રમણસંઘના એક સંભાવિત સાધુનો પત્ર આવ્યો ત્યારે ગુરુદેવના ઉપરોક્ત ઉદ્ગારો વાતાવરણમાં ગાળ રહ્યા હતા.

સાધુતાનું જીવનદર્શન

આ બે મુનિઓ પૈકીના એક નાના અને વિદ્વાન મુનિ નેમિચન્દ્રજી હતા. તેમણે 'વિશ્વવાત્સલ્ય' પાક્ષિકમાંથી અને પ્રગટ તથા અપ્રગટ પુસ્તકોમાંથી મારાં લખાણોનું સંકલન કરી એક પુસ્તક તૈયાર કર્યું હતું. તેનું નામ રાખ્યું હતું - “સાધુતાનું જીવનદર્શન”.

હવેના યુગમાં જૈન સાધુ-સાધ્વીઓએ કેવા આચાર-વિચારે રહેવું તથા માનવજીવનમાં સામાજિક, આર્થિક, રાજનૈતિક, સાંસ્કૃતિક, ધાર્મિક અને આધ્યાત્મિક વગેરે ક્ષેત્રોમાં પોતાની સાધુમર્યાદામાં રહી શી રીતે પ્રેરણા કે માર્ગદર્શન આપવાં, તેની એક સંહિતા જેવું આ પુસ્તક હતું. ગુરુદેવને એ બહુ પસંદ પડ્યું. તેમણે પોતાનો સુંદર અભિપ્રાય લખી આપ્યો અને તરત પ્રગટ કરવા કહ્યું. તેઓ આટલી વૃદ્ધ વયે જે પ્રગતિશીલતા ધરાવતા હતા, તે આધુનિક અને નાસ્તિક લેખાતા સુધારાવાદીઓને પણ અદ્ભુત રીતે આકર્ષી લેતી. આથી પૂ. ચુનીલાલજી મહારાજશ્રી (ચિત્તમુનિ)એ તેમનું જે લઘુ છતાં ગુરુદેવના જીવનને સમજવામાં માર્ગદર્શન આપતું રેખાચિત્ર દોર્યું છે, તેમાંનાં આ વાક્યો યથાર્થ કરે છે:-

(૧) જેણે વેષ તો સ્થાનકવાસી જૈન સાધુનો પહેર્યો છે, છતાં પણ સાંપ્રદાયિકતાથી પર રહી, માત્ર સાધુહૃદયથી જેણે આમજનતાને પોતાની કરી છે.

- (૨) જેતુ ત્યાગી જીવન શુષ્ક કે નિષ્ક્રિય નથી; પરંતુ પારમાર્થિક વ્યવહાર અને સમાજસેવાથી હંમેશાં ભાવણીનું ખનેલું છે.
- (૩) સફેદ શુદ્ધ ખાદીનાં વસ્ત્રો, પ્રસન્ન-શાંત મુખમુદ્રા, સપ્રમાણ ઘાટીલી કાયા; એટલે કે કવિવર્ય પંડિત મુનિ શ્રી નાનચંદ્રજી મહારાજ.

મતલબ કે પોતાના જીવન દ્વારા જ જેમણે સાધુતાનું જીવનદર્શન સિદ્ધ કર્યું હતું. એવા હતા ગુરુદેવ! એવી હતી એમની લોકોત્તર દૃષ્ટિ!

જુઓ, જરા જુઓ !

જ્યારે ભાલનલકાંડા પ્રાયોગિક સંઘના આદેશે, સન ૧૯૫૬ના મહાગુજરાતવાદી તોફાનોની આંધીથી અમદાવાદને બચાવવા અને ગુજરાત કોંગ્રેસના પૂરકપણાની ફરજ અદા કરવા, ખેડૂતોની અને બહેનોની ટુકડીઓ રાજ અમદાવાદ આવ્યા કરતી: એ શાંત અને શિસ્તબદ્ધ અહિંસક ટુકડીઓને જોઈને અમદાવાદના આ ચોમાસાનાં ગુરુદેવના પ્રવચનોમાં કેટલીક વાર મહાપ્રેરણાદાયક વાણી સરી પડતી :-

“જુઓ, જરા જુઓ ! મહાવીરના શ્રાવકો કેવા હોય! ગાળો ખાય છે, માર ખાય છે, પણ આ દાવાનળમાં શાંત પાણી રેડતાં અચકાતા નથી. વર્ષો સુધી તમોને પ્રવચન સંભળાવ્યાં. જે તૈયારી ન થઈ તે અહીં થોડા જ વર્ષોમાં થઈ ગઈ. તમે જેને ગામડિયા અને રોચ્યા કહો છો, તે અહિંસાનો કેવો મર્મ સમજે છે? અરે! આચર્યો બતાવી ઉદ્ધોધન કરે છે. તેમાં રાજપૂત છે, કણ્બી છે, ભરવાડ છે, કોળી છે, હરિજન છે, ભાઈઓ છે અને જેનો છે. પોલીસ કહે છે- “મદદ કરીએ” પણ તેઓ કહે છે- “વગર હથિયારે સહન કરી શકો તો ભલે અમારી સાથે ચાલો” એમ અમદાવાદના શિક્ષિત અને સાધનસંપન્ન લેખાતાં લોકોને તેઓ મૂંઝી મૂંઝી તાલીમ આપી બચ છે.”

પૂ. ગુરુદેવ ગુણપૂજક તો સહજભાવે હતા જ. પણ ખરી રીતે તો આ એમના સર્જનનું સર્જન હતું. બુદ્ધદેવે સંતોને ખેડૂતની ઉપમા આપી છે. કયો ખેડૂત પોતાના વાવેલા ખીજના ઉછરેલા અને પાકથી લૂમજૂમ છોડવાઓને જોઈને ન આનંદે!

આ મારવાડી મુનિ જોડીને, પં. જવાહરલાલ નેહરુના ભાષણમાં જવાનું મન થયું. તેથી પૂ. મહારાજશ્રીના આશીર્વાદ લેવા ખાસ આવેલા. ગુરુદેવ બાણુતા હતા કે અત્યારે તોફાનની આંધી ટાણે પંડિતજીના ભાષણમાં જવામાં કેટલું જોખમ છે? પણ જ્યારે ખેડૂતો અને જેનો સહન કરતાં હોય ત્યારે જૈન સાધુ ચૂપ રહે તો જૈન સાધુતા દીપે શી રીતે? એથી ગુરુદેવ ઘણા ખુશ થયા અને સુંદર માર્ગદર્શન આપેલું.

ગુરુદેવનું આ ચોમાસું અમદાવાદમાં નગરશેઠના વંડામાં નવી બંધાવેલી સૌરાષ્ટ્ર સ્થા. જૈન વાડીમાં હતું. અમદાવાદમાં વસતા સૌરાષ્ટ્રના સ્થાનકવાસી જૈનોએ એ વાડીની નજીક પૌષ્પશાળા બનાવી હતી. થોડા વખત પહેલાં જ ગુરુદેવના સાન્નિધ્યમાં તેની લબ્ધ ઉદ્ઘાટનવિધિ થઈ હતી. જેમાં આ મુનિદ્રય અને દયામુનિજી (ઠરિયાપુરી સંપ્રદાયના) તેમ જ સાધ્વીઓ સહિત અમદાવાદનો ચતુર્વિધ જૈનસંઘ ઉપસ્થિત થયેલો.

આ સ્થા. જૈન વાડીના જ કંપાઉન્ડમાંના મકાનોમાં વાચનાલય યુવકોથી અને હુન્નરશાળા શ્રાવિકાઓથી મધમધતાં રહેતાં. ગુરુદેવને ગાંધીસ્પર્શથી પાવન થયેલી રાષ્ટ્રીયસંસ્થા કોંગ્રેસ તરફ કુદરતી મમતા હતી. એટલે જ એની ઊણપો સાલતી, અને ખૂબીઓ જોવા ધ્રુચ્છતા. જોરાવરનગરના ચોમાસામાં સૌરાષ્ટ્રનું એકમ થયા બાદની ચૂટણીસભાને ગુરુદેવે સુંદર રીતે સંબોધેલી. ‘રઘુવંશ’ નું સંત સંબંધી વચન ગુરુદેવને યથાર્થ લાગુ પડી જતું હતું:-

“ ભવન્તિ ભવ્યેષુ હિ પક્ષપાતિનઃ ”

આ વર્ષે સં. ૨૦૧૩ની સાલમાં ગુરુદેવની ૮૦મી જન્મજયન્તી ભાઈશ્રી માણેકલાલ ચુનીલાલ ચિનાઈના મકાન ચિનાબાગમાં ઉજવાયેલી. હીરાબેનનો હરખ માતો ન હતો. મુનિદ્રય અને અન્ય અનેક આત્મીયજનો એ વખતે હાજર હતાં.

પ્રતિભા ખીલી ઊઠી

પૂ. ગુરુદેવની છેલ્લી ઉમ્મરના સત્સંગનો લહાવો લેવા ફરી પાછો મુંબઈ અને તેમાં ય મુખ્યત્વે ઘાટકોપર સ્થા. જૈનસંઘ ખેંચી ગયો. લીંબડી મોટા સંઘે પણ ખુશીથી હા ભણી. ડોલીમાં બેસીને વિહાર કરવો ગુરુદેવને ગમે નહીં. રખરના પૈડાંવાળી બાબાગાડીમાં તો જવાય કેમ? આ અંગે આત્માર્થી મોહનકવિજી જેવા ચિંતક મુનિઓની સંમતિ હતી. પણ “આજે બાબાગાડી તો કાલે ઝડપી વાહન સાધુવર્ગ વાપરવા માંડશે. મહાન સાધુનું અનુકરણ ખીજાઓ કરી જ નાખે છે.” માનવોને ખલે માનવનો બોજ ઉપડાવવામાં ગુરુદેવને માનવનો ગૌરવભંગ લાગતો, પરંતુ અંબાલાલ પટેલ અને ગુરુદેવની ડોલી ઉપાડનારા માનવમંદુઓ વચ્ચે પ્રીતિગાંઠ એવી બંધાઈ હતી કે ગુરુદેવની સામે બે-ત્રણ ફલીલો ઉપસ્થિત થતી— (૧) “આપ માત્ર વાણિયાના ગુરુ નથી. ખેડૂત, શ્રમજીવી, આદિવાસી વગેરે સૌના ગુરુ છો એટલે ગુરુસેવાનો લાભ અનાયાસે મળી જાય છે. (૨) ગરીબ માનવ-ભાંડુને સ્વમાનભેર રોજી રોટી સંઘો તરફથી મળી જાય છે. (૩) આપની પાસે આ ઉમ્મરે પણ જે જ્ઞાનયુક્ત ચારિત્રની મૂડી સાથે ઓજસ્વી કાયા અને તેજસ્વી વાણી છે તેનો લાભ સૌ લેવા ઇચ્છતા હોઈ શરીર કાર્ય આપે ત્યાં સુધી આપે ગામેગામને લાભ આપવા ફરવું જોઈએ.” વયે એંશી વર્ષ પૂરાં થયાં અને દીક્ષાને છપ્પન-છપ્પન વર્ષ વીતવા આવ્યાં. આવું પૂરું સ્થવિરપણું છતાં ખડતલ શરીર જખ્ખર કાર્ય આપી રહ્યું હતું. એથી ભારતના આંતરરાષ્ટ્રીય બંદરમાં તેઓ આ ત્રીજી વાર પધાર્યાં. આ વખતે પૂ. ગુરુદેવ અને પૂ. યુનીલાલજી મહારાજ ઠાણા બેનો વિહાર હતો. પંથ ખૂબ લાંબો હતો. અવસ્થા પાકી હતી. છતાં હિંમતપૂર્વક ઘાટકોપર પહોંચી ગયા. બધા સંઘોનો ઉત્સાહ દિન-પ્રતિદિન વધે જતો હતો.

અવનવા પરિચયો અને ઉત્થાનપ્રેરણા

શ્રી હીરાચંદ વનેચંદ દેસાઈ તો વિદ્વાય થઈ ચૂક્યા હતા. દાનવીર ભાઈશ્રી ધનજીભાઈ દેવશીતું પણ અવસાન થઈ ચૂક્યું હતું. ભાઈશ્રી માણેકલાલભાઈ વયોવૃદ્ધ અને આબર બની ચૂક્યા હતા. આમ ઘાટકોપર સ્થા. જૈન સંઘ બાણે નવી નેતાગીરી માગી રહ્યો હતો. ધાર્મિક સંસ્થાઓમાં લોકરુચિ એછી થતી જાય છે, એ ફરિયાદ આવતી; પણ ગુરુદેવ માનતા— “દુનિયા અને તેમાંય ભારત તો ધર્મપ્રેમી રાષ્ટ્ર છે. પછી ધાર્મિક સંસ્થાઓ કેમ ન ગમે? હા, ધર્મસંસ્થાઓએ યુગાનુરૂપ કાર્યક્ષમ બનવું જોઈશે. સ્થાનકવાસી જૈન સંઘોમાં ઘાટકોપરના દુર્લભજીભાઈ ખેતાણી હવે વિશાળ ક્ષેત્રના બની ચૂક્યા હતા. ઘાટકોપરની જનતાવતી ન્યાલચંદલાઈ મૂલચંદલાઈ કહેતા— “ગુરુદેવ! આપની હાજરીથી ઘાટકોપર સ્થા. જૈન સંઘમાં હવે નવું લોહી જરૂરી છે.” પૂ. ગુરુદેવના પ્રવચનોમાં જૂના-નવા વિચારોનો સુસંગમ હતો; બલકે નવા વિચારોનો મુક્ત પુસ્કર હતો. હા, જૂના સદ્વિચારોથી નવા વિચારો અભિમુખ હોવા જોઈએ, ઉન્નમુખ નહીં. સદ્ભાગ્યે લોકમાનસ તૈયાર થયે જતું હતું. ગુજરાતમાં જેમ શ્રી રવિશંકર મહારાજ મશહૂર છે, તેમ મુંબઈમાં લોકસેવક-સંતરૂપે શ્રી કેદારનાથજી સુપ્રસિદ્ધ છે. તેઓ કિશોરલાલ મશરૂવાળાના ગુરુજી છે. મહાત્મા ગાંધીજીના વિચારો અને કાર્યોના પ્રબળ પુસ્કર્તા છે. તેઓને ગુરુદેવના પરિચયમાં આવવાનું થયું. “માનવતાનું મીઠું જગત” જેમાં ગુરુદેવના પ્રવચનો છે; જેમનું મોટા ભાગનું સંપાદન ગુરુદેવે મારે હાથે કરાવ્યું છે, તે વાંચીને નાથજીને ભારે પ્રસન્નતા થઈ. સામાન્ય રીતે વેશયુક્ત સાધુતા કરતાં મુખ્યત્વે સાધુતાયુક્ત હૃદયની જરૂરિયાત પર શ્રીનાથજીનો ઝોક હોય છે. જ્યારે ગુરુદેવમાં તો આ બંનેયનો વિરલ સંગમ હતો. એટલે સૌને આકર્ષે તે સ્વાભાવિક હતું.

અમૃતલાલ શેઠ એક વખત લીંબડીના ન્યાયાધીશ અને પાછળથી પત્રકાર બન્યા, તથા રાષ્ટ્રીય અને રાજસ્થાનીય બંને આઝાદીમાં ‘જન્મભૂમિ’ પત્ર દ્વારા દેશને ચરણે સેવા સમર્પી. સૌરાષ્ટ્ર દ્રષ્ટને નામે હજુ પણ એ સંસ્થા જીવંત છે. મનુભાઈ શેઠ-એમના સુપુત્ર, ગુરુદેવના અગ્રણીભક્ત બન્યા. મોરબીના રસિકલાલ પ્રભાશંકર શેઠ માટુંગાના રાજુવિલાવાળા એમના અનન્ય ભક્ત છે. વ્લાસ્તિકના જંગી કારખાનાવાળા સુદામડાના વતની ભાઈશ્રી ભોગીલાલ રાચચંદ તુરખીઆ પણ ગુરુદેવના અનન્ય ભક્ત બન્યા. ઘાટકોપરમાં નવી પેઢીને એમણે ખૂબ રંગ લગાડ્યો. એમાંથી હરિભાઈ

જેચંદ્ર દોશી જડી આવ્યા. એકઠા માંડમાંડ સંવત્સરીએ ઉપાશ્રય દેખનાર આવે તો ગુરુદેવના સહવાસ પછી છેલ્લા કેટલાય વર્ષેથી ઘાટકોપર સ્થા. જૈનસંઘના આદરપાત્ર બની ગયા છે. તેઓ પણ પોતાના અનેક વ્યાવસાયિક કાર્યોમાંથી સારો એવો સમય કાઢીને સાધુ-સતીની સેવા કરે છે. અચુભાર્થ ગોસણિયા ત્યારે ઘાટકોપર સ્થા. જૈન સંઘના મંત્રી હતા. તેઓ તો પૂ. ગુરુદેવના એકનિષ્ઠ ભક્ત છે જ. એનોમાં પણ કૈંક નવા શ્રાવિકાઓ આગળ આવી ગયા. પૂ. ગુરુદેવના આ ચોમાસાથી ઘાટકોપરમાં સાર્વજનિક પ્રાર્થના શરૂ થઈ.

ગુરુદેવ જ્યાં જાય ત્યાં પુસ્તકાલય-વાચનાલય તો ખોલાય જ. કારણ કે તેઓ માને છે- “સદાય સાચા સંત-સતીને સુયોગ નથી હોતો. તે વખતે સાચું સાહિત્ય જ જીવનમાં માર્ગદર્શક બને છે.” વળી એ સાહિત્યમાં જગતભરના મૌલિક સાહિત્યકારોનું સાહિત્ય આવે એવી એમની ઇચ્છા રહેતી હોય છે. લીંબડીનું પુસ્તકાલય આ દૃષ્ટિએ સૌરાષ્ટ્ર-ગુજરાતમાં સારો નમૂનો પૂરો પાડે છે. “કલાત્મક ગોઠવણી” એ બાણે પૂ. ચુનીલાલજી મહારાજની સ્વાભાવિક ટેવ. એટલે પૂ. ગુરુદેવનું સાહિત્ય સુવ્યવસ્થિત જળવાઈ રહ્યું છે.

તેઓની ઉત્થાનપ્રેરણા પણ એમનેની હોય છે. સુશીલનું મૂળ નામ “દોટાલાલ હરજીવન સુશીલ.” અગાઉ જોઈ ગયા તેમ તેમની પાસેથી બંગાલી અને અંગ્રેજી સાહિત્ય વંચાવી તેમને લેખો લખવાની પ્રેરણા પાઈ. જેમાંથી કર્મવાદ જેવા ગઠન વિષયને સરળ-સ્પષ્ટ શૈલીમાં રજૂ કરવાની તક મળી. ઈશ્વર કર્તૃત્વવાદમાં નહિ માનનારી દેશ-પરદેશની નાસ્તિક પેઢીને આ “આધ્યાત્મિક પ્રબંધાવલી” રૂપે “પૂજ્ય શ્રી દેવચંદ્રજી પ્રકાશન મંદિર” તરફથી બહાર પડાવેલો આ લેખસંગ્રહ કર્મવાદ દ્વારા આસ્તિક બનાવી મૂકે છે. સુશીલની પ્રાસાદિક અને આકર્ષક શૈલીમાં વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિએ આધ્યાત્મિક વિષય આમાં સરળ રીતે સરસ ચર્ચાયા છે. જ્યારે “અપૂર્વ અવસર એવો ક્યારે આવશે?” એ જોનોમાં મશહૂર શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર રચિત પદ્યનું મારું “સિદ્ધિના સોપાન” રૂપે સક્રિય આધ્યાત્મિકતાદર્શક વિવેચન જોયું, ત્યારે તેમણે ઘાટકોપરમાં એના પ્રકાશનની પ્રેરણા સીંચી. વા. મો. શાહના અપ્રગટ સાહિત્યની સંકલનાબદ્ધ પુસ્તકશ્રેણી પણ ગુરુદેવની પ્રેરણાથી જ પ્રકાશિત થઈ.

આમ એક બાજુથી સહેજે નવા પરિચયો વધાર્યા. પ્રવચન ઝડી વરસાવી. જેમાંના મોટા ભાગના પ્રવચનોને ઘાટકોપર સંઘે ટેઇપ રેકોર્ડિંગ કરાવીને કાયમી બનાવી દીધા.

આ રીતે પૂ. ગુરુદેવને કીર્તિચંદ્રમા પૂર્ણકળાએ ખીલી ઊઠ્યો હતો. ગાંધીવિચારને, સંત વિનોબા વગેરેએ રચનાત્મક ક્ષેત્રોમાં વિસ્તાર્યો. પં. જવાહરલાલે દેશ-દેશાન્તરના રાજકારણમાં ઝળકાવ્યો ત્યારે તેમાં રહેલા તત્ત્વને જૈનત્વપારખુ ગુરુદેવે વિશાળ ધાર્મિક ક્ષેત્રમાં વાવી દીધું. એક બેને તે અરસામાં લખેલ- “જેમ જેમ કિવસો જશે, તેમ તેમ ગુરુદેવની આવી સૂક્ષ્મ કાર્યવાહીનો મહિમા વધશે.” વાત બિલકુલ સાચી છે.

૩૩

ધર્મકાન્તિનાં વિશ્વમંડાણ

પૂ. ગુરુદેવનું ત્રીજું ચોમાસું સંવત ૨૦૧૩ માં ઘાટકોપર હતું ત્યારે મારું ચોમાસું આદરોડમાં હતું. ત્યાં ઘાટકોપર શ્રી સંઘનો પત્ર આવ્યો-“આ ચોમાસાના કીર્તિશિખર પર કળશ ચઢાવવા ઘાટકોપર ઈચ્છે છે કે, આપ આપનું આવતું ચોમાસું ઘાટકોપર કરવાની અનુમતિ સત્વરે આપો.” ભાલનલકાંડા પ્રાયોગિક સંઘની મીટિંગમાં આ પત્ર વંચાયો. ગુજરાત કોંગ્રેસ સાથે ભા.ન. કાંઠા પ્રયોગ-સંગઠનોનો સંઘર્ષ ચાલતો હતો. ભા.ન. કાંઠા પ્રયોગ પડકાર ફેંકી ચૂક્યો હતો- “વર્તમાન નગરલક્ષી કોંગ્રેસનું આમલક્ષી રૂપાન્તર કર્યા વિના છૂટકો નથી. એ માત્ર પડકાર ફેંકીને બેસી નો’ તો રહ્યો. તેણે કોંગ્રેસની પૂરક પ્રેરક સંસ્થાઓ રચી કાઢી હતી. જરૂર પડે ત્યાં કોંગ્રેસનો આત્મા બચાવી જે રોગ સામાન્ય એસડથી ન મટે તો વાઢકાપ-રૂપાન્તર કરીને પણ તે કોંગ્રેસની શુદ્ધિ અને સંગીનતા માટે તત્પર હતો. તેણે પોતાના જૂના કાર્યકરોને ખોવા પડે તો ખોવાની હદે સૈદ્ધાંતિક તૈયારી કરી લીધી હતી. ખીલુ બાજુ જેમ મહા ગુજરાત જનતા

પરિષદને એણે શાંત વિરોધનો માર્ગ ચીંધ્યો હતો, તેમ મહારાષ્ટ્રને ચીંધવાનો હતો. ત્યાં જ ભોગાનુભોગ આ નિમંત્રણ અને સંઘ તરફનું નિમંત્રણ, સંઘની ધર્મકાન્તિનું તીવ્રસૂચક ચિહ્ન હતું. એણે સોનામાં સુગંધ ભેળવી દીધી. મારા વિહાર માટે ભા.ન. કાંઠા પ્રાયોગિક સંઘ ખુશીથી સંમત થયો. હું મહારાષ્ટ્રના છએક જિલ્લામાં ફરતો-ફરતો ઘાટકોપર પહોંચી ગયો.

ધર્મકાન્તિ સામેનો મોરચો

ત્યાં ઘાટકોપર સ્થા. જૈન સંઘમાં જ ધર્મકાન્તિ સામે મોરચો મંડાઈ ચૂકેલો. બહાર છાપાઓમાં ઉઠાપોહ આડ્યો:-

“શ્રી સંતબાલજી! ઘાટકોપર ઉપાશ્રયમાં ચાતુર્માસ કરવાનું આપ અમારા ખાતર, શ્રી સંઘની એકતા બળવી રાખવા ખાતર માંડી વાળો” મને અંગત પણુ લખ્યું. મેં અંગત લખનારને કહ્યું- “એક પણુ બહાર પ્રતીતિકર વિરોધ હશે, તે સ્થાનમાં હું પ્રવેશીશ નહીં; ચાતુર્માસનું તો પૂછવું જ શું? તે કાંતિવિરોધી તત્ત્વોને ખૂબ ગર્યું. મેં શ્રી સંઘને પણુ આ જણાવ્યું હતું-“ઘાટકોપરના શ્રી સંઘની લાગણી સમજી શકું છું. મેં ચોમાસું સ્વીકાર્યું છે એ કરીશ જ; પણુ સ્થાન માટે આ સ્થિતિ છે. બમનગર, ખાલંભા જૈન સ્થાનકોમાં આ રીતે જ ચોમાસાં થયા છે.” ઘાટકોપર સંઘે જેમ કાર્યવાહક સમિતિની લગભગ સર્વાનુમતે મંજુરી મેળવી હતી, તેમ થોડા અપવાદ સિવાય સામાન્ય સભાની સર્વાનુમતે સંમતિ મેળવી લીધી હતી. ગુરુદેવના પવિત્ર સાન્નિધ્યમાં શ્રી કેદારનાથજીના પ્રમુખપદે બહાર સ્વાગત સમારોહ શ્રી ઘાટકોપર સંઘે ઘોઠવ્યો હતો; કારણ કે નિવેદન બહાર પડ્યા પછી હું પહેલવહેલો સુંબઈમાં પગ મૂકતો હતો. ગુરુ-શિષ્યનું ઘાટકોપરને આંગણે આવીસમે વર્ષે આ મધુર મિલન હતું.

ઘાટકોપરમાં માનવમહેરામણ

ઘાટકોપરને આંગણે સુંબઈ અને આસપાસથી જૈનોનો મહેરામણ ઉમટ્યો. ભાવિક જૈનેતરો પણુ આવ્યા. પ્રથમ સ્વાગત તો સર્વોદય હોસ્પિટલના કાંતિલાઈએ બહુ પ્રેમથી કર્યું. ત્યાર બાદ મને ગુરુચરણ મળ્યા. નીરખનારા લોકોનાં હૈયાં હરખ્યા. ગુરુદેવ ઘોઠ્યા, શ્રીનાથજી ઘોઠ્યા, હું ઘોઠ્યો. પૂ. યુનીલાલજી મહારાજ અને ડુંગરશી મુનિ પણુ વિરાજમાન હતા. સર્વોદય ભોજનાલયવાળા શુભવિજયજી પણુ પધાર્યા હતા. સમારોહ પૂરો થયો. ગોચરીની વેળા થઈ. લેવાની તૈયારી હતી ત્યાં સાંભળ્યું-“એક ભાઈએ મારા ઉપાશ્રય-પ્રવેશની વિરુદ્ધમાં ઉપવાસ કર્યો છે.” મેં તેમને પૂછ્યું, ત્યારે કહે-“મારો વિરોધ નથી. હું તો સમારોહમાં પણુ સામેલ હતો. પણુ સવારથી પરચકખાણુ લઈ લીધા હોઈ નિરુપાયતા છે.” મેં કહ્યું-“તમે ન લો તો મારાથી કેમ લેવાય?” હવે ગુરુદેવ કેમ લઈ શકે? જો કે સંપ્રદાય રિવાજ અનુસાર મારે આહાર-પાણી અલગ લેવાનાં હતાં. પણુ ગુરુદેવનું હૈયું એ કેમ સાંખે? એક બાજુ લોકોમાં ઉત્સાહનો પાર ન હતો, ત્યાં આ બન્યું.

દુઃપરચકખાણુ ન હોય

ગુરુદેવ પાસે પેલા ભાઈની વ્યથા પહોંચી. ગુરુદેવે કહ્યું-“જૈનધર્મ પરચકખાણુમાં જ માને છે. દુઃપરચકખાણુમાં નહીં. પ્રતિજ્ઞા સત્ય કે પ્રેમ માટેની હોય, દુરાગ્રહ માટે કે પૂર્વગ્રહ પોષવા માટે નહીં.” તે ભાઈ સત્ય વાત સમજી ગયા અને ભોજન કરી લેવાનું કબૂલ્યું. અમેએ આહાર લીધો. આવા હતા સૌના શ્રેયવાંચ્છુ ગુરુદેવ!

વિશ્વવાત્સલ્ય પ્રાયોગિક સંઘ

ત્યાં તો મનુભાઈ શેઠ પોતાના ચાંદીવલી (સુંબઈ પાસેના) ક્ષેત્રમાં ખેંચી ગયા. ખૂબ હરિયાણું, શીતળ અને મધ્યમાં એ સ્થળ છે. ત્યાં મનુભાઈ શેઠના વિશાળ મકાનમાં થોડા દિવસ ગુરુચરણે સૌ આનંદથી રહ્યા. તે દરમિયાન ગુરુદેવના સાન્નિધ્યમાં જ ‘વિશ્વવાત્સલ્ય પ્રાયોગિક સંઘ’ નામની નગરજન સંગઠન માટેની સંચાલક સંસ્થાનો પાંચે મંડાવે કે જેના હાથતળે માતૃસમાજે આલે છે, અને મુખ્ય શહેરોમાં તેવી શાખાઓ ખોલાતી બંધ છે; જેમાં ગુરુદેવ ઇચ્છે છે તેમ નારી-રોજી અને નારી-પ્રતિષ્ઠા જળવડાવે છે. ઉપરાંત ભાવિ જગતની ધર્મમય સમાજરચનાનો પાંચે નક્કર થાય છે. ગાંધીજી કહે છે તેમ શહેરોને શેતાનના ચરખાડૂપ મટાડી ગ્રામપૂરક બનાવવાનો તથા આંતરરાષ્ટ્રીય સભ્યતામાં ભારતીય સંસ્કૃતિનું તત્ત્વ ભરવાનો આ સિવાય રસ્તો જ નથી. ગુરુદેવે ધર્મમય સમાજનું વાયુમંડળ રચી

આખું અને જૈનપરંપરા તથા ગાંધીકાર્યવાહીના સુસંગમે તેમાં ભા. ન. કાંઠા પ્રયોગે પ્રાણુ પૂર્યો. જેથી ધર્મમય સમાજરચનાનું કામ પ્રત્યક્ષ રીતે આગળ વધી શકે. ગુરુદેવના મુંબઈ પ્રયાણ પાછળ ભા.ન. કાંઠા પ્રયોગને જે ગ્રામપૂરક નગર વાયુમંડળ મળી ગયું, તેને શબ્દોમાં રથે વર્ણવાય? જે સમસ્ત સમાજને ધર્મમય બનાવવો હોય તો નગરોને ગ્રામપૂરક અને સમસ્ત રાષ્ટ્રોની પ્રજાને ભારતાભિમુખ બનાવ્યા વિના છૂટકો નથી. અને આ માટે મુંબઈ સિવાય વિ. વા. પ્રા. સંઘની મુખ્ય શાખા માટે ખીચું કયું સ્થાન હોઈ શકે? આમ પૂ. ગુરુદેવના આ ઘાટકોપર ચાતુર્માસને લીધે તરત જ વિશ્વવ્યાપી ધર્મકાન્તિનાં મંડાણ મંડાઈ ગયા.

૩૪

મધ્યમવર્ગનો પુરુષાર્થ

પૂ. ગુરુદેવ જેવા મુંબઈ પહોંચ્યા એટલે ચોમેર સત્-પ્રવૃત્તિઓનું વાયુમંડળ રચાયું. આ વખતે સંવત ૨૦૧૩ નું ચાતુર્માસ પૂરું થવા આવ્યું હતું. સ્વરાજ્ય બાદ મુંબઈની પ્રગતિશીલ પ્રજાના પ્રગતિદ્વાર સાવ ઉઘડી ગયા હતા. ગાંધીજીની જેમ ગુરુદેવ પણ માનતા- “ધર્મદ્વારા જ પ્રજામાત્રનો ઉકેલ થઈ શકે.” મુંબઈમાં મધ્યમવર્ગના રહેઠાણનો પ્રશ્ન મેં કાઢીને બેઠો હતો. ધોરીવલી પરામાં સ્થાનકવાસી જૈનોની વસતિ ઉભરાવા માંડી હતી. ધંધાની અને નોકરીની ધમાલમાંથી બચ્યા આવે તો કાંઈક કરી શકે ને!

એ માન્યતા ધરમળથી બદલો

ગુરુદેવને, સમાજના કરોડરજ્જુરૂપ મધ્યમવર્ગના નાના-મોટાં દુઃખો બહુ દુભવતાં. તેઓ કહેતાં- “તમારી જિંદગી જીવવાની આજની ટેવો બદલવી જોઈશે. તમારી લાઘવચ્છિઓથી તમારે મુક્ત બનવું પડશે. તમારી સ્ત્રીઓએ બેઠાડુ અને ખર્ચાળ પ્રકૃતિ પલટવી પડશે. તમે નર-નારીઓ જરાય હીણાં કે જીણાં નથી. તમારી આબાદી પર જ સમાજ આબાદ થશે અને તમારાં સ્વમાન ગૌરવની પ્રતિષ્ઠિત ધરતી ઉપર જ જીવશે તથા જીતશે. તમારી જરૂરિયાતોને પૂરવાની તાકાત રાજ્યમાં નથી, સમાજમાં ય નથી, અર્થમાં તો છે જ નહીં. એ તાકાત માત્ર ધર્મમાં જ છે.

અનુભવની એરણ

વાતો ઘણી સુંદર પણ શ્રદ્ધા ચોટે શી રીતે? ગુરુદેવ માનતા :- “સત્યો, આદર્શો કે સિદ્ધાંતોનું ઘડતર. અણતર કે ઉઠાવ પ્રજામાં, અનુભવની એરણ પર જ થાય છે. ખરેખર, તેમ જ બન્યું. ધોરીવલીમાં દૈન્ય હબર ચોરસ ફૂટ ખુલ્લી જમીન ધરાવતો એક વિશાળ બંગલો એમ જ પડ્યો હતો. તે ખીજી લગાઈ વખતે સરકારી હવાલામાં પડેલો, છૂટતો ન હતો. મકાનમાલિકને કાઢી નાખવાનું મન થયું. હવે તો સ્વરાજ્યની સરકાર હતી. શ્રી ખેર અને મોરારજીભાઈનું મુંબઈ પ્રધાનમંડળ હતું. આ વખતે તંત્ર શ્રી ચવાણના હાથમાં આવ્યું. મધ્યમવર્ગની પાસે ધક્કા ખાવાની શ્રમ-તાકાત ક્યાં એછી હતી? આખરે તે મકાન ધોરીવલી સ્થાનકવાસી સંઘના હાથમાં આવ્યું.

મોટો અચંબો

સૌને લાગ્યું-ગુરુદેવના પ્રતાપે મોટો અચંબો થયો. ધનિકોને પણ ચમત્કાર તો લાગ્યો. તેઓ કહેવા લાગ્યા- “ભલેને મકાન મળી ગયું. તાવડી તડાકા કરે છે અને તિજોરી તળિયાઝાટક છે, ત્યાં મકાનનો હવાલો શ્યે મળશે? નાણાં ક્યાંથી ચૂકવશે?” પણ ગુરુપ્રતાપે આ મધ્યમવર્ગનાં માણસોને નાણાં મેળવવાના પ્રામાણિક રસ્તા સૂઝતા બંધ અને અમલમાં મૂકતા બંધ. આખરે જંગી જમીન સહિત આલેશાન બંગલાસમું વિશાળ મકાન તેમના હાથમાં આવી ગયું. ધોરીવલીમાં સ્થા. જૈનોના વ્યવસ્થિત સંઘના ગરૂઆત થઈ ગઈ.

ધોરીવલીમાં ગુરુપ્રતાપ

ત્યાર પછી તો ધોરીવલીને પગલે કાંઠિવલી અને પરા-પરામાં સ્થા. જૈનસંઘો રચાઈ ગયાં. ધોરીવલીમાં ગુરુદેવનું ચોમાસું સંવત ૨૦૧૪ માં પણ થઈ ગયું અને એક પછી એક પ્રવૃત્તિ શરૂ થઈને જામતી ગઈ. મકાનનું સ્થળ ઘોડબંદર

શેડ ઉપર મુંબઈ પાલકરના રસ્તામાં અને મોકાની જગ્યાએ છે. આજે ત્યાં લાયબ્રેરી છે, વાચનાલય છે, ઔષધાલય છે. હવે તો એ દવાખાનાનું પણ ખરાબર રસ્તા પર મોટું વિશાળ મકાન થઈ ચૂક્યું છે. અનેક પ્રકારની અદ્યતન સામગ્રી અને વિભાગો ખોલાયા છે અને ખોલાતા જાય છે. આયર્ષિલખાતું, જૈન પાઠશાળા વગેરે તો છે જ. હમણું સર્વોદ્ધય ઉદ્યોગશાળાના પડખેના હોલમાં શ્રાવિકા હુન્નરશાળા પણ મરુદેવી માતાનું નામ સાથે જોડીને ખોલી છે.

મને તો એટલા પૂરતો ધોરીવલીની આ કાર્યવાહીમાં રસ છે કે તે સંઘે આટલાટલાં વિશાળ કામો કોઈનાય નામની ઉપાશ્રયમાં તકતી ચોડયા સિવાય આરંભ્યાં, કર્યા અને પરિપૂર્ણ કરી રહ્યો છે.

ધોરીવલીનો અભિનવપંથ

જોકે આ કામો અભિનવપંથે ધોરીવલીના સ્થા. સંઘે કર્યા છે, પણ એ મધ્યમવર્ગીય માનવીઓએ પોતાના પગ ઉપર કર્યા છે, ખલેખલા મેળવીને કર્યા છે. આ વસ્તુ જ લાવિ જગતનો મહા દિગ્ગણ છે. આજ સુધીની દુનિયા રાજકીય દૃષ્ટિએ બે ભાગોમાં વહેંચાયેલી છે. (૧) સામ્યવાદ, (૨) મૂડીવાદ કે સંસ્થાનવાદ. દુનિયાની માનવજાતની દૃષ્ટિએ સત્તા બે વિભાગમાં વહેંચાયેલી છે. (૧) મજૂરસત્તા અને (૨) પુંજસત્તા. અને આ બંનેએ સ્વર્ગ્યા છે, બે મોટા વિશ્વયુદ્ધ, અને ઠંડા યુદ્ધોનો તો પાર નથી. ચૂસાય છે માત્ર આ બંનેની સાઠમારીમાં એકલો મધ્યમવર્ગ.

ટૂંકામાં સંવત ૨૦૧૩નું ચાતુર્માસ ઘાટકોપરમાં આનંદ અને ઉલ્લાસપૂર્વક પૂરું થયું. દરમિયાન શ્રી ધોરીવલી વર્ધમાન સ્થાનકવાસી જૈન સંઘ ઉપર સુજળ તૈયાર થઈ ગયો હતો. એમાં પણ ગુરુદેવના આશીર્વાદે પૂરે ભાગ લઈએ હતો. એટલે ધોરીવલી સંઘ અનેકગણા ઉત્સાહમાં આવી ગયો હતો તેથી પૂજ્ય ગુરુદેવનું આગામી ચાતુર્માસ (સંવત ૨૦૧૪ની સાલનું) ધોરીવલીમાં જ મંગલાચરણરૂપે કરાવવું એ જાતનો મહત્તમ નિર્ણય શ્રી સંઘે કર્યો અને એ જાતની વિનંતી ગુરુદેવ પાસે પેશ કરી. દરિયાવ દિગ્ગણ ગુરુદેવે મધ્યમવર્ગની પીઠ યાગડી અને વિનંતીનો સ્વીકાર કર્યો. પૂજ્ય ગુરુદેવ અને પૂ. મહા. શ્રી યુનીકોલજસ્વામી ડા. ૨ તથા સેવાભાવી ભાઈ અંબાલાલ મંડળી સહિત ધોરીવલીના નૂતન ઉપાશ્રયે ચાતુર્માસ રહ્યા. તે દરમિયાન સમાજોત્થાનની અનેક પ્રવૃત્તિઓ તેમ જ ધાર્મિક અનુષ્ઠાનો સાથે ત્યાંનું વાતાવરણ ઉત્સાહમય બની રહ્યું હતું. એમ એ ચાતુર્માસ પણ પરિપૂર્ણ થયું અને વિદાયની ઘડી આવી.

૩૫

ખીજું ચાતુર્માસ - ધોરીવલી - કૃષ્ણકુંજમાં

સંવત ૨૦૧૪ની સાલમાં ધોરીવલીમાં પ્રથમ ચાતુર્માસ રંગેચંગે પરિપૂર્ણ થયું અને પછી ગુરુદેવની લાવના દેશ તરફ પાછા ફરવાની હતી, એટલે ધોરીવલીથી વિદાય લઈ ગુરુદેવ ઠાણા બે અને મેઘજીભાઈ તથા ભાઈ અંબાલાલ અને ડોળીવાળાની મંડળી એમ સર્વ વિહાર કરતાં-કરતાં વજ્રેશ્વરી પહોંચ્યા ત્યારે ત્યાં થોડા દિવસ રોકાવાનું મન થયું. એક તો ત્યાં એક પ્રસિદ્ધ આશ્રમ હતો અને ખીજું ત્યાં કુદરતી ગરમ પાણીના કુંડ હતા. એટલે વાતાવરણ સુંકર હતું. ઉપરાંત કચ્છી સમાજની ધર્મશાળા કે સેનેટોરિયમની પણ સગવડ હતી. એટલે લગભગ સવા મહિનો ત્યાં રોકાયા. દરમિયાન પૂ. ગુરુદેવને ત્યાંના હવા-પાણી અનુકૂળ ન થયા. શરદી થઈ ગઈ. ખૂબ અશક્તિ આવી ગઈ તેથી ધોરીવલીવાળાને જાણ કરી. ડા. સૂચક જે પૂર્વપરિચિત અને ગુરુભક્ત હતા તેને પણ ખબર પડી એટલે ધોરીવલીવાળા સંઘના સભ્યો અને ડા. સૂચક વગેરે બધા તુરત જ વજ્રેશ્વરી આવી પહોંચ્યા. ડોક્ટરે શરીર તપાસ્યું. શરદી અંગે જરા ગંભીર પરિસ્થિતિ જણાઈ એટલે બધાનું સૂચન થયું કે હવે આપે આગળ વધવાનું નથી પણ ધોરીવલી પાછા ફરવાનું છે. જેમ અને તેમ જલદી ધોરીવલી પધારો, ત્યાં સારી ટ્રીટમેન્ટ થશે. તે વખતે ગુરુદેવ ડોળીના સાધનથી વિહાર કરતાં હતાં. વજ્રેશ્વરીમાં તબિયત લથડી છે એવા સમાચાર ગુજરાત અને સૈરાપ્ટ્રમાં ફેલાઈ જતાં, ગુરુદેવ પ્રત્યેની ભક્તિ અને લાગણીને વશ થઈ, વિદુષી મહા. શ્રી હેમકુંવરબાઈ સાધ્વીજી, બા. ધ્ર. પુષ્પાબાઈ સાધ્વીજી તથા બા. ધ્ર. હંસાકુમારીબાઈ સાધ્વીજી ઠાણા ૩ અમદાવાદથી ઉચ્ચ વિહાર કરી વજ્રેશ્વરી આવી પહોંચ્યા.

થોડા દિવસો વિરામ કર્યો અને પછી ગુરુદેવ ઠાણા ૨ તથા મહાસતી શ્રી હેમકુંવરબાઈ ઠા. ૩, અનુક્રમે ધોરીવલી પધાર્યાં. થોડા દિવસો ટ્રીટમેન્ટ લીધી. હરતા-ફરતા થઈ શકે એવી તબિયત થઈ ગઈ. પણ હવે દેશ તરફ વિહાર કરી શકાય તેટલો સમય ન હતો. એટલે આગામી ચાતુર્માસની વિચારણા ચાલી. ધોરીવલી સંઘે પોતાનો હક્ક અને દાવો રાખ્યો કે આવી પરિસ્થિતિમાં હવે આપે ખીજે કયાંય ચાતુર્માસ કરવાતું નથી. આગામી ચાતુર્માસનો અને આપની સેવાનો અમોને લાભ આપવા અમારી આગ્રહભરી વિનંતી છે. ખીજી બાજુ ઘાટકોપર સંઘની પણ એવી જ આત્મીયતા હતી. એટલે પછી એવો તોડ ઠાઠ્યો કે ગુરુદેવ તો આરામ અને હવા-પાણી માટે ભલે ધોરીવલીમાં ચાતુર્માસ રહે, પરંતુ વિદુષી મહા. શ્રી હેમકુંવરબાઈ ઠા. ૩ પહેલવહેલા જ આ તરફ પધારેલા છે તેથી અમોને (ઘાટકોપરને) તેઓના ચાતુર્માસનો લાભ મળવો જોઈએ. બસ, મંજુરી મળી ગઈ. એ રીતે બંનેના ચાતુર્માસ નક્કી થયા. પરંતુ આ વખતે નિવૃત્તિ લેવી હતી તેથી ધોરીવલી સંઘે પૂરી સગવડતા કરી આપી. એટલે કે ઉપાશ્રયે ચાતુર્માસ ન કરતાં ધોરીવલીમાં જ ઘોડબંદર રોડ પર આવેલ “કૃષ્ણકુંજ” નામના એક ખંડલામાં ચાતુર્માસ-નિર્ગમન કરવું એમ નક્કી થયું. આમ સંવત ૨૦૧૫ની સાલનું ગુરુદેવનું ચાતુર્માસ ધોરીવલી ‘કૃષ્ણકુંજ’ માં થયું અને મહા. શ્રી હેમકુંવરબાઈ આચાર્ય ઠા. ૩ નું ઘાટકોપરમાં થયું.

ભવિષ્યની ચેતવણી

આપણે જોઈ ગયા છીએ કે “એગંતસુહી મુળી વૌચરાગી” એ વીતરાગ વાણી મુજબ ગુરુદેવની અભીપ્સા એક બાજુથી એકાંત જીવનની પ્રતિપજા જોરદાર બન્યે જતી હતી. સાયલાનું મહાચુંબક તેમના દિલને ખેંચી રહ્યું હતું. સાયલાની ‘સાધનાકુટિર’ તેમની પ્રતીક્ષા જોતી જોડી હતી. પરંતુ આ ચાતુર્માસ ધોરીવલીમાં જ થયું, પણ થયું કૃષ્ણકુંજમાં. ‘કૃષ્ણકુંજ’ સ્થળ એકાંત માટે પણ અનુકૂળ હતું અને આસપાસમાં એવા મકાનો હતાં કે જેમાં ભાવિકો તથા આગંતુકો સુખેથી નિર્લેપ રીતે રહી શકે. ધોરીવલીનું આ વખતનું ચાતુર્માસ સુખપૂર્વક પસાર થયે જતું હતું. પર્યુષણ પર્વો ઘણી શાંતિથી પસાર થયા. સામાન્ય રીતે પર્યુષણ પર્વના દિવસોમાં ગુરુદેવની વાણી સુભુવા દ્વર-સુદ્વરથી આગંતુકો આવી પડે છે; અને રહે છે. ખૂબ ખૂબ વાણી સુભાવી. અનુભવ અને અંગત તથા સામુદાયિક આચારથી પવિત્ર એવી વાગૂધારા આવે પછી શી મણા રહે? સૌને ખૂબ સંતોષ થયો. તબિયત અંગે ‘વા’ ની ફરિયાદ મૂળથી આપણે જોઈ ગયા તેમ હતી. મંદ્ર જઠરાગ્નિની ફરિયાદ હમણાંથી જોર પકડતી હતી. તેઓ આ ઉમરે પણ ચાલવાનો વ્યાયામ ‘કૃષ્ણકુંજ’ના વિશાળ કમ્પાઉન્ડમાં કર્યા વિના ન રહેતા. તેથી તબિયતનું ગાડું સારી પેઠે ચાલતું. તેવામાં અચાનક હાર્ટએટેક (હૃદય પર હુમલો) આવી ગયો. વજ્રેશ્વરીથી ધોરીવલી આવ્યા ત્યારથી ડા. સૂચક પૂ. ગુરુદેવના પરિચયમાં હતા.

ડા. સૂચકની સાવધાની

ડા. સૂચક મૂળ સોરઠના વતની, લોહાણા કુટુંબમાં જન્મેલા અને અગાઉ કહેવાયું છે તેમ તેઓ સમાજવાદી કોંગ્રેસી આગેવાન મહેરઅલીભાઈનાં જ કદાચ નાનાં બેન જોબ બેન (હોલતબેન) ને પરણેલા. હિન્દુ-મુસ્લીમ એકતાનો ધોધપાઠ લેવા કે આપવા? તેમાં ગુરુદેવનું મિલન થયું. બસ, ત્યારથી જ ડા. સૂચકઠંપતી ગુરુદેવનાં તબિયત તબીબો જ ન રહ્યાં, પણ ચુસ્ત અનુયાયી ભકતો જ બની ગયાં.

ડા. સૂચકે એવી સરસ સાવધાની અને અનહદ કાળજી રાખી કે ન પૂછે વાત! મુંઝાઈમાંથી ધોરીવલીમાં છેલ્લામાં છેલ્લી શોધની અકસીર ઐષધિ સાથે આ ઠઠના નિષ્ણાત મોટા ડોક્ટર સમયસર પહોંચી ગયા. અને ગુરુદેવ ખરેખર જ કાયમી વિદાય લેતાં લેતાં આપણા માટે ઉગરી ગયા, રહી ગયા. ગુરુદેવ જ્યોતિષના રસિયા હતા. જ્યોતિષ આદિ વિદ્યા ભૂતકાળ જોવા માટે આરસી છે, ભવિષ્ય જોવા માટે ચેતવણી છે. આમ આ પ્રસંગથી જાણે ભવિષ્યની આગાહી મળી ગઈ.

ખબર પડતાં જ, રણાપુરથી લીંબડી દોડયાની યાદી તાજી થઈ. મેં તૈયારી કરવા માંડી. સામાન્ય રીતે ચાતુર્માસ-કાળમાં આવો અપવાદ કરવો ગમે નહીં, પણ છૂટકો ન હતો. રણાપુર તો ચોમાસું પૂરું કરીને વિહારમાં હતો. ખંભાત શ્રી વનમાળીભાઈને છોટુભાઈએ પૂછાવ્યું અને તાર મળ્યો. તેવા જ ખંભાતથી ત્રીજે જ દિવસે લીંબડી પહોંચી ગયા

હતા. સાયનમાં ચાતુર્માસ માટે નિમાયેલી 'સત્કાર સમિતિ' વિચારમાં પડી. પણ શું થાય? પળેપળના ખબરો મળતા. આ બાજુ ઘાટકોપરમાં ચાતુર્માસ બિરાજતા પૂ. હેમકુંવરબાઈ મહા. પણ બોરીવત્તી કૃષ્ણકુંજ ભણી વિહારની તૈયારીમાં પહેલા સાંભળ્યાં. તેવામાં જ પૂ. ચુનીલાલજી મહારાજ તરફથી ખબર આવી ગયા- "પૂ. ગુરુદેવ હાર્ટએટેકમાંથી આબાદ રીતે પાર બિતરી ગયા છે. ચોમાસામાં વિહાર કરીને આવવાની જરૂર નથી. ત્યાં તો રસિકભાઈ શેઠ, હરિભાઈ દોશી, દુર્લભજીભાઈ ખેતાણી વગેરે તરફથી પણ પૂર્ણ શાંતિના સમાચાર આવી ગયા તેથી ચાતુર્માસમાં વિહાર અટકી ગયો.

૩૬

વળી પાછા લીંબડી

સાયનનું ચોમાસું પૂરું કરી હું એક વાર ભા. ન. કાંઠા પ્રદેશની પ્રત્યક્ષ મુલાકાત લેવા ઉપડ્યો; કારણ કે સાયનથી જ વીરચંદ્રભાઈ, રતીભાઈ ગાંધી વગેરેએ મધ્ય મુંબઈના ચોમાસાની માગણી કરી લીધી હતી. ગુરુદેવને હજુય મુંબઈ છોડે તેમ ન હતું. વરસોવામાં હીરાબેન ચીનાઈને બંગલે પૂ. ગુરુદેવની ત્યાસીમી વર્ષગાંઠ અને ચોરાસીમી જન્મતિથિ ખૂબ ઉત્સાહપૂર્વક બિજવવાની હતી. પૂ. સાધ્વીજી હેમકુંવરબાઈ ઠા. ૩ મારા પહેલાં ત્યાં પહોંચી ગયા હતા. હું સાથીજનો સાથે પહોંચ્યો. ભાઈ અંબાલાલનો હરખ માતો ન હતો. માણેકલાલભાઈએ આગંતુકોનું ઇમ્દામભર્યું સ્વાગત કરેલું. બાબુભાઈ ચીનાઈ અને એમના કાકાઓ પણ હાજર હતાં. આ જન્મતિથિ બિજવવા આટલે દૂરથી પણ લોક-સંખ્યા સારી પેઠે જમા થઈ હતી.

જ્યાં 'આચારાંગ' સૂત્રની પ્રસ્તાવના લખાઈ હતી. કેવો એ રમણીય સમુદ્રતટ છે. વરસોવા! દૂર-દૂર સુધી છીછરાં પાણીમાં લોકોને આંગોળવાની મજા આવતી હોય છે. ભરતી આવે ત્યારે શાંત લાગતો એ દરિયો ખળભળી બેઠે છે. આ બંગલાઓ પર બેરથી મોબાઈ અક્ષાબી કૈંક-કૈંક શિખામણો આપી બંધ છે.

પૂ. ગુરુદેવ તો ત્યાં થોડું રોકાયા; પણ મારે ભા. ન. કાંઠામાં ફરીને પાછું મુંબઈ પહોંચવાનું હતું એટલે મેં ત્યાંથી વિદાય લીધી. મીરાંબેન હીરાબેનના હવે સુપરિચિત થઈ ચૂક્યા હતા. કારણ કે શિયાળથી પૂ. ગુરુદેવ સાથે સહપ્રવાસમાં પોતાના વતન બાવળા થઈને અમદાવાદ પગપાળા પહોંચેલા, ત્યારે અમદાવાદમાં પ્રથમ જ દૂધેશ્વરના હીરાબેનના મકાને (ચીનાબાગ) સીધેસીધા પહોંચેલા. થોડા દિવસ સાથે પણ રહેલાં.

હાર્ટએટેકનો બીજો હુમલો અને ચિંતા

મારો વિહાર ચાલુ હતો અને આગળ વધતાં હું જ્યારે ભાલનળકાંઠામાં ફરતો ફરતો વીરમગામ આવેલો ત્યારે રસ્તામાં શ્રી રવિશંકર મહારાજ પણ આવી ગયેલા. ત્યાં જ વીરમગામમાં એકાએક ખબર મળ્યા. - "ગુરુદેવની તબિયત ફરી બગડી છે. નાનો હાર્ટએટેક આવ્યો છે."

ત્યાર બાદ સમાચાર મળ્યા કે પૂ. ગુરુદેવનું લીંબડી સ્થળાંતર થયું છે. થોડા દહાડા પછી પાછી તબિયત પૂર્વવત તંદુરસ્ત થઈ ગઈ. જાણે કેમ અહીં જ તાત્કાલિક ખેંચવા માટે કુદરતે યોજનાપૂર્વક આ બધું કર્યું હોય! જેવી તબિયત સારી થઈ કે તરત ગુરુદેવે વિશાળ લાયબ્રેરી, અજરામર જૈન વિદ્યાશાળા, અજરામર જૈન ઓર્ડિંગ, મહિલા મંડળ એમ એક પછી એક બધી પ્રવૃત્તિઓની ભાળ લેવા માંડી. લીંબડી પાછું હાજરાહજુર થયું તે વખતે ગાદીધર પૂ. સાહેબ શ્રી ધનજીસ્વામી તથા સ્વ. સદાનંદી શ્રી છોટાલાલજી મહારાજ, સેવાલાલી મુનિશ્રી માધવસિંહજી મહારાજ ત્યાં બિરાજતા હતા અને બીજા મહાકવિઓ પણ હતા. બધાને ખૂબ આનંદ થયો. તબિયત સારી થઈ એટલે પોતે બધી સંસ્થાઓમાં રસ લેવા લાગ્યા. પછી તો લીંબડીમાં જ ચાતુર્માસ કરવાની શ્રીસંઘે વિનંતી કરી એટલે સંવત ૨૦૧૬ની સાલનું ચાતુર્માસ પૂજ્ય સાહેબ શ્રી ધનજીસ્વામી તથા પૂ. ગુરુદેવ તથા સ્વ. મહા. શ્રી છોટાલાલજી મહારાજ આદિ કાણુ પાંચનું લીંબડીમાં જ થયું. ઉત્સાહ અને આનંદપૂર્વક એ ચાતુર્માસ પૂર્ણ થયું. હવે પૂર્ણ શાન્તિ લેવી હતી એટલે નિવૃત્તિ માટે જે ક્ષેત્ર વર્ષોથી પસંદ કર્યું હતું અને જ્યાં સ્થિરવાસની ભાવના હતી તે ભગતનું ગામ-સાયલા યાદ આવ્યું.

અમીરસ નેણાં ઉરમાં ચોંટયાં

હવે પાછા ગુરુદેવ મૂળ ઠેકાણે (સાયલા) પધાર્યા. દેશ અને દુનિયાનાં ધર્માન્દોલનો માટે મુંબઈ રહેવું જરૂરી હતું. સંપ્રદાય માટે લીંબડી રહેવું જરૂરી હતું. પણ સ્વ-પર સાધનાનો અતિમ તાળો મેળવવા માટે જન્મ-વતનમાં રહેવું જરૂરી બન્યું જણાતું હતું. એટલે ફરી પાછા ભગતના ગામ (સાયલા) માં જ પધારી ગયા અને વિરાજ્યા.

રાજકીય ક્ષેત્રે ગુજરાત સ્વતંત્ર રાજ્ય બન્યું હતું, સન ૧૯૬૦ની મેની પહેલી તારીખે. ગુજરાતના ઋષિ શ્રી રવિશંકર મહારાજને હાથે એની ઉદ્ઘાટનવિધિ થયેલી. ત્યાર બાદ પંચાયત રાજ્ય આવ્યું. સાયલામાં હવે તાલુકા પંચાયત બની ચૂકી હતી. પૂ. ગુરુદેવ ત્યાંના બધા સમાચારો મને આપતા. હું એમને આપ્યા કરતો. જેમ પત્રવ્યવહાર સતત જારી રહેતો, તેમ વારંવાર દર્શનાર્થે જવાતું પણ થતું. હમણાં છેલ્લાં વર્ષેથી ગામડાંઓના પૂરક શહેરો અને તે માટે તથા ગુજરાતનો આ ભા. ન. કાંઠા પ્રયોગ દેશવ્યાપી અને તે માટે પણ ગુજરાત છોડી હું મહારાષ્ટ્ર અને મુંબઈ ગયેલો.

મુંબઈમાં કપોળવાડીનું ચોમાસું પૂરું કર્યા પછી 'સાધુ-સાધ્વી શિબિર' માટે આખું વર્ષ મુંબઈમાં રોકાવું પડેલું. આમે ઘાટકોપરના ચોમાસાં પછીથી ભાઈશ્રી ત્રંજકલાલ દામાણી કલકત્તા ભણી ખેંચી રહ્યા હતા. છેવટે ચાર-પાંચ વર્ષે ભાલનલ-કાંઠામાં એક ચોમાસું પૂરું કરીને દિલ્હી ચોમાસું કરી કલકત્તા આવવાનું નક્કી કર્યું. કેટલાક સભ્યોને ગળે ન ઉતરવા છતાં સૌએ મળીને ભા. ન. કાંઠા પ્રા. સંઘ તરફથી સંમતિ આપી.

સત્યાસીમી જન્મતિથિએ

પૂ. ગુરુદેવ હવે લીંબડીનું ચાતુર્માસ પૂર્ણ કરી સાયલા પધાર્યા હતા. સ્થિરવાસની ભાવના હોવાથી સંવત ૨૦૧૭ અને સંવત ૨૦૧૮ ના બે ચાતુર્માસ સાયલામાં કર્યા. ફરમિયાન મહાસતીજીઓના મંડળમાંથી અવાર-નવાર કોઈ ને કોઈ મંડળ સેવા અને અભ્યાસ નિમિત્તે સાયલા રહેતા. દર વર્ષે જન્મ-તિથિ તથા દીક્ષાતિથિ સાયલામાં ભવ્યતાથી ઉજવાતી. હાલ સંવત ૨૦૧૮ની સાલ આવતી હતી. હું અને સહપ્રવાસીજનો, કલકત્તા જેટલે દૂર નીકળવાનું હોઈ, ગુરુદર્શનાર્થે સાયલા આવ્યા. છયાસીમી વર્ષગાંઠ અને સત્યાસીમી જન્મતિથિ ઉત્સાહપૂર્વક ઉજવી. જન્મતિથિને ટાંકણે જનમેળો સારો જામતો. આ દિવસોમાં હું મોટા ભાગનો સમય પૂ. ગુરુદેવ પાસેથી લઈ લેતો. એટલા માટે કે મારે મુખ્યત્વે એ જાણવું હતું કે, “આજના દેશ-દેશાન્તરનાં દરેક ક્ષેત્રનાં મુખ્ય-મુખ્ય ગણાતાં માણસો સાથે મુલાકાતો અથવા પત્રવ્યવહાર વગેરે શો શો થયો છે?” બાકીના સમયમાં ગુરુદેવ પણ મણિભાઈ પાસેથી મારી અને ભા. ન. કાંઠાની પ્રવૃત્તિઓની વિગતો ઝીણવટથી જાણી લેવા માગતા હતા. આમેય ગુરુદેવ એટલે જેમ ઉદારતાના દરિયા હતા તેમ જિજ્ઞાસાના પણ દરિયા હતા. પણ આ વખતે જાણે વિગતોનું યુનરાવર્તન થાય તો ય અમો પરસ્પર એકમેકની ઝીણી દૃષ્ટિએ બધું જાણી લેવા માગતા હતા. મને મારા જ લખેલા થોડાં પત્રોની થોડકીઓ તેમણે કપાટમાંથી કાઢીને એક વખત મારી આગળ ધરી બતાવી દીધી. હું તો આમાં ત્યારે કાંઈએ સમજી શક્યો ન હતો. હવે સમજાય છે કે એમાંય સંકેત હતો. શ્રી મેઘજીભાઈ આ દિવસોમાં ત્યાં જ હતા. ડા. સૂચક અને તેમના ધર્મપત્ની અને એમના મિત્રો આ દિવસોમાં આવી ગયા. શ્રી કુરેશીભાઈ, ફલજીભાઈ, અંબુભાઈ, કાશીબેન વગેરે પણ આવી ગયા. અમદાવાદથી શ્રી વાડીભાઈ અને મુંબઈથી શ્રી મનસુખભાઈ કોન્ડ્રાકટર પણ કેટુંબ સહિત આવી ગયા. હું સંપ્રદાયના સિવાજ પ્રમાણે આહાર-પાણી જુદા કરતો, પણ એમની પ્રસાદી રોજ મેળવતો. પૂ. હેમકુંવરભાઈ ઠા. ૩, પણ ત્યાં જ હતા. સર્વધર્મ પ્રાર્થના વગેરે અને કોઈ વાર ખાસ ભજનો મીરાંબેન ગાતાં. ગુરુદેવના પ્રભાતપ્રવચનો ઇંદ્રિયવિજ્ઞાનથી ચેતનવિજ્ઞાન સાથે આજના ભૌતિક વિજ્ઞાનનો સમન્વય કરીને ઘણાં જ પ્રેરક, મધુર અને નવું નવું જ્ઞાન અર્પતાં થતાં હતા. તેઓ તથા પૂ. યુનીલાલજી મહારાજ મારી પાસે જ રાત્રિપ્રવચન બોલાવવાનો આગ્રહ રખતા.

વિદાયની વસમી ઘડી

આખરે દશમે દિવસે વિદાયની વસમી ઘડી આવી પહોંચી. હું ગુરુદેવ સાથે તો દીક્ષા પહેલા સવા-દોઢ વર્ષ અને દીક્ષા પછી આઠેક વર્ષ માંડ રહ્યો હોઈશ. એથી ત્રણગણી મુદત વિખૂટો જ રહ્યો હોઈશ. પણ 'દેહ જુદા દિલ એક' જેવી દશા હતી. તેઓશ્રીના મીઠા ડપકા ઘણી વાર સાંભળ્યા હશે; પણ એ બધાંની વચ્ચે અમીલચું હેયું અને અમીલચાં

નયન વાત્સલ્યરસનિધિમાં કહી ખૂટ્યાં ન હતા. હું તૈયાર થઈને નીકળ્યો. એક હાથમાં લાકડી અને ખીજે હાથ મારા ખલા પર મૂકી તેઓ ઉપાશ્રયના દ્વાર લગી ચાલતા. મને બાણે છેલ્લી વિદાય આપવા આવ્યા હોય તેમ આવ્યા. અને “હવે ક્યાંથી મળી શકીશું?” એમ કહી જે ભાવનિધિ ઠાલવ્યો, એ દૃશ્ય મીરાંબેન, મણિભાઈ તથા જેમણે જેમણે જોયું તે સૌને હેયે ચોંટી ગયું. અહા! કેવા એ અમીલચારી નયનો હેયે ચોંટી ગયાં! આજે હજુ પણ એ દૃશ્ય ખસી શકતું નથી.*

શ્રી સુશીલે એક કાવ્યમાં ગાયું છે, જે ગુરુદેવને બાણે યથાર્થ લાગું પડતું હતું! બાણે તેઓ એમ કહી રહ્યા જણાતા કે-
 “આ ઉર ઉછળતો રસ રેડું ક્યાં જઈ?
 વિશ્વપાત્ર નાનકડું ત્યાં ન સમાય જો.
 હેતલયુ હૈયું અમીરસથી ઉછળે.”

“વસુધૈવ કુટુંબકમ્” અને “આત્મવત્ સર્વભૂતેષુ” એ અન્નેય ભારતીય સંસ્કૃતિનાં સૂત્રો બાણે આરપાર પચાવી નાખ્યાં હોય એણે એમનું સર્વાંગી જીવન હતું.

૩૮

આખરી વિદાય

હું જ્યારે પૂ. ગુરુદેવના દર્શને સંવત ૨૦૧૬ની સાલમાં સાયલા જતો હતો; ત્યારે લીંબડી સંપ્રદાયના પૂજ્યશ્રી તથા સદગત પૂ. નાગજીસ્વામીના પ્રિય અને અગ્રિમ અતેવાસી ધનજીસ્વામીએ સંદેશો કહેવડાવેલો - “નાનચંદ્રેણ મુનિ! હવે તો લીંબડી પધારો. ગાદીના ગામમાં જ આપનું છેલ્લું સ્થાન શોભે. અંતિમ વર્ષો અહીં જ પસાર કરો.” મુખેથી પણ ખૂબ હેતલચારી શબ્દોમાં કહ્યું. પૂ. પાર્વતીબાઈ મહાસતી તથા પૂ. કપૂરાબાઈ મહાસતી વગેરે પણ લીંબડીમાં ઠાણાપતિ હતા. તેમની પણ ગુરુદેવનાં દર્શન, વાણી, શ્રવણ અને સત્સંગની તીવ્ર ઈચ્છા હતી. મેં આ બધા સંદેશોએ ગુરુદેવને કહેલા. બધાનો જહુ આગ્રહ જોઈ ગુરુદેવની ઈચ્છા પણ સંવત ૨૦૨૦નું ચોમાસું લીંબડી કરવાની થઈ ગયેલી, પણ મેં અહીંથી મારી અંતરેચ્છા જણાવેલી - “હવે તો આપ વતનમાં જ રહો તો સારું”. કારણ કે સાયલામાં જે એકાંત શાંતિ અને આબોહવાની અનુકૂળતા હતી, તે લીંબડીમાં ન હતી. સાયલામાં પૂ. ચુનીલાલજી મહારાજને પણ પુષ્કળ અનુકૂળતા મળતી. ત્યાં એક ભોંયડું પણ શ્રી હેમચંદભાઈએ સાયલા રેલ્વે થઈ તે જમાનામાં કરાવી આપેલું. મોટું શહેર પણ નહીં અને ગામડું પણ નહીં. અલબત્ત ભારે અગવડવાળો જોરાવરનગરથી સાયલાનો રેલ્વે ફાંટો પ્રથમથી હતો. પણ હવે ખસોની સગવડો વ્યાપક પ્રમાણમાં થઈ ગયેલી; એટલે આવનારને તે મુરકેલી ખાસ કાંઈ નડે તેવી રહી ન હતી.

મૂળે તો ભગતનું ગામ

મૂળે તો લાલા ભગતની ગાદી અને પોતાનું જન્મવતન. વળી ત્યાં સાધનાકુટિરમાં ય ઠીક એકાંત મળતું. ભાઈ અંબાલાલને ય ફાવી ગયેલું. અતિથિ સેવાસમિતિનું કામ પણ બરાબર ચાલતું હતું. આમ સંવત ૨૦૧૬નું માડું ચોમાસું ભારતના પાટનગર (દિલ્હી) માં થયું. તેમનું ચાતુર્માસ સાયલાજ થયું. એ જ રીતે લીંબડીને અતિથય આગ્રહ હતો તો ય છેવટે તળિયત જરા નાદુરસ્ત લાગી, એ કારણે પણ સંવત ૨૦૨૦નું ચોમાસું કુદરતી રીતે સાયલામાં જ થયું. માડું ચોમાસું ભવાનીપુર (કલકત્તા) માં થયું. મેં તો અહીં સ્વાગતસમારોહના મારા ભાષણમાં જ કલકત્તા આગળ ત્રણ પ્રશ્નો અને તેમાંય મોખરે પશુબલિનિષેધનો પ્રશ્ન મૂકી દીધો અને કામ ચાલ્યું.

* આ પ્રસંગને નજર સામે રાખી, મીરાંબેને કોઈ ધન્ય પળે એક ઊમિગીત રચેલ, તેમાંથી નીચેના ઉદ્દગાર નોંધપાત્ર હોવાથી અહીં ઉતારેલ છે.

- ‘દેહ બુદ્ધા દિલ્લ એક રહેલાં, વત્સલતાના કૂવડાં ઝરેલાં,’
 - સુશિખ્ય - ગુરુની જોડ સુભાગી, ગુરુજન આશા બહુ બહુ જાગી;
 પણ ‘શિશુ’ (સંતશિશુ) ને ‘મોયા’ લગ લાગી, તેણે અળગા (ગુરુથી) કર્યા ખચીત.
 ગાતો શિશુ નિજ ‘મા’ નાં ગીત - (૨)
 - સ્તોત્રપ્રેમ આત્માને અંતર - શિશુ ગુરુને મળવાને તત્પર;
 ચાર આંખ જ્યાં મળે નિરંતર, વત્સલગંગા વહે પુનીત.
 ગાતો શિશુ નિજ ‘મા’ નાં ગીત - (૨) (મીરાંબેન રચિત ગીતમાંથી)

ગુરુદેવના આશીર્વાદ

સાયલાથી તા. ૧૧-૧૧-૬૪ ના કાર્ડમાં ગુરુદેવે સંવત ૨૦૨૧ ના બેસતા વર્ષના આશીર્વાદ આપતાં લખ્યું-
 “તમારા પત્રો, સમાચારો મળે છે. નૂતનવર્ષમાં તમારા હાથથી અનેક ધાર્મિક કાર્યો થાઓ ને ઉપાડેલ અહિંસા-
 પ્રવૃત્તિ (પશુબલિ-નિષેધની) સફળ થાઓ, અને પ્રવાસ વિનયવંત બનો, એ મારી શુભેચ્છા પાઠવું છું.....”
 ભાઈ અંબાલાલ પટેલે એ જ કાર્ડમાં લખ્યું “.....તમો બન્ને ઠાણાં, ભકતમંડળ સર્વને પૂ. ગુરુદેવે ખાસ યાદ
 કરવાનું લખાવેલ છે.....પૂ. ગુરુદેવની તબિયત સારી છે....જગત અને જીવનના મહા નિયમરૂપ ઓ મૈયા આપની-
 જગતની આમજનતા અને સર્વ પ્રાણીઓની -શુભેચ્છા. પરમકૃપાળુ પ્રભુ પાર પડાવો; એ જ પ્રાર્થના સાથે પરમ પૂજ્ય
 ગુરુદેવની શુભાશિષ.....સહ મંગલ, મંગલ! તમારા શુભ કાર્યોમાં પ્રભુ બળ આપો અને જગતના સર્વ પ્રાણીઓની
 તમારા પુનિત હસ્તે વધુ ને વધુ સેવા કરાવો....”

આવી હતી ગુરુદેવની આ સ્વ-પર શ્રેયકારક પ્રવૃત્તિઓમાં શુભાશિષ અને પ્રેરણા !

એક પાસે, એક દૂર

પૂ. યુનીલાલજી મહારાજ ગુરુદેવમાં, રામમાં હનુમાનની જેમ અને ગાંધીજીમાં મહાદેવલાઈની જેમ દટાઈ ગયા હતા. તેઓશ્રીએ પોતાનું જીવન ગુરુમય બનાવ્યું હતું. એટલે સુધી કે ગુરુદેવ ગમે ત્યાં બેઠા હોય કે ગમે તેવા અગત્યના કામમાં હોય, પણ એમનું ચિત્ત તો માત્ર ગુરુદેવમાં, ગુરુદેવમાં અને ગુરુદેવમાં. ગુરુદેવની પથારીમાં, અરે! પગમાં ય જરાક રજ લાગી હોય તો તેઓ તરત જ લૂંછી નાખવાના. સૌ એકી અવાજે કપૂલતાં-“ગુરુદેવે પોતાના ગુરુદેવની જે એકનિષ્ઠાથી સેવા-ભક્તિ કરી છે, તેની જ પૂ. યુનીલાલજી મહારાજ પુનરાવૃત્તિ છે. “કરીએ તેવું પામીએ રે!” એ ગુરુદેવે જ ગાયું છે ને! અલબત્ત મુંબઈથી દેશમાં આવ્યા પછીથી પૂ. ગુરુદેવની તબિયત નાજુક રહેતી હોવાથી છેલ્લા ચાર આતુર્માસ પોતે સાયલામાં જ સ્થિર રહ્યા હતા. તે વખતે શેષકાળ પૂરતા અવાર-નવાર તેઓની શિષ્યાઓ પૈકી કોઈ ને કોઈ (મંડળરૂપે) સેવા નિમિત્તે સાયલામાં રહેતા. પરંતુ આતુર્માસ નિમિત્તે, પહેલા આતુર્માસમાં સ્વ. તેજસ્વિની મહા. શ્રી પ્રભાકુન્દરબાઈ આર્યાજીના શિષ્યાઓમાંથી મહા. શ્રી ચંદનબાઈ આર્યાજી તથા બા. પ્ર. ઈન્દુબાઈ આર્યાજી ઠાણા ૨, બીજા આતુર્માસમાં ભકતદ્વયા વિદુષી મહા. શ્રી હેમકુન્દરબાઈ આર્યાજી, બા. પ્ર. શ્રી પુષ્પાબાઈ આર્યાજી, બા. પ્ર. શ્રી હંસાબાઈ આર્યાજી ઠા. ૩, ત્રીજા આતુર્માસમાં શાન્ત સ્વભાવી મહા. શ્રી કલાવતીબાઈ આર્યાજી, વિદુષી મહા. શ્રી વિનોદિનીબાઈ આર્યાજી. મહા. શ્રી વસંતપ્રભાબાઈ આર્યાજી ઠા. ૩, તથા ચોથા આતુર્માસમાં સેવાભાવી મહા. શ્રી ચંદનબાઈ આર્યાજી તથા બા. પ્ર. સરલાકુમારીબાઈ આર્યાજી ઠાણા ૨, આ પ્રમાણે સેવા નિમિત્તે અને અભ્યાસ નિમિત્તે રહ્યા હતા અને પૂ. મહારાજશ્રી યુનીલાલજીસ્વામીને રાહત મળે તેમ મર્યાદાપૂર્વક સેવા-ભક્તિનો લાભ લેતા હતા. પૂ. મહા. શ્રી હેમકુન્દરબાઈ ઠાણા ૩, થાનતું ચોમાસું પૂરું કરીને સાયલા પૂ. ગુરુદેવની નેવ્યાસીમી જન્મજયંતી ઉપર આવી ગયા હતા.

પૂ. યુનીલાલજી મહારાજ જ્યારે પ્રત્યક્ષ સેવાનો અનેરો લહાવો લેતા, ત્યારે મારા માટે “ધ્યેય એક-માર્ગ બે” પ્રકરણ મુજબ ભાવનલકાંઠા પ્રયોગદ્વારા ગુરુસેવા નિર્મેલી હોય, એમ જણાતું. તા. ૩૦-૯-૬૪ ના અંતર્દેશીય પત્રમાં ભાઈ અંબુ લખે છે. “તમારા શુભ કાર્યોમાં ગુરુદેવના આશીર્વાદ હોય જ છે.” આમ મારા મનને હું સમાધાન આપતો.

આણધારી ઘડી

તેવામાં એક આણધારી ઘડી આવી. તા. ૨૭-૧૨-૬૪ નો એ દિવસ હતો. આખો દિવસ ગુરુદેવે આગંતુકોને પોતાની વાણી દ્વારા ખૂબ-ખૂબ શાન્તિ પમાડી. સ્વિવારનો દિવસ હોઈ આગંતુકો પણ એછા ન હતાં. પરિશ્રમ ઠીક-ઠીક પહોંચ્યો હતો. પ્રતિક્રમણ તો પતાવ્યું. પણ સામુદાયિક પ્રાર્થનામાં આવ જ બેઠા. ‘છાતીમાં દુઃખે છે’ એમ કહી જેવા સૂતા તેવો સ્વાસ ચઢ્યો. પૂ. યુનીલાલજી મહારાજે પૂછ્યું-“શું થાય છે?” પૂ. ગુરુદેવે કહ્યું-“પૂ. નાગજીસ્વામીને જેવો શ્વાસ ચઢેલો, તેનો શ્વાસ જણાય છે. પૂ. યુનીલાલજી મહારાજ આ સાંભળી તાજુબ થઈ ગયા. બસ, હવે તો ફરજ પૂરી કરી લેવાની હતી. સાયલાના ડોક્ટરે જોયું. સાંજ પડી ગયા પછી જૈન સાધુથી દવા લેવાય નહીં. સુરેન્દ્રનગરના ડોક્ટરને બોલાવવા ખાસ માણસ મોકલેલ પણ તે આવે તે પહેલાં અરિહંત, સિદ્ધ, સાધુ અને કેવળી પ્રરૂપિત ધર્મ, એ ચાર શરણા સ્વીકારી પૂ. ગુરુદેવે રાતના ૧૦-૨૫ સમયે ચિર વિદાય લીધી.

બાણે આલ તૃટ્યું

બાણે આલ જ તૃટી પડ્યું. આ શું? સુરેન્દ્રનગરથી ડોક્ટર આવી ગયા. સાયલાના જૈન-જૈનેતર સૌ બેઠ જ રહ્યા. જોનારનાં હૈયાં ધડકી રહ્યા હતાં. આંખો આંસુથી છલકાતી હતી. જોનારને લાગતું હતું બાણે હમણાં જ ગુરુદેવ બોલશે. પણ કોણ બોલે?

શાખાશ, પૂ. યુનીલાલજી મહારાજ !

એક માત્ર પૂ. યુનીલાલજી મહારાજ સ્વસ્થ રહી શક્યા હતા. પાછળથી ભલે આંખોએ આંસુ પાડી લીધાં. અને હજુ યે પાડે; પણ ત્યારે તો ધૈર્ય ધારણ કરી લીધું. પૂ. સાધ્વી હેમકુંવરબાઈ વ. ને પણ સ્વસ્થતા મળી. ઘટતી તૈયારી સાથે પૂ. ગુરુદેવના દેહ આગળ શ્રી સંઘે ઘટતું સુવાસમય વાયુમંડળ રચી કાઢ્યું. બાણે અખંડ અને નિરવધિ સમાધિ લીધી હોય તેવી રીતે કાયાને પાટ પર બનાવી લીધી. ઉપર આમ તો વીજળીખતી હતી. પણ જોનારને દેખાતું હતું કે જ્યોતવાળી કોઈ સંત કાયા બેઠી છે. ભાઈ નંદલાલ અજમેરા, એ સમયનું વર્ણન લખે છે :- હું તો એ જ આશાથી એ સંતચરણોમાં કયાંય લગી નમી રહ્યો કે, “હમણાં મારે માથે હાથ મૂકશે.” પણ એમણે તો “કર લે સિંગાર ચતુર અલબેલી! સાજન કે ઘર જાના લી હોગા.” એ પ્રમાણે અસત્ત વતન ભણી મહાપ્રયાણ આદર્યું હતું. બાણે જન્મવતનમાંથી સ્વવતન ભણી વિદાય થયા. અર્થાત્ જન્મવતનમાંથી ચિર-આખરી વિદાય લીધી.

“કોઈ ચલો હમારે દેશા, જહાં પરમધામ પરમેશા”

પં. જવાહરલાલજી ગયા તા. ૨૭ મી મેએ અને પૂ. ગુરુદેવ ગયા તા. ૨૭ મી ડિસેમ્બરે.

ભાઈ અંબુ લખે છે - “આકાશે કેશરવણી છાંટણાં કરી સાયલાને ધન્યવાદ આપ્યા.” કહેવાય છે કે ગાંધીજીના આકસ્મિક અવસાને તા. ૩૦-૧-૪૮ ના દિવસે સાંજે પણ આવા જ છાંટા વરસાવ્યા હતા. અમને તો ધોળીમાં તે સાંજે પ્રત્યક્ષ અનુભવ થયો.

લવ્ય પાલખી

એ દિવસ લગી કાયા બાણે કાંચનવરણી એવી ને એવી જ રહી. તા. ૨૯-૧૨-૬૪ના રોજ દશેક હબર ઉપરાંતની જંગી મેદિની વચ્ચે લવ્ય પાલખી બપોરના નીકળી. સાયલા આણું “જય જય નંદા” અને “જય જય ભદ્રા”ના વિજયનાદથી ગાણુ ઊડ્યું.

મુંબઈ, હૈદરાબાદ, ગુજરાત અને ખાસ તો સૌરાષ્ટ્રને ગામડે-ગામડેથી જૈન-જૈનેતરો પહોંચ્યા. કોઈ વિમાનમાં, તો કોઈ ટ્રેઈનમાં, કોઈ બસમાં, કોઈ મોટરમાં તો કોઈ પગપાળા. સાયલા ગામ ધન્ય-ધન્ય બની ગયું. સાયલાના જૈનસંઘ, યુવકસંઘ અને મહિલામંડળે આ અંગે સારી ગોઠવણ કરી હતી. પ્રખ્યાત લાલજી મહારાજ મંદિરના વ્યવસ્થાપકોએ લોકોને સુવા-બેસવા માટે મંદિરના મકાનોમાં સારી સગવડ આપેલી. તે દિવસે અનેક ગામોના જૈનોએ પાખી પાળી હતી.

દુર્લભજી ખેતાણીની અપીલ

સ્મશાનભૂમિની જંગી મેદિની વચ્ચે દુર્લભજીભાઈ ખેતાણીની વાણી ચાલી અને ગુરુદેવને શ્રદ્ધાંજલિ આપતાં ગદ્ગદિત અવાજે કહ્યું - “પૂ. ગુરુદેવ પ્રખર માનવતાવાદી હતા એટલે એને અનુરૂપ એવું સાડું સ્મારક થવું જોઈએ.”

પ્રતીકરૂપે ફાળો

તરત પ્રતીકરૂપે પરચીશ-પરચીશ હબરથી શરૂઆત થઈ ગઈ. ત્યાં ને ત્યાં ત્રણ-સાડાત્રણ લાખ રૂપિયા થઈ ગયા. દશ લાખના ધ્યેયને પહોંચવાની ધારણા હતી. તે વખતે દુર્લભજીભાઈ ખેતાણીએ લખ્યું હતું - “મહારાજશ્રીને નામે સ્મરણરૂપે કોઈ મોટી અબ્જેડ સંસ્થા ઊભી કરવાના વિચારો ઘોળાય છે.”

ગુરુદેવની બે મુખ્ય ઇચ્છાઓ

ગુરુદેવની બે મુખ્ય ઇચ્છાઓ જગબહેર હતી- (૧) માનવતાનો પાયો મજબૂત કરે તેવાં પ્રેરક સાધુ-સાધ્વીઓ બની જાય અને (૨) માનવતાના પાયોમાં ધરબાઈ જઈ આગળ વધનારો ગૃહસ્થ - માનવસમાજ બની જાય તો જ ગુરુદેવની ભાવના સફળ થઈ ગણાય.

ગુરુદેવે તો જન્મી પણ બાણ્યું, જીવી પણ બાણ્યું અને ધન્ય બની ગયા. કપીરસાહેબની વાણી સાચી પડી.

“દાસ કપીરે એાદી જુગતસે
જ્યોં કી ત્યોં ધર દીની ચહરિયા”

જોનારાં રડતાં રહ્યાં પણ તેઓ તો રડતા આવ્યા અને હસતાં હસતાં દિવ્ય અને લવ્ય સંદેશ આપતાં આપતાં વિદાય થયા.

प्रवचन-अंजन

प्रवचनकार : पं. कविवर्य श्री नानचंद्रल मडाराज

अज्ञानतिमिरान्धानां, ज्ञानाञ्जनशलाकया ।
नेत्रमुन्मिलितं येन, तस्मै सद्गुरवे नमः ॥

प्रवचन अंजन जे सहगुरु करे
निरणे परम निधान...जिनेश्वर
हुदयनयनथी निडाणे जग धणी
भडिमा भेरु सभान...जिनेश्वर

જીવનનું ઘડતર

વહાલાં આત્મબંધુઓ અને માતાઓ !

આજે હું તમને જીવનના ઘડતર વિષે કંઈક કહેવા ઇચ્છું છું. 'જીવનનું ઘડતર' એ વિષય જ પૂરેપૂરો ગહન છે. 'ઘડતર' વિષે વિચારતાં પહેલાં 'જીવન' વિષે જાણવાની સૌ કોઈને ઇચ્છા થાય એ તદ્દન સ્વાભાવિક છે, પરંતુ એ સંબંધી મેં અનેક વખત સ્પષ્ટતાપૂર્વકની સમજણ આપવા વ્યાખ્યાનોની મદદ લીધી છે, છતાં પણ એ 'જીવન'ના વિષયમાં જ એટલું બધું ઊંડાણ સમાયેલું છે કે તેની ગહનતાને તમે સહુ સ્પર્શી રહો એવું કરવા માટે તો મારે જુદું જ વ્યાખ્યાન આપવું પડે. આમ હોવાથી જુદાં જુદાં વ્યાખ્યાનો દ્વારા જીવનનો સારગર્ભ સમજાવવા માટે જે સંસ્કાર તમારા મગજ પર પડવા પાગ્યા હોય તે સંસ્કારના મહાર પર જ આજે તો ઘડતર વિષે વિચારણા કરીશું. સાથેસાથ એ પણ ખટું છે કે ઘડતરની વાત કરતાં કરતાં જીવન વિષે પણ સ્પષ્ટ ખ્યાલ આવવો જોઈએ. 'ઘડતર' નો વિચાર કરતાં સૌથી પહેલાં જગતના પદાર્થમાત્ર પર થઈ રહેલાં ઘડતરનો ખ્યાલ આવવા પામે છે, કારણ કે દરેકે દરેક પદાર્થની કિંમત તેના પર જાણતાં કે અજાણતાં થવા પામેલાં ઘડતર પરથી જ અંકાય છે. અને સાચી વાત પણ એ છે કે, પ્રત્યેક પદાર્થનો સાચો ઉપયોગ એવાં ઘડતર પછી જ થઈ શકે છે. એ વસ્તુને સાચી રીતે સમજી લેવા માટે થોડી ચોખવટ કરી લેવાની જરૂર છે.

પૃથ્વીભરમાં પથરાઈ રહેલી માટી તો તમે સૌએ જોઈ હશે. એ માટી વેરવિખેર પડી હોય ત્યારે કેવી દશામાં હોય છે તે તો તમે સૌ જાણો છો. પરંતુ એ માટીને જરૂરિયાત પ્રમાણે એકઠી કરી, તેને પાણી સાથે મિલાવી-મસળીને માટીનો પિંડો તૈયાર કરવામાં આવે ત્યાં સુધી ઘડતરની એક પ્રકારની ક્રિયા થાય છે. અને પછી તેના જુદા જુદા ઘાટ બનાવી તેને પકાવવાની ક્રિયા થાય એ ઘડતરનો બીજો પ્રકાર છે. આમ માટીથી માંડીને પરિપકવ ઘાટ તૈયાર થવાની આખી પ્રક્રિયાને ઘડતર કહેવામાં આવે છે. બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો ઘડતર એટલે નવસર્જન. કોઈ કોઈ એને નવરચના તરીકે પણ ઓળખાવે છે. તમે સહુ સમજી શક્યા હશે કે માટીને ખૂંદી ખૂંદીને, ટીપી-ટીપીને સંસ્કાર પાડીને તેના જુદા જુદા ઘાટ ઘડવામાં આવે છે. ત્યારે જ એ માટીનો સાચો તેમ જ સુંદર ઉપયોગ થયો કહેવાય છે. ભારતવર્ષમાં પ્રાચીન કાળમાં પ્રથમ ઋષભદેવ તીર્થંકરના સમયમાં જુદી જુદી વસ્તુઓનું વિધવિધ પ્રકારે અને વિવિધ રીતે ઘડતર થયું હતું. એ ભગવાને પોતે જ જીવન ઉપયોગી તમામ વિદ્યાકળાનું નિર્માણ કર્યું હતું. એ યુગને કર્મયુગ તરીકે ઓળખાવી શકાય. સાચી વાત પણ એ છે કે, કર્મક્ષેત્ર જ મોક્ષમાર્ગનો ઉઘાડ કરી રહે છે. દરેક ધર્મનાં શાસ્ત્રનાં ફરમાનને એ જ સાર છે.

માટીનાં ઘડતરનું દેખીતું મૂલ્ય ઓછું આંકનારા ભલે તેમ કરે. પરંતુ આજના વિજ્ઞાનયુગમાં પણ તૃષા છિપાવવા માટે, માટીને ટીપી-ટીપીને તેમાંથી ઘડાયેલાં માટલાંને જ ઉપયોગ કરવામાં આવે છે એ જાણીતી હકીકત છે. એવી જ રીતે હીરો ખાણમાં પડેલાં હોય છે ત્યાં સુધી તેનું મૂલ્ય ભાગ્યે જ અંકાય છે, પરંતુ એ જ હીરાને ખાણમાંથી ખોદી કાઢ્યા પછી તેના પર ઘડતર થાય છે, એટલે કે તેના પર પાસાં પાડવામાં આવે છે, ત્યારે તે જ હીરાનું મૂલ્ય અનેકગણું વધી જવા પામે છે, એટલું જ નહિ, પણ તેવા કેટલાયે હીરાઓનું સ્થાન રાજમુગટોમાં સ્થાપિત તઈ ગયાનું આપણે જાણીએ છીએ. હીરાનું એ મૂલ્ય અને એ ઉચ્ચ સ્થાન શેને આભારી છે તે જાણો છો ? માત્ર ઘડતરને જ, સંસ્કરણને જ આભારી છે.

એવું જ જનવરોનાં જીવનનાં ઘડતર વિષે બને છે. કોઈ કૂતરાને કેળવ્યા પછી તે કેટલું ઉચ્ચ કૌટિનું કામ આપી શકે છે એ કંઈ તમને સમજાવવું પડે તેવું નથી. એ જ રીતે કેળવાયેલાં ઘોડો કેવું અને કેટલું કામ આપી શકે છે તે તો રાજા પ્રતાપના ચેતકની વાતે આપણને સમજાવ્યું જ છે. સરકસના ખેલો તો તમારામાંથી ઘણાપર એ જોયા હશે. ત્યાં પશુ-પક્ષીઓનાં અદ્ભુત કામ નજરે જોઈ શકાય છે. એ બધાંનું મુખ્ય કારણ શું છે ? માત્ર કેળવણી અગર તાલીમથી જ એ સઘળું થઈ શકે છે. એ કેળવણી ને તાલીમ એટલે જ ઘડતર-ખીજું કશું નહિ.

પરંતુ હું તો તમને આજે માનવજીવનનાં ઘડતરની વાત કહેવા માગું છું. મનુષ્ય એ કુદરતની સૃષ્ટિમાં અનોખું સર્જન છે એ ભૂલશો નહિ. એના શરીરની રચનાનો વિચાર કરતાં આપણે આશ્ચર્યચકિત થઈ જઈએ છીએ. એનાં પ્રાણ, મન, બુદ્ધિ, દૃઢ્ય વગેરેનો ખ્યાલ કરવાથી જ મનુષ્યને મળેલી સાચી શક્તિનો પરચો થઈ રહે છે. આટલાં બધાં સાધનો અને તે પણ છેક છેલ્લી ઢળનાં મેળવીને મનુષ્ય જ જન્મ્યો છે. તેથી દરેક શાસ્ત્રમાં અનુભવી મહાપુરુષોએ એક મતે જ ઉચ્ચાર્યું છે કે:-

**“ નરતન સમ નહિ કેવ નહિ દેહી, જીવ ચરાચર યાચત જેહી;
સરગ, નરક અપવર્ગની શ્રેણી, જ્ઞાન-વિરાગ-ભાકા સુખ દેણી.”**

સંત તુલસીદાસની એ ચોપાઈ છે. સાચે જ આ દુનિયામાં મનુષ્ય શરીર જેવું મૂલ્યવાન ખીજું કોઈ શરીર નથી. આમ હોવાથી જ કહેવાયું છે કે આવું મહા મૂલ્યવંતું મનુષ્યશરીર સાંપડ્યા પછી જો મનુષ્યજીવનનું સાચું તેમ જ સુરેખ ઘડતર ન થાય તો એ બાબત કેટલી હદ સુધીની બેહૂદી ગણાય! કેટલી મોટી મૂર્ખાની ગણાય! તેનો ખ્યાલ તમે સહુ આપમેળે પણ ગંભીરતાથી કરી શકો એટલી સરળ એ બાબત છે.

મનુષ્યના ઘડતરની વાત સાચા સ્વરૂપમાં સમજાવે એવી લોક કહેવત સમજાવનારાં એક બે કવિત બાણવા જેવાં છે:-

**“ આણુંદ પૂછે પરમાણુંદને, માણુસે માણુસે ફેર!
એક નાણું દેતાં ના મળે, બીજા ત્રાંબીઆના તેર.”**

કવિ પૂછે છે કે હાથ, પગ, મોં, આંખ, કાન જેવા સઘળા અવયવો તો પ્રત્યેક માણુસને એકસરખા મળેલા હોય છે, છતાં માણુસ માણુસમાં ફેર કેમ દેખાય છે? એવા હજારો મનુષ્યો દિનરાત સખત મજૂરી કરતા દેખાય છે, છતાં પેટપૂર રોટલો મેળવવામાં પણ તેમને મુશ્કેલી પડે છે. અને બીજાઓ માત્ર થોડી મિનિટ સલાહ આપે છે અને અઢળક ધનની કમાણી કરી લેતા હોય છે. બ્યારે એવા મનુષ્યો પણ મળી આવે છે, જેને કોઈ બહલો મેળવવાની આકાંક્ષા જ હોતી નથી. છતાં પણ જગતના જીવોનું ભલું કરવાનાં કાર્યો પાછળ જીવન ખરચી નાખતા હોય છે. તેવાઓ તો પ્રાણીમાત્રને પ્રસન્ન કરવામાં જ અહોનિશ મશગુલ રહે છે. એટલો બધો ફેર શેનો છે? સાંભળો!

**“ જેવી કેળવણી મળે, તેવો તેમાં માલ
જુઓ દળી ને, કામળી એજ ઊનની શાલ”**

ઊન તો તમે સહુએ જ્ઞેયું હશે. તેમાંથી દળી અને છે અને કામળો પણ અને છે અને કામળી પણ અને છે. તે પણ એ જ ઊનમાંથી અને છે. શિયાળાની કડકડતી ઠંડીમાં હૂંફે આપે એવી સુલાયમ શાલ પણ એમાંથી જ અને છે. પણ તમે કોઈ દિવસ વિચાર કર્યો છે કે એક જ વસ્તુની અનેલી ચીજોમાં આટલો બધો તફાવત શા માટે છે? દળી બનાવવા માટે ઊનને બહુ કેળવવું પડતું નથી. બ્યારે કામળી બનાવવી હોય તો ઊનને સુંકર રીતે કાંતીને પછી જ બનાવી શકાય છે. પરંતુ એ જ ઊન પર વધુ સંસ્કાર પાડવામાં આવે છે ત્યારે તેની મોંઘામૂલી શાલ પણ અને છે. સમજો કે એ સઘળો તફાવત ઘડતરને આભારી છે. એવું જ ખીજું દૃષ્ટાંત પથ્થરની મૂર્તિનું છે. જીવનઘડતરની ગહન લાગતી બાબતોને સમજવા માટે મૂર્તિરૂપે પ્રતિષ્ઠિત થવા પહેલાં બાણમાં પડેલ પથ્થરનું ઘડતર કેવી રીતે થયું તે બાણવું ખૂબ જ પ્રેરણાદાયી નીવડશે. એક પથ્થર કોઈ પહાડ કે ખીજીમાં નિરુપયોગી રીતે પડ્યો હોય, ત્યાં સુધી તેના કોઈ ઉપયોગનો સાચો ખ્યાલ આવતો નથી. પરંતુ એવો પથ્થર કોઈ ભાવનાશાળી શિલ્પકારની નજરે ચઢી જાય છે ત્યારે ઘડતર કળાની મહાવડે એ જ પથ્થર કોઈ અનોખી પ્રતિમાનું સ્વરૂપ ધારણ કરી લે છે. એ તો આપણા અનુભવની વાત છે. એવી પ્રતિમા બ્યારે કોઈ મંદિરમાં અનેક મનુષ્યોની હાજરીમાં પ્રતિષ્ઠાને વરે છે ત્યારે તે નથી રહેતો માત્ર પથ્થર, નથી રહેતી કેવળ પથ્થરની પ્રતિમા, પરંતુ તે તો ખુદ પરમાત્માનું પ્રતીક બની જવા પામે છે. એ વાતનું તારતમ્ય તથા તથ્ય સમજી લેવા જેવું છે. ક્યાં પેલો જંગલનો રણતો, રખડતો પથ્થર અને ક્યાં જનસમુદાયમાન્ય પરમાત્માનું પ્રતીક! સમજો છે? એ ફરક ઘડતરને પરિણામે આવે છે. સંસ્કરણનો પ્રભાવ કેવો હોય છે તે એ પથ્થરની પ્રતિમા સરસ રીતે સમજાવે છે. પરંતુ એ જાતની પ્રતિષ્ઠા પામવા પહેલાં એ પથ્થરે પાર વગરના દુઃખો ને યાતનાઓ સહન

કરવા પડ્યાં હતાં. એ બૂલવાથી સાચો ખ્યાલ ભાગ્યે જ આવી શકે છે. ઘડતરનું પરિણામ પામવા માટે એ સઘળું આવશ્યક છે એ ધરાબર યાદ રાખજો. એવું જ મનુષ્યના જીવનઘડતર વિષે સમજવાનું છે. એ ઘડતર એટલે જ કેળવણી. એ ઘડતર એટલે જ સાચી તાલીમ. એ સમજાય તો જ જીવનઘડતરનો સાચો ખ્યાલ આવી શકે.

ત્યારે સમજો કે, માનવજીવનનું ઘડતર એટલે ચારિત્ર્યસંગઠન. આપણે ઘણીયે વાર સાંભળ્યું છે કે ચારિત્ર્ય એ તો પારસમણિ કરતાં પણ વધુ જિંચુ મૂલ્ય ધરાવે છે. જાણો છો કે પારસમણિ લોઢાને કુંદનમાં ફેરવી શકે છે, પરંતુ એ લોઢાને ખુદ પારસમણિમાં બદલાવી શકતું નથી. એથી ઊલટું ચારિત્ર્યશીલ પુરુષ એટલે કે સંતપુરુષ પોતાના ચારિત્ર્યબળથી ખીબ મનુષ્યોને પણ પોતાના સમાન ચારિત્ર્યપત્ર બનાવી દે છે. એટલે જ કહ્યું છે :-

“પારસમણિ ઔર સંતમેં ખડો આંતરો જાણુ;
વો લોહા કંચન કરે, વો કરે આપ સમાન.”

ત્યારે એવા ચારિત્રને પ્રગટાવવા માટે શું કરવું જોઈએ? તમે કહેશો કે તાલીમથી ચારિત્ર પ્રગટે છે. પણ હું પૂછું છું કે એ તાલીમ કઈ? એ તાલીમ એટલે કેળવણી ખરી, પરંતુ એ કેળવણીનો તો આજે આપણે માત્ર ઉપર છલ્લો-છીછરો અર્થ જ કરી રહ્યા છીએ. આજની શાળા-પાઠશાળાઓમાં અપાતી માત્ર અક્ષરજ્ઞાનની છીછરી કેળવણીથી કંઈ ચારિત્રને પ્રગટાવી શકાતું નથી. એ આપણે સહુ જાણી ચૂક્યા છીએ. આજે જેને કેળવણી તરીકે ઓળખાવવામાં આવે છે તેને સાચું કહીએ તો કેળવણી કહી શકાય જ નહિ. જે કેળવણી માણસને જીવનવ્યવહારમાં છળ, કપટ, દગો, વિશ્વાસઘાત, લાંચરુશ્વત, દ્રોહ, હિંસા જેવી અનેકાનેક બાધાઓનો વળગાડ વળગાડે તેને કેળવણી તરીકે કેમ ઓળખાવી શકાય? કેળવણી તો માનવજીવનનાં અંગેઅંગમાં પ્રવેશ કરીને મનુષ્યને પશુવૃત્તિ તરફ નહિ પણ ઉચ્ચ ગતિ તરફ દોરવે ને પ્રગતિ સાધવામાં મદદરૂપ થઈ રહે તેને જ સાચી કેળવણી કહી શકાય અથવા ખીબ શબ્દોમાં કહીએ તો “સા વિદ્યા યા વિમુક્તયે” એટલે કે જે આત્મિક સ્વાતંત્ર્ય પ્રાપ્ત કરાવે તે જ ખરી વિદ્યા છે. એવી કેળવણીને વરેલા મનુષ્યનું ચારિત્ર તો પારસમણિ કરતાં પણ વધુ મૂલ્યવાન તેમ જ દિવ્ય હોય છે.

તમે સહુ કોઈ જાણો છો કે આજની કહેવાતી કેળવણીથી કંઈ મનુષ્યનો આત્મા ઘડાતો નથી. અને તે જ કારણે એવી કેળવણીનું પ્રમાણ સમાજમાં વધવા છતાં માનવજાતનાં ચારિત્રની ઉચ્ચતાનું પ્રમાણ વધવા પામ્યું નથી, બલકે એ તો ઘટતું જ રહ્યું છે. હું જ્યારે મોટી મોટી પદવીઓ ધરાવનારાને-કેળવાયેલાઓને લાંચરુશ્વત લેતા સાંભળું છું અને માનવશરીર ધારણ કરનારા હોવા છતાં ખીબ માનવશરીરોનો પર તેમને ત્રાસ ગુજરતા નિહાળું છું ત્યારે તેઓ કેળવાયેલા છે એવું માનવાને મારું દહ્ય સખેદ સંકોચ અનુભવે છે. જ્યાં ઉઘાડો જુલમ થઈ રહ્યો હોય, જ્યાં લાંચરુશ્વતની બોલબાલા વર્તી રહી હોય, જ્યાં સ્વાર્થમય જીવન છડેયોક જીવનનું હોય ત્યાં સાચી કેળવણીનું અસ્તિત્વ કેમ સંભવી શકે? ખીજી બાબુએ કોઈ બિન કેળવાયેલો મનુષ્ય એ લાંચરુશ્વત તરફ નજર સરખી પણ ન કરતો હોય અને પરહુ:ખ દેખીને તે તરફ દોડી જવાને હરહંમેશ તત્પર રહેતો હોય તો તેવા મનુષ્યને ઘડાયેલો અથવા કેળવાયેલો કહેવાને હું જરાએ અચકાઉં નહિ. એક સંસ્કૃત સુભાષિત મારા કથિતાશયને ધરાબર વ્યક્ત કરે છે :-

સાક્ષરા વિપરીતાન્તે રાક્ષસા એવ કેવલમ્ ।

સરસો વિપરીતન્તે સરસત્વં ન મુંચતિ ॥

ભાવાર્થ એટલો જ છે કે અક્ષરજ્ઞાનમાં જ કંઈ સાચી કેળવણીનો સમાવેશ થઈ ગયેલો ગણાય નહિ. અક્ષરજ્ઞાન હોવા છતાં તેનો દુરુપયોગ થઈ શકે એવા અનેક દાખલા સમાજની બીતરમાં ભર્યા પડેલા દેખાય છે. એવો દુરુપયોગ કરનારા માણસો માનવ મટીને દાનવ કે રાક્ષસ બની જાય છે, જ્યારે એથી ઊલટું ‘સરસ’ મનુષ્યને વિપરીત સચોટો મળે તો તેથી ઘડાઈ ઘડાઈને ઊલટો તે વધુ સરસ બની રહે છે અને કોઈ પણ સંજોગોમાં તે પોતાનું સરસપણું છોડી શકતો નથી. એ જ સાચું ઘડતર અને એને જ જીવનઘડતર તરીકે ઓળખાવી શકાય.

જે વાત શિક્ષણને અથવા તો કેળવણીને લાગુ પડે છે તે જ વાત કર્મકાંડ કે પૂજાપાઠને પણ સચોટપણે લાગુ પડે છે. કારણ કે ધાર્મિક ક્રિયાકાંડો કે અનુષ્ઠાનોનો હેતુ પણ આખરે તો માનવજીવનનું દેવ-જીવનમાં રૂપાન્તર કે

ઘડતર કરવાનો જ છે. છતાં પણ જોઈશું તો જણાશે કે દેવ-મંદિરમાં અહર્નિશ પૂજાપાઠ કરનારાઓનાં કે પોતાને સાચા ધાર્મિક કહેવડાવનારાઓનાં જીવનમાં પણ વિવિધતા ભર્યા કઠાચડો, ઝઘડાઓ, અદેખાઈઓ, અહંભાવ, મમત્વ કે રાગદ્વેષો ભર્યા પડ્યા હોય છે. એ ઉપરથી સમજવું ઘટે કે તેમને સાચી ધર્મ-તાલીમ મળવા પામી નથી, પરંતુ ત્રાંબા-પિત્તળ પર સોનાનો એપ ચઢાવવામાં આવે છે તેવી રીતે તેમણે પણ ધર્મનો ઉપરછંદો એપ માત્ર ચઢાવ્યો છે. તેવાઓનું જીવનઘડતર તદ્દન છીછરું છે, એમ કહેવામાં અતિશયોક્તિનો લેશમાત્ર ભય રહેતો નથી. તાત્પર્ય એક જ છે કે સાચી કેળવણીથી જ સાચું જીવનઘડતર થઈ શકે છે. તેમાં કોઈ જાતના અદેશા માટે થોડો શો પણ અવકાશ નથી. કોઈ કૂતરું કરડવાની અને તે પણ કોઈને ખગર પણ ન પડે તેવી રીતે કરડવાની તાલીમ લઈને જીવન જીવવા માગે તો એવા કૂતરાને તો સમાજમાંથી બકારો જ મળે. એથી જીવડું જે કૂતરાઓનાં જીવનમાં માનવજાતના સંસર્ગ પછી મહોખત અને વક્ષાહારીના સંસ્કારો ખીલી ઊઠ્યા હોય છે તેને સમાજમાં સ્થાન મળે છે. એટલું જ નહિ, પણ તેનાં એ ઘડતરની કિંમત પણ અંકાવા પામે છે. એ વસ્તુ અનુભવયાં સમજી શકાય તેવી છે. જગતમાં નિર્માણ પામેલી સંખ્યાબંધ નાની-મોટી વસ્તુઓ માટે કુદરતનો સંકેત એક જ છે કે 'સાચી રીતે કેળવાયો અને તે દ્વારા સર્વોપયોગી થાઓ!' ચોતરફ નજર ફેંકો તો તમને સ્પષ્ટપણે સમજાશે કે જગતમાં સૂર્ય, ચંદ્ર, ચડો, તારાઓ, સાગરો, પહાડો, ઝાડો, પવન, અગ્નિ, આકાશ ઇત્યાદિ સઘળામાં અનોખું ઘડતર તેમ જ સાચું સર્વોપયોગીપણું નજરે પડ્યા વગર રહેશે નહિ. કુદરતે નિર્ભેદાં એ સઘળાં તત્ત્વો પણ સર્વોપયોગીપણાને સિદ્ધ કરી બતાવે છે. ત્યાં પછી મનુષ્ય માટે તો ખીજું શું કહેવાનું હોય? ખીજા કશાને નહિ પણ એ સર્વોપયોગીપણાને જ અપનાવી લેવામાં આવે તો એ મનુષ્યનાં જીવનનું ઘડતર સુયોગ્યપણે થઈ રહે.

મનુષ્યના જીવનઘડતર માટે આજના શિક્ષણની સાથે સંસ્કારિતાનો ઉમેરો કરવામાં આવે તો સાચાં ઘડતરનાં દર્શન સૌ કોઈને આપોઆપ થઈ રહે. એ સંસ્કારિતા એટલે જીવનનો એપ. એવી સંસ્કારિતા પ્રાપ્ત કરવાની ત્રણ રીત છે: (૧) સ્વપ્રયત્નથી, (૨) મા-બાપ તેમજ ગુરુદ્વારા ને (૩) સમાજ સાથેના સહવાસ મારફત. જો એ ત્રણે દિશામાંથી એકસરખી રીતે ઉચ્ચ પ્રકારની સંસ્કારિતાનું સિંચન થતું રહે તો એકલા મનુષ્યનો નહિ પણ સમસ્ત માનવ-જાતનો તેમ જ જગતભરનાં પ્રાણીમાત્રનો ખેડો પાર થઈ જવા પામે. એ જ કારણ છે કે આપણી માતૃભૂમિમાં એ ત્રણેય બાબતો તરફ અગત્યનું ધ્યાન અપાવવા સારું ભગીરથ પ્રયત્ન સૈકાઓથી થતા રહ્યા છે. પરિણામ એ આવ્યું છે કે ભારતભૂમિ દ્વારા જગતભરમાં જીવનનાં ઘડતર તેમ જ ઉપયોગનાં આંદોલનોનો પ્રચાર અનેક વખત થતો રહ્યો છે, અને ભારતવર્ષ પાસેથી અન્ય રાષ્ટ્રોને તેમ જ પ્રજાઓને પણ સાચી સંસ્કારિતાની અનોખી પ્રેરણા મળવા પામી છે.

જીવનનું સાચું ઘડતર કરીને મહાપુરુષ બનવા પામેલા મનુષ્યનાં અનેક દૃષ્ટાંતો જગતના ઇતિહાસમાંથી તેમ જ ધર્મશાસ્ત્રોમાંથી મળી રહે છે. તેમાંનાં થોડાંક દૃષ્ટાંતો સૂચવેલાં આ વક્તવ્ય પૂરું કરીશ.

વાલ્મિકી ઋષિનું નામ કોણે નહિ સાંભળ્યું હોય? તેમનું પૂર્વજીવન કેવું હતું તેનો કદી વિચાર કર્યો છે? રતના લૂંટારા તરીકે તે ઓળખાતા હતા અને લૂંટ કરીને ત્રાસ ફેલાવવામાં એજ માણતા હતા. લૂંટનો ધંધો કરવામાં નરી કિંસાવૃત્તિ, ઢાંડાઈ, સ્વાર્થવૃત્તિ, ઇત્યાદિનો તે નિરંકુશપણે ઉપયોગ કરી રહ્યો હતો. જીવનમાં ઘર કરી રહેલી આસુરી વૃત્તિ એ સિવાય ખીજું શું કરાવી શકે? પરંતુ દૈવયોગે એકલા તેને જંગલમાં નારદઋષિનો ભેટો થઈ ગયો. પવિત્રતાની મૂર્તિ સમા નારદના અણુએ અણુમાં પ્રેમ અને ભક્તિ નીતરતાં હતાં. એના ટૂંકા સમાગમમાત્રથી અને એના હૃદયમાં ઊતરી જાય એવા સમયોચિત ઉપદેશથી એ ધાડપાડુ જેવા રતનાના દિલમાં પલટો આવ્યો અને તેના હૃદયમાંથી કરુણાના પૂર વહેવા લાગ્યા. એ વાત ખૂબ જ જાણીતી છે. એ રીતે તેની દૃષ્ટિ ફરી જતાં અને તેની માનસિક દશા બદલાઈ જતાં એ રતનાનું ઋષિવરમાં પરિવર્તન થઈ જવા પામ્યું. તેને લગતી સર્વિસ્તર વાત તો અગાઉ કહેવાઈ ગઈ છે. એવું જીવનપરિવર્તન કંઈ ઘડતર વિના સાંભવે નહિ અને એવું ઘડતર કરી શકવાની ત્રેવડવાળા મહાપુરુષો જ ખીજાઓનાં જીવનમાં ઘડતરનો સાચો ચેપ લગાડી શકે છે.

જૈન સૂત્રોમાં અભયકુમારનું નામ ખૂબ જ જાણીતું છે એટલે તમે ન સાંભળ્યું હોય એમ હું માનતો નથી. તેઓ મગધરાજ શ્રેણિક રાજાના પુત્ર હતા તેથી જ ખ્યાતિ પ્રાપ્ત કરી હતી એવું માનવાનું કોઈ કારણ નથી. તેમની

જ્યાતિ તો તેમના યુદ્ધવૈભવથી થવા પામી હતી. 'અભયકુમારની યુદ્ધિ હોજો' એ રીતે એકેએક જૈન વેપારી શારદાપૂજનના શુભ ઠાંકણે તેમના ચોપડામાં નોંધ કરી કૃતકૃત્યતા અનુભવે છે. તે અભયકુમારની યુદ્ધિ તો આત્મલક્ષી હતી અને તેને પરિણામે તેની આરિચ્યપ્રતિભા ખીલી ઊઠી હતી. તેમનું આરિચ્યબળ કેવું હતું તે આપણે સુલસકુમારના જીવનપ્રસંગથી બાણી શકીએ છીએ. સુલસકુમાર જે કાળસુરીઆ કસાઈનો પુત્ર હતો તેને અભયકુમાર સાથે મિત્રતા હતી. પરિણામે સંગનો રંગ સુલસકુમારને સચોટપણે લાગી જવા પામ્યો હતો-એટલે કે સુલસ-કસાઈના જીવનમાં અજબ પલટો થઈ ગયો હતો. એ વાત પણ ખીજાં વ્યાખ્યાનોમાં કહેવાઈ ગઈ છે.

એ જ પ્રમાણે રામાયણની પેલી મહા તપસ્વિની શબરીબાઈનું દૃષ્ટાંત પણ સમજવા જેવું છે. આપણામાં કહેવત છે કે, 'જે છૂટેલા હોય તે જ છોડાવી શકે.' તેમાં એ મા-આપના સંસ્કારોને પલટવાનું કાર્ય તો અત્યંત કઠિન હોય છે. પૂર્વજન્મનું કોઈ સાચું સંસ્કારખીજ હોય તો જ થોડુંશું નિમિત્ત મળી જતાં તે પોતાનાં શરીર તેમ જ મન ઉપર તેમ જ એ દ્વારા આખા સમાજમાં પરિવર્તનનો રંગ ફાખવી શકે છે. એવો રંગ રામની ભકિતમાં મગ્ન રહેનારી શબરીના જીવનમાંથી સ્પષ્ટપણે મળી રહે છે.

શબરી આમ તો એક સ્ત્રીભવત હતી, ભીલોના રાજની પુત્રી હતી, તદ્દન અભણ હતી. પરંતુ માતંગઋષિ અને ઋષિપત્નીના સહવાસને પરિણામે તે તપસ્વિની બની જવા પામી હતી. જે કામ ખુદ ભગવાન રામ ન કરી શક્યા તે કાર્ય શબરી દ્વારા પાર પડ્યું હતું.

એ ભીલકુમારીને તાલીમ આપવા સારુ ભીલ રાજ્યે માતંગઋષિના આશ્રમમાં મૂકી હતી. ત્યાં તેને પુત્રીની પેઠે અપનાવી લેવામાં આવી હતી. છેક પુરાણ કાળની વાત ક્યાં કહું? મહાત્મા ગાંધીજીએ હરિજન કુટુંબ પાસે માગણી કરીને એક હરિજન કન્યાને સત્યાગ્રહ આશ્રમમાં રખાવી હતી. એ તો યાદ છે ને? આપણો જમાનો પૂર્વ અને પશ્ચિમના સંસ્કારોના સંક્રાન્તિકાળનો હતો છતાં પણ ગાંધીજીને તથા તેમના આશ્રમને એ કૃત્ય માટે ભારે કિંમત ચૂકવવી પડી હતી એ તમે ક્યાં નથી બાણતા? તો પછી માતંગઋષિના જમાનામાં તો એ ભીલપુત્રીને અન્ય ઋષિપુત્રોની સાથે રાખવાથી કેટલો મોટો ઉઠાપોહ થયો હશે તે વિચારી લેજો. સાચી વાત જ એ છે કે રોજિંદા જીવનમાં જેને કંઈ નવું-ભલે પછી તે ગમે તેવું સાચું તેમ જ કરવા યોગ્ય હોય તો પણ-પ્રસ્થાન કરવાનું હોય છે તેને ઘણું ઘણું સહન કરવું પડે છે. મહાવીર ભગવાનની કે રામની વાત વાંચો એટલે એ વસ્તુ સમજશે.

અર્વાચીન યુગમાં ગાંધીજીને માથે કંઈ એણું નહોતું વીત્યું! એ જ રીતે માતંગઋષિને પ્રભુ કરતાં પણ વધુ ભંડું પદ આપીને ધિરદાવનારા ચેલાઓ, ખાનગીમાં ગુરુના સદાચાર પર પણ ટીકા કરવા લાગી ગયા હતા, બલકે આક્ષેપ કરતા પણ થઈ ગયા હતા.

તમે સહુ તો બાણો જ છો કે કપાય, છેઢાય અને અગ્નિક્સોટીએ ચઢાવાય ત્યારે જ સોનું વિશેષપણે ચળકી ઊઠે છે. એ સોના કરતાં પારસમણિ વધી બંધ છે. અને પારસ કરતાં આરિચ્યના પારસનું તો પૂછવું જ શું? એની ક્સોટી સૌથી વિશેષ પ્રમાણમાં થવા પામે તેમાં નવાઈ જેવું કંઈ નથી. માતંગઋષિને મન તો એ સઘળું સહજ હતું, પણ તે સઘળું એક ભીલડી માટે કેટલું કઠણ કહેવાય? છતાં તે શબરી એ ક્સોટીમાંથી પાર ઊતરવામાં સફળ થઈ, એટલું જ નહિ પણ, જેમ જેમ એની ક્સોટી આગળ વધતી ગઈ, તેમ તેમ ચંદન વૃક્ષની પેઠે તેનું જીવન વધુ ને વધુ સુવાસિત બનતું ગયું. પરંતુ એ શબરીની સાચી ક્સોટી તો તેનાં લગ્ન લેવાયાં તે સમયે થવા પામી હતી. અને ધ્યાનમાં રહે કે એ ક્સોટી કંઈ નાનીસૂની ન હતી, કારણ કે તેનું ઘડતર એવા પ્રકારે થવા પામ્યું હતું કે તેણે તો આશ્રમજીવનને જ સર્વરેવ માની લીધું હતું.

એ કપરી ક્સોટીનો જ્યાલ આપવા માટે શબરીની દિનચર્યા પર એક ઊડતી નજર ફેંકી લેવી પડશે. તે હમેશાં બ્રાહ્મસુહૃત્માં ઊઠતી અને આશ્રમની સફાઈનું કામ કરી, ફળિયું અને આખો ય આશ્રમ વાળીજૂડીને એવો તો સ્વચ્છ કરી દેતી કે રખે કોઈના પગમાં કાંકરી સરખી પણ ન ચૂંભી બંધ, કે રખે કોઈના પગને ત્યાંથી જતાંઆવનાં કોઈ કચરાનો સ્પર્શ પણ ન થઈ બંધ. એટલી બધી કાળજી રાખવાની તેણે ટેવ પાડી દીધી હતી. એ પ્રકારની અનેખી સ્વચ્છતાને બાળવી રાખવી

એ તેને મન તો સાચાં સંધ્યાવંદન જેવી ક્રિયા હતી. ઝાડુ મારવાના નજીવામાં નજીવા કામથી માંડીને રાત્રે પોતે ઊંઘી બન્યાં સુધીના કેટલાયે કામોમાં પોતાનો પ્રાણુ રેડી દેવામાં પોતાની ધન્યતા અનુભવતી હતી. આશ્રમની એ સ્વચ્છતા નિહાળીને ત્યાં આવનાર સર્વ કોઈના મનમાં આશ્ચર્યોદ્ગાર સ્તરી રહેતા હતા. ભક્તિથી સલૂણું થયેલું હલકું ગણાતું કામ પણ કેટલું સુંદર-કમનીય બની રહે છે! એનો અનુભવ કરવા જેવો છે. એવો દિવ્ય વાતાવરણમાં રહેનારી શબરીને લગ્નનો ખ્યાલ સરખો પણ ન આવે એ સ્વાભાવિક હતું. ઋષિએ તેની મનોદશાને અવલોકી લીધી હતી. એટલે એ શબરીનાં માળાપ તેની વહાલસોઈ પુત્રીને ઘેર તેડી જવા માટે આવ્યાં, ત્યારે એ માતંગઋષિએ તેમની સઘણાંની રૂબરૂમાં એ ભીલકુમારીને યોલાવીને શિખામણુ આપી: ‘બેટા! સ્ત્રીજાતિ માટે યોગ્ય વયે પરણવું એ પણ જીવનની એક દિવ્ય કળા છે, એટલું જ નહિ, પણ જીવનનું ઘડતર કરવાની સાચી દીક્ષા છે, અને ગૃહસ્થધર્મ પણ સાચી રીતે પાળવામાં આવે તો પણ સંસારસાગરને તરી જવાય છે. અને એ રીતે આદર્શને પહોંચી શકાય છે’ એ પ્રમાણે શબરીને યોગ્ય શિખામણુ આપીને તેનાં માળાપ સાથે તેને વળાવી. એ રીતે આશ્રમના નિર્દોષ વાતાવરણમાંથી નીકળીને સાંસારિક વાતાવરણમાં તેણે પ્રવેશ કર્યો.

લગ્નનો દિવસ નજીક આવતો ગયો તેમ તેમ મંગળ ગીતોના સૂર સંભળાવા લાગ્યા. એ રીતે ધામધૂમપૂર્વક તૈયારી કરતાં કરતાં છેક છેલ્લે દિવસે શબરીની ગડમથલ વધી ગઈ. તેના મકાનની આસપાસ પાડાં, ઘેટાં, બકરાં, મરઘાં, કૂકડાં વગેરે અનેક પ્રાણીઓને રાખવામાં આવ્યાં હતાં. તેમની ચીસાચીસ તથા શોર-બકોરભર્યાં આર્તનાદ સાંભળીને શબરી તેનાં માતા-પિતા પાસે દોડી ગઈ અને યોલાવી: ‘બા, બાપા! આ પશુઓ અને મરઘાં વગેરે કેમ ચીસો પાડ્યા કરે છે? તેમને કેમ પકડયાં છે અને શા માટે છૂટાં મૂકવામાં નથી આવતાં?’ માતાએ ખુલાસો કર્યો: ‘આવતી કાલે તારાં લગ્ન છે એટલે તે માટેની મહેફિલમાં એ સઘણાં ઠેકાણે પડી જશે.’ શબરીએ પૂછ્યું: ‘શું એ સઘણાનો વધ કરવામાં આવશે?’ જવાબ મળ્યો: ‘હા! એમાં નવાઈ જેવું શું છે? આપણે ત્યાં લગ્ન હોય ત્યારે આપણી ઇચ્છા અને મોભાને સાચવવા સારું એ સઘણું કરવું જ પડે.’ શબરી તો આભી જ બની ગઈ. કોઈ પણ પ્રાણીને અજાણતાં પણ દુભાવાય નહિ એવું શિક્ષણ મળેલું હોઈ એ ભીલપુત્રી એ પશુઓના વધની વાતને કેમ સહન કરી શકે? તેણે મનમાં નિશ્ચય કરી લીધો કે તેનાથી એ વાતાવરણમાં રહી શકાશે નહિ. મોડી રાત સુધી ચિંતાતુર રહીને માનસિક ગડમથલનો અનુભવ કરી રહેનારી એ શબરી સૌ કોઈ ઊંઘી ગયા પછી ત્યાંથી ગુપ્તરૂપ ચાલી નીકળી અને આશ્રમે પહોંચી ગઈ. ઋષિપત્નીએ તેને જોતાં વાર જ એ શબરીથી રહેવાયું નહિ અને તે ધૂસકે ધૂસકે રોઈ પડી. માતંગઋષિએ પણ તેને ધીરજ આપીને સમજાવી: ‘બેટા! તારાથી હવે ત્યાં રહી શકાશે નહિ તે હું સમજ્યો છું.’ છેવટે તપાસ કરતાં કરતાં તેના માળાપ પણ આશ્રમમાં આવી પહોંચ્યાં. તેમને પણ ઋષિએ સાચી વસ્તુની સમજ પાડી. મહેનત તો ખૂબ કરવી પડી, પણ છેવટે શબરીનાં માળાપ તથા તેનાં સાસરિયાં વગેરે સમજી ગયાં અને શબરીની જગ્યાએ બીજી ભીલકન્યાને પરણાવવાની યોજના થઈ ગઈ અને તેના આરિચ્છ-ઘડતરને પરિણામે વખતના વહેવા સાથે એ શબરી પ્રત્યે આશ્રમ-વાસીઓ તેમજ ઇતરજનો આદરભાવ દર્શાવવા લાગ્યા.

એ જ શબરીને કાળક્રમે રામચંદ્રજનો ભેટો થઈ જવા પામ્યો હતો અને શબરીનાં એકાં ધોર રામે આરોગ્યાં હતાં એ રામાયણની કથા તમે કયાં નથી જાણતા? શબરીની ભક્તિનો પારો તે સમયે કેટલો ઊંચો ગયો હશે તે વાત તે ઘટના પરથી સહેજે સમજાય છે. પછી તો શબરી મોટી તપસ્વિની બની ગઈ અને આરે ય દિશામાં તેની ખ્યાતિ રામનાં ભકત તરીકે પ્રસરી જવા પામી. એકકા પંપા સરોવર બગડી જવા પાર્યું. અનેક ઉપાયો કરવા છતાં તે ફરી સ્વચ્છ થયું નહિ, ત્યારે કોઈકે કહ્યું કે હવે રામચંદ્રજી પધારે અને તેમના પગનો સ્પર્શ થતાં જ એ સરોવર સુધરી જશે. અમુક સમય વીત્યા બાદ શ્રી રામચંદ્ર પોતે એ પ્રદેશમાં પધાર્યા અને તેમને વિનંતી કરવામાં આવી. શ્રી રામ પોતે સમજતા હતા કે તેના કરતાં તેના ભકતો ચહે છે એવું બતાવવાનો એ ખરેખરો મોકો હતો. કારણ કે શબરીની અનેક પ્રકારની ભક્તિ હોવા છતાં પણ રામને માનનારા મનુષ્યોમાંના કેટલાયે એ શબરીને ઋષિકન્યા તરીકે સ્વીકારવા તૈયાર નહોતા. પરંતુ કુદરતની કસમત કાંઈ એવર જ છે. જૈન સૂત્રો તો કહે જ છે કે પાંચ સમવાયો (પ્રારબ્ધ, પુરુષાર્થ, નિયતિ, સ્વભાવ ને કાળ) મળે ત્યારે કાર્ય પરિપૂર્ણ થયા વગર રહે જ નહિ.

શ્રી રામે જાણી લીધું કે એ ક્ષેત્રમાં શખરીને આંટી દે એવો ખીલે કોઈ રામભક્ત ન હતો; છતાં પણ તેઓ પોતે જ શખરીને મોટી ભક્ત તરીકે ઓળખાવે તો એ પ્રદેશના 'વંકજડા' માને તેમ ન હતા. જેનામાં જાતનું તેમજ તેમની વિધાનું મોટું અભિમાન છે તેઓ સમાજમાં ગમે તેવા પ્રતિષ્ઠિત તેમ જ સામાન્ય ભલેને હોય, પણ તેઓ માનસિક વિકાસની નજરે વંકજડા તેમ જ તુચ્છ જ રહેવા પામે છે. તેવા લોકોને તો જાત અનુભવ થાય ત્યારે જ ખીલઓનું માનવા તૈયાર થાય છે.

રામે જાતે જઈને પંપા સરોવરને સ્પર્શ કર્યો, પણ તે ફરી સ્વચ્છ થયું નહિ. લોકો આશ્ચર્ય પામી ગયા. કંઈક નિરાશ પણ થયા. રામે કહ્યું: નિરાશ થવાનું કોઈ કારણ નથી. મારા કરતાં મારા ભક્તો ચઢી જાય છે. મારાથી જે ન બન્યું તે તેઓ કરી દેશે. કારણ કે ભક્તહૃદય ભગવાનમય હોય છે. એટલે કે તેઓમાં ભગવત્પણું હોય છે. સાથેસાથ તેઓમાં સમર્પણની મહાશક્તિ પણ હોય છે. એ ઊના સુયોગથી ભગવદ્ભક્તો ખુદ ભગવાનથી અઢિયાતું કાર્ય નિપજાવી શકે છે. પરિણામે એ લોકોએ રામભક્તની શોધ ચલાવી અને શખરી કરતાં મોટા રામભક્ત ઊભાવામાં તેઓ નિષ્ફળ ગયા. એટલે તેઓ શખરી પાસે આવ્યા અને કહેવા લાગ્યા: 'માતા, તું સાચી તપસ્વિની છે. અમારે માટે ખરેખર વંદનીય છે. દયા લાવીને આટલું લોકોપયોગી કાર્ય કરી આપો.' શખરી સાચી વસ્તુ સમજી ગઈ એટલે તેમની વિનંતીને માન આપી શ્રી રામનાં ચરણની રજ લઈ તેણે પંપા સરોવરમાં પ્રવેશ કર્યો તે જ ઘડીએ સરોવર અસલ હતું તેવું સ્વચ્છ (નિર્મળ) થઈ જવા પામ્યું અને શખરીએ તે વસ્તુને શ્રી રામનો જ પ્રતાપ છે એ રીતે સહુને સમજાવી. આજે પણ લોકો એ ભક્ત શખરીની કથા સાંભળીને પાવન થાય છે.

એવું છે ઘડતરનું રહસ્ય. એવું ઘડતર પ્રાપ્ત કરવા માટે અનુપમ એવું માનવશરીર મળ્યું છે એટલે સંસ્કારિતાના દાતાર માખાપે, શિક્ષકોએ, ધર્મગુરુઓએ તેમ જ વ્યક્તિઓએ જાતે એકીસાથે ખલેખલા મિલાવીને જીવનના ઘડતરનાં કામે લાગી જવું જોઈએ. એવું જો થાય તો આજની આપણી કેળવણી, શિક્ષણસ્થાનો તેમ જ ધર્મસંપ્રદાયો ચારિત્ર્યથી મધમધતાં થઈ જશે અને એવાં ચારિત્ર્યની જ્યોત માત્ર ભારતવર્ષને જ નહિ, પણ સારાં ચે વિશ્વને સાચો પ્રકાશ આપી રહેશે.

જીવનસંગ્રામ

વહાલાં આત્મબંધુઓ અને માતાઓ!

આજની વાત જીવનસંગ્રામને લગતી છે. હું તમને કહું કે જીવન પોતે એક સંગ્રામ છે તો તે વાતથી અમકશો નહિ. એ વાત સાંભળીને કદાચ તમને નવાઈ લાગશે. એ હું સમજી શકું છું. પરંતુ એને લગતી સાચી સમજ થતાં આશ્ચર્ય આપોઆપ અલોપ થઈ જશે.

તમે સહુ જાણો તો છે જ કે આ જગતમાં પ્રાણીમાત્રમાં જીવન છે અને એ જીવનને લઈને જ અંદર તેમ જ બહાર એમ સર્વત્ર યુદ્ધ ચાલી રહેલું આપણે જોઈએ છીએ. મોટું માછલું નાના માછલાને ઓઘ્યાં કરી જાય છે એ વાત કોણ નથી જાણતું? પણ નાનું માછલું પોતે હોમાયા પહેલાં કેવું યુદ્ધ કરે છે તે જોયું છે? સંગ્રામમાં હારે ત્યારે જ તે શરણે જાય છે કે મરે છે. કોઈ બિલાડી ગમે તેવી ભલેને તરાપ મારે, પરંતુ એ તરાપની સામે ઝૂમવાની શક્તિ કંઈ જીંદરમાં ઓછી નથી હોતી. બગલાની આંચ લાંબી શા માટે છે? તમે જવાબ આપશો કે માછલાંને સહેલાઈથી તેમજ મજબૂતપણે પકડી લેવામાં મદદરૂપ થાય એટલા માટે. અને માછલાંની શક્તિ જોઈ છે? પાણીની અંદર રહેવા છતાં તેની ગતિની તીવ્રતા જોઈ છે? એની એ તીવ્રગતિને લોધે તો તેને સહેલાઈથી પકડી શકાતું નથી. આ રીતે જીવન ધરાવતાં નાનાં-મોટાં પ્રાણીઓમાં સતત સંગ્રામ ચાલી રહેલો આપણે દેખીએ છીએ.

એ જીવતાં પ્રાણીઓની વાતને બદલે પૃથ્વી, પ્રાણી, અગ્નિ, વાયુ, વનસ્પતિને જરા ખારીકાઈથી અવલોકશો તો જણાશે કે એ સૌમાં પણ પરસ્પર સંગ્રામ ખેલાઈ રહેલો છે. મોટા મોટા પહાડોને તેમ જ પર્થરોને પાણીનો ધસારો

ઘસી નાખવામાં ફતેહ પામે છે. અને એ પડાડો હારે છે ત્યારે જ પાણીના ઘસારાને તાબે થાય છે. એ સમજવા જેવું છે. પત્થરોનું પણ તેવું જ છે. વળી એ પાણીને અગ્નિ સૂકવી નાખે છે; અને ખીલુ બાજુ એ અગ્નિને પાણી ઓલવી પણ શકે છે. વનસ્પતિને પણ બહારનાં અનેક જંતુઓ પજવી રહેલાં દેખાય છે. એ રીતે આખી જીવસૃષ્ટિમાં પરસ્પર અવિરત સંગ્રામ ચાલુ જ રહેલો દેખા દે છે. કૂતરાં ખીલું કૂતરા સાથે બાહે; પાડા પાડા સામે લડે; આખલા આખલા સામે જંગ ખેલે. એ પ્રમાણે જાતિ જાતિ વચ્ચે પણ દ્રંદ્ર યુદ્ધનાં મોરચા મંડાઈ રહેલા દેખાય છે.

જીવસૃષ્ટિમાં સંગ્રામ ચાલી રહ્યો હોય છે તે જ પ્રમાણે જડસૃષ્ટિમાં પણ યુદ્ધ ચાલુ હોય છે. જડ લાકડાને ત્યારે જ બાળી શકાય છે જ્યારે માણુસ વારંવાર બળપૂર્વક તેને અગ્નિમાં ધકેલ્યા કરે અને સરખી રીતે સંકેર્યાં કરે. આજુ આજુ વચ્ચે પણ અથડામણુ-યુદ્ધ થાય છે જ, અને જેનું બળ વધારે તે જીત મેળવે છે. તે સામેનાં પરાજય કરાવી તેને પોતારૂપ બનાવી દે છે. સાકરમાં વધારે પ્રમાણમાં પાણી મળે તો એ પાણીમાં સાકર સમાઈ જાય છે, પરંતુ પાણી ઠરતા સાકરનું પ્રમાણ વધુ હોય તો એ પાણી પોતે સાકરમય બની જવા પામે છે. ત્રણરેણુઓ પરસ્પર અથડાય છે તેમાં પણ એ સંગ્રામનો નિયમજ કામ કરી રહેલો દેખાય છે. પારો ને સોનું તમે સહુએ જોયાં હશે. એ ધાતુઓ પણ મરે છે, એટલે કે ભસ્મીભૂત થાય છે. પણ તે ક્યારે? સંગ્રામમાં હારી જાય છે ત્યારે-અન્યથા નહિ. એ રીતે સર્વ સ્થળે સંગ્રામની બોલબાલા વર્તાઈ રહેલી દેખાય છે.

એ પ્રમાણે જીવજગત અને જડજગતમાં ચાલી રહેલું કાચમનું યુદ્ધ કેમ જાણે કારણુમર હોય અને કુદરતને ગમતું હોય એવું લાગ્યા કરે છે. એટલું જ નહીં, પણ કુદરત પણ નબળાંને ફેંકી દેવા માગતી હોય એવું લાગ્યા વિના રહેતું નથી. એ વસ્તુને પણ વિચારવા જેવી છે. શરીરમાં જ્યાં સુધી પ્રાણશક્તિ હોય ત્યાં સુધી બહારના હુમલાથી ટકી રહે છે. પણ ઘડપણ આવે છે ત્યારે શરીરની પ્રાણશક્તિ ઘટે છે એટલે રોગનાં જંતુઓનો સામનો કરવાની શક્તિ રહેતી નથી. ત્યારે રોગનાં જંતુઓ શરીરને ખીસાર કરી મૂકે છે અને છેવટે શરીર મરણને શરણુ થાય છે. એવો અનુભવ તો ઘણાને થાય છે. જડ હોય કે ચેતન, પણ એવા પદાર્થને ઘસારાની વધુ પ્રમાણમાં અમર થઈ કે તે કૂટ્યોજ છે કે તૂટ્યો જ છે કે પછી ક્યારેક, ક્યારેક ખત્રાસ પણ થઈ જવા પામે છે. આ પણ યુદ્ધ છે. એનો અર્થ કેટલાકે એવો ઘટાવે છે કે આ જગતમાં નબળાને જીવવાનો અધિકાર નથી. ઘડીભર એ વાત માની લઈએ અને સૌ કોઈને એ વસ્તુ યથાર્થ પણ લાગે તેવી છે. પરંતુ ખીલુ દૃષ્ટિએ વિચારીએ તો સ્પષ્ટપણે સમજાઈ રહે છે કે લડાઈ અથવા યુદ્ધ તો શક્તિને વધારનારું તેમજ પોષનારું તત્વ છે. લડાઈ ન હોય તો શક્તિ પ્રગટે ક્યાંથી? અને તેની અભિવૃદ્ધિ પણ થાય કેવી રીતે? એ દૃષ્ટિએ લડાઈ એ તો કુદરતનો એક સંકેતમાત્ર હોય એવું લાગે છે, જે સંકેત યુદ્ધ દ્વારા સર્વોત્તમ સંકલન કરાવી રહે છે.

કુદરતની સૃષ્ટિમાં મનુષ્ય એ સર્વોત્તમ સર્જન છે, પરંતુ એટલી વાત સમજવા જેવી છે કે કોઈ પણ જીવથી કંઈ એકાએક મનુષ્ય થઈ જવાતું નથી. અનેક યોનિઓમાં ભટકી ભટકીને, તથા અનેકાનેક ગતિમાં રખડીને તથા અનુભવો મેળવીને તેમ જ લડી લડીને જીવે તેની તાકાતમાં ઐર પ્રકારે વૃદ્ધિ કરી દીધી હોય છે. ત્યારે જ છેવટે તેને મનુષ્યનો જન્મ મળ્યો હોય છે. એને જ આપણે 'બહુ પુણ્યકેરા પુજથી શુભ દેહ માનવનો મળ્યો' એમ કહીએ તો તેમાં કંઈ ખોટું ગણાય નહિ. કારણુ જાણો છો? શક્તિમાં અભિવૃદ્ધિ થવી એ શુભનો સંગ્રહ જ છે, અને શુભનો સંગ્રહ એટલે જ પુણ્ય.

માનવશરીરમાં લોહી અને પ્રાણ વગેરે તત્ત્વો છે. તેમની સામે પણ જંતુઓનું સતતપણે યુદ્ધ ક્યાં નથી ચાલતું? જ્યાં સુધી લોહીમાં રહેલા લાલ કણોની તાકાત હોય છે-લડાયક ફેજની તાકાત હોય છે ત્યાં સુધી તે જીવશક્તિ-પૂર્વક સામે ટકી રહે છે, પરંતુ તેનું જીવ ઘટે છે એટલે એ લોહીમાં વિજાતીય જંતુઓ પેસી જાય છે અને ત્યાં જ ઘર કરી રહેવા લાગે છે એટલે આપણે કહીએ છીએ કે રોગ થયો છે. સાચી વાત એટલી જ છે કે માનવીની આસપાસના વાતાવરણમાં અનેક રોગોનાં જંતુઓ ફેલાઈ જ કરતાં હોય છે, અને જ્યારે માણુસનું લોહી તાકાતહીન બને છે-પ્રાણશક્તિ ગુમાવી ખેસે છે, એટલે કે નબળું પડે છે અને શક્તિની ઓટ આવે છે, ત્યારે જ રોગનાં જંતુઓ તેમનો પગપેસારો

આપણા મૂળ લોહીમાં કરવામાં સફળ થાય છે. ત્યાં પણ કુદરતે યોજેલી શરીરની રચના સમજવા જેવી છે. વાળથી કેટલી હદ સુધીની રક્ષા થઈ રહે છે તે વિચાર્યું છે? જાણો છો ને કે આપણાં નાકમાંય વાળ હોય છે અને તે નાકવાટે પેસવાનો પ્રયત્ન કરતાં જેરી જંતુઓને સુયોગ્ય રીતે અટકાવી રહે છે. ગળામાં પણ 'ટોનસિલ'ની યોજના ક્યાં નથી? તેનાથી ગળાં મારકત અંદર જતાં જેરી જંતુઓને કંઈ જેવો તેવો સામનો કરવો નથી પડતો!

એવાં એવાં યુધ્ધો આગળ મોટાં મોટાં રાજ્યોનાં યુધ્ધો તો કંઈ વિસાતમાં નથી. એ જંતુઓની અંદર અંદરની લડાઈમાં જેટલી પ્રાણુકાનિ થવા પામે છે તેટલી મોટાં મોટાં વિશ્વયુધ્ધોમાં પણ ભાગ્યે જ થવા પામે છે. વળી બાહ્ય યુધ્ધ થાય છે તેવી જ રીતે આંતરિક યુધ્ધ પણ સતતપણે ચાલુ હોય છે. એ યુધ્ધને તમે, પ્રકૃતિ અને પુરુષ સામેનાં ઝઘડા તરીકે ઓળખાવો કે દૈવી અને આસુરી વૃત્તિ વચ્ચેની લડાઈ કહો કે પછી બીજું ચાહે તેવું કોઈ નામ આપો. પરંતુ એ ઝઘડો, એ સંગ્રામ અથવા યુદ્ધ માનવજીવનમાં સનાતન કાળથી ચાલુ છે. એ સંગ્રામ કે યુદ્ધ અને તેના મૂળભૂત કારણને તમે જાણો છો? વાસ્તવમાં અહંભાવ અને મમત્વ એ બે જ એનાં મૂળ કારણો છે. એ બે જ અંતરમાં રહેલાં ખરાં દુશ્મનો છે.

જૈન સૂત્રોમાં પ્રરુપેણું છે તે મુજબ જે બે કારણોને લીધે નરકગતિ જેવી દુર્ગતિ પ્રાપ્ત થાય છે તે કારણોને 'આરંભ' અને 'પરિગ્રહ' તરીકે ઓળખાવાય છે. આરંભ એટલે સ્વપ્રાણ કે પરપ્રાણને આઘાત પહોંચાડવારૂપ મનોવૃત્તિ અને તે અહંભાવ પ્રેરિત હોય છે. એટલે અહંકાર જ 'આરંભનું' ઉદ્ભવ સ્થાન છે. ત્યારે પરિગ્રહ એટલે વસ્તુને ચારે તરફથી પકડી રાખવારૂપ મનોવૃત્તિ અર્થાત્ મૂર્છા. મતલબ કે મારાપણું કે મમતા એ પરિગ્રહનું ઉદ્ભવસ્થાન છે. ટૂંકામાં, આરંભ અને પરિગ્રહ એ કાર્ય છે. ત્યારે 'અહંકાર' અને 'મમત્વ' એ એના કારણો છે. એનો રોધ કરવા જે કોઈ સ્પષ્ટ રીતે કે આડકતરી રીતે આવે છે તેને હઠાવવાના ભયંકર પ્રયત્નો, એ બે તત્ત્વો—એ બે દુશ્મનો અને બી રીતે કરે છે. કામમાંથી ક્રોધ અને ક્રોધમાંથી સંમોહ ઉત્પન્ન થાય છે. "કામામ્ ક્રોધોઽભિજાયતે ક્રોધાત્ ભવતિ સંમોહઃ" એ ગીતા વચન કહે છે. તેમ અહંકાર અને મમત્વમાં સપડાયેલ માનવી આખરે સર્વનાશને નોતરે છે.

આપણે જોયું કે સંગ્રામ સર્વાત્ર છે, એટલે કે સંગ્રામ વિના કોઈ સ્થાન ખાલી નથી. એ રીતે સંગ્રામ કુદરતી ગણાય છે. જેમ જીવવું એ કુદરતી છે તેમ જીતવું એ પણ એટલું જ કુદરતી છે. તમે સહુ સ્પષ્ટપણે સમજી શકો છો કે શક્તિ વધે તો જ જીતી શકાય છે, પણ ત્યાં મારે પૂછવું પડે છે કે એકલી શક્તિથી જ ચાલે ખરું? અને જવાબ 'ના' માં મળે છે. એ વાત પણ સમજવા જેવી છે. શક્તિ હોય પણ સાથેસાથ વિવેક; સમજ કે જ્ઞાન ન હોય તો એવો શક્તિધર જગતભરમાં અનેક પ્રકારના અનર્થો મચાવી દે છે. રાવણે શું કર્યું હતું તે તમે ક્યાં નથી જાણતા. તેણે પ્રાપ્ત કરેલી અથાગ શક્તિને તેણે દુરુપયોગ કર્યો ત્યારે સીતા જેવી મહાસતીને મોટી તકલીફમાં મુકાઈ જવું પડ્યું હતું. એટલું જ નહિ, પણ શક્તિના એ દુરુપયોગને પ્રતાપે એ સમયની મહાન વિભૂતિઓને તથા તે યુગના માનવીઓને કેટકેટલી આપહાઓ વેઠવી પડી હતી. એ ક્યાં સમજાવવા બેસવું પડે તેવું છે? સ્વરાજ્યની સ્થાપના પછી પણ સૌરાષ્ટ્રમાં બહારવટિયા ભૂપતે કાળો કેર મચાવવામાં શી મણા રાખી હતી? સ્વરાજ્યપ્રાપ્તિના શુભ ટાંકણાના અવસરે જ હિન્દુ-મુસ્લિમોની કેટલી બધી શક્તિ ભયંકર કાપાકાપીમાં તેમ જ મારામારીમાં રોકાઈ ગઈ હતી? એ જ કારણથી અનુભવી પુરુષોએ જગતનાં મનુષ્યોને સાંભળાવ્યું છે કે:-

જાનન્તિ કેચિન્નતુ કર્તુમીશાઃ

કર્તુ ક્ષમા યે ન ચ તે વિદન્તિ ।

અર્થાત્ કેટલાક જાણે છે પણ શક્તિના અભાવે આચરી શકતા નથી. અને કેટલાક કઠિનમાં કઠિન આચાર પાળે છે પણ જ્ઞાનના અભાવે જાણી નથી શકતા. પરંતુ જે સાચું સમજી લઈને સાચું આચરે છે તેવા વિજેતા ખરેખર વિરલ હોય છે! તાત્પર્ય એટલું કે, જ્ઞાનની ઝાંખી ન થઈ હોય ત્યારે જે યુદ્ધ જોવાય છે તેને અવળી લડાઈ તરીકે પણ ઓળખાવાય છે અને તેવી લડાઈ સ્વપરવું ઘણું નુકસાન કરી બેસે છે, પરંતુ જ્ઞાનનાં પગલાં થતાંવેંત એ જ લડાઈ તેવું સ્વરૂપ બદલી નાખે છે, અને સૌ કોઈ તેને સવળી તેમ જ શ્રેયસ્કર લડાઈનાં નામથી ઓળખાવે છે.

સંત્રામનાં મુખ્ય બે કારણો તરીકે 'અહંતા' ને 'મમતા'નો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો જ છે. એ અહંતા ને મમતાને તોડવાનો પ્રયત્ન શરૂ થયા પછી જ માણસ માર્ગાનુસારીની ભૂમિકા પર આવે છે. ત્યાર બાદ સમ્યક્ત્વનું પરિણમન થાય છે, એટલે કે આત્મભાન થાય છે. અંતરમાં રહેલા એ બે કદા દુશ્મનો જાય એટલે લવોલવનું દુઃખ મટે. પણ એ બે દુશ્મનો મારા ઘરમાં છે એવું આજે તો કોઈને ભાન જ હોતું નથી. માણસને ખબર પડે કે કાળોતરો નાગ તેના ઘરમાં ઘૂસી ગયો છે, તો તે નાગને કાઢવામાં નહિ આવે ત્યાં સુધી તેને જંપ વળતો નથી. એ જ દૃષ્ટિએ માણસ જો સમજે કે દુશ્મન તો મારા કોઠામાં ભરાઈ બેઠો છે તો તે આત્માનું અનિષ્ટ કરવાને કે અવળી લડાઈ સ્વપ્ને પણ કરવાને તૈયાર થાય નહિ. અંતરનાં દુશ્મનોની સાથે લડવું એ સાચું યુધ્ધ છે. અને બરોબર સમજે કે એવી લડાઈ કરતો કરતો સતત જ્ય મેળવવા પ્રયત્નશીલ જે કોઈ બને તેનું જ નામ સાચો 'જૈન' છે. 'વિજેતા' છે.

એવા જૈનનો મુદ્રાલેખ સમજવા જેવો છે. જો લડાઈ માત્રને માટે મનાઈ ફરમાવાઈ હોત અગર એકંદરે એ ન ઇચ્છવાળોગ હોત તો જૈન શબ્દ 'જિ' ધાતુમાંથી પ્રગટે જ નહિ. કારણુ લડયા વગર, યુધ્ધ ખેડયા વગર જ્યની પ્રાપ્તિ થાય ખરી? સાચી વાત તો એટલી જ છે કે યુદ્ધ ખેલવું અને એમાં સતત વિજયને વર્ષા કરવો એ જૈનમાત્રનો સાચેસાચો મુદ્રાલેખ છે. વળી 'સંયમ' અને 'તપ' એ પણ આંતરિક યુદ્ધ નથી તો ખીજું શું છે? તમે સહુ બરાબર સમજાવે કે ઇન્દ્રિયોના વિષયો અને દુષ્ટ મન સાથે જંગ ખેલ્યા સિવાય સાચા સંયમ કે તપનાં દર્શન થવા દુર્લભ છે. તમારામાંના ઘણાએ ઘરબાર કે મિલકતના ત્યાગને, સંયમ તથા સમજ વિનાની લાંઘણને તપ માની લીધેલ છે, પણ તે માન્યતા સાચી નથી, ભૂલભરેલી છે. એ જ કારણથી ભગવાન મહાવીરે કહ્યું છે કે સંયમ અને તપ તો નિર્જરા માટે હોય છે. બરાબર યાદ રાખજો કે ઇન્દ્રિયો તથા મનની સામે યુદ્ધમાં ઊતરવું એ કાંઈ નાનીસૂની ખહાહુરીનું કામ નથી. માટે જ કહ્યું છે કે :-

અપ્પણામેવ જુજ્ઞાહિ, કિં તે જુજ્ઞેણ વજ્ઞઓ ।

અપ્પણામેવમપ્પાણં, જહત્તા મુહમેહએ ॥

આનો અર્થ એ છે કે પોતાના આત્માની સાથે જ યુદ્ધ કરવું જોઈએ. ખહારના સ્થૂલ દુશ્મનો સાથે યુદ્ધ કરવાથી શો લાભ? પોતાના શુદ્ધ આત્મા વડે અંદર રહેલા દુષ્ટ આત્માને (મનને) જીતનાર ખરેખર પૂર્ણ સુખને પામે છે.

એ સંત્રામનો એક પ્રકાર એવો છે, જેને આત્મયુદ્ધ તરીકે ઓળખાવાય છે. એવા યુદ્ધનો ઉપયોગ આત્માની સાચી પિછાણ કરવા માટે થાય છે. અને એ આત્માની પિછાણ થાય ત્યારે જ સાચી આત્મપ્રાપ્તિ થઈ કહેવાય છે. સમજો છો? આત્માની સાચી પિછાણ કેને થાય છે? ખરેખરી શક્તિ વગર એવી પિછાણ થવાનો મુદ્દલ સંભવ નથી, એ ગોખી રાખવા જેવું છે. તેથી જ સાચી રીતે કહેવાયું છે કે 'નાડયમાત્માબલહીનેન લભ્યઃ' એટલે કે આ આત્માને નિર્બળ માણસ પામી શકતો નથી. નિર્બળતા તેમજ મુઠ્ઠાલપણું કોઈ રીતે ઇચ્છવા યોગ્ય નથી. તેનાથી કોઈકાર્ય ભાગ્યે જ સરી શકે છે. સાચું કહીએ તો અનેક માયકાંગણા કરતાં શક્તિધર એક જ વધુ ઇચ્છવાળોગ છે. લલેને એવો શક્તિધર તેની શક્તિને અવળે માર્ગે વાપરતો હોય તો પણ માયકાંગણા કરતાં તે ચલી જાય. અને શ્રેયના માર્ગે શક્તિનો વધુ સારો સદુપયોગ કરી જાણે તે તો યેજ્ઞ કરતાંય વધુ ઉચ્ચ દર્શનનો ગણાય. તેમાં કોઈ જાતની શંકાને માટે સ્થાન રહેતું નથી. તમે કદાચ નહિ જાણતા હો કે સાધુ કે શઠ બન્નેમાં શક્તિ હોય છે જ. એક શક્તિનો સદુપયોગ કરે છે, બ્યારે ખીજો તેનો દુરુપયોગ કરવામાં મજા માને છે. પરંતુ એવું ય બની આવે છે કે સત્ નિમિત્ત-માત્ર મળી જતાં એવો શઠ પણ શક્તિનો દુરુપયોગ કરવાનું માંડી વાળીને તેનો સદુપયોગ કરતો થઈ શકે છે અને એ રીતે શઠમાંથી સાધુ બની શકે છે. પણ માયકાંગણા-પામરપણામાંથી સાધુના ઘડતરની આશા ભાગ્યે જ રાખી શકાય. માટે એ માયકાંગણાપણાને-એ નિર્માલ્યતાને દૂર કરીને શક્તિની જ આરાધના કરો-શક્તિની પ્રાપ્તિ થઈ એટલે પછી તેના સદુપયોગની તમન્ના વખત જતાં જગ્યા વગર રહેવાની નથી. અલબત્ત, પ્રયત્ને સતતપણે ચાલુ રહેવા જોઈએ. માટે જ કહ્યું છે કે ખરો દુશ્મન તો અંદર છે. તેને મહાત કરવા પ્રયત્નશીલ રહો. એટલે બેઠો પાર થઈ જશે. યુદ્ધ અને લડાઈનું સાચું રહસ્ય આપોઆપ સમજાઈ જશે. એ જ દૃષ્ટિબિન્દુને અનુલક્ષીને કહેવાયું છે કે :-

‘અપ્પામિત્તમમિત્તં ચ’ એટલે કે આપણે આત્મા પોતે જ પોતાનો મિત્ર અને પોતે જ પોતાનો દુશ્મન બને છે. સાથે માર્ગે શક્તિને વાળીને તેનો ઉપયોગ કરવાની અને ખી યોજના કરવામાં આવે તો આત્મા આત્માનો મિત્ર બની જવા પામે છે, પરંતુ એ જ શક્તિને રાક્ષસ રાજ સવણે કર્યું હતું તે મુજબ, અવળા માર્ગે વાપરવામાં આવે તો એ આત્મા પોતે જ પોતાના દુશ્મનનો પાઠ ભજવતાં શરમાતો નથી.

આત્મા સાથેનું આત્મચુદ્ધ કેવું હોય તે એક દૃષ્ટાંતથી સમજવું તો સરળતાથી તમે સહુ સમજી શકશો. એક મહાત્માને કઠી બહુ વહાલી લાગતી હતી. માલમિત્રકતને ત્યાગ કર્યો, સત્તા છોડી, બીજા કેટલાયે સ્વાર્થોને તિલાંજલિ આપી, સગાં-સ્નેહીઓ તેમ જ માતાપિતાને પણ છોડ્યાં. એ સઘળું છોડ્યું, પણ પેલી કઠી કેમય છોડાતી ન હતી. જ્યાં જ્યાં ત્યાં સામે ચાલીને મારાણી કરે: ‘બધાં આજે કઠી કરો ને. કઠી ખાવી છે!’ એટલી હદ સુધીની નિર્માલ્યતાએ તેના મનમાં ઘર કર્યું હતું. એક દહાડો તેને વિચાર આવ્યો: ‘અરે! હું કઠીનો ગુલામ કે કઠી મારી ગુલામ? મારા જેવાને કઠી માટેની આરકિત કેમ પોષાય?’ તેને મનમાં બહુ દુઃખ થયું અને તેનો રસ્તો કાઢવાનું વિચારી લઈને આત્મચુદ્ધનો આરંભ કરી દીધો. બહારથી કઠીને લઈ આવીને તેણે ખાધી તો ખરી, પણ પછી વમન કરીને ફરી તેને જ ખાવાનો પ્રયત્ન કરવા માંડ્યો. ઊંચટી થયા પછી, વમન કરેલી કઠી શેની ભાવે? પણ મનને તેણે ઝગડ્યું: ‘ના, ના, પીવી જ પડશે. તને તે બહુ ભાવે છે ને?’ એ પ્રમાણે વારંવાર ઊંચટી કરીને પીવાથી એટલો તો તેને કંટાળો આવ્યો કે કઠી પ્રત્યે તેના મનમાં કાયમને માટે ઘર કરી રહેલી રસવૃત્તિ-રસલોહુપતા છેક જ ઊડી ગઈ. એ પ્રકારનો પ્રયોગ અલબત્ત, હઠયોગનો છે. એના કરતાં જ્ઞાનયોગ અનેક દરજ્જે સારો ગણાય.

એવો જ્ઞાનયોગ એ સાધુજીવનનું એક અંગ ગણાય છે. અને સત્યું કહીએ તો એવું સાધુજીવન એટલે જ્ઞાનમય યોદ્ધાનું જીવન. સાધુ ભગવાં કે સદૈક કપડાં એટલા ખાતર પહેરતો હોય છે કે મોક્ષમાર્ગે પ્રયાણ કરનારાં સૈન્ય માંહેનાં જીવતા બગતા સૈનિક પોતાને સહેલાઈથી ઓળખાવી શકાય. તેને મન તો જીવનભરનાં કેસરિયાં કરેલાં હોવાનું તેણે નક્કી કરેલું હોય છે. યાદ છે ને? એક વખતે એક સંતને કોઈએ ગાળો દીધી ત્યારે તેમણે શું કહ્યું હતું? એ મહાપુરુષે તો એ ગાળો ભાંડનાર તરફ એક હાસ્યદષ્ટિ ફેંકીને સુણાવ્યું હતું: ‘ભાઈ, તારી પાસે જે માલ હતો તે તેં દેખાડી દીધો, પણ મારે એ ખરીદવો નથી. કારણ કે એ માલની મારે બિલકુલ જરૂર નથી.’ એનું નામ સાચો વિજય. ખરો વિજેતા એ પ્રમાણે જ વર્તન કરે.

મહાત્મા ઇસુ ખ્રિસ્તે પણ એટલા ખાતર જ ઢાલું હતું કે, ‘એ કોઈ તને ડાળે ગાલે તમારો મારે, તો તું તારો જમણો ગાલ ધરજો.’

એ જ દૃષ્ટિબિન્દુને ધ્યાનમાં રાખીને ભગવાન બુદ્ધે ફરમાવ્યું હતું કે, ‘વેરથી વેર નહિ શમે, પણ પ્રેમથી જ વેર શમશે.’ સાથેસાથ એ પણ ભૂલવું ન જોઈએ કે ‘ક્ષમા વીરસ્ય ભૂષણમ્’ ક્ષમા એ તો વીરનું ભૂષણ છે, કાયરનું નહિ. તરવાર લટકતી હોય, મહાન શૂરવીર ગણાતો હોય છતાં પણ ગુસ્સો ચડે એવું વર્તન કોઈ દાખવે ત્યારે સામા માણસને શિક્ષા કરી શકે એવી શક્તિ હોવા છતાં પણ જે સહિષ્ણુતા રાખે, ક્ષમાનો ગુણ દાખવે તો એ એનું ભૂષણ જ ગણાય. નિર્માલ્યતાથી બતાવાતી ક્ષમા એ ખરી ક્ષમા નથી.

શ્રીમદ્ શંકરાચાર્યે પણ ક્ષમાનું લક્ષણ ‘વિવેકચુડામણિ’માં સમજાવતાં ફરમાવ્યું છે કે ‘દુઃખમાત્રને સહન કરવાં, બાહ્ય પ્રતિકાર કર્યા વગર સહન કરવાં, એટલું જ નહિ પણ ચિંતા કે વિક્ષાપ કર્યા વગર સહન કરવાં તેમાં જ ક્ષમા અથવા તિતિક્ષાની ખૂબી ભરી પડી છે! ક્રોધ ઉત્પન્ન થાય તેવા સંજોગોમાં પણ ક્રોધ ઉત્પન્ન ન થવા દેવો એ જ ખરો પુરુષાર્થ છે, ત્યાં જ સાધનાની ખરી કસોટી છે.’

સત્વશીલ વ્યક્તિઓની ક્ષમા અથવા તિતિક્ષા કેવી તેજસ્વિની હોય છે તેની એક કથા ખૌંધ સાહિત્યમાં આવે છે તે સાંભળવા જેવી છે. શુભા નામની એક ખૌંધ ભિક્ષુણી એક વખતે વનમાં એકલી ચાલી જતી હતી. તેને રસ્તામાં એક લંપટ ગુંડાનો ભેટો થઈ ગયો. એકાંતનો લાલ લેવાના ઇરાદાથી તેણે એ સાધ્વીને ઊભી રાખી અને તેની આંખો સામે તાકીને નીરખી રહ્યો. સાધ્વી તો સાચી વીરાંગના હતી. તેણે પૂછ્યું: “ભાઈ! તું શું જુએ છે? તારે શું જોઈએ

છે” ? પેલા નક્કરે જવાબ આપ્યો : ‘આ તારી આંખો ઘણી મોઢક છે. તે ભેઈએ છે.’ એ સાંભળતાં વેંત જ કોઈ પણ જાતથી અચકાયા વગર શુભાએ પોતાના નખો વડે એક ડોળો કાઢીને તેને આપવા માંડ્યો, અને ખીલે પણ આપવાની તૈયારી ખતાવી, ત્યાં તો પેલા લંપટના હૃદયમાં છૂપાયેલો અંતર્યામી જગી ભડ્યો ને તે ગળગળો થઈને રડી પડ્યો અને એ સાધ્વીના પગમાં પડી ગયો. તે બોલ્યો : ‘મને માફ કર, માતા! મારી બૂલ થઈ.’ લિક્ષુણીએ પણ હૃદયપૂર્વકે સાચી માફી આપી. એનું નામ સાચી બહાદુરી ને સાચો વિજય. માટે જ કહેવાયું છે :-

“ક્ષમાખડ્ગ કર ધારો, મેરે સતો ક્ષમાખડ્ગ કર ધારો રે !”

એ ક્ષમા તો ખરેખર સફળ હથિયાર છે. ગમે તેવા ક્ષેત્રના પ્રસંગે પણ ક્ષમા રાખવી. પેલી લિક્ષુણીની પેઠે ભયંકર લંપટની સામે પણ અડગતાપૂર્વક બલિદાન આપવું, એ કાંઈ સહેજી વાત નોતી. પરંતુ જ્યાં જ્ઞાન સાથે શક્તિ સંકળાયેલી હોય ત્યાં એવાં બલિદાનો અશક્ય નથી. એ લિક્ષુણીનું જ દૃષ્ટાંત હત્યો. તેની હૃદયની શક્તિથી, નિમિત્ત મળતાં આખરે શિયળ બચ્યું, કાયા પણ ખચી, અને લંપટનું હૃદય પણ પલટી જવા પામ્યું. સમજો, હજુ પણ સમજો, સાચી વાતને. એવાં તથ્યને સાચી રીતે સમજતાં શીખો. એવાં સતીજનો અને સંત પુરુષોના જીવનમાંથી પ્રેરણા મેળવી અનેક જીવો તરી ગયાનાં દૃષ્ટાંતો શાસ્ત્રોમાં તેમ જ ઇતિહાસની કથાઓમાં ભર્યાં પડ્યાં છે.

કષ્ટ પડે ત્યારે હિંમત રાખવી એ કાર્ય કઠણ તો છે જ, છતાં પણ સમય આવે એવી હિંમત રહી શકે ખરી, પરંતુ પ્રલોભનના પ્રસંગે આવી મળે ત્યારે પોતાની પ્રકૃતિની સામે લડીને વિજય મેળવવાનું કાર્ય ઘણું જ મુશ્કેલ છે. સાચું કહીએ તો એમ બનવું એ ખરેખર દુર્લભ છે. મહાપુરુષોની જીવનકથાઓ તો સુણાવે છે કે પ્રબળ પ્રલોભનના પ્રસંગે આવે ત્યારે પણ તેઓનાં રૂંવાડાં સરખાં ફરકયા નથી; અર્થાત્ વિકૃતિને પામ્યાં નથી. શ્રીમદ્ રાજ્યદ્રે સાચું જ કહ્યું છે કે :-

**“નીરખીને નવયૌવના, લેશ ન વિષયનિદાન,
ગણે કાષ્ટની પૂતળી, તે ભગવાન સમાન.”**

ખરેખર, યૌવનમસ્ત યુવતીઓને નીરખતી વખતે જેના અંતરમાં લેશ પણ વિકાર કે મોહ જાગત થતો નથી, એટલું જ નહિ પણ જેને સ્ત્રીબલિતનું શરીર એક પૂતળી જેવું ભાસે છે તે પ્રદ્વચારી સાક્ષાત્ ભગવાન જ છે. એને મન તો પોતાના જ આત્માનું સર્વત્ર દર્શન થયા કરે. જૈન જગતમાં જંબુસ્વામી એનું ઉજ્જવળ દૃષ્ટાંત છે.

જંબુસ્વામી પાસે તેની પરણેલી અત્યંત લાવણ્યમયી આઠ સ્ત્રીઓ તેને સંસારમાં ખેંચી રાખવા માટે એકી સાથે દ્વીલપૂર્વક આકર્ષણ કરી રહી હતી. તદ્દન એકાંત હતું અને રૂપરૂપના અંબાર સમી નવયૌવનાઓ હતી. જંબુકુમાર પોતાની સ્ત્રીઓને વૈરાગ્ય તરફ વાળવા અનેક પ્રકારે સમજાવતો હતો, અને સ્ત્રીઓ તેને સંસારમાં ખેંચવા અનેક દૃષ્ટાંતો આપી પ્રયત્ન કરતી હતી. આ પણ એક યુદ્ધ જ હતું.

શાસકાર સુણાવે છે કે એ જંબુકુમાર સંસારરશ્મિક તો ન બન્યા, પણ તેમનું રૂંવાડું સરખું પણ અજ્યું નહિ. અને એથી ઊલટું તે આકેય નારીઓને તેમણે વૈરાગ્ય પમાડ્યો. એ કથા વાંચી છે? તેમાં કહેવાય છે કે એ સમયે પ્રભવ નામનો લૂંટારો તેના પાંચસો જેટલા સાથીઓ સાથે તે સ્થાનમાં ચોરી કરવા માટે ત્યાં આવ્યો હતો. પરંતુ એ ચોરને ય એ મહાપુરુષ જંબુકુમાર અને આઠ સ્ત્રીઓ વચ્ચે થઈ રહેલો વાર્તાલાપ સાંભળી વૈરાગ્ય ઉપભવ્યો હતો. કથા કહે છે કે એ ચોરોએ પણ ચોરેલી સઘળી માલમત્તાને ત્યાં જ છોડી દઈને એ જંબુસ્વામી સાથે જ ત્યાગમાર્ગની દીક્ષા લીધી હતી. એ રીતે એ સંગ્રામમાં જંબુકુમારનો વિજય થયો. આવી અનેક વાતો શાસ્ત્રોમાં સતોએ ફરમાવી છે. પરંતુ આપણને તેની કંઈ પડી નથી. તેમ તમારી પાસે ઉપદેશ આપનારાઓને પણ એની પડી હોય એમ લાગતું નથી. તેથી જ તો આજે જગતભરમાં આટલો બધો વિસંવાદ વધી પડ્યો છે. એ વિસંવાદને દફનાવવા સૌ કોઈએ કટિબદ્ધ થવાનો સમય હવે પાકી ચૂક્યો છે. એટલું સમજાય તો ચે ઘણું છે. માટે સમજો, વિચારો અને સાચી વાતને હૃદયમાં ધારણ કરવા હરહંમેશ તૈયાર રહો.

વિચાર કરતાં જણાશે કે સુદ્ધ તો જીવમાત્રમાં અને જડમાત્રમાં સતત ચાલી રહ્યું છે, પરંતુ એ બાહ્ય સંગ્રામને બદલે શક્તિ સાથે સાચા જ્ઞાનની દોરતી કરાવીને જેઓ આંતરિક સંગ્રામમાં લડે છે, તેઓ વિજયશાળી અને છે. તેઓ જ સાચા જૈન બનીને ક્રમેક્રમે જૈન પરમાત્માની પદવી પામે છે. કાયરતાને બદલે વીરતાને પસંદ કરી તેને જીવનમાં કેળવીને આ મહાન સંગ્રામમાં સાચા વિજેતા બનવાનો સંકલ્પ આપણે સૌ કરીએ અને ઉત્કૃષ્ટ વિજય મેળવતાં કુદરતના પરમ સંકેતને ઝોળાળી, પરમપદ પામવાનો પરમાનંદ પ્રાપ્ત કરીએ.

સેવાનો રાહ

વહાલાં આત્મબંધુઓ અને માતાઓ !

આજે 'સેવાનો રાહ' એ વિષય ઉપર મારે બોલવાનું છે.

પરોપકાર અને અર્પણતા એ બંને સેવાના માર્ગના પગથિયાં છે. સેવા એટલી તો બાંધી ચીજ છે કે જેમ જેમ રૂબકી મારીએ, તેમ તેમ એનાં વિવિધ સ્વરૂપો નજરે પડે! સેવા જ્યારે સંપૂર્ણ અને છે ત્યારે એ સેવા સ્વાભાવિક જ અદ્વૈતરૂપ બની રહે છે.

ભગવાન મહાવીર અને સેવા

ભગવાન મહાવીરને નિષ્કામ સેવા ખૂબ પ્રિય હતી. તેમણે સાધુ અને શ્રાવકને ઉદ્દેશીને કહ્યું છે કે તમે આ લોકમાં બદલાની આશાએ, ધન, માલ, આબરુ, ઇજ્જતની લાલચે સેવા ન કરજો, પણ તમારા આત્માનું હિત સમજીને કરજો. સેવાથી સેવા લેનારને લાભ થશે, પણ એનો સાચો લાભ તો સેવા કરનારને થાય છે. જ્યાં તપશ્ચર્યાનો અધિકાર 'દશવૈકલિક સૂત્ર' ના નવમા અધ્યયનમાં સમજાવ્યો છે, ત્યાં કહ્યું છે :-

નો इहलोगद्वयाअे तवमहिद्विज्जा, नो परलोगद्वयाअे तवमहिद्विज्जा, नो कित्तिवन्नसद्विसिलोगद्वयाअे तवमहिद्विज्जा नन्नथ निज्जरद्वयाअे तवमहिद्विज्जा ।।

અર્થાત, આ લોકના ભોગોપભોગને માટે કે પરલોકના વૈભવોને માટે અથવા કીર્તિ, યશ, માન કે સન્માન અર્થે તપશ્ચર્યા કરવી ન ઘટે. પણ એકાંત નિર્જરા અર્થે તપશ્ચર્યા કરવી જોઈએ. નિર્જરા એટલે આત્મશુદ્ધિ. તમારા આત્મા ઉપરનો બોલો બોલો કરવો, આવરણ દૂર કરવું તે નિર્જરા. જેમ તપશ્ચર્યા માટે કહ્યું છે, તેમ આચાર કે કોઈ પણ ક્રિયા કે સેવા માટે પણ સમજવું. સમજપૂર્વકની નિષ્કામ સેવાઓ આત્માની શુદ્ધિ કરે છે.

સેવા એ તપશ્ચર્યાનો એક વિભાગ છે.

સેવા એ તપ શી રીતે, એવી કોઈ શંકા ન કરે! "इच्छानिरोधस्तः" ઈચ્છાનો નિરોધ એ તપની ઉત્તમ વ્યાખ્યા છે. સેવામાં નિરોધ કે મનોનિગ્રહ જોઈએ જ. એ વગર સેવા શક્ય નથી. સેવાના કાર્યમાં માની લીધેલી આપણી કોઈ માન્યતા કે ઈચ્છિત સુખ સગવડ કે ઈષ્ટ વસ્તુનો ભોગ આપવો જ પડે તો જ સેવા થઈ શકે. એટલે ઈચ્છાનિરોધ સહેજે થાય જ, અને એ જ તપશ્ચર્યા. આથી જ આંતરિક તપમાં સેવા અથવા વૈયાવચ્ચનું સ્થાન છે.

કુદરતના નૈસર્ગિક રાજ્યમાં જ્યાં નજર નાખો ત્યાં એવી નિર્વ્યાજ સેવાના જવલંત આદર્શો લઈ પડ્યા છે.

જુઓ તો ખરા સૂર્ય, ચંદ્ર, ગ્રહો, નક્ષત્ર, તારા, સમુદ્ર, મેઘ, વાયુ વૃક્ષાદિ સર્વે પ્રાણીમાત્રને પોતપોતાની બત અર્પીને, અહોનિશ કેવી સેવા અર્પી રહ્યાં છે! તે વડે હવા, પ્રકાશ, પાણી, છાયા, ફળ-ફૂલાદિની સામગ્રી અનાયાસે અથવા સહજ પ્રયાસે સ્વાભાવિક જ સાંપડે છે. જે હવા વિના ક્ષણવાર કોઈ પ્રાણી જીવી શકતા નથી, એ હવા મફત. સૂર્ય-ચંદ્રના પ્રકાશ જેવી મહા કિંમતી વસ્તુ તે પણ મફત. છતાં એ પોતાના અસીમ ઉપકારના બદલામાં એ કંઈ ઇચ્છે છે? કેમ ઇચ્છે? એ તો એનો નૈસર્ગિક ધર્મ છે. જો એનો ધર્મ હોય તો માનવીનો ધર્મ કેમ ન હોય ?

આહો! મૂઠ સ્વાર્થી માનવી તો જુઓ. એ તો ખાઉં, ખાઉં, ને ખાઉં, લાવો, લાવો ને લાવો; સર્વ સ્થળે પોતાનું જ કરી લેવા લાગી પડ્યો છે. આવાં સ્વાર્થી સૂત્રોને બળવી રાખવા છતાં પણ દાનેવરી, કર્તવ્યપરાયણ, પરાપકારી, સેવામૂર્તિ એવાં વિશેષણો મેળવવાની એ નવી નવી યુક્તિઓ શોધી રહ્યો છે. કેવી ધૃષ્ટતા!

ન્યાં જીવ જીવનો સક્ષક છે, પોતાના સ્વાર્થ માટે ખીબતું પડાવી લેવાની ભાવનાવાળા છે, ત્યાં તે સેવા શું કરવાના? ન્યાં ઓહિયાંનીતિનો સિદ્ધાંત ગમે છે, ત્યાં સેવાના વિશાળ રાહની વાત શી કરવી? જો કે આખરે તો એ નીતિનો અંતમ એ આવે છે કે ખીબતને સક્ષતાં પહેલાં આખરે પોતે જ શિકાર બની બચ છે.

મહાન સિકંદરને પડકાર

આ પ્રસંગ મહાન સિકંદર અને સંત વચ્ચેનો છે. ગ્રીસના મહાન સમ્રાટ સિકંદરના નામથી કોણ અબાણયું છે? પોતાના ખાહુખળથી અને સત્તાથી જેણે મહાન વિજય મેળવ્યો હતો. પરિણામે અભિમાનના અતિરેકથી, એના જીવનમાં ભોગની લાલચા અને સત્તાનો ઉન્માદ જાગ્યો હતો. તે એટલે સુધી કે તેને બધા દેશો પર વિજય મેળવવાની ધૂન લાગી હતી. સદ્ભાગ્યે, તેના દેશમાં એરિસ્ટોટલ નામના એક સંતપુરુષ રહેતા હતા. એમના પ્રત્યે સિકંદરને માન હતું. પ્રસંગોપાત્ત એરિસ્ટોટલ સિકંદરના ઉન્માદને શાંત પાડવા તેને જગતનું સ્વરૂપ-ભોગ-વિલાસનું પરિણામ, સત્તા-લાલસાની ભયંકરતા યુક્તિપૂર્વક સમજાવતા હતા. પરંતુ અભિમાનના કેંદ્રમાં સિકંદરને, એવા સંતની વાણી ગળે ઉતરતી ન હતી.

એક વાર વિશ્વવિજયી બનવા માટે એણે ભારતદેશ તરફ લાવણકર સાથે કૂચ કરી. પ્રસ્થાન કરવા પહેલાં, તે મહાત્મા એરિસ્ટોટલ પાસે ગયો. ગુરુ એરિસ્ટોટલ તેના સ્વભાવને બરાબર જાણતા હતા. એટલે એના અભિમાનને (સ્વમાનને) પોરસ ચડે એ દૃષ્ટિએ ગુરુએ સિકંદર પાસે એક માગણી કરી: 'તમે ભારત દેશમાં જાઓ છો તો વિજય કરીને એક વસ્તુ મારા માટે ત્યાંથી લાવજો'. સમ્રાટ સિકંદર મોજમાં આવી ગયો અને કહ્યું- 'ખોલો, કયી વસ્તુ તમારે જોઈએ?' ત્યારે ગુરુએ દીર્ઘદૃષ્ટિથી વિચાર કરી સિકંદરને ગર્વ ગળી બચ- તેના સત્ત્વની પરીક્ષા થાય એવી એક ચીજ માગી- 'ભારતભૂમિ, સંતમહાત્માઓની ભૂમિ છે તો એવા કોઈ ઉચ્ચ કોટિના ત્યાગી કે જેણે પોતાના આત્મબળથી ઇન્દ્રિયોના વિષયો અને મન ઉપર વિજય મેળવ્યો હોય, જે બિલકુલ નિર્ભય હોય એવા સંતને જરૂર આ તરફ લેતા આવજો.' સિકંદરે આ વાત લક્ષમાં લીધી અને વિજય મેળવવા ભારત તરફ કૂચ કરી. અનુક્રમે આગળ વધતાં તે ભારત આવી પહોંચ્યો, યુદ્ધ કર્યું અને યુદ્ધને અંતે પાછા વળતાં પોતાના ગુરુની માગણી યાદ આવી. અને એવા સંતની શોધ કરવા માટે પોતાના સૈનિકોને આદેશ આપ્યો. સૈનિકો શોધ કરતાં કરતાં એક જંગલમાં આવી ચઢ્યા. ત્યાં તેઓને એક શાન્ત અને નિર્ભય ત્યાગી પુરુષનો ભેટો થયો. તેઓએ સંત પાસે જઈને કહ્યું, "મહાત્મન! પધારો, વિશ્વવિજેતા એવા અમારા સિકંદર ખાદશાહ આપને ખોલાવે છે." મહાત્માએ, પૂછનારની ભાષા ઉપરથી આખી પરિસ્થિતિ જાણી લીધી. આનો મહારાજ અભિમાનમાં ચકચૂર બનેલો કોઈ વીર ચોધો જરૂર હશે. તો હવે એની પરીક્ષા કરવી જોઈએ. એમ વિચારીને સંતે પેલા સૈનિકોને જવાબ આપ્યો. 'તારો સિકંદર કોણ છે? વિશ્વવિજેતા બન્યો હોય તો ભલે બન્યો. મારે એનું કોઈ કામ નથી. પણ તમારો એ રાજ કામભોગનો વિજેતા બન્યો હોય તો હું આવવા તૈયાર છું. જેની પાસે કામ-ભોગ કે વિષય-વાસનાને જીતવાની શક્તિ ન હોય તેની પાસે આવવાની મારી તૈયારી નથી.'

આવો જવાબ સાંભળી સૈનિકો વિચારમાં પડી ગયા, પણ પોતાના મહારાજને હુકમ હતો એટલે જે બન્યું તે તેની પાસે રજૂ કરવું જોઈએ. સૈનિકોએ સિકંદર પાસે આવી બધી વાત કરી. સંતનો આવો જવાબ સાંભળીને મહારાજ આશ્ચર્યમાં પડી ગયા. આવો લાપરવાહી જવાબ આપનાર સંત કેવો હશે? તે જોવાનું સિકંદરને મન થયું. પાસે આવ્યો અને એ જ ખુમારીથી સંતને પોતાના દેશમાં લઈ જવાની માગણી કરી. જેમ ખીબા રાધુ અન્યાસી હોય છે તેવા જ આ સંત હશે એમ સમજીને માગણીની સાથે સાથે ભોગ-વૈભવ, માનપાન, અને રૂપસુંદરીઓ આપની પાસે હાજર થશે એવું પ્રલોભન પણ આપ્યું. જાણે આમ કરવાથી સંત રીઝી જશે અને જરૂર આવશે. પણ એ બધું નિષ્ફળ ગયું. સંતે જશય મચક આપી નહિ, ત્યારે સિકંદરે ખીબે ઠાવ ફેંક્યો. એટલે કે સત્તા અને ધમકીથી સંતને ઇલાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો. જો નહિ આવો તો તમારા ભૂંડા હાલ થશે માટે મારી વાત સ્વીકારો.

સંત આ બધું નાટક જોઈને મંદ મંદ હસી રહ્યા હતા. સિકંદર જેવા વીર યોદ્ધાની આવી વાતો તેને બાલીશ જેવી લાગી. જેને મન અને વિષયો ઉપર કાબૂ છે, જેને મૃત્યુનો લેશમાત્ર ભય નથી, જેને પ્રાણીમાત્ર ઉપર મૈત્રીભાવ અને કરુણાભાવ વરસી રહ્યો છે એવા એ સંત કોઈ સ્વસ્થ, શાંત અને પ્રસન્ન મુખમુદ્રાથી જોડ્યા, 'સિકંદર! જરા શાંત થા. આ સમરાંગણ નથી. તારે તારી તલવાર ચલાવવી હોય તો ખુશીથી ચલાવ. મરે છે કે બળે છે તે તો દેહ છે. અમર એવો આત્મા નથી બળતો કે નથી મરતો. ઇન્દ્રિયને મનના વિજેતાને મરવાનો લેશમાત્ર ભય નથી. એના માટે મૃત્યુ એ તો મંગલ પ્રસ્થાન છે. જૂનાં વસ્ત્રો ઉતારી નવાં વસ્ત્રો ધારણ કરવાના હોય ત્યાં શોક શાનો? સંતનાં આવા નિર્ભય ઉદ્ગારો સાંભળી-તેની પ્રશાન્ત મુખમુદ્રા નિહાળી, સિકંદરનો તલવારવાળો હાથ ઢીલો પડી ગયો. એનો ગર્વ ગળી ગયો. એ સંતના ચરણમાં ઢળી પડ્યો. પોતાના ગુરુએ શા માટે આવી માંગણી કરી હતી તેનું રહસ્ય હવે તેને સમજાયું. સિકંદર નમ્ર સ્વરે જોડ્યો :— મહાત્મન! આપના મિલન પહેલાં મને કોઈએ જણાવ્યું હોત કે આત્મરક્ષણ પાછળ દેહના બલિદાન દેનાર મહાવીરો આ જગતમાં હૈયાત છે તો હું તે ન માનત! પરંતુ આજે આપના દર્શનથી-સમાગમથી મને સમજાયું છે કે જગતને જીતનાર કરતાં ઇન્દ્રિય અને મનને જીતનાર મહાન અને ખરો વિજેતા છે! આપના અવિનય બદલ મને માફ કરશો. સિકંદર આ સંત પાસેથી અહિંસાનું અમૃત પીને પોતાના ગુરુ પાસે આવ્યો અને બધી હકીકત જણાવી.

ટૂંકામાં, સેવાના રાહતું આ એક અનેાખું દૃષ્ટાંત છે. આમ સેવાનું ક્ષેત્ર તો માનવજીવનમાં ખૂબ વ્યાપક બની રહે છે. સેવાના સૂત્રનું ઊંડું રહસ્ય તો એ છે કે માણસ જન્મથી માંડીને જ કુદરતનો ઋણી બન્યો છે. જન્મતાં જ પોતાની માતાના સ્તનમાંથી મળેલા દૂધ પર તે જીવે છે. પછી વિશ્વમાંથી તેને હવા, સૂર્યપ્રકાશ, જળ મળે છે તેમ તેમ તે વિકસે છે. દુન્યવી ખોરાક અને પદાર્થોથી તેનું પાલનપોષણ થાય છે. દુનિયાના અનેક જીવોની વ્યક્ત કે અવ્યક્ત સેવાથી એ સમૃદ્ધ થતો જાય છે. આથી સ્પષ્ટ સમજાશે કે એ મનુષ્ય જગતનો એક મહાન ઋણી છે.

ઋણ ચૂકવવું એ કંઈ ઉપકાર નથી. એ તો ફરજ છે. જો એ ઋણ ન ચૂકવે તો તે દેવાળિયો કહેવાય! બાઈબલના સમર્થ ચિંતક ટોલ્સ્ટોય એમ કહે છે કે, "તું બીજા ઉપર બોલે ન નાખીશ, તો તે જગતની ભારે સેવા કરી ગણાશે." આ સૂત્ર ભૂલ્યા છે એટલે મુશ્કેલ અને માલેતુબર, માલિક અને મજૂર જેવા અખંડ માનવવંશના બે વિભાગ થાય છે. બિંચા-નીચાના ભેદો વિકૃતરૂપે બને છે, અને તેમાંથી પરિશ્લેષણ અને આરંભવાદ જન્મે છે. આ વિષે હું અગાઉ સારી પેઠે કહી ગયો છું અને ફરી ફરીને હું એ કહેવા માગું છું કે આજ સુધીની થયેલી ભૂલથી માણસ પાછો વળે. શ્રમણ બ્રાહ્મણોએ ક્રિયાકર્મકાંડને અને શ્રીમંતોએ લક્ષ્મીને, અને રાજાઓએ પાશવી સત્તાને પોતાની ઉપાસ્ય મૂર્તિ બનાવી છે તેને બદલે સેવાને પોતાની ઉપાસ્ય મૂર્તિ બનાવે!

પશુઓની અવ્યક્ત પરોપકાર વૃત્તિ

પશુઓમાં ઋણ ચૂકવવાની વૃત્તિ સ્વાભાવિક જ હોય છે. કેટલાય ઘોડાએ અને ગાયોએ તેમના માલિકને બનના જોખમે મદદ કર્યાના ઐતિહાસિક દાખલા છે. કૂતરો તો વફાદાર પ્રાણી તરીકે પ્રસિદ્ધ છે.

એક વણજરાને એક વ્યાપારીનું ખસોતું દેણું હતું. વાણિયો હંમેશાં રૂપિયાની ઉઘરાણી કરે; પણ વણજરાની સ્થિતિ ખરાબ હોઈ દેવું ભરી શકતો નહિ. પછી હંમેશની ઉઘરાણીથી વણજરો કંટાળ્યો. તેણે શેઠને કહ્યું : 'મારી પાસે બીજી કોઈ ચીજ નથી, પણ એક બતવાન કૂતરો છે, તે તમને ઘરાણે રાખો, અને પૈસા ભરું ત્યારે મારો કૂતરો મને પાછો આપજો. મને એ બહુ વહાલો છે અને ઉપયોગી પણ છે. તે તમારી સેવા બંધવશે.' શેઠે વિચાર કર્યો કે પૈસાનું તો હાલ પતે તેમ લાગતું નથી. તેણે હા કહી. વણજરાએ ગદ્ગદિત કંઠે કૂતરાની પીઠ થાપડી અને સાનથી તેને સમજાવ્યો અને શેઠને સોંપ્યો. કૂતરો છૂટો પડ્યો. એ કૂતરો નવા માલિકની નોકરી નિમકહલાલીથી કરવા લાગ્યો. એક રાત્રે શેઠને ત્યાં ખાતર પડ્યું. ખૂબ ધન ચોરલોકે ઉઠાવી ગયા. કૂતરો બગતો હતો. થોડું ભસ્યા પછી ગમે તે કારણે ભસતો અંધ થઈ ગયો. પ્રભાત થયું. શેઠને ખબર પડી. શોધખોળ શરૂ થઈ ગઈ. કૂતરો શેઠ પાસે ગયો, અને શેઠનું કપડું મોઢેથી ખેંચવા લાગ્યો. શેઠ તેના મોઢામાંથી કપડું છોડાવે અને કૂતરો ફરીથી ખેંચે. બિચારો પશુ! વાત

કરવી હતી પણ વાચા ન મળે. એ-ચાર વાર કપડું ખેંચવાથી શેઠ જિભા થયા અને કૂતરાની પાછળ ચાલવા લાગ્યા. કૂતરો આગળ અને શેઠ પાછળ. દૂર દૂર જંગલમાં શેઠને તે લઈ ગયો. રાત્રે જ્યારે ખાતર પડ્યું ત્યારે કૂતરો ભસવું મૂકી દઈને ચોરની પછવાડે જઈને ચોરલોકોએ જ્યાં ધન દાટ્યું હતું એ જગ્યા ઉપર શેઠને લઈ ગયો. પગથી જમીન ખોતરવા માંડી. શેઠે પણ ખોદવા માંડ્યું.

ચોરાઈ ગયેલો હબરોનો માલ ત્યાંથી નીકળ્યો. વણખરા પાસે તો શેઠના બસો જેટલા લહેણા હતા, પણ કૂતરાએ તો શેઠના હબરો ખચાવ્યા. ક્યાં કૂતરો ને ક્યાં માણસ ? શી વાત કરવી ? આજે મોટે ભાગે માણસમાં માણસાઈ જ દેખાતી નથી. માત્ર માણસની આકૃતિ છે. હબરો રૂપિયા ખર્ચીને માણસે જેને લાણાવ્યો હોય, શેઠે મદદ આપી હોય, સ્કૉલર-શીપ આપી આગળ વધાર્યો હોય, અગર નાનપણથી મા-બાપે મોટો કર્યો હોય, છતાં એ વાતને ભૂલી જાય. એટલું જ નહિ પણ સામે થઈને બેસે ! એવા નિમકડરામો પોતાનાં પોષનારનું જ અહિંત બોલતા હોય અને દા આવ્યે દા વાળવાની રાહ બેતાં હોય ! ખીજી બાજુ જોશો તો જે નોકરના પરસેવાથી એક શેઠ હબરો રૂપિયા કમાતો હોય, તે નોકર બિચારો ગમે તેટલાં કષ્ટ વેડીને શેઠની સેવા બબ્લવતો હોય, પણ તે નિમકડલાલ નોકરને પૂરું ખાવા મળે છે કે નહિ ? તેને કેવી મુસીબતો છે ? તેના ઘરની સ્થિતિ કેવી કફેડી છે ? તેનો લેશ પણ વિચાર શેઠને આવતો નથી. કોનાં વખાણ કરવાં ? શેઠનાં કે નોકરનાં ? ધણીનાં કે ચાકરનાં ? રબ્બનાં કે પ્રબ્બનાં ? મૂડીવાદીનાં કે શ્રમજીવીનાં ? મૂળ વસ્તુ માણસાઈ જ નથી. એમાં શું થાય ?

કૂતરાની આટલી બધી અકલ્પનીય નિમકડલાલી જોઈ ત્યારે શેઠે પ્રસન્ન થઈને કૂતરાને કહ્યું. ‘જા બેટા’ તારા શેઠનું ઋણ વળી ગયું છે. હવે તારા શેઠ પાસે જા.’ એમ કહી પોતાની સહીથી ગળે એક ચિઠ્ઠી લખી કે ‘તમારા કૂતરાએ તમારું ઋણ વાળ્યું છે. તમે હવે કરસુકત છો.’ કૂતરો તો ત્યાંથી હસતે મુખે ધણીને મળવા છૂટ્યો. એ નિમકડલાલ કૂતરો ગેલ કરતો હર્ષભેર ધણીને મળવા ચાલ્યો આવે છે. વણખરાએ એને દૂરથી જોયો. એને મનમાં વહેમ આવ્યો કે રખે આ કૂતરો શેઠને મૂકી ભાગી આવ્યો લાગે છે ! એટલે એને જોતાં જ ક્રોધ ચઢ્યો. કૂતરો નજદીક આવે તે પહેલાં તો ક્રોધાવેશમાં પાસે પડેલો પથ્થર ઉપાડીને સીધો કૂતરાને માથામાં માર્યો. પથ્થર લાગ્યો કે તુરત જ તે રામશરણ થઈ ગયો.

પાછળથી જ્યારે વણખરાએ ચિઠ્ઠી વાંચી ત્યારે તેના ચોરતાનો પાર ન રહ્યો. આખી જિંદગી તેને એ દુઃખ સાલ્યું. એક જ ભૂલનું કેવું પરિણામ ? એક ટુકડા ખાનાર કૂતરામાં પણ કેવી કૃતસતા અને ફરજનું ભાન હોય છે ! આવાં અનેક દૃષ્ટાંતો દર્શ શકાય છે.

પ્રતાપનો ચેતક

એક વખત રાણા પ્રતાપ સલીમ સાથેના યુદ્ધમાં સેનાપતિના સંકેતાનુસાર યુદ્ધથી પાછા ફરે છે, ને પાછળ મોગલ ઘોડેસવારો પૂંઠ પકડે છે. રાણાનો અશ્વ ચેતક થાકેલો છે. ચેતક ચાલવા અશક્ત છે, પણ દૈવયોગે રસ્તામાં જીડી અને પહોળી નદી આવે છે. થાકેલો ચેતક ચંબ્યો. તેનામાં નદી ઠેકવાની શક્તિ અત્યારે રહી ન હતી. છતાં પ્રતાપ કહે છે કે :- ‘બેટા ! ચેતક ! રસ્તામાં જ મરાવીશ ?’ આટલા શબ્દો થાકેલ અને અશક્ત બનેલ એ મૂંગા પ્રાણીના કાન ઉપર પડે છે. નિમકડલાલ પ્રાણીમાં માલિક પ્રત્યેની વફાદારી જાગી જીઠી. અને ! ચેતક પોતાની બધી શક્તિ એકઠી કરી ઠેકડો મારે છે, પ્રતાપને લઈને નદીને સામે કાંઠે પડે છે. ચેતકના જીવનની ત્યાં સમાપ્તિ થાય છે અને પ્રતાપ બચી જાય છે. પોતાના માલિકને ખાતર દેહતું અલિહાન દેવાની તમન્ના પશુખતમાંય દેખાય છે. એક જ ટકોરે તે ચેતકને આટલું બળ આપ્યું પણ માનવ-પશુઓ આવી હબરો ટકોરોને ગળી જાય છે. શી વાત કરવી ?

અમરસિંહનો અશ્વ

આવી જ ખીજી વાત અગ્રાના કિલ્લામાં બની છે. સિત્તેર ફૂટ જિંચો અને પચ્ચીસથી ત્રીસ ફૂટ પહોળો કિલ્લો છે. કિલ્લાની બહાર (૨૦) વીસ ફૂટની ખાઈ છે. એ કિલ્લો ઠેકીને નાસવાની અમરસિંહને જરૂર પડે છે ત્યારે તેનો વફાદાર અશ્વ એને ઠેકીને પોતાના માલિક અમરસિંહનો જીવ બચાવે છે. અશ્વ ત્યાં જ ખતમ થઈ જાય છે. એ

અશ્વિનું સ્મારક હજુ મોજૂદ છે. અમે એ કિલ્લો અને અશ્વિનું સ્મારક બેસું છે. એ પશુઓની કૃતજ્ઞતા અને પરગજુવૃત્તિ કેટલી? એની સેવામાંથી માણસોને કેટલું શીખવાનું મળે છે?

હાથીનું અદ્ભુત સમર્પણ

આવું જ છતાં વધુ ભવ્ય એક ઉદાહરણ જૈન આગમમાંના જ્ઞાતાસૂત્રમાં છે. એના મૂળથી માંડીને અંત સુધીનો વાર્તા-વૃત્તાંત ઘણો જ પ્રેરક અને રસપ્રદ છે, પણ એ પ્રકારનો ઘણાખરો વિષય મેં ‘કમઠ મરુભૂત’ તથા ‘ચિત્ત-પ્રદેશી’ ના દૃષ્ટાંતોમાં કહી દીધો છે. એટલે અહીં તે માત્ર પ્રસંગ પૂરતી વાત કરું છું. વાત એમ છે કે, ‘એકદા વિંધ્યાટવીમાં ચૌભેરથી દાવાનળ લાગે છે અને પંખીઓ દૂર ને દૂર ઊડી જાય છે. વનચર પશુઓ બચવા માટે આમથી તેમ નાસવા માંડે છે. એક સંસ્કારી હાથીને પૂર્વાનુભવના સ્મૃતિસંસ્કાર દ્વારા સ્વયં પ્રેરણા થવાથી અગાઉથી જ એણે જંગલનો એક પ્રદેશ ખૂબ પ્રયત્ન કરીને નિર્વૃક્ષ કરી સપાટ બનાવી મૂક્યો છે. એટલે અગ્નિ ફેલાવાનો ભય ન હોવાથી તે ભાગમાં હાથીની પાછળ બીજી અસંખ્ય પશુસૃષ્ટિ ઢોડે છે, અને એ મર્યાદિત ભાગ સહેજે સાંકડો બની રહે છે. ભારી ભીડ વખતે પેલો હાથી અંગ ખજવાળવા ખાતર પોતાનો એક પગ ઊંચકે છે ત્યાં ભીડથી હડસેલાતું હડસેલાતું એક સસલું એ પગની નીચેના ખાલી ભાગમાં સરકીને બેસી જાય છે. હાથી જેવો પગ ખજવાળીને નીચે મૂકવા જાય છે, તેવું જ નીચે કોમળ કોમળ જણાવાથી હાથીને ખ્યાલ આવે છે કે ‘કેઈ જીવ છે. જો પગ મૂકું તો પળવારમાં એ પ્રાણીના અહીં જ રામ રમી જાય. હમણાં માર્ગ થશે ને બિચારું સસલું સરકી જશે. માટે પગ ઊંચો જ રાખું.’ એના દૃઢ્યમાં છુપાયેલી દૈવીવૃત્તિ બગવાથી હાથી પોતાનો પગ ઊંચો રાખે છે. પણ એની કસોટી તો પૂરેપૂરી થાય છે. આગ ઠેઠ અડી દિવસ સુધી ખુઝાતી નથી અને પશુઓની ભીડ જેમ ને તેમ રહે છે. હાથી એમને એમ ત્રણ પગે ઊભો રહ્યો. એની વેદના ક્ષણે ક્ષણે વધતી હતી. શરીર અકડાઈ જતું હતું. પણ દૈવીવૃત્તિએ એને બરાબર ટકર ઝીંકે એવું સૂક્ષ્મ બળ આપ્યું. આખરે જંગલની આગ ખુઝાઈ ગઈ અને વનચરો ચાલ્યા ગયા. અસલો સરકી ગયો, અને હાથીએ હળવેક રહીને પગ મૂકવા માંડ્યો, પણ એ તો થાંભલો થઈ ગયો હતો. લોહીનું હલનચલન બંધ થયું હતું. પગ મૂકતાંની સાથે જ નસ તૂટતાં મહાકાયા ગમડી પડી. ત્રણ દિવસ સુધી અસહ્ય વેદના વેઠવા છતાં એ છેવટ આરા પરિણામથી કાળધર્મ પામ્યો. એની અંતિમ પળો માનવતાથી તરબોળ હતી. એટલે એ કર્મના અચૂક નિયમ પ્રમાણે ઉચ્ચ કોટિનો મનુષ્ય બન્યો. એ રાજગૃહનગરમાં શ્રેણિક રાબને ત્યાં ધારિણી રાણીની કુક્ષીએ ઉત્પન્ન થયો. એનું નામ મેઘકુમાર.

ત્યારે માનવો કેવા?

પશુઓમાં આવી કેવળ વક્ષાદારીભરી સેવા દેખાવ દે છે, ત્યારે માનવોમાં મોટો સમુદાય તો “જીવો જીવસ્ય મક્ક” એવી અગાઉ કહી ગયો એ નીતિમાં જીવનો હોય છે. સેવાભાવનો બીજો પ્રકાર એવો છે, કે જેને આપણે ‘હાસ્યાસ્પદ જ્ઞાનેશ્વરી’ વૃત્તિવાળો વર્ગ કહી શકીએ. આ વર્ગ ચૂપજીનીતિનાં પાપ ઠાંકવા માટે કહો, કે સમાજમાં પોતાનું સ્થાન ટકાવવા માટે કહો, કોઈ પણ રીતે સેવા કરવાનો પ્રયત્ન કરતો હોય છે. એને જ લગતો બીજો એવો વર્ગ છે કે જેને હું ‘ઓઘદ્વિટવાળા દાતાવર્ગ’ તરીકે ઓળખાવીશ. આવા વર્ગમાં અંધ અનુકરણ જ હોય છે.

કોઈ કહે આટલું કરવું પરકરવાની ઈચ્છા શેકે સમજણ ન હોય, પણ બીજાએ કર્યું છે માટે કરવું જોઈએ; અગર નહિ કરું તો મારું બરાબ જણાશે, અગર મોટા લોકોનું જણાણ હોય એટલે મને કે કમને કરવું પડે ને કરે. પણ પોતે શું કરે છે? શા માટે કરે છે? એનું જ્ઞાન શું? એનો વિચાર જ ન કર્યો હોય. માત્ર લોકો કરે છે, કહે છે, માટે જ કરે છે. મૃત્યુની શય્યા પર પડેલા સ્નેહીજનને છેલ્લે છેલ્લે ધર્મદો સંભળાવે તેમાં પણ સિવાજ મુજબ સંભળાવે અને ક્યાં કરે! અને એ ચાલતી આવતી ક્રિયાને જ અનુસરે. એ ક્રિયા પાછળનાં હિતાહિતને ન વિચારે કે ન વિચારવા થોભે કે આ સમયે શાની જરૂર છે. પોતાને માટે એ ક્રિયા યોગ્ય છે કે કેમ તે પણ ન ચિંતવે, અને ગતાનુગતિક કર્યો જ જાય. એ જ ઓઘદ્વિટ.

ઓઘદ્વિટનું દૃષ્ટાંત

કોઈ બીજાને ત્યાં ખરખરે (હિલાસા અર્થે) જાય ત્યારે તેને સારું લગાડવા ‘મોટું મોટું’ રહે, સામાને આસ્વાસન આપવાને બદલે રડાવવાનો પ્રયાસ કરે, દૃઢ્યમાં જરાય ધ્રાસકો કે અસર સરખીયે ન હોય, પણ ખૂબ દુઃખ

થતું હોય તેમ બતાવવાના દલીલ પ્રયાસો કરે. જ્યાં જે સ્થળે સગાના દુઃખમાં ભાગ લેવા એ ગયો છે ત્યાં આસ્વાસન આપવાની વાત તો કેવી, ઊલટું એતું દુઃખ વધારવાના નિમિત્તરૂપ થાય. આનું નામ રૂઢિગત ક્રિયા અથવા ઓઘદષ્ટિ.

આ રીતે જે માર્ગ સેવાનો હતો, ત્યાં ઓઘપરંપરાએ એ હણાયેલાને શક્તિ આપવાને બદલે વધુ હણવાના પ્રયત્નો થાય; અને દુઃખની વિસ્મૃતિ કરાવવાને બદલે વધુ યાદ અપાવે. આવી મૂર્ખાઈમાં સેવા કેવી? જે સદ્વિચાર કરતાં શીખ્યો હોત તો પોતે જે કાર્ય કરે તેની ઉપયોગિતા કેટલી અને કયા પ્રકારે એનો વિચાર જરૂર કરે, અને એ માણસ જ્યારે સેવાના ક્ષેત્રમાં યોગ્ય ત્યારે અવશ્ય તે વ્યક્તિને શાન્તિ આપે. ખીમાર હોય તો આસ્વાસન આપે. સામાના દુઃખમાં ભાગ લે. પણ એ ભાન કેને હોય? જેનામાં વિચારશક્તિ નથી, હું શું કરું છું એતું ભાન નથી, એ વિચારવહીન સેવાને બહાને ઊલટો અનર્થ જ કરી બેસે. વાંદરાના હાથમાં રતન આવે, તો ટુકડા જ કરે કે ખીજું કાંઈ? આવી સ્થિતિ ઓઘદષ્ટિવાળા સેવકવર્ગની છે.

સેવામાં વિવેક અને વિચારની આવશ્યકતા

આવા વર્ગમાં વિવેકબુદ્ધિ અને વિચારશક્તિનો અભાવ હોય છે, અને તેથી જ વિચારી નથી શકતા કે સેવાના ક્ષેત્રમાં કૂતરાં, બિલાડાં, ચકલાં, પારેવાં પહેલાં? કે નિરાધાર માનવ પહેલાં? સેવા ભલે સર્વની થાય, પણ કાંઈ વિવેક ભેદએ. સેવાના પ્રકાર તો અનેક હોય છે. એક સાથે અનેક કાર્યો દૃષ્ટિપથમાં આવે ત્યાં વિવેકની જરૂર છે. ધારો કે એકી વખતે સમાચાર મળ્યા કે પાંજરાપોળમાં જનાવરોની ખીમારીને લીધે સેવાની જરૂર છે. મિત્રની સ્થિતિ ગંભીર છે. પિતાજી સેવા માગે છે. પુત્ર ખીમાર છે. ગરીબ પાડોશીને સારવારની ઘણી અગત્ય છે. જ્ઞાતિબંધુ મોટી આફતમાં છે. એમ સેવાના અનેક પ્રસંગો આવી પડે તે સમયે પહેલાં ક્યાં જવું ઘટે? ખીમારી શી વ્યવસ્થા કરવી? કેને સેવાની વધુ જરૂર છે? પહેલી ફરજ કઈ? એ બધામાં સમજ અને વિવેકની જરૂર છે. વિચારશીલ પુરુષ જ એનો યથાર્થ રસ્તો કાઢી શકે અને પોતાની શક્તિનો સદુપયોગ કરી શકે. વિવેક અને સદ્વિચાર વિનાની સેવા બહુધા લાભને બદલે ગેરલાભ કરે છે. ઓઘદષ્ટિવાળો માણસ તો તેણે સાંભળ્યું હોય કે દીકું હોય તે જ માર્ગે દોડે અને સમજદાર વ્યક્તિ વિવેકદષ્ટિ વડે દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ, ભાવ ભેદ સેવા અર્થે યોગ્ય. એને ફરજતું ભાન હોય, જવાબદારીતું સ્મરણ હોય. એણે આંધળી ક્રિયાને જ સર્વસ્વ ન માની હોય, પણ એની પછવાડે ભાવના અને ફરજનો એને ખ્યાલ હોય. ઓઘદષ્ટિવાળો રૂઢિ મુજબ કૂતરાં, પારેવાં વગેરે જાનવરને બચાવવા પ્રયત્ન સેવે છે અને વૃદ્ધ, ગ્લાન કે અશક્ત મનુષ્ય તરફ દુર્લક્ષ કરે છે એમાં અતિશયોક્તિ નથી. જરા નજર કરશે તો જણાશે કે આજે શું બની રહ્યું છે? વિચારશીલ પુરુષોને તો જરૂર લાગવાતું કે આજ સુધી અમે કર્તવ્યનો પાઠ તો ભણ્યા જ નથી; માત્ર દેખાદેખીએ સમજ્યા વિના, ધાર્મિક ક્રિયા કરવામાં જ ભવ ગાળ્યો છે. સાચી સેવાનાં હજુ સ્વપ્નાંય આવ્યા નથી. કર્તવ્યમાં જ માનવતા છે. ફરજ ચૂકે એ માનવ નથી, તો ધર્મિક તો ક્યાંથી હોય? સેવાને નિમિત્તે પૈસા તો ઘણા ય જાહેર છે. લાખો રૂપિયા વેડફાય છે. પણ તે બધું ઓઘદષ્ટિએ, માત્ર ગતાનુગતિક સેવાભાવે લાખો રૂપિયાના મુગટો અને આભૂષણો લાગવાને ચઢાવાય છે અને પોતાની જાતને કૃતાર્થ માનવામાં આવે છે. એમણે માન્યું હોય છે કે, આમ પ્રભુની સેવા કરવાથી તીર્થાંકર નામકર્મ બંધાય. સેવાથી બંધાય એ વાત સાચી છે, પણ એ સેવા કઈ, કેની કયા પ્રકારની, કઈ ભાવનાપૂર્વકની અને કેટલી વિવેકબુદ્ધિવાળી હોય? સેવાની વ્યાખ્યામાં જ અંતર છે. નિષ્કામ સેવાનો અધિકાર પ્રાપ્ત ન કર્યો હોય, તો ભલે સકામ સેવા કરે; તો પણ સેવામાં વિવેકબુદ્ધિની પૂર્ણ આવશ્યકતા છે.

જે એને સાચે જ ભગવાનની સેવા કરવી હોય તો તેના ફરમાનને વિચારત. એ જ ભગવાનનાં બાળકોને રોટી વગર રિખાતાં, જ્ઞાન મેળવવા માટે જ્યાં ત્યાં ફાંફાં મારતાં, અન્યના આશ્રય માટે રજગતાં ન દેખી શકત, નસ ફરતાં ન નીરખી શકત. આવી સ્થિતિમાં સમાજ સળડતો હોય, હજારો બંધુઓ સાધનના અભાવે મરતા હોય અને મજૂરી કરવા છતાં ટુકડો રોટલો પ્રાપ્ત ન થતો હોય, તેવે વખતે જે એ દેનારમાં વિચારબુદ્ધિ પ્રગટે, તો એ પ્રભુની મૂર્તિને લાખોના મુગટ ચઢાવવાને બદલે પ્રભુના પૂજક અસહાય માનવોની સેવા અર્થે લક્ષ્મીનો જરૂર વ્યય કરે, અને વિચાર કરે કે, અરેરે! આ માનવજાત ભૂખ-દુઃખથી રિખાતી હોય એ વખતે મારી ફરજ શી? કયા માર્ગે મારી શક્તિ અને નાણાંનો વ્યય કરવો?

જે પ્રભુની મૂર્તિ ભોજન જમવાની નથી, તેના આગળ હંમેશાં સેંકડો ને હજારો રૂપિયાને ખર્ચે મિષ્ટાન્નો; ભોજો, અન્નકૂટો ભરી દેનારાને તે જ ભગવાનના ભૂખે મરતાં લાખો ખાળકોના ઉદ્ધારણને શાંત કરવા કરશે વિચાર સરખોય નથી આવતો, એ જ બતાવી આપે છે કે ભગવાનની સાચી સેવા કરવાના પાઠ તેઓ શીખ્યા જ નથી. તેઓ માત્ર અંધપરંપરાએ નાણાંનો વ્યય કરે છે. સેવાનો સત્ય પાઠ જીવનમાં ઉતારે, તો દીવા જેવું દેખાય કે ભગવાનની સાચી સેવા ભગવાનની મૂર્તિને આભૂષણો કે ઉમદા ભોજ ધરવા કરતાં શ્રીમુખે ફરમાવેલા પવિત્ર ફરમાનોને અનુસરવામાં છે. તેના પ્રિય ખાળકોની સેવા, સહાય અને અનુકંપામાં પ્રભુની પ્રસન્નતા છે. મનુષ્યોએ ચઢવેલાં બહુમૂલ્યાં આભૂષણો અને ધરેલાં પકવાનો કે ઝગહગાટ કરતી બતીઓની એને કરી જ જરૂર નથી. એ પ્રકાશના પુંજ આગળ અજવાળું કરનાર અને અનંત સૌંદર્યના અધિપતિઓને સુશોભિત કરનાર માનવ કોણુ? જરા વિચારો. સ્વાર્પણુ કરે તે જ ભક્ત થઈ શકે. સાચા ભક્ત બનવું હોય એમણે આ ફાલ, આ અંધપરંપરાનો ત્યાગ કર્યે જ છૂટકો છે.

હવે જે ત્રીજો પ્રકાર આવે છે તે 'સદ્કામ સેવકવર્ગ' માં આવી શકે છે. આ વર્ગને એક કોટિના પરોપકારી પણ કહી શકાય. આ વર્ગે હિંદની રાષ્ટ્રીય ચળવળમાં, આંદોલનોમાં મોટો ફાળો આપ્યો છે અને આપે છે. પણ જીંડે જીંડે એમને કોઈ ને કોઈ પ્રકારની કામના પૂરવાનો કે નામના મેળવવાનો હેતુ હોય છે. આ હેતુ એમને ઉચ્ચ પ્રકારના સેવાધર્મની નિકટ પહોંચવા દેતો નથી. જો કે સેવામાં બદલાની આશા રાખનારને બદલો તો મળે છે. કીર્તિ મેળવનારને કીર્તિ પણ મળે છે. પણ કીર્તિના સ્થાનની સ્થિરતા કેટલી? આજે જે ગુણગાન ગાશે તે જ કાલે ભૂલી જશે, અને કદાચ એ જ કાલે વખોડે તો નવાઈ પામવા જેવું નથી. બદલાની આશા રાખવી એ સેવા નથી. અતે વ્યાપાર છે, ખરું જોતાં નિર્વ્યાજ, નિષ્કામ બદલાની લાવના વગર તન, મન, ધન અને વચનરૂપી અમૂલ્યાં સાધનોમાંથી કાંઈ પણ ખીજાને ખાતર અર્પી દેવું એ જ ખરી સેવા છે. એતું ફળ તેને કલ્પનામાં પણ ન આવે એવું સુમધુર મળે છે. પણ જ્યાં લગી મેલા હેતુ હોય છે, દષ્ટિમાં સ્વાર્થ ભર્યો હોય છે ત્યાં લગી આવું ચોખ્ખું સનાતન સત્ય દેખી શકાતું નથી.

ક્રિયાના પ્રમાણમાં તેતું ફળ અવશ્ય મળે છે, એ કુદસ્તનો નિશ્ચિત કાયદો છે. એકના હજાર મળે છે. એકના નવ જેવો એ સદ્કો નથી. એકના અસંખ્યનો આ વ્યાપાર છે. ખીજા વ્યાપાર કે સદ્કામાં ખોટ પણ બંધ, કારણ કે તેમાં દાનત ખોટી હોવાનો સંભવ નથી. આમાં તો ખોટ બંધ નહિ; પણ વિશ્વાસ જોઈએ.

સેવાભાવ અથવા સેવાવૃત્તિનો ચોથો પ્રકાર

સમય જોઈને, કર્તવ્ય માની, માનવતાને નામે જે સેવા કરે છે, તે વર્ગ ઉચ્ચ કોટિનો પરોપકારી વર્ગ છે. જો કે કેવળ નિષ્કામવૃત્તિના સમર્પણની પાસે તો આ વર્ગ પણ જિતરતી કોટિનો જ ગણાય. પણ અહીં કોઈ ને કોઈ ઉચ્ચ પ્રકારનો અને વ્યાપક આશય હોવાથી આ વર્ગ સેવાની પ્રથમ કક્ષામાં આવી શકે છે. આવી પરોપકારી વૃત્તિ માટે શું જોઈએ? આવું પરોપકાર વૃત્તિ ભર્યું કાર્ય તમારી પાસે જે કંઈ તન, મન, વચન ને ધન હોય તે સાધનથી આચરી શકાય છે. માત્ર દિલથી જીગવું જોઈએ. થોડાં ઉદાહરણો આપી આ વાતની ચોખવટ કરું.

આંધળો અને સંગીતકાર

વિદ્યેનામાં એક આંધળો માણસ ફિડલથી મેળામાં ભજન ગાતો હતો પણ કંઠ ખોખરો, સારો નહિ, એટલે ન કોઈ સાંભળે કે ન કોઈ કાંઈ આપે! એક સુપ્રસિદ્ધ ગવૈયો મેળામાં ગયો હતો. તેનો કંઠ સારો હતો, એને આંધળાની આ દશા જોઈ ભલી લાગણી થઈ આવી. એને વિચાર સૂઝ્યો કે કોઈ પણ પ્રકારે આને મારે મદદ કરવી જોઈએ. એ વિચારને પરિણામે એણે તુરત જ આંધળા પાસેથી ફિડલ લઈ ભજન લલકાર્યું ને લોકો એકઠાં થઈ ગયા, એક કલાકની સેવામાં તો આંધળાની યાજી પૈસાથી ભરાઈ ગઈ. આ સંગીતકારને કોઈ કહેવા ગયું ન હતું, કે આ આંધળી સેવા કરો! પણ એને સ્વયં જીગ્યું કે આ ઠેકાણે મારે કંઈક કરવું જ જોઈએ. આ પણ એક શાસ્ત્ર છે. પણ નિશાળનું શિક્ષણશાસ્ત્ર અને આ બંને જુદાં! આમાં સફળ થવું તે અતિશય સુશકેત છે.

લાલો ભગત

સાયલાના લાલા ભગતનું નામ હવે તો ખૂબ પ્રસિદ્ધ થઈ ચૂક્યું છે. પોતે હયાત નથી પણ એમનું નામ ચોમેર

ખ્યાતિ પામ્યું છે. સાયલાને લોકો ભગતના ગામને નામે ઓળખે છે. તેઓ સં. ૧૮૫૬ માં સીંધાવદરમાં જન્મ્યા હતા. એ લાલા ભગતની ઉંમર સાત વર્ષની હતી ત્યારે એને દુકાને ખેસાડી એના પિતાજી ક્યાંક બહાર ગયા. આ જ પ્રસંગે દશ-બાર સાધુઓને ટાઢે ધૂજતા એણે દીઠા. એમની પાસે પૈસા નહોતા. લાલાને વિચાર થયો કે દુકાનમાં કામળીઓ ખૂબ પડી છે. લાવ, એમને એક એક આપું, એ સંસ્કારી જીવ હતો. તેણે પાંચ-સાત-દશ એમ પંદર કામળીઓ કાઢી આપી. ટાઢે ધૂજતા તેઓ લઈ ચાલતા થયા, પણ લાલાને થયું કે મારા આપુ આવશે ને કામળીઓ નહિ દેખે ત્યારે મને મારશે. ભલે મારે. માર ખમીશ. એમ વિચારતો એ બહાર ગયો. પાછળથી એનો ખાપ આવ્યો. પડખેના દુકાન-દારોએ કહ્યું કે તારા લાલાએ આજ વ્યાપાર ખૂબ કર્યો છે! જરા કામળીઓ ગણી લે. એ સાંભળી ખાપે કામળીઓ ગણી, પણ એકે ઘટી નહિ. નજરે ભેનાર પાડોશી કહે: ‘અમે ઘોટી વાત નથી કરતા, અમારી સાથે આવો, તમને પ્રત્યક્ષ ખતાવીએ.’ એમ કહી ખાવા ગયા હતા તે માર્ગે લઈ ગયો ને ખાવાઓને ભેટાડયા. જ્યાં જુએ ત્યાં કામળીઓ દીઠી. ત્યારથી જ લાલાજીની પ્રભુ પ્રત્યેની શ્રદ્ધા ભભી. પોતે સત્યવાદી હતો, એટલે ખાપને જન્યું હતું તે કહ્યું. ખાપ તો આશ્ચર્યમાં ગરકાવ જ થઈ ગયો. એમનું જીવનચરિત્ર અનેક આશ્ચર્યથી ભરેલ છે.

નાગેન્દ્ર મહારાજ

નાગેન્દ્ર મહારાજ નામના એક બંગાળી ડોક્ટર હતા. એ સ્વામી રામકૃષ્ણ પરમહંસના શિષ્ય હતા. હતા તો ડોક્ટર, પણ દૈન્યમાં ભારે કરુણા. એટલે દર્દી કેમ સાબે થાય એ જ દૃષ્ટિ રાખે. આજના ડોક્ટરી જીવન જેવું ‘લાવ પૈસા, લાવ પૈસા’ એમ પૈસા સાથે જ સંબંધ ન હતો. એટલે જ પોતાનું માંડ માંડ પૂરું કરતા એવી સ્થિતિ હતી. પણ એ સ્થિતિમાંય તે રાજી રહેતા. એકદા એક મહારાજને ત્યાં લગ્નનો મહોત્સવ હતો, ત્યાં એમને ઉપાધ્યાય તરીકે જવાનું હતું. પોતે જે દિવસથી કશુંય ખાવાનું લીધું ન હતું. ખિસ્સામાં ફક્ત ગાડીભાડા જેટલા જ પૈસા હતા. રસ્તામાં એને એક દુઃખિયો દર્દી મળ્યો, એટલે પોતાની સ્વભાવસિદ્ધ પ્રકૃતિથી એ ખેસી ગયા. ઢવા ખતાવી. પણ પેલા દર્દી પાસે તો ખાવાનું પણ ન હતું, એટલે પોતાની પાસેના પૈસા આપી દીધા. વળી ઠંડી હોવાથી પોતાની શાલ તેને ઓઢાડી દીધી. એને એ વિચાર જ ન આવ્યો કે મારે ગામ પાછા ટાંટિયા ઘસતા જવું પડશે અને કામળી વિના ભારે ટાઢ સહેવી પડશે. એ વિચાર ખરા સેવકને કદી ઉગતો નથી. પરજીવણ એનામાં મુખ્ય હોય છે. એટલે મેં બહુ કરી નાંખ્યું એમ કદી એના દિલને ન થાય! એમનું જીવનચરિત્ર ઘણું સુંદર અને આશ્ચર્ય પમાડે એવું છે.

ઉપરનાં ત્રણ દૃષ્ટાંતોમાં સંયમ, શક્તિ, સાધના અને અર્પવાની ભાવના જુદા જુદા પ્રકારની હતી, પણ એકંદરે ઉચ્ચ પ્રકારની સેવા હતી અને દરેકમાં પોતાની આંતરિક ભૂમિકા પ્રમાણે મનોબળ, ચરિત્રબળ અને સુસંસ્કારિતા ભરેલાં હતાં.

હવે પોતાની ભતથી માનવતાને નામે જનને જોખમે મદદ કરવાનું દૃષ્ટાંત હું કહીશ.

અદ્ભુત સમર્પણ

એકદા એક રજપૂત પોતાની નવવધૂને લઈને પોતાને ગામ જતો હતો. રસ્તો આંબલા ગામમાંથી જતો હતો. આંબલા ગામે પહોંચતાંજ સાંજ પડી. ત્યાંના લોકોએ તેને ઘણું સમજવ્યું કે અસ્મરું થયું છે. રસ્તો ખરાબ છે. વળી બાઈ પાસે જોખમ છે અને ચોરઢૂંટારાની ભીતિ છે, માટે રાત અહીં રહો. રજપૂત અભિમાનનાં વચન બોલ્યો: ‘ભાણી છે મારી તલવાર!’ પેલા લોકોએ કહ્યું: ‘જવા દો, એ મિથ્યાભિમાનીને. આપણે તો કહીએ, માનવું ન માનવું ઘણીની મરજી!’ રજપૂતે તો આગળ રસ્તો લીધો.

દિવસ આથમતો હતો ને રસ્તામાં જટો હલકારો પીઠ ઉપર ટપાલનો મોટો થેડો અને હાથમાં ધૂધરીવાળી લાકડી સાથે ધમધમ કરતો ભેગો થઈ ગયો. હલકારો અને બાઈ સણેસરા નામે એક ગામનાં હતાં. જનનેએ એકબીજાને ઓળખ્યાં. હલકારાએ બાઈને ‘બહેન’ કહી બોલાવી, અને સાથે સાથે વાતો કરતાં ચાલ્યાં, ત્યારે બાઈના ઘણીએ પૂછ્યું, આ કોણ છે? બાઈએ ખુલાસો કર્યો કે એ મારા ગામના છે. એ વાત ઘણીને ગમી નહિ, અને કઠોર ભાષા બોલ્યો. હલકારો એ સમજી ગયો. પોતે ધીમે થયો એટલે હલકારો તો પાછળ રહી ગયો, અને પેલું જોડલું તો ચાલ્યું. થોડક દૂર

ગયું હશે, ત્યાં જિંડાણવાળો પ્રદેશ આવ્યો, અને જિંડા કેતરમાંથી લાકડી અને હથિયારો સાથે બાર માણસો નીકળી આવ્યા. રજપૂત જરા બેર કરવા ગયો ત્યાં તે તેને લાકડી મારી હેઠે પાડ્યો અને ગાંઠડા પેઠે બાંધી મૂક્યો. બાઈને કહ્યું, “મૂક ઘરેણાં.” બાઈ નિરુપાય હતી. તેણે ઘરેણાં મૂકી દીધા. પોતાની લાજ ન લૂંટાય તે માટે તે સાવચેત થઈ ઇશ્વર પ્રાર્થના કરવા લાગી: “હે દીનકયાળ! મારું રક્ષણ કરજો.”

ચોરોની દાનત બગડી અને લાજ લેવા તૈયાર થયાં. ત્યાં એને પાછળ આવતો જટો હલકારો યાદ આવ્યો. ભાઈ જટા, વીરા જટા, કરીને મઠઠ માટે મોઠેથી ખૂમો પાડી. જટાના મનમાં થયું: ‘ગમે તેમ તોય હું માણસ! વળી તે મારા ગામની દીકરી! જરૂર કંઈક ભયમાં છે. આ વેળાએ મારે મદદ કરવી જોઈએ. ગમે તે થાય, પણ મારી ફરજ મારે બજાવવી જોઈએ.’ જટો દોટ મૂકીને તે સ્થળે પહોંચ્યો. પેલાઓનું ધ્યાન ખેંચાય તે પહેલાં તે ટપાલનો થેલો ફગાવતો, કેડે બાંધેલ કાઠેલી મ્યાનવાળી તલવાર કઢતો તે મરણિયો થઈને તૂટી પડ્યો, પેલા બાર હતા. સામે થયા પણ મરણિયા થયેલ જટાએ ચીસડાની માફક સાતને રેડવી નાંખ્યા. પોતે હતો એક, પણ મરણિયો; છુટારાઓએ જોયું કે હવે આ માણસ મરણિયો બન્યો છે, ને આપણું આવી બન્યું! એમ સમજીને બચ્યા તે લાગ્યા.

જટા ઉપર પણ ઘા પડ્યા હતા. પેલી વીરાંગના બાઈને પણ શૂર ચઢ્યું એટલે એણે પણ હાથ બતાવ્યો. જટાને બચાવવા ખૂબ પ્રયત્ન કર્યો પણ તે ઘવાયો હતો એટલે એ બચે તેમ ન હતો. પોતે પણ ઘવાયેલ. એણે ધણીનાં બંધન છોડ્યાં. એના ધણીને તો મૂઠ માર લાગ્યો હતો. બંધ છૂટયા એટલે ધણીએ બાઈને કહ્યું: “ચાલો હવે બટ આપણે નીકળી જઈએ, નહિ તો હજુ જોખમ છે.” ત્યારે વીર રજપૂતાણી બોલી: “જે જોખમ હતું તે ગયું. હવે જોખમ કેવું અને કયું? આ મારા વીરાએ તો આપનો જાન બચાવ્યો છે.” પણ મારો તો શિયળરૂપી આત્મા બચાવ્યો છે. એટલે એની લાશને સૂની કેમ મુકાય?” આખર એ પવિત્ર વીરાંગનાએ પણ પોતાના ધણીને સંમળવી પોતે ચિતા સળગાવી અને જટાની ચિતા સાથે એ પોતે ભસ્મ થઈ ગઈ. કેવું અદ્ભુત અલિદાન! કેની પ્રશંસા કરવી? જટા વીરની કે રજપૂતાણી વીરાંગનાની? બન્નેએ પોતપોતાનો સ્વધર્મ બરાબર બજાવ્યો. જટાને ઠેકાણે કેઈ માનવતાવિહોણો હોત તો પોબાશ જ ગણી જાત અને કાં તો છુટારાઓ લૂંટીને અને રંબડીને ચાલ્યા જાત, ત્યારે પેલા રજપૂતને પેલા મૂર્ખ પંડિતની જેમ ઉપદેશ આપવા માંડત કે, ગામવાળાના ના કહેવા છતાં તમે કેમ અભિમાનથી ચાલ્યા?

મૂર્ખ પંડિત

એવો જ મૂર્ખ પંડિતનો એક સ્થળે ઉલ્લેખ છે. એનું નામ હતું કાશીરામ પંડ્યા. એક નાનકડા ગામમાં કાશીરામ પંડ્યા નિશાળ ભણાવતા હતા પણ વિદ્યાર્થીઓને વિદ્યદાન દેવું એટલે પશુમાંથી માણસ બનાવવા એ ભાવનાથી પંડ્યાજી અજાણ હતા. એ તો ચોપડીઓ વંચાવી પાસ કરાવવામાં સમાપ્ત માનતા. એક સમયે રમુ નામનો એક રમતિયાળ છોકરો માસ્તરની મનાઈ છતાં સ્નાન કરવાના ઈશઢાથી કૂવા ઉપર ગયો. બનવાકાળ છોકરાનો પગ લપસ્યો અને કૂવામાં પડ્યો. છોકરો બિચારો તરવાતું જાણતો ન હતો, એટલે ગળકાં ખાવા માંડ્યો. તેજ સમયે તેને શોધવા માટે નીકળેલા પંડ્યાજીનું અચાનક ત્યાં નીકળવું થયું, ને માસ્તરની નજર કૂવામાં ગળકાં ખાતાં રમુ ઉપર પડી. સાહેબ ખિન્ન પડ્યા. રમુને તેની ભૂલ માટે ઠપકો આપવા લાગ્યા અને એમ નહિ કરવા માટે ઉપદેશની ઝડી વરસાવવા મંડી પડ્યા: “મૂર્ખ! શિક્ષકનું નહિ માનનારના આવા જ હાલ થશે-થવા જોઈએ.” એ કેવું પોથીપાંડિત્ય! મૂર્ખ પંડ્યાજીને એટલી અકકલ ન પહોંચી કે હું પહેલાં એને બહાર કાઢું અને પછી ઉપદેશ આપું. આવું તો ઘણા ક્રિસ્તીમાં બને છે. તમે તમારા નિત્ય જીવન ઉપર દષ્ટિપાત કરશો તો પંડ્યાજી જેવી ભૂલો તમે પણ કરી હોય છે તેમ દેખાશે. પંડ્યાજીની ઉપદેશધારા ચાલુ હતી. લાંબા હાથ કરીને કૂવામાં ભાષણ આપતા આ મૂર્ખને જોઈને રસ્તે ચાલ્યા જતા એક ભરવાડને કુતૂહલ થયું કે માસ્તર કેની સાથે બોલે છે? જેવી એણે કૂવા ભણી નજર કરી તો વલખાં મારતો છોકરો દીઠો. ભરવાડ સેવાતું શાસ્ત્ર ભણ્યો ન હતો. પણ એનામાં લાગણીનું તત્ત્વ હતું. એ દશ્ય જોયું કે તરતજ એણે કૂવામાં ઝંપડાવ્યું અને છોકરાને ખૂબ પ્રયત્ન કરી બહાર કાઢ્યો. છોકરો બેશુદ્ધ હતો. અનેક ઉપાયોથી તેણે પીધેલું પાણી બહાર કાઢ્યું. છોકરો બચી ગયો. કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે આમાં શ્રેષ્ઠ કેને કહેવો? ભરવાડને

કે માસ્તરને? માસ્તરનો પુસ્તકિયો ઉપદેશ સાચો હતો. ભરવાડને એમાંનું કંઈ આવડતું ન હતું. એ તો માત્ર એટલું જ સમજતો હતો કે માણસ મરતો હોય અને આપણામાં એને અચાવવાની શક્તિ હોય ત્યારે થોભાય જ કેમ? એથી જ શાસ્ત્ર કહે છે કે જેને દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ, ભાવનું ભાન નથી એની સેવા બહુધા નિર્ચક નીવડે છે. સેવા એ કંઈ ગોખવાની, લખવાની વ્યાપારી વસ્તુ નથી. એ તો જીવનની સુસંસ્કારગત ચીજ છે. પણ એ મળે ક્યારે? ન્યારે માનવતા પ્રગટે ત્યારે.

જગતમાં બહુધા આ પંડ્યા જેવું જ બનતું હોય છે. કમનસીબે કોઈ એક વ્યક્તિએ ભૂલ કરી અને તેના પરિપાકથી તે રીખાતો હોય, ઉગરવાના સ્થાનને શોધતો હોય, ત્યારે તેને શ્રીમાન ઉપદેશ દેવા બેસે કે આમ નો'તું કરવું; અમે નો'તું કહું? આમ કરાય? જરાક તો વિચાર કરવો હતો? વગેરે. આ રીતે જાણે પોતામાં કહાપણનો ખત્તનો ભર્યો હોય અને પોતે કોઈ દિવસ ભૂલ જ ન કરતો હોય એમ શિક્ષાનો ધારાપ્રવાહ ચલાવવા લાગી જાય છે. “ઢાઝ્યા ઉપર ડામ અને પડ્યા ઉપર પાટું” જેવું કરે. કેવું દુર્વર્તન! એવે વખતે પણ એને મદદ કરવાની અને શાંતિ આપવાની તક એ જતી કરી શકે છે, પણ શિખામણ દેવાની તક એ જતી કરી શકતો નથી! માનવતા ખીટી હોય તો એમ ન થાય.

આ બધાં પરોપકારના દૃષ્ટાંતો અને અગાઉ સ્વધર્મનાં જે દૃષ્ટાંતો આપી ગયો છું તે બંને વચ્ચે એક મહત્વનો ફેર છે. તે અહીં કહી દઉં. સ્વધર્મમાં પોતે જે ભૂમિકા પર છે તે ભૂમિકાને ચરિતાર્થ કરવાના ઉદ્દાત્ત હેતુની વફાદારીનો પ્રશ્ન છે. એટલે ત્યાં જે જે પ્રકારની અંતરંગ ભૂમિકા અને પોતાની ક્ષેત્રમર્યાદા હોય તે તે જાતનો ધર્મ બજાવવાનો હોય છે. એટલે એક વ્યક્તિએ બજાવેલા સ્વધર્મ વચ્ચે અને ખીજાએ બજાવેલા સ્વધર્મ વચ્ચે ભારે અંતર હોય એ સ્વાભાવિક જ છે. વળી સ્વધર્મમાં કોઈ ને કોઈ પ્રકારની દઢ નિષ્ઠાનું બળ હોય છે, ઘણા વખતથી એકધારી ચાલી આવેલી સાધના હોય છે, પરોપકારમાં ઉદ્દાત્ત ધ્યેય કરતાંય લાગણીનું તત્ત્વ બળવત્તર હોય છે. ખીજાની આવી પહેલી પરિસ્થિતિમાં માનવતાને નામે જે કંઈ સૂઝે તે પરોપકારની ભાવના માનવી પાસે કરાવી નાખે છે. સારાંશ કે સ્વધર્મમાં અંગત સુધાર એ મહત્વનો પ્રશ્ન છે, અને એવા પ્રકારનું ધ્યેય છે; ન્યારે પરોપકારમાં પરપીડાનિવારણ એ મહત્વનો પ્રશ્ન છે અને એવા પ્રકારનું ધ્યેય છે. સ્વધર્મમાં માનવતાના ધ્યેયથી માંડીને ઠેડ મોક્ષ સુધીની ભૂમિકાઓનો સમાવેશ થાય છે, ન્યારે પરોપકારમાં કેવળ વિશુદ્ધ માનવતાની ભૂમિકા છે. એ શુભ ભાવથી પુણ્ય ઉપાર્જન કરે છે, અને એ માનવતાની ભૂમિકામાંથી સેવાના ક્ષેત્રમાં કમેકમે દૃષ્ટિ બદલાતાં એ પણ જાણે ને જાણે જઈ શકે છે. પણ સ્વધર્મના લક્ષથી ઉપર ચઢેલા સેવક ‘સ્વ અને પર’ બંનેનો સમન્વય સાધવામાં ચોક્કસ પ્રકારની ફતેહ પામે છે. તેવી ફતેહની આશા પરોપકારના પગથિયે સીધા ચઢનારમાં ન રાખી શકાય.

પરોપકારનું ક્ષેત્ર

માનવતાને નામે પરોપકારનું ક્ષેત્ર એટલું બધું વિશાળ બની જાય છે કે, તેવા પરોપકારી પુરુષને પછી લિંગ, જાતિ, દેશકાળના ભેદોની ઢીવાલ નડતી નથી. બાવલા ખૂન કેસ એ તેનું તાજું દૃષ્ટાંત છે.

સુબંધના નેપિયનસી રોડ પરના બાવલા ખૂન કેસ વિષેની બધી બીનાઓથી તમે સારી રીતે પરિચિત છો. એટલે અહીં માત્ર એનો ઉપરચોટિયો ઉલ્લેખ જ કરું છું. ત્યાંથી મોટરમાં પસાર થતાં યુરોપિયન બંધુઓએ બાવલાને બચાવવા માટે હિમ્મતપૂર્વક જીવના જોખમે સાહસ કર્યું તે શુદ્ધ માનવતાભર્યો પરોપકારનો જ્વલાંત પુરાવો છે.

માણસ ઉપર આજ્ઞા છે અને અમે પણ માણસ છીએ, માટે માનવતાને નાતે મદદ કરવી જ જોઈએ, એવી માનવતાની લાગણીથી તેમણે અપદાવ્યું. પરિસ્થિતિ ભારે વિષમ હતી. સામેનો પક્ષ ઘણાં જ સાધનો સાથે વ્યવસ્થિત થઈને આવ્યો હતો. પોતાના જાનનું જોખમ એમાં સમાયેલું હતું. પણ જાન કરતાં કર્તવ્ય એમને મહાન લાગ્યું અને એમણે પોતાના જાનની પરવા કર્યા વગર અપદાવ્યું. બાવલાને તો ગોળીની એવી ચોટ લાગી હતી કે તે ન બચી શક્યો; પણ આ ગોરા માનવબંધુઓએ તેનો અચૂક સામનો કર્યો. જો કે પશુબળ સામે એ પશુબળનો સામનો અંતરંગ દૃષ્ટિએ ભારે કસોટી મળે છે. એટલે એ માર્ગ વિષેય હતો કે અવિષેય તે વિષે હું ચર્ચા નથી કરતો, અને તે ચર્ચા અહીં પ્રાસંગિક પણ નથી. હું તો અહીં પરોપકાર માટે મારું જે કંઈ વક્તવ્ય છે તેનું જ સમર્થન કરી રહ્યો છું.

પરોપકારની માનવસુલભ સહાનુભૂતિએ-લાગણીએ એમને લિંગ-જાતિ કે દેશકાળનો ભેદ ન જોવા દીધો. પોતે ખીન્ન જ દહાડાની સ્ટીમરમાં સ્વદેશ જવાના હતા. આ સંડોવણીમાં કદાચ બચાશે તો એ કાળક્ષેપ થશે. એવા મૂઠ સ્વાર્થી ખ્યાલોએ પણ એમને મૂંઝાવા ન દીધા. વ્યાસ ભગવાન કીક જ કહે છે:-

પરોપકારસ્તુ પુણ્યાય, પાપાય પરપોડનમ્ ।

મહારાજો! અહીં સુધી તો આપણે જૈન તત્ત્વજ્ઞાનની દૃષ્ટિએ માર્ગાનુસારીની વિચારણા કરી. ત્યાર પછી વિકાસની દૃષ્ટિએ ખીજું પગલું અર્પણતાનું આવે છે.

ઉપરની નજરે તો પરોપકારની ભૂમિકા અને અર્પણતાની ભૂમિકામાં લાંબો ફેર જણાતો નથી. ઘણીવાર એવું થયે છે કે પરોપકારની લાગણીથી પ્રેરાયેલાનું અલિહન અર્પણતાથીય વધુ દેખાય. પણ અંતરંગ કક્ષાનો એ એ વચ્ચે મહાભેદ રહ્યો છે. ધ્યેયદૃષ્ટિ સ્થિર થયા વિના અને વિચારોની પરિપકવતા બમ્યા વિના અર્પણતાની ભૂમિકા પામી શકાતી નથી. અર્પણકારનો ભોગ સ્થૂલ દૃષ્ટિએ જોતાં એહો લાગે તોય સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિએ મહાન અને કાયમી હોય છે એથી એ પોતાના ચિત્તને હરપણે પ્રસન્ન રાખી શકે છે, અને એની અર્પણતાના પાત્રને પણ પ્રેરી શકે છે. હવે આ ખીનાને હું વિવિધ ચિત્રો દ્વારા દર્શાવું છું.

મહામહોપાધ્યાય શંકરલાલ શાસ્ત્રી

ઘોરખી ગામના પ્રસિદ્ધ પंडિત શંકરલાલ શાસ્ત્રીનું નામ એક વિકાસ તરીકે સૌરાષ્ટ્ર અને ઠેક ગુજરાત સુધી તો જાણીતું જ હતું, પણ તેમની વધુ વિશેષતા તો તેમના દૃઢ્યની ઉદારતામાં હતી. ઉદાર મનોવૃત્તિ પૂર્વસંસ્કારોમાંથી સાંપડે છે તે વાત તો ચર્ચવાની ભાગ્યે જ જરૂર હોય.

એકદા એ મહામહોપાધ્યાય શંકરલાલ શાસ્ત્રી પૂજામાં બેઠા હતા, એટલામાં એક પ્રાહ્મણુ લિક્ષુક ‘લક્ષ્મી પ્રસન્ન ! નારાયણુ હરે’ કહી લોટ માગવા માટે આવી ઊભો રહ્યો. ઘરમાં કોઈ ન હતું અને શાસ્ત્રીજી તો અંકર પૂજામાં બેઠા હતા. ઘરની એસરી પાસેની નીચેની પેઢવી પર સંડાસે જવાનો પિત્તળનો લોટો પડેલો હતો. આમતેમ એકાદ બે નજર ફેરવી. એ પ્રાહ્મણુ લિક્ષુકે તકનો લાભ લઈ લોટાને હળવેથી ઊઠાવીને અટ ઝેળીમાં મૂકી દીધો ને લોટ લેવા માટે જરા વાર થોભ્યો.

ઘોરડામાં એક બાજુમાં પૂજા કરતા શાસ્ત્રીજીની દૃષ્ટિ અકસ્માત જ સામે ગઈ, અને પેલા લોટાનું દૃશ્ય દેખાઈ ગયું. પૂજા પૂર્ણ થઈ અને તે બહાર આવ્યા. હવે માનો કે શંકરલાલ શાસ્ત્રીને ઠેકાણે તમે જ હો, તો તે વખતે તમે શું કરો? તેની બિચારાની કેવી ફજેતી કરો? પહેલાં તો સાલા, ચોરટા એવી પાંચ પચીશ ગાળો જ કાઢો ને! અને પછી આખા ગામને જાળવી મૂકી, એનો ફજેતો કરો, તકાદો કરો, અને પકડાવો!

ચોરને ભેટ !

હવે આવો, આ તરફ શંકરલાલ શાસ્ત્રીએ શું કર્યું તે જુઓ. શાસ્ત્રીજીએ વિચાર્યું કે બિચારાને ખપ હશે, ભૂખ હશે, માટે જ આમ કર્યું હશે. ભૂખ્યો માણસ શું ન કરે? છે તો પ્રાહ્મણુ. એવું વિચારતાં જ તેના અંતરમાં રહેલી પરોપકારની વૃત્તિએ ઈશ્વરપૂજા વિષેનો યોગવાશિષ્ઠનો એક પ્રસિદ્ધ શ્લોક યાદ કરી આપ્યો :-

યેન કૈન પ્રકારેણ યસ્ય કસ્યાપિ વેહિનઃ ।

સન્તોષં જનયેત્ રામ ! તદેવેશ્વરપૂજનમ્ ॥

“હે રામ! કોઈ પણ પ્રકાર દ્વારા કોઈ પણ પ્રાણીને (સત્ જાળવીને) સંતોષ આપવો એ જ ખરું ઈશ્વરપૂજન છે.” આ પૂજા રહસ્યને શાસ્ત્રીજીએ પચાવ્યું હતું. એટલે તુરત જ તેમણે ખાનગીમાં પોતાના નોકરને ઘોલાવી બળરમાંથી જલદી એક પિત્તળની થાળી, નવો વાટકો અને નવો લોટો લાવવાનું કહી એ પ્રાહ્મણુ લિક્ષુક સાથે વાતો કરવા લાગ્યા : “ભૂદેવ! આપ કેમ છો? શું કરો છો?” આમ પોતાની સ્વભાવસિદ્ધ માયાળુ ઢબે એમણે વાત કરવી શરૂ કરી.

તેલમાં જ તેમનો માણસ બધાં નવાં ચકચકાટ કરતાં વાસણો લાવી હાજર થયો. માણસને રબ આપી. શાસ્ત્રીજીએ તુરત જ થાળીમાં લોટ, લોટમાં ઘી અને વાટકામાં ફાળ ભરીને બિલકુને ચરણે ધર્યાં અને કહ્યું: “પેલો ઝોળીમાં છે તે લોટો બહુ ખરાબ છે. સંડાસે જવાનો લોટો છે. તેને કાઢી નાખો. ફેંકી દો અને આ લઈ લ્યો.”

પ્રાદ્વણ તેા આ બધું જોઈ દિગ્મૂઢ જ બની ગયો. તે ખૂબ અંખવાયો, શરમાયો. લજ્જાથી તેનું માથું નીચે નમી ગયું. “ભૂદેવ!” શાસ્ત્રીજીએ કહ્યું:—“આપ પણ પ્રાદ્વણ-કુળમાં ઉત્પન્ન થયા છો. હું પણ તે જ કુળમાં જન્મ્યો છું. આપણે બધા બંધુઓ જ છીએ. જરાયે ન મૂંઝવું. જ્યારે અપ હોય ત્યારે મારી પાસે આવવું, જોઈએ તે માગી લેવું, જરાયે ન શરમાવું, પણ આમ ન કરવું હોં! એથી આપના જેવાને લાંછન લાગે! પ્રાદ્વણ કેમ વગોવાય!” આમ કહી અમીભરી આંખે અને પ્રેમભરી વાણીએ શાસ્ત્રીજીએ પેલા પ્રાદ્વણને વિદાય આપી.

હૃદયપલટો થયો

કેવી એ ઉદારતા! કેટલી સમતા! મન-વચન અને કાયાના વ્યવહારની કેટલી નિર્મળતા! તમે કદાચ એમ માનતા હો કે ધનાઢય હોય તે જ ઉદારતા રાખી શકે, તો ભૂલો છો. ઉદારતા ધનનો વિષય જ નથી. ઉદારતા એ તો સુખ્યત્વે ઊંડી અને સાચી સમજ તથા એ પ્રકારના સંસ્કારી મનનો વિષય છે. મહાનમાં મહાન ધનિક તો મોટામાં મોટો મૂંછ હોય છે. ધનિકતા અને મનસ્વી ઉદારતા એ જોનો મેળ જવડે જ મળે છે.

શાસ્ત્રીજી ધનવાન ન હતા પણ મનસ્વી હતા. એ માનતા હતા કે સર્વ ભગવાનનું છે. મિથ્યા મારાપણાનો ભાર તે વેંદારતા નહીં. ઘણી વાર ખાતે મંડાવી મંડાવીને પણ તે સુપાત્રે અર્પતા. એ ભગવાનની વસ્તુ ભગવાનનાં બાળકોને અપાય છે એમ માનતા હતા. અર્પણતા અને પ્રમોદ એ જો તો તેમનાં જીવનસૂત્રો હતાં. પોતે ધુરંધર વિદ્વાન અને ષડ્શાસ્ત્રના જ્ઞાતા હોવા છતાં એક સામાન્ય વિદ્વાનની પણ તે પ્રશંસા કરવાનું ચૂકતા નહિ.

પરગુણપરમાણુન્ પર્વતીકૃત્ય નિત્યમ્

નિજહૃદિ વિકસન્તઃ સંતિ સન્તઃ કિયન્તઃ ॥

ખીજના ગુણોને જોઈ જોઈ તે પ્રમોદતા. પ્રાદ્વણ પંડિતોમાં જે ઈર્ષા, જે મિથ્યાભિમાન અને જે અસંતોષવૃત્તિના દોષ હોય છે, તેનાથી તેમનામાં સાવજ ઊલટું હતું. જીવનની કસોટી તો આવા સ્થળે જ થાય છે. જેનું વ્યાવહારિક જીવન ઉચ્ચ છે તે જ ધર્મને સમજ્યો છે, એમ સમજવું જોઈએ. ધર્મ એ ધર્મસ્થળમાં પાળવાની વસ્તુ નથી. એ તો જીવનમાં આચરવાની વસ્તુ છે. આવા સજ્જનોના વ્યવહારુ જીવનમાંથી આવું ઘણું શીખવાનું અને લેવાનું મળી શકે. તેવું શીખવા અને લેવા માટે મનુષ્યે હમેશાં તૈયાર રહેવું જોઈએ. એમના આ એક જ પ્રસંગે પેલા પ્રાદ્વણનો હૃદયપલટો કરી નાખ્યો. તમે કદાચ કહેશો કે એ પ્રાદ્વણ હતો એટલે સુધરી ગયો. પણ ચોર હોત તો? ચોર પણ અવશ્ય સુધરે. માત્ર સુધારકની ઊંચી ભૂમિકા જોઈએ. એકનાથ મહાત્મા માટે એક એવા જ પ્રકારનો ઉલ્લેખ મળે છે.

એકનાથ મહાત્મા અને ચોર

એકનાથ મહાત્માની પવિત્ર ભક્તિ દક્ષિણમાં તો ખૂબ પ્રસિદ્ધ છે. સૌ કોઈએ છેવટ તેમનું નામ તો સાંભળ્યું જ હશે. તેઓ પોતાના ગૃહ-મંદિરમાં એકાઠ રાત્રે એકાકી ધ્યાન ધરી રહ્યા હતા, તેવામાં ઘરમાં કોઈ જ નથી તેમ ધારી કોઈ ચપળ ચોર ઘૂસી ગયો. જે કંઈ દેખાયું તે બધું લૂટી જવા માટે એણે ભેળું કરી લીધું.

થોડીવારમાં જ તે મહાત્મા ધ્યાનમાંથી સુક્ત થયા અને આંખ ઉઘાડી જોયું તો એક ચોરને પોતાનું કામ કરી રહેલો જોયો. ચોર બધું આંધીને જવાની તૈયારીમાં જ હતો, ત્યાં “ભાઈ! હજુ એક ચીજ રહી બચ છે. જો, આ એક મારા હાથમાં વીંટી રહી ગઈ છે તે લેતો જા, આપ!” એમ કહીને તુરત જ વીંટી કાઢી મહાત્માએ હાથ લાંબો કર્યો.

પેલો ચોર તો ચોંકી ઊઠ્યો. ‘આ ક્યાંથી? હવે શું કરવું? ક્યાં ભાગું? કેમ ભાગું?’ તે ગભરાઈ ગયો. મહાત્માએ કહ્યું:— ‘એટા! શા માટે ગભરાય છે? આમાં તારા ભાગનું જે છે તે જ તું લઈ જઈ શકીશ વિશ્વનો એ અચળ નિયમ છે કે જે પોતાનું નથી તે લઈ જવાની કોઈનીયે તાકાત નથી.’ ચોરને આવો પુરુષ કદીયે નો’તો મળ્યો.

આવી સ્થિતિમાં બીજો માણસ હોય તો પોતાને શું કરે? એ વિચારે એને આ પુરુષ પ્રત્યે ભારે સન્માન થયું અને માફી માગવા લાગ્યો:—‘અરે! અરે! મેં ભારે ભૂલ કરી. આપના જેવા દેવપુરુષ!’ એતું હૃદય પીગળવા લાગ્યું. મહાત્માએ એને ઘેસાડયો, ભોજન કરાવ્યું અને ઉપદેશ આપીને તેને સાચો માર્ગ સમજાવ્યો, ત્યારથી તે ચોર મટી, પશુ મટી માનવ થઈ ગયો; અને એની વેદશાસ્ત્રી શક્તિ સાચે માર્ગે વપરાવા લાગી. કેવો ભગીરથ ઉપકાર!

ચોર આવે તો તેને ચોરી કરવા દેવી, પોતાની પાસે હોય તે આપી દેવું અને પછી ઉપદેશ કરવો એવું આ દૃષ્ટાંત પરથી કોઈ અંધ અનુકરણ રખે કરે! આ દૃષ્ટાંત તો એકનાથ મહાત્માની કેટલી ઉદારતા હતી તે બતાવે છે. આવી ઉદારતા ઉચ્ચ કોટિની ભૂમિકા વિના સંભવી શકે જ નહિ. પ્રબળ વીરતા હોવા છતાં ક્ષમા આપવી; ચોરી કરનારને નજરે જોવા છતાં વૃત્તિને સ્થિર રાખવી; એ હૃદયની પૂર્ણ ઉચ્ચતાનું પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ છે.

આ દૃશ્ય સાથે મનુષ્યે પોતાના જીવનવ્યવહારનો સમન્વય કરવો જોઈએ. સગા ભાઈને અર્પવાની કે સહાય કરવાની પણ સ્વયં ઇચ્છા નથી થતી, ત્યાં આટલી ભવ્ય આશા તો દૂર જ સમજવી. હબરો લાખો જ્ઞાતિજનો સાધનો વિના પીડાતા હોવા છતાં અને પોતાની પાસે સાધનોની વિપુલતા હોવા છતાં અર્પવાનું મન નથી થતું તેનું ખીજું કારણ કશું નથી; માત્ર તીવ્ર આસક્તિ અને અંધ સ્વાર્થવૃત્તિ જ છે. આવી આસક્તિ અને મૂઠ સ્વાર્થ માણસને ધનપૂજક, સ્વાર્થાંધ, પામર અને અસુર બનાવી મૂકે છે.

આ બે ઐતિહાસિક ઉદાહરણ પરથી તમે એ તો સાફ સમજી શક્યા હશે કે સમર્પણ એ વસ્તુ જ એવી છે કે જે સામાના આત્માને પ્રસન્ન કરે છે, અને સમર્પણને પાત્ર થનારા સુપુત્ર આત્માને હૃદોબ્ધી જાગ્રત કરે છે. જે કાર્ય કરોડો ઉપદેશકો ન કરી શકે, તે સાચા સંતના એક વાક્યથી બની શકે.

ગુરુ શૈલકની ઘટના

જૈન અંગસૂત્ર ‘જ્ઞાતા’માં એક ગુરુ-શિષ્ય વચ્ચેની આવા પ્રકારની સચોટ ઘટના છે.

પાંચસો શિષ્યોના ગુરુ શૈલક, મૂળે શૈલકપુરના મહારાજ છે; પણ શુક નામના જૈનાચાર્યનો પ્રબોધ અને પૂર્વ સંસ્કારોના ઉદયને યોગે મંડૂક નામના યુવરાજને ગાદી સોંપી પોતાના પાંચસો રાજકર્મચારીઓ સાથે એ ત્યાગમાર્ગ સ્વીકારે છે. એમણે સાધનાને માર્ગે જતાં આકરી બાહ્ય તપશ્ચર્યાથી પોતાની કાયા એટલી તો શીર્ણુ કરી નાખી છે કે આખરે અસાધ્ય રોગ થાય છે. દેશ-પ્રાંત વિચરતાં એકલા એ જ શૈલકઋષિ પોતાના પૂર્વાશ્રમના શૈલકપુર નગરમાં પધારે છે. એમને મંડૂક સંયમોચિત આગ્રહ કરીને ઉપચારાર્થે રોકે છે. વૈદ્યકીય સારવાર અને ઉપચારોથી શરીર નીરોગી થઈ જાય છે. પણ આકરી બાહ્ય તપસ્થાના પ્રત્યાઘાતરૂપે સ્વાહલોલુપતાનો અંકુર પાંગરે છે. પોતાના જ બધા પૂર્વપરિચિત જનો હોઈને અહીં ખાનપાનની પુષ્કળ સગવડ છે, એટલે અહીંથી ખસવું ગમતું નથી. એક પંથકજી સિવાય સાથેના બીજા ૪૯૯ શિષ્યોને ગુરુદેવની આ મનોદશા અનુચિત લાગી. પણ ‘ગુરુ શિષ્યને બોધે, શિષ્ય ગુરુને કેમ બોધે?’ બે કે આ વાક્યનું ખરું રહસ્ય તો એ છે કે ગુરુનું ચારિત્ર્ય જ એવું ઉત્કટ હોવું જોઈએ કે શિષ્યને પ્રબોધવાનો સમય જ ન આવે. ગુરુ એટલે માર્ગદર્શક, હિતચિંતક, હિતોપદેષ્ટા અને શિષ્ય એટલે ગુરુનો અનન્ય ભક્ત, ગુરુચરણે સર્વસ્વ અર્પનાર, આજ્ઞાધરક સેવક. આવા પરસ્પરના ધર્મે જ ઉભયમુખી એક-બીજાની કક્ષા જાળવી રાખે છે. અંતરંગ વિકાસ ચીજ જ એવી છે કે જે ગુરુપદે કે શિષ્યપદે ગમે ત્યાં હોય ત્યાંથી ઝળકીને પરસ્પર પ્રેરક સહેજે બની રહે છે. આખરે એવું બન્યું કે, એવી પરિસ્થિતિમાં અનહદ ધીરજ ધરનારા એક પંથકજી ગુરુસેવામાં રહ્યા; બાકીના ચારસોનવાણું તો રજા મેળવી પોતપોતાની સાધનાર્થે વિચરી ગયા. પંથકે માન્યું કે મારી ખરી સાધના આ જ છે. જે સેવાક્ષેત્ર મને સ્વાભાવિક મળ્યું છે, તે તજી જવા કરતાં એમાંથી જ સત્ત્વ કાં ન ખેંચવું?

એ પંથક પોતાના ગુરુદેવ શૈલકની અનન્યભાવે સેવા નિયમિતપણે બજાવ્યે જાય છે. આવા લોલુપ ગુરુની સેવામાંથી પંથક શું મેળવશે, એવું આપણે તો કદાચ કહી નાખીએ; પણ પંથકને કુદરતી કાયદામાં અવિચળ નિષ્ઠા હતી. “શૈલક જ્યાંથી વૈરાગ્ય પામ્યા છે, ત્યાંથી જ રમલોલુપતાની વિરક્તિ પામશે. આજે જે વેગ છે તે કહેવાથી નહિ શકે, પણ સ્વયં એમનો આત્મા જાગશે ત્યારે એ વેગ આપોઆપ બદલાઈ જશે. ધીરજ અને આત્મસમર્પણ એ જ મારો ધર્મ.” આ સવિવેકી ને સમજપૂર્વકના વલણથી જ તે સમભાવ રાખી શકતા.

શિષ્ય ગુરુને જગાડે છે

આ રીતે આતુર્માસ પર આતુર્માસ વીતતાં જ જાય છે. એકદા કાર્તિક પૂર્ણિમાનો અવસર આવે છે. પંથક દિવસ સંબંધી ક્રિયાઓની આલોચના અને આતુર્માસિક કાળ દરમિયાન લાગેલાં બધાં સૂક્ષ્મ-સ્થૂળ પાપોના પ્રાયશ્ચિત-પશ્ચાતાપ રૂપ પ્રતિક્રમણની આજ્ઞા લેવા અને ગુરુદેવના કોઈ અવિનય, અભક્તિ, અપરાધ થયા હોય તો તેની માફી માગવા ગુરુચરણે મસ્તક નમાવે છે. ગુરુદેવ તો માદક ખાનપાન લીધેલ હોવાથી સંધ્યાટાણે જ ગુલાખી તંદ્રામાં ઘોરતા હતા. આ મસ્તકનો સ્પર્શ થતાં જ એમાં ખલેલ પડવાથી એ એકાએક ચોંકી જાય છે.

અરે! કોણ છે એ દુષ્ટ પાપી! મને કેમ જગાડ્યો? એમ કહી ગુરુ તાડૂકે છે.

ભગવન્! એ તો હું આપનો પંથક. આજે ચોમાસાના છેલ્લા પ્રતિક્રમણની આજ્ઞા લેવા-વંદન ક્ષમાપના કરવા જતાં મારું મસ્તક આપના પવિત્ર ચરણે નમાવતાં અડી ગયું અને નિદ્રાભંગ થયો. ક્ષમા કરો, પ્રભુ! ક્ષમા કરો.'

પંથકના એકેએક વચનમાં ઋજુતા અને નમ્રતા ભારોભાર હતી. આવે કાળે આટલું આત્મવિલોપન વિરલા જ જાળવી શકે! પણ પંથકે જાણવું તો એનું પરિણામ ઉભયપક્ષે વિજયમાં આવ્યું.

પંથકની સાધના સિદ્ધ થઈ અને ગુરુદેવનો આત્મા સળવળ્યો. ચરણસ્પર્શથી તો ઘોરતું મન જાગ્યું, પણ આ શબ્દસ્પર્શમાંથી તો અંતરંગ આત્મા જાગ્યો; કારણ કે શબ્દો ન હતા, પાછળ અનંત શક્તિ હતી.

અહો! દીક્ષા વખતનો શૈલક ક્યાં અને ક્યાં આજનો? ક્યાં તપસ્વી શૈલક અને ક્યાં રસલોહુપ શૈલક? ક્યાં જેરી જંતુ પ્રત્યે પણ ક્ષમા સાધતો શૈલક, અને ક્યાં એ વિનયમૂર્તિ શિષ્ય સામે તાડૂકનાર શૈલક? ક્યાં રત્નિના અખે ત્રણ-ત્રણ પ્રહર ધ્યાનસ્થ રહેનાર શૈલક, અને ક્યાં કાર્તિક પૂર્ણિમાની મહાપાખીના દિવસની પુણ્યસંધ્યાએ ઘોરતો શૈલક? કેટલી શિથિલતા! એને ભારે પસ્તાવો થયો.

એ અતિ વહાલભર્યા શબ્દથી ખોલ્યા :

“અહો! પ્યારા પંથક! તારી ધીરજને ધન્ય છે. આવા ગુરુને પણ આખરે ન તબ્બો, અને ચરણે મસ્તક-સ્પર્શના બદલામાં ગુસ્સો દેનારને ય ‘ભગવન્, ક્ષમા કરો!’ અહો! શી તારી ઉદ્ધારતા! પંથક! પંથક! ક્યાં તારી સદ્ગુણાવલિ અને ક્યાં શૈલકની દોષાવલિ! ખરેખર, પંથક! તું એકલો ટકી રહ્યો. મારા પરમોપકારી પંથક! તું ન હોત તો મારું શું થાત?” એમ પંથક આગળ એમણે અશ્રુધારાથી હૈયું હળવું કર્યું. વેરાગ્યનો પારો પ્રતિક્ષણે ચઢવા લાગ્યો. આત્મીયતાની અપૂર્વ પળે ‘આ ગુરુ, આ શિષ્ય’ એવો સ્થૂળ પડદો ખરી પડે છે. ગુરુએ પ્રમાદને ખંખેરી પ્રભાતે વિહાર કરવાની ભાવના વ્યક્ત કરી.

“ગુરુદેવ! પંથકમાં જે કંઈ છે તે આપની જ પ્રસાદી છે. શિષ્ય એટલે ગુરુની છાયા! ઉપાસ્યની અનહદ લીધેલી પ્રસાદીમાંથી સ્વદપ ધરવું એ તો યત્કિંચિત્ ઋણ વાળવાની હળવી મનોભાવના છે. પ્રભુ! એ પણ ક્યારે આવે કે આપનું સમગ્ર ઋણ વાળી શકું? નાથ! આશીર્વાદ આપો. આપના નિમિત્તે સંસાર દાવાનળથી આ આત્મા બચ્યો છે, તો અંત સુધી આપના નિર્મળ અવલંબને આરપાર નીકળીને સાચો સેવક અને સમર્પક બની રહે!”

ધન્ય એ પંથકને! ધન્ય એ શૈલકને!

આવી અદ્ભુત ક્ષણોમાં ગોંસાઈતું વાક્ય પૂરેપૂરું સંજ્ઞ થાય છે.

**આધીમેં આધી ઘડી, આધીમેં પુનિ આધ;
તુલસી સંગત સાધુકી કટે કોટિ અપરાધ.**

હવે તમારી સામે છેલ્લે છેલ્લે એક સમર્પણની સર્વાંગમૂર્તિનું ચિત્ર ખડું કરી દઉં.

મહાત્મા મૂળદાસ

મહાત્મા મૂળદાસ તો હવે ઠેઠ ચિત્રપટ સુધી પહોંચ્યા છે. એટલે તમે એ વિષે ઠીકઠીક જાણો છો. છતાં હું મારી દ્રષ્ટિએ ફરીવાર તમોને એ ચિત્ર યાદ કરાવીશ.

મૂળદાસ એ વાતોનું પાત્ર નથી, એ તો જીવતી જાગતી વ્યક્તિ થઈ ગઈ છે. પ્રસંગની શરૂઆત આ જાતની છે. અંધારી રાત્રિને સમયે એક બાઈ કૂવાની આસપાસ પથ્થરા વીણી ઝોળામાં ભરતી હતી. તે કૂવામાં પડી આપઘાત કરવાની આ જાતની છેલ્લી તૈયારીમાં હતી

‘પ્રભુ! મારી ભૂતને માટે મરવું પડે છે - સવારે કોર્ટમાં નામ દેવું પડશે, એના કરતાં મરવું બહેતર છે!’

મૂળદાસ કૂવાની આસપાસ નીકળતા આ શબ્દો સાંભળી ગયા. તે બોલ્યા:- ‘સપૂર! બહેન! સપૂર! તું કોણ? શા માટે આમ વગર મોતે મરે છે?’

‘તમે મને છોડી દો’ એમ કહેતાં કહેતાં તે રડી પડી. બાઈ વિધવા હતી, પણ એના નિકટના જ પુરુષે બળાત્કાર કરી એને ભુજાવી અને એ ભૂતી. ગર્ભિણી થઈ. એટલે આખરે ખાતર ગર્ભપાત કરવા પેલો પુરુષ કરગર્યો. પણ આજે ગર્ભપાત ન કર્યો અને વચન આપ્યું: ‘તને આંચ નહિ આવવા દઉં!’ ગર્ભિણીદશા જોઈને સમાજ હલખલી ઊઠ્યો. વાત કોર્ટ પહોંચી. કોર્ટમાં બહાર થવા પહેલાં બાઈને માટે આજ માર્ગ રહ્યો, એટલે એણે એ સ્વીકાર્યો. મૂળદાસનું હૈયું આ કરુણ પ્રસંગ જોઈ રહી શક્યું નહિ!

હસનારાની સાથે હસવું, રડનારાની સાથે રડવું. કેવી સહાનુભૂતિ! કંઈવા માટે ઇચ્છા અને માણસ માટે નહિ? મૂળદાસ મહાન ભક્ત હતા. કંઈવા દેખી કરુણા બતાવે ને માણસ હાથ પડ્યો હોય તો મૂકે નહિ! ધાર્મિક ક્રિયાઓ હંમેશાં કરનાર પણ ઘરમાં સહેજે ભૂલ પડી હોય તો ધખખો લગાવે ને કહેશે: ‘મરી જા, રાંડા તેં કુળ બોલ્યું!’ એના મોઢામાં અમૃત ન હોય. જેના મોઢામાં અમૃત ભર્યું હોય તે આમ ન કહે.

મૂળદાસ પેલી બાઈને કહે છે: ‘બેન! માણસ ભૂલને પાત્ર છે, અને ક્ષમાને પાત્ર પણ છે. ખીજનું નામ લેવાય એમ ન હોય, તો તું માડું નામ લેજે. માડું નામ મૂળદાસ. ખરું શું છે તે તું, હું અને નાથ જાણે છે.’

ધન્ય છે મૂળદાસ, તારી સમર્પણતાને! મૂળદાસે પ્રભુને ઓળખ્યા હતા, એટલે જ ‘જગત શું કહેશે, કેવા ફિટકાર વરઆવશે’ એ સામે ન જોયું. જે જગત સામે લક્ષ રાખી જગતથી ડરતો ફરે છે તે બહાર સારો દેખાવા બધું કરે, અને અંદરથી ભૂંડો હોય. આવા માણસથી પ્રભુ છોટો રહે છે. એ ખરા વિકાસને સાધી શકતો નથી. સમર્પણશક્તિ તો એનામાં જાગે જ ક્યાંથી?

મૂળદાસે વિચાર્યું: ‘પતિતના હૃદયમંદિરમાં પણ આત્મા જ વસી રહ્યો છે. પતિત તો સ્ત્રી-પુરુષ બંને ગણાય, પણ પુરુષનું નામ ન લેતાં આપઘાતની હદ સુધી જનારી આ માતાનો વેગ યોગ્ય માર્ગે વળે તો ઘેડો પાર થાય!’ કેવો દિવ્ય વિચાર!

આવા પુરુષો જગત સાથે અદ્વૈતનું અનુસંધાન કરી રહ્યા હોય છે. એ જગતના હિતમાં અને પોતાના હિતમાં અભેદ જુએ છે. એને એકવચાયું ઊડવું ગમતું નથી. એ પોતે ઊડે છે અને જગતને પાંખમાં લે છે. એનો હૃદયધ્વનિ નિરંતર આ જાતનો હોય છે:-

**આવો, આવો વહાલાં સાથે ઊડીએ,
ભોગવવાને કંઈ કંઈ દિવ્ય વિદ્યાસ જો!**

હું ખીજ વ્યાખ્યાનમાં જ કહી ગયો છું કે ભગવાન ઘણા નથી. નામ જુદાં છે, પણ બધા નામોની પાછળનું મૂળ સ્વરૂપ એક જ છે. આવું જીવ જીવ સાથે તાદાત્મ્ય જેટલા પ્રમાણમાં અનુભવાય તેટલા પ્રમાણમાં તૃપ્તિ, આનંદ અને શાંતિ મળે. ખરો સમર્પક જ આવી તૃપ્તિ અનુભવે. ખીજમાં એ ભાવ નથી પ્રગટતો.

**જે હુંમાં તે સહુંમાં, સહુંનું હું વિષે,
પ્રતિ આત્માનો એવો દિવ્ય અભેદ જો!
એ અનુભવમાં ઊડું સુખ સમજાય છે,
સહજ થતો અંતરગ્રંથિનો છેદ જો. - હૈત ભર્યું.**

મારામાં છે તે સૌમાં છે, અને સૌમાં છે તે મારામાં છે. એ જાતનો અનુભવ થતો હોય ત્યાં અંતરચંચિનો છેદ થાય છે, મોહની અંચિ તૂટી પડે છે.

મૂળદાસ પર દુનિયાના ફટકારો

બાઈએ નિર્દોષ મૂળદાસનું નામ લેવામાં આનાકાની તો ઘણી કરી, પણ મૂળદાસે કહ્યું: “તારે જૂઠું તરકટ કશું કરવું નહીં પડે. માત્ર કોર્ટમાં જઈને એટલું જ કહેવું કે આ મૂળદાસને પૂછો. ત્યાં હાજર જ હોઈય. પ્રભુકૃપાએ તું, સત્ય અને પેલો પુરુષ ત્રણે બચી જશે.” “પણ આપની જીવનમોંઘી પ્રતિષ્ઠાનું શું?” “પ્રતિષ્ઠા? અહો! અંતરંગ ભૂમિકા એ જ ખરી પ્રતિષ્ઠા છે- તે કયાં જવાની છે? અને લોકખ્યાતિ તો જળતરંગ છે; કણે દેખાય, કણે વિદીન થાય. ખેટા! તું એવી ચિન્તા ન કર. આપણે રામ સાક્ષી છે!”

મૂળદાસ કોર્ટમાં આવ્યો અને ‘મૂળદાસને પૂછો’ કહ્યું. પછી સાક્ષી-પુરાવા કે સત્ય શું છે એ કોણ પૂછે છે? લોકોએ તો ચોમેરથી ફિટકારની ઝડી વરસાવવા માંડી: - ‘જુઓ આ મૂળદાસ, મોટો ભગત! તારું સત્યાનાશ બંધા! હરામી હુસ્તો કમ!’ મૂળદાસને તલમાત્ર ક્ષોભ ન થયો. બાઈને સમાજ તો સંઘરે જ શાનો? મૂળદાસ બાઈને પોતાના આશ્રમમાં લઈ ગયો. હજારો વિરોધ અને આજીવિકાની તંજ સ્થિતિમાં પણ એ પ્રભુપરાયણ મૂળદાસ હિમ્મત ન હાર્યો. બાઈને રાખી, બાઈની પ્રસવ વ્યવસ્થા કરી, બાળકને ઉછેર્યું અને દિવ્ય સંસ્કારો રેડવા માંડયા. આખરે એક વખતે નગરનરેશ એ રસ્તે નીકળે છે. એને પૃચ્છા કરતાં માલૂમ પડે છે કે આ કુટિર પેલા મૂળદાસની છે. ત્યાં જઈને એ છૂપી રીતે એમની બંનેની આંતરચર્યા સાંભળી જાય છે. એ બંનેનો નિર્દોષ પિતા-પુત્રીનો વાર્તાલાપ સાંભળતાં સત્ય આપોઆપ ખુલ્લું થાય છે. રાજા પોતાની ભૂલ જુએ છે, ક્ષમા માગે છે ને સન્માને છે. બસ, પછી તો પૂછવું જ શું? એને દુનિયા સોગણા ભાવે પૂજે છે.

પારસમણિ ઔર સંતમેં બડો આંતરો બાણ,
વો લોહા કંચન કરે, વો કરે આપ સમાન.

એમ સંત મૂળદાસ પોતે કાજળની કોટડી સાથે છતાં નિર્દોષ સંત રહ્યા. સંત તરીકે પૂજાયા અને એમણે સમાજ તિરસ્કૃતા, પતિતા બાઈને પૂર્ણ સાધ્વી અને જગદ્વંદા બનાવી દીધી. પણ આ તો ધીરજ, આત્મભોગ કર્તવ્ય-પરાયણતાની પરાકાષ્ટા થઈ ગણાય. પરમાત્મનિષ્ઠાનું આ જીવતું જગતું મૂર્ત ઉઠાહરણ છે.

આટલી હદ સુધી એક જ ડગલે ફૂલકો મારીને નથી પહોંચાતું. પણ આજે જે કમપૂર્વક સમર્પણનાં દૃષ્ટાંતો મૂકી તમારી સામે સમર્પણની દુનિયા ખડી કરી છે તેમાં વહેલામોડું ગયે જ છૂટકો છે.

સેવાનો ધર્મ છે મોટા યોગીને પણ દોહ્યો,
સેવામાર્ગે સહુ પેલાં ચિત્તશુદ્ધિ મનુષ્યની.
સમર્પણે સિંધુ સમો સમર્પક,
વાત્સલ્યમાં માત સમાન વત્સલ;
શુદ્ધગ્રાસાદે સરિતા સમોવડો,
પાપી તણા પાપ પ્રીતિ પઆળતો.

સ્ત્રીઓમાં મરદાનગી

પ્રિય આત્મબંધુઓ અને બેનો!

‘મરદાનગી’ વાળા વ્યાખ્યાનમાં વિચારપૂર્વકની વીરતા વિષે હું કહી ગયો છું. એવી મરદાનગી પુરુષમાં જ હોય, સ્ત્રીમાં ન હોય, સ્ત્રી તો અબળા કહેવાય એવા ભ્રમમાં તમે ન રહો, એ દૃષ્ટિએ આજે ‘સ્ત્રીઓમાં મરદાનગી’ એ વિષય પસંદ કર્યો છે.

જે કે સ્ત્રી અને પુરુષના દેહબંધારણ અને પ્રકૃતિમાં સ્થૂળ ફેરફારો છે જ, અને એ ફેરફારોને લીધે કાર્યક્ષેત્રમાં પણ અંતર રહે છે; છતાં એ કાર્યક્ષેત્રનું અંતર તેો ઊલટું અને જાતિને પરસ્પર સાધક છે. એટલે એ દૃષ્ટિએ કોઈ બિંદુ નથી, તેમ નીચું પણ નથી. મનુષ્યત્વના, સુશિક્ષણના, સંયમના અને મોક્ષના બંનેને સમાન અધિકારો કુદરતી છે જ.

જેટલી વીરતાનો પુરુષોમાં અવકાશ છે તેટલી જ વીરતાનો અવકાશ સ્ત્રીઓમાં છે-હોવો જોઈએ. તમે મારી આ વાતને પ્રથમ તકે કદાચ હસી કાઢશો. પણ આખરે સૌને એટલું કબૂલ્યા વિના છૂટકો જ નથી કલ્પનાની પાંખ પહોંચે એટલે દર જઈએ, તેો તે કાળથી માંડીને આજ સુધીની માનવજાતિની વહીમાં એવા પ્રસંગો એક અથવા બીજા રૂપે મળી જ આવે છે. આપણે અહીં તેો માત્ર મોગલકાળનો ઇતિહાસ લઈએ.

એ તેો તમે જાણતા જ હશે કે મોગલ સલ્તનતના સમયે નારી-જીવન જોખમમાં આવી પડ્યું હતું. એમના પર અનેક અત્યાચારો ગુજરતા જોઈને, સંસ્કારી પુરુષવર્ગે તેમને તે આકૃતથી બચાવી લેવા સારું સ્ત્રીઓને ગુપ્ત રહેવાની ફરજ પણ પાડી હતી. છતાં ય છેલ્લાં સો વરસમાં સ્ત્રીજીવન જેટલું પામર અને નિર્બળ બની ગયું છે તેટલું ત્યારે નોંધું. કારણ કે શીલ અને સત્યરક્ષાના આદર્શોની ત્યારે જે કિંમત હતી તે આજે રહી નથી. આ દુર્દશા શાથી થઈ એ પ્રસંગ આવ્યે કહીશ. અહીં તેો હું એવું એક જ ઐતિહાસિક ચિત્ર ખડું કરવા માગું છું કે જે દ્વારા તમેને ખ્યાલ આવે કે, જેમ પુરુષ સ્ત્રીને મદદ આપે છે તે રીતે મુશકેલી અને કટોકટીના સમયે સ્ત્રી પણ મદદ આપી શકે છે. પુરુષને આકૃત અને અધઃપતનથી બચાવી શકે છે અને પુરુષથીયે વધી જાય તેવું કાર્ય કરી શકે છે. જે કે એ ચિત્રમાં નારીજીવનને સ્પર્શતા સર્વ વિષયોનો સમાવેશ નહિ થાય, પણ તે પરથી સ્ત્રીઓની વફાદારી, ટેક પાળવાની અગ્ર વૃત્તિ, કળામય રચનાત્મક શક્તિ, ધીરતા, સહાયતા અને સહનશીલતા ઇત્યાદિ ઉચ્ચ ગુણો કેટલી હદ સુધી હોઈ શકે છે, એવું તમને સહેજ ભાન થશે, અને એ ભાન જ તમને સ્ત્રીજાતિ પ્રત્યે એવા સમભાવ તરફ દોરી જશે કે જેથી ઘણા સામાજિક કોયડાઓનો ઉકેલ તમે સ્વયં લાવી શકશો.

સોળમા સૈકાની આ વાત છે. તે વખતે હિન્દમાં શહેનશાહ અકબરનું શાસન ચાલતું હતું. એકઠા દિલ્હીમાં અનેક રાજા-મહારાજાઓનો દરબાર ભરાયો હતો. તે કાળે દિલ્હી હિન્દનું પાયતખત ગણાતું. રાજકાજ સંબંધી અનેક કોયડાઓ ઉકેલ્યા પછી જ્ઞાન-ગમ્મત શરૂ થઈ. પ્રસંગ સાધી અકબર બાદશાહે કહ્યું: “અહીં હાજર રહેલા વીરો! હિન્દુ શાસ્ત્રમાં પ્રાચીન કાળની સતીઓના અનેક ઉલ્લેખો મળે છે, પણ આ કાળે કોઈને ઘેર સતી સ્ત્રી હશે કે?” આ પ્રશ્ન સાંભળતાં જ ત્યાં બેઠેલા બધા રાજપૂત ચૂપ થઈ ગયા. નીરવ શાંતિ છવાઈ ગઈ. બાદશાહે એ સ્તબ્ધ વાતાવરણ પર એક વેધક દૃષ્ટિ ફેંકી. સૌ શૂન્યવત બની ગયા હતા. કોણ કહી શકે કે મારે ઘેર પતિવ્રતા નારી છે? કદાચ કહે અને કસોટી થતાં પાછા ફરવું પડે તેના કરતાં મૌન રહેવું શું ખોટું? ન કોઈ ભલું થયું, ન કોઈ ખોલ્યું. બાદશાહનું મોહું હવે જરા કડક અને વક બન્યું. જાણે એ બધા રજપૂતો પર શરમ છે એમ ન કહેતું હોય! બધા રજપૂતોનાં મોઢાં વીલાં થઈ ગયાં અને સૌ ભોંય તરફ જોવા લાગ્યા.

હાડાની હિમ્મત અને હોહ

આ વખતે ત્યાં બેઠેલા બુદ્ધીકોટાના રાજવી આંપરાજ હાડાથી ન રહેવાયું. ક્ષાત્રતેજથી ઝળહળતો એ વીર બિલો થયો અને અદ્ભૂતી કહેવા માંડ્યું: “જહાંપનાહ! ધરતી તેો અમરવેદ છે. જગતમાંથી સતીઓનો નિર્વાશ નથી થયો. હજુયે આર્યાવર્તની વીરાંગનાઓ શિયળવ્રતથી સૃષ્ટિને અજવાળી રહી છે. આ સેવકને ઘેર જ સતીરત્ન મોજૂદ છે.”

“સતીની પણ ખરી ખબર તેો કસોટી થયા પછી જ પડે. બાકી પોતાની સ્ત્રીને સતી કોણ ન કલ્પે?” બાદશાહે સ્મિતપૂર્વક ટોણા માર્યા. આટલું સાંભળતાં જ હાડાનું શેષિત ધગકયું. એણે ભરસલામાં ચેલેજ કરીને કહ્યું: “બાદશાહ! કહેવાનાં કે કલ્પનાનાં આ વેણુ નથી, આ તેો વજ્રના લેખો છે. કસોટી જે રીતે કરવી હોય તે રીતે કરી શકો છો. જે આ હાડાની સ્ત્રી સતી તરીકે સાખિત ન થાય અથવા તેો કોઈ તેવું શિયળ ખડિત કરવાની તાકાત ધરાવે તેો મારું માથું ફૂલ કહું.”

બાદશાહે ચોમેર દૃષ્ટિ ફેરવી, અને સૌને ઉદ્દેશીને કહ્યું:—“સાંભળ્યું? છે કોઈનામાં તાકાત કે જે આંપરાજ

હાડાની સતીરત્નના સતીત્વની પરીક્ષા કરે?" 'સતીત્વની પરીક્ષા' એ કાંઈ ખરબચાના જેવ ન હતા. કોની જનેતાએ શેર સૂંઠ ખાધી હોય કે વીર ક્ષત્રિયાણીની કસોટી કરવા તૈયાર થાય! કસોટી કરનાર જ કસાઈ બન્ય. વાતાવરણ ફરીને ગંભીર બન્યું. એ જ સભામાં બાહશાહનો હજૂરિયો શેરખાં નામનો ત્રિપાઈ બેઠો હતો. હાડાની પ્રતિભા અને ઇબજત એ સાંખી શક્યો નહિ. એના મનમાં વલવલાટ શરૂ થયો. જેવી બાહશાહની નજર ફરતી ફરતી શેરખાં પર પડી કે તુરત જ એ ગુમાનમૂર્તિ ધૂળતે ગાત્રે ખડો થઈ ગયો. "તૈયાર છું, ખાવિંદા!" બધાની આંખો એના પર પડી, ભરી સભામાં આવી હિંમત કરનારનું મોહું બેઈ સૌએ પોતાની દૃષ્ટિ પાછી ફેરવતાં ફેરવતાં તિરસ્કારનો એકેક કટાક્ષ ફેંક્યો.

"શેરખાં! હાડાની હોડ યાદ છે ને!" પાહશાહે પૂછ્યું. 'જી હાં, ગરીબનવાઝ! બે હાડાની રાણીનું શિયળ છ માસમાં ખંડિત કરું તો આંપરાજ હાડાનું મસ્તક લઉં; અને બે તેમ ન કરી શકું તો તેને બદલે માડું શિર સમર્પણ કરું."

એ પણ એક જમાનો હતો કે જ્યાં આવી હોડો થતી. બિભરયેલા દરબારનું સ્વરૂપ પલટાયું. બન્ને પક્ષની કબૂલાતો પર સહીઓ લેવાઈ. શેરખાંએ છ માસ દરમિયાન ગમે ત્યાંથી હાજર થઈ જવું, અને છ માસની મુદત પૂરી ન થાય ત્યાં લગી હાડાએ દિલ્હી ન છોડવું એમ નક્કી થયું. બામીનો તથા સાક્ષીઓ પણ લેવાઈ. આંપરાજ હાડાની શેરખાં સાથેની હોડ ઘટિત તો ન જ હતી, પણ એટલું ખરું હતું કે આંપરાજ હાડાએ જેવું ભાગ્યું હતું તેવી જ હાડાની પત્ની હાડોહાડ પતિવ્રતથી રંગાયેલી હતી. એનાં નયન જ સતીત્વના પ્રભાવની સાક્ષી પૂરતાં.

શેરખાંએ ખીડું ઝડપ્યું અને બુંદીકોટા ગયો પણ ખરો. પરંતુ સોનરાણીનું વૃત્તાંત સાંભળીને તે ઠંડોગાર થઈ ગયો. એણે લોકો પાસેથી સાંભળ્યું કે એ સતીનું નાવણ છાંટવાથી ભૂત-પલિત ભાગે, રોગ મટે એવી જગદંબા છે. તેણે બુંદીકોટામાં રહી બની શકે એટલા બધા પ્રયત્નો બાહશાહના ખરચે અજમાવ્યા, પણ સોનરાણીનું ખરીર, તેની સાહસિક શૂરવીરતા, તેની અટોલ વૃત્તિ, ધૈર્ય અને હિંમત પાસે શેરખાંની કોઈ રીતે કારીગીરી ફાવી નહિ. એની પાસે કુદૃષ્ટિથી બેનાર બળીને ભસ્મ થાય એવી વાતો પણ ગામમાંથી સાંભળી. એનું મોહું સુધ્ધાં બેવા પામ્યો નહિ! ક્યાંથી પામે? દિવ્યતાનાં ઈર્શન સહેલાં નથી. એના સતીત્વની હકીકતો સાંભળીને પોતાના સાહસ માટે તે પસ્તાયો. વખતના વહેણની સાથે શેરખાં વધુ ને વધુ મૂંઝાવા લાગ્યો.

શક્તિથી તો કોઈ રીતે ફાવી શકે તેમ હતું જ નહિ. તેની ચાલાકી પણ કશું કાર્ય કરી શકી નહિ. છેવટે વિચાર્યું કે, કોઈ એવી ચીજ મળી બન્ય તો ય બસ કે ત્યાં જઈ એ બતાવીને કહી શકાય કે 'હું' હાડાના નિવાસમાં રહ્યો છું. જુઓ, આ તેની નિશાની.' પણ ખાલી હાથે પાછો ફરું તો તો આબરુના કાંકરા થાય અને બન પણ બન્ય. ઉપરાંત રજપૂતોની મૂછ ઊંચી થાય. આ કલ્પના એને અકળાવી મૂકતી, પણ એ ચીજ મેળવવાનો રસ્તો કયો? છેવટે એક માર્ગ સૂઝ્યો.

બુંદીકોટામાં એક મહાચતુર અને નામાંકિત વેશ્યા રહેતી હતી. એક તો વેશ્યાની જાત અને વળી સાધનો મળે; પછી તો પૂછવું જ શું? શેરખાંને એ માર્ગ સૂઝ્યો અને તે મદનસેના વેશ્યાનું શરણું શોધવા ઉપડ્યો. મદનસેના પાસે જઈ આજીવનપૂર્વક પોતાની મહામૂંઝવણની વાત કહી: "બે કોઈ પણ રીતે સોનરાણીના ગુપ્ત અવયવનું કોઈ ચિહ્ન તું જાણી લે અથવા આંપરાજ હાડાની યાદગીરીની કોઈ એકાદ બે વસ્તુ લાવી આપે તો જાણે તે મને જીવિતદાન આપ્યું અને તેના બદલામાં હું તને ન્યાલ કરી નાખીશ. પછી તારે જિંદગી સુધી આ ધંધો જ નહિ કરવો પડે. હું દિલ્હીના બાહશાહની પડખે બેસનારો છું.

મદનસેનાએ પોતાની બધી શક્તિ અને ચાલાકી અજમાવીને પણ આ કામ કરી આપવાની ખાતરી આપી. આથી શેરખાંને આશ્વાસન મળ્યું અને તેણે વેશ્યાને બેઈતાં, માગ્યા પ્રમાણે બધાં સાધનો પૂરાં પાડવા માંડ્યાં.

વેશ્યા લગભગ આખા શહેરની રહસ્યમય વાતોમાં પારંગત જ હોય, રાજખટપટની ઘણીખરી વાતોનું તેને જ્ઞાન હોય, અનેક પ્રકારનાં માણસો પાસેથી જાણવાનું મળવાથી એ બધી વાતો નિપુણ હોય, એ દેખીતું છે. તેમાં પણ મદનસેના તો વળી ભારે ચતુર અને કળાખાજ હતી. સોનરાણીના જીવનથી તે બરાબર પરિચિત હતી. એટલે છળકપટ ત્રિવાય ફાવવાનો એકે માર્ગ ન હતો. એણે વેશ પલટયો, વેશ્યાને બદલે ક્ષત્રિયાણીનો સ્વાંગ સભ્યો. જાણે કોઈ દર

દેશથી જનાનો આવતો હોય તેમ વાહનો, ચાકરો અને ઠાસીઓના ભારે આડંબર સહિત મદનસેનાએ નગરમાં પ્રવેશ કર્યો અને રાજમહેલમાં ખબર મોકલ્યા કે ચાંપરાજ હાડાનાં ક્ષય પધાર્યા છે.

સોનરાણીને ખબર આપવામાં આવી એટલે તે ખુશ ખુશ થયાં. હાડાની ક્ષય અને વળી હાડાની ગેરહાજરીમાં પધારે એટલે જરાયે ભ્રષ્ટ્ર ન દેખાય તેમ જમણું સન્માન આપવું રહ્યું. વાજતે ગાજતે સામ્રાજ્યે તેની પધરામણી ઠરવામાં આવી. રાજમહેલના ચોક સુધી “સોનબા” પધાર્યા અને મહેલમાં પોતે બહુ ભલકાભર્યું સ્વાગત કર્યું. ક્ષયને કોઈ દિવસ નજરે જોયાં ન હતાં તે આજે મિજબાન બનીને આવતાં જોઈ સોનરાણીના હર્ષને પાર ન રહ્યો. સોનરાણીમાં જેટલી વીરતા હતી તેટલી જ સરળતા હતી.

ક્ષયને સોનરાણીના આવાસ પાસે જ ઉતારો મળ્યો. એ ધૂર્ત વેશ્યાએ, રાજપ્રપંચની બાજુકાર હોવાથી કંઈક બનાવટી (ભળતી) વાતો કરી અને રાણીજીની સરળતાનો લાભ લઈને જાળ પાથરી.

મદનસેના રાણી પર એટલો તો ખ્યાર બતાવે કે સોનનું કોમળ હૈયું ગદ્ગદિત થઈ જાય. કૃત્રિમતાનો ચળકાટ પહેલી તકે તો ખરાને આંખું જ પાડી નાખે છે. આર દિવસમાં તો સોનરાણીનો વિશ્વાસ મદનસેનાએ જીતી લીધો. હાડો ક્ષયબાની તારીફ કરતો ત્યારે ક્ષયબાને મળવાને માટે સોનને ભારે મન થતું. આજે તો ક્ષયબા આંગણે પધાર્યા છે એમ સોનાએ માન્યું એટલે એને બહુમાન જાગ્યું. એને સ્વપ્નેય ખબર ન હતી કે ક્ષયબાના ખ્યારના લેખાસમાં છુપાયેલી આ વિષભરી વેશ્યા છે.

સોનની પતિપરાયણતા અને સતીત્વનો પ્રભાવ જોઈ વેશ્યાનો ઊંડો આત્મા કોઈ કોઈવાર ફેફડીને કહી દેતો : ‘ક્યાં આ અને ક્યાં હું?’ પણ એ અવાજ હૃદય સુધી પહોંચે તે પહેલાં તો શેરખાંની સંપત્તિ એની આંખો આંજી નાખતી. હવે તો મુદત પૂરી થવા આવી હતી. એટલે ધૂર્ત ક્ષયબાએ પોતાનાં માણસોને ચેતવણી આપી દીધી. છૂપી તૈયારી થઈ ગઈ એટલે તક સાધી ક્ષયબાએ સોનને કહ્યું :— “હવે મને રબ્બ આપો.” અને એટલું કહેતાં જ અશ્રુપ્રવાહ છૂટ્યો. સોન જિત્વારી શું જાણે કે, આ સ્નેહનાં આંસુ નહોતાં પણ પ્રપંચનું ઉજ્જ્વલિત હતાં.

સોનરાણીએ રોકવા માટે દિલ દર્દને આગ્રહ કર્યો. “ક્ષયબાજી! થોડા દિવસ તો હજી રોકાઓ, આપના ભત્રીજાને આવવાને હવે ઝાઝા દિવસની વાર નથી. એ આવશે અને કહશે કે, ક્ષયબાને જવા જ કેમ દીધાં? તે બહુ આગ્રહ નહિ કર્યો હોય, નહિતર ક્ષયબા મને મળ્યા વિના કેમ ચાલ્યાં જાય? આપ મારા ઉપર ઠ્યા લાવી થોડા દિવસ રોકાઈ જાઓ.” પણ હવે ક્ષયબાથી રોકાવાય તેવું રહ્યું ન હતું. તેથી આમતેમ અનેક બહાનાં કાઢી સોનને તેણે સમજાવી દીધી.

વાત એમ બની હતી કે વિશ્વાસ જીતી લીધા પછી પડદો રહ્યો ન હતો. એક તો સ્ત્રી જાતિ, વળી મહેમાન અને હાડાનાં ક્ષયબા એટલે દિલ જોલીને એ રાત-દહાડો પેટની બધી વાત કરતી. ખાતાં, ચાલતાં, નહાતાં અને સૂતાં ક્ષયબા તો સાથે ને સાથે. એકલા વિશાળ હોજમાં નહાતાં તેની જમણી બાજુ પરતું એક લાખાતું ચિહ્ન ક્ષયબાએ જોઈ લીધું હતું. સ્ત્રીઓને પ્રાયઃ છૂટા પાણીમાં નિર્વાસ નહાવું વધુ ગમે છે. આવું ગુપ્ત સ્થાને રહેલું ચિહ્ન તો તે બાઈ પોતે જાણે અને બીજાં તેને દેહમાલિક પતિ જાણે. સતીનું આવું ગુપ્ત ચિહ્ન બીજાં કોણ જાણી શકે? એ ચિહ્ન જોતાં વાર જ વેશ્યાના હર્ષને પાર રહ્યો નહિ. તેનું કામ પૂરું થયું જાણી તેનું હૈયું નાચવા માંડ્યું, તેથી હવે એક પણ દિવસ વધુ રહેવું પાલવે તેમ ન હતું.

જે કે સોનરાણીએ ક્ષયબાને રોકવા બનતું કર્યું, પરંતુ ક્ષયબાએ પોતાના પ્રિય ભત્રીજાના સોગંદ ખાઈને ચોખ્ખી વાત કરી દીધી : “હવે હું કોઈ રીતે રહી શકું તેમ નથી. તારા આગ્રહને વશ થઈ મને રબ્બ મળી હતી તે કરતાં હું વધુ રોકાઈ ગઈ. સોન! ખેટા સોન! માડી! બહુ આગ્રહ ન કર. તારા હૃદયને હું કેલી શકતી નથી, પણ મારી સ્થિતિ હવે વધુ રોકાઈ શકું તેવી નથી.” સોને જોઈ લીધું કે હવે ક્ષયબા કોઈ રીતે રોકાય તેમ નથી ત્યારે સોનરાણીએ ક્ષયબાને વિદાય આપતાં આપતાં સ્નેહ, સૌજન્ય અને ઉદારતા બતાવતાં બતાવતાં કહ્યું : ‘ક્ષયબાજી! મારાથી આપની કંઈ સેવા થઈ શકી નથી, ફરીવાર જરૂર પધારજો.’ એની આંખમાં નિર્મળ પ્રેમનાં ઝિંદુ ટપકી રહ્યાં હતાં. આ તકનો લાભ લઈ ધૂર્ત વેશ્યાએ કહ્યું : ‘ખેટા! મને પણ તારો વિયોગ ખૂબ સાલશે. તે મારી બહુ સેવા કરી. મારા

આંપરાજની ગેરહાજરીમાં તમે મારા માટે આટલું કરશો તે મેં ધાર્યું નહોતું. બેટા! હવે તો જતાં જતાં મારી એક ઇચ્છા રહે છે કે જો યાદગીરી તરીકે મારા હાડાની કટાર અને રૂમાલ મને મળે તો નિરાંત થાય. હું બાણીશ કે હાડો મળ્યો, અને ત્યાં બેઠે બેઠે એ સંભારણાથી તમારા બેચના મેળાપ થશે. ભા, ઘડી ઘડી થોડું જ અવાય છે? આપણી રાજરીતું એવી રહી' આમ કહેતાં ક્ષીબાએ સોનનાં આંસુ ઢૂંચ્યાં અને માથે હાથ મૂક્યો. સોન તો આભારના ભારથી પાણી પાણી થઈ ગઈ.

સોનની સ્થિતિ

જ્યારે આંપરાજ હાડો બહાર બંધ ત્યારે પતિના સ્મરણચિહ્ન તરીકે સોનરાણીએ કટાર અને રૂમાલ જે પહેલાંથી જ માગી લીધેલાં એને સામે રાખી હમોશાં પતિભક્તિ કરતી અને આંતરના ભાવો ઢોળતી. આવી પ્રાણવલ્લભ અને નિત્ય પૂજનની વસ્તુ સોન પ્રાણાંતે પણ આપી શકે તેમ ન હતું. એક તરફ આ દશા અને બીજી તરફ ક્ષીબાની માંગ. આ બે વચ્ચે એનું મંથન વધ્યું. સોન કોઈ ઉત્તર વાળે તે પહેલાં એણે એકવાર ક્ષીબા સામે જોયું. ક્ષીબાના મુખ પર શોકની છાયા તરવરતી જોઈ એ લાગણીવશ બની ગઈ. ક્ષીબાને આ ચીજ નહિ આપું તો તેમને દુઃખ લાગશે. આ ભવનાં મહેણાં રહેશે, હાડો બાણીશ તો ખૂબ ગુસ્સે થશે અને કહેશે કે, “ક્ષીબાની એવી નમાલી ચીજની માગણી તું પૂરી ન કરી શકી?” એવા વિકલ્પો એની આસપાસ ઘેરાઈ વળ્યા.

“બા! આ સિવાય બીજું કંઈ પણ માંગો. આપ તો બાણી જ છો કે આ તો મારી નિત્ય પૂજનની વસ્તુઓ છે.” આવો એક પ્રયત્ન કર્યો. ક્ષીબા મૌન રહ્યાં અને મોઢા પરના ભાવો બદલ્યા. એટલે આખરે સરળ ભાવથી તેણે ક્ષીબાને બંને ચીજો અર્પણ કરી.

બસ, હવે ક્ષીબાને જે કંઈ જોઈતું હતું તે બધું મળી ગયું. ક્ષીબાએ જતાં જતાં નોકર-ચાકર, દાસ-દાસી સૌને ખૂબ છૂટે હાથે સોનામહોરો આપી. સોનરાણી પ્રત્યે વારંવાર પ્રેમ બતાવ્યો. જતાં જતાં ખૂબ વિચોગ સાલતો હોય તેમ પોકેપોક રોયાં. ક્ષીબાનું પોકળ છતાં આ કૂટડું વર્તન જોઈને આંતરપુરનાં સઘળાં દાસ-દાસીઓથી માંડીને મોટેરાં સુધી બધાં અંજાઈ ગયાં. કોઈને એ તો ખબર જ ન હતી કે આનું પરિણામ શું આવશે? વેશ્યા તો નાટક ભજવીને પોતાને સ્થાને પાછી વેળાસર હાજર થઈ ગઈ.

અહીં શેરખાં કાગડોળે વાટ જોઈ રહ્યો હતો. જતાંવેંત જ વેશ્યાને તેણે આતુરતાથી પૂછ્યું અને જ્યારે બધે વૃત્તાંત બાણીશ ત્યારે તેના બેચિયામાં ફરીવાર સ્વાસ દાખલ થયો. વેશ્યાએ શેરખાંને સોનરાણીના ગુપ્ત ચિહ્નને બરાબર વર્ણવી કહ્યું અને યાદગીરીની વસ્તુઓ તરીકે ખાસ હાડાની અંગત વસ્તુઓ સોંપી. શેરખાંએ વેશ્યાને ખૂબ ઉપકાર માન્યો અને અદાગક ધન આપીને એને ત્યાંથી ચીજો લઈને રવાના થયો. દ્વિલ્હીમાં ગુમાન અને પગમાં વેગ હતો.

દ્વિલ્હીમાં બરાબર છ-છ માસનાં વહાણાં વાયાં હતાં. બાદશાહે આંપરાજ હાડાને ત્યાં જ રાખવાની વ્યવસ્થા કરી હતી. ફરી વાર દરબાર ભરાયો અને બરાબર છ માસે ખુંદીકોટાથી આવીને શેરખાં દ્વિલ્હીના દરબારમાં હાજર થયો.

બાદશાહ સમયસર હાજર થયા હતા. આજનો દરબાર ચિકાર હતો. સૌ કોઈ પરિણામ જોવાને આતુર ઢોળે રહી જોતા હતા. શેરખાંના મોઢા ઉપરનો ઉલ્લાસ અને ગર્વમિશ્રિત રેખાઓ જોઈને રજપૂતો અને બીજા આશ્ચર્યમાં ગરકાવ થઈ ગયા હતા. “શું બન્યું હશે?” એ વિચારથી આંપરાજ હાડો પણ ચિંતાના મહાઆગરમાં ડૂબકી મારતો બેઠો હતો. લયંકર ભાવિની આગાહી આપતું તેનું હૈયું ધગકી રહ્યું હતું, પણ મેકુ જેવો તેનો અટલ વિશ્વાસ હજુ ગયો ન હતો.

સમય થતાં જ બાદશાહે શેરખાં ભણી જોઈને પૂછવા માંડ્યું: “શેરખાં! બોલ, શો જવાબ છે?” એકેએકના ઢોળા શેરખાં તરફ થંભી ગયા. શેરખાંએ કહ્યું કે, “ગરીબપરવર! શેરખાં પાસે બીજો જવાબ શો હોય? આંપરાજ હાડાના મહેલમાં ખૂબ ખૂબ મોજ ઉડાવી છે, અને કાર્ય સિધ્ધ કરી આવ્યો છું. સોનરાણીનો શેરખાં પાસે શો ભાર છે કે ટકી શકે? અને યાદગીરીમાં લાવ્યો છું એ હાડાએ સગે હાથે પોતાની પત્નીને સ્મારક ખાતર આપેલ આ રૂમાલ.” હાડા સામે તીરછી ગર્વિત દષ્ટિ ફેંકી એણે રોદ્ર સ્મિત કર્યું.

રૂમાલ જોતાં જ ચાંપરાજનાં મોતિયા મરી ગયા, તેમ જ આખી સભા પણ વિસ્મય પામી ગઈ. ચાંપરાજની પાસે પહાડસિંહ નામનો તેનો ખાસ અંગત મિત્ર બેઠો હતો. સોનરાણીનો તેને ખૂબ પરિચય હતો. સોનરાણીના સતીત્વ માટે તેને અખંડ વિશ્વાસ હતો. આથી તુરત જ તેણે ઊમા થઈને કહ્યું: “જહાંપનાહ! આ દુનિયામાં ઘણાંય ચોરા ચોરી કરવામાં એવા આલાક હોય છે કે ગમે તેવી ચીજની ગમે ત્યાંથી ચોરી કરી શકે.”

તે સાંભળતાં જ શેરખાંચે હાડાની કટાર બતાવીને પૂછ્યું કે, “આ કટાર કેની?” પહાડસિંહે કહ્યું: “તે પણ ચોરી લાવી શકાય.” હવે શેરખાંચી ન રહેવાયું. તેણે મોટેથી ભરસભામાં ગર્જના કરતાં કહ્યું કે, “સૌ કોઈ એક ચિત્તથી સાંભળો! હું સૌની સમક્ષ ચાંપરાજ હાડાને પૂછું છું કે, સોનરાણીને જમણી બંધ પર એક લાખાનું ચિહ્ન છે એ સાચી વાત કે?”

ચાંપરાજ સત્યવાદી હતો. આ વાત સાંભળતાં વેંત જ તે કંપી ઊઠ્યો. જો સત્યવાદી ન હોત તો કહી શકત કે એ જૂઠી બનાવટી વાત છે, પણ એનાથી તે બને તેમ જ ન હતું. ક્ષણવારમાં તો તેના મસ્તકમાં અનેક વિચારોનાં મોજાંઓ આવી ગયાં.

મેરુ કપે પણ મારી સોન ન ડગે તેવો એને સોનરાણીમાં વિશ્વાસ હતો, અને તેથી જ તે આટઆટલી હદ સુધી મક્કમ હતો. પણ જ્યારે આ ચિહ્નની વાત સાંભળી ત્યારે તેનું હૈયું હાથ ન રહ્યું. તેનો વિશ્વાસ ખૂટ્યો. મુખથી તે જરા બખડ્યો: “ફટ! તારા વિશ્વાસે જ.”

સભામાં સનસનાટી ફેલાઈ

બાદશાહે કહ્યું: “હાડા! હવે તમે હારી ગયા છો. માથું તૈયાર કરો.” સભા કંકળી ઊઠી. ચાંપરાજ તો રાજ-ખીજ વીર હતો. તેને માથાની કંઈએ પડી ન હતી. તેને તો પડી હતી પોતાની ઇજ્જતની. જરા આવેશને દબાવી તેણે વિનયથી કહ્યું: “બાદશાહ! મૃત્યુની બીક નથી. ચાંપરાજનું શિર તૈયાર છે, પણ...” “પ...ણ શું?” દિલ્હીના બાદ-શાહે કહ્યું. “દિલ્હીના સમ્રાટ! પ...ણ એટલા માટે કે મરતાં પહેલાં સોનને એકવાર મળી લેવાની ઇચ્છા રહી જાય છે. માત્ર ત્રણ દિવસની મુદતની જરૂર છે. આ હાડો આજથી ત્રીજે દિવસે પાછો આવશે.” બાદશાહે ખુશીથી મુદત આપી, પણ તેના જામીનની માગણી કરી અને જો હાડો ત્રણ દિવસમાં પાછો ન આવે તો જામીન પડનારનું માથું ઘડથી જુદું થઈ જશે તેવું બહેર કર્યું.

હાડાને સોનને મળવું ન હતું, પણ સોન પાસે જઈ પોતાના હૃદયનો રોષ ઠાલવવો હતો. એટલે ત્રણ દિવસની મુદત માગી હતી. કપડો આપી પોતે તુરત જ હાજર થઈ શકશે એવી ખાતરી હતી, પણ બાદશાહે જ્યારે શિરને બદલે શિર આપનાર જામીન માગ્યો ત્યારે હાડો વિચારમાં પડી ગયો. જામીન ચનાર અને આ પરપ્રદેશમાં માથું આપનાર મિત્ર કોણ મળે?

‘આપદિ મિત્રપરીક્ષા’ મિત્રોની કસોટી આવા દુઃખદ વખતે જ થાય છે. ‘માથું આપે તે જ મિત્ર ગણાય.’ મિત્રો કહે ખરા કે અમો તમને ખરે વખતે કામ આવશું, પણ આવું કહેનારાઓ વખત આવે તો ટપોટપ સરકી જાય. કોઈ ઊભું ન રહે. આવા સમયે મહોબ્બત કોણ સાચવે? મિજબાની ઉડાવવી હોય તો જુદી વાત. આ તો લોહાનો ચણા આવવાના હતા. ‘જનમાં જનાર ઘણા મળે, પણ જન આપનાર તો વીરલ જ હોય.’ તેજ વખતે મિત્ર પહાડસિંહ હિરમતભેર ખડો થઈ ગયો. ‘ચાંપરાજ ત્રણ દિવસમાં નહિ આવે તો હું માટું શિર આપવા રાજ-ખુશીથી તૈયાર છું.’ એ વચનમાં ભારોભાર વીરતા, સહકથતા અને સમર્પણભાવ હતાં એ દૃશ્ય જોઈને સહુનાં નયન ક્ષણભર શીતળ થયાં. ખસ પત્યું, ત્રણ દિવસ માટે દરબાર વિસર્જન થયો.

જામીન થઈને પહાડસિંહ ઘેર આવ્યો અને પોતાની પત્નીને પોતે જામીન થવાની વાત કરી. “બહુ જ રૂડું કર્યું. પ્રાણના લોગે તમોને આ તક બળવવાનું સૂઝ્યું એ વધુ કિંમતી છે. માણસની કિંમત જીવવામાત્રથી નથી, મરવા ઠેકાણે મરીને જીવવાથી છે.” આ જવાબ સાંભળી પહાડસિંહને પાનો ચઢ્યો. મરદ પુરુષો જ નહિ પણ

સ્રીઓ ય હોય છે, તેની ખરી ખાતરી થઈ. પોતાના પ્રાણ કરતાં સતી સ્ત્રીને પતિના પ્રાણ વધુ મોંઘા હોય છે. આવો આપસોગ અતિ દુર્લભ છે. પણ એક સંસ્કારી સ્રી સ્વાર્પણની સાક્ષાત્ મૂર્તિ હોય છે.

આંપરાજ હાડો પણ વીર જેવો વીર હતો. દિલ્હી જેવા દેશાવરમાં માથું આપનાર મિત્ર મળ્યો. પણ મિત્રનું માથું જવા દે ત્યારે તો જનનીની ક્રૂષ્ણ લાજે ને! દિલ્હીથી કોટા ઘણું જ દૂર અને તે સમયે ટ્રેન કે ખીખાં ઝડપી સાધનો ક્યાં હતા? વીરોનું સાધન એ તો પ્રાણાધ્યારી ઘોડાં. તે ઘોડી પર બેસી બહુ ઉતાવળથી ખુદીકોટા ભણી ઉપડી ગયો.

ભોળી સોનનું પતિવ્રત અને પરિસ્થિતિ

સોનરાણીને તો આ ખાખતની કશીય ખબર જ નથી. ક્યાંથી હોય? ફંલ અને નિખાલસતાના છેડા જ જુદા છે. હાડો મહેલમાં એકાએક આવી પહોંચ્યો. અંગેઅંગ સ્વેદથી તરખોળ હતો. સોનની પીઠથી દશેક કદમ દૂર રહી એણે એક જાડો નિઃશ્વાસ મૂક્યો. પતિપરાયણ સોન, પતિરાજ હજુ કેમ ન આવ્યા એ ચિંતનમાં ગરકાવ થઈ હતી. સામે પતિની પોતાના હાથે આલેખેલ છબી હતી. અહો! કેવી પતિમય અનેલી આ જીવંત પ્રતિમા! પણ ભેવાની આંખ આજે હાડાને ન હતી. એનું અંતર વલોવાઈ રહ્યું હતું, આંખમાં હુતાશ હતો. કોપાવેશમાં તેનું આખું શરીર ધૂણ રહ્યું હતું, શ્વાસ માતો ન હતો. ક્ષણ પછી જરા શ્વાસ રોકી તે બોલ્યો: “ફટ રે ફટ..... ધિક્કાર છે તને!” હજી સોનના ચિંતનસાગરની ડૂબડી પૂરી નહોતી થઈ. ત્યાં હાડાએ જરા લંબાવીને વાક્ય પૂરું કર્યું: “ઓ અભાગણી! તારા વિશ્વાસે આજથી બીજે દિવસે મારું મસ્તક દિલ્હીના ભરખારમાં પડશે. આખરેય સ્રી તો ખરી ને! એના ભરોસા શા? ધિક્કાર છે તને અને તારી જનેતાને!” સમાધિભંગ થયો હોય તેમ સોન ચમકી. જ્યાં પાછું વળી જુએ છે ત્યાં તો પતિરાજ! સોને અર્ધું વાક્ય સાંભળ્યું અને પતિની સુખસુદ્રા બેઠ. ક્ષણવારમાં તો જુગજૂનાં પાનાં બિથલી પડ્યાં. તીવ્ર વ્યથામાં અનેક અનિષ્ઠ નિમિત્તો એક પછી એક દેખાવા લાગ્યાં. થોડીવારે સ્વસ્થ થઈ પતિ આગળ ઘૂંટણિયે પડી હાથ બેડી પૂછવા લાગી: “નાથ! નાથ!! પણ છે શું? આપ એકાએક ક્યાંથી? આપ શું કહો છો? આ બધું શું બન્યું છે?” પ્રશ્નની પરંપરા છૂટે તે પહેલાં હાડો તિરસ્કારની દૃષ્ટિ ફેંકી તીરની જેમ ઉપડી ગયો. એ ક્યાં કાંઈ સાંભળવા આવ્યો હતો તે જાણો રહે? સંભળાવવાનું કાર્ય પૂરું થયું કે એ ઉપડી ગયો. સોનરાણીને આમાંનું કશું સ્પષ્ટ તો સમજાયું નહિ, પણ તેને “હું જાઉં છું અને તારા વિશ્વાસે મારું માથું દિલ્હીના ભરખારમાં પડશે.” આ વાક્યે ખૂબ ચોકવી દીધી. એની ઠશા પાંખ-વિહોણા પંખી જેવી થઈ ગઈ. થોડીવાર તો તે ઠગલો થઈને નીચે ઢળી પડી. સરળ સોનનો પરમ સનેહી હાડો સ્વભાવે કૂર ન હતો, પણ એ પળો જ કારમી હતી, એથી એ ન થઈયો. બે કે થંભવા જેટલો વધુ વખત એની પાસે હતો. પણ નહિ. જાણો રહે અને વિચાર કરે તો દિલ્હીના ગઢની અંદર આપેલી મુઠ્ઠે દાખલ ન થવાય, અને બે દાખલ ન થવાય તો પડાડસિંહનું માથું દૂલ થાય; એ વિચારે પણ એને ઉતાવળો ખનાવી દીધો હતો. પણ સોન પ્રત્યે જરા જેટલી સહાનુભૂતિનો અંશ રોષના અમિતળે રહી ગયો હોત, તો થોડીક ક્ષણ તો જરૂર આપી શકત અને એટલી ક્ષણો બન્નેના અંતરની કળ વાળવા માટે પૂરતી થાત. પણ મારા ભાઈઓ! અકળ કળા કોઈથી કળાણી છે?”

‘અકળ કળા ન કળાણી, મેરે સાહિબ, અકળ કળા ન કળાણી!’

થોડીવારની મૂર્છા પછી સોન સ્વસ્થ થઈ. હજુ એના કાનમાં હાડાના શબ્દો ગુંજી રહ્યા હતા. સોનને સૂઝ્યું કે “જરૂર મારા માટે મારા પતિદેવનું માથું જતું હશે અને એ આટલું સંભળાવવા જ અહીં આવ્યા હોવા બેઠાએ. તેઓ જલદી પહોંચી જશે અને ત્યાં તેમના કહેવા મુજબ મસ્તક કપાશે અને મૃત્યુ થશે તો? આહાહા! દૈવ! દૈવ! દૈવ! પણ ત્યારે હવે મારે શું કરવું? બધી બાજી બની ગયા પછી પ્રયત્ન શા કામના?” “હું દિલ્હી જાઉં તો?” બંને એનું અંતઃકરણ કાં ન પ્રેરતું હોય? “ખરેખર, મારે જવું બેઈએ.” “પતિરાજ પહોંચે તે પહેલાં જ હું દિલ્હી પહોંચી જાઉં અને વસ્તુસ્થિતિ જાણી લઉં.” આ વિચારોએ એનામાં સ્ફૂર્તિ, ચેતન અને આનંદનો રોમાંચ ખડો કર્યો.

તે ઢીલી-પોચી ન હતી; વીરાંગના હતી. બે અબળા હોત તો મોં વાળ્યું હોત અથવા બહુ બહુ તો કોઈ દેવ-દેવીની ‘માનતા’ માની હોત, પણ એણે તેમાંનું કશું કર્યું નહિ. હવે અહીં ક્ષણવાર પણ રોકાવું એને અસહ્ય થઈ

પડ્યું. લાંબા લાંબા વિચાર કરવાનો એ સમય પણ ન હતો. જલ્દી દિલ્હી પહોંચવું અને જે સૂઝે તે ઉપાય કરવો એ જ એની રટના હતી. પવનવેગે બધાં તેવી સાંઠણી મેળવી પોતાના પતિ પહેલાં તેણે દિલ્હી પહોંચવા તૈયારી કરી. સાંઠણી પર સ્વાના થઈ. જે સાંપરાજ પહેલાં તે ન પહોંચે તો મામલો બગડી જવાનું એને બરાબર જ્ઞાન હતું. સાંઠણીએ પણ કમાલ કરી. તે હાડાના પહેલાં જ દિલ્હી પહોંચી ગઈ. એક સજ્જન અમીરને ત્યાં ઉતારો કર્યો ને બધી બાબતથી થોડીવારમાં વાકેફ થઈ ગઈ.

સોને શું સાંભળ્યું ?

“સોનરાણીના સંગ્રહમાં સતીત્વની હોડ થઈ હતી, અને તેની સામે શેરખાં નામનો સિપાઈ પડ્યો હતો. તે સિપાઈ સાંપરાજની રાણીનું શિયળ ખંડિત કરીને તેનું ગુહ્ય ચિહ્ન જાણી લાવ્યો છે, તથા ખુદ હાડાના રૂમાલ અને કટાર પણ પુરાવા માટે લઈને દિલ્હી આવ્યો છે. એટલે આ બધા પ્રામાણિક પુરાવા મળતાં હાડાના શિરચ્છેદનું નક્કી થયું, પણ હાડાએ ત્રણ દિવસની મુદત માગી અને હાડાના મિત્ર જામીન થયા. હવે આવતી કાલે હાડો કોટાથી દિલ્હી આવશે અને ભરહરખાર વચ્ચે તેનું માથું ઘડથી ઉડાવી દેવામાં આવશે. તેની મુદત સવારે પૂરી થાય છે. જે વખતસર તે સવારમાં નહિ પહોંચે તો તેના જામીનદાર મિત્ર પહાડસિંહનું મસ્તક ઘડથી જુદું પડશે.”

આ હકીકત સાંભળી સોનરાણી થોડીવાર તો સૂમસામ થઈ ગઈ. કંઈબાએ કેવા કંઈમાં પોતાને ફસાવી હતી એનો ખ્યાલ હવે એને આવ્યો. એણે જાણ્યું કે શેરખાંએ કોઈ ધુતારીનો આશ્રય લીધો હશે. એ કંઈબાને નામે છળ કરીને આવેલી તે કોઈ અબરાક ગણિકા કે વેશ્યા જ હોવી જોઈએ. રૂમાલ અને કટાર તો મેં એને જ આપ્યાં છે. અને એ જ ધુતારી મારું લાંછન જોઈ ગઈ હશે અને શેરખાંને કહ્યું હશે. બસ, હવે તેને વસ્તુસ્થિતિનું રહસ્ય બરાબર સમજાયું ને તુરત જ ક્યો માર્ગ લેવો? શું કરવું? એનો અલ્પ સમયમાં નિશ્ચય કર્યો. તેણે સારાં સારાં વસ્ત્રો અને આભૂષણો મંગાવ્યાં. તાયફાનો સ્વાંગ સજી બાદશાહની રૂબરૂમાં જવાનું વિચાર્યું. બાદશાહ તાયફાના નાચનો ભારે શોખીન હતો. ખીજી રીતે તુરત ઇબ્રાહમમાં પ્રવેશ કરાય તેમ ન હતું. સમય રહ્યો ન હતો. એટલે એ સિવાય બીજો માર્ગ ન હતો.

હાડાએ પૂરજોશમાં થોડી ઉપાડી મેલી હતી. પણ હજુ હાડો આવી પહોંચ્યો ન હતો. સમય ભરાયે જતો હતો, એટલે પહાડસિંહ તૈયાર થઈને પોતાની પત્ની પાસે છેલ્લી રજા માગવા ગયો.

આદર્શ ગૃહિણી

પોતાના પતિને મૃત્યુને ભેટવા, પોતાનું વચન પાળવા અને તે માટે સમર્પણ કરવા જતાં જોઈને એ આદર્શ ગૃહિણીનો આત્મા નાચી ઊઠ્યો. ઘવાયેલું દિલ આંસુ લાવે તે પહેલાં જ એણે સમયનું શરણું લીધું. પરદેશ કમાવા જતા પતિને એક વહાલસોઈ વનિતા વિદાય આપે તેમ એણે કુંકુમ ચિહ્ન કર્યું. અંતરની આશિષ ઢોળી, અને પતિદેવનું કલ્યાણ વાંચ્યું. એ નમ્રભાવે છતાં ગૌરવપૂર્વક નજર નીચે ઢાળી રહી અને પહાડસિંહે પ્રયાણ કર્યું. અહો! કેવી એ મીઠી પ્રતિભા!

શ્રોતાગણ! આવાં એક, બે, ચાર કે આંગળીને વેઢે ગણાય તેટલાં નહિ પણ અસંખ્ય નારીરત્નો આ આર્યવર્તની ખાણમાંથી પાક્યાં છે.

આ તરફ સોનરાણીએ અમીર મારફને બાદશાહને કહેણ મોકલ્યું: ‘બુદ્ધીકોટાથી એક તાયફા આવેલ છે તે નૃત્ય અને ગાયનકળામાં બહુ જ કુશળ છે.’ તમને એ તો ખ્યાલ હશે કે પ્રાચીન-કાળમાં તેમ જ મધ્યકાળમાં પણ સ્ત્રીઓને અનેક પ્રકારની કળાઓ શીખવવામાં આવતી. સોનરાણી અનેક કળાઓમાં પ્રવીણ હતી, પણ તેમાંય તેનો સૂરીલો કંઠ અને સંગીતનું જ્ઞાન તો અદ્ભુત જ હતાં. નૃત્યમાં તો તેણે અપૂર્વ કૌશલ્ય પ્રાપ્ત કર્યું હતું. આજે પ્રસંગોપાત તેને આ કળા આબાહ ઉપયોગી નીવડી.

એક તરફ માંચડાની તૈયારી થતી હતી; છતાં બાદશાહે તાયફાનું કહેણ સાંભળ્યું અને રોમાંચ થયો. એક તો પોતે ખજ શોખીન અને તેમાંય સંગીત અને નૃત્ય બન્નેનો સુયોગ અને તે પણ ચાલી ચલાવીને સામે આવે પછી

પૂછવું જ શું? બાદશાહી ફરમાન છૂટ્યું: 'જલ્દી આવે અને નાચગાન થાય ત્યાં સુધી પહાડસિંહને ફાંસી આપવાનું મુતલવી રહે.' સોનને ભાવતું મળ્યું ને બાદશાહની કચેરીમાં તે દાખલ થઈ.

ફાંસી માટે માંચડો તૈયાર થયો છે. પહાડસિંહ પર મોતનાં નગારાં વાગે છે. કેવું એ કરુણ દૃશ્ય! પણ સોનરાણીએ એ જ કરુણ વાતાવરણમાં આઈશાદને જુવાળ ઉભરાવી મૂક્યો. આ કચેરી છે કે નાટ્યગૃહ એવું કશું ભાન ન રહ્યું. કલાક પર કલાક વીતવા લાગ્યા. એક કલાક એક મિનિટ જેવો લાગતો હતો. નાચ-મુજરો હજુ ચાલુ હતો. ત્યાં પરસેવાથી ભિંબાયેલ વસ્ત્રે ચાંપરાજે સભામાં પ્રવેશ કર્યો.

સભામાં પ્રવેશતાં જ આ બધો તાલ જોઈ એ તો દિગ્મૂઠ જ બની ગયો. પ્રેક્ષકગણ તો સોનરાણીના નૃત્ય અને ગાયનમાં તલ્લીન હતો. સોનરાણીને ઓળખતાં ચાંપરાજને વધુ વાર તો ન લાગી, પણ મારી પહેલાં ત્યાંથી અહીં એ શી રીતે આવી પહોંચી? એ વિચારે એને સંદેહાધીન બનાવી મૂક્યો. શું આ સ્વપ્ન તો નથી ને? ફરી ફરીને તેણે તેના મોં સામું જોયા કર્યું. આખરે તેને લાગ્યું કે છે તો સોનરાણી જ. એ જાણીને તેને તો પારાવાર ખેદ થાય એ સ્વાભાવિક હતું. એણે કાંત પીર્યા, મનમાં ને મનમાં બખડયો કે આ અભાગણીએ હદ છોડી દીધી. ગજબ કર્યો. ખુલ્લે મોઢે બાદશાહની કચેરીમાં વેશ્યાની પેઠે નાચે છે. છે શરમ? હાય! હાય!

કદી નહિ કલ્પેલું આ દૃશ્ય જોઈને તેના ગુસ્સાનો કોઈ પાર જ ન રહ્યો. તે સાહસિક હતો. પણ બાદશાહની કચેરીમાં શું થઈ શકે? છેવટે વિચાર કર્યો: 'મરણ જ છે એટલે હવે તો પ્રથમ એને ગરદન મારી પછી જ ફાંસીએ ચઢીશ. માટે એ રાંડને જેટલું બાકી રહ્યું હોય તેટલું હજુએ પૂરું કરી લેવા દો.' નૃત્ય કરતી કરતી સોનરાણી પતિના મુખ પરના ભાવો વાંચી રહી હતી કે થોડું મોડું થયું તો આ હાડો ગજબ કરી મૂક્યો, પણ પોતાનો ઉદાત્ત ઉદ્દેશ એને પાર પાડવો હતો એટલે બીજું કશુંય લક્ષમાં લીધા વગર તેણે તો અહ્મુત નૃત્ય કર્યા જ કર્યું. વિરામ-પળ આવી કે સભામાંથી 'આફરીન! આફરીન! ઉદ્દગારો છૂટયા. બાદશાહ તો ખુશ ખુશ થઈ ગયો હતો. આવી આવી પ્રવીણ નર્તિકાઓ જે ખુદીકોટામાં છે, તે ખુદીકોટાના નિવાસીઓને ધન્ય છે! ધન્ય છે!

બાદશાહ સંતોષાવેશમાં બોલ્યા: 'માગી લે, તારી ઇચ્છા પ્રમાણે' નર્તિકાએ કહ્યું: 'અન્નદાતા! થોડા માસ પહેલાં ખુદી-કોટામાં અહીંનો કોઈ એક બદમાશ આવ્યો હતો અને મારી એક લાખ સોનામહોરોની ચોરી કરીને તે નાસી ગયો છે. જહાંપનાહ! મને એ મારી સોનામહોરો અપાવો એટલે બસ. ગરીબપરવર! મારે બીજું કશું જોઈતું નથી.

બાદશાહે 'હાં!' કરીને જરા આંગળી ઊંચી કરી પૂછ્યું: 'એ બદમાશ કેણુ હતો? તેનું નામ તું જાણે છે?' 'હાં, જહાંપનાહ! એણે પોતે જ કહ્યું હતું કે મારું નામ શેરખાં છે અને હું બાદશાહનો ચાકર છું અને દિલ્હીમાં જ રહું છું.' સોનરાણીએ કહ્યું.

ખેદ અને વિસ્મય સહિત બાદશાહે આગળ અગ્રાવ્યું: 'હાં! કેણુ શેરખાં?' શેરખાં તરફ બાદશાહે જોયું અને પૂછ્યું: 'કેમ, શેરખાં! આ વાત સાચી છે?'

આ સાંભળતાં જ શેરખાંના રામ રમી ગયા. એ તો દિગ્મૂઠ થઈ ગયો. ચાંપરાજ પણ સન્નજડ થઈ ગયો. થોડીવારે શેરખાંએ ઢીંચે સ્વરે આજીજી કરતાં કહ્યું: 'નામદાર! આને તો હું ઓળખતો ય નથી. એનું તો મેં સ્વપ્નમાંય મોડું જોયું નથી.' નર્તિકા બોલી: 'જોયું, ગરીબપરવર! ધૂર્ત કેવો ખોટો છે? લાખ સોનામહોર આપવી પડે માટે શેનો હા કહે? નામદાર! પૂછી તો જુઓ કે એણે મારે ત્યાં રહીને મારી સાથે કેવી મોજ ઉડાવી છે? એ બધું આટલી વારમાં શું તે બૂલી ગયો?' શેરખાં બોલ્યો: 'ગરીબ-નવાજ! ખુદ કુરાનના સોગંદ ખાઈને કહું છું કે આ વાત જ શી? એ તો મારી 'મા' છે. મારી 'બહેન' છે. ખુદાના સોગંદ ખાઈને ખરેખર હું કહું છું.' એ વાક્ય પૂરું કરી 'યા માલિક! આ આફત!' એટલું મનમાં બોલી એણે હાથ જોડી આંખો મીંચી દીધી.

બસ, કામ પતી ગયું એટલે તુરત જ રાણીએ આડો પડદો નખાવી દીધો. વેશ્યાનો સ્વાંગ ઉતારી શુદ્ધ

ક્ષત્રિયાણીને પોશાક પહેરીને કહ્યું: 'શેરખાં મારે ત્યાં આવેલ નથી અને મારું મોઢું પણ જોયું નથી તે વાત સાવ સાચી છે. પણ—

“ મુજ ઉપર ગુજરી પિતા પાદશાહ જાણી,
હું નથી ગણિકા, છું હાડાની રાણી.”

એમ જોલી અથથી ઇતિ સુધીની વિક-કથા કહી સંભળાવી.

આખો દરબાર ઠંડો હિમ થઈ ગયો. બાદશાહ તો સ્ત્રીશક્તિની આ અદ્ભુત કૃતિ જોઈ છક જ થઈ ગયો. તમે અહીં કેવી રીતે આવી શક્યાં? આ વાતની તમને જાણ કેમ થઈ? એ બધી વાત વિસ્તારથી જાણવાની જિજ્ઞાસા બાદશાહે બતાવી. રાણીએ કહ્યું: “બાદશાહ! વિસ્તારથી કહું કે ટૂંકામાં કહું, પણ મારી દશા તો એક હું જ જાણું છું ને એક મારો પ્રભુ જાણે છે. મને તો કશીયે ખબર નહોતી. હું તો પતિરાજની ગેરહાજરીમાં મારા પતિનું ધ્યાન ધરતી હતી. પતિ આવ્યા અને ગયા. મેં તો માત્ર દિલ્હીના દરબારમાં 'તારે માટે મારું શિર જાય છે. ધિક્ ધિક્ નારીની જાત.' આટલા ફિટકારના શબ્દો જ સાંભળ્યા. વાત આટલી જ છે. પછી તું તો બધું આપ જાણો છો. એમને પણ ત્રણ દિવસની સુદતમાં અહીં પહોંચવું હતું, નહિ તો આ એમના મિત્ર પહાડસિંહના જાનની બાજી હતી. એટલે એ પણ શું કરે? અને બન્યું પણ એવું હતું કે વેશધારી ફર્યાના કારસ્તાનથી એ વસ્તુઓ શેરખાંને મળી ગઈ હતી.” સહેજ થંભી સોને કહ્યું: “વાત આમ હોવાથી મારા પ્રત્યે પછી કોઈને વિવાસ પણ રહે શાને? હશે, હૈવે આખરે પણ મારું જ કર્યું. પતિના મૃત્યુ પછી હું પણ મારા પ્રાણ ધરતીમાને ચરણે ધરી દેત, એ ફિકર બહુ નહોતી. ફિકર તો પતિની ઇજા અને ક્ષત્રિયાણીઓના શિયળ પર લાગતા કટકંની હતી. એ ખુલાસો થઈ ગયો. હવે આપ ચાહો તે અમારું કરો.”

એ જ ક્ષણે બાદશાહે શેરખાંને મોટેથી ફટકા મરાવી ખાતરી કરી કે એણે સોનેને જોઈ નથી પણ ગણિકા મારફત આ પ્રપંચ રચેલ હતો. એથી બાદશાહ સહિત સર્વને સંપૂર્ણ ખાતરી થઈ.

બાદશાહ સતીની હિંમત, એણે ઉઠાવેલ સાહસ, આવી પ્રભુતા દેખી ખુશ ખુશ થઈ ગયો. એની પવિત્રતા જોઈ ખરેખર બાદશાહનું મસ્તક એ ભવ્ય પ્રતિભા આગળ નમી ગયું.

ચાંપરાજનો ગુસ્સો શાંત થાય એ સ્વાભાવિક હતું. 'પતિના શિર માટે અને પોતાના શિયળ માટે' જે સ્ત્રી આટલું બધું કરી શકે એના પતિને ગૌરવ કેમ ન થાય? બાદશાહે ખુશ ખુશ થઈને કહ્યું: “બેટા! તું મારી મા-દીકરી થા અને ફરીને એક વખત તારું મોઢું બતાવ.” સોનેરાણીએ કહ્યું: “પિતાજી! બસ, હવે સમય ગયો. વીર ક્ષત્રિયાણી-ઓનાં મોઢાં જોવા માગ્યે મળવાં સહેલાં નથી.” સભામાં સચ્ચાઈ પુરવાર થઈ. સતીનું શિયળ અને વીરત્વ જોઈ સભા મુગ્ધ બની ગઈ. સહુએ સહાનુભૂતિપૂર્વક અંતરની આશિષ વરસાવી.

આખરી અંજામ

ચાંપરાજ હાડાને છ-છ મહિને દિલ્હી આવી અકબર બાદશાહની તહેનાત ભરવી પડતી હતી, તેમાંથી હવે બાદશાહે એને સાવ સુકત કર્યો અને જે ફાંસીનો માંચડો હાડાને માટે બંધાયો હતો તે જ માંચડા પર શેરખાંની કાયા ચડાવાઈ. જગતના કરોડો ફિટકારો વચ્ચે અને અનેક દુઃખની વેદનાઓ વચ્ચે તેનું પ્રાણપંજેરું કોઈ અધમ ગતિમાં સિધાવી ગયું.

આ પરથી એક સ્ત્રી શું કરી શકે તેનો આંક આવશે. આ જ સ્થળે પુરુષ હોત તો? શક્તિ અને સાહસ જરૂર હોત, કઠાચ સમર્પણ પણ હોત; પરંતુ અખૂટ ધૈર્ય અને આટલી સૂઝપૂર્વકની કળાનો સુયોગ તો ભાગ્યે જ હોત. એટલે જ કહેવાય છે કે “સ્ત્રીજાતિ એ જગતનું અખૂટ આત્મધન છે.”

સોને જેવા સતીરત્નના વીરતા અને સતીત્વના વારસાથી જ નારીજાતિનું ગૌરવ ઇતિહાસમાં ગુંજે છે.

હવે કોણ કહેશે કે “સ્ત્રીજાતિ અખળા છે?”

એ તો દિવા જેવી ચોખ્ખી વાત છે કે જ્યારથી આર્યસંસ્કૃતિ ઉપર પાશ્ચિમાત્ય ભૌતિક સંસ્કૃતિનું આક્રમણ

થતું ગયું છે ત્યારથી વિચારપૂર્ણ વીરતાનું દેવાણું નીકળતું ગયું છે. બ્રહ્મચર્ય અને વચન-પાલનનાં નેમ શિથિલ થયાં છે. એ રીતે 'સ્રીન્તિ અબળા' જરૂર બની છે, પણ એ 'અબળા'માંથી જન્મતા મર્દ પણ કયાં અબળા નથી? 'સબળા'માંથી સબળા થાયે અને અબળામાંથી અબળા."

સાર:- આ પ્રસંગો અને દૃષ્ટાંતો પરથી મેં તમોને આજે એ સમજાવ્યું છે કે 'મરદાનગી' - વિચારભરી વીરતાની પણે પણે જરૂર છે, અને એનો હકક જેટલો પુરુષોનો છે તેટલો જ સ્ત્રીઓનો છે. એટલે સ્ત્રી એ પગની મોજડી નથી, પણ ધર્મપત્ની - અર્ધાંગના પદને બરાબર લાયક છે. 'તે અબળા નથી પણ શક્તિ સ્વરૂપ માતા છે.' આટલું સમજીને જીવનમાં ઉતારાય તો એમાં સમગ્ર માનવજાતિનું હિત અને સંસ્કૃતિનું રક્ષણ સમાયું છે.

સાપેક્ષવાદનું સ્વરૂપ

વહાલાં આત્મબંધુઓ અને માતાઓ!

આજે મારે 'સાપેક્ષવાદનું સ્વરૂપ' એ વિષય ઉપર જોલવાનું છે. એ સાપેક્ષવાદ શું છે એ વાત કહાચ તમારામાંથી ઘણાંબરા જાણતા પણ નહિ હોય; પરંતુ આજના કેળવણીના સ્ત્રી-પુરુષો એટલું તો સમજે છે કે આજના યુગમાં એ સાપેક્ષવાદની ભેટ જગતને સુપ્રસિદ્ધ તેમજ મહાન વૈજ્ઞાનિક આઈન્સ્ટાઈને આપી છે. એટલું સાચું છે કે એ વિજ્ઞાનવીરે સાપેક્ષવાદનો સિદ્ધાંત વિજ્ઞાનવાદીઓને સમજાવ્યો ત્યારથી ભૌતિક વિજ્ઞાનની દુનિયામાં કેટલાયે અજબ-ગજબના ચમત્કાર નીપળ્યા છે, અનેક અજબકેસ કોયડાઓમાં સાચું માર્ગદર્શન આપવાને સાપેક્ષવાદનો સિદ્ધાંત સફળતાને પામ્યો છે, અને તેને પરિણામે આજની સારીયે સભ્ય દુનિયા સાપેક્ષવાદના પ્રતિપાદક આઈન્સ્ટાઈન તરફ સાચાં માન તેમજ આદર દાખવી રહી છે.

પરંતુ એ વસ્તુના અનુસંધાનમાં આજે હું તમોને જુદું જ દૃષ્ટિબિન્દુ સમજાવવા માગું છું. હકીકતમાં એ સાપેક્ષવાદની ભેટ તો જગતને સૈથી પહેલાં અઢી હજાર વર્ષ પૂર્વે જૈન તત્ત્વજ્ઞાને આપી હતી કે જેને આજે વૈજ્ઞાનિકો નવી શોધ માને છે. મારી એ વાતને જૈનશાસ્ત્રોનો સબળ ટેકો છે, એટલું જ નહિ, પણ સિદ્ધાંતોને સાચી રીતે સમજીને તેનું મૂલ્યાંકન કરનારા અનેક જાણકારોએ એ વાતને સ્વીકારી છે. પરંતુ જેને વિષય તો એ છે કે આવી અપૂર્વ ભેટ જૈન તત્ત્વજ્ઞાને જગતને આપી તે છતાં તેનો જોઈએ તેટલો લાભ માનવજાતને મળવા પામ્યો નથી. જૈનોને સાપેક્ષવાદ કે અનેકાંતવાદ હજુ સુધી જગતના સમજુ વર્ગ સુધી પહોંચી શક્યો નથી. તેને માટે બરેબર જૈનસંઘો તેમજ સાધુવર્ગ જ મોટે ભાગે જવાબદાર છે; કારણ કે જૈનોએ એવી અમૂલ્ય ભેટનો સાચો ઉપયોગ કરી જાણ્યો નથી. તાર્પર્ય એટલું જ છે કે, તેમને એની કાંઈ પડી નથી. બરેબર, એ જાંડા અફસોસનો વિષય છે.

આજના એ સાપેક્ષવાદને જૈન ગ્રંથોમાં સ્યાદ્વાદ કે અનેકાંતવાદ તરીકે ઓળખાવેલ છે. કયાંક તેને નયવાદ તરીકે પણ ઓળખાવ્યો છે. નામ આહિ તે અપાય, પણ એ બધાંય સમાન અર્થવાચક શબ્દો છે.

ટૂંકામાં, જો એ સાપેક્ષવાદ અથવા અનેકાંતવાદનું રહસ્ય બરેબર સમજાય તો વર્તમાન સમયે ભારતભરમાં જે જુદા-જુદા મતપંથો, વાડાઓ અને સંપ્રદાયોના ભેદને લીધે અઘડાઓ, વૈમનસ્યો, ઘર્ષણો પેદા થાય છે તે બધાનું શાંતિથી સમાધાન થઈ રહે એટલું જ નહિ, 'સર્વધર્મસમભાવ'ની બરા અર્થમાં પ્રતિષ્ઠા બની રહે.

સાપેક્ષવાદનો સીધો સાદો અર્થ તો એટલો જ છે કે જગતમાંના સર્વ જીવો અને સર્વ પદાર્થો સાપેક્ષ છે. એટલે કે દરેક વસ્તુ કે દરેક બનાવ અથવા દરેક ઘટના અમુક અપેક્ષાથી, અમુક દૃષ્ટિથી, સાચી લાગતી હોય તે બીજી અપેક્ષા અથવા દૃષ્ટિથી સાચી ન પણ લાગે. મતલબ કે અપેક્ષાનો અનુબંધ કે અનુયોગ કરતાં ન આવડે તો માનવ સાચી વસ્તુને પકડી શકતો નથી. પરિણામે 'માહું એટલું જ સાચું' એમ કહાચહ રાખી માણસ પરસ્પર વિરોધ અને ઘર્ષણ જ પેદા કરતો હોય છે. એટલે જ યોગીરાજ આનંદચંદ્રેણ મહારાજે સૌંદર્ય તીર્થ'કરના સ્તવનમાં ઠીક કહ્યું છે કે:

“વચન નિરપેક્ષ વ્યવહાર જૂઠો કહ્યો
વચન સાપેક્ષ વ્યવહાર સાચો”

તેનો ભાવાર્થ એટલો જ છે કે સંસારી અવસ્થામાં સમાયેલી સઘળી વસ્તુઓ અમુક દષ્ટિએ અમુક પ્રકારની હોય અને અમુક દષ્ટિએ અમુક હોય. એવા પ્રકારનું સાપેક્ષ વચન બોલાય તો જ તે સાચો વ્યવહાર બની રહે છે; પરંતુ એ વસ્તુની અવગણના કરીને ત્રણ કાળ માટે અમુક વસ્તુ તો આવી જ છે એવું નિરપેક્ષ વચન બોલાય તો તે વ્યવહાર ખોટો છે-જૂઠો છે. સાપેક્ષવાદને સમજવાની આજ ઉત્તમ આવી છે.

શ્રીમદ્ રાજચંદ્રનું નામ તો તમારામાંથી ઘણાઓએ સાંભળ્યું હશે. તેમણે એ બાબતનો ઇશારો કરતાં સ્પષ્ટપણે સુષાન્ધ્યું છે:-

જે પદ શ્રી સર્વજ્ઞે દીકું જ્ઞાનમાં,
કહી શક્યા નહીં તે પણ શ્રી ભગવાન જ્ઞે;
તેહ સ્વરૂપને અન્ય વાણી તે શું કહે?
અનુભવગોચર માત્ર રહ્યું તે જ્ઞાન જ્ઞે.

મતલબ કે, સર્વજ્ઞ પુરુષ બંધે સ્વસંવેદ્ય પદથી આત્માને જે અનુભવ કરે છે તે વાણીમાં આવી શકતો નથી. તેથી તે ભગવાન પોતે પણ તે અનુભવને વ્યક્ત કરી શકતા નથી. તેવી સ્થિતિમાં તે જ વાતને અન્ય મનુષ્યોની જુદી જુદી વાણી શી રીતે સમજવી શકે? ખરેખર, તે જ્ઞાન તો માત્ર અનુભવગમ્ય છે, એને તો અનુભવના વિષય તરીકે ઓળખાવી શકાય છે. જૈન આગમોમાં આ વસ્તુ સ્પષ્ટ કરી બતાવી છે અને આપણે પણ રોજ-બ-રોજનાં જીવનમાં એને અનુભવી રહ્યા છીએ. ઘણીયે વાર એવું બનતું આપણે જોઈએ છીએ કે આપણા અનુભવની વાતને વાણી દ્વારા રજૂ કરવાનો પ્રયત્ન કરીએ ત્યારે ‘આટલું રહી ગયું’, ‘આટલું રહી ગયું’ એવું લાગ્યા કરે છે. એ જ બતાવી આપે છે કે, છેવટે તો પરમાત્મા એક જ નિરપેક્ષ છે. બાકી બધું જ સાપેક્ષ છે. સમજવા જેવું એટલું જ છે કે પરમાત્માનું વર્ણન સંસારી જીવો એટલે કે આપણા જેવા હૃદયમય મનુષ્યો કરવા બંધ તો ત્યાં પણ એમની મર્યાદા આવી જાય છે.

જગદ્ગુરુ શંકરાચાર્ય જૈનોની એ સુંદર વાતને કાંતો યથાર્થ સમજી શક્યા ન હતા અથવા તો તે કાળના જૈન ધાર્મિકોના જીવનવ્યવહારમાં ‘સ્વાદવાદ’ કે ‘સાપેક્ષવાદ’ની ગેરહાજરી હતી. તેથી શ્રી શંકરાચાર્ય જેવા ઉત્કૃષ્ટ ત્યાગી પુરુષને મન એવી ઉચ્ચ વસ્તુની વિશેષ કિંમત ન રહેવા પામી હોય એ પણ બનવા જોગ છે. ખરેખરી વાત તો એ છે કે કોઈ પણ મહાન સિદ્ધાંતની કિંમત માત્ર એ સિદ્ધાંતથી નહિ પણ તે મહાન સિદ્ધાંતને આચરવાની દષ્ટિથી જ સવિશેષપણે સમજાય છે. જગદ્ગુરુ શ્રી શંકરાચાર્ય સાપેક્ષવાદના સિદ્ધાંતને ઉચ્ચ કોટિના સિદ્ધાંતો માંહેના એક તરીકે ભણે ન સ્વીકારે, પરંતુ ‘સ્વાદવાદ’નું નામ આપ્યા વગર તેમણે અનેકાંતવાદનો સ્વીકાર તો એક રીતે કરેલો જ છે. આ બાબતનો તેઓશ્રીનો અનુભવ બોલ છે: “એક કાળે એકને માટે જે ધર્મ હોય છે તે બીજા કાળે તેને જ માટે અધર્મ બની જાય છે.” આ વિધાનમાં જૈનધર્મના સ્વાદવાદનું જ અનુકરણ નથી તો શું છે? જૈનધર્મ એથી બીજું શું ફરમાવે છે? એ જ વિચારવા જેવું રહે છે. એ જ એક સિદ્ધાંતને પરિણામે રામાનુજાચાર્ય, નિંબાર્કાચાર્ય, વલ્લભાચાર્ય જેવા એ જ જગદ્ગુરુના શિષ્યો હોવા છતાં તે સઘળાઓએ જુદા જુદા વાદો અને વિચારો દુનિયા સમક્ષ રજૂ કર્યા હતા અને તે પ્રમાણે તેમણે પોતાનો જીવનવ્યવહાર નક્કી કર્યો હતો, એ જાણીતી વાત છે. અને એમાં જ જૈનધર્મ પ્રેરણા સાચા સાપેક્ષવાદનો વિજય સમાયેલો છે.

શ્રોતાજનો! સાપેક્ષવાદ એ જૈન તત્ત્વજ્ઞાનની અણુમોલક દેન અથવા ભેટ છે. એટલે જૈનોની તો એ ફરજ બની રહે છે કે વસ્તુ સ્વરૂપને યથાર્થ સમજવાની સ્વાદવાદ શૈલીને અનુરૂપ તેઓનું આચરણ હોવું જોઈએ, પરંતુ અફસોસનો વિષય છે કે જૈનો જ એ સાપેક્ષવાદની શૈલીને સાચી રીતે સમજ્યા નથી. અને કદાચ સમજ્યા હશે તો આચરણમાં મૂકી શક્યા નથી. નહિ તો જૈનોમાં આટલા બધા વાકાઓ, ફિરકાઓ તેમ જ સંપ્રદાયોનાં વર્તુલો ગોઠવાયાં ન હોત. જૈન સમાજમાં તિથિના ગઘડાઓનું આજે છે તેવું સામ્રાજ્ય બાંધ્યું ન હોત. એથી ભિન્ન એ અનેકાંતવાદને જૈનોએ જ સાચી રીતે સમજીને અપનાવ્યો હોત તો વિશ્વભરમાં જૈનો જ સૌથી મોખરાના ધાર્મિક નેતાઓ તરીકે આપોઆપ સાબિત થઈ ચૂક્યા હોત.

પરંતુ આજે આપણે જૈન જગતમાં સુખ્યત્વે શું નિહાળીએ છીએ? સંવત્સરી ચોથની કે પાંચમની-એને માટે કેટલા બધા ઝઘડાઓ અને કેટલો બધો લક્ષ્મીનો ધુમાડો થઈ રહેલ છે? એક જમાનામાં શાલિવાહન નામના નૃપતિના મહોત્સવના પ્રસંગને અનુલક્ષીને કાલિકાચાર્ય નામના જૈન આચાર્યે ચોથનું સંવત્સરી પ્રતિકમણુ સકારણુ કર્યું હતું. એટલે પછી તો એ પરંપરા ચાલી તે ચાલી છે. પરંતુ સામાન્ય રીતે મૂર્તિપૂજક સંપ્રદાય ઉદિત તિથિને માનતો હોય એ દૃષ્ટિએ પણ પાંચમને દિવસે સંવત્સરી આવે છે એ વાત ભૂલી જવાય છે, પણ એ ઝઘડામાં પડવા જેવું નથી. ચોથને અને પાંચમને માનનારાં ભાઈ-બેનો તેમ જ સાધુ-સાધ્વીઓ થોડીક સમજણને અપનાવી લેવા જેટલું ડહાપણુ ઢાબવે તો બાહ્ય એકતા થવામાં થોડીશી બાધા કે અડચણુ ભાગ્યે જ નહે તેવું છે; અને એમ થાય તો આંતરિક એકતા સ્થાપવામાં પણ સરળતા થઈ રહે તેમ છે. પરંતુ દિવગીરીની વાત એટલી જ છે કે જૈનશાસ્ત્રે પ્રરૂપેણ અનેકાંતવાદના સિદ્ધાંતનો આશરો લેવામાં આવતો નથી, અને ખીજે પક્ષ પોતપોતાના દુરાગ્રહને સચોટપણે વળગી રહેતા દેખાય છે. એ રીતે કદાચહતું સામ્રાજ્ય જૈન સમાજમાં સ્થપાઈ ગયું છે. પરિણામ શું આવ્યું છે તે બાજુ છે? તેને પરિણામે જૈન સમાજમાં અહિંસાને સ્થાને હિંસા વર્તાઈ રહી છે અને એકતાને સ્થાને વેર-ઝેર વધતાં જાય છે. ખરી રીતે તપાસવામાં આવે તો ચોથ કે પાંચમ એ બંને તિથિઓ એક દૃષ્ટિએ સાપેક્ષ છે. આગમ પરંપરામાં સમવાયાંગ આદિમાં પૂર્ણિમા પછી સાત સપ્તાહ વીતી જવા બોધ્યો, તેવું વિધાન હોઈ પાંચમનું સ્થાન યથાયેગ્ય માલુમ પડે છે. છતાં પણ ચોથને તેમ જ પાંચમને માનનારા બંને પક્ષો સાથે મળીને ઐક્યના સાચા દૃષ્ટિબિંદુને અપનાવી લે અને સંવત્સરીની ઉજવણી માટે એક દિવસની ચોજના કરીને એ મહોત્સવ ઉજવાય તો શું ખોટું છે? પરંતુ એમ બનવું સૌ કોઈને શક્ય ન લાગતું હોય તો ચોથને માનનારા ભલે ચોથ ઉજવે અને પાંચમને શ્રદ્ધનારા ભલે પાંચમ ઉજવે, પરંતુ સામુહાયિક રીતે જુદાં જુદાં પારણાં ઉજવાય છે તેને બદલે છઠ્ઠને બહાર પારણાં દિન તરીકે બંને પક્ષ સ્વીકારે એવો એનો ઉકેલ નીકળી શકે તેમ છે. ચોથને માનનારા ઘરગથુ રીતે કે વ્યક્તિગત રીતે ભલે પાંચમને દિવસે પારણું કરે, પરંતુ સામુહાયિક સમારંભ છઠ્ઠને દિવસે ઉજવાય તો એ રીતે સમન્વય સાધી ઐક્યનો સાચો ઝંડો સરળતાથી ફરકાવી શકાય. કદાચ એટલી હદનાં ઉદ્દામ પગડાં માટે તાત્કાલિક અવકાશ ન રહે તો પણ દરેક પક્ષ એકમેકનાં દૃષ્ટિબિંદુને મોકળાં મનથી સમજી લઈને સમન્વય સાધવાની દૃષ્ટિને અપનાવે તોયે ઘણું છે. ભલે દરેક પક્ષ જુદા જુદા દિવસોને પર્વ તરીકે અપનાવે અને એ પ્રમાણે ઉજવે, તોયે એકમેકનાં પર્વનો મહિમા પરસ્પર સમજી લેવામાં આવે અને બંને દિવસો માટે નિખાલસતાપૂર્વક સાચો આદર તેમજ અદબ બળવવામાં આવે તોયે સુંદર સમન્વય સધાયેલો ગણાશે.

અનેકાંતવાદ કે સાપેક્ષવાદનાં તત્ત્વજ્ઞાનને આ રીતે આચરણમાં ઉતારી શકાય તેમ છે. જો સ્વેતામ્બર મૂર્તિપૂજક સમાજના અંદર અંદરના તિથિનિર્ણયના ઝઘડાની પતાવટ યોગ્ય રીતે થઈ જવા પામે તો, પાંચમ પછીના દિવસો દરમિયાન પર્યુષણના દિવસો ઉજવનારા દિગંબર બંધુઓનો સમન્વય સાધવાનાં કોઈ પગરણુનો સાચો ઉકેલ નીકળી શકે ખરો. જો કે હવે એ ત્રણે ફરકાઓ સાથે મળીને ચેત્ર શુક તેરસને ભગવાન મહાવીરના જન્મદિન તરીકે સ્વીકારીને જન્મ-મહોત્સવ ઉજવવા લાગ્યા છે એ આશાસ્પદ છે. હજુ યે એ દિશામાં પ્રગતિ સાધવા માટે પૂરેપૂરો અવકાશ છે.

ખીજી બાજુએ જૈન સમાજ સાધારણ રીતે તેરાપંથી, સ્થાનકવાસી, સ્વેતામ્બર મૂર્તિપૂજક ને દિગંબર-એ ચાર ફરકાઓમાં વહેંચાઈ ગયેલો આજે દેખાય છે. તેમની વચ્ચે જે જે મતભેદો પ્રવર્તે છે તે સઘળાને જો સાપેક્ષવાદની દૃષ્ટિએ વિચારાય તો તો એવા અનેક મતભેદો આપોઆપ ઓગળી જવા પામે. ઢાબત્તા તરીકે તેરાપંથી જૈનો લોકોત્તર માર્ગ ઉપર વધુ બેર આપે છે અને દયા-હાનના મૂળભૂત સિદ્ધાંતોને ગોણપદ આપે છે. તેઓ કહે છે કે જ્ઞાન તો સાધુઓને જ કરાય અને તે પણ તેમના સંપ્રદાયના સાધુઓને જ સાધુ માનીને કરવું. દયા તો ભાવદયા જ કરાય-દ્રવ્યદયા નહિ. જેમ કે એક જીવ ખીજી જીવને મારતો હોય તો એને બચાવવા માટે આત્મલક્ષી વિચારો કરવા, પરંતુ કોઈ પ્રકારની સક્રિય પ્રવૃત્તિ કરવાથી સ્વ-પર બંનેને મહાબંધન થાય છે. નિશ્ચયનય એટલે કે એકાંત તત્ત્વજ્ઞાનની અપેક્ષાએ વિચારીએ તો એમની એ જીવનદૃષ્ટિ સાચી લાગશે. પરંતુ વ્યવહાર-નયની અપેક્ષાએ નિશ્ચયને અનુરૂપ કોઈ મધ્યસ્થ માર્ગ કાઢીને જ બંને વચ્ચે સમન્વય સાધી શકાય, પરંતુ વર્તમાન સમયે સંપ્રદાયવાદની આંધી એવા ઉદાત્ત

પગલાં ભરવામાં બાધક નીવડે છે. એટલે જ એક છત્રનીચે આવવામાં જૈનોના જુદાજુદા સંપ્રદાયોમાં ઘર્ષણ થયા કરે છે. બનવાબેગ છે કે જ્યારે લોકો ભૂતકાળમાં કેવળ સ્થૂળ દયાને મોખરે કરીને સંયમ તેમ જ ભાવદયાના લક્ષ્યને વિસારી દેતા હશે ત્યારે એ પ્રમાણેનું વિધાન થયું હોય. પરંતુ આજે તો એનો ભારે દુરુપયોગ થઈ રહ્યો છે. એ તરફ ભાગ્યે જ આંખ આડા કાન થઈ શકે તેમ છે. એને લગતું એક દૃષ્ટાંત મને યાદ આવે છે, તે કહી દેવાની લાલચને હું રોકી શકતો નથી.

એક શેઠને તેરાપંથી સંપ્રદાયમાં ખૂબ જ શ્રદ્ધા હતી. તેને ત્યાં એક નોકર હતો, જે બાવીસ ટોળાં એટલે ધર્મદાસજી સંપ્રદાયની માન્યતાવાળો હતો. ધર્મની વાત નીકળે એટલે એ બંને જણ વચ્ચે, આજે અનેક સ્થળે બનતું રહ્યું છે તે પ્રમાણે, સતત ચર્ચાવિવાદ ચાલ્યા જ કરે. પરંતુ એક વખતે એક પ્રત્યક્ષ વ્યવહારિક પ્રસંગ ઉપસ્થિત થયો; ત્યારે એ તેરાપંથી શેઠને સાપેક્ષવાદનું સાચું જ્ઞાન થવા પામ્યું. બન્યું એવું કે, બહારગામ જવા માટે એક વખતે એ શેઠ અને નોકર સાથે નીકળ્યા હતા. ત્યારે રસ્તામાં શેઠ એક જળાશયમાં સ્નાન કરવા જતાં લપસી પડ્યા અને બાજુમાં રહેલા ઊંડા કાઠવમાં ખૂંચી જવા પામ્યા. તેમણે તરત જ નોકરને કહ્યું: ‘મને બહાર કાઢ, નહિ તો હું આ કાઠવમાં ખૂંચીને મરી જઈશ.’ નોકરે તરત જ નમ્રતાપૂર્વક કહ્યું: ‘અનન્દાતા! આપની માન્યતા પ્રમાણે આપને હું કાઠવમાંથી બહાર તો કાઢું, પરંતુ તેમ કરવથી આપ ત્યારપછીના જીવનમાં જે કાંઈ કર્મો બાંધી તેનું ફળ મારે જ લોગવવાનું હોય એમ તમે જ કહેતા હતા. તો પછી એવું કામ હું કેમ કરું?’ શેઠે તુરત જ કહ્યું: ‘ના, ભાઈ, ના! કર્મ તો જે કરે તેને જ લોગવવાનાં હોય છે. હું કરીશ તો મારે જ તે લોગવવાં પડશે. તારો દયાધર્મ તો મને બચાવવાનું ફરમાવે છે. માટે ભલો થઈને મને બહાર કાઢ.’ સ્થૂળ દયાધર્મથી કે માનવધર્મથી આધ્યાત્મિક ધર્મ બિંચો અવશ્ય હોઈ શકે છે, પણ તે બે વચ્ચે વિરોધ ન જ હોવો જોઈએ. એ વસ્તુ શેઠને તે વખતે બરાબર સમજાણી. મતલબ કે પ્રત્યક્ષ અનુભવ થતાં શેઠને સાપેક્ષજ્ઞાન આપોઆપ સૂઝી આવ્યું. નોકર તો તેના શેઠને બચાવવા મૂળથી જ તત્પર હતો એટલે તેને માટે કોઈ પ્રશ્ન જ ન હતો. પરંતુ પ્રત્યક્ષ અનુભવે બંનેનો સુંદર સમન્વય થઈ જવા પામ્યો.

વ્યવહારિક જીવનમાં સાપેક્ષવાદનો ઊંડાણથી અભ્યાસ કરીએ તો શ્વેતામ્બર સંપ્રદાયના બે વિભાગો વચ્ચે પણ સમન્વય સાધી શકાય તેમ છે. સ્થાનકવાસી તેમજ દેરાવાસી જૈનો વચ્ચે મુકપત્તિ તેમજ મૂર્તિપૂજના પ્રશ્નોને લઈને મોટો અંતરાય ઊભો થઈ જવા પામ્યો છે. એક પક્ષ મુકપત્તિને કાયમ માટે મોઢા પર બાંધી રાખે છે, તો બીજો પક્ષ માત્ર તેને હાથમાં રાખવાનું સ્વીકારે છે. એક પક્ષ બત્રીસ આગમોને જ વીતરાગપ્રણીત માને છે, જ્યારે બીજો પક્ષ ૪૫ આગમો માને છે તથા પ્રતિમાજીને એ વીતરાગનું પ્રતીક હોવાનું સ્વીકારે છે. આ ભેદને નજીવા ગણવા જોઈએ. તેવા ભેદને બહુ મહત્ત્વ ન આપતાં પરસ્પર ઉદારતા કેળવાય તો સાપેક્ષવાદની મદદ વડે કાં તો બંને માટે કોઈ મધ્યમમાર્ગની ‘ફેરમ્યુલા’ નક્કી કરી લેવાય, અથવા તો અલગ માન્યતા હોવા છતાં બંને ફિરકાઓ ઉદારતાથી પરસ્પર અદરલાવ રાખે તો કેવો સુંદર સુમેળ સધાવા પામે? સિદ્ધાંતની રીતે આગમોની બાબત તપાસીએ તો આ બે સંપ્રદાય વધુમાં વધુ નજીક છે, છતાં કેટલી બધી વિષમતા! કેટલો બધો કઠાગ્રહ! કેટલી બધી અહંમાન્યતા! અને તે પણ ધર્મના નામે! માત્ર થોડી સમજણ અને થોડી ઉદારતાથી એકબીજાને અપનાવી લેવામાં આવે તો જૈનોએ સાપેક્ષવાદને સાર્થક કર્યો ગણાશે.

એ જ રીતે દિગમ્બર સંપ્રદાયના સાધુઓએ દિગમ્બરપણાને આગ્રહ વ્યતિમાં રહેવા છતાં આ જમાનામાં ચાલુ રાખ્યો છે તેમાં પણ ફેરફાર થઈ શકે તેમ છે. હું પણ માનું છું કે જિનકલ્પી સાધુઓમાં દિગમ્બરપણું પ્રાચીન જૈન શ્રમણ કાળમાં હશે અને એ પ્રથા પરંપરાએ ચાલુ રહી હશે. એ જ રીતે સ્ત્રીઓને મોક્ષ ન હોઈ શકે અને કેવળી ભગવાન કેળિયાથી ન આવે ઈત્યાદિ માન્યતાઓ દિગમ્બર સંપ્રદાયમાં રૂઢ થયેલી દેખાય છે. એ સંપ્રદાયમાં વળી મૂર્તિપૂજનામાં માનનારો વર્ગ ઘણો મોટો છે. ઠક્ષિણુ ભારતના વસવાટને પરિણામે ત્યાં બાહ્યશુદ્ધિનો આગ્રહ પણ અતિશયતાએ પહોંચ્યો છે. જનોઈ ધારણ કરવાનો પણ તેઓ આગ્રહ રાખતા હોય છે. એ સંપ્રદાયમાં એલક, કુલ્લક, પ્રહ્લચારી અને સાધુ એવા ઠરજળ છે. એ ઠરજળે અથવા પદ ઊંચ-નીચના ખ્યાલો આપવા માટે ન હોય, પરંતુ

પૂજ્ય ગુરુદેવ ડવિવર્ચ પં. નાગચન્દ્રજી મહારાજ જન્મશતાબ્દિ સ્મૃતિગ્રંથ

કક્ષા અથવા શ્રેણિભેદ જણાવવા પૂરતા હોય તો એ વસ્તુ જરૂર આદરણીય અને આકર્ષક લાગે તેવી છે. વળી દિગમ્બર જૈન તત્ત્વજ્ઞાન 'નિશ્ચય'ની વાતો તરફ વધુ ઠળેલું છે; પણ તેઓ ભૂલી જાય છે કે વ્યવહારમાં તો વ્યવહારની જ વિશેષતા હોય છે. ખરી વાત તો એટલી જ છે કે નિશ્ચય અને વ્યવહારનો મેળ મેળવવો એમાં જ સાચા સાધકની કે ધર્મની ખરી ખૂબી રહેલી છે. એવો સમન્વય ન થાય ત્યાં સુધી સઘળું કાચું રહે છે એ રખે ભૂલતા. સમજવા જેવું એટલું જ છે કે નર્યા નિશ્ચયની વાતો સામાન્ય જનતા માટે ભાગ્યે જ ઉપયોગી નીવડે છે. સાપેક્ષવાદનો યોગ્ય સમન્વય સાધનાર યોગીરાજ શ્રી આનંદઘનજી મહારાજ સાચું જ કહી ગયા છે કે:-

પડ્ દર્શન જિન અંગ ભણી જે, ન્યાય પડંગ જે સાધે રે;
 નામ જિનવરના ચરણ ઉપાસક, પડ્ દર્શન આરાધે રે....પડ્.
 જિનવરમાં સઘળાં દર્શન છે, દર્શને જિનવર ભજના રે;
 સાગરમાં સઘળી તટની સહી, તટનીમાં સાગર ભજના રે;....પડ્.

એ યોગીવરનાં આ પ્રસિધ્ધ સ્તવનમાં સર્વદર્શનની સુંદર સાપેક્ષતા દર્શાવી છે. માત્ર જૈન ક્ષિસ્કાઓ જ નહિ, પણ ભારતનાં અન્ય દર્શનો પણ વીતરાગ જિનનાં અંગરૂપ છે એવું બતાવીને બધાયનો સમન્વય સુંદર રીતે કરી બતાવે છે. તેઓશ્રી પોતાના એક બીજા પદમાં પણ એવી જ ઉદાર ભાવના વ્યક્ત કરે છે:-

રામ કહો, રહિમાન કહો, કોઈ કા'ન કહો મહાદેવરી રે,
 પારસનાથ કહો, કોઉ બ્રહ્મા, સકળ બ્રહ્મ સ્વયમેવરી રે....રામઃ
 ભાજનભેદ કહાવત નાના, એક મૃત્તિકા રૂપરી રે,
 તેસે ખંડ કલ્પનારોપીત, આપ અખંડ સ્વરૂપરી રે....રામઃ

આ આખા પદમાં ખૂબ અર્થગંભીરતા રહેલી છે. એનો ભાવ એ છે કે, તમે રામને, રહિમાનને, કહાનને, મહાદેવને કે પારસનાથને ગમે તેને ભજો, પણ તત્ત્વતઃ એ બધા પરમાત્માના જ જુદાં જુદાં સ્વરૂપો છે. જેમ માટલી, તાવડી, લોટો, કચરોટ વગેરે નામ ભલે જુદાં જુદાં હોય, પણ મૂળે એ બધી વસ્તુ માટીમાંથી જ નીપજેલી હોય છે તેમ. તો પછી જુદાં જુદાં નામથી ભડકવાની કોઈ જરૂર નથી.

ભગવાન મહાવીર પાસે ઈંદ્રભૂતિ ગૌતમ પ્રશ્ન પૂછે છે ત્યારે તેઓશ્રી વારંવાર એ જ ફરમાવે છે કે, 'આ અમુક દૃષ્ટિએ સાચી છે, પણ અમુક બીજી દૃષ્ટિએ સાચી નથી.' અમુક સંપ્રદાય કે દર્શનમાં કોઈ વસ્તુ સારી હોય છે, અને અમુકમાં કોઈ વધુ સારી હોય છે, એ ક્યાં તમે નથી જાણતા? જૈનોની અહિંસા સારી, તપ-ત્યાગ સારાં તો શંકરાચાર્યનું અદ્વૈત જ્ઞાન સારું, પણ રામાનુજચાર્યનો વ્યવહાર સારો ને વલ્લભાચાર્યની ભક્તિ સારી. એ જ પ્રમાણે ખ્રિસ્તીની શ્રદ્ધા સારી તો મુસ્લિમોની ઊરાદરી વખાણવાયોગ્ય. સંપૂર્ણ સાધના કરવી હોય તો બધાના ઉત્તમ ગુણોનો સ્વીકાર કર્યો જ છૂટકો છે.

વળી પાછા આપણે સાપેક્ષવાદ તરફ વળીએ. એકેએક વસ્તુ, એકેએક જીવ અને એકેએક વાત સાપેક્ષ છે એ કહી પણ ભૂલતા નહિ. પતિ એ તેની પત્ની માટે પતિ છે અને પત્ની એ તેના પતિ માટે પત્ની છે, પરંતુ એમનાં બાળકો માટે તો એ બન્ને માતા-પિતા છે, એ સમજી રાખવા જેવું છે. એ જ રીતે એક સ્ત્રી એકની પત્ની, એકની માતા, એકની બેન, એકની પુત્રી-એમ અનેક રૂપે માલૂમ પડે છે. તેવી જ રીતે એક પુરૂષ પતિ, પિતા, ભાઈ ને પુત્ર, મામા, માસા, કાકા, સાળા, બનેલી-એમ અનેક રૂપે હોય છે. શરીર જ્યાં સુધી ચેતન સાથે હોય, ત્યાં લગી સચેતન ગણાય. પણ આત્મા નીકળી ગયેા કે એ જ શરીરને શબ તરીકે ઓળખાવાય છે એ ક્યાં તમે નથી જાણતા? એક દૃષ્ટિએ ચેતન પોતે સાકાર અને બીજી દૃષ્ટિએ એ જ ચેતન નિરાકાર.

આપણે કહીએ છીએ કે અમુક માણસ વિદ્વાન છે, પણ એનાથી વધુ વિદ્વાન આગળ તે અલ્પ છે. એક મનુષ્ય રૂપાળો છે, પણ એનાથી અધિક રૂપવાન આગળ તે રૂપાળો નથી. એ જ રીતે સર્વ કોઈ પ્રાણીપદાર્થ માત્ર સાપેક્ષ છે. બ્રાહ્મણ કે વાણિયા પણ જ્ઞાતિની દૃષ્ટિએ સાપેક્ષ જ છે. કુળની દૃષ્ટિએ પણ એ જ વાત કહેવાની રહે છે.

પરંતુ આજે એ મહત્વની વાત તદ્દન ભુલાઈ ગઈ છે. જૈનતત્ત્વજ્ઞાનમાં એ વિષે એટલું બધું લખાયેલું પડ્યું છે ને ભૂતકાળમાં તે બધું એક યા ખીલ રીતે આચરાયું પણ છે કે તેનું વર્ણન કરવા બેસીએ તો પાર જ ન આવે. પણ આટલી બધી મહત્વની વાત છેક જ નાણે ભુલાઈ જવા પામી છે. એમ થવાના અનેકાનેક કારણો છે. જ્ઞાનની ઉપાસના કરનારે તેમને સમજવા બરાબર પ્રયત્નો કરવા જોઈએ. આજે કહેવાતા જૈન સાધુઓ તેમ જ શ્રાવકો શું શીખવે છે તે જાણવું છે? અન્યધર્મી સાધુ પાસે જઈએ, ખીજની તત્ત્વને લગતી વાત સાંભળીએ અને અન્ય કોઈને નમીએ તો તેઓ આપણું સમકિત લાંગી પાડવાની વાતો કર્યા કરે છે. એ જોઈને ખરેખર એક તરફ હસવું આવે છે અને સાથેસાથ ખીલ તરફ ઊંડા ઢુખનો અનુભવ થાય છે. શમ, સવેગ, નિર્વેદ, અનુકંપા અને આસ્થાથી સમકિતનાં લક્ષણો એ જ નિશ્ચયદૃષ્ટિએ સમકિત છે. એ સઘળા તો સદ્ગુણો છે. ખીજઓ પાસે જવાથી કે ખીજઓની વાત સાંભળવાથી કે ખીજ પ્રત્યે સદ્ભાવ રાખવાથી એ સદ્ગુણોનું મૂલ્ય ઊલટું વધે છે. એટલે કે તેઓ વધુ દઢ થવા પામે છે, તો પછી એમાં સમકિતને ક્યાં આંચ આવી, તે જ કોઈ વિચારતું નથી. એવી અવળી માન્યતા રાખવી એ 'એકાંતવાદ'નું જ પરિણામ છે. તેને સ્થાને 'અનેકાંતવાદ' સમજઈ જાય તો સાચી અહિંસાનાં સઘળાં અંગો આપણા જીવનમાં તાણાવાણાની પેઠે વણાઈ જાય છે એ ભૂલવા જેવું નથી. એવું થાય તો પછી આપણું જે જગત પોતાનું લાગે છે. સૌને એ જ અપેક્ષાએ નિહાળીને પછી તે રાચે છે અને વિકસે છે. શાસ્ત્રોમાં તેમજ ઇતિહાસમાં એને લગતાં સંખ્યાબંધ ઉદાહરણો ભર્યા પડેલાં જોવાય છે.

અનુયોગદ્વાર સૂત્રમાં સાત નયની ચર્ચા કરતાં જણાવ્યું છે કે, કખાટ માટે લાકડું લેવા જાય છે તેને માટે કોઈ પૂછે કે તે ક્યાં ગયો છે? ત્યારે જવાબ મળે છે કે તે કખાટ લેવા ગયો છે. માણસને આ વાત નવીન લાગે, પણ નૈગમનયની દૃષ્ટિએ વાત સાચી છે. કખાટને માટે લાકડું લાવવું છે એટલે એણે કખાટ લાવવાની વાત કરી તે નૈગમનયની અપેક્ષાએ. આમ નયવાદ પણ આંશિક રીતે અપેક્ષાને જ વ્યક્ત કરે છે. નિયતિવાદમાં માનનારા લોકો જે પુરુષાર્થમાં માનતા નથી હોતા તેઓને જ્યારે પ્રત્યક્ષ વ્યવહાર સાથે જોડાવું પડે છે ત્યારે તેમને પણ પુરુષાર્થ માનવો જ પડે છે. ઢાખલા તરીકે સૂત્રમાં શકડાળ કુંભારની વાત આવે છે. એ પોતે નિયતિવાદી હતો. તેને એકવાર ભગવાન મહાવીરે પૂછ્યું: “ભાઈ! આ તારા તૈયાર કરેલાં માટીનાં ઠામ-વાસણને કોઈ ફેડી નાખે અથવા આ તારી પત્નીની કોઈ છેડતી કરે તો શું તે વખતે તું એમ કહે કે 'જે થવાનું હોય છે તે જ થાય છે. એની સાથે મારે કંઈ લેવાદેવા નથી.' વગેરે?” ત્યારે શકડાળે જવાબ આપ્યો: “કોઈ મારા માટલાં ફેડે કે મારી પત્નીની છેડતી કરે તો હું તેનો મારાથી અને તેટલો સામનો કરું અને લડું પણ ખરો.” ત્યારે ભગવાને કહ્યું: “ભાઈ! તો તો પછી તારો સિદ્ધાંત 'જે થવાનું હોય છે તે જ થાય છે' એ ખોટો પડે છે.” ત્યાં પછી એ કાંઈ બોલી શક્યો નહીં અને ભગવાન મહાવીરની વાત સ્વીકારી. મતલબ કે જૂઠો પકડેલો એકાંતવાદ પણ અપેક્ષાથી સાચી રીતે સમજાય છે.

એવું જ ખીજું દૃષ્ટાંત સાધ્વી પ્રિયદર્શનાનું શાસ્ત્રમાં પ્રસિદ્ધ છે. પ્રિયદર્શના સંસારપક્ષે ભગવાન મહાવીરની પુત્રી થાય અને જમાલીની પત્ની થાય. અમુક નિમિત્ત મળતાં જમાલીની શ્રદ્ધા ફરી ગઈ હતી. તે એમ માનતો કે “કહેમાણે અકહે” એટલે કે કરવા માંડ્યું તેને કર્યું ન ગણાય. જ્યારે ભગવાન મહાવીરનો સિદ્ધાંત એ હતો કે “કહેમાણે કહે” કામ કરવાની શરૂઆત કરી એટલે જેટલું થયું તેટલું તો કર્યું જ ગણાય. જમાલીના મત પ્રમાણે કહેમાણે અકહે અર્થાત્ કામ પૂરું થયા પછી કર્યું કહેવાય એવી માન્યતા હતી. અહીં પણ પ્રિયદર્શના સાધ્વી જે જમાલીના મતની હતી તેને કોઈએ જાત અનુભવ કરાવ્યો. એટલે તેની ભમણા ટળી ગઈ. આ વાત બહુ પ્રસિદ્ધ છે એટલે વિગતમાં ઊતરતો નથી. આખરે સાધ્વીજીને અનુભવ થયો ત્યારે તે ખન્નેએ એકાંતે સ્વીકારેલો નિયતિવાદ અને જમાલીવાદ છોડી દીધો અને ભગવાન મહાવીરે પ્રરૂપેલો 'પાંચ સમવાયવાદ' અપનાવી લીધો હતો. શકડાળ કુંભારનાં માટલાં કોઈ ફેડવા માટે કે એની સ્ત્રીની છેડતી કરે તો 'જે થવાનું હશે તે થશે' એવું માની બેસી કેમ રહેવાય? તે જ રીતે પ્રિયદર્શનાની પછેડી સળગવા માંડી ત્યારે ભલે થોડી બળવા લાગી, આખી બળી રહે તો જ બળી છે એ સિદ્ધાંત ભૂલ ભરેલ છે, એમ નકકી થયું. એટલે આગથી બચ્યા વિના કેવી રીતે રહી શકાય? તાત્પર્ય એટલું જ કે અનુભવ થતાં

પ્રારંભ સાથે પુસ્તકાર્થ, કાળ, નિયતિ અને સ્વભાવ એવાં પાંચ સમવાયો અથવા કારણો સ્વીકાર્યા વિના છૂટકો થતો નથી. એટલું ખરું છે કે કયે સ્થળે, ક્યાં-ક્યાં સમવાય લાગે એ વિચારવા જેવું છે. એવી જ રીતે ભગવાન સર્વ-વ્યાપક છે કે નહિ તે પણ સાપેક્ષ રીતે વિચારી શકાય છે. ભગવાન સાકાર છે કે નિરાકાર એ પણ સાપેક્ષ રીતે કહી શકાય છે. લંકા સોનાની છે તે વાક્યમાં પણ રૂપક કે ઉપમા હોય છે. એ રીતે આહિત્યમાં, વાતમાં, વિજ્ઞાનમાં, ધર્મમાં તેમ જ જીવનમાં દરેક ક્ષેત્રમાં સાપેક્ષવાદ લગાડવો જોઈએ.

આપણે શરૂઆતમાં જોઈ ગયા કે મહાન વૈજ્ઞાનિક આઈન્સ્ટાઈને ભૌતિક વિજ્ઞાનનાં ક્ષેત્રમાં સાપેક્ષવાદની શોધ કરીને અને એ પ્રક.શ. ફેંક્યો હતો, પરંતુ એ શોધની સાથે આધ્યાત્મિક વિજ્ઞાનનો યોગ ન સાધવાથી આજે એ વિજ્ઞાન વિજ્ઞાનીઓના હાથમાં પણ રહેવા પામ્યું નથી; તેવી જ રીતે શાન્તિવાદીઓના હાથમાંથી પણ તે છટકી ગયું છે, અને પ્રજાના કોઈ ઉચ્ચ વર્ગના હાથમાં પણ રહ્યું નથી. આજે એ વિજ્ઞાન જઈ પડ્યું છે યુદ્ધખેર રાજ્યકર્તાઓના હાથમાં. પરિણામ જાણો છો ને? છેલ્લા બીજા વિશ્વયુદ્ધમાં અણુવિસ્ફોટ ક્રિયાનો શો અંતમ આવ્યો હતો એ કોઈથી ક્યાં અબાણ્યું છે? એ અંતમ એટલે લાખો મનુષ્યોનો તેમજ અપ્રખ્ય પ્રાણીમૂકનો વિનાશ. એ અણુવિસ્ફોટનની કિરણોત્સર્ગી રંગે આજે પણ મનુષ્યજાતને તેમ જ પ્રાણીમાત્રને ભયગ્રસ્ત દશામાં ધકેલી દીધા છે. માનવતાવાદી આઈન્સ્ટાઈન તેની હયાતીમાં જ એ પરિણામ જોઈને અત્યંત દુઃખી થયો હતો.

ભારતની આર્યસંસ્કૃતિમાં ધર્મ તેમજ રાજકારણ પરસ્પરાવલંબી હોવા છતાં જરૂર પડ્યે હમેશાં ધર્મ જ ખરી દોરવાળી આપી છે. પરંતુ ન્યાયથી રાજકારણે અમુક સંજોગે અનુસાર સર્વોપરિપણું સ્વીકાર્યું ત્યારથી વિવના દરેકે દરેક ક્ષેત્રમાં અપેક્ષાનો અનુભવ છૂટી ગયો. પરિણામે આજે વિજ્ઞાનની વિવિધ શાખાઓ પણ કાચી રહી જવા પામી છે. કારણ સાપેક્ષવાદ ભુલાર્થ જવાયો. પવનપાવડી સુધી ખીલેલું ભારતનું પ્રાચીન વિજ્ઞાન છેક જ લુપ્ત થઈ જાય એ કેમ બને? અને અનેકાંતવાદ છેક જ વિસારી દેવામાં આવ્યો ન હોત તો વૈદક, જ્યોતિષ અને પરમાણુ ત્રણરેણની વાતો નવાં સંશોધનની દૃષ્ટિએ છેક જ અટકી ન પડત, અને રાજકીય ગુલામી ભારતને સૈકાઓ સુધી સાંખવી ન પડત. સાપેક્ષવાદ કે અનેકાંતવાદની સાચી સમજણ જગતનાં મનુષ્યોનાં હૃદયમાં સ્થપાવા પામી હોત તો નાત-બાત, વાડાબંધી સંપ્રદાયવાદ તેમ જ ભૌગોલિકવાદની સંકુચિત દીવાલો વગેરે ભયંકર ઝઘડાઓ ભારતીય પ્રજાજીવનમાં અહો જમાવીને ઘર કરી રહેવા પામત નહિ. આજે દુનિયાભરનાં રાજકારણે તેમ જ ભૌતિક વિજ્ઞાને માનવજાતની તથા પ્રાણીજગતની જે અવગતિ કરી મૂકી છે તેવી ભયંકર અવગતિને પણ આ દેશ અનેકાંતવાદનાં સાચાં શસ્ત્રની મદદ વડે ખરેખર રોકી શકત. પરંતુ આજે આપણે જોઈએ છીએ કે સાપેક્ષવાદનું રહસ્ય તદ્દન ભૂલી જવાયું છે, એટલે અત્યારે તે માત્ર વાણીવિદ્યાસની ભૂલભુલામણીમાં અટવાઈ રહ્યો છે.

શ્રોતાજનો! સમજાય છે? મને એ વાતનું જીંડું દુઃખ છે. આજે જોનો માત્ર જૈન કુટુંબમાં જન્મ થવાને કારણે જ જૈનો બની ગયા છે. ઉદાર તેમ જ સર્વાંગી દૃષ્ટિકોણ આપણા જૈન સાધુઓમાં પણ રહેવા પામ્યો નથી. તેઓએ તો પોતાનાં જૂથોને ખૂબ જ સાંકડાં બનાવી કંઈ, સાંપ્રદાયિકતાની જેલમાં જ પુરાઈ રહેવાનું પત્રક કર્યું છે. એવી સંકુચિતતાનું શું પરિણામ આવે તે જાણો છો? એમાંથી તો બલિભાવના તથા નજીકના ભાઈ-ભાઈ વચ્ચે પણ વિદ્રોહ તથા વિદેષ જન્મવા પામે. વાડાબંધી અને સંકુચિત મનોદશાને લીધે અજાતશત્રુતા પ્રગટાવનારી પેલી પ્રસિદ્ધ ભાવના :- “લામેમિ સવ્વે જીવા .... મિત્તિમે સવ્વમ્મજ્જેસુ નો તેમ જ ગુણગ્રાહીપણાનો લગભગ લોપ થઈ ગયો છે. એને પરિણામે જીવનની સાચી પ્રગતિ અટકી પડી છે. આવી પરિસ્થિતિમાં સમાજવ્યાપી સડો જડ ઘાલી એસે તો તેમાં નવાઈ જેવું કંઈ ચે નથી. ધર્મ તેમ જ સંસ્કૃતિનાં મૂળિયાં ખવાઈ જવાથી આજનો મનુષ્ય પાકો રૂઢિચુસ્ત અને સ્વાર્થી બની જવા પામ્યો છે. શરાબખેરી, જુગાર, શિકારખાણ, માંસાહાર, વેશ્યાગમન, લાંચરુશ્વત, વ્યવહારમાં અપ્રમાણિકતા, ગુંડગીરી ને વ્યભિચાર-એ સઘળાંઓએ સમાજના તેમ જ વ્યક્તિના જીવનમાં મજબૂત રીતે સ્થાન જમાવી દીધું છે. આવું આવું તેના જીવનમાં હોવા છતાં પણ, આજનો મનુષ્ય પોતાને ધાર્મિક તેમ જ આધ્યાત્મિક કહેવડાવી શકવાની હિંમત કરે છે, એ ખરેખર નવાઈભર્યું છે, કારણ જાણવું છે? સાપેક્ષવાદની વિચારદૃષ્ટિનો અભાવ એ જ એનું નિદાન છે.

સાપેક્ષવાદ જ ખીન પ્રત્યે ઉદારતા અને પોતાના ચારિત્ર્યમાં દૃઢતા લાવવા પૂરો સમર્થ છે. પરંતુ આને તેને બદલે 'એમાં શું?' એવું કહીને ચારિત્ર્યશિથિલતા અને પારકાના માત્ર દોષો જ ભેવાની વૃત્તિએ ભેર કર્યું છે. પરિણામે નિંદા, આક્ષેપખાણ તથા ગદીચપણાએ સમાજમાં ઘર ઘાલ્યું છે. સાપેક્ષવાદને જીવન સાથે સાચી રીતે જોડી દેવામાં આવે તો યોગી આનંદધનજી મહારાજ કહે છે તે મુજબ ષડ્દર્શનના આરાધક સહેજે બની જવાય અને તેમ થાય તો જિનવરના પણ સાચા આરાધક બનવામાં લીઝ ન રહેવા પામે. એટલું જ નહિ પણ પછી તો વિશાળ દ્રષ્ટિ થવાથી એ સાપેક્ષવાદ કે અનેકાંતવાદ જીવનનાં બધાં ક્ષેત્રે સંબંધ ધરાવતો થઈ જાય. આજના રાજકારણમાં જેની અનિવાર્ય જરૂરિયાત છે એવો સહઅસ્તિત્વનો ગુણ, એમ તથા વગર પ્રબળતા જીવનમાં દાખલ થઈ ન શકે. ઉદાર અને વ્યાપક દ્રષ્ટિથી જોઈએ તો વિશ્વશાંતિ માટે તેમ થવું ખાસ જરૂરી છે. ગુણ દેખાય ત્યાં પૂજા કરવી અને દોષ દેખાય ત્યાં પ્રેમ દાખવીને પણ અસરકારક તથા સચોટ વિરોધ દાખવવો એવી દૃઢ મનોવૃત્તિ કેળવવાથી જ વ્યક્તિજીવન તથા સામાજિક જીવનમાં સાપેક્ષવાદનું ઓજસ પ્રગટે છે. માટે હું ફરી ફરીને અનુરોધ કરું છું કે પ્રગતિ સાધવાની અપેક્ષા રાખનારે જીવનમાં જીવંત સાપેક્ષવાદને અપનાવ્યે જ છૂટકો છે એ કદી પણ ભૂલતા નહિ.

પ્રવચન - પરિમલ

પ્રવચનકાર :- પં. કવિવર્ય શ્રી નાનચંદ્રજી મહારાજ

સંકલન - સુનિશ્રી સંતબાલજી

[પૂજ્ય ગુરુદેવના પ્રવચનો, “ માનવતાનું મીઠું જગત ” ભાગ ૧/૨ માં તથા ભાગ-૩/૪ માં સંયુક્તરૂપે સંપાદિત થયેલ છે. તેમાંથી પ્રેરણાત્મક, સુવાસિત કડિકાઓનું અહીં સંકલન કરેલ છે. ખીજા શબ્દોમાં કહીએ તો પૂજ્ય ગુરુદેવની વિચારધારાનું આ એક જાતનું દોહન કે સત્વ છે.]

સુખની શોધમાં

“ લક્ષ્મી અને અધિકાર (સત્તા) ને યોગે તે સુખ વેદે છે, એ વાત ખરી પણ જેમ ઝાંઝવાનાં જળ દૂરથી પાણીરૂપે દેખાય છે, છતાં તે અસલ પાણી નથી; તે જ પ્રમાણે “થોડી વાર છે, હમણાં જ ઇષ્ટ વસ્તુ પ્રાપ્ત કરી લઈશ.” એમ માની આશામાં ને આશામાં જીવ પદાર્થ પાછળ દોડી રહ્યો હોય છે. પણ છેવટ સુધી દુઃખ મટતું નથી, સુખ ટકતું નથી. અને છતાં ય જમણા ભાંગતી નથી. આનું કારણ એ છે કે સુખ બહારના પદાર્થોમાં નથી. સુખ આપવું એ એમનો સ્વભાવ જ નથી. જે પદાર્થથી એક પ્રાણી સુખ અનુભવે છે; તે જ પદાર્થથી બીજું પ્રાણી દુઃખનો અનુભવ કરે છે એ અનુભવની ખીના છે.”

લોકપ્રવાહ જેમ આચરતો હોય તેમ જીવ આચરે છે. મારી ભૂમિકા, મારી યોગ્યતા, મારી ફરજ કે મારો માર્ગ કયો? એનો વિચાર જીવ ભાગ્યે જ કરે છે અને કરે છે તો તે પણ સ્વતંત્ર રીતે નહીં. એને લીધે જ તે કર્તાવ્ય ભૂલ્યો, માર્ગ પણ ભૂલ્યો, સુખનાં સંધનો જ બંધનરૂપ થયાં. જે શક્તિ અંતરના દુશ્મનોને હણવા માટે હતી, તેનાથી તે પોતે જ હણાયો. જે ઈન્દ્રિયો વિજય માટે મેળવી હતી તેનાથી તે પોતે જ પરાજય પામ્યો. સુખ મેળવવા જતાં ઠાવાનજા દુઃખ પ્રગટાવ્યું. એનું કારણ એ છે કે એના જીવનનું એને લક્ષ હોતું નથી. સુખ સાચી સમજણથી જ પ્રગટે છે. દુઃખ અજ્ઞાનનો નાશ થવાથી મટે છે.”

પ્રભુનો આધાર

“ અમારા દુઃખી જીવનથી આજે અમે નિરાશ થયા છીએ. અનેક નિરાશાઓમાં હે પ્રભુ! તારું એક શરણ જ આશાકરણ પ્રગટાવનાર છે. અંધકારમાંથી પ્રકાશ તરફ અને મૃત્યુમાંથી અમરતાને પવિત્ર માર્ગે લઈ જનાર છે. દુઃખી અવસ્થામાં માતાની જેમ મમતા બતાવી તું જ અમારા જીવનને શાંત કરે છે; પિતાની જેમ પ્રેમજતા બતાવી પ્રબુદ્ધ કરે છે; ભાઈની જેમ ભાતૃત્વ બતાવી ધૈર્ય આપે છે. વાસ્તવમાં હે પ્રભુ! અમારે માટે તું જ માતા, પિતા, ભાઈ, મિત્ર જે કહો તે છો. અશરણને શરણ, અશાન્તને શાંતિ આપનાર અને સંસારનાં બંધનોમાં જકડાયેલાંને મુક્ત કરનાર પણ તું જ છે.”

પ્રભુનું સ્વરૂપ

“ વાસ્તવિક ભૂમિકાએ પ્રભુના સ્વરૂપનો વિચાર કરીએ તો સત્ય એ જ સાચા ભગવાન છે. ખુદ્દ, મહાવીર, જિન, હરિ, હર, પ્રહ્લા, ખુદા, કાઈસ્ટ, અહુરમઝદ એ બધાં સત્ય-ભગવાનના જ જુદા-જુદા દેશ, કાળ અને જુદી-જુદી માનવપ્રજામાં પોતપોતાની કક્ષા પ્રમાણે થયેલા ઉદ્ધારકરૂપે જુદા-જુદા આવિષ્કારો છે. વિષમદષ્ટિને કારણે અથવા આત્મભાનના અભાવે સત્ય ભગવાનનાં સંતાનોને (સત્યના જ આવિષ્કારોને) આપણે પરસ્પર વહેંચી લીધા અને ભગવાનને નામે કલેશકંકાસ કરવા લાગ્યાં. જે દિવસે આપણે વિષમદષ્ટિના ચશ્મા ઉતારી, સમ્યગ્દષ્ટિથી જોતાં શીખીશું તે જ દિવસે આપણને સત્યધર્મની - સત્યમાર્ગની - સત્ય ભગવાનની સમજ આવશે.”

જીવનનું રહસ્ય

“ અને તે જ દિવસે જીવનનું રહસ્ય અને સત્યભગવાનનું સ્વરૂપ સમજી શકીશું. સત્ય ભગવાનનાં સ્વરૂપ એ ન

હોઈ શકે. જીવનરહસ્યને જોણે જાણવું હોય; તેણે “હું શરીર નથી પણ આત્મતત્ત્વ છું.” એ જાતની સંપૂર્ણ શ્રદ્ધા પ્રગટાવવી જોઈએ. ત્યારે પોતે પોતાને પિછાને છે, ત્યારે જ તે બીજાને પિછાની શકે છે અને તે મનુષ્યને જ પ્રભુ (સત્યભગવાન) ની ઓળખ થાય છે. એ માટે તો માનવને કેટલો આત્મલોગ આપવો પડે છે અને જીવનની શુદ્ધિ માટે કેટલીય વહાલામાં વહાલી ચીજને જતી કરવી પડે છે. સત્યની પ્રાપ્તિને કુળ સાથે સંબંધ નથી; પણ ગુણ અને સુસંસ્કાર સાથે સંબંધ છે. ઊંચ-નીચતું ધોરણ જન્મથી નહીં પણ ગુણથી આંકવું જોઈએ આપણા દેશમાં દર વર્ષે હજારો વિદ્યાર્થીઓ બી. એ, એમ. એ. ની પરીક્ષામાં પસાર થઈ બહાર પડે છે, પણ માનવતાની પરીક્ષામાં પાસ થનાર જવલ્લે જ મળશે. આ બધું શું સૂચવે છે? આપણે જીવનરહસ્ય શોધવાને બદલે, વધારે રહસ્યમય જીવન બનાવી રહ્યા છીએ. માનવતા એ જીવનરહસ્ય સમજવાની અણુમોલ આવી છે.”

માનવતાનો અધિકારી

“હવે હું માનવ છું, આ વ્યવહાર મારાથી ન થાય, મને ન શોભે, એ વિચાર પૂર્વના પાશવી સંસ્કારોને લીધે એને નથી આવતા. તેથી જે સાધનો તારવા માટે મજેલાં છે, તેનો એ સદુપયોગ કરી શકતો નથી. કારણ કે અજ્ઞાનતાને લીધે પોતાને (પોતે) ભૂલી ગયો છે. માણસ શરીરને જ ‘હું’ માનીને સર્વ ક્રિયા કરે છે. શરીર અને તેને ઉપયોગી વસ્તુની સંભાળ રાખે છે; પણ પોતાને ભૂલી ગયો છે. એથી જ એમ કહે છે કે, અમે ક્ષત્રિય, અમે બ્રાહ્મણ, અમે વાણિયા. આ શુદ્ધ, એનાથી અમે વટલાઈ જઈએ, અભડાઈ જઈએ; પણ એને ખબર નથી કે અમે બધાય આત્મા એક છીએ. સાચા ધર્મનો પણ ત્યાં સંભવ છે. શ્રવણ પણ તે જ કરી શકે અને પછી જ શ્રદ્ધા પ્રગટે અને શ્રદ્ધા પછી સંયમ હોય. ચેતન વિના દેહ જેમ શૂન્ય છે, તેમ માનવતા વિના ધર્મ શૂન્ય છે.”

માણસ હોય પણ તેનામાંથી પશુનો સ્વભાવ છૂટી ગયો ન હોય, જેને પારકાનાં દુઃખનો ખ્યાલ ન આવે તે શરીરે ભલે માણસ હોય છતાં પણ માણસાઈવાળો માણસ નહીં કહેવાય. તે નરપશુ કહેવાય; લોકો ધાર્મિક ક્રિયા કરતા હોય છે, છતાં તેમાં સફળતા નથી મળતી, તેનું કારણ આ પાશવી સંસ્કારોનું ગાઢ અસ્તિત્વ છે. મનુષ્ય શારીરિક દર્દને નાબૂદ કરવા જેટલી ચિંતા સેવે છે અને ઉપાય કરે છે, તેમાંની થોડી પણ ચિંતા પ્રકૃતિની જડતા અને તેના દોષો કાઢવા કરાતી નથી. એટલે સર્વથી પ્રથમ સમ્યક્ વિચારદ્વારા પાશવતાના સંસ્કારો દૂર કરવાની જરૂર છે. એ ક્રિયાને ‘ક્ષેત્રવિશુદ્ધિ’ કહેવામાં આવે છે. માણસાઈ આવે છે ત્યારે બીજાનું પચાવી પાડવાની નીતિને બદલે ભક્ષમનસાઈ સહેજે આવે છે. એ હમ્મેશાં ભક્ષણ કરવામાં નહીં, પણ રક્ષણ કરવામાં મોટાઈ સમજે છે. એના દિલમાં રક્ષણ કરવાની ભાવના સ્વયં પ્રગટે છે. એ માને છે કે માડું બળ અને સાધનો નબળાં કે સાધનહીનની સેવા માટે છે; અન્યને હેરાન કરવા કે પજવવા માટે નહીં. મનુષ્યલોકમાં રહેલો માણસ માણસાઈને લીધે જે ગતિમાં જવું હોય તે અથવા પોતે ઈચ્છે તે પ્રાપ્ત કરી શકે છે. માટે જ માનવભવને ચિંતામણિ જેવો કહ્યો છે.”

માણસાઈ વગરનો માણસ

“કર્મબદ્ધ આત્મા ગેડીદડાની જેમ રખડે છે. (તેથી) એવું અજ્ઞાન છે કે ‘હું કોણ છું? આ હું શું કરી રહ્યો છું? કયે માર્ગે જઈ રહ્યો છું?’ એનું લેશ પણ ભાન નથી હોતું. માહું પરિણામ આવે ત્યારે ખેદ કરે, રડે, પશ્ચાત્તાપ કરે અને પાછો કરતો હોય તેમ કર્યું જાય છે. જેમ દાડનો શીશો પડ્યો હોય પણ જો એનો ઉપયોગ ન કરીએ તો નશો ન ચડી શકે તેમ આપણું ખૂડું કરનાર આપણે જ છીએ. થોડાં સુખને લોગવવા અર્થે અનેક દુઃખના કારણરૂપ કર્મોને એકઠાં કરે અને પછી મરીને હલકી ગતિને પામે. માનવનો દેહ પ્રાપ્ત કર્યા પછી પણ મનુષ્ય જે કુળમાં જન્મ્યો હોય, જે સમાજમાં ઉછર્યો હોય તે કુળ અને તે સમાજમાં જે જે ક્રિયાઓ અથવા રૂઠ વ્યવહારો ચાલતા હોય તે તે કશા પણ વિચાર વગર ચક્ષાબ્ધે રાખવાની મોટે ભાગે તેને આદત પડી જાય છે. આને ‘ઓઘસંજ્ઞા’ કહેવામાં આવે છે.”

માનવતાથી આધ્યાત્મિકતા સુધી

“વિચાર-દીપક માટે સત્શાસ્ત્રરૂપી તેલ, વૈરાગ્યરૂપી વાટ, ચિતશુદ્ધિરૂપી ભાજન (સુપાત્ર) અને સદ્ગુરુના

બોધરૂપ અગ્નિનો યોગ જરૂરી છે. જેમ જેમ માણસાઈ વધતી જાય, રજ્જેશુભુ સાથે સત્વગુણુ ભણે, તેમ-તેમ સ્વાર્થનો ત્યાગ કરતો જાય. પોતાના અંતર તરફ ચિત્ત વળે, ક્રમેક્રમે મિત્રાદૃષ્ટિ અને તારાદૃષ્ટિ પ્રગટે, ત્યારબાદ 'બલાદૃષ્ટિ' અને પછી 'દીપ્રાદૃષ્ટિ' પ્રગટે. અહીં (એકસંજ્ઞાથી ક્રમશઃ મિત્રા, તારા, બલા, દીપ્રાદૃષ્ટિ સુધી જૈન પરિભાષા પ્રમાણે) પ્રથમ ગુણુસ્થાન હોય છે. પણ જ્યારે પાંચમી સ્થિરાદૃષ્ટિ પ્રગટે છે ત્યારે આત્મભાન (સ્પષ્ટ) થાય છે. જ્યાં સુધી ઇન્દ્રિયો ઉપર, વિષયો ઉપર વિજય ન મેળવાય ત્યાં સુધી તે ખરા અર્થમાં જૈન નહીં; પણ જે માણસ વિષય-કષાય ઉપર વિજય મેળવી વિજેતા જેવું આચરણ કરતો હોય, તે જ ખરો જૈન છે. પછી તે ગમે તે સંપ્રદાયનો કાં ન હોય? બહાર હિમ્મત આવે, ન્યાયમાર્ગે જીવન ચલાવે, દુઃખો સહીને પણ પરતું (ખીજાં પ્રાણીઓતું) રક્ષણ કરે, એને આત્મનિરીક્ષણની લગની લાગે, સત્ય અને અહિંસાનો આશક અને, સમય અને શક્તિનો દુર્વ્યય કરે નહીં, એ ન બોલવા જેવું બોલે નહીં, ન આચરવા જેવું કદી આચરે નહીં, પછી પોતાનું ગમે તે થાય. (જૈનદૃષ્ટિ પ્રમાણે) તે સાચો માર્ગાનુસારી બને. તેને ખરી વસ્તુ કુચે ને ખરી વસ્તુનો તે અધિકારી બને. દૂંકમાં, તે પવિત્ર અને શુદ્ધ બને. આટલી ભૂમિકા આવ્યા પછી જ એ આધ્યાત્મિકતાનો અધિકારી બની શકે."

ધર્મપદ્દેશકોની ફરજ

“સનાતનતાનો દાવો ધરાવતા દેશની પ્રજાને સભ્યતાનો પાઠ પણ શીખવવો પડે, એ કેટલી શરમની વસ્તુ છે!...આમાં મુખ્ય ખામી અમારી-ઉપદેશકોની જ છે. ઉપદેશ દેનાર સાધુને દેશનું, લોકોના સ્વભાવનું, ક્ષેત્રનું અને કાળનું જ્ઞાન હોવું જોઈએ. તે જ તે માણસ કોણુ છે, કેવો છે, તેમનાં સ્વભાવ અને માનસ કેવાં છે, તેમનું શું દર્દ છે અને શું દવા આપવી જોઈએ? તેનો પૂર્વવિચાર કરીને ધર્મપદ્દેશ આપે તે જ ફળદાયી થાય. ગાંધીજીનો દાખલો લઈએ. એને હિંદુ, મુસલમાન, ખ્રિસ્તી સહુ કોઈ માથું નમાવે છે. એમાં ખરી વાત એ છે કે, એમાં દોષ અમારો છે. જેને જે આપવું જોઈએ તેને તે અપાતું નથી. સમાધાનપૂર્વક વ્યવહારુ માર્ગ બતાવનાર, હૃદયની ગૂંચ કાઢનાર, અંતરના બળતાને યુગ્માવનાર એવા સત્પુરુષો-અનુભવીઓના તોટા છે. તેમ સાચા જિજ્ઞાસુઓ કે મુમુક્ષુ શ્રોતાઓના પણ તોટા છે.”

સંસ્કારોની અસર

“જિજ્ઞાસુવર્ગને હું ફરી ફરી કહું છું કે જરા નયન ખોલો, બળો અને જીવનનું કાર્ય આદરો. અન્તઃકરણમાં નકામી ભરી રાખેલ ચીજો, કુસંસ્કારો અને હાજતોને બળપૂર્વક દૂર ફેંકી દો. દૃઢ સંકલ્પ કરો.

જીવન પર ત્રણ થરા સંસ્કારોની અસર થાય છે:- (૧) પૂર્વકાળના પોતાના સારા કે નરસા સંસ્કારોના પોષણ-અપોષણની. (૨) માત-પિતાના સારા-માઠા સંસ્કારોની અને (૩) સામુહાયિક વાતાવરણમાં રહેલા સારા-માઠા સંસ્કારોની. આ પ્રમાણે હોઈને ઉપર કહેલા ભગીરથ કાર્યમાં જેમ પોતાનો પુરુષાર્થ ઉપયોગી થાય છે, તેમ માબાપની ચીવટ, શિક્ષકોની ઉચ્ચ કેળવણી અને સામુહાયિક સારા-નરસા આવી મળતા સંસ્કારો પ્રત્યે બળગૃતિ. એ ત્રણ પ્રકારે જીવનનું ઘડતર થાય છે. સંસ્કારોમાં સારામાંથી માઠું અને માઠામાંથી સારું એમ સંક્રમણ થઈ શકે છે. એનો આધાર એ માટેની બેઠરકારી કે ચીવટ પર રહેલ છે. ક્રોધ, માન, મગરૂરી અને ઈર્ષ્યા તેમ જ દ્રેષના ગાઠ સંસ્કારોએ અંગત અને સામાજિક જીવન ઉપર ગંભીર અસર કરી મૂકી છે.”

સંસ્કારોની શુદ્ધિ

“આજે સંસ્કારોની શુદ્ધિ પાછળ જેટલું મહત્ત્વ નથી અપાતું, તેટલું બાહ્યશુદ્ધિ પર અપાય છે અને આ જ ભાવનાએ માનવને માનવ મટાડી પથુ કરી દીધો છે. તે શૂદ્રોને અડકવામાં પાપ માને છે, પોતાના જ માનવ બિરાદરથી અલડાઈ જાય છે, વળી શાસ્ત્રોતું જોઈને તેની સાથે આપે છે; કેવી વિચિત્રતા! શાસ્ત્રકારો તો સ્પષ્ટ ભાષે છે કે મનુષ્ય અદ્ભૂત નથી, પણ માનવમાં ઘર કરી રહેલ વિષયાંધપણું, અંધસ્વાર્થ, ક્રોધ, મિત્રદ્રોહ, વિશ્વાસઘાત જેવા દુર્ગુણોથી માણસો ખરાં અસ્પૃશ્યો જેવા-ચાંડાલો જેવા બને છે. આ કહેવાતા ઢેડ-ભંગી તો તમારી સાચી સેવા કરનાર છે. મનુષ્યત્વ આવ્યા પછી જ્યારે ભાન થશે, ત્યારે આજનાં એકેકો માઠાં આવરણો પ્રત્યે, મૂર્ખતા પ્રત્યે વારંવાર રડવું આવશે.

સામાજિક પાપો, વારસાથી મળેલાં પાપો અને વ્યક્તિગત પાપો; એ ત્રણે પાપોને પખાળવાનાં છે. એ પાપો માત્ર પાણીથી કે વાણીથી નહીં ધોવાય, એને માટે તો પસીનો વાળવો પડશે; અને પસીનાથી પણ નહીં ધોવાય તો અંતર નિચોવીને પણ ધોયે જ છૂટકો.”

સ્વધર્મનો નિર્ણય

“મનુષ્ય પોતે જે આશ્રમમાં, જે સ્થાનમાં કે ભૂમિકામાં રહ્યો હોય તે આશ્રમનું જે કર્તવ્ય હોય, તે અનુસાર વર્તે એ સ્વધર્મનું મુખ્ય માપ છે. પરંતુ માનો કે એકી સાથે એ કર્તવ્ય આવી પડે તો ? દા. ત. એક ગૃહસ્થને એક બાજુ પોતાનાં માતા-પિતા, સ્ત્રી, પુત્ર કે ભાઈ ખીમાર હોય, ખીજી તરફ શ્રવણ-પૂજાપાઠ વગેરે નિયમોનો સમય થયો હોય ત્યારે મા-બાપ વગેરેની સેવાનો ધર્મ એ એનું પ્રથમ આચારમાં મૂકવાનું કર્તવ્ય છે. પણ એમાં ઘણા કે એકરકારી સેવીને તે દેવળમાં ધર્મકરણી કરવા જાય કે જાપ જપવા જાય તો એવો મનુષ્ય, સ્થૂળ રીતે ધર્મ પાળતો દેખાય; પણ ખરી વાત તો એ છે કે એણે સ્વધર્મને હણ્યો ગણાય ! કારણ કે એની ભૂમિકા બેતાં પ્રથમ કર્તવ્ય જનસેવાનું હતું. એ કર્તવ્ય બજાવવું એની વૃત્તિને જાડે જાડે અકારું થઈ પડ્યું હોવું જોઈએ. એટલે એણે જાયા ધર્મને એઠે પોતાની શિથિલતા છુપાવવા આ પ્રયત્ન કર્યો લેખાય. એવો માણસ તો ખેય બગાડે છે. તે આધ્યાત્મિક ધર્મ અધિકાર વગર પચાવી શકે નહીં; અને કર્તવ્યધર્મ ચૂકીને સ્વધર્મ ગુમાવી એસે. પહેલી ચોપડીને ભણનાર, પહેલી પાકી કર્યા વગર પાંચમી કરવા જાય તો ખેય કાચી રહે.”

સંન્યાસસાધના

“ (આખરે તો) સંન્યાસ (પણ કાંઈ) અતડો માર્ગ નથી; એ તો મોહજન્ય સંબંધોમાત્રથી મોહબંધન ખસેડી (બધા) સંબંધોને સુસંબંધ કરવા માટેની એકાંત સાધના છે. એનું પાત્ર આખું વિશ્વ હોય, અમુક જ ન હોય. જે સ્થાનના સંબંધમાં નિર્બંધતા ભળી હોય તે સ્થાનના સંબંધમાંથી નિર્બંધતા ટાળવા માટે તે સ્થાન એક વાર તો ઇચ્છાએ કે અનિચ્છાએ તજવું જ રહ્યું.”

ધર્મયુક્ત વ્યવહાર

“જે વ્યવહાર આત્મલક્ષ્ય વિનાનો, ધર્મયુક્ત ન હોય તે ખરો વ્યવહાર જ નથી; એ અસદ્ વ્યવહાર છે. સમજણભર્યા જીવનની એક પણ ક્રિયા એવી નથી કે જેમાંથી માણસ ધર્મને જુદો તારવીને પોતાનું ધ્યેય પ્રાપ્ત કરી શકે. પણ જેને ખરું જીવન જીવવું છે તેનામાં ધર્મ તો એતપ્રોત હોય. એના માટે જ આ બિના છે. જે મરવાની આજસે જીવે છે, તેની આ વાત નથી. એક માણસ ભલેને ગૃહસ્થાશ્રમનો વ્યવહાર ચલાવતો હોય, પણ જો આત્મલક્ષી, શ્રેયાર્થી, સત્યનિષ્ઠ અને પ્રદાયપ્રેમી હોય, નિષ્કપટી હોય અને સેવાભાવી હોય તો તે મહાપુણ્યશાળી છે અને ધર્મમાર્ગે ધપી રહ્યો છે; એમ જણવું.”

જીવાનીમાં જ ધર્મપાલન

“ખરી વાત તો એ છે કે, જીવાનીમાં જ સમજણ અને શક્તિપૂર્વક કામના (વાસના) ની સાથે સુદ્ધ ખેલવું જોઈએ. કામના ઘટાડવી એનું જ નામ ધર્મ. અંતરમાં રહેલી ઇચ્છાઓનો નિરોધ કરવો એનું જ નામ તપશ્ચર્યા. યૌવનમાં જેણે સ્વાદ તજ્યો હોય, એને વૃદ્ધાવસ્થામાં ખૂબ ખાવાનું કે સ્વાદ કરવાનું મન ન થાય કે ભાગ્યે જ થાય. કેવી મોજ !...”

માનવતાનો વિદ્યાર્થી

“કોઈ એક વચન સંભળાવે કે ચાર ચોટે અને પાછું ગાંઠે બાંધી રાખે અને કહે—“હે ભગવાન ! ક્યારે વખત આવે કે હું એના માથામાં મારું ?” ભગવાન ક્યાં એનો બંધાયેલો છે ? પણ પોતાની જાતને આવા કુવિચારોથી કેવાં ધોરકર્મના બંધને બાંધે છે, તેનો એવા જીવને ખ્યાલ આવતો નથી. સોના-હીરાના હાર અને મોતીની માળાઓ પહે-રવાથી કંઈ જાંચી ભૂમિકા થોડી જ ગણાય છે ? મનુષ્યમાત્રને આ પાઠો તૈયાર કરવાના છે. (ખીજી) પરીક્ષાઓમાં

૧/૩ (૩૩ ટકા માકર્સ) મળે તો ય પાસ થવાય, પણ અહીં તેમ નથી. જેવી લાયકાત તેવા જ માકર્સ મળે, અને તે પ્રમાણે જ આગળ વધાય. આ વિદ્યાર્થીમાં (સાચા ધર્મ કે આધ્યાત્મિક માર્ગના શીખાઉમાં) ક્રોધ, મિથ્યાભિમાન, માયા, લોભ અને આસક્તિ ન રહેવાં જોઈએ. આદર્શમય જીવન ગાળવાનું હોય.”

ધર્મ જીવનવ્યાપી હોવો જોઈએ

“ધર્મ એ કાંઈ દેવળ, મસ્જિદ કે મંદિરમાં જ પુગયેલી ચીજ નથી. એ તો આપણા અણુએ અણુમાં રહેલો સ્વાભાવિક ગુણ છે. અને એમજ છે તો પ્રત્યેક ક્રિયામાં ધર્મને ઉતારવા માટે જેમ વિચાર જોઈએ તેમ શક્તિ પણ જોઈએ. એથીજ મહાપુરુષોએ ગાયું: -

“હરિનો મારગ છે શૂરાનો, નહીં કાયરનું કામ જોને;
પરથમ (પહેલાં) અસ્તક મૂકી, વળતી લેવું નામ જોને”

જેને મરવાનો ભય ન હોય, આટલી તૈયારી હોય તે જ ધર્મને ખાતર, સત્યને ખાતર, ટેકને ખાતર કે જનસેવા ખાતર મૃત્યુને સ્વીકારે. ધર્મમાં વાણિયાવટના હિસાબ ન હોય. નિઃસ્વાર્થભાવ અને કર્તવ્ય ખાતરની જીવન-અર્પણતા જ ધર્મ પળાવી શકે.”

વૃત્તિ વિજેતાને પાપ અડી શકતું નથી!

“મહાપુરુષોએ ફરી ફરી કહ્યું છે કે વીર્યહીન અને પામરને જ પાપ વધુ મુંઝવે છે. જે જાગૃત અને વીર મર્દ છે, તેને પાપ તો અડી પણ શકતું નથી. કારણ કે તે વિવેકપૂર્વક જ પગલું ભરે છે. આથી તમો સમજ્યા હશે કે શરીરખળે જાડો, તગડો કે સાબ્લે તાબે એ વીર નહીં, પણ વૃત્તિનો વિજેતા તે જ વીર છે.”

જ્યાં મરદાનગી ત્યાં જ માનવતા!

“મારા વ્યાખ્યાનનો સાર તો એ છે કે હિંદુ હો કે મુસલમાન હો, પણ જ્યાં નરી પામરતા છે કે નરી ધર્મજનૂની પાશવિકતા છે, ત્યાં શુદ્ધ માણુસાઈ-ઇન્સાનિયત- છે જ નહીં. અને જ્યાં શુદ્ધ માનવતા નથી, ત્યાં ધર્મ તો ટકે જ શાનો? પશુખળ કદી આત્મખળને જીતી શકે જ નહીં. એક તરફ ધર્મને નામે અત્યાચાર હતો, જ્યારે બીજી તરફ ધર્મને નામે મૂર્ખતા હતી. આ બંને તત્ત્વોમાં ધર્મની વિકૃતિ હતી. આણું ધર્મીજ જોઈ વેદધર્મના હજારો ફેલિયુસ્તોના વિરોધ વચ્ચે મહર્ષિ ધ્યાનદે પોતાના મૂળ ધર્મને ચાહનારને અપનાવ્યા.”

ધાર્મિક સહિષ્ણુતા

“હિન્દુની ઝેન-ઝેટીના અપહરણને ઇસ્લામી બચ્ચો પોતાની ઝેન-ઝેટીના અપહરણ તુલ્ય લેજો. એ જ રીતે ઇસ્લામી બચ્ચાની ઝેકારી કે હુદ્દશા જોઈ હિંદુ ભાઈને ગાદી-તક્રિયા કે મોટર પર મહાલવાનું મન કેમ થાય? આ સ્થિતિ જો લાવવી હોય તો બંને પક્ષના દીર્ઘદર્શી પુરુષોએ નિકટ આવવું જોઈએ. સ્વાર્થત્યાગ અને સહનશીલતાથી જ માનવતા દીપે છે.”

સ્ત્રીઓમાં મરદાનગી

“મરદાનગી પુરુષોમાં જ હોય, સ્ત્રીમાં ન હોય, સ્ત્રી તો અખળા કહેવાય, એવા ભ્રમમાં તમે રહેશો નહીં. જે કે સ્ત્રી અને પુરુષના દેહબંધારણ અને પ્રકૃતિમાં સ્થૂળ ફેરફારો તો છે જ, અને એ ફેરફારોને લીધે કાર્યક્ષેત્રોમાં પણ અંતર રહે છે; છતાં એ કાર્યક્ષેત્રનું અંતર તો જીલદું બંને જાતિને પરસ્પર સાધક છે એટલે એ દૃષ્ટિએ કોઈ જાંચું નથી, તેમ નીચું પણ નથી. મનુષ્યત્વના, સુશિક્ષણના અને મોક્ષના બંનેને સમાન અધિકારો કુદરતી છે જ.”

ધર્મોમાં ભેદ શાનો?

“મારી દૃષ્ટિએ તો ગમે તેવા વિરોધી ગણાતા સંપ્રદાયોના સંબંધમાં આવવું એ તો જીવનની લક્ષણ છે. ખરું જોતાં ભારતભરમાં પ્રચલિત બધા ધર્મોના સિદ્ધાન્તોમાં જે વિરોધીભાવ દેખાય છે, તે ભેદદૃષ્ટિના છે. વિષમ (એવા)

લેહલાવ તો વાડાળંધીની ભાવનામાં જ છે. ધર્મ અને સાંપ્રદાયિકતાનો લેહ બરાબર સમજવો જોઈએ. ધર્મ એ તો સદા અને સર્વથા માનવજાતને જીવંત, પ્રાણુવાન અને તેજસ્વી રાખનાર દિવ્ય પ્રકાશ છે. ત્યારે સાંપ્રદાયિકતા એ તો માનવ-માનવ વચ્ચે લેહલાવની મોટી દીવાલો બિણી કરનાર કિલ્લેબંદી છે. એટલે જ દરેક યુગમાં યુગપ્રધાન પુરુષોએ પોતપોતાનાં દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કળ અને ભાવ પ્રમાણે ધર્મના જ અમુક અંશોની સ્થાપના કરી માનવજાતમાં નવચેતન ફેડ્યું હોય છે અને એ રીતે દરેક ધર્મનું જુદી-જુદી ભૂમિકાઓથી પ્રસ્થાન થયેલું હોય તે દરેકનું ધ્યેય એક જ છે.”

ધર્મોમાં વિકૃતિ ક્યારે?

“પરંતુ જ્યારે એ પ્રાણુપૂરક મહાપુરુષ પોતાનું કાર્ય પાર પાડી કુદરતને જોળે પોતાની જાતને સમાવી દે છે, ત્યારે તેનો ફેલાયેલ પ્રકાશ ધીમેધીમે અદૃશ્ય થવા માંડે છે. જેમજેમ એ મંડળના સભ્યોમાં વારસાગત ધર્મપ્રાપ્તિની ભાવના પ્રચાર પામે છે તેમતેમ સમય વધતાં જતાં ગુણુપૂજા મટી વ્યક્તિપૂજા અને વ્યક્તિપૂજા મટી છેવટ ક્રિયાકાંડોનાં જોખાંની પૂજા થવી શરૂ થાય છે. આ રીતે મૂળતત્ત્વ જુગાય જવાથી સાંપ્રદાયિક ભાવથી સંકુચિત વૃત્તિનો ઉદ્ભવ થાય છે. અને પ્રેમ, ઉદારતા, સેવા અને તિતિક્ષાને સ્થાને દ્રેષ, ઈર્ષ્યા, મૂઢતા, અભિમાન અને અસહિષ્ણુતા ઉદ્ભવે છે. લઘુતા અને નમ્રતાને બદલે દંભ, અભિમાન અને પાખંડ પોષાય છે. આ સાંપ્રદાયિકતાને પરિણામે (મૂળ) વસ્તુને ભૂલી જઈ માત્ર બહારનાં જોખાંને વળગવાની આદત પડી જાય છે. પછી સંપ્રદાયનો મોહ એટલો બધો વધી જાય છે કે સંપ્રદાયનાં ઓઠાં નીચે જ એક જાતની મલિન મનોવૃત્તિ ઉપજે છે; એને પાછળથી એ મહાન પુરુષના નામનું ઓઠું લઈ એ સંપ્રદાયના માંહોમાંહે પણ અનેક પેટા વિભાગો ફૂટી નીકળે છે અને પાછો માનવસમાજ હંમેશના જૂના ચીલે ચાલે છે.”

વિભૂતિઓ ત્યારે જ પાકે છે!

“જ્યારે જ્યારે સામાજિક જીવન અત્યંત સ્વાર્થપરાયણ તેમ જ અસ્તવ્યસ્ત બની જાય છે ત્યારે ત્યારે આ વિશ્વના ઉદ્ધાર માટે મહાન વિભૂતિઓ, સર્વજ્ઞો, મહાજનો, પેગંબરો અને પરમ-પુરુષો ઉત્પન્ન થાય છે. એવી અનેક વિભૂતિઓ આ ભારતવર્ષને આજ સુધી મળી ગઈ છે.”

ઈન્દ્રિયો અને શક્તિનો સદુપયોગ

“સૌથી પહેલાં ત્વચા, જીભ, નાક, આંખ અને કાનનો ઠાપલો લઈએ. સ્પર્શેન્દ્રિયના વિષયમાં તો પાગલ બનીને મનુષ્ય શક્તિ, ઈજ્જત, પ્રતિષ્ઠા અને લક્ષ્મીનો અક્ષમ્ય દુરુપયોગ કરે છે. એની ચાવી રસેન્દ્રિયમાં છે. રસેન્દ્રિયના દુરુપયોગમાં પાંચે ઈન્દ્રિયોને દુરુપયોગ આવી જાય છે. ન ખાવાનું ખાય, હાલ ઉપરાંતનું ખાય, વગર ભૂખે ખાય, અનિયમિતપણે ખાય, ન પીવાનું પીએ; ન જોલવાનું જોલે; આ બધા જીભના દુરુપયોગો છે. એ જ પ્રમાણે આમડી (ત્વચા) આખા શરીરનું વેષ્ટન છે. એનાથી શરીરનો નિભાવ છે. એની ઉપયોગિતા પણ ઘણી છે, પણ મનુષ્ય એની ઉપયોગિતા નથી સમજ્યો; એટલે જ તે એ સાધનોનો દુરુપયોગ કરી ધાતુક્ષીણ અને હાતવીર્ય બની વ્યાધિઓને આમત્રે છે. પથ્યાપથ્ય જોરાક પારખવા માટે, ખાવા માટે અને જોલવામાં મદદગાર થવા માટે જીભ છે. એને બદલે સ્નાહમાં ફસાઈ જાય કે તરતજ વ્યાધિ અને વિકાર ફાટી નીકળે છે. એ જ તેનો દુરુપયોગ છે. નાક મૂળે તો શ્વાસોચ્છવાસની ગળાણી છે, પણ સુગંધીનો નાહ લાગે એટલે ફૂલો, અત્તર કે મોગરાની કળીઓ જેવા સુગંધવાળા પદાર્થો પાછળ ગાંડાતૂર બની જાય છે. એવા ઉન્માદથી પણ અનેક અનર્થો પ્રગટે. અને આંખ તો અદ્ભુત યંત્ર છે. કુદરતના દિવ્ય સૌંદર્યને ઝીંકી મનને હલકી ભૂમિકામાંથી ઉપરની ભૂમિકા પર લઈ જવા માટે તે એક સર્વોત્તમ સાધન છે. પણ ન્યાં-ત્યાં એંડી દૃષ્ટિ નાખીએ, ન જોવાનું જોઈએ; એટલે તેનાથી મન વ્યગ્ર અને બળ્ટ થાય છે. આવેશ અને આવેગ બંને વધે છે અને આખરે અમૂલ્ય આંખ ગુમાવી બેસીએ છીએ અથવા તો આંખવડે આપણું પોતાનું જ અધઃપતન કરીએ છીએ. કાન ઉચ્ચ કેટિનું અમૃતકથન સાંભળવા માટે છે. એને બદલે ઝેરી પુદ્ગલોનો પ્રહાર કરીએ, નિંદા કે વિકારી શબ્દો સાંભળીએ એટલે કાનમાં કચરો ભરાય અને ધારણાનું સુંદર યંત્ર બગડે. ઘણાની એકધારી ફરિયાદ હોય છે કે યાદશક્તિ જરાય નથી. કાણે કાણે ભૂલી જવાય છે. મન નબળું છે, પણ એ સર્વાંગે સત્ય નથી. તમે જ વિચારો. શું કોઈએ કડવું વચન કહ્યું હોય કે ગાળ દીધી હોય, તો તે બિંદગી સુધી જુગાય છે ખરી? પૈસા ગણુતા હોઈએ ત્યારે તો મન થીજ જ જાય છે. મન

જરાય ખીજે નથી જતું. ફક્ત શાસ્ત્રશ્રવણ કે શ્રેયની ઉત્તમ વાત જ યાદ રહેતી નથી, એ જ કમભાગ્ય છે. ઘણાં એવાં માણસો પણ હોય છે કે જ્યારે વાતો કરવા એસે ત્યારે સામાને સાંભળવી છે કે નહીં, એ સ્થળે એ વાત કહેવાની જરૂર છે કે નહીં, સાંભળનાર મારી વાતમાં રસ લે છે કે નહીં? એનું જ્ઞાન જ રાખતા નથી. અને સામે માણસ કંટાળી જાય ત્યાં સુધી બોલ્યા જ કરે છે. આ વાણીનો ભારે દુરુપયોગ છે. આવી રીતે જે શક્તિનો સદુપયોગ કરવો જોઈએ, તે જ શક્તિનો, તે જ વીર્યનો કચરાપેટી જેવા વ્યવહાર માટે દુરુપયોગ કરી શક્તિને ક્ષીણ કરી જીવન બપટ કર્યું. વિજય માટે પ્રાપ્ત કરેલ શક્તિ નકામી વેડફી નાખી. આવી રીતે શક્તિ ઘસાઈ જાય એમાં શી નવાઈ? મનુષ્યના આયુષ્ય ઘટયાં તેનું કારણ પણ એ જ છે. અજ્ઞાનતાભરી રહેણીકરણી, આંધળાં અનુકરણો, અમાપ ભોગવૃત્તિ, અનહદ વિકાસ અને દેહતું તુકસાન કરનારાં વ્યક્તિને કારણે મનુષ્ય પોતે આપત્તિને નોતરે છે. કેટલાક જન્મથી જ નિર્જળ, મહારોગી, અંધ, બહેરા, લૂના કે પાંગળા હોય છે. એનું કારણ પણ પૂર્વે કરેલો શક્તિનો દુરુપયોગ જ છે. જે શક્તિનો સદુપયોગ ન કરી જાણે, તેની પાસેથી શક્તિ ખૂંચવી લેવી એ કુદરતનો કાનૂન છે. જે રીતે પ્રાણશક્તિના દુરુપયોગથી માણસ હાથે કરીને મહાન આફત વહોરે છે. તે રીતે જ કુદરતી પદાર્થોનો પણ દુરુપયોગ કરીને વિશ્વ-સંપત્તિને તુકસાન પહોંચાડે છે તે કુદરતનો દ્રોહ કરે છે, એ કુદરતનો ગુનેગાર છે.”

પાંગળી અહિંસા

“આજે તમે અહિંસાનું વાસ્તવિક રહસ્ય ભૂલ્યા છો અને કર્તવ્ય પણ ભૂલ્યા છો. પ્રથમ ભૂમિકાની યોગ્યતા મેળવ્યા વિના અણુગારધર્મ જેવા ધર્મને આચરવાનો પ્રયત્ન કરો છો. જેમ પ્રથમ કક્ષાનો વિદ્યાર્થી સાતમી કક્ષામાં એસે તો પાસ ન થાય અને બન્નેયથી લટકે છે. તેમ તમે પોતે આગારી છો, અને અણુગારધર્મ આરાધવા જાઓ છો, એટલે જ તમારા જીવનમાં દ્વિધાભાવ આવી ગયો. ધાર્મિક જીવન અને વ્યવહારિક જીવન એવા બે ભાગલા પડી ગયા છે. એક ધાર્મિક મનુષ્ય ઉપાશ્રયના ધર્મસ્થળમાં પેસતાવેંત જ વાણુના જીવની દયા ખાતર મુખવસ્ત્રિકા, નાના જીવોને બચાવવા ખાતર રજોહરણ વગેરે રાખશે કે મંદિરે જઈ પ્રભુભક્તિનું આચરણ કરશે, પરંતુ વ્યાપારમાં વિશ્વાસઘાત, જંગો, પ્રપંચ એણું આપી વધુ લેવાની વૃત્તિ અને એવા મલિન વ્યવહારો આચરતા ડરશે નહિ, અને તે પાપોના બદલામાં વ્યાપારથી નિવૃત્ત થઈ એકાદ સામાયિક કે પ્રતિક્રમણ કરીને આશ્વાસન મેળવી લેશે તેમજ પોતાની જાતને માનશે કે ‘હું કેવો ધર્મિષ્ઠ છું?’ પરિણામે તમે આગળ વધવાને બદલે પાછળ પડ્યે જાઓ છો. એટલે જ હું કહું છું કે ધર્મ એ વ્યવહારુ વસ્તુ છે; અહિંસા એ ઉપાશ્રયમાં કે મંદિરમાં જ પાળવાની વસ્તુ નથી; પણ તમારા જીવનમાં આરાધવાની વસ્તુ છે. એકેન્દ્રિયની દયા પાળનારા તમે પચેન્દ્રિય જીવો પ્રત્યે કેટલા વફાદાર અને સ્નેહાળ બનેા છો? તેની તુકસા કરો અને જુઓ. હું પૂછું છું કે આઠમ-પાખી કે પર્વના દિવસે લીલોતરી કે કંદમૂળ ખાધાં હોય તો તમારા મનમાં જાણે કોઈ મહાપાપ કર્યું હોય તેમ લાગે છે. પણ તે દિવસે ઈર્ષ્યા, કેધ, અભિમાન કે વિશ્વાસઘાત થયો હોય તો તેનું મનમાં જરાય દુઃખ થતું નથી. કેમ ખરું કે નહિ? વિચારજો. કોઈએ ભૂલ્યે-ચૂક્યે પર્વના દિવસે ઉપવાસ ન કર્યો હોય તો તમારી દ્રષ્ટિમાં તે પામર લાગે અને લીલોતરી ખાધી હોય તો તમે તરત જ (તેને) ધર્મનો અજ્ઞાન જાણી તેના પર રોષ કરો, કાં દયા ખાવા મંડી પડો. જો તે જ દિવસે જૈન થઈને કંદમૂળ ખાતો હોય, તો તો તમેને આજ તૂટી પડવા જેવું લાગે! એટલું જ નહીં, પણ તેને તમે અધર્મી કે મિથ્યાત્વીનું ઉપનામ પણ અપી દો! પરંતુ તમારા હૃદયમાં તમે કદી વિચાર કર્યો છે કે, તે દિવસે હું પોતે અંતરને મલિન કરનારાં કેટલા પાપોને સેવી રહ્યો છું?”

પૂર્વકાળે જૈનોના ઘરમાં ગાયો હતી, બળદો હતા, ગાડાં સવારી હતી. તેઓ જૈનધર્મના આરાધક હતા. શું તમારા કરતાં તે ધર્મ-અધર્મને, પાપ-પુણ્યને એણું સમજતા? ભગવાન મહાવીરે કહ્યું છે કે ‘દયાનું મૂળ સંયમ’ સંયમ એટલે આવશ્યકતાઓ ઘટાડવી. સાચો વીરજ અહિંસક બની શકે અને અહિંસાને પચાવી શકે. નિર્જળ માણસ પ્રત્યક્ષ હિંસા ભલે ન કરતો હોય, તો પણ તેની વૃત્તિનું માલિન્ય એટલું બધું કાળું અને કારમું હોય કે તેને જૈનદર્શનથી માપીએ તો તે અહિંસા ન ગણાય.”

નિયમની જરૂર

“ પ્રતિજ્ઞાને બરાબર સમજી લેવી એ આવશ્યક છે. જીવનને નિયમિત બનાવવું જોઈએ. ખાવા-પીવાની વસ્તુઓ, શરીરપર રાખવાની, પહેરવાની કે ઓઢવાની ચીજો પર પણ અંકુશની જરૂર છે. જે ફાવે તે ખાવું, ગમે તેવી પવિત્ર અપવિત્ર વસ્તુનો ઉપયોગ કરવો, તેમાં લેશ પણ સંકોચ ન રાખવો; એ શારીરિક, આર્થિક, ધાર્મિક દૃષ્ટિએ ભારે હાનિકારક છે. આ સ્વચ્છંદતાના જમાનામાં નિયમને પણ પરતંત્રતા ગણી કાઢવામાં આવે છે, પણ તે મહાન ભૂલ છે.”

કૌટુંબિક કર્તવ્ય

“ માનવી જ્યારથી જન્મે ત્યારથી એનાં ઔદિક અને શારીરિક બંને પ્રકારનાં બળનો લાભ જો એની પોતાની જાતને ખાદ કરીએ તો કુટુંબને મળે છે. માનવીજાત જંગલી દશામાં હતી, ત્યારે પણ કુટુંબવ્યવસ્થા હતી જ. પ્રાણી-માત્રને કૌટુંબિક કર્તવ્ય હોય છે. આ રીતે (શરૂઆતમાં) ‘મૂઠ સ્વાર્થત્યાગ’ એ જ જો ધર્મની વ્યાખ્યા લઈએ તો મનુષ્યના વિકાસનું પ્રથમ પગલું કુટુંબને અર્થે ‘મૂઠ સ્વાર્થત્યાગ’ નું છે. વિશ્વવ્યાપકતા સુધી જો ધર્મની વ્યાખ્યા લખાવીએ તો પ્રથમ પોતાના દેહની સંકીર્ણતામાંથી નીકળી, એ કુટુંબ જેટલો વ્યાપક બને છે અને એ વર્તુલ પણ વધી આ કૌટુંબિક કર્તવ્યની પૂર્ણતાએ તો મનુષ્ય ત્યારે જ પહોંચે છે કે જ્યારે એ જગત જેટલો વ્યાપક અને ઉદાર બને છે. “ઉદારચરિતાનાં તુ વસુધૈવ કુટુંબકમ્” એ ભૂમિકાએ ન પહોંચે ત્યાં લગી એના કુટુંબકર્તવ્ય અપૂર્ણ હોઈ કર્તવ્ય બળવવામાં કોઈ ને કોઈ દોષ રહેવાનો કે જે દ્વારા એ પોતાના આત્માને અને વિશ્વને ખાધક થઈ પડે. હું તમારી સાથે રામાયણમાંથી એવો કૌટુંબિક આદર્શ ખડો કરવા માગું છું કે જે આદર્શ સાથે રાખી તમે કૌટુંબિક કર્તવ્યને વફાદાર સ્ત્રી શકો અને છતાંય આત્મહિત અને વિશ્વહિતને આંચ ન આવે.

કુટુંબ પછી અનુક્રમે સમાજ, દેશ અને વિશ્વ સુધી કર્તવ્યનું ક્ષેત્ર વિસ્તરે છે. જ્યાં લગી કુટુંબ, સમાજ અને દેશ લગી એની મર્યાદા રહે ત્યાં લગી એને કર્તવ્ય, ફરજ અથવા (ધર્મલક્ષ) નીતિ કહેવાય છે, પણ જ્યારે એ કર્તવ્ય અનહદ એટલે કે વિશ્વવ્યાપક બને છે, ત્યારે તેને ધર્મ કહેવાય છે.”

દાંપત્ય

“ કૌટુંબિક ફરજોની સાથે જ અનેકવિધ કસોટીએ ચઢતાં-અનુભવની સરાણે ચઢતાં-એનું જીવન સુશોભિત અને ખુશનુમા બને છે. ત્યારે એ કોઈ પણ આત્મીય સહચાર વિના રહી શકતું નથી. એ ભૂમિકાના નરહૃદયનું નારીહૃદય સાથે જોડાવું તે લગ્ન. પાત્રીની પતિમાં અને પતિની પત્નીમાં સમર્પણતા તે દાંપત્ય. જાયા (પત્ની) અને પતિ બંને શબ્દો એતપ્રોત થઈને જ દાંપતી શબ્દ બને છે. એ દાંપતી ધર્મ તે જ દાંપત્ય. આથી દાંપત્ય એ (આદર્શ) ગૃહસ્થ-જીવનનો પાયો છે. પતિ-પત્ની વચ્ચે જો એકરસતા હોય તો પરસ્પરની પ્રેરણાથી એમનો અંગત વિકાસ ઝડપી થાય અને જગતને પણ એ ઉપયોગી થઈ પડે. આવી એકરસતા તો ત્યારે જ જામે કે જો વિકારપૂર્તિને બદલે દાંપત્યનો આદર્શ પ્રદાન થાય; વીર્યની કિંચિત સ્ખલના પણ એને શલ્યની જેમ સાલે; “પ્રજાયં ગૃહમેધિનામ્” એવી ગૃહસ્થાશ્રમની સ્વ-સ્ત્રીવિષયક મર્યાદાથી અધિક છૂટ લેવામાં આવે તો તે પણ એટલે અંશે એ દાંપત્યની શુદ્ધતા ખંડિત થયેલી માને; એવાં દાંપતીની ભૂમિકા પ્રભુચક્રોટિની ગણાય.”

સમાજધર્મનો પાયો : સંગઠન

“ સમાજ એટલે સમાન ગુણધર્મ ધરાવતાં માનવીઓનું મંડળ. મનુષ્ય જેમ જેમ સુધરતો જાય છે તેમ તેમ વ્યાપક થતો જાય છે. એ તો દેખીતી જ વાત છે કે વ્યાપકતા અને વ્યવસ્થાથી એને પોતાને અને જગતને લાભ થાય છે. જડ પદાર્થો પણ સભ્યતીય પદાર્થોની સાથે સંગઠિત થઈ એકરૂપ બની જાય છે. તે વિવેકબુદ્ધિને ધારણ કરનાર માનવી જો સંગઠનબળ ન કેળવે અને જીવનમાં ન ઉતારે તો માનવ પોતાના મનની શક્તિનો કેટલો દુરુપયોગ કરે છે, એ સહેજે કહી શકાય છે. વિવેકબુદ્ધિનો જો મનુષ્ય સદુપયોગ કરે તો એકમાંથી એકવીસ વ્યક્તિઓનું બળ પોતામાં પ્રગટાવી શકે છે. એ રીતે સમાજને અખંડ અને અવિભક્ત બનાવી, જનકલ્યાણ સાધવામાં માનવતાનો વિકાસ અને વિજય છે. માનવી માનવશરીરે, વર્ણ કે ગુણે ભલે જુદો હોય, પણ હાર્દિક અંધુતાની ગાંઠે એ અંધાયેલો હોવો જોઈએ.

બિન્નતામાં સર્વનાશ છે. એકતામાં સર્વસ્વ છે. એક અકોડો જેમ બીજા અકોડાથી છૂટો પડી જાય તેો એનું બળ (નાના) એકમમાં આવી સીમિત બની રહે છે, તેમ એક વ્યક્તિ સમાજની હૂકથી પૃથક્ થઈ જાય તેો તેનું બળ તેટલું જ ઘટી જાય છે. સંઘબળ વધે તેો સમાજમાં કેટલી સુખશાંતિ વધે? જ્યાં સંઘબળ હોય ત્યાં લેશમાત્ર ભય ન હોય, પણ જ્યાં સંગઠન બળ ઓછું છે, ત્યાં ચારે બાજુ ભયનું સામ્રાજ્ય ફેલાયેલું હોય છે. સંઘ - સમાજના સંબંધમાં કહ્યું છે, તેવી જ રીતે દેશ અને વિશ્વ સાથે પણ આખરે એકય સ્થપાયે જ છૂટકો છે; પણ એક ડગલુંય આજે જેણે નહીં ભર્યું હોય તે, આવતી કાલે લાંબી મજલ ચાલવા માટે નાલાયક જ ઠરશે.”

આર્યસંસ્કૃતિ અને રાષ્ટ્રધર્મ

“ જે દેશમાં પ્રબલને માખાપ તરફથી સંસ્કારો મળતા હોય, સુચોગ્ય કેળવણી મળતી હોય અને સુરમ્ય વાતાવરણ હોય, તે દેશની પ્રબલ શિષ્ટ અને સંસ્કારી થાય. પ્રથમ તેો હિંદને જડ સંસ્કૃતિથી દૂર રાખી નિર્લેખ આર્યસંસ્કૃતિને પોષણ મળે તે પ્રકારની શિક્ષણપ્રણાલિકા યોજવી જોઈએ. અને પાઠ્ય વિષયોને વિદેશી ભાષામાં સ્થાન આપવાથી જે મહાભોજો વિદ્યાર્થીઓના મગજ પર પડે છે તે હળવો થવો જોઈએ.

આર્યસંસ્કૃતિનું ધ્યેય આત્મમુક્તિ હતું. હિંદનું અંતરંગ ધ્યેય આત્મસ્વાતંત્ર્ય હતું. એટલે એનું અણુતર જ એ રીતે થયું છે. એણે બીજા દેશોને હડપ કરવાની ઓહિયાં નીતિ (કદી) સેવી નથી. અન્ય રાષ્ટ્રોની પીડિત અને સંત્રસ્ત પ્રબલને પ્રસન્નરસ પાયા છે. સારાંશ કે હિંદ ધરમૂળથી શાંતિપ્રિય હતું. વૈભવ, વિલાસ અને રાગરંગની દુનિયા કરતાં એને સાદગી અને સંયમ વધુ પ્રિય હતાં. મોગલોના આક્રમણ પછી આર્યસંસ્કૃતિના આદર્શોને ભારે ધક્કો પહોંચ્યો છે એમ કહેવું જોઈએ; પણ યુરોપીય સત્તા પછી તેો જાણે એના મૂળમાં જ કુહાડો પડ્યો છે, એમ સંસ્કૃતિનો ઇતિહાસ કહે છે. વિદેશીઓના સંબંધ પછી ત્યાંના સાહિત્ય દ્વારા જે ઢબની કેળવણી અપાય છે તે કેળવણીએ ગજબનો ઢાટ વાજ્યો છે. એમના ઝગઝગાટમાં ભાન જ ભુલાઈ ગયું છે. એમાં આપણી નબળાઈ અને ત્યાંનું શિક્ષણ (એમ) દોષ બનેલો છે. તે લોકો પાસેથી તેો ઘણું શિખવા જેવું છે. પણ આપણે નકકર સદ્ગુણોને બદલે ઉપરનો ભભકો જ લીધો. ટાગોરસમા સંસ્કારમૂર્તિ કળાકારોનાં નૃત્યનાટકો પ્રબલ નિર્દોષ પ્રમોદસ્થાન હોય, એ સમજી શકાય પણ જેમના સંચાલકો કે કલાકારોમાં સંસ્કૃતિવિકાસના ધ્યેયનો છાંટોય ન હોય ત્યાં શી દશા થાય? નાટ્યગૃહો કે સિનેમા એ માત્ર લોકરંજન કરી નાણાં કમાવાના જ પ્રયોગો થઈ ગયા છે; તેથી એ કળાને ઓઠે બતાવાતા દર્શયોમાં એક દૃષ્ટિએ ભયંકર જોખમ છે. કળા ચારિત્ર ખાતર છે. ચારિત્ર વિના કળા શોભે નહીં. કળા ભલે ગમે તેટલી સુંદર હોય, પણ એના દર્શકમાં ચારિત્રની ભૂમિકા જોઈએ. સિનેમાથી થતો આંખનો ખો અને હબરોનું પાણી ભલે ક્ષમ્ય ગણાય, પણ ચારિત્રની દૃષ્ટિએ આંખની આમણાં ન ચાલી શકે. સંતતિ નિયમનનો સાચો ઇલાજ કેવળ વિકાર ઉપર સંયમ રાખવો, એટલે કે વિકારી ભાવના પર કાબૂ રાખવો તે છે. પ્રજ્ઞેત્પત્તિના હેતુ સિવાયનો સંભોગ એ કેવળ વિકાર છે, પાપ છે અને અધોગતિનું મહાકારણ છે.

ઉપરાંત હરામની વૃત્તિ એટલું સમજવા જ નથી દેતી તેથી એ બધા શરમજનક વ્યવહારને પરિણામે પ્રબલ બેકાર તેમજ આંતરપીડાથી ઘેરાતી જાય છે; અને વિકારો સાથે નીતિભ્રષ્ટતા - હરામવૃત્તિની પ્રબળ લાલસા વચ્ચે જ જાય છે. માણસ રૂઢિઓના ગુલામ થઈ નાહકના લગ્નખર્ચા કરે છે. ક્ષણજીવી નામના ખાતર મેળાવડાઓ અને ધામધૂમો પાછળ હબરોનું પાણી કરે છે. ત્યાં મારા દેશબંધુઓની શી દશા છે એનું એને ભાન રહેતું નથી અને રહે તેો ય સમાજનાં (ખોટાં) મહેણાંટોણાં આગળ સ્થિર રહેવાની જાહેર હિમ્મત કે શક્તિ નથી. મધ્યમવર્ગની એવી દશા છે કે ‘ખાવાનાં સાસાં અને હાથ ખર્ખાળ.’ એટલે અનીતિનો માર્ગ, કાં તેો આપઘાત. સ્ત્રીઓ પુરુષને બરાબર માર્ગદર્શક થઈ પડે છે; પણ એની આંખ હજુ આગળ ગઈ જ નથી. પ્રથમ તેો ખાણાઓને પ્રહ્લચર્યની અને ગૃહજીવનની ખરેખરી તાલીમ મળે તે માટે કેવળ સંસ્કારી બેનોની સીધી દેખરેખ નીચે ચાલતી સંસ્થાઓ નિભાવવી જોઈએ. ગૃહસ્થાશ્રમમાં પડવા ઇચ્છનાર યુવાન-યુવતીને ઓછામાં ઓછા વીસ વર્ષ પ્રહ્લચર્યની તાલીમ લીધા પછી જ પરણવાનો અધિકાર મળવો જોઈએ. કૌટુંબિક, સામાજિક કર્તવ્યપાઠો વર્તન દ્વારા વ્યવહારુ મળવા જોઈએ. એક પતિવ્રતની જેમ એક

પત્નીવ્રતનો આગ્રહ પણ સેવાને જોઈએ. માનવતા ખીલ્યા વિના ભારત પરાધીનતાથી છૂટે અને સ્વતંત્ર થાય તેો પણ સ્વતંત્રતાના સુખ તે માણી શકવાનું નથી, તે ખાતરી રાખવી.”

ધર્મને નામે પશુવધ એ ઘોર અધર્મ છે!

“એક કાળે જે ધર્મ હોય છે, તે જ કાળાંતરે અધર્મરૂપ બની જાય છે. જંગલી લોકો પણ હવે તેો સમજી ગયા છે કે દેવી કે દેવ એ જો પ્રાણીમાત્રનાં માળાપ હોય તેો નાનાં કે મોટાં બધાં પ્રાણી એમને ખાળસમા જ હોય! એ એક ખાળકને હાથે ખીજા ખાળકને મારવાનું કેમ કહે? એ અક્ષરશઃ સત્ય છે કે માણસ પોતાની સ્વાહલોલુપતા (ઇત્યાદિ) યોષવા ખાતર દેવ-દેવીનું ઝોઠું લઈ આવું પૈશાચિક તાંડવ ખેલે છે. કોઈ પણ શાસ્ત્રીય ગ્રંથો પશુબલિ કે નરબલિનું વિધાન નથી કરતા, એ ભાગ્યે જ કહેવાનું હોય. વેદના વાસ્તવિક અર્થોને, તેનાં સ્વરૂપોને નહિ જાણવાથી જ પરિણામ હિંસામાં આવ્યું છે. ‘કુરાને શરીફ’ માં (પણ) કોઈ આજ્ઞા નથી કે ઇસ્લામને નામે હિંસાનું વિધાન કરી શકાય, અને ન જ હોય; કેમ કે સત્ય એ સત્ય જ છે. મને એ ભારે આશ્ચર્ય થાય છે કે ઇસ્લામીનું હૈયું હજ (તીર્થયાત્રા) વખતે લીલા ક્ષાત્રણી સળી પણ કાપતાં દુખાય છે તે જ ઇસ્લામી ધિરાદર ઇંદને દહાડે કરોડોની સંખ્યામાં બકરાની કતલ કહે કહેને કેમ સહી શકે છે? પણ જ્યાં લગી માણસ માનવતાને માર્ગે નથી, ત્યાં લગી તે આવા અનર્થ કરી રહ્યો છે. અનર્થને અનર્થ માને કે લેજો ત્યાં લગી ઉગરવાનો આરો છે, પણ જ્યારે ધર્મને ઝોઠે જ માણસ અનર્થ કરે છે ત્યારે તેો એ ભારે અક્ષમ્ય થઈ પડે છે.”

ધર્મ અને જીવન

“ધર્મ હોય ત્યાં ઝગડા ન હોય, વૈભવ-વિકાસ ન હોય, હિંસા ન હોય. ધર્મના નામે વિશુદ્ધ પ્રેમ, અહિંસા, સંયમ અને ત્યાગ હોય. યાદ રાખજો કે ધર્મને શીખવતું કે કેળવવાનું સ્થાન ધર્મસ્થાન ભલે હોય, પણ આચારનું સ્થાન તેો જીવન છે. જ્યાં જ્યાં તમારું જીવન હોય ત્યાં ત્યાં તમારા જીવનનો ધર્મ હોવો જ જોઈએ. આ સ્વસ્થ સમજ્યા પછી માણસ માનવતાની ભૂમિકામાં થઈને સમ્યક્ત્વની ભૂમિકા ઉપર પહોંચે છે. અહીં પરોપકાર અને અર્પણતા બંને અંગો ખીલી ઊઠે છે, પછી પણ ધર્મ જુદા-જુદા હશે, અને અંતરંગ ભૂમિકાઓ પણ ઊંચી-નીચી વિવિધ પ્રકારની હશે, છતાં માનવ-માનવ વચ્ચે માલિક-ગુલામની, સત્તાધીશ-સત્તાધીનની તથા ધનવાન-નિર્ધન વચ્ચેની દીવાલ નહીં હોય! સૌ હાથોહાથ મેળવી સહકારભર્યું જીવન જીવી રહ્યા હશે.”

નિષ્કામસેવા

“લગવાન મહાવીરને નિષ્કામસેવા ખૂબ પ્રિય હતી. તેમણે સાધુ અને શ્રાવકોને ઉદ્દેશીને ખાસ કહ્યું છે કે તમે આ લોકમાં બદલાની આશાએ ધન, માલ, આબરુ, ઈજ્જતની લાલચે સેવા ન કરજો, પણ તમારા આત્માનું હિત સમજીને કરજો. સેવા લેનારને લાભ થશે, પણ એનો સાચો લાભ તેો સેવા કરનારને થાય છે. સમજૂપૂર્વકની નિષ્કામસેવા આત્માની શુદ્ધિ કરે છે. આથી જ આંતરિક તપમાં સેવા અથવા વૈયાવચ્ચનું સ્થાન છે. કુદરતના નૈસર્ગિક રાજ્યમાં જ્યાં નજર નાખો, ત્યાં એવી નિર્વ્યાજ સેવાના જવલંત આદર્શો પડ્યા છે.”

જયંતી ઊજવવાનો હેતુ

વસ્તુતઃ વ્યક્તિની જન્મજયંતી વ્યક્તિને લીધે ઊજવતા નથી, પણ વ્યક્તિના અનંત ઉપકારો અને સદ્ગુણોને અનુસક્ષીને આપણે જયંતી ઊજવવી જોઈએ.”

જન્મખાટમી અને ગોપાલન

જ્યારે માનવસમાજમાં વિકાસની તીવ્ર ભૂખ જાગૃત થાય, ત્યારે જ લગવાન-કોટિના ઉત્તમ પુરુષો જગતના કોઈ ને કોઈ (ઉચ્ચ) કેન્દ્રમાં તૈયાર થતા હોય છે. ભારતના કોઈ દુઃખદ કાળે આ ભારતની પ્રજા વહેમ, રૂઢિ અને અજ્ઞાનતાથી ખીણતી હતી, ત્યારે તેવા સચોટો વચ્ચે લગવાન કૃષ્ણનું આગમન થયું હતું. ગોકુલઅષ્ટમી ઊજવવા માટે હવે તેો તમારે ઘેર-ઘેર ગોકુળ વસાવવા પડશે. ગોપાલન-ગૌશાળાની સંસ્થામાં તમારું ધન રોકો અને ગોપાલક (કૃષ્ણ)ની સાચી ભક્તિ બળવો. ઠીલું કરી લેવાથી, કૂકા મારવાથી કે ચૂરમાના લાડુ ખાવાથી જન્મખાટમી નહિ ઊજવાય! હું તેો માનું

છું કે તમે તમારી સામે વાંદરા અને કુર્લામાં ચાલી રહેલાં રાક્ષસ જેવા કસાઈખાના જુઓ, એ વધુ યોગ્ય છે. તે જેવાથી ગોપાલકૃષ્ણની આજ્ઞાનું તમને સાચું સ્મરણ થશે. જેના દ્વંષ પર તમે નબ્યા, મોટા થયા, તે તમારી ધાવમાતા (ગોમાતા) ના હાલ જેઈ તમારાં કલેબં કંપી ઊઠશે. પર પીડાને જે ચથાર્થ જાણે, પારકાનાં દુઃખ દેખી જે દુઃખી થાય અને પોતાથી બનતું કરી છૂટે તે જ વૈષ્ણવ, તેજ જૈન, તેજ હિંદુ, તે જ સાચો ઇસ્લામી અને તે જ ખરો ક્રિશ્ચિયન. આવા આવા ખીજ ઘણાંયે ઉત્તમ ગુણો જીવનવ્યાપી અને ત્યારે જ (ગોપાલ) કૃષ્ણ-ભક્ત બની શકાય.”

સ્વર્ગસમું માનવજગત

“અસલી પ્રસન્નતા સાધવી એ જ સંસારનું સ્વર્ગ છે; બોકી બધાં કાંકાં છે. ‘મનુષ્ય એટલે સયોગાધીન પ્રાણી.’ ‘મનુષ્ય એટલે પંચ મહાભૂતનું આકસ્મિક બની ગયેલું સચેતન પૂતળું.’ આવી વ્યાખ્યાઓ ભૂલી જઈને મનુષ્ય એટલે નૈસર્ગિક લક્ષ્મી અને સૂક્ષ્મ શક્તિઓનો અદ્ભુત ભંડાર, દેવનું પૂજ્ય પાત્ર અને પ્રભુનું સચેતન કેન્દ્ર, એનું જ બાળક; એ ભાવના અણુએ અણુમાં એતપ્રોત થવી જોઈએ. નિર્ભયતા, વહેમ, અવિશ્વાસ અને પામરતા જેવા વળગાડને બગૃત બની ખંખેરી નાખવા જોઈએ. એટલે તમારાં હૃદય સ્વર્ગીય બનવાનાં, એ નિઃસંદેહ વાત છે.”

આશ્રમજીવનનો કેમિકે વિકાસ

“સાચો વાચક બન્યા પહેલાં લેખક બનનારો નિષ્ફળ બાય છે, અને સાચો લેખક બન્યા પહેલાં પત્રકાલ્પ બનવાની ઉતાવળ કરનારો એ રીતે જ સફળ થતો નથી. તે જ પ્રમાણે શરૂઆતમાં બ્રહ્મચર્યાશ્રમની ઉચ્ચ કક્ષાએ પાસ થનારો જ ગૃહસ્થાશ્રમને સાચી રીતે માણી શકે છે. અને સાચો ગૃહસ્થ જ વાનપ્રસ્થ જીવનની જવાબદારી સમજી શકે છે. પરંતુ આ બધી પરીક્ષાઓમાંથી પાસ થયા વગરનો કાચો બ્રહ્મચારી ગૃહસ્થાશ્રમી બને, તે પછી વાનપ્રસ્થ થઈ જવાની ઉતાવળ કરે ને છેવટે સંન્યસ્ત લઈને જગતનો ઉધ્ધાર કરવાની પહેલ કરે તો પ્રથમ પાયો જ કાચો હોય ત્યાં સફળતા ક્યાંથી સાંપડે? એવો સાચો ધર્મ પાળી શકવા માટે સત્સંગની ખાસ જરૂર રહે છે. અને સત્સંગ સારા વાંચનમાંથી સાંપડી રહે છે. વાંચનને અપનાવવા માટે સારાં-સારાં પુસ્તકોને ઘરમાં વસાવવા જોઈએ અને એવાં પુસ્તકો વાંચવાની ટેવ પાડવી જોઈએ. સાડું વાંચન ન હોય તો સારા અને ઉચ્ચ વિચારો ન થાય; અને તે વગર શુદ્ધ વર્તનની આશા કેવી રીતે રાખી શકાય?”

શુદ્ધ ધર્મનો આધિકાર

“જેમ આકાશને કોઈ સીમા નથી તેમ ધર્મને કોઈ સીમા નથી (ધર્મજીવનના સર્વ ક્ષેત્રોમાં, સર્વ પ્રાણીઓમાં વ્યાપ્ત રહી શકે છે.) પુણ્ય કર્તવ્યોમાં ઊંડે ઊંડે પણ બહાની આશા રહે છે. જૈનદૃષ્ટિએ કહો તો પુણ્યનું ફળ વધુમાં વધુ મળે તો સ્વર્ગ મળે. પણ પુણ્ય મોક્ષે તો ન જ પહોંચાડી શકે. કારણ કે પુણ્યશાળી જે કાંઈ સેવા, ભજન કે પરાપકાર કરે તેમાં તન, મન, વચન અને ધનાદિ સાધનો જોડે છે ખરો, પણ સુખ્યત્વે તેમાં આત્મા નથી ભળતો. એટલે કોઈક પ્રકારે ઇચ્છા કે અનિચ્છાએ નામનાનો કે કામનાનો મોહ એમાં ઓછોવતો રહે છે અને તે આશા-તૃષ્ણાથી છેક સુકત થવા દેતો નથી. ત્યારે ધર્મની તો શરૂઆત જ હૃદયશુદ્ધિથી થાય છે. કામનાવાળાં પુણ્યો જીવને ભારે બંધનરૂપ થઈ અનર્થની પરંપરા ઉપજાવે છે; પણ નિષ્કામવૃત્તિથી બહાની ઇચ્છા વિનાનાં પુણ્યો બંધનરૂપ થતાં નથી, પણ શ્રેયના માર્ગે લાવી મૂકે છે. જેણે નીતિના પાઠ પાકા ન કર્યા હોય, માણસાઈ (મનુષ્યત્વ) પ્રાપ્ત કરી મિત્રાદિ ચાર યોગદૃષ્ટિઓમાંથી પસાર થયો ન હોય એ માર્ગને અનુરૂપ સેવાદિ પુણ્ય કાર્યો જેણે ન કર્યાં હોય, તે નિર્જરાના ફળવાળા ધર્મના પાઠનો અધિકારી જ નથી બની શકતો. મીઠી માનવતા વિના મૌલિક (આત્મ) ધર્મની પ્રાપ્તિ અશક્ય છે. જૈનદર્શન, એ ઉન્નત કક્ષાના સાધકોનું દર્શન છે. આજે ભૂમિકા વિના જાતિગત જૈનધર્મ પળાય છે અને જૈનસૂત્રો વંચાય છે, એનું પરિણામ અપચામાં પરિણમ્યું છે. ખીજ ધર્મો પણ પાત્રતા તો માર્ગે છે જ, પણ જૈનધર્મ તો ભારે કડક પાત્રતા માર્ગે છે.”

મહામંગળ સ્વરૂપ ધર્મ

“ભગવાન મહાવીરને ચરણે ગૌતમસ્વામીએ પ્રશ્ન મૂક્યો-“પ્રભુ! કઈ વસ્તુ એવી છે કે જેમાં કદી અમંગળ ન થાય? જવાબમાં ભગવાને ફરમાવ્યું કે-“જેનો પલટાવાનો ધર્મ નથી, તે પદાર્થ જ મંગળ છે” અર્થાત્ આત્મધર્મ જ મહામંગળ છે; અને તે આહિંસા, સંયમ અને તપની ત્રિપુટીથી સઘાય છે. એવા મહામંગળરૂપ આત્મધર્મમાં જે જીવનું ચિત્ત લીન થયું હોય, એને ચરણે દેવો પણ ઢળી પડે; તો મનુષ્ય, પણ આદિતું તો પૂછવું જ શું? આવા ધર્મનું

જહાજ દ્વયશુદ્ધ અને સરળતાથી તૈયાર થાય છે. એનું ધ્રુવ અહિંસા છે, અને સંયમ તથા તપ એ ઉભય એનાં હલેસાં છે. એ રીતે સત્યાર્થી પોતાની જીવનનૌકા સંસારસાગરમાં સુખેથી તરાવી આગળ ધપવા મથતો હોય છે. શુદ્ધિની પરાકાષ્ઠા એ જ પતિતપાવન સ્વરૂપ. આટલું સમજે તો એ માણસ પાપીને કહી હડધૂત ન કરે, પણ પાપને જ કરે.”
કયો વિવેક ?

“એક મુત્સદી ભેજું જે વિવેકનો આશ્રય લઈ રાજદ્વારી પ્રપંચમાં ફાવી જાય છે, એક વૈજ્ઞાનિક ભેજું જે વિવેકનો આશ્રય લઈને નિકમોનું અને પદાર્થોનું પૃથક્કરણ કરે છે, એક વ્યાપારી ભેજું જે વિવેકનો આશ્રય લઈને હાલંદો અંધુઓને એ ન જાણે તેવા કિમિયાથી ભૂખભેગા કરી કરોડોની પુંજ મેળવે છે. એક સત્તાશાહી ભેજું જે વિવેકનો આશ્રય લઈને કરોડો માનવી પર સામ્રાજ્ય ભેગવે છે; તે વિવેકની વાત હું નથી કરી રહ્યો. હું તો એ વિવેકની વાત કરી રહ્યો છું જે વિવેકમાંથી જન્મતી ક્રિયા એના કર્તાને જીવાડે છે, ખીજા જીવવા દે છે. જેના હાડમાં જીવનની અને જગતની શાન્તિનો જ સંચાર છે, એવા વિવેકની પ્રતિષ્ઠા, સરળતા અને શુદ્ધિ પર હશે. સદ્બુદ્ધિ અને સદ્દેહ્યનો સુમેળ એટલે ધર્મની રસિક ખિલાવટ, ક્યામાં, જ્ઞાનમાં, કર્તવ્યમાં, સંપ્રદાયબદ્ધ ધર્મમાં, સેવામાં, સંયમમાં, તપમાં બધામાં વિવેક જ સર્વેપરિ છે. વિવેકબળ બધાં આધ્યાત્મિક બળોનો પાયો છે. વિવેકને ઉપયોગ અથવા જયણા (યતના) તરીકે ઓળખાવી કમાલ કરી છે. વિવેક ન હોય તો આત્મધનનો ખજાનો ખુલતો નથી. વિવેક અર્થાત્ ઉપયોગનાં ગમે માપતાં ગમે તે હેતુ-પછી તે સામાજિક, આર્થિક કે રાષ્ટ્રીય ગમે તે હો-સહેને અબાધક બની રહે છે.”

લાવનિદ્રા અને ઉપયોગ

“જેમ છૂપી પોલિસ, ગામમાં કોણ આંબું ? શા માટે આંબું ? અહીં કેટલા દિવસ રહું ? તેણે શું કામ કર્યું ? એમ તે વ્યક્તિને લગતી પ્રત્યેક ક્રિયાની આંપતી તપાસ રાખે છે; તેમ વિકાસની ઇચ્છાવાળા સાધકે પોતે પોતામાં ખીજે કોઈ ન જાણે તે રીતે બારીકાઈથી તપાસ રાખવી જોઈએ, અર્થાત્ ઉપયોગ રાખવો જોઈએ. ઘણા કાળથી જીવ પ્રાયઃ ઘોર લાવનિદ્રામાં સૂતો જ રહ્યો છે. એની મીઠી ગુલાખી નિદ્રાનો લાભ લઈ કામકોષાદિ બુટારાઓ આત્મધન લૂંટી રહ્યા છે અને કુટકા લગારી રહ્યા છે. જેમ તમારા બાહ્ય શરીરમાં ખરાબ પરમાણુઓ નાકમાં ન પેસી જાય તે માટે કુદરતે નાકની અંદર વાળની ગળણી રાખવાની યોજના કરી છે; તેમ તમારી આંતરિક રચનામાં પણ સર્વ સ્થળે કુદરતે ‘સેક્ટી વાલ્વ’ રાખ્યા હોય છે-વિવેકબુદ્ધિની ગળણી આપી છે. નાકે-નાકે ચોકીદારો બેસાડ્યા છે; પણ જ્યાં ઘણી જ નાદાન વ્યક્તિ (બિધતો) હોય ત્યાં બિચારા ચોકીદારો શું કરે ?”

આચાં સામાયિક-પ્રતિક્રમણ

“ખીજાની ભૂલો સહેલાઈથી જોઈ શકાય, તેટલી પોતાની ભૂલો બહુ સહેલાઈથી નથી દેખાતી નિરંતરના જોડા ચિંતનનો અભ્યાસ એ માટે જરૂરી છે. તમે રાગ-દ્વેષની અનેક જાતની પ્રકૃતિથી ભિન્ન છો, એવું સાક્ષીભાવે કે દૃષ્ટારૂપે જુઓ. તમારું બગડેલ મનોમંદિર તપાસવા ખાતર દિવસના એકાદ કલાક ખાસ અલાયદો કાઠો. ત્રેવીસ ત્રેવીસ કલાક સુધી ઇંદ્રિયોનાં લાલનપાલનને માટે સમય કાઢી શકો, પેટનું કરવા માટે કલાકોના કલાકો આપી શકો, તો એક કલાક આત્માની શુદ્ધિ માટે ન કાઢી શકો ? માત્ર દ્વયથી એ ઉગવું જોઈએ. એ વાત પણ ખાસ નોંધી રાખજો કે જો આજે સમય નહીં કાઠો તો પછી વ્યાજ સાથે તે સમય આપવો પડશે. તેમ કર્યા વિના એકદા છૂટકો થવાનો જ નથી. પણ એટલું જરૂર કે આજે તમારી પાસે જે સાધનો છે તે, તે વખતે નહીં હોય અને તેને અંગે તમારે પસ્તાવું પડશે. આ એક કલાક તદ્દન એકધારે જોઈએ. તેટલી ઘડી જાળની કફનીને છોડી દેવી જોઈએ. સ્થાન પણ એક એવું પસંદ કરવું જોઈએ કે જ્યાં નૈસર્ગિક આંદોલનવાળું એકાંત હોય ! વળી તમારી હોજરી અને દેહ પણ શુદ્ધ જોઈએ. તો જ સ્ફૂર્તિ રહે અને સુંદર વિચારોની રસજમાવટ થાય. તમારું આસન પણ અચળ જોઈએ; એથી ચિત્તની એકાગ્રતામાં વેગ મળે. ગમે તેટલાં પ્રિય, સુંદર અને મોહક પદાર્થોનાં પ્રલોભનો આવીને બેલાં રહે, પણ સંકલ્પ દૃઢ જ રહેવો જોઈએ. ક્રમે-ક્રમે સંકલ્પના બળને વધારવું.”

જૈન કોણ ?

“જૈન ગુણવાચક શબ્દ છે, જાતિવાચક નથી જ. જિન એટલે રાગ-દ્વેષના સંપૂર્ણ વિજેતા અને તેનો અનુયાયી તે જૈન. આત્મરિપુઓ સાથે યુદ્ધ ખેલનાર એક બળવાન યોદ્ધો તે જૈન.”

સમ્યગ્દષ્ટિ જીવ

“સમ્યગ્દષ્ટિવાળો જીવ, વિશ્વમાં ખેલતાં જીવો પ્રત્યે સમદષ્ટિથી જુઓ અને સાથે રહે છતાં રાચે નહીં. તે બરાબર સમજે છે કે સુખ અને દુઃખ એ તો શુભ કે અશુભ કર્મનું જ ફળ છે. સંસારમાં રહેવા છતાં તે નિર્લેપ રહી શકે છે. જોઈએ તો સ્ત્રી હોય કે પુરુષ, સમદષ્ટિને તો બન્નેમાં એકલો આત્મા જ દેખાય. સમ્યગ્દષ્ટિસંપન્ન જીવ સંસારનાં ખેલ જોઈ, જ્યાં બંધનથી છૂટે છે, ત્યાં જ મિથ્યાદષ્ટિ બંધાય છે. સમ્યગ્દષ્ટિની ભૂમિકા તે સત્યલક્ષી જૈનની (ભૂમિકા) છે. માત્ર માનવ-માનવ વચ્ચે જ નહીં પણ સમસ્ત વિશ્વ વચ્ચે પોતે મિત્રભાવની સાંકળથી જોડાય છે અને આખા વિશ્વને પ્રેમની સાંકળથી બાંધવાના ભગીરથ કોડ સેવે છે.”

ભકિતનું રહસ્ય

“પ્રાર્થના કે ભજન જીવનવિકાસનું એક અત્યંત મૂલ્યવાન અંગ છે એવો ખ્યાલ આવ્યા પછી એ વિષેની આસ્થા દઢ થાય છે અને નિયમિત કરવાનું સૂઝે છે. ગમે તેવું મહત્ત્વનું કાર્ય છોડીને પણ ભજનનો સમય થયો કે તે તો સૌથી પહેલું જ કરવું જોઈએ. સમજપૂર્વક એવી નિયમિતતા બળવવાથી આખરે એ રસમાં એટલા તો એટપ્રેત થવાય છે કે હાલતાં ને આલતાં, સૂતાં ને ઊંઘતાં બસ ‘તૂંડી તૂંડી’ સહજ થઈ જાય છે. આખરે રોમરોમ ભકિતરસથી તરબોળ રહે છે. ચૈતન્યદેવ (ગૌરાંગસ્વામી) એટલા ભગવતપરાયણ હતા કે પોતે ભજન કરતાં કરતાં અથવા અન્ય કોઈ ભજન કરતો હોય તો તે સાંભળતાં જ સમાધિસ્થ થઈ જતા. જેની આવી સહજ પ્રભુમય અથવા આત્મામય દશા થઈ એને પછી બાકી શું રહ્યું? મારે કહેવું જોઈએ કે “શુદ્ધ આત્મા વિનાની-બીજા પરની બહારની-બધી શ્રદ્ધા પાંગળી અને નાશવંત હોય છે. એટલે જ એક માત્ર આત્મશ્રદ્ધા - અંદરની શ્રદ્ધા-કેળવવી જ રહી અને તે માટે અગાઉ કહ્યું તેમ સંયમ, નિઃસ્વાર્થ ભાવના અને ભગૃતિપૂર્વક ઉપયોગ સામે લક્ષ્ય રહેવું જોઈએ.”

વૈરાગ્ય

“નિર્વેદથી દિવ્ય, માનવીય અને પાશવીય કામલોગો પર નિરાસક્તિ બળે છે અને તેથી માયિક સર્વ વિષયોના ખૂંડમાં પણ તે વિરક્ત રહી શકે છે. આવી વિરક્તિ પછી આરંભ (હિંસકવૃત્તિ) નો ત્યાગ થાય. આરંભના ત્યાગથી સંસારવૃદ્ધિનો માર્ગ બદલી તે જીવાત્મા પોતાની અભીષ્ટ સિદ્ધિના માર્ગ તરફ ગમન કરે છે.”

અવિદ્યા વિરુદ્ધ સહવિદ્યા

“સત્ એટલે ત્રિકાલાબાધિત વસ્તુ. એટલે (જીવત) આત્મા. આત્મગુણનું પ્રકટીકરણ તે જ ધર્મ. એવો ધર્મ અહિંસા અને સમર્પણથી જ પાંગરે છે. વળી એ જ ધર્મ બીજાના અપરાધોને સમજપૂર્વક અને પ્રસન્નતાથી સહન કરવામાં આવે તો દઢમૂળ એટલે કે સ્થિર થાય છે. એ જ સહવિદ્યા. આવો જે ધર્મ તેને બાધા કરનાર કે આવરી લેનાર જો કોઈ હોય તો તે ક્રોધ અને લોભ નામના અવિદ્યાના બે મહાન સુભટો છે. જ્યાં એ બે હોય ત્યાં પરંપરાએ અવિદ્યાનું સામ્રાજ્ય વધતું જાય છે. આત્મજ્ઞાન વિનાની વિદ્યા, કળા, હોશિયારી એ બધુંજ અવિદ્યારૂપ જ હોય છે અને તમામ અનર્થોના મૂળરૂપે જ પરિણમે છે. પરંતુ જેનામાં સહવિદ્યા અથવા આત્માનું જ્ઞાન પ્રગટ્યું છે, તેનું જીવન કેવું ભવ્ય અને ઉન્નત હોય છે, તે પણ સમજવા જેવું છે. ટૂંકમાં, સહવિદ્યાની આરાધનાપૂર્વક જ્યારે આપણે જીવનના પ્રત્યેક પ્રસંગે અન્તર્મુખ બની રહીએ ત્યારે જ સાચું સુખ અને સાચી શાન્તિ જીવને મળે છે.”

ધર્મનું પ્રકટીકરણ

“હૃદયરૂપી હોડીને આસક્તિ કે મોહરૂપી લંગર વળગેલું હોય ત્યાં સુધી ગતિમાન થવાને હૃદયરૂપી હોડી છૂટી શકતી નથી. આસક્તિરૂપી લંગર છોડ્યા વગર ક્રિયાઓરૂપી હલેસાં ગમે તેટલા મારો તો પણ કંઈ અર્થ સરતો નથી. એટલે સૌથી પહેલાં આસક્તિરૂપી વળગાડથી હૃદયને છૂટું કરવું જોઈએ. દષ્ટિ પવટાઈ જવાથી આત્માનો અર્થ એ ‘સ્વાર્થ’ - (સ્વ-અર્થ) એમ સમજાય છે - ધર્મનું બહુ રહસ્ય - ત્યારે જ સમજાય છે. જીવનમાં અહિંસા, સંયમ અને તપની ત્રિવેણીનો સુભગ સમન્વય દેખાય તો ત્યાં સાક્ષાત્ ધર્મ અવશ્ય હોય છે. એટલું જ નહીં, પણ જે વ્યક્તિનાં મન, વાણી અને કર્મ અવિરતપણે ધર્મમાં જ રમમાણ હોય છે તે વ્યક્તિને જગતમાં કહેવાતાં દેવદેવીઓ કૃતકૃત્યભાવે બહુમાનથી વંદન કરતાં હોય છે.”

ધર્મની તાકાત

“ધર્મની તાકાત એટલે અહિંસાની, સંયમની ને તપની તાકાત. આપણી અહિંસામાં, આપણા સંયમમાં ને આપણા તપમાં એ તાકાત જ ન હોય તો એટલું નક્કી સમજી લેજો કે ક્યાંક ભૂલ થાય છે.”

અનુભવનો મહિમા

“જે કાંઈ ઉપદેશ કરે, તે પહેલાં અનુભવ કરો. ખરાબર યાદ રાખજો કે, અનુભવથી જ્યારે સાચી મસ્તી જીવનમાં જાગી ઊઠશે, ત્યારપછી વ્યક્તિગત કે સામાજિક જીવનના અનેકાનેક કાયદાઓ આપોઆપ ઉકેલાઈ જશે અને જીવન સાથે જ રમતરમોળ બની રહેશે. માણસ આડે તેટલો મહાન વક્તા બલેને કહેવાતો હોય, પરંતુ જ્યાં જગી તે જોલે છે, એ વાણીમાં જાત-અનુભવનો રણકારો વગાડી શકે નહીં, ત્યાં જગી તેની વાણીમાં તાકાતનાં દર્શન ભાગ્યે જ થશે. ગાંધીજીએ સત્યના પ્રયોગો કરી કરીને અનુભવ - પ્રાપ્ત એટલે જગતભરમાં મહાત્મા તરીકે પંકાય્યા અને તેમણે સાચું મહાત્માપણું સિધ્ધ કરી બતાવ્યું.”

જીવન ઘડતર અને ચારિત્ર્યનો પ્રકાશ

“બીજાં કથાને નહીં પણ સર્વને ઉપયોગી થવાનો સિધ્ધાંત જો અપનાવી લેવામાં આવે તોયે મનુષ્યનાં જીવનનું ઘડતર સુયોગ્યપણે થઈ રહે. સર્વને ઉપયોગી થવાની ક્રિયામાં જ સેવાધર્મનું રહસ્ય રહેલું છે. જગતમાં નિર્માણ પામેલી સંખ્યાબંધ નાની-મોટી વસ્તુઓ માટે કુદરતનો સંકેત એક જ છે કે - “સારી રીતે કેળવાઓ અને તે દ્વારા સર્વોપયોગી થાઓ.” સંસ્કારિતાનાં કાતાર એવાં માખાપે, શિક્ષકે, ધર્મગુરુઓએ તેમ જ વ્યક્તિઓએ જાતે એકી સાથે ખભેખલા મેળવીને જીવનના ઘડતરનાં કામે લાગી જવું જોઈએ. એવું જો થાય તો આજની આપણી કેળવણી, શિક્ષણસંસ્થાઓ તેમ જ ધર્મસંપ્રદાયો ચારિત્રથી મધમધતા થઈ જશે અને એવા ચારિત્ર્યની જ્યોત માત્ર ભારતવર્ષને જ નહીં, પણ સારાયે વિશ્વને સાચો પ્રકાશ આપી રહેશે.”

સાધુજીવન એટલે?

સાધુજીવન એટલે જ્ઞાનમય યોધ્ધાનું જીવન. બાહ્યસંગ્રામને બદલે શક્તિ સાથે સાચા જ્ઞાનની દોસ્તી કરાવીને જેઓ આંતરિક સંગ્રામમાં લડે છે, તેઓ વિજયશાળી બને છે. તેઓ જ સાચા જૈન બનીને ક્રમેક્રમે જિન પરમાત્માની પદવી પામે છે. વીતરાગની હાજરીમાં સિંહ, વાઘ જેવા કૂર બનવરો પણ પ્રેમમય બની જતાં દેખાય છે. જેમણે પ્રાણી-માત્રની અલેહલાવે સેવા કરી હોય, જેમના શરીરનાં પ્રત્યેક પરમાણુમાંથી પ્રેમ અને શાન્તિનાં ઝરણાં વહેતાં હોય તેવાઓ માટે એવું બનવું એ તદ્દન સ્વાભાવિક હોય છે.”

ધર્મમય સમાજરચનાની જૈન જવાબદારી

“કર્મવાદને પરિણામે ઉત્કાન્તિ અથવા અપકાન્તિ બન્નેય પરિણમી રહે છે. ભગવાન મહાવીરના (સજગ) જીવનમાંથી એ (બન્ને) વસ્તુને સ્પષ્ટ સમજી શકીએ છીએ. આ રીતે શ્રમણ ભગવાન મહાવીરે વ્યક્તિનું, માનવસમાજનું અને પ્રાણીસમાજનું મહાકલ્યાણ કર્યું હતું. એટલું જ નહીં, પણ પોતાના જીવનથી આત્મવિકાસનો ક્રમ બતાવી આપ્યો હતો. એટલે એ ઉપરથી એવું ક્લિત થાય છે કે, માનવ ઉત્કાન્તિનો ક્રમ કેવો અને કેટલો અટપટો છે? અને તેમાં જૈન શાસનની કેટલી મોટી જવાબદારી છે? આપણે ફરીથી એકવાર શાસ્ત્રોને તેમ જ ધર્મોને ગતિશીલ, ચેતનવંતા બનાવીએ અને માનવજાતને તેના ધર્મપ્રધાન (સમાજ ઘડતરના) કર્તવ્યનું ભાન કરાવવામાં આધ્યાત્મિક વિજ્ઞાનની સાથે કામે લાગે જઈએ. આધ્યાત્મિક વારસો આપી જનારા પૂર્વજોનાં સંતાનો આપણે હજુયે નહીં જાગીએ તો પછી નવી પેઢીની શી દશા થશે? ઉપાદાન અને નિમિત્ત બન્ને મળવાથી જ કાર્ય સંપૂર્ણ થવા પામે છે. જીવનમાં જીવંત સાપેક્ષવાદને અપનાવ્યે જ છૂટકો છે. આજે સૌથી વધુ જરૂર રહે છે સમાજમાં નૈતિક પ્રતિષ્ઠાની સાચી સ્થાપના કરવાની. સમાજનાં નાનાં નાનાં વર્તુળો તેમ જ જૂથો મારફત એવા પ્રયોગો વ્યવસ્થિત રીતે આદરી શકાય તેમ છે. એમ થઈ શકે તો હૃદયપરિવર્તનની પ્રક્રિયાને સફળ થઈ રહેવામાં વધુ ઝડપી વાર ન લાગે. (જે) સમાજનું નૈતિક કલ્યાણ જોર પકડી શકે અને તેને અસરકારક રીતે વાપરી શકાય. (તો) રાજ્યની હંડશક્તિ (શાસનશક્તિ) એ પવિત્ર રહેવા પામે. એ રીતે જ સમાજની પુનઃ રચના થઈ રૂંધાઈ રહેલો દેખાતો માર્ગ તદ્દન મોકળો થઈ જવા પામે. પ્રગતિના રાજ્યમાર્ગ પર કૂચકદમ કરવાનો આ એકનો એક કિમિયો છે. સાચી સાત જ એ છે કે હૃદયપરિવર્તનની પ્રક્રિયા, સમાજના નૈતિક કલ્યાણની ક્રિયા અને પવિત્ર થયેલી શાસનશક્તિ ત્રણેય ક્રમપૂર્વક (પણ) સાથેસાથ પગલાં ભરવાં જોઈએ.”

‘સંતશિષ્ય’ની કાવ્યસરિતા

જિનેશ્વર-સ્તુતિ

(રાગ - ગારા - ઝીંઝે ટી)

- મંગળ-મુહસદન જયતિ જય જિનેશ્વરા (૨)
 વિશ્વમાં વિવિધતાથી જ્ઞાન વિસ્તરા .... મંગળ૦ ટેક
- અમૃતરસના અખૂટ નિર્મળા ઝરા, (૨)
 અનાદિ ને અથાહ વ્યાખત ગાઠ તમહરા -
 સતત વિકસી ભકત અંતરે સુહિતકરા (૨)
 નમીએ....શમીએ....સ્મીએ, તવપદમાં -
 સુવિશદમાં....સુસુખદમાં .... પરમપદવરા .... મંગળ૦ ૧
- શરણુ ધરણુ સર્વ ને આનંદ નિર્ભરા, (૨)
 અઝર અમર અકળ અજ તુ અચળ ઈશ્વરા -
 ધ્યાનથી શુભ ‘સંતશિષ્ય’ સહજ સુખકરા (૨)
 કરજે....હરજે....ધરજે....પ્રયુક્તર!
 દુરિતહર! .... અભયકર! .... હરી જનમ જરા .... મંગળ૦ ૨

પ્રભુ નામ મંગળ

(હરિગીત અથવા ભૈરવી)

- પ્રભુ નામ મંગળ કામ મંગળ કામ મંગળ જેહતું,
 છે જ્ઞાન મંગળ ધ્યાન મંગળ સ્મરણુ કરીએ તેહતું,
 મંગળ કરણુ અભિમાન છે, આનંદ મંગળ એહતું,
 મંગળ કરો મંગળ કિને, મંગળ થવા નરદેહતું.... ૧
- તણુ અન્ય કામ ત્રિસંધ્ય જે, ગૌતમ તણુ શુભ ગાય છે,
 આનંદ-મંગળ અજળ રીતે, અધિક ત્યાં ઉભરાય છે;
 ગૌતમ શુરુ શુભગાન મંગળ, મહત્ સ્વરૂપ મનાય છે,
 શુભ ‘સંતશિષ્ય’ વિધન ટળી, મંગળ ધરે વરતાય છે.... ૨

એકનો આધાર

(ભજન, ઢમ-તમે તો તમારા બિરુદો ભેશો)

- એકને વળગિયા છે એટલા જ ભગર્યા રે,
 દાણાઓ ખીજા દળાયા રે વા'લા....એકને૦ ટેક.
- એકને પિછાણ્યો તેણે સૌને પિછાણ્યા રે,
 લક્ષ વિના અવર લઠાયા રે, વા'લા....એકને૦ ૧

એકતું શરણુ તેને પરવા ન પરની રે,
 ઘણાવાળાં ભવમાં ગુંચાયા રે વા'લા....એકને૦ ૨
 એકથી વછૂટયા તે મળી ગયા મોતને રે,
 એકવાળા એકમાં સમાયા રે વા'લા....એકને૦ ૩
 'સંતશિષ્ય' એક સાધ્યે સર્વને સાધ્યા રે,
 તણ દીધું એક તે તણાયા રે વા'લા....એકને૦ ૪

પ્રાર્થના

(ઝીઝોટીની તરજ)

જગપતિ કરજો સહાય મારી (૨)
 સ્વામી મુજ અરજ સ્વીકારી (૨) મનમંદિર પ્રભુ પધારી-
 જગપતિ કરજો સહાય મારી....ટેક.

સાખી : - તું ઢાતાર ડયાળ તું, હું ભિક્ષુ હું દીન;
 પરમાદિત્ય પ્રકાશ તું, હું જ્યોતવિહીન.
 ઘોર તિમિરમાં પંથ ન સૂઝે (૨) સુરતાના તાર મુધારી-
 આ સંકટ પાર ઉતારી....જગપતિ૦ - ૧

સાખી :- પ્રસિદ્ધ હું છું પાતકી, તું પાતક હરનાર;
 હું દહીં ભયથી ભર્યો, તું નિર્ભય કરનાર
 બૂલો પડયો છું ભવ અટવિમાં (૨) આ ત્રિવિધ તાપથી તારી-
 મુજ વિદ્નેા સર્વ વિદારી....જગપતિ૦ - ૨

સાખી :- મુજ જીવનની જ્યોત તું, પરમામૃત મુજ પ્રાણુ;
 તું સાતા સહુ જોયનો, હું છું અપુષ્પ અબાણુ.
 પથ્યાપથ્યને નથી પરખાતું (૨) મટી જાય અવિદ્યા મારી-
 એવાં પ્રભુ કિરણ પ્રસારી....જગપતિ૦ - ૩

સાખી :- માત તાત કે ગુરુ કહું, સખા કહું શિસ્તાજ;
 જે કહું તે ઝોછું બધું, હું માતું મહારાજ.
 'સંતશિષ્ય' ના શરણુ સદાયે (૨) નહિ દેજે વિભુ વિસારી-
 દેજે હે અમ્યુત ઉગારી....જગપતિ૦-૪

એવી રમત રમવી નથી

(રાગ - ભૈરવી)

ફર કાં પ્રભુ! દોડ તું, મારે રમત રમવી નથી,
 આ નયન બંધન છોડ તું, મારે રમત રમવી નથી;
 ખ્યાસુ પરમરસનેા સદા, શોધું પરમરસ રૂપને,
 અનુભવ મને અવળો થયો, એવી રમત રમવી નથી. હાં...ફર૦ ૧

ખાંધી નયન-ખંધન મને, મૂક્યો વિષમ મેહાનમાં,
અદૃશ્ય થઈ અળગા રહ્યા, એવી રમત રમવી નથી;
ભારે વિષમપથ ભટકવું, બહુ નયનને ખાંધી કરી,
આવી અકારી રમતને, મારે હવે રમવી નથી. હાં...૬૨૦ ૨

અથડાવવું છે ક્યાં લગી, ખાંધી નયનનાં ખંધનો,
મારો ન આવે તો પછી, એવી રમત રમવી નથી;
તું 'આવ આવ' અવાજ કર, તો એ તરફ આવી શકું,
વિષુ લક્ષ અથડાવા તણી, મારે રમત રમવી નથી. હાં...૬૨૦ ૩

તું આવીને ઉત્સાહ દે, કાં કૈંક કિરણ પ્રકાશનાં
આ લક્ષ વિષુ રખડી મર્યાની, રમતને રમવી નથી;
હે તાત! તાપ અમાપ આ' તપવી રહ્યા છે ત્રિવિધના,
એ તાપમાંહે તપી મર્યાની, આ રમત રમવી નથી. હાં...૬૨૦ ૪

નથી સહન કરી શકતો પ્રભુ! તારા વિરહની વેદના,
હે દેવ! તુજ દર્શન વિના, મારે રમત રમવી નથી;
નથી સમજ પડતી શ્રી હરિ! કંઈ જાતની આ રમત છે,
ગભરાય છે ગાત્રો બધાં, મારે રમત રમવી નથી. હાં...૬૨૦ ૫

હોયે રમત ઘડી એ ઘડી, બહુ તો દિવસ એ ચારની,
આ તો અનંતા યુગ ગયા, એવી રમત રમવી નથી;
ત્રિભુવનપતિ તુજ નામના, થાક્યો કરી કરી સાદને,
સુણુતા નથી કેમ 'સંતશિષ્ય'ને આ રમત રમવી નથી. હાં ... ૬૨૦ ૬

ઓરતો : પશ્ચાતાપ
(હરિગીત અથવા ભૈરવી)

સમીપે છતાં તમને તિમિરથી હું નહીં નિરખી શક્યો,
હું પતિતપાવન પૂરણ પ્રેમસ્વરૂપ નવ પરખી શક્યો;
તુજ અમીભર્યાં સૂત્રો અમૂલાં હું ન શ્રવણ કરી શક્યો,
હું દૃઢ્યમાં સંજીવની તારી ધ્વનિ ન ધરી શક્યો.... ૧

ભજવા તણા ઉત્તમ સમય તમને ન નાથ! ભણ શક્યો,
પ્રભુ આપના સંકેતને હું મૂર્ખ નવ સમજી શક્યો;
તારા થવાની અભય-મંગળ-મોજ નવ માણી શક્યો,
તારા ભજનને અતુલ મહિમા જરૂર નવ જાણી શક્યો.... ૨

તારા ચરણના શરણરૂપે મૂઠ હું ન મળી શક્યો,
વાર્યા છતાં પણ વિષમ પથથી નાથ! હું ન વળી શક્યો;
પાગ્યો અમૂલાં સાધનો, નહિ સદુપયોગ કરી શક્યો,
નવ ભકિતના સ્વાક્રિષ્ટ રસને 'સંતશિષ્ય' ભરી શક્યો.... ૩

પ્રાર્થના

(રાગ-તું રે તારા બિરુદ સામે જોજો)

તમે તો તમારા બિરુદો જોશો જગદીશ્વર ।
 ન જોશો કરણી અમારી રે વા'લા .... તમે૦ ટેક
 તમારા જોળામાં મેં મસ્તક મૂક્યું રે (૨)
 બળતાથી દેજો બચાવી રે વા'લા .... તમે૦ ૧
 ભૂલી જઈ જાન ત્યારે સ્મરણ કરાવજો રે (૨)
 અદશ્ય શક્તિરૂપે આવી રે વા'લા. ... તમે૦ ૨
 પામર સમજી મને પડી જતાં ઝીલજો રે (૨)
 ટેકાથી રાખજો ટકાવી રે વા'લા ... તમે૦ ૩
 આડા ને અવળા પંથ અળગા મેં મૂઝીઆ રે (૨)
 ભક્તિ તમારી મને ભાવી રે વા'લા ... તમે૦ ૪
 અસત્યના મારગડામાં આવી પડું તો રે (૨)
 સત્ય મને દેજો મુણાવી રે વા'લા ... તમે૦ ૫
 ઇચ્છા વિના દેવ અધર્મમાં થેજો તો રે (૨)
 જગપતિ દેજો જણાવી રે વા'લા ... તમે૦ ૬
 નિદ્રા આવે તો મને નાથ જગાડજો રે (૨)
 દાસ ઉપર દયા ભાવી રે વા'લા ... તમે૦ ૭
 કરગરી કરગરી કરગરી કહે છે રે (૨)
 'સાંતશિષ્ય' શિરને નમાવી રે વા'લા તમે૦ ૮

પ્રાર્થના

(ઢબ-જળ ભરવા દિયોને જમુના તણા રે)

દયાદષ્ટિ વા'લા । દાસપરે રાખજો રે,
 નમ્ર વિનંતી કહું છું વારંવાર .... દયાદષ્ટિ૦ ૧
 પ્રભુ વેદ તણા ભેદ નથી જાણુતો રે,
 નથી જાણુતો સ્વરોહયનો સાર .... દયાદષ્ટિ૦ ૨
 મને યમ નિયમ (ને) આસન આવડે નહિ રે,
 નથી વિદ્યતા ભરેલા વિચાર .... દયાદષ્ટિ૦ ૩
 ક્રિયાકાંડમાં હું કશું ચ સમજું નહિ રે,
 ગુપ્ત ભેદનો ન હું જાણુનાર .... દયાદષ્ટિ૦ ૪
 આપ ભજન વિના અન્ય આવડે નહિ રે,
 નિરાધારના અચળ છો આધાર .... દયાદષ્ટિ૦ ૫
 ઝાઝાં શાસ્ત્ર ને સિદ્ધાંત નથી જાણુતો રે,
 સદા આપનું સ્મરણ કરનાર .... દયાદષ્ટિ૦ ૬
 આપ વિના મને અવર નથી આશરો રે,
 'સાંતશિષ્ય' તણા હૃદય શણુગાર ... દયાદષ્ટિ૦ ૭

અરજી : વિનતિ

(ભજન ધીરાની ઢબતું)

હયાળુ મારા દિલમાં રૈ.... આવી રહેજો અંત સમે;
ભજનને ભૂલવવા રૈ .... દુશ્મનો આવી ન દમે .... હયાળુ ટેક.

માડું માડું કરી મફતનો, અથડાયો અહોનિશ;
જગમાં નાયક તમે નિયંતા, બાણ્યા હવે જગદીશ-
તમારે ખોળે માથું રૈ .... તારી લેજો તારક તમે .... હયાળુ - ૧

ચાલી ચાલીને ચાલિયો (પણ) પંથનો ના'વ્યો પાર;
માથે ભાર ઉપાડી થાક્યો, છેવટ ન બહ્યો સાર -
પ્રભુની રીત પિછાણી રૈ .... ખોટું હવે કોણ ખમે ? .... હયાળુ - ૨

ઠીક પડે તેમ કર તું ઠાકર (તેમાં) મારે નથી તકરાર;
(પણ) વિષમ સમયે ન વીસડું તુજને, કર એણું કિરતાર -
અરજ છેલ્લી એ છે રૈ ... 'સંતશિષ્ય' નિત્ય નમે ... હયાળુ - ૩

પ્રાર્થના

(રાગ - દેશ)

કરુણાના સાગર! અહીં કરુણા જળ વરસાવજો રૈ,
વરસાવીને કેઠણુ કલેજા નરમ ખનાવજો રૈ .... કરુણા ટેક.

- નિદ્રા નયનથી જીડી બલે, નિજ નિજ દોષો નજરે આવે;
જ્ય જગદીશ્વર જુગતી એહ જમાવજો રૈ ... કરુણા -૧

- સમાજમાં પ્રભુ થાય સુધારા, નીકળીને દોષો રહે ન્યારા;
અગ્રેસરોમાં એહ જ્ઞાન ઉભારાવજો રૈ ... કરુણા -૨

- મન સર્વેનાં થઈ રહે મોટાં, સુદ્રની પેઠે થાય ન ખોટાં;
ઘટઘટમાંહે ઘટના એહ ઘટાવજો રૈ ... કરુણા -૩

- ઝેરી રસ સઘળો ઝરી બલે, અમૃતમય ઘટ અંતર થાજે;
એહ ભાવના વિશ્વપતિ વિસ્તારજો રૈ ... કરુણા -૪

- પરમારથમાં ઉપજે પ્રીતિ, સમજે સત્ય ધર્મ ને નીતિ;
દયા કરી પ્રભુ એવી આંપ દબાવજો રૈ ... કરુણા -૫

- 'સંતશિષ્ય' સ્વારથને છોડી, પકડે પરમારથને દોડી;
એ ઉત્સાહતણો રસ અધિક વહાવજો રૈ ... કરુણા -૬

આમંત્રણ

(ઢળ - આવો આવોને નંદલાલ રમવા આવોને રે)

નિર્મળ આપ તણું રટું નામ, અળગું થાવું ઘટે નહિ આમ.

રૂડા દેહ્યના શમ, અમ ઘર આવો ને રે.

કરવા અમારું કામ, અમ ઘર આવો ને રે.

આનંદધન અલિરામ, અમી વરસાવો ને રે.

સેવા રંકની નાથ સ્વીકારી, વા'લા આપનું ખિરુદ વિચારી;
અરજ મારી અવધારી, અમ ઘર આવો ને રે .... આનંદં ૧

આપ વિના અંતરમાં અંધારું, મુંઝાયે નિશ્ચિન મન મારું;
તમહર નામ તમારું અમ ઘર આવો ને રે .... આનંદં ૨

આપ અલાવે શોક સતાવે, મૂળનો મારગ મારો મુકાવે;
ભમિત ળનાવી ભુલાવે, અમ ઘર આવો ને રે ... આનંદં ૩

ઉજ્જવળ આપ વડે જ કહાવું, સુંદર આપને શું સમજવું?
જાણું નહિ શું જણાવું? અમ ઘર આવો ને રે ... આનંદં ૪

લેણાવાળા આવી લાજને લે છે, કહેવા કરતાં વિશેષ કહે છે;
હામ છતાં હુઃખ દે છે, અમ ઘર આવો ને રે ... આનંદં ૫

માયાના અનુચર આવી મુંઝાવે, દોષો આવી વારે વારે ઢખાવે;
આપ વિના અલડાવે, અમ ઘર આવો ને રે ... આનંદં ૬

‘સૂંતશિષ્ય’ શરણાગત ધારી, તે ઘડી ધન્ય થશે પ્રભુ મારી;
પાવન કરશે પધારી, અમ ઘર આવો ને રે ... આનંદં ૭

મંદિરમાં પધારો

(ઢળ - પાણી ભરવાને ગઈ'તી રે)

મંદિરમાં પધારો રે, વા'લા કહું વાતલડી

રખડેલાની સંગે રે, રમ્યો દિન રાતલડી ... મંદિરમાં ટેક.

સાખી :- મેં મારા માન્યા હતા, સાચા ને વળી સાર;

શોકતણા સિંધુ થયા, હિત વિત્ત હરનાર.

ઠગારાની સંગે રે, ઠગાયો હું ઠાલો -

(આ) પરમરસ કહીને રે, પાયો વિષનો પ્યાલો....મંદિરમાં ૧

સાખી :- અહનિંશ જે આશમાં, લટક્યો થઈ લાચાર;

અંતે તો એ મૃગજળે, ખાલી કર્યો ખુવાર.

જુદા મેં તો જાણ્યા રે, તારક આજ સુધી તમને -

(હું) મૂશ્ક થઈ મુંઝાયો રે, માલમ નહિ આવી મને....મંદિરમાં ૨

સાખી : - વિશુદ્ધ સઘળા વર્ગથી ઉત્તમ આપ અલેહ ;
કુમુદચંદ્ર કિરણે કરી, ક્ષય કરને મુજ ખેહ.

શોકાગ્નિ સમાવી રે, સાહેબા ! મન શાંત કરો -

(ને) અવર તણ આવો રે, હૃદયતણી પીડા હરો ... મંદિરમાં ૩

સાખી : - આવી આ મુજ આંગણે, રમો હૃદયના રામ ;
પાવરને પાવન કરો, વિશુદ્ધ કરી વિશ્રામ.

પ્રકાશ પ્રસારો રે, કરુણાળુ કૃપા કરી-

'સંતશિષ્ય' સહેજે રે, આનંદમાં રહીએ તરી ... મંદિરમાં ૪

પ્રાર્થના

(હરિગીત અથવા ભૈરવીની ઠબ)

હે નાથા ! ગ્રહી અમ હાથ રહીને સાથ માર્ગ ખતાવને,
નવ ભૂલીએ કદી કષ્ટમાં પણ પાઠ એહ પઠાવને;
પ્રભુ, અસત્ આચરતાં ગણી નિજબાળ સત્ય સુણાવને,
અન્યાય પાપ અધર્મ ન ગમે ત્વરૂપ એ સમજાવને.... ૧

ખગડે ન ખુદ્ધિ કુટિલ કાર્યે ઘોષ એહ ખતાવને,
વિભુ ! બાણવાનું અજબ રીતે જરૂર જરૂર જણાવને;
સહુ દુષિત વ્યવહારો થકી દીનબંધુ દૂર રખાવને,
છે યાચના અમ કર થકી સત્કાર્ય નિત્ય કરાવને.... ૨

પ્રભુ ! સત્ય-ન્યાય-દયા-વિનય-જળ હૃદયમાં વરસાવને,
ખદનામ કામ હરામ થાય ન એહ ટેક રખાવને;
હે દેવના પણ દેવ ! અમ ઉર પ્રેમ પૂર વહાવને,
પાપાચરણની પાપવૃત્તિ હે દયાળ ! હડાવને..... ૩

સુખ-સંપ-સન્નજનતા-વિનય-યશ-રસ અધિક વિસ્તારને,
સેવા ધરમના શોખ અમ આણુ આણુ વિષે ઉભરાવને,
શુભ 'સંતશિષ્ય' સઘાય શ્રેયો એ વિવેક વધારને,
આનંદ-મંગળ અર્પવાની અરજને અવધારને.... ૪

આસોચનાત્મક - પ્રાર્થના

(ઠબ - આવો મારા નટવર નાનડિયા)

પ્રભુ ! હવે બાંદા ગ્રહો મારી, હવે તો હું છોક ગયો હારી....પ્રભુ. ટેક

તુને છોડી માયામાં રમિયો, સમજણ વિષુ ભમિત થઈ ભમિયો;

મારી ભૂલે ખૂબ દુઃખો ખમિયો....પ્રભુ-૧

જિનવર તુને કદીએ નવ બાણ્યાં, અરિઓને મેં આમંત્રી આણ્યા;

માલિક થઈ મુજ ધરમાં માણ્યા....પ્રભુ-૨

સમન્થૈ પાણુ નહિ સમન્થા જેવું, એથી મારે અખૂટ વધ્યું દેવું;
સવળું કરતાં અવળું થયું એવું...પ્રભુ-૩

મારા દોષો કહેતાં મરું લાણુ, રહ્યો સદા ગર્વ વિષે ગાણુ;
પાખંડોમાં પૂરણુ રહ્યો પાણુ .... પ્રભુ-૪

પતિતને પાવન કરનારા, અહોનિશ અમૃત ઝરનારા;
તિમિર 'સંતશિષ્ય' ના હરનારા ... પ્રભુ-૫

☆

આત્મોચ્ચનાત્મક પ્રાર્થના

(દબ-આવો મારા નટવર નાનડિયા)

કરુણાનિધિ! કરુણા જરૂર કરજો, અંધારું દહકયતાણું હરજો. .ટેક
કહીશ તેમ નાથ! સદા કરશું, દોષો થકી જરૂર હવે ડરશું;
તારા વિના કેમ કહો તરશું? . . કરુણાનિધિ ૧
શરણું મને સર્વ સ્થળે તારું, મસ્તક તારા ચરણકમળ મારું;
ખીજું મને કોઈ નથી ખારું. . કરુણાનિધિ ૨
ત્રિભુવનપતિ સમજ તારો, કરીશ નહીં નાથ મને ન્યારો;
ઠાકર ભવતાપ થકી ઠારો ... કરુણાનિધિ ૩
માલિક મારા દોષો છે મોટા, આચરણો મેં આચર્યા ખોટા;
દંભી થઈ વાળ્યા ઘણા ગોટા ... કરુણાનિધિ ૪
એક ભૂલો જિગર તણી જ્યારે, પાકી મને પ્રતીત થઈ ત્યારે;
વા'લો વસ્યો ઘટકામાં મારે ... કરુણાનિધિ ૫
મીઠી તારી દ્રષ્ટિ જ્યાં થાયે, જરૂર મારા જન્મ-મરણુ જાયે;
આનંદ "સંતશિષ્ય"ને હલારાયે ... કરુણાનિધિ ૬

☆

સ્તુતિ

(રાગ-સારંગમની તરજ)

પ્રીતેથી નમી તુંને ચિત્તે ચિંતવીએ (૨)
વિશ્વેશ્વર સુખકર દુઃખકર દેવ (૨)
સિ... હં... શુ... હં... ખુ... હં... તું... પ્રીતેથી ૦
જય જય જગપતિ, અગમ છે તારી ગતિ,
મંદ મંદ મારી મતિ, ધારી ન શકાય ધૃતિ-
કળી ન શકાય કૃતિ, વળે જો તારામાં વૃત્તિ, દુઃખ નવ રહે રતિ.
અપાર તું અલક્ષ્ય તું અગમ્ય તું અવાચ્ય તું (૨) પ્રીતેથી ૦ -૧
વિશ્વપતિ વિશ્વ હર, મારા દહક્યમાં ઠરે,
ધ્યાનમાં અરજ ધર, દોષ મારા દૂર કર-
ત્રિભુવનતાણુ તાજ, અરજ સુણુજો આજ, રાખજો 'શિષ્ય' ની લાજ,
એકમાં અનેક તું અનેકમાંહે એક તું (૨) પ્રીતેથી ૦ -૨

☆

વિશુદ્ધ પ્રેમની લગની

(રાગ - મારો રામ ગયો વનવાસ રે)

પરમ વિશુદ્ધતર પ્રેમની, લાગી જેને લગની ખરી ..ટેક.

આખી રે અવનિમાં પ્રેમને પેજે રે (૨)

કૂચી એ અરેખરી ક્ષેમની - લાગી૦ પરમ૦ - ૧

એહ રસાયણે અંતરઘટની રે (૨)

વેગળી રહે છે સ્થિતિ વે'મની - લાગી૦ પરમ૦ - ૨

સાચા તે પ્રેમની સંપત્તિ આગળે રે (૨)

કિંમત શું હોયે હીરા હેમની? - લાગી૦ પરમ૦ - ૩

પૂરણ રીતે જેણે પ્રેમને પિછાણ્યો રે (૨)

તારક જિંદગી છે તેમની - લાગી૦ પરમ૦ - ૪

પરવા નહિ જેણે પ્રેમરસ પીધો રે (૨)

હલકાથી મહદ્ હાકેમની - લાગી૦ પરમ૦ - ૫

પ્રેમ વિના પરિતાપનાં સ્થળો છે રે (૨)

અનુપમ છાયા એક એમની - લાગી૦ પરમ૦ - ૬

'સંતનો શિષ્ય' થઈ શુદ્ધ પ્રેમ સાધે રે (૨)

જયરૂપ વૃત્તિ હોય જેમની - લાગી૦ પરમ૦ - ૭

મહાવીરના ભકત

(ઢળ - જળ ભરવા દિયોને જમુના તણા રે)

મહાવીર તણા ભકત એને માનવા રે,

પહેરે સત્ય - શીલના જે શણગાર ... મહાવીર૦ ટેક

સત્યાસત્ય સ્યાદ્વાદ્ધી સમજેલ છે રે,

દિવ્યદષ્ટિ વહે એક દેખનાર ... મહાવીર ૦ - ૧

નિર્દોષી મૃદુ હૃદય પ્રેમથી ભર્યાં રે,

વિશ્વવાત્સલ્યમય એહનો વ્યવહાર .... મહાવીર૦ - ૨

રામેરામ વીર વચનથી વ્યાપી રહ્યાં રે,

દિવ્યગુણ - મણિઓનાં ભંડાર .... મહાવીર૦ - ૩

જેણે તન-મન-ધન અર્ચ્યાં પ્રભુચરણમાં રે,

શ્વાસોશ્વાસ એતું રટણ કરનાર .... મહાવીર૦ - ૪

અંથિ - ભેદ કરી ભેદજ્ઞાન પામીઆ રે,

સ્વ-પર શાસ્ત્રતણા શોધ્યો જેણે સાર .... મહાવીર૦ - ૫

'સંતશિષ્ય' જેને પરવાનો પ્રભુનો મળ્યો રે,

ભવસાગરમાં તે નહિ ભમનાર .... મહાવીર૦ - ૬

સન્માર્ગનું આવાહન

(રાગ - આશા અથવા ઝિલાવર)

આ સ્થળ આવો આ સ્થળ આવો,
આમતેમ જઈ શીઠ અથકાઓ ? .... આ સ્થળ. ટેક
અવર તણ પ્રભુના ગુણ ગાઓ,
જ્ઞાનનું મંદિર ખૂબ ગળવો .... આ.
સત્ય ઝિનામાં શું શરમાઓ ?
સમય મળ્યો છે લ્યો શુભ લા'વો .... આ.
અમિતપણે શાને લટકાઓ ?
લગની અંતરમાંહે લગાવો .... આ.
નેહ નયન ભરીને વરસાવો,
લાગણી અન્યોઅન્ય ખતાવો .... આ.
પ્રેમ પરસ્પર મળી પ્રગટાવો,
જ્ઞાનજગે સહુને નવરાવો ... આ.
પ્રભુના નામની ધૂન મચાવો,
આનંદ આનંદ આવી ઉડાવો ... આ.
જ્ય કરવાનો ખેલ જમાવો,
'સંતશિષ્ય' થઈ શોક સમાવો ... આ.

સદ્ગુરુના લક્ષણો

(રાગ - મારો રામ ગયો વનવાસ રે)

સદ્ગુણના સિંધુ શોધ સંતને, શરણે રાખી શોક હરે...ટેક.
આશાને તૃષ્ણા અલગ કરે એવા (૨)
મનને જીતેલા મહંતને...શરણે ૦ સદ્ગુણ ૦ -૧
મોહદશાથી જે સુક્ત થયેલા રે (૨)
માયા તજેલા મતિવંતને...શરણે ૦ સદ્ગુણ ૦-૨
આધિને વ્યાધિ ઉપાધિ તજવે રે (૨)
તોડી નાખે ભવનંતને...શરણે ૦ સદ્ગુણ ૦-૩
પરમજ્ઞાનનો પાય છે પિયાલો રે (૨)
ઓળખાવી દે અરિહંતને ... શરણે ૦ સદ્ગુણ ૦ ૪
અંતરઘટમાંહે કરી અજવાળું રે (૨)
આણે અવિદ્યાના અંતને ... શરણે ૦ સદ્ગુણ ૦ ૫
'સંતશિષ્ય' કહે સંતની સંગતિ રે (૨)
ભેળો કરી દે ભગવંતને ... શરણે ૦ સદ્ગુણ ૦ ૬

સદ્ગુરુ પ્રત્યે નિવેદન

(હમ- મહેતાણ રે શું મહી મૂલ ખતાવું ?)

એક અરણ રે... સદ્ગુરુ આપ સ્વીકારી
લ્યો ધ્યાન વિષે ગુરુ ધારી... ટેક.

આ આશ્રિત આપના બાણી રે,
લાગણીઓ અધિકી આણી રે;
ગુરુ! પૂરણ અમને પિછાણી રે-
ગુણ ખાણી રે... પ્રેમનાં કિરણ પ્રસારી... લ્યો ૧

કહો અન્ય સ્થળે કયાં જઈએ રે ?
ખીબ કેતું શરણું લહીએ રે ?
કોની આગળ કયની કહીએ રે ? -
હુઃખ સહીએ રે... અવધૂ લેજો ઉગારી... લ્યો ૨

એકે વાત નથી સમજતી રે,
મુંઝવણ મનમાં નથી માતી રે ?
નથી જયની વાત જણાતી રે -
સમજવી રે... સંશય નાખો સંહારી... લ્યો ૩

જ્યાં ત્યાં ભયભડકા ભાસે રે,
ત્રાય ત્રાય કરી મન ત્રાસે રે;
નિર્ભય બનવા બહુ નાસે રે-
કયાં જઈએ રે... અમને ઓથ તમારી... લ્યો ૪

એક આશ્રય અમને તમારો રે,
ભવસાગર પાર ઉતારો રે;
મટે જેમ માયાનો મુંઝારો રે-
ન વિસારો રે... અમ આતમ અધિકારી... લ્યો ૫

કહેતાં પણ નથી કહેવાતું રે,
કીધા વિષુ નથી રહેવાતું રે;
નથી ખલકતું હુઃખ ખમાતું રે-
આ વાતું રે... ન મેલશે નાથ વિસારી... લ્યો ૬

બિચું અંજન આંખે લગાવો રે,
શુદ્ધ મારગહો સમજવો રે;
લીએ 'સંતશિષ્ય' એ લા'વો રે-
ગુરુ આગળ રે... અરણ એહ અમારી... લ્યો ૭

સદ્ગુરુની કૃપા

(રાગ - શ્યામ કલ્યાણ, ઢમ - મંડપ રચ્યો આજ (૨))

- સદ્ગુરુની કૃપા થાય, આનંદ ઉભરાય (૨)
- સદ્ગુરુવરની સંગતિ કરતાં, આપેલ એહનો મંત્ર ઉચ્ચરતાં,
પામેલ ન તેહ પમાય, શંકાઓ માત્ર સમાય;
હિલનાં દુઃખ સર્વ દૂખાય, આનંદ ઉભરાય ... સદ્ગુરુની ૧
  - અનુભવીઓ વિણ કૌણ ઉગારે? વિષમપંથથી અવર ન વારે;
ભવભેદો એહ ભણાવે, સાચો ગુરુપંથ સુણાવે,
ખુટી એ હકીમ બતાવે, આનંદ ઉભરાય ... સદ્ગુરુની ૨
  - તરનારા ભવસિંધુથી તારે, ઊગરી ગયા છે એહ ઉગારે;
છૂટેલા તે જ છોડાવે, સમજેલા તે સમજાવે,
અનુભવીઓ અનુભવાવે, આનંદ ઉભરાય ... સદ્ગુરુની ૩
  - ગુરુ ઉપદેશના રસમાં ગળ્યાથી, બંધનકારક બીજ બળ્યાથી;
એ પરમ સુધારસ પાય, તો જન્મ-મરણ મટી જાય,
દોષો પછી સહજ દૂખાય, આનંદ ઉભરાય ... સદ્ગુરુની ૪
  - એ ભવવૈધને કેમ વિસારું? અમૂઢ્ય એહ જ ભૂષણ મારું;
તે કદી ન અળગું કરાય, મુજ જીવનથકી જરાય,
આ 'સંતશિષ્ય' ગુણ ગાય, આનંદ ઉભરાય .. સદ્ગુરુ ૫

સદ્ગુરુની કૃપા

(રાગ - સારંગ, ઢમ - હરિભજન વિના)

- ગુરુકૃપા વિના, માયાવાળા મનનો પાર ન આવે,
શી શોધ કરું, અજ્ઞાણ નરને અધારે કેમ ફાવે? ... ટેક.
- મનમાયા એક થઈ ચાલે, મહિપતિ થઈને મહિર મહાલે,
એને સદ્ગુરુ વશ કરી ઝાલે ... ગુરુકૃપા ૦ -૧
- માયા ખવરાવે તે ખાવે, માયા ગવરાવે તે ગાવે;
એ વિણ અમૃત પણ ના ભાવે ... ગુરુકૃપા ૦ -૨
- જેમ સ્થિર કરું તેમ તેમ ભાગે, જરૂરી વિણ નવીન નવીન માગે;
લગની પ્રભુમાં ક્ષણ નવ લાગે ... ગુરુકૃપા ૦ -૩
- જપ-તપથી ટેવ નથી જાતી, ઉપદેશની અસર નથી થાતી;
મનમાં એ મૂઝ નથી માતી ... ગુરુકૃપા ૦ -૪
- દિન - રાત કરે દોહાદોહી, એના વેગની જગમાં નથી ભેડી;
વ્રત નિયમ બધાં નાખે તોડી ... ગુરુકૃપા ૦ -૫
- ગીતામાં ઔષધ ગાયું છે, શાસ્ત્રે પણ ખૂબ સમજાવ્યું છે;
'સંતશિષ્ય' ને રહસ્ય જણાવ્યું છે ... ગુરુકૃપા ૦ -૬

ગુરુ મહારાજને વિનંતી

(રાગ-દેશ. ઢબ-વિમળા નવ કરશેા ઉચાટ)

ગુરુ સુકત થવાનેા અપૂર્વ માર્ગ ખતાવજો રે;
ખતાવી ગુમ રહસ્યો, નહિ જાણેણ જણાવજો રે ... ટેક.
ગંડુ ખની બહુ કાળ ગુમાવ્યો, અથડામણુનો પાર ન આવ્યો;
લાયકાત ગુરુ નાલાયકમાં લાવજો રે ... ગુરુ૦ -૧
તિમિર તમામ સ્થળે છવરાયું, હિત-અહિત જરા ન જણાયું;
અંધકારમાં પ્રકાશને પ્રગટાવજો રે ... ગુરુ૦ -૨
ફદ્દીના છે અનેક દોષો, જડતા સામું કદી નવ જોશો;
વિશાળદષ્ટિ કરીને અમી વરસાવજો રે ... ગુરુ૦ -૩
ઉર્ધ્વ સ્થાન શુભવૃત્તિ ચડે છે, અનેક વિદ્ધો આવી નડે છે;
આ અગવડની સરસ ઢવા સમજાવજો રે ... ગુરુ૦ -૪
અલગ રહે અકળામણુ મારી, નિર્બાળતા રહે સદાય ન્યારી;
ઢયા કરી ગુરુ એવી આંપ ઢખાવજો રે ... ગુરુ૦ -૫
અંજન નેત્રે અજબ લગાવો, સત્ય રહસ્ય મને સમજાવો;
શંકા ફરી ઉપજો નહિ એમ શમાવજો રે ... ગુરુ૦ -૬
જન્મ-મરણુ જાથે ગુરુ મારા, નીકળીને દોષો રહે ન્યારા;
'સંતશિષ્ય'ને એવું સ્વરૂપ સમજાવજો રે ... ગુરુ૦ -૭

હૃદયદર્દની ઢવા

(ઢબ - જળ ભરવા દિયોને)

હૃદયદર્દ તણી કોડે ઢવા કીજીએ રે,
ખ્યાલો પીજીએ ગુરુનેા ધરી પ્રેમ...હૃદય૦ -૧
એમાં શરમ કહો શાને માટે રાખીએ રે ?
હૃદય હોંશથી ખનાવીએ હેમ... હૃદય૦ -૨
કઠણુ વચન પણ કાનમાં ઉતારીએ રે,
જોસડ રોગી ઘટમાં ઉતારે એમ... હૃદય૦ -૩
ઢવા સાથે પ્રેમથી પરેજ પાળીએ રે,
ત્રણુ કાળમાં આનંદ રહે તેમ... હૃદય૦ -૪
પરતંત્ર થઈ શાને ઢવા પીજીએ રે ?
હોય પાનારના અંતરમાં પ્રેમ... હૃદય૦ -૫
જ્યારે ત્યારે પણ દોષ ફર કાઢવા રે,
ખરેખરી એ વિના ન કુશળ હેમ... હૃદય૦ -૬
'સંતશિષ્ય' થઈ સમજીએ સાનમાં રે,
જય જય થાય જિંદગીમાં જેમ... હૃદય૦ -૭

સદ્ગુરુ પ્રત્યે શિષ્યનું નિવેદન

શિષ્યની મુંઝવણ

(રાગ - કાલિંગડો)

કર શિષ્યની સહાય, શિષ્ય તારું ધ્યાન ધ્યાય ...કર૦ ટેક
 દેખાય છે દ્વિષ્ટ પ્રમાણે, કાંઈ ન કરી શકાય;
 વિદ્યો વારે વારે નડે છે, પગ પ્રભુ પકડાય ...કર૦ -૧
 વિપત્તિઓની વાત બધી આ, વઢને કેમ વઢાય ?
 મનોરથોના મારગડામાં મન મારું મુંઝાય ...કર૦ -૨
 અંધારામાં ભયનાં ભારે, ભૂતડાં ભરખી ખાય;
 સહાય વિના પાર ન પાસું, જરૂર એવું જણાય ...કર૦ -૩
 ધ્યેય ભૂલું (હું) ધ્રુવનું ત્યારે, ગાત્ર બધાં ગભરાય;
 નાથ તારા વિષુ નૌકા મારી, આમતેમ અથડાય .. કર૦ -૪
 અનુભવીને આ મુશ્કેલી, જરૂર સાચી જણાય;
 ખીજ પાસે ખોલીએ ત્યારે, ગાંડાં વેણુ ગણાય ...કર૦ -૫
 દૂર રહે છે ડા'પણુ આમાં, સત્ય નહિ સમજાય;
 'સંતશિષ્ય'ને આ ઉદ્ધારો, અંતરમાં ઊભરાય...કર૦ - ૬

સદ્ગુરુનું શરણુ

(રાગ - કાલિંગડો)

શાંતિ માટે સદ્ગુરુનું શરણું લીધું રે (૨)
 તન - મન - ધન એમને બધું અપીં લીધું રે...શાન્તિ૦
 કૃંચી રૂપે તત્ત્વ મને કાનમાં કીધું રે (૨)
 પીયૂષ ગણી તુરત તેને પ્રેમથી પીધું રે...શાન્તિ૦
 ગોતતો ચારે કોર હું તેને ઘટમાં ચીંધું રે (૨)
 કયા કરીને દિલડામાં દરશાવી લીધું રે...શાન્તિ૦
 વૈરાગ્યથી ગુરુએ મારું મનડું વીંધ્યું રે (૨)
 'સંતશિષ્ય' કહે સદ્ગુરુએ કામણુ કીધું રે...શાન્તિ૦

સંતનો મહિમા

(રાગ - કાનડો. ઠમ - આવરહા વ્યર્થ વિતાવી)

શુદ્ધ મારગ સંત બતાવે (૨)
 અશાંતિના મૂળ ઉખેડી, પરમ શાંતિ પથરાવે ... શુદ્ધ૦ ટેક
 -- હિતાહિત હકીકત સઘળી, સદ્ગુરુએ સમજાવે;
 કર્મબંધનાં કારણ સઘળાં, જુગતી કરી જણાવે ... શુદ્ધ૦ -૧
 - પાછાં પિયાલો પરમ જ્ઞાનનો, જ્યોત અખંડ જગાવે;
 અંતરઘટમાં કરી અજવાણું, દેવ સ્વરૂપ દર્શાવે ... શુદ્ધ૦ -૨

- ભૂલ સુધારી ભવભવ કેરી, સઘળા દોષ સમાવે;
અવળા પંથ બધા અળસાવી, સાચો પંથ સુણાવે. શુદ્ધ ૦ -૩
- ભીતરનું બમણા સ્થળ ભાંગી, નિર્ભય સ્થળ નિરખાવે;
વેર-ઝેરની લહેર ઉતારી, નિર્વિષ છુદ્ધ બનાવે. . . શુદ્ધ ૦ -૪
- પ્રબળ પાપનાં પડળ ઉતારી, અંતર નયન ખુલાવે;
'સંતશિષ્ય' દુઃખ સર્વ હઠાવી, અપૂર્વ સ્થાન અપાવે. શુદ્ધ ૦ -૫

પ્રવચન પ્યાલો

(ભજન-ધીરાના પદની ઢગ)

- પિયાલો મને પાચો રે... પ્રવચનનો ભાવે ભરી;
સદ્ગુરુ સાચા મળિયા રે ... દુઃખ મારાં લીધાં હરી. પિયાલો ૦ ટેક
- પહેલો પિયાલો સમરસતણો, પાચો ધરીને પ્રેમ;
વિષમદ્રષ્ટિ કરી વેગળી, બાહુ કરે કોઈ જેમ.
દોષોને દૂર કીધાં રે ... અંતરનાં ઝોળખ્યા અરિ ... પિયાલો ૦ -૧
- ખીજે પિયાલે બહારનું, ભૂલી ગયો સહુ ભાન;
અંજન કર્યું અંતર વિષે નિરખ્યું પરમ નિધાન.
તિમિર ઘટ ટાળ્યું રે ... પરમ પ્રબોધે કરી ... પિયાલો ૦ -૨
- ત્રીજે તાળાં તોડિયાં, સમજાવ્યો નિજ સાથ;
પડતાં મૂક્યાં પર બધાં, નિકટ નિરખિયો નાથ.
દવાયું એવી દીધી રે ... મહ મૂઢતા ગઈ મરી ... પિયાલો ૦ -૩
- ચોથે પિયાલે ચિંતા મટી, મટ્યો માયાનો સંગ;
અમૃત સ્થળને ઝોળખ્યું, અપૂર્વ થયો ઉમંગ.
અમૃત ઘટકામાં રે ... ઝરમર ઝરમર રહ્યું છે ઝરી ... પિયાલો ૦ -૪
- પાંચમે પ્રેમ પ્રગટાવિયો, જળહળ દીઠી જ્યોત;
નગર બધું નિરખી રહ્યો, અવિચળ થયો ઉલ્લોત.
કામણ એવું કીધું રે ... શૂઠી ખાણ ગમે ના જરી ... પિયાલો ૦ -૫
- છઠ્ઠે સ્વરૂપને સમજિયો, ભયનો ટળિયો ભાસ;
રેડી રસાયણ દહ્યમાં, નિર્બળતા થઈ નાશ.
પરમાપથ પરખ્યું રે .. ઠેકાણે જઈ ખેઠો ઠરી ... પિયાલો ૦ -૬
- જીવ, ઇશ્વર ને જગતનો, નિશ્ચે સમજ્યો ન્યાય;
'સંતશિષ્ય' સુખ અનુભવ્યું, સદ્ગુરુ થયા સખાય.
બમણાનું સ્થળ ભાંગ્યું રે ... ભવોદ્ધિ ગયા તે તરી ... પિયાલો ૦ -૭

આનંદમંદિર

(રાગ - કાંડે કાંડે કાંકણિયાળી ચૂડી રે)

હૃદયને આનંદમંદિર બનાવો રે,
 મનડાને તે સ્થળ રહેવા મનાવો રે ... હૃદયને ૦ ટેક.
 તે માંહેથી કાઢવ કચરા કઢાવો રે;
 એ મંદિરે પ્રેમજ્યોતિ પ્રગટાવો રે ... હૃદયને ૦ ૧
 મંદિરમાં આનંદ મા'લવા આવો રે;
 અન્ય સ્થળે શાને માટે અથડાઓ રે ... હૃદયને ૦ ૨
 રમી એમાં ભવની ભમણા ભુલાવો રે;
 સત્ય પથે શાને માટે શરમાવો રે ... હૃદયને ૦ ૩
 પાપ પરિતાપને એહથી પતાવો રે;
 બુદ્ધિભળ આવા જ પથે બતાવો રે ... હૃદયને ૦ ૪
 અછલને આનંદમાં અજમાવો રે;
 અંગોઅંગે આનંદને ઉભરાવો રે ... હૃદયને ૦ ૫
 વિશ્વ વિષે આનંદને જ વહાવો રે;
 આનંદથી દોષના સ્થાન દખાવો રે ... હૃદયને ૦ ૬
 સંકટોને આનંદથી સમાવો રે;
 સચ્ચિદાનંદમાં મોજ ઉડાવો રે ... હૃદયને ૦ ૭
 ધ્યાન એહ આનંદરામનું ધ્યાવો રે,
 'સંતશિષ્ય' જીવનનો લ્યો લા'વો રે ... હૃદયને ૦ ૮

☆

અનુભવીનો રાહ

(રાગ - કાલિગડો)

અનુભવીને એકલું આનંદમાં રહેવું રે (૨)
 આનંદમાં રહેવું રે, આનંદમાં રહેવું રે ... અનુભવી ૦
 ડગવું નહિ દુઃખ પડયેથી, સમજી વહેવું રે (૨)
 વાસનાનો વગગાડ તજી, વૈરાગ્યે વહેવું રે ... અનુભવી ૦ ૧
 આત્મવત્ અન્યને ગણી, દુઃખ ન દેવું રે (૨)
 કર્મધીન સર્વ જીવો (પછી) કેને કે'વું રે ... અનુભવી ૦ ૨
 તત્ત્વ પામેલાને માઠી, ટાળવી દેવું રે (૨)
 લક્ષનું સ્થાન અનુભવેથી લક્ષમાં લેવું રે ... અનુભવી ૦ ૩
 રામદષ્ટિથી દેખાશે જગ જેવું છે તેવું રે (૨)
 'સંતશિષ્ય' અનુભવે, અનુભવથી એવું રે ... અનુભવી ૦ ૪

☆

વિરલા

(રાગ- પીલુ અથવા આશા)

આતમ દરશન વિરલા પાવે, દિવ્યપ્રેમ વિરલા પ્રગટાવે .... ટેક.
 એ મારગ સમજે જન વિરલા, વિરલાને એમાં રસ આવે આતમ૦
 સદ્ગુરુ સંગ કરે કોઈ વિરલા, અમૃતફલ કોઈ વિરલા ખાવે આતમ૦
 અંતરમાં બળે જન વિરલા, કર્મફળોને વિરલા હઠાવે આતમ૦
 તજવાતું ત્યાગે કોઈ વિરલા, જ્ઞાનનદીમાં વિરલા નહાવે આતમ૦
 આતમ રમણ રમે કોઈ વિરલા, અમરખુદ્ધિ વિરલા અજમાવે આતમ૦
 સમજે આતમસમા સહુ વિરલા, ધ્યાન પ્રભુતું વિરલા ધ્યાવે આતમ૦
 અર્પી દે પ્રભુ અર્થે વિરલા, 'સંતશિષ્ય' વિરલા સમજાવે આતમ૦

સંગત એવી શોધો

(ભજન - ધીરાના પદની ઢબ)

સંગત એવી શોધો રે ... ત્રિવિધનાં તાપ ટળે;
 પિછાણો નિજ પરને રે ... શાંતિ હેજો સર્વ સ્થળે ... સંગત૦ ટેક

અંજન કરાવો આંખમાં, ભંજન કરો ભયધામ;
 મંજન કરી ખૂબ મનતણું, રંજન કરો ઘટરામ.
 ખ્યાલો એવો પીંગે રે ... છળ કરી કોઈ ના છળે ... સંગત૦ ૧

પથ્યાપથ્યને પરખળે, વેગે કરી વિવેક;
 સમજે સત્ય-અસત્યને, અલગ બનાવી એક.
 રસાયણ એવી રેડો રે ... હૃદયની ગાંઠો ગળે ... સંગત૦ ૨

જન્મ, જરા, મૃત્યુ મટે, મટે ભમણાનો ભાસ;
 વિલય થાય જડવાસના, ટળે અવરની આશ;
 કરણી તો એવી કરીએ રે ... મનડું તો માલિકને મળે... સંગત૦ ૩

જડ-ચેતન જુદાં કરે, એવો કરો ઉપાય;
 કર્મ કાષ્ટમાં મેલીએ, અગ્નિ અધ્યવસાય.
 સુવર્ણ પેઠે શોધો રે ... બળતણ પેઠે પાપ બળે ... સંગત૦ ૪

ખેડો ખેતર હૃદયનું, સીંચો અમૃતસાર;
 શુભ ખાતર દર્ષ સુગુણનું, વાવો તત્ત્વવિચાર.
 ઉદ્યોગી થાભે એવા રે ... ફાલ આવી ખૂબ ફળે ... સંગત૦ ૫

ઊંટ બકરી ન આવી શકે, બચ્યાં ન કરે બગાડ;
 પાપ પક્ષી પેસે નહિ, (એવી) વિવેકની કરો વાડ.
 'સંતના શિષ્ય' થઈને રે ... ખેતરનો પાક લાવો બળે ... સંગત૦ ૬

અંતરનું અંધારું

(ભજન - ધીરાના પદની ઢાળ)

અંતરનું અંધારું રે... અડચણ અનેક કરે;
 ગૂંચાણો ગૂંચવણમાં રે... ઠેકાણાસર કેમ ઠરે? ...અંતરનું ઠેક
 ખુશી થયો ખોટા વિષે, સત્યે ધર્યો ન સ્વાદ;
 દુશ્મનથી દ્વિલ મેળવ્યું, પ્રગટયો દુષ્ટ પ્રમાદ.
 સમજાય પછી શાનું રે... માથું ભલે પટકી મરે... અંતરનું ૧
 અરિ અંતરઘટમાં વસે, નિશ્ચય કરી નિવાસ;
 ધરનાંને પરનાં ગણી, આખર થયો ઉઠાસ.
 તૃણામાં તણાણો રે.. તારક વિના કેમ તરે? ... અંતરનું ૨
 પરિહર હવે પ્રમાદને, આગસ તણ અન્નણ;
 બાણ આ ઘડી એ તણી, ખોળી લે તુજ ખાણ.
 સૂતો શું સોડ તાણી રે, હરામી તારા ધનને હરે... અંતરનું ૩
 પરવા તજ પામર તણી, સ્વાશ્રયને ગણ સાર;
 કચરાથી કોરે રહે, તરવે સાંધી તાર.
 કસ્તુરી કાઠી નાંખી રે, લેબમાં કૂચા શાને ભરે? ... અંતરનું ૪
 કરીએ એવા કામને, ધરીએ એવું ધ્યાન;
 ઠરીએ એવા સ્થળ વિષે, ગોતી એવું જ્ઞાન.
 ઉપાય એ આદરીએ રે, અકળાવું ન પડે આખરે..અંતરનું ૫
 અણસમજુ ઊંધી રહે, બળે ચતુર સુબાણ;
 પામે સુખ પુરુષારથે, એ છે પ્રગટ પ્રમાણ.
 'સંતશિષ્ય' સમજે રે, તે તો ભવનીર તરે..અંતરનું ૬

સમજે સો સુખ પાવે

(શગ - આશાગોડી)

સમજે સો સુખ પાવે, શાણા! સમજે સો સુખ પાવે...ટેક
 શાસ્ત્રદ્રષ્ટિ ગુરુમચન બિચારસે, ઘટ દીપક પ્રગટાવે...શાણાં
 વહ દોષત હે હિતાહિતકો, અંતર ધ્યાન લગાવે...શાણાં
 બિના બિચાર કરત જો કારજ, અન્ધા હો અથડાવે...શાણાં
 સમજ બિના જો ઔષધ ખાવે, વહ મૂરખ મર જાવે...શાણાં
 મીંચી નયન જો ચલે કુપથમેં, વહ નર ખતરા આવે...શાણાં
 'સંતશિષ્ય' નર શાણા વહ, જો સમજ સમજ ગુણ ગાવે..શાણાં

કર્મની રચના

(દબ્બ - નાથ કૈસે ગજકો બંધ છુડાયો)

સઘળી કર્મતાણી છે કર્માઈ, રહે છે સુખ-દુઃખ એમાં સમાઈ ... ટેક
સચિતનું પ્રારબ્ધ થયું ત્યાં, ચાલે નહિ ચતુરાઈ;
રાજ્ય રિદ્ધિને વૈભવ સઘળાં, વા'લાં બચ વિખાઈ ... સઘળી ૦ ૧
રાજ્ય રંક સમાન બને છે, રંક કરે ઠકુરાઈ;
નિરધન નોકર ધનપતિ થઈને, શેઠથી કરે સવાઈ ... સઘળી ૦ ૨
વેશ્યા પાસે વિધવિધ વૈભવ, સરવ રીતે સરખાઈ;
શીલતાણી ઘર નાર સતી તે, દશા સહે દુઃખદાઈ ... સઘળી ૦ ૩
પૈસા હોય ત્યાં પુત્ર મળે નહિ, દિલડું બચ દઝાઈ;
પુત્ર હોય પુષ્કળ ત્યાં તેને, ધાન જડે ન ધરાઈ ... સઘળી ૦ ૪
સુઘડ નર ને શંખણી નારી, તનડું બચ તવાઈ;
પદમણી નારી ને પતિ પામર એ, ભવસાગરની ભવાઈ ... સઘળી ૦ ૫
પંડિત શાસ્ત્ર ભણેલ ભટકતાં, ભૂતળ ઉપર ભાઈ;
મૂર્ખજનો જે માલ વિનાના, એકા તકિયા ખિછાઈ ... સઘળી ૦ ૬
ઘટમાં રહેશે ઘાટ ઘડેલ, જ્યારે આંખ મીચાઈ;
માન મિજાજ તણ ભજ પ્રભુને, સાચા જે સુખદાઈ ... સઘળી ૦ ૭
ઓગણીસે અઠાવન વરસે, શ્રાવણ ગુરુ ગુણ ગાઈ;
'સંતશિષ્ય' કહે જામનગરમાં, ચોમાસું રહી ચાઈ ... સઘળી ૦ ૮

તમારું છે તમારામાં

(ગજલ)

તમે છો શોધમાં જેની, અનુભવીને ખબર એની;
નથી તમને ખબર તેની, મજા સમજ્યા વિના શેની? ... ૧
નથી સુખ પુત્ર ખ્યારામાં, નથી દિલજાન દારામાં;
અવરમાં કે અમારામાં, તમારું છે તમારામાં ... ૨
નથી મિષ્ટાન્ન ખાવામાં, નથી ગાવા ખજવામાં;
નથી દોલત જમાવામાં, તમારું છે તમારામાં ... ૩
નથી વૈભવ વિદાસોમાં, નથી ઉત્તમ આવાસોમાં;
ક્ષણિકતા હર્ષ હાસ્યોમાં, તમારું છે તમારામાં ... ૪
ભમિતને અન્યમાં ભાસે, નથી સુખ અન્યની પાસે;
કુસાઓ કાં વિષય કાંસે? તમારું છે તમારામાં ... ૫
નથી વિદ્યા જમાવામાં, નથી ગુણિયલ ગણવામાં;
નથી કોઈ સ્થાન જવામાં, તમારું છે તમારામાં ... ૬
નથી મહેલો મજાનામાં, નથી ધનના ખજાનામાં;
સુદયું છે 'સંતશિષ્યે' તમારું છે તમારામાં ... ૭

ઊઠ રે ઉડાઠ ઊંઘ તાહરી

(રાગ-પ્રભાત. ઠમ-પઢો રે પોપટ રાબ રામના)

ઊઠ રે ઉડાઠ ઊંઘ તાહરી, અવધિનેા |દન આઠ્યેા;
 નયન ઉઘાડી નિહાળ તું, દિનકર જો આ દેખાયેા.... ઊઠ૦
 પરહર શય્યા પ્રમાદની, આજસ તજ અભિમાની;
 મોહ-મમતવને મેલ તું, મુનિવરતું કહું માની... ઊઠ૦
 નાહિંમત નિર્ભળ તને, કુમતિ તારી કરાવે;
 ઊલટું સુલટું સમજવીને, હિંમત તારી હરાવે;... ઊઠ૦
 સૂતો રે બહુ સંસારમાં, યુગના યુગો અનંત;
 અવસર ગયેા અજ્ઞાનમાં, શોધ તું સમરથ સંત.... ઊઠ૦
 અજર અમર લે ઝોળખી, સાચા જેહ સખાય;
 શરણું લે સત્પુરુષતું, અવજા તજને ઉપાય.... ઊઠ૦
 નિર્ભય નાથ નિરામયી, ભજ ભયહર ભગવંત;
 'સંતશિષ્ય' પ્રભુ નામથી, આવે દુઃખડાનેા અંત.... ઊઠ૦

સાધના ત્યાં લગી સર્વ કાચી

(પ્રભાતિયું)

- જ્યાં લગી આત્મ નિજસ્વરૂપ સમજ્યેા નથી,
 સાધના ત્યાં લગી સર્વ કાચી;
 ઘણીના ઊંટનેા પંથ ઘટતો નથી,
 સાધના સમજણે થાય સાચી ૧
- શું થયું મસ્તકે મુંડ કરવા થકી?
 શું થયું લેદ વિણ ભસ્મ ઝોળ્યે?
 શું થયું તીર્થ જઈ સ્નાન કરવા થકી?
 શું થયું વેદના વાક્ય ઝોળ્યે? ૨
- શાસ્ત્રના સર્વ અભ્યાસથી શું થયું?
 શું થયું સંતનેા વેશ ધરવે?
 જ્ઞાન વિણ શું થયું યમ અને નિયમથી?
 શું થયું વડી વડી વાત કરવે? ૩
- અસિના કુંડ પર અધઃ મસ્તક કરી,
 ઉચ્ચ તપ આહરી કંઈક મરિયા;
 કાશી કરવત ચડી પર્વતેથી પડી,
 તત્ત્વ જાણ્યા વિના કોણ તરિયા? ... ૪
- શું થયું સર્વ સિદ્ધાંતના શ્રવણથી?
 શ્રેષ્ઠની છાપ જગમાં છપાયે;
 અધિક આડંબરે માન ખૂબ મેળવી,
 શું થયું સર્વના ગુરુ થપાયે? ૫

- શું થયું ઉચ્ચ આચારને આચર્યો ?
શું થયું અધિકતર કષ્ટ ક્ષીધે ?
શું થયું હૃદયમાં પ્રેમ પ્રગટ્યા વિના ?
નિત નિત પ્રભુતણું નામ લીધે ૬
- શું થયું ધન - ધરા - ધામ તજવા થકી,
સમજ વિષ્ણુ સર્વ સંસાર ત્યાગે ?
રમી રહ્યા હૃદયમાં દોષ દુર્લેધ તે,
શું થયું ઘેર ઘેર લીખ માગ્યે ? ૭
- શાસ્ત્રના વાક કરી વિજયને મેળવ્યા,
શું થયું અન્યના માન ગાળ્યે ?
કઠણ નિજ મન કદી લેશ પલગ્યું નહિ,
શું થયું પરતણા મન પલાળ્યે ? ૮
- સ્વરૂપ નિજ સમજશે શુદ્ધ અંતર થશે,
રાગ ને દ્રવનો રંગ જાશે;
'સંતનો શિષ્ય' તે સફળ કાર્યો કરી,
પરમ આનંદનું સ્થાન પા'શે ... ૯

ચાંદની : અંતર ચોકની

(ઢબ - ઝોધવજી સંદેશો કે'ને રચામને)

- ચાંદની બહુ ખીલી રે અંતર ચોકમાં,
ઠંડકની જ્યાં લગી રહી છે ઠાર ને;
ઝરઝર ઝરઝર ઝરણાં અમૃતનાં ઝરે,
તે સ્થળ વસતાં આનંદ પ્રગટે ઝોર ને ... ચાંદની ૦ ૧
- ચાલો સહિયર રમવાને એ ચોકમાં,
છોડી દઈ આ માયારૂપ વિલાસ ને;
અપૂર્વ શાંતિ વ્યાપી રહી છે જે સ્થળે,
પૂર્ણિમાનો વિકસી રહ્યો છે પ્રકાશ ને ... ચાંદની ૦ ૨
- દૃશ્ય પ્રપંચો પરથી લક્ષ તણ દઈ,
બહિરભાવ તણ અંતર કરીએ પ્રવેશ ને;
કારાગૃહથી મુક્ત બની સુખ મા'લીએ,
સદ્ગુરુનો સખીએ સુષ્ટિયો ઉપદેશ ને ... ચાંદની ૦ ૩
- નેહ ધરી ત્યાં ભણ્યો અવિચળ નાથને,
ગાઈએ ઝીણા સ્વસ્થી તેનાં ગીત ને;
નિર્મળ મનથી તેની ધૂન મચાવીએ,
પરમ વિશુદ્ધ થવાને કરીએ પ્રીત ને ... ચાંદની ૦ ૪

- ઝગમગ ઝગમગ અંતર જ્યોત જગી રહી,
તિમિર ગચું ને પ્રકટયો પ્રેમપ્રકાશ ને;
વરણુવી ના શકીએ સખી એહ વિકાસને,
વિરમેલાનો એ છે સુંદર વાસ ને ... ચાંદની ૦ ૫
- બ્રેઠો સહિયર એમાં આળસ ના કરો,
વાતો કરતા અવસર વીતી જાય ને;
અનુભવશું અંતરના ઉજ્જવલ ચોકને,
'સંતશિષ્ય' ને એહ સ્વરૂપ સમજાય ને ... ચાંદની ૦ ૬

જાગ જંજળથી

(રાગ - પ્રભાતિયું)

- જાગ જંજળથી જીવન જય કારણે,
ખલકમાં જન્મ તુજ જાય ખાલી;
સાધનો નરભવે સર્વ સુંદર મળ્યા,
ન્યાયનાં નયનથી ને નિહાળી... ૧
- રત્નચિંતામણિ હાથ આવ્યો તને,
દુઃખ દારિદ્રને દૂર કરવા;
અખૂટ દોલત નહીં ઓળખી આત્મની,
ભીખ માંગી સદા પેટ ભરવા... ૨
- ઉપવ્રત અવસંગિયો પ્રવર પ્રવહણુ તણ,
તત્ત્વ જાણ્યા ન લવદુઃખ તરવા;
શરણુ છોડી કરી સન્નિયઠાનંદનું,
પાપી પામર તણી રાખી પરવા... ૩
- રવિતણા ઉદયથી રજની તુજ ના ગઈ,
કાર્ય શુભ નવ થયું કષ્ટ કીધે,
પાપના તાપ તુજ ઘટથકી નવ ઘટ્યા,
નિશકિન પ્રભુતણું નામ લીધે... ૪
- ગજ મટી અજ થયો રાખમાં રમી રહ્યો,
જડ તને જુતિયાં રોજ મારે;
સહજ આનંદઘન સુખનિધિ છે છતાં,
અંતથી ખેલ નહિ કાં સુધારે?... ૫
- શાસ્ત્ર-સિદ્ધાંતથી સાર શોધ્યો નહીં,
ખુશી થઈ વૈરીને નવ ખમાવ્યું;
લોહનો લોહ મણિ પાર્શ્વ પાસે રહ્યો,
ગુરુ થકી હૃદયમાં જ્ઞાન નાવ્યું... ૬

- શ્રદ્ધ કીધાં ન ગુણ જ્ઞાન ગંભીરતા,
ગંડુતામાંહી આશુખ્ય ગાળ્યું;
અગ્નિના કુંડમાં રેડી અમૃત બધું,
ઘોળીને ઝેર ઘટમાંહી ઘાલ્યું... ૭
- રસ નહિ રસતાણી કુપિકાથી થયો.
કઠણ મન - અધિકાએ ન ગાળી;
શાન્ત તું નવ થયો સંતના સંગથી,
કુટિલ ટેવો કદી તેં ન ટાળી... ૮
- સુરતરુવર થકી સુખ નહીં સાધ્યું,
ખાખરામાં નહીં ખેદ પામ્યો;
કામઘેતુ થકી કામ કો' નવ કર્યું,
વિકળ તું વિષયથી ના વિરામ્યો... ૯
- ઘોર નિદ્રા વિષે ઘર બધું જાય છે,
ભિડં તું મેલ અજ્ઞાન તારું;
'સંતનો શિષ્ય' કહે સરળ થઈ માનજો.
મૂર્ખતા તણ દઈ વચન મારું ..૧૦.. જગ

— ઉદ્બોધન —

જીવ તું જડ મૂર્ખ થા મા

(સગ - ઘનાશ્રી)

- જીવ તું જડ મૂર્ખ થા મા, ખોટ ભાંતિએ તું ખા મા...ટેક.
આ મિત્ર આ અમિત્ર શાથી? ભિંચ તું તે નીચ કયાંથી?
વેર-ઝેર વિષે વણા મા ... જીવ તું જડ...જીવ ૦ -૧
સર્વથી સંબંધ કીધા, લા'વા સર્વ સાથ લીધા;
વૃષ્ટાના પૂરે તણા મા ... જીવ તું જડ... જીવ ૦ -૨
સર્વ છે સમાન તારા, બાહ્યથી જણાય ન્યારા;
લેહની જાળે ભરા મા ... જીવ તું જડ...જીવ ૦ -૩
તાડકું સ્વરૂપ કેવું, અંતરે વિચાર એવું;
માયામાં ખાલી મરા મા ... જીવ તું જડ...જીવ ૦ -૪
આહર વિચાર આવા, સર્વને મિત્રો બનાવા;
આણસ ન કરીશ આમાં... જીવ તું જડ...જીવ ૦ -૫
તું તારો તો સર્વ તારાં, તું સારો તો સર્વ સારાં;
હલકાઈ કરી હણા મા ... જીવ તું જડ...જીવ ૦ -૬
'સંતશિષ્ય' સુરા થાને, જ્ઞાન પ્રભુનાં તું જાને;
માણુ તું સદા મજામાં...જીવ તું જડ...જીવ ૦ -૭

ઉદ્બોધન

(રાગ - વાઘેશ્રી)

- અરે જીવ, કાં અવળાઈ કરે? હાથથી શા માટે હિત હરે? ... ટેક.
 - અમૃતનો ઉદ્ધિ થઈને આ, ઝેર રૂપે કેમ ઝરે?
 નયન ખોલ નિરખીશ સુખસાગર, કાલો કાં થયરે? ... અરે?
 - માત્ર અવિદ્યાની આંધીથી, તું દિલમાં નિત્ય ડરે,
 અંતરની સમજણને અભાવે, લયને તુજમાં ભરે ... અરેં
 - તારી કરેલી ખોટી કલ્પના, પ્રગળ પિશાચની પરે;
 ભાંતિરૂપ ભૂતાવળ નિશ્ચિન, તારી પાછળ ફરે ... અરેં
 - પલપલમાં દુઃખકારક દશ્યો, અંતરમાં જિતરે;
 'સંતશિષ્ય' ખાલી શા માટે, વિષુ મોતે તું મરે ... અરેં

☆

એક મળની વાત: હિતશિક્ષા

(રાગ-વેરાળી. બહુ દિન પહેર્યાં પ્રિય આભૂષણો - એ ઢબ)

- વાત મળની એક સુણાવું, અંતર રાખ ઉતારી ... ટેક
 વખત લઈને વા'લા મારા, જોળે વિશેષ વિચારી ... વાત૦ ૧
 આઠ્યા શાથી આ સ્થળ ઉપર, ધ્યાન ધરી જો ધારી ... વાત૦ ૨
 પૂર્વ જન્મની દુઃખદ દશાની, વાત ગયો તું વિસારી ... વાત૦ ૩
 જાણું અતે જરૂર જાણુજે, ખ્યારા પાય પચારી ... વાત૦ ૪
 અલ્પ સમયનો આ છે ઉતારો, અલ્પ સમય આ ચારી ... વાત૦ ૫
 હરાવજે સમજી અરિ હાથે, જઈશ ન જીવન હારી ... વાત૦ ૬
 રખડાવે આ ભવરણ માંહે, તે રીતિ તજ તારી ... વાત૦ ૭
 તરવાનાં સુંદર સાધનની, છે સગવડ આ સારી ... વાત૦ ૮
 યુધ્ધખળથી એક ખનાવજે, બહાર નીકળવા ખારી ... વાત૦ ૯
 'સંતશિષ્ય' કહે માનવભવ તું, સરળ થઈ લે સુધારી ... વાત૦ ૧૦

☆

હિતશિક્ષા

(રાગ - દેશ. ઢબ - વિમળા નવ કરશે ઉચાટ)

- સમજવું છું હું સમજ સખા તું સાનમાં રે ... સમજવું ટેક
 મિલજ તું મેલી દે મનનો, ઘડી ભરોસો નથી તુજ તનનો;
 મરડા મા તું મૂઠપણથી માનમાં રે...સમજવું -૧
 ભીષ્મ, કરણ, રાવણના જેવા, કુંભકરણ, મધુ, કૈટભ કેવા;
 અગાધ અગિયા પડી ગયા અવસાનમાં રે...સમજવું -૨
 જીવ-નીચ ભવ કરીને ભમિયો, પર-આધીન થઈ દુઃખો ખમિયો;
 ધારી લે સ્થિતિ આ સઘળી તું ધ્યાનમાં રે...સમજવું -૩

અસંગ્ય જન્મ ધર્યાં તનુ તનમાં, પૃથ્વી, પાણી, અનલ, પવનમાં;
 તરફડીઓ ત્યાં બહુ તિમિરના તાનમાં રે..સમન્તવું ૦ --૪
 ત્યાં કયાં માન હતું કહે તરુ? કિંતુ હતું જ્યારે દુઃખિયાડું;
 ભૂલી ગયો શું વખત બધો બેલાનમાં રે..સમન્તવું ૦ --૫
 મળ્યો જન્મ આ મહાસંકટથી, વિચાર કર વહાલા! તું ઘટથી;
 અંધ બનીને આથડ નહિ અજ્ઞાનમાં રે..સમન્તવું ૦ --૬
 'સંતશિષ્ય' સ્નેહે સંભળાવે, બોધ શાસ્ત્રનો કહી બતાવે;
 વખત ગયો નહિ આવે કહું છું કાનમાં રે..સમન્તવું ૦ --૭

હિતશિક્ષા

(રાગ - સોરઠની ગઝલ)

કહું વાત વા'લા! વિચારજે, ખૂબ ધ્યાન આપીને ધારજે..ટેક
 કૂવાસ્થંભ સત્ય કરાવજે, સમજી સુકાન ફેરાવજે;
 લક્ષ ધ્રુવ પર તું લગાવજે, ચાતુરીથી વહાણ ચલાવજે..કહું ૦
 ભમણાઓ માર્ગ ભુલાવશે, પાસલા રચી પકડાવશે;
 માયા તોફાન મચાવશે, ચોરો ચિત્તને ગભરાવશે..કહું ૦
 શઠ શ્રદ્ધાનેા ફરકાવજે, ભયસ્થાનમાં ન ભરાવજે;
 નયનો ઉઘાડી નિહાળજે, વમળોથી નાવને વાળજે..કહું ૦
 હોડી હામ રાખી હંકારજે, વિઠ્ઠો બધાએ વિદારજે;
 મોહ - માન મગસને મારજે, વિષયો ખરાબાથી વારજે..કહું ૦
 ગંડુ થઈ ન કાળ ગુમાવજે, આનંદ બંદર આવજે;
 સાચા નાથને સંભારજે, 'સંતશિષ્ય' પાર ઉતારજે..કહું ૦

ઉદ્બોધન

(રાગ - માઠ. ઢમ - આ શું ડેસ વાગી રે (ર))

જગાડ્યા શું જગતા નથી રે (ર) તજવાનું ત્યાગતા નથી;
 આતમ શ્રેયના કામની પાછળ લાગતા નથી રે... જગાડ્યા ૦ ટેક
 કહી કહીને થાક્યા ગુરુવર, આવ્યું ન આત્મજ્ઞાન;
 અજ્ઞાનું ન કર્યું શ્રેયને માટે, અંતરનું અભિમાન ... જગાડ્યા ૦
 દુઃખના કારણ દેહમાં રહે, એ લોકનું ના'વ્યું ભાન;
 શોધો છે તે તો છે તમ સાથે, આથડો શાને આમ ? ... જગાડ્યા ૦
 પામરરૂપ પરાધીનતામાં, કાઢ્યો કાળ અનંત;
 કાઢવા પાંચ પ્રમાદનો કાઢવ, આણવા ભવનો અંત... જગાડ્યા ૦
 ભાગવાને ભયના સ્થળમાંથી, માગવા પ્રભુની મે'ર;
 ત્યાગવા આતમનું ઘનતિમિર, લેવા જ્ઞાનની લે'ર... જગાડ્યા ૦
 જોખમ છે જખરું તમ માથે, સૂવાનું આ નહિ સ્થાન;
 'સંતશિષ્ય' સાવધાનપણે રૂડા, ભજવાને ભગવાન ... જગાડ્યા ૦

હજી સમજાય તો સારું

(રાગ - ગઝલ)

- હજી છે હાથમાં બાજી, કરી લે રામને રાજી;
કરું શું વાતને ઝાઝી, હજી સમજાય તો સારું ... ૧
- ન કીધાતું ઘણું કીધું, ન લીધાતું ઘણું લીધું;
ન સમજાયું કદી સીધું, હજી સમજાય તો સારું ... ૨
- ઘણા કુકર્મને કીધા, દગા વિશ્વાસુને દીધાં;
પીણાં ઝેરી બહુ પીધાં, હજી સમજાય તો સારું ... ૩
- જમાવ્યું તેહ જવાતું ખરીલું કર્મ ખાવાતું;
થયું તે ના ન થાવાતું, હજી સમજાય તો સારું ... ૪
- ભૂલ્યા ત્યાંથી ફરી ગણવું, ભૂલ્યા નહી તે હવે ભણવું;
મનાયે જો હજી મારું, હજી સમજાય તો સારું ... ૫
- થશે નક્કી બધું ન્યારું, ખલક ત્યારે થશે ખારું;
પછી તો ક્યાં હતું તારું ? હજી સમજાય તો સારું ... ૬
- કરી લે ધૈર્યથી ધાર્યું, મળ્યું આ મોક્ષતું ખારું;
કહ્યું આ 'સંતના શિષ્યે' હજી સમજાય તો સારું ... ૭

ઉદ્બોધન : હિતશિક્ષા

ફર તજી દે દિવાની

(રાગ - ખરહંસ. ઢખ - શ્રી જિન મુજને પાર ઉતારો)

- હવે ઝટ તજવીજ કર તું ત્યાંની, રૂડા જિનવર પંથ જવાની ...ટેક.
- મરડ બધો મન મેલ મફતનો, હિતમાં કર નવ હાની;
ઈંદ્રજાળ સમ આ બધી રચના, જરૂર ખબર નથી જ્યાંની ...હવેં
- જોખનપૂર જરૂર જવાતું, જાળવી રાખ જુવાની;
ઉત્તમ કર ઉપયોગ તું એનો, મનમાં લે આ માની ...હવેં
- આ ભવસાગરમાં તનનોકા, મેળવી છે તેં મજાની;
તૂટે નહિ ત્યાં સુધી તરી લે, સુઘડ બનીને સુકાની ...હવેં
- આવ્યો છે તું આ જગ ઉપર, શુભિચ્છ બનવા જાની;
સમજી સાર-અસાર વિચારો, ફર તજી દે દિવાની ... હવેં
- નહિ તો આખર થાશે ઉઘાડું, નહિ રહે છળ રીત છાની;
'સંતશિષ્ય' સુખકર સમજાવે, રીત ન આ રમવાની ...હવેં

મનુષ્યનો જન્મ ફરી નહિ મળે

(રાગ-ભૈરવી. ઠમ-જે કોઈ પ્રેમ અંશ અવતરે)

- મનુષ્યનો જન્મ ફરી નહિ મળે, કદી તનનાવા ઘેડી તળે ... ટેક.
- ખરેખરી તું ખોજ કરી લે, અંતરમાં અટકળે - પ્રાણીયા અંતર૦
  - કેસર ને કસ્તુરી કેવડો, તેલ વિષે શું તળે ? ... મનુષ્યનો૦ - ૧
  - કટપતકુને કોરે મૂકી, બાથ ભીડી બાવળે - મૂર્ખ તેં બાથ૦
  - ઠંડકના તણ દઈ ઠેકાણા, કાં બળતામાં બળે ? ... મનુષ્યનો૦ - ૨
  - ભજ અજને તજ અવર કામ તો, તાપ ત્રિવિધ ટળે - સર્વ તુજ૦
  - પવિત્ર થાવા પાપ તજવા, પ્રભુને ભજ પળે પળે ... મનુષ્યનો૦ - ૩
  - કાં અવળાઈ કરી અંતરમાં, આમતેમ આફળે-મફતનો આમતેમ૦
  - મૂર્ખ વિના સાચા મોતીકણ, કોણ ઘંટીએ ફળે ? ... મનુષ્યનો૦ - ૪
  - પરમેશ્વરનો પથ તણ કાં ભટ પંથમાં ભળે - અરે કાં ભટ૦
  - ‘સંતશિષ્ય’ કહે નહિ સમજે તો, ખોટ જાણાશે બળે ... મનુષ્યનો૦ - ૫

અવર તણને ભજ અવિનાશી

(રાગ-મિસ્રાવલ્લ અથવા આશા)

- અવર તણને ભજ અવિનાશી, શા માટે તું ધરે છે ઉદાસી ? ... ટેક
- મૃગજળ માંહે મુઘ્ધ બનીને, ફેગટનો લટકે કાં ફાંસી ? ... અવર૦
- આત્મરવિ અંતરપટ પાછળ, પ્રગટી રહ્યો છે પૂરણ પ્રકાશી ... અવર૦
- ફાંફાં કાં તું ફેગટ મારે ? વૈભવ આ છે સકળ વિનાશી ... અવર૦
- ભયનાં કારણ છે તુજ ભેળાં, તણ દે તેને રહ્યો શું વિમાસી ? ... અવર૦
- ‘સંતશિષ્ય’ સમજી જા શાણા, પરમ સુધારસનો થા પ્યાસી ... અવર૦

ભિન્ન નથી ભગવાન

(ધનાશ્રીની ગઝલ)

- ભિન્ન નથી ભગવાન તુજથી, ભિન્ન નથી ભગવાન ... ટેક
- તુજમાં તે છે તેનામાં તું (૨) ભૂલી ગયો શું ભાન ? ... તુજ૦
- અળગો કર પડદો અહંપદનો (૨) નિરખીશ પરમનિધાન ... તુજ૦
- સર્વ જીવનતું એ મહાજીવન (૨) સર્વ શક્તિતું સ્થાન ... તુજ૦
- સર્વ બળોતું મહાબળ એ છે (૨) સર્વ જ્ઞાનતું જ્ઞાન ... તુજ૦
- દૈવત સર્વનો એ છે દાતા (૨) નિર્મળ એહ નિદાન ... તુજ૦
- અર્પી દે તન-મન-ધન તેને (૨) તજ તારું અભિમાન ... તુજ૦
- અવર પ્રપંચ તણને એતું (૨) ધર અંતરમાં ધ્યાન ... તુજ૦
- ‘સંતશિષ્ય’ સુખસાગરનાં હવે (૨) ગર્વ તણ ગા ગાન .... તુજ૦

બાગ આ બગડી જાય

(રાગ - ધનાશ્રીની ગઝલ)

બાગ આ બગડી જાય, માળી વિના બાગ આ બગડી જાય .. ટેક .
 પાણીનું પોષણ નથી પૂરું (૨) કુસુમ બધા કરમાય ... માળી૦
 તાપતણા અતિ તીવ્રપણાથી (૨) સુંદર વૃક્ષ સુકાય ... માળી૦
 કોમળ કમળ તણ તણ પરિમલ (૨) ચરણ તળે ચગદાય ... માળી૦
 પક્ષી પાર વિનાના આવી (૨) ફળને ફેલી ખાય ... માળી૦
 રમણિક બાગમાં વગર રક્ષકે (૨) લક્ષ્મીને ભય થાય ... માળી૦
 શુરુષ, શુદ્ધ ને મંડપ માંડી (૨) દુર્ભાગતા દેખાય ... માળી૦
 જૈનસમાજ બાગ બગડતો (૨) નયન થકી નિરખાય ... માળી૦
 કેળવણી કરનાર ન કોઈ (૨) વિરલા વીર જણાય ... માળી૦
 'સંતશિષ્ય' કહે અગ્રેસરોની (૨) ઊંઘથી ઊંધું મરાય ... માળી૦

જગો ભારતના જયા

(રાગ - લાવણી)

જગો ભારત-જયા તમને ભારતવીર જગાડે છે;
 વિજયતણું વાજું મનમેહન, એ નરવીર વગાડે છે ... ૧
 સાદા ને સુખકારક સૂત્રો, સત્યાગ્રહી સુણાવે છે;
 ભૂલેલા ભણતરને ગાંધી, પાછા ફરી ભણાવે છે ... ૨
 દુઃખકર ભારતની દુર્ભાગતા, દુઃખો સહી દખાવે છે;
 શમે ન પશુબળના ઝગડા, તે સમરસ રેડી શમાવે છે ... ૩
 મૃતવત જીવનમાં નરવલ્લભ, વિદ્યુતવેગ વહાવે છે;
 ઊઠો, આજસ તજો ઊંઘ આ વિષમ સમે કેમ આવે છે? ... ૪
 મહા-વૈભવી-નરને સાદા સેવાપ્રિય બનાવે છે;
 માને નહિ કદી એવા કટ્ટર નરને સત્ય મનાવે છે ... ૫
 સમાનતાના પાઠ સનાતન પ્રેમ સહિત પઢાવે છે;
 મટે ન દુઃખો દલિત પતિતના, એના દુઃખ મિટાવે છે ... ૬
 ભારતના સ્વાધીનપણાનો, વિજયી મારગ બતાવે છે;
 'સંતશિષ્ય' એવી સંગતથી, જીવન સુધરી જવે છે ... ૭

શું વળ્યું?

(રાગ - સૌરઠ - તાલ લાવણી)

જગ્યા ન ઘટ અંતર વિષે, નિશિ જાગવાથી શું વળ્યું?
 ત્યાગ્યા ન દુર્ગુણ દ્વિલતણા, ધર ત્યાગવાથી શું વળ્યું?... ૧
 યોદ્ધ્યું ન નિજ મન તો, અવરને યોધવાથી શું વળ્યું?...
 શોધ્યું ન નિજ ધર તો, અવરને શોધવાથી શું વળ્યું?... ૨

છોડી ન માયા મમત તો, સંસાર છોડયે શું વળ્યું?
 તોડી ન તૃષ્ણા તો પછી, શિર કેશ તોડયે શું વળ્યું?... ૩
 ખાળ્યા ન ખીજક જન્મનાં, બળ કુધિર ખાળ્યે શું વળ્યું?
 પલળ્યું ન મન પોતાતણું, પરના પલાળ્યે શું વળ્યું?... ૪
 દેખ્યા ન નિજ દિલદાર ઘટમાં, અવર દેખ્યે શું વળ્યું?
 જે 'સંતશિષ્ય' ન સંત સેવ્યા (તો) મનુષ્યભવમાં શું મળ્યું?... ૫

જીવન તેનું નિષ્કળ બાણજો

(રાગ - ઓધવજી સંદેશો કે'જો શ્યામને)

- જીવન તેનું નિષ્કળ જગમાં બાણજો,
 સુકૃતનાં કીધાં નહિ જેણે કામ જો;
 હાયવોય કરી રઘવાયો રખડયો સદા,
 જેના ઘટમાં નથી ઘડી વિશ્રામ જો... જીવન૦ - ૧
- સમય મળ્યો ને શાંતિ જે સેવે નહી,
 તલભર પણ જે કરી શકે નહિ ત્યાગ જો;
 ઉત્તમમાં ઉત્તમ સાધન નવ ઓળખ્યાં,
 તેહ ફરિદ્રીઓનાં અતિ દુર્ભાગ્ય જો....જીવન૦ ૨
- કલેશ હંમેશ કરી અંતર કાળું કર્યું
 ઉજ્જવળ ન કર્યો એકે આત્મપ્રદેશ જો;
 અંધારામાં મૂર્ખ અહોનિશ આથડયો,
 પ્રકાશમાં ન કર્યો ક્ષણ એક પ્રવેશ જો....જીવન૦ ૩
- સુખનાં ખી વાળ્યાના આપે વાયદા,
 દુઃખનાં ખી વાવે ધરી પ્રેમ સદાય જો;
 અનુ વીના મારગથી બહુ અળગો રહ્યો,
 ભયકારક મારગમાં નિત્ય ભરાય જો....જીવન૦ ૪
- ગેંગા ગોળી ગોબરની ગોત્યા કરે.
 પુષ્પપરાગે ન ઉપજે તેને પ્રીત જો;
 ભવી ભમરા પુષ્પોના ઉપર ભરાય છે.
 'સંતશિષ્ય' છે એ અવનિની રીત જો....જીવન૦ ૫

જન્મ્યા પણ નવ જન્મ્યા જેવા

(રાગ - ઓધવજી સંદેશો કે'જો)

- જન્મ્યા પણ નવ જન્મ્યા જેવા બાણજો,
 જન્મ્યા કેરો બાણ્યો નહી ઉદ્દેશ જો;
 ઉદર ભરણના કાળે જીવન વિતાવિયું,
 પશુવત્ પામર થઈ રખડયા પરદેશ જો.... જન્મ્યા૦ ૧

- વિષય વિકારો સેવનથી વિરમ્યા નહિ,
અડવા દીધો નહિ ઘટમાં ઉપદેશ જો,
ઝેરી રસમાં અંત સુધી જૂકી રહ્યા,
લાજ્યા નહિ જે છેવટ સુધી લેશ જો— જન્મ્યાં ૨
- ઢાંકી ઢાંકી નબળાં લક્ષણ ઢાંક્યા.
સરસ જણાવા કીધા સહસ્ર ઉપાય જો;
રસ થવાના ઔષધને સેવ્યું નહીં,
એવા જીવો ભવ અટવિ અથડાય જો— જન્મ્યાં ૩
- સદ્ગુરુનાં વચનોને શ્રવણ કર્યાં નહીં,
દીકા ઊત્તરા અવળી આંખે દોષ જો;
ભૂલતણા ભંડાર ન નિજના ભાળ્યા,
હૃદયતણા કાઢ્યા નવ સમજી રોષ જો—જન્મ્યાં ૪
- વિકથામાં સોનાસમ સમય વિતાવિયો,
વિષમ સ્થળોમાં વસ્યા જે દિનરાત જો;
'સંતશિષ્ય' કહે સલીલપણું છોડ્યું નહિ,
અણીના વખતે તેને છે ઉત્પાત જો—જન્મ્યાં ૫

☆

મનની અવળાઈ

(રાગ-મારો રામ ગયો વનવાસ રે૦)

અવળાઈ કરે છે અપાર રે—

ઘરમાં મનડું ટકે ના ઘડી—અવળાઈ૦

ધર્મતણા રૂઠા ધ્યાને લગાડું રે (૨)

વળગે બીજમાં વારંવાર રે—ઘરમાં૦ અવળાઈ૦

બાંધી હું રાખું ઘડી બોધ કરીને રે (૨)

બંધન છોડાવી બંધ બહાર રે—ઘરમાં૦ અવળાઈ૦

નવાં નવાં રૂપ કરી નિશ્ચિન નાસે રે (૨)

હુન્નર ઉઠાવે છે હજાર રે—ઘરમાં૦ અવળાઈ૦

રેકી રે રાખું ઘણી રીતથી રિઝાવી રે (૨)

છૂવટીને કરે છે વિહાર રે—ઘરમાં૦ અવળાઈ૦

'સંતના શિષ્ય'ને સ્થિર કરવાનો રે (૨)

એક સદ્ગુરુજી આધાર રે—ઘરમાં૦ અવળાઈ૦

☆

વેર ન કરીએ રે વા'લા !

(ઢખ - હરિવેણુ વાય છે રે વનમાં)

- વેર ન કરીએ રે વા'લા, વેરો કેર કરાવે કાળા ... ટેક
ભાલાં દિલમાં રે લોકે, પ્રભુના મારગ જાતાં રોકે ... વેર૦ ૧
ઝરતાં રહે છે રે ઝેરો, વધુ ભવ રખડાવે છે વેરો;
વેરો ભવભવ રે વળગે, ઉપચારોથી ન રહે અળગે ... વેર૦ ૨
ગુણુ તો નજરે રે ના'વે, ભૂંડું કરવાતું નિત્ય ભાવે;
આંધી આંખે રે આવે, માનવભવને મૂઢ ગુમાવે ... વેર૦ ૩
નિશદ્દિન દોષો રે શોષે, અવરજનોને એહ જ ષોષે;
દહ્યે કિન્નો રે રાખે, સામાના ગુણુ દુર્ગુણુ ઢાખે ... વેર૦ ૪
ભય ઉપજાવે રે ભારે, ઉદય સમય આવે છે જ્યારે;
હરકમ હિતને રે હરે છે, આતમગુણુની ઘાત કરે છે ... વેર૦ ૫
શક્યની પેઠે રે ખટકે, પાતાળે લઈ જઈને પટકે;
વેર તણને રે વા'લા, 'સંતશિષ્ય' પિયો પ્રેમપિયાલા ... વેર૦ ૬

સત્ય ભૂષણુ સજીએ

(ઢખ - સહિયર સુખકર સંસાર, શીલભૂષણુ સજીએ)

- સુંદર સુખને કરનાર, સત્ય ભૂષણુ સજીએ;
અસત્ય એહ જ અન્યાય, તન-મનથી તજીએ ... ટેક
સત્યવાદીને સુરવર નરવર, ભજે ધરીને ભાવ રે;
સાચું સ્વરૂપ સત્યે કરી પ્રગટે, નિર્મળ એહ જ નાવ ... સત્ય૦ ૧
સત્યથકી પૂરણુ સુખ પામ્યા, અવનિમાંહે અનેક રે;
દુઃખ પડ્યે જરીએ નવ ડગિયા, તજી નવ મનતણી ટેક...સત્ય૦ ૨
અસત્યથી અંતર અભડાયે, જીવન હજાહજા થાય રે;
માને નહિ કોઈ તે માણસનું, સાચે જૂઠું જણાય ... સત્ય૦ ૩
સુખ કરનારા સત્ય શિયળના, સાચા શુભ શબ્દગાર રે;
હેમ હીરાથી જડિયા હારો, એ વિષુ સૌ અંગાર ... સત્ય૦ ૪
સર્વ ગુણુમાં એ ગુણુ મોટો, એમાં સર્વ સમાય રે;
અખૂટ ખજાનો આગળ છે જો સત્ય સ્વરૂપ સમજાય. ... સત્ય૦ ૫
મહાકષ્ટથી પણ નવ મૂકે, સેવે સત્ય સદાય રે;
ધન્ય એહને આ ધરણીમાં, ગુણિયલ થઈને ગવાય ... સત્ય૦ ૬
પૃથ્વી, પાણી, સૂર્ય, શશીને, મરુત તજે નહિ માન રે;
સત્યતણુ એ મહિમા સર્વે, નહિ કોઈ સત્ય સમાન .... સત્ય૦ ૭
અમૂલ્ય આભૂષણુ આ અંજે, નક્કી ધરે નરનાર રે;
'સંતશિષ્ય' કહે જન્મી જગતમાં, સૂઝળ કરે અવતાર...સત્ય૦ ૮

પામરની દશા

(ઢખ - ઐધવજી સંદેશો કે'લે૦)

- પામર શું સમજે રે સાચા પંથને,
ભયવાળા સમજે નહિ તેના ભેદ જો;
પતંગ ઝગમગતા માંહે ઝંપલાય છે,
ખરેખરો બળતાં પ્રગટે છે ખેદ જો....પામર૦ -૧
- મોરલીના નાદે મણિધર મુંઝાય છે,
રાગરસિક પર આધીન થઈ પકડાય જો;
ભમરો કમળતાણા રસનો ભોગી બની,
રસલંપટ આખર એમાં ચગદાય જો....પામર૦ -૨
- મીન તથા મૃગલા પશુ એમ મરાય છે,
સુખ મેળવતાં દાવાનળ દુઃખ થાય જો;
સુખ - દુઃખના કારણને એ સમજે નહિ,
પામર જીવો પગ પગ એમ પીડાય જો....પામર૦ -૩
- વિષયરસોમાં મોહી રહ્યા એમ માનવી,
આથડિયા એવા નર અંધ અનેક જો;
એ મહિરા પીનારા મારગ ભૂલિયા
પ્રકાશતું પામે નહિ કિરણ એક જો....પામર૦ -૪
- પામરતા પલટે રે સદ્ગુરુ સંગથી,
ત્યારે જ્ઞાન ટકે ને પાત્ર ગણાય જો;
પથ્યાપથ્ય પદારથને પરખી શકે,
'સંતશિષ્ય' ત્યારે સાચું સમજાય જો....પામર૦ -૫

તૃષ્ણામાં તણાણો રે

(ભજન - ધીરાના પદની ઢખ)

- તૃષ્ણામાં તણાણો રે ... જાણ્યો નહિ ભેદ જરી;
ડા'પણુ જગમાં ડોળ્યું રે ... મોટી મોટી વાતો કરી ... તૃષ્ણામાં૦ ટેક
- અહ્મુત રચના ઇંદ્રજાળની, જોતાં અચરજ થાય;
બાજીગર બાજી સંકેલે, સરવે જેમ સમાય,
એ સરખી બાજી આ છે રે ... ફેર હોય તો જોજે ફરી ... તૃષ્ણામાં૦ ૧
- નાટકીઓ નાટક રચે, એવી જગની જાળ;
પડદો પડે જ્યાં પૂરણનો (ત્યાં) વિશ્વ બધું વિસરાળ
જાગીને જરા જોને રે ... આશામાં કેમ ગયો ઊતરી? ... તૃષ્ણામાં૦ ૨
- અગાધ જળ આશાતણું, ક્યાંથી પાર પમાય?
નાવ મળે સમતાતણું, જોડે તુરત તરાય.
નાવ જ્યારે ન મળે રે ... તટે પહોંચે કેમ તરી? ... તૃષ્ણામાં૦ ૩

સ્ત્રી પરણ્યો કોઈ સ્વપ્નમાં, બન્યો રંકનો રાય;
 ઊંઘ ગઈ આંખો થકી, પડ્યો પડ્યો પસ્તાય.
 એવું તાડું થાશે રે ... માથું કૂટી જઈશ મરી ... તૃષ્ણામાં ૪
 કોઈ કંઈ, કોઈ કામિની, કોઈ ભગિની ને ભાઈ;
 કાકા, મામા કો'ક બનાવ્યા, સાંધી એમ સગાઈ.
 તું સગપણ ખાંધી બેઠો રે ... વાત બધી ગયો વિસરી ... તૃષ્ણામાં ૫
 સમજી જા કહું સત્યને, વહાલા ધર વિશ્વાસ;
 સમય જશે સમજણ વિના, (તો) અતે થઈશ ઉદાસ.
 'સંતના શિષ્ય' થઈને રે ... મમતાને મેલ પરી ... તૃષ્ણામાં ૬

મહમાતા મહારાણા માનવી

(૬મ - એાધવજી સંદેશો કે'જો)

મહમાતા મહારાણા મૂરખ માનવી,
 નથી સમજતા માનવભવનું મૂલ્ય જો;
 સત્ય કથન શ્રવણે કદીયે નવ સાંભળે,
 ખુવાર થાનારા નર એ ખર તુલ્ય જો ... મહમાતા ૧
 - ગજની સવારી મૂકી ખર પર જે ચડે,
 ચિંતામણિ તણ ચક્રમકને જે ચા'ય જો;
 પગ ધોવામાં અમૃતરસ જે વાપરે,
 આત્મવૈરીના અવળાં એહ ઉપાય જો .... મહમાતા ૨
 - કરતુરીને કાઠી કાઢવ જે ભરે,
 સમજાવ્યા સમજે નહિ એહ અભાણુ જો;
 કલ્પતરુને કાપી એવે ઘોરડી,
 એ અક્કલના વધુ કરવા શું વખાણુ જો .... મહમાતા ૩
 - પોતાના ડહાપણમાં એ ડાલે સદા,
 અવરતણી ઉત્તમ શીખ ન ધરે કાન જો;
 નિશદ્દિન મોહનશામાં ફાટલ થઈ ફરે,
 અથડાવે એને એવું અભિમાન જો .... મહમાતા ૪
 - પશુવત્ પામર અંધ બની પકડાય છે,
 રૂડાં સાધન રાખ વિષે રોળાય જો;
 પોતે પૂરણ અહિત રચી પોતાતણું,
 'સંતશિષ્ય' કહે હુર્ગતિમાં એ જાય જો .... મહમાતા ૫

“ નથી કોઈ રહેવાનું ”

(ઢખ - ઝીણા ઝરમર વરસે મેહ, ભીંજે મારી ચૂંદરડી)

અહીં સ્થિર ઠરીને ઠામ, નથી કોઈ રહેવાનું;
 પુણ્ય - પાપતાણું પરિણામ, સુખે - દુઃખે સહેવાનું .... ટેક
 કુંભકરણુ રાક્ષસપતિ રાવણુ, રામ સરિખા રાયા રે;
 કૃષ્ણુ યદુપતિ પાંડવ કૌરવ, આખર મોતે મરાયા .... નથી૦ ૧
 અકેવર્તી સહુ ચાલ્યા ગયા, જેની અખંડ કરતી આણુ રે;
 કાળે બધાના કર્યા કોળિયા, જરૂર તું મનમાં બાણુ .... નથી૦ ૨
 અવધૂ યોગી લોગી ભમરના, નથી રહ્યાં નામનિશાન રે;
 ઊડી ગયા અવનિ પર એવા, સુખા અને સુલતાન .... નથી૦ ૩
 માલ થાલ દોલત ધન ધરણી, ખ્યારા કુટુંબ પરિવાર રે;
 નહિ આવે એ તો નિત્રે સમજજે, તારા ભેશું તલભાર .... નથી૦ ૪
 ઘટમાં રહે છે ઘાટ ઘડેલા, ઉર દુઃખથી ઉભરાય રે;
 સંકેલીને સર્વ સામગ્રી, જીવન જ્યારે બાય .... નથી૦ ૫
 એહ જ શાણા, સમજુ સાચા, ડાહ્યા ડહાપણુદાર રે;
 પાણી પહેલાં પાળ રચીને, શોધે જનમનો સાર .... નથી૦ ૬
 ‘સંતશિષ્ય’ સદ્ગુરુ વચનોનું, પ્રીતે કરી લે પાન રે;
 તજ અવળા ધંધા તું તારા, ભજ ભયહર ભગવાન .... નથી૦ ૭

હંસને કર્યો છે હેરાન

(ઢખ - કાનુડો ન બાણુ મારી પ્રીત૦)

હંસને કર્યો છે હેરાન, મનવે મૂરખ થઈને રે હંસને કર્યો છે ... ટેક.
 મોતીનો આરો ચરવો મૂકી ઢઈને રે (૨)
 ચૂંથવા ગમે છે હાડચામ નક્કી પ્રભુ! નિર્લબ્ધ થઈને રે ... હંસને૦ ૧
 દૂધલડાનો મોટો દરિયો તણને રે (૨)
 ગોખરમાં બન્યો છે ગુલામ. નક્કી પ્રભુ ... હંસને૦ ૨
 ઉજ્જવલ રંગે અંગે સદા ઓળખાતો રે (૨)
 શોભાને મટાડી થયો શ્યામ. નક્કી પ્રભુ ... હંસને૦ ૩
 અમૃતકેળના મોટા ઉધાન મેલી રે (૨)
 લીધો વિષવૃક્ષમાં વિરામ. નક્કી પ્રભુ ... હંસને૦ ૪
 ‘સંતનો શિષ્ય’ કહે સમજ્યા છતાં પણ (૨)
 કૂડાં હજી તજતો નથી કામ. નક્કી પ્રભુ ... હંસને૦ ૫

સ્વાર્થભર્યો સંસાર

(ભજ - દેખા નહિ કછુ સાર જગતમે)

સ્વાર્થભર્યો સંસાર, સમજ મન સ્વાર્થભર્યો સંસાર,
સાચું એહ સ્વરૂપ સમજીને, કર પ્રભુ ઉપર ખ્યાર;
કર પ્રભુ ઉપર ખ્યાર, સમજ મન સ્વાર્થભર્યો સંસાર .... સમજ
કાકા, મામા, માત, તાત, સુત, ભગિની, ઘરની નાર;
માયા મતલબ થકી ખતાવે, અંતર કરી ઉદાર.... અંતરં .... સમજ
આવાં આવાં સગાં સ્નેહીઓ, કીધાં અપરખાર;
કાળ અનંત કૃષ્ટો અવનિમાં, અનેક ધરી અવતાર....અનેક. સમજ
લટપટ આવી કરે લાલચે, હિકમત કરે હંતર;
ખરી ગરજ વિણ ખમી કષ્ટ નવ, ખાલી થાય ખુવાર...ખાલી. સમજ
સ્વાર્થ સરે સામું નવ જોવે, વિખરી જાય તે વાર;
ગરજ પડે ગુણુ ગાય વિશ્વનો, એ સમજી વ્યવહાર.... એ. સમજ
માંસ ઉપર જેમ મળે પક્ષીઓ, તેમ સરવ તૈયાર,
ભૂલ ન આ ભવજાળ સમજ તું, અંતરઘટમાં પાર....અંતર. સમજ
આ જાળમાં બહુ જકડાયા, પામ્યા વિરત્તા પાર;
'સંતશિષ્ય' સંસાર વિષેથી, શોધન કરી લે સાર....શોધન. સમજ

ભૂલ જરા જખરું દુઃખ દે છે

(રાગ - ખિલાવર તથા આશા)

ભૂલ જરા જખરું દુઃખ દે છે, અનુભવીઓ બધા એમ જ કે' છે. ટેક.
એક વચન અવળું વદવાથી ખૂબ હૃદયમાં પછી ખટકે છે.... ભૂલ
એક ક્રિયા અઘટિત કરવાથી ભવ અટવિમાં તે ભટકે છે.... ભૂલ
લેશ ઉપરથી પગ લથડે તો ભૂતળ પર લાવી પટકે છે.... ભૂલ
એક અનલનો તીક્ષણ તણખો, ભુવન ઘણાંને ભસ્મ કરે છે.... ભૂલ
લેશ કલેશ વધીને આખર, જેર પછી બહુ કાળ જરે છે.... ભૂલ
કાર્ય બધાં ભારે કે હળવાં, બેદરકાર થતાં બગડે છે.... ભૂલ
પસ્તાયે છે પાર વગરના, વિકળ થઈને જે વરતે છે.... ભૂલ
અહ્ય ભૂલ આરોગ્ય બગાડે, પ્રખળ દરદ વપુમાં પ્રગટે છે... ભૂલ
'સંતશિષ્ય' સમજુ સમજે છે, ભૂલ્યા તે ભવમાંહે ભમે છે.... ભૂલ

જન ભિન્ન ભિન્ન જણાય છે

(રાગ - ભૈરવી અથવા સોરઠની ગઝલ)

જન ભિન્ન ભિન્ન જણાય છે, સમદષ્ટિથી સમજાય છે;
વિધવિધ રુચિ વરતાય છે, મનસુષ્ટિ એવી સુજાય છે ...જન
એક ધ્યાન ધર્મતણું ધરે, એક કુડ કલેશોને કરે;
પરદુઃખ કો' પ્રીતે હરે, કોઈ મૂર્ખ મારીને મરે ...જન

મગર કોઈની મતિ છે, કોઈ કોમળ આકૃતિ;
 વિષયો વિષે કોઈની વૃત્તિ, એક એક લોભ વિષે અતિ ...જન૦
 લણુવા વિષે કોઈ ભમે, કોઈક રસ રંગે રમે;
 ગુણીના ગુણો કોઈને ગમે, દિલ ઢામ સાડું કોઈ ઠમે ...જન૦
 છે ગમ્ય કોઈક જ્ઞાનમાં, સમજે મજા કોઈ માનમાં;
 કોઈ ખુશી છે ખાનમાં, કોઈ રમે છે રાનમાં ...જન૦
 કોઈ ગાયનો સુણીને ગળે, કોઈને કથાથી રસ મળે;
 વળી કોઈ વૈરાગ્યે વળે, ભૂંડાઈમાં કોઈ લળે ...જન૦
 કોઈ ભકત થઈ પ્રભુને ભળે, ત્યાગી થઈ દુનિયા તળે;
 શણુગાર કોઈ શોખે સળે, મધુપાનમાં કોઈને મળે જન૦
 મતલેદવાળા ભાળિયે, મનને વિવેકે વાળિયે;
 કહે 'સંતશિષ્ય' સુદૃષ્ટિથી, ભરી નેહ નિત્ય નિહાળીએ જન૦

ભવસાગર કોણ તરે?

(રાગ - આશા)

આ ભવસાગર તેહ તરે છે, કરવાનું જે કામ કરે છે .... ટેક.
 મંગલકારક જેનાં મન છે, દોષ કર્યાથી એહ ડરે છે આ૦ ૧
 પુનિત થયું જેનું ઘટ અંતર, વર પદવી પણુ તેહ વરે છે આ૦ ૨
 વેર-ઝેરથી જે વિરમ્યા છે, ફિકર વિનાના તેહ ફરે છે આ૦ ૩
 અનુપ્રેક્ષા કરનાર ધરાધર, હિતકર થઈ નિજ પાપ હરે છે આ૦ ૪
 'સંતશિષ્ય' ઇચ્છે જે સુખને, ધ્યાન પ્રભુનું તેહ ધરે છે આ૦ ૫

જનવર થવાના લક્ષણો

(ગરબી. ઢળ - કર પ્રભુ સંગાતે દઢ પ્રીતડી રે)

જનવરમાં જાવાનું એને જાણુજે રે .... ટેક.
 કૂડ કપટ કળાને કેળવી રે, ઓછું આપે ને લે છે અધિક;
 ફસાવાને રચે મોટા ફંદને રે, ઠાઠ રાખે છે ઉપરથી ઠીક...જન૦
 કૂડાં તોલા ને ત્રાજવાથી તોળવું રે, નથી માપ છાપમાં જરા મેળ;
 ભોળા ભદ્રિક નિત્ય ભુલાવવા રે, સાચા જૂઠાનું કરે સેળસેળ....જન૦
 એવા મનના મેલા જે માનવી રે, કાળજમાં ભર્યું જેને કૂડ;
 વચન આપી ખીજને વિશ્વાસના રે, કાપી ધડથી તેનું કરે ધૂળ...જન૦
 પરમારથ જેને પાલવે નહીં રે, એનું સ્વાર્થ સાચું સુખધામ;
 લેખ ખોટા લખ્યામાં જેને લહેર છે રે, હરામીના પથે જેને હામ....જન૦

ડોળ દંભી રાખે ડહ્યાતણો રે, ઠગવાનો કરે સદા ઠાઠ;
 પ્રેમજળ પ્રપંચ કરી પાથરે, રે, પ્રામાણિકતાનો ભણે પાઠ....જનન
 સદા શોભા કરે રૂડા શેઠની રે, ઘોલો કપટી મધુરાં ખોલ;
 નહિ જાણી શકાય એની જાળને રે, પોલિસીની પેખાય નહિ પોલ....જનન
 'સંતશિષ્ય'ના સ્નેહી તમે સાંભળો રે, પશુમાંહે જવાનો એ પંથ
 ચિત્તમાંહે ચતુર નર ચેતજો રે, તમે સુમતિ નારીતણા કંથ....જનન

નરકના અધિકારી

(ગરબી; ઢળ-કર પ્રભુ સંગાતે ઠઠ પ્રીતડી રે)

ખરા જમના મિજમાન તેને જાણુવા રે .... ટેક
 કૂર દૃષ્ટિ ને કામ જે કાળાં કરે રે, દંભ કપી રાખે અભિમાન;
 હુબ્ટ દિલમાં ન દોષ કરીને ડરે રે, પરમારથની લેશ ન પિછાન.... ખરા
 વિષ વા'લ ધરી નિત્ય વાપરે રે, અમૃતનો ન કરે આહાર;
 મહા આરંભ કામમાં જિતરી રે, પરિચહનો રાખે નહિ પાર.... ખરા
 મધમાંસી ને શોખ છે શિકારના રે, સર્વ જીવોને જેહને ત્રાસ;
 ધ્યાન રૌદ્ર ને કૃષ્ણલેશ્યા કેળવી રે, નિજ હસ્તે કરે નિજનાશ .... ખરા
 દેવ-ધર્મ ને મિત્રનો દ્રોહી સદા રે, સાડું કરવાના જેહને સોગાન,
 કૂરતાથી ભરેલ જેના કાળજા રે, નફરુટ નરસા ને નિર્લજજ નાદાન.... ખરા
 મોહ - માયા જેનાં માયાપ છે રે, પાપ સઘળા જેનો પરિવાર;
 રાગ - દ્રેષ જેના રંગમહેલ છે રે, ભાર લાગે ભૂમિને એનો ભાર... ખરા
 સુખદાયક પવિત્ર સદ્ગોથી રે, વિષમ બ્યાપે છે અંગમાં વિકાર,
 અપવિત્ર સદા જેનો આતમા રે, કામ કાળા ને કિલ્લટ કરનાર.. ખરા
 'સંતશિષ્ય'ના સ્નેહીજન સાંભળો રે, અધર્મીનો કહ્યો અધિકાર;
 સાર સમજીને આપનું સુધારજો રે, નહિ જાણું પડે જમદાર... ખરા

ભાવ પ્રતિક્રમણ

(રાગ - દેશ. ઢળ - વિમળા નવ કરશેો ઉચાટ)

રાત્રે રોજ વિચારો આજ કમાયા શું અહીં રે;
 શાંત પળે અવલોકો, નિજ ઘરમાં જિ'ડે જઈ રે .... રાત્રે ૦ ટેક
 કરવાનાં શા કાર્યો દીધાં, નહિ કરવાનાં કયા તજી દીધાં ?
 લાભ - ખોટમાં વધેલ જાણુ છે કઈ રે ? .... રાત્રે ૦ ૧
 જે જે આજે નિશ્ચય કર્યા, અમલ વિષે કેવા તે ધર્યા ?
 સુધારવાનું વિશેષ મારે કયાં જઈ રે ? .... રાત્રે ૦ ૨
 લેવાનું મેં શું શું લીધું, તજવાનું શું શું તજી દીધું ?
 કઈ જાણુની મારી ભૂલ હજી રહી રે ? .... રાત્રે ૦ ૩

કરું કરું કરતાં, નથી કાંઈ કરતો, ધ્યાન પ્રભુનું હજી નથી ધરતો;
 વાતો કરતાં વેળા શુભ બચે વહી રે .... રાત્રે ૪
 જન્મ ધર્યો છે જેને માટે, મન હજી ન કર્યું તેને માટે;
 'સંતશિષ્ય' શો જવાબ આપીશ ત્યાં જઈ રે? .... રાત્રે ૫

હું કોણ?

(રાગ-હરિગીત)

હું કોણ ને આ શું બધું છે સ્વરૂપ મારું શું ખરું?
 આ જન્મ-મરણો શા થકી છે એ બધાં શાથી હરું?
 કરવા પડે નહિ કાર્ય ફરીને કાર્ય એવાં શું કરું?
 ફરી જન્મવું મરવું પડે નહિ એમ કઈ રીતે મરું? ૧
 આ ભાંતિ છે કે સત્ય તે અનુભવ વડે નિશ્ચય કરું?
 દુઃખ કલ્પના મુજ હોય તો દેખાવથી શાને હરું?
 દુઃખ કારણો દેહે ભર્યા, ફાકટ અવર સ્થળ કાં ફરું?
 એના ઉપાયો આચરી ખીલ પ્રપંચો પરહરું ૨
 મરવા તણો ન સ્વભાવ મારો, કયા પ્રકારે હું મરું?
 કાહું કઈ કઈ ચીજ ઘટથી, જીવનમાં શું શું ભરું?
 આંખ્યા તણો ઉદ્દેશ સમજી સત્ય મારગ સંચરું,
 શ્રી 'સંતનો થઈ શિષ્ય' હું વર સ્વરૂપ મારાને વરું ૩

આલોચના

(રાગ-ભૈરવી; મરાઠી આલની સાખી)

પોતાના જીવનને માટે, લોગ ઘણાને દીધો,
 અનેકના જીવનને માટે, લેશ લોગ નથી દીધો-
 દીધો કેર સદા...ખ્યાલો ઝેરતણો પીધો ... ૧
 અધાર પાપો નિત્ય છુપાવી, પ્રગટ પુણ્યને કરિયાં;
 અંદર ઝેર હળાહળ ઠાંસી, ઉપર અમૃત ભરિયાં-
 ઝરિયાં ઝેરને...હિત અનેકનાં હરિયાં ... ૨
 નિજની નિંદા ગમે ન નિજને, પરનિંદા નિત્ય કીધી;
 પોતાને પીડા ન ગમે, પણ પરને પીડા દીધી-
 સીધી વાત છતાં... નવ લક્ષ વિષે લીધી ... ૩
 દુઃખના ખીજક વાવી નિશ્ચિન સુખની આશ કરી છે;
 પાપ કરી કરી પુણ્યફળોની, ઇચ્છા નાથ ધરી છે-
 ફરી ફરી અરજ કરે ... આ 'સંતનો શિષ્ય' હરિ! ... ૪

પ્રભુ તુજ લય લાગી નહિ

(દોહરા)

પ્રભુ તુજ લય લાગી નહીં, ભૂલ્યો પથ ભગવાન;
 શરણુ ગયો નહિ સંતને, ધર્મું ન તાડું ધ્યાન... ૧
 સાધન તે બંધન કર્યા, અવળા કર્યા ઉપાય;
 એહ ભયંકર ભૂલથી, પામર આ પસ્તાય... ૨
 કશ્ણી કોડગણી કરી, શીખ્યો અવર અપાર;
 સમજ્યાનું સમજ્યો નહીં, પામ્યો નહિ ભવપાર... ૩
 મહાભયાનક સ્થળ વિષે, સૂતો તાણી સોડ;
 નિશકિન નિદ્રામાં રહ્યો, ખરેખરી એ જોડ... ૪
 નિર્ભય લાગે ભયસ્થળો, ભય નિર્ભય સમજાય;
 આ વિભમતા હે પ્રભુ! મુજને જરૂર જણાય... ૫
 અમૃતને અળગું કર્યું, કંચન ગણ્યું કથીર;
 વહેતું દેખી વિષને, માન્યું નિર્મળ નીર... ૬
 સાચામાં રાચ્યો નહીં, જોડે ન થયો ખેદ;
 મૂળ ન સમજ્યો મરણતું, ભણ્યો ન ભવનો લેહ... ૭
 પ્રભુ! તુજ પદ પકેજ પડી, યાયું એ જગદીશ;
 'સંતશિષ્ય' તું સ્વરૂપમાં, રહે અંતર અહોનિશ... ૮

આત્મજ્ઞાનનો અભાવ

(ઢબ-મહેતાજી રે... છું મહી મૂલ બતાવું?)

અંતરમાં રે... આત્મજ્ઞાન હજી નાવ્યું,
 જે બુદ્ધજનોએ બતાવ્યું ... ટેક
 સંતજનોનો સંગ ન કીધો રે,
 લક્ષ નિજ ઘર પર નવ દીધો રે;
 કદી અમર ન ખ્યાલો પીધો રે,
 આથડીને રે... આયુષ્ય એળે ગુમાવ્યું... જો અંતર - ૧
 ચર્ચા કરી ગગન ગજાવ્યું રે,
 બહુ અન્યને ખોલી બતાવ્યું રે;
 શક મનને નવ સમજાવ્યું રે,
 અતિ લૂચું રે... ભીતર હજી ન ભીંજાયું... જો અંતર - ૨
 ગણિતાદિક શાસ્ત્રોને ગણિયા રે,
 વળી ભાષા અનેકને ભણિયા રે;
 ચતુરાઈના ચણતર ચણિયા રે,
 ખળખળતું રે .... ચિત્તમંદિર ન ચણાવ્યું... જો અંતર - ૩

હુબ પ્રકૃતિઓ ન ઢળાવી રે,
હક - શકતા જરી ન હકાવી રે;
આ શરીરને નાખ્યું સુકાવી રે.
તપસ્યાથી રે .... ખાહી તનને તપાવ્યું ... જે૦ અંતર૦ - ૪

ખાવાની ચીજ ન ખાધી રે,
સાધવાની દિશા નવ સાધી રે;
આધિ - વ્યાધિ અખૂટ ઉપાધિ રે,
ઉપજાવી રે .... અંતરને સળગાવ્યું .... જે૦ અંતર૦ - ૫

કહી મનનો મરડ ન મૂક્યો રે,
નહિ જ્ઞાન - ધ્યાનમાં બૂક્યો રે;
સદા બુદ્ધિપણથી બૂંક્યો રે,
ખડ ખાધું રે .... ભોજન મધુર ન ભાવ્યું ... જે૦ અંતર૦ - ૬

કહે 'સંતશિષ્ય' સુખ કરવા રે,
નિજ - પરનાં દુઃખો હરવા રે;
આ ભવસાગરથી તરવા રે,
દુઃખ હરવા રે, ... કર જિનવરતું જણાવ્યું .... જે૦ અંતર૦ - ૭

આશા - તૃષ્ણાનું સ્વરૂપ

(રાગ - કાનહો, ઠખ - આવરદા વ્યર્થ વિતાવી.)

કેમ અંતર જ્ઞાન ન આવે, (૨)
રખડાવી મારે છે રંડા, બમણા રથી ભુલાવે...કેમ૦ ૧

મૃગમદ્દ માટે મૃગની આશા, મરણ વિના જ મરાવે;
એ જ મનોરથ માનવમૃગ આ, ફેગટ તને ફસાવે...કેમ૦ ૧

લજવે છે લાલચમાં લોંડી, એ લાળા ચવરાવે;
કૂડ કપટના કામ કરાવી, કષ્ટ વિષે કવરાવે...કેમ૦ ૨

પયના સાટે પ્રેમ થકી, અણુ પીવાનું પિવરાવે;
ખાઈ તાઈ તજવી ખાંતે, ખડ તુજને ખવરાવે...કેમ૦ ૩

એ જ નિશામાં નિશ્ચિન્ત તારી, દાસી તને ઢળાવે;
રાજા છે પણ એહ રાક્ષસી, રાંકની જેમ રિખાવે...કેમ૦ ૪

આશા વ્યંતરી વળગી અંતરે, નટની જેમ નચાવે;
તૃષ્ણા નટી આ કરી તમાસા, માયા ખેલ મચાવે...કેમ૦ ૫

નકટી સાથે ખની નમાલો સોના સાઠ કરાવે;
યાદ રાખજે ઉત્તમ અવસર, ફરી ફરી નહિ આવે...કેમ૦ ૬

અનંત ભવથી ઈંદ્રજાળ એ, આશાની અથડાવે;
'સંતશિષ્ય' કહે સદ્ગુરુ વિણ, સત્ય કોણ સમજાવે?...કેમ૦ ૭

જૈન રીત નવ જાણી

(અકળકલા ન કળાણી, એ ઢબનું ભવન)

જૈન રીત નવ જાણી હજી પણ જૈન રીત નવ જાણી રે ... ટેક
 આ ધરની કે આ પરની એ, અંતર વાત ન આણી રે જી;
 પીંજણ લઇને ખેડો પરની (૨) સુણી ન વીરની વાણી ... હજી પણ ૧
 મુનિવર કહે તું મેલ મમતને, તે રાખ્યો તે તાણી રે જી,
 શોધી સદ્ગુરુ સ્નેહ ધરીને (૨) લીધી નહિ તે લા'ણી ... હજી પણ ૨
 બળદ જેટલું બળ વાપરીને, ઘણી ફેરવી ઘાણી રે જી;
 પામેલાં સઘળાં સાધનપર (૨) પ્રગટ ફેરવ્યું પાણી ... હજી પણ ૩
 ગરબડ ગોટા કંઈક વાળિયા, ધર્મ કર્યો ધૂળધાણી રે જી;
 દગા કપટમાં રમી રાત-દિન (૨) કરી હબરો હાણી ... હજી પણ ૪
 અલ્પ પુણ્ય કરી અધિક બતાવ્યું, મોજ મફતની માણી રે જી;
 અપૂર્વ સુંદર પરમ તત્ત્વની (૨) શૈલી નવ સમજાણી ... હજી પણ ૫
 ગોળી ખાધી જેણે ગુરુવરની, તે ગુણિયલ ગુણ ખાણી રે જી;
 'સંતશિષ્ય' તેવિશુદ્ધ પ્રેમી (૨) પ્રભુના ઘરનો પ્રાણી... હજી પણ ૬

રળિયામણું હૃદયમંદિર

(ઢબ - જળ ભરવા દિયોને)

હૃદય મંદિર છે એનું રળિયામણું રે,
 જેમાં વિશ્વપતિનો છે વિરામ ... હૃદય ૧
 આત્મજ્ઞાન રૂપી દિવ્ય જેમાં દીપ છે રે,
 તિમિર નીકળી ગયું છે તમામ ... હૃદય ૨
 જેમાં ન્યાયરૂપી અચળ રૂડા સ્થંભ છે રે,
 કાળાં થાય નહિ કદી જેમાં કામ ... હૃદય ૩
 શોભાવ્યું છે સત્ય શિયળ શણુગારથી રે,
 અવનિમાં એનું સ્વરૂપ અભિરામ ... હૃદય ૪
 જ્ઞાન - ધ્યાનરૂપી વ્યાપ્ત જેમાં ધૂપ છે રે,
 બિરાજે છે જેમાં દિવ્ય આત્મરામ ... હૃદય ૫
 ઝેરી વાસનાનો વાસ જેથી વેગળો રે,
 શુદ્ધ સરળ પ્રેમી નિર્મળ નિષ્કામ ... હૃદય ૬
 વિવવાત્સલ્યના જેમાં પ્રવહો વહે રે,
 'સંતશિષ્ય' એવું શાન્તિનું સ્વધામ ... હૃદય ૭

આર્યસંસ્કૃતિ ક્યાં ગઈ ?

(ઢબ - વિદેશ વાટ જાઉં છું)

- આર્યધર્મીઓની આજે શી દશા થઈ ?
હૃદયની પવિત્રતા તે ક્યાં ભડી ગઈ ? ૧
- નિયમને નિસાવનાર ક્યાં જતા રહ્યા ?
બપટ ચીજો વાપરીને બપટ શું થયા ? ૨
- દિલ વિષે શું ગ્રાહીઓની ના રહી દયા ?
શાંતિતણા દિવસ અરે ! સાવ શું ગયા ? ૩
- મરદાનગી મનુષ્ય તણી ક્યાં મરી ગઈ ?
રુધિર તણી ઉષ્ણતા તે શું ડરી ગઈ ? ૪
- આર્યતાનું જ્ઞાન આમ છેક શું ગયું ?
જીવન જેવું આપણામાં શું નથી રહ્યું ? ૫
- દેશમાં અનેક દુઃખ દર્દ આવ્યા,
વીર્યના ખબના ગંડુ થઈ ગુમાવ્યા ૬
- સુખતણાં સ્વદેશી સાધનો બધાં તન્યાં,
વિદ્યાસતણા વિષ સમાન વેશને સન્યા ૭
- ભૂખમરાના કામ બધાં કોડથી કર્યા,
કામ દર્દને દુર્ગુણોને દેશમાં ભર્યા ૮
- અનેક હાજતોની હેડ ઠોકમાં ધરી,
પરતંત્રતાથી 'સંતશિષ્ય' જોયું ના જરી ૯

પર્યુષણના દિવસો

(રાગ - આશા)

આ દિવસો છે અંતર ઘટના, ખેદ તજી તજીને ખમવાના—આં
આજ સુધી નથી નમ્ર થયા ત્યાં, નમ્ર બની દિન છે નમવાના—આં
શ્રવણ - મનનથી શુદ્ધ કરેલા, હૃદયતણા પટમાં રમવાના—આં
ઉત્તમમાં ઉત્તમ આ દિવસો, વેર વિરોધ વિષય વમવાના—આં
સર્વ જીવોને મિત્ર બનાવી, દિલના દુશ્મન છે દમવાના—આં
'સંતશિષ્ય' જે સરળ સુખોધી, એ ગુણીજન પ્રભુને ગમવાના—આં

અરિહંત બોધ

(ઢબ - અમે પ્રજા વિના અન્ય કશું ભાળતા નથી)

અરિહંત બોધ અંતરે ઉતારતા જાને.

ઉતારતા જાને ચિત્ત ધારતા જાને . . . . અરિહંતં

- સાખી :- વચન સુણી વિષ ઊતરે, પામે તત્ત્વ પ્રકાશ;
મિથ્યામય દષ્ટિ મટે, વિલય થાય જડવાસ.
જન્મ, જરા, મરણતણા કારણ મટાડવાને (૨)
ધર્મતણી વાત જરૂર ધારતા જલે. તમે ધર્મં અરિહંતં -૧
- સાખી :- ભેદ જણાવ્યા ભવતણા, કરી અનહદ ઉપકાર;
અંધન સ્વરૂપ અતાવિયાં, કરવા આત્મ ઉદ્ધાર.
અંતરના અરિઓ તણો ભેદ ભલો આપિયો છે (૨)
મોહ માન મગરૂરીને મારતા જલે. તમે મોહં અરિહંતં -૨
- સાખી :- એ ઔષધથી આત્મમાં, રહે ન રોગ લગાર;
અપૂર્વ સ્થળને ઓળખે, પામે દિવ્ય પ્રકાર.
એહની વાણી મહા અજળ અમલકારવાળી (૨)
વિષય વિકારને નિવારતા જલે. સુણી વિષયં અરિહંતં -૩
- સાખી :- દરિદ્રતા દૂર રહે, પ્રગટે પરમ નિધાન;
નિર્ગળતા ન્યારી રહે, લાગે જે પ્રભુધ્યાન.
વીર વચનામૃતોને હિતકર હંમેશ ગણી (૨)
વિનય વિવેકથી વિચારતા જલે. સદા વિનયં અરિહંતં -૪
- સાખી :- પ્રણમી એ રસ પિંડમાં, વહન કરે વપુમાંય;
અમર કરે એ ઔષધિ, શુદ્ધ સ્વરૂપ સમન્નય.
અનુભવવાળા ઉદ્ગાર રૂપ અમૃતથી (૨)
બળતા સ્થાનોને ઠીક ઠારતા જલે. અમે બળતાં અરિહંતં -૫
- સાખી :- રેડો એ રસ હૃદયમાં, કરો દર્દ સહુ દૂર;
સેવો શાન્તિને સદા, અનુભવ પ્રગટે ઉર.
'સંતશિષ્ય' શાંતિમય સર્વ પ્રદેશ થવા (૨)
વૈરાગ્ય વેગને વધારતા જલે. તમે વૈરાગ્યં અરિહંતં -૬

અવિદ્યાની ફંસી

(ઢગ - બલિહારી ગિરધારી, સુંદર શ્યામ હો તણ.)

અવિદ્યાની ફંસીમાં ફસાયા, પામર પ્રાણુ હો -
તણ બળતા દીપકને ઘણા ઘેનમાં ઘેરાયા છ .... ટેક

- એના સંકેતકાને, જે નવ સમન્નયા છ (૨)
ઠગારીના ઠાકમાં ઠગાયા, પામર પ્રાણુ હો તણ -૧
- વિદ્યાસ આંધ્યો જેણુ એના વિલાસે છ (૨)
પાછળથી એહ પરતાયા, પામર પ્રાણુ હો તણ -૨
- નથી શુદ્ધ સાન જેને, સ્વહિતપણુની છ (૨)
હિતને ગુમાવી એ હણાયા, પામર પ્રાણુ હો તણ -૩

- સુવાણી શય્યા દેખી, જે નર સૂતા છ (૨)
મૂરખ બનીને મરાયા, પામર પ્રાણુ હો તછ -૪
- માયાના સ્વરૂપમાં, જેહ મુઝાયા છ (૨)
સંકના હાલે તે રિખાયા, પામર પ્રાણુ હો તછ -૫
- 'સંતના શિષ્ય' કોઈ, કોઈ જન જાગ્યા છ (૨)
જાગ્યા તે કલ્યાણુ કમાયા, પામર પ્રાણુ હો તછ -૬

અધિકારની ખલિહારી

(વટ સાવિત્રીની ઢબમાં)

અધિકાર વિના આનંદ કદી નવ આવે રે,
નથી ગુણુ ગણુના ત્યાં કોણુ સમય ગુમાવે રે;
સમજે નહિ તેને શાસ્ત્ર શું સમજાવે રે?
અધાને અપૂરવ ચીજ કોણુ ખતાવે રે?...અધિકાર૦ ૧

જેને નથી જેનું જ્ઞાન ત્યાં અકળાશે રે,
અધિકાર વિના ભયભીત બની ભડકાશે રે;
બેકરોને ભવભેદ કોણુ ભણાવે રે?
જેને નથી જેની જરૂર તે શું જાણાવે રે?...અધિકાર૦ ૨

ખર મરે ખરેખર ખીર ખાંડ ના ખાણે રે,
સુખડની સરસ સુગંધ થવન શું જાણે રે?
અત્તરથી કદી આનંદ ઊંટ ન આણે રે,
મણિ માળાથી શું મોજ મરકટ માણે રે?...અધિકાર૦ ૩

જેનો જે હોય સ્વભાવ તેવું ગમશે રે,
જેના પ્રેમી જે હોય ત્યાં તે રમશે રે;
જેને મહોખ્ખત જ્યાં હોય ત્યાં તે સમશે રે,
જ્યાં જ્યાં જેનું અંધારણુ ત્યાં તે ભમશે રે ...અધિકાર૦ ૪

આતમના અનુભવી વિરમે છે વૈરાગે રે,
વૈરાગ્ય વગરના જીવ તે શું ત્યાગે રે?
ત્યાગે તજવતું તેહ ઘટમાં જાગે રે,
જાગે તે 'સંતનો શિષ્ય' ભય સહુ ભાગે રે ...અધિકાર૦ ૫

અવિનીતના લક્ષણુ

(ઢબ - જળ ભરવા દિયોને જમુના૦)

અવિનીતને નથી કોઈ આશરો રે,
નરભવ એનો નિષ્કળ જ બચ... અવિનીત૦ ૧

પ્રતિબોધ પ્રતિકૂળ પડે આપતાં રે,
સાચી વાત એથી નહિ સમજાય... અવિનીત૦ - ૨

- નિજ ભૂલને જરાય ન ભાળી શકે રે,
દોષ અવરના દષ્ટિએ દેખાય... અવિનીત૦ - ૩
- રહે પ્રસન્ન પ્રશંસા નિજ સાંભળી રે,
દોષ સુભુતા એનું અંતર દુખાય... અવિનીત૦ - ૪
- વડીલોનો વિનય એ ન જાળવી શકે રે,
અભિમાન એના ચિત્તે ભિસરાય... અવિનીત૦ - ૫
- દિનરાત નિજ ડા'પણમાં ડોલ્યા કરે રે,
શિખામણુ તે જરાય ન સુહાય... અવિનીત૦ - ૬
- વિદ્યા ભણ્યા છતાં અવિદ્યા ટળે નહિ રે,
એની શક્તિ બધી દોષથી દુખાય... અવિનીત૦ - ૭
- 'સંતશિષ્ય' કહે સત્ય તણા પંથને રે,
સૂઝે નહિ અવિનીતને ઉપાય... અવિનીત૦ - ૮

✽

કર્મની અસરો

(ઢબ -- ઓઘવણ સંદેશો કે'લે૦)

- કર્મતણી અસરો રે કાળા કેરની,
સમજાવ્યાથી યથાર્થ નવ સમજાય જો;
- જ્યારે જ્યારે જેને અનુભવ જે થયો,
ત્યારે તેને અજબ સ્વરૂપ જણાય જો — કર્મતણી૦ --૧
- અજબ ગજબ વરસાવે ઉદયે આવતાં,
ઉથલપાથલ કરી દે પલમાં અનેક જો;
અણુધાર્યું અઘટિત કરી ઘટિત રચે વળી,
અંતરનું ધાર્યું નવ થાયે એક જો ... કર્મતણી૦ -૨
- ક્ષણમાં તુચ્છ તવંગર રૂપ બની રહે,
મહારાણા તે બની રહે ક્ષણમાં રાંક જો;
- અજબ રીતેથી યોગ વિયોગ બન્યા કરે,
અદ્ભુત છે અસરોનો એવો આંક જો ... કર્મતણી૦ -૩
- બંધન કેવાં કર્યાં સ્થિતિએ બંધાય છે,
એ બંધનમાં કેતું જાલિમ જોર જો;
દ્રવ્યકર્મ ને ભાવકર્મના લેદને,
સમજે ત્યારે આનંદ પ્રગટે ઔર જો ... કર્મતણી૦ -૪
- નાશ કરાવે નિજહિતને નિજ હાથથી,
ભાવકર્મની એવી ભૂંડી રીત જો;
સાધન સંયોગો પણ એ આવી મળે,
જબરા માણસની પણ ત્યાં નહિ છૂત જો ... કર્મતણી૦ -૫

- ઊંચા -- નીચાને ત્યાં ભેદ કશે નથી,
કળાય નહિ એ ગુપ્ત કૃતિનું કામ જો;
જેવા રસ રેડીને બંધન બાંધ્યાં,
'સંતશિષ્ય' પ્રગટે તેવાં પરિણામ જો .... કર્મતણી ૦ - ૬

અવળું થાવું હોય તેહના

(રાગ - લાવણી)

અવળું થાવું હોય તેહના--આચરણે અવળાં હોયે,
અવળું તેને કદી ન સૂઝે, કોટિ ઉપાય કરે તેયે ... ૧
બંધા બંધા કરી ઉપાયે, આદર બંધાને આપે;
દુર્ભાગી દુર્ભાગ્યવશે તણ શીતળતા તપશે તાપે ... ૨
આવી મળે સાધન પણ અવળા, અવળાને અવળા જેવા;
અવળું સમજવ્યે નવ સમજે, અવળા ભાગ્ય કરે એવા ... ૩
નબળા વખતે નબળી બુદ્ધિ, સહાયક પણ ન મળે સબળા;
નબળા ભાગ્ય કરાવે નબળું, નબળામાં સરવે નબળા ... ૪
ઉત્તમ કામ અધમજન કરશે, ભાગ્યતણી રેખા ભળતાં;
અધમ આચરે ઉત્તમજન થઈ, માઠા ભાગ્યેના મળતાં ... ૫
પૂર્વતણા પુરુષારથ આજે, ભાગ્યરૂપે ભજવે ખેલો;
'સંતશિષ્ય' સાને સમજે, તે ચતુર સંતતણો ચેલો ... ૬

કાગળ તણી હોડી વડે

(રાગ - ભૈરવી)

કાગળ તણી હોડી વડે, સાગર કદી ઉતરાય ના;
ચીતરેલ મોટી આગથી, ભોજન કદી રંધાય ના ૧
ઔષધ તણાં નામો ઉચ્ચાર્યાથી જ દરદ દગાય ના;
સેવાતણી વાતો કર્યાથી, સેવ્યનાં દુઃખ બંધ ના ૨
ચિંતામણીના બપથી, ચિંતા કદી ઓડાય ના;
વિષુ ધાન્ય છાલાં વાવવાથી, પાક ડાંગર થાય ના ૩
હતવીર્યના હથિયાર દેખી, શત્રુઓ ગભરાય ના;
અક્રિય વાતો ભવ્ય ભાષણથી વિજય વરતાય ના ૪
જળ જળતાણાં સ્મરણે કર્યે જળ વગર તરસ છિપાય ના;
ભોજનતણી વાતો કર્યાથી લેશ પેટ ભરાય ના ૫
અર્પણ વિના તર્પણ નથી, પુરુષાર્થ વગર પમાય ના;
કહે 'સંતશિષ્ય' સદા જગતમાં સમજવિષુ સુખ થાય ના ૬

જીવન તેનું સફળ બાણી

(રાગ - ગઝલ)

- ગરીબોની ખબર લેવા, ક્ષિત્તિઓ એકને દેવા;
ખબલી રંકની સેવા જીવન તેનું સફળ બાણી ... ૧
- ખીબનાં દુઃખને દેખી, પીડાતા પ્રાણને પેખી;
લિયે દુઃખ લક્ષમાં લેખી, જીવન તેનું સફળ બાણી ... ૨
- સદા નિજ સ્વાર્થને છોડી, જીવન પરમાર્થમાં બેડી;
હયા સારું રહ્યા દોડી, જીવન તેનું સફળ બાણી ... ૩
- સિદ્ધતા પ્રાણીઓ સારું, કરે નિજ કાર્ય ન્યારું;
ખલક સુખને ગણે ખારું, જીવન તેનું સફળ બાણી ... ૪
- દુઃખી સ્વરને સુણી કાને, મધુર થઈ તે વચન માને;
અરજ દુઃખની ધરે ધ્યાને, જીવન તેનું સફળ બાણી ... ૫
- પડયા જે પાપને પાશે, ફસાયા દુઃખને ફાંસે;
કરે શાંતિ વગર આશે, જીવન તેનું સફળ બાણી ... ૬
- ન રહેવાયે જીલમ બેઠ, અનર્થો બે કરે કોઈ;
સરસ ત્યાં જઈ કરે સોઈ, જીવન તેનું સફળ બાણી ... ૭
- ખરી કરુણા વિના કેતું, ચિરાયે ચિત્તડું શેતું ?
જીવન છે પ્રેમમય જેતું, જીવન તેનું સફળ બાણી ... ૮
- સ્વધર્મીમાં મળી સાથે, લઈને જોખમો માથે;
હરે દુઃખ મિત્ર થઈ હાથે, જીવન તેનું સફળ બાણી ... ૯
- હૃદયને પ્રેમથી રંગી, થયો જે સત્યનો સંગી;
કહું આ 'સંતના શિષ્યે' જીવન તેનું સફળ બાણી ... ૧૦

કહો ક્યારે વખત લેશો ?

(કંવાલી - ગઝલ)

- ગુમાવી જિંદગી આખી, હૃદયમાં પાપને રાખી;
તમે તે પાપ ધોવાનો, કહો ક્યારે વખત લેશો ? ... ૧
- નયન મીંચી સદા ચાલ્યા, મદનનાં કેદમાં મહાલ્યા;
ઉઘાડી આંખ જોવાનો, કહો ક્યારે વખત લેશો ? ... ૨
- મનુષ્યના દેહને પામી, પશુતાને નહિ વામી;
ખબનો એક ખોવાનો, કહો ક્યારે વખત લેશો ? ... ૩
- કલેજું સાફ નવ કીધું, છતું અમૃત નહીં પીધું;
સુખોથી ખીજ ધોવાનો, કહો ક્યારે વખત લેશો ? ... ૪

હુઠાવી લક્ષ્મીને હાથે, સુબુદ્ધિ ના રહી સાથે;
 ગુમાવી ગંડુતાઓને, કહો ક્યારે વખત લેશો? ... ૫
 કર્યાં અણુમજ્જથી કેરો, વધાર્યાં વેર ને કેરો;
 ખરી ખતે ખમાવાનો, કહો ક્યારે વખત લેશો? ... ૬
 કર્યાના વાયફા કીધા, ન કાર્યો તે હલ કીધાં;
 થવાને 'સંતના શિષ્યો' કહો ક્યારે વખત લેશો? ... ૭

તમે શું તે વિચાર્યું છે?

(ગઝલ)

ઘણા યુગ શાન્તિની આશે, અશાન્તિમાં વિતાડ્યા છે;
 તથાપિ શાન્તિ ના પામ્યા, તમે શું તે વિચાર્યું છે? ... ૧
 અમૂલાં સખળ ને ભાંગ્યા, તમોને સાધનો ક્યાંથી?
 મજ્યાં કેવા કઠણ કષ્ટે, તમે શું તે વિચાર્યું છે? ... ૨
 ક્યા ઉદ્દેશથી નરનો જનમ ધારણ તમે કીધો?
 અને આ શા થકી પામ્યા, તમે શું તે વિચાર્યું છે? ... ૩
 હલન દિલદોષને કરવા, ક્રિયાઓ કઠણ પથ કીધી;
 ઘટ્યા કે વૃદ્ધિને પામ્યા, તમે શું તે વિચાર્યું છે? ... ૪
 ન સાથે કાંઈ આવે તે, ધમાધમ આ બધી શાની?
 બરાબર શાંત ચિત્તેથી, તમે શું તે વિચાર્યું છે? ... ૫
 ઉદર ભરવા નિમિત્તે શું સદા કાળાં કરમ કરવા?
 પછી ફળ એહનાં કેવાં, તમે શું તે વિચાર્યું છે? ... ૬
 બીજાઓનું બગાડીને, લહું પોતાતણું કરવું;
 વિષમ આ વાત છે કેવી, તમે શું તે વિચાર્યું છે? ... ૭
 અશાંતિ અન્યને આપો, તમારી શાંતિના અર્થે;
 ગજબની આ ઘિના કેવી, તમે શું તે વિચાર્યું છે? ... ૮
 જરા પુરમદ ખરી લઈને, પ્રભુના સન્મુખે થઈને;
 કહ્યું આ 'સંતના શિષ્યો' તમે શું તે વિચાર્યું છે? ... ૯

કહોને જાગરો ક્યારે?

(ગઝલ)

જગતનાં પ્રાણીઓ જાગ્યાં, બધાં નિજ કાર્યમાં લાગ્યાં;
 વાગવા જેટલા વાગ્યા, કહોને જાગરો ક્યારે? ... ૧
 જમાનો જાગવાનો છે, ક્રિયામાં લાગવાનો છે;
 તિમિરને ત્યાગવાનો છે, કહોને જાગરો ક્યારે? ... ૨

- ખરાને ખોળનારાઓ, નીતિને તોળનારાઓ;
દયામાં ડોલનારાઓ, કહોને જાગશે ક્યારે ? ... ૩
- સુશાંતિ શોધનારાઓ ! અવરને ઓધનારાઓ !
ધરમને હુંડનારાઓ ! કહોને જાગશે ક્યારે ? ... ૪
- પ્રભુને માનનારાઓ ! પ્રભુને જાણનારાઓ !
પ્રભુ માટે ખપી જવા, કહોને જાગશે ક્યારે ? ... ૫
- પૂર્વના જે મહાવીરો, ઝુકાવ્યાં સત્યમાં શિરો;
થવા એવા મહાવીરો, કહોને જાગશે ક્યારે ? ... ૬
- વીરના વેશને સજવા, પસર્થે પ્રાણુને તજવા;
પ્રભુને એ રીતે ભજવા, કહોને જાગશે ક્યારે ? ... ૭
- વખત નિદ્રાતણો વીત્યો, સૂવાની આ નથી રીતો;
ગવાશે આપણા ગીતો, કહોને જાગશે ક્યારે ? ... ૮
- પરાધીન થઈ પડ્યા રહેવું, હંમેશાં દુઃખને સહેવું;
જણાયે આ અજબ જેવું, કહોને જાગશે ક્યારે ? ... ૯
- ભીડો આલસ્યને છોડી, પરસ્પર પ્રેમને ભેડી;
તમારા સ્વાર્થને તોડી, કહોને જાગશે ક્યારે ? ... ૧૦
- સ્વપરના શ્રેય કરવાને, વિજયની લક્ષ્મી વરવાને;
કહું આ 'સંતના શિષ્યે', કહોને જાગશે ક્યારે ? ... ૧૧

અવનિમાં ગાંધીજી આવ્યા

(ગજલ)

- જગતને ઓધ દેવાને, જરૂરી વાત કહેવાને;
લઈ સંદેશ પ્રભુજનો, અવનિમાં ગાંધીજી આવ્યા ૧
- ભૂલેલાને માર્ગ બતલાવા, સત્યના સૂત્ર સમજવા;
અહિંસા ઐતિહાસ પાવા, અવનિમાં ગાંધીજી આવ્યા ૨
- વધ્યા છે વીરને નામે, અનાચારો બહુ જગમાં;
નયતથી ન્યાય નીરખવા, અવનિમાં ગાંધીજી આવ્યા ૩
- ધરમના નામના ઝંઘડા, પરસ્પર દ્રેષતા રગડા;
કળાથી કાઢવા માટે અવનિમાં ગાંધીજી આવ્યા ૪
- મહા મુશ્કેલીઓ સેવી, અડગતા રાખવી કેવી;
બતાવા જગતને બંતે, અવનિમાં ગાંધીજી આવ્યા ૫
- ભૂલ્યા જે આર્યના પુત્રો, સુણાવા ન્યાયનાં સૂત્રો;
વણિકનો વેશ કાઢીને, અવનિમાં ગાંધીજી આવ્યા ૬
- જીવવું કેમ આ જગમાં, વહે કેમ પ્રેમ રગરગમાં;
ભણાવા પ્રેમના પાઠો, અવનિમાં ગાંધીજી આવ્યા ૭

સૂતેલા ક્યાં સુધી રહેશે ?

(કંવાલી)

- જરા કણા કરી ખુડલાં, અમારી વાતને સુણુશો;
 ઘણા જરૂરીતણા સમયે, સૂતેલા ક્યાં સુધી રહેશે ? ૧
- તમારી ઊંઘના લીધે, જીવન તમ આળનાં બગડે;
 જગાડે છે છતાં હજુએ, સૂતેલા ક્યાં સુધી રહેશે ? ૨
- પતિત થાયે ગરીબ બંધુ, અતિ સાધન અભાવેથી;
 મદદ કરવા તણા સમયે, સૂતેલા ક્યાં સુધી રહેશે ? ૩
- બ્રજના બહુમૂલા ધનના, પ્રમાદેથી ગુમાવ્યા છે;
 હવે આ ઘોર નિદ્રામાં, સૂતેલા ક્યાં સુધી રહેશે ? ૪
- બધું બગડી ગયા પાછળ, તમે જાગી કદી જાશો;
 પછી પરશે બહુ રડવું, સૂતેલા ક્યાં સુધી રહેશે ? ૫
- જગતમાં બહુજનો જાગ્યા, વગર ઉપદેશથી વહેલા;
 બહુ મોડું થશે તમને, સૂતેલા ક્યાં સુધી રહેશે ? ૬
- વખત છે અદ્ય ને જિંચો, ઘણાં છે કામ કરવાનાં;
 'સંતનો શિષ્ય' કહે હજુએ, સૂતેલા ક્યાં સુધી રહેશે ? ૭

જે નગરીમાં ન્યાય મળે નહિ

(રાગ - લાવણી)

- જે નગરીમાં ન્યાય મળે નહિ, તે નગરીમાં રહેવું શું ?
 કહેલ વચનો કાન ધરે નહિ, તેવા આગળ કહેવું શું ?.. ૧
- મરતા સુધી પણ મર્મ ન જાણે, મૂર્ખ થઈ ત્યાં મરવું શું ?
 કહર કરે નહિ કાર્યતણી જ્યાં, ફેગટતું ત્યાં ફરવું શું ?.. ૨
- જુદો જીવ જાણાય છતાં ત્યાં, જોર કરી જકડાવું શું ?
 પાપતણા જ્યાં પાર ન આવે, એ પથમાં ઘસડાવું શું ?.. ૩
- પલપલમાં પલટાય વિચારો, તેના સંગી થાવું શું ?
 સમજુ સમજી જશે અવરને, 'સંતશિષ્ય' સમજાવું શું ?.. ૪

સોખત તેવી અસર

(રાગ - લાવણી, ઠળ - વિષમ વાત મમ)

- જેની સોખત રહે સદાયે, એના લક્ષણ આવે છે... ટેક
 જેરી જેરતણા ફળ આપે, વૈરી વેર ફળ વાવે છે,
 દ્વેષી નિત્યે દ્વેષ વધારે, ખોટ જરૂર અવરાવે છે;
 મૂર્ખની મૈત્રી મૂર્ખ બનાવે, શક સંગી શક થાવે છે,
 પવિત્ર પંડિતના પરિચયથી, પંડિતનું પદ પાવે છે ... જેની ૦ ૧

બષ્ટની સોબત બષ્ટ કરે છે, નરકે નીચ નખાવે છે,
 સન્નજન સુશુભી સંતની સંગત, અમૃત સ્વાદ અખાવે છે;
 નીચ નિર્ગુણી નીચ બતાવે, પ્રેમી પ્રેમ પ્રગટાવે છે,
 કૃતિ હોય જેનામાં જેવી, અનુભવ એહ અપાવે છે ... જેની ૨
 આનંદી આનંદ જમાવે, સળગેલા સળગાવે છે,
 જ્ઞાની જ્ઞાનજળે નવરાવે, અજ્ઞાની અથડાવે છે;
 જેવો માલ ભર્યો નિજ મનમાં સુખથી તેહ બતાવે છે,
 હર્ષ - ખેદ શા માટે કરીએ, 'સંતશિષ્ય' સમજાવે છે.. જેની ૩

જે પ્રીતિ પલટે પળપળમાં

(રાગ - લાવણી)

જે પ્રીતિ પલટે પળપળમાં, તે પ્રેમે પકડાવું શું?
 જે જન માયાબળ ઊછાવે, તે બળે જકડાવું શું?... ૧
 જે લોજનથી ભૂખ ટળે નહિ, તે લોજનને ખાવું શું ?
 જે ગાયનથી હૃદય ગળે નહિ, તે ગાયનને ગાવું શું ? ૨
 જેહ પદારથ પ્રાણ હરી લે, તે માંહે લલચાવું શું ?
 જેની સંગત સુખ મટાડે, તે સંગે સંકડાવું શું ? ૩
 જ્યાં ના'વાથી મેલ ટળે નહિ, તેહ નવાણે ના'વું શું ?
 'સંતશિષ્ય' કહે સાર વગરનાં, સોદામાં સપડાવું શું ? ૪

થવાનું એહ જ થાય છે

(રાગ - ભૈરવી અથવા ગિહાગ)

થવાનું એહ જ થાય છે, ન થવાનું તેહ થતું નથી;
 બનવાનું એ જ બની રહે, ખીજું કદી બનતું નથી ... ૧
 ચિંતા કરો શા કાજ કોઈનું ફેરવે ફરતું નથી;
 નિર્માણ જેનું જે થયું, કોઈ અન્યથા કરતું નથી ... ૨
 માલિકની મરણ વિના, કદી મેળવ્યે મળતું નથી;
 મરણ થયે માલિકની, ટાલ્યા થકી ટળતું નથી ... ૩
 રખવાળ છે જ્યાં રામ, ત્યાં માર્યા છતાં મરતું નથી;
 ફરી નજર નાથની તો પછી, સહાયક છતાં સરતું નથી ... ૪
 પ્રારબ્ધના પાસા વિના, રતિ માત્ર કોઈ રળતું નથી;
 સાધન સહજ મળે કદી, દુર્ભાગ્ય કોઈ ઢળતું નથી ... ૫
 સહુભાગ્યમાં સુખ આપણું, ખાળે છતાં બળતું નથી;
 કદી વૈરી વિશ્વ બધું બને, વૈરીથી કશું વળતું નથી ... ૬
 વલખાં ન મારો વ્યર્થ, સાચા માર્ગ વહાલા સંચરો;
 કહે 'સંતશિષ્ય' તણ ધૂરાઈ, કાર્ય શ્રેષ્ઠ કર્યા કરો ... ૭

જરા ખોલી નયન જોશો

(કન્વાલી)

- નથી કરવું તમારે ને, ન કરવા અન્યને દેવું;
ઘણું એવા બનાવોને, જરા ખોલી નયન જોશો ... ૧
- તમારાં વ્યક્તિગત વેરો, ઝરેશાં ઘરતણાં ઝેરો;
ધર્મસ્થળ કેમ ઢોળો છો? જરા ખોલી નયન જોશો ... ૨
- તમોને યોગ્ય જાણીને, કર્યાં છે કુદરતે મોટા;
વિચારી કેમ એ વાતો, જરા ખોલી નયન જોશો ... ૩
- સુકાણાં પ્રેમનાં પૂરો, ભુઝાણી આગ સેવાની;
ભૂલ્યા ભક્તિતણા પથને, જરા ખોલી નયન જોશો ... ૪
- ભુલાયા પાઠ સેવાના, ભુલાયા ધર્મનાં તરવો;
થયા ખોખાં સમા ખાલી, જરા ખોલી નયન જોશો ... ૫
- ઘસાયા ને ઘસાઓ છો, દુઃખદ ક્ષયના સમા દર્દો;
તમો સ્થિતિ તમારીને, જરા ખોલી નયન જોશો ... ૬
- ભયંકર આ દશામાંથી, જરા જાગૃત થઈ જાવો;
કહું આ 'સંતના શિષ્યો' જરા ખોલી નયન જોશો ... ૭

અમીની આંખથી જોશો

(ગઝલ)

- નયનને નિર્મળાં કરીને, પ્રથમ મન મેલને ઘોશો;
પછીથી સર્વ કાર્યમાં, અમીની આંખથી જોશો ... ૧
- ભરેલાં કંઈક કાળોનાં, રહ્યાં છે હૃદયમાં રોષો;
ગુનાની આપતાં માફી, અમીની આંખથી જોશો ... ૨
- હૃદયમાં પાપ ભરનારા, ફલન કરીને બધાં દોષો;
દુઃખી કે દહીંઓ સામું, અમીની આંખથી જોશો ... ૩
- ગરીબડાં ગાલ પર ઝરતાં, ગરીબના અશ્રુઓ લોશો;
અનાથો યાચવા આવ્યે, અમીની આંખથી જોશો ... ૪
- મળ્યાં છે સાધનેા મોંઘાં, ખચીત આ સમય નહિ ખોશો;
બનીને 'સંતના શિષ્યો' અમીની આંખથી જોશો ... ૫

પરને શાન્તિ જે અર્પે છે

(રાગ-લાવણી)

- પરને શાન્તિ જે અર્પે છે, તે જ ખરી શાન્તિ લે છે;
દેવામાં લિજ્જત સમજે છે, તેજ ખરી રીતે દે છે...૧
- પરમારથના કામ કરે છે, અમર નામ તેના રહે છે;
સાચા પ્રેમીના ઘટમાંથી, પ્રેમતણા પૂરો વહે છે...૨

પરને પોતાવત ગણનારા, પર માટે દુઃખને સહે છે;
 પર માટે દુઃખ સહન કરે છે, ધન્ય સહુ તેને કહે છે ૩
 યાચક મદીને અર્પણ કરવું, રહસ્ય જીવનનું એ છે;
 રહસ્ય આખ્યાનું સમજે છે, 'સંતશિષ્ય' રૂળ તે લે છે ૪

☆

મહા મસ્તાન છે માયા

(ગઝલ)

મહા મસ્તાન છે માયા, રૂખ્યા એમાં સહુ ડાહ્યા;
 મહાજન એ વિષે મોહ્યા, પછીથી રાંક થઈ રોયા ૧
 જગત છોડી થયા જોગી, બુલાવીને કર્યા લોગી;
 લગન માયા વિષે લાગી, કદી જોયું નહીં જાગી ... ૨
 ભલા વૈરાગ્યને ભાખે, છતાં મન મોહમાં રાખે;
 ક્યામય વાતને દાખે, જીવનને જોખમે નાખે ... ૩
 ખલકમાં ખડુ થયા ખોટા, પડ્યા ત્યાગી તણા તોટા;
 ગુરુ થઈ વાળવા ગોટા, મહી પર આ જુલમ મોટા ... ૪
 છતાં શુભ સાધનો છોડી, મતિ જન્મજમાં જોડી;
 નીતિના તારને તોડી, ડુબાવે હાથથી હોડી ... ૫
 જરૂરી વાત નવ જાણી, નકામા તંતને તાણી;
 કહું આ 'સંતના શિષ્યે' પ્રમાદી થઈ પડ્યા પ્રાણી ... ૬

☆

કહો ક્યારે પછી કરશો ?

(ગઝલ)

મળ્યાં છે સાધનો મોંઘા, મહા પુણ્યો તણા યોગે;
 છતાં સત્કાર્ય નથી કરતા, કહો ક્યારે પછી કરશો ? ... ૧
 મળે નહીં આપતાં નાણું, તર્યાનું આ ખરું ટાણું;
 છતાં હજીયે નથી તરતા, કહો ક્યારે પછી તરશો ? ... ૨
 ધરો છો ધ્યાન માયાનું, કરો છો કામ કાયાનું;
 પ્રભુનું ધ્યાન ના ધરતા, કહો ક્યારે પછી ધરશો ? ... ૩
 મહાતુષ્ટ્યા તણા પૂરે, ઘણા ભવથી તણાયા છે;
 હજી પાછા નથી ફરતા, કહો ક્યારે પછી કરશો ? ... ૪
 જગાડીને બધી બાજી, રહો છો શા થકી રાજી ?
 કરી દોષો નથી ડરતા, કહો ક્યારે પછી કરશો ? ... ૫
 કમાવાના નગદ દામો, ખરાં કરવાં તણા કામો;
 'સંતના શિષ્ય' હજી કરતા, નથી તો ક્યા સમે કરશો ? ... ૬

☆

માયામાં મુંઝાયો રે

(ભજન - ધીરાના પકની ઢબ)

- માયામાં મુંઝાયો રે ... ઠામે નવ બેઠો ઠરી;
અંતરને ઉઘાડી રે ... ખોજ કરી જોજો ખરી ... માયામાં ..ટેક
- જન્મ ધર્યો જે કારણે, વેડી દુઃખ અપાર;
વિચરી ગયો તે વાતને, ગંડુ થયો ગમાર.
ફંદામાં ફસાણો રે ... ફેગટનો રહ્યો તું ફરી ... માયામાં - ૧
- લાલ કમાવા આવિયો, ખોટે થયો ખુવાર
દેવામાં ડુલ્હી ગયો, લાલચથી લાચાર.
ધુમાડે ધુંધવાયો રે ... મતિ તારી ગઈ છે મરી ... માયામાં - ૨
- ઘરનાને પરના ગણી, ઘરનો વાજ્યો ઘાણ;
નિજ-પરના એ લેઈથી, ફેવળ રહ્યો અજાણ
દુશ્મનને દિલ આપ્યું રે ... અંતરના ન ઓળખ્યા અરિ ... માયામાં - ૩
- કરવાનું કીધું નહિ, કીધું અવર અનેક;
જોવાનું જોયું નહિ, વીસર્યો આત્મવિવેક.
ઘોષીને ઝેર પીધું રે ... ભ્રષ્ટતા આ કયાંથી ભરી? ... માયામાં - ૪
- નિદ્રા તજ તું નયનથી, કર સદ્ગુરુનો સંગ;
'સંતશિષ્ય' સુણુ સ્વરૂપને, હૃદય ભરીને રંગ.
સમજાવીને સદ્ગુરુ રે ... હેતે પાપ લેશે હરી ... માયામાં - ૫

સ્વભાવ દોષ

(રાગ-હુમરી. ઢબ-ખિગરી કૌન મુધારે)

- મૂળ પ્રકૃતિ મટાડવાના, ચતુર તણ દે ચાળા રે;
ચિંતામણી ન બને ચક્રમકનાં, સુધડ ભલે સુવાળા રે...મૂળ ૧
- સરલ થાય નહિ સ્વભાવના શઠ, માનીને મહારાળા રે;
અમર ફળોને એ અડકે નહિ, લખાડ આવે લાળા રે .... મૂળ ૨
- ખર મટીને હય કદી નવ થાયે, રમણિક ભલે રૂપાળા રે;
શ્યામપાણું તણ સ્વેત બને નહીં, કદી કોલસા કાળા રે .... મૂળ ૩
- પકકા પથ્થર મહા મેઘથી, પલળે નહિ પત્તાળ્યા રે;
સુકાં વૃક્ષો સર્વ પ્રકારે, વળે ન કદીયે વાળ્યા રે .... મૂળ ૪
- પ્રયાસથી પણ નથી પલટતા, ઢબ્યા જોડના ઢાળા રે;
દુર્જન સન્નજનતા નહિ પામે, મોટી ફેરવ્યે માળા રે .... મૂળ ૫
- ભલે ભણાવે ભાવ ધરીને, ભદ્ર ન કરે ભમરાળા રે;
'સંતશિષ્ય' સ્વભાવ સરળ વિષુ, તૂટે નહિ ઘટ તાળાં રે .... મૂળ ૬

વિશ્વ બધું વશ થાય

(રાગ - ધનાશ્રીની ગઝલ)

વિશ્વ બધું વશ થાય વિનયથી વિશ્વ બધું વશ થાય .... ટેક.
 વૈરી સઘળા વહાલ ધરાવે (૨) ગુણુકર થઈ ગુણુ ગાય ... વિનય૦
 મોહિની મંત્ર અવર નહિ એથી (૨) આ દુનિયાની માંચ ... વિનય૦
 ધર્મતણું આ મૂળ મનોહર (૨) જ્ઞાનતું ખીજ ગણાય .... વિનય૦
 એ જ રસાયણે અંતર કેરા (૨) સઘળા દોષ સમાય .... વિનય૦
 'સંતશિષ્ય' સુખ સઘળાં એમાં (૨) સ્વરૂપ કહી સમજાય .... વિનય૦

ભલા થઈને ભલું કરજો

(ગઝલ)

સમય સરખા નથી સહુના, સદા તડકા અને છાયા;
 વખત આવ્યે જરૂર વહાલા, ભલા થઈને ભલું કરજો ... ૧
 અમીને નયનમાં નાખી, હૃદયમાં રહેમને રાખી;
 કહેલા કુવચન સાંખી, ભલા થઈને ભલું કરજો ૨
 ભલા છે તો ભલા રહેજો, ખૂટું થાવા નહિ દેજો;
 તમારા હુશમનોતું પણ, ભલા થઈને ભલું કરજો ૩
 કંઈક કુકર્મ ચેગેથી, રિખાતા હોય રોગેથી;
 તમારો આશરો માગ્યે, ભલા થઈને ભલું કરજો ૪
 ખીલ્યાં પુષ્પો ખરી જાયે, જનમ તેતું મરણુ થાયે;
 ઉદયનો અસ્ત એ ન્યાયે, ભલા થઈને ભલું કરજો.. ૫
 કહું છું વાતને વહેલી, કરી લો પાળને પહેલી;
 કહું આ 'સંતના શિષ્યે', ભલા થઈને ભલું કરજો.. ૬

પુરુષોના અવિચાર અને સતીઓનાં સંકટો

(હરિગીત)

૧ - સતી મલયાસુંદરી

ન વિચારિયું કંઈ મૂર્ખ સસરે, સુંદરીતું શું થશે?
 આ ગર્ભવતી હજી બહાર કરતાં, કયી સ્થિતિમાં ક્યાં જશે?
 સતી સુંદરી મલયા તણાં, માથે ન રહી દુઃખની માણા,
 પુરુષોતણા અવિચારથી, સંકટ સદ્યાં સતીએ ઘણાં.

૨ - સતી દમયંતી

જે પુરણુ સ્નેહતું પાત્ર નળનાં નયન દમયંતી હતી,
 નળ રાજ્ય હારી વન જતાં, એ સ્વામી સાથ રહી સતી;
 નિષ્કુર નળને નારી તજતાં, ઘોર વન ના'વી ઘૂણા,
 ત્યાં પુરુષના અવિચારથી, સંકટ સદ્યાં સતીએ ઘણાં.

૩ - સતી અંજના

જેયું ન સત્યાસત્ય જેવું, પિયર કે શ્વસુરાલયે,
નિર્હય થયા ઘર બહાર કરતાં અંજના ગર્ભિણી થયે;
અન્યાય કરી અંજના પર, દેડવ્યાં ગિરિ દુઃખતણા,
બહુ પુરુષના અવિચારથી, સંકટ સહ્યાં સતીએ ઘણાં.

૪ - સતી સીતા

સતી કાજ મહાયુદ્ધો કરી, રામે હનરૈને હણ્યાં,
તે ગર્ભિણી વનવાસ કરતાં, શુભ સતીના ના ગણ્યા;
ત્યાં ખ્યાલ બાંધી શુદ્રવચને રામ લયદ્દ હુકમ લણ્યા,
એ પુરુષના અવિચારથી સંકટ સહ્યાં સતીએ ઘણાં.

૫ - સતી દ્રૌપદી

રમતાં જુગારે રાજ્ય, સ્ત્રી, હય, ગજ બધું હારી ગયા,
અતિ દુષ્ટ દુર્યોધન તણે, સતી દ્રૌપદી કબજે થયાં;
પતિએ છતાં ખેંચ્યાં સભામાં, ચીર સતી દ્રૌપદી તણાં,
પુરુષો તણા અવિચારથી, સંકટ સહ્યાં સતીએ ઘણાં.

૬ - સતી સુભદ્રા

કુર્ચક થયો મુનિ મસ્તકે, કણ્ઠ કંઠતાં મુનિવર તણું,
અતિ અધમ આળ અડાવ્યું, કરીને સહજનું સોગણું;
વિષબાણને વરમાવતાં, જુલમી થયા સરવે જણાં,
પુરુષો તણા અવિચારથી, સંકટ સહ્યાં સતીએ ઘણાં.

૭ - સતી મદનરેખા

મોહાંધ થઈ મહિરથ અતિ, યુગબાહુને મારી મુએ,
સતી મદનરેખાની અડગતા, શીલ, સત્ય - સમજ જુએ;
પતિમૃત્યુ, પુત્રપ્રત્યવ, વિરહદુઃખ વેડિયાં સતીએ ઘણાં,
પુરુષો તણા અવિચારથી, સંકટ સહ્યાં સતીએ ઘણાં.

૮ - સતી કલાવતી

લોળા હૃદયથી વે'મભરી કંકણતણી કથની કહી,
સમીપે છતાં શંખે જરા પૂછ્યું નહિ પાસે જઈ;
મહાકૂર થઈ કાંડા કલાવતીન: કપાવ્યા કર તણાં,
જુએ પુરુષના અવિચારથી, સંકટ સહ્યાં સતીએ ઘણાં.

X X X

એમ જ અનેક સ્થળે સતીજન પુરુષના અવિચારથી,
અતિ કષ્ટ સહી પરિચય કરાવ્યો શિયળના શણગારથી,
આવા ઘણાએ 'સંતશિષ્યે' દુઃખદ દૃષ્ટાંતો સુણ્યાં,
પુરુષો તણા અવિચારથી, સંકટ સહ્યાં સતીએ ઘણાં.

નવવધૂને શિખામણુ

(હખ - આવો મારા નટવર નાનડિયા)

- મધુરી વાતલડી મારી, જેની લ્યો ધ્યાન વિષે ધારી .... ટેક
અનીતિ ન અંતરમાં ધરીએ, કલંકિત વિદ્યા નવ કરીએ;
ક્ષણે ક્ષણે ખોલીને નવ ફરીએ....મધુરી૦ ૧
- સહનશીલ સંતોષી થાવું...અયોગ્ય સ્થળોમાં નવ જાવું;
નિર્ભળ નિત્ય જ્ઞાનજળે ના'વું ... મધુરી૦ ૨
- બૂધણુ ભારે રદ્દગુણનાં ધરવાં ... કપટ છળ કલેષ હરે કરવા;
હેને દુઃખ દુઃખિયાના હરવા ... મધુરી૦ ૩
- સાસરિયામાં સુન્ન બની રહીએ..શાણુ થઈ સુખ-દુઃખ સહીએ;
અંતર વાત જ્યાં ત્યાં નવ કહીએ ... મધુરી૦ ૪
- સદ્દા જેની સોબતમાં વસીએ ... કસોટીથી પ્રથમ તેને કસીએ;
દેખાદેખી ફંદે નવ ફસીએ ... મધુરી૦ ૫
- 'સંતશિષ્ય' જીવન સફળ કરવા ... વચન બધાં અંતરમાં ધરવા;
વિબુધ્ધ થઈ વરપદવી વરવા ... મધુરી૦ ૬

☆

કેળવણી વિના બધું કાચું

(હખ - આવો મારા નટવર નાનડિયા)

- કેળવણી વિનાનું બધું કાચું, સુણો સખી શાસ્ત્રે કહું સાચું .. ટેક
અંતરમાં એ વિણુ અંધારું, સૂઝે નહિ શાંતિતણું ખાડું;
એના વિના જીવન છે ખાડું ... કેળવણી૦ ૧
- કેળવણી તે મનને કેળવવું, ઉત્તમતાના પદને મેળવવું;
ભુંડાઈમાં લેશ ન ભેળવવું .. કેળવણી૦ ૨
- સર્વેમાં એની જરૂર પહેલી, વિવિધ સદ્ગુણો તણી વેલી;
મૂરખ વિના કેાણુ દીએ મેલી ... કેળવણી૦ ૩
- કથીરને કુંદન કરનારી જીવનના તાર જગવનારી;
પાપી પરતંત્રતા હરનારી ... કેળવણી૦ ૪
- પામરાત ને પશુતા રહે અજગી, વિનય ને વિવેક રહે વજગી,
જડતા બધી એથી જાયે સજગી .. કેળવણી૦ ૫
- અનુભવીઓની છે આ વાણી, પીવી પ્રેમે જેમ પીઓ પાણી,
'સંતશિષ્ય' જરૂર લેજો જાણી ... કેળવણી૦ ૬

☆

ઉપદેશી ગીત

(હમ - આજે ઠાઠાજીના દેશમાં કાલે જાવું પરદેશ જો)

- આજે ઝેની આનંદમાં, કાલે જાણે કિરતાર જો;
અજબ ગતિ અવનિ વિષે, સમજાયે નવ સાર જો ... આજે ૦ ૧
- દુનિયામાં દિન યે તણાં, મનમાં સમજી મિજમાન જો;
મનુષ્યભવની મુસાફરી, સર્વે પક્ષી સમાન જો .... આજે ૦ ૨
- જીગી જીગીને આથમી ગયા, કમળ ખીલ્યાં કરમાય જો;
અડિયા તે પડિયા ઘણા, જન્મ્યા તે તેા મરી જાય જો .... આજે ૦ ૩
- કોઈ આલ્યા તે કોઈ આલશે, કોઈ આલણુકાર જો;
સમજ્યા તે સુખીઆ થયા, ખાશે મૂરખ માર જો .... આજે ૦ ૪
- માતા - પિતા - પતિ - પુત્રને, સગાં સનેહીનો સાથ જો;
અંતસમે અળગા થશે, એ તેા સઘળા અનાથ જો .... આજે ૦ ૫
- મોટા મંદિર ને માળિયાં, ધન - માલને ધામ જો;
જાવું તજી દઈ જીવને. તેલ ખૂટયે તમામ જો .... આજે ૦ ૬
- ભકિત કરીએ સાચા ભાવથી, લજીએ નિત્ય ભગવાન જો;
પરમાર્થે પ્રેમ રાખીએ, તજીએ અંતર અભિમાન જો ... આજે ૦ ૭
- સદ્ગુણને સદા શોધીએ, સરળ થઈને સદાય જો;
'સંતશિષ્ય' પ્રભુ નામથી, પાપ તાપ પલાય જો ... આજે ૦ ૮

☆

સાસરે જતી કન્યાને માતૃશ્રીની ભલામણ

(રાગ - આજે ઠાઠાજીના દેશમાં)

- આજે છો આપણા દેશમાં, કાલે જાવું પરદેશ જો;
સંપ કરી રહેજે સર્વથી, કદીએ કરીશ ન કલેશ જો .. આજે ૦ ૧
- વખત પ્રમાણે વરતીએ, વહતાં કરીએ વિચાર જો;
ઈર્ષાને રાખીશ ન અંગમાં, અંતર થાજે ઉદાર જો .. આજે ૦ ૨
- સર્વ સાસરિયાના સાથમાં, વહાલી પાથરજે પ્રેમ જો;
દુઃખીઆ જીવોને દેખી કરી, દહયે રાખજે રહેમ જો .. આજે ૦ ૩
- વિનયના વશીકરણે કરી, મેળવજે ત્યાં ખહુમાન જો;
વિદ્યા ભણી તેમ વરતજે, સહુને દેજે સન્માન જો .. આજે ૦ ૪
- પતિવ્રતા ધર્મ પાળજે, રાખી તન - મનની ટેક જો;
આપણા કુળને અજવાળજે, રાખી વિનય વિવેક જો .. આજે ૦ ૫
- આજસ અંગમાં ન રાખીએ, તજીએ ચોવટનો ચાલ જો;
ફરજમાં ફેર ના પાડીએ, મનને કરીએ વિશાળ જો .. આજે ૦ ૬
- સેવા ધરમને તું સેવજે, કાયર થઈશ ન કયાંય જો;
'સંતના શિષ્ય' ની શીખને, સમરણ કરજે સદાય જો .. આજે ૦ ૭

☆

પૂજ્ય ગુરુદેવની પ્રાથમિક રચના

ૐ દેવચંદ્રાચાર્ય ગુરવે નમઃ

શાહૂલવિકીડિતમ્ —

વંદુ વીર નમાવિ શિર ત્મને સન્માનું હું સર્વદા,
સતકારું સદ્બુદ્ધિએ શુભગુરુ આચાર સુંદર સદા;
કથ્યાણી કટુષ્ઠાધણી ગુણમણી, માંગલ્યકારી મુનિ,
જીવોને સુખદાય માય સરખા, ગંભીરતાદિ ગુણી.

માલિની —

સ્વ-પર સમયવેત્તા તત્વથી તારનારા,
સકળ ગુણ સમેતા મોહને મારનારા;
નિજગુણ પદ નેતા, ઠામમાં ઠારનારા,
જીવન સકળ જેતા, ધૈર્યને ધારનારા.

શિખરિણી —

સદ્ધાનંદી સાચા અખૂટ રસના અમૃત ઝરા,
કૃપાસિંધુ મારા કથીર સમને કુંદન કરા;
સુખોદી સૌભાગી સ્વરણ શુભજ્ઞાની સુખકરા,
ગીરાએ ગંભીરા, સમય રસથી સુંદર કરા.

- વિશેષે વૈરાગી વિબુધવર હો આતંકહરા,
વિનોદી વિજ્ઞાની વિકટ પંથવેત્તા વસિકરા;
વિવેકી છો વહાલા, વિવિધ રચનામાં વસ્તરા
વિજ્ઞાસી વિદ્યાના, ગુરુ સુરશશિજી ગુણકરા.

દોહરા

ભ. મહાવીરની સ્તુતિ :

સત્ય ચિદાનંદી પ્રભુ, આનંદધન અવિકાર,
અકલ અચલરૂપ આપનું, મુજ આતમ આધાર ૧
સુખદાયક નાયક નક્કી, લયહર તું ભગવાન,
દિનકર સમ દિનકર પ્રભુ, શીતલ સોમ સમાન ૨
મારક મોહમત તણા, જ્ઞાન સર્વના સાર,
તીર્થકર ત્રિભુવન ધણી, ભવદુઃખ ભંજન હાર ૩
ક્યાતણા કરિયા પ્રભુ, ક્ષમાતાણી ખરી ખાણ,
સત્ય સ્વરૂપે શોધતા, જગત સર્વના જાણુ ૪
સિદ્ધારથ કુળના શશિ, ત્રિશલાદેવી નંદ,
સર્વસુસંત શિરોમણિ, કૃપાતણા પ્રભુ કંદ ૫
ચિત્તહર તું ચિંતામણિ, વિષહર વર તું વીર;
મનહારક મોહનમણી, સંકટમાંહિ સુધીર ... ૬

પાર્શ્વમણિ સમ પ્રભુ તમે, જ્ઞાનનિધિ શુભધામ;
 પડલ વિદારક પાપના, નિર્મળ પ્રભુ તુજ નામ ... ૭
 પાવાપુર પાવન કરી, કરી કર્મનો અંત;
 આસોના અમાવસમાં મોક્ષ ગયા સુમહંત ... ૮
 અક્ષય તેજોમય પ્રભુ, આપ સ્વરૂપ અનંત:
 કોડ જીભે કરી કોઈ કહે, તો ય ન પામે અંત ... ૯
 શરણાગત આ શિષ્યના, સાચા છો શણુગાર;
 સમય સમય શુભ ભાવથી, વાંદું વારંવાર ... ૧૦

: દોહરા :

ક્ષમાપના—

પ્રભુ તુજ લય લાગી નહિ, પડ્યો ન શુરુવર પાય;
 દોષ ન દીકાઃકિલતણા, અંતર અતિ અકળાય ... ૧
 સહુ સાધન બંધન કર્યા, અવળા કરી ઉપાય;
 રાજી રહ્યો હું રમતમાં, શાથી આ સમજાય ? ... ૨
 અપાર ભવમાં આથડ્યો, ભાન વિના ભગવાન;
 શરણુ રહ્યો નવ સંતને, ધર્યું ન કદિ શુભધ્યાન ... ૩
 ત્યાગું કેમ તમામને, વિણ ઉપજે વૈરાગ્ય;
 છોડું પણ સમજણુ વિના, છૂટે કેમ સરાગ ... ૪
 મહાભયાનક સ્થળ વિષે, સૂતો તાણી સોડ;
 નિર્ભય સ્થળ ભય પામીઓ, ખરેખરી એ ખોડ ... ૫
 ભય માન્યું નિર્ભય બને, નિર્ભય ભય સમજાય;
 આતમ સુધરે આપણો, નિર્ભય સ્થાન પમાય ... ૬
 અમૃતને અળગું કર્યું, કંચન ગણ્યું કથીર;
 વહેતું દેખી વિષને માન્યું નિર્મળ નીર ... ૭
 સરવાળો સાંધ્યો નહિ, લાભ ખોટનો લેશ;
 આત્મમેળ ન મેળવ્યો, કમીટ થાશે કેસ ... ૮
 સાચામાં રાચ્યો નહિ, ખોટે ન ધર્યો ખેદ;
 મૂળ ન જાણ્યું મરણતું, ભવનો ન જાણ્યો લેદ ... ૯
 સંગ કર્યો નવ સંતનો, તંત ન તજ્યો લગાર;
 અંત ન આશાનો કર્યો, 'સંતશિષ્ય' કહે સાર ... ૧૦
 પ્રભુ તુજ પદપંકજ પડી, યાચું એ જગદીશ,
 સંત સંગ તુજ સ્વરૂપમાં, રહે અંતર અહનિશ ... ૧૧

સંસારસાગરના સલોકો

જનવાણી માતા તુમ પાય લાશું, દેવ-ગુરુની આગના માંચું;
 જીભા અત્રે તું ખેસજે આઈ, વાણી તણી તો કરજે સવાઈ ... ૧
 આઘો પાછો કોઈ અક્ષર થાવે, માફ કરજો કોઈ દોષ જો આવે;
 અહપણુધિયી કહું છું આજ, ગુરુતણી તો લહું છું સાજ ... ૨
 ગુરુ મારા છે ગુણના નિધાન, દેશ-વિદેશમાં ખહુમાન;
 જેના મુખમાં છે અમૃતવાણી, ગુરુ પાસે હું પામર પ્રાણી ... ૩
 સંસારસાગરના કહું સલોકો, ધ્યાન રાખીને સાંભળજો લોકો;
 સાંભળતાં તો કર્મ કપાય, પ્રેમથકી જો પ્રભુને જપાય ... ૪
 પ્રથમ કથની કહું કરમ કેરી, જીવના જખરા જાણુજો વેરી;
 કર્મ કરીને નરકમાં જાય, પરમાધામીનો માર ત્યાં ખાય ... ૫
 મારે મુદ્ગલ ને પાડે ત્યાં ચીમ, કોના ઉપર કરે ત્યાં રીસી
 ત્રાંચુ તરવું ને સીસું ઉકાળી, રેડી પેટમાં નાખે જ ખાળી ... ૬
 જોજન પાંચસે જિયો ઉછળે, ઉછળી પડે ભૂમિની તળે;
 પાડે પોકાર છોડવો કોય, એવો ઢ્યાણ કોણ ત્યાં હોય? ... ૭
 મારી મારીને કાઢે ત્યાં લોટ, ભૂખ તરખાની નહિ જ્યાં ખોટ;
 ત્રિછાલો કથી અનંતો તાપ, તાપની સાથે ટાઢ અમાપ ... ૮
 ખોલ દશતો અનંતા કહીએ, સૂત્ર મધ્યેથી વાંચીને લઈએ,
 વાંચી વિચાર કરે મનમાં, તે નર ફરીથી નરકે ન જાય ... ૯
 પ્રજળે પિંડને પસ્તાવો કરે, જન્મ આગળે કર જોડી કરગરે;
 આંહીથી હવે જો છૂટું એકવાર, પાપ તો ફરી નહીં કરનાર ... ૧૦
 એવો વિચાર દુઃખ મધ્યે થાય, મુખ મળે ત્યાં ભૂલી જવાય;
 એવી વેદના અનંતીવાર, આવ્યો ભોગવી ખાઈને માર ... ૧૧
 હે જીવ તું છો માર ખાનાર, તોય ન આવ્યો પાર લગાર;
 ચાર ગતિને દંડક ચોવીશ, ફર્યો તે મધ્યે વિસવાવીસ .. ૧૨
 સ્થિર રહેવાનો કર ઉપાય, ચારે તરફ લાગી છે લાય;
 સદ્ગુરુ વિના કરશે કોણ સાંચ, અવસર અમૂલ્ય એળે સૌ જાય ... ૧૩
 શોધી કાઢને સદ્ગુરુ સાચા, જ્ઞાન-ધ્યાનમાં નહીં જે કાચા;
 ગુરુ ગોતીને મેળવ જ્ઞાન, જેથી થાય લવ તરવાનું જ્ઞાન ... ૧૪
 જ્ઞાન મેળવી કરવો વિચાર, ક્યાંથી હું આવ્યો ક્યાં છું જનાર;
 મારું તે દુઃખ કોણ હરનાર, કોણ ને કેવી રીતે તરનાર ... ૧૫
 રહ્યો અનંતો કાલ નિગોદ, તારું તીહાં તો કાઢે નખખોદ;
 રતાણ પીંડાણ લસણ ને કંઠ, ઉપજ્યો અનંતિવાર મતિમંદ ... ૧૬
 ડુંગળી મુળા ને ગાજર માંહી, ઉપજ્યું દુઃખ તે અંદર રહી;
 પીડા પાગ્યો તે જાય ન કહી, કપાણો મેળાણો છેઠાણો સહી ... ૧૭

દમડીનો દોઢશેર વેચાણો, વળી મક્ત ઉપર મંગાણો;
 આ સમે બની બેઠો તું થાણો, થાશે પસ્તાવો બશે જો ટાણો ... ૧૮
 કર્મ ઘસ્યાથી ત્યાંથી નીકળીયો, પ્રત્યેક મધ્યે આવીને ભળીયો;
 કાળ તે મધ્યે ઘણો રહવડીયો, ત્યાંથી નીકળી બેઈંદ્રી ચડીયો ... ૧૯
 ઘસાણો કર્મે તેઈંદ્રી થયો, ત્યાંથી આવી ચૌરેન્દ્રમાં રહ્યો;
 દુઃખ અમાપ ત્યાં પણ સહ્યો, સૂત્રમાં એવો ખુલાસો કહ્યો ... ૨૦
 એવા દુઃખને ખમતો અપાર; આવ્યો પંચેન્દ્રી મધ્યે તું ધાર;
 પંચેન્દ્રી મધ્યે ઘણું છે ભેદ, સંજી - અસંજી, નપુસક વેદ ... ૨૧
 ભમતો ભમતો તું આ ભવ મોઝાર, થયો મનુષ્ય તું સંજી સાર;
 હવે રખે તું અવસર હાર, અવસર આવ્યો નહીં આવે નિરધાર ... ૨૨
 આર્ય ક્ષેત્રમાં ઉપજ્યો તું આવી, નાતબતમાં ગયો તું કાવી;
 કર્મવશે તો લીધો જોડાવી, તો પણ તારામાં અક્કલ ના'વી ... ૨૩
 કોધે ધમધમી કરીયાં તે કેર, અન્યની સાથે ખાંધ્યાં તેં વેર;
 પ્રાણી ઉપર તો આણી ન મહેર, રોમે રોમે તો ભર્યું છે ઝેર ... ૨૪
 અહંકાર તો અંગમાં ધરી, માન-મમતામાં ગયો તું મરી;
 પાપની ખુદ્ધિ મૂકી નહિ પરી, તારી પકરતી હજી ન ઠરી ૨૫
 માયા-કપટમાં માન મેળવ્યું, ડા'પણુપણું પોતે કેળવ્યું;
 સવળાના અવળા-અવળાનાં ઊંધા, કંઈક જીવોનાં શ્વાસોને રૂંધ્યા ... ૨૬
 લાગ્યો લોભ ને કર્યું ધૂળધાણી, બળદ ફરે જેમ ઘાંચીની ઘાણી;
 રહેશે પડ્યું જ્યાં આંખ મીંચાણી, સાંભળી નહી વીરની વાણી ... ૨૭
 મતિ તો તારી મમતે મંડાણી, અનીતિ તારી પાછળ મંડાણી;
 ધર્મધ્યાનની વાત ન જાણી, વાત સદ્ગુણની તેં ન પ્રમાણી ૨૮
 લંપટ લપટાણો લલના લાલચમાં, મોહ-માયાના મારગ વચમાં;
 તારી દેખીને નાચવા લાગ્યો, કામ વિષય અંગમાં જાગ્યો ૨૯
 ન જોયું કુળ ન ગણી મરબદ, માયાપ સાથે કરે જ વાદ;
 મન મનોજ મધ્યે ગમગીન, લાગે ખરેખર લલનામાં લીન ૩૦
 મંડાણું ઘર ને થયા વિચારો, ધર્મ ને ધ્યાન ભૂલ્યો ગિચારો;
 ઘરની ખટપટ ચાલે છે રોજ, હવે સાંભળો ભાઈની મોજ ૩૧
 હીંગ લાવે ત્યાં હળદર નહીં, મીઠું મસાલો લાવોને અહીં;
 હીંગ મસાલો હળદર જ્યાં લાવ્યો, તેલ, ઘી-ગોળનો હુકમ કરાવ્યો ... ૩૨
 સાકર સોપારી સામટી લેજો, ધૂણેલ તેલ સુગંધી લેજો;
 ચીટે પધારો શાકને લેવા, ઘાણા તે લેજો વધાર દેવા ૩૩
 મંડેળી મગને લાવો આવલીઆ, ઘરમાં ઘાસલેટ નથી નાવડીયા;
 બળતણુ વિના શેને હું બાણું? નહીં રાંધુ આજે વાસું છું તાણું ... ૩૪

રાણી રીસાણી ને વાસ્તુ છે તાણું, નારી પાસે એનું કાંઈ ન ચાલ્યું;
 સૌ ચીજ લાવી એકઠી કરું, કુભારજનનું કમચું ત્યાં કર્યું ... ૩૫
 સાડલો લાવો ભાત રૂપાળી, સફેદ ભોંય ને ટીબકી કાળી;
 પહેરી આવી છે તમારી સાળી, લાગી વાર ત્યાં બેઠી મોં વાળી ... ૩૬
 સાડલો લાવી હાજર કીધો, કમખો ને ચણિયો કેમ ન લીધો;
 કમખાની સાથે ચણિયાને લીધો, લાવી બિચારે હાથમાં લીધો ... ૩૭
 એવી છણકીલી છણકા જ્યાં મારે, ભાઈ વિચાર કરે છે ત્યારે;
 લોગ લાગ્યા ને પરણ્યો હું નાર, આમાંથી કાંઈ નીકળ્યો ન સાર ... ૩૮
 એક ઘડીની ન મળે નિરાંત, પગવાળી ન બેસે દી' રાત;
 પેટ પોષણનું પૂરું છે દુઃખ, પલવારનું પણ મળે ન સુખ ... ૩૯
 કર્મજોગે કદી પૈસો તું પામ્યો, તારા મનમાં જાણે કે હું જામ્યો;
 કેના બાપની મારે ઓશિયાળ, મારા માથે તો છે નહીં કાળ ... ૪૦
 જીવતણી તો હિંસા કરીને, મનમાં મલકાણે માન ધરીને;
 થાય હિંસા ને કરે કલ્હોલ, હાંસી મસ્કરી ઠકાના ઠોલ ... ૪૧
 આણે મમતા ને માણે છે મોજ, પાપનાં બાંધી પોટકાં રોજ;
 નથી ખબર જે વળે છે ઘાણુ; આવશે ઉદયે બેસશે કાણુ ... ૪૨
 પૃથ્વીના પેટ ખોદીને ફેડયા, નદી સરોવર નાકાને તોડયા;
 ઘડ્યો પ્રથવી ને પાણીનો ઘાટ; વાળ્યો સાથે તે ત્રસનો ઘાટ. ... ૪૩
 આરંભ કીધો અગ્નિ સળગાવી, દયાને દિલથી દેશ ભમાવી;
 અગ્નિ... આરંભે પાપ છે કેવું? સૂત્રે કહ્યું છે વાંચીને લેવું ... ૪૪
 અગ્નિ થકી છકાય હણાય, તેમાં તો પાપ મોટું ગણાય;
 એમ સમજીને રાખ રખવાળ, જીવમાત્રની કરીએ સંભાળ ... ૪૫
 પવન ખાવા કરે બહુ સોજ, છાંટે પાણી ને મારે છે મોજ;
 પવન ખાવાને પંખા પણ જુવે, પછી બેઠો મોં વાળીને રૂવે ... ૪૬
 વૃક્ષના વૃંદ વાઢયા તે ઘણાં, છેલા-ભેલામાં રાખી ન મણાં;
 કાપી મોજીને ફૂટો તે કીધો, ઝેરનો પ્યાલો હાથે તે પીધો ... ૪૭
 જૂઠું વઢવામાં ગયા જનમારા, બાંધ્યા તેં એમાં પાપનાં ભારા;
 શ્વાન બાપડા તું થકી સારા, તારા કામા તો તેથી નકારા ... ૪૮
 ચોરી તણો તો માલ તું ચાખી, જાણુજે પેટમાં ગઈ છે માખી;
 સૂત્રમાં જીનવર ગયા છે ભાંખી, મારશે ઊલો અગ્નિમાં રાખી ... ૪૯
 ચાર દિવસનો જાણુજે ચટકો, જેવો ગગને વીજળીનો લટકો;
 વળી પતંગના રંગનો પટકો, કુણા કંકણને વાગે જેમ ઝટકો ... ૫૦
 ધન, ધરા ને ધામન તારા, ખાલી કરે છે તું મારા મારા;
 દાસ, દાસી કે દિલ સુખદારા, અંત વખતે સમજશે ખારા ... ૫૧

માત પિતા કે સહોદર બેન, પડે નહીં જેને તુજ વિષુ બેન;
 એવા સ્નેહી પણ સ્વાર્થ ન સરશે, તુર્ત તારા પણ ખેદને ધરશે ૫૨
 જેના ધર લક્ષ્મી લીલાઓ કરતી, ષટ ખંડમાં આણુ કરતી;
 હાજર રહેતા માણસ કેટી, તેવા ચર્કી પણ ચાલ્યા જ છોડી ૫૩
 માટે વિચાર મનમાં તું ભાઈ, સંસારની એવી છે સગાઈ;
 કેના બાપ ને કેના છે માઈ, કેતું કુટુંબ કેતું છે કાંઈ ૫૪
 હાડ લોહી ને માંસ ભરેલું, ચર્મ મઠીને ઘાટ ઘડેલું;
 મજ-મૂત્ર ને મેલનો ધર, મોહ ધરે છે એના ઉપર ૫૫
 એવી કાયા પર મોહ ન ધરવો, ફરી ફરીને સંસાર ફરવો;
 એમાં તુને શું લાગ્યો છે સાર, એક ઘડીનો નહિ નિરધાર ૫૬
 માટીના પિંડ તરુવરતું પાત, સ્થિર ન રહે કુંજરનો કાન;
 એવી કાયામાં ભૂલ્યો તું ભાન, હાથે કરી શીઠ થાય હેરાન ૫૭
 અવસર કદી એજે બે બાશે, પછી તો તુને પસ્તાવો થાશે;
 જીભ ટૂંકી થઈ જીવ ગભરાશે, તેલ ખૂટે જેમ બત્તી ખુઝાશે ૫૮
 અંતસમે કાંઈ કરી ન શકાય, સ્વપ્ન ગયે જેમ શૌચના થાય;
 આગળ મેલીને પાછળ ગીત ગાય, તારો ફેરવે તો થાશે તીહાંય ૫૯
 પોર કરવાનું એણુ તું કરજે, ધર્મની વાત હૃદયમાં ધરજે;
 કાલ કરવાનું કરજે તું આજ, ધર્મ ધ્યાનમાં કરવી ન લાજ ૬૦
 ધ્યાન ફેરવે ધરમ જ કરવું, પ્રભુ જ પ્રીતે પાપને હરવું;
 સંસારરૂપી સાગરથી તરવું, જીવ તણી તો ઘાતથી ડરવું ૬૧
 સુણી સલોકો મન વિષે ધરશે, રાગ-દ્વેષને જે કોઈ પરહરશે;
 રાગ-દ્વેષને જે પરહરશે, મુનિ નાનચંદ્ર કહે શીવ વરશે ૬૨
 પાતિક તેનાં સઘળા એ ટળશે.

શ્રી આલોચણા

પ્રથમ નમુ અરિહંતને, ખીજા સિદ્ધ ભગવંત પ્રભુજી,
 ત્રીજા શુરુ શુભવંતને, મેં કીધા પાપ અનંત પ્રભુજી,
 તે મુજ મિચ્છામિ હુક્કડં ૧

આલોહં પાપને આ સમે, સિદ્ધ અનંતની સાખ પ્રભુજી,
 કૃત્ય અધાર મેં કીધા, ઉઘાડી નહીં આંખ પ્રભુજી.
 તે મુજ મિચ્છામિ હુક્કડં ૨

ત્રસ-સ્થાવરને મેં હણ્યા, કરવાને મુજ સુખ પ્રભુજી,
 જીવ કાયાથી જુદા કર્યા, દીધા મેં અતિ દુઃખ પ્રભુજી;
 તે મુજ મિચ્છામિ હુક્કડં ૩

પૃથવીના પેટ મેં ફેડીયા, તોડી તરુવર ડાળ પ્રભુજી;
અગ્નિના આરંભ મેં કર્યા, છોડાવ્યા ધાવંતા બાળ પ્રભુજી.
તે મુજ મિચ્છામિ દુક્કડં ૪

પગ પાંખ પકડીને તોડયા, છેઘા કૈંકના શીશ પ્રભુજી;
કંઈકને મસળીને મારીયા, કંઈક પર કરી રીસ પ્રભુજી.
તે મુજ મિચ્છામિ દુક્કડં ૫

જૂઠું બોલ્યો જશ ખાટવા, મલકાણો મનમાંય પ્રભુજી;
હસી હસીને કર્મ બાંધ્યા, પસ્તાવો પૂર્ણ થાય પ્રભુજી.
તે મુજ મિચ્છામિ દુક્કડં ૬

માન મેળવવાને કારણે, વળી ભરવા મુજ પેટ પ્રભુજી;
આડું ને અવળું વેતરું, લાન ભૂલી થયો મેડ પ્રભુજી.
તે મુજ મિચ્છામિ દુક્કડં ૭

ચોરી તણી ચીજો સંઘરી, કીધો ઘાત વિશ્વાસ પ્રભુજી;
વિષય તણો ગરધી થયો, કૈંકના કાઢયા સત્યાનાશ પ્રભુજી.
તે મુજ મિચ્છામિ દુક્કડં ૮

કામલોગ ઘણા લોગવ્યાં, આ ભવ પરભવમાંય પ્રભુજી;
અંધ બન્યો અતિ વિષયમાં, ન આવ્યો વિચાર કાંઈ પ્રભુજી.
તે મુજ મિચ્છામિ દુક્કડં ૯

લપટાણો રમણીના રંગમાં, લુટાણો ભર બબ્બર પ્રભુજી;
રતિ એક ધર્મ રહ્યો નહીં, મુજને કરો નિરતાર પ્રભુજી.
તે મુજ મિચ્છામિ દુક્કડં ૧૦

માલમત્તા ધન મેળવ્યું, જીવે અનંતીવાર પ્રભુજી,
મારું મારું કરીને સહું, દુઃખ તે અપરંપાર પ્રભુજી.
તે મુજ મિચ્છામિ દુક્કડં ૧૧

કર્મ કઠોર બાંધી કરી, લેણું કર્યું ધનધાન પ્રભુજી;
પ્રાણુ છોડયાં ને પડી રહ્યું, આવી નહીં શુદ્ધ જ્ઞાન પ્રભુજી.
તે મુજ મિચ્છામિ દુક્કડં ૧૨

કોધમાં કેર ઘણા કર્યા, રાજ્યો ખાર અપાર પ્રભુજી;
કપટ કળા બહું કેળવી, ભટકયો ભવ મોઝાર પ્રભુજી.
તે મુજ મિચ્છામિ દુક્કડં ૧૩

માન અને મગરૂરીમાં, ગાઢા બાંધ્યા પાપ પ્રભુજી;
અહંકારને ધરી અંગમાં, જખ્યા નહીં તુજ જાપ પ્રભુજી.
તે મુજ મિચ્છામિ દુક્કડં ૧૪

મોટાઈના અભિમાનથી, પૂરો થયો જડવંક પ્રભુલુ;
જાણ્યો નહીં જીન ધર્મને, પડ્યો પાપને પંક પ્રભુલુ.
તે મુજ મિચ્છામિ દુક્કડં ૧૫

રવ્યો - પવ્યો રાગ-દ્રેષમાં, આણી અધિક ઉલ્લાસ પ્રભુલુ;
સાચી વસ્તુ સમજ્યો નહીં, મૃગ પડ્યો જેમ પાસ પ્રભુલુ.
તે મુજ મિચ્છામિ દુક્કડં ૧૬

ઘત નિયમ લઈ ભાંગીયા, આપી ગુરુજીને ગાળ પ્રભુલુ;
હાનકાતાને દગો દીધો, ખોટા ચડાવ્યા આળ પ્રભુલુ.
તે મુજ મિચ્છામિ દુક્કડં ૧૭

લાભના લોભમાં જીવડા, ઉગાર્યા નહીં એક પ્રભુલુ;
સૌંદર્યાન દહ્યે ધરી, માર્યા જીવ અનેક પ્રભુલુ.
તે મુજ મિચ્છામિ દુક્કડં ૧૮

ભોખા જીવોને ભરમાવીઆ, અશુદ્ધ કરી આચાર પ્રભુલુ;
ધર્મતણો દ્રેષી થયો, કર્યા ઢોંગ અપાર પ્રભુલુ.
તે મુજ મિચ્છામિ દુક્કડં ૧૯

એ વિષુ અવર ઘણાં કીધા (પાપ), કે'તાં ન આવે પાર પ્રભુલુ;
'મુનિ નાનચંદ્ર' નમી કહે, આલોવું સહુ નીરધાર પ્રભુલુ.
તે મુજ મિચ્છામિ દુક્કડં ૨૦

* સુવચનામૃત *

- * વસ્તુને વસ્તુ સ્વરૂપે જાણ્યા પછી ખંડન-મંડનની કશીય જરૂર રહેતી નથી.
x x x
- * વિશ્વાસ રાખો કે સર્વથી શ્રેષ્ઠ તમારો પોતાનો જ આત્મા છે.
x x x
- * આસક્તિનાં બંધનો તૂટે તો તમારામાં જ તમો આનંદનો ઝરો વહેતો જોશે.
x x x
- * દષ્ટિ બદલાય ત્યારે સૃષ્ટિ બદલાય છે, પણ દશ્ય પદાર્થોમાં કશોય ફેરફાર થતો નથી.
x x x
- * આંતરાત્મા જાગૃત થયા પછી પોતે જ પ્રકૃતિનો નિયંત્રક અને સ્વામી બને છે.
x x x
- * તમે તમારી જાતને જોજો એટલે આખા જગતને જોજો શકશો.
x x x
- * તમારા ગુરુ, તમારા વકીલ અને તમારા વૈધ તમે પોતે જ બનો.

ગુરુદેવની કાવ્યપ્રસાદી

વિવરણ - મુનિશ્રી સંતબાલજી

“કવિ જન્મે છે, થતા નથી” એ કવિવ્યાખ્યા જોઈએ કે વેદોની ઋચાઓમાં “કવિર્મનીષી પરિભૂઃ સ્વયંભૂઃ” એ આર્ષદંષ્ટાક્રૂપ કવિનું સ્વરૂપ જોઈએ; એ બન્ને વાતો ગુરુદેવના પદ-પુષ્પોમાં મળી આવે છે. શ્રી કેદારનાથજી ગુરુદેવનું ‘માનવતાનું મીઠું જગત’ વાંચીને જે અભિપ્રાય આવે છે, તેમાં “સમાજમેં ચલતે હુએ આધ્યાત્મિકતાકે ગલત ખયાલ બદલને ચાહિએ. યોગ્ય ઉપદેશસે ચહ કાર્ય હોઃ સકતા હૈ.” એમ જ્યારે કહે છે; ત્યારે ખાતરી થાય છે કે ગુરુદેવે પોતાની કાવ્યમય વાણીમાં આખુંયે આધ્યાત્મિક જગત ધરમૂળથી નવારૂપે રજૂ કરી દીધું છે. અને સ્વામી વિવેકાનંદ જે ફરિયાદ રજૂ કરે છે - “મૈને ભારતમેં ચારેં ઓર મુસાફિરી કરકે હોખા તો સર્વત્ર દેશાચાર કા હી પ્રાબલ્ય માલૂમ હોતા હૈ.. લોકાચાર, દેશાચાર ઓર સ્ત્રી - આચારને ઇસ યુગમેં શ્રુતિસ્મૃતિયેં કા સ્થાન છીન લિયા હૈ. કોઈ કિસીસે કુછ કહને બતા હૈ તો હી સુનને કી કોઈ પરવાહ નહીં કરતા. ભદ્રાચાર્ય બ્રાહ્મણેં કો થોડે પૈસે મિલે કિ ચાહે જૈસે વિધિ-નિષેધ લિખ દેતે હૈ...” ભારતની દુર્દશાની તે ફરિયાદ જૈનધર્મની વ્યાસપીઠ પરથી દૂર કરવા ગુરુદેવે પ્રબળ પુરુષાર્થ કર્યો છે; તે તેમનાં પદપુષ્પોમાં સ્પષ્ટ દેખાઈ રહે છે. ગાંધીજીએ ‘ભારતદ્વારા જગતનેા ઉદ્ધાર થશે’ એમ જે ભાષેલું તે ગુરુદેવને હૈયે બરાબર વસી ગયેલું અને તેથી જ ભારતદ્વારા વિશ્વનેા દોહવામેા જે પૈગમ ગાંધીજી લાવેલા તેનેા તેમણે પ્રબળ પુસ્કાર કરેલો; તે પણ આપણે એમની ‘જીવનગાંધી’માં જોઈ શકીશું.

એ વાંચ્યા પછી પૂ. ગુરુદેવની કાવ્યપ્રસાદી રૂપે ‘પદપુષ્પાવલી’ માં પોતે પોતાનું હૃદય કેવું રસેલું છે તે સમજવા માટે જૈન તત્ત્વદષ્ટિને જરા વિશદરૂપે સમજાવવાની જરૂર છે.

જૈન પરિભાષા મુજબ દેવ, ગુરુ અને ધર્મ એ ત્રણ શબ્દો સાચા જ્ઞાનના પ્રબળ કારણરૂપ છે. પૂર્વાચાર્યોએ એને ‘ત્રિતત્ત્વ’ની આરાધના કહેલ છે અને એનો અર્થ પણ એ રીતે સમજાવેલ છે. અર્થાત્ સાચા દેવ, સાચા ગુરુ અને સાચો ધર્મ એ ‘ત્રિતત્ત્વ’ની ઉપાસના એ જ જૈન તત્ત્વદષ્ટિનું અંતિમ લક્ષ્ય છે. અહીં હું એ જ ‘ત્રિતત્ત્વ’ને પાયામાં રાખી માત્ર જૈન પૂરતું જ નહિ પણ વિશ્વ વિશાળ માનવસમાજ પણ એ ‘તત્ત્વ’ને સમજીને અપનાવી શકે એવું વ્યાપક બનાવવામાં, પૂ. ગુરુદેવે પદ-પુષ્પોના માધ્યમથી કેવો ઉદ્ધાત્ત અને ભવ્ય પુરુષાર્થ કરેલ છે તે હું ચતકિચિત્ત્વ સ્વરૂપે, અહીં આ વિવરણ દ્વારા રજૂ કરવા માશું છું.

મધુકરવૃત્તિ

અવલોકન કરવાથી ખાલી શકાય છે કે પુષ્પ-પરાગના રસનેા લોગી ભમરો, બગીચામાં ધૂમી ધૂમીને ડરેક પુષ્પના મધ્ય ભાગ પર ખેસી, તેના સત્ત્વરૂપી પરાગનું, કાળજીપૂર્વક ઉત્ખનન કરે છે અને પછી પરાગરસનું આસ્વાદન કરી પોતાને તૃપ્ત કરે છે. તે જ પ્રકારે અત્યારે હું મારા પૂજ્ય ગુરુદેવની સર્જનાત્મક શક્તિએ રચેલા ‘પદ-પુષ્પો’ના સત્ત્વનું મધુકરવૃત્તિથી ઉત્ખનન કરી, તેનો આસ્વાદ આખવા માશું છું અને પરોક્ષ રીતે તેના અનુરાગી વર્ગને એ રસનેા સ્વાદ અખાડવા માશું છું. અસ્તુ....અહીં જે ‘મધુકરવૃત્તિ’નેા ઉપનય રજૂ કર્યો છે તે તેા પ્રસંગવશાત્ જણાવેલ છે. પરંતુ મારે જે વસ્તુ પૂર્વરંગરૂપે અહીં રજૂ કરવી છે તે તેા ‘જૈન તત્ત્વદષ્ટિ’નું વિશદીકરણ છે. ખીજા શબ્દોમાં કહું તેા એ જ સંદર્ભમાં પદપુષ્પોમાંથી પરાગરસ ખેંચવાની આ એક પ્રકારની ઉત્ખનન ક્રિયા છે.

જૈન તત્ત્વદષ્ટિનું વિશદીકરણ

તેથી સૌથી પહેલાં, હું પેલા ‘ત્રિતત્ત્વ’ને કયી રીતે વિશદ કરવા માશું છું - એટલે કે તેને વ્યાપકરૂપે તેમ જ જડાણથી કેવી રીતે સમજવો છું તેનું એક સુરેખચિત્ર નીચે મુજબ દોરું છું :-

‘ત્રિતત્ત્વ’

૧ - દેવતત્ત્વ, ૨ - ગુરુતત્ત્વ, ૩ - ધર્મતત્ત્વ.

(૧) દેવતત્ત્વ : તેના ત્રણ ભેદ :-

- અ - વીતરાગ - તીર્થંકરદેવ
- આ - પેગંબર વર્ગેરે અવતારે
- ઇ - અનાસકત યોગી (નિવૃત્તિલક્ષી - પ્રવૃત્તિપ્રધાન)

(૨) ગુરુતત્ત્વ : તેના ત્રણ ભેદ :-

- અ - અપ્રમત્તસાધુ (પ્રવૃત્તિલક્ષી - નિવૃત્તિપ્રધાન)
- આ - માર્ગદર્શક
- ઇ - સર્વ સામાન્ય સંત

(૩) ધર્મતત્ત્વ : તેના ત્રણ ભેદ :-

- અ - નીતિપ્રધાન વ્યક્તિ
- આ - માનવતાપ્રધાન વ્યક્તિ
- ઇ - સર્વાંગી જ્ઞાનમૂલક વ્યક્તિ

આ ત્રણેના લક્ષણો વધારે સ્પુટ કરીએ:-

(અ) નીતિપ્રધાન વ્યક્તિમાં નીચેના સદ્ગુણો હોવા જરૂરી છે :-

૧ - સાધન સદુપયોગ : ૨ - માનવજન્મમૂલ્ય : ૩ - સદ્ગુરુ - સત્સંગ : ૪ - અવસર-ઉપયોગ : ૫ જાગૃતિ - વિવેક.

(આ) માનવતાપ્રધાન વ્યક્તિમાં નીચે મુજબ નિષેધાત્મક અને વિધેયાત્મક (રચનાત્મક) વલણ હોવું જોઈએ.

નિષેધાત્મક :-

- ૧ - વ્યસન ત્યાગ
- ૨ - કુસંગ ત્યાગ
- ૩ - વિપય ત્યાગ
- ૪ - અભિમાન ત્યાગ
- ૫ - કૃપણતા ત્યાગ
- ૬ - આશા-તૃષ્ણા ત્યાગ

વિધેયાત્મક :-

- ૧ - વિચાર
- ૨ - વિનય
- ૩ - વિવેક
- ૪ - પરોપકાર (વૃત્તિ)
- ૫ - માનવતા

- ૬ - ફરેક પ્રવૃત્તિમાં મનની સ્વચ્છતા
- ૭ - વીર્યરક્ષા
- ૮ - વિવિધ કર્તવ્યપાલન

(ઇ) સર્વાંગી જ્ઞાનમૂલક વ્યક્તિમાં નીચે પ્રમાણે ગુણવિકાસ હોવો જોઈએ :-

- ૧ - વ્રતનિષ્ઠા
- ૨ - જ્ઞાન-શીલ-તપ-ભાવ
- ૩ - સદ્ગુરુ ભક્તિ

- ૪ - સમદષ્ટિ
- ૫ - સત્ય-શીલ નિષ્ઠા
- ૬ - સેવાધર્મ

- ૭ - પરદુઃખ ફરીકરણ
- ૮ - સહધર્મી સેવા
- ૯ - સ્વધર્મ પાલન

ઉપસંત માનવતાપ્રધાન વ્યક્તિ (આ) માં ‘ધર્મતત્ત્વ’ કેન્દ્રરૂપ (મધ્યવર્તી) હોવાથી આસ્તિકતા તેમજ નાસ્તિકતાનો નીચે મુજબ સ્પષ્ટ ખ્યાલ હોવો જોઈએ :-

- આસ્તિકતા -

- ૧ - આત્મદર્શનની તાલાવેલી
- ૨ - કર્મવાદની સમજ
- ૩ - પૂર્વજન્મ-પુનર્જન્મની યાદી
- ૪ - જન્મ-જરા-મરણાદિ-અવસ્થાઓનું ઊંડું નિરીક્ષણ
- ૫ - સત્પુરુષાર્થવાદ
- ૬ - ગુરુ સમર્પણ
- ૭ - ઈશ્વર પ્રેરણાવાદ
- ૮ - ઈશ્વર પૂજા-ભક્તિ
- ૯ - અનેકાંતવાદ

- નાસ્તિકતા -

- ૧ - એકાંત નિયતિવાદ
- ૨ - એકાંત પ્રારબ્ધવાદ
- ૩ - એકાંત નિષ્ક્રિયતા
- ૪ - ભૌતિકવાદ
- ૫ - સાંપ્રદાયિક કટ્ટરતા
- ૬ - રાષ્ટ્રીય અનૂત
- ૭ - અંગત મૂઠે સ્વાર્થ
- ૮ - સામાજિક અનૂત

ટૂંકામાં, જૈન તત્ત્વદષ્ટિના વિશદીકરણનું આ એક ચિત્ર છે. આ ચિત્રને નજર સામે રાખી હવે તેનું વિગતથી સ્પષ્ટીકરણ કરીએ, તે પહેલાં,-

અહીં નોંધ કરવી જરૂરી છે કે, પૂજ્ય ગુરુદેવનું પદસાહિત્ય નીચેનાં બે પુસ્તકોમાં પ્રસિદ્ધ થયેલ છે:-

- ૧ - સુબોધ સંગીતમાળા - ભાગ ૧-૨-૩
- ૨ - ભજનપદ પુષ્પિકા - આવૃત્તિ ૭ મી

લગભગ ૪૦૦ ઉપર પદ-પુષ્પોની રચના કરેલ છે. જેમાં પ્રાર્થના, સ્તુતિ, સદ્ગુરુ, વૈરાગ્ય, અધ્યાત્મ, ઉદ્દેશોચન, સમાજસુધાર, આલોચના વગેરે વિવિધ વિષયોને આવરી લઈ, શાસ્ત્રીય સંગીત તેમ જ પ્રચલિત રાગો (તે સમયના) અને ભજનોના ઢાળમાં પોતાના દૃઢ્યભાવોની અભિવ્યક્તિ કરેલ છે.

સમગ્ર રીતે એ પદપુષ્પોની સમાલોચના કરીએ તો એક મોટો ગ્રંથ થવા પામે. તેથી અહીં તો હું જે હેથે ચડયું તે લઈને ઉપર જણાવેલ 'ત્રિતત્ત્વ'ની સહજભાવે ક્યાં ગોઠવણ થવા પામી છે તેનું અવલોકન કરું છું.

આ ચિત્રમાં દેવ તરીકે વીતરાગ તીર્થંકર વગેરે અવતારો, એમ મુખ્ય બે પ્રકાર લીધા છે. બ્યારે ગુરુઓમાં (૧) અપ્રમત્ત, (૨) માર્ગદર્શક અને (૩) સર્વ સામાન્ય સાધુસતો મુખ્યત્વે લીધા છે. અપ્રમત્ત ગુરુઓ કરતાં પૈગંબર વગેરે અવતારોનું મૂલ્ય એ દષ્ટિએ વિશેષ છે કે વીતરાગ તીર્થંકરના અભાવમાં પૈગંબર વગેરે અવતારો જ પ્રત્યક્ષરૂપે અભિનવ દર્શન કરાવે છે. અપ્રમત્ત ગુરુઓ પ્રવૃત્તિલક્ષી નિવૃત્તિમાં પ્રાયઃ રહેતા જણાય છે, બ્યારે પૈગંબર વગેરે નિવૃત્તિલક્ષી પ્રવૃત્તિમાં જ મશગૂલ રહેતા હોય છે. અનાસક્તિયોગ એ જ એવા પૈગંબર વગેરેનો આત્મા છે.

ધર્મના અહીં મુખ્યત્વે ત્રણ પ્રકારો લીધા છે:- (૧) નીતિપ્રધાન, (૨) માનવતાપ્રધાન અને (૩) સર્વાંગી જ્ઞાનમૂલક. આમ તો ધર્મમાં આસ્તિકતા આવી જાય છે; પણ આસ્તિક-નાસ્તિક પ્રકરણ અલગ લીધું છે. જેમ ભૌતિકવાદ એ સીધી નાસ્તિકતા છે તેમ સાંપ્રદાયિક કટ્ટરતા, રાષ્ટ્રીય ઝનૂન, અંગત મૂઢ સ્વાર્થ અને સામાજિક ઝનૂન પણ નાસ્તિકતાનો જ પ્રકાર છે અને તેના ઉપર કવિવર્ય મુનિશ્રી નાનચંદ્રજીએ અજબ પ્રહારો કર્યા છે. એવું જ આસ્તિકતા વિષે- (૧) આત્મદર્શનની તાલાવેલી, (૨) પુનર્જન્મ-પૂર્વજન્મની યાદી, (૩) અવસ્થાઓનું ઊંડું નિરીક્ષણ અને (૪) ગુરુ સમર્પણ; એ ચારેય આસ્તિકતાનાં સૂચક અંગો છે. ઊંડાણથી જોઈએ તો ઇશ્વર કર્તૃત્વવાદ એ પણ નાસ્તિકતાનું જ એક લક્ષણ છે. અહીં એક ચોખવટ જરૂરી છે. જ્યાં સાચોસાચ ગુરુસમર્પણ હોય ત્યાં ઇશ્વરકર્તૃત્વવાદ આશીર્વાદરૂપ બની શકે ખરો. કારણ કે ત્યાં અહંતા-મમતા, રાગ-દ્વેષ અને સ્વચ્છંદ-પ્રતિબંધ દૂર કરવાના આધારરૂપે ગુરુ પોતે જ પરમાત્મા સ્વરૂપ બની ઇશ્વરકર્તૃત્વવાદ માત્ર અવગ્રહન પૂરતો જ લેવાડાવે છે. આથી ત્યાં અનેકાંતવાદનો અને પાંચે સમવાય (પ્રારબ્ધ, પુરુષાર્થ, નિયતિ, કાળ અને સ્વભાવ)ની એક યા બીજા પ્રકારે હસ્તી આબાહ રહે છે. ગીતાના પાંચમા અધ્યાયના ચૌદમા-પંદરમા શ્લોકમાં સાચોસાચ સદ્ગુરુ-સમર્પણ અર્જુનમાં નથી દેખાયું, ત્યાં સુધી શ્રીકૃષ્ણ ગુરુ ઇશ્વરકર્તૃત્વવાદનો યથાર્થ રીતે છેદ ઉડાડે છે. પરંતુ જ્યાં સાચું સમર્પણ જરા પણ નિકાળે છે ત્યાં કથમા અધ્યાયના આઠમા શ્લોકના પ્રારંભમાં જ "અહં સર્વસ્ય પ્રભવો, મત્તઃ સર્વં પ્રવર્તતે" કહી જ દે છે. અને તે અધ્યાય પૂરો થાય ત્યાં અગિયારમાં અધ્યાયના પ્રથમ શ્લોકમાં અર્જુનનો મોહ નષ્ટ થયો, એમ અર્જુનના સ્વમુખે જ કહેવાયું છે.

પ્રત્યક્ષ સદ્ગુરુયોગ અથવા સાચું સમર્પણ ન થાય ત્યાં લગી ઇશ્વરકર્તૃત્વથી જ પ્રારબ્ધવાદ આદિ નિષ્ક્રિયતાઓનું જાણું આધ્યાત્મિક શુદ્ધિની આડું આવે છે; અને ઘણીવાર માનવી કર્તવ્ય અને સત્પુરુષાર્થ ચૂકી જાય છે. આવું જ જોખમ વ્યક્તિગત મોક્ષવાદમાં છે. ખરી રીતે તો વ્યક્તિ, સમાજ અને સમષ્ટિની સમતુલા સાચવીને સર્વાંગીપણું પામી મોક્ષ પમાય છે અને મોક્ષમાર્ગ સૌને માટે આથી ઉઘાડો થઈ જાય છે. તે શક્તિ કર્મવાદની યથાર્થતામાં છે. એથી કર્મવાદ એ દષ્ટિએ આસ્તિકતાનું લક્ષણ છે. પણ ગુરુદેવનાં કાવ્યોમાં ઇશ્વરકર્તૃત્વવાદનો ઇન્કાર હોવા છતાં સાચા સમર્પણ માટે એક યા બીજી રીતે ઇશ્વરીય પ્રેરણાવાદનો સ્વીકાર તો છે જ, અને તે અતિશય જરૂરી છે. તે દ્વારા વ્યક્ત-અવ્યક્તની ભક્તિ પણ આવી જાય છે અને સમાજસેવાની સમતુલા જળવાય છે. આથી કર્મવાદ અને ઇશ્વરવાદનાં તેવાં વાસ્તવિક મથાળાં નીચે પણ થોડી કાવ્યવાનગી અહીં ટૂંકમાં આપી છે.

કર્તવ્યવાદ અને શુદ્ધ ધર્મ વચ્ચેની ભેદરેખા જરા સારી પેઠે સમજવા જેવી છે. ગુરુદેવે એ બંનેની પણ સમતુલા પોતાના પદ - પુષ્પોમાં બતાવી આપી છે. એટલું જ નહીં, ખીજી બાજુ તેઓએ એકલા કર્મકાંડ પર જોર આપનારા ધર્મઘેલુડાઓની મીઠી ભાષામાં ઝાટકણી કાઢી છે, તેો અધર્મ અને પાપની સાથે પુણ્યનો અને આવશ્યક કર્તવ્યવાદ કે સેવાધર્મનો ય નિષેધ કરતા ધર્મોપદેશકોનો હાથ પકડીને સાચો માર્ગ પણ ચીંધી દીધો છે. કર્તવ્યવાદમાં વિદ્યાર્થી, મા-બાપ, પતિ-પત્ની, સાસુ-વહુ, વિધવા, કેંગવણી વગેરે વિષયો અર્થે છે; તેમ રાષ્ટ્ર, વિશાળ સમાજ વગેરેની ફરજો પણ સમજાવે છે. શુદ્ધ ધર્મનાં તેમણે નિષેધાત્મક અને વિધેયાત્મક એ બેય સ્વરૂપ બતાવ્યાં છે. નિષેધાત્મક સ્વરૂપમાં કુસંગપરિત્યાગ, નિંદાત્યાગ, માનત્યાગ, આશા-તૃષ્ણાત્યાગ, કૃપણતાત્યાગ, વિષયાદિ ત્યાગ કરવાનું સૂચવે છે; તેમ વિધેયાત્મક ધર્મમાં વિનય, વિચાર, વિવેક, વીર્યરક્ષા, શિયળ, સદ્ધર્મશ્રવણુ, સત્સંગ, પશ્ચાતાપ, જ્ઞાન, પૂજન વગેરે અંગો પર જોર આપીને ધર્મને સર્વાંગી, વ્યવહારુ અને સમાજજીવન વ્યાપી બનાવી દેવા પ્રેરે છે. આમ તો તેઓ શુદ્ધ ધર્મરૂપ સર્વાંગી જ્ઞાનમૂલકદશામાં શ્રાવક-શ્રાવિકાઓ અથવા ગાંધીયુગના નવા અને ત્યાગ-તપપ્રિય સેવકોને લે છે. પણ એમાંય બે ભેદ પાડે છે:- (૧) ચાલુ સમાજની આગેવાની મળી છે, છતાં આગેવાનીની જવાબદારીનું ભાન નથી તેવાઓને ચીમકી આપે છે; તેમજ (૨) જેઓ જવાબદારી બજાવે છે, તેમને અર્જાલ પણ આપે છે. પૂ. ગુરુદેવનાં કાવ્યોમાં એક ખીજું વૈશિષ્ટ્ય છે, તે નારીપ્રતિષ્ઠાનું. ગાંધીજીને જેમ હરિજન પ્રશ્ન હાડે હતો, તે તો એમને હતો જ, પણ આધ્યાત્મિક વિકાસમાં અને સામાન્ય સમાજમાં પણ નારીઅવહેલના તેમને અતિશય ખૂંચતી. અને તેથી જ “પુરુષો તણા અવિચારથી સંકેટ સહ્યાં સતીએ ઘણાં” એ ગાંધીને તેમણે નારી-જગતના કુશળ ધારાશાસ્ત્રીનું અદ્ભુત કાર્ય પણ કાવ્યમાં બજાવી લીધું જ છે. તેમાં તેમણે મોક્ષગત ભગવાન રામને પણ છોડ્યા નથી. જો કે રામને તો ત્યાં રાજધર્મ બજાવવો પડ્યો હતો અને રાજના સમાજધર્મ આગળ વ્યક્તિગત દાંપત્યધર્મને ગૌણ ગણવો પડ્યો હતો. પણ સતી, બ્રાહ્મણો અને પ્રબલ સંગઠિતપણે બજાત નહોતી. એને પરિણામે સતી સીતાને નાહક કલાંકિત બનવાનું આવ્યું; તે દુઃખદ ઇતિહાસનું હવે કદી પુનરાવર્તન ન થાય, તે માટે પણ એ કાવ્ય નવયુગની સુપ્રેરણા આપી જાય છે. અને જ્યારે એક ભાવદેવ નામના સાધુને પોતાની પૂર્વાશ્રમની પત્ની અને વર્તમાન સુશ્રાવિકા નાગિકા નીચેના ઉદ્ગારો કહી પતિત થતા ઉગારી લે છે; ત્યારે આપણી ભાવી આશાને ઘણું જ પ્રોત્સાહન મળી જાય છે.

“સિંહ શિયાળ બને નહીં, હંસ બગલો ન હોય જ,
કુંદન કથીર બને નહીં, કટકા કરી નાખે કોય જ.”

આ ઉદ્ગારોથી ગીતામાં વર્ણવેલી વાણીની નારીમાં વિશેષતા સ્પષ્ટ થઈ જાય છે. ‘મેત્રી’ (માસિક) ૧૯૬૪ના ‘મે’ના અંકમાં શ્રી ઢાઢા ધર્માધિકારીએ લખ્યું છે:-

“શુદ્ધ બ્રહ્મચર્યનું પાલન બેનો કરીને સેવાના ક્ષેત્રમાં પુરુષ અને સ્ત્રીઓ સમાનભાવથી પરસ્પર આદરભાવ રાખીને સેવાકાર્ય કરવા લાગશે, ત્યારે જ બ્રહ્મવિદ્યાના હાથમાં સામાજિક મોક્ષનો ઇલાજ આવશે. અને બ્રહ્મવિદ્યાની વ્યક્તિગત એકાંગિતા દૂર થશે. આ પ્રયોગમાં ખતરો જરૂર છે, પરંતુ ખતરાના ભયથી કરીને કોઈ પ્રયોગ જ ન કરવો, તે તો કાયર પુરુષનું લક્ષણ છે.”

હવે આપણે ઉપરના ચિત્ર મુજબ દરેક વિભાગની વિગતોમાં ચિતરીએ અને ઉપરછલ્લી રીતે કેટલાક પદ-પુષ્પોની મુલવણી પણ કરીએ:-

૧ - દેવ

(વીતરાગ - તીર્થંકર)

“તાડું શરણું મેં લીધું પ્રભુ પાર્શ્વે રે,
આશા છોડી છે મેં અવરની અશેષ.”

× × ×
“પામી શકું વહાલા ! સત્ય સ્વરૂપને રે,
એવો અદશ્ય આપ ઉપદેશ.”

અહીં ભક્ત કવિશ્રીએ, વીતરાગ દેવ એવા પાર્શ્વપ્રભુ પાસે પ્રાર્થના કરી છે. પ્રાર્થના એટલે જ ઉત્તમ પ્રકારની માગણી. આખા પદમાં એ જાતની માગણી કરે છે. પછી તુરત જ વીતરાગ એવા ભગવાન મહાવીર પાસે, લઘુતાદર્શક પોતાનો ભાવ રજૂ કરતાં કહે છે: -

“મહાવીર અમને પાર ઉતારો, અમને સેવક તરીકે સ્વીકારો.”

× ×

“પાવન કરવા ઘટમંદિરે પધારજો રે,
નાથ આવીને કરજો નિવાસ.”

× ×

“સચ્ચિદાનંદધન પ્રહ્લ શાંતિકરા,
અરજ સેવકતણી ઉર સ્વીકારી;
હૃદય ઠામે ઠરી; હુરિત દૂરે કરી,
અખૂટ અર્ણવથકી લે ઉતારી.”

× ×

કવિશ્રીને માત્ર પાવનદિવની જ પરવા છે. ખીબા કેવળ સાધનોની નહીં. કારણ કે સમાજસુધારામાં સ્વચ્છ હૃદયના સાંતની દોરવણી ખૂબ કામ કરી જાય છે. એટલે જ તેઓ દેવ પાસે માગે છે.

“હે દેવના પણ દેવ, અમ ઉર પ્રેમપૂર વહાવજો.”

× ×

“સેવા ધરમના શોખ અમ, આણુ-આણુ વિષે ઊભરાવજો.”

× ×

“સમાજમાંહે સર્વ સુધારા, પૂરણુ કર પરમેશ,
કાઠવ જેવા કુટિત કર્મના, કાઠ અમારા કલેશ રે.. અમૃત ઝરનારાં”

× ×

કવિને માત્ર સેવા, સેવા અને સેવા જ જોઈએ છે. અને તે પણ માત્ર રાહતરૂપ સેવા નથી જોઈતી, પણ તાર્ત્વિક સેવા જોઈએ છે. આવી સેવા જ તીર્થંકર જેવા સર્વોચ્ચપદને આપવામાં કારગત નીવડે છે. પણ ભગવાન મહાવીર તો અઢી હજાર વર્ષ પહેલા ગયા તેમના ‘જંબુ’ જેવા અતિમ કેવળી શિષ્ય પણ ગયા, ભદ્રબાહુ જેવા શ્રુતકેવળી પણ ગયા. રથૂલિભદ્ર જેવા મંગલકારી મુનિવર પણ ગયા. હેમચન્દ્રાચાર્ય જેવા કલિકાલસર્વજ્ઞ પણ ગયા. ત્યારે તેઓ પ્રાર્થે છે કે “હે અરિહંત, સિદ્ધ, અને કેવળીઓ! કોઈ મહાસત્ત્વમાં આપનો સંદેશો સિંચો; જેથી ઉધ્ધારક પૈગંબર આવે.

૨

પૈગંબરના અવતરણની પ્રાર્થના

આવો, આવો, આવો દેવ! ઉદ્ધારક જની આવો,

હવે વખત ન વિતાવો દેવ! ઉધ્ધારક જની આવો.

શુદ્ધ-શુદ્ધ આવે સાંભળતાં, સઘ એ મંત્ર સુણાવો,

નીરખે સઘણાં નિજ નિજ કૃત્યો અંજન એવું લગાવો.”

× ×

પછી તરત પુરકિત હૈયે સમસ્ત ભારતને સ્પષ્ટ કહી દે છે -

“જગો! ભારતજ્ઞયા તમને, ભારતવીર જગાડે છે,
વિજયતણું વાજું મનમોહન, એ નરવીર વગાડે છે.”

કારણ કે ભારત જ્યાં લગી પરતંત્ર હશે, ત્યાં લગી ભારતદ્વારા નિષ્પિલ જગતનો ઉદ્ધાર શક્ય નથી. એટલે તેઓ તરત સમજી જાય છે કે ગાંધીજીમાં પ્રજાસંદેશ પહેલો ભારતની આઝાદીનો છે. તેથી વહે છે:—

ભારતના સ્વાધીનપણાનો વિજયી માર્ગ બતાવે છે;
‘સંતશિષ્ય’ એની સંગતથી જીવન સુધરી જાય છે.”

આગળ મહાંજલિ સાથે કવિ બોલે છે:—

“જીવલું કેમ આ જગમાં, વહે કેમ પ્રેમ સ્વરગમાં,
ભણ્યા’વા પ્રેમના પાઠો, અવનિમાં ગાંધીજી આવ્યા.
ભૂલેલાને માર્ગ બતાવાવા, સત્યના સૂત્ર સમજાવા;
અહિંસા ઔષધિ પાવા, અવનિમાં ગાંધીજી આવ્યા,
વધ્યા છે વીરને (મહાવીરને) નામે, અનાચારો બહુ જગમાં,
નયનથી ન્યાય નીરખાવા અવનિમાં ગાંધીજી આવ્યા.

X X

ભૂલ્યા જે આર્યના પુત્રો, સુણાવા ન્યાયના સૂત્રો;
વશિકનો વેશ કાઢીને, અવનિમાં ગાંધીજી આવ્યા.

X X

જગતને ઝોઘ દેવાને જરૂરી વાત કહેવાને;
લઈ સંદેશ પ્રજાજનો અવનિમાં ગાંધીજી આવ્યાં.

એક મહાન જૈનસાધુ એક ગૃહસ્થાશ્રમી સંતને આવી મહાન અંજલિ આપે, તે બતાવી આપે છે કે તેઓનો અને ગાંધીયુગનો કેવો ગાઠસંબંધ હતો! પણ તેઓ ગુરુપદ તો સંન્યાસી સંતને જ આપે છે. હવે સંતના ત્રણ પ્રકારો જોઈ લઈએ:—

૩

અપ્રમત્ત સાધુગુરુ

“એક અરજી રે સદ્ગુરુ આપ સ્વીકારી
હ્યો ધ્યાન વિષે ગુરુ ધારી.

આ આશ્રિત આપના જાણી રે,
ગુણખાણી રે ... પ્રેમના કિરણ પ્રસારી હ્યો.”

X X

“ગુરુ! મુક્ત થવાનો અપૂર્વમાર્ગ બતાવજો રે,
લાયકાત ગુરુ! નાલાયકમાં લાવજો રે.”

X X

“ગુરુકૃપા વિના માયાવાળા મનનો પાર ન આવે,
શી શોધ કરું? અજાણુ નરને અંધારે કેમ ફાવે?”

X X

કારણકે ‘શાન્તિ પમાડે તે જ સંત.’

ગુરુ પોતે તરે અને ખીજને તારી શકે.

“શાન્તિ, શાન્તિ ભરી જેના શ્વાસમાં

‘સંતશિષ્ય’ સંયમીઓની રીત, પૂરણ તેમાં પ્રીત સંયમપંથ સાંભળો.”

X X

“છૂટેલા તેજ છોડાવે, સમજેલા તે સમજાવે,
અનુભવીઓ અનુભવાવે, આનંદ ઉભરાય
સદ્ગુરુની કૃપા થાય.”

x x

પછી પોતાને સાચા ગુરુ મળતાં વાર ધન્ય - ધન્ય બની ઘોલી બિઠે છે.

“સદ્ગુરુ સાચા મળ્યા રે, દુઃખ મારાં લીધાં હરી;
પિયાલો મને પાયો રે... પ્રવચનનો ભાવે ભરી.”

x x

પણ ઠેર-ઠેર અપ્રમત સાધુગુરુ ક્યાં મળે? અને ગુરુ વિના સાચો માર્ગ કેમ જડે? એટલે તેઓ ખીબત નંબરે માર્ગદર્શક ગુરુને પણ જાગૃત રહેવાનું કહી સ્થાન આપે છે.

૪

માર્ગદર્શક સાધુ

કવિરાજ અહીં માર્ગદર્શક સાધુનાં લક્ષણો શરૂમાં કહી દે છે, અને એવા સાધુને શોધી લેવા કહે છે.

“પ્રભુનાં (વીતરાગનાં) ફરમાનો પાળે છે,
જે પાપકર્મ ખી બાળે છે;
નિજપરના તાપો ટાળે છે,
એ સંત કહો ક્યાં સાંપડશે?”

x x x

પછી આવા શીખાઉ ગુરુને ઉદ્દેશ્ય છે:-

“કર શિષ્યની સહાય, શિષ્ય તારું ધ્યાન ધ્યાય”

x x x

સાથેસાથ શીખાઉ શિષ્યને પણ સંજોષે છે.

“સદ્ગુણના સિંધુ શોધ સંતને, શરણે રાખી શોક હરે.

આશા ને તૃષ્ણા અલગ કરે એવા, મનને છોડેલા મહંતને શરણે રાખી શોક હરે.

x x x

આત્મ અન્નિચળ સુખ મેળવવા, કદી હોય મરણ તારી,

કર સદ્ગુરુનો સંગ રંગથી, વાત માનજે તું મારી.

ચલતી :- જોણે દીકું હશે ગામ, પહોંચાડશે તે ધામ;

કરી દેશે ખધું કામ, શાને આથડવું આમ,

આ અપાર ભવમાં સાધ્ય વિનાના, રોગ તણું વૈદું કરવા

તરવજાનના વૈદ વિવેકી, સમયબળુની કર પરવા .... આત્મ૦

x x x

એમ કહી ઇંધને આજના સર્વ સામાન્ય સાધુ-સંન્યાસી વેશધારીઓને આબખા ફટકારે છે :-

૫

સર્વ સામાન્ય સાધુ

“વેષ પહેર્યાથી શું વળ્યું? દ્રેષભર્યો દિલમાંય
પોતે જે સુધર્યો નહીં, પરને કરે શું પસાય?”

x x x

“આઠ પહોર ઉપાધિઓ આઠરે રે, ઘડી એકે ન મળી નવરાશ
ધ્યાન રૌદ્રને કૃષ્ણભાવ કેળવે રે, પાપ તાપ સદા એની પાસ.”

× × ×

“કોઈ જોગી થઈ જંગલ વસિયા, કોઈ ફકીર થઈ અંતે ફસિયા,
વિધવિધ રસના થઈને રસિયા, ખોટી આશાથી ન ખસિયા.”

× ×

“વિષમ બુદ્ધિવાળા બનાવ્યા, આપી ઊંધો ઉપદેશ;
ઠંડક ઉપર દેખી ઠગાયા, વૈરાગીના વેશ.”

× ×

“સાચા સાધુનો વેશ ધરે છતાં, શઠનો હોય સરદારજી;
‘સંતનો શિષ્ય’ એવા દંભી સલીલોનો એજો ગયો અવતારજી.”

× ×

મોટા મોટા મમતી થયા, નાના નાના થયા નિર્લાજજી,
તાણી તાણી પાડયાં તડાં, સુધાર્યો ના સમાજ જી.

× ×

ખરી રીતે સ્વ-પર કહ્યાણુ માટે સાધુ દીક્ષા લેવાય છે. છતાં માત્ર વેશધારી થઈ પોતાનું અને પરનું ખૂરું જ કર્યાં કર્યું; એ કેમ તારે અને કેમ તરે? સાધુ તરફ આથી લોકોનો વિશ્વાસ ડગી જાય તેમાં નવાઈ નથી. ભલે પછી અમુક વર્ગ તરફથી એમનું આહિ તેટલું બહુમાન થતું હોય! એટલે જ કવિવચન મુનિશ્રી કહે છે :-

“વિશ્વાસ રહે કેમ વિશ્વને? ગુરુએ કર્યાં એહવાં કામજી,
વેષ પહેરે વૈરાગ્યનો, ન મળે શાંતિનું નામજી .... વિશ્વાસજી

× ×

“આધાર જેનો અવનિ વિષે, શાન્તિ પામ્યાનું સ્થાનજી,
એહ જ ઉતારે ઊંડી ખાડમાં, મિથ્યા ધરી અભિમાનજી.”

“જુદમ આવો કયાંથી જાગીઓ? વરસે વિષનો વરસાદજી;
જડમાંથી શું જવાળા થઈ, કરવી કયાં ફરિયાદજી?”

× ×

છતાં તેઓ આખીયે સાધુસંસ્થાથી હતાશ નથી. એથી જ ઉત્સાહપૂર્વક કહે છે.

“તત્ત્વથી તર્યા વળી તરશે, તત્ત્વથી તર્યા વળી તરશે
મોહ મમતમાં બહુ મુંઝારો, ભવચાગર ફરશે...વાત કહુંં

× ×

કારણ કે એ જ સાધુસંસ્થામાં સ્થૂલિભદ્ર મુનિ થયા છે. પછી નિરાશા શાની? સ્થૂલિભદ્રને અંબલિ આપતાં કવિવચન જણાવે છે :-

“ચાળા કર્યાં બહુ ચળાવવા, રચી-રચી વિવિધ વિદાસજી
ઈચ્છી નહીં કોશા એમણે, અંતર કરી નહીં આશજી
હું બલિહારી એ વૈરાગ્યને, લાગ્યો હૃદયમાં રંગજી”

× ×

જે સ્થૂલભદ્ર સંસારમાં કોશા-વેશ્યામાં આસકત થયેલ, તે જ સાધુસંસ્થામાં દીક્ષા લઈને લજ્યા બાદ શુદ્ધ વાયુમંડળ, ગુરુદયા અને નિજ સત્પુરુષાર્થથી એટલા બધા જિંચે ચઢી ગયા કે એ જ વેશ્યાને ઉચ્ચ માર્ગ પર મૂકી દીધી. માટે જ સાધુસંસ્થાની અનિવાર્ય જરૂર છે. હા, ચક્રાસણી વધુમાં વધુ થવી જોઈએ. તેથી જ તેઓ મીઠી શિખામણ આપે છે:-

“મોહ દુશ્મનને મારજો રે, શત્રુ (આંતરિક શત્રુઓ)નો કરજો સંહાર રે,
‘સંતશિષ્ય’ વિજયી થજો રે, કરવા નિજ-પરનો ઉદ્ધાર રે।
સંયમી શૂરા દીક્ષિતપંથ દીપાવજો રે।”

x x x

એમને મન સ્વ-પર શ્રેયની પરાકાષ્ટા માટે ધર્મસ્તંભ સાધુનું ગુરુપદ અનિવાર્ય હોઈ સાધુસંસ્થા રહેવી જોઈએ અને ખૂબ સ્વસ્થ, સતર્ક, બગૃત, શુદ્ધ, અને મજબૂત રહેવી જોઈએ. આટલું જોયા પછી હવે ઉપરના ચિત્રમાં જણાવેલ ધર્મની, (૧) નીતિપ્રધાન, (૨) માનવતાપ્રધાન અને (૩) સર્વાંગી જ્ઞાનમૂલક, એવી ત્રણેય ભૂમિકાઓ જોઈ લઈએ. કારણ કે વીતરાગદેવનું શરણ હોઈ સદ્ગુરુ પણ સુયોગ્ય હોય અને છતાંય ધર્મમાર્ગે સ્વ-પુરુષાર્થ તો જોઈએ જ.

૬

નીતિપ્રધાન ધર્મ

સૌથી પ્રથમ કવિરાજ માનવને સંબોધીને કહે છે:-

“મળ્યાં છે સાધનો મોંઘાં, મહાપુણ્યો તણા યોગે,
છતાં સત્કાર્ય નથી કરતાં, કહો ક્યારે પછી કરશે?”

x x x

“મળ્યાં છે સાધનો મોંઘાં, ખચિત આ સમય ના ખેશો,
બનીને સંતના શિષ્યો, અમીની આંખથી જશે.”

x x x

“સાધન શુભ મળિયાં, હવે વાર શું કરવી?
સદ્ગુરુની વાણી, દૃઢ્યકમળમાં ધરવી.”

x x x

“આવેલા અવસરને જે નવ ઓળખે,
એના જેવું અઘટિત કામ ન એક જો. સાંભળ સજનીં

x x x

“જમાનો જાગવાનો છે, ક્રિયામાં લાગવાનો છે,
તિમિરને ત્યાગવાનો છે, કહોને જાગશે ક્યારે?”

x x x

કોઈ કહેશે કે અમે જાગીએ છીએ, અને ધંધા-નોકરીમાંથી જિંચા જ આવતા નથી; પછી ખીજે ક્યાં જાગવું? એવાઓને જવાબ આપતાં તેઓ કહે છે -

“જાગ્યા ન ઘટ અંતર વિષે (તો) નિશિ જાગવાથી શું વળ્યું?
ત્યાગ્યા ન દુર્ગુણ દિલતણા, ધર ત્યાગવાથી શું વળ્યું?”

x x x

દેખ્યા ન નિજ દિલદાર ઘટમાં, અવર દેખ્યે શું વળ્યું?
જો ‘સંતશિષ્ય’ ન સંત સેવ્યા (તો) મનુષ્યભવમાં શું મળ્યું?”

x x x

કવિશ્રીને નીતિ જરૂર ગમે છે, પણ જે નીતિની સાથે માનવધર્મનો મેળ નથી, તે નીતિનું તેઓને મન કશું મૂલ્ય નથી. તેઓ પોતે મહાન સંત હોવા છતાં પોતાની જાતને કાં તો ‘લિક્ષુ’- (અમસ્તાના લિખારી) લેખે છે અથવા ‘સંતના નમ્ર શિષ્ય’ લેખે છે; અને માનવદેહને સંરક્ષણ કરવા સંતસેવાનો ધારી માર્ગ ચીધે છે, તે સાથે જ સંતસેવામાં જતાં પહેલાં ‘નમ્રાતિનમ્ર’ બનવાનું કહે છે :-

“એક આશ્રય અમને તમારો રે,
ભવસાગર પાર ઉતારો રે;
મટે જેમ માયાનો મુંઝારો રે,
ન વિસારો રે .... અમ આતમ અધિકારી .... લ્યો૦
એક અરણ્ય રે, સદ્ગુરુ આપ સ્વીકારી
લ્યો ધ્યાન વિષે ગુરુ ધારી.”
x x x

આ કાંઈ માત્ર પોપટિયા ઉચ્ચાર નોતો. જાતે વીતરાગતાપ્રિય ગુરુના અરણ્યજ શિષ્ય બની ગયા હતા, અને પછી આ અનુભવ કહ્યો છે. એમને મન સૌથી પહેલી વાત સાચો માનવ બનતાં પહેલાં ચોખ્ખા મનની હતી. ભલેને પછી એ અર્થકારણ, રાજકારણ કે સમાજકારણમાં પડે કે પડ્યો હોય, પણ મનનો સ્વચ્છ હોવો જોઈએ. તેથી જ તેઓ વદે છે-

“એવા મનના મેલા જે માનવી રે,
કાળજમાં ભર્યા જેને કૂડ;
વચન આપી ખીજને વિશ્વાસનાં રે,
કાપી ધડથી તેનું કરે ધૂળ.”
x x x

તેવા લોકો માનવભવ પામ્યા તોય શું? પૃથ્વી પર ખાલી ભારડૂપ છે. માટે જ કહે છે:-

“ગરીબોને ફસાવીને, દુઃખો માંહે ફાવીને,
અવનિ પર એહ આવીને, ખલકમાં કોઈ નહિ ખાટયા.”
x x

આ કારણે તેઓ નીતિપ્રધાન ધર્મ કરતાં માનવતાપ્રધાન તરફ ખાસ જગતનું ધ્યાન દોરે છે. કવિવર્ય નાનચન્દ્રેણ મહારાજની ભારતને મળેલી આ પ્રસાદી જેમ-જેમ આપણે જીવું વિચારીએ છીએ, તેમ-તેમ અબ્બેડ લાગે છે. તેઓ કહે છે - “માનવતામાં નીતિ તો છે જ, પણ તે સદ્ધર્મલક્ષી નીતિ છે. સદ્ધર્મવિહીન નીતિમાં આહે તેવી સેવા હોય, પરંતુ તે સેવા ઘણીવાર કુસેવા બને છે. ભારતની આ જ ખૂબી છે. તેથી જ ઇતર દેશોમાં નીતિ, લગભગ રાજનીતિ અને કાવાઢાવાવાળી નીતિ બની ગઈ છે. તેણે પોતાના સાંપ્રદાયિક ધર્મમાં વટલાવવા માટે સેવાનો આશ્રય લીધો છે. એમનો સમાજ પણ કાં તો રંગપરસ્ત રહ્યો છે; અને બહુ બહુ તો રાષ્ટ્રપરસ્ત રહ્યો છે. તેથી જ એક માનવ ખીજ માનવને ચૂસે છે; એકરંગી માનવસમાજ ખીજ રંગવાળા માનવ સમાજને ધિક્કારે છે અને એક રાષ્ટ્ર ખીજ રાષ્ટ્રોને ફમડાવે છે. જે આર્યો, સોગવાદી દેશોને છાંદે ચઢી કાં તો મૂડીવાદી યુગાલમાં પરોવાયા અથવા સાધનશુદ્ધિને તિલાંજલી આપી પરદેશી રવાડે ચઢ્યા તેમને સૌથી પ્રથમ ઠપકો આપી ચેતવ્યા છે:-

“આર્યધર્મીઓની અહો શી દશા થઈ?
પૂર્વની બહોળલાલી ક્યાં જીડી ગઈ?
x x

આર્યધર્મીઓની આજે શી દશા થઈ?
 હૃદયની પવિત્રતા તે ક્યાં બિડી ગઈ?
 આત્મલોભ આપનાર ક્યાં જતા રહ્યા?
 ધર્મ સાટે શિર દેનાર શું બધા ગયા?
 × ×
 દિલ વિષે શું પ્રાણીઓની ના રહી ક્યા?
 શાન્તિતણા દિવસ અરે સાવ શું ગયા?
 આર્યતાનું ભાન આમ છેક શું ગયું?
 જીવન જેવું આપણામાં શું નથી રહ્યું?
 દેશમાં અનેક દુઃખ દર્દ આવિયાં,
 વીર્યના ખળના ગંડુ થઈ ગુમાવિયાં.
 સુખતણા સ્વદેશી સાધનો બધા તબચાં,
 વિલાસતણા વિષ સમાન વેશને સભચા.
 ભૂખમરના કામ બધાં કોડથી ક્યાં,
 ઢામ ઢાંચે દુર્ગુણોને દેશમાં ભયાં.
 અનેક હાજતોની હેડ ડોકમાં ધરી,
 પરતંત્રતાથી 'સંતશિષ્ય' ભેયું નહીં જરી.
 સ્વધર્મતણું શુદ્ધ રુઢિર શુષ્ક શું થયું?
 ધર્મરૂપ જીવન શું હવે નથી રહ્યું?

આમાં ભારતીય ધર્મ, ભારત અને તેની “આત્મવત્ સર્વભૂતેષુ” ની ભાવના તેનાથી ઘડાયેલી ભારતીય પ્રજા અને ભારતીય સંસ્કૃતિ વગેરે વિષે કેવા જાંચા ખ્યાલો રજૂ થયા છે? ભારત માત્ર રાજકીય રીતે જ નહીં, બલકે આર્થિક, સામાજિક, શૈક્ષણિક અને આર્યસંસ્કૃતિ રીતે પણ પરાધીન થયેલું તે અંગે એક આર્ષદૃષ્ટા સંત કવિ પોતાનું હૈયું નીચોવી છેવટે માનવધર્મ ઉપર જ ભેર આપે છે, કારણ કે સ્વધર્મ-આત્મધર્મનો પાયો માનવધર્મ જ છે.

૭

માનવતાપ્રધાન ધર્મ

સૌથી પહેલાં તેઓ માનવને ઉદ્દેશ્ય છે:-

“કોણ તું ક્યાંથી આવ્યો? સાથે શું સામાન લાવ્યો?
 આવિયો તું કેમ આંહી, કારણ સમજ કાંઈ!
 કાળ ક્યાં બધો ગુમાવ્યો?...કોણ તું...”

પછી જેઓ માનવ શરીર પામીને વિચારતા નથી, તેમને કઠોર ઠપકો આપીને કહે છે.

“મહામાતા મછરાળા મૂરખ માનવી,
 નથી સમજતા માનવભવનું મૂલ્ય જો;
 સત્યકથન શ્રવણે કદીયે નવ સાંભળે,
 ખુવાર થનારા નર એ ખર તુલ્ય જો....મહામાતા
 પોતાના ડહાપણમાં એ ડોકે સદા,
 અવસ્તણી ઉત્તમ શીખ ન ધરે કાન જો;
 નિશ્ચિન મોહ નશામાં ફાટલ થઈ ફરે,
 અથડાવે એને એનું અભિમાન જો....મહામાતા”

પશુવત્ પામર અંધ બની અથડાય છે,
 રૂડાં સાધન રાખ વિષે રોળાય જો;
 પોતે પૂરણુ અહિત રચી પોતાતણુ,
 ‘સંતશિષ્ય’ કહે દુર્ગતિમાં એ બાય જો...મદમાતા૦”

× ×

સૌથી પ્રથમ તેઓશ્રી નાનામાં નાના વ્યસનને છેડવાનું કહી દે છે. મન જ્યાં લગી નાના પણ વ્યસનમાં ફસાયેલું રહે ત્યાં લગી વિચારની ભૂમિકા આવતી નથી. તેઓ ‘આ’ જેવા વ્યસન પર પણ પ્રહાર કરે છે, તો પછી ખીડી-સિગારેટની કે માદક વસ્તુની તો વાતજ શી?

વ્યસનત્યાગ

“કલું વ્યસનો તણું કરવા, કરો નહીં ખર્ચની પરવા;
 સઠા તૈયાર રહો મરવા, ઘણી આમાં તમે કે તે?
 ચલાવે તેમ ચાલો છો, મૂર્ખ થઈ નિત્ય મહાલો છો,
 જીવન પરતંત્ર ગાળો છો, તમે માલિક છો કે તે?
 વ્યસન મારે વિકળ થાઓ, ન બવાના સ્થળે જાઓ,
 ન ખાવાની જણસ ખાઓ, કહો સ્વામી તમે કે તે?”

× ×

“અરે અંડાલાણી તું આ, હવે તો હિંદમાંથી જા,
 લગાડી સર્વ સ્થળે તેં લા (લાય), હવે તો હિંદમાંથી જા.
 હૃદયના હીરને હરવા, નમાલા હિંદને કરવા,
 અજબતા શી કરી તેં આ, હવે તો હિંદમાંથી જા.”

× ×

આ પછી તેઓ ‘કુસંગત્યાગ’ અને ‘સત્સંગસ્વીકાર’ પર જોર આપે છે.

કુસંગત્યાગ

“ઝેરી સર્પો પણ એ થકી સારા, દુષ્ટ મિત્ર શાણા શત્રુથી નકારા;
 રહો સર્વ રીતે નીચ થકી ન્યારા, એવા દુર્જનોથી દૂર સઠા રહેવું.”

× ×

“નીચ નિર્ગુણી નીચ બનાવે, પ્રેમી પ્રેમ પ્રગટાવે છે;
 કૃતિ હોય જેનામાં જેવી, અનુભવ એહ અપાવે છે.”

× ×

સત્સંગ સ્વીકાર

“સદ્ગુરુના સત્સંગમાં તમે આવોને, અંગમાં રેડવા રંગ ચરણે આવોને!”

× ×

“સાકરને સોમલ સમ જાણી, નહિ સાંભળી સંતતણી વાણી;
 ફેરવિયું જન્મ ઉપર પાણી... મુજ વાતલડી૦
 મુજ વાતલડી, પરમારથની ધ્યાન ફઈ તું ધારજો;
 કડવાં વચનો, હિતકારક સમજી અંતર ઉતારજો... મુજ વાતલડી૦”

× ×

“મળ્યો જન્મ આ માનવનો તો મૂઠપણે મરડાવું શું ?
સદ્ગુરુ વચનામૃતરમ છોડી, ખાળ વિષે ખરડાવું શું ?”

x x x

પછી કવિરાજ આવે છે વિષયરસત્યાગ લાણી. એ વિકૃતરસ પણ મહાવ્યસન જ છે. આદર્શ ગૃહસ્થાશ્રમી માટે પ્રહ્લચર્યલક્ષી સંયમનો પાયો મજબૂત ન હોય તો તે આશા-તૃષ્ણા, સ્વાર્થથી, પશુતા પૈશાચિકતાથી મુક્ત જ થઈ શકતો નથી.

વિષય ત્યાગો : વીર્ય રક્ષો !

“વિષય અંધ ભવસાગરમાં ભટકે, એનો ઉદ્ધવ અવિદ્યાથી અટકે.”

x x x

“વીર-ધીર જે બન્યા વીર્યથી, કાળ જેહ કંપાવે છે;
ઉપયોગી એ અમૂલ્ય તત્ત્વને, જળ ખેડે રેલાવે છે ”

x x x

ધન વગેરેના અભિમાનથી પ્રેરાઈને માણસ વિષયમાં લપટાય છે, માટે કવિશ્રી કહે છે :-

અભિમાન ત્યાગો !

“એહ બગાડો કરે બરાબર, કહું તેમાં ધર કાન;
સુખ સઘળાં દે છે સળગાવી, સાચો એ સેતાન .... માન૦
અળગું કર અભિમાન, માન અંતરઘટકામાંથી, અળગું કર૦”

x x x

વળી જોરથી કહે છે પાત્ર બનો,

પાત્રતા જુઓ !

“પાત્ર નિહાળી તેને પોષીએ રે, જ્યાં વાવ્યાની હોય જરૂર હો લાલ,
અવર સ્થળે નવ ઉદમ કીજીએ રે, દુર્મારગથી રહીએ ફર હો પાત્ર૦

x x x

ધનપતિને ધન દીધે શું થયું રે, ગરીબને દીધે ગુણ થાય હો
પાત્ર વિષેથી ફળને પામીએ રે, કહે છે ‘સંતશિષ્ય’ સદાય હો પાત્ર૦”

x x x

“જ્યાં જેનો અધિકાર નથી, ત્યાં તેને રસ લેશ ન આવે;
વિદ્યાથી વિમુખ નરને, અંધ વિદ્યાના ગભરાવે.”

x x x

પરંતુ આજે શું ?

સમાજમાં કાં તો લાજે દાન દેવાય છે અને કાં તો કંજૂસાઈ સેવાય છે તેથી તેઓ કહે છે-

“કંજૂસોના બન્ને ભવ બગડે છે. (૨)

ન ખાચે, ન ખાવા આપે, ઠેકેના સુખોને કાપે;

ખેટને પૂરે છે સદા પાપે રે .... કંજૂસોના૦ ....”

x x x

અને કહે છે -

પરોપકાર કરો !

“સ્વાર્થ વિષે જે સદાય રમીઓ, તન-મનથી કરી તાળી;
પરોપકારે પગ નવ દીધો, ભાગ્યે એ સ્થળ ભાળી .... જોયો.

×

×

ખરચું નહિ ધન ખાંત ધરીને, ખાય ન કરી ખુશાલી;
'સંતશિષ્ય' આવરદા એણે ગધ્યાની સમ ગાળી .... જોયો.
જોયો આ ભવને ખાલી (૨)”

×

×

આને સારું શું કરવું ? ત્યારે કહે છે -

અતિશય આશા-તૃષ્ણા છોડો

“પોતાના જીવનને માટે, ભોગ ઘણાનો લીધો,
અનેકના જીવનને માટે, લેશ ભોગ નથી દીધો;
કીધો કેર ઘણો, ખ્યાલો જેસ્તણો પીધો.”

×

×

“જે અપાર આશાના જળમાં, મુંઝાણા મોહતણા મળમાં,
વિંટાણા વિષયતણા વળમાં, પ્રિય પ્રાણ તજ્યા તેણે પળમાં.”

×

×

સ્વાર્થ છોડાવીને હવે કવિવર્ય સીધા કર્તવ્યપંથ બતાવે છે. તેઓ કહે છે સત્સંગ કરો, સદ્ધર્મ શ્રવણ કરો, વિષય, આશા, તૃષ્ણા વગેરે પર અંકુશ મૂકો પણ ગૃહસ્થાશ્રમીની ફરજોથી કદી ત્યુત ન બનો. કર્તવ્યપાલનમાં કવિવર્ય શું કહે છે ?

સુભાર્યા — કુભાર્યા

“સજે શણગાર દુષ્ટા તો દોષના, શીલભૂષણ પહેરે સુનાર,
સફળ કરે અવતાર, પ્રત્યક્ષ એ પારખું.”

“અસમાધિ સૌને ઉપજાવતી, ઝરતું એના મોઢામાંથી ઝેર;
કરતી રાજ કેર, ઉદય એને આ વિયાં.”

×

×

સન્નારી

“દૈવીભાવથી દેવ બને છે, ગોલીથી ગોલા થાવે;
ઉંઠરડી સમજે સ્ત્રીને તો, તેમાંથી ઉંઠર થાવે.”

×

×

સાસુની ફરજ

“સમજાવી સહુને રાખે સંપમાં, પ્રેમ વધવાનો કાઢે પ્રકાર;
બની હોશિયાર, સાસુ ધર્મ સાંભળો ... પુત્રીતુલ્ય૦”

×

×

વિશિષ્ટ વધૂ કર્તવ્ય

“સર્વ સાસરિયાના સાથમાં, વહાલી પાચરને પ્રેમ,
દુઃખિયા જીવને દેખી કરી, દહયે રાખને રહેમ.
પતિવ્રતા ધર્મ પાળને, રાખી તન - મનની ટેક,
આપણા કુળને અજવાળને, રાખી વિનયવિવેક.

× ×

વિધવા કર્તવ્ય

“શાળુગારે શિયળતણા સજવા, દુર્ગુણો માત્ર દૂરે તજવા;
ભગવાન પવિત્રચિત્તે ભજવા’

માતા - પિતાની ફરજ

“વિદ્યાવયે બળહીન બાળને, પ્રેમધરી પરણાવે છે;
મૂરખ માતાપિતા નિજ સુતનો, અભ્યુદય અટકાવે છે.”

× ×

પુરુષો તણા અવિચારથી, સંકટ સદ્યાં સતીએ ઘણાં.”

× ×

એમાં પુરુષોને તો તેમણે પારાવાર કહી દીધું છે; સાથેસાથ ધર્મરખેવાળી એવી નારીને પણ ઉપર પ્રમાણે શીખ આપી દીધી. અને છેવટે કન્યાવિક્રય ઉપર પ્રહાર કરે છે; મતલબ કે કન્યા વેચવાની ચીજ નથી. જ્યાં નારી પૂજાય છે, ત્યાં જ દિવ્યતા વાસ કરે છે.

કન્યાવિક્રય ત્યાગ

“કન્યાવિક્રય કરુણા ધરી અટકાવશે,
કરશે કન્યા ઉપર આ ઉપકાર જો;
કન્યાની આંતરડી આશિષ આપશે,
‘સાંતશિષ્ય’ સંકલિત કરશે અવતાર જો.”

× ×

હવે વિદ્યાર્થી - વિદ્યાર્થીનીઓ ભણી વળીને તેમને કહે છે-

વિદ્યાર્થી કર્તવ્ય

“અનીતિ ન અંતરમાં ધરીએ, કલંકિત વિદ્યા નવ કરીએ,
સદા જેની સોબતમાં વસીએ, કસોટીથી પહેલાં તેને કસીએ.
ક્ષણે - ક્ષણે ઘોલીને નવ ફરીએ, ફજેત થઈ પાછળ નવ ફસીએ;
મધુરી વાતલડી મારી ....”

× ×

સાચી કેળવણી

“કેળવણી વિના બધું કાચું, સુણો સખી શાસ્ત્રે કહ્યું સાચું;
કથીરને કુંદન કરનારી, ધર્મના સ્થળમાં ધરનારી;
પાપી પસ્તંત્રતા હરનારી .... કેળવણી વિના૦”

× ×

વિનય - વિવેક

“અવિનીતને નથી કોઈ આશરો રે, નરભવ એનો નિષ્કળ ભય...અવિનીતને૦”

× ×

માટે - “વિનયથી વખત ભેઈ વહીએ૦...”

× ×

કારણ કે - “વિશ્વ બધું વશ થાય, વિનયથી વિશ્વ૦...”

× ×

હવે તેઓ ભારતીય સંસ્કૃતિના મૂળ ખે પાયા ઉપર ભેર આપે છે.

સત્ય અને શીલ સન્ને !

“સુંદર સુખને કરનાર, સત્યભૂષણ સજીએ;
અસત્ય એહ જ અન્યાય, તન-મનથી તજીએ.”

× ×

“સાચામાં રાચ્યો નહીં, ખોટે થયો ન ખેદ,
મૂળ ન સમજ્યો મરણતું, ભણ્યો ન ભવનો ભેદ.”

× ×

“સત્ય અસત્ય ન થાય, કદી પણ સત્ય અસત્ય ન થાય,
સદ્ગુણ આખર સદ્ગુણ થાય, દોષ એ દોષ દેખાય.”

× ×

“દુશ્મન દાસ બની રહે જી, શિયળે પાપ પલાય,
આણી વખતે ઊભા રહે જી, સુર કરેજી સહાય...જીવ રે તું.”

× ×

હવે કવિવર્ય “સર્વાંગી જ્ઞાનમૂલક ધર્મ” ભણી આંગળી ચીંધે છે; કારણ કે છેવટે તો માનવતા દ્વારા આત્માનો મૂળ ગુણ પામવાનો છે.

૮

સર્વાંગી જ્ઞાનમૂલક ધર્મ

“વ્રતધારી સદ્ગુણ ભંડાર, કરે પ્રેમથી પર ઉપકાર;
અદ્યારંભી અતિ ઉદાર, સત્ય જેહનો જીવનસાર.”

× ×

“દ્વાન-શીલ-તપ-ભાવ તરંગ, ઊઠે નિત્ય અંગોઅંગ,
સંતજનોનો રાખે સંગ, રોમ-રોમ સેવાનો રંગ.”

× ×

“હંસ સ્વરૂપ સદા હેયે ધરે રે, દુર્ગુણથી યોજન દૂર હો,
વિષય-કષાયધરી તે વેગળા રે, ઉછળે આનંદ જેના ઉર હો.”

× ×

“પ્રેમથી જેવો પ્રેમ વધે છે, આનંદ અધિકો લે છે;
તેમજ દ્રેષે દ્રેષ વધે છે. દ્વિવડામાં દુઃખ દે છે.”

× ×

“સદગુણને દુર્ગુણ તણાં, ભર્યાં ઘણાં ભંડાર;
ગુણપ્રાહકને ગુણ મળે છે, અવગુણીને અંગાર રે... ગુણપ્રાહક”
જે દ્રષ્ટિથી દેખીએ તેવું ત્યાં દેખાય;
સમદ્રષ્ટિને સરખું લાગે, વાંકુ વિષમે જણાય રે.... ગુણપ્રાહક”

x x

“જિનવરના મારગડામાંય, જીવનને જોડીએ;
રૂડું હૃદય અને જ્યાં રસાળ, ત્યાં ચિત્તને જોડીએ.”

x x

“મહાવીરતણા ભકત એને માનવા રે,
પહેરે સત્યશીવના જે શણગાર .... મહાવીર”
સત્યાસત્ય સ્યાદવાદથી સમજેલ છે રે,
દિવ્ય-દ્રષ્ટિ વડે એક દેખનાર .... મહાવીર”

નિર્દોશી મૃદુ હૃદય પ્રેમથી ભર્યાં રે,
વિશ્વવાત્સલ્યમય એહનો વ્યવહાર .... મહાવીર”

x x

આ એક જ ધર્મ : સ્વધર્મ

“ગમે તે ક્રિયા કે ધર્મ, ગમે તે શાસ્ત્રથી જે રાગ-દ્વેષનો રોગ ટળશે;
‘સંતશિષ્ય’ સંશય વિણ વીતરાગીઓને, મુક્તિનો મહાનંદ મળશે.”

x x

“તમે છો શોધમાં જેની, અનુભવીને ખબર એની;
મજા સમજ્યા વિના-શેની, તમારું છે તમારામાં.”

x x

“સ્વધર્મમાં મળી સાથે, લઈને જોખમો માથે;
હરે દુઃખ મિત્ર થઈ હાથે, જીવન તેવું સફળ જાણો.”

x x

“સુખરૂપ સ્વધર્મની સેવા, સદા સુખરૂપ સ્વધર્મની સેવા,
તીર્થંકર પદ એહથી પામ્યા, કૃષ્ણ યદુપતિ જેવા.”

x x

ઉપલાં વિધાનોને એમણે આચરીને અચરાવ્યાં. પરિણામે મહાવીર પરંપરા અને ગાંધી કાર્યવાહીના સુયોગે, જૈન કહેવાતાં, શ્રાવક-શ્રાવિકાઓને યુગનો પુટ મળ્યો અને નવાં શ્રાવક-શ્રાવિકાઓ, સેવક-સેવિકાઓરૂપે ગાંધીકાર્યવાહીએ આપ્યાં. એટલે જ તેમણે આજના રુમાજના અગ્રેસરોને સમયસર ચેતવ્યા :-

સમાજ આગેવાનોને !

“શક્તિવંત શ્રીમંતો, સદુપયોગ કરી લ્યો સાધનનો;
અમૂલ્ય આ અવસર છે, નથી ભરેસો ઘડી પણ આ તનનો.
અપૂર્વ કૃગ છે એમાં, આર્યધર્મની ઉજ્જવળતા કરવી;
તન-મન-ધન અર્પીને, પીડિતજનોની પીડા પરહરવી... શક્તિ”

સંઘતણા સરહારો, ભીડો ભીડો ભેલ કરો અળગી;
પડિયા કેમ પ્રમાદે, વીરવચનને રહો સદા વળગી ... શક્તિ૦
કરુણામય (અહિંસા) મારગને, સુધારવાના સાધન જે કરશે;
વરશે વરપદવીને, ભવ્ય બની તે ભવસાગર તરશે .... શક્તિ૦
બગો અને જગાડો, આળસ છોડો જન્મ સફળ કરવા;
હયો નરભવનો લહાવો, 'સંતશિષ્ય' કહે વરપદવી વરવા....શક્તિ૦"
× ×

પણ જેઓ ધાર્મિક ઝનૂનથી ન જ સમજ્યા તેમને તેમણે સાફ કહી દીધું-
“ સમજણ વિના તો આંધે સામાયિક, પડિક્કમણું બોલે પોકારી;
પોષો સજો પણ રોષો તજો નહીં, વાતો છોડે ના વિકારી.... સુધરી.
ધર્મના કાર્યમાં ધાંધલ મચાવે ને, ખરચ્યાની વાતો ખરી,
× ×
સુખેથી મોર જેમ મીઠું બોલે ને, કેડે તે રાખે કટારી,
કુંચવાને દેખી કડુણા બતાવે, માણસને નાખે મારી....
સુધરી કેમ બને સારી, જેને પડી પ્રકૃતિ નઠારી ! ...”
× ×

માટે-

“જાગી જગાડો જૈન બંધુ ! જૈન જ્યોત જગાવવા,
કટુતા, કપટ, છળ, કલેશ કાઢી પ્રેમભટ પ્રગટાવવા.”
× ×

જેમ ધર્મઝનૂન ધર્મીને અવળે રસ્તે લઈ જાય છે, તેમ ફાલ પણ સાચી વસ્તુથી દૂર લઈ જાય છે; માટે જ કવિશ્રી કહે છે-
“ જૈન રીત નવ જાણી, હજી પણ જૈન રીત નવ જાણી રે !
ગરબડ ગોટા કંઈક વાળિયા, ધર્મ કર્યો ધૂળધાણી રે જ;
હગા કપટમાં રમી રાતઢિન, કરી હજારો હાણી....હજી પણ૦
અહ્ય પુણ્ય કરી અધિક બતાવ્યું, મોજ મક્તની માણીરે જ;
અપૂર્વ સુંદર પરમ તત્ત્વની, શૈલી નવ સમજાણી....હજી પણ૦”
× ×

અથવા સ્થૂલ પ્રતિષ્ઠામાં લોભાધને જેઓ જૈનત્વને ભૂલ્યા હોય, તેમને સાચી લાજ રાખવા સમજાવે છે—
“ સાચી લાજની જો રીત સમજાય છે રે;
'સંતશિષ્ય' કહે ગુણીમાં ગવાય છે રે !
× ×

પણ કૃત્રિમ લાજથી તો

“ લાજ રાખવાને ખોટો ખવાય છે રે !
કલેશ કલિયામાં લાજે કપાય છે રે....જોર૦
ત્યાગી થઈને પણ લાજમાં તણાય છે રે !
હુઃખી થઈને તે લાજમાં દબાય છે રે....જોર૦
× ×

છતાં જેઓ સાચા જૈન બનવા નથી ઈચ્છતા તેઓને કવિશ્રી સાફ કહે છે-

જૈની નથી થયો રે, શીકને ગુમાનમાં તું ઘૂમે ?
મહાવીરનાં વચન ન માન્યાં, રહ્યો વ્યસનમાં વળગી;
વિવિધ વાસના કદી કરી નહીં, અંતરઘટથી અળગી.... જૈનીં

x x

ભલે વ્રતધારી થયો પણ....

“એકે વ્રત લઈ નહીં ઉકાળ્યું, ડહાપણમાં તું ફૂલ્યો;
‘સંતશિષ્ય’ સેવા નવ કીધી, ભક્તિપાઠને ભૂલ્યો... જૈનીં”

x x

ભારતીય સંસ્કૃતિનો અથવા અધ્યાત્મવાદનો પાયો ‘ઈશ્વરકર્તૃત્વ’ નથી; પણ ‘કર્મવાદ’ છે. ઇશ્વરને જરૂર માને પણ પ્રેરણા માટે. કર્મવાદને માને પણ સત્યરુપાર્થ માટે. પુણ્ય, પાપ અને પરલોક વગેરે કર્મવાદને લીધે જ છે. એટલે હવે કવિશ્રીની દૃષ્ટિએ આસ્તિક, નાસ્તિક સમીક્ષા કરી લઈએ —

૯

આસ્તિક લક્ષણ

“એકને વળગિયા એટલાજ ઊગર્યા રે;
દાણાઓ ખીબ દળાયા રે વહાલા!
‘સંતશિષ્ય’ એક સાધ્યે સર્વને સાધિયાં રે,
તણ દીધું એક તે તણાયા રે વહાલા!...એકં”

x x

“અનુભવીને એકલું આનંદમાં રહેવું રે,
લક્ષ્યનું સ્થાન અનુભવેથી લક્ષ્યમાં લેવું રે.”

x x

આ એક એટલે ‘આત્મા’ આત્માને ઓળખવા માટે પ્રથમ ‘માનવતા’ જરૂરી છે, નહીં કે ‘શુદ્ધ આત્મજ્ઞાન.’ તેથી જ કહે છે —

“ચર્ચા કરી ગગન ગબળ્યું રે,
બહુ અન્યને ખોલી બતાવ્યું રે!
શક મનને નવ સમબળ્યું રે,
અતિ લૂખું રે... લીતર હણ ન લિંબ્યું... જેં
જે બુદ્ધજનોએ બતાવ્યું.
અંતરમાં રે આત્મજ્ઞાન હણ ના’વ્યું... જેં”

x x

અંતરમાં સાચું આત્મજ્ઞાન લાવવા માટે કર્મવાદનો યથાર્થ રૂપમાં સ્વીકાર કરવા કવિવર્યશ્રી પ્રેરે છે.

કર્મવાદ

“દ્રવ્યકર્મ ને ભાવકર્મના લેહને,
સમજે ત્યારે આનંદ પ્રગટે ઓર જો.
કર્મતાણી અસરો રે કાળા કેરની...”

x x

“અહીં સ્થિર ઠરીને ઠામ, નથી કોઈ રહેવાનું;
પુણ્ય-પાપતણું પરિણામ, સુખે-દુઃખે સહેવાનું .. અહીં
એહ જ શાણા સમજુ સાચા, ડહા ડહાપણુનાર રે,
પાણી પહેલાં પાળ રચીને, શોધે જનમનો સાર રે..
નથી કોઈ રહેવાનું .... અહીં”

× ×
“કર્મની ગતિ ન્યારી રે! કોઈએ નવ જાણ કરી;
સર્વેનો ન્યાય સરખો રે, માટીમાં માટી જાણ મળી.
ઉગ્યાને આથમવું રે, જગત એમ રહ્યું છે જળી .. કર્મની”

× ×
જેવાં કરશે તેવાં પામશે રે, એ છે અચળ જગતનો ન્યાય હો લાલ..જેવાં”

× ×
વળી કર્મના ફળરૂપે મૃત્યુની જેમ રોગ અને ઘડપણું પણ આવશે જ. એટલે કવિશ્રી કહે છે —

“વપુમાત્રમાં ધૂજ વઝૂટશે, ખૂટશે યજ્ઞવીર્ય અચિત;
નકકી નિત્ય નિત્ય ઘડપણુ જ્યારે આવશે રે.
જરા, જન્મ, મરણુ યદ્યાં ભવને, વેકવાં પડે વારંવાર;
કર્મો કરનારને ઘડપણુ જ્યારે આવશે ..
લાળ લીટ ને લવરી વધે ઘણી, જરામાં કરે વ્યાધિનો જોર,
ત્યાં અંધારું ઘેર, ઘડપણુ જ્યારે આવશે.”

× ×

પૂર્વજન્મ-પુનર્જન્મ

“પૂર્વજન્મની દુઃખદ દશાની, વાત ગયો તું વિસારી;
જાવું અતે જરૂર જાણજે, ખ્યારા પાય પસારી.
વાત મજાની એક સુણાવું.
વાત મજાની એક સુણાવું અંતર રાખ ઉતારી;
વખત લઈને વડાલા મારા, જોજે વિશેષ વિચારી.”

× ×

જન્મ-મૃત્યુ, કર્મસુક્તિ માટે કવિ, સાધુ, સંન્યાસી, ગૃહસ્થાશ્રમી સૌને માટે અંત લગી સત્પુરુષાર્થનો માર્ગ અતાવે છે —

પુરુષાર્થવાદ

“પડવેથી પુરુષાર્થ કરીએ રે, નિજ ધ્યેયને ધ્યાનમાં ધરીએ રે;
દુરજનિયાંથી દિલ્લડામાં ડરીએ, સુણીને સુખોધ હૃદય સુધારે રે.
ખીજે ખીજ કર્મનાં યાજો રે, ગાંઠો પાપની યોધથી ગાજો રે;
વિશ્વપતિના તરફ ચિત્તવાજો, સુણીને સુખોધ હૃદય સુધારે રે.”

× ×

“અર્પણુ વિના તર્પણુ નથી, પુરુષાર્થ વગર પમાય ના;
કહે ‘સાંતશિષ્ય’ સદા જગતમાં, સમજ વિણ સુખ થાય ના.”

× ×

એટલે જ હવે વિવેક, સમન્વય અને અનેકાન્ત વિષે દોરે છે-

“મતલેઢવાળા ભાળીએ, મનને વિવેકે વાળીએ;
કહે ‘સંતશિષ્ય’ સુદષ્ટિથી, ભરી નેહ નિત્ય નિહાળીએ.”

x x

મુક્તિને માટે સત્પુરુષાર્થની અને આત્માને શુદ્ધ, ણુદ્ધ, નિરંજન બનાવવા માટેની સત્પ્રેરણા લેવા માટે એટલે કે ભગવાન થવા માટે જ તેઓ ભગવાન-પરમાત્મા-ને ભજવાતું કહે છે; ખીજા કશા માટે નહીં. કારણ કે એ દષ્ટિએ શુદ્ધ આત્મા પોતે જ પરમાત્મા ગણાય છે.

ઈશ્વરપ્રેરણાવાદ

“વિશ્વવંદ્ય, વિગતદ્વન્દ્ય, સૌખ્યકંઠ, પૂરણાનંદ;
નિર્વિકાર તાર, તાર! દુઃખ વિહાર! કર ઉદ્ધાર!”
અજર અમર અચળરૂપ, ભયહરા ત્રિભુવન ભૂપ;
તનથી, મનથી, ધનથી, ભકિત તારી, દુઃખ હરનારી;
પ્રેમ વધારી કરીએ સારી....હરનારી”

x x

“દયાળુ મારા દિવમાં રે, આવી રહેજો અંત સમે;
ભજનને ભુલાવા રે, દુશ્મનેા આવી ન દમે.”

x x

“અસત્યના મારગડામાં આવી પડું તો રે,
સત્ય મને દેજો સુણાવી રે વહાલા!
તમે તો તમારા બિરુદો જોશો જગદીશ્વર!
ભૂલી જાઉં ભાન ત્યારે સમશ્ચ કરાવજો રે,
અદૃશ્ય શકિતરૂપે આવી રે વહાલા! .... તમે તો”

x x

ઈશ્વરપૂજા-ઈશ્વરભકિત

“પ્રેમતણા શુભ યુગ્મ ચઢાવી, ધૂપ ધ્યાન ધરીએ,
હોતી વિષય-વિકાર વાસના, હવન થકી હરીએ;
પૂજન કરીએ પ્રેમ ધરીને, નાથ નિરંજનતું (૨)....”

નાસ્તિક સંદેશ

“અકૃત્યને કૃત્ય માન્યું છે, કૃત્યમાં બધિર થઈ બેઠા,
દષ્ટિના એ વિપર્યાસો, જરા ખોલી નયન જોશો.”

x x

“અવળું થાવું હોય તેહનાં, આવરણો અવળા હોયે,
સવળું તેને કદી ન સૂઝે, કોટિ ઉપાય કરે તોયે.”

x x

“પૂર્વતણા પુરુષારથ આજે, ભાગ્યરૂપે ભજવે ખેલો;
‘સંતશિષ્ય’ સાને સમજે તે, ચતુર સંતતણો ચેલો.

x x

છતાં કવિશ્રી નાસ્તિકને પણ આસ્તિક થવાનો માર્ગ ચીંધી દે છે :-

આસ્તિક બનો !

“ચેત તું ચતુર હજી, ચેત તો ચેતાશે,
ચેતીશ નહીં તો વિપત્તિમાં તું વિંટાશે...ચેતો”

x x

“આન્તિથી ભૂલ્યો નિજ રૂપને રે,
ક્યારે ‘સંતશિષ્ય’ એ સમજાય ?
થઈ ગઈ હંસની આ શી ગતિ રે ?”

x x

“આનંદ કા ઉપાય, ઊડા લે અલી - અલી
છોડ મૂર્ખતા કે ‘સંતશિષ્ય’ થે સલી ... મિલતીં
મિલતી હૈ મનુષ્યકી કાયા કલી - કલી.

x x

“સોવેગા વો નર રોવેગા, જીવન પૂર્ણ જગાના રે જી,
‘સંતશિષ્ય’ તજ કામ, રામ ભજ, પડે નહીં પછતાના.”

x x

“અરે ! જીવ કાં અવળાઈ કરે, હાથથી શા માટે હિત હરે ?...અરે !”

x x

“ઉત્તમમાં ઉત્તમ આ દિવસો, વૈર વિરોધ વિષય વમવાના;
આ દિવસો છે અંતરઘટના, ખેદ તજી તજીને ખમવાના ... આ દિવસો.”

x x

મતલબ કે સાવધાની, અંતરનો પરતાવો અને સત્સંગ નાસ્તિકને આસ્તિક બનાવી મૂકે છે. પછી તો-

“લિન નથી ભગવાન, તુજથી લિન નથી ભગવાન.”

એવા પરમ આસ્તિકને આસ્થાસન આપી તેઓ એવા પરમ સાધકને પરમ આનંદની મસ્તીમાં તરખોળ કરી મૂકે છે :-

“ચાંદની બહુ ખીલી રે અંતર ચોકમાં,
કાંડકની જ્યાં લાગી રહી છે ઠોર જો;
ઝરમર ઝરમર ઝરણાં અમૃતનાં ઝરે,
એ સ્થળ વસતાં આનંદ પ્રગટે એર જો .... ચાંદનીં ”

x x

કે જ્યાં ધ્યાન, ધ્યેય અને ધ્યાતાની એકતા છે !
જ્યાં જ્ઞાન, જ્ઞેય અને જ્ઞાતાની એકતા છે !!
જ્યાં ભક્ત, ભક્તિ અને ઉપાસ્યની એકતા છે !!!
કેવી છે એ અમર અને સચોટ કાવ્યપ્રસાદી ! ! ! !

‘સંતબાલ’

સાહિત્યની નજરે

જૈન મુનિ સાંપ્રદાયિકતાના વાડા તોડી,
સર્વધર્મ સમભાવનું નિરૂપણ કરે છે.

ભજનપદ પુષ્પિકા: રચયિતા - કવિવર્ય પં० મહા० શ્રી નાનચંદ્રજી મહારાજ

પ્રાર્થનામંદિર: સંપાદક - કવિવર્ય પં० મહા० શ્રી નાનચંદ્રજી મહારાજ

આધ્યાત્મિક ભજનપદ પુષ્પમાળા: સંપાદક - પં० મહા० શ્રી નાનચંદ્રજી મહારાજ

ઉપરના ત્રણે પુસ્તકોનું સાહિત્યની દૃષ્ટિએ અવલોકન

લે० :- 'નિજમ' - ('કૂલછાબ'માંથી)

કવિ અને ભજનિક - બન્નેમાં કલ્પનાનું ઉદ્દયન હોય છે પણ કવિનું ઉદ્દયન અમર્યાદિત હોય છે અને ભજનિકનું મર્યાદિત. તેમાંય ભજનિક સાધુપુરુષ હોય છે ત્યારે તો એનું કલ્પનાઉદ્દયન, એની વાણી, સચોટ છતાં વધુ સંયમી બને છે. પણ જે પણ આશીપાછી થઈ જાય તો કવિનો આપણે બહુ દોષ નહિ કાઢીએ પણ જેણે વૈરાગ્યના જ વાણી સંભળ્યા હોય એવા ભક્તકવિથી પણ આશીપાછી થઈ જાય તો પહેલાં તો એ ભક્તકવિને - ભજનિકને જ ડાંખે. માનવ રસો અને માનવભાવોમાં જ્યાં કવિને સૈદ્ધર્થનાં દર્શન થાય ત્યાં ભજનિકને મોહના રંગ પણ ભાસે. કવિ અને સાધુના જીવનમાં જેટલો ફેર, એટલો જ ફેર એમના કવનમાં. કોઈ કોઈ વખતે તો કવિ અને ભજનિક બન્ને સીધી લીટી ઉપર આવી જાય છે. આત્માનો નાદ તો કવિમાંથી અને ભક્તમાંથી એક સરખા શબ્દભાવનું સંગીત રેલાવે છે. પણ ભજનિકનાં ભજનો મુખ્યત્વે આધ્યાત્મરસપ્રધાન હોય છે. મુનિશ્રી નાનચંદ્રજી મહારાજની આ 'ભજનપદ પુષ્પિકા'નાં પદો ઉપર વર્ણવ્યાં તેવાં આધ્યાત્મરસે રસેલાં છે.

સંગીતપ્રેમની સહાય

ભરપૂર આધ્યાત્મરસ ભર્યો હોવા છતાં એ પદોમાં જ્ઞાનની શુષ્કતા લગરીકે નથી. જનસમાજના ધર્મસંસ્કાર, જ્ઞાનસંસ્કાર ઝીંટી શકે એવાં એ સરળ અને હળવા છતાં રસગંભીર છે. 'ભજનપદ પુષ્પિકા'ના પદોનું સાક્ષ્ય તો એના રાગોને આભારી છે. અને રાગનું સાક્ષ્ય મુનિશ્રીના પૂર્વસંસ્કારના સંગીતપ્રેમને આભારી છે. ૬૪ વર્ષની અખડબજ કાયાના ડોલન સાથે મહારાજશ્રીના સ્વમુખથી જેણે જેણે એ રાગદારી વિવિધ પદો સાંભળ્યાં હશે એને ઉપરોક્ત કથનમાં જરાયે અતિશયોક્તિ નહિ લાગે.

રાગ અને રસની મહારાજશ્રીએ વૈરાગ્યની કલાથી એવી સુંદર મિલાવટ કરી દીધી છે કે કેટલાક રાગો ૫૦ વર્ષ પૂર્વેના નાટકમાંથી ઉપાડ્યા હોવા છતાં એમાં રસની ઉચ્ચતાની ક્ષતિ થવા દીધી નથી. પદો માંહેના ઘણા રાગો નાટકમાંથી લીધેલા છે. પણ આ સ્ત્રણે કહેવું જોઈએ કે તે દિવસનાં ભક્તિ, શૃંગાર, વીર કે ક્રોધરસનાં નાટકો આજની હૃદયતાને નહોતાં પારખ્યાં. પણ જીવનમાં ચારિત્ર્ય અને નીતિને યોગદારાં હતાં. આછકલાઈ તો એમાં હળવે હળવે ઉમેરાઈ છે. હજી એ કહેવાય છે કે ફલાણુનો પુત્ર ભત્રુંહરિનું નાટક જોઈને આવો બની ચલ્યો ગયો હતો. એવી લોકોક્તિઓ માનીએ કે ન માનીએ પણ ભાવનગરના સાધુપુરુષ જેવા રોશન માસ્તર સ્વ. નગીનભાઈ તો કહેતા કે મારામાં જે કાંઈ હીણું હતું તેને હડસેત્રવામાં નાટકોએ મહત્ત્વનો ભાગ ભજવ્યો છે.

એ નાટકના રાગો ઉપરાંત મહારાજશ્રીએ શાસ્ત્રીય રાગોમાં પણ ઘણાં પદો રચ્યાં છે. પદોનું એમનું રચના-કૌશલ્ય તો એક કવિ અને ગાયકનું જ છે. ભૈરવીના આલાપમાંથી વાદ્યશ્રીમાં અને વાદ્યશ્રીમાંથી તરત જ ભીમપલાસી કે આશાવરીમાં મહારાજશ્રી સહેલાઈથી જઈ શકે છે, એવી એમની સંગીત સાધના છે. એમાં ભળી છે ભક્તિની નિર્મળતા.

સર્વધર્મ સમભાવ

ત્રીજા વિભાગમાં મહારાજશ્રીએ જૂનાં ભજનોના લોકાકાણો લઈ લઈને પદો રચ્યાં છે. અન્નપ્રાને તો એમ જ લાગે કે આ તો કોઈ ભાવગંભીર જૂનું ભજન લાગે છે. પણ જ્યારે નામાચરણમાં 'સંતશિષ્ય'નું નામ આવે ત્યારે જ ખબર પડે કે આ તો મહારાજશ્રીનું ભજન છે. સાંપ્રદાયિકતાના સીમાડા ભેદીને પદોની ભાવના સર્વધર્મ-સમભાવ સુધી પહોંચી ગઈ છે એ જ એની પ્રથમ મહત્તા છે. પુષ્પિકાને પહેલેથી છેલ્લે સુધી વાંચી ગયા પછી કોઈ એમ નહિ કહી શકે કે આ તો કોઈ જૈનમુનિની રચના છે.

ભાવનાની એ વિશાળતાથી મહારાજશ્રીએ ખીજા ભજનોનાં પદો અને ભજનોનો સંગ્રહ કર્યો છે. એનું નામ છે "આધ્યાત્મિક ભજન પુષ્પમાળા." એમાં પ્રાચીન અને અર્વાચીન ભકતો અને કવિઓનાં લગભગ હજાર જેટલાં ભક્તિ-કાવ્યો અને ભજનોનો સંગ્રહ કરેલો છે. એમાં સનાતની કે દક્ષિણમનો, કબીરપંથી કે નાનકપંથીનો લેહભાવ મહારાજશ્રીએ જોયો નથી. સર્વધર્મસમભાવની એ ભાવના મહારાજશ્રીના સંપાદન કરેલ 'પ્રાર્થનામંદિર' માં તે અરીસા જેવી દેખાય છે.

સાંપ્રદાયિકતા તોડી

સાંજ-સવારની પ્રાર્થનામાં મહારાજશ્રી જે શ્લોક અને ભજનો જોડે છે એનો એ સંગ્રહ છે. એ શ્લોકોમાં જૈન શાસ્ત્રો ઉપરાંત ખીજા ધર્મોનાં શાસ્ત્રોમાંથી પણ ઉત્તમ શ્લોકોને ચૂંટી ચૂંટીને "સત્યં શિવં સુંદરમ્" એ કથનની સત્યતા પુસ્તક કરી છે. અને ભજનોમાં પણ પ્રાચીન-અર્વાચીન એવાં સર્વધર્મોનાં ભકતોનાં ભજનોનો સંગ્રહ 'પ્રાર્થનામંદિર' માં કર્યો છે.

ભાવનાની વિશાળતાએ મહારાજશ્રીની ભાષા અને ભાવ પણ સાંપ્રદાયિકતાને કેવાં વટાવી ગયા છે ?

સદ્ગુરુવર સમન્નવે કોઈ, (સાચા) સદ્ગુરુવર સમન્નવે રે જી;
પ્રેમ પિયાલા પાવે ઘટમાં, અગમનિગમ દરશાવે રે જી ... સદ્ગુરુવરં
એક ખીજી કહી લઈએ
વગર તેલ ને વગર દીપની, જળાહળ જ્યોત જગાવે રે જી;
વિના નગારે અંતરઘટમાં (૨) અનહદ નાદ સુણાવે ... કોઈં

ભાવના મુક્ત અને છે ત્યારે એનો વિહાર પણ અનંત અને છે. ઉપરની બંને શ્લોકોની ભાષામાં ને ભાવમાં રહસ્યવાદી ભકતોના પડઘા નથી પડતા ?

વાસના, વૃત્તિઓના ભડકે બળતા જીવને જોઈને મુનિશ્રી પુકારી બોલે છે :-

લાય ધરોધર લાગી (મેરે) સંતો, લાય ધરોધર લાગી રે જી,
ઈંધણ વધિયાં અવગુણ રૂપી, ગુણની ઘટી ગરાગી રે જી;
આશા-તૃષ્ણા આગ વધી ગઈ, મરણ લહે મુખ માગી....સંતો

રામલા રતનીઆના જાત્રાના વર્ણનમાં તે મુનિશ્રીએ ક્ષાલિકતા પર ભારે વ્યંગ કર્યો છે. એવીજ રીતે કુપાત્રે ઉપદેશ ન આપવાના અને અધિકાર વિના અકાળે ન પીરમવાનાં ભજનો પણ હસાવતાં હસાવતાં આપણને અધિકારનાં સાચાં મૂલ્યો સમજાવતાં જાય છે....ગીતાજીમાં જેમ કહ્યું છે :-

ન ત્વહં કામયે રાજ્યં ન સ્વર્ગં ના પુનર્ભવમ્ ।
કામયે દુઃખતપ્તાનાં પ્રાણેનામાર્તીનાશનમ્ ॥

એ શ્લોક સર્વશ્રેય ભાવનાની શિરોમણી જેવો છે. તેમ મુનિશ્રી પણ પોતાના એક ભજનમાં કહે છે.

દુષ્ટજનોની મટો દુષ્ટતા, શ્રેય સર્વનું ધાઓ;
અધમજનોની મટી અધમતા, ધર્મપંથ તે ધાઓ

નાથ ! અરજી એક અમારી.

x

x

જ્ઞાનખાણુ

ને રામખાણુ જેવાં જ્ઞાનખાણુ મુનિશ્રી મારે છે.

“એકને આનંદ એકમાં આવે, જે જન અતુલવ જેમાં જમાવે રે.”

એ ભજનમાં, એમાં અધિકરી અને અનધિકારીના સ્પષ્ટ ભેદ વ્યંગાત્મક રૂપકોમાં ગૂંથ્યા છે. ધર્મના, સંપ્રદાયોના અઘડા ભેદને મુનિશ્રી એ અઘડાઓનો ઉલ્લેખ કરતાં કરતાં કહે છે કે:-

ગમે તે ક્રિયા કે ધર્મ ગમે તેવા શાસ્ત્રથી,
જે રાગ-દ્રેષનેા રાગ ટળશે;

‘સંતશિષ્ય’ સંશય વિણ વીતરાગીઓને રે,
મુક્તિનો મહાનંદ મળશે રે.....ધમાધમ૦

એમણે કાળના ધૂધવાટ ઝીલ્યા છે

અંતરખોજનાં આત્મલક્ષી પદો પણ મુનિશ્રીએ ઘણાં રચ્યાં છે. પણ મુનિશ્રીની સર્વધર્મની ભાવના યુગધર્મને પણ પિછાણે છે. સમભાવના એમના ઐશ્વર્યે યુગાદેશને ઝીલ્યો છે. ફેશનની ખાતર નહિ, પ્રચલિત ચીલે ચડી જઈને કીર્તિ વરવા ખાતર નહિ, પણ અંતરની ઊંડી ઢાઝથી. એ ઢાઝે ઘણાં સંકુચિત મનના કૈનોને અકળાવ્યા હશે....કેમ ન અકળાય ?

જૈન સમાજ ખાગ ખગડતો, નયન થકી નીરખાય .... માળી૦
કેળવણી કરનાર ન કોઈ, વિરલા વીર જણાય .... માળી૦
‘સંતશિષ્ય’ કહે અગ્રેસરોની, ઊંઘથી ઊંધું મરાય ... માળી૦
ખાગ આ ખગડી જાય. માળી વિના ખાગ૦

સર્વાંગી દષ્ટિ

આત્માને આવરતાં આવરણોને એમણે સંપ્રદાયના ટૂંક ચરમાથી નથી જોયાં. એમણે તો કાળના ધૂધવાટાને પ્રતિક્ષણ કાન માંડીને સાંભળ્યા છે ને વ્યષ્ટિના કે સમષ્ટિના એકાંગી નહિ પણ સર્વાંગી વિકાસને લક્ષમાં રાખ્યો છે. વ્યસનથી કે સામાજિક કુરીતથી, ધાર્મિક રૂઢીઓથી કે રાજકીય ગુલામીથી એમણે જનસમુદાયના દેહ-પ્રાણને જકડાતાં જોયાં છે, એટલે જ એમણે ‘ભજનપદ પુષ્પિકા’માં એવા સુધારક અને ઉદ્ધારક ગીતોને પણ સ્થાન આપ્યું છે. આત્માના મેલને ધોવા હોય તો ઓછામાં ઓછું મેલના ધત્તમસતાં આવતા પૂરને તો ખાળવાં જ જોઈએ. તે પછી જ આત્માને ધોઈ શકાય, અન્યથા નહિ. એટલે એક કવિની આદાથી નહિ પણ જીવના કળકળાટથી જ એ ઉદ્ધારો નીકળી પડ્યા છે કે:-

અરે! અંડાલણી તું આ! હવે તો હિન્દમાંથી જા .... ટેક
પ્રથમ ધનવાનને પકડયા, ગરીબોને પછી ગૂડયા;
લગાડી સર્વ સ્થળે તેં લા (લાય), હવે તો હિન્દમાંથી જા .... ટેક

વ્યસનના આધિપત્ય વિષે કહે છે કે:-

કરાવે તે રીતે કરવું, ફરાવે તે મુજબ ફરવું;
હંમેશાં વ્યસનવાળાએ, મરાવે તે રીતે મરવું.

વિવેકનો ઠંભ કરનારાને કહે છે:

“વધારીને પ્રથમ વેરા, પછી ખાલી ખમાવ્યે શું ?
ખગાડીને ખધું પરવું, પછી મસ્તક નમાવ્યે શું ?”

મુનિશ્રી સ્વાધીનતાની મંગળ કામના કરે છે :-

“પૂર્વના જે મહાવીરો, ઝુકાવ્યાં સત્યમાં શિરો;
થવા એવા મહાવીરો કહોને જાગરો ક્યારે ?”....જગતનાં

x x

એ જ ગઝલ રાગમાં આગળ વધતાં મુનિશ્રી જાગૃતિના અચેસર તરફ અંશુલિનિર્દેશ કરે છે.

“જીવવું કેમ આ જગમાં, વહે કેમ પ્રેમ રાગમાં;
ભણવા પ્રેમના પાઠો, અવનિમાં ગાંધીજી આવ્યા....જગતને”

સ્ત્રી સંબોધક પદો પણ ઘણાં સુંદર છે.

આ પદોમાં ખીજી એક વાત દેખાય છે, તે મહારાજશ્રીની સમય સાધનાની છે. સમય જોયો એજ રીતે એ જ ભાષામાં ઉપદેશ બોધ્યો છે. સંયુક્ત પ્રાંતમાં ગયા ત્યાં ગુજરાતી કેમ ચાલે ? એટલે ગુજરાતી ભજનોનું હિન્દીકરણ કર્યું. નાટકના પ્રચલિત રાગો જોયા ને એ રાગમાં ભજન જોડ્યાં. ‘ભારતકા ડંકા આવમ મેં’ એ રાગ બહુ ચાલ્યો કે તરત જ ઝડપી લીધો. જનસમાજ પ્રત્યેના કર્તવ્યની એકે તક એમણે જવા નથી લીધી.

અંતરનાં સ્ફુરણ

પદોમાં કાવ્યતત્ત્વ જેટલા પ્રમાણમાં સ્વાભાવિકપણે આવ્યું એટલું આવવા લીધું છે. કાવ્યતત્ત્વની શાસ્ત્રીય માથાકુટમાં મુનિશ્રી નથી પડ્યા. કાવ્ય એમને માટે ભાવનાના વહનનું સાધન છે. એમના જ શબ્દોમાં પૂરું કરીએ તો “ભજનો કે પદો બનાવવા એ કાંઈ ધંધો નથી હોતો. એ તો અમુક જાતની સાત્ત્વિક અને ઉદાત્ત રસવૃત્તિ સાથે આત્માએ કેળવેલી તન્મયતાનું મૂર્ત સ્વરૂપ છે.”

“અમુક પ્રસંગે સામાજિક સુધારણાની ઝંખના થઈ, અમુક પ્રસંગે આધ્યાત્મિક ભાવનું સ્પુરણ થયું, અમુક વખતે અંતર્યામી પરમાત્મદેવની આરાધના કરવાની વૃત્તિ જાગી-એ બધી રસવૃત્તિનો પરિપાક તે આ ભજનપદ-રૂપી પુષ્પસંચય.”

સુવચનામૃતો

* બહુ લાંબા કાળથી તમે પોતાને જ બહાર શોધી રહ્યા છે.

x x

* એવી રીતે જીવતાં શીખો કે જેથી મરણ સુધરે.

x x

* નિર્ભય બનવાનો મહામંત્ર અવૈરવૃત્તિ છે.

x x

* જેણે સ્વતંત્રતા ગુમાવી તેણે બધું ય ગુમાવ્યું.

x x

* ચારિત્રલક્ષ્ય સૌંદર્ય એ જ સાચું સૌંદર્ય છે.

x x

* પ્રલોભનની મધ્યમાં જે અનાસક્ત અને દૃઢ રહી શકે તે જ બળવાન છે.

x x

* પોતાનું દુષ્ટ મન જેવું પોતાનું ખૂરું કરે છે તેવું ખૂરું મરનકનો છેદનારો પણ નથી કરી શકતો.

આત્મલક્ષી માનવતાનો સંદેશ આપતું

‘માનવતાનું મીઠું જગત’

સાત્ત્વિક સાહિત્ય પીરસતા આઠ ગ્રંથો

માનવતાનું મીઠું જગત: ભાગ ૧ લો તથા ૨ જો: ત્રીજી આવૃત્તિ: પ્રવચનકાર:- મુનિશ્રી નાનચંદ્રેણ મહારાજ ‘સંતશિષ્ય’. સંપાદક:- સંતબાલ: પ્રકાશક: શ્રી ભાઈલાલ મગનલાલ વકીલ, મંત્રી: શ્રી દેવચંદ્રેણ સાર્વજનિક પુસ્તકાલય, લીંબડી (સૌરાષ્ટ્ર).

સમાજમાં જીવનનાં મૂલ્યોનું અત્યારે જાણે-અજાણે સાકું એવું પરિવર્તન થઈ રહ્યું છે. સંપત્તિ અને સંપત્તિની સૃષ્ટિની આજે જાણે જોલજોલા દેખાય છે. મૂલ્ય-પરિવર્તનનો આ ઝોક સાચી દિશામાં છે કે કેમ એ ગંભીર અભ્યાસનો વિષય છે. જાણીતા જૈન મુનિશ્રી નાનચંદ્રેણ મહારાજનાં વ્યાખ્યાનોના આ સંગ્રહમાં જીવનનાં આ મૂલ્યોને સ્પર્શતા વિવિધ વિષયોની છણાવટ કરવામાં આવી છે. જીવનનું રહસ્ય, મતુષ્યની સુખની શોધ, શક્તિનું મૂળ, અહિંસા, સ્વધર્મ, સમાજધર્મ, રાષ્ટ્રધર્મ, યુગધર્મ, સેવાનો પથ વગેરે બાબતોની છણાવટ કરીને મુનિશ્રીએ આ ભૌતિક જગતમાં જ દિવ્યતા પ્રગટાવવાનો, અહીં આ ધરતી પર જ સ્વર્ગને સર્જાવવાનો સંદેશો આ ગ્રંથમાં આપ્યો છે. ટૂંકમાં કહીએ તો આત્મલક્ષી માનવતાનું એટલે કે સ્થૂલ અને સૂક્ષ્મને આવરી લેતી સાચી અને અખંડિત આધ્યાત્મિકતાનું સ્વરૂપ તેમણે અહીં સમજાવ્યું છે અને તે પણ સામાન્ય માણસો સમજી શકે તેવી શૈલીમાં.

આ પુસ્તકની અન્ય વિશિષ્ટતા એ છે કે મુનિશ્રી જૈનોના એક ફિસ્કાના-સ્થાનકવાસી સાંપ્રદાયના હોવા છતાં તેમનાં આ વ્યાખ્યાનોમાં સંકુચિત સાંપ્રદાયિકતા કે એકાંગી દૃષ્ટિનો અભાવ છે, જે વસ્તુ પુસ્તકનું મૂલ્ય વધારી મૂકે છે.

આ વ્યાખ્યાનોનું સંપાદન પણ યોગ્ય અધિકારીના હસ્તે- શ્રી સંતબાલજીના હસ્તે થયું છે. પરિણામે વિષયની રજૂઆત સચોટ, સંગીન અને સુસંકલિત બની છે.

x

x

x

પ્રેરણાપીઠ : સંપાદક :- મુનિશ્રી નાનચંદ્રેણ મહારાજ : પહેલી આવૃત્તિ : પ્રકાશક :- ઉપર મુજબ.

આત્માના ભિર્વીકરણના હેતુને નજર સમક્ષ રાખીને સંપાદિત થયેલ ૧૧૨ પાનાના આ ગ્રંથમાં, મહર્ષિ અરવિંદ ધોષના જીવનદર્શનની થોડીક ઝાંખી કરાવતો ‘અધ્યાત્મ પથદર્શન’ નામનો લેખ પૂરાં ૪૫ પાના રોકી લે છે. તત્ત્વજ્ઞાનના પ્રખર અભ્યાસી અને લેખક સ્વ. શ્રી સુશીલે, (સ્વ. છોટાલાલ પરીખે) અરવિંદના બંગાળી અને અંગ્રેજી સાહિત્યમાંથી સાધકજીવનને ઉપયોગી થાય એવી સુંદર કંડિકાઓનું કરેલ આ સંકલન સાચા આધ્યાત્મિક જીવનની અભીપ્સા સેવનારાઓ માટે ખરેખર માર્ગદર્શક બની રહે તેમ છે.

જ્યારે ‘પરમેશ્વરની હજુરમાં’ એ શીર્ષક નીચેના લખાણમાં જાણીતા ચિંતક અને લેખક સ્વ. વાડીલાલ મોતીલાલ શાહે ભક્તિયોગની દૃષ્ટિએ જૈન તત્ત્વજ્ઞાનનું નિરૂપણ કરેલ છે.

પુસ્તકનો પાછલો ભાગ સંસ્કૃત સુવાક્યો, આગમ સુધાખિન્દુ અને વચનામૃતોનો બનેલો છે.

x

x

x

ચિત્તવિનોદ : પ્રેરક : મુનિશ્રી નાનચંદ્રેણ મહારાજ : સંપાદક તથા સંચોદક :- ‘ચિત્ત :’ આવૃત્તિ ખીજી : પ્રકાશક : ઉપર મુજબ

મુનિશ્રી નાનચંદ્રેણ મહારાજના સુશિષ્ય શ્રી ચુનીલાલજી મહારાજ દ્વારા સંપાદિત આ સાત્ત્વિક કાવ્યસંગ્રહ છે; જેના પહેલા વિભાગમાં “જીવનજ્યેતિ” માં કવિ શ્રી વલ્લભજી ભાણુજી મહેતાના એક મોટા કાવ્યમાંથી ચૂંટી ૧૧૨ કિરણો રજૂ કરવામાં આવેલ છે. જેમાં કર્મયોગ, ભક્તિયોગ અને જ્ઞાનયોગનું નિરૂપણ જેવા મળે છે.

જ્યારે 'રસમાધુકરી' વિભાગમાં કવિ 'ઝોટાદકર'ની હૃદયંગમ કાવ્યસૃષ્ટિનો રચાસ્વાદ કરાવવામાં આવ્યો છે. કવિનાં પાંચ કાવ્યસંગ્રહોમાંથી અહીં ૩૧ કાવ્યો આપવામાં આવેલ છે; તે "પદ-યુગ્મ-મંજરી" નામક છેલ્લા વિભાગમાં નાનાલાલ, કલાપિ, મણિલાલ નભુભાઈ, નરસિંહરાવ, ત્રિભુવન વ્યાસ, સંતબાલ, સુશીલ વગેરેની ૮૧ કાવ્યકૃતિઓ જેવા મળે છે. આ સંપાદનની પાછળ જીવન-માંગલ્યની વિશિષ્ટ દૃષ્ટિ તરીકે આવે છે.

×

×

×

પ્રાર્થનામંદિર : સંપાદક : **મુનિશ્રી નાનચંદ્રજી મહારાજ 'સંતશિષ્ય' :** પ્રકાશક ઉપર મુજબ : આવૃત્તિ ચૌદમી.

પ્રાર્થના-સંગ્રહના આ પુસ્તકની આ ચૌદમી આવૃત્તિ એની લોકપ્રિયતાનો પ્રમળ પુરાવો આપી જાય છે. પ્રાર્થનાઓ, ભજનો અને ધૂનોનો ખરેખર આ એક સુંદર સંગ્રહ છે. જેમાં સંપાદકની પોતાની સરસ કૃતિઓ ઉપરાંત સુપ્રસિદ્ધ સતો, લકતો વગેરેની વિખ્યાત રચનાઓ ઝીંતવામાં આવી છે.

×

×

×

"સિદ્ધિનાં સોપાન" : પદકર્તા **શ્રીમદ રાજચંદ્ર :** વિવેચક :- સંતબાલ : પ્રકાશક ઉપર મુજબ, પહેલી આવૃત્તિ.

પ્રખર આત્માર્થી, 'મોક્ષમાળા' નામના પ્રસિદ્ધ જૈન ગ્રંથના કર્તા અને ગાંધીજીના આધ્યાત્મિક માર્ગદર્શક શ્રીમદ રાજચંદ્રના નામથી ભાગ્યે જ કોઈ અભાણુ હોય. જૈન આગમોના સુપ્રસિદ્ધ ચૌદ જીવસ્થાનકો-મોક્ષસીડીનાં ક્રમિક પગથિયાંઓના જ્યાલ પર રચાયેલ શ્રીમદ રાજચંદ્રના 'અપૂર્વ અવમ્બર' નામક બહુ જાણીતા આધ્યાત્મિક પદ પરના આ ગ્રંથના કર્તા જેને ગીતા જેવા સર્વમાન્ય ગ્રંથની હરોળમાં આવે એવા આધ્યાત્મિક જગતના આલેશાન મંદિરના કળાનમૂના તરીકે ગણે છે. તે કાવ્યનું અહીં અધિકારીના હસ્તે વિદ્વતાભર્યું વિવેચન કરવામાં આવ્યું છે. માત્ર ૮૪ પંક્તિઓ પરનું આ વિવેચન ૨૧૫ પૃષ્ઠો પર પથરાયેલું છે, એ વસ્તુવિવેચકે વિષયને ન્યાય આપવા કેટલી નિષ્ઠાપૂર્વકનો પુરુષાર્થ કર્યો છે તે કહી જાય છે.

મુમુક્ષુઓ માટે આ વિવેચનગ્રંથ કિંમતી વાંચન પૂરું પાડે છે.

×

×

×

લલિત સુધારસ : સંપાદક :- 'ચિત્ત' : પ્રકાશક સ્વં સૂરજબેન સંઘવી.

આ પુસ્તક કદમાં જો કે નાનકડું છે, પરંતુ એનું મૂલ્ય એની શુભવૃત્તામાં છે. સ્વં વાડીલાલ મોતીલાલ શાહ કૃત 'પરમેશ્વરની હજૂરમાં' નામક લખાણમાં અંતરાત્મા અને પરમાત્મા વચ્ચેનો કાલ્પનિક સંવાદ આવે છે. તે 'અભીપ્સા' નામક લેખ જગન્નિયંતા પ્રત્યેની આત્માની આરજુ-પ્રાર્થના સમા છે. આ ઉપરાંત આગમસુધાગિન્દુ, સંસ્કૃત સુવાક્યો અને યોગવચનો અહીં વેરાયેલાં પડ્યાં છે.

×

×

×

સંસ્કૃત કાવ્યાનંદ :- સંગ્રહકર્તા :- **મુનિશ્રી નાનચંદ્રજીસ્વામી :** પ્રકાશક :- શ્રી અજરામર જૈન વિદ્યાશાળા, લીંબડી : પહેલો ભાગ.

આ નાનકડી પુસ્તિકા ૩૭૧ સુંદર અને પ્રસિદ્ધ શ્લોકોની બનેલી છે.

×

×

×

સંસ્કૃત કાવ્યાનંદ : ભાગ ૨-૩, પ્રબોધ પ્રભાકર : સંગ્રહકર્તા **મુનિશ્રી નાનચંદ્રજીસ્વામી :** પ્રકાશક ઉપર મુજબ.

આ પુસ્તિકામાં પશુ સંસ્કૃત ગ્રંથો જેવાં કે ગીતા, વિવેકચૂડામણિ, જ્ઞાનાર્ણવ, હૃદયપ્રદીપ, વિચારપ્રદીપ, ગરુડપુરાણ વગેરેમાંથી ખાસ ચૂંટવામાં આવેલ શ્લોકો, વિવિધ વિષય પરનો યોગદાયક સુભાષિત સંચય ઇત્યાદિ સાહિત્ય સામગ્રી આપવામાં આવી છે.

કા. હ. વડીલ

સાધના પથે-પત્રોની પગદંડી

(કવિવર્ય ગુરુદેવશ્રી નાનચંદ્રજી મહારાજ સાહેબનાં આધ્યાત્મિક પત્રો)

(પૂ. ગુરુદેવે જુદી જુદી વ્યક્તિઓ ઉપર લખેલાં પત્રોમાંથી, ખાલુજન સમાજને ઉપયોગી જણાતા પત્રો તથા તેના અમુક ભાગો અહીં રજૂ કર્યા છે. પત્રોના સંબોધનો અનાવશ્યક હોવાથી રદ કરેલ છે. જે જે વ્યક્તિઓએ આ પત્રો આપ્યા છે તે સૌનો અમે આભાર માનીએ છીએ - સં.)

: સંબંધ અને સંકલન :

મહાસતી શ્રી દસયંતીબાઈ આર્યાજી

મહાસતી શ્રી કલાવતીબાઈ આર્યાજી

૧

તા. ૧૮-૯-૦૮

૦૦૦ સમજવા છતાં મનુષ્યો શુભ પંથ તજી દઈ અશુભ પથે કેમ વળે છે? તે વિષે નીચેના વાક્યો કેમળ હૃદયમાં કેતરી રાખવા ભલામણ છે:-

માણસને જ્યાં સુધી આત્મિક સુંદરતાનું અવલોકન અને અપૂર્વ વસ્તુનો અનુભવ ન હોય, ત્યાં સુધી પુદ્ગલ પરથી મનોવૃત્તિને પાછી વાળવી અશક્ય છે. કારણ કે જે સમજાય છે તે સામાન્ય અને પરોક્ષ છે અને લલચાવનારી બાહ્ય સુંદરતા પ્રત્યક્ષ છે. આત્મિક સુંદરતા જિંડા પ્રદેશમાં અદૃશ્યપણે રહેલી છે. લોકો પશ્ચરને મૂકી પારસમણિને સ્વીકારે એ સ્વાભાવિક છે, પરંતુ પારસમણિ તો દેખાતો નથી-અત્યંત અદૃશ્યપણે રહેલ છે. માત્ર તેની કથની દૃબ્યમાન હોય એમ અનુભવાય છે. તો પણ એ આનંદનો ઝરો પ્રગટ કરવાનાં સાધનો આપણી પાસે પરિપૂર્ણ છે. આત્મા અખૂટ ખળનાનો માલિક હોવા છતાં ભિખારી બનીને રખડે છે, પરંતુ ફટાચેલ દોલત વડે બનેલ ભિખારીને શ્રીમંત થતાં કેટલી વાર અને શી મુશ્કેલી પડવાની છે?

આપણી સ્વાધીન રહેલ અપરિચિત શક્તિ માત્ર જ્ઞાનનાં અભાવે પરાધીનતા લોગવે છે. સૂર્ય જેવો પ્રકાશિત પદાર્થ અંધારામાં ઘેરાઈ ગયો છે. અખૂટ ખળનો ખોલવાની ચાવી તમારી પાસેજ છે તેને લગાડતા શીખો.

પંથ ઘણો કાપવાનો છે, મુસાફરી ઘણી લાંબી છે, સૂવાનું કે ખેતી રહેવાનું આ સ્થળ નથી. યાદ રાખવું કે સાથે જોખમ ઘણું છે. રસ્તો વિકટ છે, અને જેમાં લૂંટારાઓ ઘણાં ધૂમી રહ્યાં છે, જે સાધનો વડે ધારેલ સ્થળે પહોંચવું છે તે જો લૂંટાઈ ગયા તો આશ્ચર્ય પછી અફસોસ ને ખૂટયા પછી ખેદ ને તૂટયા પછી તાણવા જેવું થશે. આજસ એજ અહિંતનું બીજ છે. નંગ જડેલાં સોનાના દાગીનાની લાલચે જિંદગીને કોયલા જેવી કરવી તે કરતાં સાદાઈ હજારગણી સારી છે. બનાવટી અત્તર કરતાં આત્માને અત્તર જેવો ખૂશખુદાર અને ઉત્તમ પ્રકારના ગુણરૂપ ભૂષણવાળો બનાવવો એ આનંદદાયક છે.

પુરુષ વખતે ઉપરના ફરેક વાક્યો વાંચશો. અધિકારી વિના ખીળને ન વંચાવશો. વાંચ્યા પછી મનન કરશો, નિદિધ્યાસન કરશો. આ પત્ર સાચવીને સદુપયોગ કરશો. એજ. વિશેષ પ્રસંગે.

દ : ભિક્ષુ*

૨

સાચલા,

તા. ૪-૭-૨૪

૦૦૦ પરમાત્માનું સ્મરણ હૃદયમાં સ્થિર થાય તેટલા અધિકારવાળું હૃદય બનાવવું કે જેમાં નકામી કચરા જેવી ભાવના, વિચાર કે ઘટના ટકે નહિ. (યાદ જ ન રહે).

* પૂ. ગુરુદેવ નાનચંદ્રજી મહારાજ જ્યારે કોઈને પત્ર લખતા, ત્યારે નીચે “દ: ભિક્ષુ” એ નામથી પોતાને ઓળખાવતા અને એ રીતે સહી કરતા. અહીં પણ દરેક પત્રમાં, વાચકે એ રીતે સમજવું. -સં.

જીવાત્માનેા લાંબાકાળનેા સ્વભાવ જ એવો છે કે જરૂર વિનાની ખીનાઓ સ્મરણમાં રાખી લે છે અને તેને ભૂલતો નથી, પરંતુ આત્માનું અહિત કરનારી તમામ બાબતો ભૂલી જવી, સંભારવા જતાં ય સાંભરે નહિ એવા પ્રયત્નો સેવવા. જે ભેવાના દર્શ્યો, શ્રવણમાં પડેલા શબ્દો અને વિચારોને એક ક્ષણ પણ હૃદયમાં સ્થાન આપવા જેવા ન હોય તેને અંતઃકરણમાં જાય જ નહિ અને જાય તો ટકે નહિ એવું હૃદયને બનાવવું. અને આપણા સંસ્મરણો પવિત્ર, શુદ્ધ, અમૃત જેવાં બને એવી ટેવ પાડવી. જે કે તમે અગાઉ કરતાં ઠીક-ઠીક આગળ વધ્યા છો તથાપિ મને એટલેથી સંતોષ નહિ થાય. આપણે તો ત્યાં સુધી જવાનું છે કે જે સ્થળે ક્ષણે ક્ષણે હર્ષ, શોક, ભય, ચિંતા અને આસક્તિનાં મોજાં કે ભૂકંપ આવી રહ્યાં છે તે ડગાવી કે ચળાવી શકે નહિ.

સારાં-નરસાં બનાવેા કે સંયોગોથી લાગણીઓ ન ઉશકેરાય, સ્થિર મને તે દર્શ્યો નિહાળી શકીએ, તટસ્થપણે રહી શકીએ અને પ્રભુ ભજનથી ઉછળેા ધોધમાર પ્રવાહ હૃદયને અપૂર્વ શાંતિ આપે તેવા ભાવો પ્રગટાવવાના છે, માટે પ્રમાદી ન થશો. હજુ પંથ ઘણો કાપવો છે. જવાબદારી ને બોખમ પણ હવે જ શરૂ થાય છે. અત્યાર સુધી તો અજ્ઞાનતાના આચ્છાદાનથી નિર્ભય અને નફકરા હતા, પરંતુ કંઈક સમજ્યા પછી જાગૃતિ માટે વધુ તૈયાર રહેવું જોઈશે. એવા પ્રકારના ઉપાયો, વાંચન પછી વિચાર, મનન અને આચરણની ટેવ, મન ઉપર સંયમ, વચન પર કાબૂ, કાયાને કસીને દુઃખદાયક આદતોથી અલગ રાખવી એ આપણું ધ્યેય છે.

સર્વત્ર વ્યાપી રહેલાં પરમાત્માને સમીપસ્થ સમજી તમામ જીવનનાં કાર્યો કરવાં. આધ્યાત્મિક વાંચન મનનની ટેવ ચાલુ રાખશો. કંઈ રીતના વર્તનથી પ્રભુ પ્રસન્ન રહે, આત્મવિકાસ થાય, શાંતિપૂર્વક જીવન ગાળી શકાય એનો મહ્કમ વિચાર કરી આચરણ માટે દૃઢ સંકલ્પ કરશો, જીવનને પવિત્ર બનાવશો. આત્મચિંતન, પ્રભુભજનમાં પ્રમાદ ન કરશો. યોગવાશિષ્ઠ ન વાંચ્યું હોય તો વાંચવાનું શરૂ કરશો હાલ એજ.

દ : ભિક્ષુ

૩

સરા,

તા. ૨૬-૧૧-૪૪

૦૦૦ અમારી ભાવનાને ઝીલવાની તમારી આટલી આતુરતા જોઈ તમારા અધિકાર માટે ખૂબ સંતોષ થાય છે. જે કાંઈ વાંચન શ્રવણ કર્યું હોય છે તેને પચાવવાનો હવે અણમોલ અવસર છે. જીવનના પ્રત્યેક પ્રસંગને વિચારવાની, તપાસવાની ટેવ પાડતા રહેશો.

અન્તરસ્થ દેવ અન્તર્યામી મહાપ્રભુ સૈના અન્તઃકરણમાં હાજરાહજુર બિરાજે છે. તેનો આદેશ ઝીલવા હમેશાં તત્પર બનશો. એ અંતરનાં ઊંડાણમાંથી જે કાંઈ સૂચના કરે તેને ત્રણ કરણ અને ત્રણ યોગથી વળગી રહેવામાં તમો જેટલા સફળ થશો તેટલી આધ્યાત્મિક શાંતિ જરૂર અનુભવાશે.

દ : ભિક્ષુ

૪

વાંકાનેર,

તા. ૩-૭-૪૫

૦૦૦ પ્રેમીજનોની એવી જ હાલત હોય છે. ચીનગારી લાગી જાય એવા પવિત્ર અને યોગ્ય હૃદય હોય ત્યાં જ એ લાગે છે. બાકી ઘણાય હૃદયો કોરાધાકેર જેવા હોય છે. તમારી ભાવના અંતરની તાલાવેલી જ તમને આગળ લઈ જશે. ઉચ્ચ ભાવના જ માર્ગ કાપવાનું ઓખર છે. શુદ્ધિની ઐષધિ છે. જીવ એવી શુદ્ધ ભાવનાના અભાવે જ રખડ્યો છે. સમજ કે ભાવ વિનાની ક્રિયાઓ તો કરોડો કરી પણ હૃદયનો ભાવ-રસ ભળ્યો નહિ. તમને ક્ષુધા, પિપાસા ઉઘડી છે એટલે જ એ વ્યથા અનુભવાય છે. જરૂર જાગૃતિની જ છે. અને એવી જાગૃતિ પણ જ્યારે એ વસ્તુની લય લાગે છે ત્યારે થાય છે. પ્રભુ સન્મુખ થવાનો પ્રયાસ સતત રાખવો. એ જ ઉપયોગ, એ જ ચિંતન, એ જ લગની, એવા જ

વાંચનો, એવો જ સંગ એ બધા નિમિત્તો મદદગાર થાય છે. વાંચનથી વધુ વખત ચિંતનમાં ગાળવો. દીવાલ ઉપરના વચનામૃતો વાંચતાં રહેશો. વિચારતાં હશે. વ્યવહારના બંધનો ઠીલા કરશે. આસક્તિ ઘટે, સેવાભાવ વધે, વાણી-વિચાર પર સંયમ રખાય તે વાત લક્ષમાં રાખશે. યોગ બધા સારા છે. ખીજની અપેક્ષાએ ઘણા સ્વતંત્ર સુખી અને સાધનવાળા કુદરતે તમોને બનાવ્યા છે. એ વિકાસને અર્થે બનાવ્યા છે, આત્મસાધનાના અર્થે યોગ્ય છે. દયા, પ્રેમ, સેવા, ભક્તિના રસો પ્રગટાવવા માટે એ ખૂબ લક્ષમાં રાખશે.

૬ : ભિક્ષુ

૫

મોરબી,

તા. ૪-૧૨-૪૫

૦૦૦ આટલા સમાગમ પછી પણ માંદગી તમોને ભયજનક લાગી તેથી આશ્ચર્ય થાય છે. ખરેખર! જડની સત્તા ભારે વિચિત્ર છે. તત્ત્વદષ્ટિએ જોતાં માંદગી એ તો પરમાત્માની સુરક્ષિત ગોદ છે. જેમ બાળક માતાની ગોદમાં નિર્ભય હોય છે તેમ ભકતકોટિના જીવો, પરમ શ્રદ્ધાળુ આત્માઓ માંદગીને પરમાત્માની ગોદ સમજી વધુ સ્વસ્થ અને શાન્ત બને છે.

પરમાત્માનો વિશેષ અને તાત્કાલીક અનુગ્રહ વરસે છે ત્યારે એવા ભકતકોટિના જીવને માંદગીનારૂપે સતત એકાંત આપે છે. શારીરિક ક્રિયા શાંત બને ત્યારે જ મન-પ્રાણ ભગવાનની સાથે એકરૂપ બની શકે. અને એવી તક માંદગીમાં સહજ બને છે. પરંતુ આવી સ્થિતિ અનન્ય ભક્તિપરાયણ જીવને જ પ્રાપ્ત થાય છે. બાકી જેનું જીવન પરમાત્મા સાથે જોડાયું નથી હોતું તે તો માંદગીને ભયંકર શ્રાપરૂપે માની ભારે વ્યથતા અનુભવતા હોય છે. ખરેખર! એ પામર દશા જ ગણાય.

આ ઉપરથી એમ નથી સમજવાતું કે માણસે માંદા પડવું એ સારી વસ્તુ છે. માંદા પડવું અને માંદગી આવવી એ એમાં ઘણું ફેર છે. એક માણસ અજ્ઞાનતાથી, મૂર્ખતાથી કેઈ શારીરિક ભૂલો કરે તો તેની શિક્ષારૂપે જરૂર એ માંદો પડે છે. લગભગ નવાણુ ટકા માંદગી એવા જ રૂપની હોય છે...એટલે એવી સ્થિતિમાં તો ધીરજપૂર્વક બાહ્ય ઉપચારો કરી શરીરને સમ-સ્થિતિમાં લાવવાને સમજી માણસે પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. એમાં જ ખરી સમજણ અને જ્ઞાનનો ખરો ઉપયોગ છે. કેઈ પણ સ્થિતિમાં સમભાવ ન ગુમાવવો એમાં જ ખરી મહત્તા છે. ટૂંકામાં, મને પાકી શ્રદ્ધા છે કે હવે તમો તદ્દન સ્વસ્થ હશે. તમારું શરીર સારું ન હતું. તમે થીગડા મારીને આરોગ્ય રાખતા હતા તેથી વારંવાર તાવના દર્શન થતાં. ભક્તિના બળે આવ્યા ને રોકાયા પણ શરીર માંદગી માગતું હતું. તમો ઠેલતા હતા ને અતે તેણે તેનો ભાવ ભજવ્યો. તમે દેણું ચૂકવ્યું. મન દ્વારા પ્રભુસ્મરણ ચિંતન કર્યું જશે. દુઃખમાં પ્રભુભજન વધુ થાય. પ્રભુ વધુ ઢુકડા રહે છે.

૬ : ભિક્ષુ

૬

લીંબડી,

તા. ૨૬-૨-૪૬

૦૦૦ આત્મકલ્યાણના પથમાં પ્રકૃતિના-સ્વભાવના પરિવર્તનને પ્રથમ સ્થાન છે. તે સિવાય એક ઇંચ પણ આગળ વધાતું નથી. પ્રકૃતિ પર સ્વામિત્વ-અંકુશ ત્યારે રહે કે આપણાથી તે ભિન્ન છે, એ મારા કરણ છે, સાધન છે. હું તે બધાનો સ્વામી છું. એ ભાનમાં આવવા માટે સતત પ્રયત્ન સેવવો. એ જ ધ્યાન, એ જ લક્ષ, એ જ ધ્યેય, એ જ વિચાર, એ જ ચિંતન આત્માને પ્રકૃતિથી અલગ સમજવાને, અનુભવવાને મદદગાર થાય છે. અને ભિન્ન છે એ પ્રતીતિ જ પ્રકૃતિ પર સ્વામિત્વ કે અંકુશ રાખવા માટે ઉપયોગી થાય છે. એ ઉપયોગ જ હિતકર છે. આત્મ-બળગતિ માટે સતત પ્રયાસ, ધીરજ, શ્રદ્ધા અને તે વસ્તુ પ્રત્યે પ્રેમની જરૂર હોય છે. આત્મબળગતિના અભાવે જ

જીવ રખડ્યો છે, ફાંફાં માર્યા છે. તમને સર્વ પ્રકારની અનુકૂળતા છે. એ માર્ગ પ્રત્યે પિપાસા છે, ખાંત છે માટે જરાયે નિરાશ ન થતાં અંતરદષ્ટિ માટે બહારના વ્યવહારો ગૌણ કરી છોડાય તેટલા છોડી દેવા, એ જ અભિલાષ. પ્રાર્થના, સ્મરણ, ધ્યાન, ધૂન માટે જાગૃત રહેશો.

૬: ભિક્ષુ

૭

જડેશ્વર,

તા. ૨૩-૩-૪૭

૦૦૦ સંસાર એટલે અનેક ઉપાધિઓની પરંપરાના મૂલો. એમાં ખીણ આશા ન રખાય. જેટલું વાસનાતું રૂપાંતર, આસુરી બલની મંદતા, દિવ્યભાવની હાજરી એટલી શાંતિ સમાધિ રહે છે. પ્રતિકૂળ હુમલાનો સામનો કરવો. વ્યવહારના વટોળમાં અડગતા, સ્થિરતા અનુભવવી એ જ સાચી સમજ અને શક્તિ ગણાય. પુસ્તકીયું કે અક્ષરજ્ઞાન ત્યાં કામ આવતું નથી. અનુભવ જ્ઞાન જ એનો ઉકેલ કરે છે. ઇષ્ટના વિયોગ અને અનિષ્ટના સંયોગે વખતે આસુરી સૈન્ય આર્તધ્યાનનો લેખાસ પહેરી ખડું થાય છે. અને સુમુક્ષુવર્ગને ક્ષુભિત કરી મૂકે છે. એવા સમયે સાવધ રહેવું. પ્રસન્નતા, સાવધાનતા, શ્રદ્ધા, અડગતા બળવી રાખવા પ્રભુની મદદ, સહારો લેવો તે એનો ઉપાય છે. બધા પ્રકારની મુંઝવણો, પ્રતિકૂળતાઓ, વિદ્વો, નિરાશાઓ અને એવેની વખતે પૂર્ણ ઉપયોગપૂર્વક ભગવાનનું શરણ, તેમની પ્રાર્થના સર્વોત્તમ છે. ને સર્વભાવે સમર્પવામાં એર મગ્ના છે. પછી દુઃખો તે દુઃખરૂપે રહેતાં નથી. વિદ્વ સર્વ અલોપ થઈ જાય છે. એટલો દષ્ટિમાં સુધારો થાય છે. માટે એ સર્વોત્તમ દવાનું પરેણ સાથે સેવન કરશો તો બધી ઉપાધિ શાંત થઈ જશે. એ જ.

૬: ભિક્ષુ

૮

મોરખી,

તા. ૨૨-૭-૪૭

૦૦૦ જ્યાં સુધી અંતરાત્મા જાગૃત થયો ન હોય ત્યાં સુધી બધો કારભાર મન પાસે છે. એ દ્વારા જ વહીવટ ચાલે છે. સીધો આત્મિક અંતરાત્મા સાથે સંબંધ નથી. મન ભિંચું-નીચું, દિવ્ય-અદિવ્ય, નિમ્ન-ઉર્ધ્વગામી હોઈ શકે. પણ એમની માલિકીથી જ આત્માનું સામ્રાજ્ય ચાલે છે એટલે તાપ કે ઠંડક મન જ અનુભવે છે. ઉપયોગ મનનો જ છે. અને આજે માણસનું બુદ્ધ્યાત્મક મન એ જ પોતે છે. વેદન મન દ્વારા થાય છે. કલોરોક્ષેમથી મન બેશુદ્ધ બને છે પછી શરીરને કાપવાથી મનને દુઃખ થતું નથી. મનના પરિણામે જ બંધ અને મુક્ત થવાય છે, એટલે તાપને રોકવામાં મનને જ ઓધ જોઈએ. એથી જ રોકાય છે. ઘડતર પણ મનની દ્વારા જ થાય છે. હમેશાંની ઉચ્ચ ભાવના, સમ્યગ્ વિચાર એજ ઉપાય છે. મનનો ઉચ્ચ પ્રદેશ, બુદ્ધિ, એ વાંચન - વિચારણા, સત્ શ્રવણ મનન દ્વારા જ નિર્મળ બને છે. પ્રેમભાવમાંથી પ્રગટેલી અર્પણતા પરપદાર્થ પર ઢળે અને સ્થૂલ સેવારૂપે પરિણમી જાય એ સ્થૂલ અર્પણતા ગણાય. સાચી અર્પણતા, પોતાનું ગણાતું સર્વસ્વ પ્રભુ ચરણે અપાય પછી પોતાનું કંઈ જ રહે નહિં. તેનો ચેત્ય વ્યાજબી જરૂર જોગો ઉપયોગ કરે તે પ્રભુતા બનીને તેના અર્થે, પોતાના અર્થે નહિ. સ્પષ્ટ પાકું લક્ષ ન બંધાયું હોય ત્યાં સુધી ભાવના ભાવતાં અનેક સંકલ્પો વિકલ્પો જાગે અને સ્થૂલ વાણી વ્યાપારમાં પરિણમી જાય તે શક્ય છે. એ માટે લક્ષ, ધ્યેય ખૂબ વિચારપૂર્વક સ્પષ્ટ કરવાની અપેક્ષા રહે છે. ને તેમ છતાં ઉત્પન્ન થતી ભિંમિઓ, તરંગો, તોફાનોને ઉપયોગ સખી વારંવાર શાંત કરવા ખસેડવા પ્રયત્ન કરવો જ પડે. અને ઘણાં અજ્યાસે એ બહાર ડોકા કાઢતાં શાંત થાય છે. એ ભૂતાવળ બધી આપણે જ ઓલાવી, પોષી, સંઘરી છે. એટલે થોડા અને ઢીલા પ્રયત્ને સાધ્ય ન થાય. ઇષ્ટ વસ્તુની પ્રાપ્તિ થવા પહેલા અંતરની અકળામણ થવા યોગ્ય છે

અને થાય જ તેથી નિરુત્સાહી ન થવું. અનાદિના માર્ગે જનારની અકળામણ જુદી હોય છે. અને શ્રેયના પંથે જનારની અકળામણ જુદી હોય છે. એમ સમજી એ અકળામણથી મુક્ત થવા માટે ધૈર્ય, વિશ્વાસ ને જાગૃતિની ઘણી ઘણી જરૂર હોય છે.

દ : ભિક્ષુ

૯

મોરબી,

તા. ૪-૧૧-૭૪

૦૦૦ વૃત્તિનું ભાવનાનું ક્રિયાન થયા પછી અંતરાત્મા જાગૃત ન થાય ત્યાં સુધી વચલા રસ્તામાં જોઈએ તેટલી શાંતિ નથી રહેતી તે સ્વાભાવિક છે. હવે નીચે જવું ગમે નહિ અને ઉપરની ભૂમિકાએ પહોંચાય નહિ. આવી સ્થિતિ જીવમાત્રને એક વખત ઉત્થાન થયા પછી આવે છે. લોકો સામાન્ય કચરા જેવા વ્યવહારોમાં મોજ કરતા હોય છે. એ ગંદકીમાં ટેવાયલાને એમાં મજા પડે છે. પણ એથી જેને અણુગમો થયો, એના પરિણામોનો પરિચય થયો તેને એ મોજ માણવી નથી પોષાતી. લોકો એમાં નહિ ભળનાર પ્રત્યે શ્રાવે તેમ વર્તાવ કરે પણ એ બધું હસતા વઢને મુમુક્ષુએ સહવું રહ્યું. નીચેના પ્રકારો અને ઉપરના વિરહની વેદના બંને ખમવા પડે જ. પણ એથી જરાય ગભરાવું નહિ. ઘણા કાળની ભૂલો, ટેવો, આદતો અને ઘરેડોને હઠાવતા, દૂર કરતા કષ્ટ અને વિલંબ બંને લાગે. એમાં અખૂટ ધૈર્ય અને અતૂટ શ્રદ્ધાની જરૂર પડે છે. આપણું આપણું મેળવવું છે. ક્યાં કોઈ પાસેથી મેળવવું છે? છે ને લેવું છે, માત્ર તેના બાધક તત્ત્વો નાખૂદ કરવાના છે. સર્વ કાર્યો, સર્વ વ્યવહારો એ જ લક્ષ રાખીને કરવા. એ છે તેો અધરું, પણ ખરો માર્ગ અન્ય નથી. અમે આ નથી પણ આ છીએ એ ઉપયોગપૂર્વક જીવાય ત્યારે સાચું જીવન ગણાય. જેમ ખીજા કોઈ સાથે વાતચીત કે કામ કરતાં હોઈએ ત્યારે હું જુદો ને તે જુદા છે એમ સ્પષ્ટ ભાન રહે છે. એમ શરીરાદિ પ્રત્યેક પ્રવૃત્તિઓ મારાથી જુદી અનુભવાય એવી ઉપયોગ રહે ત્યાં સુધીનો પંથ કાપવાનો છે. એ સતત અભ્યાસથી બનવા સંભવ છે. અને ખરી શાંતિ, ખરું સામર્થ્ય, શક્તિ પણ ત્યારે પ્રગટે છે. એ ક્યારે અને એમ નિરાશ થવાનું નથી. મેં જણાવ્યું તેમ શ્રદ્ધા, ખંત ને ધીરજની જરૂર છે. તમે કહોશો કે તેનો ઉપાય? ઉપાય એ જાતની માન્યતાનો દૃઢ સંકલ્પ, એમાં ઉપયોગ રાખવાનો. પ્રત્યેક કાર્ય સાથે તે લક્ષ, એ ધ્યેય અને એને વિદ્ય કરનાર પ્રત્યે અણુગમો, નકામા-મફતીયા કાર્યો તરફ દુર્લક્ષ, છતાં આંતરીક આનંદ ને પ્રસન્નતા ન છોડવી. જેમ આગળ તેમ આધ્યાત્મિક વાચનમાં અધિક રસ અને ઈતર વાચનમાં શીકાશ લાગશે. એ માર્ગે પડનારને નિમ્ન ભૂમિની પ્રકૃતિઓ ખહુ પજવે છે. વિદ્ય નાખે, અટકાવે, સંદેહ ઉપજાવે, નવા કંઈક ફતૂર કરે. પણ દૃઢતાને તજવી નહિ. મજબૂત મન, દૃઢ સંકલ્પને કેળવવો અને પ્રાર્થના પણ એ જ જાતની કરવી.

દ : ભિક્ષુ

૧૦

સુદામડા,

તા. ૫-૧-૪૮

૦૦૦ સારા કે નરસા, નાના કે મોટા બધા પ્રસંગો કાંઈ ને કાંઈ યોગ આપતા જાય છે. પાત્રતા પ્રમાણે, અધિકાર પ્રમાણે સંસ્કાર પડે છે. આશ્ચર્ય જેવું, આદરિમક કે નવાઈ જેવું લાગે છે તે અજ્ઞાનનું કારણ છે. થવા યોગ્ય થાય છે, બનવા યોગ્ય બને છે. સમજવાન એમાંથી નવું શિક્ષણ મેળવે છે. જીવન તરફ હમેશાં નિરીક્ષણ કરવું. અનુપ્રેક્ષાની ટેવ પાડવી. આત્મનિરીક્ષણ એ આલોચનાનો પ્રકાર છે. ભૂલનો પશ્ચાતાપ અને આર્તાધ્યાન એ જુદી વસ્તુ છે. આર્તાધ્યાન બંધન કરે છે, પશ્ચાતાપ શુદ્ધિ કરે છે. આસકિતભરી ઉદાસીનતાને ચિત્તની પ્રસન્નતા બિન્ન વસ્તુ છે. ગમે તેવા પ્રસંગમાં પણ ચિત્તની પ્રસન્નતા ટકાવી રાખવી. ખેદ, શોક, ઉદાસીનતા, અણુગમો એ નીચી ભૂમિકામાં ઘસડનાર શત્રુ છે. શાંતિ, સ્થિરતા, પ્રસન્નતા, પ્રેમ, આનંદ એ ઉર્ધ્વ લઈ જનાર દિવ્ય

ભાવો છે. સમજાયું, જાણ્યું, શ્રવણ-મનન કર્યું તેનો જીવનમાં શક્તિ પ્રમાણે ઉપયોગ કરો. જીવ માત્રને લાયકાત પ્રમાણે મળ્યું છે, મળે છે ને મળશે. લાયકાત વધારવી, અધિકાર વધારવા પ્રયત્ન સેવવો. અન્યની ત્રુટીઓ, ભૂલો, ખામીઓ, અણસમજ તરફ વિશેષ ધ્યાન ન આપવું પણ પોતાની નિર્બલ બાજુ તરફ લક્ષ દેવું. ઓલવામાં, શ્રવણ કરવામાં, જોવામાં અને લોજન વ્યવહારમાં ખૂબ ઉપયોગ રાખવો. હમેશાં રાત્રે ભાવ પ્રતિક્રમણમાં જાગૃતિ રાખવી. પ્રાર્થના લક્ષ્યપૂર્વક હમેશાં કરવી. દષ્ટા કે સાક્ષી તરીકેનો અભ્યાસ વધારવો. ભગવાનના ચરણે જનાર, તેને બધું સમર્પનાર માને છે કે બધું એતું છે. માફ કર્યું નથી, તો મમત્વ બધા સહેજે ઢીલા પડે છે.

ત્વં દેવમાપ્તં શરણં પ્રપચ્ચ, સ દેવદેવો હૃદયે સમાસ્તાં ॥

એ ઉચ્ચાર જાપરૂપે કરવો, યોગ્યે હજાવો થશે. શાંતિ રહેશે, ચિંતા ટળી જશે અને ક્રમેક્રમે કષ્ટામાંથી નિયંતા બનશે. પ્રકૃતિ પર કાબૂ આવશે. શ્રદ્ધા રાખજો. બસ, એજ.

૬ : ભિક્ષુ

૧૧

સાયલા,

તા. ૩-૭-૪૮

૦૦૦ તમારે અંતરપ્રદેશમાં વહેતા અખૂટ અમૃતના ઝરણાને પ્રાપ્ત કરવા સતત પ્રયત્ન કરવો ઘટે. એ રસના તમે સ્વતંત્ર માલિક છો, એ તમારે સ્વાધીન છે. એ મેળવ્યા પછી બહારના વરસાદની જરૂર નહિ પડે.

ચાંદની બહુ ખીલી રે અંતરચોકમાં,

હંડકની જ્યાં લાગી રહી છે ઠોર જો;

ઝરમર ઝરમર ઝરણાં અમૃતનાં ઝરે,

તે સ્થળ વસતાં આનંદ પ્રગટે ઔર જો... ચાંદની૦

દશ્ય પ્રપંચો પરથી લક્ષ તજ દર્ષ,

બહિરભાવ તજ અંતર કરીએ પ્રવેશ જો;

કારાગૃહથી મુક્ત બની સુખ માંલીએ,

સદ્ગુરુનો સખી એ સુણીયો ઉપદેશ જો... ચાંદની૦

x x x

આ આખું પદ વિચારજો. બહિર્ભાવ એટલે અહંતાભર્યું જીવન. જ્યારે ત્યારે એ અહંતાનો પરદો ચીર્યો જ છૂટકો છે, આરો છે. અહંતાની જાડી ખાઈ એળગ્યા પછી જ અનંત વિસ્તૃત પ્રદેશમાં જવાય છે. અહંતાનો લોપ એ મોક્ષનો દરવાજો છે. અહંતા હોય ત્યાં સુધી પ્રકાશ, શાંતિ, સમાધિ નથી મળતી. કેમકે અહંતાના ક્ષેત્ર ઉપર જ નીચેની આસુરી પ્રકૃતિનો પ્રવાહ વહ્યા કરે છે અને જીવનને વિકૃત, જેચેન, અપ્રમાધિવાળું કરી મૂકે છે. એ અહંતાના પ્રદેશમાંથી બહાર નીકળવા, સમત્વનો અભ્યાસ કરવાથી ધીરેધીરે અહંભાવ મોળો પડી જાય છે, અને પછી અહંતું સ્થાન ચૈત્યપુરુષ (અન્તરાત્મા) લે છે. ત્યારબાદ અન્તરાત્મા પોને જ સાચી સાધના કરી શકે છે, સત્યને પિછાણી શકે છે. પ્રકૃતિનું નિયંત્રણ કરી શકે એ જ વસ્તુને વસ્તુરૂપે એળખે, સાચો વિકાસ પ્રગતિ સાધી શકે, ભગવાનનો ભેટો તે કરી શકે, વાસ્તવિક શ્રુત તે સાંભળી શકે. અને ત્યારે આંતરચક્ષુ ખુલ્લી જાય છે, નવી દિશા સૂઝે છે, બધું નવારૂપે દેખાય છે, સંબંધોનાં અર્થ, શાસ્ત્રના રહસ્યો, જીવનની કિંમત ત્યારે જ જણાય છે. ટૂંકામાં, જૂનું જગત નવારૂપે, ખરા અર્થમાં પ્રતીત થાય છે. એ અહંતાનો નાશ કરવામાં પ્રથમ ખૂબ તાલાવેલી, અખૂટ ધીરજ અને જાગૃતિની અપેક્ષા રહે છે. ઓઘટ્ટિના ગાઢ તિમિરમાંથી નીકળી મિત્રા, તારા, બલા ને ઢીપ્તા એ ચાર ઘટ્ટિને એળગ્યા પછી સ્થિરામાં સમત્વનો અનુભવ થાય છે. x x x ઘટ્ટિ પલટાય એટલી જ વાર લાગે.

શરૂઆત મિત્રાથી જ થાય. જેમ સહવિચાર, સહધ્યાનના બંને દષ્ટિ બદલાય તેમ જગત બદલાતું જશે, અને ત્યારે જીવનનું મૂલ્ય, સાધનોનું મૂલ્ય ને સમજની કિંમત સમજશે ને પરપદાર્થનેા મોહ ઓછો થશે. એ પ્રમાણે આસકિત ઘટશે, માની લીધેલ સુખ-દુઃખની મૂંઝવણ મટશે. પછી પરપદાર્થના જવા-આવવાથી, લાલ-અલાભથી તેનું ચોંકાવે એવું મહત્ત્વ નહિ રહે. પછી બનવાબેગ બને છે. ભાવિ મિથ્યા થતું નથી. એ માત્ર બોલવારૂપ નહિ રહે, પણ વર્તનરૂપ થશે. એ સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરવા પહેલા ઘણી મુશ્કેલી, મૂંઝવણ, બેચેની રહેશે. પણ એથી જરાય ગભરાવું નહિ. શ્રદ્ધામાં પહાડસમા, નિશ્ચયમાં અડગતા સાથે ખૂબ ધીરજ રાખવી. સમભાવને સાથે (૨) કેળવતા રહેવું. ગમે તેવી કસોટીમાં ફોલ કે કષાયને સ્થાન ન દેવું. તમારી કસોટી કરવા વારંવાર એવા પ્રત્નંગ આવી ખડા થશે. પણ તમારે એ ચોરોથી સજાગ, સતેજ રહેવું. એ જ ધ્યાન, એ જ ચિંતન, એ જ ઉપયોગ, એ જ લક્ષ્ય. x x x આવી સાધના માટે અંતરાવલોકન કરો. 'ગીતામંથન' મશરૂવાણાનું છે તે વાંચવા યોગ્ય છે. 'જીવન શોધન' પણ એવો જ વિચારપ્રેરક ગ્રંથ તેનો જ લખેલ છે. તે બંને મેળવીને વાંચવા યોગ્ય છે. x x x ધીમે ધીમે ચડાય. વધુ માટે પુરુષાર્થ અને પ્રાર્થના ખૂબ શ્રદ્ધાપૂર્વક કરો. પ્રકાશ અનુભવશો, ઠંડકને અનુભવશો. વધુ શું લખું? સર્વ સામર્થ્યના કેન્દ્ર સમું નિજ આત્મસ્વરૂપ છે. ભાનને ત્યાં કેન્દ્રિત કરો. ખસ, એ જ.

દ : લિલુ

૧૨

મોરબી,

તા. ૧૬-૬-૪૮

૦૦૦ જીવનનો વિકાસ એ જ જીવનનું રહસ્ય છે. વિકાસનો ઉપાય સહવિચાર. સહાચાર એ સહવિચારનું પરિણામ. સમય, શક્તિ, સાધન અને સમજણનો દુરુપયોગ ન થાય તેવી કાળજી તે પણ સહવિચારથી ઉદ્ભવે છે. મૃતશીલ પદાર્થના અતિ અને હંમેશના પરિચયથી આત્મા પણ મૃતશીલ જેવો પામર અને ભયગ્રસ્ત બન્યો છે. આત્મા પરના અધ્યાસે ક્ષણે ક્ષણે મરી રહ્યો છે, કે જે અમર અવિનાશી છે. પોતાના ભાનમાં આવનાર મૃત્યુને જીતી શકે છે. મૃત્યુનો ભય જીતનાર ખીજી કોઈ ભયકરતાથી પરાજિત બનતો નથી ને મૃત્યુ સુખક બને છે. જીવન પછી મૃત્યુ અનિવાર્ય છે. કેમકે આવતા જીવનનો સંધિકાળ મૃત્યુ છે. હાનિ અનુભવીએ તે શોક અને લાલ અનુભવીએ તે હર્ષ. બંને એક જ સિદ્ધાંતની બે બાજુ છે. જેને આપણે શોક માનીએ છીએ તે ખીજનો હર્ષ અને છે. જેને આપણે હર્ષ માનીએ છીએ તે ખીજનો શોક પણ બનતો હોય છે. પોતાના હર્ષ સમયે ખીજના શોકનું ભાન ન શુભાવો. અને પોતાના શોક સમયે ખીજના હર્ષનું ભાન ન શુભાવો. તે સ્થિતપ્રજ છે, જ્ઞાની છે, જેનામાં અંદરનું બળ નથી તેના ખીજ બળો કાંઈ કામના નથી. એ અંતરનું બળ પ્રાપ્ત કરવા માટે સહવિચાર, સહાચાર, સ્થિરતા, સમતા અને તુલનાત્મક શક્તિ જોઈએ. ભગવાનથી વિમુખ અહંભવમાં રમણ કરનાર આદમી અંતરબળને શુભવી બેસે છે. જ્યાં અહં છે ત્યાં ભગવાન નથી. વાંચશો, વિચારશો, ન સમજાય ત્યાં પૂછશો. સમજાય ત્યાં આચરજો.

દ : લિલુ

૧૩

સાયલા,

તા. ૦૨-૪-૪૯

૦૦૦ જ્યાં સુધી સત્ની. પીછાણ ન થાય ત્યાં સુધી અસતને ઓડાતું નથી. પોતાની ઓળખાણ ન થાય ત્યાં સુધી પરાવલંબન, આસકિત છોડી છૂટતી જ નથી. પૂર્વનો પુરુષાર્થ હોય, સુસંસ્કાર માટે પ્રયત્ન સેવ્યો હોય એવા જીવને જ એકાદ સામાન્ય નિમિત્ત મળતા બોધ થાય છે. અને પછી તજવા યોગ્ય તબે છે. ભજવા યોગ્યને ભજો છે અને આચરવા યોગ્યને પ્રેમથી આચરો છે. જરૂર માત્ર આત્મજાગૃતિની છે, અને તે પણ કમેકમે થાય છે. હૃદય સરળ

હોય, મન સત્સંગને ધૃષ્ટે, કરવા યોગ્ય કરે પણ છતાં તેને અહંવૃત્તિ પકડી રાખે છે, ખેંચી રાખે છે. નીચેના હુમલાને આધીન થઈ જાય. અવસર આવ્યે પ્રભુની કૃપા થાય તો અહંવૃત્તિના બંધન ઠીસા પડે. એમાં પ્રભુકૃપાની પણ જરૂર છે. એકલા પોતાના બળથી કે ઉપદેશથી અહંભાવ જતો નથી. પ્રાણીમાત્રને એ જ અટકાવી રાખે છે. નીકળે છતાં આ દર્દ છે એટલું ભાન રહે તો પણ ઘણું છે. તે લક્ષ ન હોય તો તેને પોષણ કર્યું જ નથી. અને પોતાની જાતને સુકત ને સુસુકુ માને એવું મોટા ભાગે બનતું હોય છે. ક્યાં ક્યાં, કેવા સ્થળમાં, કેવા સંજોગોમાં એ મિથ્યા હુકાર ઊઠે છે તે ધ્યાન રાખવું અને તે પોતાની જાતને હંમેશાં સ્વચ્છ, સ્વતંત્ર, તટસ્થ, દૃષ્ટા-સાક્ષીરૂપે જોવાનો અભ્યાસ વધારવો. એમાં અખૂટ શ્રદ્ધા અને અતૂટ ધીરજની જરૂર પડે છે....

દ : ભિક્ષુ

૧૪

જોરાવરનગર,

તા. ૯-૭-૪૯

૦૦૦ પ્રત્યેક કાર્યસિદ્ધિમાં ઉપાદાન ને નિમિત્ત બન્નેની જરૂર પડે છે. પણ ઉપાદાન મુખ્ય છે, નિમિત્ત ગૌણ છે. પાંચ સમવાય પુરુષાર્થ, કાળ, સ્વભાવ, પ્રારબ્ધ ને નિયતિ-એ પાંચેની જરૂર પડે છે. એમાં એક એાછું હોય તો કામ અટકે. જૈન સ્યાદ્વાદને માનનાર છે. અને ધર્તિર દર્શનો પાંચમાંથી અમુકને માને છે. આપેક્ષતા સત્ય છે. નિરપેક્ષતા એ માનવ માટે અસત્ય છે. નિરપેક્ષ એક પરમાત્મા હોઈ શકે. કેટલાક મોટે ભાગે નિરપેક્ષવાદ 'આ આમ જ છે.' એમ નિશ્ચય એક દૃષ્ટિને પકડીને કહે છે તે સત્ય છતાં અસત્યરૂપ બને છે. આ દૃશ્યમાન જડ-ચેતન્ય એક છે, અનેક છે. જડ છે, ચેતન્ય છે, છે, નથી, નિત્ય છે, અનિત્ય છે. આરા ને નહારા, સુખકર ને દુઃખકર, આદિ અનાદિ એમ એક જ દ્રવ્યમાં લાભે છે. આ વાદ ખૂબ જાણવા જેવો છે. માનવની બધી ધારણા પાર પડતી નથી. એટલે જ કર્મયોગી કામ કર્યું નથી. ક્ષણની આશા નથી રાખતા. માથે જોજો રાખનારને વારંવાર મુશ્કેલીઓ નડે છે. માટે જ ભક્તજનો પ્રભુને ચશ્ત્રે બધું સમર્પી દઈ હજવા થાય છે અને સુખે પ્રભુ ભજી શકે છે. આપણું કશું નથી. આપણે ધારીએ તેમ કરી શકીએ તેમ નથી તેમ રહેવાનું પણ આપણા હાથમાં નથી. પછી જોજો ઉપાડવાનો-પકડી રાખવાનો મોહ શાનો? આપણાં કરતાં તે વધુ સારું કરશે. પ્રકૃતિને આધીન માણસ જ્યાં ત્યાં ભૂલો કર્યા કરે છે. રસ્તો સૂઝે નહિ ને અજાણ્યમાં ચાલણું કાઢે નહિ. એના કરતાં તો તે કાઢવે તેમ કરવું. તેને અર્પણ થવું. "ત્વં દેવમાર્ગે શરણં પ્રપન્ને" હે દેવ! અમે તારે શરણે છીએ અને ખરેખર ભગવાનને શરણે જનારને 'ગીતા'નું અભયવચન છે - "યોગક્ષેમં વ્રહ્મામ્યહં" તારા યોગક્ષેમનું હું વહન કરીશ. જ્યાં રાખે ત્યાં અને જેવી રીતે રાખવા માગે ત્યાં રહેવું. વિશ્વાસ, શ્રદ્ધા, અચલતા ન શુભાવવી. એમાં ઔર મઝા છે. એ જ ખરા વૈદ્ય છે, એનું નામ અમૃત છે, એ જ ખરી દવા છે. એનો માર્ગ જ મંગલરૂપ છે. ઝાઝું ન આવડે તો નામસ્મરણ આવડે કે નહિ? બસ, સૂતાં-બેસતાં, ખાતાં-પીતાં, હાલતાં-ચાલતાં "ત્વં શરણં ત્વં શરણં" 'તૂંહી તૂંહી' એના નામને ઉચ્ચાર હમબહમ થાય એવી ટેવ પાડવી. પછી એની મળ જોજો. એ જ.

દ : ભિક્ષુ

૧૫

મુંજપર.

તા. ૧૧-૧૧-૪૯

૦૦૦ વિશ્વમાં જ્યાં નજર નાખો ત્યાં સર્વત્ર યુદ્ધનું દર્શન થશે. રાષ્ટ્રમાં, પ્રાંતમાં, ગામમાં યુદ્ધ, ઘરમાં નાના-મોટા યુદ્ધ, શરીરમાં યુદ્ધ, જંતુમાં યુદ્ધ, પશુ-પક્ષીની સૃષ્ટિમાં યુદ્ધ, પરમાણુમાં યુદ્ધ, પ્રકૃતિમાં યુદ્ધ, જ્યાં જુઓ ત્યાં યુદ્ધ. તેમાં નબળા, અશક્ત, દુર્બળનો મરો. તેને સીદાવાનું, તેનું મૃત્યુ, તેનો પરાજય ને, સખળ સશક્તનો વિજય એમ સર્વત્ર દેખાશે. આ બધું સંકારણ છે. નબળા બનેલાને સખળ, અશક્ત બનવાનો આ પ્રયોગ છે. કુક્કરત ધૃષ્ટે છે કે નબળાઈ તબે, પ્રમાદ, નિદ્રા, બેદરકારી ને આગસ છોડો. નહિ તો તમે દોરાઈ જશો. એ અવાજ

રાત-દિન ઘોષણા કરે છે. પણ અજ્ઞાની-બેદરકારી જીવો સાંભળતાં નથી, ચેતતા નથી. સળગ થવાના, વિજય કરવાના સાધનો ભૂમિકાના, યોગ્યતાના પ્રમાણમાં સર્વને આપ્યા છે. પણ મનુષ્ય તેનો દુરુપયોગ કરે છે. પોતાની જાતને અશક્ત, નિર્ભાગી માની બેઠો છે, એટલે વારંવાર પરાજય થાય છે. પોતાના અજ્ઞાનથી માર્ગ ભૂલ્યો છે. જે મેળવવું છે, જ્યાં વિજય કરવો છે, જ્યાંથી આગળ વધવું છે તેનો ખ્યાલ નથી. અને જે પ્રારબ્ધવશ વસ્તુ છે તેમાં રાતદિન ગોથાં મારે છે, ભાગ્યને પલટાવવા મથે છે. બહારથી જીવને વિજય દેખાય છે. અંદરનો પરાજય જોઈ શકતો નથી. સાચી વસ્તુના ભોગે ખોટી વસ્તુ મેળવે છે, અને તેમાં રાચે છે. પરાજયમાં વિજય માનવાની મૂર્ખતા કરે છે. દુશ્મનો આ પ્રાણીની કળને પીછાણી ગયા છે. ઘોર નિદ્રામાં ઘર જાય છે તેનું ભાન નથી, ખબર નથી. દુશ્મનને ઓળખવામાં આખી દુનિયા ભૂલી છે. પરાજય થતો આવે છે તેમાં વિજય દેખે છે. અમૂલ્ય સાધનો અને અમૂલ્યો સમય ધૂળ લેગો કરવામાં ગુમાવે છે. પ્રતિક્ષણ મહાન અંધકાર તરફ ધકેલાઈ રહ્યો છે તેનો ખ્યાલ નથી. પોતાની શક્તિનો અવિશ્વાસ પોતાનો પરાજય કરાવે છે. પોતાના ઘરમાં રાખી પોષેલા અમુરો પોતાનું અહિત કરે છે. મનુષ્યે એકવાર પોતાની જાતને ઓળખવી જરૂરી છે. પોતાને ઓળખનાર પોતા સાથે રહેનારને જાણી શકે છે. યુધ્ધમાં સર્વોત્તમ બળવાન સર્વ શક્તિમાનનો સહારો લેવો એ શ્રેષ્ઠ ઉપાય છે. હું શું કરી શકું? મારાથી શું બની શકે? એમ કાયર ધનાર બમણી હાર ખાય છે. હું પ્રભુનું બાળક છું. મને તેની જરૂર મદદ મળવાની છે, એ એવો વિશ્વાસ કે મારું સારું થવાનું છે. હું જરૂર જાગૃત રહી વિજય કરીશ એવો દઢ ભરોસો, વિશ્વાસ અને સંકલ્પ એ વિજયનો ઉત્તમ ઉપાય છે. આ સ્થળે જ નવરાશ મળી એટલે લખાણું છે. બસ એ જ.

ભિક્ષુ

૧૬

લીંબડી,

૧૦-૩-૫૧

૦૦૦ પુરસદના અભાવે એક કાર્ડ ચિત્તચંદ્રસુનિ પાસે લખાવેલ હતું. પ્રકૃતિથી વિરુદ્ધ વાતાવરણમાં રહેવાનો યોગ પ્રાપ્ત થયો છે. સંમિલનનું કાર્ય કાગણુ શુદ્ધ સાતમ ને બુધવારથી શરૂ થશે. હું તો આ બધી અંજટથી મુક્ત થવા ઇચ્છું છું. મારે મમત્વ રાખવાનું કાંઈ કારણ નથી. એમાં પડવામાં સાર નથી. તેમ આપણું સુધાર્યું સુધરે તેમ નથી. કાળના પરિપાક વિના પુરુષાર્થ નિષ્ફળ જાય છે, એટલે સહજલાવે જોડાવું ને સહજલાવે રહેવું તેમાં શાંતિ જળવાય, નિર્લેપ રહેવાય x x x પ્રકૃતિના નાટકો એવા જ હોય છે. જ્યાં સમજણ હોય ત્યાં મમત્વ, આગ્રહ ને પકડને સ્થાન રહેતું નથી. કર્તવ્યક્ષેત્ર ભૂમિકા પરત્વે ભિન્ન (૨) હોય છે. મનુષ્યમાત્રનું ક્ષેત્ર એકધાડું નથી હોતું. દષ્ટિ બદલાય, ભૂમિકા બદલાય તેમ કર્તવ્યમાં ફેરફાર થાય. એક સમયે જે કર્તવ્ય હોય તે સમય ફર્યે ન રહે. નહિ તો કોઈ, સગા-સ્નેહી, સ્વજનવર્ગને મૂકી ત્યાગમાર્ગ જ ન લઈ શકે. પાંચ સમવાયમાં પુરુષાર્થ મુખ્ય છે. કર્મ કે બાકીના ચાર મનુષ્યને અજ્ઞાત છે. પુરુષાર્થ કરવાથી ચાર કેવા રૂપે છે તે સમજાય. પુરુષાર્થ કરતાં પરિણામ ન આવે ત્યારે પ્રારબ્ધનો કે કાલના પરિપાકાદિનો દોષ મુકાય. પુરુષાર્થ કરવામાં જ્ઞાનની તો જરૂર પડે છે. એમ સમજાવેલાં કાર્ય કરવાનો અધિકાર મનુષ્યનો છે. પરિણામ મનુષ્યના હાથમાં નથી. માટે ડાહ્યા જનો ફળ માટે વલોપાત નથી કરતા. અંતરની શુદ્ધિના પ્રમાણમાં પ્રજ્ઞાના ઉકેલ આપોઆપ થાય છે. માટે સુમુક્ત વધુ ઝોક અંતરશુદ્ધિ તરફ રાખે છે અને તે જ ખરો પુરુષાર્થ છે. બાકી તો વ્યવહારીક પ્રયત્ન, ઉદ્યમ તે સ્વાર્થનું કાર્ય ગણાય. પ્રત્યેક કાર્યમાં ચાર સમવાય તો અનિવાર્ય સાથે જ હોય છે.

૬ : ભિક્ષુ

૧૭

ભાવનગર,

તા. ૬-૭-૫૧

૦૦૦ તમારો પત્ર મળ્યો. પિતાની સેવા કરવી, તેમને શાંતિ આપવી એ પુત્રનો ધર્મ છે. ભવિષ્યની પ્રબ્ધમાં સેવાના સંસ્કાર પડે તેમ વર્તન કરવું.

માણુસના જીવન માટે પૈસા છે, પૈસા માટે માણુસનું જીવન નથી. જગતમાં દેખતુ બધું સૌંદર્ય આત્માને લીધે છે. શરીર અને આભૂષણોની આત્માને લીધે કિંમત છે. આત્માનું અનિષ્ટ કરી જડ લક્ષ્મી પાછળ દોડનાર પાગલ છે, મૂર્ખ છે. જેના હૃદયમાં પરમાત્માના સ્મરણરૂપ દીપક ના તેનામાં અંધકારમાં પાશવી વાસનારૂપ ધ્રુવડ અને કાનકડીઆ વસે છે. તેનું જીવન સ્મશાન જેવું બિહામણું છે.

હૃદયમાં માણુસાઈના દીવા પ્રગટાવજો અને પરમાત્માના સ્મરણથી તે પવિત્ર સ્થળે થોડીવાર વિરામ લેતાં શીખજો. પ્રવૃત્તિનું ચક્કર તો હંમેશા ચાલતું જ રહેવાનું. ત્યાં વ્યાપારની પ્રવૃત્તિ અને દેશમાં આવો ત્યારે નકામા વ્યવહારોની પ્રવૃત્તિ. એમાં કયાંય નિવૃત્તિને અવકાશ જ નથી મળતો. આમ જ જીવન વિતાવવું છે? સાચો વિરામનો હ્લોવો, એની મોજ શું નથી જ માણુવાની? વારુ, તમે ચાલ્યા બંધો છો તેનો કયાંય છેડો છે? વિરામનો, શાંતિનો, આત્મનિરીક્ષણ માટેનો કશુંય લક્ષ છે? ફક્ત પેટ ભરવા માટે રાતદિવસ વ્યવસાયમાં ઘાણીના ખેલની માફક જોડાવુ અને પ્રબલ વધારવી, તેના માટે ચિંતાઓ સેવવી, તેના અર્થે અનેક વિટંબણાઓ વેઠવી અને છેવટે કશું આત્મધન મેળવ્યા વિના બધું છોડીને ચાલ્યા જવું એ શું બરાબર છે? જીવન શા માટે? આવ્યા શા માટે? કયાંથી આવ્યા? પાછા કયાં જવાનું? સાચે શું શું આવવાનું? આપણે કેણુ? શું કરીએ છીએ? આ બધા આત્મસંબંધી વિચારો નવરાશ મળે કરતા રહેશો.

તમારું શ્રેય તેમાં છે. બાકી તો આ બધાં દરથો એક વખત નકામા થવાનાં છે.

હંમેશા સત્સંગ, સદ્વાચન કરતાં રહેવું. નવરાશ મળે તો થોડો વખત નોળવેદ સુંઘવા (સંસારનું ઝેર ઉતારવા) - વિરામ લેવા, શાંતિ અર્થે આવી જવું. અત્રે બધી સાનુકૂળતા છે. ....ભાઈએ તમારા માટે યથાશક્તિ તમારી સેવારૂપ ફરજ બજાવી છે. એમની ચત્કિચિત્ત બદલારૂપે સેવા કરશો. એઓ સહકર્ય, સન્નજન અને ધર્મપ્રિય છે. વખી સમજદાર છે. ત્રુટિઓ તો માનવમાત્રમાં હોય પણ શ્રેયાર્થાએ ગુણુચાહક થવું. તમારા ઘરમાં સૌને પ્રભુસ્મરણનું કહેશો.

૬ : ભિક્ષુ

૧૮

સાચલા,

તા. ૮-૯-૫૨

૦ ૦ ૦ ઉઘડેલા ચક્ષુવાળાને તો સર્વત્ર બોધપાઠો નજરે પડે છે. કુહરતે એવી ચોજના કરી છે કે વિચારવાનું વ્યક્તિ પગલે પગલે બોધ મેળવી શકે, વૈરાગ્ય પ્રગટાવી શકે x x x કુહરત મૂંગા મૂંગા ઉપદેશ કરે છે પણ કાનને બહેરો અને માત્ર અર્માચક્ષુવાળો નથી સાંભળી શકતો કે નથી દેખી શકતો. દિવ્યદષ્ટિવાળો યથાર્થ બોધ શકે છે.

પરમાત્માના પંથે ચાલનારાં, પ્રતિકૂળ સંયોગો વધુ પસંદ કરે છે. કેમ કે એમાં વધુ જાગૃતિ રહે છે. અનુકૂળ યોગોમાં પ્રમાદ થવાનો સંભવ રહે છે. ભક્ત તો માને છે કે અનુકૂળ કે પ્રતિકૂળ બન્ને તેની મોકલેલી જ ભેટો છે. એટલે જ હરતે મુખે સહન કરે છે. એ માર્ગ કઠણ છે. પ્રેયનો માર્ગ જરાય કઠણ નથી, માત્ર એનું પરિણામ સાડું નથી. જીવન કયાં અને કયારે પૂરું થવાનું છે એ આપણા હાથનો વિષય નથી. પરમાત્માના સ્મરણ ચિંતનના વાતાવરણ વચ્ચે ઉદાસીનતા, અણુગમો, ખેચેનીને દૂર ફેંકવી. જેને સર્વત્ર પરમાત્માનું રાજ્ય, એની કૃતિ દેખાય એને શોક શા માટે? ફળિયાનો બગીચો, તેમાં ખીલેલા પુષ્પો એ કેવો દિવ્ય સંદેશ આપે છે? x x x કોઈનો દોષ જોયા વિના સમભાવની સાધના કરી સહનશીલતાના પાઠોને ઘૂંટયા કરો. અને એ શ્રેયના માર્ગે ચાલતાં ચાલતાં અપાય તેટલી ખીજને શાંતિ આપો. વિશ્વને પ્રેક્ષક તરીકે નિરખવાની ટેવ પાડો. ન ભણી જવાનો અભ્યાસ કરો. જેમ આત્માના ઉપયોગથી, પ્રકૃતિઓને સાક્ષીભાવે જોવાની સાધના છે તેમ જગતના સર્વ વ્યવહારમાં, દુનિયાના વિવિધ ભજવાતા નાટકમાં પણ તટસ્થતાથી, દષ્ટાભાવે રહેવાની ટેવ પાડો. કોઈ પણ વ્યક્તિ પ્રત્યે તિરસ્કાર, દ્રેષ, અણુગમો કે એવું અંતરમાંથી ન નીકળી આવે, એ ન અભડાવે તેની કાળજી રાખવા જાગૃત રહો તો બધા કષ્ટો દુઃખદ પ્રસંગે દુઃખ નહિ આપે.

આપણે બનાવટીને સાચું માનવાની ભૂત કરીએ છીએ. તેમાં ભગી જઈએ છીએ તેથી અણગમો પ્રગટે છે. પ્રાર્થનામાં પણ શાંતિ, પ્રસન્નતા અને નીરવતા યાચો અને પ્રગટાવવા મથો જગતના કોઈ ભાગને આપણે સુધારી શકીશું અને પછી શાંતિ લેશું એ આશા મૂકી ઘો. એક વાતમાં ખૂબ ઉપયોગ રાખો કે મારી સમીપે જ મારો નાથ, મારા બધા નાના - મોટા, અંદર ને બહારના ચરિત્રો જોઈ રહ્યો છે ને મને દોરી રહ્યો છે x x x માટે આનંદનો જ આશ્રય લ્યો. અંદરની પાશવ પ્રકૃતિને ખીંચે બાંધવા પ્રભુનો સહારો લ્યો. ઘેર્ય ને શ્રદ્ધા રાખો. ઉતાવળ ન કરો તો બધું સારું થશે. સાધના ચાલુ રાખો.

૬: ભિક્ષુ

૧૯

સાયલા,

તા. ૨૩-૯-૫૨

૦૦૦ તમારો પત્ર મળ્યો, ખીના બહાલી. આંગણના બગીચાના પત્રપુષ્પોમાંથી ઠીક ઘોષપાઠ મેળવી રહ્યા છો. ઘોષપાઠ તો કુદરતે સર્વત્ર મૂક્યો છે. પણ માણસને આંખ ક્યાં છે? કુદરતની રચના, એમાં ભરેલ કૌશલ્ય, એનો શુભ સંકેત, પ્રાણીમાત્રનો વિકાસ કરવાની યોજનાનો ઊંડાણથી વિચાર કરવામાં આવે તો આશ્ચર્યમુગ્ધ કરી દે તેવું છે. તમે અંકુશની વાત લખી, બહારના નિમિત્તોની અપેક્ષા જણાવી તે બરાબર છે. એ નિમિત્તમાં પણ ક્યાંકનો હાથ છે. જેની જેટલી અનિવાર્ય જરૂર છે તેને તેટલી યોગ્યતા પ્રમાણે મળી રહે છે. 'વિવેક અને સાધના' વાંચ્યા પછી આ વસ્તુ સમજ્યા હશે. આપણા અને અન્યના પરસ્પર વિકાસ સાથે સંબંધ છે. એટલે આપણી ભાવનાને વધુ વિશાળ બનાવવાની અપેક્ષા રહે છે. જીવ સ્વાર્થ સાધવાની સંકુચિતતામાં અટકી રહ્યો છે. પોતે વિસ્તૃત હોવા છતાં ક્ષુદ્ર બની રહ્યો છે. આ વાત જ્યારે પોતાની ઝોળખાણુ થાય ત્યારે વધુ સમજાય છે. વાતવાતમાં આશ્ચર્ય ને નવીનતા ભાસતી બંધ પડે છે. રાગ-દ્વેષના તરંગો સહજ શાંત થાય છે અને જે આજ સુધી દુર્ઘટ લાગે છે તે દુર્ઘટતા મટી જાય છે. એ ચીજ શોધવાને અવસર સાંપડ્યો છે. સગવડ અને સાધનો પણ સાંપડ્યા છે અને તેનો માર્ગ પણ લાધ્યો છે. ઉતાવળ કરવાની જરૂર નથી. જરૂર છે સાવચેતીની-ઉપયોગની. એ માર્ગે જતાં આ વિદ્ય કોણુ નાખે છે? ક્યાંથી આવે છે? કેમ આવે છે? જરૂરના છે કે ફાગટના? એમ નિરીક્ષણ કરી ટાળવામાં સાવચેતીની ખૂબ જરૂર છે. જીવે તે તરફ લક્ષ જ આપ્યું નથી. સંસારનાં સામાન્ય વહેવારને જરૂરના ધારી એ તરફ વધુ લક્ષ આપ્યું છે ને અમૂલ્ય વખત બધો એમ જ ગયો છે. માટે ભગૃતિની, ઉપયોગની ને સાવચેતીની જરૂર છે.

વાંચન-વિચારણાને માટે; સત્સંગ-નવું જાણવા ને મેળવવા માટે; તપ-શુદ્ધિ માટે અને પ્રાર્થના-પરમાત્માની વધુ નજીક થવા માટે, એ લક્ષ જીવ ચૂક્યો છે અને ખોટો આત્મસંતોષ મન્યો છે. એ લક્ષ ન ચૂકાય. વાંચ્યું છે એ વધુ વિચારાય અને શક્તિ સમય અનુસાર કરેલા નિશ્ચયો વર્તનમાં મૂકાય તો એકતાર સંધાય. સાક્ષી તરીકે પોતાની જાતને છૂટી પાડવામાં જરા વેગ વધે. તમો નિમિત્ત ઉપર ભાર આપો છો પણ પુસ્તકો નિમિત્ત છે. કુદરતની ચીજો બધી નિમિત્ત છે. તમોને ઘોંઘ્યા જ કરે છે. જરા કાન આપો, એ તરફ નજર કરો. સૂર્યાદિ બધા ઉદય-અસ્તને દેખાડી રહ્યા છે. વસ્તુમાત્રના પર્યાયો પસંદવા, નવાનું આગમન જૂનાનો નાશ, આંખો ખોલી નાખે તેમ બતાવી રહ્યા છે. પણ એ નયનોવાળા જ જોઈને સ્થગિત બની જાય છે. શાનો મોહ? શાનો ખેદ? કોને રડવું? કોને કહેવું? કોનો અફસોસ કરવો? ફિલ્મની પેઠે આપું જગત પોતાની ચર્ચા બતાવી રહ્યું છે. આપણે પ્રેક્ષક-દૃષ્ટા બનીએ તો જોવાની કેવી મજા આવે? પણ દૃષ્ટાને બદલે આપણે જ એમાં ભળીને રૂબી જઈએ છીએ. એટલે મજા ઉડી જાય છે ને રાગ-દ્વેષના વેગમાં ઠપકાવું પડે છે. ઘણા કાળની આ આદત, ટેવ, દૃષ્ટિ છે. એ ભૂલવાણી છે. એમાં ભૂલાઈ જવાય છે. આને આપણે મોહનીય કર્મ કહીએ છીએ... પણ આટલી વાત સમજાવી એટલે તેનું જેર ઓછું થાય છે. અને ઓછું થયું છે એટલે જ ક્ષુધા, જિજ્ઞાસા ન થાય તેનો ખેદ થાય છે. જિજ્ઞાસા બગી છે, ભૂખ ઉઘડી છે તો

કુદરત એની અનુકૂળતા કરી આપશે. ભૂખ સાચી, તાલાવેલી સમજપૂર્વકની સાચી ભેદએ. જે છે તે ઠીક છે. જે કરે છે તે ઠીક કરે છે. એટલું સમજાયું એ ઘણું છે. વ્યાકુળતા ભલે હો, હોવી જ ઘટે. દક્ષિણનો અંક આવ્યો તે સારો છે, લક્ષ્મી વાંચશે. શ્રીમદ્ની નવી આવૃત્તિમાં નવું ઘણું છે. જે તમો હમણાં સમજ્યા છે તે સ્થૂલદર્શન કરતાં સૂક્ષ્મ વધુ ફળવાન છે. ભાવદર્શન તો ગમે ત્યાં કરી શકો. વધુ પ્રયત્ન પોતાના આત્માના દર્શન માટે કરશો તો અમારા દર્શન તમારામાં જ થઈ જશે. એ જ.

૬ : ભિક્ષુ

૨૦

સાયલા,

તા. ૧૮-૧૧-૫૨

૦૦૦ આજે જ્યંતીના દિન તરીકે લોકોએ પ્રવૃત્તિ કરી છે. તમારું કલકતા જવાનું હાલ મુલતવી રહ્યું તે બધું અને મનની અશાંતિ પણ બાણી. અશાંતિના પ્રસંગમાં વાંચન ન કરવું, પણ જાપ કરવો. જે નામનો જાપ તમે કરતાં હો એ જાપ સતત કરવો. બીજા વિષયમાંથી મનને જેથી લઈને પ્રભુસ્મરણમાં ભેડવું, એ સર્વોત્તમ ઉપાય છે. આવી પડતી આપત્તિ, વિપત્તિઓ થોડો વખત તો માણસને ગભરાવી મૂકે અને પ્રકૃતિઓ મનનો કબજો લઈ લે પણ આ બધીયે કસોટીઓ છે. અને કસોટી આ માર્ગમાં ચાલનારને થાય છે. એમાં જરાય નવાઈ નથી. જેમ જેમ પંથ કાપશો તેમ તેમ વધુ પણ કસોટીના પ્રસંગો આવે તેથી જરા પણ ગભરાવું નહિ, વિચલિત ન થવું. એ બધા પ્રસંગો માયાવી દ્રશ્ય છે, ક્ષણિક છે. પણ જાણે હવે શું થશે એમ ખીવડાવનારા હોય છે. આવા પ્રસંગે પણ ખૂબ શાંતિ, સમભાવ, અખૂટ ધીરજ અને શ્રદ્ધા રાખવા, શક્તિ ને સમજણનો ઉપયોગ કરવો. એ બધું પ્રભુના ચરણે ધરી દઈ તેનો જાપ કરવો એટલે એ વાદળા વિખરાઈ જશે અને તાજગી અનુભવશે. આવા પ્રસંગો જ વૈરાગ્ય પ્રાપ્તિના, ભજન વૃદ્ધિ કરવાના નિમિત્તરૂપ બને છે. વાંચન તો તમે ઠીક ઠીક કર્યું છે. હવે તો બધા વાદળા વિખરાઈને દૃઢયાકાશ સ્વચ્છ ન થાય ત્યાં સુધી જાપ યજ્ઞ શરૂ રાખશો. જેટલી નવરાશ મળે તેટલો વખત જાપ કરશો. ચિંતાના, ઉપાધિના, વ્યાકુળતાના બધા પ્રસંગોને પ્રભુના ચરણારવિન્દમાં મૂકી ભાર એાછો કરશો. એને સોંપવા જેટલી શ્રદ્ધા ને ધીરજ પ્રગટાવશો. વિશ્વાસ રાખશો કે પરિણામ સાકું આવશે. ચિંતા અને જાપ કે ભજન બંને સાથે ન થાય. ચિંતા કરવાથી ચિંતા મટતી નથી, પણ બમણી પજવે છે. માટે જેમ પ્રભુની મરજી હોય તેમ થાય. એમ સમર્પણ કરીને "ૐ હૌં અહંન્" નો જાપ કરશો. કોઈ વિરુદ્ધ હોય તેથી શું થયું? આખી દુનિયા વિરુદ્ધ હોય તો પણ એક મારો નાથ પક્ષમાં હોય તો કશી અડચણ નથી. માટે.... જરાય પણ ભય કે શોકને ટકવા ન દેને. એ બધી ભૂતાવળને આપણે જ સંઘરેલ છે. આ પ્રસંગો તો નિમિત્તમાત્ર છે. પગવનારા તો અંદર છે અને તે પણ તમે મોરંગો બદલ્યો એટલે તમોને પાછા વાળવા, પાછા ઘસડી લાવવાના પેંતરા છે. કુટુંબમાં કોકડું ગૂંચાએલ તમોને ખતાવે છે કે પાછા વળો, નહિ તો ઘરના કલેષ દાવાનળ બની ભરખી ખાશે એ મતલબના વિચારો અંદરની પ્રકૃતિ દ્વારા થાય છે. પણ હવે પાછા વળવાનું ન હોય. આવા સમયે કોઈના ઉપર રોષ કે કેદ કે દ્રેષ જેવું જરા પણ ન થાય. અતિ શાંતિપૂર્વક મધુરભાવે જ વર્તવાનું છે. લડવાનું અંદર છે, દુશ્મનો અંદર છે, બહાર કોઈ દુશ્મન નથી. એ તમારી સમજણને બાગૃત રાખશો. રખે ભૂલતા, બાણો છો તેને? વર્તનમાં મુકવાનો સમય આવી પહોંચ્યો છે. પત્રની પહોંચ અને શાંતિ સમાચાર લખશો.

૬ : ભિક્ષુ

૨૧

સાયલા,

૧. ૨૪-૧૧-૫૨

૦૦૦ પ્રાણીમાત્રને ત્રિદોષનો વ્યાધિ વળગ્યો છે. મિથ્યાત્વ, માયા ને નિયાણુ. એનો ઉપાય, વિચાર-સમ્યક વિચાર એવા વિચારોથી જ જંબૂ આઠ નવવધૂઓના મોહમાંથી બચ્યા. શાલિભદ્ર જેવા વૈભવી પણ પ્રગાઠ માયાના બંધનથી છૂટયા એ જ

અમ્યક વિચારથી સ્વલિભદ્ર કોશા નિવાસમાં નિર્લેપ, નિશ્ચિંતભાવે રહી શકયા. એવા વિચારના બળે પરદેશી મૃત્યુને ભેટી શકયો અને એ જ વિચારથી શિકારે નીકળેલ મૃગધાતક સંયતિ રાજા રાજ્ય રિદ્ધિ, સમૃદ્ધિ અને વિપુલભોગ ઐશ્વર્ય છોડીને દીક્ષિત થયા. એ વિચારના પરિપક્વથી ગૃહસ્થાશ્રમની ગૂંચવણોમાં અખંધભાવે રહી શકાય. એ વિચારની શ્રેષ્ઠિ દૃઢ્યની આંતરશુદ્ધિથી પ્રગટે છે. અને આંતરશુદ્ધિ અમ્યક વિચાર ટકાવી રાખે છે. તમારો પત્ર વાંચતાં તમે એ જ ગડમ-થકમાં જણાવો છો. પ્રકૃતિઓની ધમાલથી, તેની સતત પ્રવૃત્તિઓથી દૃષ્ટા તરીકે-સાક્ષીરૂપે નિરખવા મથો છો અને તેમાં વિદ્વ પણ આવે છે એ તો સંભવિત છે. યુધ્ધ તો આવા સમયે તીવ્ર જ હોય. પણ મને ખાત્રી છે કે પરમાત્માનું શરણ સ્વીકારનારનો તો છેવટ વિજય છે. ગુરુ કે ભગવાન છુપાયા નથી ને એ ભૂલ્યા પણ નથી. તમારા યુધ્ધ તરફ જ દ્રષ્ટિ છે અને આશીર્વાદ વરસતા હોય છે. માત્ર એ માર્ગ કઠણ અને કાર્ય કષ્ટસાધ્ય છે. અમે પણ એ જ માર્ગે પ્રભુ-કૃપાને યાચી રહ્યા છીએ. નાટક ભેતાં ભેતાં રમતમાં લખી જવાય છે. પણ હિંમત, શ્રદ્ધા, ધીરજ અને એકનિષ્ઠા, સતત જાગૃતિનો પ્રયત્ન એટલા જરૂરના છે. બહારનાં હુમલાઓ જે દેખાય છે તેના મૂળ ભીંતરમાં છે. દેખાય બહાર અને રમાડનાર અંદર એ ખૂબ વિચારવા જેવું છે. બહારનું તોફાન કાયમનું સાચું જોખમી, ભયંકર છે; હવે શું થશે ? એમ પ્રકૃતિઓ અમળવે છે પણ તે સત્ય નથી. એ બધાનો આધાર મનની અમજ ઉપર છે. જાણે આપણે એનાથી પર છીએ. એમ કલ્પના કરીને વાતાવરણને શાંત કરો. તમારા કરતાં અનેકગણી ઉપાધિઓ-પરાધીનતામાં અનેક માનવ સળડે છે, પીસાય છે. આર્થિક, શારીરિક, કૌટુંબિક કષ્ટમાં જલી રહ્યા છે. એ દ્રષ્ટિએ તમે તમોને જોશો કે પ્રભુની કેટલી ક્યા છે કે તમે ધારો તો પરમાત્માના ચરણે જીવન ધરી અમૂલ્ય વસ્તુ મેળવી શકો એવી તક તમોને સાંપડી છે. દેખાતા વિઘ્નો તો તુચ્છ-નમાલા છે. તમારો માર્ગ એ લોકોને ન રુચે તે તો સંભવિત છે. x x x

દ : ભિક્ષુ

૨૨

ભોરખી,

તા. ૧૬-૨-૫૩

૦૦૦ તમોને ત્યાં અવકાશ, અનુકૂળતા છે તો જે છે તેનો લાભ લેવો. જે થાય તે થવા દેવું. પ્રારબ્ધની બાજુ માણસ ફેરવી શકતો નથી એટલે ત્યાં હર્ષ-શોકને અવકાશ નથી. હર્ષ-શોકના અયોગોમાં એવા પ્રસંગોમાં અમત્વ, સમભાવ રાખી શકાય એવી ટેવ પાડવી અને મનનું સમતોલપણું રહે એ જ પુરુષાર્થ. ત્યાંજ સમજણની કસોટી. પરીક્ષાના પ્રસંગો મુમુક્ષુઓને વારંવાર આવે છે. જગતના લૌકિક વિદ્યાર્થીઓને બાર માસે પરીક્ષા આવે પણ મુમુક્ષુઓને વારંવાર આવે છે ને ક્યારે ને પગલે તૈયાર રહેવું પડે એ જ સાચો અભ્યાસ. શિક્ષક તો પાઠ ભણાવે પણ પરીક્ષા વખતે તો સ્વચ્છિદ્રિ, સ્વશક્તિ જ કામ આવે, એટલે પ્રારબ્ધ ફેરવવા ન મથવું. એ તો ક્ષિત્રમાં જે ચિત્ર જડાઈ ગયું તે જ નીકળવાનું એમાં ફેરફાર ન થાય. સારાનરસા, શુભ-અશુભ પ્રસંગો, યોગો, બનાવો અને તેને સમભાવે દૃષ્ટા રૂપ થઈ પસાર થવા દેવા અને એમાં લેપ ન લાગે તેની કાળજી રાખવા પ્રયત્ન સેવવો. આ પણ અભ્યાસ છે. જે જે સાંભળ્યું છે, જાણ્યું છે, વાંચ્યું છે, તેનો ઉપયોગ કરવો. સમજદારને વધુ મૂંઝવણ હોય છે એમ લોકો કહે છે. પણ એક દ્રષ્ટિએ મૂંઝવણ નથી પણ હોતી. વાંચન તો તમારી પાસે છે. વખત છે, જિજ્ઞાસા છે, અનુકૂળતા છે એટલે એ બધાનો લાભ લેવો. ઉપયોગ જાગૃત રાખશો. અનુભવોના-બનાવોની નોંધ કરશો. ભાવ-પ્રતિક્રમણ હમેશાં કરતા રહેશો. આરોગ્ય ઉપર લક્ષ રાખશો. સમતોલપણું તન-મન અને વાણીનું જાળવશો. નામસ્મરણમાં પ્રમાદ ન કરશો. એ જ.

દ : ભિક્ષુ

૨૩

સાયલા,

૧૪-૪-૫૩

૦૦૦ હાલમાં બપોરે તાપ પડે ને સવારે ઠંડી પડે એવું વાતાવરણ છે. બાહ્ય તેમ આંતર પણ એવું જ છે. અંતરમાં કોઈને શાંતિ, સુખ કે આરામ નથી. માત્ર ઉપરનો જ ભલકો, ખોટા ખર્ચા, ફેશનમાં લોકો જીવન વિતાવી

રહ્યા છે. સુખની ઇચ્છાએ દુઃખને શોધી રહ્યા છે. ભૂતવણીના પડકાર જીવને ભૂતાવે છે. અસત્યમાં સત્યનો ભાસ થયા જ કરે છે. એથી અસત્ય માર્ગ નથી છોડી શકતા. જ્યાં સુધી પોતાની સાચી ઓળખ ન થાય ત્યાં સુધી એ દશા રહેવાની જ છે. તે માટે “તું કોણ? તું ક્યાં? તું કેવો? તું શું કરે છે? તેં શું કર્યું? તેં શું તજ્યું? તું ક્યાં જઈ રહ્યો છે? તું તને જ જાણે; તારું હિત શેમાં છે? હિતાહિતનો વિચાર કર, એમાં ઉપયોગ લગાવ એમ જ્ઞાનીજનો પોકારીને કહે છે પણ આ મૂઠ જીવ બહેરાની પેઠે સાંભળતો નથી. એ તરફ લક્ષ જ નથી. માત્ર અંધ પરંપરાએ અનુકરણ કર્યું જાય છે.

... સદગુરુની નહિ પણ પરમાત્માની કૃપા વરસી રહી છે. પણ જીવ તે અમૃતનો અધિકારી નથી થયો. તેથી તેના કરતાં સંસાર-સુખને વધુ ઉપકારક માને છે. એ કુચે છે, ને તે મેળવવા મથે છે અને છેવટ નિરાશ થઈ ઈતર કાર્યમાં વળગે છે. તમે ભાગ્યવાન છો કે એ અમૃતની પિપાસા છે. એ મેળવવા ઝંખો છો, મથો છો. ઈતર પદાર્થ સારા દેખાવડા હોવા છતાં તેમાં રસ નથી આવતો. એ ઉચ્ચ કક્ષાનું લક્ષણ છે. એ જ કૃપાપાત્ર છે કે જેને એ પરમપંથની ઝંખના છે. જ્યારે સાથે રહેતાં અંગત કુટુંબીજનો જેમને રસ નથી એ તમોને ઘેસા, ધૂની, ધર્મઘેસડા, જોટા ચીલે ચડેલા એવું એવું અનુમાન કરે અને તે કરશે જ.

‘દક્ષિણા’માં ખૂબ જાણવાનું, સમજવાનું ને આચરવાનું આવે છે. છેલ્લા બધા અકો લક્ષ આપી ઝીણવટથી વાંચવા જેવા છે. એની થિયરી (તત્ત્વદર્શિ) તો તમે જાણી છે એટલે વાંચવામાં વધુ રસ પડે તેવું છે. મોટા (શ્રીજી)ના પુસ્તકો પણ સાધના કરનારા માટે ડીક છે. વાચન કરતાં એનો વિચાર, બની શકે તેટલું શક્તિ પ્રમાણે વર્તન (૧) પરમાત્મા પ્રત્યે ખુલ્લું થવું ને (૨) તેને બધું સમર્પી દેવું અને એની પ્રાર્થના, આકાંક્ષા, તમન્ના (એસ્પિરેશન) દ્વારા એને યોલાવવા, પ્રકાશ પ્રગટાવવો. (૩) પ્રકૃતિનું રૂપાંતર કરવું. આ ત્રણ સુદા છે. પણ તે પહેલા આપણા જીવનમાં પણ ચોક્કસ જાનનું વર્તન વહેવારમાં કરવાનું છે. એમાં ધીરજ, શ્રદ્ધા અને સતતપણું નિયમિતતાની જરૂર છે. વર્તનમાં દ્વેષના પ્રસંગે પ્રેમ, અન્યની ત્રૂટીઓના બદલે પોતાની ત્રૂટીઓ, અને જેમ બને તેમ ગંભીરતાથી નિહાળી સહન કરવું, દિલ દરિયાવ રાખવા પ્રયત્ન સેવવો. આ બધું કઠણ તો છે પણ તે આપણે જ જ્યારે-ત્યારે કરવાનું છે. હાલ એજ.

૬ : ભિક્ષુ

૨૪

સાયલા,

તા. ૮-૫-૫૩

૦૦૦ ત્યાં રહ્યા રહ્યા અહીંના વાતાવરણનું ચિંતન અને તદ્દતુરૂપ જીવન ઘડવાનો સંકલ્પ કર્યો તો જરૂર તમારામાં સ્થિરતા ને શાંતિ આવતી જશે. જિજ્ઞાસા અને આતુરતા હોવી જરૂરી છે. પણ જે જિજ્ઞાસા બુદ્ધિશક્તિને તત્ત્વાભિમુખ ન રાખે તે વાણી વિદ્વાસમાં પરિણમે છે. અને જે આતુરતા હૃદયને પોતાના ઇષ્ટ પ્રત્યે તન્મય ન કરે, અંતર્મુખ ન કરે તે આતુરતા પછી સ્થૂલમાં જ રચતી બની જાય છે. આટલું ખ્યાલમાં રાખ્યો. વાંચન-મનન કરી અંતરના કરણો કેળવતા રહેજો. તમારામાં તમને અપૂર્ણતા, નિર્બળતા, ત્રૂટીઓ દેખાય છે ત્યાં સુધી સુધરવાનો-આગળ વધવાનો અવકાશ છે. અનુપ્રેક્ષા કરનાર પોતાની ભૂલો-દોષો જાણે શકે છે. અને જાણે શકે છે તે જ પોતાની શક્તિ, સંયોગ પ્રમાણે કાઢવા પ્રયત્નશીલ થાય છે. અનંતકાળની ભૂલો, ત્રૂટીઓ, ટેવો, અભ્યાસો, માન્યતાઓને થોડા સમયમાં કાઢી શકાતી નથી. થોડાક વખતના શારીરિક દર્દના નાશ માટે લાંબો કાળ હવા અને પરેજી પાળવી પડે છે માટે આમાં ધૈર્ય, ખંત, શ્રદ્ધા ને અપ્રમાદની આવશ્યકતા રહે છે. શાંત વાતાવરણ, ઉત્તમ સંગ અને ઉત્સાહથી ધારવા પ્રમાણે પંથ કાપી શકાય છે. એ જ.

૬ : ભિક્ષુ

૦૦૦ જગૃતિ વિના ભાન ન હોય. ભાન વિના જગૃતિ ન ગણાય. સુખ-દુઃખના ધોરણે, ભૂમિકા પરત્વે હોય છે. 'દૃષ્ટિ એવી સૃષ્ટિ' નું રહસ્ય એ છે કે સત્યદૃષ્ટિવાળાના મૂલ્યાંકન બાહ્ય દૃષ્ટિવાળાથી તદ્દન ભિન્ન હોય છે સત્યદૃષ્ટિવાળા અનાત્મ વસ્તુના લાભ-ગેરલાભને લાભ કે નુકશાન માનતા નથી. પોતાની જાતને નુકશાન પહોંચે તેમાં નુકશાન માને છે. આ પરિસ્થિતિ દીર્ઘકાળના સતત અભ્યાસથી થાય છે. મનમાં વિચાર ભેદ, ઇચ્છા જાગે, ચંચળતા, ક્ષોભ, વિકાર, તૃષ્ણા કે દ્વેષ પ્રગટે. ત્યારે એ વસ્તુ ક્યાંથી ભેડી? ક્યાંથી નીકળી? કોણે પ્રેરી? એનું મૂળ ક્યાં? એ શોધવાનો પ્રયત્ન કરે. અંતરમાં ભેડા ભેટરી શોધ કરે. એ વિચારાદિ પ્રગટે તે એ પ્રમાણે કરવા ન બેસે. એનો ભેડુ થઈ તેમાં ભળી ન જાય. પણ તે વિજ્ઞાતીય તત્ત્વ છે માટે એ તત્ત્વને શોધવાનો અભ્યાસ પાડે. એ માટે આગસ થાય તો તેને માને નહિ અને એની શોધમાં જ પોતાનો પત્તો મળે છે. ભિન્નપણાનો અનુભવ પ્રગટે છે. પણ એને સમય લાગે છે. એમાં ઘેર્ય, શ્રદ્ધા અને ખંતની અપેક્ષા રહે છે. પુણ્યવત્તા નિમિત્તે થતાં સુખ-દુઃખના મૂળ ત્યારે સમજાય છે, કે કોકનો માર કોક સહે છે. હેઠાય પુણ્યને વેદે આત્મા. એકના સુખ-દુઃખના પ્રચંગને અન્ય લોગવી રહ્યો છે એમ અભ્યાસના અંતે જણાય છે. સાપેક્ષતાનું રહસ્ય ત્યારે સમજાય છે. નકામી ધાંધલો, ધમાલોના કાયડા ત્યારે ઉકેલાય છે. શાસ્ત્રના સાચા અર્થો, રહસ્યો ત્યારે ખુલ્લાં થાય છે. ધર્મના નામથી થતી સાઠમારીઓ ત્યારે શાંત થાય છે. વાડાનાં, જ્ઞાતિનાં, ભિન્નતાનાં, ઊંચા-નીચાનાં ભેદો, માન્યતાઓ, સાચી દૃષ્ટિ પ્રગટે ત્યારે ઓગળી જાય છે. આ વાત ખોલનારા ઘણાં છે. પણ એને આચરનાર, એ માટે ક્રના થનાર વિરલ હોય છે. એમાં અથાગ મહેનત પણ છે અને લાભ પણ અથાગ છે. બધી કડાકૂટો ને ભાંજગડોનો ભૂકો થઈ જાય છે. આપણું આપણા પાસેથી આપણે મેળવવાનું છે. પણ આજે મોહના જોરે કઠણ, અધરુ, અસાધ્ય જેવું થઈ પડ્યું છે. વ્યવહારના બાના, ઘરની સુશકેલી જણાય છે તે વાસ્તવિક રીતે સાચી નથી. આપણે સાચી કરી માની છે. મનથી મનાયું છે. એટલી જીવની નિર્જાળતા છે. જીવ તપ કરે, અર્થ કરે, બીજા દુઃખો સહે પણ આ માર્ગમાં પગ મૂકતા નિમ્ન પ્રકૃતિઓ તોફાન મચાવી એમ સમજાવે છે કે આપણાથી હાલ બને એમ ક્યાં છે? અને કરીએ, પણ પછી આનું શું? આ કોણ કરે? જગતમાં શું કહેવાય? એવા વિચારો ફરી વળે છે. આમાં મારી વાત પણ ભેગી છે. x x x

દ : બિશુ

૦૦૦ મારે માટે મને લાગ્યું તેમ લખ્યું. તમોને અરાગદૃષ્ટિ છે એટલે ન દેખાય. લલિત ઓછી છે એ ઓછાપનું કારણ મારામાં જ છે એ માનવું જ બરાબર છે. મારો માર્ગ જ જુદો છે. બીજાને યોધ કરતી વખતે એ યોધ હું મારે માટે પણ વિચારું છું. મને જે ત્રૂટીઓ દેખાય છે તે માટે પ્રયત્ન ચાલુ છે. શ્રીજીના (મોટાના) પુસ્તકો અરવિન્દની ભાવનાને મળતાં છે. તમોને રુચે તેવા સાદા, સમજાય તેવા લખાણના છે. પોતાનું જીવન સાદું, નિર્દોષી અને શુરુવચને આલી સર્મપણની ભાવનાને અપનાવવા મથામણ કરેલ છે. પોતાની જાતને ન સુધારે તે બીજાને કેમ સુધારી શકે? એટલે સાધકે તો અન્યની રાહ ન જોતાં પોતાની જાતને સુધારવામાં બધું લક્ષ આપવું જોઈએ. કોઈ દિન નાહિંમત, નિરાશાવૃત્તિ ન કરવી જોઈએ. પોતાનું લક્ષ જો આત્મા તરફ હોય તો નિરાશાનું કંઈ કારણ નથી. છે ને મેળવવું છે. ભલે વિદગ્ધ થાય, ભલેને બીજા ભલે થાય. પણ થયેલો પ્રયાસ નિષ્ફળ નથી જવાનો. દેશમાં આવવાની પ્રબળ ભાવના જાગશે તો કુદરત મદદ કરશે. ત્યાં રહ્યા પણ ઘણું કરી શકો તેમ છે. જેને સમજ કે શક્તિ, પિપાસા, જિજ્ઞાસા કે પ્રેમપ્રીતિ નથી એ તો સાક્ષાત ભગવાન સમીપે હોય તો પણ કશું વળતું નથી. અને જેને જિજ્ઞાસા

સમજ, શક્તિ, પ્રેમ, આકાંક્ષા છે તે ગમે તેટલો દૂર હોવા છતાં ટુકડો, સમીપે જ છે. ભાવના અદૃષ્યપણે ઘણું કામ કરે છે. સાચા અને આચરી શકાય તેવા સંસ્કાર પાડવા પ્રયત્ન કરશો.

દ : ભિક્ષુ

૨૭

વાંકાનેર,

તા. ૨૬-૭-૫૩

૦ ૦ ૦ મારી તબિયત સાધારણ ઠીક છે. સ્વાનુભવ કરવાની તો આપણા સમાજમાં પ્રથા જ નાણુદ થઈ ગઈ છે. લોકોને સંભળાવવા માટે અભ્યાસ કરવો અને જેટલો ક્ષયોપશમ કર્યો હોય તેટલું તે પ્રમાણે લોકોની પાસે કહી બતાવવું વ્યાખ્યાનમાં જે કહેવાય છે તે વાંચેલું, ગોખેલું, સાંભળેલું અને એકઠું કરેલું જ મોટે ભાગે હોય છે. અનુભવને અર્થે આધના કરવાની પ્રથા જ નષ્ટ થઈ ગઈ છે. ખરી રીતે પોતાની જાતને શોષી, એની શુદ્ધિ માટે સતત પ્રયત્ન કરનાર જ કાંઈ મેળવી શકે અને મેળવે તો કાંઈક આપી શકે. સુરિજી વ્યાખ્યાનકાર, શાસ્ત્રના અભ્યાસી ખરા પણ જેનું નામ નિજ અનુભવ કહેવાય એ વસ્તુ નહિ. એ માર્ગ જ જુદો છે. પ્રાપ્ત કર્યા પહેલાં આપવા નીકળવાની પ્રથા રૂઢ થઈ ગઈ એટલે લક્ષ જ બીજાને યોગ આપવા તરફ મોટા ભાગે રહે છે. એટલે જ કોઈને ક્રિયાનું અભિમાન, કોઈને આચારનું, કોઈને શાસ્ત્ર ભણવાનું તો કોઈને વક્તા તરીકેનું શુભાન વૃદ્ધિ પામતું હોય છે. જેનો નાશ કરવો ઘટે તે જ વૃદ્ધિ પામે છતાં એ તરફ લક્ષ જ નથી. ધારાધોરણો, કવચો અને સમાચારીના નિયમો, એટલામાં સાધુઓ ગુંચાઈ રહ્યા છે. સાધુપણનું ધોરણ, આચારની કડીનતા ઉપર અવગંભ છે.

ત્યાં તમોને શાંતિ છે, વાંચન-વિચારની અનુકૂળતા છે એટલામાં સંતોષ માનવો, ‘સમ રાજે તેમ રહેવું’ એ માન્ય કર્યા પછી વ્યથા અંતરને શા માટે ઉકાળી નાખે છે? હુમેશાં-ચિત્તને પ્રસન્ન-આનંદી રાખવું. સ્વભાવ તરફ વળનાર, પ્રભુના પથે પડનાર ને પ્રતિકૂળ સંયોગોમાં પણ પ્રસન્નતા કેળવવી ઘટે. એને ખેદ, અશ્વેસ કે ઉકળાટ રાખ્યો પોષાય જ નહિ.

न हि भवति वियोगः स्नेहविच्छेदहेतुः ॥

અર્થ :- વિયોગ કે વિરહ એ, વિશુદ્ધ પ્રેમ-સ્નેહ કે ભક્તિનો છેદ ઉડાડી દેવામાં કારણભૂત બનતો નથી એટલું જ નહિ પણ ભલટું પ્રેમને સતેજ કરે છે.

સ્થૂલ દેહથી ન મળાય તો પણ પત્રથી મળાય છે, ખુલાસા કરાય છે એટલેથી સંતોષ માનવો. દૂર રાખવામાં પણ કુદરતનો કોઈ ઇષ્ટ હેતુ હશે એમ માનવું. આસુરીદળના પરિવર્તન માટે પ્રાર્થના-અભીપ્સા કરવી. પ્રયત્ન કરવો, એમાં જરૂર સફળ થશો. દક્ષિણામાં તપશ્રયના અધિકાર ખૂબ મનન કરવા જેવો છે. સંવેદન અને વિનિમયનો અર્થ ઈંદ્રિયો દ્વારા મગજમાં જે રિપોર્ટ આવ્યા હોય તેનું સંવેદન થાય છે, પણ એ સંવેદન પ્રાણદ્વારા જ ક્રિયાશીલ બને છે. દાખલા તરીકે :- કર્ણદ્વારા રિપોર્ટ મળ્યો કે ફલાણા પાળીયા નીચે ધન ઢાટેલ છે. એ રિપોર્ટનું સંવેદન મગજમાં પ્રથમ થાય છે કે ક્યાં છે? કેટલો દૂર છે? કઈ તરફ છે? કેટલું છે? એવા એવા તર્કો થાય એ સંવેદન. પ્રાણ વિના તો કોઈની શક્તિ નથી. એટલે જે જે સંવેદન થાય તે પ્રમાણે પ્રાણ પોતાની ક્રિયા કરે. એમાં સમ્યક્ મનનું નિયંત્રણ વિવેકપૂર્વક હોય તો પ્રયાસ સફળ નીવડે. પ્રાણનો ખોરાક સંવેદન. એનો અર્થ એ કે પ્રાણની ક્રિયાશીલતા મન તરફથી આવતાં સંવેદનો પ્રમાણે અને મનમાં ઈંદ્રિયો તરફથી આવતાં રિપોર્ટો ઉપર, એમાં કેટલું સત્ય ને કેટલું અસત્ય? કરવા યોગ્ય છે કે નહિ? એ વિવેક મન ઉપર આધાર રાખે છે. સંવેદનનો અર્થ સમ્યક્ વેદવું, જાણવું. પ્રાણ તો જે સંવેદનો પ્રાપ્ત થયા તે પ્રમાણે તે ક્રિયામાં જોડાય છે. આવું-પીવું, સૂવું, ખેસવું, રાંધવું-સીંધવું, ઢળવું, ભરવું, કાંતવું, ખોદવું, ચણવું એવા દરેક કામ પ્રાણની શક્તિથી મન અને શરીર કરે છે. વિનિમય એટલે આપલે, આપવું ને લેવું. એક પ્રાણ સમપ્રાણને આપે કે લે એ ક્રિયા પણ પ્રાણની જ

છે. વિનિમય એટલે લેવા-દેવાની ક્રિયા. 'દક્ષિણા' લક્ષ્યપૂર્વક વાંચશે. ન સમજાય ત્યાં ચિહ્ન કરશે. ઘણાં ભાગે આ તરફનું અંજળ થશે તે વાંચનનો યોગ થશે. એ જ.

૬: શિક્ષુ

૨૮

વાંકાનેર,

તા. ૧૦-૮-૫૩

૦ ૦ ૦ પરમાત્માના કૃપાપાત્ર બનવું એ તમારા હાથનો વિષય છે. માત્ર એની પ્રેકટીય કરવી અને શક્તિ કેળવવી જોઈએ. નાના-મોટાનો ભેદ રહે જ. કેમકે તમે તે ભૂમિકા ઉપર છો અને તેથી એ ચાલુ પણ રહે એ અસ્વાભાવિક નથી અને તેથી તમોને પરાશ્રયી જેવું લાગે. વાસ્તવિક તો સહુ-સહુને જ આશ્રયે જ છે. કેમકે સર્વના ભાગ્ય ભિન્ન ભિન્ન છે. કર્મ અને પ્રારબ્ધ એ સર્વના ભિન્ન છે. કોઈ કોઈના પ્રારબ્ધને ફેરવી શકતું નથી. પણ માતૃહૃદય પોતાના સંતાન પ્રત્યે જરૂર એવાય અને સ્વાશ્રયી સશક્ત બનાવવા અંગે જ એ પણ દૃષ્ટિ છે. સર્વાંગે સમર્પણ તો ઘણું કરીને છે. પણ એ જાતનો મહાવરો, પ્રયત્ન, વલણ એ જાતનું રાખવું. એ માર્ગે પ્રયાણ કરનાર-પ્રયત્ન સેવનારને પ્રકૃતિ વધુ પળવે. મનની વ્યાકૂળતા વધારી મૂકે એ નિમ્ન પ્રકૃતિનું કાર્ય છે. એના સાથે જ સુદ્ધ કરવાનું છે. મોરચો તેના સામે માંડવાનો હોય છે. પણ કાર્યમાં સફળતા ન મળે તો પણ ગભરાવાનું-સુઝાવાનું કારણ નથી. નિષ્ફળતા એ સફળતાનું અગાઉનું અંગ જ છે. તમારા વર્તનનું વિરોધી વલણ તમને મૂઝવે છે. પણ તે તરફ બહુ લક્ષ્ય ન આપવું. લક્ષ્ય આપવાથી તમારો પરાજય અને એનો વિજય થાય છે માટે એ તરફ હુલ્લેખ રાખવું. નામને ભેળવીને ખોલે તોય પણ તમારે લક્ષ્ય જ ન આપવું. એ એમના સ્વભાવ, સમજણ પ્રમાણે ઘોલવાનો, વર્તવાનો તેમને હકક છે. તમોને યોગ્ય લાગે તેમ માયાણુ ભાવે વર્તવાનો તમોને હકક છે. દરેક કાર્ય મીઠાશથી કરવું. અગાડવાની જરૂર નથી. માર્ગ તો કાઢનાર જ કાઢશે. તમો જાણતાં પણ નહિ હો, એમ માર્ગ થઈ જશે. ભરોસો રાખો X X X આ બધામાં કુદરતના ગૂઢ સંકેતો હોય છે. જે સહજ થાય તે કરવું અને પેલો શ્લોક યાદ કરવો. "પ્રાપ્તવ્યો નિવૃત્તિવલા" તમે માગણી કરી, એને મૌન સેવ્યું તો ધીરજ રાખવી, તોડફોડ ન કરવી. જેમ ફિલ્મની ગોઠવણી પ્રમાણે દૃશ્યો આવે-જાય છે એમ પ્રારબ્ધની ફિલ્મ ચાલ્યા જ કરે છે. ભૂતકાળ જોવાઈ ગયો, વર્તમાનકાળ જોવાય છે અને ભવિષ્ય હવે જેવું હશે તેવું જોવાશે, એમ શ્રદ્ધો. જરા પણ ખેદ ન કરો. તમારા પાછળ એક જબરજસ્ત મહાન અધિષ્ઠાન સત્તા કામ કરી રહી છે. માણસને ખ્યાલ નથી તેથી 'આ મારાથી થયું' અને 'આ ન થયું' એમ લાગે છે ને ખોલે છે. પણ પ્રકૃતિથી બંધાયેલ માણસ સ્વાધીન નથી, પણ પરતંત્ર છે. તમો લગો છો કે મારો રાહ સાચો હશે તો મને પરમાત્મા માર્ગ કરી આપશે એ વિચારને વળગી રહેશો. નબળાઈ તમારામાં છે એવી સહુ-કોઈમાં છે, કોઈ વિરલમાં નહિ હોય. લોકલાજ પ્રશસ્ત અને અપ્રશસ્ત એ બે છે. પ્રશસ્ત અમુક હદ સુધી જરૂરની છે અને તે પણ શક્તિ, સમજ અને સમય આવે નીકળી જશે. ઉતાવળ કરવા જરૂર નથી. જે શક્તિ નથી તે સમય પાકે આવશે. જે પ્રેમ હતો જ નહિ તેને તમે માની બેઠા હતાં એટલે ખટકે છે. નહિ તો ખટકે શા માટે? તમારી જમણા હાતી. કોઈની પ્રકૃતિ કોઈ ફેરવી શકતું નથી. માત્ર અમુક સંયોગો આવે છે ત્યારે વલણ બદલાય છે. અત્યારે જે વલણ છે તે અમુક સંયોગો ઉપસ્થિત થયે બદલાવાનું. તમારે તો ધીરજ, ક્ષમા, પ્રેમ જ વહેાવવાનો. કોઈની ભૂલો કે દોષો જોવાની જરૂર નથી. વિરુદ્ધ વર્તનાર પ્રત્યે પણ પ્રેમ રાખવાની ટેવ પાડો એ સાચો માર્ગ છે. પ્રમથી કામ લેનારને સુમાવવાનું કાંઈ નથી પણ લાલ જ છે. પ્રેમની અજળ અસર છે. ગમે ખાનારનો વિજય છે. માર્ગે માધ્યસ્થ વૃત્તિ કેળવવી-ગરીબાઈ ને શ્રીમંતાઈ લાવી આવતી નથી. એ પણ પ્રારબ્ધને આધીન છે. વિકાસને આ સંયોગો નથી અટકાવતા. આ સંયોગો તો વિકાસને વેગ આપવા માટેના છે. આવા સમયે જે વ્યાકૂળતા, ખેદ, અકસોસ, દોષદૃષ્ટિ થાય છે એ વિકાસને રુધનાર છે. આવા સમયે પ્રેમ, શાંતિ, સંયમ, વિશાળતા, સમભાવ રાખવા યોગ્ય છે. આપણે ધારીએ એવા સીધા સંયોગો હોય ત્યારે અનુકૂળતામાં બળ ફેરવવાનું ક્યાં હોય? વીર્ય સ્પુરવવાનું તો આવા (પ્રતિકૂળ) યોગોમાં જ હોય. ખીમના

દોષોમાંથી ગુણોને વીણી કાઢો ને પ્રમોદ અનુભવો. ન અવાય તેનું કાંઈ નહિ. કામ તો વધુ એવા સ્થળમાં કરવાનું છે. સાનુકૂળતા કરતાં પ્રતિકૂળતામાં વિકાસ વધુ સધાય છે. ભક્તમાત્રના ચિત્ર જોઈ જ્યો. નરસિંહ મહેતા, મીરાં, જ્ઞાનદેવ કે અન્ય કોઈ ભક્તો દુઃખમાંથી, અપમાનમાંથી સમભાવ વેદીને આગળ આવ્યા છે. માટે .... પ્રસન્નતા અનુભવો, પ્રસન્ન રહો, તમારા સાથે જ હસિ છે. તમારી કસોટી એ જ કરે છે. એમાં તમે ગમરાવો નહિ. x x x પ્રતિકૂળતાની ભારે મૂંઝવણ, ભારે વેદના પછી જ સાચું દર્શન થાય છે. ભારે તાપ અને પછી જ વરસાદની ઠંડક થાય છે, માટે વિકાસ તમારા હાથમાં જ માની લ્યો. એ જ

૬: વિશ્વ

૨૯

૦૦૦ તમારા બધાં પત્રો હું વાંચું છું. સમન્વય છે કે શ્રેયના પંથે વિચરવામાં તમારી સાથે અનેક જાતની મુશ્કેલીઓ, વિદ્વો અને અંતરાયો ખડી ચોટીએ જીભા છે. તમારામાં જે અંતરની સાચી શ્રદ્ધા ને વિશ્વાસનું બળ ન હોય તો આવી પ્રતિકૂળતા વખતે જરૂર થયરી જવાય. પૂર્વાવસ્થા, જૂની ઘરેડ અને સ્થાપિત હકકો ભોગવવામાં ગુબ્ધરી અને અત્યારે નવી દ્રષ્ટિ મળ્યા પછી, નવો જન્મ મેળવ્યા પછી, જૂના સંસ્કારોનું અવસાન થયું નહિ હોવાથી જૂની સત્તા પ્રકૃતિગત અને નવા અમલ નવજીવનના પગરણની વચ્ચે ઘર્ષણ કરે એ પણ સ્વાભાવિક છે. આવા સંયોગોમાં મધ્યસ્થ રહેવાનો ભગીરથ પુરુષાર્થ કેળવવો જોઈએ. એક બાજુ રાગ-મોહ ખેંચાણનું લશ્કર છે. બીજી બાજુ દેષ, ક્રોધ, તિરસ્કારનું ટોળું છે. એ બંને તત્ત્વોથી પર રહી આત્મલક્ષી સમભાવ, વીતરાગભાવ અને નિર્લેપકશાનું પ્રગટીકરણ કરો એટલે જરૂર તમે વિજયી થશો. શબ્દોથી મુંઝાઈ જવાની કોઈ જરૂર નથી. આત્માની એવી સ્થિતિને સ્વસંવેદનથી અનુભવ કરવાની જ આવશ્યકતા છે. આવી સલાહ સ્નેહભાવે જે કાંઈ લખાય છે તે ઉપયોગી લાગે તો અનુભવ કરશો. ખાકી તો પૂ. ગુરુદેવ અપૂર્વ સીંચન કરી રહ્યા હોય ત્યાં મારે લખવા જેવું પણ શું હોય ? સંભવ છે કે ઉતાવળે લખવાથી સ્થિરતાના અભાવે લખાણમાં કોઈ વિચાર, સખતના કે ઉતાવળે અનુમાન કર્યું હોય તો માફ લક્ષ ખેંચશો. એ જ.

વિ ચિન્તમુનિ

૩૦

વાંકાનેર,

તા. ૨૩-૬-૫૩

૦૦૦ તમે જેમ હૃદયથી ક્ષમા માગી છે એ આપવા સાથે અમે પણ અંતઃકરણથી ક્ષમા માગીએ છીએ. ત્યાંના ધર્મકરણીના, તપશ્ચર્યાના સમાચાર પણ જાણ્યા છે. તમારી જૂલોનું સરવૈયું બતાવ્યું, ક્ષમા માગી. બાહ્યદ્રષ્ટિએ જીવે અનેકવાર ક્ષમાનો વ્યવહાર કર્યો છે. એ વ્યવહાર બાહ્યદ્રષ્ટિ પૂરતો બરાબર છે, પણ ખરી ક્ષમાનું સ્વરૂપ અંતરદ્રષ્ટિ પ્રગટયા બાદ સમજી શકાય છે. અનંતકાળથી આવા વ્યવહારો એકદ્રષ્ટિએ થયા છે અને થાય છે. જેટલી સમજ, દ્રષ્ટિની વિશાળતા એટલા અંશે ક્ષમાપનાનું રહસ્ય સમન્વય છે. પ્રતિક્રમણાદિ ક્રિયા પણ એ પ્રમાણે થાય છે. બધામાં સાચી દ્રષ્ટિની જરૂર છે. એ દ્રષ્ટિ ક્ષયોપશમના પ્રમાણે પ્રગટે છે અને ક્ષયોપશમ વિચારપૂર્વકના શુદ્ધ પ્રવર્તને થાય છે. તમે જે રસ્તે કાર્ય કરો છો તે શ્રદ્ધાપૂર્વક કર્યો જાઓ. કોઈની ક્રિયા, જ્ઞાન કે ચમત્કાર દેખીને મન ન ડગાવશો. આત્માની અનંત શક્તિ છે. જુદા જુદા માર્ગે, જુદો જુદો અનુભવ થાય છે. આપણું લક્ષ અંતરશુદ્ધિનું છે માટે કયરો ન પેસી જાય તેની સંભાળ, ઉપયોગ રાખવો. ગમે તેવા સંયોગોમાં પ્રસન્નતા, આનંદ ન ગુમાવાય તેની કાળજી રાખવી. અંતે આવી નથી શક્યા એ માટેનું દુઃખ થાય એ ભૂલ છે. અમે સ્થૂલ દેહે તમારી પાસે નથી પણ તમારા હૃદયમાં અમારું સ્થાન છે, અને અમારા હૃદયમાં તમારી ભક્તિનું સ્થાન છે. પરસ્પરની સ્નેહરશ્મિ આંદોલનના વાયરો ચાલુ જ છે. આટલા વર્ષના સહવાસથી એટલી મજબૂતાઈ, શ્રદ્ધા હોવી ઘટે. ઈશ્વરને બધું સોંપનાર એવી માગણી ન કરે કે 'આમ

નહિ પણ આમ થાય 'આમ ન થાય તો ઠીક' એવી માગણી ન જ હોય. એને પોષાય તેમ કરે ને પોષાય ત્યાં ને તેમ રાખે. તેમાં આનંદ જ માનવો એ ભક્તનો ધર્મ છે. એ વિસરી કેમ જવાય? આર્તધ્યાનથી ચેતતા રહેજો. કસોટીમાં મજબૂત, દઢ રહેજો. x x x

૬ : ભિક્ષુ

૩૧

વાંકાનેર,
તા. ૨૪-૬-૫૩

: ક્ષમાપના :

ખમાવું છું ક્ષમા કરજો, બધા ગુના પરસ્પરના
મિત્રાવું છું હૃદયવીણા, સુરીલા તાર જીવનના.

x x

૦૦૦ તમારા પત્રો વાંચું છું. સતોષ થાય છે. આજે તો ક્ષમાપના નિમિત્તે થોડું લખું છું. દર વર્ષે આ રીતે ખમાવવાની પ્રથા વર્ષોથી ચાલુ છે. ખમાવનાર ખમાવે છે અને ક્ષમા આપનાર ક્ષમા આપે છે. પરિણામ સૌ કોઈ બાણે છે. જાગૃત આત્માને આ બધું કૃત્રિમ અને નાટકી લાગે છે અને સૂનેલ આત્માને પરિણામની કંઈ પડી નથી હોતી. ખરું જોતાં જીવનવીણા સમગ્ર રીતે સુસ્વાણી અને તાત્પર્ય હોવી જોઈએ. એવું ન્યારે અને ત્યારે બધા ક્ષેત્રમાં સુસંવાદિતા અને સુમેળ બની રહે છે. જેમ વીણાને પ્રધાન તાર ચાર કે પાંચ હોય છે અને બાકીના ગૌણ તાર પંદર-વીસ હોય છે. મુખ્ય તાર જ ગૌણ તારને જીવનદાન કરે છે એટલે કે ઉપરના તાર ઉપર વીણાવાદકની આંગળી ફરતી હોય છે ત્યારે એની પ્રેરણાથી નીચેના ગૌણ તાર ઝબૂકણી ભીંકે છે અને દિવ્ય સંગીત રેલાય છે. સામાન્ય રીતે વીણાને અંગે હું આટલું જ લખું છું. એના જાણકાર આથી વધુ અને જરા વિશદ સ્વરૂપે જાણતા હશે. ખસ, આટલા ઉપરથી હું જીવન વીણાની નીચે મુજબ કલ્પના કરું છું.

જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર, તપ અને વીર્ય એ આધ્યાત્મિક જીવનના મુખ્ય તાર છે. ગૌણતાએ એ જ વસ્તુને નીચે જીવનાર ખીલ અદ્ભુત વ્યવહાર-લક્ષી અનેક તારોની કલ્પના કરી શકાય. એ જીવનવીણાને વગાડનાર કાંતો જાગૃત થયેલ અંતરાત્મા હોય અથવા તો જોણે જીવન ઘડતરની સંપૂર્ણ જવાબદારી સ્વીકારી હોય એવા સદ્ગુરુ એ જ ઉત્તમ વીણાવાદક ગણાય. આ વસ્તુના અભાવે આજ-કાલ અસંખ્ય જીવનવીણા ખસુરી અને બતાલી અહીં-તહીં અથડાતી-કુટાતી હોય છે. અને ક્ષમાપનાનું નાટક લજવતી હોય છે. ઉપરના ચિંતનપ્રધાન લઘુકાવ્યમાં ખોલનાર પોતાની જીવનવીણાને હૃદયવીણામાં પત્રટાવી તેના તાર સુરીલા કરવાનો સંકલ્પ કરે છે. એક દૃષ્ટિએ એ ધૃષ્ટતા જ છે. જોણે પોતાના જીવનમાં સમ્યગ્ જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર તપ અને વીર્યની સાચી સાધના કરી હોય તે જ એવા ઠરડાએલા કે તૂટેલ તારનું સમારકામ કરી શકે. બાકીના બધા જીવો ઓઘસંજા કે લોકસંજાની ભિંડી ખાઈ-ખીણમાં ખદખદતા પામર જીવો હોય છે. એ લક્ષથી વિચારીએ તો આપણું સ્થાન કયાં છે? એનો આપણને પત્તો લાગે. અને પરિણામે જીવનસુધાની અદ્ભુત તૃષા જાગે તો જરૂર ખેડો પાર થઈ જાય અને, તમને, બધાને એવી પિપાસા જાગૃત હો... એ જ. વિશેષ સમાચાર પૂર્વે ગુરુદેવે લખ્યા છે.

લિ. ચિત્તમુનિ

૩૨

વાંકાનેર,
તા. ૮-૧૦-૫૩

૦૦૦ લોકો તપસ્યા કરીને દોષો ખાળવા, નાશ કરવા ભિન્નભિન્ન પ્રકારે ક્રિયા કરે છે. પણ દોષો નવા ન પેસી જાય, નવા કર્મો ન બંધાય એ તરફ લક્ષ નથી આપતાં અને ચાલતી ક્રિયાથી દોષો ઘટ્યા કે નહિ? વ્યસનો,

ફૂટેવો, હાજતો, નિર્ગળતાઓ, વિષમવૃત્તિઓ ઘટી કે નહીં? એનો હિસાબ, નજર, તપાસ કે ચીવટ રાખતાં નથી. જ્ઞાનીજનોની ખતાવેલી હવા આરોગવા છતાં પ્રકૃતિમાં, સ્વભાવમાં, હાજતોમાં, પ્રમાદમાં ફેર કેમ ન પડે? પણ માટે ભાગે લોકો અંધપરંપરાએ અંધ અનુકરણ કરીને સમય, શક્તિ અને સાધનોનો વ્યય કરે છે. એનો ઉપાય અમ્યક વિચાર છે. એ દ્રાશ પોતાની જાતને, પોતાના આત્માને યોગખવા પ્રથમ પ્રયત્ન કરવો ઘટે. જ્યાં સુધી પોતા તરફ લક્ષ ન હોય ત્યાં સુધી દોષો ઘટે નહિ અને થતાં પાપો, થતાં કર્મો અટકે નહિ. જેટલી ચીવટ શરીરના દર્દ માટે છે તેથી વિશેષ આત્મા માટે હોવી જોઈએ. કેમ કે જેને 'હું' 'હું' કહું છું તે આત્મા પોતે જ છે અને શરીર તેને રહેવાનું મંદિર, વેષ્ટન, ઘર છે. પણ જીવ ભૂલ્યો છે, માર્ગ ભૂલ્યો છે. માટે પોતાને યોગખવા પ્રયત્નશીલ થવું અને ક્રિયાઓ સમજપૂર્વક કરવી. અભ્યાસ, ભક્તિ, ક્રિયા, તપસ્યા આદિ સર્વ આત્મશુદ્ધિ અર્થે હોય છે. એ બધું કરવા છતાં આત્મશુદ્ધિ ન થઈ, પ્રકૃતિ ઉપર કાબૂ ન આવ્યો, કષાયની શાંતિ ન થઈ તો એ બધી ક્રિયામાં ભૂલ રહી જાય છે એમ જાણવું જ રહ્યું. હૃદયશુદ્ધિની પરીક્ષા પ્રત્યેક કાર્યમાં થાય છે. જીવે એ તરફ લક્ષ રાખ્યું જ નથી. પ્રાર્થનાઓ પણ આત્મશુદ્ધિ માટે જ હોય છે.

૬: ભિક્ષુ

૩૩

સાયરા,

તા. ૨૧-૧-૫૪

૦૦૦ માણસ પોતાના વિકાસ પ્રમાણે અનુભવોના રહસ્ય ઉકેલી શકે છે. એક જ જનાવના અર્થે દ્રષ્ટિ પ્રમાણે માણસ ભિન્નભિન્ન કરે છે. ઘણા જનાવો સામાન્ય હોય તે બાળજીવોને મહાન લાગે અને મહાન હોય તે સામાન્ય લાગે, પણ બધાય અર્થપૂર્ણ હોય છે. આખું વિશ્વ તારાબંધ, નિયમિત છે. માત્ર માનવ ખતાલો જની જયો છે. સાપેક્ષવાદ જૂઠા જાણવા જેવો ને વિચારવા જેવો છે. બહારની અચર મન પર ન થવા દે તે જાળવાન ને આરોગ્ય. ભાવીને માનવા છતાં પુરુષાર્થમાં ઉણપ નહીં લાવનાર સમજદાર ગણાય. થવા યોગ્ય થયું છે ને થવા યોગ્ય થાય છે ને થશે. એમાં વિશ્વાસ રાખનારને અફસોસ થતો નથી અને પ્રયત્નતા શુભાવતો નથી. પ્રયત્નતા, આનંદ એ તો આપણી ચીજ છે. તેને છોડીને પરની ગંધાતી ચીજને શા માટે અડકવું? આ માટે ઉપયોગ રાખવો એ જ અમોઘ ઉપાય છે. જેમ અને તેમ અમૃતસાગરની નજદીક જવા મથવું. હરથડી હરિતું સ્મરણ, ચિંતન, મનન કરવું, નામસ્મરણ ન ભૂલવું. વિદ્યો તો આવવાનાજ, એ જ કસોટી છે.

૬: ભિક્ષુ

૩૪

સુરેન્દ્રનગર,

તા. ૨૩-૭-૫૪

૦૦૦ વાતાવરણને આપણે સાદું શુદ્ધ કરવું છે એ ભાવનાથી તો આવ્યા છીએ એટલે એવી કંઈ ચિંતા કે ઉપાધિ નથી. જ્યાં અંતરપ્રેમ, ભક્તિ કે પોતાપણની ખામી હોય ત્યાં આપણે વધુ આશા ન રાખીએ. છે તેનાથી સંતોષ માનીને નિભાવી લઈએ. જેવો સમય, જેવું સ્થાન તે પ્રમાણે વર્તવું ઘટે. મારા માટે જે વિશેષણો લખ્યા તે વધારે પડતા છે. મારામાં એવું કશુંય નથી. હું પોતે જ એક વિદ્યાર્થી જેવો છું. સાધુનો વેશ અને થોડી વાતચીતથી મને જ્ઞાની કે યોગી કે કર્મયોગી માની લેનાર ભૂલે છે. અપૂર્ણ અભ્યાસી કોઈ યોગી કહેવાય? એ તો હાસ્યાસ્પદ ગણાય. યોગી હોય તે સંઘાડાના બંધનમાં રહે? સંઘાડાનો વ્યવહાર કરે? એ તો ધ્યાનમાં જ મસ્ત રહે. એના લક્ષણો મારામાં નથી. એ બધું તમે તમારી ભક્તિથી લખો છો. ભક્તિની આંખે એવું દેખાતું હશે પણ એ વ્યાજબી નથી. જેમ તમે અભ્યાસી છો તમે હું પણ અભ્યાસી છું. સાધના કરવાને ઈચ્છતો સાધક છું. સાચા સંતોનો વિચાર

કરતાં મારે માટે મને શરમ થાય છે કે આટલા વર્ષે પણ હજી અધવચ્ચે જ રહ્યો. સંઘાડાની લપોમાં મારું કાર્ય સાધી ન શક્યો. મારી ભાવના પાર પાડવામાં કુદરતે સંકેતપૂર્વક વિદ્યો નાખ્યા! ખીજને ઉપદેશ દેવાને દોડાદોડ કરી એ સ્પષ્ટ સમજાય છે. શક્તિ હતી ત્યાં સુધી બહાર રખડપટ્ટી કરી અને હવે શરીર અટક્યું ત્યારે સાધના માંડી અને તે પણ વિદ્યો પર વિદ્યો. આ સ્થિતિ મારી છે. આ સાંપ્રદાયિકતા, સંઘાડાના વ્યવહારો મને બિલકુલ અર્થ વિનાના લાગે છે. મારી ભાવનાને અનુરૂપ ક્યાંય દેખાતું નથી. સાધના અર્થે સ્થિર ન થવાયું. સમાજમાંના વાતાવરણ, ભાવના, માન્યતાને તો તમે જાણો છે. હાલ એ જ.

દ : ભિક્ષુ

૩૫

સુરેન્દ્રનગર,
તા. ૪-૧૦-૫૪

૦ ૦ ૦ તમારું આત્મનિવેદન, ભાવના, રુચિ, અંતરની અભિલાષા એ મારા ખ્યાલમાં છે. શુષ્કતા નથી એ નિર્વેદ છે. વસ્તુની અંખના છે, અંતરનો પોકાર છે ને હોય. જ્યાં સમાનતા ઉચ્ચતા ન હોય, વેગ આપનાર સંગ ન હોય ત્યાં નિર્વેદ પ્રગટે. એકાંતમાં, ઘરમાં કે નીરવ સ્થાનમાં ગમે ત્યાંથી નૈસર્ગિક આનંદ પ્રગટે તો ત્યાંથી મેળવવો અને હૃદયમાં બિંદા ઉતરાય એટલું બિતરવું - રમવું. કુદરતના વાતાવરણમાં પદાર્થો, દૃશ્યો, વાણી, ઔવધ, ઉપચાર રહેણી - કહેણી એ બધા અફલાદકારક, આનંદજનક, જીવનને વેગ આપનારા હોય છે. બાકી કૃત્રિમ સુંદરમાં સુંદર દેખાતાં પદાર્થો કે દૃશ્યો, વાણી કે કાંઈ પણ એ ક્ષણિક સંતોષ આપી જીવનને વિકૃત કરનારા હોય છે પણ એ આંખ વિના દેખાય નહિ. દિવ્યચક્ષુવડે જ એ જોવાલાયક છે.

જેમ ભગવાનના દર્શન માટે દેવ આવે છે ત્યારે ગૌતમદિકને દેવ નાટક બતાવે છે. ત્યારે પોતાનામાંથી અનેક બાળકો, સ્ત્રીઓ, પુરુષો વિવિધ પ્રકારના અસંખ્ય પ્રાણીઓ, પદાર્થો, વસ્તુઓ બહાર કાઢે છે અને આખું નવું જગત પોતામાંથી બહાર કરે છે. એ બધામાં દેવ પોતે જ એક હોય છે છતાં અસંખ્ય જુદી જુદી જાતનાં, નાના - મોટા, સુંદર - અસુંદર દૃશ્યો સંકેતમાત્રથી બનાવે છે અને પાછા પોતાનામાં સમાવી દે છે. એમ મહાસત્તાએ પોતાના અધિષ્ઠાનવડે આખું વિશ્વ, આનંદ અર્થે આનંદરૂપ પૂર્ણમાંથી પૂર્ણરૂપે સર્જ્યું હોય એમ લાગે છે. એટલે જ્યાં જુવો ત્યાં એ જ છે. આપણી દ્રષ્ટિનો જેવો વિકાસ, જેટલો વિકાસ એટલું ને એવું દેખાય છે. પર્યાયરૂપે, કાર્યરૂપે, અનિત્ય છે છતાં નિત્ય દેખાય છે. પૂર્ણ પુરુષ, મહાસત્તા, ચૈતન્યધન, આનંદસ્વરૂપ પોતે નિત્ય, અખંડ ત્રિકાલ અગાધ્ય છે. પણ તેને જોવાને દિવ્યચક્ષુનો અભાવ છે. તેથી ખીજું દેખાય છે. એ દિવ્યદ્રષ્ટિ, દિવ્યશક્તિ, દિવ્ય સ્વરૂપ માટે જ પુરુષાર્થ કરવાનો છે. એમાં મુખ્ય ચીજ સમ્યક્ વિચાર છે. આ વાત તમારા લક્ષમાં આવેલ છે એટલે જ તમારા લખાણમાં હું એ વાત્યું છું. મારા કોઈ અનુયાયીમાં આ લક્ષ હું દેખતો નથી. જેમ જેમ અભ્યાસ વધે છે તેમ તેમ સ્થિરતા, એકાગ્રતા, વૈરાગ્ય, ઉપયોગ અને એમાં રસવૃદ્ધિ થાય છે. તમેને જ જોશો તો પ્રતીતિ થશે કે અગાઉ કરતાં તમે વધુ ઠીક છો. થોડો પંથ કપાયો છે. નિર્સર્ગમાં આનંદ લેવાના અભ્યાસી થયા છો. જરા દ્રષ્ટિ કરશો તો ખાતરી થશે કે પોલમપોલ નથી પણ તમારો પગ નક્કર ઉપર છે. આમાં ધૈર્યની અપેક્ષા રહે છે. જેનું અધિષ્ઠાન આનંદધન હોય ત્યાં દુઃખ, શોક, સંતાપ હોય જ નહિ. છતાં દેખાય છે એ તદ્દન સત્ય છે. પણ દેખાય છે તેમાં દોષ દ્રષ્ટિનો છે. વસ્તુતઃ તો જે છે તે જ છે. એ જ.

દ : ભિક્ષુ

૩૬

સાયલા,
તા. ૧૩-૧૨-૫૪

૦ ૦ ૦ તમારો તા. ૧૮ મીનો પત્ર મળ્યો. તમારું તાત્ત્વિક લખાણ તમારા હૃદયની પરિસ્થિતિને જણાવે છે. તમેને અધિષ્ઠાન મહાસત્તાની શ્રદ્ધા રંગેરંગમાં બિતરી ગઈ છે એમાં અદ્વૈતવાદનું સૂચન છે. જે દર્શન આનંદધનજી,

ચિદાનંદજી, યશોવિજયજી અને શ્રીમદ્દને થયેલ, એના અમકારા એના કાવ્યમાં દેખાય છે. “અવધૂ નટ નાગરકી બાજી.” (આનંદધનજીના) એ પદમાં ચોકખું અદ્વૈત દર્શન “જલધર ખુંદ મસુદ્ર સમાણી”-“અમ લાગી” એ ચિદાનંદજીના પદમાં “ચેતન અમ મોહે દરસન દીજે” એ યશોવિજયજીના પદમાં અને શ્રીમદ્ તેો ચોકખું લખે છે “કુંડલાકાર સર્પ, અધિષ્ઠાન હરિ એ સિવાય અમને કાંઈ સૂઝતું નથી.” જૈનશાસ્ત્રમાં ‘એગે અણ્ણા’ “જે એગં જાણઈ સે સવ્વં જાણઈ” એટલે એકમાં સર્વ છે. આ અર્થને એ દષ્ટિવાળા જ સમજી શકે. એ ઘડ બેઠા પછી જીવનનો પ્રવાહ ફેરે છે. જીવનમાં દષ્ટિ બદલવાની જરૂર છે. સોનગદી વાતો તેો અધ્યાત્મની કરે છે પણ અક્રિય, શુષ્ક, દષ્ટિ વગરની. તમોને ઝાંખી પણ દષ્ટિ પ્રગટી છે તેથી એ પ્રકારતું જ દેખાય છે. કુદરતની રચના, અહ્લુતા, તેની રમણીયતા તરફ દષ્ટિ બંધ છે એથી જ બહારના વ્યવહારો ફીક્કા રસહીન લાગે છે અને લાગવા જ નોંધએ. ઉપયોગ વધુ વાર ટકે છે. ખીજા સંગો, હકીકતો રૂચતી નથી છતાં તમારી પાસે કામ કરાવે છે ને તમે કર્યે બંધો છો. મારા આટલા સેવકોમાં તમારી ભૂમિકાએ હજી કોઈ દેખાતું નથી.

મારા શરીર માટે તમે ચિંતા ન કરો. વૃદ્ધ શરીર થાય એટલે ધાર્યું કામ ન આપે, તથાપિ ગાડી ઠીક ચાલે છે. મને ભરોસો છે નાથનો. એ દોરે છે હું દોરાવ છું. માડું કર્યું કે ધાર્યું થોડું થાય છે? એની કૃપા દેખાય છે. તમો રસ્તા પર ચાલી રહ્યા છો એ દેખી મને ખૂબ આનંદ થાય છે. અનાસકતલાવ હોય ત્યારે અર્પણતા પ્રગટે છે. સંપૂર્ણ અર્પણતાને તેો વાર લાગવાની પણ એ તરફતું વલણ છે. મૂલ્યાંકન, ભાન જે નથી કરાવ્યું પણ તમારામાં આપોઆપ ઉઘાડ થયો છે. તમારામાં એ યોગ્યતા છે. હું તેો નિમિત્ત છું. વ્યવહારિક કાર્યોમાં મિશ્રતા છે. તદ્દન નીરસતા નથી. એમાં પણ ક્રમ છે. ધીમી ગતિએ ચલન થાય છે. કાર્યોમાં ઉદ્ય તો ખરો, પણ તે સાથે તણાવામાં જેટલો રસ એટલી સ્વાર્થની ગંધ. નિઃસ્વાર્થતા પ્રગટે એટલે અંધ જ નથી. કુટુંબી કાર્ય છોડી ન શકવામાં લેણુ-દેણુમાં પણ થોડા કારણો ગૂંથાયા હોય છે. એની ચિંતા ન કરવી. સ્થિતિ પાક કાળે આપોઆપ સત્સંગ, અનાસકતતા પ્રગટશે. લક્ષ ન ચૂકાય. એકની જ બધી રમત છે. દેખાતા દરથોમાં પ્રલોભન જેવું કશું જ નથી. ઘણા કાળની ધમણા, ટેવ, અભ્યાસ છે. તેને છોડવા ખૂબ ધ્યાન, ચિંતન, મનન કરવું. એ તમે કરો છો.

૬: બિલ્કુ

૩૭

સાયલા,

તા. ૫-૨-૫૫

૦૦૦ ધાર્યું ઘણીનું થાય. તમે રસ વિના કાર્ય કરો છો પણ પ્રભુ અર્થે-રસથી રૂપ્યા સિવાય-કામ કરતાં ધાઓ. પ્રસન્નતા ને આનંદને ન ગુમાવશો. મુશ્કેલીમાં જ સાચી કસોટી થાય છે. એમાં જ વિકાસ સંધાય. મુશ્કેલી પણ એણે જ મોકલી છે. એ રાખે તેમ રહેવું અને મોજમાં રહેવું. અણુમો, બેચેની એ મારા નાથને પસંદ નથી. એની રમત જ એવી છે. માટે એ રમતને રમત સમજી નોડાવું અને વગર ખૂંચે સુંદર કામ કરી બતાવવું ૦૦૦ પાસે તમારા સંભારણુ થયા હતાં. તમારા માટે જે છે તે બરાબર છે. જરાય મુંઝાવું નહિ. આનંદથી ચોખવું. કોઈ દુશ્મન કે પર નથી. અંદરના દુશ્મનોનો બરાબર ખ્યાલ રાખી ચેતતા રહેવું. તમારી અંતરદશા માટે સંતોષ લેવા જેવું છે. વ્યવહારના દરેક કાર્યમાં એાતપ્રેાત ન થતાં મધ્યસ્થવૃત્તિ રાખવાથી બધી મૂંઝવણ ધીમે ધીમે શાંત થઈ જશે. જે વાતાવરણમાં તમારે વસવાવું છે તે આરેકોરથી લૌકિક ભાવનાથી રંગાયેલ છે. અને તમને લોકોત્તર ભાવનાનો ચેપ લાગ્યો છે એટલે શરૂઆતમાં ચકળામણુ થવાની જ. પરંતુ જેમ જેમ આંતરિક ભાવનાથી, નિજ સામથ્યથી લોકોત્તર ભાવ તમારા અંતઃકરણમાં મજબૂત બનતો જશે તેમ તેમ તમારું વિશિષ્ટ સ્થાન નક્કી થતું જશે. પણ એ બધો આધાર તમારા પુરુષાર્થ ઉપર જ છે. કંટાળવાની કોઈ જરૂર નથી. જરૂર છે માત્ર નિજ રમણતા માટે સંકલ્પબળની. જે લક્ષ બળૂત થયું છે તેો કાળક્રમે એ બળ પણ આવી જશે. નિરાશ થવાની પણ જરૂર નથી. જીવનશોધન, ગીતામંથન ફરી ફરીને વાંચશો. એ પ્રેરક બ્રથો છે. એ જ. અમો શાંતિમાં છીએ. ઘરમાં બધાને પ્રભુસ્મરણુ.

૬: બિલ્કુ

૦૦૦ સાધનાનો અમૂલ્ય સમય અને અમૂલ્ય સાધનાનો સહુપયોગ કરવા, આંતરદષ્ટિ પ્રયત્નપૂર્વક પ્રગટાવવા અને ધ્યેયને વળગી રહેવા ખૂબ જાગૃતિ રાખશો.

નકામો ઘણો સમય ગયો એ ખોટને પૂરી કરવા તેમજ જીવનશુદ્ધિમાં પ્રમાદ ન થાય એ માટે સદા ઉપયોગ રાખશો.

જગતના અન્યજનો ગમે તેમ કરતાં - કરાવતાં હોય એની પંચાતમાં - ઉપાધિમાં ન પડશો, કેમકે આપણે ઘણાં કાર્યો કરવાનાં છે અને સમય ઘણો અલ્પ છે.

પાશલા - ક્ષંદાઓથી, જગતની જાળથી, પ્રલોભનોથી, ક્ષંદના પ્રસંગોથી, માનઅપમાનની ભૂલભુલામણીથી, હલકી વૃત્તિઓના પ્રપંચથી, જીવનને ગંદુ બનાવનાર ગંદકીથી હંમેશા ચેતતા રહેજો.

ખૂબ લક્ષ્યપૂર્વક ભાવપ્રતિક્રમણ કરીને, દૃઢયશુદ્ધિ કરી પરમાત્માનું સ્મરણ કરતાં કરતાં, તેમના નામોચ્ચારણ કરતાં કરતાં શયન કરશો. બધાંમાં અતૂટ સંપ, ચૈક્ય જળવાય રહે એવા મધુર, મીઠાં, પ્રેમાળ, નિર્દોષી વર્તન રાખશો.

ઉપયોગી અભ્યાસની, અનુભવની, પ્રસંગની નોંધ રાખતા રહેશો. તમારામાં ભરેલ આનંદ-પ્રેમના પ્રવાહોની મોજ માણુતા રહેશો. કદીયે નિરૂત્સાહી, નિરાશાવાદી, હતવૈર્ય, હતપ્રભ ન થશો. સદાય આનંદમાં પ્રસન્નચિત્ત રહો એ જ લક્ષ્ય છે.

દ : ભિક્ષુ

૦૦૦ તમારી માનસિક અવ્યવસ્થિતતા જાણી. સાધકમાત્રને એવી ગડમથલ, અથડામણ, મુંઝવણના માર્ગોથી જ પસાર થવાનું હોય છે. પણ એ કાયમ ન રહેવી ઘટે. પાછું સમાધાન, શાંતિ, વ્યવસ્થિતતા સાધી લેવા પ્રયત્ન કરવો. અપકવ અવસ્થામાં એ બધું સંભવિત છે. છતાં નિશ્ચિંત રહેશો કે એ બધું જવાનું છે, કાયમનું નથી. સમુદ્રના પવનથી તરંગોની માફક પ્રસંગો દૃઢ્યમાં તરંગો પ્રગટાવે છે. જાણે કે હવે શું કરવું? હવે શું થશે? એમ ભાસે પણ એ બધા માની લીધેલા નકામા ખીવડાવનારા દર્શ્યો છે. એવા પ્રસંગે અંતરમાં ઊતરી નામસ્મરણ કરવું એ અમોઘ ઉપાય છે. ભાવી મિથ્યા ન થાય પણ સ્મરણથી જરૂર શાંતિ થાય. સાધકને અણુધાર્યા વિરોધો લાગે પણ વિરોધો તમોને જણાવીને ન આવે. એ વિરોધ નથી, કસોટીઓ છે અને જરૂરના છે ને આવે છે. એથી નાહિંમત થવાનું નથી. કસોટી સોનાની થાય. ફૂલ સુગંધવાળા જ ચૂંટાય, આવળના નહિ. સાચા મોતી જ વીંધાય. લકતોને જ વિષ્ણો, કષ્ટો, મુંઝવણના પ્રસંગો આવે એ સનાતન નિયમ છે. તમો ટકી રહ્યા છો તેમ વધુ મજબૂત બનો. ખડક જેવા બનો. શારીરિક, માનસિક કે કૌટુંબિક અણુગમતા પ્રસંગો આવે ત્યારે ખૂબ ધૈર્યવાન, અકંપ બનો. એ બધા સાચા સ્થાયી નથી. પણ તમોને ભમણાથી એ વિચાર મુંઝવનારા દેખાય છે પણ આખર સત્ય સમજાય છે. અનુભવે જ સમજાય અને ત્યારે જ પરિપકવતા આવે. એ જ માર્ગ છે. લૌકિક વ્યવહારમાં જીવને જેટલો હર્ષ-આનંદ છે એટલો લોકોત્તરમાં નથી આવતો. લોકોત્તર માર્ગે અંતરચક્ષુ ખુલ્યા પછી જ પગલું ભરવાનું મન થાય છે અને લૌકિક-માર્ગે મુસીબતો વેઠીને, કષ્ટનો સામનો કરીને, જીવનને હોડમાં મૂકીને પણ વગર ઉપદેશે જાય છે. કેમ કે એ માર્ગ જોયેલ, જાણેલ ને અનુભવેલ છે. પણ લોકોત્તર તરફનો જીવે અનુભવ જ નથી કર્યો. એના આનંદનું સ્વપ્ન પણ નથી આવ્યું. તેથી જવાનું મન ન થાય. તેમ એ તરફ લક્ષ્ય પણ ન આવે તે સંભવિત છે. એટલા માટે જ્ઞાનીઓ સમ્યગ્દષ્ટિ ઉપર પ્રથમ વધુ ભાર મૂકે છે. ક્રિયાઓ પણ એ માટે છે. 'ખિના નયન પાવે નહિ, ખિના નયનકી ખાત, સેવે સદ્યુર ચરણકો સો પાવે સાક્ષાત્'. 'શ્રીમદ્'ને વાંચવાનો મહાવરો રાખશો.

દ : ભિક્ષુ

૦૦૦ સંયમનો વેશ ધારણ કરનારે હંમેશા જીવન તરફ દ્રષ્ટિ ફેરવતાં રહેવું કે જેથી સંયમમાં થતી ક્ષતિઓ, ત્રુટિઓનો ખ્યાલ આવે. દ્રષ્ટિ ફેરવવી એટલે કે આલોચના-અનુપ્રેક્ષા કરતાં રહેવું. થોડી ભૂલમાં બેદરકાર રહેનાર જતે દિવસે મોટી ભૂલો કરવાને ટેવાઈ જાય છે.

આંતરશુદ્ધિ માટે રાત્રે ભાવ-પ્રતિક્રમણ કરી શુદ્ધિ મેળવ્યા વિના સૂવું ન જોઈએ. પ્રભાતમાં પરમાત્માને સન્મુખ માનીને ઉપયોગપૂર્વક પ્રાર્થના કરવી જોઈએ. પ્રાર્થનામાં વિશેષે કરીને, જીવન બગાડનાર, પ્રકૃતિઓને કાઢવા પરમાત્માની સહાય લેવી. પ્રભુ સમીપમાં જ વસી રહેલ છે એમ ઉપયોગપૂર્વક શ્રદ્ધીને ગદ્ગદ્ કંઠે પ્રાર્થવું કે હે પ્રભો! મને સહાય કરો. એવા પ્રકારના પદો શોધી-શોધીને કંઠસ્થ કરવા અને પ્રતિદિન એકાદ જો પદો તો એના એજ જોલવા. આમાં ખાસ કરીને શ્રદ્ધા, ધીરજ અને ઉપયોગની જરૂર છે. એકવર અંદરના મળો નીકળે તો વિશ્લેષ અને આવરણ મટે.

સંયમીના જીવન પ્રત્યેક પળે ઉપયોગયુક્ત હોવા ઘટે. “જ્યં ચરે જ્યં ચિટ્ઠે” એટલે ઉપયોગયુક્ત આવવું, જિભા રહેવું વિ. બધી ક્રિયાઓ ઉપયોગપૂર્વક કરવી. ખીજને ઘોઘ કરવા માટે સાંભળેલ કે વાંચેલ તેનો ઉપયોગ પ્રથમ પોતાને જગાડવા માટે કરવો. લોકો અમને સંયમી તરણ-તાણુ સમજી પડે લાગી મસ્તક નમાવે છે એની જવાબદારી કેટલી? એ હંમેશાં લક્ષમાં રાખવું.

મનને એકાગ્ર કરવા નામોચ્યારણ, ધૂન, ધ્યાન, ભજન, વાંચન, ચિંતન, મનન જે અનુકૂળ પડે તે કરવાં મનને એકાગ્ર કરવા છતાં થતું નથી તેનું કારણ જોઈએ તેટલાં વૈરાગ્યની ખામી છે. વૈરાગ્યવંત પોતાના સ્વરૂપ સિવાય કશું જોતો નથી. સંસારી જીવોને પ્રાણી-પદાર્થ મેળવવાની ઘણી ભૂખ એટલે એ મેળવવા માટે મન રળડયા કરે; પછી મન સ્થિર થાય ક્યાંથી? માટે વૈરાગ્ય પ્રગટે તેવો માર્ગ લેવો, અને પછી અભ્યાસ કરવો.

પ્રકૃતિના સ્વામી હોવા છતાં તેની શુભામી ઉઠાવાય છે, તેથી જ સામાન્ય પ્રયત્નોમાં અથડામણ, ક્ષોભ, કષાય, અભિમાન, પોતાને નિર્દોષ બતાવવાનું ડહાપણ, ખીજની ભૂલ જોવાની અહત ખડે પડે પોતાનું કામ કરે છે. અને જીવ નીચી સુડીએ દોરે તેમ દોરવાય છે, ઢસડે તેમ ઢસડાય છે, છતાં જીવને પોતાને એ સ્થિતિનું ભાન નથી હોતું. પરંતુ ભાન હોય છે એવા સંયમીઓને કે, જે બાગૃત છે, ઉપયોગવંત છે, ચેતનાવાન છે, ઈન્દ્રિયોના વિષયો પર, કષાયાદિ પ્રકૃતિ પર જેનો કાબૂ છે.

મારા લખાણને વિચારજો, ધ્યેય નક્કી કરજો, લક્ષ ન ચુકાય તેની કાળજી રાખશો. જે વેશ જેને અર્થે લીધો છે તે કાયમ સ્મરણમાં રાખશો. ઘણાં કાળની આહત-ટેવને, પ્રમાદને અને વાસનાના વળગાડને કાઢવા એ ઘણાં દુઃખકર-કઠણ જરૂર છે, અને તેથી જ અબાગૃત વર્ગ આજે એ માર્ગે નથી ચાલી શકતો, પરંતુ પ્રકૃતિને આધીન રહી જૂની ઘરેડે ચાલે છે.

૬ : બિશુ

૦૦૦ શ્રેયની તીવ્ર ઇચ્છા છતાં શ્રેયના, પરમ કલ્યાણરૂપ શાંતિના દર્શન થતાં નથી, એ ચિંતા હંમેશાં વેદાય છે, પરંતુ એ માટે જોઈએ તેટલાં પ્રમાણમાં પુરુષાર્થ જેડ્યો નથી. અનંતકાળના હિસાબે જાણ્યું ઘણું પણ બાણ્યવાનું જાણ્યું નહિ, એવી જ રીતે માણ્યું ઘણું પણ યથાર્થ માણવાનું માણ્યું નહિ. પોતાના સિવાય બધાંયને ઝોળખ્યા, ત્યાગ પણ ઘણો કર્યો પણ જે તજવું જોઈએ તે તજ્યું નહિ. આવડત, સમજણ ઘણી મેળવી પણ જેની જરૂર હતી તે રહી ગઈ. જુઓને, મસ્તકના લોચ કેટલાં કપટકર છતાં એવાં આકર્ષાં કપટ સહ્યાં પણ જેને ઉખેડી ફગાવવાં ઘટે એને પંપાળીને

પોષણ આપ્યું. મહેતન ઘણી કરી પણ બધી આંધળી. ક્રિયાઓ પાર વિનાની કરી પણ ઓઘદૃષ્ટિએ. આંખો મીંચીને આખી આલમ એ જ પ્રમાણે ચાલી જાય છે. પાછા વળી એ માર્ગ બદલ્યે જ આરોવારો છે.

અંતરાવરોહન કરવાની આદત પાડો. હૃદયેશની બીજી આદતોની પેઠે જેમ ધ્રુવનો કાંટો ઉત્તરમાં જ ખેંચાય છે તેમ વૃત્તિ, અધ્યવસાય અંતરમાં જ વળે, બહારના કાર્યો પતી ગયા કે તરત અંદર જ મન ખેંચાય. આપણા પરમ લક્ષ તરફ સ્થિર થાય, આત્મવિચારણામાં જોડાય અને આસુરીભાવ રૂપ અધમ ટેવોની પરંપરા એની ક્ષેત્રને તપાસી એના બંધનોને-આસક્તિઓને શિથિલ-ઢીલી કરવાને અગ્રહપૂર્વક, મહમતાપૂર્વક મથામણ કરવી કે હવે આ કોઈ હિસાબે ન જ ખપે. એમ દૃઢતાપૂર્વક નિંદણા, ગર્હણા કરવા પ્રયત્ન સેવવો. બીજી બાજુ પરમાત્માનું આહવાન કરો. એમની માનસિક પૂજા કરી આ ઘણાં કાળનાં હિનેચ્છુ તરીકે માનેલાં આત્મવેરીઓને કાઢો. પ્રાર્થના કરો, અંતરનાં ઝંડાણથી તેમાં તન્મય બની પ્રાર્થો.

એવા પ્રકારના પદોથી એની સહાય માંગો અને ખાત્રી કરાવો કે આ જીવ હવે જરૂર અધમ બળેથી કંટાળ્યો છે. પ્રભુમાં તેને વિશ્વાસ-દૃઢ શ્રદ્ધા થઈ છે એ સિવાય અન્યત્ર તેને એન નથી. એના અણુઅણુમાં એજ ભાવના ભરી છે એવી ખાત્રી મારા નાથને કરાવો. એ સિવાય શાંતિનો-શ્રેયનો બીજો રસ્તો નથી.

અભ્યાસ, તપશ્ચર્યા, ભક્તિ, સેવા, ક્રિયાઓ વિગેરે આત્મશુદ્ધિ અર્થેજ છે. કપરના કાર્યો તો સમજ વિના અનેક વાર કર્યાં. હવે થાક લાગ્યો હોય, તાલાવેલી લાગી હોય તો દૃષ્ટિને ફેરવો. તમારા સમીપમાંજ જુઓ. પ્રભુભક્તિમાં લયલીન વ્યક્તિને જુઓ. બહારથી આચાર, વિચાર, મર્યાદા, નિયમો, વ્યવહારોનું પાલન કરવાં સાથે આંતરિક ક્રિયાઓ કર્યો જાઓ. વેશને લગતા આચારમાં શિથિલ ન થવું એ પણ જરૂરનાં સહાયક છે.

આચરેલાં મહાવતોનું સ્મરણ તો પડિકકમણું ઝોલતાં ઉપયોગ રહે તો થાય. પાંચ સમિતિ, ત્રણ ગુપ્તિ હૃદયેશ સ્મરણમાં રહે તો ઘણું લાભ થાય. ઉત્તરાધ્યયન, દશવૈકલિક સૂત્રની મહામૂલ્યવાન ગાથાઓનો, ઉપયોગ ધ્યાન વખતે કરવો. વિકથા અને નિંદાની બદળો ડોકીયું ન કાઢે એની તકેદારી રાખવી. પ્રમાદના પાંચે દુઃખકર વિભાગોથી હૃદયેશ સાવચેત રહેવું. આ બધું એક શુદ્ધ ઉપયોગમાં સમાઈ જાય છે.

હવે જીવનપદ્ધતી કરવો છે, એવો દૃઢ સંકલ્પ કરવાથી જ આ શ્રેયનાં પથે જઈ શકારો. પ્રેયના પ્રલોભનોથી ખૂણ સાવચેત રહેવું પડશે. એ પ્રેયનાં મોહક, મનગમતાં, મીઠાં, મધુરાં, સુવાળાં, રસપ્રદ લલચાવનારાં પદાર્થો પાછળ આપું વિશ્વ ઘેલું થઈ ધૂમે છે, વળગે છે અને પ્રાણ અર્પે છે. એ પ્રેય-શ્રેયનો વિવેક કરતાં શીખવું. એમાં ભૂલ થાય તો ગાડી આડે પાટે ચઢી જાય. આને લીધેજ જીવ અનંતીવાર ગોથાં ખાઈ ગમડયો છે. આ બધું સહેજે સમજી શકાય તેવું છે. માત્ર નથી આચરી શકાતું, તેથી આચરવા પૂરતું સૂચન છે. વાંચશો, વિચારશો અને બનતાં પ્રયત્ને વર્તનમાં મૂકશો.

દઃ શિક્ષુ

૦૦૦ વાંચન-વિચારણા કરતા હશે. કૃષ્ણમૂર્તિનું લખાણ એટલું ઉચ્ચ કક્ષાનું છે કે વ્યવહારમાં કામ ન આવે. એ ભૂમિકાના માણસો જવલ્લે જ મળે. આફી ગાંધીજી, કેદારનાથ, વિચાર રત્નરાશી, શ્રી અરવિન્દ, મશરુવાળા, વિનોબા ભાવે, કાકા કાલેલકરના વિચારો જીવનવિકાસમાં સહાયક, પ્રેરક અને માર્ગદર્શક છે. જેટલું સમજાયું હોય તેને જીવનમાં ઉતારવા બાંધવું પૂર્વક ઉપયોગગ્રહ તત્પર રહેવું. શારીરિક દર્દો કસોટીરૂપ છે. મોટા મહર્ષિઓ પણ એથી સુકત નથી. શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર, શ્રી મસ્તરામ, શ્રી અરવિન્દ, શ્રી રમણ મહર્ષિ જેવા પણ દર્દોથી સુકત ન હતાં માટે હિંમત, શ્રદ્ધા, શાંતિ અને પ્રસન્નતાથી સામનો કરવો. આનંદમાં રહેશો. તમે તો અનુભવો કર્યા છે. નામસ્મરણ સુધા છે, ઉપયોગ ચાવી છે, સદ્વાંચન ઝોરાક છે.

કૃષ્ણમૂર્તિ માટે તમારો અભિપ્રાય ખરાબર છે. લખે છે તે નિશ્ચયની અપેક્ષાએ સત્ય છે. એનું જીવન દંભી નથી. ખૂબ અભ્યાસી છે પણ ઉચ્ચ કક્ષાવાળાને તે ફીટ થાય.

દ: ભિક્ષુ

૪૩

૦૦૦ આદોલનો સૂક્ષ્મ રીતે સૂક્ષ્મ ભૂમિકાએ કામ કર્યા કરે છે એ સિધ્ધાંત તો શંકા વિનાનો સિધ્ધ થયેલ છે. તાદાત્મ્યતાના પ્રમાણમાં જાણી શકાય છે. જે થયું તે થવા યોગ્ય હતું 'પ્રાપ્તવ્યો નિયતિવલા'. અશુભમાં પણ શુભ અને શુભ જણાતામાં અશુભ છુપાયેલ હોય છે. ગમે તેવી સ્થિતિમાં અમલાવ રાખવો. અસમાધિના યોગમાં પણ સમાધિ રાખવી એ સાધકનું કર્તવ્ય છે. બની જતા વ્યતિકરો, બહાર વિકૃતરૂપો વધુ પ્રમાણમાં સંભળાય અને સ્નેહીવર્ગને અરુચિકર વાતોથી ચિંતા થાય એ સ્વાભાવિક છે. હવે સમાગમમાં આત્મવિકાસ માટેના અભ્યાસો ચાલશે. મને ખાત્રી છે કે સમયને નિષ્ફળ જવા નહિ દીએ. અવસર અમૂલ્ય છે. જૂતા ને નવા વિચારોનું ધર્ષણ સર્વત્ર ચાલ્યા જ કરવાનું, પરંતુ વ્યક્તિના ચારિત્રબળની અસર કાંઈ એછી નથી હોતી. ચાલુ જીવનમાં જો આપણું લક્ષ-ધ્યેય ખરાબર સાબૂત ન હોય તથા સૂરતા-ઉપયોગ સતત આત્મવક્ષે બની રહેતો ન હોય તો તેવી વ્યક્તિ આ સંસારની સનાતન ચક્રીમાં જરૂર ભીંસાઈ જાય તેમાં જરાય શંકા નથી. એટલે જ સાધકોએ પોતાના જીવનમાં એક યોધ્ધાની જેમ સતત સંઘ્રામ ખેલતા રહેવું ઘટે. એમાં જ એનો વાસ્તવિક આનંદ હોય. આવી ઘટના ગૃહસ્થ કે ત્યાગી બંનેના જીવનમાં બન્યા કરવાની. જેટલે અંશે બનતા પ્રસંગોથી પોતાની જાતને ઉદાસીન એટલે ઉચ્ચપદમાં સ્થિત-સર્વથી પર રાખી શકાય તેટલે અંશે તે વ્યક્તિ શાશ્વત સુખ અને આનંદ માણી શકે. જીવનની એ પરમ ઉત્કૃષ્ટ અને દિવ્યકળા છે.

દક્ષિણના છૂટક અંકો વાંચું છું ત્યારે એમાંથી અધ્યાત્મ ભૂમિકાનું ઠીકઠીક જાણવા મળે છે. એમ તો જે સાચા જિજ્ઞાસુ હોય છે તેની દૃષ્ટિ જ્યાં જ્યાં અને જેના ઉપર પડે છે-ઠરે છે ત્યાં ત્યાં અને તેની પાસેથી કંઈક ને કંઈક મેળવી શકે છે. માત્ર દૃષ્ટિની નિર્ભળતા હોવી જોઈએ.

જે સમયથી આંતરિક જીવન અભિમુખ થયું છે ત્યારથી અધિકારી બની ચૂક્યા. અને જેટલે અંશે ઉત્કટતા, તાલાવેલી વધુ તેજદાર બની હોય તેટલે અંશે આંતરિક સંદેશ મળી જાય. પરંતુ સ્વૃણરૂપે જ્યાં સુધી સૂક્ષ્મનો તાર ન મળે ત્યાં સુધી જીવને એક જાતની અતૃપ્તિ રહે એ સ્વાભાવિક છે. આ વખતે...નો ભક્તિભાવ સમજાયો એવો કોઈ વખતે સમજાયો ન હતો. એમની આંતરદશા ખૂબ ઊંચા લક્ષવાળી છે. જો કે વ્યવહારની સાથે તાત્વિક મેળ મેળવવા પ્રયત્ન કરી રહ્યા છે, છતાં જે રીતે તેના આંતરિક જીવનનો ઘાટ ઘડયો છે તે રીત તથા તે પ્રકાર ખૂબ સહજ હોવાથી કોઈ જાતનો અસંતોષ નથી અનુભવાતો. સત્સંગનો અભાવ હોય છતાં દૃષ્ટિ કાંઈક વિકસિત બની હોય તો વાંચનદ્વારા જરૂર રાહત મળે. વાંચનને પચાવવા કોઈ પણ ઈષ્ટ વિષયનું ચિંતન, મનન કરતાં રહેવું અને જો એ અનુકૂળ ન લાગે તો પ્રિયદર્શનની ભાવનાથી હૃદયને રજાભર્યું ઉત્સાહી કરાવે. જરૂર શાંતિ અનુભવાશે. વલ્લભ કવિના "આધ્યાત્મિક પત્રો" વાળી છુક વાંચી. એમાં વૈરાગ્યરસની સાથે ભક્તિરસની સુંદર જમાવટ કરી છે. એ રસ પડે એવું વાંચન છે. કૃષ્ણમૂર્તિના વિચારો અમુક ભૂમિકાએ પહોંચેલાને જરૂર બળ આપે તેવા છે. પણ એ જ્યારે સમાગમમાં વંચાય ત્યારે મજા આવે.

દુર્જનો દુર્જનની રીતે જ કામ કરવાના. આપણે તો આપણી સજ્જનતાના ટકા વધારતા જવું જોઈએ. એ દૃષ્ટિએ અંતર્મુખ થઈએ તો ઊંડે ઊંડે આપણામાં પણ કયાંક દુર્જનતા છુપાઈને બેઠી છે એવું દેખાશે. એ દુર્જનતાને સમૂળગી ફેંકી દેવાશે ત્યારે જ ખરા વિજયનો આનંદ અનુભવાશે. ત્યાં સુધી જાગૃત ચોકીદાર તરીકે જીવન જીવવું જોઈએ.

લિ. ચિત્તમુનિ

૦૦૦ તમારા માટે વલ્લભ કવિનું લખેલ 'આધ્યાત્મિક પત્રો' એ પુસ્તક રજીસ્ટર્ડ બુક પોસ્ટથી મોકલાવેલ છે. તમારું વાંચન ઉચ્ચ કક્ષાનું છે. એટલે કદાચ આ પુસ્તકનો વિષય તમોને સામાન્ય લાગશે, પરંતુ તમારો વાંચન શોખ ખૂબ છે. એટલે એકવાર તો તમે જરૂર વાંચી જશો. લેખકના હૃદયખળનો, સંસ્કારિતાનો અને આધ્યાત્મિકતાનો ઠીક પરિચય થશે. સામાજિક ઘટનાઓ, પ્રસંગો લગભગ બહુમુખી હોય છે. એ વિષય કરતાં તો કંઈ નક્કર વાંચન, મનન અને સાધનામાં જ સમય પસાર થાય એ વધુ ઇચ્છવા યોગ્ય છે.

'જીવનસંશોધન' (મોટાનું) વાંચ્યું. સાધક જીવાત્માને માટે એમાંથી ખૂબ સાચી અને ધ્યેયલક્ષી પ્રેરણા મળી શકે એવું એ વાંચન છે. એમની જીવનદૃષ્ટિ એક વાક્યમાં સમજાવવી હોય તો એમ કહી શકાય કે સતત આત્મલક્ષ જાગૃત રાખી, સંબંધમાં આવતાં દરેક જીવાત્મા સાથે આત્મીયતા કેળવવા પોતાની જાતને તટસ્થ, સમતાયુક્ત અને પ્રમુદ્ધ રાખવી. આ એક જ ધ્યેયને સમજાવવા તેમણે ઉત્તમ પ્રકારનો જીવનયોગ સાધ્યો છે. જેઓને આ જાતનું લક્ષ્ય નથી હોતું અથવા જેઓ સાચી સાધનાના માર્ગે વળ્યા નથી તેઓને આ પુસ્તકમાં રસ ન આવે એ દેખીતી વાત છે.

સંસારની તમામ રચનામાં સુંદર અને અસુંદર એમ બંને તરવો તાણાવાણાની જેમ ગોડવાયેલ હોય છે. કોઈ વખતે અને કોઈ સંજોગમાં સુંદરતા બહાર ઉપસી આવે છે તો બીજા કોઈ પ્રસંગે અસુંદરતા બહાર આવે છે. એ બધા પ્રકારમાં સાધુપુરુષો સમભાવ, શાંતિ અને સ્વસ્થ દશામાં નિજનંદની મોજ માણતા હોય છે. એ જ એના જીવનની ખતિહારી છે. જો એ દોર ચૂકી જવાય તો એ જીવન પણ સંસારનું એક બૂંડું સ્વરૂપ બહું કરે છે. તમે આધ્યાત્મિક સીંચનની અપેક્ષા રાખો છે એ તો તમારા ભક્તિમય અંતઃકરણની ભૂખ છે. પરંતુ આખરે તો સ્વ-આશ્રય અને સ્વ-અવલંબનથી એ ભૂખને શાંત કર્યે જ ખરી કૃતાર્થતા અનુભવાશે. એના માટે સ્વસ્થભાવે સતત ચિંતન, સતત જાગૃતિ રાખવાનો પુરુષાર્થ કરતા રહો તો એ વધુ ઉપકારક બનશે. એનો અર્થ એવો ન કરવો કે પોતાના પરમ ઇષ્ટ પુરુષનું અવલંબન છોડી દેવું. x x x એ તો કેમ જ બને? પરંતુ ધ્યેયમૂર્તિને જીવનના તમામ ક્ષેત્રમાં એવા વ્યાપકરૂપે અનુભવવા પ્રયત્ન કરવો કે જેથી આપણા અંતઃકરણમાં મન-બુદ્ધિ, ચિત્ત અને અકંકારમાં સ્વયં એના આંદોલનો ઊઠ્યા કરે, જુદાપણું લાગે જ નહિ. હું સમજું છું કે આ પ્રયોગ જરૂર અઘરો છે. અને ખાત્ર કરીને જેનું દિલમાત્ર ભક્તિપ્રધાન હોય તેને માટે તો ખૂબ જ આકરો પ્રયોગ છે. એમ છતાં નિષ્ઠા કેળવવામાં આવે તો અસાધ્ય નથી કે અશક્ય નથી.

લિ. ચિત્તમુનિ

૦૦૦ તમારો પત્ર વાંચ્યો. વાંચતાં તમારા હૃદયના ભાવો, પરિસ્થિતિ, અનુભવ, વિકાસની માત્રા, ઊંડી સમજણ અને ભૂમિકા જોઈ શક્યો છું. આત્મવિકાસનું માર્ગદર્શન, શ્રેણિ, દૃષ્ટિ સર્વની લિપ્તલિપ્ત હોય છે. કૃષ્ણમૂર્તિ, અરવિન્દ, રમણ મહર્ષિ, શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર, સુખલાલજી, ચૈતન્યદેવ, જ્ઞાનદેવ વગેરેમાં લિપ્તતા જણાશે. તમે એ બધાનાં લખાણ વાંચ્યાં અને બધામાંથી રસનું પાન કરી શકો છો એ જ મહાવીરનો સ્વાહ્વાહ અથવા અનેકાંત દૃષ્ટિ. સર્વનું લક્ષ-ધ્યેય એક જ છે. અનુભવ જુદા છે. એને જોવાની-સમજવાની તમોને દૃષ્ટિ છે એ સંતોષની બિના છે. મહાસત્તા કે કુદરત તરફ નજર ન પડી હોત તો આ લાભ તમે મેળવી ન શક્યા હોત. અધ્યાત્મપંથની અનેક પ્રણાલિકારૂપ કેડીને જોતાં-સમજતાં ન આવડે એ લિપ્તતાથી ભ્રમિત થઈ અટકી પડે છે. તમારી પ્રભુ પ્રાર્થના બરાબર છે. પ્રત્યેક ક્રિયા સહજ

સ્વાભાવિક થાય એ લક્ષ ન ચૂકે તેની કાળજી જાળવવા પ્રયત્ન કરવો. શુષ્કતા, નિરુત્સાહ, સૂઠતા જેવું લાગે ત્યારે સર્વ છોડી નામ-સ્મરણમાં નજર ચોંટાડવી. એમાં ઉપયોગ રહે તો એ અમોઘ ઔષધ છે. એકલા એકલા ઠીક પંથ કપાયો છે. નિરુત્સાહી ના બનશો. દક્ષિણા તમોને સારી મદદ કરશે. વિચાર રત્નરાશિ મળી છે તો તે ઉપયોગી થશે. તમારા શરીરની આરોગ્યતા જોઈએ તેવી નથી તેથી તમારો વિકાસપંથ ધીમે પડી જાય છે. એ માટે પ્રાર્થના અને બનતી કાળજી રાખશો. દક્ષિણાનો ભાવાંજલિ અંક વાંચતાં હશો. એમાં વિચરપોષક સુંદર સામગ્રી આવે છે. એના અધિકારીને એમાં વધુ રસ આવે. છેલ્લો પત્ર પ્રેરણા પ્રકરણનો મળ્યો. 'જનકલ્યાણ' માસિક પુનિત મહારાજનું તમોને આવતું હશે. એનો પ્રેરણાનો જ અંક છે તે તમે વાંચ્યો હશે. જેને પ્રેરણા ઝીલવાની દૃષ્ટિ છે તેને વિશ્વમાંથી અનેક સ્થળે પ્રેરણા મળી રહે છે. જીવને અનેક સ્થળેથી અનેક રીતે પ્રેરણા મળે અને જીવનવિકાસ સાધનો જાય એવી કુદરતની યોજના છે. માત્ર દૃષ્ટિની જ અપેક્ષા રહે છે. એમાં ઉપદેશની કે કયાંય સ્પષ્ટપદ્ધતિની પણ જરૂર નથી. તમારા ઘરના આંગણે બેઠા મેળવી શકાય છે. કુદરતની વસ્તુમાત્ર મૂંગી મૂંગી પ્રેરણા આપ્યા જ કરે છે. તમોને તો થોડે ઘણું અંશે એ જાતની દૃષ્ટિ મળી છે. એ પ્રકારે તમે ભાગ્યવાન છો. તમારા પ્રત્યેક લખાણથી હું જાણી શકું છું. જાણવાની, સમજવાની, અનુભવવાની પિપાસા એ પ્રગતિના જ લક્ષણ છે. જીવ એમ જ પ્રગતિ સાધે છે. આરોગ્ય, વિકાસના પંથમાં ખૂબ સહાયક બને છે, છતાં આરોગ્ય બગડે ત્યારે એક કસોટીનો કાળ માની ઠીકા ન પડાય અને માનસિક ધારા અતૂટ રહે એ માટે પ્રયત્ન અને પ્રાર્થના ચાલુ રહે તો અવશ્ય શાંતિ જળવાય. પ્રકૃતિ બહુરૂપી છે અને તેવી અથડામણ સર્વ કોઈને થાય છે પણ એ તરફ લક્ષ કોઈ વિરલા જ રાખે. જેને એ લક્ષ છે તે જ જ્યારે ત્યારે તે ઉપર સ્વામિત્વ પ્રાપ્ત કરી શકે છે. એટલે જ આલોચના, નિંદના, ગર્હ કરી વોસિરામિ સુધી જીવ પહોંચે છે. ધુમાડા અને ધુમ્મસ કમેકમે મટી પ્રકાશ પ્રગટશે. એકનિષ્ઠા, અચન્ન શ્રદ્ધા પથ્થરમાંથી પ્રભુના દર્શન કરાવે છે. એ જ. પ્રભુસ્મરણ કરતા રહેવું.

૬ : મિશુ

૪૬

વજ્રેશ્વરી,

તા. ૫-૫-૫૬

૦૦૦ તમારા વિચારો માટે સંતોષ થયો. વિચારો પ્રમાણે ખૂબ જાગૃતિ રાખવા પ્રયત્ન સેવવો. મહાસત્તા અને તેની વિવિધરંગી અજબતા, અદ્ભુતતા તરફ વિરલ માણસો જ લક્ષ આપતા હોય છે. તેમાં પણ આપણા વર્ગમાં તો એ દૃષ્ટિ જ નથી. જેમ જેમ એ તરફ જિંદું અનુશીલન થાય છે તેમ પરમ આશ્ચર્ય પ્રગટે છે અને વર્તમાનમાં થતાં ધર્મના નામના ક્રિયાકાંડો અને અધરંપરાની પ્રણાલિકાઓ પ્રત્યે તદ્દન નીરસતા પ્રગટે છે. મને તો લાગે છે કે સંયમના વેશધારીઓમાં પણ સંયમનો માર્ગ જ લૂંટાઈ ગયો છે. સંયમનો પંથ કુદરતથી વિરૂદ્ધ ન હોય. કુદરતને અનુસરવું એ ધર્મ. તમે લખ્યું તે બરાબર છે. જૈન ધર્મના પ્રણેતા પણ એ જ કથી ગયા છે. પણ માણસને સહેલો, સસ્તો, પરિશ્રમ વિનાનો ધર્મ ખપે છે. એટલે એવો ધર્મ કરે છે. વાસ્તવિક માર્ગ તો કઠીન છે. જીવ આટલા કાળમાં આહરી શક્યો નથી. પ્રથમ તો પોતાને જાણવો, પોતાની પિછાણ કરવી એ જ એકઠો. એ સિવાયના બધા મીંડા. જીવ એકઠા વિનાના મીંડા જ વાળ્યે ગયો છે. એમાં પોતાની જાતને ધન્ય માની બેઠો છે. તેમાં પણ ઠંલ, અભિમાન સહાયક બન્યા છે, જેને પ્રથમ છોડવા ઘટે તે ઠંલ અને અભિમાનના બંધનથી મુક્ત થવું જોઈએ. પરંતુ જીવ એની જ વૃદ્ધિ કરી રહ્યો છે અને સુંદર સાધનોને બંધનરૂપ કરી રહ્યો છે. આ ખીના સમજૂ ગણતા અને જાણપણું ધરાવનારામાં પણ વ્યાપક છે. સંપૂર્ણ કાળજી, સંપૂર્ણ તકેદારી, તાલાવેલી એ જાતની જ તમન્ના વગર શ્રેયના પંથે યગ મૂકી શકાતો નથી. ભરતી-ઓટ તો મધ્યમ ભૂમિકા પર સર્વને આવે. તમે એટલા ભાગ્યવાન કે ભરતી-ઓટ બને આવે છે. મોટા ભાગમાં તો ઓટ જ હોય છે. ભરતી આવતી જ નથી. સંત સમાગમનો વિરહ છે તેથી શું? સંતોની વાણીનો-એની બોધપ્રસાદીનો તો અભાવ નથી. વાંચન સમયે કલ્પના કરી

લેવી કે એ જ મારા સન્મુખ યોધી રહ્યા છે. સંત તો શું પણ પરમાત્મા પણ તમારા સન્મુખ હાજરાહજુર છે. આવરણનું પડ છે તે તૂટશે. એટલે એક ભકતે ગાયું છે તેમ :-

“હું પણ હારતાં સહજ પાર્થે હરિ, કમના અંધ નાખ્યા જ કાપી;
હું હરિમાં હરિ માહરે અંતરે, સભર ભરિયા જેમ પ્રહ્લ હરિયા.”

એમ છે સમજ્યા ! મોટા ભાગે હું પત્ર લખતો નથી. તમારા જેવાને કવચિત્ લખું છું. અક્ષર બરાબર થતાં નથી. પર્યાય કહો કે પ્રકૃતિની રમત કહો, પણ જે થાય છે તે થવું જોઈએ ને થાય છે. એ સિવાય જીવને જ્ઞાન, સમજ, શક્તિ, ભગૃતિ આવે નહિ કરનારે સમજીને કર્યું છે. જ્યાં સુધી જીવ કાચો, અપૂર્ણ હોય ત્યાં સુધી તેને યોગ્ય કરવા તે પ્રકૃતિ રખડાવે, કળ્પનો અનુભવ કરાવે. એમાંથી એવું સમજે કે આ તો બધું મારા વિકાસ માટે છે, ત્યારે કળ્પમાં પણ મઝા પડે એમ કુટાતા પીટાંતા પાકે થાય. આગળ જવાને યોગ્ય થાય ત્યારે તો કુદરત મદદ કરે. એ ભગૃત થયેલ જીવ મટી આત્મા બને છે. પછી શીવ થાય છે. પણ પરિપકવ થવા પહેલા તો કુટાવાનું. હજી કુટાવામાં પણ જીવ મઝા માણે છે. રહસ્ય સમજાયું નથી. સમજાય તો મારા તારાના કલેશ શાના? અઘડા કરવા જેવા તો અંદર છે એમ દેખાય. પણ અહિર દષ્ટિવાળાને બહાર દુશ્મન દેખાય છે ને બહાર અઘડે છે. રહસ્ય પામ્યા પછી એ વિરમે છે. અંદરની સાથે અઘડે છે તેમ તેમ સમજ, શક્તિ વધે છે. એ શાંત, સમભાવી, નિર્દોષી, નિરભિમાની સહજ બને છે. હાલ એટલું જ. એ જ, સર્વને પ્રભુસ્મરણ.

૬ : ભિક્ષુ

૪૭

વજ્રેશ્વરી,

તા. ૮-૫-૫૯

૦૦૦ પ્રાણીમાત્ર સુખે પોતાનો જીવનનિર્વાહ કરી શકે, વિકાસ સાધી શકે એ અર્થે કુદરતે ભારે હડાપણુ-પૂર્વક યોજના કરી હોય એવું દેખાય છે. છતાં વિરલ માણસો જ એની અગાધ શક્તિ, અનંત વિજ્ઞાનયુક્ત વ્યવસ્થાશક્તિ, અકળ યોજના, અને અતૂટ નિયમિતતાને બાણતાં હશે. વિશ્વની અનંતકોટિ રચના તરફ જરા નજર નાખતાં પ્રતિદિન તે આશ્ચર્ય-મુગ્ધ કરે છે. વિજ્ઞાન તે બલ્લનાનો ઉપયોગ કરે છે. પંચભૂતના અસ્તિત્વથી જ પ્રાણી જીવી શકે છે અને આરામ મેળવી શકે છે અને તેનાં દુર્બલ્યથી માણસ વિનાશને નોતરે છે. વનસ્પતિ દ્વારા ઔષધોની યોજના પણ ભારે અજબ છે. માત્ર બાણનારાનો જ અભાવ છે. સુખે જીવી શકાય, વિકાસ સાધી શકાય એવી વ્યવસ્થા, યોજના, રચના હોવા છતાં પણ માણસ પોતાની અદ્યપ્યુદ્ધિના અહંકારમાં લાલ ઉઠાવી શકતો નથી.

શરીર સાથે પ્રાણીની યોજના પણ વિકાસ માટે છે. સ્થળે-સ્થળે પ્રેરણાદાયી ઈશ્યો, ઘટનાઓ, યોગો નજર સામે બનતાં હોય છે, પરંતુ તેને લક્ષમાં લેનાર, વિચાર કરનાર, જરા થોભીને તેના પર મીટ માંડનાર વિરલ મુમુક્ષુ જીવો, ભગૃત આત્માઓ, સુલભઓધિ પ્રાણીઓ, હજીકર્મી અને શુકલપક્ષી જીવો જ એવા અમૂલા દર્શ્યોનો, શ્રવણનો, સંયોગોનો લાભ લઈ શકે છે. સામાન્ય ગણાતાં શબ્દોમાંથી પ્રેરણા મેળવી શ્રેયના પંથે ગતિમાન થયાના અનેક દાખલા મોજુદ છે, જે તમે પણ અનેકવાર શ્રવણ કર્યા હશે.

- ૧ - અયોધ્યાના કીર્તિધર મહારાજે સ્વેતકેશના સ્મરણમાંથી પ્રેરણા મેળવી.
- ૨ - મુનિપતિ મહારાજાએ સૂર્યગ્રહણ દેખી પ્રેરણા મેળવી.
- ૩ - કરકંડુ નૃપને રસ્તામાં પડેલ અશક્ત બળદને દેખી પ્રેરણા મળી.
- ૪ - નમીરાજે કંકણનાં ખખડાટનાં નિમિત્તે પ્રેરણા મેળવી.
- ૫ - એ જ પ્રમાણે દુર્મુખ અને નગ્ગાળને પણ ઇન્દ્રસ્થંભ અને પત્રરહિત આંગાને જોઈ પ્રેરણા મેળવી.
- ૬ - ભરતચક્રવર્તીએ અરીસાભુવનમાં પ્રેરણા મેળવી.

- ૭ - લાલાખાણુએ માત્ર છોકરીનાં શબ્દો સાંભળ્યા કે 'ખાપુ! દીવો કહ્યું? સાંજ પડી ગઈ છે.' આટલા શબ્દોથી પ્રેરણા મેળવી.
- ૮ - સમુદ્રપાલે વધસ્થભે લઈ જતાં અપશબ્દોને ભેદને અને રતનાવલીનાં એક આકરં વચનથી વિષયલુપ્થ તુલસીદાસે પ્રેરણા મેળવી.
- ૯ - બાદશાહની યેગમને ઢાસીએ કહ્યું કે બાઈ! ચલના હે મગર રૈના (ડુંગળી) નહીં હે, આટલા શબ્દોથી બાદશાહને પ્રેરણા ભળી.
- ૧૦ - વાલ્મીકી ઋષિએ પારથીએ કૌંસપક્ષીને મારેલ બાણથી પ્રેરણા મેળવી રામાયણ રચ્યું.
- ૧૧ - દેવભદ્ર અને યશોભદ્રને માત્ર સાધુના દર્શનથી જ ભતિસ્મરણ થતાં પ્રેરણા મળી.
- ૧૨ - હરિકેશી ચાંડાલને ચાંડાળના બાળકોએ એક ઝેરી સાપને માર્યો પણ ખીજને ન માર્યો તેથી પ્રેરણા મળી.
- ૧૩ - શબરી, માતાંગ ઋષિનાં રંગે રંગાયેલ લગ્ન પ્રસંગે મારવા માટે પૂરેલા જાનવરોને દેખી કકળી ઊઠી અને તે જ પ્રેરણાથી રામની ભકત બની શબરીએ જીવન સુધાર્યું.
- ૧૪ - મચ્છોદરે એક શ્લોક 'પ્રાપ્તવ્યો નિયતિ બદાત્' આમાંથી પ્રેરણા મેળવીને જીવન વિજયી બનાવ્યું.
- ૧૫ - ઇલાયચીએ નટના વેશે વાંસ પર શાંતમૂર્તિ નિઃસ્પૃહ સંતને દેખી પ્રેરણા મેળવી.
- ૧૬ - ચીકાતી જેવા નરાધમ પાપરત સકતભર્યા વસ્ત્રવાળાને 'ઉપશમ, સંવર, વૈરાગ્ય' એ ત્રણ સંતનાં શબ્દોથી પ્રેરણા ભળી ને જીવન સફળ બનાવ્યું.
- ૧૭ - દઢપ્રહારી પણ સંતની પ્રેરણાથી જ મોક્ષે ગયા.

આવી રીતે વિવિધ નિમિત્તોથી પ્રેરણા મેળવી અનેક માણસોએ અત્મશ્રેય સાધ્યાં છે. અને અવળી પ્રેરણાથી પોતાનું ને પરનું અનિષ્ટ કર્યાના પણ અનેક દૃષ્ટાન્તો છે. વિશ્વમાં નીચે પડવાના અને ઉપર ચડવાનાં અનેક નિમિત્તો છે. પાત્રતા, અધિકાર વિકાસના પ્રમાણમાં માણસ એ નિમિત્તનો ઉપયોગ કરે છે. બધો આધાર દૃષ્ટિ ઉપર છે. વિદ્યાભ્યાસ, ભકિત, ક્રિયાઓ, તપશ્ચર્યા એ બધું દૃષ્ટિ પવટાય તો જ વિકાસ થાય. ચિત્તની સમાધિ માટે એ બધાં જરૂરનાં છે.

દઃ ભિક્ષુ

૪૮

કૃષ્ણકુંજ, ઓરીવતી
તા. ૧૮-૮-૫૯

૦૦૦ સાધુ-સાધ્વીઓ મહાવ્રતો ધારણ કરે છે, તેનો ઉપયોગ હંમેશા સ્મરણમાં રહે, વિસ્મરણ ન થાય એટલા માટે બે વખતનાં પ્રતિક્રમણમાં આદરેલાં વ્રતો યોગ્ય છે. રખે પ્રતિજ્ઞા ભુલાઈ જાય! એટલા માટે બે વખત યોલાવવામાં આવે છે છતાં એ લક્ષ વિરતને જ હશે. ઉપયોગશૂન્ય પાઠ ગગડાવે જવાય છે.

દીક્ષા લીધા પછી સંયમની સાધના શરૂ થાય છે. જ્યાં સુધી એ સાધના (સ્વાધ્યાય, ધ્યાન, ચિંતન, મનન, ઉપયોગપૂર્વક બધી ક્રિયાઓ) પૂર્ણ ન થાય ત્યાં સુધી વ્યાખ્યાનાદિ, વધુ લોકસંપર્ક, નકામા વાર્તાલાપ એ બધું બંધ રખાય તો જ જે અર્થે સંયમમાર્ગ સ્વીકાર્યો છે તે સફળ થવા સંભવ છે. અને તો જ પોતાનું ને પરનું શકિત અનુસાર શ્રેય કરી શકાય છે. પરંતુ દીક્ષાનો વેષ પહેરી સાધનાના લક્ષ વિના શાસ્ત્રીય અભ્યાસ શરૂ કરે અને તે પણ ખીજને ઉપદેશ આપતા, પડિત-વિદ્વાન જગતમાં કહેવડાવવા, લોકોને પોતાની વિદ્યા-ચતુરાઈથી આકર્ષવા ભણે તે ક્ષાય જગતમાં ખ્યાતિ, શ્લાઘા મેળવે પણ પોતાનું કે પરનું શ્રેય સાધી ન શકે. કારણ કે લૌકિક વ્યવહારના યોગ્યમાંથી તેને આત્મસાધનાનો વખત જ ન મળે. અને પછી તો એ વાત ભુલાઈ જવાય અને આમ વહોરવું, આમ રહેવું, આમ ભણવું ને વ્યાખ્યાનાદિ પ્રવૃત્તિઓ કરવી તેને જ સંયમનો માર્ગ માની લે છે.

આ સ્થિતિ આજે વર્તમાનકાળે છે, વ્યાખ્યાનથી, વાર્તાથી કે ક્રિયાકાંડોથી જેની લોકોમાં સારી છાપ પડે છે તેની પ્રશંસા થાય અને એ માર્ગે સર્વે ચાલે એ સ્વાભાવિક છે. પરંતુ જેને આત્માની થોડી પણ પડી હોય, થોડો પણ ભગત, સંયમખપી અને શ્રેયાભિલાષી હોય તે વ્યવહારક્ષેત્રમાં પડવા છતાં ખૂબ જાગૃત રહે અને આત્મસાધના માટે સમયને બચાવે અને આંતરશુદ્ધિ થાય ત્યારે જ સંતોષ અને શાંતિ અનુભવે.

વ્યવહારના માગે પહેલાને વ્યવહાર સાચવવો પડે છે પણ તે પ્રશસ્ત વ્યવહાર અને તે સાથે નિજ કાર્ય પણ સાધવા પ્રયત્ન સેવે. આત્મસાધનાની અનુકૂળતા ત્યારે જ બને કે જ્યારે શારીરિક અને માનસિક આરોગ્યતા હોય. મનને એકાગ્ર, શાંત, વિશાળ, સહનશીલ અને તિતિક્ષાપ્રિય બનાવવા માટે ખૂબ પ્રયત્ન કરવો પડે છે. એજ તપ છે. એજ ખરું ભણતર છે. લૌકિક વાંચન, ભણતર કે આંધળી તપશ્ચર્યાથી આત્મસાધના થતી નથી.

ગમે તેવા ગરમાગરમ વાતાવરણમાં પણ મનને શાંત અને સ્વસ્થ રાખી શકે. સામાનો કોપ ગળી જતાં આવડે એવડું મોટું મન ન રહે તો અથડામણના પ્રસંગો ઘણા આવે અને ઘર્ષણ થતાં માઠાં પરિણામ, માઠી લેશ્યા જન્મે. એથી અનિષ્ટ ઊભા થાય. માટે પ્રેમને કેળવવો. આ હકીકત બરાબર સમજી જીવનમાં વ્યાપક બનાવવી. એ અમૃત છે, એ ઉભયનું શ્રેય કરનાર પ્રેમ છે. આ ઔષધ, આ જડીબુટ્ટી જે પીવાય તોજ આત્મશ્રેયનો પંથ ઉજાવવા બને.

વિજ્ઞાન સંગ્રામી પેપરોમાં વાંચતા હશે. પ્રતિદિન એ અજળ રીતે વિકાસ કરી રહેલ છે. એણે હિન્દુ અને જૈન શાસ્ત્રોનો ઘણો ખગોળ, ભૂગોળનો ભાગ કળ્પે કર્યો છે અને અંધશ્રદ્ધાના ધુમ્મસને વિખેરી પ્રકાશ ફેંકવા માંડ્યો છે. જે વાતો રૂબરૂ મળ્યા વિના ન થાય.

દ : ભિક્ષુ

૪૯

સાયલા,

તા. ૨૦-૬-૬૧

૦૦૦ મારા પત્રથી તમોને આનંદ થયો. મારા પ્રત્યેના તમારા ભક્તિભાવને એ આભારી છે. કસોટી સુવર્ણની થાય, પિત્તળની ન થાય. દુઃખ એ જ વિકાસનું પ્રબળ નિમિત્ત છે. સુખના સંયોગોમાં માણસ ભાગ્યે જ વિકાસ સાધી શકે. ક્ષેત્રકામમાં તમે એકલા નથી, ચગડોળે ચઢેલા એકલા નથી. આખું જગત ક્ષેત્રકામ કે ચગડોળ પર ચડેલ છે. જે છે અને થાય છે તે થવા યોગ્ય થાય છે. જીવને વિકાસના સાધનો કુદરતે પૂરા પાડ્યા છે. વિકાસ સાધવો કે ફેરા ફરવા તે જીવની ઇચ્છાની વાત છે. શરીરરહિ બધાનો વહીવટ અહિરાત્મા માત્રિક થઈ કરે છે અને પોતાની જાતને પ્રતિદિન દૃઢ કર્યો જાય છે, અને સાથે અંતરાત્માનું ભાન જ ન થાય એ પ્રવૃત્તિ-છેતરપિંડી ચલાવે જ જાય છે. જ્યારે અંતરાત્મા સુપ્ત અવસ્થામાં છે. એ બધી સ્થિતિ જાણવા છતાં જાણનો નથી. અહંવૃત્તિને કાઢવા માટેની ધાર્મિક ક્રિયાઓ કરવાની હોય છે. પણ સમજના અભાવે ભલભલો વિદ્વાન ગણાતો વર્ગ પણ અહંવૃત્તિ પોષવાની જ ક્રિયા કરતો હોય છે એ વિચારવા જેવું છે. બીજું ટચક્કી આંગળીની ટોચ જેમ આખા શરીરનું અવિભાજ્ય અંગ છે તેમ વિરાટ મહાસત્તાના આપણે અવિભાજ્ય અંગ છીએ. તેમાં એક સુક્ષ્મ જંતુ પણ બાકાત નથી. આપણે કોણ છીએ? તેનું યથાર્થ ભાન આપણને કેટલો આનંદ આપે છે? હું મહારાજાધિરાજનો પુત્ર છું એવું ભિખારીને ભાન થાય ત્યારે કેટલો નાચે? એક જ ક્ષણમાં પામરતા પલટી જાય છે. આપણને એ ભાન થાય એ પ્રયત્ન, એ વિચારધારા પ્રગટાવવાની જરૂર છે. એકલા કરેલા દ્રંદ્રો, દુશ્ચો, પ્રસંગો એ બધું ક્ષણિક, ક્ષણભંગુર છે. એમાં હર્ષ-શોક કરવા જેવું નથી. નગદ વાત, નકકર વસ્તુ, આપણું મૂળ સ્વરૂપ છે. નકકર વસ્તુ તરફ લક્ષ રાખના પ્રયત્ન સેવવો. મૂળ સ્વરૂપ અથવા તેનો મૂળ માલિક પરમાત્મા જેવું આપણે યોગદૃષ્ટિએ સમરણ કરીએ છીએ એમાં પ્રતિદિન સુધારો કરવો. 'એક' નું પુસ્તક તમોને ગમે તેવું હતું ને ગમ્યું. લેખક મસ્ત હતો. એ આબ્યા બાદ હું વાંચીશ.

દ : ભિક્ષુ

૫૦

સાયલા,

તા. ૧૩-૭-૬૧

૦૦૦ દુઃખ-દર્દભર્યો પત્ર મળ્યો, વાંચ્યો. ધારવા કરતાં વધારે સમય પીકા અને પરવશતામાં ગયો છતાં હજી મુકત થયા નથી. એ માટે એક થાય તે સ્વાભાવિક છે. પણ તાત્ત્વિક દૃષ્ટિએ વિચાર કરો તો એમ કેમ ન માનીએ

કે આના કરતાં વધુ સજ્જના નિમાણમાંથી કુદરતે બચાવીને નામની જ સજ્જ કરી છે. કુદરતે પણને ખેરવી ન નાખ્યો. આપણા થોડા પ્રમાણથી થોડી ઇજ્જ થઈ તેમાં આપણી બેદરકારીનો ભાર કર્મ કે કુદરત ઉપર ન નાખવો ઘટે. લોકો કહ્યા કરે છે કે : 'આમ થવું ન જોઈએ,' 'બિચારી ! પરણીને તરત રાંડી !' 'છોકરો ના'વા ગયો'તો ને ડૂબી ગયો' 'પ્રાયમસની ઝાળ લાગી ને બળીને મરી ગઈ !' 'ટ્રેન અકસ્માતમાં એ'શીતું. મૃત્યુ !' 'હોડી ઝાંપી વળી ને પંદર જણ ડૂબી મુવા !' 'એને તૂટ્યું ને આટલા માણસો મરી ગયા !' આ બધું આપણી દૃષ્ટિથી અઘટિત લાગે છે પણ પડકાર પાછળનું નિર્માણ, પ્રારબ્ધ કોઈ જોતું નથી.

વિચારવું એ જોઈએ કે બીજાઓની અપેક્ષાએ મને ઘણું સારું છે. મારી ભૂલોનું પરિણામ મારે પ્રસન્નતાપૂર્વક સહવું જ જોઈએ. એમાં જ સાચી સમજ છે. અહીં આવી ન શક્યા પણ ત્યાં રહ્યા તમે ઘણું મેળવ્યું છે. મેળવવું ને જોવું એનો આધાર મનની સમતુલા પર છે. સોજા માલીશથી ને ઝડપેસર ફવા ને આરામથી કાવ મટી જશે. મનને ખૂબ પ્રસન્નતામાં રાખો. તમારાથી હાજરગણી વેદનાથી હાજરો માણસો રિખાય છે. પરાધીનતામાં સ્ત્રીઓ દુઃખના લીધે અગ્નિસ્નાન કરે છે. એવા અનેક સ્ત્રી-પુરુષ કરતાં તમે ઘણા સુખી છો. એ પરમાત્માની કૃપા માનો. એ કૃપાસાગરના ગુણગાન, સ્મરણ, ભજન, કીર્તન વધુ કરો. એને જ અર્પી શકાય તે બધું સમર્પી જોખથી હળવા બનો એ જરૂરનું છે. એકલો જ્ઞાનયોગનો માર્ગ માણસને શુભ બતાવે છે. લાગે રમણિક, કેમ કે એમાં માત્ર તત્ત્વની વાતો જ કરવાનું હોય છે. લાભમાં અભિમાનની વૃદ્ધિ થાય છે, તે કરતાં સમજપૂર્વક ભક્તિયોગ શ્રેષ્ઠ છે. એ માર્ગે અનેક ભક્તજનોએ પોતાનું જીવન પ્રભુ ચરણે અર્પીને લાભ મેળવ્યો છે. માટે ખૂબ વિચારપૂર્વક ભક્તિમાર્ગે વહેવું. જેથી નમ્રતા, સેવા, દરુણા, નિર્હિંસતા અને અનાસક્ત ભાવ કેળવાય. હૃદયમાં જીવનચર્યા તરફ દૃષ્ટિ રાખવી કે જેથી આત્મિક, હંસ, અભિમાન, ઈર્ષ્યા, દ્વેષ જેવી જેરી પાપવૃત્તિઓ ન પેસી બીજા એટલા સન્નજ રહેવું. એ માટે ચૈતન્યપ્રભુ, એકનાથ, જ્ઞાનદેવ, સંત મૂળદાસ જેવાના ચરિત્રો વાંચવાં, વારંવાર વિચારવા અને અનુપ્રેક્ષા કરતા રહેવું એ શ્રેયપથ છે. શરીર હવે મ'ડું કામ આપતું નથી. પરાધીન જેવું છે. પણ ઉદ્યાધીન આખી આત્મ છે. તે આપણે પણ રાખે તેમ રહેવું. તમે અચારે અશાતા વેદનીયનાં ઉદ્યમાં વર્તો છો. શાતા વેદનીય કરતાં અશાતા વેદનીય એક દૃષ્ટિએ ઉપકારક છે-જે જીવે માધ્યસ્થભાવ કેળવ્યો હોય તો. નહિ તો આવા પ્રસંગે જીવ વધુ વ્યાકૂળતા વેદે છે અને પરિણામે આત્મતોજ ગુમાવે છે. સફલાએ તમે ઉચ્ચશાના અધિકારી છો એટલે નીચેનો શ્લોક વિચારી મનન કરી પ્રસન્ન રહેશો.

“ અઘોઽધઃ પશ્યતઃ કસ્ય મહિમા નોપચીયતે ।

ઉપર્યુપરિ પશ્યતઃ સર્વ એવ દરિદ્રતિ ॥ ”

વિશેષ શું ઘણું? અમૃત પીશ્ચું છે. જેનું મન સમભાવ ભાવિત છે તેને જ્યાં જ્યાં ત્યાં શાંતિ છે. શાંતિ-આનંદ-મોજ એ બધો આધાર સ્થાન પરત્વે નથી. આધાર મન ઉપર છે. ઘડવનું મનને છે પછી વાંચનથી, તપથી કે સત્સંગથી. મન અસ્થિર છે તેને ક્યાંય શાંતિ નથી.

દઃ લિશ્કુ

૫૧

સાચલા,

તા. ૧૪-૮-૬૧

૦૦૦ પત્ર મળ્યો. વાંચી ખીના જાણી. સંસ્થાનું કામ ઘણું સુંદર થયું અને હજી બધામાં છે તેવો સંપ, કામ કરવાની ધગશ રહેશે તો ઘણાં સુંદર કાર્યો થશે.

જે વાંચન, વિચારણા, સ્મરણ, ચિંતન, મનન કરો છો તે નિયમિત કરવા, એકાગ્રતાથી કરવા, શ્રદ્ધાપૂર્વક કરવા ત્યારે જ એનો ફાયદો દેખાય. જેટલી આત્મશુદ્ધિ એટલી જ શાંતિ, ને તેટલી જ જીવનની સફળતા. વ્યવહાર ભલે કરો પણ જે હૃદયશુદ્ધિથી થાય તેમાં બંધન નથી. બંધન અશુદ્ધિથી થાય છે. આત્મવિકાસપૂર્વક સંસારના કામો, વ્યવસાયો કરનાશથી અયોગ્ય કામ થતું જ નથી. અધર્મ એ આચરી શકતો જ નથી.

તારું હૃદય એ માર્ગે જવાને યોગ્ય છે. એટલો તું ભાગ્યવાન છો. તને આરંભ પરિચલનું બંધન બહુ જ હળવું છે, એટલે જ લખું છું કે નામસ્મરણ ન ભૂલવું. પરમાત્માના નામસ્મરણમાં અમોઘ શક્તિ છે, અજબ તાકાત છે. માત્ર શરત એ છે કે એ પ્રત્યે શ્રદ્ધા, એકાગ્રતા અને પ્રેમની અપેક્ષા રહે છે. સર્વ સ્નેહીવર્ગને પ્રભુસ્મરણ કહેશે.

૬ : ભિક્ષુ

૫૨

સાયલા,

તા. ૪-૫-૬૨

૦ ૦ ૦ પત્રનો પ્રત્યુત્તર આપવાની પરસ્પર ભાવનાનું કોસિંગ થાય છે એ કુદરતી છે. તમે બંધન માટે લખ્યું તે ખરાબર છે. બહારના બધા દેખાતાં બંધનો અંદરના બંધનોને આભારી છે જ. અંદરનું આસક્તિનું બંધન શિથિલ થાય તો બહારના બંધનો બંધનરૂપ ન રહે. મેહ માટે પણ તમે ઠીક વિવેચન કર્યું છે અને તેનું સમાધાન પણ કર્યું છે તે યોગ્ય છે. મોહ, કષાયો, વિષયો, પ્રકૃતિની વિકૃતિ છે. વિકૃતિ ન હોય તો સંસારની રમતજ ન હોય. આ વિકૃતિ છે એવું ભાન થવું તે જ્ઞાન. વસ્તુને વસ્તુરૂપે યથાર્થ ઓળખાય ત્યાં આ બાળગરની બાજુ સમબંધ નથી. એ દૃષ્ટિ, એ સમજ, એ અનુભવ થવાને માટે જ જ્ઞાન-ભક્તિ-ક્રિયાઓ છે. સત્સંગ, શ્રવણ વગેરે છે. સમજણના અભાવે પાડાની પીડા મટાડવા પખાલને ડામ આપવા જેવું કરે છે. પ્રકૃતિની વિકૃતિ અજ્ઞાનને આભારી છે દુશ્મન અંદર છે અને લડાઈ બહારના પ્રાણી પદાર્થ સાથે થાય છે. એનો ઉપાય મહાપુરુષોએ સમ્યક્ વિચાર કહ્યો છે. નિજ સ્વરૂપને જાણવાનો તથા નિજ-પરના ભેદ પારખવાનો ઉપાય સદ્વિચાર જ છે. એ વિચાર સત્સંગથી તથા સદ્વાચનથી, ચિંતન-મનન-નિદિધ્યાસનથી પ્રગટે છે. જે વાંત તમે અનેકવાર સાંભળી છે, વાંચેલ છે, એને ક્રિયામાં મૂકવાનો પ્રયત્ન તમે શક્તિ અને સંયોગ પ્રમાણે કરી રહ્યા છો. પ્રયત્ન ને પુરુષાર્થની માત્રા જેમ જેમ વધતી જશે તેમ તેમ જ્ઞાપ્રાપ્તિ દેખાશે. પોતાના જ પ્રયત્નની જરૂર છે. બહારના પ્રાણી પદાર્થ તો સહાયક અને એટલું જ છે. એ જાતના પુરુષાર્થથી અંદરના આવરણો ઘટે જેને શાસ્ત્રમાં ભવસ્થિતિ કહેલ છે પણ સમજપૂર્વકના પુરુષાર્થથી જ બને છે. પુરુષાર્થમાં પણ અડગ શ્રદ્ધાની અપેક્ષા રહે છે.

૬ : ભિક્ષુ

૫૩

સાયલા,

તા. ૪-૧૧-૬૨

૦ ૦ ૦ આ બધાં ક્ષણિક તરંગો છે, એ બધાં સમાઈ જવા-વિલીન થવા-અલોપ થવાને સર્જાયેલાં છે. આપણે વધુ ને વધુ આપણા તરફ લક્ષ આપીએ તો પૂર્વના સાચવી રાખેલાં, જરૂર વિનાના, નડતરરૂપ સંસ્કારોના ઢગલે ઢગલાં જણાશે અને તે જ ડગલે ને પગલે વિક્ષેપ કરી રહ્યાં છે. એને રોકવા એ સંયમ અને તેને ખૂબ સદ્વિચારથી સમજપૂર્વક ખસેડવા કે પરિવર્તન કરવું એ તપ કહેવાય છે. તે માટેનો મંદ પુરુષાર્થ પણ કાળના પરિપાકથી તીવ્ર થશે.

પાંચ સમવાયમાં કાળ એક સમવાય છે. એમ ન હોત તો કેવળજ્ઞાનીના યોધથી સર્વ કોઈ યોધ પામી તરી જાત પણ એમ થતું નથી. એમાં જેની જરૂર છે તેની ખામીને લીધે પૂર્વના પૂર્વ ભણનારાઓ પણ છૂટી શક્યા નથી. એ આંટી, એ ગૂંચ, એ ચીલો-ગુરુ ચાવીને અભાવે એમ ને એમ રહ્યાં છે; છતાં જેના હૃદયમાં શ્રેયની ઈચ્છા છે, થતું નથી તેનો અફસોસ-પશ્ચાતાપ છે, આભ્યંતર સંપન્નાની આવક-જવકનો જેને ખ્યાલ છે, કાળજી છે તે શુભ ચિહ્ન છે. એ આત્મવિકાસનાં લક્ષણ છે અને તેજ ઊંચે ચડે છે માટે નિરાશ ન થવું.

એ દિવ્ય ચાવી મળશે અને આભ્યંતર દ્વાર ઉઘડશે. શ્રદ્ધા રાખો. બહાર લેવા જવું પડે તેમ નથી. માત્ર એ ખતના તરફ દૃષ્ટિ પડવી જોઈએ. એ બધું સમય આવ્યે થશે. અને તેટલી જાગૃતિ રાખવી, અને તેટલો ઉપયોગ રાખવો.

ગૌતમ જેવા મહાન આત્માને પણ પ્રમાદને લીધે ભગવાન સમીપ હોવા છતાં કેવળજ્ઞાન થયું નહિ તો પ્રમાદથી ભરેલાં આપણા જેવાની તો શી વાત? પરંતુ અપ્રમાદ, શ્રદ્ધા અને સતત આત્મજાગૃતિથી એ દિવ્યલોકની ચાવી અવશ્ય મળશે.

દ : ભિક્ષુ

૫૪

સાયલા,

તા. ૪-૨-૬૩

૦૦૦ તમારો સેવાયજ્ઞ પૂરો થયો. માણ સમાધિમાં સ્વર્ગસ્થ થયા. જે ભાવિ હતું તે થયું. પાઠ શીખવતા ગયા. “જાતસ્ય હિ ધ્રુવં મૃત્યુઃ” આપણે બધા મુસાફર છીએ, એનું વિસ્મરણ ન થવું ઘટે. સાથે આપણે પોતાનું જ માન્યું છે એ સર્વ ભગવાનનું જ છે, એમ સમજાય તો આસકિત લીટી પડી જાય. અને જે કાર્ય માટે આવ્યા છીએ તે પણ સ્મરણમાં રહ્યા કરે છે. બંધન આસકિતમાં છે. નથી માડું તેને માડું માન્યું છે એ દુઃખનું મૂળ છે. એ વાતને તમે બરાબર સમજો છો. લાયકાત પ્રમાણે મળ્યું છે ને મળવાનું છતાં જોઈએ તેનાથી વધુ ઉપભોગ, સંગ્રહ ન કરવાનું ધોરણ જીવ ભૂલી ગયો છે. સાચી વાતનું સ્મરણ રહે, ઉપયોગ રહે એ જ જ્ઞાન, એ જ સત્સંગનું ફળ. કંઈ પણ તો જરૂર છે, પણ તે સિવાય શાંતિ નથી. તમે માણની સેવા કરી ઋણમુક્ત થયા. શ્રમ તો પડ્યો હશે પણ લેખાનો ગણાય. x x x વાંકાનેરના અગ્રેસરો અને લીંબડીવાળા મને લઈ જવા ઘણો આગ્રહ કરે છે. મારી ઈચ્છા તો કોઈ સ્થળે જવાની નથી. અહીં શાંતિ રહે તેવી બીજા સ્થળે ન જ રહે પણ માણસો પોતાના જ સ્વાર્થ તરફ દ્રષ્ટિ રાખી વાતો કરતા હોય છે. x x x વિશ્વમાં મનુષ્યમાત્રને અનેક પ્રકારના ઋણ હોય છે અને તે ચૂકવવા પડે છે ત્યારે જ પોતાનો સ્વાર્થ સાચો સાધી શકાય છે. વહેલામાં વહેલા ક્યારે આવશે?

માતાણ સિધાવ્યા તેથી લાગણીજન્ય વેદન જરૂર થાય. પ્રત્યેક માનવીના જીવનમાં ઓછાવત્તા અંશે આઘાત-પત્યાઘાતની પરંપરા કુદરતે ચાલુ જ રાખી હોય છે. એવો અનુભવ કરાવવા માટે કે માણસ માનસિક જીવનમાંથી જરા ઊંચો આવે. આઘાત-પત્યાઘાત એ કંઈ વાસ્તવિક નકકર જીવન નથી. એને આધાર આપનાર આધ્યાત્મિક સ્તર છે. જે માનવજીવનમાં તિરોભાવે પડેલો છે. જો તે બહાર આવે અથવા પ્રગટ થાય તો અને ત્યારે જ જીવનનો સાચો આનંદ માણી શકાય. એ આનંદના અનુભવ માટે જ આ બધા અનુષ્ઠાનો અને સાધનાઓ છે. આપણે બધા જીવનના જુદા જુદા ક્ષેત્રમાં રહીને એ આનંદને અનુભવીએ.

દ : ભિક્ષુ

૫૫

સાયલા,

તા. ૧૬-૧૦-૬૩

૦૦૦ ખરી વાત તો એ છે કે આશ્રવનાં દ્વાર રોકી સંવરને દૃઢ બનાવવામાં વધુ લક્ષ રાખવાનું છે. પ્રતિક્રમણમાં મુદ્દાના આચરવા જેવા પાઠો તરફ ઉપયોગ રહે તે વધુ જરૂરનું છે, કારણ કે તેના ઉપર જીવે લક્ષ નથી આપ્યું. વ્યવહારની બળમાં જ ગુંચવાઈ રહ્યો છે.

ધ્યેય તરફનું લક્ષ જ વિસ્મરણ થયું છે. બાણવા છતાં, સમજવા છતાં પૂર્વપ્રકૃતિના દળાણથી આચરી શકાતું નથી. પરંતુ આચરણમાં ગમે ત્યારે લાવ્યા વગર છૂટકો નથી. આ માટે સુંદર અગવડતાભર્યો અવતાર મળ્યો છે તે તમે બાણો છો, છતાં વધુ બજાત રહેવા માટે લખું છું.

અમૂલાં સાધનવાળાં, અમૂલાં દિવસો ચાલ્યા જાય છે. ભ. મહાવીરે આચારંગમાં કહ્યું છે તે સત્ય છે કે “સુત્તા અમુણ્ણિણા, મુણ્ણિણા સયા બજરતિ”. જેઓ બજાત છે તે ધન્ય છે. બજે તે જગાડે, તરે તે જ તારે છે. એ સર્વને સંમત વાત છે. નથી થતું એ માટે પશ્ચાતાપ થાય, ખેડ થાય, એ માટે તાલાવેલી બજે તે પણ આડું છે. જીવે

કરણી તો ઘણી કરી પણ અહંના (માનના) અજગરે બધું ફેક કર્યું એટલે સમજ્યાનું સમજાયું નથી. જીવે વસ્તુને વસ્તુરૂપે ઓળખી નથી એટલે જ રખડપટ્ટી મટી નથી. હજી સમય હાથમાં છે. પુરુષાર્થ કરી સવળી દિશાએ પ્રગતિ કરે તો મનુષ્યજન્મ સફળ થાય.

૬: ભિક્ષુ

૫૬

૦૦૦ અન્તઃકરણથી શરણ ચાચનારને શરણ મળે છે. જશ ઉપયોગ ભેરદાર હોવો જોઈએ, અને તે શરણ વીતરાગ પરમાત્માનું હોવું જોઈએ.

અરવિન્દના સિદ્ધાન્તમાં તો સમર્પણ, અભીપ્સા અને સંકલ્પશક્તિ માણસની શુદ્ધિ અને ઉર્ધ્વગમન કરવામાં સહાયક થાય છે.

જે વિચારવું પણ કઠણ લાગે છે તે હંમેશના અભ્યાસે સહજ થાય છે. અર્પણતામાં અહંવૃત્તિ જ દીવાલરૂપ છે. અહંવૃત્તિ ગયા વિના અર્પણતા સંપૂર્ણપણે ઘટી શકતી નથી. અને એ કાઢવા માટે લાંબા કાળના સતત પુરુષાર્થની જરૂર છે. પ્રકૃતિ સાથે યુદ્ધ કરવાનું છે. આપણને ખ્યાલ પણ ન રહે એમ એ ગોથું ખવરાવી આડે માર્ગે લઈ જાય છે અને આપણે સત્યમાર્ગે છીએ એમ સમજાવે છે. એ એની કરામત છે. એમાં ગુરુકૃપા પહેલાં આત્મકૃપાની પ્રથમ જ જરૂર છે, અર્થાત્ આત્મ-નગૃતિની જરૂર છે. એ નગૃતિ જ્યારે હૃદયમાં ચોટ લાગે ત્યારે આવે છે. જેને ચોટ લાગે તે જાગે અને જે જાગે તે પ્રકૃતિની માયાને ત્યાગે, એના વલણને સમજે.

એનું વલણ-એનું સ્વરૂપ-એનું સ્વસ્થ બરાબર સમજાય ત્યારે જ અહંવૃત્તિના અંધનો દીવા થાય અને સમર્પણ માટે તે યોગ્ય ગણાય. પછી અભીપ્સાનો અવાજ જેને સાંભળાવવાનો છે તે સાંભળે અને તેની સહાયભરી મદદ મળે ત્યારે જ રાગદ્રેષનાં દ્વંદ્વો દીલાં પડે. અને જ્યારે પશ્ચાતાપની આગ પ્રજ્વળે ત્યારે જ સ્વયંનો-સ્વરૂપનો દૃષ્ટિપથ નિર્માણ થાય.

નિરાશ થવાનું કોઈ કારણ નથી. અરવિન્દ જેવાને વરસો સુધી સાધનામાંથી પસાર થવું પડ્યું છે. તેમને પણ સહજમાં નથી ખન્યું. માટે ધીરજ અને શ્રદ્ધાથી પથને કાપ્યે જાવ. જેના હૃદયમાં પ્રભુનું સ્મરણ-ચિંતન છે, પાપભિન્ન છે, આગળ જવાની ઝંખના છે તેનો વિજય છે.

૬: ભિક્ષુ

૫૭

વ્યક્તિગત ઉપદેશ

૦૦૦ વિરોધી સ્વજન તો આપણી પારાશીશી છે. કોઈ જીવની પ્રકૃતિ સામાને નમાવવા કે ઘસડવા અને છેલ્લી હક સુધી જતી અનુભવાય તો એ આપણી પોતાની કસોટી-પરીક્ષા છે. અને એ વખતે આપણી શ્રદ્ધાની કક્ષા કે દશા કેવી રહી તે જાણવા માટેની એક પારાશીશી છે. તેવા સમયે સામા તરફ સહેજ પણ અવહેલના થાય કે તિરસ્કારવૃત્તિ ઘટી જાય, રોષ આવે તો પતન થયું સમજવું. સેવાનો પ્રસંગ સાંપડ્યે પ્રેમભાવે તેની સેવા કરવી.

ધ્યેયની બાબતમાં અને આપણાં આદર્શ પરત્વે મક્કમ રહેવું. એને લીધે આપણે અચ્છડ લાગીએ તો ભલે પણ આપણા હૃદયની કોમળતાને જવા ન દેવી. કલ્પેશ કંકાસ કે ઉપાધિથી મનમાં જરાય સંતાપ ન થવો જોઈએ અને આપણાં ધ્યેયને વળગી રહેવું જોઈએ. એ જાતની સતત જાગૃતિ રાખવી.

આપણા સ્વજન સંસારમાં આપણને આપણા માર્ગથી નીચે ઉતારવા મોટામાં મોટા હથિયાર બને છે. કારણ કે આપણે તેની સાથે સંકળાયેલા હોઈએ છીએ. એમનાં પ્રત્યે આપણને બીજા કરતાં વધારે પ્રેમ જાગેલો હોય છે. એ

પણ એક જાતની પ્રભુની કૃપા અને કસોટી સમજવી, કારણ કે સમજદારને તે આંખ ઉઘાડી દે છે; સ્વજનની સાચી પ્રકૃતિના દર્શન થતાં એ પ્રત્યેકને મોહ, મમતા અને રાગ, આસક્તિ અને દેવ સહેજે દૂર થાય છે માટે મુઝાવું નહિ. એ પણ સાધક દશામાં જરૂરનું હોય છે માટે જ એવાં પ્રસંગો બનતાં હોય છે.

૬ : ભિક્ષુ

૫૮

સાયલા,

તા. ૧૩-૪-૬૩

સુવિચાર

- ૧ - જીવનની ક્ષણો ચાલી જાય છે, તે અમૂલ્ય અને ફરી પ્રાપ્ત ન થાય તેવી અલભ્ય છે. આ વાત સાંભળી છે પણ તેનો વિચાર કર્યો નથી.
- ૨ - જીવનના પ્રત્યેક અનુભવો આવડતવાળાને ઉપયોગી અને વિકાસમાં સહાયક બને છે.
- ૩ - તિતિક્ષા (ક્ષમા) એ વાકુપ્રહાર રૂપી બાણને ઝીંતનાર બખ્તર સમાન છે.
- ૪ - જીવને રાગ - દ્રેષનાં પ્રસંગો ઘણીવાર પ્રાપ્ત થાય છે એવા સમયે જાગૃત રહે એ જ સાચી સમજણ છે.
- ૫ - બીજાને ઉપદેશ આપતો હોય એનો ઉપયોગ આપનારે પણ કરી લેવો જરૂરી છે.
- ૬ - અલાભ કરતાં લાભનો પરિપહ ઘણો કઠણ છે.
- ૭ - અપકાર કરનાર પ્રત્યે ઉપકાર કરનાર, ક્રોધ પ્રગટે ત્યાં ક્ષમા કરનાર, પરાર્થે જીવન સમર્પણ કરનાર, અન્યને અર્થે સર્વસ્વ અર્પનાર-એવા દૃષ્ટાંતો જીવનમાં ઉતારવા માટે વારંવાર વિચારવા.
- ૮ - દોષદૃષ્ટિ કરતાં ગુણગ્રાહક દૃષ્ટિ સારી છે એમ તો સર્વ સમજે છે, પણ એ દૃષ્ટિ પ્રગટાવવા મોટી કિંમત ભરવી પડે છે, એ તપશ્ચર્યા માંગે છે.
- ૯ - ઉપદેશની અસર ચારિત્રને લીધે પડે છે.
- ૧૦ - બીજાને સુધારનારને પ્રથમ પોતાને સુધરવું પડે છે.

૬ : ભિક્ષુ

“ધોરા મુહુન્તા અખલં સરીર” એનો ભાવ વિચારવા યોગ્ય છે. એના દુર્લક્ષથી જ સુવર્ણ સમાન સાધનાયુક્ત સમય સામાન્ય કાર્યો માટે વેડકાય છે. જાગૃત યથેલ માણસ શરીરને સખળ બનાવી મુહૂર્ત (સમય) પર વિજય મેળવે છે.

“સૂત્ર અનુસાર જે ભવિક કિરિયા કરે તેહનું શુદ્ધ ચારિત્ર પરખો” એનો અર્થ સમજ્યા ? અનુયોગ-દ્વારમાં દ્રવ્યસૂત્ર અને ભાવસૂત્રની વ્યાખ્યા કરી છે. આજે આપણે જેને સૂત્રો કહીએ છીએ તે અંગ અને ઉપાંગ એ બધા દ્રવ્યસૂત્રો અને નિજસ્વરૂપમાં ઉપયોગ એ ભાવસૂત્ર છે. એ ઉપયોગપૂર્વક એને અનુલક્ષીને જે ભવિક કિયા કરે તેનું શુદ્ધ ચારિત્ર કહ્યું છે, તે મિવાય શુદ્ધ ન કહેવાય.

“ઉવઓગ લકખણો આયા, વત્થુ સહાવો ધરમો” આત્માનો સ્વભાવ એ એનો ધર્મ. આત્માનો સ્વભાવ તે ઉપયોગ - જ્ઞાતાપણું અને દૃષ્ટાપણું. આ વાત તો તમે જાણો છો. પણ પ્રત્યેક પ્રસંગે એ સ્મરણમાં રખાય તો મૂળ માર્ગથી વિચલિત ન થવાય અને હર્ષ - શોક, માન - અપમાન, લાભલાભ, સુખદુઃખ, પ્રિયાપ્રિય વગેરે દ્વન્દ્વના હુમલા પરાજય પમાડી શકે નહિ. સાધુજનના વેશ, તેના ઉપકરણો બધા ઉદ્દેશ્યોધક છે. આત્મજાગૃતિ માટે છે. છતાં રૂઢિના અંધનો, અંધપરંપરાની જાળ, કુવિચારના ધુમ્મસમાં એ વાતનું વિસ્મરણ થયું છે. આંખો વિનાના લોકોની

વાહવાહમાં લુલાવે ન ખાશે. અનંત ચક્ષુવાળા ભગવાનની પ્રસન્નતા આપણે પ્રાપ્ત કરવી છે. આપણા પ્રત્યેક સૂક્ષ્મમાં સૂક્ષ્મ કાર્યો--જેટલા તેની સમીપેજ ભગવાય છે. એનો ઉપયોગ એનું સ્મરણ રાખવું. “મુહું મુહું મોહગુણે જવન્તં, મંદાય ફાસા વહુ લોહણિજ્જા” એવી ગાથાઓનો સ્વાધ્યાય અને ચિન્તન હંમેશા કરવો. આપણા વિકટ માર્ગ કેટલો કપાયો એનું નિરીક્ષણ હંમેશા કરતા રહેવું. ખીજને ઝોધ આપતાં, શિખામણ આપતાં, તેની ત્રુટિઓ જણાવતી વખતે આપણા જીવનને સાક્ષી બની સરખાવતાં ન ભૂકવું. દીવામાંથી દીવો પ્રગટાવી શકાય. ઉપર ચડેલ માણસ જ નાચેના માણસને ઉપર ખેંચી શકે છે. વિજેતા જ ખીજને વિજયમાં સહાય કરી શકે છે. તરે તેજ તારી શકે છે. આ સામાન્ય નિયમો પણ સંયમયાત્રીઓને ખૂબ લક્ષ રાખવા જેવા કિંમતી છે. જે વ્યક્તિ પોતાના નાના મંડલમાં પ્રેમનાં પૂર વડાવી ન શકે, એવા ન આપી શકે કે તિતિક્ષાના ઘૂંટડા ન પી શકે એ સમાજમાં કશુંયે શ્રેય ન કરી શકે. ઠાંકણા ખાધા વિના પચ્ચર ઘડાય નહિ. એ સાદી વાત વારંવર યાદ કરવા યોગ્ય છે. ‘વચન સાપેક્ષ વ્યવહાર સાચો કહ્યો, વચન નિરપેક્ષ વ્યવહાર જૂઠો’ એનું રહસ્ય સમજાય તો જીવનમાં ભારે સુધારો થઈ જાય. મારી તબિયત સારી છે, સાધના ચાલુ છે. ખૂબ અનુકૂળતા છે. તમને પુરસદ ન મળતી હોય તો પ્રત્યેક કાર્યમાં ઉપયોગ તો રાખી શકાય. “જયં ચરે જયં ચિટ્કે.” જયં એટલે જતના-ઉપયોગ-વિવેક-જગૃતિ સમજ્યા! આ પત્ર બધાએ વાંચવો, વિચારવો અને મુકાય તેટલો અમત્રમાં મૂકવો. ૐ શાંતિ.

દ : ભિક્ષુ

૫૯

૦૦૦ મનુષ્યને સંકટો, દુઃખો, આપત્તિઓ, ખામીઓ, આફતો અને એવા આંચકાઓ માત્ર તેને જગાડવા, ઝોધ આપવા, તૈયાર કરવા, કાંઈક શીખડાવવા અને અનુભવ અર્થે આવે છે, પણ જીવ એ વાતને નથી સમજતો તેજ અજ્ઞાન છે. જેટલું વાંચ્યું, શ્રવણ કર્યું, જોયું, અનુભવ્યું તે ભોગવ્યું તેમાંનો શતાંશનો પણ જો જીવે યથાર્થ વિચાર કર્યો હોય તો ખીજના ઝોધની જરૂર તેને રહેત નહિ.

જીવે અનંતકાળથી ઊડાયેલ અંતરૂચકુ ઉઘાડ્યું નથી એની જ આ વિટંબના. એથી જ ફેગટ ભય, શોકની હાય-વરાળ અને ધમપછાડા મારી રહ્યો છે. અંતરૂચકુ ધ્યાનથી ઉઘડે છે. સદ્વિચાર જ એનું અમૂલ્ય ઔષધ છે. એજ ઠોયડાની ચાવી છે. પ્રભુના એક પદને, એક વાક્યને, એક શ્લોકને, એક ક્ષીને પણ બહુ બહુ વિચારતાં નવું નવું જણાય છે. નહિ સમજેલું સમજાય છે આ બધા ખેલમાંથી પોતાને જ જુદો તારવવાનો છે. પોતા ઉપર વધારે ને વધારે સ્થિર થવાય એવી અનુકૂળતા મેળવી એકાગ્ર થવાનું છે. હંમેશા વાંચન કરતાં વિચાર વધુ કરશો. પુરસદ તો ઘણી છે. દિવસ કરતાં રાત્રે શાંતિ વધારે મળે એ સ્વાભાવિક છે. આ આઘાત પછી તો તમારે જીવનને જગૃતિ રૂપે ફેરવી નાખવું ઘટે. બને તેટલી નિવૃત્તિ, શાંત જગૃતિ, મૌનવૃત્તિ, તિતિક્ષા રાખીને પોતાને અનુભવતા થશો. પ્રભુના નામમાં ઉપયોગ રહે તે લક્ષમાં રાખશો.

દ : ભિક્ષુ

૬૦

૦૦૦ ક્યાં મહાવીરની આજ્ઞા અને ક્યાં આજ્ઞા તેના અનુયાયીની વર્તણૂક. શાસ્ત્રો માત્ર ખીજને સંભળાવવા માટે અને આચરવું તો માઠી પ્રકૃતિઓની મરજી મુજબ. તેમાં પણ ‘હંભ’. એ તો પોતાને અને પરને ફેસાવનાર મહાજાળ છે. અધ્યાત્મસારમાં ત્રીસમાં પૃષ્ઠથી અધિકાર જરૂર વાંચશો.

“જે ઘડીમાં શુભ કામ થયું નહિં તે ઘડી તો કહીએજ નકામી.” હંમેશા કાંઈ ને કાંઈ નવું જ મેળવો, વિચારો, અનુભવો અને તેથી અધિક પ્રસન્નતામાં રહો. વાંચેલું, વિચારેલું વર્તનમાં મૂકવા પ્રયત્ન સેવો. અમે વિધવા છીએ, અમારું કોઈ નહિ એવી ઘણાં કાળની ભાવનાને તજી ચંદનગાળાની પેટે અખંડ વૈરાગ્યમય થવા અહર્નિશ પાર્શ્વપ્રભુનું

સ્મરણ કરો. તમારા સમીપજ છે એમ શ્રદ્ધા. અને પ્રત્યેક કાર્યમાં તેની દષ્ટિ મારા રાન્મુખ હસતી છે એમ કલ્પો. પુરસદે તેને અખંડ જાપ કરો. વાંચનથી ખમણું ચિંતાન-મનન રાખો, વચનામૃતનાં સર્વ સંસ્કૃત પ્રાકૃત વાક્યો મુખપાઠ કરીને તેને વારંવાર ઉપયોગપૂર્વક સ્મરો. બાકીના બનાવો, બ્યવહારો, નાટકો, દર્શ્યો અને ચિંતાના કારણો સર્વ ક્ષણિક હોવા છતાં આપણને તે દિલ દેવાથી ઉપાધિ કરાવનાર કર્મખંધનું કારણ છે. માટે ભુલાય તેટલું ભૂલતા શીખો.

દઃ લિલુ

સુવચનામૃતો - જીવન પાથેય

નિત્ય આશ્રમતણા કર્મ કરતા રહી, જગતના નાથનું સ્મરણ કરવું;
જ્ઞાન - વૈરાગ્યની પાંખથી ઊડતા, પરમ જ્ઞાનદેને શિખર ઠરવું.

ભાવના ભાવવી ઉચ્ચ કલ્યાણની, ભાવનાથી મહાદોષ ટળતા;
ભાવના ધર્મ છે ભાવના ભક્તિ છે, ભાવનાથી જ ભગવાન મળતાં.

જીવનમાં જાગતો ઉન્નતિ પામતો, જીવતાને સદા થાય હાનિ;
સત્ત્વમાં જે ફરે તે જ પ્રભુતા વરે, તેમને દેવની સહાય છાની.

સ્વરૂપમાં જાગતો વિષયમાં જીવતો, તે જ પુણ્યાર્થી ને તે જ જ્ઞાની;
ત્યાગ - વૈરાગ્યના રાગમાં રકત જે, સફળ છે તેમની જિંદગાની.

સાધુતા વગરની વિદ્વતા એકલી, વ્યર્થ છે રાખી ઉપાધી મોટી;
વિદ્વતા સાધુતા ઉભય જેમાં વસે, ધન્ય તે પુરુષવર દેવ કોટિ.

દ્રવ્યના દાસ બનતા સૌ માનવી, દ્રવ્ય નહિ કોઈને દાસ થાતું;
દ્રવ્યથી પ્રાપ્ત અમૃત થતું ના કદી, શુદ્ધ પ્રજ્ઞાત્વ તેથી હણાતું.

દ્રવ્ય અહંકાર ને દુર્ગુણો લાવતું, જેમ હુતાશને છે ધુમાડો;
દ્રવ્ય વિક્ષેપ છે આત્મકલ્યાણમાં, દ્રવ્યથી ફિકર ભય રાત-ઢા'ડો.

નિત્ય અભિમાનના ઓટલે ભક્ષીને જીવ મમતા તણી મહોર મારે;
હું કહે, હું કહે, માડું આ છે બધું, એમ ગૂંચાય સંસાર ગારે.

શુદ્ધ તો ઇચ્છતા સુખ પાર્થિવને, આત્મધન કર્મનો ભોગ લઈને;
ઉચ્ચ આલિંગતા ઇચ્છતા ધર્મને, દુઃખનો ભાર માથે લઈને.

શુદ્ધનું લક્ષ્ય તો ભોગ-વિલાસ છે, રાત-દી તરફે પ્રેય માટે;
ઉચ્ચનું લક્ષ્ય તો આત્મકલ્યાણ છે, નિત્ય તે વિચરે શ્રેય વાટે.

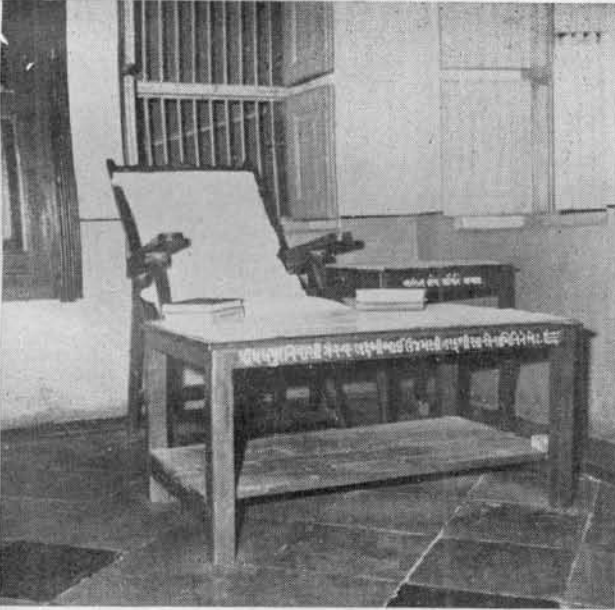

: જન્મસ્થળ :

સાયલાના પોતાના મકાનમાં
જે ઓરડામાં પૂ. ગુરુદેવનો
જન્મ થયો હતો.

“ સાધનાકુટિર ”

સાયલાના લીંબડી સંપ્રદાયના
ઉપાશ્રયમાં જે ‘કુટિર’માં
પૂ. ગુરુદેવ સાધના કરતા હતા.

સાધના કુટિરમાં જ્યાં
એસી પૂ. ગુરુદેવ
ચિંતન-મનન
કરતા હતા.

ઘણાં વર્ષો પહેલાં પૂ. ગુરુદેવ એક સુરમ્ય પ્રભાતે વિહારપથે
વિચરતા નજરે પડે છે. ચિત્રમાં પૂ. ગુરુદેવ તેમના
પટ્ટશિષ્ય પૂ. ચુનીલાલજી મહારાજ (ચિત્તમુનિ) તથા શ્રી
હર્ષચન્દ્રજી મહારાજ અને ભાવદીક્ષિત શ્રી શિવલાલભાઈ
(સંત્યાલ) ડાબી બાજુથી પહેલાં દેખાય છે.

—: પૂજ્ય ગુરુદેવના ભક્ત રાજવીઓ :—

ધરમપુરના મહારાજા શ્રી વિજયદેવજી સાહેબ જેમણે પૂ. ગુરુદેવનું ચાતુર્માસ સં. ૧૯૯૩માં ધરમપુરમાં ખૂબ ભકિતભાવથી કરાવી અપૂર્વ લાભ લીધો હતો.

લીંબડીના મહારાજા શ્રી દોલતસિંહજી સાહેબ જેમણે જીવનભર પૂ. ગુરુદેવની સેવા કરી હતી. પૂ. ગુરુદેવના સદુપદેશથી પોતાના રાજ્યમાં અનેક કુરૂઢીઓ તથા કુરિવાળો દૂર કર્યા હતા, જેમાં બાબલગન પ્રતિબંધ મુખ્યત્વે હતું.

—: પૂ. ગુરુદેવની જન્મજયંતી :—

અજમેરના સાધુસંમેલન બાદ આગ્રા ચાતુર્માસ કરી પાછા ફરતા કુશળગઢમાં ભીલ કિસાનોના “રાજસ્થાન ભીલ સેવક સંઘ” દ્વારા ઈ. સ. ૧૯૫૨ માં પૂજ્ય ગુરુદેવની જન્મજયન્તી ઉજવાઈ તે પ્રસંગતું દશ્ય. આ ભીલ કિસાનો હબ્બુએ પ્રતિવર્ષ પૂ. ગુરુદેવની જન્મજયન્તી ઉજવતા હોય છે.

પૂજ્ય ગુરુદેવ પં. કવિવય સુનિશ્રી નાનચંદ્રજી મહારાજના નશ્વર દેહનું
-: અંતિમ દર્શન :-

પૂજ્ય ગુરુદેવ સાયલા સુકામે સં. ૨૦૨૧, માગશર વદી ૯ ના દિને નિર્વાણ પામ્યા ત્યારે પાલખી પહેલાનું અંતિમ દર્શન

નશ્વર દેહ નથી ટકવાનો, મોહ ક્રોધ એ ના રહેવાનો;
અગ્નિમાં એ યજી જવાનો, માટીમાં એ મળી જવાનો....
દેહ મરે છે હું નથી મરતો અજરાઅમર પદ છે મારું....
સહજાનંદી શુદ્ધસ્વરૂપી અવિનાશી હું આત્મસ્વરૂપ....

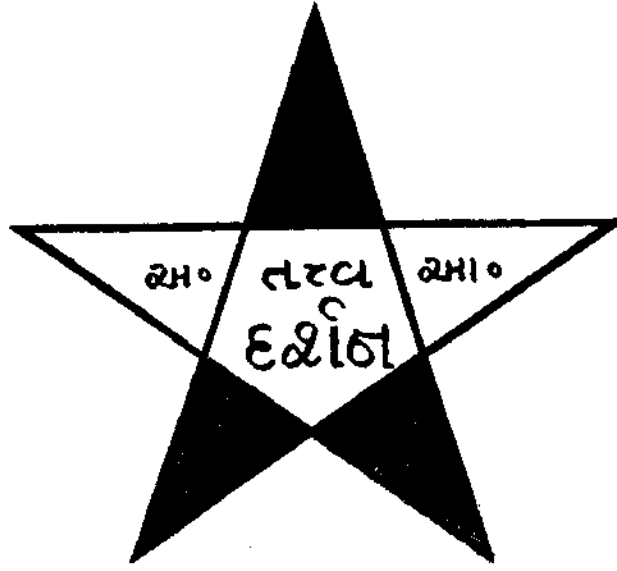
પૂ. ગુરુદેવ રાષ્ટ્રપિતા મહાત્મા ગાંધીજી સાથે

ઈ. સ. ૧૯૩૭ ના મે મહિનામાં તિથલના સાગર તટે સવારના પહોરમાં પૂ. ગાંધીજી અને તેમના સાથીઓ સાથે પૂ. ગુરુદેવ. ચિત્રમાં ડાબી બાજુથી બીજા પૂ. ગુરુદેવ છે. પૂ. ગુરુદેવ, ઠાણાંગ સૂત્રમાં બતાવેલ “રાષ્ટ્રધર્મ”નો મર્મ સૌને સમજાવતા અને રાષ્ટ્રના સર્વોચ્ચ નેતાઓ પણ પૂ. ગુરુદેવના સંપર્કમાં રહેતા.

વિભાગ-૨

દ્વારપાલીવ યસ્યોચ્ચૈઃ વિચારચતુરા મતિઃ।
હૃદિ સ્ફુરતિ તસ્યાધઃ સૂતિઃ સ્વપ્નેઽપિ દુર્ઘટા ॥

- 'જ્ઞાનાર્ણવ'

જેના હૃદયમાં, ચોકીદારની જેમ વિવેકબુદ્ધિ કે પ્રજ્ઞાશક્તિ પ્રબળ રીતે સ્ફુરાયમાન છે તેને સ્વપ્નદશામાં પણ પાપનો-અશુભનો સંભવ હોતો નથી, તો પછી જાગૃત દશામાં તો ક્યાંથી હોય ?

- 'જ્ઞાનાર્ણવ' માંથી

- ❁ ચિંતનીય વિચારધારા
- ❁ અધ્યાત્મ ચિંતન
- ❁ એક નવીન સૃષ્ટિ
- ❁ ધર્મ વિકાસ
- ❁ આગમસાર હોલન
- ❁ મનનીય લેખો

पूज्य गुरुदेव ऽपिपयं पं. नानयन्द्रेण महाराज ञ्मशतादिः स्मृतिः

चिंतनीय विचारधारा

लेखक :

मुनि युनीसासथ 'चित्तमुनि'

ચિંતનીય વિચારધારા

૧

પાંચ જીવનસ્ત્રવોની અદ્ભુત લીલા

આ અમર્યાદ એવા સંસારમાં, અસંખ્ય દેહધારી જીવો જીવન જીવી રહ્યા છે. પૃથ્વી, પાણી, અગ્નિ, વાયુ અને વનસ્પતિમાં ભારેભાર જીવનસ્ત્રવ ભરેલું છે. એ બધા જુદાં જુદાં સ્વરૂપે માત્ર દેહધારી હોવાથી એકેન્દ્રિય જીવો કહેવાય છે. પોતાની જાતને અભિવ્યક્ત કરવા માટે દેહ સિવાય બીજું કોઈ સાધન તેમની પાસે હોતું નથી. તેથી તેની દુનિયા મૂંગી, સ્થિર અને કવચિત્ કંપિત હોય છે. કાયા એ જ એની ઈન્દ્રિય છે. ઈન્દ્રિય એટલે સાધન.

એવા જીવો સ્થિરરહ્યામાં હોવાથી ગતિમાન થઈ શકતા નથી, તેમ છતાં પણ બીજા વિકસિત જીવોને જીવાડવામાં, અવ્યક્તપણે પણ તેઓનો મહાન હિસ્સો રહેલો છે. દા. ત. પૃથ્વી, ભૂમિરૂપે હોવાથી બીજા જીવોનું ધારણ-પોષણ તેનાથી થઈ રહ્યું છે: પાણીનું જીવનસ્ત્રવ કેટલું બધું ઉપયોગી છે તે આપણે જાણીએ છીએ: અગ્નિ વગર માનવને આહતું નથી, તેની પણ જરૂર પડે છે. વાયુ અથવા હવાની કેવી અને કેટલી ઉપયોગિતા છે તે આજના વિજ્ઞાનયુગમાં કહેવાની જરૂર નથી અને વનસ્પતિનું જીવનસ્ત્રવ તો વિવિધ સ્વરૂપે જીવ માત્રને તુષ્ટિ-પુષ્ટિ આપનારું છે. આમ આ પાંચ પ્રકારના જીવોનું, જીવનસ્ત્રવ સામાન્યરૂપે કેવું કામ કરે છે તે આપણે અનુભવી શકીએ છીએ. વિશેષ સ્વરૂપે જેવા બેસીએ તો એ પાંચ મહાસ્ત્રવોની જ આ બધી લીલા છે એમ લાગશે. ભૌતિક વિજ્ઞાનની શોધ તરફ નજર કરીએ તો પૃથ્વી, પાણી, અગ્નિ, વાયુ અને વનસ્પતિ એ બધા જીવનસ્ત્રવોનો વિવિધ પ્રકારે આવિષ્કાર કરીને આજનો માનવી કેવો સમૃદ્ધ થયો છે; આજનું જીવન જીવવામાં એ મહાસ્ત્રવો કેટલા બધા ઉપકારક બન્યા છે? માનવ હવે જે સૂક્ષ્મ બુદ્ધિથી એનો સદુપયોગ કરી શકે તો જ એ ઉપકારનો યત્કિંચિત્ બહલો વાજ્યો ગણાય; નહિ તો પછી જે એનો દુરુપયોગ કે અતિ ઉપયોગ થયા કરશે તો મહાન આફતોરૂપે કુદરતની પ્રતિક્રિયાનો ભોગ, આખી માનવજાતિ બની રહેશે.

જીવનસ્ત્રવ-વિકલેન્દ્રિય જીવો

એથી આગળ વધીને જોઈએ તો જે ઈન્દ્રિયથી માંડીને ચાર ઈન્દ્રિયવાળા જીવો પણ આપણી નજરમાં આવશે. જે ઈન્દ્રિયવાળા જીવ એટલે જેને શરીર અને મોહું હોય છે તેવા જીવો. દા. ત. આપણે ઈચ્છાનું નિરીક્ષણ કરીએ. કહેવાય છે કે એવા જીવો જ્યાં ઉત્પન્ન થાય છે તે તે સ્થાનગત કે ક્ષેત્રગત પરમાણુમાંથી તેઓ પોતાના શરીરની રચના કરી લે છે. શરીર, વર્ણ, રસ વગેરે બધું ત્યાં ત્યાં તેને અનુરૂપ જ બની રહે છે. આ પ્રકારના જીવો ગતિ કરી શકે છે એટલે પોતાના શરીરનું ધારણ-પોષણ કરવા પોતે હરી-ફરી શકે છે. એમાં જીવનસ્ત્રવનો-ચેતનતત્ત્વનો એ પ્રકારનો તરવરાટ હોય છે.

ત્રણ ઈન્દ્રિયવાળા જીવને શરીર, મોં અને નાક હોય છે. એક ઈન્દ્રિય વધી એટલે તેવા જીવો વધુ ઝડપથી ક્રિયારત બની શકે છે. ત્રીજી ઈન્દ્રિય-નાસિકાનો વિષય ગંધ હોવાથી, પોતાના જીવનને માટે ધારણ-પોષણની વસ્તુ, નાકનો ઉપયોગ કરી ગંધ દ્વારા મેળવી લે છે. કીડી જેવા જંતુ, જે રીતે ગંધ અથવા વાસને ફરથી ગ્રહણ કરી શકે છે તેવી રીતે બીજા જીવો ગ્રહણ કરી શકતા નથી. એવા જીવોને આંખ નથી હોતી છતાં, અધારી દુનિયામાં, એ માત્ર ગંધના દોરબ્યા, આડાઅવળા ધૂમીને પોતાના વિષયને અથવા ઈષ્ટને પકડી શકે છે એ કેવું આશ્ચર્યજનક છે! ઉપરાંત એવા જીવો સમૂહગત જીવન પણ વ્યવસ્થિત રીતે ધારી શકતા હોય છે. બિધર્ષ એ પણ ત્રણ ઈન્દ્રિયવાળું જંતુ છે. આજના વિજ્ઞાન એના જીવનનું સંશોધન કરીને જે હરીકત પ્રસિદ્ધ કરી છે તે જોતાં એમ લાગે છે કે આજનો માનવી સામાજિક જીવનમાં, બિધર્ષ પાસે કેવો હીણો છે? ૧

૧ જુઓ, 'બિધર્ષનું જીવન': અનુવાદક: કિશોરલાલ મશરુવાળા

ચાર ઈન્દ્રિયવાળા જીવને શરીર, મોઢું, નાક અને આંખની ચોથી ઈન્દ્રિય હોય છે. એવા જંતુઓ રૂપ, રંગ અને આકારને ભેદ શકતા હોય છે. જીવન જીવવા માટે એની ક્ષેત્રમર્યાદાનો વિસ્તાર થયો છે. આગળની ત્રણ ઈન્દ્રિયોનો તે ઉપયોગ તો કરે જ છે, પરંતુ આ ચોથી ઈન્દ્રિય આંખ મળવાથી, ઈષ્ટ વસ્તુ સુધી પહોંચવા માટે-ઊડવા માટે, કુદરતે જેવી ભેદએ તેવી તેને પાંખ પણ આપી છે. આંખ ને પાંખની મદદથી લમરી, પતંગ, માખી, મધમાખ, કુદા વગેરે જંતુઓ ઊડાઉડ-કૂદાકૂદ કરતા હોય છે. એ બધાની આંખ અને પાંખની રચનામાં પણ વિવિધતા હોય છે. એ સાધનથી એ પોતાના જીવનનું ધારણ-પોષણ કરતા હોય છે.

આ બધા જીવો (જે ઈન્દ્રિયથી માંડીને ચાર ઈન્દ્રિયવાળા જીવો)ની રચનામાં કુદરતનો જરૂર કોઈ સંકેત હોવો ભેદએ. પરંતુ આજનો માનવી તો પોતાને મળેલી બુદ્ધિ-શક્તિથી બધું જ બેવાનું-માપવાનું અને નિર્ણય કરવાનું શીખ્યો હોવાથી વિજ્ઞાનપદ્ધતિથી જંતુમાત્રનો અભ્યાસ કરે છે. મધમાખી જેવા જંતુનો અભ્યાસ કરતાં આજના વિજ્ઞાને ઘણું ઘણું શોધી કાઢ્યું છે અને હજી પણ શોધશે, તો પણ આરો આવવાનો નથી. કહે છે કે મધમાખીના જીવનમાં પણ સામાજિક રચના વ્યવસ્થિતપણે ચાલતી હોય છે...અસ્તુ...આપણે એ વાત જવા દઈએ.

અત્યારસુધી એકેન્દ્રિયથી માંડીને ચતુરિન્દ્રિય જીવો સુધી આપણે નિરીક્ષણ કર્યું. જેન પરિભાષામાં એકેન્દ્રિય જીવોને સ્થાવર એટલે કે સ્થિર કહ્યા છે અને જે ઈન્દ્રિયથી ચાર ઈન્દ્રિયવાળા જીવોને સમુચ્ચયે વિકલેન્દ્રિય જીવો કહ્યા છે. વિકલેન્દ્રિય જીવો ગતિ કરી શકે છે. એ બધા જીવોની સમગ્ર જીવનપદ્ધતિ સંજ્ઞાત્મક હોય છે અને સંજ્ઞાત્મક છે એટલે સુસંગત અને તાલબદ્ધ હોય છે. એમાં કંઈ વિકૃતિ થવાનો સંભવ નથી. દા. ત. એકેન્દ્રિયમાં આપણે વનસ્પતિનો જીવ લઈએ. વડના એક ટેટામાં અસંખ્ય ખીજકો હોય છે. તે પ્રત્યેક ખીજકમાં આખો વડ સુખ અવસ્થામાં પડેલો હોય છે. તેને યોગ્ય ભૂમિકાનો આધાર મળતાં, અનુકૂળ સમયે પાણીનું સિંચન થતાં, એમાં રહેલ જીવનસત્ત્વ (ચેતન) ક્રિયાશીલ બને છે. ધીમે ધીમે જમીનમાં પડેલા એ ખીજના તળીએ અંકુરો ફૂટે છે અને ઉપરના ભાગમાં કોટો ફૂટે છે. બસ, પછી સમયે સમયે કુદરતના વાતાવરણમાંથી યોગ્ય મસાલો ગ્રહણ કરી એ જીવ, ધારણ-પોષણની બેવડી ક્રિયા ચાલુ કરે છે-(૧) એક તો પોષણ મેળવવા માટે જમીનમાં ઊંડા ક્ષેત્રનું અને (૨) ખીજ બહાર આવવા માટે પોતાની બાંધને વધારતા જવું-ઊંચે ઊંચવા જવું. આ પ્રક્રિયા દરમિયાન સખત ડંડી, સખત ગરમી, સખત વરસાદ ઉપરાંત એનો શિકાર કરનાર જનાવશે કે માણસોના ઉપદ્રવો એ બધાનો સામનો કરી ધીમે ધીમે થડ, શાખા, પ્રશાખા, પત્ર, પુષ્પ અને ફલરૂપે પરિણમીને આખરે કેવો પ્રીર-ગંભીર વડ બની બાંધ છે! વડના જીવનમાં આ બધી પ્રક્રિયા સંજ્ઞાત્મક રીતે થયા કરતી હોય છે. એમાં અભાનપણે પણ એક બાંધની સુસંગતતા અને તાલબદ્ધપણું હોય છે. એમાં કોઈ વિકૃતિ થતી નથી. એનો અર્થ એટલો જ કે વડના ખીજમાંથી આખો કે આંખાના ખીજમાંથી બાવળ થવાનો કોઈ સંભવ નથી.

આમ વિચારીએ તો એકેન્દ્રિયવાળા જીવથી ચાર ઈન્દ્રિયવાળા જીવો સુધી વિકાસની દ્રષ્ટિએ કોઈ ફેરફાર દેખાતો નથી. ઉત્તરોત્તર એક એક ઈન્દ્રિય વધવાથી એની જીવનપદ્ધતિમાં થોડો ફેર પડે છે એટલું જ માત્ર. એમાં જીવનસત્ત્વ હોવાથી તે ચેતનવંત લાગે છે અને ચેતનવંત છે, એટલે પ્રતિકૂળ સંજોગો વખતે પ્રત્યાઘાતરૂપે તેઓ પોતાનો પરચો પણ બતાવે છે. સમજવા ખાતર આપણે એકેન્દ્રિયવાળા જીવોને જીવનસત્ત્વ અને જે ઈન્દ્રિયથી ચતુરિન્દ્રિયવાળા જીવોને જીવનસત્ત્વ કહીશું.

જીવનસત્ત્વ અને જીવનશક્તિ

(પંચેન્દ્રિય પશુઓની)

પરંતુ આ વિશાળ દુનિયામાં, આપણે ભેદએ ધીએ કે એવા જીવો ઉપરાંત બીજા પણ વિવિધ પ્રકારના જીવો છે. જેને આગળની ચાર ઈન્દ્રિયો ઉપરાંત વધારાની પાંચમી ઈન્દ્રિય હોય છે. પાંચમી ઈન્દ્રિયરૂપે એને

જ્ઞાન મળેલા હોય છે. જ્ઞાનના સાધનથી એવા જીવો, શબ્દધ્વનિ કે અવાજને પકડી શકે છે. એટલે એમનાં જીવનના ધારણ-પોષણમાં જ્ઞાન પણ ઉપયોગી થઈ પડે છે. શાસ્ત્રકારોએ આ પાંચ ઈન્દ્રિયોવાળા જીવોનાં નીચે મુજબ પાંચ ભેદ કહેલ છે:- (૧) સ્થળચર-જમીન ઉપર ચાલનારા-ફરનારા ગાય, ઘોડા, હાથી, વાઘ વગેરે. (૨) જળચર - પાણીમાં ફરનારા મચ્છ, કચ્છ, ગાહુ, મગર, મુસુમાર, માછલા વગેરે. (૩) ખેચર-આકાશમાં ઊડનારા મેના, પોપટ, ચકલા, સમગી વગેરે. (૪) ઉચર (પર)-છાતીએ-પેટે ચાલનારા સર્પ, નાગ, અજગર વગેરે. (૫) ભૂજચર (પર)-હાથ પર ચાલનારા નોળીઓ, કાંઠીયા વગેરે.

આ બધા જીવોમાં, પાંચ ઈન્દ્રિયો ઉપર જણાવેલ છે તે મુજબ હોવા છતાં, દરેક વર્ગની શારીરિક સ્થિતિ તદ્દન જુદા પ્રકારની હોય છે તેથી એ પાંચે ઈન્દ્રિયો અથવા સાધનને સંચાલિત કરવા માટે કુદરતે એક જુદું સાધન પણ આપ્યું છે. સમજવા ખાતર આપણે એને 'મન' એવું નામ આપીએ.

શાસ્ત્રની પરિભાષામાં, આવા મનવાળા જીવો 'સંજી જીવો' અથવા 'સંજી પ્રાણી' તરીકે ઓળખાય છે. બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો, સંજી પચ્ચેન્દ્રિય પશુયોની (તિચ્ચયોનિ) ના જીવો કહી શકાય. તેનું 'મન' અને માનવીના 'મન'માં ઘણું અંતર છે. જેની વિશેષ સમજ હવે પછી આપણે આગળના પ્રકરણમાં જોઈશું.

અહીં તો પચ્ચેન્દ્રિય પશુયોનિને લગતું આપણું નિરીક્ષણ ચાલે છે તેથી હવે ઈન્દ્રિયો એ શું છે? એનો શો ઉપયોગ છે? વગેરે સંબંધી જરા ઊંડા ઊતરીએ. આપણે શરૂઆતમાં જોઈ ગયા તેમ ઈન્દ્રિય એ સાધન છે-કરણ છે-હથિયાર છે. ક્રમે ક્રમે વિચારતાં આપણે પાંચ ઈન્દ્રિયોવાળા પશુયોનિના જીવો સુધી આગ્યા. હવે પ્રત્યેક જીવને પ્રાપ્ત થયેલ ઈન્દ્રિયો શું કામ કરે છે? તેનાથી જીવને શો લાભ થાય છે? એનાથી ધારણ-પોષણ કેમ થઈ શકે છે? એનો એટલો જ ઉપયોગ છે કે વધારે ઉપયોગ થઈ શકે છે? તે વિચારીએ.

જેમકે એકેન્દ્રિયવાળા જીવને માત્ર શરીર એ જ એની ઈન્દ્રિય છે અને એ ઈન્દ્રિય દ્વારા તે કોઈ પણ પદાર્થને સ્પર્શી શકે છે એટલે આપણે એને સ્પર્શેન્દ્રિય કહીશું. કાર્યરૂપી સ્પર્શેન્દ્રિયથી એ નક્કી કરે છે કે જેનો એના શરીરને સ્પર્શ થાય છે (મુંવાળો-ખરણચકો, શીતળ-ગરમ વગેરે) તે સુખકારક છે કે દુઃખકારક? એટલો જ એનો ઉપયોગ હોય છે. એવું જ એનું વેદન હોય છે. એનો પ્રત્યાઘાત પણ શરીર દ્વારા જ થાય છે. જરા ઊંડાણથી જોઈએ તો એકેન્દ્રિયનો વિષય જરા ગહન છે. એને ખુદ્ધિગમ્ય બનાવવા પ્રયત્ન કરીએ તો પણ એમાં પૂરી સફળતા મળે કે ન મળે! એવો સૂક્ષ્માતિસૂક્ષ્મ વિષય છે, માટે એ વાત આટલેથી જ બસ રાખીએ.

ત્યાર બાદ બે ઈન્દ્રિયવાળા જીવોમાં શરીર અને મોઢું એ બે ઈન્દ્રિયો છે. મોઢું કે મોં, એ રસ કે સ્વાદ પારખીને પોષણ મેળવવા માટે હોય છે. એ બીજી ઈન્દ્રિયને રસેન્દ્રિય કહેવામાં આવે છે. એટલે સ્પર્શેન્દ્રિય અને રસેન્દ્રિય એ બે સાધનોથી આ જીવો ધારણ-પોષણની વસ્તુ નક્કી કરે છે અને તેનો ઉપયોગ કરે છે. અળસીઆ, ઈથળ, પોરા, કરમીઆ, શંખ છીપ, કોડા વગેરે બે ઈન્દ્રિયવાળા જીવો છે. સ્પર્શ અને રસ એ બે જ એના વિષયો છે.

ત્રણ ઈન્દ્રિયોવાળા જીવોમાં, ત્રીજી ઈન્દ્રિય નાક અથવા નાસિકા કે મ્રાણ કહેવાય છે. સુગંધ કે દુર્ગંધ નક્કી કરવાનું કામ નાકનું છે. વાસ એ જ એનો વિષય છે. સ્પર્શેન્દ્રિય, રસેન્દ્રિય અને ત્રીજી મ્રાણેન્દ્રિય (નાસિકા) એ ત્રણ ઈન્દ્રિયો વડે, એવા જીવો, પોતાના ધારણ-પોષણનો પદાર્થ મેળવે છે અને ઉપયોગ કરે છે. કીડીને ચોજનગંધી કહી છે તે એટલા માટે કે નાક દ્વારા ગંધની લારે લારે, વસ્તુ ઘણું દૂર હોય તો પણ ત્યાં તે પહોંચી જાય છે. હકીકતમાં તેને આંખ હોતી નથી છતાં પોતાના વિષયને એ નાકની શક્તિથી પહોંચી શકે છે.

ચાર ઈન્દ્રિયવાળા જીવોમાં ચોથી ઈન્દ્રિય આંખની છે. નયન, નેત્ર, ચક્ષુ આ બધા આંખના પર્યાય શબ્દો છે. આંખના સાધનથી એવા જીવો રૂપ, રંગ, આકારને જોઈ શકે છે. પોતાના ઈષ્ટ વિષયને મેળવવામાં આ સાધનનો ઉપયોગ કરવાથી એને હરવા-ફરવાનું વિશાળ ક્ષેત્ર મળે છે, એટલું જ નહિ પણ ગમે ત્યાં, કોણે કે નીચે જવા માટે કુદરતે તેને પાંખનું પણ સાધન આપેલ છે. આ ચોથી ઈન્દ્રિયને આપણે ચક્ષુઈન્દ્રિય તરીકે ઓળખીશું.

આમ એકેન્દ્રિયથી માંડીને ચાર ઈન્દ્રિય સુધીના જીવોનું અને તેને મળેલાં સાધનો-ઈન્દ્રિયોનું આપણે 'આહુ-અધૂરુ' અવલોકન કર્યું. (આહુ-અધૂરુ) એટલા માટે કે એક એક ઈન્દ્રિય અને તેના ધારક શરીરની એવી ઝડૂન રચના છે કે ઊંડા ઊતરીએ તો મનન-ચિંતનનો પરિણામે, પરબ્રહ્મના લોકોત્તર આનંદમાં ડૂબી જઈએ અને તો પછી આ સ્થૂલ આનંદ પણ જતો કરવો પડે. માટે જે પ્રવાહ ચાલે છે તેને જ આગળ વધારીએ.) તે સાથે એ પણ જોવાનું રહે છે કે જેમ જેમ ઉત્તરોત્તર ઈન્દ્રિયનું સાધન વધતું જાય છે તેમ તેમ પાછળની ઈન્દ્રિયોના ઘાટ અને રચનામાં પણ ફેરફાર થતો જાય છે અને તે પણ તે તે શરીરને ખરાબર અનુરૂપ હોય તેવી જ તેની રચના થતી હોય છે. દા. ત. એકેન્દ્રિયની સ્પર્શેન્દ્રિય અને બે, ત્રણ તથા ચાર ઈન્દ્રિયવાળા જીવોની સ્પર્શેન્દ્રિયમાં થોડાં ફેર દેખાશે. આ બધું સૂક્ષ્મ રીતે અવલોકન કરવાથી સમજી શકાય તેવું છે. બે ઈન્દ્રિયથી ચાર ઈન્દ્રિયવાળા જંતુઓમાં મોઢું તો હોય છે પણ જીભ હોવાનો સંભવ નથી. મોઢાથી એવા જીવો સ્વાદની વસ્તુ ઝહણ કરે છે અને પોષણ મેળવે છે. જીભનો આકાર અને પ્રકાર પચ્ચેન્દ્રિય પશુયોનિમાં પ્રગટપણે હોય છે. હવે આપણે સ્પષ્ટ સમજી શકીએ છીએ કે પાંચ ઈન્દ્રિયો કયી અને તેના વિષયો કયા? જેમ કે સ્પર્શેન્દ્રિયનો વિષય સ્પર્શ, રસેન્દ્રિયનો વિષય રસ, શ્રાણેન્દ્રિયનો વિષય વાસ-ગંધ, ચક્ષુર્દ્રિયનો વિષય રૂપ-રંગ અને શ્રવણેન્દ્રિય એટલે કાનનો વિષય શબ્દ-ધ્વનિ-અવાજ. અહીં આપણે પચ્ચેન્દ્રિય પશુયોનિના દ્વાર સુધી આવ્યા.

જીવનશક્તિ : પાશવિક જીવન

પચ્ચેન્દ્રિય પશુયોનિમાં પાંચ ઈન્દ્રિયો તો છે જ, પરંતુ એ ઉપરાંત એ બધાને નિયંત્રણમાં રાખનાર 'મન' નામનું પણ એક કરણ કે સાધન છે. જેનો સહજ ઉલ્લેખ આપણે આગળ કરી ગયા છીએ. હવે આગળ વધીએ. આ મન પણ બીજી ઈન્દ્રિયોની અપેક્ષાએ સૂક્ષ્મ હોય છે. આ મનના સાધનથી ઈન્દ્રિયો ક્રિયાશીલ-વેગવાન-અચળ અને છે. હવે આપણે જોઈ શકીશું કે જંતુઓની-વિકલેન્દ્રિયોની ઉત્પત્તિ અને પચ્ચેન્દ્રિય પશુની ઉત્પત્તિમાં-પેદાશમાં કેવો ફેર છે? જંતુઓ (બે ઈન્દ્રિયથી ચાર ઈન્દ્રિયવાળા જીવો) સહજ રીતે આપોઆપ ઉત્પન્ન થાય છે. (આજનું વિજ્ઞાન સૂક્ષ્મ સ્વરૂપે પણ ઈડામાંથી જંતુ ઉત્પન્ન થાય છે એમ કહે છે.) જેન પરિભાષામાં એની ઉત્પત્તિ સમૂર્ચિછમરૂપે કહી છે. ત્યારે પચ્ચેન્દ્રિય પશુઓ ગર્ભ જ કહેવાય છે એટલે કે નર-માદાના સંગ્રામથી ગર્ભ બંધાય છે અને તે પ્રગટે છે. આ રીતે પશુયોનિમાં જીવનું અવતરણ થાય છે ત્યારે તેનું સમગ્ર બંધારણ ફરી જાય છે. એમ તો દેહધારી જીવમાત્રમાં સંજ્ઞાઓ હોય છે. આ સંજ્ઞાના સમુચ્ચયે ચાર ભેદ જણાવેલ છે.

૧. અહારસંજ્ઞા, ૨-ભયસંજ્ઞા, ૩-મૈથુનસંજ્ઞા અને ૪-પરિબ્રહ્મસંજ્ઞા. આ સંજ્ઞાઓ દ્વારા દેહધારી માત્ર પોતાને જીવનનિર્વાહ કરી રહ્યા હોય છે. આ વસ્તુ અનિવાર્ય છે. અહીંથી જ પચ્ચેન્દ્રિય પશુયોનિમાં જીવનનું ધોરણ બદલાય છે. જેમ કે આહારસંજ્ઞાથી શરીરનું ધારણ-પોષણ થાય છે. ભયસંજ્ઞાથી પોતાનું રક્ષણ કરે છે, મૈથુન સંજ્ઞાથી પોતાની જાતને વધારે છે-વંશવૃદ્ધિ કરે છે અને પરિબ્રહ્મસંજ્ઞાથી પોતાને પકડી રાખે છે. અર્થાત્ પરવસ્તુમાં મમતા-મૂર્ચ્છા-આસક્તિ કરી એમાં ચોંટી રહે છે. આમ આ ચારે સંજ્ઞા, દેહધારી જીવમાત્રમાં અનિવાર્યપણે રહેલી છે. પચ્ચેન્દ્રિય પશુજાતિમાં વિવેક કે વિચારનું તત્ત્વ નથી હોતું તેમ છતાં પણ સંજ્ઞાઓ દ્વારા અવ્યક્તપણે એનું જીવન ચાલતું હોય છે. તેમાંય પેકું મન તો સહકારીભાવે કામ કરતું જ હોય છે. આ 'મન'ને હવે આપણે 'અનગૃત મન' તરીકે ઓળખીએ તો પણ ચાલશે. આ મન, સંજ્ઞાના સૂચન મુજબ ઈન્દ્રિયોમાં ગતિ કરે છે અથવા ઈન્દ્રિયો આ રીતે મનથી પ્રેરિત થઈને પોત-પોતાના વિષયને ઝહણ કરે છે.

અહીં આપણે 'સંજ્ઞી' અને 'અસંજ્ઞી'નો ભેદ સમજવાનો છે. જેને સંજ્ઞાત્મક મન હોય તે 'સંજ્ઞી' કહેવાય છે અને જે જીવોમાં એવું મન નથી હોતું તે 'અસંજ્ઞી' કહેવાય છે. એ રીતે વિચારીએ તો એકેન્દ્રિયથી ચાર ઈન્દ્રિયોવાળા જીવો 'અસંજ્ઞી' કહેવાય અને પચ્ચેન્દ્રિય પશુયોનિના જીવો 'સંજ્ઞી' કહેવાય. બે કે શાસકારોએ તો પશુયોનિના જીવોના પણ 'સંજ્ઞી' તથા 'અસંજ્ઞી' એવા બે ભેદ પાડેલા છે. આપણે અત્યારે એમાં ઊંડા ઊતરવાની જરૂર નથી. માત્ર એવા જીવોની જીવન-પદ્ધતિના બે દૃષ્ટાંતો અહીં આપું છું, તે ઉપરથી સંજ્ઞી-અસંજ્ઞીનો ભેદ સહજ રીતે જુદાગમ્ય થઈ જશે. આ જાતે કરેલા અવલોકનનો પ્રસંગ છે:-

એક જાગીવાળી ઝોરડીમાં હું કામ કરતો હતો. એને બારી-બારણા બરાબર હતા. અમુક ભાગ પતરાથી મઢેલ હતો. બાકીના ભાગમાં લાકડાના ચોકડામાં ઝીણી જાગી મઢી હતી. જેથી કોઈ ચકલી કે ઢેઢગરોળી અંદર પેસી શકે નહિ. માખી કે મધમાખ જે ધારે તો દાખલ થઈ શકે એવી એ જાગી હતી. એમાં એક ભમરો ગુંજતો ગુંજતો કોઈ પોલાણમાંથી પેસી ગયો. બારણું ખૂલ્યું હતું. અંદર દાખલ થયા પછી પોતાના સ્વભાવ મુજબ અંદર ધૂમવા લાગ્યો. પછી તો કયાંય સુધી એ બહાર નીકળવા મળ્યો પણ એને બારી કે બારણું દેખાય નહિ અને પેલી જાગીમાં ગોથાં માર્યા કરે. આપણને જોઈને દયા આવે. થાકી જાય એટલે જાગીમાં જ બેસી જાય, વળી પ્રયત્ન કરે, આમ ચાલ્યા કર્યું. કારણ એ ચાર ઈન્દ્રિયવાળો જંતુ હતો. એને આંખ હતી પણ સંજ્ઞાત્મક મન ન હતું, એટલે દુઃખી થયો. પછી તો સુકિતપૂર્વક મેં તેને બહાર કાઢ્યો. એથી ઊલટો સંસી પંચેન્દ્રિયનો પણ એવો જ પ્રસંગ એ જ ઝોરડીમાં બન્યો હતો. એક વાર એક ચકલી પોતાના ખોરાકની શોધમાં ઊડતો ઊડતો એ જ ઝોરડીમાં આવી ગયો. એ તો જંતુ અને જાગાનો શિકારી એટલે સીધો મોભારે અને છતાંમ કૂદવા લાગ્યો. થોડી વાર પોતાનું કામ કર્યું, પછી બહાર નીકળવું હતું ત્યાં અંદર કોઈનો પ્રવેશ થયો એટલે ચકલી ગભરાઈ ગયો. બહાર કેમ નીકળવું એ સૂઝ્યું નહિ. થોડી વાર સુધી તો એક ખૂણેથી બીજે ખૂણે એમ ઉપર ચકરાવા લેવા લાગ્યો. બારણા ઉઘાડા હતા તે છતાં તે ત્યાંથી બહાર નીકળતો નહિ અને જાગીમાં ગોથાં માર્યા કરે. થોડી વાર થાક લેવા બેઠો. અંદર કોઈ ન હતું ત્યારે એને જાણે બારણું દેખાયું હોય તેમ બારણેથી બહાર નીકળી ગયો. અહીં ચકલાના સંજ્ઞાત્મક મને કામ કર્યું. આ રીતે સંસી અને અસંસીનો ભેદ બુદ્ધિગમ્ય થઈ શકે.

અત્યાર સુધી આપણે એકેન્દ્રિયથી માંડીને પંચેન્દ્રિય પશુયોનિના જીવોનું અને તેની જીવનપદ્ધતિનું અવલોકન કર્યું. આ બધી જીવસૃષ્ટિને સમજવા માટે તેના ત્રણ વિભાગ કરીએ તો ખ્યાલ આવશે કે એ ત્રણે પ્રકારના જીવોનું સંચાલન કરનાર પ્રેરક વસ્તુ કઈ છે ?

જેમકે એકેન્દ્રિયના પાંચ ભેદોનો એક વર્ગ- એમાં જે વસ્તુ ભરી પડી છે તેને આપણે 'જીવનસત્ત્વ' કહીશું. ત્યાર બાદ વિકલેન્દ્રિયનો બીજો વર્ગ- એમાં જે ઈન્દ્રિયથી ચાર ઈન્દ્રિયના જીવો આવે છે જેનાં પ્રગટપણે, ઉત્તરોત્તર એક એક ઈન્દ્રિયનું સાધન વધતું હોવાથી, કાર્યક્ષમતા અને ગતિ આવે છે. તેથી એ બીજા વર્ગના સંચાલકબળને આપણે 'જીવનતત્ત્વ' કહીશું અને ત્રીજો વર્ગ સંસી પંચેન્દ્રિયનો ગણીએ તો એમાં 'સંજ્ઞાત્મક મન' હોવાથી એવા જીવોની પાંચે ઈન્દ્રિયો પ્રબળપણે ક્રિયાશીલ થતી હોવાથી એના સંચાલક-બળને આપણે 'જીવનશક્તિ' તરીકે ઓળખીશું. આમ આ ત્રણે વર્ગમાં 'સંચાલકબળ' ઉત્તરોત્તર મિશ્રભાવે કામ કરતું હોય છે. એટલે કે એકેન્દ્રિયમાં 'સંચાલકબળ' તરીકે 'જીવનસત્ત્વ' પૂર્ણરૂપે કામ કરે છે. ત્યારે વિકલેન્દ્રિયમાં 'જીવનસત્ત્વ'ના ટકા વધારે અને 'જીવનતત્ત્વ'ના ટકા ઓછા હોય છે. પંચેન્દ્રિય પશુયોનિમાં 'જીવન-તત્ત્વ'ના ટકા વધારે અને 'જીવનશક્તિ'ના ટકા થોડા. એ રીતે 'સંચાલકબળ'ની શક્તિ ઉત્તરોત્તર મજબૂત બની રહે છે તે હવે આપણે આગળના વિકાસક્રમમાં જોઈશું.

આ બધી જીવસૃષ્ટિ, માનવજીવનની શુદ્ધ-નિમ્ન પ્રકારની હોવા છતાં જીવન જીવવાની, જીવન ધારણ કરવાની અને જીવન વિકસાવવાની બાબતમાં કુદરતના સંકેતને અનુસરવામાં અથવા સ્વ-લાવને પ્રગટ કરવામાં તેઓ કેવી તન્મયતા પ્રગટ કરે છે તે સૂક્ષ્મતાથી જોઈએ તો ખરેખર, આપણે આશ્ચર્યમુગ્ધ બની જઈએ. એ ત્રણે વર્ગના વિવિધ આવિષ્કારો, વિવિધ જીવનપદ્ધતિઓ નિર-નિરાળાં હોય છે. એમાં પણ એકેન્દ્રિય અને વિકલેન્દ્રિયની વાત એક બાબતે સખીએ, પરંતુ સંસી પંચેન્દ્રિય પશુજાતિ તરફ જરા નજર કરો :- ગાય, ઘોડા, વગેરે સ્થલચર પશુઓ; મગર, મત્સ્ય, ગ્રાહ જેવા વગેરે જળચર પ્રાણીઓ; સિંહ, વાઘ, હીપડા જેવા શિકારી જનાવરો; મેના, પોપટ, પારેવા, સમળી જેવા પક્ષીઓ; સર્પ, નાગ, નોળીઆ જેવા જીવો : એ બધા સંસી પંચેન્દ્રિય હોવાથી એમાં 'મન'નું કરણ અથવા સાધન વિકસિત થયેલ છે. એવા જીવોના જીવન-નિર્વાહની પદ્ધતિ દરેકની અલગ-અલગ હોય છે. એટલું જ નહિ પણ સ્વ-જાતિ, સ્વ-કુળ, સ્વ-સંતાન પ્રત્યે મમતા, વાત્સલ્ય, મોહ થાય છે અને પરજાતિ, પરકુળ, પરપરિવાર, પ્રત્યે એવા જીવોને દ્વેષ, વૈમનસ્ય, દ્રોહ અને સંઘર્ષ વગેરે વિકારો ઉત્પન્ન થાય છે. તેથી ઊલટું જ્યારે એમના

જીવનમાં આવેા વિસંવાદ કે સંઘર્ષ ઉત્પન્ન થાય એવા કારણો નથી હોતા ત્યારે એટલે કે કુદરતી જીવનમાં એવાં જીવો સ્વતંત્ર, સ્વ-આશ્રયી મસ્તીવાળા અને કેવા સ્વ-નિર્ભર હોય છે? એ પણ જોવા જેવું છે. કોઈ પણ જનાવર, પશુ-પક્ષીના જીવન તરફ જરા અવલોકન કરે તો જણાશે કે તેઓ આહાર-સંજ્ઞા, ભયસંજ્ઞા, મૈથુનસંજ્ઞા કે પરિશ્રદ્ધસંજ્ઞામાં, કુદરતના નિયંત્રણ મુજબ સહજ રીતે જીવતા હોય છે. એમાં ખુશ્નું તત્ત્વ નહિ હોવાથી, કરી રૂકાવટ વગર એનું જીવન વહા કરતું હોય છે. પશુયોનિમાં સામાજિક જીવન નહિ હોવાથી ઘર-ખાર, કુટુંબ પરિવાર કે ખોરાક-આહાર બાબતમાં એક બીજા ઉપર આધાર રાખવાનો હોતો નથી. જરા પગભર થયા એટલે દરેક જીવે, પોતાની તમામ જોગવાઈ બંને જ કરી લેવાની હોય છે અને એમ કરવામાં, પોતા તરફ નજર રાખવાની રહે તેથી જ્યાં પોતાના સ્વાર્થને હાની પહોંચવાનો પ્રસંગ આવે ત્યાં ગમે તેવી નિકટની વ્યક્તિ હોય તો પણ વૈર-વૈમનસ્ય, દ્રોહ અને હિંસાનું આચરણ કરવું જનાવર માટે અનિવાર્ય બની જાય છે. આ રીતે પચૈન્દ્રિય પશુ યોનિના જીવોનું તંત્ર ચાલતું હોય છે.

જીવનસત્ત્વ, જીવનતત્ત્વ અને જીવનશક્તિના સંચાલકબળવાળા આ બધા જીવો (એકેન્દ્રિયથી પચૈન્દ્રિય પશુ સુધીના જીવો)માં જીવરૂપે ચેતનતત્ત્વ હોવા છતાં, માત્ર એમાં ખુશ્નિ નહિ હોવાથી તેઓ કોઈ બંતનો વિકાસ કરી શકતા નથી, પરંતુ પોતાના રક્ષણ માટે બીજાનો ઘાત કરવો, મારી નાખવું એ બધું એમાં સામાન્ય હોય છે. બીજાને ખતમ કરી નાખ્યા પછી એ માટે એવા જીવોને ખેદ, ઓરતો કે પશ્ચાતાપ જેવું પણ થતું નથી. આ બધું ય જો આપણે પશુ જીવનમાં ઊંડા ઊતરીએ-સૂક્ષ્મ રીતે અવલોકન કરીએ, તો દેખાઈ આવે છે. એવા જીવોનું જીવનધોરણ “જીવો જીવસ્ય જીવનમ્” એ હોય છે. જીવનનો આ અધોગામી પ્રકાર છે, તેમ છતાં પણ એક દૃષ્ટિએ જોઈએ તો પચૈન્દ્રિય પશુયોનિના જીવો જેમ પરતંત્ર અને દુઃખી હોય છે તેમ સ્વતંત્ર અને સ્વાશ્રયી પણ હોય છે, એ જીવો નાના બચ્ચારૂપે હોય છે ત્યાં સુધી એને કુદરતી રીતે જ માતાના કે આશુબાશુના પરિ-જનોના (એટલે કે સબ્જીવ પશુઓના) વાત્સલ્યનો-મમતાનો લાભ એને મળતો રહે છે અને એ રીતે પોષણ મેળવીને તેઓ મોટા થતા હોય છે. બચ્ચારૂ ચાલતા થયા કે ઊડતા થયા પછી કોઈને કોઈની ચિંતા નહિ. પોતે જ પુરુષાર્થથી અથવા આપબળથી પોતાનો નિર્વાહ કરી લે અને સુખ-દુઃખ ભોગવે એમાં લાગણીજન્ય કોઈ વસ્તુ પછી નથી હોતી, પરંતુ જ્યારે સમૂહગત આક્રમણ કે હુલ્લો આવે ત્યાં પાછા બધા એક થઈ જાય, વળી વિખરાઈ જાય. પરસ્પર કોઈ બંતનું બંધન નહિ. આમ છતાં પણ પશુયોનિનો દરેક જીવ, પોતા માટે તો જીવવું-જીવતા રહેવું એ જ પસંદ કરે છે. મતલબ કે જીવમાત્રની અભિલાષા જીવતા રહેવાની હોય છે. આમ પાશવિક જીવન એક બંતના સંગ્રામરૂપે ચાલ્યા કરતું હોય છે.

જીવનશક્તિ પ્રાણુતત્ત્વ (ચાલુ) માનવજીવનની શરૂઆત

હવે જીવનના જુદા જુદા આવિષ્કારોને સમજવા માટે આપણે જરા આગળ વધીએ. શાસ્ત્રકારોએ, એ આવિષ્કારોને ઓળખવા માટે ચાર વિભાગ કરેલા છે અને તેને યોનિ કહેવામાં આવે છે. જેમાં જીવ ઉત્પન્ન થાય તે યોનિ. એના ચાર ભેદ આ પ્રમાણે છે :- મનુષ્યયોનિ; દેવયોનિ; તિર્યચયોનિ અને નારકયોનિ. ઉત્પન્ન થઈને જેમાં ગતિમાન થવાનું છે-ક્રિયાશીલ થવાનું છે તે ગતિ કહેવાય છે. એટલે એ ચાર ભેદને ચાર ગતિ પણ કહે છે. જેમ કે :- મનુષ્યગતિ, દેવગતિ, તિર્યચગતિ અને નરકગતિ. શાસ્ત્રદૃષ્ટિએ જોઈએ તો દેવગતિના જીવોને એકાંત સુખ, સુખને સુખ જ ભોગવવાનું છે. અને નરકગતિમાં એકાંત દુઃખ, દુઃખને દુઃખ જ ભોગવવાનું છે. એટલે તે તે ગતિનું શાસ્ત્રકારોએ, અનુક્રમે લલચાવનારું અને લયાનક સ્વરૂપે પ્રચૂર વર્ણન કરેલું છે. આ બંને યોનિ કે ગતિના સ્થાનો કે ક્ષેત્રો અત્યારે આપણી દૃષ્ટિનો-નજરનો વિષય બની શકે તેવા નથી. શાસ્ત્રમાં તેનું જે રીતે વર્ણન કરેલ છે તેવા તેવા તે તે સ્થાનો લલે વિદ્યમાન હોય. આપણને વર્તમાન કાળે એની સાથે કોઈ નિસ્ખત નથી. જેની પ્રત્યક્ષ તુલના કરી શકાય એવી નજર સામે દેખાતી એ જ યોનિ કે ગતિ છે અને તે મનુષ્યગતિ અને તિર્યચગતિ. (પશુયોનિ).

અત્યારસુધી આપણે તિર્થચર્યોનિ સંબંધી વિગતથી છતાં અધૂરું-અધૂરું અવલોકન કર્યું. એમાં કંઈક ઊતરીએ તો પુસ્તકોના પુસ્તકો ભરાય એવા વિષયો એમાં ભર્યા પડ્યા છે. એટલે એને સમજવા માટે વર્ણન કે વિગતોમાં ઊતરવા કરતાં બંને જ અવલોકન-નિરીક્ષણ કરતા રહેવાથી વધુ મેળવી શકાય એવો એ વિષય છે, તેથી હાલ પૂરતો આપણે એ વિષયને સ્થગિત રાખીએ એ જ વધારે યોગ્ય છે.

હવે આપણે માનવજીવનના વિષયમાં પ્રવેશ કરીએ છીએ. આ બધી વિચારણા અથવા અવલોકન વખતે આપણે એ ખાસ ખ્યાલમાં રાખવું જોઈએ કે જીવમાત્ર પછી તે લલેને એકેન્દ્રિય હોય કે પચેન્દ્રિય હોય તો પણ જીવ માત્ર અજર-અમર-અવિનાશી અને શાશ્વત છે. માત્ર વિકાસના હેતુથી, વિવિધ પ્રકારના અનુભવો લેવા માટે, કુદરતના સંકેત મુજબ, જીવનું જુદી જુદી બંધિ કે યોનિમાં અવતરણ થયા કરતું હોય છે. અથવા ખીબ શબ્દોમાં કહીએ તો જીવમાત્ર પોતાના કર્મસૂત્રથી વિવિધ પ્રકારની યોનિમાં ઉત્પન્ન થાય છે. ઉત્પન્ન થયા પછી પણ યથાર્થ સાન-ભાન નહિ હોવાથી, અવ્યક્તપણે પોતાનું ભાન અથવા પોતાનો સ્વ-ભાવ બગૃત કરવા તે આમતેમ અથડાતો-કુટાતો હોય છે. એમ થવાથી જ યોગ્ય સમયનો પરિપાક થતાં જીવ માનવયોનિ પામે છે અર્થાત્ માનવદેહ પ્રાપ્ત કરે છે.

આ માનવયોનિ એટલે કુદરતી સર્વોત્તમ કલા અથવા અપૂર્વ બક્ષિસ. આ માનવજીવનમાં જ, જીવ પોતે સ્વતંત્રપણે વિકાસ કરી શકે એવી સાનુકૂળતા પામે છે. જેમ આપણે અધોગામી જીવનપદ્ધતિમાં (સંસી પશુ-યોનિમાં) જોઈ ગયા કે એવા જીવોમાં (એકેન્દ્રિયથી પચેન્દ્રિય સુધી) તેના સંચાલકબળ તરીકે, અનુક્રમે જીવનસત્ત્વ, જીવનતત્ત્વ અને જીવનશક્તિ પ્રધાનપણે કામ કરતા હોય છે. એમાં જીવોની સ્વતંત્ર સત્તા નથી હોતી, પણ બધું સંજ્ઞાત્મક રીતે થયા કરતું હોય છે, તેવું આ માનવજીવનમાં નથી હોતું. માનવજીવન સર્વથી શ્રેષ્ઠ અને વિવિધતાપૂર્ણ હોવાથી સર્વોત્તમુખી અને વ્યાપક પણ બની શકે છે, એ જ એની અપૂર્વતા છે.

એમ કહેવાય છે કે આ જીવાત્મા ન્યારે પશુયોનિમાંથી માનવયોનિમાં અવતરણ કરે છે, એટલે કે ઘડાતાં-ઘડાતાં, ઠીચાતાં-ઠીચાતાં (નદી ગોળક ન્યાયે) માનવયોનિમાં આવવા માટે લાયક બને છે ત્યારે પૂર્વ તૈયારીરૂપે એનામાં પ્રાકૃતિક (સ્વાભાવિક) ભદ્રતા, પ્રાકૃતિક વિનીતતા, અનુકંપા-દયા-લાગણીની સ્ફુરણા અને પરમાં પોતાપણની લાગણી અર્થાત્ આત્મીયતાનો ભાવ એ બધા ગુણરૂપી મસાલો ભરેલો હોય છે. તે જ માનવનું જોગિઉં—માનવનો દેહ મળે છે. મતલબ કે લવાન્તરમાં આ ગુણોનું દૃઢીકરણ થયા પછી જ માનવદેહ મળે છે. અત્યારે આપણે આપણા એ ભૂતકાળને બાણતા નથી. હકીકતમાં કુદરતી રીતે જ એવો પડદો પડી બાય છે કે જેથી આપણે ભૂતકાળને જોઈ-બાણી શકીએ નહિ. તેમ છતાં પણ કોઈ સમર્થ પુરુષ—યોગનિષ્ઠ પુરુષ અનુચ્છ કરે તો જીવનો ભૂતકાળ સિનેમાની ફિલ્મની માફક બતાવી શકે છે. એવી બધી શક્યતા આ આત્માને વિષે રહેલી છે. જેમ લગવાન મહાવીરે, મેઘકુમારને સ્વસ્થ કરવા માટે, તેના પૂર્વજીવનો વૃત્તાંત પોતે નજર સામે જોઈ શકે એવી સ્થિતિ ઉપભવી હતી, અને મેઘકુમાર એ બધાને માટે એ શક્ય છે, જેને જૈન પરિભાષામાં ‘બતિસ્મરણ’ કહે છે. પરંતુ આજના કળિયુગમાં કે પંચમ આરામાં એવા જ્ઞાની પુરુષોની ખામી છે. તેમ છતાં પણ મહાપુરુષો જે અનુભવો લખી ગયા છે તેનો સંકેત આપણને નીચેના કાવ્યમાં મળી રહે છે :—

નાનાયોર્નિં વ્રજિત્વા, બહુવિધમશુભાં વેદનાં વેદયિત્વા,
સંસારે ચાતુરંગે, જનિમરણયુતે દીર્ઘકાલં ભ્રમિત્વા ।
અન્યોર્ન્યં મક્ષયિત્વા, જલચરચ્ચરાનેક યોનિષુજાતઃ
લઙ્ઘ્વા યો માનુષત્વં ન ચરતિ સુતપો વંચિતોર્સૌચરાકઃ ॥

અર્થ—વિવિધ પ્રકારની યોનિમાં રખડી રખડીને, ઘણી અશુભ વેદનાઓ ભોગવી ભોગવીને, જન્મ—મરણના અવિરત દુઃખોવાળા આ ચાર ગતિવાળા સંસારમાં, લાંબો કાળ ભમી ભમીને, પશુયોનિમાં એકબીબનું લક્ષણ કરીને, પશુ—પક્ષી વગેરે અનેક યોનિમાં અનેક વાર આ જીવ ઉત્પન્ન થયો છે : હવે માનવનો દેહ પામીને, જે જીવ પોતાની

શુદ્ધિ કરી પરમપદને મેળવતો નથી, તે ખરેખર આ જીવન હારી બચ છે-ખરેખર ઠગાય છે. આમ માનવનો દેહ મળતાં પહેલાં આપણે કેવી કેવી યોનિમાંથી પસાર થયા હતા તેનું દિલચસ્પી વર્ણન નીચેના પદમાં ગુરુદેવ શ્રી નાનચંદ્રજી મહારાજે રજૂ કર્યું છે:—

(દબ-વિદેશ વાટ બાઉં છું. આ વાર ધૂમલી)

મિલતી હૈ મનુષ્ય કાયા કલી કલી;
 જરૂર પુણ્યકા જમાવ હોત હૈ જલી.... મિલતી હૈ. ટેક
 કલી તો હુવા ભૂપ, ભિખારી હુવા કલી;
 કલી તો ખાયા પેટભર, ભૂખા રહા કલી.... મિલતી હૈ.
 બેલ હોકે ઘાની ફિરાયા કલી કલી;
 ગદ્દા હોકે ભાર ભિઠાયા કલી કલી....મિલતી હૈ.
 મૂઠ મૂર્ખ હોકે મૂંઝાયા કલી કલી;
 પઠકે પડિતો મેં પંકાયા કલી કલી....મિલતી હૈ.
 કલી તો શ્વાન સૂવર હુવા કાગમેં કલી;
 ચંડાલ હોકે ઝાડુ ભિઠાયા કલી કલી....મિલતી હૈ.
 કલી તો સુરપતિ હુવા અસુરમેં કલી;
 કલી તો દાનવોમેં નારકી હુવા કલી....મિલતી હૈ.
 સ્થળ-જલચર-ખેચરો હુવા કલી કલી;
 પાની-પવન-પૃથ્વીમેં હુવા કલી કલી....મિલતી હૈ.
 અનેક નીચ-ઊંચ યોનિમેં રહા કલી;
 જ્ઞાન બિન જન્મ વૃથા હો ગયે સલી....મિલતી હૈ.
 અનંત ભવ ફિરા, પવિત્ર ના હુવા કલી;
 પ્રકાશરૂપ પંથકો પાયા નહિ કલી....મિલતી હૈ.
 આનંદકા ઉપાય ભિઠાવે અલી અલી;
 છોડ મૂર્ખતાકો 'સંતશિષ્ય' ચે સલી....મિલતી હૈ.

દેવોને પણ દુર્લભ-માનવદેહ

માનવનો દેહ મળવો કેટલો દુર્લભ છે તે હવે સમજાયું હશે. માનવનો દેહ એટલે માત્ર હાડ-માંસનું પૂતળું નહિ, પરંતુ એવો એ માનવનો દેહ એ તો આશ્ચર્યનો મહાભંડાર છે. દેહની સાથે સાથે તેને ખીજું ઘણું મળેલું છે. માનવના જીવનની સાથે, પશુ-યોનિમાં મળેલી પાંચ ઈન્દ્રિયો અને મન ઉપરાંત બુદ્ધિ, ચિત્ત, પ્રજ્ઞા વગેરે સાધનો પણ ક્રમેક્રમે વિકસિત થતાં હોય છે. ઉપરાંત કંઈકે લવાન્તરોના સારા-માઠા સંસ્કારોને સંઘડી રાખવારું સૂક્ષ્મ શરીર (જૈન પરિભાષામાં જેને કાર્મણ શરીર કહે છે તે) પણ માણસને વિશિષ્ટરૂપે મળેલ છે અને એ સંસ્કારોની વિવિધતાને લીધે માનવ-માનવ વચ્ચે ઘણું અંતર-ઘણો ફેરફાર હોય છે. આહારસંજ્ઞા વગેરે ચાર સંજ્ઞાઓ તો જીવને દરેક યોનિમાં સાંપડેલી જ હોય છે, તેમ માનવમાં પણ એ છે. એના વગર જીવનનું ધારણ પોષણ બની શકતું નથી એ તો આપણે પાછળ ભેઈ ગયા છીએ.

અત્યારસુધી આપણે પશુયોનિ સંબંધી વિચારણા કરી. જેમ પશુયોનિમાં પાંચ ઈન્દ્રિયો તેમ જ મન પણ એક સાધન છે, તે જ પ્રકારે માનવીમાં પણ પાંચ ઈન્દ્રિયો અને છઠું મન છે, પરંતુ જેમ જેમ 'જીવ' વધુ વિકસિત થતો જાય છે તેમ તેમ તેની, તે તે ઈન્દ્રિયો અને મન, પોતાના વિષયોને કેવી તારતમ્યતાથી ઘ્રહણ

કરે છે એ આશ્ચર્યજનક રચના સમજવા જેવી છે તેથી શાસ્ત્રદષ્ટિએ તેમ જ વિદ્વાનોની નજરે તેનું કેવું સ્વરૂપ છે તે સંબંધી અહીં અવતરણ કરવામાં આવે છે.

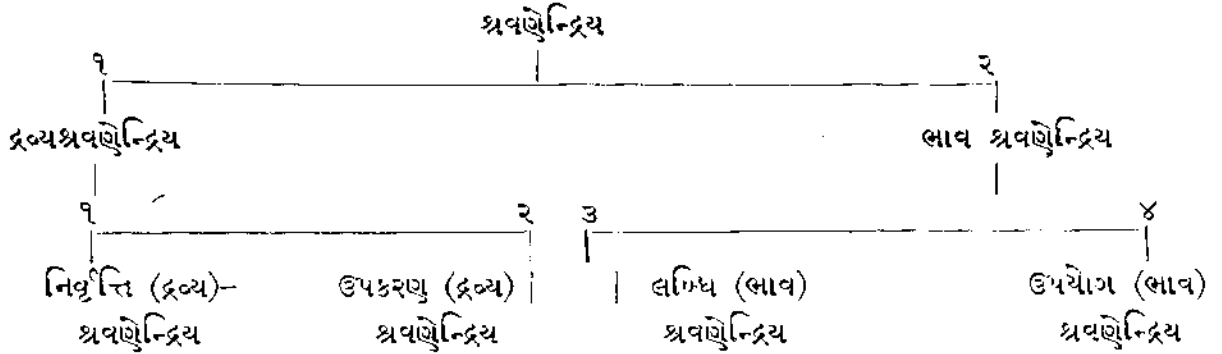
પાંચ ઈન્દ્રિયો અને મનનું સ્વરૂપ

(શાસ્ત્રદષ્ટિએ)

આપણે જોઈ ગયા કે ઈન્દ્રિયો પાંચ છે :

૧—શ્રવણેન્દ્રિય (કાન), ૨—ચક્ષુરિન્દ્રિય (આંખ), ૩—ઘ્રાણેન્દ્રિય (નાક), ૪—રસનેન્દ્રિય (જીભ), ૫—સ્પર્શેન્દ્રિય (ત્વચા). એ પાંચે ઈન્દ્રિયોનું વિશેષ સ્વરૂપ સમજવા માટે શાસ્ત્રકારે તે દરેકના અખે ભેદ પાડેલ છે. ૧. દ્રવ્યેન્દ્રિય અને ૨. ભાવેન્દ્રિય. દ્રવ્યેન્દ્રિયના બે ભેદ : નિર્વૃત્તિ દ્રવ્યેન્દ્રિય અને ઉપકરણ દ્રવ્યેન્દ્રિય. એવી જ રીતે ભાવેન્દ્રિયના પણ બે ભેદ :— લઘ્વિ ભાવેન્દ્રિય અને ઉપયોગ ભાવેન્દ્રિય. એમ ચાર ભેદ થયા. હવે આપણે કોઈ પણ એક ઈન્દ્રિય ઉપર આ ચારે ભેદો લાગુ પાડીને સમજાવે.

જેમકે શ્રવણેન્દ્રિય એટલે કાન. તેના ચાર ભેદ.

દ્રવ્ય શ્રવણેન્દ્રિયના બે ભેદ :— નિર્વૃત્તિ (દ્રવ્ય) શ્રવણેન્દ્રિય અને ઉપકરણ (દ્રવ્ય) શ્રવણેન્દ્રિય.

ભાવ શ્રવણેન્દ્રિયના બે ભેદ :— લઘ્વિ (ભાવ) શ્રવણેન્દ્રિય અને ઉપયોગ (ભાવ) શ્રવણેન્દ્રિય.

નિર્વૃત્તિ (દ્રવ્ય) શ્રવણેન્દ્રિય એટલે કાનની સ્થૂળ આકૃતિ અર્થાત્ પુદ્ગલ સ્કંધની બાહ્ય વિશિષ્ટ રચના : ઉપકરણ (દ્રવ્ય) શ્રવણેન્દ્રિય એટલે બહાર દેખાતી ઈન્દ્રિયની આંતરિક પૌદ્ગલિક (ભૌતિક) રચના. અર્થાત્ કાનની જે બહારની આકૃતિ કે રચના છે તે નિર્વૃત્તિ શ્રવણેન્દ્રિય અને અંદરમાં જે પડદો વગેરે સૂક્ષ્મ પૌદ્ગલિક રચના છે તે ઉપકરણ શ્રવણેન્દ્રિય કહેવાય.

ભાવ શ્રવણેન્દ્રિયના બે ભેદ : ૧-લઘ્વિ (ભાવ) શ્રવણેન્દ્રિય અને ૨-ઉપયોગ (ભાવ) શ્રવણેન્દ્રિય. મતિજ્ઞાના-વરણીય કર્મ આદિનો ક્ષયોપશમનન્ય એક પ્રકારનું આત્મિક પરિણામ તે લઘ્વિ (ભાવ) શ્રવણેન્દ્રિય અર્થાત્ જન્માંતરોના પરિચયનન્ય સંસ્કારથી શબ્દ કે ધ્વનિને સમજવાની મનની જે શક્તિ તે એક પ્રકારની લઘ્વિ જ ગણાય અને પછી એ લઘ્વિ, નિર્વૃત્તિ અને ઉપકરણ એ ત્રણના સમન્વયથી શબ્દ કે ધ્વનિનો સામાન્ય અને વિશેષ આત્મગત યોધ થાય તે ઉપયોગ (ભાવ) શ્રવણેન્દ્રિય.

આ રીતે પાંચે ઈન્દ્રિયો લઘ્વિ, નિર્વૃત્તિ, ઉપકરણ અને ઉપયોગરૂપ ચાર ચાર પ્રકારની છે. અર્થાત્ ઉપર આપણે જોઈ ગયા તેમ ચારે પ્રકારની સંયુક્ત રચના એટલે સંપૂર્ણ શ્રવણેન્દ્રિય. એમ દરેક ઈન્દ્રિય માટે સમજવું. એમાં જેટલી ન્યૂનતા તેટલી ઈન્દ્રિયની અપૂર્ણતા. ખરું જોતાં 'ઉપયોગ' એ લઘ્વિ, નિર્વૃત્તિ અને ઉપકરણ એ ત્રણની સમષ્ટિનું કાર્ય છે. એનો વિચારણીય ક્રમ નીચે મુજબ છે :— “લઘ્વિ ઈન્દ્રિય હોય ત્યારે જ નિર્વૃત્તિનો સંભવ છે.

નિવૃત્તિ વિના ઉપકરણ ઈન્દ્રિય હોતી નથી. એટલે કે લઘિ પ્રાપ્ત થયે છતે જ ઉપયોગનો સંભવ છે. સારાંશ એ છે કે, પૂર્વ પૂર્વ ઈન્દ્રિયો પ્રાપ્ત થયે છતે જ ઉત્તર ઉત્તર ઈન્દ્રિયો પ્રાપ્ત થવાનો સંભવ છે, પરંતુ એવો નિયમ નથી કે ઉત્તર ઉત્તર ઈન્દ્રિયોની પ્રાપ્તિ થયે છતે જ પૂર્વ પૂર્વ ઈન્દ્રિયો પ્રાપ્ત થાય.”

શાસ્ત્રકારે તો હજુ પણ વિશેષ ઊંડા ઊતરીને ઈન્દ્રિયો ચોક્કસ આકૃતિ અને તેના વિષયને ગ્રહણ કરવાની શક્તિ માટે સૂક્ષ્મ માહિતી આપી છે, જેમ આપણે ઉપર જોઈ ગયા તેમાં દ્રવ્યેન્દ્રિય અને ભાવેન્દ્રિયનું નિરૂપણ કર્યું છે, તો હવે એ પ્રત્યેક ઈન્દ્રિયોનું સંઘણ (સંસ્થાન=આકૃતિ) કેવું હોય તે જણાવતા કહે છે કે, ઈન્દ્રિયોની વિશેષ પ્રકારની બનાવટને સંસ્થાન (સંઘણ=આકૃતિ) કહે છે. દરેક ઈન્દ્રિયના સંઘણ બે પ્રકારે હોય છે. બાહ્ય અને આભ્યંતર. ઈન્દ્રિયોના બાહ્ય સંઘણ-આકાર, પશુઓમાં અને માનવમાં જુદા જુદા ઘાટના હોય છે, પરંતુ આભ્યંતર એટલે આંતરિક સંઘણ તો બધા જીવોના એકસરખા હોય છે અને તે નીચે મુજબ હોય છે :

૧ શ્રવણેન્દ્રિયનું સંઘણ (આકાર) કદમ્બના ફૂલ જેવું છે.

૨ ચક્ષુરિન્દ્રિયનું સંઘણ મસુરની દાળ જેવું છે.

૩ શ્રણેન્દ્રિયનો આકાર લુહારની ધમણ જેવો છે.

૪ રસનેન્દ્રિયનો આકાર છૂરપલા (અસ્તા)ની ધાર જેવો છે.

૫ સ્પર્શેન્દ્રિયનો આકાર અનેક પ્રકારનો છે.

એ પાંચે ઈન્દ્રિયો પોતાના વિષયને કેવી રીતે ગ્રહણ કરે છે ?

૧-શ્રવણેન્દ્રિય-નજીકમાં નજીક પોતાના અંગુલથી અસંખ્યાતમા ભાગે આવેલ શબ્દ કે ધ્વનિને ગ્રહણ કરી વધારેમાં વધારે બાર યોજનમાં આવેલ શબ્દ કે ધ્વનિને સ્પર્શિને જાણે છે.

૨-ચક્ષુરિન્દ્રિય ઓછામાં ઓછું પોતાના આંગળના અસંખ્યાતમાં ભાગથી અને વધારેમાં વધારે એક લાખ યોજનથી વધારે દૂર રહેલ પદાર્થને-રૂપને જોઈ શકે. આંખ તેના વિષયને એટલે કે રૂપને સ્પર્શિને તેને જાણતી નથી એ તેની વિશેષતા છે.

૩-શ્રણેન્દ્રિય (નાક)

૪-રસનેન્દ્રિય (જીભ)

૫-સ્પર્શેન્દ્રિય (ત્વચા)

આ ત્રણે ઈન્દ્રિયો, ઓછામાં ઓછું પોતાના અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગે રહેલ અને વધારેમાં વધારે નવ યોજન સુધી રહેલ પોતાના વિષયને સ્પર્શ કરીને જાણે છે.

ઉપર મુજબ આપણે શાસ્ત્રદષ્ટિએ પાંચ ઈન્દ્રિયનું સ્વરૂપ જોયું. હવે વિદ્વાનો, આ પાંચે ઈન્દ્રિયોને વજ્ઞાનિક રીતે જે રીતે સમજાવે છે તે પ્રકારે જોઈએ.

પાંચ ઈન્દ્રિયોનું સ્વરૂપ

(વૈજ્ઞાનિક દષ્ટિકોણ)

સંસારમાં પરિભ્રમણશીલ ‘જીવાત્મા’ જ્યાં સુધી પરમાત્મદશાને પ્રાપ્ત ન કરે ત્યાં સુધી તેનો વિકાસક્રમ જડ પદાર્થોનાં સાધનો દ્વારા થવા નિર્માયો છે. અત્યારે આત્મા જડ પદાર્થોનાં ગર્ભમાં ચોતરફ વિંટળાયેલો છે. તેના વિચારનું સહજ સ્ફુરણ સરખું પણ જડની સહાય વિના બની શકે તેવું નથી.

આમ હોઈને આત્મા અત્યારની તેની કર્માવૃત્ત સ્થિતિમાં જે જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરે છે, તે તેના મનરૂપી અંતરનું સાધન અને ઈન્દ્રિયોરૂપી બાહ્ય સાધનો દ્વારા પ્રાપ્ત કરે છે. આત્મા જેમ જેમ વિકાસ પામીને, એકેન્દ્રિયથી માંડીને આગળ વધતાં પચેન્દ્રિય પશુઓનીમાં આવ્યો તેમ તેમ તેના આંતર-બાહ્ય કારણો અથવા સાધનો વધારે ને વધારે ઉપયોગી, કાર્યક્ષમ અને સંસ્કારોને ગ્રહણ કરવા માટે વધારે યોગ્યતાવાળા બનતા ચાલ્યા. મનુષ્યને અત્યારે જે પાંચ ઈન્દ્રિયો દ્વારા સંસ્કારો ગ્રહણ કરવાની ‘લઘિ’ પ્રાપ્ત થયેલી છે તેનો વિકાસ થઈ તેને અત્યારની ઉચ્ચ અવસ્થામાં આવતાં સંકેટો યુગ વીતી ગયા છે. મનુષ્યના આત્મારૂપે અભિમાન ભોગવતું વર્તમાન ચૈતન્ય સ્ફુલિંગ જ્યારે એકેન્દ્રિયમાં હતું તે કાળે બાહ્ય ઈન્દ્રિયો સંબંધે તેની કેવી અવસ્થા હતી અને ક્રમે ક્રમે

તે કેવી અવસ્થાઓમાં પસાર થઈને હાલની અવસ્થામાં આવેલ છે તેનું સહજ અવલોકન આપણે પાશ્ચાતિક જીવનમાં કરી ગયા. હવે માનવનો દેહ ધારણ કર્યા પછી પૂર્વની પાંચે ઈન્દ્રિયો કેવી રીતે વિકસિત અને છે-અને આપણને કેવી ઉપયોગી થાય છે તેનું આપણે અવલોકન કરીએ.

બાહ્ય જગતનું સર્વ જ્ઞાન આત્મા, ઈન્દ્રિયો દ્વારા ઉપલબ્ધ કરે છે. જ્ઞાનને આવવા માટે તે એક પ્રકારનાં ધારણાં છે. આ ધારણાં જે પૂરેપૂરાં તેમની સ્વાભાવિક યોગ્યતા પ્રમાણે, ખુલ્લાં ન રાખવામાં આવે તો, એટલે કે અર્ધાં ખુલ્લાં અથવા ન્યૂનાધિક અંધ કે ખુલ્લાં રાખવામાં આવે તો જે સંસ્કારો પ્રાપ્ત થાય તે અપૂર્ણ, સ્વદપ અને વિકૃત સ્વરૂપ થવાનાં, એ ઉઘાડું છે. આ દ્વારોના માર્ગમાં જેટલે અંશે કચરો, અશુદ્ધિ કે અંતરાયો હોય તેટલે અંશે તે દ્વારા પ્રાપ્ત થતાં સંસ્કારો મળયુક્ત, અશુદ્ધ અને ભાંજ્યાતૂટયા સ્વરૂપમાં આવે. આપણા સંસારી જીવનની ઉત્તમતા અથવા અધમતા, ઈન્દ્રિયોની ઉત્તમતા અથવા કનિષ્ઠતા ઉપર અવલંબીને રહેલી છે. તેની બાહ્ય પ્રકૃતિનાં સ્વરૂપ ઉપર જ તેનું સર્વસ્વ નિર્ભર છે.

ઈન્દ્રિયો વિનાનું એકલું મન ગમે તેટલું ઉત્તમ કોટીનું હોય તો પણ તે આત્માને કશા ઉપયોગનું નથી. પાંચે ઈન્દ્રિયો દ્વારા ઉપલબ્ધ સર્વ સંસ્કારોને આપણે આપણા જીવનમાંથી બાદ કરી આપણા સ્વરૂપને કલ્પીએ, તો તે સ્થિતિ એક નિદ્રા જેવી જણાય છે. જેમ જમીનમાં પડેલું, પરંતુ ભગવાની યોગ્યતા વિનાનું બીજક નિષ્કળ છે તેમ ઈન્દ્રિયોની સહાય વિનાનું એકલું મન પણ નિષ્કળ છે. એકલું મન ચોતરફ મગ્ન્યૂત પશ્ચરાથી ચણી લીધેલ ચોરડા જેવું છે. તેમાં કાંઈ પણ પ્રકાશ જઈ શકતો નથી.

ઈન્દ્રિયો દ્વારા મનમાં આવતા સંસ્કારોને મન પોતાની ઉચ્ચતા અને વિકસતાપણાની કળાના પ્રમાણમાં ગોઠવી શકે છે. એક જ પ્રકારના ઈન્દ્રિયપ્રાપ્ત સંસ્કારોને જુદી જુદી યોગ્યતાવાળા મનો જુદા જુદા પ્રકારે ગોઠવી જુદા જુદા પ્રકારનો અર્થ નિપબલવે છે. દા. ત. એક જ વૃક્ષને અવલોકીને એક વનસ્પતિવેત્તા તેના વનસ્પતિ વિભાગની કોટીનો નિર્ણય કરે છે; એક વૈદ્ય તેના વડે શરીરમાં પ્રગટવા યોગ્ય વાત, પિત્ત, અને કફજન્ય શુભાશુભ અસરો નક્કી કરે છે; એક સુતાર તેના કાંટની ગૂડનિર્માણ માટેની યોગ્યતાના વિચાર બાંધે છે; ચૈતન્ય વિજ્ઞાનશાસ્ત્રી તેનાં પત્ર, પુષ્પ, ફળ, ફૂલ વગેરેના સૂક્ષ્મ વિભાગોનું અવલોકન કરી તેની સજીવતા સિદ્ધ કરે છે; એક કળાભિજ્ઞ કવિને કે કુદરત પ્રેમીને પોતાનો આત્મગત સંબંધ ભાસે છે અને તેમ છતાં તે બધાની ચક્રુરિન્દ્રિયો માત્ર વૃક્ષ જ જુએ છે. જુદા જુદા પ્રકારના અનુભવોનો ભેદ માત્ર મનની જુદા જુદા પ્રકારની સ્થિતિ અને વિચાર-પદ્ધતિની વિશિષ્ટતાને લઈને નિર્માયેલો હોય છે.

એક જ સામાન્ય ભાસતા પ્રસંગમાંથી ન્યારે હું કે તમે કાંઈ જ રહસ્ય ખેંચી શકતા નથી ત્યારે તે પ્રસંગને જોઈને એક ઉત્તમ નાટ્યકાર, એકાદ હૃદયંગમ મનોજ્ઞ વસ્તુ ઉપજાવી તે પ્રસંગને એક અદ્ભુત રસમયતા અર્પી શકે છે, પરંતુ તે માટે જે બાહ્ય સંસ્કારો જોઈએ તે ઈન્દ્રિયોની સહાય વિના મળી શકે નહિ, જેમ શરીરના પોષણ અને રક્ષણ માટે આપણને બાહ્ય અન્નની જરૂર છે તેમ મનને પણ પોષણ માટે જે સંસ્કારો જોઈએ તે ઈન્દ્રિયો દ્વારા બહારથી મેળવી શકાય તેમ છે. આપણું મન અત્યારે જે કાંઈ છે તે બહારથી પ્રાપ્ત કરેલા સંસ્કારના ગુણો વડે છે. સંસ્કારો કાંઈ મન સ્વતઃ ઉપજાવી શકતું નથી. આપણને ઉપલક દૃષ્ટિએ કહાય એમ ભાસે કે, ઈન્દ્રિયોની સહાય વગર ઘણા સંસ્કારો આપણે મનોમય રીતે પ્રગટાવી શકીએ છીએ, પરંતુ તેમ માનવામાં એક પ્રકારની ભ્રાન્તિ છે. જે સંસ્કાર અથવા ભાવના આપણે આપણા મનમાં ઈન્દ્રિયોની મદદ વગર મનોમય રીતે ઉપજાવ્યાનું માનીએ છીએ તે વસ્તુતઃ નવો નથી હોતો, પરંતુ કોઈ અજ્ઞાત ભૂતકાળમાં ઈન્દ્રિયો દ્વારા પ્રાપ્ત કરેલો હોય છે. એ કાળ અત્યારે આપણને સ્મૃતિમાં નથી-તેથી તે સંસ્કારને આપણે સ્વતઃ ઉદ્ભૂત માનીએ છીએ. અનંત સંસ્કારો આપણને ગત અનંત ભવો હરમિયાન મળેલાં છે અને તે સર્વ આત્માની સ્મૃતિના અગાધ અજ્ઞાન પ્રદેશ ઉપર પડેલાં છે. પરંતુ એ સર્વ ઈન્દ્રિયોની સહાયથી એક કાળે મેળવાયેલા હતા, એ ધ્રુવ સત્ય છે.

ઈન્દ્રિયોની સંજ્યા અને ગ્રહણશક્તિના પ્રમાણમાં આપણે બાહ્ય વિશ્વમાંથી સંસ્કારો મેળવી શકીએ છીએ. બહારના

જગતનું સ્વરૂપ આપણે આપણી ઈન્દ્રિયો દ્વારા નક્કી કરીએ છીએ. વસ્તુતઃ આ વિશ્વ કેવું હશે તે હું કે તમે કોઈ જાણતા નથી; કેમકે ઈન્દ્રિયો જે સંસ્કારો ગ્રહણ કરી મનને આપે અને જે પ્રમાણે મન તેનો ઘાટ ઘડી નક્કી કરે તે સ્વરૂપે આપણે વિશ્વ અને તેના પદાર્થોને માનીએ છીએ. ધારો કે આપણને સર્વેને એક જ ઈન્દ્રિય છે અને તેમ હોય તો આ જગત આપણે માટે અત્યારે છે, તેના કરતાં પાંચમા ભાગના સહસ્ત્રવાણું રહેવાનું. કેમ કે બાકીની ચાર ઈન્દ્રિયોવડે ભાનમાં આવતો વિશ્વનો હિસ્સો આપણે માટે તે વખતે નહીં હોવા તુલ્ય બની ગયેલો હોય છે. તે પછી એક ઈન્દ્રિય વધીને બે ઈન્દ્રિય થાય તો વિશ્વ પ્રથમ કરતાં બેવડા સહસ્ત્ર કે મર્મયુક્ત થાય છે; કેમકે આપણું જ્ઞાન એટલે દરબજે વધ્યું. તે જ પ્રમાણે ઈન્દ્રિયોની સંખ્યા વધતી બધ તેમતેમ વિશ્વના સ્વરૂપનો પ્રકાર પણ વધતો જવાનો અને તે અધિકાધિક સહસ્ત્રપૂર્ણ બનતું જવાનું. કેમ કે આપણું મન વધતી જતી ઈન્દ્રિયો સાથે જ વધારે વિશાળ વિશ્વનું સહસ્ત્ર જોઈ શકે છે. વસ્તુતઃ વિશ્વમાં કશી વધઘટ થતી નથી. જે કાંઈ ઓછુંવતું થાય છે તે માત્ર આપણી સંસ્કારગ્રહણની શક્તિવડે બનતું હોય છે.

તે જ પ્રમાણે એક પશુ, બાળક, સામાન્ય મતિવાળો મનુષ્ય અને વિદ્વાન, એ સર્વેને એકસરખી પાંચ ઈન્દ્રિયો હોવા છતાં બધાનું વિશ્વ એક સરખું હોતું નથી. પશુની સ્વાદેન્દ્રિય ઘણી સ્થૂલ, સ્વાદની સૂક્ષ્મતાના ભેદોથી અજ્ઞાત અને બહુચતાવાળી હોય છે. પશુ કરતાં મનુષ્યોની ઈન્દ્રિયો ભેદોને પારખવાની અધિક યોગ્યતાવાળી અને ઉત્કટ હોય છે. બાળકની ચતુરઓ, માત્ર ઉપરતપકેથી જ બધું જુએ છે. ત્યારે મોટી ઉંમરના માનવીની ઈન્દ્રિયો તેમાં વિશેષતાપૂર્વક જુએ છે, પરંતુ અત્યારનો સર્વથી બુદ્ધિમાન મનુષ્ય આ વિશ્વમાં જે કાંઈ જોઈ, સાંભળી, સૂંઘી, ચાખી કે સ્પર્શી શકે છે તેથી આગળ વધીને કાંઈ જ જોવા જેવું, સાંભળવા જેવું, સૂંઘવા જેવું, ચાખવા જેવું કે સ્પર્શવા જેવું વિશ્વમાં નથી એમ માનવું એ ભૂલ છે. જ્યાં આપણી દૃષ્ટિમાં કાંઈ જ આવતું નથી એવા ભાગમાં કોણ કહી શકે તેમ છે કે કોઈ જુદી જ, નિરાળી સૃષ્ટિ પોતાનું પૃથક અસ્તિત્વ નહીં ભોગવતી હોય? આપણી દૃષ્ટિમર્યાદા ઘણી અલ્પ છે. આપણી આત્મશક્તિ ઘણી સ્થૂલ છે અને તે જ પ્રમાણે સર્વ ઈન્દ્રિયો અત્યારે છે તે કરતાં ઓછી સ્થૂલ હોત તો આપણા માટે એક નવું જ વિશ્વ ખુલ્લું થાત અથવા અત્યારે આપણે જ્યાં કાંઈ જ નથી જોતાં ત્યાં કોઈ નવું જ જગત અસ્તિત્વ ધરાવતું જોઈ શકત. પ્રોફેસર મેસને પોતાના ઈન્દ્રિય વિજ્ઞાન સંબંધી એક પુસ્તકમાં લખ્યું છે કે:-

“If a new Sense or two were added to the present normal number in man, that which is now the phenomenal world for all of us might for all that we know, burst into something amazingly different and wider in consequence of the additional revelations of these new senses.”

અર્થાત્:- મનુષ્યને અત્યારે જે ઈન્દ્રિયો પ્રાપ્ત છે તેમાં એકાદ બે ઈન્દ્રિયોનો વધારો થાય તો તે નવી ઈન્દ્રિયોના પ્રભાવથી આ પ્રતીત થતું વિશ્વ ક્ષીણને તે સ્થાને એક જુદા જ પ્રકારનું, વિસ્મયકારક, વિશાળતર વિશ્વ પ્રગટી આવે.

અધ્યાત્મવિદ્યાના મહાનુભાવ પુરુષો એમ જણાવે છે કે, એક જ આકાશના ખંડમાં પ્રકૃતિતત્ત્વના લિન્ન લિન્ન આંદોલનવાળી અનેક પ્રકારની સૃષ્ટિઓ પોતાનું નિરાળું નિરાળું અસ્તિત્વ ભોગવી રહી હોય છે અને તે આંદોલન વડે ઉપસ્થિત થતી પ્રકૃતિતત્ત્વની લિન્નતાને લઈને એક પ્રકારની સૃષ્ટિ અન્ય પ્રકારની સૃષ્ટિને અવકાશ આપવા સંબંધી કાંઈ પણ પ્રતિબંધ કરી શકતી નથી. આ જુદી જુદી સૃષ્ટિમાં વસતા આત્માઓનું ઈન્દ્રિયવિષયક અધારણ એવા પ્રકારનું હોય છે કે, તે તે આત્માઓ પોતાની જ સૃષ્ટિનો અનુભવ કરી શકે, અને પોતાની સૃષ્ટિ સિવાય અન્ય સૃષ્ટિના અસ્તિત્વની પણ તેમને કાંઈ ખબર ન હોય. વસ્તુતઃ આ ઉચ્ચતર સૃષ્ટિ એ આપણા શાસ્ત્રોમાં કથેલી દેવલોકાદિ સૃષ્ટિ છે. આપણે અત્યારની સ્થિતિમાં એ સૃષ્ટિનો કાંઈ અનુભવ કરી શકતા નથી. તેનું કારણ ફક્ત એ જ છે કે, આપણી વર્તમાન ઈન્દ્રિયો આ સૃષ્ટિ સાથે જ સંબંધ ધરાવનારી છે અને ઉચ્ચતર સૃષ્ટિના આંદોલન સાથે સંવાદ અથવા એકરાગતામાં આવી શકે તેમ કેળવાયેલી હોતી નથી.

આકાશના એક જ પ્રદેશમાં આવી ભિન્ન ભિન્ન સૃષ્ટિઓના અસ્તિત્વ સંબંધી હવે આગળ વધેલા વૈજ્ઞાનિકોનાં હૃદયમાં પણ આલાસ થવા લાગ્યો છે. અને જે અનુભવ આપણા પ્રાચીન મહાપુરુષોને સૈકડો વર્ષ પહેલાં થયો હતો તે અનુભવની સહેજ ઝાંખી તેમને થવા લાગી છે. Isaac Taylor (એઆકટેલર) નામના એક યુરોપીય વિદ્વાનના મનમાં એમ સ્ફુરી આવ્યું છે કે - "It may be that within the field occupied by the visible and ponderable universe there is existing and moving another element fraught with another species of lifecorporeal indeed and various in its orders, but not open to cognizance of those who are confined to the conditions of animal organization. Is it to be thought that the eye of man is the measure of the ceators power? and that He created nothing but that which He has exposed to our present Senses? The contrary seems much more than barely possible, ought we not to think it almost certain?"

અર્થાત્ એમ બનવા યોગ્ય છે કે, આ પરિદ્રશ્યમાન અને જ્ઞાનગોચર વિશ્વ જે પ્રદેશમાં પોતાનું અસ્તિત્વ ભોગવી રહ્યું છે તે જ પ્રદેશમાં જીવનનાં કોઈ વિલિપ્ત પ્રકારના સત્ત્વો વડે વસાયેલી સૃષ્ટિ પોતાની નિરાળી સ્થિતિ અને ગતિ ભોગવી રહી હશે. અલબત્ત, એ જીવો પણ ભૌતિક દેહસંપન્ન અને ભિન્ન ભિન્ન વ્યતિ તેમ જ વર્ગના હશે, પરંતુ આપણે કે જેઓ પાશવ બંધારણની મર્યાદા વડે પ્રતિબદ્ધ છીએ, દૃષ્ટિમર્યાદામાં એ સૃષ્ટિ આવી શકે નહીં. નિસર્ગની નિખિલ શક્તિનું માપ શું મનુષ્યના ભૌતિક ચક્ષુઓ કહી પણ કાઢી શકે ખરા? અને આપણી વર્તમાન ઈન્દ્રિયોને પ્રતીત ન થઈ શકે એવું શું એ મહાન શક્તિએ કુદરતે કાંઈ જ સરબધું નહીં હોય? નહિ, નહિ. વસ્તુસ્થિતિ એથી ઊલટી જ હોવી સંભવે છે. અમને તો એમ ભાસે છે કે, વસ્તુતઃ ચોક્કસપણે એમ ઊલટી જ છે."

આપણી વર્તમાન ઈન્દ્રિયોની મર્યાદિત સ્થિતિનો આપણે વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિએ વિચાર કર્યો. હવે આપણે આપણી સ્થૂલ ઈન્દ્રિયો કેવું કાર્ય કરે છે અને આપણા વિકાસમાં કેવી ઉપયોગી છે તે સંબંધી વિચારીએ.

ઈન્દ્રિય અને તેના વિષયનો પરસ્પર સંબંધ થતાં અમુક પ્રકારનું સંવેદન કે અસર ઉત્પન્ન થાય છે. આ સંવેદન, ઈન્દ્રિયગત જ્ઞાનતંતુ દ્વારા મન પાસે પહોંચે છે. પછી મન તેમાંથી અમુક પ્રકારનો અર્થ ઉપબંધે છે. દરેક ઈન્દ્રિય પોતાના વિષયને લગતા જ પદાર્થો ગ્રહણ કરે છે અને તે વડે ઉપજતા જ્ઞાનતંતુગત સંવેદન મન આગળ પહોંચાડી દે છે. તે જ પ્રમાણે કર્ણેન્દ્રિય સ્વરના તરંગોનું ગ્રહણ કરે છે, પરંતુ સ્વરતરંગો ગ્રહવાનું કાર્ય ચક્ષુ અને પ્રકાશના તરંગો ગ્રહણ કરવાનું કાર્ય કર્ણપ્રદેશ કહી જ કરતો નથી. આવા પ્રકારની આપણી વર્તમાન ક્ષયોપશમજન્ય અવસ્થા છે. અર્થાત્ પ્રત્યેક ઈન્દ્રિય પોતાને નિયત થયેલાં સંવેદનો જ નોંધે છે. પોતાના નિયત પ્રદેશથી બહારનાં સંવેદનોને તે પોતાનાં રજીસ્ટર ઉપર ચઢાવતી નથી. પાંચે ઈન્દ્રિયો અને જ્ઞાનતંતુઓનો સમૂહ એ બધા મનના અનુચર છે. અને બાહ્ય વિશ્વમાં બનતાં બનાવથી માહિતગાર થવા માટે તે દરેકને મન તરફથી અમુક અમુક કાર્ય સોંપવામાં આવ્યું છે.

આપણે નિત્યના પરિચયથી આ ઈન્દ્રિયોનાં કાર્ય સાથે એવા તો ટેવાઈ ગયા છીએ કે તેમનાં કાર્યનાં અવલોકનથી આપણને સહેજ પણ નવાઈ ભાસતી નથી. જેમ સૂર્યનો ઉદય થવામાં અને અસ્ત થવામાં, ઋતુઓની નિયમિત ગતિમાં, ચંદ્રબૈભૃતિના ક્રમપૂર્વક સંવર્ધન અને ક્ષયમાં આપણને હૃમ્મશના સહવાસથી કશી જ અદ્ભુતતા ભાસતી નથી, તેમ આપણી ઈન્દ્રિયોની રોજની કાર્યપ્રણાલિમાં આપણને તે યંત્રોની સૂક્ષ્મતા અને તેની ઘટનાની અદ્ભુતતાનો કશો આલાસ આવતો નથી. આ વિશ્વમાં પગલે પગલે પ્રતીત થતા પરમ વિરમચકર કૌશલ્યનું જેમને ભાન નથી તેમને ઈન્દ્રિયનાં સ્વરૂપની અદ્ભુતતાનો ખ્યાલ આવવો અશક્ય છે.

સર્વ ઈન્દ્રિયોમાં સ્પર્શેન્દ્રિય સહુથી પ્રથમ આત્માને પ્રાપ્ત થયેલી છે. એકેન્દ્રિય જીવોને ફક્ત આ સ્પર્શની જ ઈન્દ્રિય હોય છે. આહારગ્રહણનું કાર્ય પણ, આખા શરીર મારફત થતું હોય છે; કેમકે તે માટેનું ખાસ

ઈન્દ્રિયમંડળ તેમનામાં વિકસિત થતું હોતું નથી. આત્માને ઈન્દ્રિયોની સંખ્યા વધતી ગઈ તેમ તેમ આહાર-અહણતું કાર્ય આખા શરીર દ્વારા ન્યૂન થતું ગયું અને શરીરના અમુક ભાગો તે કરવાને માટે ખાસ યોગ્યતા ધરાવનાર થતા ગયા. સ્પર્શેન્દ્રિયનું સ્થાન આખા શરીર ઉપર વિસ્તૃત છે અને ત્વચાના સમસ્ત પ્રદેશ ઉપર જ્ઞાનતંતુઓ ફેલાયેલા હોઈને દરેક ઠેકાણેનો રિપોર્ટ મનને પહોંચી વળે છે; પરંતુ તેમ છતાં સ્પર્શેન્દ્રિય અંગે રહેલી શક્તિનો વિકાસ આખા શરીર ઉપર એકસરખો હોતો નથી. કપડાંની સફાઈ અથવા ખડખડા-પણાનો ખ્યાલ હાથના આંગળાંથી આવે છે તેટલો તે કપડું શરીરના ખીબ ભાગ ઉપર લગાડવાથી નથી આવતો. ઠંડીની અસર આંખને નહીં જેવી જ થાય છે, ત્યારે ઝીણા રજકણનો સ્પર્શ, જેની અસર શરીરના ખીબ ભાગને મુદ્દલ થતી નથી, તે આંખ ઉપર સખ્ત અસર પ્રગટાવી શકે છે.

પશુઓ અને મનુષ્યોની સ્પર્શેન્દ્રિયની શક્તિ ઉપલક નજરથી એકસરખી ભાસે છે; પરંતુ વસ્તુતઃ તેમ નથી. મનુષ્ય અને પશુનો જે ખાસ ભેદ છે તે મનના વિકાસને બાદ કરતાં સ્પર્શેન્દ્રિયની શક્તિનો જ બહુધા છે. સ્પર્શેન્દ્રિય સિવાયની ખીબ ઈન્દ્રિયો-ચક્ષુ, શ્રાવણ, કર્ણ, રસના વગેરે ઈન્દ્રિયો-પશુઓને મનુષ્યના જેવી જ બદકે વધારે જ્ઞેરદાર અને તીક્ષ્ણ હોય છે, પરંતુ સ્પર્શેન્દ્રિયની બાબતમાં પશુ કરતાં મનુષ્ય ઘણો આગળ વધેલો છે. હાથ અને આંગળાંથી મનુષ્ય જે સંવેદન અનુભવી શકે છે તે પશુને મુદ્દલ હોતું નથી.

વજન પારખવું એ પણ સ્પર્શેન્દ્રિયનું કામ છે, એ બહુ થોડા મનુષ્યો જાણે છે, પદાર્થોનાં વજન નક્કી કરવામાં કેટલાક માણસોની આંગળીઓ એવી આબાહ હોય છે કે, તેમના અનુમાનમાં એક રતી પણ ફેર પડતો નથી; ત્યારે કેટલાક બિનઅનુભવીને વજન હાથે ઊંચક્યા પછી પણ દશ શેર હશે કે અધમણ તે પણ સમજતું નથી. આ ખામી સ્પર્શેન્દ્રિયની શક્તિની છે. તે ઉપરાંત ગરમી અને ઠંડીનું માપ કાઢવામાં પણ આ શક્તિનો ઉપયોગ હોય છે. કુશળ વૈદ્યો દર્દીના શરીરને હાથ અડકાડીને તેમના શરીરની ગરમીનું પ્રમાણ ચોક્કસ રીતે કહી શકે છે. આ અનુમાન પણ ઉપર્યુકત શક્તિવડે જ થાય છે. કેટલાક બડી પ્રકૃતિવાળાને વાતાવરણની ગરમી કે ઠંડીનું પ્રમાણ મુદ્દલ સમજતું નથી. ઘણી જ ઠંડી લાગે અથવા ઘણી જ ગરમી પડે ત્યારે તેમને તેવા પ્રકારનું આંખું ભાન થાય છે, પરંતુ તે શીતોષ્ણતાના પ્રમાણનું તેમને જરા પણ ભાન હોતું નથી. આ ખામી પણ સ્પર્શેન્દ્રિયના વિકાસની જ ખામી સમજવાની છે.

સ્પર્શેન્દ્રિયની શક્તિ આખા શરીર ઉપર ફેલાયેલી છતાં અમને એમ જણાય છે કે, આંગળાંમાં તેનો ખાસ પ્રભાવ છે અથવા ખીબ શબ્દોમાં કહીએ તો આંગળાંમાં એ ઈન્દ્રિયનું ખાસ નિવાસ-સ્થાન અથવા અભિવ્યક્તિ છે. સારા વૈદ્યો દર્દીના શરીર ઉપર આંગળાં ફેરવી તેના શરીરસંતર્ગત વ્યાધિનું નિદાન કરી શકે છે અને વાત, પિત્ત કે કફમાં શેનું પ્રાધાન્ય છે તે કહી શકે છે. કોતરકામ કરનાર તેની બનાવટના કામ ઉપર જરા આંગળાં ફેરવી કયાં અપૂર્ણતા છે તે નક્કી કહી શકે છે. ઊંચા પ્રકારનાં રેશમ અને ઊનની બંતનાં કપડાંનું સ્વરૂપ, બાહોશ પરીક્ષકો આંગળાંથી આંકી તેની કિંમત નક્કી કરે છે અને જે શાલ આપણે પચીસ રૂપિયાની માનતા હોઈએ છીએ તે હોશિયાર ધંધાદારીઓ પોતાની આંગળીના સ્પર્શથી હુબરો રૂપિયાની હોવાનું ચોક્કસ કહી શકે છે. ઊન, રેશમ અને કપાસના (વિભાગ) પાડનારાઓની બાહોશી પણ આ સ્પર્શેન્દ્રિયની શક્તિ ઉપર અવલંબીને રહેલી હોય છે. કેટલાક અતિ ઉલટ સ્પર્શ શક્તિવાળા મનુષ્યો આંખથી જોયા વિના હાથ ફેરવીને તે ચીજનો રંગ પણ કહી શકે છે; કેમકે દરેક રંગને પણ અમુક પ્રકારનો સ્પર્શ હોય છે.

સ્વાદેન્દ્રિય સ્પર્શેન્દ્રિયનો એક અતિ વિકાસ છે. ઘણા નામાંકિત વિદ્વાનો સ્વાદેન્દ્રિયને શુદ્ધ ઈન્દ્રિય તરીકે સ્વીકારતા નથી. કેમકે ઉભયનું કાર્ય એક સરખું છે. કાંઈ તકાવત હોય તો તે માત્ર સામાન્ય-વિશેષનો છે. શરીરના ખીબ ભાગો જ્યારે શીત, ઉષ્ણ, કર્કશ, મુલાયમ વગેરે ભેદો અનુભવી શકે છે, ત્યારે જીભ તે ઉપરાંત સ્વાદનો અનુભવ કરી શકે છે. આ ભેદ એ માત્ર પ્રમાણનો ભેદ છે, પ્રકારનો ભેદ નથી એમ તેઓ માને છે. રસના પ્રદેશ ઉપર સ્પર્શેન્દ્રિયનો સવિશેષ વિકાસ છે, એથી અધિક કશું જ ખરી રીતે નથી એમ કહે છે. નાક, ડાન અને

આંખ માટે જે ખાસ સંચા કુદરતે તે તે સ્થાનમાં ગોઠવ્યા છે તેવા જીભના પ્રદેશમાં ગોઠવ્યા નથી. જીભ જે જ્ઞાનતંતુથી પોતાનો સંદેશો મનને પહોંચાડે છે તે જ્ઞાનતંતુઓ, આખા શરીરની ચામડી ઉપર પથરાયેલા જ્ઞાનતંતુઓ કરતાં જુદી જાતના નથી. માત્ર જીભના પ્રદેશ ઉપરના જ્ઞાનતંતુઓ સવિશેષ યોગ્યતાવાળા છે. જીભને સ્વાદનું ભાન થાય છે તે માટે કુદરતે તે સ્થાનની આસપાસ અમુક પ્રકારના રસાયણિક દ્રવ્યપદાર્થો ગોઠવી રાખ્યા છે. આ રસ જે જીભને સહાય ન કરે તે સ્વાદ મુદ્દલ લાગતો નથી. મંદવાડમાં દરહીને જીભ તેની તે હોવા છતાં પદાર્થોમાં સ્વાદ નથી આવતો તેનું કારણ એ હોય છે કે, ઉપર્યુક્ત રસોની નિષ્પત્તિ જીભ પાસેના ગ્રંથીસમૂહમાંથી થતી હોતી નથી.

આ ઈન્દ્રિય પણ કરતાં મનુષ્યમાં ઘણી પ્રબળપણે ખીલેલી હોય છે અને મનુષ્ય-મનુષ્યમાં પણ એ શક્તિના વિકાસ પરત્વે ઘણા મહત્વનો ભેદ અનુભવવામાં આવ્યો છે. દરેક પ્રકારના ઘઉં, ચોખા, બાજરી વગેરેમાં એકસરખો સ્વાદ હોતો નથી, છતાં બહી રસના વૃત્તિવાળાને જમતી વખતે તેવો કાંઈ ભેદ માલૂમ પડતો નથી. દૂધના શોખીનો ઘણી ગાયો માંહેથી અમુક દૂધ અમુક ગાયનું છે એમ ચોકકસ કહી શકે છે, અને જે ગાયોનું દૂધ ભેગું કરેલું હોય છે તે તે પણ દૂધના સ્વાદથી બહી શકે છે. આ ઝીણવટ 'રસના' શક્તિની તીવ્રતા દર્શાવનાર છે અને તે એક પ્રકારનો ઈન્દ્રિયવિકાસ છે.

દ્રાણેન્દ્રિય જીભની સાથે ઘણા નજીકનો સંબંધ ધરાવનારી છે અને કાર્યમાં પણ ઉભયનું સાહચર્ય દ્રશ્યમાન છે. જીભ ઉપર પદાર્થનો સ્પર્શ થતાં જ તેના રજકણો ઊડીને દ્રાણેન્દ્રિય આગળ હાજરી આપે છે અને જીભે તેનો સ્વીકાર કરવો કે કેમ તે બાબતની સલાહ પણ તે ઈન્દ્રિય મોકલે છે. આ રજકણો નાકના અંદરના પ્રદેશની અંતરત્વચા ઉપર ચોટે છે : કેમકે તે ભાગ ભીનાશવાળો અને સ્નિગ્ધ હોવાથી તે દરેક જાતના રજકણોને એકદમ ઝીલી લઈ શકે છે અને ત્યાં તેની ગંધનું સ્વરૂપ નક્કી થાય છે; અર્થાત્ એ ત્વચા ઉપરના વિશિષ્ટ જ્ઞાનતંતુઓ, રજકણોના સ્પર્શથી ઉત્પન્ન થયેલા આંદોલનને મન આગળ મોકલી આપે છે, અને મન તેમાંથી અમુક પ્રકારની ગંધનો અર્થ મેળવી લે છે. મનુષ્ય કરતાં પશુસૃષ્ટિમાં આ ઈન્દ્રિય બહુ બળવાન હોય છે, કેમકે પશુના આહારના અન્વેષણનો આધાર ફક્ત આ ઈન્દ્રિય ઉપર હોય છે. એમના જીવનનિર્વાહ માટે આ ઈન્દ્રિયની શક્તિના પ્રબળ વિકાસની ઘણી આવશ્યકતા હોય છે. આપણામાં પણ એવા અનેક ધંધા છે કે, જેમાં આ ઈન્દ્રિયની સૂક્ષ્મતાની ઘણી જરૂર હોય છે. તમાકુ, અત્તર, આસવ, ગંધિયાણું વગેરેના વેપારમાં માલની પારખનો આધાર આ ઈન્દ્રિયની સૂક્ષ્મતા ઉપર છે. તેમના ધંધાની ફતોહ પણ તેના ઉપર નિર્ભર હોય છે. ઘણા આંધળા માણસો માત્ર ગંધ ઉપરથી અમુક માણસ ફલાણો છે એમ ચોકકસ રીતે કહી શકે છે.

કર્ણેન્દ્રિય ઉપરની ત્રણે ઈન્દ્રિયો કરતાં ઘણી જટિલ અને સૂક્ષ્મ સંચાકામવાળી છે. ઉપરની ત્રણ ઈન્દ્રિયો પદાર્થોનો સાક્ષાત્ સંબંધ થયા પછી જ પોતાના વિષયનું ભાન કરી શકે છે; ત્યારે કર્ણેન્દ્રિયની રચના એવી છે કે, તેનો વિષય બનનાર વસ્તુ ઘણે દૂર હોય છતાં હવાથી ખેંચાઈ આવતા શબ્દ કે અવાજના મોજાંઓ કર્ણના ગોલક ઉપર અથડાય છે અને તે માંહેનું અદ્ભુત કૌશલ્યપૂર્ણ યંત્ર તે આંદોલનને ગ્રહીને મન આગળ મોકલી આપે છે. આત્માએ બહારની સૃષ્ટિનો હેવાલ મેળવવા માટે ખરેખર, કાનનો આ એક અતિ વિસ્મયકારક સંચો પ્રાપ્ત કર્યો છે. વિજ્ઞાને એમ અનુમાન ખાંધ્યું છે કે, આ કર્ણેન્દ્રિય એક સેકન્ડમાં ઓછામાં ઓછા ૨૦ થી ૩૦ આંદોલનો ગ્રહણ કરી શકે છે, અને વધારેમાં વધારે એક સેકન્ડમાં ૩૮૦૦૦ આંદોલનો ઝીલી શકે છે. ધીમા સ્વરના અવાજના આંદોલનો મંદ વેગવાળા હોય છે અને મોટા અવાજના આંદોલનો ત્વરિત ગતિવાળા હોય છે. ઘણા પશુઓ-ખાસ કરીને ઘોડા-ઘણે દૂરથી શબ્દો સાંભળી શકે છે. કેમકે જીવનસંરક્ષણ માટે આ શક્તિનો વિકાસ તેમને જરૂરનો હોય છે. જંગલી શિકારી મનુષ્યો ઘણે દૂરના પશુઓના પગરવ કળી શકે છે. ગવૈયામાં આ શક્તિની ઝીણવટ ઘણી આશ્ચર્યકારક હદે વિકસી હોય છે. વાચક તેની કલ્પના કરી શકે તેમ છે તેથી વિવેચનની આવશ્યકતા નથી, પરંતુ એટલું ધ્યાનમાં રાખવાનું કે આ સૂક્ષ્મતા દૂરથી શબ્દો સાંભળી શકવા, તેના કરતાં તદ્દન જુદી જ જાતની છે. અર્થાત્ તે શક્તિ સ્વરનાં ભેદો પારખવાની અને તેનું વર્ગીકરણ કરવાની હોય છે.

મનુષ્યનાં શારીરિક બંધારણમાં ચક્ષુ સર્વથી ઉચ્ચમાં ઉચ્ચ અને અત્યંત જટિલ રચનાવાળી જોવામાં આવે છે. બીજી સર્વ ઈન્દ્રિયો કરતાં મન સાથે તે અધિક વ્યવહાર રાખે છે; અર્થાત્ ચક્ષુ અને મન વચ્ચે જાગૃત અવસ્થાના બધા

જ કાળમાં સદેશા ચાલતા જ રહે છે. ઘણે દૂર રહેલા દ્રશ્યોને તે પોતાનો વિષય બનાવી તેનું ભાન મનને કરાવી શકે છે. વિશ્વનો પ્રત્યેક પદાર્થ અનેક પ્રકારનાં આંદોલનોની ગતિમાં હોય છે. આ આંદોલનો ઉપરનાં પ્રકાશનાં કિરણો, ચક્ષુનાં પ્રદેશ ઉપર અથડાવાથી તે પ્રદેશનાં જ્ઞાનતંતુઓમાં એક પ્રકારની પ્રતિછાયા ઉત્પન્ન થાય છે: આ પ્રતિછાયાનો અથવા ચિત્રનો અર્થ મન તેના વિકાસ અનુસાર કરીને તે તે પદાર્થનું બાહ્ય સ્વરૂપ નક્કી કરે છે. દાખલા તરીકે હું અહીંથી એક વૃક્ષ જોઉં છું. તેમાં વસ્તુતઃ હું વૃક્ષને પોતાને સીધી રીતે જોતો નથી, પરંતુ તે વૃક્ષ આંદોલનની જે કળામાં છે તે આંદોલનને, વૃક્ષ ઉપરના પ્રકાશનાં કિરણો, આરા ચક્ષુપ્રદેશની મર્યાદામાં લાવી રજૂ કરે છે અને તે કિરણો ત્યાં અથડાવાથી તે પ્રદેશગત વિશિષ્ટ જ્ઞાનતંતુઓમાં એક પ્રકારનો ક્ષોભ, ગતિ, વિકાર અથવા સ્પંદન ઉત્પન્ન થાય છે. આ ક્ષોભનો મારા મનવડે જે અર્થ ઉત્પન્ન થયો તે વસ્તુતઃ મારું વૃક્ષનું જોવાપણું છે. ખરી રીતે બધી જ ઈન્દ્રિયોના વિષયોની બાબતમાં આપણે બહારની સૃષ્ટિનું અપરોક્ષ સીધું દર્શન કરી શકતા નથી, પરંતુ બાહ્ય વિશ્વનું મન અને ઈન્દ્રિયો મારફત ઉત્પન્ન થતું એક પ્રતિબિંબ જોઈએ છીએ. ઘણા ઘોડા મનુષ્યોને એ જ્યાલ હોય છે કે, આપણું જીવન કેવળ આંતરિક છે; કેમકે તમે જે કાંઈ જુઓ છો, સાંભળો છો, ચાખો છો, સૂઓ છો અને સ્પર્શો છો તે મનમાં જ ચિત્રો છે અને તે ચિત્રો ઈન્દ્રિયોમાં રહેલા આસ પ્રકારનાં જ્ઞાનતંતુઓમાં ઉપસ્થિત થતાં ક્ષોભથી ઉત્પન્ન થયેલાં હોય છે.

મનુષ્યની ચક્ષુ પ્રકાશની અમુક જ કળા Degree ના આંદોલનો ગ્રહણ કરવા માટે લાયક હોય છે. વિજ્ઞાનનું એમ માનવું છે કે મંદમાં મંદ પ્રકાશના આંદોલનો એક સેકન્ડમાં પિસ્તાલીસના આંકડાં ઉપર તેર મીંડા ચડે એટલી સંખ્યામાં હોય છે અને જ્વલંતમાં જ્વલંત પ્રકાશના આંદોલનો એક સેકન્ડમાં પચીસ ઉપર તેર મીંડા ચડે એટલી સંખ્યા હોય છે. ઉપરની સંખ્યાથી ઓછા અથવા વધારે આંદોલનોવાળો પ્રકાશ મનુષ્યના ચક્ષુની મર્યાદામાં આવતો નથી. જો કે અમુક પ્રકારના યંત્રો વડે તે પ્રકાશની ગતિ અને સ્વરૂપ નક્કી કરી શકાય છે. ઉપરની સંખ્યાથી વધારે અથવા ઓછા આંદોલનોવાળો પ્રકાશ, બંને એકસરખી રીતે આપણને અંધકારરૂપે ભાસે છે: કેમકે તે સંખ્યાથી ઓછા આંદોલનોવાળો મંદ પ્રકાશ આપણી ચક્ષુ ઉપર કાંઈ જ અસર ઉપજાવતો નથી અને તે કરતાં વધારે આંદોલનોવાળો પ્રકાશ ઝીલવા માટે આપણી ચક્ષુ અયોગ્ય હોય છે.

જુદાં જુદાં ભાસતા રંગોનું સ્વરૂપ પણ તે તે પદાર્થોના આંદોલનની ગતિ વડે નર્માય છે. એ આંદોલનોની ગતિમાં ઓછાવત્તાપણું થતાં આપણી દૃષ્ટિમાં રંગનો પણ ફેરફાર ભાસે છે. બુદ્ધિમાનો કહે કે, લાલ રંગ સર્વ કરતાં ન્યૂન આંદોલનવાળો હોય છે, અને જાંબુડિયો રંગ Violet સર્વ કરતાં ત્વરિત આંદોલનવાળો હોય છે. પીળો, નારંગી, લીલો, આસમાની વગેરે મધ્યમ ગતિવાળો હોય છે.

ઉપર પ્રમાણે ઈન્દ્રિયનાં સ્વરૂપની સંક્ષિપ્ત રૂપરેખા છે. આત્માને જ્ઞાનોપાર્જન માટે નિસર્ગશક્તિએ મન અને ઈન્દ્રિયના અદ્ભુત સાધનો અર્પેલા છે અને એની રચનાનું કૌશલ્ય જેમ બારીકાઈથી જોઈએ છીએ તેમ તેમ આશ્ચર્ય અને આનંદમાં અધિકાધિક નિમગ્ન થતા જઈએ છીએ. આપણને જ્ઞાન મેળવવાની ખરી જિજ્ઞાસા હોય તો આ ઈન્દ્રિયોરૂપી સાધનોને બંને તેટલી ઉત્તમ સ્થિતિમાં નિભાવવા આપણે સર્વદા તત્પર રહેવું જોઈએ, એટલું જ નહિ પણ તેને ખીલવીને બંને તેટલા અધિક બળવાન, કાર્યકર અને આજ્ઞાનુસારી બનાવવા જોઈએ. મન અને ઈન્દ્રિયોને આત્માના વિકાસમાં કેવી રીતે સહાયક બનાવવા, તેની ખીલવટ કરીને તે દ્વારા આત્માને પરમ ઉન્નતિના માર્ગે કેવી રીતે વાળવો એ વિષય સંબંધી હવે આપણે આગળનાં પ્રકરણોમાં જોઈશું. પરંતુ આ વિષય પરત્વે એટલે કે ઈન્દ્રિયો અને મનની ઉપયોગિતા તેમ જ કાર્યશક્તિ માટે ભગવદ્ ગીતામાં નીચે મુજબ નિરૂપણ કરે છે :

इन्द्रियाणि पराण्याहः इन्द्रियेभ्यः परंमनः ।

मनसस्तु परा बुद्धिः यो बुद्धेः परतस्तुसः ॥

શરીરના માળખામાં પાંચ ઈન્દ્રિયોની સત્તા વિશેષ છે અને ઈન્દ્રિયોની ઉપર મનની સત્તા ચાલે છે, એટલે કે ઈન્દ્રિયોથી મન પર છે. મનનું સંચાલન કરનાર બુદ્ધિનું તત્ત્વ છે અને બુદ્ધિથી પર એટલે કે શ્રેષ્ઠ તે (આત્મા) છે. એટલે કે આત્મા સર્વોપરિ છે.

માનવજીવનની મહત્તા

અહીં સુધી તો આપણે કમેકમે વિચારતાં, ઈન્દ્રિયો અને મનરૂપી સાધનોનું નિરીક્ષણ કર્યું અને છેલ્લે છેલ્લે મન, બુદ્ધિ અને આત્માની ઉત્તરોત્તર ઉપરી સત્તાનું ઝાંખું અવલોકન કર્યું. હકીકતમાં હજુ આપણે પાશવિક જીવન અને માનવજીવનના સંગમસ્થાને પહોંચ્યા છીએ. હવે પ્રશ્ન એ ઉત્પન્ન થાય કે પશુજીવન અને માનવજીવનમાં ખીલ વિશેષતા કઈ છે? કે જેના લીધે માનવ સર્વથી શ્રેષ્ઠ ગણાય છે! માનવજીવનનો બધા મહાપુરુષો તેમ જ [દરેક શાસ્ત્રકારોએ આટલો બધો મહિમા કેમ ગાયો છે? જેમ કે:- શ્રી ઉત્તરાધ્યયન સૂત્રના ત્રીજા અધ્યયનમાં ભગવાન મહાવીરે કહ્યું :-

ચત્તારિ પરમંગાણિ, દુલ્લહાણિય જન્તુણો ।

માણુસત્તં સૂદ્ધ સધ્ધા સંજમંમિ ય વિરિયં ॥

—ઉત્તરાધ્યયન સૂત્ર, અધ્યયન-૩, ગાથા-૧

અર્થ :- જીવે બધું મેળવ્યું છે અને મેળવી શકે છે, પરંતુ આ ચાર અંગ (પદ) મળવાં અતિ દુર્લભ છે. ૧- મનુષ્યત્વ, ૨- શ્રુતિ, (યથાર્થ સાંભળવું તે) ૩- શ્રદ્ધા-આત્મપ્રતીતિ, ૪- આત્માની સ્થિતિમાં ટકી રહેવા માટે બળ-શક્તિ-વીર્યનો ઉપયોગ કરવો તે. આ ચાર અંગ ઉત્તરોત્તર દુર્લભ છે.

એ જ પ્રમાણે મહા તેજસ્વી એવા શ્રીમદ શંકરાચાર્યે પણ પોતાના વિવેક ચૂડામણિ ગ્રંથની શરૂઆતમાં જ કહ્યું :-

દુર્લભં ત્રયમેવૈતદ્ દેવાનુગ્રહહેતુકમ્ ।

મનુષ્યત્વં, મુમુક્ષુત્વં, મહાપુરુષસંશ્રય : ॥

અર્થ :- પરમાત્માનો અનુગ્રહ જ જેમાં કારણભૂત છે- અર્થાત્ એની કૃપા વિના જેની પ્રાપ્તિ નથી એવી આ ત્રણ વસ્તુ અતિ દુર્લભ છે :- ૧- મનુષ્યત્વ [એટલે માણસાઈ, ૨- મુમુક્ષુવૃત્તિ-સર્વથા મુક્ત થવાની પ્રબળ અભિલાષા અને ૩- મહાપુરુષો-મહામાનવોનો સત્સંગ થવો. આ ત્રણે વસ્તુ દુર્લભ છે.

આ જ પ્રકારે સંત તુલસીદાસજીએ પણ પોતાની તળપદી ભાષા (વજ્રભાષા)માં એ જ વસ્તુ પ્રગટ કરી છે :

નરતન સમ નહિ કવન હિ દેહી, જીવ ચરાચર યાચત જેહિ ।

સરગ-નરક-અપવરગ નિઃસ્શેણી, જ્ઞાન-વિરાગ-લક્ષિ મુખદેણી ॥

અર્થ :- જીવને ઉત્પન્ન થવાની ટક લાખ યોનિઓ છે, અર્થાત્ લાખો અવતાર જીવ ધારણ કરે છે; પરંતુ એ બધામાં નરતન-માનવના દેહ જેવો સર્વાંગ સુંદર કોઈ દેહ નથી. કારણ કે ચર કે અચર જીવમાત્રની (પછી તે નરકયોનિમાં હોય કે દેવયોનિમાં હોય) ઘણા અનુભવને અંતે એક જ અભિલાષા રહે છે અને તે એ કે એક વાર માનવનો અવતાર મળે તો કેવું સારું? કારણ કે સ્વર્ગમાં જવું હોય કે કોઈ અધોગતિ (નરક)માં જવું હોય કે પછી મોક્ષમાં જવું હોય તો એનું પ્રમાણપત્ર માત્ર માનવલવમાંથી જ મળી શકે છે; એટલું જ નહિ પણ જ્ઞાનની આરાધના કરવી હોય, લક્ષિતની સાધના કરવી હોય કે કર્મયોગની આરાધના કરવી હોય તો તે માનવ જ કરી શકે છે. ખીજા કોઈ અવતારમાં કે જન્મમાં એવી સુવિધા કે એવું સામર્થ્ય નથી હોતું, માટે માનવજીવન સર્વોત્તમ છે એવો જગતના તમામ મહાપુરુષોનો એકી અવાજે પ્રધાન સૂર છે. તેથી જ કહ્યું છે :-

નહિ માનુષાત્ શ્રેષ્ઠતરઃ કશ્ચિત્ ॥

“માનવથી વધારે શ્રેષ્ઠ ખીજું કોઈ નથી.”

આટલું બહુ પછી હવે આપણે એ શોધવાનું-બાણવાનું રહે છે કે પશુના જીવન કરતાં, માનવના જીવનમાં એવી કઈ વિશેષતા છે કે જેથી એને આટલું બધું મહત્ત્વ અપાય છે.

વિદ્વાનોએ આ વસ્તુનું મનન-ચિંતન કરીને નીચે મુજબ ખુલાસો કર્યો છે :-

આહાર-નિદ્રાદિ સમં શરીરિષુ, વૈશેષ્યમેકં હિ નરે ચિચારણમ્ ।

તેનોઽજ્ઞાતઃ પશ્ચિપશ્ચમઃ સ્મૃતઃ તસ્માદ્ ચિચારૈકપરાયણો ભવેત્ ॥

અર્થ :- આહારસંજ્ઞા, નિદ્રા, ભય, મૈથુન આદિ સંજ્ઞાઓ તો દેહધારી માત્રમાં હોય છે ત્યારે માનવના ખોળી-

આમાં એકમાત્ર વિચારવાનું તત્ત્વ હોવાથી તેની વિશેષતા છે. વિચાર વિનાનો-વિચારશૂન્ય માનવીને પક્ષી કે પશુ જેવો બાલુવો. માટે માણસે વિચારપ્રધાન-વિચારપરાયણ થવું જોઈએ. બસ, માનવ અને પશુજીવનમાં આટલો જ આંતરો છે. પશુયોનિમાં વિચારવાનું તત્ત્વ નથી હોતું. એટલે કોઈ પણ બતના ઉદ્દેશ કે હેતુ વગરનું એ જીવન સંજ્ઞાત્મક રીતે વહ્યા કરતું હોય છે. તેથી ઉપલક્ષણથી વિચાર વિનાનો માનવી, નરપશુ કહેવાય છે. અમારા ગુરુદેવ શ્રી. નાનચંદ્રજી મહારાજે આ જ વાત નીચેના પદમાં ઉતારી છે.

“વો નર પશુ સમાન, વિચાર બિન નર હૈ પશુસમાન. ટેક.
આર્યભૌમ ઉત્તમ કુળ આયો, આકર માયામેં લપટાયો;
સારી કૌડી ન એક કમાયો, નીચ, નફરેટ, નાદાન...વિચાર૦
પરમારથમેં પાઉં ન દીનો, કામ એક ઉત્તમ નહીં કીનો;
પ્રભુકો અપને કર નહીં લીનો, ક્રિયા હંલ અભિમાન...વિચાર૦
કંચન-કામિનીમેં મન મોહા, મોહ કપટ છલ ખીચમેં સોચા;
અમૂલ્ય સાધન સખકુછ ખોચા, ભજે ન કલ્મી ભગવાન...વિચાર૦
બુરે-બુરે ફલકો ખોચા, હુંસ હુંસ કર નિજ હિત બિગોચા;
ઉદયકાલમેં રંક હો રોચા, ધરત મલિન નિત ધ્યાન...વિચાર૦
પથ્યાપથ્યકો નહીં પહિચાના, ખરાબ ક્રિયા હૈ અપના ખાના;
“સંતશિષ્ય” કહે વહી દિવાના, ભૂલ ગયા નિજ ભાન....વિચાર૦

એટલે કે વિચાર વગરનો-ઉદ્દેશ કે હેતુ વગરનો માનવી એ સાક્ષાત્ ‘નરપશુ’ કહેવાય અથવા ખીજા શબ્દોમાં કહીએ તો એવો માનવ એ ‘અલ્પમાનવ’ કહેવાય. અહીં ખરો પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થાય કે એ વિચાર એટલે શું? માણસનું લક્ષણ એ વિચાર જ હોય તો માણસમાત્રમાં એ લક્ષણ હેખાવું જોઈએ. ત્યારે ચાલો આપણે એ ‘વિચાર’નો વિચાર કરીએ. હુકીક્રતમાં વિચાર એ મનોમય તત્ત્વ છે અથવા મનની ક્રિયાશક્તિ છે. જે મન સંજ્ઞી પશુયોનિમાં સંચાલક શક્તિરૂપે કામ કરતું હતું; (જેનું વર્ણન આપણે આગળ જોઈ ગયા છીએ) તે જ મન અહીં માનવજીવનમાં રૂપાંતર પામી-વિકસિત થઈ વિચારરૂપે પરિણમે છે. એને હવે આપણે ‘વિચારશક્તિ’ કહીશું. માનવજીવનનું સંચાલકબળ આ ‘વિચારશક્તિ’માં છે. વિચાર શબ્દનો આપણે ધાતુગત અર્થ વિચારીએ તો સ્પષ્ટ જ્યાલ આવશે કે વિચાર એ શું છે? વિ+ચર એટલે કે વિશેષ પ્રકારે ચરવું, ફરવું, અર્થાત્ માનસિક રીતે ગતિ કરવી તે વિચાર. અને વિચારનું ક્રિયાત્મકરૂપ એટલે ઉદ્દેશપૂર્વક કરાતો વિચાર તે જ વિચારશક્તિ. કાર્યપરત્વે આ વિચારશક્તિના એ ભાગ પડેલા છે. એટલે સમજવા ખાતર એનાં એ નામ પણ પ્રસિદ્ધ છે. બુદ્ધિ અને હૃદય. વસ્તુનો તર્કયુક્ત વિચાર કરી નિર્ણય કરે તે બુદ્ધિ, અને કરેલા નિર્ણયને જીવનમાં અપનાવે-આત્મસાત્ કરે-ક્રિયાશીલ બનાવે તે હૃદય. આમ બુદ્ધિ અને હૃદય મળીને સંપૂર્ણ વિચારશક્તિ બને છે. આવી વિચારશક્તિ માત્ર માનવદેહ મંદિરમાં જ હોય છે. એટલે માનવજીવનનું સમગ્ર સંચાલન આ વિચારશક્તિથી થતું હોય છે. એ વિચારશક્તિનો વિકાસ થતાં થતાં પછી તેના કેવા રૂપાંતરો થાય છે તે હવે પછી આપણે આગળના પ્રકરણમાં જોઈશું. અહીં તો માનવજીવનની શરૂઆતમાં અથવા નીચલા ધરના માનવોમાં આ વિચારશક્તિ કેવા સ્વરૂપે કામ કરે છે તે જોવાનું છે. જેને આપણે અલ્પ-માનવ તરીકે ઓળખીશું.

અલ્પમાનવ-નરપશુ

(વિચારશક્તિના ઉગમવાળો માનવ)

માનવજીવનમાં વિચારનો ઉદ્ભવ થાય છે ત્યારે શરૂઆતમાં તો માત્ર સામાન્ય વિચાર હોય છે. એટલે કે મોટે ભાગે ઓધસંજ્ઞાથી ગતાનુગતિક રીતે, એ પોતાનો જીવનવ્યવહાર ચલાવતો હોય છે, એટલું જ

નહિ પણ એવા માનવોમાં સંજ્ઞાત્મક મનની પ્રબળતા હોય છે. એટલે પોતાનું ધારણ-પોષણ કરવામાં, ગતજન્મનાં સંસ્કારોને લીધે ભૌતિક પદાર્થોને સુખના કારણરૂપ માની, એની પ્રાપ્તિ માટે એવા માનવો ઝગડતાં હોય છે, કલેશ કરતાં હોય છે. દ્રોહ અને વિશ્વાસઘાત કરતાં પણ તેઓ અચકાતાં નથી. કારણ કે સુખની સમજ એવા માનવોની એ પ્રકારની જ હોય છે. હકીકતમાં સૌ કોઈ સુખને ઇચ્છે છે. દુઃખ કોઈને ગમતું નથી, એટલે જીવમાત્રની પ્રવૃત્તિ સ્થૂલ-ભૌતિક સુખની પ્રાપ્તિ માટે જ હોય છે. તેથી જ કહ્યું છે:-

सर्वत्र सर्वस्य सदाप्रवृत्तिः दुःखस्य नाशाय सुखस्य हेतोः ।

तथापि दुःखं न विनाशमेति, सुखं न कस्यापि भजेत् स्थिरत्वम् ॥

અર્થ:- માણસમાત્ર, અરે! જીવ માત્ર દુઃખનો કેમ નાશ થાય અને સુખ કેમ બની રહે એટલા માટે જ હુ મેશાં બધી પ્રવૃત્તિઓ કરે છે: તેમ છતાં પણ આપણે ભ્રેષ્ઠ એ છીએ કે દુઃખનો સદંતર નાશ થતો નથી અને સુખ કાયમ માટે બની રહેતું નથી, એ પણ હકીકત છે. તો પછી શું કરવાથી સાચું સુખ મળે અને શું કરવાથી દુઃખ ટળે એ પ્રશ્ન સ્વાભાવિક રીતે થવા યોગ્ય છે. આમ અણવિકસિત માનવ, પ્રયત્ન કરવા છતાં સુખ મેળવી શકતો નથી; કારણ કે એવો માણસ, પોતાનો જીવનવ્યવહાર 'અહમ્'ના ભાનપૂર્વક ચલાવતો હોય છે. એના વિચારનું તત્ત્વ 'અહમ્'માં કેન્દ્રિત થયેલું હોય છે. પરિણામે એવા જીવોમાં રાગ-દ્વેષ, મોહ વગેરે વિકારો ભરેલાં જ હોય છે તેથી પરસ્પર સંઘર્ષ, દ્રોહ વગેરે ચાલ્યા કરતું હોય છે. પછી એવા પ્રકારનાં અનુભવોને અંતે જેમ જેમ માણસ ઘડાતો જાય છે તેમ તેમ પેલો સામાન્ય વિચાર પછી વિચારશક્તિ રૂપે પરિણમે છે અને પછી તેના ઉત્તરોત્તર પ્રકાર બદલાતા જાય છે. એટલે કે એ જ વિચારશક્તિ, વિવેકશક્તિરૂપે અને પ્રજ્ઞાશક્તિરૂપે પરિણમે છે. એ સમજવા માટે અનુભવી પુરુષોએ માનવજાતના, તેની ભૂમિકા પ્રમાણે નીચે મુજબ ચાર પ્રકાર સમજાવ્યા છે:-

૧-ઉત્તમોત્તમ, ૨-ઉત્તમ, ૩-મધ્યમ અને ૪-કનિષ્ઠ.

આ ચાર પ્રકારમાં, નીચેના ક્રમથી એટલે કે કનિષ્ઠ પ્રકારથી શરૂ કરીને આપણે ઉત્તમોત્તમ વિભાગને સ્પર્શવાનો છે. સમજવા ખાતર આપણે ચોથા પ્રકારને અહમ્માનવ અથવા નરપશુ કહીશું. ત્રીજા પ્રકારને માનવ ખીબ પ્રકારને મહામાનવ અથવા માનવદેવ અને પહેલા પ્રકારને અતિમાનવ કે તીર્થંકર અથવા પેગમ્બર કહીશું. અત્યારે તો આપણે નીચેથી ઉપરના ક્રમનો વિચાર કરીએ છીએ.

સામાન્ય વિચારની ભૂમિકાવાળો માનવ, ખાલું-ખીલું, હરવું-ફરવું વગેરે બાહ્ય જીવનવ્યવહાર ચલાવવામાં ઓધસંજ્ઞાથી જ કાર્ય કરતો હોય છે, એટલે કે સમાજના ખીબ માણસો જે રીતે જીવન જીવતા હોય તેનું જ એ અનુકરણ કરતો હોય છે. આ પ્રકારના માનવોમાં નીચેના થરથી માંડીને જેને આપણે ઉપલા થરના માનવો ગણીએ છીએ- બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય કે વૈશ્ય-તેવા માનવોનો પણ સમાવેશ થતો હોય છે. સારાંશ કે, સામાન્ય વિચાર કરતાં વિચારશક્તિ એ જરા જુદી વસ્તુ છે. એટલે કે સંજ્ઞાત્મક જીવનથી એ પર છે. વિચાર શક્તિની સ્ફુરણા થાય છે ત્યારે તેવો માનવ પછી પ્રત્યેક ક્રિયા કરતી વખતે, લાલાલાલનો વિચાર કરીને પ્રવૃત્તિ કરતો હોય છે. મતલબ કે, કેવળ દેહલક્ષી વિચારથી (માત્ર ભૌતિક-પાર્થિવ સુખને લક્ષમાં રાખી) જે માનવી પોતાનો નિર્વાહ કરતો હોય છે એ સામાન્ય વિચાર છે, પરંતુ ન્યારે સ્વ અને પરને લક્ષમાં રાખી જીવન જીવાય છે ત્યારે વિચારશક્તિ કામ કરતી હોય છે એ દૃષ્ટિએ વિચાર કરીએ તો, પશુયોનિમાંથી સૌ પ્રથમ ન્યારે જીવ માનવનું 'ઓળીડ' (માનવદેહ) પ્રાપ્ત કરે છે ત્યારે ગત ભવાન્તરોના, પશુયોનિના લગભગ બધા સંસ્કારો તેની સાથે જ આવે છે અને તે પોતાના ભાવ ભજવતા હોય છે. ઉપરાંત વિચારનું તત્ત્વ એમાં ઉમેરાય છે, ત્યારે એના માનસ બંધારણમાં સહજભદ્રતા, સહજ વિનીતતા, અનુકંપા અને આત્મીયતાના સંસ્કારોનો મસાલો ભરાતો જાય છે. માનવદેહની પ્રાપ્તિમાં આ બધું હોવું અનિવાર્ય છે એવું શાસ્ત્રવચન છે.

આ ભૂમિકાએ આવેલો જીવ, પછી જે સુખની તેને અવ્યક્તપણે ઝંખના રહે છે તે શાશ્વત-સુખને શોધવાનો પુરુષાર્થ કરે છે. શાસ્ત્રાકાર કહે છે:-

सर्वे पाणा पिपाउया, सुहसाया, दुक्खपडिकूला ॥

આચારંગ સૂત્ર, અ. ૨, ઉ. ૩, સૂત્ર-૭

સર્વે જીવો જીવનને ઈચ્છે છે, સુખશાન્તિને ઈચ્છે છે, દુઃખ કોઈને ગમતું નથી. સર્વ જીવોને આયુષ્ય પ્રિય છે, અર્થાત્ જીવન પ્રિય છે, સુખશાન્તા પ્રિય છે અને દુઃખ પ્રતિકૂળ લાગે છે.

सर्वे जीवा वि इच्छन्ति, जीवितं न मरिञ्जितं ॥

દશવૈકાલિક સૂત્ર, અધ્યયન ૬, ગાથા-૧૧

બધા જીવો જીવવા માગે છે. મરવાનું કોઈને પસંદ નથી; આમ હોવા છતાં સાચું સુખ મળતું નથી અને દુઃખ ટળતું નથી. તો પછી સાચા સુખને મેળવવાનો માર્ગ કયો? જ્ઞાની પુરુષો અનુભવથી પોકારી પોકારીને કહે છે કે, શાશ્વત સુખ અંતરમાં છે-પોતામાં છે. અમારા પૂ. ગુરુદેવ શ્રી નાનચંદ્રજી મહારાજે પોતાના એક પદમાં આ જ વસ્તુ કહી છે.

તમારું છે તમારામાં

(રાગ-ગઝલ)

તમે છો શોધમાં જેની અનુભવીને ખબર એની;
 નથી તમને ખબર તેની, મળ સમન્થા વિના શેની? -૧
 નથી સુખ પુત્ર પ્યારામાં, નથી દિલબન દારામાં;
 અવરમાં કે અમારામાં, તમારું છે તમારામાં -૨
 નથી મિષ્ટાન્ન ખાવામાં, નથી ગાધા બળવામાં;
 નથી દોલત જમાવામાં, તમારું છે તમારામાં -૩
 નથી વૈભવ વિદાસોમાં, નથી ઉત્તમ આવાસોમાં;
 દ્વણિકના ડુર્ષ હુસ્થોમાં, તમારું છે તમારામાં -૪
 ભ્રમિતને અન્યમાં ભાસે, નથી સુખ અન્યની પાસે;
 ફસાઓ કાં વિષય ફાંસે, તમારું છે તમારામાં -૫
 નથી વિદ્યા જમાવામાં, નથી ગુણિયલ ગણવામાં;
 નથી કોઈ સ્થાન જાવામાં, તમારું છે તમારામાં -૬
 નથી મહેલો મળનામાં, નથી ધનના ખળનામાં;
 સુષ્ટ્યું છે 'સંતના શિષ્યે' તમારું છે તમારામાં -૭

મતલબ કે સહજ સુખ કે સ્વયંભૂ આનંદ એ જીવમાત્રનો-ચૈતનનો ગુણ છે. પરંતુ જીવ ઉપર મોહનું-અવિદ્યાનું કે અજ્ઞાનનું આવરણ ફરી વળવાથી દરેક યોનિમાં એ સહજ સુખ, વિકૃતરૂપે અનુભવાય છે અથવા પ્રતિભાસિત થાય છે : વસ્તુતઃ જે શાશ્વત સુખને જીવમાત્ર જાંખી રહેલ છે તે સુખ પોતામાં જ છે-અંતરમાં જ છે, એ ઉપરના પદનો ધ્વનિ છે. તો એવા સુખની શોધ માટે વિચારશક્તિનો ઉપયોગ કરી, માનવે અંતર્મુખ થવું ઘટે. સુખને મેળવવાનો ખીજો કોઈ માર્ગ નથી.

વિચારશક્તિ-માનવજીવનનું પ્રાણુતત્ત્વ

આપણે આગળ જોઈ ગયા તેમ બુદ્ધિ અને હૃદય મળીને વિચારશક્તિ બને છે. આ વિચારશક્તિ જ માનવનું મુખ્ય લક્ષણ છે. તેથી બુદ્ધિ અને હૃદય એ બે તત્ત્વો, માનવજીવનમાં આત્મદેવની-ચૈતન્યની પ્રતિષ્ઠા કરવા માટે અપૂર્વ સાધનો છે. ચૈતન્યસ્વરૂપ આત્મદેવને, સ્થૂલ જીવનમાં પ્રગટાવવા માટે જ્ઞાનેન્દ્રિયો અને કર્મેન્દ્રિયો જેવાં ખીજાં સાધનો અથવા કરણો તો છે જ, પણ તે બધાયને પ્રાણુ પૂરનાર-ગતિશીલ કરાવનાર આ બુદ્ધિ અને હૃદયરૂપી વિચારશક્તિ જ છે. અને તે પણ એક દિવ્ય પ્રકારનું સાધન છે. એટલે એ બુદ્ધિ અને હૃદયને સંસ્કારવાથી, મહારવાથી, કેળવવાથી માનવજીવન ભવ્ય, ભવ્યતર અને ભવ્યતમ બને છે. પછી તો જેમ જેમ માણસ પોતાની એ વિચારશક્તિનો ઉપયોગ કરતો જાય છે-વિચારશક્તિને કેળવીને આગળ વધતો જાય છે એટલે કે

જીવનનું ધારણ-પોષણ કરવામાં, હિતાહિતનો નિર્ણય કરી, કેવળ સ્વલક્ષી નહિ પણ પરલક્ષી (પરહિતપરાયણવૃત્તિ) બનતો બંધ છે, તેમ તેમ તેના જીવનમાં એક નવી શક્તિ ઉત્પન્ન થાય છે એને આપણે વિવેકશક્તિ કહીશું. એ વિવેકશક્તિ દ્વારા પછી સાધક સાચા સુખને મેળવવાનો અને દુઃખનો આત્મિક નાશ કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે. એવા જીવોની સુખ-દુઃખની સમજમાં પણ પછી ફેર પડી બંધ છે. આ રીતે વિવેકશક્તિ બગૃત થયા પછી માણસ પોતાના જીવનધોરણને ધીમે ધીમે બદલતો રહે છે. એ રીતે બદલાતો માણસ પ્રથમ ન્યાય-નીતિપરાયણ બને છે, પછી મન, વચન અને કર્મની એકરૂપતા લાવવા માટે જ્ઞાનહાન અને સહૃદયી બનતો હોય છે અને ત્રીવિધ તબક્કામાં તેવો માણસ પછી ટેકીલો, મરહાનગીવાળો, ખમીરવાળો આર્ય કે સંજ્ઞન બની રહે છે. આમ માનવજીવનના પણ કનિષ્ઠ, મધ્યમ અને ઉત્તમ એમ ત્રણ પ્રકાર બને છે, ત્યારે તેની આંતરિક શક્તિનો ક્રમેક્રમે વિકાસ થતાં વિવેકબુદ્ધિ પણ તેની ઉચ્ચકક્ષાએ પહોંચી બંધ છે. એવો માણસ પછી કુટુંબમાં, સમાજમાં કે નગરમાં એક નંબરનો સંજ્ઞન ગણાય છે. નગરમાં શ્રેષ્ઠ હોવાથી નગરશેઠના પદ માટે તે યોગ્ય હોય છે.

આપણે માનવજીવનના ચાર પ્રકાર જણાવ્યા તે પૈકી સૌથી છેલ્લો પ્રકાર - અદ્વપમાનવનું આપણે નિરીક્ષણ કરતા હતા. અદ્વપમાનવ તે છે કે જેમાં વધારે ટકા પાશવિક જીવનના હોય છે અને વિચારશક્તિ (બુદ્ધિ-હૃદય) ઓછા પ્રમાણમાં કામ કરતી હોય છે એવા માનવો, ઉચ્ચ કુળમાં ઉત્પન્ન થયા હોય કે મોટી ઉંમરના હોય તો પણ એનો જીવનવ્યવહાર પશુકોટિનો એટલે સ્વાર્થ-પ્રધાન અર્થાત્ તુચ્છ સ્વાર્થથી ભરેલો હોય છે. એના દ્રષ્ટાંતો, જે આપણામાં વિચારશક્તિ સક્રિય બનેલી હોય તો વર્તમાનકાળના આપણી આંખે દેખાતા માનવોમાં પણ આપણે જોઈ શકીએ-જો આપણી દષ્ટિ સમત્વયોગવાળી હોય તો, અને એમ ન હોય તો પણ જે આપણી વિચારશક્તિ એટલે કે બુદ્ધિ અને હૃદય કેળવાયા હોય તો પણ એવા અદ્વપમાનવો આપણને દેખાતા હોય છે. ન્યાં ન્યાં કલેશ, કુસંપ, અસંતોષ, કોધ, માન, માયા, લોભ, ઝેર-વેર, ધૃષ્ટિયાં, હિંસા, ચોરી, લંપટવૃત્તિ વગેરેના ઉચ્ચસ્વરૂપે દર્શન થાય ત્યાં ત્યાં એ માનવ હોવા છતાં, પશુવૃત્તિથી જીવતો અદ્વપમાનવ છે, એમ સમજવું: ભૂતકાળમાં અને ઇતિહાસના પદમાં બની ગયેલા એવા માનવોને કોઈ કોઈ માનવ સક્ષસ પણ કહે છે...જેમાં આસુરી તત્વોનું જોર વધારે હોય છે તેવા માનવો: જેમકે :- રાવણ, કંસ વગેરે...! નીસે બાદશાહ! નાહિરશાહ! અલાઉદ્દીન ખીલજી વગેરે...!

માનવજીવનની ઉત્તરોત્તર ચઢતી કળા

(જીવનશક્તિ-ચાલ)

આપણે ઉપર જોઈ ગયા તેમ માનવજીવન જેમ જેમ વિકાસ પામતું બંધ છે તેમ તેમ શરૂઆતમાં તેના જીવનમાં સામાન્ય વિચાર કામ કરતો હોય છે. એટલે કે વ્યક્તિગત જીવનમાં કે સામાજિક જીવનમાં એ માત્ર ઓધસંજ્ઞાથી કે અનુકરણસંજ્ઞાથી જીવનવ્યવહાર ચલાવતો હોય છે. એટલે એવા જીવનમાં માન-અપમાન, હુર્ષ-શોક અને સંઘર્ષ રહેવાના. પરંતુ એવા અનુભવ પછી ન્યારે માણસને એમ લાગે કે આવી રીતે જીવવું એ સારું નથી; ત્યારે એના જીવનમાં તુલના કરવાની એક પ્રકારની વિવેકશક્તિ બને છે. એ વિવેકશક્તિથી પોતે હિત-અહિત, લાભ-અલાભ જોતો થઈ બંધ છે. પરિણામે, વધારે અનુભવ થતાં એ જ વિવેકશક્તિ પછી વિવેકબુદ્ધિરૂપે પરિણમતી હોય છે. અહીં આપણે વિવેકશક્તિ અને વિવેકબુદ્ધિમાં જે સામાન્ય ફેર છે તે સમજી લઈએ. વિવેકશક્તિ માત્ર પૃથક્કરણ કરે છે ન્યારે વિવેકબુદ્ધિ નિર્ણય કરે છે. આ બંધી હકીકત આપણે આગળ જોઈ ગયા છીએ. પછી એવા માનવોમાં, વિવેકબુદ્ધિના વિકાસથી જીવન જીવવાનું લક્ષ પણ ફેરી બંધ છે: આહારસંજ્ઞા, ભય, મૈથુન અને પરિગ્રહસંજ્ઞાથી ઉપરવટ થઈ તેઓને એમ લાગતું હોય છે કે જેમ મને સુખ અને સ્વમાન પ્રિય છે તેમ બીજા જીવોને પણ એ ગમતું હોય છે તો મારે કોઈને અસુખ થાય કે કોઈનું અપમાન થાય એવી રીતે ન વર્તવું જોઈએ.

‘આત્મનઃ પ્રતિકૂલાનિ પરેષાં ન સમાચરેત્’ પોતાને પ્રતિકૂળ લાગે એવો વ્યવહાર મારે બીજા પ્રત્યે ન

કરવો ઘટે. આ રીતે તેઓના જીવનનો માપદંડ બદલી બાય છે. અહીંથી જ 'ધર્મતત્ત્વ'ની શરૂઆત થાય છે. અહીં માનવનું એક વિશેષ લક્ષણ પ્રગટે છે. કહ્યું છે:-

આહાર-નિદ્રા-ભય-મૈથુનંચ, સામાન્યમેતત્ પશુભિર્નરાણામ્ ।

'ધર્મો હિ તેષામધિકો વિશેષો, ધર્મેણહીના : પશુભિઃસમાના : ॥

આહારસંજ્ઞા, ભયસંજ્ઞા આદિ સંજ્ઞાત્મક જીવન તો, જનાવર અને માનવ બન્નેમાં સરખું હોય છે. માત્ર ધર્મનું તત્ત્વ જો માણસમાં પ્રવેશ કરે તો, એ જ એની વિશેષતા છે. વિવેકશક્તિ કે વિવેકબુદ્ધિનું માર્ગદર્શન તે જ અહીં 'ધર્મતત્ત્વ' રૂપે પ્રગટે છે. 'ધર્મતત્ત્વ'નું આ સામાન્ય સ્વરૂપ છે. ઉપર જણાવ્યું તેમ 'આત્મનઃ પ્રતિકૂલાનિ' એ જ એના જીવનનું ધોરણ હોય છે. એને જ જૈન તત્ત્વવેતા, શ્રી શુભચંદ્ર આચાર્યે પોતાના 'જ્ઞાનાર્ણવ' નામના ગ્રંથમાં, નીચે મુજબ ઉદ્ઘોષિત કરેલ છે:

યદ્યત્ સ્વસ્યાનિષ્ઠં, તત્તત્ વાકૃચ્ચિસ્ત્કર્મભિઃ કાર્યમ્ ।

સ્વપ્ને અપિ નો પરેષાં-ઇતિધર્મસ્યાગ્રિમં લિઙ્ગમ્ ॥

જે જે કંઈ પોતાને અનિષ્ઠ લાગતું હોય તે તે મન, વાણી અને કર્મથી (કાયાથી) ખીબને માટે સ્વપ્નમાં પણ આચરવું નહિ. (બહુત દશામાં તો નજ અચરાય.) તે જ સામાન્ય ધર્મનું પ્રધાન લક્ષણ છે. આમ જેનું માનવ તરીકેનું જીવન ઘડાતું હોય છે તેમાં વિવેકબુદ્ધિ કારણભૂત હોય છે. એટલે જેના જીવનમાં વિવેકબુદ્ધિ બાગૃત અને સક્રિય થયેલ છે તે માનવો પછી આર્ય કે સન્નજન પુરુષો તરીકે ઓળખાય છે. તેઓના સમગ્ર જીવનવ્યવહાર મોટે ભાગે વિવેકબુદ્ધિ પર આધારિત હોય છે. એટલે તેઓના જીવન, વ્યક્તિરૂપે કે સામૂહિકરૂપે દયા, પ્રેમ,, સંતોષ સહાનુભૂતિભર્યા હોવાથી એવા જીવનમાં સંઘર્ષ, કલહ, વૈર કે વિરોધને ઓછામાં ઓછું સ્થાન હોય છે. વર્તમાનકાળે એવા આર્ય સન્નજનોની ખોટ પડી છે. એક યુગ એવો હતો જ્યારે માનવસમાજ આર્યસંસ્કૃતિથી ભરપૂર હતો.

અમારા પૂ. ગુરુદેવે પૂર્વના આર્યોને યાદ કરી, આજની પરિસ્થિતિનો ખેદ નીચેના પદ્યમાં વ્યક્ત કર્યો છે:-

(દબ-વિદેશવાટ બાઉં છું આ વાર ધૂમલી)

આર્યધર્મીઓની અહો શી દશા થઈ?

પૂર્વની બહોજલાલી ક્યાં જાડી ગઈ?...૧

સ્વધર્મતાણું શુદ્ધ રુધિર શુષ્ક શું થયું?

ધર્મરૂપ જીવન શું હવે નથી રહ્યું?...૨

આત્મભોગ આપનાર ક્યાં જતા રહ્યા?

ધર્મસાટે શિર દેનાર શું બધા ગયા?...૩

નિયમને નિભાવનાર ક્યાં જતા રહ્યા?

બ્રહ્મ ચીજો વાપરીને બ્રહ્મ શું થયા?...૪

દિલ વિષે શું પ્રાણીઓની ના રહી દયા?

શાંતિતણા દિવસ અરે! સાવ શું ગયા?...૫

મરહાનગી મનુષ્યતાણી ક્યાં મરી ગઈ?

રુધિરતાણી ઉબ્જતા તે શું ઠરી ગઈ?...૬

આર્યતાનું લાન આમ છેક શું ગયું?

જીવન જેવું આપણામાં શું નથી રહ્યું?...૭

ખૂબ ખર્ચનાર તે શું ઊધમાં હશે?

કહોને એ ઉદાર ક્યારે બાગતા થશે?...૮

શુભદાનીઓ શું અન્ય દેશમાં ગયા?
 અહ્ય આવી બહુ બતાવનાર અહીં રહ્યા...૬
 દેશમાં અનેક દુઃખ-દર્દ આવીયા,
 વીર્યના બબના ગંડુ થઈ ગુમાવિયા,....૧૦
 સુખતાણું સ્વદેશી સાધનો બધાં તબ્યાં,
 વિલાસ તણાં વિષ સમાન વેશને સબ્યાં...૧૧
 ભૂખમરાના કામ બધાં કોડથી કર્યાં,
 દામ દઈને દુગુણોને દેશમાં ભર્યાં...૧૨
 અનેક હાજતોની હેડ ડોકમાં ધરી,
 પરતંત્રતાથી 'સંતશિષ્ય' બેચું ના જરી...૧૩

ઉપર જે પદની રચના કરી છે તે તો આજથી લગભગ ૫૦ વર્ષ પહેલાંની વાત છે. તે વખતે જે પરિસ્થિતિ હતી તેના કરતાં આજે વધારે સુધારો થયો હોય તેમ લાગતું નથી. તેથી એમ કહી શકાય કે જેના જીવનમાં વિવેકબુદ્ધિનો જેટલા અંશે ઊંચા વધારે થાય તેટલા અંશે એ ખરો માનવ-ભાવમાનવ અને છે-પછી અહ્યમાનવી કે સામાન્ય માનવી કરતાં વિવેકબુદ્ધિવાળા માનવોની જીવનધારા કઈ રીતે વહેતી હોય છે તે જાણવા જેવું છે. એવા માનવોમાં પછી સુખ અને દુઃખની સમજમાં જ ફેર પડી જાય છે.

વાસ્તવિક રીતે માનવજીવનનું મંડાણ

સંસારના અનેક અનુભવ લીધા પછી જેમ જેમ માણસમાં વિચારશક્તિ કેળવાતી જાય છે અને વિવેકબુદ્ધિ વિકસિત અને છે તેમ તેમ એવા જીવોને એવું લાગવા માંડે છે કે, 'જેમ મને સુખ પ્રિય છે તેમ બીજાને પણ સુખ ગમે છે. કોઈને દુઃખ નથી ગમતું, તો મારે હવે એવી રીતે રહેવું જોઈએ કે જેથી બીજાને મારા તરફથી દુઃખ ન થાય.' આવો વિચાર જ કમેકમે વિવેકબુદ્ધિને સતેજ કરનાર અને છે તેથી એવો માનવ પ્રત્યેક ક્રિયા કરતી વખતે હિત-અહિતનો, લાભ-અલાભનો વિચાર કરી, તે સુજન્ય પોતાનો જીવનવ્યવહાર ચલાવતો હોય છે. એના જીવનમાં આ રીતે માનવના ગુણનો વિકાસ થતો જાય છે; એટલે કે માનવતા પ્રગટતી જાય છે. પછી હાલતાં ને ચાલતાં જીવનના દરેક વ્યવહારમાં જેમ સંઘર્ષ ઓછો થાય-કલેશ ઓછો થાય એવું એનું જીવન બનતું હોય છે. પછી પૂર્ણ અને શુદ્ધ માનવ બનવા પહેલાં, અનુક્રમે કનિષ્ઠ, મધ્યમ અને ઉત્તમ એમ ત્રણ પ્રકારના તબક્કામાંથી માણસ પસાર થતો હોય છે; તે વખતે માણસની ભૂમિકા પ્રમાણે, વિવેકબુદ્ધિના આધારે તેના મન, બુદ્ધિ, પ્રાણ અને વ્યક્તિત્વનું ઘડતર થયા કરતું હોય છે.

ખરું જોતાં, માનવજાત તરીકે કુદરતની દૃષ્ટિએ, આપણે બધા દેહધારી માનવો જ છીએ. પછી તે માનવી ભલે ભારતનો હોય કે યુરોપ, અમેરિકા કે બીજા ગમે તે દેશનો હોય! પણ માણસ તરીકે આપણે સભતીય-એક જાતના છીએ. ભગવાનની દૃષ્ટિએ, એમાં કોઈ ભેદ નથી હોતો. "આ મારા છે અને આ પરાયા છે" એવો ભેદ માણસ પોતાની સંકુચિત મનોદ્રશા (જે પશુયોનિમાંથી ચાલી આવી છે) ને લીધે પોતે જ ઉપજાવે છે. કંઈક જન્માંલેશથી માનવ-માનવ વચ્ચેની આ ભેદબુદ્ધિ ચાલી આવે છે અને તેને વારસાગત સંસ્કારરૂપે આપણે કેળવી છે. એટલે દરેક દેશમાં, દરેક ક્ષેત્રમાં, દરેક જાતિમાં અહ્યમાનવ (સામાન્ય માનવી) અને માનવ વચ્ચે સંઘર્ષ ઉત્પન્ન થયા કરતો હોય છે. એ રીતે મિત્ર સંસ્કારથી, માનવજાતના જે જે વર્ગમાં, અમુક પ્રકારના ગુણનો વિકાસ થયો હોય તે તે ગુણને લક્ષ્યમાં રાખી. પ્રાણપુરુષોએ-ઠાહ્યા અને વિવેકબુદ્ધિસંપન્ન પુરુષોએ, માનવજાતના જે વર્ગ પાડ્યા, ઉચ્ચ-નીચના ભેદ પાડવા માટે નહિ પણ માત્ર સમજવા ખાતર. જેમકે આર્યમાનવ અને અનાર્યમાનવ. જેઓ સંસ્કારથી અને વ્યવહારથી, વિવેકબુદ્ધિપૂર્વક માનવતાભર્યું જીવન જીવતા તેને આર્ય કોટિના માનવ કહ્યા અને જેમાં વિવેકબુદ્ધિની જીણપ હોવાથી માત્ર વિષયના ઉપલોગ માટે સંજ્ઞાત્મક જીવન

જીવતા હોય તે અનાર્ય કોટિના માનવો ગણાય.

આર્યકોટિના માનવોમાં પણ જે વર્ગની જીવન જીવવાની પધ્ધતિ એટલે કે પ્રકૃતિનો ઢાળ જે રીતે ગોઠવાયો હોય તે પ્રકારે જ વારસાગત સંસ્કારો ઊતરવા લાગ્યા એટલે પછી કર્મના લઢણ પ્રમાણે સંસાર-વ્યવહારને લગતી સાહુજિક ક્રિયાને લીધે ચાર વર્ણ નક્કી થયા. જેમ કે :- બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શૂદ્ર. આમ વર્ણવ્યવસ્થામાં ઉચ્ચ-નીચનો કોઈ ખ્યાલ પણ ન હતો. તેથી જ પુરાણમાં તો કહ્યું છે :-

एक एवेदं सर्वं पूर्वं आसीत् युधिष्ठिर !।

क्रिया-कर्म-विभेदेन, चातुर्वर्ण्यं व्यवस्थिताः ॥

હે યુધિષ્ઠિર! શરૂઆતમાં આ બ્રહ્મતત્ત્વમય બધું એક જ હતું : પરંતુ ક્રિયા અને કર્મના સ્વભાવગત ભેદને લીધે માનવજાતમાં ચાર વર્ણો-બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શૂદ્ર-વ્યવસ્થિત થયા.

અને શ્રી ભગવદ્ ગીતામાં એ ચારે વર્ણના ગુણધર્મ પણ સ્પષ્ટ રીતે નીચે મુજબ જણાવેલ છે:-

બ્રાહ્મણ:-

शमोदमस्तपः शौचं, क्षान्तिरार्जवमेव च।

ज्ञानं विज्ञानमास्तिक्यं ब्रह्मकर्मस्वभावजम् ॥

ભ. ગી. / ૧૮ / ૪૨

ક્ષત્રિય :-

शौर्यं तेजो धृतिर्दाक्ष्य, युद्धे चाप्यपलायनम्

दानमीश्वरभावश्च, क्षात्रकर्मस्वभावजम् ॥

ભ. ગી. / ૧૮ / ૪૩

વૈશ્ય :-

कृषिगोरक्षवाणिज्यं, वैश्यकर्मस्वभावजम्।

શૂદ્ર :-

परिचर्यात्मकं कर्म, शूद्रस्यापिस्वभावजम् ॥

ભ. ગી. / ૧૮ / ૪૪

ઉપર પ્રમાણે સાહુજિક ક્રિયાને લીધે ચાર વર્ણની વ્યવસ્થા થઈ છે. ઉચ્ચ-નીચનો ભેદ તો પાછળથી, જીવદશામાં રહેલ માનવોએ 'અહમ્-મમ' ના આધિકારથી ઉત્પન્ન કરેલ છે.

ભગવાન મહાવીરે તો પહેલેથી એ વર્ણભેદનો છેદ ઊડાડી દીધો અને કર્મબાબુ:-

कम्मुणा वम्मणो होई, कम्मुणा होई खात्तिओ।

वइसो कम्मुणा होई, सुदो हवई कम्मुणा ॥

ઉત્તરાધ્યયન સૂત્ર, અધ્ય૦ ૨૫, ગાથા-૩૩

બ્રાહ્મણના સ્વભાવગત કર્મથી માણસ બ્રાહ્મણ થાય છે. ક્ષત્રિય પણ પોતાના સહજ કર્મથી થાય છે : કર્મના પ્રકારથી જ માણસ વૈશ્ય બને છે અને શૂદ્ર પણ સ્વભાવજન્ય સેવાકર્મથી બને છે. અર્થાત્ જન્મથી વર્ણભેદ થયો નથી કે થતો નથી. ભગવાન મહાવીરે સમજાવ્યું કે, 'જન્મથી કોઈ ઉચ્ચ કે નીચ છે જ નહિ. પૂર્વજન્મે, જાણતા કે અજાણતા જીવે, પ્રકૃતિની ભદ્રતા, (શુભ મનોવૃત્તિ) પ્રકૃતિની વિનમ્રતા, (સહજ આત્મીયતા) સાનુકોશતા (પર્યાયુપણ) અને અમત્સરતા (પ્રસન્નભાવ) વગેરે ગુણો કેળવ્યા છે તેથી તેને માનવદેહ પ્રાપ્ત થયો છે. જીવને બહારની જે સાધન-સામગ્રી (ઝરીબાઈ કે શ્રીમંતાઈ) મળી છે તે તેના કર્મનું ફળ તેમજ સામાજિક અવ્યવસ્થા છે. પરંતુ તેથી હતાશ થવાનું કે ફૂલાઈ જવાનું કોઈ કારણ નથી. એવા સંજોગોમાં પણ જીવને રત્ન-ચિંતામણિ જેવો માનવનો દેહ મળ્યો છે તેને, પેલા જન્મજાત ગુણોનો વધુ વિકાસ કરીને સાર્થક કરવો જોઈએ. પછી માનવનો જન્મ ગમે તે કુળમાં કે જાતિમાં થયો હોય! કુળ કે જાતિ ગુણવિકાસમાં બાધક થતી નથી. ઢા. ત. હરિકેશી મુનિ પોતે ચાંડાળ કુળમાં ઉત્પન્ન થયા હતા, પરંતુ તેઓના સંસ્કાર જાગ્રત થવાથી જૈન સંસ્કૃતિમાં તેઓ મહામુનિ તરીકે પ્રસિદ્ધ થયા. મતલબ કે, માનવજાતમાં આવી સંકીર્ણતા એટલે કે પશુ-સંસ્કાર અને માનવસંસ્કારનાં મિશ્ર સંસ્કાર હોવાથી જે માનવો વિવેકબુદ્ધિ કેળવી શક્યા હતા તેવા આર્ય પુરુષોએ, ઉપર મુજબ, માણસના ગુણધર્મ પ્રમાણે ચાર વર્ણ નક્કી કર્યાં. જેની પ્રકૃતિ શાંત-દાંત અને સ્વસ્થ હોઈ, જેઓ વિચારપૂર્વક જીવન જીવતા હતા અને ખીલને પણ એ માર્ગે દોરી શકતા હતા તેને બ્રાહ્મણ કોટિમાં મૂક્યા: જેઓમાં

રજ્જેશુવાળી અને તેથી તેજસ્વી શક્તિ હોવાથી પોતાનું અને બીજાનું રક્ષણ કરી શકે તેવા હતા તેઓ ક્ષત્રિય કહેવાયા: જેઓની પ્રકૃતિમાં લેવડ-દેવડ કરવાની-યોગ્ય વિનિમય કરવાની વ્યવહાર બુદ્ધિ હતી તેઓ વૈશ્ય કહેવાયા: અને જેઓ કર્મકંડ હતા એટલે કામ કરવાની શક્તિવાળા હોઈ બીજાને કેમ ઉપયોગી થવું એ બતની મનોવૃત્તિવાળા હતા તેઓ શૂદ્ર કહેવાયા: અને એ રીતે માનવસમાજ ગોડવાયો હતો. પરંતુ એથી ય જે બતની શાન્તિ-સુખ માણસને જોઈતું હતું તેવું મળ્યું ન હતું.... એટલે પછી વધુ અનુભવી પુરુષોએ એક બાબત સુખની શોધ માટે પુરુષાર્થની શોધ કરી: અને સાથે સાથે વ્યક્તિગત શુભવિકાસની તાલીમ માટે આશ્રમધર્મ નિયત કર્યો. પુરુષાર્થના ચાર ભેદ- ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ. તે પૈકી ધર્મ અને મોક્ષ નામના પુરુષાર્થ તો પાછળથી નિશ્ચિત થયા. શરૂઆતમાં તો અર્થ અને કામ તરફ જ માણસની નજર પડી. કારણ કે એ બે સુખો પ્રત્યક્ષ અનુભવી શકાય તેવાં લાભ્યાં.. એવું સુખ પામવા માટે, વ્યક્તિગત જીવન અધૂરું અને અપૂર્ણ લાગવાથી સમૂહગત જીવનની જરૂર ઊભી થઈ-એટલે કે સામાજિક જીવનરચના માટે સમગ્ર જીવનના ચાર વિભાગ પાડી ચાર આશ્રમો નક્કી કર્યા:- ૧-બ્રહ્મચર્યાશ્રમ, ૨-ગૃહસ્થાશ્રમ, ૩-વાનપ્રસ્થાશ્રમ અને ૪-સંન્યસ્તાશ્રમ. તે કાળે મનુષ્યની આયુષ્ય મર્યાદા ઓછામાં ઓછી એકસો વર્ષની હતી એટલે તેના ચાર તબક્કા નક્કી કરી અનુક્રમે ચાર આશ્રમ અને તેને લગતા ધર્મ નક્કી થયા: જન્મથી (૨૫) પચીસ વર્ષનો પહેલો તબક્કો એટલે બ્રહ્મચર્યાશ્રમ, બીજો તબક્કો એટલે વર્ષ ૨૬ થી ૫૦ વર્ષ સુધીનો ગૃહસ્થાશ્રમ, ત્રીજો તબક્કો એટલે વર્ષ ૫૧ થી ૭૫ વર્ષ સુધીનો વાનપ્રસ્થાશ્રમ અને ચોથો તબક્કો એટલે વર્ષ ૭૬ થી ૧૦૦ સુધીનો સંન્યસ્તાશ્રમ. એમ આશ્રમ ધર્મનું પાલન કરનાર માણસ અનુક્રમે પુરુષાર્થનું સેવન કરતાં કરતાં અંતિમ અને શાશ્વત-સુખ-મોક્ષને પામી શકે એ બતની વ્યવસ્થા આર્યસંસ્કૃતિમાં હતી. તેથી જ વયના ક્રમ પ્રમાણે એક સુલાખિત પ્રકટયું :-

પ્રથમે (વયસિ) નાઽર્જિતાવિદ્યા, દ્વિતીયે નાઽર્જિતંધનં ।

તૃતીયે નાઽર્જિતં પુણ્યં, ચતુર્થે કિં કરિણ્યતિ ?

અર્થાત્ પ્રથમ વયમાં-એટલે કે ૨૫ વર્ષ સુધીના ગાળામાં જેણે વિદ્યા સંપાદન ન કરી, બીજી અવસ્થામાં ધનની-એટલે કે જીવનનિર્વાહ કરવા પ્રેરતા સાધનની પ્રાપ્તિ ન કરી અને ત્રીજી વયમાં પરલોકનું ભાતું-ધર્મ કે પુણ્યની પ્રાપ્તિ ન કરી તો પછી એવો માણસ ચોથી અવસ્થામાં-વૃધ્ધાવસ્થામાં શું કરી શકે? પછી એવા માણસથી કંઈ નહિ બની શકે. આનો ફલિતાર્થ એ થયો કે સંસ્કારી માણસે પ્રથમ અવસ્થામાં યથાશક્ય બ્રહ્મચર્યનું પાલન કરી વિદ્યા સંપાદન કરવી જોઈએ. આ પહેલી અવસ્થા જ બાકીની ત્રણે અવસ્થાને ટકવા માટેનો પાયો છે. ત્યારબાદ બીજી અવસ્થામાં માણસે ગૃહસ્થજીવનમાં પ્રવેશ કરીને પૂર્વાવસ્થામાં જે વિદ્યાકળા પ્રાપ્ત કરી હોય તેનો સુયોગ્ય ઉપયોગ કરતાં કરતાં ધનપ્રાપ્તિ કરવી જોઈએ. અહીં ધનપ્રાપ્તિનો અર્થ છે શારીરિક, માનસિક, આધ્યાત્મિક સામર્થ્ય પ્રગટાવવું તે. અર્થ અને કામના પુરુષાર્થની આ મર્યાદા છે. બીજી અવસ્થામાં જે માણસોએ આ રીતે ધનપ્રાપ્તિ કરી હોય, તે પછી ત્રીજી અવસ્થામાં પુણ્ય અને ધર્મની પ્રાપ્તિ કરે એટલે કે ધર્મ નામનો ત્રીજો પુરુષાર્થ આદરે અર્થાત્ ધર્મને પ્રધાનપદ આપે. હકીકતમાં પૂર્વજીનો આ સંસ્કારવારસો જો અખંડપણે ચાલુ રહ્યો હોય તો અર્થ અને કામ એ પુરુષાર્થમાં “ધર્મ” તો એતપ્રાત જ થયેલો હોય છે. પછી ચોથી અવસ્થામાં બધા અર્થને સિદ્ધ કરનાર ચોથો પુરુષાર્થ મોક્ષને સિદ્ધ કરવાનો હોય છે. તેથી જ પુરુષાર્થના અનુક્રમમાં ધર્મને મોખરે રાખ્યો અને મોક્ષને અંતમાં રાખ્યો. ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ આ ચારે પુરુષાર્થનો આર્યસંસ્કૃતિમાં આ રીતે મેળ ખેસાડ્યો છે. આ પુરુષાર્થની એક વિદ્વાન નીચે મુજબ વ્યાખ્યા કરે છે: “પુરુષાર્થ કેને કહેવો, માણસનો સ્વભાવ કેટલો ગુંચવણ ભરેલો છે? તેનામાં શાં શાં તત્ત્વો રહેલાં છે? તે પહેલાં સમજવું જોઈએ. પુરુષમાં (માનવમાં) બે પ્રકારનો સ્વભાવ છે. એક પોતાની પ્રકૃતિ પ્રમાણે ચાલતો-સત્ત્વગુણ, રજ્જેશુ અને તમોગુણવાળો અને બીજો અંતર્યામીની ગુપ્ત પ્રેરણાથી ચાલતો અંદરનો સ્વભાવ. અંદરનો સ્વભાવનો પહેલાં સ્પષ્ટ અનુભવ હોતો નથી. બાહ્યે કોઈ પરદેશી વસ્તુ હોય એમ શરૂમાં લાગે છે તેથી તે સ્વભાવ પ્રમાણે ચાલવામાં પુરુષની અશક્તિ જણાઈ આવે છે. તેનું ખાસ કારણ તેના ઉપર પેલા ત્રણ ગુણવાળા

સ્વભાવનું વધારે જોર રહે છે. પ્રકૃતિનો આ ટૂકો સ્વભાવ સામાન્ય અનુભવમાં આવે છે અને તે પૂરો હોય એમ જીવ માની બેસે છે. આ માયા છે; તેથી જ દેખાતું જગત પૂર્ણ લાગતું નથી. દરેક ક્રિયા અદ્ય, અપૂર્ણ હોય છે; છતાં તે દરેકની અંદર અંતર્યામી તેનો સ્વભાવ અભાવતા હોય છે. અંતર્યામીનો સ્વભાવ જે વખતે અનુભવમાં ન આવે તે વખતે કોઈ ક્રિયામાં પૂર્ણ સુખ મળતું નથી. તેથી તેમાં રહેલું અગમ્ય તત્ત્વ શોધવાની જરૂર પડે છે. તે શોધમાં દરેક ક્રિયા કરતી વખતે નવાં તત્ત્વો મળે છે અને ખબર પડે છે કે, જેમ આપણે સંજોગોને આધીન છીએ, તેમ સંજોગો પણ આપણા ઉપર આધાર રાખે છે. નવાં તત્ત્વો શોધવા, સંજોગો ફેરવવા, પોતાની નવી શક્તિઓ ખીલવવી, તેમાં સાહુસ અને જોખમ રહેલું જ છે. તે જોખમ ખેડ્યા વગર જીવનો જીવ-ભાવ પૂરો ખીલતો નથી. જીવને જીવભાવ મૂકવો ગમતો નથી; તેથી નવો ભાવ પ્રાપ્ત કરતાં દુઃખ થાય છે. આખું જગત પ્રભુની ઈચ્છા પ્રમાણે ચાલતું હોવાથી જીવની ઈચ્છાને વારંવાર આઘાત પહોંચે છે. આવા સંજોગોમાં જીવનો અદ્ય સ્વભાવ વારંવાર હારી ભય છે, પણ હારની દરકાર કર્યા વગર પોતાનો સ્વભાવ, દુઃખ ખમીને પણ તે જીવ સુધારે તો દરેક સંજોગ (કે પરિસ્થિતિ) જીતવાની શક્તિ પણ જીવમાં રહેલ અંતર્યામી તેનામાં પ્રગટ કરે છે. તે વખતે ખબર પડે છે કે જ્યાં સુધી જીવભાવ પ્રભુની ઈચ્છાને તાબે ન રહે ત્યાં સુધી તે સુખી થઈ શકતો નથી. પ્રભુ તેનો અંતરાત્મા છે. તેના તરફ બેદરકારી રાખવાથી સુખ મળે નહિ. માત્ર જીવરૂપે એટલે અદ્ય સ્વભાવે જીવવાથી જીવનો કંઈ ઉપયોગ નથી.

“જીવભાવ છોડવામાં અને પ્રભુભાવ પ્રગટ થવા દેવામાં શરૂઆતમાં દુઃખ લાગે છે, પણ જે દિશામાં દુઃખ છે તે દિશામાં જ સુખ છે; કારણ કે ત્યાં જીવનનો પૂર્ણ સ્વભાવ (સહજ સ્વભાવ) એટલે પ્રભુતા પ્રગટ થાય છે. હાલમાં પ્રવૃત્તિમય બહિર્મુખી જીવનમાં આ ઉપયોગી બાબત ભુલાઈ ગઈ છે, અને પૈસાથી જ બધું સુખ મળશે એવી માન્યતાથી જીવન શરૂ થાય છે અને પૂરું થાય છે.”

“અર્થ અને કામ એ બે પુરુષાર્થથી જ પ્રભુતા પ્રગટ થતી નથી. અર્થપ્રાપ્તિ અને કામતૃપ્તિમાં કેટલો ફાલ છે, તે પહેલાં ખરાબર સમજવું જોઈએ. પોતાનામાં કેટલું અજ્ઞાન રહેલું છે, ખીબલ લોકો ‘ધર્મ’ અને ‘મોક્ષ’ને પુરુષાર્થ તરીકે શા માટે માને છે એ સમજવું જોઈએ. પોતામાં કેટલો ગુપ્ત સ્વભાવ, અંદરની પ્રેરણા, વિચારની ઉત્પત્તિ, તેના નિયમ, તેની દિશા અને તેના આકર્ષણ વગેરે છે તે સમજવાં જોઈએ.”

આમ વિચારીએ તો પશુયોનિ કરતાં માનવનો દરજ્જો કેટલો બધો ઊંચો છે? માણસને વિચારશક્તિ અને વિવેકશક્તિ મળી છે તે કુદરતની કેવી અપૂર્વ બક્ષિસ છે? એ સાધનથી જ હવે તેણે વિકાસ કરવાનો છે.

“આત્મનઃ પ્રતિકૂલાનિ પરેષાં ન સમાચરેત્” એ સૂત્રને ધ્યાનમાં રાખી હવે તે વિચારે છે કે સુખનો જે પ્રકાર મને ગમે છે તેવું જ સુખ માનવમાત્રને પ્રિય છે. દુઃખ મને ગમતું નથી તેમ માનવ-માત્રને પણ ગમતું નથી. તો હવે મારા અંગત જીવન માટે કોઈને દુઃખ થાય એવી રીતે મારે ન વર્તવું. પણ ખીબાને કેમ સુખ અને શાન્તિ મળે તેમ કરવું જોઈએ. આવા વિવેકપ્રેરિત વિચારથી, જે ગુણો એના માનસ બંધારણમાં મસાલારૂપે-ભદ્રતા, નમ્રતા, પરગણુપણું અને પ્રસન્નતા રહેલાં છે તેનો, પોતાના સ્વજનને, પોતાના ગામને, અરે! માનવજાતને લાભ મળે એ રીતે ઉપયોગ કરવાનું એ હૃદયથી સ્વીકારે છે, એટલે કે એ રીતે એવો માનવ પોતાની જાતનો વિસ્તાર કરે છે અને એમ કરવાથી જ ખરો આનંદ, ખરી શાન્તિ અનુભવે છે.

વિકાસનું પ્રેરકબળ : વિચાર અને વિવેક

આ રીતે પોતામાં રહેલ ગુણનો વિકાસ કરવા માટે માણસે કયાંય બહાર જવાનું નથી. જંગલ કે પહાડોમાં બેસીને એવો વિકાસ થઈ શકતો નથી. એના માટે તો માણસે, પોતે જ્યાં ઉત્પન્ન થયો, જે ગામના હવા-પાણીથી પોષણ મેળવ્યું ત્યાં જ રહીને પોતાના જીવનનું ક્ષેત્ર કમે કમે મોટું કરવું જોઈએ. ગામ, નગર, ઈલાકો, રાજ્ય-દેશ અને વિશ્વ સુધી પોતાની જાતને વિશાળ કરવી જોઈએ. એનું પ્રાથમિક શિક્ષણ, એણે પોતાના ગૃહજીવનથી શરૂ કરવું

બેઈએ. પરંતુ કંઈક જન્માન્તરોના પશુયોનિના સંસ્કારોને લીધે તે તેમ કરી શકતો નથી. ક્રોધ, માન, માયા, લોભ, કપટ, ઈર્ષ્યા, શ્રોહ, વૈર વગેરે પાશવિક સંસ્કારો હુજુ પણ તેને હેરાન કરતા હોય છે. અને ત્યાં સુધી તે અદ્વ્ય-માનવ કે સામાન્ય માનવ જેવો પણ કવચિત્-કવચિત્ વર્તાવ કરતો હોય છે. સદલાજ્યે પોતાના જીવનનું ધ્યેયલક્ષી ઉચ્ચ ઘડતર જેઓએ કરેલું છે એવા સંતપુરુષો, ઋષિમુનિઓ અને સદ્ગુરુઓ પણ આ વિધમાં વિદ્યમાન હોય છે. તેઓના સંપર્કમાં, આવા અદ્વ્ય માનવો (જેમાં વિચાર-વિવેકની હુજુ અંશે અંશે જાગૃતિ થઈ છે તેવા) અથવા સામાન્ય માનવો આવતા હોય છે ત્યારે, પોતાની પામરતાનો તેને સાચો ખ્યાલ આવે છે, પોતાના જીવનની દિશા બદલવાનું મન થાય છે. પછી વિચાર અને આચારનો મેળ મેળવવા તે પ્રામાણિકપણે મથતો હોય છે. નીચેનું પ્રેરણાત્મક-સુલાખિત એ પોતાને લાગુ પાડતો હોય છે :-

પ્રત્યહં પ્રત્યવેક્ષેત નરશ્ચારિત્રમાત્મના :

કિન્નુ મે પશુમિસ્તુલ્યં, કિન્નુ સત્પુરુષૈરિતિ : ॥

“માણસે પોતાના વર્તન તરફ હુમેશાં બેટા રહેવું બેઈએ. પોતાની રહેણી-કહેણી કે વર્તાવ પશુ કે જનાવર જેવો છે કે મહાપુરુષોની રીતે પોતાનો જીવનવ્યવહાર ચાલી રહ્યો છે?”

ભાવ પ્રતિક્રમણ :

(આલોચના, નિંદના, ગર્હણા)

એ રીતે પોતા તરફ નજર રાખવાથી-આત્મ-નિરીક્ષણ કરતા રહેવાથી પોતાની ભૂલ કે ખામી ક્યાં છે તે પોતે જ બેઈ શકે છે. ખરા અર્થમાં આ જ પ્રતિક્રમણ એટલે પાશુ કરવું. જીવનવ્યવહારમાં, સમયે સમયે પોતાના કર્તવ્યધર્મથી પોતે પ્રકૃતિદોષને લીધે જરા આઘોપાઘો થઈ ગયો હોય - ન બોલવાનું બોલી જવાયું હોય, ન વિચારવા જેવું માહું ચિંતવાયું હોય, ન આચરવા જેવું આચરણ થઈ ગયું હોય તેની ઝીણવટ-ભરી તપાસ કરીને ચેકિંગ કરવું. ભૂલ-દોષ શોધી કાઢવા એ પ્રતિક્રમણની પૂર્વ ક્રિયા છે. ત્યાર બાદ એવું નિદાન થયા પછી એવી ભૂલ કે દોષ ફરીને ન થવા પામે એવો સંકલ્પ કરવો અને જેની સાથે જરા બેટલું પણ ઘર્ષણ કે વૈમનસ્ય થયું હોય તેની સાથે પ્રેમથી સમાધાન કરવું-ખુલાસો કરવો એ પ્રતિક્રમણની બીજી આવશ્યક ક્રિયા છે. પછી એવી ભૂલ કે દોષ ફરીને ન થવા પામે એ બાતની સમજ અને શક્તિ પોતાને મળે એવી હૃદયપૂર્વકની પોતાના ઈષ્ટદેવ પાસે આર્ત અને આર્દ્રભાવે પ્રાર્થના કરવી એ જ ખરું ભાવપ્રતિક્રમણ છે. શાસ્ત્રીય પરિભાષામાં આલોચના, નિંદના અને ગર્હણા આ રીતે કરવાની હોય છે. પ્રતિક્રમણનું આ વિધાન છે: આલોચનાને પ્રાકૃત ભાષામાં આલોચણા કહે છે અને વ્યવહારમાં પણ એ રીતે બોલાય છે, પરંતુ એના લક્ષ્યાર્થને સમજવાની લાગ્યે જ કોઈને દરકાર હોય છે. સામાન્ય રીતે ગૃહવ્યવહારમાં જ્યારે બેનોથી અબજાતાં કોઈ જીવ-જંતુ કચરાઈ બન્ય ત્યારે પોતાને પાપ લાગ્યું એવી સમજથી તેઓનું દિલ દુભાતું હોય છે ત્યારે ધાર્મિક લાગણીવાળા બેનો, સાધુ-સાધ્વીજી પાસે જઈ એનું પ્રાયશ્ચિત માગે છે. પછી સાધુ-સાધ્વીજી પોતાની સમજ કે ધારણા પ્રમાણે એને પ્રાયશ્ચિત આપે છે. બેનો એ પ્રાયશ્ચિત સ્વીકારે છે એટલે એ પાપનું નિવારણ થયું ગણાય. આ પ્રક્રિયાને આલોચણા લીધી કહેવાય છે અથવા કોઈએ મોટી તપશ્ચર્યા કરી હોય કે વ્રત-પચ્ચક્ષ-ખાણુ લીધા હોય તે પૂરાં થાય ત્યારે કોઈ પાપ-દોષ લાગ્યો હોય તેની આલોચણા લેવાની હોય છે. પરિણામે વ્યવહારના ક્ષેત્રમાં-સ્થૂલ જીવનમાં આમ આલોચણાને તદ્દન હુજવું રૂપ આપી દીધું છે. હુકીકતમાં, આલોચણા કે આલોચના એ ખૂબ જ ગંભીર અર્થનો બોધ કરનાર શબ્દ છે. શાસ્ત્રમાં એવો પ્રશ્ન કરવામાં આવેલ છે કે:-

આલોચનાપણં મંતે જીવે કિં જળયઈ ?

આલોચના કરનાર જીવને શું લાભ થાય? જવાબમાં કહે છે:-

આલોચનાણં માયાનિયાણમિચ્છાદંસણસહ્યાણં, મોક્ષમગ્ગવિગ્ધાણં અણંતસંસારબંધનાણં
 ઉદ્ધરણં કરેદ્દ। ઉજ્જુમાવં ચ જણયદ્દ, ઉજ્જુમાવપહિવન્ને ય ણં જીવે અમાદ્દ इत्થીવેય
 નપુંસગવેયં ચ ન વન્ધદ્દ, પુવ્વબંધં ચ ણં નિજ્જરેદ્દ ॥

ઉત્તરાધ્યયન સૂત્ર, અધ્યયન-૨૯ સૂત્ર-૫.

એટલે કે સાચી રીતે આલોચના કરનાર જીવ, મોક્ષમાર્ગે જવામાં વિદ્ય કરનારા, અનંત સંસારમાં રખડાવનારા એવા ત્રણ શબ્દોને પોતામાંથી ખેંચી કાઢે છે. ઋજુભાવને ઉત્પન્ન કરે છે. ઋજુભાવ એટલે કે સરળતાને પામેલા જીવ માયારહિત બને છે. પરિણામે તેવો જીવ હલકા 'વેદ'માં ઉત્પન્ન થવા જેવું કર્મ આંધતો નથી. કદાચ આંધેલ હોય તો તે ખંખેરી નાખે છે. આમ આલોચના જીવનશુદ્ધિનું અપૂર્વ કામ કરે છે...અસ્તુ.

હવે આપણે મૂળ વિષય પર આવીએ. સામાન્ય માનવ-(અલ્પ માનવ)માંથી, સાચો કે પૂરો માનવ થવા માટે કેવી કેવી પ્રક્રિયામાંથી પસાર થવાનું હોય છે તેનું આશ્રુ નિરીક્ષણ આપણે કરી ગયા. જેમ જેમ માણસ આગળ વધે છે-અનેક પ્રકારના અનુભવમાંથી પસાર થાય છે તેમ તેમ "આત્મનઃ પ્રતિકૂલાનિ પરેષાં ન સમાચરેત્" પોતાને ન ગમે એવો વ્યવહાર મારે બીબા પ્રત્યે ન કરવો એ સૂત્ર એના જીવનમાં વધારે ઉતરતું બંધ છે. પોતાને જેટલા પ્રમાણમાં, વિચાર અને વિવેકની શક્તિનો અનુભવ થયો છે તેનો ઉપયોગ કરી હવે તે વધારે સારો માનવ બનતો હોય છે. પાશવિક સંસ્કારો કે વલણો હવે તેને ગમતા નથી. એટલે પછી હવેથી એના જીવનમાં હિંસા કે દ્રોહને બદલે, અહિંસા અને પ્રેમની માંડણી થતી હોય છે. અસત્ય વ્યવહારને બદલે સત્ય વ્યવહાર ગમતો હોય છે. હરામની વૃત્તિ કે ચૌર્યવૃત્તિને બદલે પ્રામાણિકપણે જીવવાનું ગમતું હોય છે, લાંપટવૃત્તિને બદલે પરસ્ત્રી મા-બેન સમાન સમજીને એ પ્રમાણે વ્યવહાર શુદ્ધ રાખતો હોય છે. જડ વસ્તુ-આહ્ય પદાર્થો પ્રત્યે મમત્વ કે આસક્તિ ન રાખતાં તેનો જરૂર પૂરતો અને યોગ્ય રીતે ઉપયોગ કરતો હોય છે. એના જીવનમાં પછી ધીમે ધીમે આસુરી તત્ત્વો-હિંસા, અસત્ય, ચોરી, વૈર-વૈમનસ્ય, અનુદારતા વગેરે ઉપર કામુ આવતો બંધ છે. આ રીતે ન્યાય, નીતિ અને પ્રામાણિકતા પ્રત્યે અનુરાગી બનેલ આવો માનવી, પછી પોતાના જીવનથી વધારે ઉચ્ચ પ્રકારના સત્પુરુષો, મહાત્માઓ અને સંતોનો સહવાસ કે સંગ શોધતો હોય છે અને સમજણપૂર્વક એવા પુરુષોનો સમાગમ કરતો રહે છે. પરિણામે એના જીવનમાં એક નવા પ્રકારની જિજ્ઞાસા પ્રગટે છે. વિચાર અને વિવેકબુદ્ધિ આ રીતે એના જીવનમાં ઊંડા મૂળ નાખે છે.

‘ધર્મસંજીવની : ધર્મચિંતામણિ’

આપણે જોઈ ગયા કે પશુજીવન અને માનવજીવન વચ્ચે જે કોઈ ભેદરેખા હોય તો તે એ જ છે કે, આહાર-સંજ્ઞા વગેરે ચાર સંજ્ઞાઓ સિવાય માનવજીવનમાં એક ધર્મનું તત્ત્વ વિશેષ હોવાથી માનવ-માનવ છે. "ધર્મો હિ તેવામધિકો વિશેષો" નહિ તો પશુ અને માનવ વચ્ચે બીજો કોઈ આંતરો નથી. આગળ 'ધર્મતત્ત્વ' નો સામાન્ય અર્થ આપણે વિચાર્યો હતો. એટલે કે વિચાર અને વિવેકપૂર્વક બ્યારે માણસને એમ લાગી આવે કે જે મને નથી ગમતું તે બીબાને પણ ન ગમે એટલે એવો વ્યવહાર મારે બીબા પ્રત્યે ન કરવો. ધર્મનું આ સામાન્ય સ્વરૂપ જ માણસને પાશવિક સંસ્કારોથી ઉપર લઈ બંધ છે. ક્રમેક્રમે તે જીવનના દરેક પ્રસંગે સાર-અસારનો, હિત-અહિતનો વિચાર કરતો રહે છે અને વિવેકથી નિર્ણય કરી શુભનો સ્વીકાર કરે છે, અશુભથી આઘો રહે છે. એમ જીવનનું ઘડતર કરતાં કરતાં એ જ માનવ પછી આર્થ કે સન્ન્યન કોટિનો બને છે.

મત, પચ્ચક્ષુઆણુ કે પ્રતિજ્ઞા લીધી હોય કે ન લીધી હોય તો પણ આ ભૂમિકાએ આવેલ માણસ જીવમાત્ર પ્રત્યે દયાળુ હોય, અસત્યમય વ્યવહાર કરતાં સત્યમય વ્યવહાર તેને પ્રિય લાગે, પોતાના હકની

વાત કે વસ્તુ સ્વીકારે પણ હરામની વૃત્તિ રાખે નહિ. પોતાના લગ્નજીવનમાં તેને સંતોષ રહે, પણ પરાયા સ્ત્રી-પુરુષ પ્રત્યે કામુકવૃત્તિ રાખે નહિ અને બને તેટલું સાદું અને ઓછી જરૂરિયાતવાળું જીવન રાખે. દૂંકામાં, આવું માનવજીવન જીવવા છતાંય પેલા પાશવિક સંસ્કારો-કામ, ક્રોધ, માયા, કપટ, ઈર્ષ્યા, દ્રોહ વગેરે તેને પવ્વ-વતા હોય છે. તે વખતે તેના અંતરમાં એક બાતનું મંથન ચાલે છે. સાચા અને સ્વાસ્થી યુગની ઝંખના તેને રહ્યા કરતી હોય છે. આટલે સુધી પ્રગતિ કરેલ માનવ પછી ગળીઆ બળદની જેમ ખેસી રહેતો નથી. કારણ કે માનવ એટલે જ પ્રગતિશીલ જીવાત્મા. તેથી હવે એવો માનવી પોતે જે ગુણોને કેળવી રહ્યો છે તેવા ગુણો જે માનવોમાં અધિક પ્રમાણમાં દેખાય તેનો સહવાસ કે સમાગમ કરતો રહે છે. એવા મહાપુરુષોના સમાગમના પરિણામે પોતાની બાતની તુલના કરવાથી, જીવન જીવવાની એક નવી સમજ ભાગે છે. એવા મહાપુરુષોએ-સંતપુરુષોએ પોતાના જીવનમાં એક પ્રકારના વિશેષ ધર્મને મૂર્તિમંત કરેલો હોય છે. આ વિશેષ ધર્મ એ જ જીવનની સારભૂત વસ્તુ છે, એમ એવા પુરુષોના જીવનમાં પ્રત્યક્ષ દેખાતું હોય છે.... વિચાર અને વિવેકની કળાનો જે માણસે વધુ વિકાસ કરેલ હોય તે હવે બેઈ શકે, સમજી શકે છે કે અસલમાં 'ધર્મતત્ત્વ' કેવું છે? એવા સંતપુરુષોનો સંગ કરવાથી એણે સાંભળ્યું હોય છે:-

“ધર્મ આધાર છે સર્વ ગ્રાણી તણો, લટકતું વિદ્ય આ ધર્મ દોરે,
ધર્મ ત્યાં વિજય છે ત્યાં જ ધરણી ધરે, પ્રેય ને શ્રેયમાં ધર્મ દોરે;
ધર્મ ચિંતામણિ-ધર્મ સંજીવની, ધર્મ છે કામધેનુ અનેરી,
ધર્મમાં સર્વ છે ધર્મ સર્વસ્વ છે, ધર્મ ધીરે પ્રભા જ્ઞાન કેરી.”

ધર્મનો આવો મહિમા સાંભળ્યા પછી એવા માનવીને જરૂર પ્રશ્ન થાય કે એ 'ધર્મ' કયો? જે ધર્મને ચિંતામણિ, સંજીવની અને કામધેનુ એવો સમબલ્યો એ ધર્મ છે કયાં? અને કેવી રીતે એ પામી શકાય?

મોટે ભાગે તો માનવી જે કુળમાં કે જે જ્ઞાતિમાં ઉત્પન્ન થયો હોય ત્યાં પરંપરાથી-ગાપ-દાદાઓ, વડીલો જે રીતે ધાર્મિક અનુષ્ઠાન અને ક્રિયાકાંડ કરતા હોય છે તેને જ બધા ધર્મ-ધર્મ કહેતા હોય છે. તેમ છતાં પણ જિંદગીભર એવી રીતે અનુષ્ઠાન-જપ-તપ કરનાર વર્ગમાં કોઈને ચિંતામણિ કે કામધેનુ પ્રાપ્ત થયાનો પુરાવો મળતો નથી તો પછી જે ધર્મ તેઓ પાળે છે તે સાચો કે મહાપુરુષોએ ધર્મને જે રીતે સમબલ્યો છે તે સાચો? વિવેકબુદ્ધિથી વિચાર કરનારને જરા ઊંડા ઊતરીને ધર્મનું રહસ્ય સમજવાનું જરૂર મન થાય. ધર્મનું લક્ષણ કેવું હોય, તેનું સ્વરૂપ કેવું હોય? અમુક બાતના ઠીલા-ટપકાં કરે કે અમુક પ્રકારની માળા કે કંઠી બાંધે કે હાથમાં સ્નેહરણુ અને મોઢે મુખવસ્ત્રિકા બાંધે તો ધર્મ કયો કહેવાય? હકીકતમાં એવું તો કંઈ દેખાતું નથી: બહારના આચાર કે વેષ ઉપકરણથી જ ધર્મ નીપજતો હોય તો તે માણસે પછી કંઈ બીજું કરવાપણું જ રહેતું નથી. એવો બહારનો દેખાવ તો ઢાંગી કે દંભી માણસ પણ કરી શકે છે. પરંતુ તેવા જીવનમાં પછી કંઈ શાંતિ કે પ્રસન્નતા હોતા નથી, તો પછી મહાપુરુષોએ ધર્મનો જે મહિમા ગાયો છે તે સાચો કયો રીતે માનવો? અહીં જ 'ધર્મતત્ત્વ' માટે ઊંડું ચિંતન કરવાનું રહે છે. અપૂર્ણ માનવી તો પોતે જ્યાં ઉત્પન્ન થયો હોય અને પરંપરાથી જે વાલ્યું આવતું હોય તેને જ ધર્મ માનીને, એમાં મમત્વલાવ રાખી પોતાનાં 'અહમ્'ને પોષણ આપતો હોય છે. અને એના માટે જ રાગ-દ્વેષમાં તણાઈને વૈરવૈમનસ્ય કરતો હોય છે. જૈન શાસ્ત્રકારોએ માટે જ કહ્યું છે:-

जस्मिं कुले समुष्णणे, जेहिं वा संवसे नरे ।

ममाइ लुण्णइ बाले, अण्णमण्णेहिं मुच्छिण ॥

સૂયગડાંગસૂત્ર પ્રથમ શ્લ. અધ્ય-૧, ઉ-૧, ગા-૪

માણસ, જે કુળમાં ઉત્પન્ન થયો હોય અને જ્યાં વસ્યો હોય ત્યાં જ મુગ્ધની જેમ પરસ્પર આસક્તિવાળો થઈ, મમતાથી લેપાય છે. અર્થાત્ વિવેક વગર બાળકની જેમ મારાપણાનું આરોપણુ કરે છે. તેથી જ મહાત્મા આનંદધનજીએ તો પોધારીને કહ્યું :-

“ધરમ ધરમ કરતો જગ સદુ ફિરે, જાણે ન ધર્મનો મર્મ-જિનેશ્વર
ધર્મ જિનેશ્વર ચરણુ ગ્રહ્યા પછી, કોઈ ન બાધે હો કર્મ-જિનેશ્વર
ધર્મ જિનેશ્વર ગાડે હો રંગથી.....

ધર્મ-ધર્મ તો સૌ કોઈ કૂટતા હોય છે પણ ધર્મના મર્મને-રહસ્યને કોઈ જાણતું નથી. ધર્મનું વાસ્તવિક ચરણુ પકડી શકે તે પછી સંસારમાં રખડે નહિ. તો પછી એવો ધર્મ કયી રીતે પામી શકાય? પોતાને શ્રાવક તરીકે ઓળખાવતા જૈનો, પોતાના નિયમ અનુષ્ઠાનમાં-પ્રતિક્રમણ વખતે હુમ્મોં બોલે છે :-

ધર્મ વાડીએ ન નીપજે, ધર્મ હાટે ન વેચાય;
ધર્મ વિવેકે નીપજે, જો કરીએ તો થાય.

મહાપુરુષોએ કહેલા ધર્મનું રહસ્ય અહીં છતું થાય છે. મતલબ કે ધર્મ કયાંય નીપજતો નથી કે ધર્મ કયાંય વેચાતો નથી. માણસમાં જો વિવેકદષ્ટિ ખુલે તો એ ધર્મ નિપજવી શકે છે અને આચરણુ કરે તો એવો માનવી ધર્મ પામી શકે છે. ટૂંકામાં, ધર્મ એ બહારની વસ્તુ નથી, પણ અંતરની વસ્તુ છે. એટલે જ ધર્મની જેને પ્રાપ્તિ થઈ છે એવા પુરુષો કહે છે :-

ધર્મ છે જીવનો એક સાચો સખા, અંતમાં સંગ તે આવનારો;
ધર્મ કલાંતિ હરે, હૃદય શાંતિ ભરે, મોક્ષને પથ તે લઈ જનારો,

ધર્મ જ જીવનો એક સાચો મિત્ર છે, ધર્મ જ સદાને માટે સાથે રહેનાર છે. જેના અંતઃકરણને ધર્મનો સ્પર્શ થયો તેને દુઃખ કે અશાંતિ હોય જ નહિ, પણ અંતરમાં શાંતિ અને શીતલતા જ વર્તાય, એટલું જ નહિ પણ એ જ ધર્મ જીવને આત્મિક મુક્તદશાનો અનુભવ કરાવે છે. આ બધો ધર્મનો જ પ્રતાપ હોય છે. ધર્મનો આવો પ્રભાવ અને આવું રહસ્ય સાંભળ્યા પછી જિજ્ઞાસુની અધીરતા જરૂર વધી જાય. પ્રશ્ન થાય કે તો પછી ધર્મ, એ શું વસ્તુ છે? એ તો કહો?

વસ્તુલક્ષી ધર્મ

શ્રી વીતરાગ પ્રભુએ, બધા વાદ-વિવાદથી પર અને સર્વામાન્ય એવું ધર્મનું સ્વરૂપ સમજાવતા કહ્યું :
‘વત્થુ સહાલો ધમ્મો’ વસ્તુનો-પદાર્થનો જે સહુ જ સ્વભાવ-સહુ જ ગુણ એ જ ધર્મ :- માત્ર આટલા જ નિરૂપણથી સામાન્ય માનવી ધર્મને સમજી ન શકે-આ તો તાર્કિક રચુઆત થઈ ગણાય. એટલે એનું વ્યવહાર-લોકગમ્ય-સ્વરૂપ સમજાવતાં એક ભકત કવિએ સાદા કાવ્યમાં જણાવ્યું :-

“વસ્તુને સ્વરૂપમાં જે ધરી રાખતો, ‘ધર્મ’ તેને કહે તત્ત્વદર્શી
આત્માનો ધર્મ તે ધરમ આનંદ છે, જાણતા-માણતા તે મહર્ષિ.”

વસ્તુને-પદાર્થને જે પોતાના સ્વરૂપમાં ધરી રાખે, પકડી રાખે તેને જ તત્ત્વદર્શીએ ધર્મ કહે છે. જેમ કે સાકરનો ગુણધર્મ શું? જવાબ મળે કે મીઠાશ અથવા ગળાપણ. હવે મીઠાશનો ગુણુ જેમાં ન હોય એવો મજનો-દેખાવમાં બરાબર સાકરના ટુકડા જેવો કોઈ પાંચિકો મળે તો એને આપણે સાકર નહિ કહીએ. કારણ કે એમાં મીઠાશ નથી હોતી. હકીકતમાં સાકરની સાથે જ એનો ગુણુધર્મ-મીઠાશ રહેલ છે. એવું નથી હોતું કે પહેલાં સાકર ઉત્પન્ન થઈ ને પછી મીઠાશ આવી! એવું કદિ પણ બનતું નથી એ જ એનો ધર્મ. એ દૃષ્ટિએ હવે આપણે વિચારીએ તો આપણે જેને ધર્મ-ધર્મ કહીએ છીએ, જેનું આપણે ધર્મના નામે આચરણુ કરીએ છીએ એ કઈ વસ્તુનો ધર્મ કહેવાય? ધર્મ કોણુ કરે છે? જવાબમાં જો એમ કહેવામાં આવે કે, ‘હું ધર્મ કરું છું.’ ‘આ મારો ધર્મ છે.’ ત્યારે પ્રશ્ન થાય કે ‘હું’ હું કહું છું તે હકીકતમાં વસ્તુ કઈ છે? હવે જો વસ્તુ તરીકે આપણે આપણી જાતને (પિંડને) ઓળખાવીએ તો બીજો પ્રશ્ન એ થાય કે જેને આપણે ‘હું’ અથવા આપણા તરીકે ગણાવીએ છીએ તે પોતે કોણુ છે? માણસને જે વિચારશક્તિ કે વિવેકશક્તિ મળેલી છે તેનો ખરો ઉપયોગ અહીં જ કરવાનો છે : જેને આપણે ‘હું-હું’ કહીએ છીએ તે તો આપણું બહારનું વેષ્ટન-ખોખું-ઘર છે. આપણા ઘણાંય સ્વજનો-મિત્રો એ દેહરૂપી ખોખામાંથી આવ્યા ગયા અને આપણે એના દેહને ખાળીને ખાખ કરી નાખ્યો એ તો

હકીકત છે. પછી કેઈ પૂછે તો કહીએ કે ફલાણા ભાઈ તો ગયા-અવસાન પામી ગયા. એટલે આ સિદ્ધ થાય છે કે, દેહ એ હું નથી પણ દેહમંદિરમાં જે રહેનાર છે તે જ ખરો 'હું' છું. અને એ હું એટલે દેહમાં જે વસતો હતો તે આત્મા : તો 'વસ્તુ' તરીકે આપણે આપણા આત્માને ગણવો જોઈએ. તેથી આત્માનો ગુણધર્મ એ જ વાસ્તવિક રીતે મારો ગુણધર્મ ગણાય. ઉપરના કાવ્યમાં કહ્યું છે તેમ મહર્ષિઓએ - જ્ઞાનીઓએ, એ જ આત્મતત્ત્વનો અનુભવ કર્યો અને પછી કહ્યું :-

“આત્માનો ધર્મ તે પરમ આનંદ છે.”

મતલબ કે, એ પરમ આનંદ એ જ મારો એટલે કે આત્માનો સહજ સ્વભાવ કે સહજ ધર્મ છે, વીતરાગ દેવોએ ધર્મનું જે લક્ષણ સમજાવ્યું- “વત્યુ સહાવો ધમ્મો તેનું આજ રહસ્ય છે...અન્યદર્શનદારોએ જેમ આત્માનો સહજ ધર્મ ‘સચ્ચિદાનંદ’ રૂપે સમજાવ્યો તેમ વીતરાગ દેવોએ અનુભવના અર્થરૂપે પ્રતિપાદન કર્યું કે જ્ઞાન દર્શન અને ચારિત્ર એ આત્માનો સહજ ગુણધર્મ છે. જ્ઞાનચેતના (બાણુવું તે) દર્શનચેતના (જેવું તે) અને ચારિત્ર એટલે ક્રિયાશક્તિ. (માણુવું તે) આ આત્માનો સહજ ગુણ છે. તેનો સીધો-સાદો અને સરળ અર્થ થાય - બાણુવું, જેવું અને માણુવું - (અનુભવવું). પરંતુ બ્યાંસુધી માનવમાં રહેલો અતરાત્મા (ચૈત્યપુરુષ) બહુત થયો નથી, પોતાના ભાનમાં આવ્યો નથી ત્યાં સુધી એ જે કાંઈ ગુણે છે, જાણે છે કે અનુભવ કરે છે તે સમ્યક્ પ્રકારનું નથી હોતું - અર્થાત્ સંસારદશાનું હોય છે. મારે એ સમ્યક્દર્શન, સમ્યક્જ્ઞાન અને સમ્યક્ચારિત્ર કહેવાય નહિ. એટલે સાચો ધર્મ તો એ કહેવાય કે બ્યારે આત્મા, જીવનવ્યવહારમાં પોતાના સહજગુણ (સમ્યક્ દર્શન, સમ્યક્ જ્ઞાન, સમ્યક્ચારિત્ર) ને પ્રગટ કરે...જેમ સત્, ચિત્, આનંદ (સચ્ચિદાનંદ) એ આત્માનો ગુણ છે. તેમ જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્ર પણ આત્માનો જ ગુણ છે. ખીલ શબ્દોમાં કહીએ તો, એ બંને પર્યાયવાચક શબ્દો છે. બંને સમાન અર્થના ઘોતક છે; તો એ ગુણને જીવનમાં કેવી કેવી રીતે પ્રગટ કરવો? એનો વ્યવહાર માર્ગ કયો? વીતરાગદેવોએ અર્થગંભીર એવા માત્ર શબ્દોમાં જ એ વ્યવહાર માર્ગ બતાવ્યો છે. અને એ શબ્દો જૈન સમાજમાં એટલા બધા પ્રચલિત છે કે એ સાંભળતાં જ માણસના મોતીઆ મરી જાય! - એની જિજ્ઞાસાનો પારો ઊતરી જાય! એને એમ લાગી જાય કે આ તો અમે ઘણી વાર સાંભળ્યું છે. ભગવાન મહાવીરે પોતાની દિવ્યવાણીમાં ફરમાવ્યું કે:-

ધમ્મો મંગલમુક્કિદ્દં, અંહિસા-સંજમો-તવો |

દેવાવિ તં નમસ્સંતિ, જસ્સ ધમ્મે સયા મણો ||

દશબૈકાલિક સૂત્ર, અધ્યયન-૧, ગાથા-૧,

‘વત્યુ સહાવો ધમ્મો’ એ તાત્ત્વિક વ્યાખ્યાને જીવનવ્યવહારમાં મૂર્તિમંત કરવા મારે જ ધર્મનું આ વ્યવહાર (પ્રેક્ટિકલ) સ્વરૂપ કહ્યું:-૧- અહિંસા, ૨-સંયમ અને ૩- તપરૂપી ત્રિવેણીનો જેમાં સમાવેશ થાય છે તે ધર્મ. એવો ધર્મ એ ઉત્કૃષ્ટ મંગળ છે. એના જેવું શાશ્વત મંગળ ખીલું કોઈ નથી - કે ખીલે ક્યાંય નથી. શ્રી મહાવીર ભગવાનનો એ અભિપ્રાય છે કે, જેઓના મન આવા, ધર્મમાં સદાય રમમાણ છે તેવા માનવોને દેવો પણ પૂજે છે.

હવે એ શબ્દ ત્રિપુટીને આપણે જરા વિગતથી સમજાવે. પ્રથમ અહિંસાને આપણે સામાન્યરૂપે સમજી લઈએ. અહિંસાનો શબ્દાર્થ અ+હિંસા એટલે હિંસા ન કરવી તે અહિંસા. ત્યારે હિંસા એટલે શું? એ પ્રશ્ન થશે. તત્ત્વાર્થસૂત્રમાં તેની વ્યાખ્યા આ પ્રમાણે કરી છે. “પ્રમત્તયોનાત્ પ્રાણવ્યપરોપણં હિસા” પ્રમાદવાળા યોગથી (મન-વચન-કાયાથી) કોઈના પ્રાણને એટ લગાડવી તે હિંસા. એવી હિંસા ન કરવી તે અહિંસા. આ નિષેધાત્મક અહિંસાનું વિધાન થયું. એટલે તે અધૂરી વ્યાખ્યા થઈ ગણાય. પૂરી વ્યાખ્યા કરવા મારે તેનું વિધેયાત્મક સ્વરૂપ સમજવું જોઈએ. અને તે આ પ્રમાણે છે.

“આત્મવત્ સર્વં ભૂતેષુ યઃ પશ્યતિ સ પશ્યતિ”

“સન્નભૂયણ ભૂયસ્સ સમ્મં ભૂયાહં પાસમો”

દશબૈકાલિક સૂત્ર, અં ૪, ગાથા-૬,

એટલે કે જીવમાત્રને પોતાના જેવાજ જેવા, બાણુવા અને અનુલવવા તે અહિંસાનું વિધેયાત્મક સ્વરૂપ છે. અર્થાત્ બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો જીવમાત્ર પ્રત્યે નિર્વ્યાજ પ્રેમ રાખવો-કેળવવો તે પૂરા અર્થમાં અહિંસા છે. આ પ્રકારની અહિંસા સાથે બીજા ચારે વ્રતો અભિપ્રેત છે, એટલે કે એની સાથે જ એ સંકળાયેલ છે. અહિંસા વગર સત્ય, અચૌર્ય, બ્રહ્મચર્ય અને અપરિગ્રહ પાળી શકાય જ નહિ, એવું અહિંસાનું વ્યાપક અને તેજીનું સ્વરૂપ છે. ત્યાર બાદ (૨) સંયમ એટલે જે ગુણધર્મ આપણે જીવનમાં પ્રગટાવવો છે-જે ધ્યેયને લક્ષ્યમાં રાખીને આપણે ચાલવું છે તેનાથી આડે માર્ગે કે બાંધા માર્ગે આપણને દોરી જાય એવા મનના અને ઈન્દ્રિયોના વલણને ઈચ તરફ ખેંચી રાખવા તે સંયમ અને (૩) તપ એટલે મનને અને શરીરને એવી રીતે તૈયાર કરવા કે જેથી અનુકૂળ કે પ્રતિકૂળ સંજોગો, પરિસ્થિતિઓ કે સવેદનો વચ્ચે પણ વ્યાકુળ, વ્યગ્ર કે ક્ષુબ્ધ ન બની જઈએ. પણ સ્વસ્થ (સ્વરૂપસ્થ) અને શાન્ત રહી શકીએ. આ ત્રિવેણીસંગમ એ જ તાત્ત્વિક ધર્મ-નિશ્ચય ધર્મનું વ્યવહારુ સ્વરૂપ છે. જીવનમાં ઊતરેલો આવો ધર્મ એ સંજીવની જેવો કે ચિંતામણિ જેવો બની રહે છે. આવો ધર્મ જેના જીવનમાં ઊતર્યો ન હોય અને બહારના જીવનમાં તેવો જીવ ગમે તેટલી અને ગમે તેવી ક્રિયા-કરણી કરતો હોય, તપશ્ચર્યા કરતો હોય, પ્રાર્થના કે અનુષ્ઠાન કરતો હોય તેમાં કંઈ સાર નથી હોતો.

ભાવશૂન્ય ક્રિયા

એટલે જ યશોવિજયજી મહારાજે તેજીલી વાણીમાં આજબા મારતા ઉદ્દેશોધન કયું :-

તુમ કારણ તપ-સંજમ-કિરિયા, કહો કહાં લોં કીજે;
તુમ દરશન બિના વોહિ સખ જુકે, અંતર ચિત્ત ન ભીજે
ચેતન ! અખ મોહે દરશન હીજે.

આમ આત્મગુણનો-નિજ સ્વભાવનો-સાક્ષાત્ અનુભવ-સાક્ષાત્ દર્શન થયા વિના બહારનું બધુંય લૂખું-સૂકું અને ખોટું હોય છે. એટલે જ પછી એ મહાત્માએ જ્ઞાન અને ક્રિયાનો સમન્વય કરતાં કહ્યું :-

ક્રિયા મૂઢમતિ કહે જન કોઈ, જ્ઞાન ઔર કો ખ્યારો;
મિલત ભાવ, રસ હોઉમેં પ્રગટતું હોનોએ ન્યારો.
ચેતન અખ મોહે દરશન હીજે.

ક્રિયાવાદીઓ માત્ર ક્રિયાને-બહારના અનુષ્ઠાનોને જ મહત્ત્વ આપતા હોય છે તેથી ક્રિયાજડ બની રહે છે. અને જ્ઞાનવાદી એટલે કોરી તત્ત્વજ્ઞાનની વાતો કરનારા 'જ્ઞાન'ને જ મુખ્ય માની શુષ્કજ્ઞાની બની રહે છે: ત્યારે આહીં શ્રી યશોવિજયજી મહારાજ કહે છે કે જ્ઞાન અને ક્રિયામાં ન્યારે ભાવ-પરિણામધારા-મળે છે ત્યારે એ બન્નેમાં અનેરો રસ રેકાય છે. અર્થાત્ એ બન્ને ચેતનવંતા બને છે તેથી જ કલ્યાણમંદિરના રચનાર મહામુનિ સિદ્ધસેન દિવાકરે નીચેના કાવ્યમાં ખુલ્લું અવાજે પડકાર કર્યો:-

આકર્ણિતોઽપિ મહિતોઽપિ નિરીક્ષિતોઽપિ
નૂનં ન ચેતસિ મયા વિષ્ટોઽસિ મક્ત્યા।
જાતોઽસ્મિ તેન જનવાંધવ ! દુઃખપાત્રમ્
યસ્માત્ ક્રિયા : પ્રતિફલન્તિ ન ભાવશૂન્યાઃ ॥

હું જનવાંધવ ! મેં આપને સાંભળ્યા છે, આપનું બહુમાન પણ કયું છે, આપનું દર્શન પણ કયું છે: પણ ખરેખર, અત્યારે મને લાગે છે કે એ બધી ક્રિયાઓ કરતી વખતે, ભક્તિપૂર્વક-ભાવથી મેં આપને હૃદયમાં ધારણ કર્યા નથી...પરિણામે હું દુઃખનું (જન્મ-મરણરૂપી દુઃખનું) ભાજન થઈ રહ્યો છું. તેથી એ સિદ્ધ થાય છે કે ભાવ વગરની-અંતરના પરિણામ વગરની કોઈ ક્રિયા ફલવતી બનતી નથી.

આ રીતે આપણા માનવજીવનમાં, 'ધર્મ'તત્ત્વની જ વિશેષતા છે. એ વિષે આપણે આગળ વિચારી ગયા તે મુજબ શરૂઆતમાં સામાન્ય ધર્મ-ન્યારે માણસમાં પ્રવેશ કરે છે ત્યારે તે વિવેકબુદ્ધિના સહારે કેવી રીતે આગળ વધતાં-વધતાં અદ્ય માનવમાંથી માનવ બને છે! એમાં ન્યાય-નીતિ-પ્રામાણિકતાના તત્ત્વો કેવી રીતે દાખલ થાય છે અને પછી જેમ જેમ તેવા જીવો, મહાપુરુષો કે સત્ પુરુષોના સંપર્કમાં આવે છે ત્યારે પોતાના જીવનમાં જે ખામી-ત્રુટી કે જાણપ હોય તે દેખાઈ આવે છે અને પછી સત્સંગ કરતાં કરતાં વિશેષ ધર્મની જિજ્ઞાસા બળે છે. આ વિશેષ ધર્મ એ જ માનવજીવનનું સર્વસ્વ છે. એ ધર્મ પાળવાથી જ માણસને ખરી શાન્તિ અને સાચું સુખ મળે છે. પરંતુ અહીં જ એના જીવનનો રથ અટકી પડ્યો છે. જાણવા છતાં-સમજવા છતાં એ 'ધર્મ'નું આચરણ કરી શકતો નથી. એનું શું કારણ? એનું રહસ્ય સમજાવતાં મહાપુરુષોએ અને શાસ્ત્રકારોએ કહ્યું છે કે ન્યાં સુધી આપણને મળેલા સાધનો મન-બુદ્ધિ-ચિત્ત વગેરે-એટલે કે અંતઃકરણ શુદ્ધ-નિર્મળ ન થાય, ક્ષેત્રવિશુદ્ધિ ન થાય-ચિત્તશુદ્ધિ ન થઈ હોય ત્યાં સુધી આત્માનો સહજ ગુણ પ્રગટી શકતો નથી તેથી બધા ક્રિયાકાંડો અનુષ્ઠાનોનું આ જ એક પ્રયોગન છે. એટલે જ કહ્યું છે કે :-

“જ્ઞાનસ્ય ભક્તેઃ તપસઃ ક્રિયાયાઃ, પ્રયોજનં ચલ્વિદમેકમેવ ।

ચેતઃ સમાધૌ સતિ કર્મલોપઃ, વિશોધનાદાત્મગુણપ્રકાશઃ ॥

જ્ઞાનનો માર્ગ, લક્ષિત્યોગ કે તપશ્ચર્યા કે ક્રિયાયોગ અથવા કર્મયોગ એ બધા માર્ગો અથવા સાધના પદ્ધતિનો હેતુ માત્ર એક જ છે અને તે એ કે, તે તે માર્ગનું સેવન કરતાં કરતાં, ચિત્તવૃત્તિમાં સમાધાન બની રહે; ચિત્તની પ્રસન્નતા ઉપજે તો જ એ બધા લેખાના છે. ચિત્તપ્રસન્ન થયું- એટલે કે ચિત્તવૃત્તિમાંથી વિક્ષેપ નીકળી ગયો હોય તો એવું ચિત્ત (અંતઃકરણ) વિશુદ્ધ થયું જાણાય. એમ થવાથી આવરણભૂત તત્ત્વનો નાશ થયે છતે આત્મગુણનો પ્રકાશ એ અંતઃકરણ દ્વારા થયા કરે. શ્રી આનંદધનજી મહાત્માએ કહ્યું છે તેમ:-

ચિત્ત પ્રસન્ને રે પૂજનકૃણ કહ્યું રે, પૂજા અખંડિત એહ,
કપટ રહિત થઈને આતમ અર્પીએ રે, આનંદધન પદ લેહ-
ઋષભ જીનેશ્વર પ્રીતમ માહરો રે૦

આમ ચિત્ત-પ્રસન્નતાની જ બલિહારી છે. ચિત્ત-મન-અંતઃકરણ આત્મામાં પર્યાવસાન પામે છે, એટલે કે આત્મામાં વિરમે છે ત્યારે જૈન પરિભાષામાં આત્મા સંવરિત બને છે. અર્થાત્ કર્મરજ આત્માને ચોંટતી અટકી જાય છે. પરિણામે આત્માનો સહજ ગુણ જ્ઞાન-દર્શન આપોઆપ પ્રગટે છે. આત્મગુણ (જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્ર)નું પ્રકટીકરણ એ જ ધર્મનું અંતિમ લક્ષ્ય છે. અને હૃદયશુદ્ધિ-ચિત્તશુદ્ધિ સિવાય તેમ બની શકતું નથી. હવે આટલે દરબને આવેલો માનવ સત્સંગથી એટલું જરૂર સમજાવે હોય છે કે કોઈ પણ પ્રકારે હૃદયશુદ્ધિ કરવી એ જ પાયાની વાત છે. એની વિવેકશક્તિ પણ તેને એ વાત સમજાવે છે કે જે સુખ-શાન્તિ માટે હું બાહ્ય વસ્તુ કે બહારની સાધન-સામગ્રી ઉપર આધાર રાખતો હતો તે બરાબર ન હતી. ઉપરાંત જે જે એવા જીવો, સંતપુરુષો કે સદ્ગુરુઓની વધારે પર્યાપાસના કરતા રહે છે તેમ તેમ સુખ-દુઃખની સમજ પણ તેઓની બદલાતી રહે છે. એટલે કે એ વિષેના એના જૂના ખ્યાલો છૂટતા જાય છે અને નવી સમજ આકાર લેતી જાય છે.

જીવનદષ્ટિ

(મહામાનવની ભૂમિકા)

વિવેકબુદ્ધિનો જેમાં પરિપાક થયો, એવા આગળ વધેલા માનવો, ન્યારે સંતપુરુષોના સમાગમમાં આવે છે ત્યારે તેને બબર પડે છે કે દુઃખ એ શી વસ્તુ છે? તેઓ વારંવાર સાંભળતા હોય છે:-

સંસારદુઃખાન્ન પરોડસ્તિ રોગઃ, સમ્યક્વિચારાત્ પરમૌષધં ન ।

તદ્રોગ-દુઃખસ્ય વિનાશનાય, સત્ચાત્ત્વતોડયં ક્રિયતે વિચારઃ ॥

અર્થ : - સંસારના દુઃખ જેવો ખીજો કોઈ રોગ નથી અને તે રોગ કે, તે દુઃખનો અંત લાવવા માટે સમ્યક્

વિચારના જેવું કોઈ શ્રેષ્ઠ ઔષધ નથી. એવો સમ્યક્ વિચાર સત્ શાસ્ત્રમાંથી મેળવી શકાય છે.

અહીં આપણને દુઃખ અને રોગની ખરી વ્યાખ્યા મળી આવે છે. સામાન્ય રીતે માનવ, સાંસારિક પ્રતિકૂળતાને દુઃખ માને છે અને અનુકૂળતાને સુખ માને છે. પરંતુ જ્ઞાની પુરુષો જેને દુઃખ માને છે તેની સમજ શાસ્ત્રકારો નીચે મુજબ આપે છે :-

જન્મ દુઃખં જરા દુઃખં રોગાણિ મરણાણિ ચ ।

અહો! દુઃખો હુ સંસારો જન્મ કિસન્તિ જન્તુણો ॥

ઉત્તરાધ્યયન સૂત્ર, અધ્યયન-૧૮, ગાથા-૧૫

જન્મ એ દુઃખ છે, વૃદ્ધાવસ્થા એ દુઃખ છે. રોગ અને મરણ એ પણ દુઃખ છે. અરે રે! સંસાર પોતે જ દુઃખરૂપ છે. એટલે જ પ્રત્યેક પ્રાણી સંસારમાં (આસક્તિથી) દુઃખ, દુઃખ અને દુઃખ જ વેડે છે. દુઃખથી કલેશ પામે છે.

સંસાર પોતે જ દુઃખરૂપ છે એટલે ઉપચારથી એ જ મહાન રોગ છે. શાસ્ત્રની પરિભાષામાં એને ભવરોગ કહે છે. અને એવા એ રોગને મટાડવા 'સમ્યક્ વિચાર' જ પરમ ઔષધ છે. તો હવે આપણે એ મુદ્દા ખરાખર સમજવાના રહે છે. (૧) પહેલો મુદ્દો: સંસાર એટલે શું? સંસાર કોને કહેવો? અને (૨) બીજો મુદ્દો: સમ્યક્ વિચાર એ શું છે? અને તે ક્યાંથી મેળવવો? સમ્યક્ વિચાર એ ઔષધરૂપ છે તો એ કઈને કેવી રીતે લાગુ પડે છે? આ પ્રશ્નોનો ખુલાસો આપણને ઉપરના શ્લોકમાં જ મળી રહે છે. એમાં જ એની સમજ આપી છે. હકીકતમાં સંસારને જ દુઃખરૂપ જણાવેલ છે અને એ જ મહારોગ છે તો એ સંસાર કયો? અને એ દુઃખરૂપ કેવા પ્રકારે છે તે સમજવાનો આપણે પ્રયત્ન કરીએ.

સંસારનું સ્વરૂપ

સામાન્ય રીતે જગતના જીવોની-માનવોની એવી સમજ હોય છે કે સંસાર એટલે ઘર-ખાંર, હાટ-હવેલી અને કુટુંબ-કબીલો એ સંસાર છે. એ બધું તજી દીધું એટલે સંસાર છૂટી ગયો. અર્થાત્ આપણે સંસારની વિડંબણાથી બચી ગયા! આ સમજ કેટલી બધી છેતરામણી છે? જગતના માનવો અને જ્ઞાની-સંસ્કારી પુરુષો વચ્ચે, સંસારની સમજમાં કેટલું બધું અંતર છે? આપણે હુમણાં બેઈ ગયા તેમ જ્ઞાની પુરુષોને જન્મ-જરા-મરણ એ દુઃખરૂપ લાગે છે. તેથી જેના નિમિત્તે જન્મ-મરણ થયા કરે છે તેજ ખરું દુઃખ છે. શ્રી ઉત્તરાધ્યયન સૂત્રમાં લગવાન મહાવીર ફરમાવે છે :-

રાગો ય દોસો વિ ચ કમ્મવીયં, કમ્મંચ મોહપ્પમવં વયન્તિ ।

કમ્મં ચ જાઈ મરણસ્સ મૂલં, દુક્ખં ચ જાઈ-મરણં વયન્તિ ॥

ઉત્તરાધ્યયન સૂત્ર, અધ્યયન ૩૨, ગાથા ૭

રાગ પરિણતિ અને દ્વેષ પરિણતિ એ બંને કર્મના બીજ છે અને એ કર્મ, મોહથી ઉત્પન્ન થાય છે. એટલું જ નહિ પણ એ કર્મ જન્મ-મરણનું મૂળ (બીજ) છે. તત્વતઃ જન્મ-મરણરૂપી સંસારને ઉત્પન્ન કરનાર કર્મ જ છે. માટે પરાધીનપણે જન્મ-મરણ થયા કરે એ જ ખરું દુઃખ છે, એમ જ્ઞાની પુરુષો માને છે. એ સ્થિતિ-વિશેષને મહાપુરુષો સંસાર કહે છે. બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો "યયા અયમાત્મા સંશ્રિયતે इति संसारः" જેની પ્રેરણાથી આ જીવાત્મા એક યોનિમાંથી બીજી યોનિમાં ધકેલાય છે, સરકે છે-આશ્રય લે છે-તેને સંસાર કહેવામાં આવે છે. એ નિમિત્તને-એ પ્રેરક તત્વને કોઈ વાસના કહે છે, કોઈ સ્પૃહા કે ઈચ્છા કહે છે. જૈન પરિભાષામાં એને નિયાણું કહે છે. મતલબ કે આ વાસના જ જન્મ-મરણનું કારણ છે. તેથી કોઈ પણ પ્રયોગથી-સાધનાથી કે અનુષ્ઠાનથી વાસનાનો છેદ ઉઠાડી શકાય તો સંસારનું દુઃખ ન રહે. એટલે કે સંસારમાં પુનઃ પુનઃ જન્મ-મરણ ન થાય. જૈન તત્ત્વજ્ઞાનની પરિભાષામાં રાગ અને દ્વેષને સંસારની જડ કહેવામાં આવે છે. એ જ કર્મનું બીજ છે. એમાંથી અથવા એનાથી જ સંસાર પાંગરે છે. હવે જો સંસારરૂપી એ રોગ મટાડવો હોય તો એના ઔષધનું વિધાન પણ

ઉપરના શ્લોકમાં જણાવેલ છે :- “સમ્યક્ વિચારાત્ પરમૌષધં ન”

સમ્યક્ વિચારનું સ્વરૂપ

સમ્યક્ વિચાર એ જ પરમ ઔષધ છે. હવે પ્રશ્ન એ ઉત્પન્ન થાય છે કે સમ્યક્ વિચાર એટલે શું? અને કયાંથી લાવવો? એનો ખુલાસો પણ એ શ્લોકના છેલ્લા ચરણમાં નીચે મુજબ છે :-

“સચ્છાસ્તોડયં ક્રિયતે વિચારઃ”

સત્-શાસ્ત્રમાંથી આ સમ્યક્ વિચાર મેળવી શકાય છે. પ્રશ્ન થશે કે, ‘સત્-શાસ્ત્ર એટલે કયું શાસ્ત્ર? જગતમાં જીવન જીવવા માટે અને માણવા માટે અનેક પ્રકારની વિદ્યા અને કળાઓ છે, અને તેના પરગામી થવા માટે તે તે વિદ્યા-કળાના શાસ્ત્રો પણ હોય છે. જેનો અભ્યાસ કરવાથી તે તે વિષયમાં માણસ નિષ્ણાત બની શકે. જેમ કે સંગીતવિદ્યા, નૃત્યકળા, શિલ્પવિજ્ઞાન, વણાટશાસ્ત્ર વગેરે ૬૪ પ્રકારની અને ખીજી ૭૨ પ્રકારની વિદ્યા-કળા હોય છે. પરંતુ એને આપણે સત્-શાસ્ત્ર નહિ કહી શકીએ...એવા પ્રકારની વિદ્યાકળાઓ વર્તમાન-જીવન જીવવા અને માણવા માટે ઉપયોગી ખરી; એટલું જ નહિ પણ, માનવ સમાજમાં ઉત્પન્ન થયા પછી, મન-બુદ્ધિનો વિકાસ કરી જે માણસ કોઈ પણ એક વિદ્યા કે કળામાં પ્રવીણતા ન મેળવે તો, સંસ્કારી-શિક્ષિત સમાજમાં એવા માણસને પણ જેવો કહ્યો છે : જેમ કે :-

સાહિત્ય-સંગીત-કલાવિહીનઃ સાક્ષાત્ પશુઃ પુચ્છવિષાણહીનઃ
તૃણં ન સ્વાદન્નપિ જીવમાનઃ તદ્ ભાગધેયં પરમં પશૂનામ્ ॥

અર્થ:- સાહિત્યની કળા, સંગીતવિદ્યા કે એવી ખીજી કોઈ લલિતકળા વગરનો માનવી શીંગડા અને પૂંજડા વિનાનો સાક્ષાત્ જતાવર છે. એવો માણસ પોતાના નિર્વાહ માટે ઘાસ ખાધા વગર જીવે છે એટલા પશુઓના સદ્ભાગ્ય ગણવા. આ જરા અતિશયોક્તિ છે એ ખરું; પરંતુ એ ભૂલ સુધારી લેવા માટે, રાજર્ષિ ભર્તૃહરિએ વિદ્યાકળાનું સ્વનાત્મક સ્વરૂપ સમજાવતાં, જન-સમાજને એક નવો દૃષ્ટિકોણ આપ્યો: એણે કહ્યું કે, “જનવ્યવહાર (લોકસ્થિતિ) યથાયોગ્ય નિભાવી શકે તે માટે જ વિદ્યા-કળા છે. એટલા માટે પોતાના અનુભવથી એણે જન-સમાજના નવ વિભાગ કરી કોની સાથે કેવો વ્યવહાર કરવો તે એક શ્લોકમાં જણાવ્યું અને સાથેસાથ વિદ્યા-કળાની કસોટી બતાવી—

૧ ૨ ૩
દાક્ષિણ્યં સ્વજને દયા પરજને શાઠ્યં સદા દુર્જને
૪ ૫ ૬
પ્રીતિ સાધુજને નયો નૃપજને વિદ્વજનેષ્વાર્જવમ્ ।
૭ ૮ ૯
શોર્યં શત્રુજને ક્ષમા ગુરુજને, નારીજને ધૂર્તતા
યે ચૌં વં પુરુષાઃ કલાસુ કુશલાસ્તેષ્વેવલોકસ્થિતિઃ ॥

જે પુરુષો વિદ્યા-કળામાં કુશળ-પ્રવીણ હોય તેઓનો જનવ્યવહાર નીચે મુજબ હોય છે : અર્થાત્ જેઓ, એ રીતે લોકસ્થિતિ નિભાવી શકે તેઓ જ વિદ્યા-કળામાં પ્રવીણ ગણાય, સામાજિક જીવનના ભર્તૃહરિએ એકંદર નવ વર્ગો સ્વીકાર્યા. અને તેની જોડે કેવી રીતે વર્તવું એની આચારસંહિતા પણ પોતાના અનુભવથી જણાવી. એ નવ વર્ગો નીચે મુજબ છે:-

૧. સ્વજનવર્ગ, ૨. પરજનવર્ગ, ૩. દુર્જનવર્ગ, ૪. સાધુ સજ્જનવર્ગ, ૫. નૃપવર્ગ અથવા રાજસત્તા, ૬. વિદ્વાનવર્ગ, ૭. શત્રુવર્ગ, ૮. ગુરુજન-વડીલવર્ગ, અને ૯. પ્રમદા-નારીવર્ગ. આ નવે સંબંધે યથાયોગ્ય બળવવા માટે તે તે વર્ગ સાથે કેવો વર્તાવ કરવો તે અનુક્રમે આ પ્રમાણે છે.

(૧) સ્વજનવર્ગ એટલે જેના પ્રત્યે આપણને પોતાપણાની લાગણી હોય અને સાથે સાથે વિશ્વાસ હોય, તેના પ્રત્યે દક્ષિણ્યં દક્ષતાનો ભાવ રાખવો. દક્ષતા એટલે સામી વ્યક્તિનું દિલ પારખીને અનુકૂળતાથી રહેવું તે.

(૨) પરજન એટલે પરાયો માણસ. જે વ્યક્તિમાં આપણને આત્મીયતાનો ભાવ ન જાગે તે પરજન કહેવાય. તેથી તેના પ્રત્યે દયા એટલે કે અનુકંપા અથવા સહાનુભૂતિનો ભાવ રાખવો. (૩) દુર્જન એટલે જેની પ્રકૃતિમાં દુર્જનતા ભરી હોય તેના તરફ એવી જાતની હુળવી શક્તા રાખવી કે જેથી આપણે દુર્જનમાં ન ગણાઈએ. (૪) સાધુજન-સભ્યન વર્ગ એટલે જે ખાનદાન, અમીર અને સદ્વૃત્તિવાળો હોય તેના પ્રત્યે પ્રીતિભાવ-સાચો સ્નેહભાવ રાખવો. (૫) નૃપજન એટલે રાજવર્ગ અથવા યોગ્ય રાજ્યસત્તા પ્રત્યે ગમે તે ભોગે પણ ન્યાયનો વર્તાવ રાખવો (કાનૂનભંગ ન કરવો). (૬) વિદ્વાન પુરુષો પ્રત્યે નિષ્કપટભાવ-સરળભાવ રાખવો. (૭) શત્રુવર્ગ-વિદેશી કે દુરમનવર્ગ પ્રત્યે તેજસ્વી-શૂરવીરતા રાખવી. (૮) ગુરુજન-વડીલવર્ગ પ્રત્યે ક્ષમા એટલે સહિષ્ણુતાનો ભાવ રાખવો-ઉધ્ધતાઈ ન બતાવવી. (૯) નારીજન-પ્રમદાવર્ગ-મોહ તરફ ખેંચતી સ્ત્રી પ્રત્યે ધૂર્તતા રાખવી. આ પ્રકારનો ભર્તૃહરિનો અનુભવ છે. ભર્તૃહરિનો એ અનુભવ, સામાન્ય રીતે જનવ્યવહારમાં હુણુ પણ એટલો જ ઉપયોગી ગણાય-તેમ છતાં પણ દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ, ભાવ આધારિત એવી નીતિ કે એવી વિદ્યાકળા એ સત્-શાસ્ત્ર નથી એટલું જ અહીં સમજવાનું છે. *

સત્શાસ્ત્ર એટલે કયું શાસ્ત્ર ?

એમ તો જીવન જીવવા માટેના આ લૌકિકશાસ્ત્રો ઉપરાંત ધર્મશાસ્ત્રોના નામે ખીજા શાસ્ત્રો પણ જગતમાં પ્રચલિત છે, તો એને સત્શાસ્ત્રો ન કહી શકાય? આના ખુલાસારૂપે શ્રી શુભચંદ્ર નામના આચાર્ય મહારાજે 'જ્ઞાનાર્ણવ' નામના સ્વરચિત ગ્રંથમાં સત્શાસ્ત્ર અને અસત્શાસ્ત્ર કે કુશાસ્ત્ર અંગે જે સમજ આપી છે તે વિચારવા જેવી છે :-

અસચ્ચાત્ત્રપ્રણેતાઃ, પ્રજ્ઞાલક્ષમદોદ્ધતાઃ ।

સન્તિ કેચિચ્ચમૂષ્ટે, કવયઃ સ્વાન્યવચ્ચકાઃ ॥

જરા જેટલી પ્રજ્ઞાશક્તિના અભિમાનથી ઉધ્ધત થયેલા અને તેથી પોતાની મતિકલ્પનાથી અસત્શાસ્ત્રને રચનારા, પોતાને અને ખીજાને ઠગનારા એવા કેટલાક કવિઓ પણ આ દુનિયામાં હોય છે.

સ્વતત્ત્વવિમુક્ષૈમૂઢૈઃ કીર્તિમાત્રાનુરક્ષિતૈઃ ।

કુશાસ્ત્રછદ્મનાલોકો, વરાકો વ્યાકુલીકૃતઃ ॥

આત્મતત્ત્વને નહિ પામેલા, માત્ર ખડારની કીર્તિ કે પ્રતિષ્ઠામાં રાચનારા મૂઢ એવા એ કવિઓએ, કુશાસ્ત્ર રચીને તેના ખા'નાથી ખિચારા લોકોને વ્યાકૂળ કરી મૂક્યા છે - ભ્રમિત કરી મૂક્યા છે.

ક્ષણં કર્ણમૃતં સૂતે, કાર્યશૂન્યં સતામપિ ।

કુશાસ્ત્રં તનુતે, પશ્ચાદવિદ્યાગર વિક્રિયામ્ ॥

(મનોરંજન કરનારું અને બુદ્ધિને બહેકાવનારું) કુશાસ્ત્ર સાંભળવાથી સભ્યન પુરુષોને પણ થોડીવાર તો તે અમૃત જેવું લાગે છે. પરંતુ કંઈ કાર્ય નીપજાવનાર હોતું નથી. પરિણામે પાછળથી એવું કુશાસ્ત્ર - અવિદ્યારૂપી ઝેરની વિક્રિયાને ફેલાવે છે.

અધીતૈ વાં શ્રુતૈર્જાતૈઃ કુશાસ્ત્રૈઃ કિં પ્રયોજનમ્ ।

યૈર્મનઃ ક્ષિપ્યન્તે ક્ષિપ્રં, દુરન્તે મોહસાગરે ॥

* આનો અર્થ એવો નથી સમજવાનો કે આ નીતિ એ સર્વથા સત્ય કે ઉચિત છે. પ્રાયઃ જનવ્યવહાર આવો હોય એવું ભર્તૃહરિ સંજ્ઞિતે તે સમયે જાણું હવું. આ બધી નીતિઓ સાપેક્ષ હોય છે. એને આપણે સત્શાસ્ત્રમાં ન ગણાવી શકીએ. મોટે ભાગે 'નીતિ'નું ધોરણ સંબંધે અને પરિસ્થિતિ પ્રમાણે બદલાતું હોય છે. કોઈ સમર્થ પુરુષ પોતાની આગવી પ્રતિભાથી, નવું મૂલ્ય સ્થાપે છે અને તે જમાના સુધી ચાલ્યા કરે છે. ઘ. ત. 'શાઠ્યં સદા દુર્જને' એ નીતિમાં મહાત્મા ગાંધીજીએ, પોતાના જીવનથી પરિવર્તન કર્યું. એમણે "શાઠ્યં પ્રત્યપિ સત્યં કુર્યાન્" એ નીતિ અપનાવી-એવી જ રીતે 'નારીજને ધૂર્તતા' એ નીતિ, આજના સંસ્કાર-સંપન્ન સમાજમાં માતૃજાતિનું અપમાન કરનારી લાગે ત્યાં નારીજન એટલે પ્રમત્ત ધૂર્તતાને બદલે 'ઉપેક્ષાવૃત્તિ' રાખવી તે ઉપયુક્ત લાગે છે. મતલબ કે આ બધાં સંબંધોમાં 'વિવેકબુદ્ધિ' એ સર્વોપરિ તત્ત્વ હોવું ઘટે એ ખાસ લક્ષ્યમાં લેવા જેવું છે.

સંપાદક

જેથી માણસના મન-બુદ્ધિ, દુરન્ત એવા મોહસાગરમાં તુરત જ ફેંકાઈ જાય છે; અર્થાત્ મોહમય બની જાય છે, તેવા કુશાસ્ત્રોના અભ્યાસથી, શ્રવણથી કે બાણપણથી શું લાભ ?

હવે એ જ મહાયોગી આચાર્ય પુરુષ સત્શાસ્ત્રની કસોટી બતાવે છે :-

અયમાત્મા મહામોહકલઙ્કી યેન શુષ્ક્યતિ ।

તદેવ સ્વહિતં ધામ, તદ્વ જ્યોતિઃ પરં મતમ્ ॥

મહામોહના કલંકવાળો આ આત્મા, જેનાથી (જે સાધનથી) વિશુદ્ધ પવિત્ર થાય તે જ ખરી રીતે સ્વને માટે - આત્માને માટે હિતકારી ગણાય અને તે જ ઉત્કૃષ્ટ જ્યોતિ કે પરમ તેજસ્વ મનાય છે. અર્થાત્ જેનાથી આત્માનું લક્ષ બંધત થાય તે સત્શાસ્ત્ર અને તે સિવાયના બીજા બધા કુશાસ્ત્ર સમજવા.

તો પછી જે શાસ્ત્રમાંથી સમ્યક્ વિચાર પામી શકાય છે તે સત્શાસ્ત્ર કયું? એનો જવાબ એ છે કે, સત્શાસ્ત્ર એટલે સત્ત્વું શાસ્ત્ર. સત્ એટલે ત્રણે કાળમાં જે અબાધિત છે, જે શાશ્વત છે, જે અજર-અમર-અવિનાશી વસ્તુ છે તે સત્. એવા સત્ને પૂર્ણપણે સમજવાનું, અનુભવવાનું જે શાસ્ત્રથી કે જે ગ્રંથથી બની શકે તે સત્ શાસ્ત્ર. એ દૃષ્ટિએ વિચારીએ તો આત્મા એ જ સત્ છે. આત્મા - સૌતન્ય પોતે જ શાશ્વત-અમર છે. એટલું જ નહિ પણ આત્મા પોતે જ જ્ઞાનસ્વરૂપ છે. તેથી આત્મા જ સત્નો પર્યાયવાચક શબ્દ છે. આત્માને લગતું શાસ્ત્ર તે સત્શાસ્ત્ર અધિ+આત્મ=અધ્યાત્મ, આત્મનઃ અધિ ઇતિ અધ્યાત્મ. મતલબ કે, અધ્યાત્મશાસ્ત્ર કહો, સત્શાસ્ત્ર કહો કે જ્ઞાનશાસ્ત્ર કહો. બધા એક જ વસ્તુના પ્રતિપાદક શબ્દો છે. તેથી જ 'જ્ઞાનાર્ણવ'ના રચયિતા તત્ત્વજ્ઞ આચાર્ય શ્રી શુભચંદ્રભૂ મહારાજે નીચેના કાવ્યમાં, સત્શાસ્ત્ર કે જ્ઞાનશાસ્ત્ર માટે બુલંદ અવાજે પોતાનો અભિપ્રાય જણાવ્યો છે :-

અહો, સતિ જગત્પૂજ્યે, લોકદ્વય વિશુદ્ધિદે ।

જ્ઞાનશાસ્ત્રે સુધીઃ કઃ સ્વમસચ્છાસ્ત્રેર્વિદમ્બયેત્ ॥

આશ્ચર્યની વાત છે કે, આ જગત ઉપર, આ લોક અને પરલોક બન્નેને શુદ્ધ - પવિત્ર કરનાર, જગતપૂજ્ય એવું 'જ્ઞાનશાસ્ત્ર - અધ્યાત્મશાસ્ત્ર' વિદ્યમાન હોવા છતાં, એવો કોણ બુદ્ધિમાન પુરુષ હોય કે જે અસત્શાસ્ત્રો કે કુશાસ્ત્રો વડે પોતાની વિડમ્બના કરે ?

સમ્યક્ વિચારના મુદ્દાઓ

આત્મા શું છે? આત્મા કેવી રીતે બંધાય છે? કેવી રીતે મુક્ત થઈ શકે? કર્મ શું છે? મન, બુદ્ધિ, પ્રાણ અને ઈન્દ્રિયોનું કેવું સ્વરૂપ છે? આત્માની સાથે આ બધાનો કેવો સંબંધ છે? વગેરે વસ્તુનું જેમાં યથાર્થ વર્ણન આવે-જેમાં અનુભવપ્રધાન વર્ણન હોય તે સત્શાસ્ત્ર, અધ્યાત્મશાસ્ત્ર કે જ્ઞાનશાસ્ત્ર. એવા અધ્યાત્મશાસ્ત્રમાંથી, લવરોગ એટલે કે સંસાર-રૂપી રોગનો નાશ કરવા માટે સમ્યક્ વિચારરૂપી ઔષધ લેવાનું છે. જીવનની એ સર્વોત્કૃષ્ટ દિવ્યકળા છે. એવા સત્શાસ્ત્રના ચિંતનીય મુદ્દાઓ અનુભવી પુરુષોએ નીચે મુજબ જણાવ્યા છે.

કોઽહં કથમિદં જાતં, કો વૈ કતોઽસ્ય વિદ્યતે ।

ઉપાદાનં કિમસ્તીહ, વિચારઃ સોઽયમીદ્રશઃ ॥

હું કોણ? આ બધું ક્યાંથી આવ્યું? આનો કર્તા કોણ હશે? આ બધાનું ઉપાદાન (મૂળ) કારણ શું? આ સમ્યક્ વિચારના મુદ્દાઓ છે. બીજી રીતે વિચારીએ તો -

કોઽહં કથં કેન કુતઃ સમુદ્ગતો

યાસ્યામિ ચેતઃ ક્વ શરીરસંક્ષયે ? ।

કિમસ્તિ ચેહાગમને પ્રયોજનમ્

વાસોઽવ્ર મે સ્યાત્ કતિ વાસરાણિ ? ॥

હું કોણ? અહીં કેવી રીતે આવ્યો? ક્યા કારણથી આવ્યો? ક્યા સ્થળેથી, ક્યા ક્ષેત્રમાંથી આવ્યો? હવે શરીર પડી જશે-વિરમી જશે ત્યારે અહીંથી હું ક્યાં જઈશ? આ સ્થળે, આ જ કુટુંબમાં ઉત્પન્ન થવાનું કારણ શું? અને અહીં મારો કેટલા સમય સુધી વાસ-ઉતારો છે? વગેરે વિચારવા યોગ્ય મુદ્દાઓ અધ્યાત્મશાસ્ત્રના છે.

જીવનનો તલસ્પર્શી વિચાર-તેનું ઊંડાણથી અધ્યયન, તેનું અનુશીલન-પરિશીલન અને તેના પરિણામે નિશ્ચયાત્મક ઉકેલ તે સમ્યક્ વિચાર છે. સ્વ. અમારા પૂજ્ય ગુરુદેવશ્રી નાનચંદ્રજી મહારાજે આજ સમ્યક્ વિચારને પોતાની કાવ્યમય આગવી શૈલીથી નીચે મુજબ સમજાવ્યો છે :

સમ્યક્ વિચારના મુદ્દા

(રાગ - ધનાશ્રી : ઢળ - મન તું ગમાર થા મા)

- કોણ તું કયાંથી આવ્યો, સાથ શું સામાન લાવ્યો? ટેક૦
- આવિયો તું કેમ આહીં, કારણ સમજ કાઠું;
કાળ કયાં બધો તેં ગુમાવ્યો - કોણ તું...કોણ...૧
  - કોનાથી સંબંધ તારો, વેગે કરી લે વિચારો;
દુઃખમાં કોણે દબાવ્યો? - કોણ તું...કોણ...૨
  - કામ તારું શું કહેને? લક્ષમાં તું એહ લેને;
ફંદમાં કોણે ફસાવ્યો? - કોણ તું...કોણ...૩
  - તાહરો સ્વભાવ છોડી, વિભાવે રહ્યો તું દોડી,
બોધ આ કોણે બતાવ્યો? - કોણ તું...કોણ...૪
  - ફેરા ભવમાં ફરીને, કર્મ દુઃખદા કરીને;
કહે ને નાણા શું કરાવ્યો? - કોણ તું...કોણ...૫
  - તારું છે સ્વરૂપ કેવું? અંતરે વિચાર એવું;
આ બહુખેલ શું જમાવ્યો? - કોણ તું...કોણ...૬
  - સાચું મુખ તારું શેમાં, આંખ તું ઉઘાડ એમાં;
કોણે બોલ તને બતાવ્યો? - કોણ તું...કોણ...૭
  - વા'લા આ વિચારવાને, મુબોધ મુણાવવાને;
પ્રશ્ન 'સંતશિષ્યે' પૂછાવ્યો - કોણ તું...કોણ...૮

*

જીવનદષ્ટિ

(મહામાનવની ભૂમિકા - ચાલુ)

ભવરોગ અથવા સંસારરૂપી દુઃખને મટાડવા માટે જે અમોઘ ઔષધિ છે તે “સમ્યક્ વિચાર” છે. જેની વિચારણા કરતાં આપણે ત્યાં સુધી આવ્યા કે એવો ‘સમ્યક્ વિચાર’ સત્શાસ્ત્રમાંથી મેળવી શકાય છે. એટલે કે સત્-શાસ્ત્રનું અવગાહન કરવાથી-મનન, ચિંતન કરવાથી સમ્યક્વિચારના મુદ્દા પામી શકાય છે. આ સમ્યક્વિચાર માટે, અમારા પૂજ્ય ગુરુદેવ શ્રી નાનચંદ્રજી મહારાજ સાહેબનો કેવો ઊંચો ખ્યાલ હતો તે તેઓએ, એક જિજ્ઞાસુ આત્માને પત્ર દ્વારા નીચે મુજબ જણાવેલ છે :-

“પ્રાણીમાત્રને ત્રિદોષનો વાયુ વળગ્યો છે : મિથ્યાત્વ, માયા ને નિયાણુ (વાસના). એનો ઉપાય સમ્યક્વિચાર છે. એવા વિચારથી જ જંબુકુમાર આઠ આઠ નવવધૂઓના મોહમાંથી બચ્યા : શાલિભદ્ર જેવા વૈભવી પણ પ્રગાઠ માયાના બંધનથી છૂટ્યા : એ જ સમ્યક્વિચારથી સ્થૂલિભદ્ર, કોશા નિવાસમાં નિર્લેપ, નિશ્ચિંતભાવે રહી શક્યા : એવા વિચારના બળે પ્રદેશી પ્રેમથી મૃત્યુને ભેટી શક્યો : અને એ જ વિચારથી શિકારે નિકળેલ મૃગધાતક સંયતિરાજ, રાજ્યક્રમ્હિ, સમૃધ્ધિ અને વિપુલભોગ-ઐશ્વર્ય છોડીને દીક્ષિત થયા : એ વિચારની પરિપકવતાથી ગૃહસ્થાશ્રમની ગૂંચવણોમાં અબંધભાવે રહી શકાય. એ વિચારની શ્રેણી હૃદયની આંતરશુદ્ધિથી પ્રગટે છે, અને આંતરશુદ્ધિ સમ્યક્વિચાર ટકાવી રાખે છે. તમારો પત્ર વાંચતાં તમો એ જ ગડમથલમાં જણાવ્યો છો. પ્રકૃતિઓની ધમાલથી-તેની સતત પ્રવૃત્તિઓથી પર રહી-દૃષ્ટા તરીકે-સાક્ષીરૂપે નીરખવા મથો છો અને તેમાં

વિદ્યો પણ આવે છે. એ તો સંભવિત છે. યુદ્ધ તો આવા સમયે તીવ્ર જ હોય, પણ મને ખાતરી છે કે પરમાત્માનું શરણ સ્વીકારનારનો છેવટે વિજય થાય છે. શુરુ કે લગવાન છૂપાયાયે નથી ને ભૂલ્યા પણ નથી. તમારા યુદ્ધ તરફ જ એની દૃષ્ટિ છે અને આશીર્વાદ વરસતા જ હોય છે. માત્ર એ માર્ગ કઠણ અને કાર્ય કઠસાધ્ય છે....”

પૂજ્ય ગુરુદેવના આ ઉદ્ગારો સાધક માટે ખૂબ જ પ્રેરણાદાયી નીવડે તેવા છે. ટૂંકામાં, જેણે એવો સમ્યક્વિચાર પચાવ્યો છે એવા સતો અને સદ્ગુરુઓના સમાગમથી એમાં વધારે પ્રગતિ કરી શકાય છે તેથી જ કહ્યું છે :-

પુણ્ય પરિપાકથી સંતજન સાંપડે, તેથી વિવેકનો દીપ પ્રગટે,
સત્ય સમજાય છે, પાપ ક્ષય થાય છે, દુષ્ટ વિચાર આચાર અટકે;
સંત સહવાસથી હૃદય ઉજ્જવળ બને, હૃદય ઉજ્જવળ વિના જ્ઞાન ના'વે,
જેમ જન્મોદયે રૂપનું ભાન ના, જ્ઞાન વિના નહિ મુક્તિ આવે.

જે અંતરમાં જ્ઞાનગુણ પ્રગટાવવો હોય તો, હૃદયશુદ્ધિ કરવી જોઈએ. કારણ હૃદય જ આત્મગુણને ઝીલનાર અને પ્રગટ કરનાર દર્પણ અથવા અરીસો છે અને હૃદયશુદ્ધિ થવા માટે, સંતપુરુષો-સદ્ગુરુઓ-અનુભવી પુરુષોનો સમાગમ કે સહવાસ જ ઉપકારક થાય છે.

જ્ઞાનગુણ કેવી રીતે પ્રગટે?

એ સમાગમ કે સહવાસ બરાબર થાય છે કે નહિ તે પોતાના આચાર-વિચારના પરિવર્તનથી સસબંધ છે ખરેખર, પુણ્યના પરિપાકથી બ્યારે માનવને સંતપુરુષોનો જોગ થાય-પ્રાપ્તિ થાય તે પછી તેને ઓળખીને એની યથાવિધિ પર્યુપાસના કરવામાં આવે તો જેમ જેમ સત્સંજ વધતો જાય તેમ તેમ તેના અંતરમાં સત્-અસત્ યોગ્ય-અયોગ્યનો નિર્ણય કરનાર વિવેકરૂપી દીવો પ્રગટે. એ વિવેકના પ્રકાશથી તેને સાચી વસ્તુ સમજાય છે અને ખોટી વસ્તુનો ત્યાગ કરે છે. પરિણામે હૃદય ઉજ્જવળ-નિર્મળ થાય છે ત્યારે એનામાં જ્ઞાનનો ગુણ પ્રગટે છે. જેમ જન્મથી આંધળા માણસને, વર્ણુના-કાળા, ઘોળા રંગનો ખ્યાલ નથી આવતો તેમ જેના હૃદયમંદિરમાં જ્ઞાનનો ગુણ પ્રગટ્યો નથી તે અંધારામાં અથડાતો હોવાથી લવબંધનથી મુક્ત થવાનો માર્ગ ક્યાંથી જોઈ શકે? અર્થાત્ તેને મુક્તિ કે મુક્તદશા ક્યાંથી મળે? માટે કહ્યું છે :-

ક્ષતે જ્ઞાનાન્નમુક્તિઃ જ્ઞાન વગર મોક્ષ નથી. ટૂંકામાં, એવું સમ્યક્ જ્ઞાન પ્રગટવામાં પરંપરાએ સદ્ગુણ જ આધારભૂત થાય છે. આ જ વસ્તુ શ્રી લગવતી સૂત્રમાં નીચે મુજબ દર્શાવેલ છે :-

(૧) પ્રશ્ન—તહારૂંવં મંતે ! સમ્પં વા માહર્ણં વા પજ્જુવાસ-

માણસ્સ કિં ફલા પજ્જુવાસણા ?

ઉત્તર—ગોયમા ! સવ્ણફલા ॥

(૨) પ્રશ્ન—સેણં મંતે ! સવ્ણે કિં ફલે ?

ઉત્તર—જાણફલે ॥

(૩) પ્રશ્ન—સેણં મંતે ! જાણે કિં ફલે ?

ઉત્તર—વિજ્ઞાણ ફલે ॥

(૪) પ્રશ્ન—સેણં મંતે ! વિજ્ઞાણે કિં ફલે ?

ઉત્તર—પચ્ચક્કલાણ ફલે ॥

(૫) પ્રશ્ન—સેણં મંતે ! પચ્ચક્કલાણે કિં ફલે ?

ઉત્તર—સંજમ ફલે ॥

(૬) પ્રશ્ન—સેણં મંતે ! સંજમે કિં ફલે ?

ઉત્તર—અણહય ફલે ॥

(૭) પ્રશ્ન—સેણં મંતે ! અણહયે કિં ફલે ?

ઉત્તર—તવ ફલે ॥

(૮) પ્રશ્ન—સેણં મંતે ! તવે કિં ફલે ?

ઉત્તર—વોદાણ ફલે ॥

(૯) પ્રશ્ન—સેણં મંતે ! વોદાણે કિં ફલે ?

ઉત્તર—અકિરિયા ફલે ॥

(૧૦) પ્રશ્ન—સેણં મંતે ! અકિરિયા કિં ફલા ?

ઉત્તર—સિધ્ધિપજ્જક્કલાણફલા—પન્નતા ગોયમા !

સવળે જાણે ય વિજ્ઞાણે, પચ્ચક્ષણે ય સંજમે !
અણ્ણહયે તવે ચેવ, વોદાણે અકિરિયા સિધ્ધિ ॥

શ્રી ભગવતી સૂત્ર, શતક-૨, ઉદ્દેશો-૫, સૂત્ર-૧૧૧

મતલબ કે તથા પ્રકારના એટલે કે જેવા હોવા જોઈએ તેવા આદર્શ સંતપુરુષોની પર્યાપાસના (ચારે બાજુથી ઉપાસના) કરવાથી જીવને શું લાભ થાય? જવાબમાં કહ્યું કે:- શ્રવણનો લાભ થાય. એવું સાંભળવાનું મળે કે જે જીવે કદી સાંભળ્યું ન હોય 'અશ્રુતપૂર્વ' એવા શ્રવણથી શું લાભ થાય? સાંભળવા પછીની ક્રિયા તે મનન, ચિંતન અને નિદિધ્યાસન. યથાર્થ સાંભળ્યું ત્યારે કહેવાય કે ન્યારે સાંભળેલ વસ્તુના હાર્દને ખુદ્ધિ દ્વારા પકડી શકાય એટલે શ્રવણથી 'પરંપરાએ વસ્તુનું' જ્ઞાન-ભેદજ્ઞાન થાય, અર્થાત્ શ્રવણથી જ્ઞાનનો લાભ થાય. એટલે કે સ્વ અને પરનો ભેદ સમજાય. નાણે કિં ફલે? એવા જ્ઞાનથી શો લાભ થાય? જવાબમાં કહ્યું કે એવા જ્ઞાનમાંથી વિજ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય, વિજ્ઞાનનું ક્ષણ મળે. વિજ્ઞાન એટલે વિશિષ્ટજ્ઞાન અર્થાત્ ભેદવિજ્ઞાન થાય એટલે કે જે જ્ઞાન-ભાન થયું હોય, સ્વ-પરનો ભેદ સમજાયો હોય તે ધારાવાહી બની રહે-સતત ચાલુ રહે. પછી પ્રશ્ન કર્યો કે વિજ્ઞાણે કિં ફલં? વિજ્ઞાનથી શું લાભ થાય? ઉત્તર: વિજ્ઞાનથી પચ્ચકખાણનું ક્ષણ મળે એટલે કે સમજપૂર્વક વસ્તુની આસક્તિનો ત્યાગ કરે. વળી પ્રશ્ન થાય કે, પચ્ચકખાણથી શું લાભ થાય? ઉત્તર-પચ્ચકખાણ, જે સાચા અર્થમાં થયા હોય તે એના ક્ષણરૂપે સંયમની પ્રાપ્તિ થાય, એટલે કે મન, ખુદ્ધિ, પ્રાણ, વગેરે આત્મલક્ષી બને-સમગ્ર જીવનતંત્ર અંતર્મુખી બને. પ્રશ્ન-સંયમથી શું લાભ થાય? અથવા સંયમનું શું ક્ષણ? ઉત્તર: સંયમથી અનાશ્રવી થવાય, એટલે કે કર્મનો જે પ્રવાહ આત્મા ઉપર રેલાતો હોય છે તે અટકી જાય; અર્થાત્ આશ્રવ થતો અટકી જાય, નવા કર્મ બાંધે નહિ. ત્યારે પ્રશ્ન થાય કે અનાશ્રવથી શું લાભ? ઉત્તર: અનાશ્રવી સાધક હજુકર્મી થયો હોવાથી ખરા અર્થમાં તપના ક્ષણને પામે છે. એટલે કે પોતાના તનને તેમજ મનને તપાવવાની-વધારે શુદ્ધિ કરવાની તપશ્ચર્યા દ્વારા પ્રવૃત્તિ કરે છે. પ્રશ્ન-એવા તપનું શું ક્ષણ? ઉત્તર-એવી રીતે તપનું આચરણ કરનાર તપસ્વી વ્યવહારના ક્ષણને પામે છે, એટલે કે કર્મની નિર્જરા કરે છે. અર્થાત્ આત્મપ્રદેશ ઉપર લાગેલ કર્મરૂપી રજને ખંખેરી નાખે છે. પ્રશ્ન-વ્યવહાર-નિર્જરાથી શું લાભ થાય? ઉત્તર-વ્યવહારથી અક્રિયાનું ક્ષણ મળે. એટલે કે મન-વચન અને કાયાના યોગનો નિરોધ થાય. પ્રશ્ન-અક્રિયાથી શું લાભ થાય? ઉત્તર-શાશ્વત સિધ્ધિ જેનું લક્ષણ છે એવું-જેમાં બધાય કર્મનો છેડો આવી જાય છે-એવું મોક્ષપદ મળે એટલે કે એવો સાધક પછી સિધ્ધ-બુદ્ધ અને મુક્ત બને છે. અહીં આ બધા પ્રશ્નોને આવરી લેતી ગાથા પણ ઉપર જણાવેલ છે.

આ પ્રકારે 'જ્ઞાન વિના મુક્તિ નથી' એમ જે આગળ કહ્યું તેજ પ્રમાણે જેન આગમ-શાસ્ત્ર શ્રી ભગવતી સૂત્ર પણ, ઉપર મુજબ સર્વોચ્ચપદ એટલે કે મોક્ષપ્રાપ્તિનો ક્રમ સત્પુરુષો દ્વારાજ પ્રાપ્ત થાય છે એમ ફરમાવે છે.

તેથી વિકાસક્રમમાં આગળ વધતા સાધકને સત્પુરુષો કે સદ્ગુરુઓનો મહિમા સમજવામાં આવે તે પહેલાં એમના જીવનની ભૂમિકા નીચે મુજબ તૈયાર થઈ જવી ઘટે. ભગવાન મહાવીરે જે ચાર અંગ અતિ દુર્લભ કહ્યા છે તેમાં પહેલું અંગ તે માણસાઈ-એટલે કે મનુષ્યત્વ છે. પછી શ્રુતિ એટલે યથાર્થ સાંભળવું તે. ત્રીજું શ્રદ્ધા-આત્મવિશ્વાસ અને ચોથું અંગ તે આત્મસ્વરૂપમાં રમણતા કરવા જેવું વીર્ય-સામર્થ્ય સ્ફુરાવવું તે છે. આ ચારે અંગો ઉત્તરોત્તર દુર્લભ છે. આપણે ઉપર જોઈ ગયા તેમ વિચાર અને વિવેકશક્તિથી જેમ જેમ સાધક આગળ વધતો જાય છે તેમ તેમ તે પાશવિક સંસ્કારો અને માનવના સંસ્કારો વચ્ચે ભેદ પારખતો થાય છે અને એ રીતે પોતાની બાતને ઘડતાં-ઘડતાં-તૈયાર કરતાં કરતાં તેના જીવનમાં કષાય (ક્રોધ, મોન, માયા, લોભ)ની મંદતા બની રહે છે. (શમ.) કંઈક આગળ વધવાનો વેગ-સમ્યક્ પ્રકારનો વેગ વધતો જાય છે. (સંવેગ.) પછી પોતે જે માર્ગ-જે ધ્યેય નક્કી કરેલ હોય તેમાંજ તેની મનોવૃત્તિ કેન્દ્રિત રહ્યા કરતી હોય છે, એટલે કે પછી ખીલ કોઈ બાબત પરત્વે તેને રસ હોતો નથી. (નિર્વેદ) બધા જીવો પ્રત્યે મૈત્રીભાવ હોવાથી કોઈનું દુઃખ તે જોઈ શકતો નથી. (અનુકરમ્પા.) અને જીવનમાં કોઈ શાશ્વત વસ્તુ છે અને તેજ મારા માટે પરમ ઈષ્ટ છે. (આસ્થા) એમ તેને લાગતું હોય છે. તેથી તેવો સાધક પોતાના દેહસુખને એટલે કે તુચ્છ સ્વાર્થને ગૌણ રાખી, ખીબને કેમ ઉપયોગી થવું એ

રીતે જીવનની પ્રવૃત્તિ કરતો હોય છે. તેમ છતાં પણ હજી તેને પોતાના જીવનમાં કંઈક લાભપ-ખામી લાગતી હોય છે. તેથી સંતપુરુષોનો-સદ્ગુરુનો સંગ શોધતો રહે છે. —

ખરું છે કે, એવા અનુભવી પુરુષોનો અંતઃકરણથી સંગ કર્યા વિના ખરી વસ્તુ મળતી જ નથી. એટલા માટે દરેક સંપ્રદાયમાં-પંથમાં ગુરુને ખૂબ જ મહત્ત્વ આપ્યું છે. પરંતુ એ વેષધારી કે કહેવાતા ગુરુ નહિ પણ જેને પરમ તત્ત્વનો અનુભવ થયો હોય તેવા ગુરુ કે સદ્ગુરુ ખરા કલ્યાણ સ્વરૂપ-મંગલ સ્વરૂપ-દેવ સ્વરૂપ અને જ્ઞાન સ્વરૂપ હોય છે. માટે એને સ્વ-પુરુષાર્થથી શોધી કાઢવામાં આવે તો જ ખરો આત્માનો અર્થ સરે છે. એટલા માટે અમારા ગુરુદેવ શ્રી નાનવ્યંદ્રજી મહારાજને પડકાર ફેંકીને સંભળાવ્યું છે:

સદ્ગુરુની શોધ

(દબ - નિર્જાળ શત્રુ સખળ રાજ પર આજ ચઢીને આવે છે)

આત્મ અવિચળ સુખ મેળવવા કદી હોય મરજી તારી;
કર સદ્ગુરુનો સંગ - રંગથી વાત માનજે તું મારી - ટેક.
(ચલતી) જેણે દીકું હુશે ગામ, પહોંચાડશે તે ધામ;
કરી દેશે બધું કામ, શાને આચડવું આમ -
આ અપાર ભવમાં સાધ્ય વિનાના, રોગતણું વૈદું કરવા;
તત્ત્વજ્ઞાનના વૈદ વિવેકી, સમય જાણની કર પરવા - આત્મ ૧
(ચલતી) પામે રોગ કેરો પાર, બ્યાધિ રહે ન લગાર;
આવે નહિ ફરી વાર, તેનું ઔષધ શ્રીકાર -
જે રાજ - દ્રોષ રૂપી મળ જામ્યા, તાવ કેમ ઘટશે તેથી;
પરમ જ્ઞાનની પાય પડીકી, જ્વર સઘળો જશે જેથી - આત્મ ૨
(ચલતી) રહ્યા રોગમાં રહેલ, પોતે પીડામાં પડેલ;
આખા શરીરે સડેલ, ઘાટ મોતનો ઘડેલ -
તે કહો મટાડે કેમ રોગને! લણતર વૈદ તણું ન લણ્યા;
બહુ ફરે બગવા સમ બાવા, લેખ ધરી ભવ વૈદ તણા - આત્મ ૩
(ચલતી) કોઈ મળે મહાસંત, માયાણુ ને મતિવંત;
તોડી નાખે બધો તંત, આવી જાય ભવઅંત-
જે કરી પાળતાં કુશળ થયો તો ઘટમાંથી ઘટશે વ્યાધિ:
'સંતશિષ્ય' થઈ સરળ થયો જે, શિવનગરી એણે સાધી-આત્મ ૪

*

આ પ્રમાણે અનુભવી-સમયજ્ઞ અને ઉસ્તાદ ભવવૈદ મળે તો જ ભવરોગરૂપી અનાદિકાળનું દુઃખ મટે. ખરેખર, ભવરોગ જેને સાલતો હોય તેના દિલની બેચેની જુદા પ્રકારની હોય છે. કયાંય એનું દિલ કરતું નથી. વારંવાર એકાંત-શાન્ત વાતાવરણમાં બેસીને તે અંતરખોજ કરતો રહે છે. પોતાના દોષો-પોતાની ખામી શોધી કાઢી તેને દૂર કરવાનો પ્રામાણિક પુરુષાર્થ કરતો રહે છે. પોતાની વિવેકશક્તિને કેન્દ્રિત કરી શાન્ત પળે પોતાની જાતને નીચે મુજબ પુનઃ પુનઃ સંબોધન કરતો રહે છે:—

(રાગ - ધનાશ્રી)

જીવ, તું જડ મૂર્ખ થા મા - ખોટ ભ્રાન્તિએ તું ખા મા, ટેક
આ મિત્ર અમિત્ર શાથી? જીવ્ય તું તે નીચ કયાંથી?
વેર-ઝેર વિષે વણા મા...જીવ! તું જડ...જીવ...૧
સર્વથી સંબંધ કીધા, લડાવા સર્વ સાથ લીધા;

તૃષ્ણાના પૂરે તણા મા...જીવ! તું જડ...જીવ...૨
 સર્વ છે સમાન તારાં, બાહ્યથી જણાય ન્યારા;
 લેદની બળે ભરા મા...જીવ! તું જડ...જીવ...૩
 તારું સ્વરૂપ કેવું? અંતરે વિચાર એવું;
 માયામાં ખાલી મરા મા...જીવ! તું જડ...જીવ...૪
 તું તારો તો સર્વ તારાં, તું સારો તો સર્વ સારાં;
 હલકાર્થ કરી હણા મા...જીવ! તું જડ...જીવ...૫
 આદર વિચાર આચા, સર્વને મિત્રો બનાવવા;
 આબસ ન કરીશ આમાં...જીવ! તું જડ...જીવ...૬
 'સંતશિષ્ય' સુરા થાજે, ગાન પ્રભુના તું ગાજે;
 માણ તું સદા મનમાં...જીવ! તું જડ...જીવ...૭

*

આટલે દરજ્જે અંતર્મુખ થયેલ માનવને હવે આપણે સાચા અર્થમાં જીવનની સાધના કરનાર સાધક કહીશું. સમ્યક્ વિચારની, વિચારસરણી હવે તેને પ્રાપ્ત થઈ છે. જીવનના દરેક ક્ષેત્રમાં તે હિત-અહિત; શ્રેય કે અશ્રેયને જોતો થઈ ગયો હોય છે: પ્રેય અને શ્રેયની સમજ હવે ઉગવા લાગી છે. એટલે સાધનાની પ્રથમ શ્રેણિમાં તે આવી ગયો ગણાય. મોટે ભાગે જગતના જીવો ઓધસંજાથી-ગતાનુગતિક રીતે જીવન જીવતા હોય છે ત્યારે આ ભૂમિકા પર આવેલ સાધક હવે સ્વયં વિચાર કરી નિર્ણય કરતો હોય છે. માનવમાંથી મહામાનવ બનવાની આ પૂર્વ તૈયારી છે. એક ભક્ત કવિએ માનવજાતના ઉચ્ચ અને ક્ષુદ્ર (નીચ) અથવા પંડિત અને ખાલ એવા બે લેહ નીચે મુજબ પાડ્યા છે:- તે પૈકી આવા સાધકો ઉચ્ચકક્ષાના બની રહે છે:-

ક્ષુદ્ર તો ઈચ્છતા સુખ પાર્થિવને, આત્મધન-કર્મનો ભોગ દઈને,
 ઉચ્ચ આલિંગતા ઈચ્છતા ધર્મને, દુઃખનો ભાર માથે લઈને;
 ક્ષુદ્રનું લક્ષ્ય તો ભોગ-વિલાસ છે, રાત-દી તરફે પ્રેય માટે,
 ઉચ્ચનું લક્ષ્ય તો આત્મકલ્યાણ છે, નિત્ય તે વિચરે શ્રેય વાટે.

અર્થ :- ક્ષુદ્ર અને પામરકોટિના જીવો (માનવો)માં વિવેકશક્તિ નહિ હોવાથી, પોતાના આત્મધનનો અને શક્તિનો ભોગ આપીને માત્ર પાર્થિવ સુખ-ઈન્દ્રિયોના વિષયોનું સુખ ઈચ્છતા હોય છે: ત્યારે ઉચ્ચ કોટિના સંસ્કારી અને વિવેકી મનુષ્યો, બાહ્ય સુખને જતાં કરી, થોડું કષ્ટ વેઠીને પણ નિજ સ્વભાવને - આત્માના શાશ્વત સુખને ઝંખતા હોય છે. આ રીતે ક્ષુદ્ર-પામરનું લક્ષ્ય માત્ર ભોગ-વિલાસ હોઈ, રાત-દિવસ એવા પ્રેયને માટે જ તરફતા હોય છે. ત્યારે ઉચ્ચ આત્માઓનું લક્ષ્ય આત્મશ્રેય હોવાથી સતત એ શ્રેયના માર્ગે જ વિચરતા હોય છે. એટલે જેને પોતાનું જીવન ઉચ્ચ બનાવવું છે એવા સાધક પાસે હવે બે માર્ગ ખુલ્યા છે: એક તો સદ્ગુરુની સર્વતોમુખી ઉપાસના સ્વીકારવી અને બીજો આત્મનિરીક્ષણ દ્વારા સ્વ-પુરુષાર્થનો માર્ગ સ્વીકારવો. સદ્ગુરુને ઓળખીને તેને પોતાની જાતનું સમર્પણ કરવું તે જરૂર ઉત્તમ માર્ગ છે. પરંતુ એવી સુલભતા બધાને માટે સહજ હોતી નથી. ત્યારે એના અભાવે સાધકે પ્રામાણિકપણે આત્મનિરીક્ષણ કરી પોતાની જાતનું સંશોધન કરવું જોઈએ. આ પ્રક્રિયાને જ ભાવ-પ્રતિક્રમણ કહેવામાં આવે છે. જેનું વિવેચન આપણે અગાઉ કરી ગયા છીએ.

આટલી કક્ષાએ પહોંચેલ સાધકને હવે એવું જરૂર સમજાયું હોય છે કે અર્થ અને કામ (ભોગવિલાસ)ને સુખરૂપ માની એની પાછળ જે શક્તિનો વ્યય કર્યો હતો તે બરાબર ન હતું. એનાથી ઉચ્ચ પ્રકારનું સુખ-સ્થાયી સુખ તો ધર્મતત્ત્વનું આરાધન કરવાથી મળી શકે. જે સુખ, શાન્તિ અને પ્રસન્નતા ત્યાગી-સંતપુરુષો, પોતાના જીવનમાં અનુભવતા હોય છે તે તેઓ વાસ્તવિક 'ધર્મ'નું સેવન કરવાથી જ પામ્યા હોય એવું લાગે છે. તો મારે પણ હવે એ પથે ચાલવું જોઈએ - પોતાની પામરતા અને મહાપુરુષોની ઉચ્ચતા કેવા પ્રકારે છે તે

તેને સમજતું હોય છે. તેથી ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ એ ચારે પુરુષાર્થનું મુલ્યાંકન, તેવા સાધકને નીચે જણાવેલ વધ-કાવ્ય પ્રમાણે ગળે ઊતરી જતું હોય છે:-

અર્થ ને કામને ઝંખતો માનવી, એ જ છે એમનો જીવન હેતુ,
ધર્મ ને મોક્ષને ઈચ્છતો સંતજન, એ જ છે એમનો જીવન સેતુ;
એક અહંકારને પોષતો માનવી, દાસ થઈ એમનો જીવન ખેલે,
એક પરમાત્મને પોષતો સંતજન, દાસ થઈ એમનો કર્મ રેલે.

અર્થાત્ સામાન્ય કેટિનો માનવી, અર્થ ને કામ (લોભ-વિકાસ) ને ઈચ્છતો હોય છે. એ જ એના જીવનનો હેતુ હોય ત્યારે સંતપુરુષો, વાસ્તવિક ધર્મ અને આત્મિક સ્વાતંત્ર્યને જ ઈચ્છતા હોય છે-એટલે એ બે પુરુષાર્થ સંતપુરુષો માટે જીવનને તરી જવાના સેતુ એટલે કે પૂલ સમાન લાગે છે. પરિણામ એ આવે છે કે જેઓ અર્થ અને કામને પોતાના જીવનનો હેતુ માને છે તે ક્ષુદ્ર જીવો એના ગુલામ-દાસ બનીને, અજ્ઞાન-તાથી અહંકારને-મિથ્યાલિમાનને જ પુષ્ટ કરતા રહે છે. જ્યારે સંતપુરુષો, ધર્મ અને મોક્ષના પુરુષાર્થને પોતાનું સર્વસ્વ માની નિષ્કામભાવે, પરમ-આત્મતત્ત્વને પુષ્ટ કરતા, પોતાની તમામ ક્રિયા કે કર્મને દિવ્યતાનો પુટ આપતા હોય છે.

ટૂંકામાં, માનવ-સાધકમાં જેમ જેમ વિવેકશક્તિ ખીલતી જાય છે તેમ તેમ તેના વિકાસનું ક્ષેત્રફળ મોટું થતું જાય છે અને સમજશક્તિ પણ વિસ્તરતી જાય છે. હવે એને પશુયોનિના સંસ્કારો જરાય ગમતા નથી. એ પ્રત્યે એને ઘૂણા કે તિરસ્કાર ઉત્પન્ન થાય છે. એટલે પોતાની જાતને વિશાળ અને વ્યાપક બનાવવા માટે જીવનનું લક્ષ્ય તે બદલતો રહે છે. તેને સમજાય છે કે માનવસમાજમાં સૌથી વધુ નજીકનું એકમ કે ઘટક તે પોતાનું કુટુંબ છે. માટે મારે જેવું જીવન બનાવવું છે તેની પ્રયોગશાળા એ મારું ઘર છે. તેથી અહીંથી જ મારે મારા ઉન્નત જીવનની શરૂઆત કરવી. ત્યાર બાદ પોતાનો સમાજ, પોતાનું ગામ કે નગર એમ વધતાં વધતાં પોતાનો દેશ અને આખરે આખું વિશ્વ એ પોતાનું જ છે, એવી ઝૂંપિત કે ભાન, સાધકના જીવનમાં પ્રગટે ત્યારે એનો પૂર્ણ વિકાસ થયો જાય. વસુધૈવ કુટુંબકમ્ એ સૂત્ર એવા મહામાનવોના જીવનમાં ઊતરી ગયું હોય છે. પરંતુ ત્યાં સુધીમાં અપૂર્ણ સાધકે અનુક્રમે વિકાસ પામતાં કેવી કેવી સ્થિતિમાંથી પસાર થવાનું હોય છે તે આપણે શાસ્ત્રની પરિભાષામાં વિચારીએ :

ઓઘદષ્ટિ અને યોગદષ્ટિ

આચાર્ય ધુરંધર, સમદર્શી, દર્શનશાસ્ત્રોના સમન્વયવાદી એવા શ્રી હરિભદ્ર આચાર્યે 'યોગદષ્ટિસમુચ્ચય' નામના સારગર્ભિત ગ્રંથની સંસ્કૃત ભાષામાં રચના કરી છે. એમાં તેઓએ તાત્ત્વિક દષ્ટિથી તેમ જ શાસ્ત્રદષ્ટિથી જીવનના ક્રમિક વિકાસની સુંદર ભૂમિકા સમજાવી છે. એનું સાંકેતિક નામ યોગદષ્ટિ રાખેલ છે. સમુચ્ચયે આઠ યોગદષ્ટિઓનું એમાં વિગતથી વિવરણ છે. એ ગ્રંથમાં તેના નામ અને પ્રકાશની માત્રા નીચે મુજબ જણાવેલ છે :

મિત્રા-તારા-બલા-દીપ્રા, સ્થિરા-કાન્તા-પ્રમા-પરા ।

નામાનિ યોગદષ્ટીનાં, લક્ષણં ચ નિવોઘત ॥

૧. મિત્રાદષ્ટિ, ૨. તારાદષ્ટિ, ૩. બલાદષ્ટિ, ૪. દીપ્રાદષ્ટિ, ૫. સ્થિરાદષ્ટિ ૬. કાન્તાદષ્ટિ, ૭. પ્રમાદષ્ટિ અને ૮. પરાદષ્ટિ એ આઠ દષ્ટિના નામો છે અને તે તે દષ્ટિમાં રહેલ ઓઘ કે સમજના પ્રકાશની માત્રા (ડીગ્રી) ઉપમા દ્વારા નીચેના શ્લોકમાં જણાવી છે.

તુળ-ગોમય-કાષ્ટાન્નિક્કણદીપ-પ્રભોપમા ।

સ્ત્વતારાર્કે ચન્દ્રમાઃ સદ્દષ્ટે દૈષ્ટિરષ્ટયા ॥

૧-પહેલી દષ્ટિ મિત્રાનો પ્રકાશ તુલ્ય એટલે કે ઘાસની અગ્નિ જેવો, ૨-બીજી તારાદષ્ટિનો પ્રકાશ છાણની અગ્નિના પ્રકાશ જેવો, ૩-ત્રીજી બલાદષ્ટિનો લાકડાના અગ્નિ જેવો પ્રકાશ, ૪-ચોથી દીપ્રાદષ્ટિનો

દીવાના તેજ જેવો પ્રકાશ, ૫-પાંચમી સ્થિરાદષ્ટિનો રત્નની કાન્તિ જેવો પ્રકાશ, ૬-છઠ્ઠી કાન્તાદષ્ટિનો તારાની કાન્તિ જેવો પ્રકાશ, ૭-સાતમી પ્રભાદષ્ટિનો સૂર્યના જેવો તેજસ્વી પ્રકાશ અને ૮-આઠમી પરાદષ્ટિનો ચંદ્રના જેવી શાન્ત-પ્રસન્ન-મધુરી રેશની જેવો પ્રકાશ સમજવો.

અહીં અંતકાર મહાત્માએ 'દષ્ટિ'નો ખાસ અર્થ સમજાવ્યો છે. 'સચ્છાધ્યાસંગતોબોધોદ્દિષ્ટિરિત્યભિધીયતે' સત્ પ્રત્યેની અવિચળ શ્રદ્ધાપૂર્વક જે બોધ એટલે કે સમજ તેને અહીં 'દષ્ટિ' રૂપે સમજવાનું છે. આ આઠ દષ્ટિના શાસ્ત્રકારે (અંતકારે) મુખ્ય બે ભેદ પાડેલા છે : ૧-ઓઘદષ્ટિ અને ૨-યોગદષ્ટિ. પ્રથમની ચાર દષ્ટિનો ઓઘદષ્ટિમાં સમાવેશ કરેલ છે અને પાછળની ચાર દષ્ટિને 'યોગદષ્ટિ' તરીકે ઓળખાવેલ છે. ટૂંકમાં, દષ્ટિ એટલે સમજ અથવા ક્ષયોપશમનન્ય જ્ઞાનનો પ્રકાશ. માનવજીવનમાં એનો ગુણધર્મ-એટલે કે માનવતા, પૂર્ણરૂપે પ્રકટેલી નથી હોતી ત્યાં સુધી માનવદેહમાં, એ લગભગ પશુવૃત્તિથી-ઓઘસંજ્ઞાથી જીવન જીવતો હોય છે. ખાવું-પીવું, ડુરવું-ફરવું વગેરે ક્રિયામાં તેમ જ વ્યક્તિગત જીવનમાં કે સામૂહિક જીવનમાં, ધર્મમાં કે કર્મમાં એનું જીવન ગતાનુગતિક રીતે ચાલ્યા કરતું હોય છે એટલું જ નહિ પણ તમોગુણની બહુલતા હોવાથી, એવા જીવોમાં વિચારશક્તિનો અભાવ હોય છે, એટલે એવા નીચલા થરના જીવનમાં કોઈ ચોક્કસ સમજ નહિ હોવાથી અંતકારની દષ્ટિએ, આ આઠ દષ્ટિઓ પૈકી ઓઘદષ્ટિમાં પણ એની ગણતરી હોતી નથી. આપણે માનવજીવનની વિચારણા કરી ગયા. ત્યાં જણાવ્યું છે તે મુજબ, એવા માનવોમાં ન્યારે વિચારશક્તિ ક્રિયાશીલ બને છે ત્યારથી એની સમજમાં ફેર પડતો બંધ છે. એટલે ક્રમેક્રમે આગળ વધતા મિત્રા, તારા, બલા અને દીપ્રા દષ્ટિમાં ન્યારે તે પ્રવેશ કરે છે-એટલે કે તેની સમજશક્તિની-જ્ઞાનના પ્રકાશની માત્રા વધતી બંધ છે, ત્યારે પણ તે ઓઘદષ્ટિવાળો માનવ કહેવાય છે. એટલે એક દષ્ટિએ વિચારીએ તો વાસ્તવિક જીવન જીવવાની સમજ હવે અહીંથી શરૂ થાય છે. અને એ જ જીવનનું સંચાલકબળ બની રહે છે. એટલે કે પહેલી ચાર દષ્ટિઓ (મિત્રા, તારા, બલા અને દીપ્રા) અનુક્રમે જીવનમાં જેમ જેમ પ્રગટતી બંધ છે તેમ તેમ એવા માનવીના જીવનમાં-એના સમગ્ર જીવનવ્યવહારમાં-ખૂણ પરિવર્તન થતું આવે છે. એનું વિસ્તારથી વિવેચન એના મૂળ અંત (યોગદષ્ટિ સમુચ્ચય)માં ખૂણ સુંદર રીતે કરેલ છે. અહીં તો આપણે જરા આછો ખ્યાલ આપવાનો પ્રયત્ન કરીશું. પ્રથમની ચાર દષ્ટિમાં આવેલ માનવી, એટલે કે દીપ્રાદષ્ટિ પ્રાપ્ત થઈ હોય એવો માનવી, જગતનાં ખીબ માણસો કરતાં જુદા જ પ્રકારનો દેખાઈ આવે છે. એનામાં, માનવતાનો ગુણ સારી રીતે ખીલેલો હોવાથી આંતરિક જીવન અને બહારના જીવનનો એનામાં સુમેળ હોય છે. ન્યાય, નીતિ, પ્રમાણિકતા, સ્વચ્છતા, પવિત્રતા, સરલતા, હિંમત, સાહસ, નિર્ભયતા વગેરે ગુણોને એ કોઈ પણ લોગે જોખમાવતો નથી. વ્રત, પરચક્ષ્ણાણુ કે પ્રતિજ્ઞા કરી હોય કે ન કરી હોય તો પણ એવો અદનો માનવી, પશુવૃત્તિને કોઈ સંજોગોમાં પોષણ આપતો નથી. કુટુંબમાં, સમાજમાં, ગામ કે નગરમાં એવો માણસ મોલ જેવો ગણાતો હોય છે. એટલું જ નહિ પણ અશે અશે સત્સંગ કરી સત્પુરુષો કે સદ્ગુરુઓના પરિચયમાં તે આવે છે. પરિણામે સત્કથાનું સચ્ચારિત્ર સાંભળતાં સાંભળતાં એનું અંતઃકરણ વિકસિત થતું હોય છે. એવા મહાપુરુષોના દર્શન-સમાગમથી એના હૃદયમાં અપૂર્વ આનંદ થતો હોય છે. એની વિવેકબુદ્ધિ, પરમાર્થને પકડનારી બનતી બંધ છે. માનવજીવનના ત્રણ પ્રકારમાં (ઉત્તમ-મધ્યમ અને કનિષ્ઠ) પણ આવા માનવો ઉત્તમ કોટિના હોય છે એટલે કે મહામાનવની શરૂઆત થતાં પહેલાં એવા જીવોને આત્મતત્ત્વની પ્રતીતિ થઈ બંધ છે...પછી તેઓ વિચાર કરીને જે નિર્ણય કરે તેને દઢતાથી વળગી રહેનારા-ટેકીલા બને છે. ખરા અર્થમાં જેને ધીર અને વીર કહેવામાં આવે છે એવા પુરુષોના ખમીરને રાજર્ષિ ભર્તૃહરિના અનુભવબોલ નીચે મુજબ ઓળખાવે છે :

ધીર-વીરનું ખમીર

નિન્દન્તુ નીતિનિપુણા યદિ વા સ્તુવન્તુ
 લક્ષ્મી સમાચિન્તાતુ ગચ્છન્તુ વા યથેષ્ટમ્ ।
 અઘૈવ યા મરણમસ્તુ યુગાન્તરે વા—
 ન્યાય્યાત્ પથઃ પ્રવિચ્છન્તિ પદં ન ધીરાઃ ॥

ધીર અને વીર પુરુષો. પોતાને જે સત્ય સમજ્યું હોય કે પોતે જેને ન્યાયયુક્ત માન્યું હોય તેમાંથી, અંશમાત્ર ખસી જતા નથી કે પાછા હુકતા નથી. પછી પોતાના એ વર્તનને, જગતના ડાહ્યા માણસો (નીતિનિપુણ માનવો) વખાણે કે નિન્દા કરે અથવા પોતાના એવા વલણને લીધે સંપત્તિ આવે કે ચાલી જાય અથવા પોતાના નિશ્ચયને કારણે મોત આજે જ આવતું હોય એટલે કે આજે જ પોતાના દેહનું અલિધાન દેવાનો પ્રસંગ આવે કે લાંબા ગાળે મોત આવે તો પણ એવા ધીર પુરુષો, પોતે સ્વીકારેલ ન્યાય કે સત્યને નીચે ઉતારતા નથી. અર્થાત્ સત્યને કે ન્યાયને આતરતા નથી. ટૂંકામાં આવી આવી કસોટીમાંથી પસાર થયેલા પુરુષો જ ખરા વીર હોય છે. એવા માનવો જ આત્મતત્ત્વને પામી શકતા હોય છે— શાશ્વત્ વસ્તુનો અનુભવ કરતા હોય છે. એટલે જ કહ્યું છે :- નાડયમાત્મા બલહીનેન લભ્યતે । શારીરિક, માનસિક અને આધ્યાત્મિક બધા વગર, માણસ આત્મતત્ત્વને પામી શકતો નથી—આત્માનો અનુભવ કરી શકતો નથી.

આ દશાએ આવેલ માનવ, હવે આંતરખોજ તરફ વળે છે. આપણે આગળ જોઈ ગયા તેમ આવો માનવ સતત આત્મનિરીક્ષણ કરતો રહે છે. જેને વ્યવહારમાં પ્રતિક્રમણ કહેવામાં આવે છે. તે ક્રિયા એને સહજ બની જાય છે. સાચું અને સ્થાયી સુખ આત્મદશામાં કેવું સ્વાભાવિક હોય છે તેનો એવા જીવોને પરિચય થયા કરતો હોય છે, એટલે અંતઃકરણની શુદ્ધિ કેમ કરવી અને કેમ રાખવી એ એના જીવનનું લક્ષ્ય બની જાય છે. જેને આપણે મન, બુદ્ધિ, હૃદય અને ભાવ કહીએ છીએ તે જ અંતઃકરણ અથવા ચિત્ત કહેવાય છે. કાર્ય પરત્વે એના જુદા જુદા નામો વિદ્વાનોએ આપેલ છે. પરંતુ હુકીક્રતમાં હૃદયશુદ્ધિ કહો, ભાવશુદ્ધિ કહો કે ચિત્તશુદ્ધિ કે પરિણામશુદ્ધિ કહો—એ બધાં શબ્દો એક જ ભાવ અને અર્થના પ્રતિપાદકો છે. એ બધાનો સર્વોપરિ જે આત્મદેવ તેના જ ગુણધર્મને વ્યક્ત કરનારા એ સાધનો છે. કરણનો અર્થ જ સાધન થાય છે. એટલે એ કરણો—સાધનોમાં જેટલી ઊણપ કે ખામી હોય તે પ્રમાણે જ આત્મગુણનું પ્રકટીકરણ થતું હોય છે. વર્તમાનકાળે આપણા એ અંતઃકરણો જેવા જોઈએ તેવા શુદ્ધ, કાર્યક્ષમ અને દુરસ્ત નથી હોતા, એટલે આત્માના ગુણને બદલે એ સાધનો દ્વારા, કર્મપ્રકૃતિનો—મોહનીય કર્મનો આપણા જીવનમાં આવિષ્કાર થાય છે....એટલે હવે જે માણસે આત્મગુણનું પ્રકટીકરણ કરવું હોય તો, પોતાને મળેલા આ સાધનોને બાતે શુદ્ધ કરવા જોઈએ...જ્ઞાનેન્દ્રિયો અને કર્મેન્દ્રિયો એ તો બહારના સાધનો છે, અર્થાત્ પેટા સાધનો છે. અંતઃકરણ શુદ્ધ, નીરાગી અને કાર્યક્ષમ હોય તો જ બહારના કરણો—સાધનો બરાબર કામ આપી શકે.

અહીં આપણે અંતઃકરણને જરા વિગતથી સમજી લઈએ. જૈન પરિભાષામાં ત્રણ કરણ અને ત્રણ યોગની વાત ખૂબ પ્રસિદ્ધ છે. કરણ, કરાવણ અને અનુમેહણ એ ત્રણ કરણ કહેવાય છે, અને મન-વચન અને ક્રયા એ ત્રણને યોગ કહેવામાં આવે છે. કોઈ પણ પ્રતિજ્ઞા કરવાની હોય ત્યારે આ ત્રણ કરણ અને ત્રણ યોગના વિવિધ ભાગથી પચ્ચક્ષણ લેવાય છે. અહીં આ અર્થ અભિપ્રેત નથી. પરંતુ અહીં તો કરણ એટલે સાધન એ અર્થમાં આ વાત સમજવાની છે : અંતઃકરણ એટલે અંદરનું સાધન અને બાહ્યકરણ એટલે બહારનાં સાધન. વ્યવહારની ભાષામાં અંતઃકરણનો આ જ અર્થ હોય છે. મન, બુદ્ધિ, હૃદય, ચિત્ત એ બધા, અંતઃકરણના જ જુદા જુદા નામો છે. જૈન પરિભાષામાં જેને મનોયોગ, વચનયોગ અને ક્રાયયોગ કહેવામાં આવે છે. તેમાં જ અંતઃકરણ અને બાહ્યકરણનો સમુચ્ચયે સમાવેશ થઈ જાય છે. એટલે જ્યાં જ્યાં ક્ષેત્રવિશુદ્ધિ, હૃદયશુદ્ધિ કે ભાવશુદ્ધિની વાત આવે છે. ત્યાં આપણે આ જ અર્થ લેવો ઘટે.

આ ભૂમિકાએ પહોંચેલા સાધકને, સત્સંગ અને સદ્વાચનથી હવે એટલું તો સમજ્યું હોય છે કે ઈન્દ્રિય-જન્ય વિષયસુખ કરતાં નિજસ્વરૂપનું એટલે કે આત્માનું સુખ એનો આનંદ કોઈ અનેરો હોવો જોઈએ. સંતો, યોગિજનો કે મહાપુરુષો એ સુખને જ અનુભવતા હોય એમ લાગે છે, ઈન્દ્રિયવિજ્ઞાનવાળા પ્રકરણમાં આપણે જોઈ ગયા ઈન્દ્રિયાણિ પરાગ્યાહુઃ તેમ શરીરના માળખામાં, માળખું પોતે તો આધારરૂપ છે, શરીરના બીજા અવયવોમાં પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો અને પાંચ કર્મેન્દ્રિયો વધુ ક્રિયાશીલ હોવાથી એ માળખા ઉપર ઈન્દ્રિયોની સત્તા ચાલે છે. ઈન્દ્રિયો ઉપર તેનું સંચાલન

કરમાર મનની સત્તા ચાલે છે અને તે મનને દોરનાર બુદ્ધિનું તંત્ર છે. આમ પરસ્પરાવલંબી સત્તા ચાલે છે. પરંતુ એ બધાની ઉપર સર્વોપરિ સત્તા તો આત્મદેવ-ચૈતન્યદેવની છે.

આમ અત્યાર સુધીના જીવનમાં સાધકે જેવું કે, જ્યાં સુધી વિવેકશક્તિ બંધ થઈ ન હતી ત્યાં સુધી પોતે ઈન્દ્રિયો અને તેના વિષયોના ઉપલોગમાં મન અને બુદ્ધિની સહાયથી જે સુખનો અનુભવ કરતો હતો તે ખરી રીતે પોકળ સુખ હતું. કાચમ ટકી ન શકે તેવું હતું, એટલે કે માત્ર સુખાભાસ હતો. પરંતુ હવે જેમ જેમ સદ્ગુરુઓનો-સતોનો સમાગમ થતો જાય છે તેમ તેમ સમજાય છે કે આ બધા દૃશ્ય પદાર્થોથી પર, એટલે કે મન-બુદ્ધિ પણ જેને પામી ન શકે, સમજી ન શકે એવું અતીન્દ્રિય સુખ તો ખરેખર આત્માનું પોતાનું જ છે. એવું સુખ-એવો પરમાનંદ તો, એવા સદ્ગુરુ કે સતોની પર્યુપાસનાથી જ પામી શકાય. પરંતુ એ માટે પણ આખરે તો પોતાના આધારને કે અન્તઃકરણને નીરોગી અને કાર્યક્ષમ કરવું જોઈએ. કારણ કે આધારશુદ્ધિ, ભાવશુદ્ધિ કે પરિણામશુદ્ધિ વગર અતીન્દ્રિય સુખનો અનુભવ થયો અસંભવિત છે. તેથી એવી હૃદયશુદ્ધિ કરવા માટે અનુભવી પુરુષોએ નીચે મુજબ દ્રશ્યોક્તિ છે:-

સમત્વં મજ મૂતેષુ, નિર્મમત્વં વિચિન્તય ।

અપાકૃત્ય મનઃશલ્યં, માવશુદ્ધિં સમાશ્રય ॥

-જ્ઞાનર્થવ-

હે સાધક, જે તારે ભાવશુદ્ધિ-પરિણામશુદ્ધિ કે હૃદયશુદ્ધિ કરવી હોય તો આટલું જરૂર કર: ૧-પ્રાણીમાત્ર પ્રત્યે સમભાવ-મૈત્રીભાવ ધારણ કર. ૨-નિર્મમત્વદશા કેવી હોય તેનું ચિંતન કર. ત્યારબાદ ૩-અંતરના શલ્યને (ત્રણ શલ્ય-માયા, નિયાણું અને મિથ્યાત્વ) દૂર ફેંકીને તું ભાવશુદ્ધિનો આશ્રય લે, અર્થાત્ ભાવશુદ્ધિને પ્રાપ્ત કર. મતલબ કે ભાવશુદ્ધિ-પરિણામશુદ્ધિ કરવા માટે ત્રણ વસ્તુ કરવાની હોય છે. એક તો જીવમાત્ર પ્રત્યે રાગ-દ્વેષ રહિત બનવું. એટલે કે સમભાવનું રસાયણ પીવું. આ કંઈ સહેલી વસ્તુ નથી. આ જીવમાં કંઈક જન્માન્તરોથી રાગ-દ્વેષના સંસ્કારો પડ્યા છે તે દૂર કરવા માટે 'આત્મવત્ સર્વમૂતેષુ' એ સૂત્ર સિદ્ધ કરવું ઘટે. ત્યાર બાદ પરવસ્તુમાં જે મારાપણનું આરોપણ થયું છે તે કેવી રીતે ખોટું છે એનો નિશ્ચય કરીને મમત્વરહિત દશાનું ચિંતન કરવું અને છેલ્લે છેલ્લે આલોચના-નિંદના અને ગર્હણના ત્રિવિધ કાર્યક્રમના પ્રયોગથી, સુદીર્ઘકાળથી હૃદયમાં લોકાયેલા ત્રણ શલ્યો (માયા, નિયાણું અને મિથ્યાત્વરૂપી શલ્યો) ને ખેંચી કાઢવામાં આવે તો જ ભાવશુદ્ધિ કે પરિણામશુદ્ધિ બની રહે. આવી ભાવશુદ્ધિ માટે, પેટી ચાર દૃષ્ટિને ઓળંગી ગયેલ સાધકે, હવે આગળ વધવા માટે સ્વલક્ષી અને પરમાત્મલક્ષી ઉપાસના કરવાની હોય છે. સ્વલક્ષી-નિજલક્ષી એટલે આત્મલક્ષી અને પરમાત્મલક્ષી એટલે જે જીવો, શુદ્ધ-બુદ્ધ થઈ પોતાના સ્વરૂપને પામ્યા છે તે જીવોની વિશ્વચેતના (વ્યાપક ચેતના) સાથે પોતાની ચેતનાનો તાર કે છેડો જોડવો અર્થાત્ પ્રાર્થનાના માધ્યમથી પરમાત્મા સાથે પોતાના અન્તઃકરણને જોડવું તે પરમાત્મલક્ષી ઉપાસના.

આવી પર્યુપાસનાથી જ આત્મા ઉત્તરોત્તર દૃષ્ટિવિકાસ કરીને અતિમાનવ એટલે તીર્થંકરના સર્વોચ્ચપદને પામે છે. ખરું જોતાં જેને આપણે પ્રતિક્રમણ કહીએ છીએ તે સ્વલક્ષી ઉપાસના છે અને પરમાત્મલક્ષી ઉપાસના એટલે સર્વતોભાવે પરમાત્મતત્ત્વનો આધાર લેવો તે. આ બેવડી પ્રક્રિયાને આપણે પરિપૂર્ણ પર્યુપાસના રૂપે ઓળખીશું.

પરિપૂર્ણ પર્યુપાસના

હવે આપણે આ પરિપૂર્ણ પર્યુપાસનાને જરા ઊંડાણથી જોઈએ. પરમાત્મદેવ, એ આપણા આરાધ્યદેવ છે: કારણ કે આપણો એટલે માનવમાત્રનો નિશ્ચલ, અવિનાશી અને અખંડ આધાર એ પરમાત્મા છે. જૈન તત્ત્વદૃષ્ટિએ આત્માના અવસ્થાભેદે ત્રણ પ્રકાર સમજાવ્યા છે: ૧-અહિરાત્મા, ૨-અંતરાત્મા, ૩-પરમાત્મા, (૧) જે આત્મા કે જીવ, કર્મના આવરણથી ઘેરાયેલ છે તે અહિરાત્મા કે જીવાત્મા કહેવાય છે. (૨) જે આત્મા, પોતાના વીર્યને-તેજને સતેજ કરી, કર્મના આવરણને ભેદી, અંતર્મુખ થઈ પોતાના સહજ ગુણોનો વિકાસ કરે છે તે અંતરાત્મા

કહેવાય છે. (૩) જે આત્માએ, કર્મના આવરણોનો સંપૂર્ણ નાશ કરી, પોતાના સ્વભાવગુણોનો પૂર્ણ વિકાસ કર્યો છે- જે સિદ્ધ, બુદ્ધ અને મુક્ત થયેલ છે તે પરમાત્મા કહેવાય છે.

એવું પરમાત્મતત્ત્વ દેહધારીમાત્રમાં પ્રચ્છન્નરૂપે રહેલું છે. પરંતુ જાણ કરીને માનવદેહમાં જ એનો યથાર્થ વિકાસ થઈ શકે છે. માનવજીવનનું એ જ અંતિમ ધ્યેય કે લક્ષ્ય છે...પરંતુ જ્યાં સુધી માનવજીવનમાં રાગ, દ્વેષ અને મોહજન્ય અશુદ્ધિ કે આવરણ હોય ત્યાં સુધી તેવો જીવાત્મા, પરમાત્મતત્ત્વને પામી શકતો નથી. એટલે જીવનના તમામ ક્ષેત્રમાં, શુદ્ધિ કરવા માટે બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો આત્માના બધા પ્રદેશોને શુદ્ધ કરવા માટે, અનુભવી પુરુષોએ પરિપૂર્ણ પર્યાયાસના અથવા હેતુલક્ષી પ્રાર્થનાનો પ્રયોગ નીચે મુજબ સમજાવ્યો છે :-

શુદ્ધ-બુદ્ધ અને મુક્ત એવા પરમાત્મદેવ, મનથી અગોચર છે, બુદ્ધિથી અગમ્ય છે. પરંતુ આત્મા પોતે 'સ્વસંવેદ્યપદ્ધતી' તેને પામી શકે છે-તેનો અનુભવ કે સાક્ષાત્કાર કરી શકે છે: કારણ કે આત્માનો પરમાત્મા સાથે એવો ધાતુગત સંબંધ છે. શ્રી આનંદધનજી મહાત્માએ એટલે જ કહ્યું :-

“એ પરિરંજન મેં નવિ ચિત્ત ધર્યું રે, રંજન ધાતુ મિલાપ-”
ઋપલ જિનેશ્વર, પ્રીતમ માહરે રે૦

તો એવું પરમાત્મપદ જે મહાપુરુષો, મહામાનવો કે તીર્થંકરો પામી ગયા છે તેઓએ, પોતાનો એ ધોરી માર્ગ કે પોતાની એ સાધના પદ્ધતિ સમજાવતાં કહ્યું કે એ પરમાત્મતત્ત્વના પાંચ મહાપદ છે: ૧. અરિહંત કે અહિંસપદ, ૨. સિદ્ધપદ, ૩. આચાર્યપદ, ૪ ઉપાધ્યાયપદ, ૫. સાધુપદ. એ પંચ પદો પરમ ઈષ્ટ સ્વરૂપ છે, કારણ કે એ પંચપદોની સત્તામાં પરમ મંગળ સ્વરૂપ-પરમ કલ્યાણ સ્વરૂપ સહજલાભે રહેલ છે. માટે એ પંચપરમેષ્ઠી કહેવાય છે. બાણુતા કે અબાણુતા જીવમાત્રની ગતિ-પ્રગતિ એ મહાપદ તરફ જ થઈ રહેલ છે. જેમ મહાનદીઓ આડીઅવળી ફરી ફરીને એક મહાસાગરમાં જ વિરામ પામે છે તે જ પ્રકારે જીવમાત્ર ઉચ્ચ-નીચ ગતિમાં પરિભ્રમણ કરીને અંતે તો એ પંચપરમેષ્ઠિરૂપ પરમાત્મતત્ત્વમાં અગ્રંડ શાન્તિ અનુભવે છે: એવો જ્ઞાની પુરુષોનો અનુભવબોલ છે:-

त्वामामनन्ति मुनयः परमं पुमांस-
मादित्यवर्णममलं तमसः परस्तात् ।
त्वामेव सम्यगुपलभ्य जयन्ति मृत्यु-
नाऽन्यः शिवः शिवपदस्य मुनीन्द्र ! पन्थाः ॥

લકતામર સ્તોત્ર, શ્લોક-૨૩

હે મુનીન્દ્ર! પરમ યોગીપુરુષો-મહામુનિઓ તમને, અંધકારની આગળ સૂર્યના નિર્ભજ તેજસ્વી પ્રકાશની જેમ પરમ પુરુષરૂપે-પુરુષોત્તમરૂપે માને છે-શ્રદ્ધે છે-સ્વીકારે છે. એટલું જ નહિ પણ તમને સમ્યક્ પ્રકારે પામીને તેઓ મૃત્યુને જીતી બચ છે, અર્થાત્ અમર-અમર બની બચ છે. માટે હે સ્વામિન્! તને પામવા સિવાય મોક્ષપદનો બીજો કોઈ કલ્યાણકારી માર્ગ નથી:

વેદાંતનું તત્ત્વજ્ઞાન પણ આ જ વસ્તુનું સમર્થન કરે છે:-

त्रयी सांख्यं योगः पशुपतिमतं, वैष्णवमिदम्
प्रसिद्धे प्रस्थाने परमिदमद्: पथ्यमिति च ।
रुचीनां वैचित्र्याद् ऋजु-कुटिल-नानापथजुषाम्
नृणामेकोगम्यः त्वमसिपयसामर्णव इव ॥

પ્રસ્થાનત્રયી, સાંખ્ય, યોગ, શંકરમત, વૈષ્ણવ વગેરે બધા મતોએ-પથોએ, ભલે જુદી જુદી ભૂમિકાએથી પ્રસ્થાન કર્યું હોય, એટલે કે પોતાના મતનું ઉત્થાન કર્યું હોય, પરંતુ એ બધાને માટે પોત-પોતાની પ્રકૃતિગત

રુચિની વિચિત્રતાને લીધે, પરમ મંગળસ્વરૂપ એવું પરમાત્મતત્ત્વ જ ઈષ્ટ કે પથ્ય છે. એ જ તેઓનું અંતિમ લક્ષ્ય છે...જેમ જુદી જુદી દિશાએથી વહેતી મહાનદીઓ, ભૌગોલિક પરિસ્થિતિ પ્રમાણે સીધી, વાંકી-ચૂંકી, આડી-અવળી ગતિને ધારણ કરતી અતે તેો મહાસાગરમાં જ મળી જાય છે-પૂર્ણ વિરામ પામે છે તેમ હે પ્રભો! ત્રિશુભાત્મક પ્રકૃતિને ઓછા-વત્તા અંશે ધારણ કરતાં અને નાનાવિધ-ઉચ્ચ, નીચ કે મધ્યમ-માર્ગને ભજતાં, માનવ-માત્રને માટે તું એક જ પ્રાપ્તવ્ય છે-તું એક જ પામવા યોગ્ય છે.

હકીકતમાં, એ શાશ્વતપદનો અનુભવ કરવા માટે જ આપણને આ માનવદેહ મળ્યો છે. અને તેમાંય અંતઃકરણ એટલે હૃદય અને બુદ્ધિનો આવિર્ભાવ એટલે કે પ્રગટપણું એ જ માનવજીવનની વિશેષતા છે. ખીબ કેઈ અવતારમાં-દેહમાં હૃદય અને બુદ્ધિનો આ પ્રકારનો આવિર્ભાવ હોતો નથી. હૃદયના સાધનથી આપણે કેઈ પણ પ્રાણી-પદાર્થ સાથે એકરૂપ થઈ શકીએ છીએ-: આત્મીયતા કેળવી શકીએ છીએ અને બુદ્ધિના સાધનથી પોતાની જાતને સર્વથી નિરાળી રાખી, હૃદયના ભાવને કેન્દ્રિત કરવાનું સામર્થ્ય ખતાવી શકીએ છીએ. આ બંને સાધનોના સદુપયોગથી તેમ જ વિકાસથી આપણે મહામાનવ અને અતિમાનવ બની, આપણા જીવનને ઉન્નત અને સમૃદ્ધ કરી શકીએ છીએ.

કૌટુંબિક કે પારિવારિક જીવન એ હૃદય અને બુદ્ધિને કેળવવાનું પ્રાથમિક ઘટક કે એકમ છે. આ ક્ષેત્રમાં કેળવાતા હૃદય અને બુદ્ધિનો જેમ જેમ ધ્યેયલક્ષી ઉપયોગ થતો જાય તેમ તેમ તે વ્યક્તિ ઉત્તરોત્તર વધુ ઉન્નત, વિશાળ અને ગંભીર બનવાથી એની ક્ષેત્રમર્યાદા પણ વધુ વ્યાપક બનતી જતી હોય છે. એટલે કે પછી તેવી વ્યક્તિ, વ્યક્તિરૂપે ન રહેતાં સમાજ, નગર, દેશ અને વિશ્વવ્યાપી બની રહે છે. એને મન 'વસુધૈવ કુટુંબકમ્' એ સૂત્ર ઓલવાનો નહિ પણ અનુભવનો વિષય બને છે.

એ રીતે જેનો કમિક વિકાસ થયા કરતો હોય છે તેના હૃદય અને બુદ્ધિ અનુક્રમે શ્રદ્ધા અને વિશ્વાસરૂપે પરિણત થઈ ચૂકયા હોય છે. પછી તેો શ્રદ્ધારૂપ બનેલ હૃદય અને વિશ્વાસરૂપ બનેલ બુદ્ધિ, પરમ ઉત્કૃષ્ટ જીવનના અવિભાજ્ય અંશો બની રહે છે, એટલું જ નહિ પણ બંને એકબીજાના પૂરક અને યોષક અંગો તરીકે કાર્ય કરે છે. બંનેનું એ રીતે સહજ-સુભગ મિલન કે સમન્વય થવાથી જ જીવન પરિપૂર્ણ, કૃતકૃત્ય અને ધન્ય બને છે.

આવા સંપૂર્ણ વિકસિત જીવન-જહાજનું નિયામક તત્ત્વ સહજ રીતે પેલા પંચ પરમેષ્ટી દેવો બની રહે છે. એવા જીવનમાં શ્રદ્ધા એ જીવાદોરીનું કામ કરે છે અને વિશ્વાસ એ આધારસ્તંભનું કામ કરે છે. જેના જીવનમંદિરમાં શ્રદ્ધારૂપી જીવાદોરી (પ્રાણપ્રતિક્ષા) નથી હોતી તેનું જીવન પંચભૂતના માત્ર યાંત્રિક પૂતળા જેવું હોય છે અને જેના જીવનવ્યવહારમાં વિશ્વાસરૂપી આધારસ્તંભ નથી હોતો તેનું જીવન લગભગ પશુ-અદ્વપમાનવ જેવું હોય છે.

શ્રદ્ધા અને વિશ્વાસનો એ પ્રકારે એના જીવનમાં આવિષ્કાર એટલે કે જીવન્ત ઉઠાવ થયો હોય છે ત્યાં જ 'સંત-શિષ્ય' ની અખંડ જોડી સનાતન ભાવે વિલસતી હોય છે: આદર્શ દંપતીના જીવનમાં, આદર્શ માત-પિતાના જીવનમાં, આદર્શ ગુરુ-શિષ્યના જીવનમાં પણ શ્રદ્ધા અને વિશ્વાસરૂપે એ જ તત્ત્વ વિલસી રહ્યું હોય છે. એ અમર તત્ત્વનો સૌને સરખો વારસો મળેલો છે. તેથી જ એક કવિએ લાક્ષણિક વાણીમાં કહ્યું છે:—

એ અમીરસનો સહુનો સરખો વારસો,
એ જ તત્ત્વ વિલસે સહુ ઘટના પાર જો;
સહુ સરખી જાતિ ન અધિક કે ન્યૂન કો',
સહુમાં સરખો એ ચેતન સંચાર જો.

હેતુલક્ષી પ્રાર્થનામાં, આ રીતે પરમાત્મતત્ત્વ જોડાયેલ છે-એનો સાંગોપાંગ વિચાર કરતાં, આપણે સ્વલક્ષી ઉપાસના સાથે, પરમાત્મલક્ષી ઉપાસનાનો મેળ કેવી રીતે જોસાડવો તે સંબંધી એટલે કે સાધનાના લક્ષે પ્રાર્થનાનું વ્યવહારુ (પ્રેક્ટીકલ) સ્વરૂપ કેવું હોય તે સમજી રહ્યા હતા. તેો હવે આપણે એના અનુસંધાનમાં સ્વલક્ષી ઉપાસનાનો

પ્રયોગ જોઈએ. ટૂંકામાં આવી ઉપાસના માટે હૃદય અને બુદ્ધિ સંપૂર્ણ નીરોગી અને કાર્યક્ષમ હોવાની પહેલી જરૂર છે. અર્થાત્ જીવનશુદ્ધિની પૂરી જરૂર છે.

સ્વલક્ષી ઉપાસના

આપણે આગળ જોઈ ગયા કે આત્મગુણના પ્રકાશ માટે, દૃષ્ટિસંપન્ન સાધકે એટલે કે 'મિત્રા' વગેરે ચાર દૃષ્ટિથી આગળ વધીને જે સાધક 'સ્થિરા' દૃષ્ટિમાં આવ્યો હોય છે તેવા સાધકે અંતઃકરણની વિશેષ શુદ્ધિ માટે સ્વલક્ષી ઉપાસના તેમ જ પરમાત્મલક્ષી ઉપાસના એમ બેવડી પ્રક્રિયા કરીને જીવનશુદ્ધિ કરવાની હોય છે. તેથી સ્વલક્ષી ઉપાસના એટલે શું? તે વિચારીએ. સ્વલક્ષી એટલે આત્મલક્ષી. આત્માને કેંદ્રમાં રાખીને જીવનની તમામ પ્રવૃત્તિ કરતાં રહેવું. ઠા. ત. કૌટુંબિક જીવનમાં આપણું પદ-સ્થાન એક પિતા તરીકે હોય તો જીવન વ્યવહારમાં-પોતાના સંતાનો પ્રત્યે પિતા તરીકે મારું શું કર્તવ્ય છે?—શી ફરજ છે? હું ખરેખર આદર્શ પિતા હોઉં તો મારે મારા સંતાનો પ્રત્યે કેવો વર્તવ રાખવો ઘટે તે વિચારી-નિર્ણય કરી પોતાના એ આદર્શ પ્રમાણે જ વર્તવું. એમાં ક્યાંય મોહ, માયા કે મમતાને કારણે પોતે પોતાની ફરજ ચૂકતો નથી ને? તેની કાળજી રાખવી. તેમ છતાંય રૂઢિગત સંસ્કારોને લીધે, દિવસ દરમિયાન ક્યાંય ફરજ ચૂકાઈ હોય અથવા ન આવચવા યોગ્ય કંઈ આવચણ થઈ ગયું હોય તે તપાસવા માટે, રાત્રે સૂતાં પહેલાં, મનોમય રીતે આખી દિનચર્યા ઉપર સૂક્ષ્મતાથી નજર ફેરવી લેવી અને ખાસ નોંધ કરવી. ફરીને એવી સ્ખલના કે ભૂલ ન થવા પામે એવો સંકલ્પ કરવો. તેમ જ થયેલી ભૂલનો એકરાર કરી, જેની સાથે એવો વ્યવહાર થયો હોય તેની સાથે ખુલાસો કરી સમાધાન કરવું. ખસ, જીવનશુદ્ધિ માટેનો જ્ઞાની પુરુષોએ અનુભવેલો આ સિદ્ધ પ્રયોગ છે.

અહીં આપણે પ્રસંગવશાત્ એકમાત્ર પિતા તરીકેના આદર્શ ધર્મનું અવલોકન કર્યું. તેવી જ રીતે કુટુંબજાત દરેક સભ્યનો આદર્શ ધર્મ હોય છે. જેમ કે પત્નીધર્મ, પુત્રધર્મ, બન્ધુધર્મ એમ દરેક સંબંધને આત્મલક્ષી વિશેષ ધર્મ હોય છે. એવા ધર્મનું પાલન કરવું એ જ વાસ્તવિક ધર્મ કહેવાય છે. તેથી જ ઠાણાંગ સૂત્રમાં દશમા ઠાણે 'દસવિહે ધમ્મે પલ્લે' એ સૂત્રમાં દશ પ્રકારના ધર્મનું નિરૂપણ નીચે મુજબ કરેલ છે:—

૧-આમધર્મ, ૨-નગરધર્મ, ૩-રાષ્ટ્રધર્મ, ૪-વ્રતધર્મ, ૫-કુળધર્મ, ૬-ગણધર્મ, ૭-સંઘધર્મ, ૮-સૂત્રધર્મ, ૯-ચારિત્રધર્મ અને ૧૦-જીવનધર્મ.

આ બધા ધર્મનું યથાર્થ પાલન કરતી વખતે આત્મગુણની જ અભિવ્યક્તિ થવી જોઈએ. પરંતુ આપણે ઉપર જોઈ ગયા તેમ તે તે ધર્મનું પાલન કરવામાં સૌથી પહેલાં હૃદયશુદ્ધિ થવી જરૂરી છે. એ હૃદયશુદ્ધિ માટે જ આપણે એક દૃષ્ટાંતરૂપે પિતાના ધર્મની વિચારણા કરી. હવે આપણે એ જ પ્રયોગમાં જરા આગળ વધીએ. પ્રથમ આપણે સ્વલક્ષી-આત્મલક્ષી ઉપાસનાની પ્રાથમિક ક્રિયા સંબંધી વાત કરી. હવે એના જ અનુસંધાનમાં પરમાત્મલક્ષી ઉપાસનાની ઉત્તરક્રિયા એટલે તે પછીથી કરવાની ક્રિયા રહે છે. એ બંને ક્રિયા મળી પરિપૂર્ણ પર્યુપાસના થાય છે.

આ રીતે સ્વદોષને શોધી કાઢવો-પકડી પાડવો એ હૃદયશુદ્ધિ માટેની પહેલી ક્રિયા થઈ. પરંતુ આટલું કરવાથી હૃદયશુદ્ધિ થઈ જાય છે એવું નથી હોતું. તેથી હવે બીજી ક્રિયા કરવા માટે, આપણી ભૂલ કે સ્ખલનાને જીવનમાંથી કાઢી નાખવા આપણે જે સંકલ્પ કર્યો હોય તેને પાર પાડવા, એટલે કે સંકલ્પને આવચણમાં ઉતારવા માટે, સ્વપુરુષાર્થ ઉપસંત પરમાત્માના અનુગ્રહની પણ જરૂર પડે છે. અને તેજ બીજી આવચક ક્રિયા છે. એવો અનુગ્રહ પામવા માટે જે લક્ષ્મી કે ગુણની ખામી હોય તેની પ્રાપ્તિ માટે હૃદયના લાવપૂર્વકની પ્રાર્થના (ઉત્કૃષ્ટ માગણી) કરવાની હોય છે. આ હેતુલક્ષી પ્રાર્થના કહેવાય છે. મનુબ્યયત્ત અને ઈશ્વરકૃપા એ આ રીતે સફળ બને છે.

પરમાત્મલક્ષી ઉપાસના

હવે અહીં આપણા સંકલ્પને પાર પાડવા માટે, પ્રાર્થનાના માધ્યમથી, શુદ્ધ-બુદ્ધ એવા પરમાત્મદેવને સમીપમાં લાવવાની જરૂર છે. એટલે કે ઉપાસના દ્વારા એની વધુ નજીક જવાનું હોય છે. ઉપાસના એટલે જ

પાસે ખેસવું અને પર્યુપાસના (પરિ+ઉપ+આસન) એટલે ચારે બાજુથી (સર્વતોમુખી) નજીકમાં ખેસવું; આ બધું તો ત્યારે જ બની શકે કે ન્યારે સાધકે આલોચના, નિંદના દ્વારા, પોતાના અંતરમાંથી ત્રણ શરૂ થાયને ખેચી કાઢી, અંતરને-હૃદયને ઋણુ એટલે પ્રાકૃતિક રીતે સરળ કર્યું હોય. એવા સાધકે, પોતાની ભૂલને-દોષને બરાબર લક્ષમાં રાખીને, પોતાના જીવનમાંથી તેને કાઢી નાખવા માટે-ફેંકી દેવા માટે નિખાલસ દિલથી પરમાત્મા પાસે નીચે મુજબ હૃદયથી આર્ત અને આર્દ્રભાવે પોકાર કરવાનો હોય છે:-

(રાગ-શુ કહું કથની મારી.)

ઈચ્છું નિશ્ચિન એવું દેવ! ઈચ્છું નિશ્ચિન એવું,
સદાય તુજને સેવું દેવ! ઈચ્છું નિશ્ચિન એવું. ટેક
અબાણતાં પણ મારા કરથી, શ્રેય સરવતું થાઓ;
તન-મન-ધન સાધન સહુ મારાં, એ પથે યોગ્યો- દેવ! ૦ ૧
અર્પણુ યોગ્ય સ્થળે કરું એવી, પ્રેમદશા પ્રગટાવો;
યાચકતાની અધમદશા ટળી, ઉદ્ધાર ગુણ ઉભરાવો- દેવ! ૦ ૨
પાપપંથમાં પગ મુજ ન પડે, એ સમજણુ પ્રભુ આવો;
સુખમાં પણ વીસરું નહિ તુજને, એ અધિકાર જમાવો- દેવ! ૦ ૩
કામ-ક્રોધ-મદ-લોભ લુટારા, લીએ ન મુજને લૂંટી;
અંતસમે મને અકામ મરણુ, કાળ ન મારે ફૂટી- દેવ! ૦ ૪
મૃગજળ જેવા વિવિધ વિષયમાં, મન લલચાય ન મારું;
શરણાગત આ 'સંતશિષ્ય'ને, તારક શરણુ તારું- દેવ! ૦ ૫

*

સાધકની સાચા દિલની આવી પ્રાર્થના જરૂર ફલિત થાય છે. પરમાત્મા તો શાશ્વત નિમિત્તરૂપે તૈયાર જ હોય છે. પરંતુ ન્યાં મુખી સાધક-આત્મા એ રીતે (હેતુલક્ષી પ્રાર્થના દ્વારા) પોતાનો તાર એ વિશ્વચેતના સાથે જોડે નહિ ત્યાં મુખી કંઈ બનતું નથી. પરમાત્મલક્ષી ઉપાસનાનો આ હેતુલક્ષી પ્રકાર છે.

ઉપાસનાનો એક બીજો પ્રકાર પણ છે અને તે ઈલેક્ટ્રિસિટિની રચનાથી નીચે મુજબ સમજવા જેવો છે:-

ઈલેક્ટ્રિસિટિ એટલે વીજળી, તેને ઉત્પન્ન કરનાર મશિનરીને પાવરહાઉસ કહેવામાં આવે છે. પાવરહાઉસ એટલે શક્તિનો ભંડાર અને ત્યાંથી તાર દ્વારા વીજળીનો પ્રવાહ બધે પ્રસારિત થાય છે. એ વીજળી વસ્તુતઃ એક ભતની ઊર્જા છે; એટલે કે શક્તિ છે. તેનાથી પ્રકાશ ઉત્પન્ન થાય છે, તેનાથી ગતિ ઉત્પન્ન કરાય છે, તેના જ પ્રયોગથી ઠંડી તેમ જ ગરમી ઉત્પન્ન થાય છે. ટૂંકામાં, વીજળી (ઈલેક્ટ્રિસિટિ) સ્વયં અગ્નિ નથી પણ ઉપર કહ્યું તેમ એક ભતની ઊર્જા કે શક્તિ છે, તેના આવિષ્કાર માટે એટલે કે તેને ક્રિયાશીલ કરવા માટે એ ભતના તાર હોય છે. એક Negative-નેગેટિવ પ્રકારનો તાર અને બીજો Positive-પોઝિટિવ પ્રકારનો તાર. આ બંને તારોનું જોડાણ થાય કે તરત જ વીજળી કામ કરવા લાગે. સ્વીચ કે બટન દબાવવાની ક્રિયામાં આ જ વસ્તુ બને છે. એટલે કે ન્યાં બલ્બ (ગોળો) હોય છે ત્યાં પ્રકાશ થાય છે, ન્યાં પંખો હોય છે ત્યાં પંખાને ગતિ આપે છે. 'રેક્ટિફાઈર' માં ઠંડી કરે છે અને 'એરકન્ડીશન' માં ઠંડું કે ગરમ હવામાન રાખે છે. આ રીતે ઈલેક્ટ્રિસિટિ (વીજળી) વિવિધ પ્રકારે કામ આપે છે અથવા ઉપયોગમાં લેવાય છે.

આહીં આપણને પ્રકાશ કે તેજનું તત્ત્વજ્ઞાન સમજાવતાં, એક વિદ્વાન, પરમાત્મશક્તિનો-લગવદલાવનો લા ભ કેવી રીતે લેવો તે ઈલેક્ટ્રિસિટિની ઉપમાથી સમજાવે છે:-

“ જેમ વીજળીની બત્તી કરવા માટે પોઝિટિવ અને નેગેટિવ એ બે છેડા જોડવા પડે છે તેમ લગવાનું તેજ (પ્રકાશ કે શક્તિ) પણ પોઝિટિવ અને નેગેટિવ ભાવ એક થાય ત્યારે મળે છે. લગવાનું હું મેંશા Positive-

પોઝિટિવ છે અને જગત હુમેશાં Negative-નેગેટિવ છે ત્યારે જીવમાં પોઝિટિવ અને નેગેટિવ બને છેકા હોય છે. (હકીકતમાં જીવાત્મા અને પરમાત્મા તત્ત્વથી એક જ સ્વરૂપ છે. આવરણવાળો આત્મા તે જીવાત્મા અને આવરણથી સંપૂર્ણ મુક્ત એવો તે પરમાત્મા; અને પરમાત્મા એટલે શક્તિના મહાસાગર) તેથી જીવો લગવાન તરફ પોતાનો નેગેટિવ છેકા એટલે દીનભાવ-શરણુભાવ રાખવો જોઈએ. અને જગત નેગેટિવ છે તેથી જગત તરફ જીવનો પોઝિટિવ છેકા એટલે કોઈ વિષયથી દખાય નહિ તેવી દૃઢતા રહેવી જોઈએ. આ પ્રમાણે ભાવ રાખવાથી અંદર ને બહાર બને તરફ તેજ (પ્રકાશ-આનંદ) ઉત્પન્ન થશે. તે તેજમાં અલૌકિક ભગવદ્ભાવ મળશે. અલૌકિક દૃષ્ટિ છૂટતી જશે.”

“કેટલાક જ્ઞાનમાર્ગો જાય છે અને કેટલાક ભક્તિનો માર્ગ પસંદ કરે છે. જ્ઞાનમાર્ગવાળાને શરણુભાવ ગમતો નથી, કારણ કે તેમને શરણુભાવમાં જુદાપણું લાગે છે. તેઓ જગતના વિષયો પોતામાં દાખલ ન થાય તેની સંભાળ રાખે છે. પણ મનની સંભાળ રાખવામાં તેમનું હૃદય એવું બંધ થઈ જાય છે કે ભગવાનનો અલૌકિક ભાવ તેના હૃદયમાં દાખલ થઈ શકતો નથી.”

“ભક્તને શરણુભાવ ગમે છે અને તેથી તે પોતાનું હૃદય ખુલ્લું રાખે છે. પણ તે વખતે મનની બરાબર સંભાળ ન રહે તો ખુલ્લા દિલમાં ભગવાનને બદલે વિષયો પેસી જાય છે. જ્ઞાની પાસેથી Positive-પોઝિટિવભાવ એટલે વિષય ઉપર દુર્લભ રાખતાં શીખવું જોઈએ. ભક્ત પાસેથી Negative નેગેટિવભાવ એટલે ભગવાન તરફ દીન થતાં શીખવું જોઈએ. (આ રીતે સાધકે જ્ઞાનની દૃષ્ટિ અને ભક્તિની દૃષ્ટિ કેળવવી જોઈએ.)”

“સામાન્ય માણસ જગત તરફ દીન રહે છે અને ભગવાન તરફ દૃઢ રહે છે. ઉત્તમ જીવન કરવા માટે જગત તરફ દૃઢ રહેવું જોઈએ કે જેથી લૌકિકભાવ દાખલ થાય નહિ અને ભગવાન તરફ દીન થવું જોઈએ કે જેથી અલૌકિકભાવ-ભગવદ્ભાવને અવકાશ મળે.”

હકીકતમાં, આત્મા પોતે જ સત્યકામ અને સત્યસંકલ્પ છે. કામના-જાંખના અને સંકલ્પ જો સાધકના અંતઃકરણમાંથી જ સાચે જ ઊદ્યા હોય તો પરમાત્માની દિવ્યચેતના કે શક્તિ એને અવશ્ય ફલિત કરે છે. પરિપૂર્ણ પર્યુપાસનાનું સ્વરૂપ સમજવા માટે આપણે સ્વલક્ષી અને પરમાત્મલક્ષી ઉપાસના સંબંધી વિચારણા કરી. ત્યારબાદ એ મુદ્દો વધારે સ્પષ્ટ કરવા આપણે ઈલેક્ટ્રીસિટીના તત્ત્વજ્ઞાનનો મુદ્દો વિચાર્યો. હૃદયશુદ્ધિના મૂળ વિષય ઉપર આવતાં, પ્રાર્થનાનું ક્રિયાત્મક સ્વરૂપ કેવું હોય તે વિચારીએ.

હેતુલક્ષી પ્રાર્થના

આગળ આપણે પ્રાર્થનારૂપે જે પદનું ઉચ્ચારણ કર્યું. (ઈચ્છું નિશ્ચિન એવું.) તે તો પ્રાર્થનાનો એક સામાન્ય પ્રકાર છે. ખરું જોતાં, પ્રાર્થના એટલે પરમાત્મા પાસે ઉત્કૃષ્ટ પ્રકારની માગણી કરવી તે. અમુક સંલેગોમાં વ્યક્તિએ ચોક્કસ પ્રકારે પ્રાર્થના કરવાની હોય છે. અને તે વખતે તેનો તેવો હેતુ અંતરમાં જીવતો જાગતો હોવો જોઈએ. દા. ત. પિતા તરીકેનું, આપણા સંતાન પ્રત્યે, આપણું એ કર્તવ્ય અથવા આપણી એ ફરજ છે કે, આપણા સંતાનો ગુણવિકાસમાં, બુદ્ધિવિકાસમાં કે સંસ્કારની તાલીમમાં, આપણાં કરતાં વિશેષ હોવા ઘટે-થવા જોઈએ. તે માટે પિતા તરીકે આપણે તેના સર્વાંગી જીવનની કાળજી રાખવી ઘટે. જે એ રીતે આપણે કરી શકતા હોઈએ તો પિતા તરીકેનો સ્વધર્મ બરાબર પાળ્યો ગણાય તેમ છતાં પ્રામાણિકપણે પ્રયત્ન કરવા છતાં ય એ કર્તવ્યપાલન વખતે મોહ-માયા કે મમતાને કારણે જે કંઈ ખામી કે ઊણપ રહેવા પામે તો તેને કાઢી નાખવા માટે પરમાત્મા પાસે શુદ્ધ દિલથી માગ કરવી કે હે પ્રભો! મારામાં આ જાતની (ચોક્કસ પ્રકારે જે હોય તે) ખામી-ત્રુટિદોષ છે તે દૂર કરી શકાય અને તેનાથી વિરોધી ગુણ પ્રગટે તેવી મને સમજ અને શક્તિ આપજે. આ હેતુલક્ષી પ્રાર્થનાનો સ્થૂળ દાખલો છે. આ જ પ્રકારે કુટુંબમાં-પરિવારમાં દરેક વ્યક્તિએ પોત-પોતાના પદનો-સ્થાનનો આદર્શ નજર સામે રાખી પોતાના જીવનની સુધારણા કરવાનો ધૈરીમાર્ગ વીતરાગ હોયએ પ્રતિક્રમણની ક્રિયા દ્વારા સમજવો છે. ખરા અર્થમાં-પ્રતિક્રમણ એટલે પાછું ફરવું તે. ક્યાંથી પાછું ફરવું? જીવનના આદર્શથી કે ધ્યેયથી ન્યારે ન્યારે અને ન્યાં ન્યાં આપણે આધા-પાછા થઈ ગયા હોઈએ ત્યારે ત્યારે અને ત્યાં ત્યાંથી પાછા પોતાના સ્થાનમાં-પદમાં આવી જવું તે પ્રતિ-

કમણ. આ ખરું હેતુલક્ષી અને જીવનલક્ષી પ્રતિકમણ છે.

આ જાતનું જીવન, એ આર્ય સંસારનો સાચો વારસો હતો. વર્તમાનકાળે આશ્રમધર્મની એ વ્યવસ્થા તદ્દન છિન્નભિન્ન થઈ ગઈ છે. એટલે ફરીને એ સંસ્કૃતિ જાગૃત કરવાની છે. પરંતુ એ ત્યારે જ બની શકે કે જ્યારે વ્યક્તિ જાતે પોતાની જાતનો દિલપૂર્વક સુધાર કરવાનો પ્રયત્ન કરે. ટકામાં, વ્યક્તિ સુધરે તો જ સમાજ સુધરે. આખરે વ્યક્તિનો સમૂહ એ જ સમાજ છે ને!

આ તો પ્રત્યક્ષ અરીસા જેવી સ્પષ્ટ વસ્તુ છે. જેમ સ્વચ્છ આદર્શ (અરીસા) સામે આપણે જોવા રહીએ એટલે આપણે જેવા હોઈએ તેવા અવિકલભાવે-પૂર્ણ રીતે આપણે આપણને જોઈ શકીએ છીએ અને જે કંઈ ખેલુદું કે કંઈ લાગે તે તરત સુધારી લઈએ છીએ. પછી એમાં જેટલી બેદરકારી કે પ્રમાદ સખીએ તે આપણા જ ગેરલાભરૂપે પરિણમે છે. તેવી જ રીતે જીવનનો સર્વાંગી વિકાસ કરવા માટે આપણા આદર્શ તરફ જોવું ઘટે. જેન ઇતિહાસમાં ભરત ચક્રવર્તીનું એક દૃષ્ટાંત આવે છે, તેમાં હુકીકત આવે છે કે, 'ભરત ચક્રવર્તી' એકવાર પોતાના અરીસાલવન-આદર્શ-લવનમાં ગયા. નિરીક્ષણ કર્યું-ચિંતન, મનન કર્યું અને ત્યાં ને ત્યાં તેઓને કેવળજ્ઞાન અને કેવળદર્શન થયું. એટલે કે પોતે કૃતકૃત્ય-ધન્ય બની ગયા. એ માત્ર રૂપકકથા નથી, પણ ખરેખર જીવનનો ઉચ્ચ આદર્શ એ જ માનવમાત્રને માટે આદર્શલવન છે. કવિશ્રી બોટાદકરના કાવ્યમાં કહીએ તો:-

“અરીસો છે દૈવી હૃદયરૂપ જોવા જીવનને
છબી એમાં સાચી સકલ ઉરની સત્ત્વર પડે;
ન ચાલે વાણી કે અભિનયતાયું કૈતવ કંઈ,
હાશો આ દૃષ્ટિ, પણ ઉર હાશો નહિ કદી.

દા. ખુ. બોટાદકર.

આમ જેને જીવનને કેળવવું છે, ઉન્નત બનાવવું છે એવા માનવે હુમેશાં પોતાના હૃદયરૂપી અરીસામાં જોતા રહેવું જોઈએ. હૃદયરૂપી અરીસો કહો કે વિચારરૂપી અરીસો કહો બન્ને એક જ વસ્તુ છે. કારણ કે હૃદયમાં જે જોવાની ક્રિયા છે તે વિચારથી-મનથી જ કરવાની હોય છે પરંતુ જ્યાં સુધી અંતઃકરણ (મન-બુદ્ધિ-પ્રાણ વગેરે) રજ્જોગુણથી કે તમોગુણથી આવૃત્ત (ધરાએલ) હોય ત્યાં સુધી જોનાર મન પણ સ્થૂલ અને જડ પ્રકારનું હોય છે. તે સૂક્ષ્મ તત્ત્વને પકડી શકતું નથી. એટલે અંતઃકરણની જડતા કે અંધારું કાઢવા માટે પ્રકાશ પ્રગટાવવો જોઈએ. તો જ મન વગેરે કરણો અંદરની વસ્તુને બહાર જોઈ શકે-અને તો જ આનંદધન એવા ચૈતન્યદેવના દર્શન થાય.

એમ તો આપણે જોઈ ગયા તેમ દૃષ્ટિનો એટલે કે સમજનો જેમ જેમ વિકાસ થતો જાય છે તેમ તેમ તેના પ્રકાશની માત્રા પણ વધતી જાય છે. મિત્રા, તારા, બલા, દીપ્તા, એ ચાર દૃષ્ટિમાં અનુક્રમે ૧-તૃણાગ્નિ, ૨-છાણાનો અગ્નિ, ૩-કાષ્ટ કે લાકડાનો અગ્નિ અને ૪-દીપ-દીવાનો અગ્નિ વગેરેમાં, જેવા પ્રકારનો પ્રકાશ હોય છે તેવા પ્રકારનો પ્રકાશ-બોધ કે સમજરૂપી તેજ તે તે દૃષ્ટિમાં, ઉત્તરોત્તર વધતી જતી અને વધારે સ્થિતિ કરતી માત્રા-ડીગ્રી (Degree)માં હોય છે.

વિચારદીપક

(અંધકારની વ્યાખ્યા પ્રમાણે) અહીં સુધી પ્રગતિ કરેલ માનવને હજી વાસ્તવિક દર્શન-સમ્યક્ દર્શન થયું હોતું નથી, એટલે એવા માણસનો વ્યવહાર ઉત્તમ કોટિનો-સન્નનના જેવો હોવા છતાં તેમાં અંતરનો પ્રકાશ થયો હોતો નથી. તેથી અંતરમાં દીવો પ્રગટાવવાની જરૂર હોય છે. સમ્યક્દર્શન એ જ ખરો અને જાણવ્યમાન દીપક છે. પાછળની ચાર દૃષ્ટિમાં એવો દીવો પ્રગટે છે. પરંતુ એવો દીવો પ્રગટે તે પહેલાં જીવનમાં સદ્વિચારનો દીવો પ્રગટાવવો જોઈએ. અનુભવી પુરુષોએ, એવો દીપ પ્રગટાવવા માટે કોડીઆના દીપકનું સ્થૂલ દૃષ્ટાંત લઈ સમજાવ્યું કે:-

સચ્ચાત્તૈલ્લઞ્ચ વિરાગવર્તિક-

શ્વેતઃ સુપાત્રઞ્ચ ગુરુક્તિપાવકઃ ।

નિર્વાતહ્દગેહગતઃ પ્રકાશયેત્

સર્વેષ્વિતં વસ્તુ વિચારદીપકઃ ॥

અર્થ:- જેમાં મોહરૂપી પવનનો સંચાર ન હોય એવા હૃદયરૂપી ઘરમાં પ્રગટેલો સદ્વિચારરૂપી દીપક, બધી ય ઈચ્છિત વસ્તુને પ્રકાશમાં લાવે છે એટલે કે દેખાડે છે, એવા વિચારદીપકમાં પણ ચાર વસ્તુની જરૂર હોય છે: જેમ એક સ્થૂલ દીવો પ્રગટાવવો હોય તો પ્રથમ તેલ ભેંઈએ. બીજી વસ્તુ તે વાટ. ત્રીજી વસ્તુમાં તેલ ને વાટ બરાબર ટકી-રહી શકે તેવું ભાજન-પાત્ર એટલે કે કોડિયું ભેંઈએ. અને ચોથી અને છેલ્લી વસ્તુ તે ચિનગારી અથવા દિવાસળી ભેંઈએ તો જ સ્થૂલ દિવો પ્રગટે છે. એમાં એકાદ વસ્તુ ચોખી હોય તો દિવો ન પ્રગટે. એટલું જ નહિ પણ તેલ, વાટ અને પાત્ર એમ ત્રણ વસ્તુ બરાબર અને પરિપૂર્ણ હોય તો પણ દિવો ન પ્રગટે. કારણ કે ચોથું સાધન-ચિનગારીના અભાવે અંધારું ઘેર હોય છે. તેવી જ રીતે અંતરમાં દિવા પ્રગટાવવા માટે ઉપરના શ્લોકમાં, ઉપમા દ્વારા ચારે વસ્તુની યથાર્થ સમજણ આપી છે. જેમ કે સત્શાસ્ત્રરૂપી તેલ, વૈરાગ્યરૂપી વાટ, ચિત્ત-હૃદયરૂપી ભાજન અને ગુરુના આદેશરૂપી પાવક-અગ્નિ હોય તો વિચારરૂપી દિવો પ્રગટે. જે વિચાર દીપકના પ્રકાશમાં વસ્તુમાત્રનું યથાર્થ દર્શન થાય છે. હવે આપણે એ વિચારદીપકના ચારે સાધનોને જરા વિગતથી સમજીએ: માણસ જ્યારે ઓઘસંજ્ઞામાંથી બહાર નીકળીને સ્વતંત્ર વિચાર કરવા જેટલો વિકાસ કરે છે, એટલે કે તેની સમજશક્તિ મિત્રા, તારા, બલા, અને દ્વીપા દૃષ્ટિ સુધી વિકસિત થયેલી હોય છે ત્યારે તેના અંતરમાં નવું નવું બંધુવાની-સમજવાની જિજ્ઞાસા બળે છે: સત્કથા સાંભળવાનું તથા સત્પુરુષો પાસે જઈને કંઈક અપૂર્વ વસ્તુ સાંભળવાનું મન થાય છે. સત્શાસ્ત્ર અથવા અનુભવી પુરુષોની વાણી એને અમૃત જેવી લાગતી હોય છે. એ રીતે એવો સાધક એવી વાણી સાંભળીને ધારણ કરતો હોય છે ત્યારે હકીકતમાં સત્શાસ્ત્રરૂપી તેલનો તે સંચય કરતો હોય છે: આ ભૂમિકાએ આવેલ સાધક-હિત-અહિત, ક્રેય કે અક્રેયને બરાબર સમજીને હિત કે ક્રેયને સ્વીકારવાનો અને અહિતનો ત્યાગ કરવાનો પ્રયત્ન કરતો હોય છે. પરિણામે એના જીવનમાં વૈરાગ્યરૂપી વાટ તૈયાર થતી હોય છે. આમ સત્શાસ્ત્રરૂપી તેલ અને વૈરાગ્યરૂપી વાટ બંને તેના અંતઃકરણરૂપી ભાજનમાં ગોઠવાતી હોય છે, પરંતુ અંતઃકરણરૂપી ભાજન-પાત્ર બે કૂટેલ હોય કે વચ્ચે તરાડ પડી હોય તો એમાં તેલ કે વાટ બરાબર ટકતા નથી. માટે ચિત્ત કે હૃદયરૂપી ભાજન પણ અખંડ અને પરિપૂર્ણ હોય તો જ એમાં તેલ અને વાટ ટકી શકે. પરંતુ જ્યાં સુધી પૂરેપૂરી ચોખ્ખતા પ્રાપ્ત ન કરી હોય એટલે કે ચિત્તરૂપી ભાજન કૂટેલ કે તરાડવાળું હોય તો તેમાં તેલ કે વાટ રહી શકતા નથી, મતલબ કે સત્શાસ્ત્રરૂપી તેલનો સંચય કર્યો હોય એટલે કે સત્શાસ્ત્ર બરાબર સાંભળ્યા હોય અને વૈરાગ્યરૂપી વાટ પણ તૈયાર કરી હોય, પરંતુ એ બંને વસ્તુને ધારી શકે-ટકાવી રાખે એવું હૃદયરૂપી ભાજન તૈયાર ન હોય એટલે કે સાંભળેલી વસ્તુને યાદ કરી શકાતું ન હોય-એવી ધારણાશક્તિવાળું હૃદય ન હોય, તેમ જ અંતઃકરણ વૈરાગ્યથી વાસિત થયું ન હોય એટલે કે અનાસક્ત થયું ન હોય તો એ શાસ્ત્રરૂપી તેલ અને વૈરાગ્યરૂપી વાટનો ઉપયોગ જ ન થાય. એટલા માટે ત્રીબંધ સાધન તરીકે હૃદયને-ચિત્તને સુપાત્રરૂપે તૈયાર કરવું ભેંઈએ. હૃદયરૂપી પાત્રને તૈયાર કરવા માટે સાધકે અંતરના વિક્ષેપ-રાગ-દ્વેષરૂપી રગડાને કાઢી નાખી, ચિત્તને નિરાકુળ-શાંત કરવું ભેંઈએ. સ્વસ્થ અને પ્રસન્ન કરવું ભેંઈએ. તો જ એ તૈયાર થયેલ ચિત્તરૂપી ભાજનમાં તેલ અને વાટ બરાબર ટકી શકે. આપણે આગળ ભેંઈ ગયા તે પ્રમાણે ચિત્તશુદ્ધિ-હૃદયશુદ્ધિ માટે જ્ઞાની પુરુષોએ બતાવેલ અમોઘ ઉપાય તે આલોચના, નિંદના અને ગર્હણા છે. આ રીતે તેલ, વાટ અને ભાજન તૈયાર થયા હોય તો પણ અંતરમાં સદ્વિચારનો દિવો પ્રગટતો નથી. માત્ર એક વસ્તુના અભાવે અંતરમાં પ્રકાશ થયો હોતો નથી. બહારની દૃષ્ટિથી એવા સાધકો, સન્નજન આર્ય, અને અમીર હોવા છતાં; અરે! પડિત અને વિદ્વાન હોવા છતાં એના જીવનમાં જ્યાં સુધી સદ્ગુરુના આદેશ કે નિર્દેશરૂપી ચિનગારી લાગી હોતી નથી ત્યાં સુધી અંતરનો દિવો પ્રગટતો નથી. પછી સાધક ભલે શાસ્ત્રનો પારગામી

હોય, બાહ્ય વૈરાગ્યરંગથી રંગાયેલ હોય, ત્યાગી કે તપસ્વી હોય અને હૃદયરૂપી ભાજન પણ સરળ-નિર્દોષ હોય છતાં પણ એવા પુરંધર સાધકના દિલમાં [હજી અંધારું ઘેર હોય છે. તે હજી વસ્તુને યથાર્થરૂપે જોઈ શકતો નથી હોતો, એટલે સંસારમાં રખડતો હોય છે. તેને પણ હજી વિકાસની ખરી દિશાની સૂઝ નથી હોતી. સત્-શાસ્ત્ર કેવું હોય એની તાત્ત્વિક વિચારણા આપણે આગળ કરી ગયા છીએ એટલે અહીં તે માત્ર એટલું જ કહેવા જેવું છે કે, હવે આવો સાધક, મહામાનવ બની શકે તેવી ભૂમિકા સુધી આવી ગયેલ છે. એટલે તેણે પહેલાં ત્રણ સાધનો (તેલ-વાટ અને ભાજન) પરિપૂર્ણ કરવા તરફ પોતાનું લક્ષ્ય કેન્દ્રિત કરતા રહેવું જોઈએ. આવો સાચો પુરુષાર્થ જ એને સદ્ગુરુની ભેટ કરાવે છે એ શંકા વગરની વાત છે.

આમ આગળ વધતાં સાધકમાં, દૃષ્ટિનો-સમજશક્તિ કે વિવેકશક્તિનો વિકાસ થતાં એને સદ્ગુરુનો યોગ જરૂર થઈ જાય છે. એવા સાધકમાં યોગદૃષ્ટિનું યોગ્ય પરિણમન થવાથી સ્થિર અને ક્રાન્તાદૃષ્ટિના લક્ષણો દેખાઈ આવે છે. એની સમજશક્તિ નિર્ભ્રાન્ત હોય છે. એનો નિર્ણય અવિચળ બની રહે છે. સંસારના બાહ્ય કે પાર્થિવ આક્રમણથી એ લેવાઈ જતો નથી. એની જીવનપદ્ધતિ અહિંસાપ્રધાન બની રહે છે એવો સાધક 'આત્મવત્ સર્વ ભૂતેષુ' એ સૂત્રને પચાવતો હોય છે. એવાને એમ જ લાગતું હોય છે:-

જે 'હું'માં તે સહુમાં 'સહુ'નું હું વિષે
પ્રતિ આત્માનો એવો દિવ્ય અભેદ જો;
એ અનુભવમાં ઊંડું મુખ સમજાય છે.
સહજ થતો અંતરગ્રથીનો છેદ જો....જે 'હું'.
-સુશીલ

આ રીતે જીવનના પ્રત્યક્ષ વ્યવહારમાં, અભેદભાવની સાધના કરતો એવો માનવ, પોતે એકાકી હોવા છતાં એનું જીવન સમષ્ટિગત ચેતનામાં વહેતું હોય છે. એના ત્રણ યોગો (મનોયોગ, વચનયોગ અને ક્રિયાનો યોગ) જગતનું શ્રેય કે કલ્યાણ કરવા માટે જ ક્રિયાશીલ બનતા હોય છે. એને જ જગતના લોકો સંતપુરુષ કે મહાપુરુષ કહે છે. મહામાનવની આ જીવનપદ્ધતિ ઉત્તરોત્તર ભવ્યતર અને ભવ્યતમ બની રહે છે. એટલે જ કહ્યું છે:-

મનસિ વચસિ કાયે પુણ્યપીયૂષપૂર્ણાઃ
ત્રિભુવનમુપકાર શ્રેણિભિઃ પ્રીણયન્તઃ ।
પરગુણપરમાણૂન્ પર્વતીકૃત્ય નિત્યમ્
નિજ-હૃદિ વિકસન્તઃ સન્તિ સન્તઃ કિયન્તઃ ॥

જેના મન-વચન અને ક્રિયાના યોગો, પુણ્યરૂપી અમૃતથી ભરેલા છે એટલે કે મન, વચન અને ક્રિયાથી જેઓ જગતને અમૃતનું સિંચન કરતા હોય છે. એટલું જ નહિ પણ ત્રણે જીવનને (ઊર્ધ્વલોક, અધોલોક અને તિર્થોલોક) ઉપકારની પરંપરાથી જે તૃપ્ત કરતા હોય છે - ખુશ કરતા હોય છે. વળી ખીજના પરમાણુ જેવા નાના ગુણોને, પોતાની વ્યાપક દૃષ્ટિથી વિશદ અને મહાન કરીને પોતે અંતરમાં પ્રસન્ન રહેતા હોય છે, એવા મહામાનવો આ દુનિયામાં કેટલા હશે ?

આપણે એ વિષયની વચારણા કરતા હતા કે, તથાપ્રકારના સંતો-સાધુપુરુષોની પર્યાપ્તિ કરવાથી ક્રમે ક્રમે હૃદયશુદ્ધિ થાય છે. પરિણામે, એવા શુદ્ધ હૃદયમાં, આત્માનો જ્ઞાનગુણ પ્રગટે છે અને પરંપરાએ જીવ, મુકતદશાને-મોક્ષને પામે છે. સત્સંગનો આજ મહાન લાભ છે. * ઉપરાંત આપણે જોઈ ગયા કે સદ્ગુરુ જ મહત્ત્વનું અને અદ્વિતીય કારણ છે : એવા સદ્ગુરુને પામ્યા પછી જ માનવ આગળ વધીને મહામાનવ બની શકતો હોય છે.

ગુરુ અને સદ્ગુરુમાં મોટો અંતરો હોય છે. કુળથી માનેલ ગુરુ, વેષધારી ગુરુ કે સંપ્રદાયના ગુરુ ઠેક ઠેકાણે હોઈ શકે છે. પણ સદ્ગુરુ તો વિરલ જ હોય છે. સદ્ગુરુનો અર્થ જ એ છે કે, જેને સત્ તત્ત્વનો - આત્માનો અનુભવ થયો હોય અને જે આત્મનિષ્કાથી જીવન જીવતા હોય તે સદ્ગુરુ. એવા સદ્ગુરુ, સમ્યક્દર્શનનો જાલવ્યમાન દીપક

* જુઓ પાનું-૩૯, "તહારૂવં મંતે !"

આત્મવિકાસક્રમની વિશિષ્ટ પ્રણાલિકાઓ

—જૈન તત્ત્વજ્ઞાન—						—જૈનેતર તત્ત્વજ્ઞાન—				
૦	આત્મ દશા	૧૪ ગુણુ સ્થાન પૈકી કેટલામું ગુણુ ?	ચાર ધ્યાન પૈકી કયું ધ્યાન?	અવિકાસ કાળ કે વિકાસ કાળ	યોગદૃષ્ટિ જ્ઞાનપ્રકાશ બોધપ્રકાશ ની તુલના	સમુચ્ચય આઠ દૃષ્ટિઓ પૈકી કયી દૃષ્ટિ ?	અષ્ટાંગ યોગ	અવસ્થા વિશેષ	સામ્ય મત ત્રિગુણુ	પ્રેયાર્થી પ્રેયાર્થી
2	—આ હિ રા ત્મ દ શા—	૦	રૌદ્ર + આર્ત	અવિકાસ કાળ	૦	ઓઘદૃષ્ટિ	૦	મૂઠાવસ્થા	તમોગુણુ	પ્રેયાર્થી
3		૦	"	"	૦	" "	૦	" "	" "	" "
4		૦	"	"	"	૦	" "	૦	" "	" "
5		૧	આર્ત + રૌદ્ર	"	તૃષ્ણાત્રિ-તુલ્ય-બોધ	મિત્રાદૃષ્ટિ	યમ (૧)	ક્ષિપ્રાવસ્થા	તમો-રજોગુણુ	" "
6		૧	"	"	ગોમયાત્રિ-તુલ્યબોધ	તારાદૃષ્ટિ	નિયમ(૨)	" "	" "	" "
7		૨	"	"	કાષ્ટાત્રિ-તુલ્યબોધ	બલાદૃષ્ટિ	આસન(૩)	વિક્ષિ-પ્તાવસ્થા	" "	" "
8		૩	"	"	દ્વીપપ્રકાશ-તુલ્યબોધ	દ્વીપાદૃષ્ટિ	પ્રાણાયામ (૪)	" "	" "	" "
9		—અં ત રા ત્મ દ શા—	૪	આર્ત રૌદ્ર ધર્મ	વિકાસ-કાળ	રત્નપ્રભા-તુલ્ય	સ્થિરાદૃષ્ટિ	પ્રત્યાહાર (૫)	એકાગ્રા-વસ્થા	રજસ-સત્ત્વ
10	૫		"	" "	" "	" "	" "	" "	" "	"
11	૬		આર્ત-ધર્મ	" "	" "	" "	" "	" "	સત્ત્વગુણુ	"
12	૭		ધર્મધ્યાન	" "	તારાની પ્રભા-તુલ્ય	કાન્તાદૃષ્ટિ	ધારણા (૬)	" "	" "	"
13	૮ થી ૧૨		ધર્મ-શુકલ	" "	સૂર્યની પ્રભા-તુલ્ય	પ્રભાદૃષ્ટિ	ધ્યાન (૭)	નિરૂદ્ધા-વસ્થા	પરમ-સત્ત્વ	"
14	પરઆત્મ ભાવ	૧૩	શુકલ પરમ-શુકલ	પૂર્ણ વિકાસ કાળ	ચંદ્રની કાન્તિ	પરાદૃષ્ટિ	સમાધિ (૮)	" "	ગુણાતીત	પ્રેયરૂપ
15		૧૪	શુકલ	" "	ચંદ્રિકા તુલ્ય	" "	" "	" "	" "	"
૦	૧	૨	૩	૪	૫	૬	૭	૮	૯	૧૦

પ્રગટાવવામાં ઉપકારક નિમિત્ત બનતા હોય છે. યોગદષ્ટિમાંની પાછળની ચાર દષ્ટિઓ સ્થિરા, કાન્તા, પ્રભા અને પરા - માં સમ્યક્દર્શનની શેશની માનવસાધકને આગળ ને આગળ ધકેલવામાં પ્રેરકબળ આપ્યા કરે છે અને મહામાનવનો દરબને ક્રમેક્રમે વધતો જાય છે. આચાર્યશ્રી હુરિભદ્રસૂરિએ, પોતાની આગવી પ્રતિભાથી 'યોગદષ્ટિ સમુચ્ચય'માં આત્મવિકાસનું જે સુરેણ ચિત્ર દોર્યું છે તેનો ખરો ખ્યાલ તો એ ગ્રંથનું વાચન-મનન અને અવગાહન કરવાથી જ આવી શકે.

ગુણસ્થાન ક્રમારોહ

તદુપરાંત જૈન તત્ત્વજ્ઞાનની દષ્ટિએ, આત્મવિકાસની ઉત્તરોત્તર ચઢતી ભૂમિકા પ્રમાણે, સધ્ધપદની સર્વોચ્ચ-દશાને 'પહોંચવા માટે, અનુક્રમે ચૌદ પગથિયા અથવા શ્રેણિઓનું' વિગતથી વર્ણન આવે છે. જૈન પરિભાષામાં એને 'ગુણસ્થાનક્રમારોહ' કહેવામાં આવે છે. તેથી અહીં પ્રસંગવશાત્ એનું પણ થોડું અવલોકન કરી લઈએ. 'પહેલાં તો 'ગુણસ્થાન'નો સામાન્ય અર્થ જોઈએ. 'ગુણ' એટલે આત્માની જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર, તપ, વીર્ય આદિ શક્તિઓ, અને સ્થાન એટલે તે શક્તિઓના પ્રકટીકરણની - તરતમ ભાવવાળી અવસ્થાઓ અથવા દશાવિશેષ. જેમ જેમ આત્માની ઉપર ચડેલા મોહનીય વગેરે કર્મોના પરણો (આવરણો) દૂર થતાં જાય છે તેમ તેમ આત્માના સહજ ગુણો પ્રગટ થતાં જાય છે. એવા ગુણસ્થાનો અથવા આત્મવિકાસની ભૂમિકાઓ નીચે મુજબ ચૌદ છે.

૧-મિથ્યાત્વ ગુણસ્થાન

૨-સાસ્વાદન ગુણસ્થાન

૩-મિશ્ર ગુણસ્થાન અથવા

સમામિથ્યાત્વ ગુણસ્થાન

૪-અવિરતિ સમ્યગ્દષ્ટિ ગુણસ્થાન

૫-દેશવિરતિ ગુણસ્થાન

૬-અપ્રમત્તસંયત અથવા સર્વાવિરતિ ગુણસ્થાન

૭-અપ્રમત્ત સંયત ગુણસ્થાન

૮-અપૂર્વકરણ અથવા નિવૃત્તિબાદર ગુણસ્થાન

૯-અનિવૃત્તિબાદર ગુણસ્થાન

૧૦-સૂક્ષ્મ સંપરાય ગુણસ્થાન

૧૧-ઉપશાંતમોહ ગુણસ્થાન

૧૨-ક્ષીણમોહ ગુણસ્થાન

૧૩-સયોગી કેવળી ગુણસ્થાન

૧૪-અયોગી કેવળી ગુણસ્થાન

આત્મવિકાસના માપદંડ તરીકે આપણે 'યોગદષ્ટિ સમુચ્ચય'નું સહજ નિરીક્ષણ કર્યું તેમ આ ચૌદ ગુણસ્થાનોની એવી જ અર્થગંભીર વિચારણા છે. એટલે એનું જેમ જેમ વધુ ને વધુ અનુશીલન અને પરિશીલન થયા કરે તેમ તેમ એનો વ્યાપક અને જાડાણવાળો અર્થ ઝોધ થતો જાય - માત્ર ગોખવાથી કે યાદ રાખવાથી આવા વિષયોનો મર્મ પામી શકાતો નથી. જગતનાં બધા 'દર્શનો'-'અભિગમો'-'માં, તત્ત્વદર્શન માટે પોતાની આગવી શૈલી હોય છે. *સ્વાદવાદ દષ્ટિથી જો અવલોકન કરવામાં આવે તો કયાંય વિરોધાભાસ જેવું લાગે નહિ. તાત્પર્ય કે, ન્યાં વિરોધ કે વિસંવાદ જેવું લાગે છે ત્યાં ઓછાવત્તા અંશે દષ્ટિનો જ દોષ હોય છે અથવા કક્ષાભેદ સમજવો. શાસ્ત્રકારે પણ આ વસ્તુ નીચે મુજબ ફરમાવી છે:

एयाइं मिच्छादिद्विस्स मिच्छत्तपरिग्गहियाइं मिच्छासुयं, एयाइं चैव सम्मदिद्विस्स सम्मत्तपरिग्गहियाइं सम्मसुयं, कम्महा ? सम्मत्तहेउत्तणओ, जग्हा ते मिच्छदिद्विया चैव समभेहिं चोइयासमाणा केइ सपक्खदिद्वीओ चयंति ।

અર્થાત્ - "એ બધા ગ્રંથો, મિથ્યાદષ્ટિવાળાની (ખોટી) દષ્ટિ હોવાથી, એ લોકો જે રીતે, એ ગ્રંથોનો સાર ગ્રહણ કરે છે તે મિથ્યાશ્રુતરૂપે હોવાથી, તેઓને મિથ્યાત્વરૂપે-અસત્તરૂપે પરિણમે છે. અને એ જ મહાભારત

* આર્થ સંસ્કૃતિના સ્થંભો જેવાં બીજાં જે જે દર્શનો-સંપ્રદાયો કે મતો ભારતદેશમાં પ્રચલિત છે-વિદ્યમાન છે તે તે દર્શનોમાં, જીવનવિકાસની કેવી કેવી પદ્ધતિઓ છે તેની આછી રૂપરેખા 'ધર્મ વિકાસ'ના શીર્ષક નીચે આ જ વિભાગમાં આગળ આપેલ છે.

આદિ ગ્રંથો, સમ્યક્દષ્ટિવાળાની સમજ સમ્યક્ પ્રકારની હોવાથી, ચથાર્થરૂપે વસ્તુને પકડી શકવાથી સમ્યક્શ્રુત રૂપે પરિણમે છે. અથવા બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો મિથ્યાદષ્ટિવાળાને પણ મહાભારતાદિ ગ્રંથો સમ્યક્રૂપે પરિણમે છે. જો એમને એ ગ્રંથો સમ્યક્ત્વના હેતુરૂપ બને તો. એટલે જ એ ગ્રંથોમાંથી-શાસ્ત્રોમાંથી પ્રેરણા મેળવીને બોધ પામેલા કેટલાય શ્રેયાર્થીઓ, પોતાની મિથ્યાદષ્ટિ તજી દે છે પછી એવાઓને માટે વેદ વગેરે શાસ્ત્રો પણ સમ્યક્શ્રુત બની રહે છે.”

આ જ વસ્તુ અમારા પૂજ્ય ગુરુદેવે લાક્ષણિક અને રોચક શૈલીથી નીચેના પદમાં પ્રતિપાદન કરેલ છે.

(રાગ-માઠ, ઠબ-વીરા વેશ્યાના ચારી)

ગુણગ્રાહક થઈએ, અનુભવ લઈએ, સુખિયા થવા સહાય.
 -આવી આ અવનિ વિષે, ગુણના બની ગરાગ;
 અવગુણ અવગુણ ઓળખી, તેનો કરીએ ત્યાગ રે... ગુણ૦ ૧
 -સદ્ગુણ ને દુર્ગુણતણા, ભર્યા ઘણા ભંડાર;
 ગુણગ્રાહકને ગુણ મળે છે, અવગુણીને અંગાર રે... ગુણ૦ ૨
 -જ્ઞાનીને સૌ જ્ઞાન છે, અલગ રહે અજ્ઞાન;
 અજ્ઞાનીને આ અવનિમાં, ગોત્યું ન જડે જ્ઞાન રે... ગુણ૦ ૩
 -જે દષ્ટિથી દેખીએ, તેવું ત્યાં દેખાય;
 સમદષ્ટિને સરખું લાગે, વાંકુ વિષમે જણાય રે... ગુણ૦ ૪
 -સાર-સારને શોધીએ, અડીએ નહિ અસાર;
 ‘સંતશિષ્ય’ થઈ સુંદર બનીએ, હુંસ જેવા હુશિચાર રે... ગુણ૦ ૫

*

ખરું છે કે જેવી દષ્ટિ હોય છે તેવું જ દેખાય છે. આનું પ્રસિદ્ધ દષ્ટાંત મહાભારતમાં, યુધિષ્ઠિર અને દુર્યોધનનું જગજહર છે. યુધિષ્ઠિરને આખી દ્વારકાનગરીમાં ક્યાંય કોઈ દુર્જન માણસ મળ્યો નહિ અને દુર્યોધનને ગોતવા જતાંય ક્યાંય સન્નજન માણસ મળ્યો નહિ! કેવો ચમત્કાર! હકીકતમાં, જગતમાં દુર્જન અને સન્નજન બંને હોય છે-પણ જેવી દષ્ટિ પોતાની હોય તેવું દેખાય છે, અસ્તુ.

લોકોત્તર જીવન

આપણે, મહામાનવ કેવા હોય, તેનું આંતરિક અને બાહ્ય જીવન કેવું ભવ્ય અને પ્રેરક હોય, તે સંબંધી વિચારતા હતા-તેના અનુસંધાનમાં આત્મવિકાસના માર્ગે, સદ્ગુરુનું કેવું અપૂર્વ સ્થાન છે તેની વિચારણા કરી-અને સાથોસાથ આત્મા જેમ જેમ આગળ વધી ઉન્નતિના શિખરે પહોંચે છે, તેમ તેમ પગલે પગલે, કેવો ગુણવૈભવ પ્રાપ્ત કરે છે તે સમજવા માટે આપણે ‘યોગદષ્ટિ સમુચ્ચય’ તેમ જ ‘ગુણસ્થાન ક્રમશઃહતું’ ઉપર-છલ્લી રીતે અવલોકન કર્યું: હવે આપણે મહામાનવ અને અતિમાનવના લોકોત્તર જીવન તરફ વળીએ. જે કે, એ દશા અને એ જીવનનો સાક્ષાત્ અનુભવ થયા વગર, એનું વર્ણન કરવું કે એ સંબંધી વિચારણા કરવી એ નરી ધૃષ્ટતા જ કહેવાય-અથવા તો ગગનનગરની કલ્પના જેવું જ ગણાય. તેમ છતાં પણ એ માર્ગના અનુભવી પુરુષો પોતાની અનુભવપૂલ વાણીમાં જે સકેત મૂકી ગયા છે તેનો યત્કિચિત્ સહારો લઈ આપણે આગળ વધીએ. એક કવિએ તો એટલે સુધી કહ્યું છે:-

સાધુસંગત અને શાસ્ત્રવિચારણા-વિહિત કર્મો કરે હૃદયશુદ્ધિ,
 સાધ્ય પામ્યા વિના નિંદતા સાધનો, તે જ અજ્ઞાની છે મંદ-શુદ્ધિ:
 જ્ઞાન અધિકાર વિના નહિ ઊગતું, જ્ઞાન છે સોમરસ શુદ્ધ પારો,
 પથ્ય પામ્યા વિના કૂટી તે નીકળે, શાન્તિ બહલે વધે છે લવારો.

તેથી લોકોત્તર જીવન સંબંધી લખતાં, જરા શ્લેષ થાય છે તો પણ જે કંઈ વાચન-મનન કર્યું છે તેને લિપિબધ્ધ કરવા, અવ્યકતપણે એવા પુરુષોના અનુબ્રહ્મી જ મારું ચિરા ઉત્સુક યુથ છે. હુકીકતમાં, જે આત્મતત્ત્વ-ચૈતન્યતત્ત્વ ઘટઘટમાં વિરાજમાન છે તેનો સર્વાંગ સુંદર અને પરિપૂર્ણ માનવદેહ મહિરમાં જ શક્ય છે. ભવાન્તરમાં ઠરેક જીવાત્માએ, ઉચ્ચ, મધ્યમ અને કનિષ્ઠ પ્રકારના દેહ કે ખોખા અસંખ્ય કે અનંતા ધારણ કર્યા છે. (કારણ કે આત્મા પોતે તો શાશ્વત-અમર છે, માત્ર બહારના ખોખા બદલાય છે એવો સત્શાસ્ત્રનો અનુભવ-ખોલા છે.) એ બધા જન્મ-જન્માન્તરોમાં જીવાત્માએ પોતાના વાસ્તવિક સ્વરૂપનો જીવતો જાગતો અનુભવ કર્યો નથી. અનુભવ કરવાની શક્યતા મોટે ભાગે માનવદેહમાં જ રહેલી છે. તેથી એક અનુભવી સંતપુરુષે 'હૃદયપ્રદીપ' નામના એક લઘુગ્રંથમાં જે હુકીકત રજૂ કરી છે તે જોઈએ:-

શઘ્વાદિ પઞ્ચવિષયેષુ વિચેતનેષુ,
યોઽન્તર્ગતો હૃદિવિવેકકલાં વ્યનક્તિ।
યસ્માદ્ ભવાન્તરગતાન્યપિ ચેષ્ટિતાનિ,
પ્રાદુર્ભવન્વ્યનુભવં તમિમં મજ્જેથાઃ ॥

અનુભવી પુરુષ કહે છે-ઉદ્દેખોધન કરે છે કે, હે ભાઈ, સાધક! અન્તરમાં શાશ્વત સ્વરૂપે રહેલો જે અનુભવ શબ્દ, રૂપ, ગંધ, રસ, સ્પર્શ આદિ જડ વિષયો અને ચેતનતત્ત્વનો પ્રત્યક્ષ લેહ પાડનાર વિવેકની કળાને પ્રગટ કરે છે અને જે અનુભવથી, જન્માંતરોમાં જે કંઈ ગતિ, વિધિ કે ચેષ્ટાઓ કરી હોય તે બધું પ્રગટ થાય છે. (જાતિસ્મરણદ્વારા) તે તારા પોતામાં રહેલા અનુભવને તું ભજ - તેનું સેવન કર. (એ અનુભવ જ સાચી શાન્તિ આપે છે.)

અનુભવનું વિજ્ઞાન

“એવા અનુભવને (જે સ્વસંવેદ્ય હોવાથી) કેટલાક સાધકો, બુદ્ધિથી જાણે છે, જાણવાનો પ્રયત્ન કરે છે, પરંતુ પામી શકતા નથી. કારણ કે પામી શકે તેવું સામર્થ્ય નથી હોતું. ત્યારે બીજા કેટલાક સાધકો જાણે અનુભવ થયો હોય તેવું આચરણ કરે છે, છતાં એવા આચરણના રહસ્યને તે સમજી શકતા નથી તેથી મૂળભૂત તત્ત્વથી અજાણા રહે છે: યથાર્થ જાણીને તે પ્રમાણે જીવન જીવનારા વિરલ જ હોય છે.”

તો એ શાશ્વત અનુભવને કેવી રીતે પામી શકાય? શું એ અનુભવ પામી શકાય-મેળવી શકાય એવી વસ્તુ છે? જાણી શકાય-જોઈ શકાય એવો પદાર્થ છે? હુકીકતમાં એ શું વસ્તુ છે? એવો પ્રશ્ન થાય. આના ખુલાસા રૂપે તત્ત્વજ્ઞ કવિશ્રી બનારસીદાસજીએ કહ્યું:-

વસ્તુ વિચારત ધ્યાવતે, મન પાવૈ વિસરામ;
રસ સ્વાદત સુખ ઉપજે, અનુભવ યાકો નામ.

વસ્તુનું ચિંતન કરતાં-નિદિધ્યાસન કરતાં મન-બુદ્ધિ જ્યાં વિશ્રામ પામે-ઠરી જાય અને એ રસની અનુભૂતિ થતાં અનુભવ સુખ ઉપજે-એનું નામ અનુભવ. આ અનુભવ શાશ્વતરૂપે આત્માની સાથે જ સંકળાયેલ છે. માટે સ્વસંવેદ્ય કહેવાય છે. એનું ગમે તેવું અને ગમે તેટલું વર્ણન કરીએ તો પણ તે અધૂરું જ-અપૂર્ણ જ રહે છે. આ જ અનુભવની રજુઆત-યોગીપુરુષ શ્રી આનંદધનજી મહાત્માએ, મૌલિક રીતે પોતાના પદોમાં કરી છે. જે પદો અનુભવી પુરુષો દ્વારા સમજીએ તો જ વધારે સારી રીતે સમજી શકાય તેવા છે. એટલે અહીં તો માત્ર અંગુલિનિર્દેશરૂપે ચારેક પદોના આદિ ચરણોનો ઉલ્લેખ કરી જિજ્ઞાસુ વર્ગનું ધ્યાન ખેંચું છું.

- 'અનુભવ, તૂ હૈ હિતુ હમારો.'
- 'સાધો ભાઈ, સમતા રંગ રમીજો.'
- 'અનુભવ! નાથકું કયું ન જગાવે!'
- 'અનુભવ! હમ તો રાવરી દાસી.'

આ ચારે પદોમાં, સુમતિપ્રિયાના ઉદ્દગારે છે: તેથી આધ્યાત્મિક દ્રષ્ટિએ સમજવા જેવા છે.

એમ તો જે જે સાધકો-લકતો કે સતોને આત્માનો સાક્ષાત્ અનુભવ થયો છે; તે તે લકતો, પછી લલ્લે ગમે તે દેશમાં, ગમે તે કોમમાં કે ગમે તે જાતિમાં ઉત્પન્ન થયા હોય-પરંતુ એની વાણીમાં એ અનુભવનો પડવો પડયા વગર રહેતો નથી. આપણે થોડા નમુના લેઈએ :-

“(૧)- અનુભવી ખેડૂત”

ખેડીડા! ઊઠો ઉતાવળા થઈ, સાંતીડાને જોડો ખેતરમાં જઈ.
 -ધરમ ને નિયમના ધોરી જોડો તમે અનુભવ હુળને લઈ;
 મોહ-માયાના ઢેફાં ભાંગો ભલા, શમનું ખાતર દઈ... ખેડીડાં ૧
 -અમર નામની ઓળું કાઠો (તમે) સૂરત શેઠા પર રહી;
 વાંક અંતરનો કાઠો વિવેકથી, ખોટું ખાતું નહિ...ખેડીડાં ૨
 -જ્ઞાન-ધ્યાનના કણ મોંઘેરા લેજો, તન-મન નાણા દઈ;
 મનુષ્ય ખેતરમાં વાવો વિવેકથી, ગુરુગમ ચોરણ લઈ...ખેડીડાં ૩
 -જ્ઞાનના અંકુરો ઊગ્યા ખેતરમાં (ને) ધીરપ હુંઢણી થઈ;
 કુડ-કપટનાં કાઠો પારેવડાં, મન રખવાળો રહી...ખેડીડાં ૪
 -મોક્ષના કણ્ણસલા પાકયા ખેતરમાં (ને) ખબર ઘણીને થઈ;
 દાસ 'દયો' કહે એવી કરજો કમાઈ (જેથી) ભવની ભાવઠ ગઈ...ખેડીડાં ૫

(૨)

“અનુભવી વણુકર : સંત કબીર”

ચાદર ઝીણી રામ! ઝીણી ચાદર ઝીણી-

સદા રામરસ ભીની-ચાદર ઝીણી રામ ! ૦

-અષ્ટ કમલ-દલ ચરખા ચલતાં, પંચતત્ત્વ કર પીની-રામ...પંચ.
 નવ-દશ માસ બણુનમેં લાગા (૨) મૂરખ મેલી કીની...ચાદર ૦ ૧
 -જળ મેરી ચાદર બુનકર આઈ, ઘર ધોખીકો દીની-રામ...ધર ૦
 મોહશિલા પર પટક પછાડી (૨) ઘેરી કુંદી કીની...ચાદર ૦ ૨
 -જળ મેરી ચાદર ધૂપકર આઈ, ગુરુરાજકો દીની-રામ...ગુરુ ૦
 પ્રભુભક્તિ કો રંગ લગાકે (૨) ઘેરી રંગત કીની...ચાદર ૦ ૩
 -ચહી ચાદર મુર-મુનિવરે ઓઢી, દીન દસ્તોંકે દીની-રામ...દીન ૦
 રાવ-રકે ઓર વકે ઓઢી (૨) નિર્મળ કભી ન કીની...ચાદર ૦ ૪
 -ઓઠ નિ:શંક શંક નહિ મનમેં, ઓર કિસીના ચિન્હી-રામ...ઓર ૦
 સાધુ સંગતિ-સેવા ગુરુકી (૨) લક્ષણ ઓઢી લીની...ચાદર ૦ ૫
 -ધ્રુવ, પ્રહલાદ, વિભીષણે ઓઢી, શુકદેવે નિર્મળ કીની-રામ...શુક ૦
 દાસ 'કબીરે' ઓઢી જુગતસે (૨) જ્યેં કી ત્યેં ઘર દીની...ચાદર ૦ ૬

મતલબ કે વિવિધ ક્ષેત્રોમાં, વિવિધ જાતિમાં જ્યાં જ્યાં જેને જેને આત્માનો અનુભવ થયો છે તે તે લકતોએ, પછી પોતાની રીતે અને પોતાની જન્મજાત લાપામાં, પદ્યરૂપે કે ગદ્યરૂપે એનું અવતરણ કર્યું હોય છે. ઘાંચી, મોચી, ધોખી હુરિજન વગેરે બધી કોમમાં એવા અનુભવી પુરુષો થઈ ગયા છે અને થશે. આત્માનું જ્ઞાન-ભાન થવાનો કોઈ ઈબ્દરો નથી હોતો-માત્ર ચિત્તશુદ્ધિ કે હૃદયશુદ્ધિ થતાં જ એ અનુભવ પ્રગટે છે અને પછી વાણીરૂપે એનો આકાર-પ્રકાર કે ઘાટ ઘડાય છે. કેટલાંને ઉલ્લેખ કરાય? એક-એનો વધુ નિર્દેશ કરી આપણે આગળ વધીએ :-

(૩)

“અનુભવી વીણાવાદક”

- મન્યું આ વિશ્વનું સંગીત અને નાચે બધી દુનિયા;
અયે આલમતણા ઉસ્તાદ, વીણા મારી મિલાવી દે... ૧
- મલ્યાં સંગીતના સૂરમાં, સૂરજ-ચંદ્ર-ચંદ્ર ને તારા;
બસૂરી એક મુજ વીણા, રહી એને મિલાવી દે... ૨
- ચલાવી આંગળી અણુઘડ, બધાયે તાર મેં તોડયા;
તૂટેલા તારને સાંધી, વીણા મારી મિલાવી દે... ૩
- ભરતી ને એટ સાગરના, પ્રતિદિન તાલથી ગાજે;
બસૂરી મુજ જીવન-વીણા, અયે માલિક! મિલાવી દે... ૪
- ક્રિયા ચેતન અને જડની, વિવિધ સૂર તાલબદ્ધ ભાસે;
બસૂરી મુજ જીવન-વીણા રહી તેને મિલાવી દે... ૫

(૪)

“અનુભવી દરજી”

(રાગ - ધીરાના ભજનની ઢબ)

- અંગરખુ એક તારું રે... બનાવ્યું બહુ જુગતિ કરી;
શીવનારો દરજી ડાહ્યો રે... ભૂલ એમાં નાંવે જરી... અંગરખુ ૦
- કારીગરી કેવી કીધી છે, (જેનો) કેતાં ન આવે પાર;
બારીક કામ કરેલું બહુ છે, તાણ્યા ઉપર તાર-
- ટાંકો નજરે નાંવે રે... ધારીને જુવો સુરતા ધરી... અંગ ૦ ૧
- સુંદર ઘાટ બનાવ્યો સારો, શોભા બની અખાર;
વાળવું હોય તેમ વળે બરાબર, એવું કોઈ નથી કરનાર-
- કળીઉં એવી કીધી રે... નજર સહુની રહે છે ઠરી... અંગ ૦ ૨
- કમર-પટો કોઠો ને કોણી, પૂરણ બન્યું પ્રમાણ;
ફાટે તો સંધાય સ્વભાવે, એવો સરજનહાર સુખણ-
- પરમાણું એવું કીધું રે... બેસતું આવ્યું બરા રે બરી... અંગ ૦ ૩
- અંગરૂપ અંગરખું બન્યું (ને) પૂર્યો પ્રાણ પ્રકાશ;
દયા જુઓ દરજી તણી, સીવતાં થયા નવ માસ-
- દાસ ‘રણછોડ’ને રે... પહેરાવ્યું પ્રણ બરા રે બરી... અંગ ૦ ૪

હૃદયપ્રદીપનું માર્ગદર્શન

મૂળે આપણે મહામાનવ અને અતિમાનવના જીવન સંબંધી વિચારણા કરતા હતા: ત્યારે એવી દશાનો જેને અનુભવ થયો છે તે કેવા હોય! અને તે અનુભવ પણ કેવા પ્રકારનો હોય તે સમજવા માટે ‘હૃદયપ્રદીપ’ નામના લઘુગ્રંથમાંથી આપણે ‘અનુભવનું’ અવતરણ કર્યું, એટલે કે અનુભવ સંબંધી વધુ ચિંતન કર્યું. આખરે તો એ અનુભવનું જ સેવન કરવા માટે આ મનુષ્ય અવતાર છે. તેથી એ જ ગ્રંથમાં એવા આત્મ-અનુભવની સિદ્ધિ કોણ કરી શકે તે જણાવતાં કહ્યું:-

સમ્યક્વિરક્તિર્નનુ યસ્ય ચિત્તે,
સમ્યગ્ગુરુર્યસ્ય ચ તત્ત્વવેત્તા।
સદાઽનુભૂત્યા દદ્દનિશ્ચયો ય-
સ્તસ્યૈવ સિધ્ધિર્ન હિ ચાપરસ્ય ॥

જે સાધકના હૃદયમાં સાચો વૈરાગ્ય (સમ્યક્વિરક્તિ) હોય, જેને તત્ત્વજ્ઞ એવા સાચા સદ્ગુરુનું અવલંબન મળ્યું હોય અને હુમ્મશની પ્રતીતિથી જેનો નિશ્ચય એટલે કે નિર્ધાર મજબૂત બન્યો હોય તેને જ આત્મ-અનુભવની સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય છે. બીજા કોઈને એ અનુભવ પ્રાપ્ત થતો નથી. સાચો વૈરાગ્ય, સદ્ગુરુની પ્રાપ્તિ અને ત્રીજી અંતરની દૃઢ પ્રતીતિ-આ ત્રણ સાધનો જ માનવજીવનનો ઉત્કર્ષ કરવા માટે તેમ જ આત્મ-શક્તિનો અનુભવ કરવા માટે ઉપકારક બની રહે છે. આ ત્રણે સાધનો-(વૈરાગ્ય, સદ્ગુરુ અને પ્રતીતિ)-ની આપણે ઓછાવત્તા પ્રમાણમાં આગળ વિચારણા કરી છે તેથી હવે આપણે મૂળ વિષયનો દોર પકડીએ.

અત્યાર સુધી આપણે અદ્યપમાનવ અને માનવના જીવનના ઉચ્ચ, મધ્યમ અને કનિષ્ઠ પ્રકારના રતરની વિવિધ તારતમ્યવાળી વિચારણા કરી અને તેમાં આપણે જોયું કે અદ્યપમાનવના જીવનનું સંચાલકગળ અવ્યક્તપણે તેમ જ અવશપણે જીવનશક્તિ એટલે કે પ્રાણતત્ત્વ હોય છે. પરંતુ અદ્યપમાનવથી આગળ વધતાં જ્યારે માનવજીવનની શરૂઆત થાય છે ત્યારે એનું પ્રેરક તત્ત્વ-વિચારશક્તિ બની રહે છે એ પણ આપણે આગળ જોઈ ગયા. જેમ જેમ માનવ પોતાના પ્રત્યેક પ્રસંગમાં વિચારશક્તિનો ઉપયોગ કરતો રહે છે તેમ તેમ એની કક્ષા (ભૂમિકા) બદલતી જાય છે.

વિચારશક્તિનું વિવેકબુદ્ધિમાં પરિણમન

એટલે કે તેની વિચારશક્તિ એ પછી વિવેકબુદ્ધિરૂપે પરિણમતી હોય છે. આ વિવેકશક્તિ જ્યારે જીવનમાં મોખરે રહીને કામ કરતી હોય છે ત્યારે એ જાતના ખમીરવાળો માનવ, મરદાનગીવાળો, સજ્જન અને આર્ય બની રહે છે, ત્યારે તે મહામાનવની ભૂમિકાવાળો ખરો માનવ-લાવમાનવ બનેલો હોય છે. એટલે કે પોતાને જે યોગ્ય લાગે તેને સ્વીકારવા માટે પરિબ્રહ્મ, પ્રાણ અને પ્રતિષ્ઠાનો પણ હસતે મોઢે ભોગ આપવાની તેની તૈયારી હોય છે અને એના જીવનના સંચાલક તત્ત્વ તરીકે પછી એવા માનવીમાં 'જીવનદૃષ્ટિ' ક્રમેક્રમે વિકાસ પામતી હોય છે. આપણે 'યોગદૃષ્ટિ-સમુચ્ચય'ની આઠ દૃષ્ટિઓનું અવલોકન કરી ગયા, તે પૈકી છેલ્લી ચાર દૃષ્ટિઓ (સ્થિરા, કાન્તા, પ્રભા અને પરા) એ મહામાનવના ઉત્તરેતર વિકસતા જીવનનું પ્રમાણપત્ર આપે છે. એવા મહામાનવનો પ્રધાનગુણ દિવ્યતા છે. એટલે કે જીવનના જે જે ક્ષેત્રોમાં એનો સ્પર્શ થાય છે ત્યાં ત્યાં તેનો આકાર - પ્રકાર અને ઘાટ બદલીને પછી દિવ્યકોટિનો બની રહે છે. આ દૃષ્ટિએ પહોંચેલો મહામાનવ હવે સ્થૂલ પદાર્થો કે બાહ્યજીવન કરતાં સૂક્ષ્મતત્ત્વ અને આંતરિક જીવનમાં વધારે રસ - આનંદ અનુભવતો હોય છે. આત્માભિમુખ થયેલો હોવાથી, વિરાટ વિશ્વમાં જે કંઈ બનતું હોય છે, જે કંઈ દેખાતું હોય છે તેના મૂળ કારણને-ઉપાદાન-ને સમજી લઈ, પરમઆનંદનો તે ભોક્તા બને છે. એવા મહામાનવોને જગત કેવું દેખાય છે તેની રજુઆત કવિશ્રી યોગદૃષ્ટરે પોતાની સૌંદર્યલક્ષી દૃષ્ટિથી નીચે મુજબ કરેલ છે.

એ દૃષ્ટિ આ જગ સકલમાં, પૂર્ણ સૌંદર્ય ભેતી,
ને મીઠી કે કુદરતતણી, લાંબુ સર્વત્ર લેતી;
વ્યકિતમાત્રે વસી વિમળતા, એકતા એ નિહાળે,
જૂઠો પેલો જગ-વિષયનો, ભેદ ના કાંઈ ભાળે.

એવા મહામાનવો આત્મ-સંતુષ્ટ હોવાથી સદાય પ્રસન્ન અને આનંદમય રહેતા હોય છે. જીવનસંબંધના તમામ કોયડા, એવા પુરુષો સુસંવાદિતપણે ઉકેલતા હોય છે. એવાને ખરેખર, જીવનનું સાચું મૂલ્યાંકન સમજાયું છે...હકીકતમાં, જગતના જીવોમાં-(બહિર્મુખી જીવોમાં) રાગ-દ્વેષ, માન-અપમાન, હર્ષ-શોક, વિષાદ-વેલણ વગેરે

દ્વંદ્વો તો ભર્યાજ પડ્યા હોય છે અને તેથી તેઓ પોતાની એ અપૂર્ણતાથીજ દુઃખી થતાં હોય છે-ત્યારે મહામાનવોને, ઈન્દ્રિય અને વિષયજન્ય સુખો કરતાં અતીન્દ્રિય સુખનો-આત્માના સહજ સુખનો અનુભવ થતો હોવાથી, જહારના સુખ-સ્થૂલ સુખ-ભોગ પ્રત્યે તેઓને આકર્ષણ થતું હોતું નથી. તેથી જ “દ્વદ્વપ્રદીપ”માં કહી છે તેવી મહામાનવોની દશા હોય છે. જેમકે:-

તાવન્ સુલ્લેચ્છા વિષયાદિભોગે,
યાવન્ મનઃ સ્વાસ્થ્યસુલ્લં ન વ્રેત્તિ ।
લભ્યે મનઃ સ્વાસ્થ્યસુલ્લેકલેશે,
ત્રૈલોક્યરાજ્યેऽપિ ન તસ્ય વ્રાજ્ઞજ્ઞા ॥

“ન્યાં સુધી મન એટલે કે અંતઃકરણ, સ્વસ્થદશાના સુખને વેદતું નથી-બાહ્યતું નથી ત્યાં સુધી જ મનને, વિષયોના ભોગમાં સુખની અભિલાષા જાગે છે; પરંતુ ન્યારે મન, સ્વસ્થદશાના સુખનો એક લેશમાત્ર (અંશમાત્ર) અનુભવ કરે છે ત્યારે તેને એવી તૃપ્તિ-એવો અનુભવ થાય છે કે, ત્રણલોકના સુખ-ઉપભોગ પ્રાપ્ત થઈ શકે એવું રાહ્ય મળે, તો પણ તેને ભોગવી લેવાની એવા મહામાનવોને સ્પૃહા કે ઈચ્છા થતી નથી.”-આવી સ્વસ્થદશા, એવા મહામાનવો સતત અનુભવતા હોય છે : સ્વસ્થદશાની એ અભિહારી છે ! વ્યવહારની ભાષામાં આપણે સ્વસ્થદશાનો અર્થ માત્ર શારીરિક આરોગ્ય સમજીએ છીએ, પરંતુ આધ્યાત્મિક જગતમાં, સ્વસ્થદશા એટલે સર્વે સર્વા-વ્યુત્પત્તિથી એનો અર્થ વિચારીએ તો ‘સ્વસ્મિન્ તિષ્ઠતિ ઇતિ સ્વસ્થઃ’ એટલે કે આત્માને વિષે-(પોતામાં જ)- પોતાની સ્થિતિ અનુભવે તે સ્વસ્થ કહેવાય. આવી સ્વસ્થદશાને પામેલા મહાસાધકોએ, ‘યમ-નિયમ’ની યથાર્થ સાધનાથી તેમ જ સતોષ, પ્રેમ, ઉદારતા, સહિષ્ણુતા વગેરે ગુણો કેળવીને પોતાના અંતઃકરણને તૈયાર કરેલ હોય છે. મન, બુદ્ધિ, ચિત્ત, પ્રાણ અને સમગ્ર વ્યક્તિત્વ (અહંકાર) એ જ અંતઃકરણ. ખીજા શબ્દોમાં એને જ આધાર કહેવામાં આવે છે. એવો આધાર સંપૂર્ણપણે તૈયાર થયો હોય ત્યારે એની દ્વારા જ આત્મ-ગુણની અભિવ્યક્તિ થાય છે. આત્માના સહજ ગુણો સત્+ચિત્+આનંદ કે જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર ન્યારે સાધકના જીવનમાં પ્રગટ થાય છે ત્યારે તેના દિવ્ય મુખારવિન્દ પર લોકોત્તર પ્રસન્નતા તરવરતી હોય છે.

ચિત્તપ્રસન્નતા કે આત્માનો પ્રસાદગુણ

આ પ્રસન્નતા કે આત્માનો પ્રસાદ, જે અંતઃકરણ એટલે આધાર શુદ્ધ કે પરિપૂર્ણ ન હોય તો મન, બુદ્ધિ, ચિત્ત કે પ્રાણમાં પ્રગટી શકતો નથી. અર્થાત્ ન્યાં સુધી મન ચંચળ-અસ્થિર હોય છે-ન્યાં સુધી બુદ્ધિ રાગ-દ્વેષથી ખરડાયેલ હોય છે ત્યાં સુધી, આત્માનો પ્રસાદગુણ ઝીલવાની એ સાધનોમાં ક્ષમતા કે સામર્થ્ય નથી હોતું. તેથી જ શ્રી ભગવદ્ ગીતામાં કહ્યું છે :-

— રાગદ્વેષવિયુક્તૈસ્તુ વિષયાનિન્દ્રિયૈશ્ચરન્ ।
આત્મવશ્યૈર્વિધેયાત્મા, પ્રસાદમધિગચ્છતિ ॥

૨/૨૪

— પ્રસાદે સર્વદુઃખાનાં, હાનિરસ્યોપજાયતે ।
પ્રસન્નચેતસો હ્યાશુ, બુદ્ધિઃ પર્યવતિષ્ઠતે ॥

૨/૨૫

રાગ-દ્વેષના સંસ્કારોથી મુક્ત અને સ્વાધીન એવી ઈન્દ્રિયો વડે વિષયોનું સેવન કરતો એવો યોગી (વિધેયાત્મા) નિજગુણના (આત્મગુણના) પ્રસાદને પામે છે-મેળવે છે. અર્થાત્ ચિત્તની પ્રસન્નતા નીપજવે છે :

એવી પ્રસન્નતાથી સર્વ પ્રકારના દુઃખોનો છેદ જાડી જાય છે, અર્થાત્ દુઃખ નાશ પામે છે. એટલું જ નહિ પરંતુ એવા પ્રસન્ન ચિત્તવાળાની બુદ્ધિ તત્કાળ નિષ્કાસંપન્ન બને છે એટલે કે તે સ્થિતપ્રજ્ઞ બની રહે છે.

આ ચિત્તપ્રસન્નતાની વાત આપણે આગળ જોઈ ગયા છીએ.* ટૂંકામાં, ચિત્તની પ્રસન્નતા એ જ પૂજન,

જુઓ ૩૩ મે પાને-‘જ્ઞાનસ્ય મક્તે:’

અર્ચન કે અનુષ્ઠાન માત્રનું એક સાત્ર ફળ છે. તેથી જ મહાત્મા આનંદધનજીએ પ્રથમ તીર્થંકરના સ્તવનમાં પડકાર ફેંકતા કહ્યું :-

ચિત્તપ્રસન્ને રે પૂજનફલ કહ્યું રે. પૂજા અખંડિત એહ;
કપટ રહિત થઈને આતમ અર્પીએ રે, 'આનંદધન' પદ લેહ.
ઋષભ જીનેશ્વર પ્રીતમ માહરો૦

જ્ઞાન, ભકિત, કર્મ-ક્રિયાયોગ, જપ, તપ કે ધ્યાનયોગ એ બધાનું અંતિમ પ્રયોજન એક માત્ર ચિત્ત-પ્રસન્નતા જ છે: ગમે તે માર્ગનું તમે આરાધન કે ઉપાસના કરતા હો-પણ એના પરિણામે જો ચિત્તની પ્રસન્નતા ન નીપજે તો એ અનુષ્ઠાન કે આરાધના બરાબર નથી. 'ચિત્તપ્રસન્નતા'નું મહત્ત્વ સમજાવતાં 'હૃદયપ્રદીપ'માં અનુભવી પુરુષે જે ઉદ્દગાર કાઢ્યા છે તે ખરેખર મનનીય છે. તેઓ કહે છે :-

યા: સિધ્ધયોઽષ્ટાવપિ દુર્લભા યે
રસાયનં ચાઙ્ગનધાતુવાદા:।
ધ્યાતાનિ મંત્રાશ્ચ સમાધિયોગ,
ચિત્તે પ્રસન્ને વિષવદ્ ભવન્તિ ॥

અણિમા, લઘિમા, ગરિમા, વગેરે દુર્લભમાં દુર્લભ એવી જે આઠ સિદ્ધિઓ: રસાયણ, અંજનયોગ, ધાતુવાદ વગેરે કષ્ટસાધ્ય પ્રયોગો: અને ધ્યાન, મંત્ર-તંત્ર આદિ માનસિક પ્રયોગો ગમે તેવા અદ્ભુત-આશ્ચર્યકારક હોવા છતાં, એ બધીય અમતકારી વસ્તુઓ, એકમાત્ર ચિત્તની :પ્રસન્નતા થવાથી ઝેર જેવી બની રહે છે. અર્થાત્ ચિત્તની પ્રસન્નતા થયે, એ બધા પ્રયાસો, એની પાસે સામાન્ય અને તુચ્છ લાગે છે.

મતલબ કે, ચિત્તની પ્રસન્નતાનો આધ્યાત્મિક લાભ તો અલૌકિક અને અદ્વિતીય હોય છે. પરંતુ આરોગ્યની દૃષ્ટિએ, તેમ જ નવ નવ ઉન્મેષવાળી બુદ્ધિની પ્રતિભામાં પણ 'સ્વસ્થચિત્ત' કે 'પ્રસન્નચિત્ત'નું વિશેષ પ્રકારે મહત્ત્વ છે. તેથી જ કહ્યું છે :-

ચિત્તાયત્તં ધાતુબદ્ધં શરીરં,
નષ્ટેચિત્તે ધાતવો યાન્તિ નાશમ્।
તસ્માન્ ચિત્તં સર્વદા રક્ષણીયં,
સ્વસ્થે ચિત્તે વુદ્ધય: સમ્ભવન્તિ ॥

આઠે ધાતુથી બંધાયેલ (સુગ્રથિત થયેલ) શરીર 'ચિત્ત'ના આધારે ટકી રહેલ છે. ચિત્ત-દહ્ય જો ભાંગી પડે-હતાશ થઈ જાય તો ધાતુઓ વેર-વિખેર બની બળ-નાશ પામે. માટે ચિત્તની પ્રસન્નતા હંમેશા બની રહેવી જોઈએ. અર્થાત્ ચિત્તનું એ રીતે રક્ષણ કરવું જોઈએ. ચિત્ત જો સ્વસ્થ એટલે નિરાકુળ હોય તો સહ-બુદ્ધિના પ્રવાહો ઊભટે છે-બુદ્ધિ ખીલી ઊઠે છે.

મહામાનવોની અનોખી જીવનસાધના

લૌકોત્તર પુરુષો-મહામાનવોની સાધનાનો આ પાયો છે. એના જીવનમાં ઉપર કહી તેવી ચિત્તપ્રસન્નતા એતપ્રોત હોવાથી જગતના કોઈ બનાવો, વિક્ષેપો કે અંતરાયો તેઓને સ્પર્શી શકતા નથી. તેમ છતાં પણ તેઓ નિષ્કારણ કરુણામૂર્તિ હોવાથી, નિરપેક્ષભાવે જગતની તાત્ત્વિક સેવા કરતા હોય છે. પરોક્ષ કે પ્રત્યક્ષ પરિસ્થિતિ એમને મન સમાન હોય છે. એવા પુરુષોની દિવ્યસાધના માટે 'હૃદયપ્રદીપ'નું એક તેજ કિરણ નીચે મુજબ પ્રકાશ ફેંકે છે :-

યે નિ:સ્પૃહાસ્ત્યક્ત સમસ્તરાગા:
તત્ત્વૈકનિષ્ઠા ગલિતાભિમાના:।
સંતોષપોષૈકવિલીનવાંછા:
તે સાધયન્તિ સ્વમનો ન લોકમ્ ॥

જેના હૃદયમાં કોઈ જાતની સ્પૃહા કે લાલસા નથી; જે તમામ પ્રકારના રાગ અથવા આસક્તિથી મુક્ત છે; જેના અંતરમાં પરમ તત્ત્વની જ એક નિષ્ઠા છે; જેણે અભિમાનને સર્વથા એગાળી નાખેલ છે, એટલે કે જેઓ શુદ્ધ આત્મ-તત્ત્વના આધારવાળા છે; જેઓએ સતોષરૂપી અમૃત-પોષણથી બધા પ્રકારની ઈચ્છાનો લય કરેલ છે તેવા મહામાનવો, પોતાના અન્તસ્તત્ત્વને સાધે છે. એટલે કે પોતાના મન, બુદ્ધિ, ચિત્ત, પ્રાણ વગેરે કરણોનો વ્યાપકરૂપે વિકાસ કરે છે, પરંતુ જગતને રંજન કરવાની તેમ જ બાહ્ય પ્રતિષ્ઠા મેળવવાની પ્રવૃત્તિઓ તેઓ કરતા નથી. દૂકામાં, એવા મહામાનવોના અંતઃકરણ દ્વારા, જગતની તાત્ત્વિક સેવા આપોઆપ થયા કરતી હોય છે.

આ પ્રકારે મહામાનવ-મહાપુરુષ કે મહાત્માઓની જીવનયાત્રા ઉત્તરોત્તર વિકસિત બની રહે છે. શાસ્ત્રીય પરિભાષામાં એવા ક્રમિક વિકાસનું સુંદર અને યથોચિત વર્ણન થયેલું છે, એટલે એનો અભ્યાસ કરનાર વિદ્યાસુ સાધક, અનુશીલન કરીને એવા વિકાસ ક્રમનો 'તાળો' જરૂર મેળવી શકે. અહીં તો સામાન્ય માણસ પણ સાદી ભાષામાં સમજી શકે એ રીતે આપણે વિચારીએ છીએ.

એવા મહામાનવોના જીવનમાં કેવા કેવા ગુણોનો વિકાસ થયો હોય છે અને તેઓની આંતરિક દશા કેવા પ્રકારની હોય છે તેનું વર્ણન એક ભકત-કવિની ભાષામાં બેઠાંએ :-

સંત ભવસાગરે દીપદાંડી સમા, જીવનનૌકા તણા ધ્રુવ તારા-
સંત ચેતનભર્યા તીર્થક્ષેત્રો મહા, પુલ તે પાર ઉતારનારા;
સંત સહકાર સમ નમ્ર નીચા વળી, મધુર અમૃતફળો આપનારા,-
સંત સાનંદ નિજ સ્વરૂપમાં ઊડતા, દિવ્યજ્યોતિ તણા તે ગભારા.

* * *

આત્મામાં રમણ જેનું અહોનિશ તે, બાહ્ય લોભાય ના કોઈ કાળે-
ખડિર આશ્ચર્ય પાર્થિવ તે ના જીએ, દિવ્ય આશ્ચર્ય તે હૃદય ભાળે;
વિષયની પ્રાપ્તિ તે રાત યોગી તણી, જાગતો નિત્ય તેમાં જ ભોગી-
સ્વરૂપનું જ્ઞાન તે રાત સહુ ભૂતની, જાગતો નિત્ય તેમાં જ યોગી.

* * *

વિપદ વિહારવા યત્ન ઈચ્છા નહિ, હર્ષ થાતો નહિ સંપત્તિમાં-
છોડવું, બેડવું, તોડવું, ખોળવું, ના રહું કાંઈ જેની વૃત્તિમાં;
સહજ આવી મળે ભોગવે પ્રેમથી, આત્મ આનંદમાં મસ્તી જેની-
ધન્ય સ્થિતિપ્રજ્ઞ તે જ્ઞાની-બ્રહ્મજ્ઞ તે, જીવનમુકિત થઈ જાણ તેની.

* * *

વજ્રથી ચે કઠણ પ્રાપ્ત કર્તવ્યમાં, પુષ્પથી ચે કુણા ભાવનામાં-
વિપદમાં ધૈર્ય ને ઉન્નતિમાં ક્ષમા, સર્વમાં દૃષ્ટિ સમ તે મહાત્મા;
મેરુના શિખર ડગતા નથી વાયુથી, તેમ ડગતા નથી સંત ભોગે-
કામના નામના શું કરે તેમને? જે સદા જાગતા આત્મયોગે.

અતિમાનવનો જીવનવિકાસ

આવા મહામાનવો, પછી અતિમાનવ એટલે કે તીર્થંકર અથવા અરિહંત કે કેવળી ભગવાન કેવી રીતે બની શકે છે? અર્થાત્ એવા સત્પુરુષોનો જીવનપ્રવાહ કઈ રીતે વહેતો હોય છે તેનું સ્પષ્ટ અને ક્રમબદ્ધ વર્ણન ભગવાન મહાવીરની વાણીમાં નીચે મુજબ છે :-

— જયા જીવમજીવે ય, દોવિ ઈવ વિયાણહ ।
તયા ગઈં વહુવિહં, સન્વજીવાણ જાણહ ॥

એવા લોકોત્તર પુરુષો, જીવ અને અજીવના સ્વરૂપને યથાતથ્ય બાણે છે અને તેથી જીવોની વિવિધ પ્રકારની ગતિ-વિધિને પણ બાણે છે.

— જયા ગદ્દં બહુવિહં, સવ્વજીવાણ જાણહી ।

તયા પુણ્ણંચ પાધંચ, બંધં મુક્કલં ચ જાણહી ।

તેઓ જીવોની ગતિ-વિધિને બાણતા હોવાથી, તેના કારણજીવ પુણ્ય અને પાપની રચનાને પણ બાણે છે; એટલું જ નહિ પણ જીવને બંધન કેવી રીતે થાય છે અને બંધનથી મુક્ત કેમ થવાય તે પણ બાણે છે.

— જયા પુણ્ણં ચ પાવં ચ, લંધં મુક્કલં ચ જાણહી ।

તયા નિવિંદપ, મોણ જે દિવ્વે જે ય માણુસે ॥

પુણ્ય-પાપ અને બંધ-મોક્ષના સ્વરૂપને બાણનારા એવા તે પુરુષો; પછી પુણ્ય અને પાપના કૃત સ્વરૂપે, દિવ્ય પ્રકારના કે માનવીય ભોગોને, સમ્યક્ જ્ઞાનથી નિઃસાર બાણીને વેદી લે છે. અર્થાત્ ભોગોથી નિવૃત્ત થાય છે.

— જયા નિવિંદપ મોણ, જે દિવ્વે જે ય માણુસે ।

તયા ચચહ સંજોગં, સંભિન્નતરં બાહિરં ॥

એવા સંબુદ્ધ મહાપુરુષો બ્યારે ભોગથી નિવૃત્ત થાય છે ત્યારે તેઓ, આંતરિક તેમ જ બાહ્ય સંયોગનો-સંબંધનો લક્ષ્યપૂર્વક ત્યાગ કરે છે, એટલે કે પૂર્ણ સ્વસ્થ બને છે.

— જયા ચચહ સંજોગં, સંભિન્નતરં બાહિરં ।

તયા મુંહે ભવિત્તાણં, પવ્વહણ અણગારિયં ॥

એવો સાધક, બાહ્ય અને આંતરિક સંયોગ-સંબંધને મન, વચન અને કર્મથી તળે છે, ત્યારે ખરા અર્થમાં મુંડ થઈને-નિશ્ચિંત થઈને અણગારપણું-ત્યાગીદશા સ્વીકારે છે.

— જયા મુંહે ભવિત્તાણં, પવ્વહણ અણગારિયં ।

તયા સંવરમુક્કિદ્દં, ધમ્મં ફાસે અણુત્તરં ॥

ક્રમેક્રમે આગળ વધતો એવો ઉત્તમ સાધક-મહામાનવ નિશ્ચિંત એવી ત્યાગદશા સ્વીકારે છે ત્યારે તે ઉત્કૃષ્ટ અને અનુત્તર એવા સંવરધર્મને સ્પર્શે છે-એટલે કે પોતાના આત્માને સંવરિત કરે છે. અર્થાત્ આશ્રવને (કર્મરૂપી રજને) સ્પર્શવા દેતો નથી.

— જયા સંવરમુક્કિદ્દં, ધમ્મં ફાસે અણુત્તરં ।

તયા ધુણહ કમ્મરયં, અવોહિ કલ્લુસંકડં ॥

ઉત્કૃષ્ટ અને અનુત્તર એવા સંવરધર્મને પામેલો સાધક-મહામુનિ, પછી અજ્ઞાનદશાથી મત્તીન થયેલ કર્મરૂપી રજ જે આત્માને વળગેલી હોય છે તેને ખંખેરી નાખે છે-આત્માથી અલગ કરે છે.

— જયા ધુણહ કમ્મરયં, અવોહિ કલ્લુસંકડં ।

તયા સવ્વત્તગં નાણં, દંસણં ચામિગચ્છહ ॥

અને એ રીતે શુદ્ધ થયેલ આત્મા પછી ઉત્કૃષ્ટ પ્રકારની જ્ઞાનચેતના અને દર્શનચેતના પામે છે-અર્થાત્ આત્મા પોતાના જ્ઞાન અને દર્શનગુણને અવિકલપણે-પૂર્ણરૂપે પ્રગટ કરે છે. પોતે એ રીતે કૃતકૃત્ય-ધન્ય બને છે.

— જયા સવ્વત્તગં નાણં, દંસણં ચામિગચ્છહ ।

તયા લોગમલોગં ચ, જિણો જાણહી કેવલી ॥

એવા મહાત્મા-અતિમાનવ, જ્ઞાનચેતના અને દર્શનચેતનાથી લોક તેમ જ અલોકને સમગ્રરૂપે અને સંપૂર્ણ-ભાવે બાણનાર અને દેખનાર જિનપ્રભુ-કેવળી બને છે.

×

×

×

આમ શાસ્ત્રદષ્ટિએ, અર્હનન્દ્રિન કે કેવળી એ જ ભગવાનરૂપે અતિમાનવ ગણાય. એટલે કે સદેહે એવા મુનિપુંગવોનું શાસન, વ્યક્ત કે અવ્યક્તરૂપે આખા જગત ઉપર ચાલતું હોય છે. પ્રગટરૂપે કે અપ્રગટરૂપે એવા તીર્થંકરોની શક્તિઓ, જગતના અણુએ અણુમાં સંચાલકબળરૂપે કામ કરતી રહે છે: તેથી ન્યાં ન્યાં જે જે વ્યક્તિમાં કોઈ અસાધારણ કે અલૌકિક શક્તિ દેખાય, ત્યાં ત્યાં એ અતિમાનવો કે તીર્થંકરોની જ કોઈ ને કોઈ વિભૂતિનો આવિષ્કાર છે એમ સમજવું; અસ્તુ....

અહીં આપણે 'અતિમાનવ'ના અધિકાર પરત્વે વિનમ્રભાવે મૌન રહીએ તે જ વધારે ઉચિત ગણાશે. કારણ કે મન, વાણી અને ભુદ્ધિથી પર, એવા એ અતિમાનવ કે તીર્થંકરના સ્વરૂપને વર્ણવી કેવી રીતે શકાય? તેથી જ શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજીએ નીચે મુજબ અનુભવના ઉદ્ગાર કાઢ્યા છે:-

જે પદ શ્રી સર્વજ્ઞે દીકું જ્ઞાનમાં,
કહી શક્યા નહિ પણ તે શ્રી ભગવાન જો:
તેહ સ્વરૂપને અન્યવાણી તે શું કહે?
અનુભવ જોચર રહ્યું તે જ્ઞાન જો. ।

—શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર

તાત્ત્વિક વિચારણા

ચિંતનીય વિચારધારામાં; તાત્ત્વિક દષ્ટિએ માનવજીવન, છેક નીચેથી માંડીને ઠેક ઉપરની ભૂમિકા સુધી કેવી રીતે આગળ વધી શકે, તેના ક્રમિક વિકાસનું ચિત્ર દોર્યું છે. મનરૂપ કે, વાંચન, મનન અને આધ્યાત્મિક ગ્રંથોનું અનુશીલન કરવાથી, તેમ જ પૂજ્ય ગુરુદેવના વર્ષો સુધીના સાન્નિધ્યથી મારામાં જે સંસ્કારોનું સિંચન થયેલ તેનું જ મેં મારી ભાષામાં અવતરણ કરેલ છે.

માનવતાને પાયામાં રાખીને, આત્મલક્ષી વિકાસ કેમ થઈ શકે તે સમજવા માટે, ભૂતકાળમાં અનેક સંતો-મહાપુરુષોએ પોતાનું માર્ગદર્શન આપેલ છે તે પૈકી શ્રી સિદ્ધર્ષિ મહામુનિએ 'ઉપમિતિ ભવપ્રપંચકથા' એ નામથી સંસ્કૃત ભાષામાં એક મહાગ્રંથની રચના કરી છે. તેમાં કથાનુયોગ દ્વારા 'તત્ત્વદર્શન'ની એવી સુંદર છણાવટ કરી છે કે જેઓ આધ્યાત્મિક માર્ગના જિજ્ઞાસુ હોય તેને પરમ સંતોષ થાય. સંસ્કૃત ભાષાનો જેને બોધ હોય તેને તો એ ગ્રંથ ભવરોગ મટાડવા માટે પરમ ઔષધરૂપે જરૂર પરિણમે. તેનો ગુજરાતી ભાષામાં પણ ત્રણ ભાગમાં અનુવાદ થયો છે- હકીકતમાં, એ ગ્રંથમાં, જીવમાત્રને પોતાના ભવાન્તરનો જરાબર ખ્યાલ આવી જાય એ રીતે, આત્માના આંતરિક દુર્મનો તેમ જ સહાયક મિત્રોને, ઉપમા દ્વારા એવી રીતે સમન્વેલ છે કે વાંચનાર જો સહકર્મી હોય તો તેને એમ જ લાગે કે આ બધું મને જ લાગુ પડે છે.

સંશ્લેષમાં, સમગ્ર ભારતમાં, જે જે અનુભવી પુરુષો થઈ ગયા તેમજ જે જે દર્શનશાસ્ત્રો વિદ્યમાન છે તે બધાનો પ્રધાનસૂર, અવિનાશી એવા આત્મતત્ત્વને જીવનમાં પ્રગટ કરવાનો છે. એ તો બધા સ્વીકારે એવી બિના છે. પરિભાષાનો અંચળો ઉતારી નાખીને જે જિજ્ઞાસુવર્ગે ઊંડો ઉતરે તો કોઇની સાથે વિરોધ કે વિતંડાવાદ વગાનો સંભવ જ ન રહે. સદ્ભાગ્યે ભગવાન મહાવીરે વિચારની પદ્ધતિમાં સ્વાદવાદ શૈલીનું જે પ્રદાન કર્યું છે તેનો જિજ્ઞાસુવર્ગે જે સદ્ભાવથી ઉપયોગ કરે તો 'મારું એ સાચું' અને બીજા બધા ખોટા' એવા અભિનિવેશ (આગ્રહ) વાળું વલણ રહેવા જ ન પામે. આપણે ઈચ્છીએ કે એવા 'સમન્વયવાદ'નો સૂર્યોદય વહેલામાં વહેલો ઉદયમાં આવે! અને તો જ જગતમાં સુલેહ, શાન્તિ અને આનંદ ઉભરાશે.

પરંતુ આ કાર્ય તો મહાન્ ધુરંધર એવા પ્રાજ્ઞ પુરુષોનું છે. મારા જેવો સામાન્ય અભ્યાસી આવા વિષયમાં બીજું શું કહી શકે?

હા, સર્વ શાસ્ત્રકારો તેમજ અનુભવી પુરુષો નિઃશંકપણે એમ કહે છે કે, કોઈ પણ બંધનું અનુષ્ઠાન કરીને કે સાધના કરીને જીવાત્મા, જે સહજ ગુણ સચ્ચિદાનંદ અથવા જ્ઞાનચેતના, દર્શનચેતના ક્રિયાત્મક સ્વરૂપે તેમ જ

અવિકલરૂપે જરૂર પ્રગટે અને ત્યાં જ સર્વોત્કૃષ્ટ સુખ-શાન્તિ અને આનંદ સહજભાવે રહેલ છે. એ સ્થિતિમાં પછી વ્યક્તિગત કે સામાજિક કોઈ પણ જાતનો વિસંવાદ ઊભો થવાનો સંભવ જ ન રહે. સમસ્ત માનવ-સમાજ ત્યાં એક ક્ષેત્રાવગાહી બની રહે. પછી એમાં જૈન, વૈષ્ણવ, હિન્દુ, ખ્રિસ્તી કે કોઈ પણ હોય ત્યાં માત્ર વિશ્વ-બંધુત્વની જ ભાવના મોખરે રહેશે.

મતલબ કે, જૈન પરિભાષામાં જેને વીતરાગ દશા કહે છે તેને જ ભગવદ્ ગીતાની ભાષામાં બ્રાહ્મી દશા કહે છે. એમ દરેક ધર્મ-પંથ કે દર્શનમાં આવી સ્થિતિને સમજાવવાના પારિભાષિક શબ્દો જરૂર હોય છે. કારણ કે નૃણામેકોગમ્યઃ ત્વમસિ પયસામર્ણવ ઇવ જીવમાત્રતું પરમ વિરામસ્થાન એ એક પરમાત્મા જ છે એટલે એવી પરમદશા કે સ્થિતિ વિશેષમાં જ, આત્માનો સહજસુખ-પ્રસાદ કે પ્રસન્નતા પ્રગટે છે : આ મુદ્દો આપણે ‘ચિં. વિ. ધારામાં’ માં જોઈ ગયા છીએ.

“રાગદ્વેષવિયુક્તૈસ્તુ.....પ્રસાદમધિગચ્છતિ” લ. ગી. ૨/૬૪

“પ્રસાદે સર્વદુઃખાનામ્.....બુધ્ધિપર્યવતિષ્ટતે” લ. ગી. ૨/૬૫

એ આત્મપ્રસાદ કે ચિત્તપ્રસન્નતા માટે અત્યારેજ એ પાતું ખોલી તેનો ભાવ સમજી લો અને પછી ભગવાન મહાવીરની વાણીમાં પણ એ સહજ કેવું પ્રગટી રહ્યું છે તે નીચે મુજબ જુઓ:-

અપ્પા સ્ખલુ સયયં રક્ષિત્થવ્વો, સધ્વિન્દિપ્પહિં સુસમાહિપ્પહિં

અર્થાત્ સુસમાહિત ઈન્દ્રિયોવડે એટલે કે રાગ-દ્વેષ રહિત ઈન્દ્રિયવડે આત્માનું સતત રક્ષણ કરવું જોઈએ. એવી રીતે રક્ષાએલ આત્મા; શાશ્વત સુખ-પરમ આનંદને પામે છે.

ભગવાન મહાવીરનો સંદેશ

ઉપર કહ્યો તેવો આત્મપ્રસાદ કે ચિત્તપ્રસન્નતા પ્રાપ્ત કરવા માટે, ભગવાન મહાવીરે ઉત્તરાધ્યયન સૂત્રના બત્રીસમાં અધ્યયનમાં ઈન્દ્રિયો અને તેના વિષયોનું તાર્ત્વિક રીતે વિશ્લેષણ કરેલ છે તે જોઈએ:-

કામાણુગિધ્ધિબ્બમવં સ્વુ દુક્કલં,
સવ્વસ્સ લોગસ્સ સદેવ્વાસ્સ ।
જે ક્કાઇયં માણસિયં ચ કિંચિ,
તસ્સન્તગં ગચ્છઙ્ગ વીયરગો ॥

શ્રી ઉત્તરાધ્યયન સૂત્ર, અધ્યયન ૩૨ ગાથા-૧૯

દેવલોકમાં તેમ જ મનુષ્યલોકમાં, શારીરિક અને માનસિક જે દુઃખો જીવો ભોગવે છે તેનું મૂળ-ઉત્પત્તિ કારણ વિષયો પ્રત્યેની આસક્તિ કે લોહીપતા છે: પરંતુ સમજાપૂર્વક જે સાધક વીતરાગી બને છે એટલે કે અનાસક્ત થાય છે તેને કોઈ પણ જાતનું દુઃખ રહેતું નથી; અર્થાત્ એવો સાધક દુઃખનો અંત લાવે છે.”

જે ઈન્દિયાણં વિસયા મણુજ્ઞા,
ન તેસુ ભાવં નિસિરે કયાઇ ।
ન યામણુન્નેસુ મણં પિ કુજ્ઞા,
સમાહિક્કામે સમણે તવસ્સી ॥

—“જે સાધક અનાસક્તિ કેળવવા માટે, મનને ગમતા (મનોજ્ઞ) વિષયો પ્રત્યે રાગ કરતો નથી અને અણુગમતા (અમનોજ્ઞ) વિષયો પ્રત્યે ઘૃણા કે તિરસ્કાર કરતો નથી તે સમાધિની કામનાવાળો, શ્રમણ અને તપસ્વી છે.”

ઉ૦ અ૦ ૩૨/૨૧

एविन्द्रियतथा य मणस्स अत्था,
दुक्खस्स हेउं मणुयस्स रागिणो ।
ते चेव थोवं पि कयाइ दुक्खं,
न वीयरगस्स करेन्ति किन्नि ॥

—“તાત્પર્ય કે, ઈન્દ્રિયોના વિષયો (શબ્દ, રૂપ, રસ, ગંધ, સ્પર્શ) તેમજ મનના સંકલ્પ-વિકલ્પો માત્ર આસક્તિ-રાગવાળા માણસને જ દુઃખરૂપે પરિણમે છે. પણ જે વીતરાગી એટલે કે આનાસકત હોય તેને જરા પણ દુઃખરૂપ અનતા નથી.”

ઉં અં ૩૨/૧૦૦

न कामभोगा समयं उवेन्ति,
न यावि भोगा विगहं उवेन्ति ।
जे तप्पओसी य परिग्हाही य,
ओ तेसु मोहा विगहं उवेइ ॥

—“કામ-ભોગો પોતે આત્માને વિષે સમભાવ કે વિષમભાવ ઉત્પન્ન કરતા નથી, પરંતુ જે માણસો-સાધકો કામભોગને રાગપુન્દ્રિથી તરે છે-તિસ્કાર કરે છે તે પોતે જ મોહથી વિકૃતિને પામે છે.”.....

ઉં અં ૩૨/૧૦૧

विरज्जमाणस्स य इन्द्रियतथा,
सहाइया तावइयप्पगारा ।
न तस्स सव्वे वि मणुन्नयं वा,
निव्वतयन्ती अमणुन्नयं वा ॥

—“શબ્દ, રૂપ, રસ, ગંધ અને સ્પર્શ વગેરે ઈન્દ્રિયોના તથા પ્રકારના વિષયો સમજપૂર્વક વિરકત થયેલા-એવા સાધકમાં પ્રિયતા કે અપ્રિયતા નીપજાવતા નથી.”

ઉં અં ૩૨/૧૦૬

× × ×

મોક્ષમાર્ગનું વિધાન

આ રીતે વીતરાગ બનેલા ઉત્તમ પુરુષ, સદાને માટે નિબ્બનદંમાં મસ્ત રહે છે. શાશ્વત સુખને પામે છે, તે પછી એ વીતરાગદશા કે બ્રાહ્મી અવસ્થા કેવી રીતે નીપજાવવી એ જ ખરો કોયડો છે. એનું સમાધાન ઉત્તરાધ્યયન સૂત્રના બત્રીસમાં અધ્યયનની ખીણ ગાથા નીચે મુજબ કરે છે:-

નાણસ્સ સવ્વસ્સ પગાસણાણ,
અન્નાણમોહસ્સ વિવજ્જણાણ ।
રાગસ્સ દોસસ્સ ય સંક્કલ્લણં,
પગન્તસોક્કલ્લં સમુવેइ મોક્કલ્લં ॥

“અર્થાત્ જ્ઞાનનો સંપૂર્ણ પ્રકાશ થવાથી (સમ્યગ્જ્ઞાન), અજ્ઞાન અને મોહનું વિવર્જન કરવાથી (સમ્યગ્-દર્શન) અને રાગ-દ્વેષનો ક્ષય થવાથી (સમ્યક્ચારિત્ર) જીવ શાશ્વત સુખને પામે છે તેથી દુઃખમાત્રનો આત્યંતિક નાશ થાય છે.” સમ્યગ્જ્ઞાન, સમ્યગ્દર્શન અને સમ્યક્ચારિત્રથી આત્માનો સહુજ સુખ આનંદ પ્રગટે છે.

પરંતુ માત્ર આટલા વિધાનથી એની પ્રાપ્તિ થતી નથી. તે પછી એવો પ્રશ્ન ઊઠે કે એવું સમ્યગ્જ્ઞાન કેવી રીતે પ્રગટે?—સમ્યગ્દર્શન કેવી રીતે પ્રાપ્ત થાય અને રાગ-દ્વેષનો જેનાથી ક્ષય થાય છે એવું ચારિત્ર કેમ પામી શકાય? ઉપરની ગાથામાં કહ્યું છે તેમ તત્ત્વાર્થ સૂત્રમાં પણ નીચે મુજબ વિધાન છે

“સમ્યક્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રાણિ મોક્ષમાર્ગઃ” સમ્યક્દર્શન, જ્ઞાન અને ચારિત્ર એ ત્રણેના સુમેળથી, જેમાં એકાંત સુખ છે એવી સુક્રાદશા કે મોક્ષ જીવ પામે છે. આ એક પ્રકારનું વિધાન થયું. પણ એ બને કેવી રીતે? જ્ઞાનનો પ્રકાશ કેમ થાય? અજ્ઞાન અને મોહનો ત્યાગ કેવી રીતે અથવા શું કરવાથી થાય? અને રાગ-દ્વેષનો ક્ષય કેમ બની શકે? એના માટે કોઈ એક માર્ગ કે સાધના પદ્ધતિ ખરી કે નહિ? અનુભવી પુરુષોએ તેમ જ શાસ્ત્રકારોએ તો અનેક માર્ગો બતાવેલા છે. જેમકે:-જ્ઞાનયોગ, લક્ષ્મિયોગ, કર્મયોગ, જપયોગ, ધ્યાનયોગ, તપયોગ વગેરે બધા માર્ગો અથવા અનુષ્ઠાન પદ્ધતિઓ અનુભવથી સિદ્ધ થયેલ છે. તે તે માર્ગની આરાધના કરવાથી અનેક સાધકો પોતાના અતિમ ધ્યેયને પ્રાપ્ત કરી મોક્ષપદને પામેલા છે. માર્ગો બધા ય સાચા છે, પરંતુ બધા માર્ગોનું એકીસાથે આરાધન થઈ શકતું નથી. તો પછી પોતાને માટે કયો માર્ગ સાચો અથવા અનુકૂળ છે તે જાણવું રહે છે. અહીં જ ખરી વિડંબના છે. બિન અનુભવી અને અપૂર્ણ સાધક, પોતાની મતિકલ્પનાથી કોઈ માર્ગ સ્વીકારે-નકરી કરે અને પછી જે પ્રાપ્ત થવું જોઈએ તે ન થાય તો વળી બીજો માર્ગ લે. આમ કરવાથી એટલે કે પોતાની મતિકલ્પનાથી સાચો માર્ગ મળતો નથી અને મુશ્કેલી વધતી જાય. તો પછી શું કરવું? એનો ઉકેલ પણ એ ડરમાં અધ્યયનની ત્રીજી ગાથામાં શાસ્ત્રકાર નીચે મુજબ ફરમાવે છે :-

“તસ્સેસ મમ્મો ગુરુવિધ્યસેવા”

સાધનાનો રાજમાર્ગ એક જ છે, સદ્ગુરુ અને અનુભવવૃદ્ધ પુરુષની સેવાનો સ્વીકાર કરવો: આત્મશ્રેયના અનેક માર્ગો અને અનુષ્ઠાનો હોવા છતાં, અહીં વીતરાગદેવોએ કોઈ એક ખાસ માર્ગનો નિર્દેશ ન કર્યો, પરંતુ જેઓ આત્મતત્ત્વને પામેલ છે અને તેથી અનુભવી છે એવા સદ્ગુરુનો હવાલો આપ્યો....એવા સાચા સદ્ગુરુનું મહત્ત્વ આ માર્ગમાં કેવું છે તેનું વિગતથી વર્ણન આપણે ‘વિચારધારા’માં આગળ જોઈ ગયા છીએ તેથી સાધકે એવા સદ્ગુરુને શોધી-ઓળખી તેની નિર્બ્યાજ સેવામાં જોડાઈ જવું: અર્થાત્ એવા લક્ષ્મી ગુરુકુલવાસમાં રહેવું જોઈએ. એવા સદ્ગુરુ જ, સાધકમાં જો યોગ્યતા દેખાય તો તેની નાડ પારખીને, એટલે કે પ્રકૃતિના કયા દોષ સાધકને આત્મવિકાસમાં બાધક છે તે બરાબર જાણીને તેને અનુરૂપ માર્ગ બતાવશે. એ જ માર્ગ સાધકના વિકાસ માટે યોગ્ય થશે અને એ જ એક માર્ગ સાધકના માટે હિતાવહ બની રહેશે. પરંતુ એવા સદ્ગુરુ ઠેકાણે ઠેકાણે હોતા નથી. ત્યારે બીજો પ્રશ્ન એ બીજો થશે કે એવા સદ્ગુરુનો યોગ ન મળે તો શું કરવું? એનો જવાબ પણ એ જ અધ્યયનમાં સ્પષ્ટ છે. તેનો સાર એ છે કે સદ્ગુરુની પ્રાપ્તિ ન થાય ત્યાં સુધી સ્વપુરુષાર્થથી સાધકે પોતાની બતને તૈયાર કરવી.

હવે ફરીને આપણે ‘જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્ર’ જે આત્માનો ગુણ છે તે તરફ પાછા વળીએ. તેનું જરા વિગતથી નિરીક્ષણ કરીએ. એ જીણોને પ્રગટ કરવા માટે બીજો કયાંય જવાની કે આશ્રમ બાંધીને સાધના કરવાની કોઈ જરૂર નથી. માનવજીવનના કોઈ પણ પર્યાયમાં કે અવસ્થામાં જીવ જાણવાનું અને અનુભવવાનું કાર્ય કરતો જ હોય છે. જૈન પરિભાષામાં જેને ‘જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્ર’ કહે છે તેનો સામાન્ય અર્થ જાણવું, જોવું અને માણવું એટલો જ થાય છે. માણસ જ્ઞાનથી જાણવાની ક્રિયા કરે છે, દર્શનથી જોવાની ક્રિયા કરે છે, અને ચારિત્રથી જાણવું-જોવું અનુભવતો હોય છે. તો પછી એ પ્રકારે જાણવા-જોવા અને અનુભવવાથી માણસ, શાશ્વત સુખનો અનુભવ કેમ કરતો નથી? અને દુઃખના જ ગીત કેમ ગાયા કરતો હોય છે? શાસ્ત્રકાર જ્ઞાન-દર્શન અને ચારિત્રના ત્રિવેણીસંગમને સુખનું નિધાન કહે છે તો તે કયા પ્રકારના જ્ઞાન-દર્શન અને ચારિત્ર? બસ, આજ મુદ્દાની વાત છે. આપણું એટલે કે સામાન્ય માનવીનું જાણવું (જ્ઞાન), જોવું (દર્શન) અને માણવું (ચારિત્ર) એ સમ્યક પ્રકારનું હોતું નથી. એટલે જ ‘સમ્યક્ જ્ઞાન-દર્શન ચારિત્ર’ની વાત શાસ્ત્રકારે ફરમાવી એ ‘સમ્યક્’ વિશેષણમાં જ બધું સહસ્ય છે. આને લગતી વિશદ વિચારણા ‘ચિં. વિ. ધારા’માં થઈ ગઈ છે. એટલે અહીં તો એક જુદો જ વિચાર રજૂ કરું છું.

આપણું જાણવું, જોવું અને જાણવું એ સ્વલક્ષી એટલે કે આત્મલક્ષી નથી હોતું, પણ પરલક્ષી એટલે કે દેહલક્ષી હોય છે. તેથી આપણે યથાર્થ જાણી શકતા નથી, જોઈ શકતા નથી અને માણી શકતા નથી. જ્યારે આપણા

જીવનમાં એટલે કે મન, બુદ્ધિ, પ્રાણ, શરીર વગેરે આધારમાં, આત્માનું-કેવળ આત્માનું જ અવતરણ થાય છે ત્યારે આપણું જાણવું, જોવું અને આચરવું એ સમ્યક્ પ્રકારનું બને છે. આત્મા પોતે તો રૂપ-રંગ વગરનો ચૈતન્યધન છે. તેની અભિવ્યક્તિ શરીર, મન, બુદ્ધિ અને પ્રાણદ્વારા થઈ શકે છે. જો આ નિશ્ચય આપણામાં અચર્ય થઈ જાય તો, જે શરીર (સ્ત્રીનું કે પુરુષનું) મળ્યું છે તેના જ સહારાથી આપણે આત્માને પ્રગટ કરવાનો છે. મતલબ કે શરીર એ આપણું સાધન છે. શરીર છે તો એના આશ્રયે જ મન, બુદ્ધિ વગેરે રહેલા છે. એ સાધનોનો સાધન તરીકે ઉપયોગ કરવામાં જ આત્માની સિદ્ધિ છે. સાધનો એ સર્વસ્વ નથી એટલું જો સમજાય તો પછી આત્માએ 'જ્ઞાતા' અને 'દૃષ્ટા' તરીકે જ પોતાની જાતને બહાર લાવવાની કે પ્રગટ કરવાની રહે છે.

‘ત્રિપદી કર્તવ્ય ધર્મ’

એ ત્યારે બની શકે કે જ્યારે આત્મા, જીવનને લગતા તમામ વ્યવહારોને, તેના ઉચ્ચતમ આદર્શની દૃષ્ટિએ જાણે એટલે કે સમજે, જુએ એટલે કે જો જાણેલ હોય તેમાં નિષ્ઠા-શ્રદ્ધા રાખે અને પછી તે પ્રમાણે જ વર્તાવ કરે. ખસ, જાણવા, જોવા અને માણવાની આ જ વાસ્તવિક પ્રક્રિયા છે. એને હવે આપણે કર્તવ્યબુદ્ધિ, કર્તવ્યનિષ્ઠા અને કર્તવ્યપરાયણતા તરીકે ઓળખીશું. આ ત્રિપદી કર્તવ્યમાં જ ‘સમ્યગ્ જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્ર’નો અર્ક કે સત્ત્વ આવી જાય છે.

કર્તવ્યબુદ્ધિ એટલે સમયે સમયે પોતાને શું કરવાનું છે તેની સમજ. કર્તવ્યનિષ્ઠા એટલે એ સમજ અચર્ય એમ જ છે એવી શ્રદ્ધા અથવા પાકો વિશ્વાસ. અને કર્તવ્યપરાયણતા એટલે સમજ અને શ્રદ્ધાપૂર્વક સમગ્રભાવે આદર્શમય જીવન જીવવું તે.

જો સાધક આ રીતે પોતાના વ્યવહાર જીવનને ઘડતો હોય છે તેને પછી અધ્યાત્મનિષ્ઠ સદ્ગુણની પ્રાપ્તિ થતાં એ જ ત્રિપદી કર્તવ્યધર્મ સમ્યક્રૂપે પરિણમે છે. ત્યારે જ તેને પછી અંતરના અને બહારના જીવનમાં આત્માની સહજ અનુભૂતિ થયા કરતી હોય છે: એવી દશા નિપજવવા માટે જ આ ‘કર્તવ્યધર્મ’ એટલે કે પાયાના ધર્મની સવિશેષ જરૂર છે. જેના જીવનમાં આ ‘કર્તવ્યધર્મ’ કાચો કે સંદિગ્ધરૂપે હોય તે વાસ્તવિક રીતે જીવનનો આરંભ કે આદર જ કરી શકતો નથી. તેથી જ એક અર્થગંભીર સુભાષિત સ્મૃતિપટ ઉપર તરી આવે છે:-

પ્રાણની આહુતિ આપીને એટલે કે મરતાં મરતાં પણ જે કર્તવ્ય આવી પડે તે અવશ્ય કરવું જોઈએ: અને જે અનુચિત કર્મ છે-જે કરવા યોગ્ય નથી-અકર્તવ્ય છે તેય પણ પ્રાણના ભોગે ન કરવું જોઈએ. આ કર્તવ્યધર્મ છે. આવો કર્તવ્યધર્મ નિપજવવા માટે, સંસારથી ભાગી છૂટવાની કોઈ જરૂર નથી. ધ્યેયનિષ્ઠ કર્તવ્યપરાયણ વ્યક્તિઓથી સંસાર આપોઆપ છૂટી જાય છે. જેનું લક્ષ કર્તવ્યબુદ્ધિ અને કર્તવ્યનિષ્ઠા પ્રત્યે જાગૃત છે તે કર્તવ્યપરાયણ થતો હોય છે ત્યારે રાગ-દ્વેષ અને મોહ ઉપર પૂર્ણ વિજય મેળવી લે છે. એનું સમગ્ર જીવન જ તપોમય બની રહે છે.

જેના જીવનમાં, અશે અશે પણ રાગ-દ્વેષ કે મોહના આંદોલનો ઊઠતા હોય છે, તેવા જીવો, કદાચ સંસાર છોડી-ભગવા પહેરી કે કહેવાતો ત્યાગીનો વેષ પહેરી લે અને જંગલમાં રહે તો ત્યાં પણ તે નવો સંસાર ઊભો કરતો હોય છે. તેથી ઝંલટું કર્તવ્યધર્મને આદર્શ રીતે જીવનમાં ઉતારનાર વ્યક્તિ-રાગ-દ્વેષને અવકાશ મળે તેવું આચરણ જ કરતો નથી. તેથી તેનું જીવન ગમે ત્યાં હોય તો પણ તપોમય હોવાથી ત્યાં જ તપોવન જેવું બની રહે છે. એના જીવનના પ્રત્યેક પ્રસંગમાં-સ્વીકાર અને ત્યાગમાં-તે અનાસક્ત હોવાથી સદાય પ્રસન્ન અને આનંદમય હોય તેથી જ કહ્યું છે:-

અર્થાત્ જેના હૃદયમાં, રાગ-આસક્તિ કે મોહ હોય છે તેવી વ્યક્તિ કદાચ સંસારનો ત્યાગ કરી જંગલમાં વસે તો ત્યાં પણ તે જડભરતની જેમ સંસાર વધારતો જ હોય છે.- અને જે આત્માઓ રાગ-દ્વેષ

કે મોહથી નિવૃત્ત થયેલા છે એટલે કે જેના હૃદયમાં રાગ-આસક્તિ કે મોહ હોતા જ નથી અને જેઓ પવિત્ર એવા કર્તવ્યધર્મમાં ભેડાયેલ હોય છે તેવાને માટે ગૃહલવન પણ તપોવન જેવું બની રહે છે. કારણ કે એ કર્તવ્યધર્મનું પાલન કરવામાં એવા સાધકો સહજભાવે કેટલુંક તજતા હોય છે. ખીબને માટે સહન કરતા હોય છે-જનહિતના માટે પોતાની જાતને જનકવિદેહીની જેમ વિના સંકોચે અર્પણ કરતા રહે છે. આ જ વાસ્તવિક તપ છે.

**પૂર્ણાત પૂર્ણમિદમ્
(સારાંશરૂપે)**

આ બધું જ લખવાનો આશય એ છે કે, માનવજીવનમાં ન્યાં સુધી અધ્યાત્મચેતના જાગૃત થઈ નથી હોતી ત્યાં સુધી વાસ્તવિક રીતે જીવન જીવવાનું બની શકતું નથી. તેથી એ ચેતના જગાડવા માટે, તેના અનુભવી એવા સદ્ગુરુની અનિવાર્ય જરૂર રહેવાની; એટલું જ નહિ પણ આ માર્ગમાં એ જ પરમ ઉપકારી છે. એકવાર અધ્યાત્મ ચેતના જાગી ઊઠી, પછી તમામ નિમિત્તો સદ્ગુરુની જવલંત આંખી કરાવનારા થઈ પડશે. આ બધી બિનાઓ ‘ચિંતનીય વિચારધારા’માં વિવિધ દૃષ્ટિબિંદુથી યથાસ્થાને રજૂ કરેલ છે.

એવા મહામાનવો કે સદ્ગુરુઓનો વર્તમાનકાળે સાક્ષાત્ યોગ થવો અતિ દુર્લભ છે. તો તેની અવેજમાં માણસે, પોતાની વિવેકબુદ્ધિના માર્ગદર્શન પ્રમાણે, ઉપર જણાવેલ ત્રિપદી ‘કર્તવ્યધર્મ’ જીવનમાં અપનાવવો, એટલે કે કર્તવ્યબુદ્ધિ, કર્તવ્યનિષ્ઠા અને કર્તવ્યપરાયણતાથી જીવનનો વિકાસ કરતા રહેવું; પરંતુ કહેવાતા મત-પંથ-સંપ્રદાય કે વાડામાં ન બંધાતા અથવા મંડળ, સંસ્થા કે આશ્રમમાં ન ભેડાતા, હિંમતપૂર્વક પોતાનો માર્ગ ખેડવો. એમાં જ ખરું આત્મતેજ પ્રગટાવવાની સાચી તક રહેલી છે. મત-પંથ કે સંપ્રદાયમાં મર્યાદિત દૃષ્ટિબિંદુ હોવાથી, એમાં પરિણામે ‘અહમ્’ને-અભિમાનને જ પોષણ મળવાનું અને જીવન હારી જવાનું. એ વળી વધારે લાભમાં!

સંક્ષેપમાં એટલું જ કે:-

દેવને પણ દુર્લભ એવો આ માનવદેહ પ્રાપ્ત કરીને જે કંઈ પણ કરવા જેવું હોય તો તે એ છે કે, આ વર્તમાન જીવનમાં જ માણસે, આત્મવિકાસની ભૂમિકાને ઉત્તરોત્તર વિકસિત કરી, મહામાનવ અને અતિમાનવની દશાએ પહોંચવાનું છે. ત્યાં જ ખરી સુકૃતદશા છે-ત્યાં જ જીવનની પરિપૂર્ણતા છે-પરમ સુખ-શાન્તિ અને આનંદ છે.

જે જે મહાત્માઓ, એ ઉચ્ચદેશાને પામેલા છે તેઓ, આપણી આ આર્થભૂમિ ઉપર પોતાનો એ અમર વારસો મૂકી ગયા છે. તે જ આપણે સંભાળી લેવાનો છે.

શુભ સંકલ્પનો વિજય હો. પ્રજ્ઞાશક્તિનો વિજય હો.
જીવનદર્શન પરિપૂર્ણ હો. સદ્ગુરુ તત્ત્વનો વિજય હો.
નિષ્ઠાસંપન્ન સાધકનો વિજય હો.

× × × ×

પ્રાસંગિક નિવેદન

આ ‘ચિંતનીય વિચારધારા’ના વિષયનું પ્રકરીકરણ કરાવવામાં, પૂજ્ય ગુરુદેવની “જન્મશતાબ્દી મહોત્સવ સમિતિ અને માટુંગા સંઘ” નિમિત્તભૂત બનેલ છે. એ હકીકત છે.

હું પોતે મારી જાતને વિદ્વાન, લેખક કે પંડિત માનતો નથી; છતાં પણ એ નિમિત્તો જે કામગીરી મેં સ્વીકારેલ છે તે પૂર્ણ કરવી જોઈએ એ દૃષ્ટિએ મારો આ નમ્ર પ્રયાસ છે. મારી આ ‘વિચારધારા’ યોગ્ય છે કે નહિ એવું કોઈ પ્રમાણપત્ર મેળવવાની અભિલાષા નથી. પરંતુ મારા પૂજ્ય ગુરુદેવના ગંભીર અને ઉદાર આશયને હું કેવી રીતે અને કેટલા પ્રમાણમાં સ્પર્શી શક્યો છું એટલું જ મારે અહીં જોવાનું રહે છે.... અસ્તુ.

માણસમાત્ર અસ્પન્ન અથવા છદ્મસ્થ છે એટલે તેના તરફથી જે કંઈ મંતવ્ય કે વકતવ્ય પ્રગટ થાય

તે સાપેક્ષ જ રહેવાનું-તરતમના લેહવાળું જ હોવાનું. નિરપેક્ષ તો કેવળ એક ભગવાન જ છે. જેને જેન પરિભાષામાં કેવળી ભગવાન કે અર્હન કહે છે, તે જ પોતાની વાણીના અતિશયથી, વસ્તુને યથાર્થ બાણી શકે છે, જોઈ શકે છે અને વ્યક્ત પણ કરી શકે છે.

માણસ ગમે તેવો વિદ્વાન, પ્રાણ અને પ્રતિભાસંપન્ન હોય તો પણ તે નિરપેક્ષ વ્યવહાર નથી કરી શકતો એ જ એની મર્યાદા છે. તેથી જ મહાયોગેશ્વર એવા શ્રી આનંદધનજી મહાત્માએ ખુલ્લું અવાજે કહ્યું :-

**“વચન નિરપેક્ષ વ્યવહાર જૂઠો કહ્યો,
વચન સાક્ષેપ વ્યવહાર સાચો.”**

મારાથી જે કંઈ બની શક્યું તે, આ રીતે આજે ‘જન્મશતાહિદ મહોત્સવ સમિતિ’ પાસે રજૂ કરું છું. અને આ મારા પ્રયાસમાં, જે કોઈ નિમિત્તભૂત બની, સહાયક થયા છે તેઓનો ભૂરિ ભૂરિ અભિવાદન કરું છું. તેમ જ પ્રત્યક્ષરૂપે સ્થાનિક ક્ષીબડી સંઘ, પરોક્ષરૂપે ‘સાયલા સંઘ’ તેમ જ ‘દરિયાપુરી સંઘ’ અને ‘તપગચ્છ સંઘ’-બધાને સહકારીભાવે સદ્ભાવ મળવા બદલ તેઓ પણ અભિનંદનને પાત્ર છે.

ઉપરાંત મારા આ કાર્યને, દૂર-દૂરથી, માનસિક અને વાચિક રીતે અનુમોદના આપનાર સંઘો-અને વ્યક્તિઓ પ્રત્યે, સદ્ભાવપૂર્વક મારી સન્નિધા પ્રગટ કરું છું.

શુભનો ઉદય થાયો : અશુભ ઓસરી બંધો-એ જ મનઃકામના-

ઉપસંહાર

જીવન જીવવાની કળા, જીવનવિકાસની પદ્ધતિ, જીવનને બાણવા અને માણવાની ઉત્તમ તક, એ એક માત્ર માનવજીવનમાં જ ઉપલબ્ધ છે. તેથી જ એમ કહેવાયું:-**નહિ માનુવાત્ શ્રેષ્ઠતરઃ કશ્ચિત્** માનવ કરતાં વધારે શ્રેષ્ઠ કોઈ નથી. આ વસ્તુને લક્ષ્યમાં રાખી **“ચિંતનીય વિચારધારા”** લખવાનો પ્રયત્ન કર્યો. પરિણામે ક્ષયોપશમજન્ય જે કંઈ સામગ્રી મારા મગજમાં હતી તે, તેમ જ અન્ય ગ્રંથો-પુસ્તકોમાંથી મારી ભાવનાને અનુરૂપ જે કંઈ મળ્યું તેને આ ‘વિચારધારા’માં અક્ષરાત્મક રૂપે રજૂ કરેલ છે.

એક દષ્ટિએ જોઈએ તો લેખક ખીલું શું કરે છે? પોતાના મગજમાં જે **“જ્ઞાનકોષ”** ભરેલ હોય છે તેમાંથી મૂળ વિષયને લગતા વિચારો ચૂંટી કાઢી, યથાયોગ્યરૂપે ગોઠવવા એટલે કે તેને ભાષા કે વાણીના માધ્યમથી લિપિબદ્ધ કરવા એટલું જ કાર્ય લેખકે કરવાનું હોય છે.

વસ્તુતઃ જે લેખકો તટસ્થવૃત્તિથી, પોતાના અંતરતમ પ્રદેશમાં વહેતા તત્ત્વરૂપી ઝરાને, પરા-પશ્યન્તી અને મધ્યમા વાણીના ઘાટમાં ઉતારી, અનુભવપૂત વાણી દ્વારા અભિવ્યક્તિ કરે છે તેવા ઋષિઓ-મંત્રદ્વયા પુરુષો જ આદર્શ લેખક તરીકે ધન્યવાદને પાત્ર ગણાય.

‘ચિંતનીય વિચારધારા’ લખતી વખતે જેમ જેમ સ્ફુરણા અને પ્રેરણા આગળ વધતી ગઈ તેમ તેમ મને સમજાયું કે :-

- અણુમોલ માનવહેતુને પ્રાપ્ત કરીને સૌથી પહેલાં માણસે પોતાના જીવનમાંથી પાશવિક સંસ્કારો કાઢી શુદ્ધ માનવ બનવું જોઈએ.
- શુદ્ધ માનવ થયેલા માણસે પછી જીવનમાં સર્વત્ર દિવ્યતા પ્રગટાવવી જોઈએ. અને સાથે સાથે પ્રભુતાનું ધ્યેય રાખી, માણસે રાગ-દ્વેષના તમામ વિકારો ઉપર વિજય મેળવી, આ જીવનમાં જ પ્રભુતા પ્રગટાવવી જોઈએ.

એ રીતે વિચારતાં, માનવજીવનના આંતરિક સત્ત્વની ચાર ભૂમિકાઓ નીચે મુજબ બની રહે :-

૧ - અદ્વપમાનવ : તેનું આંતરિક સત્ત્વ-પશુતા.

લગભગ પશુના સંસ્કારવાળો માનવ. (નરપશુ)

૨ - માનવ : તેનું આંતરિક સત્ત્વ-માનવતા.

લાગણીપ્રધાન, સવેદનશીલ શુષ્ક માનવ. (માનવ)

૩ - મહામાનવ : તેનું આંતરિક સત્ત્વ-દિવ્યતા

વિવેકપ્રધાન, આત્મનિષ્ઠ માનવ. (માનવદેવ)

૪- અતિમાનવ: તેનું આંતરિક સત્ત્વ-પ્રભુતા.

પ્રકૃત ઉપર સંપૂર્ણ વિજય મેળવી જે શુદ્ધ-શુદ્ધ અને મુક્ત થયેલ છે તે અતિમાનવ-તીર્થંકરપદ પામેલ, જીવન મુક્ત પુરુષ (મહાપ્રભુ.)

ઉપર મુજબ જે 'સમજ'નો વિકાસ થયો તેનું આ 'વિચારધારા'માં-મેં અવતરણ કર્યું છે. આ પ્રમાણે વિકાસપ્રધાન અને વિકાસલક્ષી એવા માનવજીવનની ઉત્તરોત્તર વધતી જતી લવ્યતા અને દિવ્યતા કેવી હોય તેનું કંઈક વિસ્તારથી વર્ણન આપણે આગળ જણાવેલ "ચિંતનીય વિચારધારા"માં જોઈ ગયા.

એવા જીવન ઘડતરમાં, જે તત્ત્વ, છેક નીચેથી માંડીને ઠેક ટોચ સુધી વિલસી રહ્યું છે. એટલે કે તમામ સ્તરમાં અનુચ્યુત (ઓતપ્રોત-પરેવાયેલું) છે તે ચૈતન્યતત્ત્વનો આવિર્ભાવ થવામાં, જીવનરસાયણના કયા કયા તત્ત્વોએ ભાગ લેવાયો છે તેનું આણું નિરીક્ષણ કરી લઈએ. જે કે એ તત્ત્વોનો નિર્દેશ અને તેના કાર્યનું વર્ણન તે તે સ્થળે થઈ ગયેલ છે તે પણ ફરીને એની સંકલના આપણા માનસપટ પર તાજ થાય એટલા માટે એનું સંશ્લેષમાં અહીં અવતરણ કરવું યોગ્ય લાગે છે.

જીવનરસાયણના મૂળ તત્ત્વો

૧- જીવનસત્ત્વ:...અધમ કોટિનું જીવન=એકેન્દ્રિયથી માંડીને ચાર ઈન્દ્રિયવાળાં જંતુઓની દુનિયા.

૨- જીવનસત્ત્વ વત્તા જીવનતત્ત્વ=તિર્યંચ પશુની દુનિયા. જેમાં જીવનસત્ત્વના અંશો વધારે પ્રમાણમાં હોય અને જીવનતત્ત્વના અંશો ઓછા પ્રમાણમાં હોય.

૩- જીવનતત્ત્વ વત્તા જીવનશક્તિ અથવા પ્રાણતત્ત્વ = ...મનુષ્યની દુનિયા.

-પશુ અને માનવના મિશ્ર સંસ્કારવાળી આ માનુષી દુનિયામાં, માનવનો દેહ મળવા છતાંય જીવનતત્ત્વના ટકા વિશેષ પ્રમાણમાં હોય અને જીવનશક્તિ કે પ્રાણતત્ત્વના ટકા ઓછા-વધુ હોય. તેથી તરતમતા ભેદે એવા જગતમાં અદ્યમાનવ, માનવ અને શુદ્ધમાનવ એમ ત્રણ પ્રકારના માનવો હોય છે.

૪- જીવનશક્તિ અથવા પ્રાણશક્તિ વત્તા જીવનદષ્ટિ = ...દિવ્યજીવનવાળા માનવો.

-વિકાસ પામતાં પામતાં આટલી ઋદ્ધિને પામેલ જીવો, પછી મહામાનવ થવાની યોગ્યતા પ્રાપ્ત કરે છે. એટલે કે એવા જીવોમાં રહેલ પ્રાણશક્તિ પોતે સંકલ્પશક્તિરૂપે પરિણમી ક્રિયાશીલ બને છે, તેથી એવા માનવોમાં પ્રાણશક્તિ તો ભરપૂર હોય છે. તે ઉપરાંત એવા સાધકોમાં વિવેકબુદ્ધિ પોતે પ્રજ્ઞારૂપે પરિણમી, વિકાસ પામતી હોય છે. અહીં પ્રજ્ઞા એટલે જીવન જીવવાની એક પ્રકારની તેજસ્વિની સમજશક્તિ સમજવી. વ્યાપક અર્થમાં એ જ જીવનદષ્ટિ છે.

૫- જીવનદષ્ટિ અથવા પ્રજ્ઞાશક્તિ વત્તા જીવનદર્શન = ...અતિમાનવનું પ્રભુમય જીવન.

-જીવનદષ્ટિની પૂર્ણ વિકસિત શક્તિ એટલે પ્રજ્ઞાશક્તિની સાથે સાથે તેને જ અનુરૂપ-યથાબ્યાત જીવન જીવવું એ જ સંપૂર્ણ દર્શન એટલે કે જીવતા-જગતા તીર્થસ્વરૂપ-તીર્થંકરોનું પ્રભુતાભર્યું જીવન. તેનું જીવન એ જ સમગ્રભાવે-અખિલાઈભર્યું જીવનદર્શન છે. માનવજીવનની એ ચરમ અને ઉત્કૃષ્ટ અવસ્થા અથવા દશા છે. એ જ ખરા અર્થમાં મુક્ત જીવન છે.

દેહ છતાં જેની દશા, વર્તે દેહાતીત;
તે જ્ઞાનીના ચરણમાં, હો વંદન અગણિત

“શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર”

એ દશામાં, એવા અતિમાનવ-મહાનુભાવો, ખરેખર પુરુષોત્તમ સ્વરૂપ બની રહે છે.

અનુચિંતન

મારી સમજ પ્રમાણે, આવા ક્ષેત્રલક્ષી જીવન વિકાસની સાધના માટે જ અમારા પૂજ્ય ગુરુદેવશ્રી નાનચંદ્રજી મહારાજ માનવતાના પુસ્તકોત્તમ હતા. આગમ-શાસ્ત્રોના હોહનરૂપે તેઓએ માનવતારૂપી નવનીત તારવીને જગત પાસે પોતાની આગવી શૈલીથી રજૂ કર્યું હતું.* તેથી જ માનવતાનું આ રીતે નિરૂપણ કરાવવામાં, બાજુ અદ્રશ્યરૂપે તેઓની જ પ્રેરણા કામ કરતી હોય એમ મને લાગે છે.

વિશેષમાં તેઓશ્રીના શિષ્યો, અનુરાગીઓ અને લકતો કહેવડાવવાનો કે મનાવવાનો આપણને ત્યારે જ ખરે અધિકાર મળે છે કે ન્યારે તેઓએ સમબલવેલ માનવજીવનના વિકાસનો હેતુ લક્ષમાં રાખી, આપણા જીવનવિકાસથી આપણે એને પરિપૂર્ણ કરીએ-ફલિત કરીએ. આપણે પોતે એ મહાપુરુષને જાન્ય સારા રાખી આપણું જીવન ઘડતર કરતા રહીશું તો સમયે સમયે તેની સ્મૃતિ રહ્યા કરશે એ જ એમના પ્રત્યેની આપણી શ્રદ્ધાંજલિ કે ભાવાંજલિ સાચી ગણાશે અને સાર્થક થશે....અસ્તુ.

ઉપક્રમ

જન્મશતાબ્દિ મહોત્સવ ઉજવવા માટે કોઈ લકત આત્માના હૃદયમાં સ્ફુરણા થઈ અને તેને શ્રીબોરીવલી-મુંબઈ સંઘના ઉત્સાહી ભાઈઓએ ઝીંઝી લીધી, પરંતુ એને આકાર કેવી રીતે આપવો એ મુંઝવણના વિષય હતો.

“જેના હૃદયમાં પ્રેમ-સંકિત શૌર્યના ઝરણા વહેતાં હોય છે તેના માટે કશું અશક્ય કે અસંભવિત નથી.” એ ન્યાયે બહુ મંથન પછી કેટલાય ભાઈઓને એમ લાગ્યું કે, આ શતાબ્દિ નિમિત્તે, કોઈ ભવ્ય અને પ્રેરણાત્મક સ્મારક થવું જોઈએ. આ વિચારને વેગ આપવા માટે પછી તો મુંબઈ જેવી નગરીમાં, સદ્ભાવવાળા, ગુણુનુરાગી અનેક લકતો જોડાયા: અને વિચારવિનિમયને અંતે હાલ તુરંત તો એ પ્રસંગ નિમિત્તે એક ‘સ્મૃતિગ્રંથ’ બહાર પાડવો એવું નક્કી થયું. ‘સ્મૃતિગ્રંથ’ એટલે જે મહાપુરુષે સૌના હૃદયમાં અનેરું સ્થાન પ્રાપ્ત કર્યું છે એવા એ પુરુષના જીવનને, એવી રીતે ગ્રંથારૂઢ કરવું કે, જેને વાંચતા-વાંચતા સાંભળનાર કે વાંચનારને તેઓ બાજુ સાક્ષાત્ બિરાજમાન હોય એવું લાગી આવે, એટલું જ નહિ પણ એમાંથી જ પોતાના જીવનને ઉન્નત કરવાની પ્રેરણા મળ્યા કરે.

પણ આવું મહત્ત્વનું કાર્ય કરે કોણ? એમ તો આજથી ચારેક વર્ષ પહેલાં “સંતશિષ્યની જીવન સરિતા” એ નામથી પૂજ્ય ગુરુદેવશ્રી નાનચંદ્રજી મહારાજનું જીવનચરિત્ર દ્રષ્ટ તરફથી પ્રગટ થઈ ચૂક્યું છે. તેમાંથી તેઓના જીવનનો સારો એવો પરિચય થઈ રહે તેમ છે. તેમ છતાંય હજી જે કંઈ બાકી રહ્યું હોય તેને આવરી લઈ, જીવનઝાંખીરૂપે તેમજ તત્ત્વહોહનરૂપે જેમાં વધુ સામગ્રી હોય તેવો ગ્રંથ તેના સ્મારક તરીકે હોવો જોઈએ. આવો વિચાર ઉપર તરી આવ્યો.

પરિણામે, શ્રી બોરીવલી સ્થા. જૈનસંઘના, સમાજસેવાની ધગશવાળા, ઉત્સાહી અને કર્મઠ પ્રમુખ શ્રી શાન્તિલાલ ભાણુભાઈ અંબાણીએ, બોરીવલી સંઘનો સહકાર સાધી, ઉપરના વિચારને ફલિત કરવા એક દ્રષ્ટી મંડળની રચના કરી અને દ્રષ્ટી મંડળે આ કાર્યને વધુ વેગ આપ્યો. ઉપરાંત પૂજ્ય ગુરુદેવ પ્રત્યે શિષ્યાભાવે અનન્ય સદ્ભાવ રાખનાર મહાસતી શ્રી દમયન્તીબાઈ આર્યાજી આદિ સાધ્વીમંડળ પણ મુંબઈમાં જ હતું. તેઓએ પણ આ વસ્તુ લક્ષમાં રાખી માટુંગા સંઘને પ્રેરણા આપી અને શ્રી માટુંગા સંઘે આ ગ્રંથ પ્રકાશન કરવાનું કાર્ય હાથ ધર્યું. આમ આ વિચારને વેગ મળતો ગયો. પરંતુ આવું લગીરથ કાર્ય કરે કોણ? એ પ્રશ્ન તો

* જુઓ “માનવતાનું મીઠું જગત” ભાગ ૧-૨/૩-૪ વ્યાખ્યાનસંગ્રહ

ભોલો જ રહ્યો. આખરે બધાએ મળીને એ કાર્ય માટે પ્રમાણભૂત વ્યક્તિ તરીકે, મારા તરફ નજર કરી. હું તે વખતે (સંવત ૨૦૩૦માં) ચાતુર્માસ નિમિત્તે ધોરાજીમાં હતો. શ્રી શાન્તિભાઈ અંબાણી, શ્રી લવચંદ્રભાઈ અને ખીબ સાથીદારો ધોરાજી આવ્યા અને મારી પાસે બધી વાત રજૂ કરી.

મને આ કાર્યનું મહત્વ, એની ગંભીરતા અને જવાબદારીનો વિચાર આવ્યો. ઘડીભર તો હું સ્તબ્ધની જેમ થોભી ગયો. જરા ઊંડા ઊતરીને જોયું તો, મને આ કાર્ય મારા જન્મ ઉપરવટનું લાગ્યું, એના માટે સ્થિરતા અને સ્વસ્થતાની જરૂર લાગી. હું એટલો આવું કાર્ય કોઈ પણ હિસાબે ન કરી શકું એમ લાગ્યું એટલે મેં તે વખતે એ ભાઈઓને સ્પષ્ટ ના પાડી. “મારાથી આ કાર્ય નહીં શકે.” એવો જવાબ આવ્યો. એ ભાઈઓ નિરાશ થયા અને પાછા ગયા.

પરંતુ ન્યારે કોઈ એવું મહાન કાર્ય થવાનું હોય છે ત્યારે પાંચ સમવાય કારણો પોતપોતાની રીતે ગુપ્તપણે પણ ગોઠવાતા હોય છે. એ ન્યાયે, બન્યું એવું કે, સંવત ૨૦૩૧ની સાલમાં પૂજ્ય ગુરુદેવની દશમી પુણ્યતિથિ આવતી હતી. મુનિશ્રી સંતખાલજી દર વર્ષે આ તિથિ પોતાની રીતે ઊજવે છે તે મુજબ આ વખતે આ પુણ્યતિથિ પોતાના પ્રાયોગિક ક્ષેત્ર-ગુંદી આશ્રમમાં ઊજવાય એવી એમની ભાવના થઈ અને તે પણ મારા અવસ્થાને ઊજવાય તો વધુ સારું એમ લાગવાથી તેઓએ મને ધોરાજી મુકામે ભાવભર્યો હાર્દિક વિનંતીપત્ર લખ્યો. એમાં જણાવ્યું કે, “આ નિમિત્તે આપ ગુંદી-આશ્રમમાં પધારો અને આ પ્રસંગને શોભાવો એવી મારી વિનંતી છે.” એ પત્ર સાથે સાથે જ તેઓએ ગુંદી આશ્રમના કાર્યકર્તા ભાઈઓને પણ પ્રેરણા કરી કે તમો જાતે ધોરાજી જઈને પૂજ્ય ચુનીલાલજી મહારાજને વિનંતી કરો અને મને ખબર આપો. શ્રી સંતખાલજીની આજ્ઞા થતાં જ, ગુંદીથી શ્રી અંબાલાલભાઈ શાહ, શ્રી કાશીબેન મહેતા, શ્રી મુરાભાઈ વગેરે આગેવાન કાર્યકર્તાઓ ચાતુર્માસ દરમિયાન ધોરાજી આવ્યા અને આશ્રહુલરી વિનંતી કરી કે, “આ પ્રસંગે આપને પધારવું જ પડશે. મારી પરિસ્થિતિ અને સંજોગોનો વિચાર કરી મેં કેટલીક વિગતો અને સૂચનાઓ રજૂ કરી. પરિણામે મારી બધી સૂચનાઓ તેઓએ હર્ષપૂર્વક સ્વીકારી, એટલે મેં તેઓની વિનંતી સ્વીકારી. અને ચાતુર્માસ પૂર્ણ થયે તુરત એ તરફનો વિહાર શરૂ કર્યો. માગસર વદમાં એ પ્રસંગ હતો. અનુક્રમે ક્ષેત્રોની સ્પર્શના કરતાં હું માગસર વદમાં સમયસર ગુંદી પહોંચી ગયો અને અનેરા ઉત્સાહ વચ્ચે એ પ્રસંગ લબ્યતાથી ઊજવાયો. ત્યારે પણ ફરીને શાન્તિભાઈ અંબાણી, શ્રી ચીમનભાઈ મહેતા વગેરે ગુંદી મુકામે આવેલા અને પેલી વાત ફરીને મારી પાસે મૂકી. હજી પણ હું એ જ ‘મુડ’માં હતો. મેં નમ્રભાવે કહ્યું કે મારાથી એ નહીં બની શકે. એના માટે મારે સાયલા રહેવું જોઈએ અને પછી જ હું કંઈ વિચારી શકું. વળી પાછા એ લોકો નિરાશ થયા. ત્યારબાદ તો ગુંદીથી વિહાર કરી હું લીબડી થઈને, એક દ્વિધા પ્રસંગે, જોરાવરનગર આવ્યો ત્યારે, પણ વચ્ચે વઢવાણ મુકામે શ્રી શાન્તિભાઈ તથા શ્રી રસિકભાઈ શાહ વગેરે (કોઈ કામ પ્રસંગે આ તરફ આવેલા એટલે) ફરીને મને મળ્યા અને પાછી એ વાત તાજ કરી. મેં કહ્યું મને સાયલા પહોંચવા દો, પછી વિચાર કરીશ. કારણ કે મારા માટે પ્ર. ગુરુદેવને લગતું “પ્રેરણાકેન્દ્ર” સાયલા છે. મારો આ જવાબ તેઓને આશાજનક લાગ્યો.

આખરે હું સાયલા આવ્યો. લાંબા ગાળે સાયલા આવવાનું થયું હતું. જરા સ્થિર થયો અને સાયલાના લીબડી સથે ચાતુર્માસ માટે વિનંતી કરી. આમે મારે સાયલામાં શાન્તિ લેવી હતી. તેથી થોડી પ્રાસંગિક વિચારણા બાદ મેં શ્રી સંઘની વિનંતી સ્વીકારી. દરમિયાન ફરીને શાન્તિભાઈ, એ જ હેતુ માટે સાયલા આવ્યા. જેને ખરેખર કામ જ કરવું છે તે કોઈ પણ સંજોગમાં નિરાશ થતા નથી. ફરીને એની એ વાત મારી પાસે મૂકી. ત્યારે મેં મારી મુશ્કેલી અને પરિસ્થિતિ તેઓને જણાવી. તેઓએ સ્થા. જન સમાજની મહાન વિભૂતિ જેવા સ્વ. પૂજ્ય ગુરુદેવના અસંખ્ય ઉપકારોને નજર સામે રાખી કોઈ પણ ભોગે જન્મશતાબ્દિ ઊજવવાનો મક્કમ નિર્ણય કર્યો હતો અને એ નિમિત્તે ચતુર્કિચિત્ત ઋણમુક્ત થવાની તક સાધવી હતી. એટલે ‘સ્મૃતિગ્રંથ’નું કાર્ય આપે જ પાર પાડવું પડશે એમ ફરીને ભારપૂર્વક વિનંતી કરી. ચર્ચા દરમિયાન મારી બધી પરિસ્થિતિ વિચારીને, હું કેવી

રીતે નિશ્ચિંતપણે આ કાર્ય કરી શકું એ રીતે બધી કાર્યવાહી તેઓએ શરૂ કરી. (૧) સૌથી પહેલાં સ્થાનિક સંઘની સંમતિ મેળવી, મને વ્યાખ્યાનની જવાબદારીથી મુક્ત કર્યો. સાયલાના શ્રી લીંબડી સઘે પણ એ વાત સહુ સ્વીકારી. (૨) બીજું મને વધારે નિરાકૃણતાનો સમય મળે એટલા માટે લેખનમાં સહાયભૂત થવા ત્રણ સાધ્વીજીઓને ચાતુર્માસ રાખવા માટે લીંબડી સંપ્રદાયના આચાર્ય મહારાજશ્રી રૂપચંદ્રેણ મહારાજ અને લીંબડી સંઘના પ્રમુખ શેઠ શ્રી દોટાલાલભાઈની મંજૂરી મેળવવાની હતી એટલે તેઓનો સંપર્ક સાધતાં આવા ઉત્તમ કાર્ય માટે તેઓશ્રી તરફથી પણ પૂરી સહાનુભૂતિ અને મંજૂરી મળી ગઈ.

પરંતુ પછી પ્રશ્ન એ ઊભો થયો કે, હાલ તુરત તો બધા સાધ્વીજીઓના ચાતુર્માસ નક્કી થઈ ગયા છે. તો પછી કયા સાધ્વીજીને આ નિમિત્તે અહીં ચાતુર્માસ રાખવા? સૌરાષ્ટ્રમાં પૂજ્ય ગુરુદેવની આજ્ઞાનુવર્તિની શિષ્યાઓ પૈકી બે સંઘાણ વિચરે છે. એક તો વિદુષી મહા. શ્રી હેમકુંવરબાઈ આર્યાજી, બા. પ્ર. શ્રી પુષ્પાબાઈ આર્યાજી, બા. પ્ર. મહા. શ્રી હંસાકુમારી આર્યાજી, બા. પ્ર. મહા. શ્રી ઊર્મિલાબાઈ આર્યાજી ઠા. ૪ અને બીજા સ્વ. તેજસ્વીની મહા. શ્રી પ્રભાકુંવરબાઈ આર્યાજીના સુશિષ્યા મહા. શ્રી ચંદનબાઈ આર્યાજી ઠા. ૭ એ બે મંડળમાં મહા. શ્રી હેમકુંવરબાઈ આર્યાજી ઠા. ૪ વાંકાનેર ચાતુર્માસ હોવાથી તળિયતના કારણે આ તરફ આવી શકે એવી સ્થિતિ ન હતી. તેથી મહા. શ્રી ચંદનબાઈ આર્યાજી ઠા. ૭ ની સાથે આ સંબંધી વિચારણા કરતાં એવું નક્કી થયું કે એ સાત ઠાણા પૈકી બા. પ્ર. મહા. સરલાકુમારી આર્યાજી તથા બા. પ્ર. ઈન્દુમતી આર્યાજી ઠા. ૨ તથા સ્વ. વિદુષી મહા. શ્રી પાર્વતીબાઈ આર્યાજીના સુશિષ્યા સ્થવિર મહા. શ્રી સમજુબાઈ આર્યાજી એમ કુલ ઠા. ૩ આ કાર્યમાં સહાયભૂત થવા સાયલામાં ચાતુર્માસ રહે અને બાકીના સાધ્વીજીઓ મહા. શ્રી ચંદનબાઈ આર્યાજી, બા. પ્ર. હંસાકુમારી આર્યાજી, બા. પ્ર. હુસુમતી આર્યાજી, બા. પ્ર. તરુલતા આર્યાજી, બા. પ્ર. ઉપાકુમારી આર્યાજી ઠા. ૫ નિયત થયેલ ચાતુર્માસ માટે ધાંગધા તરફ વિહાર કરે.

એ રીતે મહા. ચંદનબાઈ આર્યાજીએ, ઉદ્ધારતાપૂર્વક ‘સ્મૃતિગ્રંથ’ના આ કાર્ય માટે બે ઠાણાને ચાતુર્માસ માટે આજ્ઞા આપી અને મહા. સમજુબાઈ આર્યાજી (જેઓ તે વખતે મહા. ચંદનબાઈ સાથે વિચરતા હતા) એ વડીલ તરીકે મહા. હેમકુંવરબાઈ આર્યાજીની સંમતિ મેળવી. આમ ઠાણા ત્રણ મને સહાયભૂત થવા અત્રે (સાયલામાં) ચાતુર્માસ રહ્યાં.

આ નિર્ણયને સ્થા. લીંબડી સંઘ-સાયલાએ હુખંપૂર્વક વધાવી લીધો.

બસ, પછી તો ચાતુર્માસ દરમિયાન ‘સ્મૃતિગ્રંથ’ જેમાં મુખ્ય લખાણ મારે કરવાનું હતું તે શરૂ થયું; અને શાસનદેવની કૃપાથી સાંગોપાંગ પાર ઉતર્યું. ખાસ કરીને આ મહાન કાર્યમાં પહેલેથી છેલ્લે સુધીના લખાણનું સુંદર પ્રેસમેટર (હસ્તપ્રત) તૈયાર કરવામાં સાધ્વીશ્રી ઈન્દુમતી આર્યાજીના અવિરત પરિશ્રમનો ફાળો નોંધપાત્ર છે.

અહીં સાયલામાં આ ‘ચત્ર’ શરૂ થયો ત્યારે મુંબઈમાં ઉપર જણાવેલ ટ્રસ્ટ ઉપરાંત શ્રી માટુંગા સઘે પણ મહા. શ્રી દમયન્તીબાઈ આર્યાજીની પ્રેરણાથી ખૂબ ઉત્સાહપૂર્વક આ કાર્યને વેગ આપ્યો એટલું જ નહિ ‘સ્મૃતિગ્રંથ’ને ખૂબ ગૌરવભર્યો દળદાર અને આકર્ષક બનાવવા માટે એક નવું જ આંદોલન ઉત્પન્ન થયું- એટલે કે આ ‘સ્મૃતિગ્રંથ’ને સમૃદ્ધ કરવા વિદ્વાનોનું એક સંપાદકમંડળ તૈયાર કર્યું. એની વિગતમાં મારે ઊતરવું નથી.

અહીં તો જન્મશતાબ્દિ નિમિત્તે ‘સ્મૃતિગ્રંથ’નું સંપાદન કરવામાં હું કેવી રીતે જોડાયો, તેની મૂળભૂત માહિતી એટલા માટે આપી રહ્યો છું કે, આ ગ્રંથની રચનામાં, મૂળનાયકને-એટલે કે સ્વ. પૂજ્ય ગુરુદેવને યથાર્થરૂપે, જૈનસમાજ પાસે અને વ્યાપકરૂપે માનવસમાજ પાસે રજૂ કરવામાં મેં ‘ચિંતનીય વિચારધારા’ના માધ્યમથી કેવો પ્રયત્ન કર્યો છે તે વાચકવર્ગ બરાબર સમજી શકે. અસ્તુ.

સંકલના

હવે હું મૂળ ગ્રંથના વિષય ઉપર આવું. સૌથી પહેલાં તો જનતા, આ ગ્રંથમાં-પૂ. ગુરુદેવના ભગ્ય અને ઉન્નત

જીવન સંબંધી કંઈક વધુ જાણવાની અપેક્ષા રાખે એ સ્વાભાવિક છે. એ સંબંધી મારે ખુલાસો એ છે કે, આજથી આરેક વર્ષ પહેલાં “સંતશિષ્યની જીવનસરિતા” રૂપે જે પુસ્તક પ્રસિદ્ધ થયેલ છે તેમાં મારા દષ્ટિકોણથી તેઓશ્રીની ‘જીવનઝાંખી’ આલેખી છે. મારું એમ ચોક્કસ માનવું છે કે માણસ ગમે તેવો બુદ્ધિમાન કે શક્તિસંપન્ન હોય તો પણ કોઈના જીવનનું સંપૂર્ણ દર્શન પામી શકતો નથી. તો પછી મહાપુરુષોના જીવનને માપવાની ધૂષ્ટતા કરનાર હું કોણ? માણસ, કોઈ પણ મહાપુરુષનું જીવન આલેખવા બેસે તો, એવા પુરુષ પ્રત્યે પોતાનો જે પ્રકારનો અહોભાવ હોય તે પ્રમાણે મર્યાદિતરૂપે જ તેઓના જીવનની તે માત્ર ઝાંખી કરાવી શકે.

આમ હોવાથી આ ‘સ્મૃતિગ્રંથ’નું મેં ‘ઝાંખી’ અને ‘દર્શન’ એવું નામ રાખેલ છે, અને એ રીતે એના બે વિભાગ કરી પાછળ બીજા વિભાગો દાખલ કર્યા છે.

‘ઝાંખી’ એટલે જીવનઝાંખી. એ વિભાગમાં મુનિશ્રી સંતબાલજીએ, પોતાની પ્રસન્ન અને રોચક શૈલીથી સ્વ. પૂજ્ય ગુરુદેવ પ્રત્યેનો અનન્ય સહભાવ પોતાની રીતે આલેખ્યો છે. અર્થાત્ એ વિભાગમાં પૂ. ગુરુદેવના જીવનના પ્રેરક પાસાંઓ તેમ જ જીવનને લગતી બીજી બાબતોનો સમાવેશ થાય છે.

અને ‘દર્શન’ એટલે તત્ત્વદર્શન. એ વિભાગમાં મેં મારા વાંચન, મનન અને ચિંતનના પરિપાકરૂપે એક સળંગ લેખ કે નિબંધ લખેલ છે, જેનું નામ ‘ચિંતનીય વિચારધારા’ રાખેલ છે. તે ઉપરાંત એ વિભાગમાં બીજા વિદ્વાન્નેએ લખેલ તાત્ત્વિક લેખોનું સંપાદન કરેલ છે. તેથી એ હેતુને સ્પષ્ટ કરવા મુખપૃષ્ઠ (કવર પેજ) ઉપર ‘જીવનઝાંખી અને તત્ત્વદર્શન’ એવા બે વિભાગ દર્શાવનારા બે પ્રતીકો મૂકેલા છે.

મારી નમ્ર સમજ પ્રમાણે ‘દર્શન’ પૂર્ણ રીતે આલેખી શકાતું નથી. તેથી દર્શનની તેમ જ ઝાંખીની હું નીચે મુજબ વ્યાખ્યા કરું છું.

દર્શન એટલે સમગ્રભાવે અને સંપૂર્ણ રીતે દેખાય તે-અથવા સાક્ષાત્કાર.

ઝાંખી એટલે મર્યાદિત રીતે, અમુક દષ્ટિકોણથી જોવું તે.

મારું અંગત રીતે માનવું છે કે ‘જીવનદર્શન’નું આલેખન કરવાનો કોઈ પણ વ્યક્તિ પ્રયત્ન કરે તો પણ ‘દર્શન’ અને ‘ઝાંખી’ એ બન્નેની સ્વચ્ચાતમાં, શ્રદ્ધેય પ્રત્યે ભક્તિભાવ, આદર અને પ્રેમ સરખા હોવા છતાં, તેના નિરૂપણમાં જરૂર ફેર રહેવાનો, એ સમજનાર વ્યક્તિ બરાબર સમજી શકશે.

સાચલા

‘નિબંધનંદ મંદિર’

તા. ૨૬-૧-૧૯૭૬

સંવત ૨૦૩૨ પોષ વદ ૧૧

સોમવાર

લેખક

મુનિશ્રી ચુનીલાલજી ‘ચિત્તમુનિ’

*

*

*

આનંદ કેલિ અથવા ગુરુકુલવાસનો અનેરો આનંદ

(રાસ)

આજે આનંદ અતિ ઉછળે રે, મારા ઘટમાં આનંદ-

ઘરમાં આનંદ...દ, આંગણે આનંદ અતિ ઉછળે...આજે

સાખી:- સંતધવજી ફરકાવીને, તોરણ પાંધું આજ;

મેવા મન-મીઠાં ધરું, એક ગુરુને કાજ.

આજે ધરું રંગ છાણડી રે, નવતત્ત્વનો વિલાસ-

ઉરમાં ઉડલા...સ, મુકિતનો ઉલ્લાસ ઘર આંગણે...આજે ૧

સાખી- સંવર રૂઠો આદરું, અતિ ઉત્સાહ ધરી આજ;
સંયમ ગુરુમુખથી ગ્રહી, વિરયું સદ્ગુરુ સાજ.

આને શોકું હું દાર કર્મના રે, બધો વ્યાપાર બંધ-
લેવડ-દેવડ બંધ, શાન્તિનો પ્રબંધ ઘર આંગણે...આને ૨

સાખી:- નવજીવનને આદરું, નિત્યભણું નવ પાઠ;
ગુરુ મુખચંદ્ર નિહાળતાં, ઉપજે નવ નવ ધાટ.

આને પ્રકાશ દેખું ચોદિશે રે, પ્રાણાધારનો ફેલાવ-
ભય દુઃખનો અભા...વ, પ્રેમનો પ્રભાવ ઘર આંગણે...આને ૩

સાખી:- પ્રથમ શ્વાસમાં સદ્ગુરુ, બીજે શ્રી અરિહંત;
ત્રણ જીવન પરમાણુમાં, સદ્ગુરુ જ્યોત અનંત.

દેવની છાયામાં રહું આજથી રે, મારાં કર્મ એને હાથ-
મારો ધર્મ એને હા...થ, રમવાનો સાથ ઘર આંગણે...આને ૪

સાખી:- જાણપણું અજાણું કરું, વીત્યો કાળ અનંત;
સદ્ગુરુ આજ્ઞા ચિત્ત ધરું, પામું ભવનો અંત.

આને જોયું ને જાણ્યું ભાવથી રે, હું છું સન્નિહાનંદ-
કેવળ સુખનો જ કં...દ, અનુભવ અંદે ઊંચો આંગણે...આને ૫

સાખી:- શ્રવણ કર્યા જે શબ્દ મેં, માગી સાચો નાદ;
સદ્ગુરુ શબ્દ વિચારતાં, ભાસે મિથ્યા વાદ.

આને શ્રવણ કર્યું કાનથી રે, ઘેરો જાંભીર નાદ-
મધુર મંજુલ સા...દ, ગાળે અભેદ વાદ આંગણે...આને ૬

સાખી :- નયનો ખોલી નિરખતાં, વિવિધ જોયા રંગ;
ક્ષણ ક્ષણ જહલે રૂપને, આતમ જ્યોત અભંગ.

આને જોયું મેં સગી આંખથી રે, મારો નાથ શરદ્ધંદ-
હું છું પ્રસન્ન કિરણ કં...દ, રાજે ચકોર અંદ આંગણે...આને ૭

સાખી :- સુવાસ લેવા કારણે, ભટકયો ચારે કોર;
સદ્ગુરુ પડખું સેવતા સુગંધ આવે ઔર.

આને સુગંધ લીધી નાકથી રે, આખું જગત ફેરે વાસ-
ગુણધર્મનો વિકા...સ, મીઠી સુવાસ ઘર આંગણે...આને ૮

સાખી :- પુદ્ગલ રસ લેવા જતાં, ખાલી થયો ખુવાર
રસનિધિ જ્યાં ભિછળે, નવરસનો શો ભાર?

આને તો સ્વાદ લીધો જીભથી રે, અમીરસનો આધાર-
સુધારસનો ભંડા...ર, સંગીતનો સાર ઘર આંગણે...આને ૯

સાખી :- દૃશ્ય જગત સહુવાસથી, પ્રગટ સિન્નતા હોય;
અભેદ એકીમાં વસે, તે નર વિરલા કોય.

આને અખંડ એક સૂરમાં રે, બધો ભેદ ગળી નય
રાગ-રૂપ ટળી બા...ય, 'ચિત્ત' પ્રસન્ન થાય આંગણે...આને ૦ ૧૦
× × ×

વૈરાગીદશામાં ત્રિચરતી વખતે, પ્રસંગે પ્રસંગે સંવમી જીવનના ઉત્કૃષ્ટ પરિણામે ભગ્યત થવામાં, પૂજ્ય ગુરુદેવનું સાંનિધ્ય કેવું ઉપકારક બન્યું હતું તેનો ભાવવાહી ચિતાર આ રાસમાં પૂ. 'ચિત્તમુનિ' એ તે કાળે વ્યક્ત કર્યો હતો. જેનું અનુશીલન આજે પણ સાચા સાધકને ભાવભોર બનાવી દે તેવું છે. (મેળવેલી હકીકત)

માર્ગપ્રતીક્ષા અને દિવ્યસંદેશ

(સવૈયા એકત્રીસાની ઢબે)

(લવભ્રમણને અતે સરણ જીવનના અંતઃકરણમાં ઉદ્ભવતો આદિ પ્રશ્ન)

-૧-

અયે મુસાફિર! કયાં તું આંચો? હવે પછી કયાં જવું છે?
પોતાના મારગને મૂકી કયાં સુધી અથડાવું છે?
હું-તું ને આ મારું-તારું સર્વ ધૂળ થઈ જવું છે,
ચહેલ કફની ઉતરી જતાં, વીણું મુખ થઈ જવું છે.

-૨-

તારા જીવનમંદિરમાં તેં કઈ મૂરત પધરાવી છે?
ભાવ ભરેલા શુદ્ધ જીવનમાં કઈ શોભા અપનાવી છે?
જીવન-મરણની સુંદર રચના કઈ રીતે અજમાવી છે?
અણમોલી વસ્તુની કિંમત કઈ રીતે ખરચાવી છે?

(પોતાની કરુણસ્થિતિ-દશાનું દિગ્દર્શન)

-૩-

હું સંસારી જીવ આંધળો ચાર ગતિમાં રજળું છું,
વૃત્તિ વાસના દેહાધ્યાસે ભ્રમિતપણે બહુ ભટકું છું,
માલિકના મુખ દર્શન માટે ભીખ માગતો લથડું છું,
લવ-લવ ફેરા ફરી ફરીને અધવચ્ચ આવી અટકું છું.

-૪-

અંધ બનેલો પરની આશે માર્ગપ્રતીક્ષા ચાચું છું.
ડગલે ડગલે સ્ખલના પામી, એથ અનેરી મારું છું;
જાણભેદ કેઈ દયા બતાવે ત્યાં પણ પગલું માંડું છું,
કાળચક્રમાં લવલવ ફેરે થાકીને ઘર છાંડું છું.

(દિવ્ય સંદેશ)

-૫-

અહો ખિરાદર! બ્રાન્તિમાં ને બ્રાન્તિમાં કાં ભટકે છે?
સર્પાકારે દોરડી દેખી ભયભીત થઈ કાં ભડકે છે?
જીવ નહિ તું શાશ્વત શિવ છે તિમિર પડળ તને ભરખે છે,
વિભાવના ચગડોળે ખેસી ઊલટ-મુલટ કાં નીરખે છે?

-૬-

જાણુ, બુઝ ને કર ઉપચારે, મુકિતનો તું માલિક થા,
વિભાવના પરમાણુ છોડી, સ્વભાવ શાન્તિ શોધક થા,
કાળજૂની આ ભાવ-બીમારી તુજને મોત સરીખી થા,
સ્વભાવથી ભરપૂર જીવનને એક દિલે આચરતો થા.

-૭-

બાંધવ, વીરા, નિઃશંક થઈને હસતું મુખ ફેરવતો થા,
કરું ચિકિત્સા દુઃખ - દર્દની ઉપચારે પાવરધો થા;
રાગ ઘટે ના, દ્વેષ ઘટે ના, પુહ્લવ ફેદે ફસતો ના,
શુદ્ધ સ્વરૂપે અમૃતરૂપી, વિષમય રસ તું પીતો ના.

-૮-

તેં ઇચ્છેલો માનવમેળો ભેળો આજ થયેલો છે,
જેવી દૃષ્ટિ તેં પ્રગટાવી તેવો ખેલ બનેલો છે;
યુગ યુગ જૂનો પ્રપંચ પડદો તારાથી જ પડેલો છે,
દૃષ્ટિનો પલટો કરી જાણે તો તું સાવ છૂટેલો છે.

-૯-

જગતચંત્રની ઘાણી વચ્ચે તારું ઘર સંભાળી લે,
ફેગટનો રખડે છે શાને તારું પદ સંભાળી લે;
પૂર્વ પરિચય ખોટો જાણી કોટ મળનો બાંધી લે,
આશ્રવના ઠેકાણા રૂંધી જ્ઞાનબળે ઘર શોધી લે.

-૧૦-

પ્રેમ - પંથ પાવકની જવાબા જગમાં ખીજી છે જ નહી,
સત્ય - સૂર્યની અખંડ જ્યોતિ જગમાં ખીજી છે જ નહી;
આત્મતત્ત્વની નિત્ય પ્રતિષ્ઠા અન્ય સ્વરૂપે છે જ નહી,
વૃત્તિ વાસના દેહાધ્યાસો સહજ સ્વાભાવિક છે જ નહી.

-૧૧-

જે ચેતન તુજને વહાણું છે તેજ ખીજમાં જોતો જા,
પોતાની ઉપમાથી પરના સુખ - દુઃખ હૈયે ધરતો જા;
દ્રવ્ય પ્રાણથી ભાવ પ્રાણનું સુંદર રક્ષણ કરતો જા,
ભાવ પ્રાણને પરમ પુરુષના આશ્રયથી કેળવતો જા.

-૧૨-

જે વાણી તું મુખથી જોલે વીણા અમૃત ઝરતી હો,
મનની વાણી પ્રસન્ન વદને કાયા પર તરવરતી હો;
અનુભવના અંતર ઉદ્દગારે નચિંત થઈ ચીતરતી હો;
સ્વ-પરને હિતકારક વાણી ત્રિકાળમાં ઝગમગતી હો.

-૧૩-

આ સૃષ્ટિના અણુ-અણુમાં તારો વાસ થયેલો છે,
દિગન્ત વ્યાપી સર્વ જીવોમાં તારો ભાસ પડેલો છે;
ન્યાં સુધી તુજ સજીવ દેહે અમૃત-પ્રાણ રહેલો છે,
ત્યાં સુધી ઘટતો વિનિમય કરવાનો ક્ષણ થયેલો છે.

-૧૪-

કંચન કામિની તારે મન એક જ સરખી માટી હો,
ક્ષેત્ર-ભેદની રચના ખાતર પિંડ-ભેદની ઝાંખી હો;
એ દૃષ્ટિની ગંભીરતામાં વિષમય ઝાળ શમેલી હો,
ઘેરા શાન્ત ગગનની પેરે સમરસ લગની લાગી હો.

-૧૫-

આત્મતત્ત્વના દર્શન માટે અભય પ્રતિજ્ઞાધારી થા,
જનની કેરું દૂધ દિપાવી મૂળ સ્વરૂપે લળતો થા;
સર્વ જનેતા ગંગ તરંગી નિર્મળ ભાવે તરતો થા,
બ્રહ્મચર્યમાં ડુબકી મારી ચિદાનંદની મૂર્તિ થા.

-૧૬-

બીક ન હોયે, ખેદ ન હોયે, શોક-શરમને છોડી દે,
રતિ-પતિનું તંત્ર વિસારી, વિજયધ્વજ ફરકાવી દે;
ઈન્દ્રિયોના ખોટા અર્થો સાંભળવાનું છોડી દે,
અમૃત-રોશન પ્રગટ કરી તું સાચ-જૂઠું પરખાવી દે.

-૧૭-

‘આ સુંદર છે, આ યુરું છે! એ વૃત્તિમાં પૂજો મૂક,
‘આમ બને તો કેવું સારું’ એ ઇચ્છાને બાળી મૂક;
પસંદગી નાપસંદગીનો કલ્પ જરા બાગુએ મૂક,
સુંદર યુરું ગણતા પહેતા પોતાનો સરવાળો મૂક.

-૧૮-

‘આ જ ખરું છે’ ‘આમ જ હોયે’ એ નિશ્ચય જૂઠાણું બાણ,
એક પક્ષને વળગી રહેતાં કેવળ હોયે મિથ્યા જ્ઞાન;
બુદ્ધિના ગજથી અંકાયે છે સત્યો પણ જૂઠા બાણ,
સર્વ સ્થિતિની હૈયાતિમાં એક અપેક્ષા વચન પ્રમાણ.

-૧૯-

જગના લોકો સ્તવન કરે કે નિંદાથી નવરાવી દે,
પુદ્ગલ આશ્રી એ જ તમારો એવું સ્મિત ફરકાવી દે;
માનવંતની પદવી દેવા વિશ્વ તુને ગભરાવી દે,
જીવન સરિતા રસ-સાગરમાં પલકમાંહિ પલાટાવી દે.

-૨૦-

વાં કું - ચૂકું વેતરનારો વકપણું વીસરતો બા,
પરમ સરળતા ધારી દિલમાં પ્રેમળ જ્યોત જગવતો બા;
તૃણના જે તરંગ ઉછળે આખે આખા ગળતો બા,
ધીર બની સતોષે શૂરા દિલ દિલાવર કરતો બા.

-૨૧-

તન-મન-ધન સાધન સહુ જગના ફના થવા સરળયા છે,
રાચરચીલા મહેલ મજેના ફના થવા સરળયા છે;
માત-પિતા, ભ્રાતા કે ભગિની ફના થવા સરળયા છે,
દિલથી દિલભર થઈ રહેનારા ફના થવા સરળયા છે.

-૨૨-

આ અવનિમાં મુક્ત થયેલા આશ્રયદાતા કો'ક મળે;
પરને માટે મુક્ત બનેલા પરોપકારી કો'ક મળે;
નાશવંત-પર-આધીન પામર શરણું આપી શકે જ નહિ,
આત્મધર્મના અચળ નિયંતા પર શરણે મલકે જ નહિ.

-૨૩-

આજ બનેલો બાપ કાલ તે બાળક થઈને પ્રગટે છે,
જનની જીવન છોડી કાલે મુતદારા થઈ પ્રગટે છે;
બિન સમજણથી જીવ અભાગી એમ નિરંતર ભટકે છે,
ચાર ગતિની ઘોર ભ્રમણતા સરળ જીવોને ખટકે છે.

-૨૪-

સર્વ અવસ્થાને વિષે પણ તું એકાકી નાયક છે,
કર્મતણા ફળ ભોગવવામાં તું એકાકી નાયક છે;
ગતિ-આગતિના કારણમાં પણ તું એકાકી નાયક છે,
સ્વચ્છંદતાના વિવિધ સૂરમાં તું એકાકી નાયક છે.

-૨૫-

બાતે કરવું, બાતે ભરવું, બાતે મરવું સુંદર છે.
પરાશ્રથી પામર જીવનથી, સ્વતાંત્ર બનવું સુંદર છે;
સ્વપરના નિશ્ચયને ધારી અટોલ બનવું સુંદર છે,
પરમ ઐક્ય વિભૂતિ ખાતર ખાખ થવું બહુ સુંદર છે.

-૨૬-

એક ઉદરમાં જન્મેલા પણ પોતાથી જુદા ભાસે,
સ્નેહ લક્ષથી ભેડાયેલા પોતાથી જુદા ભાસે;
જીવનભરના આશ્રયદાતા તે પણ તુજથી લિન્ન દીસે,
હું કહેનારો આત્મ અવિચળ અખિલ વિશ્વથી લિન્ન દીસે.

-૨૭-

રૂઘિર પરુ ને માંસ મજબથી આ તનમદિર શોભે છે,
હાડ ચામની મોહક રચના દેખીને મન લોભે છે;
પસંદગી કરનારું મનહું નટની પેરે નાચે છે,
એ નટવાની પાછળ ચેલો થઈને કાં તું રાચે છે?

-૨૮-

ઈચ્છા ભૂમિ સ્વાન તરંગે ચંચળ મન લટકાવે છે,
વૃત્તિ, વાસના, માન-સ્વમાને રાત-દિવસ અથડાવે છે;
નિત નિત નવલો વેષ ધરીને, વિમુખતા વરતાવે છે,
મીઠાં ખોલું એ અલખેલું શત્રુદળ છવરાવે છે.

-૨૯-

શિર ઉપરનો સર્વ ખોજે અર્પણ કર સત્પુરુષને,
કેવળ નમ્ર બનીને બાપુ! શરણે જા સત્પુરુષને;
સત્-ચિત્-આનંદ પડવો પાડી શકી લે સત્પુરુષને
વિકલ્પના બંધન તોડીને સત્સૂય હો સત્પુરુષને.

-૩૦-

જીવન વ્યાપી સર્વે ક્ષેત્રમાં પૂર્ણ પ્રભુને ધારી લે,
દેહ, બુદ્ધિ, મનના વ્યાપારે વેગ પ્રભુનો ધારી લે;
સ્થૂલ અને સૂક્ષ્મ ખેલોના પ્રેરક પ્રાણ વિચારી લે,
પ્રાણચુંબક મહાપ્રાણસમા અન્તર્યામી અવધારી લે.

-૩૧-

આત્મવિકાસે પ્રકુલ્લ ધાતાં, યોગી-ચતિ-સિદ્ધ સંન્યાસી,
અજર-અમર પદ ભાળે ન્યાં તું આનંદી જા અચિનારી;
ચડતી - પડતીના ચકાવે દૃષ્ટા રહેજે ચિરવાસી,
કર્મગતિનો અનુભવ કરવા ધરી રાજ પરમોદાસી.

-૩૨-

ન્યાં ન્યાં ચેતનતા વિલસે ત્યાં હૃષી શેમાંચે પુલકિત થા,
પ્રેમળતાનો પ્રકાશ ઝીલવા દિલમાં કેવળ કોમળ થા;
મારું-તારું મિથ્યા માની એક સ્વરૂપે રમતો જા,
ભેદક લીટી છેદક છે તો ભેદભાવને ભૂલતો જા.

-૩૩-

આર્યભૂમિ ઉત્તમ કુલ જાતિ સર્વાંગી સુંદર નારી,
પૂરણ માનવદેહ મળ્યો ને ભાવ્યતાણી છે બલિહારી;
સુલભ છે ગુરુમુખની વાણી અમૃતરસને ઝરનારી,
દુર્લભમાં પણ દુર્લભ છે નિજ આત્મ-ખોધની ચિનગારી.

-૩૪-

સર્વે જીવોમાં વિશુદ્ધભાવે અમૃતરસ રેલવતો બા,
જાયા-નીચા કોઈ ન બાણી સમભાવે દિલ ભરતો બા;
દીનજનોને દુઃખિયા દેખી પરમ કરુણા ધરતો બા,
મન-વચન-કાયા નિજ કરથી પરના દુઃખો હરતો બા.

-૩૫-

તુજ પરમાણુ અનંત બનશે 'અનંત'ને તું વળગી બા,
શાશ્વત મૌન સ્વીકારી બાપુ! 'અનંત'ને તું વળગી બા;
એ ઘટનાની પાર થવામાં હાર-જીત ના ગણતો બા,
'અનંત'ની આ પૂર્ણ કળામાં દોષ દર્દને દમતો બા.

(અનુભવ મિત્રની અનુગ્રહપૂર્ણ દૃષ્ટિ)

-૩૬-

આ વચનો સાંભળતાં તુજમાં દશ્ય અલૌકિક દેખું છું,
ખેદ-શોક-ચિંતાના રજકણ બાબ થયેલા નીરખું છું,
પ્રેમ-શૌર્ય-ભકિતના તરવો પૂર્ણ ભલકથી ભાળું છું,
'ચિત્તચંદ્ર'ના દિલભર દિલની પૂર્ણકળાને પામું છું.

-૩૭-

ચિરકાળના તિમિર પડખો પળમાં વિલય થનારાં છે.
ઉત્તમ સત્સંગના પરિખળથી કર્મો શુદ્ધ થનારાં છે;
ચિત્ત ચંચળતા ટળી જવાની, પ્રાણવિબુધ્ધ થનારાં છે,
સકલ દ્રવ્યના આંતરભાવો આખર પ્રગટ થનારાં છે.

(શુભ સંકેદપ)

-૩૮-

આ જ થયું છે જ્ઞાન ભાનથી ધ્યાન પ્રભુનું ધરવામાં,
વૃત્તિ-વાસના ઝડપી ઝડપી ટુકડે ટુકડા કરવામાં;
ગુરુ 'જ્ઞાનચંદ્ર'નો સદા ઉદય છે 'ચિત્તચંદ્ર'ની પૂર્ણિમા,
ઘટી ઘટીને વધવા માટે કલાયુકત છે પૂર્ણિમા.

★ ★ ★

અધ્યાત્મ ચિંતન

(શ્રી અરવિન્દ અને જૈનદષ્ટિનો સુમેળ)
લેખક: સ્વ. છોટાલાલ હરજીવન પરીખ 'સુશીલ'

(૧)

શાન્તિ : દિવ્યજીવનની પહેલી શરત

શાન્તિના પાયા ઉપર જ આધ્યાત્મિક જીવનની ઈમારત રચી શકાય. અને તે પણ ગંભીર, અચળ જીવનના પ્રત્યેક ભાગમાં વ્યાપેલી શાન્તિ હોવી જોઈએ.

પરંતુ વાસના અને આસક્તિઓથી ક્ષુબ્ધ થયેલ જીવમાં એવી શાન્તિ હોતી નથી. એટલે એવો જીવ ઉપરથી પ્રકાશ પામી શકે નહિ. વિશુદ્ધ દિવ્યજીવનનો આનંદ તેને મળી શકે નહિ, તેથી એવો જીવ વારંવાર સમતોલપણું કે આત્મસંયમ ગુમાવી બેસે છે. આ પ્રકારે બધી દિશામાં ખેંચાયા કરતો જીવ, મિથ્યાના બળનો (મિથ્યાત્વનો) સહેલાઈથી ભોગ થઈ પડે છે.

આપણે કર્મ (કાર્ય કરવાની વૃત્તિ)ની પાછળ દોડીએ છીએ, જ્ઞાન માટે તૃષ્ણા રાખીએ છીએ અને ઈન્દ્રિયોના ક્ષણિક આનંદ માટે આતુરતાથી દોડાદોડી કરીએ છીએ. નિરંતર કંઈ ને કંઈ મેળવવાની ચિંતા, ગુમાવવાનો ભય તેમજ વિદ્વેષ અને નિષ્ક્રાંતાઓથી ઉપજતી અધીરતા અનુભવતા હોઈએ છીએ. આ બધી બેચેનીનું મૂળ કારણ આપણી ગેરસમજ છે. આપણે એમ માનીએ છીએ કે, આપણા કર્મના આપણે પોતે માલિક છીએ અને અભિમાનયુક્ત આપણી વાસનાતૃપ્તિ અને સુખભોગ એ જ આપણા જીવનનો ઉદ્દેશ અને અર્થ છે. ખરું જોતાં તો જ્ઞાન, ક્રિયા કે ભક્તિનો અંતિમ હેતુ, જીવ માત્રને પોતાના આત્મવિકાસ દ્વારા સહજ આનંદ પ્રાપ્ત કરાવવાનો છે. એ જાતના આંતરિક સમાધાનમાં જ ખરી શાન્તિ રહેલી છે.

આ પ્રકારનું નિશ્ચયાત્મક જ્ઞાન-જ્ઞાન આપણા જીવનમાં સતત ચાલુ રહે એટલા માટે સર્વ પ્રકારની ઈચ્છાઓ અને વાસનાઓ આપણા જીવનમાંથી દૂર કરવી જોઈએ. કારણ કે ઈચ્છાઓ અને વાસનાઓ જ આપણા શાન્તિ અને આધ્યાત્મિક જીવનની શત્રુઓ છે. તેથી ઉચ્ચ અને દિવ્યજીવન તરફથી આવતી પ્રેરણા સિવાય આપણે બીજા કોઈથી ચલિત થવું ન જોઈએ. આપણા દરરૂપની મૂળભૂત શાન્તિની અવસ્થામાં આપણે અચળ બનીને બેસવું જોઈએ. એમ થાય તો જ દિવ્ય શક્તિ આપણામાં કામ કરી શકે અને દિવ્યજીવનમાં આપણને લઈ જઈ શકે.

આપણું વર્તમાન જીવન, નિમ્ન પ્રકૃતિ (આસુરી પ્રકૃતિ)ની જરૂરિયાતો પૂરી પાડવા માટે થતી ક્રિયા અને પ્રતિક્રિયારૂપે ચાલતા યંત્ર જેવું છે. પદાર્થો અને તેનાં બળો, બહારથી આવીને આપણા ઉપર આઘાત કરે છે. પરિણામે આપણાં મન તથા ઈન્દ્રિયો ચલિત થાય છે. એટલે કે મન તથા ઈન્દ્રિયો બહારથી આવતા લલચાવનારા વિષયોને પકડવા દોડે છે, તેનો કબજો મેળવે છે અને અહંભાવે તેનો ઉપયોગ કરે છે. આના પરિણામે આપણામાં વિચારો, ક્રિયાઓ, વિકારો અને લાગણીઓ ઉત્પન્ન થાય છે. જેને સમગ્રપણે આપણે આપણા જીવન તરીકે ગણીએ છીએ. ખસ, આ ઠેકાણે જ આપણું બંધન છે. બહારથી આપણા ઉપર અથડાતા બળો આપણામાં જે પ્રત્યાઘાતો ઉપજાવે છે તે જ આપણું બંધન છે, એટલે કે આપણી પરતંત્ર દશા છે. આપણી આસપાસ પ્રકૃતિનાં જે બળો આપણને ઘેરી વળ્યાં છે, અને જે નિરંતર આપણી ઉપર ક્રિયા કર્યાં જ કરે છે તેની દયા ઉપર નભવાની આપણી સ્થિતિ થઈ પડે છે. તેથી ભલતું, આપણે જે આપણી જાતને મજબૂતપણે સુરક્ષિત રાખી શકીએ અને આ પ્રત્યાઘાતો શેકી શકીએ એટલે કે બહારથી આવતા બધા સ્પર્શોને જે આપણે અક્ષુબ્ધભાવે ગ્રહણ કરી શકીએ તો જ આપણે ખરા અર્થમાં 'મુક્ત' થઈ શકીએ. આવા શાન્ત અને પ્રત્યાઘાતોથી મુક્ત થયેલા મન અને હૃદયમાં ઉચ્ચતમ દિવ્યજીવનનો આનંદ અને પ્રભાવ પ્રકાશી શકે છે.

સમુદ્ર જેવી રીતે અશુભ્ય રહીને પોતાના ઉદરમાં અસંખ્ય ઝરણાંઓ ગ્રહણ કરી શકે છે, તેવી રીતે આપણે પણ બહારથી આવતા બધા સ્પર્શોને ફોલ પામ્યા વિના - અનાસકતભાવે સ્વીકારવા જોઈએ. અને દિવ્યજીવનના સીધા આદેશ વિના, ખીલ કોઈ કારણે બહિર્મુખ થવું ન જોઈએ. નિમ્ન પ્રકૃતિના સર્વ વેગોથી આપણે અલગ થઈ જઈએ તો જ આવું બની શકે છે. એટલા માટે પ્રાકૃતિક બળોના પરસ્પર આઘાત-પ્રત્યાઘાત પ્રત્યે આપણે ઠણ્ઠાલાવ કેળવવો જોઈએ. એટલું જ નહિ પણ નિમ્ન ગતિના અધમ વલણોથી છૂટા થવાનો અને લાગવતી દિવ્યશક્તિ સાથે સતત સંબંધ જોડવાનો અભ્યાસ-મહાવરો કરવો જોઈએ. આમ કરવાથી બધા ફોલ અને પ્રત્યાઘાતો આપોઆપ બંધ પડવા માંડશે અને આપણા જીવનના દરેક ભાગમાં મૂળભૂત શાન્તિ પ્રતિષ્ઠિત થઈ જશે. એમ થશે ત્યારે જ આપણામાં દિવ્યજીવનનો પાયો નખાશે. માત્ર નિવૃત્તિથી અગર તો બધા પ્રકારના કર્મો બંધ કરી દેવાથી સાચી શાન્તિ મળી શકતી નથી. જ્યાં સુધી મન, પ્રાણ અને શરીર બહારની અસરોને નિષ્ક્રિયભાવે અધીન છે, ત્યાં સુધી ખરું આત્મસમર્પણ આવી શકતું નથી. અને ત્યાં સુધી જીવનના દિવ્ય રૂપાન્તરની આશા વ્યર્થ છે.

ગમે તેવા સંયોગોમાં શાન્તિ અને સમત્ય બધો વખત અવિચળભાવે નિભાવી રાખવાં જોઈએ. દિવ્યતા ભણી પ્રગતિ કરવા માટે આજ એક મુદ્દાની શરત છે. સર્વવ્યાપી શાન્તિના અચળ પાયા ઉપર જ જ્ઞાન, શક્તિ અને આનંદ પ્રગટ થઈ શકશે એટલે શાન્તિ એ જ આપણા જીવનનું ઝોડામાં ઉંડું અને સત્યમાં સત્ય રહસ્ય છે. દરેક જાતનો ફોલ અને અચળતા એ અસત્યની જ ગતિ-ક્રિયા છે, આપણી અસલ (સાચી) પ્રકૃતિનો વિકાર છે. આપણું ખરું સ્વરૂપ શાશ્વત અને અચળ છે. આપણા વાસ્તવિક (સાચા) સ્વરૂપને કશાની જરૂર કે ખામી હોતી નથી. તેને કશી કામના-વાસના નથી. તે પોતામાં જ પરિપૂર્ણ છે. તે પોતાના જ અસ્તિત્વનો આનંદ ભોગવે છે. તે અશુભ્ય અને અચંચળ છે. તે વિશ્વની બધી ગતિઓને ધારણ કરી રાખે છે.

ખરું છે કે, આપણા વિષે રહેલો અભિમાની Ego (ઈગો)-આપણો નિમ્ન 'હું' એ જ જીવનના દરેક પ્રવાહની ઠોકર ખાધા કરે છે; અસહાયપણે અહીંથી ત્યાં ધકેલાયા કરે છે. જીવનનું દરેક મોજું તેને અહીંથી ત્યાં ઉછાળ્યાજ કરે છે. આપણે આ અભિમાનથી મુક્ત થવું જોઈએ, અને આપણા ખરા સ્વરૂપની અચળ શાન્તિ ઉપર ઊભા રહેવું જોઈએ. દિવ્યજીવનની આ પહેલી અને મુદ્દાની શરત છે.

(૨)

હુદ્ર અભિમાની 'હું'થી મુક્ત થવા વિશ્વાત્માનો અનુભવ કરો

જે જીવનમાં પોતાના હુદ્ર અભિમાન સિવાય અન્ય ઉચ્ચતર સત્તાની ઉપલબ્ધિ નથી તે જીવન ખરેખર, એક કરુણ દ્રશ્ય છે. તેના જેવી કમનસીબ સ્થિતિ ખીલ એકે કદખી શકાતી નથી. ખરેખર, એવો માણસ હયાપાત્ર, અનાથ અને અસહાય છે, તે પોતાના અભિમાનની દિવાલોમાં પુરાયેલો છે, ને એક હુદ્ર-કંગાલ કેદીની હાલતમાં છે.

આ પામરતાની કેટિમાંથી મનુષ્યે બહાર આવવું જોઈએ, અને પોતાની જાતને વિશાળ, વ્યાપક અને પ્રશસ્ત અનુભવવી જોઈએ. મતજ્ઞ કે તેણે વિશ્વમય બનવું જોઈએ. એટલે કે પોતાની અહંતાના હુદ્ર કેન્દ્રમાંથી તેણે બહાર નીકળીને વિશ્વની સાથે પોતાનું ઐક્ય અનુભવવું જોઈએ.

છતાં તે ઐક્ય વિશ્વના અજ્ઞાનમય ભાવ સાથે ન હોવું જોઈએ. વિશ્વમાં પ્રતીત થતાં સુખ-દુઃખ, રાગ-દ્વેષ, હર્ષ-શોકના દ્રન્દ્રોના મહાસાગરમાં તેણે ડૂબવાનું નથી. એમ કરવાથી તો આપણા અજ્ઞાન અને તેમાંથી ઉપજતા દ્રન્દ્રોનો ભાવ વધી જાય છે. આપણે વિશ્વ સાથે ઐક્ય સાધવાનું છે તે 'વિશ્વાત્મા' સાથે છે. વિશ્વની નિમ્ન પ્રકૃતિ સાથે નહિ, પણ વિશ્વમાં વ્યાપીને રહેલા, પરમ મંગલમય-કલ્યાણમય-અશ્વર્ય સાથે ઐક્ય અનુભવવાનું છે. આપણામાં અને વિશ્વમાં રહેલી ભાગવતી ચૈતન્ય સત્તા એક જ છે. એક જ સત્તા જુદાં જુદાં કેન્દ્રોમાં નિવાસ કરીને રહેલ છે. તેમ છતાં કર્મના પૃથકપણાને કારણે જ એ બધાં જુદાં જુદાં કેન્દ્રો રહ્યાં છે એવો અનુભવ થવો જોઈએ.

પરંતુ આ વિશ્વાનુભૂતિ થતાં પહેલાં પોતાને વિષે એ આત્મસત્તાની ઉપલબ્ધિ થવી જોઈએ. એટલે કે

આપણે પોતે જ પરમાત્માના અંશ છીએ; તેથી પરમાત્માનો અનુભવ કરવા માટે, આપણાં પ્રત્યેક કર્ણો (સાધનો)ને આપણે તેની સત્તાના વાહક બનાવવાં જોઈએ. તે એટલી હદ સુધી કે પરમાત્મા પોતે જ આપણા સમગ્ર જીવનના પ્રેરકરૂપ છે એવો અનુભવ થવો જોઈએ. આપણે તેની સત્તાના કેન્દ્રરૂપ બનવું જોઈએ; પોતાને વિશે એ પ્રકારના કેન્દ્રભાવનો અનુભવ થયા પછી જ સત્તાનાં કેન્દ્રો વિશ્વભરમાં છે એમ અનુભવવું જોઈએ. આ પ્રકારનો સ્વાનુભવ અને વિશ્વાનુભવ લગભગ એક સાથે જ થાય છે. કારણ કે આત્મા એક જ છે તેથી જ જૈન શાસ્ત્રકારોએ કહ્યું છે—
 ઈમે આયા એક જ સત્તા સર્વમાં સમાનભાવે પરિવ્યાપ છે. એ સત્તાના અધિષ્ઠાન ઉપર જ પ્રકૃતિની ગતિશીલતા થઈ રહી છે, અગર એ જ સત્તા પોતાની પ્રકૃતિદ્વારા ગતિશીલ છે. પ્રકૃતિની આ ગતિશીલતા એ જ 'કર્મ' છે. આપણે એ કર્મના કેન્દ્ર છીએ. આ કર્મનો પ્રવાહ અનાદિ અનંત છે. આ ગતિમયતા અથવા કર્મની પછવાડે ભીતરમાં એ પરમ સત્તા રહેલી છે.

એ કર્મ વિશ્વગતિમાં અષ્ટઘા પ્રતીત થાય છે, જેનું સુંદર અને ઝીણવટભર્યું વર્ણન જૈન દર્શનકારે કરેલ છે; જો કે એ દર્શનકારો, કર્મના એ વિધાનથી, આપણને ગતિમયતાની પછવાડે અને તેની ભીતરમાં લઈ જતા નથી. કેમકે આપણી એટલી તૈયારી નથી. તેઓએ તો માત્ર કર્મની ગતિ, સ્થિતિ અને પ્રકારોનું જ સવિશેષણ વર્ણન કર્યું છે. એ શા માટે છે, એ આખરે ક્યાં લઈ જાય છે, એ સર્વનું અંતિમ લક્ષ્ય શું છે? તે માણસે પોતે શોધી કાઢવાનું છે.

પરંતુ ખરી રીતે, એ બધું માણસ પોતે શોધી શકતો નથી. જ્યારે તેની ભીતરમાં પરમ સત્તા ઉદયમાન થાય છે ત્યારે એ જ્ઞાન આપણને પ્રાપ્ત થાય છે. એ ઉપલબ્ધિ આપણી નથી. તે પરમાત્માની પોતાની છે. માણસે સ્વપુરુષાર્થથી પરમાત્માના અશોને એટલે કે પરમાત્માના સર્વ ગુણોને પોતામાં પ્રગટાવવા જોઈએ, અને એવું નીપજાવવા માટે, પ્રકૃતિને શાન્ત, સમત્વયુક્ત, નિર્વિકાર, ઉદાર અને વ્યાપક બનાવવી જોઈએ.

(૩)

આધ્યાત્મિકતા

આધ્યાત્મિકતા એ શું છે તે કહેતાં પહેલાં, તે શું નથી એ કહેવું જરૂરી છે, જેથી કરીને જે વસ્તુ આધ્યાત્મિકતા નથી તેને આપણે તે રૂપે માનવાની ભૂલ ન કરીએ.

આધ્યાત્મિકતા એ કાંઈ ઉચ્ચ શ્રેણિની બુદ્ધિમત્તા નથી કે કોઈ પ્રકારનો આદર્શવાદ પણ નથી; માનસિક ક્ષેત્રનો કોઈ પ્રકારનો નૈતિક કે ચારિત્રગત ભાવ તે પણ આધ્યાત્મિકતા નથી; પ્રબળ-વેગવાન ઉચ્ચગામી લાગણીનો ઊભરો કે અમુક જાતની ધાર્મિક માન્યતા પણ આધ્યાત્મિકતા નથી; હૃદયની ઉચ્ચ અભિલાષા, ધર્મ કે નીતિના સિદ્ધાંતને અનુસરીને નકકી કરેલ કોઈ વર્તન અથવા આ બધી વસ્તુઓનો સરવાળો-સમુચ્ચય કે સંમિશ્રણ એ કાંઈ આધ્યાત્મિક ઉપલબ્ધિ કે અનુભૂતિ નથી.

ઉપરોક્ત બધી વસ્તુઓ મન અને પ્રાણના ક્ષેત્રમાં સારી રીતે ડિંમતી ગણાય. અધ્યાત્મભાવના પ્રકટી-કરણ માટે એ બધી વસ્તુ નિતાંત જરૂરી ગણાય. પ્રકૃતિનું નિયંત્રણ કરવા માટે, આધ્યાત્મિકભાવોને ગ્રહણ કરવાની પ્રકૃતિમાં લાયકાત આવે તેની તૈયારીરૂપે આ બધા ભાવો જરૂરના છે પણ તે સ્વતઃ આધ્યાત્મિક પ્રદેશમાં ન ગણાય. એ બધાનું સ્થાન મનોમય વિકાસના ક્ષેત્રમાં ગણાય. આ બધું હોવા છતાં આધ્યાત્મિક સાક્ષાત્કાર-અનુભૂતિ કે પરિવર્તન હજી ઉત્પન્ન થયાં ન જ ગણાય.

ત્યારે સ્વરૂપતઃ આધ્યાત્મિકતા શી વસ્તુ છે? હવે આપણે તેનું વિધેયાત્મક સ્વરૂપ વિચારીએ.

આપણી ચેતના, આપણા આંતરિક સત્ય તરફ - પરમપુરુષ તરફ - પરમાત્મા તરફ જાગૃત થાય તેનું નામ આધ્યાત્મિકતા છે. જાગૃત થવું એટલે જે તત્ત્વ આપણા મન, પ્રાણ અને શરીરથી પર છે; જે વિશ્વમાં અને આપણામાં નિવાસ કરીને રહેલ છે; નિમ્ન પ્રકૃતિથી પર જે મહાન સત્ય છે તેને જાણવાની, અનુભવવાની,

તે-રૂપ થવાની, તેમાં પ્રવેશવાની, તેને સ્પર્શવાની અને તેની સાથે યુક્ત થવાની આંતરિક અભીપ્સા ઉત્પન્ન થયી. અભીપ્સા એટલે અદ્ભ્ય, ઉત્કટ અને જ્વલંત અભિલાષા. એવી આંતરિક અભીપ્સાને પરિણામે સમસ્ત જીવનની દિશા બદલાય, એક નવું જ પરિવર્તન-નવું જ રૂપાન્તર થાય. એટલું જ નહિ પણ પરમપુરુષ સાથેનો સ્પર્શ-અૈક્ય અનુભવાય. એક નવો ભાવ, નવું અસ્તિત્વ, નવો આત્મા, નવી પ્રકૃતિ, નવું સંવર્ધન અને નવી જાગૃતિ અનુભવાય તેનું નામ વાસ્તવિક આધ્યાત્મિકતા છે.

(૪)

સાધનાની શરતો

એકલા સ્વપ્રયત્નની સહાયથી યોગના માર્ગે જઈ શકાતું નથી, કારણ કે, આ યોગનું લક્ષ્ય માણસને માણસની ભૂમિકાથી ઉપરની ભૂમિકા ઉપર લઈ જવાનું છે. સાધક પોતાની શક્તિથી પોતાથી પર જઈ ન શકે. એટલા માટે તેણે પોતાથી ઉપરની શક્તિનો આધાર લેવો જોઈએ. સર્વતોભાવે એ શક્તિને સમર્પણ થઈ જવાથી એ શક્તિ અવતીર્ણ થઈને આપણી સાધનાનો ભાર ઉપાડી લે છે. એટલે આ સાધનાની પહેલી શરત આત્મસમર્પણ છે.

આપણે જેને સામાન્ય રીતે સમર્પણ કહીએ છીએ તેના કરતાં આ સમર્પણ ઘણું વિશાળ અને સૂક્ષ્મ છે. આ સમર્પણ એ કાંઈ હૃદયનો એક પ્રકારનો ભાવ નથી. આપણા આધારના પ્રત્યેક થરોમાં* આ સમર્પણની પ્રતિષ્ઠા હોવી જોઈએ. આધારના અંગપ્રત્યંગમાંથી જે કાંઈ વિરોધી હોય તેને બહાર કાઢવું જોઈએ. ધીમે ધીમે પણ અવિરતપણે તે વિરોધી તત્વોને સ્વાધીન-આત્મસાત્ કરી ઉપરની શક્તિને એ બધું ય સુખત કરી દેવું જોઈએ. એમ કરવા માટે સતત-અકલાન્ત પ્રયત્ન-જાગૃતદૃષ્ટિ અને ઉપયોગ રાખવો જોઈએ.

બીજી શરત:-એકાન્ત-સંપૂર્ણ એકનિષ્ઠા : આધારના દરેક અંગ દ્વારા એટલે કે દેહ, મન અને પ્રાણદ્વારા ઉપરની સત્તાને ચાડવું જોઈએ અને તે પણ દેહ, મન, પ્રાણની ઉપરછલ્લી વૃત્તિથી નહિ પણ તેમની જે મૂળ સત્તા છે ત્યાંથી ચાડવાનો આદેશ આવવો જોઈએ. દેહ, મન, પ્રાણના અનેક ખેંચાણો સાધકને અનેક દિશાએ ખેંચી જાય છે. પણ એ સર્વ પ્રલોભનો તરફ નજર નહિ કરતાં, સરળભાવે, ઊર્ધ્વ તરફ જ ચીટ માંડવી જોઈએ, એ તરફ જવું જોઈએ, અને એમ થવા માટે પરમ સત્તા પ્રત્યે આપણી ઊર્ધ્વમુખી અને અતૂટ એકનિષ્ઠા હોવી જોઈએ.

ત્રીજી શરત :- સામર્થ્ય : સાધારણ રીતે માણસનો દેહ, પ્રાણ, મનના કડિન-જડ-તમોવૃત્તિવાળાં વલણો, ટેવો અને સંસ્કારોથી એકાંત આબધ્ધ હોય છે. નવી ગતિ, નવો માર્ગ તે તરત ચૂલણ કરી શકતો નથી. જડતા તેને નવો ચીલો પાડવા દેતી નથી. એટલે એ બધી વસ્તુઓનો પ્રતિકાર કરવા માટે, આપણા આધારમાં જે નમનીયતા અને 'સરળતાનું' સામર્થ્ય ન હોય તો ઉપરનો પ્રભાવ આવીને આપણને સ્પર્શી શકતો નથી. ટૂંકામાં, આધારનાં સર્વ અંગો એવાં હોવાં જોઈએ કે જેથી ઉપરની શક્તિ આવીને આપણને સહેજે પોતાના જેવા બનાવી શકે અને પોતાની ઈચ્છા પ્રમાણે આપણી પરિચાલના કરી શકે.

(૫)

અન્ત:પુરુષ : ચૈત્ય પુરુષ : વિરાગીપુરુષ

આધ્યાત્મિક જીવનની શરૂઆત ચૈતન્ય પુરુષના પ્રકૃતિ ઉપરના દયાણુથી થાય છે. અન્ત:પુરુષ ન્યારે પુરોભાગમાં (મોખરે) આવીને પ્રકૃતિનું નિયંત્રણ હાથમાં લે છે ત્યારે પ્રકૃતિએ અધીન થયા વિના ચાલતું નથી. અહોનિશ તેનું દયાણુ રહ્યા જ કરે છે. પ્રત્યેક નાની-મોટી ઘટનામાં તેની જ આજ્ઞા, તેનું જ નેતૃત્વ અને નિયંત્રણ રહે છે. જાગૃત અન્ત:પુરુષ જીવનને હાથમાં ન લે ત્યાં સુધી, પ્રકૃતિ પોતા ઉપર ગમે તેટલું નિયંત્રણ રાખે

* મન, પ્રાણ અને શરીરનો સમુચ્ચય અર્થ તે આધાર અને તેને લગતી-તે પ્રત્યેક લગતી જીવનક્રિયા અથવા જીવનવ્યવહાર તે ઘર, કક્ષા કે ભૂમિત્ર.

છતાં તેની બહુ અસર થતી નથી. અન્તરાત્મા જીવનનો નિયંત્રક થાય તે પછી બીજા કોઈ અધિકારની કે યોગ્યતાની જરૂર રહેતી નથી. તેની બાંધકામમાં બધું જ સમાઈ જાય છે. તે (બાંધકામ અન્તરાત્મા) ન હોય તો બીજું સર્વ હોવા છતાં તે નહિવત્ છે, અને તે હોય તો બીજા સર્વના અભાવથી કશી હાનિ નથી, કેમકે બાંધકામ અન્તરદેવતા જે કાંઈ જરૂરનું હોય તે બધું ઉપભવી લે છે. ટૂંકામાં તે છે તો બધું જ છે. તે ન હોય તો કશું જ નથી. તેના વિના તપ, જપ, સાધન સહુ નહિવત્ છે. તે હોય તો સર્વ કાંઈ સાધનરૂપ બની જાય છે, કારણ કે તે બાંધકામ પુરુષ સર્વનો ઉપયોગ લગવાન તરફની પ્રગતિ અર્થે કરે છે. એકવાર તે બાંધકામ થયા પછી જ જીવનમાં સમૂળો ફેરફાર થાય છે. પહેલો ફેરફાર એ થાય છે કે તે વસ્તુમાત્રનું મૂલ્ય બદલી નાખે છે; એટલે કે દરેક વસ્તુનું મૂલ્યાંકન લગવાન તરફ જવામાં સહાયભૂત થાય એ રીતે કરે છે. જે વસ્તુ કે પ્રવૃત્તિ લગવાન તરફ દોરી જવામાં જેટલા અંશે મદદરૂપ થાય તેટલા અંશે જ તેનું મહત્ત્વ કે કિંમત રહે છે. પછી આપણી અત્યારની મોહજન્ય કિંમતનું ધોરણ અર્થહીન બની જાય છે.

પ્રાચીન ધર્મભાવનામાં આ ઘટનાને 'વિરાગ' એ નામથી સંબોધવામાં આવે છે. 'વિરાગ'ની આ દૃષ્ટિ કે ભાવના જેનામાં બાંધકામ થઈ હોય તે 'વિરાગી પુરુષ' કહેવાય છે અને અંતરમાં એવો 'વિરાગી પુરુષ' બને છે ત્યારે મિથ્યાનું પરિભ્રમ વિનાશ પામી જાય છે. જગતથી એના રાહ જુદા હોય છે. બે કે તેનું દેહાણુ જે પ્રકારની પ્રકૃતિ ઉપર પડે છે તે પ્રકૃતિ પ્રમાણે તેના બાહ્ય રૂપ-રંગનો ઉકાવ થાય છે, છતાં પણ ન્યારે પ્રકૃતિમાં મૂળભૂત પરિવર્તન થવાનું હોય છે ત્યારે કોઈ ને કોઈ પ્રકારે આ 'વિરાગી પુરુષ'નો જ પ્રભાવ ગુપ્તપણે અંતરમાં કામ કરતો હોય છે. તેનું આગમન-પ્રકટીકરણ પ્રકૃતિનાં બધાં અંગો ઉપર અસર કરે છે. શાસ્ત્રોએ ન્યાં ન્યાં 'વિરાગ'ની પ્રશંસા કરી છે ત્યાં ત્યાં આ અન્ત:પુરુષનો જ પ્રભાવ હોય છે. કારણ કે આ અન્ત:પુરુષનું મુખ્ય લક્ષણ જ વિરાગ છે. પ્રકૃતિની કોઈ પણ ગતિમાં તેને મોહ હોતો નથી તેથી તેને વિરાગી કહેવામાં આવે છે.

આ વિરાગી પુરુષ સર્વના અંતરમાં વિરાગમાન છે. એનો આધારભાવ થયા પછી પ્રકૃતિ નવો જ ભાવ ધારણ કરે છે. તેને તેની જૂની ગતિ ગમતી નથી. ચૈત્યપુરુષ-અન્ત:પુરુષ પ્રગટ થયા પછી, આવો અણુગમો એ નવા સર્જનની, નવી સૃષ્ટિની, નવા ભાવની પૂર્વ નિશાની છે. પછી તો આ અણુગમો એટલે જૂની ગતિ, જૂના સંસ્કારો પ્રત્યેનો વિરાગ વધતો જ જાય છે, અને એક નવા ચોક્કસમાં-ચૈત્યપુરુષે નકકી કરેલ ઢાળામાં-પ્રકૃતિ પોતાની જાતને ગોઠવવા માંડે છે. જૂનો વેગ બે કે પોતાનું પ્રબળપણું પગલે પગલે બતાવે છે તો પણ તેનું જોર હવે લાંબો વખત ચાલતું નથી. કારણ કે જૂનામાં પ્રકૃતિને પોતાને રસ ભીડી ગયો હોય છે. તેની નિઃસારતા તેણે અનુભવી લીધી હોય છે. એટલું જ નહિ પણ તે જે કંઈ સારામાં સારું આપી શકે તેમ હોય છે તે બધાનો ઉપભોગ કરીને, તેના પ્રત્યાઘાતો સહન કરીને તે ધરાઈ ગઈ હોય છે. પ્રકૃતિ પોતે જ આ અન્તરદેવતાને આવાહન કરતી હોય છે. તે નમ્ર બનીને, પોતાને નવા ઢાળામાં-ચૈત્યપુરુષના સ્વક્રીય ભાવના-ગોઠવે એમ પ્રાર્થના કરતી હોય છે.

તેમ છતાં પણ, ન્યારે ચૈત્યપુરુષ બાંધકામ થાય છે, ત્યારે અવચેતનામાં (તમોગુણવાળી સ્થિતિમાં) પડેલા પ્રાચીન સંસ્કારો વખતો વખત પ્રબળપણે હુમલા લાવે છે, અને પોતાનું સ્થાન કાયમ રાખવા-જીવનને મૂઢ ઢાળામાંથી ન જવા દેવા અને ઉર્ધ્વગામી પ્રયત્નને ભુંસી નાખવા-ખૂબ મહેનત કરે છે. દરેક ઉર્ધ્વગામી પગલાં-વિકાસલક્ષી પ્રયત્નોમાં આ પ્રકારનો પ્રત્યાઘાત સહેવો જ પડે છે. આ ઘટનાને જૈન-શાસ્ત્રોમાં 'ઉપસર્ગ' કહેવામાં આવે છે. આધ્યાત્મિક પ્રગતિમાં આવા ઉપસર્ગો અનિવાર્યપણે આવે જ છે, કારણ કે વિકાસમાં આવા ઉપસર્ગો ઘણા મહત્ત્વનો ભાગ ભજવે છે. આપણે અપકવ સ્થિતિમાં આગળ ન વધીએ એ તેની આ ઉપસર્ગો દ્વારા બરાબર કસોટી થતી રહે છે. આ ઉપસર્ગોનું અસ્તિત્વ ન હોય તો આપણો વિકાસ અપરિપકવ રહે છે. એક ભૂમિકા ઉપર બરાબર સ્થિર, સિદ્ધ, અને સુદૃઢ ન થઈએ ત્યાં સુધી આ ઉપસર્ગો આપણને કાચી અવસ્થામાં આગળ વધવા દેતા નથી. આપણે અપકવ-અપૂર્ણ હોઈએ ત્યાં સુધી તે આપણને પુનઃ પુનઃ મૂળ સ્થાન ઉપર લાવી મૂકે છે. ખરું જોતાં, તે ઉપસર્ગો નથી, પણ વિકાસક્રમની એક આવશ્યક ઘટના છે. તેના વિના આપણે વધુ આગળ જઈ શકીએ જ નહિ.

તે તે ભૂમિકા ઉપર રહીને આપણે તે તે ઉપસર્ગોનો વિનય-ઉત્તરીકરણ કરવું જોઈએ. તે જ આપણે વિજેતા-વીરાત્મા-પુરુષ કહેવાઈ શકીએ.

પ્રાચીન ગ્રંથોમાં ચૈત્યપુરુષને અગ્નિ-પાવક નામથી સંબોધવામાં આવેલ છે. તેની ન્યેતિ હૃદયના નિભૂત પ્રદેશમાં પ્રકાશે છે, અને ત્યાં રહીને મન, પ્રાણ, શરીર ઉપર પોતાનો પ્રભાવ વિસ્તારે છે. સામાન્ય જીવનમાં પણ ચૈત્યપુરુષનું કાર્ય અવિરતપણે ચાલતું જ હોય છે. તેનો પ્રકાશ ન હોય તો માનવી એક વિચારશૂન્ય-જડવત્ પ્રાણી બની જાય. સામાન્ય જીવનમાં તેનું કાર્ય પ્રજ્ઞાભાવે (ગુપ્તરૂપે) થયા કરતું હોય છે એટલે કે પોતે (ચૈત્યપુરુષ) છન્નસ્થ રહીને (અપ્રગટપણે) પોતાનો ભાવ પ્રકૃતિના પ્રદેશમાં મોકલે છે, અને પ્રકૃતિદ્વારા સામાન્ય જીવન આહો-વેશે પ્રકાશ પામે છે. એટલે આવા જીવનમાં ચૈત્યનો પ્રભાવ પ્રકૃતિ સાથે ગુચ્છવાઈ ગયેલો હોય છે. ત્યાં પ્રાકૃત જીવન (પ્રકૃતિગત) અને ચૈત્યભાવનું મિશ્રણ હોય છે તેથી ચૈત્યપ્રભાવ પ્રમળપણે કાર્યશીલ બની શકતો નથી અને પ્રકૃતિનાં કાર્યો ભૂલ-ભરેલાં, અપૂર્ણ, અશુદ્ધ રહે છે અને ઘણીવાર સત્યકર્મને ખોટી પદ્ધતિથી કરે છે. ચૈત્યનો ભાવાવેશ હોવા છતાં, ક્યાં કેવા સંજોગોમાં ક્યા માણસ પ્રત્યે તેનો ઉપયોગ કરવો તેની યથાર્થ સમજણ હોવી નથી. એટલે ચારિત્રના પ્રદેશમાં યથાચ્યાતપણું સચવાતું નથી.

આ ચૈત્યપુરુષનું કાર્ય અત્યારે આપણા બાહ્ય ભાનની સપાટી ઉપર દેખાતું નથી, કારણ કે અત્યારે આપણા બાહ્યભાનનો પ્રદેશ, શરીર-મન અને પ્રાણની પ્રવૃત્તિઓથી ઉભરાઈ ગયેલ છે. અંતરાત્મા કે ચૈત્યપુરુષનું કાર્ય અને હાજરી, બાહ્યભાનમાં ત્યારે જ પ્રતીત થાય છે કે ત્યારે મન, પ્રાણ અને શરીરની પ્રવૃત્તિઓ શાન્ત થઈ જાય છે.

અંતરાત્મા મનની માફક કંઈ વિચારણાથી નિશ્ચય કરતો નથી. તે સીધું-પ્રત્યક્ષ જોઈ શકે છે અને સત્ય માર્ગનો નિર્ણય કરી શકે છે. પ્રકૃતિની પ્રવૃત્તિ (મન-પ્રાણ-શરીરના વ્યાપારો) જેમ જેમ મંદ પડે છે તેમ તેમ અંતરાત્માનો વિશેષ પ્રકાશ થતો જાય છે.... અને પછી બાહ્યભાનમાં આવીને ત્યારે તે આ સમગ્ર યંત્રનો કબજો લે છે ત્યારે મનુષ્ય ભાગવતી સત્યોના ખરા માર્ગ તરફ વળી શકે છે. અત્યારે તો માનવ અહંતાના આવરણમાં ઢંકાયેલ છે. અહંતા નિવૃત્ત થતી જશે તેમ તેમ તે પ્રગટ થતો જશે.

સામાન્ય ચેતનામાં ચૈત્યપુરુષના કાર્યને પૂરતી તક કે સંયોગો મળતા નથી. બહુ પ્રયત્ને સહેજ ભાવ પ્રકૃતિમાં આવી શકે છે. માત્ર યોગાભ્યાસી પુરુષો જ ચૈત્યશક્તિને પુરોભાગમાં લાવીને તેને (ચૈત્યશક્તિને) કાર્યસાધિકા બનાવી શકે છે અને જેમ જેમ ચૈત્યશક્તિ પુરોભાગમાં આવીને પુરોહિત બનીને-કાર્ય કરનારી થાય છે તેમ તેમ તે પ્રકૃતિના મિશ્રણથી મુક્ત થાય છે. પછી તેનો પ્રભાવ પ્રત્યક્ષપણે ક્રિયાશીલ બને છે. એટલે કે પછી ચૈત્યપ્રભાવ, માત્ર પછવાડે રહીને પ્રકૃતિને આધાર આપતો નથી. પણ મોખરે આવીને બાહ્ય ચેતનાને પોતાથી ભરી દે છે. પછી તેને પોતાના પ્રકાશ માટે મન, પ્રાણ, શરીર ઉપર આધાર રાખવો પડતો નથી. પણ એ બધા ઉપર પોતાનું આધિપત્ય જમાવે છે અને પોતાના પ્રકાશને અનુસરતી રીતે પ્રકૃતિને ઘડી કાઢે છે. આમ થવાથી પ્રકૃતિ સંપૂર્ણપણે ચૈત્યપુરુષનું યંત્ર બને છે, એટલે કે તે સંપૂર્ણપણે ચૈત્ય-પ્રભાવને અનુસરનારી બની જાય છે, તેનાં (પ્રકૃતિનાં) સઘળાં કર્મભાવ, વિચાર, વિવેક, સૌન્દર્યાનુભૂતિ, ભોગોપભોગ ચૈત્યપુરુષના ભાવને અનુરૂપ બની જાય છે. આનું નામ ચૈત્યીકરણ-અંતરાત્મિકરણ-અપૂર્વકરણ છે. આધ્યાત્મિક જીવનનું તે પ્રથમ પગથિયું છે. યોગીઓના જીવનમાં આ અનુભૂતિ અત્યંત નિશૂદ્ધ-આત્મસ્પર્શી-પ્રત્યક્ષ હોય છે.

માણસ પોતાની અને પરની ખરી સેવા એક જ રીતે કરી શકે, અને તે એ કે પોતામાં અધ્યાત્મકેન્દ્ર પ્રગટાવવું અને ખીબને તેમ કરવામાં મદદ કરવી. આ રીતે જ જગતની સાચી સેવા થઈ શકે છે. આમ બની ન શકે ત્યાં સુધી માત્ર બહારની મદદ સહેજસાજ રાહત આપી શકે, દુઃખને ન્યૂન કરી શકે. આથી વધુ કશું બની શકે નહિ. મતલબ કે અધ્યાત્મકેન્દ્ર પ્રગટાવવા માટે ભગવાન સાથે યુક્ત થવાની શક્તિ માણસમાં ન આવે ત્યાં સુધી તે પામર છે, ક્ષુદ્ર છે, અસહાય છે, એકાકી છે, એવી પરિસ્થિતિમાં “એકલો આઠ્યો છું” અને એકલો જવાનો છું” એવી એવી તેની ફરિયાદ બરોબર છે, પરંતુ હવે એવો સમય આવી ગયો છે કે પોતે એકલો નથી એવું માણસે સમજી લેવું

ઘટે છે. આપણે એકલા નથી, ભગવાન આપણી સાથે જ છે, અને તેની સહાય, કૃપા અને પ્રભાવથી 1વકાસક્રમમાં આપણે એક મહત્ત્વનું પગલું ભરવાનું છે. સાધનામાં અધીરતા, ઉતાવળ, વ્યગ્રતા એ ખોટું પગલું છે. કયાંય પણ ઉતાવળ ન હોવી જોઈએ. શાંતિ, વિશુદ્ધિ, પૂર્ણતાની બાબતમાં પણ, એ બધુંય ઉતાવળથી મેળવી લેવાની વ્યગ્રતા ન હોવી જોઈએ. અલાભત્ત, શાન્તિની અનિવાર્ય આવશ્યકતા છે, પણ તે પ્રકૃતિનો ધ્વંસ, દમન કે વિનાશ કરીને નહિ પણ તેનું (પ્રકૃતિનું) રૂપાન્તર કરીને.

વર્તમાનકાળે, પ્રકૃતિના અચળા (ઓઠો) નીચે રહેલો જીવ, અહંભાવથી પ્રેરાઈને કર્મ કરી રહ્યો છે; ભોગ-ઉપભોગ ભોગવી રહ્યો છે; અને તલજન્ય આનંદનો અનુભવ પણ કરી રહ્યો છે, એટલે કે કર્મ, ભોગ અને સુખની પસંદગી પ્રકૃતિદ્વારા કરી રહ્યો છે. બહુ જોતાં, એવી રીતે પસંદગી કરવી એમાં બંધન છે. બંધન છે ત્યાં અજ્ઞાન છે. એ બધું કાર્ય અન્ત:પુરુષ-ચૈત્યપુરુષને સોંપવું જોઈએ અને તે જે કંઈ પ્રકૃતિ સમક્ષ રજુ કરે તે કરવું અને ભોગવવું જોઈએ. પસંદગી અને પ્રેરણા ચૈત્યપુરુષની હોવી ઘટે. તે જ નિર્બંધભાવે કર્મ અને ભોગ બની શકે અને તેમાં આનંદ આવી શકે. પ્રકૃતિબદ્ધ જીવાત્માની પસંદગીથી માણસ બધી સાધન સામગ્રીને વિકૃતિ, વિરૂપ અને બંધનમય બનાવી મૂકે છે.

૬

સમત્વ

સમત્વ એ સાચી આધ્યાત્મિક ચેતનાનો મુખ્ય આધાર છે. સાધક જ્યારે પ્રાણજન્ય લાગણી, વાણી કે કર્મમાં પ્રવૃત્ત થાય ત્યારે સમત્વથી ચલિત થાય છે. સમત્વનો અર્થ માત્ર ધૈર્ય નથી. જો કે એ વાત નિ:શંક છે કે ટઠ થયેલું સમત્વ માણસની સહનશીલતા અને ધીરજની શક્તિ ખેડદ વધારી શકે છે.

સમત્વનો વિશદ અર્થ કરીએ તો સમત્વ એટલે પ્રશાન્ત-અચલ મન અને પ્રાણ. સમત્વ એટલે ગમે તેવા પ્રસંગો અને અથવા આપણા પ્રત્યે ગમે તેમ કરવામાં આવે કે બોલવામાં આવે તો પણ તેનાથી અસ્પૃષ્ટ નિર્વેપ રહેવું; અશુબ્ધ રહેવું. આપણે તેવા પ્રસંગો કે બનાવો પ્રત્યે સીધી નજરે નિહાળવું; એટલે કે વ્યક્તિગત લાગણીઓથી ઉત્પન્ન થતી બધા પ્રકારની વિકૃતિઓથી મુક્ત રહેવું. અને એ ઘટના કે પ્રસંગો પછવાડે શું રહેલું છે, શા માટે તે બને છે, એમાંથી આપણે શું શીખવાનું છે, આપણા જીવનમાં એવું શું છે કે જેના વિરુદ્ધમાં આ પ્રસંગ ઉત્પન્ન થયો છે અને તેમાંથી આપણે અત્યારે શું લાભ કે પ્રગતિ મેળવવી, એ બધુંય સમજવાનો પ્રયત્ન કરવો.

સમત્વ એટલે આપણી પ્રાણ-પ્રવૃત્તિઓ પર વિજય. આપણો ક્રોધ, વેદનશીલતા, અભિમાન, વાસનાઓ વગેરે ઉપર આપણું સ્વામિત્વ. ટૂંકામાં, આવા કોઈ વિકારોને આપણા ઉપર કાબુ મેળવવા ન દેવો એટલે કે આપણી અંતરની શાન્તિમાં ક્ષોભ થવા ન દેવો. આવી કોઈ ઘટનાઓ બને ત્યારે આવેગ કે ઉલ્લાસમાં આવી જઈ કાંઈ બોલવું કે કરવું નહિ, પણ હુમેશાં આત્માના ઝંડાણની શાન્ત પ્રતિષ્ઠામાંથી જ બોલવું કે આચરવું તેનું નામ સમત્વ. પૂર્ણ માત્રામાં આવું સમત્વ મેળવવું એ કાંઈ સહેલી વાત નથી, તેથી આપણી આંતરસ્થિતિ અને બાહ્ય પ્રવૃત્તિઓના મૂળમાં આ સમત્વ નિષ્પન્નવવાનો બને તેટલો વધુ ને વધુ પ્રયત્ન કરતા રહેવું જોઈએ.

સમત્વનો એક બીજો પણ અર્થ છે. માણસો, તેઓની પ્રકૃતિ, તેઓનાં કાર્યો અને જે બળોથી તેઓ પરિચાલિત થાય છે તે બધાં પ્રત્યે આપણે સમદ્રષ્ટિથી જોતાં શીખવું. આવી સમદ્રષ્ટિ કેળવવાથી, આપણાં અવલોકનમાંથી અને ન્યાયયુક્તિમાંથી વ્યક્તિગત લાગણીનો ભાવ નીકળી જાય છે; આપણો માનસિક પક્ષપાત અને વ્યક્તિગત વલણ જતું રહે છે; અને સર્વની પછવાડે રહેલ સત્યનું દર્શન કરવામાં આપણને સહાય મળે છે. વ્યક્તિગત લાગણીઓ હુમેશાં વિકૃતિઓ જ ઊભી કરે છે, એટલું જ નહિ પણ માણસના કાર્ય પાછળ જે હેતુ હોતા નથી તે આપણે કદપી લઈએ છીએ. પરિણામ એ આવે છે કે આપણું મન ગેરસમભૂતીઓ અને અન્યાયી વિચારોથી ભરાઈ બંધ છે. નજીવી વાતો આપણી સમક્ષ મોટું રૂપ પકડી બેસે છે. જો કે આપણા સામાન્ય નિત્ય

જીવનમાં વ્યક્તિગત લાગણીઓ અને વેદનશીલતા જ માનવપ્રકૃતિનો સ્થાયી અંશ છે, અને આત્મરક્ષા માટે તેની જરૂર પડે છે. આ બધુંય છતાં એમ લાગે છે કે, આપણા આત્મરક્ષણ માટે, મનુષ્યો અને ઘટનાઓ પ્રત્યે આપણે વધારે પ્રબળ-વધારે વિશાળ અને સમત્વપૂર્ણ વલણ રાખવું જોઈએ. આત્મરક્ષણ માટે એ જ વધારે સારી પદ્ધતિ છે. છતાં સાધકો માટે તો ખાસ જરૂરનું છે કે તેમણે આ બધાની પાર જવું જોઈએ. એ જ એમની પ્રગતિનું મુખ્ય ચિહ્ન છે.

આંતરિક પ્રગતિની પહેલી શરત એ છે કે, આપણી પ્રકૃતિના કોઈ પણ ભાગમાં જે કાંઈ જોડું છે-અયોગ્ય છે અગર અસત્ પ્રવૃત્તિ છે તેને યોગથી લેવું. જોટો ભાવ, જોટી લાગણી, જોટી વાણી, જોડું કાર્ય હોય તેને પકડી પાડવું. જોટાનો અર્થ એ છે કે જે ભાગવતી સત્યથી વેગળું હોય, ઉચ્ચતર ચેતના અને આપણા જીવનના ઉચ્ચતર અંશથી વિરુદ્ધ હોય-લગવાનના માર્ગથી વિપરીત હોય-તે બધુંય જોડું- અયોગ્ય સમજવું. એકવાર જોડું છે એમ નકકી થયા પછી તેનો બચાવ કરવો નહિ, અથવા તેને વ્યાજબી હરાવવા પ્રયત્ન કરવો નહિ; પરંતુ લગવાનના પ્રકાશ અને તેના અનુબ્રહ્મ પાસે તે રજૂ કરવું અને તેને બદલે સાચી ચેતના સ્થપાય તેમ મારગણી કરવી.

૭

સાધુ કોણ? સાધનામય સાધક

આપણા આધ્યાત્મિક જીવનની શરૂઆત ચૈત્યપુરુષના અવતરણ પછી થાય છે. આપણી સત્તામાં સાચું વ્યક્તિત્વ એ અન્ત:પુરુષનું છે. એ વ્યક્તિ (અન્ત:પુરુષ) બ્યારે જન્મી ગયા છે ત્યારે પ્રથમ અહંતાપ્રધાન વ્યક્તિત્વ પરિવર્તિત થાય છે. અર્થાત્ તેનું રૂપાન્તર થાય છે. એટલે કે તેના સ્થાને એક પ્રકારનું માનસોત્તર-સમ્બોધિશક્તિ-જ્ઞાનમય વ્યક્તિત્વ પ્રતિષ્ઠિત થાય છે. તે પછી ધીમે ધીમે એ વ્યક્તિત્વ ઉચ્ચ રૂપાન્તર પામતાં પામતાં છેવટે અતિમાનસ-દિવ્યભાવને પામે છે અને આપણું જીવન ભાગવતી કેન્દ્ર બની જાય છે.

જેનામાં ચૈત્યસત્તા જન્મી છે તેને પાપ બાળી શકતું નથી. પાપને તે બાળી નાખે છે. જેના જીવનમાં ચૈત્ય-પુરુષનું ચલણ છે તે ભવસાગર તરીકે ગણાય છે. તેને ભવનું બંધન નથી. ચૈત્યપુરુષ 'ભવ'થી પર છે. એ અન્ત:પુરુષ ભગવાનની ચિન્મયી મહાશક્તિનું બિન્દુ છે. તે આપણામાં પ્રગટ થઈને સિન્ધુરૂપે પરિણમે છે. અન્ત:પુરુષની જન્મી એ જ દીક્ષાનો સાચો અધિકાર છે. ભગવાનની સાથે યોગ પામવાની સાધના તેના (અન્ત:પુરુષના) અવિભાવ પછી શરૂ થાય છે. જીવનને સાચી ભાગવતી દીક્ષા તે ચૈત્યપુરુષ જ આપી શકે છે. તે સત્તા ઉત્પન્ન થયા પછી આપણે પૂર્ણ સ્વાધીન, સ્વતંત્ર અને સમર્થ થઈ શકીએ છીએ. પ્રકૃતિનું દાસત્વ તે પછી જ છૂટી શકે છે. પછી પ્રકૃતિ આપણી દાસી બને છે આપણે પ્રકૃતિના ઇશ્વર બનીએ છીએ.

પ્રકૃતિના ઊર્ધ્વગામી વેગને અધીન થવા માગે છે તે સાધક અથવા સાધુ છે. પરમાત્માની સહાયક શક્તિનો તે અધિકારી છે, પરંતુ જે માત્ર નિહાવાન હોય, આચાર સંપન્ન હોય, એટલું જ નહિ પણ ગુણસંપન્ન હોય છતાં પણ સ્વસ્વરૂપનું ભાન પ્રગટ્યું ન હોય તો તેથી જીવનમાં સાધુદશા આવી જતી નથી.

સાધુ તે છે કે જે ભગવાનની પરિચાણ-શક્તિનો અધિકારી છે. સાધુ તે છે કે જેના વિષે પ્રકૃતિનો ઊર્ધ્વગામી વેગ સતત પ્રવાહિત છે. જે સાધક આ ઊર્ધ્વગતિને અધીન છે તેની આસપાસ ભગવાનની શક્તિનો દુર્ગ બંધાઈ જાય છે. ભગવાન પોતે તેને પોતાના આલિંગનમાં રાખી તેની રક્ષા કરે છે, કારણ કે ભગવાન તેમાં પ્રવેશવા માંગે છે. એવા સાધકનાં સર્વ વિદ્વો નાશ પામે છે. સાધુતા જય પામે છે. સાધુતાનો જય એટલે માનવમાં ભગવાનનો પ્રકાશ, પ્રકૃતિનું ઊર્ધ્વગમન, અપરામાં પરાનું રૂપાન્તર, મર્ત્યમાં અમર્ત્યની પ્રતિષ્ઠા. વિજયી તે કહેવાય છે કે જે પોતામાં ભાગવતી ચેતનાની પ્રતિષ્ઠા કરી શકે છે. આવો વિજય પામનાર 'જિન' સંજ્ઞાને પામે છે તે જ ખરા અર્થમાં જિન-સાધુ છે.

૮

સચ્ચિદાનંદનું સ્વરૂપ

(સત્-ચિત્-આનંદ)

આપણે અત્યારે જે કંઈ છીએ તે સર્વસ્વ નથી, તેમ શુદ્ધ પણ નથી. આપણી પાછળ ઊર્ધ્વચેતના-દિવ્યચેતના રહેલી છે. તેનાં ત્રણ અંગભૂત તત્ત્વો છે :સત્, ચિત્ (તપસ્) અને આનંદ. તેનું સ્વરૂપ નીચે પ્રમાણે છે :-

‘સત્’એ આપણા અસ્તિત્વનું મૂળ તત્ત્વ છે. તે વિશુદ્ધ, અનંત, ભેદરહિત છે. આપણું વર્તમાન અસ્તિત્વ ભેદયુક્ત, નિરંતર પરિવર્તનશીલ એવા ભૌતિક તત્ત્વ ઉપર પ્રતિષ્ઠિત થયેલું છે, ત્યારે સત્ એ મૂળતત્ત્વનું દિવ્યરૂપ છે.

‘ચિત્’-તપસ્ એ ચેતનાની વિશુદ્ધ જ્ઞાન-શક્તિ છે. તે તેની સામ્યાવસ્થામાં તેમ જ ક્રિયાત્મક અવસ્થામાં બંનેમાં મુક્ત છે. તેનો સંકલ્પ અમેઘ છે. ન્યારે આપણા વ્યક્તિગત પ્રાણની કર્મશક્તિ-નિર્બળ-અવરુદ્ધ હોય છે; આપણી પ્રાણશક્તિ ભૌતિક તત્ત્વના આધારે નબેલી અને તેનાથી મર્યાદિત હોય છે ત્યારે આ દિવ્ય ચિત્તશક્તિ અગર તપસ આપણી અત્યારની નિમ્ન પ્રાણશક્તિના મૂળમાં દિવ્યરૂપે રહેલી છે.

‘આનંદ’-શુદ્ધ ચેતનાનું અસ્તિત્વ અને શક્તિના આનંદરૂપે તે હોય છે. આપણામાં અત્યારે માત્ર ઈન્દ્રિયોનાં સંવેદનો અને લાગણીના ઊભરા હોય છે, કે જે બહાર આવતાં પ્રાણ અને ભૌતિક તત્ત્વના આઘાતથી ઉત્પન્ન થાય છે; અને તેના પ્રત્યાઘાતરૂપે આપણામાં ડુર્ષ-શોક, સુખ-દુઃખરૂપે પરિણમે છે. આપણી નિમ્ન ભૂમિકાની લાગણીઓ અને સંવેદનોનું દિવ્ય-ઊર્ધ્વરૂપ તે આનંદ છે.

દિવ્ય સત્, દિવ્ય ચિત્ અને દિવ્ય આનંદનું આ ઉચ્ચ અસ્તિત્વ ભેદરહિત, સ્વયંભૂ અને જીવન-મરણની રેખાઓથી નિર્વેપ છે-અવિનાશી છે તેથી તેને ‘અમૃતતત્ત્વ’ કહેવામાં આવે છે.

આપણા નિમ્ન અસ્તિત્વ અને ઉચ્ચ અસ્તિત્વને સાંકળનારી એટલે કે એ બંને ભૂમિકાઓની વચ્ચે રહેલી ચેતનાને ‘વિજ્ઞાનચેતના’ અગર ‘કારણ’ અથવા ‘અતિમનસ્’ એવું નામ અપાયેલ છે. વિશ્વનો તે ‘કારણભાવ’ છે, કે જે મન, પ્રાણ અને શરીરની અસ્તવ્યસ્ત પ્રવૃત્તિઓના આધારરૂપે, યુક્તભાવે, પછવાડે રહીને દોરવણી કરે છે અને વિશ્વમાં સર્વ પ્રકારની ઉપયુક્ત વ્યવસ્થાઓ કરે છે. વેદોમાં તેને સત્યમ્, ક્રતમ્, વૃહત્ કહેલ છે.

‘સત્યમ્’ એ વિજ્ઞાન-ચેતનાનો એવો અંશ છે કે, જે પદાર્થોનો માત્ર બાહ્યભાવ બેવા ઉપરાંત, તેનું સમગ્ર સત્ય અપરોક્ષભાવે જોઈ શકે છે.

‘ક્રતમ્’ એ વિજ્ઞાન ચેતનાનો એવો અંશ છે કે જેમાં દિવ્ય ચિત્ની કાર્યસાધક શક્તિ રહેલી હોવાથી, પૂર્ણજ્ઞાન અને સર્વગ્રાહી દૃષ્ટિથી દરેક વસ્તુની પ્રકૃતિ અનુસાર કાર્ય-વ્યવહાર ચલાવે છે.

‘વૃહત્’ એ વિજ્ઞાન-ચેતનાનો એવો અંશ છે કે, જેનું સ્વરૂપ અનંત-વ્યાપ્ત વિશ્વજ્ઞાનના પ્રકારનું હોવાથી, તેના પેટામાં બધી લિન્નલિન્ન પ્રવૃત્તિઓનો સમાવેશ થઈ જાય છે.

બધી વિલક્ષ્ણ ચેતનાની પછવાડે આ વિજ્ઞાન-ચેતના હોવાથી તે બધા વિલક્ષ્ણોને એક અવિલક્ષ્ણ ભણી દોરી જાય છે. તેમ છતાં તે વિજ્ઞાન-ચેતના માત્ર અવિલક્ષ્ણને જ જોતી નથી, પણ વિલક્ષ્ણ-અનંતપણાના સત્યને પણ જુએ છે.

આ ‘વિજ્ઞાન’ એ આપણા અત્યારના નિમ્ન વિલક્ષ્ણ મનનું મૂળ દિવ્યરૂપ છે.

૯

સંવેગ-સમ્યગ્ વેગ-ઊર્ધ્વગામી વેગ

રૂંધાયેલો વિકાસક્રમ એ સર્વ પ્રકારનાં દુઃખ-દર્દનું મૂળ છે. આપણા જીવનમાં એક ઊર્ધ્વગામી વેગ રહેલો છે. એ વેગ ન્યારે અવરુદ્ધ થાય છે, તેને વિકસવાનો-પ્રગટ થવાનો અવકાશ મળતો નથી અથવા એ ઊર્ધ્વગામી વેગની સાથે ન્યારે આપણે સહકાર કરતા નથી, ત્યારે એ વેગ દુઃખ, સંતાપ, દર્દ અને અનારોગ્ય રૂપે પ્રગટી નીકળે છે. તેથી દુઃખ-

દર્દોને નિવારવાનો એક જ ઉપાય છે. “ઊર્ધ્વગામી વેગમાં આપણો વેગ લેળાવવો-તેની સાથે સહકાર કરવો. તે પ્રવાહમાં આપણા જીવનને વહેવા દેવું.”

સ્નેહચળુનાં કાર્યોમાં નિમગ્ન રહેનાર માણસોમાં દર્દનું પ્રમાણ વધારે હોવાનું કારણ એ છે કે તેમની શક્તિ વિષયો અને વાસનાઓના ક્ષેત્રમાં રૂંધાઈ રહે છે. તે શક્તિઓ ઊર્ધ્વગામી એ વેગને-ઊર્ધ્વલક્ષી રૂપાન્તરને પામી શકતી નથી, તેથી દુઃખ-દર્દરૂપે બહાર કૂટી નીકળે છે. સત્વગુણીજનોને, કષ્ટની માત્રાઓ ઓછી હોવાનું કારણ એ છે કે તેમની શક્તિ, ઊર્ધ્વગામી વેગને પૂરતો અવકાશ આપે છે. એટલે કે, જેટલા પ્રમાણમાં એ વેગને મુક્તપણે કાર્ય કરવા દેવામાં આવે તેટલા પ્રમાણમાં માનવજીવનમાંથી દુઃખ-દર્દનું પ્રમાણ કમી થાય છે. જ્ઞાની પુરુષો વીર્યના ઊર્ધ્વગામી વેગને કદી રોકતા નથી. તેના ઊર્ધ્વગામી સ્ફુરણમાં હુમેશાં સહકાર આપે છે.

૧૦

ભવ અથવા સંસારનું સ્વરૂપ અને તેથી મુક્તિ

જીવનના કેન્દ્રભાગમાં-નિગૂઢ ક્ષેત્રમાં એક ‘નિર્મોહી રામ’ વસે છે, એ ભગવાનનું સ્ફુલિંગ છે-ભગવાનની આત્મશક્તિ છે. આપણો અન્તરાત્મા છે, આપણું વાસ્તવિક સ્વરૂપ છે. આપણે બાહ્યમાંથી-બહિરાત્મભાવમાંથી સ્વ-પ્રતિષ્ઠા (પોતાપણું ખસેડીને) ત્યાં (એ કેન્દ્રમાં) સ્થાપવી જોઈએ. ત્યાં આપણું આપણાપણું પ્રતિષ્ઠિત કરવું જોઈએ. સપાટી ઉપરના જીવનને ત્યાંથી (કેન્દ્રમાંથી-કેન્દ્રદ્વારા) નિયંત્રિત કરવું જોઈએ. બહારની રચનાઓ અને આકારો સાથે આપણી જાતને એકરૂપ કદાપીને તેમાં આપણે મૂઢ ન થવું જોઈએ. બહારનો ધારણ કરેલો આકાર તો અમુક હેતુ પૂરતો જ હોય છે, એટલે એની કિંમત પણ એ હેતુ પૂરતી જ આંકવી જોઈએ. એ બાહ્યમાં નિમગ્નતા-તેમાં જ સર્વસ્વતા એ આપણી મૂર્ખાઈ અથવા મોહદશા છે. એનું નામ મોહનીય કર્મ અથવા મોહનમંત્ર.

એ મોહનમંત્રમાંથી છૂટવા માટે આપણે આપણી પ્રતિષ્ઠા, પેલા કેન્દ્રવર્તી ‘નિર્મોહી રામ’માં કરવી જોઈએ. એટલે કે અન્તરાત્મામાં સ્થિર થવું જોઈએ. એ દશાનું ભાન કેળવીને આપણે બાહ્ય કર્મો કરવાં જોઈએ. એ નવો ચીલો પાડવામાં ઘણો સમય જાય છે પણ તેમ થાય ત્યારે જ આ ‘ભવસાગર’માંથી છૂટકો થાય છે. અત્યારે આપણે બાહ્ય ભાવરૂપી ‘ભવ’માં એકરૂપ થઈ રૂબી ગયા છીએ. ટૂંકામાં, ‘ભવ’ એ આપણે જ ધારણ કરેલો-સ્વીકારેલો એક ભાવવિશેષ-આકાર-વિશેષ છે. તે આપણું સર્વસ્વ નથી. આપણે તેમાં જ પરિમિત નથી. જે માનવ એ ધારણ કરેલા ‘ભવ’માં જ પોતાપણું માની બેસે છે તે ભુદ્ર છે, પામર છે, ભવમાં રૂબેલો છે. જે ભવથી પર રહે છે-અમુક હેતુ પૂરતો ભવનો (સંસારનો) ઉપયોગ કરે છે, તે ભવથી પાર ગયેલો છે. આપણા અંતરમાં ત્યારે આપણી સાચી પ્રતિષ્ઠા ધાય છે ત્યારે આ ભવમાંથી છૂટી શકાય છે.

માનવ એ ચૈત્યપુરુષનું-‘નિર્મોહી રામ’નું પ્રકાશક્ષેત્ર છે. માનવનું જીવન એ તેની પોતાની ખાતર નહિ પણ અન્તઃપુરુષના પ્રગટીકરણ માટે છે. માણસદ્વારા પોતે પ્રકાશી શકે એટલા માટે ભગવાન, માનવપ્રકૃતિ દ્વારા માણસ જાતનું ઘડતર કરી રહેલ છે. પરંતુ માણસ પોતાની અહંતાથી ભગવાનના એ સંકેતમાં અંતરાય નાખ્યા કરે છે, અને એમ કરીને અન્તઃપુરુષના પ્રકાશને વિકૃત બનાવે છે. એ વિકૃતિ ત્યારે ભાગવતી પ્રકાશને બહુ જ અંતરાયભૂત થાય છે ત્યારે ભગવાનના સંકેત મુજબ, માણસની અહંતાને ભરમીભૂત કરી નાખવાનો વિલક્ષણ પ્રયોગ થાય છે. એ ઘટનાને માણસ સમજી શકતો નથી. એટલે એવા સમયે પાપનો ઉદય માની માનવ કદાપાંત કરવા લાગે છે. મતલબ કે, પોતાની અહંતાને અનુકૂળ કાંઈ ધાય તો તેને માણસ પુણ્યોદય માને છે અને પ્રતિકૂળ બને તો પાપનો ઉદય માને છે. એક દષ્ટિએ તે ખરાખર પણ છે. ખરું જોતાં કુદસ્તના સંકેત મુજબ અહંતાના આવરણને દૂર કરવાનો જે પ્રયોગ થઈ રહ્યો હોય છે તેનો તે આભાસ માત્ર છે. આમ હોવાથી જ આપણું કર્તવ્ય છે કે આપણું અભિમાન સંકેલી લઈને ચૈત્યપુરુષને આપણા જીવનદ્વારા પ્રકાશવાનો માર્ગ સરળ કરી આપવો. એનું જ નામ આત્મવિસર્જન અથવા પોતાના હૃષિત ભાવનો ત્યાગ. જેન શાસ્ત્રકારો આ બનાવને અપ્પાણં વોસિરામિ (આત્માનં વ્યુત્સૃજામિ) કહે છે.

શારીરિક પ્રવૃત્તિઓનો સંચય કરવાથી એકત્રિત થયેલી શક્તિઓ વાણી દ્વારા ખર્ચાઈ જાય છે, માટે કાયિક અને વાચિક બંને સંચય જરૂરી છે. એ બંનેના સંચયથી એકત્રિત થયેલ શક્તિ, મનની પ્રવૃત્તિઓ દ્વારા છૂટી થવા માગે છે. તેથી સંચયી પુરુષોને ઘણી વાર વાસનાઓ અને માનસિક ઉદ્વેગો વધી પડે છે. કારણ કે શરીર અને વાણીના સંચયથી ભેગી થયેલી શક્તિ તેઓથી જીવંત શક્તિ નથી, એટલે કેઈ પણ રીતે પોતાનો માર્ગ શોધવા વ્યાકુળ થાય છે. શરીર અને વાણીનો પ્રવાહ બંધ થવાથી મનના વેગ દ્વારા એ શક્તિ ખર્ચાઈ જવા માગે છે. માટે યોગી અને સાધકોએ શરીર, વાણી અને મન એ ત્રણેનો સંચય કરવો જોઈએ. એ ત્રણેના સંગોપનથી ભેગી થયેલી શક્તિ યોગરૂપે પ્રકાશે છે. મન-વચન અને કાયગુપ્તિનું સ્વસ્થ આ પ્રકારે છે. જ્યાં એવું સંગોપન નથી ત્યાં શક્તિ નથી, અને શક્તિહીન-બલહીન માટે આત્માની પ્રાપ્તિ નથી. એટલે જ કહ્યું છે :- નાડયમાત્મા વલહીનેન લભ્ય ॥

જગતને ઉપયોગી થવાની-જનસેવાની અહંવૃત્તિરૂપ એક ભ્રમણા આપણામાં ધૂસી ગયેલ છે. આ ભાવ પશ્ચિમ-માંથી આયાત થયો છે, અને આપણામાં જડ થાટીને બેઠો છે. ખરી રીતે તે જે કેઈ વ્યક્તિ માનવતાભર્યું જીવન જીવે છે તે એક યા ખીજી રીતે જન-સમાજને ઉપયોગી બની રહે છે; એટલે, પરસ્પરના વિનિમયમાં આ સેવા સમાઈ જાય છે. સમજાવવાની જીવનમાં જાણ્યે કે અજાણ્યે એવી સેવા નીપજી આવે છે.

પરંતુ યોગસાધના તો ભગવાનને ઉદ્દેશીને હોય છે, જનસેવાના હેતુથી નહિ. માણસ પોતાની યોગસાધના દ્વારા જે દિવ્યચેતનાનું પ્રકટીકરણ કરે છે અને જગતમાં તેને પ્રતિષ્ઠિત કરે છે તેથી જગતમાં એક મહા-કાન્તિ થાય છે, અને આ કાન્તિ અથવા ફેરફારની અસર સમસ્ત માનવજીવન ઉપર થાય છે. આ રીતે, યોગ સાધનાથી, પરોક્ષરૂપે જાત્યામાં જાતી માનવસેવા સિદ્ધ થઈ જાય છે.

તેમ છતાં એવી સેવા યોગનો જ હેતુ નથી. તે સેવા તો યોગનું અવાન્તર ફળ-પેટા પરિણામ છે. યોગનો એક જ હેતુ છે, અને તે એ જ કે આપણામાં દિવ્યચેતનાની પ્રતિષ્ઠા કરવી, અને સમસ્ત માનવજીવન દ્વારા એ દિવ્ય ચેતનાનો પ્રકાશ કરવો. એ પ્રકાશથી જન-સમાજમાં આપોઆપ મહત્ત્ પરિવર્તન થશે. બુદ્ધ, મહાવીર આદિ તારક પુરુષોની સેવા આ પ્રકારની હતી.

બુદ્ધિવાદ કે સંપ્રદાયવાદ માનવજાતનું કલ્યાણ ન કરી શકે.

બુદ્ધિગત માન્યતાઓ ગમે તેવી ઉચ્ચ પ્રકારની હોય પણ તેનાથી માનવજીવનમાં કશો મહત્ત્વનો ફેરફાર થતો નથી. ધર્મસંપ્રદાયોની નિષ્ક્રિયાતાનું કારણ એ જ છે કે તેમનામાં અમુક બુદ્ધિગત માન્યતાઓ, સાંપ્રદાયિક આચારો, વિધિ-નિષેધો અને કર્મકાંડો સિવાય કશું જ રહ્યું નથી. આનાથી માનવનો ઉદ્ધાર થશે એવી ભ્રમણા સેવવી નકામી છે. માણસમાં તે કાંઈ શક્તિ કે શુદ્ધિ લાવી શકે તેવું નથી.

જે સંપ્રદાય કે પંથના નાયક-પુરુષોમાં ભગવતી ગુણોનો વિગ્રહ (શરીર અથવા અવતરણ કે મૂર્ત સ્વરૂપ) હોય છે, જેઓ ભગવાનમાં નિવાસ કરતા હોય છે, જેમની દ્વારા ભગવાનનો પ્રકાશ પ્રગટ થતો હોય છે, જેના હૃદયમાં ભગવાનની વિભૂતિ, શક્તિ અને આનંદના પ્રવાહો વહે છે, તેવા પુરુષો દ્વારા જ માનવનો ઉદ્ધાર શક્ય છે. તેમાંથી સમાજ, શક્તિ અને શુદ્ધિ મેળવી શકે છે. વર્તમાનકાળે તો આજો સમાજ મૃતવત્ છે અને બુદ્ધિનો કચકચાટ કરીને દિવસો વીતાવે છે. ભગવાન સંબંધી વાતો કર્યા કરે છે, પણ ભગવાન પોતામાં પ્રકાશે તેવી સાધનાથી વિમુખ રહે છે. આનું નામ અધઃપતન, આનું નામ મહત્તી વિનષ્ટિ. એ સમાજ કે સંપ્રદાયનો વિનાશ કોણ શેકી શકે તેમ છે?

સુખ-દુઃખની સમજણ : ઉપકારક નિમિત્તો

સુખ-દુઃખ, સંપત્તિ-વિપત્તિ, સદ્લાઘ્ય-દુર્લાઘ્ય એ સર્વે અનુભવો આત્માની પ્રગતિ અર્થે અનિવાર્ય છે. આત્માની ભગવાન તરફની કૃચમાં એ સર્વ સહાયકરૂપ છે, સાધનરૂપ છે, ટેકારૂપ છે. એ સર્વ કસોટીઓ છે, અગ્નિપરીક્ષા છે. એ બધામાંથી સોંસરા નીકળ્યા વિના શક્તિ-સંચય થતો નથી. સદ્લાઘ્ય અને સંપત્તિ એ દુર્લાઘ્ય અને વિપત્તિ કરતાં વધુ સખત કસોટી છે. માણસ દુઃખમાંથી નિષ્કલંકપણે પસાર થઈ શકે છે, પણ સુખમાંથી કલંકરહિતપણે પસાર થઈ શકતો નથી. સુખના અંગે જે પ્રલોભનો હોય છે તેમાંથી આરિત્રસંપન્ન રહીને પસાર થવું મુશ્કેલ છે. ખરી રીતે જોઈએ તો સુખ કરતાં દુઃખની અવસ્થા એ ભગવાનની વિશેષ કૃપારૂપ છે. એટલે દુઃખ અને વિપત્તિ એ ભગવાનના સવિશેષ અનુબ્રહ્મરૂપ ગણાવાં જોઈએ, કારણ કે એ અવસ્થામાં માણસ ઘણા દોષોથી બચી શકે છે અને આધ્યાત્મિક પ્રગતિના વેગને ઝડપી બનાવી શકે છે. તેથી જ દુઃખરૂપી અગ્નિથી મનુષ્ય પોતાને જેવો વિશુદ્ધ કરી શકે છે તેવું સુખની અવસ્થામાં બની શકતું નથી. એટલે એક દૃષ્ટિએ એક પ્રકારે દુઃખ એ પુણ્યોદયરૂપ લેખાવું જોઈએ અને સુખ એ પાપોદયરૂપ ગણાવું જોઈએ. પણ આ દૃષ્ટિ પામર મનુષ્યો ધારણ કરી શકે નહિ. ઊંડી આધ્યાત્મિક સમજણ હોય તો જ આ દૃષ્ટિ નિભાવી શકાય છે.

વિષયોથી નિર્લેપ કેમ રહેવાય ?

શાન્તિ, સ્વસ્થતા, પ્રસન્નતા : એક માત્ર ઉપાય

સૌથી પહેલાં, પ્રકૃતિથી પોતાને અલગ કરી, સાક્ષીપુરુષની ચેતનામાં પ્રતિષ્ઠિત થવું. આમ કરવાથી સાધક અતૃપ્ત-અચંચળ શાન્તિ અને સમત્વ મેળવી શકે છે. સાક્ષી પુરુષનો સ્વભાવ અને સ્વધર્મ નિષ્કંપ શાન્તિ અને નિમિડ પ્રસન્નતા છે. પ્રકૃતિના વિદ્વોભથી ચિત્તમાં તરંગ અને પ્રાણમાં ચંચળતા ઊડવા છતાં, સાધકના સાક્ષીપુરુષને તે સ્પર્શી શકતાં નથી. સાધક તેને (તરંગ અને ચંચળતાને) પોતાના ગણતો નથી. પોતામાં ઉત્પન્ન થતાં જોતો નથી. વિશ્વપ્રકૃતિમાં એટલે પોતાની બહાર થતાં અનુભવે છે.

આ શાન્તિ આટલેથી જ અટકતી નથી. પુરુષની આ ઘનશાન્તિ પ્રકૃતિ ઉપર પણ પોતાનો પ્રભાવ વિસ્તારે છે. તેના દબાણથી 'ચિત્ત' અને 'પ્રાણ' પણ શાન્ત બની જાય છે. વિકારનાં કારણો ઉપસ્થિત થવા છતાં સાક્ષીપુરુષ તરફથી સંક્રામિત થયેલી શાન્તિના પ્રભાવથી મન-પ્રાણ અસ્થિર બનતાં નથી; એટલું જ નહિ પણ વિકારહીન અવસ્થામાં રહી શકે છે.

આ શાન્તિ એથી પણ નીચે ઊતરીને આધારની ચેતનામાં ઊતરે છે, એટલે કે જ્ઞાનતંતુમય ભૌતિક ચેતનામાં ઊતરે છે. જ્યારે એ શાન્તિ ત્યાં ઊતરે છે ત્યારે પ્રકૃતિના બધા સ્પર્શો, દેહસ્થ શાન્તિ સાથે અથડાઈને હુણાઈ જાય છે. દેહમાં કોઈ પ્રકારની ચંચળતા કે પ્રતિક્રિયા ઉત્પન્ન કરતા નથી-કરી શકતા નથી. જરૂર, આ સિધ્ધિ બહુ પ્રયત્નસાપેક્ષ છે, સહજ મળી શકતી નથી, છતાં તે અસંભવિત નથી.

નિબ્રહ્મ કે અનાસકિત ?

આ યોગમાર્ગમાં બળાત્કારપૂર્વક નિબ્રહ્મ વલણ મુદ્દલ રાખવાનું નથી. વિષયો સંબંધે અનાસકતભાવ કે સમત્વનો ભાવ રાખવાનો છે.

આવા સંજોગોમાં, સાધકે પાછા હડીને ઊભા રહેવું જોઈએ, નિમ્ન પ્રાણની વાસનાઓથી અલગ થઈ જવું જોઈએ. એટલે કે એ વાસનાઓ અને તેનું તોફાન એ પોતાનું છે એમ સ્વીકારવાની આપણે ના પાડવી જોઈએ. આમ કરવાથી આપણો નિમ્ન પ્રાણ ધીરેધીરે શુદ્ધ થતો જાય છે, શાન્ત સમભાવવાળો બનેતો જાય છે. એવી સાધના માટે વાસનાનાં મોજાંઓ ઉછળે ત્યારે સાધકે તેના દૃષ્ટા બની જવું. કોઈ બહાર બનતા બનાવ કે પદાર્થ તરફ જોતા હોઈએ તે જ પ્રમાણે, બને તેટલા શાન્ત-અક્લુબ્ધ, અનાસકત રહીને તે તે વાસનાના તરંગો તરફ નિહાળવું જોઈએ. તેને

પસાર થઈ જવા દેવાં જોઈએ, પોતાની ચેતના-ભૂમિમાંથી તેને બહિષ્કૃત કરવાં જોઈએ, અને તેના સ્થાને સાચી પ્રવૃત્તિ-સત્યચેતના પુનઃ ધીરતાપૂર્વક પ્રતિષ્ઠિત કરવી જોઈએ.

૧૫

યોગી - યદચ્છાલાભસંતુષ્ટ

યોગીજનો બાહ્ય ઈન્દ્રિયો અને તેના સ્થૂળ વિષયો પ્રત્યે અનાસક્ત હોવાથી, વિશેષ કરીને નિર્ભેદ અંતરિક સુખનો અનુભવ કરતા હોય છે. એ સુખાનુભવને તેઓ વસ્તુજન્ય આનંદ સમજતા નથી, એટલે કે બાહ્ય વસ્તુથી તેમના કોઈ અભાવની પૂર્તિ થતી હોય એમ તેઓ માનતા નથી. તેના વિના તેમને બેચેની થતી નથી. તેવી જ રીતે તેની (વસ્તુની) હાજરીથી તેઓ વ્યગ્ર બની જતા નથી. તેઓ સમજે છે કે વસ્તુમાં કે વસ્તુથી જે આનંદ અનુભવાય છે તે તત્વતઃ આત્મભાવનું જ વસ્તુમાં થયેલ સંક્રમણ છે. જે માણસો વસ્તુની આતર વસ્તુને ચાહે છે અને તત્જન્ય સુખને વસ્તુગત સમજીને સ્વીકારે છે તે મોહાંધ અને અજ્ઞાની છે. પરંતુ જે વસ્તુને ધરી રહેલ ચૈતન્યને-વસ્તુની કિંમત આંકનાર આત્માને જુએ છે અને તેમાંથી નીપજતા આનંદને અન્તઃપુરુષ પ્રેરિત માને છે તેઓ જ સાચા રસના ભોક્તા છે. યોગીજનો કોઈ વસ્તુના અભાવે પોતામાં ખામી અગર લઘુતા અનુભવતા નથી. તેઓ કોઈ વસ્તુને રાજસિક આકાંક્ષાથી પકડતા નથી એટલે વસ્તુમાં આસક્ત થઈ તેને ગ્રહણ કરતા નથી. પરંતુ સહુભસહુજ જે વસ્તુ તેની પાસે આવી પડે તેમાં તેઓને આત્મગત સંતોષ હોય છે. તેથી જ આવા મુક્ત પુરુષોને વ્યક્તિગત આશા કે આકાંક્ષાઓ નથી હોતી. કોઈ પદાર્થને તેઓ વ્યક્તિગત માલિકીની ચીજ તરીકે ગ્રહણ કરતા નથી. યદચ્છાલાભ સંતુષ્ટઃ ની જેમ જે કંઈ તેની પાસે આવી પડે તેને તેઓ સ્વીકારે છે; કશાયમાં લોભાતા નથી, કોઈની ઈર્ષ્યા કરતા નથી, જે કંઈ આવી મળે તેને અણગમો કે આસક્તિ વગર સ્વીકારે છે. જે કંઈ બચ છે તેને ખેદ, શોક કે વિયોગનો ભાવ લાવ્યા વિના, પદાર્થોના અનંત ચક્રમાં ચાલ્યું જવા દે છે. તેઓનું હૃદય અને આત્મા તેઓના સંપૂર્ણ સ્વામિત્વમાં હોય છે. પ્રત્યાઘાતો કે વાસનાઓથી તેઓ મુક્ત થયેલા હોય છે. બાહ્ય પદાર્થોના સ્પર્શને તેઓ દ્વેષપૂર્ણ ઉત્તર આપતા નથી.

વિવેકબુદ્ધિઃ સાચો સલાહકાર

લેખક :- અધ્યાયી

આ સંસારમાં પ્રત્યેક મનુષ્યે પોતાનો કોયડો પોતાની મેળે જ ઉકેલવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. દરેક પ્રસંગે બીબની સલાહ અથવા સહાય માગવા દોડવું એ પોતાની બુદ્ધિ અને સામર્થ્ય ઉપર કુહાડો મારવા તુલ્ય છે. જ્યારે મનુષ્ય મુશ્કેલીના પ્રસંગે પોતાની પ્રાપ્ત બુદ્ધિ-તર્ક અથવા વિચારનો ઉપયોગ કરવાને બદલે પોતાની આંટી બીબ પાસે કઢાવવા લલચાય છે, ત્યારે તે પોતાની સર્વશક્તિઓ ઉપર વપરાશ વિનાના હુથિયારની પેઠે કાટના થર ચઢાવતો હોય છે.

“મારે શીરે ફલાણું ધર્મસંકટ આવી પડ્યું છે, અથવા ફલાણી ગુચ્છ ઉકેલવાનો રસ્તો મને સૂઝતો નથી. હવે મારે કરવું શું? આપની આમાં શી સલાહ છે?” આવા પ્રશ્નો અનેક મનુષ્યો ન્યાં-ત્યાં કરતા ફરે છે. તમે પણ ઘણું પ્રસંગે આ પ્રકારે બીબની બુદ્ધિને લાભ ઉઠાવવા દોરાયા હશે. દુનિયાના સારા કે માહા નસીબે, આવા પ્રસંગમાં મફતીઆ સલાહ આપનારાની સંખ્યા પણ હુમેશાં પુરતા જથથામાં રહ્યા કરે છે, અને તેથી આવા અભિપ્રાય ઢુંઢનારને નિરાશ થઈ માત્ર પોતાની આત્મસલાહ ઉપર જ અવલંબી રહેવાનો પ્રસંગ પણ ભાગ્યે જ આવે છે.

જેને હરતા ને ફરતા ગમે તેવા નજીવા કામમાં બીબની સલાહ માગવાની ટેવ પડી ગઈ હોય છે તેને તમે જ્ઞેશો તો સાફ જણાઈ આવશે કે તે બધા વિષયમાં ઘણો જ બળહીન હોય છે. તેની શારીરિક, માનસિક અને આધ્યાત્મિક શક્તિઓ ઉપયોગના અભાવે કોઈ ગામઠી નિશાળમાં ગોંધાઈ રહી એકડો જ ઘૂંટયા કરતી હોય છે. જરા જોર કરી

આગળ વધવું, અથવા નિત્યની ટેવાઈ ગયેલી પ્રવૃત્તિઓ કરતાં કોઈ નવીન વ્યવસાયમાં થોભવું, એ તેને મન હિમાલયને વીંધીને સોંસરા નીકળવા જેવું ભગીરથ જણાય છે. તેનું રગશીયું ગાડું ધીરી ગતિએ હુમેશાં જૂની અને ઊંડી ઘરેડમાં જ ઘસાડાતું હોય છે. પણ ન્યારે કુદરત આર મારી કાંઈક નવીન પદ્ધતિ સ્વીકારવા અથવા જૂના ચીલામાંથી બહાર નીકળવા તેને ફરજ પાડે છે; ત્યારે તે તદ્દન આખોવિખો બની જઈ પોતાની ફરજનો પોટલો ઊંચકવામાં ખીબની મદદ લીખવા દોડાદોડી કરી મૂકે છે. આવા ટાણે તેને પોતાની શક્તિ અજમાવવા વિશ્વાસ રહેતો નથી, તેથી તે શક્તિ તેના અજ્ઞાનરૂપી કીચડમાં ઊંડી અને ઊંડી ગળતી બંધ છે અને પ્રત્યેક નવી મુશ્કેલી પ્રસંગે તે વધારે ને વધારે પામર, બળહીન અને દીન બનતો જાય છે.

માનસિક ગુલામી

તમારા અણીના પ્રસંગે તમારે ખીબની સલાહ લેવા દોડવાની લેશ પણ અગત્ય નથી. જે બુદ્ધિમાનની તમે સલાહ લેવા ઈચ્છો છો તેની બુદ્ધિ તમારી માફક ખીબઓની સલાહોને બ્યાં ત્યાંથી વીણી એકઠી કરી મેળવેલી હોતી નથી. પણ તમને છે તેવા વિકટ પ્રસંગોમાં પોતાના આત્મબળમાં શ્રદ્ધા રાખી-પોતાની પ્રાપ્ત શક્તિનો ઉપયોગ કરવાથી મેળવેલી હોય છે. તમને જેમ તમારી બુદ્ધિ કસવાની આગસ થાય છે તેમ તેણે પણ રાખી હોત તો આજ એ પણ તમારા જેવું જ ચાચકનું પદ શોભાવતો હોત. તમારે જે પગ હોવા છતાં પડી જવાના ભયથી શા માટે ખીબના બંધે હાથ ટેકવી ચાલવું બેઠાં? જેની સલાહ લેવા તમે બંધ છો, તે મનુષ્ય ન્યારે પોતાનું બધું જ કામ પોતાની ઉકલતથી કરે છે ત્યારે તમારે પણ તમારું કામ તે જ પ્રમાણે શા માટે ન કરવું? તેનામાં તમારા કરતા કશું જ વધારે નથી. તમારા સલાહકારને બુદ્ધિ મોટા પ્રમાણમાં મળી ગઈ છે અને તમારે નસ્ટીએ જૂજ સાંપડી છે, એમ પણ કાંઈ નથી. ફેરમાત્ર એટલો જ છે કે તમારા સલાહકારે પોતાની બુદ્ધિ કેળવીને વિશ્વાસયોગ્ય બનાવી છે. અને તમને તે કેળવવાનો પ્રયત્ન કરતા ક્ષીડીઓ ચઢતી હોવાથી આજ સુધી તમારા સલાહકારની બુદ્ધિનો મફતીઓ ઉપયોગ કર્યો હોય છે. પરિણામ એ આવ્યું કે પારકી સલાહથી તમારું એકે કામ ભાગ્યે જ સુધરે છે અને તમારી સ્વતંત્ર વિચારશક્તિના શસ્ત્ર ઉપર કાટનાં થર ચઢતા જઈ દિન-પ્રતિદિન તે વધારે બૂહું બનતું જાય છે.

સંશયાત્મા વિનશ્યતિ

તમારે પોતાને કરવાનું કામ તમે પોતે જ કરો. કદી કોઈ અટપટુ કામ ન આવડતું હોય તો ભલે ખીબની પાસે શીખવા પણ જાઓ. પણ એકવાર કામની રીત જાણ્યા પછી જે કાંઈ તમારા ડહાપણ, અસુભવ અને બુદ્ધિથી થવું બેઠાં, તેને માટે ખીબની પાસે દોડવાની ટેવ રાખો નહીં. ખરું છે કે, તમારી બુદ્ધિએ ચાલવામાં કોઈવાર તમારી ભૂલ પણ થઈ જશે, પણ ભૂલ જે બોધપાઠ શીખવી શકે છે તે ખુદ બ્રહ્મા પણ શીખવી શકે નહીં. ઠોકરો ખાધા વિના મનુષ્ય કદી પ્રવીણ થઈ શકતો નથી. પોતાના જ સામર્થ્ય ઉપર શ્રદ્ધા રાખનાર સ્વાવલંબી થયા વિના મનુષ્યમાં ડહાપણ અને અનુભવ આવતા નથી. ભૂલ ખાઈ બેસવાની બીકથી ખીબઓ ઉપર આધાર રાખવામાં તમે તમારી બુદ્ધિરૂપી દૈવી સંપત્તિને અંધારામાં ઉપયોગ વિનાની રાખી મૂકો છો, તેનું તમને લાન નથી. ભૂલ કે ઠોકરે ખાઓ તેની અડચણ નથી; પણ તમારી આંટીઘૂંટીને તમે જ છોડવા પ્રયત્ન કરો. તમને થોડી જ ખબર છે કે ન્યારે તમે ખીબની સલાહ લેવા જાઓ છો ત્યારે તમે ખીબની દૃષ્ટિમાં કમ અચ્છલવાળા ગણાઓ છો. તમારા પોતાના અંતરાત્માની સલાહની અવગણના કરી ખીબના અભિપ્રાય આગળ ન્યારે તમે તમારી મુંડી નમાવો છો ત્યારે તમારામાં કેટલી દીનતા અને નિર્બળતા પ્રવેશી જાય છે, તેની તમને ખબર નથી. માટે જ તમને ખીબ ઉપર આધાર રાખવાની ખૂરી ટેવ પડી ગઈ છે. માટે બહુતર છે કે ખીબની સલાહ લેવા જવા કરતાં, ફરી ફરીથી તમારા પોતાના સંયોગોનો વિચાર કરી તમારી પોતાની જ બુદ્ધિ વડે કાંઈક માર્ગ કાઢો. એમ કરવાથી તમે પોતે કેળવાઓ છો એટલું જ નહીં પણ ભવિષ્યમાં ગમે તેવા વિકટ મામલાઓમાં પણ તમારી મુશ્કેલી તમે જાતે જ ઓળંગવા શક્તિમાન બનો છો. અને એમ થયેથી આજે જે તમારે દોડાદોડ કરી મૂકી ખીબની પાસે ભાઈ ભાઈ કરતા જવું પડે છે તેને બદલે તમારી કેળવાએલી બુદ્ધિમાં વિશ્વાસ રાખી, ખીબ હુયાકુટયાઓ તમારી પાસે દોડ્યા આવશે. તમને જાણીને આશ્ચર્ય થશે કે પોતાની આત્મશક્તિનો, મનુષ્ય પોતે જ ન્યારે અવિશ્વાસથી અનાહર કરે છે, ત્યારે તે અપમાનથી છછેડાયેલી શક્તિ તેને એકે કાર્યમાં

વિજય મેળવવા દેતી નથી. તમે ન્યારે તમારો પોતાનો ઉપયોગ કરવો ત્યજી દઈને ખીબનો ઉપયોગ કરો છો ત્યારે ખરેખર તમે તમારા પોતાના દુશ્મન બનો છો. શંકાશીલ આત્મા વિનાશ પામે છે એમ જે શાસ્ત્રોનું અનુભવસિદ્ધ કથન છે તે આ દૃષ્ટિએ જ છે. ઘણા માને છે તેમ શાસ્ત્રો સંબંધી તર્ક કરવા એ કાંઈ વિનાશ કરવાવાળી શંકા નથી. તર્કથી તો ઊલટી બુદ્ધિ કેળવાય છે અને કુતર્કરૂપી પથ્થરના પ્રવાહ સામે નભી શકે તેવી મજબૂત થાય છે. જે શંકા આત્માનો વિનાશ સાથે છે, તે શંકા, ઉપર જણાવી તેવી પોતાની આત્મશક્તિ સંબંધી જ છે. ન્યારે મનુષ્ય એમ કહે છે કે “આવા કામમાં અમારી બુધ્ધિના શા ગળાં કે કાંઈ તોડ કાઢી શકે?” ત્યારે તે પોતાના પ્રબુદ્ધ સ્વરૂપમાં આવી શંકા કરી ત્વરાથી પોતાનો વિનાશ કરતો હોય છે.

આત્મ-વિશ્વાસ કેળવો

તમારી મુશ્કેલીમાં તમને પોતાને જે સ્તો લેવો વ્યાજબી જણાય તેની અવગણના કરી ખીબના નિશ્ચયને અનુસરવું એ પોતાનું સ્વાતંત્ર્ય શુભાવવા તુલ્ય છે. લલ્લે એકવાર તમારો નિશ્ચય ખોટો હોય અને તેને અનુસરવાથી તમે વધારે દુઃખમાં આવી પડો તેમ હો, તો પણ તમારા નિશ્ચયનું ખોટાપણું ખીબના કહેવા ઉપરથી જ માની તેને અમલમાં મૂકતા અટકવું એ યોગ્ય નથી. તમને જે ખરું લાગે તેજ તમારે માટે ખરો માર્ગ છે. તમને ખરી ભાસતી વાત ખીબને ખોટી ભાસે તેથી જો તે ખરી હશે, તો ખોટી થઈ જવાની નથી. કદી તમને ખોટો માર્ગ સૂઝ્યો હતો એમ પરિણામે તમને જણાય તો પણ એટલા કડવા અનુભવ ઉપરથી તમને ઘણું અમૂલ્ય કહાપણ મળશે અને તે સાથે તમારા નિશ્ચયને અનુસરવાના ટેક વડે તમારી માનસિક શક્તિ પણ વેગપૂર્વક વિકાસ પામતી જશે. તમારા પોતાના સિવાય ખીબે કોઈ મનુષ્ય તમને સલાહ આપી શકે એ વાત છેક અસંભવિત છે. કેમકે તમારું દૃષ્ટિબિંદુ માત્ર તમને જ સોંપાયેલું હોય છે. તમને ઘણીવાર એમ ભાસતું હોવું જોઈએ કે “અમુક મનુષ્ય અમુક અવસરે મારા જેવી જ મુશ્કેલીમાં હતો અને તે વખતે તેણે અમુક માર્ગ સ્વીકાર્યો હતો; તેથી તેનું દુઃખ દૂર થયું હતું, માટે લાવ હું પણ તેના જેવું જ વર્તન કરું.” ઘણીવાર તમે પોતાને જેના જેવી સ્થિતિમાં કલ્પતા હો છો, તેની સલાહ પણ લીધી હશે અને તેણે પણ ભડાક દઈને તમને સંભળાવી પણ દીધું હશે કે “હું જો તમારી જગ્યાએ હોઉં તો આમ કરું અથવા તેમ કરું.” તમે તેની આવી બેધડક સલાહથી અંબઈ જઈ તે પ્રમાણે વર્તવા પણ પ્રયત્નો કર્યા હશે. પરંતુ તમને લાગ્યું જ ખબર છે કે “હું જો તમારી જગ્યાએ હોઉં” એમ કહેનાર મનુષ્ય કદી પણ તેનું પોતાનું સ્વત્વ ત્યજી દઈ તમારા સ્વત્વનો આરોપ કરી શકે જ નહીં અને તમારું સ્વત્વ-તમારા આત્માનું યથાર્થ દૃષ્ટિબિંદુ-સમન્વયા કે સ્વીકાર્યા વિના તે જે કાંઈ “આમ કરું, તેમ કરું” કહે છે તે તેના પોતાના જ દૃષ્ટિબિંદુથી કહેતો હોઈ તમારા સંબંધે નકામું જ છે. ન્યાં સુધી તમારો સલાહકાર તમારી સ્થિતિમાં યથાર્થપણે પ્રવેશી શકે નહીં, ત્યાં સુધી તે જે કાંઈ સલાહ આપે છે તે તેના પોતાના ચિત્તના બંધારણને અનુસરી-તેના પોતાના રાગ-દ્વેષ પ્રમાણે જ આપે છે. એક મનુષ્યની ભૂમિકાનો સંપૂર્ણ અનુભવ ખીબ મનુષ્યથી કદી પણ ખની શકતો નથી અને ન્યાં સુધી સંપૂર્ણપણે સમાન ભૂમિકાવાળા ઘણા મનુષ્યો આ વિશ્વમાં પ્રગટાવવાનું કામ કુદરત ઉપાડી ન લે ત્યાં સુધી “જો હું તમારી સ્થિતિમાં હોઉં” વગેરે વચનો બ્રાન્તિ ઉપજાવનારા જ ગણાવા યોગ્ય છે. એક ખીબામાં ઢાળેલા બે રૂપિયા, એક જ ચંત્રથી ઉપજાવેલા બે ચિત્રો, અથવા એક જ વૃક્ષની એક જ ડાગી ઉપર થનારા બે ફળો પણ ન્યારે તદ્દન સમાન નથી તો પછી બધી રીતે બે મનુષ્યો એક જ સરખી સ્થિતિમાં હોય એ બનવું કેમ સંભવે? ગમે તેવા સમાન ભૂમિકાએ ભાસતા બે સરખા મનુષ્યોની ચિત્તસ્થિતિમાં, તેમના વિકારોમાં, અનંતગણો તકાવત રહેલો જ હોય છે. અને તેથી સ્વૃણપણે સમાન જણાતી ભૂમિકા યથાર્થ રીતે અત્યંત અસમાન અને નિરાળા દૃષ્ટિબિંદુવાળી જ હોય છે. આમ છે તો પછી તમારી સ્થિતિનો મનુષ્ય તમારા સિવાય ત્રિમુવનમાં કોઈ જ નથી અને તેથી તમારી જ સલાહને માન આપી વર્તવું એમ કર્યા સિવાય તમારે આલે તેમ નથી જ. તમારી સ્થિતિનું યથાર્થ તોલન તમારો અંતર્યામી ઈશ્વર જ કરી શકે તેવું છે. તમારે કયો માર્ગ લેવો એ ફક્ત તમારી સાથે જે અત્યંત નિકટ સંબંધથી રહે છે તેવા તમારા અંતરસ્થ પ્રભુને જ પૂછવાથી ખરો ઉત્તર મળે તેમ છે તમારી જગ્યાનું સ્વરૂપ તમારી સાથે થોડા ઘણા સહવાસમાં આવેલા તમારા સંબંધીઓ સમજી શકે એવી બ્રાન્તિમાં હવે વધારે વખત રહેશે નહીં.

અન્તર્યામીના આદેશને અનુસરો

જગતના અભિપ્રાયનું ધોરણ એવું તો ઢંગધડા વિનાનું અને મતભેદોથી ભરપૂર છે કે જે તમે તેના એક વિભાગની સલાહને માન આપી વર્તશો તો, જરૂર તેથી જુદા અભિપ્રાયવાળો વિભાગ તમારા વર્તન પ્રત્યે નારાજ થવાનો. તમે તમારા કુટુંબના યુવાન વર્ગની સલાહને અનુસરશો તો તુર્ત જ તમારા કુટુંબના ડોસા-ડોસીઓ કકળી ઊઠવાના અને તેમને રાજી રાખવાનો પ્રયત્ન કરતા પેલા યુવાનો તમને નમાલા, વીસમી સદીના ભાન વગરના વગેરે વચ્ચે કહી તિરસ્કાર કરવાના. મનુષ્ય જેટલી પોતાની અંતઃકરણની વિશુદ્ધિમાંથી ઉદ્ભવતા નિશ્ચયોને અનુસરવા બંધાએલો છે, તેટલો ખીબને રાજી રાખવા બંધાએલો નથી. દુનિયાનો રાજીપો જે તમારા નિશ્ચયના સામા પૂરે વહેતો હોય તો પૂરમાં તણાવાની મુદ્દલ જરૂર નથી. પોતાના અન્તર્યામીને રાજી રાખવો એ આપણું પ્રથમ કર્તવ્ય છે. ન્યાં જગતની પ્રસન્નતા અને અન્તર્યામીની પ્રસન્નતાનો વિરોધ હોય છે ત્યાં ઘણા નિર્બળ મનુષ્યો જગતની પ્રસન્નતાને નિલાવવા દોરાય છે પરંતુ તેઓ ભાગ્યે જ સમજતા હોય છે કે જગતના રાગ-દ્વેષમાંથી ઉદ્ભવેલી પ્રસન્નતા નિત્ય સચવાવી એ કોઈથી બની શકે તેમ નથી. એટલું જ નહીં પણ તે પ્રસન્નતાનું ધોરણ સદાકાળ બદલાતું જ રહે છે. તેથી દુનિયાના અભિપ્રાયોરૂપી વટોળના વેગને અનુસરી ઉડતો ફરનાર મનુષ્ય એક તણખલા જેવો જ હોવો જોઈએ. ન્યાં સુધી તે એક તણ જેવો ન થાય ત્યાં સુધી નિત્ય બદલાતા અને સામસામે અથડાતા અભિપ્રાયરૂપી તોફાનને તેનાથી અનુસરાય જ નહીં. તેથી ઉલટું પોતાના અંતરના નિશ્ચયને જ દઢતાથી વળગી રહેનાર મનુષ્ય, પ્રચંડ તોફાન અને પૂરની સામે ટકી શકનાર ઊંડા મૂળવાળા વિપુલ અને વિસ્તીર્ણ વડના વૃક્ષ જેવો છે. ગમે તેવા પ્રચંડ સંજ્ઞાલ કે ઝંઝાવાતમાં તે તો પોતાના ઈષ્ટ સ્વરૂપના સનાતન સંગીતમાં જ તલ્લીન હોય છે.

તમને યથાર્થ ઓળખી શકનાર અને તમારું દષ્ટિબિંદુ બરોબર સમજી શકનાર પણ તમારો અન્તર્યામી ઈશ્વર જ છે. પ્રત્યેક પ્રસંગે સાચી દાનતથી તેની સલાહ માંગનારને તે ન મળે એમ હજી સુધી બન્યું નથી. ખીબની પાસે જવું છોડી દો. શાંત થાઓ, અને પ્રત્યેક ગુંચવણ કે આંટીના પ્રસંગે તે સર્વજ્ઞ સ્વરૂપમાં શ્રદ્ધા રાખી તેને પૂછો, અને તેમની આજ્ઞા ચાહો. તે પછી તમે જે કાંઈ કરવાના તે પ્રશ્નની આજ્ઞાને જ અનુસરીને કરવાના. સત્ય અને શ્રેયના માર્ગે દોરાવાની અંતઃકરણપૂર્વક થયેલી પ્રાર્થના કદી જ નિષ્ફળ જતી નથી. તમારા પોતાના સંબંધે પહેલી જ વાર તે નિષ્ફળ જશે એવી શા માટે અશ્રદ્ધા રાખો છો ?

ચારિત્રગઠન

લેખક : છો. હ. 'સુશીલ'

પ્રત્યેક વાચકને ન્યૂનાધિક અંશે ખરૂર હશે કે આપણે આપણું ચારિત્ર અથવા વર્તન સંકલ્પબળથી, કેળવણીથી, મનને દમવાથી, સંયમથી અથવા એવા જ પ્રકારના ખીબ સાધનોથી ફેરવી શકીએ છીએ. વાસ્તવમાં ધર્મસંપ્રદાયોનો મૂળ હેતુ જ એ હોય છે કે તેને અનુસરનાર વર્ગનું ચારિત્ર ઉન્નત બનાવવું. આ લોકનું અને પરલોકનું હિત સચવાય તેવા પ્રકારનું વર્તન તેના અનુયાયી સમાજ ઉપર ઠસાવવું અને દેશકાળની પ્રધાનભાવનાઓને અનુસરી તે કાળે તેવા ચારિત્રને રચવાની યુગમતા કરી આપવી. આ રીતે ચારિત્રગઠન અથવા ચારિત્ર ઘડતર એ એક પ્રકારની કલા છે. એ કલાના અનુશીલનથી માણસ પોતે ધારે તેવો બની શકે છે.

ખાસ કરીને જૈનદર્શને આ શાખા ઉપર અન્ય દર્શનો કરતાં અધિક ધ્યાન આપેલું જણાય છે. શ્રાવકો તેમજ સાધુવર્ગ માટે એ દર્શનના પ્રણેતા મહાજનોએ વર્તનશાસ્ત્રના નિરાળા ગ્રંથો બનાવી તેમના આગળ વર્તનના આદર્શો ખડા રાખ્યા છે, અને એ આદર્શને અનુરૂપ જીવન ઘડવા માટે અનેક પ્રકારની યુક્તિ-પ્રયુક્તિ અને વિધિ-નિષેધ તેમ જ આચારપ્રવૃત્તિ પ્રબોધી છે. મૂળ તો આ બધા આચારો ચારિત્રના નિયામક સાધનો હતાં, અને તે પ્રત્યેકમાં ચારિત્રને ઘડવાનો કાંઈ ને કાંઈ સંકેત રહેલો હતો. શિષ્યની માનસપ્રકૃતિને અનુસરીને તેને અમુક આચારોને અનુસરવાની

આજ્ઞા કરવામાં આવતી હતી અને એ અનુસરણને ઉદ્દેશ તેનામાં રહેલા કોઈ અનિષ્ટ લક્ષણો, સંસ્કારો અથવા વલણોને દાબી દેવાનો તેમજ ઉત્તમ અને આવશ્યક ઈષ્ટ લક્ષણોને આવિર્ભાવ કરવાનો હતો. પરંતુ કાળે કરીને આ બધા આચારો અને વિધિઓમાંથી તે ઉદ્દેશ નીકળી ગયો. પછી તો તે હેતુ વિનાના શૂન્ય થઈ પડ્યા. માલ ખાલી કર્યા પછી ખારદાનની જેવી હાલત રહે તેવી હાલતમાં અત્યારે એ આચારો આવી પડ્યા છે, કેમકે તેમાં હેતુ અને અર્થરૂપી માલનો અભાવ છે.

વિધિઓ, આચારો, ક્રિયાકાંડો એ શરૂઆતમાં, તેમની ઉત્પત્તિકાળે, હેતુપૂર્વક પ્રવર્તેલા હોય છે. પરંતુ સમયના પ્રવાહ સાથે એ હેતુનો વિત્રય થઈ બંધ છે. દર્શનમાત્રની જેવી સ્થિતિ અભિવાર્ય છે. જે કાંઈ નામધારી છે તેનો જન્મ, સંવર્ધન, અને વિનાશ કોઈથી રોકી શકાતો નથી. એક પછી એક નવા દર્શનો પ્રગટ થયા કરે છે. એતું કારણ એ જ છે કે જૂના દર્શનમાંથી અર્થ અને હેતુ ભીડી ગયા હોય છે, અને તેથી તે સમાજની પ્રગતિ માટે ઉપયોગી રહ્યાં હોતાં નથી; એથી જુદા જુદા દર્શન અને સંપ્રદાયના ખોખામાં એ અર્થ અને હેતુ પ્રવેશ પામીને સમાજને પોતાની ઉત્ક્રાંતિમાં સહાય આપ્યા જ કરે છે. નામ કદાચ બદલાય એથી ખુદ્દિમાનો સત્યનો ક્ષય થયો માનતા નથી. કેમકે નામની સાથે નાશની ભાવના પણ સંકળાયેલી જ છે. એકને એક નામ, પછી તે ગમે તેવા અર્થવાળું હોય, તો પણ તેનું પુનઃ પુનઃ ઉચ્ચારણ અને ઉદ્ભવ સાંભળવાથી તે સામાન્યવત્ થઈ બંધ છે; અને જો એ અર્થ ખીલ નામના ઢાંકણમાં મનુષ્યદષ્ટિ આગળ ન આવવા પામે તો મનુષ્યની પ્રગતિ અટકી પડે એમાં શક નથી.

એક કાળે જૈનદર્શન એ ચારિત્રને ખીલવવાની શાળા હતી. તે દર્શને વિહિત કરેલા અનેક આચારો અને વિધિઓ સર્વ સિન્નસિન્ન પ્રકૃતિના મનુષ્યોને બંધબેસતાં થઈ પડે તે માટે સૂક્ષ્મબુદ્ધિથી-વિવેકપૂર્વક સ્થાપિત કરવામાં આવ્યાં હતાં. બધા જ આચારોને બધા જ મનુષ્યો અનુસરે કે પાળે એમ કાંઈ ન હતું. જેને જેવું ચારિત્ર ખીલવવું હોય તેને અનુસરતો આચાર તે તે મનુષ્ય અનુસરે એવો નિયમ હતો. જેમ ઈસ્પિતાલ માંહેલી બધી જ દવાઓ બધા જ દર્દીએ ખાવી જોઈએ એમ નથી. તેમ શાસ્ત્રમાં દર્શાવેલા બધા જ આચારો અને વિવિધ પ્રકારની ક્રિયાઓનું અનુશીલન મત્તેક અનુચાર્યએ કરવું એમ ફરજિયાત નહોતું. જેમ અમુક રોગથી પીડિત દર્દીવાળાએ આખી ઈસ્પિતાલ-માંથી અમુક બે-ચાર જાતની દવાઓ જ લેવી જોઈએ તેમ અમુક પ્રકારના દરબજાવાળા મનુષ્યે પોતાને જેવા પ્રકારનું ચારિત્ર રચવું હોય તેને અનુરૂપ આચારો જ સેવવા એવું ધોરણ પ્રચલિત હોવું જોઈએ. પ્રત્યેક મનુષ્ય એ અસંખ્ય યોગોને અને અગણિત સાધનોને એક સમયે અનુસરી શકે એમ અને જ નહીં. શાસ્ત્રો એ દવાખાના જેવા છે, જેમાં અસંખ્ય ઔષધિઓ હોય છે તેમ શાસ્ત્રમાં અનેક આચારોની ગોડવાણ કરેલી છે. એ બધાં જ બધાને માટે નહીં, પરંતુ તે માંહેલા અમુક, અમુક પ્રકારના મનુષ્યો માટે હોય છે.

શાસ્ત્રીય ગ્રંથોમાં ચારિત્રને ઘડવાની ગમે તે પદ્ધતિ આપી હોય તે સાથે અત્યારે આપણે કાંઈ સંબંધ નથી કેમકે કાળના ઘસારામાં એ બધી વાતો તેના મૂળ સ્વરૂપથી કાંઈ જુદા જ પ્રકારે અત્યારે આપણા જીવોમાં આવે છે.

અમે ‘જૂનું એટલું બધું યોગ્ય’ માનતા નથી. એક પક્ષે જેમ અમે નવાને (પછી તે ગમે તેવું) બેવકૂફી ભરેલું હોય તો પણ) વધાવી લેતા નથી, તેમ જૂનાને પણ (પછી તે ગમે તેવું) ગોટા પડતું અને અર્થ-બ્રષ્ટ હોય તો પણ) અયોગ્ય આદર આપતા નથી. એ બધામાંથી જે કાંઈ આપણી વર્તમાન પરિસ્થિતિને ઉપયુક્ત થઈ પડે તેનો જ અમે સ્વીકાર કરીએ છીએ. કહેવાતું તાત્પર્ય એટલું જ છે કે, અમે આ સ્થાને ચારિત્રગઠનની-ચારિત્રના બંધારણની જે યોજના આપીએ છીએ તે જૂના અને નવાનું મિશ્રણ છે. એ ઉભયમાંથી જે મુદ્દાઓ કાળની અને પરીક્ષાની કસોટીમાં સાચા ઠર્યાં છે તેને જ અમે અગ્રસ્થાન આપવા ધાર્યું છે.

અમને પોતાને જૂના ઉપર મોહ નથી તેમ નવા ઉપર દ્વેષ પણ નથી. અજ્ઞાનપણથી કે પોતાની શક્તિનો વિચાર કર્યા વિના દિવસોના દિવસો સુધી માત્ર ઉપવાસ જેવો કાઢવા; શરીરની અને મનની સ્વાભાવિક અને કુદરતી હાજતો ઉપર અજાતકાર કરી તેમની પાસે અમુક પ્રકારની ટેવો પડાવવી; કલાકોના કલાકો સુધી એક ઠેકાણે એક આસને બેસીને મંત્ર બોલ કરાવવા એ સર્વમાં અમને પોતાને વિશ્વાસ નથી. એથી કાંઈ ચારિત્ર સુધરવા પામતું હોય એ અમે માની શકતા

નથી, અને કોઈ પણ બુદ્ધિમાન મનુષ્ય એ પ્રકારે માની પણ શકે નહીં. જે કાંઈ અસ્વાભાવિક છે તે, આપણી વર્તમાન લાગણીઓ ઉપર આઘાત ઉપજવનાર છે, મનને અતિશય કંટાળો આપનાર છે. જે આચારમાં નબળાં ટકા અરુચિ અને અણુગમાનું તત્ત્વ ઉભરાતું હોય છે, એ સર્વ ચારિત્ર વધારવાને બદલે ઊલટું મનુષ્ય જીવનને અકુદરતી Ad-normal બનાવે છે. એવા આચારીના અતિ સેવનથી ચિત્તસ્થિતિ એચેન, નિર્વેદમય, વ્હાનિપૂર્ણ અને ન્યાં ત્યાં દુઃખને જોવાવાળી બની જાય છે. અમારું એમ માનવું છે કે, ચારિત્રગડનની પદ્ધતિ કુદરતના સાહુજિક ક્રમથી લેશ પણ ઊલટી ન જ હોવી જોઈએ. દરેક બાબતમાં કુદરતનું જ અનુકરણ કરવું જોઈએ. વિશ્વમાં, નિસર્ગશક્તિ કેવા પ્રકારે કામ કરી રહી છે એના સૂક્ષ્મ અવલોકન ઉપરથી જ આપણી બધી ગોડવણો ઉપજવી જોઈએ. ન્યાં એમ ન થાય ત્યાં ધારેલું પરિણામ આવતું જ નથી. આથી આપણા મનોધર્મને નજરમાં રાખીને, તેમજ તે મન કેવા પ્રકારે કામ કરી રહ્યું છે, એ ક્રમને અનુલક્ષીને આ ચારિત્ર-ગડનની યોજના વિસ્તારીશું.

પ્રથમ તો આપણે આપણા જીવનનું લક્ષ્ય નક્કી કરવું જોઈએ. ન્યાં સુધી આપણા જીવનમાં કોઈ પ્રકારનો આદર્શ હોતો નથી ત્યાં સુધી જીવનનો કોઈ પણ ધારેલા સ્થાને જવાને બદલે આ સંસારસાગરમાં હેતુશૂન્યપણે ન્યાં રાગ-દ્વેષરૂપી પવન તેને ઘસડી જાય ત્યાં ઘસડાયા કરે છે. કોઈ પ્રકારનો ઉદ્દેશ નક્કી કરવો એમાં ચારિત્ર-બંધારણનું સહાયક સમાયેલું છે. કેમકે ન્યાં સુધી તે નક્કી થાય નહીં ત્યાં સુધી ચારિત્રનું સ્વરૂપ પણ નક્કી થઈ શકે નહીં. ચારિત્ર એ બીજું કાંઈ જ નથી, પરંતુ આપણને આપણા આદર્શસ્થાન કે લક્ષ્યસ્થિતિએ પહોંચાડવામાં સહાય કરનાર અનુકૂળ તન-મનની અવસ્થા છે. તમોએ જેવો આદર્શ નક્કી કર્યો હોય તેને અનુરૂપ બને તેવી મનની સ્થિતિ સ્વયં ઉપજી આવે છે. માત્ર તેવી માનસિક સ્થિતિ ઉપજવવા માટે એ સ્થિતિને અંગે રહેલા મનના લક્ષણો ઉપર ધ્યાન અને સંભાળ રાખવી પડે છે. આપણા મનના ઈષ્ટ લક્ષણો એ ગુલાબના રોપા જેવા છે. ગુલાબના છોડ ઉપર જેમ આપણે વધારે સંભાળ અને ધ્યાન આપીએ તેમ તે અધિક અધિક વિકસે છે. ઈષ્ટ મનોગુણ એ માનસ-ગુલાબ છે; અને તેના ઉપર સંભાળ રાખવાથી તે અધિક સુંદર, શોભામય, સુવિકસિત બને છે. તમે પ્રયોગ તરીકે તમારા જીવનમાં એકાદ ગુણ બીલાવવા માગતા હો તો એ ગુણનો મનોમય રીતે તમારામાં આરોપ કરી જાણે કે તે અત્યારે જ તમારામાં છે એમ કહ્યો અને શબ્દો દ્વારા તેના અસ્તિત્વનું તમારા અંતઃકરણ ઉપર દઢ પ્રતિપાદન કરો. અર્થયુક્ત શબ્દોમાં અત્યંત સામર્થ્ય રહેલું છે. આપણા શાસ્ત્રકારો એવા અર્થયુક્ત શબ્દોને 'મંત્ર'ના નામથી સંબોધે છે, પરંતુ શરત એટલી કે તે અર્થયુક્ત શબ્દ ભાવના સાથે ઉચ્ચારવો જોઈએ, અને તમારા મનમાં એ અર્થને અનુરૂપ ચિત્ર પ્રગટેલું હોવું જોઈએ. પોપટની માફક પઢવાથી કશો જ લાભ નથી.

માણસનું અત્યારનું ચારિત્ર એ તેના વિચારોનું, તેની કલ્પનાઓનું અને આદર્શોનું પરિણામ છે. જે માણસ પોતાને પોતાની કલ્પનામાં નિરંતર પામર, શક્તિહીન, વિજયહીન, ગરીબ અને દુનિયાના પગે કચરાતો જુએ છે, તે માણસ તેનું મનોમય બંધારણ એવા પ્રકારનું રચતો હોય છે કે, આખરે તેનું અખિલ જીવન અને પ્રકૃતિ એવા અનિષ્ટ મનો-ભાવો વડે ભરપૂર બની જાય છે; અને એવાં વિચારોને અનુસરતું તેનું બાહ્યજીવન પણ રચાય છે. એથી ઊલટું જે મનુષ્ય પોતાને ચોતરફ વિજયી, શક્તિમાન, ધારેલું કામ પાર-ઉતારનાર અને સર્વ વિદ્યોને ઓળંગી જનાર માને છે, તે વસ્તુતઃ બાહ્ય ચારિત્ર પણ તેવું જ પ્રગટાવી શકે છે. માણસ પોતાની આંતરચૃષ્ટિ પ્રમાણે જ બહારની સૃષ્ટિ ઘડે છે એવો કુદરતનો સનાતન-શાશ્વત નિયમ છે. તમે તમારા આંતરમન (Sub-conscious mind)માં ઈર્ષ્યા, અદેખાઈ, દ્વેષને પોષણ આપશો તો તમે આખા વિશ્વમાંથી એ પ્રકારનું સત્ત્વ આકર્ષવાના. તમારું આખું જીવન અને ચારિત્ર એ આંતરભાવને અનુસરતું બની જવાનું.

સામાન્ય મનુષ્યો એમ માનતા હોય છે કે, પોતાના ચારિત્રના જે કાંઈ શુભાશુભ લક્ષણો હોય છે, તેમાં ફેરફાર કરવો એ કાંઈ પોતાની સત્તાની વાત નથી. તેઓ પોતાની વર્તમાન ચારિત્રની સ્થિતિને તે જેવા રૂપે છે, તેવા રૂપે કાંઈ પણ પ્રશ્ન વિના સ્વીકારી જ લે છે. તેમાં જાણે પોતાનો કાંઈ જ ઈલાજ નથી એમ માની તેને અચળ, નહીં ફેરવી શકાય તેવી, અને દઢ માને છે. અજ્ઞાન ભરેલી લૌકિક કહેવત પણ 'પ્રાણ અને પ્રકૃતિ સાથે જવાના' એમ બોલીને લોકોના

અજ્ઞાનને પોષણ આપે છે ચુરોપવાસીઓ પણ એવા જ આશયનું કથન ઉચ્ચારી સંતોષ માને છે કે, “ I am just as the Lord made me અર્થાત્ ‘મને પ્રભુએ જેવો બનાવ્યો તેવો હું છું.’ બધી વાતમાત્રનો ત્યાં અંત આવી જાય છે, અને બાહ્ય કે હવે સુધારાને માટે કશો જ અવકાશ રહ્યો નથી એમ માની લે છે. કોઈ મનુષ્યો પોતે જ પોતાના મુખથી કહેતા સંભળાય છે કે “ભાઈ! મારો મિબજ મારા હાથમાં નથી. તમારે એ પ્રસંગે જરા ખમી ખાવું. હું મારા જીવને ઘણો ચ વારી રાખું છું પણ એ તે શું કાંઈ આપણી મરજીની વાત હતી? એ તો પ્રાણ અને પ્રકૃતિ સાથે જવાના. એ સ્વભાવને સુધારવાની કડાકૂટ નકામી છે. ફૂતરાની પૂંછડીનો વાંકા રહેવાનો સ્વભાવ જેમ કદી જ જતો નથી તેમ મારી પ્રકૃતિ પણ ગમે તેટલા પ્રયત્નથી જવાની નહિ.” વાસ્તવમાં આમ કહેનાર માણસ ભૂલે છે.

અલબત્ત, ખરું છે કે અજ્ઞાનના ગાઠા આવરણમાં રહેલા આત્માને એ ચારિત્ર સુધારવાનો અવકાશ જણાતો નથી. છતાં પણ તે જરા વધારે બારીકીથી તપાસશે તો જણાશે કે, તેની પ્રકૃતિ, સ્વભાવ અથવા ચારિત્ર હમેશાં ફેરફારના કેમ ઉપર છે. તેના આસપાસના સંયોગોથી; બીજાઓ સાથેના તેના સહવાસથી, બીજાઓ તરફથી તેને મળતી સૂચનાઓ, તેનું ચારિત્ર અવ્યક્તપણે નિરંતર પરિવર્તન પામતું જ જાય છે. તેને ખબર હોતી નથી કે અમુક અમુક બાબતોમાં રસ લેવાથી અને તે ઉપર મનને સ્થિર કરવાથી ચારિત્ર અવ્યક્તપણે ફેરફાર પામતું જ ચાલે છે. તેણે સમજવું જોઈએ કે, તેનું અત્યારનું ચારિત્ર એ જન્મકાળે જે પ્રકારનું ચારિત્ર-દ્રવ્ય character stuff લઈને પોતે આવ્યો હતો તેમાંથી પરિણામ પામેલું છે. અર્થાત્ તેમાં અનેક ફેરફાર થતાં થતાં તે હાલની સ્થિતિએ આવ્યું છે.

સખળ અને નિર્બળ મનુષ્ય વચ્ચે ભેદ એટલો જ છે કે, સખળ મનુષ્ય પોતાના ચારિત્રને પોતાની મરજી અનુસાર ઘડી શકે છે, તે તેનો પોતાનો માલિક છે. નિર્બળ મનુષ્ય એ તેની આસપાસના સંયોગોનું પ્રાણી છે. તેને બીજા મનુષ્યોની અસરને આધીન રહેવું પડે છે. તેને કોઈ ગુસ્સે કરાવવા માગે તો તે ગુસ્સે થાય છે, રાજી કરવા માગે તો તે રાજી થાય છે. તેનું મન મીણુના જેવું પોચું અને સંસ્કારને વશ હોય છે. તેના પોતાના મનનો તે માલિક નથી. કોઈ ધિવરાવે તો બીજો છે. કોઈ હિંમત આપે તો હિંમતવાન બને છે. તેના પોતાના સ્વતંત્ર સંકલ્પનો અવકાશ હોતો નથી. આથી ચારિત્રને ઉત્તમ પ્રકારનું ઘડવા ઈચ્છનારે પોતે પોતાના સ્વામી, પોતે પોતાના માલિક બનવું જોઈએ.

આત્મા એ મનનો સ્વામી છે. શરીરને જેમ કસરતથી ઉત્તમ પ્રકારનું સુદૃઢ અને બળવાન બનાવી શકાય છે, તેમ આત્મા ધારે તો મનને પણ તેવું જ બળવાન, કાર્યકર અને ઉત્તમ પ્રકારનું બનાવી શકે છે. આપણા મનની સ્થિતિને તે હાલ જેવા રૂપે છે તેવા રૂપે સ્વીકારી લઈ સંતોષ માનવો અથવા તેને અનિવાર્ય, અચળ અને સ્થિર માનવી તે ભૂલ છે. ખરી રીતે તો કોઈ મનુષ્ય અંતઃકરણથી એમ માનતો જ નથી, કેમ કે તે બીજાઓને તેમનું ચારિત્ર સુધારવાનો છૂટથી ઉપદેશ આપ્યા કરે છે. ચારિત્ર સુધારવાનો અવકાશ તેન સ્વીકારતો હોય તો તે કદી જ એવો ઉપદેશ આપે નહીં, પણ બ્યારે આપણે જોઈએ છીએ કે, જેમના ચારિત્રને હજી સેંકડો દિશામાં સુધરવાનું બાકી છે, તેવા મનુષ્યો બીજાઓને અનેક બાબતમાં સલાહ આપે છે; હાહ્યા અને સમજી થવાની ભલામણ કરે છે, વિવેકી અને શાણા બનવાની શિખામણ આપે છે, કોઈની નિંદા અને કોઈની સ્તુતિ કરે છે; ત્યારે એમ માન્યા વિના નથી જ ચાલતું કે તેઓ પોતે અંતઃકરણથી માને છે કે, તેઓ પોતે ધારે તો સુધરી શકે તેમ છે. કેમ કે જે વસ્તુ બીજા માટે શક્ય માને છે, તે પોતાના માટે શા માટે ન માને? જરૂર માને જ.

પરંતુ તમે કહેશો કે અમુક બાબતમાં ‘રસ’ હોવો એ કાંઈ મારા હાથમાં નથી, એ તો સ્વાભાવિક છે. અમુક પ્રકારના વિષયોમાં મને રસ છે અને અમુકમાં નથી તેનું કાંઈ ખાસ કારણ હોતું નથી. એક જણને કારેલાના શાકમાં ‘રસ’ અનુભવાય છે ત્યારે બીજાને તેમાં કડવાશ સિવાય કાંઈ જ માલૂમ પડતું નથી. આથી એ ‘રસ’તો આત્માના બંધારણ સાથે જ સ્થાયેલો જણાય છે. હવે અત્યારે તેમાં ફેરફાર બને નહીં. વિશેષ વિચારના અભાવે આ હલીલ સોએ સો ટકા ખરી ભાસે છે. પરંતુ વાસ્તવમાં એ સત્ય નથી. રસમાં ફેરફાર થઈ શકે છે. અમુક વિષય ઉપર દીર્ઘકાળ મનને વસવા દેવાથી તે વિષયમાં આત્મા ‘રસાનુભવ’ કરી શકે છે. પ્રત્યેક મનુષ્યને આ પ્રકારનો અનુભવ થોડો ઘણો હોય એમ માનવામાં કાંઈ પણ બાધ નથી. એક વિષય ઉપર બહુકાળ મનને સ્થિર કરવાથી જેમ એક પક્ષે ઉત્તમ સદ્ગુણોને ખીલવી શકાય છે તેમ અન્ય પક્ષે એ વિષય અધમ હોય તો અધમ અશો પણ ભગી નીકળે છે. યુવાવસ્થાના આકર્ષક અને

રમણીય ક્ષેત્રમાં પ્રથમ પગલું મૂકનારને પોતાના જીવનમાં ભ્રષ્ટતા આણવાની મુદ્દલ ઈચ્છા હોતી નથી. તેના હૃદયમાં અનેક મહત્વાકાંક્ષાઓ અને લબ્ય લાવનાઓ ઊભરાતી હોય છે, અને જીવનને એક શ્રેષ્ઠ આદર્શને અનુસરતું રચવા તેનું મન ઉદ્યોગશીલ બન્યું હોય છે. પરંતુ થોડાજ કાળ પછી તે દારુ, ઈશ્ક, રંડીખાલુ અને એવી ખીલુ મોજમજની વાતો બીબના મુખેથી સાંભળે છે અથવા કોઈ પુસ્તકમાં વાંચે છે. આ વાતો ઉપર તે પોતાના મનને સ્થિર થવાની રજા આપે છે, અને એ બધા વિષયોને તે મનોમય રીતે કલ્પનાના દેહથી ભોગવે છે. થોડો વખત આમ ને આમ ચાલ્યા પછી તે એ વિષયોમાં 'રસ' અનુભવે છે. કલ્પનામાં એ વાસનાને પોષણ આપી તે ઉછેરે છે. થોડા સમયમાં તેને જણાય છે કે, એ વાસના હવે પોતાનો બહિર્ભાવ શોધે છે, અર્થાત્ તે સ્થળ ભૂમિકા ઉપર આવવા ઈતેન્નર બની છે. માત્ર કલ્પનામાં જ નહિ પરંતુ કાર્યરૂપે પરિણામ પામવા તે નિમિત્ત શોધે છે.

આ વિશ્વ ઉપર બધા પ્રકારના અધમ કર્તવ્યો-વ્યભિચારો, દુષણો, ગુનાઓ, મૂર્ખાઈઓ અને અત્યાચારો આ પ્રકારે જ બનેલા હોય છે. પ્રથમ તો તેમાં આત્માને 'રસ' હોતો નથી. પરંતુ તે તે ભતના વિષયોના ક્ષેત્ર ઉપર મનને વિહરવા દેવાથી તેમાંથી 'રસ' ઉત્પન્ન થાય છે, એ રસ હૃદયમાં ખીજતું કાર્ય કરી વધે છે, કલ્પનાના ભોગથી તે પોષણ પામી પુષ્ટ બને છે. એ વધ્યા પછી આત્મા પરવશ બને છે. જે કે એ ખીજને પોષણ અને સામર્થ્ય આત્મા તરફથી જ મળ્યું હોય છે, છતાં આત્મા તેના આગળ હારી જઈ અધમતામાં ધસડાયા સિવાય રહી શકતો નથી. પ્રથમ ક્ષણે રસ-ઉપબવતી વેળાએ, તેને તેમાંથી આવા પરિણામો આવવાની મુદ્દલ શંકા હોતી નથી. પરંતુ પ્રિય વાચક! કદાચ તમારા અંતઃકરણમાં આવા પ્રકારનો કોઈ અનિષ્ટ પરિણામ ઉપબવનારો 'રસ' ખીજરૂપે રહેલો હોય તો તમારે ચેતવાનું છે. તેને શોધીને તમારા અંતઃકરણમાંથી ખેંચી કાઢો અથવા તેને પોષણ દેવું બંધ કરી તેનાથી વિરોધી રસની જમાવટ કરો. અમે કરેલી આ સૂચના તરફ તમે અનાદરથી જોશો નહિ. તમારા ભાવિના જીવનને અધમ કે ઉત્તમ, આસુરી કે દૈવી બનાવવાનો આધાર, આ સૂચના તમે ગ્રહણ કરો છો કે નહીં તેના ઉપર રહેલો છે. આ દુનિયામાં મનુષ્યોના હાથથી જે જે ખરાબીઓ અને ખુરાઈઓ બની રહી છે તેના મૂળ કારણો આ 'રસ'માંથી ઉદ્ભવેલા છે. મનુષ્યો પરિણામ તરફ જુએ છે. કારણ ભણી જોવાનો પ્રસંગ માત્ર તત્વજ્ઞો જ મેળવી શકે છે.

પરંતુ તે સાથે એટલું પણ સ્મૃતિમાં રાખો કે જે 'રસ' ભ્રષ્ટતા ભણી ખેંચી બંધ છે તે જ 'રસ'ને યોગ્ય દિશામાં વાળવાથી તે દિવ્યતા ભણી પણ દોરી બંધ છે. આત્મામાં એ રસને સંકેતભણુ પમાડવાની અદ્ભુત સત્તા રહેલી છે. અધમ પરિણામો લાવનારા રસખીજકોને પોષીને મોટા કરવા એ જેમ સરલ અને સ્વાભાવિક જણાય છે તેમ ઉત્તમ પરિણામો લાવનારા રસખીજકોના સંબંધે પણ છે. તમારા ચારિત્રમાં તમને કોઈ પ્રકારની ખામી, દોષ, અપૂર્ણતા જણાય (અને તે કોનામાં નથી?) અને છતાં તેમાં ફેરફાર કરવા માટે તમારામાં આવશ્યક મનોબળ-સંકલ્પબળ (Will Power) ન જણાય તો શરૂઆતમાં તમે ફક્ત આટલું જ કરો; માત્ર સુધરવાની ઈચ્છા કરો; સુધરેલી સ્થિતિમાં મનોમય રીતે રસાનુભવ કરો. રસખીજને પ્રથમ સંભાળથી પોષણ આપો. ખીબ હુબરો પ્રકારના વગડાઉ વેલાના જૂથમાં એ રસનો, નાનકડો રોપો અટવાઈને ચુંથાઈ ન બંધ તેની સંભાળ રાખો. તમે જે પ્રકારનો સુધારો કરવાની ઈચ્છા કરી છે તે સુધારો તમારા ચારિત્રમાં પ્રગટ થયા પછીની તમારી સ્થિતિ જે પ્રકારની બને તે પ્રકારની સ્થિતિને તમે અત્યાચારી જ મનોમય રીતે જોયા કરો; અને તે તમારામાં હોય તો કેવું સારું એવી ભાવના કરો. તમને થોડાજ વખતમાં જણાશે કે તમે એ સુધારો પ્રગટાવવા માટે પ્રગતિ કરી રહ્યા છો. હવે તે વિના તમને ચેત પડતું નથી. ચારિત્રના એ શુભને વ્યક્ત કરવામાં તમારો રસ અધિક અધિક બમતો બંધ છે. જેટલે અંશે રસની જમાવટ થતી બંધ તેટલે અંશે વધુ પ્રમાણમાં રસપ્રાપ્તિની ઉત્કંઠા જાગે અને એ ઉત્કંઠા જ તીવ્ર મનોબળને-સંકલ્પબળને જન્મ આપે છે. એ સંકલ્પબળથી ઈષ્ટ સદ્ગુણો પ્રાપ્ત કરવાના માર્ગમાં જે પ્રતિબંધો અને વિઘ્નો રહેલાં છે તેનો પરિહાર થાય છે. પ્રબળ રસવૃત્તિના પ્રભાવથી મનુષ્યોએ જે જે મહાન પ્રાપ્તિઓ કરી છે તેનું વિવેચન કરવાનો આ યોગ્ય અવસર નથી. પરંતુ એ રસ વિના સંકલ્પબળ કશું જ કરી શકતો નથી. આથી એટલો નિર્ણય થાય છે કે પ્રથમ રસ પછી નિશ્ચયબળ, પછી પ્રયત્ન અને તે પછી ફળ એમ અનુક્રમ રહેલો છે.

તમારા ચારિત્ર બંધારણમાં કોઈ પ્રકારના અનિષ્ટ લક્ષણો તમને જોવામાં આવે તો તેને પોષણ આપતા બંધ પડો.

પોષણના અભાવે તે દુર્ગુણો પોતાની મેળે મરી જવાના. તે સાથે એના વિરોધી ઈષ્ટ અંશો તમારી-હૃદયભૂમિ ઉપર ઉપજવા પ્રયત્ન કરો. અધમ વાસનાઓને હૃદયક્ષેત્ર ઉપર સ્થાન આપવાની ચોકખી ના પાડવાથી, તેમ જ તેમને માનસિક ખોરાક આપવો અંધ કરી દેવાથી તે વધતા અંધ પડી જાય છે. જેમ ખાતર અને પાણી આપવું અંધ કરવાથી, વનસ્પતિનો રોપો સુકાઈને ક્ષીણ બની જાય છે, તેમ તે તે વાસનાને રસનું પોષણ મળતું અટકી પડવાથી તે ક્ષય પામી આખરે નિર્મૂળ બને છે. આ સૂચના ચારિત્રને ઉત્તમ પ્રકારનું બનાવવા ઈચ્છનારને અત્યંત અગત્યની છે. તેથી પુનઃ કહીએ છીએ કે, એવી અનિષ્ટ ઈચ્છાઓ ઉપર મનને સ્થિત કરવાની સમૂળગી ના પાડી દો! તમારી વૃત્તિને એ વિષય ઉપરથી ઊઠાવી ખીજા ઠેકાણે ચોડી દો. ખાસ કરીને કલ્પનાને તે વિષયનો રસાસ્વાદ ન કરવા દો. શરૂઆતમાં એમ કરવામાં બહુ મહેનત જણાય છે. કલ્પના વારંવાર છટકી જઈને પોતાના રસપ્રદ વિષયોમાંથી આનંદ ચૂસવા બેસી જાય છે. પરંતુ પ્રત્યેક પ્રયત્નની સાથે તે અધિક અધિક કાબૂમાં આવતી જાય છે. એક વખત તમે કલ્પનાને તેના વિષયથી વિખુટી પાડવાં શક્તિમાન બનશો એટલે પુનઃ પ્રયત્ન કરતી વેળા પ્રથમ પ્રયત્નના જેટલી મહેનત પડવાની નહિ. લાલચુ ના બનો. “એક વખતને માટે ભોગવી લેવા દો, હુવે પછી ફરીથી એમ નહિ કરું.” એમ કહી પણ મનને ઢીલું મૂકો નહિ. વાસનાનો ડંખ જ એક વખતમાં રહેલો છે. એક વખતની લાલચ આગળ મૂકી નમાવી તો પછી તમારો વિજય લાખો કોશ દૂર છે એ જરૂર માનો.

એ સાથે એ પણ એટલું જ અગત્યનું છે કે, એ અનિષ્ટ અંશનું ચિંતન અટકાવવા સાથે ઈષ્ટ સદ્ગુણમાં ‘રસ’ અનુભવવા પ્રયત્ન કરો. સદ્ગુણનું બને તેટલું ચિંતન કરી તેમાં રસવૃત્તિ પ્રગટાવો. બહુ પ્રેમપૂર્વક, મમતાપૂર્વક એને આહો, અને એ સદ્ગુણનો તમારી ચારિત્રઘટનામાં સંપૂર્ણ આવિર્ભાવ થયા પછી તમારી સ્થિતિ કેવી બદલાઈ જવાની એનું રસપૂર્વક મનોમય ચિત્ર રચો. એમ કરવાથી તમે એવી હુદ્દે આવી પહોંચશો કે જ્યાં એ સદ્ગુણ વિના તમને આરામ મળવાનો નહિ. તે વિના તમારું જીવન તમને અધુરું અધુરું લાસવાનું.

રસવૃત્તિ જાગૃત થયા પછી ઈષ્ટ સદ્ગુણ મેળવવા માટે શ્રદ્ધાની જરૂર છે. એટલે કે ‘હું જરૂર તે મેળવી શકીશ’ એવો દૃઢ વિશ્વાસ જોઈએ. આ ‘શ્રદ્ધા’ પણ ‘રસ’ની માફક માગ્યા પ્રમાણે આવી મળતી નથી. અર્થાત્ મનુષ્યો ધારે છે તેમ એ ‘શ્રદ્ધા’ રાખવી કાંઈક આપણા હાથમાં નથી. વાસ્તવમાં ‘રસ’ ન્યારે ચિંતનથી મળી શકે છે, ત્યારે ‘શ્રદ્ધા’ કાર્ય વિના સાંપડી શકતી નથી. ધારેલું કાર્ય અમુક અંશે સિધ્ધ થયા પછી જ આપણે તેવું ખીજું કામ કરી શકીશું, એવી શ્રદ્ધા અંધાય છે. વિજય મળ્યા વિના શ્રદ્ધા અંધાતી જ નથી, આથી જેમના હૃદયમાં એ પ્રકારનો વિશ્વાસ નથી તેમણે કોઈ પ્રકારના કાર્યમાં-શરૂઆતમાં નાના કાર્યમાં-ખંત અને ઉદ્યોગ વડે મહેનત કરી સિદ્ધિ મેળવવી જોઈએ. એમ કરવાથી આપણા સામર્થ્યમાં આપણને વિશ્વાસ અંધાય છે. ઠાપલા દલીલોથી શ્રદ્ધા આવતી નથી. તે તો આપણા હાથે બનેલી કાર્યસિધ્ધિમાંથી જ આવી શકે છે. આમ હોઈને નાના કાર્યોમાં સતત ખંત અને પ્રયત્નથી સંપૂર્ણ વિજય મેળવી શ્રદ્ધા સંપાદન કરવી એ ચારિત્ર ઘડતરનું ખીજું પગથિયું છે. આ શ્રદ્ધાનું પ્રમાણ જેટલે દરજ્જે અધિક હોય છે તેટલે દરજ્જે મનુષ્ય પોતાના ચારિત્રમાં ઉત્તમ અંશે ઉપજવા અધિક અધિક શક્તિમાન બને છે. આ એક પરમ સિદ્ધ આધ્યાત્મિક મહાનિયમ છે કે, શ્રદ્ધાના પ્રમાણમાં જ કાર્ય બને છે. શ્રદ્ધા મનનો ચીલો સાફ કરી બધા પ્રતિબંધોને બાબુએ ખસેડી નાખે છે, કામમાં સરલતા કરી આપે છે અને વિદ્યોના પ્રસંગે આત્માને અડગ અને સ્થિર રાખે છે. નિર્માળ શ્રદ્ધાવાળા મનુષ્યોને કાયર બનતા વાર લાગતી નથી. આવા મનુષ્યો પોતાને તેમ જ પારકાને કશા જ ઉપયોગના નથી. જરા વિષમ સંયોગો આવતાં, અથવા સહેજ વિદ્ર આવતાં, હાથમાં ઢીધેલું કામ હેઠું મૂકીને પોતાની નિત્ય જૂની ઘરેડમાં પોતાનું ગાડું વાળી લે છે. આથી પ્રથમ રસ પછી શ્રદ્ધા અને તે પછી કાર્યમાં પ્રવર્તવાનો નિશ્ચય અથવા સંકલ્પ. આ સંકલ્પબળના સંબંધે બહુ ગેરસમજૂતી પ્રવર્તેલી જણાય છે, ઘણા લોકો માને છે કે સંકલ્પબળ એ જાણે મુઠીઓ વાળી ગુસ્સાથી ભ્રુકુટિ ચઢાવી, જ્ઞેરપૂર્વક કોઈ આંતરબળનો કરેલો ઉપયોગ છે. પરંતુ ખરું જોતાં સંકલ્પબળને અને આ બળના દેખાવને કશો જ સંબંધ નથી. સંકલ્પબળ એ એક પરમ સત્તાધારી સત્ત્વની આજ્ઞા છે. જેમ રાજાના એક પ્રસ્તાવમાં કાંઈ ઉપર જણાવ્યું તેવું જ્ઞેર કે બળ હોવાની કશી જ જરૂર હોતી નથી. એ પ્રસ્તાવ પ્રમાણે અમલ થવાનો એવી શ્રદ્ધાપૂર્વક કરેલી આજ્ઞા જ બસ છે. તે જ પ્રમાણે આપણા સંકલ્પને, અંદરથી

આપણે પ્રેરણા કે આજ્ઞા જ કરવાની છે. માત્ર શ્રદ્ધાપૂર્વક તેવો 'કરાવ' બહાર પાડવાની જરૂર છે. સામર્થ્યના મધ્ય-બિંદુમાંથી એ આદેશ-સ્વર પ્રવર્તાવવાની જ જરૂર છે. અભિમાનીની અથવા 'હુ'ની આજ્ઞા-આત્માનો હુકમ એટલું જ આવશ્યક છે. એ શાંત બળની-શ્રદ્ધાની જ જરૂર છે. તે સિવાય નકામું બેર પછાડવાની તેમ જ વ્યર્થ બળ ક્ષય કરવાની કશી જરૂર નથી.

ચારિત્રમાં ઉત્તમ અંશે પ્રગટાવવા માટે આવશ્યક સામગ્રીનું વર્ણન અમે કરી ચૂક્યા છીએ તે આ પ્રમાણે :-
(૧) પ્રબળ રસવૃત્તિ, (૨) શ્રદ્ધા અથવા વિશ્વાસ, (૩) સંકલ્પબળ. આ ત્રણ હુધિયારથી પરિસન્નિત થયેલ આત્મા હવે ગમે તેવા વિજય માટે તૈયાર છે. હવે ફક્ત કાર્યક્ષેત્રમાં જ પ્રવેશવું પાડી છે. કાર્યમાં ઉતરતા પહેલાં આંતરસામગ્રી ઉપર પ્રમાણે હોય તો જ એમાં 'વિજય'નું તત્ત્વ પ્રવેશી શકે છે, એ ભૂલવું બેઈએ નહીં.

ચારિત્રનું ઘડતર એ ટેવોનું જ બંધારણ છે

ઉપર્યુકત ત્રણે તત્ત્વોની આવશ્યકતા મન ઉપર દૃઢપણે સ્થિર થયા પછી હવે આપણે કાર્યના પ્રદેશ ઉપર આવીએ છીએ.

પ્રથમ તો ચારિત્રને અનુસરતી 'ટેવ' પાડવાની આવશ્યકતા છે. કદાચ તમને 'ટેવ' શબ્દથી નિરાશા ઉત્પન્ન થશે અને આશ્ચર્યથી બોલી ઊડશે કે શું ટેવથી ચારિત્ર બંધાય છે? હા, એ 'ટેવ' શબ્દમાં જ આ સમગ્ર વાતનું ગુપ્ત રહસ્ય સમાયેલું છે. આપણું અત્યારનું ચારિત્ર શાનું બનેલું છે, એ તમે બારીક ધ્યાન આપી કદી જોયું હશે, તો તમને માલૂમ પડશે કે, તે વંશક્રમાનુગત સંસ્કારો અથવા પ્રાપ્ત કરેલી ટેવોનું જ બનેલું છે. અત્યારે પણ વિષયની આલોચના કરી જોશો તો એ વાતની પ્રતીતિ તમને આ ક્ષણે જ મળશે. તમે એવી અનેક પ્રવૃત્તિ અને કાર્યો કરો છો કે, જેમાં તમને કાંઈ વિચાર અથવા ઉહાપોહ કરવાની જરૂર જણાતી નથી. તેનું કારણ એ જ હોય છે કે, તેમ કરવાને તમે ટેવાઈ ગયા છો. અમુક પ્રકારે જ તમારું પ્રવર્તન છે, કેમકે તેમ પ્રવર્તવાની તમે ઘણા વખતથી 'ટેવ' પાડી છે. તમને હજી એ વાતની શંકા છે? એમ હોય તો તમે તમારી આસપાસ નજર કરો અથવા તમારા પોતાના અંતઃકરણમાં દ્રષ્ટિ સ્થાપો. અને તમને જણાઈ આવશે કે, તમે ઘણીજુની ટેવો ગુમાવી છે અને નવી ટેવોને તે જૂની ટેવોનું સ્થાન આપેલ છે. ચારિત્રનું ઘડતર એ ટેવોનું જ બંધારણ છે, અને ચારિત્રનું પરિવર્તન એ ટેવોનું જ પરિવર્તન છે. આ વાત કદાચ તમે આ વાંચ્યા અગાઉ પણ જાણતા હશે અને આથી તમને નવું તત્ત્વ કદાચ નહીં મળેલું માનતા હશે. પરંતુ આ વાતને તમારા અંતઃકરણમાં દૃઢપણે અકિત કરવાથી તમને અનેક મર્મની હક્કીકત અવગત થશે.

તે સાથે બીજું એ સ્મૃતિમાં રાખવું યોગ્ય છે કે, 'ટેવ' એ આંતરમનમાં રહે છે. ખરું છે કે ટેવનું ઉત્પત્તિ સ્થાન આપણા બાહ્ય મનમાં હોય છે, અર્થાત્ ન્યારે તે નવી જ પડે છે ત્યારે તેને આપણે ભાનપૂર્વક પોતીને ઉછેરીએ છીએ. પરંતુ ન્યારે તે 'ટેવ' સ્થિર થાય છે ત્યારે તે આપણા અંતઃકરણના અવ્યક્ત પ્રદેશમાં ચાલી જાય છે; પછી તે આપણા ચારિત્રનો વિભાગ બની જાય છે; પછી તે ટેવને અનુસરવા માટે આપણે કાંઈ ખાસ પ્રયત્ન કરવો પડતો નથી. પરંતુ તે ટેવ આપણી પ્રકૃતિભૂત બની જાય છે. અંગ્રેજીમાં કહેવત છે કે, Habit is second nature અર્થાત્ ટેવ છે તે બીજી પ્રકૃતિ છે. અરે! બીજી પ્રકૃતિ નહિ પણ દ્વિ પ્રકૃતિ જેટલું તેનું બળ અમે માનીએ છીએ. ડ્યુક એફ વેલિંગ્ટનને ટેવમાં એટલી બધી શ્રદ્ધા હતી કે તે પોતાના સૈનિકોમાં અમુક પ્રકારની ટેવો ફાળવેલ કરવા માટે બહુ યત્નવાન રહેતો, અને જુદી જુદી કસરતો દ્વારા તેના લશ્કરમાં અમુક ઈષ્ટ ટેવોને નાખ્યા જ કરતો. ન્યાં સુધી તે ટેવ પ્રકૃતિમાં એકરસ ન થાય ત્યાં સુધી પ્રયત્ન કરવા નિરંતર બની શકે તેટલી હદે તે ટેવોનું અનુશીલન કરાવતો.

ટેવના સંબંધમાં ડાર્વિન (Darvin) પોતાના સંબંધે એક ઉદાહરણ પોતાના પુસ્તકમાં રજૂ કરે છે. તે કહેતો કે "મારામાં ભય પામવાની ટેવ એવા ઝોડા મૂળ ઘાલીને બેઠી છે કે, ન્યાં ભયનો સહજ પણ અવકાશ નહોય ત્યાં પણ હું એકદમ આંચકા પામીને પાછો હટું છું. હું ન્યારે પ્રાણીઓના સંગ્રહસ્થાન Zoological garden માં જાઉં અને કાચના પીંજરામાં રાખેલા મોટા સર્પને, પીંજરા ઉપર હાથ મૂકીને જોતો, ત્યારે કેટલીકવાર તે સર્પ મને કરડવાના ઈરાદાથી પીંજરા ઉપર પોતાની ફેણ અફળાવતો. આ વખતે હું ત્રાસ પામીને થોડા કદમ દૂર ભાગી જતો. જો કે મને પાકી ખાતરી હતી

કે પીંજરાનો કાચ એટલો બધો જાડો છે કે, સર્પની ફેણુ ગમે તેટલા બેરથી તેની સાથે અથડાય તો પણ તે ભાંગે તેમના હુતી અને મને ઈબ્ન થવાનો કોઈ રીતે સંભવ ન હતો, છતાં ભયની ટેવનું બેર મને પાછો ખેંચી જતી. કેટલીક વાર તે દઢ સંકલ્પ કરીને પાછો નજ હકવાનો હું નિશ્ચય કરતો, પણ બધાં તે સર્પ બેરથી પોતાની ફેણુ અફાળે કે તુરત હું ભાગી જતો અને મારો નિશ્ચય નિશ્ચયને ઠેકાણે રહેતો.” સંકલ્પબળ કરતાં ટેવનું બળ અધિક છે એમ ડાવિડન માનતો હતો.

પરંતુ અમે હિંમતથી કહીએ છીએ કે, ગમે તેવી પ્રબળ ટેવને આપણા ચારિત્રમાંથી આપણે દૂર કરી શકીએ તેમ છીએ. શરત માત્ર એટલી જ કે, આપણા આંતરમનમાં એ ટેવથી વિરોધી ટેવ દાખલ કરવી અને વિચાર તેમ જ કાર્યની એક જુદી જ દિશા ગ્રહણ કરવી.

નવી ઉત્તમ ટેવનો આપણામાં સંચાર થાય તેવો સંકલ્પ કરતી વખતે જ એ ટેવ આપણે પાડતા હોઈએ છીએ તેમ નથી. વાસ્તવમાં એ ટેવને આપણા બંધારણમાં સ્થિર થવાનો ખરો પ્રસંગ એ સંકલ્પ કર્યા પછી જ આવે છે. એ સંકલ્પ અથવા પ્રબળ ઈચ્છા કર્યા પછી આપણું આંતરમન Subconscious mind એ ટેવને પોષવા માંડે છે. આપણે ન્યારે ભાનપૂર્વક અથવા બુદ્ધિના વ્યાપાર દ્વારા ટેવને દાખલ કરતા હોઈએ છીએ, તે વખતે તો આપણે એ કાર્યનો બહુ જ થોડો હિસ્સો દાખલ કરતા હોઈએ છીએ, પરંતુ એ કાર્યને પૂરું કર્યા પછી ન્યારે આપણા બાહ્યમનને બીબ કોઈ કાર્યમાં પરોવીએ છીએ ત્યારે આપણું આંતરમન તે ક્રિયાને અપનાવી લે છે અને આપણને ખબર પણ ન પડે તેમ ટેવને આપણી પ્રકૃતિનો વિભાગ કરતું હોય છે. આજે શીખેલો પાઠ આવતી કાલે સરળ થાય છે તેનું કારણ એ જ હોય છે કે, તે દરમિયાનના વખતમાં આંતરમને એ પાઠ ઉપર બહુ કામ કરેલું હોય છે. આંતરમનમાં એક સંસ્કાર દાખલ થયા પછી સમયે સમયે તે પોતાનું કામ કર્યે જાય છે અને સંસ્કારને-ટેવને બળવાન બનાવે છે. આ પ્રકારે ટેવો દાખલ કરવાનું ખરું કામ આપણા મનનો અવ્યક્ત વિભાગ જ કર્યે જાય છે. આપણા બાહ્ય મનને માત્ર તે પ્રકારનો સંસ્કાર દાખલ કરવાનું જ છે અને એ સંસ્કાર જેવા સંકલ્પબળપૂર્વક, તીવ્રપણે, ધ્યાનપૂર્વક નખાય તેના ઉપર એ ટેવના પોષણનો આધાર રહે છે.

એક લેખકે ઠીક કહ્યું છે કે “Saw an act, Reap a habit; Saw a habit, reap a character; Saw a Character, reap a destiny” અર્થાત્ “કાર્યનું બીજ વાવો અને ટેવરૂપી ફળ મેળવશો; ટેવનું બીજ વાવો, અને ચારિત્રરૂપી ફળ મેળવશો. ચારિત્રરૂપી બીજ વાવો અને ઉત્તમ જીવનરૂપી તેનું ફળ મેળવશો.” આ પ્રકારે ટેવ એ જ ચારિત્રની નિયામક છે. જાણકોનું ચારિત્ર કેળવવા માટે, આવા પ્રકારે તેમના અંતઃકરણમાં દાખલ કરેલી ઉત્તમ ટેવો ભવિષ્યમાં કેવું સુંદર કામ કરે છે તે સમજાવવાની જરૂર નથી. આપણા દર્શનવેત્તાઓ અને ધર્મશીલ મહાનુભાવોએ બાલ્યકાળથી જ ઉત્તમ ટેવો દાખલ કરવાની જે પદ્ધતિ અને આચારો વિહિત કરેલા છે, તેની ખરી કિંમત અને ઉપયોગિતા આ પ્રકારનું ચારિત્ર કેળવવા માટે જ સમજવાની છે. અહિંસા, સત્ય, અસ્તેય, બ્રહ્મચર્ય અને સંતોષ એ આ વિશ્વ તેમ જ પરલોકમાં સુખ મેળવવાના પરમ સાધનો છે. એવો આપણા મહાજનોનો સંપૂર્ણ નિશ્ચય હોવાથી, તે સદ્ગુણો આપણા હૃદયનો એક અવિચ્છેદ્ય અંશ બની જાય તે અર્થે તેના અનુશીલન ઉપર તેમણે એટલો બધો ભાર મૂક્યો છે કે તેના પુનઃ પુનઃ વાંચન, શ્રવણ, વર્તન આદિથી તે સર્વ આપણામાં સુવિહિત ટેવ રૂપે પરિણમી શકે. એ ટેવ ન્યારે આપણામાં દઢ થાય છે, ત્યારે આપણા બધા કાર્યમાં તે પ્રેરક શક્તિરૂપે વર્તે છે. અર્થાત્ આપણી બધી પ્રવૃત્તિમાં તે સહચારી ભાવે હોય છે. જો કે આપણને તે વખતે તે હેતુ, પ્રેરકબળ કે ટેવ એકકેનું વ્યક્તભાન કે ઉપયોગ હોતો નથી, છતાં વાસ્તવમાં આપણે તે કાળે એક બળવાન ઉત્તમ ટેવની ઉત્તેજના વડે જ પ્રવર્તતા હોઈએ છીએ. Herbert Spencer નામના ઉત્કૃષ્ટ પંક્તિના વિદ્વાને ખરું કહ્યું છે કે:- “The habitually honest man does what is right not consciously because he ‘ought’ but with simple satisfaction: and is ill at ease till it is done” અર્થાત્ જેને પ્રામાણિકપણું ટેવરૂપ બની ગયું છે, તે વ્યાજબી જ કરે છે, અને તેમ વ્યાજબી કરતી વખતે તે એમ સમજીને નથી કરતો કે વ્યાજબી કરવું એ મારી ફરજ છે માટે કહું છું; પણ બધાં સુધી તેમ ન થાય ત્યાં સુધી તેને ચેન પડતું નથી.

ઘણા વિચારકો અને લેખકો એમ માનતા હોય છે કે, ઉપયોગ વિના ભાન રહિતપણે આચરેલું સદાચરણ કંઈ

કામનું નથી. કેમકે ત્યાં સુવિકસિત નૈતિક સમજને અવકાશ હોતો નથી. આ મત અનેક ઉત્તમ કોટિના વિદ્વાન મનુષ્યો ધરાવતા જણાય છે. દાખલા તરીકે અમેરિકાનો સમર્થ વિદ્યમાન પંડિત Josiah Royce એક સ્થળે એમ જણાવે છે કે “The establishment of organised habit is never in itself enough to ensure the growth of an enlightened moral Consciousness.” એટલે કે “માત્ર અંગભૂત બની ગયેલી કોઈ ટેવ, જ્ઞાનપૂર્વક નૈતિક ભાન ઉપલબ્ધ કરવા માટે પૂરતી નથી.” અમે આ મત સામે અમારો નમ્ર વિરોધ રજૂ કરીએ છીએ. અમારી દલીલ એટલી જ છે કે, ગમે તેવી ટેવ માટે પ્રથમ એ ટેવને અનુસરતી ઈચ્છા, માગણી, રસવૃત્તિ હોવી જ જોઈએ, તેમ ન હોય તો એ અંગભૂત અને પ્રકૃતિમાં એકરસ બનેલી ટેવને અવકાશ જ ક્યાંથી હોય? અને ન્યારે એ ઈચ્છા કે માગણીને એ ટેવની પૂર્વગામી તરીકે સ્વીકારાય ત્યારે એમાં ઉપયોગ અને નૈતિક ભાનનો સ્વતઃ સ્વીકાર અને સમાવેશ થઈ જાય છે. પ્રથમ ઈચ્છાકાળે નૈતિક ભાન હોય જ છે. અને એમ હોય તો જ તેને અનુસરતું વર્તન અને વર્તનને અનુસરતી ટેવ બંધાય છે. અત્યારે આપણામાં અહિંસાની વૃત્તિ ટેવરૂપે બની ગયેલી છે. તેનું કારણ કોઈ કાળે પૂર્વજન્મમાં તે વૃત્તિ તરફ આપણી સંપૂર્ણ રુચિ અને અભિલાષા હોવી જોઈએ. એમ ન હોત તો આ કાળે તે વૃત્તિ એક સુવિકસિત ટેવરૂપે, સહજભાવે આપણામાં હોઈ શકત નહિ. પ્રથમ અવશ્ય તે વૃત્તિ ફરજરૂપે, ધર્મરૂપે આપણા નૈતિક પ્રદેશમાં સ્થાન મેળવે છે અને આપણી પાસે તે વૃત્તિને અનુસરતું વર્તન કરાવે છે. પુનઃ પુનઃ વર્તનથી તે ટેવરૂપે બની આખરે સ્વયંવહુ-સ્વયંસંચાલિત Automatic બની જાય છે. પછી તો તે આપણા આંતરમનમાં જ રહે છે, અને ત્યાં રહ્યા રહ્યા આપણી બધી પ્રવૃત્તિ ઉપર અસર ઉપબવે છે. તેને અનુસર્યા વિના આપણને કદી ચેત પડતું નથી.

આ પ્રકારે આપણે જોઈ શકીએ છીએ કે, ચારિત્રનું ઘડવું, ફેરવવું, રચવું, એ સર્વ ‘ટેવ’ ઉપર અવલંબીને રહેલું છે. બાલ્યકાળથી જ પડી ગયેલી ઉત્તમ ટેવો ભવિષ્યમાં પ્રગટવા યોગ્ય વિજયવૃક્ષના બીજ તરીકે કાયમ રહી હોય છે. નાનપણમાં જ પ્રામાણિકપણની ભાવના દૃઢપણે અંકિત થાય તો મોટી વયે તે ટેવને અનુસર્યા વિના તેને ચાલતું જ નથી. તે જ પ્રકારે નાનપણમાંથી જ ખંત, ઉદ્યોગ, ધૈર્ય, પ્રયત્ન આદિ સુંદર ટેવો પડી ગયેલી હોય તો મોટી વયે તે સર્વદેશીય વિજયની ઉપાદાન સામગ્રીનું કાર્ય બબલવે છે. વ્યક્તિનું, સમાજનું, દેશનું કે વિશ્વનું કલ્યાણ એ ટેવોની સારતા કે અસારતા ઉપર અવલંબીને રહેલું છે. જે દેશોમાં કે સમાજોમાં એ ‘ટેવો’ કેળવવા ઉપર લક્ષ્ય અપાતું નથી તેની ઉપર અધોગતિ અને નિષ્ફળતાની છાપ નિરંતર પડી રહેલી જ જોવામાં આવે છે. સારી ટેવોની જેટલી પ્રશંસા કરીએ તેટલી ન્યૂન છે.

કલ્પનાશકિત અને આત્મસંયમ

હવે પ્રશ્ન એ ઉપસ્થિત થાય છે કે સારી ટેવો ઉપબવવા માટે શું કરવું? તેનો જવાબ એ છે કે તમારા મનમાં એક ઈષ્ટ માનસમૂર્તિ રચો અને તે મૂર્તિની આસપાસ તેને અનુરૂપ ખાસિયતોવાળું કલ્પનાચિત્ર બંધ કરો. સ્પષ્ટતાને ખાતર, ચાલો અધિક વિવેચનમાં ઊતરીએ.

આપણી આસપાસ આપણે જે કાંઈ સ્થૂલ રચનાવાળી સૃષ્ટિ જોઈએ છીએ તે બધી એક માનસિક ચિત્રને અનુસરીને બહિર્ભાવ પામેલી છે. વ્યક્તપણે કે અવ્યક્તપણે એક માનસિક ચિત્રને જ અનુસરીને બધી સ્થૂલ ઘટનાઓ રચાતી માલૂમ પડે છે. કેટલીક રચનાઓ મનુષ્યના આંતરચિત્રને અનુસરીને, કેટલીક પશુઓના મનને અનુસરીને કેટલીક દિવ્ય સત્ત્વની યોજનાઓને અનુસરીને રચાયેલી હોય છે. વિશ્વનો નિયમ જ એ પ્રકારે છે કે, પ્રત્યેક રચના પ્રથમ આંતર જગતમાં હોય છે અને ત્યાંથી તે સ્થૂલ જગતમાં અવતરણ પામે છે. ચારિત્રની રચના સંબંધે પણ તેમ જ છે. ન્યારે આપણે એક ઘરની રચના કરવા માગીએ છીએ ત્યારે આપણે શું કરીએ છીએ? પ્રથમ આપણે ઘરની એક સામાન્ય ભાવના મનમાં રચીએ છીએ. તે પછી તે ઘર કેવી બંધતનું કરવું તેનું વિશેષ મનોમય ચિત્ર ઉપબવીએ છીએ, તે પછી ઘરની બાંધણી, ઘાટ, સામગ્રી, બારી-બારણાં વગેરે કેવા કરવાં તે સંબંધી સવિશેષ વિગત નક્કી કરીએ છીએ. તે પછી કદાચ કોઈ મિસ્ત્રીને પૂછીને આપણે ખ્દાન ઘડાવીએ છીએ. આ ખ્દાન અથવા યોજના એ શું છે? આપણા માનસિક ખ્દાનનું કાગળ ઉપરનું અવતરણ માત્ર છે. અને તૈયાર થયેલું મકાન એ શું છે? આપણા માનસિક ચિત્રનું બીજું

સવિશેષ અવતરણ અથવા સ્થૂલ બહિર્ભાવ Physical expression છે. આપણી કલ્પનાની મૂર્તિ બાહ્યભાવ પામે છે અને તે જ પ્રમાણે બધા જ સર્જિત પદાર્થોના સંબંધે સમજવું વ્યાજબી છે. જ્યાં જ્યાં રચના છે, ઘટના છે, વ્યવસ્થા છે, ત્યાં ત્યાં અવશ્ય તે સર્વની પૂર્વગામી યોજના, પ્લાન, બુદ્ધિગત ચિત્ર અથવા માનસભાવના હોવી જ જોઈએ.

તે જ પ્રમાણે જ્યારે આપણે આપણા ચારિત્રમાં કોઈ ઈષ્ટ સદ્ગુણો ઉપજાવવા માગીએ છીએ ત્યારે પ્રથમ તો આપણા માટે આ પ્રમાણે કરવું વ્યાજબી છે. આપણે કેવા થવા માગીએ છીએ અથવા આપણા ચારિત્ર બંધારણમાં કેવા તત્ત્વો જોવાને આપણે ઈતેબર છીએ તેનું સ્પષ્ટ, સુરેખ, માનસચિત્ર રચવું જોઈએ. આ એક જરૂરનું પ્રથમ પગથિયું છે. તમારા માનસચિત્રને બને તેટલું સ્પષ્ટ, શંકા અને ગોટાળા વિનાનું, ચોકબું અને વિગત સહિત રૂપરેખાથી પરિપૂર્ણ રથો અને તે ચિત્રને તમારા મન સાથે સંબંધ જડી લો. એ ચિત્ર જ તમારા ચારિત્રની ઈમારતનો પાયો છે. એ પાયાની ઉપર જ તમારું ભાવીનું ચણતર થવાનું છે. એ યોજનાને અનુસરીને જ તમારે રચનાત્મક કાર્ય કરવાનું છે. એ ચિત્ર ઉપર મનને વિરામ પમાડો, તેની પૂબ કરો. જેને કોઈ પ્રકારનો જીવન ઉદ્દેશ છે તેમણે તો આ માનસમૂર્તિનું પૂજન કરવું જોઈએ. સ્થૂલ મૂર્તિપૂજા પણ જો આ ઉદ્દેશને કોઈ અંશે સિદ્ધ કરતી હોય તો અમે તેને પણ કર્તવ્ય માનીએ છીએ. વિદ્યને ‘મૂર્તિપૂજા’ વિના ચાલતું નથી-ચાલે તેમ પણ નથી. હાલ તો આપણે આપણા પ્રસ્તુત વિષયને છોડીને અવાંતર ત્રિપથમાં ઉતરવું યોગ્ય નથી, પરંતુ એટલું તો કહીશું કે, જ્યાં મૂર્તિપૂજા નથી પ્રગતિ, વિકાસ કે ઉત્ક્રાંતિ નથી. પણ મૂર્તિપૂજા ક્યા સ્થાને નથી? બધે જ છે.

કલ્પનાવડે એ ઈષ્ટ સદ્ગુણોને તમારી ચારિત્ર-ઘટનામાં જુઓ અને જાણે તે તમારામાં અત્યારે જ છે તેમ વર્તો. તે પ્રમાણે તમારું વર્તન છે અને જીવનના પ્રત્યેક પ્રસંગમાં તમે તે ગુણોનો પરિચય આપો છો, એમ મનોમય રીતે જુઓ. ગમે તેવા પ્રબળ પ્રલોભનના પ્રસંગમાં કે વિકટ મામલામાં તમે તે ગુણોનો ત્યાગ નથી જ કર્યો. એમ કલ્પનામાં નકકી કરો. એ ગુણની ઉપેક્ષા કરવાનો પ્રસંગ ઉપસ્થિત થયો હોય, તેને ક્ષણભર છોડી દેવાથી તમને મોટો લાભ થતો હોય; છતાં તમે તેને ખંત, ઉત્સાહ, ધૈર્યથી સતતપણે વળગી જ રહ્યા છો, એમ કલ્પનામાં જુઓ. વખતના વહેવા સાથે આ ચિત્રનો તમારા જીવનમાં બહિર્ભાવ થયા વિના રહેશે નહીં. કલ્પનાના જળ વડે સિંચાયેલું ચારિત્રનું ખીજ મનોમય ભૂમિકાની માટીમાંથી બહારના આકાશમાં અવતરણ પામશે. તે પછી એ સદ્ગુણને અનુસરતું જીવન અને વર્તન તમને સ્વાભાવિક, પ્રકૃતિજાત, સહજ થઈ પડશે. પછી તે પ્રમાણે વર્તવામાં તમને મુદ્દલ મુશ્કેલી પડવાની નહિ. ક્રમેક્રમે તે ‘દેવ’ રૂપ બની જશે, અને તમારા સમગ્ર પ્રવર્તનમાં એ ‘દેવ’ પદે પદે પરિચય આપ્યા જ કરશે.

ઘણા વ્યવહારુ ડાહ્યા મનુષ્યો અમારી આ વાતને હસી કાઢશે. કહાચ તમે એ કોટિમાં વિરાજતા હશે તો મનમાં ને મનમાં બોલતા હશે કે “આ તો બધી કલ્પનાબલજ છે. દિવસે આવેલું ઢંગધડા વિનાનું સ્વપ્ન માત્ર છે. બહુ તો આ એક સિદ્ધાંત છે. પરંતુ વ્યવહારુ હડાપણને અને આવા મનોમય ચિત્રને કશો જ સંબંધ નથી.” ખેર, તમને અમારી વાતને હસી કાઢવાની છૂટ છે. પણ તે જ વખતે અમને પણ તમારા તરફ હસવું આવ્યા વિના રહેતું નથી. કેમકે આ ઉપર્યુકત નિર્ણય હબરો સમર્થ મનોવિજ્ઞાન શાસ્ત્રીઓના અનુભવનું પરિણામ છે, અને તે એક સિદ્ધ મનોવિજ્ઞાન શાસ્ત્રીની બીના છે. હબરો મનુષ્યોએ તે યોજનાને અનુસરીને પોતાના ચારિત્રમાં અદ્ભુત પરિવર્તન કરેલું છે, અને હબરો મનુષ્યોએ ‘નવું જીવન’ મેળવ્યું છે, સમર્થ જ્ઞાની પુરુષોના એ નિર્ણયને જ્યારે તમે હસો ત્યારે અમને તમારા અજ્ઞાન ઉપર હાસ્ય આવતું કેવી રીતે અટકે?

ઉપર્યુકત વિધિવડે મનુષ્ય ધારે તો પોતાના નૈતિક જીવનને ઉચ્ચ કોટીનું બનાવી શકે છે, એટલું જ નહિ પણ તે તેની આસપાસના સ્વરૂપને રચવા શક્તિમાન બને છે. તેના નિત્ય જીવનમાં વિજય મેળવવા માટે જે વસ્તુની તેને જરૂર હોય તે પણ તે પ્રાપ્ત કરી શકે છે. જેનામાં ખંત નથી, સળંગ-સતતપણે કામ કરવાની ધીરજ નથી તેઓ પણ આ ચુકિતથી એ ઈષ્ટ વસ્તુને પોતામાં જમાવી શકે છે. તેણે ‘ખંત’નું મનોમય ચિત્ર રચીને તેની ‘પૂજા’ કરવી જોઈએ; પોતાને કલ્પનામાં ખંતીકો જોતાં શીખવું જોઈએ; કાર્યમાં તેણે તે ચિત્રને અનુસરતું જીવન જીવવાનું જોઈએ અને એમ કરતાં એ વર્તન ‘દેવ’ રૂપ બને ત્યારે તે ચારિત્રનો વિભાગ બને છે. તે જ પ્રમાણે જેઓ બહુ ખીકણ, ડગલે-પગલે ડર

ખાવાવાળા અને ભીરુ છે, તેઓએ પોતાની કલ્પનામાં પોતાને નિર્ભય, નિઃશ્ચિંત, પરમાત્મસત્તાવડે સુરક્ષિત હોવાનું કલ્પવું બેઈએ અને ક્રમે ક્રમે તે વસ્તુ તેના જીવનમાં સંક્રાંત થયા વિના રહેશે નહીં. તેવું એક પણ આચરણ નથી કે, જે આ પ્રકારે વિકસાવી ન શકાય. ચારિત્ર ઘડતરની આ યોજના વડે હબરે મનુષ્યોએ પોતાની જાતને નવી જ બનાવી દીધી છે.

આ માર્ગમાં જે કોઈ મોટામાં મોટી મુશ્કેલી હોય તો તે એ જ છે કે, લોકોને પોતાના બળમાં વિશ્વાસ નથી. તેઓ ધારે તેવા બની શકે તે વિષયમાં તેમને બહુ જ શંકા રહેતી હોય છે. ‘હું કરી શકીશ’ એટલું જ વાક્ય અર્થ સહિત જે તેઓ કદાચ બોલી શકે તો તેઓ પોતાના જીવનમાં અદ્ભુત ફેરફાર કરી શકે તેમ છે. પરંતુ કમનસીબે તેઓ એમ જ મનવડે નકકી કરીને બેઠા હોય છે કે અમે તો જેવા છીએ તેવા ને તેવા જ રહેવા નિર્માયા છીએ. તેમને એટલું જાન થાય તો કેવું સારું કે તેઓના આત્મવિકાસનું કામ આ ભૂમિકાએ હજી પરિસમાપ્ત થયું નથી; પરંતુ હજી પૂર્ણતાની પ્રાપ્તિ સુધી આગળ ને આગળ ચાલવાનું છે. પોતાને જેવા થવું હોય તેવા બનવાનું બીજા પ્રત્યેક અંતઃકરણમાં રહેલું જ છે. લોકો માનતા હોય છે કે, કલ્પવૃક્ષ માત્ર દેવભૂમિકામાં જ છે. આ મર્ત્યભૂમિમાં તો માત્ર લીંબડા, ખાવળ અને કેરડાનાં વૃક્ષો જ છે. પરંતુ તે વાત ખરી નથી. કલ્પવૃક્ષ પ્રત્યેક અંતઃકરણમાં સહજપણે બિરાજેલું જ છે અને તે માગ્યા મુજબ સર્વ કોઈને આપ્યે જ જાય છે. માત્ર ખામી જ એ છે કે, લોકોને માગતા આવડતું નથી. પરંતુ જેવા ફળો તમારે બેઈએ તેવા ફળો કાળે કરીને બાહ્ય જગતમાં પણ તે કલ્પવૃક્ષમાંથી અવતરણ પામે છે. કલ્પનાશક્તિ એ ઉદ્ભાવની શક્તિ છે, સર્જનશક્તિ છે. મનુષ્યને મળેલી ઝિંચામાં ઝિંચી-સર્વોત્કૃષ્ટ દિવ્ય બક્ષીસ છે. મનુષ્ય જ્યારે આ સત્યની પ્રતીતિ પામે છે, અને તેનો ઉપયોગ કરે છે ત્યારે તે તદ્દન બીજો જ મનુષ્ય બની જાય છે. તે અગાઉનો પામર, રંક, ભીરુ, શક્તિહીન મનુષ્ય રહેતો નથી; પરંતુ પોતામાં ધૈર્યનો અંશ જાગ્રત કરેલો અસાધારણ મનુષ્ય બને છે. તે પછી તેને એમ લાગે છે કે, “સયોગો મારા વશમાં છે, સયોગોને વશ હું નથી. મારા વંશકમાનુજાત આચરણો ગમે તેવા નરસાં હોય પણ તે સર્વ મારા કબજામાં છે. એ સર્વ સયોગો, પરિસ્થિતિઓ, વેદનો અને કાળબળરૂપી સમુદ્ર ઉપર થઈને મારું નાવ સલામત-ભયહીનપણે વહે જ જાય છે. સયોગોને હું ધાર્યા પ્રમાણે બનાવી શકું છું. મારી મરજી ન હોય તેવું મારા વડે કશું પણ કોઈ કાળે બનશે નહીં; કેમ કે, હું સર્વનો સ્વામી છું.”

અહો! આવો આત્મ-સંયમ સમાજમાં ક્યારે પોતાનું યોગ્ય સ્થાન મેળવશે? લોકો તેની કદર કરતાં ક્યારે શીખશે? અમેરિકામાં કેટલાક મોટા નગરોની વિદ્યાશાળાઓમાં ઉપર્યુકલ પ્રકારનો ‘આત્મસંયત વર્ગ’ (Self-governed grade) રાખેલો છે અને તેમાં ફક્ત એવા જ વિદ્યાર્થીઓ પ્રવેશ કરી શકે છે કે, જેઓએ પોતાના ઉપર સંયમનો કાંઈ પરિચય આપેલો હોય; જેઓ પોતાના સર્વ કાર્યો તેમ જ મનોવૃત્તિને કાબૂમાં રાખી શકતા હોય અને જેઓએ પોતામાં અમુક પ્રકારની ઉત્તમ ‘ટેવો’ને પ્રકૃતિમાં એકરસ કરી દીધી હોય. આપણી વિદ્યાશાળાઓમાં આ પ્રકારની પદ્ધતિ ક્યારે દાખલ થશે?

આ વિષયની સમાપ્તિ કરતાં પહેલાં સમર્થ તત્ત્વજ્ઞ પંડિત Herbert spencer ના નીચેના અમર શબ્દોને આ સ્થળે ટાંકવાની વૃત્તિને અમે શેકી શકતા નથી. આત્મસંયમ અને ચારિત્ર વિષે લખતાં તે મહાપંડિત જણાવે છે કે- “In the supremacy of self control consists one of the perfections of the ideal man. Not to be impulsive, not to be spurred hither and thither by each desire, but to be self-restrained self-balanced, governed by the just decision of the feelings in Council assembled xxxx that it is which moral education strives to produce. અર્થાત્ “આત્મસંયમની ઉત્કૃષ્ટતામાં આદર્શ-મનુષ્યની સંપૂર્ણતા રહેલી છે. આવેગ અથવા તાત્કાલિક વૃત્તિજ્ઞાને વશ થઈને કોઈ કામમાં ન અંપલાવવું, પ્રત્યેક વાસનાતરંગથી અહીંથી ત્યાં અને ત્યાંથી અહીં તણાયા ન કરવું; આત્મ-દમન કરવું; સમભાવ વિશિષ્ટ રહેવું; બધી વૃત્તિઓને સભામાં આમંત્રણ કરીને તેમણે એકમતે સ્થાપેલ નિર્ણયથી નિયમાવું.....આવી પરિસ્થિતિને ઉપજાવવી એ નૈતિક શિક્ષણનો ઉદ્દેશ છે.”

અમારું પણ આજ લક્ષ્ય છે. ‘આત્મ-સંયત વર્ગ’માં તમારી જાતને દાખલ કરવા તમે શક્તિમાન બનો એ જ અમારી શુભેચ્છા અને પ્રાર્થના છે.

એક નવીન સૃષ્ટિ

લેખક : છો. હ. 'શુશીલ'

પ્રાણી માત્રને પોતપોતાના જુદા જુદા જગત હોય છે. એક જ સૃષ્ટિ ઉપર વિહરવા છતાં, એક જ સૂચની હુંકે તળે વસવા છતાં અને એક જ પ્રકારના અન્નવડે સ્થૂલદેહનો નિર્વાહ કર્યે જતા છતાં, પ્રત્યેક જીવનું પોતાનું સાચું વિશ્વ નિરાણું હોય છે. અને તે વિશ્વ જીવના જ્ઞાનના તારતમ્યાનુસાર રચાયેલ હોય છે. સ્થૂલ સૃષ્ટિ ઉપર ત્રણ જીવની દૃષ્ટિ-મર્યાદાને લઈને તેનું જગત નાનું-મોટું હોય છે અને માનસ તેમજ આધ્યાત્મિકસૃષ્ટિ સંબંધે તે એ વાત તે કરતાં પણ અનેકગણી સત્ય છે. પાણીના બિંદુમાં વસતા એક પોરાના મનથી જગત એ બિંદુથી મોટું હોવું સંભવતું નથી. શેરીના કૂતરાનું જગત, પોતાની શેરી કરતાં વધારે વિશાળ હોવું સંભવતું નથી. એક અજ્ઞાન ગામડીઆનું જગત બહુ બહુ તે પોતાના ગામડાથી થોડાઘણા ગાઉ ઉપર સીમાબદ્ધ થયેલું હોય છે. એક વિદ્વાન અને ભૂગોળના અભ્યાસીનું જગત નકશામાં આવેલા એ ગોળાર્ધ વડે સીમાબદ્ધ થયેલું હોય છે.

આ પ્રમાણે બધાનું જગત જુદું જુદું હોવા છતાં, તેમાંથી એક પણ જીવની કલ્પના અસત્ય અથવા પાયા વિનાની નથી. કેમકે સર્વને પોતાના જ્ઞાનની મર્યાદાના પ્રમાણમાં વિશ્વ નાનું-મોટું ભાસે છે. ગુજરાતી ત્રીજી ચોપડીમાં કાઠિયાવાડ કે ગુજરાતનો નકશો લખનાર બાળવિદ્યાર્થીની વિશ્વ સંબંધી કલ્પના કાઠિયાવાડ કે ગુજરાત જેટલી હોય છે; ત્યારે એશિયા ખંડનો નકશો લખનાર, જરા આગળ વધેલા વિદ્યાર્થીનું વિશ્વ વધારે વિસ્તારવાળું બનેલું હોય છે. પોતે કેવા વિશ્વમાં વસે છે, તેનો ખ્યાલ તેના જગત સંબંધેના જ્ઞાન ઉપર આધાર રાખે છે. વિશાળ ખેતરમાં અનાજ લણતા એક અજ્ઞાન ખેડૂત કરતાં નાની સરખી ઓરડીમાં બેઠેલા ભૂગોળના જ્ઞાનવાળા મનુષ્યનું વિશ્વ અનેકગણું વિસ્તારવાળું હોય છે. તેનું સ્થૂલ શરીર ઓરડીમાં પુરાયેલું હોવા છતાં તેનું મન આખા જ્ઞાત વિશ્વને આશ્લેષમાં લઈ શકે છે અને તેથી તે પેલા ખેડૂત કરતાં મોટા જગતમાં વસતો હોય છે.

તે કરતાં પણ આગળ વધીએ તો એક વિદ્વાનનું વિશ્વ એકલી ભૂગોળ જાણનાર કરતાં અસંખ્યગુણ અધિક વિશાળ હોય છે. તેને જણાય છે કે સૂર્યની સાથે સરખાવતાં આ વિશ્વ એક રાઈના દાણા જેવડું પણ નથી. પોતાના જ્ઞાનવડે તે સૂર્યને પૃથ્વી કરતાં ચૌદ લાખગણો મોટો જુએ છે, અને તેથી પણ વિશેષ, આપણી પૃથ્વી જેમ સૂર્ય આગળ કાંઈ હિસાબમાં નથી, તેમ અનેક વિશાળ તારા આગળ એ સૂર્ય પણ રજકણ જેવો છે એવું ભાન તેમની વૃત્તિમાં હોય છે. ખરેજ જીવનનું જગત તેના જ્ઞાનના પ્રમાણમાં જ હોય છે.

અનેક મનુષ્યોને આ જગત જન્મ; જરા, મરણ, કષ્ટ, વ્યાધિ વગેરે સર્વ પ્રકારના દુઃખોથી ભરેલું જણાય છે. સંસાર તેમને દાવાનળ જેવો અને શાપપૂર્ણ ભાસે છે અને તેમના અંતઃકરણની સ્થિતિ કાંસીની શિક્ષા પામેલા કેદી જેવી હીન અને નિર્વેદ ભરી હોય છે, ત્યારે પ્રબુદ્ધ અંતઃકરણમાં એજ જગત દુઃખમાત્રથી રહિત, અપરિમિત સુખ અને આનંદથી ભરેલું પ્રતિબિંબિત થાય છે. આ સૃષ્ટિ તેને લાક્ષણિક સૃષ્ટિ જેવી કલાપૂર્ણ અને જે પ્રકારે હોવી જોઈએ તેવી જ ભાસે છે. એક મનુષ્યને એમ લાગે કે આ વિશ્વની યોજના કરનાર - પછી તે ગમે તે હો-કોઈ નિર્દય અને પોતાના ઉપભવેલા પ્રાણીઓને કષ્ટથી તરફડતા જોઈ રાજી થનાર દુષ્ટ સત્ત્વ છે; તે યોજનાશાક્ત કાંઈ પણ ઠંઠ ઘડા વગરની અને આડું હોદું ફાવે તેમ ફેંકી દેનાર અને સ્વેચ્છાએ પ્રવર્તનાર એક પ્રબાપીડક રાજા જેવી તેને જણાય છે. ત્યારે બીજા મનુષ્યને, એમ ભાસે છે કે આ યોજનામાં જ્યાં ત્યાં અનંત જ્ઞાન, અપરિમિત ડહાપણ અને જ્યાં જેવું જોઈએ ત્યાં તેવું જ છે.

જ્ઞાનના ભેદથી એક મનુષ્ય અનંત દુઃખપૂર્ણ જગતમાં વસે છે. ત્યારે બીજો મનુષ્ય જ્ઞાનભેદથી અનંત સુખપૂર્ણ જગતમાં નિરંતર વસેલો હોય છે. સ્વાભાવિક પ્રશ્ન થાય છે કે આ બેમાં સાચું વિશ્વ કોનું? પહેલાનું કે બીજાનું?

ઉત્તર એક જ હોઈ શકે, અને તે એકે, બીજા માનવીનું વિશ્વ સાચું છે. કારણ કે જ્ઞાનના વિકાસવાળી સ્થિતિમાં કોઈ સ્થાને દુઃખરૂપતા દેખાતી નથી. વળી તે ભાન સ્થાયી રહે છે, અને કોઈ દિવસ લોપ પામતું નથી. દુઃખવાદી

મનુષ્યનું દુઃખ જ્ઞાનની ભૂમિકામાં પ્રવેશ થતાં અજાણ્ય બન્યું છે. આથી જે અસ્થિર અને વિશેષ જ્ઞાનના પ્રકાશમાં લોપ પામવાના સ્વભાવવાળું છે તે સત્ય તરીકે ગણવા યોગ્ય નથી. જે સ્થિર, અચળ અને શાશ્વત છે, તે જ સત્ય ગણવા યોગ્ય છે. તેમ છતાં જ્યાં સુધી મનુષ્ય અજ્ઞાનમાં છે ત્યાં સુધી તેને મન પોતાનું જગત અત્યંત સત્ય અને સ્વાભાવિક જણાય છે. અને તે કાળે તેને માટે તે જ જગત સત્ય છે. પરંતુ આગળ ઉપર તે ભાવના ફરી જઈ તે સ્થાને સુખ અને આનંદની ભાવનાની પ્રતિષ્ઠા થવી અંભવિત હોઈને, તે તે દુઃખવાદીની વિશ્વકલ્પના અસત્ય બને છે.

જેમની જ્ઞાનમર્યાદા બહુ સાંકડી છે, તેઓ એમ માનતા હોય છે કે એવી જ્ઞાનપ્રવૃદ્ધ અવસ્થાવાળા અને સંપૂર્ણ સુખનું આસ્વાદન કરવાવાળા જીવાત્માઓ અહીંથી કરોડો ગાઉ દૂરની કોઈ દિવ્યસૃષ્ટિમાં રહેતા હશે! તેમના અંતઃકરણમાં એજ વાત દઢ બની ગઈ હોય છે કે, આહી તો દેખીતી રીતે જ જ્યાં ત્યાં દુઃખ અને નિર્વેદમયતા ભરેલી છે અને તેથી સુખનો લેશ પણ સંભવ નથી, સુખવાળી સૃષ્ટિ તો આ દુઃખવાળી સૃષ્ટિથી ઘણું જ અંતરે દૂર આકાશના કોઈ ભાગમાં લટકેલી હોવી જોઈએ! લોકો એ સૃષ્ટિને સ્વર્ગભૂમિ કહે છે અને તેવી સુખભૂમિમાં જવાનો પરવાનો મેળવવા માટે વિવિધ ક્રિયાઓ કરે છે. આવી વાતો પ્રાકૃત મનુષ્યોને માટે જ તેમની સમજણમાં ઊતરે તે માટે સચવામાં આવી હોય છે. વસ્તુતઃ અંતઃકરણની સુખમય અવસ્થાને (સ્થિતિ-વિશેષને) અને એ સ્થાનને કશો જ સંબંધ નથી.

જેટલી જ્ઞાનની કળાઓ તેટલા વિશ્વો છે. અર્થાત્ સ્વૈક વિશ્વ તેનું તેજ રહેવા છતાં જેમ જેમ અજ્ઞાનના આવરણો છેદાતા બન્યું છે તેમ તેમ તે નવા ઉપલબ્ધ થયેલા જ્ઞાનના પ્રકાશમાં વિશ્વ નવું રૂપ ધારણ કરતું બન્યું છે. વિશ્વ બદલાતું નથી. પણ મનુષ્યના આત્મા તેની સમજણ બદલાય છે. બાહ્યવિશ્વ એ મનુષ્યની આંતરાવસ્થાની પ્રતિબિંબ માત્ર છે. વિશ્વના ઉપર સમજનો જેવો પ્રકાશ પડે છે તેવું રૂપ તે ધારણ કરે છે.

આથી સુખવાળી અવસ્થા માટે કોઈ સ્થાનવિશેષની અગત્ય નથી; જેની અગત્ય છે તે 'સ્થિતિ-વિશેષ'ની છે. સ્થાન સ્થિતિને બદલી શકતું નથી, પણ સ્થિતિ સ્થાનને બદલે છે. સ્થિતિ બદલાતાં સ્થાનનો પ્રભાવ ફરી બન્યું છે. મનની સ્થિતિ બદલાતાં નંદનવન મરુભૂમિનો દેખાવ પહેરી લે છે, અને મનની સ્થિતિ બદલાતાં સહુરાનું રણ કારમીરની હુરિયાળી ઉપવન લક્ષ્મી બની બન્યું છે.

મનુષ્યના અંતઃકરણની એક એવી આધ્યાત્મિક સ્થિતિ છે કે જ્યાં તેનો પ્રવેશ થતાં, આ ચર્મચક્રને ભાસતા વિશ્વથી અત્યંત ભિન્ન જગતમાં તેનો પ્રવેશ થયો હોય એમ તેને ભાસે છે. જો કે તે વસ્તુતઃ જે સ્થાને હોય છે ત્યાં જ રહે છે, છતાં પોતાના મનથી તે કરોડો ગાઉની દૂરની સૃષ્ટિમાં આવેલો હોય છે. આ જગતનું અને તે જગતનું સુદૃઢ મળતાપણું રહેતું નથી. આ નવા જગતમાં આવ્યા પછી પૂર્વના જગતને રહેવાનું ક્યું સ્થાન હતું તે પણ તેને જડતું નથી.

આ આધ્યાત્મિક જગતના સંબંધમાં સામાન્ય લોકોનુલવ અત્યંત મંદ છે અને તેથી તે સંબંધે તેમના અંતઃકરણમાં વિવિધ કલ્પનાઓ હોય છે. કેટલાક એમ કહે છે કે મરણ પછી ઉત્તમ પુરુષો તે જગતમાં પ્રવેશી શકે છે. અર્થાત્ સ્વર્ગાદિ લોક તે આ જગત હોય એમ ઘણાખરા માને છે અને આ જન્મના અંતે તેને મેળવવા માટે અનેક અનુષ્ઠાનો કરે છે. પરંતુ ખરી રીતે ઉપયુક્ત આધ્યાત્મિક સ્થિતિ એ સ્વર્ગાદિ લોકસૂચક નથી. શુદ્ધ સત્ત્વના પ્રકાશથી જેમની મતિ પ્રકાશિત થયેલી હોય છે, અથવા જેમના આત્મા ઉપરથી મોહના આવરણો ખસી જઈ પોતાના વાસ્તવિક સ્વરૂપના ભાનમાં પોતે આવ્યા હોય છે. તે પ્રકારની તે એક અવસ્થા વિશેષ છે અને તે આ લોકમાં જ પ્રાપ્ત થવા યોગ્ય છે.

તે જગતની સાથે સંબંધમાં આવનાર મહાજનોનો એવો અનુલવ છે કે તે કાળે આ જગત જેવું આપણને જણાય છે તેવું દેખાવું બંધ પડે છે. તેઓ કહે છે કે આ પ્રતીત થતું જગત તે સત્ય જગતની છાયામાત્ર છે. આ સ્થૂલ જગત જ્યારે ખોટું છે ત્યારે તે જગત સત્ય છે. તે સંપૂર્ણ ચૈતન્યમય છે. જે કાંઈ થઈ જાયું છે, અને હોવા યોગ્ય છે તે સર્વનું તે દૈવી મૂળ છે. જુદા જુદા મહાત્માઓ તે જગતને જુદી જુદી વાણીમાં વણવે છે. છતાં તે સર્વનો કથિતાશય એક જ પ્રકારનો હોય છે. આપણને ભાસતા વિશ્વમાં તે વિશ્વની સાચી સરખામણી કરવા યોગ્ય કંઈ જ ન હોવાથી તે

વિશ્વનું મહાજનોએ આપેલું વર્ણન આપણને બરોબર મેળ લેતું જણાતું નથી. તેમ છતાં જેમની બુદ્ધિ તે શુદ્ધ સત્વના પ્રકાશથી સહેજ પણ પ્રકાશિત થયેલી હોય છે, તેઓ એ પ્રકારના વર્ણનમાં પોતાના જ ઝાંખા અનુભવનું પ્રતિબિંબ જુએ છે અને એ વિશ્વનો અનુભવ કરનારની ગમે તેવી ભાંગીતૂટી વાણી સાથે પોતાના અનુભવનું સાદૃશ્ય ઘટાવી લે છે.

અજ્ઞાનરૂપી અંધકારનો વિલય થતાં તે પ્રકાશમય જગતનું ભાન થવા ચોચ્ય છે. તે દિવ્ય જગતમાં જન્મ, જરા, મરણ, વ્યાધિ, દુઃખ અવ્યવસ્થા આદિ કશું જ નથી. ત્યાં સ્થળ અને કાળની મર્યાદાઓ તૂટી પડેલી હોય છે. ત્રણે કાળ તેમને એક જ કાળ છે. જ્યાં નવું જૂનું થયા કરતું હોય ત્યાં જ કાળનો સંભવ છે અને તેથી જ કાળની વ્યાખ્યા પણ આપણા શાસ્ત્રકારોએ એવા પ્રકારની આપી છે કે “જે નવાનું જૂનું કરે છે તે કાળ છે.” હવે તે વિશ્વમાં કશું જ અવસ્થાંતરને પાત્ર નથી. અચળ, અવિકારી અને સદાકાળ એક જ સ્થિતિમાં તે રહેવાવાળું હોઈ કાળનું અસ્તિત્વ ત્યાં નથી. સ્થળ સંબંધે પણ તેમજ છે. તે દિવ્ય પ્રહ્લાત્મક વિશ્વ સાથે તે મહાત્માનું એક્ય થવાથી જ્યાં જ્યાં તે શુદ્ધ સત્વનો આવિર્ભાવ છે, ત્યાં ત્યાં તે પણ છે, અને એવું કોઈ સ્થાન નથી. કે જ્યાં તે શુદ્ધ પ્રહ્લાત્વ નથી. તેથી સ્થાનની કલ્પના પણ ત્યાં રહ થાય છે. સ્થળ અને કાળ આ સાપેક્ષ દૃશ્યવિશ્વમાં જ અર્થવાળા છે. તે વાસ્તવ જગતમાં તો સર્વ એકરસ-નિરવધિ ચિતિમહાસાગરરૂપ છે. પરમાત્માનો અનુભવ તે આપણે અનુભવ થાય છે. વસ્તુતઃ આપણે પછી તે પરમ-આત્માથી જુદા હોતા નથી. આપણું પૃથક્ત્વ ત્યાં વિલય પામે છે. અને જુદાઈની હીવાલ તૂટી પડે છે. સર્વત્ર શાંતિ, આનંદ, પૂર્ણતા જણાય છે. આનંદ અને સુખ માટે ઉપભોગના નિમિત્તની જરૂર પડતી નથી. અસ્તિત્વમાં હોવું એ જ આનંદમય હોવા તુલ્ય છે. To be is to be happy વેદાંતનો પ્રહ્લાસાક્ષાત્કાર, બુદ્ધ્યોનું પરિનિર્વાણ, યોગીજનોની સમાધિ, જૈનોનું દૈવત્ય Alone with the alone, સૂફીઓની પ્રિયાની ભેટ, એમર્સનનો over soul એ બધું જુદી જુદી વાણીમાં એક જ અનુભવનું ઉચ્ચારણ છે, અને તે ઉપર્યુક્ત આધ્યાત્મિક સૃષ્ટિ સાથેનો સંબંધ છે.

એ નવું વિશ્વ આ પ્રતીત થતા વિશ્વથી ઘણે દૂર આવેલું કોઈ સ્થાન વિશેષ છે એમ નથી. તે આંહી જ છે. તમે પૂછશો કે “અજર જો તે આંહી જ છે તો શા માટે તે દેખાતું નથી? જો તે હોય તો કદી મને એકને ન દેખાય, એને ન દેખાવ, પાંચ પચીસને ન દેખાય, પરંતુ તમે દુનિયાના લગભગ બધા જ મનુષ્યોને પૂછીને ખાતરી કરો અને તમને એકી અવાજે તેઓ કહેશે કે “અમારા અનુભવમાં તેવું જગત કદી જ આવ્યું નથી. અમે તે હોવાની વાતો સાંભળી છે, પરંતુ તે વાતો કોઈ કલ્પનામાં વસનાર કે સ્વપ્નામાં જ વિહરનારાઓએ ગોઠવેલી હોય એમ જણાય છે. તેમ ન હોય તો શું આ કરોડો મનુષ્યોનો અનુભવ ખોટો અને એકાદ ચસકી ગયેલા મનુષ્યનો અભિપ્રાય સાચો ગણવો?” દુનિયાની બહુમતી ઉપર જેમણે સત્યની કસોટીનું ધોરણ બાંધેલું છે, અને ઘણા માણસો કહે તે જ સાચું એમ જેમની મતિમાં રૂઢ થઈ ગયું છે તેમને માટે તો બધી જ દલીલો વ્યર્થ છે. ખરું છે કે એ નવી સૃષ્ટિનો અનુભવ કરનારા માણસોની સંખ્યા કોઈ કરોડની થવા જતી નથી; અને આ ઈંટ માટીની સૃષ્ટિના અનુભવીજનો સાથે સરખાવતા તે મહાજનોની સંખ્યા નહિવત્ જ છે. તો પણ કાઠ્યા જનોનું સત્યનું માપ “ઝાઝું તે ખરું અને અડપ તે ખોટું” એવું કદી હોતું નથી. સત્યનો આધાર તેને માનનાર કે ન માનનારાની સંખ્યા ઉપર નથી. તેનો અનુભવ ઘણાને નથી થયો તેથી તે સત્યને કશી જ હાનિ કે ઓછાવરણપણું નથી અને તે સાથે સત્યની એ પણ કસોટી છે કે તે સત્યનું ઉચ્ચારણ કેવા ચારિત્રવાળા પુરુષોએ કરેલું છે. એ નવી સૃષ્ટિની શોધનો ઢંઢેરો આજકાલ ટોળાખંધ ફરતા અને ભીંખ ઉઘરાવતા મંડળોએ નહીં, પણ જેના ચરણમાં ચક્રવર્તી રાજાઓના મણિમંડિત કિરીટો રોળાતા, અને જેમના પ્રતાપ આગળ વિશ્વની સમગ્ર વિભૂતિ બે કર જોડી મસ્તક ઢાળી ઊભી રહેતી, તેવા અનેક ઋષિ-મહર્ષિઓ વડે થયેલો છે. કોઈ સત્યતાનો આધાર તે વાત કરનારની સંખ્યા ઉપર નહિ, પણ તે વાત કરનારના ચારિત્ર ઉપર હોવો જોઈએ. અને તે ધોરણથી જોતાં એ નવી સૃષ્ટિ સંબંધે ઘોષણા કરનાર મહાજનોનો અનુભવ મુહલ શંકાપાત્ર હોવો સંભવતો નથી.

તે નવી સૃષ્ટિ આજ સ્થળે હાજર છે. મને કે તમને તે નથી અનુભવાતી તેનું કારણ એ જ છે કે આપણે તેના ‘ભાનમાં’ પ્રવેશ્યા નથી. આપણા અનુભવ કે જ્ઞાનનો આધાર માત્ર તે જ્ઞેય કે અનુભવનો વિષય બનાવનાર વસ્તુના હોવાપણા ઉપર નથી, પરંતુ તે જ્ઞેય પદાર્થ સાથે આપણે ‘ભાનમાં’ આવીએ તે ઉપર છે. જ્ઞેય પદાર્થ હોય પણ તે આપણી જ્ઞાન મર્યાદામાં ન આવતો હોય તો તે આપણે માટે નહિ હોવા તુલ્ય જ છે. મને, તમને અને કરોડો માણસોને તે નવું વિશ્વ

નથી પ્રતીત થતું તેનું કારણ તે નવું વિશ્વ છે જ નહિ માટે નથી પ્રતીત થતું, એમ કાંઈ નથી; પરંતુ આપણે બધા તેના ભાનમાં નથી પ્રવેશ્યા માટે નથી. જેઓ એ વિશ્વના સહેજ સરખા પણ ભાનમાં પ્રવેશ્યા છે, તેમને એ વિશ્વના હોવા-પણાની સંપૂર્ણ ખાતરી થયેલી છે. અમે, તમે અને સર્વે એ જગતમાં પ્રવેશવાના અધિકારી છીએ. આપણું અંતિમ નિર્માણ પણ એ જ છે. તેમાં પ્રવેશ્યા વિના કોઈને ચેન પડે તેમ નથી. આપણે હમેશાં અનૃત, અસંતુષ્ટ રહીએ છીએ, તેનું કારણ એ જ છે કે આપણે આત્મા તે સૃષ્ટિમાં પ્રવેશવા તત્પર થઈ રહ્યો છે. સુખ, આરામ, વિશ્રાંતિ, ચેન એ બધું અહીં નહિ પણ ત્યાં જ છે. ઈશ્વરની સૃષ્ટિ એ જ આપણું છેવટનું નિવાસસ્થાન છે. મહાત્મા જિસસ તેને ‘પિતાનું સામ્રાજ્ય’ કહી સંબોધતા ગયા છે. મહાત્મા સેન્ટલપોલ તેને ‘પ્રભુનો પ્રસાદ’ Lord’s Manson ની સંજ્ઞા આપતા ગયા છે. સર્વ મહાજનોની આંગળી તે તરફ જ હુતી. સર્વ મહાજનોના ચક્ષુ તે લાણી જ ઢળેલા રહેતા અને દીનવાણીથી તે મહારાજ્યમાં, તે સુખપૂર્ણ સૃષ્ટિમાં ખેંચી લેવા પિતાને પ્રાર્થતા હતા.

સંપૂર્ણ સુકતત્વ, સંપૂર્ણ નિરામયતા, સંપૂર્ણ સુખ, સર્વોત્કૃષ્ટ ઉન્નતિ અને ક્રમિક વિકાસનો તે અંત છે. તે અવસ્થા એ વાણીનો વિષય નથી કેમકે ‘તે’ સૃષ્ટિના અને ‘આ’ સૃષ્ટિના અનુભવ સાથે કશું જ સામ્ય કે સાદૃશ્ય નથી. આપણી અનુભવ મર્યાદામાં જે જે વિષયો આવ્યા હોય તેના જ સંસ્કાર આપણા મન ઉપર હોય છે. અને એવા સંસ્કારથી ગુદ્દી પડતી વાત આપણા આગળ કોઈ કરે તો તે આપણા ગળે ઊતરતી નથી. આમ હોવાથી નવી સૃષ્ટિનો ખ્યાલ વાણી દ્વારા લાવવામાં મોટો અંતરાય છે. અનુભૂત વિષયને અનુભૂત સંસ્કારોની વાણીમાં કેવી રીતે દર્શાવાય? આથી જેમણે જેમણે આવો પ્રયત્ન કર્યો છે, તેમણે માત્ર અહીં પ્રતીત થતા સુખ કે આનંદનો શુભાકાર જ કર્યો છે. સુખ કે આનંદનો પ્રકાર એનો એ જ રાખી માત્ર તેને અનંતગુણે શુભી નાખી તેનું પ્રમાણ વધાર્યું છે. અને આમ કરવા સિવાય તેમને બીજો રસ્તો પણ ન હતો. આથી તે વાત અર્ધસત્ય છે. સુખનો પ્રકાર તેમજ પ્રમાણ તે નવી સૃષ્ટિમાં છેક જ જુદા છે અને તે અનુભવથી જ તેના ભાનમાં પ્રવેશ્યા પછી જ-જાણી શકાય છે. વર્ણન વાંચવાથી તેનો સાચો ખ્યાલ આવતો નથી. વર્ણનનો હેતુ માત્ર મનુષ્યોને તે લાણી વાળવાનો જ છે અને એમ થયે વર્ણનનો પ્રયત્ન સફળ ગણાવા યોગ્ય છે. શાસ્ત્રો અને શાસ્ત્રકારો મનુષ્યોમાં પ્રભુ પ્રત્યેની માત્ર ઉત્કંઠા જ ઉપજાવી શકે છે. આ પ્રતીત થતાં વિશ્વ કરતાં અનંતગુણ અડિયાતું એક નવું વિશ્વ છે એટલી આપણને ખાતરી જ આપે છે. બાકીનું બધું મનુષ્યે બલે કરવાનું છે. કૃંચી તેમની પોતાની પાસે છે.

આ નવી સૃષ્ટિના ભાનમાં પ્રવેશવાનો રસ્તો કયો? પ્રભુનો પ્રસાદ ખોલવાની કૃંચી કયાંથી મળવાની છે? એ પ્રશ્ન આ સ્થળે સ્વાભાવિક છે. પ્રથમ તો તે પ્રદેશમાં પ્રવેશ કરવાની, તેને પ્રાપ્ત કરવાની અત્યંત પ્રબળ, તીવ્ર ઈચ્છા મનમાં પ્રગટવી જોઈએ. આ પ્રદેશમાં સ્થિતિ કરવાનો એક જ ઉદ્દેશ એવો જોઈએ. પ્રત્યેક વિચાર, પ્રત્યેક શબ્દ, પ્રત્યેક કાર્યમાં વૃત્તિ એ પ્રદેશ સાથે વધારે ને વધારે અનુસંધાનવાળી થાય, એવો અંતરથી ઈષ્ટ હેતુ હોવો જોઈએ અને પ્રવૃત્તિમાત્ર એ અંતિમ હેતુની સિદ્ધિને અર્થે જ હોવી જોઈએ.

આટલું થયા પછી આત્મા તે વિશ્વમાં પ્રવેશવા તૈયાર થયો હોય છે. પછી માત્ર તેને એક જ કાર્ય બાકી રહે છે. તે કાર્ય કોઈ વિધિ, ક્રિયા, કે અનુષ્ઠાન નથી; તપ, જપ, મંત્ર, પ્રાણાયામ, આસનસિદ્ધિ કે કોઈ તેવું જ સાધન વિશેષ નથી; પણ પ્રભુના પ્રસાદ લાણી જવા માટેનું આ સાધન તે માત્ર ‘શ્રદ્ધા’ છે. પ્રભુના મહારાજ્યની સાથે સંબંધમાં આવવા માટે જેની ખાસ જરૂર છે તે આ એક જ તત્ત્વ છે. મનુષ્યો તે વાતને પહેલેથી સાંભળતા આવ્યા છે. આ સ્થળે કાંઈ પ્રથમ જ તેમના વાંચવામાં આવે છે તેમ કાંઈ નથી, છતાં મનુષ્ય સ્વભાવનું બંધારણ જ એવું છે કે પાંચ પચીસવાર સાંભળેલી વાતને તેઓ સામાન્ય કહીને તરછોડી કાઢે છે અને એ જૂની વાતમાં કશો જ રસ તેઓ લેતા નથી. છતાં મુકિતપાટણ સુધીની મુસાફરી એ જ વાહનમાં કર્યા સિવાય આત્માનો છૂટકો નથી, કેમકે તે સિવાય બીજું વાહન જ નથી. જેન શાસ્ત્રકારોએ તેને સમ્યક્ત્વનું મૂળ કહ્યું છે. જિસસે તે Faith ને તેના ત્રણ મૂળ મંતવ્યોમાં પ્રથમ સ્થાન આપ્યું છે. કૃષ્ણે પણ અર્જુનને “સર્વ ધર્મો છોડી મારે શરણે આવવાનું” કહ્યું છે. જુદા જુદા ધર્મસ્થાપકોએ તે ‘શ્રદ્ધા’ સ્વરૂપને ઈશ્વરપરાયણતા આદિ શબ્દો વડે બોધ્યું છે. પરમાત્મ-સ્વરૂપમાં હૃદયની દૃઢ માન્યતા અર્થાત્ તે આધ્યાત્મિક સૃષ્ટિ છે અને હું તેમાં પ્રવેશવા યોગ્ય છું એવો ચોક્કસ નિશ્ચય, એ પરમાત્મતત્ત્વની સાથે સંબંધમાં

આવવાનો ધોરી માર્ગ છે.

ખરું છે કે, એ પરમ તત્ત્વને આપણે અત્યારે જોઈ શકતા નથી અને તેથી આપણું તે સંબંધનું જ્ઞાન તે માત્ર શ્રદ્ધાજન્ય જ્ઞાન જ છે. તેમ છતાં તેવી એક સૃષ્ટિ છે એ વાત થોડકસ-નિસંદેહ સત્ય છે. અનેક મહાજનોએ તે પ્રાપ્ત કરેલી છે અને નિઃસ્વાર્થ ભુષિથી આપણી દૃષ્ટિને તે માર્ગ લાણી વાળતા ગયા છે. આ કાળે પણ ઘણા મનુષ્યોએ તેનો અનુભવ કર્યો છે, અને ન્યૂનાધિક અંશે તેના ભાનમાં આવ્યા છે. શરૂઆતમાં આપણે ધૈર્યપૂર્વક શ્રદ્ધા રાખવી જોઈએ અને એ પરમ તત્ત્વને શરણે આવવું જોઈએ. તૈયાર થયેલું હૃદય આ ભાવને ત્વરાથી ગ્રહણ કરી શકે તેમ છે. તે પરમ તત્ત્વની કલ્પના શ્રદ્ધાવાનને અશક્ય નથી. “તે તત્ત્વ- તે સૃષ્ટિ, અનંતસુખપૂર્ણ-આનંદપૂર્ણ-ચિત્તિસ્વરૂપ છે અને હું તેમાં હુમેશાં ખેંચાઉં છું. દયાળુ પિતા હુમેશાં મને-તેના બાળકને-તેના મહારાજ્ય લાણી આકર્ષે છે.” એમ ભાવવું જોઈએ. આપણા સમગ્ર જીવનને અને આપણા જીવનના સંબંધવાળી પ્રત્યેક વસ્તુને તે પરમાત્માને ચરણે સોંપી દેવી જોઈએ. આપણા અને આપણા સર્વ વ્યવહારના નિયંત્રતા આપણે તેમને જ બનાવવા જોઈએ. આપણા રથની લગામ, અર્જુનની માફક આપણે તે કૃષ્ણ પરમાત્માને-તે દિવ્ય સત્ત્વને સોંપવી જોઈએ. આમ કરવાથી આપણે તે આધ્યાત્મિક વિશ્વમાં સ્વભાવથી જ આકર્ષાઈએ છીએ. કેમકે ઈશ્વર અને તે આધ્યાત્મિક વિશ્વ જુદા નથી. પ્રભુના હાથમાં જ આપણે આપણું સર્વસ્વ સોંપી દીધું. તેનો અર્થ જ એ કે આપણે તેના વિશ્વમાં પ્રવેશ કર્યો, અને જેટલે અંશે આપણે આપણું સમગ્ર તેને સમર્પ્યું હોય છે, તેટલા અંશે આપણે તેના મહારાજ્યમાં પ્રવેશ્યા હોઈએ છીએ.

ન્યારે આપણા યોગક્ષેમનો રથ આપણો અભિમાન હાંકવો મૂકી દે અને પરમાત્માને તે હાંકવા દે છે ત્યારે તે જે માર્ગે જવા યોગ્ય છે તેજ માર્ગે જાય છે; પછી તે નવી સૃષ્ટિ લાણી જ હોય છે. આપણી ઈચ્છા એ પછી આપણી વ્યક્તિગત ઈચ્છા હોતી નથી. પરંતુ આપણા અભિમાન દ્વારા પરમાત્મા જ ઈચ્છા કરે છે. આપણે માત્ર તેના હુકમચાર બનીએ છીએ. આપણી વિભૂતિઓ પછી પ્રભુની વિભૂતિઓ હોય છે. અલ્પને સ્થાને અનંત ભરાવા માંડે છે. આપણી ક્રિયામાત્ર તે પરમાત્માના સ્ફુરણ અને આદેશથી જ થાય છે. જેટલે અંશે મનુષ્ય પરમાત્માને આપીને બને છે, તેટલે અંશે તે પરમાત્મા થાય છે.

આ જીવન પ્રભુને અર્પાયા પછી વ્યક્તિ તરીકેનું જીવન પ્રભુના મહાજીવનમાં લળી જાય છે. પોતાનું એવું કશું જ રહેતું નથી. જે કાળે જે સાધન પ્રાપ્ત હોય છે તેનો ઉપયોગ પરમાર્થે જ પ્રભુ પ્રેરે તે પ્રમાણે-થયે જાય છે. જીવન એક મહાયજ્ઞ જેવું સ્વાર્પણમય બની રહે છે. કોઈ પણ પ્રકારના કૃણમાં રતિ રહેતી નથી. પ્રભુ તેના દ્વારા માત્ર કૃણની વહેંચણી જ કરે છે. અહુકાર, સ્વાર્થપરાયણતા, વ્યષ્ટિ પ્રત્યેકની આકાંક્ષાઓ એ બધું તૂટી પડે છે.

બંધુ! આપણે બધા તે સૃષ્ટિના વારસદાર છીએ. માત્ર ઈચ્છા અને શ્રદ્ધાની જરૂર છે.

વૈરાગ્ય

લેખક : છો. હ. ‘સુશીલ’

લોકો કહે છે કે ન્યારે વિશ્વનો એક પડતી દશાનાં ક્રમ ઉપર હોય છે, ત્યારે પદાર્થમાત્ર પોતાનો રસકસ ચોરે છે, જનની ધરતી પોતાની માધુરી પોતાના જ ઉદરમાં ગોપવી રાખે છે. સગાઓનું સગપણ અને ગોળનું ગળપણ મંદ થતું જાય છે. આ લોકમાન્યતા સાચી ગણવામાં આવે તો તે સાથે જમાનાની પડતીનું એક ળીજું વધારાનું લક્ષણ અમે ઉમેરવા માગીએ છીએ. તે એ કે, જેમ પદાર્થો પોતાનો રસ ચોરે છે, અથવા તેમાંથી રસ ઊડી જાય છે; તેમ અવનતિના કાળમાં યુગની સંસ્કૃતિના પરિચારક મહાન અર્થપૂર્ણ જીવંત શબ્દો પણ પોતાનો અર્થ ચોરે છે, અથવા તેમાંથી અર્થનો મૂળ ભાવ ઊડી જાય છે. મહાન શબ્દોમાંથી અર્થ ગુમ થયા પછી તે શબ્દો મહાન પુરુષના સૂતરેલું જેવા માત્ર પૂજકોને જ ઉપયોગના રહે છે. કૃષ્ણ વિનાની દારકા જેવાં તે સૂકાં અને રસહીન બની જાય છે.

આપણાં દર્શનની પડતીનું કારણ મને પૂછવામાં આવે તો હું એટલો જ ઉત્તર આપું કે, દર્શનના પ્રાણભૂત શબ્દોમાંથી અર્થ ઊડી ગયો છે. જૈન દર્શનનો અનુયાયી સમાજ, તે દર્શનના સંસ્થાપકે જે અર્થો શબ્દના વાહન દ્વારા યોજ્યાં છે તે ગુમાવી બેઠો છે. એ મહાન ભાવનાનો તેમનાં હૃદયમાંથી લોપ થયો છે. તેથી શબ્દો, શાસ્ત્રો અને સિદ્ધાંતો તેના તે છતાં તે સમાજના શ્રેય અર્થે નિષ્ફળ છે. જે ચૈતન્યમય શબ્દોમાંથી સાચો અર્થ આ જમાનામાં ઊડી ગયો તે શબ્દોમાં 'વૈરાગ્ય' પણ છે. આજે આ લેખ દ્વારા વાણીની સંભવતથી તે શબ્દમાં અર્થરૂપી જીવન ઉપભવવાનો અમે પ્રયત્ન કરશું.

વૈરાગ્ય શું છે તે વિવિધરૂપે કહેવા કરતાં તે શું નથી તે કહેવા દો. વૈરાગ્ય તે કંટાળો નથી. સંસાર અને સંસારના પ્રાણી, પદાર્થો પ્રત્યેનો અણગમો તે પણ વૈરાગ્ય નથી. ખરું છે કે, કેટલાક ગ્રંથોમાં પણ જનહૃદયમાં સંસાર પ્રત્યે આવા પ્રકારનો તિરસ્કાર ઉપભવવાનો પ્રયત્ન થયો છે. પરંતુ તેવા પ્રકારના ભાવ પ્રત્યે ડાહ્યા અને જ્ઞાનીજનોની સંમતિ નથી. જગતથી નાસી છૂટવું તે વૈરાગ્ય નથી પણ ભીરૂતા છે. દુનિયાની મુસીબતોથી ડરીને તેનો ત્યાગ કરવો તે સહજુ નથી, પણ કાયરતાનો ખૂરો દોષ છે. આપણને મનપસંદ સ્વરૂપે સંસારે દેખાવ ધારણુ ન કર્યો તેથી તેનાથી રિસાવું તેમાં ડહાપણુ નથી, પણ બાલિશતા છે; અને એવા હુરકોઈ પ્રકારના ભાવોમાંથી ઉત્પન્ન થતો વૈરાગ્ય તે કલ્યાણને અર્થે નથી, પણ અધોગતિ, અવનતિ અને પતનને અર્થે છે.

મનુષ્ય સંસારથી છૂટીને ક્યાં જાય તેમ છે? સંસાર એ કાંઈ ઇંટ માટીના મકાનો નથી; તે સ્ત્રી, પુત્ર, માતા, પિતા, ખંધુ કે મિત્ર નથી; તે ધન, ચૈલવવિલાસના સાધનો કે વ્યાપાર ઉદ્યોગ નથી; સંસાર એ કશામાં નથી, અને તેના ત્યાગથી સંસારનો વાસ્તવ ત્યાગ થયો સમજવાનો નથી. મનુષ્યનો ખરો સંસાર તેના હૃદયમાં રહેલી વાસનારૂપે રહેલો છે. ઉપરની બધી ચીજો તે સંસારમાંથી ઉદ્ભવે છે. સંસારનું ઉપાદાન મનુષ્યના હૃદયમાં છે. તે વસ્તીમાં હોય કે જંગલમાં હોય પણ ત્યાં તેનો સંસાર ભેગો જ હોય છે. સંસાર ઉપભવનાર વાસનાનો હૃદયમાંથી ત્યાગ થવા પહેલાં સંસારનો ત્યાગ કર્યાનું કહેવામાં આવે છે, તે વાત અમારા ગળે ઊતરતી નથી. મનુષ્ય સ્થૂલ પદાર્થોનો ત્યાગ કરી તેનાથી ભાગી છૂટે, પણ તેના હૃદયથી તે ક્યાં નાશી છૂટે તેમ છે? ત્યાગ પછી તે સ્થૂલ કે સૂક્ષ્મ પ્રકારનો હોય, પણ તે વૈરાગ્ય નથી. જ્યાં સુધી મનુષ્યનું વાસનામય અંતઃકરણ છે ત્યાં સુધી તેને સંસાર વળગેલો જ છે. કેમકે સંસારની સાચી રંગભૂમિ તે અંતરના પ્રદેશ ઉપર છે. બહાર તો શક્ત તે અંતરના ભાવોનું સ્થૂલ પ્રકટીકરણ અથવા બહિર્ભાવ છે. અલબત્ત, તે સંસાર ઘણો ઊંચી કોટિનો હોઈ શકે, પરંતુ તેમ હોવું તે વૈરાગ્ય નથી, પણ સંસારની ભાવનાનો એક અતિ ઈચ્છવાયોજ્ય વિકાસ છે.

વૈરાગ્ય એ કોઈ પ્રકારનો ત્યાગવિશેષ નથી. પણ એક દૃષ્ટિવિશેષ-સમજવિશેષ છે. આપણને એ દૃષ્ટિ ઉપલબ્ધ થાય તો સંસાર આપણને જે આનંદની સામગ્રી આપી શકે છે તેમાં ગુચવાઈ મરતાં બચી શકીએ. રાગમાં બંધાઈને એક ડેકાણે બેસી ન રહેવું; ઉન્નતિ અને વિકાસના માર્ગમાં કુદરતના મહાનિયમ અનુસાર આગળ ને આગળ ન વધતાં એક જ પદાર્થમાં વ્યામોહવશ થઈ હૃદય અર્પી ન દેવું; એ વૈરાગ્ય છે. આ વૈરાગ્યની દૃષ્ટિ અથવા ભાવનાના બળની ખામીને લીધે આપણે આત્માની કમિક અભિવ્યક્તિના પથમાં આગળ વધતાં અટકી પડીએ છીએ. કેમકે આગળના પ્રદેશ કરતાં હાલના પ્રદેશમાં આપણને વધારે રસમયતા ભાસે છે. વિશ્વમાં પ્રત્યેક સ્થળે રસ છે, અમૃત છે, ઝેર નથી. ઝેર જે હોય તો મનુષ્યના વિપરીત મનમાં છે. રસમાં રાગ હોવો એ પ્રકૃતિના નિયમથી કોઈ રીતે ઊલટું નથી. અથવા કુદરતના કમથી વિરોધી નથી. એથી ઊલટું ખરી વાત તો એ છે કે આત્માની ઉન્નતિના પથમાં પ્રત્યેક પદે આનંદ અને રસની જ ભરપૂરતા છે, અને તે કારણથી જ આત્મા વિના શ્રમે રસ અને આનંદનો અનુભવ કરતાં કરતાં, પરમપદની સ્થિતિએ પહોંચી શકે છે. એ માર્ગ ઘણા લોકો માને છે તેવો સૂકો, કઠિન અને રસહીન નથી, પણ સ્તિગ્ધ, સુકોમળ અને રસમય છે. અત્યારે તેવો નથી ભાસી શકતો તેનું કારણ એ છે કે, આપણને સાચો વૈરાગ્ય નથી. અને સાચો વૈરાગ્ય શું કહેવાય તે આપણે છેક ભૂલી ગયા છીએ. એ આપણી મોટામાં મોટી કમનસીબી છે.

આપણે જ્યેષ્ઠ કે રસમાં રાગ હોવો તે સ્વાભાવિક છે, પરંતુ તેના તે પ્રકારના રસમાં હુમેશને માટે રાગી બની બંધાઈ રહેવું તે ખૂબાઈ છે. કેમકે જે રસમાં અત્યારે આપણું બંધન છે તે રસ કરતાં ઘણા ઉચ્ચ પ્રકારના રસો કુદરતે આપણા માટે આપણા વિકાસના માર્ગમાં આગળ નિયોજી રાખ્યા છે. કુદરત આપણને કહે છે કે “તમારે આગળ ને આગળ પ્રયાણ કરવું પડશે. તમે એક જ સ્થાને એક જ પદાર્થમાં રાગી બની બંધાઈ રહો તે મને પસંદ નથી. તમે આગળ ચાલો, તમને આથી પણ ઘણો સારો રસ ત્યાં મેળવી આપવાનું હું માથે લઉં છું. એક જ સ્થળે બંધાઈને પડ્યા રહેવું તે તમારા આ-માના સ્વાભાવિક બંધારણથી ઊલટું છે. તેમ જ મારા નિયમથી પણ વિરોધી છે. માટે હાલ પ્રાપ્ત થયેલા રસમાં મોહ પામી ગળિયા બળદ પેઠે પડ્યા ન રહો. કદાચ હકથી તેમ કરશો તો મારે તમારા હૃદય ઉપર આઘાત પહોંચાડીને તમારો મોહ છોડાવવો પડશે અને એમ થશે ત્યારે તમને બહુ માઠું લાગશે.” નિસર્ગનો મહાનિયમ એ જ ભાવના આપણા અંતરમાં ગુંબવી રહ્યો છે. આપણે તેને ધ્યાન આપી સાંભળીએ તો આપણી ઉન્નતિનો માર્ગ સરળ થાય. એટલું જ નહિ પણ તે આઘાત વિનાનો, આનંદપૂર્ણ અને રસમય બન્યો રહે.

કુદરતનો આ આદેશ તે વૈરાગ્યની જ મહાઘોષણા છે. એક ઠેકાણે મોહાંધ થઈ પડ્યા રહેવું અને આગળ કૂચ કરવાની નારાજી બતાવવી એ રાગદશા છે. કુદરતનો આદેશ અને નિયમ સમજીને તેમજ આપણા આત્માના સ્વાભાવિક વેગ અને ધર્મ તેમજ આત્માના અંતિમ નિર્માણની સ્થિતિનો વિવેક કરીને આપણે ઉન્નતિના મહાપ્રવાહના વેગને આધીન બનીએ, તેનું નામ વૈરાગ્ય છે.

‘રસ’ અથવા રસ પ્રત્યેના ‘રાગ’માં વસ્તુતઃ કશી જ ખૂરાઈ નથી. જે ખૂરાઈ છે તે ત્યાં ચોંટી રહેવામાં, તેનો અતિ ભોગ કરવામાં છે. ‘રસ’ અને ‘રાગ’ વિશ્વના શેમેશોમમાં એતપ્રેત છે, અને તે સર્વ આત્માના વિવેકપુરઃસરના આનંદ અને ઉપભોગ અર્થે જ નિર્માયેલ છે. પ્રાણીમાત્ર આ રસને ચૂસીને જ જીવે છે અને તેમ થવું તે કુદરતના નિયમને અનુસરતું છે. આપણાં બધાં જ આવશ્યક કર્મોમાં રસ અને આનંદ છે. રસ શેમાં નથી? બધી ક્રુજ્જેમાં રસ છે. આહાર-અહણમાં રસ છે, કારણ કે આપણા જીવન અને જીવનના ઉદ્દેશ સ્વરૂપ આત્મોન્નતિ માટે આહાર જરૂરનો છે. વસ્ત્રોના પરિધાનમાં રસ અને આનંદ છે, કેમકે તે પણ જીવન અને જીવનવડે સાધવા યોગ્ય ઉન્નતિ માટે જરૂરના છે. તે જ પ્રમાણે નિદ્રા, પ્રજ્વેત્પત્તિ, વ્યાયામ, જ્ઞાનોપાર્જન આદિ સર્વ ક્રિયાઓમાં રસ અને આનંદ છે, કેમકે તે સર્વ જીવન અને ઉન્નતિ અર્થે અનિવાર્ય ઉપયોગી છે. તે કાર્યોના સ્વાભાવિક કર્મમાંથી નિષ્પન્ન થતો આનંદ ભોગવવો તેમાં કશી જ ખૂરાઈ નથી. પરંતુ ખૂરાઈ ત્યાં છે કે, જ્યાં તે આનંદને વિવેકની હદ છોડીને, કુદરતની ઈચ્છેલી હદથી બહાર જઈ અતિ માત્રામાં ભોગવવાનું, તેમજ તેના તે ભોગને આસક્તિપૂર્વક વળગી રહેવાનું બને.

આપણા માંહેલા ઘણા જણાએ શાસ્ત્રો વાંચીને તેમાંથી એવો અર્થ તારવ્યો છે કે, દરેક પ્રકારના સ્થૂલ, સૂક્ષ્મ વિષયો અને તેમાંથી ઉત્પન્ન થતો આનંદ, સર્વકાળ, સર્વદેશ અને સર્વ અવસ્થામાં એક સરખી રીતે અનિષ્ટ અને આત્માને અધોગતિમાં દોરી જનાર છે. તત્ત્વદષ્ટિએ ખરી વાત એ છે કે, આત્માના વિકાસક્રમની જે અવસ્થાએ, જે વિષયોનો ભોગોપભોગ સ્વાભાવિક હોય છે તે અવસ્થામાં તે વિષયોનો ભોગોપભોગ નિંદાપાત્ર નથી, એટલું જ નહીં પણ તે દ્વારા જ તેમના ક્રમિક વિકાસનો સકેત નિર્માયો હોય છે. પશુસૃષ્ટિમાં દૃશ્યમાન થતાં તેમના વિવિધ પ્રકારના ઈન્દ્રિયજન્ય ભોગોપભોગમાં તેમના આત્મવિકાસનો સકેત કયાં રહેલો છે એનું વિવેચન કરતાં એક જુદો જ લેખ થઈ પડે તેમ છે. તેથી વિષયાંતર નહીં કરતાં સિદ્ધાંતરૂપે એટલું જ કહેવા દો કે પશુઓ તેમના ઈન્દ્રિયજન્ય સુખ અને દુઃખના અનુભવો અને અસ્કારો વડે જ મનુષ્યપદનો અધિકાર ધીરે ધીરે મેળવી શકે છે.

આત્મા મનુષ્યત્વની ભૂમિકાએ આવ્યા પછી તેનામાં પશુતા અને પશુઓને મુલભ ઈન્દ્રિયભોગોની લાલસા કમી થવી જોઈએ, એવો કુદરતનો સકેત કે નિયમ છે. તેમ છતાં અત્યારે ભાસ્યમાન થતો ‘મનુષ્ય’ એ સોએ પોણોસો ટકા પશુ છે. તેનામાં હજી પશુત્વકાળના સસ્કારો, ભોગાનુભવો અને વિકારોનું તારતમ્ય ઘણું વધારે છે. પશુત્વની ભૂમિકાને વળોટીને ઘણો પંથ કાપ્યો ન હોય એવી કોટિના જ મનુષ્યો આ કાળે બહુધા આ દેશ-કાળમાં દષ્ટિગોચર થાય

છે. અમે, તમે અને સવ સામાન્ય લોકો હજી મોટા ભાગે એ પશુત્વની જ ભૂમિકાને શોભાવી રહ્યા છીએ; એમ આપણા અંતઃકરણના હાલના અંધારણ ઉપરથી સમજી શકાય છે. આ અવસ્થામાં હજુ પણ આપણામાં પશુત્વને સ્વાભાવિક એવા વિચારો અને ભોગ-લાલસાનું પ્રાધાન્ય છે, તે ખતાવે છે કે આપણે માનવના દરજ્જાથી નીચે ઊતરી ગયા છીએ. તેમ છતાં પણ આપણે કાંઈ સોએ સો ટકા પશુ નથી. જેટલે અંશે આપણે મનુષ્ય છીએ તેટલે અંશે આપણને પશુત્વની દશા ભોગવવામાં શરમ જેવું લાગવું જોઈએ. અને જેટલે અંશે આપણને વધારે શરમ ભરેલું લાગે તેટલે અંશે આપણે વધારે મનુષ્યત્વને પામેલા છીએ. જે ભોગોપભોગોમાં પ્રવેશતા તમને તમારો આત્મા ડાંખતો હોય તે ભોગોપભોગોને તમને હવે અધિકાર નથી. એ ભૂમિકાને તમે ઘણા વખતથી વિતાવીને આગળ વધ્યા છો એમ માનવું ઉપયુક્ત છે. જ્યાં જે ક્રિયા પ્રાકૃતિક છે ત્યાં શરમ જેવું કે છુપાવવાના પ્રયત્ન જેવું હોતું નથી. આપણા દૂધના વાસણમાંથી બિલાડી ચોરીથી દૂધ પી જાય તે વસ્તુતઃ ચોરી નથી. કેમકે તેમ કરવામાં બિલાડી શરમાતી નથી. વસ્તુતઃ તે ચોરી હોત તો આપણે ફોજદારી કાયદો જરૂર બિલાડીને ગુનેગાર ઠરાવી ચોરી માટે નક્કી કરેલી સજા તેને કરત. પણ જ્યારે કાયદાએ જોયું કે ચોરીમાં બિલાડી શરમાતી નથી તેથી તે 'ચોરી' એ આપણી દૃષ્ટિએ ચોરી હોવા છતાં બિલાડી માટે તે ચોરી નથી. એવી ચોરીનું કાર્ય બિલાડીના જીવનનિર્વાહ માટે બિલાડીને જરૂરનું છે.

મનુષ્યના શરીરસંરક્ષણ, જીવનનિર્વાહ, બુદ્ધિવિકાસ, હૃદયવિસ્તાર અને સ્વરૂપપ્રાપ્તિ માટે જે બાહ્યાંતર ક્રિયાઓ કુદરતે આવશ્યક ગણી છે તેમાં આપણને સ્વાભાવિક જ શરમ જેવું કશું લાસતું નથી. અને તેથી તેવી પ્રવૃત્તિનું સેવન એ આપણી સર્વદેશીય ઉન્નતિ માટે ધર્મ્ય છે. એવી પ્રવૃત્તિમાં આહારગ્રહણ, શરીરશુદ્ધિ, સંતાનોત્પાદન આદિ જે જે વ્યવહારિક ઘટનાઓનો સમાવેશ થતો હોય તેના વિવેકપુરઃસર નિયમાનુસાર સેવનમાં કશો જ અધર્મ નથી. એટલું જ નહિ પણ તે માર્ગે થઈને જ આપણી ઉન્નતિનો વિજયસ્થ યાદવા નિર્માયેલો છે, તેમાં શરમાવા જેવું કે છુપાવવાનું મન કશું એવું કાંઈ જ નથી. એનો સમજણ વિના ત્યાગ કરવો એ વિરાગ નથી, પણ ઉન્નતિના આવશ્યક સાધનોનો હેતુપૂર્વક સાધેલો વિનાશ છે.

વિરાગ માત્ર એ પદાર્થમાં જ હોવો અને ઉપજાવવો ઘટે છે કે જે પદાર્થો આપણા વર્તમાન વિકાસની ભૂમિકાએ આપણને શોભતા નથી. મનુષ્યને શું નથી શોભતું એ તેનું હૃદય તેને પ્રત્યેક ક્ષણે કહ્યા જ કરતું હોય છે. તે હૃદય તેને નિરંતર ડાંખ મારી યાદ આપ્યા કરે છે કે 'હવે અમુક પ્રવૃત્તિ તારા માટે શોભાભરી નથી, તે માટે હવે તારે શરમાવું જોઈએ. તું દુનિયામાં ઝંચું મોં રાખી ઝોલી શકે તેવું નથી.' બ્યલિચારી, વિશ્વાસઘાતી અથવા દુરાચારી મનુષ્યનાં મુખ સામું જુઓ અને તેની ચક્ષુઓમાં તેના આત્માનો ઝંડો ડાંખ કોતરાએલો તમને ભાસ્યમાન થશે. તેને પોતાના આત્મા ઉપર તિરસ્કાર આવે છે તેમ સૂચવનારી અવ્યકત છાપ તેના મુખ ઉપર છવાયેલી પ્રતીત થશે. એમ થવાનું કારણ શું? એ જ કે એવી પ્રવૃત્તિ તે મનુષ્યના વર્તમાન અધિકારને શોભાભરી નથી. તે પ્રવૃત્તિ તેનાં જીવનના કોઈ ઘણા પાછળના-પશુત્વના જીવનકાળને અંધએસતી હોઈ શકે, પણ હવે તેણે તેનાથી વિરમવું જોઈએ. આવી પ્રવૃત્તિથી વિમુખ થવું એ વૈરાગ્યની મુખ્ય સાધના છે, અને વૈરાગ્યની ભાવનાનું પરમ સાક્ષ્ય તેમાં છે.

આત્માને તેના પાછલા જીવનમાં ભોગવેલા ભોગોપભોગ ફરી ફરીને ભોગવવાનું ઘણું ખેંચાણ થાય છે. પૂર્વકાળમાં ભોગોપભોગજન્ય આનંદ અને સુખના જ સંસ્કારો આત્માના માનસ-અંધારણ ઉપર પડેલા હોય છે તે સ્મૃતિવડે, અનુકૂળ પ્રસંગ અને દેશકાળની ઉપલબ્ધિ થતાં જાગૃત થાય છે અને તેવો જ સુખાનુભવ ફરીથી ઉપજાવવા ચેષ્ટાવાન બને છે. આમ થાય ત્યાં સુધી મનુષ્ય અને પશુમાં તફાવત નથી. પશુને તેમ થાય છે તેમાં તે દ્વારા તેના વિકાસનો સંકેત હોય છે અને કુદરત તેને માટે તેમ થવું જરૂરનું ગણે છે ત્યારે જ તેવી વાસના તેનામાં ઉદ્ભવે છે. પરંતુ મનુષ્યમાં તેમ નથી. તેના સ્વતંત્ર કાર્યનો પ્રદેશ પશુ કરતાં ઘણો વિસ્તારવાળો હોય છે. પશુ માટે તેના જીવનનો વિકાસ કરવાનું કામ કુદરતે પૂરેપૂરું પોતાની જ પાસે રાખ્યું હોય છે. પશુને પોતાના જીવનવિકાસમાં કશો બુદ્ધિપૂર્વક પ્રયત્ન કરવાનો હોતો નથી. પરંતુ તે જ પશુનો આત્મા જ્યારે વિકાસ પામતાં પામતાં મનુષ્ય બની, બુદ્ધિ અને વિવેકનું શસ્ત્ર ધારણ કરવાની હદે આવે છે ત્યારે કુદરત તેના આત્માના વિકાસનું કાર્ય તે બુદ્ધિ અને વિવેકના તારતમ્યાનુસાર તેને સોંપે છે. કુદરતે અત્યાર સુધી

જે નિયમે તેનો ક્રમવિકાસ સાધ્યો હોતો તે નિયમ બુદ્ધિપૂર્વક સમજીને તેના વિશેષ વિકાસ અર્થે યોજતા તે શીખે છે અને તે પ્રકારે તે ધારે તો કુદરતે તેને માટે ઈચ્છેલો વિકાસ તે યથાયોગ્ય સાધી શકે છે.

પરંતુ કુદરતે, મનુષ્યને જે હેતુની સિદ્ધિ અર્થે બુદ્ધિ અને કાર્યશક્તિ સ્વતંત્રપણે આપેલાં છે તે હેતુને સફળ કરવાનો પુરુષાર્થ ન કરતાં અકૃતજ્ઞ અને સ્વેચ્છાચારી મનુષ્ય, પોતાના મનુષ્યત્વનો પ્રાપ્ત થયેલ અધિકાર ભોગવવાને બદલે પશુ બનવાનું પસંદ કરે છે. તે જાણતો હોય છે કે, તે વાત તેને શોભતી નથી છતાં પશુત્વકાળમાં અનુભૂત સુખના સંસ્કારોની અવ્યક્ત સ્મૃતિથી તે અનિષ્ટ પ્રવાહમાં ખેંચાઈ જાય છે અને તેમાં સૌથી ખેદકારક ઘટના એ છે કે, તેવા ભોગોને ઉલટપણે ભોગવવા માટે તે પોતાની બુદ્ધિની મદદ લે છે. બુદ્ધિશક્તિ મનુષ્યની ઉન્નતિ માટે કુદરતે યોજી છે, પરંતુ તેજ સાધનદ્વારા મનુષ્ય પોતાને અને તેટલો વધારે પશુ બનાવવા પ્રયત્નપૂર્વક તે ઈશ્વરી શક્તિનો અધમ ઉપયોગ કરે છે. પોતાના ભોગવિકાસની તૃપ્તિ માટે આજે મનુષ્યો પોતાની બુદ્ધિનો કેવો છૂટથી ઉપયોગ કરે છે એ કોઈથી ભાગ્યે જ અબાણું હશે. મનુષ્ય દ્રવ્યવાન બનવાને માટે અને દ્રવ્યના સાધન વડે પોતાની વિવિધ પ્રકારની ભોગવૃત્તિ સતોષવાને માટે કેટલી જાતના છળ-કપટ, પ્રતારણા, વિશ્વાસઘાત, દેશદ્રોહ અને નિંદા કર્યું કરે છે? પશુઓ તેમ નથી કરતા, કેમકે તેમનામાં બુદ્ધિ નથી. મનુષ્યો તેમ કરી શકે છે. કેમકે કુદરતે તેમને બુદ્ધિ અપી છે. શું બુદ્ધિશક્તિની બક્ષિસ આ હેતુ માટે થઈ હશે? બુદ્ધિની સહાયથી મનુષ્યોએ દેવ અથવા પરમાત્મા બનવું જોઈએ એવો કુદરતનો સંકેત છે. પરંતુ હકીકતમાં વર્તમાનકાળે મનુષ્ય તે જ બુદ્ધિની મદદથી પશુત્વની ગંદી ખાઈમાં પડે છે. આજે મનુષ્યોની પ્રબળ ભોગવાસનાએ બુદ્ધિના સાધનને પોતાના જ સંહારના લયંકર શસ્ત્રમાં પરિણામી નાખ્યું છે. આમ થતું અટકાવવું એ વેરાચ્ચની ભાવનાનું પરમ સાધ્ય છે. ભૂતકાળમાં ભોગવાયેલા ઈન્દ્રિયજન્ય સુખોની સ્મૃતિ મનુષ્યને પુનઃ પુનઃ તે સંસ્કારો અનુભવવા ખેંચી જાય છે. તેમાં ન ખેંચાવા માટે મનુષ્યે પોતાના વિવેકનાં શસ્ત્રનો ઉપયોગ કરતાં શીખવું જોઈએ. અર્થાત્ તેવા ખેંચાણ સામે તેણે પોતાના આત્મબળના પ્રતિ-ખેંચાણનો ઉપયોગ કરતાં શીખવું જોઈએ. પદાર્થ-જન્ય સુખોમાં આપણને જે મુગ્ધભાવ બંધાઈ ગયો છે તેને વિવેકના દિવ્ય અગ્નિ વડે ઓગાળી નાખવો જોઈએ. જ્યાં સુધી એ મુગ્ધ પ્રીતિ અને વાસનાઓનું પ્રાધાન્ય આપણા અંતરમાં વર્તતું હોય છે ત્યાં સુધી આપણા સ્વરૂપના ઉચ્ચતર પ્રદેશોનો ઉજ્જવળ પ્રકાશ આપણા બુદ્ધિપ્રદેશ ઉપર આવી શકતો નથી.

અત્યારે આપણે પદાર્થોમાં બંધાઈ ગયા છીએ. વસ્તુતઃ જે પદાર્થોને આપણી ઉન્નતિના સાધનરૂપે કુદરતે નિર્મેલા હતા તે પદાર્થોમાં જ આપણે ચૂંચવાઈ તેમાં કેદી બની ગયા છીએ. એ બંધનમાંથી છૂટવાનો માત્ર એક જ માર્ગ છે અને તે એ છે કે, તે બંધનના સ્વરૂપને સમજીને તેમાં બંધાવાની સાક્ષી ના પાડવી જોઈએ. આપણે શેમાં બંધાવું અને શેમાં ન બંધાવું એ આપણી મરજીની વાત છે. આપણા ઉચ્ચતર સ્વરૂપની પ્રાપ્તિમાં જે ઘટનાઓ બાધા કરતી હોય તેને આપણા જીવનમાં ધારણ કરવી કે ન કરવી એના આપણે પોતે જ મુખત્યાર છીએ. આપણે મનોમય રીતે જ ઠરાવ કરી દેવો જોઈએ કે ‘હું મારા સંયોગો અને પરિપાશ્વિક ઘટનાઓથી તદ્દન સ્વતંત્ર છું. અર્થાત્ તેમાં રાગભાવથી બંધાવું કે ન બંધાવું એ મારી સ્વતંત્ર ઈચ્છાની વાત છે.’ આટલું આત્મસ્વાતંત્ર્ય મેળવ્યા પછી મનુષ્ય પોતાની વાસ્તવિક શક્તિઓના ભાનમાં આવવાની શરૂઆત કરે છે. ‘હું સ્વતંત્ર છું’ એવા મનોમય જાહેરનામા ઉપર તેણે મનોમય રીતે સહી કરવી જોઈએ, અને તે જાહેરનામું તેણે પોતાની આંતરસૃષ્ટિના સઘળા વિભાગોમાં, સર્વ પ્રદેશોમાં અને ખૂણે ખાંચરે ફેલાવી દેવું જોઈએ. તેણે પોતાના સર્વ પ્રકારના વિકારો, વાસનાઓ, ઈચ્છાઓ, આવેગો, ભોગલિપ્સાઓને સ્પષ્ટ સંભળાવી દેવું જોઈએ કે ‘તમે મારે આધીન છો, આજથી હું તમારે આધીન નથી.’ આવી રીતે મનુષ્ય જ્યારે તેના વિકારોનો સ્વામી થાય ત્યારે જ તે સાચો સાધક બની શકે છે અને વિકારો ઉપર સ્વામિત્વ ત્યારે જ સ્થપાય છે કે, જ્યારે તે પ્રત્યેનો મુગ્ધભાવ વિવેકનાં બળથી નષ્ટ થાય.

વિવેકના શસ્ત્રથી રાગના બંધનનું બળ તોડી નાખવું તે પ્રવૃત્તિવિશેષનું નામ વૈરાગ્ય છે અને તે ચોક્ષપદનું પ્રથમ સોપાન છે.

મૃત્યુ

લેખક : છો. હ. 'સુશીલ'

સમસ્ત વિશ્વ 'મૃત્યુ'ની બ્રાંતિને વશ બનેલું છે. જે વસ્તુ જ નથી તે વસ્તુથી જગત નકામું ભડકયા કરે છે. 'મૃત્યુ' નામની કહેવાતી અવસ્થાને જે જે વાક્યોથી સંબોધવામાં આવે છે, તેમાં જ એ બ્રાંતિનો આપણને પરિચય મળે છે. દુનિયા જેને ડાહ્યા અને સમજી મનુષ્યો ધારે છે એવા મનુષ્યો પણ 'મૃત્યુ' નામથી ઓળખાતા બનાવને વિવિધ બતના નામ અર્પે છે, અને જુદા જુદા પ્રકારે વાક્યરચના ઘટાવીને એ બનાવમાં નવો નવો અર્થ આરોપી આસપાસના સમુદાયમાં ભય, અજ્ઞાન અને કલેશનું વાતાવરણ ફેલાવે છે. કોઈ માણસ અકાળે મરી જાય એ વ્યતિકરનું આવા ડાહ્યાજનો લહેકાવી લહેકાવીને વર્ણન કરે છે. તેઓ કહે છે કે 'કાળ એ બિચારાનો કોળિયો કરી ગયો.' 'એ બિચારાને કૂર ચમરાળએ તેના જીવનના વસંતકાળમાં ઝડપી લીધો. 'તેની સમસ્ત પ્રવૃત્તિનો એકાએક અંત આવી ગયો.' 'તેના જીવનકાર્યની પૂર્ણાહુતિ થઈ ગઈ.' આવા આવા વર્ણનો ઉપરથી કોઈ અબહુયા માણસને તો એવો જ ખ્યાલ આવે કે એ મરનાર આત્માનો જાણે કે અસ્તિત્વમાંથી સમૂળગો લોપ થયો, શૂન્યતામાં તે પરિણમી ગયો અને વિવિધ વાક્યો વડે તે આત્મા સંબોધાતો હવેથી બંધ પડી ગયો.

આપણા શાસ્ત્રો કહે છે કે જીવન એક સળંગ, અસ્ખલિત, અવિચિન્ન વ્યાપાર છે. માત્ર જીવનપ્રવૃત્તિનો પ્રદેશ જ બદલાય છે. જે કે નિશ્ચયદૃષ્ટિ અથવા નિરપેક્ષ પરમાત્મ દૃષ્ટિબિંદુ Stand point of the Absolute થી જોતા સ્થળ કાળ કે કાર્યકારણ Time, space and causation કશું છે જ નહિ, છતાં આપણા સામાન્ય અનુભવમાં આવતા વ્યવહારના દૃષ્ટિબિંદુ Relative stand point થી (સાપેક્ષદૃષ્ટિથી) જોતાં પણ 'મૃત્યુ' એ માત્ર સ્થળ કે જીવન પ્રવૃત્તિનું અંતર (ફિરકાર) જ છે. પરંતુ મોહના પ્રાબલ્યથી આ નિશ્ચય આપણા અંતઃકરણમાં નબી શકતો નથી.

'મૃત્યુ'ની બ્રાંતિ એટલી હદે આપણામાં વ્યાપી ગયેલી છે કે એ નામ સાંભળીને આપણે કંપી ઉઠીએ છીએ, શાસ્ત્રોમાં પગલે પગલે પુનર્જન્મ અને સ્વર્ગાદિ લોકોનું વર્ણન કરેલું છે અને જીવન જુદા જુદા રૂપે કાયમ જ રહે છે એમ ભાર મૂકીને પ્રતિબોધ્યું છે, છતાં લોકોને તેની પ્રતીતિ મુદ્દલ આવતી નથી. આ લોકમાં જે આત્માનું આચરણ ઉત્તમ પ્રકારનું હોય, તે નિયમવડે જ પરલોકમાં ઉત્તમ ગતિ મેળવે એમ તેઓ મોટેથી કબુલ કરે છે, છતાં તેમની રીતભાતમાં એ મોહાની કબુલાતનો મુદ્દલ પરિચય મળતો નથી. ઉત્તમ ગતિને તેમનો કોઈ સગો સંબંધી પ્રાપ્ત થયેલ છે, એ નિશ્ચયથી તેમને જે આનંદ અને સુખ અનુભવાવું જોઈએ તેની લેશ પણ નિશાની તેમના મુખ ઉપર જોવામાં આવતી નથી. એથા ગુણસ્થાનકે બિરાજવાનો દાવો રાખનાર અને શાસ્ત્રોમાં પ્રતિબોધેલી સિદ્ધાંત વાણીમાં પાકો ભરોસો હોવાનું જાહેરનામું ફેરવનાર લોકમંડળમાંથી કેટલા થોડા મનુષ્યો મૃત્યુની બ્રાંતિથી રહિત છે, એ પ્રત્યેક વાચક પોતાના અંતઃકરણને પૂછશે તો ત્યાંથી ઉત્તર મળશે. સમ્યક્ત્વ અથવા શાસ્ત્રનિશ્ચય હૃદયમાં જામેલો હોય અને જે વર્તન થવું જોઈએ તેનાથી વિપરીત વર્તન થતું જોઈ અમને એમ જ માનવું પડે છે કે આ કાળે સમકિતી મહાજનોની સંખ્યા ધારવામાં આવે છે તેનાથી હજાર ગણી ન્યૂન છે. શ્રાવકકુળમાં અવતાર પામવાથી કદાચ ઘણાખરા 'જન્મ સમકિતી' હશે પણ 'ગુણ સમકિતી' આંગળીને ટેરવે ગણી શકાય તેટલા પણ હશે કે નહિ તે શંકા જેવું છે.

અત્યારે કોઈ અન્ય દેશનો માણસ આવીને આપણા બધા ધર્મશાસ્ત્રના ગ્રંથોની અકેડી નકલ પોતાની સાથે લઈ જાય અને ત્યાં પોતાની સૃષ્ટિમાં તે છપાવીને તેનો ફેલાવો કરે તો તે વાંચનારો વર્ગ એ પુસ્તકો ઉપરથી એવું જ અનુમાન કરે કે, જે ભૂમિ ઉપર આવા ઉત્તમ ગ્રંથો અમર્યાદપણે વિસ્તાર પામ્યા છે, અને ત્યાં આવું દિવ્યજ્ઞાન સમુદ્રના પ્રવાહની પેઠે ચોતરફ વ્યાપી ગયું છે, ત્યાં 'મૃત્યુ'નો ભય તો ક્યાંથી જ રહેવા પામે? એવા દેશમાં પ્રત્યેક અંતઃકરણ પરમ સમાધાનવાળી સ્થિતપ્રજ્ઞ દશામાં બિરાજતું હોવું જોઈએ અને 'મૃત્યુ'ના નામે કશો જ ભય, કલેશ, હાયવોચ કે શેવું કૂટવું એ તો સવાલ જ શેનો હોય! જે દેશમાં આવા સેંકડો ગ્રંથો ગામ, નગર કે ગામડામાં ખૂલેખચકે પણ ફરી વળ્યા હોય અને સર્વવ્યાપક પ્રભુની પેઠે એના વિના કોઈ કામ પણ ખાલી ન હોય ત્યાં 'મૃત્યુ'નો ભય તો ખાતુ

ઉપર રહ્યો, પણ ઊલટો 'મૃત્યુ મહોત્સવ' ઠેરઠેર ઉજવાતો હોવો જોઈએ, અને જીવન અને મૃત્યુ એવા શબ્દો પણ અર્થહીન હોવા જોઈએ.

આપણા ધર્મશાસ્ત્રના ગ્રંથોને લઈને આપણી તે લોકમાં જે કિંમત અંકાય તેના ઉપર આપણને હાસ્ય છૂટ્યા વિના રહે જ નહિ. તે ભોળા પરદેશવાસીઓને ક્યાંથી ખબર હોય કે અમે લોકો બતાવવાના અને ચાવવાના દાંત ગુદા બુદ્ધા વેંઠારીએ છીએ! એ સાદા સીધા અને પ્રામાણિક આત્માઓને ક્યાંથી લાન હોય કે એ ગ્રંથોના સિદ્ધાંતો પ્રત્યેનો અમારો આદર એ માત્ર દેખાવનો, અને ખડુ તો ધર્મસ્થાન કે ઉપાસ્રયના ચાર ખૂણામાં, જ મર્યાદા પામેલો રહે છે! એમને બિચારાને કોણ ખબર આપે કે એ શાસ્ત્રો તરફની અમારી શ્રદ્ધાનો દાવો તદ્દન પોકળ, ઢાંગી અને કૃત્રિમ છે! અને 'મૃત્યુ મહોત્સવ'ને બદલે અમારા કોઈ સગા, સ્નેહી કે મિત્રના મૃત્યુના પ્રસંગે અમે શોક સૂચવનારા પોશાક પહેરીએ છીએ. અને જાણે એ આત્મા નિરંતરના માટે અસ્તિત્વમાંથી ભૂંસાઈ ગયો હોય તેમ સમજી તેના માટે ખેદ અનુભવીએ છીએ! શ્રદ્ધા અને શ્રદ્ધાજન્ય કર્તવ્ય વચ્ચે અમારામાં કરોડો ગાઉતું અંતર છે. 'મૃત્યુ' છે જ નહિ છતાં તેનો ત્રાસ અમારા હૃદયમાંથી ક્ષણ પણ ખસતો નથી, અને એ બતાવવું નામ સાંભળતાં અમે ધૂળ ઊઠીએ છીએ.

'મૃત્યુ' એ માત્ર અજ્ઞાનજન્ય ભ્રાન્તિ હોવાનું જેમને લાન થયું છે, તેમને મન એ મૃત્યુનો કરોડ ભયકારક અર્થ હોતો નથી. માત્ર સ્થાનાંતર અને પ્રવૃત્તિના પ્રદેશનું પરિવર્તન એ સિવાય તેમને મન કરોડ જ ફેરફાર એ બનાવથી જણાતો નથી. કદાચ તેમને ક્ષણિક વિયોગજન્ય વિરહનો ખેદ થાય, અને મૈત્રી અથવા સંબંધનો પ્રત્યક્ષ અભાવ થોડા કાળને માટે લાગે, છતાં તેમના અંતઃકરણમાં દૃઢપણે એટલું તો રહ્યા જ કરે છે કે પોતાનો તે મિત્ર અથવા સંબંધી આ વિશ્વમાંથી ગુમ થયો નથી, પરંતુ જીવનની કોઈ ખીજી અવસ્થામાં પ્રવેશેલ છે. તેમના અંતઃકરણમાં આવો નિશ્ચય બુદ્ધિજન્ય જ નહિ, પરંતુ હૃદયજન્ય હોય છે. અર્થાત્ માત્ર બુદ્ધિ વડે માનવા પૂરતું જ નહીં, પણ "વસ્તુતઃ એમ જ છે." એવા પ્રકારનો દૃઢ અને સ્થિર નિશ્ચય હોય છે. આથી તેમના અંતઃકરણમાં અજ્ઞાનજન્ય કષ્ટ મુદ્દલ અનુભવાતું નથી. પરંતુ એમ થવામાં કુદરતનો સુંદર સંકેત છે એમ માની શાંતિ અને સંતોષ અનુભવે છે. આપણે જેને 'મૃત્યુ' કહીએ છીએ તે ન હોત તો આ વિશ્વની પ્રગતિ અટકી પડત અને આત્મા પોતાની મહત્ત્વાકાંક્ષા કોઈ રીતે સિદ્ધ કરી શકત જ નહીં, એવો ડાહ્યા પુરુષોનો નિશ્ચય હોવાથી તેઓ એ વ્યતિકરમાં કાંઈ અઘટિત અથવા 'એમ ન હોત તો સારું' એવું કશું જ જોતા નથી. 'મૃત્યુ' એ માત્ર સળંગ જીવનમાં વિસામારૂપે અથવા એક ગ્રંથના નવા નવા પ્રકરણો રૂપે છે. મૃત્યુ એ જીવનની ત્રુટીઓ નથી, પણ એ પ્રકારના જીવન વચ્ચેનું સંધિસ્થાન છે.

વાસ્તવમાં 'મૃત્યુ' એ ઉચ્ચતર જીવનની પૂર્વગામી અવસ્થા છે. પરંતુ આપણું તે સંબંધી અજ્ઞાન એ ભવ્યતર દિશામાં આપણને દૃષ્ટિપાત કરવા હેતુ નથી. આ સંબંધમાં અમને એક વાત યાદ આવે છે. એક પ્રકારની ઈયિળ થાય છે, તે અમુક કાળ સુધી ઈયિળ Caterpillar નું જીવન ભોગવી તે જ લવમાં પતંગ અથવા ભમરીનું જીવન ભોગવે છે, પરંતુ એ ઈયિળ અને પતંગના જીવનની વચમાં એ ઉભય જીવનોની સંધિરૂપે થોડો વખત તેને નિશ્ચેષ્ટપણે હુડ્યા-ચડ્યા વિનાનું સ્થિર, ખેલાન જીવન ગાળવું પડે છે. આ અવસ્થાને અંગ્રેજીમાં Chrysalis stage અથવા કોશસ્થ જીવન કહેવાય છે. આવી અવસ્થામાં આવતા પહેલાં તે ઈયિળને મૂર્છા જેવી સ્થિતિ અનુભવાય છે, અને તેને એમ જણાય છે કે હવે હું જીવનબ્રહ્મ ધર્મશિ. એક ઈયિળને આવી સ્થિતિ નજીક આવવી જણાઈ. જેને આપણે 'મોતના ભણકારા' કહીએ છીએ તેવું તેને જણાવા માંડયું. આથી તેણે પોતાના મિત્રો, સગાં, વહાલાં, સબંધીઓ વગેરેને લેગા કર્યા અને પોતાની હવે તુરતમાં શી અવસ્થા થવાની છે તે સંબંધી એક લાખણ આપ્યું. લાખણની લાખા આપણે કદાચ સમજી ન શકીએ, પરંતુ તેનો અર્થ આ પ્રમાણે હોવો જોઈએ-

“ભાઈઓ! હવે મારે મારું જીવન ત્યજી દેવાનો પ્રસંગ નજીક આવ્યો છે એ જાણીને જેમ મને દિલગીરી થાય છે તેમ તમને પણ ન્યૂનાધિક અંશે થશે જ. મારું જીવન કેટલી ઉજ્જવળ આશાઓથી ભરપૂર અને અનેકરંગી વિવિધ પ્રવૃત્તિઓથી પરિપૂર્ણ હતું તે મારે તમને કહેવાની જરૂર નથી. પરંતુ હવે તે સર્વનો અંત ક્ષણ પછી જ નકકી થઈ ચૂક્યો છે. યુવાવસ્થાના મધ્યાહ્ન સમયમાં ભયાનક કાળ મારો ત્રાસ કરી લે છે અને એ પ્રકારે કુદરત પોતાની

નિર્દયતાનો પરિચય મારા દૃષ્ટાંતથી તમને આપશે. પણ વહાલાઓ! હવે છેલ્લી સલામ છે. આખરના સમસામ છે. ક્ષણ પછી હવે હું નહીં હોઉં.”

આ પ્રમાણે ભાષણ ખતમ થયું. તેના મૃત્યુની પથારી આસપાસ લેગા થયેલા કુટુંબીજનોના પોકાર ને હાયવોય વચ્ચે તેણે ઈચળનું જીવન ભોગવવું અંધ કરી દીધું અને નિસ્તબ્ધ થઈને ખોખાની માફક પડ્યું. સર્વની રક્ષાશેષ અને આંસુની ધારાઓ બેઈને એક વૃદ્ધ ઈચળે સર્વ કોઈને દિલાસો દેવા માટે નીચે પ્રમાણે ભાષણ કર્યું. ‘આપણો વહાલો ભાઈ આપણને ત્યજીને ચાલ્યો ગયો. નિરંતરને માટે આ ભોગભૂમિનો ત્યાગ કરી ગયો, પરંતુ આપણા સર્વનું વહેલામોડા એ નિર્માણ નહીં થઈ ચૂકેલું છે. એ કૃતાંતની કરાળ સમશેર વડે આપણે સર્વ આજકાલ કપાઈ મરીશું, એ વાત કોઈથી મિથ્યા કરી શકાય તેમ નથી. વગડાના ઘાસની પેઠે આપણે સર્વ કપાવા જ નિર્માયા છીએ. આપણે શ્રદ્ધાથી એવી આશા રાખીએ કે મુવા પછી આપણને ઉચ્ચતર સ્થિતિ પ્રાપ્ત થાય, પરંતુ કોને ખબર છે કે એ આશા માત્ર ખોટા દિલાસારૂપે જ ન હોય! એ કહેવાતા ઉચ્ચતર જીવન સંબંધે આપણને કોઈને કશું પુરાવાથી સિદ્ધ થયેલું જ્ઞાન નથી. આથી આપણા સર્વના કપાણે જે સામાન્ય ભાવિ લખાયેલું છે, તેના ઉપર આંસુ સાર્યા વિના છૂટકો નથી, પરંતુ એ આંસુથી કાંઈ કાળને દયા આવે તેમ નથી. માટે ભાઈઓ! ધીરજ રાખો અને જે સહન કર્યા વિના ચાલે તેમ નથી જ તેને સહી લો.’ આમ ઘડીવાર વાતચીતો કરી દિલગીર થઈ બધી ઈચળો છૂટી પડી ગઈ.

આપણને આ વાતો માંહેની ઈચળોની મૂર્ખાઈ ઉપર હસવું આવ્યા વિના રહે તેમ નથી. ક્રીટમાંથી ભ્રમરના ભવ્યતર જીવનમાં પ્રવેશવા પૂર્વેની ક્ષણવારની જે નિશ્ચેષ્ટ સ્થિતિ તેમને પ્રાપ્ત થાય છે તેને તેઓ ‘મૃત્યુ’ ગણવાની એવફૂફાઈ કરે છે અને એ ક્ષણિક નિદ્રા પછી જે વિવિધરંગી પતંગની આકાશગામી સ્થિતિ તેને મળવાની છે તે તરફ તેમનું લક્ષ્ય હોતું નથી તેથી તેઓ દિલગીર બની બંધ છે. પરંતુ પ્રિય વાંચક અંધુ! તમે એ ઈચળોની મૂર્ખાઈ ઉપર હસશો નહિ, કેમકે અમારી અને તમારી મૂર્ખાઈ કરતા એ ઈચળની મૂર્ખાઈ કાંઈ વિશેષ નથી. એ ઈચળના જીવન-ક્રમમાં મનુષ્યની મૂર્ખાઈનું જ પ્રતિબિંબ છે. એ વાતમાં કાંઈ માલ નથી. માત્ર આપણે સમજીને આપણી બ્રાન્તિ માટે ખેદ પામવા જેવું છે.

મૃત્યુનો ખરો અર્થ માત્ર એક પ્રવૃત્તિ મૂકી ખીજી નવી પ્રવૃત્તિમાં પ્રવેશવું એ જ છે. એક ક્ષણવાર સુધી પણ જીવનમાં ત્રુટી આવતી નથી. પ્રવૃત્તિમાં ફેરફાર થાય છે તે વખતે પણ જીવન તો તેમનું તેમ નભ્યું જ રહે છે.

જ્ઞાનીજનોના દૃષ્ટિબિંદુથી જોતાં ‘મૃત્યુ’ છે જ નહિ. એ નામ જ અસત્ય છે, હડહડતું જૂઠું છે, માત્ર અજ્ઞાનજન્ય બ્રાન્તિ છે. મૃત્યુ જેવું કશું છે જ નહિ. જ્યાં જીવે ત્યાં સર્વ સ્થાને, સર્વ કાળે એક અખંડ અવિચ્છિન્ન, ધારાવત જીવન પ્રવાહ જ છે. જીવન સિવાય ખીજું કશું છે જ નહિ. માત્ર જીવનને કેટલીક બાજુઓ, કેટલાક લિન્ન લિન્ન સ્વરૂપો છે અને મૂર્ખાં લોકો એ માંહેલાં એકાદ જીવન સ્વરૂપને ‘મૃત્યુ’ના નામથી સંબોધે છે. વાસ્તવમાં કશું જ મરતું નથી. જો કે પ્રત્યેક પ્રાણી પદાર્થ, પ્રવૃત્તિ અને સ્વરૂપના ફેરફાર અનુભવ્યા કરે છે. એ ફેરફારને ‘મૃત્યુ’ કહેવું એના જેવી ખીજી મોટી ભૂલ એકે નથી. આપણે ઘરથી દુકાને અથવા ઓફિસમાં જઈએ એથી અલખત, આપણી પ્રવૃત્તિનો સહેજ ફેરફાર થાય છે અને દુકાન અથવા ઓફિસના જીવનના અનુભવકાળે ઘેર અનુભવેલા જીવનની ક્ષણવાર વિસ્મૃતિ થાય છે, પરંતુ ઘરના જીવન સંબંધે આપણે મરી ગયા છીએ એમ કાંઈ નથી. માત્ર આપણા જીવનની પ્રવૃત્તિનું ક્ષેત્રાંતર થાય છે. ક્ષેત્રાંતરને કહાય ‘મૃત્યુ’ ગણવામાં આવે તો પણ તેમાં દિલગીર થવા જેવું કે શેવા ફૂટવા જેવું શું છે? એ જ્ઞાનદૃષ્ટિએ સમબંધતું નથી.

આત્મા અમર છે, અવિનાશી છે, શાશ્વત છે, એનું જીવન અસ્ખલિત, અવ્યવહિત, સજગ, કમખદ્ધ છે. કોઈ કાળે આત્માના અસ્તિત્વનો સદંતર લોપ થતો નથી. કહાય આત્મા કોઈ સમયે મૂર્ખાં જેવી અવ્યકત ઉપયોગહીન અવસ્થા ભોગવે પણ તેથી તે પોતાના અસ્તિત્વથી રહિત થયો છે એમ કાંઈ નથી. આખરે તેનું નિર્માણ એક પરમ ચિત્તિ મહાસાગરમાં લય Aboorption થવાનું છે, પરંતુ ત્યાં પણ તે લય એક મહાસત્તા સાથે અભેદ અનુભવવા રૂપે છે. વિનાશ Destruction અથવા વિકોપ Effacement રૂપે નથી. Edwin Arnold ના મોહક શબ્દોમાં કહીએ તો—

“Never the spirit was born;
The spirit shall cease to be never;
Never was time it was not;
End and beginning are dreams.
Birthless and deathless and changeless,
Remaineth the spirit for ever;
Death path not touched it at all,
Dead though the house of it Seemed.”

અર્થાત્—આત્મા કોઈ કાળે જન્મ્યો નથી, આત્મા કોઈ કાળે અસ્તિત્વથી ભ્રષ્ટ થવાનો નથી. એવો કોઈ સમય ન હતો, કે જ્યારે તે ન હતો. તેના આદિ અને અંત એ માત્ર સ્વપ્નનાં છે. આત્મા નિરંતર માટે અજન્મ છે, અમર છે, અવિકારી છે. મૃત્યુ એને કોઈ કાળે સ્પર્શતું નથી, કદાચ આત્માનું ખોખું મરેલું ભાસતું હશે.

પશ્ચિમ તરફના દેશોમાંથી આવેલું જડવાદનું મોઝું આ કાળે આપણા યુવકવર્ગ ઉપર ફરી વળ્યું છે, અને પરિણામે તેઓ એમ માનતા બન્યા છે કે આ વિશ્વમાં બધું જ વિનાશ પામવાના સ્વભાવવાળું છે. પરંતુ એ દલીલમાં માત્ર અર્ધું સચ્ચ છે. વાસ્તવમાં તો કશું વિનાશ પામતું જ નથી, પરંતુ આપણી સાંકડી દૃષ્ટિને કદાચ કાંઈ વિનાશ પામતું જણાય તો પણ તે વિનાશ નથી, પરંતુ પર્યાયનું રૂપાંતર છે. કુદરતના રાજ્યમાં કશું જ ખરા અર્થમાં મરતું નથી. અણુસમજી લોકો મૃત્યુ જુએ છે. બાકી જ્ઞાનીજનો તો સ્વરૂપનો ફેરફાર, શક્તિ અને પ્રવૃત્તિનું અંતર એ સિવાય કશું જ જોતા નથી. નાનામાં નાનું અણુ પણ કોઈ કાળે સદંતર લોપ પામી જતું નથી. આપણું શરીર આપણે મરી ગયું માનીએ તેમાં પણ ભૂલ છે, કેમકે શરીર કાંઈ એક અખંડ, સળંગ તત્ત્વ નથી, તે તો અણુઓનો સંઘાત છે; અને એ અણુઓ એક શક્તિતત્ત્વ વડે, અમુક કાળ સુધી અમુક આકારે ગોડવાયેલા રહે છે. જ્યારે અભિમાની (બેભાન આત્મા) એક શરીરમાંથી નીકળી જાય છે, ત્યારે એ શરીરગત અણુઓ એકબીજા પ્રત્યે પૂર્વની જેમ સ્નેહાકર્ષણથી જામેલાં ન રહેતા, એકબીજા પ્રત્યે વિરોધભાવ બતાવવા માંડે છે. અભિમાનીના નિવાસકાળ સુધી તેઓ આત્માની સત્તા વડે, એકબીજાને અવલંબન આપી રહ્યા હતા, પરંતુ અભિમાની જ્યારે તેમાંથી નીકળી જઈ બીજું ખોખું શોધી લે છે, ત્યારે તે શરીરગત અણુઓ સંઘાનરૂપે નભી રહેવાનું પસંદ કરતા નથી. એ બધા અણુઓને એકલા રાખનારું બળ પોતાની સત્તા પાછી ખેંચી લે છે, એટલે એ અણુઓ વિખરાવા માંડે છે. નાશ, મૃત્યુ, વિવર્ણ એ માત્ર અમુક આકારનો છે, પરંતુ જે દ્રવ્યનો એ આકાર હતો એને કશું જ લેવાદેવા નથી. મૃત્યુ કદાચ સંઘાતને સ્પર્શી શકે, પરંતુ અણુને સ્પર્શી શકે જ નહિ, વ્યક્તિત્વ અને અસ્તિત્વ નિરંતરને માટે એક સરખું જ કાયમ છે.

જેને જ્ઞાનદૃષ્ટિ પ્રાપ્ત થઈ છે, તેના મનથી જડવાદની દલીલો કશી વિસાતમાં નથી. એ દલીલો સંબંધી, તેના ખંડનખંડન સંબંધી, કે સ્થાપન-ઉત્થાપન સંબંધી કોઈ દિવસ તે પ્રયત્ન કરતો નથી. જડવાદની દલીલો હાલ છે તે કરતાં હજારો ગણી વધારે પ્રબળ અને સચોટ હોય તો પણ તેના મનથી તે દલીલોનું કશું જ મહત્ત્વ નથી. કારણ જેને સમ્યગ્ દૃષ્ટિ પ્રાપ્ત થઈ છે તેનામાં એવું ઉચ્ચતર આધ્યાત્મિક સામર્થ્ય જાગૃત થયું હોય છે કે, જેથી તે ‘મૃત્યુ’ની ભ્રાન્તિ પ્રત્યક્ષ જોઈ શકે છે. બુદ્ધિની દલીલોની તેમને પરવા રહેતી નથી. કેમકે તેઓ અનુભવના પ્રમાણથી જાણી શકે છે કે આત્મા આ શરીરમાંથી નીકળ્યા પછી પણ જેવો ને તેવો જ અસ્તિત્વમાન અને કાયમ રહે છે. મહાયુરુષો જીવનની બીજી યાજુ અનુભવી શકે છે અને ત્યાંની સ્થિતિ-રીતિ જાણી શકે છે. આમ હોવાથી તેમને મનથી એ સંબંધી બુદ્ધિના વ્યર્થ તર્કો અને દલીલો એવફૂફાઈ ભરેલા લાગે એમાં નવાઈ નથી.

જે તમે એવા પ્રકારની આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિની ભૂમિકા સુધી ગતિ ન કરી શક્યા હો કે, જ્યાંથી મૃત્યુ પછી આત્મા અવિચ્છિન્ન ધારાવત્ કાયમ રહે છે એમ અનુભવથી જાણી શકાય, અને તેથી આત્માના અમરત્વ સંબંધી કાંઈ પુરાવો માગતા હો તો તે મેળવવા માટે બહાર નહિ પણ અંતરમાં દૃષ્ટિ સ્થાપો. એ પુરાવો બહારથી મળી શકે તેમ નથી. માત્ર અંતરમાં જ છે. કેમકે આત્મા પોતાના અમરત્વનો પુરાવો

પોતાના સ્વરૂપમાં જ ભેગો લઈને ચાલે છે. તમને તમારા અમરત્વમાં શંકા આવતી હોય તો તે શંકા કરનારને પોતાને પૂછી જુઓ અને કોઈ શાંત ક્ષણમાં એ શંકા ભાંગી જશે. બધી ફિલસૂફી આપણને એટલું જ શીખવે છે કે, બાહ્ય દ્રશ્ય કરતાં અંતરની સૃષ્ટિ અનંતગુણુ અધિક સત્ય છે. ખરી રીતે જોવા બંધાયે તો મનુષ્યને બહારની સૃષ્ટિનું કશું જ જ્ઞાન નથી. તમને અત્યારે બહારની સૃષ્ટિનું જે કાંઈ જ્ઞાન છે તે માત્ર તમારા અંતઃકરણનું નિવેદન અથવા Report છે. એટલે કે તમારા અંતઃકરણે બહારની સૃષ્ટિમાંથી જે કાંઈ સંસ્કારો impressions અને રૂપો pictures and forms સિવાય તમે અન્ય કશું જ જોતા નથી. આ વાતને ઉદ્ઘાટરણથી જરા અધિક સ્પષ્ટ કરીએ.

આ સામે વૃક્ષ છે. હું તેને જોઉં છું પરંતુ હું માનું છું તેમ હું વૃક્ષને પોતાને જોતો નથી, પરંતુ એ વૃક્ષનું જે ચિત્ર મારી ચક્ષુના કેન્દ્ર ઉપર ચડ્યું છે, તે ચિત્રને હું જોઉં છું. અર્થાત્ મારો પોતાનો સીધો સંબંધ બાહ્ય વૃક્ષ સાથે નથી પણ માત્ર એ વૃક્ષના મારી આંખમાં પડેલા આંતરચિત્ર સાથે છે; એથી આગળ વધીને જોવા બંધ છું તો જણાય છે કે, હું એ ચિત્રને-પોતાને પણ જોતો નથી, પરંતુ મારા ચક્ષુ ઉપર એ ચિત્ર પડવાથી તે સ્થાન ઉપર આવેલા જ્ઞાનતંતુઓના જે આંદોલનો Vibratory motion ઉપસ્થિત થાય છે; અને તે ક્ષેત્રમાં જે અમુક પ્રકારનો અર્થ રહ્યો છે તેને જ હું જોઉં છું. આથી મારું વૃક્ષનું જ્ઞાન એ એજન્સીઓ અથવા આડતીઓ દ્વારા મારા અંતઃકરણને મળે છે. આટલું સમજ્યા પછી કોણ કહી શકશે કે આપણે બાહ્યવિશ્વ સાથે આંતરવિશ્વ કરતાં અધિક સંબંધ રાખીએ છીએ? જ્ઞાનીજનોનો નિર્ણય એ જ છે કે સર્વ કાંઈ અંતરમાં છે, બહાર નથી, અને 'મૃત્યુ' છે જ નહીં. એ પુરાવા માટે પણ આપણે અંતરમાં દ્રષ્ટિ કરવી જોઈએ.

છતાં ઘણા કાળની જૂની ટેવથી આપણે 'મૃત્યુ'ને લયની દ્રષ્ટિથી સ્વીકાર્યા વિના રહી શકતા જ નથી એ નવાઈની વાત છે. એ જૂની ટેવ કાઢી નાખી તેના સ્થાને નવી ટેવ દાખલ કરવાની બહુ જરૂર છે. શરૂઆતમાં મનને 'મૃત્યુ નથી' એ નિર્ણય ઉપર સ્થિર કરવું જરા કઠિન જણાય છે. પરંતુ એ વાતના પુરાવા ઉપર મન જેમ જેમ વિચાર, ચિંતન, મનન કૃષ્ટિ જશે તેમ તેમ એ નિશ્ચય અધિક અધિક ઊંડો ઊતરતો જશે.

તમે ગમે તેવી ગાંડી કલ્પના કરો તો પણ તમે પોતે તદ્દન મરી ગયા છો એવું તમે કદી જ કલ્પી શકવા સમર્થ બનશો નહિ. કદાચ તમને આ વાતની શંકા થતી હોય તો તમે અત્યારે જ આગળ વાંચવું બંધ રાખીને મરી ગયાની કલ્પના કરી જુવો. કદાચ તમને તમારું શરીર નિશ્ચેષ્ટ, સ્થિર શબની જેમ પડેલું કલ્પનામાં દેખાશે, પરંતુ તમે પોતે-અભિમાની, જીવાત્મા અથવા જેને તમે 'હું' કહો છો તે તો એ કલ્પનામાં પણ નિરંતર દટાપદે જેવો ને તેવો સ્થિર જ રહેશે. દેહની પડખે ઊભો રહીને દેહને મરેલું કલ્પનાની ચક્ષુએ જોયા કરશે. પરંતુ 'હું' તેને પોતાને 'હું' પણથી ભ્રષ્ટ કદી જ કલ્પી શકશે નહિ. જે વાત કલ્પનામાં પણ નથી આવતી, તે વાસ્તવમાં ક્યાંથી હોઈ શકે? અને આપણો આત્મા પોતાના સંબંધે મૃત્યુની કલ્પના કરવા માટે ના પાડે છે એ તમે જાણો છો? કારણ એ જ છે કે જે સ્થિતિ તેના સ્વરૂપમાં ત્રણે કાળમાં છે જ નહિ, તે સ્થિતિ પોતામાં હોવાની દરખાસ્ત પણ તે સંઘરતો નથી. મૃત્યુની સૂચના પણ તે સ્વીકારવાની ચોકખી ના કહે છે. શરીરથી, મનથી, મનની સર્વ સ્થિતિઓથી, બુદ્ધિથી, તર્કથી અને ભવ્યમાં ભવ્ય પ્રતિભાનાં દિવ્ય સ્ફુરણોથી પણ આત્મા ઉપરી ભાગમાં બિરાજે છે. એ સર્વ કદાચ હોય કે ન હોય, ક્ષણમાં તે આવે કે ક્ષણ પછી તે જાય, તે કશાની દરકાર રાખ્યા વિના આત્મા પોતાનું જીવન સર્ગંગ, કમબદ્ધ, શૃંગલાબદ્ધ અવિચ્છિન્નપણે ભોગવે જાય છે. મૂર્છામાં અને ગાઢ નિદ્રામાં પણ તેનો ઉપયોગ અવ્યકતપણે ચાલુ જ રહે છે. અને જેને આપણે 'મૃત્યુ' કહીએ છીએ તેની પછી પણ પ્રકારફેરથી - અવસ્થાંતરે તે (આત્મા) કાયમ જ રહે છે.

અમે ઉપર કહી ગયા તેમ 'મૃત્યુ' જેવું કાંઈ જ આત્મા સંબંધે નથી. એના પુરાવા માટે આપણને બુદ્ધિની દલીલોની જરૂર નથી, કેમકે જ્ઞાનીજનોનો એવો નિશ્ચય છે કે તર્ક અથવા બાહ્ય મનના વ્યાપારો સત્યના અન્વેષણમાં ઉપયોગી નથી. કદાચ આ વાક્ય તમને ભારે પડતું જણાશે અને બુદ્ધિના વ્યાપારોથી સત્યાન્વેષણ સંબંધે ઓછી કિંમત આંકેલી ભાસશે. પરંતુ એ શબ્દો અમે વિચારીને જ લખ્યા છે. અમે તર્ક, બુદ્ધિ આદિને તેની બ્યાબાબી કિંમતે સ્વીકારવા તૈયાર છીએ, પરંતુ વર્તમાન જમાનો બુદ્ધિને પ્રભુરૂપે પૂજે છે અને બુદ્ધિવાદ Rationalism ને જ સર્વસ્વ ગણે છે. તે સાથે અમે મળતા નથી. જેઓ બુદ્ધિના પ્રદેશ ઉપર નવા જ પ્રવેશ પામેલા છે તેઓ કદાચ તેના પ્રખર તેજમાં અંબઈ

જઈ બુદ્ધિ એ જ સર્વસ્વ છે એમ ભલે માની લે, પરંતુ જેઓએ બુદ્ધિની ઉપયોગિતાનો વિચાર કર્યો છે, એવા મહાજનો તો એવા નિર્ણય ઉપર આવ્યા છે કે આધ્યાત્મિક સત્યો સંબંધે તેનું કાર્ય બહુ જૂજ અને મહત્વ વિનાનું છે. અમારા પૂર્વ મહાપુરુષોનો જ આવો નિર્ણય છે એમ નથી, પરંતુ આ જમાનાના મહાબુદ્ધિમાનો પણ એ જ નિર્ણયને સ્વીકારે છે. દાખલા તરીકે વર્તમાન યુગની બુદ્ધિના શિખરરૂપ મહાવિદ્વાન ડાંટ-Kant શું કહે છે તે સાંભળો: તે કહે છે- 'The only use of philosophy of pure reason, is a negative one instead of discovering truth, its modest function is to guard against error.'

અર્થાત્- "વિશુદ્ધ બુદ્ધિવાદ ઉપર સ્વાયેલા તત્ત્વજ્ઞાનનો ઉપયોગ માત્ર નિષેધાત્મક છે. સત્યના શોધનમાં યોજવાને બદલે તેનું કર્તવ્ય માત્ર ભૂલની સામે રક્ષણ કરવાનું છે."

અમે પોતે આ મત સાથે અડધા મળતા છીએ. ભૂલની સામે રક્ષણ કરવાની શક્તિને પણ અમે કાંઈ જ શરત વિના એકાંતપણે સ્વીકારી શકીએ તેમ નથી. આ સ્થાને બુદ્ધિનું શું કાર્ય છે એ સંબંધી નિબંધ લખવા અમે ખેડા નથી. એના કાર્યનો અને ઉપયોગિતાનો પ્રદેશ કયો છે, એ જુદો જ વિષય છે; અને તે સાથે કહેવા દો કે તે બહુ રસપ્રદ વિષય છે, પરંતુ અમને લાગે છે કે અમે વિષયાંતરમાં ઉતરી પડ્યા છીએ. છતાં એ જોખમ ખેડ્યા પછી પણ જો અમે એટલું તમારા મન ઉપર અંકિત કરી શક્યા હોઈએ કે 'મૃત્યુ નથી' એ સિદ્ધાંતનો પુરાવો બુદ્ધિમાંથી નહિ પણ હૃદયના ઉચ્ચ અંશમાંથી જ મળી શકે તેમ છે, તો અમારું વિષયાંતરમાં ઉતરવાનું જોખમ અમે સફળ થયું લેખીશું.

તમારા અરે, પ્રત્યેક વ્યક્તિના હૃદયના અંતરતમ પ્રદેશમાં આત્મા, પરમાત્મા અને વિશ્વ સંબંધી સત્યોનું જ્ઞાન સુપ્ત અવસ્થામાં પડેલું છે. એ જ્ઞાન તેના માલિકની-તેના સ્વામીની શહ બેઈ રહેલું છે. તમે ત્યાં દૃષ્ટિ સ્થાપો અને તમને ત્યાં દિવ્યાક્ષરે લખેલું માલૂમ પડશે કે તમારું ખરું સ્વરૂપ-તમારું વાસ્તવિક 'હું' જેને અગ્નિ બાળી શકતો નથી, જળ ડુબાડી શકતું નથી, વાયુ ઘસડી જઈ શકતો નથી, પૃથ્વી આવરણ કરી શકતી નથી, એવું આત્મતત્ત્વ, અમર, અજન્મ, શાશ્વત, અજ્ઞેય, આનંદ સ્વરૂપ, મંગળ સ્વરૂપ, કલ્યાણ સ્વરૂપ અંતરમાં ધિરાજી રહ્યું છે. બ્યારે માનસ-ચક્ષુ અંતરમાં વળે છે ત્યારે ત્યાં તે જુએ છે કે 'હું' અવિનાશી છું. તમે કહેશો કે આ પુરાવો કાંઈ પ્રયોગસિદ્ધ, પ્રત્યક્ષ કે કાયદાની દૃષ્ટિએ સાચો ઠરી શકતો નથી. પરંતુ તમે આધ્યાત્મિક સત્યો માટે સ્થૂલ પુરાવો માગો તે કયાંથી મળે? ભૌતિક પદાર્થોના સંબંધમાં ભૌતિક પુરાવો આપી શકે અને કોઈ વાતને સિદ્ધ કરી શકે. પરંતુ આંતરિક વિષયો સંબંધે એ ભૂમિકા ઉપરનો પુરાવો નિરર્થક અને નિષ્ફળ છે. આથી જે પ્રદેશમાં જે હોવું વાસ્તવિક છે તે પ્રદેશમાં તેની શોધ કરવી ઉપયુક્ત છે.

આત્માને પોતાના સંબંધે પોતાને જ ખોલવા દો અને બ્યારે તમે વચમાંથી સ્થૂળ શરીરની, બુધ્ધિની, તર્કની, અવિશ્વાસની-અપ્રધ્વાની ડખલ કાઢી નાખશો ત્યારે આત્માનું પોતાનું દિવ્ય સંગીત ગૂંજી ઊઠશે. તે શું ખોલશે?-

"મૃત્યુ છે જ નહિ, કોઈ કાળે હતું જ નહિ. અત્યારે પણ નથી. હવે પછી પણ નહિ જ હોય. જીવન સિવાય અન્ય કશું જ નથી અને તે જીવન પણ અનાદિ અને અંતરહિત કાલત્રયવ્યાપી છે." આત્માનું જ્ઞાન આવી મતલબનું છે. તમારે તે સંગીત સાંભળવું હોય તો શાંતિમાં પ્રવેશો. એ નિઃસ્તબ્ધ આંતરશાંતિના પ્રદેશમાં પ્રવેશ્યા વિના એ સંગીતના દિવ્ય આદેશનો તમારા આતુર કર્ણમાં પહોંચી શકે તેમ નથી. એ સંગીત સાંભળ્યા પછી મૃત્યુનું મૃત્યુ થાય છે. જે કોઈ કાળે હતું જ નહિ, પરંતુ માત્ર ધ્રાન્તિવડે જ અસ્તિત્વ ભોગવતું આવતું હતું, તે કહેવાતું મૃત્યુ અળપાઈ બચ છે. જ્ઞાનરૂપી સૂર્યનો મધ્યાહ્નકાળ થતાં અજ્ઞાનરૂપી પડછાયો મૂળ પદાર્થમાં સમાઈ બચ છે. અજ્ઞાનમાંથી જ્ઞાનમાં આવતાં તમે હસીને ખોલી ઊઠશો કે, "જે કોઈ કાળે હતું જ નહિ તેનાથી હું નકામો ડરતો હતો." પછી તમને અનુભવથી, ઉપયોગપૂર્વક, ભાનપૂર્વક, ઋષિપણે સમજશે કે મૃત્યુ છે જ નહિ. શાશ્વત, અનંત, નિરંતર જીવન વિના ખીજું કશું જ કોઈ કાળે કોઈ સ્થાને છે જ નહિ.

ધર્મ - વિકાસ

(સર્વધર્મ સમન્વય-દૃષ્ટિ)

લેખક-સ્વામી માધવતીર્થ

પરિચય

અહીં દર્શાવેલ વિષયમાં કેટલાક મુખ્ય ધર્મમાં પ્રચલિત સાધનની ભૂમિકાઓ ટૂંકમાં આપેલી છે. આવા સાધન-ક્રમને પ્રણાલિકા કહે છે. એ પ્રણાલિકાઓ જોતાં જણાશે કે કેટલાક મુખ્ય ધર્મોમાં મુખ્ય સાધન લગભગ સમાન છે; અને તેમનું ક્ષણ બધા ધર્મમાં આત્માના નિરતિશય આનંદની પ્રાપ્તિ અને દુઃખની આત્યંતિક નિવૃત્તિ છે.

વળી પ્રસ્તુત વિષયમાં આપેલ ક્રમ બધા જિજ્ઞાસુઓ માટે સમાનપણે લાગુ થતો નથી. જે માણસનું અંતઃકરણ પૂર્વજન્મના અને આ જન્મના પુણ્યથી અને ઉપાસનાથી શુષ્ક થયેલ છે, એવા સારા અધિકારી જોયી ભૂમિકાથી પણ શરૂઆત કરી શકે છે; પણ લક્ષ્ય બરાબર સંધાયું ન હોય તો ગમે તે ભૂમિકાથી થતી શરૂઆત ક્ષણ આપતી નથી. અને લક્ષ્ય બરાબર સંધાયું હોય તો પોતાના અધિકાર પ્રમાણે શરૂઆતની ભૂમિકા મળી રહે છે. જેને લાગે છે કે મારે મારા કલ્યાણ માટે કાંઈક કરવું જોઈએ, તેને માટે શરૂઆતની ભૂમિકાઓ કામની છે. જેને નિત્ય એમ વિચાર આવે છે કે 'હું કોણ?' તેને માટે જ્ઞાનમાર્ગની છેલ્લી ત્રણ ભૂમિકા કામની છે.

છતાં આત્માનો વધારે પરિચય મહાત્માઓના સંગથી થાય છે અને સૌથી વધારે યોગબાણ પોતાના આત્માનો સાક્ષાત્કાર થયે થાય છે.

આત્મજ્ઞાનના વિકાસ માટે કાંઈક સાધન કોઈને આમાંથી મળી શકશે. અને ક્રમશઃ આત્મવિકાસની શ્રેણી ઉપર ચડતાં ચડતાં આત્યંતિક દુઃખનિવૃત્તિ થતાં અંતે પૂર્ણ પ્રહ્લાનંદ મળી શકે છે. એ બધા ધર્મનું અંતિમ રહસ્ય છે, અને દરેક પાને છેવટે તે જ ક્ષણ બધા ધર્મો આપે છે એમ જણાવેલ છે; પણ તે ક્ષણ મેળવવામાં પોતાના લક્ષ્ય ઉપર બરા પ્રેમની જરૂર છે.

કેટલેક ઠેકાણે એક ધર્મવાળાના પુસ્તકમાં બીજા ધર્મનું ખંડન જોવામાં આવે છે. પણ હવે ખંડનને બદલે જેટલો બને તેટલો સમન્વય કરવાની જરૂર છે. એવો સમન્વય અહીં રજૂ કરેલ દરેક ધર્મસંપ્રદાયની સાધના પ્રણાલિકાનો તુલનાત્મક અભ્યાસ કરનાર વાચકને મળી શકશે.

જેણે આત્માનો સાક્ષાત્કાર કરી લીધેલો છે, તેમને માટે આખું જગત નંદનવન છે, સર્વ વૃક્ષ કલ્પવૃક્ષ છે, સર્વ જળ ગંગાજળ છે; તેની બધી ક્રિયા પવિત્ર છે. તેની વાણી પ્રાકૃત હોય કે સંસ્કૃત હોય છતાં તેમાં તત્ત્વનો સાર છે. તેને માટે આખી પૃથ્વી કાશી છે અને તેની બધી ચેષ્ટા પરમાત્મામય છે.

(૧)

નિષ્કામ-કર્મયોગ (સમાજસેવા-માટે)

૧. સેવા કરનારની શુદ્ધિ માટે સાધન :- નિર્ભયતા, આત્મજ્ઞાનમાં શ્રદ્ધા, દાન, દમ, જપ, અભ્યાસ, તપ, સરળતા, અહિંસા, સત્ય, ક્ષમા, ત્યાગ, શાંતિ, કોઈની નિંદા ન કરવી, દયા, ધીરજ, નિરભિમાનતા, નિર્વોલીપણું, વ્યર્થ ચેષ્ટાનો ત્યાગ, પવિત્રતા વગેરે દેવી પ્રકૃતિના ગુણોનું દઢતાપૂર્વક પાલન અને કામ, ક્રોધ, મોહ વગેરે આસુરી પ્રકૃતિ છૂટવાનો ઉત્સાહ.
૨. બે-ત્રણ ફરજ એક જ વખતે ઉત્પન્ન થાય ત્યારે જોયી ફરજ શોધી લેવાની શકિત.
૩. નાનાં અને મોટાં કામ બરાબર કરવાની કુશળતા.
૪. જે કર્મથી આત્માનાં જ્ઞાન, શકિત, આનંદ વિકાસ પામે તેવાં કર્મ, રાગ-દ્વેષ વગર કરે.

ભૂમિકા

૧. ક્ષણત્યાગ :- કર્મનો અંત સુધરે, પરિણામે ચિત્તમાંથી મેલ દૂર થાય.

૨. કર્તૃત્વબુદ્ધિનો ત્યાગ :- કર્તાપણું ઉપાધિગત માને, આત્માને અકર્તા માને, કર્મની શરૂઆત સુધરે, ચિત્તમાંથી વિશ્લેષ દૂર થાય.
૩. નિષ્કામતા :- જે કર્મથી આત્માનાં સ્વરૂપ-લક્ષણ અનુભવમાં આવે તેવાં કર્મ કરે, ચિત્તમાંથી આવરણ દૂર થાય.
નિષ્કામ થયા પછીનો કર્મયોગ-અંતરંગ દશા
૪. સેવા રહસ્ય :- મન, વચન અને કર્મથી બધાને પ્રભુ માની સેવા કરે; જ્ઞાન અને કર્મની એકતા; આત્મજ્ઞાનને આવરણ ન કરે તેવી સેવા કરે.
૫. સેવક રહસ્ય :- બધા ભગવાન છે એવું જ્ઞાન થતાં સેવક પણ ભગવાન છે એવું જ્ઞાન થાય. મોટી વસ્તુ ભગવાનરૂપે દેખાય અને નાની વસ્તુ પણ ભગવાનરૂપે દેખાય. જ્ઞાન અને જ્ઞાતાની એકતા.
૬. સેવ્ય રહસ્ય :- સેવક, સેવા અને સેવ્ય ત્રણે ભગવાનરૂપે અનુભવમાં આવે. જ્ઞાતા, જ્ઞાન અને જ્ઞેયની એકતા. શરીરનાં બધાં દ્વારોમાં પ્રકાશ ઉત્પન્ન થાય, ભગવાન જેમ અંશથી અવતાર લે છે તેમ અલ્પશક્તિથી ઘણી સેવા થઈ શકે.
૭. નૈકર્મ્ય સિદ્ધિ :- બીજાં શરીરોમાં પણ પોતે છે એવો અનુભવ. સર્વત્ર એક સત્તા છે એવો સાક્ષાત્કાર. ઈચ્છા અને બીકનો અત્યંત અભાવ. સત્ય, જ્ઞાન અને અતિશય આનંદની લહેરમાં રમતો પૂર્ણ કર્મયોગી.

(૨)

વેદાન્ત-કેવલાદ્વૈત-જ્ઞાનમાર્ગ

જ્ઞાનની ઉત્પત્તિ માટે સાધન :- (૧) વિવેક, (૨) વૈરાગ્ય, (૩) પદ્મસંપતિ-એટલે-શમ, દમ, ઉપરતિ, તિતિક્ષા, શ્રદ્ધા અને સમાધાન; (૪) મુમુક્ષુતા, (૫) નિષ્કામ કર્મદ્વારા મગ્ન દૂર કરે, (૬) ઉપાસનાથી વિશ્લેષ દૂર કરે, (૭) આત્મજ્ઞાનથી આવરણ દૂર કરે.

ભૂમિકા

૧. શુભેચ્છા :- શ્રવણનો ક્રમ, સંસાર તરફ અરુચિ, આત્માના કલ્યાણનો માર્ગ શોધવાની જિજ્ઞાસા, એકાંત ગમે અથવા શાસ્ત્ર અને સત્સંગ ગમે.
૨. વિચારણા :- મનનનો ક્રમ, પ્રસ્થાનત્રયનો અભ્યાસ, દૈવી પ્રકૃતિનું પાલન અને આસુરી પ્રકૃતિનો ત્યાગ કરવાની ઈચ્છા, ગુરુનું શરણ, આત્મ-સાક્ષાત્કારની ઈચ્છા.
૩. તનુમાનસા :- નિદિધ્યાસન, એટલે સબ્જીય પ્રવાહ વધે અને વિબ્જીય પ્રવાહ ઓછો થાય, જ્ઞાનની શરૂઆત.
૪. સત્વાપત્તિ :- ઉપરની ત્રણ ભૂમિકાના અભ્યાસથી આત્મામાં સ્થિતિ બંધાવા લાગે, માન-અપમાન સમાન બંને, મિત્ર અને શત્રુમાં સમાનતા, જગત મૃગજળ સમાન લાગે, મન અને વાસનાનો કેટલેક અંશે ઉપશમ. આત્મા દેહ, પ્રાણ અને મનથી ભુદ્ધો પ્રહ્લવિત્ લાગે.

જ્ઞાનની નિષ્ઠા (અવિચળ સ્થિતિ) માટે ભૂમિકા ક્રમ

ગુણાતીત અવસ્થા

૫. અસંસકિત :- સમાધિના સુખની શરૂઆત, શકિત વધે, મન અને વાસનાનો ઉપશમ, સુખ-દુઃખમાં સમાન વૃત્તિવાળો, સ્વસ્થ, લોહું અને સોનું સમાન ગણે, પરમ વૈરાગ્યવાળો, સમાધિમાંથી પોતાની મેળે વ્યુત્થાન થાય, પ્રિય અને અપ્રિયમાં તુલ્ય, ધીર, બહારની વેદના થાય પણ સહન કરે, જગત સ્વપ્ન જેવું લાગે, પ્રહ્લવિદ્ધર.
૬. પદાર્થભાવિની :- પ્રપંચનો અભાવ એટલે પ્રપંચ પ્રહ્લમય લાગે. બીજાં માણસ ભેદ જણાવે ત્યારે પ્રયત્નથી બખર પડે, મન અને વાસનાનો ક્ષય, વ્યુત્થાનદશામાં કર્તવ્ય દેખતો નથી, ગુણોથી ચલાયમાન થતો નથી. ઉદ્ધારી જેવો સ્તબ્ધ. બીજાં માણસ સમાધિમાંથી ઉદ્ધારે ત્યારે ઊઠે, અહું ઈદં એક લાગે, પ્રહ્લવિદ્ધ વરીયાન.
૭. તુરીયા :- ભાવ-અભાવ રહિત એક આત્મ-સ્વભાવમાં નિષ્પ્રકંપ સ્થિતિ, પ્રકાશસ્વરૂપ, આનંદધન, નિત્ય સમાધિસ્થ, વ્યુત્થાન પામે નહિ, પ્રહ્લવિદ્ધ વરિષ્ઠ.

(૩)

જૈનધર્મ પ્રમાણે - ૧૪ ગુણસ્થાનરૂપે - આત્મવિકાસ

સાધન :- અહિંસા, સત્ય, અસ્તેય, પ્રહ્મચર્ય, અપરિગ્રહ, ક્ષમા, તપ, પરિસહ, વીતરાગપાણી, સત્સંગ, શ્રદ્ધા, દાન, સમભાવ, વિવેક, વ્રતપચ્ચક્રપાણી, નિવૃત્તિ વગેરે. (૨) જીવ, અજીવ, પાપ, પુણ્ય, આશ્રવ, સંવર, નિર્જરા, બંધ, અને મોહ એ નવ તત્ત્વનું સ્વરૂપ સમજવું. (૩) નિશ્ચયનય અને વ્યવહાર નય દ્વારા સ્યાદવાહની પદ્ધતિ સમજવી. (૪) સમયસારનો અભ્યાસ.

ભૂમિકા

૧. મિથ્યાદષ્ટિ :- દેહુ, પ્રાણ અને મનના ધર્મ પોતાના માને, તત્ત્વ તરફ રુચિ ન હોય, અવિકાસ કાળ, સંસારચક્રમાં ભમે.
૨. સાસ્વાદન :- થોડો વિકાસ, ૧૧ મા ગુણસ્થાનથી પડેલ જીવને તત્ત્વમાં થોડી રુચિ રહે છે તેનું સ્થાન. દષ્ટાંત તરીકે- જૈમ સારા ભોજનને અતે ઊલટી ધાય પણ જરા સ્વાદ રહી બચ છે તેવી દશા.
૩. સમ્યક્ મિથ્યાદષ્ટિ :- થોડો વિકાસ પણ સંશયાત્મક દષ્ટિ.
૪. અવિરત સમ્યક્દષ્ટિ :- દેહુ, પ્રાણ અને મનથી આત્માને જુદો જોઈ શકે. અસંદિગ્ધ સત્યદર્શન, દર્શન મોહનીય કર્મની ઉપશાંતિ પણ ત્યાગવૃત્તિનો ઉદય નહિ તેથી પ્રાણુ શુદ્ધ નહિ.
૫. દેશવિરતિ :- અદ્વંદ્ય પર-પરિણતિનો ત્યાગ.
૬. પ્રમત્તસંયત :- ત્યાગવૃત્તિ પૂર્ણ છતાં અદ્વંદ્ય પ્રમાદ, લોકકલ્યાણની ભાવના.
૭. અપ્રમત્તસંયત :- પ્રમાદરહિત, ત્યાગસહિત, આત્માના જ્ઞાનમાં સ્થિતિ બંધાવા લાગે.

આત્મામાં વધારે સ્થિતિ થવા માટેનાં ગુણસ્થાન

૮. અપૂર્વકરણ :- વીર્યોદલાસ, આત્મિક સામર્થ્ય, આત્માના સ્વભાવમાં રમણતા, નિર્જરાની શરૂઆત.
૯. નિવૃત્તિખાદર :- ચારિત્ર્યમોહનીય કર્મ ઉપશમ કરવાની શરૂઆત.
૧૦. સૂક્ષ્મસંપરાય :- આત્મજ્ઞાન હોવા છતાં સૂક્ષ્મ મોહ રહે તેવી દશા.
૧૧. ઉપશાંતમોહ :- ચારિત્ર્યમોહની ઉપશાંતિ, દર્શનમોહનો ક્ષય, છતાં અહીંથી પડવાનો સંભવ રહે છે, કારણ કે ચારિત્ર્ય-મોહનો ક્ષય થયો નથી.
૧૨. ક્ષીણમોહનીય :- દર્શનમોહ અને ચારિત્ર્યમોહનો તદ્દન ક્ષય, અપુનરાવૃત્તિ, અહીંથી પડવાનું નથી, પ્રાણની શુદ્ધિ.
૧૩. સયોગીગુણસ્થાન :- વીતરાગદશા, સર્વજ્ઞતા, જીવનમુક્તિ, સ્વાભાવિક સુખ અને સ્વાભાવિક શક્તિ.
- ૧૪-અયોગીગુણસ્થાન :- વિદેહમુક્તિ વખતે આ સ્થાન પ્રાપ્ત થાય. આત્મામાં નિષ્પ્રકંપ સ્થિતિ, અતિશય સુખમાં ડૂબેલ કેવળજ્ઞાની. સિદ્ધશિલા.

(૪)

પુષ્ટિમાર્ગ-ભકિતમાર્ગ-શુદ્ધાદ્વૈત

સાધન :- શમ, દમ, દીનતા, વૈરાગ્ય, જપ, ઉપાસના, યોગ, જ્ઞાન, ભગવાન માટે વ્યાકૂળતા, શરણાગતિ, સરળતા વગેરે, અન્યાશ્રય કરે નહિ.

મુક્તિર્હિત્વાડન્યથારૂપં સ્વરૂપેણ સ્થિતિ : ।

ભૂમિકા

૧. પ્રવાહ :- સંસારના પ્રવાહમાં પડેલ જીવ, વ્યવહારમાંથી કુરસદ મળે ત્યારે ભગવાનને યાદ કરે, ધનથી સેવા કરે, પ્રતિકોપાસના કરે, પુષ્ટિમાર્ગના આચાર્ય પાસે બ્રહ્મસંબંધની દીક્ષા લે, તેણે આપેલ મંત્રનો જપ કરે.
૨. મર્યાદા :- પ્રસ્થાન ચતુષ્ટયનો અભ્યાસ, ત્યાગ, વૈરાગ્ય, શ્રવણ, કીર્તન, મન અને વાસનાના નિરોધની શરૂઆત.
૩. વ્યસન :- ભગવાનમાં આસક્તિ, મનથી તેનું જ સ્મરણ, વાણીથી તેની જ વાત, શરીરથી તેની જ ચેષ્ટા, તદ્દાત્મિક-ભાવ, માનસિક શાંતિ, નિર્ગુણબ્રહ્મ સર્વશક્તિમાન છે એવો અનુભવ થવા લાગે.

જીવનમાં અતિશય વિરહ - અને લગવાનના અનુગ્રહની શરૂઆત

૪. પ્રવાહપુષ્ટિ :- લગવાનની કૃપા એ જ સાધન, શક્તિ અને આનંદની શરૂઆત, લગવાન ભક્તને અલૌકિક ભાવનું પોષણ આપે.
૫. મર્યાદાપુષ્ટિ :- નિર્ભયતા, લગવાનના વિરહમાં અન્યની વિસ્મૃતિ, મનમાં લગવદ્ભાવનો પ્રવેશ, નિષ્ઠાની શરૂઆત, આત્મ-રતિ.
૬. પુષ્ટપુષ્ટિ :- પ્રાણ અને ઈન્દ્રિયોમાં અલૌકિક આનંદનો આવિર્ભાવ, સાધક, સાધન અને સાધ્ય પ્રહરણ, કોઈને ઉપદેશ ભાગ્યે જ આપી શકે, આત્મકીડ, જે આણુ હોતો તે વિભુ થયો.
૭. પુષ્ટિશિખર :- ભક્તના શરીર, મન અને પ્રાણના બધા પરમાણુ આનંદરૂપ થાય, આનંદમાત્ર કરપાદમુખોદરાદિ । રસાત્મક સર્વાત્મભાવ, બહારનું દૃશ્ય લગવાનની લીલારૂપ લાગે. રસો વૈ સઃ ।

(૫)

સુસલમાની-સૂકીઓનો-પ્રેમમાર્ગ

- સાધન :- સુઝાનીબત=વૈરાગ્ય, મુનાઝીલત=સંયમ, અભ્યાસ.
 ઝોહક=તપ, દર્દ=વિરહ, ઝેખુદી=નિરભિમાનપણું.
 ફના-ફી-શય=કોઈ એક વસ્તુમાં અથવા મૂર્તિમાં સમર્પણ.
 ફના-ફી-શેખ=ગુરુમાં સમર્પણ.
 ફના-ફી-રસુલ=પેગંબરમાં સમર્પણ.
 ફના-ફી-દલાહ=પ્રભુમાં સર્વ સમર્પણ.

ભૂમિકા

૧. શરિયત :- શાસ્ત્ર પ્રમાણે કર્મકાંડની પૂજનવિધિ, અઝાન=નમાઝ, રકાત=પ્રાર્થના, સજ્દહુ=શરણાગતિ, જકાત, દાન પ્રેમનું વૃદ્ધિપણું.
૨. તરીકત :- જ્ઞાન સાથે પ્રેમ, પ્રેમમાં તરતો, પ્રેમની જીવાની, પ્રેમનું દર્દ.
૩. હકીકત :- હું ની જગ્યાએ હક એટલે પરમાત્માનો પ્રવેશ; પ્રેમની ઊર્મિઓ, પરાભકિતની શરૂઆત.
 બકા - બાદ - ઉલ - ફના (ફના થયા પછી નવું દિવ્યજીવન)
૪. મારેફત :- પ્રભુ માટે વ્યાકૂળતા, અન્યની વિસ્મૃતિ, યોગ, દિવ્ય લિલ્જતની શરૂઆત, મીઠી સુગંધ, દિવ્યનાદનું શ્રવણ, દિવ્ય તેજના ઝબકારા.
૫. વહદત :- એકતા, અદલાહમાં પોતે, વધારે લિલ્જત.
૬. અહદ વસ્લ :- અદલાહમાં પોતે અને જગત, બકા.
૭. લા મૌજુદા ઇદલાહી :- અન્વર અદલાહ થાય છે એટલે ભક્ત લગવાન થાય છે; હુમાઉસ્ત=એ જ સર્વસ્વ, લિલ્જત-ઉલ-ઇદલાહી=ઇશ્વરી લિલ્જત, તલ્લીનતા અને ઇશ્કની મસ્તી, અનલ હક.

(૬)

બંગાળનો વૈષ્ણવધર્મ-શ્રી કૃષ્ણ ચૈતન્યનો સંપ્રદાય

સાધન :- વર્ણાશ્રમધર્મનું પાલન, શરણાગતિ, સત્ અસત્નો વિચાર, વૈરાગ્ય, દીનતા, અહિંસા, તિતિક્ષા, મંત્ર, જપ, ભજન, કીર્તન, સત્સંગ, વ્યતિરેકભાવે અને અન્વયભાવે ઉપાસના, શ્રીમદ્ ભાગવત ઉપર અને ગીતા ઉપર શ્રીધરી ટીકા પ્રમાણરૂપ.

ભૂમિકા

૧. શાંતરસ :- વિરહની શરૂઆત, લગવાનને (અથવા આત્માને) સુખ આપવાની વૃત્તિ, ફળ-રતિ અને પ્રેમ.

૨. દાસલાવ :- ભગવાનને શેઠ માને, સેવક સેવાનું સુખ લઈ શકે પણ ભેદ, ભય અને સંકોચ રહે, ઐશ્વર્યજ્ઞાન રહે, અશ્વ પુલક થાય; ક્રુણસ્નેહ અને માન.
૩. સખ્યલાવ :- ભિંયા-નીચાનો ભેદ મટે, સેવાનો લાભ અને સમાનતા, ભગવાનને મિત્ર માને, ઐશ્વર્યજ્ઞાન ભૂલે, પણ પ્રેમ સાપેક્ષ રહે, ક્રુણ-પ્રભુચ અને રાગ.
૪. વાત્સલ્યલાવ :- નિરપેક્ષ પ્રેમ, ભગવાનને મા અથવા બાપ માને. સેવા, સમાનતા અને રક્ષણ મળે પણ ઉંમરમાં ફેર લાગે, ક્રુણ-અનુરાગ અને સ્થાયી ભાવની શરૂઆત.

અંતરંગ સાધન - વિપ્રયોગ, ક્રુણ - માધુર્ય

૫. કાન્તાલાવ :- ભગવાનને પતિ માને, સેવા, સમાનતા, રક્ષણ અને એકતા મળે, ગુણકીર્તનાસકિત, રૂઢ લકિત.
૬. આત્મનિવેદન :- ભગવાનને ચાર માને, પરક્રીયાના જેવો પ્રેમ, મર્યાદાલગ્ન, ભગવાન સિવાય અન્યની વિસ્મૃતિ, વિધિ-નિષેધનો અભાવ, લકતના શરીરમાં ભગવાનનો પ્રવેશ, એકાંતમાં ભગવત્ સંબંધ, ભાવદેહ.
૭. મધુરભાવ :- રાધાભાવ, શ્રીકૃષ્ણના અલૌકિક સ્વરૂપના અલૌકિક આનંદનો ભોગ, મહાભાવ એટલે નિર્વિકલ્પ સ્થિતિ; તન્મયતા દિવ્યોન્માદ, જીવ અને ઈશ્વર બન્નેના એક પ્રાણ, અચિંત્ય ભેદભેદ, અત્યંત અનુરાગ, સુખની પરમ મધુરતા અને પરાકાષ્ઠા.

(૭)

શ્રી અરવિંદ ઘોષનો-પૂણ્યયોગ

સાધન :- બ્રહ્મચર્ય, દૃઢ ઉત્સાહ, અચળ ભકિત, પવિત્ર વિચાર, ગુરુશરણુ, સત્ય આચરણુ, નિરભિમાનતા, હૃદયની શુદ્ધિ, તિતિક્ષા, ધૈર્ય, મૌન, સરળતા, અર્પણતા, શ્રદ્ધા વગેરે.

ભૂમિકા

૧. ઉત્સાહ :- મનોબળ, હૃદયની આતુરતા, પ્રાણુની ઈન્તેજરી, શુદ્ધ આચરણુ.
૨. ત્યાગ :- (૧) પોતાની કલ્પના, માન્યતા, પસંદગી, ટેવ વગેરે છોડી જ્ઞાન સ્થિર થાય તેવું મન કરવું; (૨) પ્રાણુની ઈચ્છા, ઈન્દ્રિયોની માગણી, કામના, સ્વાર્થ, અભિમાન, દંભ, લોભ, મોહ, ઈર્ષ્યા વગેરેનો ત્યાગ કરી દેવીશક્તિ પ્રાણુમાં રહી શકે તેવી પ્રાણુની શુષ્કિ કરવી; (૩) શંકા, અજ્ઞાન, અશ્રદ્ધા, હઠ, આળસ, તમસ વગેરે છોડી શરીરમાં દિવ્ય આનંદ રહી શકે તેવું શરીર કરવું.
૩. શરણુગતિ :- હું અને મારું સર્વ ગુરુને અથવા ભગવાનને સમર્પણુ કરવું, ભૂતકાળના જ્ઞાન, ઈચ્છા, ચેષ્ટાનું વિરમરણુ. મનમાં જે કાંઈ વિચાર આવે તે પોતાનો ગણવો નહિ અને ભગવાનની દિવ્યશક્તિમાંથી શાંતિ અને મૌન અવતરવા માટે પ્રાર્થના કરવી.
૪. આત્મિક દશા :- દેહુથી આત્માને જુદો જાણે, પરમાત્માનો સંબંધ થાય, વિદ્યોનો ઉપશમ થાય, યોગને લાયક સમતા પ્રાપ્ત થાય.

ભગવાનના અનુગ્રહની શરૂઆત - ભગવાનના અલૌકિક ગુણુનું અવતરણુ

૫. વિજ્ઞાન:-આત્માના સ્વરૂપલક્ષણુમાં સ્થિતિ બંધાવા લાગે, દિવ્યજ્ઞાનનો મનમાં આવિર્ભાવ, પોતાની અંદર એક નાનું છિદ્ર દેખાય, તેનો વિકાસ થાય, તેમાં પોતે અને જગત અભિન્નપણે દેખાય; નવા આનંદની શરૂઆત.
૬. દિવ્યશક્તિ:-પ્રાણુમાં ફેરફાર, પ્રભુની સહજ શક્તિ પ્રાણુમાં અવતરે, પ્રાણુ નવો બને, આત્મામાં વધારે સ્થિતિ અને આનંદ લાગે, આ શક્તિવાળા ગુરુ પોતાના શિષ્યમાં તે શક્તિનો સંચાર કરી શકે.
૭. દિવ્યદેહ:- પ્રભુની શક્તિ શરીરના અણુઅણુમાં વ્યાપે, શરીર દિવ્ય અને તેજસ્વી બને, રંગેરંગમાં આત્માનો સ્વાભાવિક આનંદ વ્યાપે, જગતમાં પણ તે આનંદ લાવી શકાય, ખીબને પણ તે આનંદનો અનુભવ આપી શકાય. (જ્ઞાન અને આનંદમાં નિષ્કાં), જીવન્મુક્ત.

(૮)

શ્રી પતંજલિમુનિનો-અષ્ટાંગયોગ

સાધન:- યમ (એટલે અહિંસા, સત્ય, અસ્તેય, પ્રહાયર્થ, અપરિચ્છેદ) નિયમ (એટલે શૌચ, સંતોષ, તપ, સ્વાધ્યાય, ઈશ્વર-પ્રણિધાન) આસન (શરીર સ્થિર અને શાંત રહે તેવું) પ્રાણાયામ (ચેચક, કુંભક, પૂરક) ઠૌં કારનો જપ (અર્થની ભાવના સહિત) તીવ્ર ઉત્સાહ, વિવેકજ્યાતિ વગેરે.

ભૂમિકા

૧. પ્રત્યાહાર:- પાંચે ઈન્દ્રિયોના સુખમાં વૈરાગ્ય, ચિત્તવૃત્તિમાંથી મળ દૂર થાય.
૨. ધારણા:-દીર્ઘકાળ નિરંતર અભ્યાસદ્વારા ચિત્તવૃત્તિની એક દેશમાં સ્થિતિ, ચિત્તવૃત્તિનો વિક્ષેપ દૂર થાય.
૩. ધ્યાન:- દૃષ્ટાનું પોતાના સ્વરૂપ તરફ વળવું, દૃશ્યથી દૃષ્ટા જુદો લાગે, અસંગ લાગે, સર્વાર્થતાનો ક્ષય, એકાર્થતાનો ઉદય, આવરણભંગની શરૂઆત.

ઋતંભરા પ્રજ્ઞા - આત્મજ્ઞાનની શરૂઆત

૪. સંપ્રજ્ઞાત સમાધિ:- પર વૈરાગ્ય, બુધ્ધિની કૃતાર્થતા, આત્માના જ્ઞાનના સંસ્કારથી અજ્ઞાનના સંસ્કારનો નાશ, ધ્યેય સાધ્ય, કલેશ અને કર્મની નિવૃત્તિ.
૫. સંયમ :- ધારણા, ધ્યાન અને સમાધિનું ઐક્ય, સિદ્ધિઓની ઉત્પત્તિ, આત્માના સ્વાભાવિક આનંદની શરૂઆત, પ્રજ્ઞાપ્રકાશ.
૬. અસંપ્રજ્ઞાત સમાધિ :- સિદ્ધિઓના સંસ્કારનો નિરોધ, સિદ્ધિઓમાં નિર્મોહપણું, નિર્બીજ સમાધિ, ચિત્તવૃત્તિનો ક્ષય, વ્યુત્થાન સંસ્કારનો અભિભવ અને નિરોધ સંસ્કારનો પ્રાદુર્ભાવ, આત્મા સ્ફટિક જેવો શુદ્ધ લાગે.
૭. કૈવલ્ય:- સ્વરૂપમાં પૂર્ણ સ્થિતિ, સ્થિતપ્રજ્ઞ, અતિશય આનંદયુક્ત.

(૯)

તાંત્રિક માર્ગ-શક્તિ અને શાકત સંપ્રદાય

સાધન:- તાંત્રિક ગુરુ પાસે દીક્ષા લેવી, તિલક, ચંત્ર, મંત્ર, જપ વગેરે.

મૂર્તિપૂજનો ક્રમ:- આસન, પાદ, અર્ધ્ય, આચમન, સ્નાન, વસન, આભરણ, નૈવેદ્ય, ગંધ, પુષ્પ, ધૂપ, દીપ, આવાહન, ન્યાસ, દિવ્યગંધ, વંદન એ સોળ ઉપચારથી પૂજા. શક્તિ, નાદ અને ણિંદુનું સહસ્ય સમજવું.

ભૂમિકા

૧. આરંભ:- પશુભાવ દૂર કરવા માટે પાંચ મહારતું ક્રમશઃ ઓછું સેવન કરનાર, આસુરી પ્રકૃતિને છૂટવાની શરૂઆત, પચમહાભૂતની શુદ્ધિ, ક્રિયાશક્તિનો થોડો અનુભવ, તામસ ભકત.
૨. તરુણ:- વીરભાવ, નાદીશુદ્ધિ માટે પ્રાણાયામ, સિદ્ધિનો લોભ, ઈચ્છાશક્તિનો થોડો અનુભવ, રાજસ ભકત.
૩. યૌવન:- દિવ્યભાવ, માનસી પૂજા, ધ્યાન દ્વારા જ્ઞાનશક્તિનો થોડો અનુભવ, સાત્ત્વિક ભકત, પ્રત્યાખ્યાન-ભેદબુદ્ધિનો ત્યાગ, કંચુક=ઉપાધિનો પરાભવ, કુંડલિની શક્તિની જાગૃતિ.

અંતરંગ સાધન - અહંબ્રહ્મ ઉપાસના

૪. પ્રૌઢ:- આત્મા અને પરમાત્માનું ઐક્ય, સન્ધિની શક્તિનો આવિર્ભાવ, કુંભાચાર, જગત જગતરૂપે રહે નહિ.
૫. પ્રૌઢાન્ત:- જ્ઞાનની સ્થિરતા, સંવિત્ શક્તિનો આવિર્ભાવ.
૬. ઉન્મની:- સાયુજ્યતા, શક્તિ અને આનંદ, આહવાહિની શક્તિનો આવિર્ભાવ, સ્વરૂપ વિશ્રાંતિ.
૭. પ્રહ્લકૈવલ્ય:- જીવ, જગત અને ઈશ્વર સર્વ એકશક્તિમય અને અને આનંદમય લાગે, પરા સંવિત ઈશ્વરની લીલાનો આનંદ. બધું દ્રવ્ય એ રસાસ્વાદને ઉદ્દીપન કરે, મહાભાવ, ઈહં અહં રૂપે લાગે.

(૧૦)

બૌદ્ધધર્મ પ્રમાણે-વિકાસની ભૂમિકા

દશ દોષ :-ક્રોધ, તૃષ્ણા, દંભ, અશ્રદ્ધા, સ્વાર્થ, લોકેષણા, અજ્ઞાન, શંકા, મોહ, રૂપરાગ.

તે દૂર કરવાના સાધન :-દયા, તપ, નિશ્ચય, સંયમ, મૌન, લાગ, દાન સમતા વગેરે.

ભૂમિકા

૧. અધૃત્યુજ્જન :-સાધારણ દશ દોષોવાળો માણસ.
૨. કલ્યાણ પૃથુજ્જન :-સત્સંગ પ્રાપ્ત કરેલ, સંસારમાં વૈરાગી, સર્વ ક્ષણિક અને દુઃખમય દેખે.
૩. સોતાપન્ન :-સત્ય જિજ્ઞાસાવાળો થાય, સાત જન્મમાં મોક્ષ પામે.
૪. સદકાગામી :-રાગદ્વેષ અને મોહની ઉપશાંતિ, ધર્મના જ્ઞાનવાળો, ધ્યાન કરી શકે. એક જન્મમાં મોક્ષ પામી શકે.
૫. ઔપપત્તિક :-દૃઢ વૈરાગ્યની શરૂઆત, પાંચ દોષનો ક્ષય, અને પાંચની ઉપશાંતિ.
૬. અરહા :-દશ દોષનો ક્ષય, જીવન્મુક્ત યોગી, બધામાં એક પ્રાણશક્તિનો અનુભવ કરી શકે.
૭. નિર્વાણ :-પરમ સુખ, જ્ઞાન અને પ્રેમ પ્રાપ્ત કરેલ સર્વાત્મભાવવાળો, અહં ઈદં એક લાગે, અતિશય મધુર સુખ મળે.

(૧૧)

શ્રી રામાનુજ સંપ્રદાયનો મુખ્ય સિદ્ધાંત
મુખ્ય સાધન

ઉપાસના-પ્રપત્તિ, તૈવ ધારાવત્ ઉપાસ્ય દેવનું સતત સ્મરણ; આ સ્મરણ દર્શનરૂપ થાય છે.

મુખ્ય ફળ

આત્મદર્શન-અજ્ઞાનનો ક્ષય, પ્રહ્લાજ્ઞાનની ઉત્પત્તિ. સર્વ કલ્યાણ ગુણમય શ્રીપતિની પ્રાપ્તિ. નિબ્બનંદની લહેરો.

×

×

×

સુવાણી પાંકાઓ

જીવન આનંદ આશા અમીવેલ છે, જીવન સુખનો ઊડતો કુવારો;
તેથી પ્રાણી બધા જીવનને તલસતા, મૃત્યુને કોઈ નહિ ઈચ્છનારો.

જીવન માનવતાનું કર્મભૂમિ મહા-પુણ્યના પુંજથી તે પમાતું;
જીવન માનવતાનું ક્ષેત્ર વિવેકનું, મોક્ષધામે અહિથી જવાતું.

જીવનમાં જાગૃતિ તેજ ઉદ્લાસ છે, મહેકતાં જીવન એ પુષ્પ જેવા;
જીવન નહિ ભોગ-વિલાસ શોભા વળી, જીવન અર્પણ અને ધર્મ સેવા.

જગત છે જીવની પાઠશાળા મહા, જ્યાં શીખાતા દયા પ્રેમ પાઠો;
વિશ્વખંધુતવના સૂત્ર સમજાય છે, છૂટતી સ્વાર્થની જટિલ ગાંઠો.

જીવન-પાથેય

જીવન ખીલાવવું ભઠતાં ખેસતાં, ધ્યાન તો રાખવું જગતનાથે;
વિવિધ ખેલો કરે ચતુર ખેલાડી પણ, રાખતો દષ્ટિ તે દોર માથે.

ધૈર્ય, તપ ને તિતિક્ષાતો વિસ્તરે, હૃદયસાગર વિશાળા ખને છે;
અડગ ને અમિત અહિં આત્મખળ ખીલતું, જીવ કલ્યાણ પાટે ચડે છે.

કર્મ ને ધર્મ બે જીવનની પાંખ છે, એ જ લઈ જાય છે અમર સ્થાને;
કર્મ ને ધર્મ બે જીવનના ચક્ર છે, ખેંચતા શાંતિ કેસ નિધાને.

જીવન હલકું હશે તે તરે સ્હેલથી, જે હશે ભારે તે ડૂબવાનું;
માન અહંકારનો ભાર ભરવો નહિ, સરલ નિર્દોષ થઈ નાચવાનું.

સ્નેહ આનંદનાં બે હલેસાં વડે, જીવનનું હોડલું નિત્ય હાંકે;
પ્રભુકૃપા વાયુને અનુસરી ચાલવું, રાખવો ના મને લેશ કાંકે.

ભોગવ્યા વગર નહિ નાશ એનો કદી, કર્મ પ્રારબ્ધનું કરજ ભરવું;
રંક કે રાય હો, જંતુ કે દેવ હો, કર્મ ઘટમાલમાં સતત ફરવું.

જીવન તે કર્મ છે, કર્મ તે જીવન છે, કર્મ ને જીવનની અસલ જોડી;
જીવન ને કર્મ તેને નહિ વળગતાં, જેમણે પ્રકૃતિ બળ તોડી.

જીવન છે ત્યાં લગી કર્મ કરવા પડે, ઘડીક પણ કોઈથી ના તળવું;
કર્મસર્જન જૂનું ચણ છે પ્રહાથી, એ થકી ચાલતું વિશ્વખાતું.

ગહન ગતિ કર્મની કોણ જાણી શકે? જીવન ચગવા ચડે કર્મદોરે;
કર્મના મર્મમાં ધર્મ સાચો રહ્યો, કર્મના ખીજથી જીવન મહોરે.

કર્મ ક્રીધા વિના કર્મ બતા નથી, કર્મ વિના નહિ હૃદયશુદ્ધિ;
હૃદયશુદ્ધિ વિના જ્ઞાન નહિ સાંપડે, જ્ઞાન વિના નહિ મુક્તિસિદ્ધિ.

દેવ દુર્લભ મળ્યો માનવી દેહ આ, વિષયની વાટમાં કેમ ગાળે?
અર્ક ગુલાબનો ખૂબ મોંઘો મળ્યો, ઢોળતો કાં અરે ક્રીચ ખાળે?

રત્નચિંતામણિ હાર હાથે ચડ્યો, ટાચ બહલે અરે કાં શુભાવે?
આંખ ઉઘાડીને નિરખ તું માનવી! પ્રાપ્ત અવસર ફરી હાથ નાવે.

જૈન આગમ સાહિત્ય : એક અનુશીલન

આગમસાર દોહન

લેખક :

રાજસ્થાનકેશરી અધ્યાત્મચોગી પૂ. શ્રી પુષ્કર મુનિજી મહારાજ સાહેબના
સુશિષ્ય

સમર્થ સાહિત્યકાર પં. શ્રી દેવેન્દ્ર મુનિ શાસ્ત્રી

ભાષાન્તરકાર :

શ્રી જગજીવન લાલજી દોશી, એડવોકેટ

શ્રી સૌભાગ્યચંદ્ર ગોરધનદાસ તુરખિયા “અમૃતકૈવલ્ય”

જૈન આગમ સાહિત્ય : એક અનુશીલન

આગમ સાહિત્યનું મહત્વ :

જૈન આગમ સાહિત્ય ભારતીય સાહિત્યની એક અમૂલ્ય-અણમોલ ઉપલબ્ધિ છે, અનુપમનિધિ અને જ્ઞાનવિજ્ઞાનનો ભંડાર છે. અક્ષરદેહથી તે જેટલો વિશાળ અને વિરાટ છે તેથી પણ વધુ તેનું સૂક્ષ્મ અને ગંભીર ચિંતન વિશદ અને મહાન છે. જૈનાગમોનું પરિશીલન કરવાથી સહેજે સમજાય છે કે અહીં માત્ર શૈખચંદ્રીની જેમ રંગીન કલ્પનાઓ કે તરંગોના ઘોડા દોડાવ્યા નથી કે નથી ભુલ્લિના ખેલો કરવામાં આવ્યા, કે નથી અન્ય મત-મતાંતરોના ખંડન-મંડનની માથાકૂટ કરી. જૈનાગમો જીવનના ક્ષેત્રમાં નવો સ્વર, નવો સાજ અને નવું શિક્ષણ લઈને ઊતરે છે. તેમણે જીવનનો સજીવ, યથાર્થ, ચેતન્યના પ્રકાશથી ઝગમગતો દૃષ્ટિકોણ પ્રસ્તુત કર્યો છે અને જીવનના ઉત્થાન અને ઉત્કર્ષની પ્રબળ પ્રેરણા આપી છે. આત્માની શાશ્વત સત્તા અને અખંડ અસ્તિત્વનો દિવ્ય ઉદ્ઘોષ કર્યો છે તેમજ તેની સર્વોત્કૃષ્ટ વિશુદ્ધિ પરમાત્મપદ પ્રાપ્તિનો માર્ગ પ્રદર્શિત કર્યો છે. તેના સાધનરૂપે ત્યાગ, વૈરાગ્ય અને સંયમથી જીવનને નિર્મળ અને તેજસ્વી સૂર્યની જેમ અમકાવવાનો શાશ્વત સંદેશ આપ્યો છે. તેમણે સંયમ-સાધના, આત્મ-આરાધના અને મનોનિયંત્ર દ્વારા જીવન પરિવર્તનનો અનુપમ ઉપદેશ આપ્યો છે.

જૈનાગમોના પુરસ્કર્તા માત્ર દાર્શનિકો જ ન હતા, પરંતુ મહાન અને સફળ સાધકો હતાં, તેમણે 'કાંટ'ની જેમ એકાન્તમાં બેસીને તત્ત્વની વિવેચના કરી નથી કે નથી 'હેગેટ'ની જેમ રાજ્યનો આશ્રય પામી પોતાના વિચારોનો પ્રચાર કર્યો કે ન તો તે વૈદિક ઋષિઓની જેમ આશ્રમોમાં રહીને કંદમૂળ ફળ ખાઈને જીવન અને જગતની સમસ્યાઓને ઉકેલવાનો પ્રયત્ન કર્યો. પરંતુ તેમણે સર્વપ્રથમ મનના મેડને સાફ કર્યો. આત્માને સાધનાની અગ્નિમાં તપાવી સુવર્ણની જેમ નિર્મળ બનાવી તેજસ્વી કર્યો. પહેલાં પોતેજ અહિંસા, સત્ય, અસ્તેય, બ્રહ્મચર્ય અને અપરિગ્રહની સાધના કરી, કઠોર તપની આરાધના કરી અને અન્તે જ્ઞાનાવરણીય, દર્શનાવરણીય, મોહનીય અને અંતરાય આ ચાર આત્માના ગુણોનો જ ઘાત કરનાર કર્મોને નષ્ટ કરી આત્મામાં અનન્ત પરમાત્માના ઐશ્વર્ય અને વૈભવનાં દર્શન કર્યાં. ત્યાર પછી તેમણે બધા જીવોની રક્ષા કરવા રૂપ કયા માટે પ્રવચનો કર્યાં. આત્મસાધનાનું નવનીત - સાર જનસમુદાયની સમક્ષ પ્રસ્તુત કર્યો. આજ ક.રણથી જૈનાગમોમાં જેવા પ્રકારનું આત્મસાધનાનું વૈજ્ઞાનિક અને કમબદ્ધ વર્ણન ઉપલબ્ધ થાય છે, તેનું વર્ણન કોઈપણ પ્રાચીન પૌર્વાત્ય અને પાશ્ચાત્ય વિચારકના સાહિત્યમાં મળતું નથી. વેદોમાં આધ્યાત્મિક ચિન્તનની અપેક્ષાએ લોકચિન્તન વધારે પ્રમાણમાં થયું છે. તેમાં જેટલી દેવસ્તુતિની મહિમા ગવાઈ છે તેટલી આત્મસાધનાની નહિ. ઉપનિષદો આધ્યાત્મિક ચિન્તન તરફ જરૂર આગળ વધ્યા છે, પરંતુ તેમનો બદ્ધવાદ અને આધ્યાત્મિક વિચારણા એટલા બધાં દાર્શનિક છે કે સર્વસાધારણ માટે તે સમગ્રનું કંઠણ જ નહિ અતિ કંઠણ છે જૈનાગમોની જેમ આત્મસાધનાનો અનુભૂત માર્ગ તેમાં નથી. ડૉ. હર્મન જેકોબી, ડૉ. શુબ્રિંગ વિ. પાશ્ચાત્ય વિચારકો પણ આ સત્ય-તથ્યને એક સ્વસ્થી સ્વીકારે છે કે જૈનાગમોમાં દર્શન અને જીવનનો, આચાર અને વિચારનો, ભાવના અને કર્તવ્યનો જેવો સુંદર સમન્વય થયો છે તેવો અન્ય સાહિત્યમાં દુર્લભ છે.

યોગી આનંદધનજી મહારાજ કહે છે: “જિનવરમાં સઘળા દર્શન છે, દર્શને જિનવર ભજના હૈ.” આ વાત બિલકુલ યથાર્થ છે. કારણ કે વૈદિક અને બૌદ્ધસાધનાનું જિન શાસન પૂરક અને પરિપૂર્ણ સાધ્ય છે તેથીજ જૈન સાધુવર્ગનું વેદવિન્નિયાગ વિશેષણ શોભે છે.

આગમના પર્યાયવાચી

મૂળ વૈદિકશાસ્ત્રોને જેમ 'વેદ,' બૌદ્ધશાસ્ત્રોને જેમ 'પિટક' કહેવાય છે તેવી જ રીતે જૈનશાસ્ત્રોને 'શ્રુત' 'સૂત્ર' અથવા આગમ કહેવાય છે. વર્તમાનમાં 'આગમ' શબ્દનો પ્રયોગ વધુ પ્રચલિત થયો છે. પરંતુ અતીતકાળમાં

૧ સન્વજગજીવરકમાણ દયદ્રુયાએ પાવવર્ણ ભગવથા સુકલિધં. - પ્રશ્નવ્યાકરણ, સંવર દ્વાર.

‘શ્રુત’ શબ્દનો પ્રયોગ વધુ થતો હતો.^૧ શ્રુતકેવળી શ્રુતસ્થવિર^૨ શબ્દોનો પ્રયોગ આગમોમાં અનેક સ્થળો પર થયો છે, પરંતુ કોઈ પણ જગ્યાએ આગમ કેવળી અથવા આગમસ્થવિરનો પ્રયોગ થયો નથી.

સૂત્ર, ગ્રન્થ, સિદ્ધાન્ત, પ્રવચન, આજ્ઞા, વચન, ઉપદેશ, પ્રજ્ઞાપન, આગમ,^૩ આપ્તવચન, ચૈતિહ્ય, આમ્નાય, અને જિનવચન^૪ અને શ્રુત આ બધાં આગમના જ પર્યાયવાચી શબ્દો છે.

આગમની પરિભાષા

આગમ શબ્દ - આ - ઉપસર્ગ અને ગમ્ ધાતુથી નિષ્પન્ન થયેલ છે. આ - ઉપસર્ગનો અર્થ સમન્તાત્ અર્થાત્ પૂર્ણ છે અને ગમ્ - ધાતુનો અર્થ ગતિપ્રાપ્તિ છે.

આગમ શબ્દની અનેક પરિભાષાઓ આચાર્યોએ કરી છે. જેના વડે વસ્તુતત્ત્વ (પદાર્થ-રહસ્ય) નું પરિપૂર્ણ જ્ઞાન થાય તે આગમ છે.^૫ જેનાથી પદાર્થોનું યથાર્થ જ્ઞાન થાય તે આગમ,^૬ જેની દ્વારા પદાર્થોની પરિપૂર્ણતાની સાથે મર્યાદિત જ્ઞાન થાય તે આગમ છે.^૭ જે તત્ત્વ આચાર-પંપરાથી સુવાસિત થઈને આવે છે તે આગમ છે.^૮ આપ્તવચનથી ઉત્પન્ન અર્થ (પદાર્થ) નું જ્ઞાન આગમ કહેવાય છે. ઉપચારથી આપ્તવચન પણ આગમ કહેવાય છે.^૯

આપ્તનું કથન તે આગમ.^{૧૦} જેના દ્વારા સાચી શિક્ષા પ્રાપ્ત થાય છે, વિશેષ જ્ઞાન ઉપક્રમ્થ થાય છે તે શાસ્ત્ર આગમ અથવા શ્રુતજ્ઞાન કહેવાય છે.^{૧૧} આ પ્રમાણે જોતાં આગમ શબ્દ સમગ્ર શ્રુતિનો પરિચાયક છે. પરંતુ જૈનદષ્ટિએ તેા તે વિશેષ અર્થે માટે વ્યવહાર થયો છે.

જૈનદષ્ટિએ આપ્ત કોને કહેવાય? પ્રસ્તુત પ્રશ્નના ઉત્તરમાં જણાવ્યું છે કે જેમણે રાગ-દ્વેષને છૂટી લીધાં છે તે જિન-તીર્થંકર સર્વજ્ઞ ભગવાન આપ્ત કહેવાય છે અને તેમનો ઉપદેશ અને વાણી એજ જૈનાગમ છે.^{૧૨} કારણ કે તેમનામાં વકતાના સાક્ષાત્ દર્શન અને વીતરાગતાના કારણે દોષોની સંભાવના હોતી નથી, તેમ ન પૂર્વાપર વિરોધ કે યુક્તિબાધ હોય છે.

૧ નંદી સૂત્ર ૪૧

૨ સ્થાનાંગ સૂત્ર ૧૫૯

૩ સુચસુત-ગ્રન્થ - સિદ્ધાન્ત - પવચણે - આણવચણ - ઉવએસે - પણબુણ આગમે યા એગદ્વા પઠ્ઠવાસુતે -

- અનુયોગ દ્વાર ૪, વિશેષાવશ્યક ભાષ્ય ગા. ૮/૯૭

૪ તત્ત્વાર્થ ભાષ્ય ૧-૨૦

૫ આ - સમન્તાદ્ ગમ્યતે વસ્તુતત્ત્વમનેનેત્યાગમઃ

૬ આગમ્યન્તે મર્યાદયાડવબુદ્ધ્યન્તેઠ્યાઃ અનેનેત્યાગમઃ - રત્નાકરાવતારિકા વૃત્તિ.

૭ - આ - અભિવિધિના સકલશ્રુત વિપયવ્યાપ્તિરૂપેણ, મર્યાદયા વા યથાવસ્થિતપ્રજ્ઞપણારૂપયા ગમ્યન્તે - પરિચ્છેદ્યન્તે અર્થાઃ યેન સ આગમઃ

- આવશ્યક મલપગિરિવૃત્તિ

- નંદીસૂત્ર વૃત્તિ

૮ આગચ્છત્યાચાર્યપરમ્પરયા વાચનાદ્વરિણિત્યાગમઃ

- સિદ્ધસેનગામીકૃત ભાષ્યાનુસારિણી ટીકા પૃ. ૮૭

૯ આપ્તવચનાદાવિષ્મૃતમર્થસંવેદનમાગમઃ । ઉપચારાદાપ્તવચનં ચ ।

- સ્યાદ્વાદ મંજરી, પ્રલોક ૩૮ ટીકા.

૧૦ આપ્તોપદેશઃ શબ્દઃ । ન્યાયસૂત્ર ૧ - ૧ - ૭

૧૧ સાસિજ્ઞઠી જેણ તથં સત્થં તં વા વિસેસિયં નાણું । આગમ એવ ય સત્થં આગમસત્થં તુ સુચનાણું ॥

- વિશેષાવશ્યક ભાષ્ય ગા. ૧૫૯

૧૨ જં હું ઈમં અરિહંતેહિ ભગવંતેહિ ઉપ્પાણુ - નાણુ - દંસણુ - ધરેહિ તીય - પરચુપ્પાણુ - માગ્ગાય - આણુએહિ તિલુક્કવહિત મહિતપૂરંએહિ સવ્વાણુહિ સવ્વદરિસીહિ - પાણીમં દુવાલસંગં ગણિપિડગં, તંજહા - આચારે જવ દિઠ્ઠિવાઓ .

- અનુયોગ દ્વાર સૂત્ર ૪૨

- નંદી સૂત્ર ૪૦ - ૪૧

- બૃહત્કલ્પ ભાષ્ય ગા. ૮૮

નિર્ચુકિતકાર ભદ્રબાહુ કહે છે- ‘તપ-નિયમ જ્ઞાનરૂપ વૃક્ષની ઉપર આરૂઢ થઈને અનન્તજ્ઞાની કેવળી ભગવાન ભવ્યાત્માઓના નિબોધ-અંતરંગ જાગૃતિ માટે જ્ઞાનકુસુમોની વૃષ્ટિ કરે છે. ગણુધર પોતાના બુદ્ધિ-પટમાં તે બધાં કુસુમોને ઝીલી પ્રવચનમાળાની ગૂંથણી કરે છે.’

તીર્થંકરો માત્ર અર્થરૂપ ઉપદેશ આપે છે અને ગણુધરો તેને અન્યબદ્ધ અથવા સૂત્રબદ્ધ કરે છે.^૧ અર્થાત્મક અંથના પ્રણેતા તીર્થંકર હોય છે. એટલા માટે આગમોમાં ઠેર-ઠેર ‘તસ્મ-ણુ અયમટ્ઠે પણુત્તે’ (સમવાય) શબ્દનો પ્રયોગ થયો છે. જૈન આગમોને તીર્થંકરપ્રણીત કહેવાય છે.^૨ અહીં આ વાત અવિસ્મરણીય છે કે જૈનાગમોની પ્રામાણિકતા કેવળ ગણુધરકૃત હોવાથીજ નથી પરંતુ તેના અર્થના પ્રરૂપક તીર્થંકરની વીતસાગતા અને સર્વાર્થ સાક્ષાત્કારિત્વને કારણે છે.

જૈન અનુશ્રુતિ અનુસાર ગણુધરની જેમજ અન્ય પ્રત્યેક શુદ્ધ નિરૂપિત આગમ પણ પ્રમાણરૂપ હોય છે. ‘ગણુધર તો માત્ર દ્વાદશાંગીની જ રચના કરે છે જ્યારે અંગબાહ્ય આગમોની રચના સ્થવિર કરે છે.’^૩

આવી પણ એક માન્યતા છે કે ગણુધર સર્વપ્રથમ તીર્થંકર ભગવાનની સમક્ષ એવી જિજ્ઞાસા અભિવ્યક્ત કરે છે કે- ભગવાન! તત્ત્વ શું છે? (ભગવં કિં તત્તં) ઉત્તરમાં ભગવાન તેમને ‘ઉપ્પન્ને ઈ વા, વિગમે ઈ વા, ધુવે ઈ વા’ આ ત્રિપદી સૂત્ર આપે છે. ત્રિપદી સૂત્રના આધારે ગણુધરો જે આગમોનું નિર્માણ કરે છે તે આગમ અંગપ્રવિષ્ટ કહેવાય છે અને શેષ બધી રચનાઓ અંગબાહ્ય.^૪ દ્વાદશાંગી અવશ્ય ગણુધરકૃત છે, કારણ કે તે ‘ત્રિપદી’થી ઉદ્ભૂત થાય છે, પરંતુ ગણુધરકૃત સમસ્ત રચનાઓ ‘અંગ’માં સમાવિષ્ટ થતી નથી. ‘ત્રિપદી’ સિવાયની જે મુક્ત વ્યાકરણ દ્વારા રચનાઓ કરવામાં આવે છે તે ભદ્રે ગણુધરકૃત હોય અથવા સ્થવિરકૃત હોય-બધી અંગબાહ્ય કહેવાય છે.

સ્થવિર જે પ્રકારના હોય છે.

(૧) સંપૂર્ણ શ્રુતજ્ઞાની અને

(૨) દશપૂર્વી

સંપૂર્ણ શ્રુતજ્ઞાની ૧૪ પૂર્વના ધારક હોય છે. તેઓ સૂત્ર અને અર્થરૂપે સંપૂર્ણ દ્વાદશાંગીરૂપ જિનાગમના જ્ઞાતા હોય છે. તેઓ જે કંઈ પણ કહે છે અથવા લખે છે તેનો કિંચિત્ માત્ર પણ વિરોધ મૂળ જિનાગમથી નથી હોતો. તે જ કારણે બૃહત્કલ્પભાષ્યમાં કહે છે કે જે વાતને તીર્થંકરે કહી છે તે વાતને શ્રુતકેવળી પણ કહી શકે છે.^૫

૧ તપ - નિયમ - નાણુકામ આરૂઢો કેવળી અભિયનાણી । તે મુવઈ નાણુવૃષ્ટિ ભવિયજલણ વિબોહણુઠાએ ॥

તં બુદ્ધિમઓણ પડેણ ગણુધરા - ગિણુહઈં નિરવસેસં । તિત્યયરભાસિયાઈં ગંથંતિ તઓ પવચણુઠા ॥

- આવશ્યક નિર્ચુકિત ગા. ૮૯ - ૯૦

૨ અન્થં ભાસઈં અરહા, સુત્તં ગન્થન્તિ ગણુધરા નિઉણું । સાસણુસસ હિયઠાએ, તઓ સુત્તં પવત્તઈં ॥

- આવશ્યક નિર્ચુકિતે ગા. ૧૯૨

(ખ) - ધવલા ભા. ૧ એ ૬૪ તથા ૭૨

૩ નન્દીસૂત્ર ૪૦.

૪ સુત્તં ગણુધરકથિદં, તલેવ પત્તેયબુદ્ધ કથિદં ચ । સુદ સુદકેવલિણ કથિદં અભિણુ દસ પુવ્વ કથિદં ચ ॥

(ક) મૂલાચાર ૫-૮૦ (ખ) જ્યધવલા પુ. ૧૫૩, (ગ) ઓઘનિર્ચુકિત દ્રોણાચાર્ય ટીકા પુ. ૩

૫ (ક) વિશેષાવશ્યક ભાષ્ય ગા. ૫૫૦, (ખ) બૃહત્કલ્પ ભાષ્ય ૧૪૪, (ગ) તત્ત્વર્થ ભાષ્ય ૧-૨૦, (ઘ) સર્વાર્થસિદ્ધિ ૧-૨૦

૬ યદ્ ગણુધરોઃ સાક્ષાદ્ લબ્ધં તદ અંગપ્રવિષ્ટં તચ્ચ દ્વાદશાંગમેતત્પુનઃ સ્થવિરૈર્ભદ્રબાહુ સ્વામિપ્રભૃતિભિરાચાર્યૈરુપનિબદ્ધં તદનન્ગ પ્રવિષ્ટં, તચ્ચાવશ્યક નિર્ચુકત્યાદિ । અથવા વારત્રયં ગણુધર-પૂષ્ઠેન સતા ભગવતા તીર્થંકરેણ યન્પ્રનુચ્યને ‘ઉપ્પન્ને ઈ વા, વિગમે ઈ વા, ધુવે ઈ વા’ ઈતિ યન્ત્રયં તદનુમૃત્ય યન્નિબ્ધન્નં તદન્ગપ્રવિષ્ટં, યત્ પુનગણુધર પ્રશ્નવ્યતિરંકેણુ શેષકૃતપ્રશ્નપૂર્વકં વા ભગવતો વ્યુત્કલ્પ વ્યાકરણં તદધિકૃત્ય યન્નિબ્ધન્ન જ’બૃહ્વીપ - પ્રજાપતયાદિ, યચ્ચ વા ગણુધર વચારયેવોપચ્છવ્યદ્બધમાવશ્યક નિર્ચુકત્યાદિ પૂર્વસ્થવિરસ્ત દન્ગપ્રવિષ્ટં ... સર્વપક્ષેણુ દ્વાદશા-ન્ગનામન્ગપ્રવિષ્ટં શેષમનન્ગપ્રવિષ્ટં.

(ખ) આવશ્યક મલયગિરિવૃત્તિ પત્ર ૪૮

૭ બૃહત્કલ્પ ભાષ્ય ગા. ૯૬૩ - ૯૬૬.

શ્રુતકેવળી પણ કેવળીની સદૃશ જ હોય છે. તેમના અને કેવળીમાં વિશેષ અન્તર નથી હોતું. કેવળી સમગ્ર તત્ત્વને પ્રત્યક્ષપણે જાણે છે; જ્યારે શ્રુતકેવળી તે જ સમગ્ર તત્ત્વને પરોક્ષરૂપથી-શ્રુતજ્ઞાન દ્વારા જાણે છે. તેથી તેમનાં વચન પણ પ્રામાણિક હોવાનું એક કારણ આ પણ છે કે એક પૂર્વધર અને દ્વિતીય પૂર્વધર સાધકો નિયમથી-અવશ્યમેવ સમ્યગ્દષ્ટિ હોય છે. 'તમેવ સમ્યક્ જ્ઞાનકં જં જિજ્ઞેહિ પવેધયં' તેમજ 'શિગ્ગથે પાવયણે અટ્ટઠે, અયં પરમટ્ટઠે, સેસે અણુટ્ટઠે' આ તેમનો મુખ્ય ઉદ્દેશ હોય છે. તેઓ સદા નિર્ગુણ પ્રવચનને આગળ કરીને જ આવે છે. તેથી તેમના દ્વારા રચિત ગ્રંથોમાં દ્વાદશાંગીથી વિરુદ્ધ તથ્યોની સંભાવના નથી હોતી. તેમનું કથન દ્વાદશાંગીથી અવિરુદ્ધ હોય છે. એટલા માટેજ તેમણે રચેલા ગ્રંથોને પણ આગમની જેમ પ્રામાણિક માનવામાં આવ્યાં છે. પરંતુ એટલું યાદ રાખવાનું છે કે તેમનામાં સ્વતઃ પ્રામાણ્ય નથી, પરતઃ પ્રામાણ્ય છે. તેમની પરીક્ષણ-કસોટી દ્વાદશાંગી છે. અન્ય સ્થવિરો દ્વારા રચિત ગ્રંથોની પ્રામાણિકતા અને અપ્રામાણિકતાનો માપકંડ પણ આ જ છે કે તે જિનેધર દેવોની વાણીને અનુકૂળ હોય તો પ્રામાણિક અને પ્રતિકૂળ હોય તો અપ્રામાણિક.

પૂર્વ અને અંગ

જૈન આગમોનું પ્રાચીનતમ વર્ગીકરણ સમવાયાંગ સૂત્રમાં મળે છે. તેમાં આગમસાહિત્યનો પૂર્વ અને અંગ એમ બે પ્રકારે વિભાજન કરવામાં આવેલ છે. 'પૂર્વ' સંખ્યાની દૃષ્ટિએ ૧૪ હતા અને અંગની સંખ્યા હતી ૧૧.^૧

પૂર્વ

પૂર્વ એ શ્રુત તથા આગમ સાહિત્યની અનુપમ મહિરત્નોની મંજૂષા છે. કોઈ પણ વિષય એવો નથી કે જેના સંબંધમાં 'પૂર્વ' સાહિત્યમાં ચર્ચા ન કરવામાં આવી હોય. 'પૂર્વ' શ્રુતના અર્થ અને રચના કાળના સંબંધમાં વિજ્ઞાનો જુદાં જુદાં મત છે. આચાર્ય અભયદેવ વિ. ના અભિમતાનુસાર દ્વાદશાંગીથી પહેલાં 'પૂર્વ' સાહિત્યનું નિર્માણ કરવામાં આવ્યું હતું તેથીજ તેનું નામ 'પૂર્વ' રાખવામાં આવેલ છે.^૨ કેટલાક વિચારકોનું એવું મતવ્ય છે કે 'પૂર્વ' ભગવાન પાર્શ્વનાથની પરંપરાની શ્રુતરાશિ છે. શ્રમણ ભગવાન મહાવીરથી પૂર્વવર્તી હોવાને લીધે આને 'પૂર્વ' કહેવાય છે.^૩ આ વાતનું તથ્ય ભલે ગમે તે હોય પરંતુ એટલું તો સ્પષ્ટ છે કે પૂર્વોની રચના દ્વાદશાંગીથી પહેલાં થઈ ગઈ છે.

૧ બૃહન્નકલ્પભાષ્ય ગાથા ૧૩૨.

૨ આચાર્યજી ઉ. ૫-૧૬૩.

૩ ભગવતી શ. ૨-૫

૪ ચક્રદસ પુસ્તક પરબ્રહ્મ તંજલા-

ઉપાય પુસ્તકમંગલિયં ચ તર્થિયં ચ વીરિયં પુર્વં । અન્ધીનન્થિ પવાયં તત્તો નાણુપ્પવાયં ચ ॥

સચ્ચપ્પાયપુર્વં તત્તો આયપ્પવાયપુર્વં ચ । કમ્મપ્પવાય પુર્વં પરચ્ચક્રમાણું ભવે નવમં ॥

વિન્નજાણુપ્પવાયં અવંજપ્પમાણું આરસં પુર્વં । તત્તો કિરિયવિસાલં પુર્વં તલ બિદુસારં ચ ॥

- સમવાયાંગ, સમવાય ૧૪

૫ દુવાવસંગે ગણિપિડગે પરબ્રહ્મ તંજલા-

પણ્ણવાગરાગ્ગારી, આચારે, સૂચગડે, ઠાણે, સમવાએ વિવાહપન્નતી, જ્ઞાપાધમ્મકલાઓ, ઉવાસગદસાઓ, અંતગદસાઓ, આણુત્તરેવવાઈયદસાઓ, વિવાગસુએ દિદિવાઓ.

- સમવાયાંગ, સમવાય ૧૩૬

૬ પ્રથમ પૂર્વ તસ્ય સર્વપ્રવચનાત્, પૂર્વ ક્રિયામાણુવાત

- સમવાયાંગ વૃત્તિ પત્ર ૧૦૧.

(ખ) સર્વશ્રુતાત્, પૂર્વ ક્રિયતે ઈતિ પૂર્વાણિ, ઉન્પાદ પૂર્વાડદીનિ ચતુદશં.

- સ્થનાંગ સૂત્ર વૃત્તિ પત્ર ૧૦-૧

(ગ) જમ્હા નિત્યકરો નિત્યપવત્તણ કલે ગણુધસણં સવ્વસુત્તા! ધારત્તણુતે પુર્વં પુર્વગતશુત્તથ્થે ભાસતિ તમ્હા પુર્વં તિ ભણિના

- નન્દીસૂત્ર (વિન્નયદાનસૂરિ સંશોધિત ચૂંણિ પૃ. ૧૧૧)

૭ અન્થે તુ વ્યાચક્ષતે પૂર્વે પૂર્વગત સૂત્રાર્થમર્દન ભાષતે. ગણુધરા અપિ પૂર્વે પૂર્વગતસૂત્રં વિરચયન્તિ પશ્ચાદાચારાદિકમ્

- નન્દી, મલયગિરિ પૃ. ૨૪૦

(ખ) પુસ્વાણં ગમં પત્તં પુર્વસરૂવં ચા પુર્વગમમિતિ ગણુણામં

- પટખંડાગમ (ધવલટીકા) વીરસેનાચાર્ય પૃ. ૧૧૪.

વર્તમાનકાળમાં ‘પૂર્વ’ ને દ્વાદશાંગીથી પૃથક માનવામાં આવતાં નથી. દષ્ટિવાદ ખારમું અંગ છે. ‘પૂર્વગત’ તેનોજ એક વિભાગ છે તથા ૧૪ પૂર્વો આજ ‘પૂર્વગત’ની અન્તર્ગત રહેલાં છે. જૈન અનુશ્રુતિ અનુસાર શ્રમણ ભગવાન મહાવીરે સર્વ પ્રથમ ‘પૂર્વગત’ અર્થનું નિરૂપણ કર્યું હતું, અને તેને જ ગૌતમ પ્રભૃતિ ગણધરાએ ‘પૂર્વશ્રુત’ના રૂપે નિર્માણ કર્યું હતું. પરંતુ ‘પૂર્વગત’ શ્રુત અત્યન્ત ક્ષિણ્ણ અને ગડન હતું તેથી તેને સાધારણ અભ્યાસી સમજી શકતો ન હતો. એટલે અદ્ય મેઘાવી વ્યક્તિઓ માટે આચારાંગ આદિ અન્ય અંગોની રચના કરવામાં આવી. જિનભદ્ર-ગણિ ક્ષમાશ્રમણે સ્પષ્ટ કહ્યું છે કે-દષ્ટિવાદમાં સંપૂર્ણ શબ્દજ્ઞાનનો સમાવેશ થઈ ન્દય છે તેા પણ અગિયાર અંગોની રચના અદ્ય મેઘાવી પુરુષો અને મહિલાઓ માટે કરવામાં આવી હતી.^૧ જે શ્રમણો અત્યન્ત પ્રતિભાસંપન્ન-મેઘાવી હતા તેઓ તેા ‘પૂર્વો’નું અધ્યયન કરતા હતા.^૨ અને જેમનામાં પ્રતિભાની તેજસ્વિતા નહોતી તેઓ અગિયાર અંગોનું અધ્યયન કરતા હતા.^૩

જ્યાં સુધી આચારાંગ આદિ અંગસાહિત્યનું નિર્માણ થયું નહોતું ત્યાં સુધી ભગવાન મહાવીરની શ્રુતિરાશિ ૧૪ પૂર્વ અથવા દષ્ટિવાદના નામથી જ ઓળખાતી હતી. જ્યારે આચાર આદિ ૧૧ અંગોનું નિર્માણ થયું ત્યારે દષ્ટિવાદને ૧૨ મા અંગમાં સ્થાન આપવામાં આવ્યું.

આગમ સાહિત્યમાં ખાર અંગ ભણનારા^૪ અને ચૌદ પૂર્વ ભણનારા^૫ - એમ બે પ્રકારના સાધકોનું વર્ણન આવે છે પરંતુ બન્નેનું તાત્પર્ય એક જ છે. જે ચૌદપૂર્વી હોય છે તેઓ ખાર અંગના જાણકાર પણ હોય છે, કારણકે ખારમું અંગ દષ્ટિવાદમાં ચૌદ ‘પૂર્વો’ સમાયેલાં છે જ

અ ગ -

જૈન, બૌદ્ધ અને વૈદિક ત્રણે ભારતીય પરંપરાઓમાં ‘અંગ’ શબ્દનો પ્રયોગ થયો છે. જૈન પરંપરામાં તેનો પ્રયોગ મુખ્ય આગમ અન્ય ‘ગણિપિટક’ના અર્થમાં થયો છે. ‘દુવાલસંગે ગણિપિટકે’ એમ કહ્યું છે. (૧) આચાર (૨) સૂત્રકૃત (૩) સ્થાન (૪) સમવાય (૫) ભગવતી (૬) જ્ઞાતાધમકથા (૭) ઉપાસક દશા (૮) અન્તકૃદ્ દશા (૯) અનુત્તરેતપપાતિક (૧૦) પ્રશ્નવ્યાકરણ (૧૧) વિપાક અને (૧૨) દષ્ટિવાદ આ ખાર અંગે છે.

આચાર આદિ આગમો શ્રુતરૂપી પુરુષના અંગોના સ્થાને પરિકલ્પના કરેલ હોવાથી પણ તે અંગ કહેવાય છે.^૭

વૈદિક પરંપરામાં વેદના અર્થમાં અંગ શબ્દ વપરાયે. નથી પરંતુ વેદના અધ્યયન કરવામાં જે સહાયક ગ્રન્થો છે તેમને અંગ કહેવામાં આવ્યાં છે તે આ પ્રમાણે છે.^૮

- (૧) શિક્ષા - શબ્દોચ્ચારણના વિધાનને પ્રરૂપનાર ગ્રન્થ.
- (૨) કલ્પ - વેદ-નિરૂપિત કર્મોનું યથાવત પ્રતિપાદન કરનાર ગ્રન્થ.

૧ નરોવિય ભૂનાવાએ, સ્વસ્સ વચ્ચેગપસ્સ ઓપારો! નિજ્જતૂદાપા તવાવિ હુ, દુમ્મેહેપપા ઈત્થી ૧!
- વિશ્વેપાવશ્યક ભાખ ગા. ૫૫૪

૨ ચોદસ પુલ્વાઈ અહિજજઈ- અંતગડ વર્ગ ૩, અ. ૯
(ખ) સામાઈમમાઈયાઈ ચોદસપુલ્વાઈ અહિજજઈ - અંતગડ વર્ગ ૩, અ. ૧
(ગ) ભગવતી ૧૧-૧૧-૪૩૨, ૧૭-૨-૬૧૭

૩ સામાઈમાઈયાઈ એકારસ અંગાઈ અહિજજઈ - અંતગડ વર્ગ ૬, અ. ૧૫
(ખ) ભગવતી ૨-૧-૯.
(ગ) જ્ઞાનાધમકથા અ. ૧૨ તથા અ. ૨-૧

૪ અન્તગડ વર્ગ ૪, અ. ૧, ૫ અન્તગડ વર્ગ ૩, અ. ૧ -૬ સમવાયંગ-પ્રકીર્ણક સમવાય સૂત્ર -૮૮

૭ મૂલાસધના ૪/૫૮૯ વિજયોદયા, ૮ પાવિનીય શિક્ષા ૪૧-૧૨.

- (૩) વ્યાકરણ - પદ-સ્વરૂપ અને પદાર્થના નિશ્ચયનું વર્ણન કરનાર ગ્રન્થ.
- (૪) નિરુક્ત - પદોની વ્યુત્પત્તિનું વર્ણન કરનાર ગ્રન્થ.
- (૫) છન્દઃ - મન્ત્રોત્તુ ઉચ્ચારણ કેવા સ્વરવિજ્ઞાનથી કરવું તેનું નિરૂપણ કરનાર ગ્રન્થ.
- (૬) જ્યોતિષ - યજ્ઞ-યાગાદિ કાર્યો માટે સમયશુદ્ધિને બતાવનાર ગ્રન્થ.

બૌદ્ધ સાહિત્યના મૂળ ગ્રન્થો 'ત્રિપિટક' કહેવાય છે પરંતુ તેમના માટે અંગ શબ્દનો પ્રયોગ કરવામાં આવ્યો નથી. પરંતુ પાલિ-સાહિત્યમાં બુદ્ધના વચનોને નવાંગ^૧ અને દ્વાદશાંગ^૨ એમ ચોક્કસ કહ્યાં છે. નવાંગ આ પ્રમાણે છે:-

- (૧) સુત્ત - બુદ્ધનો ગદ્યમય ઉપદેશ.
- (૨) ગેય - ગદ્ય-પદ્યમિશ્રિત ઉપદેશનો ભાગ
- (૩) વૈયાકરણ - વ્યાખ્યાત્મક ગ્રન્થ.
- (૪) ગાથા - પદ્યમાં રચિત ગ્રન્થ
- (૫) ઉદ્દાન - બુદ્ધના મુખ-કમળમાંથી નીકળેલા ભાવપૂર્ણ પ્રેમસભર ઉદ્દગારો.
- (૬) ઇતિવુત્તક - લઘુ પ્રવચનો. જે 'બુદ્ધે આ પ્રમાણે કહ્યું'થી પ્રારંભ થાય છે.
- (૭) જાતક - બુદ્ધના પૂર્વજનો.
- (૮) અજ્જુતધર્મ - અમત્કારિક વસ્તુઓ અને વિભૂતિઓનું વર્ણન કરનારા ગ્રન્થ.
- (૯) વેદહલ - પ્રત્નોત્તર શૈલીમાં લખાયેલા ઉપદેશ.

બૌદ્ધોના દ્વાદશાંગ આ પ્રમાણે છે:-

- (૧) સૂય (૨) ગેય (૩) વ્યાકરણ (૪) ગાથા (૫) ઉદ્દાન (૬) અવદાન (૭) ઇતિવુત્તક (૮) નિદાન (૯) વૈપુલ્ય (૧૦) જાતક (૧૧) ઉપદેશ ધર્મ અને (૧૨) અજ્જુત ધર્મ.

અંગપ્રવિષ્ટ અને અંગબાહ્ય -

આગમોનું બીજું વર્ગીકરણ દેવર્ધિગણી ક્ષમાશ્રમણના સમયનું છે. તેમણે આગમોને અંગપ્રવિષ્ટ અને અંગબાહ્ય એમ બે વિભાગોમાં વિભક્ત કર્યાં.^૩

અંગ પ્રવિષ્ટ અને અંગબાહ્યનું વિશ્લેષણ કરતાં જિનભદ્રગણી ક્ષમાશ્રમણે ત્રણ હેતુ બતાવ્યાં છે. અંગપ્રવિષ્ટ શ્રુત તેને કહેવાય છે કે-

- (૧) જે ગણધરો દ્વારા સૂત્રરૂપે બનાવેલાં હોય છે.
- (૨) જે ગણધરો દ્વારા પ્રત્ન પૂછતાં તીર્થંકરો દ્વારા ઉત્તરરૂપે પ્રતિપાદિત થયેલાં હોય છે.
- (૩) જે શાસ્ત્ર સત્યોથી સંબંધિત હોવાને લીધે ધ્રુવ અને સુદીર્ઘકાલીન હોય છે.^૪

એટલા માટેજ સમવાયાંગ^૫ અને નંદીસૂત્ર^૬ માં સ્પષ્ટ કહ્યું છે કે દ્વાદશાંગરૂપી ગણિપિટક ક્યારેય ન હતું એમ

૧ સદ્ધર્મ પુસ્તકીક સૂત્ર ૨/૩૪ (ડૉ. નવિનાશ દત્તનું દેવનાગરી સંસ્કરણ, દોપલ એશિયાટિક સોસાયટી કલકત્તા ૧૯૫૩)

૨ સૂત્ર ગેય વ્યાકરણ, ગાથોદાનાવદાનકમ્ ઇતિવુત્તક નિદાન, વૈપુલ્ય ચ સજ્જનકમ્ ઉપદેશાદ્ભુતો ધર્મો દ્વાદશાંગમિદં વચઃ ૥
- બૌદ્ધ સંસ્કૃત ગ્રન્થ, અભિસમયાલંકારની ટીકા પૃ. ૩૫-

૩ અહવા તં સમાસઓ દુવિહં પણ્ણનં, તંજલા - અંગ - પવિઠ્ઠં અંગબાહ્યં ચ. - નંદીસૂત્ર ૪૩

૪ ગણધર થેરકાં વા, આએસા મુક્ક - વાગરણઓ વા ધ્રુવ - ચલ વિસેસઓ વા અંગાંગેસુ નાણ્ણનં
- વિશેષાવશ્યક ભાષ્ય ગા. ૫૫૨

૫ દુવાલસંગેણં ગણિપિટગેણુ ક્યાવિ ભુતિય, ભુ ક્યાઈણસી, ભુ ક્યાઈણ ભવિસ્સઈ.
ભુવિય, ભવતિ ય, ભવિસ્સતિ ય, અપલે, ધ્રુવે, જિતિએ, સાસઓ, અકમઓ, અવ્વઓ, અવઠ્ઠિએ, જિરુએ.

- સમવાયાંગ સમવાય ૧૪૮ (મુનિ કન્ડેયાવાલ 'કમત્ર' સંપાદિત) પૃ. ૧૩૮

૬ નંદી સૂત્ર ૫૭

નથી, ક્યારેય નથી અને ક્યારેય નહિ હોય એમ પણ નથી. તે પૂર્વે હતું, વર્તમાનમાં છે અને ભવિષ્યમાં હશે. તે ધ્રુવ છે, નિયત છે, શાશ્વત છે, અક્ષય છે, અવ્યય છે, અવસ્થિત છે અને નિત્ય છે.

અંગબાહ્ય શ્રુત આનાર્થી વિપરીત હોય છે. -

(૧) તે સ્થવિરકૃત હોય છે.

(૨) તે પ્રશ્નરૂપે પૂછાયા વગર સહજ તીર્થંકરો દ્વારા પ્રતિપાદિત હોય છે.

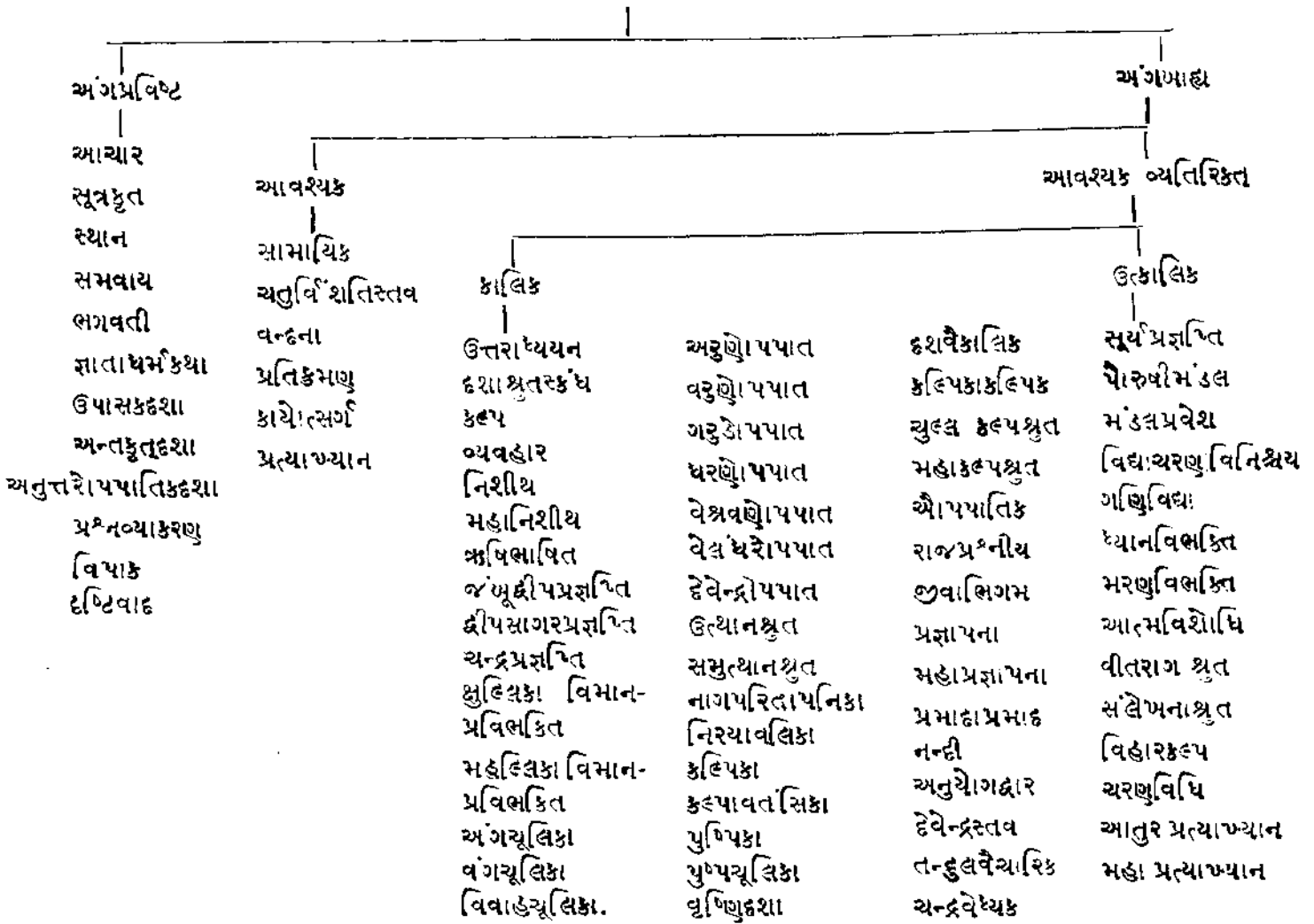
વક્તાના ભેદની અપેક્ષાએ પણ અંગપ્રવિષ્ટ અને અંગબાહ્ય એમ બે ભેદ કરવામાં આવ્યા છે.^૧ જે આગમના મૂળવક્તા તીર્થંકર હોય અને સંકલનકર્તા ગણધર હોય તે આગમ અંગપ્રવિષ્ટ કહેવાય છે. પૂજ્યપાદ્ સ્વામીએ વક્તાના ત્રણ પ્રકાર બતાવ્યા છે. (૧) તીર્થંકર (૨) શ્રુતકેવલી (૩) આરાતીય.^૨

આચાર્ય અકલકે કહ્યું છે કે આરાતીય આચાર્યો દ્વારા નિર્મિત આગમ અંગપ્રતિપાદિત અર્થની નિકટ અથવા અનુકૂળ હોવાને લીધે અંગબાહ્ય કહેવાય છે.^૩

સમવાયાંગ અને અનુયોગદ્વારમાં તે માત્ર દ્વાદશાંગીતું જ નિરૂપણ છે. પરંતુ નન્દીસૂત્રમાં અંગપ્રવિષ્ટ અને અંગબાહ્ય એમ ભેદો તે કર્યા જ છે તે સાથે અંગબાહ્યના આવશ્યક, આવશ્યક વ્યતિરિક્ત, કાલિક અને ઉત્કાલિક રૂપે આગમના સંપૂર્ણ ભેદોપભેદોનો પરિચય આપવામાં આવ્યો છે જે આ પ્રમાણે છે:-

આગમના ભેદ-પ્રભેદ

આગમ

૧ વક્તૃ - વિશેષાદ્ દ્વૈવિધ્યમ્ - તત્ત્વાર્થ ભાગ્ય ૧-૨૦
 ૨ ત્રયો વક્તારઃ - સર્વજ્ઞસ્તીર્થંકરઃ ઈતરોવા શ્રુતકેવલી આરાતીયશ્ચેતિ. - સર્વાર્થસિદ્ધિ ૧/૨૦ પૂજ્યપાદ
 ૩ આરાતીયાચાર્ય કૃતંગાર્થ પ્રત્યાસન્ન રૂપમંગબાહ્યમ્ - તત્ત્વાર્થ રાજવાર્તિક, ૧/૨૦ અકલંક

દષ્ટિવાદ

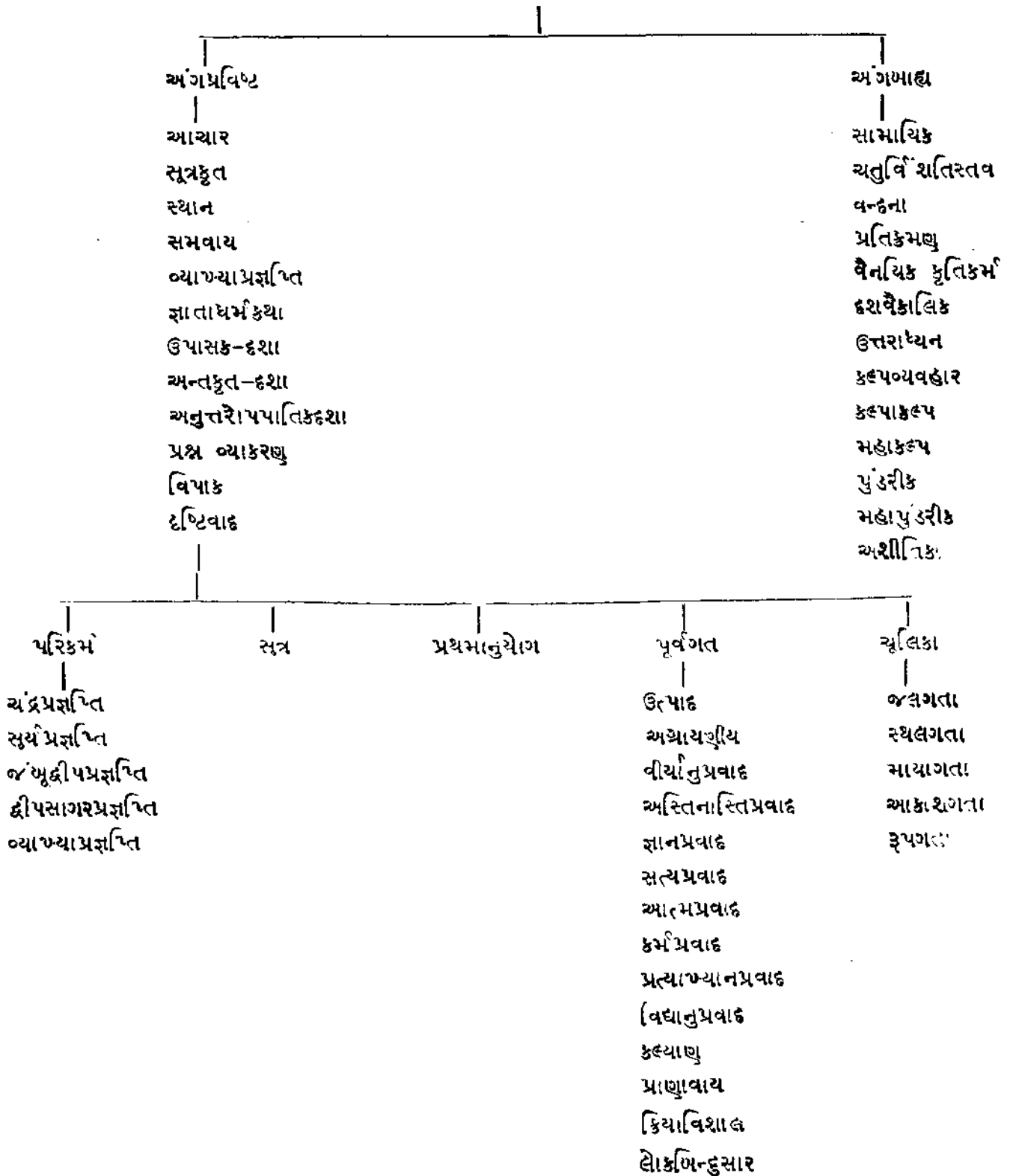
પરિક્રમ	સૂત્ર	પૂર્વગત	અનુયોગ	ચૂલિકા				
(૧) સિદ્ધશ્રેણિકા	(૨) મનુષ્યશ્રેણિકા	(૩) યુદ્ધ શ્રેણિકા	(૪) અવગાઠ શ્રેણિકા	(૫) ઉપસપત શ્રેણિકા	(૬) વિપ્ર-હાણ શ્રેણિકા	(૭) રચિતા-રચિત શ્રેણિકા	અનુયોગ	ચૂલિકા
માતૃકાપદ	માતૃકાપદ	પૃથક્-આકાશપદ	પૃથક્-આકાશપદ	પૃથક્-આકાશપદ	પૃથક્-આકાશપદ	પૃથક્-આકાશપદ	મૂલ	ગંડિકાનુયોગ
એકાર્થિકપદ	એકાર્થિકાપદ	પૃથક્-આકાશપદ	પૃથક્-આકાશપદ	પૃથક્-આકાશપદ	પૃથક્-આકાશપદ	પૃથક્-આકાશપદ	પ્રથમા-નુયોગ	કેલકર ગંડિકા
અર્થપદ	અર્થપદ	પૃથક્-આકાશપદ	પૃથક્-આકાશપદ	પૃથક્-આકાશપદ	પૃથક્-આકાશપદ	પૃથક્-આકાશપદ		તીર્થકર
પૃથક્-આકાશપદ	પૃથક્-આકાશપદ	પૃથક્-આકાશપદ	પૃથક્-આકાશપદ	પૃથક્-આકાશપદ	પૃથક્-આકાશપદ	પૃથક્-આકાશપદ		ચક્રવર્તી
કેતુભૂત	કેતુભૂત	કેતુભૂત	કેતુભૂત	કેતુભૂત	કેતુભૂત	કેતુભૂત		કશ્યાપ
રાશિભક્ષ	રાશિભક્ષ	રાશિભક્ષ	રાશિભક્ષ	રાશિભક્ષ	રાશિભક્ષ	રાશિભક્ષ		બલદેવ
એકગુણ	એકગુણ	એકગુણ	એકગુણ	એકગુણ	એકગુણ	એકગુણ		વાસુદેવ
દ્વિગુણ	દ્વિગુણ	દ્વિગુણ	દ્વિગુણ	દ્વિગુણ	દ્વિગુણ	દ્વિગુણ		ગણધર
ત્રિગુણ	ત્રિગુણ	ત્રિગુણ	ત્રિગુણ	ત્રિગુણ	ત્રિગુણ	ત્રિગુણ		ભદ્રબાહુ
કેતુભૂત	કેતુભૂત	કેતુભૂત	કેતુભૂત	કેતુભૂત	કેતુભૂત	કેતુભૂત		તપઃકર્મ
પ્રતિગ્રહ	પ્રતિગ્રહ	પ્રતિગ્રહ	પ્રતિગ્રહ	પ્રતિગ્રહ	પ્રતિગ્રહ	પ્રતિગ્રહ		હરિવંશ
સંસાર-પ્રતિગ્રહ	સંસાર-પ્રતિગ્રહ	સંસાર-પ્રતિગ્રહ	સંસાર-પ્રતિગ્રહ	સંસાર-પ્રતિગ્રહ	સંસાર-પ્રતિગ્રહ	સંસાર-પ્રતિગ્રહ		અવસ્થાપિણી
નન્દાવર્ત	નન્દાવર્ત	નન્દાવર્ત	નન્દાવર્ત	નન્દાવર્ત	નન્દાવર્ત	નન્દાવર્ત		ઉત્સર્ગિણી
સિદ્ધાવર્ત	સિદ્ધાવર્ત	પૃષ્ઠાવર્ત	અવગાઠાવર્ત	ઉપસપ્તાવર્ત	વિપ્રહાણાવર્ત	રચિતા-રચિત વર્ત		ચિત્રાન્તર

ઉત્પાદપૂર્વ	આશાયણીય	વીર્ય	અસ્તિનાસ્તિપ્રવાહ
ચાર ચૂલિકાઓ	આર ચૂલિકાઓ	આઠ ચૂલિકાઓ	દસ ચૂલિકાઓ

- ૧ નન્દી સૂત્ર ૯-૯૭
- ૨ " " ૧૮
- ૩ " " ૧૦૧
- ૪ " " ૧૧૬
- ૫ " " ૧૧૮
- ૬ " " ૧૧૯ ચાર પૂર્વોની ચૂલિકાઓ છે. બાકીના પૂર્વોની નથી.

દિગંબર માન્યતાનુસાર આગમોનું વર્ગીકરણ

આગમ^૧

૧ તત્વાર્થસૂત્ર ૧-૨૦ શ્રુતસાગરીય વૃત્તિ.

અનુયોગ -

આર્યવજ્ર પછી આર્યરક્ષિત આવે છે. તેમના ગુરુત્વ નામ 'આચાર્ય તોત્તલિ પુત્ર' હતું. આર્યરક્ષિત નવ પૂર્વ અને દસમા પૂર્વના ૨૪ ચવિકના સાતા હતા.^૧ તેમણે સર્વ પ્રથમ અનુયોગો અનુસાર યથા આગમોને ચાર ભાગોમાં વિભક્ત કર્યા.

- (૧) ચરણુ કરણુઅનુયોગ - કાલિકશ્રુત, મહાકલ્પ, છેદશ્રુત આદિ.
- (૨) ધર્મકથાનુયોગ - ઋષિભાષિત, ઉત્તરાર્ધ્યયન, આદિ.
- (૩) ગણિતાનુયોગ - સૂર્યપ્રજ્ઞપિત આદિ
- (૪) દ્રવ્યાનુયોગ - દૃષ્ટિવાદ આદિ^૨

વિષય સામ્યતાની દૃષ્ટિથી પ્રસ્તુત વર્ગીકરણ કરવામાં આવ્યું છે. વ્યાખ્યાક્રમની દૃષ્ટિએ આગમોના બે રૂપો બને છે.

- (૧) અપૃથક્તવાનુ યોગ.
- (૨) પૃથક્તવાનુયોગ.

આર્યરક્ષિતથી પૂર્વે અપૃથક્તવાનુયોગનું પ્રચરન હતું. અપૃથક્તવાનુયોગમાં પ્રત્યેક સૂત્રની વ્યાખ્યા, ચરણુ-કરણુ, ધર્મ, ગણિત, અને દ્રવ્યની અપેક્ષાએ થતી હતી. આ વ્યાખ્યા અત્યંત કલિષ્ટ અને સ્મૃતિ સાપેક્ષ હતી. આર્યરક્ષિતના ચાર મુખ્ય શિષ્યો હતા. - (૧) દુર્ભલિકા પુણ્યમિત્ર (૨) શ્વેતશ્રુત (૩) વિન્ધ્ય અને (૪) ગોષ્ઠામાહિલ. આ ચાર શિષ્યોમાં વિન્ધ્ય પ્રબળ મેઘાવી હતા. તેણે આચાર્યને નસ્ર નિવેદન કર્યું કે યજ્ઞની સાથે પાઠ આપતાં અત્યધિક વિલમ્બ થાય છે તેથી એવો પ્રમંથ કરો કે મને પાઠ તરતજ મળી જાય. આચાર્યના આદેશથી દુર્ભલિકા પુણ્યમિત્રે તેને ભણાવવાની જવાબદારી પોતાના ઉપર લીધી. અધ્યયનનો ક્રમ ચાલતો રહ્યો. સમયાભાવને લીધે દુર્ભલિકા પુણ્યમિત્રે પોતાનો સ્વાધ્યાયક્રમ વ્યવસ્થિતપણે જાળવી શક્યા નહીં. તેઓ નવમા પૂર્વને ભૂલવા લાગ્યા તેથી આચાર્યે 'વિચાર્યું' કે પ્રબળ પ્રતિભાસંપન્ન દુર્ભલિકા પુણ્યમિત્રની પણ જ્યારે આ સ્થિતિ છે ત્યારે અલ્પમેઘાવી મુનિ કેવી રીતે યાદ રાખી શકશે ?^૩

ઉપર કહેલા કારણે આચાર્ય આર્યરક્ષિતે પૃથક્તવાનુયોગનું પ્રવર્તન કર્યું. ચાર અનુયોગની દૃષ્ટિએ તેમણે આગમોનું વર્ગીકરણ પણ કર્યું.^૪

સૂત્રકૃતાંગ સૂરિના અભિમતાનુસાર અપૃથક્તવાનુયોગના સમયે પ્રત્યેક સૂત્રની વ્યાખ્યા ચરણુ-કરણુ, ધર્મ, ગણિત અને દ્રવ્ય આદિ અનુયોગની દૃષ્ટિએ તેમજ સાત નયની દૃષ્ટિએ કરવામાં આવતી હતી, પરન્તુ પૃથક્તવાનુયોગના સમયે ચારે અનુયોગોની વ્યાખ્યાઓ પૃથક્-પૃથક્ કરવામાં આવતી.^૫

૧ પ્રભાવક ચરિત્ર: આર્યરક્ષિત શ્લોક ૮૨ - ૮૪.
 ૨ (ક) આવશ્યક નિર્મુક્તિ: ૩૬૩ - ૩૭૭, (ખ) વિશેષાવશ્યક ભાષ્ય: ૨૨૮૪ - ૨૨૮૫, (ગ) દંશવૈકાલિક નિર્મુક્તિ ૩ વીકા.
 ૩ તનો આપરિચેદિ દુભલિકાપુરસમિત્તો તસ્સ વાયગ્રાયદિઓ દિગ્ણિ, તનો સો કર્ઠ વિ દિવસે વાયગ્રં દાઉણુ આપરિચમુવક્રિનો ભાણુઠ મમ વાયગ્રં દોતસ્સ નાસતિ, જંય સાણુગાયધરે નાણુગોલિયં, અતો મમ અજ્જરંતસ્સ નવમં પુણં નાસિદિતિ તાહે આપરિયા ચિત્તિ - 'જઠં તાવ એયસ્સ પરમમેહાવિહસ એવમજ્જરંતસ્સ નાસઠં અનરસ્સ ચિરગદ્ઠં ચેવ.' - આવશ્યકવૃત્તિ પૃ. ૩૦
 ૪ અપુદને આચુઓગો ચત્તારિ દુવાર ભાસઠં ઓગો । પુલુતાચુઓગક્રણે તે અન્થા તઓ ઉ વુકિલ્લના ॥ દેવિદ વંદિઓદિ મહાચુભાવેદિ ચંકિપઅજ્જેલિ । જુમ માસજ્જ વિહલો આચુઓગો તા કઓ ચઉહા ॥ - આવશ્યક નિર્મુક્તિ ગા. ૭૭૩ - ૭૭૪.
 (ખ) ચતુર્વેકકસુત્રાર્થાખ્યાને સ્યાન કોરપિ ન કામઃ । તનોઅનુયોગોશ્ચતુરઃ પાર્લકયેન વ્યધાત્ પ્રમુઃ ॥ - આવશ્યક કથા ૧૭૪
 ૫ જલ્થ એતે ચત્તારિ આચુઓગા પિદ્ધિખાલં વકખાપિજ્જરંતિ, પુલુતાચુઓગે અપુલુતાચુઓગો, પુણુ જં એકેકેકં સુત્તં એતેલિ ચઉલિ વિ અચુઓગેલિ સત્તલિ ભુપસત્તેલિ વકખાપિજ્જરંતિ । - સૂત્રકૃત સૂરિ પત્ર ૪

ઉપરોક્ત વર્ગીકરણ કરવા છતાં એવી સીમારેખા ખેંચી શકાતી નથી કે અન્ય આગમોમાં અન્ય વર્ણન નથી. ઉત્તરાધ્યયન સૂત્રમાં ધર્મકથાઓ સિવાય દાર્શનિક તત્ત્વ પણ પૂરતા પ્રમાણમાં ઉપલબ્ધ થાય છે. ભગવતી સૂત્ર તો બધા વિષયોનો મહાસાગર છેજ. આચારાંગ આદિમાં પણ આ જ હકીકત છે. તાત્પર્ય એ છે કે થોડા એક આગમોને છોડીને શેષ આગમોમાં ચારે અનુયોગોનું સંમિશ્રણ છે. એ કારણે પ્રસ્તુત વર્ગીકરણને સ્થૂલ વર્ગીકરણ કહી શકાય.

દ્વિગંબર સાહિત્યમાં આ ચાર અનુયોગોનું વર્ણન કંઈક રૂપાન્તરથી મળે છે. તેમના નામ આ પ્રમાણે છે :-
(૧) પ્રથમાનુયોગ (૨) કરણાનુયોગ (૩) ચરણાનુયોગ (૪) દ્રવ્યાનુયોગ.

પ્રથમાનુયોગમાં મહાપુરુષોનાં જીવનચરિત્ર છે. કરણાનુયોગમાં લોકલોક વિભક્તિ, કાળ, ગણિત આદિનું વર્ણન છે. ચરણાનુયોગમાં આચારનું નિરૂપણ છે અને દ્રવ્યાનુયોગમાં દ્રવ્ય, શુભ, પર્યાય, તત્ત્વ આદિનું વિશ્લેષણ છે.

દ્વિગંબર પરંપરા આગમોનો લોપ થયો હોવાનું માને છે. તેથી પ્રથમાનુયોગમાં મહાપુરાણ અને અન્ય પુરાણ, કરણાનુયોગમાં ત્રિવેદ-પ્રજ્ઞપિત, ત્રિવેદસાર, ચરણાનુયોગમાં મૂલાચાર, અને દ્રવ્યાનુયોગમાં પ્રવચનસાર, ગોમ્મટસાર આદિનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે.^૧

શ્રીમદ્ રાજચંદ્રે ચારે અનુયોગોનો આધ્યાત્મિક ઉપયોગ બતાવતા લખ્યું છે- 'જો મન શંકાશીલ થઈ ગયું હોય તો દ્રવ્યાનુયોગનું ચિન્તન કરવું જોઈએ, પ્રમાદમાં પડી ગયું હોય તો ચરણકરણાનુયોગનું, કષાયથી પરાજિત થયું હોય તો ધર્મકથાનુયોગનું અને જડતા ને મૂઢતામાં પડ્યું હોય તો ગણિતાનુયોગનું ચિન્તન કરવું જોઈએ.

આ અનુયોગોની સરખામણી વૈદિક સાધનાની સાથે કરવામાં આવે તો દ્રવ્યાનુયોગનો સમ્બન્ધ જ્ઞાનયોગ સાથે છે, ચરણકરણાનુયોગનો કર્મયોગ સાથે, ધર્મકથાનુયોગનો ભકિતયોગ સાથે અને ગણિતાનુયોગ (મનને એકાગ્ર કરવાની પદ્ધતિ હોવાથી) રાજયોગ સાથે જોડી શકાય છે.

અંગ, ઉપાંગ, મૂળ અને છેદ

આગમોનું સૌથી છેદલું ચતુર્થ વર્ગીકરણ છે- અંગ, ઉપાંગ, મૂળ અને છેદ.

નન્દી સૂત્રકારે મૂળ અને છેદ આ બે વિભાગ કર્યા નથી. તેમ તે જગ્યાએ 'ઉપાંગ' શબ્દનો પણ પ્રયોગ થયેલ નથી. ઉપાંગ શબ્દ પણ નન્દીસૂત્રની રચના પછી જ વ્યવહાર થયો છે. નન્દીમાં 'ઉપાંગ'ના અર્થમાં જ 'અંગબાહ્ય' શબ્દ આવ્યો છે.

આચાર્ય ઉમાસ્વાતિએ જેમનો સમય પં. સુખલાલજીએ વિક્રમની ૧લી શતાબ્દિથી ૪થી શતાબ્દિની મધ્યનો માન્યો છે,^૨ તત્ત્વાર્થભાષ્યમાં અંગની સાથે ઉપાંગ શબ્દનો પ્રયોગ કર્યો છે. ઉપાંગથી તેમનું તાત્પર્ય અંગબાહ્ય આગમોથીજ છે.^૩

આચાર્ય શ્રીચન્દ્રે, જેમનો સમય ઇ. સ. ૧૧૧૨ થી પૂર્વ માનવામાં આવે છે તેમણે સુખબોધા સમાચારીની રચના કરી. તેમાં તેમણે આગમના સ્વાધ્યાયની તપોવિધિનું વર્ણન કરતાં અંગબાહ્યના અર્થમાં 'ઉપાંગ' શબ્દનો પ્રયોગ કર્યો છે.^૪

૧ પ્રથમાનુયોગ મર્યાખ્યાનં ચરિતં પુરાણમવિપુલમ્ । ગોધિરાશધિનિધાનં ગોધતિ ગોધઃ સમીચીનઃ ॥૪૩૧॥

લોકલોક વિભક્તેર્થુગ પરિવૃત્તેચ્ચતુર્ગતીનાં ચ । આદર્શમિવ તથાસતિરથેતિ કરણાનુયોગઃ ॥૪૪૧॥

ગૃહભેદ્યનગારાણાં ચારિત્રોત્પત્તિવૃદ્ધિ રક્ષાંગમ્ । ચરણાનુયોગસામર્થ્યસમ્બન્ધાનં વિજ્ઞનાતિ ॥૪૫૧॥

જીવાજીવસુતત્વે પુણ્યાપુણ્યે ચ બંધ મોક્ષો વં । દ્રવ્યાનુયોગદીપઃ શ્રુતવિદ્યાલોકમાનુજે ॥૪૬૧॥

- રત્નકરપુટ શ્રાવકાચાર અધિકાર ૧, પૃ. ૭૧ થી ૭૩

૨ તત્ત્વાર્થસૂત્ર - પં. સુખલાલજી વિવેચન પૃ. ૯.

૩ અન્યથા હિ અનિબ્રહ્મંગોપાંગશઃ સગુદ્રપ્રતરણવદ્ દુરધ્વવસેઘં સ્યાન્

- તત્ત્વાર્થ બાબ ૧-૨૦

૪ સુખબોધા સમાચારી પૃ. ૩૧ થી ૩૪

આચાર્ય જિનભદ્ર જેમણે ઈ. સ. ૧૩૦૬ માં ‘વિધિમાર્ગપ્રથા’ નામનો ગ્રન્થ પૂણ કર્યો હતો, તેમાં તેમણે આગમોનાં સ્વાધ્યાયની તપોવિધિનું વર્ણન કરતાં ‘ક્રયાણિ ઉવંગા’ લખીને જે અંગનો જે ઉપાંગ છે, તેનો નિર્દેશ કર્યો છે.^૧

જિનપ્રભે ‘વાયણા વિદી’ ની ઉત્થાનિકામાં જે વાક્ય આપ્યું છે તેમાં પણ ઉપાંગ વિભાગનો ઉલ્લેખ થયો છે.^૨

પં. ઝેચરકાસણ દોશીનો અભિમત છે કે ચૂર્ણિ સાહિત્યમાં પણ ઉપાંગ શબ્દનો પ્રયોગ થયો છે.^૩ પરંતુ આનો પ્રયોગ સર્વપ્રથમ કોણે કર્યો તે અન્વેષણનો વિષય છે.

મૂળ અને છેદ સૂત્રોનો વિભાગ કયા સમયે થયો તે નિશ્ચિતપણે કહી શકાતું નથી. પરંતુ એટલું સ્પષ્ટ છે કે દશવૈકલિક, ઉત્તરાધ્યયન આદિની નિર્ચુકિત, ચૂર્ણિ અને વૃત્તિઓમાં^૪ મૂળ સૂત્ર સંબંધી કંઈ પણ ચર્ચા કરવામાં આવી નથી. આથી આ અનુમાન સહેજે થાય છે કે ૧૧ મી શતાબ્દિ સુધી ‘મૂળ સૂત્ર’ આ પ્રકારનો વિભાગ થયો ન હતો. જો થયો હોત તો અવશ્ય તેનો ઉલ્લેખ આ ગ્રન્થોમાં થયો હોત.

શ્રાવકવિધિના લેખક ધનપાલે, જેમનો સમય વિક્રમની ૧૧ મી શતાબ્દિ માનવામાં આવે છે, તેમણે પોતાના ગ્રન્થમાં ૪૫ આગમોનો નિર્દેશ કર્યો છે.^૫ અને વિચાર-સાર-પ્રકરણના લેખક પ્રહુમ્નસૂરિએ પણ જેમનો સમય વિક્રમની ૧૩મી શતાબ્દિ છે, ૪૫ આગમોનો તેો નિર્દેશ કર્યો છે પરંતુ મૂળ સૂત્રના રૂપમાં વિભાગ કર્યો નથી.^૬

વિ. સં. ૧૩૩૪માં રચાયેલ પ્રભાવકચરિત્રમાં સર્વપ્રથમ અંગ, ઉપાંગ, મૂળ અને છેદ એમ વિભાગો મળે છે.^૭ અને ત્યાર પછી ઉપાધ્યાય સમયસુન્દરગણીએ પણ સમાચારી શતકમાં તેનો ઉલ્લેખ કર્યો છે.^૮ કહેવાનું તાત્પર્યાર્થ એ છે કે ‘મૂળ સૂત્ર’ વિભાગની સ્થાપના ૧૩મી શતાબ્દિના ઉત્તરાર્ધમાં થઈ ચૂકી હતી.

દશવૈકલિક, ઉત્તરાધ્યયન આદિ આગમોને ‘મૂળ સૂત્ર’ એવું નામ શા માટે આપવામાં આવ્યું તે સંબંધમાં વિભિન્ન વિજ્ઞાએ વિભિન્ન કલ્પનાઓ કરી છે.

પ્રો. વિન્ડરનિલ્ડનું એવું મનતોવ્ય છે કે આ આગમો ઉપર અનેક ટીકાઓ છે. તેમનાથી મૂળ ગ્રન્થોને અલગ પાડવા માટે તેમને ‘મૂળ સૂત્રો’ કહ્યાં છે.^૯ પરંતુ તેમનો આ તર્ક વજનદાર નથી, કારણ કે તેમણે પિણ્ડનિર્ચુકિતને મૂળ સૂત્રમાં ગણેલ છે. પરંતુ તેની અનેક ટીકાઓ નથી.

૧ જૈન સાહિત્યનો બૃહદ્ ઇતિહાસ ભાગ ૧ ની પ્રસ્તાવનામાં પૃ. ૩૮ પં. દલસુખ માલવણિયા

૨ એવં કપ્પતિપ્પાઈવિહિ પુસ્કરરં સાહૂ સમાણિય સયવજ્ઞેગવિહિ મૂલગ્ગન્યનન્દિ આણ્ણોગ દાર-ઉત્તરજ્ઞયણ, ઈસિભાસિય, અંગ, ઉવાંગ, પઈણ્ણય - છેયગ્ગન્ય આગમે વાઈજ્ઞય. - વાયણાવિહિ પૃ. ૬૪, જૈન સાહિત્ય બૃ. ઈ. પ્રસ્તાવના પૃ. ૪૦-૪૧

૩ જૈન સાહિત્યનો ઇતિહાસ ભાગ ૧, “જૈન શ્રુત” પૃ. ૩૦

૪ જુઓ - દશવૈકલિક હારિભદ્રીય વૃત્તિ અને ઉત્તરાધ્યયનની શાંતાચાર્યકૃત બૃહદ્વૃત્તિ.

૫ ગાયા સદસ્રીમાં સમયસુન્દરગણીએ ધનપાલકૃત ‘શ્રાવકવિધિ’નું નિર્ગન ઉદ્ધરણ આપ્યું છે. પાણ્યાત્રીસં આગમ શ્લોક. ૨૯૭, પૃ. ૧૮.

૬ વિચારસ્વેચ, ગાયા ૩૪૪-૩૫૧ (વિચારસાર પ્રકરણ)

૭ તનશ્રુતિવિધિઃ કાર્યોડ્નુયોગોડ્નઃ પરં મયા, તતોડ્ડગોનાડ્ડગ મૂલાખ્ય ગ્રન્થસ્છેદ કૃતાગમઃ ॥ ૨૪૧ ॥

- પ્રભાવક ચરિતમ્ ‘દૂસરા આર્થરક્ષિત પ્રબન્ધ, પ્રકા. સિધી જૈન ગ્રન્થમાલા - અલમદાબાદ

૮ સમાચારી શતક પત્ર - ૭૬

૯ A history of Indian Literature part II page 446.

Why these texts are called “root-sutras” is not quite clear. Generally the word Mula is used of fundamental text, in the contradiction to the commentary. Now as there are old and important commentaries, in the existence precisely in the case of these texts they are probably termed “Multa-Texts”.

ડા. સાર્વેન્ટર,^૧ ડા. વ્યારીનો^૨ અને પ્રોફેસર પટવર્ધન^૩ આદિનો અભિપ્રાય એ છે કે આ આગમોમાં ભગવાન મહાવીરના મૂળ શબ્દોનો સંગ્રહ છે તેથી તેમને મૂળસૂત્ર કહ્યાં છે. પરંતુ તેમનું આ કથન પણ યુક્ત-યુક્ત પ્રતીત થતું નથી; કેમકે ભગવાન મહાવીરના મૂળ શબ્દોને કારણેજ કેઈ આગમને મૂળસૂત્ર માનવામાં આવે તો સર્વપ્રથમ આચારાંગના પ્રથમ શ્રુતસ્કન્ધને ‘મૂળ’ માનવું જોઈએ, કારણ કે તે જ સર્વથી વધુ પ્રાચીન ભગવાન મહાવીરના મૂળ શબ્દોનું સંગ્રહન છે.

અમારી માન્યતા પ્રમાણે જે આગમોમાં મુખ્ય રૂપથી શ્રમણના આચાર સંબંધી મૂળ ગુણ, મહા વ્રત, સમિતિ, ગુપ્તિ આદિનું નિરૂપણ છે અને જે શ્રમણ જીવનચર્યામાં મૂળ રૂપથી ત્રહાયક બને છે અને જે આગમોનું અધ્યયન શ્રમણો માટે સર્વપ્રથમ અર્પેક્ષિત છે તેમને મૂળસૂત્ર કહેવામાં આવ્યા છે.

અમારા આ કથનની પુષ્ટિ આ વાતથી પણ થાય છે કે પૂર્વકાળમાં આગમોનું અધ્યયન આચારાંગથી પ્રારંભ થતું હતું. જ્યારે દશવૈકાલિક સૂત્રનું નિર્માણ થયું ત્યારથી સર્વપ્રથમ દશવૈકાલિકનું અધ્યયન કરાવવાનું શરૂ થયું. અને ત્યારપછી ઉત્તરાધ્યયન વિ. સૂત્રો ભણાવવાનો ક્રમ પ્રચલિત થયો.^૪

પહેલાં આચારાંગના ‘શસ્ત્ર પરિજ્ઞા’ નામના પ્રથમ અધ્યયનથી શિષ્યની (શૈક્ષ) ઉપસ્થાપના કરવામાં આવતી, પરંતુ દશવૈકાલિકની રચના થયા પછી તેના ચોથા અધ્યયનથી ઉપસ્થાપના કરાવવાની શરૂઆત થઈ,^૫

મૂળ સૂત્રોની સંખ્યાના સંગ્રહમાં પણ મતૈક્ય નથી. સમયસુન્દરગણાએ (૧) દશવૈકાલિક (૨) ઓઘનિર્ચુકિત (૩) પિણ્ડનિર્ચુકિત અને (૪) ઉત્તરાધ્યયન આ ચાર મૂળસૂત્રો માન્યા છે.^૬ ભાવપ્રભાવસૂત્રોએ (૧) ઉત્તરાધ્યયન (૨) આવશ્યક (૩) પિણ્ડનિર્ચુકિત-ઓઘનિર્ચુકિત અને (૪) દશવૈકાલિક આ ચાર મૂળસૂત્રો માન્યા છે.^૭

પ્રો. ળેવર અને પ્રો. વૂકરે (૧) ઉત્તરાધ્યયન (૨) આવશ્યક અને (૩) દશવૈકાલિક ને મૂળસૂત્ર કહ્યાં છે.

1. The Utradhyaiana Sutra — Page 32.

In the Buddhista work Mahavyutpatti 245, 1265 Mulgrantha seems to mean original text that is the words of Buddha himself. Consequently there can be no doubt whatsoever that the Jains too may have used Mula in the sense of ‘Original Text’ and perhaps not so much in opposition to the later abridgements and commentaries as merely to denote actual words of Mahavira himself.

૨. લ. રિલિજિયન ટ જૉન પૂ. ૭૯ (La Religion the Jain) Page 79.

The word Mul-Sutra is translated as trates originaux.

3. The Dashvaikalika Sutra — A Study; Page 16.

We find however the word Mula often used in the sense of “original Text” and it is but reasonable to hold that the word Mula appearing in the expression Mula-Sutra has got the same sense. Thus the term Mulasutra would mean the “Original Text” i.e. “The text containing the original words of Mahavira (as received directly from his mouth).” And as a matter of fact we find that the style of Mula Sutras No. 183. (ઉત્તરાધ્યયન અને દશવૈકાલિક) as sufficiently ancient to justify the claim made in their favour by original title, that they present and preserve original words of Mahavir.

૪ આચારસ્થ ઉ ઉવરિ, ઉત્તરજ્ઞયાણા ઉ આસિ પુવ્વં નુ। દસવેયાલિક ઉવરિ ઈયાણિ કિ તેન હોવંતી ઉ ॥

— વ્યવહારભાષ્ય ઉદ્દેશક ૩, ગા. ૧૭૬ (સંશોધક મુનિ માણક, પ્રકા. વકીલ કેશવલાલ પ્રેમચંદ, ભાવનગર.)

૫ પુવ્વં ચત્થપરિણા, અધીય પઠિયાઈ હોઈ ઉવટકવણા। ઈણિહંચ્છજ્ઞયાણા કિ સા ઉ ન હોઉ ઉવટકવણા ॥

— વ્યવહારભાષ્ય ઉદ્દે. ૩ ગા. ૧૭૪

૬ સમાચારી શતક

૭ અથ ઉત્તરાધ્યયન — આવશ્યક — પિણ્ડનિર્ચુકિત તથા ઓઘનિર્ચુકિત - દશવૈકાલિક - ઈતિ ચન્વારિ મૂલસૂત્રાણિ।

— જૈનધર્મ વસ્તુનોત્ર ૨ શ્લો. ૩૦ ની સ્વોપજ્ઞવૃતિ (લિખક: ભાવપ્રભસૂરિ, પ્રકા. ઝવેરી જીવનગંદ)

ડૉ. અરપેન્ડિયર, ડૉ. વિન્ટરનિલ અને ડૉ. ગ્યારિનોએ (૧) ઉત્તરાધ્યયન (૨) આવશ્યક (૩) દશવૈકલિક અને (૪) પિણ્ડનિર્ચુકિતને મૂળસૂત્ર માનેલ છે.

ડૉ. સુબ્રિંગે :ઉત્તરાધ્યયન, દશવૈકલિક, આવશ્યક, પિણ્ડનિર્ચુકિત અને ઓધનિર્ચુકિતને મૂળસૂત્રની સંજ્ઞા આપી છે.^૧

સ્થાનકવાસી અને તેરાપંથી સંપ્રદાય ઉત્તરાધ્યયન, દશવૈકલિક, નન્દી અને અનુયોગ દ્વારને મૂળસૂત્ર માને છે.^૨

અગાઉ કહેવાઈ ગયું છે કે 'મૂલ' સૂત્રની જેમ 'છેદ' સૂત્રનો નામોલ્લેખ પણ નન્દીસૂત્રમાં થયો નથી. 'છેદ સૂત્ર'નો સર્વપ્રથમ પ્રયોગ આવશ્યક નિર્ચુકિતમાં થયો છે.^૩ ત્યારપછી વિશેષાવશ્યક ભાષ્ય^૪ અને નિશીથ ભાષ્ય^૫ વ. માં પણ તે શબ્દ વ્યવહાર થયો છે. તાત્પર્ય એ છે કે આપણે જે આવશ્યક નિર્ચુકિતને જ્યોતિર્વિદ વરાહમિહિરના ભાઈ દ્વિતીય ભદ્રબાહુની કૃતિ માનીએ તો તે વિક્રમની છઠી શતાબ્દિમાં થયા છે^૬ અને તેમણે આ છેદસૂત્ર શબ્દનો પ્રયોગ કર્યો છે. આથી સ્પષ્ટ થય છે કે 'છેદસૂત્ર' આ શબ્દનો પ્રયોગ 'મૂલસૂત્ર' થી પહેલાં થયો છે.

અસુક આગમોને 'છેદસૂત્ર' આવી સંજ્ઞા શા માટે આપવામાં આવી? આ પ્રશ્નનો ઉત્તર પ્રાચીન-ગ્રન્થોમાં સાદ્ અને મરણ મળતો નથી. હા, આ હકીકત છે કે જે સૂત્રોને 'છેદસૂત્ર' કહેલાં છે તે પ્રાયશ્ચિત સૂત્રો છે.

સ્થાનાંગમાં શ્રમણો માટે પાંચ ચારિત્રોનો ઉલ્લેખ છે. (૧) સામાયિક (૨) છેદોપસ્થાનીય (૩) પરિહારવિશુદ્ધિ (૪) સુક્ષ્મસંપરાય (૫) યથાખ્યાત.^૭ આમાંથી વર્તમાનમાં ત્રણ છેદો ચારિત્ર વિચ્છેદ થઈ ગયા છે. સામાયિક ચારિત્ર થોડા વખતનું હોય છે પરન્તુ છેદોપસ્થાનિક ચારિત્ર જ જીવનપર્યન્ત રહે છે. પ્રાયશ્ચિતનો સંબંધ પણ આ જ ચારિત્રથી છે. સંભવ છે કે આ જ ચારિત્રને લક્ષ્યમાં રાખી પ્રાયશ્ચિત સૂત્રોને છેદસૂત્રની સંજ્ઞા આપવામાં આવી હોય.

મલયગિરિની આવશ્યક વૃત્તિમાં^૮ છેદસૂત્રો માટે પદ-વિભાગ અને સમાચારી શબ્દનો પ્રયોગ થયો છે. પદ વિભાગ અને છેદ આ બંને શબ્દ સમાન અર્થને અભિવ્યક્ત કરે છે. સંભવ છે આ દ્રષ્ટિને લીધે જ છેદસૂત્ર નામ રાખવામાં આવ્યું હોય, કારણ કે છેદસૂત્રોમાં એક સૂત્રનો બીજા સૂત્ર સાથે સંબંધ નથી. બધા સૂત્રો સ્વતંત્ર છે. તેમની વ્યાખ્યા પણ છેદદ્રષ્ટિએ અથવા વિભાગદ્રષ્ટિએ કરવામાં આવે છે.

દશાશ્રુતસ્કન્ધ, નિશીથ, વ્યવહાર અને બૃહત્કલ્પ આ સૂત્રો નવમા પ્રત્યાખ્યાન પૂર્વમાંથી ઉદ્ધૃત કરવામાં આવ્યા છે.^૯ તેનાથી છિન્ન અર્થાત્ પૃથક કરવાથી તેમને છેદસૂત્રની સંજ્ઞા આપવામાં આવી હોય એમ પણ સંભવ થાય છે.

છેદસૂત્રોને ઉત્તમ શ્રુત માનવામાં આવ્યા છે.^{૧૦} ભાષ્યકાર પણ આ કથનનું સમર્થન કરે છે.^{૧૧} ચૂર્ણિકાર જિનદાસ મહત્તર પોતે આ પ્રશ્ન ઉપસ્થિત કરે છે કે છેદસૂત્ર ઉત્તમ શા માટે છે? પછી પોતે જ તેનું સમાધાન કરે છે કે છેદ-

૧ ડો હિસ્ટ્રી ઓફ ધી કેનાનિકલ વિટરેચર ઓફ ધી જેમ્સ પુ. ૪૪-૪૫ લેખક: એચ. આર. કાપડિયા.
 ૨ (ક) 'જૈનદર્શન' ડૉ. મોહનલાલ મહેતા પુ. ૮૯ પ્રકા. સન્મતિ જ્ઞાનપીઠ, આગરા
 (ખ) જૈન સાહિત્યનો બૃહદ્ ઇતિહાસ, પ્રસ્તા. પં. દવસુખ માલવણિયા. પુ. ૨૮
 ૩ જં ય મહાકપ્પસુચં જ્ઞિઅસેસાણિ છેજસુત્તાણિ ચરણ્કરણાણુગોગે તિ કાલિયત્થે ઉવગયાણિ. આવશ્યક નિર્ચુકિત સૂ. ૭૭૭
 ૪ જં ય મહાકપ્પસુચં જ્ઞિઅસેસાણિ છેજસુત્તાણિ ચરણ્કરણાણુગોગે તિ કાલિયત્થે ઉવગયાણિ. આવશ્યકનિર્ચુકિત સૂત્ર ૭૭૭ વિશેષાવશ્યક ભાષ્ય ૨૨૯૫
 ૫ છેદસુત્તાણિ સીલાદી, અન્થોમ ગતો ય છેદસુત્તાદી, મંતનિમિત્તોસહિ પાહુડે, ય ગાદંતિ આણુત્થ - નિશીથભાષ્ય ૫૮૪૭
 (ખ) કેનાનિકલ વિટરેચર પુ. ૩૬ માં જુઓ.
 ૬ જૈનાગમધર અને પ્રાકૃત વાક્યમય. લે. પુણ્યવિજયજી મુનિ હજીરોમલ સ્મૃતિગ્રન્થ પુ. ૭૧૮
 ૭ સ્થાનાંગ સૂત્ર ૫, ઉ. ૨, સૂત્ર ૪૨૮ (ખ) વિશેષાવશ્યક ભાષ્ય ગા. ૧૨૬૦ - ૧૨૭૦.
 ૮ પદ વિભાગ, સમાચારી છેદસૂત્રાણિ. - આવશ્યકનિર્ચુકિતે દદગ મલયગિરિવૃત્તિ.
 ૯ કતરં સુતં? દસાઉકખો વવહારોય! કતરાતો ઉદ્ધૃતં? ઉચ્યતે - પચ્ચકખાણુપુવ્વાઓ - દશાશ્રુતસ્કન્ધચૂર્ણિ પત્ર ૨
 ૧૦ નિશીથ ૧૯/૧૭
 ૧૧ છેયસુયમુત્તમસુચં - નિશીથભાષ્ય ૬૧૮૪

પુણ્ય ગુરુદેવ કવિવર પં. નાનરાવદ્રેણ મહારાજ જન્મશતાબ્દિ સ્મૃતિગ્રંથ

સૂત્રોમાં પ્રાયશ્ચિતવિધિનું નિરૂપણ છે. તેનાથી ચારિત્રની વિશુદ્ધિ થાય છે. તેથી આ શ્રુત ઉત્તમ માનવામાં આવેલ છે.^૧ શ્રમણ-જીવનની સાધનાનું સર્વાંગીણ વિવેચન છેદસૂત્રોમાંજ ઉપલબ્ધ થાય છે. સાધકની મર્યાદા શું છે? તેનું શું કર્તવ્ય છે? વ. પ્રશ્નો પર તેમાં ચિન્તન કરવામાં આવ્યું છે? જીવનમાંથી અસંયમના અંશને કાપી પૃથક કરવા, સાધનામાંથી દોષજન્ય મલિનતાને કાઢી સાફ કરવું, ભૂલોથી બચવા માટે પહેલાંથીજ સાવધાન રહેવું, ભૂલ થઈ જાય તો પ્રાયશ્ચિત ગ્રહણ કરી તેનું પરિમાર્જન કરવું. આ બધાં છેદસૂત્રોનાં કાર્ય છે.

સમાચારીશતકમાં સમયસુંદરગણીએ છેદસૂત્રોની સંખ્યા છ બતાવી છે.^૨ (૧) દશાશ્રુતસ્કન્ધ (૨) વ્યવહાર (૩) બૃહત્કલ્પ (૪) નિશીથ (૫) મહાનિશીથ (૬) જીતકલ્પ.

જીતકલ્પને બાદ કરી શેષ પાંચ સૂત્રોના નામ નંદીસૂત્રમાં પણ આવ્યા છે.^૩ જીતકલ્પ એ જિનભદ્રગણી ક્ષમાશ્રમણની કૃતિ છે તેથી તેને આગમની કેટિમાં સ્થાન આપી શકાય નહિ મહાનિશીથનું જે વર્તમાન સંસ્કરણ છે તે આચાર્ય હરિભદ્ર (વિ. સં. ૮મી શતાબ્દિ) દ્વારા પુનરોદ્ધારને પામેલ છે. તેની મૂળ પ્રત તો ઉધઈએ સ્વાહા કરી નાખી હતી. તેથી વર્તમાનમાં ઉપલબ્ધ મહાનિશીથ પણ આગમની કેટિમાં આવતું નથી. આ પ્રમાણે મૌલિક છેદસૂત્ર ચાર જ છે.- (૧) દશાશ્રુતસ્કન્ધ (૨) વ્યવહાર (૩) બૃહત્કલ્પ અને (૪) નિશીથ.

શ્રુતપુરુષ -

નંદીસૂત્રની ચૂષ્ટિમાં શ્રુતપુરુષની એક સુંદર પરિકલ્પના કરવામાં આવી છે.^૪ પુરુષના શરીરમાં જેવી રીતે ૧૨ અંગ હોય છે-એ પગ, એ બાંધ, એ સાથળ, એ ગાત્રાર્ધ (ઉદર અને પીઠ), એ ભુજ, ગણું અને માથું- તેવી જ રીતે શ્રુતપુરુષના પણ ૧૨ અંગો છે.

જમણો પગ	આચારાંગ
ડાબો પગ	સૂત્રકૃતાંગ
જમણી બાંધ	સ્થાનાંગ
ડાબી બાંધ	સમવાયાંગ
જમણો સાથળ	ભગવતી
ડાબો સાથળ	જ્ઞાતાધર્મકથા
પેટ	ઉપાસકદશા
પીઠ-વાંસો	અન્તકૃતદશા
જમણી ભુજ	અનુત્તરૌપપાતિક
ડાબી ભુજ	પ્રશ્નવ્યાકરણ
ગ્રીવા-ગણું	વિપાક
મસ્તક	દૃષ્ટિવાહ

૧ છેવસુયં કમ્હા ઉત્તમ સુત્તં? ભણ્ણુતિ - જમ્હા એત્થં સપાવચ્છિત્તો વિધિ ભણ્ણુતિ, જમ્હા એ તેણ્ણચરણવિચુદ્ધિં કરેતિ, તમ્હા તં ઉત્તમસુત્તં। - નિશીથભાષ્ય ૬૧૮૪ની ચૂષ્ટિ

૨ સમાચારી શતક - આગમ સ્થાપનાધિકાર

૩ કાવિયં અણ્ણેગવિહં પણ્ણુત્તં, તંજહા - દશાઓ કપ્પો, વવહારો, નિસીહં, મહાનિસીહં - નંદીસૂત્ર સૂ. ૭૭

૪ ઈચ્ચેતસ્સ સુતપુરિસસ્સ જં સુનં અંગભાગહિતં તં અંગપવિટ્ઠં ભણ્ણુઈ. - નંદીચૂષ્ટિ પૃ. ૪૭

શ્રુતપુરુષની કલ્પના આગમોના વર્ગીકરણની દૃષ્ટિએ એક અતિ સુંદર કલ્પના છે.^૧ પ્રાચીન જ્ઞાનભંડારોમાં શ્રુતપુરુષના અનેક કલ્પનાચિત્રો હાથથી બનાવેલા ઉપલબ્ધ થાય છે. આર ઉપાંગોની રચના થયા પછી શ્રુતપુરુષના પ્રત્યેક અંગની સાથે એક-એક ઉપાંગની પણ કલ્પના કરવામાં આવી છે, કારણ કે અંગોમાં કહેલા અર્થનો સ્પષ્ટ બોધ કરાવનાર ઉપાંગસૂત્રો છે.^૨ કયા અંગનો કયો ઉપાંગ છે તેની વિગત આ પ્રમાણે છે.

અંગ	ઉપાંગ
આચારાંગ	ઔપપાતિક
સૂત્રકૃતાંગ	રાજપ્રશ્નીય
સ્થાનાંગ	જીવાભિગમ
સમવાય	પ્રજ્ઞાપના
ભગવતી	જંબૂદ્વીપ પ્રસન્નિ
જ્ઞાતાધર્મકથા	સૂર્યપ્રસન્નિ
ઉપાસકદશા	ચન્દ્રપ્રસન્નિ
અન્તકૃતદશા	નિરયાવલિયા-કલ્પિકા
અનુત્તરૌપપાતિકદશા	કલ્પાવતંસિકા
પ્રશ્નવ્યાકરણ	પુષ્પિકા
વિપાક	પુષ્પચૂલિકા
દષ્ટિવાદ	વૃષ્ણિકા

શ્રુતપુરુષની જેમ વૈદિક વાડ્મયમાં પણ વેદપુરુષની કલ્પના કરવામાં આવી છે. તે આ પ્રમાણે છે-છન્દ તે પગ છે, કલ્પ હાથ છે, જ્યોતિષ નેત્ર છે, નિરુક્ત કાન છે, વેદની શિક્ષા તે નાક છે અને વ્યાકરણ મુખ છે.^૩

નિર્ચૂહણ આગમ

જૈન આગમોની રચના બે પ્રકારે થઈ છે. (૧) કૃત (૨) નિર્ચૂહણ. જે આગમોનું નિર્માણ સ્વતંત્રરૂપથી થયેલ છે તે આગમ 'કૃત' કહેવાય છે. જેમકે-ગણધરો દ્વારા દ્વાદશાંગીની રચના કરવામાં આવી છે અને જુદા-જુદા સ્થવિરો દ્વારા ઉપાંગ સાહિત્યનું નિર્માણ કરવામાં આવ્યું છે તે બધા કૃત છે. નિર્ચૂહણ આગમ આ પ્રમાણે માનવામાં આવ્યા છે.^૪

(૧) આચારચૂલા	(૫) ઘૃકલ્કલ્પ
(૨) દશવૈકલિક	(૬) વ્યવહાર
(૩) નિરીથ	(૭) ઉત્તરાધ્યયનનું પરીષદ અધ્યયન.
(૪) દશાશ્રુતસ્કન્ધ	

૧ પાપદુર્ગ નંધા ઉરૂ ગાયદુર્ગકં તુ દો ય બાહુર્ચે। ગીવા સિરં ચ પુરિસો બારસ અંગો સુચવિસિકો - નન્દીવૃત્તિ, પૃ. ૨, ૩

(બ) ઈહ પુરુષસ્ય દ્વાદશ અંગાનિ ભવન્તિ તદયથા - દ્વી પાદી, દ્વે નયે, દ્વે ઉરૂણી, દ્વે ગાન્ત્રવે, દ્વો બાહુ, ત્રીવા, શિરશ્ચ, એવં શુત-રૂપસ્ય અપિ પરમપુરુષસ્ય આચારાટ્ટીનિ દ્વાદશઅંગાનિ કમેણ વેદિતવ્યાનિ .....

... શ્રુતપુરુષસ્ય અંગિણુ પ્રવિષ્ટમ્ અંગભાવેન વ્યવસ્થિતમિત્યર્થઃ। યત્ પુનરેતસ્યૈવ દ્વાદશાંગાન્મકસ્ય શ્રુતપુરુષસ્ય અતિરેકેણ સ્થિતમ્ અંગભાવેન વ્યવસ્થિતં તદ અનંગપ્રવિષ્ટમ્। - નન્દી મહાયગિરિવૃત્તિ. પૃ. ૨૦૩

(ગ) શુતં પુરુષઃ મુખચરણાદાંગ સ્થાનીયત્વાદંગ શબ્દેનોત્થયતે। - મૂલારાધના ૪/પલ્લ વિજ્યોટયા.

૨ અંગાર્થ સ્પષ્ટ બોધ વિધાયકાનિ ઉપાંગાનિ। ઔપપાતિક ટીકા.

૩ છન્દઃ પાદી તુ વેદસ્ય, હસ્તો કલ્પોઽથ પકયતે। જ્યોતિષામગનં ચક્ષુઃ નિરુક્તં શ્રોતમુચ્યતે શિક્ષા દ્વાણં ચ વેદસ્ય, મુખં વ્યાકરણં સ્મૃતમ્, તસ્માન્સાંગમધીત્યૈવ બ્રહ્મલોકે મહીયતે - પાણિનીય શિક્ષા ૪૧, ૪૨

૪ આગમયુગનું જૈનદર્શન - પૃ. ૨૧-૨૨ પં. દલસુખભાઈ માવવણિયા પ્રકા. સન્મતિ જ્ઞાનગૌડ, આગરા.

આચાર્યુદા આ ચૌદપૂર્વી ભદ્રબાહુ દ્વારા નિર્ચૂહણ કરવામાં આવેલ છે. આ વાત આજે અન્વેષણા વડે સ્પષ્ટ થઈ ચુકી છે. આચારંગથી આચાર્યુદાની રચનારીતી સર્વથા પૃથક્ છે. તેની રચના આચારંગ પછી થઈ છે. આચારંગ-નિર્ચૂહિતકારે તેને સ્થવિરકૃત માનેલ છે.^૧ સ્થવિરનો અર્થ ચૂલ્લિકારે ગણધર કર્યો છે,^૨ અને વૃત્તિકારે ચતુર્દશપૂર્વી કર્યો છે,^૩ પરંતુ તેમાં સ્થવિરનું નામ આવ્યું નથી. વિદ્વાનોનો એવો મત છે કે અહીં સ્થવિર શબ્દનો પ્રયોગ ચતુર્દશપૂર્વી ભદ્રબાહુ માટે જ થયો છે.

આચારંગના ગંભીર અર્થને અભિવ્યક્ત કરવા માટે 'આચાર-ચૂલા'નું નિર્માણ થયું છે. નિર્ચૂહિતકારે પાંચે ચૂલાઓના નિર્ચૂહણ સ્થળોનો સંકેત કર્યો છે.^૪

દશવૈકલિક ચતુર્દશપૂર્વી શબ્દસવ દ્વારા જુદા-જુદા પૂર્વેમાંથી નિર્ચૂહણ કરવામાં આવેલ છે. જેમકે ચોથું અધ્યયન આત્મપ્રવાહપૂર્વથી, પાંચમું અધ્યયન કર્મપ્રવાહ પૂર્વથી, સાતમું અધ્યયન-સત્યપ્રવાહ પૂર્વથી અને શેષ અધ્યયન પ્રત્યાખ્યાન પૂર્વની તૃતીય વસ્તુથી ઉદ્ધૃત કરવામાં આવ્યા છે.^૫

બીજા અભિમતાનુસાર દશવૈકલિક ગણિપિટક દ્વાદશાંગીથી ઉદ્ધૃત થયેલ છે.^૬

નિશીથનું નિર્ચૂહણ પ્રત્યાખ્યાન નામના નવમા પૂર્વથી થયેલ છે. પ્રત્યાખ્યાન પૂર્વમાં ૨૦ વસ્તુ અર્થાત્ અર્થાધિકાર છે. તૃતીય વસ્તુનું નામ આચાર છે. તેના પણ ૨૦ પ્રાભુતચ્છેદ અર્થાત્ ઉપવિભાગ છે. વીસમા પ્રાભુતચ્છેદથી નિશીથનું નિર્ચૂહણ કરવામાં આવ્યું છે.^૭

પંચકલ્પ ચૂલ્લિ અનુસાર નિશીથના નિર્ચૂહક ભદ્રબાહુસ્વામી છે.^૮ આ મતનું સમર્થન આગમ પ્રભાવક મુનિશ્રી પુણ્યવિજયભાઈએ પણ કર્યું છે.^૯

દશાશ્રુતસ્કંધ, બૃહત્કલ્પ અને વ્યવહાર આ ત્રણે આગમ ચૌદપૂર્વી ભદ્રબાહુ દ્વારા પ્રત્યાખ્યાન પૂર્વેમાંથી નિર્ચૂહ થયેલા છે.^{૧૦}

૧ ચેરેહિડાણુગલટ્ટકા સીસાઈઅં હોઉ પાગઉઅં ચા આચારઅં અન્થો, આચારંગિણુ પવિભત્તો - આચારંગ નિર્ચૂહિત ગા. ૨૮૭

૨ ચેરે ગણધરા - આચારંગ ચૂલ્લિ પૃ. ૩૨૬.

૩ 'સ્થવિરે: શ્રુતવૃદ્ધેશનુદ્દશપૂર્વ વિદ્ભિ: - આચારંગવૃત્તિ - ૨૯૦

૪ બિઈઅરસ ય પંચમએ અટ્કમંગરસ બિઈયમિ ઉદ્દેસે ભણિઓ પિડો સિજ્જ, વ્થાં પાઉગ્ગહો ચેવ પંચમગસસ ચઉત્થે ઈરિયા વણિણુજ્જઈ સમાસેણાં છટ્ઠસસ ય પંચમએ ભાસજ્જયાં વિયાણાહિ સત્તવિ નિજ્જૂઠાઈ મહાપરિન્નાઓ। સન્થપરિન્ના ભાવાણુ, નિજ્જૂઠાઓ ધુયવિમુત્તી આપારપકખ્પો પુણુ પરચકખ્ખાણુસસ તઈય વત્થૂઓ। આચાર નામધિજ્જ, વીસઈમા પાહુડચ્છેયા - આચારંગ નિર્ચૂહિત ગાથા ૨૮૮-૨૯૧

૫ આયપ્પવાયપુવ્વા નિજ્જૂઠા હોઈ ધમ્મપન્નત્તી । કમ્મપ્પવાયપુવ્વા પિડસસ ઉ એસણા તિવિધા ॥ - સચ્ચપ્પવાયપુવ્વા નિજ્જૂઠા હોઈ વક્કસુચ્છીઉ । અવસેસા નિજ્જૂઠા નવમસસ ઉ તઈયવત્થૂઓ ॥ - દશવૈકલિક નિર્ચૂહિત ગા. ૧૬-૧૭

૬ બીઓડવિ અ આએસો, ગણિપિડાઓ દુવાવસંગાઓ । એઅં કિર ણિજ્જૂઠં મણુગસસ આણુગ્ગહણુઓ ॥ - દશવૈકલિક નિર્ચૂહિત ગા. ૧૮

૭ ણિસીહં નવમા પુવ્વા પરચકખ્ખાણુસસ તનિયવત્થૂઓ । આપારનામધેજ્જ, વીસતિમા પાહુડચ્છેદા ॥ - નિશીથભાષ્ય ૬૫૦૦

૮ તેણુ ભગવતા આપારપકખ્પ- દસા કખ્પ, વવહારા ય નવમપુવ્વ- નીસંદભૂતા નિજ્જૂઠા-પંચકલ્પચૂલ્લિ પત્ર ૧ (લિખિત)

૯ બૃહત્કલ્પ સૂત્ર ભાગ ૬ પ્રસ્તાવના પૃ. ૩

૧૦ વંદામિ ભદ્રબાહુ, પાઈણં ચરિયસપલ સુયન્નાણિ સુત્તસસ કારગમિસં (ણિ) દસાનુકખ્પે ય વવહારે, દશાશ્રુતસ્કંધ નિર્ચૂહિત ગા. ૧, પત્ર ૧

(ખ) તત્તોચિયણિજ્જૂઠં આણુગ્ગહણુઓ સંપચજ્જતીણં સો સુત્તકારતો ખલુ સ ભવતિ દસકખ્પવવહારે - પંચકલ્પભાષ્ય ગા. ૧૧

દશાશ્રુતસ્કન્ધ નિર્ચુકિતના મન્તવ્ય અનુસાર વર્તમાનમાં ઉપલબ્ધ દશાશ્રુતસ્કન્ધ, અંગપ્રવિષ્ટ આગમોમાં જે દશાઓ પ્રાપ્ત છે તેનાથી નાનું છે. તેમનું નિર્ચૂહણ શિષ્યોના અનુગ્રહાર્થે સ્થવિરોએ કર્યું હતું. ચૂર્ણિ^૧ અનુસાર સ્થવિરનું નામ ભદ્રબાહુ^૨ છે.

ઉત્તરાધ્યયનનું ખીચું અધ્યયન પણ અંગથી લેવાયેલું માનવામાં આવે છે. નિર્ચુકિતકાર ભદ્રબાહુના મતાનુસાર તે કર્મપ્રવાહ પૂર્વના સતરમા પ્રાભુતમાંથી ઉદ્દ્યુત માનવામાં આવે છે.^૩

આ સિવાય આગમેતર સાહિત્યમાં વિશેષે કરીને કર્મસાહિત્યનો ઘણો મોટો ભાગ પૂર્વમાંથી ઉદ્દ્યુત માનવામાં આવે છે.

નિર્ચૂહણ કૃતિઓના સંબંધમાં આ સ્પષ્ટીકરણ કરવું આવશ્યક છે કે તેના અર્થના પ્રરૂપક તીર્થંકર છે. સૂત્રના રચયિતા ગણધર છે અને જે સંક્ષેપમાં તેનું વર્તમાન રૂપ ઉપલબ્ધ છે તેમના કર્તા તેઓ જ છે કે જેમના ઉપર જેમનું નામ અકિત અથવા પ્રસિધ્ધ છે. જેમકે-દશવૈકાલિકના શય્યાલવ, કલ્પ, વ્યવહાર, નિશીથ અને દશાશ્રુતસ્કન્ધના રચયિતા ભદ્રબાહુ છે.

જૈન અંગ-સાહિત્યની સંખ્યાના સંબંધમાં 'સ્વેતાંબર અને દ્વિગંબર' બધા એકમત છે. બધાં અંગોને ૧૨ સ્વીકારે છે. પરંતુ અંગબાહ્ય આગમોની સંખ્યાના સંબંધમાં જુદા જુદા મત-અભિપ્રાયો છે. આ કારણે જ કેટલાક આગમોની સંખ્યાને ૮૪ માને છે તો કેટલાક ૪૫ માને છે તો કેટલાક ૩૨ જ માને છે.

નન્દીસૂત્રમાં આગમોની જે સૂચી આપવામાં આવી છે તે બધા આગમો વર્તમાનમાં ઉપલબ્ધ નથી. 'સ્વેતાંબર મૂર્તિપૂજક સમાજ મૂળ આગમોની સાથે કેટલીક નિર્ચુકિતઓને સન્મિલિત કરી ૪૫ આગમ માને છે અને કેટલાક ૮૪ માને છે. સ્થાનકવાસી અને તેશપથી પરંપરા બન્નીસનેજ પ્રમાણભૂત માને છે. દ્વિગંબર સમાજની માન્યતા છે કે બધા આગમો વિચ્છેદ થઈ ગયા છે.

૪૫ આગમોના નામ

૧૧ અંગ	૧૨ ઉપાંગ	૬ મૂલસૂત્ર
૧ આચારાંગ	૧ ઔપપાતિક	૧ આવશ્યક
૨ સૂત્રકૃતાંગ	૨ રાજપ્રશ્નીય	૨ દશવૈકાલિક
૩ સ્થાનાંગ	૩ જીવાભિગમ	૩ ઉત્તરાધ્યયન
૪ સમવાયાંગ	૪ પ્રજ્ઞાપના	૪ નન્દી
૫ ભગવતી	૫ સૂર્યપ્રજ્ઞપ્તિ	૫ અનુયોગદ્વાર
૬ જ્ઞાતાધર્મકથા	૬ ચંદ્રપ્રજ્ઞપ્તિ	૬ પિણ્ડનિર્ચુકિત -ઓધનિર્ચુકિત
૭ ઉપાસકદશા	૭ જંબૂદ્વિપપ્રજ્ઞપ્તિ	૬ છોદસૂત્ર
૮ અન્તકૃતદશા	૮ નિરયાવલિયા	૧ નિશીથ
૯ અનુરાશૈપપાતિકદશા	૯ કલ્પાવતંસિકા	૨ મહાનિશીથ
૧૦ પ્રન્નવ્યાકરણ	૧૦ પુષ્પિકા	૩ બૃહતકલ્પ
૧૧ વિપાક	૧૧ પુષ્પચુલિકા	૪ વ્યવહાર
	૧૨ વૃષ્ણિકદશા	૫ દશાશ્રુતસ્કન્ધ
		૬ પંચકલ્પ

૧. ડહરીઓ ઉ ઈમાઓ અજઅણેસુ મહર્હઓ અંગેસુ । છસુ નાયાદીએસું, વત્યવિભૂસાવસાભુમિવ ॥ ડહરીઓ ઉ ઈમાઓ, નિજજૂઠાઓ આજુગહટ્કાએ । થેરેહિ તુ દસાઓ, જે દસા જાણુઓ જીવા ॥ -દશાશ્રુતસ્કન્ધ નિર્ચુકિત ૫/૬

૨. દશાશ્રુતસ્કન્ધ ચૂર્ણિ

૩. કર્મપ્રવાય પુવ્વે સત્તરસે પાહુડંમિ જ સુન્ત । સણુથં સોદાહરણં તં ચેવ ઈહંપિ જ્ઞાપવ્વં ॥ -ઉત્તરાધ્યયન નિર્ચુકિત ગાથા ૬૯

૪. તત્ત્વાર્થસૂત્ર ૧/૨૦ શ્રુતસાગરીયવૃત્તિ । -પટખંડાગમ (ધવલા ટીકા) ખંડ ૧, પૃ. ૬ બારહ અંગગિજ્ઞા

૧૦ પર્થના		કુલ	
૧ આતુરપ્રત્યાખ્યાન	૬ ગણિવિદ્યા	અંગ	૧૧
૨ ભકતપરિણા	૭ મહાપ્રત્યાખ્યાન	ઉપાંગ	૧૨
૩ તન્દુલ વૈચારિક	૮ ચતુઃશરણુ	મૂલ સૂત્ર	૬
૪ ચન્દ્રવેદ્યક	૯ વીરસ્તવ	છેલ્લું સુત્ર	૬
૫ દેવેન્દ્રસ્તવ	૧૦ સંસ્તારક	પર્થના	૧૦
			<hr/> ૪૫

૮૪ આગમોના નામ

૧ થી ૪૫ સુધી ઉપર મુજબ	૬૯ અંગ-ચૂલિયા
૪૬ કલ્પસૂત્ર	૭૦ અંગ-ચૂલિયા
૪૭ યતિ - જિત - કલ્પ - સોમપ્રભસૂરિ	૭૧ વૃદ્ધ ચતુઃશરણુ
૪૮ શ્રદ્ધા - જિત - કલ્પ - ધર્મધોષસૂરિ	૭૨ જમ્બુ - પચના
૪૯ પાશ્વિકસૂત્ર	૭૩ આવશ્યક-નિર્ચુકિત
૫૦ ક્ષમાપનાસૂત્ર	૭૪ દશવૈકાલિક-નિર્ચુકિત
૫૧ વંદિતુ	૭૫ ઉત્તરાધ્યયન-નિર્ચુકિત
૫૨ ઋષિ ભાષિત	૭૬ આચારાંગ-નિર્ચુકિત
૫૩ અભવકલ્પ	૭૭ સૂત્રકૃત્રાંગ-નિર્ચુકિત
૫૪ ગચ્છાચાર	૭૮ સૂર્યપ્રસન્નિત-નિર્ચુકિત
૫૫ મરણસમાધિ	૭૯ ધૃહલકલ્પ-નિર્ચુકિત
૫૬ સિધ્ધપ્રાભૃત	૮૦ વ્યવહાર-નિર્ચુકિત
૫૭ તીર્થોદ્ગાર	૮૧ દશાશ્રુતસ્કન્ધ-નિર્ચુકિત
૫૮ આરાધનાપતાકા	૮૨ ઋષિભાષિત-નિર્ચુકિત
૫૯ દ્વીપ-સાગર-પ્રસન્નિત	૮૩ સંસકત-નિર્ચુકિત
૬૦ જ્યોતિષ-કરંડક	૮૪ વિશેષાવશ્યકભાષ્ય
૬૧ અંગવિદ્યા	
૬૨ તિથિ-પ્રકીર્ણક	કુલ ૮૪
૬૩ પિણ્ડવિશુદ્ધિ	
૬૪ સારાવલી	
૬૫ પર્યન્તારાધના	
૬૬ ભવવિભક્તિ	
૬૭ કવચ-પ્રકરણુ	
૬૮ યોનિ-પ્રાભૃત	

*

બત્રીસ આગમ.

૧૧ અંગ	૧૨ ઉપાંગ	૪ મૂળસૂત્ર	૧૧ અંગ
૧ આચારાંગ	૧ ઔપપાતિક	૧ દશવૈકલિક	૧૨ ઉપાંગ
૨ સૂત્રકૃતાંગ	૨ રાજપ્રશ્નીય	૨ ઉત્તરાધ્યયન	૪ મૂળ સૂત્ર
૩ સ્થાનાંગ	૩ જીવાભિગમ	૩ અનુયોગદ્વાર	૪ છેદસૂત્ર
૪ સમવાયાંગ	૪ પ્રજ્ઞાપના	૪ નન્દી	૧ આવશ્યક
૫ ભગવતી	૫ જંબૂદ્વીપપ્રજ્ઞસિ		—
૬ જ્ઞાતાધર્મકથા	૬ ચન્દ્રપ્રજ્ઞસિ	૪ છેદસૂત્ર	કુલ ૩૨ સૂત્ર
૭ ઉપાસકદશા	૭ સૂર્યપ્રજ્ઞસિ	૧ નિશીથ	
૮ અન્તકૃતદશા	૮ નિરયાવલિકા	૨ વ્યવહાર	
૯ અનુત્તરોપપાતિકદશા	૯ કલ્પાવતસિકા	૩ બૃહત્કલ્પ	
૧૦ પ્રશ્નવ્યાકરણ	૧૦ પુષ્પિકા	૪ દશાશ્રુત સ્કન્ધ	☆
૧૧ વિપાક	૧૧ પુષ્પચૂલિકા	અને	
	૧૨ વૃષ્ણિકા	૧ બત્રીસસુ' આવશ્યક	

જૈન આગમોની ભાષા

જૈન આગમોની મૂળભાષા અર્ધમાગધી છે,^૧ જેને સામાન્યપણે પ્રાકૃત પણ કહેવાય છે. સમવાયાંગ^૨ અને ઔપપાતિક^૩ સૂત્રના અભિમતાનુસાર બધા તીર્થંકરો અર્ધમાગધી ભાષામાંજ ઉપદેશ આપે છે, કારણકે ચારિત્રધર્મની આરાધના તથા સાધના કરનાર મન્દબુદ્ધિ સ્ત્રી - પુરુષો ઉપર અનુગ્રહ કરીને સર્વજ્ઞ ભગવાન સિદ્ધાન્તની પ્રજ્ઞણા જન-સામાન્ય માટે સુબોધ પ્રાકૃતમાં કરે છે.^૪ આ દેવવાણી છે. દેવો આજ ભાષામાં બોલે છે.^૫ આ ભાષામાં બોલનારને ભાષાર્થ પણ કહેવામાં આવ્યા છે.^૬ જિનદાસગણિ મહત્તર અર્ધમાગધીનો અર્થ બે રીતે કરે છે. પ્રથમ તો એ કે, આ ભાષા મગધના એક ભાગમાં બોલાતી હોવાથી અર્ધમાગધી કહેવાય છે. બીજું કારણ અઢાર દેશી ભાષાઓનું અમિશ્રણ

૧. પોરાણમદ્ધમાગદ ભાસાનિયથં હવઠં સુત્તં । નિશીથ ચૂણિ .
૨. ભગવં ચ ભું અદ્ધમાગલીએ ભાસાએ ધમ્મમાઈકખઈ । - સમવાયાંગ સૂત્ર પૃ. ૬૦
૩. તએણં સમણે ભગવં મહાવીરે કૂણિઅસ્ય રણેણા ભિભિચાર પુત્તસ્ય અદ્ધમાગલીએ ભાસાએ ભાસઈ... સાવિયાણં અદ્ધમાગલી ભાસા તેસિ સવ્વેસિ આપ્પણે સભાસાએ પરિમાણેણં પરિણમઈ । - ઔપપાતિક સૂત્ર
૪. બાલ- સ્ત્રી મન્દ મૂર્ખાણાં નૂણાં ચારિત્રકાંક્ષિણામ । અનુગ્રહાર્થં સર્વજ્ઞૈઃ સિદ્ધાન્ત : પ્રાકૃતે કૃત : ॥ - દશવૈકલિક હારિભદ્રીયવૃત્તિ ॥
૫. ગોયમા ! દેવાણં અદ્ધમાગલીએ ભાસાએ ભાસંતિ, સા વિયણં અદ્ધમાગલી ભાસા ભાસિજ્જભાણી વિસિસસઈ । - ભગવતી સૂત્ર ૫-૪-૨૦
૬. ભાસારિયા જેણં અદ્ધમાગલીએ ભાસાએ ભાસંતિ । - પ્રજ્ઞાપના સૂત્ર ૧-૬૨ પૃ. ૫૬

થયેલ છે. બીજા શબ્દોમાં કહેવું હોય તો એમ કહી શકાય કે માગધી અને દેશ્ય શબ્દોનો આ ભાષામાં મિશ્રણ હોવાથી આ અર્ધમાગધી કહેવાય છે.^૧ ભગવાન મહાવીરના શિષ્ય મગધ, મિથિલા, કૌશલ વિ. અનેક પ્રદેશ, વર્ગ તથા જાતિના હતા.

આગળ કહેવાય ગયું છે કે જૈનાગમ જ્ઞાનનો અક્ષયભંડાર છે. તેમાંનું વિચારગાંભીર્ય મહાસાગરથી પણ વધુ છે. તેમાં એકથી એક અડિયાતી દિવ્ય અસંગ્ય મણિ-મુક્તિકાઓ છુપાયેલી છે. તેમાં માત્ર અધ્યાત્મ અને વૈરાગ્યનોજ ઉપદેશ નથી, પરન્તુ ધર્મ, દર્શન, નીતિ, સંસ્કૃતિ, સભ્યતા, ભૂગોળ, ખગોળ, ગણિત, આત્મા, કર્મ, લેશ્યા, ઇતિહાસ, સંગીત, આયુર્વેદ, નાટક વિ. જીવનના પ્રત્યેક પાસાંને સ્પર્શ કરનારા વિચારો યત્ર-તત્ર ભર્યા પડ્યાં છે. તેને મેળવવા માટે જરીક ઉંડાણમાં ડૂબકી લગાડવાની જરૂર છે. માત્ર કિનારે કિનારે ફરવાથી તે અમૂલ્ય રત્નશાશિના દર્શન થઈ શકે નહીં.

આચારંગ અને દશવૈકલિકમાં શ્રમણજીવનથી સંબંધિત આચારવિચારનું ગંભીરતાથી ચિન્તન કરવામાં આવ્યું છે. સૂત્રકૃતાંગ, અનુયોગદ્વાર, પ્રજ્ઞાપના, સ્થાનાંગ, સમવાયાંગ વિ. માં દર્શનિક વિષયોનું ઉંડાણથી વિશ્લેષણ કરવામાં આવ્યું છે. ભગવતીસૂત્ર જીવન અને જગતનું વિશ્લેષણ કરનાર અપૂર્વ ગ્રન્થ છે. ઉપાસકદશાંગમાં શ્રાવકસંસ્કૃતિનું સુંદર નિરૂપણ છે. અન્તકૃતદશાંગ અને અનુત્તરૌપપાતિકમાં તેવા મહાન આત્માઓના તપ-જપનું વર્ણન છે કે જેમણે કઠોર સાધનાવડે પોતાના જીવનને તપાવ્યું હતું. પ્રશ્નવ્યાકરણમાં આશ્રવ અને સંવરનું સજીવ ચિત્રણ છે. વિપાકમાં પુણ્ય-પાપના ફળનું વર્ણન છે. ઉત્તરાધ્યયનમાં અધ્યાત્મ-ચિન્તનનો સ્વર ગૂંજે છે. રાજપ્રશ્નીયમાં તર્ક વડે આત્માની સિદ્ધિ કરવામાં આવી છે. આ પ્રમાણે આગમોમાં સર્વત્ર પ્રેરણાપ્રદ, જીવનસ્પર્શી, અધ્યાત્મરસથી ભીંજાયેલા સરસ વિચારોનો પ્રવાહ પ્રવાહિત થઈ રહ્યો છે.

આગમ વાચનાઓ

શ્રમણ ભગવાન મહાવીરના પરિનિર્વાણ પછી આગમની સંકલના માટે પાંચ વાચનાઓ થઈ છે.

પહેલી વાચના

વીર નિર્વાણની બીજી શતાબ્દિમાં (વીર નિર્વાણથી ૧૬૦ વર્ષ પછી) પાટલીપુત્રમાં ૧૨ વર્ષનો ભયંકર દુકાળ પડ્યો. જેને લીધે શ્રમણસંઘ છિન્ન-ભિન્ન થઈ ગયો. અનેક બહુશ્રુતધર મુનિઓ ફૂર કાળના કોળિયા થઈ ગયા. બીજી પણ અનેક વિદ્ધ-બાધાઓ અને અન્તરાયોને લીધે સૂત્રના પરાવર્તનમાં અડચણો ઉપસ્થિત થઈ. આગમજ્ઞાનની કડીઓ તૂટીને ખંડિત થઈ ગઈ. દુર્ભિક્ષ સમાપ્ત થતાં વિશિષ્ટ આચાર્યો કે જેઓ તે વખતે વિદ્યમાન હતા તેઓ બધા પાટલીપુત્રમાં એકત્ર થયા.^૨ ત્યારે અગિયાર અંગોનું વ્યવસ્થિત સંકલન કરવામાં આવ્યું. બારમા દૃષ્ટિવાદના એકમાત્ર જ્ઞાતા ભદ્રબાહુ-સ્વામી તે વખતે નેપાળમાં મહાપ્રાણુ-ધ્યાનની સાધના કરી રહ્યા હતા. સંઘની પ્રાર્થનાથી તેમણે બારમા અંગની વાચના આપવાની સ્વીકૃતિ આપી. મુનિ સ્થૂલિભદ્ર દશપૂર્વ સુધી અર્થસહિત ભણ્યા અને અગિયારમા પૂર્વની વાચના આલી રહી હતી તે વખતે સ્થૂલિભદ્ર મુનિએ સિંહનું રૂપ બનાવી પોતાની ઝેનોને ચમત્કાર દેખાડ્યો.^૩ જેને લીધે ભદ્રબાહુએ આગળની વાચના આપવાનું બંધ કરી દીધું. ત્યાર પછી સંઘે અને સ્થૂલિભદ્રે અત્યધિક અનુનય-વિનયપૂર્વક પ્રાર્થના કરી જેથી ભદ્રબાહુએ મૂળરૂપે છેલ્લા ચાર પૂર્વોની વાચના આપી, પણ અર્થની દૃષ્ટિએ નહિ. શાબ્દિક દૃષ્ટિએ સ્થૂલિભદ્ર ચૌદપૂર્વી થયા, પરન્તુ અર્થની દૃષ્ટિએ તે તેઓ દશપૂર્વી જ રહ્યા.^૪

૧. મગધવિષય ભાસાણિબદ્ધ અદ્દમાગલં, અઠ્ઠારસ દેસી ભાસાણિમયં વા અદ્દમાગલં । -નિશીથચૂણિ
 ૨. જઓ અ તમિ સમએ દુકાલો દોપ- દસ્ય વરિસાણિ । સવ્વો સાહુ સમૂલો ગઓ તઓ જવહિતીરેણુ ॥ તદુવર મે સો પુણુરવિ પાડવિપુત્તે સમાગઓ વિહિયા । સંઘેણુ સુયવિસયા ચિતા કિ કરસ અત્યેતિ ॥ ૦' ૦'સ આસિ પાસે ઉદેસસરઅણુમાઈ સંઘડિઉ' । તં સવ્વં એકકારયં અંગાઈ' તલેવ ઠવિયાઈ' ॥ -આચાર્ય હરિભદ્રકૃત ઉપદેશપદ 1
 ૩. તેણુ ચિતિયં ભગિણીણં રૂદ્ધિં દરિસેમિ તિ સીહરૂવં વિઉવ્વઈ । -આવશ્યકગૃતિ પૂ. ૬૮૮
 ૪. નિત્યોગાલી પલ્લણુય ૭૪૨ । (મ) આવશ્યક ચૂણિ ભાગ ૧, પૂ. ૧૮૭ (ગ) પરિશિષ્ટ પર્વ ૯ સર્ગ- આચાર્ય હેમચંદ્ર.

બીજી વાચના

આગમસંકલનનો બીજો પ્રયાસ ઈ.સ. પૂર્વે બીજી શતાબ્દિની મધ્યમાં થયો હતો. સમ્રાટ ખારવેલ જૈનધર્મના પરમ ઉપાસક હતા. તેમના સુપ્રસિદ્ધ ‘હાથીગુફ’ નામના અભિલેખથી આ વાત સિદ્ધ થઈ ચુકી છે કે તેમણે ઉડીસાના કુમારી પર્વત ઉપર જૈનમુનિઓનો એક સંઘ ખોલાવ્યો હતો અને મૌર્યકાળમાં જે અંગ ભુલાઈ ગયા હતા. તેમનો પુનરોદ્ધાર કરાવ્યો હતો.^૧ ‘હિમવંત થેરાવેલી’ નામનાં સંસ્કૃત પ્રાકૃત મિશ્રિત પદ્માવલીમાં પણ સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ છે કે મહારાજ ખારવેલે પ્રવચનનો ઉદ્ધાર કરાવ્યો હતો.^૨

ત્રીજી વાચના

આગમોને સંકલિત કરવાનો ત્રીજો પ્રયાસ વીર નિર્વાણુ ૮૨૭ થી ૮૪૦ ની મધ્યમાં થયો હતો. તે વખતે બાર વર્ષના ભયંકર દુષ્કાળથી શ્રમણોને ભિક્ષા મળવી અત્યંત કઠણ થઈ હતી. આથી શ્રમણસંઘની સ્થિતિ અત્યંત ગંભીર થઈ જવાથી વિશુદ્ધ આહારની અન્વેષણા - ગવેષણા માટે યુવક મુનિ દૂર - દેશોમાં ચાલ્યા ગયા. અનેક વૃદ્ધ અને બહુશ્રુત મુનિ ભિક્ષા ન મળવાથી આયુષ્ય પૂર્ણ કરી ગયા. ક્ષુધાપરીપક્ષથી સંત્રસ્ત બનેલા મુનિઓ અધ્યયન, અધ્યાપન, ધારણા અને પુનરાવર્તન કેવી રીતે કરી શકે? આથી બધા કાર્યો યંભી ગયા. શનૈઃ શનૈઃ શ્રુતનો ફાસ થવા લાગ્યો. અતિશયવાળું શ્રુત નષ્ટ થઈ ગયું. અંગ અને ઉપાંગ સાહિત્યનો પણ અર્થની દૃષ્ટિએ ઘણો મોટો ભાગ નષ્ટ થઈ ગયો. દુર્ભિક્ષકાળ સમાપ્ત થતાં શ્રમણસંઘ મથુરામાં સ્કન્દિલાચાર્યના નેતૃત્વમાં એકત્રિત થયો. જે જે શ્રમણોને જેટલો જેટલો અંશ યાદ રહ્યો તેનું અનુસંધાન કરી કાલિક શ્રુત અને પૂર્વગત શ્રુતના કેટલાક અંશનું સંકલન થયું. આ વાચના મથુરામાં સંપન્ન થઈ હોવાને કારણે ‘માથુરી’ વાચનાના રૂપમાં પ્રખ્યાત થઈ. તે સંકલન થયેલા શ્રુતના અર્થની વ્યાખ્યા આચાર્ય સ્કન્દિલે આપી હતી તેથી તે અનુયોગને ‘સ્કન્દિલી’ વાચના પણ કહેવાય છે.

નન્દીસૂત્રની ચૂર્ણિ અને વૃત્તિ અનુસાર એમ માનવામાં આવે છે કે દુર્ભિક્ષને લીધે ક્રિચિત્ માત્ર પણ શ્રુતજ્ઞાન વિનષ્ટ નથી થયો, પરંતુ માત્ર આચાર્ય સ્કન્દિલને છોડી શેષ અનુયોગધર મુનિઓ સ્વર્ગવાસી થઈ ચૂક્યા હતા. તેથી આચાર્ય સ્કન્દિલે પુનઃ અનુયોગનું પ્રવર્તન કર્યું જેથી પ્રસ્તુત વાચનાને માથુરી વાચના કહેવામાં આવી અને સંપૂર્ણ અનુયોગ સ્કન્દિલાચાર્યના નામથી પ્રસિદ્ધ થયો.^૩

ચોથી વાચના

જે સમયે ઉત્તરપ્રદેશ અને મધ્યભારતમાં વિચરણ કરનારા શ્રમણોનું સમ્મેલન મથુરામાં થયું હતું તેજ વખતે દક્ષિણ અને પશ્ચિમમાં વિચરણ કરનારા શ્રમણોનું એક સમ્મેલન વીરનિર્વાણુ સં. ૮૨૭ થી ૮૪૦માં વલ્લભીપુર-વળા (સૌરાષ્ટ્ર)માં આચાર્ય નાગાર્જુનની અધ્યક્ષતામાં થયું હતું. ત્યાં જે શ્રમણો એકત્ર થયા હતા તેમને પણ શ્રુતનો ઘણો ભાગ વિસ્મૃત થઈ ગયો હતો. જે કંઈ પણ તેમના સ્મરણમાં રહ્યું હતું તેનેજ સંકલિત કરવામાં આવ્યું. આ વાચના ‘વલ્લભી વાચના’ અથવા ‘નાગાર્જુનીય વાચના’ના નામથી ખોલાય છે.^૪

પાંચમી વાચના

વીરનિર્વાણુની દસમી શતાબ્દી (૯૮૦ થી ૯૯૩ ઈ. સ. ૪૫૪ થી ૪૬૬)માં દેવર્ધિગણિ ક્ષમાશ્રમણની

૧. જર્નલ ઓફ ધી બિહાર એન્ડ ઓરિસ્સા રિસર્ચ સોસાયટી ભા. ૧૩, પૃ. ૩૩૬.

૨. જૈન સાહિત્યનો બૃહદ ઇતિહાસ ભા. ૧, પૃ. ૮૨

૩. આવશ્યક ચૂર્ણિ

(ક) નન્દી ચૂર્ણિ પૃ. ૮.

(ખ) નન્દી ગાથા ૩૩, મલ્લગિરિવૃત્તિ પૃ. ૫૧.

૪. કાણવલી.

(ખ) જિનવચનં ચ દુષ્પમકાલવશાત્ ઉચ્ચિન્ન પ્રાયમિતિ મત્વા ભગવત્તિર્નાગાર્જુન સ્કન્દિલાચાર્ય પ્રભૃતિભિઃ પુસ્તકેષુ ન્યસ્તમ.

-યોગશાસ્ત્ર પ્ર. ૩, પૃ. ૨૦૭

અધ્યક્ષતામાં ફરી શ્રમણસંઘ વલ્લભીપુર-વળા માં એકત્ર થયો હતો. દેવર્દિગણિ ૧૧ અંગ અને ૧ પૂર્વથી કંઈક અધિક શ્રુતના જ્ઞાતા હતા. સ્મૃતિની દુર્બળતા, પુનરાવર્તનની ન્યૂનતા અને ધર્મનો હાસ અને પરંપરાની સંકળ તરી જવી વિ. કારણેથી શ્રુત સાહિત્યનો અધિકાંશ ભાગ નષ્ટ થઈ ગયો હતો. છતાં વિસ્મૃત શ્રુતને સંકલિત તથા સંગ્રહિત કરવાનો પ્રયાસ કરવામાં આવ્યો. દેવર્દિગણિએ પોતાની પ્રખર પ્રતિભા વડે તેને સંકલિત કરી પુસ્તકારૂઢ કર્યો. પહેલાં જે માથુરી અને વલ્લભી વાચનાઓ થઈ હતી. તે બંને વાચનાઓનો સમન્વય કરી તેમાં એકરૂપતા લાવવાનો પ્રયાસ કરવામાં આવ્યો.^૧ જ્યાં મતલેદ પડ્યો ત્યાં માથુરી વાચનાને મૂળમાં સ્થાન આપી વલ્લભી વાચનાના પાઠોને પાઠાન્તરમાં સ્થાન આપ્યું. આ જ કારણે આગમોની વ્યાખ્યા જેમાં કરવામાં આવી તે ગ્રંથોમાં જ્યાં ત્યાં 'નાગાર્જુનીયાસ્તુ પઠન્તિ' એવાં પ્રકારનો નિર્દેશ મળે છે.

આગમોને પુસ્તકારૂઢ કરતી વખતે દેવર્દિગણિએ કેટલીક મુખ્ય વાતો ધ્યાનમાં રાખી હતી. જે જે જગ્યાએ સમાન પાઠો આવ્યા છે ત્યાં તેમની પુનરાવૃત્તિ નહિ કરતાં તે પાઠો માટે વિશેષ ગ્રન્થ અથવા સ્થળનો નિર્દેશ કર્યો છે. જેમકે 'જહા ઉવવાઈએ' 'જહા પણ્ણવણ્ણએ'. એક જ આગમમાં એક વાત અનેક વખત આવી ત્યાં 'જવ' શબ્દનો પ્રયોગ કરી તેનો અન્તિમ શબ્દ સૂચવી દીધો. જેમકે 'નાગકુમારા જવ વિહરન્તિ' 'તેણું કાલેણું જવ પરિસા જિગ્ગયા' આ સિવાય ભગવાન મહાવીર પછી અનેલી કેટલીક મુખ્ય-મુખ્ય ઘટનાઓને પણ આગમોમાં સ્થાન આપ્યું. આ વાચના વલ્લભીપુરમાં હોવાને લીધે 'વલ્લભી' વાચના કહેવાઈ. ત્યાર પછી આગમોની ખીજ કોઈ સર્વમાન્ય વાચના થઈ નથી. વીરપ્રભુની દસમી શતાહિદ પછી પૂર્વજ્ઞાનની પરંપરા વિચ્છિન્ન થઈ ગઈ.

આગમ વિચ્છેદનો ક્રમ

શ્વેતામ્બર માન્યતાનુસાર વીરનિર્વાણના ૧૭૦ વર્ષ પછી ભદ્રબાહુ સ્વર્ગવાસી થયા. અર્થની દૃષ્ટિએ છેલ્લા ચાર પૂર્વો તેમની સાથે જ નષ્ટ થયા. દ્વિગમ્બર માન્યતાનુસાર ભદ્રબાહુને સ્વર્ગવાસ વીરનિર્વાણના ૧૬૨ વર્ષ પછી થયો હતો.

વીરનિર્વાણ સં. ૨૧૬ માં સ્થૂલિભદ્ર સ્વર્ગવાસી થયા. તેઓ શાણ્ણિક દૃષ્ટિએ અન્તિમ ચાર પૂર્વના પણ જ્ઞાતા હતા. તે ચાર પૂર્વો પણ તેમની સાથેજ સં. ૨૧૬ માં નષ્ટ થઈ ગયા. આર્યવજ્રસ્વામી સુધી દસ પૂર્વોની પરંપરા ચાલી. તેઓ વીરનિર્વાણ ૫૫૧ (વિ. સં. ૧૦૧) માં સ્વર્ગે સિધાવ્યા ત્યારે દસમું પૂર્વ પણ વિનષ્ટ થયું. દુર્બલિકા પુખ્યમિત્ર ૯ પૂર્વોના જ્ઞાતા હતા. તેમને સ્વર્ગવાસ વીરનિર્વાણ ૬૦૪ (વિ. સં. ૧૩૪) માં થયો. તેમની સાથેજ નવમું પૂર્વ પણ વિચ્છેદ ગયું.

આ પ્રમાણે પૂર્વોનો વિચ્છેદ ક્રમ દેવર્દિગણિ ક્ષમાશ્રમણ સુધી ચાલતો રહ્યો. દેવર્દિગણિ પોતે એકપૂર્વથી વધુ શ્રુતના જ્ઞાતા હતા. આગમ સાહિત્યનો ઘણો મોટો ભાગ હુપ્ત થયેલ હોવા છતાં આગમોનો કેટલોક મૌલિક ભાગ આજે પણ સુરક્ષિત છે. પરંતુ દ્વિગમ્બર પરંપરાની આ ધારણા નથી. શ્વેતામ્બર સમાજ માને છે કે આગમ સંકલન કરતી વખતે તેના મૌલિક રૂપમાં કેટલોક ફેર અવશ્ય થયો છે. ઉત્તરવર્તી ઘટનાઓ અને વિચારણાઓનો તેમાં સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે, જેનું સ્પષ્ટ પ્રમાણ સ્થાનાંગમાં સાત નિન્હવ અને નવ ગણોનો ઉલ્લેખ છે. વર્તમાનમાં પ્રન્નવ્યાકરણનું મૌલિક વિષય-વર્ણન પણ ઉપલબ્ધ નથી તથાપિ અંગસાહિત્યનો મોટો ભાગ મૌલિક છે. ભાષાની દૃષ્ટિએ આ આગમો પ્રાચીન સિદ્ધ થઈ ચુક્યા છે. આચારાંગ પ્રથમ શ્રુતસ્કન્ધની ભાષાને ભાષા-શાસ્ત્રીઓ પચ્ચીસસો વર્ષ પહેલાંની માને છે.

પ્રન્ન થાય છે કે વૈદિક વાક્યમયની જેમ જૈન આગમ સાહિત્ય પૂર્ણરૂપથી ઉપલબ્ધ કેમ થતો નથી? તે વિચ્છેદ શા કારણે થયો? તેનું મૂળ કારણ એ છે કે દેવર્દિગણિ ક્ષમાશ્રમણની પૂર્વે આગમ સાહિત્ય વ્યવસ્થિતરૂપથી લખાયો નહોતો. દેવર્દિગણિ પૂર્વે જે આગમ વાચનાઓ થઈ તેમાં આગમોના લેખન સંબંધી કશું પ્રમાણ મળતું નથી. તે શ્રુતિરૂપેજ ચાલતા રહ્યાં. પ્રતિભાસંપન્ન યોગ્ય શિષ્યના અભાવમાં શુરુએ તે જ્ઞાન શિષ્યને બતાવ્યું નહિ જેથી શ્રુત-સાહિત્ય ધીમે ધીમે વિસ્મૃત થતું ગયું.

૧. વલ્લભીપુરમ્મિ નયરે દેવઉદ્ધપમુલેણ સમાજસંઘેણ । પુત્થઈ આગમુ વિહિઓ નવસયઅસીઆઓ વીરાઓ ॥

લેખનપરંપરા

આગમ તથા આગમેતર સાહિત્ય અનુસાર લિપિને પ્રારંભ પ્રાગ ઐતિહાસિક કાળમાં થઈ ચૂક્યો હતો.^૧ પ્રજ્ઞાપના સૂત્રમાં અઠાર લિપિઓનો ઉલ્લેખ મળે છે.^૨ વિશેષાવશ્યક ભાષ્યવૃત્તિ, અને ત્રિષષ્ટિશલાકા પુરુષ ચરિત્ર વિ. ગ્રન્થોથી સ્પષ્ટ પ્રતીત થાય છે કે ભગવાન ઋષભદેવે પોતાની જ્યેષ્ઠ પુત્રી બ્રાહ્મીને અઠાર લિપિઓ શીખવી હતી^૩ તેજ કારણે આ લિપિનું નામ બ્રાહ્મી લિપી પડ્યું.^૪ ભગવતી વગેરે આગમોમાં મંગલાચરણ રૂપે ‘નમો બંભીએ લિપીએ’^૫ કહી નમસ્કાર કર્યા છે. ભગવાન ઋષભે પોતાના મોટા પુત્ર ભરતને ૭૨ કળાઓ શીખવી હતી^૬ જેમાં લેખનકળાનું પ્રથમ સ્થાન છે. જંબૂદ્વીપ પ્રસિદ્ધિ અનુસાર સમ્રાટ ભરતે કાકિણી રત્નથી પોતાનું નામ ઋષભકૂટ પર્વત ઉપર લખ્યું હતું. ભગવાન ઋષભે અસિ, મસિ અને કૃષિ આ ત્રણ પ્રકારના વ્યાપારની કળા શીખવી હતી.^૭ આ પ્રમાણે લિપિ, લેખન-કળા અને મસિ આ ત્રણે શબ્દ લેખનની પરંપરાને કર્મયુગના આદિકાળમાં લઈ જાય છે. નન્દીસૂત્રમાં અક્ષરશ્રુતના જે ત્રણ પ્રકાર બતાવ્યા છે તેમાં પ્રથમ સંજ્ઞાક્ષર છે; જેનો અર્થ થાય છે અક્ષરની આકૃતિ વિશેષ અ, આ વગેરે.^૮

આ નિશ્ચિતરૂપથી કહી શકાતું નથી કે પ્રાગ-ઐતિહાસિક કાળમાં લખવાની સામગ્રી કેવા પ્રકારની હતી. પુસ્તક-રત્નનું વર્ણન કરતી વખતે રાજપ્રમ્નીય સૂત્રમાં કસ્મિકા, મોરા, ગાંઠ, લિપ્યાસન (મષિપાત્ર) છંદન-ઢાંકણ, સાંકળી, મષિ અને લેખની આ પ્રમાણે લેખનના સાધનોનું વર્ણન કર્યું છે. પ્રજ્ઞાપનામાં ‘પોત્યાર’ શબ્દ આવે છે જેનો અર્થ થાય છે લિપિકાર.^૯ આજ આગમમાં પુસ્તકલેખનને આર્યશિલ્પ કહેલ છે અને અર્ધમાગધી ભાષા તથા બ્રાહ્મી લિપિને પ્રયોગ કરનાર લેખકને ભાષા-આર્યમાં સમાવેશ કરેલ છે.^{૧૦} સ્થાનાંગમાં પાંચ પ્રકારના પુસ્તકોનો ઉલ્લેખ છે. (૧) ગણ્ડી (૨) કચ્છવી (૩) મુષ્ટિ (૪) સંપુટ ફલક (૫) સુપાટિક.^{૧૧} દશવૈકલિક વૃત્તિમાં^{૧૨} પ્રાચીન આચાર્યોના મતને ઉલ્લેખ કરીને આ પુસ્તકોનું વિવરણ આપ્યું છે. નિશીથ ચૂર્ણિમાં તેમનું વર્ણન છે.^{૧૩} ટીકાકારે પુસ્તકને અર્થ તાડપત્ર,

૧. જંબૂદ્વીપ પ્રસિદ્ધિ વૃત્તિ. (ખ) શ્રી કલ્પસૂત્ર સૂ. ૧૯૫

૨. પ્રજ્ઞાપના સૂત્ર પદ ૧

૩. વિશેષાવશ્યક ભાષ્યવૃત્તિ ૧૩૨.

(ખ) લેહં વિવિલિહાણું જિણેણું બંભીએ દાહિણુ કરેણું.

-આવશ્યક નિર્ણયિત ગા. ૨૧૨

(ગ) અષ્ટાદશ લિપીર્બાહ્યા અપસવ્યેન પાણિના ।

-ત્રિષષ્ટિશલાકાપુરુષ ચરિત્ર ૧-૨-૯૬૩

(ધ) બંભીએ દાહિણુબંધ્યેણુ લેહો દાઈતે

આવશ્યક ચૂર્ણિ પૂ. ૧૫૬

(ડ.) આગમ સાહિત્યમાં ભારતીય સમાજ પૂ. ૩૦૧-૩૦૩

લે. ડો. જગદીશચંદ જૈન

૪. ઋષભદેવને હી સંભવતઃ વિગી- વિદ્યા કે લિયે ,લિપિ કૌશલકા ઉદ્ભાવન ક્રિયા. ઋષભદેવને હી સંભવતઃ બ્રહ્મવિદ્યા કી શિક્ષા કે લિયે ઉપયોગી બ્રાહ્મીલિપિકા પ્રચાર ક્રિયા થા. -હિન્દી વિશ્વકોષ શ્રી નગેન્દ્રનાથ વસુ પ્ર.ભાગ પૂ. ૬૪

૫. ભગવતી મંગલાચરણ

૬. દ્વાસપ્તતિકથા કલાકાર્ણં ભરતં સોહ્યજીગપત । બ્રહ્મ જ્યેષ્ઠાય પુત્રાય બ્રૂયાદિતિ નચાદિવ ॥

-ત્રિષષ્ટી શલાકા પુરુષ ચરિત્ર ૧-૨-૯૬૦

૭. જંબૂદ્વીપ વૃત્તિ, વક્ષસ્કાર.

૮. નન્દીસૂત્ર ૩૮.

૯-૧૦. પ્રજ્ઞાપના સૂત્ર પદ ૧

૧૧. સ્થાનાંગ સૂત્ર સ્થાન ૫

(ખ) બૃહન્કલ્પ ભાષ્ય ૩. ૩૮૨૨

(ગ) વિસ્તૃત વિવેચન માટે જુઓ “ જૈનચિત્રકલ્પદ્રુમ” શ્રી પુણ્યવિજયજી મ. દ્વારા સંપાદિત.

(ધ) આઉટવાઈન્સ ઓફ પૈલિયોગ્રાફી, જનરલ ઓફ યુનિવર્સિટી ઓફ બોસ્ને ઈસ્ટ દ,ભા. ૬, પૂ. ૮૭ એચ. આર. કાપરિયા તથા ઓઝા પૂ. ૪-૫૬.

૧૨. દશવૈકલિક હારિભદ્રીયવૃત્તિ પત્ર ૨૫.

૧૩. નિશીથચૂર્ણિ ઉદ્દેશક ૧૨.

સંપુટનો પત્રસંચય અને કર્મનો અર્થ મષિ તથા લેખની કર્યો છે, અને પોત્યારા અથવા પોત્યકાર શબ્દનો અર્થ પુસ્તક દ્વારા આલુવિકા ચલાવનાર-એવો કર્યો છે.

આગમ સાહિત્ય સિવાય જૌદ્ધ^૧ અને વૈદિક વાડ્મયમાં પણ લેખનકળાનું વર્ણન ઉપલબ્ધ થાય છે. ઇતિહાસ આ વાતનો સાક્ષી છે. સિકન્દરના સેનાપતિ નિઆકસે^૨ પોતાની ભારતયાત્રાના સંસ્મરણોમાં લખ્યું છે કે ભારતવાસી લોકો કાગળ બનાવતા હતા.^૩ ઈસ્વીસનની બીજી શતાબ્દિમાં લખવા માટે તાડપત્ર અને ચૌથી શતાબ્દિમાં લોખપત્રનો ઉપયોગ કરવામાં આવતો હતો.^૪ વર્તમાનમાં ઇશુની પાંચમી શતાબ્દિમાં લખાયેલા પાનાંઓ પણ ઉપલબ્ધ થાય છે.^૫ આ વિવેચનનો તાત્પર્યાર્થ એ છે કે લેખનકળાનો પ્રચાર ભારતમાં પ્રાચીનકાળથી થયેલો હતો પરંતુ આ વાત નકારી શકાતી નથી કે તે વખતે આગમ-સાહિત્યને લખવાની પરંપરા ન હતી, પરંતુ આગમોને મોઢે રાખવામાં આવતા હતા. જૈન, બૌદ્ધ અને વૈદિક ત્રણે પરંપરાઓમાં આજ પધ્ધતિ હતી. તેથી જ ત્રણે પરંપરાઓમાં અનુક્રમે શ્રુત, સુત્તાં, અને શ્રુતિ શબ્દનો પ્રયોગ આગમ માટે થતો રહ્યો છે.

આગમ લેખન યુગ

જૈન દ્રષ્ટિએ ૧૪ પૂર્વોત્તુ^૬ લેખનકાર્ય કરી પણ થયુંજ નથી. તે બધાં લખવા માટે કેટલી સ્યાહીની અપેક્ષા હોય છે તેની કલ્પના અવશ્ય કરવામાં આવી છે. વીરનિર્વાણુ ૮૨૭ થી ૮૪૦ માં જે મથુરા અને વલ્લભીમાં સમ્મેલનો થયા, તે વખતે અગિયાર અગોને વ્યવસ્થિત કરવામાં આવ્યા હતા. તે જ સમયે આર્યરક્ષિતે અનુયોગદ્વાર સૂત્રની રચના કરી. તેમાં દ્રવ્યશ્રુત માટે “પત્તય-પોત્યય-લિહિઅ”^૭ શબ્દનો પ્રયોગ થયો છે. આથી પૂર્વે આગમ લખાયાનું પ્રમાણ પ્રાપ્ત થતું નથી. આથી આ અનુમાન કરી શકાય છે કે શ્રમણુ ભગવાન મહાવીરના પરિનિર્વાણુની નવમી શતાબ્દિના અંતે આગમોના લેખનની પરંપરા ચાલી; પરંતુ આગમોને લિપિબંધ કરવાનો સ્પષ્ટ સંકેત દેવર્ધિગણિ ક્ષમાશ્રમણુના સમયથી મળે છે.

આગમોને લિપિબંધ કર્યા પછી પણ એક માન્યતા એવી હતી કે શ્રમણુ ન તો પોતાના હાથે પુસ્તક લખી શકતા હતા કે ન પોતાની સાથે રાખી શકતા હતા. કારણ કે એમ કરવામાં નીચેના દોષો લાગવાની સંભાવના રહે છે.

- (૧) અક્ષર વિ. લખવાથી કુંથુ વ. ત્રસ જીવોની ઉત્પત્તિ અને હિંસા થાય છે તેથી પુસ્તક લખવું સંયમ વિરાધનાનું કારણ છે.^૮
- (૨) પુસ્તકોને એક ગામથી બીજે ગામ લઈ જતી વખતે ખસા છોલાઈ જાય છે અને ત્રણ-ઘા પડી જાય છે.
- (૩) તેમાં છિદ્ર પડી જતાં સમ્યક્ પ્રકારે તેમાં પ્રતિલેખના થઈ શકતી નથી.
- (૪) રસ્તામાં ચાલતાં વજન વધી જાય છે.
- (૫) કુંથુ વિ. ત્રસ જીવોનું આશ્રયસ્થાન હોવાથી અધિકરણુ છે અથવા ચોર વ. ના ચોરી જવાથી અધિકરણુ બની જાય છે.
- (૬) તીર્થકરોએ પુસ્તક નામની ઉપાધિ રાખવાની અનુમતિ નથી આપી.

૧. સર્કસ ડેવિડ્સ, બુદ્ધિસ્ટ ઈન્ડિયા પૃ. ૧૦૮

૨. ભારતીય પ્રાચીન લિપિમાળા પૃ. ૨.

૩. “ ”

૪. “ ”

૫. અનુયોગદ્વાર શ્રુત અધિકાર ૩૭.

૬. શંધ સં અપરિલેહા, ભારો અલિક્કરણુમેવ અવિદિન્ન સંક્રમણુ પલિમંથો, પમાએ પરિક્રમણુ લિહણુ-બુહન્કલ્પ નિયુક્તિ ઉ. ૭૩

(ખ) પોત્યુએસુ ઘેખાંતએસુ અસંજમો ભવર્ષો દશવેકલિક ચૂણિ પૃ. ૨૧

(ગ) નનુ- પૂર્વે પુસ્તક નિરપેક્ષેવ શિક્ષાન્તાદિવાચનાડભ્ત્, સામ્પ્રાનં પુસ્તક- સંગ્રહઃ કિયતે સાધુલિસ્તન, કથં સંપતિમંગલિ ? ઉચ્યને - પુસ્તકગ્રહણં તુ ધરણિકં નન્વૌસંગિકમ્ । અન્યથા તુ પુસ્તક ગ્રહણે ભૂયાંસો દોષાઃ પ્રતિપાદિતાઃસન્તિ । -વિશેષ શતક ૩૯

(૭) પુસ્તકો પાસે હોવાથી સ્વાધ્યાયમાં પ્રમાદ થાય છે તેથી સાધુ જેટલી વખત પુસ્તકો ખાંધે છે, જોડે છે અને અક્ષરો લખે છે તેમને તેટલાજ ચતુર્ધુકોનું પ્રાયશ્ચિત આવે છે,^૧ અને આજ્ઞા આદિ દોષો લાગે છે.

આ બધા કારણોને લીધે જ લેખનકળાનું પરિજ્ઞાન હોવા છતાં પણ આગમોનું લેખનકાર્ય કરવામાં આવતું નહોતું. સાધુ માટે સ્વાધ્યાય અને ધ્યાનનું વિધાન મળે છે પરંતુ કયાંય લખવાનું વિધાન મળતું નથી. ‘ધ્યાન કેળવેલો-પગત, સ્વાધ્યાય અને ધ્યાનરત’ શબ્દોની જેમ ‘લેખ-રત’ શબ્દનો પ્રયોગ થયો નથી. પરંતુ પૂર્વાચાર્યોએ આગમોનો વિચ્છેદ ન થઈ જાય તે માટે લેખનકાર્યનું અને પુસ્તક રાખવાનું વિધાન કર્યું^૨ અને આગમો લખાયા.

આ આગમોનું સારરૂપ અહીં આપવામાં આવ્યું છે. અમે અહીં વિસ્તારલયથી ૪૫ કે ૮૪ આગમોનો સાર નહિ આપતાં ૩૨ આગમોનો જ અતિ સંક્ષેપમાં પરિચય આપી રહ્યા છીએ, જેથી પ્રબુદ્ધ પાઠકો આગમોના મર્મને સમજી શકે. હજારો પાનાનો સંક્ષેપમાં સાર આપવો તે સાગરને ગાગરમાં ભરવા સમાન કઠણ પ્રયાસ છે તથાપિ સંક્ષેપમાં તે પરિચય આ પ્રમાણે છે.

૧ - આચારંગ સૂત્ર

આચારંગનું મહત્ત્વ :

આચારંગમાં આચારનું પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું છે તેથી તેને બધા અંગોનો સાર કહ્યો છે. નિર્ચુકિતકારે સ્વયં જિજ્ઞાસા પ્રસ્તુત કરી કે અંગોનો સાર શું છે? સમાધાન કરતાં કહ્યું કે - અંગોનો સાર આચાર છે.^૩ આચારંગમાં મોક્ષનો ઉપાય ગતાવ્યો છે તેથી તેને સંપૂર્ણ પ્રવચનનો સાર પણ કહ્યો છે.^૪

આચારંગ એ શ્રમણ-જીવનનો આધાર છે. તેથી પ્રાચીનકાળમાં આ આગમનું અધ્યયન સર્વપ્રથમ કરવામાં આવતું હતું. આનું અધ્યયન કર્યા વગર ‘સૂત્રકૃત’ વગેરે આગમ સાહિત્યનું અધ્યયન કરી શકાતું નહોતું.^૫ આચારંગના અધ્યયન પછીજ ધર્માનુયોગ, ગણિતાનુયોગ અને દ્રવ્યાનુયોગ ભણવાનું વિધાન છે.^૬ આચારંગના નવ પ્રહ્લયર્થ અધ્યયનોનું વાંચન કર્યા વગરજ જો કોઈ અન્ય આગમોનું અધ્યયન કરતું તો તેને માટે ચાતુર્માસિક પ્રાયશ્ચિતનું વિધાન હતું.^૭ આચારંગના શસ્ત્રપરિજ્ઞા અધ્યયનથી નવદીક્ષિત શ્રમણની ઉપસ્થાપના કરવામાં આવતી હતી, અને આચારંગના અધ્યયનથી જ શ્રમણ પિણ્ડકલ્પી અર્થાત્ ભિક્ષા લાવવા યોગ્ય બનતો હતો.^૮ આચારંગના અધ્યયનથી

૧ જતિયમેતા વારા ઉ મુંચઈ-બંધઈ વ જતિ વારા જતિ અકખરાણિ વિહનિ વ તતિ લહુંગા જં થ અવજજે ! -બૃહત્કલ્પ ભાષ્ય ઉ. ૩, ગા. ૩૮૩૧ (ખ) નિશીથ ભાષ્ય ઉ. ૧૨ ગા., ૪૦૦૮.

(ગ) યાવતો વારાન તત્પુસ્તકં બધ્નાતિ, મુંચનિવા અક્ષરાણિ વા લિખનિ તાવન્તિ ચતુર્ધુનિ આજ્ઞાદયશ્ચ દોષા : । -બૃહત્કલ્પ નિર્ચુકિને ઉ. ૩

૨ આણકોટદેવગએ, સજ્જાજઆણરસ- ભગવતી

૩ કલં પુણ પડુચ્ય ચરણકરણા અવોચિછત્તિ નિમિત્તિય ગેણ્ડમાણ્ડસ પોત્થએ સંજમો ભવઈ । - દશવૈકલિક ચૂણિ પૃ. ૨૧.

૪ અંગાણં કિ સારો? આચરો. - આચારંગ નિર્ચુકિત ગાથા ૧૬

૫ આચારંગ નિર્ચુકિત ગા. ૮.

૬ અંગં જહા આચારો તં. અવાએત્તા સુચગડંગં વાએતિ ... ! - નિશીથ ચૂણિ ભાગ ૪ પૃ. ૨૫૨

૭ અહવા બંભયેરાદિ આચારં અવાએત્તા મ્માણ્ણઓગં ઈસિભ સિયાદિ વાએતિ, અહવા સૂરપણ્ણતિમાઈ ગણિતાણ્ણઓગં વાએતિ, અહવા દિદિવાતં દિવિયાણ્ણઓગં વાએતિ, અહવા - જદ્દા ચરણાણ્ણઓગે વાનિતો તદ્દા ધમ્માણ્ણઓગં અવાએત્તા ગણિતાણ્ણઓગં વાએતિ, એવમ્ ઉક્કમો ચારણિયાએ સવ્વો વિ ભાસિયવ્વો - નિશીથચૂણિ ભાગ ૪, પૃ. ૨૫૨.

૮ જે ભિકખુ ણુવ બંભયેરાઈ અવાએત્તા ઉત્તમ સુયં વાએઈ, વાએતં વા સાનિજ્જતિ - નિશીથ ૧૯-૧

૯ વ્યવહારભાષ્ય ૩ - ૧૭૪/૧૭૫

શ્રમણધર્મનું પરિજ્ઞાન થાય છે તેથી આચારધરને પ્રથમ ગણિસ્થાન કહ્યું છે.^૧ ખીજ શબ્દોમાં કહેવું હોય તો આચારધર એ જ આચાર્ય થવાનું પ્રથમ કારણ છે.

દ્વાદશાંગીમાં આચારાંગનું પ્રથમ સ્થાન છે.^૨ નિર્ચુકિતકાર ભદ્રબાહુએ લખ્યું છે કે તીર્થકર ભગવાન સર્વપ્રથમ આચારાંગનું અને ત્યાર પછી શેષ અંગોનું પ્રવર્તન કરે છે.^૩

આચારાંગ ચૂર્ણિ^૪ તથા વૃત્તિમાં^૫ આચારાંગની મહત્તાનું પ્રતિપાદન કરતા લખ્યું છે-અનન્ત અતીતમાં જેટલા પણ તીર્થકરો થયા છે તે બધાએ સર્વપ્રથમ આચારાંગનો જ ઉપદેશ આપ્યો. વર્તમાનકાળમાં જે તીર્થકરો મહાવિદેહ ક્ષેત્રમાં વિરાજમાન છે તે સર્વે પણ સર્વપ્રથમ આચારાંગનો જ ઉપદેશ આપે છે અને અનાગત અનન્તકાળમાં જેટલા પણ તીર્થકરો થશે તેઓ પણ સર્વપ્રથમ આચારાંગનો જ ઉપદેશ આપશે. ત્યાર પછી બાકીના અંગોનો ઉપદેશ કરશે. ગણધરો પણ એ જ ક્રમનું અનુસરણ કરતાં તે જ ક્રમે દ્વાદશાંગીની ગૂંથણી-રચના કરે છે.

સમવાયાંગની વૃત્તિમાં આચાર્ય અભયદેવે^૬ અને નંદીની વૃત્તિમાં આચાર્ય મલયગિરિએ^૭ ઉપરોક્ત માન્યતાના સમર્થનમાં પોતાનો અભિપ્રાય વ્યક્ત કરી લખ્યું છે કે આચારાંગ, સ્થાપનાની દૃષ્ટિએ પ્રથમ અંગ છે અને રચનાક્રમની દૃષ્ટિએ બારમું અંગ છે. અને ખીજી રીતે જોતાં રચનાક્રમ અને સ્થાપનાક્રમ બન્ને દૃષ્ટિએ આચારાંગ પ્રથમ અંગ છે. આ બન્ને ધારાઓ અભયદેવ તથા મલયગિરિની પહેલાં પ્રચલિત હતી. અંગસૂત્રો પૂર્વોમાંથી નિર્ચુક છે. આ દૃષ્ટિએ જોતાં લાગે છે કે આચારાંગ સ્થાપનાક્રમની દૃષ્ટિએ પ્રથમ અંગ છે પરન્તુ રચનાક્રમની દૃષ્ટિએ નહિ. ત્રિપષ્ઠિ શલાકાપુરુષ ચરિત્ર, ‘મહાવીરચરિય’^૮ વગેરેથી પરિજ્ઞાત થાય છે કે શ્રમણ ભગવાન મહાવીરે ગૌતમાદિ ગણધરોને સર્વપ્રથમ ‘ઉપ્પન્ને ઈવા, વિગમે ઈવા,’ ધુવે ઇવા’ આ ત્રિપદી પ્રહાન કરી અને તેમણે આ ત્રિપદી દ્વારા પ્રથમ ચૌદ પૂર્વોની રચના કરી અને ત્યાર પછી દ્વાદશાંગીની રચના કરી. ગણધરોએ દ્વાદશાંગીથી પહેલાં ‘પૂર્વોની’ રચના કરી તેથી તેમને ‘પૂર્વ’ કહેવામાં આવ્યા.

અહીં પ્રશ્ન એ થાય છે કે જ્યારે પૂર્વોની રચના અગોથી પહેલા થઈ તો દ્વાદશાંગીની રચનામાં આચારાંગનું પ્રથમ સ્થાન કેવી રીતે હોઈ શકે? એનો ઉત્તર એ છે કે પૂર્વોની પ્રથમ રચના થવા છતાં પણ આચારાંગનું દ્વાદશાંગીના ક્રમમાં પ્રથમ સ્થાન માનવામાં હરકત નથી કારણ કે બારમું અંગ દૃષ્ટિવાદ છે તે ‘પૂર્વ’ નથી. પૂર્વ તો દૃષ્ટિવાદના પાંચ વિભાગો માંડિલો એક વિભાગ છે,^૯ સર્વપ્રથમ ગણધરોએ પૂર્વોની રચના કરી પરંતુ બારમા અંગ દૃષ્ટિવાદનો અવશેષ એવા ઘણા મોટા ભાગનું અંધન (રચના) તો આચારાંગ આદિના ક્રમથી બારમા સ્થાને જ થયેલ

૧ આચારમ્મિ અહીંએ જ નાઓ હોઈ સમણ ધમ્મો ઉ । તમ્હા આચારધરો, ભણણઈ પઢમં ગણિદ્ધણં ॥ - આચારાંગ નિર્ચુકિત ગા. ૧૦
 ૨ (ક) સે ણં અંગદ્ધયાએ પઢમે - સમવાયાંગ પ્રકીર્ણક સમવાય સૂત્ર ૮૯
 (ખ) સ્થાપનામધિક્કલ્ય પ્રથમમંગમ્ - નંદી, મલયગિરિવૃત્તિ પત્ર - ૨૧૧.
 (ગ) ગણધરો: પુન: સૂત્રરચનાં વિદ્ધત: આચારાદિક્કમોણુ વિદ્ધપાતિ સ્થાપયન્તિ વા । - નંદી મલયગિરિવૃત્તિ પત્ર ૨૪૦.
 ૩ સવ્વેસિમાયારો તિત્થસ્સ પવત્તણે પઢમયાએ । સેસાઈ અંગાઈ એકકારસ્સ આણુપુલ્લીએ ॥ - આચારાંગ નિર્ચુકિત ૮.
 ૪ સવ્વતિત્થગરા વિય આચારસ્સ અત્થં પઢમં આઈકખાંતિ તત્તો સેસગાણં એકકારસણ્ણં અંગાણં તાએ ચેવ પરિવાલીએ ગણહરા વિ સુત્તં ગુંથંતિ । - આચારાંગ ચૂર્ણિ પૃ. ૩
 ૫ કદા પુનભગવતાચાર: પ્રણીત: ઈત્યથ આહ સવ્વેસિમિત્યાદિ સર્વેપાં તીર્થકરાણાં તીર્થપ્રવર્તનાદાવાચારાર્થ: પ્રથમતયાભૂદ્ ભવન્તિ, ભવિષ્યતિ ચ તત: શેષાંગાર્થ ઈતિ ગણધરા આપ્યતથૈવાનુપૂર્વ્યા સૂત્રતથા ગચ્ચન્તિ ઈતિ - આચારાંગ શીલાંકાચાર્યવૃત્તિ પૃ. ૬.
 ૬ સમવાયાંગ વૃત્તિ - અભયદેવસૂરિ પત્ર ૧૯૯૧
 ૭ નંદી - મલયગિરિવૃત્તિ પૃ. ૪૮૧
 ૮ ત્રિપષ્ઠિ શલાકા પુરુષ ચરિત્ર ૧૦-૫-૧૬૫
 ૯ મહાવીર ચરિય ૮-૨૫૭ ગુણચન્દ્ર.
 (ખ) દર્શન-રત્ન રત્નાકર પત્ર ૪૦૩/૧
 ૧૦ પરિકર્મ - સૂત્ર પૂર્વાનુચોગ - પૂર્વગત - ચૂલિકા: પંચ । સ્યુદ્ધિવાદભેદા: પૂર્વાણિ ચતુર્દશાપિ પૂર્વગતે ॥ - અભિધાન ચિન્તામણિ - ૧૬૦

છે. એવો કયાંય ઉદ્દેશ્ય નથી કે દૃષ્ટિવાદનું સર્વપ્રથમ અંધન થયું હોય. તેથી નિર્ચુકિતકારનું પ્રસ્તુત કથન સત્ય પ્રતીત થાય છે કે રચના તથા સ્થાપના બંને દૃષ્ટિએ આચારાંગનું દ્વાદશાંગીમાં પ્રથમ સ્થાન છે.

આ હકીકત સત્ય છે કે આચારાંગની રચના ગણુધર સુધર્માએ કરી છે અને તે પણ ભગવાન મહાવીરના વખતમાંજ. ભાષાશાસ્ત્રી તથા ઐતિહાસિક વિદ્વાનોનું મન્તવ્ય છે કે આચારાંગ એ ઉપલબ્ધ આગમોમાં સર્વથી પ્રાચીન છે. તેની રચનાશૈલી અન્ય આગમોથી અલગ છે. પ્રસ્તુત આગમની તુલના પાશ્ચાત્ય વિચારક ડૉ. હર્મન જેકોબીએ પ્રાહ્મણ સૂત્રોની શૈલી સાથે કરી છે. તેમનો અભિપ્રાય એવો છે કે “પ્રાહ્મણસૂત્રોના વાક્યો પરસ્પર સંબંધિત છે પરંતુ આચારાંગના વાક્યો પરસ્પર સંબંધિત નથી. તેઓ લખે છે કે “આચારાંગના વાક્યો તે વખતના પ્રસિદ્ધ ધાર્મિક ગ્રંથોથી ઉદ્ભૂત કરવામાં આવ્યા હોય એમ પ્રતીત થાય છે. માર્કું આ અનુમાન ગદ્યની મધ્યમાં આવનાર પદ્ય તથા પદોના સંબંધમાં પૂર્ણ સત્ય છે. કારણકે તે પદ્ય અથવા પદોની સૂત્રકૃતાંગ, ઉત્તરાધ્યયન તથા દશવૈકલિકના પદોની સાથે તુલના થઈ શકે છે.”

ડૉ. જેકોબીનો પ્રસ્તુત મત પૂર્ણ આધારરહિત નથી કારણ કે એવી પણ એક માન્યતા છે કે દ્વાદશાંગી પૂર્વોમાંથી નિર્ચૂક છે અને દશવૈકલિકનું નિર્ચૂકણ પણ પૂર્વોમાંથી થયું છે. તેથી આ ઘણે ભાગે સંભવિત છે કે બંધાનું નિર્ચૂકણસ્થળ એક જ હોય.

આચારાંગના વાક્યો પરસ્પર સંબંધિત નથી, એવા આ કથનમાં કંઈક સત્યતા હોઈ શકે છે કારણ કે વર્તમાનમાં આચારાંગનું જે રૂપ ઉપલબ્ધ છે તે પૂર્ણ નથી પરંતુ ખંડિત છે.

ત્રીજું કારણ વ્યાખ્યાપદ્ધતિનો ભેદ પણ છે કારણ કે આગમ સાહિત્યમાં ‘છિન્નછેદનચિક અને અચ્છિન્ન છેદનચિક’ આ બે પ્રકારની વ્યાખ્યાપદ્ધતિઓ ચાલી છે. પહેલી પદ્ધતિ અનુસાર પ્રત્યેક વાક્ય અથવા ગાથા પોતા પોતાનામાં પૂર્ણ હોય છે. તેનો સંબંધ પહેલા અથવા અન્તિમ વાક્ય કે ગાથા સાથે હોતો નથી. પરંતુ બીજી પદ્ધતિમાં પ્રત્યેક વાક્ય અથવા શ્લોકની પૂર્વ અથવા અન્તિમ વાક્ય અથવા ગાથાની સાથે સંબંધ યોજના હોય છે.

આચારાંગની વ્યાખ્યા જે છિન્નછેદનચિક પદ્ધતિથી કરવામાં આવે તો વાક્યોમાં વિસંવાદ જ્ઞાત થશે અને જે અચ્છિન્નછેદનચિક પદ્ધતિથી વ્યાખ્યા કરવામાં આવે તો તેમાં કયાંય પણ વિસંવાદ જ્ઞાત નહિ થાય.

આચારાંગના પ્રથમ શ્રુતસ્કન્ધની રચનાશૈલીથી આચારાંગના બીજા શ્રુતસ્કન્ધની રચનાશૈલી સર્વથા ભિન્ન છે. ઇતિહાસ-વેત્તાઓનું માનવું છે કે આવી રચના આચારાંગના પ્રથમ શ્રુતસ્કન્ધના ઉત્તરકાળમાં થઈ છે. આચારાંગ નિર્ચુકિતમાં બીજા શ્રુતસ્કન્ધ (આચારસૂલા) ને સ્થવિરકૃત માનેલ છે.^૧ ચૂર્ણિકારે સ્થવિરનો અર્થ ગણુધર કર્યો છે.^૨ અને વૃત્તિકારે અતુર્દશ-પૂર્વવિદ્ કર્યો છે.^૩ પરંતુ સ્થવિરનું નામ આપ્યું નથી.

વિદ્વાનોનો એવો અભિમત છે કે પ્રથમ શ્રુતસ્કન્ધનો ગૂઢ અર્થ સ્પષ્ટ થઈ જાય એ દૃષ્ટિએ ભદ્રગાહુસ્વામીએ બીજા શ્રુતસ્કન્ધમાં સ્પષ્ટ અર્થ કર્યો છે. આચારાંગ નિર્ચુકિતમાં પાંચ ચૂલાઓના નિર્ચૂકણસ્થળનો પણ સંકેત કર્યો છે.^૪

નિર્ચુકિત, ચૂર્ણિ અને વૃત્તિના નિર્દેશોના આધારે એમ કહી શકાય કે આચારાંગના સંક્ષિપ્ત પાઠનો વિસ્તાર આચારસૂલામાં થયો છે. નિર્ચુકિતકારે તેનો નિર્દેશ કર્યો છે. વિસ્તારભયથી અહીં અમે તે બંધાની ચર્ચા કરતા નથી.

નન્દીસૂત્ર તથા સમવાયાંગમાં આચારાંગનો જે પરિચય આપ્યો છે તેમાં કહ્યું છે કે આચારાંગ અંગની અપેક્ષાએ પ્રથમ અંગ છે. તેમાં ૨ શ્રુતસ્કન્ધ, ૨૫ અધ્યયન, ૮૫ ઉદ્દેશનકાળ અને ૧૮ હબ્દર પદ છે. તેથી પ્રશ્ન એ થાય છે કે આચારાંગનો બીજો શ્રુતસ્કન્ધ જે અર્થરૂપે ભગવાન મહાવીર દ્વારા કથિત ન હોત અને ગણુધરે દ્વારા રચિત ન

૧	આચારાંગ નિર્ચુકિત	ગા.	૨૮૭
૨	આચારાંગ ચૂર્ણિ	પૃ.	૩૨૬
૩	આચારાંગ વૃત્તિ	પૃ.	૨૯૦
૪	આચારાંગ નિર્ચુકિત	ગા.	૨૯૧

હોત તે આ વર્ણન કેમ થાત? આ સંબંધમાં વિસ્તારથી ચર્ચા મેં 'જૈન આગમ સાહિત્ય: મનન અને મીમાંસા' નામક ગ્રન્થમાં કરી છે. જિજ્ઞાસુ ત્યાંથી વિસ્તૃત જાણકારી મેળવી શકશે.

વિષયવસ્તુ

સમવાયાંગ^૧ અને નન્દીસૂત્રમાં^૨ આચારાંગનું જે વિવરણ આપ્યું છે તે આ પ્રમાણે છે—

આચાર, ગોચાર, વિનય, વૈનયિક (વિનયતું ક્ષણ) સ્થાન (ઉત્થિતાસન, નિષ્ણ્યાસન, અને શયિતાસન) ગમન, ચંક્રમણ, ભોજન આદિની માત્રા, સ્વાધ્યાય વગેરેમાં યોગોને જોડવા, ભાષાસમિતિ, ગુપ્તિ, શય્યા, ઉપધિ, ભક્ત-પાન, ઉદ્દગમ-ઉત્થાન, એષણા વગેરેની શુદ્ધિ, શુદ્ધાશુદ્ધ ગ્રહણનો વિવેક, વ્રત, તપ, નિયમ, ઉપધાન વગેરે.

પ્રશસ્તિ પ્રકરણ^૩માં આચારાંગના પ્રત્યેક અધ્યયનનો વિષય સંક્ષેપમાં આ પ્રમાણે આપ્યો છે.

(૧) પડ્મવનિકાયની યતના.	(૧૪) વસ્ત્રની એષણા.
(૨) લૌકિક સન્તાનનો (સંસાર સંબંધી) ગૌરવ-ત્યાગ.	(૧૫) પાત્રની એષણા.
(૩) શીત-ઉષ્ણ વગેરે પરીષદો ઉપર વિજય.	(૧૬) અવગ્રહશુદ્ધિ.
(૪) અપ્રકરમ્પનીય સમ્યક્ત્વ.	(૧૭) સ્થાનશુદ્ધિ.
(૫) સંસારથી ઉદ્વેગ.	(૧૮) નિષ્ઠાશુદ્ધિ.
(૬) કર્મેને ક્ષીણ કરવાનો ઉપાય.	(૧૯) વ્યુત્સર્ગશુદ્ધિ.
(૭) વૈયાવૃત્યનો પ્રયત્ન.	(૨૦) શબ્દાસક્તિ પરિત્યાગ.
(૮) તપની વિધિ.	(૨૧) રૂપાસક્તિ પરિત્યાગ.
(૯) સ્ત્રી-સંગનો ત્યાગ.	(૨૨) પર ક્રિયાવર્જન.
(૧૦) વિધિપૂર્વક ભિક્ષાગ્રહણ.	(૨૩) અન્યોન્ય ક્રિયાવર્જન.
(૧૧) સ્ત્રી, પશુ, નપુંસક વગેરેથી રહિત એવી શય્યા.	(૨૪) મહાવ્રતોની દૃઢતા.
(૧૨) ગતિશુદ્ધિ.	(૨૫) સર્વ સંગોથી વિમુક્તિ.
(૧૩) ભાષાશુદ્ધિ.	

આચારાંગ નિર્ચુકિતમાં^૪ આચારાંગના દસ પર્યાયવાચી નામો આપ્યા છે.

(૧) આચાર	- આ સૂત્ર આચારણીય કૃત્યોનું પ્રતિપાદન કરનાર હોવાથી આચાર-‘આચાર’ કહેવાય છે.
(૨) આચાલ	- આ નિર્મિત-ગાઠ બંધને આચાલિત કરે છે તેથી ‘આચાલ’ કહેવાય છે.
(૩) આગાલ	- ચેતનાને સમભાવ રૂપ ધરાતલ ઉપર અવસ્થિત કરે છે તેથી તે ‘આગાલ’ છે.
(૪) આગર	- આ આત્મિક-શુદ્ધિના રત્નોને પેદા કરનાર હોવાથી ‘આગર’ છે.
(૫) આસાસ	- આ સંતપ્ત ચેતનાને આશ્વાસન આપવામાં સક્ષમ છે તેથી ‘આશ્વાસ’ કહેવાય છે.
(૬) આયરિસ	- આમાં ‘સંપૂર્ણ કર્તવ્યતા’ જોઈ શકાય છે તેથી તે ‘આદર્શ’-અરીસો છે.
(૭) અંગ	- આ અન્તસ્તલમાં રહેલા અહિંસા આદિ ભાવોને વ્યક્ત કરે છે તેથી તે ‘અંગ’ કહેવાય છે.
(૮) આઈણુ	- પ્રસ્તુત આગમમાં આચરવાયોગ્ય ધર્મનું નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે તેથી આ ‘આચીણુ’ છે.
(૯) આન્નત	- આનાથી જ્ઞાન આદિ આચારોની પ્રસ્તુતિ થાય છે તેથી તે ‘આન્નતિ’ કહેવાય છે.
(૧૦) આમોકખ	- બંધનમુક્તિનું આ સાધન છે તેથી આ ‘આમોક્ષ’ કહેવાય છે.

૧ સમવાયાંગ પ્રકીર્ણક સમવાય સૂત્ર ૮૯

૨ નન્દીસૂત્ર ૮૦.

૩ પ્રશસ્તિ પ્રકરણ ૧૧૪-૧૧૭ આચાર્ય ઉમાસ્વામિ.

૪ આચારો આચાલો આગાલો આગરો ચ આસાસો | આયરિસો અંગતિ ચ, આઈણુશાજઈ આમોકખા ||

-આચારાંગ નિર્ચુકિત ગા. ૭

આચારાંગના પ્રથમ શ્રુતસ્કન્ધનું નામ 'બ્રહ્મચર્ય' અધ્યયન પણ છે. સમવાયાંગમાં આના અધ્યયનોને 'નવ બ્રહ્મચર્ય' કહેલ છે. આચારાંગ નિર્ચુકિતમાં આને 'નવ બ્રહ્મચર્ય' અધ્યયનાત્મક' બતાવેલ છે.^૧ સમવાયાંગ^૨ અને આચારાંગ નિર્ચુકિત^૩માં અધ્યયનોના જે નામ ઉપલબ્ધ થાય છે તેમાં થોડું અંતર છે. નામલેહ પણ છે અને ક્રમલેહ પણ છે, જેમકે —

સમવાયાંગ	આચારાંગ નિર્ચુકિત
સત્થપરિણ્ણુ	સત્થપરિણ્ણુ
લોગવિજય	લોગવિજય
સીઓસણ્ણિજ્જ	સીઓસણ્ણિજ્જ
સમ્મત	સમ્મત
આવંતી	લોગસાર
ધુત	ધુય
વિમોહાયણુ	મહાપરિણ્ણુ
ઉવહાણુસુય	વિમોહખ
મહપરિણ્ણુ	ઉવહાણુસુય

આચારાંગના પાંચમા અધ્યયનનું નામ 'લોગસાર' છે. સમવાયાંગમાં જે આવંતી નામ આપેલ છે તે આદિમાં આવેલ પદને કારણે છે. અનુયોગદ્વારમાં આને ઉદાહરણરૂપે આપેલ છે.^૪ આચારાંગ નિર્ચુકિતમાં પણ આવંતીને 'આદાન પદ' એવું પ્રમુખ નામ અને 'લોકસારને' ગૌણ નામ આપ્યું છે.^૫

તત્ત્વાર્થ રાજવાર્તિકમાં આચાર્ય અક્ષરકે આચારાંગનો સમગ્ર વિષય 'ચર્યાવિધાન' બતાવેલ છે,^૬ અને મૂલારાધનામાં અપરાજિતસુરિએ આચારાંગને રત્નત્રયીના આચરણનું પ્રતિપાદક બતાવેલ છે.^૭

જૈન સાહિત્યમાં આચાર શબ્દ વ્યાપક અર્થમાં વ્યવહાર થયો છે. આચારાંગની વ્યાખ્યામાં આચારના પાંચ પ્રકાર બતાવ્યા છે. — (૧) જ્ઞાનાચાર (૨) દર્શનાચાર (૩) ચારિત્રાચાર (૪) તપાચાર અને (૫) વીર્યાચાર. આચારાંગમાં આ પાંચે આચારોનું નિરૂપણ છે.^૮ આ આચાર સાધનાનો પ્રાણ છે, સુકિતનો મૂળ માર્ગ છે.

પ્રસ્તુત આગમ જે શ્રુતસ્કન્ધોમાં વિભક્ત છે. પ્રથમ શ્રુતસ્કન્ધમાં નવ અધ્યયનો છે. પ્રથમ અધ્યયનનું નામ શસ્ત્ર પરિજ્ઞા છે. આમાં 'શસ્ત્ર' શબ્દનો પ્રયોગ અનેકવાર થયો છે. તેનું તાત્પર્ય એ છે કે 'જ્ઞ' પરિજ્ઞાથી શસ્ત્રોની ભયંકરતા અને તેના પ્રયોગથી થનારી હિંસા આદિને બાણીને 'પ્રત્યાખ્યાન' પરિજ્ઞાથી શસ્ત્રોનો ત્યાગ કરવો બોધ્યો. સાધનાપથ પર પ્રગતિ કરનારા સાધકે દ્રવ્ય અને ભાવ આ બંને પ્રકારે શસ્ત્રોનો પરિત્યાગ કરવો આવશ્યક છે.

આચારાંગ સૂત્રનો પ્રારંભ આત્મ-જિજ્ઞાસાથી થાય છે. જેમ વેદાન્ત દર્શનનું 'અથાતો બ્રહ્મજિજ્ઞાસા' મૂળ સૂત્ર છે, તેવીજ રીતે જૈનદર્શનનું 'અથાતો આત્મજિજ્ઞાસા' મૂળ સૂત્ર છે. આત્મા છે, તે નિત્યાનિત્ય છે, કર્તા છે, લોકતા

૧ ઈવ બંબચેર મઈઓ — આચારાંગ નિર્ચુકિત ગા. ૧૧.

૨ સમવાયાંગ સમવાય ૯, સૂ. ૩

૩ આચારાંગ નિર્ચુકિત ગા. ૩૧ - ૩૨

૪ સે કિ તે આયાણુ પએણુ? (ધમ્મો મંગલં, ચૂલિયા) આવંતી ... તત્ર આવંતીત્પાચારસ્ય પંચમાધ્યયનં, તત્ર હ્યાદાવેવ — 'આવંતી કેયાવંતી' ત્યાવાપકો વિદ્યત ઈત્યાદાનપદે — નૈતન્નામ — અનુયોગદ્વાર સૂત્ર ૧૩૦, વૃત્તિપત્ર ૧૩૦

૫ આયાણુપએણાવંતિ, ગોણ્ણનામેણ લોગસારુત્તિ । — આચારાંગ નિર્ચુકિતે ગા. ૨૩૮

૬ આગરે ચર્યાવિધાન શુદ્ધયજ્ઞક પંચ સમિતિ ત્રિગુપ્તિ વિકલ્પ કથ્યતે — તત્ત્વાર્થ રાજવાર્તિક ૧-૨૦.

૭ રત્નત્રયાચરણ નિરૂપણ પરતયા પ્રથમભંગમાચાર શબ્દેનોઅર્થતે — મૂલારાધના આશ્વાસ શ્લોક ૧૩૦, વિજયોદયા

૮ સમવાયાંગ પ્રકીર્ણક — સમવાયાંગ સૂ. ૮૯

છે, બંધ છે તેના હેતુ છે, અને મોક્ષ છે. તેના પણ કારણ-હેતુ છે. આ બધા આધારભૂત તત્ત્વોની આમાં ચર્ચા-વિચારણા કરવામાં આવી છે.

પ્રથમ અધ્યયનના સાત ઉદ્દેશક છે. પ્રથમ ઉદ્દેશકમાં સમુચ્ચયરૂપથી જીવહિંસા ન કરવાનો ઉપદેશ આપ્યો છે. બાકીના છ ઉદ્દેશોમાં અનુક્રમે પૃથ્વી, પાણી, અગ્નિ, વનસ્પતિ, ત્રસકાય અને વાયુકાયના જીવોનું વિવેચન કરવામાં આવ્યું છે. તેમજ સાધકને એવું પરિજ્ઞાન કરાવવામાં આવ્યું છે કે આ ચૈનિયોમાં તું એકવાર નહિ પરંતુ અનેકવાર ઉત્પન્ન થયો છે. આ વિરાટ વિશ્વના જેટલા પણ જીવો છે તે બધા તારા ભતિ ભાઈઓ છે. જેની તારામાં ચેતનાશક્તિ છે તેવીજ ચેતનાશક્તિ તેમનામાં પણ છે. તેમને પણ સુખ-દુઃખનું સંવેદન થાય છે. તેથી કોઈ પણ પ્રકારે તેમનો વધ ન કરવો જોઈએ, તેમને પરિતાપ ન પહોંચાડવો જોઈએ, અને ન તાડન, તર્જન કરવું જોઈએ. તેમજ ન બંધનમાં તે જીવોને નાખવા જોઈએ.

બીજા અધ્યયનનું નામ 'લોકવિજય' છે. આ અધ્યયન છ ઉદ્દેશોમાં વિભક્ત છે. આમાં 'લોક' શબ્દનો ઉપયોગ અનેકવાર થયો છે, પરંતુ વિજય શબ્દનો પ્રયોગ કોઈ જગ્યાએ થયેલો દેખાતો નથી. તથાપિ સંપૂર્ણ અધ્યયનમાં લોક-વિજયનો ઉપદેશ પ્રધાનરૂપથી થયો છે તેથી પ્રસ્તુત અધ્યયનનું નામ લોકવિજય છે. લોક બે પ્રકારનો છે. (૧) દ્રવ્ય-લોક અને (૨) ભાવલોક. જે ક્ષેત્રમાં માનવ-પશુ-પક્ષી આદિ નિવાસ કરે છે તે દ્રવ્યલોક છે અને 'કષાય' તે ભાવલોક કહેવાય છે.

પ્રસ્તુત અધ્યયનનો મુખ્ય ઉદ્દેશ્ય છે- વૈરાગ્યની અભિવૃદ્ધિ કરવી, સંયમસાધનાની ભાવનાને દઢ કરવી, ભતિગત મિથ્યા અહંકારને દૂર કરવો, ભોગોની આસક્તિ અને ભોજનાદિના નિમિત્તે થનારા આરંભ-સમારંભનો પરિત્યાગ કરવો, તેમજ મમત્ત્વભાવને છોડી અનાસક્ત જીવન જીવવું. કષાય ભાવલોકથી જ જીવ દ્રવ્યલોકમાં પરિભ્રમણ કરે છે. તેથી શાસ્ત્રકારે સ્પષ્ટ શબ્દોમાં કહ્યું કે- જે ગુણ (વિષય - કષાય) છે તેજ મૂળ (સંસારનું) સ્થાન છે, અને જે મૂળસ્થાન છે તેજ ગુણ છે. તાત્પર્ય એ છે કે વિષય-કષાય એજ સંસાર છે અને સંસાર એજ વિષય-કષાય છે. તેથી વિષય-કષાય ઉપર વિજયવૈજયન્તી ફરકાવનાર (જીતનાર) સાધક જ સાચો લોકવિજેતા છે.

ત્રીજા અધ્યયનનું નામ 'શીતોષ્ણનીય' છે. આમાં ચાર ઉદ્દેશક છે. અહીં શીત અને ઉષ્ણનો અર્થ અનુકૂળ અને પ્રતિકૂળ પરીષદ છે. સ્ત્રી અને સત્કાર આ બે શીત પરીષદની અન્તર્ગત અને બાકીના ૨૦ પરીષદો ઉષ્ણ પરીષદની અન્તર્ગત બતાવ્યા છે. સાધકજીવનમાં ક્યારેક અનુકૂળ પરીષદો આવે છે તો ક્યારેક પ્રતિકૂળ પરીષદો આવે છે. શ્રમણ બંને પ્રકારના પરીષદોને સમભાવપૂર્વક સહન કરે છે; પરંતુ સાધનાના પથથી તે કદી પણ વિચલિત થતો નથી. સાધકને પ્રતિપણ-પ્રતિક્ષણ બગૃત રહેવાનો ઉપદેશ આપ્યો છે. ભ. મહાવીરે સ્પષ્ટ શબ્દોમાં કહ્યું છે કે સુતા અમુણી મુષ્ટિણો સયા બગરંતિ' સાધક કદી પણ ભાવનિદ્રામાં સૂતો નથી. તે તો દ્રવ્યનિદ્રા લેતો હોવા છતાં પણ સદા બગૃત રહે છે. બીજા ઉદ્દેશકમાં કહ્યું છે કે સૂતેલો-પ્રસુપ્ત વ્યક્તિ મહા ભયંકર દુઃખોની ખીણમાં પડે છે અને તે દુઃખોનો અનુભવ કરે છે. ત્રીજા ઉદ્દેશકમાં ચિત્તશુદ્ધિની વૃદ્ધિ કરવાની પ્રેરણા આપી છે, અને ચોથા ઉદ્દેશકમાં કષાય પરિહાર કરી સંયમોત્કર્ષ કરવો જોઈએ તેના ઉપર જોર આપ્યું છે.

ચોથા અધ્યયનનું નામ 'સમ્યક્ત્વ' છે, તેના ચાર ઉદ્દેશક છે. પ્રથમ ઉદ્દેશકમાં અહિંસાધર્મની સ્થાપના કરી સમ્યક્ત્વવાદનું નિરૂપણ કર્યું છે. બીજા ઉદ્દેશકમાં જે હિંસાની સ્થાપના કરે છે તેમને અનાર્ય કહ્યા છે અને અહિંસા ધર્મનું આરાધન કરનાર આર્ય છે, એમ પ્રતિપાદન કર્યું છે. ત્રીજા ઉદ્દેશકમાં તપનું નિરૂપણ છે. તપથી ચિત્તશુદ્ધિ અને ગુણોની અભિવૃદ્ધિ થાય છે અને ચોથા ઉદ્દેશકમાં સમ્યક્ત્વની ઉપલબ્ધિ માટે પ્રયત્ન કરવાનો ઉપદેશ આપ્યો છે.

અહીં એવી જિજ્ઞાસા થઈ શકે છે કે- સાધકે કોના ઉપર શ્રદ્ધા રાખવી જોઈએ? પ્રસ્તુત જિજ્ઞાસાનું સમાધાન આ અધ્યયનમાં કર્યું છે કે અતીત-અનાગત અને વર્તમાનમાં થનારા સમસ્ત તીર્થંકરોનો એકજ ઉપદેશ છે કે સર્વ-સત્ત્વ, સર્વ ભૂત, સર્વ જીવ અને સર્વ પ્રાણીની હિંસા ન કરો. તેમને પીડા, સંતાપ કે પરિતાપ ન આપો. આ જ ધર્મ શુદ્ધ છે, નિત્ય છે, ધ્રુવ છે, શાશ્વત છે. આ દૃષ્ટિએ સમ્યક્ત્વનો અર્થ થાય છે- અહિંસા, દયા, સત્ત્વ વગેરે

સદ્ગુણો ઉપર દૃઢ નિષ્ઠા રાખવી અને તેમને યથાશક્તિ પોતાના જીવનમાં ઉતારવાનો-આચરણ કરવાનો પ્રયાસ કરવો.

ચારે ઉદ્દેશકોનો આ ક્રમ નિર્ધારિત અને વૃત્તિમાં પણ નિર્દિષ્ટ છે અને આ જ ક્રમ આજે પણ આચારાંગમાં ઉપલબ્ધ છે.

પાંચમા અધ્યયનનું નામ 'લોકસાર' અધ્યયન છે. આમાં છ ઉદ્દેશકો છે. આ અધ્યયનમાં આદિ-મધ્ય અને અન્તમાં 'આવન્તી' શબ્દનો પ્રયોગ થયો છે તેથી તેનું ખીજું નામ 'આવન્તી' અધ્યયન પણ છે. આમાં સમગ્ર લોકના સારભૂત તત્ત્વનું નામ 'ધર્મ' બતાવેલ છે અને ધર્મનો સાર જ્ઞાન છે, જ્ઞાનનો સાર સંયમ છે અને સંયમનો સાર મોક્ષ છે એમ પ્રતિપાદન કર્યું છે.

પ્રથમ ઉદ્દેશકમાં ભવજમણ અને કર્મબંધનનું મૂળકારણ પ્રાણીહિંસા બતાવ્યું છે. જે કોઈપણ પ્રયોજન અથવા વગર પ્રયોજને હિંસા કરે છે તે વિશ્વમાં અસીમ દુઃખોનો અનુભવ કરે છે. હિંસાહિનો પરિત્યાગ કર્યા વગર કોઈ પણ પ્રાણી સંસાર-સાગરને પાર કરી શકતો નથી.

બીજા ઉદ્દેશકમાં બતાવ્યું છે કે આ વિરાટ વિશ્વમાં જેટલા પણ પ્રાણીઓ છે તે બધા જીવવા ઇચ્છે છે. બધા પોતાના જીવનને આનંદમય બ્યતીત કરવા ઇચ્છે છે. કોઈ પણ મરવાનું પસંદ કરતું નથી. તેથી સાચો શ્રમણ તે છે કે જે કોઈ પણ જીવની હિંસા કરતો નથી અને હિંસાજન્ય પાપથી સદા અળગો રહે છે.

ત્રીજા ઉદ્દેશકમાં સાધકને એવું ઉદ્દેશોધન કર્યું છે કે સાધક સર્વથા અપરિચ્છી રહી પોતાના વિકારો ઉપર વિજય પ્રાપ્ત કરે. બાહ્યચુદ્ધ એક પ્રકારે અનાર્થ ચુદ્ધ છે. તે ચુદ્ધથી કર્મબંધન થાય છે પરંતુ વિકાર આદિ શત્રુઓને જીતવા એ જ સાચું અને આર્ય ચુદ્ધ છે.

ચોથા ઉદ્દેશકમાં શ્રમણ માટે એકલું વિચરવું વર્જનીય બતાવ્યું છે અને તે એવા સાધક માટે પણ વર્જ્ય બતાવ્યું છે કે જે વય અને જ્ઞાનની દૃષ્ટિએ અપરિપકવ છે અથવા પરીષ્કોને સહન કરવામાં અસમર્થ છે.

પાંચમાં ઉદ્દેશકમાં આચાર્યની તુલના-સરખામણી નિર્મળ એવા જળાશયની સાથે કરી છે, કે જે નિર્મળ જળથી પરિપૂર્ણ બધા જળચર જંતુઓની રક્ષા કરતો સમભૂમિમાં અવસ્થિત છે. તેવી જ રીતે આચાર્ય પણ જ્ઞાન અને સદ્-ગુણોરૂપી જળથી ભરેલાં, ઉપશાન્ત મન તથા ઈન્દ્રિયોને વશમાં રાખનારા, પ્રચુદ્ધ અને તત્ત્વજ્ઞ હોય છે અને શ્રુત દ્વારા સ્વ તથા પરનું કલ્યાણ કરે છે. જે સાધક સંશયરહિત થઈ સર્વજ્ઞ દ્વારા પ્રરૂપિત તત્ત્વજ્ઞાનને સત્ય સમજી તદ્દનુસાર આચરણ કરે છે તે સમાધિને પ્રાપ્ત કરે છે. અન્તર્મુખ બની અંતરંગમાં ઊંડાણના રહસ્ય પ્રાપ્ત કરવા સંબોધન કરી કહ્યું કે-હે સાધક! જેને તું મારવા યોગ્ય સમજે છે તે તું જ છો-તાડું જ સ્વરૂપ છે. જેને તું આજ્ઞામાં રાખવા યોગ્ય માને છે તે તું જ છો, જેને તું પરિતાપ દેવા યોગ્ય માને છે તે તું જ છો. જેને તું દાસ બનાવવા યોગ્ય માને છે તે તું જ છો, તે તાડું જ સ્વરૂપ છે. કારણ કે જેવું તારામાં ચેતનતત્ત્વ છે તેવું જ ચૈતન્ય અન્ય જીવોમાં પણ છે. માટે પોતે કોઈ જીવની ધાત-હિંસા કરે નહિ, તેમ બીજા પાસે કરાવે નહિ. આ વાત સ્પષ્ટ છે કે કોઈ પણ પ્રાણીના વધ, બંધન તથા પીડન વગેરેનું ચિંતન કરવું તે ખરેખર પોતાનો વધ, બંધન તથા પીડન છે. કોઈને કષ્ટ આપવાનો સંકલ્પ કરવો તે પણ આત્મશુણ્યનું હનન કરવા સમાન-આત્મધાત કરવા તુલ્ય છે.

છઠા ઉદ્દેશકમાં આ વાત ઉપર ભાર મૂક્યો છે કે સર્વજ્ઞ દ્વારા પ્રરૂપિત સંયમધર્મનું પાલન કરી સાધકે સર્વ કર્મબંધનોને નષ્ટ કરી દે છે અને શુદ્ધ, બુદ્ધ અને મુક્ત થઈ જાય છે.

છઠા અધ્યયનનું નામ 'ધૂત' અધ્યયન છે. તેના પાંચ ઉદ્દેશક છે. ધૂતનો અર્થ છે કોઈ પણ વસ્તુ ઉપર લાગેલા મેલને દૂર કરી તેને સ્વચ્છ કરવું. પ્રસ્તુત અધ્યયનમાં તપ-સંયમની સાધના વડે આત્મા ઉપર લાગેલા કર્મમળને દૂર કરી આત્માના શુદ્ધ સ્વરૂપને પ્રગટ કરવાની પ્રક્રિયા બતાવી છે. જેમ સેવાળથી આચ્છાદિત જળાશયનો કાચબો બાહરની વસ્તુઓને તથા બહાર જવાના માર્ગને નિહાળી શકતો નથી તેવીજ રીતે મોહાસકત વ્યક્તિ સત્યમાર્ગને જોઈ શકતો નથી. તેમ તે માર્ગે ચાલી પણ શકતો નથી. તેથી સાધકે મોહ અને આસક્તિથી સદા-સર્વદા અચતા રહેવું જોઈએ.

બીજા ઉદ્દેશકમાં એમ બતાવ્યું છે કે જે સાધક પરીષદોથી લયલીત થઈ સાધુત્વ અને સંયમ સાધનામાં સહાયક એવા વસ્ત્ર, પાત્ર, કંબલ, પાયપુંજણ-રજેહરણ આદિ ધર્મોપકરણનો પરિત્યાગ કરી દે છે તેઓ દીર્ઘકાળ સુધી પરિશ્રમણ કરે છે. પરન્તુ જે સાધક પરીષદોને સમભાવપૂર્વક સહન કરે છે અને સંયમસાધનામાં તલ્લીન રહે છે તેઓ નિર્વાણને પ્રાપ્ત થાય છે.

ત્રીજા ઉદ્દેશકમાં સાધકને એવો ઉપદેશ કર્યો છે કે ધર્મોપકરણ સિવાય જેટલા પણ ઉપકરણો છે તેમને કર્મ-બંધનનું કારણ માને. સાધકના અન્તરમાનસમાં આવો વિચાર કદી પણ ઉદ્ભવત થવો ન જોઈએ કે મારા વસ્ત્રો છૂર્ણ-શીર્ષુ થઈ ગયા છે. હવે મારે નવા વસ્ત્રોની અન્વેષણા કરવી છે અથવા સોઈ દોરાથી આ પુરાણા વસ્ત્રોને સીવવા છે. તે તો એવું ચિંતવન કરે છે કે તે મહાપુરુષો મારા આદર્શ છે કે જેમણે નિર્વસ્ત્ર રહી અને કઠણ પરીષદોને સહી દીર્ઘકાળ સુધી સાધના કરી હતી અને હું પણ તેમના જ પગલે પગલે ચાલીને પોતાની સાધનાને ઉજ્જવળ અને તેજસ્વી બનાવી શકું છું. લયકર ઉપસર્ગોને સહન કરતા રહેવાથી અને તપથી સાધકની ભુજાઓ અત્યન્ત કૃશ થઈ જાય, માંસ તથા રૂધિર સ્વરૂપ પણ ન રહે તો પણ તે રાગદ્વેષ ન કરે અને સમભાવમાં અવસ્થિત રહે તો પણ તે નિર્વાણને પ્રાપ્ત થાય છે.

ચતુર્થ ઉદ્દેશકમાં આ વાત ઉપર પ્રકાશ નાખવામાં આવ્યો છે જે શ્રમણ જ્ઞાન તથા ક્રિયા બંનેથી ભ્રષ્ટ થઈ જાય છે તે સંસારમાં, હલેસાં વગરની નૌકા સમાન ભટકતો રહે છે. તેથી સાધકે સદા જાગૃત રહીને જ્ઞાન અને ક્રિયા દ્વારા મુક્તિપથ ઉપર પોતાના દૃઢ કદમો ઉપાડવા જોઈએ.

પાંચમા ઉદ્દેશકમાં ઉપદેષ્ટાના લક્ષણો ઉપર વિશ્લેષણ કરતા કહ્યું કે ઉપદેષ્ટાએ કષ્ટસહિષ્ણુ, વેદવિદ્ અર્થાત આગમજ્ઞાનમાં નિષ્ણાત અથવા પારંગત થવું જોઈએ. સર્વભૂતો ઉપર અનુકંપાવાળો અને સંપૂર્ણ જીવનિકાયનો શરણુ-ભૂત અર્થાત રક્ષક બને. તેનો ઉપદેશ કેવળ વ્યષ્ટિ માટે જ નહિ પરંતુ સમષ્ટિ માટે હોય છે. જેમાં જીવનના ઉત્થાન અને વિકાસના શાશ્વત તત્ત્વો નિહિત રહે છે. આ વાત સદા સ્મરણમાં રાખવી કે ઉપદેશ આપનાર સાધકે અન્યની આશાતના તથા અવહેલના ન કરવી જોઈએ. જેમ પરાક્રમી યોદ્ધા રણક્ષેત્રમાં બધાથી મોખરે રહીને શત્રુઓ સાથે લયકર યુદ્ધ કરી વિજય પ્રાપ્ત કરે છે; તેવીજ રીતે સાધક મહાન ઉપસર્ગો સહન કરી મૃત્યુકાળ નિકટ આવતાં પાકપોષગમન વગેરે સંધારા કરી, આત્મા શરીરથી પૃથક્ ન થઈ જાય ત્યાં સુધી આત્મચિંતન કરતો સ્વભાવમાં સ્થિર થઈને રહે.

સાતમા અધ્યયનનું નામ 'મહાપરિજ્ઞા - મહાપરિન્ના' અધ્યયન છે. આ અધ્યયન વર્તમાનમાં અનુપલબ્ધ છે. પરન્તુ આના ઉપર લખેલી નિર્ચુકિત આજે પણ ઉપલબ્ધ છે. આથી આ હકીકત સહેજે પરિજ્ઞાત થાય છે કે નિર્ચુકિતકારની સામે આ અધ્યયન હતું. નિર્ચુકિતકારે મહાપરિજ્ઞાના મહા અને પરિજ્ઞા આ બે પદોનું વિશ્લેષણ કરીને પરિન્નાના લેદો ઉપર પણ પ્રકાશ પાડ્યો છે. સાથેસાથ એમ પણ બતાવ્યું છે કે સાધકે દેવાંગના, નરાંગના તથા તિર્યંચાંગના આ ત્રણેનો મન - વચન - કાયાથી પરિત્યાગ કરવો જોઈએ. આવો ત્યાગ એજ મહાપરિજ્ઞા છે. નિર્ચુકિતકારના શબ્દોમાં પ્રસ્તુત અધ્યયનનો વિષય છે- 'મોહજન્ય પરીષદ અથવા ઉપસર્ગ.' આના ઉપર આચાર્ય શીલાંકે વૃત્તિમાં લખ્યું છે કે સંયમી શ્રમણે સાધનામાં વિઘ્નરૂપે ઉત્પન્ન થનારા મોહજન્ય પરીષદો અથવા ઉપસર્ગોને સમભાવપૂર્વક સહન કરવા જોઈએ. સ્ત્રી-સંસર્ગ પણ એક મોહજન્ય પરીષદ છે. તેથી તેનાથી દૂર રહેવું જોઈએ. આચારંગ નિર્ચુકિત, વૃત્તિ તથા ચૃષ્ટિથી આ વાત સ્પષ્ટ થતી નથી કે મહાપરિજ્ઞા અધ્યયનમાં વિવિધ મંત્રો તથા મહત્ત્વપૂર્ણ વિદ્યાઓનો સમાવેશ થયેલો હતો. પરંતુ પારંપરિક જનશ્રુતિ એવી છે કે તેમાં અનેક મંત્રો તથા વિશિષ્ટ વિદ્યાઓ હતી. મોહવશ સાધક ક્યાંક આનો દુરુપયોગ કરી ન નાખે તે કારણે આચાર્યોએ આ અધ્યયનની વાચના આપવા લેવાનું બંધ કરી દીધું; જેને લીધે આ અધ્યયન શનૈઃ શનૈઃ ભુપ્ત થઈ ગયું.

૧ આચારંગ નિર્ચુકિત પ્રથમ શ્રુતસ્કન્ધ ૬૦ થી ૬૮ સુધી.

અહીં અમે જે જનશ્રુતિ કહેલ છે તે માત્ર કમનીય કલ્પનાની ઉડાન નથી પરંતુ ઐતિહાસિક સત્ય-તથ્ય પણ આમાં રહેલ છે. જેમકે- આર્યવજ્ઞ સ્વામીએ^૧ મહાપરિણા અધ્યયનમાંથી આકાશગામિની વિદ્યા ઉપલબ્ધ કરી હતી. આચારાંગ ચુષ્ણિમાં સ્પષ્ટ લખ્યું છે કે અનુમતિ વિના મહાપરિણા અધ્યયન લણી શકાતું નહોતું. આથી સ્પષ્ટ થાય છે કે મહાપરિણા અધ્યયનમાં કેટલીક એવી વિશિષ્ટ વાતો હતી કે તેનું જ્ઞાન બધા સામાન્ય સાધકો માટે વર્જનીય હતું.

આઠમા અધ્યયનના બે નામ ઉપલબ્ધ થાય છે. (૧) વિમોક્ષ અને (૨) વિમોહ અને આ અધ્યયનના આઠ ઉદ્દેશક છે પ્રસ્તુત અધ્યયનના મધ્યમાં 'ઈચ્છેય' વિમોહાયણુ' તથા 'અણુપુન્વેણુ વિમોહાર્થ' તેમજ અન્તમાં 'વિમોહનનયરં હિયં' વગેરે પદોમાં 'વિમોહ' શબ્દનો પ્રયોગ થયો છે. સંભવ છે આજ દષ્ટિએ પ્રસ્તુત અધ્યયનનું નામ 'વિમોહ' અધ્યયન રાખવામાં આવ્યું હોય. વિમોહ અને વિમોક્ષ આ બે શબ્દોમાં અર્થની દષ્ટિએ વિશેષ અંતર નથી. વિમોહનો અર્થ છે- મોહરહિત થઈ જવું અને વિમોક્ષનો અર્થ છે- બધા પ્રકારના સંગથી પૃથક્ થઈ જવું. આ બંને શબ્દ આ અધ્યયનમાં સમસ્ત ભૌતિક સંસર્ગોના પરિત્યાગના અર્થમાં વ્યવહૃત થયા છે.

પ્રથમ ઉદ્દેશકમાં શ્રમણો માટે એવો નિર્દેશ છે કે પોતાનાથી ભિન્ન આચાર તથા ભિન્ન ધર્મવાળા શ્રમણોની સાથે અશન-પાન ન કરે. તેમજ ન વસ્ત્ર, પાત્ર, કંબલ, પાયપુંછણુ વગેરેનું આહાન-પ્રદાન પણ કરે. મુનિ માટે એવો કલ્પ-આચાર નિર્ધારિત છે કે તે સાધર્મિક મુનિને જ આહાર આપી શકે છે અને તેની પાસેથી લઈ શકે છે. સાધર્મિક પાર્શ્વસ્થ તેમજ શિથિલાચારવાળા મુનિ પણ હોઈ શકે છે. પરંતુ મુનિ ન તો તેને આહાર આપી શકે છે કે ન લઈ શકે છે. તેથી જ નિશીથમાં^૨ તેની સાથે બે વિશેષણુ સાંભોગિક અને સમનુજ્ઞ જોડવામાં આવ્યા છે. કલ્પમર્યાદાની દષ્ટિએ જેની સાથે આહારાદિનો સંબંધ હોય છે તે સાંભોગિક કહેવાય છે અને જેમની સમાચારી સમાન હોય છે તે સમનુજ્ઞ કહેવાય છે. નિશીથમાં^૩ અન્યતીર્થિક, ગૃહસ્થ, પાર્શ્વસ્થ વગેરેને અશન-વસ્ત્ર-પાત્ર-કંબલ પાયપુંછણુદિ આપ્યું હોય તો તેના પ્રાયશ્ચિતનો ઉલ્લેખ કર્યો છે.

બીજા ઉદ્દેશકમાં શ્રમણને એવો આદેશ આપ્યો છે કે તે અકલ્પનીય વસ્તુને કોઈપણ સ્થિતિમાં ગ્રહણ ન કરે. કઠાચ ગૃહસ્થ અપ્રસન્ન થઈ તાડન-તર્જન પણ કરે તથા કષ્ટ પણ આપે તો પણ શ્રમણે તેને શાંતભાવથી સહન કરવું જોઈએ.

ત્રીજા ઉદ્દેશકમાં એકચર્યા, ભિક્ષુલક્ષણુ વગેરેનું વર્ણન કર્યા પછી એમ કહ્યું છે કે જે કોઈ શ્રમણના શરીરકંપને જોઈને કોઈ ગૃહસ્થના અંતરમાનસમાં એવી શંકા ઉદ્ભૂત થાય કે આ શ્રમણુ કામોત્તેજનાને લીધે ધૂણુ રહ્યો છે તો શ્રમણુ સમ્યક્રૂપથી તેની શંકાનું નિરસન કરવું જોઈએ.

ચોથા ઉદ્દેશકમાં શ્રમણના વસ્ત્ર-પાત્રાદિની મર્યાદાનો નિર્દેશ કર્યો છે અને એમ બતાવ્યું છે કે સર્વજ્ઞ દ્વારા પ્રતિપાદિત સચેતક તથા અચેતક અવસ્થાઓને સમભાવપૂર્વક સમ્યક્ પ્રકારે જાણે અને સમજે. જે એવી વિષમ પરિસ્થિતિ ઉત્પન્ન થઈ જાય કે જેમાં અનુકૂળ અથવા પ્રતિકૂળ પરીણાહો આવી ગયા હોય અને તેમને સહન કરવામાં અસમર્થ હોય તો પ્રાણોતું બલિદાન કરી સંયમની રક્ષા કરવી જોઈએ.

પાંચમા ઉદ્દેશકમાં એ વાતનું સ્પષ્ટીકરણ કરવામાં આવ્યું છે કે જે વસ્ત્ર તથા એક પાત્રધારી તેમજ એક વસ્ત્રધારી અથવા અચેતક સાધક સમભાવે પરીણાહોને સહન કરે. અનેક પ્રકારના અભિગ્રહો ધારણુ કરી શ્રમણુ સર્વજ્ઞ દ્વારા પ્રરૂપિત ધર્મને સમ્યક્ પ્રકારે જાણીને પોતાના અભિગ્રહનું યથાર્થરૂપથી પાલન કરે અને અન્તે સમાધિપૂર્વક પ્રાણોનો ત્યાગ કરે.

૧ આશ્ચર્યક નિર્ધુક્તિ - મલયગિરીવૃત્તિ ૭૬૯, પુ. ૩૯૦

(ખ) પ્રભાવક ચરિત્ર ગા. ૧૪૮

૨ નિસીહજ્ઞપણું ૨/૪૪

૩ નિસીહજ્ઞપણું ૧૫/૭૬-૭૭.

છઠા ઉદ્દેશકમાં શ્રમણને એમ કહેવામાં આવ્યું છે કે જો તેણે એક વસ્ત્ર અને એક પાત્ર રાખવાનો અભિપ્રય અહણ કર્યો હોય તો શીત વગેરે પરીષદો સમુત્પન્ન થાય ત્યારે બીજા વસ્ત્ર અને પાત્રની આકાંક્ષા ન કરે. સાધક એવું ચિન્તવન કરે કે હું એકલો છું. મારું આ વિશ્વમાં કોઈ પણ નથી અને ન હું પોતે બીજા કોઈને છું. આમાં એમ પણ બતાવ્યું છે કે રસનો આસ્વાદ લીધા વિના આહાર અહણ કરે. અને જ્યારે તેને એવો વિશ્વાસ થઈ જાય કે સંયમસાધના, તપ આરાધના તથા રોગાદિના કારણે શરીર અત્યન્ત ક્ષીણ તથા અશક્ત થઈ ગયું છે; તો તે નિર્દોષ ઘાસની યાચના કરી એકાન્ત-શાન્ત સ્થાનમાં ભૂમિતું પરિમાર્જન કરી, સમાધિપૂર્વક ઇગિતમરણને આદરે.

સાતમા ઉદ્દેશકમાં એમ પ્રતિપાદિત કરવામાં આવ્યું છે કે જે પ્રતિમાધારી અચેલક શ્રમણ સંયમસાધનામાં સ્થિત છે, તેના માનસમાં એવો વિચાર ઉત્પન્ન થાય કે હું તૃણસ્પર્શ શીત, ઉષ્ણ, ડાંસ-મચ્છર વિના પરીષદોને સહન કરવામાં તો પૂર્ણ સમર્થ છું પરંતુ લજ્જાને જીતવામાં અસમર્થ છું. તો તે સ્થિતિમાં તેને કટિબંધન ધારણ કરવું કહ્યું છે.

આઠમા ઉદ્દેશકમાં 'પંડિતમરણતુ' હૃદયસ્પર્શી વર્ણન છે. સંયમ સાધના કરતાં-કરતાં જ્યારે સાધકનું શરીર નિર્જળ થઈ જાય અને સ્વાધ્યાય વગેરે કરવાનું સામર્થ્ય પણ ન રહે ત્યારે તેણે બાહ્ય આભ્યંતર અનિચ્છોનો પરિત્યાગ કરી અનશન સ્વીકારી લેવું જોઈએ. ભક્તપ્રત્યાખ્યાન, ઇગિતમરણ અને પાદપોષગમન આ ત્રણ પ્રકારના સંચારમાં અનુક્રમે સાધકે જીવન અને મરણ બંનેમાં સમાનરૂપથી અનાસક્ત રહીને ન તો જીવનની અભિલાષા કરવી જોઈએ અને ન મરવાની. બધા પ્રકારની માનસિક, વાચિક અને કાયિક વૃત્તિઓને ઉપશાંત કરી માત્ર આત્મમરણ કરવું જોઈએ. અનશનની અવસ્થામાં કોઈ પણ પ્રકારનો ઉપસર્ગ ઉપસ્થિત થાય તે વખતે સાધકે સમભાવમાં સ્થિત રહીને કર્મોની નિર્જરા કરવી જોઈએ. જો તે વખતે ચિન્તાકર્ષક રમણીય ભોગોનું પ્રલોભન પણ આપવામાં આવે તો પણ તેથી વિચલિત થવું ન જોઈએ.

નવમા અધ્યયનનું નામ 'ઉપધાન શ્રુત' છે. તેના ચાર ઉદ્દેશક છે. આ સંપૂર્ણ અધ્યયન ગાથાત્મક છે. નિર્યુક્તિ-કારે ઉપધાન શબ્દની વ્યાખ્યા કરતાં બતાવ્યું છે કે, તકિયો એ દ્રવ્ય ઉપધાન છે. તેનાથી શયન કરવામાં સગવડતા રહે છે અને તપ એ ભાવ ઉપધાન છે કે જેનાથી ચારિત્રપાલનમાં સહાયતા પ્રાપ્ત થાય છે. જેવી રીતે શુદ્ધ જગથી મલિન વસ્ત્ર શુદ્ધ થાય છે તેવી રીતે તપથી આત્મા નિર્મળ બને છે. ભગવાન મહાવીર એક આદર્શ તથા મહાન શ્રમણ હતા. તેમનું વિશુદ્ધ તપોભય જીવન જ શ્રમણ જીવનનું જવલનત આદર્શ છે.

પ્રથમ ઉદ્દેશકમાં શ્રમણ ભગવાન મહાવીરે દીક્ષાથી બે વર્ષ પહેલાં સચેતનો ત્યાગ, દીક્ષા લીધા પછી વિહાર, કરપાત્રનું અહણ તથા વસ્ત્રનો ત્યાગ અને તેર માસ પછી દેવદ્વંધ્ય વસ્ત્રનો પરિત્યાગ કર્યો તેમ બતાવ્યું છે. આમાં એમ પણ બતાવ્યું છે કે ભગવાન મહાવીરે પૂર્વ તીર્થંકરોની પરંપરાને જાળવી રાખવા માટેજ દેવદ્વંધ્ય વસ્ત્ર ધારણ કર્યું હતું. પરંતુ શીત તથા હંશમશકજન્ય પરીષદોથી બચવા માટે તેમણે તેનો કદી પણ ઉપયોગ કર્યો ન હતો.

બીજા અને ત્રીજા ઉદ્દેશકમાં એમ બતાવ્યું છે કે ભગવાન મહાવીરને કયા કયા વિકટ-સંકટપૂર્ણ ક્ષેત્રોમાં વિહાર કરી કેવા કેવા સ્થાનોમાં રહેવું પડ્યું અને ત્યાં કેવા કેવા અસહ્ય અને ઘોરપરિષદો તેમને સહન કરવા પડ્યા.

ચોથા ઉદ્દેશકમાં ભગવાન મહાવીરની ઉચ્ચ તપશ્ચર્યાનું વર્ણન કરતાં બતાવ્યું છે કે તેઓ ભિક્ષામાં કેવા પ્રકારના રૂક્ષ અને નીરસ ભોજન અહણ કરતા હતા? ભગવાને કેવી રીતે નિરાહાર અને નિર્જળ રહીને સાધના કરી તેનું શબ્દ-ચિત્ર પણ ઉપસ્થિત કરવામાં આવ્યું છે. અનાર્થ દેશોમાં પરિભ્રમણ કરતી વખતે કેવા પ્રકારના બીષણ ઉપસર્ગો સહન કરવા પડ્યા તેનું પણ હૃદયસ્પર્શી ચિત્ર અંકિત કરવામાં આવ્યું છે. તેમ છતાં ભગવાન કદી પણ પોતાના ધ્યેયથી વિચલિત થયા નહિ. તેઓ સદા સાધનાના માર્ગે આગળ વધતાજ રહ્યા.

આ પ્રમાણે આપણે જોયું કે આચારાંગ સૂત્રના પ્રથમ શ્રુતસ્કન્ધમાં નવ અધ્યયનો છે અને તેમનાં ૫૧ ઉદ્દેશકો છે. મહાપરિણા અને તેના સાત ઉદ્દેશકો વિહુખ્ત થવાથી વર્તમાનમાં પ્રથમ શ્રુતસ્કન્ધના આઠ અધ્યયનો અને ૪૪ ઉદ્દેશકો છે.

દ્વિતીય શ્રુતસ્કન્ધ

આચારાંગનું બીજું શ્રુતસ્કન્ધ પાંચ ચૂલિકાઓમાં વિભક્ત છે. આમાંથી ચાર ચૂલિકાઓ તો આચારાંગમાં છે. પરંતુ પાંચમી ચૂલિકા અત્યધિક વિસ્તૃત હોવાથી આચારાંગથી જૂદી પાડી દેવામાં આવી છે, જે વર્તમાનમાં નિશીથસૂત્રનાં નામથી ઉપલબ્ધ છે. નંદીસૂત્રમાં નિશીથનું નામ મળે છે પરંતુ સ્થાનાંગ, સમવાયાંગ તેમજ આચારાંગ નિર્ધુક્તિમાં આનું નામ આચારકલ્પ અથવા આચારપ્રકલ્પ રૂપે મળે છે.

આચારકલ્પની ચાર ચૂલિકાઓમાંથી પ્રથમ ચૂલિકાના સાત અધ્યયનો અને પચ્ચીસ ઉદ્દેશકો છે. પ્રથમ પિંડેષણા નામક અધ્યયનમાં નિર્દોષ આહાર-પાણી કેવી રીતે મેળવવા જોઈએ, શિક્ષા લેવા જતાં શ્રમણે કેવી રીતે ચાલવું, ખોલવું અને આહાર પ્રાપ્ત કરવો વગેરેનું વર્ણન છે. પિણ્ડનો અર્થ આહાર છે. પ્રસ્તુત અધ્યયનમાં અપવાદમાર્ગનો પણ ઉલ્લેખ થયો છે. જેમકે-દુર્લિક્ષનો વખત છે, મુનિ કોઈ ગૃહસ્થને ત્યાં શિક્ષા માટે ગયેલ છે. ગૃહપતિએ મુનિને આહારદાન આપ્યું તે વખતે અન્ય અનેક શિક્ષુઓ કે જે અન્યતીર્થિકો છે; ત્યાં ઉપસ્થિત છે. તેમને સંબોધીને કહ્યું-તમે બધા સાથે બેસીને આ આહારનો ઉપયોગ કરો અથવા બધા ભાગે પડતું વહેંચી લેજો. હવે એક નિયમ એવો છે કે જૈન શ્રમણ અન્ય સંપ્રદાયના સાધુઓને આહાર આપતો નથી તેમજ ન તો તેમની સાથે બેસીને ખાય છે. પરંતુ પ્રસ્તુત શ્રુતસ્કન્ધમાં એવા અપવાદનો પણ ઉલ્લેખ થયો છે કે જો બધા શિક્ષુ ઈચ્છે તો સાથે બેસીને ખાઈ લે છે. અને બધા ઈચ્છતા હોય કે અમારો પોતાનો ભાગ તેમને આપી દેવામાં આવે તો તે તેમનો ભાગ તેમને આપી દે છે.^૧ પરંતુ આ વાત સ્મરણમાં રાખવી જોઈએ કે આ અપવાદ માર્ગ છે, ઉત્સર્ગ માર્ગ નથી.

બીજા શબ્દેષણા નામના અધ્યયનમાં સદોષ-નિર્દોષ શય્યાના સંબંધમાં અર્થાત્ આવાસના સંબંધમાં ચિન્તન કરવામાં આવ્યું છે.

ત્રીજા ઇર્થેષણા નામના અધ્યયનમાં ચાલવાની વિધિનું પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું છે. આમાં અપવાદરૂપે નદી પાર કરતી વખતે નાવમાં બેસવાની વિધિ બતાવી છે. પાણીમાં ચાલતી વખતે અથવા નૌકાથી નદીને પાર કરતી વખતે પૂર્ણ સાવધાની રાખવાનો સંકેત કરવામાં આવ્યો છે. જો નજીકમાં સ્થળમાર્ગ હોય તો જળમાર્ગથી ન જાય.

ચોથા ભાષેષણા અધ્યયનમાં વક્તા માટે સોળ વચનોની જાણકારી આવશ્યક બતાવવામાં આવી છે. ભાષાના વિવિધ પ્રકારોમાંથી કયા પ્રકારની ભાષાનો પ્રયોગ કરવો જોઈએ, કોની સાથે કયા પ્રકારની ભાષા બોલવી જોઈએ, ભાષા પ્રયોગમાં કઈ કઈ વાતોનું વિશેષ ધ્યાન રાખવું જરૂરી છે? આ બધા પાસાંઓ ઉપર ખૂબ સારી રીતે વિવેચન કરવામાં આવ્યું છે.

પાંચમા વસ્ત્રેષણા અધ્યયનમાં શ્રમણ કેવા પ્રકારના વસ્ત્રો ગ્રહણ અને ધરણ કરે? તે બતાવવામાં આવ્યું છે. જે શ્રમણ યુવક હોય, શક્તિસંપન્ન હોય, સ્વસ્થ હોય તેણે એક વસ્ત્ર ધારણ કરવું જોઈએ. શ્રમણીએ ચાર સંઘાતીઓ (પછેડીઓ) રાખવી જોઈએ. જેમાં એક સંઘાતી બે હાથ પહોળી હોય, બે સંઘાતી ત્રણ હાથ પહોળી હોય અને એક ચાર હાથપહોળી હોય. શ્રમણ કેવા પ્રકારના શેના બનેલા વસ્ત્રો ગ્રહણ કરે આ સંબંધમાં પ્રકાશ નાખતા કહ્યું છે કે જંગિય-ઊંટ આકૃતિના બનેલી બનેલ હોય, ભંગિય-બેઠન્દ્રિય આકૃતિ પ્રાણિયોની લાગથી બનેલ હોય, સાણિય-સણી છાલથી બનેલ હોય, પોતાંગ-તાડપત્રના પાંદડાંથી બનેલ હોય, ખોત્રિય-કપાસથી બનેલ હોય તથા તૂલકર-આકડા વિ. ના રૂ થી બનેલ હોય. શ્રમણ બહુ બારીક, સોનેરી ચમચમાતા અને બહુમૂલ્ય વસ્ત્રોનો ઉપયોગ ન કરે. વિનયપિટકમાં ખૌદ્રશ્રમણોના વસ્ત્રોનો ઉલ્લેખ છે, પરંતુ તેમને માટે બહુમૂલ્ય-ભારે કિંમતી વસ્ત્રો લેવાના સંબંધમાં કોઈ નિયમ નથી. પરંતુ જૈન શ્રમણો માટે બહુમૂલ્ય વસ્ત્રોનો ઉપયોગ કરવાની સ્પષ્ટ મનાઈ કરવામાં આવી છે.

છઠા પાત્રેષણા નામના અધ્યયનમાં પાત્રગ્રહણની વિધિ બતાવી છે. જે શ્રમણ યુવક, બળવાન અને સ્વસ્થ છે તેણે એક પાત્ર રાખવું જોઈએ અને તે પાત્ર અલાવુ (તુંબડી) કાંઈ તથા માટીનું હોવું જોઈએ.

૧ આચારાંગ દ્વિતીય શ્રુતસ્કન્ધ ઉ. પ. સૂ. ૨૯, પૂ. ૮૩૦-૮૩૧- સંપા. - આચાર્ય આત્મારામજી મહારાજ

સાતમા અવગ્રહેષણા નામના અધ્યયનમાં અવગ્રહવિષયક વિવેચન છે. અવગ્રહનો અર્થ છે કોઈના સ્વામિત્વનું સ્થાન. નિર્ગન્થ બિંદુએ કોઈ સ્થાનમાં ઉતરતા પહેલાં તેના સ્વામીની અનુમતિ લેવી જોઈએ. વિના અનુમતિ તે કોઈના મકાનમાં ઉતરી શકે નહિ અને જો તેમ ન કરે તો તેને ચોરીનો દોષ લાગે છે. આ ચૂલિકા ગદ્યાત્મક છે.

ખીજી ચૂલિકામાં પણ સ્થાન, નિશીથિકા આદિ સાત અધ્યયનો છે. તેમાં એકે ઉદ્દેશક નથી.

પ્રથમ અધ્યયનમાં કાયોત્સર્ગ આદિની દૃષ્ટિએ તેને યોગ્ય સ્થાન તથા ખીજા અધ્યયનમાં નિશીથિકા પ્રાપ્તિના સંબંધમાં સૂચન કરવામાં આવ્યું છે. ત્રીજા અધ્યયનમાં દીર્ઘશંકા તથા લઘુશંકાના સ્થાનના સંબંધમાં નિરૂપણ કર્યું છે. દીર્ઘશંકા તથા લઘુશંકાને એવે સ્થાને નાખવા જોઈએ કે જેથી કોઈ પ્રાણીના જીવનની વિરાધના ન થાય એથા અને પાંચમા અધ્યયનમાં શબ્દ અને રૂપ પ્રત્યે રાગ-દ્રેષ ન કરવાનું શ્રમણ માટે વિધાન છે.

ત્રીજી ભાવના નામક ચૂલિકામાં ભગવાન મહાવીરનું પવિત્ર ચરિત્ર ઉદ્દાકિત છે. ભગવાનનું સ્વર્ગમાંથી વ્યવન, ગર્ભનું અપહરણ, જન્મ, દીક્ષા, કેવળજ્ઞાન અને નિર્વાણનું વર્ણન છે. સાધનાકાળમાં વિદ્યો આવ્યા પરંતુ કયાં કયાં ભગવાન વિચર્યા અને કયાં કયાં કેવા પ્રકારના ઉપગ્રહો ઉપસ્થિત થયા તેનો આમાં કશો ઉલ્લેખ મળતો નથી. પરંતુ આ હકીકત છે કે ભ. મહાવીરના જીવનની ઝાંખી સર્વપ્રથમ આ જ આગમમાં પ્રાપ્ત થાય છે. તેનું ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ અત્યધિક મહત્ત્વ છે. આમાં પ્રત્યેક મહાવ્રતની પાંચ-પાંચ ભાવનાઓનું પણ પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું છે. પ્રસ્તુત ચૂલિકામાં ૨૪ ગાથાઓ છે અને શેષ ગદ્યાત્મક છે.

ચોથી વિમુક્તિ નામક ચૂલિકામાં મમત્વમૂલક આરંભ અને પરિગ્રહના કૃષ્ણની મીમાંસા કરતાં વિવેચન કર્યું છે અને તેમનાથી દૂર રહેવાની પ્રેરણા આપવામાં આવી છે. સાધકે પર્વતની જેમ નિશ્ચળ-દૃઢ બનીને, સર્પની કાંચળીની જેમ મમત્વને ઉતારી ફેંકી દેવો જોઈએ. આ ચૂલિકામાં અગિયાર ગાથાઓ છે.

આ પ્રમાણે આચારાંગ સૂત્રના બંને શ્રુતસ્કન્ધોમાં મળીને ૨૫ અધ્યયનો અને ૮૫ ઉદ્દેશકો છે. અમે અગાઉ જણાવી ગયાં છીએ કે મહાપરિણા નામનું અધ્યયન લુપ્ત થઈ ગયું છે. તેથી વર્તમાનમાં આચારાંગના ૨૪ અધ્યયનો તથા ૭૮ ઉદ્દેશકો વિદ્યમાન છે.

ગોમ્મટસાર, ધવલા, જયધવલા, અંગપન્નતિ, રાજવાર્તિકે વગેરે દિગંબર પરંપરાના ગ્રન્થોમાં આચારાંગનો જે પરિચય આપ્યો છે તેમાં બતાવ્યું છે કે મન, વચન, કાયા, ભિક્ષા, ઈર્ષ્યા, ઉત્સર્ગ, શયનાસન તથા વિનય એમ આઠ પ્રકારની શુદ્ધિઓનું વર્ણન છે. પ્રસ્તુત કથન આચારાંગના દ્વિતીય શ્રુતસ્કન્ધમાં પૂર્ણ રૂપથી ઘટિત થાય છે. આમાં આચારના પ્રત્યેક પાસા ઉપર પ્રકાશ નાખવામાં આવ્યો છે. તે અમે અગાઉ જણાવી ગયા છીએ.

☆

૨-સૂત્રકૃતાંગ સૂત્ર

પ્રસ્તુત આગમ દ્વાદશાંગીનું ખીજું અંગ છે. સમવાયાંગ, નન્દી અને અનુયોગદ્વારમાં આ આગમનું નામ 'સુયગડો' ઉપલબ્ધ થાય છે.^૧ નિર્યુક્તિકાર ભદ્રબાહુ સ્વામીએ ત્રણ ગુણનિબંધ નામ પ્રસ્તુત આગમના બતાવ્યા છે.^૨

૧. સૂતગડ — સૂતકૃત
૨. સુતકડ — સૂતકૃત
૩. સુયગડ — સૂચાકૃત

૧ સમવાયાંગ પ્રકીર્ણક સમવાય ૮૮

(ખ) નન્દી સૂત્ર ૮૦ (ગ) અનુયોગદ્વાર સૂત્ર ૫૦.

૨ સૂતગડં સુતકડં સુયગડં ચેવ ગોણુણાઈ

— સૂત્રકૃતાંગ નિર્યુક્તિ ગા. ૨

પ્રસ્તુત આગમ શ્રમણ ભગવાન મહાવીરથી સૂત-ઉત્પન્ન છે અને આ ગ્રંથરૂપે ગણધર દ્વારા કૃત છે તેથી આનું નામ સુતકૃત છે. સૂત્રોવાડે આમાં તત્ત્વબોધ કરવામાં આવ્યો છે તેથી આને સૂત્રકૃત પણ કહે છે, અને આમાં સ્વસમય અને પરસમયની સૂચના કરવામાં આવી છે તેથી આને સૂચ્યાકૃત પણ કહેવાય છે.

જેટલા પણ અંગો છે તેમના અર્થરૂપે પ્રરૂપક ભગવાન મહાવીર છે અને સૂત્રરૂપે રચયિતા ગણધર છે. તેથી અહીં એવી જિજ્ઞાસા સહેજે ઉત્પન્ન થઈ શકે છે કે પ્રસ્તુત આગમને જ 'સૂત્રકૃત' શા માટે કહ્યું? આની જેમ બીજા બધા અંગોને પણ આ સંજ્ઞા લાગુ પડી શકે છે. આનો ઉત્તર એ છે કે પ્રસ્તુત આગમનું નામ અર્થની દૃષ્ટિએ તો ત્રીજું જ નામ આધારભૂત છે. કારણ કે પ્રસ્તુત આગમમાં સ્વસમય અને પરસમયની તુલનાત્મક સૂત્રતાના અર્થમાં આચારની સ્થાપના કરવામાં આવી છે. તેથી આનો સંબંધ 'સૂચના'થી છે. સમવાયાંગ અને નન્દીમાં સ્પષ્ટ નિર્દેશ છે કે 'સૂચગણેણ સસમયા સૂઈજ્ઞતિ પરસમયા સૂઈજ્ઞતિ સસમયા - પરસમયા સૂઈજ્ઞતિ.'

જે સૂચવે છે તે સૂત્ર કહેવાય છે. આ આગમમાં સૂચનાત્મક તત્ત્વની પ્રમુખતા છે તેથી આનું નામ સૂત્રકૃત છે. કષાયપાહુકમાં આચાર્ય વીરસેને લખ્યું છે કે 'સૂત્રમાં' અન્ય દાર્શનિકોનું વર્ણન છે.^૨ આ આગમની રચનાનો મૂળ આધાર આ જ છે. તેથી આનું નામ 'સૂત્રકૃત' રાખવામાં આવ્યું છે. સૂત્રકૃતનાં અન્ય વ્યુત્પત્તિકૃત અર્થની અપેક્ષાએ પ્રસ્તુત અર્થ અધિક સંગત પ્રતીત થાય છે. સુત્તગડ અને બૌદ્ધોનો સુત્તનિપાત આ બંને નામ સામ્યની અપેક્ષાએ અધિક સન્નિકટ છે.

સમવાયાંગમાં સૂત્રકૃતાંગનો પરિચય આપતાં લખ્યું છે કે આમાં સ્વમત, પરમત, જીવ, અજીવ, પુણ્ય, પાપ, આસ્રવ, સંવર, નિર્જરા, બંધ અને મોક્ષ આદિ તત્ત્વોનું વિશ્લેષણ છે. તેમજ નવદીક્ષિત શ્રમણો માટે આચરણીય હિતશિક્ષાઓનો ઉપદેશ છે. ૧૮૦ ક્રિયાવાદી, ૮૪ અક્રિયાવાદી, ૬૭ અજ્ઞાનવાદી અને ૩૨ વિનયવાદી મતોની આમાં ચર્ચા કરવામાં આવી છે. આ પ્રમાણે કુલ ૩૬૩ મતોનું નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે.

સૂત્રકૃતાંગ સૂત્રના બે શ્રુતસ્કન્ધ છે. પ્રથમ શ્રુતસ્કન્ધમાં ૧૬ અને દ્વિતીય શ્રુતસ્કન્ધમાં ૭ અધ્યયનો છે, ૩૩ ઉદ્દેશનકાળ, ૩૩ સમુદ્દેશનકાળ અને ૩૬ હજાર ૫૬ છે.

નન્દી સૂત્રમાં કહ્યું છે કે સૂત્રકૃતાંગમાં લોકલોક, જીવ, અજીવ, સ્વસમય અને પરસમયનું નિર્દેશન કર્યું છે અને ક્રિયાવાદી વગેરે ૩૬૩ પાખંડી મતો ઉપર ચિન્તન કરવામાં આવ્યું છે.

દિગંબર સાહિત્ય-અંગપણ્ણત્તિ, જ્યથવલા, ધવલા તથા રાજવાર્તિક વગેરેમાં જે સૂત્રકૃતાંગનો પરિચય આપવામાં આવ્યો છે તે ઘણા અંશે શ્વેતાંબર સાહિત્યને મળતો આવે છે. દિગંબર પરંપરાના પ્રતિક્રમણ ગ્રન્થત્રયી નામક ગ્રન્થમાં 'તેવીસાએ સુદયડજ્ઞયણેસુ'^૩ પદ પ્રાપ્ત થાય છે. પ્રસ્તુત પદની પ્રસાચન્દ્રકૃત વૃત્તિમાં ૨૩ અધ્યયનોના નામ આપ્યા છે તે નામો આશ્ચર્યકવૃત્તિના નામોની સાથે મળતાં આવે છે.

પ્રથમ શ્રુતસ્કન્ધના પ્રથમ અધ્યયનનું નામ 'સમય' છે. તેમાં પરસમયનો પરિચય આપીને તેનું નિરસન કરવામાં આવ્યું છે. તેમજ તેમાં પરિગ્રહને બંધ અને હિંસાને વૈરવૃત્તિનું કારણ બતાવતાં પરવાહિયોનો પરિચય આપ્યો છે. આમાં ભૂતવાદ, આત્મોદ્દેવવાદ, એકાત્મવાદ, દેહાત્મવાદ, અકારકવાદ (સાંખ્યવાદ) આત્મસૃષ્ટિવાદ, પંચ સ્કન્ધવાદ, ક્રિયાવાદ, કર્તૃત્વવાદ, ત્રૈશશિક વગેરેનો પરિચય આપી તે બધાનું નિરસન કરવામાં આવ્યું છે.

બીજા અધ્યયન 'વૈતાલિક'માં પારિવારિક મોહથી નિવૃત્તિ, પરીપહજ્ય, કષાયજ્ય આદિનો ઉપદેશ આપ્યો છે અને સૂર્યાસ્ત પછી સાધકને વિહાર કરવાનો નિષેધ કર્યો છે. તેમજ કામ, ક્રોધ, મોહ આદિથી નિવૃત્તિ થઈને આત્મભાવમાં રમણ કરવા ઉપર સવિશેષ ભાર મૂક્યો છે.

૧ સમવાઓ, પર્ણણજ્ઞ સમવાઓ સૂ. ૯૦.
(ખ) નંદી સૂ. ૮૨

૨ કષાયપાહુક ભા. ૧, પૃ. ૧૩૪

૩ સૂત્રનું પ્રાકૃતરૂપ સુત્ત અથવા સુદ થાય છે અને કૃતનું પ્રાકૃતરૂપ કડ અથવા યડ થાય છે. આ પ્રમાણે સૂત્રકૃતનું પ્રાકૃતરૂપ 'સુદયડ' થાય છે.

ત્રીજા 'ઉપસર્ગ' નામના અધ્યયનમાં અનુકૂળ તથા પ્રતિકૂળ પરીષદનું વર્ણન કરી પ્રતિકૂળ પરીષદની અપેક્ષા અનુકૂળ પરીષદ વધારે ભયાવહ છે એમ બતાવ્યું છે. તેમજ ત્યાં તે યુગની વિલિનન માન્યતાઓનો પરિચય આપીને કહ્યું છે કે કેટલાક સાધકો જળવડે, કેટલાક આહાર ગ્રહણ કરવા વડે તેમજ કેટલાક આહાર ન ગ્રહણ કરવા વડે સુકિત માને છે. આસિદ્ધ દ્વીપાયન આદિ ઋષિ પાણી ગ્રહણ કરવા વડે તેમજ વનસ્પતિનો આહાર કરવા વડે સિદ્ધિ માને છે. અધ્યયનના અન્તે ગ્દાનસેવા તથા ઉપસર્ગ સહન કરવાની ખાસ ભલામણ કરી છે.

સ્ત્રી-પરિણા નામક ચોથા અધ્યયનમાં સ્ત્રી સંબંધી પરીષદોને સહન કરવાનો ઉપદેશ આપ્યો છે. પ્રસ્તુત અધ્યયનમાં સ્ત્રીઓની જે નિન્દા કરવામાં આવી છે તે એકાંગી છે. વસ્તુતઃ શ્રમણના પથભ્રષ્ટ થવાનું મૂળ કારણ તેની વાસના છે. સ્ત્રી જેવી રીતે વાસનાને ઉત્તેજિત કરવામાં નિમિત્ત બની શકે છે તેવી રીતે પુરુષ પણ બની શકે છે. તેથી શ્રમણ તથા શ્રમણીઓએ સતત સાવધાન રહેવું જોઈએ.

પાંચમા અધ્યયનનું નામ નરકવિભક્તિ છે. આના બે ઉદ્દેશકો છે. પ્રથમ ઉદ્દેશકમાં ૨૭ ગાથાઓ છે અને બીજા ઉદ્દેશકમાં ૨૫ ગાથાઓ છે. નરકમાં જીવોને કેવા કેવા પ્રકારના ભયંકર કષ્ટો ભોગવવા પડે છે તે આમાં વિશદ રૂપથી બતાવ્યું છે. જે હિંસક છે, અસત્યભાષી છે, ચોર છે, હુંટારા છે, મહાપરિગ્રહી છે, અસદ્દાચારી-દુરાચારી છે તેમને આવા પ્રકારના નરકાવાસોમાં જન્મ ગ્રહણ કરવા પડે છે. તેથી સાધકોએ તે બધા દોષોથી બચવું જોઈએ.

જૈન, બૌદ્ધ અને વૈદિક ત્રણે પરંપરાઓમાં નરકનું વર્ણન છે. યોગસૂત્રના વ્યાસભાષ્યમાં છ મહાનરકોનું વર્ણન છે. ભાગવતમાં ૨૮ નરક બતાવ્યા છે. બૌદ્ધગ્રંથ સુત્તનિપાતના 'કૌકાલિય' નામના સૂત્રમાં નરકોનું વર્ણન છે, જે વર્ણન પ્રસ્તુત અધ્યયનના વર્ણનની સાથે ઘણુંખૂંડ મળતું આવે છે. અભિધર્મ કોષમાં આઠ નરકોના નામ આપ્યા છે તેના વર્ણનની સાથે શબ્દો પણ ઘણા સમાન મળતા આવે છે.

'વીરસ્તુતિ' નામના છઠા અધ્યયનમાં શ્રમણ ભગવાન મહાવીરની સ્તુતિ વિવિધ ઉપનાઓ આપીને કરવામાં આવી છે. આ મહાવીરની સ્તુતિ સૈથી પ્રાચીન છે. આમાં ભગવાન મહાવીરના ગુણોનું હૃદયગ્રાહી વર્ણન છે. આમાં મહાવીરને હાથીઓમાં ચૈરાવત, મૃગોમાં સિંહ, નદીઓમાં ગંગા અને પક્ષીઓમાં ગરુડની ઉપમા આપી લોકમાં સર્વોત્તમ પુરુષ બતાવ્યા છે.

સાતમું અધ્યયન કુશીલ સંબંધી છે. આ અધ્યયનમાં ૩૦ ગાથાઓ છે. કુશીલનો અર્થ અનુપયુક્ત તથા અનુચિત વ્યવહારવાળો થાય છે. જે સાધક અસંયમી છે, જેમનો આચાર વિશુદ્ધ નથી, તેમનો પરિચય પ્રસ્તુત અધ્યયનમાં આપ્યો છે. સૂર્યકારે ગૌવૃતિક સંપ્રદાય, ચંડીદેવતા સંપ્રદાય, વારિભદ્રક સંપ્રદાય, અગ્નિહોત્રવાદી તથા જલશૌચવાદી સંપ્રદાયોને આમાં ગણાવ્યા છે. વૃત્તિકારે પણ તેમની માન્યતાઓ પર પ્રકાશ પાડ્યો છે. પ્રસ્તુત અધ્યયનમાં ત્રણ પ્રકારના કુશીલોની પણ ચર્ચા કરવામાં આવી છે. (૧) આહારસંપન્નજણુ-આહારમાં મધુરતા પેદા કરનાર નમક આદિના ત્યાગથી મોક્ષ માનનારા (૨) સીઓદગસેવણુ-શીતલ જલના સેવનથી મોક્ષ માનનારા (૩) હુએણુ-હોમથી મોક્ષ માનનારા. શાસ્ત્રકારે અનેક દૃષ્ટાન્તો આપીને આ મતોનું ખંડન કર્યું છે; અને બતાવ્યું છે કે રાગ, દ્રેષ, કામ, ક્રોધ અને લોભનો અન્ત કરનારા જ મોક્ષને પ્રાપ્ત કરે છે.

આઠમું અધ્યયન વીર્ય સંબંધિત છે. નિર્યુક્તિકારે વીર્યનો અર્થ સામર્થ્ય, પરાક્રમ, બળ તથા શક્તિ કર્યો છે. વીર્ય અનેક પ્રકારનું બતાવ્યું છે. સૂત્રકારે અકર્મવીર્ય - પંડિતવીર્ય અને કર્મવીર્ય - બાળવીર્ય એમ બે પ્રકારના વીર્યનું નિરૂપણ કર્યું છે. અહીં કર્મ શબ્દ પ્રમાદ તથા અશીલનો સૂચક છે અને અકર્મ શબ્દ અપ્રમાદ અને સંયમનો નિર્દેશક છે. જે લોકો પ્રાણીઓના વિનાશ માટે શસ્ત્રવિધાનું અધ્યયન કરે છે અને પ્રાણીઓની હિંસા માટે મંત્રાદિકનો અભ્યાસ કરે છે તે બધું કર્મવીર્ય છે. અકર્મવીર્યમાં સંયમની પ્રધાનતા હોય છે. સંયમસાધનામાં જેમ - જેમ વિકાસ થાય છે તેમ તેમ અક્ષયસુખની ઉપલબ્ધિ થાય છે.

નવમા અધ્યયનનું નામ 'ધર્મ' છે. નિર્યુક્તિકારે કુળધર્મ, નગરધર્મ, ગ્રામધર્મ, રાષ્ટ્રધર્મ, ગણધર્મ, સંઘધર્મ, પાખંડધર્મ, શ્રુતધર્મ, ચારિત્રધર્મ, ગૃહસ્થધર્મ, પદાર્થધર્મ આદિ વિવિધ પ્રકારે ધર્મ શબ્દનો પ્રયોગ કર્યો છે. પરંતુ

મુખ્યરૂપથી ધર્મના બે પ્રકાર છે - લૌકિકધર્મ અને લોકોત્તરધર્મ. પ્રસ્તુત અધ્યયનમાં લોકોત્તર ધર્મનું નિરૂપણ છે. શ્રમણ-ધર્મના દ્વષણરૂપ કેટલાક તથ્યો આ પ્રમાણે બતાવ્યા છે.

- ૧ - અસત્ય વચન
- ૨ - ખલિક્ષા અર્થાત્ પરિગ્રહ તથા અપ્રહાર્ય
- ૩ - અદત્તાહાન અર્થાત્ ચોરી
- ૪ - વકતા અર્થાત્ માયા, કપટ-પરિકુચન- પલિઉચ્ચણ
- ૫ - લોભ - લજન - ભયણ
- ૬ - ક્રોધ - સ્થંડિલ - થંડિલ
- ૭ - માન - ઉચ્છ્રયણ

આ સિવાય ધાવન, રંજન, વમન, વિરેચન, સ્નાન, ઠંતપ્રક્ષાલન વગેરે દૂષિત પ્રવૃત્તિઓનો ઉલ્લેખ કરીને આહાર સંબંધી દૂષણો બતાવ્યા છે - જેમનું ભિક્ષુ આચરણ ન કરે.

દસમા અધ્યયનનું નામ 'સમાધિ' છે. સમાધિનો અર્થ તુષ્ટિ-સતોષ-પ્રમોદ અને આનંદ છે. ભદ્રબાહુએ સમાધિના દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ અને ભાવ એમ ચાર પ્રકાર બતાવ્યા છે. જે સદ્ગુણોથી જીવનમાં સમાધિભાવ પ્રગટે અને વિકસે તે ભાવસમાધિ છે. પ્રસ્તુત અધ્યયનમાં ભાવસમાધિ ઉપર વિશેષ ભાર આપવામાં આવ્યો છે. કોઈ પણ વસ્તુનો સંચય ન કરવો, સમસ્ત પ્રાણીઓ સાથે આત્મવત્ વ્યવહાર કરવો. કોઈની અદત્ત વસ્તુને ગ્રહણ ન કરવી, અને પાપકર્મોથી તેવી જ રીતે ડરતા રહેવું જેવી રીતે મુગ સિંહથી ડરે છે.

અગિયારમાં અધ્યયનનું નામ "માર્ગ" છે. આમાં સાધકે સમાધિ માટે જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર તથા તપોમાર્ગનું આચરણ કરવું જોઈએ એવો ઉપદેશ આપ્યો છે.

બારમા અધ્યયનનું નામ 'સમવસરણ' છે. અહીં દેવાદિકૃત સમવસરણની વિવક્ષા કરી નથી. નિર્ચુકિતકારે સમવસરણનો અર્થ 'સમ્મેલન તથા એકત્ર હોવું' કર્યો છે. ચૂર્ણિકાર તથા વૃત્તિકાર પણ આ કથનનું સમર્થન કરે છે. પ્રસ્તુત અધ્યયનમાં અક્રિયાવાદી, અજ્ઞાનવાદી, વિનયવાદી અને ક્રિયાવાદી-આ ચાર સમવસરણોનું વર્ણન કર્યું છે. આમાં એકાન્ત ક્રિયાવાદ તથા એકાન્ત જ્ઞાનવાદથી મુક્તિ માની નથી પરંતુ જ્ઞાન તથા ક્રિયાના સમન્વયમાં મુક્તિ માનેલ છે. નિર્ચુકિતકારે ક્રિયાવાદીના ૧૮૦, અક્રિયાવાદીના ૮૪, અજ્ઞાનવાદીના ૬૭ અને વિનયવાદીના ૩૨ એમ કુલ ૩૬૩ લેહ બતાવ્યા છે. આ લેહ કયા કારણે થયા તે વિષે નિર્ચુકિતકારે કંઈ પણ જણાવેલ નથી.

તેરમા અધ્યયનનું નામ 'યથાતથ્ય' છે. આમાં ક્રોધના દુષ્પરિણામ બાણીને શિષ્યે પાપભીરૂ, લજ્જવાન, શ્રદ્ધાળુ, નિષ્કપટી, સરણ તથા આજ્ઞાપાલક થવું જોઈએ એમ બતાવ્યું છે. મદરહિત સાધના કરનાર સાધકજ સાથો પડિત, સાથો વિજ્ઞ અને મોક્ષગામી છે.

ચૌદમા અધ્યયનનું નામ અન્ય છે. નિર્ચુકિતકારની દૃષ્ટિએ અંથનો સામાન્ય અર્થ પરિગ્રહ છે. તે પરિગ્રહ બાહ્ય તથા આભ્યંતર રૂપથી બે પ્રકારનો છે. બાહ્ય અન્ય ૧૦ પ્રકારનો છે. ક્ષેત્ર-વસ્તુ, ધન-ધાન્ય, જ્ઞાતિજન, વાહન, શયન, આસન, દાસીદાસ અને વિવિધ સામગ્રી-ભંડોપકરણ; આ બાહ્ય પરિગ્રહમાં આસક્તિ રાખવી તે પરિગ્રહ છે. આભ્યંતર પરિગ્રહ ક્રોધ, માન, માયા, લોભ, સ્નેહ, દ્વેષ, મિથ્યાત્વ, કામાચાર, સંયમમાં અરુચિ, અસંયમમાં રુચિ, વિકારી હાસ્ય, શોક, ભય ધૃણા આ ચૌદ પ્રકારના છે. જેમને બંને પ્રકારના અન્યોમાં રુચિ નથી અને જેઓ સંયમમાર્ગની આરાધના કરે છે તેઓ સાધક છે. સાધકે પ્રથમ સદ્ગુણોનો સહવાસ કરવો આવશ્યક છે. અપરિગ્રહ, પ્રહાર્ય, આજ્ઞાપાલન અને અપ્રમાદ સાધનાના પ્રમુખ અંગો છે. સાધકે આ સદ્ગુણોનું આચરણ કરવું જોઈએ.

પંદરમા અધ્યયનનું નામ 'આહાન' અથવા 'આહાનીય' અધ્યયન છે. નિર્ચુકિતકારની દૃષ્ટિએ પ્રસ્તુત અધ્યયનની ગાથાઓમાં જે પદ પ્રથમ ગાથાની અન્તે આવે છે તે જ પદ બીજી ગાથાની આદિમાં આવે છે. વૃત્તિકારનો એવો

અભિમત છે કે કેટલાક લોકો પ્રસ્તુત અધ્યયનને 'સંકલિકા' નામથી સંબોધે છે. આના પ્રથમ પદનું અન્તિમ વચન અને બીજા પદનું આદિ વચન શ્રુખલાની (સાંકળાની) જેમ જોડાયેલ છે તેથી આનું નામ સંકલિકા અથવા શ્રુખલા છે. આ અધ્યયનમાં યમક નામના અલંકારનો પ્રયોગ થયો છે તેથી આનું નામ 'યમકીય' છે એમ વૃત્તિકારનું કથન છે. પ્રસ્તુત અધ્યયનમાં વિવેકની દુર્લભતા, સંયમના શ્રેષ્ઠ પરિણામ, સંયમમાર્ગની જીવનપદ્ધતિ વગેરેનું નિરૂપણ છે.

સોળમા અધ્યયનનું નામ 'ગાથા' છે. નિર્યુક્તિકારે ગાથાનો અર્થ એવો કર્યો છે કે જેનું મધુરતાથી ગાન કરી શકાય. જેમાં અર્થની ગહુલતા હોય અથવા છન્દ વડે જેની ચોળના કરવામાં આવી હોય તે ગાથા છે. આમાં સાધુના માહણ્ય, શ્રમણ, લિકષ્ણુ અને નિર્જન્ય આ ચાર નામ આપી તેની વ્યાખ્યા કરી છે.

બીજું શ્રુતસ્કન્ધ

બીજા શ્રુતસ્કન્ધના સાત અધ્યયનો છે. ભદ્રમાહુએ નિર્યુક્તિમાં આ સાત અધ્યયનોને મહા અધ્યયન કહ્યા છે. વૃત્તિકારની દૃષ્ટિએ પ્રથમ શ્રુતસ્કન્ધમાં જે વાતો સંક્ષેપમાં કહેવામાં આવી છે તે જ વાતોનો વિસ્તાર આ અધ્યયનોમાં હોવાથી આને મહા અધ્યયન કહેલ છે.

આનું પ્રથમ અધ્યયન પુંડરીક છે. પુંડરીકનો અર્થ છે સો પાંખડીવાળું શ્રેષ્ઠ સ્વેત કમળ. જેમકે એક વિશાળ પુષ્કરણી છે તેમાં ચારે તરફ સુંદર કમળના ફૂલો ખીલી રહ્યાં છે. તે કમળોની વચ્ચે એક પુંડરીક કમળ ખીલ્યું છે. એટલામાં ત્યાં પૂર્વ દિશામાંથી એક વ્યક્તિ આવે છે. તેણે પુંડરીક કમળને જોઈ કહ્યું-હું કુશળ, પડિત, મેધાવી અને માર્ગનો જાણકાર છું તેથી આ ઉત્તમ કમળને હું પ્રાપ્ત કરીને બહાર લાવીશ. તે પુષ્કરણીમાં ઉતર્યો અને કાઢવમાં ખૂંચી ગયો, ન તો તે પુંડરીકને મેળવી શક્યો કે ન તે પાછો કિનારે આવી શક્યો. એ જ પ્રમાણે પશ્ચિમ, ઉત્તર તથા દક્ષિણથી ત્રણ વ્યક્તિઓ આવી, પરંતુ પુંડરીકને પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છાથી કાઢવમાં ફસાઈ ગઈ. તે વખતે એક નિરુપહ સંયમી શ્રમણ ત્યાં આવ્યો. તેણે ચારે વ્યક્તિઓને કાઢવમાં ફસાઈેલી જોઈ વિચારવા લાગ્યો-આ લોકો અકુશળ અને અમેધાવી છે. કયાંય આ રીતે કમળ મેળવી શકાતું હશે? તે શ્રમણ પુષ્કરણીને તીરે ઊભો રહી પુકારવા લાગ્યો-એ કમળ! મારી પાસે આવ્યો આવ, અને જોતાંવેંત અને પુકારતાં જ તે કમળ તેના હાથમાં આવી ગયું.

પ્રસ્તુત રૂપકનો સાર એ છે કે આ સંસાર તે પુષ્કરણી સમાન છે. તેમાં કર્મરૂપી પાણી અને વિષયલોગરૂપી કાઢવ ભરેલાં છે. અનેક જનપદ ચારે બાજુ ખીલતાં કમળ જેવા છે. મધ્યમાં જે પુંડરીક કમળ ખીલ્યો હતો તે રાજા સમાન છે. પુષ્કરણીમાં પ્રવેશ કરનારા ચારે પુરુષ તજજીવ તજ્જરીરવાદી, પંચભૂતવાદી^૧ ઇશ્વરકારણવાદી અને નિયતિવાદી છે. કુશળ શ્રમણ એ ધર્મ છે, કિનારો ધર્મતીર્થરૂપ છે અને શ્રમણદ્વારા કથિત શબ્દ ધર્મકથા સમાન છે અને પુંડરીક કમળનું ઊઠવું-બહાર આવવું તે નિર્વાણ સમાન છે. જે સાધક અનાસક્ત, નિરુપહ તથા અહિંસાદિ મહાવતોને જીવનમાં મૂર્તસ્વરૂપ આપે છે, તેમનું સમ્યક્ પરિપાલન કરે છે તેઓ મોક્ષને પ્રાપ્ત કરે છે.

બીજા અધ્યયનનું નામ ક્રિયાસ્થાન છે. ક્રિયાસ્થાનનો અર્થ છે પ્રવૃત્તિનું નિમિત્ત. પ્રવૃત્તિઓના અનેક કારણો હોય છે. પ્રસ્તુત અધ્યયનમાં તે પ્રવૃત્તિનિમિત્ત ક્રિયાસ્થાનો ઉપર પર્યાપ્ત પ્રકાશ પાડ્યો છે. ક્રિયાસ્થાનના બે પ્રકાર છે. (૧) અધર્મક્રિયાસ્થાન અને (૨) ધર્મક્રિયાસ્થાન. અધર્મક્રિયાસ્થાનના અર્થદંડ, અનર્થદંડ, હિંસાદંડ, અકરમાત દંડ, દૃષ્ટિવિપર્યાસદંડ, મૃષાપ્રત્યયદંડ, અદત્તાદાનપ્રત્યયદંડ, અધ્યાત્મપ્રત્યયદંડ, માનપ્રત્યયદંડ, મિત્રદોષપ્રત્યયદંડ, માયાપ્રત્યયદંડ, લોભપ્રત્યયદંડ એમ બાર પ્રકાર છે, અને ધર્મક્રિયાસ્થાનમાં ધર્મહિતુ પ્રવૃત્તિ બતાવી છે.

હિંસાદિ પ્રવૃત્તિ જો કોઈ પ્રયોજનવશ કરવામાં આવે તો તે અર્થદંડ કહેવાય છે. આમાં સ્વયં માટે, સ્વજન વિ. માટે ત્રસ અને સ્થાવર જીવોની હિંસાનો સમાવેશ થાય છે.

કોઈ પણ પ્રયોજન વગર માત્ર પ્રકૃતિવશ અથવા મનોરંજનની દૃષ્ટિએ કરવામાં આવતી હિંસાને અનર્થદંડ

૧ તજજીવ તજ્જરીરવાદ તથા પંચભૂતવાદ બન્નેમાં અન્તર છે કે પહેલાના મતે શરીર અને જીવ એક જ છે બ્યારે બીજાના મતે જીવની ઉત્પત્તિ પાંચ ભૂતોના સમ્મિશ્રણથી થાય છે. તેઓ પાંચ ભૂત સિવાય છઠો જીવ છે એમ માને છે.

કહેવાય છે. અમુક વ્યક્તિએ અથવા પ્રાણીએ મારા સંબંધીને માર્યો છે અથવા મારશે એમ વિચારી જે માણુચ તેમને મારવાની પ્રવૃત્તિ કરે છે તે હિંસાહંડનો અધિકારી છે.

મૃગ વગેરેને મારવાની દૃષ્ટિએ બાહ્યાદિ અસ્ત્ર છોડતાં અકસ્માતથી તેને ન લાગતાં અન્ય પક્ષી વગેરેને લાગે અને તેનો વધ થઈ જાય તો તે અકસ્માત હંડ છે.

દૃષ્ટિની વિપરીતતાને લીધે મિત્રને શત્રુ સમજી તેને મારી નાંખવો તે દૃષ્ટિવિપર્યાસ હંડ કહેવાય છે.

પોતાને માટે અથવા પોતાના પરિજનો માટે અસત્ય જોલવું, જોલાવવું અથવા જોલનારનું સમર્થન કરવું તે મૃષાપ્રત્યયહંડ છે. તેવીજ રીતે તસ્કરકૃત (ચોરી) કરવું, કરાવવું અને કરનારનું અનુમોદન કરવું તે અદત્તાહાનપ્રત્યયહંડ છે. નિરંતર ચિંતામાં રૂખ્યા રહેવું, અપ્રસન્ન, લયભીત તથા સંકલ્પ-વિકલ્પમાં રૂખ્યા રહેવું તે અધ્યાત્મપ્રત્યયહંડ છે.

જ્ઞાતિ, કુળ, બળ, રૂપ, જ્ઞાન, લાભ, ઐશ્વર્ય, પ્રજ્ઞા વગેરેના મહત્તી પોતાને મહાન તથા બીજાને હીન સમજવા તે માનપ્રત્યયહંડ છે.

પોતાના મિત્રોને અથવા નજીકમાં રહેનારા પરિજનોને નાના એવા અપરાધનો મોટો ભારે હંડ આપવો તે મિત્રદોષપ્રત્યયહંડ કહેવાય છે. માયાયુક્ત અનર્થકારી પ્રવૃત્તિ કરવી તે માયાપ્રત્યયહંડ છે. લોભને વશ થઈ હિંસક પ્રવૃત્તિમાં પડી જનાર લોભપ્રત્યયહંડના ભાગીદાર બને છે.

જેઓ ધીરજથી વિવેકપૂર્વક પ્રવૃત્તિ કરે છે, જિતેન્દ્રિય છે, અપરિચ્છી છે, સમિતિ-શુષ્પિતના ધારક છે તેમની પ્રવૃત્તિ ધર્મહેતુક હોવાથી તે ધર્મક્રિયાસ્થાન કહેવાય છે. આ ક્રિયાસ્થાન આચરણીય છે. બાકીના જે ક્રિયાસ્થાનો છે તે હિંસાપૂર્ણ હોવાથી અનાચરણીય-ત્યાજ્ય છે.

બીજા અધ્યયનનું નામ 'આહાર પરિજ્ઞા' છે. આ અધ્યયનમાં આહાર સંબંધી વિસ્તૃત ચર્ચા કરવામાં આવી છે. આમાં માનવના આહાર વિષે કહ્યું છે કે તેનો આહાર ઝોદન, કુલ્માષ, ત્રસ એવં સ્થાવર પ્રાણીઓ છે. પરંતુ આમાં દેવ તથા નારકીના આહારની ચર્ચા કરી નથી. નિર્ચુકિત અને વૃત્તિમાં ઝોજઆહાર, રોમઆહાર અને પ્રક્ષેપ આહાર એમ આહારના ત્રણ પ્રકાર બતાવ્યા છે તેજસ તથા કાર્મણુ શરીર દ્વારા જે આહાર ગ્રહણ કરવામાં આવે છે તેને ઝોજ આહાર કહેવાય છે. અન્ય આચાર્યોનો એવો મત છે કે જ્યાં સુધી ઇન્દ્રિયો, શ્વાસોચ્છવાસ તેમજ દ્રવ્યમનનું નિર્માણ થયું ન હોય ત્યાં સુધી માત્ર શરીર પિંડ દ્વારા જે આહાર ગ્રહણ કરાય છે તે ઝોજ આહાર છે. રૂંવાટી દ્વારા ગ્રહીત આહાર રોમ છે. દેવોમાં અને નારકી જીવોમાં રોમાહાર તથા ઝોજ આહાર હોય છે પરંતુ કવલાહાર (પ્રક્ષિપ્ત આહાર) નથી હોતો. જે આહારના પુહ્ગલોને શરીરમાં પ્રક્ષિપ્ત કરવામાં આવે છે તે પ્રક્ષેપ આહાર કહેવાય છે. કેટલાક ગ્રન્થોમાં તેને કવલાહાર પણ કહેલ છે.

વનસ્પતિ મુખ્યત્વે એ પ્રકારની છે. (૧) પૃથ્વીયોનિક (૨) વૃક્ષયોનિક. કેટલીક વનસ્પતિઓ ઉદકયોનિક પણ છે. આથી શ્રમણોને સંયમપૂર્વક આહાર ગ્રહણ કરવા માટે પ્રેરણા કરવામાં આવી છે.

ચોથા અધ્યયનનું નામ 'પ્રત્યાખ્યાન ક્રિયા' છે. પ્રત્યાખ્યાનનો અર્થ છે-મૂલગુણ તથા ઉત્તરગુણોના આચરણમાં બાધક એવી પ્રવૃત્તિઓનો ત્યાગ કરવો. પ્રસ્તુત અધ્યયનમાં પ્રત્યાખ્યાન ક્રિયા પાપરહિત હોવાથી આત્મશુદ્ધિમાં મહાન સહાયક રૂપ બતાવી છે. જે આત્મા છકાયના જીવોનો વધ કરવાનો પરિત્યાગ કરતો નથી તે તેમની સાથે મિત્રવત્ વ્યવહાર કરી શકતો નથી. તેની ભાવના સદા સર્વદા સાવધાનુષ્ઠાનરૂપ રહે છે. જેમ કે એક હત્યારાના અન્તર્માનસમાં એવો વિચાર ઉત્પન્ન થયો કે મારે અમુક વ્યક્તિની હત્યા કરવી છે પરંતુ અત્યારે થોડો વખત આરામ કરી લઉં; પછી જ્યારે વખત મળશે ત્યારે તેનું કામ પતાવી દઈશ. હવે તે હત્યારાના મનમાં સૂતાં, ખેસતાં, ચાલતાં, અન્ય કંઈ પણ કામ કરતાં હત્યાની જ ભાવના રહે છે અને તે પ્રતિક્ષણ કર્મબંધન કરતો જ રહે છે. તેવી જ રીતે જેણે હિંસાના પ્રત્યાખ્યાન કર્યા નથી તે છકાય જીવનિકાય પ્રત્યે હિંસક ભાવના રાખવાને કારણે નિરંતર કર્મબંધન કરતો રહે છે. તેથી સાધકને મર્યાદિત જીવન બનાવવા માટે પ્રત્યાખ્યાનરૂપ ક્રિયાની આવશ્યકતા રહે છે, તે વિષે સ્પષ્ટ વિવેચન કરવામાં આવ્યું છે.

પાંચમા અધ્યયનના આચારશ્રુત તથા અનગારશ્રુત એમ બે નામ ઉપલબ્ધ થાય છે. નિર્ચુકિતમાં પણ આ બે નામ પ્રાપ્ત થાય છે. આચારનું સમ્યક્ પાલન કરવા માટે સાધકે બહુશ્રુત થવું આવશ્યક છે.

છઠું અધ્યયન 'આર્દ્રકુમાર'નું છે. નિર્ચુકિતકારે આર્દ્રને આર્દ્રનામક નગરનેા રાજકુમાર બતાવેલ છે. તે શ્રેણિકનેા પુત્ર અભયકુમારનેા મિત્ર હતો. કહેવાય છે કે આર્દ્રપુર અનાર્ય દેશમાં હતું. અભયકુમારે આર્દ્રકુમારને ધર્મોપકરણ મોકલ્યા હતા જેથી તે અભયકુમારને મળવા માટે સ્વાના થયો. માર્ગમાં તેને ગોશાલકના અનુયાયી, બૌદ્ધભિક્ષુ, વેદવાદી બ્રાહ્મણ, આત્માદ્વૈતવાદી તથા હસ્તીતાપસો મળ્યાં. તેમને શાસ્ત્રાર્થમાં જીતીને તે ભગવાન મહાવીરના સમવસરણમાં પહોંચ્યો. આ ઘટનાનું આમાં સવિરતૂત વર્ણન છે. આર્દ્રકુમારની દાર્શનિક ચર્ચાઓ ઘણીજ મહત્વપૂર્ણ છે તેની વિગત આમાં આપી છે.

સાતમા અધ્યયનનું નામ 'નાલંદીય' છે. નાલંદા રાજગૃહ નગરનેાજ એક વિભાગ હતો. ત્યાં મોટે ભાગે ધનકુબેર લોકો રહેતા હતા. લેપ નામક ગાથાપતિએ ભવનનિર્માણમાંથી બચેલી સામગ્રીથી 'સેસદ્ધવિયા' નામની 'ઉદ્ગશાલા'નું નિર્માણ કર્યું હતું. તે ઉદ્ગશાલાના વિશાલકોણસ્થ નામના વનખંડના એક ભાગમાં ગણધર ગૌતમની સાથે પાર્શ્વપત્ય પેઢાલપુત્રનેા મધુર સંવાદ થયો હતો. અને પેઢાલપુત્ર તેથી પ્રભાવિત થઈ ગણધર ગૌતમથી પ્રતિબોધ પામી ભગવાન મહાવીરની પાસે ચતુર્યામ ધર્મને છોડી પાંચ મહાવ્રતરૂપ ધર્મનેા સ્વીકાર કરે છે.

આ પ્રમાણે નિરીક્ષણ કરતાં પ્રતીત થાય છે કે સૂત્રકૃતાંગ સૂત્રમાં દાર્શનિક ચર્ચાઓ અત્યન્ત મહત્વપૂર્ણ થઈ છે, તેની સાથેસાથ આધ્યાત્મિક સિદ્ધાંતોને જીવનમાં ઢાળવા તથા અન્યમતોનેા પરિત્યાગ કરી શુદ્ધ શ્રમણાચારનું પાલન કરવાની મહત્વપૂર્ણ પ્રેરણા આપવામાં આવી છે. સાધનાના મહામાર્ગ ઉપર આગળ વધતાં અનેક વિધન, ઉપસર્ગ, અનુકૂળ તથા પ્રતિકૂળ પરીષદો ઉપસ્થિત થાય તો પણ સાધક પોતાના માર્ગથી વિચલિત ન થાય. તે યુગની જે દાર્શનિક દ્રષ્ટિયો હતી તેની માહિતી પણ પ્રસ્તુત આગમથી પ્રાપ્ત થાય છે તેથી ઐતિહાસિક, દાર્શનિક તથા ધાર્મિક બધી દ્રષ્ટિયોથી આ આગમ પોતાની એક અનોખી વિશેષતા ધરાવે છે.

૩- સ્થાનાંગ સૂત્ર.

સ્થાનાંગનું દ્વાદશાંગીમાં ત્રીજું સ્થાન છે. આ શબ્દ સ્થાન અને અંગ એમ બે શબ્દોના મેળથી નિમિત્ત થયેલ છે. સ્થાન શબ્દ અનેકાર્થી છે. ઉપદેશમાળામાં સ્થાનનેા અર્થ 'માન' અર્થાત્ પરિમાણ આપ્યો છે. પ્રસ્તુત આગમમાં તત્ત્વોની એકથી દશ સુધીની પરિમાણ - સંખ્યાનેા ઉલ્લેખ છે તેથી તેને સ્થાન કહેલ છે. સ્થાન શબ્દનેા બીજો અર્થ ઉપયુક્ત પણ થાય છે. આમાં તત્ત્વોનેા ક્રમથી ઉપયોગી ચુનાવ કર્યો છે તેથી તેને સ્થાન કહેલ છે. સ્થાન શબ્દનેા ત્રીજો અર્થ વિશ્રાન્તિસ્થળ પણ છે અને અંગનેા સામાન્ય અર્થ વિભાગ છે. આમાં સંખ્યાક્રમથી જીવ, પુદ્ગલ આદિની સ્થાપના કરવામાં આવી છે તેથી આનું નામ સ્થાનાંગ અથવા ઠાણાંગ છે.

સ્થાનાંગ તથા સમવાયાંગ આ બંને આગમોમાં વિષયને પ્રધાનતા આપવામાં આવી નથી, પરંતુ સંખ્યાને પ્રધાનતા આપવામાં આવી છે. જીવ પુદ્ગલ આદિનું વિસ્તારથી વિસ્તેષણ નહિ કરતાં સંખ્યાની દ્રષ્ટિએ સંકલન કરવામાં આવ્યું છે. આ એક પ્રકારે શબ્દકોષની શૈલીએ રચાયું છે તેથી સ્મરણ રાખવાની દ્રષ્ટિએ ઘણુંજ ઉપયોગી છે. આવી શૈલી માત્ર જૈન પરંપરામાં જ નહિ પરંતુ વૈદિક અને બૌદ્ધ પરંપરામાં પણ પ્રાપ્ત થાય છે. મહાભારતના વનપર્વ અધ્યાય ૧૩૪માં પણ પ્રસ્તુત શૈલીમાંજ વિચારો સંગ્રહિત કરવામાં આવ્યા છે અને બૌદ્ધગ્રંથ અંગુત્તરનિકાય, પુગ્ગલપણ્ણતિ, મહાવ્યુત્પત્તિ તથા ધર્મસંગ્રહમાં પણ પ્રસ્તુત શૈલી દ્રષ્ટિગોચર થાય છે.

જૈનાગમોમાં ત્રણ પ્રકારના સ્થવિરો બતાવ્યા છે તેમાં શ્રુતસ્થવિર માટે 'ઠાણસમવાયધરે' આ વિશેષણ બતાવ્યું છે. આ ઉપરથી ઠાણાંગ - સમવાયાંગનું કેટલું મહત્વ છે તે સહેજે સમજી શકાય છે.

સમવાયાંગ તથા નન્દીસૂત્રમાં કાણાંગનો પરિચય કરાવતાં લખ્યું છે કે આમાં સ્વસમય, પરસમય અને સ્વ-પર ઉભય સમય, જીવ-અજીવ-જીવાજીવ, લોક, અલોકની સ્થાપના કરી છે. પદાર્થના દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ અને પર્યાયની દૃષ્ટિએ ચિન્તન કરવામાં આવ્યું છે. એક સ્થાન, બે સ્થાન યાવત્ દશ સ્થાન દ્વારા દશવિધ વકતવ્યતાની સ્થાપના કરી છે અને ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય આદિ દ્રવ્યોની પ્રરૂપણા પણ કરેલ છે. આમાં ૧ શ્રુતસ્કન્ધ, ૧૦ અધ્યયન, ૨૧ ઉદ્દેશનકાળ, ૨૧ સમુદ્દેશનકાળ, પર હબ્દર પદ, સંખ્યાત અક્ષર, અનંતગમ, અનંતપર્યાય તથા વર્ણનની દૃષ્ટિએ અસંખ્યાત ત્રસ અને અનંત સ્થાવરનું નિરૂપણ છે. વર્તમાનમાં પ્રસ્તુત સૂત્રનો પાઠ ૩૭૭૦ શ્લોક પરિમાણ છે.

અમે અગાઉ બતાવી ગયા છીએ કે સંખ્યાક્રમની દૃષ્ટિએ દ્રવ્ય, ગુણ, ક્રિયા વગેરેનું પ્રસ્તુત આગમમાં નિરૂપણ છે. પ્રથમ પ્રકરણમાં એક, બીજામાં બે, ત્રીજામાં ત્રણ આ પ્રમાણે અનુક્રમે અન્તિમ પ્રકરણમાં દશવિધ વસ્તુઓનું નિરૂપણ છે અને તેજ સંખ્યાને આધારે પ્રકરણોનો નામનિર્દેશ કરવામાં આવ્યો છે. જે પ્રકરણમાં સામગ્રીની પ્રચુરતા થઈ ગઈ તે પ્રકરણના ઉપવિભાગ કર્યા છે. બીજા, ત્રીજા અને ચોથા આ ત્રણ પ્રકરણોના ચાર-ચાર ઉપવિભાગો કર્યા છે. પાંચમા પ્રકરણના ત્રણ ઉપવિભાગો કર્યા છે. બાકીના સ્થાનોના ઉપવિભાગો કર્યા નથી.

પ્રસ્તુત આગમમાં શ્રમણ ભગવાન મહાવીર પછી બીજીથી છઠી શતાબ્દિ સુધીની અનેક ઘટનાઓ આવી છે. જેથી વિદ્વાનોને એવી શંકા ઉદ્ભૂત થઈ ગઈ છે કે પ્રસ્તુત આગમ અર્વાચીન છે. તે શંકાઓ આ પ્રમાણે છે-

૧. નવમા સ્થાને ગોદાસગણ, ઉત્તરબલિસહગણ, ઉદ્દેહગણ, ચારણુગણ, ઉડુવાતિતગણ, વિસ્સવાતિગણ, કામહિંદત ગણ, માનવગણ અને કોડિતગણ. આ ગણોની ઉત્પત્તિનો ઉલ્લેખ કલ્પસૂત્રમાં થયો છે. આ બધા ગણ મહાવીર નિર્વાણથી ૨૦૦ થી ૫૦૦ વર્ષ સુધીમાં થયા છે. (૨) સાતમા સ્થાને જમાલિ, તિષ્યગુપ્ત, આષાઠ, અશ્વમિત્ર, ગંગ, રોહગુપ્ત અને ગોષ્ઠામાહિલ. આ સાત નિહ્વેતુનું વર્ણન છે. આમાંથી પ્રથમ બે સિવાયના શેષ પાંચ નિહ્વન ભગવાન મહાવીરના નિર્વાણ પછી ત્રીજી શતાબ્દિથી લઈને છઠી શતાબ્દિની મધ્યમાં થયા છે.

ઉત્તરમાં નિવેદન છે કે - જૈન દૃષ્ટિએ ભગવાન મહાવીર સર્વજ્ઞ હતા, તેથી તેઓ પાછળથી થનારી - ભવિષ્યની ઘટનાઓનું સૂચન કરે તેમાં કોઈ આશ્ચર્ય નથી. જેમ કે નવમા સ્થાનમાં આગામી ઉત્સર્પિણીકાળના ભાવી તીર્થંકર મહાપદ્મનું ચરિત્ર આપ્યું છે. આ સિવાય બીજા પણ અનેક સ્થળે ભાવીમાં થનારી ઘટનાઓનો ઉલ્લેખ છે.

બીજી વાત એ છે કે પહેલાં આગમો શ્રુતિપરંપરાશ્રી ચાલ્યા આવતા હતા. તે પાકોનું સંકલન અને આકલન આચાર્ય સ્કન્દિલ અને દેવર્દિગણી ક્ષમાશ્રમણના સમયે લિપિબદ્ધ કરવામાં આવ્યું. તે વખતે તે ઘટનાઓ કે જેમનો ઉલ્લેખ પ્રસ્તુત આગમમાં છે તે ભવિષ્યમાં થનારી ઘટનાઓ, ભૂતકાળની બની ગઈ હતી. તેથી જનમાનસમાં ભ્રાન્તિ ઉત્પન્ન ન થઈ જાય તે દૃષ્ટિએ આચાર્યોએ ભવિષ્યકાળની જગ્યાએ ભૂતકાળની ક્રિયા આપી હોય અથવા તે આચાર્યોએ તે વખત સુધીની ઘટિત ઘટનાઓ આમાં સંકલિત કરી દીધી હોય. આવી બે ચાર ઘટનાઓ સમ્મિલિત કરી દેવાથી પ્રસ્તુત આગમ ગણધરકૃત નથી એમ કથન કરવું ઉચિત જણાતું નથી.

પ્રથમ સ્થાનમાં આત્મા, અનાત્મા, બન્ધ અને મોક્ષ આદિને સામાન્ય દૃષ્ટિએ એક - એક બતાવ્યા છે. ગુણ, ધર્મ અને સ્વભાવની સમાનતાને લીધે અનેક જુદા-જુદા પદાર્થોને એક કહ્યાં છે.

બીજા સ્થાનમાં જીવાદિ પદાર્થોના બે બે પ્રકાર કરી વર્ણવ્યા છે. જેમ કે આત્માના સિદ્ધ અને સંસારી. ધર્મના સાગાર અને અનગાર, શ્રુત અને ચારિત્ર. બંધના રાગ અને દ્વેષ, વીતરાગના ઉપશાન્ત-કષાય અને ક્ષીણકષાય, કાળના ઉત્સર્પિણી અને અવસર્પિણી, રાશિના જીવરાશિ અને અજીવરાશી આ પ્રમાણે બખબે પ્રકાર બતાવ્યા છે.

ત્રીજા સ્થાનમાં પહેલાંની અપેક્ષાએ સ્થૂલદૃષ્ટિએ ચિન્તન કરવામાં આવ્યું છે. જેમકે-દૃષ્ટિ ૩. (૧) સમ્યગ્દૃષ્ટિ (૨) મિથ્યાદૃષ્ટિ અને (૩) મિશ્રદૃષ્ટિ. વેદ ૩. (૧) સ્ત્રીવેદ, (૨) યુરુષવેદ, (૩) નપુત્રકવેદ. લોક ૩. (૧) ઉર્ધ્વલોક (૨) અધોલોક (૩) મધ્યલોક. આહાર ૩-સચિત્ત, અચિત્ત અને મિશ્ર વગેરે પ્રકારે બતાવ્યા છે.

ચોથા સ્થાનમાં અનેક ચોભાંગીઓનો ઉલ્લેખ છે. આચાર્ય, શ્રાવક વિ. નું ઉપમા દ્વારા ચિત્રણ કરી બતાવ્યું

છે. જેમકે- (૧) ખજૂર ઉપરથી મૃદુ પરતુ અંદરથી કઠોર (૨) ખદામ ઉપરથી કઠોર પણ અંદરથી કોમળ (૩) સોપારી-અંદર અને બહાર બન્ને બાજુથી કઠોર (૪) દ્રાક્ષ-ઉપર અને અંદર બંને તરફ મૃદુ. તેવી રીતે ચાર પ્રકારના પુરુષોનું સ્વરૂપ બતાવ્યું છે. (૧) રૂપવાન પરંતુ ગુણહીન (૨) ગુણવાન પરંતુ રૂપહીન (૩) રૂપ અને ગુણ બન્નેથી હીન (૪) રૂપ અને ગુણ બન્નેથી સંપન્ન. ચાર પ્રકારના કુલ છે. (૧) અમૃતનો ઘડો અને વિષનું ઢાંકણું (૨) વિષનો ઘડો અને અમૃતનું ઢાંકણું (૩) વિષનો ઘડો અને વિષનું ઢાંકણું (૪) અમૃતનો ઘડો અને અમૃતનું ઢાંકણું.

પાંચમા સ્થાને પાંચ વાતોને પ્રકાશિત કરી છે. જેમકે-જીવના પાંચ પ્રકાર-એકેન્દ્રિય, બેધન્દ્રિય, તેધન્દ્રિય, ચતુરિન્દ્રિય, પંચેન્દ્રિય. વિષય પાંચ-શબ્દ, રૂપ, રસ, ગંધ, સ્પર્શ. ઇન્દ્રિયો પાંચ-શ્રોત, ચક્ષુ, શ્રાણુ, રસના, સ્પર્શન. અજીવના પાંચ પ્રકાર-ધર્મ, અધર્મ, આકાશ, પુદ્ગલ અને કાળ.

છઠા સ્થાનમાં જીવાદિ પદાર્થોની છ સંખ્યાનું વર્ણન છે. જેમકે-પૃથ્વી, અપ, તેજસ, વાયુ, વનસ્પતિ અને ત્રસ. લેશ્યા છ-કૃષ્ણ, નીલ, કાપોત, તેજો, પદ્મ અને શુકલ.

સાતમા સ્થાનમાં સાતનું વર્ણન છે. જીવના સાત પ્રકાર-સૂક્ષ્મ એકેન્દ્રિય, બાહર એકેન્દ્રિય, બેધન્દ્રિય, તેધન્દ્રિય, ચતુરિન્દ્રિય, અસંસી પંચેન્દ્રિય અને સંસી પંચેન્દ્રિય. ભય સાત છે-ઈહલોકભય, પરલોકભય, આદાનભય, આકસ્મિકભય, અપયશભય, આજીવિકાભય, મરણુભય વગેરે.

આઠમા સ્થાનમાં આત્માના આઠ પ્રકાર-દ્રવ્ય, કષાય, યોગ, ઉપયોગ, જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર અને વીર્ય. આઠ પ્રકારના મદ-ઝતિ, કુળ, બળ, રૂપ, લાભ, તપ, શ્રુત, ઐશ્વર્ય. આઠ સમિતિ છે-ઈર્યા સમિતિ, ભાષાસમિતિ, એષણુ સમિતિ આદાન નિક્ષેપણુ સમિતિ, પરિસ્થાપના સમિતિ, મન સમિતિ, વચન સમિતિ, કાય સમિતિ.

નવમા સ્થાનમાં નવની સંખ્યાનું વર્ણન છે. જેમકે નવ તત્ત્વ, ચક્રવર્તીની નવનિધિઓ, પુણ્યના નવ પ્રકાર વગેરે.

દસમા સ્થાનમાં દશની સંખ્યાનું વર્ણન છે જેમકે-ધર્મના દશ પ્રકાર-ક્ષમા, નિર્દોષતા, આર્જવ, માર્દવ, લાઘવ, સત્ય, સંયમ, તપ, ત્યાગ, બ્રહ્મચર્ય. દશ પ્રકારના સુખ-શરીરનું આરોગ્ય, દીર્ઘાયુષ્ય, આઢ્યતા-સંપન્નતા, શબ્દ તથા રૂપનું કામસુખ, ઇષ્ટગંધ, રસ અને સ્પર્શરૂપ ભોગસુખ, સંતોષ, આવશ્યકતાની પૂર્તિ, સુખયોગ, નિષ્ક્રમણુ, નિરાબાધ સુખ-મોક્ષ. દશ પ્રકારે ક્રોધની ઉત્પત્તિના કારણો. દશ આશ્ચર્ય વગેરે.

આ પ્રમાણે જોયું કે પ્રસ્તુત આગમમાં સ્વસમય, પરસમય તથા સ્વ-પરસમય બન્નેની સ્થાપના કરી છે. સંગ્રહનયની દૃષ્ટિએ જ્યાં જીવમાં એકતાનું પ્રતિપાદન કર્યું છે ત્યાં વ્યવહારનયની દૃષ્ટિએ તેમનું જુદાપણું બતાવ્યું છે. સંગ્રહનય અનુસાર ચૈતન્યગુણની અપેક્ષાએ જીવ એક છે. વ્યવહારનયની દૃષ્ટિએ પ્રત્યેક જીવ અલગ-અલગ છે. જેમકે-જ્ઞાન અને દર્શનની દૃષ્ટિએ જીવોને બે ભાગમાં વિભક્ત કરી શકાય છે. ઉત્પાદ-વ્યય અને ધ્રોવ્યની દૃષ્ટિએ ત્રણ ભાગોમાં વિભક્ત કરી શકાય છે. ચાર ગતિમાં પરિભ્રમણુ કરવાની દૃષ્ટિએ ચાર ભાગોમાં, પારિણામિક આદિ પાંચ ભાવોની દૃષ્ટિએ પાંચ ભાગોમાં વિભક્ત કરી શકાય છે. સંસારમાં સંક્રમણુના સમયને પૂર્વ-પશ્ચિમ-ઉત્તર-દક્ષિણ ઉર્ધ્વ-અધો આ છ દિશાઓમાં ગમન કરવાની દૃષ્ટિએ છ ભાગોમાં વિભક્ત કરી શકાય છે. સ્યાદ્ અસ્તિ, સ્યાદ્ નાસ્તિ, સ્યાદ્ અસ્તિનાસ્તિ, સ્યાદ્ અવકતવ્ય સ્યાદ્ અસ્તિ અવકતવ્ય, સ્યાદ્ નાસ્તિ અવકતવ્ય સ્યાદ્ અસ્તિનાસ્તિ અવકતવ્ય-આ પ્રમાણે સપ્તભંગીની દૃષ્ટિએ તે સાત ભાગોમાં વિભક્ત કરી શકાય છે. આઠ કર્મોની દૃષ્ટિએ તેને આઠ ભાગોમાં, નવ પદાર્થ (તત્ત્વ)માં પરિણમન કરવાની ક્ષમતાની અપેક્ષાએ તેને નવ ભાગોમાં વિભક્ત કરી શકાય છે. પૃથ્વી, પાણી, અગ્નિ, વાયુ, પ્રત્યેક વનસ્પતિ, સાધારણ વનસ્પતિ, બેધન્દ્રિય, તેધન્દ્રિય, ચતુરિન્દ્રિય અને પંચેન્દ્રિયની દૃષ્ટિએ તે દશ ભાગોમાં વિભક્ત કરી શકાય છે.^૧

આ પ્રમાણે સ્થાનાંગમાં પુદ્ગલ વગેરેની એકત્વ તથા બેથી દશ સુધીની પર્યાયોનું વર્ણન છે. પર્યાયોની અપેક્ષાએ

એક તત્ત્વ અનંત ભાગોમાં વિભક્ત થઈ શકે છે અને દ્રવ્યની અપેક્ષાએ અનંત ભાગ એક તત્ત્વમાં સમાઈ શકે છે. આ અભેદ અને ભેદની વ્યાખ્યા પ્રસ્તુત આગમમાં જોઈ શકાય છે.

૪ - સમવાયાંગ

સમવાયાંગનું દ્વાદશાંગીમાં ચોથું સ્થાન છે. સમવાયાંગની વૃત્તિમાં લખ્યું છે કે આમાં જીવ, અજીવ વગેરે પદાર્થ-તત્ત્વોનો પરિચ્છેદ અથવા સમવતાર છે તેથી પ્રસ્તુત આગમનું નામ સમવાય અથવા સમવાઓ છે.^૧ ઢિગંબર અન્થ ગોમ્મટસારના અભિમતાનુસાર આમાં જીવાદિ પદાર્થોનો સાદૃશ્ય સામાન્યથી નિર્ણય લેવામાં આવ્યો છે તેથી આનું નામ સમવાય પડ્યું છે.^૨

નંદી સૂત્રમાં સમવાયાંગની વિષયસૂચિ આ પ્રમાણે પ્રાપ્ત થાય છે.

(૧) જીવ, અજીવ, લોક, અલોક તથા સ્વસમય, પરસમયનો સમવતાર.

(૨) એકથી લઈને સો સુધીની સંખ્યાનો વિકાસ.

(૩) દ્વાદશાંગી ગણિપિટકનો પરિચય.^૩

સમવાયાંગમાં^૪ સમવાયની જે વિષય-સૂચિ આપવામાં આવી છે તે આ પ્રમાણે છે-

- (૧) જીવ, અજીવ, લોક, અલોક, સ્વસમય અને પરસમયનો સમવતાર. (૨) એકથી સો સંખ્યા સુધીનો વિકાસ. (૩) દ્વાદશાંગી ગણિપિટકનું વર્ણન. (૪) આહાર (૫) ઉચ્છવાસ (૬) દેશ્યા (૭) આવાસ (૮) ઉપપાત (૯) વ્યવન (૧૦) અવગાહ (૧૧) વેદના (૧૨) વિધાન (૧૩) ઉપયોગ (૧૪) યોગ (૧૫) ધન્દ્રિય (૧૬) કષાય (૧૭) યોનિ (૧૮) કુલકર (૧૯) તીર્થકર (૨૦) ગણધર (૨૧) ચકવર્તી (૨૨) બલદેવ-વાસુદેવ.

બંને વિષય-સૂચીઓનું અધ્યયન કરવાથી આ હકીકત સ્પષ્ટ પરિજ્ઞાત થાય છે કે નંદીની સૂચિ સંક્ષિપ્ત છે અને સમવાયાંગની વિસ્તૃત છે. સંક્ષિપ્ત અને વિસ્તૃત સૂચિની જેમ આગમ પણ સંક્ષિપ્ત અને વિસ્તૃત બની જાય છે. નંદી અને સમવાયાંગમાં એકસો સુધી એકોત્તરિકા વૃદ્ધિ થાય છે એવો સ્પષ્ટ નિર્દેશ છે. પરંતુ તેમાં અનેકોત્તરિકા વૃદ્ધિનો ઉલ્લેખ થયો નથી. નંદીચર્ચિ, નંદી હરિભદ્રીયા વૃત્તિ, નંદીમત્રયગિરિવૃત્તિ આ ત્રણેમાં પણ અનેકોત્તરિકા વૃદ્ધિનો કોઈ નિર્દેશ નથી. સમવાયાંગની વૃત્તિમાં આચાર્ય અભયદેવે અનેકોત્તરિકા વૃદ્ધિનો ઉલ્લેખ કર્યો છે, તેમના અભિમતાનુસાર સો સુધી એકોત્તરિકા વૃદ્ધિ થાય છે અને ત્યાર પછી અનેકોત્તરિકા વૃદ્ધિ થાય છે.^૫ આથી એમ પરિજ્ઞાત થાય છે કે સમવાયાંગના વિવરણના આધારે વૃત્તિકારે આ ઉલ્લેખ કર્યો નથી પરંતુ સમવાયાંગમાં જે પાઠ મળે છે તેને આધારે તેમણે આ વર્ણન કરેલ છે.

૧ સમિતિ - સમ્યક્ અવેત્યાધિક્યેન અયનમયઃ - પરિચ્છેદો જીવાજીવાદિ -વિવિધ પદાર્થસાર્થસ્ય પરિમન્નસૌ સમવાયાઃ, સમવયન્તિ વા - સમવસરન્તિ સમિભવન્તિ નાનાવિધા આત્યાદ્યો ભાવા અભિધેયતયા પરિમન્નસૌ સમવાય ઈતિ. - સમવાયવૃત્તિ, પત્ર ૧

૨ “સં - સંગ્રહેણ સાદૃશ્યસામાન્યેન અવેયંતે જ્ઞાયન્તે જીવાદિપદાર્થ દ્રવ્યકલભાવનામાશ્રિન્ય અરિમન્નિતિ સમવાયાંગમ્, - ગોમ્મટસાર, જીવકારુણ જીવપ્રબોધિની ટીકા, ગા. ૩૫૬

૩ સે કિં તં સમવાયો? સમવાયો ભું જીવા સમાસિજ્જન્તિ, અજીવા સમાસિજ્જન્તિ જીવાજીવા સમાસિજ્જન્તિ. સસમયો સમાસિજ્જન્તિ, પરસમયો સમાસિજ્જન્તિ, સસમય - પરસમયો સમાસિજ્જન્તિ. લોકો સમાસિજ્જન્તિ, અલોકો સમાસિજ્જન્તિ, લોચાલો સમાસિજ્જન્તિ, સમવાયોભું એગાઈયાભું એગુત્તરિયાંભું ઠાણસર્થ - નિવડ્ઢ્યાણું ભાવાણું પઙ્ગણા આધવિજ્જન્તિ, દુવાલસવિહસ્સ ય ગણિપિટકસ્સ પલ્લવગ્ગે સમાસિજ્જન્તિ. - નંદી સૂ. ૮૩

૪ સમવાયાંગ પ્રકીર્ણક સમવાય સૂત્ર ૯૨

૫ ય ય શબ્દસ્ય ચાન્યત્ર સમ્બન્ધાદેકોત્તરિકા અનેકોત્તરિકા ચ, તત્ર શતં યાવદેકોત્તરિકા પરતોડનેકોત્તરિકેતિ - સમવાયાંગ વૃત્તિ, પત્ર ૧૦૫.

અહીં પ્રશ્ન એ થાય છે કે નન્દીસૂત્રમાં જે સમવાયાંગનો પરિચય આપવામાં આવ્યો છે, તેો પરિચયથી વર્તમાનમાં ઉપલબ્ધ સમવાયાંગ શું સિદ્ધ છે? બીજો પ્રશ્ન એ છે કે વર્તમાનમાં જે સમવાયાંગ છે તે દેવર્ધિગણિક્ષમાશ્રમણની વાચનાનો છે? જે એમ હોય તેો સમવાયાંગના બંને વિવરણોમાં અંતરનું કારણ શું છે?

ઉત્તરમાં નિવેદન એ છે કે નન્દીમાં સમવાયાંગનું જે વિવરણ છે તેમાં અન્તિમ વર્ણન દ્વાદશાંગીનું છે. પરંતુ વર્તમાનમાં જે સમવાયાંગ છે તેમાં દ્વાદશાંગીથી આગળ અનેક વિષયો પ્રતિપાદિત કરવામાં આવ્યા છે તેથી નન્દીગત સમવાયાંગના વિવરણથી આ આકારની દૃષ્ટિએ તફાવત લિનન છે.

બીજા પ્રશ્નનો નિર્ણાયકરૂપથી ઉત્તર આપવો ઠઠણ છે; તથાપિ એમ કહી શકાય છે કે આગમોની વાચનાઓ અનેક થઈ છે. આચાર્ય અલયદેવસુરિએ સમવાયાંગની બૃહદ વાચનાનો ઉલ્લેખ પોતાની વૃત્તિમાં કર્યો છે. આથી એવો અનુમાન સહેજે કરી શકાય છે કે નન્દીમાં જે સમવાયાંગનો પરિચય આપ્યો છે તે લઘુવાચનાની દૃષ્ટિએ આપ્યો હોવો જોઈએ.

સમવાયાંગના પરિવર્ધિત આકારના સંબંધમાં વિજ્ઞેએ જે અનુમાનો કર્યા છે. તે અનુમાન કયાં સુધી સત્ય છે તે નિશ્ચિતરૂપથી કહી શકાતું નથી.

(૧) વર્તમાન ઉપલબ્ધ સમવાયાંગ દેવર્ધિગણીની વાચનાથી પૃથક્ છે.

(૨) અથવા દ્વાદશાંગી પછીના અશો દેવર્ધિગણીના સંકલન પછી આમાં ઉમેરવામાં આવ્યા છે.

જે પ્રસ્તુત સમવાયાંગ પૃથક્ વાચનાનો હોય તેો આ સંબંધમાં કંઈ ને કંઈ અનુશ્રુતિ અવશ્ય મળવી જોઈતી હતી. જેમ જ્યોતિષ્કરંડ ગ્રંથ માથુરી વાચનાનો છે તેમ. પરંતુ સમવાયાંગના સંબંધમાં એવી કોઈ અનુશ્રુતિ નથી તેથી પહેલો અનુમાન ધરાબર નથી.

બીજા અનુમાનના સંબંધમાં નિવેદન છે કે ભગવતી સૂત્રમાં કુલકર અને તીર્થંકર આદિના પૂર્ણ વિવરણ માટે સમવાયાંગના અન્તિમ ભાગને જોવાનું સૂચન કરવામાં આવ્યું છે.^૧ એજ પ્રમાણે સ્થાનાંગ સૂત્રમાં પણ બલદેવ-વાસુદેવના પૂર્ણ વિવરણ માટે સમવાયાંગના અન્તિમ ભાગને અવલોકનાર્થ સૂચન કરવામાં આવ્યું છે.^૨ આથી સ્પષ્ટ પ્રતીત થાય છે કે સમવાયાંગમાં જે પરિશિષ્ટનો ભાગ છે તે દેવર્ધિગણી ક્ષમાશ્રમણના વખતમાંજ જોડવામાં આવ્યો છે. આ એક અન્વેષણનો વિષય છે કે દેવર્ધિગણી ક્ષમાશ્રમણ કે જે આગમોના સંકલનકર્તા છે, તેમણે સમવાયાંગ અને નન્દીમાં સમવાયાંગનું વિવરણ જે પ્રકારે શા માટે કર્યું હશે?

પૂર્વ પૃષ્ઠોમાં અમે વિભિન્ન વાચનાઓના સંબંધમાં પ્રકાશ પાડ્યો છે. અનેક વાચનાઓ થયેલ હોવાથી અનેક વાચનાન્તર પણ પ્રાપ્ત થાય છે. એવો સંભવ છે કે આ વાચનાન્તર વ્યાખ્યાંશ અથવા પરિશિષ્ટ ઉમેરવાથી થયા હોય. વિદ્વાનોએ એવી કલ્પના કરી છે કે સમવાયાંગમાં દ્વાદશાંગીનો ઉત્તરવર્તી જે ભાગ છે તે તેનું પરિશિષ્ટ છે. પરિશિષ્ટનું વિવરણ નન્દીની સૂચિમાં આપ્યું નથી. સમવાયાંગના પરિશિષ્ટ ભાગમાં ૧૧ પદોનો જે સંશ્લેષ છે તે કંઈ દૃષ્ટિએ આમાં સંલગ્ન કરેલ છે તે પણ વિદ્વાન પાઠકો માટે વિચારણીય પ્રશ્ન છે.^૩

સમવાયાંગનો વર્તમાનમાં ઉપલબ્ધ પાઠ ૧૬૬૭ શ્લોક પરિમાણ છે. આમાં સંખ્યાના ક્રમથી પૃથ્વી, આકાશ અને પાતાળ આ ત્રણે લોકોના જીવાદિ સમસ્ત તત્ત્વોના દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ અને ભાવની દૃષ્ટિએ એકથી લઈને કોટાનુકોટિ સંખ્યા સુધીનો પરિચય આપ્યો છે. તેમજ આમાં આધ્યાત્મિક તત્ત્વ, તીર્થંકર, ગાણધર, ચક્રવર્તી અને વાસુદેવોથી સંબંધિત વર્ણનની સાથે ભૂગોળ-ખગોળ આદિ સામગ્રી સંકલિત કરવામાં આવી છે. સ્થાનાંગની જેમ સમવાયાંગમાં પણ સંખ્યાના ક્રમથી વર્ણન છે. કોઈ કોઈ સ્થળે તે શૈલી મૂકીને લેહાલેહનું વર્ણન પણ કર્યું છે.

૧ ભગવતીસૂત્ર શ. ૫, ઉ. ૫

૨ સ્થાનાંગ ૯ - ૧૯ - ૨૦

૩ અંગસુત્તામિ ભા. ૧, ભૂમિકા પુ. ૪૦-૪૪

સમવાયાંગમાં દ્રવ્યની દૃષ્ટિએ જીવ, પુદ્ગલ, ધર્મ, અધર્મ, આકાશ આદિનું નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે. ક્ષેત્રની દૃષ્ટિએ લોક, અલોક, સિદ્ધશિક્ષા આદિનું વર્ણન કર્યું છે. કાળની દૃષ્ટિએ સમય, આવલિકા, મુહૂર્ત આદિથી માંડીને પથ્યોપમ, સાગરોપમ, ઉત્સર્પિણી, અવસર્પિણી અને પુદ્ગલ પરાવર્તન તેમજ ચાર ગતિના જીવોની સ્થિતિ વગેરે પર ચિંતન કરવામાં આવ્યું છે. તથા ભાવની દૃષ્ટિએ જ્ઞાન, દર્શન, વીર્ય આદિ જીવના ભાવોનું વર્ણન છે તેમજ વર્ણ, ગંધ, રસ અને સ્પર્શ આદિ અજીવ ભાવોનું વર્ણન પણ કરવામાં આવ્યું છે.

સમવાયાંગના પ્રથમ સમવાયમાં જીવ, અજીવ, આદિ તત્ત્વોનું પ્રતિપાદન કરતાં બતાવ્યું છે કે સંગ્રહનયની દૃષ્ટિએ આત્મા, લોક, ધર્મ, અધર્મ આદિ એક-એક છે. ત્યાર પછી એક લાખ યોજનની લંબાઈ પહોળાઈવાળા જંબૂદ્વીપ, સર્વાર્થસિદ્ધ વિમાન, એક સાગરની સ્થિતિવાળા નારકી તેમજ દેવાદિનું વિવરણ આપ્યું છે.

બીજા સમવાયમાં બે પ્રકારના ઢંડ-અર્થઢંડ, અનર્થઢંડ, બે પ્રકારના બંધ-રાગબંધ, દ્રેષબંધ. આ પ્રમાણે બે બે વસ્તુઓનો ઉલ્લેખ છે.

ત્રીજા સમવાયમાં ત્રણ ઢંડ-મન, વચન અને કાયા, ત્રણ શબ્દ, ત્રણ ગારવ, ત્રણ પ્રકારની વિશયના આદિનું વર્ણન છે.

ચોથા સમવાયમાં ચાર કષાય, ચાર ધ્યાન, ચાર વિક્ષયા, ચાર સંજ્ઞા, ચાર બંધ, ચાર પથ્યોપમ તથા ચાર સાગરોપમ આયુષ્યવાળા નારકી અને દેવોનો ઉલ્લેખ છે.

પાંચમા સમવાયમાં પાંચ ક્રિયા, પાંચ મહાવ્રત, પાંચ કામગુણ, પાંચ આસ્રવ, પાંચ સંવર, પાંચ સમિતિ, પાંચ અસ્તિકાય આદિનું નિરૂપણ છે.

છઠા સમવાયમાં છ લેશ્યા, ષડ્જીવનીકાય, છ બાહ્યતપ, છ આલ્યંતર તપ આદિનો ઉલ્લેખ છે. પ્રસ્તુત સમવાયને અન્તે બતાવ્યું છે કે સ્વયંભૂ, સ્વયંભૂષણ, ઘોષ, સુઘોષ આદિ ૨૦ દેવોના વિમાનોની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ ૬ સાગરોપમની છે. આ દેવો ૬ માસના અન્તરે બાહ્ય તથા આલ્યંતર શ્વાસોચ્છવાસ લે છે. તેમને ૬ હજાર વર્ષ વીત્યા પછી આહારની ઇચ્છા જગૃત ધાય છે.

સાતમા સમવાયમાં સાત પ્રકારના ભયસ્થાન, સાત સમુદ્ધાત આદિનું વર્ણન છે લગવાન મહાવીરનું શરીર સાત રત્નિ (મૂંઢા હાથ) પ્રમાણુ બિંચું હતું વિગેરે.

આઠમા સમવાયમાં આઠ મહસ્થાન, આઠ પ્રવચન-માતા, આઠ સમયમાં કેવળી સમુદ્ધાત, લગવાન પાર્શ્વના આઠ ગણુ અને આઠ ગણુધરોનો ઉલ્લેખ છે.

નવમા સમવાયમાં નવ બ્રહ્મચર્યગુપ્તિ, આચારાંગના પ્રથમ શ્રુતસ્કન્ધના નવ અધ્યયનોનો નામનિર્દેશ કરવામાં આવેલ છે. લગવાન પાર્શ્વનાથના શરીરની ઊંચાઈ નવરત્નિ (મૂંઢા હાથ) પ્રમાણુ હતી. વિગેરે.

દસમા સમવાયમાં જ્ઞાનવૃદ્ધિ માટે અનુકૂળ એવા મૃગશિર, આર્દ્રા, પુષ્ય, પૂર્વા ફાલ્ગુની, પૂર્વાષાઠા, પૂર્વાભાદ્રપદ, મૂળ, આશ્લેષા, હસ્ત અને ચિત્રા આ ૧૦ નક્ષત્રોનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે. વગેરે.

અગિયારમા સમવાયમાં અગિયાર ઉપાસક પડિમાઓ તેમજ અન્ય અનેક વસ્તુઓનું વર્ણન છે.

બારમા સમવાયમાં બાર ભિક્ષુ પડિમા ઉપરાંત અન્ય અનેક બાબતનો ઉલ્લેખ છે.

તેરમા સમવાયમાં નાશ પામેલા પ્રાણુસુપૂર્વની ૧૩ વસ્તુ અને ૧૩ પ્રકારના ચિકિત્સાસ્થાનોનું વિસ્તેષણ છે.

ચૌદમા સમવાયમાં ૧૪ ભૂતઆમ, ૧૪ પૂર્વ, લગવાન મહાવીરના ૧૪ હજાર શ્રમણુ આદિનું વર્ણન છે.

પંદરમા સમવાયમાં વિદ્યુત્ત થયેલ વિધાનુપ્રવાહ પૂર્વની પંદર વસ્તુઓ તથા અન્ય વિષયોનું વિસ્તેષણ છે.

સોળમા સમવાયમાં આત્મપ્રવાહ પૂર્વની સોળ વસ્તુઓનું વર્ણન છે.

સત્તરમા સમવાયમાં સત્તર પ્રકારના મરણુ તથા સંયમનું વર્ણન છે.

અઠારમા સમવાયમાં શ્રમણોના અઠાર સ્થાનોનો ઉલ્લેખ છે.

ઓગણીસમા સમવાયમાં ૧૯ તીર્થંકરો ગૃહવાસમાં રહી પછી દીક્ષિત થયાનું બતાવ્યું છે.

પૂજ્ય ગુરુદેવ કવિવર્ય પં. જાનકચંદ્રજી મહારાજ જન્મશતાબ્દિ સ્મૃતિગ્રંથ

વીસમા સમવાયમાં પ્રત્યાખ્યાનપૂર્વની ૨૦ વસ્તુઓ ઉપર પ્રકાશ પાડવામાં આવ્યો છે.

એકવીસમા સમવાયમાં ૨૧ પ્રકારના દોષોનો ઉલ્લેખ છે.

બાવીસમા સમવાયમાં દ્વિષ્ટવાદના ૨૨ સૂત્ર, છિન્નછેદનયવાળા ૨૨ સૂત્ર, આજીવકની દ્વિષ્ટ્યે અચ્છિન્નછેદ નયવાળા ૨૨ સૂત્ર, ત્રૈશિકની દ્વિષ્ટ્યે ૨૨ સૂત્ર, ચતુર્નયક સ્વસમયની દ્વિષ્ટવાળા ૨૨ સૂત્રો બતાવવામાં આવ્યા છે.

તેવીસમા સમવાયમાં ભગવાન અજિતનાથ આદિ ૨૩ તીર્થંકરો પૂર્વભવમાં ૧૧ અંગધર માંડલિક રાજ્યો હતા. તેનો ઉલ્લેખ છે.

ચોવીસમા સમવાયમાં ૨૪ તીર્થંકરોને દેવાધિદેવ કહ્યા છે.

પચીસમા સમવાયમાં પાંચ મહાવતોની ૨૫ ભાવનાઓ વગેરે પર પ્રકાશ પાડવામાં આવ્યો છે.

છઠ્ઠીસમા સમવાયમાં અભવ્ય જીવને મોહનીય કર્મની ૨૮ માંથી ૨૬ પ્રકૃતિઓ સત્તામાં હોય છે એમ બતાવ્યું છે.

સત્તાવીસમા સમવાયમાં સાધુના ૨૭ ગુણોનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે.

અઠ્યાવીસમા સમવાયમાં મોહનીય કર્મની ૨૮ પ્રકૃતિઓ તેમજ મતિજ્ઞાનના ૨૮ ભેદો ઉપર પ્રકાશ પાડવામાં આવ્યો છે.

ઓગણત્રીસમા સમવાયમાં ૨૬ પાપશ્રુત બતાવ્યા છે. અષાઠ, ભાદ્રપદ, કારતક, પોષ, ફાગણ અને વૈશાખ આ છ મહિનાના ૨૬ દિવસો હોય છે એમ બતાવ્યું છે.

ત્રીસમા સમવાયમાં મહા મોહનીય કર્મબંધના ૩૦ કારણો બતાવ્યા છે.

એકત્રીસમા સમવાયમાં સિદ્ધોના ૩૧ ગુણોનું વર્ણન છે. બત્રીસમા સમવાયમાં ૩૨ યોગસંગ્રહ અને ૩૨ ઇન્દ્ર વગેરે બતાવ્યા છે. તેત્રીસમા સમવાયમાં ૩૩ પ્રકારની આશાતના, ચોત્રીસમામાં ૩૪ અતિશય, પાંત્રીસમામાં તીર્થંકરની વાણીના ૩૫ અતિશયો બતાવ્યા છે. છઠ્ઠીસમામાં ઉત્તરાધ્યયનના ૩૬ અધ્યયનો, સાઠત્રીસમામાં ભ. કુચુનાથના ૩૭ ગણ અને ૩૭ ગણધર, આઠત્રીસમામાં ભ. પાર્શ્વનાથની ૩૮ હજાર શ્રમણીયો, ઓગણચાલીસમામાં ભ. નમિનાથના ૩૯૦૦ અવધિજ્ઞાની, ચાલીસમામાં ભ. અરિષ્ટનેમિની ૪૦ હજાર શ્રમણીયો બતાવેલ છે.

એકતાલીસમા સમવાયમાં ભ. નમિનાથની ૪૧ હજાર શ્રમણીયો, જેંતાલીસમામાં નામકર્મના ૪૨ ભેદ અને ભ. મહાવીર ૪૨ વષથી કંઈક અધિક સમય સુધી શ્રમણપર્યાય પાળીને સિદ્ધ, બુદ્ધ, સુકત થયા. તેંતાલીસમામાં કર્મવિપાકના ૪૩ અધ્યયનો, ચુમાલીસમામાં ઋષિભાષિતના ૪૪ અધ્યયનો, પીસ્તાલીસમામાં માનવક્ષેત્ર, સીમંતક નરકાવાસ, ઉડુ વિમાન અને સિંધશિલા આ ચરને ૪૫ લાખ યોજન વિસ્તારવાળાં બતાવ્યાં છે. છેંતાલીસમામાં બ્રાહ્મીલિપિના ૪૬ માતૃકાકાર, સુડતાલીસમામાં સ્થવિર અગ્નિભૂતિના ૪૭ વર્ષ સુધી ગૃહવાસમાં રહેવાનું વર્ણન છે. અડતાલીસમામાં ભ. ધર્મનાથના ૪૮ ગણ અને ૪૮ ગણધર, ઓગણપચાસમામાં તેઇન્દ્રિય જીવોની ૪૯ અહોરાત્રની સ્થિતિ, પચાસમા સમવાયમાં ભ. મુનિસુવતની ૫૦ હજાર શ્રમણીયો હતી વિ. નું વર્ણન કરેલ છે.

એકાવનમા સમવાયમાં નવ ગ્રહચર્ય અધ્યયનના ૫૧ ઉદ્દેશનકાળ, બાવનમામાં મોહનીય કર્મના પર નામો બતાવ્યા છે. તેપનમામાં ભ૦ મહાવીરના ૫૩ સાધુ એક વર્ષની દીક્ષા પછી અનુત્તર વિમાનમાં ગયા તેનું વર્ણન છે. ચોપનમામાં ભરત અને ઇરવતમાં અનુક્રમે ૫૪-૫૭ ઉત્તમ પુરુષો થયા તથા ભ. અરિષ્ટનેમિ ૫૪ રાત્રિ સુધી છઠ્ઠમસ્થ રહ્યા તથા ભ. અનંતનાથને ૫૪ ગણ અને ૫૪ ગણધર હતા. પંચાવનમામાં ભગવતી મલિક ૫૫ હજાર વર્ષનું આયુ પૂર્ણ કરી સિદ્ધ થયા. છપનમામાં ભ. વિમલના ૫૬ ગણ તથા ૫૬ ગણધરો હતા. સત્તાવનમામાં મલિકભગવતીના ૫૭ સો મનઃ પર્યવજ્ઞાની હતા. અઠાવનમામાં જ્ઞાનાવરણીય, વેદનીય, આયુષ્ય, નામ અને અન્તરાય આ પાંચ કર્મોની ૫૮ ઉત્તર પ્રકૃતિઓ બતાવી છે. ઓગણસાઠમામાં ચન્દ્ર સંવત્સરની એક ઋતુ ૫૯ અહોરાત્રની હોય છે. સાઠમા સમવાયમાં સૂર્યનું ૬૦ મુહૂર્ત સુધી એક મંડળમાં રહેવાનો ઉલ્લેખ છે.

એકસઠમા સમવાયમાં એક યુગના ૬૧ ઋતુમાસ બતાવ્યા છે. બાસઠમામાં ભ. વાસુપૂજ્યના ૬૨ ગણ અને ૬૨ ગણધર બતાવ્યા છે. ત્રેસઠમામાં ભ. ઋષભદેવે ૬૩ લાખ પૂર્વ સુધી રાજ્યસિંહાસન પર રહ્યા પછી દીક્ષા લીધી

તેનું વર્ણન છે. ચોસઠમામાં ચક્રવર્તીના બહુમૂલ્ય ૬૪ હારોનો ઉદ્દેશ છે. પાંસઠમામાં ગણધર મૌર્યપુત્રે ૬૫ વર્ષ સુધી ગૃહવાસમાં રહીને દીક્ષા ગ્રહણ કરી. છાસઠમામાં ભ. શ્રેયાંસનાથના ૬૬ ગણ અને ૬૬ ગણધરો હતા. તેમજ મતિજ્ઞાનની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ ૬૬ સાગરોપત્રની ખતાવી છે. સડમડમા સમવાયમાં એક યુગમાં નક્ષત્રમાસની ગણનાથી ૬૭ માસ ખતાવ્યા છે. અડસઠમા સમવાયમાં ધાતક્રીખંડ દ્વીપમાં ચક્રવર્તીની ૬૮ વિજય, ૬૮ રાજધાનીઓ અને ઉત્કૃષ્ટ ૬૮ અરિહંતો હોય છે. તેમજ ભ. વિમલનાથના ૬૮ હજાર શ્રમણો હતા. ઓગણસીતેરમા સમવાયમાં માનવલોકમાં મેરૂ સિવાય ૬૬ વર્ષ અને ૬૬ વર્ષધર પર્વતો છે. સીતેરમા સમવાયમાં અષાઠ પૂર્ણિમાથી એક માસ અને વીસ રાત્રિ વ્યતીત થતાં અને ૭૦ રાત્રિ અવશેષ રહેતાં ભ. મહાવીરે વર્ષાવાસ કર્યો તેનું વર્ણન છે. પરંપરાથી વર્ષાવાસનો અર્થ સંવત્સરી કરવામાં આવે છે.

એકોતેરમા સમવાયમાં ભ. અગ્નિત અને ચક્રવર્તી સગર ૭૧ લાખ પૂર્વ સુધી ગૃહવાસમાં રહ્યા અને પછી દીક્ષિત થયા. બેંતેરમા સમવાયમાં ભ. મહાવીરનું અને તેમના ગણધર અચરબાતાનું ૭૨ વર્ષનું આયુષ્ય ખતાવેલ છે તેમજ ૭૨ કળાઓનો પણ ઉદ્દેશ છે. તેંતેરમામાં વિજય નામના બળદેવ ૭૩ લાખ પૂર્વનું આયુષ્ય પૂર્ણ કરીને સિદ્ધ થયા. યુમેતેરમામાં ગણધર અગ્નિભૂતિ યુમેતેર વર્ષનું આયુષ્ય લોગવી સિદ્ધ થયા. પંચોતેરમામાં ભ. સુવિધિના ૭૫૦૦ કેવળી હતા. ભ. શીતલ ૭૫ લાખ પૂર્વ અને ભ. શાન્તિ ૭૫ હજાર વર્ષ ગૃહવાસમાં રહ્યા. છોંતેરમામાં વિદ્યુત્કુમાર આદિ ભવનપતિ દેવોના ૭૬-૭૬ ભવનો ખતાવ્યા છે. સતોતેરમામાં સમ્રાટ ભરત ૭૭ લાખ પૂર્વ સુધી કુમારાવસ્થામાં રહ્યા અને ૭૭ રાજ્યોની સાથે તેમણે સંયમમાર્ગ ગ્રહણ કર્યો. અઠોતેરમામાં ગણધર અકંપિત ૭૮ વર્ષની આયુ પુરી કરી સિદ્ધ થયા. ઓગણએંસીમામાં છઠી નરકના મધ્યભાગથી છઠા ઘનોદધિની નીચે સુધી ૭૪ હજાર યોજન છે. એંસીમા સમવાયમાં ત્રિપૃષ્ઠ વાસુદેવ ૮૦ લાખ વર્ષ સુધી સમ્રાટ પદ પર રહ્યા.

એકયાસીમા સમવાયમાં ભ. કુન્થુના ૮૧૦૦ મનઃ પર્યવસાની હતા. ખ્યાસીમા સમવાયમાં ૮૨ રાત્રીઓ વ્યતીત થતાં શ્રમણુ ભગવાન મહાવીરનો જીવ ગર્ભાન્તરમાં લઈ જવામાં આવ્યો હતો. ત્યાસીમા સમવાયમાં ભ. શીતલના ૮૩ ગણ અને ૮૩ ગણધરો હતા. ચોરાસીમામાં ભ. ઋષભદેવનું ૮૪ લાખ પૂર્વનું આયુષ્ય, તેમજ ભ. શ્રેયાંસનું ૮૪ લાખ વર્ષનું આયુષ્ય હતું. ભ. ઋષભદેવનાં ૮૪ ગણ, ૮૪ ગણધર અને ૮૪ હજાર શ્રમણો હતા પંચસીમા સમવાયમાં આચારાંગનાં ૮૫ ઉદ્દેશનકાળ ખતાવ્યા છે. છાસીમા સમવાયમાં ભ. સુવિધિના ૮૬ ગણ અને ૮૬ ગણધર તથા ભ. સુપાર્શ્વના ૮૬૦૦ વારી હતા. સત્તાસીમામાં જ્ઞાનાવરણીય અને અંતરાય કર્મને છોડી શેષ છ કર્મોની ૮૭ ઉત્તર પ્રકૃતિઓ ખતાવી છે. અઠયાસીમામાં પ્રત્યેક સૂર્ય અને ચન્દ્રના ૮૮-૮૮ મહાગ્રહો ખતાવ્યા છે. નેવ્યાસીમામાં ત્રીજા આરાના ૮૯ પખવાડિયાં બાકી રહેતાં ભ. ઋષભ ચોક્ષે પધાર્યા, ભ. શાન્તિને ૮૯ હજાર શ્રમણીઓ હતી. નેવુંમામાં ભ. અગ્નિત અને ભ. શાન્તિ આ બંને તીર્થંકરોના ૯૦-૯૦ ગણ અને ૯૦-૯૦ ગણધરો હતા.

૯૧મા સમવાયમાં ભ. કુન્થુના ૯૧ હજાર અવધિજ્ઞાની શ્રમણો હતા. ૯૨મા સમવાયમાં ગણધર ઈન્દ્રભૂતિ ૯૨ વર્ષનું આયુષ્ય પૂર્ણ કરી મુક્ત થયા. ૯૩મા સમવાયમાં ભ. ચન્દ્રપ્રલના ૯૩ ગણ અને ૯૩ ગણધર હતા. તેમજ ભ. શાન્તિના ૯૩૦૦ ચતુર્દશ પૂર્વધરો હતા. ૯૪મા સમવાયમાં ભ. અગ્નિતના ૯૪૦૦ અવધિજ્ઞાની શ્રમણો હતા. ૯૫મા સમવાયમાં ભ. પાર્શ્વના ૯૫ ગણ અને ૯૫ ગણધરો હતા. તેમજ ભ. કુન્થુનું ૯૫ હજાર વર્ષનું આયુષ્ય હતું. ૯૬મા સમવાયમાં પ્રત્યેક ચક્રવર્તીને ૯૬ કરોડ ગામ હોય છે. ૯૭મા સમવાયમાં આઠ કર્મોની ૯૭ ઉત્તર પ્રકૃતિઓ છે. ૯૮મા સમવાયમાં રેવતીથી જ્યેષ્ઠા પર્યન્ત ૧૬ નક્ષત્રોના ૯૮ તારાઓ છે. ૯૯માં સમવાયમાં મેરૂ પર્વત પૃથ્વીથી ૯૯ હજાર યોજન ઊંચો છે. ૧૦૦મા સમવાયમાં ભ. પાર્શ્વનું તેમજ ગણધર સુધર્માનું આયુષ્ય ૧૦૦ વર્ષનું હતું. આ પ્રમાણે વર્ણન કરેલ છે.

સોમા સમવાયની સંખ્યા પછી અનુક્રમે ૧૫૦-૨૦૦-૨૫૦-૩૦૦-૩૫૦-૪૦૦-૪૫૦-૫૦૦ યાવત્ ૧૦૦૦, ૧૧૦૦થી ૨૦૦૦ અને પછી ૧૦૦૦૦ થી ૧ લાખ, ૧ લાખથી ૮ લાખ અને કરોડની સંખ્યાવાળી વિભિન્ન વસ્તુઓનું તેમની સંખ્યા અનુસાર જુદા જુદા સમવાયોમાં સંકલનાત્મક વિવરણ આપ્યું છે.

કોટિ (કરોડવાળા) સમવાયમાં ભ. મહાવીરના તીર્થંકર ભવથી પહેલાં છઠા પોદ્ધિના ભવમાં એક કરોડ વર્ષનું શ્રામણ્ય પર્યાય બતાવ્યું છે. ત્યાર પછી કોટાકોટિ સમવાયમાં ભ. ઋષભથી ભ. મહાવીર સુધીની વચ્ચેનું અંતર એક કોટાકોટિ સાગર બતાવ્યું છે. ત્યારબાદ દ્વાદશાંગીનો ગણિપિટક નામથી પરિચય આપ્યો છે. તત્પશ્ચાત્ સમવસરણનું વર્ણન છે. જંબૂદ્વીપના ભરતક્ષેત્રની ઉત્સર્પિણી-અવસર્પિણીના કુલકરોનું વર્ણન છે, તેમજ વર્તમાન અવસર્પિણીના કુલકર અને તેમની પત્નીઓનું વર્ણન છે. તદનન્તર વર્તમાન અવસર્પિણી કાળના ૨૪ તીર્થંકરોનું સંક્ષેપમાં મહત્વપૂર્ણ વિવરણ આપ્યું છે. તીર્થંકરો સિવાય તેમના માતાપિતાના નામ, તીર્થંકરોના પૂર્વભવોના નામ, તેમની શિષિકાઓ, જન્મસ્થાનો, દેવદુષ્ય, દીક્ષા, સાથી, દીક્ષાતપ, પ્રથમ ભિક્ષા પ્રદાન કરનાર, પ્રથમ ભિક્ષા તથા મળેલો પદાર્થ, તેમના ચેત્યવૃક્ષો તથા તેમની ઊંચાઈ, તેમના પ્રથમ શિષ્ય તથા શિષ્યાઓ-આ બધી બાબતોનું વિવરણ આપવામાં આવ્યું છે. તેમજ ચક્રવર્તી, બલદેવ, વાસુદેવનો પરિચય પણ આપ્યો છે. પ્રતિવાસુદેવોના નામ આપ્યા છે. પરંતુ તેમને મહાપુરુષોની હરેણમાં ગણ્યા નથી.

ત્યાર બાદ જંબૂદ્વીપના ઐરવત ક્ષેત્રના તીર્થંકર, ભરત ક્ષેત્રમાં થનારા આગામી ઉત્સર્પિણી કાળના કુલકર, ઐરવતના દશ કુલકર તથા ભરત અને ઐરવતના આગામી ઉત્સર્પિણી કાળમાં થનારા ૨૪ તીર્થંકર, ચક્રવર્તી, બલદેવ તથા વાસુદેવના સંબંધમાં જ્ઞાતવ્ય બતાવેલ છે. તેમજ પ્રતિવાસુદેવના નામોનો નિર્દેશ કર્યો છે. સૂત્રના અન્તમાં પ્રસ્તુત સૂત્રની સંક્ષેપમાં વિષયસૂચિ પણ આપેલ છે.

આ પ્રમાણે આપણે જોયું કે સમવાયાંગમાં જિજ્ઞાસુ સાધકો માટે તથા અન્વેષણકર્તાઓ માટે અનેક મહત્વપૂર્ણ તથ્યોનું સંકલન કરવામાં આવ્યું છે. વસ્તુવિજ્ઞાન, જૈન સિદ્ધાન્ત તથા જૈન ઇતિહાસની દ્રષ્ટિએ આ સૂત્ર અત્યન્ત મહત્વપૂર્ણ છે.

આધુનિક ચિન્તકો સમવાયાંગમાં વર્ણિત ગણુધર ગૌતમનું ૬૨ વર્ષનું આયુષ્ય તેમજ ગણુધર સુધર્માનું ૧૦૦ વર્ષનું આયુષ્ય વાંચીને એવો તર્ક પ્રસ્તુત કરે છે કે સમવાયાંગની રચના સુધર્માના મોક્ષે ગયા પછી થઈ છે. તેમના તર્કના સમાધાનમાં અમે નમ્ર નિવેદન કરવા ઇચ્છીએ છીએ કે આ ગણુધરોની સ્થિતિના સંબંધમાં કયાંય ભ્રમ ન થઈ બલ જેથી દેવદ્વિગણીક્ષમાશ્રમણે સંકલન કરતી વખતે આમાં ઉભેર્યું છે. શેષ સમવાય તે ગણુધરકૃત જ છે જેનું સ્થાનાંગના પરિચયમાં અમે સ્પષ્ટ કર્યું છે.

૫ ભગવતી (વ્યાખ્યાપ્રજ્ઞપિત) સૂત્ર -

દ્વાદશાંગીમાં વ્યાખ્યાપ્રજ્ઞપિતનું પાંચમું સ્થાન છે. પ્રશ્નોત્તરશૈલીમાં લખાયેલ હોવાથી પ્રસ્તુત આગમનું નામ વ્યાખ્યાપ્રજ્ઞપિ છે. સમવાયાંગ^૧ અને નન્દીમાં^૨ લખ્યું છે કે વ્યાખ્યાપ્રજ્ઞપિમાં ૩૬ હજાર પ્રશ્નોનું વ્યાકરણ (સમાધાન) છે. દિગંબર ગ્રન્થ તત્ત્વાર્થવાર્તિક,^૩ 'ષટ્પંડાગમ'^૪ અને કષાયપાહુડ^૫માં લખ્યું છે કે વ્યાખ્યાપ્રજ્ઞપિમાં ૬૦ હજાર પ્રશ્નોનું વ્યાકરણ (કથન) છે. આનું પ્રાકૃત નામ વિયાહ પણ્ણતિ' છે. પ્રતિલિપિકારોએ 'વિબાહ પણ્ણતિ' આપ્યું છે. વૃત્તિકાર આચાર્ય અભયદેવે 'વિયાહ પણ્ણતિનો અર્થ કરતાં લખ્યું છે કે ગૌતમાદિ શિષ્યોને તેમના પ્રશ્નોના ઉત્તરમાં ભ. મહાવીરે અત્યુત્તમ વિધિથી વિવિધ વિષયોનું જે વિવેચન કર્યું છે તે સુધર્માસ્વામી દ્વારા પોતાના શિષ્ય જંબૂને પ્રજ્ઞપિત કરવામાં આવ્યું હતું. તે વિશદ વિવેચન જેમાં કરવામાં આવ્યું હોય તે 'વ્યાખ્યાપ્રજ્ઞપિ' છે.^૬

૧-સમવાયાંગ સૂત્ર- ૯૩. ૨. નન્દી સૂત્ર ૮૫ ૩. તત્ત્વાર્થવાર્તિક ૧/૨૦. ૪. ષટ્પંડાગમ ૧, પૃ. ૧૦૧ ૫. કષાય પાહુડ ૧, પૃ. ૧૨૫

૬. વિ - વિવિધા આ - અભિવિધિના, ખ્યા - ખ્યાનાનિ ભગવતો મહાવીરસ્ય ગૌતમાદીન વિનેયાન પ્રતિ પ્રશ્નિતપદાર્થપ્રતિપાદનાનિ વ્યાખ્યા: તા:

પ્રજ્ઞાપ્યન્તે, ભગવતા સુધર્મસ્વામિના જંબૂનામાનમસ્તિ યસ્યામ્

(ખ) વિવાહપ્રજ્ઞપિત - જેમાં વિવિધ પ્રવાહોની પ્રજ્ઞાપના કરવામાં આવી હોય તે - વિવાહ પણ્ણતિ

(ગ) એવી જ રીતે 'વિબાહ પણ્ણતિ' શબ્દની વ્યાખ્યામાં લખ્યું છે કે, 'વિ - બાધા - પ્રજ્ઞપિત' અર્થાત્ જેમાં નિર્બાધપણે અથવા પ્રમાણથી અબાધિત નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે તે 'વિબાહ પણ્ણતિ' છે.

પૂજ્ય ગુરુદેવ કવિવર^૧ પ. નાનઅન્દ્રેજી મહારાજ જન્મશતાબ્દિ સ્મૃતિગ્રંથ

અન્ય આગમોની અપેક્ષા પ્રસ્તુત આગમ ઘણું વિશાળ છે. વિષયવસ્તુની દૃષ્ટિએ આમાં વિવિધતા છે. વિશ્વવિદ્યાની એવી કોઈ વાત નથી કે જેની પ્રસ્તુત આગમમાં પ્રત્યક્ષ અથવા પરોક્ષરૂપથી ચર્ચા કરવામાં ન આવી હોય. આ આગમ પ્રત્યે અત્યન્ત શ્રદ્ધા જનમાનસમાં રહી છે. જેના પરિણામ સ્વરૂપે વ્યાખ્યાપ્રજ્ઞાપિતની પહેલાં 'ભગવતી' એવું વિશેષણ પ્રચુકત થવા લાગ્યું અને સૌક્યોથી તે 'ભગવતી' એવું વિશેષણ આ આગમનું ન રહેતાં સ્વતંત્ર નામ જ થઈ ગયું છે. વર્તમાનમાં વ્યાખ્યાપ્રજ્ઞાપિતની અપેક્ષા 'ભગવતી' નામ વધુ પ્રચલિત છે. મહાયાન બૌદ્ધોમાં પ્રજ્ઞાપારમિતા નામનો જે અર્થ છે તેનું પણ તેમનામાં અત્યન્ત મહત્ત્વ છે. તેથી અષ્ટસાહસ્રિકા પ્રજ્ઞાપારમિતાનું અપર નામ ભગવતી પ્રાપ્ત થાય છે. તેમ જૈનાગમોમાં ભગવતી પ્રસિદ્ધ છે.

સમવાયાંગમાં^૨ ગતાંબુ^૩ છે કે અનેક દેવતાઓએ, રાજ તથા રાજર્ષિઓએ ભગવાનને અનેક પ્રકારના પ્રશ્નો પૂછ્યા. ભગવાને તે બધા પ્રશ્નોના વિસ્તારથી ઉત્તર આપ્યા, તેમનું આમાં સંકલન છે. આમાં સ્વસમય, પરસમય, જીવ, અજીવ, લોક, અલોકની વ્યાખ્યા કરવામાં આવી છે. આચાર્ય અકલંક^૪ના અભિમતાનુસાર પ્રસ્તુત આગમમાં 'જીવ છે કે નહીં' આવા પ્રકારના અનેક પ્રશ્નોનું નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે. આચાર્ય વીરસેનનું^૫ કથન છે કે વ્યાખ્યાપ્રજ્ઞાપિતમાં પ્રશ્નોત્તરોની સાથે સાથે ૬૬ હજાર છિન્નછેદ^૬ નયોથી જ્ઞાપનીય શુભ અને અશુભનું વર્ણન છે.

પ્રસ્તુત આગમમાં ૧ શ્રુતસ્કન્ધ, ૧૦૧ અધ્યયન, ૧૦ હજાર ઉદ્દેશનકાળ, ૧૦ હજાર સમુદ્દેશનકાળ, ૩૬ હજાર પ્રશ્ન અને તેમના ઉત્તર, ૨૮૮૦૦૦ પદ અને સંખ્યાત અક્ષર છે. વ્યાખ્યાપ્રજ્ઞાપિતની વર્ણન પરિધિમાં અનંતગમ, અનંતપર્યાય, પરિમિતિત્રસ અને અનંત સ્થાવર આવે છે.

વ્યાખ્યા પ્રજ્ઞાપિતના અધ્યયનો શતકના નામથી વિશ્રુત છે. વર્તમાનમાં આના ૧૩૮ શતક અને ૧૬૨૫ ઉદ્દેશક છે. પ્રથમ ૩૨ શતક પૂર્ણ સ્વતંત્ર છે. ૩૩ થી ૩૬ સુધીના સાત શતક ૧૨-૧૨ શતકોના સમવાય છે. ૪૦ મું શતક ૨૧ શતકોનો સમવાય છે. ૪૧ મું શતક સ્વતંત્ર છે. બધા મળીને ૧૩૮ શતક થાય છે. આમાં ૪૧ મુખ્ય છે, શેષ અવાન્તર શતક છે.

પ્રથમ શતકમાં ચલન આદિ ૬૨ ઉદ્દેશક છે. પ્રારંભમાં નમસ્કાર મંત્ર, બ્રાહ્મી લિપિ તથા શ્રુતને નમસ્કાર કરી મંગળાચરણ કર્યું છે. પ્રશ્નોત્થાનમાં ભગવાન મહાવીર અને ગણધર ગૌતમનો સંક્ષેપમાં પરિચય આપ્યો છે. ત્યાર બાદ ચલિત વગેરે નવ પ્રશ્ન, ૨૪ હંડકના આહાર, સ્થિતિ, સ્વાસોચ્છવાસ, કાળનો વિચાર, અંવૃત અને અઅંવૃત અનગાર અને અસંચતિના દેવગતિનું કારણ વગેરે ગતાવેલ છે. આ વાત સ્મરણમાં રાખવા યોગ્ય છે કે ભગવાને જીવોના છ નિકાય ગતાવ્યા છે. તેમાં ત્રસનિકાયના જીવ તો પ્રત્યક્ષ છે. હવે તો વિજ્ઞાને વનસ્પતિકાયમાં જીવ પ્રત્યક્ષ કરી ગતાવ્યા છે પરન્તુ પૃથ્વી, પાણી, અગ્નિ અને વાયુ આ ચાર નિકાયોમાં જીવ વિજ્ઞાન દ્વારા સ્વીકૃત થયા નથી. ભગવાન મહાવીરે પૃથ્વી આદિ જીવોનું કેવળ અસ્તિત્વ જ માન્યું નથી પરંતુ તેમનું જીવન, આહાર, સ્વાસ, ચૈતન્યવિકાસ, સંજ્ઞાઓ આદિ વિષયો ઉપર પણ વિસ્તારથી પ્રકાશ પાડ્યો છે. પૃથ્વીકાયના જીવોનો ઓછામાં ઓછો જીવનકાળ અન્તર્મુહૂર્તનો છે અને ઉત્કૃષ્ટ જીવનકાળ ૨૨ હજાર વર્ષનો છે. આ જીવો નિશ્ચિત કમથી સ્વાસ લેતા નથી. ક્યારેક એક સમયમાં તો ક્યારેક વધુ સમયમાં લે છે. તેમનામાં આહાર ગ્રહણ કરવાની ઇચ્છા થાય છે. તેઓ પ્રતિપળ-પ્રતિક્ષણ આહાર ગ્રહણ કરે છે. તેમનામાં ચૈતન્યને પ્રગટ કરનારી સ્પર્શ ઇન્દ્રિય સ્પષ્ટ છે પરન્તુ અન્ય ઇન્દ્રિયો નથી.^૫ માનવ જેવી રીતે સ્વાસ લેતી વખતે ગ્રાણવાયુ ગ્રહણ કરે છે તેવી રીતે પૃથ્વીકાયના જીવો સ્વાસ લેતી વખતે વાયુની સાથેજ પૃથ્વી, પાણી, અગ્નિ અને વનસ્પતિના પુદ્ગલો પણ ગ્રહણ કરે છે.^૬

૧ સમવાયાંગ સૂત્ર ૯૩   ૨ - તત્ત્વાર્થવાતિક ૧/૨૦.   ૩ ક્ષાયપાહુડ બા. ૧, પૃ. ૧૨૫
 ૪ છિન્નછેદ એ એવી વ્યાખ્યા પદ્ધતિ છે કે જેમાં પ્રત્યેક શ્લોક અને સૂત્રની સ્વતંત્ર વ્યાખ્યા કરવામાં આવે છે. તેમજ બીજા શ્લોકો અને સૂત્રોથી નિરપેક્ષ વ્યાખ્યા પણ કરવામાં આવે છે. એવી વ્યાખ્યાપદ્ધતિ 'છિન્નછેદનય' ના નામથી ઓળખાય છે.
 ૫ ભગવતી ૧-૧-૩૨
 ૬ ભગવતી ૯-૩૪-૨૧૩/૨૫૪

પૃથ્વીની જેમ પાણી, અગ્નિ, વાયુ અને વનસ્પતિના જીવો શ્વાસ લે છે અને આહારાદિ ગ્રહણ કરે છે. આધુનિક વિજ્ઞાને વનસ્પતિના જીવો ઉપર તત્ત્વપરીક્ષા અનુશીલન તથા પરિશીલન કરીને તેમના સ્વસ્થ્યને પ્રગટ કર્યા છે. પરંતુ પૃથ્વી, પાણી, અગ્નિ અને વાયુના જીવો અંગે પર્યાપ્ત શોધખોળ થઈ નથી. વનસ્પતિ ક્રોધ અને પ્રેમ પ્રદર્શિત કરે છે. સ્નેહપૂર્ણ સહૃદયવહારથી તે પુલકિત થઈ જાય છે અને ઘૃણાપૂર્ણ દુર્વ્યવહારથી તે સંકોચાઈ સ્તબ્ધ થઈ જાય છે. વિજ્ઞાનનાં આ પરીક્ષણનું ભગવાન મહાવીરના આ સિદ્ધાંતથી સમર્થન થાય છે. ભગવાને વનસ્પતિમાં પણ દશ સંજ્ઞાઓ બતાવી છે - આહારસંજ્ઞા, ભયસંજ્ઞા, મૈથુનસંજ્ઞા, પરિગ્રહસંજ્ઞા, ક્રોધસંજ્ઞા, માનસંજ્ઞા, માયાસંજ્ઞા, લોભસંજ્ઞા, લોકસંજ્ઞા અને ઓઘસંજ્ઞા. આ સંજ્ઞાઓનું અસ્તિત્વ હોવાથી વનસ્પતિ વગેરે તેવોજ વ્યવહાર અસ્પષ્ટપણે કરે છે કે જે વ્યવહાર માનવ સ્પષ્ટરૂપથી કરે છે.

આ પ્રમાણે આવા સંકટો વિષય પ્રસ્તુત આગમમાં પ્રતિપાદિત છે કે જેમને સામાન્યજીવિ ગ્રહણ કરી શકતી નથી. કેટલાક વિષયો તો આધુનિક વિજ્ઞાનમાં પણ નૂતન શોધ દ્વારા ગ્રાહ્ય થઈ ચુક્યા છે અને અન્ય કેટલાક વિષય આધુનિક શોધની પ્રતીક્ષામાં છે.

આ શતકમાં છકાય જીવનિકાય ઉપરાંત સ્વકૃત દુઃખનું વેદન, ઉપપાતના અસંયત આદિ ૧૩ યોગ, કાંક્ષામોહનીય આદિ ૨૪ દંડકોના આવાસ, સ્થિતિ આદિ સ્થાન, સૂર્યલોક, અલોક, ક્રિયા, મહાવીર અને રોહકના પ્રશ્નોત્તર, લોકસ્થિતિમાં મશકતું રૂપક, જીવ અને પુદ્ગલના સંબંધમાં છિદ્રવાળી નૌકાનું રૂપક, જીવાદિના ગુરુત્વ-લઘુત્વનો વિચાર, સામાયિક આદિ પદોના અર્થ, ઉપપાત, વિરહ વગેરે અનેક બાબતોનું વર્ણન છે.

બીજા શતકમાં શ્વાસોચ્છવાસનો વિચાર, સ્કન્ધક પરિવ્રાજકના લોક અને મરણ સંબંધી પ્રશ્ન અને ભ. મહાવીર દ્વારા તેમના સમાધાન તથા ભગવાનની પાસે તેનું પ્રવર્જિત થવું, તુંગિયાના શ્રાવકો દ્વારા પાર્શ્વપત્યોની સાથે પ્રશ્નોત્તર, સમુદ્ઘાત, સાત પૃથ્વિઓ, ઈન્દ્રિયોનો વિચાર, ઉદ્ધકર્ણ વિચાર, તિર્યકમાતૃષી ગર્ભ, એક જીવના પિતા - પુત્રનું ઉત્કૃષ્ટ પરિમાણ આદિનું આમાં વર્ણન છે.

ત્રીજા શતકમાં તામલી તાપસની ઉત્કૃષ્ટ તપસાધનાનું વર્ણન છે. ચમરેન્દ્રના પૂર્વભવમાં તે પૂર્ણ નામનો તાપસ હતો. તેનું સૌધર્મ દેવલોકમાં જવું અને શ્રમણ ભગવાન મહાવીરની શરણમાં આવી પોતાના પ્રાણોને બચાવવા આદિનું વર્ણન છે. ક્રિયા, વિચાર, અનગાર, વૈક્રિય, લોકપાલ અને તેમના કાર્યોનો ઉલ્લેખ છે.

ચોથા શતકમાં ઇશાન લોકપાલ, નૈરયિક ઉપપાત, લેશ્યા, પદ આદિનું નિરૂપણ છે.

પાંચમા શતકમાં નારદપુત્ર અને નિર્ઝન્થીપુત્રનો સંવાદ વગેરે છે.

છઠા શતકમાં વેદનાનું વર્ણન છે. નરકમાં મહાવેદના હોવા છતાં પણ અદ્યનિર્જરા થાય છે અને કેટલાય સ્થાનોમાં અદ્યવેદના હોવા છતાં મહાનિર્જરા થાય છે. નિર્જરા માટે કર્મભરાગ અને ખંજનરાગના વસોનું દૃષ્ટાન્ત આપ્યું છે. સુકું ઘાસ તથા અગ્નિની જેમ, તેમ જ તપેલા તવા ઉપર પાણીનું ટીપું જેમ ક્ષણમાત્રમાં નષ્ટ થઈ જાય છે તેવીજ રીતે શ્રમણના કર્મો સંયમની સાધના તેમજ તપરૂપી અગ્નિથી નષ્ટ થઈ જાય છે. અદ્યવેદના અને મહાનિર્જરાની દૃષ્ટાન્ત સહિત ચૌભંગી પ્રસ્તુત કરી છે. મુહૂર્તના શ્વાસોચ્છવાસ અને કાળમાન આવલોકાથી ઉત્સર્પિણી, અવસર્પિણી સુધીનું વર્ણન છે.

સાતમા શતકમાં આહારક, અનાહારક, કર્મની ગતિ, પ્રત્યાખ્યાનના લેહ અને સ્વરૂપ, સાતા-અસાતાના બન્ધના કારણો, મહાશિલાકંટક અને રથમૂસલ સંગ્રામનું વર્ણન, વરુણનાગનો અભિગ્રહ અને દિવ્ય દેવગતિ આદિનું વર્ણન છે.

આઠમા શતકમાં પુદ્ગલ, આશીવિષ, જ્ઞાનલબ્ધિ, શ્રમણોપાસકના ૪૯ ભાંગા, શ્રાવક અને આજીવિક ઉપાસકની સાથે તુલના, ત્રણ પ્રકરના દાન, આચાર્ય આદિના પ્રત્યનીક અને બન્ધ આદિનું વર્ણન છે.

નવમા શતકમાં અસોચ્યા કેવળી, ગાંગેય અણુગારના ભાંગા, ઋષભદત્ત અને દેવાનંદા પ્રાહ્મણી અને જમાલીના યોધ આદિનું વર્ણન છે.

દશમાં શતકમાં દિશા, સંવૃત અધિકાર, ઉત્તર, અન્તરદ્વિપ આદિનું વર્ણન છે.

અગિયારમા શતકમાં શિવરાજકૃષિને ઉદ્દેશ છે. તે હસ્તિનાપુરના નિવાસી હતા. તેમણે દ્વિધાપ્રોક્ષક તાપસોની દીક્ષા ગ્રહણ કરી હતી અને ત્યાર પછી તેઓ મહાવીરના શિષ્ય બન્યા હતા. સુદર્શન શેઠે કાળના સંબંધમાં જિજ્ઞાસાઓ પ્રસ્તુત કરી અને ભગવાને તેનું સમાધાન કર્યું. મહાબળ તેમજ આલંબિયાના ઇસીભદ્ર પુત્રનું વર્ણન છે. ત્યારબાદ પરિવ્રાજક પુદ્ગલ ભ. મહાવીરની પાસે શ્રમણ બનીને મોક્ષ પ્રાપ્ત કરે છે તે આખત પ્રકાશ પાડ્યો છે.

બારમા શતકમાં શ્રાવસ્તીના શંખ તથા પોકખટ્ટી શ્રાવકોને સામુહિકરૂપથી ખાઈ-પીઈને પાક્ષિક પીષધ કર્યાને ઉદ્દેશ છે. શ્રમણોપાસિકા જ્યન્તી ભ. મહાવીરને પ્રશ્ન કરે છે-ભન્તે! જીવ શીઘ્ર ગુરુત્વને કેમ પ્રાપ્ત થાય છે? મહાવીરે ફરમાવ્યું-જ્યન્તી! પ્રાણુતિપાત વગેરે ૧૮ દોષોનું સેવન કરવાથી જીવ ગુરુત્વને પ્રાપ્ત થાય છે અને તેમની નિવૃત્તિથી જીવ લઘુત્વને પ્રાપ્ત થાય છે.

જ્યન્તી - ભગવન્! મોક્ષ પ્રાપ્ત કરવાની યોગ્યતા જીવને સ્વભાવથી પ્રાપ્ત થાય છે કે પરિણામથી?

મહાવીર - મોક્ષ પ્રાપ્ત કરવાની યોગ્યતા જીવમાં સ્વભાવથી થાય છે, પરિણામથી નહિ.

જ્યન્તી - ભન્તે! જીવ સૂતો ભલો કે જાગતો ભલો?

મહાવીર - કેટલાક જીવોનું સૂવું સારું છે અને કેટલાક જીવોનું જાગવું સારું છે. જે જીવો અધાર્મિક છે, અધર્મમાં આસક્ત છે તેમનું સૂવું સારું છે અને જે જીવો ધાર્મિક છે તેમનું જાગવું સારું છે. કારણ કે ધાર્મિક જાગીને ધર્મની પ્રવૃત્તિ કરે છે અને અધાર્મિક જાગીને સ્વયં તથા ખીજા જીવો માટે એવી પ્રવૃત્તિ કરે છે કે જેનાથી કર્મબંધન થાય છે. વગેરે.

ત્યારપછી રાજા ઉદ્દયન ભ. મહાવીરનું કૌશાંખીમાં પદાર્પણ થતાં અત્યન્ત આહલાહલપૂર્વક દર્શનાર્થે જાય છે તેનું વર્ણન છે. આ શતકમાં સાત પૃથ્વીઓ, પુદ્ગલ પરિવર્તન ઉપર વિચાર, રૂપી, અરૂપી વિષે ચિન્તન અને લોક તથા આઠ પ્રકારના આત્મનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે.

તેરમા શતકમાં સાત પૃથ્વીઓમાં નારકી જીવોની ઉત્પત્તિ, ભવનપતિ, વાણુવ્યન્તર, જ્યોતિષી અને વૈમાનિક દેવોનું વર્ણન, નારકીનો આહાર, રાજા ઉદ્દયનની દીક્ષાનો વિચાર અને પોતાના પુત્ર અભિચીકુમારના હિતાર્થે કેશીનો રાજ્યાભિષેક, અભિચીકુમારનું મન મલિન થવું, સમ્રાટ કૂણિકની પાસે તેનું જવું અને ત્યાર પછી શ્રાવકધર્મ ગ્રહણ કરવો તેમજ આલોચના કર્યા વગર મરીને અસુરયોનિમાં ઉત્પન્ન થવું વગેરે વર્ણન છે. પ્રસ્તુત શતકમાં ભાષા, મન, કાય અને મરણ ઉપર ચિન્તન કરવામાં આવ્યું છે તેમજ કર્મપ્રકૃતિ, શ્રમણની વિક્રિયા અને સમુદ્ધાત ઉપર પ્રકાશ પાડવામાં આવ્યો છે.

ચૌદમા શતકમાં ભાવિતાત્મા અણુગાર દેવલોકમાં ઉત્પન્ન થાય છે. નૈરયિકોની ગતિ, આયુબંધ, ગૌતમને કેવળ-જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ ન થવાથી ઉદ્દિગ્નતા, ભગવાનનું આશ્વાસન, તેમજ અંગડ પરિવ્રાજકનું વર્ણન છે. તેમજ આ જ શતકમાં કેવળીના જ્ઞાનનું નિરૂપણ પણ કરવામાં આવ્યું છે.

પંદરમા શતકમાં એશાલકનો વિસ્તારથી પરિચય આપ્યો છે. ગોશાલક ભ. મહાવીરના ખીજા વર્ષાવાસમાં આવે છે અને છ વર્ષ સુધી ભગવાનની સાથે એક ગામથી ખીજે ગામ વિચરણુ કરે છે. તલના છોડને જોઈ તે ભગવાન પાસે જિજ્ઞાસા પ્રસ્તુત કરે છે અને ભગવાનના ઉત્તરને સાંભળી તે નિયતિવાદ તરફ આકર્ષિત થાય છે. ભગવાન પાસે તેજો-લેશ્યાની પ્રાપ્તિનો ઉપાય વિ. પૂછે છે. ત્યાંથી લઈને તેના અંતિમ જીવન અને તેનું સંસાર પરિભ્રમણ અને સંસાર-સુકિત સુધીનું સવિસ્તર વર્ણન આપ્યું છે.

સોળમા શતકમાં અધિકરણુ, જરા, શોક, અવગ્રહ, શકેન્દ્રની ભાષા, કર્મ-ક્રિયા વિચાર, નિર્જરાના કારણુ, ગંગદેવ, સ્વપ્નવિચાર, ઉપયોગ, લોક, ભલિ ઇન્દ્ર, અવધિજ્ઞાન, દ્વિપકુમાર વગેરેનું વર્ણન છે.

સતરમા શતકમાં રાજા ઉદ્દાયીના હાથીનું વર્ણન છે. તે મરીને કયા જશે તેનો પણ ઉદ્દેશ કરવામાં આવ્યો છે. ક્રિયાઓ ઉપર ચિન્તન કરતાં બતાવ્યું છે કે કયા જીવોને કેટલી ક્રિયાઓ લાગે છે. ઔદયિક, ક્ષાયોપશમિક વગેરે ભાવોનું વર્ણન છે. ધર્મી, અધર્મી અને ધર્માધર્મીનું વર્ણન કરતાં કહ્યું છે કે જેણે પૂર્ણ પ્રાણુતિપાત આદિ પાપકર્મનું

પ્રત્યાખ્યાન કર્યું છે તે ધર્મી છે, જેણે પાપકર્મનું પ્રત્યાખ્યાન કર્યું નથી તે અધર્મી છે, અને જેણે કંઈક ત્યાગ કર્યો છે અને કંઈકનો ત્યાગ કર્યો નથી તે ધર્માધર્મી છે. એવી જ રીતે જીવના પાંડિત, બાલ અને બાલપાંડિત લેહ કર્યા છે. શૈક્ષેશી અવસ્થાને પ્રાપ્ત અગારની નિષ્કંપતા. ચાલનાના (કંપનના) પ્રકાર, સંવેગ અદિ ધર્મનું અન્તિમ ફલ મોક્ષ બતાવ્યું છે. આત્મા તેમજ સ્પષ્ટ ક્રિયાના સંબંધમાં કહ્યું છે કે આત્મા કર્મ દ્વારા (અચરણ દ્વારા) સ્પષ્ટ કરાય છે. દુઃખ અને સુખ આત્મકૃત છે, પરકૃત છે કે ઉભયકૃત છે? ભગવાને કહ્યું-દુઃખ આત્મકૃત છે, પરકૃત નથી કે નથી ઉભયકૃત. ઈશાનેન્દ્રની સુધર્મસભાનું વર્ણન કર્યું છે તેમજ ઉર્વલોકના પૃથ્વીકાયિક, અપકાય, વાયુકાય આદિ જીવોના મરણસમુદ્ધવાતનું વર્ણન છે. એજ પ્રમાણે નાગકુમાર, સુવર્ણકુમાર, વિદ્યુતકુમાર, વાયુકુમાર અને અગ્નિકુમારના દેવોનું વર્ણન છે.

અહારમા શતકમાં જીવ પ્રથમ છે કે અપ્રથમ? તે વિષે વિચાર કરી રહ હંડક અને બિહ્વજીવોના સંબંધમાં કથન કરવામાં આવ્યું છે. તેમજ સ્વેશી, યોગ, ઉપયોગ આદિના પ્રથમ અપ્રથમ, અને ચરમ-અચરમ સંબંધમાં પ્રકાશ પાડવામાં આવ્યો છે. શકેન્દ્રના પૂર્વભવનું વર્ણન કરતાં કાર્તિક શેઠનો પ્રસંગ વર્ણવ્યો છે. તેઓ તીર્થંકર ભ. મુનિ-સુવ્રતાના સમયમાં થયા. તેમણે ભ. મુનિસુવ્રતાને ઉપદેશ સાંભળી વૈરાગ્ય ભાવનાથી ઉત્પ્રેરિત થઈ એક હજાર આઠ શ્રેષ્ઠિઓ સાથે દીક્ષા ગ્રહણ કરી, અને ઉચ્ચ તપ કરી અને એક માસની સંલેખના કરી આયુષ્ય પૂર્ણ કરી શકેન્દ્ર થયા છે. તેમજ આ શતકમાં માકંદી પુત્રો સ્થવિરેશી પ્રપ્ત કરે છે કે પૃથ્વીકાયના જીવો મનુષ્ય થઈને મુક્ત થશે? ભગવાને કહ્યું છે કે તેઓ મુક્ત થઈ પણ શકે છે. દ્રવ્ય અને ભાવબંધ ઉપર ચિન્તન કરી પાપકર્મના લેહ ઉપર પણ પ્રકાશ પાડવામાં આવ્યો છે. પ્રાણાતિપાત, પ્રવૃત્તિ નિવૃત્તિ, જીવ, ભોગ, કૃતાદિ યુગ્મચતુષ્ક, દેવની સુન્દરતા અસુન્દરતા, મહાકર્મ - અલ્પકર્મ, વિકૃત્વણા, સરણ અથવા વક્ર, નિશ્ચય અને વ્યવહારની દૃષ્ટિએ ગોળમાં કેટલા વર્ણુ, ગંધ, રસ અને સ્પર્શ હોય છે, ભ્રમરમાં કેટલા વર્ણુ-ગંધાદિ હોય છે? પરમાણુ અને રક્તમાં કેટલા વર્ણુદિ હોય છે વગેરે પ્રશ્નોનું સમાધાન કરવામાં આવ્યું છે. કેવળી ભગવાનમાં યજ્ઞ પ્રવેશી શકે કે નહિ? આ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં બતાવ્યું કે ન પ્રવેશી શકે? ઉપધિના કર્મ, શરીર અને બાહ્ય ભંડોપકરણ એમ ત્રણ પ્રકાર બતાવ્યા છે. તેવી જ રીતે પરિગ્રહના પણ ત્રણ પ્રકાર બતાવ્યા છે. મન, વચન અને કાયાના યોગને કોઈ એક પદાર્થમાં સ્થિર કરવા તે પ્રિણિધાન છે. તે ચોવીસે હંડકમાં ઉપસંખ્યા થાય છે. તેના ઉપર વિચાર કરવામાં આવેલ છે. મદ્રક શ્રાવક કે જે ઘણો જ પ્રતિભાસંપન્ન હોય અને જેના અકાટ્ય તર્કોએ અન્યતીર્થિકોને નિરૂત્તર બનાવી દીધા હતા તેનું વર્ણન છે. વૈકિયથી બનાવેલા હજારો શરીરમાં એક જ આત્મા હોય છે. દેવાસુર સંગ્રામ, તેમજ સાધુના પગમાં કચરાઈ કોઈ કૂકડો કે જીવનું મરી જાય તો કેટલી ક્રિયાઓ લાગે તે જણાવ્યું છે. અન્યતીર્થિકો સાથે ગૌતમનો સંવાદ અને ભગવાન મહાવીર દ્વારા ગૌતમની પ્રશંસા, ગૌતમ દ્વારા ભગવાનને એવો પ્રશ્ન કે પરમાણું પુદ્ગલને છદ્મસ્થ જાણે છે કે નહિ? લવ્ય દ્રવ્ય નૈરચિકના સંબંધમાં પ્રશ્નોત્તર, ભાવિતાત્મા અજીગારની વૈકિયક શક્તિ, વાયુથી પરમાણુ સ્પૃષ્ટ છે કે નહિ, મશક વાયુથી સ્પૃષ્ટ છે કે નહિ વગેરેની ચર્ચા કરવામાં આવી છે. સોમિલ પ્રાહ્ણ ભગવાનની પાસે આવે છે, તે યાત્રા, યાપનીય, અવ્યાબાધ, પ્રાસુકવિહાર, 'સરિસવ' ભક્ષ્ય છે કે અભક્ષ્ય, 'માસ' ભક્ષ્ય છે કે અભક્ષ્ય, 'કુત્તથ' ભક્ષ્ય છે કે અભક્ષ્ય? આ પ્રમાણે અનેક પ્રશ્ન કરે છે. તેનું ભગવાન પાસેથી સમાધાન મેળવી અને ઉત્તર સાંભળી શ્રાવકધર્મ ગ્રહણ કરે છે.

ઓગણીસમા શતકમાં લેશ્યા, ગર્ભ, પૃથ્વીકાયના જીવ, અપકાયાદિના સાધારણ શરીર, સ્થાવર જીવોની અવગાહના સૂક્ષ્મતા, બાહરતા, વિશાળતાનું વિસ્તારથી વર્ણન કરી ચક્રવર્તીની દાસીનું ક્ષ્ટાન્ત આપી એમ પ્રતિપાદન કર્યું છે કે તે ૨૧ વાર કંઠણ શિલા ઉપર મજબૂત પથ્થર વડે પૃથ્વીકાયના પિંડને પીસે છે તો પણ કેટલાક જીવોનો પથ્થર સાથે સ્પર્શ થાય છે અને કેટલાકનો સ્પર્શ થતો નથી. કેટલાક મરે છે અને કેટલાક મરતા નથી. એટલું સૂક્ષ્મ શરીર હોય છે. પૃથ્વીકાયના જીવોનું ત્યાર પછી નૈરચિકના મહા આશ્રવ આદિ ચતુષ્ક, ચરમ, પરમ નૈરચિકના કર્મ અને ક્રિયા આદિ ક્રીપ, સમુદ્ર, દેવ, આવાસ, જીવ, નિવૃત્તિ આદિ કરણના લેહ, દેવોના આહાર વિષે ચિન્તન કરવામાં આવ્યું છે.

વીસમા શતકમાં વિકસેન્દ્રિયના તથા પંચેન્દ્રિયના શરીર, લોક અને અલોકાકાશ, પંચાસ્તિકાયના અભિવચન

(પર્યાયવાચી) આત્મપરિણત ધર્મ, પાપવૃદ્ધિ, ઈન્દ્રિય ઉપચય, પરમાણુ, સ્કન્ધના વર્ણુ આદિનું વર્ણુન છે. દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ, ભાવની દૃષ્ટિએ પરમાણુઓનું વર્ણુન કર્યું છે. અને ત્યાર બાદ જીવ ઉત્પત્તિ પૂર્વે આહાર ગ્રહણ કરે છે કે પછી કરે છે? તે સવિસ્તર જણાવ્યું છે. બંધના ત્રણ પ્રકાર બતાવ્યા છે. જીવ પ્રયોગબંધ, અનન્તરબંધ, અને પરંપર બંધ અને તેનું વિસ્તારથી નિરૂપણ કર્યું છે. ત્યાર પછી કર્મભૂમિ, અકર્મભૂમિમાં ઉત્સર્પિણી અને અવસર્પિણી કાળના સંબંધમાં પ્રશ્ન કરતાં જણાવ્યું કે પાંચ ભરત, પાંચ ઇરવતમાં ઉત્સર્પિણી અને અવસર્પિણી બન્ને કાળ છે અને ચક્ર પ્રમાણે ચાલે છે, પરન્તુ પાંચ મહાવિદેહ ક્ષેત્રોમાં કાળ અવસ્થિત-સ્થિર બતાવેલ છે. ત્યાં હૃદયેશા તીર્થંકર હોય છે કે જે ચતુર્થામ-ધર્મને ઉપદેશ આપે છે. ભરતમાં ૨૪ તીર્થંકર થાય છે તેઓમાં પ્રથમ આઠ અને અન્તિમ આઠના અન્તરકાળમાં કાલિકશ્રુતનેા વિચ્છેદ થતો નથી, પરન્તુ મધ્યના તીર્થંકરોના સાત અન્તરકાળમાં કાલિકશ્રુતનેા વ્યવચ્છેદ થયો અને દ્વિષ્ટવાદનેા વિચ્છેદ તો બધા જિનાન્તરોમાં થયો છે. ગૌતમે ભગવાને પૂછ્યું કે આપનું પૂર્વગત શ્રુત અને તીર્થ કેટલા કાળ સુધી રહેશે? ભગવાને પૂર્વગત શ્રુત એક હજાર વર્ષ અને તીર્થ ૨૧ હજાર વર્ષ સુધી રહેવાનું બતાવ્યું. તીર્થ અને તીર્થંકરના સંબંધમાં, વિદ્ય.ચારણ અને જંઘાચારણ મુનિયોની તીવ્રગતિના સંબંધમાં વિસ્તારથી નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે. સોપકમ, નિરુપકમ આયુષ્યના પ્રકારોના સંબંધમાં પ્રકાશ પાડ્યો છે. નરકાદિ સ્થાનોમાં એક સમયમાં કેટલા જીવો ઉત્પન્ન થાય છે? આ પ્રમાણે જીવોની ઉત્પત્તિના સંબંધમાં વિવિધ ભાંગાની દૃષ્ટિએ વર્ણુન કરવામાં આવ્યું છે.

એકવીસમા શતકમાં શાલિ, ત્રીહિ, ઘઉં, જવ આ ધાન્યોના મૂળમાં જીવો ક્યાંથી આવીને ઉત્પન્ન થાય છે તેમજ સ્કન્ધ (થડ), છાલ, શાખા, પ્રવાલ અને પત્રના સંબંધમાં પણ જીવોની ઉત્પત્તિ વિષે પ્રશ્નો કર્યા છે. તેમજ અન્ય વનસ્પતિયોના સંબંધમાં પણ કર્યા છે.

બાવીસમાં શતકમાં તાલ, તમાલ આદિ વૃક્ષોના સંબંધમાં એક બીજવાળા, બહુ બીજવાળા, ગુચ્છ, ગુલમ, વેલ વગેરેના સંબંધમાં નિરૂપણ છે.

તેવીસમા શતકમાં બટાટા આદિના સંબંધમાં ચિન્તન કરવામાં આવ્યું છે.

ચોવીસમા શતકમાં ૨૬ ઇંડકોના ઉપપાત, પરિમાણ, સંહનન, ઊંચાઈ, સંસ્થાન, લેશ્યા, દૃષ્ટિ, જ્ઞાન, અજ્ઞાન, યોગ, ઉપયોગ, સંજ્ઞા, કષાય, ઈન્દ્રિય, સમુદ્ઘાત, વેદના, વેદ, આયુષ્ય, અધ્યવસાય, અનુબન્ધ અને કાયસંવેધ. આ વીસ દ્વારોનું વિવેચન કરવામાં આવ્યું છે.

પચીસમા શતકમાં લેશ્યા અને યોગનેા અલ્પબહુત્વની દૃષ્ટિએ વિચાર કરવામાં આવ્યો છે. ત્યારબાદ દ્રવ્યના જીવ અને અજીવ દ્રવ્યનું વર્ણુન છે. ત્યાર પછી સંસ્થાન, ગણિપિટક, અલ્પબહુત્વ, યુગ્મ અને પર્યાય, જે પ્રકારના નિગોદ, પાંચ પ્રકારના નિર્જન્થો અને પાંચ પ્રકારના સંયમનું ૩૬-૩૬ દ્વારોથી વર્ણુન કરવામાં આવ્યું છે. દશ પ્રતિસેવના, દશ આલોચનાના દોષ, દશ આલોચનાયોગ્ય વ્યકિત, દશ સમાચારી, દશ પ્રાયશ્ચિત અને બાર પ્રકારના તપના લેહોનું વિસ્તૃત વર્ણુન છે. ત્યારબાદ સમુચ્ચયે ભવ્ય, અભવ્ય, સમ્યગ્દૃષ્ટિ, મિથ્યાદૃષ્ટિ આદિ નારકી જીવોની ઉત્પત્તિ આદિના સંબંધમાં વિચાર કરવામાં આવ્યો છે.

છવીસમા શતકમાં જીવના લેશ્યા, બન્ધ આદિનેા વિચાર કર્યો છે. અનન્તરોપપન્ન, પરંપરોપપન્ન, અનન્તરાવગાઠ, પરંપરાવગાઠ, અનન્તરાહારક, પરંપરાહારક, અનન્તર પર્યાપ્ત, પરંપર પર્યાપ્ત, ચરમ અને અચરમ આદિનેા ૨૪ ઇંડકના જીવે.માં બન્ધ કહેવામાં આવ્યો છે.

સતાવીસમા શતકમાં જીવોના પાપકર્મોના બન્ધ ઉપર ચિન્તન કરવામાં આવ્યું છે.

અઠાવીસમા શતકમાં ભૂતકાળના બન્ધાદિનું વર્ણુન કરવામાં આવ્યું છે.

ઓગણત્રીસમા શતકમાં પાપકર્મોના વેદનનું વિવરણ કરવામાં આવ્યું છે.

ત્રીસમા શતકમાં ક્રિયાવાદી, અક્રિયાવાદી, અજ્ઞાનવાદી અને વિનયવાદી આ ચાર સમવસરણોનું વર્ણુન છે. સંસારના

બધા જીવો ચાર સમવયરણુવાળા છે. લેશ્યા તથા ઉપયોગવાળા ૨૪ દંડકના જીવો તેમના આયુષ્ય, બંધ, લભ્ય અને અલભ્યનું વર્ણન છે.

એકત્રીસમા શતકમાં ચાર યુગથી નરકના ઉપપાતનું વિવરણ છે.

બત્રીસમાં શતકમાં ચાર પ્રકારના ક્ષુદ્ર યુગ્મ, નૈરયિકોનું ઉદ્ભવત્તન તથા ઉત્પત્તિ, ઉદ્ભવત્તનોની સંખ્યા, લેશ્યા યાવત્ શુકલ પક્ષ સુધીનું ચિંતન કરવામાં આવ્યું છે.

તેત્રીસમા શતકમાં બાર અવાન્તર શતક છે જેમને બાર એકેન્દ્રિય શતકના નામથી કહેવામાં આવ્યા છે. પ્રથમ આઠ અવાન્તર શતકોના ૧૧-૧૧ અને અન્તિમ ચારના ૯-૯ ઉદ્દેશકની ગણતરીએ આ તેત્રીસમા શતકમાં કુલ ૧૨૪ ઉદ્દેશક છે. પહેલા એકેન્દ્રિય શતકના પહેલા ઉદ્દેશકમાં એકેન્દ્રિયના પૃથ્વી, અપ, તેજસ વાયુ અને વનસ્પતિ આ પાંચ લેહ અને તેમના પેટા લેહ બતાવી તેમના કર્મપ્રકૃતિઓના બંધન, વેદન અને શેષ ૬૨ ઉદ્દેશકોમાં અનુક્રમે અનન્તરોપન્ન એકેન્દ્રિય, પરંપરોપન્ન એકેન્દ્રિય, અનન્તરાવગાઠ તથા પરંપરાવગાઠ પંચકાય, અનન્તરપર્યાપ્ત પંચકાય, પરંપર પર્યાપ્ત પંચકાય, અનન્તરાહારક અને પરંપરાહારક પંચકાય ચરમ અને અચરમ પંચકાય આદિનું સૂક્ષ્મ વિવેચન કરવામાં આવ્યું છે. બીજા એકેન્દ્રિય (અવાન્તર) શતકમાં કૃષ્ણલેશ્યી, નીલલેશ્યી, કાપોતલેશ્યી, ભવસિદ્ધક, કૃષ્ણલેશ્યાયુક્ત ભવસિદ્ધક એકેન્દ્રિય, નીલલેશ્યા, કાપોતલેશ્યાની સાથે અભવસિદ્ધક એકેન્દ્રિય, કૃષ્ણલેશ્યી, નીલલેશ્યી અને કાપોતલેશ્યી એકેન્દ્રિય અલભ્યનું વિવેચન કરવામાં આવ્યું છે.

ચોત્રીસમા શતકમાં બાર અવાન્તર શતક છે અને પ્રથમ આઠ અવાન્તર શતકોના ૧૧-૧૧ ઉદ્દેશકો અને અન્તિમ ચાર અવાન્તર શતકોના ૯-૯ ઉદ્દેશકોની ગણતરીએ પ્રસ્તુત શતકમાં કુલ ૧૨૪ ઉદ્દેશક છે. પ્રથમ એકેન્દ્રિય શતક સમુચ્ચયમાં અનન્તરોપન્નથી અચરમ સુધી ૧૧ ઉદ્દેશકો છે. કૃષ્ણલેશ્યી, નીલલેશ્યી, કાપોતલેશ્યી એકેન્દ્રિય, ભવસિદ્ધક એકેન્દ્રિય, કૃષ્ણલેશ્યી ભવસિદ્ધક, નીલલેશ્યાયુક્ત, કૃષ્ણલેશ્યાયુક્ત અને કાપોતલેશ્યાયુક્ત મનનું વિવેચન છે. નવમા અવાન્તર શતકમાં અભવસિદ્ધક એકેન્દ્રિય, દસમા અવાન્તરશતકમાં કૃષ્ણલેશ્યી, અગિયારમામાં નીલલેશ્યી, બારમામાં કાપોતલેશ્યાયુક્ત અભવસિદ્ધકનું વર્ણન છે.

પાંત્રીસમા શતકમાં પ્રથમ એકેન્દ્રિય મહાયુગ્મ શતકથી લઈને બીજા, ત્રીજા યાવત્ બાર એકેન્દ્રિય મહાયુગ્મ શતક સુધી બાર અવાન્તર શતક છે. તેમાં પ્રથમના આઠ અવાન્તર શતકોમાં ૧૧-૧૧ ઉદ્દેશકો છે અને અન્તિમ ચાર અવાન્તર શતકોના ૯-૯ ઉદ્દેશકો છે. આ પ્રમાણે પ્રસ્તુત શતકના કુલ ૧૨૪ ઉદ્દેશક છે. પ્રથમ એકેન્દ્રિય મહાયુગ્મ અવાન્તરશતકના પ્રથમ ઉદ્દેશકમાં મહાયુગ્મના ૧૬ લેહ, તેમના હેતુ, કૃતયુગ્મ, રાશિરૂપ, એકેન્દ્રિયનો ઉત્પાત, એક સમયના ઉપપાત જીવોની સંખ્યા, કૃતયુગ્મ રાશિરૂપ એકેન્દ્રિયોના આઠ કર્મોના બંધ, વેદન, જ્ઞાતા, અસાતાવેદન, લેશ્યાઓ, શરીરના વર્ણ, અનુબંધકાળ, બધા જીવોના આ રાશિમાં ઉપપાતાદિ ૨૦ સ્થાનોનું નિરૂપણ કર્યું છે.

બીજા ઉદ્દેશકમાં પ્રથમ સમયોત્પન્ન કૃતયુગ્મ-કૃતયુગ્મ એકેન્દ્રિય જીવોના ઉત્પાત તથા અનુબંધનું નિરૂપણ છે. અપ્રથમ સમયોત્પન્ન કૃતયુગ્મ-કૃતયુગ્મ પ્રમાણ એકેન્દ્રિય જીવોના ઉપપાતનો ચરમ સમય, અચરમ સમય, કૃતયુગ્મ-કૃતયુગ્મ પ્રમાણ એકેન્દ્રિયોના ઉપપાતનો પ્રથમ સમય, અપ્રથમ સમય, પ્રથમ ચરમ સમય, પ્રથમ અચરમ સમય, ચરમ અચરમ સમય, ચરમ ચરમ સમય, કૃતયુગ્મ-કૃતયુગ્મ પ્રમાણ એકેન્દ્રિયોનાં ઉપપાતનું વર્ણન છે. એ જ પ્રમાણે બીજાથી લઈને બારમા અવાન્તરશતકમાં અનુક્રમે કૃષ્ણલેશ્ય, નીલલેશ્ય, કાપોતલેશ્ય, ભવસિદ્ધક, કૃષ્ણલેશ્ય ભવસિદ્ધક, નીલલેશ્ય, ભવસિદ્ધક, કાપોતલેશ્ય ભવસિદ્ધક, અભવસિદ્ધક કૃષ્ણલેશ્ય-નીલ-કાપોતલેશ્ય, અભવસિદ્ધક કૃતયુગ્મ પ્રમાણ એકેન્દ્રિયોના ઉપપાતનું પહેલા અવાન્તર શતકની જેમ વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે.

છત્રીસમા શતકમાં બાર અવાન્તરશતક અને તેમના બધા મળી ૧૨૪ ઉદ્દેશક છે. આ બાર અવાન્તરશતકોમાં એકેન્દ્રિય મહાયુગ્મના ઉપપાત આદિનું વર્ણન છે. તેથી આ શતકોના નામ એકેન્દ્રિય મહાયુગ્મ રાખવામાં આવ્યું છે. તેમાં પ્રથમ આઠ અવાન્તર શતકોના ૧૧-૧૧ ઉદ્દેશક છે અને શેષ ૪ના ૯-૯ ઉદ્દેશક છે. આ બધા અવાન્તર શતકોના

ઉદ્દેશકોમાં પાંત્રીસમા શતકના એકેન્દ્રિય મહાયુગ્મ અવાન્તર શતકોના ઉદ્દેશકોની જેમ જ બેઈન્દ્રિયોના ઉત્પાદ, અનુબન્ધ અને લેશ્યાઓનું અનુક્રમે કૃતયુગ્મ-કૃતયુગ્મ બેઈન્દ્રિય જીવોનું વર્ણન છે.

સાડત્રીસમા શતકમાં બાર અવાન્તરશતક છે અને તેના કુલ ૧૨૪ ઉદ્દેશકો છે પ્રસ્તુત શતકમાં કૃતયુગ્મ-કૃતયુગ્મ તેઈન્દ્રિય જીવોના ઉત્પાદ આદિનું ૩૫મા શતકની જેમ વર્ણન છે.

આડત્રીસમા શતકમાં ૧૨ અવાન્તરશતક અને ૧૨૪ ઉદ્દેશક છે. પ્રસ્તુત શતકમાં ૩૪મા શતકની જેમ કૃતયુગ્મ-કૃતયુગ્મ ચઉરેન્દ્રિય જીવોના ઉત્પાદાદિનું વર્ણન છે.

ઓગણચાલીસમા શતકમાં ૧૨ અવાન્તરશતક અને ૧૨૪ ઉદ્દેશક છે. પ્રસ્તુત શતકમાં પણ ૩૪મા શતકની જેમ અસંજી પંચેન્દ્રિયોના ઉત્પાદાદિનું વર્ણન છે.

ચાલીસમા શતકમાં ૨૧ અવાન્તર શતક છે અને પ્રત્યેક શતકના ૧૧-૧૧ ઉદ્દેશકો છે. આ પ્રમાણે કુલ ૨૩૧ ઉદ્દેશકો છે. પ્રસ્તુત શતકમાં સંજી પંચેન્દ્રિય મહાયુગ્મોના ઉપપાત આદિનું વર્ણન ૩૪મા શતકની સદૃશ છે.

એકતાલીસમા શતકમાં ૧૯૬ ઉદ્દેશક છે. પ્રથમ ઉદ્દેશકમાં રાશિયુગ્મના ૪ લેહ છે. તે લેહોના હેતુ કૃતયુગ્મ, રાશિ પ્રમાણ ૨૪ હંડકોના જીવોના ઉપપાત સાન્તર-નિરન્તર ઉપપાત કૃતયુગ્મની સાથે અન્ય રાશિઓના સંબંધનો નિષેધ, જીવોના ઉપપાતની પદ્ધતિ, હેતુ, આત્માના અસંયમ વગેરેનું વર્ણન કર્યા પછી સલેશ્ય અને સક્રિય આત્મા, અસંયમી અને કિયારહિતની ત્રિદ્ધિ વગેરે વિષયો પર વિસ્ત્રેષણ કરવામાં આવ્યું છે.

બીજા ઉદ્દેશકમાં ય્યોજ (જે રાશિમાં ચારનો ભાગ દેતાં ત્રણ શેષ રહે તે ય્યોજ કહેવાય છે.) રાશિપ્રમાણ ૨૪ હંડકના જીવોનો ઉપપાત, ત્રીજા ઉદ્દેશકમાં દ્વાપર (જેમાં બે શેષ રહે તે) અને ચતુર્થ ઉદ્દેશકમાં કલ્યોજ (જેમાં એક શેષ રહે તે કલ્યોજ) રાશિપ્રમાણ ૨૪ હંડકના જીવોના ઉપપાત સંબંધમાં નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે. પાંચમા ઉદ્દેશકમાં કૃષ્ણલેશ્યાવાળા કૃતયુગ્મ પ્રમાણ, છઠામા કૃષ્ણલેશ્યા ય્યોજ રાશિપ્રમાણ, સાતમામાં કૃષ્ણલેશ્યાવાળા દ્વાપર યુગ્મપ્રમાણ અને આઠમામાં કૃષ્ણલેશ્યાવાળા કલ્યોજ પ્રમાણ આ પ્રમાણે ૨૪ હંડકના જીવોના ઉપપાતનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. નવમાથી બારમા ઉદ્દેશક સુધી નીલલેશ્યાવાળા, તેરમાથી સોળમા ઉદ્દેશક સુધી કાષોત લેશ્યાવાળા, સત્તરમાથી વીસમા ઉદ્દેશક સુધી તેજલેશ્યાવાળા, એકવીસથી ચોવીસમા ઉદ્દેશક સુધી પદ્મલેશ્યાવાળા અને પચીસથી અઠાવીસમા ઉદ્દેશક સુધી શુકલલેશ્યાવાળા ચાર રાશિ યુગ્મપ્રમાણ ૨૪ હંડકના જીવોના ઉપપાતનું વર્ણન છે. ૨૯થી ૫૬મા ઉદ્દેશક સુધી ચાર રાશિ યુગ્મપ્રમાણ ભવસિદ્ધિક, ૫૭થી ૮૪ ઉદ્દેશક સુધી ચાર રાશિ યુગ્મપ્રમાણ અભવસિદ્ધિક, ૮૫થી ૧૧૨ ઉદ્દેશક સુધી ચાર રાશિ યુગ્મપ્રમાણ સમ્યગ્દષ્ટિ ભવસિદ્ધિક, ૧૧૩થી ૧૪૦ ઉદ્દેશક સુધી ચાર રાશિ યુગ્મપ્રમાણ મિથ્યાદષ્ટિ ભવસિદ્ધિક કૃષ્ણલેશ્યા યાવત્ શુકલલેશ્યાવાળા ૨૪ હંડકના જીવોના ઉપપાતનું વર્ણન છે. ૧૪૧થી ૧૬૮ સુધી ઉદ્દેશકમાં ચાર રાશિ યુગ્મપ્રમાણ કૃષ્ણપક્ષી અને ૧૬૯થી ૧૯૬ સુધી ઉદ્દેશકમાં ચાર રાશિ યુગ્મપ્રમાણ શુકલપક્ષી ૨૪ હંડકના જીવોના ઉપપાતનું વર્ણન છે.

આ પ્રમાણે ભગવતી (બ્યાખ્યાપ્રણીત) સૂત્રમાં શ્રમણ ભગવાન મહાવીરના પોતાના જીવનનો, તેમના શિષ્યો, ભક્તો, ગૃહસ્થ ઉપાસકો, અન્યતીર્થિકો અને તેમની માન્યતાઓનો સવિસ્તૃત પરિચય પ્રાપ્ત થાય છે. આગમ સાહિત્યમાં ગોશાલકના સંબંધમાં જેટલી પ્રામાણિક અને વિસ્તૃત જાણકારી પ્રસ્તુત આગમમાં છે તેટલી જાણકારી અન્ય આગમોમાં નથી. પુરુષાર્થશાસ્ત્રીય ભ. પાર્શ્વના અનુયાયિયો અને તેમના આતુર્યામ ધર્મના સંબંધમાં પ્રસ્તુત આગમમાં યત્રત્ર પરિચય પ્રાપ્ત થાય છે અને તેઓ ભગવાન મહાવીરના જ્ઞાનથી પ્રભાવિત થઈને આતુર્યામ ધર્મની જગ્યાએ પંચમહાવ્રત રૂપ ધર્મનો સ્વીકાર કરે છે. સાથોસાથ આ આગમમાં મહારાજા કૃષ્ણિક અને મહારાજા ચેત્રકની વચ્ચે જે મહાશિલા કંટક અને રથ-મૂસલસંઘામ થયા હતા તે મહાયુદ્ધોનું માર્મિક વર્ણન આમાં વિસ્તારથી આવ્યું છે. તે બંને મહાયુદ્ધોમાં અનુક્રમે ૮૪ લાખ અને ૯૬ લાખ વીર યોદ્ધા બંને પક્ષોના માર્યા ગયા હતા. ૨૧થી ૨૩ શતક સુધી વનસ્પતિઓનું જે વર્ગીકરણ કર્યું છે તે ઘણું જ અદ્ભુત છે. જૈન સિદ્ધાન્ત, ઇતિહાસ-ભૂગોળ, સમાજ અને સંસ્કૃતિ

રાજનીતિ વગેરે ઉપર જે વિશ્લેષણ કરવામાં આવ્યું છે તે અતુલ્ય છે. ૩૬ હજાર પ્રશ્નોત્તરોમાં આધ્યાત્મિક તત્ત્વનું સૌન્દર્ય દર્શનીય છે.

ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ આજીવક સંઘના આચાર્ય મંબલી ગોશાલ, જમાલી, શિવ રાજર્ષિ, સ્કન્દક સન્યાસી આદિ પ્રકરણો અત્યંત મહત્ત્વપૂર્ણ છે. તત્ત્વચર્ચાની દૃષ્ટિએ જયન્તી, મદ્રુક શ્રમણોપાસક, રોહ અણુગાર, સોમિલ પ્રાહ્મણ, ભ. પાર્શ્વના શિષ્ય કાલાસવેસી પુત્ર, તુંગિયા નગરીના શ્રાવકો આદિ પ્રકરણો ઘણા જ મનનીય છે. ગણિતની દૃષ્ટિએ પાર્શ્વપરતીય ગાંગેય અનગારના પ્રશ્નોત્તર (ભાંગા) અત્યંત મૂલ્યવાન છે. ભ. મહાવીરે જે પંચાસ્તિકાયનું જે પ્રતિપાદન કર્યું તેમાં ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય અને આકાશાસ્તિકાય આ ત્રણે-અસ્તિકાય અમૂર્ત હોવાથી અદૃશ્ય છે. જીવાસ્તિકાય અમૂર્ત હોવાથી દૃશ્ય નથી, તથાપિ શરીરના માધ્યમથી પ્રગટ થનારી ચૈતન્ય ક્રિયા વડે તે દૃશ્ય છે. પુદ્ગલાસ્તિકાય, ભલે તે પરમાણુ હોય કે સ્કન્ધ, મૂર્ત હોવાથી દૃશ્ય છે. આ વિરાટ વિશ્વમાં જે વિવિધતા દૃષ્ટિગોચર થાય છે તે જીવ અને પુદ્ગલના સંયોગથી છે. પ્રસ્તુત આગમમાં જીવ અને પુદ્ગલનું જેટલું વિશદ વિશ્લેષણ કરવામાં આવ્યું છે તેટલું પ્રાચીન ભારતીય ધર્મ તથા દર્શન ગ્રંથોમાં અન્યત્ર જોવા મળતું નથી.

પ્રસ્તુત આગમથી એવું પણ સમબલ્ય છે કે તે યુગમાં અનેક ધર્મસંપ્રદાયો હતા પરંતુ આટલી સાંપ્રદાયિક કઠરતા ન હતી. એક ધર્મને માનનારા મુનિઓ અને પરિત્રાજકો બીજા ધર્મને માનનારા મુનિઓ તથા પરિત્રાજકોની પાસે જવામાં સંકોચ અનુભવતા નહોતા. તેઓ એક બીજા સાથે તત્ત્વચર્ચા પણ કરતા અને જે કંઈ ઉપાદેય જણાતું તેને મુક્તભાવથી સ્વીકાર પણ કરતા. આમાં એવા અનેક પ્રસંગો છે કે જેથી તે યુગની ધાર્મિક ઉદારતા અને મતસહિષ્ણુતાનો ખરો પરિચય પ્રાપ્ત થાય છે. પ્રસ્તુત આગમ પ્રત્યેક સાધક માટે જ્ઞાનવર્ધક, સંયમ તથા સમતાની ભાવનાનું પ્રેરક છે.

પ્રસ્તુત આગમની ભાષા પ્રાકૃત છે. આમાં કોઈ કોઈ જગ્યાએ શૌરસેનીના પ્રયોગો પણ દૃષ્ટિગોચર થાય છે. પરંતુ દેશ્ય શબ્દોનો પ્રયોગ અનેક સ્થળો પર થયેલો છે. ભાષા સરળ તેમજ સરસ છે. અનેક પ્રકરણો કથાશૈલીમાં લખાયેલા છે. જીવનપ્રસંગો, ઘટનાઓ અને રૂપકોના માધ્યમથી કઠણ વિષયોને સરળ બનાવી પ્રસ્તુત કરવામાં આવ્યા છે. મુખ્યપણે આ આગમ ગદ્યશૈલીમાં લખાયેલ છે. પ્રતિપાદ્ય વિષયને સંકલન કરવાની દૃષ્ટિએ સંપ્રહણીય ગાથાઓના રૂપમાં પદભાગ પણ પ્રાપ્ત થાય છે. કોઈ જગ્યાએ સ્વતંત્રરૂપથી પ્રશ્નોત્તરોનો ક્રમ છે તો કોઈ જગ્યાએ કોઈ ઘટના પછી પ્રશ્નોત્તરો આવેલા છે.

પ્રસ્તુત આગમમાં દ્વાદશાંગી પછીના કાળમાં રચાયેલા રાજપ્રશ્નીય, ઔપપતિક, પ્રશ્નવ્યાકરણ, જીવાભિગમ તથા નન્દી આદિના નામોનો ઉલ્લેખ જોઈને અને તે આગમોનું વિષયની દૃષ્ટિએ સૂચન જોઈને ઐતિહાસિક વિદ્વાનોનું એવું અનુમાન છે કે પ્રસ્તુત આગમ તે આગમો પછી રચવામાં આવ્યું છે. કારણ કે પૂર્વરચિત હોત તો ઉત્તરવર્તી રચનાઓનો આમાં ઉલ્લેખ કેમ થયેલો હોત અને તે વિષયની સૂચના આમાં કેમ હોત? ઉત્તરમાં અમે નિવેદન કરવાની રજા લઈએ છીએ કે અન્ય આગમોનું જે સૂચન કરવામાં આવ્યું છે તે આગમલેખન સમયે દેવર્ધિગણી ક્ષમાશ્રમણે કર્યું છે. આગમલેખન વખતે અનુક્રમે આગમો લખવામાં આવ્યા નથી. જે આગમ પહેલાં લખાયું અને જે વિષયનું વર્ણન તે આગમમાં વિસ્તારથી કરવામાં આવ્યું તે વિષયની પુનરાવૃત્તિ ન થાય તે માટે દેવર્ધિગણી ક્ષમાશ્રમણે આવો ઉપક્રમ કર્યો હતો. આ દૃષ્ટિએ વિચારતાં આની મૂળ રચના પ્રાચીન જ છે અને આ ગણધરકૃત જ છે, એમાં શંકાને અવકાશ નથી.

આ આગમમાં સર્વપ્રથમ ‘નમસ્કાર મહામંત્ર’થી અને ત્યારપછી ‘નમો બંભીએ લિવિએ’ તેમજ ‘નમો સુયસ્સ’ એમ વિનયપૂર્વક નમસ્કાર કરીને મંગલાચરણ કરવામાં આવ્યું છે. ત્યારપછી ૧૫મા, ૧૭મા, ૨૩મા અને ૨૬મા શતકના પ્રારંભમાં પણ ‘નમો સુયદેવયાએ ભગવદ્યે’ આ પદ દ્વારા મંગલાચરણ કરવામાં આવ્યું છે. આ પ્રમાણે છ સ્થળે મંગલાચરણ છે જ્યારે અન્ય આગમોમાં એક પણ જગ્યાએ મંગલાચરણ કરેલું જોવા મળતું નથી.

પ્રસ્તુત આગમના ઉપસંહારમાં “ ઇક્ષ્વત્તાલીસર્ધમં રાસી જુમ્મસયં સમત્ત ” એવું સમાપ્તિસૂચક પદ ઉપલબ્ધ

થાય છે. આ પદમાં એમ બતાવ્યું છે કે આમાં ૧૦૧ શતક હતા પરંતુ વર્તમાનમાં માત્ર ૪૧ શતક જ ઉપલબ્ધ થાય છે. સમાપ્તિસૂચક આ પદ પછી એવો ઉલ્લેખ મળે છે કે 'સંવાએ ભગવદ્દેવે અડતીસ' સય' સયાણું (૧૩૮) ઉદ્દેશગણું ૧૬૨૫.' બધા શતકો એટલે કે અવાન્તર શતકો મળીને કુલ શતક ૧૩૮ છે અને ઉદ્દેશક ૧૬૨૫ છે.

પ્રથમ શતકથી બત્રીસમા શતકો સુધી અને ૪૧મા શતકમાં એકેય અવાન્તર શતક નથી. ૩૩મા શતકથી ૩૬મા શતક સુધી જે ૭ શતકો છે તેમાં ૧૨-૧૨ અવાન્તર શતકો છે. ૪૦મા શતકમાં ૨૧ અવાન્તર શતક છે તેથી આ આઠ શતકોની પરિગણના ૧૦૫ અવાન્તર શતકના રૂપે કરવામાં આવી છે. આ પ્રમાણે અવાન્તર શતક રહિત ૩૩ શતક અને ૧૦૫ અવાન્તરશતકવાળા ૮ શતકોનો સરવાળો કરતાં ૧૩૮ શતક થાય છે. પરંતુ સંબંધણી પદમાં જે ઉદ્દેશકોની સંખ્યા ૧૬૨૫ બતાવી છે તેનું પ્રમાણ અને આધાર અન્વેષણા કરવા છતાં પણ મળતાં નથી. પ્રસ્તુત આગમના મૂળ પાઠમાં આના શતકો અને અવાન્તર શતકોના ઉદ્દેશકોની સંખ્યા આપવામાં આવી છે. આમાં ૪૦મા શતકના ૨૧ અવાન્તર શતકોમાંથી અન્તિમ ૧૬ થી ૨૧ અવાન્તર શતકોના ઉદ્દેશકોની સંખ્યા સ્પષ્ટપણે આપી નથી. પરંતુ જેમ આ શતકના પહેલાંથી પંદરમા અવાન્તર શતક સુધીના પ્રત્યેકના ઉદ્દેશકની સંખ્યા ૧૧ બતાવી છે, તેવી જ રીતે શેષ અવાન્તર શતકમાંથી પ્રત્યેકની ઉદ્દેશક સંખ્યા ૧૧-૧૧માની લઈએ તો વ્યાખ્યાપ્રજ્ઞાપિતના કુલ ઉદ્દેશકોની સંખ્યા ૧૮૮૩ થાય છે. કેટલીય પ્રતોમાં 'ઉદ્દેશગણું' આટલો જ પાઠ મળે છે. તેમાં સંખ્યાનો નિર્દેશ કરવામાં આવ્યો નથી. ત્યાર પછી એક ગાથા છે જેમાં વ્યાખ્યાપ્રજ્ઞાપિતની પદ સંખ્યા ૮૪ લખ બતાવી છે. આચાર્ય અભયદેવે 'વિશિષ્ટ સંપ્રદાય ગમ્યાનિ' આમ વ્યાખ્યા કરી છે. ત્યાર બાદની ગાથામાં સંઘની સમુદ્રની સાથે તુલના કરી છે અને ગૌતમ વગેરે ગણુધરોને તેમ જ ભગવતી વગેરે દ્વાદશાંગીરૂપ ગણુપિટકને નમસ્કાર કરેલ છે. બીજા પણ મંગલાચરણ છે. આચાર્ય અભયદેવનું મન્તવ્ય છે કે જેટલા પણ નમસ્કારપરક ઉલ્લેખો છે તે બધા લિપિકાર અને પ્રતિલિપિકાર દ્વારા કરવામાં આવ્યા છે.

પ્રસ્તુત આગમમાં કેટલીક વાતો વારંવાર પુનરાવર્તિત થઈ છે તેનું મૂળકારણ સ્થાનલેહ, પ્રશ્નકર્તાના લેહ અને કાળલેહ છે.

૬ જ્ઞાતાધર્મકથા

દ્વાદશાંગીમાં જ્ઞાતાધર્મકથાનું છઠું સ્થાન છે. આના બે શ્રુતસ્કન્ધ છે.

પ્રથમ શ્રુતસ્કન્ધમાં જ્ઞાત-દૃષ્ટાન્ત અને બીજા શ્રુતસ્કન્ધમાં ધર્મકથાઓ છે. તેથી પ્રસ્તુત આગમનું મૂળ નામ 'જ્ઞાતાધર્મકથા' છે. ટીકાકાર અભયદેવસૂરિએ ટીકામાં આજ અર્થ કર્યો છે. તત્ત્વાર્થ ભાષ્યકારે 'જ્ઞાતાધર્મકથા-સૂત્ર' એવો પ્રયોગ કર્યો છે. ભાષ્યકારે આનું સ્પટીકરણ કરતાં લખ્યું છે કે દૃષ્ટાન્તો દ્વારા જેમાં ધર્મનું કથન કરવામાં આવ્યું છે તે આગમ જ્ઞાતાધર્મકથા છે.^૧

પ્રસ્તુત આગમનું નામ જ્યઘવલામાં જ્ઞાતાધર્મકથા-નાથધર્મકથા' એવું મળે છે. અહીં નાથ નો અર્થ સ્વામી છે. નાથધર્મકથાનો તાત્પર્યાર્થ એવો છે કે નાથ-તીર્થકર દ્વારા પ્રતિપાદિત ધર્મકથા. સંસ્કૃત ગ્રંથોમાં પ્રસ્તુત આગમનું નામ જ્ઞાતાધર્મકથા પ્રાપ્ત થાય છે. આચાર્ય અકરકે તત્ત્વાર્થ-રાજવાર્તિકમાં જ્ઞાતાધર્મકથા એવું નામ આપ્યું છે.^૨ આચાર્ય મલયગિરિ^૩ તથા આચાર્ય અભયદેવે^૪ દૃષ્ટાન્તપ્રધાન ધર્મકથાને જ્ઞાતાધર્મકથા કહેલ છે. તેમની દૃષ્ટિએ પ્રથમ અધ્યયનમાં જ્ઞાત છે અને બીજા અધ્યયનોમાં ધર્મકથાઓ છે.

૧ જ્ઞાતા: દૃષ્ટાન્તા: તાનુપાદાય ધર્મો યત્ર કથ્યતે તત્ જ્ઞાતાધર્મકથા: - તત્ત્વાર્થભાષ્ય.

૨ તત્ત્વાર્થવાર્તિક ૧/૨૦, પૃષ્ઠ ૭૨

૩ જ્ઞાતાનિ - ઉદાહરણાનિ તત્પ્રધાના ધર્મકથા જ્ઞાતાધર્મકથા: અથવા જ્ઞાતાનિ જ્ઞાતાધ્યયનાનિ પ્રથમશ્રુતસ્કન્ધ, ધર્મકથા દ્વિતીયશ્રુતસ્કન્ધ યાસુ પ્રત્ય-પદ્ધતિપુ (તા) જ્ઞાતા ધર્મકથા: - નંદીવૃત્તિ પત્ર ૨૩૦, ૩૧

૪ જ્ઞાતાનિ - ઉદાહરણાનિ તત્પ્રધાના ધર્મકથા જ્ઞાતાધર્મકથા, દીર્ઘત્વં સંજ્ઞાન્વાદ્ અથવા પ્રથમશ્રુતસ્કન્ધો જ્ઞાતાભિધાયકત્વાત્ જ્ઞાતાનિ દ્વિતીયસ્તુ તથૈવ ધર્મકથા: - સમવાયોગ વૃત્તિ પત્ર ૧૦૮

આચાર્ય હેમચન્દ્રે પોતાના કોશમાં 'જ્ઞાતપ્રધાન ધર્મકથાઓ' એવો અર્થ કર્યો છે. પં. જેચરદાસજી દોશી,^૨ ડો. જગદીશચંદ્ર જૈન,^૩ ડો. નેમિચન્દ્ર શાસ્ત્રી^૪નું માનવું છે કે જ્ઞાતપુત્ર મહાવીરની ધર્મકથાઓનું નિરૂપણ હોવાથી આ અંગને ઉપરોક્ત નામથી કહેવાયું હોય એમ લાગે છે.

શ્વેતાંબર સાહિત્યમાં ભગવાન મહાવીરના વંશનું નામ 'જ્ઞાત' બતાવવામાં આવ્યું છે અને દ્વિગંબર સાહિત્યમાં 'નાથ' બતાવ્યું છે.^૫ તેથી કેટલાક મૂર્ધન્ય મનીષિઓએ પ્રસ્તુત આગમની સાથે મહાવીરનો સંબંધ જોડવાનો પ્રયાસ કર્યો છે. તેમના અભિમતાનુસાર જ્ઞાતધર્મકથા અથવા નાથધર્મકથાથી તાત્પર્ય એ છે કે 'ભ. મહાવીરની ધર્મકથા'^૬ પાશ્ચાત્ય વિચારક ઝેવરનું મન્તવ્ય એમ છે કે જે ગ્રંથમાં જ્ઞાતવંશીય મહાવીરની કથાઓ હોય તે 'ભાયાધર્મકથા' છે.^૭ પરંતુ સમવાયાંગ^૮ તથા નન્દીસૂત્રમાં^૯ 'જે અગોનો પરિચય આપવામાં આવ્યો છે તેને આધારે જ્ઞાતવંશીય મહાવીરની ધર્મકથા એવો અર્થ સંગત એમતો નથી તે જગ્યાએ સ્પષ્ટ નિરૂપણ છે કે જ્ઞાતાધર્મકથામાં જ્ઞાતો (દૃષ્ટાન્ત આપવા લાયક વ્યક્તિઓ) ના નગર, ઉદ્યાન વગેરેનું નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે. જેમકે-

આ આગમના પ્રથમ અધ્યયનનું નામ 'ઉકિખરાણ્યો' 'ઉત્કિષ્પતજ્ઞાત' છે. અહીં જ્ઞાતનો અર્થ દૃષ્ટાન્ત જ ખરો પ્રતીત થાય છે. એટલે કે આમાં ઉદાહરણપ્રધાન ધર્મકથાઓ વર્ણવી છે. આમાં તેવા વીર અને ધીર સાધકોનું વર્ણન છે કે જે મહાન ઉપસર્ગ ઉપસ્થિત થવા છતાં પણ સાધનાના માર્ગથી ખચ્યા નથી. આ આગમમાં પરિમિત વાચનાઓ, અનુયોગદ્વાર, વેદ, છન્દ, શ્લોક, નિરૂકિતઓ, સંગ્રહણીઓ તથા પ્રતિપત્તિઓ સંખ્યાત-સંખ્યાત છે. આના ૨ શ્રુતસ્કન્ધ છે. પ્રથમ શ્રુતસ્કન્ધમાં ૧૬ અધ્યયનો છે. અને બીજા શ્રુતસ્કન્ધમાં ૧૦ વર્ગો છે. બન્ને શ્રુતસ્કન્ધોના ૨૬ ઉદ્દેશનકાળ છે, ૨૬ સમુદ્દેશનકાળ છે, ૫૭૬૦૦૦ પદ છે, સંખ્યાત અક્ષરો છે, અનંત ગમ, અનંત પર્યાય, પરિમિત ત્રસ, અનંત સ્થાવર આદિનું વર્ણન છે. આનું વર્તમાનમાં ૫૬ પરિમાણ ૫૫૦૦ શ્લોક પ્રમાણ છે,

પ્રથમ શ્રુતસ્કન્ધમાં ઐતિહાસિક અને કલ્પિત બન્ને પ્રકારની કથાઓ છે. મેઘકુમાર વગેરેનું ચરિત્ર ઐતિહાસિક છે અને તુંબ વગેરેની કથાઓ કલ્પિત છે. આ કલ્પિત કથાઓનો ઉદ્દેશ્ય પણ ભવ્ય ભવોને પ્રતિબોધ આપવાનો છે.

બીજા શ્રુતસ્કન્ધમાં ૧૦ વર્ગ છે, તેમાં પ્રત્યેક ધર્મકથામાં ૫૦૦-૫૦૦ આખ્યાયિકાઓ છે. એક એક આખ્યાયિકામાં ૫૦૦-૫૦૦ ઉપ આખ્યાયિકાઓ છે અને એક એક ઉપ આખ્યાયિકામાં ૫૦૦-૫૦૦ અન્ય આખ્યાયિકા અને ઉપાખ્યાયિકાઓ છે. આ પ્રમાણે ૩૩ કરોડ ઉદાહરણ સ્વરૂપ કથાઓ છે પરંતુ વર્તમાનમાં તે બધી ઉપલબ્ધ નથી.

પ્રથમ શ્રુતસ્કન્ધના પ્રથમ અધ્યયનમાં શ્રેણિકના પુત્ર મેઘકુમારનું વર્ણન છે. તે શ્રમણ ભગવાન મહાવીરના ઉપદેશને શ્રવણ કરી સંયમમાર્ગને સ્વીકારે છે. પરંતુ શર્યા પરીપહથી ખેદ પામી સંયમથી વિચલિત થાય છે. ભ. મહાવીર તેને તેના પૂર્વભવોનું સ્મરણ કરાવી સંયમમાં સ્થિર કરે છે. પછી તે તે શ્રમણોની સેવા માટે સર્વસ્વ સમર્પિત કરી દે છે.

બીજા અધ્યયનમાં ધન્ના સાર્થવાહ અને વિજયચોરનું દૃષ્ટાન્ત છે. ધન્ના સાર્થવાહ જેલમાં પોતાના પુત્રની ઘાત કરનાર વિજયચોરને ભોજન આપે છે કારણ કે તેની સહાયતા વગર તે શૌચાદિ કાર્ય કરી શકતા નથી. તેવી જ રીતે સાધકે આહારાદિ આપી સંયમની સાધના માટે શરીરનો નિર્વાહ કરવો જોઈએ.

૧ ભ. મહાવીરની ધર્મકથાઓ. દિપ્પણ પુ. ૧૮૦

૨ પ્રાકૃત સાહિત્યનો ઇતિહાસ પુ. ૭૪

૩ પ્રાકૃત ભાષા અને સાહિત્યનો આલોચનાત્મક ઇતિહાસ પુ. ૧૭૨

૪ ભ. મહાવીર 'એક અનુશીલન' પુ. ૨૩૮ થી ૨૫૮

૫ જૈન સાહિત્યનો ઇતિહાસ - પૂર્વપીઠિકા પુ. ૬૬૦.

૬ Stories from the Dharma of Naya ઈ. એ. જિલ્લ ૧૯, પુ. ૬૬

૭ સમવાયાંગ પ્રકીર્ણક સમવાય સૂ. ૯૪

૮ નન્દીસૂત્ર ૮૫

ત્રીજા અધ્યયનમાં મૌરના ઇંડાના દૃષ્ટાંત દ્વારા આ સત્યને પ્રગટ કરવામાં આવ્યું છે કે શ્રદ્ધાશીલ વ્યક્તિ કેવી રીતે ઇચ્છિત ફળને પ્રાપ્ત કરે છે અને અંયમશીલ વ્યક્તિ કેવી રીતે અભીષ્ટ ફળથી વચિત રહે છે.

ચોથા અધ્યયનમાં બે કાચખાના ઉદાહરણથી આ વાત ઉપર પ્રકાશ પાડવામાં આવ્યો છે કે ઇન્દ્રિયોને વશમાં રાખનાર સાધકને સાધનાના માર્ગથી કોઈ વિચલિત કરી શકતું નથી. અને જેમની ઇન્દ્રિયો અને મન વશમાં નથી તેઓ પેલા કાચખાની જેમ પાપરૂપી શિયાળથી અસિત થઈ જાય છે.

પાંચમા અધ્યયનમાં ધાવર્યાપુત્રનું વર્ણન છે. વાસુદેવ શ્રીકૃષ્ણ તેમની દીક્ષાને સમુચિત પ્રબંધ કરે છે. ધાવર્યાપુત્ર શેલક રાજર્ષિ ૧૦૦ સાથીઓની સાથે દીક્ષા પ્રદાન કરે છે અને શુકદેવ પરિત્રાજકને ચર્યાવિચારણા બાદ ૧૦૦૦ પરિત્રાજકોની સાથે દીક્ષા પ્રદાન કરે છે. શેલક રાજર્ષિ અસ્વસ્થ થવાથી તેમનો ઔષધોપચાર કર્યો પરંતુ ત્યાર પછી તેઓ પ્રમાદથી ઘેરાઈ જાય છે ત્યારે વિનયમૂર્તિ પંચક તેમના પ્રમાદનો પરિહાર કરે છે. નમ્રતા અને સેવાભક્તિથી પ્રમાદને દૂર કરાવી સંયમમાં સંસ્થાપિત કરાવે છે.

છઠા અધ્યયનમાં તૂંગડાના દૃષ્ટાન્તથી એ વાત ઉપર પ્રકાશ પાડ્યો છે કે માટીના લેપથી ભારે બનેલું તૂંબડું પાણીમાં ડૂબી જાય છે અને લેપ ધોવાતાં તરવા લગે છે. તેવીજ રીતે કર્મોના લેપ અને આવરણથી આત્મા ભારે બની સંસારસાગરમાં ખૂડે છે અને કર્મોના આવરણથી મુક્ત થઈને સંસાર-સાગરથી તરી જાય છે.

સાતમા અધ્યયનમાં ધન્ના સાર્થવાહની ચાર પુત્રવધૂઓનું દૃષ્ટાન્ત છે. શેઠ પોતાની ચારે પુત્રવધૂઓને ૫-૫ શાલી (ચોખા)ના ઢાણા આપે છે. પહેલી પુત્રવધૂએ તે ફેંકી દીધા, બીજીએ તેને પ્રસાદ સમજી મોઢામાં-મૂક્યા અને ખાઈ ગઈ, ત્રીજીએ તેને સંભાળીને સાચવી રાખ્યા અને ચોથીએ તે ઢાણાને વવરાવી તેના હજારોગણા કરાવી દીધા. તેવીજ રીતે સદ્ગુણ પાંચ મહાવ્રતરૂપ શાલીના ઢાણા પ્રદાન કરે છે. કોઈ શિષ્ય તેને ભાંગીને નાખી દે છે, બીજા તેને ખાન-પાન અને વિદ્યાસમાં ગુમાવી દે છે, ત્રીજા તેને સુરક્ષિત રાખે છે અને ચોથા તેને સાધના દ્વારા ખૂબ સમૃદ્ધ કરી વિક્રાવે છે.^૧

આઠમા અધ્યયનમાં તીર્થંકર મહત્તી ભગવતીનું વર્ણન છે. તેમનો જન્મ, બાળકીડા, વિવાહ માટે છ રાજાઓનું આગમન, સોનાના પૂતળામાં કવચપ્રદેશપના પરિણામ વડે પ્રતિબોધ પમાડી તેમની સાથે પોતાની દીક્ષા અને દીક્ષાને દિવસેજ ઘાતીકર્મોનો નાશ કરી કેવળજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવું, તીર્થની સ્થાપના કરી તીર્થંકર બનવું, વિહારક્ષેત્ર, સંહનન, સંસ્થાન, નિર્વાણ વિગેરેનું પૂર્ણ વિવરણ છે. મહત્તી ભગવતીએ ગૃહસ્થાશ્રમમાં તે યુગની પ્રસિદ્ધ પરિત્રાજિકા ચોખાને શૂચિમૂલક ધર્મની સદોષતા પ્રતિપાદિત કરી વિનયમૂલક ધર્મની શિક્ષા આપતાં કહ્યું કે જેમ રક્તરજિત વસ્ત્રને રક્તમાં ધોવાથી સ્વચ્છ કરી શકાય નહિ તેવીજ રીતે હિંસાદિથી આત્મા શુદ્ધ થઈ શકે નહિ.

આમાં મુખ્ય દૃષ્ટાન્તની સાથે કેટલીક અવાન્તર કથાઓ પણ તેમાં પ્રાપ્ત થાય છે. જેમકે-પરિત્રાજિકા ચોખા જિતશત્રુ રાજા પાસે જાય છે. રાજા જિતશત્રુ તેને પૂછે છે. તમે ઘણી જગ્યાએ ફરો છો તો શું તમે મારા જેવું અંતઃપુર ક્યાં જોયું છે? ચોખાએ ઢાઢમાં હસતાં કહ્યું કે તમે કૂપમંડૂક જેવા છો. કૂપમંડૂક કેવી રીતે હું છું એવી જિજ્ઞાસા જિતશત્રુએ પ્રસ્તુત કરી ત્યારે ચોખાએ કહ્યું- એક કૂવામાં એક દેડકો હતો, તે ત્યાંજ જન્મ્યો, ત્યાંજ મોટો થયો. તેણે કદી કોઈ તળાવ કે બીજું કોઈ જળાશય જોયું નહોતું. તે પોતાના કૂવાનેજ સર્વસ્વ માનતો હતો. એક દિવસ એક સમુદ્રનો દેડકો તે કૂવામાં આવ્યો. ત્યારે તે કૂપમંડૂકે તેને પૂછ્યું- તું કોણ છે અને ક્યાંથી આવ્યો છે? તેણે કહ્યું-હું સમુદ્રનો દેડકો છું અને ત્યાંથીજ આવ્યો છું. કૂપમંડૂકે ફરી પ્રશ્ન કર્યો- શું સમુદ્ર આટલો મોટો છે? ત્યારે તે દેડકાએ કહ્યું- સમુદ્ર તો આથી ઘણો મોટો છે. કૂપમંડૂકે પોતાના પગથી કૂવામાં રેખા ખેંચીને પૂછ્યું-શું સમુદ્ર આવડો મોટો છે? સમુદ્રી-મંડૂકે હસતાં કહ્યું- આથી પણ ઘણો મોટો છે. ત્યારપછી કૂપમંડૂકે કૂવાના પૂર્વી તટથી પશ્ચિમીતટ સુધી ફેરકે મારીને પૂછ્યું- શું સમુદ્ર આવડો મોટો છે? સમુદ્રીમંડૂકે જવાબ આપ્યો આથી પણ ઘણો મોટો સમુદ્ર છે. કૂપમંડૂકે

૧ પ્રોફેસર લાપમને પોતાની જર્મન પુસ્તક 'બુદ્ધ અને મહાવીર' માં બાઈબલની મેથૂ અને લૂકની કથાની સાથે સરખામણી કરી છે.

પોતાના આ કૃવા સિવાય ખીજું કંઈ તળાવ કે જળાશય વગેરે જોયું ન હતું તેથી તેને તેની વાત ઉપર વિશ્વાસ ન એકો. તેમ હે રાજા! તું પણ તારા અંતઃપુર વિષે કૃપમંડૂક જેવોજ છે.

પ્રસ્તુત અધ્યયનમાં અરણ્યક શ્રાવક તેમજ છ રાજાઓનો પરિચય પણ આપવામાં આવ્યો છે.

નવમા અધ્યયનમાં માકંદીપુત્ર જિનપાલ અને જિનરક્ષિતનું વર્ણન છે. તે બંને ભાઈ અનેકવાર વહાણ દ્વારા ધનને માટે વિદેશયાત્રા કરે છે. જ્યારે તેઓ ખારમી વખત પ્રસ્થાન કરવા લાગ્યા ત્યારે તેમના માતાપિતાએ તેમને ઘણાં સમજાવ્યાં કે આપણી પાસે ઘણું ધન છે અને ખાધેપીધે ખૂટે તેમ નથી એટલે હવે ક્યાંય જવાની જરૂર નથી. છતાં પણ તેઓ તેમની આજ્ઞાની અવહેલના-અનાહર કરી સમુદ્રયાત્રાએ નીકળ્યા. મધદરિયે ભયંકર તોફાન થવાથી તેમનું વહાણ ચૂરેચૂરા થઈ ગયું, અને તેઓ રત્નદ્વીપની રત્નાદેવીની મોહલ્લખમાં ફસાઈ ગયા. શૈલક યજ્ઞે તેમના ઉદ્ધારનું વચન આપ્યું અને તેમને પોતાના ઉપર એસાડી સમુદ્ર પાર કરાવી રહ્યો હતો પરંતુ જિનરક્ષિત રત્નાદેવીની વાતમાં આવી ગયો અને વાસનાથી ચત્રાયમાન થઈને પોતાના પ્રાણ ગુમાવ્યા. જ્યારે જિનપાલ વિચલિત ન થતાં પોતાના સ્થાને સુરક્ષિત પહોંચી ગયો. એજ પ્રમાણે સાધક પણ જે પોતાની સાધનાથી વિચલિત થતો નથી તે પોતાના લક્ષ્યને પ્રાપ્ત કરી લે છે.

દશમા અધ્યયનમાં ચન્દ્રના દષ્ટાંતથી એમ પ્રતિપાદિત કર્યું છે કે જેમ કૃષ્ણપક્ષનો ચન્દ્ર અને શુકલપક્ષનો ચન્દ્ર અનુક્રમે હાનિવૃદ્ધિને પ્રાપ્ત થાય છે તેવીજ રીતે ચન્દ્રની જેમ કર્મોની અધિકતાથી આત્માની જ્યોતિ મંદ પડે છે અને કર્મોની ન્યૂનતાથી જ્યોતિ ઝળહળવા લાગે છે.

અગિયારમા અધ્યયનમાં સમુદ્રના કિનારે થનારા દાવદ્રવ નામના વૃક્ષનું દષ્ટાંત આખી આરધક અને વિરાધકનું નિરૂપણ કર્યું છે.

બારમા અધ્યયનમાં ગંદા અને દુર્ગંધયુક્ત મલિન પાણીને શુદ્ધ બનાવવાની પ્રક્રિયા ઉપર પ્રકાશ પાડ્યો છે. સંસારનો કોઈપણ પદાર્થ એકાન્તરૂપથી શુભ કે અશુભ નથી. સંસારનો પ્રત્યેક પદાર્થ શુભ હોય તો અશુભરૂપમાં અને અશુભ હોય તો શુભરૂપમાં પરિવર્તિત થતો રહે છે. તેથી એક ઉપર રાગ ને ખીજ ઉપર દ્રેષ ન કરવો જોઈએ. એમ મોહભાવને ક્ષીણ કરવા સુન્દર મોઘદષ્ટાન્ત આપ્યું છે.

તેરમા અધ્યયનમાં દેહકાનું દષ્ટાન્ત આપ્યું છે. તેમાં બતાવ્યું છે કે નન્દ મણિયાર રાજગૃહનો નિવાસી શ્રાવક હતો. સત્સંગના અભાવે, વ્રતનિયમોની સાધના કરવા છતાં પણ તે વિચલિત થઈ ગયો. તેણે ચાર શાળાઓની સાથે એક વાવનું પણ નિર્માણ કરાવ્યું. વાવ પ્રત્યે તેને ખૂબ આસક્તિ અને મમત્વ ભાવ ઉત્પન્ન થવાથી આર્તધ્યાનમાં મૃત્યુ પામી તેજ વાવડીમાં દેહકાંરૂપે ઉત્પન્ન થયો. ભગવાન મહાવીરના પદાર્પણ થવાની વાત સાંભળી તે વન્દન માટે નીકળ્યો. પરંતુ માર્ગમાં ઘોડાના પગતળે આવવાથી ભયંકર રૂપથી ઘાયલ થઈ ગયો. ત્યાંજ સમાધિપૂર્વક અનશન કરી પ્રાણોને પરિત્યાગ કરી સ્વર્ગનો અધિકારી બન્યો. આસક્તિ માણસનું ક્યાં સુધી પતન કરી નાખે છે. તે આમાં બતાવ્યું છે.

ચૌદમા અધ્યયનમાં તેતલીપુત્રનું વર્ણન છે. માનવ જ્યારે સુખના સાગર ઉપર તરે છે તે વખતે તેને ધર્મ ગમતો નથી પરંતુ જ્યારે તે દુઃખની દાવાગ્નિમાં શેકાય છે ત્યારે તેને ધર્મકાર્ય કરવાનું સૂઝે છે. પ્રસ્તુત અધ્યયનમાં તેતલી પ્રધાનનું જીવન જ્યાં સુધી સુખમય હતું ત્યાં સુધી તેણે ધર્મ તરફ આંખ ઊંચી કરીને પણ જોયું નહિ. પરંતુ પોદ્દિલ દેવે કે જે પૂર્વભવમાં પોદ્દિલા નામની તેની ધર્મપત્ની હતી અને જેણે સંયમસાધના કરીને દેવગતિ પ્રાપ્ત કરી હતી, તેણે પ્રતિબોધ પમાડવાનું વચન આપેલ હોવાથી ત્યાં આવી. તેતલીપુત્રને અનેક પ્રકારે સમજાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો. પરંતુ જ્યારે તે ધર્મ પ્રત્યે ઉન્મુખ થયો નહિ ત્યારે તેણે રાજા કનકધ્વજના અન્તર્માનસના વિચારો પરિવર્તિત કરી નાખ્યા અને પ્રબળનાં મનને પણ ફેરવી નાખ્યાં. તેથી અપમાનિત થવાને લીધે અત્યન્ત દુઃખના ઘેરા વમળમાં પડી ગયો. આ દુઃખ અસહ્ય થવાથી તેણે પોતાના સ્થાને આવી ગળામાં ફાંસો નાખી મરવા પ્રયત્ન કર્યો પણ મરી ન શક્યો. ગળામાં ભારે શિલા ખાંધી અને પાણીમાં ડૂબી મરવા ઇચ્છ્યું પણ મરી ન શક્યો. સૂકાં ઘાસના ઢગલામાં આગ લગાડી બળી જવા ઇચ્છા કરી પણ બળી ન શક્યો. આ પ્રમાણે અનેક પ્રયાસ કરવા છતાં પણ જ્યારે તે મરી ન શક્યો ત્યારે

દેવે પ્રતિબોધ કરી તેને સંયમમાર્ગમાં પ્રતિષ્ઠિત કર્યો. ઉચ્ચ સાધના કરી કર્મોને નષ્ટ કરી તેણે કેવળજ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યું.

પંદરમા અધ્યયનમાં નન્દીકુંજનું દૃષ્ટાન્ત છે. નન્દીકુંજ એવું ઝેરી કુંજ હતું જે જેવામાં તો સુંદર, ખાવામાં મધુર, અને સુંઘવામાં સુવાસિત હોવા છતાં તેને ખાનાર માણસ તે કુંજનું પરિણમન થતાં હંમેશને માટે આ સંસારથી વિદાય લઈ લેતો-મરી જતો. તેની છાયા પણ ઝેરીલી હતી. ધન્ના સાર્થવાહે પોતાની સાથેની બધી વ્યક્તિઓને સૂચના આપી હતી કે 'બધા સાવધાન રહેજો અને નન્દીવૃક્ષથી દૂર રહેજો' પરન્તુ તેની હિતશિખામણની ઉપેક્ષા કરી જેમણે-જેમણે તેનાં કુંજોનો ઉપલોગ કર્યો તેઓ હંમેશને માટે પોતાના જીવનથી વંચિત બની ગયા-પરલોકવાસી થઈ ગયા. ભ. મહાવીરે કહ્યું ધન્ના સાર્થવાહની જેમ તીર્થંકર છે કે જેઓ વિષયલોગરૂપી નન્દીકુંજથી બચવાનો સન્દેશ આપે છે. પરન્તુ જેઓ તેમની આજ્ઞાનો અનાદર કરી વિષયલોગને ગ્રહણ કરે છે તેઓ જન્મ-મરણને પ્રાપ્ત કરે છે પરંતુ પોતાના લક્ષ્ય એવા મુક્તિસ્થળને પ્રાપ્ત કરી શકતા નથી.

સોળમા અધ્યયનનું નામ અમરકંકા છે. આ અધ્યયનમાં પાંડવપત્ની દ્રૌપદીને પદ્મનાભ અપહરણ કરી હસ્તિશીર્ષ નગરથી અમરકંકા લઈ જાય છે. શ્રીકૃષ્ણ પાંડવોની સાથે ત્યાં પહોંચે છે અને પદ્મનાભને પરાજિત કરી દ્રૌપદીને પાછી મેળવે છે. સમુદ્ર પાર કરતાં પાંડવોની અયુદ્ધિપૂર્વકની મળકથી શ્રીકૃષ્ણ અપ્રસન્ન થઈ દેશનિકાલનો આદેશ આપે છે, પરન્તુ કુન્તીની પ્રાર્થનાથી સમુદ્રતટ ઉપરજ નવીન મથુરા વસાવી પાંડવોને ત્યાં રહેવાની અનુમતિ આપે છે. ત્યાર બાદ પાંડવોની દીક્ષા અને મુક્તિલાભનું વર્ણન છે. પ્રસ્તુત અધ્યયનમાં દ્રૌપદીના પૂર્વભવનો પણ ઉલ્લેખ છે. તેણીએ એક વાર નાગેશ્રીના ભવમાં ધર્મરુચિ અનગારને કડવા તૂંખાના શાકનું આહારદાન કર્યું હતું જેના માઠા કુંજ સ્વરૂપે તેને અનેક ભવોમાં ભયંકર વેદના સહન કરવી પડી. આમાં કચ્છુલ્લ નારદના કારસ્તાનોનો પણ પરિચય આપ્યો છે.

સત્તરમા અધ્યયનમાં સમુદ્રી અશ્વોનું દૃષ્ટાન્ત છે. તેમાં અશ્વોની જેમ જે શબ્દ, રૂપાદિ વિષયોના લોભામણુ આકર્ષણથી આકર્ષિત થઈને પરાધીનતાના કાઢવમાં ખૂંચી જાય છે તે દુઃખી થાય છે. અને જે વિષયોથી વિરક્ત રહે છે તેઓ સ્વતંત્રતાના સ્વર્ગનો અનુભવ કરે છે.

અઠારમા અધ્યયનમાં સુસુમાનું વર્ણન છે. તે ધન્ના સાર્થવાહની પુત્રી હતી. તેની સંભાળ રાખવા 'ચિલાત' નામના નોકરને રાખ્યો હતો પરંતુ તે પોતાના કાળાં કામોથી બાળકોને હિસાન કરતો રહેતો તેથી ધન્નાએ તેને કાઢી મૂક્યો હતો. તે અનેક દુર્વ્યસનોનો શિકાર બની ગયો હતો તે સાથે તરકરનો અધિપતિ પણ બન્યો. એક દિવસ તેણે સુસુમાનું અપહરણ કર્યું. ધન્ના સાર્થવાહ પોતાના પુત્રોની સાથે ભયંકર અટવીમાં તેનો પીછો કરતાં આગળ વધી રહ્યા હતા. ત્યાં ચિલાત દ્વારા મારી નાખેલી સુસુમાનો મૃતદેહ તેમને મળ્યો. તેઓ તે વખતે ક્ષુધા-પિપાસાથી એટલા બધા વ્યાકુળ બની ગયા હતા કે પ્રાણોની કેમ રક્ષા કરવી તેની તેમને સમસ્યા થઈ ગઈ હતી. તેથી સુસુમાના મૃતદેહનું ભક્ષણ કરી તેમણે પોતાના જીવનની રક્ષા કરી. સુસુમાના શરીરનું ભક્ષણ કરતી વખતે ધન્નાના મનમાં કિંચિત્ માત્ર પણ આહારનો શાગ ન હતો, ફક્ત પ્રાણરક્ષા કરવી એ જ પ્રશ્ન હતો. એ જ પ્રમાણે સાધકે શાગરહિત થઈને આહાર કરવો જોઈએ. આહાર દ્વારા શરીરરક્ષાનું લક્ષ્ય એ આત્મસાધના જ છે.

ઓગણીસમા અધ્યયનમાં પુંડરીક અને કુંડરીકનું ઉદાહરણ છે. તેમાં એવું વર્ણન છે કે રાજા મહાપદ્મ શ્રમણુ બન્યા ત્યારે તેમના ન્યેષ્ઠ પુત્ર પુંડરીકે રાજ્યનું સંચાલન કરવા લાગ્યા અને કુંડરીકે યુવરાજ બન્યા. ફરી ન્યારે મહાપદ્મ મુનિ ત્યાં આવ્યા ત્યારે કુંડરીકે શ્રમણુધર્મ સ્વીકાર કર્યો. કેટલોક સમય વીત્યા બાદ ન્યારે કુંડરીકે મુનિ ફરીને ત્યાં આવ્યા તે વખતે તેઓ દાહબવથી પીડિત હતા. રાજા પુંડરીકે તેમનો ઔષધોપચાર કરાવ્યો અને તેઓ સ્વસ્થ, નીરોગી થયા ત્યારે તેમને શ્રમણુધર્મોદ્ધાનું સ્મરણ કરાવી વિહાર માટે પ્રેરણા કરી. પરન્તુ મુનિ કુંડરીકના અન્તર્માનસમાં ભોગ પ્રત્યે તીવ્ર આકર્ષણ પેદા થઈ ગયું હતું. તેથી તેઓ ફરીને થોડા દિવસમાં પાછા તે જ નગરમાં આવી પહોંચ્યા. પુંડરીકે ઘણું સમજવું છતાં પણ ન સમજ્યા ત્યારે પોતાના વસ્ત્રાભૂષણો વગેરે કુંડરીકને આપી રાજ્ય સોંપી દીધું અને કુંડરીકને શ્રમણુવેષ પોતે ધારણ કરી લીધો; અને ઉત્કૃષ્ટ સંયમની આરાધના કરી સર્વાર્થસિદ્ધમાં ઉચ્ચ સાગરની સ્થિતિવાળા દેવ થયા. આ બાજુ કુંડરીક તીવ્ર ભોગોમાં આસક્ત થઈને ત્રણ દિવસમાંજ મરીને સાતમી

નરકનો મહેમાન બની ગયો અને ત્યાં ૩૩ સાગરની સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરી અપાર વેદનાનો અનુભવ કરી રહેલ છે. આ પ્રમાણે જે શ્રમણ ચિરકાળ પર્યાન્ત સંયમ પાલન કરી પથભ્રષ્ટ થઈ જાય છે તે કુંડરીકની જેમ દુઃખી થઈ જાય છે અને જે અન્તિમ ક્ષણે સુધી સંયમનું પાલન કરે છે તે પુંડરીકની જેમ સ્વલ્પ કાળમાં જ સિદ્ધિને પ્રાપ્ત કરી લે છે.

આ પ્રમાણે પ્રસ્તુત આગમમાં દૃષ્ટાન્તોના માધ્યમથી અહિંસા, અસ્વાદ, શ્રદ્ધા, ઇન્દ્રિયજય આદિ આધ્યાત્મિક તત્ત્વોનું ઘણીજ સરળ શૈલીમાં નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે. કથાવસ્તુની સાથે વર્ણન એ એક પોતાની વિશેષતા છે. ભાષાની દૃષ્ટિએ કોઈ કોઈ જગ્યાએ કાઠંબરીની જેમ ગદ્યકાવ્યોની સહજ સ્મૃતિ થઈ આવે છે. આ કથાઓનું વિશ્વના વિભિન્ન કથાગ્રંથોની સાથે તુલનાત્મક અધ્યયન કરવાથી ઘણા નવા તથ્યોનું ઉદ્ઘાટન થઈ શકે છે.

બીજો શ્રુતસ્કન્ધ

બીજા શ્રુતસ્કન્ધમાં ચમરેન્દ્ર, બલીન્દ્ર, ધરણેન્દ્ર, પિશાચેન્દ્ર, મહાકાલેન્દ્ર, શકેન્દ્ર, ઇશાનેન્દ્રની અગ્રમહિષીઓના રૂપમાં ઉત્પન્ન થનારી સાધ્વીઓની કથાઓ આપવામાં આવી છે. દશ વર્ગોમાં ૨૦૬ અધ્યયન છે. આમાં વર્ણવેલી કુમારિકાઓ મોટેભાગે ભગવાન પાર્શ્વનાથના શાસનમાં દીક્ષિત થઈને ઉત્તરગુણોની વિરાધના કરવાને કારણે દેવીઓ રૂપે ઉત્પન્ન થઈ. તે સાધ્વીઓ દેવીરૂપે ઉત્પન્ન થઈ છતાં જે નામ તેમના મનુષ્યભવમાં હતા તે જ નામોથી તેમનો પરિચય આપવામાં આવ્યો છે.

આ શ્રુતસ્કન્ધમાં ભગવાન પાર્શ્વકાલીન જન-જીવન, વિભિન્ન મત-મતાન્તર, પ્રચલિત રીતરિવાજ, નૌકાસંબંધી સાધનસામગ્રી, કારાગૃહ પદ્ધતિ, રાજ્યવ્યવસ્થા, સામાજિક- આર્થિક- ધાર્મિક- સાંસ્કૃતિક પરિસ્થિતિઓનું સજીવ ચિત્રણ કરવામાં આવ્યું છે.

૭ - ઉપાસકદશાંગ

આ આગમ દ્વાદશાંગીનું સાતમું અંગ છે. આમાં ભગવાન મહાવીરયુગના દશ ઉપાસકોનાં પવિત્ર અસ્તિત્વવર્ણન છે. તેથી આનું નામ 'ઉપાસક દસાઓ' છે. ઉપાસક શબ્દ જૈન ગૃહસ્થ સાધક માટે વ્યવહાર થાય છે. 'દશા' શબ્દ દશ સંખ્યાનો વાચક તથા અવસ્થાનો સૂચક છે. ઉપાસકદશામાં દશ ઉપાસકોની કથાઓ છે. તેથી દશ સંખ્યાવાચક અર્થ ઉપયુક્ત છે. સાથેસાથ ઉપાસકોની અવસ્થાનું પણ વર્ણન છે તેથી અર્થની દૃષ્ટિએ પણ દશા શબ્દ યથાર્થ છે. શ્રમણ પરંપરામાં શ્રમણોની ઉપાસના કરનારા ગૃહસ્થોને શ્રમણોપાસક અથવા ઉપાસક કહ્યાં છે. લ. મહાવીરના લાખો ઉપાસક હતા પરંતુ આ આગમમાં તેમના મુખ્ય દશ ઉપાસકોનું જ વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે.

સ્થાનાંગમાં ઉપાસકદશાંગમાં આવેલા દશ શ્રાવકોના નામ આ પ્રમાણે બતાવ્યા છે: આનંદ, કામદેવ, ચુલણીપિતા, સુરાદેવ, ચુલ્લશતક, કુંડકોલિક, સકડાલપુત્ર, મહાશતક, નંદિનીપિતા, સાલતિયાપિયા-સાલેયિકા પિતા. ઉપાસકદશાંગમાં દસમું નામ સાલીહિપિયા આવ્યું છે. કેટલીક પ્રાચીન હસ્તલિખિત પ્રતિયોમાં લતિયાપિયા, લત્તિયપિયા, લતિણીપિયા, લેતિયાપિયા વગેરે નામ પણ ઉપલબ્ધ થાય છે. એ જ પ્રમાણે નંદિનીપિયાની જગ્યાએ લલિતાંકપિયા અને સાલેઇણીપિયા નામ પણ પ્રાપ્ત થાય છે. સમવાયાંગ અને નન્દીસૂત્રમાં અધ્યયનોની સંખ્યાનો નિર્દેશ કરવામાં આવ્યો છે પરંતુ નામોનો નિર્દેશ કર્યો નથી.

પ્રસ્તુત આગમમાં એક શ્રુતસ્કન્ધ, દશ અધ્યયન, દશ ઉદ્દેશનકાળ, દશ સમુદ્દેશનકાળ કહ્યાં છે. તેમજ આમાં સંખ્યાત હજાર પદ, સંખ્યાત અક્ષર, સંખ્યાત નિર્ચુકિતઓ, સંખ્યાત સંગ્રહણિઓ, સંખ્યાત પ્રતિપત્તિઓ અને સંખ્યાત શ્લોકો બતાવ્યા છે. વર્તમાનમાં આ આગમનું પરિમાણ ૮૧૨ શ્લોક છે. ઉપાસકદશામાં વર્ણિત ઉપાસકો વિભિન્ન જાતના અને વિભિન્ન વ્યવસાય કરનારો હતા. તે શ્રાવકોની જીવનચર્યાનું વર્ણન આ પ્રમાણે છે.

એક વખત ભગવાન મહાવીર વાણિજ્યગ્રામ પધાર્યા. રાજા જિતશત્રુ તથા હજારોની સંખ્યામાં જનતા દર્શનાર્થે તથા ઉપદેશ શ્રવણાર્થે ઉપસ્થિત થઈ. નગરમાં અદ્ભુત વાતાવરણ સર્જાયું. આનંદ ગૃહપતિએ મહાવીરના શુભાગમનના સમાચાર સાંભળ્યા. તે ઘણીજ પ્રસન્ન થયો અને સુંદર વેશપરિધાન વડે સુસજ્જિત થઈને ભગવાનના સમવસરણમાં

પહોંચ્યો. ઉપદેશ સાંભળી તેણે ભગવાનને નિવેદન કર્યું, ભગવન! હું નિર્ઝન્ય પ્રવચનમાં શ્રદ્ધાશીલ છું. તેમાં મારી શ્રદ્ધા તથા રુચિ છે. જેવું આપે કહ્યું તે પૂર્ણ સત્ય છે. આપની પાસે ઘણા રાજાઓ, યુવરાજ, સેનાપતિ, નગરરક્ષક, માંડલિક, કૌટુંબિક, શ્રેષ્ઠી, સાર્થવાહ સુડિત થઈ આગાર ધર્મથી અનગાર ધર્મને ગ્રહણ કરે છે. હું શ્રમણ જીવનની કઠોર-ચર્ચા પાલન કરવામાં અસમર્થ છું. તેથી ગૃહસ્થ ધર્મના આર વ્રત અંગિકાર કરવા ઇચ્છું છું. મહાવીરે કહ્યું-દેવાનુપ્રિયા! 'તમને જેમ સુખ ઊપજે તેમ કરો.'

આનંદ શ્રાવકે આર વ્રતો ગ્રહણ કર્યાં. વ્રતોનું નિરૂપણ આ પ્રમાણે છે-આર વ્રતોમાં પાંચ અણુવ્રત, ત્રણ ગુણુવ્રત અને ચાર શિક્ષાવ્રત છે. પ્રસ્તુત આગમમાં ગુણુવ્રત તથા શિક્ષાવ્રતોનું સંયુક્ત નામ શિક્ષાવ્રત છે. પહેલા પાંચ અણુવ્રત છે. અણુવ્રતનો અર્થ છે નાના વ્રત. શ્રમણ હિંસાહિંકનો પૂર્ણ પરિત્યાગ કરે છે તેથી તેના વ્રત મહાવ્રત કહેવાય છે. પરંતુ શ્રાવક તેમનું પાલન મર્યાદિત રૂપથી કરે છે તેથી તેના વ્રત અણુવ્રત કહેવાય છે. જે દોષોથી વ્રતભંગ થવાની સંભાવના બની રહે છે તેમનું પણ આમાં નિરૂપણ કર્યું છે. શ્રાવકને માટે તે દોષો જાણવા યોગ્ય છે પરંતુ આચરવા યોગ્ય નથી. આ સંભાવિત દોષોને 'અતિચાર' કહ્યાં છે. વ્રતના અતિક્રમણના વ્રતભંગ થવાના ચાર કારણો બતાવ્યાં છે,

- (૧) અતિક્રમણ-વ્રતને ઉલ્લંઘન કરવાનો મનમાં જાણે-અજાણે વિચાર થવો.
- (૨) વ્યતિક્રમણ-વ્રતને ઉલ્લંઘન કરવાની તૈયારી કરવી-પ્રવૃત્તિ કરવી.
- (૩) અતિચાર-વ્રતને આંશિક રૂપથી ઉલ્લંઘન કરવું.
- (૪) અનાચાર-વ્રતભંગ કરવેલ, વ્રતનું પૂરી રીતે તૂટી જવું. અજાણપણે જે દોષ લાગે છે તે અતિચાર કહેવાય છે અને જાણીબૂઝીને વ્રતભંગ કરવો તે અનાચાર કહેવાય છે.

(૧) પહેલું સ્થૂલ પ્રાણુતિપાત વિરમણ વ્રત — શ્રાવકના અહિંસાવ્રતનું નામ સ્થૂલ પ્રાણુતિપાત વિરમણ વ્રત છે. શ્રમણની સર્વપ્રકારે હિંસાથી નિવૃત્તિની સરખામણીમાં શ્રાવકની અહિંસા દેશવ્રત છે. તે હિંસાનો પૂર્ણ ત્યાગી હોતો નથી. ક્રૂર ત્રસ પ્રાણીઓની હિંસાથી વિરમે છે. તેની આ વિરતિ ત્રણ યોગ તથા બે કારણથી થાય છે. તે નિરપરાધ પ્રાણીઓને મન, વચન, કાયાથી ન તો પોતે મારે છે, અને ન બીજા પાસે મરાવે છે. પરિસ્થિતિ અને સંબોધવશાત્ સ્થૂલહિંસાના સમર્થનની તેને મર્યાદા-છૂટ હોય છે. શ્રાવક એવી કોઈ પણ પ્રવૃત્તિ કરી શકે છે કે જેમાં સ્થૂલહિંસાની સંભાવના ન હોય. એવી પ્રવૃત્તિ બીજા પાસે પણ કરાવી શકે છે. એમ કરવાથી તેનો વ્રતભંગ થતો નથી. તે જે કંઈ પણ પ્રવૃત્તિ કરે છે કે બીજા પાસે કરાવે છે તેમાં તે પૂર્ણ સાવધાનીથી વર્તે છે; જેથી કોઈને કષ્ટ ન થાય, કોઈની હિંસા ન થાય, કોઈ પ્રત્યે અન્યાય ન થાય. વિવેકપૂર્વક પૂર્ણ સાવધાની રાખવા છતાં પણ કોઈની હિંસા થઈ જાય તો તેથી શ્રાવકના અહિંસાવ્રતનો ભંગ થતો નથી.

કર્તવ્ય-અકર્તવ્યનું ધ્યાન ન રાખવું, ન્યાય-અન્યાયનો વિવેક ન કરવો એ સ્પષ્ટરૂપથી હિંસાને પ્રોત્સાહન આપવા બરાબર છે. અહિંસાની સુરક્ષા માટે વિચારોની નિર્મળતા, યથાર્થતા તથા દૃષ્ટિની વિશાળતા અપેક્ષિત છે. શ્રાવક દ્વારા કોઈ જીવની હિંસા થઈ જાય તો પણ તે તેના પ્રત્યે અનુકંપિત થાય છે. પરંતુ વ્રતની સુરક્ષા માટે હસતાં-રમતાં તે પ્રાણોત્સર્ગ કરવા માટે પણ સદા તત્પર રહે છે. હિંસા તથા અન્યાયની સામે તે નમતો નથી. પરંતુ વીરતા અને દૃઢતાપૂર્વક તેનો પ્રતિકાર કરે છે. નિર્ભયતાનો ગુણ એ અહિંસા માટે આવશ્યક છે. હિંસા, અન્યાય તથા અનાચારને કાયર વ્યકિત જ પ્રોત્સાહન આપે છે. સાવધાની અને જાગૃતિ રાખવા છતાં પણ પ્રમાદવશ અથવા અજ્ઞાન-વશ દોષો લાગવાની સંભાવના રહે છે. આવા દોષોને અતિચાર કહ્યાં છે. સ્થૂલ પ્રાણુતિપાત વિરમણ વ્રતના મુખ્ય પાંચ અતિચારો છે.

(૧) બંધ— કોઈ પણ ત્રસ જીવને કષ્ટદાયી બંધનમાં બાંધવો. તેને પોતાને કષ્ટસ્થાને જતાં રોકવો અથવા પોતાને આધીન રહેલી વ્યકિતને સુકરર કરેલા સમયથી વધુ રોકી તેની પાસેથી વધુમાં વધુ કાર્ય લેવું. આ બંધા 'બંધ'ની અન્તર્ગત આવે છે. આ બંધન શારીરિક, આર્થિક, સામાજિક આદિ અનેક પ્રકારના છે.

(૨) વધ— કોઈ પણ ત્રસ પ્રાણીને મારવો તે 'વધ' છે. પોતાને આશ્રિત વ્યકિતઓને અથવા અન્ય કોઈ પણ

પ્રાણીને લાકડી, ચાખુક, પત્થર વિ. થી મારવા, તેમના ઉપર અનાવશ્યક આર્થિક બોલો નાખવો. કોઈની લાચારીનો અનુચિત લાભ ઉઠાવવો, અનૈતિક ઢંગથી શોષણ કરી તેનો કસ કાઢવો તે વધ કહેવાય છે. જે કાર્યથી પ્રત્યક્ષ અથવા પરોક્ષ રૂપથી ત્રસ પ્રાણીઓની હિંસા થાય છે, તે વધ છે.

(૩) છવિચ્છેદ— કોઈપણ પ્રાણીના અંગોપાંગ છેદવા—કાપવા. છવિચ્છેદની જેમ વૃત્તિચ્છેદ પણ અનુચિત છે. કોઈની પણ આજીવિકાનો સંપૂર્ણ છેદ કરવો, તોડી નાખવી, ઉચિત પારિશ્રમિકથી ઓછું આપવું વગેરે પણ છવિચ્છેદ સમાન દોષયુક્ત છે.

(૪) અતિભાર— બળદ, ઊંટ, ઘોડા વગેરે પશુઓ ઉપર અથવા અનુચર તેમજ કાર્યકર્તાઓ ઉપર તેમની શક્તિથી વધારે ભાર ભરવો તે અતિભાર છે. કોઈની પાસેથી શક્તિ ઉપરાંત કાર્ય કરાવવું તે પણ અતિભાર જ છે.

(૫) ભકતપાન વિચ્છેદ— સમયસર ભોજન-પાણી ન આપવા, નોકરને વખતસર પગાર ન આપવો. આથી તેમને દુઃખ થાય છે. શ્રાવકોએ આ અતિચારોથી સદૈવ બચવું જોઈએ.

(૨) ખીજું સ્થૂલ મૃષાવાદ વિરમણ વ્રત— શ્રાવક શ્રમણની જેમ પૂર્ણરૂપથી સત્યવ્રતનું પાલન કરી શકતો નથી તેથી તે સ્થૂલ મૃષાવાદનો ત્યાગ કરે છે. આ ત્યાગ પણ એ કરણ અને ત્રણ યોગથી થાય છે. સ્થૂલ મૃષા-ખોટું એ છે કે જેનાથી સમાજમાં અપ્રતિષ્ઠા થાય, સ્નેહી સાથીઓમાં પ્રામાણિકતાની છાપ ન પડે, લોકોમાં અપ્રતીતિ થાય અને સજ્જડનો ભોગ બનવું પડે. આ પ્રમાણે અસત્યથી માનવનું સર્વતોસુખી પતન થાય છે. અનેક કારણોથી મહાસુ સ્થૂલ જૂઠું બોલે છે, જેમકે પોતાના પુત્ર-પુત્રીઓના વિવાહને કારણે સામા પક્ષની આગળ મિથ્યા પ્રશંસા કરે છે અને કશવે છે. પશુ પક્ષીઓના કચ-વિકચ માટે ખોટી વાત કરવી. ભૂમિ સંબંધી ખોટું બોલવું-બોલાવવું, નોકરી વગેરે અસત્યનો પ્રયોગ કરવો. કોઈની થાપણ મૂકેલી વસ્તુ માટે જૂઠું બોલવું. ખોટી સાક્ષી આપવી-અપાવવી. ખોટાને સાચું અને સાચાને ખોટું સિદ્ધ કરવાનો પ્રયાસ કરવો. શ્રાવક આ પ્રમાણે મૃષા-અસત્ય બોલવું-બોલાવવાદિનો ત્યાગ કરે છે. સ્થૂલ મૃષાવાદ વિરમણ વ્રતના મુખ્ય પાંચ અતિચાર છે.

(૧) સહસાહ્યાખ્યાન— વગર વિચાર્યે કોઈની ઉપર ખોટો આક્ષેપ નાખવો. કોઈની પ્રત્યે ખોટી ધારણા ખાંધવી, સજ્જનને દુર્જન, ગુણીને અવગુણી, જ્ઞાનીને અજ્ઞાની, બ્રહ્મચારીને વ્યભિચારી કહેવા વગેરે.

(૨) સ્વદાર અપહરણ— કોઈની ગુપ્ત વાત કોઈની આગળ પ્રગટ કરી તેની સાથે વિસ્વાસઘાત કરવો.

(૩) સ્વદાર મંત્રલોદ— પતિ-પત્નીની એકબીજાની ગુપ્ત વાતો કોઈ અન્યની સામે પ્રગટ કરવી તે સ્વદાર અથવા સ્વપતિ મંત્રલોદ છે. આનાથી કુટુંબમાં વેર-ઝેર પેદા થાય છે અને બહાર અપકીર્તિ ફેલાય છે.

(૪) મિથ્યોપદેશ— સાચું-ખોટું સમજાવી કોઈને કુમાર્ગે લઈ જવા તે મિથ્યા ઉપદેશ છે.

(૫) કૃતલોભ ક્રિયા— મોહર છાપ, હસ્તાક્ષર વિગેરેથી ખોટું લખાણ કરવું અથવા ખોટા સિક્કા ચલાવવા.

તત્ત્વાર્થસૂત્રમાં 'સહસાહ્યાખ્યાન'ની જગ્યાએ 'ન્યાસાપહાર' આવેલ છે. તેનો અર્થ થાય છે—કોઈની થાપણ વસ્તુ રાખી હોય અને લેવા આવે ત્યારે ના પાડી દેવી. શ્રાવકે આ બધા અતિચારોથી બચીને સમ્યક્ પ્રકારે સત્યનું પાલન કરવું જોઈએ.

(૩) ત્રીજું સ્થૂલ અદત્તાદાન વિરમણ વ્રત— શ્રાવકનું ત્રીજું વ્રત સ્થૂલ અદત્તાદાન વિરમણ છે. શ્રમણ માટે તો વિના અનુમતિએ કાંત ખોતરવા માટે તૃણની સળી પણ લેવી વજ્ય માનેલ છે. શ્રાવક સ્થૂલ અદત્તાદાનનો ત્યાગ કરે છે. સ્થૂલ ચોરી જેમકે-કોઈના ઘરમાં ખાતર પાડવું, કોઈનું ખીસું હળવું કરવું-કાતરવું. કોઈના ઘરનું તાણું તોડવું અથવા પોતાની ચાવી લગાડી ખોલવું અને વસ્તુઓ તફડાવવી. પૂછ્યા વગર ખીજાની ગાંસડી ખોલી વસ્તુઓ કાઢી લેવી. કોઈનું દારોહું ઘન ખોદી લઈ લેવું, ધાડ પાડવી, લૂંટવું, ઠગવું વગેરે. કોઈ વસ્તુ મળી હોય તો તેના માલિકને ગોતી પાછી ન સોંપવી. ચૌર્યબુદ્ધિથી કોઈ વસ્તુ ઉપાડી લેવી અને પોતાની પાસે રાખી લેવી. આ

બધી સ્થૂલ ચોરી શ્રાવકને વળ્ય છે. તેથી શ્રાવક ચોરીનો ત્યાગ પણ પૂર્વવતોની જેમ જ કરણ અને ત્રણ યોગથી કરે છે. આ વ્રતના પાંચ અતિચાર છે.

(૧) સ્તેનાહૃત- અન્નભુતાં અથવા એમ સમજવા છતાં કે ચોરી કરવા તથા કરાવવામાં પાપ છે છતાં ચોર દ્વારા લાવેલી, ચોરીની વસ્તુ ખરીદવા અથવા ઘરમાં રાખવામાં શું હરકત છે? પરંતુ આ અતિચાર છે તે સ્મરણમાં રાખવું જોઈએ. તેમાં લોભને કારણે ઉચિત-અનુચિતપણુનો ખ્યાલ રહેતો નથી. આથી ચોરીને પ્રોત્સાહન મળે છે.

(૨) તસ્કર પ્રયોગ- માણસને પગાર આપી ચોરી, ડગાઈ વગેરે કરાવવાં.

(૩) વિરુદ્ધ રાજ્યાતિક્રમ- જુદા જુદા રાજ્યો વસ્તુઓની આયાત-નિકાસ ઉપર કેટલાક પ્રતિબંધો લગાડે છે, તેમના ઉપર કસ લગાડે છે. રાજ્યોના તે નિયમોનું ઉલ્લંઘન કરવું. અવૈધાનિક વ્યાપાર કરવો. નિષેધ કરેલ વસ્તુઓ એક સ્થળેથી બીજે સ્થળે પહોંચાડવી. રાજ્યહિત વિરુદ્ધ ગુપ્ત રીતે ઢાણચોરી આદિના કાર્યો કરવા-આ બધાં રાજ્ય વિરુદ્ધ કાર્યો છે અને તે અતિચાર છે.

(૪) ફટતુલા-ફટમાન- માપ-તોલ તથા આપવા લેવામાં બેઈમાની કરવી. આથી વિસ્વાસઘાત થાય છે. કોઈના અજ્ઞાનનો આ પ્રમાણે અનુચિત લાભ ન ઉઠાવવો જોઈએ.

(૫) તત્પ્રતિરૂપક વ્યવહાર- વસ્તુમાં ભેળ-સંભેળ-મિલાવટ કરવી. સારી વસ્તુ ખતાવી ખરાબ વસ્તુ આપવી. આ વ્રતનું વ્યાપાર તથા વ્યવહારમાં કેટલું મહત્વપૂર્ણ સ્થાન છે તે કહેવાની આવશ્યકતા નથી.

(૪) ચોથું સ્વહાર સતોષવ્રત- આ વ્રતમાં શ્રાવક પરત્વી સાથેના સહવાસનો ત્યાગ કરે છે અને પોતાની સ્ત્રી સાથેના સહવાસની મર્યાદા કરે છે. આ વ્રત જો કરણ અને ત્રણ યોગથી પણ થઈ શકે છે પરંતુ એક કરણ અને એક યોગ આવશ્યક માનેલ છે. આ વ્રતમાં પરહારા-વેશ્યા અને કુમારિકાનો ત્યાગ સ્વતઃ થઈ જાય છે. આના મુખ્ય પાંચ અતિચાર છે.

(૧) ઇત્વરિક પરિગૃહીતા ગમન- એવી સ્ત્રી સાથે સહવાસ કરવો કે જે થોડા વખત માટે રાખવામાં આવી હોય.

(૨) અપરિગૃહીતા ગમન- વેશ્યા આદિની સાથે સહવાસ કરવો.

(૩) અનંગકીડા- અપ્રાકૃતિક મૈથુનનું સેવન કરવું.

(૪) પરવિવાહકરણ- કન્યાદાનને પુણ્ય સમજી રાગાદિ અથવા સ્વર્થવશ ખીજના દીકરા-દીકરીઓનો કમેળ-કનેડાં મેળવી આપી-વિવાહ કરાવી દેવો.

(૫) કામભોગ તીવ્રાભિલાષા- વિષય-ભોગ તથા કામકીડામાં તીવ્ર આસક્તિનું હોવું. આ બધા અતિચારોથી સહાચાર અથવા પ્રહ્લચર્ય વ્રત દૂષિત થાય છે તેથી શ્રાવકે આ અતિચારોથી બચવું જોઈએ.

(૫) પાંચમું સ્થૂલ પરિગ્રહ પરિમાણુ વ્રત- માનવની ઇચ્છા આકાશની જેમ અનંત છે. આ ઇચ્છાની મર્યાદા કરવી-ઇચ્છા પરિમાણુ અથવા પરિગ્રહ પરિમાણુ વ્રત કહેવાય છે. આ વ્રતનું મહત્વ અનેક દષ્ટિઓથી ખતાવાયું છે. આ વિશ્વમાં સોનું, ચાંદી, હીરા, પન્ના, માણિક, મોતી, ભૂમિ, અન્ન-વસ્ત્રાદિ જેટલા પણ પદાર્થો છે તે બધા પરિમિત છે. તેથી તેમનો સંગ્રહ કરવાથી વિષમતાની વિલીષિકા-જ્વાલા સડકી ઊઠે છે. આ વ્રત તે ભયંકર તૃણાક્રમી સડકેલી પાવક જ્વાલાને શાન્ત કરે છે. આથી જીવનમાં શાન્તિનો સાગર લહેરાવા લાગે છે. આ જગતનો સમસ્ત પરિગ્રહ નવ ભાગોમાં વિભક્ત કરી શકાય છે.

(૧) ક્ષેત્ર-નીપજાઉ ભૂમિની મર્યાદા.

(૨) વસ્તુ-મકાન, દુકાન, ગોદામ આદિની મર્યાદા.

(૩) હિરણ્ય-ચાંદી-રૂપાનાં વાસણુ, આભૂષણુ તથા અન્ય ઉપકરણો.

(૪) સુવર્ણ-સોનું-સોનાના વાસણુ, આભૂષણુ તથા અન્ય ઉપકરણો વગેરે.

- (૫) ધન-રૂપિયા પૈસા, સિલ્કા, નોટ વગેરે.
- (૬) ધાન્ય-અન્ન, ઘઉં, ચોખા, અડદ, મગ, તલ, અળસી, વટાણા વગેરે.
- (૭) દ્વિપદ-એ પગવાળા પ્રાણીઓ-જેમકે-સી, પુરુષ, પોપટ, મેના, કબૂતર, મોર વિ.
- (૮) ચતુષ્પદ-ચાર પગવાળાં પ્રાણીઓ-જેમકે-ગાય, બળદ, ભેંસ, હાથી, ઘોડા, ખકરી વગેરે.
- (૯) કુખ્ય અથવા ગોખ્ય-સોના ચાંદીની વસ્તુઓ સિવાય અન્ય બધી વસ્તુઓનો સમાવેશ કુખ્યમાં થાય છે. જેમ કે-ગાડી, મોટર, સાયકલ, ટાંગો, રથ, ટ્રક, વગેરે વાહન તથા ફરનીચર વગેરે. ગોખ્ય ધનનો અર્થ છે-હીરા, માણિક, મોતી વગેરે રાખવા.

પરિગ્રહ પરિમાણ વ્રતના પાંચ અતિચાર છે—

- (૧) ક્ષેત્ર-વાસ્તુ પરિમાણાતિક્રમ.
- (૨) હરિણ્ય-સુવર્ણ પરિમાણાતિક્રમ.
- (૩) દ્વિપદ-ચતુષ્પદ પરિમાણાતિક્રમ.
- (૪) ધન-ધાન્ય પરિમાણાતિક્રમ.
- (૫) કુખ્ય-પરિમાણાતિક્રમ.

આસકિતપૂર્વક વસ્તુઓને પકડી રાખવી તે પરિગ્રહ છે. તેનો સંગ્રહ અને વધારો કરવો તે લોભ છે. લોભ અને પરિગ્રહ બંને એકબીજાના પૂરક છે. તેથી લોભ-ઈચ્છાને મર્યાદામાં લાવવાં તે પરિગ્રહ પરિમાણ વ્રત છે. શ્રાવકે જીવનમાં સુખ-શાન્તિ અને સંતોષ લાવવા આ વ્રતનું સત્યતાપૂર્વક પાલન કરવું જોઈએ.

અણુવ્રતના વિકાસ માટે ગુણવ્રતનું વિધાન કરવામાં આવ્યું છે. દ્વિશા પરિમાણ વ્રત, ઉપલોગ-પરિલોગ પરિમાણ વ્રત અને અનર્થ ઠંડ વ્રમણ વ્રત. આ ત્રણેને ગુણવ્રત એટલા માટે કહેવામાં આવ્યા છે કે આ અણુવ્રતરૂપી મૂલગુણોની રક્ષા તથા વિકાસ કરે છે.

(૬) છકું દિશા પરિમાણ વ્રત

આ વ્રતમાં દિશાઓમાં પ્રવૃત્તિને સીમિત કરવામાં આવે છે. શ્રાવક એવી પ્રતિજ્ઞા કરે છે કે ચારે દિશાઓમાં તથા ઉપર તેમજ નીચે નિર્ણય કરેલ સીમાથી આગળ વધી હું કિંચિત્માત્ર પણ સ્વાર્થમૂલક પ્રવૃત્તિ નહીં કરું. વર્તમાન યુગમાં આ વ્રતનું માહાત્મ્ય વધારે છે. અત્યારે આ વ્રત એટલું બધું ઉપયોગી છે કે જો પ્રત્યેક રાષ્ટ્ર પોતપોતાની રાજનૈતિક તથા આર્થિક સીમાઓ નિશ્ચિત કરી લે તો ઘણા સંઘર્ષો સ્વતઃ મટી જાય. આ વ્રતના પાંચ અતિચારો છે.

- (૧) ઉર્ધ્વદિશાની - મર્યાદાનું અતિક્રમણ કરવું.
- (૨) અધો દિશાની - મર્યાદાનું અતિક્રમણ કરવું.
- (૩) તિરછી દિશા - પૂર્વ, પશ્ચિમ, ઉત્તર, દક્ષિણ દિશાની મર્યાદાનું અતિક્રમણ કરવું.
- (૪) ક્ષેત્રવૃદ્ધિ - અસાવધાનીથી અથવા ભૂલથી મર્યાદાના ક્ષેત્રને વધારી લેવા. એક દિશાના પરિમાણનો ભાગ બીજી દિશાના પરિમાણમાં ભેળવી દેવો.
- (૫) વિસ્મૃતિ - મર્યાદાનું સ્મરણ ન રાખવું.

(૭) સાતમું ઉપલોગ પરિલોગ પરિમાણ વ્રત

જે વસ્તુ એક વાર ઉપયોગમાં આવે છે તેને ઉપલોગ અને વારંવાર ઉપયોગમાં આવે તેને પરિલોગ કહેવાય છે. આ વ્રતમાં ઉપલોગ અને પરિલોગમાં આવનારી વસ્તુઓની મર્યાદા કરવામાં આવે છે. આ વ્રત અહિંસા અને સંતોષની રક્ષા માટે છે. આ વ્રતથી જીવનમાં સાદગી અને સરળતાનો સંચાર થાય છે. મહારંભ, મહાપરિગ્રહ અને મહાતૃષ્ણાથી શ્રાવક મુક્ત થાય છે. આગમ સાહિત્યમાં ઉપલોગ-પરિલોગ સંબંધી ૨૬ વસ્તુઓનાં નામ યતાવ્યાં છે. આ વ્રતના પાંચ અતિચારો છે.—

- (૧) સચિત્તાહાર— જે સચિત્ત વસ્તુનો ત્યાગ કર્યો હોય તેનો પ્રમાદપૂર્વક આહાર કરવો.

(૨) સચિત્ત પ્રતિબદ્ધાહાર— જે સચિત્ત વસ્તુનો ત્યાગ કર્યો તેની સાથે લાગેલી-ચોંટેલી અચિત્ત વસ્તુ હોય તે સચિત્ત પ્રતિબદ્ધ કહેવાય છે તેનો આહાર કરવો. જેમકે-વૃક્ષ ઉપર લાગેલો શુંદર, ખજૂર, ગોટલા સાથે કેરી વગેરેનો આહાર કરવો. તે સચિત્ત પ્રતિબદ્ધાહાર અતિચાર છે.

(૩) અપકવાહાર— સચિત્ત વસ્તુનો ત્યાગ હોવા છતાં અગ્નિમાં પકવ્યા વગર કાચાં-શાક, કાચાં ફળ વગેરેનું સેવન કરવું.

(૪) દુગ્ધપકવાહાર— જે વસ્તુ અડધી કચી, અડધી પાકી હોય તેનો આહાર કરવો.

(૫) તુચ્છૌષધિલક્ષણુ— જે વસ્તુમાં ખાવાનું ઓછું હોય અને નાખી દેવાનું વધુ હોય એવી વસ્તુનું સેવન કરવું, જેમકે-સીતાફળ, શેરડી વગેરે.

ઉપલોગ-પરિલોગ માટે વસ્તુઓની પ્રાપ્તિ કરવી પડે છે અને તે માટે પાપકર્મ પણ કરવા પડે છે. જે વ્યવસાયમાં મહારંભ થાય છે એવા કાર્યો શ્રાવક માટે હોય અને નિષિદ્ધ છે. તેમને 'કર્માદાન'ની સંજ્ઞા આપી છે. તે કર્માદાન પંદર છે અને તે આ પ્રમાણે છે.—

(૧) અંગાર કર્મ— અગ્નિ સંબંધી વ્યાપાર-જેમકે કોલસા પાડવા, ઇંટો પકવવી વગેરેના ધંધા કરવા.

(૨) વન કર્મ— વનસ્પતિ સંબંધી વ્યાપાર-જેમકે, વૃક્ષ કાપવાનો, ઘાસ કાપવા વગેરેનો ધંધા કરવો.

(૩) શકટ કર્મ— વાહન સંબંધી વ્યાપાર, ગાડી, મોટર, ટાંગા, રિક્ષા વ ણનાવવા.

(૪) ભાડિ કર્મ— વાહન વગેરે ભાડે ફેરવી પોતાની આજીવિકા ચલાવવી.

(૫) સ્ફેટ કર્મ— ભૂમિ ફેરવાવો ધંધા-જેમકે ખાણો ખોદાવવી, નહેરો ણનાવવી, મકાન ણનાવવા વગેરેનો વ્યવસાય કરવો.

(૬) દન્તવાણિજ્ય— હાથી દાંત વગેરેનો વ્યાપાર કરવો.

(૭) લાક્ષાવાણિજ્ય— લાખ વગેરેનો વ્યાપાર.

(૮) રસવાણિજ્ય— મદિરા-શરાબ વગેરેનો વ્યાપાર

(૯) કેશવાણિજ્ય— વાળ તેમજ વાળવાળાં પ્રાણીઓનો વ્યાપાર.

(૧૦) વિષવાણિજ્ય— ઝેરીલાં-વિષ પાયેલાં પદાર્થ તથા હિંસક અસ્ત્ર-શસ્ત્રોનો વ્યાપાર.

(૧૧) યન્ત્રપીડનકર્મ— મશીન ચલાવવા વગેરેના ધંધા કરવા.

(૧૨) નિર્લાંછનકર્મ— પ્રાણીઓના અવયવોને છેદવા, કાપવા આદિનો વ્યવસાય.

(૧૩) દાવાગ્નિદાનકર્મ— વન, જંગલ, ખેતર વગેરેમાં આગ લગાડવાનું કાર્ય કરવું.

(૧૪) સરદ્રહતડાગ શોષણકર્મ— સરેવર, તળાવ, ધરા, ઝીલ વગેરેના પાણી સુકાવવાનું-ઉલ્લેચવાનું કાર્ય કરવું.

(૧૫) અસતીજન પોષણતાકર્મ— કુલટા-વેશ્યા સ્ત્રીઓને પોષવાનું કાર્ય, હિંસક પ્રાણીઓનું પાલન, સમાજ-વિરોધી તત્ત્વોનું સંરક્ષણ વગેરે કાર્યો કરવા.

આ પંદર કર્માદાન^૧ તથા આના જેવાં ખીલાં પ્રકારના મહા આરંભના કાર્યો કરવાનો નિષેધ કરવામાં આવ્યો છે.

૧ આ વ્યવસાય - ધંધાઓના ત્યાગનું વિધાન આજીવક ચતુર્મા પાણુ હતું. જુઓ—

(ક) 'એનસાયક્લોપીડિયા ઓફ રિલીજન એન્ડ એથિક્સ' (વોલ્ડ ૧, પૃ. ૨૫૯-૬૮, હોએર્નલ.)

(ખ) 'ધી આજીવિકા જ' પ્રો. બુલ્ડિસ્ટ ઈન્ડિયન ફિલાસફી પૃ. ૨૯૭-૩૧૮. ડૉ. વી. એચ. બડ્યા.

(ગ) 'હિસ્ટોરિકલ ગ્લાનોગ્ન' પૃ. ૩૭, ડૉ. બી. સી. લાલા.

(ઘ) 'હિસ્ટ્રી એન્ડ ડેક્ટ્રીન્સ ઓફ ધી આજીવિકાજ' એ. એલ બાશમ.

(ચ) 'લાઈફ ઈન એન્થ્રોપન્ટ ઈન્ડિયા એન્ડ ડિપિકટેડ ઈન જન કેનન્સ' પૃ. ૨૦૭-૧૧. - જગદીશચન્દ્ર જૈન.

(છ) સંપૂર્ણાન્દ અભિનન્દન ગ્રંથમાં 'મંખલિપુત્ર ગોશાલ અને જ્ઞાતપુત્ર મહાવીર' - જગદીશચન્દ્ર જૈન.

(જ) મહાત્મા ગાંધીએ અહિંસક સમાજની જે કલ્પના કરી હતી તે આ કર્માદાનોના ત્યાગની સાથે મળતી આવે છે.

કારણ કે આનાથી જીવોની ભયંકર હિંસા થાય છે. શ્રાવક તો એવા કાર્યો કરે છે કે જેમાં એછામાં એછી હિંસા થાય અને એવા વ્યવસાય કરે છે કે જેમાં સમાજ અથવા વ્યક્તિનું શોષણ ન થાય.

(૮) આઠમું અનર્થદંડ વિરમણ વ્રત—

પોતાના માટે અથવા પોતાની પારિવારિક વ્યક્તિઓના જીવન નિર્વાહાર્થે અનિવાય સાવધ પ્રવૃત્તિઓ સિવાય શેષ સમસ્ત પાપપૂર્ણ પ્રવૃત્તિઓથી નિવૃત્ત થવું તે અનર્થદંડ વિરમણ વ્રત છે. વ્યર્થ-નિર્વર્થક વાતો કરવી, ગપ હાંકવી, નિષ્પ્રયોજન પ્રવૃત્તિ કરવી કે જેનાથી કંઈ પણ લાભ ન થાય અને ખીજને કષ્ટ પહોંચે-આ બધી બાબતોથી શ્રાવકે દૂર રહેવું જોઈએ. અનર્થદંડ-નિષ્પ્રયોજન હિંસાના ચાર રૂપ બતાવ્યા છે. (૧) આર્ત-રોદ્ર ધ્યાન ધરવું (૨) પ્રમાદનું સેવન (૩) હિંસક વાણી ઉચ્ચારવી (૪) પાપકર્મનો ઉપદેશ કરવો. આ વ્રતના મુખ્ય પાંચ અતિચાર છે.

- (૧) કન્દર્પ— વિકારવર્ધક વચન બોલવા અથવા સાંભળવા અથવા તેવી ચેષ્ટાઓ કરવી.
- (૨) કૌતુક્ય— ભાંડની જેમ હાથપગ, નાક, મોઢું, આંખ વગેરેથી વિકૃત ચેષ્ટાઓ કરવી.
- (૩) મૌખ્ય— વાચાળ બનવું, મીઠું મરચું ભોજવી વધારી-વધારીને વાતો કરવી.
- (૪) સંયુક્તાધિકરણ— આવશ્યકતા વગર હિંસક હથિયાર તેમજ ઘાતક સાધનોનો સંગ્રહ કરી રાખવો.
- (૫) ઉપભોગપરિભોગાતિરેક— મકાન, કપડા, ફરનિચર વગેરે ઉપભોગ અને પરિભોગની સાધન સામગ્રીનું જરૂરથી વધુ સંગ્રહ કરી રાખવો.

શિક્ષાનો અર્થ અભ્યાસ છે. જેમ વિદ્યાર્થી ફરી ફરી અભ્યાસ કરે છે તેવી જ રીતે શ્રાવકે ફરી ફરી જે વ્રતનો અભ્યાસ કરવો જોઈએ તે વ્રતોને શિક્ષાવ્રત કહેવામાં આવ્યા છે. અણુવ્રત અને ગુણુવ્રત તો જીવનમાં એક જ વાર અડધું કરવામાં આવે છે પરંતુ શિક્ષાવ્રત તો ફરી ફરી લેવાય છે. આ વ્રત થોડા સમય માટે હોય છે. સામાયિક દેશાવકાશિક, પૌષ્ઠોપવાસ અને અને અતિથિ સંવિભાગ આ ચાર શિક્ષાવ્રત છે.

(૯) નવમું સામાયિક વ્રત—

‘સમ’ અને ‘આય’ શબ્દથી ‘સમય’ શબ્દ બને છે તેનો અર્થ થાય છે સમતાનો લાભ. જે ક્રિયાવિશેષથી સમભાવ પ્રાપ્તિ થાય છે તે સામાયિક છે. સામાયિકમાં સાવધ-યોગનો ત્યાગ અને નિરવધ યોગ-પાપરહિત પ્રવૃત્તિનું આચરણ કરવાનું હોય છે. સમભાવનું આચરણ કરવાથી સંપૂર્ણ જીવન સમતામય બની જાય છે. આ વ્રતના પાંચ અતિચાર આ પ્રમાણે છે.

- (૧) મન દુષ્પ્રણિધાન - મનમાં ખરાબ વિચારો આવવા.
- (૨) વચન દુષ્પ્રણિધાન - વચનનો દુરુપયોગ, કઠોર તથા અસત્ય ભાષણ કરવું.
- (૩) કાય દુષ્પ્રણિધાન - શરીર વડે સાવધ-પાપકારી કાર્યો કરવા.
- (૪) સ્મૃત્યકરણ - સામાયિકની સ્મૃતિ ન રાખવી.
- (૫) અનવસ્થિતતા - સામાયિક વ્રત અસ્થિરતાથી અથવા જલ્દી-જલ્દી ઉતાવળે કરવું. નિશ્ચિત વિધિ અનુસાર ન કરવું.

(૧૦) દસમું દેશાવકાશિક વ્રત—

છટ્ટા વ્રતમાં યાવત જીવન માટે દિશાઓની મર્યાદા કરી હતી. તે પરિભ્રમણમાં થોડાક સમય અથવા થોડા દિવસો માટે વિશેષ મર્યાદા નિશ્ચિત કરવી, અર્થાત્ તેને સંક્ષિપ્ત કરવી તે દેશાવકાશિક વ્રત છે. દેશાવકાશિક વ્રતમાં દેશ અને અવકાશ આ બે શબ્દો છે, જેનો અર્થ છે સ્થાનવિશેષ. ક્ષેત્રમર્યાદાને સંકેતવાળી સાથે ઉપલક્ષણથી ઉપભોગ-પરિભોગ રૂપ અન્ય મર્યાદાઓને પણ સીમિત કરવી તે આ વ્રતમાં સમાવિષ્ટ છે. સાધક નિશ્ચિત કાળ માટે જે મર્યાદા કરે છે તેની બહાર કોઈ પણ પ્રકારની પ્રવૃત્તિ ન કરવી જોઈએ. આ વ્રત દૈનિક જીવનને વધુને વધુ મર્યાદિત કરે છે. શ્રાવક માટે

સચિત દ્રવ્ય, વિગય, ઉપાનહ વગેરે ૧૪ નિયમો પ્રતિદિન ધારવાનું પણ વિધાન છે. આ વ્રતના પાંચ અતિચારો આ પ્રમાણે છે. —

- (૧) આનયન પ્રયોગ - મર્યાદિત ક્ષેત્રથી બહારની વસ્તુ મંગાવવી.
- (૨) પ્રેષ્ય પ્રયોગ - મર્યાદિત ક્ષેત્રથી બહાર કોઈ વસ્તુ મોકલવી.
- (૩) શબ્દાનુપાત - જે ક્ષેત્ર ભાગમાં પોતે જવાનો નિયમ ન કર્યો હોય ત્યાં શબ્દ સંકેત દ્વારા પોતાનું કાર્ય કરવું.
- (૪) રૂપાનુપાત - મર્યાદિત ક્ષેત્રની બહાર કોઈ વસ્તુ સંકેત વડે-ઈશાશથી અથવા પોતાનો ચેહેરો બતાવી કામ કરાવવું.
- (૫) પુટ્કાલ પ્રક્ષેપ - મર્યાદિત ક્ષેત્રથી બહાર કાંકરો, પત્થર વગેરે ફેંકી કોઈનું ધ્યાન પોતાના તરફ આકૃષ્ટ કરવું.

(૧૧) અગિયારમું પૌષધોપવાસ વ્રત - પૌષધને અન્યત્ર 'ઉપવસથ' કહેલ છે. આનો અર્થ એ થાય છે કે ધર્માચાર્યની સમીપે અથવા ધર્મસ્થાનમાં રહેવું. ધર્મસ્થાનમાં રહીને ઉપવાસ કરવો તે પૌષધોપવાસ છે. ખીજો અર્થ એ છે પોષવું - તૃપ્ત કરવું. જેમ લોજનથી શરીરને તૃપ્ત કરાય છે તેવીજ રીતે આ વ્રતથી શરીરને ભૂખ્યું રાખી આત્માને તૃપ્ત કરવામાં આવે છે. આત્મચિંતન મનોમંથન કરી આત્મભાવમાં રમણ કરવું તે પૌષધવ્રત છે. આઠ પહોર સુધી આ વ્રત દ્વારા શ્રાવક શ્રમણવત્ સાધના કરે છે. આહાર પરિત્યાગની સાથેજ તે શારીરિક શૃંગાર, અપ્રહ્મચર્ય, વ્યાપાર તથા હિંસક ક્રિયાનો પણ ત્યાગ કરે છે. પૌષધવ્રતના પાંચ અતિચાર આ પ્રમાણે છે. —

- (૧) અપ્રતિલેખિત-દુષ્પ્રતિલેખિત - શર્યા સંસ્તારક - પૌષધયોગ્ય સ્થાન વગેરેનું રૂઢી રીતે નિરીક્ષણ ન કરવું તે અતિચાર છે.
- (૨) અપ્રમાર્જિત - દુષ્પ્રમાર્જિત શર્યા સંસ્તારક - પૌષધ યોગ્ય શર્યા આદિનું સમ્યક પ્રમાર્જન ન કરવું.
- (૩) અપ્રતિલેખિત-દુષ્પ્રતિલેખિત ઉચ્ચાર પ્રસ્થવણભૂમિ - મળ-મૂત્ર ત્યાગવાના સ્થાનનું નિરીક્ષણ ન કરવું.
- (૪) અપ્રમાર્જિત-દુષ્પ્રમાર્જિત ઉચ્ચાર પ્રસ્થવણ ભૂમિ - મળ-મૂત્રની ભૂમિ તે સાફ કર્યા વિના અથવા રૂઢી રીતે પ્રમાર્જન કર્યા વિના ઉપયોગ કરવો.
- (૫) પૌષધોપવાસ સમ્યગનુપાલનતા - પૌષધોપવાસનું સમ્યક પ્રકારે પાલન ન કરવું.

પહેલાં ચાર અતિચારોમાં અનિરીક્ષણ-દુર્નિરીક્ષણ અથવા અપ્રમાર્જન કે દુષ્પ્રમાર્જનને લીધે હિંસા દોષની સંભાવના રહે છે.

(૧૨) બારમું અતિથિસંવિભાગ વ્રત - અતિથિ માટે પોતાના નિમિત્તે યનાવેલી પોતાના અધિકારની વસ્તુનો સમુચિત વિભાગ કરીને આપવું તે અતિથિ સંવિભાગ વ્રત છે. જેના આવવા-જવાની કોઈ તિથિ નિશ્ચિત ન હોય તે અતિથિ છે. આધ્યાત્મિક સાધના હેતુ જેઓ શ્રમણ બન્યા છે તેમને ન્યાયોપર્જિત નિર્દોષ વસ્તુઓનું ભક્તિભાવનાથી ઉત્સાહિત થઈને પ્રમોદ ભાવથી દાન આપવું તે અતિથિ સંવિભાગ છે. જેમકે-નિર્ઘંથ અતિથિને દાન આપવું તે જેમ શ્રમણોપાસકનું કર્તવ્ય છે તેવીજ રીતે દીનદુઃખી જીવોને યથોચિત સહકાર આપવો તે પણ શ્રાવકનું કર્તવ્ય છે. આ વ્રતના પાંચ અતિચાર આ પ્રમાણે છે. —

- (૧) સચિત્ત નિક્ષેપ - અચિત્ત આહારશકિ પદાર્થ સચિત્ત વસ્તુમાં નાખીને રાખી મૂકવા અને તેનું દાન કરવું.
- (૨) સચિત્ત પિધાન - સચિત્ત વસ્તુથી ઠાંકીને રાખી હોય તે આપવી.
- (૩) કાલાતિકંભ - સમય વખતે દાન ન આપવું, અસમયમાં દાન માટે કહેવું.
- (૪) પરવ્ય પદેશ - દાન ન આપવાની ભાવનાથી પોતાની વસ્તુને પારકી બતાવવી, અથવા પારકી વસ્તુ આપી પોતાની વસ્તુ છે એમ કહેવું.

(૫) માત્સર્ય - ઇર્ષ્યા તથા અહંકારની ભાવનાથી દાન આપવું.

જૈન સાહિત્યમાં અનુક્રમપાઠાન અને સુપાત્રદાન એમ દાનના બે રૂપ બતાવ્યા છે. અનુક્રમપા સમ્યક્ત્વનું લક્ષણ છે. કષ્ટથી પીડિત પ્રાણીને જોઈ તેના પ્રત્યે કરુણા તથા સહાનુભૂતિ પ્રગટ કરવી અને યથાશક્તિ તેનું દુઃખ દૂર કરવાનો પ્રયાસ કરવો તે અનુક્રમપાદાન છે. અને સાધુ-સાધ્વીને આપવું તે સુપાત્રદાન છે. ગૃહસ્થનો દરવાજો જનસેવા માટે સદા ઉઘાડો રહે છે. તે સંતની પણ સેવા કરે છે અને અન્ય અતિથિની પણ. ગૃહસ્થના દ્વારેથી જો કોઈ નિરાશ થઈને પાછો વળે તો તે સમર્થ ગૃહસ્થ માટે પાપ છે. પ્રસ્તુત વ્રતમાં આ પાપથી બચવાનો નિર્દેશ કર્યો છે.

આનંદ શ્રમણોપાસકે ઉપરોક્ત વ્રતો ગ્રહણ કર્યા પછી એક અભિગ્રહ ગ્રહણ કર્યો કે આજથી હું અન્યતીર્થિઓને, તેમના દેવતાઓને, તેમના સ્વીકૃત અરિહન્ત ચૈત્યોને નમસ્કાર નહિ કરું. તેઓ વાર્તાલાપની પહેલ નહિ કરે ત્યાં સુધી હું તેમની સાથે વાર્તાલાપ કરીશ નહિ. ગુરુબુદ્ધિથી તેમને આહાર આદિ આપવા માટે મને કલ્પનું નથી. આ અભિગ્રહમાં તેણે છ અપવાદ રાખ્યા હતા.

આનંદની પ્રેરણાથી તેની ધર્મપત્ની શિવાનંદાએ પણ ભગવાનની સમક્ષ બાર વ્રતો ગ્રહણ કર્યાં. શ્રાવકધર્મ ગ્રહણ કર્યાંને ૧૪ વર્ષ વિત્યા પછી તેણે પોતાના જ્યેષ્ઠપુત્રને ઉત્તરાધિકારી ઘોષિત કરી પૌષધશાળામાં જઈ પોતાનો બધો સમય અહિંનિશ ધર્મક્રિયામાં રહેવાનું અને આત્મ-સાધના કરવાનું શરૂ કર્યું. આ પ્રતિજ્ઞા-વ્રત-તપને 'પ્રતિમા' શબ્દથી સંબોધાય છે. તેનું જીવન એક પ્રકારે શ્રમણજીવનની પ્રતિકૃતિ (પ્રતિમા) રૂપ બની જાય છે. તે પ્રતિમાઓ ૧૧ છે અને તે આ પ્રમાણે છે. - (૧) દર્શન (૨) વ્રત (૩) સામાયિક (૪) પૌષધ (૫) નિયમ (૬) બ્રહ્મચર્ય (૭) સચિત્તયાગ (૮) આરંભત્યાગ (૯) પ્રેમ્ય (નોકર ચાકર) પરિત્યાગ અથવા પરિગ્રહ પરિત્યાગ (૧૦) ઉદેશીને બનાવેલ લોજનનો ત્યાગ (૧૧) શ્રમણભૂત-શ્રમણની જેવી ચર્ચા.

અંતસમયે આનંદ શ્રાવકને અવધિજ્ઞાન થયું. જ્ઞાનાવરણીય કર્મની વિયુક્ત નિર્જરા અને વિશુદ્ધ પરિણામથી થયેલા આ અવધિજ્ઞાનની વિશાળતા એટલી બધી હતી કે ગણધર ગૌતમસ્વામીને પણ આ અંગે શંકા થઈ અને તેમણે આનંદ શ્રાવકને કહ્યું કે આવડું મોટું અવધિજ્ઞાન શ્રાવકને ન સંભવે-તેથી મિથ્યા ભાષણનું પ્રાયશ્ચિત કરો. આનંદે કહ્યું. શું સત્ય વસ્તુનું પણ પ્રાયશ્ચિત હોઈ શકે ખરું? ગૌતમ ગોચરી લઈ સીધા ભગવાન મહાવીર પાસે પહોંચ્યા અને આનંદના અવધિજ્ઞાન અંગે શંકા વ્યક્ત કરતાં પૂછ્યું-શું શ્રાવકને આટલું મોટું અવધિજ્ઞાન સંભવી શકે? ભગવાને કહ્યું-હા, સંભવિત છે. માટે તમે આનંદ પાસે જઈ ખમાવો અને પ્રાયશ્ચિત કરો. ગૌતમસ્વામી આનંદ શ્રાવક પાસે આવી ક્ષમાચાચના કરે છે અને પ્રાયશ્ચિત લે છે. કેવી તે યુગની સરળતા અને નિરહંકારિતા! ભૂલ થઈ હોય તો તેનો કેટલો સરળભાવે સ્વીકાર! જૈનધર્મનો સાર વિનય છે. ધર્મનું મૂળ વિનય, નિરહંકારપણું અને સરળતા છે.

શરીર હવે સાધનામાં કાર્યક્ષમ નથી એમ જાણી આનંદ શ્રમણોપાસકે અપશ્ચિમ-મારણાન્તિક સંલેખના કરી. સંલેખનાનો અર્થ છે - મૃત્યુ સમયે પોતાના ભૂતકાળના સમસ્ત કૃત્યોની સમ્યક્ આલોચના કરી શરીર અને કષાયાદિને કૃશ કરવામાં આવતી અન્તિમ તપસ્યા. સંલેખનાયુક્ત થનારા મૃત્યુને સમાધિમરણ અથવા પંડિતમરણ કહેવાય છે. આ મરણ પ્રસન્નતાપૂર્વક તથા વિવેકયુક્ત હોય છે. સંલેખના અથવા સંધારો એ આત્મઘાત નથી. આત્મઘાત કોષાદિ કષાયથી પ્રેરિત હોય છે જ્યારે સંલેખનામાં કષાયનો અભાવ હોય છે. આત્મહત્યા માનવ ત્યારે કરે છે જ્યારે તેને કોઈ કામનાની પૂર્તિ થઈ ન હોય અથવા તીવ્ર વેદના-દુઃખ હોય અથવા માર્મિક આઘાત લાગ્યો હોય. પરંતુ સંલેખનામાં આમાંથી એકે કાશણ હોતું નથી. તે તો સ્વેચ્છાપૂર્વક હોય છે અને હવે કોઈ કામના રહી નથી એટલે તે સ્વેચ્છાથી મૃત્યુનું હર્ષપૂર્વક આલિંગન કરે છે. આ વ્રતના પાંચ અતિચાર છે. -

- (૧) ઇહ લોકાશંસાપ્રયોગ - ધન, પરિવાર વગેરે આ લોકસંબંધી કોઈ વસ્તુની આકાંક્ષા કરવી.
- (૨) પરલોકાશંસાપ્રયોગ - સ્વર્ગસુખ આદિ પરલોકથી સંબંધ રાખનારી કોઈ વસ્તુની ઇચ્છા-કામના કરવી.
- (૩) જીવિતાશંસાપ્રયોગ - જીવનની આકાંક્ષા કરવી.
- (૪) મરણાશંસાપ્રયોગ - કષ્ટ અને પીડાથી ગભરાઈને જલ્દી મરવાની ઇચ્છા કરવી.
- (૫) કામલોગાશંસાપ્રયોગ - અતૃપ્ત કામનાઓની પૂર્તિરૂપે કામલોગો મેળવવા અને લોગવવાની આકાંક્ષા કરવી.

આ પ્રમાણે આનંદ શ્રમણોપાસક સમાધિપૂર્વક આનંદથી દેહત્યાગ કરી પ્રથમ સ્વર્ગના અધિકારી બન્યા.

ખીજ અધ્યયનમાં કામદેવ શ્રાવકનું વર્ણન છે. તે અપાર ધનસમૃદ્ધિ અને વૈભવથી ભરપૂર આવાસોમાં નિવાસ કરતો હોવા છતાંય ત્યાગ અને તપપ્રધાન જીવન જીવતો હતો. તેણે પણ શ્રાવકધર્મ સ્વીકાર્યો હતો. અને અન્તિમ સમયે નિવૃત્ત થઈને પૌષ્ઠશાળામાં પોતાનું પવિત્ર જીવન વિતાવતો હતો.

એક વખત તે પૌષ્ઠ કરીને ધર્મજાગરણ કરી રહ્યો હતો. મધ્યરાત્રિએ એક માયાવી દેવ ભયાનક પિશાચનું રૂપ ધારણ કરીને હાથમાં ઉઘાડી તલવાર લઈને આવ્યો અને બોલ્યો - કામદેવ ! તું મોક્ષની મૃગતૃષ્ણામાં પોતાના જીવનને નકાસું વેડફી રહ્યો છે. મારા કહેવાથી ધર્મને છોડ અને ભોગ-ઉપભોગનો આનંદ લૂટ. જો તું મારી આ વાતનો સ્વીકાર નહિ કરે તો હું આ જ તલવારથી તારા કટકે કટકા કરી નાખીશ. આ સાંભળીને પણ કામદેવ મૌન અને સ્થિર રહ્યો. મનથી પણ તેની વાતનો સ્વીકાર ન કર્યો. દૈત્યે તેના ઉપર ક્રૂર પ્રહારો કર્યા તો પણ તે ધર્મચિન્તનમાં લીન રહ્યો. દૈત્યે હાથી તથા સર્પ ણીને તેને ભયંકર વેદનાઓ આપી પરંતુ તે જરાપણ વિચલિત ન થયો. ભગવાન મહાવીરે કામદેવનો દાખલો આપી શ્રમણુ-શ્રમણીઓને બતાવ્યું કે તમારે પણ આજ પ્રમાણે સંયમ ધર્મમાં દૃઢ-નિશ્ચિત રહેવું જોઈએ.

જીવનના અન્તિમ સમયે કામદેવ શ્રમણોપાસકે સમતા અને શાંતિપૂર્વકે ૬૦ દિવસનું અનશનવ્રત પૂર્ણ કરી દેહ-ત્યાગ કર્યો અને પ્રથમ સ્વર્ગ પ્રાપ્ત કર્યું.

ત્રીજા અધ્યયનમાં ચુલહી પિતા અને ચોથા અધ્યયનમાં સુરાદેવનું વર્ણન છે. પાંચમા અધ્યયનમાં ચુલહીશત્રકનું વર્ણન છે. આ ત્રણે શ્રાવકોએ પણ વ્રતો ગ્રહણ કર્યા હતા અને અન્તે પાંચ વર્ષ સુધી પડિમાધારી રૂપે રહીને વિરકત જીવનની સાધના કરતાં સમાધિમરણ પ્રાપ્ત કરી પ્રથમ સ્વર્ગમાં દેવ ગયા.

છઠા અધ્યયનમાં તત્ત્વજ્ઞાની કુંડકોલિક શ્રાવકનું વર્ણન છે. તેણે ભગવાન મહાવીર પાસે શ્રાવક ધર્મ ગ્રહણ કર્યો હતો. એક વખત મધ્યાહ્નમાં તે અશોકવાટિકામાં બેઠો બેઠો ધર્મ ચિન્તન કરી રહ્યો હતો તે સમયે એક દેવ આવ્યો. તેણે કહ્યું - હે કુંડકોલિક ! શ્રમણ મહાવીર દ્વારા કથિત ધર્મ સાચો નથી કારણકે તેમાં ઉત્થાન અને પરાક્રમ ઉપર ભાર મૂકવામાં આવ્યો છે, જ્યારે આ જગતમાં બધું નિયતિને આધારે જ ચાલે છે. ગોશાલકની ધર્મ પ્રજ્ઞપણા યુક્તિ સંગત છે કારણકે તેમાં ઉત્થાન, કર્મ બળ, વીર્ય અને પરાક્રમ કંઈ પણ નથી. જે કંઈ છે તે નિયતિ છે. તેથી મહાવીરની ધર્મ પ્રજ્ઞાને છોડીને ગોશાલકની ધર્મ પ્રજ્ઞા સ્વીકાર કરો. કુંડકોલિકે જવાબ આપતા પૂછ્યું - હે દેવ ! આ દિવ્ય ઋદ્ધિ આદિ જે તમને પ્રાપ્ત થયેલ છે તે શું પુરુષાર્થ વગર પ્રાપ્ત થયેલ છે? દેવે કહ્યું - હા. કુંડકોલિકે પૂછ્યું - તો પછી જેટલા પણ લોકો પુરુષાર્થહીન છે તેઓ તમારા કથનાનુસાર દેવ થવા જોઈએ. એમ કેમ કેમ બન્યું કે બનતું નથી. દેવની પાસે આ તર્કનો કોઈ ઉત્તર ન હતો. દેવ નમન કરી ક્ષમા માંગી. ધર્મ પ્રત્યેની તેની આસ્થા અને શ્રદ્ધાની પ્રશંસા કરતો સ્વસ્થાને ગયો. ભગવાન મહાવીરે પોતાના શ્રમણુ સમુદાયની સમક્ષ પ્રસ્તુત એક આદર્શ તાર્કિક અને શ્રદ્ધાવંત શ્રાવકની પ્રશંસા કરી. કુંડકોલિક શ્રમણોપાસકનું શેષ જીવન પણ અન્ય શ્રાવકોની જેમ ધર્મ આરાધનામાં વીત્યું અને અતે સમાધિમરણ પ્રાપ્ત કર્યું.

સાતમા અધ્યયનમાં કુંભકાર સકડાલપુત્રનું વર્ણન છે. તે પહેલાં આજીવક આચાર્ય ગોશાલકને અનુયાયી હતો. દેવની પ્રેરણાથી તે મહાવીરને વન્દન કરવા માટે ગયો. વીર પ્રભુની ધર્મદેશના સાંભળી તેને શ્રદ્ધા જાગૃત થઈ.

તેની પ્રાર્થનાને સ્વીકારી ભગવાન તેની કુંભશાળામાં પધાર્યા. ભગવાને પૂછ્યું. આ ઘડા કેવી રીતે બને છે? સકડાલપુત્રે ઘટનિર્માણની બધી પ્રક્રિયા અથ થી ઇતિ સુધી કહી બતાવી. અતે આ ઘડા પુરુષાર્થથી થયા છે કે નિયતિથી એમ પૂછતાં જ્યારે તેણે નિયતિકૃત બતાવ્યાં ત્યારે મહાવીરે કહ્યું - જો કોઈ દુર્મતિ પુરુષ તડકામાં સુકાતા તારા ઘડાને પથરથી ફેંડવા લાગે તેમજ તારી પત્ની સાથે છેડતી કરી કુચેષ્ટા કરવા લાગે તો તારા મતાનુસાર તો આ બધું નિયતિકૃત છે તેથી તેમ કરવામાં તે મનુષ્યનો કોઈ અપરાધ નથી. જો તું તેને અપરાધનો દંડ આપે તો પછી તારું નિયતિવાદનું માનવું ક્યાં સુધી ઉચિત છે? ભગવાનના દ્વંદ્વચાહી, તર્કયુક્ત કથનથી પ્રભાવિત થઈ તે મહાવીરને અનુયાયી અને ભકત બની ગયો. ગોશાલકે જ્યારે તેના મતપરિવર્તનની વાત જાણી ત્યારે તે ત્યાં સકડાલપુત્ર પાસે આવ્યો અને વિવિધ ઉપમાઓથી મહાવીરની સ્તુતિ કરી પોતાની તરફ આકર્ષિત કરવાને પ્રયત્ન કરવા લાગ્યો. પણ તેમાં તે સફળ થઈ ન

શક્યો. માયાવી દેવે પણ તેની પરીક્ષા કરી હતી. જીવનના અન્તિમ સમયમાં સમાધિપૂર્વક મૃત્યુનું વરણ કર્યું અને સ્વર્ગ પ્રાપ્ત કર્યું.

આઠમા અધ્યયનમાં મહાશતક શ્રાવકનું વર્ણન છે. તેની પાસે અપાર વૈભવ હતો. તેને તેર પત્નીઓ હતી. ભગવાન મહાવીર પાસે શ્રાવકધર્મ સ્વીકાર કર્યો હતો. તેની પત્ની રેવતી અત્યંત ભોગપિપાસુ, માંસલોહી અને ઇર્ષ્યાળુ હતી. તેણે તેની ૧૨ શોક્યોને શસ્ત્ર તથા વિષપ્રયોગ કરીને મારી નાખી હતી. મધ-માંસના સેવનથી તેની વાસનાઓ પ્રબલ બનત તથા ગઈ હતી.

એક વાર મહાશતક પૌષ્પશાળામાં ધ્યાનસ્થ હતા. તે વખતે મદ્યના નશામાં ચકચૂર થઈ અત્યંત નિર્લજ્જ બની કામ-યાચના કરવા લાગી. મહાશતકને ધ્યાનમાં સ્થિર થયેલા જોઈને તેને ક્રોધ આવ્યો અને દુષ્ટ વચન બોલવા લાગી. પત્નીના આ નિર્લજ્જ અને દુષ્ટ વ્યવહારથી મહાશતકના મનમાં ક્ષોભ ઉત્પન્ન થયો. તેમણે આવેશમાં આવી કહ્યું-હું મારા જ્ઞાન બળથી કહું છું કે આજથી સાતમે દિવસે તારું મૃત્યુ થવાનું છે. તું ભયંકર રોગથી પીડિત થઈને અત્યંત વેદના અને કુધ્યાનથી મૃત્યુ પામી પ્રથમ નરકમાં ઉત્પન્ન થઈશ. પતિના મુખેથી આ વાત સાંભળી ભય અને હરેગથી તે આકુળ-વ્યાકુળ થઈ ગઈ અને સાતમે દિવસે અત્યંત પીડા અને શોક સાથે આકંઠ કરતી મૃત્યુ પામી. ભગવાન મહાવીરે ગૌતમ ગણધરને મોકલી સૂચન કર્યું કે તમે ઘણા જ કર્કશ વચનોથી પત્નીની તર્જના-તિરસ્કાર કર્યો છે અને તેના હૃદયને આઘાત પહોંચાડ્યો છે તેથી તમારી આ ભૂલનું પ્રાયશ્ચિત કરો. આથી મહાશતકે ભૂલ સ્વીકારી પ્રાયશ્ચિત કર્યું અને અન્તે સલોખના-સંધારો આદરી સમાધિપૂર્વક મૃત્યુ પામી સ્વર્ગે સંચર્યા.

નવમા અધ્યયનમાં નન્દિનીપિતા અને દસમા અધ્યયનમાં સાલિહીપિતા નામના બે શ્રાવકોનું વર્ણન છે. તે બન્ને પડિમાધારી જીવન વ્યતીત કરી અન્ત સમયે અનશન કરી પ્રથમ સ્વર્ગમાં મહર્ષિકે દેવ બન્યા.

આ પ્રમાણે આપણે જોયું કે બધા શ્રાવકો વ્રત ગ્રહણ કરે છે. વ્રતોની આ સૂચિ ધાર્મિક તથા નૈતિક જીવનની પ્રશસ્ત આચાર સંહિતા છે. તેની આજે તેટલી જ ઉપયોગિતા છે જેટલી ૨૫૦૦ વર્ષ પહેલાં હતી. માનવ સ્વભાવની દુર્બલતા જ્યાં સુધી બની રહેશે ત્યાં સુધી આની ઉપયોગિતા રહેવાની છે.

શ્રમણના આચારધર્મનું નિરૂપણ અનેક આગમોમાં છે, પરંતુ ગૃહસ્થનો આચારધર્મ મુખ્યરૂપથી પ્રસ્તુત આગમ-માંજ મળે છે. ભગવાન મહાવીર ઉપાસકોની સાધના પ્રત્યે આટલું બધું ધ્યાન રાખતા હતા. તેમને વખતોવખત પ્રેતસાહિત કરતા હતા. તેમજ જ્યારે વિચલિત થવાનો પ્રસંગ ઉપસ્થિત થતો ત્યારે સાવચેત પણ કરતા હતા.

જ્યધવલામાં લખ્યું છે કે પ્રસ્તુત આગમ ઉપાસકોના ૧૧ પ્રકારના ધર્મનું વર્ણન કરે છે. તે આ પ્રમાણે છે. દર્શન, વ્રત, સામાયિક પોષધોપવાસ, સચિત્તવિરતિ, રાત્રિભોજન વિરતિ, બ્રહ્મચર્ય, આરંભ વિરતિ, અનુમતિ વિરતિ, અને ઉદ્દિષ્ટ વિરતિ.^૧

આનંદ આદિ શ્રમણોપાસકોએ ૧૧ પ્રતિમાઓનું આરાધન કર્યું હતું જેના સંબંધમાં અગાઉ પ્રકાશ પાડેલ છે. વ્રત અને પ્રતિમા આ બંને સાધનાની પદ્ધતિઓ હતી. તેનું વ્રતોની સાથે પણ આરાધન કરાતું અને સ્વતંત્ર પણ આરાધન કરવામાં આવતું. જ્યધવલામાં ફક્ત પ્રતિમાઓનો ઉલ્લેખ છે જ્યારે સમવાયાંગ અને નન્દીમાં વ્રત અને પ્રતિમા બંનેનો ઉલ્લેખ છે.

૮ - અન્તકૃદશા સૂત્ર

પ્રસ્તુત આગમ દ્વાદશાંગીનું આઠમું અંગ છે. આમાં જન્મ-મરણની પરંપરાનો અંત કરનારી વ્યક્તિઓનું વર્ણન છે અને તેના દશ અધ્યયનો અને સાત વર્ગ ક્રદ્દા છે.^૨ નન્દીસૂત્રમાં આઠ વર્ગોનો ઉલ્લેખ છે પરંતુ દશ અધ્યયનોનો

૧ કપાયપાહુર ભાગ ૧, પૃ. ૧૨૯ - ૧૩૦. (ખ) અંગસ્તુત્તાણિ ભાગ ૩.

૨ દસ અજ્જવણી સત્ત વગ્ગા. - સમવાયાંગ પ્રકીર્ણક સમવાય સૂત્ર-૯૬.

ઉલ્લેખ નથી.^૧ આચાર્ય અભયદેવે સમવાયાંગ વૃત્તિમાં બન્ને આગમોના કથનમાં મેળ બેસાડવાનો પ્રયત્ન કરતાં લખ્યું છે કે પ્રથમ વર્ગમાં દશ અધ્યયનો છે. આ દૃષ્ટિએ સમવાયાંગ સૂત્રમાં દશ અધ્યયન અને અન્ય વર્ગોની દૃષ્ટિએ સાત વર્ગો કહ્યાં છે. નંદીસૂત્રમાં અધ્યયનોનો ઉલ્લેખ કર્યો નથી. ફક્ત આઠ વર્ગો બતાવ્યાં છે.^૨ પરંતુ આ સામંજસ્યનો અન્ત સુધી નિર્વાહ કેવી રીતે થઈ શકે? કારણ કે સમવાયાંગમાં અન્તકૃદશાના શિક્ષાકાળ (ઉદ્દેશનકાળ) દશ કહ્યાં છે જ્યારે નંદીસૂત્રમાં તેમની સંખ્યા આઠ બતાવવામાં આવી છે. સમવાયાંગ વૃત્તિમાં આચાર્ય અભયદેવે લખ્યું છે કે ઉદ્દેશન કાળોના આ અંતરનો અભિપ્રાય અમને જ્ઞાત નથી.^૩

આચાર્ય જિનદાસગણિ મહત્તરે નંદીચૂર્ણિમાં^૪ અને આચાર્ય હરિભદ્રે નંદીવૃત્તિમાં^૫ લખ્યું છે કે પ્રથમવર્ગના દશ અધ્યયન હોવાથી પ્રસ્તુત આગમનું નામ અંતગડહસાઓ છે. ચૂર્ણિમાં દશાનો અર્થ અવસ્થા પણ કર્યો છે.^૬ સમવાયાંગમાં દશ અધ્યયનોનો નિર્દેશ છે પરંતુ તેમાં નામનો નિર્દેશ કર્યો નથી. કાણ્યાંગમાં દશ અધ્યયનોનાં નામ બતાવ્યાં છે. જેમકે-નમિ, માતંગ, સોમિલ, રામશુભ, સુદર્શન, જમાલિ, ભગાલી, કિંકષ, ચિલ્લકક અને ક્ષાલ અંબડપુત્ર.^૭

તત્ત્વાર્થસૂત્રના રાજવાર્તિકમાં અને અંગપણ્ણતીમાં કેટલાક પાઠાન્તરની સાથે દશ નામ પ્રાપ્ત થાય છે. જેમકે-નમિ, માતંગ, સોમિલ, રામશુભ, સુદર્શન, ચમલોક, વલીક, કંબલ, પાલ અને અંબડપુત્ર. તેમાં લખ્યું છે કે પ્રસ્તુત આગમમાં પ્રત્યેક તીર્થકરોના સમયમાં થનારા દશ-દશ અન્તકૃત્ કેવળીઓનું વર્ણન છે. જયધવલામાં પણ આ વાતનું સમર્થન કર્યું છે.^{૧૦} નંદીસૂત્રમાં ન તો દશ અધ્યયનોનો ઉલ્લેખ છે અને ન તેમના નામોનો નિર્દેશ છે. સમવાયાંગ અને તત્ત્વાર્થવાર્તિકમાં જે નામોનો નિર્દેશ થયો છે તે વર્તમાન અન્તકૃદશાંગમાં નથી. નંદીમાં વર્તમાનમાં ઉપલબ્ધ પ્રસ્તુત આગમના સ્વરૂપનું વર્ણન આપેલ છે. વર્તમાનમાં અન્તકૃત્ દશાંગમાં આઠ વર્ગ છે અને પ્રથમ વર્ગના દશ અધ્યયનો છે, પરંતુ તેમના નામ સ્થાનાંગ, રાજવાર્તિક તથા અંગપણ્ણતીથી જુદાં છે. જેમકે-ગૌતમ, સમુદ્ર, સાગર, ગંભીર, સ્તિમિત, અચલ, કાંપિલ્ય, અક્ષોભ, પ્રસેનજિત અને વિષ્ણુ. સ્થાનાંગવૃત્તિમાં આચાર્ય અભયદેવે આજે વાચનાન્તર બતાવેલ છે.^{૧૧} આનાથી એમ જ્ઞાત છે કે તે સમવાયાંગમાં વર્ણિત વાચનાથી પૃથક્ છે.

અન્તગડ શબ્દના બે સંસ્કૃતરૂપ પ્રાપ્ત થાય છે. (૧) અન્તકૃત (૨) અન્તકૃત્. અર્થની દૃષ્ટિએ બન્નેમાં કંઈ અન્તર નથી. પરંતુ ગડનું કૃત રૂપ વધારે બંધબેસતું છે. પ્રસ્તુત આગમમાં એક શ્રુતસ્કન્ધ, આઠ વર્ગ, ૯૦ અધ્યયન, ઉદ્દેશનકાળ, ૮ સમુદ્દેશનકાળ અને પરિમિત વાચનાઓ છે. આમાં અનુયોગદ્રાર, વેદા, સ્લોક, નિર્યુક્તિઓ, સંગ્રહણીઓ તથા પ્રતિપત્તિઓ સંખ્યાત-સંખ્યાત છે. આમાં પદ સંખ્યાત અને અક્ષર સંખ્યાત હજાર બતાવ્યાં છે. વર્તમાનમાં પ્રસ્તુત

- ૧ અટ્ઠ વગ્ગા - નંદી સૂત્ર ૮૮
- ૨ દસ અજ્ઞયણ સિ પ્રથમવર્ગપેક્ષાએવ ઘટન્તે, નન્દ્યાં તર્થેવ વ્યાખ્યાતત્વાત્, યચ્ચેલ પઠ્યતે 'સત્ત વગ્ગ' સિ તત્ પ્રથમવર્ગાદન્યવર્ગપેક્ષયા ચતોડખ્યષ્ટવર્ગાઃ નન્દ્યામપિ તથા પઠિતત્વાત્. - સમવાયાંગ વૃત્તિ, પાન ૧૧૨.
- ૩ તતો ભણિતાં - અટ્ઠ ઉદ્દેસણ કાલા ઈત્યાદિ, ઈહ ચ દશ ઉદ્દેશન કાલા અધીયન્તે ઈતિ નાસ્યાભિપ્રાયમવગચ્છામઃ. - સમવાયાંગ વૃત્તિ, પાન ૧૧૨.
- ૪ પદ્મવગ્ગે દસ અજ્ઞયણ સિ તસ્સકખ્ખતો અંતગડહસસિ - નંદીસૂત્ર ચૂર્ણિસહિત પૃ. ૬૮.
- ૫ પ્રથમ વર્ગે દશાધ્યયનાનિ ઈતિ તત્સંખ્યા અન્તકૃદશા ઈતિ. - નંદીસૂત્ર વૃત્તિ સહિત પૃ. ૮૩.
- ૬ દસસિ - અવન્થા - નંદીસૂત્ર ચૂર્ણિસહિત પૃ. ૬૮.
- ૭ કાણ્યાંગ ૧૦/૧૧૩.
- ૮ તત્ત્વાર્થવાર્તિક ૧/૨૦ પૃ. ૭૩.
- ૯ ..... ઈત્યેતે દશ વર્તમાન તીર્થકર તીર્થે એવમૂષભાદીનાં ત્રયોવિશતે - સ્તીર્થેવન્નેરન્થે ચ દશ દશાનગારા દશ દશ દાણ્ણાનુપસર્ગાન્નિનાજ્ઞત્ય કુલ્લનકર્મણ્યાદન્તકૃતઃ દશ અસ્થાં વર્ણન્તે ઈતિ અન્તકૃદશા. - તત્ત્વાર્થવાર્તિક ૧/૨ પૃ. ૭૩. - અંગ પણ્ણતી ૫૧.
- ૧૦ અંતયડહસા ભામ અંગં ચલ્લિવલોવસગ્ગે દાણ્ણે સહિલ્લિ પારિહરં વલ્લૂણ્ણ સિલ્લાણં ગદ્દેસુદંસણ્ણદિ દસ - દસ સાહુતિતં પડિવણ્ણેદિ - ક્ષાય પાહુડ ભા. ૧ પૃ. ૧૩૦.
- ૧૧ તતો વાચનાન્તરપેક્ષાણીમાનીતિ સંભાવયામઃ । - સ્થાનાંગ વૃત્તિ પૃ. ૪૮૩.

અંગ ૯૦૦ શ્લોક પરિમાણ છે. આના આઠે વર્ગ અનુક્રમે ૧૦, ૮, ૧૩, ૧૦, ૧૦, ૧૬, ૧૩ અને ૧૦ અધ્યયનોમાં વિભક્ત છે.

પ્રથમ બે વર્ગોમાં ગૌતમ આદિ વૃષ્ણિક કુળના ૧૮ રાજકુમારોની સાધનાનું વર્ણન કર્યું છે. તેમાંથી ૧૦ નો દીક્ષાપર્યાય ૧૨-૧૨ વર્ષનો અને શેષ આઠનો ૧૬-૧૬ વર્ષનો ખતાવવામાં આવેલ છે. આ બધા રાજકુમારો શ્રમણ બની શુભરતન સંવત્સર જેવા ઉચ્ચ તપની આરાધના કરે છે. અને બધા એક માસની સલોખના કરી મુકિતનું વરણ કરે છે.

ત્રીજા વર્ગના ૧૩ અને ચોથા વર્ગના ૧૦ અધ્યયનોમાં વાસુદેવ શ્રીકૃષ્ણ, બલદેવ, અને સમુદ્રવિજયના પુત્રોનો ઉલ્લેખ છે. તે બધા પુત્રો અર્હત અરિષ્ટનેમિના પાવન પ્રવચનને સાંભળીને શ્રમણ બને છે અને ઉચ્ચ તપ કરી કર્મોને નષ્ટ કરી સિદ્ધ થાય છે. તેમાં શ્રીકૃષ્ણના નાનાભાઈ ગજસુકુમારે એકજ દિવસની સાધના કરી એક અન્તર્મુહૂર્તમાં જ કર્મોને નષ્ટ કરી મુકિત પ્રાપ્ત કરી હતી. ગજસુકુમારનું વ્યક્તિત્વ ઘણુંજ અદ્ભુત હતું. આજે પણ ભુલ્યા- ભટક્યા સાધકો માટે તેની જીવનગાથા પ્રકાશસ્તંભ સમાન પ્રેરણાદાયી છે.

પાંચમા વર્ગમાં શ્રીકૃષ્ણે દ્વારિકાના વિનાશના સંબંધમાં અર્હત અરિષ્ટનેમિ પાસે જિજ્ઞાસા પ્રસ્તુત કરી. ભગવાને દ્વારિકાના વિનાશનું કારણ મદિરા, અગ્નિ અને દ્રીપાયન ઋષિનો ક્રોધ ખતાવ્યાં અને કહ્યું કે જે સમયે દ્વારિકા અગ્નિથી ભસ્મીભૂત થશે તે વખતે તમે માતા-પિતા અને સ્વજનોથી રહિત થઈ બળદેવની સાથે એકાન્ત દક્ષિણ દિશાને કિનારે પાંડુ-મથુરા જવા માટે નીકળશો. તે વખતે કૌસાંબી નગરના ઉદ્યાનમાં ન્યગ્રોધ નામના વૃક્ષની નીચે પૃથ્વીશિલાપટ્ટ પર પીતાંબરથી પોતાના શરીરને આચ્છાદિત કરી તમે સુતા હશો ત્યારે જરાકુમાર ત્યાં આવશે અને મૃગ સમજીને તીક્ષ્ણ બાણ છોડશે. તે બાણ તમારા પગમાં વાગશે. તેનાથી વિંધાધને કાળ કરી તમે ત્રીજી પૃથ્વીમાં ઉત્પન્ન થશો. આ સાંભળી કૃષ્ણ ચિન્તામગ્ન બની ગયા. ત્યારે ભગવાને ફરી કહ્યું કે ત્રીજી પૃથ્વીથી તમે નીકળીને જંબૂદ્વીપના શતદ્વાર નામના નગરમાં ખારમા અમમ નામના તીર્થકર થશો. આ સાંભળી શ્રીકૃષ્ણ ઘણુંજ પ્રસન્ન થયા. શ્રીકૃષ્ણની રાણી પદ્માવતી, ગૌરી, ગાન્ધારી, લક્ષ્મણા, સુસીમા, બન્ધવતી, સત્યભામા અને રુકિમણિએ દીક્ષા ગ્રહણ કરી હતી. શ્રીકૃષ્ણના પુત્ર શંબકુમારની પત્ની મૂલશ્રી તથા મૂલદત્તાએ પણ દીક્ષા ગ્રહણ કરી ઉત્કૃષ્ટ સાધના કરી શિવપદ પ્રાપ્ત કર્યું હતું.

છઠ્ઠા વર્ગમાં શ્રમણ ભગવાન મહાવીરના શાસનમાં થયેલા ૧૬ સાધકોનું વર્ણન છે. તેમાં ગાથાપતિ, માળી, રાજ અને બાળકોનો પણ સમાવેશ થાય છે. તે બધાનું તેમાં વર્ણન છે. અર્જુનમાળી જે રાજગૃહમાં રહેતો હતો, તેની પત્નીનું નામ બન્ધુમતી હતું. નગરની બહાર સુંદર બગીચો હતો. તેમાં મોગ્ગરપાણી યક્ષનું આયતન હતું. અર્જુન તેનો ઉપાસક ભક્ત હતો. એક વખત તે પોતાની પત્ની સાથે બગીચામાં ફૂલ ચૂંટી રહ્યો હતો. તે વખતે નગરના છ સ્વચ્છન્દ વિહારી માણસોની ટોળી આવી અને તે આયતનમાં અર્જુન-માળીને પૂરી, હાથ પગ બાંધી, તેની ભાર્યા બન્ધુમતી સાથે દુષ્કૃત્ય કરવા લાગી. આ દૃશ્ય જોઈને અર્જુનને અત્યંત વેદના થઈ અને યક્ષ ઉપર ગુસ્સો આવ્યો. તત્કાલ યક્ષ અર્જુનના શરીરમાં પેઠો. તેના બંધન તૂટી ગયા અને ક્રોધમાં ને ક્રોધમાં ટોળીના એ છ માણસોની અને પત્ની બન્ધુમતીની ત્યાં ને ત્યાં હત્યા કરી. પછી તે પ્રતિદિન છ પુરુષ અને એક સ્ત્રીની હત્યા કરવાનો તેનો ક્રમ બની ગયો. સુદર્શન શેઠના સત્સંગથી તે યક્ષના કષ્ટદાયી બંધનમાંથી મુક્ત થયો. અને ભગવાન મહાવીરના ચરણોમાં દીક્ષા ગ્રહણ કરી એક અભિન્નવ-અનુપમ આદર્શ ઉપસ્થિત કર્યો.

આ વર્ગમાં બાળમુનિ અતિમુકતક કુમારનું પણ વર્ણન છે. તે પોતાના બાળસાથીઓની સાથે રમી રહ્યો હતો ત્યારે ગણધર ગૌતમના અદ્ભુત રૂપને નિહાળી તેણે પૂછ્યું-ભદ્રંત! આપ કોણ છો? અને શા માટે આ રીતે ઘેર ઘેર ધૂમી રહ્યા છો? ગૌતમે કહ્યું કે-અમે શ્રમણ નિર્ઝન્ય છીએ અને ભિક્ષા માટે પરિભ્રમણ કરીએ છીએ. ત્યારે તે ગૌતમની આંગળી પકડી પોતાની મા પાસે લઈ ગયો અને અત્યંત ભાવપૂર્વક ભિક્ષા પ્રદાન કરી. ત્યારપછી તે ગૌતમની સાથે ભૃમહાવીરના દર્શન માટે ગયો અને ઉપદેશ સાંભળી દીક્ષા લીધી. દીક્ષાની અનુમતિ આપતાં પહેલાં માતાપિતાએ તેના વૈરાગ્યની પરીક્ષા પણ કરી. દીક્ષા સમયે તેની ઉંમર ફક્ત ૬ વર્ષની હતી.^૧ ભગવતી સૂત્રમાં જળપ્રવાહમાં પાત્રને

૧ ૫૨વર્ષજાતસ્ય તસ્ય પ્રવર્તિતત્યાત્ આહ - છવ્વરિસો પવ્વઈયો નિગ્ગથં શેઈઉલ્લ પાવણં તિ એતતદેવાશ્ચાર્યમ્ અન્યથા વર્ષાપટ્ટકાદારાન્ન દીક્ષા સ્યાત્ - દાનશેખરની દીક્ષા પૃષ્ઠ ૭૩/૧.

નાવડી ખનાવી તરાવવાનો પણ પ્રસંગ આપેલ છે. અતિમુકતકુમારે દીક્ષા લઈ ગુણસંવત્સર તપ કરીને અન્તે વિપુલગિરિ ઉપર સંલેખના કરી અજર-અમર પદ પ્રાપ્ત કર્યું.

સાતમા અને આઠમા વર્ગના ૨૩ અધ્યયનોમાં નન્દા, નન્દમતી, કાળી, સુકાળી વગેરે રાજા શ્રેણીકની ૨૩ શાણીઓના ઉચ્ચ સાધનામય જીવનનું વર્ણન છે. જેમનું જીવન એક દિવસ રાજમહેલોમાં વીત્યું હતું અને મખમલના સુલાયમ ગાલીયા ઉપર ચાલતાં પણ જેમના સુકોમળ પગ છેલાઈ જતા હતા, તે રાજરાણીઓ જ્યારે ભગવાન મહાવીરના શાસનમાં સંયમી બને છે ત્યારે તેઓ મુકતાવલી, રત્નાવલી, કનકાવલી, લઘુસિંહવિકીડિત, મહાસિંહવિકીડિત, લઘુસર્વતોભદ્ર, મહાસર્વતોભદ્ર, ભદ્રોત્તર તથા આર્યામિત્ર વર્ધમાન જેવા ઉચ્ચ તપોનું આચરણ કરે છે. તેનું વર્ણન વાંચતા વાંચનારની રૂંવાટી ઊભી થઈ જાય છે- આશ્ચર્યચકિત થઈ જાય છે. આવા પ્રકારની ઉચ્ચતપની સાધના વડે કર્મોના ચૂરેચૂરા કરી તેઓ મુકત બને છે.

આ સંપૂર્ણ આગમ ભૌતિકતા ઉપર આધ્યાત્મિકતાના વિજયનો સંદેશ પ્રદાન કરે છે. સર્વત્ર તપની ઉત્કૃષ્ટ સાધના બતાવવામાં આવી છે. ભગવાન મહાવીરે ઉપવાસ અને ધ્યાન બંનેને મહત્ત્વ આપ્યું હતું. એકને બાહ્યતપ અને બીજાને આંતરિક તપ કહેવા છે. અહીંયા યાદ રાખવું જોઈએ કે બાહ્યતપની સાથે આંતરિક તપ-ધ્યાનાદિ પણ સાથેસાથે ચાલતા હતા. જો કે ધ્યાનનો ઉલ્લેખ અલ્પમાત્રામાં થયેલ છે તે પણ બાહ્યતપની સાથે ધ્યાન અનિવાર્ય છે.

૯-અનુત્તરોપપાતિકદશા સૂત્ર

પ્રસ્તુત આગમ દ્વાદશાંગીનું નવમું અંગ છે. આમાં એવા સાધકોનું વર્ણન છે કે જેમણે અનુત્તર વિમાનોમાં જન્મ લીધો છે અને હવે પછી મનુષ્ય જન્મ ગ્રહણ કરી મોક્ષ પ્રાપ્ત કરશે. આમાં દશ અધ્યયનો છે. તેથી આનું નામ 'અનુત્તરોપપાતિક દશા' પડ્યું છે.

નંદીસૂત્રમાં આ આગમના ફક્ત ત્રણ વર્ગોનો ઉલ્લેખ પ્રાપ્ત થાય છે.^૧ સ્થાનાંગમાં કેવળ દશ અધ્યયનોનું વર્ણન છે.^૨ તત્ત્વાર્થ રાજવાર્તિકના અભિમતાનુસાર પ્રસ્તુત આગમમાં પ્રત્યેક તીર્થંકરોના સમયમાં થનારા ૧૦-૧૦ અનુત્તરોપપાતિક શ્રમણોનું વર્ણન છે.^૩ કપાયપાહુડમાં પણ આ વાતનું સમર્થન કર્યું છે.^૪ સમવાયાંગમાં દશ અધ્યયન અને ત્રણ વર્ગ બંનેનું સૂચન કરવામાં આવ્યું છે.^૫ પરંતુ તેમાં દશ અધ્યયનોના નામોનો નિર્દેશ નથી. સ્થાનાંગ અનુસાર તેમના નામ આ પ્રમાણે છે.- ઋષિદાસ, ધન્ય, સુનક્ષત્ર, કાર્તિક, સ્વસ્થાન શાલિભદ્ર, આનંદ, તેતલિ, દશાર્ણભદ્ર અને અતિમુકત.^૬

તત્ત્વાર્થ રાજવાર્તિક અનુસાર તેમનાં નામ આ પ્રમાણે છે.^૭ - ઋષિદાસ, વાન્ય, સુનક્ષત્ર, કાર્તિક, નન્દ, નન્દન શાલિભદ્ર, અભય, વારિષેણ, ચિલાતપુત્ર.

અંગપણ્ણતિમાં તેમના નામ આ પ્રમાણે છે.^૮ - ઋષિદાસ, શાલિભદ્ર, સુનક્ષત્ર, અભય, ધન્ય, વારિષેણ, નન્દન, નન્દ, ચિલાતપુત્ર, કાર્તિક. ધવલામાં કાર્તિકની જગ્યાએ કાર્તિકેય અને નન્દની જગ્યાએ આનંદ આવા નામો પ્રાપ્ત થાય છે.^૯

૧ તિણ્ણ વગ્ગા - નંદીસૂત્ર ૮૯, ૨ - ઠાણાંગ ૧૦/૧૧૪.
 ૩ ઈન્દેતે દશ વર્તમાન તીર્થંકર તીર્થે એવમૂપભાદીનાં ત્રયોવિશતેસ્તીર્થેવન્દેડન્યે ચ દશ દશાનગારા દશ દશ દારણાનુપસર્ગાન્નિન્નિન્નત્ય વિજ્યા-
 દનુત્તરેપૂત્પન્ના ઈન્દેવમનુત્તરોપપાતિકઃ દશાસ્યાં વર્ણન્ત ઈન્દુત્તરોપપાતિકદશા - તત્ત્વાર્થવાતિક ૧/૨ પુ. ૭૩.
 ૪ અનુત્તરોવપાદિય દસા ઠાણમ અંગં ચઉલ્લિહાવસગ્ગે દારુણે સહિયૂણ ચઉવીસણ્ણલં તિત્થયરાણં તિત્થેસુ આણ્ણત્તર વિમાણં ગદે દસ દસ મુનિવસહે
 વણ્ણુદિ - કપાય પાહુડ ભા. ૧. પુ. ૧૩૦.
 ૫ દસ અજ્ઞયણ તિણ્ણ વગ્ગા ..... - સમવાઓ, પઠિણ્ણ સમવાઓ ૯૭.
 ૬ ઠાણં ૧૦/૧૧૪.
 ૭ તત્ત્વાર્થ રાજવાતિક ૧/૨૦ પુ. ૭૩.
 ૮ ..... ઉલ્લુદાસો સાલિભદ્ કપ્પેા સુણ્ણકપ્પત્તો અભયો વિ ચ ધારુણા વરવારિસેણ નંદણ્યા । ઠાદિ ચિલાયપુત્તો કત્તઈયો જલ તલ આણ્ણે
 - અંગ ણ્ણત્તી ૫ ૫
 ૯ ૫ટ્ઠાંગમ ૧/૨.

વર્તમાનમાં અનુત્તરોપપાતિક દશાતું જે સ્વરૂપ ઉપલબ્ધ છે તે સ્થાનાંગ તથા સમવાયાંગની વાચનાથી પૃથક છે. આચાર્ય અભયદેવે સ્થાનાંગવૃત્તિમાં આને વાચનાન્તર કહેલ છે.^૧

અનુત્તરોપપાતિક દશામાં એક શ્રુતસ્કન્ધ, ત્રણ વર્ગ, ત્રણ ઉદ્દેશનકાળ, ત્રણ સમુદ્દેશનકાળ, પરિમિત વાચનાઓ સંખ્યાત અનુયોગદ્વાર, સંખ્યાત વિશેષ પ્રકારના વેઠ નામક છન્દ, સંખ્યાત શ્લોક નામક છન્દ, સંખ્યાત નિર્ચુકિતઓ, સંખ્યાત પ્રતિપત્તિઓ, સંખ્યાત હજાર પદો છે.

વર્તમાનમાં પ્રસ્તુત આગમ ૩ વર્ગોમાં વિભક્ત છે. જેમાં અનુક્રમે ૧૦, ૧૩, અને ૧૦ અધ્યયનો છે. આ પ્રમાણે ૩૩ અધ્યયનોમાં ૩૩ મહાન આત્માઓનું સંક્ષેપમાં વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે, જેમાં ૨૩ રાજકુમાર તો સમ્રાટ શ્રેષ્ઠિકના પુત્રો છે.

પ્રથમ વર્ગમાં જ્ઞલિ, મયાલિ, ઉપજ્ઞલિ, પુરુષસેન, વારિસેન, દીર્ઘદંત, નષ્ટદંત, વિહલ્લ, વેહાયસ, અને અભયકુમાર, આ દશ રાજકુમારોના જન્મ, નગર, માત-પિતા આદિનો પરિચય આપ્યો છે. તેઓ ભગવાન મહાવીર પાસે સંયમ સ્વીકારી અને ઉત્કૃષ્ટ તપની આરાધના કરી, અનુત્તર વિમાન દેવ થયા છે. હવે ત્યાંથી સ્વર્ગને માનવભલ્લ પ્રાપ્ત કરી સુકત થશે.

બીજા વર્ગમાં દીર્ઘસેન, મહાસેન, નષ્ટદંત, ગૃહદંત, શુદ્ધદંત, હલ્લ, દ્રુમ, દ્રુમસેન, મહાદ્રુમસેન, સિંહ, સિંહસેન, અને પુષ્પસેન આ ૧૩ રાજકુમારોના જીવન વિષે સંક્ષેપમાં પ્રકાશ પાડ્યો છે. તેઓ પોતાની તપસાધના વડે અનુત્તર વિમાનમાં ઉત્પન્ન થયા છે, ત્યાંથી સ્વર્ગ માનવજન્મ પામી સિદ્ધ, બુદ્ધ અને સુકત થશે.

ત્રીજા વર્ગમાં ધન્યકુમાર, સુનક્ષત્રકુમાર, ઋષિદાસ, પેલ્લક, રામપુત્ર, અન્દ્રિકા, પુષ્ટિમાત્રિક, પેઠાલપુત્ર, પોક્ટિલ્લ અને વેહલ્લ આ દશ કુમારોના ભોગમય તથા ત્યાગમય જીવનનું સુંદર ચિત્ર રજૂ કર્યું છે. આમાં ધન્યકુમારનું વર્ણન આ પ્રમાણે કંડાર્યું છે.

ધન્યકુમાર કાકંદીની ભદ્રા સાર્થવાહીનો પુત્ર હતો. તેમની પાસે વૈભવનો પાર ન હતો અને સાંસારિક સુખોની કોઈ ઉણપ ન હતી. એક દિવસ શ્રમણ ભગવાન મહાવીરનું ત્યાગ-વૈરાગ્યથી ભરપૂર અને છલકાતું પાવન પ્રવચન સાંભળી તેઓ સંયમના કઠોર કંટકાકીર્ણ માર્ગ પર એક વીર સેનાનીની જેમ પગ મૂકી આગળ વધે છે. તેમણે સંયમ-માર્ગમાં સ્થિર અને દૃઢ બની જે તપોમય જીવનનો પ્રારંભ કર્યો તે ઘણો અદ્ભુત અને અજોડ વિસ્મયકારક હતો. તેમના જેવું તપ જૈન સાહિત્યમાં તો શું કોઈ પણ ભારતીય સાહિત્યમાં પણ દ્રષ્ટિગોચર થતું નથી. કવિકુળગુરુ કાળિદાસે કુમારસંભવમાં પાર્વતીના ઉચ્ચતપનું વર્ણન કર્યું છે પરંતુ અધિકારપૂર્વક એમ કહી શકાય છે કે તેનું તપ પણ ધન્ય અનગારની તોલે આવી શકે તેમ નથી. તેમણે મુનિ બનવાની સાથે જ જીવનભર માટે છઠ્ઠ-છઠ્ઠ તપથી પારણા કરવાની પ્રતિજ્ઞા કરી હતી. પારણામાં પણ તેઓ આચંબિલવ્રત કરતા હતા અને હુણું સુકું ભોજન કોઈ ગૃહસ્થ બહાર ફેંકી દેવાની તૈયારી કરતો હોય તે અન્નને એકવીસ વાર પાણીથી ઘેઈ આહાર ગ્રહણ કરતા અને તે પાણીનો પીવામાં ઉપયોગ કરતા. આવા ભીષણ અને ઘોર તપથી તેમનું શરીર માત્ર અસ્થિપંજર જેવું થઈ ગયું હતું.^૨

એક વખત સમ્રાટ શ્રેષ્ઠિક ભગવાન મહાવીર પાસે જિજ્ઞાસા પ્રસ્તુત કરી- ભગવાન! આપના ૧૪ હજાર શ્રમણો માં કયા કયા અનગાર મહાદુષ્કર તપના કરનાર અને મહાનિર્જરાના ધણી છે? ભગવાને કહ્યું: ધન્ય-અનગાર મહાદુષ્કર તપના કરનાર અને મહાનિર્જરાના કરનાર છે.^૩ ધન્ય અનગાર નવમાસની સ્વરૂપ અવધિમાં ઉત્કૃષ્ટ સાધના કરી અન્તે

૧ તદેવમિહાપિ વાચનાતરોપેક્ષયા ઉચ્ચનવિભાગ ઉક્તો ન પુનરુપલભ્યમાન વાચનાપેક્ષયેતિ - સ્થાનાંગ વૃત્તિ પૃ. ૪૮૩.
 ૨ પ્રાકૃત સાહિત્યનો ઈતિહાસ - ડૉ. જગદીશચંદ્ર જૈન પૃ. ૯૧ નું દિખ્મણ.
 (ખ) મજ્જિમનિકાયના મહાસિહનાદ સુત્તમાં તથાગત બુદ્ધે પોતાના પૂર્વ જીવનમાં આવા જ પ્રકારના ઉગ્ર તપનું વર્ણન કર્યું છે.
 જુઓ - બોધિરાજકુમાર સુરા દિગ્ધનિકાય કરસપ સિહનાદ સુત્ત.
 ૩ એવં ખલુ સેણિયાઃ ઈમાસિ ઈન્દ્રભૂઈ પામોકખાણં ચોદસણ્ણં સમણ સાહસ્સીણં ધણ્ણે આણુગારે મહાદુક્કર કારએ ચેવ મહાનિજ્જરયરાએ ચેવ." - અનુત્તરોપપાતિક વર્ગ ૩ અ. ૧ સૂ. ૩૩.

સંલેખનાપૂર્વક એક માસ સુધી અનશન કરી સર્વાર્થસિદ્ધ વિમાનમાં દેવપણે ઉત્પન્ન થયા. ત્યાંથી ચ્યવીને મનુષ્ય ભવમાં આવી સિદ્ધ, બુદ્ધ અને સુકત થશે.

૧૦ પ્રશ્નવ્યાકરણ સૂત્ર

પ્રસ્તુત આગમ દ્વાદશાંગીનું દશમું અંગ છે. સમવાયાંગ,^૧ નન્દી,^૨ અને અનુયોગદ્વાર સૂત્રમાં^૩ પ્રશ્નવ્યાકરણ માટે “પણ્ડાવાગરણુધ” આમ બહુવચનમાં પ્રયોગ થયેલો જોવા મળે છે. તેનું સંસ્કૃતરૂપ થાય છે ‘પ્રશ્નવ્યાકરણુનિ’ પરંતુ વર્તમાનમાં જે પ્રશ્નવ્યાકરણ સૂત્ર છે તેમાં ‘પણ્ડાવાગરણુ’ એવો એકવચનમાં પ્રયોગ થયેલો છે. તત્ત્વાર્થ સ્વોપજ્ઞ સાખ્ય,^૪ ધવલા^૫ તથા રાજવાર્તિક^૬ વગેરે ગ્રન્થોમાં પણ્ડાવાગરણુ અથવા પ્રશ્નવ્યાકરણુ એવું એકવચનાન્ત રૂપ જ મળે છે. સ્થાનાંગમાં ‘પણ્ડાવાગરણુકસા’-પ્રશ્નવ્યાકરણુકસા નામ આપેલ છે પરંતુ આ નામ વધુ પ્રચલિત થઈ શક્યું નથી.

પ્રશ્નવ્યાકરણનો અર્થ થાય છે પ્રશ્નોનું વ્યાકરણ અર્થાત્ નિર્વચન, ઉત્તર તથા નિર્ણય.^૭ અહીં પ્રશ્ન શબ્દોનો જે ઉપયોગ થયો છે તે સામાન્ય પ્રશ્નના અર્થમાં નથી. પ્રાચીન યુગમાં વિલુપ્ત પ્રશ્નવ્યાકરણ જેમાં દર્પણપ્રશ્ન, અંગુષ્ઠપ્રશ્ન, ખાડુપ્રશ્ન, ખડગપ્રશ્ન વગેરેથી સંગઘિત વિષયચર્યા હતી. જેનું વિવરણ નંદી વગેરે આગમોમાં ઉપલબ્ધ છે, તદ્દનુસાર ‘પ્રશ્ન’ શબ્દ મંત્ર-વિદ્યા, નિમિત્તવિદ્યા વગેરે વિષયવિશેષથી સંગઘિત છે. નંદી,^૮ સમવાયાંગ,^૯ નંદીચૂર્ણિ,^{૧૦} નંદીમલયગિરિવૃત્તિ,^{૧૧} સમવાયાંગવૃત્તિ^{૧૨} તથા સ્થાનાંગવૃત્તિ^{૧૩} અનુસાર વિચિત્ર વિદ્યાતિશય અર્થાત્ ચમત્કારિક પ્રશ્નોનું વ્યાકરણ જે સૂત્રમાં વર્ણિત હોય તે પ્રશ્નવ્યાકરણ છે. પરંતુ વર્તમાનમાં જે પ્રશ્નવ્યાકરણ સૂત્ર ઉપલબ્ધ છે તેમાં આવા પ્રકારની કોઈ ચર્યા નથી. તંથી અહીં પ્રશ્ન વ્યાકરણનો સામાન્ય અર્થ ‘જિજ્ઞાસાઓ’ છે.^{૧૪} જે સૂત્રમાં અહિંસા, હિંસા, સત્ય અને અસત્ય આદિ ધર્મ-અધર્મરૂપ વિષયોની ચર્યા છે તે પ્રશ્ન વ્યાકરણ છે. પ્રાચીન પ્રશ્ન વ્યાકરણ સૂત્ર જે હતું તે એક વિરાટકાય આગમ હતું. નંદીચૂર્ણિ^{૧૫} તથા સમવાયાંગવૃત્તિ^{૧૬} અનુસાર તેમાં ૯૨,૧૬૦૦૦ પદો હતા. ધવલામાં^{૧૭} તેના પદોની સંખ્યા ૯૩,૧૬૦૦૦ માનવામાં આવી છે. વર્તમાનમાં

૧. સમવાયાંગ પ્રકીર્ણ સમવાયસૂત્ર ૯૮

૨. નન્દીસૂત્ર ૯૦

૩. અનુયોગદ્વાર સૂત્ર ૫૦

૪. તત્ત્વાર્થસાખ્ય ૧/૨૦

૫. પણ્ડવાયરણુ જ્ઞામ અંગ - ક્ષાણપાહુડ ભા. ૧, પુ. ૧૩૪

૬. પ્રશ્નવ્યાકરણ - તત્ત્વાર્થવાર્તિક ૧/૨૦

૭. (ક) પણ્ડો ત્તિ પુચ્છા, પરિવચણું વાગરણું પ્રત્યુત્તરમિત્યર્થ - નન્દી ચૂર્ણિ (ખ) પ્રશ્ન : પ્રતીતસ્તન્નિર્વચનં વ્યાકરણું, બહુવાદ્બહુવચનમ્, - આચાર્ય હરિભદ્ર, નન્દીવૃત્તિ.

૮. નન્દીસૂત્ર શ્રુતજ્ઞાન પ્રકરણ સૂત્ર ૯૩

૯. સમવાયાંગ પ્રકીર્ણિક ૧૪૫

૧૦. જ્ઞાગા સુવણ્ણા અણ્ણેય ભવણ્ણવાસિણ્ણો તે વિજ્ઞામંતાગરિસિત્તા આગતા સાહુણ્ણા સહ સંવદંતિ - ૭/૯૫ કરંતિ

- નન્દી ચૂર્ણિ

૧૧. યા પુનવિદ્યા મંત્રા વા વિધિના જાપ્યમાના : નષ્ઠા એવ શુભાશુભં કથયન્તિ

- નન્દી સૂત્ર મલયગિરિવૃત્તિ.

૧૨. અન્યે વિદ્યાતિશયા : સ્તભ - સ્તોભ - વશીકરણુ - વિદ્રોષી - કરણિચ્ચાટનાદય :

- સમવાયાંગ વૃત્તિ

૧૩. પ્રશ્ન વિદ્યાયક્રાન્તિ : ક્ષોમકાદિયુ દેવતાવતાર ક્રિયતે !

- સ્થાનાંગ અભયદેવીયા વૃત્તિ ૧૦ સ્થાન

૧૪. પ્રશ્ન : પ્રતીત : તદ્ વિપયં નિર્વચનં વ્યાકરણમ્

- નન્દી સૂત્ર મલયગરિ.

૧૫. પદ્મજં દોણ્ણઉતિ લકખા સોલસમ સહસ્સા

- નન્દી ચૂર્ણિ.

૧૬. દ્વિ નવતિર્લક્ષણ્ણિ પોડથ ચ સહસ્સાણિ

- સમવાયાંગ વૃત્તિ

૧૭. પણ્ડવાયરણું જ્ઞામ અંગં તેણ્ણઉદિલકખ - સોલસસહસ્સપદે હિ

- ધવલા, ભાગ ૧ પુ. ૧૦૪.

ઉપલબ્ધ પ્રશ્ન વ્યાકરણની શ્લોકસંખ્યા ૧૨૫૬ લગભગ છે.^૧ સમવાયાંગ^૨ તથા નન્દીમાં^૩ ૪૫ અધ્યયનો ઘતાવ્યા છે. તેમજ તેમાં સંખ્યાત શ્લોકો અને નિર્ણયિત આદિનો પણ ઉલ્લેખ કર્યો છે.^૪ પરંતુ સ્થાનાંગ અનુસાર આની સંગતિ ખેસતી નથી. સ્થાનાંગમાં પ્રશ્ન વ્યાકરણના ઉપમા, સંખ્યા, ઋષિભાષિત, આચાર્ય ભાષિત, મહાવીર ભાષિત, ક્ષેત્રમક પ્રશ્ન, કોમલપ્રશ્ન, અદાગપ્રશ્ન, અંગુષ્ઠ પ્રશ્ન અને બાહુ પ્રશ્ન-એમ ૬૨ અધ્યયનો ઘતાવ્યા છે.^૫ સમવાયાંગમાં સ્પષ્ટપણે અધ્યયનોનો ઉલ્લેખ નથી પરંતુ તેના 'પણ્ડાવાગરણ્ડસાસુ' આ આલાપકના વર્ણનથી આવો સહેજે નિષ્કર્ષ નીકળી શકે છે, કે સમવાયાંગમાં પ્રસ્તુત આગમના ૬૨ અધ્યયનોની પરંપરા સ્વીકૃત છે.

વર્તમાનમાં જે પ્રશ્નવ્યાકરણ છે તેમાં સ્થાનાંગમાં વર્ણિત ૬૨ અધ્યયનોમાંથી એક પણ અધ્યયન નથી. નન્દી આદિ આગમોમાં જ્યાં પ્રશ્નવ્યાકરણની ચર્ચા કરવામાં આવી છે. ત્યાં અંગુષ્ઠ પ્રશ્ન, બાહુ પ્રશ્ન આદિનું તો વર્ણન છે પરંતુ સ્થાનાંગમાં ઘતાવેલા ઉપમા, સંખ્યા, ઋષિભાષિત આદિનું વર્ણન નથી.^૬ સમવાયાંગમાં પ્રત્યેક ખુદભાષિત આચાર્યભાષિત અને મહાવીર ભાષિતનો અતિસંક્ષેપમાં અવશ્ય ઉલ્લેખ થયો છે. પણ તે વિષયના રૂપમાં ઉલ્લેખ છે પરંતુ સ્વતંત્ર અધ્યયનના રૂપમાં નથી.^૭ આમાં ઉદ્દેસનકાળ ૪૫ ઘતાવ્યા છે તથાપિ અધ્યયનોની સંખ્યાનો સ્પષ્ટ નિર્ણય કરી શકાતો નથી. ગંભીર વિષયવાળા અધ્યયનોની શિક્ષા અનેક દિવસો સુધી પણ થઈ શકે છે.

તત્ત્વાર્થ રાજવાર્તિક અનુસાર પ્રસ્તુત આગમમાં અનેક આક્ષેપો અને વિક્ષેપો દ્વારા હેતુ અને નયવડે પ્રશ્નોના ઉત્તર આપવામાં આવ્યા છે. લૌકિક અને વૈદિક અર્થોનો નિર્ણય કર્યો છે.^૮ જયધવલાના અભિમતાનુસાર પ્રસ્તુત આગમમાં આક્ષેપણી, વિક્ષેપણી, સંવેગની અને નિર્વેદની આ ચાર કથાઓ તથા પ્રશ્નોનાં આધારે નષ્ટ, સુષ્ટિ, ચિંતા, લાભ, અલાભ, સુખ, દુઃખ, જીવન અને મરણનું વર્ણન છે.^૯ ઉપરોક્ત ગ્રંથોમાં પ્રશ્ન-વ્યાકરણનો જે વિષય વર્ણવ્યો છે તે વર્તમાનના પ્રશ્નવ્યાકરણમાં ઉપલબ્ધ નથી. પ્રાચીન પ્રશ્નવ્યાકરણનો ક્યારે લોપ થયો તે સંબંધમાં નિશ્ચિતરૂપથી કંઈ પણ કહી શકાતું નથી. એક એવું અનુમાન કરી શકાય છે કે આચાર્ય દેવર્દિગણી ક્ષમાશ્રમણના વખત સુધી તે વિદ્યમાન હતું. જે તેમની સમક્ષ વિદ્યમાન ન હોત તો તેઓ તેનો ઉલ્લેખ કેમ કરત ? નન્દીસૂત્રની ચૂર્ણિમાં સર્વપ્રથમ આચાર્ય જિનદાસગણી મહત્તરે વર્તમાનમાં ઉપલબ્ધ પ્રશ્નવ્યાકરણના વિષયથી સંબંધિત પાંચ સંવર આદિનો ઉલ્લેખ કર્યો છે.^{૧૦} પરંતુ મૂળ નન્દીમાં તેનો કયાંય ઉલ્લેખ નથી.

પ્રાચીન પ્રશ્નવ્યાકરણમાં જ્યોતિષ, મંત્ર, તંત્ર, વિદ્યાતિશય આદિ વિષયોનું પરિવર્તન કરીને નવીન વિષયોનું સંકલન એટલા માટે કર્યું છે કે વર્તમાનકાળનો કોઈ અનધિકારી વ્યક્તિ સૂત્રમાં પ્રતિપાદિત ચમત્કારી વિદ્યાઓનો દુરૂપયોગ ન કરે; તેથી ઉત્તરકાળના ગીતાર્થ સ્થવિર ભગવંતોએ આવા પ્રકારની બધી વિદ્યાઓ પ્રશ્નવ્યાકરણ સૂત્રમાંથી

૧. પ્રશ્નવ્યાકરણ સૂત્ર-પ્ર. સન્મતિ જ્ઞાનપીઠ, આગરા પ્રસ્તાવના પૃ. ૧૪ (ખ) જૈનધર્મ ક્ર મૌલિક ઈતિહાસ ભા. ૨, પૃ. ૧૫૮માં ૧૩૦૦ શ્લોક ઘતાવ્યા છે.
૨. પણ્યાલીસં ઉદેસણ કલા, પણ્યાલીસં સમુદેસણ કલા-સમાવાયાંગ સૂત્ર ૧૪૫
૩. પણ્યાલીસં અજ્ઞયણ - નન્દી સૂ. ૯૬
૪. ... સંખેજ્ઞ સિલોગા, સંખેજ્ઞઓ નિજ્જુત્તિઓ - નન્દી સૂત્ર.
૫. પણ્યાવાગરણ્ડસાસુ ૬૨ અજ્ઞયણા પણ્ગુત્તા, તંજ્ઞા, ઉવમા, સંખ્યા, ઈસિભાસિયાઈ, આયરિયભાસિયાઈ, મહાવીર ભાસિયાઈ, જોમગપસિણાઈ, કોમલપસિણાઈ, અદાગપસિણાઈ, અંગુષ્ઠ પસિણાઈ, બાહુ પસિણાઈ - સમવાયાંગ, સૂત્ર ૧૪૫
૬. પ્રશ્નવ્યાકરણ ૬૨ ઈલોકત રૂપા ન, દ્રશ્યમાના તુ પંચાશ્રવ પંચસંવરાનિકા. - સ્થાનાંગ અભય દેવીયાવૃત્તિ સ્થાન ૧૯
૭. સસમયપરસમયપણ્ણવય પત્તેયજુદ્ધવિવિલન્યભાસાભાસિયાણું અઈસયગુણ ઉવસમણ્ણપ્પગાર આયરિયભાસિયાણું વિત્થરેણું વીરમહેસીલિ-વિવિલ. વિત્થરભાસિયાણું ॥ - સમવાયાંગ સૂત્ર ૧૪૫
૮. આક્ષેપ વિક્ષેપે હેતુનયાત્રિનાનાં પ્રશ્નાનાં વ્યાકરણં પ્રશ્નવ્યાકરણમ્ । તસ્મિંલ્લોકિકલૈદિકાનામર્થાનાં નિર્ણયઃ । - તત્ત્વાર્થ વાર્તિક ૧/૨૦ પૃ. ૭૩-૭૪
૯. પણ્ણવાયણું જ્ઞામ અંગં અકખેવણી-વિકખેવણી-સંવેયણી-શિવ્વેયણી જ્ઞામાઓ ચઉત્તિવલં કલાઓ પણ્ણાદો છુદ્ધ-મુટ્ટિંઠ-ચિંતા-લાલાલાલ-સુખ દુઃખ-જીવિયમરણાણિ ય વણ્ણુદિ । - ક્ષમાય પણ્ણુક ભા. ૧. પૃ. ૧૩૧-૧૩૨
૧૦. પણ્ણાવાગરણે અંગે પંચસંવરાદિકા વ્યાખ્યેયા પરપ્પવાદિણા ચ અંગુષ્ઠ - બાહુ પસિણાદિયાણું પસિણાણું અટ્ઠુત્તરસંતં । - નન્દીચૂર્ણિ.

કાઠી નાખી અને તેની જગ્યાએ માત્ર આસ્ત્રવ અને સંવરનો સમાવેશ કરી દીધો. પ્રસ્તુત કથનનું સમર્થન આચાર્ય અભયદેવ^૧ અને આચાર્ય જ્ઞાનવિમલે^૨ પણ કર્યું છે.

આ પ્રશ્ન સહેજે ઉદ્ભૂત થાય છે કે વીતરાગ તીર્થંકર પ્રભુએ આવા વિષયનું નિરૂપણ શા માટે કર્યું કે જેથી પાછળથી તેને 'કાઠવું' પડ્યું? ઉત્તરમાં નિવેદન છે કે ઉત્સર્ગ માર્ગમાં આવા પ્રકારની વિદ્યાઓનો ઉપયોગ નિષિદ્ધ માનવામાં આવ્યો છે. પરન્તુ આધ્યાત્મિક ઉત્કર્ષ-હેતુ અને ભાવુક ભવ્યજીવોના અન્તર્માનસમાં ત્યાગ-વૈરાગી ભાવના પેદા કરવા માટે, તેમના મનમાં એવો વિશ્વાસ ઉત્પન્ન કરવા માટે કે અતીતકાળમાં તીર્થંકરે થયા તેમણે આવા પ્રકારના અલૌકિક પ્રશ્નોનું પ્રતિપાદન કર્યું છે. જો તીર્થંકર ન હોત તો આવા પ્રકારના પ્રશ્નોનો પ્રાદુર્ભાવ પણ ન થાત. તેથી અપવાદરૂપે આચાર્યો આ વિદ્યાઓનો ઉપયોગ કરતા હતા. આ વાત સંભવિત છે કે કાળપ્રભાવને લીધે પરિસ્થિતિમાં પરિવર્તન આવવાથી વિશિષ્ટ જ્ઞાનસંપન્ન શ્રુતધર આચાર્યોએ આ વિદ્યાઓના દુરુપયોગની આશંકા થવાથી તેમણે તે વિદ્યાઓને પ્રસ્તુત અંગમાંથી કાઢી નાખી હોય! વિશેષ તો શોધાર્થીઓએ આ સંબંધમાં અન્વેષણ કરવું જોઈએ.

પ્રશ્નવ્યાકરણના દશ અધ્યયનો છે,^૩ અને એક શ્રુતસ્કન્ધ છે. આ કથનનું સમર્થન પ્રશ્નવ્યાકરણના ઉપસંહાર વચનથી તેમજ નન્દી^૪ અને સમવાયાંગથી^૫ થાય છે. પરન્તુ અભયદેવસૂરિએ પ્રશ્નવ્યાકરણની વૃત્તિમાં લખ્યું છે કે પ્રશ્નવ્યાકરણના ૨ શ્રુતસ્કન્ધો છે. આશ્રવદ્વાર અને સંવરદ્વાર. પ્રત્યેક શ્રુતસ્કન્ધના પાંચ-પાંચ અધ્યયનો છે.^૬ આગળ જતાં તેઓ એમ પણ લખે છે કે જે શ્રુતસ્કન્ધની નહિ પરન્તુ એક શ્રુતસ્કન્ધની માન્યતા રૂઠ છે.^૭ અમારી દ્રષ્ટિએ તો જે શ્રુતસ્કન્ધની માન્યતા તર્કસંગત છે કારણ કે આસ્ત્રવ અને સંવર આ બંને જુદા જુદા વિષયો છે.

પ્રશ્નવ્યાકરણ સૂત્રનું આગમસાહિત્યમાં એક વિશિષ્ટ અને મહત્વપૂર્ણ સ્થાન છે. આમાં પ્રશ્નોના સમાધાન છે. તનના નહિ પણ મનના પ્રશ્નોનું સમાધાન છે. તનના રોગોથી પણ મનના રોગો વધારે ભયંકર હોય છે. તનના રોગો તો એક જન્મમાં જ પીડા આપે છે પરન્તુ મનના રોગો તો જન્મ-જન્માન્તરો સુધી પાછળ વળગ્યા રહી દુઃખ આપે છે. તે રોગોની ખરી ચિકિત્સા - ઉપચારનું વર્ણન પ્રસ્તુત આગમમાં છે. પ્રથમ ખંડમાં તે રોગોના નામ આ પ્રમાણે બતાવ્યા છે. હિંસા, અસત્ય, સ્તેય, અપ્રહ્મચર્ય, પરિચ્છ અને તે રોગોની ચિકિત્સા બીજા ખંડમાં બતાવી છે. તે આ પ્રમાણે છે- અહિંસા, સત્ય, અસ્તેય, પ્રહ્મચર્ય અને અપરિચ્છ.

પ્રથમ શ્રુતસ્કન્ધના પ્રથમ અધર્મદ્વારના પ્રથમ અધ્યયનમાં હિંસાનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. હિંસા પાપ છે, અનાર્ય કર્મ છે અને તે નરકમાં ઠસડી લઈ જનારી છે. અસંયમી, અવિરત, મન, વાણી અને કાયાને અશુભયોગમાં પ્રવર્તાવનાર જીવો અન્ય મનુષ્ય, પશુ, પક્ષીની હિંસા કરે છે. ત્રસજીવોની હિંસાના વિવિધ કારણોમાંથી મુખ્ય કારણો આ છે- અસ્થિ, માંસ, ચર્મ તેમ જ પ્રાણીઓના અન્ય અંગો પાંગ આદિ, જેમનો ઉપયોગ માનવ પોતાના શરીરની શોભા વધારવા માટે અથવા પોતાના ભવ્ય ભવનને સજ્જવા માટે કરે છે. પૃથ્વીકાયની હિંસા, કૃષિ, કૂવા, વાવ, ચૈત્યસ્મારક, સ્તૂપ, ભવન, મંદિર, મૂર્તિ વગેરે વસ્તુઓ માટે કરવામાં આવે છે. કષાયને વશીભૂત થઈ મંદબુદ્ધિવાળા જીવો ધર્મ, અર્થ

૧. પ્રશ્નનાં - વિદ્યાવિશેષણાં યાનિ વ્યાકરણાનિ તેયાં પ્રતિપાદનપરા દશા દશાધ્યયન પ્રતિબદ્ધાઃ પ્રન્યપદ્ધતય ઈતિ પ્રશ્ન વ્યાકરણ દશાઃ અર્થય વ્યુત્પત્યથેઽસ્થ પૂર્વકોલેઽભૂતઃ । ઈદાનીં ત્વાશ્રવપંચક સંવરપંચક વ્યાકૃતેરેવેલોપલબ્યતે. અતિથયાનાં પૂર્વાચાર્યેરિદંયુગીનાનામ્ પુષ્ટલાંબન પ્રતિસેવિ પુરુષાપેક્ષયે.ત્તારિત - પ્રશ્નવ્યાકરણ વૃત્તિ - પ્રારંભ.
૨. પ્રશ્નાઃ અંગુટ્કાદિ પ્રશ્નવિદ્યાસ્તા વ્યાક્રિયન્તે અભિધીયન્તે અસ્મિન્નિનતિ પ્રશ્નવ્યાકરણમ્ એતાદશં અંગં પૂર્વકોલેઽભૂત / । ઈદાનીં તુ આશ્રવ - સંવર પંચક વ્યાકૃતિરેવ લબ્યતે! પૂર્વાચાર્યેરિદંયુગીનપુરુષાણાં તથાવિધ હીન હીનતરે પારિત્ય બલ-બુદ્ધિ-વીચપિક્ષયા પુષ્ટલાંબનમુદિશ્ય પ્રશ્નાદિ વિદ્યાસ્થાને પંચાશ્રવ-સંવરકર્ષ સમુત્તારિતમ્ - -પ્રશ્નવ્યાકરણ ટીકા, પ્રારંભ.
૩. પણ્ડાવાગરણેણં એગેા સુચકખંધા દસ અજ્ઞયાણા - પ્રશ્નવ્યાકરણ ઉપસંહાર
૪. નન્દીસૂત્ર ૯૩
૫. સમવાયાંગ પ્રકીર્ણક સૂત્ર
૬. દો સુચકખંધા પણ્ડુત્તા - આસવદારા ય સંવરદરા ય. / પદમરસણં સુચકખંધસસ પંચ અજ્ઞયાણા. દોચ્યસ્સણં સુચકખંધસસ પંચ અજ્ઞયાણા ।
૭. યાવેયં દ્વિ શ્રુતસ્કન્ધતોકતાસ્થયા સા ન રૂઠા, એક શ્રુતસ્કન્ધતાયા એવ રૂઠવાત્ ।

અને કામની દૃષ્ટિએ સપ્રયોજન અથવા નિષ્પ્રયોજન હિંસા કરે છે. તે હિંસા ભલે સ્થાનક, ચેત્ય, મંદિર, મઠ, યજ્ઞાદિ કાર્યો માટે કરવામાં આવે તો પણ હિંસા તે હિંસા જ છે. ધર્મ માટે પણ કરાતી હિંસા કદી પણ અહિંસા થઈ શકતી નથી. તે તો અર્થ અને કામના નિમિત્તે કરાતી હિંસાની જેમ અધર્મ જ છે. આમાં પ્રાણુવધ આદિ હિંસાના ૩૦ નામો બતાવ્યા છે.

ખીજા અધ્યયનમાં અસત્યને લયંકર અવિશ્વાસકારક બતાવતા તેના ૩૦ નામોનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. ધાર્મિક દૃષ્ટિએ જ અસત્ય ત્યાજ્ય છે એવી વાત નથી, પરંતુ વ્યાવહારિક દૃષ્ટિએ પણ અસત્યને મહાપાપ ગણ્યું છે. અસત્ય ખોલનારનો સંસારમાં કોઈ વિશ્વાસ કરતું નથી. તે મોક્ષરૂપી કલ્પવૃક્ષને કાપનાર કુહાડી સમાન છે. જે વચનોના ઉચ્ચારણથી પણ જીવોના અન્તર્માનસમાં પીડા પહોંચે તે અસત્ય છે. કષાયવશ પ્રાણિયોને પીડા પહોંચાડનારું અસત-અપ્રશસ્ત વચન ખોલવું તે પણ અસત્ય જ છે. અસત્યવાદી આ લોકમાં પણ અવિશ્વાસનું કારણ બને છે અને પરલોકમાં પણ તેને નરક, તિર્યંચ ગતિની અસહ્ય વેદના ભોગવવી પડે છે. મૃષાવાદિયોની ગણતરીમાં જુગારી, ગિરવી રાખનાર વેપારી, વત્તુ-ઓછું ભોળનાર, જોટા સિકકા પાડનાર, સ્વર્ણકાર, વસ્ત્રકાર, ચાડી ખાનાર, ફલાલ, લોભી, સ્વાર્થી વગેરેના નામો પણ લીધાં છે. તેમજ નાસ્તિક, એકાન્તવાદી અને કુદર્શનવાદીઓને પણ મૃષાભાષી કહ્યાં છે.

ત્રીજા અધ્યયનમાં તસ્કર કૃત્ય-ચોરીને ચિન્તા અને ભયની જનની બતાવી છે. કોઈ પણ વ્યક્તિની કોઈ વસ્તુ તેની અનુમતિ વિના ગ્રહણ કરવી તે અહત્તાહાન છે. ચોરી માત્ર ખીજાનું ધન કે પદાર્થ લેવામાં જ થતી નથી પરંતુ ખીજાના અધિકાર, વિચાર અને ભાવોની પણ થાય છે. વિશ્વમાં જેટલા પણ પાપકૃત્યો છે તેમાં ભય સમાયેલો છે. પ્રારંભમાં જ્યારે માનવ પાપકૃત્ય કરે છે ત્યારે તેને એક પ્રકારનો અવ્યક્ત ભય પ્રતીત થાય છે, પરંતુ ધીમે ધીમે અભ્યસ્ત થઈ જવાથી તેને ભયની પ્રતીતિ ભલે ન થાય પણ ભય તો રહે જ છે. આજે વિશ્વમાં અશાન્તિના કાળાં ડિગાંગ વાહણોએ ઉમડી-ઉમડીને છવાઈ રહ્યાં છે. સખળ નિર્ભાગના અધિકારો છીનવી લેવા અને અપટ મારવા ઇચ્છે છે તેના મૂળમાં સ્તેયવૃત્તિ-ચોરીની ભાવના જ કામ કરી રહી છે. તે વૃત્તિને કારણે જ માનવનું આશ્રિત દિન-પ્રતિદિન અધોગામી બની રહ્યું છે. ભગવાન મહાવીરે કહ્યું છે કે-અત્યધિક તૃષ્ણાવાળા, પર-ધન અને પારકી ભૂમિ પ્રત્યે આસક્તિ રાખનારા, પર રાષ્ટ્ર ઉપર અધિકાર કરવાની વૃત્તિથી આક્રમણ કરનારા, તેમજ અસ્વચોર, પશુચોર, હાસચોર વગેરે બધા ઉપક્રમે તસ્કર પરિધિના ઘેશવામાં આવે છે. તસ્કરોના ઉપક્રમે ઉપર વિસ્તારથી વિવેચન કરતાં તેમણે પરદ્રવ્યહારી, અનુકંપારહિત અને નિર્લજ્જ બતાવ્યાં છે ચોરને ન તો આ લોકમાં શાંતિ મળે છે કે ન પરલોકમાં.

ચોથા અધ્યયનમાં મૈથુન-કુશીવને જરા-મરણ-રાગ, દ્રેષ, શોક તથા મોહને ઉત્પન્ન કરી વધારનાર બતાવેલ છે. મૈથુન અધર્મનું મૂળ; જીવનમાં મહાન દોષોની અભિવૃદ્ધિ કરનાર, આત્માના પતનનું જનક અને મોક્ષમાર્ગમાં વિઘ્નરૂપ છે. આના અગ્રદ્ધ આદિ ૩૦ નામો પ્રતિપાદિત કર્યા છે. તરસ લાગતાં જેમ કેરોસીન પીવાથી તરસ શાંત થતી નથી પરંતુ ઊલટી તે વધુ ભડકે છે-ઉદીપ્ત થાય છે, તેજ સ્થિતિ ભોગો ભોગવવાથી થાય છે. લાખો-કરોડો વર્ષ સુધી પણ ભોગો ભોગવવાથી દેવો તૃપ્ત થતાં નથી. મૈથુન આસક્ત પ્રાણી મહાન અનર્થ કાર્ય પણ કરી નાખે છે. સીતા, દ્રૌપદી રૂકમાણી, પદ્માવતી, તારા, કંચના, સુલદ્રા, અહલ્યા, સુવર્ણ ગુલિકા, કિન્નરી, સુરપા, વિદુનમતિ અને રાહિણી માટે કેટકેટલા લયંકર સંગ્રામો થયા તે ઉપર શાસ્ત્રકારે પ્રકાશ પાડ્યો છે. મૈથુનના હારણ દુઃખોનું વિશ્લેષણ કરતાં શાસ્ત્રકારે ઇન્દ્રિયો અને મન ઉપર સંયમ રાખવાની પ્રબળ પ્રેરણા આપી છે.

પાંચમા અધ્યયનમાં પરિગ્રહનો ઉલ્લેખ છે. પરિગ્રહના સંચય, ઉપચય, નિધાન, પિંડ, મહેચ્છા, ઉપકરણ, સંરક્ષણ, સંસ્તવ, આસક્તિ આ બધા પર્યાયવાચી નામો છે. આમાં વૃક્ષના ખીના રૂપકના માધ્યમથી પરિગ્રહનું વર્ણન કર્યું છે. આમાં એમ બતાવ્યું છે કે ચારે જાતિના દેવો, દેવીઓ તેમજ કર્મભૂમિના ચક્રવર્તી સમ્રાટથી લઈને એક ભિખારી સુધીમાં પણ પરિગ્રહવૃત્તિ હોય છે. પરિગ્રહવૃત્તિને કારણે જ માનવી સેકંડો પ્રકારની શિલ્પાદિ કળાઓનું અધ્યયન કરે છે. પુરુષોની ૭૨ તથા સ્ત્રીઓની ૬૪ કળાઓનું શિક્ષણ લે છે. પરિગ્રહને કારણે જ હિંસા, જૂઠ, અહત્તાહરણ વગેરે દુષ્ક્રમે તેમજ શુધા-પિપાસા અને અપમાન આદિના વિવિધ કષ્ટોને સહે છે. પરિગ્રહનું બંધન સૌથી મોટું બંધન છે.

પરિચ્છેદી આ જીવનમાં પણ દુઃખી થાય છે અને પરલોકમાં પણ દુઃખી થાય છે. તેથી શાસ્ત્રકારોએ કહ્યું છે કે- સમસ્ત દુઃખોને દૂર કરનારી આ જિનવાણીરૂપી ઔષધિ - વચનામૃત વીતરાગનાં પરમશાંતરસથી ભરપૂર બધાંને વિના મૂલ્ય આપવામાં આવે છે છતાં પણ જીવો તેનું સેવન કરતા નથી અને અસહ્ય કષ્ટોને લોગવી રહ્યાં છે. એ જ સૌથી મોટું આશ્ચર્ય છે!

બીજા શ્રુતસ્કન્ધમાં પાંચ ધર્મદ્વાર-સંવરદ્વારોનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. તે આ પ્રમાણે છે - અહિંસા, સત્ય, અસ્તેય, બ્રહ્મચર્ય અને અપરિચ્છેદ.

બીજા શ્રુતસ્કન્ધના પ્રથમ અધ્યયનમાં અહિંસાનું વિશેષણ છે. અહિંસાના નિર્વાણ, નિર્વૃત્તિ, સમાધિ, શક્તિ, કીર્તિ, કાન્તિ, દયા, વિમુક્તિ, અભય આદિ ૬૦ નામ બતાવ્યાં છે. હિંસાનું લક્ષણ છે-પ્રમાદ અથવા કષાયવશ કોઈપણ પ્રાણીના પ્રાણોને મન, વચન અને કાયાથી પીડા ઉપખવવી. તેથી અહિંસાનું લક્ષણ થશે કે કોઈ પણ જીવને કોઈ પણ પ્રકારે પીડા ન પહોંચાડવી. ફક્ત બાધાપીડા પહોંચાડવી નહિ એટલુંજ નહિ પણ તેને માટે કોઈ પણ પ્રકારની અનુમતિ આપવી તે પણ હિંસા જ છે. પ્રત્યક્ષ કે અપ્રત્યક્ષ કોઈ પણ પ્રકારે પ્રાણીઓને કષ્ટ-પીડા-સંતાપ ન આપવા તેજ અહિંસા છે. અહિંસા અને હિંસાની આધારભૂમિ મુખ્યપણે ભાવના છે. મનમાં હિંસા હોય અને બહાર અહિંસા હોય તો પણ તે હિંસા જ છે. જો મનમાં પવિત્ર ભાવનાઓના ઝરણાં વહેતા હોય, વિવેક પ્રયુક્ત હોય તો બહાર હિંસા પ્રતીત હોવા છતાં પણ અહિંસા છે. અંતરમાનસમાં દ્રેષ ધુણા તથા અપકારની ભાવનાનો અભાવ હોય અને પ્રેમ, કરુણા તથા કસ્યાણુ ભાવનાનો સાગર ઉછળી રહ્યો હોય તો શિક્ષા માટે યથોચિત ઢંડ આપવો, તાડન કરવું, રોગનિવારણ માટે કડવી દવા આપવી, જીવન સુધારવા માટે પ્રાયશ્ચિત આપવું તે હિંસા નથી. મનમાં મેદ્વી ભાવના હોય અથવા સંકલ્પપૂર્વક પોતાના નિમિત્તે કોઈ બીજાના મનમાં દુર્ભાવના ઉત્પન્ન કરી હોય તો તે હિંસા છે. આનું નિવારણ સમતા, વિવેક અને ઉપયોગથી કરવું તે અહિંસા છે.

અહિંસક સાધકનાં મન, વાણી તથા જીવનના કણ-કણમાં અહિંસાનો સ્વર ગૂંજતો રહે છે. તેના ચિત્તમાં અહિંસાની નિર્મળ ગંગા પ્રવાહિત થતી રહે છે. તેના ભાષણમાં દયાનો મધુર સ્વ વરસતો રહે છે અને તેની પ્રત્યેક શારીરિક પ્રવૃત્તિમાં અહિંસાનો સુમધુર રણકાર અંકુત થાય છે. તે અહિંસા ભગવતીની બ્રહ્મ સમાન ઉપાસના કરે છે. જેવી રીતે પક્ષીઓ માટે અનંત આકાશ અને નૌકા માટે સમુદ્ર આધારરૂપ છે તેવી જ રીતે સમસ્ત જીવો માટે અહિંસા આધાર છે. તે ક્ષેમકરી છે. તીર્થંકરો દ્વારા સુકષ્ટ છે અને વિશિષ્ટ જ્ઞાનીઓ દ્વારા અનુપાલિત તથા ઉપદિષ્ટ છે. અહિંસાના રક્ષણાર્થે આહારશુદ્ધિ આવશ્યક છે. છકાયના જીવોની રક્ષા માટે શુદ્ધ આહારની ગવેષણાનો આમાં ઉપદેશ આપવામાં આવ્યો છે. શ્રમણે કઈ વિધિએ આહારની ગવેષણા કરવી જોઈએ તેના ઉપર વિસ્તારથી પ્રકાશ પાડ્યો છે. જે આહાર કૃત, કારિત ન હોય, ક્યદોષથી રહિત હોય, ઉદ્દગમ, ઉત્પાત તથા એષણા દોષથી દૂષિત ન હોય પરન્તુ નવકોટિએ શુદ્ધ હોય તેવો આહાર શ્રમણ માટે આદ્ય છે. મંત્ર-મૂળ-લેષજન્ય-સ્વપ્નક્રમ અને જ્યોતિષ વગેરે બતાવી લેવામાં આવેલો આહાર અગ્રાહ્ય છે. અહિંસાના વ્રતની રક્ષા માટે પાંચ ભાવનાઓ બતાવવામાં આવી છે.

પ્રથમ ભાવનામાં વ્રસ અને સ્થાવર જીવોની રક્ષા હેતુ જોઈને ચાલવું- તેને ઇર્થાસમિતિ કહે છે. બીજી ભાવના મન સમિતિ છે, તેમાં અશુભ તથા અધાર્મિક વિચાર ન કરવાનું કહ્યું છે. ત્રીજી ભાવના વાક્યસમિતિની છે, જેમાં સાવધભાષાનો પ્રયોગ ન કરવાનું પ્રતિપાદન કર્યું છે. ચોથી ભાવના એષણા સમિતિની છે જેમાં ભિક્ષાની ગવેષણા માટે શ્રમણને એવો નિર્દેશ કર્યો છે કે તે અનેક ઘરોમાંથી થોડી-થોડી ભિક્ષા ગ્રહણ કરે, ગુરુની સમક્ષ તેની આલોચના કરે અને અપ્રમત્ત થઈને શુભયોગોનું ચિન્તન કરે. ત્યાર પછી બધા શ્રમણોને નિમંત્રણ આપી મૂર્છારહિત થઈને માત્ર સાધના હેતુ પ્રાણુધારણ કરવાની દૃષ્ટિએ આહાર ગ્રહણ કરે. પાંચમી આદાન નિક્ષેપણા-સમિતિમાં પીઠ, ફલગ અને શય્યા સંસ્તારક, વસ્ત્ર, પાત્ર-કંબલ, ઢંડ, રજોહરણ, ચોલપટ્ટો, મુખવસ્ત્રિકા અને પગ લૂંછવાનું કપડું વગેરે ઉપકરણોને

રાગદ્વેષરહિત ભાવનાથી ચતનાપૂર્વક ગ્રહણ કરે. જે સાધક આ પ્રમાણે નિયમોનું પાલન કરતાં-કરતાં સંયમ અને તપ સહિત જીવનચાલન કરે છે તે આરાધક છે.

બીજા અધ્યયનમાં સત્યનું વિશ્લેષણ કરવામાં આવ્યું છે. વસ્તુનું યથાર્થ જ્ઞાન અને ભાષણ એ જ સત્ય છે. સત્ય અહિંસાનું જ એક વિશદ રૂપ છે. સત્યનો વ્યવહાર માત્ર વાણીથી જ થતો નથી. અપિતુ તેનું મૂળ ઉદ્દગમ સ્થાન મન જ છે. જેવું જોયું હોય, જેવું સાંભળ્યું હોય, જેવું અનુમાન કર્યું હોય તેવું જ વાણીથી કથન કરવું અને મનમાં ધારણ કરવું-વિચારવું એ જ સત્ય છે. સત્ય કોમળ તથા મધુર હોવું જોઈએ કે જેથી તે વાણી દ્વારા પ્રાણીઓનું હિત થાય. જેનાથી મનમાં કષ્ટ થાય છે તે સત્ય હોવા છતાં પણ સત્ય નથી તેથી સત્ય 'શિવ-સુંદર' હોવું જોઈએ. ભગવાન મહાવીરે સત્યને ભગવાન કહેલ છે. સત્યવાદી ન સસુદ્રમાં ડૂબે છે, ન અગ્નિમાં બળે છે, વિકટમાં વિકટ પરિસ્થિતિમાં પણ તે સુરક્ષિત રહે છે. તે દેવ-દાનવ અને માનવ દ્વારા વંદનીય છે. સત્યવાદી શ્રમણો માટે ભાષા સંબંધી જ્ઞાન આવશ્યક છે જેથી તેઓ નામસત્ય, રૂપસત્ય, સ્થાપનાસત્ય જેવા ભેદોની યથાર્થતા-વાસ્તવિકતાને જાણી શકે. કારણકે તે વ્યવહાર દૃષ્ટિએ સત્ય માનવામાં આવે છે. સત્યધર્મની રક્ષા માટે પાંચ ભાવનાઓ બતાવી છે. તે આ પ્રમાણે છે:-

પ્રથમ ભાવના અનુચિન્ત્ય સમિતિરૂપ છે. સદ્ગુરુ દ્વારા સૃષ્ટવાદ વિરમણ- સત્ય વચન પ્રવૃત્તિરૂપ સંવરના પ્રયોજનને સાંભળી, તેના રહસ્યને જાણી સંશયયુક્ત તથા ઉતાવળો-ઉતાવળો ન બોલે, કટુવચન ન બોલે, અંચળતાથી ન બોલે. પરન્તુ ચિન્તનપૂર્વક વિચારીને વિવેકથી બોલે.

બીજી ભાવના કોષનિગ્રહ-શાંતિરૂપ છે. સાધક ક્રોધ ન કરે કારણ કે ક્રોધી માનવ રૌદ્રરૂપ પરિણામોને વશીભૂત થઈને મિથ્યા બોલે છે, એક બીજાની ચાડી ખાય છે અને વૈર વિરોધ પેદા કરે છે. તે સત્ય-શીલ-સદાચારનો નાશ કરે છે. ક્રોધી માનવ સર્વત્ર તિરસ્કારને પાત્ર બને છે તેથી ક્રોધ કરવો ઉચિત નથી. ક્ષમાભાવની સુરસરિતામાં નિમગ્ન રહેનાર- ડૂબકી મારનાર સાધક સદા આનંદનો અનુભવ કરે છે.

ત્રીજી ભાવના લોભવિજયરૂપ નિર્લોભ ભાવના છે. ક્રોધની જેમ લોભ પણ સત્યનો શત્રુ છે. ક્રોધ દ્વેષાત્મકવૃત્તિ છે તેમ લોભ રાગાત્મકવૃત્તિ છે. જેવી રીતે સહસ્રરશિમ સૂર્ય ઉપર વાદળો છવાઈ જવાથી તેનો પ્રકાશ મંદ પડી જાય છે અને ક્યારેક ક્યારેક કાળી ઘટા આવી જવાથી અંધકાર પણ થઈ જાય છે તેમ યુદ્ધિ રૂપી સૂર્ય ઉપર ક્રોધ અને લોભની ઘટાઓ છવાતાં વિવેકનો પ્રકાશ લુપ્ત થઈ જાય છે અને મનમાં અવિવેકનો અંધકાર વ્યાપી જાય છે. ગિલાડી જેમ દૂધ પીવાની લાલચમાં માથા ઉપર પડનારી લાકડીને જોતી નથી તેમ લોભને કારણે આવનારી વિપત્તિઓને માનવ જોતો નથી. તે અનેક વિપત્તિઓને સહન કરે છે. સત્યનો સાધક સતત એમ ચિંતવે છે કે આ ખાન-પાન, વસ્ત્ર અને મકાન કે જેના ઉપર હું લુપ્ત થઈ રહ્યો છું, જેમની મમતામાં હું પાગલ થઈ રહ્યો છું, જેમના લોભનું પૂર મને તાવની જેમ પીડી રહ્યું છે, આ બધી સંપત્તિ તો વિપત્તિ છે, સાચી સંપત્તિ તો આત્મશાંતિ છે. આ ભાવના દ્વારા સાધક લોભ ઉપર વિજય પ્રાપ્ત કરી અપૂર્વ ઉદ્ધાસ અને નિરપૃહતાનો અનુભવ કરે છે.

ચોથી ભાવના-ભયવર્જનરૂપ-ધૈર્યયુક્ત અભયભાવના છે. લોભ જેમ એક પ્રકારના મીઠા ઠગ જેવો છે કારણ કે તે સાધકના જીવનરસને છાનું-છાનું ચૂસે છે, જ્યારે ભય એ કડવા ઠગ જેવો છે. ભયથી મન આતંકિત, દુર્બળ અને વ્યાકુળ બની જાય છે. ભય જીવનને અંધકારમાં ધકેલનાર અને મનોબળને ક્ષીણ કરનાર છે. ભયભીત માનવી ક્યારેય પણ સત્ય બોલી શકતો નથી. તેથી સાધક હંમેશા ભયથી દૂર રહે છે; તે એમ ચિન્તવન કરે છે કે- જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર જેવી અમૂલ્ય નિધિ મારી પાસે છે. વિવેક, વિચાર, સંતોષ તથા અમત્વ જેવા પરમરસનેહી મિત્રો મારા સહાયક છે તો પછી મને ડર કંઈ વાતનો છે? આ પ્રમાણે ચિન્તન-મનન અને નિઠ્ઠિયાસન કરવાથી નિર્ભયતાના અસ્કારો મનમાં દૂર થાય છે અને તે ધૈર્યયુક્ત અભયભાવના દ્વારા આત્માને ભાવિત કરે છે.

પાંચમી ભાવના-હાસ્યયુક્ત વચન સંયમરૂપ છે, હાસ્ય એ સત્યનો શત્રુ છે. સત્યસાધક એક-એક વચનના ઉદાહરણમાં ડૂબીને ગડરાઈથી ચિન્તનનો પ્રયોગ કરે છે; જેમાં વિવેકની તો ચમક હોય છે પરન્તુ હાંસી-મજાક જેવું આછકલાપણું કે છીછરાપણું હોતું નથી. હાંસી-મજાકમાં બોલનાર વ્યક્તિ શખ્દોનો વિવેકપૂર્વક ચુનાવ કરતો નથી. તે

તો એવી વાત કહેવા ઇચ્છે છે કે જેથી સાંભળનારા જોરથી હસી પડે. તે જૂઠું પણ ખોલે છે. અતિશયોક્તિ પણ કરે છે. વિદૂષક અથવા ભાંડની જેમ કુચેષ્ટા કરીને વિવિધ પ્રકારના અવાજો કરે છે— વિવિધ ખોલી ખોલે છે. આ બધા આચરણો ત્યાજ્ય છે કારણ કે જેની પણ મરકરી-મગક ઉડાડવામાં આવે છે તેના હૃદયમાં આઘાત — ચોટ પહોંચે છે. તેથી સાધક સતત સાવધાન રહીને પોતાની અંદર એવા સંસ્કાર જાગૃત કરે કે જેથી વાણીમાં હાસ્યનો પ્રયોગ ન થાય. તેમજ અસત્ય વચન પણ ન ખોલે. પરંતુ હંમેશા વાણીને સંયત અને ગંભીર રાખીને ખોલે.

ત્રીજા અધ્યયનમાં અચોર્ય ઉપર પ્રકાશ પાડ્યો છે. અચોર્ય અહિંસા અને સત્યનું રૂપ છે. જેમ છુપાઇને અથવા બળજબરીથી કોઈ વ્યક્તિની વસ્તુ અથવા ધન હરણ કરવું તે ચોરી છે તેવીજ રીતે અન્યાયપૂર્વક કોઈ વ્યક્તિ, સમાજ અથવા રાષ્ટ્રનો અધિકાર છીનવી લે તે પણ ચોરીજ છે. સાધક મન, વચન અને કર્મથી ન તો કોઈની ચોરી કરે છે, ન ખીજા પાસે ચોરી કરાવે છે કે, ન કોઈ ચોરી કરતો હોય તેને અનુમોદે છે. અહિંસા અને સત્યનો અચોર્યની સાથે ગાઢ સંબંધ છે. અહિંસાથી મનમાં કરુણાની ભાવના દઢ અને પુષ્ટ થાય છે. સત્યથી સાહસ તથા અભયનિષ્ઠા જાગૃત થાય છે તો અચોર્યથી મનની અસીમ આકાંક્ષા અને અપાર તૃષ્ણા ઉપર અંકુશ રહે છે. હિંસામાં કૂરતા મુખ્યપણે હોય છે, જ્યારે ચોરીમાં તૃષ્ણાની મુખ્યતા હોય છે. કોઈ પણ સુંદર વસ્તુ જોઈને તસ્કરના મનમાં ઇચ્છા થાય છે કે હું આને કેવી રીતે પ્રાપ્ત કરું? તેના મનમાં ચંચળતા આવે છે અને યેનકેન પ્રકારેણ તે વસ્તુને પ્રાપ્ત કરે છે. આ સૂત્રમાં ચોરીની બે પરિભાષાઓ પ્રાપ્ત થાય છે— (૧) અર્થહરણ ચોરી અને (૨) અધિકારહરણ ચોરી. આ વ્રતની પાંચ ભાવનાઓ છે. —

(૧) નિમિત્તવાસ સમિતિ ભાવના— જે સ્થાન પ્રાશુક હોય, કોઈને પીડાકારી ન હોય, જ્યાં સ્ત્રીઓનું આવાગમન થતું ન હોય, જ્યાં રહેવાથી સાધુના આચારમાં કોઈ સ્ખલના થવાની સંભાવના ન હોય અને જ્યાં કોઈ પણ પ્રકારનો આરંભ સમારંભ કરવો ન પડે એવા સ્થાનમાં સાધકે આવાસ કરવો જોઈએ. શ્રમણ એમ ચિન્તવન કરે કે હું અનગાર છું. સાપ જેમ ઉંદરના બનાવેલા બિલમાં રહે છે તેવીજ રીતે મારે પરકૃત-ખીજના બનાવેલા નિર્દોષ મકાનોમાં જ રહેવું જોઈએ. સર્દી, ગરમી અને વર્ષાઋતુમાં અગવડતા પડે ત્યારે એમ વિચાર કરે કે આ ક્ષણિક છે. મારે હંમેશ માટે તો અહીં રહેવાનું નથી. માડું જીવન તો સરિતાની જેમ ગતિશીલ છે. આજે અહીં તો કાલે ખીજે. એક જગ્યાએ તો સ્થિર થઈ કાયમ રહેવાનું નથી. મારે તો મારા વ્રતોની રક્ષા કરવી છે. આ પ્રમાણે ચિંતન કરી તે પોતાની ભાવનાને સુદઢ બનાવે છે.

(૨) ખીજ ભાવના અનુસાર સંસ્તારક ગ્રહણરૂપ અવગ્રહ સમિતિ છે. આવાસ-સ્થાનની ચિંતાથી મુક્ત થયા પછી શ્રમણની સામે ખીજ ચિંતા પથારી-પાગરણ અથવા સંસ્તારકની હોય છે. શ્રમણ વણદીધેલી કોઈ પણ વસ્તુ ગ્રહણ કરી શકતો નથી. જો શય્યા-સંસ્તારક અનુકૂળ ન મળે તો પણ તે મનમાં ખેદ ન કરે. તે એમ જ ચિંતવન કરે કે પૃથ્વી એજ સુંદર સેજ છે, તે પુષ્પશય્યા સમાન જ છે, અને પોતાની જુજ એજ સુલાયમ તકિયો-ઓશિકું છે. આ પ્રમાણે વિચારી મનમાં સમાધિ રાખે.

(૩) ત્રીજી ભાવના શય્યાસંસ્તારક પરિકર્મ-વર્જનારૂપ શય્યાસમિતિ છે. આ ભાવના ઉપરોક્ત બંને ભાવનાઓનું સમ્મિલિતરૂપ છે. શ્રમણ જે મકાનમાં રહે તે જો હવા-ઉજ્જશવાળું ન હોય, ભાંગ્યું-તૂટ્યું હોય, મચ્છર વગેરે હોય તો પણ પોતાની સુખ-સગવડ ખાતર તેની મરમમત-દુરસ્તી કરાવવાનો વિચાર પણ ન કરે. પથારી-શય્યાના સંબંધમાં પણ આ જ વાત છે. જ્યાં હિંસા છે ત્યાં ચોરી પણ છે, કારણ કે જે જીવોના પ્રાણ લેવાઈ રહ્યા છે તેમની તે માટે અનુમતિ તો પ્રાપ્ત કરી નથી. પરપ્રાણહરણ પરધનહરણ કરતાં પણ મોટી ચોરી છે. આ પ્રમાણે મનને સમતાયોગમાં તરબોળ બનાવી-તેમાં રસબસ કરી શય્યાપરિકર્મની વર્જના કરતો પોતાના ચારિત્રને નિર્મળ રાખે.

(૪) ચોથી ભાવના અનુસાર ભક્તિ લોજનલક્ષણા સાધારણ પિંડપાતલાલ સમિતિ છે. આવાસ અને શય્યા પછી લોજન આવે છે. આ ભાવના ભાવતો શ્રમણ જે કંઈ આહારની પ્રાપ્તિ થાય તેને એકલા લોગવવાની ઇચ્છા ન કરે અને ન તો તેને સંતાડીને રાખે. તેમ કરવું તે સંઘ તથા આચાર્યની ચોરી છે. આમ કરવાથી સંઘ અને આધર્મિકોના અધિકારનો લોપ થાય છે. સંઘમાં અવિશ્વાસ અને અપ્રીતિ વધે છે. જે એકલો-એકલો ખાય છે તે પોતાના ચારિત્રને

દુષિત બનાવે છે. સંવિભાગ નહિ કરનારને સુક્રિત મળતી નથી. અસંવિભાગી શ્રમણ પાપશ્રમણ છે તેથી શ્રમણે હમેશા સંવિભાગ-સમાન વહેંચવાની વૃત્તિ તથા સંસ્કાર જાગૃત કરવા માટે આ ભાવનાનું ચિંતન કરતા રહેવું જોઈએ.

(૫) પાંચમી ભાવના સાધર્મિકમાં વિનયકરણ ભાવના સમિતિ છે. સાધર્મિકનો અર્થ 'સમાનધર્મ તથા સમાન આચારવાળો' થાય છે. શ્રમણ-શ્રમણના જે ધર્મ, નિયમ, મર્યાદા તથા આચાર સમાન હોય છે તેથી તેઓ પરસ્પર સાધર્મિક કહેવાય છે. સાધર્મિક પ્રત્યે સન્માનની ભાવના રાખવાનું માધ્યમ વિનય છે. વિનય દ્વારા બધાના હૃદય પ્રેમ-સૂત્રમાં બંધાઈ જાય છે. આ ભાવનામાં માનસિક વાતાવરણ એવું બનાવવું જોઈએ કે જેમાં સેવા, સહયોગ, સ્નેહ અને વિનયના કૂલ સદા ખિન્નતા રહે અને મહેકતા રહે.

ચોથા અધ્યયનમાં પ્રહ્લચર્યનું વિશ્લેષણ છે. પ્રહ્લચર્ય સ્વયંમાંજ એક મોટી આધ્યાત્મિક શક્તિ છે. આધ્યાત્મિક સ્વાસ્થ્ય છે, જેથી માનવસમાજ પૂર્ણ સુખ અને શાંતિને પ્રાપ્ત કરે છે. પ્રહ્લચર્યનો મહિમા અને ગરિમાનું વર્ણન કરતાં ભગવાને 'ઉત્તમં બલં ભગવન્તં કહ્યું છે. મુનિયોમાં જેમ તીર્થંકર શ્રેષ્ઠ છે તેવી જ રીતે વ્રતોમાં પ્રહ્લચર્ય શ્રેષ્ઠ છે. તે વ્રતોનો મુગ્ધમણિ છે. પ્રહ્લચર્યનો અર્થ છે બધી ઇન્દ્રિય અને સંપૂર્ણ વિકારો ઉપર અધિકાર - અંકુશ મેળવવો. પ્રહ્લચર્યથી તેજ, ધૃતિ, સાહસ અને વિદ્યાની પ્રાપ્તિ થાય છે. આ વ્રતની પાંચ ભાવનાઓ છે--

(૧) પ્રથમ ભાવના છે-- અસંસકૃતવાસ વસતિ ભાવના-- જ્યાં-જ્યાં જે-જે કારણોથી પ્રહ્લચર્યમાં દુષણ અને સ્ખલનાઓ થવાની સંભાવનાઓ છે તે-તે કારણો, સ્થાનો અને પ્રસંગોનું વર્જન (ત્યાગ) કરતા રહેવું એજ આ ભાવનાઓનું મુખ્ય લક્ષ્ય છે. વાતાવરણથી મન પ્રભાવિત થાય છે તેથી મનને પ્રહ્લચર્યમાં સ્થિર રાખવા માટે આ આવશ્યક છે કે ચંચળતા-અસ્થિરતા ઉત્પન્ન કરનારી વાતો તેમજ મોહપૂર્ણ કામોત્તેજક વાતાવરણ જ્યાં હોય ત્યાં સાધકે ન રહેવું જોઈએ. આ ભાવનામાં સ્ત્રી સંસર્ગચુકત આવાસ ત્યાજ્ય બતાવેલ છે.

(૨) બીજી ભાવના સ્ત્રીકથા વિરતિ છે. સાધુ પોતાનું ચિંતન સ્ત્રીકથાથી વિરમી ધર્મકથા તરફ વાળે છે.

(૩) ત્રીજી ભાવના સ્ત્રીરૂપ નિરીક્ષણ વિરતિ છે. સ્ત્રીના રૂપને કામચક્ર દૃષ્ટિથી જોવું, તેના ઉપર આસક્ત થવું, વારંવાર જોતા રહેવાનો પ્રયત્ન કરવો અને સૌંદર્યની પ્રશંસા કરવી તે રાગનું કારણ અને ચારિત્રને દુષિત કરનારું છે. જે મધ્યાહ્નના સૂર્યની સામે જોવાથી આંખો ચકાચોંધ થઈ જાય છે તેવી જ રીતે સ્ત્રીના સૌંદર્યને કામચક્રદૃષ્ટિથી જોવાથી આંખો પણ ચકાચોંધ થઈ જાય છે - અંજાઈ જાય છે તેથી મનમાં પ્રહ્લચર્યના સંસ્કારો સુદૃઢ બનાવવા અત્યાવશ્યક છે. સાધક સ્ત્રીના સૌંદર્ય અને સ્ત્રીના અંગ-પ્રત્યંગ વગેરે તરફ દૃષ્ટિપાત ન કરે.

(૪) ચોથી ભાવના છે પૂર્વસ્ત-પૂર્વકીડિત વિરતિ-શ્રમણ પોતાના ગૃહસ્થ જીવનમાં પોતાની પત્ની, પ્રેયસી અથવા અન્ય કોઈ સ્ત્રીની સાથે કામક્રીડા કરી હોય, મધુર પ્રેમાલાપ કર્યો હોય, તેના શરીરના વિવિધ અંગોનો સ્પર્શ કર્યો હોય; આ બધાનું સ્મરણ કરે તો તેની સ્મૃતિ તાજી થઈ જશે અને વિકારો ઉત્પન્ન થશે. તેથી પૂર્વ જીવનમાં ભોગવેલા કામભોગ રૂપી સર્પ જે સ્મૃતિઓમાં મૂર્ચ્છિત થઈને છુપાયેલા છે તે વિચારોની ગરમી મળતાંજ પુનઃ ચૈતન્ય અને ગતિશીલ ન થઈ જાય તે માટે એવા સંસ્કારો પાડવા કે જેથી સ્મૃતિ નિબ્બનંદમાં વિલીન થઈ જાય.

(૫) પાંચમી ભાવના - પ્રણીતઆહાર વિરતિ સમિતિ છે. પ્રહ્લચર્યની સાધનામાં બાહ્ય શુદ્ધ વાતાવરણ જેટલું આવશ્યક છે તેટલો જ આહારનો સંયમ. આહારનો મન ઉપર ખૂબ જીડો અને શીઘ્ર પ્રભાવ પડે છે. તેથી ભોજન સાદું તેમજ શુદ્ધ કરવું જોઈએ. પ્રણીત આહારની પાછળ બે દૃષ્ટિઓ છે. ધી, મસાલાથી ભરપૂર ભારે ગરિષ્ઠ ભોજન કરવું તેમજ અધિક પ્રમાણમાં ભોજન કરવું. આ બંને વાત પ્રણીત આહારમાં સમાવિષ્ટ થાય છે. આ બંને બાબતો પ્રહ્લચર્ય માટે ઘાતક છે. પ્રણીત આહારથી શરીરમાં રસ, રક્ત આદિ ઉત્તેજના પામે છે અને વિકારોની વૃદ્ધિ થાય છે. ગરિષ્ઠ ભારે ભોજનથી આગસ આવે છે, પ્રમાદ વધે છે અને મનમાં રાક્ષસી વૃત્તિઓ જાગૃત થાય છે. તેથી સાધક મનમાં એવી ભાવના વિચારે કે શરીરને ટેકો આપવા શરીર ક્ષીણ ન થાય. કારણ કે આનાથી આત્માનું કાર્ય સાધવું છે, તે માટે ભોજન લેવાનું છે, પણ પુષ્ટ કરવા માટે નહિ. આ ભાવનાથી ભોજન પ્રત્યેની આસક્તિ તૂટે છે અને સંયમવૃત્તિ સુદૃઢ બને છે.

પાંચમ ગુરુદેવ કવિવર્ય પં. જાનકચન્દ્રેજી મહારાજ જન્મશતાબ્દ સ્મૃતિગ્રંથ

પાંચમા અધ્યયનમાં અપરિચ્છેદનું નિરૂપણ છે. ધન, સંપત્તિ, લોગસામગ્રી વગેરે કોઈપણ પ્રકારની વસ્તુઓનો મમત્વપૂર્વક સંગ્રહ કરવો તે પરિચ્છેદ છે. ‘પરિચ્છેદ’ એ શબ્દોથી બનેલો છે. પરિ+ચ્છેદ=પરિચ્છેદ, ‘પરિ’નો અર્થ છે સંપૂર્ણપણે અને ‘ચ્છેદ’નો અર્થ છે ચ્છેદણ કરવું. કોઈપણ વસ્તુને સમગ્રતાથી-મૂર્છા અને મમતાબુદ્ધિથી ચ્છેદણ કરવું તે પરિચ્છેદ છે. જૈનદર્શનની માન્યતા એ છે કે અપરિચ્છેદનો અર્થ વસ્તુનો અભાવ નહિ પરંતુ મમતાનો અભાવ એજ અપરિચ્છેદ છે. કોઈપણ વસ્તુમાં ભલે તે નાની હોય કે મોટી, જડ હોય કે ચેતન, બાહ્ય અથવા આભ્યન્તર-તેમાં આસક્તિ રાખવી, તેમાં અંધાઈ જવું, તેની પાછળ પડી પોતાનો વિવેક ગુમાવી દેવો-આ અર્થ પરિચ્છેદના અર્થમાં સમાવિષ્ટ થાય છે. પૂર્ણ અપરિચ્છેદી સાધકને માટે તો દાંત, શૃંગ, કાચ, પથ્થર તથા ચર્મ વગેરેના પાત્રો, તેમજ સચેત કણ, ફૂલ, કંદમૂળ વગેરે ચ્છેદણ કરવાનો નિષેધ કરવામાં આવ્યો છે. અપરિચ્છેદી સાધક લોજન માટે પણ હિંસા કરતો નથી. તે શરીરરક્ષા તેમજ ધર્મસાધના માટે જે વસ્ત્ર-પાત્રાદિ ચ્છેદણ કરે છે તે નિર્મમત્વભાવથી જ ચ્છેદણ કરે છે અને તેનો ઉપયોગ કરે છે. આ વ્રતની પાંચ ભાવનાઓ આ પ્રમાણે છે.

(૧) પ્રથમ ભાવના-શ્રોત્રેન્દ્રિય સંવરરૂપ શબ્દ ભાવના છે. ક્યારેક કોઈ સ્તુતિ-પ્રશંસા કરે અથવા નિન્દા કરે, મધુર બોલે અથવા કડવું બોલે ત્યારે સાધક મનને એવી રીતે કેળવે કે જેથી શબ્દો પ્રત્યે ન તો આકૃષ્ટ થાય કે ન વિકૃષ્ટ થાય. ન તો રાગ કરે કે ન દ્વેષ કરે.

(૨) બીજી ભાવના-ચક્ષુરિન્દ્રિય સંવરરૂપ નિચ્છેદ ભાવના છે. સાધકની સામે ગમે તેવી સુંદર કે અસુંદર વસ્તુ આવે તેને તે સ્થિતપ્રજ્ઞની જેમ જુએ. ન તો મનમાં રાગ કરે, ન દ્વેષ કરે. તેમજ વાણીથી તેની ન તો નિન્દા કરે કે ન સ્તુતિ કરે. પરંતુ મધ્યસ્થભાવ સાધી સમભાવપૂર્વક ચક્ષુરિન્દ્રિયનો સંયમ કરે.

(૩) ત્રીજી ઘ્રાણેન્દ્રિય સંવરભાવના છે. ઘ્રાણનો અર્થ નાક છે. નાકનો સ્વભાવ છે ગંધનું જ્ઞાન કરવું. જે ગંધ મનને મધુર, મોહક અને ખ્યારી લાગે છે તે સુગંધ કહેવાય છે અને જે અપ્રિય અને અણુગમતી લાગે છે તે દુર્ગંધ કહેવાય છે. સુગંધવાળી કે દુર્ગંધવાળી વસ્તુ સામે આવે તો પણ મનને રાગ-દ્વેષથી લેપાવા ન દે અને એવી તાલીમ આપે કે જેથી સમભાવની સ્થિતિમાં રહી શકે.

(૪) ચોથી રસનેન્દ્રિય સંવરભાવના છે. રસનેન્દ્રિય-જીભના એ કાર્ય છે. - આખું અને બોલવું. આ ઈન્દ્રિય બોલીને પણ સુખ-દુઃખ આપે છે અને આઈને પણ જેમ ગાડી ચલાવવા માટે પૈડાંમાં તેલ ઉંઘવું પડે છે કે જેથી ગાડી બરાબર સરળ રીતે ચાલ્યા કરે. જેમ ઘાને રૂઝવવા માટે મલમ લગાડવો પડે છે તેવીજ રીતે શરીરને સારી રીતે ચલાવવા માટે આહારની જરૂર પડે છે. તેથી જે કંઈ નીરસ અથવા સરસ લોજન મળે તેને અસ્વાદ ભાવથી ચ્છેદણ કરે છતાં પ્રસન્નતા ચિત્તની ન વિલાય તો તે રસનેન્દ્રિયનો વિજય અને સંવર થયો કહેવાય. તેમજ વાણી પણ વિવેકયુક્ત બોલે.

(૫) પાંચમી સ્પર્શનેન્દ્રિય સંવરભાવના છે. - પ્રતિદિન શરીરને ઠંડા, ગરમ, હેળવા, ભારે, રૂક્ષ, કોમળ સ્પર્શનો અનુભવ થાય છે. આ ભાવનામાં સાધક મનને એવા પ્રકારની તાલીમ આપે છે કે આ ઠંડા, ગરમ, કોમળ જે કંઈ સ્પર્શ થાય છે તે બધા શરીરને થાય છે. તેમાં તટસ્થ તથા સમાધિસ્થ રહેવાનો અભ્યાસ કરે. મનને ફરેક પ્રકારના સ્પર્શમાં સમ અને રાગ-દ્વેષથી અલગ રાખે.

આ પ્રમાણે આ આગમમાં પાંચ સંવરદ્વારમાં રૂપ ચારિત્રની ભાવનાઓ બતાવી છે. ભાવનાઓના ચિન્તન-મનન અને જીવનમાં પુનઃ પુનઃ પ્રયોગ કરવાથી સાધકને ત્યાગમય, તપોમય તથા અનાસક્ત જીવન જીવવાની શિક્ષા પ્રાપ્ત થાય છે અને સંયમના મહાપથ ઉપર સમ્યક પ્રકારે ચાલવામાં સરળતા થાય છે.

આગ્રવ અને સંવરનું નિરૂપણ આગમ સાહિત્યમાં અનેક સ્થળે થયું છે પરંતુ પ્રશ્નવ્યાકરણ સૂત્રમાં જે વિસ્તારથી વિશ્લેષણ કરવામાં આવ્યું છે તે અદ્ભુત અને અપ્રતિમ છે. આવું વર્ણન બીજા કોઈ પણ આગમ સાહિત્યમાં ઉપલબ્ધ નથી. પ્રસ્તુત આગમની આ જ વિશેષતા છે.

૧૧-વિપાકસૂત્ર

પ્રસ્તુત સૂત્ર દ્વાદશાંગીતું ૧૧ સુ અંગ છે. આ આગમમાં સુકૃત અને દુષ્કૃત કર્મોના વિપાકતું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે તેથી આતું નામ વિપાકસૂત્ર છે.^૧ ઠાણાંગસૂત્રમાં આતું નામ કર્મવિવાગદસા પ્રાપ્ત થાય છે.^૨ પ્રસ્તુત આગમના બે શ્રુતસ્કન્ધ છે, વીસ અધ્યયનો, વીસ ઉદ્દેશનકાળ, વીસ સમુદ્દેશનકાળ, સંખ્યાત પદ, સંખ્યાત અક્ષર, પરિમિત વાચનાઓ, સંખ્યાત અનુયોગદ્વાર, સંખ્યાત વેદા નામક છન્દ, સંખ્યાત શ્લોક, સંખ્યાત નિર્ચુકિતઓ, સંખ્યાત સંગ્રહણીઓ અને સંખ્યાત પ્રતિપત્તિઓ છે. વર્તમાનમાં આ ૧૨૧૬ શ્લોક પરિમાણ છે.

કર્મસિદ્ધાન્ત એ જૈનદર્શનનો એક મુખ્ય સિદ્ધાન્ત છે. તે સિદ્ધાન્તતું પ્રસ્તુત આગમમાં દાર્શનિક વિસ્તેષણ નહિ પરંતુ દષ્ટાંતો વડે સમ્યક્ પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું છે. પ્રથમ વિભાગમાં દુષ્કર્મ કરનારી વ્યક્તિઓના જીવનપ્રસંગોનું વર્ણન છે. આ પ્રસંગો વાંચવાથી જ્ઞાત થાય છે કે પ્રત્યેક યુગમાં કેટલીક વ્યક્તિઓ એવી થાય છે કે જે પોતાની કૂર અને હિંસક મનોવૃત્તિને કારણે ભયંકરમાં ભયંકર અપરાધ કરે છે અને તે દુષ્કર્મના ફળસ્વરૂપે તેમને ભયંકર યાતનાઓ સહન કરવી પડે છે. દ્વિતીય વિભાગમાં સુકૃત્ય કરનારી વ્યક્તિઓના જીવન પ્રસંગો છે. જેમ કૂરકર્મ કરનારી વ્યક્તિઓ પ્રત્યેક યુગમાં મળે છે તેમ સુકૃત્ય કરનારી વ્યક્તિ પણ દરેક યુગમાં હોય છે. ભગવાન અને યુગાદિ કોઈ એક યુગવિશેષની દેણુગી નથી. સારા અને ખરાબ લોકો પ્રત્યેક યુગમાં મળી આવે છે.

સ્થાનાંગસૂત્રમાં કર્મવિપાકના મૃગાપુત્ર, ગોત્રાસ, અંડ, શકટ, માહન, નંદીષેણુ, શૌરિક, ઉદુંબર, સહસોદાહ, આમરક અને કુમાર લિચ્છવી એમ દશ અધ્યયનો બતાવ્યા છે. આ નામ કોઈ બીજી વાચનાના પ્રતીત થાય છે. વર્તમાનમાં ઉપલબ્ધ દુઃખવિપાકમાં દશ અધ્યયનોના નામ આ પ્રમાણે મળે છે.- મૃગાપુત્ર, ઉજ્જિતક, અભગ્ગસેન, શકટકુમાર, બૃહસ્પતિદત્ત, નંદીષેણુ, ઉદુંબરદત્ત, શૌર્યદત્ત, દેવદત્ત, અંજુશ્રી. પં. બેચરદાસ દોશીએ સ્થાનાંગમાં આવેલા નામોની સાથે વર્તમાનમાં ઉપલબ્ધ નામોનો સમન્વય આ પ્રમાણે કર્યો છે.^૩

ગોત્રાસ ઉજ્જિતકના કોઈ પૂર્વભવતું નામ છે. અંડનામ અભગ્ગસેને પૂર્વભવમાં જે ઇંડાનો બ્યાપાર કર્યો હતો તેનું સૂચક હોવું જોઈએ. પ્રાહ્યણુ (માહન) નામનો સંબંધ બૃહસ્પતિદત્ત પુરોહિતની સાથે થઈ શકે છે. નંદીષેણુનું નામ નંદીવર્ધનના નામ ઉપરથી પ્રયુક્ત થયું છે. સહસોદાહ આમરકનો સંબંધ રાજાની માતાને તપેત્રી શલાકા વડે મારી નાખનારી દેવદત્તાની સાથે મળતો આવે છે. કુમાર લિચ્છવીની જગ્યાએ અંજુશ્રી નામ આવ્યું છે. અંજુનો જીવ પોતાના અન્તિમભવમાં કોઈ શેઠને ત્યાં પુત્રપણે ઉત્પન્ન થશે. આ કારણે સંભવ છે કે કુમાર લિચ્છવી એવું નામ આપ્યું હોય. લિચ્છવીનો સંબંધ લિચ્છવીવંશ વિશેષથી છે.

સુખવિપાક આગમમાં દશ અધ્યયનોના નામ આ પ્રમાણે છે.- સુખાહુકુમાર, ભદ્રનન્દી, સુખતકુમાર, સુવાસવકુમાર, જિનદાસકુમાર (વૈશ્રમણ્યકુમાર), ધનપતિ, મહાબલકુમાર, ભદ્રનન્દીકુમાર, મહાયંદ્રકુમાર અને વરદતકુમાર. નન્દી અને સ્થાનાંગમાં સુખવિપાકના અધ્યયનોના નામ આપ્યા નથી.

પ્રથમ શ્રુતસ્કન્ધના પ્રથમ અધ્યયનમાં મૃગાપુત્રનું વર્ણન છે. તે મૃગાવતીનો પુત્ર હતો. જન્મથીજ આંધળો, બહેરો, લૂલો, લંગડો, ગૂંગો અને વાત, પિત્ત, કફ વગેરે રોગોથી ઘેરાયેલો અને અત્યન્ત દુઃખી હતો. આને કોઈ જોઈ ન જાય તે માટે રાણી મૃગાવતીએ તેનું પાલનપોષણ ભોંયરામાં રાખી કર્યું હતું, તે નગરીમાં એક જન્માંધ લિખારી હતો. ગણધર ગૌતમે તે લિખારીને જોઈ ભ. મહાવીરને પ્રશ્ન કર્યો-ભગવન્! શું કોઈ સ્ત્રીનું કોઈ બાળક જન્મથી અંધ હોય છે? ભગવાને મૃગાપુત્રની વાત બતાવતા કહ્યું કે તે આંધળોજ નથી પણ બહેરો, લૂલો અને લંગડો તેમજ ગૂંગો પણ

૧ સમવાયોગ પ્રકીર્ણક સમવાય સૂત્ર ૯૯

(ખ) નંદી સૂત્ર ૯૧

(ગ) તત્વાર્થવાનિક ૧/૨૦

(ઘ) ક્ષાય પાહુડ ભા. ૧ પૃ. ૧૩૨.

૨. ઠાણાંગ ૧૦/૧૧૦.

૩. જૈન સાહિત્યનો બૃહદ ઇતિહાસ ભા. ૧ પૃ. ૨૬૩

-પ્રકાશક: પાર્શ્વનાથ વિદ્યાગ્રમ શોધસંસ્થાન, વારાણસી

છે. તેના હાથ, પગ, ઉપાંગ વગેરે આકારમાત્રના છે, પ્રગટ નથી. ભગવાનની આજ્ઞા લઈ ગૌતમ તેને જોવા માટે ગયા. જોયું તો તેના શરીરમાંથી મરેલા સાપ જેવી દુર્ગંધ આવી રહી હતી. તે જે આહાર કરતો તેનું લોહી-પરૂ બનીને બહાર નીકળતું અને તેને જ તે પાછું ખાઈ જતો હતો. તેને જોતાં જ ગૌતમને નારકીય દૃશ્ય સ્મરણ થઈ આવ્યું. ભગવાને તેના પૂર્વભવનું વર્ણન કરતાં કહ્યું કે તે જીવે પૂર્વભવમાં અનેકાનેક પાપકૃત્યો કર્યાં હતા જેના ફળસ્વરૂપે તેને તેજ જન્મમાં સોળ મહારાગો ઉત્પન્ન થયા અને ત્યાંથી મરીને તે પહેલી નરકમાં ઉત્પન્ન થયો હતો અને ત્યાંથી મરીને આ મૃગાપુત્ર થયો છે. અને અહીં પણ તે પોતાના પૂર્વકૃત પાપોનું ફળ ભોગવી રહ્યો છે. તેમજ અનેક જન્મો સુધી આને પાપનું ફળ ભોગવવું પડશે.

બીજા અધ્યયનમાં ગોમાંસલક્ષણ તેમજ મધપાન તથા વિષયાસક્તિના દુઃખદાયી ફળોને બતાવતાં ઉજ્જિત કુમારનો પરિચય આપ્યો છે. ઉજ્જિત વાણિજ્યગ્રામના વિજયમિત્ર સાર્થવાહનો પુત્ર હતો. ગૌતમ ગણધર વાણિજ્યગ્રામમાં ભિક્ષા માટે પધાર્યા. ત્યાં તેમણે ભારે કેલાહલ થતો સાંભળ્યો. કારણ તપાસતાં જ્ઞાત થયું કે રાજપુરુષો કેઈ માણસને ખાંધીને મારતાં-મારતાં લઈ જઈ રહ્યા છે. ગૌતમે ભગવાન મહાવીરને પ્રશ્ન કર્યો કે આને આટલું બધું કષ્ટ શા માટે અપાઈ રહ્યું છે? ભગવાન મહાવીરે જિજ્ઞાસાનું સમાધાન કરતાં કહ્યું કે- હસ્તિનાપુરમાં ભીમ નામનો એક કૂટગ્રાહ અર્થાત્ પશુઓનો તસ્કર રહેતો હતો. તેની પત્નીનું નામ ઉત્પન્ના હતું. જ્યારે તે ગર્ભવતી થઈ ત્યારે તેને ગાય, બળદ, વગેરેનું માંસ ખાવાની ઇચ્છા જાગૃત થઈ. તેણે તેની ઇચ્છા પૂરી કરી. ગાયોને ત્રાસ આપવાને કારણે તેના પુત્રનું નામ ગોત્રાસ રાખ્યું. તે ગોત્રાસ આખી જિંદગી ગોમાંસ વગેરેનો ઉપયોગ કરતો રહ્યો. ત્યાંથી મરીને તે વાણિજ્ય ગ્રામમાં વિજયમિત્રને ત્યાં ઉજ્જિત નામે પુત્રપણે ઉત્પન્ન થયો. જ્યારે તે મોટો થયો ત્યારે તેના માતાપિતાનું દેહાન્ત થયું. નિરંકુશપણે વર્તાતાં કેઈ અપરાધને કારણે નગર-રક્ષકોએ તેને ઘરથી બહાર કાઢી મૂક્યો હતો. કુસંગતિને લીધે તે જુગારખાના, વેશ્યાગૃહ, મદ્યગૃહ વગેરેમાં પરિભ્રમણ કરવા લાગ્યો. તેજ નગરમાં જે કામંબજ નામની વેશ્યા રહેતી હતી તેમાં તે આસક્ત થઈ ગયો. તે વેશ્યા રાત્રને પણ પ્રિય હતી તેથી રાત્રએ ગુસ્સે થઈ પોતાના સેવકો દ્વારા તેને પકડાવી ખૂબ માર મરાવ્યો. હવે તેને શૂળી પર ચઢાવવા રાજપુરુષો લઈ જઈ રહ્યા છે. અહીંથી મરીને પાપકર્મને કારણે તે નરકાદિ ગતિઓમાં પરિભ્રમણ કરશે. આ વિષયાસક્તિનું કડવું વિપાક છે.

ત્રીજા અધ્યયનમાં અભગ્નસેનનો પ્રસંગ છે. અહીં આ ભવમાં તે મધ અને ઇંડાનો વેપાર કરી પ્રાણીઓને પીડા પહોંચાડી રહ્યો હતો. તેના જીવનનું વૃત્તાન્ત આ પ્રમાણે આપ્યું છે. પુરિમતાલ શાલાટવી ચારપલ્લીમાં વિજય નામનો એક તસ્કર અધિપતિ રહેતો હતો. તેની પત્નીનું નામ ખંદસિરી હતું. તેનાથી તેને એક પુત્ર થયો. જેનું નામ અભગ્નસેન રાખ્યું હતું. આ અભગ્નસેન પૂર્વભવમાં નિર્જીય નામે મોટો ઇંડાનો વેપારી હતો. તે કબૂતર, મરઘાં, મોર વગેરેનાં ઇંડાં ભેગાં કરતો અને બીજા પાસે કરાવતો. પછી તે ઇંડાંઓને અગ્નિ ઉપર શેકી-ભૂંજી-તળીને વેચતો અને પોતાની આજીવિકા ચલાવતો તેમજ પોતે પણ તે ઇંડાંઓનો આહાર કરતો. તે પાપના ફળસ્વરૂપે તે ત્રીજી નરકમાં ઉત્પન્ન થયો અને ત્યાંથી તે અહીં અભગ્નસેન તસ્કર થયો છે. આ અભગ્નસેને પ્રભને અનેક યાતનાઓ આપી છે. તેમનાં તન, ધન અને માણસોનું અપહરણ કર્યું છે. રાત્રએ તેને પકડવા માટે અનેક પ્રયાસો કર્યા પરંતુ તે સફળ ન થયા. અંતે એક મોટા ઉત્સવમાં રાત્રએ તેને આમંત્રણ આપ્યું અને તેને પકડ્યો. તેને ખૂબ ઇંડાં આપી શૂળી ઉપર લટકાવ્યો. ભગવાને ગૌતમની જિજ્ઞાસાથી તેના પાપોની દારૂણકથા બતાવી.

ચોથા અધ્યયનમાં શકટના જીવનનું વૃત્તાન્ત છે. શકટ સાહજણી ગામના સુભદ્ર નામક સાર્થવાહનો પુત્ર હતો. ગણધર ગૌતમે જોયું કે રાજપથ ઉપર અનેક વ્યક્તિઓથી ઘેરાયેલ એક માણસ ઊભો છે અને તેની પાછળ એક સ્ત્રી ઊભી હતી. બન્નેનાં નાક કપાયેલા હતા અને તેઓ બન્ધનથી એક બીજા સાથે બંધાયેલા હતા. તેઓ ઉચ્ચ સ્વસ્થી ચિત્કાર કરી રહ્યાં હતાં કે અમે અમારા પાપોનું ફળ ભોગવી રહ્યા છીએ. ગૌતમે ભગવાન મહાવીરને પ્રશ્ન કર્યો કે આ કેણુ છે અને આ લોકોએ એવું કયું પાપકૃત્ય કર્યું છે કે જેનું આવું ભયંકર ફળ ભોગવી રહ્યા છે? ભગવાને કહ્યું- છગલપુર નગરમાં જિન્નક નામનો કસાઈ હતો. તે અનેક પશુઓની કતલ કરી તેમનું માંસ વેચતો હતો,

જેના ક્ષણસ્વરૂપે તે ચોથી નરકમાં ગયો અને ત્યાંથી નીકળી વૈશ્ય સુભદ્રાની પત્ની ભદ્રાની કૃપા ઉત્પન્ન થયો. મોટો થતાં સખ્ત વ્યસન સેવવા લાગ્યો. સુદર્શના નામક વેશ્યા સાથે તે પ્રેમ કરતો હતો. પ્રધાનમંત્રી સુષેણ પણ તે વેશ્યા ઉપર અનુરક્ત હતો તેથી સુષેણે એક વખત તેને વેશ્યા સાથે જોતાં ક્રુપિત થયો તેથી તેની આજ્ઞાથી પૂર્વકૃત કર્મોને કારણે તે બંનેની આ સ્થિતિ થઈ છે. આવી જ રીતે હિંસકવૃત્તિ તેમજ દુરાચારને કારણે તે અનેક જન્મોમાં દુઃખ પામશે.

પાંચમા અધ્યયનમાં ઘૃહસ્પતિની કથા છે. ઘૃહસ્પતિદત્ત કેસાંબીના સોમદત્ત પુરોહિતનો પુત્ર હતો. તે પૂર્વભવમાં મહેશ્વરદત્ત નામનો પુરોહિત હતો. તે રાજાના બળવૃદ્ધિ હેતુ બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શુદ્રાના બાળકોને મારી નરમેધ યજ્ઞ કરતો હતો, જેથી તે મરીને પાંચમી નરકમાં ગયો અને ત્યાંથી નીકળીને આ ઘૃહસ્પતિદત્ત થયો છે. રાજકુમારનો તેના ઉપર ઘણો અનુરાગ હતો તેથી રાજાના મૃત્યુ પછી તે રાજપુરોહિત બન્યો. રાજાની રાણી ઉપર આ અનુરક્ત થયો જેથી રાજાએ તેને મૃત્યુદંડ આપ્યો. આ પ્રમાણે પૂર્વકૃત પાપોને કારણે તે અનેક જન્મો સુધી દુઃખ પામશે.

છઠા અધ્યયનમાં નંદીવર્ધનની કથા છે. તે શ્રીકામ રાજાનો પુત્ર હતો. પૂર્વભવમાં તે કોઈ રાજાને ત્યાં કોટવાલ (નગરરક્ષક) હતો. તે અપરાધીઓને અત્યધિક કૂર દંડ આપી આનંદનો અનુભવ કરતો હતો. ત્યાંથી મરીને તે છઠી નરકમાં ગયો અને ત્યાંથી નીકળીને રાજાનો પુત્ર નંદીવર્ધન થયો. નંદીવર્ધને પોતાના પિતાને મારી રાજ્ય લેવા ઇચ્છ્યું અને આ ષડયંત્રમાં તેણે એક હજામનો સહયોગ લીધો. પરંતુ કામ પૂરું થવાના સમય પહેલાંજ રહસ્ય ખુલ્લું પડી જવાથી રાજાએ ક્રોધિત થઈને નંદીવર્ધનને પ્રાણદંડની સજા કરી. પૂર્વકૃત કર્મોને કારણે અનેક જન્મો સુધી આને દુઃખ લોગવવું પડશે. તેથી અપરાધીને પણ કઠોર ચિત્તથી દંડ ન આપવું જોઈએ.

સાતમા અધ્યયનમાં ઉંબરદત્તની કથા છે. તે સાગરદત્ત સાર્થવાહનો પુત્ર હતો. પૂર્વભવમાં તે એક કુશળ વૈદ્ય હતો. આયુર્વેદ ચિકિત્સામાં નિષ્ણાત હતો. તે રોગી માણસોને મધ, માંસ, મત્સ્યભક્ષણનો ઉપદેશ આપતો હતો. જેના ક્ષણસ્વરૂપે તે છઠી નરકમાં ઉત્પન્ન થયો અને ત્યાંથી મરીને અહીં ઉંબરદત્તના નામથી ઉત્પન્ન થયો છે. દુરાચારના સેવનથી અને પૂર્વકૃત કર્મોને લીધે આના શરીરમાં સોજા મહારોગ ઉત્પન્ન થયા. આ અહીંથી મરીને અનેક જન્મો સુધી દુઃખ લોગવશે.

આઠમા અધ્યયનમાં શૌર્યદત્તની કથા છે. શૌર્યદત્ત સમુદ્રદત્ત નામના એક માછીમારનો પુત્ર હતો. તે પૂર્વભવમાં કોઈ રાજાને ત્યાં રસોઈયાનું કામ કરતો હતો. તે અનેક પ્રકારના પશુ-પક્ષી અને મત્સ્ય વગેરેનું માંસ તૈયાર કરી-પકાવી રાજાને ખવરાવતો તેમજ પોતે પણ આનંદવિભોર બનીને ખાતો હતો. જેના પરિણામે તે મરીને છઠી નરકમાં ઉત્પન્ન થયો અને ત્યાંથી નીકળીને આ શૌર્યદત્ત થયો છે. એક દિવસ તે માછલી તળીને ખાઈ રહ્યો હતો ત્યાં માછલીને કાંટો તેના ગળામાં ખૂંચી ગયો. અનેક પ્રયત્ન કરવા છતાંય તે નીકળ્યો નહિ. હવે તે વેદનાથી અત્યન્ત કષ્ટ પામતો આયુષ્ય પૂર્ણ કરી અનેક જન્મમાં દુઃખ લોગવશે.

નવમા અધ્યયનમાં દેવદત્તાની કથા છે. તે દત્ત નામના એક ગૃહસ્પતિની કન્યા હતી. વેસમણદત્ત રાજાના પુત્ર કુસનંદી સાથે તેનું પાણિગ્રહણ થયું હતું. કુસનંદી પોતાની માતાનો પરમ ભક્ત હતો. તે તેણ વગેરેથી માલીન કરી પોતાની માની સેવાશુશ્રૂષા કરતો હતો, પરંતુ દેવદત્તાને આ વાત પસંદ ન હતી. તેથી તેણીએ રાત્રિમાં ભરનિદ્રામાં સુતેલી પોતાની સાસુને મારી નાખી. તેથી રાજાએ તેનો વધ કરવાની આજ્ઞા આપી. આ પ્રમાણે પૂર્વકૃત કર્મોને કારણે તે અનેક જન્મો સુધી દારુણ વેદનાનો અનુભવ કરશે.

દશમા અધ્યયનમાં અંજુશ્રીની કથા છે. અંજુશ્રી ધનદેવ સાર્થવાહની કન્યા હતી. વિવિધ નામના રાજાની સાથે તેનું પાણિગ્રહણ થયું. ગુપ્તસ્થાન પર ભયંકર શૂળરોગ પેદા થવાથી તેને અપાર કષ્ટ થયું. વિવિધ ઉપચાર કરવા છતાંય શાંતિ ન થઈ. ગૌતમે જ્યારે તેની અસ્થિપિંજર સમાન કાયા જોઈ ત્યારે ભગવાન પાસે વિજ્ઞાસા પ્રસ્તુત કરી. ભગવાને તેના પૂર્વભવનું વર્ણન કરતાં કહ્યું કે પૂર્વભવમાં આ વેશ્યા હતી. પાપના ક્ષણસ્વરૂપે આ જન્મમાં આ કષ્ટ લોગવી રહી છે. આ રીતે અનેક જન્મો સુધી દારુણ દુઃખનો અનુભવ કરવો પડશે.

દુઃખવિપાકના દશે અધ્યયનોમાં પાપનું કટુ પરિણામ જતાવ્યું છે અને એવો સંદેશ આપ્યો છે કે પાપના પરિણામને સમજીને તેનાથી બચવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ.

બીજા શ્રુતસ્કન્ધમાં સુખના વિપાકનું સુમધુર ફળ જતાવ્યું છે. આના પ્રથમ અધ્યયનમાં સુખાહુકુમારનું વર્ણન છે. હસ્તિશીર્ષ નામનું નગર હતું, ત્યાંનો રાજા અદીનશત્રુ હતો. તેની ધારણી નામની રાણીથી સુખાહુકુમારનો જન્મ થયો હતો. ભ. મહાવીરનો ઉપદેશ શ્રવણ કરીને સુખાહુકુમારે શ્રાવકના આર વ્રત ગ્રહણ કર્યાં. સુખાહુકુમારે દિવ્ય-ભવ્યરૂપ અને ઋદ્ધિ-સમૃદ્ધિ જોઈને ગણધર ગૌતમે ભગવાન મહાવીર પાસે જિજ્ઞાસા પ્રસ્તુત કરી કે સુખાહુકુમારે એવું કયું જ્ઞાનાદિ સત્કૃત્ય કર્યું છે કે જેને લીધે આ ઋદ્ધિ તેને પ્રાપ્ત થઈ છે? ભગવાને કહ્યું- પૂર્વભવમાં સુદતા અનગારને એક માસની તપસ્યાના પારણામાં અત્યંત ઉદાર ભાવનાથી જ્ઞાન કર્યું હતું. જેને કારણે આવી ઋદ્ધિ તેને પ્રાપ્ત થઈ છે. કેટલાક વર્ષો પછી સુખાહુકુમારે ભ. મહાવીર પાસે દીક્ષા ગ્રહણ કરી અને સમાધિપૂર્વક આયુષ્ય પૂર્ણ કરી દેવ થયા. ત્યાંથી ચ્યવી મનુષ્યભવ ધારણ કરીને મુક્ત થશે.

આજ પ્રમાણે બીજા અધ્યયનમાં ભદ્રનંદી, ત્રીજા અધ્યયનમાં સુજાતકુમાર, ચોથા અધ્યયનમાં સુવાસવકુમાર, પાંચમા અધ્યયનમાં જિનહાસ, છઠા અધ્યયનમાં ધનપતિ વૈશ્રમણ્યકુમાર, સાતમામાં મહાબલ, આઠમામાં ભદ્રનંદીકુમાર, નવમામાં મહાચંદ્રકુમાર અને દસમામાં વરહત્કુમારનું વર્ણન છે. આ બધા રાજકુમારો હતા. આ બધાએ તપસ્વી મુનિને પવિત્ર ભાવનાથી નિર્દોષ આહારજ્ઞાન આપ્યું હતું. તે કારણે તેમને અપાર સુખ, ઐશ્વર્ય, રૂપ વગેરે પ્રાપ્ત થયા હતા. આ બધા અન્તમાં ઉત્તમ કુળમાં જન્મ ગ્રહણ કરી સાધના દ્વારા મુક્તિને પ્રાપ્ત કરશે. આ દશ અધ્યયનોમાંથી સુખાહુકુમાર વગેરે કેટલાક જીવો તેો ૧૫ ભવ કરીને મોક્ષે જશે અને કેટલાક જીવોએ તેો તેજ ભવે મોક્ષ પ્રાપ્ત કર્યું.

વિપાકસૂત્રમાં આવેલા બધા પાત્રો ઐતિહાસિક હોય એવી વાત નથી. તેમાં કેટલાક પૌરાણિક અને પ્રાગૈતિહાસિક છે. દુઃખવિપાકના બધા કથાનકોમાં હિંસા, ચોરી અને અપ્રદાનના કટુ પરિણામોનું દિગ્દર્શન કરાવ્યું છે. પરંતુ અસત્ય અને મહાપરિગ્રહના પરિણામોની કથા આમાં આવી નથી. એજ પ્રમાણે સુખવિપાકમાં જ્ઞાનના ફળનું દિગ્દર્શન છે પરંતુ અન્ય શીલાદિ ધર્મોના આરાધનના ફળોનો આમાં નિર્દેશ નથી, જ્યારે નંદી અને સમવાયમાં એવો ઉલ્લેખ છે કે પ્રસ્તુત (વિપાક) આગમમાં અસત્ય અને પરિગ્રહ વૃત્તિના પરિણામોની પણ ચર્ચા છે.

૧૨ - દષ્ટિવાદ

દષ્ટિવાદ બારમું અંગ છે. તેમાં જગતના બધા દર્શનો તથા નયોનું નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે.^૧ બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો જેમાં સમ્યક્ત્વ આદિ દાષ્ટ્યો-દર્શનોનું વિવેચન કરવામાં આવ્યું હોય તે દષ્ટિવાદ છે.^૨

દષ્ટિવાદનો લોપ થઈ ગયો છે. તે વર્તમાનમાં ઉપલબ્ધ નથી. એમ માનવામાં આવે છે કે ભગવાન મહાવીરના ૧૭૦ વર્ષ પછી શ્રુતકેવળી ભદ્રાહુકુમાર થયા. તેમના સ્વર્ગગમન પછી દષ્ટિવાદનો ધીમે ધીમે લોપ થવા લાગ્યો અને વીરનિર્વાણ સંવત ૧૦૦૦ માં તે સંપૂર્ણપણે નષ્ટ થઈ ગયો. એમ કહેવાય છે કે દેવર્દિગણી ક્ષમા-શ્રમણના સ્વર્ગ-ગમન પછી તે શબ્દરૂપે તો પૂર્ણતયા નષ્ટ થઈ ગયો પરંતુ અર્થરૂપે કેટલોક અંશ સુરક્ષિત રહી ગયો.^૩

ઠાણાંગમાં દષ્ટિવાદ, હેતુવાદ, ભૂતવાદ, તથ્યવાદ, સમ્યગ્વાદ, ધર્મવાદ, ભાષાવિચય અથવા ભાષાવિજય, પૂર્વગત, અનુયોગગત અને સર્વ પ્રાણુ-ભૂત-જીવ-સત્ત્વ સુખાવહ એમ દશ નામ દષ્ટિવાદના ઉપલબ્ધ થાય છે.^૪

૧. દષ્ટ્યો દર્શનાનિ નયા વા ઉચ્યન્તે, અભિપ્રીયન્તે પતન્તિ વા અવતરન્તિ યત્રાસૌ દષ્ટિવાદો, દષ્ટિપાતો વા! પ્રવચન પુરુષસ્ય દ્વાદશોઽંગે - સ્થાનાંગ વૃત્તિ ઠા. ૪, ઉ. ૧
 ૨. દષ્ટિદર્શનં સમ્યક્ત્વાદિ, વદનં વાદો. દષ્ટિનાં વાદો દષ્ટિવાદઃ - પ્રવચન સારોચ્ચાર દ્વાર ૧૪૪.
 ૩. ગોપમા! જંબુદીવેણં ભારહે વાસે ઈમીસે ઓસપિપણીએ મમં એગં વાસસહસસં પુવગગએ આણુસજિજ્જસઈ.
 - ભગવતીસૂત્ર થનક ૨૦ ઉ. ૮ સૂ. ૬૭૭, સુત્તાંગમે પુ. ૮૦૪
 ૪. દિટ્ટિવાયરસણં દસ નામધિજ્જ પણુત્તા! તંજહા, દિટ્ટિકવાએઈવા, હેતુવાએઈ વા, ભૂયવાયેઈવા, તચ્ચવાએઈવા, સમ્માવાએઈવા, ધમ્માવાએઈવા, ભાસાવિજ્જયેઈવા, પુવ્વગએઈવા, આણુઓગગએઈવા, સવ્વ પાણુભૂયજ્જવસત્ત સુહાવહેઈ વા!
 - સ્થાનાંગ સૂત્ર ઠા. ૧૦

સમવાયંગ તથા નદીમાં પરિકર્મ, સૂત્ર, પૂર્વગત, અનુયોગ અને ચૂલિકા એમ દૃષ્ટિવાદના પાંચ વિભાગ બતાવ્યા છે.^૧ તેમના વિભિન્ન ભેદ-પ્રભેદોનું વિવરણ પ્રસ્તુત કરતાં બતાવ્યું છે કે પ્રથમ વિભાગમાં લિપિવિજ્ઞાન અને સર્વાંગપૂર્ણ ગણિતવિદ્યાનું વિવેચન હતું. બીજા વિભાગમાં છિન્નછેદનય, અછિન્નછેદનય, ત્રિકનય, ચતુર્નયની પરિપાટીઓનું વિસ્તારથી વિવેચન હતું. તેમાં એમ પણ બતાવ્યું છે કે પ્રથમ અને ચોથી આ બે પરિપાટીઓ નિર્ગથોની હતી અને અછિન્નછેદનય તેમજ ત્રિકનયની પરિપાટીઓ આજીવિક મતવાદીઓની હતી. ત્રીજા વિભાગમાં ૧૪ પૂર્વોની વિસ્તારથી ચર્ચા વિચારણા હતી. પ્રથમ ઉત્પાદપૂર્વમાં સંપૂર્ણ દ્રવ્ય અને પર્યાયોની પ્રરૂપણા ઉત્પાદની દૃષ્ટિએ કરવામાં આવી હતી.^૨ આ પૂર્વનું પદ પરિમાણ એક કોટી પદનું હતું. બીજા અગ્રાયણીય પૂર્વમાં બધા દ્રવ્ય, પર્યાય અને જીવવિશેષના અગ્ર-પરિમાણનું વર્ણન હતું. આનું પદપરિમાણ ૬૬ લાખ પદનું હતું. ત્રીજા વીર્યપ્રવાહ પૂર્વમાં સકર્મ અને નિષ્કર્મ, જીવ અને અજીવની વીર્યશક્તિ વિશેષનું વર્ણન હતું. આની પદસંખ્યા ૭૦ લાખની હતી. ચોથા અસ્તિનાસ્તિ પ્રવાહ પૂર્વમાં વસ્તુઓના અસ્તિત્વ અને નાસ્તિત્વના વર્ણનની સાથે ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય વગેરે દ્રવ્યોનું અસ્તિત્વ અને આકાશપુષ્પ વગેરેના નાસ્તિત્વનું પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું હતું. તેમજ પ્રત્યેક દ્રવ્યના સ્વસ્વરૂપથી અસ્તિત્વ અને પરસ્વરૂપથી નાસ્તિત્વનું પણ પ્રતિપાદન હતું. આનું પદપરિમાણ ૬૦ લાખનું હતું. પાંચમા જ્ઞાનપ્રવાહ પૂર્વમાં મતિ, શ્રુત, અવધિ, મન:પર્યાવ અને કેવળના ભેદ-પ્રભેદોનું વિસ્તારથી વિવેચન હતું. આની પદ-સંખ્યા એક કરોડની હતી. છઠા સત્યપ્રવાહ પૂર્વમાં સત્યવચનનું વિસ્તારથી વર્ણન કરવામાં આવ્યું હતું. તેમજ તેના પ્રતિપક્ષી રૂપ ઉપર પણ સવિસ્તર પ્રકાશ પાડવામાં આવ્યો હતો. આમાં ૧ કરોડ અને છ હજાર પદ હતા. સાતમા આત્મપ્રવાહ પૂર્વમાં આત્માનું સ્વરૂપ તથા તેની વ્યાપકતા, જ્ઞાતૃત્વ અને લોકતૃત્વ સંબંધી વિવેચન અનેક નયોની દૃષ્ટિએ કરવામાં આવ્યું હતું. આ પૂર્વમાં ૨૬ કરોડ પદ હતા. આઠમા કર્મપ્રવાહ પૂર્વમાં જ્ઞાનાવરણીય, દર્શનાવરણીય, આદિ આઠ કર્મોની પ્રકૃતિઓ, સ્થિતિઓ તેમજ તેમના પરિણામ તથા બંધના ભેદ-પ્રભેદોનું વિસ્તારથી નિરૂપણ હતું. આ પૂર્વમાં એક કરોડ એસી હજાર પદ હતા. નવમા પ્રત્યાખ્યાન પ્રવાહપૂર્વમાં પ્રત્યાખ્યાન અને તેમના ભેદ-પ્રભેદોનું વિસ્તારથી વિશ્લેષણ કરવામાં આવ્યું હતું. સાથેસાથ તેમાં આચાર સંબંધી નિયમો પણ હતા. આમાં ૮૪ લાખ પદ હતા. દસમા વિદ્યાનુપ્રવાહ પૂર્વમાં અતિશય શક્તિસંપન્ન વિદ્યાઓ, ઉપવિદ્યાઓ અને તેમની સાધનાની વિધિનું નિરૂપણ હતું. આમાં અંગુષ્ઠ પ્રશ્નાદિ ૭૦૦ લઘુ-વિદ્યાઓ, રોહિણી વગેરે ૫૦૦ મહાવિદ્યાઓ, અન્તરિક્ષ, ભૌમ, અંગ, સ્વર, સ્વપ્ન, લક્ષણ, વ્યંજન અને છિન્ન આ આઠ મહાન નિમિત્તો વડે લવિષ્યને જાણવાની વિધિનું વર્ણન હતું. આ પૂર્વમાં ૧ કરોડ અને ૮૦ લાખ પદ હતા. અગિયારમા અવન્ધ્યપૂર્વમાં જ્ઞાન, તપ વગેરે સદ્કૃત્યોને શુભ ફળ આપનારા અને પ્રમાદ-કષાય આદિ અસદ્કૃત્યોને અશુભ ફળ આપનારા બતાવી શુભાશુભ કર્મોના ફળ નિશ્ચિત રૂપથી મળે છે, તે કદી નિષ્ફળ જતા નથી એમ પ્રતિપાદન કર્યું છે. તેથી આ પૂર્વનું નામ અવન્ધ્યપૂર્વ હતું. આની પદસંખ્યા ૨૬ કરોડની હતી. દિગંઠર મતાનુસાર આ અગિયારમા પૂર્વનું નામ કલ્યાણપ્રવાહ પૂર્વ હતું, જેમાં તીર્થંકર, ચક્રવર્તી, બલદેવ, વાસુદેવ અને પ્રતિવાસુદેવના ગર્ભાવતરણને ઉત્સવ, તીર્થંકર નામકર્મ ઉપાર્જન કરનારી ૧૬ ભાવનાઓ તથા તપનું વર્ણન અને ચન્દ્ર-સૂર્યના ગ્રહણ તથા ગ્રહ-નક્ષત્રોના પ્રભાવ, શકુન અને તેમના શુભાશુભ ફળનું વર્ણન હતું. આ પૂર્વની પદસંખ્યા ૨૬ કરોડ હતી. બારમા પ્રાણાયુ પૂર્વમાં આયુષ્ય અને પ્રાણોના ભેદ-પ્રભેદનું વિસ્તારથી નિરૂપણ હતું. આની પદસંખ્યા ૧ કરોડ ૫૬ લાખ હતી. દિગંઠર મતાનુસાર આ પૂર્વમાં કાયચિકિત્સા આદિ અષ્ટાંગ આયુર્વેદ, ભૂતિકર્મ, જાગૃતિ, પ્રક્રમ, સાધક વગેરે આયુર્વેદના ભેદ, ઈડા, પિંગલા, સુષુમ્ના આદિ પ્રાણ, પૃથ્વી, જળ, અગ્નિ, વાયુના ભેદ-પ્રભેદ, દશ પ્રાણ, દ્રવ્ય, દ્રવ્યોના ઉપકાર અને અપકાર આદિનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું હતું. આની પદસંખ્યા ૧૩ કરોડ હતી. તેરમા ક્રિયાવિશાલપૂર્વમાં સંગીત-શાસ્ત્ર, છન્દ, અલંકાર, પુરુષોની ૭૨ કળાઓ, સ્ત્રીઓની ૬૪ કળાઓ, ૮૪ પ્રકારના શિષ્ય, વિજ્ઞાન, ગર્ભ અવધારણ આદિ ક્રિયાઓનું સમ્યક્દર્શન, મુનિવંદન, નિત્યનિયમ તથા આધ્યાત્મિક ચિન્તન આદિ લૌકિક તથા લોકોત્તર બધી ક્રિયાઓનું વિસ્તારથી વિશ્લેષણ હતું. શ્વેતાંઠર અને દિગંઠર બંને

૧. સે કિ દિદિવાએ? સે સમાસઓ પંચવહે પણવે. તંજહા પરિકર્મે, સુત્તાઈ, પુલ્વગએ, આણુઓએ, ચૂલિયા. (નંદીસૂત્ર)

૨. પદમં ઉપાયપુલ્વં, તથ સવ્વદ્વાણં પલ્લવાણં ચ ઉપાયભાવમંગીકાઈં પણુવાણા કયા! (નંદીચૂલિ)

પરંપરા આ પૂર્વની પદસંખ્યા નવ કરોડની માને છે. ચૌદમા લોકખિન્દુસાર પૂર્વમાં લૌકિક અને પારલૌકિક બધા પ્રકારની વિદ્યાઓનું સંપૂર્ણરૂપથી જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરાવનાર સર્વાક્ષર સન્નિપાતાદિ વિશિષ્ટ લખ્ધિઓનું વર્ણન હતું. જેમ અક્ષર ઉપર ખિન્દુ શોભે છે તેમ આમાં જ્ઞાનનો સર્વોત્તમ સાર હોવાથી આને લોકખિન્દુસાર અથવા ત્રિલોકખિન્દુસારની સંજ્ઞાથી પણ અભિધાન કરવામાં આવેલ હતું. શ્વેતાંબર અને દિગંબર બંને પરંપરાઓની દૃષ્ટિએ આ પૂર્વની પદસંખ્યા ૧૨૧ કરોડની હતી.

ચૌદ પૂર્વોની વસ્તુ અર્થાત્ ગ્રન્થ પરિચ્છેદની સંખ્યા અનુક્રમે ૧૦, ૧૪, ૮, ૧૮, ૧૨, ૨, ૧૬, ૩૦, ૨૦, ૧૫, ૧૨, ૧૩, ૩૦ અને ૨૫ હતી. ગ્રન્થ પરિચ્છેદ સિવાય પ્રારંભના ચાર પૂર્વોમાં અનુક્રમે ૪, ૧૨, ૮, અને ૧૦ ચૂલિકાઓ હતી.^૧ શેષ ૧૦ પૂર્વોમાં ચૂલિકાઓ નહોતી. જેમ પર્વતનું શિખર પર્વતના અન્યભાગથી ઉન્નત હોય છે તેમ ચૂલિકાઓનું સ્થાન હતું.^૨

દૃષ્ટિવાદનો ચોથો વિભાગ અનુયોગ હતો. તેના મૂળ પ્રથમાનુયોગ અને ગંડિકાનુયોગ એમ બે ભેદ હતા. પ્રથમ મૂળ પ્રથમાનુયોગમાં અરિહંતોના પંચકલ્યાણકનું સવિસ્તૃત વિવરણ હતું. બીજા ગંડિકાનુયોગમાં કુત્રકર, ચક્રવર્તી બદદેવ આદિ મહાપુરુષોનું ચરિત્ર હતું. આ વિભાગ ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ ઘણાજ મહત્વપૂર્ણ હતો. દિગંબર પરંપરાના સાહિત્યમાં આ વિભાગનું નામ પ્રથમાનુયોગ મળે છે.

દૃષ્ટિવાદનો પાંચમો વિભાગ ચૂલિકા હતો. સમવાયાંગ અને નંદીમાં બતાવ્યું છે કે ચાર પૂર્વોની જે ચૂલિકાઓ છે તેજ ચૂલિકાઓનો દૃષ્ટિવાદના આ વિભાગમાં સમાવેશ કરવામાં આવેલ છે. પરંતુ દિગંબર સાહિત્યમાં જલગત, થલગત, માયાગત, રૂપગત અને આકાશગત એમ પાંચ ચૂલિકાઓ બતાવી છે.

દૃષ્ટિવાદ ઘણાજ વિશાળ હતો. આચાર્ય શીલાંકે સૂત્રકૃતાંગવૃત્તિમાં લખ્યું છે કે પૂર્વ અનંત અર્થવાળું હોય છે. અને તેમાં વીર્યનું પ્રતિપાદન કરાયેલ છે તેથી તેની અનંતાર્થતા જાણવી જોઈએ. જેમ સમસ્ત નદીઓના વેણુના કણોની ગણના કરવામાં આવે અથવા બધા સમુદ્રોના પાણીને હથેલીમાં એકત્રિત કરી તેના જળકણોની ગણના કરવામાં આવે તે વેણુકણ અને જળકણોની સંખ્યાથી પણ અધિક અર્થ એક પૂર્વનો હોય છે.^૩

કાળજન્ય મંદ્યુદ્ધિપણાને લીધે આ વિશાળ જ્ઞાનરાશિનો ધીમે ધીમે હ્રાસ થતો ગયો. આચાર્ય કાલકે પોતાના પ્રશિષ્ય સાગરને ઉપદેશ આપતાં કહ્યું કે જ્ઞાનનો ગર્વ ન કરો. તેમણે પોતાના હાથમાં સુકી ભરીને ધૂળ લીધી અને એક જગ્યાએ તેની ઢગલી કરી. ત્યાર પછી તેમાંથી બીજી, ત્રીજી, ચોથી, પાંચમી એમ ઢગલીઓ કરી શિષ્યને સંબોધીને કહ્યું કે જેમ આ ધૂળ એક જગ્યાએથી બીજી જગ્યાએ રાખતાં અનુક્રમે ઓછી-ઓછી થતી ગઈ તેમ તીર્થંકર ભગવાનની વાણી ગણુધરોને પ્રાપ્ત થઈ અને ગણુધરોથી અન્ય આચાર્યોને અને પછી તેમના શિષ્ય-પ્રશિષ્યોને મળી. આથી આ વાણી પણ ધીમે ધીમે ઓછી થતી ગઈ. આને પ્રસ્તુત દ્વાદશાંગીનું જ્ઞાન કેટલું અલ્પ રહી ગયું છે તે કહેવું ઘણું જ મુશ્કેલ છે.

૧. ઠસ ૧ ચૌદસ ૨ અટક ૩ અટકરસેવ ૪ બારસ ૫ દુવે ૬ ૫ વત્યુણિ! સોલસ ૭ તીસા ૮ વીસા ૯ પણુરસ આણુપ્પવાદમ્મિ ૧૦ // ૭૮//
બારસ એકકારસમે ૧૧ બારસમે તેરસેવ વત્યુણિ ૧૨/ તીસા યુણુ તેરસમે ૧૩ ચૌદસમે પણુવીસા ઉ ૧૪ //૮૦//

-નંદીસૂત્ર પુણુપવિજ્જયજી કૃત પૂ. ૪૫

૨. નંદીસૂત્ર ૮૧ પૂ. ૪૫, -નંદી ચૂણિ.

૩. યતોડનન્તાર્થ પૂર્વ ભવતિ, તત્ર ચ વીર્યમેવ પ્રતિપાદ્ય તે, અનન્તાર્થતા યતોડવગન્તવ્યા તદ્યથા -

સવ્વ નર્ઠણાં જા હોજ્જા બાલુથા ગણુણુમાગયા સન્તી।

તત્તો બહુયતરાગો, એગસ્સ અત્યો પુવ્વસ્સ ॥૧॥

સવ્વ સમુદાણુ જ્જ્ઞાં જ્જ્ઞાં પત્યમિયાં હવિજ્જા સંકલિયાં।

એતો બહુયતરાગો અત્યો એગસ્સ પુવ્વસ્સ ॥૨॥

તદેવં પૂર્વાર્થસ્થાનન્ત્યાદીર્થસ્ય ચ તદર્થવાદનન્તતા વીર્યસ્યતિ। - સૂત્રકૃતાંગ (વીર્યાધિકાર) આચાર્યશ્રી જ્વાહરલાલજી મ. સંપાદિત પૂ. ૩૩૫.

નિરીત્ય ચૂર્ણ અનુસાર દષ્ટિવાદમાં દ્રવ્યાનુયોગ, ચરણાનુયોગ, ધર્માનુયોગ અને ગણિતાનુયોગનું કથન હોવાથી છેદસૂત્રોની જેમ આને પણ ઉત્તમ શ્રુત કહેવામાં આવ્યું છે. ત્રણ વર્ષના પ્રવ્રજિત સાધુને નિરીત્ય, પાંચ વર્ષના પ્રવ્રજિત સાધુને કલ્પ અને વ્યવહારનો ઉપદેશ આપવો એમ બતાવ્યું છે. પરંતુ દષ્ટિવાદના ઉપદેશ માટે તો વીસ વર્ષની પ્રવ્રજ્યા આવશ્યક માનવામાં આવી છે.^૧ બૃહત્કલ્પ નિર્ચુકિતમાં લખ્યું છે કે તુચ્છ સ્વભાવવાળી, અત્યંત અભિમાની, ચંચળ ધન્દ્રિયોવાળી અને મન્દ બુદ્ધિવાળી બધી સ્ત્રીઓને દષ્ટિવાદ લાણુવાનો નિષેધ છે.^૨ આ કથનનું શું રહસ્ય છે તે ચિન્તકો માટે વિચારણીય છે.

ઉપાંગ - સૂત્ર

૧-ઔપપાતિક સૂત્ર

ઔપપાતિક સૂત્ર જૈનવાદ-મયનું પ્રથમ ઉપાંગ છે. અંગોમાં જે સ્થાન આચારાંગનું છે તે જ સ્થાન ઉપાંગમાં ઔપપાતિકનું છે. તેના ૨ અધ્યાય છે. પહેલાનું નામ સમવસરણુ છે અને બીજાનું નામ ઉપપાત છે. બીજા અધ્યાયમાં ઉપપાત સંબંધી અનેક પ્રકારના પ્રશ્નો ચર્ચવામાં આવ્યા છે તેથી એવું અનુમાન થાય છે કે ઉપપાત જન્મ દેવ અને નારકીઓના જન્મ અથવા સિદ્ધિગમનનું પ્રસ્તુત આગમમાં વર્ણન હોવાથી આનું નામ ઔપપાતિક પડ્યું હોવું જોઈએ. વિન્દરનીજે (અંગ્રેજ લેખક) ઔપપાતિકની જગ્યાએ ઉપપાતિક શબ્દનો પ્રયોગ કર્યો છે.

આ અંગમાં પ્રારંભનો અંશ ગદ્યરૂપે અને અન્તિમ અંશ પદ્યરૂપે છે. મધ્યભાગમાં ગદ્ય-પદ્યનું સમિશ્રણુ છે. પરંતુ સળંગ જોતાં આ સૂત્રનો અધિકાંશ ગદ્યાત્મક છે. આમાં ૪૩ સૂત્રો છે. આમાં એક બાજુ રાજનૈતિક, સામાજિક તથા નાગરિક તથ્યો (ઘટનાઓ) વર્ણવ્યા છે તો બીજી બાજુ ધાર્મિક, દાર્શનિક અને સાંસ્કૃતિક તથ્યોનું પણ પ્રતિપાદન કર્યું છે. આ આગમની સૌથી મોટી વિશેષતા એ છે કે આમાં જે વિષયો ચર્ચવામાં આવ્યા છે તે વિષયોનું પૂર્ણ વિવેચન કરવામાં આવ્યું છે. અન્ય આગમોમાં-અંગસૂત્રોમાં પણ આમાં આપેલ વર્ણનોનો હવાલો આપવામાં આવ્યો છે. ભગવાન મહાવીરના પગના અંગુઠાથી તે મસ્તકની શિખા સુધી સમસ્ત અંગોપાંગનું આટલું વિશદ સ્પષ્ટ વર્ણન અન્ય કોઈ પણ આગમમાં નથી. ભગવાન મહાવીરની શરીર-સંપદાને સમજવા માટે આ જ એકમાત્ર આધારભૂત આગમ છે. ભગવાનના સમવસરણુનું સજીવ ચિત્રણ આમાં કર્યું છે અને ભગવાની મહત્ત્વપૂર્ણ ઉપદેશ વિધિ પણ આમાં સુરક્ષિત છે.

ચંપા તે યુગની એક પ્રસિદ્ધ નગરી હતી.^૩ તે ધનધાન્ય આદિથી સમૃદ્ધ અને મનુષ્યોથી આકીર્ણ (વ્યાપ્ત) હતી. તે નગરીનું આમાં વિસ્તારથી વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. ત્યાંના રાજમાર્ગો સુંદર જ નહિ, અતિસુંદર હતા. અને તે હાથી, ઘોડા, રથ અને પાલખીઓથી ધમધમતા રહેતા હતા. તેની ઉત્તર-પૂર્વમાં પુરાતન અને સુપ્રસિદ્ધ એવું એક પૂર્ણભદ્ર નામનું ચૈત્ય હતું. જેમાં અનેક પ્રકારના વૃક્ષો પત્ર-પુષ્પ અને ફળોથી લગભગ હતા, અને તેમની ઉપર અનેક પ્રકારના પક્ષીઓ કીડા કરતાં હતાં. વિવિધ લતાઓથી તે વૃક્ષો પરિવેષિત હતાં.

તે ચંપાનગરીમાં બલસારનો પુત્ર નાબ કૃષ્ણિક^૪ રાજ્ય કરતો હતો. તે કુલીન, રાજલક્ષણોથી સંપન્ન, રાજ્યાફલ થયેલો, વિપુલ ભવન-શયન-આસન-યાન-વાહન, કોષ્ઠાગાર-રાજ્યભંડાર વિ. નો અધિપતિ હતો. તેને સર્વાંગ સુંદર

૧. બૃહત્કલ્પ ભાષ્ય પૃ. ૪૦૪

૨. બૃહત્કલ્પ નિર્ચુકિતે પૃ. ૧૪૬.

૩. આ ચંપાનગરી હાલમાં ભાગલપુર (બિહાર)ની સમીપે અવસ્થિત હોવાનું મનાય છે. કનિઠમે (અંગ્રેજ લેખક) લખ્યું છે કે ભાગલપુરથી કીક ૨૪ માઈલ ઉપર પત્થરઘાટ છે. તેની આસપાસ ચંપાની અવસ્થિતિ હોવી જોઈએ. તેની પાસે પશ્ચિમ તરફ એક મોટું ગામ છે જેને ચંપાનગ કહે છે અને એક નાનું ગામ છે જેને ચંપાપુર કહે છે. સંભવ છે કે આ જન્મે પ્રાચીન રાજધાની ચંપાનું સ્થાન હોય. કલ્યાણવિજયજીન । મને આ સ્થાન ભાગલપુરથી ત્રણ માઈલ દૂર પશ્ચિમમાં છે. વિશેષ માટે જુઓ ભગવાન મહાવીર : એક અનુશીલન (લેખક કૃત)

૪. કુષ્ણિક અને શ્રોષ્ણિકના તુલનાત્મક પરિચય માટે જુઓ 'ભગવાન મહાવીર : એક અનુશીલન'

એવી ધારિણી નામની રાણી હતી. એક વખત ભગવાન મહાવીર અનેક શ્રમણોની સાથે તે નગરીમાં પધાયા. વૃતાન્ત નિવેદક પાસેથી સમાચાર સાંભળી ક્ષણિક અત્યન્ત પ્રમુદિત થયો અને તેને પ્રીતિદાન આપી તેનો સત્કાર કર્યો.

ભ. મહાવીરના સંતોમાં ઉચ્ચ, ભોગ, રાજન્ય, જ્ઞાત અને કૌરવ કુળોના ક્ષત્રિય, ભટ, યોદ્ધા, સેનાપતિ, શ્રેષ્ઠી તથા ઇલ્યપુત્રો હતા. તે સન્તોના મળ, મૂત્ર, શુક્ર અને હસ્તાદિના સ્પર્શ માત્રથી પણ રોગી પૂર્ણ સ્વસ્થ-નીરોગી થઈ જતા હતા. અનેક શ્રમણો મેઘાવી, પ્રતિભાસંપન્ન, કુશલ વક્તા અને આકાશગામી વિદ્યામાં પારંગત હતા. તેઓ કનકાવલી, એકાવલી, ક્ષુદ્રસિંહ નિષ્કંડિત, મહાસિંહ નિષ્કંડિત, ભદ્રપ્રતિમા, મહાભદ્રપ્રતિમા, સર્વતોભદ્રપ્રતિમા, આર્યાબલવર્ધમાન, માસિકલિક્ષુપ્રતિમા, ક્ષુદ્રમોકપ્રતિમા, મહામોકપ્રતિમા, યવમધ્યચન્દ્રપ્રતિમા, અને વજ્રમધ્યચન્દ્રપ્રતિમા વિ. તપ વિશેષતું આચરણ કરતા હતા. તેઓ વિદ્યામંત્રમાં કુશળ, પરવાદીઓતું માનમર્દન કરવામાં પટુ, દ્વાદશાંગવેત્તા અને વિવિધ ભાષાઓના જ્ઞાતા હતા. બાર પ્રકારના તપ-સંયમમાં સદા સંલગ્ન રહેતા હતા.

ભગવાનના આગમનના સમાચાર સાંભળી રાજા ક્ષણિકે ચંપા નગરીને સુંદર રીતે શણગારવાનો આદેશ આપ્યો. તે પ્રમાણે સંપૂર્ણ નગરી અલકાપુરીની જેમ સુશોભિત કરવામાં આવી. રાજા ક્ષણિક પણ સ્નાન વિ. કરી બહુમૂલ્ય વસ્ત્રો અને આભૂષણો ધારણ કરી હાથી પર સવાર થઈ ચાતુરંગિણી સેના સાથે દર્શનાર્થે પ્રભુ પાસે પહોંચ્યો. ભગવાને ઉપદેશ આપ્યો. ત્યારપછી ગણધર ગૌતમસ્વામીએ ભગવાનને જીવ અને કર્મ સંબંધી પ્રશ્નો પૂછ્યા.

પ્રસ્તુત આગમમાં ભ. મહાવીરના સંપૂર્ણ સુંદર શરીરતું શબ્દચિત્રણ પણ આપ્યું છે. શરીરના અંગોપાંગતું સવિસ્તૃત વર્ણન-નિરૂપણ કર્યા બાદ તેમના ૩૪ પ્રબુદ્ધ અતિશય, ૩૫ સત્યવાણી વચનાતિશય, અશોકવૃક્ષ આદિ પ્રતિ-હાર્યોતું વર્ણન છે. ભગવાનના સમવસરણમાં ભવનપતિ, વાણવ્યન્તર, જ્યોતિષી અને વૈમાનિક ચારે પ્રકારના દેવ તથા દેવીઓ આર્ય અને અનાર્ય બધા પ્રકારના લોકો ઉપસ્થિત રહેતા હતા. ભગવાન અર્ધમાગધી ભાષામાં જે ઉપદેશ આપતા હતા તે બધી આર્ય-અનાર્ય ભાષાઓમાં રૂપાંતર-અનુવાદિત થઈને સંભળાતો હતો. ભગવાનના ધર્મોપદેશના મુખ્ય વિષયો આ પ્રમાણે હતા. લોક, અલોક, જીવાદિ નવતત્ત્વ, ઉત્તમ, પુરુષ, ચારગતિ, માતા-પિતા તથા ગુરુજનોની ભક્તિ, નિર્વાણ સાધના, ૧૮ પાપ પ્રવૃત્તિઓનો પરિચય અને તેમનાથી નિવૃત્તિ, અસ્તિ-નાસ્તિત્વવાદ, શુભાશુભકર્મફળ તથા સર્વથા કર્મક્ષય થવાથી મુક્તિ થાય છે. વિગેરે. નરક, તિર્યંચ, મનુષ્ય તથા દેવગતિના ચાર-ચાર કારણો, આગાર તથા અનગાર ધર્મનો પરિચય શ્રવણ કરીને કેટલાકતું આગાર ધર્મતું (પ્રવ્રજ્યા) ગ્રહણ કરવું અને ત્યારબાદ ક્ષણિક વિ.તું સ્વસ્થાન ગમન કરવું વિ. આ પ્રમાણે સમવસરણતું વર્ણન આપેલ છે.

તત્પશ્ચાત્ ગણધર ગૌતમનો શારીરિક તેમજ આધ્યાત્મિક પરિચય આપ્યો છે. ગૌતમ સ્વામીએ પ્રશ્નો કર્યા છે. અસંયત યાવત્ એકાંત સુખ જીવોને પાપકર્મોતું આગમન, મોહબંધની સાથે વેદનાનો બંધ, અસંયતની દેવગતિ, વ્યન્તર દેવોની સ્થિતિ, ઋદ્ધિ વિ. વિ. તું પ્રતિપાદન છે-તેમજ અનિરછાએ પણ બ્રહ્મચર્યતું પાલન કરનાર સ્ત્રીઓની વ્યન્તર દેવોમાં ઉત્પત્તિ, અગ્નિહોત્રી યાવત્ કંડૂત્યાગીઓ (શરીરે ચળ આવે છતાં નહિ બંજવાળનારાઓ)ની જ્યોતિષી દેવોમાં ઉત્પત્તિ અને તેમની સ્થિતિ, કાન્ઠર્પિક યાવત્ નૃત્યરૂચિવાળા શ્રમણોની વૈમાનિકોમાં ઉત્પત્તિ અને તેમની સ્થિતિ. પરિવ્રાજકોની બ્રહ્મલોકમાં ઉત્પત્તિ, આઠ બ્રાહ્મણ પરિવ્રાજકોના નામ, પટશાસ્ત્રોના નામ, સાંખ્યશાસ્ત્ર તથા અન્યઅંધ, પરિવ્રાજકોની સંશ્લેષમાં આચારસંહિતા આદિતું વર્ણન છે.

અંબડ પરિવ્રાજકના ૭૦૦ શિષ્ય કંપિલપુરથી પુરિમતાલ નગર તરફ જઈ રહ્યા હતા. ભયંકર અટવી (જંગલ) માં રસ્તો ભૂલી જવાથી રખડી પડયા. બધા પરિવ્રાજકોને તૃષાતુર બની વ્યાકુળ થઈ ગયા. પાણીતું જળાશય હોવા છતાં પાણી આપનાર નહિ હોવાથી અને અદ્વિતાદાનની (વણ્ઠીધેલું નહિ લેવાની) પ્રતિજ્ઞા હોવાથી પાણી ગ્રહણ કર્યું નહિ અને ગંગાનદીની ધગધગતી રેતી પર પાદપોષગમન સંલેખના કરી સમાધિમરણ પ્રાપ્ત કર્યું. અંબડ પરિવ્રાજકની સાધના, તેમણે કરેલ કંપિલપુરમાં વૈક્રિય લખ્ખિતું પ્રદર્શન, અવધિજ્ઞાન, આગારધર્મની આરાધના, અંબડતું દેહ સમ્યક્ત્વ, અને અંતે સમાધિમરણ દ્વારા બ્રહ્મલોક (પાંચમા દેવલોક)માં ઉત્પત્તિ ત્યાંથી ચ્યવીને મહાવિદેહમાં જન્મ થશે. ત્યાં તેતું નામ

દૃઢપ્રતિજ્ઞ રહેશે. કળાચાર્યની પાસે કળાઓનું શિક્ષણ લેશે. તે ૭૨ કળા અને ૧૮ દેશની ભાષાઓના નામ આપ્યા છે. અંતમાં વિરકત ઘર્ષને પ્રવચ્ચા ગ્રહણ કરી કેવળજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી અંબડનો આત્મા નિર્વાણપદને પ્રાપ્ત કરશે.

ત્યાર બાદ આચાર્ય આહિના પ્રત્યનીક શ્રમણ વગેરેનું કિલ્લિવષિક દેવોમાં ઉપજવું. કિલ્લિવષિક દેવોની સ્થિતિ તેમજ પરલોકમાં તેમનું અનારાધકપાયું થવું વિ. ત્યાર પછી બલિસ્મરણથી દેશવિરતિ સુધીના સંજ્ઞિ પંચેન્દ્રિય તિર્યંચોનું સહસ્રાર કલ્પ પર્યાંત ઉત્પન્ન થવું અને તેમની સ્થિતિ. આજીવક શ્રમણોની અચ્યુત કલ્પ પર્યાંત ઉત્પત્તિ અને સ્થિતિ. સ્વયંની પ્રશંસા કરનાર યાવત્ કૌતુક કરનાર શ્રમણોની અચ્યુત કલ્પ પર્યાંત દેવપણે ઉત્પત્તિ અને સ્થિતિ. પ્રવચ્ચન નિદ્ધાવોની શ્રેયેકદેવ પર્યાંત ઉત્પત્તિ અને સ્થિતિ. અલ્પારંભી યાવત્ દેશવિરત શ્રમણોપાસકની અચ્યુત કલ્પપર્યાંત ઉત્પત્તિ તેમજ સ્થિતિ. અનારંભી યાવત્ નગ્નભાવવાળા નિર્ગન્થોની મુક્તિ. ધ્યાનસ્થ સ્થિતિમાં આયુષ્ય પૂર્ણ થયું હોય અને અવશેષ રૂપે શુભ કર્મો રહી ગયા હોય એવા નિર્ગન્થોની સર્વાર્થસિદ્ધ વિમાનમાં ઉત્પત્તિ અને સ્થિતિ. સર્વકામ વિરત યાવત્ ક્ષીણુલોભ નિર્ગન્થોની મુક્તિ વિ. નું વિવેચન કરેલ છે.

કેવલિસમુદ્ધાતના ચોથા સમયે આત્માનું સંપૂર્ણ લોકમાં વ્યાપ્ત થવું અને નિર્જરિત પુદ્ગલોનું પણ અખિલ લોકમાં સ્પર્શવું. નિર્જરિત પુદ્ગલો અતિ સૂક્ષ્મ હોય છે તે સિદ્ધ કરવા માટે ગંધપુદ્ગલોનું ઇષ્ટાંત. કેવલિસમુદ્ધાત કરવાનું કારણ. શું બધા કેવળિયો સમુદ્ધાત કરે છે? જવાબમાં - ના, બધા કેવળિયો સમુદ્ધાત કરતા નથી. કેવળિ સમુદ્ધાતમાં ૮ સમય લાગે છે. કેવળિ સમુદ્ધાત વખતે મન, વચ્ચનના યોગોનો પ્રયોગ થતો નથી, માત્ર કાયયોગનો પ્રયોગ થાય છે. સમુદ્ધાતના સમયે કોઈ કેવળિ મુક્ત થતા નથી. કેવળિસમુદ્ધાત પછી મન, વચ્ચન અને કાયનો પ્રયોગ થાય છે. સયોગી અવસ્થામાં મુક્તિ થતી નથી.

મુક્ત આત્માની વિગ્રહ ગતિ હોતી નથી. મુક્ત થતી વખતે એક સાકારોપયોગ જ હોય છે. સિદ્ધોની સાદિ અપર્યવસિત સ્થિતિ બતાવવા માટે ઇઘખીજ (બખી ગયેલા ખીજ)નું ઉદાહરણ આપ્યું છે. સિદ્ધ થનારા જીવોનું સંઘયણ સંસ્થાન, જઘન્ય-ઉત્કૃષ્ટ અવગાહના, સિદ્ધોનું નિવાસસ્થાન, સર્વાર્થસિદ્ધ વિમાનના ઉપરિભાગથી ઈષત્ પ્રાગભારા પૃથ્વીતળનું અન્તર, ઈષત્ પ્રાગભારા પૃથ્વીનો આયામ વિષ્કંભ, પરિધિ, મધ્યભાગની જડાઈ, સિદ્ધશિલાના ૧૨ નામ, તેનો વર્ણ સંસ્થાન, પૌદ્ગલિક રચના, સ્પર્શ અને તેની અનુપમ સુન્દરતાનું વર્ણન કર્યું છે. ઈષત્ પ્રાગભારાના ઉપરિતળથી લોકાન્ત સુધીનું અન્તર અને યોજનના છેલ્લા ગાઉના છઠ્ઠા ભાગને વિષે સિદ્ધોની સ્થિતિ વિ. નું પ્રતિપાદન કર્યું છે.

અન્તમાં ૨૨ ગાથાઓ આપી છે. તેમાં એવું વર્ણન કર્યું છે કે સિદ્ધ અલોકની નીચે અને લોકની ઉપર છે. તિર્યંચલોકમાં (તિર્યંક લોકમાં) તેઓ શરીરનો ત્યાગ કરે છે અને સિદ્ધલોકમાં જઈને વાસ કરે છે. સિદ્ધાત્માઓના સંસ્થાન, સિદ્ધોની જઘન્ય, મધ્યમ અને ઉત્કૃષ્ટ અવગાહના, એકમાં અનેક સિદ્ધાત્મા, સિદ્ધાત્માઓનો લોકાન્તની સાથે સ્પર્શ, સિદ્ધાત્માઓનો પરસ્પર સ્પર્શ, સિદ્ધોના લક્ષણ, જ્ઞાન, દષ્ટિ અને અતે સિદ્ધોના અનુપમ સુખનું વર્ણન એક ભીલપુત્રના દષ્ટાન્ત વડે પ્રતિપાદિત કરવામાં આવ્યું છે.

આ પ્રમાણે જ્ઞેતાં જણાય છે કે પ્રસ્તુત આગમની પોતાની અનેક વિશેષતાઓ છે. નગર, ચૈત્ય, રાજ અને રાણીઓનું સાંગોપાંગ વર્ણન છે. આ વર્ણન અન્ય આગમો માટે આધારભૂત હોવાથી આ ગ્રન્થનો ઉલ્લેખ ઠેકઠેકાણે કરવામાં આવ્યો છે.

અંપાનગરીનું અલંકારિક વર્ણન સર્વપ્રથમ આ જ આગમમાં આવ્યું છે. આવા પ્રકારનું સૂક્ષ્મ અને પૂર્ણ વર્ણન સંસ્કૃત સાહિત્યમાં પણ ઓછું દૃષ્ટિગોચર થાય છે. સંસ્કૃતિ અને સમાજની દૃષ્ટિથી પણ આ આગમનું મહત્ત્વ ઘણું છે. કારણ કે આમાં ધાર્મિક અને નૈતિક મૂલ્યોની સ્થાપના કરવામાં આવી છે. આ શાસ્ત્રની ભાષા ઉપમાબહુલ, સમાસબહુલ અને વિશેષણબહુલ છે.

૨ - રાજપ્રનીય સૂત્ર

રાજપ્રનીય ખીજું ઉપાંગ છે. નંદીસૂત્રમાં તેનું નામ 'રાયપસેણિય' આપ્યું છે.^૧ આચાર્ય મલયગિરિએ

૧. નંદી સૂત્ર ૮૩મું.

‘રાયપસેણીઅ’ એવું નામ યતાવ્યું છે, તેઓ તેનું સંસ્કૃતરૂપ રાજપ્રસનીય- ‘રાજપ્રસનેષુ ભવ’ કરે છે, સિદ્ધસેનગણીએ તત્ત્વાર્થવૃત્તિમાં ‘રાજપ્રસેનકીય’ લખ્યું છે ત્યારે મુનિચંદ્રસૂરિએ ‘રાજપ્રસેનજિત’ યતાવ્યું છે,

આચાર્ય મલયગિરિએ રાયપસેણીયને સૂત્રકૃતાંગતું ઉપાંગ સિદ્ધ કરતાં લખ્યું છે કે સૂત્રકૃતાંગ સૂત્રમાં જે ક્રિયાવાદી, અક્રિયાવાદી વિગેરે પાખંડીઓના ભેદોની પરિગણના કરી છે તેમાંથી અક્રિયાવાદીઓના મતનું આલંબન લઈને રાજ પ્રદેશીએ કેશીશ્રમણ સાથે પ્રશ્નોત્તર કર્યા છે તેથી આ રાયપસેણીય સૂત્રકૃતાંગતું ઉપાંગ છે. ડા. વિન્ડરનીઓને એવો અભિપ્રાય છે કે પ્રસ્તુત આગમમાં પહેલાં રાજ પ્રસેનજિતની કથા હતી પરંતુ ત્યારબાદ પ્રસેનજિતની જગ્યાએ ‘પએસ’ શબ્દ લગાડી પ્રદેશીની સાથે એનો સંબંધ જોડવાનો પ્રયાસ કરવામાં આવ્યો છે.

પ્રસ્તુત આગમ બે વિભાગોમાં વિભક્ત છે. પ્રથમ વિભાગમાં સૂર્યાભ નામનો દેવ ભગવાન મહાવીરની સમક્ષ ઉપસ્થિત થઈને નૃત્ય કરે છે અને વિવિધ નાટકોની રચના કરે છે. બીજા વિભાગમાં રાજ પ્રદેશીનો કેશીકુમાર શ્રમણની સાથે જીવના અસ્તિત્વ અને નાસ્તિત્વના વિષયને લઈને સંવાદ છે.

પ્રસ્તુત આગમનો પ્રારંભ આમલકખ્યા^૧ નગરીના વર્ણનથી થાય છે. તે નગરી ચંપાનગરીની જેમ જ અત્યંત સુંદર હતી. તેની ઉત્તરપૂર્વમાં આમ્રસાલ નામનું ચૈત્ય હતું. તે ચૈત્ય વનખંડથી ઘેરાયેલું હતું. ત્યાંનો રાજ સેય હતો અને તેની રાણીનું નામ ધારિણી હતું. ભગવાન મહાવીર તે નગરીમાં પધાર્યા અને આમ્રસાલ વનમાં ખિરાજ્યા. રાજ-રાણી ભગવાનનો ઉપદેશ સાંભળવા ગયા. ઉપદેશ શ્રવણ કરી પરીષદના લોકો અત્યંત પ્રસન્નભાવથી કહેવા લાગ્યા કે નિર્ઝંથ પ્રવચનનું જેનું સુંદર પ્રતિપાદન આપે કર્યું છે તેવું અન્ય કોઈ શ્રમણ અથવા બ્રાહ્મણ કરી શકતો નથી.

તે સમયે સૌધર્મસ્વર્ગના સૂર્યાભ નામના દેવે પોતાના દિવ્યજ્ઞાનથી જોયું કે શ્રમણ ભગવાન મહાવીર અત્યારે આમ્રસાલવનમાં ખિરાજી રહ્યા છે. તેણે ત્યાંથી જ ભગવાનને વંદન કર્યા અને પોતાના આભિયોગિક દેવોને આદેશ આપ્યો કે તેઓ શીઘ્રાતિશીઘ્ર ભ મહાવીરની સેવામાં પહોંચી બંધ અને ત્યાંની જમીન વિ. સાકે (રજરહિત) બનાવી સુગંધિત જળનો છંટકાવ કરે, વિવિધ સુગંધિત પુષ્પોની વૃષ્ટિ કરીને તેમજ સુગંધિત દ્રવ્યોથી આપું વન મધમધાયમાન-સુગંધિત બનાવી દે. તદનુસાર કરવામાં આવ્યું.

સૂર્યાભદેવે પોતાના સેનાપતિને યોલાવીને સુધર્મા સભામાં લટકાવેલા ઘંટને જોરજોરથી વગડાવીને પોતાને આધીન રહેલા દેવોને તૈયાર કર્યા. અત્યંત સુંદર કલાત્મક વિમાનની રચના કરી. તેમાં બેસીને ભગવાનની સેવામાં આવ્યો. તેણે ભગવાનને પ્રશ્નો પૂછ્યા. ભગવાને જવાબ આપ્યા. ત્યાર બાદ ગૌતમ આદિ નિર્ઝંથ શ્રમણોની સમક્ષ ઊર પ્રકારની નાટ્યકળા પ્રદર્શિત કરવાની ભાવના વ્યક્ત કરી અને પ્રેક્ષામંડપ આદિની રચના કરી. અનેક પ્રકારના વાદ્યોમાંથી સંગીત રેલાવ્યું. જેનું ઐતિહાસિક દૃષ્ટિથી ઘણું મહત્વ છે. તત્પશ્ચાત્ તેણે વિકુલેલા દેવકુમાર તથા દેવકુમારિયો એ ઊર પ્રકારના નાટકો કર્યા. ઊર મા નાટકમાં ભગવાન મહાવીરના ચ્યવન, ગર્ભસંહરણ, જન્મ, અભિષેક, બાલકીડા, યૌવનાવસ્થા, ગૃહસ્થવાસ, મહાભિનિષ્ક્રમણ, તપશ્ચરણ, જ્ઞાનપ્રાપ્તિ, તીર્થપ્રવર્તન અને પરિનિર્વાણ સંબંધી ઘટનાઓનો અભિનય કર્યો. અભિનય સમાપ્ત થયા પછી સૂર્યાભ દેવ પ્રભુને નમસ્કાર કરી વિમાનમાં બેસી સ્વસ્થાનકે પાછો ગયો.

ત્યાર બાદ સૂર્યાભદેવના વિમાન સંબંધી ગૌતમે પ્રશ્નો કર્યા. ભ. મહાવીરે વિસ્તારથી સૂર્યાભદેવના વિમાન પર પ્રકાશ પાડ્યો. ગૌતમે બીજા પ્રશ્ન કર્યો કે આ મહાન ઋષિ સૂર્યાભદેવને કયા શુભ કર્મોને લીધે મળી છે? ભગવાને આ પ્રશ્નનો જે ઉત્તર આપ્યો તે આ આગમનો બીજો વિભાગ છે અને તે આ પ્રમાણે છે.

કેકય નામના અર્ધ જનપદમાં^૨ સેયવિયા (શ્વેતાંગિકા) નામની એક સુંદર નગરી હતી. તેના ઉત્તર પૂર્વમાં

૧. બૌદ્ધ સાહિત્યમાં ‘અલ્લકખ્યા’ નામ આવે છે. આ સ્થાન શાલાબાદ જિલ્લામાં મસાર અને વૈશાલીની વચ્ચે આવેલું છે.
૨. જૈન સાહિત્યમાં રામા આર્ષકોત્રોની પરિગણના કરવામાં આવી છે. તે કોત્રોમાં શ્રમણ સુખપૂર્વક વિહાર કરી શકતા હતા. કેકય દેશ શ્રાવસ્તીની ઉત્તર-પૂર્વમાં આવેલ નેપાલની તળેટીમાં હતું. બૌદ્ધ સાહિત્યમાં સેયવિયાને સેતવ્યા લખ્યું છે. ભ. મહાવીર ત્યાં પધાર્યા હતા. આ સ્થાન શ્રાવસ્તી (સહેટ મહેટ)થી ૧૭ માઈલ અને બલરામપુરથી ૬ માઈલના અંતરે સ્થિત હતું.

મૃગવન નામનું એક ઉદ્યાન હતું. તે નગરીનો સબ કુશાચ બુધ્ધિવાળો પ્રદેશી^૧ નામે હતો. તે અધાર્મિક, પ્રચંડ તથા ક્રોધી હતો, અત્યંત માયાવી હતો. શુદ્ધનોનો તે કદી પણ સત્કાર-સન્માન કરતો ન હતો. શ્રમણ તથા બ્રાહ્મણો પર તે કદી વિશ્વાસ કરતો ન હતો. તેની રાણીનું નામ સૂર્યકાંતા અને પુત્રનું નામ સૂર્યકાન્ત હતું. તે સૂર્યકાન્ત પ્રદેશીના રાજ્ય, રાષ્ટ્ર, ખજા, વાહન, કેષ, કોષાગાર-અન્ન ભંડાર તેમજ અંતેપુરની દેખભાળ કરતો રહેતો હતો.

રાજા પ્રદેશીને એક ચિત્ત નામનો સારથી હતો.^૨ તે સામ, દામ, દંડ અને ભેદ નીતિમાં અત્યંત કુશળ હતો. મહાન પ્રતિભાવાળો હોવાને કારણે રાજા પ્રદેશી વખતો-વખત તેની સલાહ પણ લેતો હતો.

કુણ્ડાલા જનપદમાં શ્રાવસ્તી નામની એક નગરી હતી. ત્યાંનો રાજા જિતશત્રુ રાજા પ્રદેશીનો આજ્ઞાકારી સામંત હતો. એક વાર રાજા પ્રદેશીએ પોતાના ચિત્ત સારથીને ઘોલાવીને કહ્યું કે આ ભેટણું લઈને તમે શ્રાવસ્તી જવ અને થોડો વખત રાજા જિતશત્રુની સાથે રહીને ત્યાંના શાસનની દેખરેખ રાખો. તે પ્રમાણે ચિત્ત સારથી ત્યાં જાય છે અને રાજાને ઉપહાર પ્રદાન કરીને તે ત્યાં રહે છે. તે વખતે ચતુર્થ પૂર્વધારી પાર્થિવપત્ય કેશીકુમાર શ્રમણ ત્યાં પધારે છે. તેમના આગમનના સમાચાર સાંભળી હન્ટરોની જનમેદની ઈર્ષ્યનાર્યે ઉમટે છે. જેને જોઈ ચિત્તસારથીને કંચુકી પુરૂષ (ચોકીદાર) ને ઘોલાવીને પૂછ્યું કે આજે કયો મહોત્સવ છે કે જેને લીધે આટલી દોડધામ અને ઉછરંગ દેખાય છે. કંચુકીએ કેશીશ્રમણના આગમનની વાત કહી. ચિત્ત સારથી કેશીશ્રમણની સેવામાં પહોંચ્યો. કેશીશ્રમણે સર્વ પ્રાણતિપાત વિરમણ, સર્વ મૃવાવાદ વિરમણ, સર્વ અદ્વિદ્યાદાન વિરમણ અને સર્વ બહિદ્યાદાન^૩ વિરમણનો ધર્મોપદેશ આપ્યો.

ચિત્તસારથી કેશીકુમારના પાવન પ્રવચનને સાંભળી અત્યંત આહ્વાદિત થયો અને કહેવા લાગ્યો- હું અનગાર ધર્મને ગ્રહણ કરવામાં અસમર્થ છું તેથી મને શ્રાવકધર્મ અંગીકાર કરાવો. શ્રાવકધર્મ સ્વીકારી તે ચિત્તસારથી નિર્જન્ય પ્રવચનમાં શ્રદ્ધાશીલ બન્યો. ચતુર્થશી, અષ્ટમી, અમાવસ અને પૂર્ણિમાના દિવસે પૌષ્ઠોપવાસ કરતો થકો નિર્જન્ય સુનિઓને નિર્દોષ અશન-પાન-આમન-શય્યા આદિ વડે નિમત્રિત કરતો થકો આત્મચિન્તનમાં લીન રહેવા લાગ્યો.

રાજા જિતશત્રુ પાસેથી મળેલ ઉપહાર લઈને ચિત્તસારથી સેયવિયા (સ્વેતાંબિકા) તરફ પ્રસ્થાન કરતાં પૂર્વે કેશીશ્રમણને સેયવિયા પધારવા માટે પ્રાર્થના કરવા લાગ્યો. પરંતુ કેશીશ્રમણે તેની પ્રાર્થના તરફ બિલકુલ ધ્યાન આપ્યું નહિ. જ્યારે તેણે તેનું કારણ પૂછ્યું ત્યારે કેશીશ્રમણે કહ્યું તમારો રાજા પ્રદેશી અધાર્મિક છે તેથી અમારાથી ત્યાં કેવી રીતે આવી શકાય? ચિત્તસારથીએ નિવેદન કરતા કહ્યું - 'આપ ત્યાં નિઃસંકોચપણે પધારો, આપને ત્યાં કોઈપણ પ્રકારનું કષ્ટ નહિ પડે.' ચિત્તસારથી આ પ્રમાણે વિનંતી કરી ત્યાંથી સેયવિયા પહોંચ્યો, અને મૃગવનના ઉદ્યાનપાલકને સૂચના આપી કે કેશીશ્રમણ જ્યારે અહીં પધારે તો તેમને બધા પ્રકારની સગવડતા કરી આપવી. ત્યારપછી તેણે રાજા પ્રદેશીને ભેટણું આપ્યું. થોડા સમય બાદ કેશીશ્રમણ સેયવિયા પધાર્યા. ચિત્તસારથી તેમને વંદન કરવા પહોંચ્યો. તેણે કેશીશ્રમણને નિવેદન કર્યું ભંતો! રાજા પ્રદેશી ઘણાજ અનાર્ય અને અધાર્મિક છે. તેને તમે ઉપદેશ આપો જેથી તેનું પણ કલ્યાણ થાય અને સાથેસાથ ખીજનું પણ. કેશીશ્રમણે કહ્યું કે જ્યાં સુધી તે અહીં આવે નહિ, અને પોતાની શંકાઓનું સમાધાન મેળવે નહિ ત્યાંસુધી તે ધર્મશ્રવણ કરી શકે નહિ અને પોતાનું કે ખીજનું કલ્યાણ કરી શકે નહિ.

ખીજે દિવસે ચિત્તસારથીએ રાજા પ્રદેશીને નિવેદન કર્યું - કંબોજથી જે ચાર ઉત્તમ ભતિના ઘોડા ઉપહાર ભેટમાં મળ્યા છે તેની આજે આપણે પરીક્ષા કરીએ. રાજા ઘોડાના રથ ઉપર આરૂઠ થઈ આમ તેમ ફરવા લાગ્યો. જ્યારે તે

૧. દીર્ઘનિકાપના પાયાસ્તિસુત્તમાં રાજા પાયાસ્તિના પ્રશ્નોત્તર છે, કે જે આ પ્રશ્નોની સાથે મળતા આવે છે. તે જગ્યાએ પાયાસ્તિને કોશલના રાજા પસેનદિનો વંશધર બનાવ્યો છે.
૨. દીર્ઘનિકાપમાં ચિત્તને સ્થાને ખત્તેનો શબ્દ પ્રયોગ થયો છે. ખત્તેનો પર્ણિવાચી સંસ્કૃતમાં ક્ષત-ક્ષતા અને છે, જેનો અર્થ છે 'સારથિ'. જુઓ. રાયપસેણ સુત્તનો સાર પુ. ૯૯, પં. બેચરદાસ દેશી
૩. સ્થાનાંગ વૃત્તિ પૃ. ૨૦૨માં બહિદ્યાનો અર્થ 'મૈથુન' અને આદાનનો અર્થ 'પરિગ્રહ' કર્યો છે.

થાકી ગયો અને તેને ખ્યાસ ભેરથી લાગી ત્યારે ચિત્તસારથી તેને મૃગવનમાં લઈ ગયો, જ્યાં કેશીશ્રમણ ધર્મોપદેશ આપી રહ્યા હતા. કેશીશ્રમણને ભેદ પ્રદેશી મનમાં વિચાર કરવા લાગ્યો, જડ વ્યક્તિઓ જ જડની ઉપાસના કરે છે. મૂઠ વ્યક્તિઓ જ મૂઠોની આરાધના કરે છે. અજ્ઞ વ્યક્તિઓ જ અજ્ઞાનિયોને સન્માન આપે છે. આ કોણ જડ, મૂઠ તથા અજ્ઞાની છે? આનો ચહેરો તો ચમકી રહ્યો છે. આના મુખ ઉપર દિવ્ય તેજ ઝળકી રહ્યું છે. આ શું ખાતો હશે, શું પીતો હશે? આ આટલા ઉચ્ચ સ્વરથી બરાડી રહ્યો છે કે હું ઉદ્યાનમાં સ્વચ્છન્દપણે વિચરણ પણ કરી શકતો નથી. ચિત્તસારથીએ પ્રદેશીની શંકાનું સમાધાન કરતાં કહ્યું-રાજન્! આ પાર્થિવત્ય કેશીકુમાર શ્રમણ છે. ચાર જ્ઞાનના ધારક છે અને અન્નભૂવી છે.

રાજ પ્રદેશી કેશીશ્રમણની પાસે જાય છે. કેશીશ્રમણ તેના મનના વિચારો કહી બતાવી તેને પ્રભાવિત કરે છે. પ્રદેશી પ્રશ્ન કરે છે- શું શ્રમણ નિર્ગન્ધ ભૂવ અને શરીરને જુદાં માને છે? કેશી- હા, અમે ભૂવ અને શરીરને જુદાં માનીએ છીએ.

પ્રદેશી— મારા દાદા હતા, તે અધાર્મિક હતા, પ્રજાનું પાલન સારી રીતે કરતા ન હતા. તમારી દૃષ્ટિએ તેઓ મરીને નરકમાં ગયા હશે. તેમનો મારા ઉપર અત્યંત સ્નેહ હતો. મને જોઈને તેઓ રાણ-રાણ થઈ જતા હતા તો અત્યારે તેઓ મને આવીને કેમ કહેતા નથી કે 'હું નરકમાં ઉત્પન્ન થયો છું. પાપકૃત્ય કરવાને કારણે હું ત્યાં અપરંપાર કષ્ટોનો અનુભવ કરી રહ્યો છું; તેથી તું પાપ કરીશ નહિ.' પરંતુ તેમણે હજી સુધી આવીને મને કંઈ કહ્યું નથી. તેથી મને લાગે છે કે ભૂવ અને શરીર એકજ છે.

કેશી— પ્રદેશી! તમારી રાણી સાથે કોઈ લંપટ-કામી પુરૂષ વિષય સેવાની ઇચ્છા કરે તો શું તમે તેને ઠંડ આપશો?

પ્રદેશી— હા, હું તેને શૂળી પર ચઢાવી ઈઈશ, તેના પ્રાણ લઈ લઈશ.

કેશી— જો તે માણસ તમને એમ કહે કે, જરા થોભો, હું મારા સ્વજન-કુટુંબીઓને સૂચના કરી આવું કે કામવાસનાને વશ થવાથી મને દેહાંતઃકંડની શિક્ષા મળી રહી છે. એટલે જો તમે પણ આ રીતે વર્તશો તો તમને પણ આવા પ્રકારનો ઠંડ મળશે. તો શું તમે તે માણસને પોતાના સગાં-સંબંધીઓને અગ્ર આપવા માટે છોડશો ખરા?

પ્રદેશી— કદાપિ નહીં, કારણકે તે મારો અપરાધી છે.

કેશી— તો આજ પ્રમાણે તમારા દાદાને તમારા ઉપર સ્નેહ હોવા છતાં અને તેમની આવવાની અને કહેવાની ઇચ્છા હોય તો પણ તેઓ નરકમાંથી અહીં આવી શકતા નથી. તેથી નકરી જાણે કે ભૂવ અને શરીર બંને ભિન્ન છે.

પ્રદેશી-બીજું ઉદાહરણ પ્રસ્તુત કરે છે- મારી દાદીમા ઘણી જ ધર્માત્મા હતી. તેનો પણ મારા ઉપર ઘણોજ અનુરાગ હતો. તે તમારી દૃષ્ટિએ સ્વર્ગમાં ગઈ હશે. તેણીએ તો આવીને મને કહેવું જોઈએ કે પુણ્યને લીધે હું સ્વર્ગમાં ગઈ છું. તેથી તું પણ ધર્મ અને પુણ્ય કર. પરંતુ હજી સુધી તેણીએ આવીને મને કહ્યું નથી તેથી હું માતું છું કે ભૂવ અને શરીર જુદાં નથી.

કેશી - કલ્પના કરો- તમે સ્નાન વિ. કરી સુગંધિત પદાર્થોને લઈ ઈર્શન માટે જઈ રહ્યા છો. તે વખતે કોઈ વ્યક્તિ શૌચાલયમાં જોડેલો તેમને આવાહન કરે કે થોડો સમય તમે અહીં આવીને જોસો તો શું તે વખતે તમે તેની વાત માનશો?

પ્રદેશી- હું ત્યાં શૌચાલયમાં આવી સ્થિતિમાં કદી પણ જાઉં.

કેશી - સ્વર્ગમાં ઉત્પન્ન થયેલો દેવ મનુષ્ય લોકમાં આવવાનું પસંદ કરતો નથી. કારણ કે મનુષ્ય લોકની ગંધ તેને ગમતી નથી અને સ્વર્ગના ઇન્દ્ર ધનુષી રાગરંગવાળા કામલોગોને તે છોડીને આવી શકતો નથી.

પ્રદેશી-એક ચોરને પકડીને કોટવાલ મારી પાસે લાવ્યો. મેં તેને કુંભીમાં નાંખી ઉપરથી ઠાકણું વાસી દીધું. કોઈ ઠેકણે છિદ્ર ન રહે તેટલા માટે તેને લોખંડ અને સીસાથી ચારે બાજુથી બંધ કરી દીધું. વિશ્વાસુ ચોકીદારો

ગોઠવી દીધા. થોડા વખત પછી કુંભીને જોલાવીને મેં જોયું તો તે મરેલો હતો તેથી મને સ્પષ્ટ લાગે છે કે જીવ અને શરીર બંને એકજ છે.

કેશી - કોઈ માણસ કૂટાગાર શાળાના દ્વાર બંધ કરી અન્દર બેસી ભેર-ભેરથી નગાડું (ભેરી) વગાડે તો શું તમે બહાર બેઠાં તેનો અવાજ નહીં સાંભળો ?

પ્રદેશી- હા, સાંભળીશ.

કેશી - જેમ નિષ્છિદ્ર-છિદ્ર વગરના મકાનમાંથી પણ અવાજ બહાર આવે છે તેવીજ રીતે જીવ પૃથ્વીશિલા અને પર્વતને ભેદીને પણ બહાર જઈ શકે છે. આથી સ્પષ્ટ થાય છે કે જીવ અને શરીર એક નથી.

પ્રદેશી- મેં એક તસ્કરને લોઢાની કુંભીમાં પૂરી તે કુંભીને ખૂબ મજબૂત બંધ કરાવી દીધી. થોડા દિવસો પછી જ્યારે તેને જોલાવી જોયું તો તે મૃત કલેવરમાં કીડાઓ ખદખદતા હતા. તે લોઢાની કુંભીમાં કોઈ પણ જગ્યાએ છિદ્ર ન હતું તો પછી તેમાં કીડાં ક્યાંથી આવી ગયા ? તેથી જણાય છે કે જીવ અને શરીર ભિન્ન-જુદાં નથી.

કેશી- તમે લોઢાને અગ્નિમાં ધમધમાતો જોયો છે ? તે વખતે લોઢું અગ્નિમય બની જાય છે. લોઢામાં તે અગ્નિ ક્યાંથી પ્રવેશ્યો ? તેમાં તે ક્યાંય પણ છિદ્ર હોતું નથી. આ પ્રમાણે જીવ અપ્રતિહત અને અનિરૂદ્ધ ગતિવાળો હોવાથી તે કુંભીને ભેદીને અન્દર જઈ શકે છે અને બહાર નીકળી પણ શકે છે. તેથી આ કારણે જીવ અને શરીરનું એકપણું સિદ્ધ થતું નથી.

પ્રદેશી- એક વ્યક્તિ ધનુર્વિદ્યામાં ઘણો કુશળ છે પરંતુ તે વ્યક્તિ જ્યારે બાળક હતો ત્યારે એક પણ બાણ છોડી શકતો ન હતો. તેથી જો બાલ્યાવસ્થા અને યુવાવસ્થામાં જીવ એકજ હોવાથી એક સમાન શક્તિ હોત તો હું સમજત કે જીવ અને શરીર બંને ભિન્ન છે.

કેશી- ધનુર્વિદ્યામાં નિષ્ણાત કોઈ વ્યક્તિ નવા ધનુષ્ય-બાણ વડે જેટલી કુશળતા દેખાડી શકે તેટલી કુશળતા તે જૂનાં જર્જરિત થઈ ગયેલા ધનુષ્ય બાણથી દેખાડી શકતો નથી. તાત્પર્ય એ છે કે ધનુર્વિદ્યા નિષ્ણાત વ્યક્તિ શક્તિ-શાળી તો છે પરંતુ ઉપકરણોની ઉણપને લીધે તે પોતાની શક્તિનું પ્રદર્શન કરી શકતો નથી. તેવીજ રીતે મંદજ્ઞાન વાળી વ્યક્તિ ઉપકરણોની ખામીને લીધે પોતાની શક્તિ બતાવી શકતી નથી. યુવાવસ્થામાં ઉપકરણ શક્તિમાન અને ખામીરહિત હોવાથી તેની શક્તિ વધી જાય છે.

પ્રદેશી - કોઈ યુવક લોખંડ, સીસા અથવા જસતના ભારને સારી રીતે ઉપાડી શકે છે. પરંતુ તેજ યુવક વૃદ્ધાવસ્થાને પ્રાપ્ત થતાં ભાર વહન કરવામાં અસમર્થ બની જાય છે અને લાકડીને આધારે ચાલે છે. બંને અવસ્થામાં જીવ એકજ હોય તો આવું કેમ બને છે ? તરૂણાવસ્થાની જેમ વૃદ્ધાવસ્થામાં પણ જો એટલોજ ભાર વહન કરવાનું સામર્થ્ય રહેતું હોત તો સમજમાં આવી શકે કે જીવ અને શરીર બંને ભિન્ન છે.

કેશી- જુઓ, દૃષ્ટ-પુષ્ટ મજબૂત માણસ જ ભાર વહન કરી શકે છે. તેમજ તેવા દૃષ્ટ-પુષ્ટ માણસની પાસે જો નવી કાવડ હોય તો તેથી પણ વધારે ભાર તે ઉંચકીને લઈ જઈ શકે. જો જુનું-પુરાણું જર્જરીત કાવડ હોય તો તેનાથી તે ભાર ઉંચકી શકે કે વહન કરી શકે નહિ. આ જ વાત વૃદ્ધ અને તરૂણના સંબંધમાં પણ લાગુ પડે છે.

પ્રદેશી- ઠીક ત્યારે એક ખીજો પ્રશ્ન છે. કોઈ તસ્કરને આપણે પહેલાં જીવિત અવસ્થામાં જોખીએ પછી તેને મારીને જોખીએ તો બંને અવસ્થાઓમાં ચોરના વજનમાં કંઈ અંતર પડતું નથી. આથી જીવ અને શરીરની અભિન્નતા જ સિદ્ધ થાય છે.

કેશી- જેવી રીતે ખાલી મશક અને હવાથી ભરેલી મશકના વજનમાં વિશેષ કશું અંતર પડતું નથી. તેવી જ રીતે જીવિત પુરૂષ અને મૃત પુરૂષના વજનમાં કશું અંતર પડતું નથી. જીવ અમૂર્ત છે તેથી તેનું પોતાનું કંઈ પણ વજન હોતું નથી, તેથી શરીરમાંથી જીવ નીકળી જવા છતાં પણ મૃતકનું વજન ન્યૂન થતું નથી.

પ્રદેશી- મેં એકવાર એક તસ્કરના શરીરનું પરીક્ષણ કર્યું પરંતુ તેમાં મને કોઈ જીવ જેવું દેખાયું નહિ. તેના

શરીરના પ્રત્યેક આંગોપાંગ કાપીને-કટકે કટકાં કરીને જોયા તો પણ ક્યાંય જીવ દેખાયો નહિ તેથી સ્પષ્ટ જણાય છે કે જીવ જેવું કંઈ નથી. જીવનો અભાવ જ જણાય છે.

કેશી- અરે પ્રદેશી! મને લાગે છે કે તું મૂઠ છે. તારી પ્રવૃત્તિ તો મને પેલા લોકો જેવી લાગે છે- તે સાંભળ. કેટલાક માણસો જંગલમાં ગયેલા. તેમની સાથે ઠીકરામાં અંગારા હતા. તેમણે પોતાના એક સાથીને કહ્યું કે અમે બધા દૂર જંગલમાં જઈને લાકડાં બાંધી લાવીએ છીએ. ત્યાં સુધીમાં તું આ અંગારાથી આગ પ્રગટાવી અમારા માટે લોજન તૈયાર રાખજે. કદાચ અંગારા ઓલવાઈ જાય તો આ અરણીના લાકડાંને ઘસીને તે વડે અગ્નિ પેટાવી લેજે. તેમ કહી તે બધા જંગલમાં ગયા. અહીં જે અંગારા હતા તે ઓલવાઈ ગયા. તેણે પોતાના સાથીઓની સલાહ અનુસાર લાકડાંને આમ તેમ ઉથલાવી ફેરવીને જોયું પણ કોઈ જગ્યાએ અગ્નિ નજરે પડ્યો નહિ. કુડાડી વડે લાકડાંને ફાડી- ફાડીને કટકે- કટકાં કરી નાખ્યા પરંતુ આગ દેખાઈ નહિ. તે નિરાશ અને હતાશ થઈ વિચારવા લાગ્યો કે મારા સાથીઓએ મારી મશ્કરી કરી લાગે છે. જો આ લાકડાંમાં આગ છે એવી વાત ન કરી હોત તો એ અંગારાને સાચવીને રાખત અને ખુઝાવા ન દેત. બૂખ્યાં તરસ્યા-પેલા સાથીએ લાકડાં લઈને પાછાં આવ્યા. જોયું તો હજી સુધી લોજન તૈયાર થયું નથી. ત્યારે એક સાથીએ તે અરણીના લાકડાંને ઘસીને અગ્નિ પ્રગટાવીને રસોઈ બનાવી. બધાંએ લોજન કર્યું ને ક્ષુધા મટાડી. જેવી રીતે તે કઠિયારો લાકડાં ફાડીને આગ-મેળવવાની ઇચ્છા રાખતો હતો. તેવીજ રીતે તું પણ શરીરને ચીરીને જીવને જોવાની ઇચ્છા રાખે છે તો શું તું પણ તે મૂર્ખ કઠિયારાની જેવો જ મૂઠ નથી?

પ્રદેશી- જેમ કોઈ માણસ પોતાની હથેલીમાં આમળા રાખી સ્પષ્ટપણે આમળા દેખાડે છે તેવી રીતે શું તમે પણ સ્પષ્ટપણે જીવને દેખાડી શકો છો?

કેશી- ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય, આકાશાસ્તિકાય, અશરીરીજીવ, પરમાણુ પુદ્ગલ, શબ્દ, ગંધ, વાયુ આ આઠ પદાર્થોને વિશિષ્ટ જ્ઞાની જ જોઈ શકે છે, અજ્ઞાની નહિ.

પ્રદેશી- શું કુંજર અને કીડીમાં એક સમાન જીવ હોય છે?

કેશી- હા, એક સમાન હોય છે. જેવી રીતે કોઈ વ્યક્તિ કોઈ રૂમમાં (ઓરડામાં) દીપક પ્રગટાવે તો તે સંપૂર્ણ રૂમને પ્રકાશિત કરે છે. પરંતુ તેને જો કોઈ વાસણથી ઢાંકી દેવામાં આવે તો તે તેટલા વાસણના ભાગને જ પ્રકાશિત કરશે. દીપક તો બંને જગ્યાએ ત્યાં ને તે જ છે છતાં સ્થાન વિશેષની દૃષ્ટિએ તેના પ્રકાશમાં સંકોચ અને વિસ્તાર થાય છે. આ જ હકીકત કુંજર (હાથી) અને કીડીના જીવના સંબંધમાં લાગુ પડે છે. સંકોચ અને વિસ્તાર બંને અવસ્થાઓમાં તેની (જીવની) પ્રદેશ સંખ્યા ન્યૂનાધિક થતી નથી, એક સમાન જ રહે છે. પ્રદેશ ઓછાંવત્તાં થતા નથી.

કેશીકુમાર શ્રમણના અકાટ્ય તર્કોને સાંભળી રાજ પ્રદેશીની બધી શંકાઓનું સમાધાન થઈ ગયું. તેણે કહ્યું- આપનું કથન તો ઠીક છે પરંતુ આ જે મન્તવ્ય છે કે 'જીવ અને શરીર એક જ છે' તે એકલું મારું જ નથી પરંતુ મારા પિતાનું પણ એ જ મન્તવ્ય હતું. તેઓ પણ એમજ માનતા હતા. તેથી હું આ મારા કુળ પરંપરાગત-પૈતૃક મન્તવ્યને કેવી રીતે છોડી દઉં?

કેશી- હે પ્રદેશી! તું પણ પેલા લોકોના ભાર ઊંચકનાર મૂઠ વ્યક્તિની જેવો જ દેખાય છે, તે સાંભળ. કેટલાક માણસો ધનની અભિલાષથી પરદેશ સ્વાના થયા. કેટલેક દૂર ચાલ્યા પછી તેમણે લોકોની ખાણ જોઈ, ખૂબ પ્રસન્ન થયા. તે બધા લોકોનાં લઈને આગળ થોડેક દૂર ગયા તો ત્યાં તાંગાની ખાણ મળી. એક સાથી સિવાય બીજા બધાએ લોકોનાં છોડી દઈ તાંબુ લીધું. આગળ વધતાં ચાંદીની ખાણ આવી તો તાંબુ છોડી ચાંદી લીધી. વળી આગળ વધ્યા ત્યાં સોનાની ખાણ જોઈ. તેમણે ચાંદી મૂકીને સોનું લીધું. આગળ વધતાં રત્નોની ખાણ આવતાં સોનું તજીને રત્નો લીધા. ત્યાંથી થોડે દૂર આગળ ગયા તો બહુમૂલ્ય વજ્રરત્નોની ખાણ જોવામાં આવી એટલે તેમણે તે રત્નો ફેંકી વજ્રરત્નો લીધાં. તેમને એક સાથી કે જેણે સર્વપ્રથમ લોકો લીધું હતું તે પોતાના સાથીઓના અસ્થિર દિમાગની મશ્કરી ઉઠાડવા લાગ્યો. તેના સાથીઓએ તેને ઘણું સમજાવ્યું કે આ લોકો મૂકી દઈ મહામૂલ્યવાન એવા રત્નો લઈ લો જેથી તમારી મહા

હરિદ્રતા મટી જશે. પરંતુ તે માન્યો નહિ. તેણે કહ્યું - આટલે દૂરથી ઉપાડી લાવેલ લોખંડને કેમ તણ દઉં? તેના ખીજ સાથીઓ કે જેઓએ રત્નો લીધા હતા તે બધા શ્રીમંત બની ગયા અને તે તે એવો ને એવો ભિખારી અને હરિદ્ર બની રહ્યો. જ્યારે તે પોતાના સાથીઓને શ્રી સંપન્ન જુએ છે ત્યારે તેને ખૂબ પશ્ચાતાપ થાય છે કે મેં ભયંકર ભૂલ કરી. તેવીજ રીતે તું કેવળિ પ્રરૂપિત ધર્મને સ્વીકાર નહીં કર તો તને પણ પાછળથી પરગાવો થશે.

પ્રદેશીએ કેશીશ્રમણ પાસે ધર્મના મર્મને શ્રવણ કરી શ્રાવકના ૧૨ વ્રતો અંગીકાર કર્યા પછી પ્રદેશી નમસ્કાર કર્યા વગર એમને એમ જવા લાગ્યો. ત્યારે કેશી શ્રમણે ત્રણ પ્રકારના આચાર્યોતું પ્રતિપાદન કરી તેમના પ્રત્યે કેવા પ્રકારનો વિનય વ્યવહાર કરવો જોઈએ તે સમજાવ્યું. તેથી તે વિનયવાન બન્યો અને પછી તેણે પોતાના રાજ્યના ચાર વિભાગ કરી એક આદર્શ અને ઉદાર રાજ બન્યો. જે માણસ પહેલાં અધાર્મિક હતો, જેના હાથ સદા લોહીથી ખરડાયેલાં રહેતા હતા. તેના જીવનનો બધો નકશો બદલાઈ ગયો. કોલસાની જેવું જેવું જીવન કાળું મેસ હતું તે કેશીશ્રમણ રૂપી અગ્નિના સ્પર્શથી સુવર્ણની જેમ ચમકવા લાગ્યું. પછી તે પોતાના રાજ્ય, સેના, બળ, વાહન, ભંડાર, કોઠાર, ગામ, નગર અને અંતેપુરથી ઉઠાસીન-વિરકત બનીને પોતાની આત્મસાધનામાં લીન થઈને રહેવા લાગ્યો. રાણી સૂર્યકાન્તાએ જ્યારે રાજની આવી ઉઠાસીન વૃત્તિ જોઈ ત્યારે તેણીને રાજ પ્રદેશી પ્રત્યે અરૂચિ-અણુગમે ઉત્પન્ન થયો. રાજને વિષ પ્રયોગથી મારીને પોતાના પુત્રને રાજગાદી પર બેસાડવાનો ઉપાય વિચારવા લાગી. અંતે એક દિવસે તેણીએ રાજના લોજન તથા વસ્ત્રોમાં ઝેર ભેળવી દીધું. તે લોજન કરતાં જ અને વસ્ત્રાભૂષણો ધારણ કરતાં જ પ્રદેશી રાજના શરીરમાં અપાર વેદના થવા લાગી.

રાજ પ્રદેશી સમજી ગયો પરંતુ રાણી પ્રત્યે તેના માનસમાં જરા જેટલો પણ રોષ પ્રગટ્યો નહિ. તેણે પૌષધ-શાળામાં જઈને પોતાના સમસ્ત કૃત્યોની આલોચના કરી અને સમાધિપૂર્વક દેહનો ત્યાગ કરી ત્યાંથી સૌધર્મ સ્વર્ગમાં સૂર્યાલ નામના દેવપણે ઉત્પન્ન થયો. સૂર્યાલ દેવને આવી અતુલ અને અનુપમ સમૃદ્ધિ મળી તેનું આ જ સહસ્ય છે.

દેવલોકથી આવીને સૂર્યાલ દેવ મહાવિદેહમાં દૃઢપ્રતિજ્ઞા નામનો રાજકુમાર થશે અને જળકમળવત્ નિર્લેપ અને અનાસકત લાવથી જીવનયાપન કરશે અને મોક્ષ પ્રાપ્ત કરશે.

પ્રસ્તુત આગમની અનેક વિશેષતાઓ છે. આમાં સ્થાપત્ય, સંગીત અને નાટ્યકળાની દૃષ્ટિએ અનેક તત્ત્વોનો સમાવેશ થયો છે. ૩૨ પ્રકારના નાટકોનો ઉલ્લેખ છે કે જે સૂર્યાલદેવે ભગવાનની સન્મુખ બતાવ્યા હતા. લેખન સંબંધી સામગ્રીનો પણ નિર્દેશ કરવામાં આવ્યો છે. સામ-દામ અને ઠંડનીતિના અનેક સિદ્ધાન્તોનું પ્રતિપાદન કરેલ છે. ૭૨ કળાઓ, ૪૪ પરીષદ, કળાચાર્ય, શિક્ષાચાર્ય અને ધર્માચાર્યનું નિરૂપણ છે. પાર્શ્વનાથની પરંપરા સંબંધી અનેક વિગતોની જાણકારી પ્રાપ્ત થાય છે. કાવ્ય અને કથાઓના વિકાસ માટે વાર્તાલાપ અને સંવાદોનો મધુર આદર્શ અહીં ઉપસ્થિત કરવામાં આવ્યો છે.

૩ - જીવાભિગમ

જીવાભિગમ અથવા જીવાધિગમ નામનું આ ત્રીજું ઉપાંગ છે. પ્રસ્તુત આગમમાં શ્રમણ ભગવાન મહાવીર અને ગણધર ગૌતમના પ્રશ્ન અને ઉત્તરના રૂપમાં જીવ અને અજીવના ભેદ અને પ્રલેહોની ચર્ચા કરવામાં આવી છે આમાં ૯ પ્રકરણ (પ્રતિપત્તિ) ૧ અધ્યયન, ૧૮ ઉદ્દેશા, ૪૭૫૦ ઉપસૃષ્ઠ શ્લોકપ્રમાણ પદ છે. ૨૭૨ ગદ્યસૂત્ર અને ૮૧ પદ્યગાથાઓ છે. ટીકાકાર આચાર્ય મત્રયગિરિએ પ્રસ્તુત આગમને સ્થાનાંગનું ઉપાંગ તરીકે લેખ્યું છે. તેમણે પોતાની વૃત્તિમાં અનેક જગ્યાએ વાચનાભેદનો પણ ઉલ્લેખ કર્યો છે.^૧ પરંપરાની દૃષ્ટિએ પ્રસ્તુત આગમમાં ૨૦ ઉદ્દેશક હતા. અને વીસમા ઉદ્દેશકની વ્યાખ્યા શાલિભદ્રસૂરિના શિષ્ય ચંદ્રસૂરિએ કરી હતી. અભયદેવે પણ આના ત્રીજા પદ ઉપર સંબંધી ગાથા લખી હતી.

૧. ઈલ બુયાન પુસ્તકે વાચનાભેદો ગવિનાન ચ સૂત્રાણિ બહુયુ પુસ્તકેય યથાવસ્થિત વાચનાભેદ પ્રતિપત્ત્યર્થ ગવિતસૂત્રોચરણાર્થ ગેવં સુગમાન્ધપિ વિવ્રિયન્તે ।
- (જીવાજીવાભિગમ ટીકા ૩, ૩૭૬)

પહેલું પ્રકરણ જીવાજીવાભિગમ પ્રતિપત્તિ છે. તેમાં જીવ અને અજીવના બંધને ભેદ કર્યા છે. પછી ધર્મ અધર્મ આદિના રૂપમાં અજીવના ભેદો બતાવ્યા છે. ત્યારબાદ સંસારી જીવના ત્રસ અને સ્થાવર એમ બે ભેદ કર્યા છે. સ્થાવર જીવના પૃથ્વીકાય, અપકાય અને વનસ્પતિકાય એમ ત્રણ ભેદ પ્રદર્શ્યાં છે. પૃથ્વીકાયના સૂક્ષ્મ અને બાહર ભેદ કરીને શરીર, અવગાહના, સંઘયણ, સંસ્થાન, કષાય, લેશ્યા, સંજ્ઞા, ઈન્દ્રિય, સમુદ્ઘાત, સંજી, અસંજી, પર્યાપ્તિ, દૃષ્ટિ, કર્શન, જ્ઞાન, યોગ, ઉપયોગ, આહાર, ઉપપાત, સ્થિતિ, સમોહિયા, અસમોહિયા-મરણ, સ્વપ્ન, ગતિ અને આગતિ-આ દ્વારો બધામાં ઘટાવ્યાં છે. બાહર વનસ્પતિકાયના સૂક્ષ્મ અને બાહર એમ બે ભેદ બતાવ્યાં છે. બાહર વનસ્પતિકાયના પ્રત્યેક તથા સાધારણ તથા પ્રત્યેક વનસ્પતિના વૃક્ષ, ગુચ્છ, ગુલ્મ, લતા, વહ્લી, પર્વ, તૃણ, વણ્ય, હરિત, ઔષધિ, જલદૂહ, કુહણુ વિ. અને સાધારણ શરીર વનસ્પતિકાયના અનેક પ્રકારો પ્રદર્શ્યાં છે.

ત્રસજીવના તેજસ્કાય, વાયુકાય અને ઔદારિક ત્રસ એમ ત્રણ ભેદ કર્યા છે. તેજસ્કાયના અને વાયુકાયના સૂક્ષ્મ અને બાહર અને પછી બાહરના અનેક ભેદ બતાવ્યાં છે. ઔદારિક ત્રસ બેઈન્દ્રિય, તેઈન્દ્રિય, અઈન્દ્રિય અને પચેન્દ્રિય એમ ચાર પ્રકારના હોય છે. પચેન્દ્રિયના નારક, તિર્યચ, મનુષ્ય અને દેવ એમ ભેદો પાડ્યાં છે. નરકના રત્નપ્રભાદિ સાત ભેદ બતાવ્યા છે. તિર્યચના જલચર, સ્થલચર અને નલચર (ખેચર) એમ ત્રણ ભેદ કરી પછી એકેકના અનેક ભેદો કર્યા છે. મનુષ્યના સંમૂર્ચ્છિમ અને ગર્ભોત્પન્ન એમ બે ભેદ છે અને દેવના ભવનપતિ, વાણુવ્યન્તર, જ્યોતિષી અને વૈમાનિક એમ ચાર ભેદ બતાવ્યા છે.

ખીજી પ્રતિપત્તિમાં સંસારી જીવના ત્રણ પ્રકાર બતાવ્યા છે.- સ્ત્રી, પુરુષ અને નપુંસક. સ્ત્રીઓ ત્રણ પ્રકારની હોય છે.- તિર્યચણી, માનુષી અને દેવી. પછી તેમના અનેક ભેદો કર્યા છે, અને તેમની જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિપર પ્રકાશ પાડ્યો છે, તે રીતે પુરુષના પણ ત્રણ ભેદ કર્યા છે- તિર્યચ, મનુષ્ય અને દેવ. સ્ત્રીની જેમ પુરુષના પણ અનેક ભેદ બતાવી તેમની જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ પર વિવેચન કર્યું છે. ત્યારબાદ નપુંસકના ત્રણ પ્રકાર બતાવ્યા છે. નારક, તિર્યચ અને મનુષ્ય અને તેમના પણ અનેક પ્રકાર બતાવી તેમનો જઘન્ય, ઉત્કૃષ્ટ અન્તરકાળ પણ બતાવ્યો છે. નપુંસકવેદને કોઈ મહાનગરી જેમ બળતી હોય તેની જેવો ઉચ્ચ દાહકારી બતાવ્યો છે.

ત્રીજી પ્રતિપત્તિમાં નરકની સાત પૃથ્વીઓનાં નામગોત્ર બતાવી પહેલી નરક રત્નપ્રભા પૃથ્વીનાં ૩૬૦૦ શર્કરાપ્રભા યાવત્ તમસ્તમા પ્રભાનો એક-એક પ્રકાર જણાવ્યા છે. સાત નરકોના નરકાવાસ, સાત નરકોની નીચે ઘનોદ્ધિ, ઘનવાત, તનુવાત, અવકાશાન્તર, રત્નપ્રભા કાણ્ડનું બાહ્ય (વિસ્તાર) યાવત્ તમસ્તમાનું બાહ્ય આદિ, સાત નરક અને તેમના અવકાશાન્તરોમાં પુદ્ગલ દ્રવ્યોની વ્યાપકસ્થિતિ, સાતે નરકોની ચારે દિશાઓમાં લોકાન્તરનું અન્તર, સાતે નરકોના સંસ્થાન, સાતે નરકોમાં સર્વજીવોનું ઉત્પન્ન થવું ત્યાંથી નીકળવું વિ. સંબંધી પ્રશ્નોત્તર. સાતે નરકોના વર્ણ, ગંધ, રસ, સ્પર્શાદિ-ચારે ગતિયોની અપેક્ષાએ ગતિ અને આગતિ. નારકીઓના શ્વાસોચ્છવાસના પુદ્ગળ, આહારના પુદ્ગળ, લેશ્યાઓ, જ્ઞાન, અજ્ઞાન, યોગ, ઉપયોગ, અવધિજ્ઞાનનું પ્રમાણ, સમુદ્ઘાત, સાતે નરકોમાં ક્ષુધા-પિપાસાદિની વેદના, શીતોષ્ણવેદના, માનવલોકની ઉષ્ણતાની સાથે નારકીય ઉષ્ણતાની સરખામણી નારકીઓનું અનિષ્ટ પુદ્ગલ પરિણમન, તિર્યચ યોનિના જીવોના સંબંધમાં વિસ્તારથી લેશ્યા, દૃષ્ટિ, જ્ઞાન, અજ્ઞાન, યોગ, ઉપયોગ, ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ મરણ, સમુદ્ઘાત, ઉદ્ધવર્તન, કુલકોડિ આ ૧૧ દ્વારોવડે વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે.

ત્યારપછી મનુષ્યયોનિના જીવોનું વર્ણન છે. મનુષ્યના સંમૂર્ચ્છિમ અને ગર્ભજ એમ બે ભેદ કર્યા છે. સંમૂર્ચ્છિમ મનુષ્યની ઉત્પત્તિનું સ્થાન, પછી ગર્ભજ મનુષ્યના ૩ પ્રકાર-કર્મભૂમિજ, અકર્મભૂમિજ અને અન્તરદ્વીપજ બતાવ્યાં છે. એકોદ્ગકદ્વીપ (અન્તરદ્વીપ)નું સ્થાન આયામ, વિષ્કંભ અને પરિધિ, પદ્મવરવેદિકાની ઊંચાઈ, વિષ્કંભ ભૂમિતળનું વર્ણન કરી અનેક પ્રકારના વૃક્ષ, લતાઓ, ગુલ્મ અને ૧૦ પ્રકારના કલ્પવૃક્ષોનું વર્ણન કર્યું છે. તેમજ ત્યાંના મનુષ્યોનું સર્વાંગીણ વર્ણન કરતાં તેમની ઉંચાઈ, પાંસળીઓ, આહારોચ્છાનો કાળ, મનુષ્યના ઉપલોગમાં આવતા પદ્મર્થો, ત્યાંની પૃથ્વી તેમજ રૂપોના આસ્વાદનું વર્ણન કર્યું છે. તેની સાથેસાથ ગૃહ, ગ્રામ, નગર, અસિ, મણિ, કૃષિ આદિ કર્મ, હિરણ્ય, સુવર્ણ આદિ ધાતુ, રાજા અને સામાજિક વ્યવસ્થા, ઠાસ્યકર્મ વૈરભાવ, મિત્રાદિ, નદાદિના નૃત્ય, વાહન, ધાન્ય,

ડાંસ, મચ્છર યુદ્ધ, રોગ, અતિવૃષ્ટિ, લોખંડ વિ. ધાતુની ખાણો, ક્ય-વિક્ય વિ. ગધી ખાખતોનો ત્યાં અભાવ ખતાવ્યો છે. ત્યાર બાદ અકર્મભૂમિજ મનુષ્યના ૩૦ પ્રકાર અને કર્મભૂમિજના ૧૫ પ્રકારનું વર્ણન છે.

ચાર પ્રકારના દેવોનું વર્ણન કરતાં ભવનવાસી દેવોથી લઈને અનુત્તર વિમાનવાસી દેવો સુધીના ભેદોનું નિરૂપણ કર્યું છે. ભવનવાસી દેવોના ભવનોનું સ્થાન, દક્ષિણના અસુરકુમારોના ભવનોનું વર્ણન, અસુરેન્દ્રની ૩ પરિષદ તેમાં દેવો તેમજ દેવીઓની સંખ્યા, તેમની સ્થિતિ, ૩ પરિષદોની ભિન્નતાનું કારણ. ઉત્તરના અસુરકુમારોનું વર્ણન. એજ પ્રમાણે અસુરકુમારોની ત્રણ પરિષદોનું પણ વર્ણન અને દક્ષિણ ઉત્તરના નાગકુમારેન્દ્ર અને દક્ષિણ ઉત્તરના ભવનેન્દ્ર તથા તેમની ત્રણ પરિષદ તેમજ બધા દેવ-દેવીઓનું વર્ણન છે વ્યન્તર દેવોના ભવન, ઈન્દ્ર અને પરિષદોનું વર્ણન છે. જ્યોતિષક દેવોના વિમાનોના સંસ્થાન અને સૂર્ય, ચંદ્ર જ્યોતિષી દેવોની ૩-૩ પરિષદોનું વર્ણન છે. ત્યાર પછી દ્વીપ-સમુદ્રોના સ્થાન, સંખ્યા, સંસ્થાન આદિનું વર્ણન છે.

જંબૂદ્વીપના ગોળાકારની ઉપમાઓ તેમજ તેના સંસ્થાનની ઉપમાઓ. જંબૂદ્વીપના આયામ, વિષ્કંભ, પરિધિ, જગતીની ઊંચાઈ, તેના મૂળ, મધ્ય અને ઉપરનો વિષ્કંભ, તેનું સંસ્થાન, જગતીની જાળીની કંચાઈ તથા પહોળાઈ, પદ્મવર-વેદિકાની ઊંચાઈ, વિષ્કંભ, તેમાં ઘોડા વિ. ના ચિત્રો, વનલતા આદિ લતાઓ, અક્ષય સ્વસ્તિક, વિવિધ પ્રકારના કમળો, શાશ્વત અથવા અશાશ્વત, નિત્યતા આદિનું વર્ણન છે.

જંબૂદ્વીપના વનખંડના ચક્રવાલની પહોળાઈ, વિવિધ વાપિકાઓ, તેમના સોપાન તથા તોરણ, સમીપવર્તી પર્વત, તેમના શિલાપટ્ટ, અનેક લતાગૃહો, મંડપ, શિલાપટ્ટ તેમના ઉપર દેવ-દેવીઓની કીડાઓ આદિ વિષયોનું વર્ણન છે.

જંબૂદ્વીપના વિજયદ્વારનું સ્થાન, તેની ઊંચાઈ, લંબાઈ પહોળાઈ તથા કપાટની રચનાનું વિસ્તૃત વર્ણન છે. વિજય દેવના સામાનિક દેવોની અગ્રમહિષીઓનું, ત્રણે પરીષદોના આત્મસંરક્ષક દેવોનું તેમજ ભદ્રાસનો આદિનું વર્ણન છે. વિજયદ્વારના ઉપરિ ભાગનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે, તેના નામનો હેતુ તેના પરિવાર તથા વિજયદ્વારનું નામ શાશ્વત છે એમ પણ ખતાવવામાં આવ્યું છે.

જંબૂદ્વીપની વિજયા રાજધાનીનું સ્થાન, તેનો આયામ, વિષ્કંભ, પરિધિ, પ્રાકાર (કોટ)ની ઊંચાઈ તેના મૂળ, મધ્ય અને ઉપરિભાગનો વિષ્કંભ, તેના સંસ્થાન, કૃપિશિર્ષિકના આયામ અને વિષ્કંભ, તેના દ્વારોની ઊંચાઈ અને વિષ્કંભ, દ્વારોના દ્વાર, ચાર વનખંડ, તેમના આયામ અને વિષ્કંભ, કિંચ પ્રાસાદ, તેમાં ચાર મહર્ષિક દેવ, પરિધિ પદ્મવરવેદિકા-વનખંડ-સોપાન તથા તોરણ, પ્રાસાદાવતંસક મણિપીઠિકા, સિંહાસન, અષ્ટમંજલ, સમીપવર્તી પ્રાસાદોની ઊંચાઈ, આયામ, વિષ્કંભ, અન્ય પાર્શ્વવર્તી પ્રાસાદોની ઊંચાઈ, આયામ, વિષ્કંભ આદિ-આદિનું વર્ણન છે.

ત્યાર પછી વિજયદેવની સુધર્માસલા, ઊંચાઈ, આયામ, વિષ્કંભ તેના ત્રણે દ્વારોની ઊંચાઈ તથા વિષ્કંભ. મુખ્ય મંડપોના આયામ, વિષ્કંભ અને ઊંચાઈ, પ્રેક્ષાગૃહ મંડપોના આયામ, ઊંચાઈ, વિષ્કંભ, મણિપીઠિકાઓના આયામ, વિષ્કંભ અને બાહ્ય, ચૈત્યવૃક્ષોની ઊંચાઈ, મહેન્દ્રધ્વજોની ઊંચાઈ. સિદ્ધાયતનના આયામ, વિષ્કંભ આદિનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. ઉત્પાત સલાનું વર્ણન, વિજયદેવની ઉત્પત્તિ, પર્યાપ્તિ. માનસિક અંકુષ આદિનું વર્ણન કર્યું છે. વિજયદેવની સ્થિતિ અને તેમના સામાનિક દેવોની સ્થિતિ. જંબૂદ્વીપના વિજય, વૈજયન્ત, જયંત અને અપરાજિત દ્વારોનું વર્ણન કર્યું છે. જંબૂદ્વીપના એક દ્વારથી ખીબ દ્વારનું અન્તર, જંબૂદ્વીપથી લવણસમુદ્રનું અને લવણસમુદ્રથી જંબૂદ્વીપનો સ્પર્શ, જંબૂદ્વીપના અને લવણસમુદ્રના જીવોની ઉત્પત્તિ ખતાવી છે.

જંબૂદ્વીપમાં ઉત્તરકુરુનું સ્થાન, સંસ્થાન અને વિષ્કંભ, ઇલા અને વક્ષસ્કાર પર્વતનો સ્પર્શ, ધનુષ્ઠની પરિધિ, ઉત્તરકુરુ ક્ષેત્રના મનુષ્યોની ઊંચાઈ, પાંસળિયો, આહારસ્થા, કાળ સ્થિતિ અને શિશુપાલન કાળનું વર્ણન છે. ઉત્તરકુરુના બે યમક પર્વતો છે. તેમની ઊંચાઈ, ઉદ્ભવેષ, મૂલ, મધ્ય અને ઉપરિભાગનો આયામ, વિષ્કંભ અને પરિધિ, તે પર્વતો ઉપર પ્રાસાદ અને તેમની ઊંચાઈ, યમક નામ હોવાથી બે યમકદેવો છે. યમક પર્વત નિત્ય છે. યમકદેવોની રાજધાનીનું સ્થાન વિ.નું વર્ણન છે.

ઉત્તરકુર્માં નીલવંત દ્રહંતું સ્થાન, આયામ, વિષ્કંભ અને ઉદ્ભવેષ, પદ્મકમળનો આયામ, વિષ્કંભ, પરિધિ, ખાહલ્ય, ઊંચાઈ અને સર્વોપરિભાગ. એ જ પ્રમાણે પદ્મકર્ણિકા, લવન, દ્વાર, મણિપીઠિકા, ૧૦૮ કમળ, કર્ણિકાઓ, પદ્મપરિવાર, વિ. ના આયામ, વિષ્કંભ અને પરિધિ વિ.નું વર્ણન છે.

કંચનગ પર્વતોના સ્થાન, પ્રાસાદના નામનું કારણ, કંચનગદેવ અને તેની રાજધાની, ઉત્તરકુરુ દ્રહંતું સ્થાન, ચંદ્રદ્રહ, એરાવણુ દ્રહ, માલ્યવંતદ્રહ, જંબૂપીઠનું સ્થાન, મણિપીઠિકા, જંબૂ-સુદર્શન વૃક્ષની ઊંચાઈ, આયામ, વિષ્કંભ આદિનું વર્ણન આપવામાં આવ્યું છે. જંબૂ સુદર્શનની શાખાઓ, તેના ઉપર લવન, દ્વાર, ઉપરિભાગમાં સિદ્ધાયતનના દ્વારોની ઊંચાઈ, વિષ્કંભ આદિ. પાર્શ્વવર્તી અન્ય જંબૂ-સુદર્શનોની ઊંચાઈ, અનાધૃત દેવ અને તેનો પરિવાર, ચારે ખાજુના વનખંડ, પ્રત્યેક વનખંડમાં લવન, નન્દા પુષ્કરિણીઓ, તેમના મધ્ય પ્રાસાદ, તેમના નામ, એક મહાન કૂટ, તેની ઊંચાઈ, આયામ, વિષ્કંભ આદિનું વર્ણન છે. જંબૂ સુદર્શન વૃક્ષ ઉપર અષ્ટમંગળ, તેના ૧૨ નામ, તેના નામનું કારણ, અનાધૃત દેવની સ્થિતિ, રાજધાની વિ. તેમજ જંબૂદ્વીપ નામની નિત્યતા, તેમાં ચંદ્ર, સૂર્ય, નક્ષત્ર, મહાગ્રહ, તારાગણુ વિ. ની સંખ્યા આદિનું વર્ણન છે.

ત્યારબાદ લવણુસમુદ્રનું સંસ્થાન, તેને ચક્રવાલ, વિષ્કંભ, પરિધિ, પદ્મવરવેદિકાની ઊંચાઈ અને વનખંડ, લવણુસમુદ્રના દ્વારોનું અન્તર, લવણુસમુદ્ર અને ધાતકીખંડ દ્વીપનો પરસ્પર સ્પર્શ, લવણુસમુદ્રના જીવોની ધાતકીખંડમાં પરસ્પર ઉત્પત્તિ, લવણુસમુદ્રના નામનું કારણ, લવણુધિપતિ સુસ્થિત દેવની સ્થિતિ, લવણુસમુદ્રની નિત્યતા, તેમાં ચંદ્ર, સૂર્ય, નક્ષત્ર, મહાગ્રહ, તારા વિ. ની સંખ્યા. અષ્ટમી વિ. તિથિઓમાં લવણુસમુદ્રમાં થતી ભરતી-ઓટનું કારણ, તેમાં ચાર પાતાળ કળશા વિ. નું વર્ણન છે.

લવણુધિપ સુસ્થિત દેવ, ગૌતમ દ્વીપનું સ્થાન, વનખંડ, કીડાસ્થલ, મણિપીઠિકા અને તેના નામના કારણનું વર્ણન છે.

જંબૂદ્વીપના ચંદ્રદ્વીપનું સ્થાન, ઊંચાઈ, આયામ, વિષ્કંભ, કીડાસ્થલ, પ્રાસાદાવંતસક, મણિપીઠિકાનું પરિમાણ, નામનો હેતુ વિ. એવી જ રીતે જંબૂદ્વીપના સૂર્ય અને તેના દ્વીપોનું વર્ણન છે. લવણુસમુદ્રની બહાર ચન્દ્ર, સૂર્ય અને તેમના દ્વીપ ધાતકીખંડના ચન્દ્ર, સૂર્ય અને તેમના દ્વીપ, કાલોદ્ધિસમુદ્રના ચંદ્ર, સૂર્ય અને તેમના દ્વીપ, પુષ્કરવર દ્વીપના ચન્દ્ર, સૂર્ય અને તેમના દ્વીપ, લવણુસમુદ્રના વેલંધર મચ્છ, કચ્છપ, બાહ્યસમુદ્રોમાં વેલંધરોનો અભાવ, લવણુસમુદ્રના ઉઠકંતું વર્ણન, તેમાં વરસાદનો સફલાવ પરંતુ બાહ્યસમુદ્રોમાં અભાવ, તેના સંસ્થાન, ચક્રવાલ, વિષ્કંભ, પરિધિ, ઉદ્ભવેષ આદિનું વર્ણન છે.

ધાતકીખંડનું સંસ્થાન, ચક્રવાલ, વિષ્કંભ, ચક્રવાલ પરિધિ, પદ્મવરવેદિકા અને વનખંડ, તેના દ્વાર, તેમનું આંતરૂં, ધાતકીખંડ અને કાલોદ્ધિનો સ્પર્શ, જીવોની ઉત્પત્તિ, તેના નામનો હેતુ, ધાતકીખંડના વૃક્ષ અને દેવ-દેવીઓની સ્તુતિ, તેની નિત્યતા, ધાતકીખંડના ચન્દ્ર, સૂર્ય, ગ્રહ, નક્ષત્ર, તારાગણુ આદિનું વર્ણન છે.

કાલોદ્ધિ સમુદ્રનું સંસ્થાન, ચક્રવાલ વિષ્કંભ, પરિધિ, પદ્મવરવેદિકા, વનખંડ, ચાર દ્વાર તેમનું આંતરૂં, કાલોદ્ધિ સમુદ્ર તથા પુષ્કરવર દ્વીપનો પરસ્પર સ્પર્શ, જીવોની પરસ્પર ઉત્પત્તિ, નામનું કારણ, કાળ, મહાકાળ દેવની સ્થિતિ, કાલોદ્ધિ સમુદ્રની નિત્યતા, તેના ચન્દ્ર, સૂર્ય, ગ્રહ, નક્ષત્ર આદિનું વર્ણન આપ્યું છે.

તત્પશ્ચાત્ પુષ્કરવર દ્વીપનું સંસ્થાન, ચક્રવાલ, પરિધિ, પદ્મવરવેદિકા વનખંડ, ચાર દ્વાર, તેમનું અન્તર, દ્વીપ અને સમુદ્રના પ્રદેશોનો સ્પર્શ, જીવોની પરસ્પર ઉત્પત્તિ, નામનો હેતુ, પદ્મ અને મહાપદ્મ વૃક્ષ, પદ્મ અને પુંડરીક દેવોની સ્થિતિ, પુષ્કરવરદ્વીપની નિત્યતા તથા તે દ્વીપના ચન્દ્ર, સૂર્ય, મહાગ્રહ, નક્ષત્ર, તારા આદિનું વર્ણન છે.

માનુષોત્તર પર્વત વચ્ચે આવી જવાથી પુષ્કરવરદ્વીપના એ ભાગ પડી ગયા છે. સમયક્ષેત્રનું આયામ, વિષ્કંભ, પરિધિ, મનુષ્યક્ષેત્રના નામનું કારણ, સૂર્ય, ચન્દ્ર, મહાગ્રહ, નક્ષત્ર, તારા વિ.નું વર્ણન છે.

મનુષ્યલોક અને તેની બહાર તારાઓની ગતિ તેમજ માનુષોત્તર પર્વતની ઊંચાઈ, તે પર્વતના નામનું કારણ, લોકસીમાના અનેક વિકલ્પ, મનુષ્ય ક્ષેત્રમાં ચન્દ્રાદિ જ્યોતિષી દેવોની મંડલાકાર ગતિ, ઈન્દ્રના અભાવમાં સામાનિક દેવો

વડે શાસન, ઈન્દ્રનો વિરહકાળ, પુષ્કરોદ્ધિનું સંસ્થાન, ચક્રવાત વિષ્કંભ, પરિધિ, ચાર દ્વાર, તેમનું અન્તર, દ્વીપ અને સમુદ્રના જીવોની પરસ્પર ઉત્પત્તિ વિ.નું વર્ણન છે.

અન્તમાં સ્વયંભુરમણદ્વીપ અને સમુદ્રનું વર્ણન છે. લવણ સમુદ્ર, કાલોદ સમુદ્ર, પુષ્કરોદ્ધિ, વરૂણોદ્ધિ, ક્ષીરોદ્ધિ, ઘૃતોદ્ધિ, તથા શેષ સમુદ્ર આદિના પાણીના આસ્વાદનું વર્ણન છે. આ પ્રત્યેક રસવાળા ૪-૪ સમુદ્ર, ઉદ્ગરસવાળા ૩ સમુદ્ર, ઘણા મચ્છ કચ્છવાળા ૩ સમુદ્ર તેમજ બાકીના સમુદ્ર અલ્પ મચ્છવાળાં છે. સમુદ્રોના મત્સ્યોની કુલકોટિ, અવગાહના આદિનું વર્ણન છે. દેવતાની કિંચગતિ, આદ્ય પુદ્ગલોના શ્રદ્ધાથીજ થતી વિકુર્વણા, દેવના વૈક્રિય શરીરને છદ્મસ્થ ભેદ શકતો નથી. બાળકનું છેદન-લેદન કર્યા વિના બાળકને નાતું મોટું કરવાનું સામર્થ્ય દેવમાં હોય છે. વિ. નું વર્ણન છે.

ચન્દ્ર, સૂર્યની નીચે, મધ્ય અને ઉપર રહેનારા તારાઓનું વર્ણન, પ્રત્યેક ચન્દ્ર, સૂર્યના પરિવારનું પરિમાણ, જંબૂદ્વીપના મેરુથી લઈને જ્યોતિષીદેવોની ગતિનું અન્તર, લોકાન્તથી લઈને જ્યોતિષીદેવોની ગતિ તથા ક્ષેત્રનું અન્તર, રત્નપ્રભાના ઉપરી ભાગથી તારાઓનું, સૂર્યવિમાનનું, ચન્દ્રવિમાનનું અને સૌથી ઉપરના તારાના વિમાનના અન્તરનું કથન છે.

તેવી જ રીતે અધોવર્તી તારાથી લઈને સૂર્ય, ચન્દ્ર અને સર્વોપરિ તારાનું અન્તર, જંબૂદ્વીપમાં સર્વાલ્યન્તર, સર્વ બાહ્ય, સર્વોપરિ, સર્વ અધોગમન કરનારા નક્ષત્રોનું વર્ણન, ચન્દ્રવિમાન યાવત તારાવિમાનના વિષ્કંભ, પરિધિ, ચન્દ્ર, સૂર્ય, શ્રદ્ધિ, નક્ષત્રના વિમાનોનું પરિવહન કરનારા દેવોની સંખ્યા. તેમજ ચન્દ્રાદિની ગતિ, અગ્રમહિષીઓ, તેમની વિકુર્વણા આદિનું વર્ણન આપવામાં આવ્યું છે.

વૈમાનિક દેવોનું વર્ણન કરતાં શકેન્દ્રની ૩ પરિષદ, તેમના દેવોની સંખ્યા, સ્થિતિ યાવત અચ્યુતેન્દ્રની ૩ પરિષદ આદિનું વર્ણન છે. અહમિન્દ્ર ઐવેચક તથા અનુત્તર વિમાનના દેવોનું વર્ણન છે. સૌધર્મ, ઈશાનથી માંડીને અનુત્તર વિમાન સુધીના વિમાનોનો આધાર, સૌધર્મ યાવત અનુત્તર વિમાન પૃથ્વીનું ભિન્ન ભિન્ન બાહલ્ય, ભિન્ન-ભિન્ન સંસ્થાન, ઊચાઈ, આયામ, વિષ્કંભ, પરિધિ, વર્ણ, પ્રભા, ગંધ અને સ્પર્શ, સર્વ વિમાનોની પૌદ્ગલિક રચના, જીવો અને પુદ્ગલોનો અય ઉપચય, જીવોની ઉત્પત્તિનો ભિન્નભિન્ન-ક્રમ, સર્વ જીવોથી સર્વથા કદી પણ બાલી ન હોવું, દેવોની ભિન્ન-ભિન્ન અવગાહના. ઐવેચક અને અનુત્તર દેવોમાં વિક્રિયા કરવાની શક્તિ હોવા છતાં તેઓ વિક્રિયા કરતા નથી. દેવોમાં સંઘયજીનો અભાવ છે. તેમને પુદ્ગલોનું માત્ર શુભપરિણમન થાય છે. દેવોમાં સમચતુરસ્ર સંસ્થાન છે, જુઠાં-જુઠાં વર્ણ, ગંધ, રસ અને સ્પર્શ હોય છે. વૈમાનિક દેવોના અવધિજ્ઞાનની ભિન્ન-ભિન્ન અવધિ-મર્યાદા, ભિન્ન-ભિન્ન સમુદ્ધાત, ક્ષુધા, પિપાસાના વેદનનો અભાવ, ભિન્ન-ભિન્ન પ્રકાસની વૈક્રિય શક્તિ, સાતા વેદનીય, વેશભૂષા, કામલોગ, ભિન્ન-ભિન્ન સ્થિતિ, ગતિ, નારકીઓની, તિર્યંચોની, મનુષ્ય અને દેવોની જઘન્ય-ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ અને જઘન્ય સંસ્થિતકાળ. નારકી, મનુષ્ય અને દેવ તથા તિર્યંચોનો જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ અન્તરકાળ અને તેમના અલ્પબહુત્વનું વર્ણન છે.

ચોથી પાંચવિધ જીવ પ્રતિપત્તિમાં સંસારસ્થિત જીવના પાંચ પ્રકાર બતાવ્યા છે. એકેન્દ્રિય યાવત પાંચેન્દ્રિય જીવ બે પ્રકારના છે-સૂક્ષ્મ અને બાહર. તેમની જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ, સંસ્થિતિકાળ તથા અલ્પબહુત્વનું વર્ણન છે.

પાંચમી ષટ્ત્રય જીવપ્રતિપત્તિમાં સંસાર સ્થિત જીવો ૬ પ્રકારના કહ્યાં છે-પૃથ્વીકાય યાવત ત્રસકાય. તેના પ્રત્યેકના ૨-૨ લેહ છે. તેમના ભિન્ન-ભિન્ન સંસ્થિતિકાળ તથા ભિન્ન-ભિન્ન અન્તરકાળ તેમજ અલ્પબહુત્વ બતાવેલ છે. સૂક્ષ્મબાહર ષટ્કાયિક જીવોની સ્થિતિ, સંસ્થિતિ, અન્તરકાલ અને અલ્પબહુત્વ આદિનું વર્ણન છે.

છઠી સપ્તવિધ જીવપ્રતિપત્તિમાં સંસારસ્થ જીવના ૭ પ્રકાર બતાવ્યા છે. તે સંસારી જીવોની સ્થિતિ, સંસ્થિતિ, અન્તરકાળ અને અલ્પબહુત્વનું વર્ણન છે. તે સાત જીવો આ પ્રમાણે છે-નૈરયિક, તિર્યંચ, તિર્યંચણી, મનુષ્ય, માનુષી, દેવ અને દેવી.

સાતમી અષ્ટવિધ જીવપ્રતિપત્તિમાં સંસારી જીવ ૮ પ્રકારના બતાવ્યા છે. પ્રથમ સમય નૈરયિક, અપ્રથમ સમય નૈરયિક, તેવી જ રીતે પ્રથમ સમય તિર્યંચ, મનુષ્ય અને દેવ એ જ પ્રમાણે અપ્રથમ સમય તિર્યંચ, મનુષ્ય અને દેવનું વર્ણન છે. આ આઠ પ્રકારના સંસારી જીવોની સ્થિતિ, સંસ્થિતિકાળ, અન્તરકાળ અને અલ્પબહુત્વ પર પ્રકાશ પાડ્યો છે.

આઠમી નવવિધ જીવપ્રતિપત્તિમાં સંસારીજીવના ૯ પ્રકાર બતાવ્યા છે- પૃથ્વીકાયિક, અપકાયિક, તેઉકાયિક, વાઉકાયિક, વનરપતિકાયિક, ઝેઠન્દ્રિય, તેઠન્દ્રિ, ચઉરિન્દ્રિય અને પંચેન્દ્રિય. ૯ પ્રકારના જીવોની સ્થિતિ, સંસ્થિતિ, અન્તરકાળ, અદ્વપખડુત્વ વિ. તું વિવેચન કર્યું છે.

નવમી દસવિધ જીવ પ્રતિપત્તિમાં સંસારી જીવોના ૧૦ પ્રકાર બતાવ્યા છે. પ્રથમ સમય એકેન્દ્રિયથી માંડી પ્રથમ સમય પંચેન્દ્રિય સુધીના પાંચ અને તેવી જ રીતે અપ્રથમ સમય એકેન્દ્રિયથી લઈને અપ્રથમ સમય પંચેન્દ્રિય જીવ સુધીના પાંચ બધાં મળી દશ પ્રકારના જીવોની સ્થિતિ, સંસ્થિતિ, અન્તરકાળ અને અદ્વપખડુત્વનું સમ્યક્ પ્રકારે નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે. તેમજ પ્રસ્તુત પ્રતિપત્તિમાં જીવોના સિદ્ધ, અસિદ્ધ, સેન્દ્રિય, અનિન્દ્રિય, જ્ઞાની, અજ્ઞાની, આહારક, અનાહારક, ભાષક, અભાષક, સમ્યગ્દષ્ટિ, મિથ્યાદષ્ટિ, પરિતા, અપરિતા, પર્યાપ્તક, અપર્યાપ્ત, સૂક્ષ્મ-બાહર, સંસી-અસંસી, ભવસિદ્ધિક અને અભવસિદ્ધિકના ભેદો કહ્યાં છે, તથા યોગ, વેદ, દર્શન, સંયત, અસંયત, કષાય, જ્ઞાન, શરીર, કાય, લેશ્યા, યેનિ, ઇન્દ્રિય વિ. ની અપેક્ષાએ (દ્વારો વડે) વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે.

આ પ્રમાણે આપણે જોયું કે પ્રસ્તુત આગમમાં દ્વીપ અને સાગરોનું વિસ્તારથી વર્ણન છે. આમાં ૧૬ પ્રકારના રતન, અસ્ત્ર-શસ્ત્રોના નામ, ધાતુઓના નામ, કલ્પવૃક્ષ, વિવિધ પ્રકારના પાત્ર, વિવિધ આભૂષણ, ભવન, વસ્ત્ર, ગ્રામ, નગર, રાજ્ય વિ.ના નામો બતાવ્યા છે. તહેવાર, ઉત્સવ, નટ, યાન, વિ.ના વિવિધ નામોનું વર્ણન છે. એ જ પ્રમાણે કસ્ટક ચુદ્ધ, તથા રોગ વિ.ના નામો બતાવ્યા છે. વળી ઉદ્યાન, વાવ, પુષ્કરિણી, કેળવર, પ્રસાધનઘર વિ.નું સુંદર, સરસ અને સાહિત્યિક વર્ણન છે. કળાની દૃષ્ટિએ સાંસ્કૃતિક સામગ્રી અહીં પ્રચુર માત્રામાં નજરે પડે છે.

આ પ્રમાણે પ્રસ્તુત આગમમાં જીવ અને અજીવનો અભિગમ છે. સમગ્ર ગ્રંથમાં જીવનિરૂપણનો ક્રમ, જીવના જે વિવિધ ભેદો છે તેમને પ્રધાનપણે રાખી, મૂકવામાં આવ્યો છે અર્થાત પહેલાં સંસારી જીવોના જે ભેદથી લઈને દશ ભેદોનું વર્ણન છે. તેમાં અનુક્રમે જીવભેદોનું નિરૂપણ અને તે ભેદોમાં તે જીવોની સ્થિતિ, અંતર, અદ્વપખડુત્વ આદિનું વર્ણન છે.

સામાન્યપણે એમ કહી શકીએ કે આ આખો ગ્રંથ જે વિભાગોમાં વિભક્ત છે-પ્રથમ વિભાગમાં અજીવનું અને સંસારી જીવોના ભેદોનું વર્ણન છે અને બીજામાં સમગ્ર જીવોનું એટલે કે સંસારી અને સિદ્ધ-બનેનો સમાવેશ થઈ બંધ એ પ્રમાણે ભેદોનું નિરૂપણ છે. આ અંગબાહ્ય સૂત્ર છે અને તે સ્થવિરકૃત છે.

૪ - પ્રજ્ઞાપના સૂત્ર

પ્રજ્ઞાપના જૈન આગમમાં ચોથું ઉપાંગ છે. પ્રસ્તુત આગમના સ્થયિતા શ્રી શ્યામાચાર્યે આનું નામ 'અધ્યયન' આપ્યું છે.^૧ આ સામાન્ય નામ છે પરંતુ વિશેષનામ 'પ્રજ્ઞાપના' છે. તેઓ કહે છે:- ભ. મહાવીરે જેમ સર્વભાવોની પ્રજ્ઞાપના કરી છે તેમ હું પણ કરવાનો છું તેથી આનું વિશેષનામ પ્રજ્ઞાપના છે.^૨ આ કારણે ઉત્તરાધ્યયનની જેમ પ્રસ્તુત આગમનું નામ પણ 'પ્રજ્ઞાપનાધ્યયન' એવું પૂર્ણ નામ કરી શકાય છે.

પ્રસ્તુત આગમમાં એકજ અધ્યયન છે. જ્યારે ઉત્તરાધ્યયનમાં ૩૬ અધ્યયનો છે. આ આગમના પ્રત્યેક પદની અન્તે 'પણ્ણવણાએ ભગવઈએ' એવો પાઠ મળે છે તેથી આ સ્પષ્ટ સિદ્ધ થાય છે કે અંગ સાહિત્યમાં જે સ્થાન ભગવતી (વ્યાખ્યાપ્રશસ્તિ)નું છે તે જ સ્થાન ઉપાંગમાં પ્રજ્ઞાપનાનું છે.

પ્રજ્ઞાપના એટલે શું? આ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં બતાવ્યું છે કે જીવ અને અજીવના સંબંધમાં જે નિરૂપણ તે પ્રજ્ઞાપના છે. પ્રસ્તુત આગમમાં જીવ-અજીવનું નિરૂપણ હોવાથી આને પ્રજ્ઞાપના નામથી સંબોધ્યું છે. ભગવતી,^૩ આવશ્યક મત્તય-

૧. 'અજ્ઞાણમિણં ચિત્તં' - પ્રજ્ઞાપના ગા. ૩

૨. ઉવદસિયા ભગવયા પાણ્ણવણા સવ્ભાવણ્ણ... જહ વણ્ણિયં ભગવયા અહમવિ તહ વણ્ણઈરસામિ- પ્રજ્ઞાપના ગા. ૨-૩

૩. ભગવતી ૧૬-૬-૧૮૦

ગિરિવૃત્તિ,^૧ આવશ્યક ચૂર્ણ,^૨ મહાવીર ચરિત્ર^૩ અને ત્રિષષ્ઠિશલાકાપુરુષ ચરિત્ર^૪ માં ભ. મહાવીરે છદ્મસ્થ અવસ્થામાં દશ મહાસ્વપ્નો જોયાનો ઉલ્લેખ છે. તેમાં ત્રીજું સ્વપ્ન તેમણે એવું જોયું કે એક રંગબેરંગી પુસ્કોકિલ (નરકોચલ) સામે ઊભું છું. તે સ્વપ્નનું ક્ષણ એ હતું કે તેઓ વિવિધ જ્ઞાનમય દ્રાઢશાંગ શ્રુતની પ્રજ્ઞાપના-પ્રરૂપણા કરશે.

આમાં 'પ્રજ્ઞાપયતિ' અને 'પ્રરૂપયતિ' આ ક્રિયાઓથી એમ સ્પષ્ટ થાય છે કે ભગવાનનો ઉપદેશ એ પ્રજ્ઞાપના અથવા પ્રરૂપણા છે. તે ઉપદેશનો આધાર લઈને પ્રસ્તુત આગમની રચના થવાથી પ્રસ્તુત આગમનું નામ પ્રજ્ઞાપના રાજ્યું હોય એમ જણાય છે. અંગસાહિત્યમાં ઠેકઠેકાણે 'ભગવાને આમ કહ્યું' આ પ્રમાણે ઉલ્લેખ થયો છે ત્યાં 'પત્તત' શબ્દનો પ્રયોગ થયો છે. તેથી શ્યામાચાર્યે આમાં 'પ્રજ્ઞાપના' શબ્દનું પ્રાધાન્ય હોવાથી પ્રસ્તુત આગમનું નામ પ્રજ્ઞાપના રાજ્યું હોય એમ પણ બની શકે. ભગવતીસૂત્રમાં આચરકન્ધકના પ્રસંગમાં ભ. મહાવીરે પોતે કહ્યું છે 'એવં ખલુ મયે ખંધયા ચક્રુવિવેલોએ પશુણ્તે'^૫ આજ પ્રમાણે આચારાંગ વિ. માં પણ અનેક સ્થળોએ આવા પ્રકારના પ્રયોગ થયા છે કે જે ભગવાનના ઉપદેશ માટે પ્રજ્ઞાપના શબ્દનું પ્રાધાન્ય પ્રગટ કરે છે. ટીકાકારના મતાનુસાર પ્રસ્તુત શબ્દના પ્રયોગમાં જે 'પ્ર' ઉપસર્ગ છે તે મહાવીરના ઉપદેશની વિશેષતાને સૂચવે છે. જીવ અને અજીવ આદિ તત્ત્વોનું જેવું સૂક્ષ્મ વિરલેષણ ભ. મહાવીરે કર્યું છે તેવું સૂક્ષ્મ વર્ણન તે મુગના કોઈપણ ધર્માચાર્યના ઉપદેશમાં દૃષ્ટિગોચર થતું નથી.

પ્રસ્તુત આગમના ભાષાપદમાં 'પશુણ્વણી' એક ભાષાનો પ્રકાર બતાવ્યો છે. તેની વ્યાખ્યા કરતાં આચાર્ય મલયગિરિ લખે છે, જેવા પ્રકારે વસ્તુનું વ્યવસ્થિત નિરૂપણ થઈ શકે તેવા પ્રકારે તેનું કથન જે ભાષાવડે કરવામાં આવે તે ભાષા 'પ્રજ્ઞાપની' કહેવાય છે.^૬ પ્રજ્ઞાપનાનો આ સામાન્ય અર્થ છે. તાત્પર્ય એ છે કે જેમાં કોઈ ધાર્મિક વિધિ-નિષેધનો પ્રશ્ન નથી પરંતુ કેવળ જેનાથી વસ્તુનું નિરૂપણ થાય તે પ્રજ્ઞાપની ભાષા છે.^૭

બૌદ્ધ પાલી સાહિત્યમાં 'પગ્ગત્તી' નામનો ગ્રન્થ છે. જેમાં વિવિધ પ્રકારના પુદ્ગલ અર્થાત્ પુરુષના અનેક લેહોનું નિરૂપણ છે. તેમાં પગ્ગત્તિ એટલે પ્રજ્ઞિત અને પ્રજ્ઞાપના બંનેનો તાત્પર્ય એક સમાન બતાવ્યો છે.

આચાર્ય મલયગિરિએ પ્રજ્ઞાપનાને સમવાયનો ઉપાંગ કહ્યો છે.^૮ પરંતુ પ્રસ્તુત ઉપાંગનો સંબંધ અંગની સાથે ક્યારથી થયો તેનો સ્પષ્ટ નિર્ણય વિજ્ઞા કરી શક્યા નથી. શ્યામાચાર્ય પોતે એમ સૂચિત કરે છે કે પ્રજ્ઞાપનાને દૃષ્ટિવાદમાંથી લીધું છે.^૯ પરંતુ અત્યારે આપણી સામે દૃષ્ટિવાદ ઉપવચ્છ નથી તેથી સ્પષ્ટ રૂપથી કહી શકાતું નથી કે 'પૂર્વ'માંથી કઈ સામગ્રી ક્યાંથી લેવામાં આવી છે? તથાપિ જ્ઞાનપ્રવાહ, આત્મપ્રવાહ અને કર્મપ્રવાહની સાથે આની સામગ્રીનો મેળ જોસે છે.^{૧૦} પ્રજ્ઞાપના અને દિગંબર ગ્રન્થ ષટ્ખંડાગમ બંનેનો વિષય લગભગ સમાન છે. ષટ્ખંડાગમની ધવલાટીકામાં ષટ્ખંડાગમનો સંબંધ આગ્રાયણી પૂર્વની સાથે જોડવામાં આવ્યો છે.^{૧૧} તેથી પ્રજ્ઞાપનાનો સંબંધ પણ આગ્રાયણી પૂર્વની સાથે જોડી શકાય છે.

આચાર્ય મલયગિરિના અભિમતાનુસાર સમવાયાંગમાં કહેલા અર્થ (વસ્તુતત્ત્વ)નું જ વર્ણન પ્રજ્ઞાપનામાં છે તેથી તેને સમવાયાંગનું ઉપાંગ બતાવેલ છે. પરંતુ સ્વયં શાસ્ત્રકારે આનો સંબંધ દૃષ્ટિવાદની સાથે જોડ્યો છે. આથી ઉચિત તે એમજ લાગે છે કે આનો સંબંધ સમવાયાંગની અપેક્ષા દૃષ્ટિવાદની સાથે વિશેષ છે. પરંતુ દૃષ્ટિવાદમાં મુખ્યતાએ

૧. આવશ્યક મલયગિરિ પૃ. ૨૭૦ ૨. આવશ્યક ચૂર્ણ પૃ. ૨૭૫ ૩. મહાવીર ચરિત્ર ૫/૧૫૫ ૪. ત્રિષષ્ઠિ શલાકા પુરુષ ૧૦-૩-૧૪૬
 ૫. ભગવતી ૨-૧-૮૦
 ૬. પ્રજ્ઞાપની- પ્રજ્ઞાપયતેઔઠનયેતિ પ્રજ્ઞાપની-પ્રજ્ઞાપના પૃ. ૨૪૮.
 ૭. યથાવસ્થિતાર્થભિધાનાદિયં 'પ્રજ્ઞાપની.' પ્રજ્ઞાપના પત્ર ૨૪૮
 ૮. ઈયં ચ સમવાયાગ્યસ્ય ચતુર્થાગસ્યોપાંગમ્ તદુક્તાર્થ પ્રતિપાદનાત્ -પ્રજ્ઞાપના ટીકા પત્ર ૧
 ૯. અજગમ્યભિમિણં ચિત્તં સુચરણં દિક્ષિવાયણી સંદં જલ વણિભુયં ભગવથા અહમવિ તલ વણુહંસ્સામિ ॥ગા.૩૫૫
 ૧૦. પશુણ્વણા સુત્તં. પ્રસ્તાવના મુનિ પુણ્યવિજયજી પૃ. ૯
 ૧૧. ૫ટ્ ખંડાગમ પુ. ૧, પ્રસ્તાવના પુ. ૭૨.

પુજ્ય ગુરુદેવ કાવલર્થ પં. જાનરાજદ્રેણ મહારાજ જન્મશતાબ્દ સ્મૃતિગ્રંથ

દૃષ્ટિ-દર્શનનું જ વર્ણન હતું. સમવાયાંગમાં પણ મુખ્યપણે જીવ-અજીવ આદિ તત્ત્વોનું નિરૂપણ છે અને આ ઉપાંગમાં પણ તેજ તત્ત્વોનું નિરૂપણ છે તેથી સમવાયાંગનું ઉપાંગ માનવામાં પણ કોઈ અડચણ નથી.

પ્રજ્ઞાપના સૂત્રમાં ૩૬ વિષયોનો નિર્દેશ છે, તેથી તેના ૩૬ પ્રકરણો છે. આ પ્રકરણોને 'પદ' એવું સામાન્ય નામ આપ્યું છે. પ્રત્યેક પ્રકરણના અંતે પ્રતિપાદ્ય વિષયની સાથે 'પદ' શબ્દનો વ્યવહાર કરવામાં આવ્યો છે. આચાર્ય મલયગિરિ પદની વ્યાખ્યા કરતાં લખે છે 'પદ' પ્રકરણમર્થાધિકારઃ ઈતિ પર્યાયાઃ' તેથી અહીં પદનો અર્થ પ્રકરણ અને અર્થાધિકાર સમજવો.

આ ગ્રંથની સંપૂર્ણ રચના પ્રશ્નોત્તર રૂપે થઈ છે. પ્રારંભથી લઈને સૂત્ર ૮૧ સુધી પ્રશ્નકર્તા અથવા ઉત્તરદાતા કોણ છે તે સંબંધમાં કોઈ સૂચના આપેલ નથી. માત્ર પ્રશ્નો તથા ઉત્તર છે: તત્પશ્ચાત્ ૮૨માં સૂત્રમાં ભ. મહાવીર અને ગણધર ગૌતમનો સંવાદ છે. ૮૩ થી ૯૨ સૂત્ર સુધી સામાન્ય પ્રશ્નોત્તર છે. ૯૩માં ગૌતમ અને મહાવીરના પ્રશ્નોત્તર છે. ત્યાર પછી ૯૪થી ૧૪૭ સૂત્ર સુધી સામાન્ય પ્રશ્નોત્તર છે. સૂત્ર ૧૪૮થી ૨૧૧ સુધી (અર્થાત્ સંપૂર્ણ બીજું પદ) ત્રીજા પદના ૨૨૫થી ૨૭૫ સુધી અને ૩૨૫, ૩૩૦થી ૩૩૩ તથા ચોથા પદથી લઈને બાકી બધા પદોના સૂત્રોમાં ગૌતમ ગણધર અને ભ. મહાવીરના પ્રશ્નોત્તરો આપ્યા છે. માત્ર તેમના પ્રારંભ, મધ્ય અને અંતમાં આવનારી ગાથા અને ૧૦૮૬માં પ્રશ્નોત્તર નથી.

પ્રારંભમાં જેમ સંપૂર્ણ ગ્રંથના અધિકારની ગાથાઓ આવી છે તેવીજ કેટલાય પદોના પ્રારંભમાં પણ વિષયનિર્દેશક ગાથાઓ રચવામાં આવી છે. જેમકે- ૩, ૧૮, ૨૦, ૨૩ માં પદોના પ્રારંભમાં અને અંતમાં ગાથાઓ છે. તેવીજ રીતે ૧૦ માં પદના અંતે, ગ્રંથની મધ્યમાં અને જ્યાં જરૂર જણાઈ તે જગ્યાએ પણ ગાથાઓ આપવામાં આવી છે.^૧

સંપૂર્ણ આગમનું શ્લોકપ્રમાણ ૭૮૮૭ છે. આમાં પ્રક્ષિપ્ત ગાથાઓને છોડીને કુલ ૨૩૨ ગાથાઓ છે શેષ ગદ્ય છે. આ આગમમાં જે સંગ્રહણી ગાથાઓ છે તેના રચયિતા કોણ છે તે કહેવું મુશ્કેલ છે.

પ્રજ્ઞાપનાના ૩૬ પદોમાં સર્વપ્રથમ પદમાં જીવના જે ભેદ-સંસારી અને સિદ્ધ બતાવ્યાં છે. ત્યારપછી ઈન્દ્રિયોના ક્રમનો આધાર લઈને એકેન્દ્રિયથી પચૈન્દ્રિય સુધીના બધા સંસારી જીવોનો સમાવેશ કરીને નિરૂપણ કર્યું છે. અહીં જીવના ભેદોનું નિયામકતત્ત્વ ઈન્દ્રિયો છે. તેમની અનુક્રમે વૃદ્ધિ બતાવી નિરૂપણ કર્યું છે. બીજા પદમાં જીવોના સ્થાનભેદને લઈ વિચારણા કરી છે. તેનો ક્રમ પણ પ્રથમ પદની જેમ ઈન્દ્રિયપ્રધાન જ છે. જેમ ત્યાં એકેન્દ્રિયથી ક્રમ બતાવ્યો છે તેમ અહીં પૃથ્વીકાય વિ. કાય શબ્દ લઈ ભેદોનું નિરૂપણ કર્યું છે. ત્રીજા પદથી લઈને બાકીના પદોમાં જીવોનું વિભાજન ગતિ, ઈન્દ્રિય, કાય, યોગ, વેદ, કષાય, લેશ્યા, સમ્યક્ત્વ, જ્ઞાન, દર્શન, સંયત, ઉપયોગ, આહાર, ભાષક, પરિત્ત, પર્યાપ્ત, સૂક્ષ્મ, સંસી, ભવ, અસ્તિકાય, અસ્તિ, જીવ, ક્ષેત્ર, અંધ આ બધી દૃષ્ટિઓથી કરવામાં આવ્યું છે અને તેમના અલ્પમહત્ત્વનો વિચાર કર્યો છે. અર્થાત્ પ્રજ્ઞાપનામાં તૃતીય પદ પછીના પદોમાં થોડાક અપવાદને^૨ બાદ કરી સર્વત્ર નારકીથી માંડી ૨૪ ઠંડકમાં વહેંચાયેલાં જીવોની વિચારણા કરવામાં આવી છે.

આચાર્ય મલયગિરિએ ગાથા ૨ ની વ્યાખ્યા કરતાં પ્રજ્ઞાપનામાં આવેલા વિષય વિભાગનો સંબંધ જીવાજીવાદિ સાત તત્ત્વોના નિરૂપણની સાથે આ પ્રમાણે સંયોજના કરી છે.

૧-૨ જીવ અને અજીવ	પદ ૧, ૩, ૫, ૧૦ અને ૧૩	= ૫ પદ
૩ આશ્રવ	પદ ૧૬, ૨૨	= ૨ પદ
૪ અન્ધ	પદ ૨૩	= ૧ પદ
૫-૭ સંવર, નિર્જરા અને મોક્ષ	પદ ૩૬	= ૧ પદ

બાકીના પદોમાં ક્યારેક-ક્યારેક કોઈ કોઈ તત્ત્વનું નિરૂપણ છે.

૧. પ્રજ્ઞાપના ટીકા-પત્ર ૬.

૨. સૂત્રસમૂહ પ્રકરણમ્- ન્યાયવાતિક પુ. ૧.

૩. પદ્મવત્સા સૂત્ર- ત્રિતીય ભાગ (પ્રકાશક શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલય) ની પ્રસ્તાવના પુ. ૧૦-૧૧.

૪. આ અપવાદ માટે જુઓ પદ ૧૩-૧૮-૨૧.

જેન દષ્ટિએ બધા તત્ત્વોનો સમાવેશ દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ અને ભાવમાં કરવામાં આવ્યો છે. તેથી આચાર્ય મલયગિરિએ દ્રવ્યનો સમાવેશ પ્રથમ પદમાં, ક્ષેત્રનો બીજા પદમાં, કાળનો ચોથા પદમાં અને ભાવનો સમાવેશ બાકીના બધા પદોમાં કર્યો છે.

પાંચમા અંગનું નામ 'વ્યાખ્યા પ્રજ્ઞપ્તિ' છે અને તેનું વિશેષણ 'ભગવતી' છે. પ્રજ્ઞાપનાને પણ 'ભગવતી' એવું વિશેષણ આપવામાં આવ્યું છે. આનું વિશેષણ બીજા કોઈ આગમને લગાડવામાં આવ્યું નથી. આ વિશેષણ પ્રજ્ઞાપનાની વિશેષતાનો સૂચક છે. ભગવતીમાં પ્રજ્ઞાપના સૂત્રના ૧, ૨, ૫, ૬, ૧૧, ૧૫, ૧૭, ૨૪, ૨૫, ૨૬, ૨૭ પદોમાંથી વિષયોની પૂર્તિ કરવાની સૂચના છે એટલે કે આ પદોનો હવાલો આપવામાં આવ્યો છે. અહીં વિશેષે સમજવાનું એ છે કે પ્રજ્ઞાપના ઉપાંગ હોવા છતાં પણ ભગવતી વિ. સૂત્રોનું સૂચન (હવાલો) તેમાં કરવામાં આવેલ નથી. તેનું મૂળકારણ એ છે કે પ્રજ્ઞાપનામાં જે જે વિષયોની ચર્ચા કરવામાં આવી છે તે તે વિષયોનું તેમાં સાંગોપાંગ વર્ણન છે.

પ્રજ્ઞાપનાના મૂળ પાઠમાં કોઈ પણ જગ્યાએ તેના રચયિતાના નામનો નિર્દેશ કરવામાં આવેલ નથી. તેના પ્રારંભમાં મંગલપાઠ પછી બે ગાથાઓ છે. તેની વ્યાખ્યા આચાર્ય હરિભદ્ર અને મલયગિરિ બંનેએ કરી છે પરંતુ તેઓ તે ગાથાઓને પ્રક્ષિપ્ત માને છે. તે ગાથાઓમાં સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ છે કે આ ગ્રંથ શ્યામાચાર્યે બનાવ્યો છે. આચાર્ય મલયગિરિએ શ્યામાચાર્ય માટે 'ભગવાન' એવા વિશેષણનો પ્રયોગ કર્યો છે.^૧ આર્ય શ્યામ 'વાચક' વંશના હતા. તેઓ પૂર્વશ્રુતમાં નિષ્ણાત હતા. તેમણે પ્રજ્ઞાપનાની રચનામાં ભારે વિશિષ્ટ કાળનો ઉપયોગ કર્યો છે કે જેને લીધે અંગ અને ઉપાંગ-બંનેમાં તે તે વિષયોની વિસ્તૃત જાણકારી માટે પ્રજ્ઞાપનાનો હવાલો આપી જોવા સૂચન કર્યું છે.

નંદીસૂત્રની પદ્માવલીમાં સુધર્માથી લઈને અનુક્રમે આચાર્ય પરંપરાના નામો આપ્યા છે. તેમાં ૧૧મું નામ 'વહિમો હારિયં ચ સામન્જ' આમાં આર્ય શ્યામનું નામ આવ્યું છે અને તેમને હારિત ગોત્રના બતાવ્યા છે. પરંતુ પ્રજ્ઞાપનાની પ્રારંભિક પ્રક્ષિપ્ત ગાથામાં આર્ય શ્યામને 'વાચક' વંશના બતાવ્યા છે અને તેઓ ૨૩મી પાઠે આવ્યાનું પણ જણાવ્યું છે. આચાર્ય મલયગિરિએ પણ તેમને આચાર્ય પરંપરાની ૨૩મી પાઠે આવ્યાનું સૂચન કર્યું છે, પરંતુ સુધર્માથી લઈને શ્યામાચાર્ય સુધીના તેમણે નામો આપ્યા નથી. પદ્માવલિયોના અધ્યયનથી એમ પરિજ્ઞાત થાય છે. કે કાલકાચાર્ય નામના ત્રણ આચાર્યો થયા છે. એકનો સ્વર્ગવાસ વીર નિર્વાણુ ૩૭૬ માં થયો હતો.^૨ બીજા ગર્હસિલ્લને નષ્ટ કરનારા કાલકાચાર્ય થયા. તેમનો સમય વીરનિર્વાણુ ૪૫૩ છે અને ત્રીજા કાલકાચાર્ય કે જેમણે સંવત્સરી મહાપર્વની પાંચમને બદલે ચોથને દિવસે આરાધના કરી હતી તેમનો સમય વીરનિર્વાણુ ૯૯૩ છે.

આ ત્રણ કાલકાચાર્યોમાં પ્રથમ કાલકાચાર્ય જેમને શ્યામાચાર્ય પણ કહે છે, તેમણે (પદ્માવલિયોના અભિમતોના સાર) પ્રજ્ઞાપનાની રચના કરી, પરંતુ પદ્માવલિયોની પદ્મપરંપરામાં ૨૩મું સ્થાન તેમને આપવામાં આવ્યું નથી. અન્તિમ કાલકાચાર્ય પ્રજ્ઞાપનાના કર્તા નથી. કારણ કે નંદીસૂત્ર કે જે વીરનિર્વાણુ ૯૯૩ પહેલાં રચિત છે તેમાંની આગમસૂચીમાં પ્રજ્ઞાપનાને સ્થાન આપવામાં આવ્યું છે. તેથી હવે વિચારવાનું એ છે કે પ્રથમ અને બીજા કાલકાચાર્યમાં પ્રજ્ઞાપનાના રચયિતા કોણ છે? ડાં ઉમાકાન્તનો અભિમત એવો છે કે જે બંને કાલકાચાર્યોને એક માનવામાં આવે તો ૧૧ મી પાઠ ઉપર જે શ્યામાચાર્યનો ઉલ્લેખ છે તે અને ગર્હસિલ્લ રાજને નષ્ટ કરનાર કાલકાચાર્ય-બંને એક સિદ્ધ થાય છે. પદ્માવલીમાં-જ્યાં તેમને બે બતાવ્યા છે ત્યાં પણ એકની તિથિ વીર સં. ૩૭૬ વર્ષ છે તો બીજાની તિથિ ૪૫૩ છે. આમ જોઈએ તો બંનેમાં ૭૭ વર્ષનું અંતર છે. તેથી પ્રથમ અથવા બીજા ગમે તેણે પ્રજ્ઞાપના રચ્યું હોય અથવા બંને એક હોય, તો પણ એમ નક્કી થાય છે કે વિક્રમથી પૂર્વે થનારા કાલકાચાર્ય (શ્યામાચાર્ય)ની આ રચના છે.

૧. ભગવાન આર્થશ્યામોડપિ ઈત્યમેવ સૂત્રં રચયતિ. (ટીકા પત્ર ૭૨)

(ખ) ભગવાન આર્થશ્યામઃ પઠતિ. (ટીકા પત્ર ૪૭)

(ગ) સર્વોપામયિ પ્રાવચનિકસૂરીણાં મતાનિ ભગવાન આર્થશ્યામ ઉપદિષ્ટવાન (ટીકા. પત્ર ૩૮૫)

(ઘ) ભગવદર્થશ્યામ પ્રતિપત્તો. (ટીકા. પત્ર ૩૮૫)

૨. આદ્યઃ પ્રજ્ઞાપનાકૃત ઈન્દ્રસ્ય અગ્રે નિર્ગોદ વિચારવક્તા શ્યામાચાર્ય અપરનામા. સ તુ વીરત્ ૩૭૬ વર્ષો જાતઃ. -- (પરતરગચ્છીય પદ્માવલી)

(ખ) ધર્મસાગરીય પદ્માવલી અનુસાર. "એક કાલકાચાર્ય જે વીર નિર્વાણુ ૩૭૬માં મૃત્યુને પ્રાપ્ત થયા.

પરંપરાની દૃષ્ટિએ નિગોઠની વ્યાખ્યા કરનારા કાલક અને શ્યામ આ બંને એકજ આચાર્ય છે કારણ કે બંને શબ્દ એકાર્થક છે. પરંપરાની દૃષ્ટિએ વીરનિર્વાણુ ઉત્પ માં તેઓ યુગપ્રધાન થયા અને ૩૭૬ સુધી તેઓ ભવિત રહ્યા. બે પ્રજ્ઞાપના તે જ કાલકાચાર્યની રચના હોય તો તે આની રચના વીરનિર્વાણુ ઉત્પ થી ૩૭૬ સુધીની મધ્યમાં થયેલી માનવી પડે. પરંતુ નિર્ચુકિતમાં તે આને તેની પહેલાની રચના માની છે. નંદી સૂત્રમાં જે આગમસૂચી આપી છે તેમાં પ્રજ્ઞાપનાનો ઉલ્લેખ છે. નંદી વિ સં. પર ૩ વર્ષ પૂર્વેની રચના છે તેથી આ માન્યતાની સાથે પ્રજ્ઞાપનાના પૂર્વોક્ત સમયનો વિરોધ આવતો નથી.

પ્રજ્ઞાપનામાં સર્વપ્રથમ મહામંત્ર નમસ્કારથી મંગલાચરણ કરવામાં આવ્યું છે. પરંતુ આ વાત સ્મરણમાં રહે કે અહીં પ્રથમ અરિહંતને નહીં પરંતુ સિદ્ધને નમસ્કાર કરવામાં આવેલ છે.

પ્રથમ પદમાં જૈનદર્શન સમ્મત મૌલિક તત્ત્વોની વ્યવસ્થા ભેદ-પ્રભેદ બતાવીને કરવામાં આવી છે. ત્યાર બાદ તે જ તત્ત્વોનું વિશદરૂપથી નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે પ્રજ્ઞાપનાને જીવ અને અજીવ આ બે ભાગોમાં વિભક્ત કરેલ છે. પ્રથમ અજીવ પ્રજ્ઞાપના છે કારણકે તેનો વિષય ન્યૂન છે. ત્યાર પછી થોડા અપવાદ સિવાય જીવના સંબંધમાં વિવિધરૂપથી વિચાર કરવામાં આવ્યો છે.

અજીવના રૂપી અને અરૂપી એમ બે ભેદ છે. રૂપીમાં પુદ્ગલ દ્રવ્ય અને અરૂપીમાં ધર્મ, અધર્મ, આકાશ અને અદ્વાસમય (કાળ) આદિ તત્ત્વો છે. અરૂપી અજીવના આ ભેદોના વિશ્લેષણમાં દ્રવ્ય, તત્ત્વ અથવા પદાર્થ જેવા સામાન્ય નામનો ઉપયોગ થયો નથી તેથી આ વાત આગમની પ્રાચીનતા સિદ્ધ કરે છે. જે રૂપી પદાર્થ છે તે વર્ણુ, ગંધ, રસ, સ્પર્શ અને સંસ્થાનવાળા હોય છે. આ પ્રમાણે વર્ણુના ૧૦૦, ગંધના ૪૬, રસના ૧૦૦, સ્પર્શના ૧૮૪ અને સંસ્થાનના ૧૦૦ ભેદ છે. બધાં મળી રૂપી અજીવ પુદ્ગલના ૫૩૦ ભેદ થાય છે.

જીવના સંસારી અને સિદ્ધ એમ બે મુખ્ય ભેદ છે. સિદ્ધોના ૧૫ ભેદ બતાવ્યાં છે, તે ભેદ સમય, લિંગ, વેશ અને પરિસ્થિતિ અનુસાર કરવામાં આવ્યા છે. ત્યાર બાદ સંસારી જીવોના ભેદ-પ્રભેદ બતાવ્યાં છે. તે ભેદો પાડવામાં મુખ્ય આધાર ઇન્દ્રિયોનો છે. તેમના ભેદ-પ્રભેદોમાં જીવોની સૂક્ષ્મતા અને સ્થૂલતા, પર્યાપ્તિ અને અપર્યાપ્તિ કારણભૂત છે. જન્મના પ્રકારોને આશ્રીને પણ ભેદ થાય છે. એકેન્દ્રિયથી ચત્વરિન્દ્રિય સુધી સમૂર્ચ્છિમ. તિર્યચ પંચેન્દ્રિય અને મનુષ્યમાં ગર્ભજ અને સંમૂર્ચ્છિમ તથા નારક અને દેવોમાં ઉપપાત જન્મ છે. નારક અને સંમૂર્ચ્છિમ નિયમથી નપુંસકજ હોય છે. ગર્ભજમાં ત્રણે લિંગ હોય છે. દેવોમાં પુરુષ અને સ્ત્રી એમ બે જ લિંગ હોય છે. આ પ્રમાણે લિંગના ભેદથી જીવોના તેવા પ્રકારના ભેદો કરવામાં આવ્યા છે. પંચેન્દ્રિય જીવોના જે ભેદો પાડ્યા છે તેના મૂળ આધારમાં ચાર ગતિ છે. સાથેસાથ ગર્ભજ અને સંમૂર્ચ્છિમ એ પણ ભેદના કારણ છે. મનુષ્યના ભેદોમાં દેશભેદ, સંસ્કારભેદ, વ્યવસ્થાભેદ, જ્ઞાનાદિ શક્તિભેદ વિ. છે. નારકી અને દેવોના ભેદ સ્થાનભેદને લીધે છે.

સિદ્ધોમાં અસંસારસમાપન્ન, અનંતરસિદ્ધ ત્યાર પછી સિદ્ધોના ૧૫ ભેદ, પરંપરાસિદ્ધના અપ્રથમસમયસિદ્ધ વિ ૫ ભેદ છે. સંસારસમાપન્ના પર્યાપ્તા અને અપર્યાપ્તા એમ બે ભેદ પાડ્યા છે. ત્યાર પછી પૃથ્વીકાય આદિ ૫ સ્થાવર ૩ વિહલેન્દ્રિય અને પછી નારકી, તિર્યચ, મનુષ્ય અને દેવોના ભેદોનું નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે.

પ્રથમ પદમાં જીવોના સિદ્ધ અને સંસારીના રૂપમાં વિવિધ ભેદોની સૂચી આપવામાં આવી છે ત્યારે આ બીજા પદમાં તે જીવોના નિવાસસ્થાનના સંબંધમાં ચિંતન કરવામાં આવ્યું છે. નિવાસસ્થાન બે પ્રકારના બતાવ્યા છે- (૧) જીવ જ્યાં જન્મ લઇને મરણપર્યન્ત રહે છે તે 'સ્વસ્થાન' નિવાસસ્થાન છે અને (૨) પ્રાસંગિક નિવાસસ્થાન ઉપપાત અને સમુદ્ઘાતના રૂપમાં બે પ્રકારનું છે. જીવ જ્યાંથી આયુષ્ય પૂર્ણ કરીને અન્ય સ્થાને જન્મ લેવા માટે જાય છે તે સમયે માર્ગમાં જે જે પ્રદેશોની યાત્રા કરે છે તે સ્થાન ઉપપાત કહેવાય છે. પ્રાસંગિક હોવા છતાં પણ અનિવાર્ય છે. તેથી ઉપપાતને પ્રાસંગિક નિવાસસ્થાન કહ્યું છે. ત્રીજું સમુદ્ઘાત સ્થાન છે. આમાં જીવના પ્રદેશોનો વિસ્તાર થાય છે. સમુદ્ઘાતના સંબંધમાં પ્રસ્તુત આગમના ૩૬ માં પદમાં વિસ્તારથી ચર્ચા કરી છે. તેથી સમુદ્ઘાતની અપેક્ષાએ પણ નિવાસસ્થાનનો વિચાર કરવામાં આવ્યો છે.

પ્રથમ પદમાં જીવોના લેહોનું વર્ણન કરતી વખતે એકેન્દ્રિયના સામાન્ય લેહોનું જેવું વર્ણન કરેલ છે તેવું આ સ્થળે કરવામાં આવ્યું નથી પરંતુ પચેન્દ્રિયની જેમ સામાન્ય લેહોનું વર્ણન કરેલ છે. જીવોના મુખ્ય-મુખ્ય રૂપથી લેહ-પ્રલેહોના સ્થાનોનું નિરૂપણ છે. અહીં પ્રશ્ન એ થાય છે કે જીવોના નિવાસસ્થાનનો વિચાર આવશ્યક શા માટે માનવામાં આવ્યો? તેનું સ્પષ્ટીકરણ કરતાં કહ્યું છે કે જૈનદર્શનમાં આત્માને શરીર પ્રમાણ માનેલ છે, પરંતુ વ્યાપક નહીં. તેથી સંસારમાં તેની અનેક ગતિ થાય છે અને તે ગતિમાં નિયત સ્થાનમાં જ શરીર ધારણ કરે છે. તેથી ક્યો જીવ ક્યાં ઉત્પન્ન થયો છે તે જાણવા માટે સ્થાનનું વિવેચન આવશ્યક છે. તેની સાથેસાથ આ વિવેચનથી જૈનધર્મના 'આત્મપરિણામ પ્રમાણે ઉત્પત્તિ' ના સંબંધમાં જે માન્યતા છે તે પુષ્ટ થાય છે, અન્યદર્શનોમાં આત્માને સર્વવ્યાપક માનેલ છે તેથી તેઓ જીવોના નિવાસસ્થાનનો વિચાર માત્ર શરીરની દૃષ્ટિથી જ કરે છે. જીવ તો તેમની દૃષ્ટિએ હંમેશા સર્વત્ર લોકમાં વ્યાપ્ત છે તેથી તેમણે જીવના સ્થાનનો વિચાર કર્યો નથી. અહીં જીવોના લેહ-પ્રલેહ સંબંધી જે સ્થાનોનો વિચાર કર્યો છે તે ઉપરોક્ત ત્રણ પ્રકારના સ્થાન સંબંધી છે, પરંતુ સિદ્ધના સંબંધમાં તો કેવળ સ્વસ્થાનનો જ વિચાર છે. કારણ કે સિદ્ધોમાં 'ઉપપાત' નથી. સિદ્ધોમાં ઉપપાત એટલા માટે નથી કે અન્ય સંસારી જીવની જેમ તેમને નામ-જોત્ર કર્મનો ઉદય હોતો નથી તેથી તેઓ નામ ધારણ કરી નવો જન્મ લેવા માટે ગતિ કરતા નથી. તેઓ તો પોતાના જ સ્વરૂપને પ્રાપ્ત કરે છે અને તેને જ 'સિદ્ધિ' કહે છે. સંસારી જીવ અન્ય સ્થાન પર જન્મ લેતી વખતે જે ગતિ કરે છે તે ગતિ આકાશપ્રદેશોને સ્પર્શ કરીને થાય છે. તેથી તે આકાશપ્રદેશ તેમના સ્થાન છે. પરંતુ મુક્ત જીવોમાં આ લોકમાંથી સિદ્ધશિલા સુધી જે ગતિ થાય છે તે આકાશપ્રદેશોને સ્પર્શ કરીને થતી નથી તેથી તે ગતિને 'અસ્પૃશદ્ ગતિ' કહેલ છે.^૧

સમુદ્ઘાત સ્થાન પણ સિદ્ધજીવોમાં નથી કારણકે સમુદ્ઘાત સકર્મ (કર્મવાળાં) જીવોમાંજ થાય છે. કર્મરહિત જીવોમાં નહિ.

સામાન્યરૂપથી એમ કહી શકાય કે એકેન્દ્રિય જીવો સમગ્ર લોકમાં વ્યાપ્ત અને ઉપસબ્ધ હોય છે. આનું સહસ્ય એ છે કે 'ત્રણે નિવાસસ્થાન'ની અપેક્ષાએ સંપૂર્ણ એકેન્દ્રિય જાતિ લેવામાં આવે છે. બેઈન્દ્રિય, તેઈન્દ્રિય, ચૈઈરિન્દ્રિય અને પચેન્દ્રિય જીવોનો નિવાસ સમગ્ર લોકમાં નથી પરંતુ લોકના અસંખ્યાતમા ભાગમાં છે. અને સિદ્ધો લોકાગ્રે છે, તેને પણ લોકનો અસંખ્યાતમો ભાગ કહ્યો છે. મનુષ્યમાં કેવળીસમુદ્ઘાતની દૃષ્ટિએ નિવાસસ્થાન સમગ્રલોકમાં ખતાવ્યું છે.

અહીં પ્રશ્ન એ થાય છે કે અજીવના સ્થાનના સંબંધમાં વિચાર શા માટે કરવામાં આવ્યો નથી? આનું સમાધાન એમ કરી શકાય કે જીવોના લેહ-પ્રલેહોમાં અમુક નિશ્ચિત સ્થાનની જેવી કલ્પના કરી શકાય છે તેવી પુદ્ગલના સંબંધમાં કરી શકાતી નથી. પરમાણુ તથા સ્કંધ સમગ્ર લોકાકાશમાં છે પરંતુ તેમના સ્થાન નિશ્ચિત નથી. ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય આ બંને સમગ્ર લોકવ્યાપી છે અને આકાશ લોકાલોકવ્યાપી છે તેથી તેમની ચર્ચા અહીં કરવામાં આવી નથી.

ત્રીજા પદમાં જીવ અને અજીવ તત્ત્વોનો સંખ્યાની દૃષ્ટિએ વિચાર કરવામાં આવ્યો છે. ભ. મહાવીરના સમયે અને ત્યાર પછી પણ તત્ત્વોનો સંખ્યાવિચાર મહત્ત્વપૂર્ણ રહ્યો છે. એક બાજુ ઉપનિષદોના મતે સંપૂર્ણ વિશ્વ એકજ તત્ત્વ (બ્રહ્મતત્ત્વ) નો વિસ્તાર અને પરિણામ છે જ્યારે બીજી બાજુ સંખ્યાના મતે જીવ અનેક છે પરંતુ અજીવ એક છે. બૌદ્ધની માન્યતા અનેક ચિત્ત અને અનેક રૂપની છે. આ દૃષ્ટિએ જૈનમતનું સ્પષ્ટીકરણ આવશ્યક હતું તેથી તે અહીં કરવામાં આવ્યું છે. અન્યદર્શનોમાં કેવળ સંખ્યાનું નિરૂપણ છે જ્યારે પ્રસ્તુત પદમાં સંખ્યાનો વિચાર અનેક દૃષ્ટિએ કરવામાં આવ્યો છે. મુખ્યતાએ તારતમ્યનું નિરૂપણ અર્થાત્ કોણ કોનાથી ઓછું કે વધુ છે તેની વિચારણા આ પદમાં કરવામાં આવી છે.

૧. (ક) ભગવતી સાર પૃ. ૩૧૩.

(ખ) ઉપાધ્યાય યશોવિજયજીએ અસ્પૃશદ્ ગતિનામ પ્રકરણની રચના કરી છે.

પ્રથમ દિશાની અપેક્ષાએ- કઈ દિશામાં જીવો વધુ અને કઈ દિશામાં ઓછા-આ પ્રમાણે જીવોના ભેદ-પ્રભેદોની ન્યૂનાધિકતાનું પણ એ અપેક્ષાએ વિચાર કરવામાં આવ્યો છે. એજ પ્રમાણે ગતિ, ઈન્દ્રિય, કાય, યોગ વિ ની અપેક્ષાએ જીવોના જે જે ભેદો થાય છે તેમાં સંખ્યાનો વિચાર કરીને અને સમગ્ર જીવોના જે વિવિધ પ્રકારો થાય છે તે સમગ્ર જીવોની ન્યૂનાધિક સંખ્યાનો નિર્દેશ કરવામાં આવ્યો છે.

આમાં કેવળ જીવોની જ નહિ પરંતુ ધર્માસ્તિકાય વિ. છ દ્રવ્યોનું પણ પરસ્પર સંખ્યાના તારતમ્યનું નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે. તે તારતમ્ય દ્રવ્યદષ્ટિ અને પ્રદેશદષ્ટિએ બતાવેલ છે. શરૂઆતમાં દિશાને મુખ્ય રાખીને સંખ્યાનો વિચાર કર્યો છે. અને પછી ઉર્ધ્વ, અધો અને તિર્યક લોકની દષ્ટિએ સમગ્ર જીવોના ભેદોનો સંખ્યાગત વિચાર કર્યો છે.

જીવોની જેમ પુદ્ગલોની સંખ્યા અલ્પબહુત્વ પણ તે તે દિશાએ અને તે તે લોકોની અપેક્ષાએ બતાવેલ છે. ત્યાર પછી દ્રવ્ય, પ્રદેશ અને દ્રવ્યપ્રદેશ ઉભય દષ્ટિએ પણ પરમાણુ અને સંખ્યાનો વિચાર છે. ત્યાર પછી પુદ્ગલોની અવગાહના, કાળસ્થિતિ અને તેમની પર્યાયોની દષ્ટિએ પણ સંખ્યાનું નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે.

આ પદમાં જીવોના અનેક પ્રકારે વર્ગીકરણ કરીને અલ્પબહુત્વનો વિચાર કર્યો છે. આ સંખ્યાની સૂચી ઉપરથી એમ ક્લિત થાય છે કે તે કાળે પણ આચાર્યોએ જીવોની સંખ્યાનું તારતમ્ય (અલ્પબહુત્વ) બતાવવાનો આ પ્રમાણે જે પ્રયત્ન કર્યો છે તે પ્રશસ્ત છે. તેમાં બતાવ્યું છે કે પુરુષની સંખ્યા કરતાં સ્ત્રીઓની સંખ્યા-ભલે પછી મનુષ્ય હોય, દેવ હોય કે તિર્યચ હોય-વધુ માનવામાં આવી છે. અધોલોકમાં પ્રથમ નરકથી સાતમી નરકમાં અનુક્રમે નારકીઓની સંખ્યાનો ક્રમ ઘટતો ગયો છે અર્થાત્ સૌથી નીચે સાતમી નરકમાં સહુથી ઓછા નારકી જીવો છે. તેથી વિપરીત ક્રમ ઉર્ધ્વલોક (દેવલોક)ના દેવોમાં હોય છે. તેમાં સૌથી નીચેના દેવલોકમાં સૌથી વધુ જીવો (દેવો) છે એટલે કે સૌધર્મમાં સૌથી વધુ અને અનુત્તર વિમાનોમાં સૌથી ઓછા દેવો છે. પરંતુ મનુષ્યલોક (તિર્યક્લોક)ની નીચે ભવનવાસી દેવો છે. તેમની સંખ્યા સૌધર્મથી વધારે છે અને તેમની ઉપર હોવા છતાં પણ વ્યન્તર દેવોની સંખ્યા તેથી વધુ અને તેથી પણ વધુ જ્યોતિષ દેવો છે કે જે વ્યન્તરથી પણ ઉપર છે.

સૌથી ઓછી સંખ્યા મનુષ્યોની છે તેથી જ આ ભવ દુર્લભ માનવામાં આવ્યો હોય તો તે સ્વાભાવિક છે. ઈન્દ્રિયો જેટલી ઓછી તેમાં જીવોની સંખ્યા વધારે તેમ સમજવું. અથવા એમ પણ કહી શકાય કે વિકસિત જીવોની અપેક્ષાએ અવિકસિત જીવોની સંખ્યા વધારે છે. અનાદિકાળથી આજ સુધી જેમણે પૂર્ણતા-પૂર્ણ સ્વરૂપ પ્રાપ્ત કરી લીધું છે - એવા સિદ્ધ જીવોની સંખ્યા પણ એકેન્દ્રિય જીવોની અપેક્ષાએ ઓછી જ છે. સંસારી જીવોની સંખ્યા સિદ્ધોથી સદા વધુ જ રહે છે અને વધુ રહેવાની, તેથી આ લોક સંસારી જીવોથી કદી પણ યુન્ય (ખાલી) નહિ થાય કારણ કે પ્રસ્તુત પદમાં જે સંખ્યાઓ આપી છે તેમાં કદી પણ પરિવર્તન થશે નહિ. આ ધ્રુવ સંખ્યાઓ છે.

સાતમી નરકમાં બીજી નરકોની અપેક્ષાએ સૌથી ઓછા નારકી જીવો છે ત્યારે સૌથી ઉપરના દેવલોક-અનુત્તર એવા સર્વાર્થસિદ્ધ દેવલોકમાં બીજા દેવલોકોની અપેક્ષાએ ઓછા જીવો (દેવો) છે. આથી એમ પ્રતીત થાય છે કે જેમ અત્યન્ત પુણ્યશાળી થવું દુષ્કર છે તેમ અત્યન્ત પાપી થવું પણ મુશ્કેલ છે. જીવોનો જે ક્રમિક વિકાસ માનવામાં આવ્યો છે તે અનુસાર તો નિકૃષ્ટ (હલકામાં હલકી) કોટિના જીવો તો એકેન્દ્રિય છે. એકેન્દ્રિયમાંથી જ આગળ વધીને જીવો અનુક્રમે વિકાસને પ્રાપ્ત થાય છે.

એકેન્દ્રિય જીવો અને સિદ્ધોની સંખ્યા 'અનંત'ની ગણતરીમાં આવે છે. અભવ્ય જીવો પણ અનંત છે અને સિદ્ધોની અપેક્ષાએ સમગ્રરૂપથી સંસારી જીવોની સંખ્યા વધારે છે. આ તથ્ય બિલકુલ સંગત છે. કારણ કે ભવિષ્યમાં - અનાગત કાળમાં સંસારીમાંથી જ સિદ્ધો થવાના છે તેથી જો તેમાંથી જીવો ઓછા થાય તો સંસાર ખાલી થઈ જાય એમ માનવું પડે.

એકેન્દ્રિયથી પંચેન્દ્રિય સુધી ક્રમે ક્રમે જીવોની સંખ્યા ઘટતી જાય છે. આવો ક્રમ અપર્યાપ્ત અવસ્થામાં તો બરાબર જળવાઈ રહે છે પરંતુ પર્યાપ્ત અવસ્થામાં વ્યુત્ક્રમ (આડોઅવળો ક્રમ) દેખાય છે. આમ શા માટે થયું તે વિદ્વજ્જનો-વિરો માટે વિચારણીય અને સંશોધનનો વિષય છે.

ચોથા પદમાં અનેક પ્રકારના જીવોની સ્થિતિ અર્થાત્ આયુષ્યનો વિચાર કરવામાં આવ્યો છે. જીવોની તે-તે નારકાદિ રૂપે સ્થિતિ- (અવસ્થાન) કેટલા સમય સુધીની હોય છે તેની વિચારણા આમાં હોવાથી આ પદનું નામ 'સ્થિતિ' પદ આપવામાં આવ્યું છે. આમાં જીવોની જે વિવિધ પર્યાયો-અવસ્થાઓ થાય છે તેમના આયુષ્યનો અર્થાત્ સ્થિતિનું વિવેચન કરવામાં આવ્યું છે.

જીવદ્રવ્ય તો નિત્ય છે પરંતુ તે જે અનેક પ્રકારના રૂપો- જુદાં-જુદાં જન્મો ધારણ કરે છે તે અનિત્ય છે. તેથી આ પર્યાયો ક્યારે ને ક્યારે નષ્ટ તો થાય જ છે. તે માટે તેમની સ્થિતિનો વિચાર કરવો અવશ્યક છે અને તે પ્રસ્તુત પદમાં કરવામાં આવ્યો છે. જઘન્ય આયુષ્ય કેટલું અને ઉન્કૃષ્ટ આયુષ્ય કેટલું- આ પ્રમાણે બે પ્રકારે તેનો વિચાર કેવળ સંસારી જીવો અને તેમના ભેદોને લઈ કરવામાં આવ્યો છે. કારણકે સિદ્ધ તો 'સાદિયા અપજ્જવસિયા' -સાદિ અનંત હોવાથી તેમના આયુષ્યનો વિચાર અમંગલ હોવાથી કર્યો નથી. તેમજ અજીવ દ્રવ્યોની પર્યાયોની સ્થિતિનો વિચાર પણ આમાં નથી. કારણકે તેમની પર્યાયો જીવના આયુષ્યની જેમ મર્યાદિત સમયમાં રાખી કે બાંધી શકાતી નથી. તેથી તેને અહીં છોડી દેવામાં આવ્યું હોય તે સ્વાભાવિક છે.

પ્રસ્તુત પદમાં પ્રથમ જીવોના સામાન્ય ભેદોને લઈ તેમના આયુષ્યનો નિર્દેશ કર્યો છે. ત્યાર પછી તેમના અપર્યાપ્તા અને પર્યાપ્તા ભેદોનો નિર્દેશ છે. જેમ કે પ્રથમ સામાન્ય નારકીના આયુષ્યનું ત્યાર પછી નારકીના અપર્યાપ્તા અને પછી પર્યાપ્તાના આયુષ્યનું વર્ણન છે. આજ કમથી પ્રત્યેક નારકીથી લઈને સર્વ પ્રકારના જીવોના આયુષ્યનો વિચાર કરવામાં આવ્યો છે.

સ્થિતિની જે સૂચી છે તે ઉપરથી જણાય છે કે પુરુષ કરતાં સ્ત્રીનું આયુષ્ય ઓછું હોય છે. નારકી અને દેવોનું આયુષ્ય મનુષ્ય અને તિર્યંચ કરતાં વધારે છે. એકેન્દ્રિયમાં અગ્નિકાયનું આયુષ્ય સહુથી ઓછું માનવામાં આવ્યું છે. આ વાત પ્રત્યક્ષ અગ્નિકાયના ઓલવાવાથી અનુભવમાં આવે છે. એકેન્દ્રિયમાં પૃથ્વીકાયનું આયુષ્ય સૌથી વધારે છે. બે ઈન્દ્રિય કરતાં તેઈન્દ્રિયનું આયુષ્ય ઓછું માનવાનું શું કારણ છે? તે વિચારણીય છે. વળી ચૈત્તરિન્દ્રિયનું આયુષ્ય તેઈન્દ્રિય કરતાં વધુ છે પરંતુ બેઈન્દ્રિયથી ઓછું છે. આ પણ એક રહસ્ય છે અને તે સંશોધનનો વિષય છે.

પ્રસ્તુત પદમાં અજીવની સ્થિતિનો વિચાર નથી. તેનું કારણ એવું પ્રતીત થાય છે કે ધર્મ, અધર્મ અને આકાશ તો નિત્ય છે અને પુદ્ગલોની સ્થિતિ પણ એક સમયથી લઈને અસંખ્યાત સમયની છે જેનું વર્ણન પાંચમા પદમાં આપવામાં આવ્યું છે. તેથી અલગ અહીં તેનો નિર્દેશ કર્યો નથી. વળી પ્રસ્તુત પદમાં તો આયુકર્મકૃત સ્થિતિનો વિચાર છે અને તે અજીવમાં અપ્રસ્તુત છે.^૧

પાંચમા પદનું નામ 'વિશેષપદ' છે. વિશેષ શબ્દના બે અર્થ થાય છે (૧) પ્રકાર અને (૨) પર્યાય. પ્રથમ પદમાં જીવ અને અજીવ આ બે દ્રવ્યોના પ્રકાર-ભેદ-પ્રભેદનું વર્ણન કર્યું છે તો આમાં આ દ્રવ્યોની અનંત પર્યાયોનું વર્ણન છે. આમાં આ સ્પષ્ટ કરવામાં આવ્યું છે કે પ્રત્યેક દ્રવ્યની અનંત પર્યાયો છે તો સમગ્ર દ્રવ્યોની પણ અનંત જ થશે. વળી દ્રવ્યની પર્યાયો (પરિણમન) હોય છે તેથી તે દ્રવ્ય કૂટસ્થ-નિત્ય ન હોઈ શકે પરંતુ તેને પરિણામી નિત્ય માનવું પડશે. આ સ્પષ્ટીકરણથી એમ પણ ક્લિત થાય છે કે વસ્તુનું સ્વરૂપ દ્રવ્ય અને પર્યાયરૂપ છે. આ પદનું 'વિસેસ' એવું નામ આપ્યું છે પરંતુ આ શબ્દનો ઉપયોગ સૂત્રમાં કરવામાં આવ્યો નથી. જ્યારે સમગ્ર પદમાં 'પર્યાય' શબ્દ જ પ્રયુક્ત થયો છે.

જૈનશાસ્ત્રોમાં આ પર્યાય શબ્દનું વિશેષ મહત્ત્વ છે. તેથી પર્યાય અથવા વિશેષમાં કોઈ અન્તર કે ભેદ નથી. અહીં પર્યાય શબ્દ પ્રકાર (ભેદ) અર્થમાં અને અવસ્થા અથવા પરિણામ એમ બે અર્થમાં પ્રયુક્ત થયો છે. જૈનાગમોમાં પર્યાય શબ્દ પ્રચલિત હતો પરંતુ વૈશેષિક દર્શનમાં 'વિશેષ' શબ્દનો પ્રયોગ હોવાથી તે શબ્દનો પ્રયોગ પર્યાય અર્થમાં અને વસ્તુના-દ્રવ્યના ભેદ અર્થમાં પણ થઈ શકે છે. તે યતાવવા માટે આચાર્યે આ પ્રકરણનું 'વિસેસ' એવું નામ આપ્યું હોય એવું જ્ઞાત થાય છે.

૧. પન્નવણી સૂત્ર - પ્રસ્તાવના.

પ્રસ્તુત પદમાં જીવ અને અજીવ દ્રવ્યોના ભેદ અને પર્યાયોનું નિરૂપણ છે. ભેદોનું નિરૂપણ તો પ્રથમ પદમાં હતું જ પરંતુ પ્રત્યેક ભેદની અનંત પર્યાયો હોય છે તે બતાવવી એજ આ પાંચમા પદની વિશેષતા છે. આમાં ૨૪ ઠંડક અને ૨૫ માં સિદ્ધની સંખ્યા અને પર્યાયોનો વિચાર કરવામાં આવ્યો છે.

જીવદ્રવ્યના નારકાદિ ભેદોની પર્યાયોનો વિચાર અનેક પ્રકારે-અનેક દૃષ્ટિઓથી કરવામાં આવેલ છે. આમાં જૈનસમ્મત અનેકાન્ત દૃષ્ટિનો પ્રયોગ થયેલો જેવામાં આવે છે. જીવના નારકી આદિ ભેદોની જે જે પર્યાયોનું નિરૂપણ છે તેમાં દ્રવ્યાર્થતા, પ્રદેશાર્થતા, અવગાહનાર્થતા, સ્થિતિ, કૃષ્ણાદિ વર્ણુ, ગંધ રસ, સ્પર્શ, જ્ઞાન અને દર્શન આ દશ પ્રકારની દૃષ્ટિઓથી વિચારણા કરવામાં આવી છે. વિચારણાનો ક્રમ આ પ્રમાણે છે-

પ્રશ્ન છે- નારકી જીવોને કેટલી પર્યાયો હોય છે ?

ઉત્તરમાં કહું-કે- નારકી જીવોની અનંત પર્યાયો હોય છે. આમાં સંખ્યાત, અસંખ્યાત અને અનંતના ભેદ જુદી જુદી દૃષ્ટિઓની અપેક્ષાએ બતાવ્યા છે. દ્રવ્ય દૃષ્ટિએ નારકીઓ સંખ્યાતા છે, પ્રદેશ દૃષ્ટિએ અસંખ્યાત પ્રદેશ (જીવના) હોવાથી અસંખ્યાતા છે, અને વર્ણુ, ગંધાદિ તથા જ્ઞાન, દર્શન આદિ દૃષ્ટિથી તેમની પર્યાયો અનંત છે. આ પ્રમાણે બધા ઠંડકો અને સિદ્ધોની પર્યાયોનું સ્પષ્ટ નિરૂપણ આ પદમાં કરવામાં આવ્યું છે.

આચાર્ય મહાયગિરિએ પ્રસ્તુત દશ દૃષ્ટિઓનો સમાવેશ દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ અને ભાવ-આ ચાર દૃષ્ટિઓમાં કર્યો છે. દ્રવ્યાર્થતા અને પ્રદેશાર્થતાનો દ્રવ્યમાં, અવગાહનાનો ક્ષેત્રમાં, સ્થિતિનો કાળમાં અને વર્ણુદિ તથા જ્ઞાનાદિનો ભાવમાં સમાવેશ કરી દીધો છે.

દ્રવ્યદૃષ્ટિએ વનસ્પતિ સિવાય શેષ ૨૩ ઠંડકના જીવો અસંખ્ય છે અને વનસ્પતિના અનંત છે. પર્યાયની દૃષ્ટિએ બધા ચોવીસે ઠંડકના જીવો અનંત છે. સિદ્ધ દ્રવ્યની દૃષ્ટિએ અનંત છે.

પ્રથમ પદમાં અજીવના જે ભેદો કર્યા છે તે પ્રસ્તુત પદમાં પણ આખ્યા છે. તેમાં ફેર એટલો છે કે ત્યાં 'પ્રજ્ઞાપના'ના નામથી છે જ્યારે અહીં પર્યાયના નામથી છે. પુદ્ગલના અહીં પરમાણુ અને સ્કંધ એમ બે ભેદ કર્યા છે. સ્કંધપ્રદેશ અને સ્કંધપ્રદેશ બન્નેનો સ્કંધની અંતર્ગત સમાવેશ કરી લેવામાં આવ્યો છે. રૂપી અજીવની પર્યાયો અનંત છે. તેમનું વિવેચન દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ અને ભાવની દૃષ્ટિથી કરવામાં આવેલ છે પરમાણુ, દ્વિપ્રદેશી સ્કંધ યાવત્ દશપ્રદેશી સ્કંધ તેમજ સંખ્યાત, અસંખ્યાત અને અનંતપ્રદેશી સ્કંધોની પર્યાયો અનંત છે. સ્થિતિની અપેક્ષાએ પરમાણુ અને સ્કંધ બન્ને એક સમયથી માંડી બે સમય સ્થિતિવાળાં યાવત્ અસંખ્યાત કાળની સ્થિતિવાળાં હોય છે. સ્વતંત્ર પરમાણુ અનંતકાળની સ્થિતિવાળો હોતો નથી પરંતુ સ્કંધ અનંતકાળની સ્થિતિવાળો હોઈ શકે છે. એક પરમાણુ અન્યપરમાણુની સ્થિતિની અપેક્ષાએ હીન, તુલ્ય અને અધિક હોઈ શકે છે. અવગાહનાની દૃષ્ટિએ બે પ્રદેશીથી માંડીને યાવત્ અનંત પ્રદેશી (પરમાણુઓનો) સ્કંધ, આકાશના એક પ્રદેશથી લઈને અસંખ્યાત પ્રદેશ સુધીના ક્ષેત્રને રોકી શકે છે, પરંતુ અનંતપ્રદેશના ક્ષેત્રને રોકી શકતો નથી. કારણકે પુદ્ગલ દ્રવ્ય લોકાકાશમાં જ છે અને લોકાકાશના પ્રદેશો અસંખ્યાતા જ છે. અલોકાકાશ અનંત પ્રદેશી છે પરંતુ ત્યાં પુદ્ગલ દ્રવ્ય કે અન્ય કોઈ દ્રવ્યનું અસ્તિત્વ હોતું નથી.

પરમાણુવાદી ન્યાયવૈશેષિક પરમાણુને નિત્ય માને છે. પરંતુ તેમના પરિણમન-પર્યાયને માનતા નથી. જ્યારે જૈનો પરમાણુને પણ પરિણામી નિત્ય માને છે. પરમાણુ સ્વતંત્ર હોવા છતાં પણ તેની પર્યાયો-(પરિણામો) થાય છે તેમ પ્રસ્તુત પદથી સ્પષ્ટ થાય છે. પરમાણુ સ્કંધરૂપે અને સ્કંધ પરમાણુરૂપે પરિણમે છે એવી પ્રક્રિયા જૈનાભિમત છે.

છઠું વ્યુત્કાન્ત પદ છે. આમાં જીવોની ગતિ અને આગતિ પર વિચાર કરવામાં આવ્યો છે. ચારે ગતિઓમાં જઘન્ય ૧ સમય અને ઉત્કૃષ્ટ ૧૨ સુદૂર્ત ઉપપાત વિરહકાળ અને ઉદ્ધર્તના વિરહકાળ છે. તે ગતિઓના પ્રભેદો પર ચિન્તન કરતાં જણાય છે કે ઉપપાત વિરહકાળ અને ઉદ્ધર્તના વિરહકાળ પ્રથમ નરકમાં જઘન્ય ૧ સમય અને ઉત્કૃષ્ટ ૨૪ સુદૂર્તનો છે. સિદ્ધમાં ઉપપાત છે, ઉદ્ધર્તના નથી. આચાર્ય મહાયગિરિએ લખ્યું છે કે આગળના અન્ય સૂત્રોમાં એક પણ નરકનો ઉપપાત વિરહકાળ ૧૨ સુદૂર્ત નથી પણ ૨૪ સુદૂર્ત અને તેથી વધારે છે, તો પછી આ

૧૨ મુહૂર્તનો વિરહકાળ કેવી રીતે ઘટી શકે? આ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં તેમણે સ્પષ્ટીકરણ કર્યું છે કે સાતે નરકનો એક સાથે સમુચ્ચય વિચાર કરતાં ૧૨ મુહૂર્ત પછી કોઈ ને કોઈ જીવ નરકમાં ઉત્પન્ન થાય જ છે. આજ પ્રમાણે અન્ય ગતિઓમાં પણ સમજવું.^૧

પાંચ સ્થાવરોમાં નિરન્તર ઉપપાત અને ઉદ્ભવર્તના છે. આમાં આંતરનો કોઈ વિકલ્પ નથી. ત્યાર પછી નરકથી માંડીને સિદ્ધ સુધી એક સમયમાં કેટલા જીવોનો ઉપપાત અને ઉદ્ભવર્તના થાય છે તે વિષે વિચાર કરવામાં આવ્યો છે. તેની સાથેસાથ નરક આદિના ભેદ-પ્રભેદોમાં જીવ કયા કયા ભવમાંથી આવીને ઉત્પન્ન થાય છે અને મરીને કયાં કયાં જાય છે, તેમજ પરભવતું આયુષ્ય જીવ ક્યારે ખાંધે છે તેની ચર્ચા છે. જીવે જેવા પ્રકારનું આયુષ્ય ખાંધ્યું હોય તેવા પ્રકારનો જ નવો ભવ ધારણ કરે છે.

આયુષ્યના સોપકમ અને નિરૂપકમ એમ બે ભેદ છે. દેવો અને નારકીઓને તો નિરૂપકમ આયુષ્ય જ હોય છે કારણ કે તેમનું આકસ્મિક મૃત્યુ થતું નથી અને આયુષ્યના ૬ માસ બાકી રહે ત્યારે જ તેઓ નવા આગમી ભવનું આયુષ્ય ખાંધે છે. એકેન્દ્રિયથી લઈને ચતુરિન્દ્રિય સુધીના જીવોમાં બંને પ્રકારના આયુ હોય છે. નિરૂપકમ હોય તો આયુષ્યનો ત્રીજો ભાગ બાકી રહેતાં પરભવતું આયુષ્ય ખાંધે છે અને સોપકમ હોય તો ત્રીજા ભાગનો પણ ત્રીજો ભાગ કરતાં કરતાં બાકી રહે તેમાં પરભવતું આયુષ્ય ખાંધે છે. પંચેન્દ્રિય તિર્યગ્ન અને મનુષ્યમાં અસંખ્યાત વર્ષના આયુષ્યવાળા જીવો હોય તે નિયમથી આયુષ્યના ૬ માસ શેષ રહેતાં અને સંખ્યાતવર્ષની આયુષ્યવાળા જીવો નિરૂપકમ આયુષ્યવાળા હોય તો આયુષ્યનો ત્રીજો ભાગ શેષ રહેતાં પરભવતું આયુષ્ય ખાંધે છે અને જીવે સોપકમ આયુષ્યવાળા હોય તો એકેન્દ્રિય સમાન જાણવું. ત્યારબાદ આયુષ્ય બંધના ૬ પ્રકાર બતાવ્યા છે. (૧) જાતિનામ નિદ્ધત આયુ (૨) ગતિનામ (૩) સ્થિતિનામ (૪) અવગ્રાહના નામ (૫) પ્રદેશ નામ અને (૬) અનુભવના નામ-નિદ્ધત આયુષ્યનું નિરૂપણ છે. આ બધામાં આયુષ્ય કર્મનું પ્રાધાન્ય છે અને તેનો ઉદ્ધય થતાં તે તે જાતિનામ આદિ કર્મનો ઉદ્ધય થાય છે.

સાતમા પદમાં સિદ્ધ સિવાય જેટલા પણ સંસારી જીવો છે તેમના શ્વાસોચ્છવાસના કાળની ચર્ચા છે. આચાર્ય મલ્લયગિરિએ લખ્યું છે કે જેટલું દુઃખ વધુ તેટલા શ્વાસોચ્છવાસનું પ્રમાણ વધારે. અત્યન્ત દુઃખી જીવને તો નિરન્તર શ્વાસોચ્છવાસની પ્રક્રિયા ચાલુ જ રહે છે.^૨ જેમ જેમ સુખ વધતું જાય છે તેમ તેમ શ્વાસોચ્છવાસનો સમય લાંબો વધતો જાય છે એટલે કે લાંબા સમય બાદ શ્વાસોચ્છવાસ લેવા મૂકવાની ક્રિયા થાય છે. આ તો અનુભવની વાત છે.^૩ શ્વાસોચ્છવાસની ક્રિયા પણ દુઃખ છે. દેવોમાં જેમની જેટલી આયુષ્ય-સ્થિતિ હોય છે તેટલા પાપવાડિયા પછી તેમની શ્વાસોચ્છવાસની ક્રિયા થાય છે. આ પ્રમાણે વિસ્તારથી નિરૂપણ કરવામાં આવેલ છે.^૪

આઠમા 'સંજ્ઞા' પદમાં જીવોની સંજ્ઞા વિષે ચિન્તન કરવામાં આવ્યું છે. સંજ્ઞા દશ પ્રકારની છે-આહાર, ભય, મૈથુન, પરિગ્રહ, ક્રોધ, માન, માયા, લોભ, લોક અને ઓધ. આ દશે સંજ્ઞાઓ ચોવીસે દંડકોમાં ઘટાવીને વિચાર કર્યો છે અને સંજ્ઞાસંપન્ન જીવોના અહપણહુત્વનો પણ વિચાર કર્યો છે. નારકીમાં ભયસંજ્ઞા, તિર્યગ્નમાં આહારસંજ્ઞા, મનુષ્યમાં મૈથુનસંજ્ઞા અને દેવોમાં પરિગ્રહ સંજ્ઞાની બહુલતા અને મુખ્યતા હોય છે.

નવમા પદનું નામ 'યોનિપદ' છે. એક ભવમાંથી મરીને બીજા ભવમાં જતાં જીવ પોતાની સાથે કાર્મણ અને તેજસ શરીર લઈને જાય છે. તે સ્થળે નવા જન્મને યોગ્ય ઔદ્ધારિક વિ. શરીરના પુદ્ગલોને ગ્રહણ કરે છે તે સ્થાનને યોનિ અથવા ઉત્પત્તિસ્થાન કહે છે. પ્રસ્તુત પદમાં યોનિનો અનેક દૃષ્ટિએ વિચાર કરવામાં આવ્યો છે. શીત, ઉષ્ણ, શીતોષ્ણ, સચિત્ત, અચિત્ત, મિથ્ર, સંવૃત, વિવૃત અને સંવૃતવિવૃત. આ પ્રમાણે નવ પ્રકારે જીવોના યોનિસ્થાન અર્થાત્ ઉત્પત્તિ-સ્થાનનું વિસ્તારથી નિરૂપણ કરવામાં આવેલ છે.

૧. પ્રજ્ઞાપના ટીકા પત્ર ૨૦૫.
 ૨. અતિદુઃખિતા હિ નૈર્યિકાઃ દુઃખિતાનાં ચ નિરન્તરં ઉચ્છ્વાસ નિશ્વાસો તથા લોકે દર્શનાત્ -પ્રજ્ઞાપના ટીકા પત્ર ૨૨૦.
 ૩. સુખિતાનાં ચ યથોત્તરં મહાનુચ્છવાસ નિશ્વાસ ક્રિયા વિરહકાલઃ -પ્રજ્ઞાપના ટીકા પત્ર ૨૨૧.
 ૪. યથા યથાઽઽયુષઃ સાગરોપમવૃદ્ધિસ્તથા તથોચ્છવાસ નિશ્વાસ ક્રિયા વિરહ પ્રમાણુસ્થાપિ પક્ષગૃહિઃ।

હસમાં પદમાં દ્રવ્યોના ચરમ-અચરમપણા આશ્રી વિવેચન કરવામાં આવ્યું છે. જગતની રચનામાં કોઈ વસ્તુ ચરમ-અન્તમાં હોય છે તો કોઈ અચરમ-અન્તમાં નહિ પરંતુ મધ્યમાં હોય છે. પ્રસ્તુત પદમાં જુદાં જુદાં દ્રવ્યોની લોક અને અલોક આશ્રી ચરમ અને અચરમ સંબંધી વિચારણા કરવામાં આવી છે. ચરમ અને અચરમ બીજા કોઈની અપેક્ષાથી જ થઈ શકે. પ્રસ્તુત પદમાં છ પ્રકારના પ્રશ્નો પૂછવામાં આવ્યા છે. (૧) ચરમ છે (૨) અચરમ છે (૩) બહુવચનમાં-ચરમ છે કે (૪) અચરમ છે (૫) ચરમાન્ત પ્રદેશ છે કે (૬) અચરમાન્ત પ્રદેશ છે. આ છ વિકલ્પોને લઈને ૨૪ ઠંડકના જીવોનો ગતિ આદિની અપેક્ષાએ વિચાર કરવામાં આવ્યો છે. જેમકે-ગતિની અપેક્ષાએ ચરમ તેને કહેવાય કે જે જીવ બીજી ગતિમાં ન જતાં, મનુષ્ય ગતિમાંથી સીધો મોક્ષમાં જનાર હોય. પરંતુ મનુષ્યમાંથી બધા મોક્ષમાં જનારા હોતા નથી એટલે જેના ભવો હજી બાકી છે તે બધા જીવો ગતિની અપેક્ષાએ અચરમ છે. આજ પ્રમાણે સ્થિતિ વિ. થી પણ ચરમ-અચરમનો વિચાર કરવામાં આવ્યો છે.

અગ્યારમું 'ભાષાપદ' છે. આ પદમાં ભાષા સંબંધી વિચારણા કરતાં બતાવ્યું છે કે ભાષા કેવી રીતે ઉત્પન્ન થાય છે, ક્યાં રહે છે, તેની આકૃતિ કેવા પ્રકારની છે, તેનું સ્વરૂપ, ભેદ-પ્રભેદ અને યોલનાર વ્યક્તિ વિગેરે અનેક મહત્વપૂર્ણ બાબતો ઉપર ચિન્તન કરવામાં આવ્યું છે.

જે યોલવામાં આવે તે ભાષા કહેવાય છે^૧ બીજા શબ્દોમાં કહેવું હોય તો એમ કહી શકાય કે જે શબ્દો બીજાના અવબોધ-સમજવામાં કારણભૂત અને તે ભાષા છે.^૨ ભાષાનું આદિ કારણુ તો જીવ છે અને ઉપાદાન કારણુ પુદ્ગલ છે. જીવો સ્થિર થયેલા ભાષાના પુદ્ગલોને કાયયોગ વડે ગ્રહણ કરી ભાષારૂપે પરિણમીને છે. આ ભાષાના પુદ્ગલો જ્યારે ભાષારૂપે બહાર નીકળે છે ત્યારે સંપૂર્ણ લોકમાં વ્યાપ્ત થઈ જાય છે. લોકવજ્રાકાર હોવાથી ભાષાનો આકાર પણ શાસ્ત્રકારે વજ્રાકાર જ બતાવ્યો છે. ભાષાનું પર્યવસાન (અન્ત) લોકાન્તમાં થાય છે તેથી ભાષાના પુદ્ગલો સમગ્ર લોકમાં ફેલાઈને લોકને ભરી દે છે. લોકની ઉપર કે આગળ (અલોકમાં) ભાષાના પુદ્ગલો જતા નથી કારણુ કે ગમનક્રિયામાં સહાયભૂત ધર્માસ્તિકાય લોકમાં જ છે. જે ભાષાના પુદ્ગલો ગ્રહણ કર્યા તે ભાષારૂપે પરિણમીને બહાર નીકળે છે. તેનો કાળ પરિમાણ બે સમયનો છે. પ્રથમ સમયે ગ્રહણ કરે છે અને બીજા સમયે બહાર કાઢે છે. આવશ્યક નિર્ચુકિત^૩ અને વિશેષાવશ્યક ભાષ્ય^૪માં બતાવ્યું છે કે કાયયોગ વડે જીવ ભાષા પુદ્ગલોને ગ્રહણ કરે છે અને વાક્યોગથી તેનું નિર્ગમન કરે છે. (બહાર કાઢે છે)

પુદ્ગલ દ્રવ્ય પરમાણુથી લઈને અન્તપ્રદેશી સ્કન્ધ રૂપે હોય છે. જે સ્કન્ધ અન્તપ્રદેશી હોય છે તેમનું જ ગ્રહણ ભાષા માટે ઉપયોગી થાય છે. ક્ષેત્ર દૃષ્ટિએ અસંખ્યાત પ્રદેશ સ્થિત સ્કન્ધ, કાળની દૃષ્ટિએ એક સમયથી લઈને અસંખ્યાત સમયની સ્થિતિવાળા સ્કન્ધ હોય છે. રૂપ, રસ, ગંધ અને સ્પર્શની અપેક્ષાએ ભાષાના પુદ્ગલો એક સમાન નથી હોતા તો પણ રૂપ આદિ પરિણામવાળાં તો બધાં હોય જ છે. સ્પર્શની અપેક્ષાએ ચાર સ્પર્શવાળા પુદ્ગલોનું જ ગ્રહણ થાય છે. આકાશના જેટલા પ્રદેશોનું અવગાહન કરી આત્મા રહે છે તેટલા જ પ્રદેશોમાં રહેલા ભાષાના પુદ્ગલોને તે ગ્રહણ કરે છે.

પ્રસ્તુત પદમાં ભાષાના ભેદોનો એક દૃષ્ટિએ વિચાર કરવામાં આવેલ છે. ભાષાના બે ભેદ છે. પર્યાપ્તા અને અપર્યાપ્તા. પર્યાપ્તાના સત્યભાષા અને મૃષાભાષા એમ બે ભેદ છે. સત્યભાષાના જનપદસત્ય, સમ્મતસત્ય આદિ ૧૦ ભેદ છે અને મૃષા-અસત્યભાષાના કોધનિશ્રિત, માનનિશ્રિત આદિ ૧૦ ભેદ છે. અપર્યાપ્ત ભાષાના સત્યામૃષા અને અસત્યામૃષા એમ બે ભેદ છે. જેમાં અર્ધસત્ય હોય તે ભાષા સત્યામૃષા (મિશ્ર) કહેવાય છે અને તેના ૧૦ ભેદ છે, અને જેમાં સત્ય કે મિથ્યાનો કંઈ સંબંધ ન હોય તે અસત્યામૃષા છે. તેના ૧૨ ભેદ છે. બીજી અપેક્ષાએ લિંગ, સંખ્યાકાળ, વચન આદિની દૃષ્ટિએ ભાષાના ૧૬ પ્રકાર બતાવ્યા છે.

બારમા પદમાં જીવોના શરીરના સંબંધમાં ચિન્તન કરવામાં આવ્યું છે. શરીરના ઔદારિક, વૈકિય, આહારક,

૧. ભાષ્યે ઈતિ ભાષા -- પ્રજ્ઞાપના ટીકા પૃ. ૨૪૬.

૨. ભાષાવબોધ બીજાભૂતા -- પ્રજ્ઞાપના ટીકા પૃ. ૨૫૬.

૩. આવશ્યક નિર્ચુકિત ગાથા ૭.

૪. વિશેષાવશ્યક ભાષા ગાથા ૩૫૩.

તેજસ અને કાર્મણુ. આ પાંચ પ્રકાર બનાવ્યા છે.^૧ ઉપનિષદોમાં આત્માના પાંચ કોષની ચર્ચા કરવામાં આવી છે. તેમાંથી માત્ર અન્નમય કોષની સાથે જ ઔદારિક શરીરની સરખામણી થઈ શકે છે.^૨ ત્યાર પછી સાંખ્ય વિ. દર્શનોમાં અવ્યક્ત, સૂક્ષ્મ અને લિંગ શરીર માનવામાં આવેલ છે. તેની તુલના કાર્મણુ શરીરની સાથે થઈ શકે છે.^૩

ચોવીસ ઢંડકોમાં કોને કેટલા શરીર હોય છે તેનું ચિન્તન કરતાં બતાવ્યું છે કે ઔદારિકથી વૈક્રિય અને વૈક્રિયથી આહારક આદિ શરીરોના પ્રદેશોની સંખ્યા ઉત્તરોત્તર વધારે હોવા છતાં પણ તેઓ ઉત્તરોત્તર અધિકાધિક સૂક્ષ્મ છે.

તેરમા પરિણામ પદમાં પરિણામના સંબંધમાં ચિન્તન કરતાં જીવ અને અજીવ બંને દ્રવ્યોના - પદાર્થોના પરિણામ બતાવ્યા છે. પહેલાં જીવના લેહ - પ્રલેહ બતાવી ૨૪ ઢંડકોમાં ગતિ, કષાય વિ.ની અપેક્ષાએ તેમના પરિણામોનો વિચાર કર્યો છે. ત્યારબાદ અજીવના પરિણામોના લેહ - પ્રલેહ બતાવ્યા છે. અહીં પરિણામોનો અર્થ 'પર્યાય' અથવા 'લાવેતું' પરિણમન' કર્યો છે.

ચૌદમું 'કષાયપદ' છે. તેમાં ક્રોધ, માન, માયા અને લોભ આ ચારે કષાય ૨૪ ઢંડકમાં બતાવ્યા છે. ક્ષેત્ર, વસ્તુ, શરીર અને ઉપધિને કારણે સંપૂર્ણ સંસારી જીવોમાં કષાયની ઉત્પત્તિ થાય છે. કષાયના અનંતાનુબંધી, અપ્રત્યાખ્યાન, પ્રત્યાખ્યાન અને સંજવલન એમ ચાર લેહ બતાવી આલોગ નિવર્તિત, અનાલોગ નિવર્તિત, ઉપશાન્ત અને અનુપશાન્ત આ પ્રમાણે લેહો વર્ણવ્યા છે. ગમે તે કારણ ઉપસ્થિત થતાં જે કષાય થાય તે આલોગ નિવર્તિત કષાય છે અને કારણ વગર જે કષાય થાય છે તે અનાલોગ નિવર્તિત કષાય કહેવાય છે.

કષાય એજ મુખ્યરૂપથી કર્મબંધનનું કારણ છે. ત્રણે કાળમાં આઠે કર્મપ્રકૃતિઓના ચયનનું સ્થાન અને તેના પ્રકાર ૨૪ ઢંડકના જીવોમાં કષાયને જ માનવામાં આવેલ છે. સાથેસાથ ઉપચયન, બંધ, ઉદીરણા, વેદના અને નિર્જરામાં ચારે કષાય એજ મુખ્યરૂપથી કારણ છે એમ પણ બતાવેલ છે.

પંદરમું 'ઇન્દ્રિયપદ' છે. આમાં ઇન્દ્રિયોના સંબંધમાં બે ઉદ્દેશકોમાં વર્ણન કર્યું છે. પહેલા ઉદ્દેશકમાં ૨૪ દ્વાર છે અને બીજામાં ૧૨ દ્વાર છે. ઇન્દ્રિયો પાંચ છે - શ્રેત્રેન્દ્રિય, ચક્ષુરિન્દ્રિય, ઘ્રાણેન્દ્રિય, રસનેન્દ્રિય અને સ્પર્શેન્દ્રિય. આની ચર્ચા ૨૪ દ્વારોથી ૨૪ ઢંડકોમાં કરવામાં આવી છે. જીવોમાં ઇન્દ્રિયો વડે અવગ્રહણુ - (પરિચ્છેદ) અવાય, ઇહા અને અવગ્રહ - અર્થ અને વ્યંજન બંને પ્રકારે ૨૪ ઢંડકમાં નિરૂપણુ કરેલ છે. ચક્ષુ સિવાય ચાર ઇન્દ્રિયોનો વ્યંજનાવગ્રહ થાય છે. અર્થાવગ્રહ છ પ્રકારનો છે કારણ કે તે પાંચ ઇન્દ્રિય અને છઠાનો ઇન્દ્રિય (મનથી) પણ થાય છે. તેવી જ રીતે ઇન્દ્રિયોના દ્રવ્યેન્દ્રિય અને ભાવેન્દ્રિય એમ બે લેહ કર્યા છે. ઇન્દ્રિયોપચય, ઇન્દ્રિય નિવર્તન ઇન્દ્રિયલપ્ધિ આદિ દ્વારે વડે દ્રવ્યેન્દ્રિય અને ભાવેન્દ્રિયની ૨૪ ઢંડકોની સાથે વિચારણા કરવામાં આવી છે.

સોળમું 'પ્રયોગ પદ' છે. મન, વચન અને કાયા વડે આત્માના વ્યાપારને 'યોગ' કહેવાય છે. અને તેજ યોગનું વર્ણન પ્રસ્તુત પદમાં 'પ્રયોગ' શબ્દથી કરવામાં આવ્યું છે. આને 'આત્મ-વ્યાપાર' એટલા માટે કહેવાય છે કે આત્માના અભાવમાં ત્રણેની ક્રિયા થઈ શકતી નથી. જૈન દ્રષ્ટિએ ત્રણે પુદ્ગલમય છે અને પુદ્ગલની જે સ્વાભાવિક ગતિ છે તે આત્મા સિવાય પણ તેમાં થઈ શકે છે. પરન્તુ જ્યારે પુદ્ગલ મન, વચન અને કાયારૂપે પરિણમ્યા હોય ત્યારે આત્માના સહયોગથી જે વિશિષ્ટ પ્રકારનો વ્યાપાર થાય છે તે અપરિણુત અવસ્થામાં અસંભવ છે. પુદ્ગલનું મન વિ.માં પરિણમન થવું તે પણ આત્માના કર્મબંધીન જ છે. તેથી તેમના વ્યાપારને આત્મવ્યાપાર કહી શકાય. તે વ્યાપાર અર્થાત્ પ્રયોગના ૧૫ લેહોનો નિર્દેશ કરીને સામાન્ય જીવમાં અને વિશેષરૂપથી ૨૪ ઢંડકમાં તે પ્રયોગોને ઘટાવી બતાવ્યા છે. આ આયોજનમાં અમુક પ્રયોગ હોય ત્યારે તેની સાથે બીજા કેટલા પ્રયોગ હોઈ શકે તેનું પણ વિસ્તારથી વિવેચન કરેલ છે.

૧. ભગવતી ૧૭-૧ સુ. ૫૯૨.

૨. તૈત્તરીય ઉપનિષદ, ભૃગુવલ્લી, વેલવલકર અને શનડે. History of Indian Philosophy, p. 250

૩. સાંખ્યકારિકા ૩૯-૪૦ વેલવલકર અને શનડે as per above p. 358.

(ખ) માલવણિયા 'ગણધરવાદ' પ્રસ્તાવના પૃ. ૧૨૧-૧૨૩.

અત્તરમું 'લેશ્યાપદ' છે. આમાં લેશ્યાનું વર્ણન કરનારા ૬ ઉદ્દેશક છે. પ્રથમ ઉદ્દેશકમાં નારકી વિ. ૨૪ ઠંડકના સંબંધમાં આહાર, શરીર, સ્વાસોચ્છવાસ, કર્મ, વર્ણ, લેશ્યા, વેદના, ક્રિયા, આયુષ્ય આદિનું વર્ણન છે. સલેશી જીવોની અપેક્ષાએ નારકાદિ ૨૪ ઠંડકોમાં ઉપરોક્ત સમ, વિષમનું વિવેચન છે. બીજા ઉદ્દેશકમાં લેશ્યાના ૬ ભેદ બતાવી નરકાદિ ચાર ગતિના જીવોમાં કેટલી-કેટલી લેશ્યાઓ હોય છે તેનું નિરૂપણ છે. ત્રીજા ઉદ્દેશકમાં જન્મ અને મરણ વખતે જે લેશ્યા હોય છે તેનું વર્ણન છે. અને તે લેશ્યાવાળા જીવોને કેટલું જ્ઞાન હોય છે, અવધિજ્ઞાનની મર્યાદા વિ. સંબંધીનું વિવેચન છે. ચોથા ઉદ્દેશકમાં એક લેશ્યાનું બીજી લેશ્યાપણે પરિણમન થતાં તેના વર્ણ, ગંધ, રસ અને સ્પર્શની ચર્ચા છે. પાંચમા ઉદ્દેશકમાં દેવ, નારકીની અપેક્ષાએ લેશ્યાઓનું એક લેશ્યાનું બીજી લેશ્યામાં પરિણમન થતું નથી. અને છઠા ઉદ્દેશકમાં મનુષ્ય સંબંધી લેશ્યાનો વિચાર કરવામાં આવેલ છે.

લેશ્યાનો અર્થ ટીકાકારે આ પ્રમાણે કર્યો છે. 'કષાય રંજિત યોગપ્રવૃત્તિને' લેશ્યા કહેવાય છે. આ પરિભાષા છદ્મસ્થ સંબંધી છે. શુકલલેશ્યા ૧૩મા ગુણસ્થાનવર્તી કેવળીને પણ હોય છે તેથી ત્યાં યોગની પ્રવૃત્તિને જ લેશ્યા કહેલ છે. કષાય તો માત્ર તે જ યોગની પ્રવૃત્તિમાં તીવ્રતા આદિનો સંનિવેશ કરે છે.^૧

જીવને અમુક લેશ્યાની પ્રાપ્તિ થયા બાદ અન્તર્મુહૂર્ત વીત્યા પછી અને અન્તર્મુહૂર્ત શેષ રહે ત્યારે જીવ પરલોકમાં જન્મ ધારણ કરે છે. કારણ કે મરણ સમયે આગામી ભવની અને જન્મ વખતે અતીતભવની લેશ્યાનું અન્તર્મુહૂર્ત કાળ સુધી હોવું આવશ્યક છે. જીવ જે લેશ્યામાં મરણ પામે છે, તે આવતા ભવમાં તે જ લેશ્યામાં જન્મે છે.^૨

અહારમા પદનું નામ કાયસ્થિતિ છે. તેમાં જીવ અને અજીવ બંને પોતપોતાની પર્યાયમાં કેટલા સમય સુધી રહે છે તે પરત્વે ચિન્તન કર્યું છે. ચોથા સ્થિતિપદ અને આ અહારમા કાયસ્થિતિ પદમાં તદ્દાવત એ છે કે સ્થિતિપદમાં તો ૨૪ ઠંડકોમાં જીવોની ભવસ્થિતિ અર્થાત્ એક ભવની અપેક્ષાએ આયુષ્યનો વિચાર કર્યો છે. જ્યારે આ પદમાં એક જીવ મરીને સતત તે જ ભવમાં વારંવાર નિરન્તર જન્મ્યા કરે તો તેવા બધા ભવોની પરંપરાની કાળમર્યાદા કેટલી અથવા તે બધા ભવોના મળી આયુષ્યનો કેટલો સરવાળો થાય તેનો વિચાર કાયસ્થિતિ પદમાં કરવામાં આવેલ છે. સ્થિતિપદમાં તો માત્ર આયુષ્યનો જ વિચાર છે, જ્યારે પ્રસ્તુત પદમાં ધર્માસ્તિકાય બાદિ અજીવ દ્રવ્ય કે જે 'કાય' રૂપે ઓળખાય છે, તેમનું તે રૂપે ટકવાનો કાળ (સ્થિતિ)નો પણ વિચાર કરવામાં આવ્યો છે.

આ પદમાં જીવ, ગતિ, ઇન્દ્રિય, યોગ, વેદ, કષાય, લેશ્યા, સમ્યક્ત્વ, જ્ઞાન, ઈર્શન, સંયત, ઉપયોગ, આહાર, ભાષક, પરિત્ત, પર્યાપ્ત, સૂક્ષ્મ, સંસી, ભવસિદ્ધિક, અસ્તિકાય અને ચરમની અપેક્ષાએ કાયસ્થિતિનું વર્ણન છે. વનસ્પતિકાયની કાયસ્થિતિ 'અસંખેજ્જા યોગગલ પરિચક્ષા' બતાવી છે. તેનું કારણ એ છે કે 'કોઈ પણ વનસ્પતિનો જીવ અનાદિકાળથી વનસ્પતિ રૂપે રહી શકે નહિ અને તેણે વનસ્પતિકાય સિવાયનો ભવ કર્યો હોવો જોઈએ-' એવી બાંતિને ટાળવા માટે વનસ્પતિના વ્યવહાર-રાશિ અને અવ્યવહાર રાશિ એમ બે પ્રકારના ભેદ બતાવ્યા છે. તેમજ નિગોઠના જીવોના સ્વરૂપનું વર્ણન કર્યું છે. માતા મરૂદેવીનો જીવ અનાદિકાળથી વનસ્પતિમાં હતો તેના પ્રમાણનો ઉલ્લેખ ટીકામાં કરેલ છે.^૩

ઓગણીસમું 'સમ્યક્ત્વ' પદ છે. આમાં જીવોના ૨૪ ઠંડકોમાં સમ્યગ્દષ્ટિ, મિથ્યાદષ્ટિ અને મિશ્રદષ્ટિ સંબંધી વિચાર કરતાં જણાવ્યું છે કે સમ્યગ્ મિથ્યાદષ્ટિ (મિશ્ર) કેવળ પંચેન્દ્રિયજ હોય છે અને એકેન્દ્રિય મિથ્યાદષ્ટિજ હોય છે. ત્રસમાં બેઠેન્દ્રિયથી લઈ ચતુરિન્દ્રિય સુધીના જીવો સમ્યગ્ મિથ્યાદષ્ટિ નથી હોતા. ષટખંડાગમમાં અસંસી પંચેન્દ્રિયને મિથ્યાદષ્ટિ જ કહેલ છે. સમ્યગ્દષ્ટિ અને મિથ્યાદષ્ટિ બેઠેન્દ્રિયથી માંડી પંચેન્દ્રિય સુધીના જીવો હોય છે.

વીસમા પદનું નામ 'અન્તક્રિયા' છે. ભવનો અન્ત કરનારી ક્રિયા 'અન્તક્રિયા' કહેવાય છે. આ ક્રિયા અહીં

૧. આવશ્યક યુષ્ણિમાં જિનદાસ મહત્તરે કહ્યું છે.

"લેશ્યાભિરાત્મનિ કર્માણિ સંશિલ્પ્યન્તે। યોગપરિણામે લેશ્યા! જન્મ્ય અયોગિકેવલી ચલેસ્સો।"

૨. "જલ્લેસાઈ દલ્વાઈ આયઈત્તા કાલં કરેઈ તલ્લેસેસુ ઉવવજજઈ"

૩. પ્રજાપના ટીકા પત્ર ૩૭૮ અને ૩૮૧.

એ અર્થમાં પ્રયુક્ત થઈ છે. (૧) નવો ભવ અને (૨) મોક્ષ. બીજા શબ્દોમાં કહેવું હોય તો મોક્ષ અને મરણ આ બે અર્થમાં 'અન્તક્રિયા' શબ્દ આવેલ છે. આ અન્તક્રિયાનો વિચાર નારકાદિ ૨૪ દંડકોમાં કરેલ છે. આ પદમાં એમ બતાવ્યું છે કે માત્ર મનુષ્ય જ અન્તક્રિયા એટલે મોક્ષ પ્રાપ્ત કરી શકે છે. આતું વર્ણુન છ દ્વારો વડે વિસ્તારથી કરવામાં આવ્યું છે. મનુષ્ય સિવાય બીજી પર્યાયમાં અન્તક્રિયાનો અર્થ મરણથી સંબંધિત છે. અન્તરાગત અથવા પરંપરાગતથી નારકાદિ જીવો અન્તક્રિયા કરી શકે છે તેનું નિરૂપણ વિગતથી કરેલ છે.

એકવીસમું પદ 'અવગાહના સંસ્થાન' છે. આ પદમાં જીવોના શરીરના ભેદ, સંસ્થાન-આકૃતિ, પ્રમાણ-શરીરનું માપ, શરીર નિર્માણ માટે યુક્તગતોનું ચયન, જીવમાં એકી સાથે કયા કયા શરીર હોય છે, શરીરના દ્રવ્ય અને પ્રદેશોનું અલ્પબહુત્વ અને અવગાહનાનું અલ્પબહુત્વ આ સાત દ્વારોથી શરીરના સંબંધમાં વિચારણા કરવામાં આવી છે. ગતિ વિ. અનેક દ્વારો વડે આ પહેલાં જીવોની વિચારણા કરી છે પરંતુ તેમાં શરીર દ્વારથી વિચારણા થયેલ નથી. અહીં પ્રથમ વિધિ-દ્વારમાં શરીરના પાંચ ભેદ-ઔદારિક, વૈક્રિય, આહારક, તેજસ અને કાર્મણુનું વર્ણુન કરીને ઔદારિકાદિ શરીરોના ભેદોની ચર્ચા વિસ્તારથી કરેલ છે.

બાવીસમું 'ક્રિયાપદ' છે. પ્રાચીન યુગમાં સુકૃત, હુકૃત, પુણ્ય, પાપ, કુશલ, અકુશલ કર્મ માટે 'ક્રિયા' શબ્દનો ઉપયોગ થતો હતો અને તેવી ક્રિયા કરનારા માટે 'ક્રિયાવાદી' શબ્દનો પ્રયોગ કરવામાં આવતો હતો. આગમ તથા પાલીપિટકોમાં પ્રસ્તુત અર્થમાં 'ક્રિયાનો' પ્રયોગ અનેક સ્થળે થયેલો જોવામાં આવે છે.

પ્રસ્તુત પદમાં ક્રિયા-કર્મ સંબંધી વિચારણા થયેલ છે. કર્મ અર્થાત્ વાસના અથવા સંસ્કાર જેને લીધે પુનર્જન્મ થાય છે. જ્યારે આપણે આત્માના જન્મ-જન્માન્તરની કલ્પના કરીએ છીએ ત્યારે તેના કારણરૂપ કર્મની વિચારણા અનિવાર્ય બની જાય છે. ભ. મહાવીર અને યુદ્ધના સમયે ક્રિયાવાદ શબ્દ કર્મને માનનારાઓ માટે પ્રચલિત હતો. તેથી ક્રિયાવાદ અને કર્મવાદ એકબીજાના પર્યાયવાચી થઈ ગયા હતા. કાળક્રમે ક્રિયાવાદને બદલે કર્મવાદ જ પ્રચલિત થઈ ગયો. તેનું એક કારણ એવું પણ છે કે કર્મવિચારની સૂક્ષ્મતા જેમ જેમ વધતી ગઈ તેમ તેમ તે ક્રિયાવિચારથી દૂર પણ થતો ગયો. અહીં આ ક્રિયાવિચાર કર્મવિચારની પૂર્વભૂમિકા રૂપે આપણી સામે ઉપસ્થિત છે. પ્રજ્ઞાપનામાં ક્રિયાપદ, સૂત્રકૃતાંગમાં ક્રિયાસ્થાન અને ભગવતીમાં અનેક પ્રસંગે ક્રિયા અને ક્રિયાવાદની ચર્ચા કરવામાં આવી છે. આથી સમજી શકાય છે કે તે વખતે ક્રિયા ચર્ચાનું કેટલું મહત્ત્વ હતું. આ પદમાં ક્રિયાના પાંચ ભેદ-અહિંસા અને હિંસાના વિચારને લક્ષ્યમાં રાખી કર્યા છે. બીજી રીતે ૧૮ પાપસ્થાનકની અપેક્ષાએ ક્રિયાની વિચારણા કરેલ છે. કાયિકી, આધિકરણિકી, પ્રાદેષિકી, પારિતાપનિકી અને પ્રાણાતિપાતિકી આ પાંચ ક્રિયાઓનું વિસ્તારથી નિરૂપણ કર્યું છે.

૨૩ થી ૨૭ સુધી આ પાંચ પદોમાં કર્મપ્રકૃતિ, કર્મબંધ, કર્મબંધવેદ, કર્મવેદબંધ અને કર્મવેદવેદક આમ કર્મસંબંધી વિસ્તારથી ચર્ચા વિચારણા કરવામાં આવેલ છે. કર્મપ્રકૃતિના મૂળ આઠ ભેદ-જ્ઞાનાવરણીય, દર્શનાવરણીય, વેદનીય, મોહનીય, આયુ, નામ, ગોત્ર અને અન્તરાયનું તેમજ તે કર્મોના ઉત્તરભેદ (ઉત્તર પ્રકૃતિઓ)નું વિસ્તારથી પ્રતિપાદન કરવામાં આવેલ છે.

કર્મની આઠે પ્રકૃતિઓ નારકી આદિ જીવોના ૨૪ દંડકોમાં હોય છે. જીવ આઠે પ્રકૃતિઓનો બંધ કેવી રીતે કરે છે તેનું કારણ સમજાવતાં બતાવ્યું છે કે જ્ઞાનાવરણીયનો ઉદય હોય છે ત્યારે દર્શનાવરણીયનું આગમન થાય છે. દર્શનાવરણીયના ઉદયથી દર્શનમોહ અને દર્શનમોહના ઉદયથી મિથ્યાત્વ અને મિથ્યાત્વનો ઉદય થતાં આઠે કર્મોનું આગમન થાય છે. બધા જીવોના સંબંધમાં આઠે કર્મોના આગમનને આવો જ ક્રમ છે.

જીવોને જે જ્ઞાનાવરણાદિ કર્મોનો બંધ થાય છે તેના બે મૂળ કારણ છે-રાગ અને દ્વેષ. રાગમાં માયા અને લોભ, તથા દ્વેષમાં ક્રોધ અને માનનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. કર્મોના વેદન-અનુભવના સંબંધમાં બતાવ્યું છે કે વેદનીય, આયુષ્ય, નામ અને ગોત્ર આ ચાર કર્મો તો ૨૪ દંડકમાં જીવો વેદે જ છે, પરંતુ જ્ઞાનાવરણ, દર્શનાવરણ, મોહનીય અને અન્તરાય આ ચાર કર્મો જીવ વેદે પણ છે અને નથી પણ વેદતા. અહીં 'વેદના' માટે 'અનુભવ'

એવા શબ્દોનો પ્રયોગ કરવામાં આવ્યો છે. પ્રસ્તુત પદમાં કર્મના બદ્ધ, સ્પષ્ટ, સંચય અને કર્મોના અનુભાવ (વેદન)ની ગતિ, સ્થિતિ, ભવ, પુદ્ગલ આદિ દૃષ્ટિએ વિસ્તારથી વિચારણા કરવામાં આવી છે.

આઠવીસમા પદનું નામ 'આહારપદ' છે. આમાં જીવોના આહાર સંબંધી વિચારણા ૨ ઉદ્દેશકોમાં કરેલ છે. પ્રથમ ઉદ્દેશકમાં ૧૧ દ્વાર અને બીજા ઉદ્દેશકમાં ૧૩ દ્વાર વડે આહાર સંબંધી પ્રતિપાદન કર્યું છે. ૨૪ ઠંડકમાં જીવોના આહાર સચેત હોય છે, અચેત હોય છે કે મિશ્ર? આ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપતાં કહ્યું છે કે વૈકલ્પશરીરધારી જીવોના આહાર અચેત જ હોય છે. પરંતુ ઔદારિક શરીરધારી જીવો ત્રણે પ્રકારના આહાર લે છે. ૨૪ ઠંડકમાં સાત દ્વારથી આહાર સંબંધી વિચારણા કરી છે. જેમ કે-જીવો આહારથી હોય છે કે નહિ, કેટલા સમય પછી આહારની ઈચ્છાવાળા થાય છે, આહારમાં શું લે છે, બધી દિશાઓમાંથી આહારના પુદ્ગલો ગ્રહણ કરી સમગ્રતું પરિભ્રમન કરે છે, સર્વ ભાવથી આહાર કરે છે કે અમુક અંશનો અને ગ્રહણ કરેલા બધા પુદ્ગલોને આહાર રૂપે પરિભ્રમણ કરે છે?

જીવો જે આહાર લે છે તે આલોગ નિર્વર્તિત (પોતાની ઇચ્છા થાય ત્યારે લેવો) અને અનાલોગ નિર્વર્તિત- (ઇચ્છા વિના આહાર ગ્રહણ કરવો)-એમ બે પ્રકારે છે. ઇચ્છા થતાં આહાર લેવામાં જીવોની જુદી જુદી કાળમર્યાદા છે. પરંતુ અનિચ્છાએ લેવાતો આહાર તો નિરન્તર ગ્રહણ થાય છે. વર્ણ, રસ આદિથી યુક્ત, અનંતપ્રદેશી સ્કન્ધવાળો અને અસંખ્યાત પ્રદેશી ક્ષેત્રાવગાહ અને આત્મપ્રદેશો વડે સ્પર્શાયેલા પુદ્ગલોજ આહાર માટે ઉપયોગી થાય છે.

પ્રસ્તુત પદના બીજા ઉદ્દેશકમાં ૧૩ દ્વારથી જીવોના આહારક અને અનાહારક એમ બે વિકલ્પોની ચર્ચા કરી છે. એજ પ્રમાણે લોભ આહાર, પ્રક્ષેપ આહાર અને એજ આહાર કયા કયા જીવોને હોય છે તેનું સ્પષ્ટીકરણ કરવામાં આવ્યું છે.

૨૯, ૩૦ અને ૩૩મો પદ 'ઉપયોગ', 'પશ્યતા' અને 'અવધિ' પદ છે. પ્રજ્ઞાપના સૂત્રમાં જીવોના ઓધવ્યાપાર અથવા જ્ઞાનવ્યાપારના સંબંધમાં આ ત્રણ પદોમાં ચર્ચાવિચારણા કરવામાં આવી છે તેથી ત્રણેને એક સાથે અહીં લીધાં છે અને વિવેચન કર્યું છે.

આત્મા વિજ્ઞાતા છે. તેમાં કોઈ પ્રકારના રમ કે રૂપ નથી. અરૂપી હોવા છતાં 'સત્' છે. આત્મા અરૂપી, લોક-પ્રમાણુ પ્રદેશોવાળો અને નિત્ય છે. તેનો ગુણુ 'ઉપયોગ' છે. સંખ્યાથી અનંત આત્માઓ છે. 'ઉપયોગ' એ આત્માનું લક્ષણ અથવા ગુણુ છે. જે કે ઉપયોગમાં 'અવધિ'નો સમાવેશ થતો હોવા છતાં આને અત્રગ પદ આપવાનું કારણુ એ છે કે તે કાળે 'અવધિ'ના સંબંધમાં વિશેષ વિચાર કરવામાં આવ્યો હતો. આ પદમાં ઉપયોગના અને પશ્યતાના બંને લેહ કર્યા છે. સાકારોપયોગ (જ્ઞાન) અને અનાકારોપયોગ (દર્શન), સાકારપશ્યતા અને અનાકાર પશ્યતા. આચાર્ય અભયદેવે પશ્યતાને 'ઉપયોગ વિશેષ' જ બતાવેલ છે. વધુ સ્પષ્ટ કરતાં કહ્યું છે કે જે ઓધમાં ત્રૈકાલિક અવબોધ થતો હોય તે પશ્યતા કહેવાય છે, પરંતુ જે ઓધમાં માત્ર વર્તમાનકાલિક ઓધ થાય છે તે 'ઉપયોગ' કહેવાય છે. ઉપયોગ અને પશ્યતા આ બંનેની પ્રરૂપણા જીવોના ૨૪ ઠંડકમાં કરવામાં આવી છે. 'અવધિપદ'માં લેહ, વિષય, સંસ્થાન, બાહ્યઆભ્યન્તર અવધિ, દેશાવધિ, ક્ષયવૃદ્ધિ, પ્રતિપાતી-અપ્રતિપાતી. આ સાત પ્રકારે અવધિજ્ઞાનના સંબંધમાં વિસ્તારથી ચર્ચા-વિચારણા કરવામાં આવી છે.

ઇન્દ્રિય અને મનની સહાયતા વિના થનારા રૂપી પદાર્થોના જ્ઞાનને અવધિજ્ઞાન કહે છે. તેના બે લેહ છે. એકતો જન્મની સાથે પ્રાપ્ત થનાર ઔપપાતિક કે જે દેવ અને નારકીને થાય છે અને બીજું કર્મોના ક્ષયોપશમથી થનારું. જે મનુષ્ય અને તિર્યંચ પંચેન્દ્રિયને થાય છે તે ક્ષાયોપશમિક કહેવાય છે.

૩૧મા સંજ્ઞાપદમાં સિદ્ધસહિત સંપૂર્ણ જીવોને સંજ્ઞી, અસંજ્ઞી અને નોસંજ્ઞી-નોઅસંજ્ઞી એમ ત્રણુ લેહોમાં વિભક્ત કરીને વિચાર કરવામાં આવ્યો છે. સિદ્ધ ન તો સંજ્ઞી છે અને ન અસંજ્ઞી-તેથી તેમને નોસંજ્ઞી-નોઅસંજ્ઞી કહેવાય છે. મનુષ્યમાં પણ જેઓ કેવળી છે તેઓ પણ સિદ્ધસમાન છે. કારણુ કે મન હોવા છતાં પણ તેઓ તેનો ઉપયોગ કરીને જ્ઞાન પ્રાપ્ત નથી કરતા. અન્ય મનુષ્યો સંજ્ઞી અને અસંજ્ઞી બંને પ્રકારના હોય છે. એકેન્દ્રિયથી લઈને

ચઉરિન્દ્રય સુધીના જીવો અસંજી છે. નારકી, લવનપતિ, વાણવ્યન્તર અને પંચેન્દ્રય તિર્યંચ સંજી અને અસંજી બંને પ્રકારના હોય છે. જ્યોતિષી અને વૈમાનિક દેવો માત્ર સંજી જ હોય છે.

‘સંજા’ શબ્દના ટીકાકારે બે અર્થ કર્યા છે.- (૧) મતિજ્ઞાન વિશેષ - જેનો એક પ્રકાર જાતિસ્મરણ છે- જે જ્ઞાનમાં સ્મરણ અર્થાત્ પૂર્વ અનુભવનું સ્મરણ આવશ્યક હોય એવું જ્ઞાન સંજા કહેવાય છે. (૨) સંજા અર્થાત્ મન. સંજામાં સંજી અને અસંજી અર્થાત્ મનવાળા અને મન વિનાના એવો પણ અર્થ ખુલ્લકાપ, વિશેષાવશ્યક લાખ્ય વિ.માં થયો છે. ‘સમ્યક્ જ્ઞાનાતિ ઇતિ સંજા-મનઃ તદસ્થાસ્તીતિ સંજી. નૈકેન્દ્રયાદિનાહતિપ્રસંગઃ તસ્ય મનસોડભાવાત્। અથવા ‘શિક્ષા ક્રિયોપદેશાલાપગ્રાહી સંજી’ આ પ્રમાણે ધવલામાં પણ સંજી શબ્દની બે પ્રકારે વ્યાખ્યા કરવામાં આવી છે. સંજા શબ્દનો વાસ્તવિક કયો અર્થ અભિપ્રેત છે તે સંશોધનનો વિષય છે.

૩૨ મા પદનું નામ ‘સંયમ’ છે. આમાં સંયત, અસંયત, સંયતાસંયત અને નોસંયત, નોઅસંયત, નોસંયતાસંયત- આ પ્રમાણે સંયમના ચાર પ્રકારે સમસ્ત જીવો વિષે વિચાર કરવામાં આવ્યો છે. નારકી, એકેન્દ્રયથી લઈને ચઉરિન્દ્રય જીવો સુધી, વાણવ્યન્તર, જ્યોતિષક અને વૈમાનિક આ બધા અસંયત હોય છે. પંચેન્દ્રય તિર્યંચ, અસંયત અને સંયતાસંયત હોય છે. મનુષ્યમાં પ્રથમના ત્રણ પ્રકાર હોય છે અને સિદ્ધોમાં સંયમનો ચોથો પ્રકાર ‘નોસંયત નોઅસંયત નોસંયતાસંયત’ હોય છે સંયમના આધારે જીવોના સંબંધમાં વિચાર કરવાની આ પદ્ધતિ મહત્વપૂર્ણ છે.

૩૪ મા પદનું નામ ‘પ્રવિચારણા’ પદ છે. પ્રસ્તુત પદમાં ‘પ્રવિચારણુ’ (પ્રવિચારણા) શબ્દનો જે પ્રયોગ થયો છે તેનું મૂળ ‘પ્રવીચાર’ શબ્દમાં છે. પ્રસ્તુત પદના પ્રારંભમાં જ્યાં દ્વારનું નિરૂપણ છે ત્યાં ‘પરિચારણા’ અને મૂળમાં ‘પરિચારણ્યા’ એવો પાઠ છે. ક્રીડા, રતિ, ઇન્દ્રિયોના કામલોગ અને મૈથુન માટે સંસ્કૃતમાં ‘પ્રવીચાર’ અથવા ‘પ્રવિચારણા’ અને પ્રાકૃતમાં પરિચારણા અથવા ‘પવિચારણા’ શબ્દનો પ્રયોગ થયો છે. પરિચારણા ક્યારે, કેને અને કેવ! પ્રકારે સંભવે-આ વિષયની ચર્ચા પ્રસ્તુત પદમાં ૨૪ ઠંડક આશ્રી કરવામાં આવી છે. નારકીઓના સંબંધમાં કહ્યું છે કે તેઓ ઉપપાતક્ષેત્રમાં આવીને તરતજ આહારના પુદ્ગલો લેવા માંડે છે. તેથી તેમના શરીરની નિષ્પત્તિ થાય છે અને તે પુદ્ગલો ઇન્દ્રિયો તથા અંગોપાંગરૂપે પરિણમે છે. ત્યાર પછી તેઓ પરિચારણાનો પ્રારંભ કરે છે, અર્થાત્ શબ્દાદિ બધા વિષયોનો ઉપલોગ કરવાનું શરૂ કરે છે. પરિચારણા પછી વિકુર્વણા-અનેક પ્રકારના રૂપો ધારણ કરવાની પ્રક્રિયા કરે છે. દેવોમાં આ ક્રમમાં માત્ર ફેર એટલો છે કે તેઓ વિકુર્વણા કર્યા પછી પરિચારણા કરે છે. એકેન્દ્રયમાં પરિચારણા નારકીની જેમ છે, પરંતુ તેમાં વિકુર્વણા નથી. માત્ર વાયુકાયમાં વિકુર્વણા છે. એકેન્દ્રય, તેકેન્દ્રય, ચઉરિન્દ્રયમાં એકેન્દ્રયની જેમ અને પંચેન્દ્રય તિર્યંચ તથા મનુષ્યમાં નારકીની જેમ પરિચારણા હોય છે.

પ્રસ્તુત પદમાં જીવોના આહાર ગ્રહણ કરવાના બે પ્રકાર બતાવ્યા છે. (૧) આલોગનિર્વર્તિત અને (૨) અનાલોગનિર્વર્તિત-તેની ચર્ચા કરી છે. એકેન્દ્રય સિવાય બધા જીવો બંને પ્રકારના આહાર લે છે, જ્યારે એકેન્દ્રયમાં માત્ર અનાલોગ નિર્વર્તિતજ આહાર છે. જીવ સ્વેચ્છાએ પોતાના ઉપયોગથી આહાર લે છે તે આલોગ નિર્વર્તિત છે અને ઈચ્છા ન હોવા છતાં પણ લોભાહાર વિ. આહાર સતત-નિરંતર ગ્રહણ કરતો રહે છે તે અનાલોગનિર્વર્તિત છે. અધ્યવસાયોની ચર્ચા પણ આ પદમાં કરવામાં આવી છે.

૩૫ મું પદ ‘વેદનાપદ’ છે. ચોવીસે ઠંડકમાં જીવોને અનેક પ્રકારે વેદનાનો જે અનુભવ થાય છે તેની વિચારણા આ પદમાં કરવામાં આવી છે. વેદનાના અનેક પ્રકાર બતાવ્યા છે. જેમકે- (૧) શીત, ઉષ્ણ, શીતોષ્ણ (૨) દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ અને ભાવ (૩) શારીરિક, માનસિક અને ઉભય (૪) સાતા, અસાતા, સાતાઅસાતા (૫) દુઃખા, સુખા, અદુઃખા- અસુખા (૬) આલ્સ્યપગમિકી, ઔપક્રમિકી (૭) નિદ્રા, અનિદ્રા વિ. સંજીની વેદનાને ‘નિદ્રા’ અને અસંજીની વેદનાને ‘અનિદ્રા’ કહેવું છે.

૧ - કાયપ્રવિચારો નામ મૈથુનવિપયોપસેવનમ્ - તત્ત્વર્થભાષ્ય ૪૦૮
(ખ) પ્રવીચારો મૈથુનોપસેવનમ્ - સર્વાર્થસિદ્ધિ ૪-૭

૩૬ માં પદ્મનું નામ 'સમુદ્ધાત પદ' છે. પ્રસ્તુત પદમાં સાત પ્રકારના સમુદ્ધાતનું ૨૪ ઠંડકમાં અનેક પ્રકારે પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું છે. વેદના, કષાય, મરણ, વૈક્રિય, તૈજસ, આહારક અને કેવળી. આ સાત પ્રકારના સમુદ્ધાત છે. સમુદ્ધાતની વ્યાખ્યા કરતાં આચાર્ય મલયગિરિ કહે છે-વેદના આદિ અનુભવરૂપ પરિણામોની સાથે આત્માનો ઐક્યભાવ અર્થાત તદ્વિતર પરિણામોથી વિરમીને વેદનીય આદિના ઘણા પ્રદેશોની ઉદ્દીરણા વડે ઉદયમાં લાવી, ભોગવી તેમની નિર્જરા કરવી તે સમુદ્ધાત કહેવાય છે.

પ્રસ્તુત પદમાં કયા કર્મથી કયો સમુદ્ધાત થાય છે તેનું વિવેચન કર્યું છે. સમયની મર્યાદાની અપેક્ષાએ કહ્યું છે કે કેવળી સમુદ્ધાત આઠ સમયનો હોય છે. બાકી બીજા સમુદ્ધાત અસંખ્યાત સમયવાળા અને અંતર્મુહૂર્તકાળના હોય છે. તેનું સ્પષ્ટીકરણ કરતાં કહ્યું છે કે-નારકીમાં પ્રથમના ચાર ભવનપતિ, તિર્યંચ પચ્ચેન્દ્રિય, વાણવ્યન્તર, જ્યોતિષ્ક અને વૈમાનિકમાં પ્રથમના પાંચ, વાયુકાય સિવાય એકેન્દ્રિયથી ચત્વરિન્દ્રિયમાં પ્રથમના ત્રણ, વાયુકાયમાં પ્રથમના ચાર અને મનુષ્યોમાં સાતે સમુદ્ધાત હોય છે.

આ પ્રમાણે પન્નવણામાં સાહિત્ય, ધર્મ, દર્શન, ઇતિહાસ અને ભૂગોળ સંબંધી અનેક મહત્વપૂર્ણ તથ્યોનું ચિન્તન છે. આમાં અલંકારી પ્રયોગ ઓછો થયેલો હોવા છતાં જૈન પારિભાષિક શબ્દાવલીનો પ્રયોગ વિશેષરૂપથી થયેલો જોવામાં આવે છે. કર્મચાર્ય, શિલ્પ આચાર્ય, ભાષા આચાર્ય આદિ અનેક વિગતોનું પ્રતિપાદન થયેલું છે.

૫ - જંબુદ્વીપ પ્રજ્ઞપ્તિ

જંબુદ્વીપ પ્રજ્ઞપ્તિને કોઈ જગ્યાએ પાંચમું ઉપાંગ બતાવ્યું છે તે કોઈ જગ્યાએ છઠ્ઠું ઉપાંગ પણ લખેલ છે. આ ઉપાંગમાં એક અધ્યયન છે અને સાત વક્ષસ્કાર તથા ૪૧૪૬ ઉપલબ્ધ મૂળ પાઠનું સ્લોકપ્રમાણ છે. ૧૭૮ ગદ્યસૂત્ર છે અને ૫૨ પદ્યસૂત્ર છે.

પ્રથમ વક્ષસ્કારમાં (પરિચ્છેદમાં) ભરતક્ષેત્રનું વર્ણન છે. સર્વપ્રથમ નમસ્કાર મહામંત્ર છે. મિથિલાનગરીમાં જિતશત્રુ નામનો રાજા હતો. તેને ધારિણી નામની રાણી હતી. તે નગરીના મણિભદ્ર નામક ચૈત્યમાં શ્રમણ ભગવાન મહાવીર પધાર્યા. તે વખતે ઈન્દ્રભૂતિ ગૌતમે જંબુદ્વીપના સંબંધમાં જિજ્ઞાસા પ્રસ્તુત કરી ઉત્તરમાં ભ. મહાવીરે કહ્યું-

જંબુદ્વીપમાં અવસ્થિત પદ્મવરવેદિકા એક વનખંડથી ઘેરાયેલી છે. વનખંડની મધ્યમાં અનેક પુષ્કરણીઓ, વાપિકાઓ, મંડપ, ગૃહ અને પૃથ્વીશિલાપટ્ટક છે. ત્યાં અનેક વ્યન્તર દેવ અને દેવીઓ મનોહર ક્રીડા કરે છે. જંબુદ્વીપને વિજય, વૈજયન્ત જયન્ત અને અપરાજિત નામના ચાર દ્વારો છે. જંબુદ્વીપમાં હિમવાન પર્વતની દક્ષિણમાં ભરતક્ષેત્ર છે. ભરતક્ષેત્રમાં સ્થાણુ, કંટક, વિષમ તથા દુર્ગમ સ્થાનો, પર્વતપ્રપાતો, ઝરણાં, ખાઈઓ, ગુફાઓ, નદીઓ, તળાવો, વૃક્ષ, ગુચ્છ, ગુહમલતાઓ, વલ્લિઓ, અટવિઓ, સ્વાપદ, તુણ આદિ છે. તેમાં અનેક તસ્કર, પાખંડી, કૃપણ અને વનીપક-ભિખારીઓ રહે છે. આ પ્રદેશ અનાયક્ષેત્ર કહેવાય છે કે જ્યાં તીર્થંકર, ચક્રવર્તી આદિ સ્લાઘ્ય પુરુષો જન્મ લેતા નથી. જે વિભાગમાં તીર્થંકર આદિ સ્લાઘનીય પુરુષોનો જન્મ થાય છે ત્યાં સારાં અને નરસાં બન્ને પ્રકારના લોકો હોય છે. ભરતક્ષેત્ર પૂર્વ-પશ્ચિમમાં શ્રેલાયેલો, ઉત્તર-દક્ષિણમાં વિસ્તૃત, ઉત્તરમાં પર્યાક-પદ્મંગ સમાન અને દક્ષિણમાં ધનુષ્યના પૃષ્ઠભાગ સમાન, ત્રણ બાજુ લવણમુદ્રથી ઘેરાયેલો છે. ગંગા, સિન્ધુ અને વૈતાલ્ય પર્વતને લીધે ભરતખંડના છ વિભાગ થઈ ગયા છે. તેનો વિસ્તાર પરદર્શક યોજન છે.

વૈતાલ્ય પર્વતની બન્ને બાજુ બે પદ્મવરવેદિકાઓ છે જે વનખંડોથી યુક્ત છે. આ પર્વતની પૂર્વ અને પશ્ચિમમાં બે ગુફાઓ છે જેને તમિસ્ર ગુફા અને ખંડપ્રપાતગુફા (ગુફા) કહે છે. તેમાં બે દેવ રહે છે. વૈતાલ્ય પર્વતની બન્ને બાજુ વિદ્યાધરશ્રેણિઓ છે જ્યાં વિદ્યાધરો રહે છે. આભિયોગશ્રેણિઓમાં અનેક દેવ-દેવીઓનો નિવાસ છે. વૈતાલ્ય પર્વત ઉપર એક સિદ્ધાયતન છે. આ બધાનું વર્ણન કર્યા પછી દક્ષિણાર્ધ ભરતકૂટ, ઉત્તરાર્ધ ભરત અને ઋષભકૂટનું પણ વર્ણન છે.

બીજા વક્ષસ્કારમાં કાળ (સમય) નું નિરૂપણ છે. કાળના અવસર્પિણી અને ઉત્સર્પિણી એમ બે ભેદ કર્યા છે. અવસર્પિણીના સુષમાસુષમા, સુષમા, સુષમાહુષમા, હુષમાસુષમા, હુષમા અને હુષમાહુષમા આ પ્રમાણે છ ભેદ (છ આરા)

ખતાવ્યા છે અને ઉત્સર્પિણીના તેથી વિપરીત છ લેહ- છ આરા છે. કાળતું સૂક્ષ્માતિસૂક્ષ્મ લેહથી લઈને પથ્યોપમ- સાગરોપમ સુધીનું વર્ણન કર્યું છે તે આ પ્રમાણે છે-

૧ સમય	= કાળનો સૂક્ષ્મતમ અંશ
જઘન્ય અસંખ્યાત સમય	= ૧ આવલિકા
૪૪૪૬ $\frac{૨૪૫૮}{૩૭૭૩}$ આવલિકા	= ૧ પ્રાણુ
સંખ્યાત આવલિકા	= ૧ ઉચ્છવાસ
” ”	= ૧ નિઃશ્વાસ
૧ ઉચ્છવાસ-નિઃશ્વાસ	= ૧ પ્રાણુ
૭ પ્રાણુ	= ૧ સ્તોક
૭ સ્તોક	= ૧ લવ
૩૮૧ લવ	= ૧ ઘડી
૨ ઘડી (૭૭ લવ)	= ૧ મુહૂર્ત ^૧ (= ૪૮ મિનિટ)
૩૦ મુહૂર્ત	= ૧ અહોરાત્ર
૩૦ અહોરાત્ર	= ૧ માસ
૧૨ માસ	= ૧ વર્ષ
૮૪ લાખ વર્ષ	= ૧ પૂર્વાંગ
” પૂર્વાંગ	= ૧ પૂર્વ
” પૂર્વ	= ૧ ત્રુટિતાંગ
” ત્રુટિતાંગ	= ૧ ત્રુટિ

આજ પ્રમાણે અડકાંગ, અડક, અવવાંગ, અવવ, હૂહૂકાંગ, હૂહૂક, ઉત્પલાંગ, ઉત્પલથી લઈને શીર્ષ પહેલિકાંગ અને શીર્ષ પહેલિકા સુધી ઉત્તરોત્તર ૮૪ લાખ ગણું સમજવું. આ બધી સંખ્યાઓ મળીને ૧૬૪ આંક સુધી છે અને તે સંખ્યાતકાળની ગણતરીમાં આવે છે. પથ્યોપમ અને સાગરોપમ વિ. કાળના માપ અસંખ્યાતકાળની ગણતરીમાં આવે છે. આ બધી ગણતરી પછી અન્ત રહિત જે કાળ રાશિ છે તે અન્ત કહેવાય છે.

ચાર કોડાકોડ સાગરોપમનો સુષમાસુષમ નામનો પહેલો આરો છે. તે આરામાં દશ પ્રકારના કલ્પવૃક્ષો થાય છે. મત્તાંગ, ભૃતાંગ, ત્રુટિતાંગ, દીપશિખા, જ્યોતિષિક, ચિત્રાંગ, ચિત્રરસ, મણિઅંગ, ગેહાગાર અને અણિગણુ. આ દશ કલ્પવૃક્ષોથી માણસની જરૂરિયાતો-ઈચ્છિત પદાર્થો-ની પ્રાપ્તિ થાય છે. તે સમયના પુરુષો, સ્ત્રીઓ તથા તેમના આહાર અને નિવાસસ્થાનનું તથા તેમની લવસ્થિતિનું વર્ણન છે. ત્યાર પછી સુષમા નામના બીજા આરાનું વર્ણન કર્યું છે. તત્પશ્ચાત્ સુષમાહુષમા નામક ત્રીજા આરાનું વર્ણન છે. આ આરામાં સુમતિ, પ્રતિશ્રુતિ, સીમંકર, સીમંધર, ક્ષેમંકર, વિમલવાહન, અક્ષુભાન, યશસ્વી, અભિચન્દ્ર, ચન્દ્રાભ, પ્રસેનજિત, મરૂદેવ, નાલિ અને વૃષભ નામના ૧૫ કુલકરો ખતાવ્યા છે. તેમાંથી એકથી પાંચ સુધીના કુલકરોએ ‘હાકાર’ ઠંડનીતિનો પ્રયોગ કર્યો. છથી દશ સુધીના કુલકરોએ ‘મકાર’ નીતિનો પ્રચાર કર્યો અને ૧૧ થી ૧૫ સુધીના કુલકરોએ ‘ધિકકાર’ નીતિનો ઉપયોગ કર્યો.

નાલિ કુલકરની મરૂદેવી ભાર્યાના ગર્ભથી ઋષભદેવનો જન્મ થયો. તેઓ કૌશલના નિવાસી હતા. તેઓ પ્રથમ રાજા, પ્રથમ જિન, પ્રથમ કેવળી, પ્રથમ તીર્થંકર અને પ્રથમ ધર્મચક્રવર્તી હતા. તેમણે પોતાના પુત્ર ભરતાહિને ૭૨ અને બ્રાહ્મી સુંદરી આદિને ૬૪ કળાઓ અને અનેક શિલ્પોનું શિક્ષણ અને ઉપદેશ આપ્યો. અન્તે પોતાના પુત્રને રાજ્યગાદી સોંપી, સર્વસ્વનો ત્યાગ કરી કેશોનું લૂંચન કરી એક દેવદૂધ્ય વસ્ત્ર ધારણ કરી શ્રમણધર્મની દીક્ષા અંગિકાર કરી હતી.

૧- આ પ્રમાણે ૧ મુહૂર્ત (૪૮ મિનિટ)માં ૭૭ × ૪૮ = ૩૭૭૩ ઉચ્છવાસ હોય છે.

ઋષભદેવ એક વર્ષ સુધી વસ્ત્રધારી રહ્યા. ત્યાર પછી તેને પણ ત્યાગ કરી અનેક ઉપસર્ગોને સમભાવે ભૂતી, પાંચ સમિતિ, ત્રણ ગુપ્તિનું સમ્યક્ પાત્રન કરી શાંતભાવથી સુખ - દુઃખ, જીવન - મરણ, માન - અપમાન તથા સંપત્તિ - વિપત્તિમાં સમભાવપૂર્વક વિચરણ કરવા લાગ્યા.

એક વખત તેઓ વિહાર કરતાં કરતાં પુરિમતાલનગરના શકટમુખ ઉદ્યાનમાં પધાર્યા અને ત્યાં ન્યગ્રોધ (વડ) વૃક્ષની નીચે ધ્યાનસ્થ થઇ ગયા. તેમને કેવળજ્ઞાન અને કેવળદર્શનની ઉપસર્ગિય થઇ. ચતુર્વિધ સંઘની સંસ્થાપના કરી અંતે અષ્ટાપદ (કેલાસ) પર્વત પર મુકત થયા.

દુષ્માસુષમા નામક ચોથા આરામાં ૨૩ તીર્થંકરો, ૧૧ ચક્રવર્તીઓ, ૯ બલદેવો અને ૯ વાસુદેવો ઉત્પન્ન થયા. દુષ્મા નામના પાંચમાં આરામાં જઘન્ય અંતર્મુહૂર્ત અને ઉકૃષ્ટ શતાયુથી વધારે ઉમરવાળાં લોકો થશે. આ આરાના છેડે ચારિત્રધર્મ, રાષ્ટ્રધર્મ વિ.નો નાશ થઇ જશે. દુષ્માદુષ્માં નામના છઠ્ઠા આરામાં ભયંકર વાવાઝોડાં વાશે. બધી દિશાઓ ધૂળ અને ધુમાડાથી આચ્છાદિત થઇ જશે. આકાશમાંથી અગ્નિ અને પથરાંઓનો વરસાદ થશે જેથી માનવ, પશુ, પક્ષી અને વનસ્પતિનો નાશ થઇ જશે. માત્ર એક વૈતાલ્ય પર્વત જ બાકી રહેશે. આ વખતે જે માણસો બચ્યા હશે તેઓ આ વૈતાલ્ય પર્વતની ગુફાઓમાં રહેશે. માંસ, મત્સ્ય અને મૃતકદેવર વિ. તું લક્ષણ કરી પોતાના જીવનનો નિર્વાહ કરશે. તેમની ઉંમર વધુમાં વધુ ૨૦ વર્ષની રહેશે.

તે આરો પૂરો થયા પછી ફરી ઉત્સર્પિણી કાળનો પ્રારંભ થશે ફરી માણસોનું જીવન ધીમે ધીમે સુખ-સમૃદ્ધિથી ભરપુર થવા લાગશે. ઉત્સર્પિણીના દુષ્મકાળમાં પુષ્કર સંવતક મેઘ, ક્ષીરમેઘ, ઘૃતમેઘ, અમૃતમેઘ, રસમેઘ વિ. મેઘો વરસાદ કરશે જેથી ફરી ચારે બાજુ હરિયાળી-હરિયાળી થઇ જશે. માનવ માંસાહારનો સંપૂર્ણપણે ત્યાગ કરશે. એટલે સુધી કે માંસાહારીઓનો પડછાયો પણ નહિ લે. તત્પશ્ચાત્ દુષ્માસુષમા અને સુષમાદુષ્માનું વર્ણન છે. ઉત્સર્પિણી કાળના આ આરાઓમાં પણ ૨૪ તીર્થંકરો થશે. તત્પશ્ચાત્ સુષમા અને સુષમાસુષમાનું વર્ણન છે.

ત્રીજા વક્ષસ્કારમાં ભરત ચક્રવર્તીનું વિસ્તારથી વર્ણન છે. ભરત ચક્રવર્તી વિનીતા નગરીમાં રાજ્ય કરતા હતા. તેમની આયુધશાળામાં ચક્રસ્ત્ર ઉત્પન્ન થયું. આયુધશાળાના અધિકારીએ જ્યારે આ સુસમાચાર ભરતને આપ્યા ત્યારે તેઓ અત્યંત આહ્લાદિત-પ્રસન્ન થયા. તેઓ એકદમ સિંહાસન ઉપરથી ઊભા થયા. એક વસ્ત્રનું ઉત્તરાસન કરી હાથ જોડી ચક્રસ્ત્રને પ્રણામ કર્યાં. પછી રાજ્યપુરુષોને આદેશ આપી નગરને સુસન્નિજત કરાવી સપરિવાર આયુધશાળામાં પહોંચ્યા અને તે ચક્રસ્ત્રની અર્ચના-પૂજા કરી. નગરમાં આઠ દિવસ સુધી ઉત્સવ મનાવ્યો. ત્યાર પછી ચક્રસ્ત્રને વિનીતાથી ગંગાના દક્ષિણી તટ પર પૂર્વ દિશામાં સ્થિત માગધ તીર્થ તરફ પ્રસ્થાન કર્યું. સમ્રાટ ભરત પણ ચાતુરંગિણી સેનાથી સુસન્નિજત થઇને હસ્તિરત્ન ઉપર આરૂઢ થઇને ગંગાના દક્ષિણી તટના પ્રદેશો ઉપર વિજયધ્વજ ફરકાવતા ફરકાવતા ચક્રસ્ત્રની પછળ પાછળ ચાલતા માગધતીર્થમાં આવ્યા અને ત્યાં હસ્તિરત્ન ઉપરથી નીચે ઉતરી દર્બના સંચારા ઉપર ખેસી માગધ નામના દેવની આરાધના કરી. પછી અન્વરથ ઉપર સવાર થઇને ચક્રસ્ત્રનું અનુગમન કરતાં કરતાં લવણસમુદ્રમાં પ્રવેશ કર્યો. ત્યાં પહોંચીને મગધ તીર્થાધિપતિ દેવના ભવન તરફ એક બાણ માર્યું. બાણ જોઇને દેવ ઘડીભર ક્રોધથી ઉત્તેજિત થઇ ગયો, પરંતુ બાણ ઉપર લખેલા ભરત ચક્રવર્તીના નામને વાંચીને તરત જ સ્તબ્ધ બની ગયો. તેને ખ્યાલમાં આવી ગયું કે ભરત નામના ચક્રવર્તીનો જન્મ થયો છે. તે ઉતાવળે ભરતની પાસે પહોંચ્યો અને તેનું સ્વાગત કરી વધામણી આપી નમ્રભાવે નિવેદન કર્યું કે 'હિ દેવાનુપ્રિય ! હું આપનો આજથી આજ્ઞાકારી સેવક છું. મારે યોગ્ય સેવાનો આદેશ આપો.'

ભરત ચક્રવર્તી ત્યાંથી પોતાનો રથ પાછો વાળે છે અને વિજય સ્કન્ધાવાર નિવેશમાં પહોંચીને આઠ દિવસનો ઉત્સવ મનાવે છે. ત્યાંથી વરદામતીર્થ આવે છે અને વરદામતીર્થ કુમારદેવને પોતાને આધીન બનાવે છે. ત્યારબાદ પ્રભાસતીર્થના દેવને પણ પોતાને વશ કરે છે. આ જ પ્રમાણે સિંધુદેવી, વૈતાલ્યગિરિકુમાર તથા કૃતમાલદેવને પણ સાધે છે. પછી ભરત ચક્રવર્તી પોતાના સુષેણુ નામના સેનાપતિને સિંધુ નદીના પશ્ચિમમાં આવેલા નિષ્કુટ પ્રદેશને જીતવા માટે મોકલે છે. સુષેણુ અત્યંત પરાક્રમી તથા મ્લેચ્છ લાષાઓમાં નિષ્ણાત હતો. હાથી ઉપર આરૂઢ થઇને તેણે સિંધુ

નદીના કિનારાના પ્રદેશો જીત્યા અને નૌકા વડે નદી પાર કરી સિંહલ, બર્મા, અંબલોક, ચિત્રાયલોક, યવનદ્વીપ, આર્બક, રોમક, અલપંદ, પિક્ષુત્ર, કાળમુખ અને જોનક નામના મ્લેચ્છોને તથા ઉત્તર વૈતાલ્યમાં રહેનાર મ્લેચ્છ જાતિને, દક્ષિણ પશ્ચિમથી લઈને સિંધુ-સાગર કચ્છ દેશને જીતે છે. ત્યાર પછી સુષેણ સેનાપતિ તમિસ્ત્ર ગુફાના દક્ષિણ દ્વારના કપાટોનું ઉદ્ધાટન કરે છે અને ભરત ચક્રવર્તી પોતાના મહિરત્નને લઈને તમિસ્ત્ર ગુફાની ભીંત ઉપર કાકિણી રત્ન વડે ૪૬ મંડલ (વર્તુળ) બનાવે છે જે ટયુળલાઈટથી પણ વધુ પ્રકાશિત હોય છે જેથી ગુફા પાર કરવામાં તેમને જરા પણ તકલીફ પડતી નથી.

ઉત્તરાર્ધ ભરતમાં આપાત નામના કિરાત રહેતા હતા. અનેક ભવન, વાહન, ઠાસ, ઢાસી, ગો, મહિષથી સંપન્ન હતા. તેમણે આકાશમાં વિજળી ચમકતી જોઈ અને વૃક્ષોને ફળોલા-ફૂલોલા જોયા અને ચારે બાજુ પ્રસન્નતાનું વાતાવરણ જોઈને તેઓ વિમાસણમાં પડી ગયા કે જરૂર કોઈ વિપત્તિ આવનાર છે. તેજ વખતે તમિસ્ત્ર ગુફાના ઉત્તર દ્વારથી ચક્રવર્તી ભરત પોતાની વિરાટ સેનાની સાથે ત્યાં આવી પહોંચ્યા. બંને સેનાઓમાં ભયંકર યુદ્ધ થયું. કિરાતોએ ભરતની સેનાને પરાજિત કરી દીધી. આ જોઈને સુષેણ સેનાપતિ અશ્વરત્ન ઉપર આરૂઢ થઈને અસિરત્નને હાથમાં લઈ કિરાતોની સેના તરફ ધસ્યો અને તેમને પરાજિત કર્યા. કિરાતો સિંધુ નદીના તટ પર વેળુની પથારી પર વસ્ત્રરહિત થઈને સવળે મોઢે સુઈ ગયા. અટ્ટમભક્ત વડે તેમણે પોતાના કુળદેવતા મેઘમુખ નામના નાગકુમારની આરાધના કરી. દેવ શીઘ્ર ત્યાં આવ્યો અને ઘોઠ્યો-આ ભરત નામના ચક્રવર્તી છે અને તે કોઈ ઉપાયે જીત્યા બંધ તેમ નથી. કોઈ શસ્ત્ર, અગ્નિ, મંત્ર વિ. થી તેનું કંઈ પણ અહિત કરી શકાય તેમ નથી, તથાપિ તમારા આગ્રહથી અને તેના બળ પરાક્રમની ખાત્રી માટે અમે સુસળધાર વરસાદ વરસાવીએ છીએ. ભરતે વરસાદની પરવા કરી નહિ અને પોતાના ચર્મરત્ન પર સવાર થઈને છત્રરત્ન વડે વરસાદને રોકીને મહિરત્નના પ્રકાશમાં સાત રાત્રિઓ ત્યાંજ વીતાવી. ત્યાર પછી કિરાતો ભરતનો વાળ પણ વાંકો કરી શકાય તેમ નથી અને અજેય છે એમ સમજીને શ્રેષ્ઠરત્નોનો ઉપહાર લઈને ભરતની શરણમાં પહોંચ્યા અને અપરાધોની ક્ષમાયાચના કરી.

ત્યાર પછી ભરત ક્ષુદ્ર હિમવંત પર્વતની સન્નિકટ પહોંચી ક્ષુદ્ર હિમવંત ગિરિકુમાર દેવની આરાધના કરીને તેને સાધ્યો. ત્યારબાદ ઋષભકુટ પર પહોંચીને કાકિણી રત્નથી પર્વતની ભીંત ઉપર એક નામ ભુંસી પોતાનું નામ અંકિત કર્યું. તે પર્વત ઉપર પૂર્વેના ચક્રવર્તીઓના નામો એટલા બધા ઉદ્દાકિત હતા કે તે જોઈને ભરતનું સર્વપ્રથમ નામ લખવાનું જે અભિમાન હતું તે ગળી ગયું અને આ વિચારથી ઉદાસ બની ગયા કે બીજો ચક્રવર્તી આવી આ રીતે માકું નામ ભુંસી પોતાનું નામ લખશે તત્પશ્ચાત્ વૈતાલ્ય પર્વત તરફ પાછા આવ્યા. ત્યાં નમિ અને વિનમિ વિદ્યાધરોને સ્વાધીન કર્યા. વિનમિએ ભરત ચક્રવર્તીને સ્ત્રીરત્ન અને નમિએ રત્નજડિત કડું તથા બાજુબંધ અર્પણ કર્યા. ત્યારબાદ ભરત ગંગાદેવીને સાધીને ખંડપ્રપાત ગુફામાં પહોંચ્યા અને નૃતમાલક દેવતાને સિદ્ધ કરી ગંગાની પૂર્વમાં સ્થિત નિષ્કુટ પ્રદેશને જીત્યો. સુષેણ સેનાપતિએ ખંડપ્રપાત ગુફાના કપાટોનું ઉદ્ધાટન કર્યું અને ભરતે કાકિણી રત્નથી મંડળો (વર્તુળો) બનાવ્યા. ત્યારબાદ ભરતે ગંગાના પશ્ચિમી તટ પર વિગ્રય સ્કન્ધાવારનિવેશ (પડાવ) સ્થાપી નૈસર્ગ, પાંડુક પિંગલક, સર્વરત્ન, મહાપદ્મ, કાળ, મહાકાળ, માણુવક અને શંખ આ ૯ નિધિરત્નોની પ્રાપ્તિ કરી.

આ પ્રમાણે ચક્રરત્ન પોતાની યાત્રા સમાપ્ત કરી વિનીતા રાજધાની તરફ પાછું વળ્યું. ભરત ચક્રવર્તી પણ છ ખંડ ઉપર દિગ્વિજયની ધજા ફેરકાવી હસ્તિરત્ન ઉપર આરૂઢ થઈને તેનું અનુગમન કરીને રાજધાની પહોંચ્યા. સેનાપતિને ઘોલાવીને રાજ્યાભિષકનો આદેશ આપ્યો. માંડલિક રાજ્યોએ તેમને વધામણી આપી. સેનાપતિ, પુરોહિત, નગરજનોએ તેમને અભિષેક કર્યો.

એક વખત સ્નાન કરી ભરત ચક્રવર્તી ચરીસા ભુવનમાં પોતાના શરીરને અલંકાર વડે શણગારતા સૌંદર્યને નિહાળી રહ્યા હતા. ત્યાં અનિત્ય ભાવના ભાવતાં તેમને કેવળજ્ઞાન થયું. તેજ વખતે સંપૂર્ણ અલંકારોનો ત્યાગ કરી પંચમુષ્ટિ લોચ કર્યો અને અતે અષ્ટાપદ પર્વત પર નિર્વાણ પ્રાપ્ત કર્યું.

ચતુર્થ વક્ષસ્કારમાં ચુલ્લહિમવંતનું વર્ણન છે. તેમાં સર્વપ્રથમ આ પર્વતની વચ્ચેવચ્ચ પદ્મ નામનું એક સરોવર

છે જેનું વિસ્તારથી વર્ણન કર્યું છે. ગંગા નદી, સિન્ધુ, રોહિતાંશા વિ. નદીઓનું વિશદ નિરૂપણ છે. આ પર્વતના ૧૧ શિખરોનું વર્ણન છે. હેમવંત ક્ષેત્રનું તેમજ તેમાં શબ્દાપાતી નામના વૃત્તવૈતાલ્ય પર્વતનું વર્ણન છે. મહાહિમવન્ત અને તે પર્વતના મહાપદ્મ નામના સરોવરનું વર્ણન છે. હરિવર્ધ, નિષધ પર્વત, તિગિંછ નામનું સરોવર, મહાવિદેહ ક્ષેત્ર અને ગંધમાલક નામના પર્વત, ઉત્તરકુરૂમાં દ્રમક નામનો પર્વત, જંબૂવૃક્ષ, મહાવિદેહ ક્ષેત્રમાં માલ્યવંત પર્વત, કચ્છ નામનું વિજય, ચિત્રકુટ વિ. અન્ય વિજય, દેવકુરૂ, મેરૂ પર્વત, નંદનવન, સોમનસ, નીલ પર્વત, રમ્યક, હિરણ્યવત અને ચૈરાવત આદિ ક્ષેત્રોનું આમાં ઘણા વિસ્તારથી વર્ણન છે.

પાંચમા વક્ષસ્કારમાં જિનેશ્વરના જન્માભિષેકનું વર્ણન છે. તીર્થંકર પ્રભુને જન્મોત્સવ મનાવવા માટે દિશા-વિદિશા-ઓમાંથી ૫૬ દિક્ કુમારિકાઓ આવે છે. તેઓ ચાર આંગણ છોડી તીર્થંકરની નાભિનાળને કાપે છે અને પછી તેલમર્દન કરી સુગંધી પીઠી ચોળી ગંધોદક, પુષ્પોદક, શુદ્ધોદક વડે સ્નાન કરાવે છે. અગ્નિહોમ કરીને, રક્ષાપોટલી બાંધી પાષાણ ઢાલક કાનની પાસે વગાડે છે અને આશિર્વાચન તથા મધુર ગીતો ગાઈને નૃત્ય કરે છે. ત્યાર બાદ શકેન્દ્રનું સપરિવાર આગમન થાય છે અને તે પાંડુક વનમાં અભિષેક શિલા ઉપર તીર્થંકરને અભિષેક માટે લઈ બય છે. ઇશાનેન્દ્રાદિ બધા ઈન્દ્રો મેરૂ પર્વત ઉપર આવે છે અને તીર્થોદકથી અભિષેક કરે છે. ત્યાર પછી તીર્થંકરને માતાની પાસે લાવે છે અને દિવ્ય વસ્ત્રયુગલ અને કુંડલયુગલ આપીને હિરણ્ય, સુવર્ણ, રતનાદિથી શકેન્દ્રના આદેશથી વૈશ્રમણ દેવ તીર્થંકરના નિવાસને પરિપૂર્ણ કરી દે છે.

છઠા વક્ષસ્કારમાં જંબૂદ્વીપમાં રહેલા પદ્માર્થસંગ્રહનું વર્ણન છે. જંબૂદ્વીપના પ્રદેશોનું લવણસમુદ્રની સાથે સ્પર્શ, જીવોનો જન્મ, જંબૂદ્વીપમાં ભરત, ચૈરાવત, હેમવત, હિરણ્યવત, હરિવાસ, રમ્યકવાસ અને મહાવિદેહ. તેમનું પ્રમાણ, વર્ષાધર પર્વત, ચિત્રકૂટ, વિચિત્રકૂટ, યમક પર્વત, કંચન પર્વત, વક્ષસ્કાર પર્વત, દીર્ઘવૈતાલ્ય પર્વત, વર્ષાધરકૂટ, વક્ષસ્કારકૂટ, વૈતાલ્યકૂટ, મંદરકૂટ માગધતીર્થ, વરદામતીર્થ અને પ્રભાસતીર્થ, વિદ્યાધર શ્રેણિયો, ચકવર્તી વિજય, રાજધાનીઓ, તમિસ્ત્રા ગુફા, ખંડપ્રપાત ગુફા, નદી અને મહાનદીઓનું વર્ણન-આ પ્રમાણે વિસ્તારથી વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે.

સાતમા વક્ષસ્કારમાં જ્યોતિષ્કનું વર્ણન છે. જંબૂદ્વીપમાં જે ચન્દ્ર, જે સૂર્ય, ૫૬ નક્ષત્ર, ૧૭૬ મહાગ્રહ પ્રકાશ કરે છે. ત્યારબાદ સૂર્યમંડલોની સંખ્યા વિ. નું નિરૂપણ છે. સૂર્યની ગતિ, દિવસ અને રાત્રિનું માન, સૂર્યના આતાપનું ક્ષેત્ર, પૃથ્વીથી સૂર્ય વિ. ની દૂરી, સૂર્યને ઉર્ધ્વ અને તિર્યક્ તાપ, ચન્દ્રમંડલોની સંખ્યા, એક મુહૂર્તમાં ચન્દ્રની ગતિ, નક્ષત્રમંડલ અને સૂર્યના ઉદય-અસ્તના સંબંધમાં વિવેચન કરવામાં આવ્યું છે.

સંવત્સર પાંચ પ્રકારના છે. નક્ષત્ર, યુગ, પ્રમાણ, લક્ષણ તથા શનેશ્વર. નક્ષત્ર સંવત્સરના ૧૨ લેહ છે. યુગ, પ્રમાણ અને લક્ષણ. સંવત્સરના ૫-૫ લેહ છે અને શનેશ્વર સંવત્સરના ૨૮ લેહ છે. પ્રત્યેક સંવત્સરના ૧૨ મહિના હોય છે. તેમના લૌકિક અને લોકોત્તર નામે બતાવ્યા છે. એક મહિનાના બે પક્ષ, એક પક્ષના ૧૫ દિવસ તથા ૧૫ રાત્રિ અને ૧૫ તિથિયોના નામ, માસ, પક્ષ, કરણ, યોગ, નક્ષત્ર, પોરરી પ્રમાણ વિ. ઉપર વિસ્તારથી વિવેચન કરવામાં આવ્યું છે.

ચંદ્ર પરિવાર, મંડલમાં ગતિ કરનારા નક્ષત્રો, પૂર્વ, દક્ષિણ, પશ્ચિમ અને ઉત્તર દિશામાં ચન્દ્રવિમાનને વહન કરનારા દેવ, સૂર્ય, ગ્રહ, નક્ષત્ર, તારાના વિમાનોને વહન કરનારા દેવ, જ્યોતિષી દેવોની શીઘ્રગતિ, અલ્પ અને મહાઋદ્ધિવાળા દેવો, જંબૂદ્વીપમાં એક તારાથી બીજા તારા સુધીનું અન્તર, ચન્દ્રની ચાર અગ્રમહિષીઓ, તેનો પરિવાર, વૈકિંચશકિત, સ્થિતિ આદિનું વર્ણન છે.

જંબૂદ્વીપમાં જઘન્ય, ઉત્કૃટ તીર્થંકર, ચકવર્તી, બળદેવ, વાસુદેવ, નિધિ, નિધિઓનો પરિભોગ, પંચેન્દ્રિય રત્ન, તેનો પરિભોગ, એકેન્દ્રિય રત્ન, જંબૂદ્વીપનું આયામ વિષ્કંભ, પરિધિ, ઊચ્ચાઈ, પૂર્ણ પરિમાણ, શાશ્વત-અશાશ્વત કથનની અપેક્ષાથી જંબૂદ્વીપમાં પાંચ સ્થાવર કાયોમાં અનંતવાર ઉત્પન્ન થવું. જંબૂદ્વીપના નામનું કારણ વિ. વિશદ નિરૂપણ કરેલ છે.

આ પ્રમાણે પ્રસ્તુત આગમમાં પ્રાચીન ભૂગોળનું મહત્વપૂર્ણ સંકલન-જૈનદ્રષ્ટિએ સૃષ્ટિવિદ્યાના બીજા આમાં

ઉપલબ્ધ થાય છે. આદિ તીર્થંકર ઋષભદેવનું પ્રાકૃત ઐતિહાસિક લવનચરિત્ર પણ આમાં મળે છે. સમ્રાટ ભરતના દિગ્વિજયનું વર્ણન પણ પ્રાપ્ત થાય છે, જે વર્ણનની તુલના વિષ્ણુપુરાણ સાથે કરી શકાય છે. ભરત અને કિરાતોના યુદ્ધનું વર્ણન પ્રાચીન યુદ્ધની સ્મૃતિ કરાવે છે. તીર્થંકરોના કલ્યાણ મહોત્સવનું વર્ણન જેનો પાછળથી લખાયેલા ગ્રંથોમાં વિસ્તારથી ઉલ્લેખ છે તેનાં બીજા આ આગમમાં છે.

૬-૭ સૂર્યપ્રજ્ઞપ્તિ અને ચન્દ્રપ્રજ્ઞપ્તિ

સૂર્યપ્રજ્ઞપ્તિ અને ચન્દ્રપ્રજ્ઞપ્તિ અનુક્રમે ૬૬૦ અને ૭૫૦ ઉપાંગ છે. કેટલાક ગ્રંથોમાં સૂર્યપ્રજ્ઞપ્તિને ૫૫૦ અને ચન્દ્રપ્રજ્ઞપ્તિને ૭૫૦ ઉપાંગ બતાવ્યું છે. સૂર્યપ્રજ્ઞપ્તિમાં સૂર્ય આદિ જ્યોતિષ્ક ચક્રનું વર્ણન છે. આમાં એક અધ્યયન, ૨૦ પ્રાભુત અને ઉપલબ્ધ મૂળ પાઠ ૨૨૦૦ શ્લોકપ્રમાણ છે. ગદ્યસૂત્ર ૧૦૮ અને પદ્યગાથા ૧૦૩ છે. એજ પ્રમાણે ચન્દ્રપ્રજ્ઞપ્તિમાં પણ છે. ચન્દ્રપ્રજ્ઞપ્તિમાં ચન્દ્ર આદિ જ્યોતિષ્ક ચક્રનું વર્ણન છે.

ડૉ. વિન્ડગર સૂર્યપ્રજ્ઞપ્તિ અને ચન્દ્રપ્રજ્ઞપ્તિ ને વૈજ્ઞાનિક ગ્રંથ તરીકે સ્વીકારે છે. અન્ય પાશ્ચાત્ય વિચારકોએ પણ તેમાં આવેલા ગણિત અને જ્યોતિષ્ક વિજ્ઞાનને મહત્ત્વપૂર્ણ માનેલ છે ડૉ. શુબ્રિંગે જર્મનીની હુમબર્ગ યુનિવર્સિટીમાં પોતાના ભાષણમાં કહ્યું કે જૈન વિચારકોએ જે તર્કયુક્ત સુસમ્મત સિદ્ધાન્તોને પ્રસ્તુત કર્યા તે આધુનિક વિજ્ઞાનવેત્તાઓની દૃષ્ટિથી પણ અમૂલ્ય અને મહત્ત્વપૂર્ણ છે. વિશ્વરચનાના સિદ્ધાન્તની સાથે સાથે તેમાં ઉચ્ચકોટિનું ગણિત અને જ્યોતિષ્ક વિજ્ઞાન પણ દૃષ્ટિગોચર થાય છે. સૂર્યપ્રજ્ઞપ્તિમાં ગણિત અને જ્યોતિષ્ક ઉપર ખૂબ ઊંડાણથી વિચાર કરવામાં આવ્યો છે તેથી સૂર્યપ્રજ્ઞપ્તિનો ઉલ્લેખ કર્યા વિના ભારતીય જ્યોતિષ્કનો ઇતિહાસ અધૂરો અને અપૂર્ણ રહેશે.^૧

પાશ્ચાત્ય વિચારકો અને ઐતિહાસિક વિદ્વાનોની દૃષ્ટિએ સૂર્યપ્રજ્ઞપ્તિ અને ચન્દ્રપ્રજ્ઞપ્તિ આ બંને મહત્ત્વપૂર્ણ ગ્રંથો છે. આને આપણે જ્યોતિષ્ક તથા ગણિતના, ભૂગોળ તથા ખગોળના મહત્ત્વપૂર્ણ કોષ કહી શકીએ. ‘બેવરે’ સન્ ૧૮૬૮ માં ‘ઉવેર ડી સૂર્યપ્રજ્ઞપ્તિ’ નામનો નિબંધ પ્રકાશિત કર્યો હતો. ડૉ. આર. શામ શાસ્ત્રીએ આ ઉપાંગનું ‘એ ઓફ ટ્રાન્સલેશન ઓફ મહાવીરાજ સૂર્યપ્રજ્ઞપ્તિ’ નામે સંક્ષિપ્તમાં ભાષાન્તર કર્યું છે. આ આગમમાં બતાવેલા બે સૂર્ય અને બે ચન્દ્રની માન્યતાનું ‘ભાસ્કરે’ પોતાના સિદ્ધાન્ત શિરોમણિ ગ્રંથમાં અને બ્રહ્મગુપ્તે પોતાના ‘સ્ફુટ સિદ્ધાન્ત’ માં ખંડન કર્યું છે. પરંતુ ડૉ. થિયોને ‘જનરલ ઓફ ધી એશિયાટિક સોસાયટી ઓફ બંગાલ’^૨ માં ‘ઓન ધી સૂર્યપ્રજ્ઞપ્તિ’ નામક પોતાના શોધપૂર્ણ લેખમાં પ્રતિપાદિત કર્યું છે કે- ગ્રીક લોકો ભારતવર્ષમાં આવ્યા તે પૂર્વે આ સિદ્ધાન્ત સર્વામાન્ય હતો. તેમણે ભારતીય જ્યોતિષના અતિપ્રાચીન જ્યોતિષ્કવેદાંગ ગ્રંથની માન્યતાઓની સાથે સૂર્યપ્રજ્ઞપ્તિના સિદ્ધાન્તોની સમાનતા બતાવી છે.

સૂર્યપ્રજ્ઞપ્તિના પ્રથમ પ્રાભુતમાં ઉલ્લેખ છે કે મિથિલાનગરીમાં જિતશત્રુ નામે રાજા રાજ્ય કરતો હતો. તે વખતે ભ. મહાવીર મિથિલાની બહાર મણિભદ્ર ચૈત્યમાં પધાર્યા. ધર્મોપદેશ કર્યા પછી ગણધર ગૌતમે જિજ્ઞાસા પ્રસ્તુત કરી. ભગવાને સમાધાન કરતાં કહ્યું- દિવસ અને રાત્રિના મળીને ૩૦ સુદૂર્ત હોય છે. નક્ષત્રમાસ, સૂર્યમાસ, ચન્દ્રમાસ, અને ઋતુમાસના સુદૂર્તોમાં હાનિવૃદ્ધિનું કારણ બતાવ્યું. પ્રથમ મંડલથી અન્તિમ અને અન્તિમથી પ્રથમ મંડલ સુધી સૂર્યની ગતિના કાળનું પ્રતિપાદન કરતાં બતાવ્યું કે અન્તિમ મંડલમાં સૂર્યની એકવાર અને શેષમંડલોમાં સૂર્યની બે વાર ગતિ થાય છે.

૧. He who has a through knowledge of the structure of the world cannot but admire the inward logic and harmnony of Jain ideas. Hand in hand with the refine cosmogrphical ideas goes a high standard of astronemy and mathematics. A history of Indian astronomy is not conceivable without the famous “Surya Pragyapti”.

—Dr. Schubring

૨. ૧૮૬૮ ૪૯, પૃ. ૧૦૭ થી ૧૮૧.

તત્પશ્ચાત્ આદિત્ય સંવત્સરના દક્ષિણાયન અને ઉત્તરાયણમાં અહોરાત્રના જન્મન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ મુહૂર્ત તથા મુહૂર્તોની હાનિવૃદ્ધિનું કારણ બતાવ્યું છે. ભરત તથા ચૈરવત ક્ષેત્રના સૂર્યોદયનું ક્ષેત્ર, આદિત્ય સંવત્સરના બન્ને અયનોમાં પ્રથમથી અન્તિમ અને અન્તિમથી પ્રથમ સુધી એક સૂર્યની ગતિનું અન્તર અને અન્તરના સંબંધમાં છ અન્ય માન્યતાઓ, સૂર્ય દ્વારા દ્વીપ - સમુદ્રોના અવગાહનના સંબંધમાં તથા એક દિવસ - રાત્રિમાં સૂર્ય કેટલા ક્ષેત્રમાં પરિભ્રમણ કરે છે વિ. મંડલોની રચના તથા વિસ્તાર વિ.નું વિવરણ છે.

બીજા પ્રાભૃતમાં સૂર્યના ઉદય અને અસ્તનું વર્ણન છે. અહીં શાસ્ત્રકારે અન્ય અનેક મતાવલંબીઓની માન્યતાને ઉલ્લેખ કર્યો છે. કેટલાક અન્યતીથિઓ એમ માને છે કે 'સૂર્ય પૂર્વ દિશામાં ઉદય પામીને અનન્ત આકાશમાં આદ્યો જાય છે. આ કોઈ વિમાન, રથ યા દેવતા નથી, પરંતુ ગોળાકાર કિરણોનો સમૂહમાત્ર છે કે જે સંધ્યા ટાણે નષ્ટ થઈ જાય છે.' કેટલાક એમ માને છે કે 'સૂર્ય દેવતા છે જે સ્વભાવથી આકાશમાં ઉત્પન્ન થાય છે અને સંધ્યા સમયે આકાશમાં અદૃશ્ય થઈ જાય છે.' કેટલાક એમ કહે છે કે 'સૂર્ય દેવ છે અને સદા સ્થિર રહે છે.' પ્રાતઃકાળે પૂર્વ દિશામાં ઉદિત થઈને સંધ્યા વખતે પશ્ચિમ દિશામાં પહોંચી જાય છે અને ત્યાંથી અધોલોકને પ્રકાશિત કરતો નીચેની તરફ વળી જાય છે.

આચાર્ય મલયગિરિએ પ્રસ્તુત સૂત્રની ટીકામાં લખ્યું છે કે પૃથ્વીને જેઓ ગોળ માને છે તેમની માન્યતા પ્રમાણેજ ઉપરોક્ત વાત પુરવાર થઈ શકે. જૈનોની તેવી માન્યતા નથી. જૈનો માને છે કે પૃથ્વી ગોળાકાર નથી પરંતુ અસંખ્યાત દ્વીપ સમુદ્રોથી ઘેરાયેલી છે. ત્યાર પછી સૂર્ય એક મંડલથી બીજા મંડલમાં ગમન કરે છે તેનું વર્ણન છે. સૂર્ય એક મુહૂર્તમાં કેટલા ક્ષેત્રનું પરિભ્રમણ કરે છે વિ. નું આ પ્રાભૃતમાં અન્ય મતોનો ઉલ્લેખ કરીને સ્વમતનું પ્રતિપાદન કર્યું છે.

ત્રીજા પ્રાભૃતમાં ચન્દ્ર, સૂર્ય દ્વારા પ્રકાશિત થતા દ્વીપ-સમુદ્રોનું વર્ણન છે અને ૧૨ મતાન્તરોનો નિર્દેશ કર્યો છે.

ચોથા પ્રાભૃતમાં ચન્દ્ર અને સૂર્યનું સંસ્થાન બે પ્રકારે બતાવ્યું છે (૧) વિમાન સંસ્થાન (૨) પ્રકાશિત ક્ષેત્રનું સંસ્થાન. બન્ને પ્રકારના સંસ્થાનોના સંબંધમાં અન્ય ૧૬ મતાન્તરોનો ઉલ્લેખ છે. સ્વમત વડે પ્રત્યેક મંડલમાં ઉદ્યોત અને તાપ ક્ષેત્રનું સંસ્થાન બતાવી અન્ધકારના ક્ષેત્રનું નિરૂપણ કર્યું છે. સૂર્યના ઉર્ધ્વ, અધો અને તિર્યક તાપક્ષેત્રનું પરિમાણ બતાવ્યું છે.

પાંચમાં પ્રાભૃતમાં સૂર્યની લેશ્યાઓનું વર્ણન છે. છઠા પ્રાભૃતમાં સૂર્યના ઝોજનું વર્ણન છે. સૂર્ય સદા એક રૂપે અવસ્થિત રહે છે કે પ્રતિક્ષણ પરિવર્તિત થતો રહે છે? તે સંબંધમાં અન્ય ૨૫ પ્રતિપત્તિઓથી વર્ણન કરેલ છે. જૈન દ્રષ્ટિએ જંબૂદ્વીપમાં પ્રતિવર્ષ કેવળ ૩૦ મુહૂર્ત સુધી સૂર્યનો પ્રકાશ અવસ્થિત રહે છે. બાકીના સમયમાં અનવસ્થિત રહે છે કારણકે પ્રત્યેક મંડળ પર એક સૂર્ય ૩૦ મુહૂર્ત સુધી રહે છે. આમાં જે જે મંડલ પર તે રહે છે તે દ્રષ્ટિએ તે અવસ્થિત છે અને બીજા મંડલની દ્રષ્ટિએ તે અનવસ્થિત છે. સાતમા પ્રાભૃતમાં બતાવ્યું છે કે સૂર્ય પોતાના પ્રકાશ વડે મેરૂ પર્વત તથા અન્ય પ્રદેશોને પ્રકાશિત કરે છે.

આઠમા પ્રાભૃતમાં બતાવ્યું છે કે જે સૂર્ય પૂર્વ દક્ષિણમાં ઉદિત થાય છે તે મેરૂની દક્ષિણમાં સ્થિત ભરત આદિ ક્ષેત્રોને પ્રકાશિત કરે છે. જંબૂદ્વીપના મેરૂ પર્વતથી પૂર્વ પશ્ચિમમાં જે વખતે દિવસ હોય છે તે વખતે દક્ષિણ ઉત્તરમાં રાત્રિ હોય છે. લવણસમુદ્રની ઉત્તર દક્ષિણમાં જે વખતે દિવસ હોય છે તે વખતે પૂર્વ-પશ્ચિમમાં રાત્રિ હોય છે. લિન્ન લિન્ન ક્ષેત્રોની અપેક્ષાએ ઉત્સર્પિણી તથા અવસર્પિણી કાળનું કથન કર્યું છે.

નવમા પ્રાભૃતમાં પૌરુષી છાયા પ્રમાણનો ઉલ્લેખ કરતાં બતાવ્યું છે કે સૂર્યના ઉદય અને અસ્તના સમયે પદ્મ પુરુષપ્રમાણ છાયા દેખાય છે. આ પ્રાભૃતમાં અનેક મત-મતાન્તરોનો ઉલ્લેખ કરતાં સ્વમતની પૌરુષી છાયાના સંબંધમાં પ્રતિસ્થાપના કરી છે.

દસમા પ્રાભૃતમાં ૨૨ ઉપ અધ્યાયોમાં નક્ષત્રોમાં આવલિકાનો ક્રમ, મુહૂર્તની સંખ્યા, પૂર્વભાગ, પશ્ચિમભાગ અને ઉભયભાગ વડે ચન્દ્રની સાથે યોગ કરનારા નક્ષત્રો, યુગના પ્રારંભમાં યોગ કરનારા નક્ષત્રોનો પૂર્વાદિ વિભાગ,

નક્ષત્રોના કુલ, ઉપકુલ અને કુલોપકુલ, ૧૨ પૂર્ણિમા તથા અમાવાસ્યાઓમાં નક્ષત્રોનો યોગ, સમાન નક્ષત્રોના યોગવાળી પૂર્ણિમા તથા અમાવાસ્યા, નક્ષત્રોના સંસ્થાન, તેમના તારા આદિનું વર્ણન છે. વર્ષા, હેમન્ત અને ગ્રીષ્મ ઋતુઓમાં માસક્રમથી નક્ષત્રોનો યોગ અને પૌરુષી પ્રમાણ, દક્ષિણ ઉત્તર અને ઉક્ષયમાર્ગથી ચંદ્રની સાથે યોગ કરનારા નક્ષત્રો, નક્ષત્રરહિત ચંદ્રમંડલ, નક્ષત્રોના દેવતા, ૩૦ મુહૂર્તોના નામ, ૧૫ દિવસ-રાત્રિ તથા તિથિઓના નામ, નક્ષત્રોના ગોત્ર, નક્ષત્રોમાં ભોજનનું વિધાન, એક યુગમાં ચંદ્ર તથા સૂર્યની સાથે નક્ષત્રોનો યોગ, એક સંવત્સરના મહિના, તેમના લૌકિક તથા લોકોત્તર નામ. પાંચ પ્રકારના સંવત્સર અને તેમના ૫-૫ ભેદ અને અતિમ શનેશ્વર સંવત્સરના ૨૮ ભેદ બતાવ્યા છે. જે ચંદ્ર નક્ષત્રોના દ્વાર, જે સૂર્ય તેમની સાથે યોગ કરનારા નક્ષત્રોના મુહૂર્તનું પરિમાણ. નક્ષત્રોની સીમા, વિષ્કંભ-વંખાઈ, પહોળાઈ વિ. પરિધિનું વિસ્તારથી પ્રતિપાદન કર્યું છે.

અગિયારમા પ્રાભૃતમાં સંવત્સરોની આદિ તથા અંત તેમજ નક્ષત્રોના યોગોનું વર્ણન છે.

બારમા પ્રાભૃતમાં નક્ષત્ર, ચંદ્ર, ઋતુ, આદિત્ય અને અભિવર્ધિત આ પાંચ સંવત્સરોનું વર્ણન છે. છ ઋતુઓનું પ્રમાણ, છ ક્ષયતિથિઓ, છ અધિકતિથિઓ, એક યુગમાં સૂર્ય અને ચંદ્રની આવૃત્તિઓ અને તે સમયે નક્ષત્રોનો યોગ અને યોગકાળ વિ નું વર્ણન છે.

તેરમા પ્રાભૃતમાં કૃષ્ણ અને શુકલપક્ષમાં ચંદ્રની હાનિ-વૃદ્ધિ બતાવી છે. દર પૂર્ણિમા અને દર અમાવાસ્યામાં ચંદ્ર અને સૂર્યની સાથે રાહુનો યોગ, પ્રત્યેક અયનમાં ચંદ્રની મંડલગતિ આદિનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે.

ચૌદમા પ્રાભૃતમાં કૃષ્ણ અને શુકલપક્ષની જ્યોત્સના અને અંધકારનું પ્રમાણ બતાવ્યું છે.

પંદરમા પ્રાભૃતમાં ચંદ્રાદિ જ્યોતિષક દેવોની એક મુહૂર્તની ગતિ છે, નક્ષત્રમાસમાં ચંદ્ર, સૂર્ય, ગ્રહાદિની મંડલ ગતિનું વર્ણન છે. એ જ પ્રમાણે ઋતુમાસમાં, આદિત્ય માસમાં પણ મંડલગતિનું નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે.

સોળમા પ્રાભૃતમાં ચન્દ્રિકા, આતપ અને અંધકારના પર્યાયનું વર્ણન છે.

સત્તરમા પ્રાભૃતમાં સૂર્ય-ચંદ્રનું ચ્યવન, ઉપપાત, વિ. ના સંબંધમાં અન્ય રૂપ મત-મતાન્તરોનો ઉલ્લેખ છે. તેમજ સ્વમતનું સંસ્થાપન કર્યું છે.

અઠારમા પ્રાભૃતમાં પૃથ્વીથી સૂર્ય, ચંદ્રાદિની ઊંચાઈનું પરિમાણ બતાવી અન્ય રૂપ મતમતાન્તરોનો ઉલ્લેખ કરી સ્વમતનું પ્રતિપાદન કર્યું છે, ચંદ્ર-સૂર્યના વિમાનની નીચે, ઉપર અને સમવિભાગમાં તારાઓના વિમાન છે તેના કારણ વિ. નું વર્ણન છે. એક ચંદ્રના ગ્રહ, નક્ષત્ર અને તારાઓનો પરિવાર, એરૂપર્વતથી જ્યોતિષક ચક્રનું અન્તર, જંબૂદ્વીપમાં સર્વ બાહ્ય-આભ્યન્તર, ઉપર-નીચે ચાલનારા નક્ષત્રો, ચંદ્ર-સૂર્યાદિના સંસ્થાન, આયામ, વિષ્કંભ અને પરિધિનું વર્ણન છે, તેમને વહન કરનાર દેવોની સંખ્યા અને તેમનું દિશાના ક્રમથી રૂપ, તેમની શીઘ્ર અને મંદ ગતિ, અદ્યપબહુત્વ વિ. નું નિરૂપણ છે. ચંદ્ર-સૂર્યની અગ્ર મહિષીઓ, પરિવાર, વિકુર્વણા શક્તિ, દેવ-દેવિયોની જઘન્ય તથા ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિનું વર્ણન છે.

ઓગણીસમા પ્રાભૃતમાં ચંદ્ર અને સૂર્ય સંપૂર્ણ લોકમાં પ્રકાશ કરે છે કે લોકના અમુક વિભાગને? આ પ્રશ્નના સંબંધમાં ૧૨ મત-મતાન્તરોનો ઉલ્લેખ કરી સ્વમતનું નિરૂપણ કર્યું છે. લવણ સમુદ્રનો આયામ, વિષ્કંભ તથા ચંદ્ર, સૂર્ય, નક્ષત્ર અને તારા વિ. નું વર્ણન છે. એજ પ્રમાણે ધાતક્રીખંડના સંસ્થાનનું વર્ણન, કાળોદ્ધિ સમુદ્ર અને પુષ્કરાદ્વી-દ્વીપ, મનુષ્યક્ષેત્ર આદિનું વિવરણ છે.

ધંદ્રના અભાવમાં દેવલોકના વિમાનની વ્યવસ્થા, ધંદ્રનો જઘન્ય તથા ઉત્કૃષ્ટ વિરહકાળ, મનુષ્યક્ષેત્રની બહાર ચંદ્રની ઉત્પત્તિ અને ગતિ અન્તે સ્વયંભૂરમણ સમુદ્ર સુધીના દ્વીપ-સમુદ્રોના આયામ, વિષ્કંભ, પરિધિ આદિનું વર્ણન છે.

વીસમા પ્રાભૃતમાં ચંદ્રાદિનું સ્વરૂપ તથા રાહુનું વર્ણન છે. રાહુના જે પ્રકાર, તેમનો જઘન્ય-ઉત્કૃષ્ટ કાળ બતાવ્યો છે. ચંદ્રને રાશી અને સૂર્યને આદિત્ય કહેવાનું કારણ એ છે કે જ્યોતિષકોના ધંદ્ર-ચંદ્રને મૃગ-શશિ (સસલા) ના ચિહ્નવાળું મૃગાંક નામનું વિમાન છે તેથી તેને રાશી કહે છે અને સૂર્ય સમય, આવલિકા વિ. થી લઇને

અવસર્પિણી-ઉત્સર્પિણી કાળનો આદિ કરનાર હોવાથી તેને આદિત્ય કહે છે. ચન્દ્ર અને સૂર્યની અગ્રમહિપીઓ, ચન્દ્ર તથા સૂર્યના કામલોગોની માનવીય કામલોગો સાથે તુલના કર્યા બાદ ૮૮ ગ્રહોના નામો બતાવ્યા છે

ચન્દ્રપ્રજ્ઞપિતમાં ચન્દ્રના પરિભ્રમણનો ઉલ્લેખ મુખ્યતાએ થયેલ છે. ચન્દ્રપ્રજ્ઞપિત અને સૂર્યપ્રજ્ઞપિતનું વર્ણન પ્રાયઃ સમાન છે. માત્ર મંગળાચરણના રૂપમાં જે ૧૮ ગાથાઓ આપી છે તે વિશેષ છે.

આ પ્રમાણે આપણે બાણી-જોઈ શકીએ છીએ કે સૂર્યપ્રજ્ઞપિત અને ચન્દ્રપ્રજ્ઞપિતમાં પ્રાચીન જ્યોતિષ સંબંધી મૂળ માન્યતાઓનું સંકલન કરવામાં આવ્યું છે. અહીં આપેલ વિષયની વેદાંગ - જ્યોતિષકની સાથે તુલના કરી શકાય છે. યુગનું ધોરણ પંચવર્ષવાળું કલ્પીને સૂર્ય અને ચન્દ્રનું ગણિત કરવામાં આવ્યું છે. સૂર્યના ઉદય અને અસ્તનો વિચાર કરીને દિનમાનનું કથન કર્યું છે. ઉત્તરાયણમાં સૂર્ય લવણસમુદ્રની બહારના માર્ગથી જંબૂદ્વીપ તરફ આવે છે. તે વખતે સૂર્યની ચાલ સિંહગતિ જેવી હોય છે. ત્યાર પછી ગજગતિ જેવી થઈ જાય છે. જેથી ઉત્તરાયણના આરંભમાં દિવસ નાનો અને રાત્રિ મોટી થાય છે અને ઉત્તરાયણની સમાપ્તિ થતાં ગતિ મંદ થવાથી દિવસ મોટો અને રાત નાની થવા લાગે છે. દક્ષિણાયનના આરંભમાં સૂર્ય જંબૂદ્વીપના અંદરના માર્ગથી બહારની તરફ ગતિવાળો થાય છે તેથી દિવસ મોટો અને રાત નાની થાય છે. પ્રસ્તુત સિદ્ધાંત પરવર્તી સાહિત્યમાં કરેલ દિનમાન એવં ઉત્તરાયણ તથા દક્ષિણાયનના નિરૂપણનો સ્ત્રોત છે. નક્ષત્રોના ગોત્ર આદિનું વર્ણન મુદૂર્તશાસ્ત્રનો પાયો છે. મુદૂર્તશાસ્ત્રમાં પ્રધાનપણે નક્ષત્રોના સ્વભાવ અને ગુણો પર વિચાર કરવામાં આવેલ છે.

ચન્દ્રપ્રજ્ઞપિત અને સૂર્યપ્રજ્ઞપિતમાં વિષયની સમાનતા હોવા છતાં પણ ચન્દ્રપ્રજ્ઞપિતની કેટલીક વિશેષતાઓ આ પ્રમાણે છે. (૧) ચન્દ્રની પ્રતિદિવસની યોજનાવાળી ગતિનું કથન છે. (૨) ઉત્તરાયણ અને દક્ષિણાયનની તિથિયોનો પૃથક્ પૃથક્ વિસ્તાર બતાવી સૂર્ય અને ચન્દ્રમાની ગતિનો નિર્ણય કર્યો છે. આ હકીકત સૂર્યપ્રજ્ઞપિતમાં મળતી નથી. (૩) તિથિયોમાં ચન્દ્રમાના સમચતુરસ્ર વિ. વિભિન્ન આકારોનું ખંડન કરી સમચતુરસ્ર ગોળાકારનું પ્રતિપાદન કર્યું છે. (૪) માનવ સભ્યતાની શરૂઆતમાં જંબૂદ્વીપનો પ્રથમ સૂર્ય શ્રાવણ કૃષ્ણા પ્રતિપદાને દિવસે પૂર્વ-દક્ષિણ-આગ્નેય ખૂણામાંથી અને ખીજે સૂર્ય પશ્ચિમ-ઉત્તર-વાયવ્ય ખૂણામાંથી ચાલ્યો. એજ પ્રમાણે પ્રથમ ચન્દ્રમા પૂર્વોત્તર ઈશાન ખૂણામાંથી અને ખીજે ચન્દ્રમા નૈઋત્ય (પશ્ચિમ-દક્ષિણ) ખૂણામાંથી ચાલ્યો. સૂર્ય-ચન્દ્રની પ્રસ્તુત ગમનપ્રક્રિયા જ્યોતિષમાં નિરૂપિત નાકીવૃત્ત અને કદમ્બ પોતવૃત્તની સાથે મળતી આવે છે. જ્યોતિષકની દૃષ્ટિએ આ વિષય અત્યંત મહત્વપૂર્ણ છે. (૫) છાયાસાધન અને છાયાપ્રમાણ ઉપરથી દિનમાનનું વર્ણન ઘણુંજ મહત્વપૂર્ણ છે. આ સાધનપ્રક્રિયા પ્રતિભાગણિતનો મૂળસ્ત્રોત છે. જેનાથી પ્રતિભાગણિતનો વિકાસ થયો છે. (૬) છાયાસાધનમાં ખીલછાયાનું વર્ણન છે. આજ ખીલછાયાથી શંકુછાયાનો વિકાસ થયો છે. અને વિકાસનું માનવું છે કે શંકુગણિતનો વિકાસ પણ ખીલછાયાથી થયો છે. (૭) આ ચન્દ્રપ્રજ્ઞપિતમાં પુરુષછાયાનું વિસ્તૃત વિવેચન છે. પુરુષછાયાસહિતા ગ્રન્થોમાં ફળાફળનો નિર્દેશ કર્યો છે. વરાહ મિહિરના પુરુષછાયાનો મૂળ સ્ત્રોત આ જ આગમ હોવું જોઈએ. (૮) પ્રસ્તુત આગમમાં ગોળ, ત્રિકોણ, ચતુષ્કોણ વસ્તુઓની છાયાનું વર્ણન છે. આને લીધે ઉત્તરકળમાં જ્યોતિષક વિષયક ગણિતનો અત્યધિક વિકાસ થયો છે. (૯) આ આગમમાં ચન્દ્રમાને સ્વતઃ પ્રકાશમાન બતાવ્યો છે. તેના ઘટ-વધનું કારણ રાહુ છે.

આ પ્રમાણે આ ખ-ને આગમ જ્યોતિષ શાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ ઘણાજ મહત્વપૂર્ણ છે. તેથી તેમનું આધુનિક દૃષ્ટિએ તુલનાત્મક અધ્યયન અપેક્ષિત છે જેથી અનેક તથ્યો પ્રકાશમાં આવી શકે.

૮ થી ૧૨ નિરયાવલિયા આદિ પાંચ સૂત્ર

(કળ્પિયા, કમ્પવત્સિયા, પુષ્કિયા, પુષ્ક્યુલિયા અને વણિહસા)

નિરયાવલિયા અથવા નિરયાવલિકા શ્રુતસ્તન્ધમાં પાંચ ઉપાંગને સમાવી લેવામાં આવ્યા છે. (૧) નિરયાવલિકા અથવા કલ્પિકા (૨) કલ્પાવત્સિકા (૩) પુષ્કિયા (૪) પુષ્ક્યુલિકા અને (૫) વૃષ્ણિકા. વિકાસનું-વિકાસનું મન્તવ્ય છે કે આ પાંચે ઉપાંગ નિરયાવલિકાના નામથી જ પહેલાં પ્રસિદ્ધ હતાં. પછી જ્યારે ૧૨ ઉપાંગોનો ૧૨ અંગોની સાથે

સંબંધ સ્થાપિત કરવામાં આવ્યો ત્યારે તેમને પૃથક્-પૃથક્ ગણવામાં આવ્યા. પ્રો. વિન્ટરનિઝનું પણ આવું જ માનવું છે.

જે આગમમાં નરકગતિમાં જનારાણીને કમખંડ વર્ણન કરવામાં આવ્યું હોય તે નિરયાવલિકા કહેવાય છે. આ આગમમાં ૧ શ્લોક-બંધ છે, પર અધ્યયન છે, ૫ વર્ગ છે. ૧૧૦૦ શ્લોકપ્રમાણ મૂળપાઠ છે. નિરયાવલિકાના પ્રથમ વર્ગમાં દશ અધ્યયન છે. જેમાં કાલ, સુકાલ, મહાકાલ, કૃષ્ણ, સુકૃષ્ણ, મહાકૃષ્ણ, વીરકૃષ્ણ, રામકૃષ્ણ, પિતસેનકૃષ્ણ, મહાસેનકૃષ્ણ એમ ૧૦ નું વર્ણન છે.

પ્રથમ અધ્યયનમાં બતાવ્યું છે કે ચંપાનગરીમાં શ્રેણિક રાજા રાજ્ય કરતા હતા. મહારાણી ચેલણાની કૃષિક્ષે કૃષિકને જન્મ થયો હતો. શ્રેણિકની એક બીજી રાણી કે જેનું નામ કાલી હતું તેનાથી કાલકુમારનો જન્મ થયો હતો. કૃષિક પોતાના પિતા શ્રેણિકને કારાગૃહમાં કેદ કરી પોતે રાજગાદી ઉપર બેસે છે. શ્રેણિક કારાગૃહમાં જ આત્મહત્યા કરી લે છે. એક દિવસ કૃષિક પોતાના નાના ભાઈ વેહલકુમાર પાસેથી સેચનક હાથી અને અદાર સેરવાળા હારની માગણી કરે છે. પરંતુ વેહલકુમાર પિતાએ આપેલ વસ્તુ હોવાથી ઇન્કાર કરે છે. કૃષિકના ભયથી હલક અને વેહલકુમાર બંને ભાઈ હાર, હાથી અને પોતાના અંતેપુરને (કુટુંબ પરિવાર) લઈને પોતાના નાના મહારાજ ચેટકની પાસે વૈશાલી પહોંચી જાય છે. કૃષિકને આ વાતની ખબર પડી ત્યારે તેણે હૃત મોકલ્યો. પરંતુ ચેટકે જવાબમાં કહ્યું કે શરણાગતની રક્ષા કરવી એ મારું કર્તવ્ય છે. જો કૃષિક આ હાર, હાથીને બહલે અર્ધું રાજ્ય આપે તો આ બંને વસ્તુ તેને સોંપી શકાય. આ બાબતને કૃષિકને અત્યધિક ક્રોધ ચઢ્યો અને તેથી સંગ્રામ માટે પોતાના બધા ભાઈઓની સેના લઈને વૈશાલી તરફ સવાના થયો. આ બાજુ ચેટકે પણ નવ મહલકી, નવ લિચ્છવી એમ ૧૮ ગણરાજ્યોને ઓઢાવી મંત્રણા કરી. શરણાગતની રક્ષા માટે તેમણે યુદ્ધ કરવું ઉચિત માન્યું. મહારાજ ચેટક ભ મહાવીરના પરમ ઉપાસક હતા. તેમણે શ્રાવકના ૧૨ મત અંગિકાર કર્યા હતા. તેની સાથે એક વિશેષ નિયમ એવો પણ અહણ કરી રાખ્યો હતો કે હું એક દિવસમાં એકથી વધુ બાણ નહિ ચલાવું. તેમનું બાણ કદી પણ નિષ્ફળ જતું નહિ.

પહેલે દિવસે રાજા કૃષિકના પક્ષમાંથી કાલકુમાર સેનાપતિ બનીને રણસંગ્રામમાં ઊતર્યો. તેણે ગરૂડબૂહની રચના કરી. રાજા ચેટકે શકટબૂહની રચના કરી. પરસ્પર ભયંકર ખૂનખાર યુદ્ધ થયું. રાજા ચેટકે અમોઘ બાણનો પ્રયોગ કર્યો. કાલકુમાર જમીન ઉપર ઢળી પડ્યો અને મરીને નરકમાં ઉત્પન્ન થયો. આ પહેલા અધ્યયનનું વર્ણન છે. તેમજ તેમાં કૃષિક જન્મ, દોહલો ઉત્પન્ન થયો, મહારાણી ચેલણાનું કૃષિકને પૂર્વવૃતાન્ત બતાવી પિતા પ્રત્યે પ્રેમ જગાડ્યો વિ. વિસ્તારથી વર્ણન આપ્યું છે.

કાલકુમારની જેમ અનુક્રમે નવે દિવસ એક એક કરીને નવે ભાઈ સેનાપતિ પદ ધારણ કરી યુદ્ધમાં અંપલાવે છે અને તે બધા રાજા ચેટકના અમોઘ બાણથી મરીને નરકમાં જાય છે. આમ કમશઃ નવ અધ્યયનમાં નવ ભાઈઓનું વર્ણન છે. આ વર્ણન વિષે ચંપાનગરીમાં ભ. મહાવીર પાસે કુમારોની માતાઓ પૂછે છે અને ભગવાન તેનું કથન કરે છે. આ દસે કુમાર નરકમાંથી નીકળીને મહાવિદેહમાં જન્મ ધારણ કરશે. વૈરાગ્ય અને શ્રમભુધર્મ સ્વીકારી અને ઉત્કૃષ્ટ સાધના કરી શિવપદને પ્રાપ્ત કરશે.

બીજા કલ્પાવતાંસિકા નામના વર્ગમાં દશ અધ્યયના છે. તેમના નામ આ પ્રમાણે છે - પદ્મ, મહાપદ્મ, ભદ્ર, સુભદ્ર, પદ્મભદ્ર, પદ્મસેન, પદ્મગુહમ, નલિનીગુહમ, આનંદ અને નંદન.

ચંપાનગરીમાં રાજા કૃષિક રાજ્ય કરતો હતો. તેની રાણીનું નામ પદ્માવતી હતું. રાજા શ્રેણિકની એક રાણીનું નામ કાલી હતું. તેને 'કાલ' નામનો પુત્ર હતો જેનું વર્ણન પ્રથમ વર્ગમાં કરવામાં આવ્યું છે. તે કાલકુમારની પત્નીનું નામ પદ્માવતી હતું. તેને પદ્મકુમાર નામનો પુત્ર થયો. પદ્મકુમારે ભ. મહાવીર પાસે દીક્ષા અહણ કરી અને ૧૧ અંગોનું અધ્યયન કરી અંતે અનશન કરી સૌધર્મ દેવલોકમાં ઉત્પન્ન થયો. ત્યાંથી મહાવિદેહમાં જન્મ લઈને મોક્ષે જશે. એજ પ્રમાણે શેષ નવ અધ્યયનોમાં પણ રાજા શ્રેણિકના ૯ પૌત્રો - જેમના પિતાઓનું અનુક્રમે પ્રથમ વર્ગ (નિરયાવલિકા-કલ્પિકા)માં વર્ણન કર્યું છે. તેમના પુત્રોએ ભ. મહાવીર પાસે દીક્ષા અહણ કરી. સાધના વડે આયુષ્ય પૂર્ણ કરીને તેઓ દેવલોકમાં ગયા અને ત્યાંથી ત્ર્યવી મનુષ્ય પર્યાયમાં આવી મોક્ષે જશે. આ પ્રમાણે વિસ્તૃત વર્ણન છે.

આ પ્રમાણે આ વર્ગમાં પ્રતાચરણ વડે જીવનશોધનની પ્રક્રિયાનું સુંદર નિરૂપણ કર્યું છે. પિતાઓ જ્યાં કષાયને વશીભૂત થઈને આયુષ્ય પૂર્ણ કરી નરકમાં જાય છે ત્યાં પુત્રો સત્કર્મ વડે સ્વર્ગ પ્રાપ્ત કરે છે. ઉત્થાન અને પતનની જવાબદારી માનવીના પોતાના કર્તવ્યો ઉપર આધારિત છે. માનવ સાધના દ્વારા ભગવાન પણ બની શકે છે અને વિરાધનાથી ભિખારી પણ બની શકે છે.

ત્રીજો વર્ગ 'પુષ્પિતા' છે. તેના પણ દશ અધ્યયનો છે. ચંદ્ર, સૂર્ય, શુક્ર, બહુપુત્રિક, પૂર્ણ, માનભદ્ર, દત્તા, શિવ, વલેપક અને અનાદત.

પહેલા અધ્યયનમાં ચંદ્રનું વર્ણન છે. ભ. મહાવીર એક વખત રાજગૃહમાં બિરાજમાન હતા. જ્યોતિષકના ઇન્દ્ર ચંદ્ર અવધિજ્ઞાનથી ભગવાનને રાજગૃહીમાં જોઈ પોતાના વિમાન સહિત ભગવાનના દર્શનને માટે ત્યાં આવ્યો. તેણે વિવિધ પ્રકારના નાટ્યારણો કર્યાં. ગૌતમે જિજ્ઞાસા કરી. ભગવાને તેના પૂર્વભવનું કથન કર્યું. એવી જ રીતે ખીબ અધ્યયનમાં સૂર્યનું ભગવાનના સમવચરણમાં વિમાન સહિત આગમન, નાટ્યવિધિ અને તેના પૂર્વભવનું કથન વિગેરે નિરૂપણ છે.

ત્રીજા અધ્યયનમાં શુક્ર મહાગ્રહનું વર્ણન છે. તે ભ. મહાવીરના દર્શનાર્થે આવે છે અને પૂર્વવત નાટ્યવિધિ બતાવી પાછો સ્વસ્થાનકે જાય છે. ભગવાને તેના પૂર્વભવનું કથન કરતાં કહ્યું—આ દેવ પૂર્વભવમાં વારાણસીમાં સોમિલ નામનો પ્રાહ્મણ હતો. વેદશાસ્ત્રમાં નિષ્ણાત હતો. એક વખત ભગવાન પાર્શ્વનાથ વારાણસીમાં પધાર્યા. સોમિલ ભ. પાર્શ્વના દર્શન હેતુ આવ્યો અને તેણે ભગવાનને પ્રશ્ન પૂછ્યા—ભગવન્! આપને યાત્રા છે? આપને યાપનીય છે? સરિસવ, માસ અને કુલતથ ભક્ષ્ય છે કે અભક્ષ્ય? આપ એક છો કે અનેક? આ બધા પ્રશ્નોના ઉત્તર ભગવાને સ્વાદ્રાહની ભાષા અને શૈલીમાં આપી તેનું પ્રમાધાન કર્યું. તે ભગવાનને અનુરાગી બની ભગવાન પાસે સમ્યક્ત્વ ગ્રહણ કર્યું. અહીં એ યાદ રાખવાતું છે કે આ સોમિલ કે જેણે ભગવાન પાર્શ્વને પ્રશ્ન કર્યા હતા તે અને ભગવતી સૂત્રના ૧૮મા શતકના ૧૦મા ઉદ્દેશકમાં પણ સોમિલ પ્રાહ્મણનું વર્ણન છે કે જેણે આ જ પ્રકારના પ્રશ્નો ભ. મહાવીરને કર્યા હતા. આ બંને પૃથક હોવા જોઈએ, કારણ કે ભ. પાર્શ્વને પ્રશ્ન કરનાર સોમિલ વારાણસીનો હતો અને ભ. મહાવીરને પ્રશ્ન કરનાર સોમિલ વાણિજ્યગ્રામનો હતો. કાળઘટનાની દૃષ્ટિએ પણ બંને જુદા જુદા પ્રતીત થાય છે.

ભ. પાર્શ્વ વારાણસીથી વિહાર કરે છે ત્યાર પછી કુસંગતિને કારણે સોમિલ પુનઃ મિચ્છાત્વી બની જાય છે. એક રાત્રે કુટુંબ જાગરણ કરતાં તેણે વિચાર કર્યો કે પ્રાતઃ જાગીને વારાણસીની બહાર એક ઘણો સુંદર બગીચો બનાવીશ કે જેમાં વિવિધ પ્રકારના વૃક્ષો અને રંગબેરંગી ફૂલો ખીલેલા અને સુવાસ ફેલાવતા હોય. સવારે વિચારને આચારરૂપમાં પરિણમવો. પુનઃ એક રાત્રે કુટુંબ જાગરણ કરતાં તેને એવો વિચાર ઉદ્ભવ્યો કે પ્રાતઃ બધાને લોજન કરાવી ગંગા નદીને કિનારે તાપસ્વી પ્રવ્રજ્યા ગ્રહણ કરીશ. સવાર થતાં તેણે દિશાપ્રોક્ષક તાપસો પાસે પ્રવ્રજ્યા ગ્રહણ કરી અને એવી પ્રતિજ્ઞા કરી કે 'જવજીવ-જીવન પર્યન્ત અન્તર રહિત છઠ્ઠે દિવ્ક ચક્રવાલ તપસ્યા આહરી સૂર્યની અભિમુખ જીવજીવો જીવી કરી સૂર્યાભિમુખ બની આતાપના ભૂમિમાં તપસ્યા કરીશ. પ્રથમ છઠના પારણાના દિવસે તે આતાપના ભૂમિથી આલીને વલ્કલના વસ્ત્રો ધારણ કરી પોતાની કુટિરમાં આવ્યો અને પોતાની છાબડી લઈને પૂર્વ દિશા તરફ ચાલ્યો. ત્યાં તેણે સોમ મહારાજની પૂજા કરી અને કંદમૂળ-ફળ વિ. લઈને છાબડી ભરીને પાછો પોતાની કુટિરમાં આવ્યો. ત્યાં તેણે પોતાની વેદિકાને લીંપી-પોતી શુદ્ધ કરી. પછી દર્ભ અને કળશ લઈને ગંગાસ્નાન માટે ગયો. ત્યાર પછી આચમન કરી દેવતા અને પિતરોને જલાંજલિ આપી, પછી દર્ભ અને પાણીને કળશ હાથમાં લઈને કુટિરમાં આવ્યો. દર્ભ, કુશ અને વેણુથી વેદિકા બનાવી. મંથનકાષ્ઠ વડે અરણિને ઘસીને અગ્નિ પ્રગટાવી અને સમિધકાષ્ઠ નાખી તેને પ્રવ્રજવલિત કરી. અગ્નિની જમણી બાજુએ તેણે સાત વસ્તુઓ-સકથ (એક ઉપકરણ), વલ્કલ, અગ્નિપાત્ર, શય્યા, કમંડલ, દંડ અને પોતાને સ્થાપિત કર્યાં. ધૂત, મધુ, તલ અને ચોખા વડે અગ્નિમાં હોમ કર્યો અને ચરૂ (બલિ) પકાવી અગ્નિ દેવતાની પૂજા કરી. ત્યાર પછી અતિથિઓને લોજન કરાવી પછી પોતે લોજન કર્યું.

આ પ્રમાણે તેણે દક્ષિણમાં ચમ, પશ્ચિમમાં વરૂણ અને ઉત્તરમાં વૈશ્રમણની પૂજા કરી. ત્યારબાદ એક દિવસે

તેના મનમાં વિચાર ઉત્પન્ન થયો કે હું વલકલ વસ્ત્રો પહેરી, પાત્ર તથા કાવડ લઈ કાળસુદ્રાથી પોતાનું મુખ બાંધી ઉત્તર દિશામાં જઈ અભિગ્રહ ધારણ કરીશ કે જલ, સ્થલ, દુર્ગ, પર્વત, ખીણ, ગુફામાં કદાચ પડું તો પણ ત્યાંથી ઊભો થઈશ નહિ એમ ચિન્તવી તે અશોકવૃક્ષની નીચે ગયો. ત્યાં પાત્ર, કાવડને એક બાજુ મૂકી વેદિકા બનાવી, સ્નાન કર્યું અને પછી દર્ભ આદિ પાથરી બધાં અનુષ્ઠાનો કર્યા. તે વખતે એક દેવે અન્તરિક્ષમાં ઊભા રહીને સોમિલને કહ્યું કે તમારું આ અનુષ્ઠાન સમ્યક્ નથી પરંતુ દોષપૂર્ણ છે. દેવતા કથનની તે ઉપેક્ષા કરતો રહ્યો પરંતુ વારંવાર દેવતા કહેવાથી તેણે શ્રાવકના પાંચ અણુવ્રત અને સાત શિક્ષાવ્રત ગ્રહણ કરી વિવિધ પ્રકારના તપાનુષ્ઠાન કરતો થકો અંતે અર્ધમાસિક સંલેખનાથી પોતાના આત્માને ભાવતો રહેવા લાગ્યો. પરંતુ પૂર્વકૃત પાપસ્થાનકોની આલોચના - પ્રતિક્રમણ ન કરવાથી ત્યાંથી આશુ પૂર્ણ કરી શુક નામના મહાગ્રહમાં ઉત્પન્ન થયો છે. ત્યાંથી ચ્યવી મહાવિદેહ ક્ષેત્રમાં જન્મ લઈને સિદ્ધ થશે.

ચોથા અધ્યયનમાં બહુપુત્રિકા દેવીનું વર્ણન છે. લ. મહાવીર રાજગૃહનગરની બહાર પધાર્યા. તે વખતે બહુપુત્રિકા નામની દેવી ભગવાનના સમવસરણમાં આવે છે અને પ્રવચન પછી પોતાની જમણી ભુજમાંથી ૧૦૮ દેવકુમાર અને ડાબી ભુજમાંથી ૧૦૮ દેવકુમારિકાઓને કાઢે છે અને બીજા અનેક કોકરા-છોકરીઓને પોતાની વૈક્રિયશક્તિથી બહાર કાઢે છે અને સૂર્યાભ દેવની માફક નાટક કરી બતાવે છે. નાટક પૂરું થતાં તે બધાને પાછા પોતાના શરીરમાં સમાવી લે છે. ગણધર ગૌતમે બહુપુત્રિકા દેવીના ગયા પછી ભગવાનને પૂછ્યું કે કુમાર-કુમારિકાઓની દિવ્યઋષિ ક્યાંથી નિકળી અને પાછી ક્યાં સમાઈ ગઈ? ભગવાને કહ્યું- જેમ એક ભવ્ય ભવનમાંથી હજારો વ્યક્તિ બહાર નીકળે છે અને ફરી તે ઘરમાં પાછા પ્રવેશી જાય છે તેવી રીતે બહુપુત્રિકા દેવીએ પોતાના શરીરમાંથી રચના કરી હતી. ગૌતમે ફરી જિજ્ઞાસા પ્રસ્તુત કરી કે તે પૂર્વભવમાં કોણ હતી? ભગવાને કહ્યું —

વારાણસી નગરીમાં ભદ્ર નામનો સાર્થવાહ હતો. તેની પત્નીનું નામ સુભદ્રા હતું. તે પુત્રરહિત વન્ધ્યા હોવાથી દિન રાત દુઃખી રહેતી હતી. અને મનમાં ચિન્તન કરતી કે તે માતાઓને ધન્ય છે કે જેમણે પુત્રોને જન્મ આપી દુઃખપાન કરાવ્યું અને પોતાની ગોદમાં બેસાડી તેમની કાલીઘેડી-તોતલી ગોદી સાંભળી રાજ થાય છે. પરંતુ હું તો ભાગ્યહીન છું. મારે કોઈ સન્તાન નથી. એક વખત વારાણસીમાં સુવ્રતા નામની આર્યા જે પાંચ સમિતિ અને ત્રણ ગુપ્તિથી યુક્ત હતા-પોતાની શિષ્યાઓ સાથે પધારી. તેમની શિષ્યાઓ ભદ્ર સાર્થવાહને ત્યાં ભિક્ષા માટે પહોંચી. સુભદ્રાએ વિપુલ અશન, પાન, ખાદ્ય આદિથી પ્રતિલાભીને આર્યિકાઓ પાસે સંતાનોત્પત્તિ માટે કોઈ વિદ્યા, મંત્ર, વમન, વિરેચન, ખસ્તિકર્મ, ઔષધિ વિની યાચના કરી. આર્યિકાઓએ કહ્યું-અમે આવી વાતો સાંભળતા નથી અને તે સંબંધમાં ઉપદેશ કે વિધિ બતાવવી તે અમારા નિયમથી વિરુદ્ધ છે. અમે તો નિર્ઝન્ય પ્રવચનનો જ ઉપદેશ આપીએ છીએ. આર્યિકાઓનો ઉપદેશ સાંભળી સુભદ્રા શ્રમણોપાસિકા થઈ અને થોડા સમય પછી તેણે સુવ્રતા આર્યા પાસે શ્રમણ દીક્ષા ગ્રહણ કરી પરંતુ આર્યિકા થવા છતાં સુભદ્રાનો બાળકો પ્રત્યે અત્યન્ત સ્નેહ રહેતો હતો તેથી તે બાળકોને ક્યારેક પીઠી ચોળતી, માલિશ કરતી, શૂંગાર કરતી અને તેમને લોજનાદિ કરાવતી. સુવ્રતા મહાસતીએ સુભદ્રાને કહ્યું કે આ કાર્ય શ્રમણ મર્યાદાને પ્રતિકૂળ છે. તમારે આમ કરવું ઉચિત નથી. પરંતુ પોતાની સદ્ગુણોની આજ્ઞાને અવગણી તે અન્ય ઉપાશ્રયમાં જઈને એકલી રહેવા લાગી અને સ્વચ્છંદતાપૂર્વક બાળકોની સાથે પૂર્વવત્ આચરણ કરવા લાગી. ઘણા વર્ષો સુધી સ્વચ્છંદ પ્રવૃત્તિ આચરતી શ્રમણ ધર્મનું પાલન કર્યું અને અન્તે અર્ધમાસિક સંલેખના વડે આયુષ્ય પૂર્ણ કર્યું. પરંતુ ઉત્તર ગુણોમાં જે દોષો લાગ્યા તેમની આલોચના પ્રતિક્રમણાદિ ન કરવાથી તે સૌધર્મસલામાં બહુપુત્રિકા નામની દેવી થઈ. તે જ્યારે ઇન્દ્રની પાસે ઇન્દ્રસલામાં જાય છે ત્યારે ઘણા બાળક-બાળિકાઓની વિકૃત્વણા કરીને સલાનું મનોરંજન કરે છે તેથી તેને બહુપુત્રી દેવી કહે છે.

સ્વર્ગથી ચ્યવીને તે બિલેલ સન્નિવેશમાં એક પ્રાદ્યણને ઘેર ઉત્પન્ન થશે. તે સમયે તેનું નામ સોમા પાડવામાં આવશે. યુવાવસ્થા પ્રાપ્ત થતાં ભાણેજ સાથે તેનો વિવાહ થશે અને તેને ઘણા પુત્ર-પુત્રીઓ થશે. કોઈ બાળક નાચશે, ફૂફશે, હસશે, રોશે, એક બીજાને મારશે, ફૂટશે, ખાવા માટે હઠ કરશે, રીસાશે, ખૂમ-ખરાડા પાડશે, કોઈ સૂતું રહેશે, ઝાડે, પેશાબ કરતાં રહેશે, કોઈ માંદુ પડશે, અશુચિમાં રમ્યા કરશે. આમ દુઃખી થઈ કંટાળશે. એક

વખતે સુવ્રતા આર્યા ત્યાં આવશે. આહાર પાણી વહોરાવી બધા હકીકત કહેશે કે ધન્ય છે તે માતા જે વાંઝણી છે. જેને છોકરું નથી. હું તો આ છોકરાઓથી ખૂબ કંટાળી દુઃખી થઈ ગઈ છું. કોઈ જાતનો આનન્દ લોગવી શકતી નથી. સાધ્વીઓ નિર્જાંથ પ્રવચનનો ઉપદેશ આપશે. તે શ્રાવિકા બનશે. ખીજી વખત આર્યાઓ પધારતાં ધર્મ સાંભળી પતિને પૂછી દીક્ષા ગ્રહણ કરશે. અગિયાર અંગો ભણી, તપ કરી ઘણા વર્ષો દીક્ષા પાળી મહિનાની સંલેખણા કરી બધા પાપોની આલોચના અને પ્રતિક્રમણ કરી સમાધિભાવે કાળ કરી દેવ થશે અને ત્યાંથી આવી મહાવિદેહમાં ઉત્પન્ન થઈ સિદ્ધ, યુદ્ધ, મુક્ત થશે.

એજ પ્રમાણે પૂર્ણભદ્ર, માનભદ્ર દત્ત, શિવ, વલેપક અને અનાદ્વતનું વર્ણન કરેલ છે. આ પ્રમાણે પુષ્પિતા ઉપાંગમાં સ્વસમય અને પરસમયના જ્ઞાન સાથે કથાઓનું સંકલન છે. કથાઓમાં કુતુહલ તત્વની પ્રધાનતા છે. બધા આખ્યાનોમાં વર્તમાન જીવન ઉપર એટલો પ્રકાશ પાડ્યો નથી જેટલો તેમના પરલોકના જીવન ઉપર નાખ્યો છે. સાંસારિક મોહ અને મમતાનું તાદૃશ ચિત્રણ છે. પુનર્જન્મ અને કર્મસિદ્ધાન્તનું સમર્થન સર્વત્ર થયેલું જણાય છે.

ચોથો વર્ગ પુષ્પચૂલિકાના પણુ દશ અધ્યયનો છે. શ્રી, હ્રી, ધૃતિ, કીર્તિ યુદ્ધિ, લક્ષ્મી, ઇલાદેવી, સુરાદેવી, રસદેવી અને ગંધદેવી.

પ્રથમ અધ્યયનમાં શ્રીદેવીનું વર્ણન છે. રાજગૃહી નગરીમાં શ્રેણિક રાજા. ભ. મહાવીર ગુણશીલ ચૈત્યમાં પધાર્યા. શ્રીદેવી બહુપુત્રિકા દેવીની જેમ ભગવાનના દર્શને આવી અને નાટ્ય વિધિ દેખાડી પાછી ચાલી ગઈ. બહુપુત્રિકાથી વિશેષ માત્ર એ હતું કે એણે કુમાર-કુમારિકાઓને વિકુવ્યા ન હતા.

શ્રીદેવીના પૂર્વજન્મ વિષે ગૌતમે પૂછતાં ભગવાને કહ્યું- રાજગૃહમાં જિતશત્રુ નામે રાજા હતો. ત્યાં સુદર્શન નામનો ગાથાપતિ હતો. તેને પ્રિયા નામની પત્ની હતી. તે બન્નેની એક દીકરી જેનું નામ ભૂતા હતું. તે જીર્ણ અને વૃદ્ધા જેવી નાની વયમાં દેખાતી હતી. એક વખત પાર્શ્વપ્રભુ તે નગરીમાં પધાર્યા. ભૂતાદારિકા માતાપિતાની આજ્ઞા લઈ ભગવાન પાર્શ્વના દર્શનાર્થે ગઈ, ધર્મોપદેશ સાંભળ્યો. વૈરાગ્ય પામી પ્રવ્રજિત થવાની ભાવના વ્યક્ત કરી. માતાપિતાએ સજી થઈ આજ્ઞા આપી. પાર્શ્વપ્રભુ પાસે અનુમતિ લઈ પુષ્પચૂલા આર્યાની પાસે દીક્ષા ગ્રહણ કરી સંયમ પાળવા લાગી, પરંતુ એક વખતે ભૂતા સાધ્વી શરીર બાકુશિકા થઈ ગઈ. વારંવાર હાથ, પગ, મોઢું ધોવામાં રાતદિવસ જોતી નહિ. અહર્નિશ શારીરિક સેવાસુશ્રૂષા કરવા લાગી. પુષ્પચૂલિકા આર્યાએ કહ્યું કે આ શ્રમણાચાર નથી. માટે આ પાપોની આલોચના કરી શુદ્ધિકરણ કરવું જોઈએ પરંતુ તેણે આજ્ઞાની અવહેલના કરી જુદે સ્થળે રહેવા લાગી અને આલોચના કર્યા વગર મરીને આ દેવી થઈ છે. મહાવિદેહમાં જન્મ લઈને તે નિર્વાણ પ્રાપ્ત કરશે. આજ પ્રમાણે નવે અધ્યયનોમાં આવીજ કથા છે.

પાંચમા વર્ગનું નામ વૃષ્ણિદશ છે. તેમાં ૧૨ અધ્યયનો છે. તેના નામ-નિષધ, માયની, વહ, વેધ, પ્રગતિ, જ્યોતિ, દશરથ, દઠરથ, મહાધનુ, સપ્તધનુ, દશધનુ અને શતધનુ છે.

દ્વારકાનગરીમાં કૃષ્ણ મહારાજ રાજ્ય કરતા હતા. સમુદ્રવિજય પ્રમુખ દશદશાણું રાજા, બલદેવ પ્રમુખ પાંચ મહાવીર, ઉગ્રસેન પ્રમુખ રાજા, પ્રહુમ્નકુમાર-સાંબ પ્રમુખ યોદ્ધા, વીરસેન પ્રમુખ વીર, રૂકિમણી પ્રમુખ રાણીઓ અને અનંગસેન પ્રમુખ ગણિકાઓથી શ્રીકૃષ્ણ વાસુદેવ ઘેરાયેલા રહેતા હતા. દ્વારકામાં બલદેવ રાજાની રાણી દેવતીએ નિષધકુમાર નામના પુત્રને જન્મ આપ્યો. ભ. અરિષ્ટનેમિ એક વાર દ્વારકામાં પધાર્યા. તેમનું આગમન સાંભળી શ્રીકૃષ્ણે સામુદાયિક ભેરી વડે ભગવાનના આગમનની ઉદ્ઘોષણા કરાવી. સપરિવાર દસ-બલ સહિત શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનના વંદન માટે ગયા. નિષધકુમાર પણ ભગવાનને નમસ્કાર કરવા પહોંચ્યો. નિષધકુમારનું દિવ્યરૂપ જોઈને ભ. અરિષ્ટનેમિના પ્રધાન શિષ્ય વરહત્તે તેના દિવ્યરૂપ વિ. ના સંબંધમાં પૂછ્યું. ભગવાને કહ્યું-રોહિતક નગરમાં મહાબલ રાજા રાજ્ય કરતો હતો. તેની રાણી પદ્માવતીથી વીરંગત નામે એક પુત્ર થયો. યુવાવસ્થામાં અનેક પ્રકારે મનુષ્ય સંબંધી ભોગો ભોગવતો વિચરતો હતો. એક વાર સિદ્ધાર્થ આચાર્ય તે નગરમાં પધાર્યા. તેમને ઉપદેશ સાંભળી વીરંગતે શ્રમણ પ્રવ્રજ્યા ગ્રહણ કરી, અનેક પ્રકારના તપાદિ અનુષ્ઠાન કરી ૪૫ વર્ષ સુધી શ્રમણ પર્યાય પાળી. જે માસની સંલેખણા કરી સમાધિભાવે

કાળ કરી પ્રહ્લ નામક પાંચમા દેવલોકમાં દેવપણે ઉત્પન્ન થયો. ત્યાંથી ચ્યવી અહીં આ નિષધકુમારપણે ઉત્પન્ન થયો છે અને આવી માનુષી ઋદ્ધિ પ્રાપ્ત કરી છે. તે નિષધકુમાર કાળાન્તરે ભ. અરિષ્ટનેમી પાસે અણુગાર ઘર્ષ નિર્વાણને પ્રાપ્ત થયા. એજ પ્રમાણે અન્ય અધ્યયનોમાં પણ આવું જ વર્ણન છે.

આ પ્રમાણે વૃષ્ણિદ્વશમાં યદુવંશીય રાબ્લચોના ઈતિહાસનું વર્ણન છે. આમાં કથાતત્વની અપેક્ષા પૌરાણિક તત્ત્વોનું પ્રાધાન્ય છે. આમાં ભગવાન અરિષ્ટનેમિતું મહત્ત્વ અનેક દૃષ્ટિથી પ્રતિપાદિત કરવામાં આવ્યું છે.

☆

૪ મૂળ

ઉત્તરાધ્યયન સૂત્ર

આગમ સાહિત્યમાં પ્રાચીન વિભાજન અનુસાર ઉત્તરાધ્યયન સૂત્ર અંગબાહ્ય આવશ્યક વ્યતિરિક્ત કાલિકશ્રુતનો જ એક ભેદ છે.^૧ સામાન્યતયા મૂળસૂત્રોની સંખ્યા ચાર છે પરંતુ તે વિષે જે વિભિન્ન મતો છે તેમનું દિગ્દર્શન અમે પૂર્વે કરી ગયા છીએ. ગમે તેટલા મતભેદ આ વિષે પડયા હોય પરંતુ બધાંએ ઉત્તરાધ્યયનને મૂળ સૂત્ર માન્યું છે.

ઉત્તરાધ્યયનમાં બે શબ્દ છે. 'ઉત્તર' અને 'અધ્યયન'. સમવાયાંગમાં 'છત્તીસં ઉત્તરજઞ્યણુ' ? આ વાક્ય આવે છે. આ વાક્યમાં ઉત્તરાધ્યયનના ઉદ અધ્યયનનું પ્રતિપાદન નહીં પરંતુ ઉદ ઉત્તર અધ્યયન પ્રતિપાદિત કર્યા છે. નંદીસૂત્રમાં પણ 'ઉત્તરજઞ્યણુણિ' એમ બહુવચનાત્મક નામ મળે છે.^૨ ઉત્તરાધ્યયનની અંતિમ ગાથામાં પણ 'છત્તીસં ઉત્તરજઞ્યણુ' આ પ્રમાણે બહુવચનમાં નામ મળે છે.^૩ નિર્યુક્તિકારે પણ ઉત્તરાધ્યયનનો બહુવચનમાં પ્રયોગ કર્યો છે.^૪ ચૂર્ણિમાં ઉદ ઉત્તરાધ્યયનોનો એક શ્રુતસ્કન્ધ માન્યો છે તથાપિ તેમણે આનું નામ બહુવચનાત્મક માન્યું છે.^૫ બહુવચનાત્મક નામથી એમ જ્ઞાત થાય છે કે ઉત્તરાધ્યયન અધ્યયનોનો એક યોગમાત્ર છે. એક કર્તૃકનો એક ગ્રંથ નથી.

'ઉત્તર' શબ્દ પૂર્વની અપેક્ષાને લઈને છે. ચૂર્ણિમાં આ અધ્યયનોની ત્રણ વિભાગમાં વહેંચણી કરવામાં આવી છે.^૬

(૧) સ-ઉત્તર	- ૧ હું અધ્યયન
(૨) નિરૂત્તર	- ૩૬ મું અધ્યયન
(૩) સ-ઉત્તર-નિરૂત્તર	- વચ્ચેના બધા અધ્યયનો

પરંતુ ઉત્તર શબ્દની પ્રસ્તુત અર્થચોજના ચૂર્ણિકાર સ્વીકારતા નથી. તેઓ તેા નિર્યુક્તિકારે કરેલ અર્થને માન્ય કરે છે. નિર્યુક્તિકારની દૃષ્ટિએ આ અધ્યયનો આચારાંગ પછી (ઉત્તરકાળમાં) ભણવામાં આવતા તેથી તેમને ઉત્તર અધ્યયન કહેવાય છે.^૭ ઉત્તરાધ્યયનની ચૂર્ણિ તથા બૃહદ્વૃત્તિમાં પણ આ કથનનું સમર્થન છે. શ્રુતકેવળિ આચાર્ય શય્યંભવ

૧. દશવૈકલિક ભા. ૨, પૃ. ૨૨૧ દિપ્પાણુ ૨૯ તથા પૃ. ૩૫૨ દિપ્પાણુ ૭૮.

૨. સમવાયાંગ, સમવાયે ૩૬

૩. નંદીસૂત્ર ૪૩

૪. ઉત્તરાધ્યયન ૩૬/૨૬૮

૫. ઉત્તરાધ્યયન નિર્યુક્તિ ગા. ૪, પૃ. ૨૧.

૬. એતેસિ ચેવ છત્તીસાએ ઉત્તરજઞ્યણુણું સમુદયસમિતિસમાગમેણું ઉત્તરજઞ્યણુ ભાવશ્રુતકાન્ધે તિ લબ્ભઈ, તાણિ પુણુ છત્તીસં ઉત્તરજઞ્યણુણિ ઈમેહિ નામેહિ આણુગંતવ્વાણિ. - ઉત્તરાધ્યયન ચૂર્ણિ પૃ. ૮

૭. વિણુયસુગં સઉત્તરં જીવાજીવાભિગમે નિરૂત્તરો, સવોત્તર ઈન્યર્થોઃ। સેસજઞ્યણુણુ સઉત્તરાણિ નિરૂત્તરાણિ ય કલં? પરીસહા વિણુપસુયસ્સ ઉત્તરા ચઉરંગિજ્જસ્સ તુ પુવ્વા ઈતિ કાઉં નિરૂત્તરા - ઉત્તરાધ્યયન ચૂર્ણિ પૃષ્ઠ ૬.

૮. કમઉત્તરેણુ પગયં આચારસ્સેવ ઉવરિમાઈં તુ।

તમહા ઉ ઉત્તરા ખલુ અજઞ્યણુઃ હંતિ નાંયવ્વા।।

- ઉત્તરાધ્યયન નિર્યુક્તિ ગા. ૩

પછી આ અધ્યયનો દશવૈકલિકના ઉત્તરકાળમાં (પછી) લાણુવા શરૂ થયા^૧ તેથી આ 'ઉત્તર' અધ્યયન જ બની રહ્યા. 'ઉત્તર' શબ્દની આ વ્યાખ્યા સંગત લાગે છે.

દિગંબર ગ્રંથોમાં ઉત્તર શબ્દની અનેક દૃષ્ટિએ વ્યાખ્યા પ્રાપ્ત થાય છે. ધવલામાં લખ્યું છે કે ઉત્તરાધ્યયન ઉત્તર પદોનું વર્ણન કરે છે. આ 'ઉત્તર' શબ્દ સમાધાનનું પ્રતીક છે.^૨

અંગપત્રતીમાં ઉત્તરશબ્દના બે અર્થ જોવા મળે છે. (૧) ઉત્તરકાલ - કેઈ ગ્રંથની પછી લાણુવામાં આવતું અધ્યયન. (૨) ઉત્તર-પ્રશ્નોના ઉત્તર આપનાર અધ્યયન.^૩ આપેલા આ અર્થોમાં ઉત્તર અને અધ્યયનોના સંબંધમાં સત્ય તથ્યનું ઉદ્ઘાટન કરવામાં આવ્યું છે.

ઉત્તરાધ્યયનમાં ૯ મું, ૧૬ મું, ૨૩ મું, ૨૫ મું અને ૨૯ મું અધ્યયન પ્રશ્નોત્તરની શૈલીમાં લખાયેલા છે. તેમજ ખીલ કેટલાક અધ્યયનોમાં પણ આશિકરૂપથી પ્રશ્નોત્તર થયાં છે. પ્રસ્તુત દૃષ્ટિએ 'ઉત્તર' નો 'સમાધાનસૂચક' અર્થ સંગત હોવા છતાં બધા અધ્યયનોમાં તે ઘટતો નથી. ઉત્તરકાલવાચી અર્થ સંગત હોવાની સાથે પૂર્ણરૂપથી બધા અધ્યયનો સાથે લાગુ પડે છે તેથી ઉત્તરનો વાસ્તવિક અર્થ આજ ઉચિત પ્રતીત થાય છે.

અધ્યયનનો અર્થ 'લાણુવું' એમ થાય છે. પરંતુ અહીં અધ્યયન શબ્દ પરિચ્છેદ (અધ્યાય) ના અર્થમાં વપરાયો છે. નિર્ચુકિતકાર અને ચૂર્ણિકારે તેનો વિશેષ અર્થ પણ કર્યો છે.^૪ પરંતુ તેમનો તાત્પર્યાર્થ પરિચ્છેદથી જ છે.

ઉત્તરાધ્યયનના કર્તૃત્વના સંબંધમાં નિર્ચુકિત, ચૂર્ણિ તથા વિદ્વાનોમાં વિવિધ મતભેદો છે, પરંતુ તે બધાની અર્થ અહીં વિસ્તારભયથી કરી નથી. આ સત્ય છે કે ઉત્તરાધ્યયનનો મોટો ભાગ લ. મહાવીર દ્વારા કથિત છે અને કેટલોક ભાગ પાછળથી ઉમેરવામાં આવ્યો છે.

નિર્ચુકિતની દૃષ્ટિએ ૩૬ અધ્યયનોમાંથી કેટલોક ભાગ ગ્રંથોમાંથી લેવામાં આવ્યો છે. કેટલોક જિનભાષિત છે, કેટલોક પ્રત્યેક બુદ્ધો દ્વારા પ્રરૂપિત છે, અને કેટલોક સંવાદરૂપે કહેવાયો છે.^૫ વાલ્કિવેતાલ શાન્તિસૂરિના અભિમતાનુસાર ઉત્તરાધ્યયન સૂત્રનું 'પરિસહ' નામનું ખીજું અધ્યયન દૃષ્ટિવાદમાંથી લેવામાં આવ્યું છે 'દ્રુમ પુષ્પિકા' નામનું ૧૦ મું અધ્યયન મહાવીરે પ્રરૂપ્યું છે, 'કાપિલિય' નામનું ૮ મું અધ્યયન પ્રત્યેક બુદ્ધ કપિલે પ્રતિપાદિત કર્યું છે. 'કેશી ગૌતમ' નામનું ૨૩ મું અધ્યયન સંવાદરૂપે પ્રતિપાદિત કરવામાં આવ્યું છે.

ભાષા અને વિષયની દૃષ્ટિએ આ પ્રાચીન છે. આ વિષે વિસ્તૃત અર્થ શાર્પેન્ડિયર, જેકોબી અને વિન્ટરનિઝ વિ. વિદ્વાનોએ કરી છે. પ્રસ્તુત ગ્રંથના અનેક સ્થળોની તુલના બૌદ્ધોના સુત્રનિપાત, જાતક અને ધર્મપદ વિ થી કરી શકાય છે. જેમકે-રાજા નમિને બૌદ્ધ સાહિત્યમાં પ્રત્યેક બુદ્ધ માનીને તેની કઠોર તપસ્યાનું વર્ણન કર્યું છે. હરિકેશી સુનિની કથા કંઈક જુદા રૂપમાં માતંગ જાતકમાં પ્રાપ્ત થાય છે. ચિત્ત સંભૂતની કથાની તુલના ચિત્તસંભૂત જાતકથી કરી શકાય છે. ઈષુકાર રાજાની કથાની તુલના હૃત્થિપાર જાતકમાં વર્ણિત કથા સાથે કરી શકાય છે. પ્રત્યેક બુદ્ધોની

૧. વિશેષસ્થાપ્યં યથા-શબ્દભવં યાવદેવ કમઃ તદાહરતસ્તુ દશવૈકલિકોત્તરકાલં પઠ્યન્ત દતિ-ઉત્તરાધ્યયન બુદ્ધવૃત્તિ પત્ર ૫

૨. ઉત્તરજ્ઞાણં ઉત્તરપદાણિ વણ્ણેઈ ધવલા પુષ્ક ૯૭.

૩. ઉત્તરાણિ અહિજ્ઞંતિ, ઉત્તરજ્ઞાણં પદં જિણ્ણિદેહિ ।

- અંગપાત્રપુત્રિ ૩-૨૫-૨૬

૪. અજ્ઞપ્પસ્સાણપણં કમ્માણં અવચ્ચએ ઉવચ્ચિયાણં ।

આયુવચ્ચએ વણ્ણવાણં તમ્હા અજ્ઞપ્પમિચ્છંતિ ।।

અહિગમ્મંતિ વ અન્થા અણ્ણેણુ અહિયં વણ્ણપ્પમિચ્છંતિ ।

અહિયાં વ સાહુ ગચ્છઈ તમ્હા અજ્ઞપ્પમિચ્છંતિ ।।

- ઉત્તરાધ્યયન નિર્ચુકિત ગા. ૬-૭

(ખ) ઉત્તરાધ્યયન બુદ્ધવૃત્તિ પૃ. ૬-૭, ચૂર્ણિ પૃ. ૭

૫. ઈઈ પાઉકરે બુદ્ધે નાયએ પરિનિવ્વુએ ।

છત્તીસં ઉત્તરજ્ઞાએ ભવત્તિદ્વિદ્ધ સમ્મએ ।।

- ઉત્તરાધ્યયન સૂત્ર અ. ૩૬ ગા. ૨૬૮

કથા કુંભકાર જાતકમાં ઉપલબ્ધ છે. મૃગાપુત્રની કથા પણ થોડા ફેરફાર સાથે ખૌદ સાહિત્યમાં આવે છે. આજ પ્રમાણે આ આગમના સુભાષિતો તથા સંવાદો પણ ખૌદ ગ્રંથોમાં મળે છે કે જે આની પ્રાચીનતાને સિદ્ધ કરે છે.^૧

ઉત્તરાધ્યયનના ૩૬ અધ્યયનો છે. ઉપલબ્ધ મૂળપાઠ ૨૧૦૦ શ્લોકપ્રમાણ છે. ૧૬૫૬ પદ્યસૂત્ર છે અને ૮૯ ગદ્યસૂત્ર છે.

ઉત્તરાધ્યયનનું પ્રથમ અધ્યયન 'વિનય' છે. વિનયનો અર્થ અનુવર્તન, પ્રવર્તન, અનુશાસન, શુશ્રુષા અને શિષ્ટાચારનું પાલન છે. એટલા માટે જ તેને જિનશાસનનું મૂળ કહેલ છે. વિનય એ કંઈ ખૌદિક આસ્થા નથી, પરંતુ આત્મિક અને વ્યાવહારિક વિશેષતાઓની અભિવ્યક્તિ છે. જે ગુરુની આજ્ઞાનું પાલન કરતો હોય, ગુરુની સમીપે રહેતો હોય, ગુરુના ઈગિત અને મનોભાવોને જાણતો હોય તે 'વિનીત' કહેવાય છે. મહાકાલ ઘોડાને જેમ વારવાર આધુક બતાવવાની જરૂર પડે છે પરંતુ જાતવંત ઘોડો આધુક જોતાં જ સાચા માર્ગે ચાલવા માંડે છે તેવી જ રીતે વિનીત સાધક મહાકાલ ઘોડાની જેમ નહિ પરંતુ આકીર્ણ ઘોડાની માફક ઈગિતમાત્રથી યોગ પામી પાપકર્મને તણ દે છે. પોતાના આત્માનું યોગ્યપૂર્વક ઢમન કરવું જોઈએ. જેણે પોતાના આત્માને વશ કરી લીધો તે આ લોક તેમજ પરલોક બંનેમાં સુખી થાય છે.^૨ ક્યારેક આચાર્ય કોષિત થઈ જાય તો તેમને પ્રેમપૂર્વક પ્રસન્ન કરી લેવા જોઈએ. હાથ જોડીને તેમના કોષાગ્નિને શાંત પાડવો જોઈએ અને તેમને એવો વિશ્વાસ કરાવવો જોઈએ કે હવેથી આવું કાર્ય હું કરી પણ કરીશ નહિ.

ખીજા અધ્યયનમાં પરીષદનું વર્ણન છે. જે સહન કરવામાં આવે તે પરીષદ છે. સહન કરવાના બે પ્રયોજન છે. (૧) સત્કાર્યોના માર્ગથી ચલિત ન થવા માટે અને (૨) કર્મોને ક્ષીણ કરવા માટે. સ્વેચ્છાથી કષ્ટ સહન કરવા તે 'કાયકલેશ' તપ છે અને અણુધાર્યા ઇચ્છા વિના જે કષ્ટ પ્રાપ્ત થાય છે તે પરીષદ કહેવાય છે. પરીષદો સહન કરવાથી અહિંસાદિ ધર્મોની સુરક્ષા થાય છે. પરીષદો ૨૨ પ્રકારના છે-ક્ષુધા, પિપાસા, શીત, ઉષ્ણ, ઇંશમશક, અચેલ (વચ્ચરહિતપાણુ), અરતિ (અણુગમે) સ્ત્રી, ચર્ચા (ગમન) નિષદા (ગેસવુ), શય્યા, આકેશ (કઠોર વચન) વધ, યાચના, અલાભ, રોગ, તૃણસ્પર્શ, જલ્લ (મલ) સત્કાર-પુસ્તકાર, પ્રજ્ઞા, અજ્ઞાન અને ઈર્શન.

સાધકની ભુજા, જાંઘ વિ. અંગોપાંગ તપથી કૃશ થઈ જાય, શરીરની પ્રત્યેક નસો દેખાવા લાગે તો પણ અન્ન-પાણી માટે ભિક્ષુ દીનવૃત્તિ દાખવતો નથી. તે તૃષ્ણાથી પીડાતો હોય તો પણ સચેત પાણીનો ઉપયોગ કરતો નથી. ટાઢથી થરથર ધ્રુજતો હોય તો પણ અગ્નિની ઇચ્છા કરતો નથી. ડાંસ, મચ્ચર ખૂણ કષ્ટ આપતા હોય, કરડતા હોય તો પણ તેમને કોઈ પણ જાતનું કષ્ટ પહોંચાડતો નથી. આ પ્રમાણે બધા પરીષદોમાં દૃઢતાપૂર્વક આત્મચિંતન કરતો રહે છે.

ત્રીજા 'અતુરંગીય' અધ્યયનમાં માનવતા, ધર્મશ્રવણ, શ્રદ્ધા તથા તપ-સંયમમાં પુરુષાર્થ-આ ચાર અતિ દુર્લભ અંગોનું નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે.

ચોથા 'અસંસ્કૃત' અધ્યયનની ૧૩ ગાથાઓમાં સંસારની ક્ષણભંગુરતાનું પ્રતિપાદન કરીને ભારંઠપક્ષીની જેમ અપ્રમત્ત રહેવાનો ઉપદેશ આપ્યો છે. જીવન તૂટ્યા પછી સાંધી શકાય તેમ નથી, તેથી પ્રમાદનો પરિત્યાગ કરવો જોઈએ. ક્રોધ, માન, માયા અને લોભને સમજૂપૂર્વક તજવાં જોઈએ.

પાંચમું અધ્યયન 'અકામમરણીય' છે. નિર્ચુકિતમાં તેનું ખીજું નામ 'મરણ વિભક્તિ' આપ્યું છે. જીવનની જેમ મૃત્યુ પણ એક કળા છે. જેને આ કળા આવડતી નથી તે હિંમેશને માટે પોતાની પાછળ દૂષિત વાતાવરણ મૂકી જાય છે. તેથી મરણ-વિવેક (મૃત્યુનું જ્ઞાન) આવશ્યક છે. મરણ બે પ્રકારનું છે. (૧) અકામ મરણ-જે સત્-અમત્તા વિવેકથી શૂન્ય-મૂઠ પુરુષો હોય છે તેમને થાય છે અને તે વારંવાર થાય છે. (૨) સકામ મરણ- વિવેકી પુરુષોને જે

૧. વિન્દરનિવસ હિસ્દ્રી ઓફ ઈન્ડિયન લિટરેચર, ભા. ૨, પૃ. ૪૬૭-૮.

૨. અપ્પા ચેવ દમેયવ્વો, અપ્પા પુ ખલુ દુદ્દમ્મા, -અપ્પા દંતો સુહી હોઈ અરિસેં લોએ પરત્થ ય ૧૧ ઉત્તરા. અ. ૧ ગા. ૧૫

(ખ) અત્તા હિ અત્તનો નાથો કોહિ નાથો પરો સિયા!

અત્તના હિ સુદન્તેન નાથં લભતિ દુલ્લભં ॥ ધમ્મપદ ૧૨-૪

મરણ થાય છે તે સકામ મરણ છે અને જે એક જ વખત થાય છે. આ સકામ મરણને સમાધિમરણ અને પંડિતમરણ પણ કહેવાય છે.

છઠું 'શુદ્ધક નિર્ઞન્ધીય' અધ્યયન છે. આમાં નિર્ઞન્ધના બાહ્ય અને આભ્યંતર અન્ધના ત્યાગનું સંક્ષિપ્ત નિરૂપણ છે. 'નિર્ઞન્ધ' શબ્દ જૈન પરંપરાનો વિશિષ્ટ શબ્દ રહ્યો છે. બૌદ્ધ સાહિત્યમાં પણ આનો ઉલ્લેખ છે. 'અન્ધ' (બાહ્ય આભ્યંતર પરિગ્રહ)ને ત્રણ-સુરક્ષા માનવું તે અવિધા છે. સમવાયાંગમાં આ અધ્યયનનું નામ 'પુરુષવિધા' મળે છે. તેનો આધાર પ્રસ્તુત અધ્યયનની પહેલી ગાથા 'જવંતરવિજ્ઞાનપુરિસા' છે.

સાતમું અધ્યયન 'એલય' (ઉરખિલય) છે. એલય અને ઉરખિલયનો અર્થ બકરો થાય છે. આ અધ્યયનમાં સંક્ષિપ્ત પાંચ કથાઓનું નિરૂપણ છે.

- (૧) જેમ કોઈ અતિથિ માટે બકરાને જવ, ચોખા વિ. ખવરાવી દૃષ્ટ-પુષ્ટ કરે છે. જ્યાં સુધી કોઈ મહેમાન આવતો નથી ત્યાં સુધી તે ત્રણ ધારણ કરે છે. અતિથિ (મહેમાન) ના આવતાં જ લોકો તેને મારીને ખાઈ જાય છે.
- (૨) જેમ કાકિણી (એક પૈસો-કોડી) માટે કોઈ માણસે હજારો સોના મહેરો ગુમાવી દીધી.
- (૩) કોઈ રાત્રે અપથ્ય આહાર કરી પોતાનું સંપૂર્ણ રાત્ર્ય ગુમાવી દીધું.
- (૪) મનુષ્ય જીવનનું સુખ એકબિન્દુ (ઝાકળના પાણીના ટીપા)ની જેમ અલ્પ અને ક્ષણિક છે અને દિવ્યસુખ સાગર સમાન વિશાળ અને સ્થાયી છે.
- (૫) પિતાના આદેશથી ત્રણ પુત્રો વ્યાપાર કરવા ગયા. એક વ્યાપારમાં ઘણું ધન કમાઈને પાછો આવ્યો બીજો જેવો ગયો હતો તેવોજ મૂળ પુંજ બચાવીને પાછો આવ્યો અને ત્રીજો જે પુંજ લઈને ગયો હતો તે પણ ગુમાવીને આવ્યો.

ઉપરના દૃષ્ટાન્તો આખી માનવજીવન મળ્યા પછી જીવ કેવી કેવી રીતે તેને હારી જાય છે તેનું સુંદર બોધદાયક નિરૂપણ કર્યું છે. મનુષ્ય જીવનનો પૂરેપૂરો લાભ લઈ આત્મહિત સાધી લેવું જોઈએ.

આઠમું અધ્યયન 'કાપિલિય' છે. કપિલ લોભથી વિરક્ત થઈને મુનિ બને છે. ચોરોએ તેને ઘેરી લીધો તે વખતે તેણે તેમને સંગીતાત્મક ઉપદેશ આપ્યો તેનોજ આમાં સંગ્રહ છે. કપિલ મુનિ દ્વારા આ ગવાયું તેથી તેને 'કાપિલિય' કહ્યું છે. સૂત્રકૃતાંગની ચૂર્ણિમાં આને 'જેય' માન્યું છે. નામના બે પ્રકાર હોય છે- (૧) નિર્દેશ્ય અર્થાત્ વિષયના આધારે અને (૨) નિર્દેશક (વક્તા)ના આધારે પાડવામાં આવે તે. આ અધ્યયનનું નામ નિર્દેશકપરક હોવાથી 'કાપિલિય' રાખ્યું છે. માણસનો લોભ કેવી રીતે વધે છે તેનું સજીવ અનુભૂત ચિત્ર આમાં દોરવામાં આવ્યું છે. 'જેમ જેમ લાભ થાય છે તેમ તેમ લોભ વધે છે. જે માસા સોનાની ઈચ્છા એક કરોડ સોનાથી પણ પૂરી થઈ નહિ' તે વાતનું સુંદર નિરૂપણ કર્યું છે.

નવમું અધ્યયન 'નમિપ્રવ્રજ્યા' છે. શ્રમણમુનિ તેજ બને છે કે જેને બોધિ પ્રાપ્ત થઈ હોય. તેવા મુનિ ત્રણ પ્રકારના હોય છે. (૧) જે સ્વયં બોધિ પ્રાપ્ત કરે છે તેને 'સ્વયંબુદ્ધ' કહેવાય છે. (૨) જે કોઈ એક ઘટનાના નિમિત્તથી બોધિ પ્રાપ્ત કરે છે તેમને પ્રત્યેક બુદ્ધ કહેવાય છે. (૩) જે બોધિ પ્રાપ્ત વ્યક્તિઓના ઉપદેશથી બોધિ પ્રાપ્ત કરે છે તેમને બુદ્ધબોધિત કહે છે. પ્રસ્તુત આગમમાં ત્રણેનું વર્ણન છે. સ્વયંબુદ્ધ તે કપિલાદિ (અ. ૮) પ્રત્યેક બુદ્ધ તે નમિ વિ. (અ.૯) અને બુદ્ધબોધિત તે સંજય (૧૮મું અધ્યયન).

અહીં આ અધ્યયનમાં પ્રવ્રજ્યા માટે અભિનિષ્ક્રમણ કરનારા રાજર્ષિ નમિનો પ્રાણવેશધારી ઈન્દ્રની સાથે થયેલા આધ્યાત્મિક સંવાદની અભિવ્યક્તિ છે. આમાં પ્રવ્રજ્યાના સમયે ઉત્પન્ન થતા સામાન્ય વ્યક્તિના માનસિક અન્તર્દ્વન્દ્રનું ઘણું સુંદર ચિત્રણ કર્યું છે. પ્રસ્તુત સંવાદમાં રાજર્ષિ નમિની પ્રવ્રજ્યાનું વર્ણન હોવાથી આનું નામ નમિ પ્રવ્રજ્યા છે. અન્યાન્ય આશ્રમેથી સંન્યાસ આશ્રમને શ્રેષ્ઠ કહ્યો છે. જ્ઞાનથી સંયમની શ્રેષ્ઠતા બતાવી છે.

હસમા અધ્યયનનું નામ 'દુભપત્રક' છે. આઠ પદના આધારે આનું આ નામ રાખ્યું છે. આ શબ્દનો અર્થ થાય છે વૃક્ષનું પાકેલું પાન. જેવી રીતે પીળું પડી ગયેલું વૃક્ષનું પાકું પાન વખત જતાં પોતાની મેળેજ ખરી પડે છે, તેવીજ રીતે મનુષ્યનું જીવન પણ ક્ષણભંગુર છે. જેવી રીતે કૃશ (દાહ) ના અગ્રભાગ પર સ્થિત આકળનું ટીપું ક્ષણસ્થાયી હોય છે તેવીજ રીતે મનુષ્યનું જીવન પણ ક્ષણભંગુર છે. મનુષ્યભવ અત્યંત દુર્લભ છે કે જે, જીવોને અનેક ભવ પછી પ્રાપ્ત થાય છે. કર્મોનો પરિપાક-પરિણામ ભયંકર હોય છે તેથી હે જોતમ! સમયમાત્રનો પ્રમાદ ન કર. જીવ પાંચે ઈન્દ્રિયની પૂર્ણતા પ્રાપ્ત કરી શકે છે પરંતુ ધર્મશ્રવણ અત્યંત દુર્લભ છે. તારું શરીર જર્જરિત થઈ રહ્યું છે, કેશ પાકીને સફેદ થઈ ગયા છે, ઈન્દ્રિયની શક્તિ ક્ષીણ થઈ રહી છે તેથી ક્ષણમાત્રનો પણ પ્રમાદ ન કર. અરતિ, ગડ-ગૂમડાં ઝાડાં વિ. અનેક રોગોનું આ ઘર છે તેથી સદા ભય રહ્યા કરે છે અને આશંકા બની રહે છે કે કયાંક વ્યાધિ ન થાય ને મૃત્યુ ન આવી જાય! તેથી ક્ષણમાત્રનો પ્રમાદ ન કર. આ પ્રમાણે ૩૬ વખત પ્રસ્તુત અધ્યયનમાં જોતમને બહાને (ઉદ્દેશી) બધા સાધકોને આત્મસાધનામાં ક્ષણમાત્રનો પણ પ્રમાદ ન કરવાનો સંદેશ ભગવાને આપ્યો છે. આ અન્તર્મનના જાગરણનો મહાન ઉદ્દેશ છે કે જે પ્રત્યેક સાધકને માટે જ્યોતિસ્તંબ (દિવાદાંડી) સમાન છે.

૧૧મા અધ્યયનમાં બહુશ્રુતની ભાવપૂર્ણતા નિરૂપણ છે. અહીં બહુશ્રુતનો મુખ્ય અર્થ ચતુર્દશપૂર્વી છે. અહીં કરેલ બધું વર્ણન તેમને જ લગતું છે. બહુશ્રુતના જઘન્ય, મધ્યમ અને ઉત્કૃષ્ટ એમ ત્રણ પ્રકાર છે. જઘન્ય નિશીથનો જ્ઞાતા, મધ્યમ નિશીથથી લઈને ૧૪ પૂર્વથી કંઈક ન્યૂનનો જ્ઞાતા અને ઉત્કૃષ્ટ ૧૪ પૂર્વી, બહુશ્રુતપણું પ્રાપ્ત થવાનું પ્રમુખ કારણ વિનય છે. તેનું જ શ્રુત સુદ્ધિદાયક હોય છે. અહંકાર, ક્રોધ, પ્રમાદ, રોગ અને આજ્ઞા આ પાંચ શિક્ષાના વિદ્વહર્તા છે. આની તુલના આપણે યોગમાર્ગના ૯ વિદ્વોથી કરી શકીએ. જે સદા ગુરુકુળમાં રહીને યોગ અને તપ કરે છે, પ્રિયકારી છે અને પ્રિયવચન બોલે છે તે શિક્ષાનો અધિકારી છે. જેવી રીતે મેરૂ પર્વતોમાં મહાન અને શ્રેષ્ઠ છે તેવી રીતે બહુશ્રુત જ્ઞાની પુરુષોમાં સર્વશ્રેષ્ઠ છે.

૧૨મા અધ્યયનમાં મુનિ હરિકેશીનું વર્ણન છે. ચાંડાલ કુળમાં જન્મેલા હરિકેશબલ મુનિ ભિક્ષા માટે બ્રાહ્મણોની યજ્ઞશાળામાં ગયા. ત્યાં તેમને તપથી કૃશ અને વસ્ત્રોથી મલિન આવી સ્થિતિમાં આવતા જોઈ અભદ્ર લોકો હાંસી કરવા લાગ્યા. તેઓ જાતિમદથી ઉન્મત્ત બનીને અસંયમી, અસદાચારી બ્રાહ્મણ મુનિને લક્ષ્ય કરી કહેવા લાગ્યા કે આ બિભલસરૂપવાળો, વિકરાળ, મલિન વસ્ત્રધારી, ગંદા અને ફાટેલાં વસ્ત્રોને ગળે વીંટાળી કોણુ પિશાચ જેવો અહીં આવી રહ્યો છે? અરે! બહુસુરત તું કોણુ છે? શેની આશાએ આવ્યો છે? એ મલિનવસ્ત્રધારી પિશાચ! તું અહીંથી ચાલ્યો જા-અહીં શા માટે ઉભો છે? આવા અપમાન અને તિરસ્કારપૂર્ણ વચનો સાંભળી તિન્દુક વૃક્ષ પર રહેનાર યક્ષ અનુકંપાથી મહામુનિના શરીરમાં પ્રવેશીને બોલ્યો- હું શ્રમણ છું, બ્રહ્મચારી છું, ધન-સંપત્તિ અને પરિવ્રજીત વિરક્ત છું એટલા માટે અનુદિષ્ટ-(મારા માટે નહિ બનાવેલ) ભોજન ગ્રહણ કરવા માટે હું અહીં આવ્યો છું. આમ આ સંવાદમાં જ્ઞાનનો અધિકારી જાતિવાદ, યજ્ઞ, જલસ્નાન, તપનો મહિમા વિ. ની ચર્ચા કરેલ છે. ખૌદ સાહિત્યમાં માતંગ જાતકમાં આ કથા પ્રકારાંતરે મળે છે.

૧૩મા અધ્યયનમાં ચિત્ત અને સંભૂત નામના બે ભાઈઓના છ જન્મોની પૂર્વકથાનું વર્ણન છે. તેથી આનું નામ 'ચિત્તસંભૂતીય' પડ્યું છે. પુણ્યકર્મના નિયાણાના બંધને કારણે સંભૂત (બ્રહ્મહત્ત ચકેવર્તી)ના જીવનું પતન તથા સંયમી એવા ચિત્ત મુનિનું ઉત્થાન બતાવી જીવોને ધર્માભિમુખ બનાવવાનો તથા તેના કૃપાની અભિલાષા ન કરવાનો ઉપદેશ આપ્યો છે. તેમ એ પણ પ્રતિપાદિત કર્યું છે કે કોઈ વ્યક્તિ યદિ સાધુધર્મનું પાલન ન કરી શકે તો તેણે ગૃહસ્થધર્મનું પાલન તો અવશ્યમેવ કરવું જોઈએ.

૧૪મા અધ્યયનમાં છ પાત્ર જીવોનું વર્ણન છે. ભુગુપુરોહિત, તેની સ્ત્રી, તેના બે પુત્રો, રાજા અને રાણી. પરંતુ રાજાની લૌકિક પ્રધાનતાને કારણે તેનું નામ 'ઇક્ષુકારીય' રાખવામાં આવ્યું છે. આ અધ્યયનનો સારાંશ છે 'અન્યત્વ ભાવનાનો ઉપદેશ.' વૈદિક માન્યતા હતી કે પુત્ર વિના ગતિ થતી નથી. 'અપુત્રસ્ય ગતિર્નાસ્તિ સ્વર્ગો નૈવ ચ નૈવ ચ'. લોકોને આ માન્યતામાં વિશ્વાસ હતો તેથી પુત્રોત્પત્તિ એ જીવનની મહાન સફળતા ગણાતી હતી. અને અધ્યાત્મ

પ્રત્યે ઉદ્ધારીનતા વ્યાપી થઈ હતી. ભ. મહાવીરે આ વાતનું ખંડન કર્યું કે પુત્ર એ કંઈ શરણહાતા નથી પરંતુ ધર્મજ્ઞ સાથે આત્માને રક્ષણકર્તા છે. પ્રસ્તુત અધ્યયનમાં ભૃગુપુરોહિત બ્રાહ્મણ સંસ્કૃતિને પ્રતિનિધિ છે અને તેના પુત્ર શ્રમણ સંસ્કૃતિના. બ્રાહ્મણ સંસ્કૃતિ પર શ્રમણ સંસ્કૃતિનો વિજય બતાવેલ છે. બન્ને સંસ્કૃતિઓની માન્યતાઓની મૌલિક અર્થ પણ આમાં આવેલ છે. બૌદ્ધ સાહિત્યમાં હસ્તિપાલ જાતકમાં થોડા ફેરફાર સાથે આ કથાનું નિરૂપણ થયેલ છે.

૧૫ મા અધ્યયનમાં ભિક્ષુના લક્ષણોનું નિરૂપણ કરેલ છે. આમાં અનેક દાર્શનિક તથા સામાજિક તથ્યોનું સંકલન કરવામાં આવ્યું છે. જે રાગથી ઉપરામ પામ્યા છે, સંયમમાં તત્પર છે, આસ્થથી વિરમ્યા છે, શાસ્ત્રોના જ્ઞાતા છે, આત્મરક્ષક એવં પ્રાણ છે, રાગદ્રેષને જીતીને સર્વ આત્માઓને પોતાની સમાન જુએ છે, જે કોઈ પણ વસ્તુમાં આસક્ત થતો નથી તે 'ભિક્ષુ'ની ઉપમાને પામે છે. જે ભિક્ષુ સત્કાર, પૂજા, વંદનાને પણ ઈચ્છતો નથી તો તે ખીજની પ્રશંસાને કેમ ઇચ્છે? જે સંયત છે, તપસ્વી છે, સુવ્રતી અને નિર્મળ આચારવાળો છે, જે આત્માની-સત્યની ખોજમાં લાગેલો છે તે ભિક્ષુ છે. આગમયુગમાં કેટલાક શ્રમણો તથા બ્રાહ્મણો મંત્ર, ચિકિત્સા વિ. નો પ્રયોગ કરતા હતા. ભ. મહાવીરે તેનો સંપૂર્ણપણે નિષેધ કર્યો. આજીવક આદિ શ્રમણો વિદ્યાઓનો પ્રયોગ કરી આજીવક ચત્રાવતા હતા તેથી આકર્ષણ (ખેંચાણ) તથા વિકર્ષણ (પીછેહઠ) બન્ને થતા હતા. સાધનાનો ભંગ થતો હતો. ભગવાને આ વિદ્યાપ્રયોગોથી આજીવક ચત્રાવવાનો નિષેધ કર્યો હતો.

૧૬ મા અધ્યયનમાં બ્રહ્મચર્ય-સમાધિનું નિરૂપણ હોવાથી આનું નામ 'બ્રહ્મચર્ય સમાધિસ્થાન' રાખવામાં આવ્યું છે. આમાં ૧૦ સમાધિ સ્થાનોનું ઘણી સુંદર મનોવૈજ્ઞાનિક શૈલીથી નિરૂપણ થયેલ છે. શયન, આસન, કામકથા, સ્ત્રી-પુરુષનું એક આસન પર બેસવું, ચક્ષુગૃહિ, શબ્દગૃહિ, પૂર્વકીડાનું સ્મરણ, સરસ આહાર, અતિમાત્રામાં આહાર, વિભૂષા, ઇન્દ્રિય-વિષયો તરફ આસક્તિ-આ બધા બ્રહ્મચર્ય સાધનામાં બાધક તત્ત્વો છે. વેદ-ઉપનિષદોમાં બ્રહ્મચર્યની રક્ષા માટે આવા પ્રકારના કડીબંધ નિયમોનો ઉલ્લેખ થયેલો જોવા મળતો નથી. બૌદ્ધ સાહિત્યમાં આ પ્રમાણે બ્રહ્મચર્ય સંબંધી કોઈ વ્યવસ્થિત ક્રમ નથી તો પણ પ્રકીર્ણક રૂપથી કેટલાક નિયમો મળે છે. ત્યાં રૂપ પ્રત્યે થયેલ આસક્તિ ભાવને દૂર કરવા માટે અશુભિભાવનાના ચિન્તનનો મંત્ર સ્વીકારવામાં આવ્યો છે કે જે 'કામગતા - સ્મૃતિ' ના નામથી પ્રસિદ્ધ છે. જ્યારે આપણે અન્ય અનેક પરંપરાઓના સંબંધમાં આ દશ સમાધિસ્થાનોનું અધ્યયન અને વિશ્લેષણ કરીએ છીએ ત્યારે તેની મૌલિકતાનું સ્પષ્ટ પરિજ્ઞાન થાય છે.

૧૭ મું અધ્યયન 'પાપશ્રમણીય' છે. શ્રમણ બન્યા પછી સાધકે પોતાનું જીવન સાધનામય વ્યતીત કરવું જોઈએ. જે તેમ કરતો નથી તે પાપશ્રમણ છે. શ્રમણ બનવાનો હેતુ અને લક્ષ્ય કેવળ વેશપરિવર્તન નથી પરંતુ જીવન પરિવર્તન છે. જે શ્રમણ બનીને સદા નિદ્રાશીલ રહે છે, ઇચ્છા પ્રમાણે ખૂબ ખાઈપીઈને સૂઈ જાય છે તે પાપશ્રમણ છે. જે શાંત થયેલા વિવાહ બંધાને ફરી તાલે કરે છે, અધર્મમાં પોતાની પ્રજ્ઞાનો દુરપયોગ કરે છે, કહાવહ અને કલહમાં જે વ્યસ્ત છે તે પાપશ્રમણ છે. જે પ્રતિલેખન કરતો નથી, ગુરુઓની આજ્ઞાનું પાલન નહિ કરતાં અનાદર કરે છે તે પાપશ્રમણ છે. તેથી સાધકે દોષોનો પરિત્યાગ કરી પ્રતો ચલણ કરવા જોઈએ.

૧૮ મા અધ્યયનમાં રાજર્ષિ સંજયનું વર્ણન છે. તે કાપિલ્ય નગરનો રાજા હતો. શિકાર માટે એકવાર તે જંગલમાં ગયો. ત્યાં મૃગોની પાછળ પડી બાણોથી તેમને મારવા લાગ્યો. થોડે દૂર જતાં મૃતહરણીયાઓની પાસે જ મુનિને ધ્યાનસ્થ જોયા. રાજાને વિચાર થયો કે મેં મારી નાખેલા આ હરણાંઓ આ મુનિનાં જ છે એટલે જો મુનિ કોઈ ભરાશે તો લાખો કરોડો માણસોને બાળીને ભસ્મ કરી નાખશે. રાજા ભયભીત થઈને થરથર કાંપતો મુનિશ્રી પાસે ક્ષમાયાચના કરવા લાગ્યો. મુનિ ગર્હભાલીએ ધ્યાન પૂરું કરીને કહ્યું-હું રાજા! મારા તરફથી તને અભય છે પરંતુ તું પણ ખીજને અભય આપનારો બન. જેમના માટે તું આ અનર્થ કરી રહ્યો છે તેઓ તને બચાવી શકશે નહિ. મુનિના ઉપદેશથી રાજા સંજય મુનિ બની ગયા. એક વખત સંજય મુનિનો એક ક્ષત્રિય રાજર્ષિ સાથે સંવાદ થાય છે. આ સંવાદમાં ભરત, સગર, મધવા, સનતકુમાર, શાન્તિનાથ, કુંથુનાથ, અરનાથ, મહાપદ્મ, હરિષેણ અને જય નામક ચક્રવર્તી તથા દશાર્ણભદ્ર, નભિ, કરકંડૂ, દ્વિમુખ, નગ્નજિત, ઉદાયન, કાશીરાજ, વિજય અને મહાબળ નામના રાજાઓનો દીક્ષિત થયાનો ઉલ્લેખ છે.

૧૯ મા અધ્યયનનું નામ 'મૃગાપુત્રીય' છે. રાજકુમાર મૃગાપુત્ર પોતાની પત્નીઓની સાથે મહેલના ગવાક્ષમાં (બારીમાં) બેસીને નગરની શોભા નિહાળી રહ્યો હતો ત્યારે તેની દ્રષ્ટિ એક તેજસ્વી સંત પર પડી. તે મંત્રમુગ્ધ બનીને એકીટસે બોલે તો રહ્યો-બોલે તો રહ્યો ત્યાં તેને પૂર્વભવની સ્મૃતિ (બતિસ્મરણજ્ઞાન) થઈ આવી. તેને લોગો રોગ બેવા લાગવા માંડ્યા. માતા પિતા પાસે તે દીક્ષાની વાત કરે છે. માતાપિતા તેને સમજાવતાં કહે છે કે બેટા! સાધુજીવન ઘણું દુષ્કર અને કઠોર હોય છે. લોહાના ચણા ચાવવા સમાન છે. તું સાધુ જીવનના કઠોર નિયમો પાળી નહિ શકે કારણકે તું સુકુમાર છે. મૃગાપુત્રે કહ્યું-પૂર્વ જન્મમાં નરકની ભયંકર વેદનાઓ પરતંત્ર તથા અસહાય સ્થિતિમાં કેટલીયે વાર સહન કરી છે. માતાપિતા કહે - સાધુજીવનમાં તારું કોણ ધ્યાન રાખશે? માંદગીમાં કોણ તારી સેવા ચાકરી કરશે? મૃગાપુત્રે કહ્યું-જંગલમાં મૃગો રહે છે તે જ્યારે ખીમાર થાય છે ત્યારે કોણ તેની સંભાળ રાખે છે? જેમ વનના મૃગો કોઈ પણ જાતની સગવડ વિના પોતાનું સ્વતંત્ર જીવનચાલન કરે છે તેવી રીતે હું પણ મારું સંયમી જીવન વીતાવીશ. અહીં મૃગાચર્યાનો ઉલ્લેખ હોવાથી આ અધ્યયનનું નામ સમવાયાંગમાં 'મૃગચર્યા' આપ્યું હોય એમ સંભવે છે. પાછળથી મૃગાપુત્રની પ્રધાનતા હોવાથી 'મૃગાપુત્રીય' નામ આપ્યું હોય એમ પ્રતીત થાય છે.

૨૦ મા અધ્યયનનું નામ 'મહાનિર્ઝંથીય' છે. આમાં અનાથી મુનિ અને રાજ શ્રેણિકની વચ્ચે જે રોચક સંવાદ થયો તેનું વર્ણન છે. અનાથી મુનિની પ્રવ્રજ્યાનું વિશેષ રૂપથી વર્ણન હોવાથી સંભવ છે કે સમવાયાંગમાં આ અધ્યયનનું નામ 'અનાથ પ્રવ્રજ્યા' આપ્યું હોય. પ્રસ્તુત આગમમાં આનું નામ 'મહાનિર્ઝંથીય' મળે છે. તેનો સંકેત આ અધ્યયનની બે ગાથાઓમાં છે. 'મહાનિર્ઝંથીયો અર્થ સર્વવિસ્ત સાધુ છે. સ્તુત્વક નિર્ઝંથીય અધ્યયનનું જ (અ.૬નું) વિશેષપણે વર્ણન હોવાને લીધે આનું નામ 'મહાનિર્ઝંથીય' છે.

૨૧ મા અધ્યયનનું નામ 'સમુદ્રપાલીય' છે. અંપાનગરીમાં પાલિત નામનો એક વ્યાપારી હતો. તે મહાવીરનો ભક્ત હતો. એક વાર તે વ્યાપાર નિમિત્તે પિહુંડ નામના નગરમાં પહોંચ્યો. ત્યાં કોઈ વણિકપુત્રી સાથે તેના વિવાહ થયા. વહાણમાં બેસી ઘેર પાછા વળતાં વહાણમાં સમુદ્રની વચ્ચે પાલિતને પુત્ર થયો તેથી તેનું નામ સમુદ્રપાલિત રાખ્યું. કુમારવયે તે ૭૨ કળાઓમાં નિષ્ણાત બન્યો. એક વખતે કોઈ અપરાધીને ધાંધીને લઈ જવાતો બોધ તેને વિચાર ઉદ્ભવ્યો કે સારા કર્મોનું ફળ સાડું મળે છે અને ખરાબ કર્મોનું ફળ ખરાબ મળે છે. કર્મફળની ગહનતાને તે વિચારતો રહ્યો અને તેનું મન સંવેગ અને વૈરાગ્યથી ભરાઈ ગયું. તેણે શ્રમણીકા શ્રદ્ધા કરી, તે બધાનું વર્ણન કરવાની સાથે આમાં સાધુના આંતરિક આચાર સંબંધી વર્ણન કરતાં શાસ્ત્રકારે બતાવ્યું છે કે સાધુએ પ્રિય અને અપ્રિય બંને બાબતોમાં સમભાવે રહેવું જોઈએ.

૨૨ મા અધ્યયનમાં 'રથનેમિ'નો ઉલ્લેખ છે. આમાં ભ. અરિષ્ટનેમિ, શ્રીકૃષ્ણ, રાજેમતી, રથનેમિ આદિનું ચરિત્ર ચિત્રણ છે. રથનેમિએ ગુફામાં રાજેમતીને જોયા અને વિવાહની વાત તાજ કરી લોગ લોગવવાની યાચના કરી. રાજેમતીએ કહ્યું-રથનેમિ! હું તમારા ભાઈની પરિત્યકતા છું, અને તમે મારી સાથે વિવાહ કરવા ઇચ્છો છો? શું આ કાર્ય વમન કરી નાંખેલા અન્નને ફરી ચાટવા સમાન ઘૃણુરૂપક નથી? તમે તમારા અને મારા કુળની ખાનદાની અને ગૌરવને જુઓ-વિચારો, યાદ કરો. શું તમને આવા અઘટિત પ્રસ્તાવને મૂકતાં લજ્જા થતી નથી? રથનેમિને પોતાની ભૂલ સમજાવી. અંકુશથી જેમ મદોન્મત્ત હાથી વશ થઈ જાય છે અને રાજમાર્ગ પર ચાલવા લાગે છે તેવીજ રીતે રથનેમિ પણ સ્વસ્થ થઈને ફરી પોતાના સંયમ પથ ઉપર દૃઢ બની ગયા. રાજેમતીનો આ બોધ એટલો બધો અસરકારક અને ચેતનવતો છે કે જાણે આજેજ કરવામાં આવ્યો હોય તેમ ભાસે છે. આ એવું શાશ્વત સત્ય છે કે ક્યારેય ધુમિલ કે તેજોહીન નહિ થાય.

૨૩ મા અધ્યયનનું નામ 'કેશી ગૌતમીય' છે. આમાં ભ. પાર્શ્વનાથના શિષ્ય કેશી અને ભ. મહાવીરના શિષ્ય ગૌતમની વચ્ચે એકજ ધર્મમાં સચેત, અચેત, ૪ મહાવ્રત અને ૫ મહાવ્રત આમ પરસ્પર વિપરીત વિવિધ ધર્મના

૧. (ક) મગ્ગ કુસીલાણુ જગાય સવ્વં મહાનિર્ઝંઠાણુ વચ્ચે પહેણું.

- ઉત્તરાધ્યયન ૨૦ ગા. ૧૧

(ખ) મહાનિર્ઝંઠિજ્ઞમિણં મહાસુયં સે કાલએ મહયા વિત્થચેણું.

- ઉત્તરાધ્યયન ૨૦ ગા. ૫૩

વિષયલેહને લઈને સંવાદ થાય છે. આનું કારણ બતાવતાં આમાં કહ્યું છે કે સમયને અનુસરીને બાહ્યાચારમાં પરિવર્તન વખતોવખત થતું રહે છે અને થશે. આ સંવાદને લીધે આ અધ્યયન ઘણી દૃષ્ટિયોથી મહત્ત્વપૂર્ણ બન્યું છે.

૨૪ મું અધ્યયન 'સમિતીય' છે. નેમિચંદ્ર વૃત્તિમાં આનું નામ 'પ્રવચનમાતા' આપ્યું છે. આમાં પ્રવચનમાતા અર્થાત્ પાંચ સમિતિ અને ત્રણ ગુપ્તિનું વર્ણન છે. મા જેવી રીતે પુત્રનું લાલન-પાલન તથા રક્ષણ કરે છે અને સન્માર્ગે ચાલવાની પ્રેરણા આપે છે તેવીજ રીતે પ્રવચનમાતા સાધકને સાધનાપથ પર સમ્યક્વિધિએ પ્રયાણ કરવાની પ્રેરણા આપે છે.

૨૫ મું અધ્યયન 'યજ્ઞીય' છે. ભારતવર્ષના ધાર્મિક ઇતિહાસમાં યજ્ઞ-પૂજા આદિ ધાર્મિક અનુષ્ઠાનોનું પ્રારંભથી મહત્ત્વ રહ્યું છે. મહાવીરના સમયે તેનું પ્રભુત્વ હતું. મહાવીરે સાચો યજ્ઞ શું છે, સાચો પ્રાદ્વાણ કેને કહેવાય તે સુંદર ભાવથી આમાં સમજાવ્યું છે. પ્રસ્તુત અધ્યયનમાં બતાવ્યું છે કે વારાણસી નગરીમાં જ્યઘોષ અને વિજ્યઘોષ નામના બે ભાઈ હતા. તેઓ કાશ્યપગોત્રી પ્રાદ્વાણ હતા. એકવાર જ્યઘોષ ગંગામાં ન્હાવા માટે ગયો. ત્યાં તેણે એક સાપને દેડકો ગળતો જોયો. એટલામાં એક કુરર પક્ષી (સમડી) આંબ્યું. તેણે ચપ ઢઈને સાપને મોઢામાં પકડ્યો. આમ સાપના મોઢામાં દેડકો અને કુરરના મોઢામાં સાપ આ દૃશ્ય જોઈને જ્યઘોષ વિસ્ફોટ થઈ ગયો અને તે શ્રમણ બની ગયો. એકવાર જ્યઘોષ વારાણસીમાં ભિક્ષાની અવેષણા કરતાં યજ્ઞમંડપમાં પહોંચ્યા, જ્યાં વિજ્યઘોષ અનેક પ્રાદ્વાણોની સાથે યજ્ઞ કરી રહ્યો હતો. તપને લીધે જ્યઘોષનું શરીર અતિ ક્ષીણ બની ગયું હતું. વિજ્યઘોષ તેને ઝોળખી શક્યો નહિ. વિજ્યઘોષે ભિક્ષા આપવાનો ઇન્કાર કર્યો. સુનિ શાંત રહ્યા અને યોગ આપવાની ભાવનાથી કહ્યું કે હે વિજ્યઘોષ! તમે જે આ કરી રહ્યા છો તે વાસ્તવિક યજ્ઞ નથી. વિષય, કષાય અને વાસનાઓને જ્ઞાનાગ્નિમાં નાખી બાળી નાખવા એજ સાચો યજ્ઞ છે. સદ્ચારિત્રથી જ સાચો પ્રાદ્વાણ થવાય છે. જન્મથી કે જાતિથી કોઈ માનવી પ્રાદ્વાણ થતો નથી સુનિના ઉપદેશથી વિજ્યઘોષને યથાર્થ જ્ઞાન થયું, અને તે વિસ્ફોટ થઈને સમ્યક્ આચરણવાળો બન્યો. આ અધ્યયનમાં પ્રાદ્વાણની ખૂબ ધાર્મિક વ્યાખ્યા કરવામાં આવી છે જે સત્ય અને શાશ્વત છે.

૨૬ મા અધ્યયનનું નામ 'સમાચારી' છે. સમાચારીનો અર્થ થાય છે સમ્યક્ વ્યવસ્થા. આમાં જીવનની તે વ્યવસ્થાનું નિરૂપણ છે કે જેમાં સાધકનાં પરસ્પરના વ્યવહારો અને કર્તવ્યોનો સંકેત આવ્યા હોય. સમાચારી ૧૦ પ્રકારની છે. આવશ્યકી, નૈષેધિકી, આપૃચ્છના, છન્દના, ઇચ્છાકાર, મિથ્યાકાર, તથેતિકાર, અભ્યુત્થાન અને ઉપસંપદા. આ અધ્યયનમાં સાધકજીવનની કાળચર્યાનું વિભાગવાર વિધાન કર્યું છે. દિવસ અને રાતના મળીને કુલ ૮ પ્રહર હોય છે. તેમાં ચાર પ્રહર સ્વાધ્યાયના અને બે પ્રહર ધ્યાન માટેના છે. દિવસમાં એક પ્રહર ભિક્ષા માટે અને રાત્રિમાં એક પ્રહર નિદ્રા માટે છે. સ્વાધ્યાય અને ધ્યાનથી નિદ્રા સ્વાભાવિકપણે ઓછી થઈ જાય છે. આ જાગૃત સાધકનો દિવ્ય તથા ભવ્ય સાધનાક્રમ છે.

૨૭મું અધ્યયન 'ખલુકિય' છે. ખલુકિયનો અર્થ છે મારકણો દુષ્ટ બળદ. ગર્ગ ગોત્રીય 'ગાર્ગ્ય' મુનિ પોતાના વખતના યોગ્ય આચાર્ય હતા. તેઓ સતત સંયમસાધના તથા સ્વાધ્યાયમાં લીન રહેતા હતા. પરંતુ તેમના શિષ્યો ઉદ્દંડ, સ્વચ્છન્દી અને અવિનીત હતા. તેમના અલદ્ર વ્યવહારથી પોતાની સમત્વ સાધનામાં વિઘ્ન- ઉપલ્લ પડતી જોઈને ગાર્ગ્ય આચાર્યે તેમને છોડી દીધા, કારણકે તે સિવાય બીજો કોઈ માર્ગ ન હતો. અનુશાસનહીન અવિનીત શિષ્ય એવા દુષ્ટ બળદીયાની જેવો છે કે જે માર્ગમાં ગાડી તોડી નાખે છે અને માલિકને ક્રોધ પહોંચાડે છે. તે વાતે વાતે આચાર્યની સાથે લડાઈ ઝઘડા કરે છે, અને તેની નિંદા કરે છે. અવિનીત શિષ્યોનો પનારો પડ્યો હોય તો તે વખતે આચાર્યનું શું કર્તવ્ય હોવું જોઈએ તેની ચર્ચા પણ આમાં કરી છે.

૨૮મું અધ્યયન 'મોક્ષમાર્ગ ગતિ' છે. સમ્યક્ દર્શન-જ્ઞાન- ચારિત્ર અને તપ આ ચાર મોક્ષગતિના સાધનો છે. અને આ સાધનોની પૂર્ણતાનેજ 'મોક્ષ' કહેવાય છે. નવતત્ત્વોના યથાર્થ સ્વરૂપની સમ્યક્બુદ્ધિને 'દર્શન' કહે છે. નવ તત્ત્વોનો સમ્યક્બોધ તે 'જ્ઞાન' સગાદિ આસ્ત્રવોનો નિગ્રહ તથા સંવરણને 'ચારિત્ર' કહે છે અને આત્મોન્મુખ તપનક્રિયારૂપ વિશિષ્ટ જીવનશુદ્ધિ એ 'તપ' છે. આનાથી પૂર્વસંચિત કર્મોનો અશુભ અંશે નાશ થાય છે. આ કથન વ્યવહારની અપેક્ષાએ છે. નિશ્ચયનયની દૃષ્ટિએ તો આત્મસ્વરૂપની પ્રતીતિ તે 'દર્શન'. સ્વરૂપબોધ તે 'જ્ઞાન' અને

સ્વયંમાં સ્વયંની લીનતા તે 'ચારિત્ર' અને ઇચ્છાનો નિરોધ તે 'તપ' છે. પ્રથમ ઢર્શન, પછી જ્ઞાન અને ત્યાર બાદ ચારિત્ર અને તપ આવે છે. આ બધાની પૂર્ણતા એજ 'મોક્ષ' કહેવાય છે.

૨૯મા અધ્યયનનું નામ 'સમ્યક્ત્વ-પરાક્રમ' છે. સમવાયાંગમાં આતું નામ અપ્રમાદ છે. વિદ્વાનોતું એવું મંતવ્ય છે કે સંભવતઃ આ અધ્યયન લુપ્ત થઈ ગયું હશે. પછી નવીન રૂપથી આ અધ્યયનનું નિર્માણ થયું હશે. કારણકે આ અધ્યયનની શરૂઆતમાં જ 'સમ્યક્ત્વ-પરાક્રમ' એવા નામનો ઉલ્લેખ છે. આ અધ્યયનમાં સંવેગ, નિર્વેદ, ધર્મશ્રદ્ધા, ગુરુ સાધર્મિક સુશ્રુષા, આલોચના, નિંદા, ગર્હા, સામાયિક, ચતુર્વિંશતીસ્તવ, વંદન, પ્રતિક્રમણ, કાર્યોત્સર્ગ આદિ ૭૩ સ્થાનોતું પ્રશ્નોત્તરરૂપે પ્રતિપાદન કર્યું છે. આ પ્રશ્નોત્તરમાળા એ ઉત્તરાધ્યયન સૂત્રનો સાર છે. આમાંની બધી બાબતો અધ્યાત્મભાવને ખૂબ ઊંડાણથી સ્પર્શ કરનારી છે.

૩૦મું અધ્યયન 'તપોમાર્ગગતિ' નામનું છે. 'તપ' એ એવું કિંચ સ્વાચલુ છે કે જે શરીર અને આત્માના યૌગિકભાવોને મિટાવી આત્માને પોતાના મૂળ સ્વભાવમાં સ્થાપિત કરે છે. તપ એ સુકિતનો માર્ગ છે. અનાદિ સંસ્કાર (કર્મો)ને લીધે શરીર સાથે આત્માનું તાદાત્મ્યરૂપ-એકમેકપણું થઈ ગયું છે. તપ એ તાદાત્મ્યને તોડવાનો એક અમોઘ ઉપાય છે. પ્રસ્તુત અધ્યયનમાં પ્રાણવધ, મૃષાવાદ, અદત્ત, મૈથુન, પરિગ્રહ તથા રાત્રિ ભોજન વિરમણથી જીવ આસ્રવરહિત થાય છે અને પાંચ સમિતિ તથા ત્રણ ગુપ્તિથી સુકત, ચાર કષાયથી રહિત, જિતેન્દ્રિય, નિરભિમાની, નિઃશબ્દ એવો જીવ આસ્રવરહિત થાય છે. કરોડો ભવોના સંચિત કર્મો તપથી નષ્ટ થઈ જાય છે. તે તપ બાદ અને આભ્યંતર રૂપથી બે પ્રકારનું છે. બાહ્યના અનશન, ઉણોઢરી, ભિક્ષાચર્યા, રસપરિત્યાગ, કાયકલેશ અને પ્રતિસંલીનતા એ છ ભેદ છે અને આભ્યંતરના પ્રાયશ્ચિત, વિનય, વેચાવૃત્ય, સ્વાધ્યાય, ધ્યાન અને કાર્યોત્સર્ગ એમ છ ભેદ છે. આમ તપના કુલ ૧૨ ભેદ છે અને તેના અવાન્તર-પેટાભેદ અનેક છે. જેનું આ અધ્યયનમાં વિસ્તારથી નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે.

૩૧ મા અધ્યયનનું નામ 'ચરણવિધિ' છે. ચરણવિધિનો અર્થ છે 'વિવેકમૂલક પ્રવૃત્તિ'. વિવેકમૂલક પ્રવૃત્તિ એજ સંયમ છે અને અવિવેકમૂલક પ્રવૃત્તિ એ જ અસંયમ છે. પ્રથમ ગાથામાં ચારિત્રની વિધિનું વર્ણન હોવાથી તેનું નામ 'ચરણવિધિ' રાખ્યું છે. આહાર, ભય, મૈથુન, પરિગ્રહ વિ. સંજ્ઞાઓથી સાધકે દૂર રહેવું જોઈએ કારણ કે તે સંજ્ઞાઓ-ઇચ્છા-વાસનાઓ સાધનામાં બાધક છે. તે સિવાય જે જે સાધનામાં બાધકતત્ત્વો છે તેની સૂચી આમાં આપી છે અને સાધકને તેનાથી બચવાની પ્રેરણા કરવામાં આવી છે.

૩૨ મા અધ્યયનમાં પ્રમાદના સ્થાનોતું વર્ણન હોવાથી આતું નામ 'પ્રમાદસ્થાનીય' રાખવામાં આવ્યું છે. સાધનામાં પ્રમાદ એ મોટામાં મોટું બાધક તત્ત્વ છે. તેથી સાધકે પ્રમાદસ્થાનોથી સતત સાવધાન રહેવું જોઈએ. ગુરુજનો અને વૃદ્ધોની સેવા કરવી, અજ્ઞાની લોકોના સંપર્કથી દૂર રહેવું, સ્વાધ્યાય કરવો, એકાન્તમાં વાસ કરવો, સૂત્ર અને અર્થનું ચિન્તન કરવું, ધર્મ રાખવું. આ બધાં દુઃખમુકિતના ઉપાયો છે. કર્મનાં બી તો રાગ-દ્વેષ છે. કર્મ મોહથી ઉત્પન્ન થાય છે અને તે કર્મ જન્મ-મરણનું મૂળ છે તેથી મોહનું ઉન્મુલન કરવું જોઈએ. જેમ બિલાડીના નિવાસસ્થાને ઉંઢરોનું રહેવું પ્રશસ્ત અને શ્રેયસ્કર નથી તેમ અજ્ઞોની પામે પ્રદાચારીનું રહેવું પ્રશસ્ત અને શ્રેયસ્કર નથી. સાધકે પાંચે ઇન્દ્રિય અને મનને પોતાને સ્વાધીન-વશ કરવાં જોઈએ.

૩૩ મા અધ્યયનમાં કર્મપ્રકૃતિનું નિરૂપણ છે. વિભાવદશામાં કર્મનો બંધ થાય છે અને સ્વભાવદશામાં કર્મમુકિત થાય છે. સ્વરૂપની દૃષ્ટિએ આ વિરાટ વિધિમાં બધા જીવો એક સમાન છે, પરંતુ કર્મોને કારણે જીવોમાં ભેદ પડે છે. કર્મો જડ-પુદ્ગલ છે. રાગાદિ વિભાવ પરિણતિને કારણે જીવનો કર્મની સાથે બંધ થાય છે. બંધ અનાદિથી છે તે ક્યારે થયો તે કહી શકાય નહિ. વિશિષ્ટ બોધરૂપ જ્ઞાનને આચ્છાદિત કરનારું કર્મ તે 'જ્ઞાનાવરણીય' છે. સામાન્ય બોધને ઢાંકનારું કર્મ 'દર્શનાવરણીય' કહેવાય છે. જે સાતા અને અસાતાનો હેતુ બને છે તે કર્મ 'વેદનીય' અને જે ઢર્શન તથા ચારિત્રમાં વિકૃતિ પેદા કરે છે તે 'મોહનીય' કર્મ છે. જીવન કાળનું જે નિર્ધારણ કરે છે તે 'આયુકર્મ' છે. જે કર્મથી જીવ ગતિ આદિ પર્યાયોનો અનુભવ કરવા લાચાર બને છે તે 'નામકર્મ' છે. ઊંચ અથવા નીચ ગોત્રનું કારણભૂત જે કર્મ છે તે 'ગોત્રકર્મ' છે. શકિતને રૂંધનાર અટકાવનાર કર્મને 'અન્તરાય' કહે છે. આ આઠ

કર્મોની ઉત્તર પ્રકૃતિઓ ૧૪૮ છે. જ્ઞાનાવરણ, દર્શનાવરણ, વેદનીય અને અન્તરાય આ ચાર કર્મોની જઘન્ય સ્થિતિ અન્તર્મુહૂર્તની અને ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ ૩૦ કોડાકોડી સાગરની છે. મોહનીયની જઘન્ય સ્થિતિ અન્તર્મુહૂર્ત અને ઉત્કૃષ્ટ ૭૦ કોડાકોડ સાગરની છે. આયુકર્મની સ્થિતિ જઘન્ય અન્તર્મુહૂર્ત અને ઉત્કૃષ્ટ ૩૩ સાગરની છે. નામ અને ગે.ત્રકર્મની સ્થિતિ જઘન્ય ૮ મુહૂર્ત અને ઉત્કૃષ્ટ ૨૦ કોડાકોડ સાગરની છે. આ પ્રમાણે આમાં કર્મ-પ્રકૃતિનું વર્ણન હોવાથી આ અધ્યયનનું નામ કર્મપ્રકૃતિ રાખવામાં આવ્યું છે.

૩૪ મા અધ્યયનમાં લેશ્યાનું વર્ણન છે. સામાન્ય રૂપથી મન આદિ યોગોથી અનુરંજિત અને વિશેષરૂપથી ક્ષપાય અનુરંજિત આત્મ પરિણામો વડે જીવ એક વિશિષ્ટ પ્રકારનું આવરણ આત્માની ચારે બાજુ ઉત્પન્ન કરે છે તેને 'લેશ્યા' કહે છે. દ્રવ્ય લેશ્યાઓ પૌદ્ગલિક છે. તેમાં વર્ણ, ગંધ, રસ, સ્પર્શાદિ છે. વર્તમાન યુગના વિજ્ઞાને માનવ મસ્તિષ્કમાં સ્પુરિત થનારા વિચારોનાં ચિત્રો પણ લીધા છે જેમાં સાશ, નરસાં રંગો ઉપસી આવ્યાં છે. પ્રસ્તુત અધ્યયનમાં કૃષ્ણ, નીલ, કાપેત, તેજસ, પદ્મ અને શુકલ આ છ લેશ્યાઓનું વર્ણ, રસ, ગંધ, સ્પર્શ, પરિણામ, લક્ષણ, સ્થાન, સ્થિતિ, ગતિ આદિ અનેક દૃષ્ટિઓથી નિરૂપણ કર્યું છે.

૩૫ મા અધ્યયનમાં 'અનગાર'નું વર્ણન છે. માત્ર ઘર છોડી દેવાથી જ કોઈ અનગાર બની જતું નથી. અનગાર ધર્મ એક મહાન સાધના છે. તેમાં હિંસા, જૂઠ, ચોરી, અપ્રહ્મચર્યા, ઈચ્છા લોભાદિથી દૂર રહેવાનું હોય છે. તે અનગાર સ્મશાન, શૂન્યાગાર, વૃક્ષની નીચે અથવા ખીજાં બનાવેલા એકાન્ત સ્થાનમાં રહે છે. તે કય-વિક્રયથી વિરમે છે. સોનું અને માટીને એક સમાન સમજે છે અને આત્મધ્યાનમાં લીન રહે છે.

૩૬ મું અધ્યયન 'જીવાજીવ વિલક્ષિત' છે. જીવ અને અજીવની વિલક્ષિત-વિભાગ-લેહ પાડવા એજ તત્ત્વજ્ઞાનનો પ્રાણ છે. જીવ અને અજીવનું લેહવિજ્ઞાન એજ સમ્યગ્દર્શન છે. જીવ અને અજીવ દ્રવ્ય જે આકાશમાં અસ્તિત્વ ધરાવે છે તે 'લોક' કહેવાય છે અને જ્યાં માત્ર આકાશ જ છે અને ખીજું કોઈ દ્રવ્ય નથી તે અલોક કહેવાય છે. અજીવના બે લેહ છે. રૂપી અને અરૂપી. રૂપીના ૪ લેહ અને અરૂપીના ૧૦ લેહ છે. રૂપી પુદ્ગલો વર્ણ, ગંધ, રસ અને સ્પર્શ ગુણોવાળાં હોય છે. એવા રૂપી પુદ્ગલના સ્કન્ધ, દેશ, પ્રદેશ અને પરમાણુ એમ ૪ લેહ પડે છે. અરૂપી અજીવ દ્રવ્યના ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય અને આકાશાસ્તિકાય એ ત્રણેના સ્કન્ધ, દેશ અને પ્રદેશ મળી કુલ ૯ લેહ અને એક અદ્વાસમયનો લેહ ભેગવતાં અરૂપી અજીવના ૧૦ લેહ થાય છે. બધા મળી કુલ અજીવના ૧૪ લેહ થાય છે. તે સિવાય વર્ણાદિ અવાન્તર લેહોનું નિરૂપણ આમાં કર્યું છે.

જીવના બે લેહ છે. સંસારી અને સિદ્ધ. રિદ્ધોના અનેક લેહ છે. સંસારી જીવના ૨ લેહ છે- ત્રસ અને સ્થાવર. સ્થાવર જીવોના ત્રણ લેહ છે- પૃથ્વીકાય, અપકાય અને વનસ્પતિકાય. આ સ્થાવર જીવોનાં અવાન્તર અનેક લેહો છે. ત્રસ જીવોના ત્રણ લેહ છે- અગ્નિકાય, વાયુકાય, ઐર્ધન્દ્ર્યાદિ જીવો. તેમના પણ લેહ-ઉપલેહ અનેક છે. પંચેન્દ્રિય જીવોના ૪ પ્રકાર છે. નારક, તિર્યંચ, મનુષ્ય અને દેવ. તેમના પણ ઉત્તરલેહો અનેક છે.

પ્રસ્તુત અધ્યયનના અન્તમાં સમાધિમરણનું પણ વર્ણન છે. આ પ્રમાણે ૨૬૯ ગાથાઓમાં વિસ્તારથી વર્ણન કર્યું છે.

ઉત્તરાધ્યયનના આ અધ્યયનોમાં સંસારની અસારતા અને શ્રમણ જીવનના આચારનું વર્ણન મુખ્ય રૂપથી કરવામાં આવ્યું છે. યદ્યપિ ઉત્તરાધ્યયન ચૂર્ણિમાં આ આગમને ધર્મકથાનુયોગમાં ગણ્યો છે પરંતુ આમાં આચારનું પ્રતિપાદન હોવાથી ચરણાનુયોગનું અને દાર્શનિક સિદ્ધાન્તોનું વર્ણન હોવાથી દ્રવ્યાનુયોગનું પણ મિશ્રણ થઈ ગયું છે. આ અન્ધ દ્રવ્યાનુયોગ, ચરણાનુયોગ અને ધર્મકથાનુયોગનું સમિશ્રિત-એકરૂપ આગમ બની ગયો છે, જેનું પડન-પાઠન સાધકો માટે અનિવાર્ય અંગ બની ગયેલ છે.

દશવૈકાલિક સૂત્ર

મૂળ આગમોમાં દશવૈકાલિકનું મહત્ત્વપૂર્ણ સ્થાન છે. નંદીસૂત્રમાં આવશ્યક વ્યતિરેકના કાલિક અને ઉત્કાલિક એમ બે ભેદ પાડ્યા છે. તેમાં ઉત્કાલિકમાં દશવૈકાલિક એ પ્રથમ છે.^૧ અસ્વાધ્યાય સિવાયના બધા પ્રહરોમાં આ ભણી શકાય છે. ચાર અનુયોગોમાં દશવૈકાલિકનો સમાવેશ ચરણકરણાનુયોગમાં થાય છે.^૨ આમાં ચરણ^૩ (મૂલ ગુણ) અને કરણ^૪ (ઉત્તરગુણ) આ બન્ને અનુયોગનો સમાવેશ છે. ધવલાની અનુસાર દશવૈકાલિક આચાર અને ગોચરની વિધિનું વર્ણન કરનારું સૂત્ર છે.^૫ અંગપણ્ણતિના અભિમતાનુસાર આનો વિષય ગોચરવિધિ અને પિંડવિશુદ્ધિ છે.^૬ તત્ત્વાર્થસૂત્ર શ્રુતસાગરીયાવૃત્તિમાં આને વૃક્ષકુસુમ આદિનો ભેદકથક અને યતિયોનો આચારકથક કહેલ છે.^૭

દશવૈકાલિકમાં આચાર-ગોચરના વિશ્લેષણની સાથેસાથ જીવવિદ્યા, યોગવિદ્યા જેવા મહત્ત્વપૂર્ણ વિષયોની ચર્ચા કરવામાં આવી છે. આ જ કારણે આ ગ્રંથની રચના પછી શ્રુતશાસ્ત્રના અધ્યયનમાં પણ આચાર્યોએ પરિવર્તન કરી દીધું છે. પહેલા આચારાંગ પછી ઉત્તરાધ્યયન સૂત્ર ભણવામાં આવતું હતું, પરંતુ પ્રસ્તુત સૂત્રની રચના થયા પછી પહેલા દશવૈકાલિક અને તે પછી ઉત્તરાધ્યયનનું અધ્યયન થવા લાગ્યું.^૮ જો કે શ્રમણજીવન માટે પહેલાં આચારનું જ્ઞાન આવશ્યક છે અને તેથી તે પ્રથમ આચારાંગના અધ્યયનથી કરાવવામાં આવતું. પરંતુ દશવૈકાલિકની રચના થયા પછી તે સરળ અને યુગમ હોવાથી પહેલાં તેનું અધ્યયન પ્રારંભ થયું.

દશવૈકાલિકની રચના પહેલાં આચારાંગના શસ્ત્રપરિજ્ઞા નામના અધ્યયનને અર્થ સાથે ભણ્યા વગર શ્રમણ-શ્રમણિયોને મહાવ્રતોની વિભાગથી ઉપસ્થાપના નહોતી આપવામાં આવતી, પરંતુ પ્રસ્તુત અગમની રચના થયા પછી 'પટ્ટજીવનિકાય' નામના ચોથા અધ્યયનને ભણ્યા પછી મહાવ્રતોના વિભાગથી ઉપસ્થાપના કરવાનો પ્રારંભ થયો.^૯

વ્યવહારભાષ્ય અનુસાર પ્રાચીન યુગમાં આચારાંગના ખીલ લોકવિજ્ય અધ્યયનના પ્રહાર્ય નામક પાંચમા ઉદ્દેશકના આમર્ગધ સૂત્રને ભણ્યા અને સમઙ્યા વગર કોઈ પણ સાધક પિંડકલ્પી (લક્ષ્યા બ્રહ્મણ કરનાર) નહોતો થઈ શકતો, ત્યાર પછી દશવૈકાલિકની રચના થયા બાદ તેના 'પણ્ણેષણા' નામક પાંચમા અધ્યયનને જાણનાર અને ભણનાર પિંડકલ્પી થવા લાગ્યો. આ બધી હકીકતો દશવૈકાલિકના મહત્ત્વને સ્પષ્ટરૂપથી સિદ્ધ કરે છે.^{૧૦}

૧. સે કિં તં ઉક્કાલિકં? ઉક્કાલિકં અણ્ણેવલિલં પાણ્ણત્તં, નંજ્જા-દસવેયાલિકં. - નંદીસૂત્ર
૨. દશવૈકાલિક-અગસ્ત્યસિદ્ધ ચૂણિ (ખ) દસવૈકાલિક નિર્ણુકિત ગા. ૪
૩. ચરણં મૂલગુણાઃ
વપસમાણ-ધમ્મ સંયમ, વેયાવચ્ચં ચ બંભગુત્તીઓ,
જ્ઞાણાઈનિયં તવ, કોલનિગ્ગહાઈ ચરણમેયાં. - પ્રવચન સાયેહાર ગા. ૫૫૨
૪. કરણં ઉત્તરગુણાઃ
પિંડવિસોલી સમિઈ ભાવાણ પડિમાઈ ઈંદિય નિરોહો,
પરિવેલણ ગુત્તીઓ, અભિગ્ગહા ચેવ કરણં તુ । - પ્રવચન સાયેહાર ગા. ૫૬૩
૫. દસવેયાલિકં આચાર-ગોચર-વિલિ વણ્ણેઈ - ૫૨ ખંડાગમ, સન્પ્રહરણા ૧-૧-૧ પૃ. ૯૭
૬. જ્ઞદિ ગોચરસ્સ વિલિ, પિંડવિસુદ્ધિં ચ જ્ઞં, પણ્ણેલિ,
દસવેઆલિક ચુત્તં, દલકાલા જ્ઞત્થ સંયુત્તા । - અંગપણ્ણત્તિ ૩/૨૪.
૭. વૃક્ષકુસુમાદીનાં દશાનાં ભેદકથકં યતીનામાચાર કથકં ચ દશવૈકાલિકમ્. - તત્ત્વાર્થવૃત્તિ શ્રુતસાગરીય પૃ. ૬૭
૮. આચારસ્સ ઉવરિ ઉત્તરજ્જયણા ઉ આસિ પુવ્વં તુ ।
દસવેઆલિક ઉવરિ ઈંમાણિ કિં તે ન હોંતી ઉ ॥ - વ્યવહાર ઉદ્દેશક ૩ ભાષ્ય ગાથા ૧૭૬ (મલપગિરિ)
૯. પુવ્વં સન્થપરિણ્ણા અધીયપટ્ટિયાઈ હોઉ ઉવટ્ઠવાણા ।
ઈણિલં ચજ્જવાણયા કિં સા ઉ ન હોઉ ઉવટ્ઠવાણા - વ્યવહાર ભાષ્ય ઉ. ૩ ગા. ૧૭૪
- (ખ) પૂર્વે શસ્ત્રપરિજ્ઞાયામાચારાડુગાન્તર્ગતાયામર્જિતા જ્ઞાનતયાં પઠિતાયાં સૂત્રત ઉપસ્થાપના અભુદિદાનીં પુનઃ સા ઉપસ્થાપના કિં પટ્ટજીવનિકાયાં દશવૈકાલિકાન્તર્ગતાયમધીતાયાં પઠિતાયાં ચ ન ભવતિ? ભવન્ત્યેવેત્તર્થઃ । - વ્યવહારભાષ્ય ગા. ૧૭૪ (મલપગિરિ વૃત્તિ)
૧૦. બિનિતંમિ બંભચેરે પંચમ ઉદ્દેસે આમર્ગધમ્મિ ।
સુતંમિ પિંડકલ્પી ઈલ પુણ્ણ પિંડેસણાએ ઓ ॥ - વ્યવહારભાષ્ય ઉ. ૩ ગા. ૧૭૫

પ્રસ્તુત આગમના કર્તા શશ્યંભવ માનવામાં આવે છે. આ રચના સ્વતંત્ર નથી પરંતુ નિર્ચૂડણ છે. આચાર્ય શશ્યંભવે વિભિન્ન પૂર્વોમાંથી આતુ નિર્ચૂડણ કર્યું છે. દશવૈકાલિક નિર્ચુકિતની દ્રષ્ટિએ ચોથું અધ્યયન આત્મપ્રવાહ પૂર્વમાંથી, પાંચમું અધ્યયન કર્મપ્રવાહ પૂર્વમાંથી, સાતમું અધ્યયન સત્યપ્રવાહ પૂર્વમાંથી અને અવશેષ બધા અધ્યયનો પ્રત્યાખ્યાન પૂર્વની તૃતીય વસ્તુમાંથી ઉદ્ધૃત કરવામાં આવ્યા છે.^૧

બીજું એક મન્તવ્ય એવું પણ છે કે દશવૈકાલિકનું નિર્ચૂડણ ગણિપિટક દ્વાદશાંગીમાંથી કરવામાં આવ્યું છે.^૨ તે નિર્ચૂડણ કયા અંગમાંથી કયા અધ્યયનનું કરવામાં આવ્યું છે તેનો સ્પષ્ટ નિર્દેશ નથી તથાપિ વિજ્ઞાએ અનુમાન કર્યું છે કે ત્રીજા અધ્યયનનો વિષય સૂત્રકૃતાંગ ૧/૬ થી મેળ ખાય છે. ચતુર્થ અધ્યયનનો વિષય સૂત્રકૃતાંગ ૧/૧૧/૭-૮માં અને આચારાંગના ૧/૧/૧માં કોઈ જગ્યાએ સંક્ષેપથી અને કોઈ જગ્યાએ વિસ્તારથી છે. પાંચમા અધ્યયનનો વિષય આચારાંગના બીજા અધ્યયન 'લોકવિજય'ના પાંચમા ઉદ્દેશક અને આઠમા 'વિમોહ' અધ્યયનના બીજા ઉદ્દેશકની સાથે મળતો આવે છે. આતુ છઠ્ઠું અધ્યયન સમવાયાંગના ૧૮માં સમવાયની વચછકકં કાયછકકં અકપ્પો ગણિભાયણું પલિયકં નિસિબ્બત ય સિણ્ણણું સોભવન્નણું- ગાથાતુ વિસ્તારથી નિરૂપણ છે. સાતમા અધ્યયનનો મૂળસ્ત્રોત આચારાંગના ૧/૧/૬/૫માં ઉપલબ્ધ થાય છે. આઠમા અધ્યયનનો કેટલોક વિષય સ્થાનાંગ ૮/૫૯૮, ૬૦૬, ૬૧૫થી મળતો આવે છે અને આચારાંગ તથા સૂત્રકૃતાંગની સાથે પણ આંશિક રીતે તુલના થઈ શકે છે.^૩

આચારાંગના બીજા શ્રુતસ્કન્ધની ૧લી ચૂલિકાના ૧લા તથા ૪થા અધ્યયનની સાથે અનુક્રમે ૫મા તથા ૭મા અધ્યયનની તુલના કરી શકાય છે. તેમજ દશવૈકાલિકના ૨, ૬ તથા ૧૦મા અધ્યયનના વિષયની, ઉત્તરાધ્યયનના ૧લા તથા ૧૫મા અધ્યયનની સાથે સરખામણી કરી શકાય છે.^૪

દ્વિગંધર પરંપરામાં દશવૈકાલિકનો ઉલ્લેખ ધવલા, જયધવલા, તત્ત્વાર્થ રાજવાર્તિક, તત્ત્વાર્થશ્રુતસાગરીયા વૃત્તિ આદિ અનેક સ્થળોએ થયો છે અને 'આરાતીચૌરાચૌનિર્ચૂડ' માત્ર આટલો સંકેત મળે છે પરંતુ આ સૂત્ર કયાં સુધી માન્ય રહ્યું તેનો સંકેત મળતો નથી.

પ્રસ્તુત આગમના દ્વપ્રવેયાલિય^૫ (દશવૈકાલિક) અને 'દસકાલિય'^૬ એમ બે નામ મળે છે. આ નામ દસ અને વૈકાલિક અથવા કાલિક એમ બે પદોથી નિર્મિત થયેલ છે. 'દસ' શબ્દ અધ્યયનોની સંખ્યા સૂચવે છે અને આની રચના વિકાસવેળામાં થઈ તેથી તેને વૈકાલિક કહ્યું. સામાન્ય નિયમાનુસાર આગમનો રચનાકાળ પૂર્વાહીન માનવામાં આવે છે. પરંતુ આચાર્ય શશ્યંભવે મનક (પુત્ર)નું અદ્યાયુ જીવન જોઈને તે જ ક્ષણે અપરાન્હમાં જ આતુ ઉદ્ધરણ કરવાનો પ્રારંભ કર્યો અને તેને વિકાસમાં પૂર્ણ કર્યું. સ્વાધ્યાયનો કાળ દિવસ અને રાતમાં પ્રથમ અને અંતિમ પહોર છે. પ્રસ્તુત આગમ કાળ વિના (વિકાળે) પણ લખી શકાય છે. તેથી આતુ નામ દશવૈકાલિક રાખવામાં આવ્યું છે.

આ ગ્રન્થ એવા ચતુર્દશપૂર્વીની કૃતિ છે કે જેમણે કાળને લક્ષ્ય કરી આતુ નિર્માણ કર્યું છે તેથી આતુ

૧. આયપ્પવાયપુવ્વા નિબ્બૂદા હોઈ ધમ્મપન્તત્તી।
કમ્મપ્પવાય પુવ્વા પિડ્ધસા ઉ એસણા તિવિહારા।
સચ્ચપ્પવાય પુવ્વા નિબ્બૂદા હોઈ વક્ક સુચ્છીઉઃ।
અવસેસા નિબ્બૂદા નવમસ્સ ઉ તઈયવન્નુએ।।।
૨. બીઓડવિ અ આએસો ગણિપિડગાએ દુવાવસંગાઓ।
એયં કિરણિબ્બૂદં મણ્ણસ્સ આણ્ણગહટ્ઠાએ ।।
૩. દશવૈકાલિક અ. ૪ સૂ. ૯ : સરખાવો આચારાંગ ૧/૧/૬/૭૯
(ખ) દશવૈકાલિક ૫/૨/૨૮ : ,, આચારાંગ ૧/૧/૨/૬
(ગ) દશવૈકાલિક ૬/૫૩ : ,, સૂત્રકૃતાંગ ૧/૧૨/૨/૧
૪. 'દસવેઆલિયં તહ ઉત્તરજ્ઞાણણિ' ની ભૂમિકા પૃ. ૧૨
૫. (ક) નંદીસૂત્ર ૪૬ (ખ) દશવૈકાલિક નિર્ચુકિત ગાથા ૬
૬. દશવૈકાલિક નિર્ચુકિત ગાથા ૧,૭,૧૨,૧૪,૧૫.

દશવૈકાલિક નિર્ચુકિત ગાથા ૧૬-૧૯

નામ દશવૈકાલિક રાખવામાં આવ્યું છે. એક કારણ એવું પણ હોઈ શકે કે આનું હસમું અધ્યયન વૈતાલિક નામના વૃત્તમાં રચેલ છે તેથી તેનું નામ 'દસવૈતાલિક' થઈ શકે છે.^૧

અગાઉ કહેવાઈ ગયું છે કે આચાર્ય શમ્યલવે મનક માટે દશવૈકાલિકનું નિર્માણ કર્યું અને તેણે છ માસમાં દશવૈકાલિકનું અધ્યયન કર્યું અને તેણે સમાધિપૂર્વક સંસારથી વિદાય લીધી. આચાર્યને આ વાતની પ્રસન્નતા હતી કે તેણે શ્રુત અને ચારિત્રની સમ્યક્ આરાધના કરી લીધી, તેથી તેમની આંખોમાંથી આનંદના અશ્રુ ઉમટી આવ્યા. તેમના પ્રધાનશિષ્ય યશોભદ્રે આનું કારણ પૂછ્યું—આચાર્યે કહ્યું—મનક મારે સંસારપક્ષી પુત્ર હતો તેથી થોડો સ્નેહલાવ જાગૃત થઈ ગયો. તે આરાધક થયો તે પ્રસન્નતાનો વિષય છે. તેની આરાધના માટે મેં આ આગમનું નિર્ચૂંહણ કર્યું છે. હવે આનું શું કરવું? સઘે ચિન્તન કરી પછી એવો નિર્ણય લીધો કે આને યથાવત્—જેમ છે તેમ રાખવું. આ મનક જેવા અનેક શ્રમણોની આરાધનાનું નિમિત્ત બનશે. તેથી તેનો વિચ્છેદ ન કરવો.^૨ પ્રસ્તુત નિર્ણય લીધા પછી દશવૈકાલિકનું વર્તમાનમાં જે રૂપ છે તેને અધ્યયનક્રમથી સંકલિત કરવામાં આવ્યું. મહાનિશીથના અભિમતાનુસાર પાંચમા આરાના છેડે અંગસાહિત્ય પૂર્ણરૂપથી વિચ્છિન્ન થઈ જશે. તે વખતે દુષ્પસહ મુનિ દશવૈકાલિકના આધારે સંયમની સાધના કરશે અને પોતાના જીવનને પવિત્ર બનાવશે.

ભગવાન મહાવીર પછી સુધમાંસ્વામી અને તેમના ઉત્તરાધિકારી જંબૂસ્વામી થયા અને ત્યારપછી ત્રીજા આચાર્ય પ્રભવસ્વામી થયા. તેમણે પોતાના ઉત્તરાધિકારીના સંબંધમાં વિચાર વિમર્શ કર્યો પરંતુ કોઈપણ શિષ્ય આચાર્યપદને યોગ્ય ન જણાયો એટલે ગૃહસ્થો તરફ નજર નાખી. ત્યારે રાજગૃહમાં શમ્યલવ પ્રાદ્યાણ જે યજ્ઞ કરી રહ્યો હતો, તે યોગ્ય લાગ્યો. આચાર્ય રાજગૃહ આવ્યા. શમ્યલવની પાસે સાધુઓને મોકલ્યા. તેમની પ્રેરણાથી તેઓ આચાર્યની પાસે આવ્યા, સમ્યુદ્ધ થયા અને પ્રવ્રજ્યા ગ્રહણ કરી. ૨૮ વર્ષની ઉંમરે તેઓ શ્રમણ બન્યા હતા તેથી દશવૈકાલિકનો રચનાકાળ વીર નિ. સં. ૧૭૨ની આસપાસ માનવામાં આવે છે અને તે વખતે પ્રભવસ્વામી વિદ્યમાન હતા.^૩

ડા. વિન્ટરનિલ્સે વીર નિર્વાણના ૯૮ વર્ષ બાદ દશવૈકાલિકની રચનાનો કાળ માન્યો છે^૪ અને પ્રો. એમ.બી. પટવર્ધનનો પણ આજ અભિપ્રાય છે^૫ પરંતુ પદ્મવલિયોના કાળનિર્ણય પ્રમાણે તેમના કથનનો મેળ ખાતો નથી.

દશકાલિકના ૧૦ અધ્યયનો છે. તેમાં પાંચમાં અધ્યયનના ૨ અને નવમાના ૪ ઉદ્દેશક છે. બાકીના અધ્યયનોને ઉદ્દેશકો નથી. થોથું તથા નવમું અધ્યયન ગદ્ય-પદ્યાત્મક છે. શેષ બધા અધ્યયનો પદ્યાત્મક છે. ટીકાકારે દશવૈકાલિકના પદ્યોની સંખ્યા ૫૦૯ અને ચૂલિકાઓની સંખ્યા ૩૪ની બતાવી છે, ત્યારે ચૂલિકાકારે પદ્ય ૫૩૬ અને ચૂલિકાઓ ૩૩ બતાવ્યાં છે.

દશવૈકાલિકનું પ્રથમ અધ્યયન 'દુમપુષ્પકા' નામનું છે. ધર્મ શું છે? આ ચિરંતન ચિન્ત્ય પ્રશ્ન સદાથી રહ્યો છે. તેનું સમાધાન એ છે કે—જે આત્માનું ઉત્કૃષ્ટ હિત સાધે તે ધર્મ. જેમાં અહિંસા, સંયમ અને તપ હોય તે જ મંગળ છે. અહિંસક શ્રમણે આહાર કેવી રીતે ગ્રહણ કરવો જોઈએ તેને માટે મધુકર (ભમરા)નું રૂપક આપીને બતાવ્યું છે, કે જેમ મધુકર પુષ્પોમાંથી સ્વાભાવિક રસ ગ્રહણ કરે છે તેવી જ રીતે શ્રમણોએ ગૃહસ્થોના ઘરમાંથી ન્યાં લોજન, પાણી વિ. સ્વાભાવિક રૂપથી તૈયાર થાય છે એવો પ્રાસુક આહાર ગ્રહણ કરવો જોઈએ. મધુકર ફૂલોને જરાપણ દુભવ્યા વગર થોડો થોડો રસ પીએ છે, તેવી જ રીતે શ્રમણ પણ થોડું થોડું ગ્રહણ કરે. મધુકર એટલું જ મધ ગ્રહણ કરે છે જેટલું ઉદરપૂર્તિ માટે આવશ્યક હોય. તે બીજા દિવસ માટે સંગ્રહ કરતો નથી. તેવી જ રીતે શ્રમણ

૧. દશવૈકાલિક— અગસ્ત્યસિંહ ચૂલિકા.
૨. આણંદઅંબુપાર્ય કાસી સિલ્લબલા તહિ થેરા।
બ્સબદ્સસ ય પુષ્પા કલણા અ વિઆલણા સંધે।।
૩. દશવૈકાલિક એક સમીક્ષાત્મક અધ્યયન પૃ. ૧૬-૧૭
૪. A History of Indian Literature Vol. II page 47 F.N.I.
૫. The Dasvaikalika Sutra: A Study Page 9.

સંયમ નિર્વાહ માટે આવશ્યક હોય તેટલું ગ્રહણ કરે, વધુ સંચય ન કરે. મધુકર કોઈ એક વૃક્ષ અથવા એક કૂત્રમાંથી જ રસ લેતો નથી પરંતુ વિવિધ કૂટોમાંથી રસ ગ્રહણ કરે છે. તેવી જ રીતે શ્રમણ પણ કોઈક અસુક ગામ, ઘર કે એક જ વ્યક્તિ ઉપર આશ્રિત ન રહેતાં સામુદાયિકરૂપથી આહાર ગ્રહણ કરે છે. આમ આ અધ્યયનમાં અહિંસા અને તેના પ્રયોગનું રચનાત્મક વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે.

ખીજા અધ્યયનમાં ધૃતિનું વર્ણન છે. ધર્મ વિના ધૃતિ ટકી શકે નહિ. સાધુ સ્થનેમિ રાજેમતી પાસે વિષય-સેવનની પ્રાર્થના કરે છે. રાજેમતી તેમને સંયમમાં દૃઢ રહેવા માટે ઉપદેશ આપે છે અને કહે છે કે જેમ અગંધન સર્પ અગ્નિમાં બળીને પોતાના પ્રાણોને ત્યજી દે છે તેમ પણ વમેલા વિષને પાછું ચાટતો નથી તેવીજ રીતે સાધકે પણ છોડી દીધેલા વિષયલોગોનું કદી પણ સેવન ન કરવું જોઈએ.

ત્રીજા અધ્યયનમાં અનાચારનો ઉલ્લેખ છે. જેને ધર્મમાં ધૃતિ નથી હોતી તેને માટે આચાર અને અનાચારનો કંઈ ભેદ હોતો નથી. ધૃતિમાન સાધક જ આચારનું પાલન કરે છે અને અનાચારથી બચે છે. જે વ્યવહાર શાસ્ત્રસંમત હોય છે, જેમાં અહિંસાની પ્રમુખતા છે તે આચાર કહેવાય છે. બાકી બધું અનાચાર છે. અનાચાર અનાચારણીય છે. શ્રમણો માટે ઔદેશિક ભોજન, કૃતભોજન, આમત્રિત ભોજન, અન્ય સ્થળેથી લાવેલું ભોજન, રાત્રિભોજન, સ્નાન, ગંધ, વિલેપન, માળા, વીંજણો, ગૃહસ્થપાત્ર, રાજપિંડ, દંતધાવન, દેહવિભૂષા આદિ અનાચારોનું આમાં વિસ્તારથી વર્ણન છે. કેટલાક અનાચારોના સેવનમાં પ્રત્યક્ષ હિંસા છે. કેટલાકના સેવનથી તે હિંસાનું નિમિત્ત બને છે અને કેટલાક હિંસાના અનુભોક્તા કરનારા છે. કેટલાક કાર્યો સ્વયંમાં દોષપૂર્ણ નથી પરંતુ પછીથી શિથિલાચારના હેતુ બની શકે છે તેથી તેમનું વર્જન કરવામાં આવ્યું છે. આ પ્રમાણે અનાચાર સેવનમાં અનેક દોષોના હેતુ રહેલા છે. કેટલાક નિયમો ઉત્સર્ગવિધિમાં અનાચાર ગણાય છે પરંતુ અપવાદવિધિમાં તે અનાચાર માનવામાં આવતા નથી.

ચોથા અધ્યયનમાં 'ષટ્તર્વાનકાય'નું નિરૂપણ છે. આમાં આચારનિરૂપણ પછી પૃથ્વી, પાણી, અગ્નિ, વાયુ, વનસ્પતિ અને ત્રસ આદિનું વિસ્તારથી વર્ણન છે. પાંચ મહાવ્રતના સ્વરૂપનું કથન કરતાં બતાવ્યું છે કે મુનિ સજીવ-સચેત પૃથ્વી જોદે નહિ તેમ ભેદે નહિ. ષટ્તર્વાનકાયને કૃત, કારિત તથા અનુભોક્તા-રન, વચન અને કાયથી હાનિ, દુઃખ, સંતાપ ન પહોંચાડે. પંચ મહાવ્રત તથા છશ્ચ રાત્રિભોજનના સંબંધમાં વિસ્તારથી ચિન્તન કર્યું છે. પ્રત્યેક ક્રિયામાં વિવેકની જરૂરિયાત પર ભાર મૂકતાં કહ્યું છે કે-યતના (વિવેક)થી ચાલો, બેસો, સૂઓ, ખાઓ, પીઓ, જોલો તો પાપકર્મ લાગતું નથી. પહેલાં જ્ઞાન છે પછી ક્રિયા છે. જે અજ્ઞાની છે તે શ્રેય અને પાપકારી માગને બાણનો નથી. જે જીવોને પણ બાણતા નથી, અજીવોને પણ બાણતા નથી તે સંયમને કેવી રીતે બાણશે અને કેવી રીતે પાણશે? માટે શ્રમણ-શ્રમણી તથા આત્મસાધકોએ સતત સાવધાન રહીને છકાયના જીવોની વિરાધનાથી પોતાના આત્માને બચાવવો.

પાંચમા અધ્યયનનું નામ 'પિણ્ડેષણ' અધ્યયન છે. પિણ્ડ શબ્દ 'પિંડી સંઘાતે' ધાતુથી બન્યો છે. જેનો અર્થ થાય છે સન્નતીય અથવા વિન્નતીય ઠોસ વસ્તુઓનું એકત્રિત થવું, તે ધનીભૂત વસ્તુ પિંડ કહેવાય છે. જૈન પરિભાષામાં અશન, પાન, ખાદ્ય અને સ્વાદ્ય આ બધા માટે પિંડ શબ્દ પ્રયુક્ત થાય છે. ઔષણ શબ્દ ગવેષણેષણ, ગ્રહણેષણ અને પરિભોગેષણનું સંક્ષિપ્ત રૂપ છે. પ્રસ્તુત અધ્યયનમાં પિંડની ગવેષણા અર્થાત શુદ્ધાશુદ્ધના વિવેકપૂર્વક ગ્રહણ (લેવા) અને પરિભોગ (ખાના)ના નિયમોનું વર્ણન હોવાથી આનું નામ પિંડેષણ છે.

ગામ અથવા નગરમાં ભિક્ષા માટે શ્રમણોએ શનૈઃ શનૈઃ શાન્તચિત્તથી ભ્રમણ કરવું જોઈએ. માર્ગમાં ઠ હાથ ભૂમિ સુધી દ્રષ્ટિ પડે એ રીતે અવલોકન કરતાં ચાલવું જોઈએ. ખીજા હસ્તિ-વનસ્પતિ, પૃથ્વીકાય, અપકાય, બેઘન્દ્રિય, તેઘન્દ્રિય આદિ જીવોની હિંસાથી બચીને ઉપયોગપૂર્વક ચાલવું જોઈએ. સચેત સ્વથી ખરડાયેલાં પગ કોલસા, રાખ, કે છાણાદિ ઠગલાં ઉપર પડી ન જાય તેનું ધ્યાન રાખવું જોઈએ. વરસાદ વરસતો હોય, ઝાકળ પડતી હોય, જોરથી પવન પુકાતા હોય અને રસ્તામાં સપાતિક જીવો છવાઈ ગયા હોય, વેશ્યાનો મહોલ્લો હોય, કૂતરો, તરતની વીંચાએલી ગાય હોય, મહમત્ત આખલો, હાથી, ઘોડા, બાળકોનું કીડાર્થાન, કલહ અને યુદ્ધ થતું હોય તે માર્ગે ભિક્ષા વિ. માટે શ્રમણે ન જવું જોઈએ. જલ્દી જલ્દી, વાર્તાલાપ કરતા કે હસતા-હસતા ભિક્ષા માટે ગમન

ન કરે. નિષિદ્ધ અને અપ્રીતકારી કુળોમાં ભિક્ષાર્થે ન જાય. ઘેટાં, બકરાં, બાળક, કૂતરા અને વાછરડા વિ.તું અતિક્રમણ કરી ઘરમાં પ્રવેશ ન કરે. ગર્ભિણી અથવા સ્તનપાન કરાવતી બાળકને એક બાજુ હડસેલી આહાર આપવા ઉભી થતી મહિલા પાસેથી આહાર ગ્રહણ ન કરે પરન્તુ નિદોષ ભિક્ષાવૃત્તિ ગ્રહણ કરે.

પિણ્ડેષણાના બીજા ઉદ્દેશકમાં બતાવ્યું છે કે ભિક્ષુએ સમય પર ભિક્ષા માટે જવું અને સમય પર પાછા વળવું. ભિક્ષુએ ગોચરી માટે જતાં માર્ગમાં ન બેસવું તેમ ઊભા ઊભા કથા ન કરવી.

છઠ્ઠા અધ્યયનનું નામ 'મહાચાર કથા' છે. ત્રીજા અધ્યયનમાં માત્ર અનાચારના નામોનો નિર્દેશ અને ઉલ્લેખ કર્યો હતો, બ્યારે પ્રસ્તુત અધ્યયનમાં અનાચારના વિવિધ પાસાંઓને સ્પર્શવામાં આવ્યા છે. ત્યાં ઉત્સર્ગ અને અપવાદની ચર્ચા કરી નથી પરંતુ આ અધ્યયનમાં ઉત્સર્ગ અને અપવાદની પણ ચર્ચા કરી છે. પ્રારંભમાં ત્રીનોતું પાલન કરવાનું બતાવ્યું છે- જીવોની રક્ષા, ગૃહસ્થના પાત્રનો ઉપયોગ ન કરવો, પલંગતથા ગૃહસ્થના આસન ઉપર ન બેસવું, સ્નાન ન કરવું, શરીરની શોભાનો ત્યાગ કરવો વિ. ચર્ચાનું નિરૂપણ છે. બધા જીવો જીવવા ઇચ્છે છે તેથી નિઝંન્થ શ્રમણ પ્રાણીવધનો ત્યાગ કરે છે. શ્રમણ મિથ્યા ભાષણ ન કરે, સચેત કે અચેત, અલ્પ અથવા બહુ વસ્તુનો પરિગ્રહ એટલે સુધી કે દાંત ખોતરવા માટેનું તણખડું પણ રજા વગર-ચાચના કચા વગર ગ્રહણ ન કરે. મૈથુન અધર્મનું મૂળ છે તેથી નિઝંન્થ મૈથુન સેવનનો ત્યાગ કરે છે. વસ્ત્ર, પાત્ર આદિ પરિગ્રહ નથી પરંતુ મુચ્છાં એ પરિગ્રહ છે. માટે વસ્તુઓ પ્રત્યેની મુચ્છાંનો પરિત્યાગ કરવો. તથા ભિક્ષુએ સત્રિભોજનનો ત્યાગ કરવો વિ. સાધકના આચારનું આમાં વર્ણન છે.

સાતમા અધ્યયનનું નામ 'વાક્યશુદ્ધિ' છે. પ્રસ્તુત અધ્યયનમાં અસત્ય અને સત્યાસત્ય ભાષાના પ્રયોગનો નિષેધ કરવામાં આવ્યો છે. ભાષાના આ બંને પ્રકાર આવે છે પરંતુ અસત્યામૃષા (વ્યવહારભાષા) ભાષાના પ્રયોગનો નિષેધ પણ કર્યો છે અને વિધાન પણ કર્યું છે. શ્રમણ માટે શું વક્તવ્ય છે અને શું અવક્તવ્ય છે તેનું ઘણું જ સૂક્ષ્મ વિવેચન આ અધ્યયનમાં છે. બોલતાં પહેલાં અને બોલતી વખતે કેટલી સાવધાની અપેક્ષિત છે તે વાતનું આમાં પ્રતિપાદન કરતાં કહ્યું છે કે કઠોર અને અનેક પ્રાણિયોને ત્રાસ ઉત્પન્ન કરનારી સત્ય વાણી પણ ન બોલે, કારણ કે તેથી પાપનો બંધ થાય છે. કાણાને કાણો, નપુંસકને નપુંસક, રોગીને રોગી અને ચોરને ચોર કહીને ન બોલાવે. ગૃહસ્થને આવો, બેસો, આ કરો, અહીંથી જાઓ અથવા ઊભા રહો એવી ભાષા પણ ન બોલે. જે ભાષા પાપકર્મનું અનુભોદન કરનારી હોય, બીજા માટે પીડાકારક હોય એવી ભાષા ક્રોધ, લોભ, ભય અને હાસ્ય ને વશીભૂત થઈને પણ સાધુએ બોલવી ન જોઈએ.

આઠમા અધ્યયનનું નામ 'આચારપ્રણિધિ' છે. આચાર એક નિધિ છે, તે નિધિને પ્રાપ્ત કરી શ્રમણે કેવી રીતે રહેવું જોઈએ તેનો દિશાનિર્દેશ આમાં કર્યો છે. પ્રણિધિનો બીજો અર્થ એકાગ્રતા, સ્થાપના અથવા પ્રયોગ પણ થાય છે. જેમ તોફાની, ઊલટી લગામનો અન્વ સારથિને ઉન્માર્ગે બેચી જાય છે તેવી જ રીતે દુષ્પ્રણિહિત-સ્વચ્છન્દપણે વર્તતી ઇન્દ્રિયો શ્રમણ અવળે માર્ગે દોરી જાય છે તેથી શ્રમણે કષાયાદિનો નિગ્રહ કરી મનનું સુપ્રણિધાન (આત્મા તરફ વાળવું) કરવું જોઈએ. આ જ વાતનું શિક્ષણ આ અધ્યયનમાં આપવામાં આવ્યું છે તેથી તેનું નામ આચારપ્રણિધિ છે. મન, વચન કાયાથી શ્રમણે છ કાચના જીવો પ્રત્યે અહિંસક આચરણ કરવું જોઈએ. સંચતાત્માએ પ્રતિદિન પાત્ર, કંબલ, શય્યા મળાદિ ત્યાગની ભૂમિ, સંધારા તથા આસનની એકાગ્ર ચિત્તથી પ્રતિલેખના કરવી જોઈએ. જ્ઞાનને પ્રિય લાગે તેવા શબ્દોમાં રાગભાવ-આસક્તિ ન કરે. ભયંકર તથા કઠોર સ્પર્શને શરીર દ્વારા ગ્રહન કરે. ક્ષુધા-પિપાસા આદિને અહોનભાવે સહન કરે કારણ કે દેહદુઃખને મહાક્ષણ બતાવ્યું છે. જ્યાં સુધી ઘડપણ આવ્યું નથી, વ્યાધિયો કષ્ટ આપતી નથી, ઇન્દ્રિયો ક્ષીણ થઈ નથી ત્યાં સુધીમાં ધર્મનું આચરણ કરી લેવું. ક્રોધ પ્રતિનો નાશ કરે છે, માન વિનયને નષ્ટ કરે છે, માયા મિત્રોનો નાશ કરે છે અને લોભ સર્વ ગુણોને બાળી ભસ્મીભૂત કરે છે. તેથી ક્રોધને ઉપશમનથી, માનને મૃદુતાથી, માયાને ઋજુતાથી અને લોભને સંતોષથી જીતવો જોઈએ. શ્રમણે-સાધકે પૂછ્યા વગર ન બોલવું જોઈએ. કોઈની સાથે વાર્તાલાપ થતો હોય તો વચ્ચે ન બોલે, આડી-ચુગલી ન કરે તેમજ કષ્ટપૂર્ણ અસત્ય ન બોલે.

નવમા અધ્યયનનું નામ 'વિનયસમાધિ' છે. તેના ચાર 'ઉદ્દેશક' છે જેનાગમેમાં વિનયનો પ્રયોગ આચાર તથા તેની વિવિધ ધારાઓના અર્થમાં થયો છે. વિનયનો અર્થ કેવળ નમ્રતાજ નથી, પરંતુ આચાર છે. વિનયની બે પ્રમુખ ધારાઓ છે.-અનુશાસન અને નમ્રતા. બૌદ્ધ સાહિત્યમાં પણ વ્યવસ્થા, વિધિ તથા અનુશાસનના અર્થમાં વિનય શબ્દ વ્યવહાર થયો છે.

પ્રથમ ઉદ્દેશકમાં આચાર્યની સાથે શિષ્યનું વર્તન કેવું હોવું જોઈએ તેનું નિરૂપણ છે. 'અણુતનાણું વ ગઓ વિ સંતો' શિષ્ય અનંતજ્ઞાની ગુરુ પહેલાં થઈ જાય તોપણ તે આચાર્યની આરાધના તેવીજ રીતે કરતો રહે જેવી રીતે તે પૂર્વે કરતો હતો. જેની પાસે ધર્મપદ શીખે છે તેનો અવશ્ય વિનય કરવો જોઈએ. મન, વાણી અને શરીરથી નમ્ર રહે. આશીર્વાદ સર્પ કુંદ્ર થઈ જાય તો તે પ્રાણોન હરી લીધા સિવાય બીજું વધારે કંઈ કરી શકતો નથી, પરંતુ આચાર્ય જે અપ્રસન્ન થઈ જાય તો અબોધિને કારણે જીવને મોક્ષની પ્રાપ્તિ થતી નથી. જે સદ્ગુરુઓની આશાતના કરે છે તે એવી વ્યક્તિ જેવો છે, કે જે અગ્નિને પોતાના પગતળે કચરી ઓલવવા ઇચ્છે છે અથવા જે પગથી ઠોકર મારી આશિર્વાદ સપને કુંદ્ર કરે છે અથવા જે જીવવાની કામનાથી હલાહલ વિષનું પાન કરે છે.

બીજા ઉદ્દેશકમાં અવિનય અને વિનયનો ભેદ બતાવ્યો છે. અવિનીત વિપત્તિમાં પડે છે અને વિનીત સંપત્તિ ને પ્રાપ્ત કરે છે. અવિનીત અસંવિભાગી હોય છે. જે સંવિભાગી નથી તે મોક્ષ પ્રાપ્ત કરી શકતો નથી. જે આચાર્ય અને ઉપાધ્યાયની સેવા શુશ્રૂષા કરે છે તેની શિક્ષા પાણીથી સીંચેલા વૃક્ષની જેમ વધતી જાય છે.

ત્રીજા ઉદ્દેશકમાં કહ્યું છે કે નાની ઉંમર હોય છતાં દીક્ષાપર્યાયમાં જે જ્યેષ્ઠ છે તે પૂજનીય છે, જે પાછળથી અવર્ણવાદ બોલતો નથી, સામે વિરોધી વચન કંઈતો નથી, જે નિશ્ચયકારી અને અપ્રિયકારી ભાષા બોલતો નથી તે પૂજ્ય છે.

ચોથા ઉદ્દેશકમાં ચાર સમાધિઓનું વર્ણન છે. સમાધિનો અર્થ થાય છે હિત, સુખ અથવા સ્વાસ્થ્ય સમાધિ ચાર પ્રકારની છે-વિનયસમાધિ, શ્રુતસમાધિ, તપસમાધિ; અને આચારસમાધિ. આ ચારેના ચાર-ચાર ભેદ બતાવ્યા છે.

દશમું અધ્યયન 'સંલક્ષુ' નામે છે, જેની આજીવકા માત્ર ભિક્ષા છે તે ભિક્ષુ કહેવાય છે. સંવેગ, નિર્વેદ, વિવેક, સુશીલ-સંસર્ગ, આરાધના, તપ, જ્ઞાન, કર્મન, ચારિત્ર, વિનય, શાન્તિ, માર્હવ આદિ ભિક્ષુનાં લક્ષણો છે. જે છકાયના જીવોને પોતાના સમાન માને છે, પાંચ મહાવ્રતોની આરાધના અને પાંચ આસ્ત્રવોનો નિરોધ કરે છે તે ભિક્ષુ છે. જે હાથોથી સંયત હોય, પગથી સંયત હોય, વચન અને ઇન્દ્રિયોથી સંયત હોય, અધ્યાત્મસ્ત હોય, જે સૂત્રાર્થને બાણે છે તે ભિક્ષુ છે. જે મદનો ત્યાગ કરી ધર્મધ્યાનમાં લીન રહે છે તે ભિક્ષુ કહેવાય છે.

આ આગમની બે ચૂલિકાઓ છે. પ્રથમ ચૂલિકાનું નામ 'રતિવાક્યા' છે. પ્રાણીઓને-જીવોને અસંયમમાં સહેજે રતિ અને સંયમમાં અર્પિત હોય છે. જેવી રીતે અંચળ થોડો લગામથી અને મદોન્મત્ત હાથી અંકુશથી વશ થઈ જાય છે તેવી રીતે આમાં બતાવેલી ૧૮ સ્થાનોનું ચિન્તન કરવાથી અંચળ મન સ્થિર થાય છે વિ.નું વર્ણન કર્યું છે.

બીજી ચૂલિકા 'વિવિત્ત ચર્યા' છે. તેમાં શ્રમણની ચર્યા, ગુણ અને નિયમોનું નિરૂપણ છે. શ્રમણે મધ, માંસ આદિનું સેવન ન કરવું જોઈએ. કોઈની ઇર્ષ્યા ન કરવી જોઈએ. વિકૃતિઓનો ત્યાગ કરી પુનઃ પુનઃ કાયોત્સર્ગ કરવો જોઈએ અને સ્વાધ્યાય તથા યોગમાં રત રહેવું જોઈએ. આત્માની રક્ષા માટે ભાર મૂકતા કહ્યું. કે સંપૂર્ણ યતનથી આત્માની વિષય-કષાયાદિથી રક્ષા કરવી જોઈએ. આ જ સંપૂર્ણ દશવૈકલિક સૂત્રનો સાર છે.

નંદીસૂત્ર

નંદી અને અનુયોગદ્વાર આ બંને આગમ 'ચૂલિકા' સૂત્રના નામથી ઓળખાય છે. ચૂલિકા શબ્દનો પ્રયોગ તેવા અધ્યયનો અને ગ્રન્થો માટે થાય છે જેમાં અવશિષ્ટ વિષયોનું વર્ણન તથા વર્ણિત વિષયો ઉપર સ્પષ્ટીકરણ કરવામાં આવ્યું હોય. દશવૈકલિક અને મહાનિશીથના અન્તે પણ ચૂલિકાઓ-ચૂલાઓ-ચૂકાઓના નામે ઉપલબ્ધ થાય છે.

ચૂલિકાને વર્તમાનયુગની ભાષામાં 'અન્યનું પરિશિષ્ટ' એમ કહી શકાય. નન્દી અને અનુયોગદ્વાર પણ આગમ સાહિત્યના અધ્યયન માટે પરિશિષ્ટની ગરજ સારે છે.

નંદીસૂત્રમાં પાંચ જ્ઞાનનું વિસ્તારથી નિરૂપણ છે. નિર્યુક્તિકારે 'નંદી' શબ્દને જ્ઞાનનો પર્યાયવાચી માનેલ છે. નંદીસૂત્રની રચના ગદ્ય અને પદ્ય બન્નેમાં થઈ છે. આમાં એક અધ્યયન છે, ૭૦૦ શ્લોક પરિમાણ મૂળપાઠ છે, ૫૭ ગદ્યસૂત્ર છે અને ૬૭ પદ્યગાથાઓ છે.

સર્વપ્રથમ સૂત્રકારે ભ. મહાવીરને નમસ્કાર કરેલ છે. તત્પશ્ચાત્ જૈનસંઘ, ૨૪ તિર્થંકર, ૧૧ ગણધર, જિન-પ્રવચન, સુધર્મા આદિ સ્થવિરોને સ્તુતિપૂર્વક નમસ્કાર કર્યા છે. અહીં જે સ્થવિરાવલી-ગુરુશિષ્ય પરપરા-પ્રસ્તુત કરેલ છે તે કલ્પસૂત્રની સ્થવિરાવલીથી પૃથક છે. પ્રસ્તુત આગમમાં શ્રમણ ભગવાન મહાવીર પછીની સ્થવિરાવલી આ પ્રમાણે છે.

૧. સુધર્મ, ૨. જંબુ, ૩. પ્રભવ, ૪. શચ્ચંભવ, ૫. યશોભદ્ર, ૬. સંભૂતવિજય, ૭. ભદ્રબાહુ, ૮. સ્થૂલિભદ્ર, ૯. મહાગિરી, ૧૦. સુહસ્તિ, ૧૧. બલિસ્સઘ, ૧૨. સ્વાતિ, ૧૩. શ્યામાર્ચ, ૧૪. શાણ્ડિસ્ય, ૧૫. સમુદ્ર, ૧૬. મંચુ, ૧૭. ધર્મ, ૧૮. ભદ્રગુપ્ત, ૧૯. વજ્ર, ૨૦. રક્ષિત, ૨૧. નન્દિલ (આનન્દિલ), ૨૨. નાગહસ્તિ, ૨૩. રેવતીનક્ષત્ર, ૨૪. બ્રહ્મદીપકસીહ, ૨૫. સ્કન્દિલાચાર્ય, ૨૬. હિમવંત, ૨૭. નાગાજુન, ૨૮. શ્રી ગોવિન્દ, ૨૯. શ્રી ભૂતદિન્ન, ૩૦. લૌહિત્ય અને ૩૧. દુષ્યગણી.

કલ્પસૂત્રની સ્થવિરાવલી આ પ્રમાણે છે :-

૧. સુધર્મ, ૨. જંબુ, ૩. પ્રભવ, ૪. શચ્ચંભવ, ૫. યશોભદ્ર, ૬. સંભૂતવિજય, ૭. સ્થૂલિભદ્ર, ૮. સુહસ્તિ, ૯. સુસ્થિતસુપ્રતિભદ્ર, ૧૦. ઇન્દ્રદિન્ન, ૧૧. દિન્ન, ૧૨. ત્રિહંગિરિ, ૧૩. વજ્ર, ૧૪. શ્રીરથ, ૧૫. પુષ્યાંગરિ, ૧૬. કલ્પમિત્ર, ૧૭. ધનગિરિ, ૧૮. શિવભૂતિ, ૧૯. ભદ્ર, ૨૦. નક્ષત્ર, ૨૧. રક્ષ, ૨૨. નાગ, ૨૩. જેહલ, ૨૪. વિષ્ણુ, ૨૫. કાલક, ૨૬. સંપલિત ભદ્ર, ૨૭. વૃદ્ધ, ૨૮. સઘપાલિત, ૨૯. શ્રી હસ્તિ, ૩૦. આયધર્મ, ૩૧. ત્રિહં, ૩૨. કાશ્યપગોત્રી ધર્મ, ૩૩. શાણ્ડિસ્ય, ૩૪. દેવર્ષિગણી.

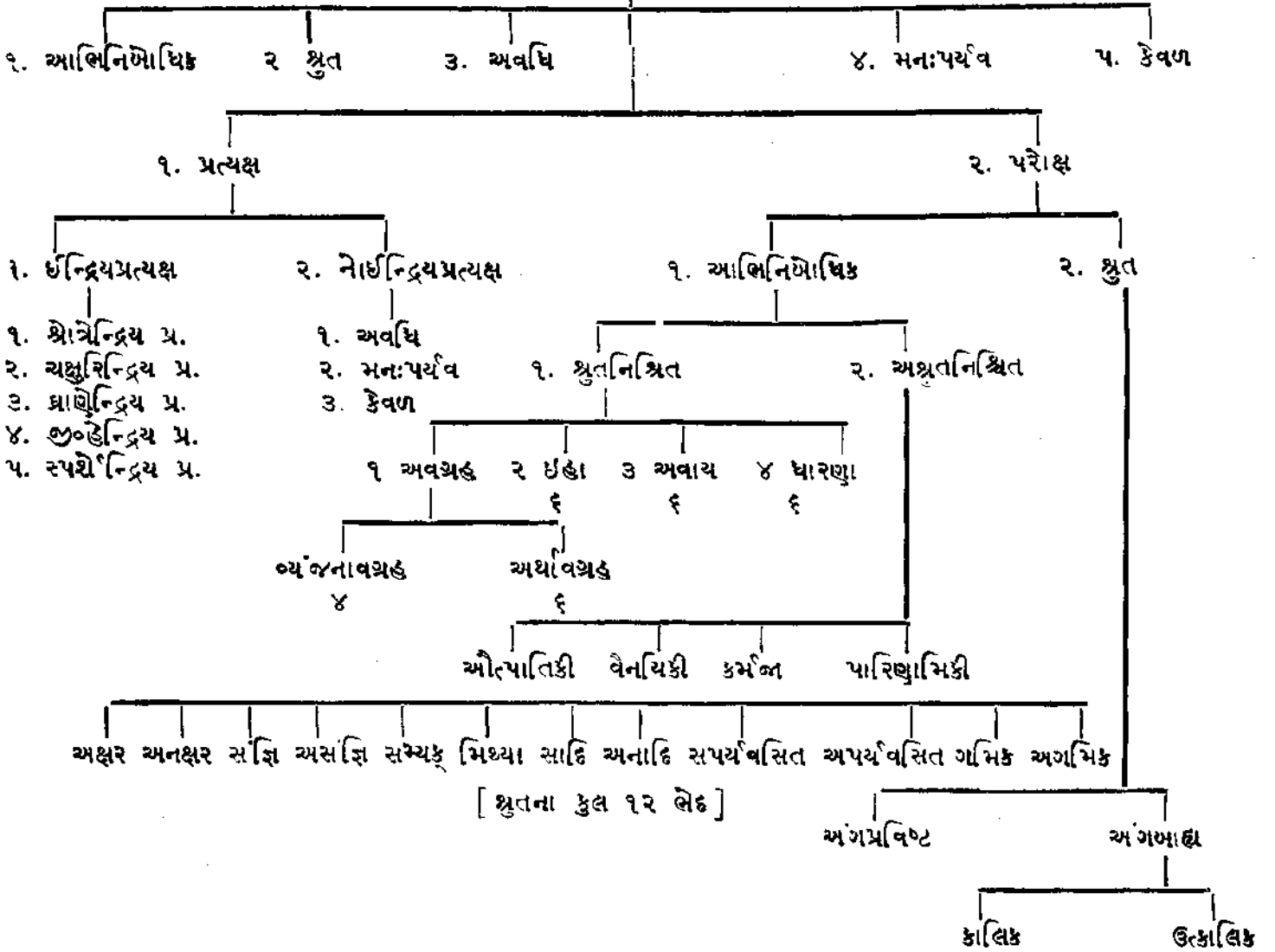
મંગલાચરણમાં શાસ્ત્રકારે સંઘને નગર, ચક્ર, સ્થ, કમળ, ચન્દ્ર, સૂર્ય, સમુદ્ર અને મેરૂની ઉપમા આપી છે કે જે સંઘના મહત્ત્વને પ્રદીપ્ત કરે છે. ત્યાર બાદ અર્થબ્રહ્મણની યોગ્યતા રાખનાર શ્રોતાઓનું ૧૪ દૃષ્ટાન્તો દ્વારા વર્ણન કર્યું છે. તે દૃષ્ટાન્તો આ પ્રમાણે છે.

૧. શૈલ (પર્વત) અને ઘન (વાહણ), ૨. કુટક (ઘડા), ૩. ચાલાણી, ૪. પરિપૂર્ણક, ૫. હંસ, ૬. મહિષ, ૭. મેષ, ૮. મશક, ૯. જળો, ૧૦. ગિલાડી, ૧૧. જાહક, ૧૨. ગાય, ૧૩. ભેરી, ૧૪. આભીરી.

આ રૂપકો ઉપર ટીકાકારે વિસ્તારથી પ્રકાશ પાડ્યો છે. શ્રોતાઓના સમૂહને સભા કહે છે. તે સભા જ્ઞાયિકા, અજ્ઞાયિકા અને દુર્વિદ્ધઘા એમ ત્રણ પ્રકારની છે. જેમ હંસ પાણીનો પરિત્યાગ કરી દૂધ પીએ છે તેમ શુભસંપન્ન પુરુષો દોષોને છોડી શુભોને ગ્રહણ કરે છે. આવા પ્રકારની પુરુષોની સભા જ્ઞાયિકા કહેવાય છે. જે શ્રોતા મૃગ, સિંહ, કૂકડાના બચ્ચાંની જેમ કોમળ મધુર પ્રકૃતિના હોય છે તથા અસંસ્કારિત રત્નોની જેમ કોઈ પણ રૂપમાં તેને આકાર આપી શકાય છે તે અજ્ઞાયિક છે અને એવા શ્રોતાઓની સભાને અજ્ઞાયિકા કહેવાય છે. જે સ્વયં જ્ઞાતા નથી પરંતુ પોતાને ઘણા મોટો જ્ઞાની માને છે અને મૂર્ખ વ્યક્તિઓ દ્વારા પોતાની મિથ્યા પ્રશંસા આંભણી વાયુથી ભરેલી મશકની જેમ ફૂલીને દડો થઈ જાય છે તેવી વ્યક્તિ દુર્વિદ્ધ છે. આવી વ્યક્તિઓની સભાને દુર્વિદ્ધઘા સભા કહેવાય છે.

નંદીસૂત્ર 'અંગગાહ્ય' આગમ છે. આમાં જ્ઞાનના સંબંધમાં જે વિસ્તારથી વિસ્તૃષ્ટ કરવામાં આવ્યું છે તેનો મૂળસ્ત્રોત સ્થાનાંગ, સમવાયાંગ, ભગવતી, રાજપ્રત્નીય, ઉત્તરાધ્યયન આદિ આગમો છે. તે આગમોમાં પાંચ જ્ઞાનોનું સંક્ષેપમાં નિરૂપણ છે, ત્યારે નંદીમાં જ્ઞાનવાહનું પૂર્ણરૂપે વિકાસનું પ્રતિપાદન કર્યું છે. સંક્ષેપમાં નંદીસૂત્રના જ્ઞાનવિવેચનને આ પ્રકારે સમજી શકાય છે.

જ્ઞાન

જ્ઞાન આત્માનો સ્વાભાવિક ગુણ છે. સ્વાભાવિક ગુણ તેને કહેવાય છે કે જે ગુણ પોતાના આશ્રયભૂત દ્રવ્યનો ત્યાગ નથી કરતા. જ્ઞાનના અભાવમાં આત્માની કલ્પના પણ થઈ શકતી નથી. વ્યવહારની દૃષ્ટિએ જ્ઞાન અને આત્મામાં લેહ માનવામાં આવ્યો છે, પરંતુ નિશ્ચયનયની દૃષ્ટિએ જ્ઞાન અને આત્મામાં કોઈ પણ પ્રકારનો લેહ નથી.

નદીસૂત્રમાં પહેલાં આભિનિયોધિક જ્ઞાન, શ્રુતજ્ઞાન, અવધિજ્ઞાન, મનઃપર્યવજ્ઞાન અને કેવળજ્ઞાન : આ પાંચ પ્રકાર જ્ઞાનના બતાવ્યા છે. આ પાંચ જ્ઞાનની પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષમાં વહેંચણી કરી છે. પહેલાં જે પરોક્ષજ્ઞાન છે બ્યારે બાકીના ત્રણ પ્રત્યક્ષજ્ઞાન છે. પ્રત્યક્ષના બીજી રીતે જે લેહ કર્યા છે-ઈન્દ્રિયપ્રત્યક્ષ અને નોઈન્દ્રિય પ્રત્યક્ષ. ઈન્દ્રિયપ્રત્યક્ષના શ્રોત્રેન્દ્રિયાદિ ૫ લેહ અને નોઈન્દ્રિય પ્રત્યક્ષના અવધિજ્ઞાન, મનઃપર્યવજ્ઞાન અને કેવળજ્ઞાન એમ ૩ લેહ કર્યા છે. ત્યાર બાદ અવધિજ્ઞાનનું વર્ણન કરતાં કહ્યું છે કે-

જે જ્ઞાનની સીમા હોય છે તેને અવધ કહે છે. અવધિજ્ઞાન માત્ર રૂપી પદાર્થોને જ જાણે છે. મૂર્તિમાન દ્રવ્યોજ્ઞ તેના જ્ઞેય વિષયની મર્યાદા છે. જે રૂપ, રસ, ગંધ અને સ્પર્શયુક્ત છે તેજ અવધિનો વિષય છે. અરૂપી પદાર્થોમાં અવધિની ગતિ અને પ્રવૃત્તિ થતી નથી. છ દ્રવ્યોમાંથી માત્ર પુદ્ગલ દ્રવ્ય જ અવધિનો વિષય છે, કારણ કે શેષ પાંચ દ્રવ્ય અરૂપી છે. અવધિજ્ઞાન જે પ્રકારનું છે- ભવપ્રત્યય અને ક્ષાયોપશમિક પ્રત્યય. ભવપ્રત્યય અવધિજ્ઞાન

જન્મથીજ થાય છે અને તે દેવો તથા નારકિયોને જ હોય છે. ક્ષાયોપશમિક અવધિજ્ઞાન અને તિર્યચોને થાય છે. ક્ષાયોપશમિક અવધિજ્ઞાન તેને કહેવાય છે કે જે તદ્દાવરણ (અવધિને રોકનાર) કર્મોમાંથી જે કર્મોનો ઉદ્ધય થયો છે તેમનો તે નાશ થાય છે અને અનુદયનું ઉપશમન થાય છે તે ક્ષાયોપશમિક અવધિજ્ઞાન છે. બીજા શબ્દોમાં અવધિજ્ઞાનનો ગુણુપ્રત્યય (ક્ષાયોપશમિક) તથા લવપ્રત્યય અવધિજ્ઞાન પણ કહે છે. ક્ષાયોપશમિક અવધિજ્ઞાનના ૬ પ્રકાર છે.

- (૧) અનુગામી-જે જગ્યાએ સ્થિત જીવને અવધિજ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે ત્યાંથી અન્યત્ર જતાં જે જ્ઞાન નેત્રની જેમ સાથે ને સાથે જાય તે અનુગામી ક્ષાયોપશમિક અવધિજ્ઞાન છે.
- (૨) અનનુગામી-ઉત્પત્તિક્ષેત્ર સિવાય અન્ય ક્ષેત્રમાં જતાં જે રહે નહિ પણ ચાલ્યું જાય તે અનનુગામી અવધિજ્ઞાન છે.
- (૩) વર્ધમાન-ઉત્પત્તિ વખતે ધીમું હોય અને પછી અનુક્રમે વધ્યા કરે.
- (૪) હીનમાન-ઉત્પત્તિ વખતે ઘણું તેજવાળું હોય પણ પછી ધીમે ધીમે અનુક્રમે ઘટતું જાય.
- (૫) અપ્રતિપાતી-જીવનપર્યંત રહેનારું અથવા કેવળજ્ઞાન ઉત્પન્ન થતાં સુધી રહેનારું.
- (૬) પ્રતિપાતી-ઉત્પન્ન થઈ પછી જે ચાલ્યું જાય તે પ્રતિપાતી છે.

વિષયની દૃષ્ટિએ અવધિજ્ઞાન ૪ પ્રકારનું છે.

- (૧) દ્રવ્યની દૃષ્ટિએ-અવધિજ્ઞાનો જઘન્યથી અનંત રૂપી દ્રવ્યોને જાણે છે અને ઉત્કૃષ્ટથી બધા રૂપો દ્રવ્યોને જાણે છે.
- (૨) ક્ષેત્રની દૃષ્ટિએ-અવધિજ્ઞાની જઘન્યથી આંગળના અસંખ્યાત ભાગને જાણે છે અને જુએ છે અને ઉત્કૃષ્ટથી લોકપ્રમાણ્ય અસંખ્ય ખંડોને (અલોકમાં) જાણે છે ને જુએ છે.
- (૩) કાળની દૃષ્ટિએ-અવધિજ્ઞાની જઘન્યથી આવલોકના અસંખ્યાતા ભાગને અને ઉત્કૃષ્ટથી ઉત્સર્પિણી અને અવસર્પિણીના અતીત તથા અનાગત કાળને જાણે છે અને જુએ છે.
- (૪) ભાવની દૃષ્ટિએ-અવધિજ્ઞાની જઘન્યથી જઘન્ય અનંત પર્યાયોને તથા ઉત્કૃષ્ટથી ઉત્કૃષ્ટ અનંત પર્યાયોને જાણે તથા જુએ છે. અહીં જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટમાં જે અનંત શબ્દ આવ્યો છે તે અનંત અનંત પ્રકારનો છે તેથી પરસ્પર કોઈ પ્રકારનો વિરોધ નથી.

બીજી વાત-અહીં જે ક્ષેત્ર અને કાળને જાણવા છતાં જોવાનું બતાવ્યું છે તે માત્ર વિચાર છે. વસ્તુતાએ તેમાં રહેલા પદાર્થોને જાણે તથા જુએ છે.

મનઃપર્યવજ્ઞાન મનુષ્યગતિ સિવાય અન્ય કોઈ ગતિમાં થતું નથી. મનુષ્યમાં પણ સંયત મનુષ્યને થાય છે. અસંયતને નહીં. મનઃપર્યાય જ્ઞાનનો અર્થ છે-મનુષ્યના મનના ચિન્તિત અર્થને જાણનારું જ્ઞાન. મન એક પ્રકારનું પૌદ્ગલિક દ્રવ્ય છે. જ્યારે મણસ કોઈ વિષય વિશેષનો વિચાર કરે છે ત્યારે તેના મનનું અનેક પ્રકારની પર્યાયોમાં પરિવર્તન થતું રહે છે. મનઃપર્યવજ્ઞાની મનની તે વિવિધ પર્યાયોનો સાક્ષાત્કાર કરે છે. તે સાક્ષાત્કારમાં તેને ખબર પડે છે કે વ્યક્તિ અત્યારે અસુક બાબત ચિન્તવી રહેલ છે. આ જ્ઞાન મનના પ્રવર્તક અથવા ઉત્તેજક પુદ્ગલ દ્રવ્યોને સાક્ષાત જાણનારું જ્ઞાન છે. બીજા શબ્દોમાં એમ કહી શકાય કે મનના પરિણમનનું આત્મા દ્વારા સાક્ષાત્ પ્રત્યક્ષ કરીને માનવીના ચિન્તિત અર્થને જાણી લેવું તે મનઃપર્યાય જ્ઞાન છે. આ જ્ઞાન મનપૂર્વક નથી હોતું પરંતુ આત્મપૂર્વક હોય છે. મન તે તેનો વિષય છે. જ્ઞાતા સાક્ષાત્ આત્મા છે.

મનઃપર્યવ જ્ઞાનના ઋજુમતિ અને વિપુલમતિ એમ બે પ્રકાર છે. ઋજુમતિની અપેક્ષાએ વિપુલમતિજ્ઞાન અધિક વિશુદ્ધ હોય છે. ઋજુમતિની અપેક્ષા વિપુલમતિ મનના સૂક્ષ્મ પરિણામોને પણ જાણી શકે છે. બંનેમાં બીજો ફેર એ છે કે ઋજુમતિ પ્રતિપાતી છે એટલે કે ઉત્પન્ન થયા પછી નષ્ટ પણ થઈ જાય છે પરંતુ વિપુલમતિ કેવળ-જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ સુધી ટકી રહે છે. બંને પ્રકારના મનઃપર્યવ જ્ઞાનનું ચાર પ્રકારે ચિન્તન કરવામાં આવ્યું છે.-

દ્રવ્યની દૃષ્ટિથી ઋજુમતિ મનઃપર્યવજ્ઞાની અનંતપ્રદેશી અનંત સ્કન્ધોને જાણે છે પરંતુ વિપુલમતિ મનઃપર્યવજ્ઞાની તેથી વધુ સ્પષ્ટ, વિશુદ્ધ અને વિપુલ જાણે છે.

ક્ષેત્રની દૃષ્ટિથી-ઋગ્નુમતિ મન:પર્યવજ્ઞાની ઓછામાં ઓછા આંગળના અસંખ્યાતમાં ભાગને અને વધુમાં વધુ નીચે રત્નપ્રભા પૃથ્વીના છેલ્લા પ્રતર સુધી અને ઉપર જ્યોતિષક વિમાનના ઉપરિતલ પર્યન્ત અને તિર્યકલોકમાં અઢી દ્વીપના સંજ્ઞા પચેન્દ્રિય પર્યાપ્ત જીવોના મનોગત ભાવોને જાણે છે અને વિપુલમતિ તેજ ક્ષેત્રને અઢી આંગળ અધિક વિપુલ, વિશુદ્ધ તથા સ્પષ્ટ જાણે છે.

કાળની દૃષ્ટિએ - ઋગ્નુમતિ પદ્યોપમના અસંખ્યાતમા ભાગે ભૂત તથા ભવિષ્યને જાણે છે અને વિપુલમતિ તેથી કંઈક વધારે વિશુદ્ધ તથા સ્પષ્ટ જાણે છે.

ભાવની દૃષ્ટિએ - ઋગ્નુમતિ અનંતભાવોને (ભાવોના અનન્તમા ભાગને) જાણે છે. વિપુલમતિ કંઈક વધુ વિસ્તાર-પૂર્વક તથા સ્પષ્ટ રૂપથી જાણે છે.

કેવળજ્ઞાનમાં કેવળ શબ્દનો અર્થ એક અથવા સહાય-મદદ વિના પણ થાય છે. જ્ઞાનાવરણીય કર્મ નષ્ટ થવાથી જ્ઞાનના અવાન્તર ભેદો મટી જાય છે અને જ્ઞાન એક થઈ જાય છે. ત્યાર પછી મન તથા ઈન્દ્રિયોના સહયોગની આવશ્યકતા નથી રહેતી તેથી તે 'કેવળ' કહેવાય છે.

કેવળ શબ્દનો ખીજો અર્થ થાય છે 'શુદ્ધ'. જ્ઞાનાવરણીય કર્મના નષ્ટ થવાથી જ્ઞાનમાં કિંચિત્ માત્ર પણ અશુદ્ધિનો અંશ નથી રહેતો તેથી 'કેવળ' કહેવાય છે.

કેવળ શબ્દનો ત્રીજો અર્થ 'સંપૂર્ણ' પણ થાય છે. જ્ઞાનાવરણીય કર્મનો સંપૂર્ણ ક્ષય થવાથી જ્ઞાનમાં થોડી પણ અપૂર્ણતા રહેતી નથી તેથી તે 'કેવળ' કહેવાય છે.

કેવળ શબ્દનો ચોથો અર્થ અસાધ્ય પણ થાય છે. જ્ઞાનાવરણીય કર્મના ક્ષયે જેવું જ્ઞાન થાય છે તેવું જ્ઞાન ખીજું હોતું નથી, તેથી તે 'કેવળ' કહેવાય છે.

કેવળ શબ્દનો પાંચમો અર્થ 'અનન્ત' થાય છે. જ્ઞાનાવરણીયના નષ્ટ થવા પર જે જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે તે ફરી કદી પણ આવૃત્ત થતું નથી તેથી તે 'કેવળ' કહેવાય છે.

જૈન પરંપરાની દૃષ્ટિએ કેવળજ્ઞાનનો અર્થ સર્વજ્ઞતા છે. કેવળજ્ઞાની કેવળજ્ઞાન ઉત્પન્ન થતાં જ લોક અને અલોકને જાણવા લાગે છે. કેવળજ્ઞાનનો વિષય સર્વ દ્રવ્ય અને સર્વ પર્યાય છે. કોઈ પણ વસ્તુ-દ્રવ્ય કે પર્યાય એવો નથી કે જે કેવળજ્ઞાની ન જાણતા હોય. છએ દ્રવ્યની વર્તમાન, ભૂત અને ભવિષ્યની જેટલી પણ પર્યાયો છે તે બધી કેવળજ્ઞાનનો વિષય છે. આત્માની જ્ઞાનશક્તિનો પૂર્ણ વિકાસ તે કેવળજ્ઞાન છે. જ્યારે પૂર્ણ જ્ઞાન થાય છે ત્યારે અપૂર્ણજ્ઞાન સ્વતઃ નષ્ટ થઈ જાય છે. અપેક્ષા દૃષ્ટિએ કેવળજ્ઞાનના બે પ્રકાર બતાવ્યા છે. (૧) ભવસ્થ કેવળજ્ઞાન અને (૨) સિદ્ધ કેવળજ્ઞાન. ભવસ્થના સયોગી અને અયોગી એમ બે ભેદ છે. સયોગીના પણ પ્રથમસમય સયોગી ભવસ્થ કેવળજ્ઞાન અને અપ્રથમસમય સયોગી ભવસ્થ કેવળજ્ઞાન અથવા ચરમ અને અચરમ સયોગી ભવસ્થ કેવળજ્ઞાન. સિદ્ધ કેવળજ્ઞાનના બે ભેદ છે - અનંતર અને પરંપર. અનંતર સિદ્ધ કેવળજ્ઞાનના તીર્થસિદ્ધા, અતીર્થસિદ્ધા વિ. ૧૫ ભેદ છે. અને પરંપર સિદ્ધ કેવળજ્ઞાનના અપ્રથમ, દ્વિતમય યાવત્ અનંતસમય સિદ્ધ કેવળજ્ઞાન. સામાન્યરૂપથી દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ અને ભાવની દૃષ્ટિએ કેવળજ્ઞાનનું ચિન્તન કરવામાં આવ્યું છે.

આ પ્રમાણે પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનની ચર્ચા-વિચારણા પછી અપ્રત્યક્ષજ્ઞાનની ચર્ચા કરવામાં આવી છે. પરોક્ષજ્ઞાન આભિ-નિષેધિક અને શ્રુતજ્ઞાન એમ બે પ્રકારનું છે. આભિનિષેધિકને મતિજ્ઞાન પણ કહેવાય છે. તત્ત્વાર્થસ્ત્રમાં - મતિ, સ્મૃતિ, ચિન્તા અને આભિનિષેધિકને એકાર્થવાચી બતાવ્યા છે. જે જ્ઞાન ઈન્દ્રિયો અને મનની સહાયતાથી થાય તેને મતિજ્ઞાન કહે છે. મતિજ્ઞાન પછી જે જ્ઞાન, ચિન્તન અને મનન વડે પરિપક્વ થાય છે તે શ્રુતજ્ઞાન કહેવાય છે. શ્રુતજ્ઞાન થવા માટે શબ્દશ્રવણ આવશ્યક છે. શબ્દશ્રવણ મતિની અન્તર્ગત છે કારણ કે તે શ્રોત્ર (કાન)નો વિષય છે. જ્યારે શબ્દ સંભળાય છે ત્યારે તેના અર્થનું સ્મરણ થાય છે. શબ્દશ્રવણરૂપ જે પ્રવૃત્તિ છે તે મતિજ્ઞાન છે. ત્યાર પછી શબ્દ અને અર્થના વાચ્ય-વાચક ભાવના આધારે થનારું જ્ઞાન તે શ્રુતજ્ઞાન છે. તેથી મતિજ્ઞાન કારણ છે અને શ્રુતજ્ઞાન કાર્ય

છે. મતિજ્ઞાનના અભાવમાં શ્રુતજ્ઞાન કદાપિ સંભવે નહિ. શ્રુતજ્ઞાનનું અન્તરંગ (મુખ્ય) કારણુ તેા શ્રુતજ્ઞાનાવરણુનેા ક્ષયોપશમ છે, અને મતિજ્ઞાન તેનું બહિરંગ કારણુ છે. બીજા શબ્દોમાં કહેવું હોય તેા ઈન્દ્રિય અને મનોબન્ધ એક દીર્ઘ જ્ઞાનવ્યાપારનેા પ્રાથમિક અપરિપકવ અંશ મતિજ્ઞાન છે. અને ઉત્તરવર્તી-પરિપકવ તથા સ્પષ્ટ અંશ શ્રુતજ્ઞાન છે. જે જ્ઞાન ભાષામાં ઉતારી શકાય તે શ્રુતજ્ઞાન છે અને જે જ્ઞાન ભાષામાં ઉતરે તેવા પરિપાકને પ્રાપ્ત ન થયું હોય તે મતિજ્ઞાન છે. મતિજ્ઞાનને જે દૂધ દહીએ તેા શ્રુતજ્ઞાનને ખીર કહી શકાય.

સમ્યગ્દષ્ટિ અને મિથ્યાદષ્ટિ પાત્રની અપેક્ષાએ અનુક્રમે મતિજ્ઞાન અને શ્રુતજ્ઞાન તથા મતિઅજ્ઞાન અને શ્રુતઅજ્ઞાન કહેવાય છે. આભિનિષેધિક જ્ઞાનના બે લેહ બતાવ્યા છે. શ્રુતનિશ્ચિત અને અશ્રુતનિશ્ચિત. અશ્રુતનિશ્ચિતના ઔત્પાતિકી, વિનયબ, કર્મબ અને પારિણામિકી આમ બુદ્ધિના ચાર લેહ કર્યા છે.

જેયા વગર, બહુયા વગર કે સાંભળ્યા વગર પદાર્થોને તથા ભાવોને તત્કાળ વિશુદ્ધ રૂપથી જે ગ્રહણ કરી શકે તેવી બુદ્ધિ ઔત્પાતિકી કહેવાય છે. આ બુદ્ધિ કોઈ પણ પ્રકારના પૂર્વ અભ્યાસ અથવા અનુભવ વિનાજ ઉત્પન્ન થાય છે. સૂત્રકારે આ ઔત્પાતિકી બુદ્ધિનું સ્વરૂપ વિશેષરૂપથી સ્પષ્ટ કરવા માટે સત્તાવીસ દષ્ટાન્તોનો સંકેત કર્યો છે. પરન્તુ ચૂર્ણ અને વૃત્તિમાં તે દષ્ટાન્તો ઉપર વિશેષ પ્રકાશ નાખવામાં આવ્યો છે.

વૈનયિકી બુદ્ધિનું લક્ષણ બતાવતાં કહ્યું છે કે દકલ્પ કાર્યભારને વહન કરવામાં સમર્થ, ધર્મ, અર્થ અને કામરૂપ ત્રિવર્ગને વર્ણન કરનાર, સૂત્ર અને તેના અર્થનો સાર ગ્રહણ કરનાર તથા આ લોક અને પરલોકમાં ફળ આપનાર, વિનયથી ઉત્પન્ન થનારી બુદ્ધિને વૈનયિકી કહે છે. આ બુદ્ધિનું સ્વરૂપ સમજાવવા માટે ૧૫ દષ્ટાન્તો આપ્યા છે.

કર્મબ બુદ્ધિ તે છે કે જે એકાગ્ર ચિત્તાથી કાર્યના પરિણામને જુએ છે. અનેક કાર્યોના અભ્યાસના ચિન્તનથી જે વિશાળ અને વિદ્વબજનોથી પ્રશન્નિત છે. આ બુદ્ધિનું સ્વરૂપ સ્પષ્ટ કરવા માટે ૧૨ દષ્ટાન્તો આપ્યા છે.

પારિણામિકી બુદ્ધિ તે છે કે જે અનુમાન, હેતુ અને દષ્ટાન્તથી વિષયને સિદ્ધ કરે છે. આયુષ્યના પરિપાકથી પુષ્ટ અને ઈહલૌકિક ઉન્નતિ એવં મોક્ષરૂપ નિશ્ચેયસ પ્રદાન કરનારી છે. આ બુદ્ધિનું સ્વરૂપ સમજાવવા માટે ૨૧ દષ્ટાન્તો આપ્યા છે. આ ચારે બુદ્ધિઓના જે ઉદાહરણો આપવામાં આવ્યા છે તે બધા રુચિકર અને જ્ઞાનવર્ધક છે.

શ્રુતનિશ્ચિત મતિજ્ઞાનના અવગ્રહ, ઈહા, અવાય અને ધારણા આ ચાર લેહ પાડ્યા છે. અવગ્રહના પણ અર્થાવગ્રહ અને વ્યંજનાવગ્રહ એમ બે લેહ છે. વ્યંજનાવગ્રહના શ્રોત્રેન્દ્રિય વ્યં. દ્રાણેન્દ્રિય વ્યં. રસનેન્દ્રિય વ્યં. અને સ્પર્શેન્દ્રિય વ્યંજનાગ્રહ એમ ૪ લેહ છે. અર્થાવગ્રહના શ્રોત્રેન્દ્રિય, ચક્ષુરિન્દ્રિય, દ્રાણેન્દ્રિય, રસનેન્દ્રિય, સ્પર્શેન્દ્રિય અને નોઇન્દ્રિય જનિત એમ છ લેહ છે. એવી જ રીતે ઈહા, અવાય અને ધારણાના પણ ૬-૬ લેહો થાય છે. આ પ્રમાણે મતિજ્ઞાનના કુલ ૨૮ લેહ થાય છે. અવગ્રહ એક સમય પૂરતું રહે છે. ઈહા અને અવાયની સ્થિતિ અન્તર્મુહૂર્તની છે અને ધારણા સંખ્યાત અને અસંખ્યાત કાળ સુધી ટકે છે.

મતિજ્ઞાન દ્રવ્ય, શ્વેત્ર, કાળ અને ભાવની અપેક્ષાએ ચાર પ્રકારનું છે. દ્રવ્ય-ક્ષેત્રાદિની અપેક્ષાએ મતિજ્ઞાની સામાન્ય રૂપથી બધા પદાર્થોને જાણે છે, પરંતુ દેખતો નથી.

શ્રુતજ્ઞાનના ૧૪ પ્રકાર છે. અક્ષરશ્રુત, અનક્ષર, સંસિ, અસંસિ, સમ્યક્, મિથ્યા, સાદિ, અનાદિ અપર્યવસિત, અપર્યવસિત, ગમિક, અગમિક, અંગપ્રવિષ્ટ, અનંગપ્રવિષ્ટ. આમાંથી અક્ષરશ્રુતના સંસાક્ષર, વ્યંજનાક્ષર અને લખિધ અક્ષર આમ ત્રણ લેહ છે અને તેમના શ્રોત્રેન્દ્રિય આદિના લેહથી ૬ પ્રકાર છે. અનક્ષરશ્રુત સ્વાસોચ્છવાસ લેવા, છીંકવું, ખાંસવું આદિ અનેક પ્રકારનું છે. સંસિશ્રુત, કાલિકી, હેતુવાદોપદેશિકી અને દષ્ટિવાદોપદેશિકી-આ પ્રમાણે ત્રણ પ્રકારની સંજ્ઞાની અપેક્ષાએ ત્રણ પ્રકારનું છે. આનાથી વિપરીત લક્ષણવાળું અસંસિશ્રુત છે.

સર્વજ્ઞ, સર્વદર્શી, તીર્થંકરપ્રણીત દ્વાદશાંગી ગણિપિટક સમ્યક્શ્રુત છે, અને તે આચારાંગથી દષ્ટિવાદ સુધી છે. સમ્યગ્દષ્ટિ માટે સ્વશ્રુત અને પરશ્રુત આ બન્ને સમ્યક્શ્રુત છે, અને મિથ્યાદષ્ટિ માટે સમ્યક્શ્રુત પણ મિથ્યા થઈ જાય છે. મિથ્યાશ્રુતના નામ આ પ્રમાણે બતાવવામાં આવ્યા છે-ભારત, રામાયણ, લીલાસુરોક્ત, શકુનરૂત વિ.

પૂર્વોક્ત દ્વાદશાંગી પર્યાયાર્થિક નયની અપેક્ષાએ સાદિ અને સપર્યવસિત-સાંત છે અને દ્રવ્યાર્થિક નયની અપેક્ષાએ અનાદિ અને અપર્યવસિત-અનંત છે.

જે સૂત્રની આદિ, મધ્ય અને અંતમાં કંઈક વિશેષતાની સાથે ફરી ફરી એકજ પાઠનું ઉચ્ચારણ થતું હોય તે ગમિકશ્રુત કહેવાય છે. જેમકે-કષ્ટિવાહ. તેથી વિપરીત અગમિકશ્રુત છે જેમકે-આચારાંગ વિ.

અંગપ્રવિષ્ટ અને અંગબાહ્ય શ્રુતનો અગાઉ પરિચય અપાઈ ગયો છે તેથી સુજાણનોએ ત્યાં જોઈ લેવું એવું વિનમ્ર સૂચન છે.

અતે શ્રુતજ્ઞાનનો ઉપસંહાર કરતાં શાસ્ત્રકાર બતાવે છે કે શ્રુતજ્ઞાનનું જ્ઞાન તેવા સાધકને થશે કે જે સુશ્રુષા (શ્રવણેચ્છા), પ્રતિપૃચ્છા, શ્રવણ, ગ્રહણ, ઈહા, અપોહ, ધારણા અને આચરણ આ આઠ ગુણોથી યુક્ત હશે.

નંદીસૂત્રનું આગમસાહિત્યમાં ઘણું ગહન ગૌરવ અને મહત્ત્વ રહ્યું છે, કારણ કે આમાં ભાવમંગલરૂપ પાંચ જ્ઞાનોનું વર્ણન છે. આગમ અથવા શ્રુત પણ પાંચ જ્ઞાનોમાંથી એક જ્ઞાન છે તેથી નંદીનો સંબંધ ખીન્ન આગમો સાથે સ્વતઃ જોડાઈ જાય છે. તેથી શાસ્ત્રોની વ્યાખ્યા અથવા વાચનાનો પ્રારંભ નંદીથી કરવામાં આવતો હતો એવો ઉલ્લેખ મળે છે.

નંદીસૂત્રના ત્રણ સંસ્કરણો પ્રાપ્ત થાય છે. પ્રથમ દેવવાચક નંદીસૂત્ર, ખીજું લઘુનંદી જેને અનુજ્ઞાનંદી પણ કહે છે અને ત્રીજું યોગનંદી. દેવવાચક વિરચિત નંદીસૂત્રનો તો અહીં પરિચય આપી ચુક્યા છીએ. લઘુનંદી જેને અનુજ્ઞાનંદી કહે છે, તેમાં અનુજ્ઞા શબ્દનો અર્થ આજ્ઞા થાય છે. આચાર્ય જ્યારે પોતાના શિષ્યને ગણધારણ કરવાની અથવા આચાર્ય બનવાની આજ્ઞા આપે છે તે સમયે, આ મંગળરૂપ હોવાથી આના પાઠનો ઉપયોગ કરે છે એટલા માટે તેને અનુજ્ઞાનંદી એવું સાર્થક નામ આપવામાં આવ્યું છે. અનેક કલ્પોમાં એક કલ્પ અનુજ્ઞાકલ્પ પણ છે તેનો વિશેષ પરિચય પંચકલ્પભાષ્ય અને ચૂર્ણિમાં આપ્યો છે. વિશેષ જિજ્ઞાસુઓએ ‘નંદીસૂત્ર’ની પ્રસ્તાવના જોવાની ભલામણ છે.

યોગનંદીમાં નંદીનો સંક્ષિપ્ત સાર પ્રસ્તુત કર્યો છે. તેમાં જ્ઞાનના આભિનિષેધિક આદિ પાંચ પ્રકાર બતાવ્યા છે. તેમાંથી માત્ર શ્રુતજ્ઞાનનો ઉપદેશાદિ હોય છે અર્થાત્ શ્રુતજ્ઞાનનું અધ્યયન-અધ્યાપન થઈ શકે છે, અને શ્રુતમાં પણ અંગપ્રવિષ્ટ અને અંગબાહ્યનાજ ઉદ્દેશક હોય છે તેથી પ્રસ્તુત યોગનંદીમાં પાંચ જ્ઞાનના નામ બતાવી શ્રુતમાં આચાર-શ્રુતાદિ ૧૨ અંગસૂત્રો, અંગબાહ્યમાં કાલિકસૂત્રની અંતર્ગત ઉત્તારાધ્યયનાદિ ૩૯ અને ઉત્કાલિકની અંતર્ગત દશવૈકાલિકાદિ ૩૧, આવશ્યક વ્યતિરિક્ત અને સામાયિકાદિ છ આવશ્યક સૂત્રોનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. આમાં યોગ શબ્દ પ્રારંભમાં રાખવાનું કારણ એ છે કે શ્રુતના અભ્યાસ વિના યોગસાધના સંભવિત થતી ન હતી. શ્રુતાનમિત્તે જે યોગવિધિ કરવાની થતી તેના પ્રારંભમાં આ નંદીના પાઠનો પ્રયોગ થયેલ હોવાથી આને યોગનંદી કહેલ છે.

પ્રસ્તુત આગમના રચયિતા દેવવાચક છે. દેવવાચક અને આગમોને પુસ્તકારૂઢ કરનારા દેવર્દિ બંનેના નામ સામ્ય હોવાથી બંનેને એક માનવામાં આવ્યા છે. ૧૩મી શતાબ્દિમાં પણ આચાર્ય દેવેન્દ્રે બંનેને એકજ બતાવ્યા છે,^૧ જેનું સમર્થન ઇતિહાસવેત્તા મુનિશ્રી કલ્યાણવિજયજીએ કર્યું છે.^૨ તેઓ નંદીમાં આવેલી યુગપ્રધાન સ્થવિશવલી અને કલ્પસૂત્રમાં આવેલી ગુર્વાવલીને પ્રમાણ માનીને પોતાના મંતવ્યની પુષ્ટિ કરે છે, પરંતુ સૌથી પ્રાચીન પ્રમાણ નંદીચૂર્ણિનું છે. તેમાં સ્પષ્ટરૂપથી પ્રમાણ ટાંક્યું છે કે દ્વિપગણિના શિષ્ય દેવવાચક છે કલ્પસૂત્રની ગુર્વાવલીમાં દેવર્દિના ગુરુનું નામ આર્યશાંડિલ્ય આપ્યું છે અને ચૂર્ણિમાં દેવવાચકને દ્વિપગણિના શિષ્ય લખ્યું છે તેથી આર્યશાંડિલ્યના

૧. યદાહ ભગવાન દેવર્દિ ક્ષમાશ્રમણ:- નાર્ણ પંચવિહં પન્નનમિત્યાદિ યદાહ દેવર્દિવાચક-સે કિ તં મઈનાભિત્યાદિ.

(બ) યદાહુનિર્દેવિતા જ્ઞાન સંભારપ્રસાર દેવર્દિવાચકવરા તં. સમાસઓ ચઉવિહં પન્નનમિત્યાદિ: (આ. દેવેન્દ્રસૂરિકૃત કર્મગ્રન્થ સ્વોપશવૃત્તિ)

૨. વીર નિર્વાણ સંવત અને જૈન કાલ ગણના પૃ. ૧૨૦

શિષ્ય દેવર્ષિ અને દુષ્યગણિના શિષ્ય દેવવાચક બંને એક નથી. આગમ પ્રભાવક મુનિ પુણ્યવિજયજી, પં. દ્વસુખલાઇ માત્રવણિયા વિ. પણ બંનેને જુદા જુદા માને છે. કલ્પસૂત્ર અને નંદીસૂત્રની સ્થવિરાવલીમાં એટલા માટે ભેદ છે.

પં. શ્રી કલ્યાણવિજયજીએ દેવવાચક અને દેવર્ષિને એક માનેલ છે તેથી કલ્પસૂત્રના આધારે તેઓ દેવર્ષિનેા સમય લ. મહાવીરના નિર્વાણ પછી ૬૮૦મું વર્ષ માને છે તેથી તેમના મતાનુસાર જે બંને એક હોય તો દેવવાચકનેા સમય પણ તેજ ૬૮૦મું વર્ષ માનવું જોઇએ. પરંતુ તે બંને જે જુદા હોય તો તેમની સમય વિચારણા પણ અલગ માનવી આવશ્યક છે. વલ્લભી સ્થવિરાવલીમાં ભૂતદિનના ૭૬ વર્ષ અને કાલકાચાર્યના ૧૧ વર્ષ પછીના ખતાવ્યા છે અને કાલકની સાથે તે સ્થવિરાવલી પૂરી થાય છે અને અતે વીરનિર્વાણ ૬૮૧ માં કાલકનેા સમય પૂર્ણ થાય છે.

દેવવાચકની જે પરંપરા નંદીમાં આપી છે તે અનુસાર ભૂતદિન પછી કાલક નહિ પરંતુ લૌહિત્યનેા ઉલ્લેખ છે અને લૌહિત્ય પછી પોતાના ગુરુ દુષ્યગણિનેા ઉલ્લેખ છે. વલ્લભી સ્થવિરાવલી અનુસાર કાલકના જે ૧૧ વર્ષ ગણવામાં ન આવે તો ભૂતદિનનેા સ્વર્ગવાસ વીરનિર્વાણ પછી ૬૭૦ (વિ. સં. ૫૦૦)માં થયો. ત્યારબાદ નંદી અનુસાર લૌહિત્ય થયા અને પછી દુષ્યગણિ. દુષ્યગણિના શિષ્ય દેવવાચક છે. એવો પણ સંભવ છે કે ભૂતદિનનેા સમય ૭૬ વર્ષ જેટલો લાંબો હોય તો તેમની ઉપસ્થિતિમાંજ તેમના શિષ્ય લૌહિત્ય અને પ્રશિષ્ય દુષ્યગણિ બંને વિદ્યમાન રહ્યા હોય. આથી આપણે દેવવાચકને વીરનિર્વાણ ૬૭૦થી પણ પૂર્વે માની શકીએ છીએ. એમ ન હોય તો પણ ભૂતદિન પછી ૫૦ વર્ષે દેવવાચક થયા એવું માનવામાં કંઈ આપત્તિ આવતી નથી. અર્થાત વિ. સં. ૫૦૦થી ૫૫૦ સુધીનેા તેમનેા સમય માની શકાય છે.

દેવવાચકના સમયની વિ. સં. ૫૫૦ આ અંતિમ અવધિ માનવી જોઇએ. તેની પૂર્વે પણ થયા હોય એવી શક્યતા છે. તેમની આ અંતિમ અવધિનું સમર્થન આચાર્ય જિનભદ્રનું વિશેષાવશ્યક પણ કરે છે. કારણ કે તેમાં નંદીનેા ઉલ્લેખ કર્યો છે. આચાર્ય જિનભદ્રનેા સમય વિ. સં. ૫૪૬ થી ૫૫૦ આસપાસનેા છે. તેથી નંદીની રચના તેમના વિશેષાવશ્યકથી પૂર્વે કરી હોય એ નિશ્ચિત છે. વીર નિર્વાણ ૬૮૦ અથવા ૬૬૩ (વિ. સં. ૫૧૦-૫૨૩)માં આચાર્ય દેવર્ષિએ કલ્પસૂત્રનું લેખન પૂર્ણ કર્યું છે તેથી નંદીનેા સમય તેની પૂર્વેનોજ હોવો જોઇએ. કારણ કે નંદીનેા ઉલ્લેખ અન્ય અંગ આગમોમાં આવે જ છે તેથી આ વાત સંદેહ રહિત છે કે નંદીસૂત્રની રચના વિ. સં. ૫૨૩ થી પૂર્વે થઈ ગઈ હતી.

આવશ્યક નિર્ચુકિત ખીજા ભદ્રબાહુની કૃતિ છે. વરાહમિહિર કે જેમણે વિ. સં. ૫૬૨માં પંચસિદ્ધાંતિકા લખી છે. તે તેમના સમકાલિન છે. તેથી આવશ્યક નિર્ચુકિતનેા સમય પણ વિ. સં. ૫૬૨ માની લઈએ તો પણ નંદીની રચના તેથી પૂર્વે થઈ હશે. એમ ચુકિતસંગત માલુમ પડે છે અને અંગાદિના વલ્લભી લેખનકાળને ધ્યાનમાં લઈએ તો પૂર્વોક્ત વિ. સં. ૫૨૩ પહેલાં નંદીની રચના માનવામાં કંઈ હરકત નથી.

અનુયોગદ્વાર

મૂળ આગમ સાહિત્યમાં નંદી પછી અનુયોગદ્વાર આવે છે. જેમ પાંચ જ્ઞાનરૂપી નંદી મંગળ સ્વરૂપ છે તેવી જ રીતે અનુયોગદ્વારસૂત્ર પણ સમગ્ર આગમોને અને તેમની વ્યાખ્યાઓ સમજવા માટે આવીરૂપ છે. આ બંને આગમ એકબીજાના પૂરક છે. આગમોના વર્ગીકરણમાં આ બંને આગમોનું સ્થાન ચૂલિકાવર્ગમાં રાખવામાં આવ્યું છે. જેવી

૧. દુસગણિસસો દેવવાચકો સાધુજલ્પહિયટ્ટદાએ ઈજમાલ-	- (નંદી ચૂલિકા પૃ. ૧૦)
(ખ) એવમાલ- દુષ્યગણિ શિષ્યો દેવવાચક ઈતિ આચાર્ય:	- (નંદી-હારિભદ્રીયા વૃત્તિ પૃ. ૨૦)
(ગ) દેવવાચકોરધિકૃતાધ્યયન વિષયભૂતસ્ય જ્ઞાનસ્ય પ્રરૂપણાં કુર્વન્નિદમાલ	- (એજન પૃ. ૨૩)
(ઘ) તન આચાર્યોરધિ દેવવાચક નામા જ્ઞાનપંચકં વ્યાચિખ્યાસુ તીર્થકૃત્સ્નુતિમભિધાનુમાલ (શ્રી મલયગિરિયા નંદી વૃત્તિ પૃ. ૨)	
(ઙ) દુષ્યગણિપાટોપસેવિ પૂર્વન્તગતિ સૂત્રાર્થ્યસ્કો દેવવાચકો વોગ્ય વિનેયપરીક્ષાં કૃત્વા સમ્પ્રન્યધિકૃતાધ્યયન વિષયસ્ય જ્ઞાનસ્ય પ્રરૂપણુવિદ્યાનિ.	- (એજન પૃ. ૬૫)

રીતે એક ભવ્ય મંદિર શિખરથી વધુ શોભે છે, તેવી રીતે આગમમંદિર પણ નંદી અને અનુયોગદ્વારરૂપ શિખરથી વધુ ઝગમગે અને દીપે છે.

અનુયોગનો અર્થ વ્યાખ્યા અથવા વિવેચન થાય છે. જિનભદ્રગણિ ક્ષમાશ્રમણે અનુયોગની વ્યાખ્યા કરતાં લખ્યું છે કે શ્રુત અર્થાત્ શબ્દનો તેના અર્થની સાથે યોગ કરવો તે અનુયોગ. અથવા સૂત્રનો તેના પોતાના અર્થના સંબંધમાં જે અનુરૂપ અથવા અનુકૂળ વ્યાપાર થાય તે અનુયોગ છે. અનુયોગનું પ્રાકૃતરૂપ અણુ + યોગ છે. અણુ = સ્તોક - સ્વરૂપ, અનુ = પશ્ચાત્ પણ થાય છે. સૂત્ર = શબ્દ એ અર્થથી અ = સ્તોક છે તેથી તેને અણુ કહે છે. વક્તાના મનમાં અર્થ પ્રથમ આવે છે. ત્યાર પછી તેનું પ્રતિપાદન કરનાર શબ્દનો તે પ્રયોગ કરે છે. અથવા એમ કહી શકાય કે ભ. મહાવીરે પ્રથમ અર્થનો ઉપદેશ આપ્યો અને પછી ગણુધરોએ સૂત્રની રચના કરી. તેથી સૂત્ર - શબ્દ, અર્થની પછી છે. તેથી સૂત્ર 'અનુ' કહેવાય છે. આ 'અનુ' શબ્દનો અર્થની સાથે યોગ કરવો તે અનુયોગ છે. અથવા અનુ-અણુ-સૂત્રનો જે વ્યાપાર = અર્થનું પ્રતિપાદન કરે તે અનુયોગ છે. સારાંશ એ છે કે શબ્દોની વ્યાખ્યા કરવાની પ્રક્રિયા - પદ્ધતિને અનુયોગ કહેવાય છે.^૧

ભદ્રબાહુ સ્વામીએ અનુયોગના પર્યાય આ પ્રમાણે બતાવ્યા છે- અનુયોગ, નિયોગ, ભાષા, વિભાષા અને વાર્તિક,^૨ વિશેષાવશ્યક ભાષ્યમાં જિનભદ્રગણિ ક્ષમાશ્રમણે અને બૃહત્કલ્પભાષ્યમાં સંઘઠાસગણિએ આ બધાનું વર્ણન પ્રસ્તુત કર્યું છે.

અનુયોગદ્વારમાં દ્રવ્યાનુયોગની પ્રધાનતા છે. તેમાં ચાર દ્વાર છે. ૧૮૬૯ ઉપલબ્ધ શ્લોકપ્રમાણ મૂળપાઠ છે. ૧૫૨ ગદ્યસૂત્ર છે અને ૧૪૩ પદ્યસૂત્ર છે.

અનુયોગદ્વારમાં પ્રથમ પંચજ્ઞાનથી મંગલાચરણ કર્યું છે. ત્યાર પછી આવશ્યક અનુયોગનો ઉલ્લેખ છે. આ ઉપરથી વાંચનારને સહેજે એમ લાગે કે આમાં આવશ્યકસૂત્રની વ્યાખ્યા હશે, પરંતુ એમ નથી. આમાં અનુયોગના દ્વાર અર્થાત્ વ્યાખ્યાઓના દ્વાર, ઉપક્રમ વિ. નું જ વિવેચન કરવામાં આવ્યું છે. વિવેચન અથવા વ્યાખ્યાપદ્ધતિ કેવી હોવી જોઈએ તે બતાવવા માટે આવશ્યકને દૃષ્ટાંતના રૂપમાં પ્રસ્તુત કર્યું છે. પ્રસ્તુત સૂત્રમાં માત્ર આવશ્યક શ્રુતસ્કન્ધ અધ્યયન નામના ગ્રન્થની વ્યાખ્યા, તેના છ અધ્યયનોનો પિણ્ડાર્થ (અર્થાધિકારને નિર્દેશ) તેમના નામ અને સામાયિક શબ્દની વ્યાખ્યા આપી છે. પરંતુ આમાં આવશ્યકસૂત્રના પદોની વ્યાખ્યા આપી નથી. આથી સ્પષ્ટ થાય છે કે અનુયોગદ્વાર મુખ્યરૂપથી અનુયોગની વ્યાખ્યાઓના દ્વારોનું નિરૂપણ કરનાર ગ્રન્થ છે, પરંતુ આવશ્યકસૂત્રની વ્યાખ્યા કરનારો ગ્રન્થ નહિ.

આગમ સાહિત્યમાં અંગે પછી સર્વાધિક મહત્ત્વ આવશ્યકસૂત્રને આપવામાં આવ્યું છે. કારણ કે પ્રસ્તુત સૂત્રમાં નિરૂપિત સામાયિકથી જ શ્રમણુજીવનનો પ્રારંભ થાય છે અને પ્રતિદિન પ્રાતઃ તથા સાયંકાળની સંધ્યાના સમયે શ્રમણુજીવનની જે આવશ્યક ક્રિયા છે તેની શુદ્ધિ અને આરાધનાનું નિરૂપણ આમાં છે. તેથી અંગેના અધ્યયનની પૂર્વે 'આવશ્યક'નું અધ્યયન આવશ્યક માનવામાં આવ્યું છે. એટલા માટે જ આવશ્યકસૂત્રની વ્યાખ્યા કરવાની પ્રતિજ્ઞા પ્રસ્તુત સૂત્રમાં કરી છે. વ્યાખ્યાના રૂપમાં ભલે સંપૂર્ણ ગ્રન્થની વ્યાખ્યા ન હોય. માત્ર ગ્રન્થના નામના પદોની વ્યાખ્યા

૧. આણુયોગાણુમાણુયોગો સુત્રસ્સ સ્થિપઓણુ જમભિધેયોણું । વાવારો વા જોગો જે આણુરૂવોડાણુકૂલો વા ॥
 આહ- અનુયોગ ઈતિ કઃ શબ્દાર્થઃ? ઉચ્યતે-શ્રુતસ્ય સ્વેનાર્થેન અનુયોજનમનુયોગઃ । અથવા (અણુઃ) સૂત્રસ્ય સ્વભિધેયવ્યાપારો યોગઃ ।
 અનુરૂપોડનુકૂલો (વા) યોગોડનુયોગઃ ।
 અથવા જમન્થતો થોવ પરછભાવેહિ સુત્રમાણું તસ્સ ।
 અભિધેયે વાવારો જોગો તેણું વ સંબંધિ ॥
 અથવાર્જનઃ પશ્ચાદ્ભિધાનાત્ સ્તોકત્વાચ્ચ સૂત્રમ અનુ, તસ્યાભિધેયેન યોજનમનુયોગઃ । આણુનો વા યોગોડાણુયોગઃ અભિધેય વ્યાપાર ઈત્યર્થઃ
 - સ્વોપજાવૃત્તિ-વિશેષાવશ્યક

૨. આણુયોગો અણુયોગો ભાસ વિભાસા ય વત્તિયં ચેવ ।
 એતે આણુઓગસ્સ નુ જ્ઞામા એગદ્ધિયા પંચ !!
 - (આવશ્યક નિર્ધુકિતે ગાથા ૧૨૬, વિશેષાવશ્યક ૧૩૮ બૃ. ૧૮૭)

કરવામાં આવી હોય, તથાપિ વ્યાખ્યાની જે પદ્ધતિ આમાં અપનાવવામાં આવી છે તે જ પદ્ધતિ સંપૂર્ણ આગમોની વ્યાખ્યામાં પણ અપનાવવામાં આવેલ છે. આ હકીકતને જો આપણે એમ કહીએ કે આવશ્યકની વ્યાખ્યાને બહાને અન્યકારે સંપૂર્ણ આગમોના રહસ્યને સમજાવવાનો પ્રયાસ કર્યો છે તો તે અતિશયોક્તિ નહિ ગણાય.

આગમના પ્રારંભમાં આલિનીઓધિક આદિ પાંચ જ્ઞાનોનો નિર્દેશ કરીને શ્રુતજ્ઞાનનું વિસ્તારથી નિરૂપણ કર્યું છે. કારણ કે શ્રુતજ્ઞાનનો જ ઉદ્દેશ (ભણવાની આજ્ઞા) સમુદ્દેશ (ભણેલાનું સ્થિરીકરણ) અનુજ્ઞા (અન્યને ભણાવવાની આજ્ઞા) એવું અનુયોગ (વિસ્તારથી વ્યાખ્યાન) થાય છે, જ્યારે શેષ ચાર જ્ઞાનોનો ઉપરોક્ત ઉદ્દેશોદ્દિ થતાં નથી. અંગપ્રવિષ્ટિ અને અંગબાહ્યના ઉદ્દેશોદ્દિ થાય છે તેવી રીતે કાલિક, ઉત્કાલિક અને આવશ્યકસૂત્રના પણ થાય છે.

આમાં સર્વપ્રથમ એમ ચિંતન કરવામાં આવ્યું છે કે આવશ્યક એક અંગરૂપ છે કે અનેક અંગરૂપ? એક શ્રુતસ્કન્ધ છે કે અનેક શ્રુતસ્કન્ધ? એક અધ્યયનરૂપ છે કે અનેક અધ્યયનરૂપ? એક ઉદ્દેશનરૂપ છે કે અનેક ઉદ્દેશનરૂપ? સમાધાન કરતાં કહ્યું કે- આવશ્યક ન તો એક અંગરૂપ છે કે ન અનેક અંગરૂપ. તે એક શ્રુતસ્કન્ધ છે અને અનેક અધ્યયનરૂપ છે. તેમાં ન તો એક ઉદ્દેશક છે કે ન અનેક.

આવશ્યક શ્રુતસ્કન્ધ અધ્યયનનું સ્પષ્ટ સ્વરૂપ બતાવવા માટે આવશ્યક, શ્રુત, સ્કન્ધ અને અધ્યયન આ ચારેનો પૃથક્-પૃથક્ નિરૂપ કરવામાં આવ્યો છે. આવશ્યક નિરૂપ ચાર પ્રકારનો છે- નામ, સ્થાપના, દ્રવ્ય અને ભાવ. કોઈ વસ્તુનું આવશ્યક એવું નામ આપવું તે નામ આવશ્યક છે. કોઈ વસ્તુની આવશ્યકતા રૂપમાં સ્થાપના કરવી તે સ્થાપના આવશ્યક છે. સ્થાપના આવશ્યકના ૪૦ પ્રકાર છે- કાષ્ઠકર્મજન્ય, ચિત્રકર્મજન્ય, વસ્ત્રકર્મજન્ય, લેપકર્મજન્ય, અન્થિકર્મજન્ય, વેષ્ટનકર્મજન્ય, પુરિમકર્મજન્ય (ઘાતુ આદિને પીગણાવી સાંચામાં ઢાળવું), સંઘાતિમકર્મજન્ય (વસ્ત્રાદિના કટકાના સાંધા કરવા), અક્ષકર્મજન્ય (પાસા) અને વરાટકર્મજન્ય (કોડી), આમાંના દરેકના બે-બે ભેદ છે- એકરૂપ અને અનેકરૂપ. તેમ જ ફરી દરેકના સદ્ભાવસ્થાપના અને અસદ્ભાવસ્થાપના રૂપ બંને ભેદ કરવા. આ પ્રમાણે સ્થાપના આવશ્યકના ૪૦ ભેદ થાય છે. દ્રવ્ય આવશ્યકતઃ આગમથી અને નોઆગમથી એમ બે ભેદ થાય છે. આગમ પદ્ધતિ સ્મરણ કરવું અને તેનું નિર્દોષ ઉચ્ચારણાદિ કરવું તે આગમતઃ દ્રવ્ય આવશ્યક છે. આનું વિશેષ સ્પષ્ટીકરણ કરવા માટે સપ્તનયની દૃષ્ટિએ દ્રવ્યાવશ્યક ઉપર ચિંતન કરવામાં આવ્યું છે. નોઆગમતઃ દ્રવ્યાવશ્યકનું ત્રણ દૃષ્ટિએ ચિંતન કરવામાં આવ્યું છે. તે દૃષ્ટિએ આ પ્રમાણે છે- જ્ઞશરીર, ભવ્યશરીર અને તદ્વ્યતિરિક્ત. આવશ્યક અર્થને જાણનારી પદ્ધતા વ્યક્તિના પ્રાણુરહિત શરીરને જ્ઞશરીર દ્રવ્યાવશ્યક કહે છે. જેમકે મધુ અથવા ઘીથી ખાલી ઘડાને પણ મધુઘટ અથવા ઘૂતઘટ કહે છે કારણ કે પહેલાં તેમાં મધુ અથવા ઘૂત હતું. તેવીજ રીતે આવશ્યકપદ્ધતા અર્થને જાણનાર ચેતનતત્ત્વ અત્યારે નથી તો પણ તેનું શરીર છે. ભૂતકાળના સંબંધને લીધે તે જ્ઞશરીર દ્રવ્યાવશ્યક કહેવાય છે. જે જીવ વર્તમાનમાં આવશ્યક પદ્ધતા અર્થને જાણતો નથી પરંતુ ભવિષ્યકાળમાં પોતાના આ જ શરીર વડે તે તેનું સ્મરણ કરશે. તેનું તે શરીર, ભવ્ય શરીર દ્રવ્યાવશ્યક છે. જ્ઞશરીર અને ભવ્ય શરીરથી જુદું તે તદ્વ્યતિરિક્ત છે. તે લૌકિક, કુપ્રાવચ્ચનિક અને લોકોત્તરીય રૂપથી ત્રણ પ્રકારનું છે. રાજ, યુવરાજ, શેઠ, સેનાપતિ, સાર્થવાહ વિ. નું સવાર-સાંજનું જે આવશ્યક કર્તવ્ય તે લૌકિક દ્રવ્યાવશ્યક છે. કૃતીર્થિઓની ક્રિયાઓ કુપ્રાવચ્ચનિક દ્રવ્યાવશ્યક છે. શ્રમણના ગુણોથી સહિત, નિરંકુશ, જિનેશ્વર ભગવાનની આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન કરનાર, સ્વચ્છન્દપણે વર્તનાર પોતાની માન્યતા પ્રમાણે ઉભય કાળની ક્રિયાઓ તે લોકોત્તર દ્રવ્યાવશ્યક છે.

ભાવ આવશ્યક આગમથી અને નોઆગમથી એમ બે પ્રકારનું છે. આવશ્યકતા સ્વરૂપને ઉપયોગપૂર્વક જાણવું તે આગમથી ભાવ આવશ્યક છે. નોઆગમથી ભાવ આવશ્યક પણ લૌકિક, કુપ્રાવચ્ચનિક અને લોકોત્તરિકના રૂપમાં ત્રણ પ્રકારનું છે. સવારે મહાભારત, સાંજે રામાયણ વિ. નું ઉપયોગસહિત પઠન-પાઠન કરવું તે લૌકિક આવશ્યક કહેવાય છે. મૃગચર્મ આદિ ધારણ કરનાર તાપસ વિ. નું પોતાના ઇષ્ટદેવને હાથ બોડી અંજલિપૂર્વક નમસ્કારાદિ કરવા તે કુપ્રાવચ્ચનિક ભાવ આવશ્યક છે. શુદ્ધ ઉપયોગ સહિત વીતરાગના વચ્ચનો પર શ્રદ્ધા રાખનાર ચતુર્વિધ તીર્થનું પ્રાતઃ-સાયં ઉપયોગપૂર્વક આવશ્યક કરવું તે લોકોત્તરિક ભાવ આવશ્યક છે.

આવશ્યક ઉપર વિદ્યેષ ઉતાર્યા પછી સૂત્રકાર શ્રુત, સ્કન્ધ અને અધ્યયનતું નિદ્ધેષપૂર્વક વિવેચન કરે છે. શ્રુત પણ આવશ્યકની જેમજ ૪ પ્રકારતું છે. નામશ્રુત સ્થાપનાશ્રુત, દ્રવ્યશ્રુત અને ભાવશ્રુત. શ્રુતના શ્રુત, સૂત્ર, ગ્રન્થ, સિદ્ધાન્ત, શાસન, આજ્ઞા, ઉપદેશ, પ્રજ્ઞાપના, પ્રવચન એવં આગમ આ બધા એકાર્થવાચી નામો છે. ૧

સ્કન્ધના પણ નામ, સ્થાપના, દ્રવ્ય અને ભાવ એમ ૪ પ્રકાર છે. સ્કન્ધના ગણુ, કાય, નિકાય, સ્કન્ધ, વર્ગ, રાશિ, પુંજ, પિંડ, નિકર, સંઘાત, આકુલ અને સમૂહ આ બધા એકાર્થવાચી નામો છે. ૨

અધ્યયનના ૬ પ્રકાર છે. સામાયિક, ચતુર્વિંશતિસ્તવ, વંદન, પ્રતિક્રમણુ, કાયોત્સર્ગ અને પ્રત્યાખ્યાન. સામાયિકરૂપ પ્રથમ અધ્યયનના ઉપક્રમ, નિદ્ધેષ, અનુગમ અને નય એમ ચાર અનુયોગદ્વાર છે. ઉપક્રમ નામોપક્રમ, સ્થાપનોપક્રમ દ્રવ્યોપક્રમ, ક્ષેત્રોપક્રમ, કાળોપક્રમ અને ભાવોપક્રમરૂપ ૬ પ્રકારતું છે. બીજી રીતે પણ ઉપક્રમના ૬ લેહ બતાવવામાં આવ્યા છે. આનુપૂર્વી, નામ, પ્રમાણુ, વકતવ્યતા, અર્થાધિકાર અને સમવતાર. ઉપક્રમતું પ્રયોજન એ છે કે ગ્રન્થ સંબંધી પ્રારંભિક જ્ઞાતવ્ય વિષયોની ચર્ચા હોવાથી ગ્રંથમાં આવેલા વિષયોને ક્રમરૂપથી નિદ્ધેષ કરવા.

આનુપૂર્વીના નામાનુપૂર્વી, સ્થાપનાનુપૂર્વી, દ્રવ્યાનુપૂર્વી, ક્ષેત્રાનુપૂર્વી, કાળાનુપૂર્વી, ઉત્કીર્તનાનુપૂર્વી, ગણુનાનુપૂર્વી, સંસ્થાનુપૂર્વી, સામાચાર્યાનુપૂર્વી, ભાવાનુપૂર્વી એમ દશ પ્રકાર છે. જેમતું સૂત્રકારે અતિવિસ્તારથી નિરૂપણુ કર્યું છે. પ્રસ્તુત વિવેચનમાં અનેક જૈન માન્યતાઓતું દિગ્દર્શન કરાવવામાં આવ્યું છે.

નામાનુપૂર્વીમાં નામના એક જો યાવત્ દસ નામ બતાવ્યા છે. સંસારના સમસ્ત દ્રવ્યોના એકાર્થવાચી અનેક નામ હોય છે પરંતુ તે બધા એક નામની જ અંદર આવી જાય છે. દ્વિનામના એકાક્ષરિક નામ અને અનેકાક્ષરિક નામ એમ બે લેહ છે. જેના ઉચ્ચારણુમાં એક જ અક્ષરનો પ્રયોગ થાય તે એકાક્ષરિક નામ છે. જેમકે ઘી, સ્ત્રી, ક્ષી, વિ. જેના ઉચ્ચારણુમાં અનેક અક્ષર આવતા હોય તે અનેકાક્ષરિક નામ છે. જેમકે કન્યા, વીણુ, લત્તા, માલા ઇત્યાદિ અથવા જીવનામ, અજીવનામ અથવા અવિશેષિક, નામ અને વિશેષિકનામ આમ બે પ્રકાર પણ થાય છે. તેતું વિસ્તારથી વિવેચન કરવામાં આવ્યું છે. ત્રિનામના દ્રવ્યનામ, ગુણુનામ અને પર્યાયનામ એમ ત્રણુ પ્રકાર છે. દ્રવ્યનામના ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય આકાશાસ્તિકાય, જીવાસ્તિકાય, પુદ્ગલાસ્તિકાય અને અન્દ્રાસમય (કાળ) એમ છ લેહ છે. ગુણુનામના વર્ણુનામ, ગંધનામ, રસનામ, સ્પર્શનામ અને સંસ્થાનનામ આદિ અનેક લેહ-પ્રલેહ છે. પર્યાયનામના એકગુણુ કૃષ્ણુ, દ્વિગુણુ કૃષ્ણુ, ત્રિગુણુ કૃષ્ણુ યાવત્ દસ ગુણુ, સંજયેય ગુણુ, અસંજયેયગુણુ અને અનંતગુણુ કૃષ્ણુ ઇત્યાદિ અનેક પ્રકાર છે. ચતુર્નામ ચાર પ્રકારતું છે. આગમતઃ, લોપતઃ, પ્રકૃતિતઃ અને વિકારતઃ. વિભક્ત્યન્ત પદમાં વર્ણુતું આગમન થવાથી જે પદ થાય તે આગમતઃ છે, જેમકે પદ્મતું પદ્માનિ. વર્ણુનો લોપ થવાથી જે પદ બને છે તે લોપતઃ પદ છે. જેમકે પટોડત્ર-પટોત્ર. સંધિકાર્ય પ્રાપ્ત થવા છતાં પણ સંધિ ન થાય તે પ્રકૃતિભાવ કહેવાય છે. જેમકે શાલે એતે, માલે ઇમે. વિકારતઃ પદતું દૃષ્ટાન્ત-દંડાત્ર, નદીહ, મધૂહકમ્ વિ.

પંચનામ પાંચ પ્રકારતું છે. નામિક, નૈપાતિક, આખ્યાતિક, ઉપસર્ગિક અને મિશ્ર. ષષ્ટનામ ઐહયિક, ઐપશમિક, ક્ષાયિક, ક્ષાયોપશમિક, પારિણુમિક અને સાન્નિપાતિક એમ છ પ્રકારતું છે. આ છ એ ભાવ ઉપર કર્મસિદ્ધાન્ત તથા ગુણુસ્થાનોની દૃષ્ટિએ વિસ્તારપૂર્વક પ્રકાશ પાડ્યો છે. ત્યાર પછી સપ્તનામમાં સપ્તસ્વર, અષ્ટનામમાં આઠ વિભક્તિ, નવ નામમાં નવ રસ અને દશ નામમાં ગુણુવાચક દશ નામ બતાવ્યા છે.

ઉપક્રમના ત્રીજા લેહપ્રમાણુ ઉપર ચિન્તન કરતાં દ્રવ્યપ્રમાણુ, કાળપ્રમાણુ અને ભાવપ્રમાણુ એમ ચાર લેહ બતાવ્યા છે. દ્રવ્યપ્રમાણુ પ્રદેશ નિષ્પન્ન અને વિભાગ નિષ્પન્ન રૂપથી બે પ્રકારતું છે. પ્રદેશ નિષ્પન્ન દ્રવ્યપ્રમાણુની અન્દર પરમાણુ, દ્વિપ્રદેશી સ્કન્ધ યાવત્ દશ પ્રદેશી સ્કન્ધ વિ. આવે છે. વિભાગ નિષ્પન્ન દ્રવ્યપ્રમાણુના

૧. સુત્ર, શ્રુત ગ્રંથ સિદ્ધાન્ત સાસણું આશુત્તિ વયાજુ ઉવએસો ।

પાણુવણુ આગમે વિય એગટઠા પઠ/ઠવા સુતે ।।

- સુ. ૪૨, ગા. ૧

૨. ગણુ કાયે નિકાયે ચિએ બંધિ વગ્ગે તહેવ રાસીય ।

પુજ્જ ય પિરે નિગરં સંઘાએ આઉલ સમૂહે ।

- સુ. ૧૨ ગા. ૧ (સ્કન્ધાધિકાર)

પુણ્ય ગુરુદેવ કવિવર્ય પં. નાનચન્દ્રેણ મહારાજ જન્મશતાબ્દિ સ્મૃતિગ્રંથ

માન, ઉન્માન, અવમાન, ગણિતમાન અને પ્રતિમાન એમ પાંચ પ્રકાર છે. આમાંથી માનના બે પ્રકાર છે. ધાન્યમાન પ્રમાણુ, રસમાન પ્રમાણુ. ધાન્યમાન પ્રમાણુના પ્રશ્નુતિ, સેધિકા, કુડલ, પ્રસ્થ, આઠક, દ્રોણિ, જઘન્ય, મધ્યમ, ઉત્કૃષ્ટ કુંભ વિ અનેક લેહ છે એજ પ્રમાણુ રસમાન પ્રમાણુના વિવિધ લેહો છે. ઉન્માન પ્રમાણુના અર્દ્ધર્ષ, કર્ષ, અર્દ્ધપલ, પલ, અર્દ્ધતુડા, તુડા, અર્દ્ધભાર વિ. અનેક પ્રકાર છે. આ પ્રમાણુથી કુમકુમ, ખાંડ, ગોળ વિ. વસ્તુઓનું પ્રમાણુ મપાય છે. જે પ્રમાણુથી ભૂમિ વિ. નું માપ કરવામાં આવે તે અવમાન કહેવાય છે. તેના હાથ, હંડ, ધનુષ્ય આદિ અનેક પ્રકારો છે. ગણિતમાન પ્રમાણુમાં સંખ્યા વડે પ્રમાણુ કાઢવામાં આવે છે. જેમકે એક બેથી લઈને હજાર, લાખ, કરોડ વિ. જે વડે દ્રવ્યના આય-વ્યયનો હિસાબ કરવામાં આવે. પ્રતિમાન જેથી સુવર્ણ વિ. માપવામાં આવે. આના ચણોડી, કાંગણી, રતી, માશા, તેલા વિ. અનેક લેહ છે. આ પ્રમાણુ દ્રવ્ય પ્રમાણુની ચર્ચા વિચારણા કરી છે.

ક્ષેત્રપ્રમાણુ બે પ્રકારનું છે. પ્રદેશનિષ્પન્ન અને વિભાગનિષ્પન્ન. એક પ્રદેશાવગાહી દ્વિપ્રદેશાવગાહી, વિ. પુદ્ગલોથી વ્યાપ્તક્ષેત્રને પ્રદેશનિષ્પન્ન ક્ષેત્ર પ્રમાણુ કહ્યું છે. વિભાગનિષ્પન્ન ક્ષેત્રપ્રમાણુના આંગળ, વેંત, હાથ, કુક્ષિ, હંડ, કોશ, યોજન વિ. અનેક પ્રકાર છે. આંગળ (અંગુલ) ત્રણ પ્રકારનું છે. આમાંગુલ, ઉત્સેધાંગુલ અને પ્રમાણુંગુલ. જે કાળે જે માનવો થાય છે તેમના પોતાના આંગળથી ૧૨ આંગળ પ્રમાણુ મોઢું હોય છે. ૧૦૮ આંગળ પ્રમાણુ પૂરું શરીર હોય છે. તે પુરુષો ઉત્તમ, મધ્યમ અને જઘન્યરૂપથી ત્રણ પ્રકારના છે જે પુરુષોમાં સંપૂર્ણ લક્ષણો છે અને જેમનું શરીર ૧૦૮ આંગળ પ્રમાણુ છે તે ઉત્તમ પુરુષ છે. જે પુરુષોનું શરીર ૧૦૪ આંગળ પ્રમાણુ છે તે મધ્યમ પુરુષ છે અને જેમનું શરીર ૯૬ આંગળ પ્રમાણુ છે તે જઘન્ય પુરુષ છે. આ આંગળના પ્રમાણુથી છ આંગળનો ૧ પાદ, ૨ પાદની ૧ વિતસ્તિ (વેંત), ૨ વિતસ્તિનો ૧ હાથ, ૨ હાથની ૧ કુક્ષિ, ૨ કુક્ષિનું ૧ ધનુષ્ય, બે હજાર ધનુષ્યનો ૧ કોશ, ૪ કોશનો ૧ યોજન થાય છે. આ પ્રમાણુથી આરામ, ઉદ્યાન, કાનન, વન, વનખંડ, કૂવા, વાવડી, નદી, ખીણ, ગઢ, સ્તૂપ વિ. મપાય છે.

ઉત્સેધાંગુલનું પ્રમાણુ બતાવતાં પરમાણુ, ત્રસરેણુ, રથરેણુનું વિવિધ પ્રકારે વર્ણન કર્યું છે. પ્રકાશમાં જે રજકણો આંખોથી દેખાય છે તે ત્રસરેણુ છે રથના ચાલવાથી જે ધૂળ ઊડે છે તે રથરેણુ છે. પરમાણુનું બે દષ્ટિથી પ્રતિપાદન કર્યું છે-સૂક્ષ્મ પરમાણુ અને વ્યાવહારિક પરમાણુ. અનંત સૂક્ષ્મ પરમાણુઓના મળવાથી એક વ્યાવહારિક પરમાણુ બને છે. વ્યાવહારિક પરમાણુની અનુક્રમે વૃદ્ધિ થતાં થતાં માનવનું વાળાચ, લીખ, જૂ, યવ અને આંગળ બને છે જે અનુક્રમે એકેકથી આઠગણું વધુ હોય છે. પ્રસ્તુત આંગળના પ્રમાણુથી છ આંગળનો આર્દ્ધપાદ, ૧૨ આંગળનો પાદ, ૨૪ આંગળનો ૧ હસ્ત, ૪૮ આંગળની ૧ કુક્ષિ, ૯૬ આંગળનું ૧ ધનુષ્ય થાય છે. આ જ ધનુષ્યના પ્રમાણુથી બે હજાર ધનુષ્યનો ૧ કોશ અને ૪ કોશનો ૧ યોજન થાય છે. ઉત્સેધાંગુલનું પ્રયોજન ચારે ગતિયોના પ્રાણિયોની અવગાહના માપવી-તે છે. આ અવગાહનાના જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ એમ બે પ્રકાર છે. જેમકે નરકમાં નારકીની જઘન્ય અવગાહના આંગળના અસંખ્યાતમાં ભાગની છે અને ઉત્કૃષ્ટ અવગાહના ૫૦૦ ધનુષ્ય પ્રમાણુ છે. અને ઉત્તરવૈક્રિય કરે તો જઘન્ય આંગળના સંખ્યાતમા ભાગે અને ઉત્કૃષ્ટ એક હજાર ધનુષ્યની અવગાહના હોય છે. આ પ્રમાણુ ઉત્સેધાંગુલનું પ્રમાણુ સ્થાયી, નિશ્ચિત અને સ્થિર છે. ઉત્સેધાંગુલથી એક હજારગણું અધિક પ્રમાણુંગુલ હોય છે. તે પણ ઉત્સેધાંગુલની જેમ નિશ્ચિત છે. અવસર્પિણી કાળના પ્રથમ તીર્થંકર ભગવાન ઋષભ અને તેમના પુત્ર ભરતના આંગળને પ્રમાણુંગુલ કહે છે. અન્તિમ તીર્થંકર શ્રમણુ ભગવાન મહાવીરના એક આંગળના પ્રમાણુમાં બે ઉત્સેધાંગુલ થાય છે. એટલે કે તેમના ૫૦૦ આંગળ બરાબર ૧૦૦૦ ઉત્સેધાંગુલ અર્થાત્ ૧ પ્રમાણુંગુલ થાય છે. આ પ્રમાણુંગુલ વડે અનાદિ જે પદાર્થો છે તેમનું માપ કરાય છે. આથી મોઢું ખીજું કોઈ આંગળ નથી.

કાળ પ્રમાણુના બે લેહ છે-પ્રદેશ નિષ્પન્ન અને વિભાગ નિષ્પન્ન. એક સમયની સ્થિતિવાળા પરમાણુ અથવા સ્કન્ધ વિ. ના કાળપ્રદેશને નિષ્પન્ન કાળ પ્રમાણુ કહેવાય છે. સમય, આવલિકા, સુહૃત, દિવસ, અહોરાત્રિ, પક્ષ, માસ, સંવત્સર, યુગ, પલ્ય, સાગર, અવસર્પિણી, પુદ્ગલ પરાવર્તન વિ. ને વિભાગનિષ્પન્ન કાળપ્રમાણુ કહે છે. 'સમય' એ ઘણો જ સૂક્ષ્મ કાળનું માપ (પ્રમાણુ) છે. તેનું સ્વરૂપ બતાવવા માટે-વસ્ત્ર ફાડવા સંબંધી દૃષ્ટાન્ત આપ્યું છે. અસંખ્યાત

સમયની એક આવલિકા, સંખ્યાત આવલિકાનો એક ઉચ્છવાસ-નિશ્વાસ થાય છે. પ્રસન્નચિત્ત અને પૂર્ણ સ્વસ્થ વ્યક્તિના એક શ્વાસોચ્છવાસને પ્રાણ કહે છે. સાત પ્રાણોનો એક સ્તોક, સાત સ્તોકોનો એક લવ-એમ વધતાં શીર્ષપહેલિકા સુધી સંખ્યા તથા પલ્લોપમ સાગરોપમનો અસંખ્યાતો કાળ-આ બધાનું વિસ્તારથી વર્ણન કરેલ છે. જેનો અમે અન્ય આગમોના વિવેચનમાં ઉલ્લેખ કરી ગયા છીએ. આ કાળપ્રમાણથી ચારે ગતિના જીવોના આયુષ્ય ઉપર વિચાર કરવામાં આવ્યો છે.

ભાવ પ્રમાણ ત્રણ પ્રકારનું છે. ગુણપ્રમાણ, નયપ્રમાણ અને સંખ્યાપ્રમાણ. ગુણપ્રમાણ બે પ્રકારના છે-જીવગુણ પ્રમાણ અને અજીવગુણ પ્રમાણ. જીવગુણ પ્રમાણના ૩ ભેદ-જ્ઞાન ગુણપ્રમાણ, દર્શન ગુણપ્રમાણ અને ચારત્ર ગુણપ્રમાણ. આમાંથી જ્ઞાનગુણ પ્રમાણના પ્રત્યક્ષ, અનુમાન, ઉપમાન અને આગમ એમ ચાર પ્રકાર છે. પ્રત્યક્ષના ધ્વન્દ્રય પ્રત્યક્ષ અને અને નોઈન્દ્રય પ્રત્યક્ષ એમ બે ભેદ છે. ધ્વન્દ્રય પ્રત્યક્ષના શ્રોત્રેન્દ્રયથી સ્પર્શેન્દ્રય સુધી પાંચ પ્રકાર છે. નોઈન્દ્રય પ્રત્યક્ષના અવધિજ્ઞાન, મનપર્યવજ્ઞાન અને કેવળજ્ઞાન એમ ત્રણ ભેદ છે. પ્રત્યક્ષ પ્રમાણનું વિસ્તૃત વિવરણ નંદીસૂત્રના વિવેચનમાં આપી ગયા છીએ,

અનુમાન-પૂર્વવત્, શેષવત્ અને દ્વષ્ટ સાધર્મ્યવત્ એમ ૩ પ્રકારનું છે. પૂર્વવત્ અનુમાનને સમજાવવા માટે રૂપક આપ્યું છે. જેમકે-કોઈ માતાનો પુત્ર લઘુવયમાં પરદેશ ગયો અને યુવક થઈને પાછો પોતાના વતનમાં આવ્યો. તેને જોઈને તેની માતા પૂર્વ લક્ષણોથી અનુમાન કરે છે કે આ પુત્ર મારો જ છે. આને પૂર્વવત્ અનુમાન કહે છે.

શેષવત્ અનુમાન કાર્યથી, કારણથી, ગુણથી, અવયવથી અને આશ્રયથી એમ પાંચ પ્રકારનું છે. કાર્યથી કારણનું જ્ઞાન થવાને કાર્યતઃ (કાર્યથી) અનુમાન કહેવાય છે. જેમકે-શંખ, ભેરી વિ.ના શબ્દોથી તેમના કારણભૂત પદાર્થોનું જ્ઞાન થવું-આ એક પ્રકારનું અનુમાન છે. કારણથી કાર્યનું જ્ઞાન થવાને કારણતઃ અનુમાન કહેવાય છે જેમકે-સૂતરના તાંતણાંઓથી વસ્ત્ર બને છે, માટીના પિંડથી ઘડો બને છે. ગુણના જ્ઞાનથી ગુણીનું જ્ઞાન કરવું તે ગુણતઃ અનુમાન છે, જેમકે-કસોટીથી સોનાની પરીક્ષા, ગંધથી કૂલોની પરીક્ષા. અવયવોથી અવયવીનું જ્ઞાન કરવું તે અવયવતઃ અનુમાન છે. શિંગડાથી ભેંસનું, કસગીથી કૂકડાનું, ઢાંતથી હાથીનું. જેમાં આશ્રયથી આશ્રયીનું જ્ઞાન થાય તે આશ્રયતઃ અનુમાન છે. સાધનથી સાધ્યની ઓળખાણ થાય છે જેમકે-ધુમાડાથી અગ્નિ, વાદળાંથી પાણી, અને સહાયરણથી કુલીન પુત્રનું જ્ઞાન થાય છે.

દ્વષ્ટ સાધર્મ્યવત્ અનુમાનના સામાન્ય દ્વષ્ટ અને વિશેષદ્વષ્ટ એમ બે ભેદ છે. કોઈમાણસને જોતાં દેશના અથવા તેની જાતિના અન્ય માણસની આકૃતિ વિ. નું અનુમાન કરવું તે સામાન્યદ્વષ્ટ અનુમાન છે. આ જ પ્રમાણે અનેક વ્યક્તિઓની આકૃતિ વિ. થી એક વ્યક્તિની આકૃતિનું અનુમાન પણ કરી શકાય છે. કોઈ વ્યક્તિને પહેલા એકવાર જોયો હોય ફરી તેને ખીજે સ્થળે જોઈ સારી રીતે ઓળખી લેવો તે વિશેષ દ્વષ્ટ અનુમાન છે.

ઉપમાન પ્રમાણના સાધર્મ્યોપમીત અને વૈધર્મ્યોપમીત એમ બે ભેદ છે. સાધર્મ્યોપમીતના કિંચિત્ સાધર્મ્યોપમીત, પ્રાયઃ સાધર્મ્યોપમીત અને સર્વ સાધર્મ્યોપમીત એમ ૩ પ્રકાર છે. જેમાં થોડું સાધર્મ્ય (સમાનતા) હોય છે તે કિંચિત્ સાધર્મ્યોપમીત છે જેમકે જેવો સૂર્ય છે તેવો આગીયો છે કારણ બન્ને પ્રકારે છે. જેવો ચન્દ્ર છે તેવું કુમુદ છે કારણ કે બન્નેમાં શીતળતા છે. જેમાં વધુમાં વધુ સમાનતા હોય તે પ્રાયઃ સાધર્મ્યોપમીત છે. જેમકે-જેવી ગાય હોય છે તેવી નીલગાય હોય છે. જેમાં બધા પ્રકારની સમાનતા જોવામાં આવે તેને સર્વ સાધર્મ્યોપમીત કહે છે આ ઉપમા દેશ, કાળ વિ.ની ભિન્નતાને લીધે અન્યમાં પ્રાપ્ત થતી નથી તેથી પોતાને પોતાની સાથે ઉપમા આપવી, વસ્તુને તેની જ પોતાની સાથે ઉપમા આપવી તે સર્વ સાધર્મ્યોપમીત ઉપમાન છે. આમાં ઉપમેય અને ઉપમાન બન્ને જુદાં હોતાં નથી. જેમકે-સાગર સાગરની જેવો છે, તીર્થંકર તીર્થંકર સમાન છે.

વૈધર્મ્યોપમીતના પણ કિંચિત્ વૈધર્મ્યોપમીત પ્રાયઃ વૈધર્મ્યોપમીત અને સર્વ વૈધર્મ્યોપમીત આમ ૩ ભેદ બતાવ્યા છે. સાધર્મ્યથી વિપરીત વૈધર્મ્ય એટલે અસમાનતા. વસ્તુને અસમાનની ઉપમા આપવી તે વૈધર્મ્યોપમીત છે.

આગમ બે પ્રકારના છે-લૌકિક અને લોકોત્તર મિથ્યાદષ્ટિઓના બનાવેલા અન્ય લૌકિક આગમ છે. જેમને સંપૂર્ણ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું છે એવા સર્વજ્ઞ, સર્વદર્શી દ્વારા પ્રતિષ્ઠાિત દ્વાદશાંગી ગણિપિટક એ લોકોત્તર આગમ છે. ખીજી રીતે

આગમના ત્રણ પ્રકાર છે—સૂત્રાગમ, અર્થાગમ અને તદુલ્યાગમ અથવા આત્માગમ, અનંતરાગમ અને પરંપરાગમ આ પ્રમાણે ૩ લેહ પણ થાય છે. તીર્થંકર દ્વારા કથિત અર્થ તેમના માટે આત્માગમ છે. ગણધર રચિત સૂત્ર ગણધર માટે આત્માગમ છે અને અર્થ તેમના માટે પરંપરાગમ છે. ત્યાર પછીના આત્માઓ માટે સૂત્ર અને અર્થ બંને પરંપરાગમ છે. આ પ્રમાણે જ્ઞાનગુણ પ્રમાણનું વિસ્તારથી વર્ણન કરેલ છે.

દર્શનગુણ પ્રમાણના ચાર પ્રકાર છે—ચક્ષુદર્શન, અચક્ષુદર્શન, અવધિદર્શન અને કૈવળદર્શન ગુણપ્રમાણ.

ચારિત્ર ગુણ પ્રમાણના પાંચ લેહ છે—સામાયિક ચારિત્ર, છેદોપસ્થાપનીય, પરિહારવિશુદ્ધ, સુક્ષ્મસંપરાય અને યથાખ્યાત ચારિત્ર ગુણપ્રમાણ.

સામાયિક ચારિત્ર ઇત્વરિક અને યાવત્કથિત રૂપથી બે પ્રકારનું છે. છેદોપસ્થાપનીય ચારિત્ર પણ સાતિચાર અને નિરતિચાર (સદોષ અને નિર્દોષ) એમ બે પ્રકારનું છે. એ જ પ્રમાણે પરિહારવિશુદ્ધ, સુક્ષ્મસંપરાય અને યથાખ્યાત ચારિત્ર પણ અનુક્રમે નિર્વિશ્યમાન અને નિર્વિષ્ટકાયિક, પ્રતિપાતી અને અપ્રતિપાતી, છાદ્મસ્થિક અને કૈવલિક આ પ્રમાણે બપ્પે પ્રકારનાં છે. ચારિત્ર ગુણ પ્રમાણના અવાન્તર લેહ-પ્રલેહો ઉપર પ્રસ્તુત આગમમાં વિવેચન કરેલ નથી.

અજીવ ગુણપ્રમાણના પાંચ પ્રકાર છે. વર્ણુગુણપ્રમાણ, ગંધગુણપ્રમાણ, રસગુણપ્રમાણ, સ્પર્શગુણપ્રમાણ અને સંસ્થાનગુણપ્રમાણ. આ પ્રમાણે અનુક્રમે ૫, ૨, ૫, ૮ અને ૫ લેહ પ્રતિપાદિત કર્યા છે. આમ વિસ્તારથી ગુણપ્રમાણનું વર્ણન આપેલ છે.

ભાવ પ્રમાણનો ખીજો લેહ નયપ્રમાણ છે. નયના નૈગમ, સંગ્રહ, વ્યવહાર, ઋજુસૂત્ર, શબ્દ, સમલિફ્લ અને એવંભૂત; આમ સાત પ્રકાર છે. પ્રસ્થક, વસતિ અને પ્રદેશના દષ્ટાન્તથી આ નયોના સ્વરૂપને સમજવું છે.

ભાવપ્રમાણનો ત્રીજો લેહ સંખ્યા પ્રમાણ છે. તે નામસંખ્યા, સ્થાપનાસંખ્યા, દ્રવ્યસંખ્યા, ઉપમાનસંખ્યા, પરિમાણસંખ્યા, જ્ઞાનસંખ્યા, ગણનાસંખ્યા અને ભાવસંખ્યા એમ ૮ પ્રકારના છે. આમાં ગણનાસંખ્યા વિશેષ મહત્ત્વપૂર્ણ હોવાથી તેના ઉપર વિસ્તારથી વિવેચન કર્યું છે. જેની દ્વારા ગણના કરવામાં આવે તે ગણનાસંખ્યા કહેવાય છે. એકને અંક ગણવામાં આવતો નથી તેથી બેથી ગણનાની સંખ્યાનો પ્રારંભ થાય છે. સંખ્યાના સંખ્યેયક, અસંખ્યેયક અને અનંતક એમ ૩ લેહ છે. સંખ્યેયકના જઘન્ય, મધ્યમ અને ઉત્કૃષ્ટ એમ ૩ લેહ છે. અસંખ્યેયકના પરીતા સંખ્યેયક, યુક્તા સંખ્યેયક અને અસંખ્યેયા સંખ્યેયક એ ત્રણેના જઘન્ય; મધ્યમ અને ઉત્કૃષ્ટ એમ ૩-૩ લેહ છે. આ પ્રમાણે અસંખ્યેયકના ૯ લેહ થાય છે. અનંતકના પરીતા અનંતક, યુક્તા અનંતક અને અનન્તાનન્તક એમ ૩ પ્રકાર છે. આમાંથી પરીતા અનંતક અને યુક્તાનન્તકના જઘન્ય, મધ્યમ અને ઉત્કૃષ્ટ એમ ૩-૩ લેહ છે અને અનન્તાનન્તકના જઘન્ય અને મધ્યમ માત્ર બે લેહ થાય છે. આ રીતે અનંતકના કુલ ૮ લેહ થાય છે. આમ સંખ્યેયકના ૩, અસંખ્યેયકના ૯ અને અનન્તકના ૮ મળી ૨૦ લેહ થયા. ભાવપ્રમાણનું વર્ણન પૂરું થયું.

અગાઉ પૂર્વ પૃષ્ઠોમાં સામાયિકના ચાર અનુયોગોમાંથી પ્રથમ અનુયોગદ્વાર-ઉપક્રમના આનુપૂર્વી, નામ, પ્રમાણ વકતવ્યતા, અર્થાધિકાર અને સમવતાર આ છ લેહ કર્યા હતા. તેમાંથી આનુપૂર્વી, નામ અને પ્રમાણ ઉપર અહીં ચિન્તન કર્યું. હવે બાકીના ત્રણ ઉપર ચિન્તન કરવાનું છે.

વકતવ્યતાના સ્વસમય વકતવ્યતા, પરસમય વકતવ્યતા અને ઉભયસમય વકતવ્યતા, આમ ૩ પ્રકાર છે. ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય વિ. સ્વસિદ્ધાન્તોનું વર્ણન કરવું તે સ્વસમય વકતવ્યતા છે. અન્ય મતોના સિદ્ધાન્તોની વ્યાખ્યા કરવી તે પરસમય વકતવ્યતા છે. સ્વ-પર ઉભય મતોની વ્યાખ્યા કરવી તે ઉભયસમય વકતવ્યતા છે.

જે અધ્યયનનો જે અર્થ-અર્થાત્ વિષય છે તે જ તે અધ્યયનનો અર્થાધિકાર છે. જેમ-કે આવશ્યક સૂત્રના ૬ અધ્યયનોનો સાવધયોગથી નિવૃત્તિ એ તેનો વિષયાધિકાર છે તે જ અર્થાધિકાર કહેવાય છે.

સમવતારનું તાત્પર્ય એ છે કે આનુપૂર્વી વિ. જે દ્વારા છે તેમાં તે તે વિષયોનો સમવતાર કરવો. અર્થાત્ સામાયિક વિ. અધ્યયનોની આનુપૂર્વી વિ. પાંચ વાતોથી વિચારણા કરી, યોજના કરવી. સમવતાર નામના નામ,

સ્થાપના, દ્રવ્ય ક્ષેત્ર, કાળ, અને ભાવ સમવતાર આમ ૬ લેહ છે. દ્રવ્યોત્તું સ્વગુણની અપેક્ષાએ આત્મભાવમાં અવતીર્ણ થવું—વ્યવહારનયની અપેક્ષાએ પરરૂપમાં અવતીર્ણ થવું— તેને દ્રવ્ય સમવતાર કહે છે. ક્ષેત્રતું પણ સ્વરૂપ, પરરૂપ અને ઉભયરૂપથી સમવતાર થાય છે. કાળ સમવતાર સ્વાસોસ્ત્રૂવાસથી તદને સંખ્યાત, અસંખ્યાત અને અનન્તકાળ સુધીનો થાય છે. ભાવ સમવતારના બે લેહ છે—આત્મભાવ સમવતાર અને તદુભય સમવતાર. ભાવતું પોતાના જ સ્વરૂપમાં સમવતીર્ણ થવું તે આત્મભાવ સમવતાર કહેવાય છે, જેમ કે-કેધનુ કેધ રૂપે સમવતીર્ણ થવું. ભાવતું સ્વરૂપ અને પરરૂપ બન્નેમાં સમવતાર થવો તે તદુભય ભાવ સમવતાર કહેવાય છે. જેમ કે-કેધનું કેધરૂપે સમવતાર થવાની સાથે જ માનરૂપે સમવતાર થવું તે તદુભયભાવ-સમવતાર છે.

અનુયોગદ્વાર સૂત્રમાં મોટો ભાગ ઉપક્રમની અર્ચાએ રોડી રાખ્યો છે. શેષ ત્રણ નિક્ષેપમાં સક્ષેપમાં છે. પ્રસ્તુત ગ્રંથની રચના એવી છે કે જ્ઞાતવ્ય વિષયોતું પ્રતિપાદન ઉપક્રમમાં જ કરી દીધું છે જેથી પછીના વિષયોને સમજવા અતિ સુગમ અને સરળ બની જાય છે.

નિક્ષેપ-આ અનુયોગદ્વારતું ખીજું દ્વાર છે. ઉપક્રમ પછી નિક્ષેપ ઉપર ચિન્તન કરવું સરળ થઈ જાય છે. તેથી નિક્ષેપ ઉપર ચિન્તન કરતાં ઓધનિષ્પન્ન નિક્ષેપ, નામ નિષ્પન્ન નિક્ષેપ અને સૂત્રાલાપકનિષ્પન્ન નિક્ષેપ આમ ત્રણ લેહ કર્યા છે. ઓધનિષ્પન્ન નિક્ષેપ, અધ્યયન, અક્ષીણ, આય અને ક્ષપણાના રૂપમાં ૪ પ્રકારતું છે. અધ્યયનના નામાધ્યયન, સ્થાપનાધ્યયન, દ્રવ્યાધ્યયન અને ભાવાધ્યયન એમ ૪ લેહ છે. અક્ષીણના નામ, સ્થાપના, દ્રવ્ય અને ભાવ એમ ચાર લેહ છે. આમાં ભાવાક્ષીણતાના આગમથી ભાવાક્ષીણતા અને નોઆગમથી ભાવાક્ષીણતા એમ બે લેહ છે. અક્ષીણ શબ્દના અર્થને ઉપયોગપૂર્વક જાણવો તે આગમથી ભાવાક્ષીણતા કહેવાય છે. વ્યય કરવા છતાં જે કિંચિન્માત્ર પણ ક્ષીણ ન થાય તે નોઆગમથી ભાવાક્ષીણતા કહેવાય છે. જેમ કે જ્યોતિવાળા એક દીપકથી શતાધિક દીપક પ્રગટાવી શકાય છે પરંતુ તેમ છતાં તે દીપકની જ્યોતિ જરાપણ ક્ષીણ થતી નથી તેવી જ રીતે આચાર્ય શ્રુતતું જ્ઞાન આપે છે. તેઓ સ્વયં પણ શ્રુતજ્ઞાનથી દીપ્ત રહે છે અને ખીજને પણ પ્રદીપ્ત કરે છે. સારાંશ એ છે કે શ્રુતતું કોઈ પ્રકારે ક્ષીણ ન થવું તે ભાવાક્ષીણતા કહેવાય છે.

આયના નામ, સ્થાપનાદિ ૪ લેહ છે. જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્રનો લાભ તે પ્રશસ્ત આય છે. કેધ, માન, માયા, લોભ, વિ. ની પ્રાપ્તિ તે અપ્રશસ્ત આય છે.

ક્ષપણાના નામ-સ્થાપનાદિ ૪ પ્રકાર છે. ક્ષપણાનો અર્થ નિર્જરા, ક્ષય થાય છે. કોષાદિતું ક્ષય થવું તે પ્રશસ્ત ક્ષપણા છે. જ્ઞાનાદિતું નષ્ટ થવું તે અપ્રશસ્ત ક્ષપણા છે.

ઓધનિષ્પન્ન નિક્ષેપના વિવેચન પછી નામ નિષ્પન્નનિક્ષેપતું વિવેચન કરતાં કહ્યું કે-જે વસ્તુતું નામનિક્ષેપ નિષ્પન્ન થઈ ચૂક્યું છે તેને નામનિષ્પન્ન નિક્ષેપ કહે છે જેમ-કે સામાયિક આના પણ નામાદિ પ્રકાર છે. ભાવ સામાયિકતું વિવેચન અહીં વિસ્તારથી કર્યું છે. ભાવ સામાયિક કરનાર શ્રમણનો આદર્શ પ્રસ્તુત કરતાં બતાવ્યું છે કે જેનો આત્મા સર્વ વ્યાપારથી નિવૃત્ત થઈને મૂલશુભરૂપ સંયમ, ઉત્તરશુભરૂપ નિયમ તથા તપાદિમાં લીન છે તેને જ ભાવ સામાયિકનો અનુપમ લાભ પ્રાપ્ત થાય છે. જે ત્રણ અને સ્થાવર બધા પ્રાણીઓને આત્મવત જુએ છે, તેમના પ્રત્યે સમભાવ રાખે તે જ સામાયિકનો સાચો અધિકારી છે. જેવી રીતે મને દુઃખ પ્રિય નથી તેવીજ રીતે અન્ય પ્રાણીઓને પણ દુઃખ પ્રિય નથી એમ જાણીને જે ન કોઈ પ્રાણીને હણે છે અને ન ખીજ પાસે ઘાત કરાવે છે તે જ શ્રમણ છે.

સૂત્રાલાપક નિક્ષેપ તેને કહેવાય છે કે જેમાં 'કરેમિ ભંતે સામાયય' આદિ પદોના નામાદિ લેહપૂર્વક વ્યાખ્યાન કરવામાં આવે છે. આમાં સૂત્રતું ઉચ્ચારણ શુદ્ધ અને સ્પષ્ટ રૂપથી કરવાની ભલામણ કરી છે.

અનુયોગદ્વારતું ત્રીજું દ્વાર 'અનુગમ' છે. તેના સૂત્રાનુગમ અને નિર્યુક્તિ અનુગમ એમ બે લેહ છે. નિર્યુક્ત્યનુગમના ત્રણ લેહ છે-નિક્ષેપ નિર્યુક્ત્યનુગમ, ઉપોદ્ઘાત નિર્યુક્ત્યનુગમ, અને સૂત્રસ્પર્શિક નિર્યુક્ત્યનુગમ. આમાં નિક્ષેપ નિર્યુક્તિતું વિવેચન કરી ગયા છીએ. ઉપોદ્ઘાત નિર્યુક્તિના ઉદ્દેશ, નિર્દેશ, નિર્ગમ આદિ ૨૬ લેહ બતાવ્યા છે.

સૂત્રસ્પર્શિક નિર્મુક્તિનો અર્થ છે - અસ્પષ્ટિત, અમિલિત એવા અન્ય સૂત્રોના પાઠોથી અસંયુક્ત, પ્રતિપૂર્ણ, ઘોષયુક્ત કંઠ અને ઓષ્ઠથી વિપ્રમુક્ત તથા ગુરુમુખે ગ્રહણ કરેલા ઉચ્ચારણથી યુક્ત સૂત્રોના પઠોને સ્વસિદ્ધાન્ત અનુરૂપ વિવેચન કરવું.

અનુયોગદ્વારનું ચોથું દ્વાર 'નય' છે, આમાં નૈગમ, સંગ્રહ આદિ સાત મૂળ નયોનું સ્વરૂપ પ્રતિપાદિત કર્યું છે. નય એ જૈનદર્શનની આધારશિલા છે. નયદ્વારના વિવેચનની સાથે જ ચારે પ્રકારના અનુયોગદ્વારનું વર્ણન પૂર્ણ થાય છે.

આ પ્રમાણે અનુયોગદ્વાર સૂત્રમાં ઘણા જ મહત્વપૂર્ણ જૈન પારિભાષિક શબ્દ-સિદ્ધાન્તોનું વિવેચન છે. ઉપક્રમ નિક્ષેપ શૈલીની પ્રધાનતા હોવાથી અને સાથે લેહ-પ્રલેહોની પ્રચુરતા હોવાથી આ આગમ અન્ય આગમોથી કિલ્બ છે તથાપિ જૈનદર્શનના રહસ્યને સમજવા માટે આ અતીત્ર ઉપયોગી ગ્રન્થ છે. જૈન આગમની પ્રાચીન ચૂર્ણી ટીકાઓના પ્રારંભના ભાગને જેતાં જ્ઞાન થાય છે કે સમગ્ર નિરૂપણમાં આ જ પદ્ધતિ અપનાવવામાં આવી છે કે જે અનુયોગદ્વારમાં છે. આ માત્ર શ્વેતાંબરમાન્ય જૈનાગમોની ટીકાને જ લાગુ થાય છે એમ નથી પરંતુ દ્વિગંબરોએ પણ આ પદ્ધતિ અપનાવી છે. આનું પ્રમાણુ દ્વિગંબર માન્ય ષટ્કાંડાગમ આદિ પ્રાચીન શાસ્ત્રોની ટીકાથી પ્રાપ્ત થાય છે. આથી આની પ્રાચીનતાનું સહેજે અનુમાન લગાડી શકાય છે. અનુયોગદ્વારમાં સાંસ્કૃતિક સામગ્રી પણ પ્રચુરમાત્રામાં છે. સંગીતના સાત સ્વર, સ્વરસ્થાન, ગાયકના લક્ષણ, ગ્રામ, મૂર્ચ્છનાઓ, સંગીતના ગુણ અને દોષ, નવરસ, સામુદ્રિક લક્ષ, ૧૦૮ આંગળના માપવાળા, શંખાદિ ચિહ્નવાળા, મસ, તલ વિ. વ્યંજનવાળા ઉત્તમ પુરુષો વિ. નું વિવિધ વર્ણન છે. નિમિત્તાના સંબંધમાં પણ પ્રકાશ પાડ્યો છે, જેમ કે આકાશદર્શન અને નક્ષત્રાદિના પ્રશસ્ત યોગ થવા પર સુવૃષ્ટિ અને અપ્રશસ્ત યોગ થવા પર દુર્ભિક્ષ વિ. થાય છે. આ પ્રમાણે સાંસ્કૃતિક તથા સામાજિક વર્ણનનું નિરૂપણ કર્યું છે.^૧

અનુયોગ દ્વારના રચયિતા અથવા સંકલ્પકર્તા આર્યરક્ષિત માનવામાં આવે છે. આર્યરક્ષિતથી પહેલાં એવી પદ્ધતિ હતી કે આચાર્ય પોતાના મેઘાવી શિષ્યોને નાના મોટા બધા સૂત્રોની વાચના આપતી વખતે ચારે અનુયોગોનો ઓષ તેમને કરાવી દેતા હતા. તે વાચનાનું શું રૂપ હતું તે આજે અમારી સમક્ષ નથી તથાપિ એટલું કહી શકાય છે કે તેઓ વાચના આપતી વખતે પ્રત્યેક સૂત્ર પર આચાર ધર્મ, તેના પાલનકર્તા, તેમની સાધનાક્ષેત્રનો વિસ્તાર, નિયમ ગ્રહણ કરવાની કેટિ અને ભંગ વિ. નું વર્ણન કરી બધા અનુયોગોનો એકી સાથે ઓષ કરાવી દેતા હતા. આ જ વાચનાને અપૃથક્ત્વાનુયોગ કહેવ છે. આચાર્ય મત્રયગિરિએ લખ્યું છે કે ચરણ કરણાનુયોગ આદિ ચારે અનુયોગોનો પ્રત્યેક સૂત્ર પર વિચાર કરવામાં આવે છે તેને અપૃથક્ત્વાનુયોગ કહે છે. અપૃથક્ત્વાનુયોગમાં વિલિન્ન નયદષ્ટિઓનું અવતરણ કરવામાં આવે છે અને તેમાં પ્રત્યેક સૂત્ર પર વિસ્તારથી ચર્ચા કરવામાં આવે છે.^૨

આર્ય વજ્રસ્વામી સુધી કાલિક આગમોના અનુયોગ (વાચના)માં અનુયોગોનું અપૃથક્ત્વરૂપ રહ્યું. ત્યાર પછી આર્યરક્ષિતથી કાલિકશ્રુત અને દષ્ટિવાદના પૃથક્ અનુયોગની વ્યવસ્થા કરવામાં આવી^૩ કારણ કે આર્યરક્ષિતના ધર્મશાસનમાં જ્ઞાની, ધ્યાની, તપસ્વી અને વાહી બધા પ્રકારના સંતો હતા. તે શિષ્યોમાં પુણ્યમિત્ર નામના ૩ વિશિષ્ટ મહામેઘાવી શિષ્યો હતા. તેમાંથી એકને દુર્ગલિકા પુણ્યમિત્ર, બીજાને ધૃતપુણ્યમિત્ર અને ત્રીજાને વસ્ત્રપુણ્યમિત્ર કહેતા હતા. ધૃતપુણ્યમિત્ર અને વસ્ત્રપુણ્યમિત્રની લખિધનો એવો પ્રભાવ હતો કે જેને લીધે પ્રત્યેક ગૃહસ્થને ત્યાંથી શ્રમણોને ધૃત અને વસ્ત્ર સહેજે સહર્ષ ઉપગ્રહ થતા હતા. દુર્ગલિકા પુણ્યમિત્ર નિરંતર સ્વાધ્યાયમાં તદ્દલીન રહેતા હતા. આર્યરક્ષિતના અન્ય મુનિવૃન્દમાં કલ્પગુરુરક્ષિત, ઘોષ્ટામાહિલ વિ. પ્રતિભાસંપન્ન શિષ્યો હતા. જેમને જેટલો સૂત્રપાઠ આચાર્યથી પ્રાપ્ત થતો તેથી તેમને સન્તોષ થતો નહિ તેથી તેમણે એક પૃથક્ વાચનાચાર્યની વ્યવસ્થા માટે પ્રાર્થના કરી. આચાર્યે આ માટે

૧. 'નિદિસુનં અનુયોગદ્વારો'ની પ્રસ્તાવના પૃ. ૫૨ થી ૭૦.
 ૨. અપુલ્કતમેગભાવો સુત્તે સુત્તે સુવિત્થરં વલ્લ્ય
 ભન્નત્તણ્ણુઓગા ચરણ ધમ્મ સંખાખ્ખદ્ધવાણં - આવશ્યક મલયગિરિ વૃત્તિ પૃ. ૩૮૩)
 ૩. અવન્તિ અવવવર્ધરા અપુલ્કતં કાવિયાશુઓગે યા
 નેત્તારેણ પુલ્કનં કાવિયસુપ દિદ્ધિવાયે યા।। (એવત)

દુર્ભલિકા પુણ્યમિત્રની નિયુક્તિ કરી. થોડા દિવસો પછી દુર્ભલિકા પુણ્યમિત્રે આચાર્યને નિવેદન કર્યું કે વાચના આપવામાં સમય ઘણો વીતી જતો હોવાથી હું પઠિત જ્ઞાનનું પુનરાવર્તન કરી શકતો નથી તેથી બધું વિસ્મરણ થઈ રહ્યું છે. આચાર્યને આશ્ચર્ય થયું કે જ્યારે આટલા મેઘાવી શિષ્યની આ સ્થિતિ છે ત્યારે ખીબાની શી વાત કરવી? તેથી તેમણે પ્રત્યેક સૂત્રના અનુયોગ પૃથક્ પૃથક્ કરી દીધા. અપરિણામી અને અતિપરિણામી શિષ્યો નયદ્દષ્ટિના મૂળ ભાવને સમજ્યા વગર કયાંક એકાન્તજ્ઞાન, એકાન્ત ક્રિયા, એકાન્ત નિશ્ચય અથવા એકાન્ત વ્યવહારને જ ઉપાદેય માની ન લે અને સૂક્ષ્મ વિષયમાં મિથ્યાભાવને ગ્રહણ કરી ન લે તેથી નયોનો વિભાગ કર્યો નથી.^૧

અનુયોગ દ્વારનો રચનાકાળ વીર નિર્વાણ સં. ૮૨૭થી પહેલાનો માનવામાં આવ્યો છે. જો કે કેટલાક વિદ્વાનો તેને ખીજી શતાબ્દીની રચના માને છે. આગમપ્રભાવક મુનિશ્રી પુણ્યવિજયજી મ. વિ. તું મન્તવ્ય એવું છે કે અનુયોગનું પૃથક્કરણ તો આચાર્ય આર્યરક્ષિતે કર્યું પરંતુ અનુયોગદ્વારસૂત્રની રચના તેમણે જ કરી એમ નિશ્ચિત-રૂપથી કહી શકાય નહિ.

૧ - નિશીથ સૂત્ર

છેદ સૂત્રોમાં નિશીથનું પ્રમુખસ્થાન છે. નિશીથનો અર્થ અપ્રકાશ^૨ કરેલ છે. આ સૂત્ર અપવાદ બહુલ છે. તેથી ગમે તેને વંચાવાતો કે ભણાવતો નહોતો. પાઠકો વાંચણી લેનાર ત્રણ પ્રકારના હોય છે.

- (૧) અપરિણામક - જેમની બુદ્ધિ અપરિપકવ હોય છે.
- (૨) પરિણામક - જેમની બુદ્ધિ પરિપકવ હોય છે.
- (૩) અતિપરિણામક - જેમની બુદ્ધિ તર્કપૂર્ણ હોય છે.

અપરિણામક અને અતિપરિણામક બંને પ્રકારના પાઠકો નિશીથ ભણવાને અયોગ્ય છે.^૩ જે આજીવન રહસ્યને ધારણ કરી શકતો હોય તે જ તેને ભણવાનો અધિકારી છે.^૪ અહીં જે રહસ્ય શબ્દ છે તે આ ગોપનીયતાને પ્રગટ કરે છે. નિશીથનું અધ્યયન તેજ સાધુ કરી શકે છે કે જે ત્રણ વર્ષનો દીક્ષિત હોય અને ગાંભીર્ય આદિ ગુણોથી યુક્ત હોય. પ્રૌઢતાની દૃષ્ટિએ બગલમાં ઉત્પન્ન કેશવાળો ૧૬ વર્ષનો સાધુજ નિશીથનો વાચક બની શકે છે.^૫ નિશીથના જ્ઞાતા થયા વિના કોઈ પણ શ્રમણ પોતાના સંબંધીઓને ત્યાં ભિક્ષા માટે જઈ શકતો નથી.^૬ તેમજ તે ઉપાધ્યાય વગેરે પદવીને યોગ્ય પણ માનવામાં આવતો નથી.^૭ શ્રમણમંડળીનો આગેવાન નેતા બનવામાં તેમજ સ્વતાંત્ર વિહાર કરવામાં પણ નિશીથનું જ્ઞાન આવશ્યક છે.^૮ કારણ કે નિશીથના બહુપણા વિના કોઈ સાધુ પ્રાયશ્ચિત આપવાનો અધિકારી થઈ શકતો નથી. તેથીજ વ્યવહારસૂત્રમાં નિશીથને એક માનદંડના રૂપમાં પ્રસ્તુત કરવામાં આવેલ છે.

૧. આવશ્યક મલયગિરિ વૃત્તિ પૃ. ૩૯૯

(ખ) પ્રભાવક ચરિત્ર ૨૪૦-૨૪૩ પૃ. ૧૭ (ગ) ઋષિમંડળ સ્તોત્ર ૨૧૦

૨. નં હોતિ અપ્પગાર્સં તં તુ ભિસીલં તિ લોગ સંસિલ્લં ।

નં અપ્પગાત્સ ધમ્મં આણ્ણે પિ તથં નિસીધં તિ ॥

- નિશીથભાષ્ય શ્લોક ૬૮

૩. પુરિસો તિવિલો પરિણામગો, અપરિણામગો અતિપરિણામગો,

તો એત્થ અપરિણામગ- અપરિણામગાણં પરિસેલો ॥

- નિશીથ ચૂળિ પૃ. ૧૬૫

૪. નિશીથ ભાષ્ય ૬૭૦૨-૩

૫. નિશીથ ચૂળિ ગા. ૬૨૬૫ (ખ) વ્યવહાર ભાષ્ય ઉદ્દેશક ૭ ગા. ૨૦૨-૩ (ગ) વ્યવહાર સૂત્ર ઉદ્દેશક ૧૦ ગા. ૨૦-૨૧

૬. વ્યવહારસૂત્ર ઉદ્દેશક ૬ સૂત્ર ૨-૩

૭. વ્યવહાર સૂત્ર ઉદ્દેશક ૩ સૂત્ર ૩.

૮. ,, ઉ. ૩ સૂ. ૧

દ્વિગંબર ગ્રન્થોમાં નિસીહની જગ્યાએ નિસીહિયા શબ્દનો વ્યવહાર કરવામાં આવ્યો છે.^૧ ગોમ્મટસારમાં પણ આ જ શબ્દ પ્રાપ્ત થાય છે.^૨ ગોમ્મટસારની ટીકામાં નિસીહિયાનું સંસ્કૃત રૂપ નિસીહિકા કર્યું છે.^૩ આચાર્ય જિનસેને હરિવંશ પુરાણમાં નિશીથ માટે 'નિષેધક' શબ્દનો વ્યવહાર કર્યો છે.^૪ તત્ત્વાર્થભાષ્યમાં નિસીહ શબ્દનું સંસ્કૃત રૂપ 'નિશીથ' માનેલ છે. નિર્યુક્તિકારને પણ આજ અર્થ અભિપ્રેત છે. આ પ્રમાણે શ્વેતાંબર સાહિત્યના અભિમતાનુસાર નિસીહનું સંસ્કૃત રૂપ નિશીથ અને તેનો અર્થ અપ્રકાશ થાય છે. દ્વિગંબર સાહિત્યની દૃષ્ટિએ નિસીહિયાનું સંસ્કૃત રૂપ 'નિશીહિકા' છે. તેનો અર્થ પ્રાયશ્ચિત-શાસ્ત્ર અથવા પ્રમાદદોષનો નિષેધ કરનાર શાસ્ત્ર છે. પશ્ચિમી વિદ્વાન 'બેવરે' નિસીહના 'નિષેધ' અર્થને સાચો અને નિશીથ અર્થને ભ્રાન્ત માનેલ છે.^૫

શાસ્ત્રદૃષ્ટિએ નિસીહ શબ્દ ઉપર ચિન્તન કરવામાં આવે તો નિસીહ શબ્દના સંસ્કૃતરૂપ નિશીથ અને નિશીધ બંને થઈ શકે છે, કારણકે થ અને ધ બંનેનો પ્રાકૃત ભાષામાં હકાર આદેશ થાય છે. તેથી નિસિહિયા શબ્દના સંસ્કૃત નિષિધિકા અને નિશીધિકા થાય છે. અર્થની દૃષ્ટિએ વિચારતાં નિષિધ અથવા નિષિધિકાની અપેક્ષાએ નિશીથ અથવા નિશીધિકા શબ્દનો અર્થ અધિક સંગત પ્રતીત થાય છે. કારણકે આ આગમ વિધિ-નિષેધનું પ્રતિપાદન કરનાર નથી પરંતુ પ્રાયશ્ચિતનું પ્રતિપાદન કરનાર છે. આ કથનમાં શ્વેતાંબર અને દ્વિગંબર બંને આચાર્ય એકમત છે.^૬

ચૂણ્ણિમાં નિશીથને પ્રતિષેધ સૂત્ર અથવા પ્રાયશ્ચિત સૂત્રનું પ્રતિપાદક બતાવ્યું છે.^૭ નિશીથભાષ્યમાં લખ્યું છે કે આચાર્યસૂત્રમાં ઉપદિષ્ટ ક્રિયાનું અતિક્રમણ કરવાથી જે પ્રાયશ્ચિત આવે છે તેનું નિશીથમાં વર્ણન છે.^૮ નિશીથ સૂત્રમાં અપવાદોનું બાહુલ્ય છે તેથી સભા વિગેરેમાં તેનું વાંચન ન કરવું જોઈએ. અનધિકારી પાસે તે પ્રગટ ન થાય તેથી રાત્રિ અથવા એકાંતમાં પઠનીય હોવાથી નિશીથનો અર્થ સંગત થાય છે. નિસિહિયાનો જે નિષેધવાચક અર્થ છે તેની સંગતિ પણ આ પ્રમાણે બેસી શકે છે કે જે અનધિકારી છે તેને ભણાવવું નિષેધ છે, તેમજ જનસમુદાયથી વ્યાપ્ત સ્થાનમાં ભણવું પણ નિષિદ્ધ છે. ફક્ત સ્વાધ્યાય ભૂમિમાં જ આ સૂત્ર પઠનીય છે.

હરિવંશ પુરાણમાં 'નિષેધક' શબ્દ આવ્યો છે. સંભવ છે કે આ સૂત્ર વિશેષ પ્રકારની નિષેધમાં ભણાવવામાં આવતું હશે તેથી આનું નામ નિષેધક રાખવામાં આવ્યું હોય. આલોચના કરતી વખતે આલોચક આચાર્ય માટે નિષેધાની વ્યવસ્થા કરતો હતો.^૯ સંભવ છે કે પ્રસ્તુત અધ્યયનના સમયે પણ નિષેધાની વ્યવસ્થા કરવામાં આવી હશે તેથી નિશીથભાષ્યમાં આનો ઉલ્લેખ મળે છે.^{૧૦}

૧. પટખંડાગમ, પ્રથમ ખંડ પૃ. ૯૬

૨. ગોમ્મટસાર જીવકંડ ૩૬૭

૩. " " નિષેધન પ્રમાદદોષ નિરાકરણ નિષિદ્ધિ: સંજ્ઞાયાં 'ક' પ્રત્યયે નિષિદ્ધિકા તસ્ય પ્રમાદદોષવિશુદ્ધયર્થે બહુપ્રકારં પ્રાયશ્ચિતં વર્ણયન્તિ ।

૪. નિષેધકાખ્યમાખ્યાતિ પ્રાયશ્ચિત્તવિધિ પરમ્ ।

- હરિવંશ પુરાણ ૧૦/૧૩૮.

૫. This name (નિસીહ) is explained strangely enough by Nishitha though the character of the contents would lead us to expect Nisheda (નિષેધ)

- ઈંડિયન એન્ટ્રીકવેરી ભા. ૨૧ પૃ. ૯૭

૬. (ક) આચાર પકપ્પસસ ઉ ઈમાઈ ગોણ્ણાઈ ણામધિજ્જઈ ।

-આચારમાઈયાઈ પાયચ્છિત્તોણ્ણકલીગારો ।।

- નિશીથ ભાષ્ય ગા. ૨

(ખ) ણિસીહિયાં બહુવિહ પાયચ્છિત્ત વિહાણ વણ્ણણું કુણ્ણઈ

- પટખંડાગમ ભા. ૧ પૃ. ૯૮

૭. તત્ર પ્રતિષેધ: ચતુર્થચૂડાત્મકે આચારે યન્ પ્રતિષિદ્ધન્તં સેવંતસસ પચ્છિન્નં ભવન્તીતિ કાઉ.

- નિશીથ ચૂણ્ણિ ભા. ૧. પૃ. ૩

૮. આચારે ચઉસુય, ચુલિયાસુ ઉવએસ વિતહકારિસસ ।

પચ્છિત્ત મિહજ્જમણે ભણિયં આણ્ણેસુ ય પદેસુ ।।

- નિશીથ ભાષ્ય સૂત્ર ૭૧

૯. નિશીથ ભાષ્ય સૂત્ર ૬૩૮૯

૧૦. સુત્તાથ તદુભયાણું ગહણું બહુમાણુ વિણ્ણમચ્છેરં ।

ઉકકુડણ્ણિસેજ્જ-અન્નવિ-ગહિતાગહિયમ્મિ ય પાણામે! ।।

- સૂત્ર ૬૬૭૩

નિશીથના આચાર, અચ, પ્રકલ્પ, ચૂલિકા વિ. પર્યાયવાચી નામો છે.^૧ પ્રાયશ્ચિત સૂત્રનો સંબંધ ચરણકરણાનુયોગની સાથે છે, તેથી આનું નામ આચાર છે. આચારાંગ સૂત્રના પાંચ અચ છે- ચાર આચારચૂલાઓ અને નિશીથ આ પાંચ અચ છે-તેથી નિશીથનું નામ અચ છે.^૨ નિશીથની હમા પૂર્વ આચારપ્રાભૂતમાંથી રચના કરવામાં આવી છે, તેથી આનું નામ પ્રકલ્પ છે. પ્રકલ્પનો ખીને અર્થ 'છેદન કરનાર' એવો પણ કરેલ છે. આગમ સાહિત્યમાં નિશીથનું 'આચાર-પકલ્પ' એવું નામ મળે છે.^૩ અહીં અચચૂલા સમાન અર્થવાળા છે.

નિશીથના રચયિતા અર્થની દૃષ્ટિએ ભગવાન મહાવીર છે, જ્યારે સૂત્રના રચયિતાના સંબંધમાં અનેક માન્યતાઓ છે. આચારાંગ ચૂલિમાં રચયિતાના સંબંધમાં ચર્ચા કરતાં સ્થવિર શબ્દનો પ્રયોગ કર્યો છે અને સ્થવિરનો અર્થ ગણુધર કર્યો છે.^૪ આચાર્ય શીલાંકે કૃતવૃદ્ધ ચતુર્દશ પૂર્વધરને જ સ્થવિર કહેલ છે.^૫ પંચકલ્પ ભાષ્યની ચૂલિમાં લખ્યું છે કે આચાર પ્રકલ્પનું નિર્માણ ભદ્રબાહુસ્વામીએ કરેલ છે.^૬ નિશીથ સૂત્રની કેટલીક પ્રશસ્તિ-ગાથાઓ અનુસાર તેના રચયિતા વિશાખાચાર્ય છે.^૭ શ્વેતાંબર પદ્માવલિઓમાં વિશાખાચાર્યના સંબંધમાં કોઈ ઉલ્લેખ પ્રાપ્ત થતો નથી. દિગંબર પદ્માવલિમાં ભદ્રબાહુ વિશાખાચાર્યનું નામ આવેલ છે કે જે દશપૂર્વી હતા. દિગંબર દૃષ્ટિએ વીરનિર્વાણથી ૧૬૨ વર્ષ સુધી ભદ્રબાહુ હતા. ત્યાર પછી વિશાખાચાર્યનો યુગ પ્રારંભ થાય છે. પ્રશસ્તિમાં નિશીથને વિશાખાચાર્ય કૃત કહેવામાં આવ્યું છે. અહીં લિખિતનો અર્થ નિર્મિત છે કે લિપિકૃત છે તે વિચારણીય છે. કારણ કે એવો કોઈ ઉલ્લેખ પ્રાપ્ત નથી કે નિશીથની રચના દશપૂર્વી દ્વારા કરવામાં આવી હોય. જ્યારે ચતુર્દશપૂર્વી દ્વારા લખાયાનો ઉલ્લેખ છે. એમ પ્રતીત થાય છે કે નિશીથના રચયિતા ચતુર્દશપૂર્વી ભદ્રબાહુ છે.

પંચકલ્પ ચૂલિમાં આચાર પ્રકલ્પ (નિશીથ) દશા, કલ્પ અને વ્યવહાર. આ ચાર આગમોના નિર્ચૂલક ભદ્રબાહુ સ્વામીને બતાવ્યા છે. વિશાખાચાર્યે તે લખ્યું હશે એમ જો કલ્પના કરીએ તો પ્રસ્તુત કથનની સંગતિ બેસી શકે છે. દિગંબર આચાર્યેએ નિશીથને આરાતીય આચાર્યકૃત માનેલ છે પરંતુ વર્તમાનમાં નિશીથનું જે રૂપ છે તે દિગંબર પરંપરામાં મળતું નથી. જો દિગંબર પરંપરાના વિશાખાચાર્ય દ્વારા આ લખાયેલ હોત તો દિગંબર પરંપરામાં તેની માન્યતા પ્રાપ્ત થવી જોઈતી હતી. એટલે સંભવ એમ જ લાગે છે કે વિશાખાચાર્ય શ્વેતાંબર પરંપરાના જ આચાર્ય હોવા જોઈએ. વિશાખાચાર્યના ગુણકીર્તન પ્રશસ્તિ ગાથાઓમાં મળે છે. તેથી આ સિદ્ધ થાય છે કે આ ગાથાઓ વિશાખાચાર્ય દ્વારા રચિત નથી. આ ગાથાઓની રચના કોણે કરી તે અન્વેષણીય છે.

છેદસૂત્રકાર ભદ્રબાહુ નિર્ચૂકિતકાર ભદ્રબાહુથી જુદા છે.^૮ નિર્ચૂકિતકાર ભદ્રબાહુનો અસ્તિત્વકાળ વિક્રમની ૬ ઠી શતાબ્દિ માનવામાં આવેલ છે. જ્યારે છેદસૂત્રકાર ભદ્રબાહુનો અસ્તિત્વકાળ વીરનિર્વાણની ખીજી શતાબ્દિ છે.

નિશીથમાં ચાર પ્રકારના પ્રાયશ્ચિનોનું વર્ણન છે. નિશીથમાં ૨૦ ઉદ્દેશકો છે તેમાં ૧૯ ઉદ્દેશકોમાં પ્રાયશ્ચિતનું વિધાન છે અને ૨૦ મા ઉદ્દેશકમાં પ્રાયશ્ચિત આપવાની પ્રક્રિયા છે. પ્રથમ ઉદ્દેશકમાં ગુરુમાસિક પ્રાયશ્ચિતનું વિધાન છે. ખીજા, ત્રીજા,

૧. આપારો અગ્ગં ચિય પકલ્પ નહ ચૂલિકા વિસીલંનિ । નિશીથ ભાષ્ય ૩
 ૨. નિશીથ ભાષ્ય સૂત્ર ૫૭
 ૩. નિશીથ ચૂલિ પૃષ્ઠ ૩૦
 ૪. એવાણિ પુણ્ણ આચારગ્ગણિ શાચાર ચેવ નિજ્જલૂઢાણિ । કેણ નિજ્જલૂઢાણિ? થેરેલિ ૨૮૭) થેરા-ગણુધરા: । આચારાંગ ચૂલિ પૃ. ૩૩૬.
 ૫. સ્થવિરે: શ્રુતવૃદ્ધશ્ચતુર્દશ પૂર્વ વિદિશ્ણ આચારાંગ નિર્ચૂકિતે ગા. ૨૮૭
 ૬. તેણ ભગવતા આચાર પકલ્પ-દસા-કલ્પ-વવહારા ય નવમપુવ્વત્તીસંદભૂતા નિજ્જલૂઢા । - પંચકલ્પ ચૂલિ પત્ર ૧, બૃહન્કલ્પ સૂત્રમ્ પ્રસ્તાવતા પૃ. ૩
 ૭. દંસણ ચરિત જુત્તો, જુત્તો ગુત્તીસુ સન્જલૂણિએસી ।
 નામેણ વિશાહગાણી મહત્તરએણેણાણ-મંજૂસા ॥ ૧ ॥
 કિત્તી-કંનિ પિણુવ્વો ગ્ગલપત્તો પડહા તિસાગર નિરૂદ્ધો ।
 પુણ્ણકંતં ભમનિ મહિ સસિવ્વ ગગણં ગણં તસ્સ ॥ ૨ ॥
 તસ્સ વિહિણં નિસીહં ધમ્મ-ધુરા ધરણુ-પવર-પુવ્વસ્સ ।
 આશગ્ગં ધાણિજ્જને સિસ્સ પસિસ્સોવ ભાજ્જને ચ ॥ ૩ ॥
 ૮. બૃહન્કલ્પ ભા. ૬ પૃ. ૧થી ૨૦

— નિશીથ સૂત્ર ચોથો વિભાગ પૃ. ૩૯૫.

ચોથા, અને પાંચમાં ઉદ્દેશકમાં લઘુમાસિક પ્રાયશ્ચિતનું વર્ણન છે. છઠ્ઠાથી લઈને અગિયારમા ઉદ્દેશક સુધી ગુરુ ચાતુર્માસિક પ્રાયશ્ચિતનું વિવેચન છે. ૧૨ માથી ૧૬ મા ઉદ્દેશક સુધી લઘુચાતુર્માસિક પ્રાયશ્ચિતનું પ્રતિપાદન છે. ૨૦ મા ઉદ્દેશકમાં આલોચનાઓ તેમજ પ્રાયશ્ચિત કરતી વખતે જે દોષો લાગે છે તેના ઉપર ચિન્તન કરવામાં આવ્યું છે અને તે માટે વિશેષ પ્રાયશ્ચિતની વ્યવસ્થા છે.

પ્રાયશ્ચિતના ૨ પ્રકાર છે.— (૧) માસિક અને (૨) ચાતુર્માસિક. દ્વિમાસિક, પાંચમાસિક, છ માસિક પ્રાયશ્ચિતો આરોપણાથી અને છે. ૨૦ મા ઉદ્દેશકમાં મુખ્ય વિષય આરોપણા છે. સ્થાનાંગ સૂત્રમાં આરોપણાના પાંચ પ્રકાર બતાવ્યા છે.^૧ જ્યારે સમવાયાંગમાં ૨૮ પ્રકાર બતાવ્યા છે.^૨ શ્રમણ ભગવાન મહાવીરના શાસનમાં છ મહિનાથી વધારે તપસ્યાનું વિધાન નથી તેથી આરોપણા દ્વારા જે પ્રાયશ્ચિતનું વિધાન કરવામાં આવ્યું છે તે પણ છ મહિનાથી વધારે નથી.^૩

અમે પહેલાં જણાવી ગયા છીએ કે નિશીથ ગોપનીય છે તેથી અમે તેનો સાર અહીં પ્રસ્તુત કરતા નથી. તેમાં સંક્ષેપમાં પાંચ મહાવ્રત, પાંચ સમિતિ, ત્રણ શુષ્કિત તથા અન્ય સંયમી જીવનમાં જે દોષો લાગવાની સંભાવના છે તેના શુદ્ધિકરણનો તેમાં ઉપાય અને વિધિ બતાવેલ છે.

૨ — વ્યવહારસૂત્ર

બૃહત્કલ્પ અને વ્યવહાર આ બન્ને એકબીજાના પૂરક છે. વ્યવહાર પણ છેદસૂત્ર છે અને ચરણાનુયોગનો અંથ છે. આમાં ૬૪ ઉદ્દેશક છે, ૩૭૩ અનુષ્ટુપ શ્લોકપ્રમાણુ ઉપલબ્ધ મૂળપાઠ છે, ૨૬૭ સૂત્રસંખ્યા છે.

પ્રથમ ઉદ્દેશકમાં બતાવ્યું છે કે માસિક પ્રાયશ્ચિત યોગ્ય દોષોનું સેવન કરી તે દોષની આચાર્ય વિની પાસે કપટરહિત આલોચના કરનાર શ્રમણને એક માસનું પ્રાયશ્ચિત આવે છે, જ્યારે કપટરહિત આલોચના કરનાર એ માસના પ્રાયશ્ચિતનો ભાગીદાર થાય છે. તેવીજ રીતે એ માસિક પ્રાયશ્ચિત યોગ્ય સાધક નિષ્કપટ આલોચના કરે તો તેને દ્વિમાસિક પ્રાયશ્ચિત આવે છે અને કપટરહિત કરવાથી ત્રણમાસનું આવે છે. આ જ પ્રમાણે ત્રણ, ચાર, પાંચ અને છ માસના પ્રાયશ્ચિતનું વિધાન છે. વધુમાં વધુ છ માસના પ્રાયશ્ચિતનું વિધાન છે. જેણે અનેક દોષોનું સેવન કર્યું હોય તેણે અનુક્રમે આલોચના કરવી જોઈએ અને પછી બધાનું સાથેજ પ્રાયશ્ચિત લેવું જોઈએ. પ્રાયશ્ચિત કરવા છતાં જો ફરી દોષ લાગી જાય તો તેનું પુનઃ પ્રાયશ્ચિત કરવું જોઈએ.

પ્રાયશ્ચિતનું સેવન કરનાર શ્રમણે સ્થવિર વિની અનુજ્ઞા લઈનેજ અન્ય સાધુઓની સાથે ભિક્ષુ ઝેસવું જોઈએ. આજ્ઞાની અવહેલના કરી કોઈની સાથેજ જો તે ઝેસે તો તેટલા દિવસની તેની દીક્ષાપર્યાય ઓછી થાય છે જેને આગમિક ભાષામાં છેદ કહેવામાં આવેલ છે. પરિહાર કલ્પમાં સ્થિત સાધુ પોતાના આચાર્યની અનુમતિથી વચ્ચેજ પરિહાર કલ્પનો પરિત્યાગ કરી સ્થવિર વિની સેવા માટે અન્ય સ્થળે જઈ શકે છે.

કોઈ શ્રમણ જણનો પરિત્યાગ કરી એકલોજ વિચરતો હોય અને જો તે રીતે શુદ્ધ આચાર પાલન કરવામાં પોતાને અસમર્થ અનુભવ કરતો હોય તો તેને આલોચના કરાવી છેદ અથવા નવીન દીક્ષા ગ્રહણ કરાવવી જોઈએ. જે નિયમ સામાન્યરૂપથી એકલવિહારી માટે છે તેજ નિયમ એકલવિહારી ગણાવરહેદક આચાર્ય તથા શિથિલાચારી શ્રમણ માટે પણ છે.

આલોચના આચાર્ય, ઉપાધ્યાયની સમક્ષ કરી પ્રાયશ્ચિત લઈ શુદ્ધ થવું જોઈએ. જો તેમની ઉપસ્થિતિ ન હોય તો પોતાના સંભોગી, સાધર્મિક, બહુશ્રુત આદિની સમક્ષ આલોચના કરવી જોઈએ. જો તે પાસે ન હોય તો

૧. ધાણાંગ સૂત્ર ૪૩૩

૨. સમવાયાંગ સમવાય ૨૮

૩. જમ્બા જલપકપ્પો ઈમો । જસ્ય તિત્થકરસ્ય જં ઉક્કોસ્સં તવકરણં તસસ તિત્થે તમેવ ઉક્કોસ્સં પરિચ્છત્તાદાણં સેવસાધુણં ભવતિ ।

— નિશીથ ચૂળિ ભા. ૪, પુ. ૩૦૭

પુણ્ય ગુરુદેવ ડવિલય પં. નાનયન્દ્રજી મહારાજ જન્મશતાહિદ સ્મૃતિગ્રંથ

અન્ય સમુદાયના સંલોગી, બહુશ્રુત વિ. શ્રમણો હોય ત્યાં જઈ આલોચના કરી પ્રાયશ્ચિત લેવું જોઈએ. જો તે પણ ન હોય તો સારૂપિક (સદોષી) કિન્તુ બહુશ્રુત સાધુ હોય તો ત્યાં જઈને પ્રાયશ્ચિત લેવું જોઈએ. તેઓ પણ ન હોય તો બહુશ્રુત શ્રમણો/પાસકની પાસે અને તેમનો પણ અભાવ હોય તો સમ્યગ્દષ્ટિ ગૃહસ્થની પાસે જઈ પ્રાયશ્ચિત કરવું જોઈએ. આ બધાનો કદાચ અભાવ હોય તો પછી ગામ અથવા નગરની બહાર જઈ પૂર્વ અથવા ઉત્તર દિશાની સન્મુખ ઊભા રહી બન્ને હાથ જોડી પોતાના અપરાધની આલોચના કરે.

ખીજા ઉદ્દેશકમાં કહ્યું છે કે એક સમાન સમાચારીવાળા એ સાધર્મિક સાથે હોય અને તેમાંથી એકે દોષનું સેવન કર્યું હોય તો તેણે ખીજાની સન્મુખ પ્રાયશ્ચિત લેવું જોઈએ. પ્રાયશ્ચિત કરનારની સેવા વિ. ની જવાબદારી ખીજા શ્રમણ ઉપર રહે છે. જો બન્નેએ દોષસ્થાનનું સેવન કર્યું હોય તો પરસ્પર આલોચના કરી પ્રાયશ્ચિત લઈ સેવા કરવી જોઈએ. અનેક શ્રમણોમાંથી કોઈ એક શ્રમણે અપરાધ કર્યો હોય તો એકને જ પ્રાયશ્ચિત આપવું અને જો બધાએ અપરાધ કર્યો હોય તો એક સિવાય શેષ બધાએ તેની પાસે પ્રાયશ્ચિત લઈ શુદ્ધિકરણ કરવું જોઈએ અને તેમનું પ્રાયશ્ચિત પૂર્ણ થતાં તેને પણ પ્રાયશ્ચિત આપી શુદ્ધ કરવો જોઈએ.

પરિહાર કલ્પ સ્થિત શ્રમણ કદાચિત્ ડગ્ણ બની જાય તો તેણે ગચ્છથી બહાર કરવો કલ્પતું નથી. જ્યાં સુધી તે સ્વસ્થ ન થઈ જાય ત્યાં સુધી વૈયાવૃત્ય કરાવવી તે ગણાવચ્છેદકનું કર્તવ્ય છે અને સ્વસ્થ થયા પછી તેણે સદોષ અવસ્થામાં સેવા કરાવી તેથી પ્રાયશ્ચિત લેવું જોઈએ. એ જ પ્રમાણે અનવસ્થાપ્ય તથા પારચિક પ્રાયશ્ચિત કરનારને પણ ડગ્ણાવસ્થામાં ગચ્છથી બહાર કરવો ન જોઈએ. વિક્ષિપ્ત ચિત્તવાળાને પણ ગચ્છથી બહાર કરવો કલ્પતું નથી, અને જ્યાં સુધી તેનું ચિત્ત સ્થિર થઈ ન જાય ત્યાં સુધી તેની પૂરી સેવા કરવી જોઈએ અને સ્વસ્થ થતાં નામમાત્રનું પ્રાયશ્ચિત આપવું જોઈએ. એ જ પ્રમાણે દૃપ્તચિત્ત (અભિમાનથી જેનું ચિત્ત દૃપ્ત થઈ ગયું છે), ઉન્માદપ્રાપ્ત, ઉપસર્ગપ્રાપ્ત, સાધિકરણ સપ્રાયશ્ચિત વિ. ને ગચ્છથી બહાર કરવો કલ્પતું નથી.

નવમા અનવસ્થાપ્ય પ્રાયશ્ચિત કરનારા સાધુને ગૃહસ્થલિંગ ધારણ કરાવ્યા વગર સંયમમાં પુનઃ સ્થાપિત કરવો ન જોઈએ. કારણ કે તેનો અપરાધ એટલો મહાન હોય છે કે તેને તે પ્રમાણે કર્યા વગર તેનું પ્રાયશ્ચિત પૂરું થતું નથી. તેમ અન્ય શ્રમણોના અન્તર્માનસમાં તેવા પ્રકારના અપરાધ પ્રત્યે ભય પણ ઉત્પન્ન થતો નથી.

એ જ પ્રમાણે દસમા પારચિત પ્રાયશ્ચિતવાળા શ્રમણને પણ ગૃહસ્થનો વેષ પહેરાવ્યા પછી જ ફરી સંયમમાં સ્થાપિત કરવો જોઈએ. પ્રાયશ્ચિતકાતાના હાથમાં એવો અધિકાર હોય છે કે તે ઇચ્છે તો તેને ગૃહસ્થનો વેષ નહિ પહેરાવતાં અન્ય પ્રકારનો વેષ પણ પહેરાવી શકે છે.

પારિહારિક અને અપારિહારિક શ્રમણ એક સાથે આહાર કરે તે ઉચિત નથી. પારિહારિક શ્રમણોની સાથે તપ પૂર્ણ કર્યા વગર અપારિહારિક શ્રમણોએ આહાર વિ. કરવા ન જોઈએ કારણ કે જેઓ તપસ્વી છે. તેમનું તપ પૂરું થયા પછી એક માસના તપ ઉપર પાંચ દિવસ અને છ મહિનાના તપ ઉપર એક મહિનો વીત્યા પહેલાં તેમની સાથે કોઈ પણ આહાર કરી શકાતો નથી, કારણ કે તે વખતે તેમના માટે વિશેષ પ્રકારના આહારની આવશ્યકતા હોય છે કે જે ખીજા માટે આવશ્યક નથી.

ત્રીજા ઉદ્દેશકમાં બતાવ્યું છે કે કોઈ શ્રમણના માનસમાં પોતાનો સ્વતંત્ર ગચ્છ બનાવી પરિભ્રમણ કરવાની ઇચ્છા હોય પરંતુ જો તે આચારાંગ વિ. શાસ્ત્રોનો જ્ઞાતા નથી તો શિષ્યાદિ પરિવારવાળો હોવા છતાં પણ અલગ ગણ બનાવી સ્વચ્છન્દી થવું યોગ્ય નથી. જો તે આચારાંગ વિ. નો જ્ઞાતા હોય તો સ્થવિર પાસે અનુમતિ લઈ વિચરી શકે છે. સ્થવિરની અનુમતિ વિના વિચરનારને જેટલા દિવસ તે આ પ્રમાણે વિચર્યો હોય તેટલા દિવસનો છેદ અથવા પારિહારિક પ્રાયશ્ચિતનો ભાગીદાર બનવું પડે છે.

ઉપાધ્યાય તે જ બની શકે છે કે જે ઓછામાં ઓછા ૩ વર્ષની દીક્ષાપર્યાયવાળો હોય. નિર્ઝન્યના આચારમાં નિષ્ણાત અને સંયમમાં પ્રવીણ હોય, આચારાંગ વિ. પ્રવચન શાસ્ત્રોમાં પારંગત હોય, પ્રાયશ્ચિત આપવામાં પૂર્ણ સમર્થ તથા સંઘ માટે ક્ષેત્ર વિ. નો નિર્ણય કરવામાં દક્ષ હોય, ચારિત્રવાન તેમજ બહુશ્રુત હોય.

આચાર્ય તે બની શકે છે કે જે શ્રમણના આચારમાં કુશળ, પ્રવચનમાં પદુ, દશાશ્રુતસ્કન્ધ, કલ્પ - બૃહત્કલ્પ તથા વ્યવહારનો જ્ઞાતા હોય અને ઓછામાં ઓછા પાંચ વર્ષનો દીક્ષિત હોય.

આચાર્ય, ઉપાધ્યાય, પ્રવર્તક, સ્થવિર, ગણી, ગણાવચ્છેદક પદ તેમને જ આપી શકાય કે જે શ્રમણના આચારમાં કુશળ, પ્રવચનદક્ષ, અકલુષિત મનવાળો તેમજ સ્થાનાંગ તથા સમવાયાંગનો જ્ઞાતા હોય. અપવાદમાં એક દિવસની દીક્ષાપર્યાયવાળા સાધુ પણ આચાર્ય, ઉપાધ્યાયના પદ ઉપર પ્રતિષ્ઠિત કરી શકાય છે. તેવા પ્રકારનો સાધુ પ્રતીતકારી ધૈર્યશીલ, વિશ્વસનીય, સમભાવી, પ્રમોદકારી, બહુમત તથા ઉચ્ચ કુલોત્પન્ન ગુણસંપન્ન હોવો આવશ્યક છે.

આચાર્ય-સાધુઓ ઉપાધ્યાયની આજ્ઞા પ્રમાણે જ સંયમનું પાલન કરવું જોઈએ. અપ્રકૃત સેવન કરનાર આચાર્ય વિ ની પદવી માટે તે અયોગ્ય છે. જો ગચ્છનો પરિત્યાગ કરી ફરી તેણે તેવુંજ કાર્ય કર્યું હોય તો ફરી તેને દીક્ષા આપી ત્રણ વર્ષ વીત્યા પછી તેનું મન સ્થિર થાય, વિકાર શાંત થાય, કષાય વિ.નો અભાવ હોય તો તેને આચાર્યપદ પર પ્રતિષ્ઠિત કરી શકાય છે.

એથા ઉદ્દેશકમાં કહ્યું છે કે આચાર્ય, ઉપાધ્યાયની સાથે હેમંત અને ગ્રીષ્મઋતુમાં ઓછામાં ઓછો એક બીજો સાધુ હોવો જોઈએ અને ગણાવચ્છેદકની સાથે બે વર્ષઋતુમાં આચાર્ય અને ઉપાધ્યાયની સાથે બે તથા ગણાવચ્છેદકની સાથે ત્રણનું હોવું આવશ્યક છે. તેમજ આચાર્યની મહત્તા બતાવતા કહ્યું કે તેમના અભાવમાં કેવી રીતે રહેવું જોઈએ?

આચાર્ય, ઉપાધ્યાય જો વધારે રૂઝુ હોય અને જીવનની આશા ઓછી હોય તો અન્ય બધા શ્રમણોને ખોલાવીને કહે કે મારું આયુષ્ય પૂર્ણ થવા પર અમુક સાધુને અમુક પદવી આપવી. તેમના મૃત્યુ પછી જો તે સાધુ યોગ્ય ન જણાય તો અન્યને પણ પ્રતિષ્ઠિત કરી શકાય છે, અને યોગ્ય હોય તો તેને પ્રતિષ્ઠિત કરવો જોઈએ. અન્ય યોગ્ય શ્રમણ આચાર્યંગ વિ. બાણીને દક્ષ ન થઈ જાય ત્યાં સુધી આચાર્ય વિ.ની સમ્મતિથી અસ્થાયીરૂપથી સાધુને કોઈ પણ પદ પર પ્રતિષ્ઠિત કરી શકાય છે. અને યોગ્ય પદાધિકાર પ્રાપ્ત થતાં પહેલાં તે વ્યક્તિએ પોતાના પદથી અલગ થઈ જવું જોઈએ. જો તે તેમ ન કરે તો તે પ્રાયશ્ચિતનો ભાગીદાર થાય છે.

બે શ્રમણો જો સાથે વિચરતા હોય તો તેમણે યોગ્યતાનુસાર નાના મોટા થઈને રહેવું જોઈએ અને એક બીજાનું સન્માન કરવું જોઈએ. એજ પ્રમાણે આચાર્ય તથા ઉપાધ્યાયે પણ કરવું જોઈએ.

પાંચમા ઉદ્દેશકમાં પ્રવર્તનીએ ઓછામાં ઓછી બે અન્ય સાધ્વીઓની સાથે શીતોષ્ણ કાળમાં આમાનુષામ વિચરણ કરવું જોઈએ અને ગણાવચ્છેદકની સાથે ત્રણ બીજી સાધ્વીઓ હોવી જોઈએ. વર્ષઋતુમાં પ્રવર્તની સાથે ત્રણ અને ગણાવચ્છેદકની સાથે ચાર સાધ્વીઓ હોવી જોઈએ. પ્રવર્તની વિ. ના મૃત્યુ અને પદાધિકારીની નિયુક્તિના સંબંધમાં જેવું શ્રમણો માટે કહ્યું છે તેવું જ શ્રમણીઓ માટે પણ સમજવું જોઈએ. વૈયાવૃત્ય માટે સામાન્ય વિધાન એવું છે કે શ્રમણ શ્રમણી પાસે અને શ્રમણી શ્રમણ પાસે વૈયાવૃત્ય ન કરાવે પરંતુ અપવાદરૂપે પરસ્પર સેવાશુશ્રુષા કરી શકે છે. સર્પદંશ વિ. કોઈ વિશિષ્ટ પરિસ્થિતિ ઉત્પન્ન થાય તો અપવાદરૂપે ગૃહસ્થ પાસે પણ સેવા કરાવી શકાય છે. આ વિધાન સ્થવિરકલ્પીઓ માટે છે. જિનકલ્પીઓ માટે સેવાનું વિધાન નથી. જો તેઓ સેવા કરાવે તો પારિહાસિક તપરૂપ પ્રાયશ્ચિત કરવું પડે છે.

છઠા ઉદ્દેશકમાં બતાવ્યું છે કે પોતાના સ્વજનોને ત્યાં સ્થાવિરોની અનુમતિ વગર જવું ન જોઈએ. જે શ્રમણ-શ્રમણી અદ્યપશ્રુતવાળા અથવા અદ્યપારંભી હોય તેમણે એકલા પોતાના સંબંધીઓને ત્યાં ન જવું. જો જવું હોય તો બહુશ્રુત તથા બહુ આગમધારી શ્રમણ-શ્રમણીની સાથે જવું જોઈએ. શ્રમણ ગોચરી માટે પહેાંચે તે પહેલાં જે વસ્તુ તૈયાર થઈ ગઈ હોય તે ગ્રાહ્ય છે અને જે તૈયાર ન થઈ હોય તે અગ્રાહ્ય છે.

આચાર્ય, ઉપાધ્યાય જો બહારથી ઉપાશ્રયમાં આવે તો તેમના પગ લૂંછીને સાફ કરવા જોઈએ. તેમના લઘુનીત વિ ને યતનાપૂર્વક ભૂમિ ઉપર પરઠવા જોઈએ, યથાશક્તિ તેમની વૈયાવૃત્ય કરવી જોઈએ. ઉપાશ્રયમાં તેમની સાથે રહેવું જોઈએ. ઉપાશ્રયની બહાર જાય ત્યારે તેમની સાથે જવું જોઈએ. ગણાવચ્છેદક ઉપાશ્રયમાં રહે ત્યારે સાથે રહેવું જોઈએ અને ઉપાશ્રયથી બહાર જાય તો સાથે બહાર જવું જોઈએ.

શ્રમણ-શ્રમણીઓએ આચારાંગ વિ. આગમોના બાણકાર શ્રમણ-શ્રમણીઓની સાથે રહેવું કહ્યું છે અને બાણકાર વિનાની સાથે રહે તો પ્રાયશ્ચિત્તના ભાગીદાર બનવું પડે છે. કોઈ વિશેષ કારણે અન્ય ગચ્છમાંથી નીકળી આવનારા શ્રમણ-શ્રમણી જે નિર્દોષ હોય, આચારનિષ્ઠ હોય, સખલ દોષથી રહિત હોય, ક્રોધાદિથી અસ્પૃશિત હોય, પોતાના દોષોની આલોચના કરી શુદ્ધિ કરી લેતા હોય તો તેમની સાથે સમાનતાનો વ્યવહાર કરવો કહ્યું છે, અન્યથા નહીં.

સાતમા ઉદ્દેશકમાં એવું વિધાન છે કે સાધુએ સ્ત્રીને અને સાધ્વીએ પુરુષને દીક્ષા ન આપવી. કદાચ કોઈ એવા સ્થાનમાં કોઈ સ્ત્રીને વૈરાગ્યભાવના બાગૃત થઈ હોય અને નજીકમાં કોઈ સાધ્વીનો યોગ ન હોય તો તે એવી શરતે દીક્ષા આપે છે કે તે સાધ્વીનો યોગ થતાં તેને સોંપી દેશે. એવી જ રીતે સાધ્વી પણ પુરુષને દીક્ષા આપી શકે છે.

જે જગ્યાએ તસ્કર, બદમાશ અથવા દુષ્ટ વ્યક્તિનું પ્રાધાન્ય હોય ત્યાં શ્રમણીઓએ વિચરવું કહ્યું નથી કારણકે ત્યાં વસ્ત્રાદિના અપહરણ તથા વ્રતભંગ વિ.નો ભય રહે છે. શ્રમણો માટે એવો કોઈ નિયમ નથી.

કોઈ શ્રમણનો કોઈ શ્રમણની સાથે વૈરવિરોધ થઈ ગયો હોય અને તે વિકટ સ્થિતિમાં (ચાર વિ. નું નિવાસ હોય એવા સ્થાનમાં) આવી ગયો હોય તો ત્યાં જઈને તેની ક્ષમાયાચના કરવી જોઈએ પરંતુ સ્વસ્થાને રહીને નહિ. પરંતુ શ્રમણી પોતાના સ્થાને રહી ક્ષમાયાચના કરી શકે છે. સાધુ-સાધ્વીઓએ આચાર્ય, ઉપાધ્યાયના નિયંત્રણ વિના સ્વચ્છન્દરૂપથી પરિભ્રમણ કરવું કહ્યું નથી.

આઠમા ઉદ્દેશકમાં એ વાત પર વિવેચન કર્યું છે કે સાધુ એક હાથે ઉપાડી શકે તેટલી નાની અથવા મોટી શય્યા સંસ્તારકઃ ત્રણ દિવસમાં જેટલે દૂર જઈ શકે તેટલે દૂરથી લાવવી કહ્યું છે. કોઈ વૃદ્ધ નિર્ઝન્ય માટે જરૂર પડે તો પાંચ દિવસમાં જેટલું ચાલી શકાય તેટલે દૂરથી લાવવું કહ્યું છે. સ્થવિર માટે નીચે મુજબના ઉપકરણો કહ્યું નીચે છે. ઢંડ, પાત્ર, છત્ર, માત્રિકા, લાષ્ટિક (પીઠ પાછળ રાખવા માટે ઓશિકુ તથા પાટલો) ભિસ્ટી, (સ્વાધ્યાય વિ. માટે ઘેસવાનો પાટલો) ચેલ (વસ્ત્ર) ચેલ ચિત્તિભલિકા (કપડાનો પડદો) ચામડું, ચર્મકોશ (ચામડાની થેલી) ચર્મ-પતિછ (લપેટવા માટે ચામડાનો કટકો) આ ઉપકરણોમાંથી જે સાથે રાખવા યોગ્ય ન હોય તેમને ઉપાશ્રયની સમીપે કોઈ ગૃહસ્થને ત્યાં રાખી વખતોવખત તેનો ઉપયોગ કરી શકાય છે.

કોઈ સ્થાને અનેક શ્રમણો રહેતા હોય તેમાંથી કોઈ શ્રમણ કોઈ ગૃહસ્થને ત્યાં કોઈ ઉપકરણ ભૂલી ગયો હોય અને અન્ય શ્રમણ ત્યાં ગયો હોય તે વખતે ગૃહસ્થ એમ કહે કે આ ઉપકરણ આપના સમુદાયના સંતનું છે તો તે સંત ઉપકરણ લઈ સ્વસ્થાને આવે અને જેનું તે ઉપકરણ હોય તેને આપી દે. જો તે ઉપકરણ કોઈ સંતનું ન હોય તો પોતે તેનો ઉપયોગ ન કરે તેમ બીજાને ઉપયોગ કરવા માટે ન આપે. પરંતુ નિર્દોષ સ્થાને તેનો પરિત્યાગ કરી દે. જે શ્રમણ ત્યાંથી વિહાર કરી ગયો હોય તો તેની અન્વેષણા કરી પોતે જઈ તેની પાસે પહોંચાડી દે. જો તેની ખબર ન મળે તો એકાન્ત સ્થાને જઈ પ્રસ્થાપિત કરી દે.

આહારની ચર્ચા કરતા બતાવ્યું છે કે આઠ આસનો આહાર કરનાર અલ્પ આહારી, બાર આસનો આહાર કરનાર અપાર્થવમૌદ્ધરિક, સોળ આસનો આહાર કરનાર દ્વિભાગપ્રાપ્ત અવમૌદ્ધરિક, ચોવીસ આસનો આહાર કરનાર પ્રાસાવમૌદ્ધરિક, બત્રીસ આસનો આહાર કરનાર પ્રમાણપેતાહારી તથા બત્રીસ આસથી એક પણ આસ ઓછું લેનાર અવમૌદ્ધરિક (ઉણોદરી કરનાર) કહેવાય છે.

નવમા ઉદ્દેશકમાં બતાવ્યું છે કે શય્યાતરની આહારાદિની માલિકી હોય અથવા તેના ઉપર થોડો પણ અધિકાર હોય તો તે આહાર શ્રમણ શ્રમણીઓ માટે આહ્ય નથી. આમાં ભિક્ષુ પ્રતિમાઓનો પણ ઉલ્લેખ છે જેની ચર્ચા દશાશ્રુત-સ્કન્ધમાં કરી ગયા છીએ.

દસમા ઉદ્દેશકમાં યવમધ્યચન્દ્ર પ્રતિમા અથવા વજ્રમધ્યચન્દ્ર પ્રતિમાનું સ્વરૂપ બતાવતા કહ્યું છે કે જે પ્રતિમા જવના દાણા સમાન મધ્યમાં બંધી અને બન્ને બાજુ પાતળી હોય તે યવમધ્ય ચન્દ્ર પ્રતિમા છે. જે વજ્રસમાન મધ્યમાં પાતળી અને બન્ને બાજુ બંધી હોય તે વજ્રમધ્યચન્દ્ર પ્રતિમા છે. યવમધ્યચન્દ્ર પ્રતિમાનો ધારક શ્રમણ એક માસ સુધી પોતાના દેહ પ્રત્યેની આસક્તિ તણ જે કોઈ દેવ, મનુષ્ય કે તિર્યંચ સંબંધી અનુકૂળ કે પ્રતિકૂળ ઉપસર્ગો

આવે તેને સમભાવપૂર્વક સહન કરે છે અને શુકલ પક્ષની પ્રતિપદાને દિવસે એક દત્તિ આહારની અને એક દત્તિ પાણીની, દ્વિતીયામાં બે દત્તિ આહારની અને બે દત્તિ પાણીની ગ્રહણ કરે છે. એજ પ્રમાણે અનુક્રમે એક-એક દત્તિ વધારતો પૂનમને દિવસે ૧૫ દત્તિ આહારની અને ૧૫ દત્તિ પાણીની ગ્રહણ કરે છે. કૃષ્ણપક્ષમાં અનુક્રમે એક એક દત્તિ ઓછી કરતો જાય છે અને અમાસને દિવસે ઉપવાસ કરે છે. આને યવમધ્યચન્દ્ર પ્રતિમા કહે છે.

વજ્રમધ્યચન્દ્ર પ્રતિમામાં કૃષ્ણપક્ષની પ્રતિપદાને દિવસે ૧૫ દત્તિ આહારની અને ૧૫ દત્તિ પાણીની ગ્રહણ કરવામાં આવે છે તેને પ્રતિદિન એક એક દત્તિ ઓછી કરતાં અમાસને દિવસે એક દત્તિ આહારની અને એક દત્તિ પાણીની ગ્રહણ કરવામાં આવે છે. શુકલ પક્ષમાં અનુક્રમે એક એક દત્તિ વધારતા પૂર્ણિમાને રોજ ઉપવાસ કરવામાં આવે છે. એ જ પ્રમાણે ૩૦ દિવસની પ્રત્યેક પ્રતિમાના પ્રારંભના ૨૯ દિવસ દત્તિ અનુસાર આહાર અને અન્તિમ દિવસે ઉપવાસ કરવામાં આવે છે.

વ્યવહારના આગમ, શ્રુત, આજ્ઞા, ધારણા અને જીત વ્યવહાર એમ પાંચ પ્રકાર છે. આમાં આગમનું સ્થાન પ્રથમ છે અને પછી અનુક્રમે તેમની ચર્ચા વિસ્તારથી ભાષ્યમાં કરવામાં આવી છે.

સ્થવિરના જાતિસ્થવિર, સૂત્રસ્થવિર અને પ્રવ્રજ્યા સ્થવિર આમ ત્રણ ભેદ છે. ૬૦ વર્ષની આયુષ્યવાળો શ્રમણ જાતિસ્થવિર અથવા વયસ્થવિર કહેવાય છે. ઠાણાંગ, સમવાયાંગનો જ્ઞાતા સૂત્રસ્થવિર અને દીક્ષા ધારણ કર્યાને ૨૦ વર્ષ થયા હોય તેથી વધુ દીક્ષા પર્યાયવાળા નિર્બંધને પ્રવ્રજ્યાસ્થવિર કહે છે.

શૈક્ષભૂમી ત્રણ પ્રકારની છે-સપ્તરાત્રિંદિની, ચાતુર્માસિકી અને છમાસિકી. આઠ વર્ષથી ઓછી ઉંમરવાળા બાળક-બાળિકાઓને દીક્ષા આપવી કલ્પતી નથી. જેમની ઉંમર નાની છે તેઓ આચારાંગ સૂત્રના ભણવાના અધિકારી નથી. ઓછામાં ઓછા ત્રણ વર્ષની દીક્ષાપર્યાયવાળા સાધુને આચારાંગ ભણાવવું કલ્પે છે. ચાર વર્ષની દીક્ષાપર્યાય-વાળાને સૂત્રકૃતાંગ, પાંચ વર્ષની દીક્ષાપર્યાયવાળાને દશાશ્રુતસુન્ધ, કલ્પ (મૂહુત્કલ્પ) અને વ્યવહારસૂત્ર, આઠ વર્ષની દીક્ષાવાળાને સ્થાનાંગ અને સમવાયાંગ, દશ વર્ષની દીક્ષાવાળાને વ્યાખ્યાપ્રજ્ઞિત (ભગવતી), અગિયાર વર્ષની દીક્ષાવાળાને લઘુવિમાનપ્રવિભક્તિ, મહાવિમાનપ્રવિભક્તિ, અંગચૂલિકા, વંગચૂલિકા અને વિવાહચૂલિકા, બાર વર્ષની દીક્ષાવાળાને અરૂણોપપાતિક, ગરૂલોપપાતિક, ધરણોપપાતિક, વૈશ્રમણોપપાતિક અને વેલંઘરોપપાતિક, તેર વર્ષની દીક્ષાવાળાને ઉપસ્થાનશ્રુત, સમુપસ્થાનશ્રુત, દેવેન્દ્રોપપાત અને નાગપરિચાપનિકા, ચૌદ વર્ષની દીક્ષાવાળાને સ્વપ્નભાવના, પંદર વર્ષની દીક્ષાવાળાને ચારણભાવના, સોળ વર્ષની દીક્ષાવાળાને વેદનીશતક, સત્તર વર્ષની દીક્ષાવાળાને આશીવિષભાવના, અઠાર વર્ષની દીક્ષાવાળાને દષ્ટિવિષભાવના, ઓગણીસ વર્ષની દીક્ષાવાળાને દષ્ટિવાહ અને વીસ વર્ષની દીક્ષાવાળાને બધા પ્રકારના શાસ્ત્રો ભણાવવા કલ્પે છે.

વૈયાવૃત્ય (સેવા) દશ પ્રકારની બતાવી છે, ૧-આચાર્યની વૈયાવૃત્ય ૨-ઉપાધ્યાયની વૈયાવૃત્ય એ જ પ્રમાણે ૩-સ્થવિરની ૪-તપસ્વીની ૫-શૈક્ષ-છાત્રની, ૬-જ્ઞાન-રૂઝની ૭-સાધર્મિકની, ૮-કુલની, ૯-ગણની અને ૧૦-સંઘની વૈયાવૃત્ય. આ દશ પ્રકારની વૈયાવૃત્યથી મહાનિર્જરા થાય છે.

આ પ્રમાણે પ્રસ્તુત સૂત્રની અનેક વિશેષતાઓ છે. આમાં સ્વાધ્યાય ઉપર વિશેષપણે ભાર આપવામાં આવ્યો છે. અયોગ્ય કાળમાં સ્વાધ્યાય કરવાનો નિષેધ કર્યો છે અને અનધ્યાય કાળની વિવેચના કરી છે શ્રમણુ-શ્રમણીઓ વચ્ચે અધ્યયનની સીમાઓ નિર્મિત કરી છે. આહારના કવલાહારી, અલ્પાહારી અને ઉણોદરીનું વર્ણન છે. આચાર્ય, ઉપાધ્યાય માટે વિહારના નિયમો પ્રતિપાદિત કર્યા છે. આલોચના અને પ્રાયશ્ચિતની વિધિઓનું આમાં વિસ્તૃત વિવેચન છે. સાધ્વિઓના નિવાસ, અધ્યયન, ચર્ચા તથા ઉપધાન, વૈયાવૃત્ય તથા સંઘવ્યવસ્થાના નિયમોપનિયમનું વિવેચન છે. આના રચયિતા શ્રુતકૈવળી ભદ્રજાહુ માનવામાં આવે છે.

૩ - ખુલ્લકલ્પ

ખુલ્લકલ્પનું છેલ્લું સૂત્રોમાં ગૌરવપૂર્ણ સ્થાન છે. અન્ય છેલ્લું સૂત્રોની જેમ આ સૂત્રમાં પણ શ્રમણોના આચાર સંબંધી વિધિ-નિષેધ, ઉત્સર્ગ - અપવાદ, તપ, પ્રાયશ્ચિત વિ. ઉપર ચિન્તન કરવામાં આવ્યું છે. આમાં છ ઉદ્દેશક છે. ૮૧ અધિકાર છે. ૪૭૩ શ્લોકપ્રમાણુ ઉપલબ્ધ મૂળપાઠ છે. ૨૦૬ સૂત્રસંખ્યા છે.

પ્રથમ ઉદ્દેશકમાં ૫૦ સૂત્રો છે. પહેલાના પાંચ સૂત્રો તાલપ્રલંબ વિષયક છે. નિર્ગન્થ અને નિર્ઞન્થિયો માટે તાલ અને પ્રલંબ ગ્રહણ કરવાનો નિષેધ છે. આમાં અપકવ અને અખંડ તાલકૂલ તથા તાલમૂળ ગ્રહણ કરવા નહિ પરંતુ વિકારિત, પકવ તાલ પ્રલંબ લેવા કલ્પે છે એમ પ્રતિપાદિત કરવામાં આવ્યું છે. વિ.

માસકલ્પ વિષયક નિયમોમાં શ્રમણોને ઋતુબદ્ધકાળ - હેમન્ત અને ગ્રીષ્મ ઋતુના ૮ માસમાં એકસ્થાને રહેવા સંબંધી વધારેમાં વધારે કેટલો સમય રહેવું તેનું વિધાન કર્યું છે. શ્રમણોને સપરિણેપ (કોટ-પરામાં નિમ્નોક્ત ૧૬ પ્રકારના સ્થાનોમાં વર્ષાઋતુ સિવાય અન્ય સમયમાં એકી સાથે એક માસથી વધુ રહેવું કલ્પતું નથી.

૧ - ગ્રામ- (જ્યાં રાજ્ય તરફથી ૧૮ પ્રકારના કર લેવામાં આવતા હોય)

૨ - નગર- (જ્યાં ૧૮ પ્રકારના કર ન લેવાતા હોય)

૩ - ખેટ - (જે ગામની આરે તરફ માટીની દીવાલ હોય)

૪ - કુર્ણટ- (જ્યાં વસ્તી ઓછી હોય)

૫ - મડંબ- (જેની પછી અલી ગાઉ સુધી કોઈ ગામ ન હોય)

૬ - પત્તન- (જ્યાં ખાદી વસ્તુઓ પ્રાપ્ત થતી હોય)

૭ - આકર- (જ્યાં ધાતુની ખાણો હોય)

૮ - દ્રાણ્યુખ- (જ્યાં જળ અને સ્થળને મેળવનાર જમીન હોય, જ્યાં સમુદ્રી માલ આવીને ઉતરતો હોય- ખંદર કહેવાય છે)

૯ - નિગમ- (જ્યાં બ્યાપારીઓની વસતિ હોય)

૧૦-રાજધાની-(જ્યાં રાજાને રહેવા માટે મહેલ વિ. હોય)

૧૧-આશ્રમ-(જ્યાં તપસ્વી વિ. રહેતા હોય)

૧૨-નિવેશ-સન્નિવેશ (જ્યાં સાર્થવાહ આવીને ઊતરતા હોય)

૧૩-સંબાધ-સંબાહ (જ્યાં ખેડૂત લોકો રહેતા હોય અથવા ગામના લોકો ધણુ વિ.ની રક્ષા માટે ગામથી બહાર પર્વત, ગુફા વિ.માં આવીને રહેતા હોય.

૧૪-ઘોષ- (જ્યાં ગાય વિ. ચરાવનારા ગોવાળ-ભરવાડ વિ. રહેતા હોય)

૧૫-અશિકા-(ગામને અડધો, ત્રીજો કે ચોથો ભાગ)

૧૬-પુટલેહન-(જ્યાં ગામના વેપારીઓ પોતાની ચીજો વેચવા આવતા હોય તે)

નગરના કોટની અંદર તથા બહાર એક-એક માસ સુધી રહી શકાય છે. અંદર રહ્યા હોય ત્યારે ભિક્ષા અંદરથી લેવી જોઈએ અને બહાર રહેતા હોય ત્યારે બહારથી. શ્રમણીઓ જે માસ અંદર અને જે માસ બહાર રહી શકે છે. જે ગઠને એક જ દ્વાર હોય ત્યાં નિર્ઞન્થ અને નિર્ઞન્થિયોએ એક સાથે રહેવાનો નિષેધ છે. પરંતુ અનેક દ્વાર હોય તો રહી શકાય છે.

જે ઉપાશ્રયની આરે ખાજુ અનેક ઠુકાનો હોય, અનેક દ્વાર હોય ત્યાં સાધ્વીઓએ ન રહેવું જોઈએ. પરંતુ સાધુ યતનાપૂર્વક રહી શકે છે. જે સ્થાન પૂર્ણ રૂપથી ખુલ્લું હોય, દ્વાર ન હોય ત્યાં સાધ્વીઓએ રહેવું કલ્પતું નથી. કઠાચ અપવાદરૂપે ઉપાશ્રય કે સ્થાન ન મળે તો પડદો લગાડી રહી શકાય છે. નિર્ઞન્થો માટે ખુલ્લા સ્થાનમાં પણ રહેવું કલ્પે છે. નિર્ઞન્થ અને નિર્ઞન્થિયોને કપડાની મચ્છરદાની રાખવા તથા ઉપયોગ કરવાની અનુમતિ આપી છે.

નિર્ઞન્થ તથા નિર્ઞન્થિયોએ જળાશયની પાસે ઊભા રહેવું, ખેસવું, સૂવું, ખાવું, પીવું, સ્વાધ્યાય વિ. કરવું કલ્પતું નથી.

ન્યાં વિકારોત્પાદક ચિત્રો હોય ત્યાં શ્રમણ-શ્રમણીઓએ રહેવું કલ્પતું નથી. મકાન માલિકની અનુમતિ વિના ત્યાં રહેવું કલ્પતું નથી. જે મકાનની વચ્ચે થઈને રસ્તો હોય અને ન્યાં ગૃહસ્થો રહેતા હોય ત્યાં શ્રમણ-શ્રમણીઓએ ન રહેવું જોઈએ.

કોઈ શ્રમણને આચાર્ય, ઉપાધ્યાય, શ્રમણ અથવા શ્રમણી સાથે પરસ્પર ઝઘડો થઈ ગયો હોય તો પરસ્પર ક્ષમાયાચના કરવી જોઈએ. જે શાંત રહે છે તે આરાધક છે. શ્રમણધર્મનો સાર ઉપશમ છે. 'ઉચ્ચમસાર' સામણુ'

વર્ષાવાસમાં વિહારનો નિષેધ છે પરંતુ હેમન્ત તથા ગ્રીષ્મ ઋતુમાં વિહારનું વિધાન છે. જે ક્ષેત્ર પ્રતિકૂળ હોય ત્યાં નિર્ઝન્ય-નિર્ઝન્યણીઓએ વારંવાર વિચરવું નિષિદ્ધ છે, કારણ કે સંયમની વિરાધના થવાની સંભાવના છે તેથી પ્રાયશ્ચિતનું વિધાન છે.

ગૃહસ્થને ત્યાં ભિક્ષા માટે અથવા શૌચાદિ માટે બહાર જાય તે વખતે જે કોઈ ગૃહસ્થ વસ્ત્ર, પાત્ર, કંબલ વિ માટે આમંત્રણ આપે તો તે વસ્ત્રાદિ ઉપકરણો લઈને આચાર્ય પાસે ઉપસ્થિત થવું જોઈએ અને આચાર્યની અનુમતિ પ્રાપ્ત થાય પછી જ તેને ઉપયોગમાં લેવા જોઈએ. આ જ પ્રમાણે શ્રમણી માટે પ્રવર્તિનીની આજ્ઞા લેવી આવશ્યક છે.

શ્રમણ-શ્રમણીઓ માટે રાત્રિના સમયે અથવા અસમયે આહારાદિ ગ્રહણ કરવાનો નિષેધ કર્યો છે. એ જ પ્રમાણે વસ્ત્ર, પાત્ર, કંબલ, રજોહરણુ વિ. પણ ગ્રહણ કરવાનો નિષેધ છે. અપવાદ તરીકે કદાચ ચૌર શ્રમણ-શ્રમણીઓના વસ્ત્રો ચોરીને લઈ ગયો હોય અને તે ફરી પાછા મળી ગયા હોય, તો રાત્રિમાં તે લઈ શકાય છે. જે તે વસ્ત્રો તસ્કરોએ પહેર્યા હોય, પછી સ્વચ્છ કર્યા હોય, રંગ્યા હોય અથવા ધૂપાદિ સુગંધિત પદાર્થોથી વાસિત કર્યા હોય તો પણ ગ્રહણ કરી શકાય છે.

નિર્ઝન્ય તથા નિર્ઝન્યણીઓએ રાત્રિના સમયે અથવા અકાળે વિહાર ન કરવો જોઈએ પરંતુ જે ઉચ્ચારભૂમિ વિ. હેતુથી અપવાદરૂપે જવું પડે તો એકલો ન જાય પરંતુ અન્ય સાધુને સાથે લઈને જાય.

નિર્ઝન્ય તથા નિર્ઝન્યણીઓ માટે વિહારક્ષેત્રની મર્યાદા પર ચિન્તન કરવામાં આવ્યું છે. પૂર્વમાં અંગદેશ અને મગધ સુધી, દક્ષિણમાં કૌસાંબી સુધી, પશ્ચિમમાં રથૂણા સુધી તથા ઉત્તરમાં કુણ્ણાલા સુધી આ આર્યક્ષેત્રો છે. આર્યક્ષેત્રમાં વિચરવાથી જ્ઞાન-દર્શનની વૃદ્ધિ થાય છે. અનાર્યક્ષેત્રમાં જતાં જે રત્નત્રયની હાનિની સંભાવના ન હોય તો ત્યાં જઈ શકે છે.

બીજા ઉદ્દેશકમાં ઉપાશ્રય સંબંધી વિવેચન ૧૨ સૂત્રોથી કર્યું છે. જે ઉપાશ્રયમાં શાલી, વ્રીહિ, મગ, અડક વિ. દાણા વેરાયેલાં હોય ત્યાં શ્રમણ-શ્રમણીઓએ થોડો વખત પણ રહેવું ન જોઈએ, પરંતુ એક ખૂણામાં ઢગલારૂપે પડેલા હોય તો ત્યાં હેમન્ત તથા ગ્રીષ્મ ઋતુમાં રહેવું કલ્પે છે. જે કોઠારમાં સાચવીને રાખ્યા હોય તો વર્ષાવાસમાં પણ રહેવું કલ્પે છે.

જે સ્થળે સુરાવિકટ (મદિરા) સૌવીર વિકટ (કાંજી) વિ. રાખેલાં હોય તે સ્થળે થોડો વખત પણ સાધુ-સાધ્વી-ઓએ ન રહેવું જોઈએ^૧ યદિ કોઈ કારણથી અન્વેષણા કરવા છતાં પણ અન્ય સ્થાન પ્રાપ્ત ન થાય તો શ્રમણ ત્યાં બે રાત રહી શકે છે, પરંતુ વધારે નહિ. વધારે રહેવાથી છેદ અથવા પરિહારનું પ્રાયશ્ચિત આવે છે.^૨ એવી જ રીતે શીતોદક વિકટકુંભ, ઉષ્ણોદક વિકટકુંભ, જ્યોતિ, દીપક વિ.થી યુક્ત એવા ઉપાશ્રયમાં પણ ન રહેવું જોઈએ.

એવી જ રીતે એક અથવા અનેક મકાનના માલિક હોય તેની પાસેથી આહારાદિ ન લેવા જોઈએ. તેમાં જે એક મુખ્ય હોય તો તેને છોડી બીજા પાસેથી લઈ શકાય છે. અહીં શય્યાતર મુખ્ય છે કે જેની ઉતરવા માટે આજ્ઞા લેવામાં આવે છે. આ પ્રમાણે શય્યાતરના વિવિધ પાસાઓ ઉપર ચિન્તન કરવામાં આવ્યું છે.

૧. સુરાવિકટ^૧ પિષ્ટનિષ્પન્નમ્, સૌવીર વિકટ^૨ નુ પિષ્ટવર્ગે^૩ ગુણદિ દ્રવ્યોનિષ્પન્નમ્ ।

૨. 'છિદ્રો વા' પંચરાત્રિનિદવાદિઃ પરિહારોવા' માસ લધુકાદિસ્તપો વિશેષો ભવતીતિ સૂત્રાર્થઃ ।

નિર્ઞન્થ અને નિર્ઞન્થણીઓએ જાગિક, ભાંગિક, સાનક, પોતક અને તિરિપટ્ટક^૧ એમ પાંચ પ્રકારના વસ્ત્રો લેવા કહ્યે છે. તેમ જ ઔર્ણિક, ઔષ્ટિક, સાનક, વચ્ચક-ચિપ્પક, મુંજચિપ્પક આમ પાંચ પ્રકારના^૨ રજોહરણુ રાખવા કહ્યે છે.

ત્રીજા ઉદ્દેશકમાં નિર્ઞન્થોએ નિર્ઞન્થણીઓના ઉપાશ્રયમાં બેસવું, સૂવું, ખાવું, પીવું, સ્વાધ્યાય, ધ્યાન, કાયોત્સર્ગ વિ. કરવું કહ્યતું નથી. એ જ પ્રમાણે નિર્ઞન્થણીઓએ નિર્ઞન્થોના ઉપાશ્રય વિ.માં બેસવું, ખાવું, પીવું વિ. ક્રિયાઓ કરવી કહ્યતી નથી. ત્યાર પછીના ચાર સૂત્રોમાં ચર્મવિષયક, ઉપલોગ વિના સંબંધમાં કહ્યાકહ્યની ચર્ચા કરવામાં આવેલ છે.

વસ્ત્રોના સંબંધમાં ચર્ચા કરતાં કહ્યું કે વસ્ત્રો શ્વેત હોવા જોઈએ, રંગીન નહિ. તેમ જ શું શું લેવું, શું શું ન લેવું વિ.નું વિધાન કર્યું છે, દીક્ષા લેતી વખતે વસ્ત્રોની મર્યાદાનું વર્ણન કર્યું છે. વર્ષાવાસમાં વસ્ત્ર લેવાનો નિષેધ છે પરંતુ હેમન્ત તથા શ્રીષ્ઠ ઋતુમાં જરૂર પ્રમાણે વસ્ત્રો લેવામાં હરકત નથી. તેમ જ વસ્ત્રના વિભાજન સંબંધમાં પણ ચિન્તન કર્યું છે.

નિર્ઞન્થ-નિર્ઞન્થણીઓએ ગૃહસ્થના ઘરોમાં બેસવું, સૂવું વિ. કહ્યતું નથી. પરંતુ રોગી, વૃદ્ધ, તપસ્વી, અથવા મૂર્ચ્છિતપણાની સ્થિતિમાં હોય-આવા વિશેષ કારણોને લીધે બેસવા આદિમાં આપત્તિ નથી પરંતુ પ્રવચનાદિ કરી શકે નહિ. એકાદ ગાથાનો અર્થ કહેવો હોય તો બોલા બોલા કરી શકે છે.

નિર્ઞન્થ-નિર્ઞન્થણીઓએ પ્રાતિહારિક વસ્તુઓ તેના માલિકને પાછી આપ્યા વગર વિહાર કરવો કહ્યતો નથી. જો કોઈ વસ્તુ તેની ચોરાઈ ગઈ હોય તો તેની અન્વેષણા કરવી જોઈએ અને મળે એટલે શય્યાતરને પાછી આપી દેવી જોઈએ. કઠાચ તેની જરૂર હોય તો તેની આજ્ઞા લઈ તેનો ઉપયોગ કરી શકે છે.

ચોથા ઉદ્દેશકમાં અપ્રહસેવન તથા શત્રિલોજન વિ. વ્રતોના સંબંધમાં દોષ લાગ્યા હોય તો પ્રાયશ્ચિત્તનું વિધાન કરવામાં આવ્યું છે.

પંડક, નપુંસક તથા વાતિક વ્રતજન્યા માટે અયોગ્ય છે, તેમની સાથે સંલોગ (એક સાથે લોજન પાનાદિ) કરવા નિષિદ્ધ છે.

અવિનીત, રસલોહી તથા કોંધીને શાસ્ત્ર ભણાવવા અનુચિત છે. કુષ્ટ, મૂઠ અને દુર્વિક્કઘ આ ત્રણે વ્રતજન્યા અને ઉપદેશના અનધિકારી છે.

નિર્ઞન્થણી રૂઘ્ણ અવસ્થામાં અથવા કોઈ અન્ય કારણથી પોતાના પિતા, ભાઈ, પુત્ર વિ.નો આધાર લઈને બેસતી ઉઠતી હોય અને તે સાધુના આધારની ઇચ્છા કરે તો ચાતુર્માસિક પ્રાયશ્ચિત્ત આવે છે. એવી જ રીતે નિર્ઞન્થ, માતા, પત્ની, પુત્રી વિ.ના આધારે ઉઠતા બેસતા હોય ત્યારે કોઈ સાધ્વીના ટેકાની ઇચ્છા કરે તો તેને પણ ચાતુર્માસિક પ્રાયશ્ચિત્ત આવે છે કારણકે તેથી અતુર્થવ્રતના ખંડનની સંભાવના હોવાથી પ્રાયશ્ચિત્તનું વિધાન કર્યું છે.

નિર્ઞન્થ તથા નિર્ઞન્થણીઓએ કાલાતિકાન્ત, ક્ષેત્રાતિકાન્ત અશન-પાનાદિ અડહુ કરવા કહ્યતા નથી. પ્રથમ પહોર (પોરિસી)નો લાવેલો આહાર ચોથી પોરિસી સુધી રાખવો કહ્યતો નથી. કઠાચ ભૂલથી રહી જાય તો પરહી દેવો જોઈએ. ઉપયોગ કરે તો પ્રાયશ્ચિત્તનું વિધાન છે. જો ભૂલથી અનેષણીય, સ્નિગ્ધ, અશનાદિ ભિક્ષામાં આવી ગયા હોય તો અનુપસ્થાપિત શ્રમણો કે હજી જેમનામાં મહાવ્રતની સ્થાપના કરવામાં આવી નથી તેમને આપી દેવા જોઈએ. જો તેઓ ઉપસ્થિત ન હોય તો નિર્દોષ સ્થાન ઉપર પરહી દેવા જોઈએ.

આચેલકયાદિ કહ્યમાં સ્થિત શ્રમણો માટે નિર્મિત આહારાદિ અકહ્યસ્થિત શ્રમણો માટે કહ્યનીય છે, જે

૧. જંગમા : ત્રસા : તદવયવનિષ્પન્નં જંગમિકમ્, ભંગા અતસી તન્મયં ભાંગિકમ્, સનસૂત્રમયં સાનકમ્, પોતકં કર્પાસિકમ્, તિરીટ : વૃક્ષવિશેષ-સ્તસ્ય ય : પટ્ટો વલ્કલક્ષણસ્તન્નિષ્પન્નં. તિરિટપટ્ટકં નામ્ પંચમમ । - ઉદ્દેશક ૨ સૂત્ર ૨૪

૨. ઔર્ણિકં ઊરણિકનામૂર્ણાભિર્નિવૃત્તમ, 'ઔષ્ટિકં' ઉષ્ણેમભિર્નિવૃત્તમ, 'સાનકં' સનવૃક્ષવલ્કાત્ જાતમ, 'વચ્ચકઃ' વૃક્ષવિશેષસ્તસ્ય 'ચિપ્પકઃ' કુટ્ટિતઃ ત્વચુપઃ તેન નિષ્પન્નં વચ્ચકચિપ્પકમ્, 'મુંજઃ' શરસ્તમ્બસ્તસ્ય ચિપ્પકાદ્ જનં મુંજ ચિપ્પકં નામ પંચમમિતિ ! -ઉદ્દેશક ૨ સૂ. ૨૫

આહારાદિ અકલ્પસ્થિત શ્રમણો માટે નિર્મિત હોય તે કલ્પસ્થિત શ્રમણો માટે અકલ્પ્ય હોય છે. અહીં કલ્પસ્થિતનો અર્થ છે 'પંચયામધર્મપ્રતિપન્ન' અને અકલ્પસ્થિત ધર્મનો અર્થ છે, 'ચતુર્થામ ધર્મ પ્રતિપન્ન.'

કેઇ નિર્ઝન્યને જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવા નિમિત્તે અન્ય ગણમાં ઉપસંપદા લેવા જવું હોય તો આચાર્યની અનુમતિ આવશ્યક છે. એ જ પ્રમાણે આચાર્ય, ઉપાધ્યાય, ગણાવચ્છેદક વિ.ને પણ જો અન્ય ગણમાં ઉપસંપદા લેવી હોય તો પોતાના સમુદાયની યોગ્ય વ્યવસ્થા કરીને જ અન્ય ગણમાં સમ્મિલિત થવું જોઈએ.

સંધ્યા સમયે અથવા રાત્રિમાં કેઇ શ્રમણ અથવા શ્રમણી કાળધર્મને પ્રાપ્ત થઈ જાય તો ખીજા શ્રમણ-શ્રમણી-ઓએ તે મૃત શરીરની આખી રાત સાવધાનીપૂર્વક સંભાળ રાખવી જોઈએ. પ્રાતઃ ગૃહસ્થને ત્યાંથી વાંસ વિ. લાવીને મૃતકને તેની સાથે આંધ્રીને દૂર જંગલમાં નિર્દોષ ભૂમિ ઉપર પ્રસ્થાપિત કરી નાખવું જોઈએ, અને પાછા આવી વાંસ વિ. ગૃહસ્થને આપી દેવા જોઈએ.

શ્રમણને કેઇ ગૃહસ્થ સાથે કઠીક કલહ ઝઘડો થઈ ગયો હોય તો તેને શાંત કર્યા વગર સિક્ષાચરી કરવી કલ્પતી નથી.

પરિહાર વિશુદ્ધ ચારિત્ર ગ્રહણ કરવાની ઇચ્છાવાળા શ્રમણને વિધિ સમજાવવા માટે પારણાના દિવસે સ્વયં આચાર્ય, ઉપાધ્યાય તેની પાસે જઈને આહાર અપાવે છે અને સ્વસ્થાનકે આજી પરિહાર વિશુદ્ધ ચારિત્રનું પાલન કેવી રીતે કરવું તેની વિધિ બતાવે છે.

શ્રમણ-શ્રમણીઓએ ગંગા, યમુના, સરયુ, કોશિકા, મહી આ પાંચ મહાનદીઓમાંથી મહિનામાં એકથી અધિક પાર કરવી ન જોઈએ. ઐરાવતી વિ. છીછરી નદીઓ મહિનામાં બે-ત્રણ વખત પાર કરી શકાય છે.

શ્રમણ-શ્રમણીઓએ ઘાસની એવી નિર્દોષ ઝૂંપડીમાં જ્યાં સારી રીતે ઊભા રહી ન શકાય તેમાં હેમન્ત તથા તથા ઔષ્ઠ ઋતુમાં રહેવું વર્જ્ય છે. જો નિર્દોષ તુણાદિથી બનેલી હોય અને બે હાથથી નીચી ઝૂંપડી હોય તો વર્ષા ઋતુમાં ત્યાં ન રહી શકાય, પરંતુ બેડાથથી ઊંચી હોય તો ત્યાં વર્ષા ઋતુમાં રહી શકાય છે.

પાંચમા ઉદ્દેશકમાં બતાવ્યું છે કે જો કેઇ દેવ સ્ત્રીનું રૂપ બનાવી સાધુનો હાથ પકડે અને તે સાધુ તેના મુલાયમ સ્પર્શને સુખરૂપ માને તો તેને મૈથુન પ્રતિસેવન જેટલો દોષ લાગે છે અને તેને ચાતુર્માસિક ગુરુ પ્રાયશ્ચિત આવે છે. એ જ પ્રમાણે સાધ્વીને પણ તેના વિરુદ્ધ લિંગી એવા પુરુષનો સ્પર્શ થતાં સુખરૂપ માને તો ચાતુર્માસિક ગુરુ પ્રાયશ્ચિત આવે છે.

કેઇ શ્રમણ કલેશને શાંત પાડ્યા વગર જ અન્ય ગણમાં જઈને મળી જાય અને તે ગણના આચાર્યને જ્ઞાન થાય કે શ્રમણ ક્યાંકથી કલહ કરીને આવેલ છે તો તેને પાંચ રાત દિવસનો છેદ આપવો જોઈએ અને તેને શાંતિથી સમજાવી તેના પોતાના ગણમાં પાછો મોકલી દેવો જોઈએ.

સશકત અથવા અશકત શ્રમણ સૂર્યોદય થઈ ગયો છે અથવા હજી અસ્ત થયો નથી એમ સમજીને જો આહારાદિ કરે અને પછી તેને એમ જણાય કે હજી તો સૂર્યોદય થયો જ નથી અથવા અસ્ત થઈ ગયો છે તો તેણે આહારાદિનો તત્ક્ષણ ત્યાગ કરી દેવો જોઈએ. આમ કરવાથી તેને રાત્રિભોજનનો દોષ લાગતો નથી. સૂર્યોદય અને સૂર્યાસ્ત પ્રત્યે શંકાશીલ થઈને આહારાદિ ગ્રહણ કરનારને રાત્રિભોજનનો દોષ લાગે છે. શ્રમણ-શ્રમણીઓએ રાત્રિમાં ઓઠકાર વિ. ને લીધે મોઢામાં અન્ન વિ. આવી જાય તો તેને તરત જ ખહાર થૂંકી દેવું જોઈએ.

જો આહારાદિમાં બેઘન્દ્રિયાદિ જીવ પડી જાય તો યતનાપૂર્વક કાઢીને આહારાદિ કરવો જોઈએ. જો નીકળી શકે તેવી સ્થિતિમાં ન હોય તો એકાન્ત નિર્દોષ સ્થાનમાં પરિસ્થાપન કરી નાખવું જોઈએ. આહારાદિ લેતી વખતે કઠાચ સચેત પાણીના ટીપાં આહારાદિમાં પડી જાય અને તે આહાર ગરમ હોય તો તે ખાવામાં કિચિત્ માત્ર પણ દોષ નથી કારણ કે તેમાં પડેલાં ટીપાં અચેત થઈ જાય છે. જો આહાર ઠરી ગયો હોય-- ઠંડો હોય તો તે ન પોતે ખાવો જોઈએ તેમ ન બીજાને ખવરાવવો જોઈએ; પરંતુ એકાન્ત સ્થાને પરઠી દેવો જોઈએ.

નિર્ગ્રંથણીએ એકાકી રહેવું, નળન રહેવું, પાત્રરહિત રહેવું, આમાદિની બહાર આતાપના લેવી, ઉત્કટકાસન, વીરાસન, કંડાસન, લગુડશાથી આદિ આસને બેસીને કાયોત્સર્ગ કરવો વિ. વગર્ય છે.

નિર્ગ્રંથ-નિર્ગ્રંથણીઓએ પરસ્પર મોક (પેશાબ અથવા થૂંક) નું આચમન કરવું અકલ્પ્ય છે પરંતુ રોગાદિ કારણે તે ગ્રહણ કરી શકાય છે.

પરિહારકલ્પમાં સ્થિત ભિક્ષુએ સ્થવિર વિ.ના આદેશથી અન્યત્ર જવું પડે તો તરત જ જવું જોઈએ અને કાર્ય પૂર્ણ કરીને તરત પાછું આવી જવું જોઈએ. જો આરિત્રમાં કોઈ પણ પ્રકારનો દોષ લાગે તો પ્રાયશ્ચિત લઈને શુદ્ધિ કરી લેવી જોઈએ.

છટ્ટા ઉદ્દેશકમાં એમ બતાવ્યું છે કે નિર્ગ્રંથ નિર્ગ્રંથણીઓએ અલીક (જૂક) વચન, હીલનાના વચનો, તિસ્કારના શબ્દો, કઠોર વચન, ગાહસ્થિક વચન, શાંત પડેલા કલહને ફેરી પાછું તાજું કરાવનાર વચનો-આમ છ પ્રકારના વચનો ન બોલવા જોઈએ.

પ્રાણુતિપાત, મૃષાવાદ, અદ્વતાદાન, અવિરતિ-અપ્રહ્લ, નયુંસક, દાસ વિ.ના આરોપ લગાડનારને પ્રાયશ્ચિત આવે છે.

નિર્ગ્રંથના પગમાં કાંટો લાગ્યો હોય અને તે કાઢવામાં પોતે અસમર્થ હોય તો તેને અપવાદરૂપે નિર્ગ્રંથણી કાઢી શકે છે. તેવી જ રીતે નદી વિ.માં ફૂળવા, પડવા, લપસવા આદિનો પ્રસંગ આવે તો સાધુ સાધ્વીનો હાથ પકડીને તેને બચાવી શકે છે. તે જ પ્રમાણે વિક્ષિપ્ત ચિત્ત (ગાંડપણની સ્થિતિ) વાળી નિર્ગ્રંથને પોતાના હાથે પકડીને તેના સ્થાને પહોંચાડી દે તેવી જ રીતે વિક્ષિપ્ત સાધુને પણ સાધ્વી હાથ પકડીને તેના સ્થાને પહોંચાડી દે તો દોષ લાગતો નથી. પરંતુ આ સ્મરણુ રાખવું જોઈએ કે આ અપવાદિક સૂત્ર છે. આમાં વિકાર ભાવના નથી પરંતુ પરસ્પરના સંયમની સુરક્ષાની ભાવના છે.

છ પ્રકારની કલ્પસ્થિતિ છે. સામાયિક સંયતકલ્પસ્થિતિ, છેદોપસ્થાનીય સંયત કલ્પસ્થિતિ, નિર્વિશમાન કલ્પસ્થિતિ, નિર્વિષ્ટકાયિક કલ્પસ્થિતિ, જિનકલ્પસ્થિતિ અને સ્થવિર કલ્પસ્થિતિ. સાધુની મર્યાદાને કલ્પસ્થિતિ કહેવાય છે.

આ પ્રમાણે બૃહત્કલ્પમાં શ્રમણ-શ્રમણીઓના જીવન અને વ્યવહારથી સંબંધિત અનેક મહત્વપૂર્ણ તથ્યો ઉપર પ્રકાશ પાડ્યો છે. આ જ આ શાસ્ત્રની વિશેષતા છે.

☆

૪- દશાશ્રુતસ્કન્ધ

દશાશ્રુતસ્કન્ધ આ ચોથું છેદસૂત્ર છે. ઠાણાંગમાં તેનું બીજું નામ 'આચારદશા' બતાવ્યું છે. દશાશ્રુતસ્કન્ધમાં દશ અધ્યયનો છે તેથી આનું નામ દશાશ્રુતસ્કન્ધ છે. દશાશ્રુતસ્કન્ધમાં ૧૮૩૦ અનુષ્ટુપ શ્લોક પ્રમાણુ ઉપલબ્ધ પાઠ છે, ૨૧૬ ગદ્યસૂત્રો છે. પર પદ્યસૂત્રો છે.

પ્રથમ ઉદ્દેશકમાં ૨૦ અસમાધિસ્થાનોનું વર્ણન છે. જે સત્કાર્ય કરવાથી ચિત્તમાં શાંતિ ઉત્પન્ન થાય, આત્મા જ્ઞાન, દર્શન, આરિત્રરૂપ મોક્ષમાર્ગમાં અવસ્થિત રહે તેને સમાધિ કહે છે. અને જે કાર્યથી ચિત્તમાં અપ્રશસ્ત એવું અશાન્તભાવ ઉત્પન્ન થાય, જ્ઞાન, દર્શન, આરિત્રરૂપ મોક્ષમાર્ગથી આત્મા ભ્રષ્ટ થાય તે અસમાધિ છે. અસમાધિના ૨૦ પ્રકાર છે, જેમ કે-ઉતાવળાં ઉપયોગરહિતપણે ચાલવું, સત્રિમાં પૂંજ્યા વગર ચાલવું, વિવેક અને ચતના વગર બધા કૌંક કાર્યો કરવા, ગુરુજનોનું અપમાન કરવું, નિન્દા કરવી વિ. આ કાર્યોના આચરણથી પોતાને તથા અન્ય જીવોને અસમાધિભાવ ઉત્પન્ન થાય છે. સાધકનો આત્મા હ્રષિત થાય છે. તેનું પવિત્ર આરિત્ર મટીન થાય છે તેથી તેને અસમાધિસ્થાન કહેલ છે.^૧

૧. સમાધાનં સમાધિ - ચેતસઃ સ્વાસ્થ્યં, મોક્ષમાર્ગે જ્વસ્થિતિરિત્યર્થઃ । ન સમાધિરસમાધિસ્તસ્ય સ્થાનાનિ - આશ્રયા ભેદાઃ પર્યાયા અસમાધિ સ્થાનાનિ ।
- આચાર્ય હરિભદ્ર.

બીજા ઉદ્દેશકમાં ૨૧ શબ્દ દોષોનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. જે કાર્યો કરવાથી ચારિત્રની નિર્મળતા નષ્ટ થાય છે. અને ચારિત્ર મલિન થવાથી તે કામરચીતરું બની જાય છે તે કાર્યોને શબ્દ દોષ કહે છે. ૧ 'શબ્દ' કર્ણુર ચિત્રમ્' શબ્દનો અર્થ ચિત્રવિચિત્રવર્ણવાળું થાય છે. હસ્તમૈથુન, સ્ત્રી સ્પર્શ વિ. તેમ જ રાત્રિમાં લોબન લેવું અને કરવું, આધાકર્મી, ઔદેશિક આહાર લેવો, પ્રત્યાખ્યાન ભંગ, માયાસ્થાનનું સેવન વિ. આ બધા શબ્દદોષો છે. ઉત્તરગુણોમાં અતિક્રમાદિ ૪ દોષોનું તથા મૂળગુણોમાં અનાચાર સિવાય ૩ દોષોનું સેવન કરવાથી ચારિત્ર શબ્દ થાય છે.

ત્રીજા ઉદ્દેશકમાં ૩૩ પ્રકારની આશાતનાઓનું વર્ણન છે. જૈનાચાર્યોએ આશાતના શબ્દની નિકૃતિ અત્યંત સુંદર રીતે કરી છે. સમ્યગ્દર્શનાદિ આધ્યાત્મિક ગુણોની પ્રાપ્તિને આય કહે છે અને શાતનાનો અર્થ ખંડન થાય છે. સદ્ગુરુદેવ આદિ મહાન પુરુષોનું અપમાન કરવાથી સમ્યગ્દર્શનાદિ સદ્ગુણોની આશાતના-ખંડન થાય છે. ૨ આશાતનાઓ ૩૩ પ્રકારની છે. જેમ કે-શિષ્યનું ગુરુની આગળ, સમશ્રેણિમાં અત્યંત સમીપે રહી ચાલવું, બિલા રહેવું, ખેસવું વિ. તથા ગુરુથી પહેલાં કોઈની સાથે સંભાષણ કરવું, ગુરુના વચનોની જાણે કરી અવહેલના કરવી, ભિક્ષાથી પાછા વળ્યા પછી આલોચના ન કરવી વિ. આશાતના ૩૩ પ્રકારની બતાવી છે.

ચોથા ઉદ્દેશકમાં ૮ પ્રકારની ગણિસંપદાઓનું વર્ણન છે. શ્રમણોના સમુદાયને ગણ કહે છે. ગણનો અધિપતિ તે ગણી, કહેવાય છે અને ગણીની સંપદા તે ગણિસંપદા. ગણીસંપદાના ૮ પ્રકાર છે - આચારસંપદા, શ્રુતસંપદ, શરીરસંપદા, વચનસંપદા, વાચનાસંપદા, મતિસંપદા, પ્રયોગમતિસંપદા અને સંગ્રહપરિણાસંપદા.

આચારસંપદાના ચાર પ્રકાર છે-સંયમમાં દૈવ્યોગવાળા થવું, અહકારરહિત થવું, અનિયતવૃત્તિ થવું, વૃદ્ધસ્વભાવી (અચંચળ સ્વભાવી) થવું.

શ્રુતસંપદાના બહુશ્રુતતા, પરિચિતશ્રુતતા, વિચિત્રશ્રુતતા, દોષવિશુદ્ધિ કારકતા-આમ ચાર પ્રકાર છે.

શરીરસંપદાના શરીરની લંબાઈ તથા પહોળાઈનું સમ્યક્ અનુપાત, અલંબનરૂપક શરીર, સ્થિરસંગઠન, પ્રતિપૂર્ણ ઇન્દ્રિયતા-આ ચાર પ્રકાર છે.

વાચનસંપદાના આદેયવચન, ગ્રહણ કરવા યોગ્ય વાણી, મધુર વાણી, અનિશ્ચિત-પ્રતિબંધ રહિત-અસંહિગ્ધ વચન આમ ચાર પ્રકાર છે.

વાચનાસંપદાના-વિચારપૂર્વક વાચ્યવિષયના ઉદ્દેશ્યનો નિર્દેશ કરવો, વિચારપૂર્વક વાંચન કરવું, ઉપયોગી વિષયનું જ વિવેચન કરવું, અર્થનું સુનિશ્ચિતપણે નિરૂપણ કરવું. એમ ચાર પ્રકાર છે.

મતિસંપદાના ચાર પ્રકાર આ પ્રમાણે છે-અવગ્રહ, ઇંહા, અવાય અને ધારણા.

અવગ્રહ મતિસંપદાના ક્ષિપ્રગ્રહણ, બહુગ્રહણ, બહુવિધગ્રહણ, ધ્રુવગ્રહણ, અનિશ્ચિતગ્રહણ અને અસંહિગ્ધગ્રહણ એમ છ ભેદ છે. એ જ પ્રમાણે ઇંહા અને અવાયના પણ ૬-૬ પ્રકાર છે. ધારણા મતિસંપદાના બહુધારણ, બહુવિધધારણ, પુરાતનધારણ, દુર્ધરધારણ, અનિશ્ચિતધારણ અને અસંહિગ્ધધારણ એમ છ પ્રકાર છે.

પ્રયોગમતિસંપદાના ચાર પ્રકાર-પોતાની શક્તિ અનુસાર વાદવિવાદ કરવો, પરીષદને જોઈ વાદવિવાદ કરવો, કાળ અને ક્ષેત્રને જોઈ વાદવિવાદ કરવો.

સંગ્રહપરિણા સંપદાના ચાર પ્રકાર-વર્ષાકાળમાં પણ બધા સુનિઓના નિવાસ માટે યોગ્ય સ્થાનની પરીક્ષા કરવી. બધા શ્રમણો માટે પ્રાતિહારિક ણાજોઠ, પાટ, શય્યા, સંસ્તારક વિ.ની વ્યવસ્થા કરવી. નિયમિત સમય પર પ્રત્યેક કાર્ય કરવા. પોતાનાથી જથ્થેક શ્રમણોનો સત્કાર-સન્માન કરવો.

૧. શબ્દ - કર્ણુર ચારિત્રં યૈ : ક્રિયાવિશેષેર્ભવતિ તે શબ્દવાસ્તવ્યોગાન્સાધવોડપિ !

- અભ્યદેવ કૃત સમવા. ટીકા

૨. આય :- સમ્યગ્દર્શનાદ્યવાપિત લક્ષણસ્તસ્ય શાતના - ખંડન નિકૃતતાદાશાતના -

- આચાર્ય અભ્યદેવ સમવાયાંગ ટીકા

આશાતણાણામં નાણુદિ આયસ્સ સાતણા ! યકર લોપં કૃત્વા આશાતના ભવતિ ;!

- આચાર્ય જિનદાસ, આવશ્યક ચૂર્ણિ.

ગણીસંપદાઓના વર્ણન પછી તત્સંબંધી ચતુર્વિધ વિનય પ્રતિપત્તિ ઉપર ચિતન કરતાં બતાવ્યું કે-આચાર વિનય, શ્રુતવિનય, નિષ્કેપણા વિનય અને દોષનિર્ઘાત વિનય. આ ચતુર્વિધ ગુરુસંબંધી વિનયપ્રતિપત્તિ કહેવાય છે. એ જ પ્રમાણે શિષ્યસંબંધી વિનયપ્રતિપત્તિ પણ ઉપકરણોત્પાદનતા, સહાયતા, વર્ણસંજવલનતા (ગુણાનુવાદિતા), ભારપ્રત્યવ-રોહણતા રૂપ ચાર પ્રકારની છે અને તે દરેકના પણ ૪-૪ પ્રકાર છે. આ પ્રમાણે પ્રસ્તુત ઉદ્દેશકમાં કુલ ૩૨ પ્રકારની વિનયપ્રતિપત્તિનું વિશ્લેષણ છે.

પાંચમા ઉદ્દેશકમાં દશ પ્રકારની ચિત્તસમાધિનું વર્ણન છે. ધર્મભાવના, સ્વપ્નદર્શન, જાતિસ્મરણજ્ઞાન, દેવદર્શન, અવધિજ્ઞાન, અવધિદર્શન, મનઃપર્યાવજ્ઞાન, કેવળજ્ઞાન, કેવળદર્શન, કેવળમરણ (નિર્વાણ). આ દશે સ્થાનોના વર્ણનની સાથે મોહનીય કર્મની વિચિત્રતા અને વિશિષ્ટતાનું પણ નિરૂપણ કર્યું છે.

છઠ્ઠા ઉદ્દેશકમાં ૧૧ પ્રકારની ઉપાસક પ્રતિમાઓનું વર્ણન છે. પ્રતિમાઓના વર્ણનની પૂર્વે મિથ્યાદષ્ટિના સ્વભાવનું ચિત્રણ કરતાં બતાવ્યું છે કે તે ન્યાય-અન્યાયનો જરા પણ વિચાર કે ખ્યાલ કર્યા વગર હંડ કરે છે. સંપત્તિહરણ, મુંડન, તર્જન, તાડન, એડીબંધન, નિગડબંધન, કાષ્ઠબંધન, કાશગૂડમાં ધકેલવા, અંગોને મરડીને બાંધવા, હાથ, પગ, કાન, નાક, હોઠ, માથું, મોઢું વેદ-લિંગ આદિનું છેદન-ભેદન કરવું, હૃદય વિદ્ધારવું, આંખો કાઢી લેવી, વૃક્ષાદિ ઉપર લટકાવવું ઘર્ષણ, ઘોલન, શૂળી પર લટકાવવું, શૂળ ભોંકવી, ઘા ઉપર ક્ષાર-મીઠું વિ. છાંટવું, દર્ભવર્તન-ધાસ વિ.થી પીડા પહોંચાડવી, સિંહના પૂંછડે-બળદને પૂંછડે બાંધવું દાવાગિની બાળવું, અન્નપાણીનો નિરોધ કરવો વિ. રૂપ હંડ-શિક્ષા કરીને આનંદનો અનુભવ કરે છે. પરંતુ સમ્યક્દષ્ટિ આસ્તિક હોય છે તથા ઉપાસક બનીને અગિયાર પ્રતિમાઓની સાધના કરે છે. તે અગિયાર ઉપાસક પ્રતિમાઓ આ પ્રમાણે છે-

(૧) દર્શન-પ્રતિમા - કોઈપણ પ્રકારનો રાજભિયોગ વિ. આગાર નહિ રાખતા શુદ્ધ, નિરતિચાર, વિધિપૂર્વક સમ્યક્દર્શનનું પાલન કરવું. આમાં મિથ્યાત્વ અતિચારરૂપ કદાચહનો ત્યાગ મુખ્ય છે. 'સમ્યક્દર્શનસ્ય શકાદિશબ્દ્યરહિતસ્ય, આણુવ્રતાદિ ગુણવિકલસ્ય ચોડ્યુપગમ : સા પ્રતિમા પ્રથમેતિ ૧, (અભયદેવ-સમવાયાંગ વૃત્તિ) આ પ્રતિમાનું આરાધન એક માસ સુધી કરવામાં આવે છે.

(૨) વ્રતપ્રતિમા-સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત થયા પછી વ્રતી, શ્રાવક વ્રતોની સાધના કરે છે. પાંચ આણુવ્રત આદિ વ્રતોની પ્રતિજ્ઞાઓને નિષ્ઠાપૂર્વક નિભાવે છે. પરંતુ સામાયિક વ્રતનું યથાસમય સમ્યક્ પાલન કરી શકતો નથી. આ પ્રતિમા બે માસની હોય છે.

(૩) સામાયિક પ્રતિમા- આ પ્રતિમામાં પ્રાતઃ અને સાયંકાલ સામાયિક વ્રતની સાધના નિરતિચાર કરવા લાગે છે જેથી તેનો સમભાવ દૃઢ બની જાય છે, પરંતુ પર્વદિવસોમાં પૌષધવ્રતનું સમ્યક્ પાલન કરી શકતો નથી. આ પ્રતિમા ત્રણ માસની હોય છે.

(૪) પૌષધ પ્રતિમા- અષ્ટમી, ચતુર્દશી, અમાવાસ્યા અને પૂર્ણિમા વિ. પર્વ દિવસોમાં આહાર, શરીર સંસ્કાર, અબ્રહ્મચર્ય અને વ્યાપારનો ત્યાગ-આ પ્રમાણે ચતુર્વિધ ત્યાગરૂપ પ્રતિપૂર્ણ પૌષધવ્રતનું પાલન કરવું તે પૌષધ પ્રતિમા છે. આ પ્રતિમા ચાર માસની હોય છે.

(૫) નિયમ પ્રતિમા- ઉપર બતાવ્યા બધા વ્રતોનું સમ્યક્ રીતે પાલન કરતાં પ્રસ્તુત પ્રતિમામાં આટલી વાતો વિશેષરૂપથી ધારણ કરવાની હોય છે. આ પ્રતિમાનો ધારક શ્રાવક સ્નાન કરતો નથી, રાત્રિમાં ચારે આહારનો ત્યાગ કરે છે, દિવસમાં પણ પ્રકાશભોજી-સૂર્યાસ્ત થતાં પહેલાં પ્રકાશ દેખાય ત્યાં સુધીમાં જમનાર હોય છે, ઘાતીની લાંગ વાળતો નથી, દિવસમાં બ્રહ્મચારી રહે છે, રાત્રિમાં મૈથુનની મર્યાદા કરે છે, પૌષધ હોય ત્યારે રાત્રિમૈથુનનો ત્યાગ અને રાત્રિમાં કાયોત્સર્ગ કરે છે. આ પ્રતિમા ઓછામાં ઓછા એક દિવસની અને વધુમાં વધુ પાંચ માસ સુધીની હોય છે.

(૬) બ્રહ્મચર્ય પ્રતિમા- બ્રહ્મચર્યનું પૂર્ણપણે પાલન કરવું. આ પ્રતિમાની કાલમર્યાદા જ્ઞાન્ય એક રાત્રિની અને ઉત્કૃષ્ટ છ માસની છે.

(૭) સચિત્ત ત્યાગ પ્રતિમા-સચેત આહારનો સર્વથા ત્યાગ કરવો. આ પ્રતિમા જ્ઞાન્ય એક રાત્રિની અને ઉત્કૃષ્ટ કાળમાનથી સાત માસની હોય છે.

(૮) આરંભ ત્યાગ પ્રતિમા-આ પ્રતિમાધારી શ્રાવક સ્વયં આરંભ કરતો નથી, છકાયના જીવોની ડયા પાળે છે. તેની કાળમર્યાદા જઘન્ય એક, જે અથવા ત્રણ દિવસની અને ઉત્કૃષ્ટ આઠ માસની હોય છે.

(૯) પ્રેમ્ય ત્યાગ પ્રતિમા-આ પ્રતિમામાં ખીજઓ પાસે આરંભ કરાવવાનો પણ ત્યાગ હોય છે. તે પોતે આરંભ કરતો નથી, ખીજ પાસે કરાવતો નથી પરંતુ અનુમોદનનો તેને ત્યાગ હોતો નથી. આ પ્રતિમાનો જઘન્યકાળ એક, બે, ત્રણ દિવસ છે અને ઉત્કૃષ્ટકાળ નવ માસ છે.

(૧૦) ઉદિષ્ટ ભકતત્યાગ પ્રતિમા-આ પ્રતિમામાં ઉદેશીને જનાવેલા લોજન પાણીનો પણ ત્યાગ હોય છે એટલે કે પોતાને નિમિત્તે જનાવેલું લોજન પણ ગ્રહણ કરવામાં આવતું નથી. અસ્તરાથી બિલકુલ આફ મુંડન અથવા શિખામાત્ર રાખવાની હોય છે. ગૃહ સંબંધી જાળતોમાં કોઈ પૂછે તો જાણતો હોય તો જાણું છું અને ન જાણતો હોય તો નથી જાણતો એટલું જ માત્ર કહે. આનો સમય જઘન્ય એક રાત્રિનો અને ઉત્કૃષ્ટ ૬૫ માસનો હોય છે.

(૧૧) શ્રમણુભૂત પ્રતિમા-આ પ્રતિમામાં શ્રાવક શ્રમણુ તો નહિ પરંતુ શ્રમણુભૂત-મુનિસદ્શ જની જાય છે. સાધુ સમાન વેશ ધારણ કરી અને ભિક્ષા માટે યોગ્ય ભંડોપકરણ ધારણ કરી વિચરે છે. શક્તિ હોય તો લુચ્ચન કરે છે અન્યથા અસ્તરાથી શિરોમુંડન કરે છે. સાધુ સમાન જ નિર્દોષ ગોચરી કરીને ભિક્ષાવૃત્તિથી જીવનયાત્રા ચલાવે છે. તેનું કાલમાન જઘન્ય એક રાત્રિ અર્થાત એક દિનરાત અને ઉત્કૃષ્ટ ૧૧ માસ હોય છે.

પ્રતિમાધારક શ્રાવક પ્રતિમાની પૂર્ણ સમાપ્તિ પછી સંયમ ગ્રહણ કરી લે છે એવો કેટલાક આચાર્યોનો અભિમત છે. કાર્તિક શેઠે ૧૦૦ વખત પ્રતિમા ગ્રહણ કરી હતી એવો ઉલ્લેખ પ્રાપ્ત થાય છે.

સાતમા ઉદેશકમાં શ્રમણુની પ્રતિમાઓનું વર્ણન છે. તે ભિક્ષુ પ્રતિમાઓ ૧૨ છે.

પ્રથમ પ્રતિમાધારી ભિક્ષુને એક દાતી અન્નની અને એક દાતી પાણીની લેવી કલ્પે છે. શ્રમણુના પાત્રમાં દાતા અન્ન અને પાણી નાખતો હોય ત્યારે તેની અખંડ ધારા જ્યાં સુધી જની રહે તેને એક દાતી કહેવાય છે. આ પ્રતિમાધારી ભિક્ષુને જ્યાં એક વ્યક્તિ માટે લોજન જનાવ્યું હોય ત્યાંથી લેવું કલ્પે છે. જ્યાં બે, ત્રણ અથવા વધારે વ્યક્તિઓ માટે જનાવ્યું હોય ત્યાંથી લેવું કલ્પતું નથી. આનો સમય એક માસનો છે.

ખીજ પ્રતિમા પણ એક માસની છે. તેમાં બે દાતી આહારની અને બે દાતી પાણીની લેવાય છે. એ જ પ્રમાણે ત્રીજી, ચોથી, પાંચમી, છઠી અને સાતમી પ્રતિમાઓમાં અનુક્રમે ત્રણ, ચાર, પાંચ, છ અને સાત દાતી અન્નની અને તેટલી જ દાતી પાણીની ગ્રહણ કરવામાં આવે છે. પ્રત્યેક પ્રતિમાનો સમય એક-એક માસનો છે. માત્ર દાતીઓની વૃદ્ધિને લીધે ત્રિમાસિક થી સપ્તમાસિક એમ અનુક્રમે કહેવાય છે.

આઠમી પ્રતિમા સાત દિવસ રાત્રિની હોય છે. આમાં એકાન્તર ચોવિહાર ઉપવાસ કરવાનો હોય છે. ગામની બહાર આકાશ તરફ મુખ રાખી સીધું જોવું, એકીટશે જોવું અને નિષઘાસન પગને જરાબર ગોઠવીને જોવું, અને ઉપસર્ગ આવે તો શાંત ચિત્તથી સહન કરવું. આવો વિધિ હોય છે.

નવમી પ્રતિમા સાત રાત્રિની હોય છે. આમાં ચોવિહારા છઠ્ઠ-છઠ્ઠના પારણા કરવાના હોય છે. ગામની બહાર એકાન્ત સ્થાનમાં ઠંડાસન, લગુડાસન અથવા ઉકડાસન કરીને ધ્યાનમાં જોસવાનું હોય છે.

દસમી પ્રતિમા પણ સાત રાત્રિની હોય છે. આમાં ચોવિહારા અઠમ-અઠમના પારણા કરવામાં આવે છે. ગામની બહાર ગોઠોહનાસન, વીરાસન અને આમ્રકુખ્જાસન વડે ધ્યાન કરવામાં આવે છે.

અગિયારમી પ્રતિમા એક અહોરાત્રની હોય છે. આઠ પહોર સુધી આની સાધના કરવામાં આવે છે. આમાં ચોવિહારો છઠ્ઠ કરવામાં આવે છે. નગરની બહાર જાને હાથ લીંચણ સુધી લાંબા કરી લાકડીની જેમ સીધા ઊભા રહી કાયોત્સર્ગ કરવામાં આવે છે.

બારમી પ્રતિમા કેવળ એક રાત્રિની હોય છે. આનું આશધન અઠમ વડે કરવામાં આવે છે. ગામની બહાર ઊભા રહી મસ્તકને થોડું નમાવી કોઈ એક પુદ્ગળ તરફ દ્રષ્ટિ રાખી અપલક નેત્રોથી નિશ્ચલપણે કાયોત્સર્ગ કરવામાં આવે છે. ઉપસર્ગ આવે તો સમભાવે સહન કરવાના હોય છે.

આ પ્રતિમાઓમાં સ્થિત શ્રમણ માટે અન્ય અનેક વિધાનો પણ કર્યા છે. જેમકે-કોઈ વ્યક્તિ પ્રતિમાધારી નિર્ગન્થ છે તો તેણે ભિક્ષાકાળને ત્રણ વિભાગમાં વિભક્ત કરીને ભિક્ષા લેવી જોઈએ- આદિ, મધ્ય અને અન્ત. આદિ ભાગમાં ભિક્ષા માટે ગયા હોય તો મધ્ય અને ચરમભાગમાં ન જવું જોઈએ મહિનાની પડિમામાં સ્થિત શ્રમણ જ્યાં પરિચિત વ્યક્તિ તથા સ્થાન હોય ત્યાં એક રાત રહી શકે છે, અને જ્યાં કોઈ પણ ન જાણતું હોય ત્યાં તે બે રાત રહી શકે છે. આથી વધુ વખત રહે તો તેટલાજ દિવસનો દીક્ષા છેદ અથવા તપ અને પ્રાયશ્ચિત આવે છે. આવી જ રીતે બીજા પણ કઠોર અનુશાસનનું વિધાન કર્યું છે જેને વાંચીને જૈન આચારની કઠોરતાનું સહેજે અનુમાન કરી શકાય છે. જેમ કોઈ ઉપાશ્રયમાં આગ લગાડે તો પણ તેણે ઉપાશ્રયથી બહાર નીકળવું ન જોઈએ અને જો બહાર હોય તો અંદર જવું ન જોઈએ. કદાચ કોઈ પકડીને તેને બહાર ખેંચવાનો પ્રયત્ન કરે તો હક નહિ કરતાં સાવધાનીપૂર્વક બહાર નીકળી જવું જોઈએ. એજ પ્રમાણે આલતાં સામે જો મદોન્મત હાથી, ઘોડો, બળદ, કૂતરો, વાઘ વિ. આવી જાય તો પણ તેણે ડરીને એક કદમ પણ પાછળ ખસવું ન જોઈએ. ઠંડી તથા ગરમીના પરીષદોને ધૈર્યપૂર્વક સહન કરવા જોઈએ.

આઠમી ઠશા (ઉદ્દેશક)માં પર્યુષણ કલ્પનું વર્ણન છે. પર્યુષણ શબ્દ 'પર' ઉપસર્ગપૂર્વક 'વસ' ધાતુથી 'અન' પ્રત્યય લગાડવાથી બને છે. આનો અર્થ થાય છે-આત્માની સમીપે રહેવું. પરભાવથી ખરીને સ્વભાવમાં રમણ કરવું-આત્મનિમગ્નન, આત્મરમણ અથવા આત્મસ્થ થવું. પર્યુષણ કલ્પનો બીજો અર્થ થાય છે-એક સ્થાન પર નિવાસ કરવો. તે સાલંબન અથવા નિરાવલંબનરૂપ બે પ્રકારનો છે. સાલંબનનો અર્થ છે સકારણ અને નિરાવલંબનનો અર્થ છે કારણ રહિત. નિરાવલંબનના જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ એમ બે ભેદ છે.

પર્યુષણના પર્યાયવાચી શબ્દો આ પ્રમાણે છે-પરિચાય વત્થવણા, પન્નેસમણા, પાગઈયા, પરિવસના, પન્જુસણા, વસાવાસ, પઠમસમોસરણુ, ઠવણા અને જેટ્ટોગ્ગહ; આ બધા નામો એકાર્થક છે, તથાપિ વ્યુત્પત્તિ ભેદના આધારે કંઈક અર્થભેદ પણ છે. અને આ અર્થભેદ પર્યુષણથી સંબંધિત વિવિધ પરંપરાઓ તથા તેના નિયતકાળમાં કરવામાં આવતી ક્રિયાઓનું નિદર્શન કરાવે છે. આ અર્થોથી કંઈક ઐતિહાસિક તથ્યો પણ પ્રગટ થાય છે. પર્યુષણકાળના આધારે કાળ-ગણના કરીને દીક્ષાપર્યાયની જ્યેષ્ઠતા તથા કનિષ્ઠતા ગણવામાં આવે છે. તેથી પર્યુષણકાળને એક પ્રકારનું વર્ષ માનીને ગણવામાં આવે છે. તેથી પર્યુષણને દીક્ષા પર્યાયની વ્યવસ્થાનું કારણ માન્યુ છે. વર્ષાવાસમાં ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારની દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ અને ભાવ સંબંધી કેટલીક વિશેષ ક્રિયાઓનું આચરણ કરવામાં આવે છે તેથી પર્યુષણનું બીજું નામ પન્નેસમણા છે. ત્રીજું નામ પ્રાકૃતિક છે એટલે કે ગૃહસ્થ વિ. માટે સમાનભાવથી આરાધનીય હોવાથી તે 'પાગઈયા' અર્થાત્ પ્રાકૃતિક કહેવાય છે.

આ પર્યુષણની નિયત અવધિમાં સાધક આત્માની પાસે વધુમાં વધુ રહેવાનો પ્રયત્ન કરે છે તેથી તે પરિવસના પણ કહેવાય છે. પર્યુષણનો અર્થ સેવા પણ થાય છે. આ સમય દરમ્યાન સાધક આત્માના જ્ઞાન-દર્શનાદિ ગુણોની સેવા-ઉપાસના કરે છે તેથી તેને પન્જુસણા કહે છે.

આ કલ્પમાં શ્રમણ એક સ્થાન ઉપર ચાર માસ સુધી નિવાસ કરે છે તેથી તેને વાસાવાસ-વર્ષાવાસ કહેવામાં આવે છે. કોઈ વિશેષ કારણ ન હોય તો પ્રાવૃટ્ટ (વર્ષા) કાળમાં જ આતુર્માસ વ્યતીત કરવા માટે યોગ્ય ક્ષેત્રમાં પ્રવેશ કરવામાં આવે છે તેથી તેને પ્રથમ સમવસરણુ કહે છે.

ઋતુબદ્ધ કાળની અપેક્ષાએ આની મર્યાદાઓ જુદી જુદી હોય છે તેથી તેને ઠવણા-સ્થાપના કહે છે. ઋતુબદ્ધ કાળમાં એક-એક માસનો ક્ષેત્રાવચ્છ હોય છે પરન્તુ વર્ષાકાળમાં ચાર માસનો હોય છે તેથી તેને જેટ્ટોગ્ગહ (જ્યેષ્ઠાવચ્છ) કહેલ છે. જો સાધુ અષાઢી પૂર્ણિમા સુધીમાં નિયત સ્થળે આવી પહોંચ્યા હોય અને વર્ષાવાસની બહારસત કરી દીધી હોય તો અષાઢ વદ પાંચમથી જ વર્ષાવાસ પ્રારંભ થઈ જાય છે. યોગ્ય ક્ષેત્ર ન મળ્યું હોય તો અષાઢ વદ દસમીએ તેમ છતાં યોગ્ય ક્ષેત્ર પ્રાપ્ત ન થાય તો અષાઢી અમાવાસ્યાને રોજ વર્ષાવાસ પ્રારંભ કરવો જોઈએ આમ છતાં પણ યોગ્ય ક્ષેત્ર ન મળે તો પાંચ-પાંચ દિવસ વધારતા અન્તે ભાદ્રપદ શુકલા પંચમી સુધીમાં તો વર્ષાવાસનો પ્રારંભ

અનિવાર્ય રૂપે કરવો જ જોઈએ એમ બતાવ્યું છે. આ સમય સુધી પણ જો ઉપર્યુકત ક્ષેત્ર પ્રાપ્ત ન થાય તો વૃક્ષની નીચે જ પર્યુષણા કલ્પ કરવો જોઈએ. પરંતુ આ તિથિને કોઈ પણ પરિસ્થિતિમાં ઓળંગવી ન જોઈએ.

વર્તમાનમાં જે પર્યુષણા કલ્પસૂત્ર છે તે દશાશ્રુતસ્કન્ધનો જ આડમો અધ્યાય છે. દશાશ્રુતસ્કન્ધની પ્રાચીનતમ પ્રતિયો જે ૧૪મી શતાબ્દીથી પૂર્વેની છે, તેમાં આઠમા અધ્યયનમાં પૂર્ણ કલ્પસૂત્રનો સમાવેશ કર્યો છે. આથી સ્પષ્ટ પ્રમાણિત થાય છે કે કલ્પસૂત્ર એ સ્વતંત્ર રચના નથી પરંતુ દશાશ્રુતસ્કન્ધનું જ આડમું અધ્યયન છે.

બીજી વાત-દશાશ્રુતસ્કન્ધ ઉપર જે બીજા ભદ્રબાહુની નિર્ચુકિત છે, (જેમનો સમય વિક્રમની આઠમી શતાબ્દી મનાય છે) તેમાં અને તે નિર્ચુકિતના આધારે નિર્મિત ચૂલ્હિમાં દશાશ્રુતસ્કન્ધના આઠમા અધ્યયન રૂપે વર્તમાનમાં જે પર્યુષણા કલ્પસૂત્ર પ્રચલિત છે તેના પદોની વ્યાખ્યા મળે છે. મુનિશ્રી પુણ્યવિજયજીનું મન્તવ્ય એમ છે કે દશાશ્રુતસ્કન્ધની ચૂલ્હિ લગભગ ૧૬૦૦ વર્ષ જેટલી જૂની છે.

કલ્પસૂત્રના પહેલા સૂત્રમાં 'તેણું કાલેણું તેણું સમએણું સમણે ભગવ મહાવીરે.....અને અંતિમ સૂત્રમાં..... ભુજ્જે ભુજ્જે ઉવહસંધ' પાઠ આવે છે. તે જ પાઠ દશાશ્રુતસ્કન્ધના આઠમા ઉદ્દેશક (દશા)માં છે. અહીં શેષ પાઠને 'જાવ' શબ્દની અન્તર્ગત સંક્ષેપ કરી દીધો છે. વર્તમાનમાં જે પાઠ ઉપલબ્ધ છે તેમાં માત્ર પાંચ કલ્યાણકનું જ નિરૂપણ છે જેનો પર્યુષણા કલ્પની સાથે કોઈ સંબંધ નથી. તેથી સ્પષ્ટ થાય છે કે પર્યુષણા કલ્પ નામના આ અધ્યયનમાં પૂર્ણ કલ્પસૂત્ર હતું. કલ્પસૂત્ર અને દશાશ્રુતસ્કન્ધ આ બંનેના રચયિતા ભદ્રબાહુ છે. તેથી બંને એકની રચના હોવાથી એમ કહી શકાય કે કલ્પસૂત્ર દશાશ્રુતસ્કન્ધનો આડમો અધ્યાય જ છે. વૃત્તિ, ચૂલ્હિ, પૃથ્વીચંદ્ર ટિપ્પણ તથા અન્ય કલ્પસૂત્રની ટીકાઓથી આ સ્પષ્ટ પ્રમાણિત થાય છે.

નવમા ઉદ્દેશકમાં ૩૦ મહામોહનીય સ્થાનોનું વર્ણન છે. આત્માને આવૃત્ત કરનારા પુદ્ગળો 'કર્મ' કહેવાય છે. મોહનીયકર્મ તે બધામાં પ્રસુખ છે. મોહનીય કર્મના બંધના કારણેની કંઈ મર્યાદા નથી તથાપિ શાસ્ત્રકારે મોહનીય કર્મબંધના હેતુભૂત કારણોના ૩૦ ભેદોનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. આ કારણોમાં માઠાં અધ્યવસાયની તીવ્રતા અને કૂરતા એટલી બધી માત્રામાં હોય છે કે જેને લીધે ક્યારેક-ક્યારેક મહામોહનીય કર્મનો બંધ એવો થઈ જાય છે કે આત્માને તે કારણે ૭૦ કોટાકોટિ સાગરોપમ સુધી સંસારમાં પરિભ્રમણ કરવું પડે છે. આચાર્ય હરિભદ્ર, જિનદાસગણી મહત્તર વિ. માત્ર મોહનીય શબ્દનો પ્રયોગ કરે છે. ઉત્તરાધ્યયન, સમવાયાંગ અને દશાશ્રુતસ્કન્ધમાં પણ મોહનીય સ્થાન કહેલ છે, પરંતુ જ્યાં ભેદોનો ઉલ્લેખ કર્યો છે ત્યાં 'મહામોહ' પદબોધ' શબ્દનો પ્રયોગ થયો છે. તે સ્થાનો આ પ્રમાણે છે, જેમકે- ત્રસજીવોને પાણીમાં ડુબાડી મારવા, તેમના શ્વાસોચ્છ્વાસ રૂંધીને મારવા, માથા ઉપર ભીનું ચામડું વીટાળી મારવા, ગુપ્તપણે અનાચારનું સેવન કરવું, મિથ્યા કલંક લગાડવો, બાળપ્રહાર્યારી ન હોવા છતાં ય બાળપ્રહાર્યારી કહેવડાવવું, કેવળજ્ઞાનીની નિન્દા કરવી, બહુશ્રુત ન હોવા છતાં બહુશ્રુત કહેવડાવવું. જાદુમંત્ર, દોરા, ધાગા વિ. કરવા, કામોત્પાદક વિકથાઓનો વારંવાર પ્રયોગ કરવો. વિગેરે.

દશમા ઉદ્દેશક (દશા)નું નામ 'આયતિસ્થાન' છે. આમાં ભિન્ન-ભિન્ન નિયાણા-નિદાનોનું વર્ણન છે. નિદાનનો અર્થ છે-મોહના પ્રભાવથી કામાદિ ઇચ્છાઓની ઉત્પત્તિને કારણે થનારો ઇચ્છાપૂર્તિમૂલક સંકલ્પ. જ્યારે માનવના અન્તર્માનસમાં મોહના પ્રબળ પ્રભાવથી વાસનાઓ ઉત્પન્ન થાય છે ત્યારે તે તેમની પૂર્તિ માટે દૃઢ સંકલ્પ કરે છે. આ સંકલ્પ-વિશેષને જ નિદાન કહે છે. નિદાનને કારણે માનવની ઇચ્છાઓ ભવિષ્યમાં પણ નિરન્તર બની રહે છે. જેથી તે જન્મ-મરણની પરંપરાથી મુક્ત થઈ શકતો નથી. ભવિષ્યકાલીન જન્મ-મરણની દૃષ્ટિએ પ્રસ્તુત ઉદ્દેશકનું નામ 'આયતિસ્થાન' રાખવામાં આવ્યું છે. આયતિનો અર્થ થાય છે જન્મ અથવા જાતિ. નિયાણું એ જન્મનું કારણ છે તેથી તેને આયતિસ્થાન માનવામાં આવેલ છે. બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો આયતિમાંથી 'તિ'ને જુદું પાડતાં 'આય' શેષ રહે છે. આયનો અર્થ થાય છે 'લાભ'. જે નિદાનથી જન્મ-મરણનો લાભ થાય છે તેનું નામ આયતિ છે.

૧. ત્રીસ મોહ - કાણાઈ - અભિકપાણું - અભિકપાણું આચારેમાણું વા સમાચારેમાણું વા મોહિણિજ્જ્વલાએ કર્મ પકરેઈ.
- દશાશ્રુતસ્કન્ધ પૃ. ૩૨૧/(ઉપા.આત્મારામજી મ.)

હસમી દશામાં એવું વર્ણન આવે છે કે ભગવાન મહાવીર રાજગૃહ પધાર્યા. રાજ શ્રેણિક તથા મહારાણી ચેલણી ભગવાનને વંદન કરવા માટે પહોંચ્યા. રાજ શ્રેણિકની કિવ્ય તથા ભવ્ય સમૃદ્ધિને નિહાળી શ્રમણો વિચારવા લાગ્યા કે આ શ્રેણિક તો સાક્ષાત્ દેવતુલ્ય પ્રતીત થાય છે. જો અમારા તપ, નિયમ અને સંયમ વિ. નુ કંઈ પણ ફળ હોય તો અમે આના જેવા આવતા ભવમાં થઈએ. મહારાણી ચેલણાના સુન્દર સલોના રૂપ તથા ઐશ્વર્યને જોઈ શ્રમણીઓના અન્તર્માનસમાં એવો સંકલ્પ ઉત્પન્ન થયો કે અમારી સાધનાનું જો કંઈ ફળ હોય તો અમે આગામી જન્મમાં ચેલણી જેવા બનીએ. અન્તર્યામી ભ. મહાવીરે તેમના સંકલ્પને જાણી લીધો અને શ્રમણ-શ્રમણીઓને પૂછ્યું કે શું તમારા મનમાં આવા પ્રકારનો સંકલ્પ ઉત્પન્ન થયો છો તેમણે સ્વીકૃતિસૂચક 'હકાર'માં જવાબ આપ્યો કે હા, ભગવન! આ વાત સાચી છે. ભગવાને કહ્યું કે નિર્ઝન્ય પ્રવચન સર્વોત્તમ છે, પરિપૂર્ણ છે, સંપૂર્ણ કર્મોને ક્ષીણ કરનારું છે. જે શ્રમણ અને શ્રમણીઓ આવી રીતે ધર્મથી વિમુખ બનીને ઐશ્વર્ય વિ. જોઈને લોભાઈ જાય છે અને નિયાણું કરે છે અને એવી જ સ્થિતિમાં પ્રાયશ્ચિત કર્યા વગર આયુષ્ય પૂર્ણ કરે છે તો ભલે દેવલોકમાં ઉત્પન્ન થાય અને ત્યાંથી તેઓ માનવ-લોકમાં ફરી જન્મ ધારણ કરે પરન્તુ નિયાણાને કારણે તેમને કેવળ ધર્મની પ્રાપ્તિ થતી નથી. તેઓ સદૈવ સાંસારિક વિષયોમાં જ મુગ્ધ બનીને રહે છે. શાસ્ત્રકારે ૯ પ્રકારના નિહાનોનું વર્ણન કરી એમ બતાવ્યું છે કે નિર્ઝન્ય પ્રવચન એ જ બધા કર્મોથી મુક્ત અપાવનારું એક માત્ર સાધન છે તેથી નિહાન (નિયાણું) કરવું ન જોઈએ અને કદાચિત્ કયું હોય તો આલોચના-પ્રાયશ્ચિત કરીને મુક્ત થઈ જવું જોઈએ.

આ પ્રમાણે પ્રસ્તુત આગમમાં ભગવાન મહાવીરનું જીવનચરિત્ર વિસ્તારથી આઠમી 'દશા'માં મળે છે. ચિત્ત સમાધિ અને ધર્મ ચિન્તનનું સુન્દર વર્ણન છે. ઉપાસક પ્રતિમા તથા ભિક્ષુ પ્રતિમાઓના ભેદ-પ્રભેદોનું વર્ણન છે.

આ પ્રમાણે છેદસૂત્રોમાં જૈનશ્રમણોની આચારસહિતા ઉપર સારા પ્રમાણમાં પ્રકાશ પાડવામાં આવ્યો છે. તે સંપૂર્ણ વિવેચનને ઉત્સર્ગ, અપવાદ, દોષ અને પ્રાયશ્ચિત-આ ચાર ભાગોમાં વિભક્ત કરી શકાય છે. ઉત્સર્ગનો અર્થ છે-કોઈ વિષયનું સામાન્ય વિધાન. અપવાદનો અર્થ છે-પરિસ્થિતિ વિશેષની દ્રષ્ટિએ વિશેષ વિધાન. દોષનો અર્થ થાય છે-ઉત્સર્ગ અને અપવાદ માર્ગનો ભંગ. અને પ્રાયશ્ચિતનો અર્થ થાય છે- જન ભંગ થતાં તેને યોગ્ય ઢંડ લઈ દોષનું શુદ્ધિકરણ કરવું. કોઈ પણ વિધાન માટે આ ચાર વાતો આવશ્યક છે. સર્વ પ્રથમ નિયમનું નિર્માણ થાય છે. ત્યાર પછી દેશ, કાળની પરિસ્થિતિને લક્ષ્યમાં રાખી થોડી ઘણી છૂટ આપવામાં આવે છે. પરિસ્થિતિ વિશેષ માટે અપવાદની વ્યવસ્થા હોય છે અને જે દોષો ભાગવાની સંભાવના હોય છે તેની સૂચી પણ છેદસૂત્રોમાં આપવામાં આવી છે. તેનો ઉદ્દેશ્ય એ છે કે તે તે પ્રકારના દોષોથી બચી શકાય. કદાચ સાધકથી પ્રમાદવશ દોષોનું સેવન થઈ જાય તો તેને માટે પ્રાયશ્ચિતનું વિધાન છે. પ્રાયશ્ચિતથી પુરાણા દોષોની શુદ્ધિ થાય છે. અને નવીન દોષો ન લાગે તે માટે સાધક સાવધાન રહે છે. જેવી રીતે આચારનું છેદસૂત્રોમાં વર્ણન છે. તેવી જ રીતે બૌદ્ધશ્રમણોના આચાર વિચારનું વર્ણન વિનયપિટકમાં છે. તેની સાથે છેદસૂત્રોની તુલના સહજરૂપે થઈ શકે છે. આચારધર્મના ગહન રહસ્યો એવં વિશુદ્ધ આચારવિચારને સમજવા માટે છેદસૂત્રોનું પરિજ્ઞાન કરવું આવશ્યક છે.

૩૨મું આવશ્યક-સૂત્ર

'આવશ્યક' એ જૈનસાધનાનો મૂળ પ્રાણ છે. તે જીવનશુદ્ધિ અને દોષ પરિમાર્જનનું મહાસૂત્ર છે. સાધક ગમે તેટલો અભ્યાસી હોય પરંતુ તેને જો આવશ્યકનું પરિજ્ઞાન ન હોય તો સમજવું જોઈએ કે તેને કંઈ પણ જ્ઞાન નથી. આવશ્યક એ સાધકના પોતાના આત્માને પરખવાનો, નીરખવાનો એક મહાન ઉપાય છે. જેવી રીતે વૈદિક પરંપરામાં સંધ્યા છે, બૌદ્ધ પરંપરામાં ઉપાસના છે અને ઈસાઈ ધર્મમાં પ્રાર્થના અને ઈસ્લામ ધર્મમાં નમાઝ છે તેવી જ રીતે જૈનધર્મમાં દોષશુદ્ધિ અને ગુણવૃદ્ધિ માટે 'આવશ્યક' છે.

ચતુર્વિધ સંઘ માટે પ્રતિદિન જે અવશ્ય કરવા યોગ્ય છે તે અવશ્યક કહેવાય છે. અનુયોગદ્વાર સૂત્રમાં આવશ્યકના આવશ્યક, અવશ્ય કરણીય, ધ્રુવનિચલ, વિશેષિ, અધ્યયન ષટ્ક વર્ગ, ન્યાય, આરાધના, માર્ગ વગેરે પર્યાયો ખતાવ્યા છે.

જૈનસાધના પદ્ધતિમાં દ્રવ્ય અને ભાવ ઉપર ગંભીર ચિંતન કરવામાં આવ્યું છે. પ્રત્યેક ક્રિયા દ્રવ્ય અને ભાવ એમ બે પ્રકારે કરાય છે. અહિર્દષ્ટિવાળા દ્રવ્યપ્રધાન હોય છે ત્યારે અન્તર્દષ્ટિવાળા ભાવપ્રધાન હોય છે. આવશ્યકના પણ દ્રવ્ય અને ભાવ એમ બે પ્રકાર છે. દ્રવ્ય આવશ્યકનો અર્થ છે અંતરંગ ઉપયોગ વિના કેવળ પરંપરાની દૃષ્ટિએ સાધના કરવી. તેમાં મન લગામ વગરના ઘોડાની જેમ અથવા ચંચળ વાનરની જેમ આમતેમ ભટકતું અને કૂદતું રહે છે અને વિવેકહીન સાધના ચાલતી રહે છે. આ દ્રવ્યસાધના અંતર્જીવનને પ્રકાશ આપી શકતી નથી તેથી કેવળ દ્રવ્યસાધના સાધનાના ક્ષેત્રમાં મહત્વપૂર્ણ નથી. તે પ્રાણુરહિત મૃતક સમાન છે. તેમાં પ્રાણોત્તું પરિસ્પન્દન નથી. પરંતુ સામાયિક વગેરે ભાવ-આવશ્યક વિવેકપૂર્વક, કોઈ પણ જાતની કામના વગર, માત્ર વિશુદ્ધ જિજ્ઞાસા અનુસાર મન, વચન અને કાયાને એકાગ્ર બનાવી આવશ્યક સંબંધી મૂળ પાઠોના અર્થો ઉપર ચિન્તન-મનનની સાથે નિજાત્માને કર્મમળથી દૂર કરવા માટે સવાર-સાંજ બંને વખત 'આવશ્યક' કરવું જોઈએ. ભાવ આવશ્યક વગર આત્મશુદ્ધિ કદી પણ સંભવિત નથી.

આવશ્યકના છ પ્રકાર (લેઠ) ખતાવ્યા છે. (૧) સામાયિક (૨) ચતુર્વિંશતિસ્તવ (૩) વન્દન (૪) પ્રતિક્રમણુ (૫) કાર્યોત્સર્ગ અને (૬) પ્રત્યાખ્યાન. આ છ પ્રકાર એ જ આવશ્યકના છ અધ્યયનો છે. આવશ્યકનું ૧૦૦ શ્લોકપ્રમાણુ મૂળ પાઠ છે અને ૯૧ ગદ્યસૂત્ર છે અને ૯ પદ્યસૂત્ર છે.

પ્રથમ અધ્યયનમાં સામાયિકનું વર્ણન છે. આ પ્રતિજ્ઞા સૂત્ર છે. આના પ્રત્યેક શબ્દમાં ત્યાગ-વૈરાગ્યનો સાગર ઉછળી રહ્યો છે. જેટલા પણ તીર્થંકરો થાય છે તે બધા સાધનાના પથ ઉપર ચરણ મૂકતી વખતે જ આ મંગળ પાઠનું ઉચ્ચારણ કરે છે.

સામાયિક એ ઉત્કૃષ્ટ સાધના છે. જેવી રીતે અનંત આકાશ એ સમસ્ત ચરાચર વસ્તુઓનો આધાર છે તેવીજ રીતે સમસ્ત આધ્યાત્મિક સાધનાનો આધાર સામાયિક છે. મધપુડામાં જ્યાં સુધી શણીમાખી રહે છે ત્યાં સુધી હજારો મધમાખીઓ રહે છે. તે જ્યારે ઉડી જાય છે ત્યારે પાછળ એકેય મધમાખી રહેતી નથી. તેવી જ રીતે સમભાવની શણીમાખી રહેતાં બધી સદ્ગુણરૂપી મધમાખીઓ ત્યાં સ્થિરવાસ કરે છે,

સામાયિકનો અર્થ 'સમતા' છે. સામાયિકમાં સાધકને વિષમભાવથી દૂર હટી સમભાવમાં સ્થિર થવાનું હોય છે. રાગ-દ્વેષને તણ સમભાવમાં-આત્મસ્વરૂપમાં રમણુ કરવાનું હોય છે. સાધક જ્યારે સાવધયોગથી નિવૃત્ત થાય છે, છ કાયાના જીવો પ્રત્યે સંયત-આત્મદષ્ટિવાળો બને છે, મન, વચન, કાયાને એકાગ્ર કરે છે, સ્વસ્વરૂપમાં વિચરણુ કરે છે ત્યારે સામાયિકની સાધના સંપન્ન થાય છે. સામાયિકની સાધના એ મહાન સાધના છે. અન્ય ગમે તેટલી સાધનાઓ સાધવામાં આવતી હોય પણ તે બધાનું મૂળ સામાયિકમાં રહેલું છે. આજ કારણે ઉપાધ્યાય યશોવિજયજીએ સામાયિકને સંપૂર્ણ દ્વાદશાંગીરૂપ જિનવાણીનો સાર કહેલ છે અને જિનભદ્રગણી ક્ષમાશ્રમણે સામાયિકને ૧૪ પૂર્વનો અર્થપિંડ કહેલ છે. તે 'સામાયિક' આવશ્યકનું આદિમંગળ છે.

સામાયિકના સંબંધમાં વર્તમાનમાં બાન્ત ધારણાઓ ચાલી રહી છે પરંતુ તે બાન્ત ધારણાઓનું મૂળ સાધના કરનારાઓની ઉપયોગશૂન્યતા છે. સામાયિકમાં સાવધયોગનો ત્યાગ કરી સ્વસ્વરૂપમાં રમણુ કરવા માટે ધ્યાન અને સ્વાધ્યાયમાં તબ્દીન રહેવું જોઈએ, પરંતુ કોઈની પણ નિન્દા કે વિકથા ન કરવી જોઈએ. સમભાવ એજ યોગનો મૂળ મંત્ર છે. ગીતામાં પણ શ્રીકૃષ્ણે 'સમત્વમ્ યોગસુચ્યતે' કહ્યું છે.

આવશ્યકસૂત્રનું બીજું અધ્યયન 'ચતુર્વિંશતિસ્તવ' છે. સામાયિકમાં સાવધયોગથી નિવૃત્તિ હોય છે તેથી સાધકે કયા કાર્યમાં પ્રવૃત્તિ કરવી જોઈએ તે માટે 'ચતુર્વિંશતિસ્તવ' આવશ્યક ખતાવેલ છે. આ આવશ્યક સામાયિકની સાધના માટે આલંબન સ્વરૂપ છે.

૨૪ તીર્થંકરોની સ્તુતિથી સાધકને મહાન આધ્યાત્મિક બળ પ્રાપ્ત થાય છે. તેનો મિથ્યા અહંકાર નાશ પામે છે અને વર્ષોથી સચિત કર્મ તેવીજ રીતે નષ્ટ થાય છે જેવી રીતે અગ્નિના નાના એવા તણખાથી રૂનો વિરાટ ઢગલો

ભસ્મીભૂત થઈ જાય છે. તીર્થ'કરોની સ્તુતિ એ અન્તઃકરણનું સ્નાન છે. તેનાથી સ્કૂર્તિ, પવિત્રતા તથા બળ પ્રાપ્ત થાય છે. ભૌતિક તથા આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિએ તીર્થ'કરો મહાન છે. તેમની સ્તુતિ કરવી એટલે તેમના સદ્ગુણોને, તેમના ઉચ્ચ આદર્શોને પોતાના જીવનમાં મૂર્તસ્વરૂપ આપવું.

ત્રીજું અધ્યયન 'વન્દન' આવશ્યક છે. બીજા અધ્યયનમાં તીર્થ'કરોના ગુણોનું ઉલ્લીર્તન કર્યું છે કારણ કે તીર્થ'કર એ દેવ છે. દેવ પછી ગુરુનો નંબર છે તેથી ત્રીજા આવશ્યકમાં ગુરુદેવને વન્દન કર્યું છે. મન, વચન અને કાયાનો એવો પ્રશસ્ત વ્યાપાર કે જેથી સદ્ગુરુદેવ પ્રત્યે ભક્તિ તથા બહુમાન પ્રગટ થાય તે વન્દન કહેવાય છે. આવશ્યક નિર્ચુકિતમાં વન્દનને માટે ચિત્કર્મ, કૃતિકર્મ, પૂજકર્મ વિ. પર્યાયો-વિકલ્પો આપ્યા છે.

આ યાદ રાખવું જોઈએ કે માનવનું મહાન મસ્તિષ્ક ગમે તેના ચરણોમાં ઝુકાવી દેવા માટે નથી. જૈનધર્મ ગુણોનો ઉપાસક છે અને સદ્ગુણી આત્માઓ-મહાત્માઓના ચરણોમાં શિર નમાવવાને જ ઉપાદેય માને છે, અને ગુણહીન વ્યક્તિઓના ચરણમાં ઝુકવાને હેય માને છે. અસંયમી, પતિત તથા દુરાચારીને વન્દન કરવાનો અર્થ છે અસંયમને પ્રોત્સાહન આપવું. તેથી જ નિર્ચુકિતકરે કહ્યું છે કે જે માનવ ગુણહીન - અવન્ધ વ્યક્તિને વન્દન કરે છે તેને ન તો કર્મોની નિર્જરા થાય છે કે ન તો કીર્તિ મળે છે. પરંતુ અસંયમનું, દુરાચારનું અનુમોદન કરવાથી કર્મોનો બંધ થાય છે. જેમ અવંધને વન્દન કરવાથી દોષ લાગે છે તેવી જ રીતે વન્દન કરાવનારને પણ દોષ લાગે છે. તેથી ભદ્રબાહુસ્વામીએ કહ્યું છે કે - જો અવન્ધનીય વ્યક્તિ ગુણી પુરુષો પાસે વન્દન કરાવે તો તે અસંયમમાં વૃદ્ધિ કરે છે અને પોતાનું અધઃપતન કરે છે.

જેનું જીવન ત્યાગ અને વૈરાગ્યથી ઓતપ્રોત છે, નિશ્ચય અને વ્યવહાર બંને દૃષ્ટિએ જેનું જીવન પવિત્ર તથા નિર્માણ છે તે સદ્ગુરુ છે. તેને ભક્તિભાવથી પ્રેમાર્દ્ર બની વન્દન કરવું જોઈએ. જે વન્દનની પૃષ્ઠભૂમિમાં ભયનો ભૂત નાચી રહ્યો હોય, લાજ, પ્રલોભન કે સ્વાર્થ જેની પછવાડે હોય એવું વન્દન સાચા અર્થમાં વન્દન નથી. વન્દન તો આત્મશુદ્ધિનો માર્ગ છે. વન્દનના પણ દ્રવ્ય અને ભાવ એમ બે પ્રકાર છે. દ્રવ્યવન્દનની સાથે ભાવવન્દન હોવાથી જીવનમાં અભિનવ ચેતનાનો પ્રાદુર્ભાવ થાય છે.

ચોથા અધ્યયનનું નામ 'પ્રતિક્રમણ' છે. પ્રતિક્રમણનો અર્થ છે-શુભ યોગોમાંથી અશુભ યોગોમાં ગયેલા પોતાના આત્માને ફરી શુભયોગમાં પાછો વાળવો. અશુભયોગથી નિવૃત્ત થઈને નિઃશલ્યભાવથી ઉત્તરોત્તર શુભયોગોમાં પ્રવૃત્ત થવું તે પ્રતિક્રમણ છે.

સાધનાના ક્ષેત્રમાં મિથ્યાત્વ, અવિરતિ, પ્રમાદ, કષાય અને અશુભયોગ આ પાંચ પ્રમાદને અત્યન્ત ભય'કર અને આત્મઘાતક માનવામાં આવ્યા છે. પ્રત્યેક સાધકે આ દોષોનું પ્રતિદિન પ્રતિક્રમણ કરવું જોઈએ. મિથ્યાત્વનો પરિત્યાગ કરી સમ્યક્ત્વમાં આવવું જોઈએ. અવિરતિનો ત્યાગ કરી વિરતિનો સ્વીકાર કરવો જોઈએ. પ્રમાદને બદલે અપ્રમાદ અને કષાયનો પરિહાર કરી ક્ષમાદિને ધારણ કરવા જોઈએ તેમજ સંસારની વૃદ્ધિ કરનારા અશુભયોગોના વ્યાપારનો ત્યાગ કરી શુભયોગોમાં રમણ કરવું જોઈએ.

વિશેષદાળની અપેક્ષાએ પ્રતિક્રમણના પાંચ ભેદ કરવામાં આવ્યા છે. (૧) દેવસિય (૨) રાત્રિક (૩) પાક્ષિક (૪) ચાતુર્માસિક (૫) સાંવત્સરિક.

પાંચમા અધ્યયનમાં કાયોત્સર્ગનું વર્ણન છે. અનુયોગદ્વાર સૂત્રમાં કાયોત્સર્ગનું બીજું નામ 'વણચિકિત્સા' છે. ધર્મની સાધના કરતી વખતે પ્રમાદવશ ક્યારેક અહિંસા, સત્ય વગેરે વ્રતોમાં જે અતિચાર લાગી જાય છે, સખલના થઈ જાય છે તે સંયમરૂપી શરીરના વ્રણ-ઘા છે. કાયોત્સર્ગમાં તે ઘા ઉપર મલમપટ્ટી કરવામાં આવે છે. કાયોત્સર્ગ એવી એક ઔષધિ છે કે જે ઘાને રૂઝાવી સંયમને પુષ્ટ કરે છે. કાયોત્સર્ગ એક પ્રકારનું પ્રાયશ્ચિત્ત છે કે જે જૂનાં પાપોને ઘોઈને સાફ કરે છે, હૃદયને વિશુદ્ધ-નિર્માણ બનાવે છે. તેથી શાસ્ત્રકારે કહ્યું છે કે સંયમજીવનને વિશેષ રૂપથી પરિપુકૃત કરવા માટે, પ્રાયશ્ચિત્ત કરવા માટે, વિશુદ્ધ કરવા માટે, આત્માને શલ્યરહિત બનાવવા માટે, પાપકર્મોનો ધ્વંસ કરવા માટે કાયોત્સર્ગ કરવો જોઈએ.

ભગવાન મહાવીરે પાપકર્મોને 'ભાર' ની ઉપમા આપી છે. કોઈના માથે ભાર હોય ત્યારે તે કેટલા અને કેવા કષ્ટોનો અનુભવ કરે છે અને ભારમુકત થયા પછી કેવી શાન્તિનો અનુભવ કરે છે? તેવી જ રીતે કાર્યોત્સર્ગ પાપના ભારને દૂર કરી દે છે. આત્મા તે ભારથી હળવો થઈ જાય છે અને પોતાને સ્વસ્થ, સુખમય અને આનન્દમય અનુભવ કરે છે.

કાર્યોત્સર્ગમાં 'કાર્ય' અને 'ઉત્સર્ગ' આ બે શબ્દો છે જેમનો અર્થ થાય છે શરીરની મમતાનો ત્યાગ કરી અંતર્મુખ થવું. સાધનામાં શરીરની મમતા એ સૌથી મોટું બાધક તત્ત્વ છે કે જે સાધકને માટે વિષ સમાન છે. કાર્યોત્સર્ગ શરીર અને આત્માને પૃથક સમજવાની કળા છે. આ શરીર અલગ છે અને હું આત્મા, તેનાથી અલગ-જુદો છું. શરીર વિનાશી અને પૌદ્ગલિક છે જ્યારે આત્મા અચર, અમર, અવિનાશી અને ચૈતન્યસ્વરૂપ છે. કાર્યોત્સર્ગના પશુ દ્રવ્ય અને ભાવ એમ બે ભેદ છે. દ્રવ્યની અપેક્ષાએ ભાવનું અધિક 'મહત્ત્વ' છે. દ્રવ્ય અને ભાવને સમજાવવા માટે ચાર રૂપ બતાવ્યા છે.

- (૧) ઉત્થિત ઉત્થિત-આવો સાધક શરીરથી ઊભો રહે છે અને ધર્મધ્યાન અને શુક્લધ્યાનમાં પણ રમણ કરે છે. જેમ કે-ગજસુકુમાર મુનિ.
- (૨) ઉત્થિત નિવિષ્ટ-આવો સાધક દ્રવ્યરૂપથી તેા ઊભો હોય છે પરંતુ આર્તધ્યાન અને રૌદ્રધ્યાનમાં ફસાયેલો હોવાથી બેસી જાય છે અર્થાત્ શરીરથી તેા તે ઊભો છે પરંતુ આત્માથી તેા બેઠેલો છે.
- (૩) ઉપવિષ્ટ ઉત્થિત-શારીરિક અસ્વસ્થતાને લીધે તેા ઊભો રહેતો નથી પરંતુ ભાવથી તેા ધર્મધ્યાન અને શુક્લધ્યાનમાં રમણ કરે છે તેથી શરીરથી તેા બેઠેલો છે પરંતુ આત્માથી ઊભો છે.
- (૪) ઉપવિષ્ટ નિવિષ્ટ-આવો સાધક આળસુ-કર્તવ્યશૂન્ય હોય છે. તેા શરીરથી બેઠેલો છે અને સાંસારિક વિષય-લોભોની કલ્પનામાં જ રાયતો અને અટવાયેલો હોવાથી ઉપવિષ્ટ-નિવિષ્ટ છે. આ કાર્યોત્સર્ગ નથી પરંતુ કાર્યોત્સર્ગનો ફાલ છે.

છઠું અધ્યયન 'પ્રત્યાખ્યાન' આવશ્યકનું છે. સંસારમાં જેટલી પણ વસ્તુઓ છે તેને એક માણસ લોગવી શકતો નથી. લોગવી પાછળ પાગલ બની માનવ કદાપિ શાંતિ મેળવી શકતો નથી. વાસ્તવિક આનન્દ લોગોના ત્યાગમાં જ છે, તેથી પ્રત્યાખ્યાનમાં સાધક લોગોનો તેમ જ પદાર્થોનો ત્યાગ કરે છે. અન્ન, વસ્ત્ર વગેરેનો ત્યાગ કરવો તેા દ્રવ્ય પ્રત્યાખ્યાન છે અને મિથ્યાત્વ, અજ્ઞાન અને અસંયમનો ત્યાગ કરવો એ ભાવ પ્રત્યાખ્યાન છે. દ્રવ્ય પ્રત્યાખ્યાનની આધારભૂમિ ભાવ પ્રત્યાખ્યાન છે.

અનુષોગદ્વારમાં પ્રત્યાખ્યાનનું ખીજું નામ 'ગુણધારણ' છે. ગુણધારણનો અર્થ છે-વ્રતરૂપ ગુણોને ધારણ કરવા. પ્રત્યાખ્યાન દ્વારા આત્મા મન, વચન, કાયાની દુષ્ટ વૃત્તિઓને રોકી પોતાને શુભ પ્રવૃત્તિઓમાં કેન્દ્રિત કરે છે અને ઇચ્છાનિરોધ, તૃષ્ણાત્યાગ દ્વારા સદ્ગુણોની પ્રાપ્તિ કરે છે.

પ્રત્યાખ્યાનના મુખ્ય રૂપથી બે ભેદ છે. (૧) મૂળગુણ પ્રત્યાખ્યાન અને (૨) ઉત્તરગુણ પ્રત્યાખ્યાન. મૂળગુણ પ્રત્યાખ્યાનના સર્વથી અને દેશથી એમ બે ભેદ છે. સાધુઓના ૫ મહાવ્રત સર્વમૂળગુણ પ્રત્યાખ્યાન છે અને ગૃહસ્થોના ૫ અણુવ્રત દેશ મૂળગુણ પ્રત્યાખ્યાન છે. મૂળગુણ પ્રત્યાખ્યાન જીવનપર્યન્ત માટે હોય છે અને ઉત્તરગુણ પ્રત્યાખ્યાન ઘોડા કાળ માટેના હોય છે. તેના પશુ દેશથી અને સર્વથી એમ બે ભેદ પડે છે. ૩ ગુણુવ્રત અને ૪ શિક્ષાવ્રત. આ દેશ ઉત્તરગુણ પ્રત્યાખ્યાન છે. અને અનાગત, અતિકાન્ત કોટિસહિત, નિર્ધારિત, સાકાર, નિરાકાર, પરિમાણકૃત, નિસ્વશેષ, સાંકેતિક, અદ્વાસમય આ ૧૦ પ્રકારના પ્રત્યાખ્યાન સર્વ ઉત્તરગુણ પ્રત્યાખ્યાન છે કે જે સાધુ અને શ્રાવક બંને માટે છે.

પ્રત્યાખ્યાન આવશ્યક સંયમની સાધનામાં તેજસ્વિતા પ્રગટાવે છે. ત્યાગ-વૈરાગ્યને દૃઢ કરે છે તેથી પ્રત્યેક સાધકનું કર્તવ્ય છે કે તેા પ્રત્યાખ્યાન અંગીકાર કરી પોતાના આત્માની શુદ્ધિ કરે.

આવશ્યકથી જેમ આધ્યાત્મિક શુદ્ધિ થાય છે તેમ લૌકિક જીવનમાં પણ સમતા, નમ્રતા, ક્ષમાભાવ વગેરે સદગુણોની વૃદ્ધિ થવાથી આનંદના નિર્માણ ઝરણાં વહેવા લાગે છે.

વ્યાખ્યાસાહિત્ય

અગમનું વ્યાખ્યાસાહિત્ય ઘણું વિશાળ છે. તે સંપૂર્ણ વ્યાખ્યાસાહિત્યને પાંચ ભાગોમાં વિભક્ત કરી શકાય છે. (૧) નિર્ચુકિતઓ (૨) ભાષ્યો (૩) ચૂર્ણીઓ (૪) સંસ્કૃત ટીકાઓ (૫) લોકભાષામાં રચિત વ્યાખ્યાઓ.

નિર્ચુકિતઓ -

પ્રાકૃત ભાષામાં આગમોની જે પદ્યમાં ટીકાઓ રચવામાં આવી છે તે નિર્ચુકિતઓ ભાષ્યરૂપે ઓળખાય છે. નિર્ચુકિતઓમાં પ્રત્યેક પદની વ્યાખ્યા કરી નથી પરંતુ મુખ્યપણે પારિભાષિક શબ્દો ઉપર જ પ્રકાશ પાડ્યો છે. આગમના કથિત અર્થો જેમાં ઉપનિબદ્ધ હોય તે નિર્ચુકિત છે.^૧ અર્થાત્ સૂત્રમાં કથિત નિશ્ચિત અર્થને સ્પષ્ટ કરવો તે નિર્ચુકિત છે.^૨ નિર્ચુકિતઓની વ્યાખ્યાનશૈલી નિક્ષેપપદ્ધતિના રૂપમાં રહી છે. આ શૈલીનું પ્રથમ દર્શન આપણને અનુયોગદ્વારમાં થાય છે. આ શૈલીમાં કોઈ પદના જેટલા સંભવિત અર્થો હોય તેટલા કર્યા પછી તેમાંથી અપ્રસ્તુત અર્થોનો નિષેધ કરી પ્રસ્તુત અર્થને જ ગ્રહણ કરવામાં આવે છે. જૈનન્યાયની પણ આ પદ્ધતિ છે. નિર્ચુકિતકાર ભદ્રબાહુએ નિર્ચુકિત માટે આ જ પદ્ધતિને અશસ્ત્ર માનેલ છે. તેમણે નિર્ચુકિતનું પ્રયોજન સ્પષ્ટ કરતાં કહ્યું છે કે એક જ શબ્દના અનેક અર્થો થાય છે. કયો અર્થ કયા પ્રસંગે ઘટાવવો, શ્રમણ ભગવાન મહાવીરના ઉપદેશમાં કયો અર્થ કયા શબ્દથી સંબંધિત છે વગેરે બાબતોને લક્ષ્યમાં રાખી અર્થોનો સમ્યક્ પ્રકારે નિર્ણય કરવો અને તે અર્થનો મૂળ સૂત્રના શબ્દોની સાથે સંબંધ સ્થાપિત કરવો તે નિર્ચુકિતનું કાર્ય છે.^૩

જેમ વૈદિક પારિભાષિક શબ્દોની વ્યાખ્યા કરવા માટે મહર્ષિ યાસ્કે નિઘંટુ ભાષ્યરૂપ નિરુક્ત લખેલ છે તેમ જૈનાગમોના પારિભાષિક શબ્દોની વ્યાખ્યા કરવા માટે ખીજ આચાર્ય ભદ્રબાહુએ નિર્ચુકિતઓ રચી. જેમ મહર્ષિ યાસ્કે નિરુક્તમાં સર્વપ્રથમ નિરુક્ત ઉપોદ્ઘાત લખેલ છે તેમ નિર્ચુકિતઓની પૂર્વે ઉપોદ્ઘાત છે.

નિર્ચુકિતકાર ભદ્રબાહુ શ્રુતકેવલી તથા છેદ સૂત્રકાર ભદ્રબાહુથી ભિન્ન છે. કારણ કે નિર્ચુકિતકાર ભદ્રબાહુએ અનેક જગ્યાએ છેદસૂત્રકાર શ્રુતકેવળી ભદ્રબાહુને નમસ્કાર કર્યા છે.^૪ નિર્ચુકિતકાર ભદ્રબાહુને પ્રસિદ્ધ જ્યોતિર્વિદ્ વરાહમિહિરના ભાઈ માનવામાં આવે છે. ભદ્રબાહુ નૈમિત્તિક અને મંત્રવિદ્યાવિશારદ હતા. ઉપસર્ગહરસ્તોત્ર અને ભદ્રબાહુસંહિતા તેમણે જ રચ્યા છે. તેમણે દશ નિર્ચુકિતઓ લખી હતી.^૫

(૧) આવશ્યક નિર્ચુકિત (૨) દશવૈકલિક નિર્ચુકિત (૩) ઉત્તરાધ્યયન નિર્ચુકિત (૪) આચારંગ નિર્ચુકિત (૫) સૂત્રકૃતાંગ નિર્ચુકિત (૬) દશાશ્રુતસ્કન્ધ નિર્ચુકિત (૭) બૃહલ્કલ્પ નિર્ચુકિત (૮) વ્યવહાર નિર્ચુકિત (૯) સૂર્યપ્રસન્નિ નિર્ચુકિત (૧૦) ઋષિભાષિત નિર્ચુકિત.

ભદ્રબાહુ નિર્મિત નિર્ચુકિતઓનો રચનાક્રમ તેજ છે જે ઉપર ખતાવ્યો છે, કારણ કે તેમણે આવશ્યક નિર્ચુકિતમાં આજ પ્રમાણે સંકલ્પ કર્યો છે. નિર્ચુકિતઓમાં જે નામ અને વિષય વિ. આવેલ છે તે પણ આ તથ્યાને પ્રગટ કરે છે.^૬

૧ સિજ્જવૃતા તે અત્યા જં બહ્વા તેણુ હોઈ સિજ્જવૃતી ।

૨ નિર્ચુકિતાનામેવ સૂત્રાર્થનાં યુક્તિઃ પરિપાટયા યોજનમ્ - આચાર્ય હરિભદ્ર

૩ આવશ્યક નિર્ચુકિત ગા. ૮૮.

૪ વંદામિ ભદ્રબાહુ પાઈણં ચરિય સગલ મુચનાણિ ।

સુત્તસ્સ કારગમિસિ દસાસુ કપ્પે ય વવહારે ॥

(ખ) તેણુ ભગવતા આધારપકપ્પ - દસા કપ્પ - વવહારા વ નવમ પુવ્વનીસદંભૂતા નિજ્જૂહા

- દશાશ્રુત સ્કન્ધ નિર્ચુકિત, પાન ૧

- પંચકલ્પચૂર્ણિ

૫ આવશ્યક નિર્ચુકિત ગા. ૭૯ - ૮૬.

૬ ગામ્ધરવાદ પ્રસ્તાવના પુ. ૧૫-૧૬.

ભદ્રબાહુરચિત્ત દસ નિર્ચુકિતયોમાંથી સૂર્યપ્રજ્ઞિત અને ઋષિભાષિતની નિર્ચુકિતયો વર્તમાનમાં ઉપલબ્ધ નથી. ઓઘ નિર્ચુકિત, પિંડ નિર્ચુકિત, પંચકલ્પ નિર્ચુકિત અને નિશીથ નિર્ચુકિત અનુક્રમે આવશ્યક નિર્ચુકિત, દશવૈકલિક નિર્ચુકિત, બૃહત્કલ્પ નિર્ચુકિત અને આચારાંગ નિર્ચુકિતની પૂર્તિરૂપે છે. સંસકૃત નિર્ચુકિત એ કોઈ પાછળના આચાર્યની રચના ગોવિન્દાચાર્ય દ્વારા રચિત ગોવિન્દ નિર્ચુકિત પણ અપ્રાપ્ય છે.

ભદ્રબાહુએ જૈનપરંપરામાં પ્રચલિત અનેક મહત્વપૂર્ણ પારિભાષિક શબ્દોની સુસ્પષ્ટ વ્યાખ્યા પોતાની નિર્ચુકિતયોમાં કરીને જૈનસાહિત્યની ભારે ગૌરવવૃદ્ધિ કરી છે. ત્યારપછી થનાર ભાષ્યકાર અને ટીકાકારોએ પ્રત્યક્ષ અથવા પરોક્ષરૂપથી નિર્ચુકિતયોના આધારે પોતાની રચનાઓ કરી છે. જે કે નિર્ચુકિતકારનું એકમાત્ર લક્ષ્ય આગમના નિગૂઢ-ભાવોને સ્પષ્ટ કરવાનું જ રહ્યું છે; તથાપિ પ્રસંગોપાત આમાં ધર્મ, દર્શન, સંસ્કૃતિ, સમાજ, ઇતિહાસ વગેરે વિવિધ વિષયોનું ઘણું સુંદર વિવેચન પણ કરેલ છે.

ભાષ્ય

નિર્ચુકિતયોમાં મુખ્યપણે પારિભાષિક શબ્દોની વ્યાખ્યા છે. તેમની શૈલી અન્યન્ત સંક્ષિપ્ત અને ક્લિષ્ટ છે. વ્યાસશૈલીનો અભાવ હોવાથી તે દુર્ગમ બની ગઈ છે તેથી અન્ય વ્યાખ્યાઓના અભાવમાં તેને સરળતાથી સમજી શકાય તેમ નથી. આથી નિર્ચુકિતયોના ગંભીર રહસ્યોનું સમુદ્ઘાટન કરવા માટે વિસ્તૃત વ્યાખ્યાસાહિત્યની આવશ્યકતા જિભી થઈ અને તેની પૂર્તિ આચાર્યોએ ભાષ્યના રૂપમાં કરી છે. આ પ્રમાણે નિર્ચુકિત સાહિત્યને આધાર બનાવી અથવા સ્વતંત્રરૂપથી પ્રાકૃતભાષામાં પદ્માત્મક જે વ્યાખ્યાઓ લખવામાં આવી તે ભાષ્યના નામથી ઓળખાઈ. જેમ પ્રત્યેક આગમ ઉપર નિર્ચુકિતયો નથી તેમ ભાષ્ય પણ પ્રત્યેક આગમ ઉપર નથી. વર્તમાનમાં નિમ્નોક્ત આગમ ગ્રન્થો ઉપર ભાષ્ય ઉપલબ્ધ છે.

(૧) આવશ્યકભાષ્ય (૨) દશવૈકલિક ભાષ્ય (૩) ઉત્તરાધ્યયન ભાષ્ય (૪) બૃહત્કલ્પ ભાષ્ય (૫) પંચકલ્પ ભાષ્ય (૬) વ્યવહાર ભાષ્ય (૭) નિશીથ ભાષ્ય (૮) છતકલ્પ ભાષ્ય (૯) ઓઘનિર્ચુકિત ભાષ્ય (૧૦) પિણ્ડનિર્ચુકિત ભાષ્ય.

આવશ્યકસ્ત્ર ઉપર ત્રણ ભાષ્ય ઉપલબ્ધ છે. (૧) મૂલ્યભાષ્ય (૨) ભાષ્ય અને (૩) વિશેષાવશ્યક ભાષ્ય એ ભાષ્ય અત્યન્ત લઘુ છે. અને તેમની અનેક ગાથાઓ વિશેષાવશ્યક ભાષ્યમાં લખી ગઈ છે તેથી વિશેષાવશ્યક ભાષ્ય ત્રણે ભાષ્યોનું સમ્મિલિતરૂપ છે. આ વર્તમાનમાં ઉપલબ્ધ અને પ્રકાશિત છે. આ ભાષ્ય પણ સંપૂર્ણ આવશ્યકસ્ત્ર ઉપર થયેલ નથી પરંતુ માત્ર પહેલા અધ્યયન સામાયિક આવશ્યક ઉપર જ છે. એક અધ્યયન હોવા છતાં ઘણા આમાં ૩૬૦૩ ગાથાઓ છે. દશવૈકલિક ભાષ્યમાં ૬૩ ગાથાઓ છે. ઉત્તરાધ્યયન ભાષ્ય પણ ઘણું જ સંક્ષેપમાં છે તેમાં માત્ર ૪૫ ગાથાઓ છે. બૃહત્કલ્પ ઉપર જે ભાષ્ય છે- એક બૃહત્ભાષ્ય અને બીજું લઘુભાષ્ય. બૃહત્ભાષ્યમાં સંપૂર્ણ પ્રાપ્ય નથી. લઘુભાષ્યમાં ૬૪૯૦ ગાથાઓ છે. પંચકલ્પભાષ્યમાં ૨૫૭૪ ગાથાઓ છે. વ્યવહારભાષ્યમાં ૪૬૨૬ ગાથાઓ છે. નિશીથભાષ્યમાં લગભગ ૬૫૦૦ ગાથાઓ છે. છતકલ્પ ભાષ્યમાં ૨૬૦૬ ગાથાઓ છે. ઓઘનિર્ચુકિત ઉપર પણ જે ભાષ્ય છે. એક લઘુ અને બીજું મહાભાષ્ય. લઘુમાં ૩૨૨ ગાથાઓ અને મહાભાષ્યમાં ૨૫૧૭ ગાથાઓ છે. પિંડનિર્ચુકિત ભાષ્યમાં ૪૬ ગાથાઓ છે.

વિશેષાવશ્યક ભાષ્ય અને જિતકલ્પ ભાષ્ય-બંને ભાષ્ય આચાર્ય જિનભદ્ર દ્વારા વિરચિત છે. વિશેષાવશ્યક ભાષ્યમાં જૈનાગમોમાં વર્ણિત જ્ઞાનવાદ, પ્રમાણશાસ્ત્ર, આચાર, નીતિ, સ્થાવવાદ, નયવાદ, કર્મવાદ વગેરે દાર્શનિક માન્યતાઓનું તુલનાત્મક દ્રષ્ટિએ જેવું તર્કયુક્ત નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે તેવું અન્યત્ર દુર્લભ છે. જૈનાગમોના રહસ્યને સમજવા માટે આ ભાષ્ય અત્યન્ત મહત્વપૂર્ણ છે. આ ભાષ્ય નથી પણ ખરી રીતે મહાભાષ્ય છે.

બૃહત્કલ્પલઘુભાષ્ય અને પંચકલ્પ મહાભાષ્ય આ બંને ભાષ્યોના નિર્માતા સંઘદાસગણી છે. વસુદેવહિંડી પ્રથમ ખંડના રચયિતા સંઘદાસગણીથી આ જુદા મનાય છે. તેઓ 'વાચક' પદથી અલંકૃત છે તે ભાષ્ય રચયિતા સંઘદાસગણી 'ક્ષમાશ્રમણ' પદથી વિભૂષિત છે. તે સિવાય બીજા ભાષ્યકારો પણ થયા છે કે જેમણે વ્યવહારભાષ્ય વિ. રચ્યા છે. મુનિશ્રી પુણ્યવિજયજીના અભિમતાનુસાર ઓછામાં ઓછા ચાર આગમિક ભાષ્યકારો થયા છે. પ્રથમ જિનભદ્રક્ષમાશ્રમણ,

ખીલ સંઘદાસગણી ક્ષમાશ્રમણ, ત્રીજા વ્યવહારભાષ્યના રચયિતા અને ચોથા ષુદ્ધકલ્પના ષુદ્ધભાષ્ય વિ. ના પ્રણેતા છેલ્લા બે નામોનો તેા હજી સુધી પત્તો મળી શક્યો નથી. ભાષા સાહિત્યમાં ઇતિહાસ, સંસ્કૃતિદર્શન વિ. ની વિપુલ સામગ્રી યત્ર-તત્ર વેશવખેર પડી છે. આજે જરૂર છે તેના પર્યવેક્ષણ અને અનુસંધાન કરવાની.

ચૂર્ણિયો-

નિર્યુક્તિસાહિત્ય અને ભાષ્ય સાહિત્યના નિર્માણ પછી જૈનાચાર્યોના અન્તર્માનસમાં આગમો ઉપર ગદ્યાત્મક વ્યાખ્યાસાહિત્ય લખવાની ભાવના ઉદ્ભુત થઈ. તેમણે શુદ્ધ પ્રાકૃતમાં અને સંસ્કૃત-મિશ્રિત પ્રાકૃતમાં વ્યાખ્યાઓનું નિર્માણ કર્યું કે જે આજે ચૂર્ણિ સાહિત્યના નામથી વિશ્રુત છે. કેટલીક ચૂર્ણિયો આગમેતર સાહિત્ય ઉપર પણ લખાઈ છે પરંતુ સંખ્યાની દૃષ્ટિએ તે આગમોની ચૂર્ણિયોની અપેક્ષા અલ્પ છે. જેમકે કર્મ-પ્રકૃતિ, શતક વગેરેની ચૂર્ણિયો. નિર્યુક્તિ અને ભાષ્યની જેમ ચૂર્ણિયો પણ ગદ્યા આગમો ઉપર લખાઈ નથી. નિર્નાંકિત આગમો ઉપર ચૂર્ણિયો લખાઈ છે.— ૧. આચારાંગ, ૨. સૂત્રકૃતાંગ, ૩. વ્યાખ્યાપ્રસંગિ (ભગવતી), ૪. જીવાભિગમ, ૫. નિશીથ, ૬. મહાનિશીથ, ૭. વ્યવહાર, ૮. દશાશ્રુતસ્કન્ધ, ૯. ષુદ્ધકલ્પ, ૧૦. પંચકલ્પ, ૧૧. ઓઘનિર્યુક્તિ, ૧૨. જિતકલ્પ, ૧૩. ઉત્તરાધ્યયન, ૧૪. આવશ્યક, ૧૫. દશવૈકલિક, ૧૬. નન્દી, ૧૭. જંબૂદ્વીપપ્રસંગિ.

નિશીથ અને જિતકલ્પ ઉપર અખે ચૂર્ણિયો બનાવવામાં આવી હતી, પરંતુ વર્તમાનમાં બન્ને ઉપર એક-એક ચૂર્ણિ જ ઉપલબ્ધ છે. અનુયોગદ્વાર, ષુદ્ધકલ્પ અને દશવૈકલિક ઉપર અખે ચૂર્ણિયો અત્યારે પણ વિદ્યમાન છે. ચૂર્ણિ-સાહિત્યના નિર્માતાઓમાં જિનદાસગણી મહત્તરનું મૂર્ધન્ય સ્થાન છે. વિજ્ઞાના અભિમતાનુસાર જિનદાસગણી મહત્તરનો સમય વિ. સં. ૬૫૦ અને ૭૫૦ની મધ્યનો માનવો જોઈએ. તેમણે કેટલી ચૂર્ણિયો લખી તે હજી સુધી પૂર્ણ રીતે નિશ્ચિત થઈ શક્યું નથી; તથાપિ પરંપરા અનુસાર તેમની નીચે પ્રમાણે ચૂર્ણિયો માનવામાં આવે છે. (૧) નિશીથ વિશેષચૂર્ણિ (૨) નન્દીચૂર્ણિ, (૩) અનુયોગદ્વારચૂર્ણિ, (૪) આવશ્યકચૂર્ણિ, (૫) દશવૈકલિકચૂર્ણિ, (૬) ઉત્તરાધ્યયનચૂર્ણિ અને (૭) સૂત્રકૃતાંગચૂર્ણિ.

જિતકલ્પચૂર્ણિ જે અત્યારે અપ્રાપ્ય છે તેના રચયિતા સિદ્ધસેનસૂરિ છે. પરંતુ આ સિદ્ધસેન સિદ્ધસેનદેવાકરથી ભિન્ન છે. પં. દ્વસુખભાઈ માલવણિયાના અભિમતાનુસાર આચાર્ય જિનભદ્રકૃત ષુદ્ધ ક્ષેત્રસમાસના વૃત્તિકાર સિદ્ધસેન-સૂરિજ પ્રસ્તુત ચૂર્ણિના કર્તા છે.

ષુદ્ધકલ્પચૂર્ણિના રચયિતા પ્રલગ્ભસૂરિ છે. તેઓ વિ. સં. ૧૩૩૪ થી પૂર્વે થયાનું મનાય છે.

દશવૈકલિક સૂત્ર ઉપર અગસ્ત્યસિંહ સ્થવિરની ચૂર્ણિ પણ પ્રાપ્ત છે. તેમના સમયના સંબંધમાં વિજ્ઞામાં એક મત નથી. અન્ય ચૂર્ણિકારોના નામ હજી સુધી જ્ઞાત થઈ શક્યા નથી. ભાષાની દૃષ્ટિએ નન્દીચૂર્ણિ, અનુયોગદ્વારચૂર્ણિ, દશવૈકલિકચૂર્ણિ (જિનદાસ), ઉત્તરાધ્યયનચૂર્ણિ, આચારાંગચૂર્ણિ, સૂત્રકૃતાંગચૂર્ણિ, નિશીથવિશેષચૂર્ણિ, દશાશ્રુત-સ્કન્ધચૂર્ણિ અને ષુદ્ધકલ્પચૂર્ણિ. આ બધી ચૂર્ણિયો સંસ્કૃતમિશ્રિત પ્રાકૃતભાષામાં રચિત છે. પરંતુ તેમાં સંસ્કૃત ઓછું અને પ્રાકૃત વધારે છે.

આવશ્યકચૂર્ણિ, દશવૈકલિકચૂર્ણિ (અગસ્ત્યસિંહ) અને જિતકલ્પચૂર્ણિ (સિદ્ધસેન) આ ચૂર્ણિયો પ્રાકૃતભાષામાં નિર્મિત છે. ચૂર્ણિયોની ભાષા સરળ અને સુબોધ છે. આ ચૂર્ણિયોમાં સાંસ્કૃતિક સામગ્રી ભરપૂર ભરેલી છે.

સંસ્કૃત ટીકાઓ

મૂળ આગમ, નિર્યુક્તિ અને ભાષ્ય-સાહિત્ય પ્રાકૃત ભાષામાં નિર્મિત છે. ચૂર્ણિસાહિત્યમાં પ્રધાનપણે પ્રાકૃતભાષા છે પરંતુ ગૌણરૂપથી સંસ્કૃતભાષાનો પણ પ્રયોગ થયો છે. ત્યારબાદ સંસ્કૃત ટીકાઓનેા યુગ આવ્યો. આ યુગ જૈનસાહિત્યમાં સુવર્ણયુગ કહેવાયો. આ યુગમાં આગમો ઉપર તેા ટીકાઓ લખાણી પરંતુ નિર્યુક્તિયો, ભાષ્યો અને ટીકાઓ ઉપર પણ ટીકાઓ રચાણી.

નિર્યુક્તિ સાહિત્યમાં આગમોના શબ્દોની વ્યાખ્યા તથા વ્યુત્પત્તિ છે. ભાષ્યસાહિત્યમાં વિસ્તારથી આગમોના

ગંભીર ભાવોનું વિવેચન છે. ચૂર્ણિ-સાહિત્યમાં ગૂઢભાવોને લોકકથાઓના આધારે સમજાવવાનો પ્રયાસ કર્યો છે જ્યારે ટીકાસાહિત્યમાં આગમોનું દાર્શનિક દૃષ્ટિએ વિશ્લેષણ છે. ટીકાકારોએ પ્રાચીન નિર્ચુકિત, ભાષ્ય અને ચૂર્ણિસાહિત્યનો પોતાની ટીકાઓમાં પ્રયોગ તો કર્યો જ છે, પરંતુ સાથેસાથ નવા-નવા હેતુઓ વડે તેમને તેથી પણ વધુ પુષ્ટ કરેલ છે. સંક્ષિપ્ત અને વિસ્તૃત બંને પ્રકારની ટીકાઓ નિર્મિત થઈ છે. ટીકાઓ માટે આચાર્યોએ વિવિધ નામોનો પ્રયોગ કર્યો છે. જેમ કે- ટીકા, વૃત્તિ, નિવૃત્તિ, વિવરણ, વિવેચન, વ્યાખ્યા, વાર્તિક, દીપિકા, અવચૂરિ, અવચૂર્ણિ પંચિકા, ટિપ્પણ, ટિપ્પનક, પર્યાય, સ્તબ્ધક, પીઠિકા, અક્ષરાર્થ વિ.

સંસ્કૃત ટીકાકારોમાં આચાર્ય હરિભદ્રનું નામ સર્વપ્રથમ આવે છે. તેમણે ચૂર્ણિસાહિત્યના આધારે ટીકાઓ રચી. આવશ્યક, દશવૈકાલિક, જીવાભિગમ, પ્રજ્ઞાપના, નન્દી, અનુયોગદ્વાર અને પિંડનિર્ચુકિત ઉપર ટીકાઓ લખી. પિંડનિર્ચુકિત ઉપરની અપૂર્ણ ટીકા વીશાચાર્યે પૂર્ણ કરી હતી. આચાર્ય હરિભદ્રનું સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત બંને ભાષાઓ ઉપર અસાધારણ પ્રભુત્વ હતું. તેમનો સમય વિ. સં. ૭૫૭ થી ૮૨૭ સુધીનો માનવામાં આવે છે.

હરિભદ્ર પછી આચાર્ય શીલાંક આગમોના પ્રસિદ્ધ ટીકાકાર છે. આચાર્યાંગાદિ નવ અંગો ઉપર તેમણે ટીકાઓ લખી હતી પરંતુ વર્તમાનમાં માત્ર તેમણે કરેલ આચાર્યાંગ અને સૂત્રકૃતાંગની ટીકાઓ ઉપલબ્ધ છે. તેમના ભાવોની ગંભીરતા સાથે ભાષાની પ્રાંજલતા વાંચકોના હિલને મોહી લે છે. તેઓ વિક્રમની નવમી-દશમી શતાબ્દિમાં વિદ્યમાન હતા.

વાદિવેતાલ શાન્તિસૂરિકૃત ઉત્તરાધ્યયનની શિષ્યહિતાવૃત્તિ એક પ્રસિદ્ધ ટીકા છે. આ 'પાઈઅ' ટીકાના નામથી પણ પ્રસિદ્ધ છે, કારણ કે આમાં પ્રાકૃતભાષાના કથાનક અને ઉદ્ધરણોની બહુલતા છે. ભાષા તેમજ શૈલી બધી દૃષ્ટિએ આ ટીકા ઉત્તમ છે. તેઓ વિ. સં. ૧૦૬૬ માં સ્વર્ગસ્થ થયા હતા.

અભયદેવસૂરિ નવાંગી વૃત્તિકારના રૂપમાં પ્રસિદ્ધ છે. તેમણે (૧) સ્થાનાંગ (૨) સમવાયાંગ (૩) વ્યાખ્યાપ્રજ્ઞપ્તિ (૪) જ્ઞાતાધર્મકથા (૫) ઉપાસકદશા (૬) અંતકૃદશા (૭) અનુત્તરૌપપાતિક (૮) પ્રશ્નવ્યાકરણ (૯) વિપાક અને (૧૦) ઔપપાતિક ઉપાંગો ઉપર ટીકાઓ લખી છે. તેમની આ ટીકાઓ સંક્ષિપ્ત અને શબ્દાર્થપ્રધાન હોવા છતાં વસ્તુવિવેચનની દૃષ્ટિએ ઘણી ઉપયોગી છે.

સંસ્કૃત ટીકાકારોમાં મલયગિરી આચાર્યનું પણ વિશિષ્ટ સ્થાન છે. જેમ વૈદિક પરંપરામાં વાચસ્પતિ મિત્રે ષટ્દર્શનો ઉપર મહત્ત્વપૂર્ણ ટીકાઓ લખીને આદર્શ ઉપસ્થિત કર્યો છે તેવીજ રીતે જૈન સાહિત્યમાં આચાર્ય મલયગિરીએ પ્રાંજલ ભાષામાં અને પ્રૌઢશૈલીમાં ભાવપૂર્ણ ટીકાઓ લખીને આદર્શ ઉપસ્થિત કર્યો છે. તેઓ દર્શનશાસ્ત્રના પ્રકાંડ પંડિત હતા. તેમનામાં આગમોના ગંભીર રહસ્યોને તર્કપૂર્ણ શૈલી વડે ઉપસ્થિત કરવાની અહ્ભુત ક્ષમતા તેમજ કળા હતી. તેઓ કળિકાળસર્વજ્ઞ આચાર્ય હેમચન્દ્રના સમકાલીન હતા. તેથી તેમનો સમય વિ. સં. ૧૧૫૦ થી ૧૨૫૦ ની આસપાસ છે. તેમણે નિમ્નોક્ત આગમો ઉપર ટીકાઓ લખી જે આજે પણ ઉપલબ્ધ છે.

(૧) વ્યાખ્યાપ્રજ્ઞપ્તિ-દ્વિતીયથતકવૃત્તિ (૨) રાજપ્રશ્નીય ટીકા (૩) જીવાભિગમ ટીકા (૪) પ્રજ્ઞાપના ટીકા (૫) ચન્દ્રપ્રજ્ઞપ્તિ ટીકા (૬) સૂર્યપ્રજ્ઞપ્તિ ટીકા (૭) નન્દી ટીકા (૮) વ્યવહારવૃત્તિ (૯) બૃહત્કલ્પપીઠિકાવૃત્તિ (૧૦) આવશ્યકવૃત્તિ (૧૧) પિંડનિર્ચુકિત ટીકા (૧૨) જ્યોતિષ્કરંડક ટીકા.

નિમ્નોક્ત ટીકાઓ અપ્રાપ્ય છે. (૧) જંબુદ્વીપ પ્રજ્ઞપ્તિ ટીકા (૨) ઓઘનિર્ચુકિત ટીકા (૩) વિશેષાવશ્યક ટીકા. આ સિવાય અન્ય સાત અન્યો ઉપર પણ તેમની ટીકાઓ છે.

મલધારી હેમચન્દ્રસૂરિ પણ એક પ્રસિદ્ધ ટીકાકાર છે. તેઓ મલધારી અભયદેવસૂરિના શિષ્ય હતા. તેમણે (૧) આવશ્યક ટિપ્પણ (૨) અનુયોગદ્વાર વૃત્તિ (૩) નન્દી ટિપ્પણ અને (૪) વિશેષાવશ્યક ભાષ્ય-બૃહદ્વૃત્તિ વગેરેની રચનાઓ કરી છે.

નેમિચન્દ્રસૂરિએ, જેમનું અપરનામ દેવેન્દ્રગણી છે, તેમણે વિ. સં. ૧૧૨૬ માં ઉત્તરાધ્યયન સૂત્ર ઉપર સુખખોધાવૃત્તિ લખી છે.

શીલભદ્રસૂરિના શિષ્ય શ્રીચંદ્રસૂરિએ નિશીથ (૨૦ મો ઉદ્દેશક), શ્રમણોપાસક - પ્રતિકમણુ (આવશ્યક), નન્દી, જિતકલ્પ, નિર્યાવલિકાદિ પાંચ ઉપાંગો ઉપર ટીકાઓ લખી છે.

સિદ્ધસેનસૂરિએ જિતકલ્પ બૃહત્ સૂત્રિ ઉપર વિષમપદ વ્યાખ્યા નામની ટીકા લખી છે.

માણિક્ય શેખરસૂરિએ આવશ્યક-નિર્ચુકિત દીપિકા, ઉત્તરાધ્યયન દીપિકા, દશવૈકાલિક નિર્ચુકિત, પિંડનિર્ચુકિત-દીપિકા, ઓઘનિર્ચુકિતદીપિકા વગેરે અનેક વૃત્તિયો લખી છે.

અજિતદેવસૂરિએ આચારાંગદીપિકા, ભાવવિજયે ઉત્તરાધ્યયન વ્યાખ્યા, સમયસુન્દરે દશવૈકાલિક દીપિકા તથા કલ્પસૂત્રકલ્પલતા જ્ઞાનવિમલસૂરિએ પ્રશ્નવ્યાકરણ-સુખ્યોધિકાવૃત્તિ, લક્ષ્મીવલ્લભે ઉત્તરાધ્યયનદીપિકા, કલ્પદ્રુમકલિકા, દાનશેખરસૂરિએ ભગવતી-વિશેષપદ વ્યાખ્યા, સંઘવિજયગણીએ કલ્પસૂત્ર-કલ્પપ્રદીપિકા, ઉપાધ્યાય વિનયવિજયજીએ કલ્પસૂત્ર-સુખ્યોધિકા આદિ અનેક આચાર્યોએ આગમો ઉપર ટીકાઓ લખી છે. પરંતુ અહીં તે બધાનું વર્ણન કરવું સંભવિત નથી.

સ્થા. પં. રત્ન પૂજ્યશ્રી ઘાસીજીભાઈ મહારાજે પણ ૩૨ આગમો ઉપર સંસ્કૃત ટીકાઓ લખીને આગમ સાહિત્યની અપૂર્વ સેવા કરી છે.

આગમ સાહિત્ય ઉપર જે વિરાટ ટીકા-સાહિત્ય લખાયેલ છે તેમાં, આગમોમાં રહેલા ગૂઢ તથ્યોનું ઉદ્ઘાટન કરવાની સાથે આચારશાસ્ત્ર, દર્શનશાસ્ત્ર, સમાજશાસ્ત્ર, યોગશાસ્ત્ર, નાગરિકશાસ્ત્ર, ભૂગોળ, ખગોળ, રાજનીતિ, ઇતિહાસ, ચરિત્ર, ધર્મ અને સંસ્કૃતિ વગેરે અનેક વિષયોનું પ્રસંગોપાત નિરૂપણ છે.

લોકભાષામાં રચિત વ્યાખ્યાઓ

સંસ્કૃત-પ્રાકૃત ભાષાઓમાં ટીકાઓની સંખ્યા ઘણી વધી જવા છતાં અને તે ટીકાઓની દાર્શનિક ચર્ચાઓ ચરમ સીમાએ પહોંચી જવા છતાં પણ આ ભાષાઓથી અનભિન્ન જનસાધારણ માટે તે સમજવું ઘણું કઠણ થઈ પડ્યું; ત્યારે જનહિતની દૃષ્ટિએ આગમોના શબ્દાર્થ કરનારી સંક્ષિપ્ત ટીકાઓ બનાવવામાં આવી અને તે પણ લોકભાષામાં સરળ અને સુખોદયશીલીમાં લખાણી. ખરિણુમે રાજસ્થાની મિશ્રિત પ્રાચીન ગુજરાતી, જેને અપભ્રંશ કહેવાય છે, તેમાં પાર્શ્વચન્દ્રગણીએ (વિ. સં. ૧૫૭૨) માં આચારાંગ, સૂત્રકૃતાંગ આદિ ઉપર બાલાવબોધની રચના કરી. ૧૮મી શતાબ્દિમાં સ્થાનકવાસી આચાર્ય મુનિશ્રી ધર્મસિંહજીએ વ્યાખ્યાપ્રજ્ઞપિત, જીવાભિગમ, પ્રજ્ઞાપના, ચન્દ્રપ્રજ્ઞપિત અને સૂર્યપ્રજ્ઞપિત આગમોને છોડી શેષ સ્થાનકવાસી સમ્મત ૨૭ આગમો ઉપર બાલાવબોધ ટખ્ખા લખ્યા. ધર્મસિંહજી મ. ના ટખ્ખા મૂળસ્પર્શી અને અર્થને સ્પષ્ટ કરનારા છે. આ ટખ્ખા સાધારણ જિજ્ઞાસુ વ્યક્તિઓને આગમોના અર્થ સમજવામાં અતીવ ઉપયોગી સિદ્ધ થયા, પરંતુ હજી સુધી એક પણ ટખ્ખો પ્રકાશિત થયેલ નથી.

ટખ્ખા પછી અનુવાદયુગનો પ્રારંભ થયો. મુખ્યત્વે વર્તમાનમાં આગમ સાહિત્યનો અનુવાદ ત્રણ ભાષાઓમાં ઉપલબ્ધ થાય છે. (૧) અંગ્રેજી (૨) ગુજરાતી અને (૩) હિન્દી.

અંગ્રેજી અનુવાદ - જર્મન વિદ્વાન ડૉ. હર્મન જેકેબીએ આચારાંગ, સૂત્રકૃતાંગ, ઉત્તરાધ્યયન અને કલ્પસૂત્ર આ ચાર આગમોને અંગ્રેજીમાં અનુવાદ કર્યો છે. કલ્પસૂત્ર અને આચારાંગ ઉપર તેમની મહત્વપૂર્ણ ભૂમિકા પણ છે. અભ્યંકરે દશવૈકાલિકનો અંગ્રેજી અનુવાદ કર્યો છે. તે સિવાય ઉપાસકદશાંગ, અન્તકૃદશા, અનુત્તરોપપાતિકદશા, વિપાક અને નિર્યાવલિકા સૂત્રના અંગ્રેજી અનુવાદો પણ થઈ ચુક્યા છે.

ગુજરાતી અનુવાદ - આગમસાહિત્ય વિશારદ પં. ખેચરદાસજીએ ભગવતીસૂત્ર, કલ્પસૂત્ર, રાજપ્રત્નીયસૂત્ર, જ્ઞાતાસૂત્ર અને ઉપાસકદશા સૂત્રના અનુવાદો પ્રકાશિત કર્યા છે. તેમના ઉપર ટિપ્પણો પણ લખી છે. જીવાભાઈ પટેલે પણ આગમોના સટિપ્પણ અનુવાદો પ્રકાશિત કર્યા છે.

પં. દલસુખભાઈ માલવણિયાએ સ્થાનાંગ સમવાયાંગનો સંયુક્ત અનુવાદ પ્રકાશિત કર્યો છે. આમાં અનેક જગ્યાએ મહત્વપૂર્ણ ટિપ્પણ આપેલ છે.

મુનિશ્રી સંતબાલજીએ આચારાંગ, દશવૈકલિક અને ઉત્તરાધ્યયનના અનુવાદો પ્રકાશિત કર્યા છે.

શ્રી પ્રેમ જિનાગમ પ્રકાશન સમિતિ-ઘાટકોપર (મુંબઈ)થી પં. શોભાચન્દ્રેણ ભારિલ્લના સંપાદકપણામાં શ્રમણી વિદ્યાપીઠમાં અધ્યયન કરનારી મહાસતીજીએ દ્વારા અનુવાદિત આચારાંગ, સૂત્રકૃતાંગ, ઉપાસકદશાંગ અને વિપાક આચાર સૂત્રો પ્રકાશિત થયા છે જે સંક્ષેપમાં આગમના મૂળ અને અર્થને સમજવાની દૃષ્ટિએ જિજ્ઞાસુ સાધકો માટે અતીવ ઉપયોગી છે. આ સમિતિ તરફથી ૩૨ આગમો પ્રકાશન કરવાની યોજના છે. આના પરમર્શદાતા સ્વા. સમાજના અગ્રણી શ્રી દુર્લભજીભાઈ ખેતાણી છે.

હિન્દી અનુવાદ - પૂજ્યશ્રી અમોલકઋષિજીએ બત્રીસ આગમોનો અનુવાદ કરીને મહાન્ શ્રુતસેવા કરી છે.

પૂ. શ્રી આત્મારામજી મહારાજ તો અનુવાદક અને વ્યાખ્યાકાર બનને રહ્યા છે. તેમણે આચારાંગ, ઉત્તરાધ્યયન, દશવૈકલિક, અનુત્તરોપપાતિક, ઉપાસકદશાંગ, અનુયોગદ્વાર આદિ આગમોના સર્વપ્રિય અનુવાદો કર્યા છે.

આચાર્યશ્રી જવાહરલાલજી મ. ના તત્વાવધાનમાં સૂત્રકૃતાંગના પ્રથમ શ્રુતસ્કન્ધ તથા તેની ટીકાનો અનુવાદ થયો છે. બીજો શ્રુતસ્કન્ધનો મૂળમાત્રનો અનુવાદ થયો છે અને તે ચાર ભાગોમાં પ્રકાશિત થયેલ છે.

પૂજ્યશ્રી હસ્તીમલજી મ. જે દશવૈકલિક, નન્દી, પ્રશ્નવ્યાકરણ, અંતગડ, કલ્પસૂત્ર આદિ અનેક આગમોના અનુવાદો કર્યા છે.

પ્રસિદ્ધવક્ત્રા સૌભાગમલજી મ. જે આચારાંગનો, શ્રી જ્ઞાનમુનિજીએ વિપાકનો, મુનિશ્રી કન્ડેયાલાલજી 'કમલ' એ સ્થાનાંગ-સમવાયાંગનો, શ્રી વિજયમુનિ શાસ્ત્રીએ અનુત્તરોપપાતિકદશાનો અનુવાદ કર્યો છે. સેઠિયા જૈન લાયબ્રેરી બીકાનેરથી તથા સંસ્કૃતિરક્ષક સંઘ-સૈદ્ધાના તરફથી અનેક આગમોના અનુવાદ પ્રકાશિત થયા છે. તેમાં ભગવતીસૂત્રનું સંપાદન સુંદર થયેલ છે.

આચાર્યશ્રી તુલસીના નેતૃત્વમાં મુનિશ્રી નથમલજી દ્વારા સંપાદિત દશવૈકલિક, ઉત્તરાધ્યયન, આચારાંગ, સ્થાનાંગ આદિ અનેક આગમો તુલનાત્મક દૃષ્ટિએ સાનુવાદ પ્રકાશિત થયા છે અને 'અંગસુત્રાણિ'ના ત્રણ ભાગમાં મૂળ ૧૧ અંગો પ્રગટ કર્યા છે.

ઉપાધ્યાય કવિશ્રી અમરચંદ્રજી મ.નું શ્રમણસૂત્રભાષ્ય અને સામાયિકસૂત્રભાષ્ય પણ મહત્વપૂર્ણ છે.

દશાશ્રુતસ્કન્ધનું ૮ મું અધ્યયન 'કલ્પસૂત્ર' ઉપર વિશિષ્ટ વિવેચન તથા સંપાદન મેં (દેવેન્દ્રમુનિજીએ) પણ કર્યું છે જે અમર જૈન આગમ શોધસંસ્થાન-ગઢસિવાનાથી પ્રકાશિત થયેલ છે અને તેનો ગુજરાતી અનુવાદ સુધમાં જ્ઞાનમંદિર કાંઠાવાડી, મુંબઈ દ્વારા પ્રકાશિત થયેલ છે.

આ પ્રમાણે વખતોવખત યુગને અનુરૂપ આગમ સાહિત્ય ઉપર વિરાટ સાહિત્ય નિર્મિત થયું છે, જે આગમ સાહિત્યના ગુરુગૃહીર રહસ્યને સમજવામાં સહાયભૂત થાય છે.

આગમ અને વ્યાખ્યા સાહિત્યનું આ સંક્ષેપમાં રેખાચિત્ર દોર્યું છે તેની આ એક ઝાંખી છે. પ્રયુક્ત વાંચકોને આથી પરિજ્ઞાત થશે કે આગમ સાહિત્ય અને તેનું વ્યાખ્યા-સાહિત્ય કેટલું વિશાળ અને વિરાટ છે. આજે જરૂર છે તેના અનુશીલન અને પરિશીલનની આગમ સાહિત્ય સાગરનું જેટલું મંથન કરવામાં આવશે તેટલાં જ દિવ્યરત્નો તેમાંથી પ્રગટ થશે.

ઉપસંહાર

આગમ સાહિત્ય અત્યંત વિશાળ છે. તેમાં પ્રસંગાનુસાર અનેકવિધ વિષયોની ચર્ચાવિચારણા કરવામાં આવી છે. તેમાં માત્ર ધર્મ, દર્શન, આચાર-વિચારની જ ચર્ચાઓ નથી પરંતુ સાંસ્કૃતિક, ઐતિહાસિક, સામાજિક વગેરે અનેક જીવનોપયોગી વિષયોની ચર્ચાઓ છે. તથાપિ કેટલાક આગમો એવા છે કે જેમાં એક જ વિષયની પ્રમુખતા છે. પ્રસંગાનુસાર અન્ય વિષયો પણ આવ્યા છે પરંતુ તે ગૌણરૂપે અને તે તે વિષયની પુષ્ટિ કરવા માટે જ આવ્યા છે.

આચારાંગ, દશવૈકલિકમાં મુખ્યરૂપથી સાધુના આચારનું નિરૂપણ છે. ઉત્તરાધ્યયનમાં સાધ્વાચારની સાથે અન્ય-વર્ણન પણ આવેલ છે. તેમાં મુખ્યરૂપથી ઉત્સર્ગ માર્ગનું જ વિધાન છે. કોઈ કોઈ જગ્યાએ અપવાદના સૂત્રો છે. છેદસૂત્રોમાં પણ સાધ્વાચારનું વિશ્લેષણ છે પરંતુ તેમાં ઉત્સર્ગ અને અપવાદ માર્ગોનું વર્ણન છે. કદાચ પ્રમાદ અને મોહવશ દોષો લાગે તો તેની શુદ્ધિ માટે પ્રાયશ્ચિતનું પણ વિધાન છે. ઉપાસકદશાંગમાં શ્રાવકાચારનું વિશ્લેષણ છે.

અન્તકૃતદશા અને અનુત્તરોપપાતિકમાં એવી મહાન વિભૂતિઓનું વર્ણન છે કે જેમનું જીવન ત્યાગ, તપ અને સંયમથી જ્યોતિર્મય બન્યું હતું. દિવ્ય પ્રકાશથી આલોકિત થયું હતું.

જ્ઞાતાધર્મકથામાં દૃષ્ટાન્તોથી અને તથ્યપૂર્ણ ઘટનાઓનું વર્ણન કરી આત્મ-સાધનાની પવિત્ર પ્રેરણા આપવામાં આવી છે. વિપાકસૂત્રમાં શુભાશુભ કર્મોના ફળને કથાનકના માધ્યમથી દર્શાવવામાં આવ્યા છે.

જંબૂદ્વીપપ્રજ્ઞપ્તિ, ચન્દ્રપ્રજ્ઞપ્તિ અને સૂર્યપ્રજ્ઞપ્તિમાં તે યુગના ભૂગોળ-ખગોળનું નિરૂપણ છે, સૂત્રકૃતાંગ, સ્થાનાંગ, સમવાયાંગ, પ્રજ્ઞાપના, રાજપ્રશ્નીય, જીવાભિગમ, ભગવતી, નન્દી અને અનુયોગદ્વાર વગેરે આગમોમાં દાર્શનિક વિષયોની ગંભીર ચર્ચાઓ છે. સૂત્રકૃતાંગમાં તે સમયે પ્રચલિત દાર્શનિક મતોનું નિરાકરણ કરવામાં આવ્યું છે. ભૂતાદ્વૈતવાદનું નિરસન કરી આત્માના પાર્થક્યની સંસિદ્ધિ કરેલ છે. બ્રહ્માદ્વૈતવાદના સ્થાને અનેકાત્મવાદની સ્થાપના કરવામાં આવી છે. કર્મ અને તેના ફળની સિદ્ધિ બતાવી છે. જગતની ઉત્પત્તિવિષયક ઇશ્વરવાદનું ખંડન કરી સંસાર અનાદિ અનંત છે એમ બતાવ્યું છે. ક્રિયાવાદ, અક્રિયાવાદ, વિનયવાદ અને અજ્ઞાનવાદ વગેરે વાદો જે તે કાળે પ્રચલિત હતા તેમનું તર્કયુક્ત ખંડન કરી સમ્યક્ ક્રિયાવાદની સ્થાપના કરી છે.

પ્રજ્ઞાપનામાં જીવના વિવિધ ભાવોનું નિદર્શન કરી આત્મા અને પરલોક વગેરેના સંબંધમાં અનેક યુક્તિપ્રયુક્તિઓ વડે સમજાવ્યું છે.

ભગવતીમાં નય, પ્રમાણ, સખ્તભંગી; અનેકાન્તવાદ, કર્મ, આત્મા વગેરે દાર્શનિક વિષયોનું સુંદર વિશ્લેષણ છે નન્દીસૂત્રમાં જ્ઞાનનું સ્વરૂપ તથા તેના ભેદ-પ્રભેદોનું ઘણું સુંદર વિવેચન કર્યું છે.

સ્થાનાંગ-સમવાયાંગમાં આત્મા, પુદ્ગલ વગેરે ષટ્દ્રવ્યના જ્ઞાન તથા તત્સંબંધી અન્ય વિષયોની ચર્ચા કરી છે. અનુયોગદ્વારમાં શબ્દ, અર્થની પ્રક્રિયાનું વર્ણન મુખ્ય છે. પ્રસંગોપાત તેમાં પ્રમાણ, નય વગેરેનું પણ વિશ્લેષણ છે.

કાન્તદ્રષ્ટા મહાવીરનું અમૂલ્યપ્રદાન— અનેકાન્તવાદ

લેખક :- પ્રાધ્યાપક મહુકચંદ સ્તીલાલ શાહ, અમદાવાદ.

મનુષ્યસમાજમાં ઉપસ્થિત થતી કાન્તિ એ પ્રકારની હોય છે. (૧) બાહ્યજીવનને લગતી. (૨) આંતરજીવનને સ્પર્શતી. કૃષિવિદ્યા, વરાળચંત્ર વિદ્યુત વ.ની શોધે માનવજીવનની બાહ્યજીવનને લગતી આહુ પરિસ્થિતિમાં અસાધારણ ફેરફારો કર્યા તેથી તે તે શોધના સર્જક કાન્તિકાર કહી શકાય. મનુષ્યના આંતરિક જીવનને લગતી પરિસ્થિતિમાં કાન્તિ સર્જનાર વ્યક્તિઓ પણ યુગોથી ફરેક દેશમાં જન્મતી આવી છે કે જેમના અસાધારણ પુરુષાર્થના પરિણામરૂપ આજનો વિકાસશીલ માનવ છે. પેલેસ્ટાઈનના કાર્લસ્ટ, અરબસ્તાનના મહંમદ, ગ્રીસના સોક્રેટિસ, ચીનના કોન્ફ્યુસીયસ, જર્મનીના માર્ટિન લ્યુથર, રશિયાના લેનિન, તુર્કના કમાલપાશા, ભારતના બુદ્ધ, મહાવીર, ગાંધી વ. આ પ્રકારના કાન્તિકારી મહાપુરુષો કહી શકાય. આવા કાન્તિકારના સર્જનમાં જે તે દેશનાં પ્રજા-સમાજ અને સંયોગોનો પણ ચોક્કસ ફાળો હોય છે.

ભગવાન મહાવીરનું કાન્તિકારિત્વ સમજવા માટે તેમના સમયની પરિસ્થિતિ જાણવી જોઈએ. તે સમયે ઉચ્ચનીચના ભેદ પ્રબળ હતા. સર્વજ્ઞાન માત્ર વેદમાં જ છે અને એ વેદાધ્યયનનો અધિકાર કેવળ બ્રાહ્મણોને જ છે એમ બ્રાહ્મણવર્ગની શિરજેરી સાથે ઔદિક ગુલામી પ્રવર્તતી હતી. યજ્ઞ અને બાહ્ય કર્મકાંડમાંજ મોક્ષની ઉપાસના સમાર્થ જતી હતી. માંસાહાર વધતો જતો હતો અને ધર્મને નામે યજ્ઞમાં પશુહિંસા વધતી જતી હતી. સ્ત્રીને કોઈ હકક ન હતા. આવી પરિસ્થિતિ સામે બળવો પોકારનાર એ મહાપુરુષો પાક્યા તે બુદ્ધ અને મહાવીર. બુદ્ધે વહેમ, અજ્ઞાન અને હિંસાને પોષતા યજ્ઞ સામે વિરોધ કર્યો, અને જો વેદ તેવા યજ્ઞને ટેકો આપતા હોય તો તેનું પ્રામાણ્ય માનવાની સ્પષ્ટ ના પાડી દીધી. બાહ્ય કર્મકાંડ અને યજ્ઞોની સામે તેમણે તપશ્ચર્યા અને અંગત ચારિત્ર્યશુદ્ધિનો મંત્ર આપ્યો. વર્ણાશ્રમની ઉચ્ચનીચના ભેદની કૃત્રિમ હીવાલો તોડી નાખીને મહાવીરે બ્રાહ્મણ અને શુદ્રને એક સરખું સ્થાન આપ્યું.

પિતા રક્ષતિ કૌમારે મર્તા રક્ષતિ યૌવને ।

રક્ષન્તિ સ્થવિરે પુત્રા ન સ્ત્રી સ્વાતન્ત્ર્યમર્હતિ ॥ મનુસ્મૃતિ.

એમ અવહેલના પામેલી નારીજાતિને પુરુષજાતિ જેટલું જ ગૌરવ અર્પ્યું. જૈનસંઘના ચાર અંગોમાં પુરુષસમેાવડી તેને સ્થાયી અને ભગવાન બુદ્ધ પણ સ્ત્રીને જે સ્વતંત્રતા આપતા અચકાતા હતા તે 'સાર્વો' સંસ્થા શરૂ કરવાની પહેલ મહાવીરે કરી અને અંદનબાળાને પ્રથમ સાર્વો બનાવી. લોકોની ભાષામાં જ - અર્ધમાગધી ભાષામાં જ પોતાનો ઉપદેશ આપીને જનતાજનાર્દનનું ગૌરવ કર્યું. તેથીજે વિશેષ તો આજની લોકશાહીને અનુરૂપ તીર્થંકરોનું અને મહાવીરનું સહુથી મોટું સમાજવાદી કાર્ય તે તેમની ત્રોષણા-કે મનુષ્યમાત્ર સમાન છે એટલે કે ફરેક મનુષ્ય પરમાત્મા થઈ શકે છે જેની દેવો પણ પૂજા કરે છે.

ધમ્મો મંગલમુવિકટું અહિંસા સંજમો તવો ।

દેવા વિ તં નમસંતિ જસ્સ ધમ્મે સયા મજો ॥

આમ 'મનુષ્યથી કાંઈ શ્રેષ્ઠ નથી' નમાનુષાત્ શ્રેષ્ઠતરં હિ કિંચિત્ (શાન્તિપર્વ ૨૯૬-૨૦) એ મહાભારતના સૂત્રવાક્યને અરિતાર્થ કરવાનું શ્રેય તો આ રીતે મહાવીરને જ જાય છે. આત્મવત્ સર્વભૂતેષુ ની દૃષ્ટિવાળા મહાવીરે જગત અને જીવ પ્રત્યે સામ્યદૃષ્ટિ-સમસ્તવૃત્તિ કેળવવાનો પોતાના વર્તન અને વાણીથી ઉપદેશ આપ્યો. મહાવીરની આ સામ્યદૃષ્ટિના આગ્રહમાંથી આચારશ્લેષે અહિંસા જન્મી અને વિચારશ્લેષે તેના પરિણામસ્વરૂપ અનેકાન્તવાદ તેમને પ્રાપ્ત થયો. બધા ધાર્મિક સંપ્રદાય વધતા ઓછા અંશે અહિંસાની શીખ આપે છે તો ખરા પરંતુ માનવ, પશુ, વનસ્પતિ ઉપરાંત પૃથ્વી, પાણી, અગ્નિ વ. ના સૂક્ષ્મજીવોની હિંસાથી પણ બચવાની સૂક્ષ્મ અહિંસાની વાત તો

મહાવીર અને જૈનધર્મ જ વહે છે. ખીબની લાગણી દુઃખાય તેવા વાણી વર્તન એ પણ હિંસા જ છે. એ પ્રકારના સૂક્ષ્મ અહિંસાના ચિંતનના ફળ સ્વરૂપે, સત્ય અને અન્યનું મન ન દુભાય એ દષ્ટિએ નિર્દોષ અને સત્યથી યુક્ત સ્યાદ્વાદની વસ્તુસ્વરૂપને વર્ણવવાની કથનશૈલી મહાવીરને સૂઝી આવી. સાચું તે માટું એમ નહીં પરંતુ મારું તે સાચું એવી સંકુચિત વિચારપદ્ધતિથી, વિશ્વયુદ્ધની સમીપે વિશ્વને ઘસડી ગયેલા દેશોને માટે મહાવીરનું વિશ્વશાન્તિમાટે તત્ત્વજ્ઞાનના ક્ષેત્રે આ અમૂલ્ય પ્રદાન છે.

અનેકાન્તવાદ એ એક દષ્ટિ છે જે સત્યના આધારે ઊભી છે. જેમ કેટલાક અંધપુરુષો હાથીના ભિન્ન ભિન્ન અવયવોને સ્પર્શીને, તે ભિન્ન ભિન્ન અવયવો જેટલો જ હાથી હોવાનું કહીને લડી પડે છે તેવી રીતે દાર્શનિક પુરુષ સત્યના એક અંશને જ જાણી શકે છે અને પછી તે આંશિક સત્યને જ પૂર્ણ સત્ય ઠરાવવાનો આગ્રહ રાખે છે, જે વિવાદ અને વિતંડાવાદનું કારણ બને છે. મનુષ્યની શક્તિ સીમિત હોય છે તેથી કોઈ પણ વસ્તુનું ત્રિકાલાભાષિત યથાર્થ દર્શન થવું મુશ્કેલ હોય છે અને કદાચ થાય તોપણ તેનું યથાર્થ વર્ણન કરવું પણ અતિ મુશ્કેલ હોય છે. આથી વસ્તુનું યથાર્થ દર્શન કરનાર કે અપૂર્ણ દર્શન કરનારને અન્યાય ન થાય તેવી ચિન્તામાંથી મહાવીરને અનેકાન્તદષ્ટિ મળી આવી. મધ્યસ્થભાવ, અપ્રમત્તાપણે સત્યની જિજ્ઞાસા અને વિવેકબુદ્ધિથી સમન્વય કરવો એ આ દષ્ટિનાં મહત્ત્વનાં અંગો છે. અનેકાન્તદષ્ટિના ક્ષેત્રમાં નયવાદ અને ભંગવાદ આપોઆપ ફલિત થાય છે. વસ્તુને જે વિવિધ દષ્ટિબિંદુથી જોઈ શકાય છે તે દષ્ટિબિંદુઓને જૈનદર્શનમાં 'નય' કહે છે. વસ્તુના એક અંશને સ્પર્શે તે 'નય'. ભિન્ન ભિન્ન દષ્ટિબિંદુ સુજળ એકજ વસ્તુ ભિન્ન ભિન્ન સ્વરૂપે દેખાય છે. આ બે વિરોધી દર્શન વચ્ચે સમન્વય સાધવો તે અનેકાન્ત દષ્ટિનું સાધ્ય છે. માટે તે દર્શનના ભાવાત્મક અને અભાવાત્મક અંશોને લઇને, સંભવિત વાક્યભંગો રચવામાં આવે છે. મહાવીર આવા સાત સૂચવે છે જેને સપ્તભંગી નય કહે છે.

- (૧) સ્યાત્ અસ્તિ - કથંચિત્ છે.
- (૨) સ્યાન્નાસ્તિ - કથંચિત્ નથી.
- (૩) સ્યાદસ્તિ ચ નાસ્તિ ચ - કથંચિત્ છે અને નથી.
- (૪) સ્યાદ્ અવક્તવ્યમ્ - કથંચિત્ અવકતવ્ય છે.
- (૫) સ્યાદસ્તિ ચ અવક્તવ્યં ચ - કથંચિત્ છે અને અવકતવ્ય છે.
- (૬) સ્યાન્નાસ્તિ ચ અવક્તવ્યં ચ - કથંચિત્ નથી અને અવકતવ્ય છે.
- (૭) સ્યાદસ્તિ ચ નાસ્તિ ચ અવક્તવ્યં ચ - કથંચિત્ છે, નથી અને અવકતવ્ય છે.

આ ભંગવાક્યને ઉદાહરણથી સમજાવે : (૧) ઘડો સ્વદ્રવ્યાદિની અપેક્ષાએ કેવો? તો કહેવાય કે 'અસ્તિ' અર્થાત્ સત્ (૨) ઘડો પરદ્રવ્યાદિની અપેક્ષાએ કેવો? નાસ્તિ અર્થાત્ અસત્ (૩) ઘડો કેમશઃ સ્વદ્રવ્યાદિ અને પરદ્રવ્યાદિની અપેક્ષાએ કેવો? તો કહેવાય કે અસ્તિ અને નાસ્તિ - સદ્અસત્ (૪) ઘડો એકસાથે બંને અપેક્ષાએ કેવો? તો કહેવાય કે અવક્તવ્ય અર્થાત્ કોઈ શબ્દથી ઓળખાવી ન શકાય તેવો; કેમકે જે સત્ કહીએ તો તે કોઈ બંને અપેક્ષાએ નથી. એજ રીતે અસત્ પણ નથી તેમજ સત્ અસત્ પણ ન કહી શકાય કેમકે બંને સંયુક્ત અપેક્ષાએ નથી તો સત્, કે નથી અસત્ તથા એકલા સ્વદ્રવ્યાદિની અપેક્ષાએ સદ્અસત્ નથી, કે એકલા પરદ્રવ્યાદિની અપેક્ષાએ પણ સદ્અસત્ નથી એટલે એક સાથે ઉભયની અપેક્ષાએ શું કહેવું એ વિચારણીય બને છે, મતલબકે અવાચ્ય છે. (૫) ઘડો કેમશઃ સ્વદ્રવ્યાદિ અને ઉભય અપેક્ષાએ કેવો? તો કહેવાય અસ્તિ (સત્) અને અવક્તવ્ય. (૬) ઘડો કેમશઃ પરદ્રવ્યાદિ અને ઉભય અપેક્ષાએ કેવો? નાસ્તિ અસત્ (અને) અવક્તવ્ય. (૭) ઘડો કેમશઃ સ્વદ્રવ્યાદિ અને ઉભય અપેક્ષાએ કેવો? તો કહી શકાય કે અસ્તિ નાસ્તિ (સત્ અસત્) અને અવક્તવ્ય.

સારાંશ ઘડામાં અસ્તિત્વ અને નાસ્તિત્વ (સત્ત્વ અને અસત્ત્વ) બંને ધર્મ રહે છે, પરંતુ જુદી જુદી અપેક્ષાએ રહે છે. જે કાળે સત્ છે તેજકાળે અસત્ પણ છે જ. ભલે પ્રસંગાનુસાર ઘડાને એકલા સત્ કહીએ તો પણ તે સમજણ સાથે જ કે એ અસત્ પણ છે જ, આનો અર્થ એ કે તેને આપણે સત્ કહીએ છીએ તે અમુક અપેક્ષાએ. આ 'અપેક્ષાએ'નો ભાવ સૂચવવા સ્યાત્ પદ વપરાય છે.

આવી રીતે સત્સસત્ની જેમ મોટો નાનો, ઉપયોગી બિનઉપયોગી વ. લઈને સમભંગી સ્ત્રીએ ત્યારે જુદી જુદી અપેક્ષાઓ કામ કરે છે તેમ સમજવું જોઈએ. જેમકે ઘડો કુલડીની અપેક્ષાએ મોટો છે પરંતુ કોડીની અપેક્ષાએ નાનો છે. પાણી ભરવાની અપેક્ષાએ ઉપયોગી છે અને ઘી ભરવાની અપેક્ષાએ નિરપયોગી છે વ. અપેક્ષાનો ઉલ્લેખ હોય કે નહીં પરંતુ સ્યાદ્વાદ દરેક કથનને સાપેક્ષ સમજે છે, નિરપેક્ષ નહીં. આ સપ્તભંગીમાં પ્રથમના ચાર ભંગ મુખ્ય છે અને બાકીના ત્રણ તેમાંથી ક્ષિત થયેલા છે.

ભગવાન મહાવીરને કેવળજ્ઞાન પ્રાપ્ત થતાં પૂર્વે જે દશ મહાસ્વપ્ન આવેલાં તેનો ઉલ્લેખ ભગવતીસૂત્રમાં છે. તેમાંનું ત્રીજું સ્વપ્ન આવું છે.

एगं च णं मह चित्तविचित्र पक्खगं पुंसकोइलगं सुविणे पासित्ता णं पडिबुद्धे ॥

(ભગવતી શતક ૧૬, ઉદ્દેશક ૬) એટલે કે એક મોટું ચિત્રવિચિત્ર પાંખવાળું પક્ષી સ્વપ્નમાં જોઈને તેઓ પ્રતિબોધ પામ્યા. આ ચિત્રવિચિત્ર પક્ષી એટલે મહાવીર ભાવિમાં અનેકરંગી અનેકાન્તવાદ ઉપદેશશે તેનું સૂચન કરે છે એમ કેટલાક વિદ્વાનો માને છે.

આ સપ્તભંગી નયને સ્યાદ્વાદ પણ કહે છે. સ્યાદ્વાદ રૂપ સ્યાત્ અને વાદ એમ બે પદોનો બનેલો છે. સ્યાત્ એટલે અમુક અપેક્ષાએ, અમુક દૃષ્ટિકોણથી. સ્યાત્ એ અવ્યય છે જે 'અનેકાન્ત' અર્થ સૂચવે છે. એ પરથી સ્યાદ્વાદ એટલે અનેકાન્તવાદ. અનેક-અનેક અન્ત:- ધર્મ (ગુણ), બાજુ, દૃષ્ટિ. આચાર્ય શ્રી અમૃતચંદ્રસૂરિ સમયપ્રાભુત શાસ્ત્રની ટીકામાં અનેકાન્તની આવી વ્યાખ્યા આપે છે: તત્ર યદેવ તત્ તદેવોત્ત્ યદેવેકં તદેવનિકં યદેવ સત્ તદેવાસત્ યદેવં નિત્યં તદેવાનિત્યમિત્યકે વસ્તુનિ વસ્તુત્વનિષ્પાદક પરસ્પરવિરુદ્ધશક્તિદ્વયપ્રકાશનમનેકાન્ત: ॥ ઠા. ત. એકજ વ્યક્તિ પિતા અને પુત્ર બંને હોઈ શકે છે. બીજું ઉદાહરણ-એકજ વસ્તુ દ્રવ્યદૃષ્ટિએ નિત્ય છે; પર્યાયદૃષ્ટિએ અનિત્ય છે.

અનેકાન્તવાદનો વિચાર આગમગ્રંથોમાં જોવા મળે છે. જ્ઞાતાધર્મકથા અને ભગવતીસૂત્રમાં એકજ વસ્તુને દ્રવ્યદૃષ્ટિએ એક, જ્ઞાન અને દર્શનની અપેક્ષાએ અનેક, કોઈ અપેક્ષાએ તેનું અસ્તિત્વ, કોઈ અપેક્ષાએ તેનું નાસ્તિત્વ અને કોઈ અપેક્ષાએ વસ્તુને અવકતવ્ય કહી છે:—

आया भंते ! रयणप्पभा पुढवी अत्ता रयणप्पभा पुढवी ?

गोयमा, रयणप्पभा सिय आया सिय नो आया,

सिय अवत्तव्वं आया तिय नो आया तिय ॥ ભગવતી. ૧૨-૧૦.

શરૂમાં સ્યાદ્વાદ વિભજ્યવાદ તરીકે જોવા મળે છે. વિભજ્યવાદનો મૂળ આધાર, વિભાગ કરીને ઉત્તર આપવાની તેની પદ્ધતિ છે. જે વિરોધી વાતોનો એક સામાન્યમાં સ્વીકાર કરીને, તે એકના વિભાગ કરી બે વિભાગોમાં જે વિરોધી ધર્મોને સંગત બતાવવા એ વિભજ્યવાદની પ્રક્રિયા છે. બંને વિરોધી ધર્મો એક કાળમાં એક વ્યક્તિના નહીં બંને સિદ્ધ વ્યક્તિઓના હોય છે. ઠા. ત. ભગવતી સૂત્ર ૧૨.૨.૪૪૩ માં જ્યતિ મહાવીરને પૂછે છે: જ્યતિ:- ભગવાન, સૂવું સારું કે ભગવું? મહાવીર:- જ્યતિ, કેટલાક જીવોનું સૂવું સારું; કેટલાકનું ભગવું. જ્યતિ:- તેનું શું કારણ? મહાવીર:- જે જીવ અધર્મી છે તેમનું સૂવું સારું કેમકે તે અનેકોને પીડા નહીં દે. જે ધાર્મિક છે તેમનું ભગવું સારું કેમકે તે અનેકોને શાન્તિ આપે.

પરંતુ મહાવીરે વિભજ્યવાદનું ક્ષેત્ર વ્યાપક કરીને આગળ જતાં વિરોધી ધર્મોને એકજ કાળમાં અને એકજ વ્યક્તિમાં પણ અપેક્ષાભેદે ઘટાવ્યા તેથી વિભજ્યવાદ અનેકાન્તવાદના સ્વરૂપે પક્ષટાઈને પ્રતિષ્ઠા પામ્યો. અનેકાન્તવાદને વિભજ્યવાદ કહી શકાય. પરંતુ વિભજ્યવાદ એ જ અનેકાન્તવાદ એમ ન કહી શકાય. બૌદ્ધ મજ્જિમનિકાય (સૂક્ત-૯૯) માં ભગવાન બુદ્ધે માનેલા વિભજ્યવાદનું ઉદાહરણ છે:— માણવક:- મેં સાંમજ્યું છે કે ગૃહસ્થ જ આરાધક હોય છે; પ્રવ્રજિત આધારક નથી હોતો; આપનો શું ય્યાત્ર છે? બુદ્ધ:- હે માણવક, હું અહીંયાં વિભજ્ય વાદી છું; એકાંશવાદી નહીં.

આ રીતે આ પ્રશ્નનો જવાબ બુદ્ધે એકાંશી 'કાં' કે 'ના' માં ન આપતા, અપેક્ષાથી આપ્યો. બુદ્ધ વિલબ્ધવાદ માન્યો તો ખરો પરંતુ તે મર્યાદિત ક્ષેત્રમાં રહ્યો, જ્યારે મહાવીરે તેનો વ્યાપક ક્ષેત્રમાં ઉપયોગ કર્યો. આથી મહાવીર અનેકાન્તવાદના પુરસ્કર્તા બની રહ્યા જ્યારે બુદ્ધ વિલબ્ધવાદથી આગળ વધ્યા નહીં. મહાવીરે જે અનેકાન્તવાદની પ્રરૂપણા કરી તેના મૂળમાં તત્કાલીન દાર્શનિકોમાં બુદ્ધના નિષેધાત્મક દૃષ્ટિકોણનું અગત્યનું સ્થાન છે. સ્યાદ્વાદના ભંગોની રચનામાં સંજયએલટ્ટીપુત્રના વિદ્વેષવાદની પણ મદદ લેવાઈ હોય એવો સંભવ છે. પરંતુ બુદ્ધે તત્કાલીન નાનાવાદોથી અલિપ્ત રહેવા જે વલણ લીધેલું તેમાં અનેકાન્તવાદનાં બીજ છે. એ સ્પષ્ટ છે કે બુદ્ધ બે વિરોધી વાદોને જોઈને તેનાથી અથવા પોતાનો ત્રીજો માર્ગ અવ્યાકૃત એટલે કે તેના અસ્વીકાર માત્રમાં મર્યાદિત કરે છે જ્યારે મહાવીર તે બંને વિરોધી વાદોનો સમન્વય કરીને તેના સ્વીકારમાં જ તે પોતાના અનોખા અનેકાન્તવાદની પ્રતિષ્ઠા કરે છે. બુદ્ધના અવ્યાકૃતનું ઉદ્ઘાટન જોઈએ. બુદ્ધને પ્રશ્ન પૂછાય છે કે જીવ નિત્ય છે? અનિત્ય છે? જવાબમાં બુદ્ધ 'હા' કહે તો શાશ્વતવાદમાં માનવા સમાન થાય તેથી બુદ્ધે કહ્યું કે એ બંને વાદ યોગ્ય નથી, એ પ્રશ્નો અવ્યાકૃત છે; તેનો ઉત્તર મેં કાંઈ નથી આપ્યો તેમ માનો. ઉપનિષદનાં 'નેતિ નેતિ' જેવો આ જવાબ ગણાય. બુદ્ધને તે કાળના વાદોમાં દોષ જણાયા તેથી તેમનો અસ્વીકાર એ તેમનું ધ્યેય બન્યું. મહાવીરે અન્ય વાદોના ગુણદોષ બંને જોઈને, જે વાદમાં જેટલું સત્ય હતું તેટલું સ્વીકારીને, તે તે વાદની તે તે દૃષ્ટિને ધ્યાનમાં લઈને તેનો સ્વીકાર કર્યો. અને પોતાની આ આગવી દૃષ્ટિને નયવાદના રૂપમાં દાર્શનિકો સામે રાખી, અને એ રીતે નયવાદ અનેકાન્તવાદનો મૂલાધાર બની ગયો.

ભગવાન બુદ્ધે પ્રશ્નોના અવ્યાકૃત જવાબો આપ્યા તેનું કારણ તેમને તે કાળ માટે, આત્મોત્તતિની દૃષ્ટિએ તેવી ચર્ચા નિરર્થક લાગેલી તે હતું; તેમનામાં સમન્વયદૃષ્ટિના અભાવનું કારણ ન હતું કેમકે બુદ્ધની સમન્વયશીલતાનું ઉદ્ઘાટન મળે છે. સિંહ સેનાપતિ બુદ્ધને પૂછે છે:- કેટલાક લોક આપને (અનાત્મવાદી હોવાથી) અક્રિયાવાદી કહે છે તો તે ખરાબર છે? બુદ્ધ:- સાચી વાત છે કે હું અક્રુશલ સંસ્કારની અક્રિયાનો ઉપદેશ આપું છું તેથી અક્રિયાવાદી છું, તેમજ ક્રુશલ સંસ્કારની ક્રિયા મને પ્રિય છે અને તેનો ઉપદેશ હું આપું છું તે માટે હું ક્રિયાવાદી પણ છું જ."-આમાં બુદ્ધનો સમન્વય સ્વભાવ અનેકાન્તવાદ સ્પષ્ટ જણાય છે. બુદ્ધે આવી પ્રજ્ઞાનો પરિચય અન્યત્ર પણ આપ્યો હોત તો તે અનેકાન્તવાદના ઉપદેશક બનત પરંતુ તે કાર્ય મહાવીરની શાન્ત, સ્થિર પ્રજ્ઞાથી થવાનું હશે તેથી બુદ્ધ આર આર્થસત્યો રજુ કરવામાં જ સંતુષ્ટ રહ્યા.

અનેકાન્તવાદનાં બીજ હિન્દુધર્મમાં પણ મળી આવે છે. ઋગ્વેદના ઋષિ કહે છે કે તે કાળે સત્ પણ ન હતું, અસત્ પણ ન હતું. નાસદાસીન્નસદાસીત્તદાનોમ્ ઋગ્વેદ ૧૦-૧૨૬-૧. ઇશાવાસ્ય, કક, પ્રશ્ન, શ્વેતાશ્વેતર આદિ અતિ પ્રાચીન ઉપનિષદોમાં પણ ભિન્ન ભિન્ન વિરોધી અપેક્ષાઓથી બ્રહ્મનું વર્ણન મળી આવે છે. તદ્વેજતિ તન્નૈજતિ તદ્દૂર તદન્તિકે 1-1-ઇશો. ૫ અણોરણીયાન્ મહતો મહીવાન્ કઠ. ૨-૨૦ ॥ સદસન્ચામૃતં ચ યત્ ॥ પ્રશ્ન ૨-૫. વેદાન્તનો અનિર્વાચનીયવાદ, કુમારિલનો સાપેક્ષવાદ, બુદ્ધનો મધ્યમમાર્ગ વ સિધ્ધાંતો સ્યાદ્વાદના સિધ્ધાંતને મળતા આવે છે. સ્યાદ્વાદના તુલના પાશ્ચાત્ય સાપેક્ષવાદ (Theory of relativity) સાથે પણ ક્રાચ છે, સ્યાદ્વાદને વસ્તુવાદી સાપેક્ષવાદ કહી શકાય. ગ્રીક દાર્શનિક પિરો (Pyrrho) ના સંશયવાદ સાથે પણ સ્યાદ્વાદની તુલના કરાય છે. કેમકે પિરો પણ વાક્યોની પૂર્વે સ્યાત્ - કદાચ - May be મૂકવાનું અવશ્યક સમજે છે પરંતુ જૈનોનો સ્યાદ્વાદ આવો સંશયવાદ (Scepticis) છે જ નહીં. જર્મનીનો વિખ્યાત તત્ત્વવેત્તા હેગેલ (Hegel) સ્યાદ્વાદના જેવી વિચારણા રજૂ કરે છે:-

Reality is now this, now that, in this sense it is full of negations, contradictions and oppositions: The Plant germinates, bloom, witness and dies; man is young mature and old. To do a thing justice, we must tell the whole truth about it. Predicate all those contradictions of it, and show how then are reconciled and preserved in the articulated whole which we call the life of the thing.

માનસશાસ્ત્રના વિદ્વાન પ્રો. વિલિયમ જેમ્સ તેમના Principles of Psychology નામના ગ્રંથમાં લખે છે કે આપણી અનેક દુનિયા છે; સાધારણ માણસને આ બધી દુનિયાઓનું એકબીજાથી અસંગ્રહ અને અનપેક્ષિતરૂપમાં જ્ઞાન થાય છે.

સાચો તત્ત્વવેત્તા તેો એ જ કહેવાય કે જે આ બધી દુનિયાઓને એક બીજાથી સંબંધ અને અપેક્ષિત રૂપે જાણે છે. આવી રીતે ભારતીય દર્શનોમાં અને પાશ્ચાત્ય દર્શનોમાં સ્યાદ્વાદ મળતી વિચારશ્રેણી મળી આવે છે, તેો તેનો વિરોધ પણ સારી રીતે જોવા મળે છે. સ્યાદ્વાદના સિદ્ધાંતની વસુબંધુ, દિગ્નાગ, ધર્મશ્રીતિ, ખૌદો તથા શંકર જેવા અદ્વૈત વેદાંતીઓએ બહુ કડક ટીકા કરી છે. તેઓએ સ્યાત્ એટલે 'કહાચ' એવો લૌકિક અર્થ લઈને સ્યાદ્વાદના સિદ્ધાંતને વફતોવ્યાઘાત કહ્યો છે. ધર્મશ્રીતિ કહે છે કે સ્યાદ્વાદ મિથ્યા પ્રલાપ છે. શંકરાચાર્યના મતે પણ સ્યાદ્વાદ એ કોઈ દીવાના માણસનો પ્રલાપ છે. રામાનુજ પણ કહે છે કે જે પૂર્ણ વિરોધી ગુણો સત્ અને અસત્ એ તો પ્રકાશ અને અંધકાર માફક વિરોધી હોઈને, એક જ વસ્તુને વિષે સંભવી શકે નહીં. તટસ્થવૃત્તિથી જોઈએ તો સ્યાદ્વાદ એમ કહેતો જ નથી કે જે પૂર્ણ વિરોધી ગુણો એક જ અપેક્ષાએ એકી સાથે એક જ વસ્તુને લગાડી શકાય છે. જોનોની અનેકાન્તવાદી દૃષ્ટિનો અર્થ એટલો જ છે કે સત્ તત્ત્વ અનંત ગુણ ધરાવે છે અને તેને વિવિધ દૃષ્ટિબિંદુથી તપાસી શકાય, જેમકે દ્રવ્યની દૃષ્ટિએ સત્ નિત્ય તેમજ અખંડ છે. પરંતુ પર્યાય દૃષ્ટિએ તે અનિત્ય અને ખંડ રૂપે છે. અંતમાં આ દૃષ્ટિબિંદુને સ્પષ્ટ કરતું સ્યાદ્વાદની ઉપયોગિતા સમન્વતું પ્રો. શ્રી આનંદશંકરભાઈ ધ્રુવતું વિધાન જોઈએ : “સ્યાદ્વાદનો સિદ્ધાંત અનેક સિદ્ધાંતો અવલોકીને તેમનો સમન્વય કરવા ખાતર પ્રગટ કરવામાં આવ્યો છે. સ્યાદ્વાદ આપણી સમક્ષ એકીકરણનું દૃષ્ટિબિંદુ ઉપસ્થિત કરે છે. વિવિધ દૃષ્ટિબિંદુઓ દ્વારા નિરીક્ષણ કર્યા વિના કોઈ વસ્તુ પૂરી સમજવામાં આવી શકે નહીં. આ માટે સ્યાદ્વાદનો સિદ્ધાંત ઉપયોગી તેમજ સાર્થક છે. સ્યાદ્વાદને કેટલાક સંશયવાદ કહે છે તે હું માનતો નથી. સ્યાદ્વાદ સંશયવાદ નથી કિન્તુ વસ્તુદર્શનની વ્યાપક કળા તે આપણને શીખવે છે.

નારી પ્રત્યેનો ભારતીય દૃષ્ટિકોણ

સાર્કવી ચન્દના, દર્શનાચાર્ય-વીરાયતન

નારીના સંબંધમાં ભારતીય સાહિત્યમાં જ નહિ, સમગ્ર વિશ્વના સાહિત્યમાં તેના જીવન વિષે વિવિધ પાસાંઓ ચિત્રરૂપે વખતોવખત પુરુષોની કલમે અંકિત થતા રહ્યાં છે. પુરુષોએ નારીના જીવનનું જે ચિત્રણ કર્યું છે તે પોતાના દૃષ્ટિકોણથી કર્યું છે. પોતાની કલ્પનાઓના આધારે જ તેણે નારીના જીવનને બહુમુખી આયામોથી જોયું અને પારખ્યું છે. કેટલીક નારીઓએ પણ પોતાની કલ્પને પોતાના જીવનચિત્રોનું અંકન કર્યું છે. આ જોતાં પુરુષલેખકોએ ન્યાય ઓછો અને અન્યાય વધારે કર્યો છે. કોઈક જગ્યાએ નારીને પુરુષોએ નરકની ખાણ અને નરકનું દ્વાર કહેલ છે તો ક્યાંક તેને સ્વર્ગના આગળીયા સમાન પણ કહી છે. કોઈ જગ્યાએ નારીજીવનની પ્રશંસા પણ કરી છે તો કોઈ જગ્યાએ નિંદા પણ કરી છે. જીવન એ જીવન જ છે તે પોતે પોતાનામાં ભદ્ર પણ નથી કે અભદ્ર પણ નથી. તેને જે દૃષ્ટિકોણથી જોવામાં આવે, જીવનને આભાસ તેવો થવા માંડે છે. નિર્બળતા અને અબળતા જે માનસિક વૃત્તિ જ છે તો તે જેવી રીતે નારીમાં હોઈ શકે છે તેવી પુરુષમાં કેમ ન હોઈ શકે?

વેદની રચનામાં અન્તર હોવા છતાં માનસિક રચનામાં નારીજીવન અને નરજીવનમાં કોઈપણ પ્રકારની ભેદરેખાની સીમા બતાવી શકાય તેમ નથી. આલોચકો કહેતા હોય છે કે નારીનું મન બહુ નિર્બળ હોય છે, પરન્તુ ઈતિહાસના કેટલાક સોનેરી પાનાં એવા પણ ઉપસૂત્ર થાય છે કે જ્યાં નારીમનની અપેક્ષાએ નરનું માનવ વધારે દુર્બલ નજરે પડે છે. રામાયણકાળની સુમિત્રા પોતાના પ્રિય પુત્ર લક્ષ્મણને રામની સાથે વિકટ વનમાં જવાની આજ્ઞા સાહસપૂર્વક આપી દે છે, સીતા પણ રામે ના પાડવા છતાં તેમની સાથે ભયંકર વનના દુઃખમય જીવનને સહર્ષ સ્વીકારવા તૈયાર થાય છે. લક્ષ્મણની પત્ની ઊર્મિલાનો ત્યાગ સુમિત્રા અને સીતાની અપેક્ષાએ અધિક ઉજ્જવળ અને અધિક પ્રભાવી થઈને અંકિત થયો છે. સીતાને રામની સાથે વનમાં રહી શારીરિક કષ્ટો જ સહન કરવા પડે છે, પરંતુ ઊર્મિલા તો રાજમહેલમાં રહીને પણ પતિના દારુણ વિયોગને દીર્ઘકાળ સુધી સહન કરે છે તથા અપૂર્ણ સગવડતાઓની વચ્ચે રહીને પણ અગવડતાને સ્વીકારી પૂજ્યજનોની સેવામાં સમર્પિત થઈ બચે છે. ઊર્મિલાનો ત્યાગ રામ, સીતા અને લક્ષ્મણના

ત્યાગથી પણ ચઢિયાતો છે, તે કોઈ રીતે ન્યૂન નથી. ઉત્સર્ગની ભાવનાથી પુરુષોની અપેક્ષા નારીમાં વધુ હોય છે. સમાયજીનો નારીપાત્ર આ વાતની સ્પષ્ટ ઉદ્ઘોષણા કરે છે.

મહાભારતમાં દ્રૌપદીનું જીવન એક આદર્શ જીવન માનવામાં આવે છે. તે જીવન શ્રદ્ધા, મમતા અને સેવાનું એક જીવન-દૃષ્ટાન્ત કહી શકાય. વિધવા સમગ્ર સાહિત્યમાં દ્રૌપદી જેવું કોઈ અન્ય જીવન હજી સુધી અકિત થયું નથી તેમ દૃષ્ટિગોચર થતું નથી. મહાભારતના યુદ્ધની ઘટના સંજોગોમાં કૌરવપક્ષ કુર ભાવનાઓથી પ્રેરિત થઈને સુખદ નિદ્રામાં પ્રસુપ્ત દ્રૌપદીના પાંચે પુત્રોનો વધ કરી નાખે છે. જીવનની આવી વિકટ સંજોગોમાં પણ દ્રૌપદીનું માનસ પોતાનું સંતુલન ગુમાવતું નથી. જ્યારે શ્રીકૃષ્ણ જેવા ધીરપુરુષ પણ અધીર થઈ જાય છે અને અર્જુન જેવો વીર પણ પુત્ર-વિયોગમાં વિહ્વળ અને હતાશ બની જાય છે. દ્રૌપદીનું અન્તસ્ તે દુઃખમય વેળામાં પણ સંતુલિત અને સ્થિર બની રહે છે તે શ્રીકૃષ્ણને કહે છે—‘આના બદલામાં કૌરવોના પુત્રોને ન મારો એ પ્રમાણે તું ભારે અભયબ પમાડે તેવું આ દ્રૌપદીનું કથન છે. તેના આળાં માનસનો એવો તર્ક છે કે પુત્રવધની મર્માહત વેદનાની અનુભૂતિ માતૃહૃદય કરી શકે—પુરુષ હૃદય નહીં. જેવી રીતે હું પુત્રવિયોગથી પીડિત છું—શું બીજી માતાઓ પણ તે રીતે દુઃખી નહિ થાય? માતૃહૃદયની મમતાનું આ નિદર્શન વિશ્વસાહિત્યનું એક અતિ ઉજ્જવળ નિદર્શન કહી શકાય.

ભગવાન બુદ્ધના તપો જર્જરીત જીવનની રક્ષા કરનારી સુખતા ઈતિહાસમાં અમર બની ગઈ. સુખતાના ખીરકાને બુદ્ધને પુનર્જીવન આપ્યું. તે વેળાએ જે ઘટના ઘટી તેથી આજે પણ આપણે પ્રભાવિત થઈએ છીએ. જે બુદ્ધ યશોધરાને બંધન સમજી મુક્તિની ઝોજમાં નીકળ્યા હતા અને તે જ્યારે તપસ્વી અને જ્ઞાની બની યશોધરાના રાજમહેલમાં પાછા આવ્યા ત્યારે પણ યશોધરાના કોમળ માનસમાં ન તો કોઈ પ્રકારની ઘૃણા હતી કે ન તો કોઈ પ્રકારનો વિદ્રેષ હતો. યશોધરા પોતાના જીવનનો એકમાત્ર આધાર એવા પોતાના પ્રિય પુત્ર રાહુલને બુદ્ધની લિલાની ઝોળીમાં સમર્પિત કરી દે છે. અહીં બુદ્ધનું જ્ઞાન અને તપ પરાજિત થઈ જાય છે અને રાજપ્રાસાદમાં બેઠી યશોધરાને ત્યાગ અને ઉત્સર્ગભાવ વિજયી બની જાય છે. જે બંધનને છોડી બુદ્ધ જંગલમાં પલાયન કરી ગયા હતા તે બંધન પણ બુદ્ધની મુક્તિની અપેક્ષા વધુ સુખદ અને સુંદર પ્રમાણિત સિદ્ધ થયું. આ જ્ઞાનના દંભ ઉપર નિર્મળ શ્રદ્ધાનો વિજય હતો.

ભગવાન મહાવીરના ધર્મમય શાસનમાં તેમની સમીપે પ્રવર્તિત થઈને રાજકુમારી ચન્દનબાળાએ સંઘની વ્યવસ્થામાં જે મહત્વપૂર્ણ યોગદાન આપ્યું હતું તેની યશોગાથા આજે પણ શ્રમણ સાહિત્યના પૃષ્ઠો ઉપર યત્ર-તત્ર ઉપલબ્ધ છે. ચન્દનબાળાના ત્યાગ અને ઉત્સર્ગભાવને જોઈને પુરુષના પુરુષત્વનો દંભમય અહંકાર શત-શત અડિત થઈ જાય છે.

રાજગૃહીનિવાસી નાગ ગાથાપતિની ધર્મપત્ની સુલસા ત્યાગી અને તપસ્વી જીવન માટે પણ એક યુનોતિરૂપ બનીને ઈતિહાસના પૃષ્ઠોમાં ઉપસી છે. પોતાની તપશકિતનો અહંકાર કરનાર અંગડ સંન્યાસી સુલસાના માનસને ન જીતી શક્યો. ભગવાન મહાવીરમાં સુલસાને જે આસ્થા, શ્રદ્ધા અને સમર્પણભાવ સનિહિત હતો, તે અંગડ સંન્યાસી તેને સંયમાત્ર પણ તેના પથથી વિચલિત ન કરી શક્યો. નારી જ્યારે પણ કોઈ ઉપર શ્રદ્ધા કરે છે ત્યારે તે સંપૂર્ણ હૃદયથી કરે છે. અને જે શ્રદ્ધા સંપૂર્ણ હૃદયથી કરવામાં આવે છે તેને આજ સુધી કોઈ પરાજિત કરી શક્યું નથી. મહાવીરના કેટલાય પુરુષલકતો શ્રદ્ધાથી વિચલિત થઈ ગયેલા જણાય છે. પરન્તુ સુલસા અટલ છે, અડગ અને સ્થિર છે. શ્રદ્ધા અને મમતાની દોડમાં નારી સદા નરથી આગળ રહી છે.

રાષ્ટ્રપિતા ગાંધીજીના જીવનમાં જે સફળતા દૃષ્ટિગોચર થાય છે તેની પાછળ પણ કસ્તુરબાની શ્રદ્ધા અને ત્યાગ-ઉત્સર્ગની ભાવનાજી મુખ્યપણે રહેલાં છે. કસ્તુરબાએ વખતોવખત ગાંધીજીના જીવનને વળાંક આપવાનો જે સફળ પ્રયાસ કર્યો તેના જ પરિપાકરૂપે ગાંધીજીનું વર્તમાન જીવન હતું. નારીજીવનની આ જ વિશેષતા અને ઉદ્ઘોષ સદાથી રહ્યાં છે કે હું પુરુષજીવનને ટાળીશ નહિ પણ સન્માર્ગે વાળીશ. પુરુષ તોડવામાં વિશ્વાસ કરે છે અને નારી વાળવામાં. પુરુષનું માનસ વિધ્વંસાત્મક રહ્યું છે અને નારીનું માનસ સદા સ્વનાત્મક રહ્યું છે. ભલે નારીએ ઈતિહાસ ન લખ્યો

હોય, પરંતુ ઇતિહાસ લખવા માટે નેટલી સામગ્રી નારીએ આપી છે તેની અપેક્ષાએ પુરુષોએ એછી આપી છે. વ્યક્તિ, પરિવાર, સમાજ અને રાષ્ટ્ર બધા ક્ષેત્રોમાં પુરુષને જે સફળતા મળી છે તે નારીના સહયોગ અને સહકારના આધારે જ મળી છે.

પુરુષોના મનમાં એક ઢંભમય અહંકાર રહ્યો છે કે નારી પ્રશાસન કરી શકતી નથી, પરંતુ વર્તમાન યુગના સંઘર્ષમાં વિશ્વના કેટલાય રાષ્ટ્રોમાં નારી આજે સફળતાપૂર્વક પ્રશાસન કરી રહી છે. વર્તમાન ભારતની પ્રધાનમંત્રી ઇન્દિરા ગાંધીને અદ્ભુત સાહસની સાકારમૂર્તિ કહી શકાય. પોતાના સાહસ અને પોતાના ઊંડા અનુભવના આધારે જ તેમણે ભારતની બાગડોર સંભાળી છે. તેમણે માત્ર ભારતમાં જ નહિ પરંતુ વિશ્વની રાજનીતિમાં પોતાનું મહત્ત્વપૂર્ણ સ્થાન બનાવી લીધું છે. તેમની કાર્ય કરવાની પદ્ધતિ જેમ સાહસપૂર્ણ છે તેમ વિવેકપૂર્ણ પણ છે. નારીએ જે પણ ક્ષેત્રને હાથમાં લીધું તેમાં તે કર્તવ્યબુદ્ધિથી વળગી અને સફળતાના ટોચ શિખરે પહોંચીને જ તેણે વિરામ અને વિશ્રામ લીધો છે. કર્તવ્યશક્તિ પુરુષની અપેક્ષા નારીમાં વિશેષ હોય છે. સાંખ્યદર્શને તો કર્તવ્યશક્તિ પ્રકૃતિમાં જ સ્વીકારેલ છે. પુરુષે જ્ઞાનનો સ્વીકાર કર્યો છે, કર્તવ્યનો નહિ.

જીવનના બે પાસાં છે—વિચાર અને ભાવ. આજના નૂતન મનોવિજ્ઞાનના સિદ્ધાન્ત અનુસાર ચેતન મનનું કાર્ય છે વિચાર અને અચેતન મનનું કાર્ય છે ભાવ. મનોવિજ્ઞાને સ્વીકાર્યું છે કે વિચારની અપેક્ષાએ ભાવનો વેગ વધુ સળગ હોય છે. સંવેદનશીલતા ભાવમાં હોય છે, વિચારમાં નહીં. વિચાર છે મસ્તિષ્ક અને ભાવ છે હૃદય. મનુષ્યના ચેતન અને અચેતન મનમાં જ્યારે પણ અન્તર્દેહ થાય છે ત્યારે વિચાર પરાગ્નિત થઈ જાય છે અને ભાવજ વિજેતા બને છે. વિચાર છે—બુદ્ધિયોગ અને ભાવ છે ભકિતયોગ. પુરુષનું જીવન છે વિચારપ્રધાન અને નારીનું જીવન હોય છે ભાવપ્રધાન. વિચાર જીવનને તોડે છે જ્યારે ભાવ જીવનને જોડે છે. મસ્તિષ્ક અને હૃદયના યુદ્ધમાં સદા હૃદયની જીત થાય છે મસ્તિષ્કની નહીં. વિચાર માનવને કયાંય પહોંચાડતો નથી જ્યારે ભાવ માણુસને તેની અન્તિમ મંજિલે લઈ જઈને બેસાડી દે છે. શ્રદ્ધા, મમતા, ભકિત આ બધા ભાવો છે અને આ બધા નારીજીવનમાં સુલભ છે, સહજ છે. આજ કારણે નારી આસ્થા, શ્રદ્ધા, અને ભકિતના બળે જ પોતાના કાર્યક્ષેત્રમાં સફળતા પ્રાપ્ત કરે છે જીવનને વિકટ ક્ષણોમાં પણ નારી પોતાની શ્રદ્ધા અને સમર્પણ ભાવના વડે વિમ્લ-બાધાઓની ભયંકર અટવીને પણ હસતા-હસતા પાર કરી જાય છે. પ્રાચીનકાળમાં પણ નારીએ જીવનના પ્રત્યેક ક્ષેત્રમાં પુરુષને સહયોગ આપ્યો છે અને આજે પણ સહયોગ અને સહકાર આપવાની ભાવનાથી વચિત નથી. જ્યારે-જ્યારે પુરુષને અહંકારી ઢંભ પુંજાડા મારવા લાગે છે ત્યારે-ત્યારે નારીએ પોતાની શ્રદ્ધા અને ઉત્સર્ગ ભાવનાના વરીકરણ વડે તેને શાંત કરવાનો પ્રયાસ કર્યો છે, આની સાક્ષી વિશ્વસાહિત્યના પૃષ્ઠો ઉપર અંકિત છે.

માનવભવનું મૂલ્ય

સંકલન : શ્રી જયંતીલાલ ધરમશી ગાંધી, સુદામડા.

ધનઘોર જંગલ. જંગલમાં એક ઘેઘૂર વડલો. ગ્રીષ્મ ઋતુ છે. આકાશી અગનજાળ ધરતીને તવા પર રોટલો રોકાય તેમ શેકી રહી છે, એવા બળબળતા બપોરે નળ સરોવર તરફથી સનસનાટ કરતું એક કાગપક્ષિ, આકાશી પંચ કાપતું કાપતું આ તરફ આવી રહ્યું છે, આજે આ કાગપક્ષિરાજનું દિવ હેલારે ચડયું છે, આ વિશાળ સૃષ્ટિની વિવિધતાઓ નીરખવા એનું મન થનગની રહ્યું છે. નળ સરોવરની દુનિયા આજે તેને નાનકડી-સાંકડી અકળાવનારી લાગી છે.

મધ્યાહ્નના સૂર્યના પ્રચંડ તાપ અને પ્રવાસનાં થાકથી લોથપોથ બનેલ આ પક્ષિરાજ આ વડલાની શિતળ છાંયા જોઈ વિશ્રાંતિ લેવા વિચારે છે, અને એક ડાળી ઉપર બેઠક જમાવે છે, બાજુનાં સરોવર પરથી ઉડતી આવતી મંદ મંદ શિતળ વાયુલહરી તેનાં તન બદનને ઔર તાજગી અર્પી રહે છે.

ઠંડક વળતાં આ કાગપક્ષિ જોલે ચડયું. પણ ત્યાં તો હવામાં સનનન અવાજ થાય છે, વડનાં પાન બડબડ બખડે છે, કાગપક્ષિ સફાળું જાગી ગયું. સામેની ડાળી ઉપર એક હંસપક્ષી આવી બેસી ગયું.

થોડી વારની શાંતિ પછી, વિરાટ વનવાટિકામાં યથેચ્છ વિહરતા આ પક્ષિરાજે વચ્ચે પરિસંવાદ શરૂ થયો.

“ઓ, શ્વેત કમલરંગી પક્ષિરાજ, આપ શું પ્રયોજને, કપાંથી પધારો છો તે કૃપા કરીને કહોશો ?” કાગપક્ષિ પૂછે છે.

“ખલક ખુબીનેા ખબનેા છે. પ્રવાસ એ તેનેા પ્રેરક છે. અલકમલકની અભયખીએા અવલોકવા માનસરોવરથી નીકળ્યો છું. મહાનુભાવ, આપનાં પ્રવાસનું શું પ્રયોજન છે. તે કહોશો ?” હંસપક્ષિ પ્રતિપ્રશ્ન કરે છે.

“ખિરાહર, હું પણ આપની જેમ જ વિરાટ વિશ્વની વિશિષ્ટતાઓનું વિહંગાવલોકન કરવાજ નીકળ્યો છું. આ વડલો અને આ જળાશય ભેતાં, વિસામે લેવા થોભ્યો છું.”

આમ વાર્તાલાપ ચાલી રહ્યો છે. ભૂતકાળનાં સ્નેહીતું જુદા પડ્યા પછી પૂનર્મિલન થયું હોય તેમ કુદરતી રીતે અલ્પ સમયમાં, આત્મિયતા અનુભવતાં બંને દિલોબ્ધન દોસ્ત બની ગયાં.

સાંજ ઠળવા લાગી. ઉચ્ચ સૂર્યદેવ મૂઠ્ઠા બન્યા.

“મિત્ર, અલ્પ સમયમાં આપણે મિત્રો તો બની ગયા પણ આ મિત્રતાને વધુ ઘનિષ્ટ કરવા, મારી એક નમ્ર વિનંતિ-માગણી છે. આ વિરાટ ભૂમંડળનું વૈવિધ્ય જોવાની તમારી ઇચ્છા તો છેજ; માટે ચાલો મારી સાથે મારી જન્મભૂમિ-માનસરોવર તરફ.” હંસપક્ષીએ આગ્રહપૂર્વક નૂતન મિત્રને ભાવભીતું આમંત્રણ પેશ કર્યું.

“મિત્રવર્ય, તમારા સ્નેહસભર ઈચ્છન માટે અત્યંત આભારી છું. પરંતુ હાલ નહી, કોઈ વખત આવીશ.” કાગપક્ષીએ કહ્યું.

“ખિરાહર, કાલ કોણે દીઠી છે? શુભસ્ય શિવમ્? વખી તમારી ઇચ્છા મુજબ રોકાજો. એકવાર તમે આવો તો મને પણ તમારી તરફ આવવાનું મન થશે. માટે માની જાઓ, આનંદ આનંદ થશે.” હંસ પક્ષીએ આગ્રહ ચાલુ રાખતાં કહ્યું.

હંસ પક્ષીની આગ્રહભરી વિનંતી સામે કુટ્ટી પડતાં કાગપક્ષી તેની સાથે માનસરોવર તરફ જવા સંમત થયું. અને તે દિશામાં ઉડ્યન શરૂ કર્યું. ભેતભેતામાં માનસરોવરનાં કિનારે બંને ઉતરી પડ્યા.

માનસરોવર એટલે છલછલ ધ્વનિ કરતો, કિનારા તરફ લહેરાતો, સફેદ દૂધ જેવો, મીઠો મધુરો અમૃત જેવો જળરાશી.

પીતાં ન ધરાઇએ એવું ટોપરા જેવું આ પાણી બંનેએ પેટ ભરીને પીધું. બાજુની લતાકુળેમાં રાત્રિ આરામથી પસાર કરી અને પૂર્વમાં બાહરવિની સોનાવરણી ટસરો કૂટતાં બંને મિત્રો ઊઠ્યા. હંસપક્ષિ, સ્વાદિષ્ટ, મજેદાર, રસસભર વનફળો-તેની એકોતેર પેઢીએ કદિ ન ખાધા હોય તેવાં-કાગપક્ષીને આગ્રહ કરી કરીને ખવડાવે છે. ભોજન પછી હંસ પક્ષી કાગપક્ષીને પોતાની પીઠ પર બેસાડી ઉજ્જવલ જળરાશીથી ઉભરાતાં માનસરોવર પર સહેલ કરાવે છે. ગજ ગજ કુદતું કાગપક્ષીનું હૈયું જાણે સ્વર્ગભૂમિમાં વિચરતાં હોય તેમ આનંદવિભોર બની જાય છે.

આમ હવે કે આથમ્યા એવા સોનેરી શમણા જેવા સાત સાત દિવસો વિતી ગયા. આઠમે દિવસે કાગપક્ષીને એકાએક પોતાનો તરપંખડો-માળો, પત્ની, બાળકો યાદ આવ્યા. “મિત્ર; અહુ દિવસો થઈ ગયા, હવે મારે ઘેર જવું જોઈએ, મને રજા આપો.”

“મિત્ર, શું કમિના લાગી કે તમે જવાનું કહો છો? તમારા સહચર્યથી મને પણ મજા આવે છે. ચાલો, આપણે પેઢી મધુર આમ્રકુળેમાં જઈએ અને મધુર ફળો આરોગીએ.”

“પ્રિય મિત્ર, તમારી મહેમાનીમાં કોઈ કમિના નથી. પણ હવે મારે મારાં બાળકો અને પત્નીની ખબર લેવા જવું જોઈએ. તમારી મહેમાનગતીનેા અહલો તો મારાથી નહીં વળે. પરંતુ મુજ ગરીબનું આંગણું કોઈ વખત પધારી જરૂર પાવન કરશે.”

આભારથી નમ્ર બની કાગપક્ષી વિદાય લ્યે છે. હંસપક્ષી આંસુભરી આંખે મિત્રને વિદાય આપે છે. મીઠી યાદ રૂપે હંસપક્ષી પોતાનાં મિત્રને એક દિવ્યમણી ભેટ આપે છે.

એ ભેટને સ્વીકારી, કાગપક્ષિ મિત્રની વસમી વિકાય લઈ, નળસરૌવર તરફ પ્રવાસ શરૂ કરે છે.

(૨)

મધ્યાહ્ન તપી રહ્યો છે ગામ, નગર, જંગલ, ગિરિમાળા, નદી નહેરાં વટાવતું કાગપક્ષી આકાશમાર્ગે આગે ધપી રહ્યું છે એવામાં લીલાછમ ડીંડલીઆ થોરનાં જુંડ દેખાય છે, માથે લાલ ગુલાબી કેસરીયા રંગનાં રસથી છટોછટ ભરેલાં ગલકાં લાગેલા છે. કાગપક્ષીને કકડીને ભૂખ લાગી છે. એક એક ગલકું ફેડતું બંધ છે અને અંદરનો મીઠો મધ રસ પીતું બંધ છે.

પણ આ રસાસ્વાદનાં તાનમાં તેને ખૂબર ન રહી. મિત્રે આપેલ ભેટ-ચાંચમાં સાચવી રાખેલ અણુમોલ મણિ પક્ષીરાજની ચાંચમાંથી છટકી કોઈ એકાદ ગલકામાં ખૂંપી ગયું.

ક્રુધા તૃપ્ત કરી કાગપક્ષીએ પોતાનો પ્રવાસ શરૂ કર્યો. ભેટભેતામાં નળસરૌવર આવી ગયું.

એનો એ તરપંખડો, એનો કુટુંબ પરિવાર, કે લાળનાં જેવી એની એ દુન્યવી માયાબળ, એની એ ઘટમાળ? આ માયાવી સંસારમાં મોહથી ઘેરાયેલા પ્રત્યેક જીવાત્માની પણ એવી દશા નથી શું?

કાગપક્ષી પણ પોતાની એ નાનકડી દુનિયામાં ડૂબી ગયું.

(૩)

એ રખારીતું નામ રતનો રાયકો ઘેટાં બકરાં ઉછેરી દૂધ ધી વેચી આજીવિકા ચલાવે. દિનભર જંગલમાં ભટકતો, ઘેટાં બકરાં ચરાવતો ચરાવતો રતનો થોરીયાનાં જુંડ પાસે આવ્યો. લાલચટક ગલકાં ભેંઈ મોંમાં પાણી આવ્યું. હાથ પડ્યા એટલા ગલકાં ઉતારી ધાબળાનાં છેડે ખાંધ્યાં.

સાંજ પડી. રતનો ઘેર આવ્યો, ઘેટાં બકરાને ઝોકમાં (વાડામાં) પૂર્યાં. એસરી પર ચડી બંટથી ભરેલા ખાટલા પર બેસે છે પત્ની રૂપાને હાકમારીને કહે છે “આખી જિંદગી ઢસરડા કરી રળી રળીને પૂરી કરી પણ રૂપાં તે કોઈ દિવસ સાઈ શાક બનાવીને ખવરાવ્યું નહીં.

“શું કરી હઉં તમારું કપાળ રૂપાં બરાડતી ખોલી? કાનિયાને હજુ ઘરખારી કરવાનો છે કાલ ત્રણ હબરચું ટાણું આવીને બિહું રહેશે એવા તેલ મરચાં અને શાકનાં ખાટસ્વાદીઆ ખરચા રાખીએ તો છોકરો વાંઢો જ રહી બંધ.

“શાકનાં પૈસા ખરચવાનાં નથી. જો, આ વગડેથી તાજાં ગલકા ઉતારી લાવ્યો છું મફતીઓ માલ છે, લગરી તેલ અને મીઠું મરચું નાંખીને કરી દઈશ તો એમાં રાજીયાનાં લગ્નનાં કામમા તૂટે નહીં આવી બંધ સમજી? રતનો બરાડી બિહ્યો.

રતને હઠ લીધી રૂપાને નમતું ભેગવું પડ્યું. છરી લઈ ગલકા સુધારવા ખેડી.

અરે પણ આ ગલકાં સુધારતાં અંદરથી આ ચમકતો કાચની ગોળી જેવો પાંચીકુકો (ગલકાં ખાતા પેલા કાગ પક્ષીની ચાંચમાંથી નીકળી ગલકામાં ખૂંપી ગયેલો પેલો દિવ્ય મણિ) ક્યાંથી નીકળી પડ્યો?” રૂપાં સાશ્ચર્ય ખોલી બિઠી.

“અરે આતો સુંદર મઝાની, પાસાદાર ગોળ ગોળ લખોટી છે. લાવ, લાવ, રૂપાં, આપણી કાબરડી બકરીને ગળે લટકાડી હઉં.” રતનો હોંશભેર ખોલી બિહ્યો.

અને આ તેજતેજનાં લિસોટા જેવી ગોળ ગોળ લખોટી રતનાએ હોંશભેર કાબરડી બકરીનાં ગળે લટકાવી દીધી અને મોજમાં આવી નાચતો ફૂલતો કહેવા લાગ્યો. “જોને રૂપાં કાબરડી કેવી રૂડી લાગે છે?”

અને બંને તાનમાં આવી ગયા રોટલા અને શાક તૈયાર થઈ ગયા. છાશની તાંસળી અને મસાલાની ચટણી પીરસાઈ ગયા. રતનાએ સારી પેઠે આપટ દીધી. વાણુ કર્યા પછી ઘડીક અલકમલકની વાતો કરી, સૌ નિદ્રાદેવીને ખોળે પોઢી ગયા. એક ખૂણામાં નાનકડો દિવ્યો અંખો પ્રકાશ વેરતો ટમટમી રહ્યો છે, ફર ફર ખેલતાં તમરાં અને શીયાળી-આનાં રૂદન ધનઘોર રાતનાં બિહામણા રૂપમાં એર વધારે કરી રહ્યા છે. રતનો નાકોરા ઢસડતો ઘસઘસાટ જિંઘે છે કારણ આજે તેણે તનમનથી ટેસ્ટપુલ ખાણું લીધું છે. શ્રમેજીવોને મન તો આ માલમલિકાથી સાથે અધિક હોય ને?

(૪)

બટકબોલુ બાળક માનાં ખોળામાં ખેતતું ફૂલું ગુલાબી હાસ્ય વેરતું હોય તેમ બાલ રવિ પૂર્વ સ્થિતિજનાં પ્રાંગણમાં ફૂલગુલાબી ફિરણો વેરતો આગળ વધી રહ્યો છે.

એવે ટાણે પાનાચંદ શેઠ હાથમાં લોટો લઈ જંગલ જવા, ગામનાં ઝાંપે થઈ બહાર જઈ રહ્યા છે.

ઝાંપામાંજ નાકા ઉપર રતના રાચકાની ઝોક છે, ઝોકમાં ઘેટા બકરા જેવેં કરી રહ્યા છે. તેને ઉચકારતો હાકલા પડકાર કરતો રતનો બકરાં દોહી રહ્યો છે. દોહતા દોહતા કાબરડી બકરીનો વારો આવ્યો, કાબરડી દોહવાનું ચાલુ છે. ત્યાં પાનાચંદ શેઠની ચકોર નજર આ કાબરડી બકરીનાં ગળે લટકાડેલ પ્રકાશિત લખોટા પર પડી અને શેઠના લચ્છણ લેભમાં એક વિચાર ચમકી ગયો.

“એ...રામ, રામ, રતનાભાઈ” શેઠ બોલી ઊઠ્યા. શેઠને ભેતાંજ રતનો કાબરડીને દોહતાં દોહતા ઊભો થઈ ગયો, શેઠને રામ રામ કરી બોલ્યો—“પધારો, પધારો શેઠ સાહેબ આ તરફ અચાનક ફ્યા કરી, અમારું આગણું પાવન કર્યું ?”

“ભાઈ રતના, તારું એક ખાસ કામ પડ્યું છે એટલે આવ્યો છું.” “ઓહો, ધન્ય ઘડી ધન્ય ભાગ્ય, શેઠભૂ મારા જેવા એક માસુલી માણસનો તમારે શો ખપ પડ્યો?” રતનો બોલી ઊઠ્યો.

શેઠ—બોલ્યા, “રતના, મોટી ઉંમરે મારે ઘેર ભગવાને દીકરો દીધો.”

ગળો પાંચ વરસનો તો થઈ ગયો છે. પણ ગગાને બરાબર મજા રહેતી નથી. દવાદારૂ ખૂબ કર્યાં પણ ગગાનું ડીલ વળતું નથી. એક અનુભવી વૈદ્યજને બતાવતાં સલાહ મળી કે ગગાને રોજ સવાર સાંજ બકરીનું ચોકખું દૂધ પાઓ તો કંચન જેવી કાયા થઈ જશે. નખમાંય રોગ નહીં રહે. પણ રતના, તને બબર છે ને કે હળાહળ ક્રાંતિયુગ આવ્યો છે. આજે કુંવારું દૂધ કોણ વેચે છે? થોડું પાણી તો ભેળવે જ એટલે સારી બતવાન બકરી જ ખરીદી લેવાનો મેં વિચાર કર્યો છે. અને બકરી લેવા હું તારી પાસે આવ્યો છું.”

“અરે શેઠભૂ એમાં તે શું? તમારો ગળો તે મારો જ ગળો કહેવાય ને! વળી આપણે તો સાત પેઢીનો જૂનો નાતો છે. એક એકથી ચડે તેવી ચાર વીસુને આઠ બકરી મારી પાસે છે. તેમાંથી તમને ગમે તે એક બકરી લઈ લ્યો. મારે એક પૈસો પણ લેવો નથી.” રતનો ભોળાભાવે પ્રસન્ન થઈ બોલી ઊઠ્યો.

“ના ભાઈ ના, કોઈ ગરીબ માણસનું મફત મને ન ખપે. જો પેલી કાબરડી બકરી ઊભી છે ને! તે મને ગમી છે તો બોલ, કહે, કેટલા રૂપિયા આપું” શેઠે ઘા ભેઈ સોગઠી મારી.

ખૂબ રકમકને અંતે કાબરડીની કિંમત વીસ રૂપિયા નક્કી થઈ.

કાબરડી રતનાને જીવથી વહાલી હતી. છતાં તેથીયે વધુ વહાલું તો રતનાને મન વચન પાલન હતું. દુભાને દિલે પણ તુરત રતનો કાબરડી દેવા તૈયાર થયો. ગળે બાંધેલ ચમકતી લખોટી છોડવા બંધ છે ત્યાં જ શેઠે તેને અટકાવતાં કહ્યું, “અરે રતના એ પાંચીકુકો છોડતો નહીં. વૈદ્યજને બકરી લેવા કહ્યું છે પછી અમારા કુળદેવી માતાજીના ઢાણા નાખી માડીને પણ પૂછેલું ત્યારે માડીએ બકરી લેવા રજા આપેલી પણ સાથેસાથ માતાજીએ એવો હુકમ કર્યો છે કે “જો જો હોં બકરી શીખબંધ લેજો. પગથી માથા સુધીમાં કોઈ શણગાર. દોરો કંઈ પણ હોય તે છોડવો કે ઉતારવો નહીં, માટે ભાઈ રતના, તારે આ પાંચીકુકાનાં બે રૂપિયા વધુ લેવા હોય તો લે, પણ હું ગળેથી છોડવા તો નહીં જ દઉં.”

બિચારો ભોળાદિલનો રતનો શેઠની આ ચાલાકી ક્યાંથી સમજે ?

“ના રે શેઠ એવું કંઈ નથી. એ પાંચીકુકો તો ગલકાં સુધારતાં ગલકામાંથી નીકળ્યો હતો. એટલે અમે કંઈ વેચાતો લીધો નથી. તો ખુશીથી તે પણ તમે લઈ જાઓ.” રતનો બોલી ઊઠ્યો.

“શાબાશ, રતના, શાબાશ. તેં આજે બાપદાદાનો જૂનો સંબંધ રાખી બતાવ્યો. આલ બકરીને ઘર સુધી દોરી લાવ, એટલે રૂ. (૨૦) વીસ તને ઘેરથી જ આપી દઉં.”

સ્તનાએ બકરીને દોરીને શેઠને ઘેર ખાંધી દીધી. શેઠે રૂપિયા વીશ ગણી આપ્યા. જૂનો નાતો બળવ્યાનો પોરસ સ્તનાને હેચે માતો ન હતો.

(૫)

“શેઠાણી, જુઓ તમને વાત કરું. આપણે બકરી લીધી તેનાં ગળે જે લખોટી ખાંધેલ છે તે સામાન્ય વસ્તુ તેો નથીજ. પણ આ વાત હમણાં ગુપ્ત રાખવાની છે” પાનાચંદ શેઠે બકરીના ગળેથી લખોટી છોડી, શેઠાણીને સાચવીને મૂકી દેવા સૂચના કરતાં કહ્યું.

શેઠે, મને પણ ખાતરીજ હતી કે “લાલો લાભ વિના ન લોટે” શેઠાણી યોદ્ધી બિઠ્યાં. “લાલો એ લખોટી હું સાચવીનેજ મૂકી ફઉં.”

શેઠાણીએ લખોટી લઈ પટારામાં મૂકી દીધી. એક મહાન સિદ્ધિ મેળવી હોય તેમ મરક મરક હસતાં એક દુકાન પર ગયા અને રેન્જિંદા વેપારમાં ગુંથાયા.

(૬)

એ વાતને એક વર્ષના વહાણાં વાઈ ગયા છે. પાનાચંદ શેઠ જમી પરવારી આડે પડખે પડ્યા છે. એક વર્ષ પહેલાંના ભૂતકાળમાં રૂબકી મારતાં તેમને પેલી લખોટી યાદ આવી અને તે અંગે રહસ્ય બહુવા ઇતેજારી થઈ.

“શેઠાણી, પેલી લખોટી બહાર કાઢી રાખજો. કાલે મારે શહેરમાં જવું છે, તો લખોટી સાથે લઈ જવી છે.”

“ભલે, હું રાત્રે કાઢી રાખીશ” શેઠાણી યોદ્ધ્યા.

“પધારો, પધારો, પાનાચંદલાઈ ઘણા દિવસે જૂના મિત્રની સંભાળ લીધી.” હીરાચંદ શેઠે આવકાર આપતાં પાનાચંદ શેઠને કહ્યું.

આ અલ્પહાર વિગેરેથી સત્કાર્યા બાદ બંને મિત્રો વાતે વળગ્યા. ખૂબ સમય વ્યતિત થઈ ગયો.

“જુઓ મિત્ર” આખર પાનાચંદે મૂળ વાત પર આવતા કહ્યું “આજે હું ખાસ અગત્યના કામે ખાસ તમારી પાસે આવ્યો છું. મિત્ર, અમારી સાત પેઢીની ખાનદાની છે તે તો તમે બહો છે. વળી અમારા દાદાનાં દાદા અને તેના દાદા એાતમ શેઠ ખૂબ પ્રતાપી, આભકપાળા હતા. રાજ્યનાં કારભારી હતા. લક્ષ્મીદેવીની તથા રાજ્યની તેઓ પર ખૂબ કૃપા હતી. પરંતુ આજે તો સાપ ગયા ને લિસોટા રહ્યા. અને અમારે ગામડામાં તેલ પળી કરી પેટીયું ભરવાનો વારો આવ્યો.

“એ પ્રતાપી પુરૂષની પ્રસાદીનો આ છેલ્લો અવશેષ” એમ કહી પાકીટમાંથી લખોટી કાઢતાં પાનાચંદ શેઠે કહ્યું “મિત્ર, આ ગામમાં મારા એાળખીતા ચોકસીઓ, મિત્રો, સ્નેહીઓ ઘણા છે. પરંતુ તું મારો સાથી જૂનો જીજારી દોસ્ત છો જેથી સીધો તારી પાસેજ આવ્યો છું. તો આ લખોટીની કસોટી-પરીક્ષા બરાબર કરી તેનું મુલ્યાંકન કર.”

ચોકસી હીરાચંદ શેઠ લખોટી પોતાનાં હાથમાં લઈ તેનું બારીકાઈથી નિરીક્ષણ કરવા લાગ્યા. આ કોઈ માચુલી નંગ નથી પણ કિમતી મણિ કે હીરો છે. તેમ તેની સમજમાં તુરત આવી ગયું.

“મિત્ર, તું મારો જૂનો દોસ્ત છો. સારું થયું કે તું ખીજે કયાંય ન ગયો, નહિતર ખીજ ચોકસી તને છેતરી લેત. આપણો સંબંધ જૂનો-ઘર જેવો છે એટલે હું મિત્ર દ્રોહ નહીં કરું એવકા નહીં બનું. જુઓ આ વસ્તુની આમ તો ખાસ કિંમત ન આવે. પરંતુ તમે કહ્યું તેમ આ તમારા દાદાનાં દાદા અને તેમના દાદાનાં સમયની પુરાતની વસ્તુ છે. એટલે એ દૃષ્ટિએ તેની કિંમત ગણાય. જે પાનાચંદ આવી ઐતિહાસિક, સાંસ્કૃતિક જૂની પુરાણી વસ્તુઓના ખાસ વિકેતા મારા એક સંબંધી મિત્ર છે. ખીજ ચોકસી તને આના પાંચ હજાર પણ ન આપે તેના હું તને પચાસ હજાર રૂપિયા, આપું. જે ભાઈ, તારી ખુશી હોય તો હું તને ગણી આપું”.

“મિત્ર, આપણી જૂની દોસ્તીનાં ઠાવે હું તારા પર પૂરેપૂરો વિશ્વાસ મૂકું છું. મને ખાતરી જ છે કે તું મને સાચી જ સલાહ આપે. હવે હું તને ખીજું તો કંઈ નથી કહેતો, ફક્ત એટલુંજ કહું છું કે મારે તો આ ચીજ કોઈ

ઉપયોગી નથી. મને આની વ્યાજબી કિંમત આપજે. મારે ક્યાંય ખીજે રખડવા જવું નથી. જે પૈસા તને મળ્યા તો “ધી ઢોળાયું તોય ખીચડીમાં” એમ હું માનું છું. “તને લાગે તેટલી રકમ મને આપ.” પાનાચંદે નિખાલસ દિવે હીરાચંદ પાસે પોતાનું મંતવ્ય રજૂ કરતાં કહ્યું.

“જે મિત્ર, મારો અને તારો વેપારી સંબંધ નથી પણ મિત્રનો સંબંધ છે. જેથી વધુ ઓછું કે સમજવવા પડાવવાનું તારી પાસે હોયજ નહીં. હું મિત્રદ્રોહ નહીંજ કરું હવે તું કહે તો પચાસ હજાર ગણી આપું. બોલ, ભાઈ તારી શી ઇચ્છા છે?”

હીરાચંદની તડ ને ફડ સીધીસટ વાત પાનાચંદનાં ગળે ઊતરી ગઈ. પચાસ હજારમાં સોદો કબૂલ કર્યો. હીરાચંદે મણિ લઈને પચાસ હજાર પાનાચંદને ગણી આપ્યા. રૂપિયા લઈ પાનાચંદ શેઠ ઘેર આવ્યા. શેઠાણી શહ જોઈને જ બેઠા હતા. શેઠના મુખપર આનંદ અને પ્રસન્નતાની રેખા સ્પષ્ટ તરી આવતી હતી.

“કેમ કામ પતી ગયું?” શેઠાણીએ પ્રશ્ન કર્યો. “પાસા પોખાર” શેઠ ગર્જ બોલ્યા “પચાસ હજાર રોકડા ગણી લીધા અને એ લખોટી નહીં પણ મણિ મારા મિત્ર હીરાચંદને આપી દીધો. આખી જિંદગી સુધી હવે સુખે ખાશું પીશું અને મોજ કરશું.”

શેઠાણીએ પણ ખુશાલીમાં કેસરીઓ કંસાર, ફાળભાત, રાયતા, શાક, ચટણી, પાપડ, સંભારો- ઉત્તમ રસોઈ બનાવી. શેઠ જાણે કોઈ ગામ છૂટીને આવ્યા હોય તેમ મૂંઝે વળ દેતાં આ મિષ્ટ ભોજન પર અપટ મારવા બેસી ગયા.

જુઓ, સંસારી જીવો પર લક્ષ્મીનો પ્રભાવ કેવો છે?

(૭)

બપોરનો સમય છે. બગલાની પાંખ જેવી સફેદ ગાદી પર તકીયાને અઢેલીને હીરાચંદ શેઠ બેઠા છે. સામે મુનીમ મહેતાજીઓ હિસાબ કિતાબો કરતાં ઓપડા લખી રહ્યા છે.

શેઠે તિબેરી ખોલી. નોટોનાં બંડલ બહાર કાઢ્યા. નોટોને બે આંગળીથી દબાવી ખીજા હાથની ત્રણ આંગળીથી ચપચપ ગણી રહ્યા છે. ઉપર ફરતા શિલિંગ કેનની ઠંડક શેઠ માણી રહ્યા છે. બધી નોટો ગણી સરખી કરી તિબેરીમાં મૂકી ત્યાં શેઠનું ધ્યાન અંદર રહેલા પેલા મણિ તરફ ગયું. મણિને બહાર કાઢી ખારિક નિરીક્ષણ કરવા લાગ્યા, શેઠને મોટો ખુત સામે જ બેઠો છે.

“અરે પુનમચંદ! આ મણિ આપણે પચાસ હજારમાં પેલા પાનીઆ પાસેથી પડાવ્યો તે છે સમજ્યો?”

પિતાજી, આ મણિની કિંમત ખરેખર તમે કેટલી ધારો છે! પુનમચંદે પ્રશ્ન કર્યો.

“બેટા અત્યારે તો હું એટલુંજ કહું કે આની કિંમત તો મુંબઈનાં ઝવેરી બજારમાં થશે. અને મારે આવતા સોમવારે મુંબઈ જવાનું છે ત્યારે હું આ મણિ લેતો જઈશ. મારા માટે મુંબઈની તૈયારી તું નોકર પાસે કરાવી લેજે.”

(૮)

હીરાચંદ શેઠ મુંબઈની આલિશાન હોટલ અન્નપૂર્ણામાં ઉતર્યા છે. નાહી ધોઈ, આ નાસ્તો લઈ, ઉત્તમ મૂલ્યવાન સફેદ વસ્ત્રો પહેરી, મુંબઈ નગરીની રોનક જોવા નીકળી પડ્યા છે. નોકર ટેક્ષી લઈ આવ્યો. પોતાના બે માણસો સાથે શેઠ ટેક્ષીમાં બેસી ગયા. ફાઈવરને ગાડી ઝવેરી બજાર તરફ હંકારવા સૂચન કર્યું.

થોડા સમયમાં ગાડી ઝવેરી બજારમાં આવી ગઈ. પોતાનાં ખાસ પરિચિત અને આડતીયા લક્ષ્મીચંદ શેઠની પેઠી પાસે ગાડી ઉભી રખાવી શેઠ નીચે ઉતર્યા.

લક્ષ્મીચંદ શેઠની પેઠી સાથે હીરાચંદની પેઠીનું કામકાજ ટપાલથી અને માણસોથી અવારનવાર ચાલુ રહેતું પરંતુ આજે શેઠને ખુદ આવેલા જોઈ, લક્ષ્મીચંદ શેઠ ગાદીથી એકદમ નીચા ઉતરી હીરાચંદ શેઠની સામે જઈ તેમને લેટી પડ્યા અને “પધારો, પધારો, શેઠ સાહેબ આપ ખુદ પધાર્યા, મોટી મહેરબાની બહુ જ આનંદ આનંદ થયો”

વિગેરે હુર્ષેદ્ગારથી શેઠનો ભાવભીનો સત્કાર કરી ગાદી પર બેસાડયા, ખુશ ખબર પૂછ્યા, આ પાણી નાસ્તો ઉપર પાનનાં ખીડાથી સ્વાગત કર્યું. અલકમલકની વાતો કરી અંતે આવાગમનનું પ્રયોજન પૂછ્યું.

“લક્ષ્મીચંદ્રભાઈ, એક ખાસ કામ માટે હું તમારી પાસે આવ્યો છું” હીરાચંદ શેઠે પાકીટમાંથી પેલો મણિ કાઢી લક્ષ્મીચંદ શેઠને આપતાં કહ્યું, “જુઓ, આ એક મહાકિંમતી વસ્તુ છે. પ્રાચીન સમયનો છે. તમે મારા વિશ્વાસુ મિત્ર અને આડતીઆ છો. વ્યાજબી કિંમત કહેશો તો મારે વેચવી છે. તો આવું ખટું મૂલ્ય કરો.”

મણિ બહાર નીકળતાં જ, રૂમમાં ખીજો નાનકડો સૂર્ય જાણે ન ઉગી નીકળ્યો હોય તેમ સર્વત્ર સોનેરી પ્રકાશ રેલાઈ ગયો. ઘડીકનો લક્ષ્મીચંદ શેઠ પણ આ મણિ જોઈ સ્તબ્ધ બની ગયા. મણિનું સર્વાંગી નિરીક્ષણ કરી-સ્વસ્થ થઈ પછી બોલ્યા, “હીરાચંદભાઈ, તમે મારા જૂના સ્નેહી અને વિશ્વાસુ મિત્ર છો એટલે તમારી પાસે હું અસત્ય વ્યવહાર નહિં જ કરું. મિત્ર, તમારા કહેવા મુજબ આ મહા કિંમતી ચીજ છે. એ હકીકત તદ્દન સાચી છે. શેઠજી હું મિત્રદ્રોહ નહિં કરું. હીરાચંદભાઈ, તમારા ભાગ્ય આડેનું પાંદડું આવે ખસી ગયું છે. આ મણિનાં રૂપીઆ પચાસ લાખ હું ગણી આપવા તૈયાર છું. આવી મોટી રકમનો મણિ લેવાનું સાહસ મુખર્ષનો કોઈપણ ઝવેરી કરે તેમ નથી. આતો મારી પાસે વિવના મહાન શ્રીમંત ગ્રાહકો છે. એટલે હું કિંમત કરું છું. બોલો, શેઠ ખુશી હોતો અત્યારે જ એક લખી આવું.”

“પચાસ લાખ!” હીરાચંદ શેઠે પોતે કોઈ સોનેરી સ્વપ્નમાં તો નથીને તેની ચકાસણી કરવા, પોતાને એક ચાંદીયો ખણી જોયો અને ઝિનકેકમાં અને સંપૂર્ણ સાવધાનીમાં હોવાની ખાત્રી થતાં બોલી ઉઠ્યો. “મિત્ર, પચાસ લાખ? તમે ખરાબર શુદ્ધિમાં જ બોલો છો ને?”

“મિત્ર હા, હા, હા, હું ખરાબર શુદ્ધિમાં જ બોલું છું. તમારા બદલે ખીજી કોઈ વ્યક્તિ હોત તો પંદર થી વીસ લાખમાં જ તેને ખુશી કરીને મેં રવાના કરી દીધો હોત. પરંતુ વ્યક્તિ અને સંબંધ જોવાય છે. બોલો, મિત્ર પચાસ લાખનો એક લખી આવું?” લક્ષ્મીચંદ શેઠે બેઘડકપણે પૂછ્યું.

“લક્ષ્મી ચાંદલો કરવા આવે ત્યારે મોઢું ધોવા જાય તે મૂખ” લક્ષ્મીચંદ શેઠ સાવધાન થઈ બોલ્યા, “મિત્ર તમારા પર મને સંપૂર્ણ વિશ્વાસ છે અને મને સતોષ પણ છે. એક લખી આવો.” અને ભવનો ફેરો સફળ થઈ ગયો હોય તેવો આત્મસંતોષ અનુભવતા હીરાચંદ શેઠ ઘરે ગયા. આજે પોતે પચાસ લાખના આસામી બની ગયા. ધુભનો ઉદય હોય તેનાં પાસાં તો પોખાર જ હોય ને!

(૯)

રાત્રિના બાર વાગ્યા છે. વાલકેવરનાં એક અંગલામાં રાત્રિનો નાઈટલેમ્પ ઝાંખો ઝાંખો પ્રકાશી રહ્યો છે. લક્ષ્મીચંદ શેઠ પથારીમાં પડખાં ફેરવે છે. રૂમ એરકંડીશન છે. છતાં ઊંઘ આવતી નથી. ખારીમાંથી બહાર રસ્તા પર ડોકીયું કરે છે. ફૂટપાથ ઉપર ખુલ્લી જમીનપર હારખંધ માણસો ઘસઘસાટ ઊંઘમાં સુતા છે. “છે આમને કંઈ ચિંતા? છે આમને કોઈ ભય?” વધુ ધન, વધુ ચિંતા- વધુ માયા કપટ. ધનિકોનાં મનનાં ઘોડા એક રાતમાં સાશ વિશ્વમાં કેટલી વાર ચક્કર લગાવી ચુકતાં હશે તેની કોને ખબર? ધનિકો જેવા, ઉપરનાં સુખી કોઈ નહીં, ભીતરનાં દુઃખી કોઈ નહીં.

પચાસ લાખ આપીને લક્ષ્મીચંદ પાસેથી મણિ તો લીધો છે પણ હવે છ માસ થયા હતાં. આવી અતિ મૂલ્યવાન વસ્તુ લેવા કોઈ તૈયાર નથી. ઘણાં ગ્રાહકોને મણિ બતાવ્યો. સૌ પ્રશંસાના ફૂલ વેરે છે. અલૌકિક વસ્તુ ખરેખર છે તેમ સહુ બોલી ઉઠે છે. પણ એક કરોડની કિંમત બાજુતાં સૌ ઠરી જાય છે અને ચાલતી પકડે છે. લક્ષ્મીચંદ શેઠ આશા અને નિરાશા વચ્ચે જકડાઈ ગયા છે. વિચારોની વણબાર આવરત આલી રહી છે. અડધી રાતનો ઉબગરો થતાં માથું દુખવા લાગ્યું છે. લક્ષ્મીચંદ શેઠ બે હાથની હથેલીથી બંને લમણાં જોરથી દબાવે છે અને ભકત પ્રહ્લાદની જેમ “ધાંભલો ફાટ્યો અને ભગવાન (નરસિંહ) નીકળ્યા” તેમ એકાએક એક વિચાર શેઠનાં રૂણદ્રુપ લેબમાંથી નીકળી પડ્યો.

યુરોપખંડના ફ્રાન્સ દેશનું મુખ્ય શહેર પેરિસ. પૃથ્વીનું બહુ દેવભૂવન. બહુ આખા વિશ્વની સમૃદ્ધિ આહીં ન ખડકાઈ હોય? આલિશાન ઝવેરી બનર, ધનાઢય ઝવેરીઓ, કિંમતીમાં કિંમતી ઝવેરાત. મોં માગ્યા મૂલ્યે ખપી બય. શેઠે મનોમન નકકી કર્યું “બરાબર, પેરિસનું ઝવેરી બનર ત્યાં મણિ લઈ જવો તેજ સૌથી ઉત્તમ રસ્તો છે.”

અને શેઠે વિચારોનાં તમામ ઘેડાની લગામો ખેંચી લઈ આરામતબેલામાં પુરી દીધા અને “હાથ” કરતાં નિદ્રાદેવીનાં ખેળે ઢળી પડ્યા.

(૧૦)

પ્લેનની ટિકિટ આવી ગઈ છે. શેઠને લઈ મોટો પુત્ર ગાડી એરોડ્રોમ પર હંકારી ગયો. મુકરર સમયે પ્લેન ઉપડ્યું. સ્નેહીઓ સૌ શેઠને ‘બાય બાય’ ફરી પાછા ફર્યા.

પ્રભાત થયું. પ્લેન પેરિસનાં એરોડ્રોમ પર ઉતર્યું. શેઠ પણ ઉતર્યા. પોતાનાં ખે માણસો સાથે છે. “જલપરી”-આલીશાન હોટેલમાં એક સુંદર સુસજ્જીત કમરામાં બધો સામાન ગોઠવાઈ ગયો છે.

સ્નાન, ચાહ નાસ્તો વિગેરે પતાવી શેઠ લક્ષ્મીચંદલાઈ આરામચેરમાં પડ્યા પડ્યા-પોતાનાં સેક્રેટરી એક અંગ્રેજી દૈનિકનો ગુજરાતી તરજુમો સંભળાવે છે. તે સાંભળે છે બપોરનાં ભોજન વિધિ પતાવી આરામ કરે છે. સાંજે બહાર ફરવા નીકળે છે. પાંચ છ રાજમાર્ગો પર ફરી ગાડી એક સુંદર બગીચા પાસે ઊભી રહી. શેઠ તથા સેક્રેટરી બગીચાનું સૌંદર્ય-સબવટ બેઈ મુગ્ધ અને છે. અનેક લતામંડપો વિવિધરંગી પુષ્પોથી લચી પડ્યા છે. તેનાં ઉપર ધડને આવતો સુગંધિત વાયુ શેઠની પ્રસન્નતામાં એર વધારો કરી રહ્યો છે.

રાત્રિ થઈ. ઝગમગતી રંગબેરંગી રોશનીથી રાજમાર્ગો અને મહાલયો ઝળહળી ઉઠ્યા. ગાડી “જલપરી” હોટેલ પાસે આવી ઊભી. હોટેલ ખોલ ઉઠાળેલ આનું પાણી, ફૂંધ અને સાકરનાં ત્રણ પાત્રો મૂકી ગયો. ચા દેવીને ન્યાય આપ્યો. નીચે ડાન્સિંગ હોલમાં નૃત્યનો ઝણકાર સંભળાય છે. સાથેસાથ વિવિધ વાજાત્રોની મધુર સુરાવલીઓ કર્ણગોચર થાય છે. ઝોડી રાત સુધી પ્રોગ્રામ સંભળાતો હતો. પ્રોગ્રામ પૂરો થતાં શેઠ નિદ્રાધિન બન્યા.

પેરીસ આવ્યાને એક મહિનો થયો. લક્ષ્મીચંદ શેઠ હવે શહેરથી ઠીકઠીક પરિચિત થયા છે. ઝવેરી બનરમાં પણ કોઈ કોઈવાર જતા હતા. ખે ચાર ઝવેરાતના વેપારીઓનો પરિચય પણ મેળવી લીધો છે.

સવારનો નિત્યક્રમ આટોપી શેઠ તથા સેક્રેટરી મૂલ્યવાન પોશાકથી સુસજ્જીત થઈ નીચે ઉતર્યા અને ગાડી ઝવેરી બનર તરફ હંકારી. વિશાળ રાજમાર્ગો વટાવતાં ગાડી ઝવેરી બનરમાં “એનેસ્ટ એન્ડ કું.”ની ઓફિસ પાસે આવી થોભી, શેઠ તથા સેક્રેટરી નીચે ઉતરી એનેસ્ટ એન્ડ કું. નાં ગેઈટ પાસે આવી ઊભા. ડોરકીપર ભારફત ઓળખ કાર્ડ મોકલી મુખ્ય સંચાલકશ્રીની મુલાકાત માગી.

ડોરકીપર બંનેને માનભેર અંદર દોરી ગયો મુખ્ય સંચાલકશ્રીના કમરામાં બંને પ્રવેશ્યા. સંચાલકશ્રીએ બંનેનું બહુમાન કર્યું. હસ્તધુનન કરી સામેથી ખુરશી પર બેસવા સંકેત કર્યો. બંનેએ પોતપોતાનું આસન લીધું. વાતચીત-પરિચય શરૂ થયાં. ગરમાગરમ કોફીથી બંનેનું સન્માન થયું.

મોટા શેઠ મિ. ફૂલે રવીટ્ઝવેન્ડ હવા ખાવા ગયા છે. મુખ્ય સંચાલક તેમનાં જ્યેષ્ઠ પુત્ર મિ. મોલો ઓફિસનું સુંદર સંચાલન કરી રહ્યા છે. દેશ પરદેશનાં દલાલો ખેડા છે. પોતાના સુટકેઈસમાંથી વિવિધ પ્રકારની ઝવેરાત કાઢી રહ્યા છે. ઓફિસના ખરીદી નિષ્ણાતો કાળજીપૂર્વક ચકાસી રહ્યા છે અને મુખ્ય સંચાલક શ્રી સાથે મંત્રણા કરી રહ્યા છે.

લક્ષ્મીચંદ શેઠ બધી કાર્યવાહી શાંતિથી નિહાળી રહ્યા છે. બધો કાર્યક્રમ પૂરો થયો. કેટલાએક સોદાઓ થયા. દલાલો સૌ ચાલ્યા ગયા. હવે લક્ષ્મીચંદ શેઠનો વારો આવ્યો.

ફરમાવો, શેઠજી! આપનું પ્રયોજન? સંચાલકશ્રી ખોલ્યા.

“ભારતમાંથી પ્રાપ્ત થયેલી આ એક મૂલ્યવાન ચીજ હું આપની સમક્ષ મૂકું છું” લક્ષ્મીચંદ શેઠ પોતાનાં સુટકેઈસમાંથી પેલો મણિ બહાર કાઢી સંચાલકશ્રીનાં હાથમાં મુકતા ખોલ્યા; “સાહેબ, આ વસ્તુ ખૂબજ અલભ્ય છે.

મહામહેનતે મેળવી છે. આપ તો પૂરા પારખુ અને કદરવાન છો. તો આપજ નિરીક્ષણ કરી તેનું મૂલ્યાંકન કરો.” લક્ષ્મીચંદ શેઠે આલોચના સાથે પ્રત્યુત્તરની પ્રતીક્ષા કરતાં કહ્યું.

સંચાલકશ્રી અને તેનાં મદદનીશોએ આ મણિનું નખશીખ નિરીક્ષણ કર્યું—જાણે પ્રકાશનો પુંજ. સૌ આભા બની ગયા. તેમણે નિખાલસતાથી કબૂલ કર્યું કે આટલો પ્રકાશિત મણિ તેઓએ કદી જોયો સુદ્ધાં નથી. “આની કેટલી કિંમત ગણવી તેનો અંદાજ અમો આપી શકીએ તેમ નથી” સંચાલકશ્રીએ ખુલાસો કરતાં કહ્યું.

“છતાં આ મણિની ઓછામાં ઓછી કિંમત આપ શું આંકો છો તે તો કહો.” લક્ષ્મીચંદ શેઠે પુનઃ પ્રશ્ન કર્યો.

“એનેસ્ટ એન્ડ કું.” એ અમારી પેઢીનું નામ રાખેલું છે. એટલુંજ નહીં પરંતુ એ અમારું જીવન સૂત્ર પણ છે, જેથી એક પ્રામાણિક ધંધાદારી તરીકે મારે કહેવું જોઈએ કે આ મણિની પુરતી કિંમત ચુકવવા અમારી પાસે નાણાં નથી જ. છતાંએ જો આ મણિ વેચવાની આપ ઓફર કરતાં હો તો અમારે ત્યાં ૧૪×૧૨×૧૦ (પહોળો, લાંબો અને ઉંચો) કૂટનો એક, એવા નવ એરડાઓ ટ્રાંક (તે વખતનો ચલણી સોનાનો સિકકો)થી ભરેલ થેલીઓ (જે દરેકમાં એક હબ્બર ટ્રાંકના સિકકા છે)થી તળીયેથી છત સુધી ઠાંસોઠાંસ ભરેલા છે. તે સર્વ તમોને આ મણિના મૂલ્ય તરીકે આપવા હું તૈયાર છું. માટે જો આપને આ મણિ વેચવો હોય તો મોટા કદની વીસ ટ્રક લાવો તો તે તમામ ભરાવી દઉં અને તમારા દેશ પહોંચતી કરવાની વ્યવસ્થા કરી દઉં.” સંચાલકશ્રીએ ઓફર કરતાં કહ્યું.

“સાહેબ, આપ મારી મશ્કરી તો કરતા નથીને? મને તો લાગે છે કે આપ મજાકમાંજ યોલો છો. તો હવે મશ્કરી મૂકી દો અને સત્ય વાત કહો” લક્ષ્મીચંદ શેઠે નવાઈ પામતા યોલ્યા.

“શેઠજી, હું આ મશ્કરી કરી રહ્યો છું તેમ આપ રખે માનતા. ખરેખર, હું આ ઓફર લેખિત આપવા પણ તૈયાર છું. આપ સંમત હો તો હું મારા લેટર પેડ ઉપર આજ પ્રમાણે વેચાણખત લખી આપી સહી કરી આપવા પણ તૈયાર છું.” સંચાલકશ્રી યોલ્યા.

અને વાત સાંભળતાંજ, આ અઠગક સંપત્તિના સ્વામી થવાના ગલગલીઆ થવા લાગ્યા. લક્ષ્મીચંદ શેઠે આ ઓફર સ્વીકારવા સંમત થયા. તુરતજ સંચાલકશ્રીએ લેટરપેડ મંગાવી ઉપરોક્ત નવ એરડાઓમાં ઠાંસેસોઠાં ભરેલી ટ્રાંકોની તમામ થેલીઓ આ એક મણિની સામેની વેચાણ કિંમત ગણી તે સર્વ આપનાની કબુલાત લખી આપી સહી કરી, તે કાગળ લક્ષ્મીચંદ શેઠને સુપ્રત કર્યો.

ખીજેજ દિવસે વીસ ટ્રકો સિકકાથી ભરેલ થેલીઓથી ભરાઈ ગઈ અને બધી ટ્રકો સાથે લક્ષ્મીચંદ શેઠે સ્વદેશ પ્રયાણ કર્યું. મણિ સંચાલકશ્રીને સુપ્રત કર્યો. ખરેખર, લક્ષ્મીચંદ શેઠને ત્યાં લક્ષ્મીની રેલંછેલ થઈ ગઈ. સૌ હર્ષધેલા થઈ ગયા.

પૌદ્ગલિક સિદ્ધિ કે જે મનુષ્યને એકવાર દગો દેનાર નાશવંત છે. કાંતો એ આપણને છોડશે અથવા આપણો દેહાંત થતાં આપણે તેને છોડવી પડશે, તેવી ક્ષણિક સિદ્ધિ માટે કેટલો હર્ષ અને તાલાવેલી?

જ્યારે આત્મિક લક્ષ્મી આત્મિક સિદ્ધિ જે આવ્યા પછી કદિ જતી નથી જે અવિનાશી છે. તે લક્ષ્મી કે સિદ્ધિ મેળવવા મનુષ્યની તાલાવેલી અને પુરુષાર્થ કેટલાં?

આ સત્ય-અચળ સત્ય સમજાય ત્યારે ખરું જીવનમાં અમલી અને ત્યારે ખરું? સ્વયં પુરુષાર્થ, તાલાવેલી અને કૃપાળુ ભગવંતોની કૃપા વિના તે પ્રાપ્ત થઈ શકે ખરા?

મિ. દ્વાપે સ્વીટબ્રલેડથી પેરિસ આવી ગયા છે. રાત્રે ઘેર આરામથી બેઠા છે. પુત્ર બે માસની ઓફિસની કામગીરીનો રિપોર્ટ રજૂ કરે છે. હવે લક્ષ્મીચંદ શેઠ પાસેથી ખરીદેલ પેલો મણિ તિબ્બેરીમાંથી બહાર કાઢી પિતાજીને બતાવે છે. મણિનું નિરીક્ષણ કરતાંજ મિ. દ્વાપે સ્તબ્ધ બની જાય છે. સાથેસાથ તેમનો ચહેરો કોંધથી લાલચોળ બની

ધમધમી ઊઠે છે. એકદમ ઊભા થઈ પુત્રને એક તમાચો ચોડી દે છે અને જોરથી ખોલી ઊઠે છે. “અરે નાલાયક, તે આપણી ફર્મનું નામ ડુબાવ્યું છે. તે ગરીબ ભારતવાસીની સાથે ઘોર છેતરપીંડી કરી છે. કુદરત તને નહીં જ માફ કરે.!”

“પિતાજી, મારો લેશ પણ અપરાધ નથી. મને માફ કરો. મેં તેની પાસે સત્ય હકીકત તો સર્વ પ્રથમ રજૂ કરી હતી કે આ મહિનો પુરી કિંમત ચુકવવા પુરતા મારી પાસે પૈસા નથી જ. વળી જ્યારે તેણે આ મહિણ વેચવાની ઓફર કરી ત્યારેજ તેની સામે આપણી તમામ મૂડી એટલે નવેનવ ચોરડાઓનું ધન તેને આપી દેવા કબૂલ કર્યું. અને તેણે સજીબુશીથી આ સોદો કબૂલ રાખ્યો અને પરિણામે આ મહિણની ખરીદી થઈ.” પુત્રે નિખાલસતાથી સઘળો અહેવાલ પેશ કર્યો.

પિતા મુગ્ધ મુગ્ધ બધું સાંભળતા હતાં. છેવટ સૌ નિદ્રાધીન થયા.

(૧૨)

શરદ પૂર્ણિમાની ચાંદની રાત. પોણાબારનો સમય થયો છે. મિ. દૂપ્લે પોતાનાં શયનખંડમાં સૂતાં છે. જાગતાં સૂતા છે. પુત્રને હાંક મારી ખોલાવ્યો.

“કેમ, અત્યારે શું કામ પડ્યું પિતાજી” પુત્રે પૂછ્યું. “ઝેટા, પેલો ભારતવાસી પાસેથી ખરીદેલો મહિણ લઈને અગાસી ઉપર જલદી ચાલ. મિ. દૂપ્લેએ આજ્ઞા કરી.

પિતા પુત્ર અગાસીમાં સામસામા ઝેસી ગયા. વચમાં પેલો મહિણ મૂક્યો. આકાશી ચંદ્ર સોળે કળાએ ખીલતો પોતાના તેજ સળીઓ સમાં કિરણો સર્વત્ર રેલાવી રહ્યો છે. કિરણો પેલા મહિણ સાથે ટકરાતાં થોડી વારમાં એક દિવ્ય પ્રક્રિયા શરૂ થઈ. ચંદ્રની બધી તેજ સળીઓ સુવર્ણ સળીઓ બની મહિણ પરથી ચે.પાસ ફેંકાવા લાગી અને જોતજોતામાં તો આખી અગાસી સુવર્ણ સળીઓથી ઉભરાઈ ગઈ.

“જેવું ઝેટા, આ મહિણનો પ્રભાવ? ઠર શરદપૂનમે આ મહિણ ચંદ્રકિરણોત્સર્ગ મારફત આટલું સુવર્ણ આપશે. હવે કહે જોઈ તે એ ભારતવાસીને છેતર્યો કે નહિ? આ ચંદ્રકળા નામનો મહિણ છે. આ પ્રકારનો મહિણ ભારતનાં માનસરોવર આસપાસનાં પ્રદેશમાં હજારો વર્ષે એકાદ પ્રાપ્ત થાય છે. એવું એકવાર મારા વાંદવામાં આવેલું.” પિતાએ સહસ્યસ્ફેટ કરતાં કહ્યું.

પિતાના અનુભવરૂપ વિજ્ઞાનથી, ચંદ્રકળા મહિણના મહિમાની અનુભૂતિ થતાં, પુત્રનું હૃદય “ધન્ય-ધન્ય” પોકારી ઊઠ્યું.

દેવાનુપ્રિયો, આ મનુષ્યભવ, ચંદ્રકળામહિણથી પણ અધિક નથી શું? પણ અફસોસ; કેટલાક કાગરવભાવી મનુષ્યો રસાસ્વાદમાં ગૂઢ બની ગવકાં સાટે ગુમાવી દે છે. કેટલાયે રતના રખારી જેવ, કાખરડી બકરી જેવા સંસાર પરિવારને શોભાવવા મહારવામાં ગુમાવી દે છે. કોઈજ હીરાચંદ કે પાનાચંદ કે લક્ષ્મીચંદ જેવા વળી તેનો મર્યાદિત લાભ ઉઠાવે છે. જ્યારે કોઈ વિરલમાં વિરલ આત્મા મિ. દૂપ્લે જેવા એનો સંપૂર્ણ લાભ ઊઠાવી જીવનને ધન્ય બનાવી શકે છે.

આપણે પણ માનવભવનું મૂલ્ય સમજી પૂ ગુરુદેવ જેવા સંતોનાં જીવન કવનમાંથી પ્રેરણા લઈ તેને સફળ બનાવવા પ્રયત્નશીલ બનીએ એ જ અભ્યર્થના!

સમભાવનો પ્રભાવ

લેખક : ગિરિશકુમાર પરમાનંદ શાહ, 'કલ્પેશ'

અજ્ઞાન અને મોહને કારણે બાહ્ય વસ્તુઓમાં સાતુકૂળ અને પ્રતિકૂળ મનોવૃત્તિ થતાં રાગ અને દ્વેષ ઉત્પન્ન થાય છે. “આવી મનોવૃત્તિ એજ સંસાર અને તેનો ક્ષય એજ મોક્ષ” માટે આત્મસુખના અભિલાષીએ સર્વવિધોનો દહતાથી સામનો કરી મનને રાગદ્વેષરહિત સમભાવવાળું બનાવવું જોઈએ અને સદા સમભાવમાં રહેવા પ્રયત્ન કરવો જોઈએ; કારણ કે ક્ષપક્રમેણ પર ચઢવાને માટે સમભાવ એજ ઉત્તમ ઉપાય છે. જેણે આત્મનિશ્ચય કર્યો છે તે જ આવી ઉત્તમ સમભાવશ્રેણિ ઉપર આગળ વધી શકે છે. “સમભાવે આત્માને જેણે ભાળ્યો છે તે કોઈ પણ સંપ્રદાયનો હોય તો પણ સુકિત પામે છે- તેમાં સંદેહ નથી.” કારણ કે જેની સતત ધ્યાનદશા વર્તતી હોય તે જ શ્રેષ્ઠ સમત્વને ધારણ કરી શકે છે.

જ્યાં સુધી મનના સંકલ્પ વિકલ્પ ટળતાં નથી ત્યાં સુધી સમતા આવતી નથી. પરંતુ જ્યારે જ્ઞાનગર્ભિત વૈરાગ્યથી અહંબુદ્ધિ અને મમતા જતાં, મનોગુપ્તિના યથાર્થ પરિપાલનથી વાસનાનો ક્ષય થાય છે ત્યારે જ સમતા પ્રગટે છે. પછી સચરાચર જગતની બાહ્ય વસ્તુઓમાં ઈષ્ટાનિષ્ટ, પ્રિયાપ્રિય, હેયોપાદેય આદિ વિકલ્પ કલ્પનામાં રહેતી નથી. રાગદ્વેષ થતો નથી. ઉદાસીન પરિણામે વિષયો લોગવાતા હોવા છતાં નવા કર્મો અંધાતા નથી, પણ ઉદ્યમમાં આવતા પૂર્વકર્મોને સમભાવે વેદવાથી સવિશેષ નિર્જરા જ થાય છે. સમભાવથી બાહ્ય પદાર્થો મળતાં હર્ષ થતો નથી તેમજ તે જતાં શોક પણ થતો નથી. માન-અપમાન, સ્તુતિ-નિંદા, જીવિત-મરણાદિ સાતાવેદનીયજન્ય સુખ અને અસાતાવેદનીયજન્ય દુઃખના પ્રસંગમાં પણ મનની એકરૂપતા રહે છે તથા શત્રુમિત્ર પ્રત્યે પણ “વાસી ચંદનકલ્પવૃત્તિ” રહે છે. આગળ વધતાં ભવ અને મોક્ષમાં પણ ભેદબુદ્ધિ રહેતી નથી. કારણ કે સમભાવથી જ પરમાનંદની પ્રાપ્તિ થાય છે તથા નિર્વિકલ્પદશાના સુખને અનુભવતાં સમયતું પણ ભાન રહેતું નથી. સમભાવના આવા અનુભવગમ્ય મહિમાને તો યોગીઓ પણ વર્ણવી શકતા નથી.

સમભાવથી નિશ્ચય અનેહું મન ઘોર ઉપનર્ગોમાં પણ ચરણમાન થતું નથી. આવી નિશ્ચયતાથી જ અનેકલવકૃત શુભાશુભ કર્મનો નાશ થાય છે. સમતાથી અહિંસાની સિદ્ધિ થતાં વૈરભાવનો ત્યાગ થાય છે. સમતાવંત પ્રત્યે પ્રાયઃ કોઈ વૈરભાવ રાખતું નથી. કદાચ વૈરભાવ હોય તો પણ સમતાના પ્રભાવે ટળી જાય છે. એટલું જ નહિ પણ સમતાધારીના સાન્નિધ્યમાં સિંહ, સર્પ વગેરે કુર જીવો શાન્ત થઈ જાય છે અને ગાય-વાઘ, હંસ-ગિલાડી, સર્પ-મયૂર વિ. પરસ્પરના જાતિવૈરને પણ વિસરી જાય છે. સમભાવવાળા યોગીની સંગતથી તે ઉપદેશ ન આપે તો પણ કોઈકાદિ દોષોનો ક્ષય થવાથી મન અત્યંત નિર્મળ બને છે અને સમતામાં પ્રવર્તન થાય છે. સમભાવથી મનોલય થતાં વિષયચ્છેદન્યતા આવે છે. રાગાદિતિમિરનો નાશ થતાં સમભાવની શલાકાથી જ જીવ અને કર્મ પૃથક્-પૃથક્ થાય છે, નિમિષ માત્રમાં કરોડો જન્મનાં કર્મો ખપી જાય છે અને પરમાત્માતું સ્વરૂપ પ્રકાશે છે. સમભાવથી જ કેવળજ્ઞાનાદિ લક્ષ્મીની પ્રાપ્તિ થાય છે તથા અવિચલ સુખ અને પરમપદ પણ તેતું જ ફળ છે. અધ્યાત્મશાસ્ત્રોનો વિસ્તાર પણ મોહાગ્નિતું નિવારણ કરી સમભાવને જ પ્રગટ કરવા માટે છે - દહ કરવા માટે છે.

સંતોને સમતા જ ખ્યારી લાગે છે. કારણ કે જ્યાં સમતા છે ત્યાં સુકિત છે. માટે મમતાનો ત્યાગ કરી સમતાનો આદર કરવો જોઈએ. તપ, જપ વગેરે સર્વ ક્રિયાઓ સમતા લાવવા માટે જ છે. સમતા જ શિવસુખની વેલડી છે. સમતાને ધારણ કરનારા પુણ્યાત્મા છે, મહાભાગ્યશાળી છે.

વસ્તુતઃ સુકિત પણ સમતાના હાથમાં જ છે, કારણ કે જ્યાં સુધી મન રાગદ્વેષાદિ દોષયુક્ત હોય ત્યાં સુધી આર્તશૈરૂપ દુર્ગતિકારક અપ્રશસ્ત ધ્યાનપરંપરા ચાલ્યા જ કરે છે. ભાવચારિત્રરૂપ સમતાના અભાવે અભવ્યજીવો પણ દ્રવ્ય ચારિત્ર લઈને નવ ઐવેચક સુધી જાય છે પણ સંસાર-સમુદ્રને તરી શકતા નથી, અર્થાત્ સમતા વિના ત્રણેય કાળમાં સુકિત નથી.

જ્યારે જ્ઞાનના પરિપાકરૂપ સમભાવનું અવલબન લેવામાં આવે છે ત્યારે કર્મોને નિર્મૂળ કરનાર, મોક્ષના સાધનરૂપ પ્રથમ ધ્યાન ઉત્પન્ન થાય છે એટલે સમભાવ જ સદ્ધ્યાનનું પ્રધાન અંગ છે. તેથી “ધ્યાન પણ સમભાવ રૂપ જ છે અને સમભાવ એ જ ઉત્તમ ધ્યાન છે.”—આમ ધ્યાન અને સમભાવનો કથચિત્ત અલેદ હોવાથી સમભાવનો આધાર ધ્યાન પર અને ધ્યાનનો આધાર સમભાવ પર છે. ક્ષયોપશમ અવસ્થામાં અપેક્ષાએ ધ્યાન અને સમભાવ બંને ક્રિયારૂપ ઘટે છે. પણ જ્ઞાન પછી આવી સૂક્ષ્મ ક્રિયા કરનારા જગતમાં વિરલા જ હોય છે. ધ્યાન અને સમતારૂપ સૂક્ષ્મ ક્રિયાથી અનંત કર્મવર્ગણાઓનો નાશ થાય છે અને અનેક કર્મપ્રકૃતિઓ મૂળમાંથી જ ટળી જાય છે. તેનાથી જ ક્ષણે ક્ષણે આત્મસુખ વેદાય છે. શુક્લધ્યાનનું સામર્થ્ય પ્રગટે છે અને આત્માના શુદ્ધ સ્વરૂપની પ્રાપ્તિ થાય છે. પછી ક્ષાયિકજ્ઞાન થતાં સમતારૂપ ભાવચારિત્રમાં મનની ક્રિયાની આવશ્યકતા રહેતી નથી, તેથી તેરમા ગુણસ્થાનકે કેવલીને ફક્ત દ્રવ્યમન હોય છે, ભાવમન રહેતું નથી.

દૂકમાં આત્મજ્ઞાનનું ફળ સમતા છે. તે જ ભાવચારિત્ર છે, તે જ આનંદરૂપ છે, અને મોક્ષનું કારણ છે. સમતાથી વીર્યાન્તરાય કર્મોનો ક્ષયોપશમ થવાથી વીર્યોલ્લાસમાં વિશેષ વૃદ્ધિ થાય છે અને અંતે આત્મા ક્ષપકચ્રેણિ આરાહીને મોક્ષ પામે છે.

મનોવૃત્તિઓ અચળ છે, જ્યારે આત્માનું શુદ્ધ સ્વરૂપ સ્થિર છે. તેથી આત્માના શુદ્ધ સ્વરૂપમાં ઉપયોગ હેતા મનની સ્થિરતા થાય છે, રાગદ્વેષની પરિણુતિનો નાશ થાય છે અને સમભાવદશા પ્રગટે છે. જ્યારે આ આત્મા પોતાને ઔદારિક, તેજસૂ અને કાર્મણ્ય એ ત્રણે શરીરથી ભિન્ન તથા રાગદ્વેષમોહથી રહિત અને સમસ્ત પરદ્રવ્યો તથા પર્યાયોથી વિલક્ષણ બાણે છે, ભિન્ન સ્વરૂપ નિશ્ચય કરે છે ત્યારે જ તે સમભાવમાં સ્થિર થાય છે. માટે કામલોગોથી વિરક્ત થઈ, શરીરની આસક્તિ છોડી સમભાવનું સેવન કરવું જોઈએ.

સમભાવના પ્રભાવે જીવનસુકતદશા અનુભવાય છે, જે તેરમા ગુણસ્થાનકે સયોગી કેવલીને તથા અપેક્ષાએ ક્ષાયના ઉપશમાઈ ભાવે સમભાવરૂપ અમૃતનો લેશ હોવાથી એકા ગુણસ્થાનકે પણ ઘટે છે. જ્યારે બાકીના ઉપર ઉપરનાં ગુણસ્થાનોમાં શુક્લ શુક્લ પરિણામથી સમભાવરૂપ અમૃતની ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધિ થતી જાય છે—આમ સમભાવના અસંખ્ય ભેદો છે. તેમાંથી સર્વોચ્ચ સમત્વની પ્રાપ્તિ થતાં પૂર્ણયોગી બનાય છે. પૂર્વે મરુદેવી માતા, ભરતચકવર્તિ, પ્રસન્નચંદ્ર રાજર્ષિ, ચિલાતીપુત્ર વગેરે અનેક ભવ્યાત્માઓ ધ્યાન અને સમતારૂપ સૂક્ષ્મ ક્રિયાથીજ મોક્ષ પામ્યા છે. એજ રીતે અનેક જીવો વર્તમાનમાં મોક્ષ પામે છે અને ભવિષ્યમાં પણ પામશે.

માટે શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપના ધ્યાનથી જગતના સર્વજીવોને સમભાવની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ પ્રાપ્ત થાઓ—એજ અભિલાષા.

जीवन में श्रद्धा का स्थान

—आचार्य श्री आनन्दब्रह्मविजी म० सा०

आज का भारतीय जीवन इतना श्रीहीन, शक्तिहीन, क्षीण और दलित क्यों है? इसका प्रधान कारण है, मनुष्यों के हृदय में श्रद्धा का अभाव। अश्रद्धा और सन्देह से परिपूर्ण हृदय वाला-व्यक्ति-सामाजिक, राजनीतिक या धार्मिक किसी भी क्षेत्र में प्रगति नहीं कर पाता है, क्योंकि वास्तविक शक्ति का स्रोत आत्मा है और श्रद्धा के अभाव में आत्मबल का कुछ भी उपयोग नहीं हो सकता।

महात्मा गांधी का कथन है—

To trust is a virtue, It is weakness that begets distrust.

विश्वास एक सद्गुण है और अविश्वास दुर्बलता की जननी है। श्रद्धा या विश्वास के अभाव में व्यक्ति जो भी कार्य करता है, उसमें कभी सफलता हासिल नहीं कर पाता। सन्देह का अन्धकार उसे पथभ्रष्ट कर देता है। उस पर यह कहावत चरितार्थ होती है कि—“दुविधा में दोनों गये, माया मिली न राम”

श्रद्धा ही जीवन की रीढ़ है। जैसे बिना रीढ़ के जिस प्रकार शरीर गति नहीं करता, उसी प्रकार श्रद्धा के अभाव में जीवन गति नहीं करता है। श्रद्धा ही मनुष्य में मनुष्यता का सृजन करती है और वही उसे कल्याण के पथ पर अग्रसर करती है। जिस व्यक्ति के हृदय में श्रद्धा नहीं होती, उसका मन चंचल बना रहता है। उसके विचारों में तथा क्रियाओं में कभी स्थिरता और दृढ़ता नहीं आ पाती है। इस कारण यह एकनिष्ठ होकर किसी भी साधना में नहीं लग पाता। कभी वह एक राह पर चलता है तो कभी दूसरी पर, परिणाम यह होता है कि वह अपने किसी भी उद्देश्य की पूर्ति नहीं कर पाता। अपने अस्थिर और विभिन्न विचारों के कारण सदा भटकता रहता है और भव-भ्रमण बढ़ाता है। इसके विपरीत जो श्रद्धावान् पुरुष होता है, वह अपने अटल विश्वास के द्वारा इच्छित लक्ष्य को प्राप्त कर लेता है। गीता में कहा गया है—

श्रद्धावांल्लभते ज्ञानं तत्परः संयतेन्द्रियः ।

ज्ञानं लब्ध्वा परां शान्तिमचिरेणाधिगच्छति ॥

जिस व्यक्ति का अन्तःकरण श्रद्धा से पूर्ण होता है, वह सम्यक् ज्ञान प्राप्त करता है और सम्यक् ज्ञान प्राप्त करके शीघ्र ही अक्षय शान्ति अर्थात् मुक्ति को प्राप्त करने का अधिकारी भी बन जाता है।

यह सारी करामात केवल श्रद्धा की है। वही प्राणी को पापों से परे रखती हुई आत्म-शुद्धि के मार्ग पर बढ़ाती है। श्रद्धा के न होने पर मनुष्य कितनी भी विद्वत्ता क्यों न प्राप्त कर ले, उसका कोई लाभ नहीं होता। विद्वत्ता की शक्ति श्रद्धा में निहित है। श्रद्धावान् विद्वान् न होने पर भी अपने कर्म-नाश करके संसार-सागर को पार कर लेता है और श्रद्धा के बिना विद्वान् उसमें गोते लगाता रहता है। एक आचार्य ने लिखा है—

अश्रद्धा परमं पापं, श्रद्धा पापप्रमोचिनी ।

जहाति पापं श्रद्धावान्, सर्पो जीर्णमिव त्वचम् ॥

अश्रद्धा घोर पाप है और श्रद्धा समस्त पापों का नाश करने वाली है। श्रद्धालु पुरुष समस्त पापों का उसी प्रकार त्याग कर देता है, जिस प्रकार सर्प अपनी कंचुली को छोड़ देता है।

इसका अभिप्राय यही है कि अगर मनुष्य अपने जीवन में किसी भी प्रकार की सिद्धि प्राप्त करना चाहता है, तो उसे सर्वप्रथम श्रद्धावान् बनना चाहिये। श्रद्धा के बिना उसमें दृढ़ता, संकल्प, शक्ति और साहस कदापि उत्पन्न न होगा और इन सबके अभाव में सिद्धि कोसों दूर रह जाएगी। क्योंकि जो व्यक्ति शंका और अविश्वास के चक्कर में पड़ा रहेगा, वह प्रथम तो

किसी पथ पर चलने का साहस ही नहीं करेगा और अगर चल दिया तो उसके कदम दृढ़ नहीं हो सकेंगे। अर्थात् अविश्वास की आंघी के कारण वह डगमगाता रहेगा। इसीलिए संसार के सभी धर्म और धर्मग्रन्थ श्रद्धा पर बल देते हैं। गीता में स्पष्ट कहा है—

श्रद्धामयोऽयं पुरुषः, यो यच्छुद्धः स एव सः ।

यह आत्मा श्रद्धा का ही पुतला है। जिसकी जैसी श्रद्धा है वह वैसा ही बन जाता है। सिक्ख धर्म कहता है—

**निश्चल निश्चय नित चित्त जिनके ।
वाहि गुरु सुखदायक तिन के ॥**

वे ही मनुष्य सुख की प्राप्ति कर सकते हैं, जिनके हृदय श्रद्धा से परिपूर्ण है।
ईसाई धर्म भी यही मानता है।

A doubt minded man is unstable all his ways.

एक श्रद्धाहीन मानव अपने समस्त कृत्यों में चलायमान रहता है। उसके दिल या दिमाग, किसी में भी स्थिरता नहीं होती। हमारे जैन शास्त्र तो श्रद्धा को धर्म का मूल मानते हैं। वे कहते हैं—

श्रद्धा परम दुल्लहा ।

श्रद्धा अत्यन्त दुर्लभ है। जिसने अतिशय पुण्यों का उपार्जन किया हो, अर्थात् जो अतीव सौभाग्यशाली हो और जिसने पूर्व में अत्यधिक साधना की हो उसी को श्रद्धा की प्राप्ति होती है। उसकी श्रद्धा इतनी दृढ़ होती है कि भयंकर से भयंकर आपत्तियाँ और शारीरिक कष्ट भी उन्हें अपनी साधना से विचलित नहीं कर पाते।

कहा जाता है कि एक बार श्री रामकृष्ण परमहंस के गले में नासूर हो गया। बहुत इलाज करवाने पर भी वह ठीक नहीं हो रहा था। इसी बीच उनके एक भक्त ने आकर कहा— अगर आप मन को एकाग्र करके निरन्तर कहते रहें, रोग चला जा, रोग चला जा। तो निश्चय ही आपके रोग जड़ से चला जाएगा। रामकृष्ण परमहंस बोले—“जो मन मुझे सच्चिदानन्दमयी मां का स्मरण करने के लिए मिला है, उसे इस हाड़-मांस के पिजरे में लगाऊँ?” तब शिष्य ने आग्रह किया—“अच्छा तो आप मां से ही प्रार्थना करे कि वह आपके रोग को नष्ट कर दे।” श्रद्धावान रामकृष्ण ने उत्तर दिया—“मां सर्वज्ञ है और दयालु है। मेरे कल्याण के लिये उन्हें जो ठीक लगता है वे कर ही रही हैं। फिर उनकी व्यवस्थामें मैं क्यों गड़बड़ करूँ? यह छिछोरापन तो मुझसे नहीं हो सकेगा।”

उपासकदशांग सूत्र में भी कामदेव श्रावक का वर्णन आया है। उसकी श्रद्धा कितनी प्रगाढ़ थी? देवता ने उसे अपने धर्म से विचलित करने के लिए क्या नहीं किया? नाना प्रकार की भयंकर धमकियाँ दी और उन्हें कार्य रूप में परिणत भी किया, किन्तु कामदेव अपने सत्पथ या धर्म पथ से रंचमात्र भी च्युत नहीं हुआ। अगर उसके हृदय में दृढ़ श्रद्धा का वास न होता तो वह अपने मार्ग से विचलित हो जाता। श्रद्धा ने ही उसके चित्त में अजय शक्ति और साहस का आविर्भाव किया। किसी ने सत्य कहा है—

**श्रद्धया साध्यते धर्मो, यद्भिन्नार्थराशिभिः ।
अकिञ्चना हि मुनयः, श्रद्धावन्ता दिवंगताः ॥**

महान पुरुष अपनी अटल श्रद्धा के बल पर ही धर्म की आराधना करते हैं। श्रद्धा के अलावा संसार की अन्य अमूल्य वस्तु या अपार धनराशि भी धर्म-साधना में सहायक नहीं बनती। अगर ऐसा होता तो बड़े-बड़े राजा और चक्रवर्ती ही अपने वैभव का त्याग क्यों करते? धन के द्वारा धर्म का क्रय-विक्रय नहीं हो सकता। मुनिजनों के पास कौन सा धन होता है? वे तो एक पाई भी अपने पास नहीं रखते। अपनी समस्त भौतिक सम्पदा का त्याग करके ही मुनि बनते हैं तथा अकिञ्चना को अपनाते हैं। केवल अपनी श्रद्धा के द्वारा ही आत्म-साधना करके स्वर्ग और मोक्ष की प्राप्ति करते हैं।

पर आज कहां है ऐसी प्रगाढ़ श्रद्धा ? आज तो एक-एक पाई के लिए लोग धर्म को बेच देने के लिए तैयार हो जाते हैं। पैसे-पैसे के लिए भगवान की और धर्म की कसम खा जाते हैं। पर अन्त में उनके हाथ क्या आता है ? कुछ भी नहीं, केवल पश्चात्ताप करते हुए यही कहना पड़ता है —

न खुदा ही मिला, न विसाले —मनम,
न इधर के रहे न उधर के रहे ॥

वर्तमान भ्रष्टाचार का कारण यही है कि आज के मनुष्य में श्रद्धा का सर्वथा अभाव है। उसे यह विश्वास नहीं है कि हमारा पूर्वजन्म था और अगला जन्म भी होगा। पहले हमने जैसे कर्म किये थे, उनके अनुसार यह जन्म मिला है और अब जैसे करेंगे, वैसा अगले जन्म में प्राप्त होगा। उसे यह विश्वास नहीं है कि आत्मा अजर, अनर और अक्षय है। श्रद्धाहीन पुरुष यही समझते हैं कि जो कुछ भी है, यही जीवन है और इसमें जितना सांसारिक सुख प्राप्त कर लिया जाय करना चाहिये। यह विचार करता हुआ मानव विषय-भोगों की ओर अधिकाधिक उन्मुख होता है, किन्तु उनसे उसे तृप्ति कभी नहीं मिल पाती, क्योंकि तृष्णा या लालसा एक ऐसी कभी न बूझने वाली आग है, जो सदा जलती रहती है और जब तक जलती है जीव को शांति प्राप्त नहीं होती। एक उर्दू के कवि ने कहा भी है —

जिन्दगी की जलजतों में, जिस कदर आगे बढ़े ।
दिलकशी के साथ रास्ता पुर खतर होता गया ॥

ज्यों—ज्यों मनुष्य भोगों की ओर प्रवृत्त होता गया, उसका रास्ता और भी खतरनाक बनता चला गया। अर्थात् विषय-भोगों से उसने जितना सुख पाने का प्रयत्न किया, उतनी ही उसकी व्याकुलता अधिकाधिक सुख पाने के लिए बढ़ती गई। इसलिए महापुरुष कहते हैं कि सच्चे सुख की प्राप्ति का उपाय भोगतृष्णा का निरोध करना है। जो भव्य प्राणी इस बात को समझ लेते हैं वे तनिक सा निमित्त मिलते ही समस्त भौतिक सुखों को ठोकर मार देते हैं किन्तु यह सच्ची आत्म-श्रद्धा के बिना सम्भव नहीं है।

सच्ची आत्म-श्रद्धा ही आत्मोत्थान का मूल कारण है। श्रद्धा के अभाव में कोई भी मानव इस भव-सागर से पार उतरने में समर्थ नहीं हो सकता। प्रत्येक व्यक्ति की आत्मा में दृढ़ विश्वास होना चाहिए कि देव, गुरु और धर्म में सच्ची श्रद्धा रखने से क्या नहीं हो सकता ? पूज्यपाद अमिच्छुषि जी म० कहते हैं —

तारे गौतमादि कुवचन के कहनहारे
गौशालक जैसे अविनीत को उधारे हैं ।
चंडकोष अहि वेह सम्यक् निहाल कियो,
सती चंदना के सर्वे संकट विदारे हैं ।
महा अपराधी के न आने अपराध उर,
शासन के स्वामी ऐसे दीन रखवारे हैं ।
कहे अमीरिख मन राखरे भरोसा दृढ़,
ऐसे ऐसे तारे फिर तोहि क्यों न तारे हैं ।

जब कटुवचन बोलने वाले गौतम को, अविनीत गोशालक को तथा महाविषयर चंडकौशिक को सम्यक्त्वरत्न प्रदान कर निहाल कर दिया तथा चंदना जैसी महासतियों के समस्त संकटों को दूर किया, तो फिर अपराधियों के अपराधों पर ध्यान न देने वाले वीर प्रभु तुझे क्यों नहीं तारेंगे ? अर्थात् अवश्य तारेंगे। कहने का अभिप्राय यही है कि प्रत्येक मुमुक्षु के हृदय में यह सम्यक् श्रद्धा होनी चाहिये कि उसका भी उद्धार हो सकता है।

श्रद्धा की शक्ति बड़ी जबरदस्त होती है। आप दान देंगे, शील पालेंगे तथा तप भी करेंगे, किन्तु हृदय में श्रद्धा नहीं होगी तो ये सब कार्य ऊपरी और दिखावे के बन जायेंगे। कहा है—

“शुद्ध श्रद्धा बिना सर्व क्रिया करी,
छार पर लिपणु तेह जाणो रे।

मुस्लिम मशहब में भी कहा है—

नमाज तुम हम सभी जो पढ़ते,
मारे फर्क है इतना जो धरते।
कोई दिलों से कोई दिखाने के लिये।

जिस प्रकार हमारे यहाँ सामायिक-प्रतिक्रमण है, वैष्णव समाज में संध्यावांदन आदि है इसी प्रकार मुस्लिम समाज में नमाज है। श्रद्धा सब जगह एक सी है। सभी भगवान की ओर लौ लगाते हैं। फर्क केवल भाषा में है, भाव में नहीं।

नमाज पढ़ने वाले कहते हैं— “ऐ खुदा! मैं गुनहगार हूँ, मेरे गुनाह माफ करो।” संध्या करने वाले भावना भाते हैं— “मेरे जीवन-व्यवहार में जो भी हिंसा हुई है, मेरे द्वारा किसी प्राणी का दिल दुखाया गया है तो भगवन् मुझे क्षमा करो!” “हम लोग प्रतिक्रमण में मिच्छामि-दुक्कडं” लेते हैं, वह भी अमराधों की माफ़ी मांगना ही है। वस नाम सब अलग रखते हैं। कोई प्रार्थना कहता है, कोई संध्या और कोई नमाज, पर प्रयत्न तो पापों से छूटने के लिए ही है। सच्चे हृदय से और अन्तःकरण की सम्पूर्ण श्रद्धा से प्रार्थना करनेवाला व्यक्ति दिखावा नहीं करता। वह अपने इष्ट के लिए उद्यत रहता है फिर चाहे वह हिन्दू हो, ईसाई हो, वैष्णव हो या मुसलमान हो।

सच्चे श्रद्धालु भक्त ऐसे ही होते हैं। वे प्रार्थना में अन्तर नहीं मानते, चाहे वह किसी भी भाषा में क्यों न होवे। वे भगवान में अन्तर नहीं मानते चाहे उनका नाम कुछ भी हो। पूज्य आनन्दघनजी म० कहते हैं—

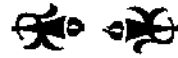
राम कहो रहमान कहो कोउ, कान्ह कहो महादेव री।
पारसनाथ कहो कोउ ब्रह्मा, सकल ब्रह्म स्वयमेव री।
निजपद रमे राम तो कहिये, रहम करे रहिमान री।
कर्षे करम कान्ह सो कहिये, महादेव निर्वाण री।
परसे रूप पारस सो कहिये, ब्रह्म चिन्हे सो ब्रह्म री।
इह विधि साधो आप आनन्दघन, चेतनमय निष्कर्म री।

कितना सुन्दर पद्य है। अपने इष्ट को चाहे राम कहो, रहीम कहो, महादेव, पार्श्वनाथ या ब्रह्मा कहो, कोई अन्तर नहीं है। आत्म-स्वरूप में रमण करे, वह राम है, रहम अर्थात् प्राणियों पर दया करे, वह रहमान है, कर्मों को काटने का प्रयत्न करे वह कृष्ण है, संसार मुक्त होकर निर्वाण प्राप्त करे वह महादेव, आत्म-रूप को स्पर्श करे वह पार्श्वनाथ और आत्मा की पहचान करे वह ब्रह्म है। अर्थात् यह आत्मा ही भगवत्-स्वरूप एवं चैतन्यमय है, फिर चाहे वह किसी भी नामधारी देह में क्यों न रहे और उसे किसी भी नाम से क्यों न पुकारा जाय। वस्तुतः आत्मतत्त्व में यह अटूट आत्मा ही यथार्थ श्रद्धा या सम्पक् दर्शन का मूल आधार है। इसके निम्न षट् स्थान माने गये हैं। १— आत्मा है, २— आत्मा नित्य है, ३— आत्मा कर्मों का कर्ता है, ४— आत्मा के कर्मों का प्रतिफल अवश्य मिलता है, ५— कर्मों से मुक्ति सम्भव है, और ६— मुक्ति का उपाय सद्धर्म का पालन है।

आवश्यकता केवल यही है कि ईश-चिन्तन, भजन, प्रार्थना, पूजा, सेवा, परोपकार, दान, शील-पालन तथा तपादि क्रियाएँ, आत्म-श्रद्धा के साथ की जाय। महाराज क्या कहेंगे? समाज के व्यक्ति क्या कहेंगे? इसलिये नहीं। समाज की दृष्टि में धर्मात्मा दिखाई देने की भावना से जो किया जाएगा वह दिखावा होगा, उसका कोई मूल्य नहीं होगा, किन्तु

अपनी आत्मा को विशुद्ध बनाने के लिए दोषों से बचते हुए जो व्यक्ति श्रद्धा-पूर्वक थोड़ा भी कुछ करेगा उससे भी वह अधिक लाभ उठा सकेगा।

वस्तुतः सम्यक् दर्शन या शुद्ध श्रद्धा का जीवन में महत्त्वपूर्ण स्थान है। जिस प्रकार सूर्य का उदय सृष्टि को नया रूप, नया जीवन प्रदान करता है, रजनी का निबिड़ अन्धकार सहस्ररश्मि के उद्भित होते ही असीम आलोक के रूप में पलट जाता है और चराचर जगत में एक नूतन स्फूर्ति उत्पन्न हो जाती है, उसी प्रकार सम्यग्दर्शन का उन्मेष होने पर आत्मा की भी ऐसी ही स्थिति होती है। जब तक सम्यग्दर्शन उदय नहीं होता, आत्मा जड़ता-ग्रस्त और प्राणविहीन सा बना रहता है। मगर सम्यग्दर्शन का उदय होते ही आत्मा में एकदम नवीन आलोक उत्पन्न होता है और वह आलोक उसमें एक ऐसा स्पन्दन पैदा करता है, जो पहले कभी अनुभव में नहीं आया होता। सम्यग्दर्शन की अपूर्व ज्योति आत्मा के विचारों पर तो गहरा प्रभाव डालती ही है, व्यवहार में भी आमूल-चूल परिवर्तन उत्पन्न कर देती है। विचार और आचार में गहरा सम्बन्ध है। आचार विचार का क्रियात्मक मूर्त रूप है और विचार व्यक्ति की दृष्टि पर निर्भर है। अतएव जब हमारी दृष्टि में महत्त्वपूर्ण परिवर्तन होता है तो आचार एवं विचार पर उसका असर न हो यह असम्भव है। यद्यपि यह आवश्यक नहीं कि सम्यग्दर्शन के उत्पन्न होते ही मनुष्य महाव्रत अथवा अणुव्रत अंगीकार कर सर्वव्रती या देशव्रती बन जाय, तथापि यह निश्चित है कि उसकी जीवन प्रणाली में उसके व्यवहार में महान् अन्तर आ जाता है। सम्यग्दर्शन या शुद्ध श्रद्धा का मुख्य कार्य यह है कि वह व्यक्ति की जीवन दृष्टि को बदल देते हैं। उसे भोगोन्मुख से आत्मोन्मुख बना देते हैं। यही श्रद्धा जीवन में मुख्य कार्य है, जिस से व्यक्ति आसक्ति, ममत्व और राग के घेरे से उपर उठकर परमतत्त्व का साक्षात्कार कर लेता है।

आत्मिक उत्क्रान्ति के सोपान

— प्र. वक्ता श्री सौभाग्यमलजी महाराज :

अनन्त अतीत काल में जब मानव ने विचार के क्षेत्र में प्रवेश किया, उसके सामने यह बराबर प्रश्न एक गूढ़ पहेली के रूप में उपस्थित हुआ। प्रकृति की अद्भुत लीलाएं—हिमाच्छादित उत्तुंग शिखरें, उफनते हुए नदी-नाले, सागर की अथाह जलराशि, विशाल मरुस्थल, घने वन—, आकाश में जगमगाने वाली असंख्य तारक मालिकाएं, बादलों की गर्जना और बिजली की चकाचौंध आदि को देखकर विचारशील मानव को सहज जिज्ञासा उत्पन्न हुई कि यह क्या हैं? क्यों हैं? कब से हैं? इसका कोई कार्य-कारण हैं या नहीं? आदि अगणित प्रश्न मानव के मस्तिष्क में उठने लगे। जिज्ञासा का यह प्रवाह आगे बढ़ता चला। विचारों का वेग निरन्तर चलता रहा। उसके चिन्तन का क्षेत्र व्यापक होता गया। उसके सामने प्रश्न खड़ा हुआ कि क्या यह विश्व इतना ही है, जितना दिखाई पड़ता है या इस दृश्यमान जगत् से परे भी कोई अदृश्य सत्ता है? यह स्थूल जगत् ही सब कुछ है या कोई सूक्ष्म तत्त्व भी विद्यमान है? इसी संदर्भ में सोचते हुए उसे अपने सम्बन्ध में प्रश्न हुआ कि “मैं क्या हूँ? क्या मैं जड़ भूतों का पिण्ड हूँ या उससे पृथक् चेतन तत्त्व की विराट सत्ता हूँ?”

इन प्रश्नों ने मानव की चिन्तन-धारा को अविरत गति प्रदान की। निरन्तर काल से इन महत्त्वपूर्ण प्रश्नों पर विचार होता चला आया है। महामनीषी चिन्तकों और विचारकों ने इन प्रश्नों को विभिन्न दृष्टिकोणों से उत्तरित करने के प्रयास किये हैं। इन प्रश्नों और उत्तरों का अध्ययन ही विचारणीय है।

इन प्रश्नों के उत्तर दुनिया के विचारकों और चिन्तकों ने भिन्न भिन्न रूप से दिये हैं। भिन्न भिन्न दृष्टिकोणों को लेकर भिन्न भिन्न विचार प्रकट किये गये हैं। ये विभिन्न विचार-सरणियां संख्यातीत हैं तदपि वर्गीकरण के सिद्धान्त से हम इन्हें दो भागों में विभक्त कर सकते हैं।

नास्तिक विचारधारा

एक भाग में वे विचारक आते हैं जो यह मानते हैं कि यह जगत् इतना ही है जितना दृष्टिगोचर होता है। इसके अतिरिक्त और कुछ नहीं है। न आत्मा है, न परमात्मा है, न स्वर्ग है, न नरक है। शरीर ही मूल तत्त्व है, कोई आत्मा नामक तत्त्व नहीं है। पंच भूतों से शरीर बनता है और भूतों में ही विलीन हो जाता है। चैतन्य भी शरीर का धर्म है। शरीर के साथ चैतन्य का भी अन्त हो जाता है। कोई आत्मा नाम का तत्त्व नहीं है। न परमात्मा है और न भवान्तर ही है। यह नास्तिक, भौतिक, जड़वादी विचारधारा है।

आस्तिक विचारधारा

इसके विपरीत, दूसरे भाग में वे महामनोशी विचारक आते हैं जो सूक्ष्मदर्शी हैं। उनकी पैनी दृष्टि इस स्थूल जगत् से परे एक विराट विश्व का दर्शन करती है। वे मानते हैं कि जो कुछ इस दृष्टि से दिखाई पड़ता है वह तो बिन्दुमात्र है उस विराट सिन्धु का, जो दिखाई नहीं देता। इस दृश्यमान भौतिक जगत् से परे एक आध्यात्मिक विराट सृष्टि है। हमारी इन्द्रियों की ग्रहण शक्ति अत्यन्त परिमित और सीमित है। उनके द्वारा स्थूल बातों का ही ज्ञान हो सकता है। सूक्ष्म विषयों में इन्द्रियों की गति नहीं होती। एतावता यह नहीं कहा जा सकता कि सूक्ष्मत्व ही नहीं? वास्तविकता तो यह है कि वे सूक्ष्म तत्त्व ही मौलिक और बुनियादी तत्त्व हैं, जो इस बाह्य स्थूल जगत् की अपेक्षा चेतनतत्त्व की आध्यात्मिक दुनिया अनन्त गुण विराट और व्यापक है। इस स्थूल जगत् का केन्द्रबिन्दु शरीर है, जब कि सूक्ष्म आभ्यन्तर जगत् का केन्द्रबिन्दु सच्चिदानन्दमय आत्मा है। आत्मा और परमात्मा के सनातन सत्य को स्वीकार करने वाली विचारधारा को आस्तिक मार्ग कहा जाता है।

आस्तिक विचारधारा का प्राधान्य

भारतवर्ष में सनातनकाल से आस्तिक विचार धारा का ही प्राधान्य रहा है। भौतिक जड़वादी नास्तिक विचारधारा को इस देश में कोई सम्मान प्राप्त नहीं हुआ। यहां सदा से ही आस्तिक विचार धारा को महत्त्व और गौरव प्रदान किया गया है। जैन, बौद्ध, नैयायिक, वैशेषिक, मीमांसक और सांख्य ये छहों दर्शन आस्तिक विचार धारा के पोषक रहे हैं। इन्होंने अपनी पैनी युक्तियों से नास्तिक विचार धारा का खण्डन करके आस्तिक विचार धारा का मण्डन किया है। इन दार्शनिकों ने अपने प्रबल पुरुषार्थ से भौतिक जड़वादी विचारधारा को तिरस्कृत कर आध्यात्मिक जगत् के महत्त्व को प्रतिष्ठापित किया। भारत की संस्कृति में आध्यात्मिक मूल्यों की स्थापना का श्रेय इन सूक्ष्मदर्शी महामनोषियों को है, जिन्होंने आत्मा और परमात्मा के विषय में गहन चिन्तन किया है।

जैन दर्शन में आत्मा का सूक्ष्म निरूपण

यद्यपि सभी आस्तिक दर्शनों ने आत्मा और परमात्मा के विषय में अपने अपने मन्तव्य प्रकट किये हैं और तत्सम्बन्धी शास्त्रों, ग्रन्थों और पुस्तकों की रचना के माध्यम से उन्हें प्रचारित किया है, तदपि आत्मा के संबंध में जितना सूक्ष्म और तलस्पर्शी विवेचन जैनदर्शन ने किया है वैसा अन्यत्र नहीं देखा जाता। आत्मा का मौलिक स्वरूप, कर्म के सम्बन्ध से उसमें आई हुई विकृतियां, कर्मों का विस्तृत निरूपण, कर्मबन्ध के कारण, कर्मबन्ध से छूटने के उपाय, कर्मों से मुक्ति और आत्मा का अपने शुद्ध मौलिक स्वरूप को प्राप्त करना आदि सभी बातों का सांगोपांग निरूपण जैनागमों और जैनग्रन्थों में विशद् रूपसे किया गया है। अधिकांश जैन साहित्य आत्मा और कर्म निरूपण से भरा हुआ है। परमपवित्र द्वादशांगी के प्रथम अंग आचारांग का प्रारंभ ही आत्मा के निरूपण को लेकर ही हुआ है जैसा कि — सुयं मे आउसं। तेण भगवया एवमक्खायं इहमेगिसि णो सण्णा भवइ तंजहा पुरत्थिमाओ वा दिसाओ आगओ अहमंसि, दाहिणाओ वा दिशाओ आगओ

अहमंसि, पञ्चत्थिमाओ वा दिशाओ आगओ अहमंसि, उतराओ वा दिशाओ आगओ अहमंसि, उड्ढाओ वा दिशाओ आगओ अहमंसि, अहो दिशाओ वा आगओ अहमंसि, अण्णयरीओ वा दिशाओ, अणुदिसाओ वा आगओ अहमंसि । एवमेगेसि णो णायं भवइ, अस्थि मे आया उवववाइए, णत्थि मे आया उवाइए के अहमंसि ? के वा इओ चुओ इहं पेच्चा भविस्सामि ।

आचारांग प्र. श्रु. प्र. अध्ययन प्रथमसूत्रः

श्री सुधर्मा स्वामी अपने प्रिय शिष्य जम्बू से कहते हैं कि हे आयुष्मान जम्बू । मैंने सुना है उन भगवान् महावीर ने इस प्रकार प्रतिपादन किया है कि इस संसार में कई जीवों को यह ज्ञान नहीं होता कि — मैं पूर्व दिशा से आया हूँ या दक्षिण दिशा से आया हूँ । पश्चिम दिशा से आया हूँ या उत्तर दिशा से आया हूँ । मैं उर्ध्वदिशा से आया हूँ या अधोदिशा से आया हूँ । किसी एक दिशा या विदिशा से आया हूँ । कई जीवों को यह भी ज्ञात नहीं होता कि मेरी आत्मा जन्मान्तर में संचरण करने वाली है या नहीं ? मैं पूर्व जन्म में कौन था ? यहां से मरकर दूसरे जन्म में क्या होऊंगा ?

उक्त आगमिक उद्धरण से यह सिद्ध होता है कि जैनदर्शन आत्मतत्त्व की आधार शिला पर प्रतिष्ठित है ।

‘जे एगं जाणइ से सब्बं जाणइ’

जो एक आत्मा को जान लेता है वह सब कुछ जान लेता है । यह कह कर जैन दर्शन ने आत्मा के सर्वांग महत्त्व को स्वीकार किया है ।

‘अप्पा सो परमप्पा’

आत्मा ही परमात्मा है । आत्मा में परमात्मा का निवास है । आत्मा से परमात्मा बनना ही आत्मा की मंजिल है । आत्मा किस प्रकार और किस क्रम से आध्यात्मिक विकास करता है तथा विकास के दौरान वह किन किन अवस्थाओं का अनुभव करता है, यह जानने की सहज जिज्ञासा अध्यात्मप्रेमियों को होती है । इस जिज्ञासा को शास्त्रकारों ने ‘गुणस्थान’ के माध्यम से शान्त करने का महान् उपकार किया है ।

गुणस्थान का स्वरूप

आत्मविकास की क्रमिक अवस्थाओं को जैन परिभाषा में गुणस्थान कहा जाता है । मुक्तिरूपी महल के लिये ये सोपान रूप हैं । आत्मा की अविकसित अवस्था से पूर्ण विकसित अवस्था की मंजिल पर पहुंचने हेतु ये अन्तर्वर्ती विश्राम स्थल : पड़ाव : हैं । ये आत्मिक व्यक्तियों के आविर्भाव की तरतमभावोपन्न अवस्थाएं हैं ।

जैन दृष्टि के अनुसार आत्मा का मौलिक स्वरूप शुद्ध चेतनामय है । अनन्तज्ञान, अनन्त दर्शन, अनन्त सुख और अनन्त शक्ति रूप-अनन्तचतुष्टय उसका सहज स्वरूप है ! जिस प्रकार सूर्य स्वभावतः तेजोमय प्रकाश-पिण्ड है उसी तरह आत्मा स्वभावतः ज्ञान और सुख का अनन्त एवं अक्षय निधान है । घने बादलों के कारण जिस प्रकार सूर्य का प्रकाश आवृत और आच्छन्न हो जाता है तो उसका वास्तविक स्वरूप दृष्टिगोचर नहीं होता । इसी प्रकार जब आत्मा कर्मों के आवरण से आवृत हो जाता है तो उसका सही स्वरूप दृष्टिगोचर नहीं होता । बादलों के आवरणों के क्रमशः हटने पर सूर्य प्रकाश का आविर्भाव होता है और सर्वथा आवरणों के हटने पर सूर्य का वास्तविक स्वरूप प्रकट हो जाता है । इसी तरह ज्यों ज्यों कर्मों के आवरण शिथिल होते जाते हैं त्यों त्यों आत्मा का स्वरूप प्रकट होने लगता है । सर्वथा आवरणों के विलय होने पर आत्मा शुद्ध, बुद्ध और मुक्त हो जाता है और अपने मौलिक स्वरूप को प्राप्त कर लेता है ।

जब आत्मा पर आवरणों की सघनता पराकाष्ठा पर होती है तब आत्मा प्राथमिक अवस्था में— अविकसित रूप में पड़ा रहता है और जब आवरण सर्वथा हट जाते हैं तो आत्मा पूर्ण शुद्ध स्वरूप में अवस्थित हो जाता है । ज्यों ज्यों आवरणों की तीव्रता कम होती जाती है त्यों त्यों आत्मा प्राथमिक अवस्था को छोड़कर क्रमवार आगे की ओर बढ़ता है, वह अपनी मंजिल पर आगे से आगे बढ़ता चला जाता है । अविकसित अवस्था से विकास की ओर अग्रसर होता हुआ आत्मा प्रथम और

चरम बिन्दुओं के बीच असंख्य ऊंची नीची अवस्थाओं का अनुभव करता है। इन असंख्यात भूमिकाओं का जैन शास्त्रों ने चौदह गुणस्थानों के रूप में निरूपण किया है।

प्रधान आवरण:- मोह: -

आत्मा का सबसे प्रबल शत्रु मोह है। आत्मिक शक्तियों को आवृत करने वाला प्रधान आवरण मोह ही है। जब तक मोह बलवान और तीव्र रहता है तब तक अन्य आवरण भी बलवान और तीव्र बने रहते हैं। मोह के निर्बल होते ही अन्य आवरणों की वही वृद्धि हो जाती है जो सेनापति के भाग जाने पर सेना की होती है। इसलिये आत्मा के विकास में मुख्य बाधक मोह की प्रबलता है। इसी तरह आत्मा के विकास में मुख्य सहायक मोह की क्षीणता होती है। इसी कारण मोह की उत्कटता, मन्दता तथा अभाव को लेकर ही गुणस्थानों का विचार किया गया है।

मोह की दोहरी शक्ति: -

मोह अपनी दुधारी तलवार से आत्मा पर दुतरफा आक्रमण करता है। मोह में दोहरी शक्ति होती है। पहली शक्ति से वह आत्मा की यथार्थ दर्शन की शक्ति को कुंठित कर देता है। जिस प्रकार मदिरापान व्यक्ति को बेभान कर देता है, मदिरा के प्रभाव से व्यक्ति अपने विवेक को गवाँ बैठता है। उसी प्रकार मोह की मदिरा आत्मा की विवेकशक्ति को नष्ट कर देती है। मोहग्रस्त आत्मा अपने स्वरूप को भूल कर पर-रूप को अपना मानने लग जाता है। अपने अनन्त वैभव को बिसराकर वह तुच्छ पुद्गलों की ओर ललचाता है। वह अपने घर को छोड़कर बाहर भटकने लगता है। वह अन्तर्दृष्टि से हट कर बहिर्दृष्टि वाला बन जाता है। यह दृष्टि-विपर्यास 'दर्शनमोह' कहलाता है। यह दर्शनमोह आत्मा को स्वरूप-पररूप का निर्णय किंवा जड चेतन का भेद करने नहीं देता। मोह की दूसरी शक्ति आत्मा को विवेक हो जाने पर भी तदनुसार प्रवृत्ति करने से रोकती है। उसे चारित्र्यमोह कहा जाता है। दृष्टि में यथार्थता या सम्प्रकृत्व आ जाने पर भी यह चारित्र्यमोह पर-परिणति से हटकर स्वरूप में रमण करने नहीं देता है। इस प्रकार मोह की यह दुहरी शक्ति आत्मा को अपने स्वरूप से भ्रष्ट कर देती है। मोह की इन दो शक्तियों में से पहली शक्ति विशेष प्रबल होती है। पहली शक्ति के प्रबल रहते हुए दूसरी शक्ति कभी निर्बल नहीं होती। पहली शक्ति के निर्बल पड़ते ही दूसरी शक्ति भी निर्बल होने लगती है। कहने का तात्पर्य यह है कि एक बार आत्मा को स्वरूप दर्शन हो जाय तो फिर उसे स्वरूप लाभ करने का मार्ग प्राप्त हो ही जाता है।

गुणस्थानों का क्रम:- प्रथम मिथ्यात्व गुणस्थान:-

मोह- मदिरा के प्रगाढ नशे से प्रभावित आत्मा की सर्वथा अधः पतित अवस्था प्रथम गुणस्थान है। इसमें मोह की दोनों शक्तियों के प्रबल होने के कारण आत्मा की वास्तविक स्थिति सर्वथा गिरी हुई होती है। इस भूमिका के समय भौतिक उत्कर्ष कितना ही क्यों न हो जाय पर आत्मा की प्रवृत्ति तात्त्विक लक्ष्य से सर्वथा शून्य होती है। उसके दारे प्रयास विपरीत दिशा में होते हैं। जैसे दिग्भ्रान्त व्यक्ति पूर्व को पश्चिम मानकर गति करता है तो वह इष्ट मंजिल पर नहीं पहुंच सकता, उसका सारा श्रम व्यर्थ होता है। इसी तरह मिथ्यादृष्टि वाला आत्मा पररूप को स्वरूप समझकर उसे ही प्राप्त करने को लालायित रहता है। वह रागद्वेष के प्रबल आधातों से अभिभूत होता है। इस स्थिति को जैन शास्त्र में मिथ्यात्व गुणस्थान कहा जाता है। मिथ्यात्व का यह आवरण भी एक सरीखा नहीं होता। तरतम भाव से कई कोटियां होती हैं। किसी आत्मा पर मोह का प्रभाव गाढतम, किसी पर गाढतर और किसी पर उससे भी कम होता है।

ग्रन्थि भेद: -

विकास करना आत्मा का स्वभाव है। अतः अन्ततो गत्वा जानते या अनजानते ऐसी स्थिति आती है जब मोह का प्रभाव कम होने लगता है और आत्मा विकास की ओर अग्रसर हो जाता है। जिस प्रकार पहाड़ी नदी का पत्थर विभिन्न आधातों से टकरा-टकरा कर गोलमोल बन जाता है इसी तरह आत्मा भी विभिन्न शारीरिक-मानसिक दुःखों को सहता सहता ऐसी स्थिति में आ जाता है जब उसके ऊपर लगे हुए कर्मों के आवरण में तनिक शिथिलता आ जाती है, और इसके

प्रभाव से उसमें अनुभव और वीर्योल्लास की मात्रा बढ़ती है, उसके परिणामों में शुद्धि आने लगती है। इसे जैन सिद्धान्त में काल-लब्धि कहते हैं। इसके बाद आगे बढ़ता हुआ आत्मा अपने पुरुषार्थ को प्रकट करता हुआ इतनी शुद्धि प्राप्त करता है जिसकी बदौलत वह राग-द्वेष की तीव्रतम-दुर्भर ग्रन्थि को तोड़ने योग्य बन जाता है। मोह-कर्म की ७० कोटा कोटि सांगरोपम की स्थिति में से ६९ कोटा कोटि सांगरोपम से कुछ अधिक की स्थिति को नष्ट कर डालता है। इस अज्ञानपूर्वक दुःख संवेदनाजनित अति अल्प आत्म-शुद्धि को यथाप्रवृत्तिकरण कहा जाता है। लोक प्रकाश में कहा है—

यथा मिथो घर्षणात् प्रावाणोऽद्विनदो गतः ।

स्युश्चिन्नाकृतयो ज्ञानशून्या अपि स्वभावतः ॥

तथा यथाप्रवृत्तात्स्युरप्यनाभोग लक्षणात् ।

लघुस्थिति कर्माणो अन्तवो एत्रान्तारे च

—लोक प्रकाश सर्ग ३

इसके बाद जब कुछ और भी अधिक आत्मशुद्धि तथा वीर्योल्लास की मात्रा बढ़ती है तब आत्मा उस राग द्वेष की ग्रन्थि को अपने प्रबल पुरुषार्थ द्वारा भेद डालता है। इस ग्रन्थि भेद की प्रक्रिया को अपूर्वकरण कहा जाता है।

“तीव्रधार पर शुकत्या पूर्वारव्यकरणेन हि

आविष्कृत्य परं वीर्यं ग्रन्थि भिन्दन्ति केचन ।

—लोक प्रकाश सर्ग ३

ग्रन्थि भेद का कार्य बड़ा ही टेढ़ा है। मोह राजा का प्रधान दुर्ग राग-द्वेष की ग्रन्थि पर अवलम्बित है। जिस प्रकार दुर्ग ढह पड़ने पर राजा की शक्ति कमजोर हो जाती है इसी तरह रागद्वेष की तीव्रतम ग्रन्थि के छिन्नभिन्न होने पर मोह की शक्ति क्षीण हो जाती है। ग्रन्थिभेद होने से दर्शनमोह-शिथिल पड़ जाता है और दर्शन मोह के शिथिल पड़ते ही चारित्र्यमोह की शिथिलता का मार्ग भी खुल जाता है। ग्रन्थिभेद की प्रक्रिया में सफल होने वाले आत्मा का अभ्युदय निश्चित हो जाता है। इस क्रिया में जो उत्तीर्ण हो जाता है उसका संसार-सागर से बेडा पार ही समझना चाहिए।

ग्रन्थिभेद के अवसर पर आत्मा और मोह का प्रबल संघर्ष होता है। एक तरफ आत्मा के शत्रु और मोह के प्रधान योद्धा, राग द्वेष अपने पूर्ण बल का प्रयोग करते हैं और दूसरी तरफ विकासोन्मुख आत्मा भी उनके प्रभाव को कम करने के लिए अपनी शक्ति का प्रयोग करता है। इस संघर्ष में कभी एक शक्ति जयलाभ करती है तो कभी दूसरी। अनेक आत्मा ऐसे होते हैं जो ग्रन्थि भेद के लिये किये गये इस संघर्ष में रागद्वेष के तीव्र प्रहारों से हार खाकर पीछे भाग जाते हैं। कई आत्मा ऐसे होते हैं जो न तो हार खाकर पीछे भागते हैं और न जयलाभ ही करते हैं, मैदान में जमे रहते हैं। कोई आत्मा ऐसे होते हैं जो रागद्वेष को अपने प्रबल पौरुष से परास्त कर विजयलाभ कर लेते हैं।

जीवन के हर क्षेत्र में सफलता पाने के लिए इन तीन प्रकार की स्थितियों का अनुभव होता रहता है। प्रत्येक कार्य में विघ्न आते हैं और उनसे संघर्ष करना ही पड़ता है। इस संघर्ष में कतिपय व्यक्ति हार खा जाते हैं तो वे लक्ष्य को प्राप्त नहीं करते और जो संघर्ष में पुरुषार्थ दिखाकर विषयी बनते हैं वे अपने इष्ट को प्राप्त कर ही लेते हैं। जो न हार खाते हैं और न प्रबल पुरुषार्थ ही प्रकट करते हैं ऐसे व्यक्ति बीच में झूला करते हैं। वे कोई उल्लेखनीय उत्कर्ष नहीं कर सकते।

शास्त्र में इस बात को स्पष्ट करने के लिए एक उदाहरण दिया गया है। तीन प्रवासी कहीं जा रहे थे। मार्ग में चोर मिले। चोरों को देखते ही एक तो भाग गया। दूसरा डर कर तो नहीं भागा परन्तु चोरों से पकड़ा गया। तीसरा व्यक्ति अपने बल पौरुष से चोरों को हराकर आगे बढ़ ही गया। इस दृष्टान्त से मानसिक विकारों के साथ होने वाले आध्यात्मिक युद्ध में प्राप्त होने वाले जय-पराजय को समझा जा सकता है।

जो आत्मा इस संघर्ष में प्रबल पुरुषार्थ प्रकट कर रागद्वेष की ग्रन्थि को भेदने में सफल हो जाता है उसे वह अद्भुत आनन्द आता है जो पूर्व में कभी प्राप्त नहीं हुआ। इस अपूर्व स्थिति को अपूर्वकरण कहा जाता है।

इसके बाद आत्मशुद्धि और वीर्योत्साह की मात्रा अधिक बढ़ती है तब आत्मा दशनमोह पर अवश्य विजय लाभ करता है। इस विजयकारक आत्मशुद्धि को अनिवृत्तिकरण कहा जाता है। क्योंकि इस शुद्धि को प्राप्त करने पर आत्मा दर्शन मोह को हराये बिना नहीं रहता। वह दर्शनमोह को हराकर उस पर विजय प्राप्त कर लेता है। यह विजय प्राप्त होते ही आत्मा मिथ्यात्व के प्रथम गुणस्थान से निकल कर सम्यक्त्व प्राप्त कर लेता है।

यह स्थिति प्राप्त होते ही आत्मा के प्रयासों की दिशा बदल जाती है। आत्मा अपने स्वरूप का यथार्थ दर्शन कर लेता है। बहिर्दृष्टि हट कर अन्तर्दृष्टि जागृत हो जाती है। यह अन्तरात्मभाव आत्म-मन्दिर का गर्भद्वार है जिसमें प्रविष्ट होकर परमात्मभाव रूप देव का दर्शन किया जाता है। इस भूमिका में आते ही आत्मा आध्यात्मिक शान्ति का अनुभव करता है। यह विकासक्रमकी चतुर्थ भूमिका अर्थात् चतुर्थ गुणस्थान कहा जाता है।

२ सास्वादन गुणस्थान

संसारवर्ती आत्मा की स्थिति कभी एक सी नहीं रहती। उसके अध्यवसाय बदलते रहते हैं। कभी आत्मा उत्क्रान्ति के पथ पर अग्रसर होता है तो कभी उस पथ से भ्रष्ट होकर वह अपक्रान्ति करता हुआ नीचे लुढ़क पड़ता है। सम्यक्त्व के राजमार्ग से च्युत होकर जब कोई आत्मा मिथ्यादृष्टि वाली प्रथम भूमिका की ओर झूकता है तब बीच में पतनोन्मुखी आत्मा की जो कुछ अवस्था होती है वही सास्वादन गुणस्थान नामक दूसरा गुणस्थान है।

जिस प्रकार खीर खाकर कोई व्यक्ति वमन कर देता है तब उसके मुख में एक प्रकार का विलक्षण स्वाद होता है। न वह मधुर होता है न आम्ल। इसी तरह दूसरे गुणस्थान के समय आत्मा न तो तत्त्वज्ञान की निश्चित भूमिका पर होता है और न तत्त्वज्ञान की शुभ स्थिति पर ही। अथवा सिद्धियों से खिसकता हुआ व्यक्ति जब तक जमीन पर नहीं आ जाता तब तक बीच में जो अवस्था होती है वैसी ही अवस्था इसमें होती है। सम्यक्त्व से गिरता हुआ व्यक्ति जबतक मिथ्यात्व में नहीं आ जाता, उस बीच की स्थिति में जो अध्यवसाय होते हैं या जो आत्मिक स्थिति होती है वही सास्वादन गुणस्थान समझना चाहिए।

३ मिश्र गुणस्थान

जब आत्मा न तो सम्यग्दृष्टि होता है और न मिथ्यादृष्टि किन्तु मिश्र स्थिति वाला होता है तब वह मिश्रगुणस्थान वाला कहा जाता है। ऐसा आत्मा तत्त्व को न तो एकान्त अतत्त्व समझता है और न तत्त्व अतत्त्व का विवेक ही कर पाता है। कांच और रत्न का भेद—ज्ञान करने में असमर्थ होने से वह दोनों को समान समझता है।

इस गुणस्थानमें दोनों प्रकार के आत्मा आते हैं। उत्क्रान्ति करने वाला आत्मा प्रथम गुणस्थान से निकल कर इसमें आता है। अपक्रान्ति करने वाला आत्मा चौथे आदि गुणस्थानों से गिरकर भी इस गुणस्थान में आता है। दोनों प्रकार के आत्माओं का आश्रय तीसरा गुणस्थान है।

४ अविरत सम्यग्दृष्टि गुणस्थान

प्रथम गुणस्थान के वर्णन में कहा जा चुका है कि जब आत्मा दर्शनमोह को जीतने में सफल हो जाता है तो वह मिथ्यादृष्टि मिटकर सम्यग्दृष्टि बन जाता है। उसकी दृष्टि बदल जाती है। पहले वह भौतिक पदार्थों और ऐन्द्रियक विषयों के प्रति तीव्र आसक्तिभाव रखता था परन्तु अब वह उनके प्रति उदासीन रहता है। वह समझ लेता है कि ये पदार्थ नाशवान् हैं और असार हैं। इनसे मुझे सुख-शान्ति मिलने वाली नहीं है। वास्तविक आनन्द का निधान तो आत्मा ही है। इसी से आनन्दकी प्राप्ति होगी। इस तरह वह बहिर्दृष्टि से अन्तर्दृष्टि वाला बन जाता है। यह अविरति सम्यग्दृष्टि गुणस्थान है, आत्मविकास की चतुर्थ भूमिका है।

यह यथार्थ दृष्टि तीन प्रकार की होती है। औपशमिक, क्षायिक, क्षायोपशमिक। दर्शनमोह की मिथ्यात्व, सम्यग्मिथ्यात्व और सम्यक्त्व, इन तीन प्रकृतियों तथा चारित्रमोह की अनन्तानुबन्धी क्रोध, मान, माया और लोभ इन चार प्रकृतियों—कुल सात प्रकृतियों के उपशम से आत्मा औपशमिक सम्यग्दर्शन प्राप्त करता है। सर्व प्रथम यही औपशमिक

सम्यग्दर्शन प्राप्त होता है। किन्तु इसका काल अन्तर्मुहूर्त ही है। अतः यह काल पूर्ण होते ही आत्मा पुनः सम्यक्त्व से गिर जाता है किन्तु पुनः अपने पुरुषार्थ द्वारा उक्त सातों प्रकृतियों का क्षयोपशम करके क्षयोपशमिक सम्यग्दृष्टि बनता है। जो आत्मा इन सात प्रकृतियों का क्षय करके क्षायिक सम्यग्दृष्टि बनता है वह अधिक से अधिक तीन भव तक संसार में रहता है। चौथे भव में वह नियमतः मुक्ति प्राप्त कर लेता है।

चतुर्थ गुणस्थानवर्ती जीव की बाहरी क्रियाओं में और मिथ्यात्वकी बाहरी क्रियाओं में कोई खास अन्तर दिखाई नहीं देता परन्तु अन्तरंग की परिणति में आकाश—पाताल जितना अन्तर हो जाता है। मिथ्यादृष्टि की परिणति सदा मलिन और आर्तारौद्रध्यान प्रचुर होती है जब कि सम्यग्दृष्टि की परिणति शुद्ध, प्रशस्त और धर्मध्यानमय हो जाती है। यद्यपि चारित्र्यमोह के तीव्र उदय से चौथे गुणस्थान वाला जीव—व्रत—शील—संयम अंगीकार नहीं कर सकता है तथापि विषय—सेवन के प्रति उसकी आसक्ति एकदम घट जाती है। वह अनासक्तभावमें—निर्लिप्त होकर संसारव्यवहार चलाता है।

५ देशविरति गुणस्थान

चौथे गुणस्थान में दर्शनमोह की शक्ति को शिथिल करके स्वरूप दर्शन कर लेने के पश्चात् आत्मा चारित्र्यमोह को शिथिल करने का प्रयास करता है। इस प्रयत्न में वह आंशिक विरति अंगीकार करता है। व्रत—शील—संयम, त्याग—प्रत्याख्यान आदि को अंश रूप में अपनाता है। अंशतः स्वरूप स्थिरता या परपरणति—त्याग होने से चतुर्थ भूमिका की अपेक्षा इसमें अधिक शान्ति लाभ होता है। यह देशविरति नामक पंचम गुणस्थान है।

६ सर्व विरति गुणस्थान

पंचम गुणस्थान में अपनाये गये आंशिक व्रत — प्रत्याख्यानों से होने वाली शान्ति का अनुभव करता हुआ आत्मा सोचता है कि जब आंशिक विरति से ऐसी शान्ति मिलती है तो सर्व विरति से कितनी अधिक शान्ति मिल सकेगी? यह विचार उसे सर्व-विरति की प्रेरणा देता है और आत्मा सब प्रकार के आरंभ-समारंभ को त्याग कर कुटुम्ब-परिवार की ममता को छोड़कर सर्व विरति-संयम को अंगीकार करता है। इस अवस्था में पौद्गलिक भावों पर मूर्छा नहीं रहती और स्वरूप की अभिव्यक्ति करने में ही आत्मा की सारी शक्ति लग जाती है। यद्यपि आत्मा संयम की साधना में संलग्न हो जाता है तदपि प्रमाद का सद्भाव इसमें बना रहता है। अतएव इस गुणस्थान को प्रमत्त संयत गुणस्थान भी कहते हैं।

७ अप्रमत्त संयत गुणस्थान

सर्वविरतिजनित शान्ति के साथ अप्रमादजनित विशिष्ट शान्ति का अनुभव करने की इच्छा से विकासगामी आत्मा प्रमाद का त्याग करता है और अप्रमत्त भाव से स्वरूप की अभिव्यक्ति के अनुकूल मनन—चिन्तन के सिवाय अन्य सब व्यापारों का त्याग कर देता है, यह 'अप्रमत्त संयत' नामक सातवाँ गुणस्थान है।

इस भूमिका पर प्रमाद और अप्रमाद के बीच खींचातानी चला करती है। कभी आत्मा प्रमाद पर हावी होकर अप्रमत्तभाव में रमण करने लगता है और कभी प्रमाद हावी होकर आत्मा को तन्द्रा में डाल देता है। अतः कभी प्रमाद की तन्द्रामय और कभी अप्रमाद की जागृति की स्थिति बनती है। छट्ठे और सातवें गुणस्थान के बीच आत्मा बार बार आता रहता है।

८ अपूर्वकरण गुणस्थान

अप्रमत्त आत्मा शेष रहे हुए मोह को नष्ट करने के लिये विशेष प्रयास करता है। मोह के साथ युद्ध करने के लिए आत्मा यहां विशेष रूप से तैयार होता है। तब उसके परिणाम प्रत्येक क्षण में अपूर्व — अपूर्व ही होते हैं। प्रत्येक समय में उसके परिणामों की विशुद्धि अनन्त गुनी होती जाती है। ऐसे विशुद्ध परिणाम उसे पूर्व में नहीं प्राप्त हुए थे अतः उन्हें अपूर्व कहते हैं। इस गुणस्थान का कार्य मोहकर्म के उपशम या क्षपण की भूमिका तैयार करना है।

इस गुणस्थान से आगे बढ़ने वाले आत्मा दो श्रेणियों में विभक्त हो जाते हैं। कोई विकासगामी तो मोह के संस्कारों को क्रमशः दबाता हुआ आगे बढ़ता है और अन्त में उसे सर्वथा उपशान्त कर देता है। विशिष्ट शुद्धि वाला कोई आत्मा ऐसा

होता है जो मोह के संस्कारों को क्रमशः जड़मूल से उखाड़ता हुआ आगे बढ़ता है और अन्त में उसे सर्वथा निर्मूल कर देता है। प्रथम श्रेणी को 'उपशम श्रेणी' और द्वितीय को क्षपक श्रेणी कहते हैं।

९ अनिवृत्ति बादर गुणस्थान :-

आठवें गुणस्थान में अपूर्व-अपूर्व विशुद्धि प्राप्त करके विशिष्ट आत्मशक्ति का संवय करके यह आत्मा नौवें गुणस्थान में प्रवेश करता है। इस भूमिका में प्रत्येक समयवर्ती जीवों के परिणाम यद्यपि उत्तरोत्तर अपूर्व और अनन्तगुणी विशुद्धि वाले होते हैं किन्तु एक समयवर्ती जीवों के परिणाम सदा ही होते हैं। इस गुणस्थान में होने वाले परिणामों को विशुद्धि के कारण आयुर्कर्म को छोड़कर शेष सात कर्मों की स्थितिवात, रसधात, गुणसंक्रमण, गुणश्रेणी और अंतर्दृश्यगुण निर्जरा होती है। अभी तक जो करोड़ों सागरौषम की स्थिति वाले कर्म बंधते चले आ रहे थे उनका स्थितिबन्ध उत्तरोत्तर कम होता जाता है। यहाँ तक कि इसके अन्तिम समय में कर्मों की जो जघन्यस्थिति बतलाई है तत्प्रमाण स्थिति के कर्मों का बंध होने लगता है। उपशम श्रेणी वाला जीव इस गुणस्थान में मोहकर्म की एक सूक्ष्म लोभ प्रकृति को छोड़कर शेष सर्व प्रकृतियों का उपशम कर देता है और क्षपक श्रेणी वाला जीव उन्हीं का क्षय करके दशवें गुणस्थान में प्रवेश करता है। यहाँ यह ज्ञातव्य है कि क्षपकश्रेणी वाला मोहकर्म की प्रकृतियों के साथ अन्य कर्मों की अनेक प्रकृतियों का क्षय करता है।

१० सूक्ष्म सम्पराय गुणस्थान

इस गुणस्थान में परिणामों की प्रकृष्ट विशुद्धि के कारण मोहकर्म की शेष रही हुई सूक्ष्म लोभ प्रकृति की भी प्रति समय क्षीण शक्ति होती जाती है। उपशम श्रेणी वाला जीव तो इसके अन्तिम समय में इसका उपशमन करके ग्यारहवें गुणस्थान में चला जाता है। क्षपक श्रेणी वाला जीव इस प्रकृति का क्षय करके बारहवें गुणस्थान में पहुँचता है। जिस प्रकार धुले हुए कसुंबी रंग के वस्त्र में लालिमा की सूक्ष्म लोभ नामक प्रकृति अत्यन्त सूक्ष्म रूप में रह जाती है अतएव इस गुणस्थान को सूक्ष्म सम्पराय गुणस्थान कहते हैं।

११ उपशान्त मोह वीतराग छद्मस्थ गुणस्थान

दशवें गुणस्थान के अन्तिम समय में सूक्ष्मलोभ का उपशम होते ही समस्त कषायों का उपशमन हो जाता है और जीव उपशान्त कषायी होकर ग्यारहवें गुणस्थान में आता है। जिस प्रकार गन्दे जल में फिटकरी आदि डालने से उसका मैल नीचे बैठ जाता है और निर्मल जल ऊपर रह जाता है। इसी प्रकार उपशम श्रेणी में मोहनीय कर्म एक अन्तर्मुहूर्त के लिए उपशान्त कर दिया जाता है जिसके कारण जीवन के परिणामों में एकदम वीतरागता, निर्मलता आ जाती है अतएव उसे उपशान्त मोह या वीतराग संज्ञा प्राप्त हो जाती है। किन्तु ज्ञानावरणीय कर्म के विद्यमान होने से वह छद्मस्थ ही कहलाता है।

मोहकर्म का उपशम अंतर्मुहूर्त के लिए ही होता है अतएव इस काल की समाप्ति पर इस आत्मा का पतन होता है और वह नीचे के गुणस्थानों में चला जाता है। जिस प्रकार जल के तल में रहा हुआ मैल क्षोभ पाते ही ऊपर उठ कर जल को मलिन कर देता है उसी प्रकार पहले दबाया हुआ मोह पुनः सक्रिय होकर आत्मा को नीचे पटक देता है। ग्यारहवें गुणस्थान में जाने वाला आत्मा एक बार अवश्य गिरता है। गिरता हुआ वह प्रथम गुणस्थान तक भी आ सकता है परन्तु उसकी यह अधःपतन की स्थिति कायम नहीं रहती। वह कभी न कभी दूनी शक्ति जुटा कर मोह का सामना करता है और क्षपक श्रेणी करके मोह का क्षय कर डालता है।

१२ क्षीण मोह वीतराग छद्मस्थ गुणस्थान

क्षपक श्रेणी वाला जीव दसवें गुणस्थान के अन्त में सूक्ष्म लोभ का क्षय करके एकदम बारहवें गुणस्थान में पहुँचता है। इसके अन्तिम समय में शुक्ल ध्यान का दूसरा भेद प्रकट होता है। इसके द्वारा आत्मा ज्ञानावरण, दर्शनावरण और अन्तराय इन तीन घातिकर्मों का क्षय कर डालता है। मोह का क्षय तो पहले ही हो चुका होता है। इस प्रकार चारों घातिकर्मों का क्षय होते ही आत्मा कैवल्यदशा को प्राप्त करके तेरहवें गुणस्थान में प्रवेश करता है।

१३ सयोगि केवली गुणस्थान :

बारहवें गुणस्थान के अन्त में सब घनघाति कर्मों का एक साथ क्षय होते ही जीव विश्व के समस्त चराचर तत्त्वों को हस्तामलकवत् स्पष्ट देखने-जानने लगता है। वह सर्वज्ञ-सर्वदर्शी बन जाता है। वह परमात्मभाव का पूर्ण आध्यात्मिक स्वराज्य पाकर सच्चिदानन्द स्वरूप को व्यक्त कर लेता है। जैसे पूर्णिमा की रात्रि में आकाश में चन्द्र की सम्पूर्ण कलाएं प्रकाशमान होती हैं वैसे ही इस अवस्था में आत्मा की चेतना आदि सभी मुख्य शक्तियां पूर्ण विकसित हो जाती हैं।

१४ अयोगि केवली गुणस्थान :

तेहरवें गुणस्थान में चार अघाति कर्म दग्ध रज्जु के समान शेष रह जाते हैं। इनको भी इस गुणस्थान में नष्ट कर दिया जाता है। शुक्ल ध्यान का तीसरा भेद सूक्ष्मक्रिया अप्रतिपाति यहां प्रकट होता है और उसके द्वारा मानसिक, वाचिक और कायिक व्यापारों का सर्वथा निरोध हो जाता है। योग-निरोध के कारण आत्मा अयोगी हो जाता है। समुच्छिन्न क्रिया अप्रतिपाति शुक्लध्यान द्वारा सुमेरु की तरह निष्कंप स्थिति को प्राप्त करके आत्मा शाश्वत मुक्ति को प्राप्त कर लेता है। वह सर्वथा शुद्ध, बुद्ध और मुक्त होकर लोकोत्तर स्थान—सिद्धालय को प्राप्त कर लेता है। यही सम्पूर्णता है, कृतकृत्यता है और सर्वोत्तम सिद्धि है।

उपसंहार

ऊपर जिन चौदह गुणस्थानों का निरूपण किया गया है उनका तथा उनके अन्तर्गत संख्यातीत अवस्थाओं का बहुत ही संक्षेप में वर्गीकरण करते हुए शास्त्रकारों ने आत्मा की तीन अवस्थाएं बतलाई हैं—१ बहिरात्म अवस्था २ अन्तरात्म अवस्था और ३ परमात्म अवस्था।

प्रथम अवस्था में आत्मा का ज्ञान-प्रकाश अत्यन्त आच्छन्न रहता है जिसके कारण वह पौद्गलिक विषयों को ही सर्वस्व समझता रहता है। उन्हीं को पाने के लिए प्रयत्नशील रहता है। प्रथम, द्वितीय और तृतीय गुणस्थान बहिरात्म दशा का चित्रण है।

दूसरी अवस्था में आत्मा की दृष्टि बदल जाती है। वह पौद्गलिक विलासों से हटकर शुद्ध स्वरूप की ओर लग जाती है। चौथे से लेकर बारहवें गुणस्थान तक अन्तरात्म अवस्था का दिग्दर्शन है।

तीसरी अवस्था में आत्मा का वास्तविक स्वरूप प्रकट हो जाता है। उसके आवरण छिन्नभिन्न हो जाते हैं। तेरहवां और चौदहवां गुणस्थान परमात्म अवस्था का वर्णन है।

इस प्रकार बहिरात्मा से परमात्मा बनने के लिये समस्त भव्य आत्माओं को प्रयत्नशील होना चाहिए। आत्मविकास के इन सोपानों पर उत्तरोत्तर आरोहण करते हुए हम सब मुक्ति-सौख्य में पहुंच कर अनन्तसुख का अनुभव करें यही कामना और भावना है।

: सिद्धा सिद्धि मे दिसन्तु :

‘षट्द्रव्य में पुद्गल द्रव्य’

महासतीजी श्री धर्मशीलाजी M. A. साहित्यरत्न ph. D.

जैन दर्शनमें षट्द्रव्य, सात तत्त्व और नव पदार्थ माने गये हैं। जीव, पुद्गल, धर्म, अधर्म, आकाश, काल ये षट्द्रव्य हैं और जीव, अजीव, आस्त्रव, बंध, संवर, निर्जरा तथा मोक्ष यह सात तत्त्व हैं। इन सात तत्त्वोंमें पुण्य और पाप का समावेश करनेसे नवपदार्थ बन जाते हैं। इन्हीं नव का अंतरभाव जैन दर्शन के षट्द्रव्यमें किया जा सकता है। पृथ्वी, अप, तैज, वायु इन चार द्रव्यों का समावेश पुद्गल द्रव्योंमें होता है।

षट्द्रव्य, सात तत्त्व और नवपदार्थमें मुख्य दो तत्त्व हैं। जीव और अजीव। इन्हीं के वियोग और संयोगसे सब तत्त्वों की रचना होती है। जीव का प्रतिपक्षी अजीव है। जीव चेतनवान, ज्ञान-दर्शन युक्त है तो अजीव अचेतन है। जीव और अजीव के अनेक भेद-प्रभेद हैं। परंतु हमें सिर्फ अजीव के प्रकारों में से पुद्गल-प्रकार पर विचार करना है।

अजीव के पांच प्रकार हैं। (१) पुद्गल (Matter of energy), (२) धर्म (Medium of motion for soul and matter), (३) अधर्म (Medium of rest), (४) आकाश (Space) और (५) काल (Time)।

इन पांचों को रूपी और अरूपीके अंतर्गत समाविष्ट किया जाता है। पुद्गल रूपी हैं और धर्म, अधर्म आकाश और काल अरूपी हैं। रूपी को मूर्त और अरूपी को अमूर्त कहते हैं।

छः द्रव्य में सबसे अधिक महत्वपूर्ण द्रव्य पुद्गल और जीव हैं। अब पुद्गल पर ही कुछ विचार करेंगे।

पुद्गल शब्द जैन दर्शन का पारिभाषिक शब्द है। विज्ञान जिसे (Matter) कहता है, न्याय वैशेषिक जिसे भौतिकतत्व कहते हैं, उसे ही जैन दर्शन ने पुद्गल कहा है।

जो वर्ण, गंध, रस और स्पर्श से युक्त है वह पुद्गल है। पुद्गल की व्याख्या उमास्वातिने तत्त्वार्थ-सूत्र में अ. ५ सू. २३ में इसी प्रकार की है।

‘स्पर्शरसगंधवर्णवन्तः पुद्गलाः’

कुंदकुंदाचार्यने भी प्रवचन सार अ. २. गा. ४० में भी यही बात कही है। “वर्णरसगंधस्पर्शा विद्यन्ते पुद्गलस्य सूक्ष्मत्वात्। पृथिवीपर्यन्तस्य च शब्दः स पुद्गलश्चित्रः ॥४०॥”

बौद्ध साहित्य में ‘पुद्गल’ शब्द ‘आलयविज्ञान’ ‘चेतनासंतति’ के अर्थ में प्रयुक्त हुआ है। पुद्गल परमाणु अनंत है। पुद्गल द्रव्य का शुद्ध स्वरूप परमाणु है। जिसका विभाजन नहीं होता उसे परमाणु कहते हैं। परमाणु शाश्वत है, नित्य है, ध्रुव है।

जैन परिभाषा अनुसार अच्छेद्य, अभेद्य, अप्राह्य, अदाह्य और अविभागी पुद्गल को परमाणु कहते हैं। तत्त्वार्थाधिगम सूत्रमें उमास्वातिने पुद्गल के २ प्रकार कहे हैं।

“अणवः स्कन्धाश्च” अ. ५, सू. २५

पुद्गल अणु (Atomic) और स्कंध (Compound) रूप से दो प्रकार हैं। अणु अत्यंत सूक्ष्म होने से उनका उपयोग नहीं किया जा सकता। जो पुद्गल द्रव्य कारणरूप है, कार्यरूप नहीं वह अंत्य द्रव्य है। वही परमाणु है। उसका दूसरा विभाग नहीं होता है। उसका आदि, मध्य और अंत नहीं होता है। ऐसे अविभागी पुद्गल परमाणु को ‘अणु’ कहते हैं।

पुद्गल द्रव्य का दूसरा प्रकार स्कंध है। दो अणुओं से स्कंध बनता है। दो-तीन संख्याता असंख्याता और अनंत परमाणुके पिंड को (समूह को) भी स्कंध कहते हैं। द्वयणुक आदि स्कन्धों का विश्लेषण (Analysis) करने पर अणु आदि उत्पन्न होते हैं। अणु आदिके समूह (Synthesis) से द्वयणुक आदि होते हैं। कभी-कभी स्कन्ध की उत्पत्ति विश्लेषण और संघात दोनों के प्रयोगसे होती है।

अणु और स्कन्ध ये दोनों ही पुद्गलोंकी विशेष अवस्थाओंके नाम हैं। द्रव्यणुकादि स्कन्धोंका विश्लेषण करनेपर अंत में पुद्गलों की अणु अवस्थामें पहुँचते हैं। अणुओंको मिलाने पर पुद्गलोंकी स्कन्ध अवस्थामें पहुँचते हैं।

पुद्गल वह है जिसमें पूरण और गलन ये दोनों संभव हैं। इसीलिए एक दूसरे स्निग्ध, रुक्ष, गुणयुक्त स्कन्धसे मिलता है वह पूरण है। एक स्कन्ध से कुछ स्निग्ध, रुक्ष, गुणोंसे युक्त परमाणु विच्छिन्न होते हैं वह गलन है।

“पूरयन्ति गलन्तीति पुद्गलाः” पूरण और गलनक्रिया जिसमें है वह पुद्गल है। (माधवाचार्य—सर्व दर्शन संग्रह)

पुद्गल में स्पर्श, रस, गंध और वर्ण ये चारों ही गुण एक साथ रहते हैं। इन चारोंमें से किसीमें एक, किसीमें दो, किसीमें तीन ऐसा नहीं हो सकता। यह बात सत्य है कि, किसीमें एक गुण की प्रमुखता होती है जिससे वह इन्द्रियगोचर हो जाता है और दूसरे गुण गौण होते हैं जिससे इन्द्रियगोचर नहीं हो पाते। इन्द्रियगोचर नहीं होने से हम किसी गुणका अभाव नहीं मान सकते।

आजके वैज्ञानिक हायड्रोजन और नायट्रोजन को वर्ण, गंध और रसहीन मानते हैं। यह कथन गौणता को लेकर है। दूसरी दृष्टि से इन गुणों को सिद्ध कर सकते हैं। जैसे ‘अमोनिया’ एकांश हायड्रोजन और तीन अंश नायट्रोजन रहता है। अमोनियामें गंध और रस ये दो गुण हैं। इन दोनों गुणों की नवीन उत्पत्ति नहीं मानते क्योंकि यह सिद्ध है कि असत् की कभी भी उत्पत्ति नहीं हो सकती और सत् कभी भी नाश नहीं हो सकता इसलिए जो गुण अणु में होता है वही स्कन्ध में आता है। हायड्रोजन और नायट्रोजनके अंश से अमोनिया निर्मित हुआ है। इसलिए रस और गंध जो अमोनियाके गुण हैं वे गुण उस अंशमें अवश्य ही होने चाहिए। जो गुण गुण थे वे प्रकट हुए हैं। पुद्गलमें चारों गुण रहते हैं। चाहे वे प्रकट हो या अप्रकट हो। पुद्गल तिन्हीं कालोंमें रहता है इसलिए सत् है। उत्पाद, व्यय, ध्रौव्य युक्त है।

जैन दृष्टिसे कितनेही पुद्गल स्कन्ध संख्यात प्रदेशोंके, कितनेही असंख्यात प्रदेशोंके और कितने ही अनंत प्रदेशोंके होते हैं। सबसे बड़ा स्कन्ध अनंत प्रदेशी होता है और सबसे लघु स्कन्ध द्विप्रदेशी होता है। अनंत प्रदेशी स्कन्ध एक आकाश प्रदेशमें भी समा सकता है। और वही स्कन्ध संपूर्ण लोक में भी व्याप्त हो सकता है। पुद्गल परमाणु लोक में सभी जगह है। (उत्तराध्ययन अ. ३६-गा. ११) कागज के ढेर को आग लगाने पर कागज नष्ट हो जाने हैं और राख उत्पन्न होती है। परन्तु इस उत्पत्ति और विनाशमें अथवा कागजकी पर्यायों के नाश और राख की पर्यायों की उत्पत्तिमें परमाणु अपने रूपमें विद्यमान हैं। पर्यायें बदल गईं, नाम और रूप-रंग बदल गया परन्तु परमाणु में अन्तर नहीं आया। इसलिए पुद्गल द्रव्य परमाणु के शुद्ध रूप में सदा सर्वदा बना रहता है। परमाणु शब्द रहित है। शब्द की उत्पत्ति दो पुद्गल स्कन्धों के संघर्ष से होती है। परमाणु स्कन्ध से रहित है। इसलिए वह शब्द से भी रहित है। वह एक है तो भी मूर्त है क्योंकि उसमें वर्ण, गंध, रस स्पर्श हैं। ये चारों गुण उसके एक प्रदेशमें रहते हैं। इसलिए परमाणु मूर्त है, साकार है। पुद्गल स्कन्धों का निर्माण परमाणुओंके समूह से होता है। यदि परमाणु मूर्त नहीं होगा तो उससे बने हुए पुद्गल स्कन्ध भी मूर्त नहीं हो सकते क्योंकि अमूर्त द्रव्य मूर्तद्रव्य नहीं बना सकता और मूर्त अमूर्त के रूपमें परिणमन नहीं हो सकता क्योंकि एक द्रव्य अपने स्वभाव को छोड़कर परभावरूप दूसरे द्रव्यमें परिणत नहीं हो सकता।

द्रव्यसंग्रहमें आचार्य नेमोचंद्रने लिखा है कि “पुद्गल एक अविभाग परिच्छेद्य परमाणु आकाशके एक प्रदेशको घेरता है। उसी प्रदेशमें अनंतानंत पुद्गल परमाणु भी स्थित हो सकते हैं।”

परमाणु के विभाग नहीं होते, हिस्से नहीं होने, परमाणु परस्पर जुड़ सकते हैं और पृथक् भी हो सकते हैं। किन्तु उसका अंतिम अंश अखंड है। परमाणु शाश्वत् परिणामी, नित्य, स्कंधकर्ता और भेत्ता भी है। परमाणु कारण रूप है, कार्यरूप नहीं। वह अंतिम द्रव्य है। परमाणु पुद्गल का एक विभाग है।

पुद्गल स्कन्धों की स्थिति न्यून से न्यून एक समय और अधिक से अधिक असंख्यात काल है। (भगवती सू ५/७)
“स्कन्ध और परमाणु संतति की दृष्टि से अतादि अनंत है और स्थितिकी दृष्टिसे सादि-सान्त है।” (उत्तराध्ययन ३६/१३)

जैन दार्शनिकों ने प्रकृति और ऊर्जाको पुद्गल पर्याय माना है। विज्ञान यही मानता है की, छाया, तम शब्द आदि पुद्गलके पर्याय हैं। अंधकार और प्रकाश का लक्षण अभावात्मक न मानकर दृष्टि देश, प्रतिबंधकारक और विरोधी माना है। आधुनिक विज्ञान भी प्रकाशके अभाव रूप को अंधकार नहीं मानता। अंधकार पुद्गल की पर्याय है। प्रकाश पुद्गल से पृथक् उसका अस्तित्व है। छाया पुद्गल की ही एक पर्याय है। प्रकाश का निमित्त पाकर छाया होती है। प्रकाश को आतम और उद्योत के रूपमें दो भागोंमें विभक्त किया है। सूर्यका चमकमाता उष्ण प्रकाश “आतम” है। और बंद्रमा, जुगनू आदि का शीत प्रकाश “उद्योत” है। शब्द भी पौद्गलिक है।

हम को जितने भी पदार्थ नेत्रोंसे दिखते हैं, स्पर्श होते हैं, चखनेमें आते हैं और सुनाई देते हैं, वे सब पुद्गल पदार्थ है। शुद्ध पुद्गल परमाणु तो अतिसूक्ष्म होने से इन्द्रियअगोचर होता ही है। परन्तु पुद्गल स्कन्धोंमें भी बहुत स्कन्ध ऐसे सूक्ष्म होते हैं जो नेत्र और इन्द्रियद्वारा जाननेमें नहीं आते और बहुतसे स्कन्ध स्थूल होते हैं जो कि इन्द्रियसे जाने जाते हैं। उन इन्द्रिय-गोचर स्कन्धोंमें भी दो प्रकार है। १) कुछ स्कन्ध अन्न, फल आदि तो ऐसे हैं, जो जीभ, नेत्र, नाक, कान और स्पर्श उन पाँचो इन्द्रियो द्वारा छूने, चखने, सूंघने, सुनने और दिखने में आते हैं। २) परन्तु वायु आदि ऐसे स्कन्ध होते हैं जो दिखाई नहीं देते परन्तु छूनेमें आते है। शब्दरूप पुद्गलस्कन्ध ऐसे होते हैं, जो सुनने में आते हैं, जिनका स्पर्श, रूप इन्द्रियो पर आघात होता है परन्तु आँखों से दिखाई नहीं देते। प्रकाश और अंधकाररूप पुद्गलस्कन्ध आँखों से दिखाई देते हैं परन्तु नाक, कान, जीभ इत्यादि इन्द्रियद्वारा नहीं जाने जाते। घूम और चांदनीरूप परिणत होने वाले पुद्गल स्कन्ध, शीत, गर्म सबसे छूनेमें तथा देखने में आते हैं परन्तु उनको पकडकर व तो स्थानांतर किया जा सकता है और न अन्य इन्द्रियां उनको जान सकती है।

इस तरह पुद्गल द्रव्य अनेक प्रकारका है। पुद्गल द्रव्यके विविध प्रकारके परिणमन विविध प्रकारके निमित्त कारणो द्वारा हुआ करते हैं। ऑक्सिजन और हायड्रोजन गैसों के मिल जानेसे पानी बन जाता है। पानी को अति ठंडी वायुका या अमोनिया गैस का निमित्त मिल जानेसे बर्फ बन जाता है। अग्नि की तथा सूर्य किरणोंकी गर्मी के निमित्तसे पानी भाप बन जाता है। भापसे बादल बन जाते है। पार्थिव लकड़ी तथा सोना, चाँदी, लोह आदि पार्थिव धातुएँ अग्निके निमित्तसे जलकर राख हो जाती है। समस्त धातुएँ पिघलकर अन्य आकार प्रकारोंमें परिणत होती हैं। इसमें भी अग्नि निमित्त कारण होती है। इस तरह पुद्गल द्रव्यके विविध प्रकारके परिणमन में विविध प्रकारके निमित्त कारण सहायक होते हैं।

“कार्य द्वारा पुद्गल का लक्षण”

शरीर, वाणी, मन, निःश्वास, उच्छ्वास, सुख, दुःख, जीवन, मरण यह पुद्गलके उद्धार कार्य हैं। उमास्वातिने ‘तत्त्वार्थाधिगम’ सूत्र में यही बात कही है।

‘शरीरवाङ्मनः प्राणापानाः पुद्गलानाम् ।’ १९ । ‘सुख दुःख जीवित मरणोपग्रहाश्च ।’ २० । अ. ५ सू. १९।२०

आँखों से जो जो दिखता है वह सब पुद्गल द्रव्य है। पृथ्वी, पानी, वायु, अग्नि, वनस्पति इत्यादि का शरीर, भोगोपभोगो के सब साधन पुद्गल के बने हैं। कहने का मतलब इन्द्रिय ग्राह्य जितने भी पदार्थ हैं वे सब वर्ण, गंध, रस, स्पर्शयुक्त होने से मूर्त हैं, रूपी हैं। पौद्गलिक है।

लोकाकाशके जितने भाग को एक परमाणु अवगाहित करता है उतने भाग को ‘प्रदेश’ कहा जाता है। किन्तु पुद्गल की स्वाभाविक अवगाहन—संकोच—शक्ति के कारण लोकाकाश के एक प्रदेशमें ‘अनन्त-प्रदेशों’ (अनन्त परमाणुओंमें बना हुआ) स्कन्ध ठहर सकता है। समग्र लोकाकाशमें (जो कि असंख्यात प्रदेशात्मक है) अनंतानंत प्रदेशी स्कन्ध विद्यमान हैं। इस प्रकार द्रव्य संख्या की दृष्टिसे पुद्गल द्रव्य अनंत हैं, क्षेत्र की दृष्टिसे स्वतंत्र परमाणु एक प्रदेशका अवगाहन करता है और स्वतंत्र स्कन्ध एक से लेकर असंख्यात प्रदेशोंका अवगाहन करता है तथा समग्र पुद्गल द्रव्य समस्त लोक में व्याप्त है। काल की दृष्टिसे अनादि अनंत है। स्वरूप की दृष्टिसे वर्ण-स्पर्श आदि गुणोंसे युक्त मूर्त है। पुद्गल के बीस गुण है।

स्पर्श-शीत, उष्ण, रूक्ष, स्निग्ध, लघु, गुरु, मृदु और कर्कश ।

रस—आम्ल, मधुर, कटु, कषाय और तिक्त ।

गन्ध—सुगन्ध और दुर्गन्ध ।

वर्ण—कृष्ण, नील, रक्त, पीत और श्वेत ।

जैन साहित्यमें पुद्गल और परमाणुके स्वरूप और कार्य का सूक्ष्म से सूक्ष्म त्रिवेचन है । जैन दर्शन के परमाणु सिद्धांतकी सचाई से प्रभावित होकर Dr. G. S. Mallinathan लिखते हैं कि "A student of science if reads the Jain treatment of matter will be surprised to find many corresponding ideas."

अर्थात् एक विज्ञान का विद्यार्थी जब जैन दर्शनका परमाणु सिद्धांत पढ़ता है तो विज्ञान और जैन दर्शनमें आश्चर्यजनक क्षमता पाता है । पण्डित माधवाचार्य का कथन है कि आधुनिक विज्ञान के सर्वप्रथम जन्मदाता भगवान महावीर थे ।

परमाणु पुद्गल वर्ण, गंध, रस, स्पर्श सहित होने से रूपी है । परंतु दृष्टिगोचर नहीं होते । ऐसे अनंत परमाणु पुद्गल एकत्रित होने से स्कंध बनता है । वह भी कोई कोई दृष्टिगोचर नहीं होते हैं । जैसे कि भाषा का शब्द, गंध के पुद्गल, हवा के पुद्गल दृष्टिगोचर नहीं होते । परन्तु आज के विज्ञानने सिद्ध कर दिया है कि, वे पुद्गल दृष्टिगोचर नहीं होते तो भी टेलिविजन, रेडिओ, वायरलेस, टेलिफोन टेपरेकार्ड, टेलिप्रिंट, फोनोग्राफ के रेकार्ड में शब्दों को पकड़कर संग्रहीत किया जाता है और वे शब्द सुनाई भी देते हैं । वे रूपी हैं इसलिए मशीन की सहायता से पकड़े जाते हैं । यह जैन दर्शनने अनेक वर्षों पहले सिद्ध कर दिया है । जैन दर्शन के तत्त्व को विज्ञान के साथ में सिद्ध किया जाता है । अतः जैन तत्त्व विज्ञान-सिद्ध है ।

जैन दर्शन का त्रिविध साधना मार्ग

—डॉ. सागरमल जैन

जैन दर्शन में मोक्ष की प्राप्ति के लिये त्रिविध साधना मार्ग बताया गया है । तत्त्वार्थ सूत्र में सम्यक् ज्ञान, सम्यक् दर्शन और सम्यक् चारित्र को मोक्ष मार्ग कहा गया है ।^१ उतराध्ययन सूत्र में सम्यक् ज्ञान, सम्यक् दर्शन, सम्यक् चारित्र और सम्यक् तप ऐसे चतुर्विध मोक्षमार्ग का भी विधान है,^२ किन्तु जैन आचार्यों ने तप का अन्तर्भाव चारित्र में करके इस त्रिविध साधना मार्ग को ही मान्य किया है ।

त्रिविध साधना मार्ग ही क्यों ?

सम्भवतः यह प्रश्न हो सकता है कि त्रिविध साधना मार्ग का ही विधान क्यों किया गया है ? वस्तुतः त्रिविध साधना मार्ग के विधान में जैन आचार्यों की एक महत् मनोवैज्ञानिक सूझ रही हुई है । मनोवैज्ञानिक दृष्टि से मानवीय चेतना के तीन पहलु माने गये हैं । १ ज्ञान २ भाव और ३ संकल्प । चेतना के इन तीनों पक्षों के विकास के लिए त्रिविध साधना मार्ग के विधान का प्रावधान किया गया है । चेतना के भावात्मक पक्ष को सही दिशा में नियोजित करने के लिये सम्यक् दर्शन, ज्ञानात्मक पक्ष के सही दिशा में नियोजन के लिए ज्ञान और संकल्पात्मक पक्ष के सही दिशा में नियोजन के लिये सम्यक् चारित्र का प्रावधान किया गया है ।

* विक्रम विश्वविद्यालय के जैन दर्शन सम्बन्धी सेमिनार में पठित निबन्ध ।

अन्य दर्शनों में त्रिविध साधना मार्ग

जैन दर्शन के समान ही बौद्ध दर्शन में भी त्रिविध साधना मार्ग का विधान है। बौद्ध दर्शन का अष्टांग मार्ग भी त्रिविध साधना मार्ग में ही अन्तर्गत है। बौद्ध दर्शन के इस त्रिविध साधना मार्ग के तीन अंग हैं— १ शील २ समाधि और ३ प्रज्ञा।^१ वस्तुतः बौद्ध दर्शन का यह त्रिविध साधना मार्ग जैन दर्शन के त्रिविध साधना मार्ग का समानाधिक ही है। तुलनात्मक दृष्टि से शील को सम्यक् चरित्र से समाधि को सम्यक् दर्शन से और प्रज्ञा को सम्यक् ज्ञान से तुलनीय माना जा सकता है। सम्यक् दर्शन समाधि से इसलिए तुलनीय है कि दोनों में चित्त विकल्प नहीं होते हैं।

गीता में भी ज्ञान कर्म और भक्ति के रूप में त्रिविध साधना मार्ग का उल्लेख है। हिन्दू धर्म के ज्ञान योग व कर्मयोग और भक्ति योग भी त्रिविध साधना मार्ग का ही एक रूप है। हिन्दू परम्परा में परम सत्ता के तीन पक्ष सत्य, सुन्दर और शिव माने गये हैं। इन तीनों पक्षों की उपलब्धि के लिए ही उन्होंने भी त्रिविध साधना मार्ग का विधान किया है। सत्य की उपलब्धि के लिए ज्ञान, सुन्दर की उपलब्धि के लिए भाव या श्रद्धा और शिव की उपलब्धि के लिये सेवा या कर्म माने गये हैं। गीता में प्रसंगान्तर से त्रिविध साधना मार्ग के रूप में प्रणिपात, परिप्रश्न और सेवा का भी उल्लेख है^४। इनमें प्रणिपात श्रद्धा का परिप्रश्न ज्ञान का और सेवा कर्म का प्रतिनिधित्व करते हैं। उपनिषदों में श्रवण मनन और निदिध्यासन के रूप में भी त्रिविध साधना मार्ग का प्रस्तुतीकरण हुआ है। यदि हम गहराई से देखें तो इनमें श्रवण श्रद्धा के, मनन ज्ञान के और निदिध्यासन कर्म के अन्तर्भूत हो सकते हैं।

पाश्चात्य परम्परा में भी तीन नैतिक आदेश उपलब्ध होते हैं १ स्वयं को जानो (Know thyself) २ स्वयं को स्वीकार करो (Accept thyself) और ३ स्वयं ही बन जावों (Be thyself)

पाश्चात्य चिन्तन के यह तीन नैतिक आदेश ज्ञान, दर्शन और चारित्र के ही समकक्ष ही हैं। आत्मज्ञान में ज्ञान का तत्त्व, आत्म स्वीकृति में श्रद्धा का तत्त्व और आत्म निर्माण में चारित्र का तत्त्व उपस्थित है।

जैन दर्शन	बौद्ध दर्शन	गीता	उपनिषद	पाश्चात्य दर्शन
सम्यक् ज्ञान	प्रज्ञा	ज्ञान, परिप्रश्न	मनन	Know thyself
सम्यक् दर्शन	श्रद्धा	श्रद्धा, प्रणिपात	श्रवण	Accept thyself
सम्यक् चरित्र	शील	कर्म, सेवा	निदिध्यासन	Be thyself

त्रिविध साधना मार्ग और मुक्ति

कुछ भारतीय विचारकों ने इस त्रिविध साधना मार्ग के किसी एक ही पक्ष को मोक्ष की प्राप्ति का साधन मान लिया है। आचार्य शंकर मात्र ज्ञान से और रामानुज मात्र भक्ति से मुक्ति की संभावना को स्वीकार करते हैं। लेकिन जैन दार्शनिक ऐसे किसी एकान्तवादिता में नहीं गिरते हैं। उनके अनुसार तो ज्ञान, कर्म और भक्ति की समवेत साधना ही मोक्ष की प्राप्ति का मार्ग है। इनमें से किसी एक के अभाव में मोक्ष की प्राप्ति संभव नहीं है। उतराध्वपन सूत्र के अनुसार दर्शन के बिना ज्ञान नही होता और ज्ञान के अभाव में आवरण सम्यक् नहीं होता है और सम्यक् आचरण के अभाव में मुक्ति भी नहीं होती है। इस प्रकार मुक्ति की प्राप्ति के लिए तीनों ही अंगों का होना आवश्यक है^५।

सम्यक् दर्शन का अर्थ

जैन आगमों में दर्शन शब्द अनेक अर्थों में प्रयुक्त हुआ है और इस के अर्थ के संबंध में जैन परम्परा में काफी विवाद रहा है। दर्शन शब्द को ज्ञान से अलग करते हुए विचारकों ने दर्शन को अन्तर्बोध या प्रज्ञा और ज्ञान को बौद्धिक ज्ञान कहा है। नैतिक जीवन की दृष्टि से दर्शन शब्द का दृष्टिकोण परक अर्थ भी लिया गया है^६। दर्शन शब्द के स्थान पर दृष्टि शब्द का प्रयोग, उसके दृष्टिकोण परक अर्थ का द्योतक है। जैन आगमों में दर्शन शब्द का एक अर्थ तत्त्व श्रद्धा भी माना गया है^७। परवर्ती जैन

साहित्य में दर्शन शब्द की देव गुरु और धर्म के प्रति श्रद्धा या भक्ति के अर्थ में भी प्रयुक्त किया गया है¹⁰। इस प्रकार जैन परम्परा में सम्यक्दर्शन तत्त्व—साक्षात्कार, आत्म-साक्षात्कार, अन्तर्बोध, दृष्टिकोण, श्रद्धा और भक्ति आदि अनेक अर्थों को अपने में समेटे हुए हैं।

सम्यक् दर्शन शब्द के इन विभिन्न अर्थों पर विचार करने के पहले हमें यह देखना होगा कि इनमें से कौनसा अर्थ ऐतिहासिक दृष्टि से प्रथम था और किन किन ऐतिहासिक परिस्थितियों के कारण यही शब्द अपने दूसरे अर्थ में प्रयुक्त हुआ है। प्रथमतः हम यह देखते हैं कि बुद्ध और महावीर के युग में प्रत्येक धर्म प्रवर्तक अपने सिद्धान्त को सम्यक् दृष्टि और दूसरे सिद्धान्त को मिथ्यादृष्टि कहता था, लेकिन यहां पर मिथ्यादृष्टि शब्द मिथ्या श्रद्धा के अर्थ में नहीं बरन् गलत दृष्टिकोण के अर्थ में ही प्रयुक्त हुआ है। जीवन और जगत के संबंध में अपने से भिन्न दूसरों के दृष्टिकोणों की ही मिथ्यादर्शन कहा जाता था। प्रत्येक धर्मप्रवर्तक आत्मा और जगत के स्वरूप के विषय में अपने दृष्टिकोण को सम्यक् दृष्टि और अपने विरोधी के दृष्टिकोण को मिथ्या-दृष्टि कहता था। सम्यक् दर्शन शब्द अपने दृष्टिकोण परक अर्थ के बाद तत्त्वार्थ श्रद्धान के रूप में भी अभिरूढ हुआ। तत्त्वार्थ श्रद्धान के अर्थ में भी सम्यक् दर्शन शब्द अपने मूल अर्थ से अधिक दूर नहीं हुआ था, यद्यपि उसकी दिशा बदल चुकी थी। उसमें श्रद्धा का तत्व प्रविष्ट हो गया था। यद्यपि यह श्रद्धा तत्व के स्वरूप की मान्यता के सन्दर्भ में ही थी। वैयक्तिक श्रद्धा का विकास बाद की बात थी। यह श्रद्धा बौद्धिक श्रद्धा थी लेकिन जैसे भागवत सम्प्रदाय का विकास हुआ उसका प्रभाव श्रमण परम्पराओं पर भी पड़ा। तत्त्वार्थ श्रद्धा अब बुद्ध और जिन पर केन्द्रित होने लगी। वह ज्ञानात्मक से भावात्मक और निर्व्यक्तिक से वैयक्तिक बन गई। जिसने जैन और बौद्ध परम्पराओं में भक्ति के तत्व का बपन किया। यद्यपि यह सब कुछ आगम एवं पिटक ग्रन्थों के संकलन एवं उनके लिपिबद्ध होने तक हो चुका था। फिर भी हमें यह ध्यान रखना चाहिए कि सम्यक् दर्शन का दृष्टिकोण परक अर्थ भाषाशास्त्रीय विश्लेषण की दृष्टि से उसका प्रथम एवं मूल अर्थ है। तत्त्वश्रद्धा परक अर्थ एक परवर्ती अर्थ है। यद्यपि ये परस्पर विपरीत नहीं है। आध्यात्मिक साधना के लिए दृष्टिकोण की यथार्थता अर्थात् राग द्वेष से पूर्ण विमुक्त दृष्टि का होना आवश्यक है किन्तु साधक अवस्था में राग द्वेष से पूर्ण विमुक्ति संभव नहीं है। अतः जब तक वीतराग दृष्टि या यथार्थ दृष्टि उपलब्ध नहीं होती तब तक वीतराग के बचनों पर श्रद्धा आवश्यक है।

सम्यक् दर्शन को चाहे यथार्थ दृष्टि कहे या तत्त्वार्थ श्रद्धान उसमें वास्तविकता की दृष्टि से अधिक अन्तर नहीं होता है। अन्तर होता है उनकी उपलब्धि की विधि में। एक वैज्ञानिक स्वतः प्रयोग के आधार पर किसी सत्त्व का उद्घाटन वस्तुतत्त्व के यथार्थ स्वरूप को जानता है किन्तु दूसरा व्यक्ति ऐसे वैज्ञानिक के कथनों पर विश्वास करके भी वस्तुतत्त्व के यथार्थ स्वरूप को जानता है। यद्यपि यहाँ दोनों का ही दृष्टिकोण यथार्थ होगा, फिर भी एक ने उसे स्वानुभूति में पाया है तो दूसरे ने उसे श्रद्धा के माध्यम से। एक ने तत्त्वसाक्षात्कार किया है तो दूसरे ने तत्त्वश्रद्धा। फिर भी हमें यह मान लेना चाहिये कि तत्त्वश्रद्धा मात्र उस समय तक के लिये एक अनिवार्य विषय है, जब तक कि तत्त्व साक्षात्कार नहीं होता। पंडित सुखलालजी के शब्दों में तत्त्व श्रद्धा ही सम्यक् दृष्टि हो तो भी वह अर्थ अन्तिम नहीं है, अन्तिम अर्थ तत्त्वसाक्षात्कार या स्वानुभूति ही है और यही सम्यक् दर्शन का वास्तविक अर्थ है।

सम्यक् ज्ञान का अर्थ

ज्ञान को मुक्ति का साधन स्वीकार किया गया है, लेकिन कौनसा ज्ञान मुक्ति के लिए आवश्यक है, यह विचारणीय है। जैन दर्शन में सम्यक् ज्ञान के दो रूप पाये जाते हैं। सामान्य दृष्टि से सम्यक् ज्ञान अनेकान्त या वैचारिक अनाग्रह है और इस रूप में वह विचार शुद्धि का माध्यम है। जैन दर्शन के अनुसार एकान्त मिथ्यात्व है क्योंकि वह सत्य के अनन्त पक्षों का अपलाप करता है। एकान्त या आग्रह की उपस्थिति में व्यक्ति सत्य को सम्यक् प्रकार से नहीं समझ सकता है। जब तक आग्रह बुद्धि है तब तक वीतरागता संभव ही नहीं है और जब तक वीतराग दृष्टि नहीं है तब तक यथार्थ ज्ञान भी असंभव है। जैन दर्शन के अनुसार सत्य के अनन्त पहलुओं को जानने के लिए अनेकान्त दृष्टि सम्यक् ज्ञान है। एकान्त दृष्टि या वैचारिक आग्रह अपने में निहित छद्म राग के कारण सत्य को रंगीन कर देता है इस प्रकार एकान्त या आग्रह सत्य के साक्षात्कार में बाधक हैं। परम सत्य को अपने सम्पूर्ण रूप में आग्रह बुद्धि नहीं देख सकती। जब तक आँखों पर राग-द्वेष, आसक्ति या आग्रह का रंगीन चश्मा है अनावृत

सत्य का साक्षात्कार संभव नहीं है। वैचारिक आग्रह न केवल व्यक्ति के आध्यात्मिक विकास को कुंठित करता है बल्कि सामाजिक जीवन में भी विग्रह और वैमनस्य के बीज बो देता है। सम्यक् ज्ञान एक अनाग्रही दृष्टि है। वह उस भ्रान्ति का भी निराकरण करता है कि सत्य मेरे ही पास है बल्कि वह हमें बताता है कि सत्य हमारे पास भी हो सकता है और दूसरों के पास भी। सत्य न मेरा है न पराया, जो भी उसे मेरा और पराया करके देखता है वह उसे ठीक ही प्रकार से समझ ही नहीं सकता। सूत्रकृतांग में कहा गया है कि जो अपने अपने मत की प्रशंसा और दूसरे मत की निन्दा करने में अपना पांडित्य दिखाते हैं वह एकान्तवादी संसार चक्र में भटकते फिरते हैं।¹² अतः जैन साधना की दृष्टि से वीतरागता को उपलब्ध करने के लिए वैचारिक आग्रह का परित्याग और अनाग्रही दृष्टि का निर्माण आवश्यक है और यही सम्यक् ज्ञान भी है।

एक अन्य दृष्टि से सम्यक् ज्ञान, आत्म-अनात्म का विवेक है। यह सही कि है आत्म तत्त्व को ज्ञान का विषय नहीं बनाया जा सकता है, उसे ज्ञाता ज्ञेय के द्वैत के आधार पर नहीं जाना जा सकता है क्योंकि वह तो स्वयं ज्ञान स्वरूप है, ज्ञाता है और ज्ञाता ज्ञेय नहीं बन सकता है लेकिन अनात्म तत्त्व तो ऐसा है जिसे हम ज्ञाता और ज्ञेय के द्वैत के आधार पर जान सकते हैं। सामान्य व्यक्ति भी अपने साधारण ज्ञान के द्वारा इतना तो जान ही सकता है कि उसके ज्ञान के विषय क्या हैं? और जो उसके ज्ञान के विषय है, वे उसका स्वस्वरूप नहीं हैं, वे अनात्म हैं। सम्यक् ज्ञान आत्म ज्ञान है, किन्तु आत्मा को अनात्म के माध्यम से ही पहचाना जा सकता है। अनात्म के स्वरूप को जानकर अनात्म से आत्मा का भेद करना यही भेदविज्ञान है और यही जैन दर्शन में सम्यक् ज्ञान का मूल अर्थ है।

इस प्रकार जैन दर्शन में सम्यक् ज्ञान आत्म अनात्म का विवेक ही है। आचार्य अमृतचन्द्र सूरि के अनुसार जो कोई सिद्ध हुए हैं वे इस आत्म अनात्म के विवेक या भेद विज्ञान से ही सिद्ध हुए हैं और जो बन्धन में हैं, वे इसके अभाव के कारण ही हैं।¹³ आचार्य कुन्दकुन्द ने समयसार में इस भेद विज्ञान का अत्यन्त गहन विवेचन किया है। आचार्य कुन्दकुन्द का यह विवेचन अनेक बार हमें बौद्ध त्रिपिटकों की याद दिला देता है जिसमें अनात्म के विवेचन को इतनी ही अधिक गम्भीरता से किया गया है।¹⁴

सम्यक् चरित्र का अर्थ

जैन परम्परा में सम्यक चरित्र के दो रूप माने गये हैं। १ व्यवहार चरित्र और २ निश्चय चरित्र। आचरण का बाह्य पक्ष या आचरण के विधि विधान व्यवहार चरित्र कहे जाते हैं। जबकि आचरण की अन्तरात्मा निश्चय चरित्र कही जाती है। जहां तक नैतिकता के वैयक्तिक दृष्टिकोण का प्रश्न है अथवा व्यक्ति के आध्यात्मिक विकास का प्रश्न है, निश्चयात्मक चरित्र ही उसका मूलभूत आधार है। लेकिन जहां तक सामाजिक जीवन का प्रश्न है चरित्र का यह बाह्य पक्ष ही प्रमुख है।

निश्चय दृष्टि से चरित्र — निश्चय दृष्टि से चरित्र का सच्चा अर्थ समभाव या समत्व की उपलब्धि है।¹⁵ मानसिक या चैतिसिक जीवन में समत्व की उपलब्धि यही चरित्र का पारमार्थिक या नैश्चयिक पक्ष है। वस्तुतः चरित्र का यह पक्ष आत्म रमण की स्थिति है। नैश्चयिक चरित्र का प्रादुर्भाव केवल अप्रमत्त अवस्था में ही होता है। अप्रमत्त चेतना की अवस्था में होने वाले सभी कार्य शुद्ध ही माने गए हैं। चेतना में जब राग, द्वेष, कषाय और वासनाओं की अग्नि पूरी तरह शांत हो जाती है तभी सच्चे नैतिक एवं धार्मिक जीवन का उद्भव होता है और ऐसा ही सदाचार मोक्ष का कारण होता है। अप्रमत्त चेतना जो कि नैश्चयिक चरित्र का आधार है राग, द्वेष, कषाय, विषय वासना, आलस्य और निद्रा से रहित अवस्था है। साधक जब जीवन की प्रत्येक क्रिया के सम्पादन में आत्म जाग्रत होता है, उसका आचरण बाह्य आवेगों और वासनाओं से चालित नहीं होता है तभी वह सच्चे अर्थों में नैश्चयिक चरित्र का पालन कर्ता माना जाता है। यही नैश्चयिक चरित्र मुक्ति का सोपान कहा गया है।

व्यवहार चरित्र — व्यवहार चरित्र का सम्बन्ध हमारे मन, वचन और कर्म की शुद्धि तथा उस शुद्धि के कारण मूल नियमों से है। सामान्यतया व्यवहार चरित्र में पंच महाव्रत, तीन गुप्ति, पंच समिति आदि का समावेश है।

सम्यक् दर्शन और सम्यक् ज्ञान का पूर्वापर संबंध -

ज्ञान और दर्शन की पूर्वापरता को लेकर जैन विचारणा में काफी विवाद रहा है। कुछ आचार्य दर्शन को प्राथमिक मानते हैं तो कुछ ज्ञान को, कुछ ने दोनों को योग्यपथ (समानान्तरता) स्वीकार किया है। आचार मीमांसा की दृष्टि से दर्शन की प्राथमिकता का प्रश्न ही प्रबल रहा है। उत्तराध्ययन सूत्र में कहा गया है कि दर्शन के बिना ज्ञान नहीं होता। इस प्रकार ज्ञान की अपेक्षा दर्शन की प्राथमिकता दी गई है। तत्त्वार्थ सूत्रकार उमास्वाति ने भी अपने ग्रंथ में दर्शन को ज्ञान और चरित्र के पहले स्थान दिया है। आचार्य कुन्दकुन्द दर्शनपाहुड में कहते हैं कि धर्म (साधना मार्ग) दर्शन प्रधान है।

लेकिन दूसरी ओर कुछ सन्दर्भ ऐसे भी हैं जिनमें ज्ञान की प्राथमिकता भी देखने को मिलती है। उत्तराध्ययन सूत्र में उसी अध्याय में मोक्षमार्ग की विवेचना में जो क्रम है उसमें ज्ञान का स्थान प्रथम है। वस्तुतः इस विवाद में कोई एकान्तिक निर्णय लेना अनुचित ही होगा।

हमारे अपने दृष्टिकोण में इनमें से किसे प्रथम स्थान दिया जावे इसका निर्णय करने के पूर्व हमें दर्शन शब्द का क्या अर्थ है, इसका निश्चय कर लेना चाहिए। दर्शन शब्द के दो अर्थ हैं १ यथार्थ दृष्टिकोण और २ श्रद्धा। यदि हम दर्शन का यथार्थ दृष्टिकोण परक अर्थ लेते हैं तो हमें साधना मार्ग की दृष्टि से उसे प्रथम स्थान देना चाहिए। क्योंकि यदि व्यवित का दृष्टिकोण ही मिथ्या है, अयथार्थ है तो न तो उसका ज्ञान सम्यक् (यथार्थ) होगा और न चरित्र ही। यथार्थ दृष्टि के अभाव में यदि ज्ञान और चरित्र सम्यक् प्रतीत भी हो तो भी वे सम्यक् नहीं कहे जा सकते, वह तो संयोगिक प्रसंग मात्र है। ऐसा साधक भी दिग्भ्रान्त हो सकता है। जिसकी दृष्टि ही दूषित है वह क्या सत्य को जानेगा और क्या उसका समाचरण करेगा? दूसरी ओर यदि हम सम्यक् दर्शन का श्रद्धा परक अर्थ लेते हैं तो उसे ज्ञान के पश्चात् ही स्थान देना चाहिए। क्योंकि अविचल श्रद्धा तो ज्ञान के बाद ही उत्पन्न हो सकती है। उत्तराध्ययन सूत्र में भी दर्शन का श्रद्धापरक अर्थ करते समय ज्ञान के बाद ही स्थान दिया गया है। ग्रन्थकार कहते हैं कि "ज्ञान से पदार्थ (तत्व) स्वरूप को जाने और दर्शन के द्वारा उस पर श्रद्धा करें।"^{१९} व्यक्ति के स्वानुभव (ज्ञान) के पश्चात् ही जो श्रद्धा उत्पन्न होती है उसमें जो स्थायित्व होता है वह स्थायित्व ज्ञानाभाव में प्राप्त हुई श्रद्धा से नहीं हो सकता। ज्ञानाभाव में जो श्रद्धा होती है उसमें संशय होने की संभावना हो सकती है। ऐसी श्रद्धा वास्तविक श्रद्धा नहीं वरन् अन्ध श्रद्धा ही हो सकती है। जिन-प्रणीत तत्वों में भी यथार्थ श्रद्धा तो उनके स्वानुभव एवं तार्किक परीक्षण के पश्चात् ही हो सकती है। यद्यपि साधना मार्ग के आचरण के लिए श्रद्धा अनिवार्य तत्व है लेकिन वह ज्ञान प्रसूत होना चाहिए। उत्तराध्ययन सूत्र में स्पष्ट रूप से कहा गया है कि "धर्म की समीक्षा प्रज्ञा के द्वारा करें, तर्क से तत्व का विश्लेषण करें।"^{२०} इस प्रकार यथार्थ दृष्टि परक अर्थ में सम्यक् दर्शन को ज्ञान के पूर्व लेना चाहिए और श्रद्धा परक अर्थ में ज्ञान के पश्चात्।

न केवल जैन दर्शन में अपितु बौद्ध दर्शन और गीता में भी ज्ञान और श्रद्धा के संबंध का प्रश्न बहुचर्चित रहा है। चाहे बुद्ध ने आत्मदीप एवं आत्मशरण के सर्वांगम सूत्र का उदघोष किया हो, किन्तु बौद्ध दर्शन में श्रद्धा का महत्वपूर्ण स्थान सभी युगों में मान्य रहा है। सुत्तनिपात में आलवक यक्ष के प्रति स्वयं बुद्ध कहते हैं मनुष्य का श्रेष्ठ धन श्रद्धा है।^{२१} गीता में भी श्रद्धा या भक्ति एक प्रमुख तथ्य है मात्र इतना ही नहीं, अपितु गीता और बौद्ध दर्शन दोनों में ही ऐसे सन्दर्भ हैं जिनमें ज्ञान के पूर्व श्रद्धा को स्थान दिया है। ज्ञान की उपलब्धि के साधन के रूप में श्रद्धा को स्वीकार करके बुद्ध गीता की विचारणा के अत्यधिक निकट आ जाते हैं। गीता के समान ही बुद्ध सुत्तनिपात में आलवक यक्ष से कहते हैं। निर्वाण की ओर ले जाने वाले अर्हत्तों के धर्म में श्रद्धा रखने वाला अप्रमत्त और विचक्षण पुरुष प्रज्ञा को प्राप्त करता है; 'श्रद्धावांलभते ज्ञानं' और सद्दहानी लभते पज्ज' का शब्द साम्य दोनों आचार दर्शनों में निकटता देखने वाले विद्वानों के लिए विशेष रूप से दृष्टव्य है।^{२२} लेकिन यदि हम श्रद्धा को आस्था के अर्थ में ग्रहण करते हैं तो बुद्ध की दृष्टि में प्रज्ञा प्रथम है और श्रद्धा द्वितीय स्थान पर। संयुक्त निकाय में बुद्ध कहते हैं श्रद्धा पुरुष की साथी है और प्रज्ञा उस पर नियंत्रण करती है।^{२३} इस प्रकार श्रद्धा पर विवेक का स्थान स्वीकार किया गया है। बुद्ध कहते हैं श्रद्धा से ज्ञान बड़ा है।^{२४} लेकिन इसका अर्थ यह भी नहीं है कि बुद्ध मानवीय प्रज्ञा को श्रद्धा से पूर्णतया निर्मुक्त कर देते हैं। बुद्ध की दृष्टि में ज्ञान विहीन श्रद्धा मनुष्य के स्व विवेक रूपी चक्षु को समाप्त कर

उसे अन्धा बना देती है और श्रद्धा विहीन ज्ञान मनुष्य को संशय और तर्क के मरुस्थल में भटका देता है। इस मानवीय प्रकृति का विश्लेषण करते हुए विसुद्धिमग्न में कहा गया है कि बलवान श्रद्धा वाला किन्तु मन्द प्रज्ञा वाला व्यक्ति बिना सोचे समझे हर कहीं विश्वास कर लेता है और बलवान प्रज्ञा किन्तु मन्द श्रद्धावाला व्यक्ति कुतार्किक (धूर्त) हो जाता है। वह औषधि से उत्पन्न होने वाले रोग के समान ही असाध्य होता है। इस प्रकार बुद्ध श्रद्धा और विवेक के मध्य एक समन्वयवादी दृष्टिकोण प्रस्तुत करते हैं। जहां तक गीता का प्रश्न है निश्चय ही उसमें ज्ञान की अपेक्षा श्रद्धा की ही प्राथमिकता सिद्ध होती है क्योंकि गीता में श्रद्धेय को इतना समर्थ माना गया है कि वह अपने उपासक के हृदय में ज्ञान की आभा को प्रकाशित कर सकता है।

सम्यक् दर्शन और सम्यक् चरित्र का पूर्वापर संबंध

चरित्र और ज्ञान दर्शन के संबंध की पूर्वापरता को लेकर जैन विचारणा में कोई विवाद नहीं है। जैन आगमों में चरित्र से दर्शन की प्राथमिकता बताते हुए कहा गया है। कि सम्यक् दर्शन के अभाव में सम्यक् चरित्र नहीं होता। भक्त परिज्ञा में कहा गया है कि दर्शन से भ्रष्ट (पतित) ही वास्तविक रूप में भ्रष्ट है, चरित्र से भ्रष्ट भ्रष्ट नहीं हैं क्योंकि जो दर्शन से युक्त है वह संसार में अधिक परिभ्रमण नहीं करता जबकि दर्शन से भ्रष्ट व्यक्ति संसार से मुक्त नहीं होता है। कदाचित् चरित्र से रहित सिद्ध भी हो जावे लेकिन दर्शन से रहित कभी भी मुक्त नहीं होता।^{२६} वस्तुतः दृष्टिकोण या श्रद्धा ही एक ऐसा तत्व है जो व्यक्ति के ज्ञान और आचरण को सही दिशा निर्देश कर सकता है। मध्ययुग के जैन आचार्य भद्रबाहु आचारांग निर्युक्ति में कहते हैं कि सम्यक् दृष्टि से ही तप, ज्ञान और सदाचरण सफल होते हैं।^{२७} आध्यात्मिक संत आनन्दधनजी दर्शन की महत्ता को सिद्ध करते हुए अनन्त जिन स्तवन में कहते हैं कि—

शुद्ध श्रद्धा बिना सर्व किरिया करी,
छार पर लीपणुं तेह जाणोरे ।

सम्यक् ज्ञान और सम्यक् चरित्र की पूर्वापरता

जहां तक ज्ञान और चरित्र का संबंध है जैन विचारकोंने चरित्र को ज्ञान के बाद ही स्थान दिया है। दशवैकालिक सूत्र में कहा गया है कि जो जीव और अजीव के स्वरूप को नहीं जानता, ऐसा जीव और अजीव के विषय में अज्ञानी साधक क्या धर्म (संयम) का आचरण करेगा ?^{२८} उत्तराध्ययन सूत्र में भी यही बताया गया है कि सम्यक् ज्ञान के अभाव में सदाचरण नहीं होता।^{२९} इस प्रकार जैनदर्शनमें आचरण के पूर्व सम्यक् ज्ञान का होना आवश्यक है फिर भी वे यह स्वीकार नहीं करते है कि अकेला ज्ञान ही मुक्ति का साधन हो सकता है। यद्यपि आचार्य अमृतचन्द्र सूरि ज्ञान की चरित्र से पूर्वता को सिद्ध करते हुए एक चरम सीमा का स्पर्श कर लेते हैं। वे अपनी समयसार टीका में लिखते हैं कि ज्ञान ही मोक्ष का हेतु है क्योंकि ज्ञान के अभाव होने से अज्ञानियों में अन्तरंग व्रत, नियम, सदाचरण, और तपस्या आदि की उपस्थिति होते हुए भी मोक्ष का अभाव है। क्योंकि अज्ञान ही बन्ध का हेतु है^{३०}। इस प्रकार आचार्य अमृतचन्द्र बहुत कुछ रूप में ज्ञान को प्रमुख मान लेते हैं। उनका यह दृष्टिकोण जैनदर्शन को शंकराचार्य के निकट खड़ा कर देता है। फिर भी यह मानना कि जैन दृष्टि में ज्ञान ही मात्र मुक्ति का साधन है, जैन विचारणा के मौलिक मन्तव्य से दूर होना है। साधना मार्ग में ज्ञान और क्रिया के श्रेष्ठत्व को लेकर आज तक विवाद चला आ रहा है किन्तु महावीर ने ज्ञान और आचरण से दोनों से समन्वित साधना पथ का उपदेश दिया है। सूत्रकृतांग में महावीर कहते हैं कि मनुष्य चाहे वह ब्राह्मण हो, भिक्षुक हो अथवा अनेक शास्त्रों का जानकार हो, यदि उसका आचरण अच्छा नहीं है तो वह अपने कृत्य कर्मों के कारण दुःखी ही होगा^{३१}। उत्तराध्ययन सूत्र में कहा गया है कि अनेक भाषाओं एवं शास्त्रों का ज्ञान आत्मा को शरणभूत नहीं होता। दूराचरण में अनुरक्त अपने आप को पंडित मानने वाले लोग वस्तुतः मूर्ख ही है। वे केवल वचनों से ही अपनी आत्मा को आश्वासन देते हैं^{३२}। आवश्यक निर्युक्ति में ज्ञान और आचरण के पारस्परिक संबंध का विवेचन अत्यन्त विस्तृत रूप से किया गया है। आचार्य भद्रबाहु कहते हैं कि आचरण विहीन अनेक शास्त्रों के ज्ञाता भी संसार समुद्र से पार नहीं होते। ज्ञान और क्रिया के

पारस्परिक संबंध को लोकप्रसिद्ध अंध पंगु न्याय के आधार पर स्पष्ट करते हुए आचार्य लिखते हैं कि जिस प्रकार एक चक्र से रथ नहीं चलता है या अकेला अंधा अथवा अकेला पंगु इच्छित साध्य को नहीं पहुंचते वैसे ही मात्र ज्ञान अथवा मात्र क्रिया से मुक्ति नहीं होती। अपितु दोनों के सहयोग से ही मुक्ति होती है^{३३}। जैन दर्शन का यह दृष्टिकोण हमें कठोपनिषद और बौद्ध परम्परा में भी प्राप्त होता है। बुद्ध कहते हैं जो ज्ञान और आचरण दोनों से समन्वित है वही देवताओं और मनुष्यों में श्रेष्ठ है^{३४}।

सन्दर्भ सूचि

१. तत्त्वार्थ सूत्र १।१	१३. समयसार टीका १३२	२४. संयुक्तनिकाय ४।४१।८
२. उत्तराध्ययन सूत्र २।८।२	१४. देखिये - समय सार ३९२-४०७	२५. विसुद्धिमग्ग ४।४७
३. सुतनिपात २।८।८	नियमसार ७५ - ८१	२६. भक्तपरिज्ञा ६५-६६
४. गीता ४।३४, ४।३९	तुलनीय संयुक्तनिकाय ३४।१।१।१-१२	२७. आचारांग निर्युक्ति २२१
५. Psychology and Morals P. 180	१५. प्रवचनसार १।७, पंचास्तिकायसार १०७	२८. दशत्रैकालिक ४।१२
६. उत्तराध्ययन २।८।३०	१६. उत्तराध्ययन २।८।३०	२९. उत्तराध्ययन २।८।३०
७. Some problems of Jain Psychology P. 32.	१७. तत्त्वार्थ सूत्र १।१	३०. समयसार टीका १५३ तुलनीय गीता
८. अभिधान राजेन्द्र, खण्ड ५ पृ. २४२५	१८. दर्शन पाहुड २	शांकरभाष्य अध्याय ५ की पीठिका
९. तत्त्वार्थ १।२, उत्तराध्ययन २।८।३५	१९. उत्तराध्ययन सूत्र २।८।३५	३१. सूत्रकृतांग २।१।७
१०. सामायिक सूत्र - सम्प्रक्त्वपाठ	२०. उत्तराध्ययन २।३।३५	३२. उत्तराध्ययन ६।९-११
११. जैन धर्म का प्राण पृ. २४	२१. सुतनिपात १०।२	३३. आवश्यक निर्युक्ति ९५-१०२
१२. सूत्रकृतांग १।१।२।२३	२२. सुतनिपात १०।६, तुलनीय गीता ४।३९	तुलनीय - तृप्तिह पुराण ६।१।१।११
	२३. संयुक्तनिकाय १।१।५९	३४. मज्झिमनिकाय २।३।५

जैन दर्शन में स्वातन्त्र्य बोध

—डा० नरेन्द्र भानावत M.A. P. H. D.

दार्शनिकों, राजनीतिज्ञों और समाजशास्त्रियों में स्वतन्त्रता का अर्थ भिन्न भिन्न दृष्टिकोणों से गृहीत हुआ है। यहां दो परिभाषाएं देना पर्याप्त है। मोर्टिगर जे. एडलर के अनुसार यदि किसी व्यक्ति में ऐसी क्षमता अथवा शक्ति है, जिससे वह अपने किये गये कार्य को अपना स्वयं का कार्य बना सके तथा जो प्राप्त करे उसे अपनी सम्पत्ति के रूप में अपना सके तो वह व्यक्ति स्वतन्त्र कहलायेगा।¹ इस परिभाषा में स्वतन्त्रता के दो आवश्यक घटक बताये गये हैं— कार्यक्षमता और अपेक्षित को उपलब्ध करने की शक्ति।

अस्तित्ववादी विचारक 'ज्यां पाल सार्त्र' के शब्दों में स्वतन्त्रता मूलतः मानवीय स्वभाव है और मनुष्य की परिभाषा के रूप में दूसरों पर आश्रित नहीं है। किन्तु जैसे ही मैं कार्यमें गूँथता हूं मैं अपनी स्वतन्त्रता की कामना करने के साथ साथ दूसरों की स्वतन्त्रता का सामना करने के लिये प्रतिश्रुत हूं।² इस परिभाषा के दो मुख्य बिन्दु हैं—आत्म निर्भरता और दूसरों के अस्तित्व व स्वतन्त्रता की स्वीकृति।

कहना न होगा कि उक्त दोनों परिभाषाओं के आवश्यक तत्त्व जैनदर्शन की स्वतन्त्रता विषयक अवधारणा में निहित है। ये तत्त्व उसी अवस्थामें मान्य हो सकते हैं जब मनुष्य को ही अपने सुख-दुख का कर्ता अथवा भाग्य का नियंता स्वीकार किया जाये और ईश्वर को सृष्टि के कर्ता, भर्ता और हर्ता के रूप में स्वीकृति न दी जाय। जैनदर्शन में ईश्वर को सृष्टिकर्ता और सृष्टि नियामक के रूप में स्वीकार नहीं किया गया है। इस दृष्टि से जैनदर्शन का स्वातन्त्र्य बोध आधुनिक चिन्तना के अधिक निकट है।

जैन मान्यता के अनुसार जगत् में जड़ और चेतन दो पदार्थ हैं। सृष्टि का विकास इन्हीं पर आधारित है। जड़ और चेतन में अनेक कारणों से विविध प्रकार के रूपान्तर होते रहते हैं। इसे पर्याय कहा गया है। पर्याय की दृष्टि से वस्तुओं का उत्पाद और विनाश अवश्य होता है परन्तु इसके लिए देव, ब्रह्म, ईश्वर आदि की कोई आवश्यकता नहीं होती। अतएव जगत् का न तो कभी सर्जन ही होता है न प्रलय ही। वह अनादि, अनन्त और शाश्वत है। प्राणिशास्त्र के विशेषज्ञ 'श्री जे. बी. एस. हाल्डेन का' मत है कि "मेरे विचार में जगत् की कोई आदि नहीं है। सृष्टि विषयक यह सिद्धान्त अकाट्य है और विज्ञान का चरम विकास भी कभी इसका विरोध नहीं कर सकता। पर स्मरणीय है कि गुण कभी नष्ट नहीं होते और न अपने स्वभाव को बदलते हैं। वे पर्यायों के द्वारा अवस्था से अवस्थान्तर होते हुए सदैव स्थिर बने रहते हैं। इस दृष्टि से जैनदर्शन में चेतन के साथ साथ जड़ पदार्थों की स्वतन्त्रता भी मान्य की गई है।

जैनदर्शन के अनुसार जीव अथवा आत्मा स्वतंत्र अस्तित्व वाला द्रव्य है। अपने अस्तित्व के लिये न तो यह किसी दूसरे द्रव्य पर आश्रित है और न इस पर आश्रित कोई अन्य द्रव्य है। इस दृष्टि से जीव को प्रभु कहा गया है जिसका अभिप्राय है जीव स्वयं ही अपने उत्थान या पतन का उत्तरदायी है। वही अपना शत्रु है और वही अपना मित्र। बंधन और मुक्ति उसी के आश्रित है। जैन दर्शन में जीवों का वर्गीकरण दो दृष्टिकोण से किया गया है—सांसारिक और आध्यात्मिक। सांसारिक दृष्टिकोण से जीवों का वर्गीकरण इन्द्रियों की अपेक्षा से किया गया है। सबसे निम्न चेतना स्तर पर एक इन्द्रिय जीव है जिसके केवल एक स्पर्शेन्द्रिय ही होती है। वनस्पति वर्ग इसका उदाहरण है। इनमें वेना सबसे कम विकसित होती है। इनसे उच्चस्तर चेतना के जीवों में क्रमशः रसना, घ्राण, चक्षु और कर्ण इन्द्रियों का विकास होता है। मनुष्य इनमें सर्व श्रेष्ठ माना गया है। आध्यात्मिक दृष्टिकोण से जीव तीन प्रकार के माने गये हैं। बहिरात्मा,

१- द आइडिया आफ फ्रीडम पृ. ५८६

२- Existentialism पृ. ५४

अन्तरात्मा और परमात्मा। बहिरात्मा शरीर को ही आत्मा समझता है और शरीर के नष्ट होने पर अपने को नष्ट हुआ समझता है। वह ऐन्द्रिय सुख को ही सुख मानता है। अन्तरात्मा अपनी आत्मा को अपने शरीर से भिन्न समझता है। उसकी सांसारिक पदार्थों में रुचि नहीं होती। परमात्मा वह है जिसने समस्त कर्म बंधनों को नष्ट कर जन्म-मरण के चक्र से सदा के लिये छुटकारा पा लिया है।

सुविधा की दृष्टि से बहिरात्मा, अन्तरात्मा और परमात्मा से सम्बन्ध स्वातन्त्र्य भाव को हम तीन प्रकार से समझ सकते हैं।

(१) बहिरात्मा की स्वतन्त्रता एक प्रकार से इच्छा पूर्ति करने की क्षमता धारण करने वाली स्वतन्त्रता है क्योंकि यह क्षमता सभी जीवों में न्यूनाधिक मात्रा में निहित होती है। भौतिक आकांक्षाओं को पूर्ति सभी जीव करते ही हैं। यह स्वतन्त्रता राजनैतिक शासन प्रणाली, सामाजिक संगठन और परिस्थितियों के आश्रित होती है। स्वतन्त्रता का यह बोध बहुत ही स्थूल है और देशकालगत नियमों और भावनाओं से बंधा रहता है।

(२) अन्तरात्मा की स्वतन्त्रता एक प्रकार से आत्म पूर्णता की क्षमता धारण करने की स्वतन्त्रता है। इसे हम आत्मसाक्षात्कार करने की स्वतन्त्रता अथवा आदर्श जीवन जीने की स्वतन्त्रता भी कह सकते हैं। यह स्वतन्त्रता अर्जित स्वतन्त्रता है जो ज्ञान, दर्शन, चारित्र्य और तप के सम्यक् परिपालन से सम्पादित की जा सकती है। सम्यक् दृष्टि सम्पन्न सद्गृहस्थ अर्थात् ब्रती श्रावक, मुनि, आदि इस प्रकार की स्वातन्त्र्य भावना के भावक होते हैं।

(३) परमात्मा की स्वतन्त्रता जन्म-मरण के चक्र से सदा के लिये मुक्त होकर अनन्त ज्ञान, अनन्त दर्शन, अनन्त सुख-और अनन्त बल के प्रकटीकरण की स्वतन्त्रता हैं। यह स्वतन्त्रता जीवन का सर्वोच्च मूल्य है जिसे पाकर और कुछ पाना शेष नहीं रह जाता। तीर्थंकर, अर्हत्, केवली, सिद्ध आदि परमात्मा इस श्रेणी में आते हैं।

जैन दर्शन में परमात्मा की स्वतन्त्रता ही वास्तविक और पूर्ण स्वतन्त्रता मानी गई है।

जीव या आत्मा का लक्षण उपयोग अर्थात् चेतना माना गया है। संसारी जीव अपने अपने कर्मानुसार सुख-दुःख का अनुभव करता है। जैन दर्शन के अनुसार संसारी जीव जब राग-द्वेष युक्त मन, वचन, काया की प्रवृत्ति करता है तब आत्मा में एक स्पन्दन होता है उससे वह सूक्ष्म पुद्गल परमाणुओं को ग्रहण करता है और उनके द्वारा नाना प्रकार के आभ्यन्तर संस्कारों को उत्पन्न करता है। आत्मा में चुम्बक की तरह अन्य पुद्गल परमाणुओं को अपनी ओर आकर्षित करने की तथा उन परमाणुओं में लोहे की तरह आकर्षित होने की शक्ति है। यद्यपि ये पुद्गल परमाणु भौतिक हैं, अजीव हैं तथापि जीव की राग-द्वेषात्मक मानसिक, वाचिक एवं शारीरिक क्रिया के द्वारा आकृष्ट होकर वे आत्मा के साथ ऐसे घुल मिल जाते हैं जैसे दूध और पानी। अग्नि और लौहपिण्ड की भांति वे परस्पर एकमेक हो जाते हैं। जीव के द्वारा कृत (किया) होने से ये कर्म कहे जाते हैं।

जैन कर्म शास्त्र में कर्म की आठ मूल प्रकृतियाँ मानी गई हैं। ये प्रकृतियाँ प्राणी को भिन्न भिन्न प्रकार के अनुकूल एवं प्रतिकूल फल प्रदान करती हैं। इन आठ प्रकृतियों के नाम हैं — ज्ञानावरण, दर्शनावरण, वेदनीय, मोहनीय, आयु, नाम, गोत्र और अन्तराय। इनमें से ज्ञानावरण, दर्शनावरण, मोहनीय और अन्तराय ये चार घाती प्रकृतियाँ हैं क्योंकि इनसे आत्मा के चार मूल गुणों ज्ञान, दर्शन, सुख और वीर्य का घात होता है। इन घाती कर्मों को नष्ट किये बिना आत्मा सर्वज्ञ और केवली नहीं बन सकती, आत्म साक्षात्कार नहीं कर सकती। शेष चार प्रकृतियाँ अघाती हैं क्योंकि ये आत्मा के किसी गुण का घात नहीं करतीं। उनका प्रभाव केवल शरीर, इन्द्रिय, आयु आदि पर पड़ता है। इन सभी कर्मों से मुक्त होना ही वास्तविक व पूर्ण स्वतन्त्रता है।

आज हम स्वतन्त्रता का जो अर्थ लेते हैं वह सामान्यतः राजनैतिक स्वाधीनता से है। यदि व्यक्ति को अपनी शासन-प्रणाली और शासनाधिकारी के चयन का अधिकार है तो वह स्वतन्त्र माना जाता है, पर जैन दर्शन में स्वतन्त्रता का यह स्थूल अर्थ ही नहीं लिया गया, उसकी स्वतन्त्रता का अर्थ बहुत सूक्ष्म और गहरा है। समस्त विषय-विकारों से, राग-द्वेष से, कर्मबन्ध से मुक्त होना ही उसकी दृष्टि में वास्तविक स्वतन्त्रता है। भगवान महावीर ने अन्तर्मुखी होकर साढ़ा बारह वर्ष की कठोर साधना कर, यह चिन्तन दिया कि व्यक्ति अपने कर्म और पुण्यार्थ में स्वतन्त्र है। उन्होंने कहा—यह आत्मा न तो किसी

परमात्म शक्ति की कृपा पर निर्भर है और न उससे भिन्न है। जब वह यह महसूस करती है कि मेरा सुख-दुख किसी दूसरे के अधीन है, किसी की कृपा और क्रोध पर वह अवलम्बित है, तब चाहे वह किसी भी गणराज्य में, किसी भी स्वाधीन शासन प्रणाली में विचरण करे, वह परतन्त्र है।

यह परतन्त्रता आत्मा से परे किसी अन्य को अपने भाग्य का नियन्ता मान लेने पर बनी रहती है। अतः महावीर ने कहा—ईश्वर आत्मा से परे कोई अलग शक्ति नहीं है। आत्मा जब जागरूक होकर अपने कर्ममल को सर्वथा नष्ट कर देती है, अपने में निहित अनन्त ज्ञान, अनन्त दर्शन, अनन्त चारित्र्य और अनन्त बल का साक्षात्कार कर लेती है, तब वह स्वयं परमात्मा बन जाती है। परमात्मा दशा प्राप्त कर लेने पर भी वह किसी परम शक्ति में मिल नहीं जाती वरन् अपना स्वतन्त्र अस्तित्व अलग बनाये रखती है। इस प्रकार अस्तित्व की दृष्टि से जैन दर्शन में एक परमात्मा के स्थान पर अनेक व अनन्त परमात्मा की मान्यता है पर गुण की दृष्टि से सभी परमात्मा अनन्त चतुष्टय की समान शक्ति से सम्पन्न है। उच्चतम आध्यात्मिक स्थिति में व्यक्ति, स्वातन्त्र्य और समूहगत गुणात्मकता का यह सामंजस्य जैन दर्शन की एक विशिष्ट और मौलिक देन है।

परमात्मा बनने की इस प्रक्रिया में उसकी अपनी साधना और उसका पुरुषार्थ ही मूलतः काम आता है। इस प्रकार ईश्वर निर्भरता से मुक्त कर जैन दर्शन ने लोगों को आत्म—निर्भरता की शिक्षा दी।

कुछ लोगों का कहना है कि जैन दर्शन द्वारा प्रस्थापित आत्मनिर्भरता का सिद्धान्त स्वतन्त्रता का पूरी तरह से अनुभव नहीं कराता, क्योंकि वह एक प्रकार से आत्मा को कर्माधीन बना देता है। पर सच बात तो यह है कि जैन दर्शन की यह कर्माधीनता भाग्य द्वारा नियन्त्रित न होकर पुरुषार्थ द्वारा संचालित है। महावीर स्पष्ट कहते हैं— हे आत्मन् ! तू स्वयं ही अपना निग्रह कर। ऐसा करने से तू दुःखों से मुक्त हो जायगा। यह सही है कि आत्मा अपने कृत कर्मों को भोगने के लिये बाध्य है पर वह उतनी बाध्य नहीं कि वह उसमें परिवर्तन न ला सके। महावीर की दृष्टि में आत्मा को कर्म बंध में जितनी स्वतंत्रता है, उतनी ही स्वतंत्रता उसे कर्मफल के भोगने की भी है। आत्मा अपने पुरुषार्थ के बल पर कर्मफल में परिवर्तन ला सकती है। इस सम्बन्ध में भगवान् महावीर के कर्म-परिवर्तन के निम्न लिखित चार सिद्धान्त विशेष महत्वपूर्ण हैं :—

- (१) उद्वीरणा : नियत अवधि से पहले कर्म का उदय में आना।
- (२) उद्वर्तन : कर्म की अवधि और फल देने की शक्ति में अभिवृद्धि होना।
- (३) अपवर्तन : कर्म की अवधि और फल देने की शक्ति में कमी होना।
- (४) संक्रमण : एक कर्म प्रकृति का दूसरी कर्म प्रकृति में संक्रमण होना।

उक्त सिद्धान्त के आधार पर भगवान् महावीर ने प्रतिपादित किया कि मनुष्य अपने पुरुषार्थ के बल से बंधे हुए कर्मों की अवधि को घटा-बढा सकता है और कर्मफल की शक्ति को मन्द अथवा तीव्र कर सकता है। इस प्रकार नियत अवधि से पहले कर्म भोगे जा सकते हैं और तीव्र फल वाला कर्म मन्द फल वाले कर्म के रूप में तथा मन्द फल वाला कर्म तीव्र फल वाले कर्म के रूप में बदला जा सकता है। यही नहीं, पुण्य कर्म के परमाणु को पाप के रूप में और पाप कर्म के परमाणु को पुण्य के रूप में संक्रान्त करने की क्षमता भी मनुष्य के स्वयं के पुरुषार्थ में है। निष्कर्ष यह है कि महावीर मनुष्य को इस बात की स्वतंत्रता देते हैं कि यदि वह जागरूक है, अपने पुरुषार्थ के प्रति सजग है और विवेकपूर्वक अप्रमत्त भाव से अपने कार्य सम्पादित करता है, तो वह कर्म की, अधीनता से मुक्त हो सकता है, परमात्म दशा अर्थात् पूर्ण स्वतंत्रता को प्राप्त कर सकता है।

महावीर ने अपने इस आत्म स्वातंत्र्य को मात्र मनुष्य तक सीमित नहीं रखा। उन्होंने प्राणी मात्र को यह स्वतंत्रता प्रदान की। अपने अहिंसा सिद्धान्त के निरूपण में उन्होंने स्पष्ट कहा कि प्रमत्त योग द्वारा किसी के प्राणों को क्षति पहुंचाना या उस

पर प्रतिबंध लगाना हिंसा है। इनमें से यदि किसी एक भी प्राण को स्वतंत्रता में बाधा पहुंचाई जाती है तो वह हिंसा है। स्वतंत्रता का यह अहिंसक आधार कितना व्यापक और लोक मांगलिक है। जब हम किसी दूसरे के चलने फिरने पर रोक लगाते हैं तो यह कार्य जीव के शरीर बलप्राण की हिंसा है। जब हम किसी प्राणी के बोलने पर प्रतिबंध लगाते हैं तो वह वचन बल प्राण की और जब हम किसी के स्वतंत्र चिन्तन पर प्रतिबन्ध लगाते हैं तो वह मनोबल प्राण की हिंसा है। इसी प्रकार किसी के देखने सुनने आदि पर प्रतिबंध लगाना विभिन्न प्राणों की हिंसा है। कहना नहीं होगा कि हमारे संविधान में मूल अधिकारों के अन्तर्गत लिखने, बोलने गमनागमन करने आदि के जो स्वतंत्रता के अधिकार दिये गये हैं, वे भगवान् महावीर के इसी स्वातंत्र्य बोध के परिणाम हैं।

भगवान् महावीर का स्वातंत्र्य बोध उनकी व्रत साधना के माध्यम से सामाजिक जीवन-पद्धति से जुड़ता है। अहिंसा के साथ-साथ सत्य, अचौर्य, ब्रह्मचर्य, इच्छा परिमाण आदि व्रत व्यक्ति को संयमित और अनुशासित बनाने के साथ साथ दूसरों के अधिकारों की रक्षा और उनके प्रति आदर भाव को बढ़ावा देते हैं। अचौर्य और इच्छापरिमाण व्रतों की आज के युग में बड़ी सार्थकता है। अचौर्यव्रत व्यवहार शुद्धि पर विशेष बल देता है। इस व्रत में व्यापार करते समय अच्छी वस्तु दिखा कर घटिया दे देना, किसी प्रकार की मिलावट करना, झूठा नाप तौल तथा राज्य-व्यवस्था के विरुद्ध आचरण करना निषिद्ध है। यहां किसी प्रकार की चोरी करना तो वज्रित है ही, किन्तु चोर को किसी प्रकार की सहायता देना या चुराई गई वस्तु को खरीदना भी वज्रित है। आज की बढ़ती हुई तस्करवृत्ति चौरवाजारी, रिश्वतखोरी, टेक्स चोरी आदि सब महावीर की दृष्टि से व्यक्ति को पाप की ओर ले जाते हैं, उसे पराधीन बनाते हैं। इन सबकी रोक से ही व्यक्ति स्वतंत्रता का सही अनुभव कर सकता है।

महावीर की दृष्टि में राजनैतिक स्वतंत्रता ही मुख्य नहीं है। उन्होंने सामाजिक व आर्थिक स्वतंत्रता पर भी बल दिया। उन्होंने किसी भी स्तर पर सामाजिक विषमता को महत्व नहीं दिया। उनकी दृष्टि में कोई जन्म से ऊंचा नीचा नहीं होता, व्यक्ति को उसके कर्म ही ऊंचा नीचा बनाते हैं। उन्होंने परमात्मदशा तक पहुंचने के लिये सब लोगों और सब प्रकार के साधनामार्गियों के लिये मुक्ति के द्वार खोल दिये। उन्होंने पन्द्रह प्रकार से सिद्ध होना बतलाया—तीर्थ सिद्ध, अतीर्थसिद्ध, तीर्थकर सिद्ध, अतीर्थकर सिद्ध, स्वयंबुद्ध सिद्ध, प्रत्येक बुद्ध सिद्ध, बुद्ध-बोधित सिद्ध, स्त्रीलिंग सिद्ध, पुरुषलिंग सिद्ध, नपुंसक लिंग सिद्ध, स्त्रिलिंग सिद्ध, अन्यालिंग सिद्ध, गृहस्थलिंग सिद्ध, एक सिद्ध अनेक सिद्ध (पद्मवर्णा पद १, जीव प्रज्ञापन प्रकरण) उनके धर्मसंघ में कुम्हार, माली, चाण्डाल आदि सभी वर्ग के लोग थे। उन्होंने चन्दनवाला जैसी साध्वी को अपने संघ की प्रमुख बनाकर नारी जाति को सामाजिक स्तर पर ही नहीं आध्यात्मिक साधना के स्तर पर भी पूर्ण स्वतंत्रता का भान कराया।

गृहस्थों के लिये महावीर ने आवश्यकताओं का निषेध नहीं किया। उनका बल इस बात पर था कि कोई आवश्यकता से अधिक संचय—संग्रह न करे। क्योंकि जहां संग्रह है, आवश्यकता से अधिक है, वहां इस बात से इन्कार नहीं किया जा सकता कि कहीं आवश्यकता भी पूरी नहीं हो रही है। लोग दुःखी और अभावग्रस्त हैं। अतः सब स्वतंत्रतापूर्वक जीवनयापन कर सकें इसके लिये इच्छाओं का संयम आवश्यक है। यह संयमन व्यक्ति स्तर पर भी हो, सामाजिक स्तर पर भी हो और राष्ट्र स्तर पर भी हो, इसे उन्होंने परिग्रह की मर्यादा या इच्छा का परिमाण कहा। इससे अनावश्यक रूप से धन कमाने की प्रवृत्ति पर अंकुश लगेगा और राष्ट्रों की आर्थिक प्रतिद्वन्द्विता रुकेगी। शोषण और उपनिवेशवाद की प्रवृत्ति पर प्रतिबन्ध लगेगा।

महावीर ने कहा जैसे सम्पत्ति आदि परिग्रह है वैसे ही हठवादिता, विचारों का दुराग्रह आदि भी परिग्रह है। इससे व्यक्ति का दिल छोटा और दृष्टि अनुदार बनती है। इस उदारता के अभाव में न व्यक्ति स्वयं स्वतंत्रता की अनुभूति कर पाता है और न दूसरों को वह स्वतंत्रता वातावरण दे पाता है। अतः उन्होंने कहा—प्रत्येक वस्तु अनन्त धर्मात्मिक होती है। उसे अपेक्षा से देखने पर ही, सापेक्ष दृष्टि से ही, उसका सच्चा व समग्र ज्ञान किया जा सकता है। यह सोचकर व्यक्ति को अनाग्रही होना चाहिये। उसे यह सोचना चाहिये कि वह जो कह रहा है वह सत्य है, पर दूसरे जो कहते हैं उसमें भी

सत्यांश है। ऐसा समझकर दृष्टि को निर्मूल, विचारों को उदार और दिल को विशाल बनाना चाहिये। हमारे संविधान में धर्म निरपेक्षता का जो तत्त्व समाविष्ट हुआ है वह इसी वैचारिक सापेक्ष चिन्तन का परिणाम प्रतीत होता है।

कुल मिलाकर कहा जा सकता है कि महावीर का स्वातंत्र्य बोध यद्यपि आत्मवादी चिन्तन पर आधारित है पर वह जीवन के सभी पक्षों—आर्थिक, सामाजिक, राजनैतिक आदि को सतेज और प्रभावी बनाता है।

स्वतंत्रता के २८ वर्षों बाद भी हम विभिन्न स्तरों पर स्वतंत्रता की सही अनुभूति नहीं कर पा रहे हैं। इसका मूलकारण स्वतंत्रता को अधिकार प्राप्ति तक ही सीमित रखकर समझना है। पर वस्तुतः स्वतंत्रता मात्र अधिकार नहीं है। वह एक ऐसा भाव है, जो व्यक्ति को अपने सर्वांगीण विकास के लिये उचित अवसर, साधन और कर्म करने की शक्ति प्रदान करता है। यह भाव अपने कर्तव्य के प्रति सजग और सक्रिय बने रहने से ही प्राप्त किया जा सकता है। परन्तु दुःख इस बात का है कि आज हम अपना कर्तव्य किये बिना ही अधिकार का सुख भोगना चाहते हैं। इसीका परिणाम है—आज का यह संक्रास, यह संकट।

इस संक्रास और संकट से निपटने के लिये हमें बाहर नहीं, भीतर की ओर देखना होगा। बाहर से हम भले ही स्वतंत्र और स्वाधीन लगे पर भीतर से हम छोटे-छोटे स्वार्थों, संकीर्णताओं और अंधविश्वासों से जकड़े हुए हैं। शरीर से हम स्वतंत्र लगते हैं पर हमारा मन स्वाधीन नहीं है। जबतक मन स्वाधीन नहीं होता, व्यक्ति की कर्मशक्ति सही माने में जागृत नहीं होती और वह अपने कर्तव्य पथ पर निष्ठापूर्वक बढ़ नहीं पाता। मन की स्वाधीनता के लिये आवश्यक है—विषय विकारों पर विजय पाना और यह तब तक संभव नहीं जब तक कि व्यक्ति आत्मोन्मुखी न बने।

आज की हमारी सारी कार्य प्रणाली का केन्द्र कर्तव्य न होकर, अधिकार बना हुआ है। शक्ति का स्रोत सेवा न होकर, सत्ता है। प्रतिष्ठा का आधार गुण न होकर, पैसा और परिग्रह है। जब तक यह व्यवस्था रहेगी तब तक हम स्वतंत्रता का सही आस्वादन नहीं कर सकते। हमें इस व्यवस्था को बदलना होगा और इसके लिये चाहिए, तप, त्याग, बलिदान, कर्तव्य के प्रति अगाध निष्ठा और आत्मोन्मुखी दृष्टि।

काव्याञ्जली

श्री राजेन्द्रमुनि शास्त्री, साहित्यरत्न

परम पावन जीवन आपका, प्रखर थी किरणें गुणराशि की।
यद्यपि भानु समान विकास था, तदपि जीवन शीतल केन्द्र था।१।
अचलता गिरिराज समान थी, अतिगंभीर अथाह समुद्र से।
वितत थी धरणी सम धीरता, गगन के सम व्यापक रूप था।२।
विशद भावभरी वचनावली, अमृतधार समा बहती सदा।
कर गयी वह पूत जनस्थली, उपज थी जिस से जिनधर्म की।३।
विविध अन्चल भारत देश का, विषद प्रान्त रहा गुजरात है।
कवि शिरोमणि नानमुनीन्द्र के, सुयश सौरभ से महका स्वयं।४।
जनम के शत वर्ष हुए अभी, अखिल मानव जाति प्रसन्न है।
इस महोत्सव से अनुरक्त हो, यह समर्पित है कुसुमाञ्जली ॥५॥

पूज्य गुरुदेव उदिवर्य पंडित नानयंद्रलु महाराज जन्मशताब्दि स्मृतिग्रंथ

विभाग-३

व्यक्तित्व दर्शन

★ संस्मरणे

★ श्रद्धांजलीया

★ पू. गुरुदेवनुं सभाजने प्रदान

★ यातुर्भासनी याही-नेंध

❀ સંસ્મરણો ❀

એક મહાન વિભૂતિનો સંયોગ

❀ આચાર્ય શ્રી પૂ. આનંદનકવિજી મહારાજ સાહેબ

સ્થાનકવાસી જૈન સમાજના ઈતિહાસના આ સુવર્ણ અવસરે સન ૧૯૩૨માં ન્યારે અજમેરમાં પ્રથમ જૂડફ સાધુ સન્મેલન ભરાયું હતું ત્યારે પૂજ્યશ્રી નાનચંદ્રજી મ. સા. નો પ્રથમ પરિચય અને દર્શનનો સુઅવસર મળ્યો હતો. યદ્યપિ તે વખતે મારી વય લઘુ હતી તો પણ તે વખતના સ્મૃતિચિહ્નો હજી પણ મારા માનસપટ પર વિદ્યમાન છે.

તેમનું વ્યક્તિત્વ આકર્ષક હતું. ગૌરવર્ણ, તેજસ્વી મુખમુદ્રા અને ધવલ વસ્ત્રોથી આચ્છાદિત તેમનું ભવ્ય વ્યક્તિત્વ જનમાનસની અપાર શ્રદ્ધાનું કેન્દ્ર હતું. તેમના વ્યક્તિત્વની સહજ સરળતા, નિશ્ચિન રનેહ અને ઉદાર સહૃદયતા મુનિવૃન્દ માટે પણ અનુકરણીય હતાં. આનંદરખાહ્ય એકરૂપ તેમનું નિર્મળ મન તેમના સાધુત્વની સહુથી મોટી ગરિમા હતી.

તેમની પ્રવચનશૈલી, વિદ્વત્તા અને કાવ્યકળા અમારા જેવા લઘુ-મુનિઓ માટે વિશેષરૂપથી પ્રેરણાપ્રદ હતી. તેઓશ્રી ઉચ્ચ કોટિના વિદ્વાન અને કવિ હોવા છતાં પણ લૌકિક એષણુઓથી-યશ-કીર્તિ-પ્રશંસાથી મુક્ત હતા. તેનો તેમને જરા પણ મોહ ન હતો. કવિતા લખતા પરંતુ પોતાના નામનો કેઈ જગ્યાએ ઉલ્લેખ નહોતા કરતા માત્ર 'સંત-શિષ્ય' લખીને પોતાની વિનમ્રતા પ્રદર્શિત કરી દેતા હતા.

પૂ. શ્રી અમોલકનકવિજી મ. સા. ની સાથે ન્યારે મારી તેમની સાથે વ્યક્તિગત ચર્ચા થઈ તો તેમણે મને અધ્યયનની દિશામાં પ્રગતિ કરતા રહેવાનો નિર્દેશ કર્યો. જ્ઞાનની સતત સાધનામાં રત તે મહાન વ્યક્તિત્વ દ્વારા જ્ઞાન પ્રત્યે સમર્પિત રહેવાની શુભ પ્રેરણા મેળવવી એ મારા માટે એક મહાન સૌભાગ્યનો અવસર હતો.

તેઓશ્રીની આત્માભિમુખતા અને આત્માનુશીલનના દિવ્ય ગુણોએ પણ મને વિશેષ પ્રેરણા આપી છે. મને પોતાની ચર્ચાના પ્રસંગમાં એકવાર કહ્યું કે 'આજે શ્રાવકવૃન્દ આપણા પ્રત્યે અસીમ શ્રદ્ધા વ્યક્ત કરે છે અને આપણને વંદન કરે છે, પરંતુ શું આપણે તેને યોગ્ય સિદ્ધ કરી શક્યા છીએ? આ વાત વિચારણીય છે. આપણે અંતર્મુખ થઈને આપણને પોતાને જોવો છે અને ચારિત્રના ગુણોનો વિકાસ કરતાં કરતાં તેને લાયક બનાવવાનો છે.' કેટલી ઉચ્ચ ભાવના હતી તેમની! આજે પણ તે વાત આપણા બધા મુનિવૃન્દ માટે મનનીય છે.

મુનિપદ એ જીવનશુદ્ધિનો મહાન યજ્ઞ છે. અને આત્માનુશીલન તેનું મોટામાં મોટું અવલંબનરૂપ સાધન છે. જ્ઞાન અને આત્મસાધનાની તે વિભૂતિ પ્રત્યે આપણા બધાની વિનમ્ર શ્રદ્ધાંજલિ ત્યારે જ સફલીભૂત થઈ શકે કે ન્યારે આપણે સ્વયં તે દિશામાં આગળ વધીએ.

આજે સ્થાનકવાસી જૈન સમાજ તેમની જન્મશતાબ્દિ મનાવી તેમના પ્રત્યે પોતાની શ્રદ્ધા અને કૃતજ્ઞતા વ્યક્ત કરી રહેલ છે તે બિલકુલ ઉચિત જ છે. તેમની વાસ્તવિક ગરિમાનું મૂલ્યાંકન તો આપણે જ્ઞાન અને ચારિત્ર પ્રત્યે સમર્પિત થઈને નિષ્ઠાપૂર્વક જિનશાસનની સેવા કરીએ તેમાં જ રહેલું છે.

અધ્યાત્મયોગી કવિશ્રી નાનચંદ્રજી મહારાજ મારી દષ્ટિએ

❀ -માલવકેસરી મુનિશ્રી સૌભાગ્યમલજી મ. સા.

કવિવર્યશ્રી નાનચંદ્રજી મહારાજના સંબંધમાં કંઈક લખી મોકલવાનો આદેશ વિદુષી મ. સ. શ્રી દમયંતીબાઈ તરફથી પ્રાપ્ત થયો. વૃદ્ધાવસ્થા, સ્વાસ્થ્યની પ્રતિકૂળતા તેમ જ દર્શનાર્થીઓની ભીડને લીધે સમયાભાવ હોવા છતાં તેમના આગ્રહને ટાળી શકતો નથી.

આજે તેમના સંબંધમાં લખવા બેઠો છું તો વર્ષોભૂની સ્મૃતિઓ ચલચિત્રની જેમ એક એક કરીને સ્મૃતિપટ ઉપર ઉપસી રહી છે. તે બધી સ્મૃતિઓ અને અનુભૂતિઓ શબ્દોના માધ્યમથી આજે અભિવ્યક્ત થવા ઈચ્છે છે, પરંતુ મારી સામે એક ગંભીર સમસ્યા એ છે કે મારી પાસે શબ્દો સસીમ છે અને અનુભૂતિઓ અસીમ છે. તેથી અસીમને સસીમમાં વ્યક્ત પણ કેવી રીતે કરી શકાય.

કવિવર્ય શ્રી નાનચંદ્રજી મ. નું સર્વપ્રથમ મિલન અને પરિચય સં. ૧૯૮૨ માં પ્રવર્તક શ્રી તારાચંદ્રજી મ., પૂ. ગુરુદેવ શ્રી કિસનલાલજી મ., શ્રી બહારાજજી મ., શ્રી સૂર્યમુનિજી મ. તથા આ પંકિતઓના લેખક જયપુર ચાતુર્માસ પૂર્ણ કરી ન્યારે આમુ પહોંચ્યા ત્યારે થયો હતો. તે વખતે અમારું માનસ આચાર્યશ્રી માધવમુનિજી મ. નો સ્વર્ગવાસ થયેલ હોવાથી વ્યથિત હતું, પરંતુ કવિવર્ય શ્રી નાનચંદ્રજી મ. ના દર્શન તથા તેમનો અન્તરંગ પરિચય મળતાં અમે તે વ્યથાથી થોડીક ઢાળો માટે મુક્ત થઈ ગયા અને અમારા જીવનનો એક નવો અધ્યાય પ્રારંભ થયો. હું જે સંપ્રદાયનો છું, કવિવર્ય પણ તેજ સંપ્રદાયના હતા; તેથી બે શરીરોના મિલનની સાથે સાથે બે દિલોનું પણ મિલન થયું અને તે એવું મિલન હતું કે અમે એકબીજાથી જુદા પડવા છતાં પણ એક બીજાના હૃદયસિંહાસન ઉપર આસીન થઈ ગયા.

કવિશ્રીનું બાહ્યરૂપ, ગૌરવર્ણ, સદૃઢ શરીર, લાંબુકદ, ધવલ વસ્ત્રો અને નેત્રોમાં ચમકતી તેજસ્વી દષ્ટિ માનસપટલ પર એક ગંભીર વ્યક્તિત્વની છાપ પાડી દેતી હતી. હું ન્યારે પણ કવિવર્યશ્રીની મહાનતા અને ગંભીરતાના વિષયમાં વિચારું છું ત્યારે મારું મન અસીમ શ્રદ્ધાથી ભરાઈ જાય છે. તેમનામાં સાગરસમ ગંભીરતા, બાળક જેવી સરળતા અને હિમગિરિસમાન મહાનતા હતી. જીવનના કડવા-મીઠાં અનુભવો વચ્ચે પણ તેમના જીવનમાં સહજ શાંતિ અને પ્રસન્નતા કાયમ રહેતી હતી. કોઈ તેમના ઉપર પ્રશંસાના પુષ્પો ચડાવે અથવા વિરોધના વટોળા ઊભા કરે; તેઓ બધાનું સ્વાગત એક મીઠી મુસ્કાન અને શાંત હૃદયથી કરતા હતા.

તેમના જીવનની મધુરતાની યાદ આવતાં મને એક સંસ્કૃત કવિની કેટલીક પંકિતઓ તાજ થઈ આવે છે.

અધરં મધુરં - વહનં મધુરં નયનં મધુરં હસિતે મધુરં,
હૃદયં મધુરં - ગમને મધુરં મથુરાધિપતેરખિલં મધુરં ।
વચનં મધુરં - ચરિતે મધુરં વસનં મધુરં બલિતે મધુરં,
ચલિતં મધુરં - ભ્રમિતં મધુરં મથુરાધિપતેરખિલં મધુરમ્ ॥

આ જ પ્રમાણે તેઓશ્રીનું બોલવું, હસવું, ચાલવું બધું મધુર હતું. તેમના વચનોમાં ચાતુર્ય, માધુર્ય, ઔદાર્યની સાથે સાથે ગાંભીર્ય પણ હતું.

તેમની બાણીમાં બદુ હતો, તેમની વાક્યપટુતાથી માત્ર સ્થાનકવાસી જૈન સમાજ જ નહિ, પરંતુ શ્વેતાંબર મૂર્તિપૂજક તેમજ ભારે મોટી સંખ્યામાં જૈનેતર લોકો પણ પ્રભાવિત હતા. આ જ કારણે સંપ્રદાય સિવાયના બીજા લોકો પણ તેમના પ્રત્યે ઊંડી નિષ્ઠા રાખતા હતા. તેમનો ઉપદેશ, રાષ્ટ્રીય, સામાજિક, ધર્મ અને દર્શન વિ. વિષયો ઉપર થતો હતો. આધ્યાત્મિકતા તો તેમના મનના કણકણમાં ભરી હતી. તેમણે સંપ્રહિત કરેલી 'આધ્યાત્મિક ભજનપદ પુષ્પમાળા' અત્યધિક લોકપ્રિય થઈ એ જ તેનું પ્રમાણ છે. તે સિવાય અન્ય શાસ્ત્રીય અને આધ્યાત્મિક સાહિત્ય પણ વિશાળ માત્રામાં પ્રકાશિત થયેલ છે.

તેઓશ્રી બધા વિષયો ઉપર કવિતા રચતા હતા. તેમના કાવ્યોમાં ભાવ, ભાષાશૈલી ખૂબ સુચિકર દેખાય છે.

જે વિષય ઉપર તેમણે કવિતા લખી તે વિષયને હેતુ દ્વાનતથી એટલો પુષ્ટ કર્યો કે વાંચનારના મન તાજગીથી અને પ્રસન્નતાથી ભરાઈ જતા હતા.

અજમેર સાધુ-સમ્મેલનમાં મને ફરી તેમના સંપર્કમાં આવવાનું સફલાચ્ચ સાંપડ્યું હતું. સમ્મેલનમાં સેંકડોની સંખ્યામાં સંત-સતીઓ એકત્રિત થયા હતા. તેમાં મોટા મોટા મહારથી તેમજ પોતપોતાના સંપ્રદાયના નાયક હતા. બધા પોતપોતાની વિશેષતા રાખતા હતા પરંતુ તેમનું વ્યક્તિત્વ તે વખતે ચમકતા સિતારાની જેમ દૃષ્ટિગોચર થતું હતું. વ્યક્તિત્વ જેટલું તેજસ્વી હોય છે. તેમના સંપર્કમાં આવનાર વ્યક્તિ ઉપર તેટલા જ મધુર અને પ્રભાવક સંસ્કારોની છાપ પડે છે; તેથી સમ્મેલનમાં આવનાર સાધુ-સાધ્વી તથા શ્રાવક-શ્રાવિકાઓ ઉપર તેમણે અમિટ છાપ પાડી હતી.

ત્યાર પછી તેમના દર્શનનેનો સુખવસર મને રતલામ, મુંબઈ વિ. શહેરોમાં પણ મળેલ હતો. મુંબઈમાં તો લગભગ ૪-૫ મહિના સુધી સાથે જ રહ્યા. તે સમયે કંઈક એવો જ પ્રસંગ ઉપસ્થિત થયો કે સ્થાનકવાસી જૈન સમાજ તથા મંદિરમાર્ગી સમાજમાં કડવાશ ભ્રષ્ટી થવા સુધીની નોખત વાગી ગઈ હતી, પરંતુ કવિશ્રી મહારાજની અનન્ય સૂઝબૂઝ તથા દીર્ઘદૃષ્ટિના પરિણામસ્વરૂપ પરસ્પર એવું પ્રેમમય વાતાવરણ સર્વઈ ગયું કે ઝઘડો શાંત થઈ ગયો અને સ્થાનકવાસી સમાજના ગૌરવમાં વૃદ્ધિ થઈ.

તેમના જીવનનું મહાન લક્ષ્ય એ જ હતું કે માનવમાં માનવતા કેવી રીતે જાગૃત થાય. દરેક વ્યાખ્યાનમાં તેમનો એ જ આશય અભિવ્યક્ત થતો હતો. તેમની વકૃત્વકળા એવી વિશિષ્ટ પ્રકારની હતી કે શ્રોતાગણ તેમના સુમધુર ગીતો અને વિચારોના પ્રભાવમાં મંત્રમુગ્ધ બનીને પોતાને ભૂલી જતા હતા.

આવા મહાન સંત-પ્રવર આજે અમારી વચ્ચે સ્થૂલદેહે વિદ્યમાન નથી, પરંતુ તેમના જીવનની સુમધુર કૃતિ આજે પણ તેમના અનુયાયીઓ અને શ્રદ્ધાળુઓના હૃદયમાં જેમની તેમ ખેડેલી છે. તેમના જેવા ગંભીર, નમ્ર, સરળ, શાંત, સહિષ્ણુ, નિર્લિંક, નિષ્પક્ષ, દયાળુ, સેવાશીલ, દૂરદર્શી, વાક્યટુ અને વ્યવહારકુશળ વ્યક્તિત્વનો અભાવ હંમેશા ખટકશે. મને વારંવાર એવો વિચાર આવે છે કે મહારાજશ્રીનું સાન્નિધ્ય મળ્યું તો પણ હું તેમની સેવાનો સંપૂર્ણ લાભ મેળવી ન શક્યો. હવે તો તેમના ગુણગાન કરીને જ મારી શ્રદ્ધા સમર્પિત કરું છું.

જીવનના કુશળ કર્ણધાર

❀ આત્માર્થી શ્રી મોહનજીવિજી મ. સા.

અનુભવનું અમૂલ્ય ધન અનંતના એ માર્ગેથી ત્વરિત ગતિમાન થતું મહાત્માઓને સ્પર્શે છે અને જીવનને કર્મયોગમાં પળોટે છે. કર્મયોગ અને ભક્તિયોગની અનુભવ-મસ્તી જ આત્માને ચેતનવંતી બનાવતી વિશુદ્ધ જ્ઞાનયોગી બનાવે છે. એ જ અનુભવનો કુશળ શિલ્પકાર છે-જીવનનો કુશળ કર્ણધાર છે.

કુશળ શિલ્પકાર જ અણુઘડ પથ્થરને ઘડીને સુસંસ્કૃત બનાવે છે અને તેને પ્રતિમાના સ્વરૂપમાં મૂર્તિમાન કરે છે. તેના ચરણોમાં લાખોના મસ્તક નમે છે. પૂજ્ય ગુરુદેવ શ્રી નાનયદ્રજી મહારાજે સમાજની અગણિત વ્યક્તિઓને સુસંસ્કારી બનાવી, જે સમાજના ચરણે સેવાયજ્ઞ માટે જીવન સમર્પણ કરી રહેલ છે.

તેઓશ્રીનું વિશાળ, શ્રીમંત, શિક્ષિત અને સુસંસ્કારી ભક્તમંડળ, ગુરુભક્તિ અને ગુણધ્રાહકતાના ગુણોથી સંપન્ન હતું. આ તેમના ભક્તોની એક વિશેષતા હતી. બીજાઓમાં વિશાળતા અને ઉદારતાના બદલે સંકુચિતતાનો અનુભવ થાય છે ત્યારે ગુરુદેવના ભક્તમંડળમાં સરળતા, વિશાળતા, ઉદારતા એવં ભક્તિ આદિ સદ્ગુણો તાણાવાણાની માફક તેમના જીવનમાં વણાઈ ગયેલા દેખાય છે.

તેઓશ્રીના સુસંસ્કારી શિષ્યરત્નોમાં શ્રી ચુનીલાલજી મહારાજે ચરમ શ્વાસોચ્છવાસ સુધી ગુરુસેવા કરીને સમાજ સામે ગુરુભક્તિનો આદર્શ મુકેલ છે. સંતરત્ન શ્રી સંતબાલજીને તૈયાર કરીને અણુમોલ ભેટ આપેલ છે. શ્રી સંતબાલજીએ ગુરુભક્તિનો આદર્શ સમાજ સામે રાખીને ગુરુશ્રીના ઋણમાંથી મુક્ત થવા માટે યત્ન સેવેલ છે.

સાધ્વી સમુદાયમાં વિદુષી શ્રી હેમકુંવરબાઈ સાધ્વી, ચંદનબાઈ સાધ્વી, દમયંતીબાઈ સાધ્વી, વિનોદિનીબાઈ સાધ્વી વગેરેના જીવનના ઘડતરમાં પણ પૂજ્યપાદને અમૂલ્ય દાણો હોતો.

વાત્સલ્ય, પ્રેમ, અનુકંપા આદિ માનવતાના ગુણોએ એમના જીવન સામ્રાજ્યનું આધિપત્ય સ્વીકાર્યું હતું. સહૃદયતાનો સ્નેહભર્યો વ્યવહાર અને “આત્મવત્ સર્વ ભૂતેષુ” ની ભાવના હૃદયે પણ સ્મૃતિપટલ પર સાકાર થાય છે.

વિશ્વવાત્સલ્યનો પાઠ શીખવનાર સંત

✽ પ્રવર્તક શ્રી વિનયભૂષિણ મ. સા

वही है धन्य जो जीता सदा परमार्थ के लिए ।

विनयपूर्वक स्मरण कर हम जिँ सत्यार्थ के लिए ॥

સંસારમાં જે બીજાઓ માટે જીવી જાણે છે તેમનું જીવન ધન્ય છે.

અગરબત્તી પોતે બળી બીજાને સુગંધ આપે છે, મીઠુબત્તી પોતે બળી બીજાને પ્રકાશ આપે છે, શેરડી પોતે પીલાઈ બીજાને મીઠો મધુરો રસ આપી તૃપ્ત કરે છે. વૃક્ષ પોતે શરદી-ગરમી-વર્ષા-તાડના-તર્જના આદિ સહન કરી મીઠાં મધુરો-ફળ આપે છે. આ થઈ લૌકિક પદાર્થોની વાત. પરંતુ આવા લૌકિક જગતમાં જીવી અલૌકિક જનનાર વિભૂતિઓ-મનીષિઓ પરમાર્થની સેવના કરતા જગતના પરમ કલ્યાણની સદા અભીષ્ટા સેવે છે.

સૌરાષ્ટ્રનાં એક નાનકડા ગામમાં જન્મ લઈ પોતાના જીવન અને વિચારોના આદોલનો ફેલાવી વિશ્વને વાત્સલ્યનો પાઠ શીખવનાર આપણા પૂજ્યપાદ શ્રી નાનચંદ્રજી મહારાજશ્રી કોણ અપરિચિત હશે ?

તેઓશ્રી આ યુગના અહિંસક; ક્રાંતિકારી-યુગદ્રષ્ટા હતા. તેમણે પોતાના જીવનની એક-એક ક્ષણનો જનકલ્યાણનાં હિત માટે ઉપયોગ કર્યો હતો.

સામાજિક, ધાર્મિક, શૈક્ષણિક, રાષ્ટ્રીય આધ્યાત્મિક આદિ ક્ષેત્રો વિકાસ માટેના પ્રખર પ્રચારક હતા.

સામાજિક ક્ષેત્રોમાં જે કુરિવાજો હતાં, કુરૂઢિઓ ઘર કરી બેઠી હતી, તેના માટે પ્રબળ પુરુષાર્થ તથા પ્રચાર કર્યો હતો. તેવી જ રીતે ધાર્મિક ક્ષેત્રમાં પણ જે અવિવેકમય ક્રિયાકાંડ થતાં હતાં તેમાં પણ સુધારો કરી સત્ય માર્ગની દિશાનો નિર્દેશ કરેલો હતો.

શૈક્ષણિક ક્ષેત્રમાં સ્થાન-સ્થાન પર લાયબ્રેરી, પાઠશાળા, મહિલા-મંડળ, બોર્ડિંગ આદિ સંસ્થાઓની સ્થાપના કરી માટીમાંથી માનવનું ઘડતર કરેલ છે. આજે સૌરાષ્ટ્ર, ગુજરાત, આદિ પ્રાંતોમાં જે બોર્ડિંગો આવે છે તેમાં તેઓશ્રીનો મુખ્ય દાણો છે. સમાજમાં વ્યાપેલી અશિક્ષા અને અજ્ઞાનતાના દિગ્દર્શનથી તેમનું દિલ દ્રવિત થઈ ઊઠતું હતું. સ્ત્રીઓ અને પુરુષોમાં વ્યાવહારિક અને ધાર્મિક જ્ઞાન સિવાય સમાજ જિંદા સ્તરે જઈ શકશે નહીં એમ જણાતાં તેમણે ખૂબ પ્રયત્ન કર્યો. આજે વકીલ, બેરિસ્ટર, ડોક્ટર, પ્રોફેસર, સોલિસિટર આદિ અનેક વિદ્યાર્થીઓ એમની સ્થાપેલી સંસ્થામાંથી શિક્ષણ પ્રાપ્ત કરી જિંદા સ્તર પર પહોંચી સામાજિક સેવા કરી રહ્યા છે.

રાષ્ટ્રીય ક્ષેત્રમાં તેમનો બહુ મોટો દાણો છે. ખાદી, ચરખો, ગોપાલન, અસ્પૃશ્યતા-નિવારણ, તિલક સ્વરાજ્ય કુંડ આમોઘોગ આદિ ક્ષેત્રોમાં સહકાર આપી રાષ્ટ્રની સેવા કરી છે.

આધ્યાત્મિક પ્રાર્થના પ્રવચન દ્વારા જનતાની આધ્યાત્મિક સેવા અને તેમનાં હૃદયુણો-દોષો છોડાવી ધર્મનિષ્ઠ, અધ્યાત્મપ્રેમી વ્યક્તિઓનાં જીવનનું ઘડતર કરેલ છે.

આ સિવાય અનેક માનવતાની સેવાના કાર્યોમાં પોતાનો મોટો દાણો આપેલ છે.

એક વખત મહારાજશ્રી પાસે એક શ્રીમંત કુટુંબ દર્શનાર્થે આવ્યું હતું. તે કુટુંબની મહારાજશ્રી પ્રત્યે અતૂટ શ્રદ્ધા હતી. મહારાજશ્રીનાં સદુપદેશથી તેમણે લાખો રૂપિયા ઉદાર ભાવે સત્કાર્યમાં ખર્ચેલ છે.

શેઠનાં ધર્મપત્ની ધર્મપરાયણ હતાં. તપશ્ચર્યા કરતાં હતાં—એકાંતરે—છઠ્ઠું છઠ્ઠું કરતાં હતાં. શેઠજીએ મહારાજ સાહેબને કહ્યું કે, આપની શ્રાવિકા બહુ તપશ્ચર્યા કરે છે, શરીર અશક્ત થતું બન્યું છે. ત્યારે શેઠજીને મહારાજશ્રીએ કહ્યું કે ભગવાને તપશ્ચર્યાના એ પ્રકાર કહ્યાં છે—આહ્ય—અને આહ્યંતર. તપશ્ચર્યામાં પણ વિવેક રાખવો જરૂરી છે. મહારાજશ્રીએ ફરમાવ્યું કે બેન! શક્તિ પ્રમાણે ભક્તિ કરવી જોઈએ. આ શરીર સંસારસાગર તરવા માટે નૌકા સમાન છે, આમ દરેક ધાર્મિક ક્રિયામાં વિવેક રાખવા માટે તેમને ઉપદેશ હોતો.

સ્વ. શેઠ રસિકલાલ મુંબઈમાં સ્વર્ગવાસી થયાં તે વખતે તેમનાં ધર્મપત્ની શ્રીમતી નંદકુંવરબેને મહારાજશ્રીનાં ઉપદેશને પચાવ્યો હોતો. તે સમયે તેઓ અમદાવાદ જતાં બંધાર મળતાં તુરંત જ મુંબઈ-માટુંગા આવ્યાં. આંખમાં એક પણ આંસુ ન લાવ્યાં. તેમની સ્મશાનયાત્રા જ્યારે વિદાય થઈ ત્યારે બહાર આવી જય-જીનેન્દ્ર કહી વિદાય આપી હતી.

સ્વ. રસિકલાલના નાના ભાઈએ તેમનાં પૂજ્ય ભાભીજીને કહ્યું કે “પૂજ્ય ભાભીજી! આખા જીવનમાં એક પણ આંસુ મોટા ભાઈના પાછળ પાડવું નહીં. આ પ્રભાવ પૂ. મહારાજ સાહેબનાં ઉપદેશનો છે. તેમણે રેડેલા સંસ્કારનું આ ફળ છે.

સૌરાષ્ટ્રમાં દુષ્કાળ પડ્યો ત્યારે શેઠ અમુલબ અમીચંદ કે જેઓ મહારાજશ્રીના અનન્ય અસીમ શ્રદ્ધાળુ ભક્ત હતા. તેમણે પોતાના અંગત શ્રી ચંદુભાઈને સૌરાષ્ટ્રમાં દુષ્કાળપીડિત પ્રાણીઓની સેવા માટે મોકલ્યા હતા અને ત્યાંના ભયંકર દુષ્કાળમાં શક્ય તેટલી દુષ્કાળપીડિત પ્રાણીઓની સેવા કરી. તેઓ માનતા કે આવી સેવા કરવાનો પ્રસંગ નહીં મળે. ‘નાણું મળશે પણ ટાણું નહીં મળે.’ આમ મહારાજશ્રીના ઉપદેશને જીવનમાં ઉતારી પોતાના જીવનને ધન્ય તથા કૃતાર્થ માનતા હતા.

મહતો મહીયાન

❀ ઉપાધ્યાય શ્રી અમરમુનિ મહારાજ

પરમાનન્દમૂર્તિ શ્રદ્ધેય મુનિ શ્રી નાનચન્દ્રજી મહારાજકા નામ લેતે હી મેરી સ્મૃતિ પ્રથમ જૂહત્સાધુ સમ્મેલન અજમેરકે ચિર અતીતમે વિચરણુ કરને લગતી હૈ. વિરાટ સાધુ ઔર સાધ્વીસંઘ ઉપસ્થિત હૈ. હુબરો હબર શ્રાવક શ્રાવિકાએ સુદ્ધપ્રાન્તોસે સાધુદર્શનકી એક હૃદયસ્પર્શી મધુર ભાવના લિએ આયે હુએ હૈ. અન્તરંગ સભામે, વિલિન્ન સંપ્રદાયોમે બિખરે હુએ શ્રમણોકો એકબદ્ધ કરને કી સુદ્ધિશામે વિચારચર્યાએ ચલ રહી હૈ. અંધકારકી કાલી રગની છંટ રહી હૈ, લગતા હૈ સમાજકે સુન્દર ભવિષ્યકા સુપ્રભાત હોનેવાલા હૈ. ઉત્સાહકે ક્ષીરસાગરકી તરંગે માનોં તટકો ઢૂ-ઢૂકર હર્ષનાદ કર રહી હૈ. ખાસ કર હમ તરુણ સાધુઓકા અન્તર્મન તો ઈતના હર્ષવિભોર થા કિ વહ કુછ કા કુછ હુઆ જા રહા થા.

નવ ચેતનાકે મધુ સ્રોત

અધિકતર નયે સાધુ અન્તરંગ સભાકે પ્રતિનિધિ નહીં થે. મેં ભી ઉનમેં એક થા. પ્રતિનિધિસભાકી દષ્ટિસે હુમારી ઉપસ્થિતિ અસ્તિત્વહીન થી. ન હુમેં અન્દરકે કોઈ વિચાર મિલતે થે ઔર ન હુમારે વિચાર હી અન્દર પહુંચ પાતે થે. એક તરહ લોહ પદેકે પીછે બાહર શૂન્યમેં ખડે થે. બડે-બડે પહવીધર મહામહિમ સન્તોકો ઈતના કહાં અવકાશ કિ હમ ઉનતક પહુંચ સકેં, મન ખોલકર બાત કર સકેં. અતઃ તત્કાલીન ઉપાધ્યાય શ્રી આત્મારામજી આદિ દો ચાર હી મહાન્ એસે થે, જિનકે શ્રી ચરણોમેં ઝેડકર યથાવકાશ કુછ વિચાર-ચર્યા કર લિયા કરતે થે. શ્રદ્ધેય શ્રી નાનચન્દ્રજી મહારાજ ઉન્હીં દો ચાર મહત્તમોમેં એક એસે મહત્તમ થે કિ ઉનકા પવિત્ર સાન્નિધ્ય હમ કુછ તરુણોકે લિએ નવચેતના એવં પ્રેરણાકા એક મુક્ત મધુસ્રોત બન ગયા થા.

વહ સહજ નિષ્કપટ આત્મીયતા

શ્રદ્ધેય મુનિશ્રી ગુજરાતી. પ્રાન્ત લિન્ન, ભાષા લિન્ન, સંપ્રદાય લિન્ન, ફલતઃ આચારપદ્ધતિ લિન્ન. કિન્તુ ઈતની સારી લિન્નતાઓમેં વહ વિલક્ષણુ અલિન્નતા કિ કુછ પૂછો નહીં. ઈતની સરલ સહજ, અલિન્ન આત્મીયતા કિ લગતા

था कि वे गुरु है और सभ सतीर्थ है, शिष्य है, अन्तेवासी है. आज भी उस आत्मीयताकी मधुरस्मृति आती है, तो मनका कण कण मादक आनन्दसे लर लर जाता है.

रात्रिका समय है. प्रतिकमणु हो चुका है. और हम उन्हें आगेकी ओर धकी दूर तक घेरे बैठे है. कभी हम उन्हें कोई लजन-गीत सुनाते है और कभी वे हमें सुनाते है. अवस्था ठलती दुर्घ है, पर कंठ धतना मधुर एवं मादक कि हम सभका हृदय उछलने लगता था, उत्तरगित हो जाता था. कोई मानशुमान नहीं, लुतना आहो उतना सुनो, जरासा यों ही निवेदन करते ही. वे महान् थे अवश्य, किन्तु आजकी धंधर उधर दिखनेवाली आकमक महत्ताके दुर्वल लारसे आकान्त नहीं थे. उस समय अराअरके समवयस्क साथी जैसे लगते थे. पुलकर दुसते थे, पुलकर दुसाते थे. मैं अपनी कहुं, मुझ पर तो अपार कृपा. विचार चर्चाके पीच कीतनी ही आर नाम लेते और पुलकर कहुते, -'कहो, कवि, कीक है न?' मैं डेरा तुकड. उस युगमें भी कविके नामसे प्रचारित था. मैं समज नहीं पा रहा हुं, कि ऐसा क्यों था? पर था ऐसा कुछ अवश्य. और तो और, जैन गगनके प्रदीप्त मध्याह्न सूर्य आचार्यश्री जवाहरलालण महाराज भी मुझ नगण्यके सन्नेह कविके नामसे सम्बोधित करते और मेरी तत्कालीन कविताओं अपने प्रवचनमें सुनाते जे आज भी जवाहर किरणवलिधोंमें यत्र तत्र मुद्रित है. यह मैं धन हो आर महान देवतात्माओंकी महत्ता ही मानता हूँ, और क्या?

मधुरवर्षा-प्रवक्ता

श्रद्धेय स्वामीलुकी वक्तृत्वकला तो धतनी दिव्य एवं मोडक कि जे अक आर सुनले, वह सडसा मंत्रमुग्ध हो लये, उनका अपना हो लये. गंलीर से गंलीर विषयके भी धतने सरल सुबोध रूपमें उपस्थित करते कि मस्तिष्ककी टेढी मेढी तंग गलियोंमें न अटककर सीधा हृदयकी अतल गहराईमें पहुँच जाता. पीच पीचमें विषय विश्लेषणके साथ सक्षिप्त कथाओं होती, चुटकुले होते और होते प्रसंगोचित मधुरातिमधुर लजनगीत! अस, रंग जम जाता और सभ तर्क अक अनिर्वचनीय-सा सन्नाटा छा जाता. अजमेरमें जडां कहीं भी उनके प्रवचन होते, मुझे अवश्य साथ लेकर लते! हम होनेकी धन सडयात्राओंमें अक ऐसा अविभक्त आनन्द था, जिसका अंतवारा हम उचित मात्रामें कर नहीं पाते थे, करना आहुते भी नहीं थे!

श्रद्धेय मुनिश्रीलुका वि. सं. १९९० का यह यातुर्मास मेरे वन्दनीय गुरुदेव पूज्यश्री पृथ्वीचन्द्रण महाराजके परामर्शसे हमारे पुरातन साम्प्रदायिक क्षेत्र आगरामें हुआ था! आगराकी जनता उनके प्रवचनोंसे धतनी अधिक प्रभावित दुर्घ थी कि आज भी वह पुरातन स्मृति जन-मनमें तैर रही है! राधास्वामी सम्प्रदायके सुप्रसिद्ध केन्द्र हयालआग आगरामें, सद्गुरु आनन्दस्वरूपणके आग्रह पर प्रवचन करनेवाले सर्वप्रथम जैन मुनि आप ही थे! जैन परम्पराके मुनियोंके लिये उस युगमें हयालआग जैसे धर्मकेन्द्रोंमें प्रवचन करना, अपनेमें अक असाधारण धटना थी. धिस परसे स्पष्ट ही निर्धारित हो जाता है कि श्रद्धेय मुनिश्रीलु कितने उच्च कोटिके असाधारण एवं प्रभावक प्रवक्ता थे!

विचारकान्तिके सूत्रधार

सम्प्रदायोंकी परम्परागत मान्यताओं जनलुवन में धतनी रुठ हो जाती है कि अच्छे से अच्छे साडसी व्यक्तित्व भी उनके विरोधमें हो ओल भी नहीं कहु सकते! अडे-अडे मनीषी भी लोकापवादके उरसे आंण अंद किन्ने उन अर्थहीन मान्यताओंका समर्थन करते रहते है, उन्हें ही जनलाषामें 'लकीरके इकीर' कहु जाता है! ये लकीरके इकीर जडे यशके प्रलोभनमें इंसकर सम्प्रदायोंकी निर्लव एवं निष्प्राण मान्यताओंके अन्धकारके दूर करनेके अन्वय उसे और अधिक सधन बना देते है. प्रतिष्ठा पिशाचीकी मोडमाया ही ऐसी है. परन्तु मुनिश्रीलु मुकतलावसे उकत अर्थहीन मान्यताओंका विंाध करते थे! उनके अन्तर्भनमें न कोई ऐसा लय था और न प्रलोभन! उनके श्रीमुणसे जण विचारकान्तिके स्वर मुअरित होते तो हम सभ तरुणलिङ्ग सडसा आश्चर्यचकित हो उठते कि वृद्धत्वकी ओर अग्रसर होते धिस तनमें कितना तरुण तेजस्वी मन निवास करता है! जे भी आत, वह सभ साह. कोई लाग नहीं, लपेट नहीं, कोई छिपाव नहीं, कोई दुराव नहीं! जैसे अन्धर वैसे आडर, और जैसे आडर वैसे अन्धर. जण मैंने उनकी अंअधसे सौराध्री दृतगामी

विहारयात्राके संधर्षमें कुछ सुना तो मुझे केई आश्चर्य नहीं हुआ! मैं जनता था, उनकी कथनी और करनीमें अन्तर कैसे कुछ था ही नहीं! यही तो वह साधुता है, जिसकी श्रमणु लगवान् महावीरने अपने साधुओंसे कभी अपेक्षा की थी. कदा था—'धर्मो सुधर्मस्य चिकुर्षः.' धर्म शुध्ध अर्थात् निर्मल एव' निष्कपट हृदयमें ही निवास करता है. दाश, आज भी वे होते तो नवयैतनाके साथ समाजके नवनिर्माण हेतु किये जानेवाले हमारे प्रयत्नोंको कितना अधिक जल मिलता!

निर्मल प्रेमका तरंगित सागर

श्रद्धेय आदर्श सन्त निर्मल एव' निश्चल प्रेमके विशाल सागर ही थे एक शफ्दमें. मैं कहां और वे कहां? वे कृष्ण और मैं सुहामा. क्या मेल था हम दोनोंमें उन दिनों फिर भी स्नेहकी रसधारा चिरकाल तक जलती रही उनकी ओर से. ऐक्यार जण आगम संपादनके लिये मुझे वडिया गुजरातमें ले जानेके लिये अजिल भारतीय स्थानकवासी जैन इंद्र-सुधरी ओर से चर्चा चली और ऐतदर्थ प्रार्थना करनेके लिये जम्भईसे समाजके प्रमुख सम्बन्धोका शिष्ट मंडल आगरा आया, तो जम्भईसे महाराजश्रीका तुरत पत्र मिला कि स्वागत है आपका. कैसे भी हो, धंधर मुजसे मिलनेका ध्यान रणिये. 'यह है वह प्रेम, यह है वह मैत्री, जिसके सम्बन्धमें सुप्रसिद्ध लोकनीतिकार आचार्य लतुंहरिने थीर अतीतमें कही कदा था—

दिनस्य पूर्वार्ध-परार्ध-सिन्ना, छायेव मैत्री जल सम्बन्धानाम्।

महाराजश्री साधारणु कायके दर्पणु नहीं थे कि सामने जडे है तो प्रतिजिम्भ है, सजकुछ है और जरा हर डटे नहीं कि एक क्षणमें सज गायज. तू कौन और मैं कौन? कैसे कि आज हम हेण रहे है. प्रथम अजमेर सम्मेलनका ही तो कितना पुराना मिलन था. वह भी अल्पसमयका. किन्तु वे लूले नहीं थे मुज जैसेका. स्मृतिमें सुरक्षित रणे हुये थे वे मुझे भी. कितना सवेदनशील स्वच्छ हृदय था उनका. वह स्नेहधारा आज भी प्रवाहित है उनके प्रिय शिष्य चित्तमुनि तथा संतपालजमें. मेरे मित्र है ये गुरुजन्धु. और धंस मैत्रीके माध्यम थे महाराजश्री. क्या मैं लूलंगा उनको और उनके प्रिय शिष्य एव' शिष्याओंको?

स्वास्थ्य ठीक नहीं है. हृदयरोगका रोगी हूं. दुर्जलता कात्री है. मेरे स्नेहीजनोंके लिये चिन्ताका विषय है यह. चिकित्सक और स्नेही तन-मन दोनोंके लिये पूर्ण विश्रामका आग्रह रणते है. फिर भी मैं छित्तासप्रसिद्ध वैलार-गिरि (राजगृह, गिहार) की छायामें इपायित होनेवाले वीरायतनमें जे कभी लगवान महावीर, गणधर गौतम, आर्य सुधर्मा, आर्य जम्भू, आर्या चन्दना आदिके पुनीत अरण्यकमलोंसे पावन लूमि रही है; शान्त मनसे जैका हुआ आनन्दके क्षणोंमें ये पंडितयां लिज रडा हूं क्यों है ऐसा? श्रद्धेय महाराजश्रीका वह किंव प्रेम ही है, जे नकारकी स्थितिमें भी मुज से सडर्ष लिणाये ज रडा है. जैसे विराट उदार येता सन्तोका दर्शन किसी लाज्यशास्त्री को ही मिलता है. और वह मुझे सर्वतोलावेन मिला था. साहर वन्दन, शतशत वन्दन है, हे मेरे वन्दनीय देव!

उदितशं नानयद्रं महाराज : एक भधुर संस्मरणु

अध्यात्मयोगी राजस्थानकेसरी पुण्डरमुनिज म.

मने मारा जवनमां अनेक महापुरुषोना संपर्कमां आववानो, तेमनी साथे रहेवानो, तेमना जवनने सन्निकट रहीने जेवानो अवसर मज्यो छे. ते महापुरुषोनी डारमाणामां एक महापुरुष, उदितशं, स्नेहसौजन्यभूर्ति प्रसिद्धवक्ता श्री नानयद्रं महाराज पणु डता. तेमना दर्शनोना सौलाज्य सर्वप्रथम मने प्यावरमां मज्यो डतो.

संगडननी सुरीवी भधुर स्वरलहेरियो जणुजणी रही डती. राजस्थानना आ रंगीला नगरमां, गौरवशाणी गुजरातनी पुण्यभूमिथी पधारैला पोताना प्यारा महेमाननुं स्वागत करतां अमारुं हृदय जज-जज उजणी रह्युं डतुं. तेज्यो पणु राजस्थानी मुनियोना स्नेह सौजन्यपूर्णु सडव्यवहारने जेधने आनंदमज्ज जनी गया डता.

ખ્યાવરથી અમે બૃહુન્સાધુસમ્મેલનમાં સમ્મિલિત થવા માટે અજરામરપુરી-અજમેર પહોંચ્યા. ખ્યાવરમાં જે સ્નેહનું ખીજ વાવ્યું હતું તે અજમેરમાં અંકુરિત થઈ ખૂબ અભિવૃદ્ધિને પામ્યું. મેં અત્યંત સન્નિકટતાથી તે તેજસ્વી નક્ષત્રને જોયો હતો, જેના જીવનના કણ-કણમાં, મનના અણુ-અણુમાં કાન્તિની ચિનગારી ઝળી રહી હતી. જેઓ સમાજની દયનીય સ્થિતિ જોઈને ચિન્તિત હતા. સમાજમાં વ્યાપેલી વિષમતાને નષ્ટ કરી સમતા પેદા કરવા ઇચ્છતા હતા. સંપ્રદાય-વાદને સ્થાને શુદ્ધ જૈનત્વનો પ્રચાર કરવા ઇચ્છતા હતા. તે વખતે તેમની પ્રત્યેક કવિતામાં અથવા સંગીતમાં આજ સ્વર મુખરિત થઈ રહ્યો હતો અને પોતાના જોશીલા તેજસ્વી પ્રવચનોમાં આજ વાત ઉપર ભાર મુકતા હતા કે શુદ્ધ જૈનત્વ અને સ્થાનકવાસી ધર્મનો પ્રચાર કરવા માટે આપણે એક થવું છે, નેક બનવું છે. તેઓશ્રી મારા સદ્ગુરુવર્યા પરમબ્રધેય શ્રી તારાચંદ્રજી મ. ની સેવામાં પધારતા અને તેમની સાથે સામાજિક-સંગઠનની ચર્ચા કરતા રહેતા હતા.

વિ. સં. ૧૯૬૩ માં પૂ. ગુરુદેવશ્રીની સાથે રાજસ્થાનથી વિહાર કરી મુંબઈ પહોંચ્યો તે વખતે તેઓશ્રી કાંઠાવાડીના સ્થાનકમાં ખિરાજમાન હતા. તેમની સાથે આત્માર્થી શ્રી મોહનકૃષ્ણ મ. અને મધુરવકતા વિનયકૃષ્ણ મ. પણ ખિરાજ રહ્યા હતા. કાંઠાવાડીની સન્નિકટમાં જ આર્યસમાજ તરફથી એક વિરાટ સભાનું આયોજન થયું હતું. તેના અધ્યક્ષપદે શ્રી કવિજીને નિયુક્ત કર્યા હતા. હજારોની જનમેદનીમાં તેઓશ્રીએ ‘આર્ય’ શબ્દ ઉપર જૈન, બૌદ્ધ અને વૈદિક દૃષ્ટિએ જે વિશ્લેષણ કર્યું હતું તે ભારે અદ્ભુત હતું અને તે તેમના ગંભીર પાંડિત્યનું પરિચાયક હતું. તેમના પ્રવચનની સૌથી મહત્ત્વપૂર્ણ વિશેષતા મેં એ જોઈ કે ગંભીરથી પણ ગંભીર વિષયને પણ રૂપકના માધ્યમથી તેઓ એવી રીતે પ્રસ્તુત કરતા હતા કે શ્રોતાઓનો મંત્રમુગ્ધ બની જતા હતા. શ્રોતાઓને પ્રવચનના પ્રવાહમાં સાથે લઈ ચાલવું તે તેમની મોટી વિશેષતા હતી.

મુંબઈમાં લાંબા વખત સુધી સાથે રહેવાનો અવસર મળ્યો અને ખૂબ જ નજીકમાં રહી તેમને પારખવાનો પણ અવસર મળ્યો. સંસ્કૃત સાહિત્યમાં કહેવત છે કે ‘હૃસ્થ ભૂધરા રમ્યાઃ’ હૃસ્થી ડુંગર રળિયામણાં લાગે છે પરંતુ પાસે પહોંચતા તે ઉબડ-ખાખડ, જાંચા નીચા દેખાય છે, પરંતુ મહાપુરુષો તેના અપવાદ હોય છે. મને અનુભવ થયો કે કવિ નાનચંદ્રજી મહારાજ હૃસ્થી જ નહિ પરંતુ નજીકથી વધારે રળિયામણાં અને સુંદર લાગતાં હતાં. તેમનો સ્વભાવ મળતાવડો હતો. તેમના જીવનની એક મહત્ત્વપૂર્ણ વિશેષતા એ હતી કે તેઓ પોતાનાથી જે મોટા હતા તેમનો વિનય કરતા હતા અને નાનાની સાથે પ્રેમથી વ્યવહાર કરતા હતા. તેમનું સ્પષ્ટ મનતવ્ય હતું કે પ્રેમ જીવનની એવી કળા છે, માધુર્ય છે, એવું સંબલ છે અને વિનય એવું દુર્લભ કવચ છે કે જેને કોઈ પણ તોડી શકતું નથી.

સને ૧૯૪૬ માં ફરી તેમના દર્શનોનો સુઅવસર સૌરાષ્ટ્રના સાયલા ગામમાં મળ્યો. તે વખતે તેરાપંથી સમાજનો પ્રચાર સૌરાષ્ટ્રમાં જોરથી વધી રહ્યો હતો. સ્થાનકવાસી સમાજ શબ્દબળમાં ફસાઈ રહ્યો હતો. સૌરાષ્ટ્રની જનતા ચિન્તિત હતી. દયા-દાન પ્રચારક સંઘના અધિકારીઓને કવિશ્રીએ પૂ. ગુરુદેવશ્રીની સેવામાં મુંબઈ મોકલ્યા. ગુરુદેવશ્રી ઘાટકોપરનું શાનદાર ચાતુર્માસ પૂર્ણ કરી સૌરાષ્ટ્ર પધાર્યા. તેઓશ્રીની પ્રબલ પ્રેરણાથી ગુરુદેવશ્રીનું સૌરાષ્ટ્રમાં ભવ્ય સ્વાગત થયું. વૃદ્ધાવસ્થાને કારણે તેઓશ્રી તે વખતે સાયલા સ્થિત હતા. તેઓશ્રીના અત્યાગ્રહથી ગુરુદેવશ્રી સાયલા પધાર્યા અને ૪-૫ દિવસ ત્યાં શેકાયા. તે વખતે તેમની સાથે અનેક શાસ્ત્રીય વિષયો ઉપર ગંભીર ચર્ચાઓ કરવાનો અવસર મળ્યો. મને અનુભવ થયો કે તેઓ માત્ર પ્રખર વક્તા જ નથી. પરંતુ શાસ્ત્રોના ગંભીર રહસ્યોના જ્ઞાતા પણ છે. ખ્વેતાંબર આગમોની સાથે દિગંબર ગ્રન્થ સમયસાર, નિયમસાર, પંચાસ્તિકાય, પટખંડાગમ વગેરેના પણ જાણકાર છે. નિશ્ચય અને વ્યવહારના, દત્સર્ગ અને અપવાદના મર્મને પણ સમજે છે.

તેઓશ્રી આગમોના જ્ઞાતા, વક્તા અને કવિ હોવા છતાં પણ સાચા જિજ્ઞાસુ હતા. તેઓશ્રીએ મારી તેમજ મારા પૂ. ગુરુદેવશ્રી પાસે તેરાપંથી માન્યતાઓના સંબંધમાં અનેક જિજ્ઞાસાઓ પ્રસ્તુત કરી અને તે ગુરુગંભીર રહસ્યોને જાણીને અત્યંત આહલાહિત થયા અને કહ્યું-સારું થયું કે આપ સૌરાષ્ટ્રમાં પધાર્યા. હવે અમે આપના નેતૃત્વમાં શાસ્ત્રાર્થ માટે તેમનો મુકાબલો કરશું.

કવિવર્યા નાનચંદ્રજી મ. નું જીવન અનેક સદ્ગુણોનું આગાર હતું. તેઓશ્રી જ્ઞાની હતા, ધ્યાની હતા અને

સમાજસુધારક પણ હતા. તેમના વિરાટ વ્યક્તિત્વને અભિવ્યક્ત કરનારો ઝૂંહાકાર શતાબ્દીગ્રંથ પ્રકાશિત થાય તેવી મારી હાર્દિક ઈચ્છા હતી અને મેં મારી હાર્દિક ભાવના કવિશ્રીજીની સુશિષ્યા પરમવિદુષી મહાસતી દમયંતીબાઈને કે જેઓ મને ખોરીવલી-મુંબઈમાં મળ્યાં ત્યારે વ્યક્ત કરી. મહાસતીજીએ કહ્યું-જે ગ્રંથના સંપાદન-લેખનની જવાબદારી આપના સુશિષ્ય દેવેન્દ્રમુનિજી સ્વીકારે તો આ કાર્ય સરળતાથી ધર્મ શકે. મારી આજ્ઞાથી દેવેન્દ્રમુનિએ ગ્રંથના એક અધ્યાયનું લેખન અને સંપાદનની જવાબદારી સ્વીકારી અને અતિ શીઘ્ર મારી ભાવનાએ મૂર્ત સ્વરૂપ ધારણ કર્યું તેનો મને હર્ષ છે. સાથેસાથ આ જન-જનના મનમાં કવિશ્રી પ્રત્યે કેટલી અગાધ શ્રદ્ધા છે તેનો પણ આ ગ્રંથ પુનીત પ્રતીક છે.

કવિશ્રીના સુયોગ્ય શિષ્ય પં. મુનિશ્રી ચુનીલાલજી મ. તથા સ્નેહમૂર્તિ સંતબાલજીની સાથે પણ મારો ઘણો જ સ્નેહપૂર્ણ સંબંધવહાર રહ્યો છે. કવિશ્રીજીના અને તેમના શિષ્યોના અનેક સુમધુર સંસ્મરણો આજે પણ સ્મૃતિપટ પર ચમકી રહ્યાં છે અને સદા ચમકતા રહેશે.

કવિવર્ય નાનચંદ્રજી મહારાજ : મારી દષ્ટિમાં

❀ શ્રી દેવેન્દ્રમુનિ શાસ્ત્રી, સાહિત્યરત્ન

સન ૧૯૪૮ માં ઘાટકોપર (મુંબઈ) નું ભવ્ય ચાતુર્માસ પૂર્ણ કરી પરમ શ્રદ્ધેય મહાસ્થવિર શ્રી તારાચંદ્રજી મહારાજ તથા અધ્યાત્મયોગી સદ્ગુરુવર્ય શ્રી પુષ્કર મુનિજી મ. ની સાથે અમે સૌરાષ્ટ્ર પહોંચ્યા. સૌરાષ્ટ્ર ત્યાગ, બલિદાન, સાહિત્ય, સંસ્કૃતિ, સંગીત અને કળાનું પ્રમુખ કેન્દ્ર રહ્યું છે અને લકિત તથા શકિતનું અદ્ભુત સમન્વય સ્થળ પણ. સૌરાષ્ટ્રની સોનેરી પાવન પુણ્યધરામાં પ્રવેશ કરતાં જ અર્હત અરિષ્ટનેમિ, કર્મયોગી શ્રીકૃષ્ણ, અધ્યાત્મપ્રેમી શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર, રાષ્ટ્રપિતા મહાત્મા ગાંધી આદિ અનેક મહાપુરુષોની સહેજે સ્મૃતિ ઉપસી આવી. તેમના તેજસ્વી વ્યક્તિત્વ અને કૃતિત્વના સુમધુર પ્રસંગો સ્મૃતિપટ ઉપર સુવર્ણાક્ષરોની જેમ ચમકવા લાગ્યા. જે સાધનાસ્ત તપોનિષ્ઠ ઉદાત્ત મનીષિઓએ પોતાના પવિત્ર ચારિત્ર વડે અને તપથી પાવન અનેલી વાણી વડે જન-જનના માનસમાં ત્યાગ વૈરાગ્યની દિવ્યજ્યોતિ પ્રગટાવી, રાષ્ટ્રીયતાની ભાવના ઉત્પન્ન કરી લલા, તેમને કોણ ભુલાવી શકે તેમ છે? તેમની જીવનગાથા અને વિચારો માત્ર ઈતિહાસના પાનાં-એમાં જ લખાયા નથી પરંતુ જન-જનના જીવનમાં પણ કોતરાર્થ ગયા છે. આજ કારણે આજે પણ ત્યાંના લોકોના જીવનમાં અહિંસા, અધ્યાત્મ અને રાષ્ટ્રીય ભાવનાની ત્રિવેણીધારા કલકલ નિનાદ કરતી વહી રહી છે. એ જ ગૌરવમયી પરંપરાના એક બાજવલ્યસાન રત્ન કવિ નાનચંદ્રજી મહારાજ હતા.

કવિસમ્રાટ નાનચંદ્રજી મહારાજના સંબંધમાં મુંબઈ તથા સૌરાષ્ટ્રમાં મેં ઘણું સાંભળ્યું હતું. તેથી તેમના દર્શન તથા ચરણસ્પર્શ માટે મન ઉત્સુક હતું કે ક્યારે દર્શન થશે. તેઓશ્રી તે વખતે પોતાની જન્મભૂમિ સાયલામાં બિરાજી રહ્યા હતા. તેમની શારીરિક સ્થિતિ એવી નહોતી કે તેઓશ્રી લાંબો વિહાર કરી શકે. તેથી તેઓશ્રીએ શ્રદ્ધેય સદ્ગુરુવર્યને નિમંત્રણ પાઠવ્યું કે આપશ્રી સાયલા પધારો તો મને દર્શનોનો સૌભાગ્ય મળે. તેઓશ્રીના સ્નેહસભર આગ્રહને માન આપી પૂજ્ય ગુરુવર્ય પોતાની શિષ્યમંડળી સાથે સાયલા પધાર્યા. તેઓશ્રીના સુશિષ્ય સેવામૂર્તિ પં. મુનિશ્રી ચુનીલાલજી મહારાજ અમારું ભાવણીનું સ્વાગત કરવા ઘણે દૂર સુધી આવ્યા. તેમ જ તેઓ પણ પધાર્યા. આ હકીકત તેમના વિનીત સ્વભાવનું પુનીત પ્રતીક હતું. મને અનુભવ થયો કે તેઓશ્રી ખરેખર વિનમ્રતાની સાક્ષાત્ મૂર્તિ હતા. વિનય સંતજીવનનું અહુમ્મૂલ્ય આભૂષણ છે. જે સંતને અહંકારનો કાળો નાગ ડસે છે તે સંત અસંત બની બાય છે. કારણ કે અહંકાર અને સાધુતામાં સાક્ષાત્ વેર છે-પ્રકાશ અને અંધકારની જેમ. શ્રમણ ભગવાન મહાવીરે ધર્મનું મૂળ વિનય કહ્યું છે- ‘ધમ્મસ્સ વિણ્ણો મૂલં.’ સંતની પરિભાષા કરતાં નાનકે પણ લખ્યું છે- ‘નાનક નન્હે હો રહો, જેસે નન્હી દૂખ.’ કવિ નાનચંદ્રજી મ. નાનામાં નાની વ્યક્તિ સાથે પણ વિનમ્રતાપૂર્વક વ્યવહાર કરતા હતા જેની કોઈ કલ્પના પણ કરી શકે નહિ. આ તેમના જીવનનો મહાન સદ્ગુણ હતો.

મેં તેમના વ્યક્તિત્વને જોયું તો સૂર્યની જેમ ચમકતું ભવ્ય લલાટ, રૂપેરી ચળકતી શિર ઉપરની વિરલ કેશરાશિ,

સર્ચલાઈટની જેમ પ્રકાશ વેરતા નેત્રયુગલ, દીર્ઘ નાસિકા, મંદ-મંદ મુસ્કરાતું ચંદ્રમા જેવું સૌમ્ય વદન, ભીમ જેવું કઠાવર અને કસાયેલું શરીર, અંગદની જેમ અલિષ્ઠ ભુબ્જો, ગજરાજની જેમ મસ્તગતિ. આ તેમના દિવ્યત્વનું આહરી રૂપ કે જેને લોકો કવિવર્ય નાનચંદ્રજી મ. ના નામથી ઓળખતા અને ઓલાવતા હતા. તેમનું લોકપ્રિય ઉપનામ 'સન્ત-શિષ્ય' હતું. પ્રથમ દર્શને જ મારી હૃદયની વીણાના તાર અણખણી ઊઠ્યા કે શ્રદ્ધેય ! મુનિપ્રવર ! હૃર ખેઠાં-ખેઠાં મેં આપનું પવિત્ર નામ તો સાંભળ્યું હતું, પરંતુ જે જે સાંભળેલું તેના ઉપર નેત્રો વિશ્વાસ કરતા નહોતા. કારણ કે તેમણે (નેત્રોએ) તેઓશ્રીના દર્શન કર્યા નહોતા. આજે તમારા દર્શન કરતાં મને પરમ આહલાદ થયો કે જેવું મેં સાંભળ્યું હતું તેથી પણ વધારે રમણીય સ્વરૂપમાં આપને મેં નિહાળ્યા છે. આજે આપશ્રીના દર્શન કરી મેં શ્રીત અને નેત્રના દીર્ઘકાલીન વિવાદને મિટાવી દીધો છે.

દૂરેકપિ શ્રુત્વા લવટીય કીર્તિ
કર્ણો તૂપ્તો ન ચ ચક્ષુષી મે ।
તયોર્વિવાદં પરિહૃતું કામઃ
સમાગતોઽહં તવ દર્શનાય ॥

હું અધિકારપૂર્વક કહી શકું છું કે મેં મારા જીવનમાં અનેક મહાપુરુષોના, સન્તોના દર્શન કર્યા છે તેમાંના કવિ નાનચંદ્રજી મ. પણ એક છે. તેમના દર્શન કરી મારું હૃદય શ્રદ્ધાથી નમી પડ્યું. તેમને જોઈ મને એવો અનુભવ થયો કે કોઈ મહાન ઋષિના દર્શન કરી રહ્યો છું કે જેનામાં સિદ્ધસેન દિવાકર જેવી તેજસ્વિતા છે, કવિકાલસર્વજ્ઞ હેમચન્દ્ર જેવી પ્રતિભા છે, યાકિની મહત્તરાસુતુ હરિલદ્રની સમન્વયતા છે, ઉપાધ્યાય યશોવિજયજીની તાર્કિકતા છે અને સંત કવિ આનન્દધનની ફકકડતાનું અદ્ભુત સમિશ્રણ થયેલું છે, જે ચુંબકની જેમ બધાને આકર્ષિત કરી લે છે.

જે કોઈ કવિ નાનચંદ્રજી મ. ના નિકટ સંપર્કમાં આવ્યા તેઓ આ સત્ય તથ્યથી પરિચિત છે કે નાનચંદ્રજી મ. નું જીવન હિમાલય જેવું ઉન્નત, સાગર જેવું ગંભીર, ચન્દ્ર જેવું સૌમ્ય, સિંહ જેવું નિર્ભીક, સાકર જેવું મધુર અને અગરબત્તી જેવું સુગંધિત હતું. તેમની મનની ગરિમા, વાણીની મીઠાશ અને કાર્યની મહિમાએ જન-જનના માનસને વિશુદ્ધ બનાવ્યું હતું. તેમનું મન નિર્મળ હતું, હૃદય સરળ હતું, બુદ્ધિ પ્રખર હતી અને વ્યવહાર મધુર હતો. ભક્તે પરિચિત હોય કે અપરિચિત હોય, પોતાના હોય કે પરાયા હોય તે બધાથી પ્રેમ કરતા હતા. પ્રેમ તેમના જીવનનો મૂળ મંત્ર હતો. મારા જેવા અકિંચન વ્યક્તિ ઉપર પણ તેમનો અપાર સ્નેહ હતો. રનેહનો અખટ ખબનો મેળવી હું પોતાની ભતને ધન્યભાગી અનુભવવા લાગ્યો અને આજે પણ હું મને ભાગ્યશાળી માનું છું કે તેઓશ્રીના સ્મૃતિગ્રંથના સમ્પાદન અને લેખનનો મને સુઅવસર પ્રાપ્ત થયો.

કવિશ્રી સંસ્કૃત અને પ્રાકૃતભાષાના પંડિત હતા. આગમોના જ્ઞાતા હતા, દર્શનશાસ્ત્રના આગમોના જ્ઞાતા હતા, દર્શનશાસ્ત્રના બાણકાર હતા છતાં પણ તેમનામાં કદી પણ જ્ઞાનનો અહંકાર જોયો નથી. તેઓશ્રી વાર્તા-લાપ અને પ્રવચનમાં શુદ્ધ કાર્ણ્યાવાહી-ગુજરાતી ભાષાનો પ્રયોગ કરતા હતા. તેઓ નાનીશી વાતને પણ એવી ચિત્તા-કર્ષક ઢંગથી કહેતા હતા કે સાંભળનાર મંત્રમુગ્ધ બની જતો. પ્રવચનશૈલી સાદી અને સરળ હોવાની સાથે મધુર હતી. ગંભીરમાં ગંભીર વિષયને સરળથી સરળ બનાવી પ્રસ્તુત કરતા હતા. પ્રવચનોમાં સુભાષિતોના પ્રાધાન્યની સાથે ઓપકથા-ઓની પ્રચુરતા રહેતી જેથી ઓધવિષય શ્રોતાઓના હૃદયમાં એવો ઊતરી જતો કે જિંદગી સુધી ભૂલતા નહિ. વક્તા માટે આ આવશ્યક છે કે તેના જ્ઞાન અને અનુભવનો આયામ ખૂબ વિસ્તૃત હોવો જોઈએ. વિશાળ અધ્યયન, ચિન્તન-મનન અને અનુભવનો પરિપાક વાણીને તેજસ્વી અને સ્થાયી બનાવે છે. અધ્યયન અને ચિન્તન વિનાનું ભાષણ માત્ર ભષણ (બકવું જ) છે.

કવિ નાનચંદ્રજી મ. ઘણા વિનોદપ્રિય હતા. રોતી અને ઉદાસ સૂરત તેમને પસંદ ન હતી. તેઓ કહેતા કે ખીલેલું ફૂલ જ સારું લાગે છે, કરમાયેલું નહિ. તમે હસશો તો સંસાર તમારી સાથે હસશે, પરંતુ તમે રોશો તો તમારી સાથે કોઈ રોશે નહિ. કવિશ્રીના કાન મોટા હતા તેથી મેં કહ્યું - આપના કાન તો ઘણા મોટા છે. તેમણે તત્ક્ષણ હસતાં કહ્યું - કાન તો મારા જરૂર મોટા છે પરંતુ હું ગધેડો નથી.

શ્રી નાનચંદ્રજી મ. સફળ કવિ હતા. તેમણે કોઈ મહાકાવ્યની રચના કરી હોય એવું મારા ખ્યાલમાં નથી, પરંતુ તેમણે વિવિધ વિષયો ઉપર જુદી-જુદી રાગ-રાગણીઓમાં મહાકવિ સૂરદાસની જેમ લગ્નનો અવશ્ય બનાવ્યા હતા. આજે જરૂર છે તેમના સંપૂર્ણ કવિતા સાહિત્યની અન્ય ગુજરાતી ભાષાના કવિઓ સાથે તેમજ ઈતર ભાષાના કવિઓ સાથે તુલના કરવાની, જેથી તેમના કવિત્વનું યથાર્થ મૂલ્યાંકન થઈ શકે. જેન શ્રમણ હોવાને લીધે તેમની કવિતામાં શાન્તરસની પ્રધાનતા છે. અનુપ્રાસ, યમક આદિ અલંકારોની છટા પણ યત્ર-તત્ર દર્શનીય છે.

કવિ નાનચંદ્રજી મ. સ્વભાવથી દયાળુ હતા. તેઓ દયાના દેવતા હતા. કોઈ પણ જાતના ભેદભાવ વગર દરેક પર દયા કરવી તે તેમનો સ્વભાવ હતો. તેમનું હૃદય નવનીતથી પણ વિલક્ષણ હતું. નવનીત સ્વતાપથી દ્રવિત થાય છે. પરંતુ તેઓ સ્વતાપથી નહિ, પરતાપથી દ્રવિત થતા હતા. જેને લીધે તેમની સાધુતા જ્યોતિર્મય બની હતી. માનવતાના તે ગૌરીશંકરનું માનવું હતું કે દયા સાધનાનું નવનીત છે, કરુણાની નિર્માળ ધારાથી જ સાધનાની ભૂમિ ફળદ્રુપ બને છે. દયા નદીના તીરે જ સહગુણોના કલ્પવૃક્ષ ફળે છે, ફૂલે છે, તેથી તેમણે એવી અનેક સંસ્થાઓ સ્થાપિત કરી કે જેથી અનેક ગરીબ પરિવારોનું પોષણ થાય અને તેઓ પોતાનું જીવન સુખપૂર્વક ચલાવી શકે.

કવિવર્ય નાનચંદ્રજી મ. સાથે ધર્મ, દર્શન, સાહિત્ય, સંસ્કૃતિ, સંગીત, કાવ્ય, અધ્યાત્મ, યોગ વિગેરે અનેક વિષયો ઉપર મારી ચર્ચાઓ થઈ જેથી મને એવો અનુભવ થયો કે તેઓશ્રીનું અધ્યયન ગંભીર છે. તેઓશ્રી પ્રત્યેક પ્રશ્નના જિંઠાણ સુધી પહોંચી ચિન્તન કરતા હતા. વાર્તાલાપના પ્રસંગમાં મેં જિજ્ઞાસા પ્રસ્તુત કરી કે સંક્ષેપમાં અનેકાન્તવાદ શું છે? તેઓએ સમાધાન પ્રસ્તુત કરતાં કહ્યું-અનેકાન્તવાદ સમતાનું દર્શન છે, સત્યની અન્વેષણા છે; જેમાં વિવાદ નથી સમન્વય છે. વસ્તુમાં અનન્ત ધર્મો છે. તે અનન્ત ધર્મોનું અપેક્ષાદષ્ટિથી કથન કરવું તે અનેકાન્તવાદ છે. અનેકાન્તદષ્ટિ એવી સંજ્ઞાની છે કે જેના સ્પર્શમાત્રથી મિથ્યાદર્શન પણ સત્યદર્શન બની જાય છે.

મેં પૂછ્યું-ધ્યાન શું છે? તેમણે કહ્યું-ધ્યાન એ ચિત્તની નિર્વિકલ્પ અવસ્થા છે જેમાં કોઈ પણ વિષયમાં મન હોતું નથી, મન અંતરાલિમુખ બની વિકલ્પ રહિત બની જાય છે. ધ્યાન એક એવી અલૌકિક મસ્તી છે કે જે પ્રાપ્ત કર્યા પછી 'પર'નો બોધ રહેતો નથી. સાધનામાં સૌથી મોટી મુશ્કેલી છે મનની અચળતા, તેને જ સર્વપ્રથમ દૂર કરવાની હોય છે. તેથી શ્રીમદ્ રાજચંદ્રે પણ કહ્યું છે—

‘બીજી સમજણ પછી કહીશ ન્યારે ચિત્ત તમારું સ્થિર થશે.’ વસ્તુતઃ ધ્યાન શબ્દોનો વિષય નથી. તે શબ્દાતીત અનુભૂતિ છે. ધ્યાનને ધ્યાનથી જ જાણી શકાય છે.

કવિ નાનચંદ્રજી મહારાજનું જીવન ગુણોનો ભંડાર હતું. મારી દષ્ટિએ તેમનામાં ત્રણ મુખ્ય ગુણો હતા. પહેલો ગુણ-તેઓ ભારે સાહસિક હતા. તેમને કોઈનો પણ ભય ન હતો. જેને તેઓ ઠીક માનતા તે કાર્ય કરવામાં કિચિત્ માત્ર પણ સંકોચ કરતા ન હતા. બીજો ગુણ-તેઓ જવાબદાર વ્યક્તિ હતા. કોઈનો પણ વિશ્વાસઘાત કરતા નહોતા. ભલે બાળક હોય, વૃદ્ધ હોય; જે કહી દીધું તે કરીને બતાવતા. ત્રીજો ગુણ હતો-તેઓ ભારે પરિશ્રમી હતા.

કવિ નાનચંદ્રજી મ. શું હતા તેને વ્યક્ત કરવા માટે મારી પાસે કોઈ શબ્દ નથી, કોઈ ઉપમા નથી. તેઓ પોતાના ઢંગના અનૂહા હતા, અદ્ભુત, અનુપમ અને અસાધારણ હતા. હું તેમના શ્રીચરણોમાં ભાવભીની શ્રદ્ધાંજલિ સમર્પિત કરું છું. તેમનું ઉજ્જવળ જીવન મને સતત પ્રેરણા આપતું રહે અને હું મારા કર્તાવ્ય પથ પર નિરન્તર આગળ વધતો રહું એ જ મંગળકામના.

સ્વ. કવિવર્ય પૂજ્યશ્રી નાનચંદ્રજી મહારાજના મધુર સંસ્મરણો

જી પં. મુનિશ્રી નેમિચંદ્રજી મ.

સ્વ. કવિવર્ય પૂ. શ્રી નાનચંદ્રજી મહારાજ સ્વ-પર કલ્યાણની સાધનાના પક્ષપાતી શ્રમણશ્રેષ્ઠ હતા. સમાજમાં પ્રચલિત દુરુદિઓ અને દુપ્રથાઓને કારણે થનારી આત્મહત્યાઓ, અન્યાય, અત્યાચાર વિ. ના પૂર જોઈને તેમનો આત્મા

કકળી ઊઠતો હતો. સમાજમાં પ્રચલિત અનિષ્ટો પ્રત્યે તેઓ આંખો મીંચી ચુપચાપ, એકાન્ત અને અજગાં રહી બેસી રહેવું તેમજ શુષ્કજ્ઞાની-આત્માર્થી (સ્વાર્થી) બનવાની વાત તેમને જરા પણ પસંદ ન હતી. આ કારણે જ તેઓ એક બાજુ જેમ આત્મસાધના પ્રત્યે સબગ-બગૃત હતા તેમ બીજી બાજુ તેઓ સમાજકલ્યાણ માટે સમાજમાં પ્રચલિત અનિષ્ટો અને ખૂરાઈઓ દૂર કરવા માટે તનતોડ પ્રયત્ન કરતા હતા.

સન ૧૯૫૬ માં અમદાવાદ જિલ્લાનતર્ગત 'શિયાલ'માં સર્વપ્રથમ તેમનો મને સાક્ષાત્કાર થયો હતો. તે વખતે મારી સાથે મારા મોટા ગુરુભાઈ પૂ. મુનિશ્રી ડુંગરસિંહજી મ. હતા. તે વખતે અમે પૂજ્યશ્રી સંતબાલજી મહારાજની પ્રેરણાથી ભાલનલકાંઠા પ્રદેશમાં પ્રચલિત ધર્મદષ્ટિએ સમાજરચનાનો પ્રયોગ બાણવા-બેવા અને સાધુમર્યાદામાં રહી તેવો પ્રયોગ કરવા વિષે પૂ. મહારાજશ્રી સાથે ચર્ચા-વિચારણા કરવા માટે આવ્યા હતા. પૂ. નાનચંદ્રજી મહારાજ જિજ્ઞાસુદષ્ટિથી અમને બોધ રહ્યા હતા. તેમના મનમાં એવું મંથન થઈ રહ્યું હતું કે આ બંને મુનિ રાજસ્થાનથી ચાલીને ગુજરાતમાં ખાસ આ પ્રયોગ બાણવાની દષ્ટિથી આવ્યા છે તેથી કંઈને કંઈ વિશિષ્ટ આકર્ષણ જરૂર હશે તેથી તેમણે અમોને આ મતલબનું પૂછ્યું-“મુનિયો! આ પ્રયોગને બાણીને તમને સન્તોષ અને સમાધાન થયું કે નહિ? તમને આ પ્રયોગ સાધુજીવનની સાથે સંગત માલૂમ પડ્યો કે નહિ? રાજસ્થાનમાં તમને પોતાના સાધુજીવનને અનુરૂપ કોઈ આવો પ્રયોગ ન દેખાયો?”

અમે ઉત્તરમાં નમ્ર નિવેદન કર્યું કે, ‘આમ તો અમે સ્વામી સત્યલકતજીનું સાહિત્ય વાંચ્યું છે અને તેમની સાથે વિચાર-વિનિમય પણ કર્યો હતો જ. તેવી જ રીતે સંત વિનોબાજી દ્વારા સંચાલિત સર્વોદય સમાજનું સાહિત્ય અને તેમના લોકસેવકોની સાથે વિચારોની આપલે પણ કરી છે, પરંતુ તેનાથી અમારી આત્મસંતુષ્ટિ થઈ નહિ. અમને જેવા પ્રકારનું સમાધાન બેઠતું હતું તેવું સમાધાન મળ્યું નહિ. તેમજ રાજસ્થાન, મધ્યપ્રદેશ વગેરે સ્થાનોમાં વિચારશીલ જૈન મુનિઓની પ્રેરણાથી કેટલીય જગ્યાએ ચાલી રહેલા કાર્યોને પણ બાણવા - બેવા પરંતુ તે બધા કાર્યો એક સીમિત ડાયરામાં અને સંકીર્ણ ક્ષેત્રમાં ચાલી રહ્યા છે. તેથી અમારો મનસ્તોષ પૂર્ણતયા થઈ ન શક્યો. તેથી જ અમે આ પ્રયોગને બાણ્યો અને બેવો અને આ સંબંધમાં પ્રયોગમાં સંલગ્ન કાર્યકર્તાઓ તેમજ પ્રયોગપ્રેરક મુનિશ્રીજી સાથે વિચારવિનિમય કર્યા પછી અમારું સમાધાન સારી રીતે થઈ ગયું છે. હવે તો પ્રયોગ શરૂ કર્યા પછી જ કંઈ નવી મુશ્કેલી ઊભી થશે તો તે સંબંધમાં અમે પૂ. મુનિશ્રી સંતબાલજી મહારાજ પાસેથી માર્ગદર્શન મેળવશું.”

તેમણે પૂછ્યું -“આ પ્રયોગની આધ્યાત્મિક પૃષ્ઠભૂમિ શું છે?” અમે કહ્યું - “અમે જેમ સમન્યા છીએ કે સાધુને છકાય (પ્રાણિમાત્ર) ના માતા - પિતા, પિયર અને આત્મીય કહ્યાં છે. તેથી ‘વિશ્વવાત્સલ્ય’ સાધુજીવનનું ધ્યેય હોય છે. આ ધ્યેયને અમે અમારા એક શરીરથી પ્રાપ્ત કરી શકતા નથી તેથી તેને પ્રાપ્ત કરવા માટે વ્યક્તિ, સમાજ અને સમષ્ટિના રૂપમાં વર્ગીકરણ કરીને ધર્મમય સમાજરચનાના આ પ્રયોગના માધ્યમથી જ પ્રયત્ન કરવો બેઠ્યો. જે સાધુ એકાન્ત અને માનવસમાજથી અલગ થઈને રહે તો તે, તે ધ્યેયને પ્રાપ્ત કરી શકતો નથી. સાધક ન્યારે વિશ્વના સમસ્ત આત્માઓની સાથે અભિન્નતા સ્થાપિત કરવા જશે ત્યારે વિશ્વના આત્માઓની સાથે વિશ્વવાત્સલ્ય ધ્યેયને અનુકૂળ અનુબંધ પણ બેડવો પડશે. આ માટે નીતિમય ધર્મલક્ષી જનસંગઠન, ધર્મનિષ્ઠ અધ્યાત્મલક્ષી જનસેવક સંગઠન અને અધ્યાત્મનિષ્ઠ વિશ્વવાત્સલ્યલક્ષી ક્રાન્તિપ્રિય સંત-સંકલન દ્વારા સમાજ અને સમષ્ટિ સુધી પહોંચી શકાય છે.” આ વાત ઉપર તેમણે પોતાની સહમતિ પ્રગટ કરી.

ત્યારપછી પણ શિયાલ નિવાસ દરમિયાન અમારી ચર્ચાઓ થતી રહી. પૂજ્યશ્રી નાનચંદ્રજી મહારાજે આ હકીકત બાણીને અત્યંત પ્રસન્નતા વ્યક્ત કરી.

મેં બેયું કે તેઓ જે વાતને સારી રીતે સમજી લેતા તેને અભિવ્યક્ત કરવામાં તેઓ જરા પણ સકોચ કરતા નહોતા. અમદાવાદ ચાતુર્માસ કરવા માટે જતી વખતે તેઓ થોડાએક દિવસ સાબરમતી તટ ઉપર સ્થિત બાણુભાઈ ચિનાઈના બંગલે રહેલા, તે વખતે અમે બંને મુનિઓ પણ ત્યાં તેમના દર્શનાર્થે ગયેલા. તેમના રાત્રિપ્રાર્થના-પ્રવચનમાં સર્વધર્મસંસ્થાપકોનું સ્મરણ તથા સર્વધર્મસમન્વયનું કાવ્ય સાંભળી અમે આશ્ચર્યચકિત થઈ ગયા. તેમની સલામાં જૈન, વૈષ્ણવ વગેરે બધા શ્રોતાઓ આવતા હતા.

એક દિવસ વાતચીત દરમ્યાન અમે અમોએ ઊઠાવેલા નવા કદમના વિષયમાં પૂછ્યું ત્યારે તેમણે કહ્યું—“સંતબાલનું કામ સારું છે. પરંતુ આને શાસ્ત્રીય દૃષ્ટિએ પરખી વ્યવહારિક રૂપમાં પ્રસ્તુત કરવું જોઈએ જેથી જૈનસમાજ અને જૈન-સાધુઓની સમજમાં આવી શકે, ત્યારે જ હું આના ઉપર કહી શકું.” યદ્યપિ તેમણે કેટલીય વાર આ વિચારધારા અને કાર્યપદ્ધતિની પ્રશંસા કરી હતી. પરંતુ તેમની આંખો અને સરળ-સરસ ભાષામાં વ્યવસ્થિતરૂપથી પ્રસ્કુરિત થયેલ જોવા ઈચ્છતી હતી. તે વર્ષે અમારું ચાતુર્માસ પણ સાબરમતી-રામનગરમાં હતું તેથી મેં આ કામનું ખીડું ઝડપ્યું. તે માટે પૂ. મુનિશ્રી સંતબાલજી મ. નું તમામ ઉપલબ્ધ પ્રકાશિત-અપ્રકાશિત સાહિત્ય શાન્તિનગર નિવાસી લક્ષ્મીચંદલાઈ સંઘવી પાસેથી લીધું અને તેનું ઘોડન અને મંથન કરવા લાગ્યો. ચાતુર્માસમાં પ્રયત્ન કરીને મેં તમામ સામગ્રી છ ભાગોમાં વિભાજિત કરી. વ્યક્તિગત ક્ષેત્ર, સામાજિક, આર્થિક, ધાર્મિક, નૈતિક અને આધ્યાત્મિક અને પુસ્તકનું નામ આપ્યું—‘સાધુતાનું જીવનદર્શન’.

પુસ્તકનું આઘોપાન્ત અવલોકન કરી લીધા પછી હું નગરશેઠના વંડે સૌરાષ્ટ્ર સ્થા. જૈન ઉપાશ્રયમાં બિરાજિત પૂ. કવિવર્ય શ્રી નાનચંદ્રજી મહારાજની સેવામાં પહોંચ્યો અને તેમને પ્રાર્થના કરી—“પૂજ્યવર! મેં આપના નિર્દેશને ધ્યાનમાં રાખી પૂ. મુનિશ્રી સંતબાલજી મહારાજની વિચારધારા અને કાર્યપદ્ધતિનું વ્યવસ્થિત રૂપથી સંકલન-સંપાદન ‘સાધુતાનું જીવનદર્શન’ના રૂપમાં કર્યું છે. આપ અને સંપૂર્ણ અવલોકન કરી આના વિષયમાં ‘આશીર્વાચન’ લખવાની કૃપા કરો.”

તેમણે પુસ્તકની પાંડુલિપી જોઈને કહ્યું, ‘અચ્છ, અને મૂકી જાઓ, “હું આનું અવલોકન કરીશ.”

હું એક મહિના પછી ફરી તેમની સેવામાં પહોંચ્યો. તેમણે મને જોતાં જ હસતાં મુખે કહ્યું—“સંતબાલના પુસ્તકર્તાના રૂપમાં તમે ઘણું જ સુંદર સંકલન કર્યું છે. આને હવે પ્રકાશિત કરાવી નાખો.

મેં કહ્યું—“આપની કૃપાથી આ બધું થયું છે. હવે આપશ્રી જ આને પ્રકાશિત કરાવવાની કૃપા કરો. તેઓશ્રીએ ફરમાવ્યું—“તમે ઘણું જ પરિશ્રમ કરી આ ગ્રંથ તૈયાર કર્યો છે. આટલું વ્યવસ્થિત સંકલન થવાથી કોઈને પણ વિચારધારા અને કાર્યપદ્ધતિ સમજવામાં હવે અડચણ નહિ આવે. સંતબાલની પ્રેરણાથી ‘મહાવીર સાહિત્ય પ્રકાશન મન્દિર’ નામની સંસ્થા ચાલી રહી છે. તેની મારફત જ આને છપાવવું ઠીક રહેશે. તેમણે લક્ષ્મીચંદલાઈને તે પુસ્તકના પ્રકાશન માટે કહ્યું અને તે પુસ્તક પ્રેસમાં છાપવા અપાયું. પુસ્તકનો અડધો ભાગ છપાયો હતો ત્યારે પૂ. મહારાજશ્રી સૌરાષ્ટ્ર પહોંચી ગયા હતા. મેં ફરી તેમની સેવામાં આશીર્વાચન લખી મોકલવા પત્ર દ્વારા પ્રાર્થના કરી. પૂ. મહારાજશ્રીએ કૃપા કરીને પોતાનું આશીર્વાચનરૂપ સક્ષિપ્ત મન્તવ્ય લખી મોકલાવ્યું, અને તેને પુસ્તકના પ્રારંભમાં પ્રકાશિત કરવામાં આવ્યું.

ત્યાર પછી તો અમે રાજસ્થાન વિહાર કરી ગયા હતા, પરંતુ તેમની સાથે અવારનવાર પત્રવ્યવહાર થતો રહેતો. તેઓ પોતાના પત્રોમાં હંમેશા તેમના આશીર્વાદ મોકલાવતા રહેતા હતા.

મારા સાણંદ ચાતુર્માસ (૧૯૬૦) માં મને પૂ. સંતબાલજી મ. તરફથી સમાચાર મળ્યા કે આવતા વર્ષે મુંબઈમાં ચાતુર્માસિક સાધુ-સાધ્વી શિબિરનો વિચાર ચાલી રહ્યો છે. તેથી તમારે પહેલાં અમદાવાદ તથા મુંબઈ વિ. માં વિરાજિત સાધુ-સાધ્વીઓને શિબિરના વિચારો સમજાવવાના છે તેમ જ જે સાધુ-સાધ્વી ઢૂર-સુઢૂર વિચરી રહ્યા છે તેમને પણ પત્રવ્યવહાર દ્વારા સાહિત્ય વગેરે મોકલી તેમની સમ્મતિ મંગાવી લેવાની છે. આ સંદર્ભમાં મેં પૂ. કવિવર્ય શ્રી નાનચંદ્રજી મ. પાસેથી પણ તેમની સમ્મતિ મગાવી. યદ્યપિ તેમની સમ્મતિ ઘણા વિલમ્બે આવી પરંતુ તે હાર્દિક આશીર્વાદથી અનુપ્રાણિત હતી.

તેઓશ્રીના વ્યવહારથી મને લાગ્યું કે તેઓ ઉદાર વિચારોના મનસ્વી સાધુરત્ન હતા. પૂ. સંતબાલજી મ. ની સાથે કોઈ વિષયમાં મતભેદ હોવા છતાં પણ તેઓ સાચા દિલથી તેમને આહુતા હતા. તેમણે પોતાના સુશિષ્ય પૂ. સંતબાલ-જીને ક્યારેક પણ પોતાના હૃદયથી અલગ કર્યા નહોતા.

હું તેમના પુણ્ય દિવસ પર તેમના પ્રત્યે હાર્દિક શ્રદ્ધાંજલિ અભિવ્યક્ત કરું છું.

વિદ્યાર્થીજીવનમાં સાધુદર્શન

❀ શ્રી માનવ મુનિ, ઇન્દોર

પૂ. ગુરુદેવ શ્રી નાનચંદ્રજી મહારાજ જન્મશતાબ્દી મહોત્સવ સંવત ૨૦૩૩ માં મનાવવાનો નિશ્ચય કર્યો તેમજ સ્મૃતિગ્રંથ પણ પ્રકાશિત કરવાનો નિર્ણય કર્યો છે તે સ્વાગતયોગ્ય છે. સાધુવાદ - ધન્યવાદ.

સ્વ. પૂ. ગુરુદેવશ્રી નાનચંદ્રજી મહારાજના દર્શન મને વિદ્યાર્થીજીવનમાં થયા હતા. હજી ન્યારે સ્વરાજ્ય પ્રાપ્ત થયું ન હતું તે વખતે બ્રિટિશ શાસનકાળમાં ભગવાન મહાવીરના મૂળભૂત સિદ્ધાંતોને દઢતાપૂર્વક રાજનૈતિક અને આધ્યાત્મિક પદ્ધતિનો સમન્વય કરીને માનવસેવાનો વ્યાપક વિચાર જન જનના માનસમાં પાઠવિહાર કરીને પહોંચાડયો હતો. તેમજ આદિવાસી ક્ષેત્રોમાં તો એક કાન્તિકારી વિચાર દ્વારા લોકોને હિંસાની પ્રવૃત્તિથી અહિંસા તરફ વાળ્યા હતા. આ તેમની સાધના અને ત્યાગનો પરમ પ્રભાવ છે. તેમના વચનો આજે પણ મારા હૃદયમાં કેતરાર્ધ ગયા છે. તેમણે પ્રવચનમાં કહેલું કે 'માણસ સત્ય જીવન જીવવા ઈચ્છતો હોય અને પ્રભુને મળવા ઈચ્છતો હોય તો કેઈ પણ પ્રાણી પ્રત્યે ઘૃણા ન કરે અને તેમની સાથે પ્રેમથી રહેવાનું શીખે. સાધનાશક્તિ સેવા કરનારની સુદઢ હોવી જોઈએ. ત્યાગમય જીવન હશે તો જ સેવા કરી શકશે.'

સ્વ. ગુરુદેવે એક મહાન સંતનું નિર્માણ કર્યું. આધ્યાત્મિક સાધના તથા મહાવીરના સિદ્ધાંતોને જીવનમાં સાક્ષાત્ કરનાર કાન્તિકારી ગુરુના શિષ્ય પણ કાન્તિકારી જ હોય છે તેઓ સમાજની ચિન્તા કરતા નથી. સમાજના માન - અપમાનની દરકાર કરતા નથી, પરંતુ પોતાના પુરુષાર્થ - આત્મસાધના પર વિશ્વાસ રાખીને તેઓ સમભાવે દષ્ટા બની રહે છે, એવા મુનિશ્રી સંતબાલજી તેઓશ્રીના શિષ્ય છે. આ શિષ્યદાન ભારતના સન્તોમાં સમન્વયકારી અહિંસાના સિદ્ધાંતોની સાથે સાધુ-મર્યાદાનું દઢતાપૂર્વક પાલન કરનાર તથા ગુરુનું નામ સૂર્યસમાન તેજસ્વી બનાવનાર સંત છે. જેમણે રાષ્ટ્રની નાડ યોગબી ગામડાંઓને આધાર માની ગુરુદેવની જે ભાવના હતી તેને સાકારરૂપ આપવા માટે ધર્મમય સમાજરચના માટે કટિબદ્ધ છે. ધન્ય સૌરાષ્ટ્ર ધરણી અને ધન્ય એ પવિત્ર ભૂમિ.

સાયલા ગામની પવિત્રભૂમિ ધન્ય છે. જે આજે તીર્થસ્થાન બની ગયું છે, પરિવાર ધન્ય છે જેમણે આવા આધ્યાત્મિક સંત દેશને આપ્યા. આજે નશ્વરદેહરૂપે તેઓ આપણી વચ્ચે નથી, પરંતુ તેમની આધ્યાત્મિક સાધનાશક્તિથી માનવકલ્યાણની ભાવનાનો જે વિચાર દેશ અને દુનિયાને આપ્યો છે, તે ચિરંજીવ બની રહેશે. તેથી ગુરુદેવ આજે પણ આપણને પ્રેરણા આપી રહ્યા છે. સૌરાષ્ટ્રની ધરતી સદા પુણ્યવંતી અને ભાગ્યશાળી રહી છે કે જેણે શ્રીમદ રાજચંદ્ર, મહાત્મા ગાંધી અને ગુરુદેવ જેવા મહાપુરુષો આપ્યા.

પૂ. ગુરુદેવના જન્મશતાબ્દી મહોત્સવ ઉપર તેમને હૃદયથી વિનમ્રભાવે વંદનપૂર્વક શ્રદ્ધાંજલિ સમર્પિત કરું છું. જન્મશતાબ્દી વર્ષમાં પૂજ્ય ગુરુદેવના વિચારોનું સાહિત્ય, પ્રચારકો દ્વારા જન-જન સુધી પહોંચાડવામાં આવે એવી મારી નમ્ર વિનંતી છે, કારણ કે પૂજ્ય ગુરુદેવ જૈન સમાજના જ નહીં પરંતુ માનવમાત્રના હતા. સર્વ પ્રતિ તેમના હૃદયમાં ભાવના અને સ્થાન હતું.

કવિવર્ય શ્રી નાનચંદ્રજી મહારાજ આપણા સંઘની શોભા

❀ લે. મુનિ શ્રી ડુંગરશી સ્વામી

કવિવર્ય નાનચંદ્રજી મહારાજ સાહેબ, લીંબડી સંપ્રદાયના મુગ્ધ સમાન હતા. પ્રસિદ્ધ વક્તા પૂ. નાગજીસ્વામી, ભારતભૂષણ શતાવધાની પં. શ્રી સ્તનચંદ્રજી સ્વામી અને કવિવર્ય નાનચંદ્રજીસ્વામી આ ત્રિપુટી ન્યારે પ્રવચન સમયે પાટ પર બિરાજતી ત્યારે સત્યમ્, શિવમ્, સુન્દરમ્ના પ્રતીકસમ શોભી ઊઠતી. કવિવર્ય નાનચંદ્રજી મહારાજ અને મારા તારક

ગુરુદેવ ભારતભૂષણ શતાવધાની પૂ. રત્નચંદ્રજી મહારાજ જાણે સગાં સહોદર ભાઈઓ હોય તેટલા નિકટ, તેટલી બંને વચ્ચે આત્મીયતા હતી. તેઓ બંને સંપ્રદાયના અનેક કાર્યોમાં પરસ્પર સલાહ લેતા.

વર્તમાનમાં શ્રી ચિત્તમુનિ (ચુનીલાલજી મ.) હજી તેમની પાટપરંપરા સાચવી રહ્યાં છે. શ્રી સંતબાલજી (સૌભાગ્યચંદ્રજી મહારાજ) જેન સાહિત્યની અપૂર્વ સેવા કરી છે અને આજે પણ માતા જેવું વાતસલ્ય ધરાવનાર પોતાના ગુરુને તેઓ પ્રત્યેક ક્ષણે સંભારે છે.

તેઓશ્રીએ સૌરાષ્ટ્ર, કર્ણ, ગુજરાત, મુંબઈ અને ઉત્તર ભારતમાં કેઠ આગ્રા સુધી વિહાર કર્યો હતો. એમના તરફ જેન અને જેનેતર બધા લોકો ભેદભાવ વિના ભકિત રાખતા હતા. તેઓ શાસ્ત્રના મહાન પંડિત હતા. તેઓ ક્યારેક પોતાની ભૂલ ઘઈ ગઈ હોય તો પણ કબૂલ કરે એવા સરળ અને નમ્ર સ્વભાવી હતા.

શ્રી સંઘમાં કલહ હોય કે ખટપટ હોય તો તેને દૂર કરવાની કુનેહ તેમનામાં અપૂર્વ હતી. જ્યારે તે વખતના સાંપ્રદાયક કટ્ટરતાથી તેરાપથી સમુદાયે સૌરાષ્ટ્રમાં સ્થાનકવાસી સંપ્રદાય પર આક્રમણ કરવા પ્રયત્ન કર્યો હતો ત્યારે કવિવર્ય શ્રી નાનચંદ્રજી મહારાજે સૌને જાગૃત કરી દીધાં હતાં.

રાષ્ટ્રપિતા મહાત્મા ગાંધી સાથે એમને ગાઠ પરિચય હતો. ગાંધીજીના અનેક અનુયાયિઓ તેમની મુક્તકંઠે પ્રશંસા કરતા.

હાલ વર્તમાનમાં જ્યારે સાધુસંસ્થાને અનેક પ્રકારે પ્રતિષ્ઠાને હાનિ કરે તેવાં આક્રમણોનો સામનો કરવો પડે છે, શિથિલાચાર વિરોધી શ્રાવકસલાઓ ભરવામાં આવે છે, નાની-તાની બાબતોમાં સમાજમાં મતભેદો ઊભા થાય છે ત્યારે કવિવર્યશ્રી નાનચંદ્રજી મહારાજ જેવા મધુરભાષી સ્થવિરની ખોટ આપણને ખૂબ જ જણાય છે.

બોરીવલીમાં ડા. અગિયાર લાખને ખર્ચે બંધાયેલ જ્ઞાનનગર કવિવર્યશ્રી નાનચંદ્રજી મહારાજની સ્મૃતિમાં બંધાયેલ છે. તેમાં હોસ્પિટલ પણ આવે છે. તેમના ભકતો આજે પણ તેમના સ્મરણથી ગદગદિત થાય છે. કવિવર્યશ્રી નાનચંદ્રજી મહારાજની શિષ્યાઓનો સમુદાય આજે પણ શ્રમણસંઘની શોભામાં વધારો કરે છે.

કવિવર્યશ્રીની સ્મૃતિમાં તેમના વતન સાયલામાં તેમના ભકતોએ રૂપિયા ત્રણ લાખના ખર્ચે પ્રાથમિક સ્કૂલ બંધાયેલ છે, જેમાં આજે પણ સેંકડોની સંખ્યામાં આસપાસના ગામોના બાળકો શિક્ષણ મેળવી રહ્યાં છે.

જે કોઈ તેમના પરિચયમાં આવતું તેમના પર તેઓ કાયમી પ્રભાવ પાડી દેતા હતાં.

માનવસેવા અને સંઘસેવા એ તેમના જીવનના મુખ્ય મંત્રો હતા, છતાં યે તેઓ આત્મધ્યાનમાં સદાય તદ્દલીન રહેતા. સામાન્ય દોષો દૂર કરવાના ઉપદેશની સાથે સાથે તેઓ હૃદયે શ્રોતાવર્ગને આત્મકલ્યાણનો-સ્વસ્વરૂપની પ્રાપ્તિનો ઉપદેશ આપતા હતા. ‘પ્રાર્થના મંદિર’ અને ખીજી અનેક પુસ્તિકાઓ રૂપે પ્રગટ થયેલી ભજનાવલીઓ હજીએ આપણને તેઓશ્રીની પ્રભુભકિત અને કાવ્યશક્તિનો સુંદર પરિચય આપે છે. ‘માનવતાનું મીઠું જગત’ જેવા અનેક પુસ્તકોમાં તેમણે પોતાની કલ્પનાનું જગત વાચકવર્ગ સમક્ષ ખડુંકરી દીધું છે. કવિવર્યશ્રી નાનચંદ્રજી મહારાજ આપણા સંઘના રત્ન અને શોભારૂપ હતા. એમની ગેરહાજરી આપણને અનેક પ્રસંગે વિરહવ્યથારૂપ બની પુનિત સ્મરણ કરાવે તેમાં જરાયે આશ્ચર્ય નથી.

સાયલા સંતની ચરણસેવા

જી શ્રી હીરામુનિ ‘હિમકર’ મારવાડી

પરમશ્રદ્ધેય સંત ભગવન્ત શ્રી નાનચંદ્રજી મ. સા. ની સ્મૃતિ અમર બની ગઈ. મારા પૂ. ગુરુદેવ સ્વ. શ્રી તારાચંદ્રજી મ., શ્રી પુષ્કરમુનિજી મ. ઠા. ૯ મુંબઈથી વિહાર કરી કાઠિયાવાડમાં સાયલા ગામે પધાર્યા હતા. વિ. સં. ૨૦૦૫ની વાત છે. સાયલાના સર્વ સંતો એક સાથે બિરાજમાન હતા. આહાર-પાણી-વ્યાખ્યાન બધું સાથે જ. તેઓ ખરેખર વાણીના સ્વામી-વક્તા અને કાઠિયાવાડના સાચા અને યથાર્થ વાચસ્પતિ સંત હતા તો પણ તેમને ઉપાધિઓની ભૂખ નહોતી.

તે મહામુનિને આત્મજ્ઞાનની ભૂખ હતી. ‘હૃદિએ નો પમાયએ’ સાધનાજીવનમાં પ્રારંભથી જ આ મંત્રની સાધના

કરી 'સંતશિષ્ય' પોતાનો વિકાસ કરતા ગયા. તેમાં પ્રમાદ આશ્રવને આવવા ન દીધો. નમ્રતા, સરળતાના ગુણોએ તેમને અમર બનાવી દીધા. સાધુજીવનની આ જ સંપદા માનવામાં આવી છે. આત્મજ્ઞાન વિના બધી વિડંબના છે. અધ્યાત્મ કવિ શ્રીમદ્ રાજચંદ્રે ઠીક જ કહ્યું છે.

આત્મજ્ઞાન ત્યાં મુનિપણું તે સાચા ગુરુ હોય,
બાકી કુળગુરુ કલ્પના, આત્મર્થી નહિ જોય.

શ્રી નાનચંદ્રજી મ. લીંબડી સંપ્રદાયના માનવંતા અધ્યાત્મયોગી મુનિ થઈ ગયા. તેમના જ ચરણોમાં મારી આ શ્રદ્ધાંજલિરૂપ પુષ્પમાળા અર્પણ છે.

સાક્ષાત્ માનવતાના જ્યોતિર્ધર

કચ્છ આઠકોટી સંપ્રદાયના પંડિતરત્ન આચાર્ય
પૂ. રત્નચંદ્રજી મહારાજ સાહેબ

અયં નિજઃ પશ્યે વેત્તિ ગયુના લઘુ ચેતસામ્ ।
ઉદાર ચરિતાનાં તુ વસુધૈવ કુટુમ્બકમ્ ॥

મહાપુરુષો ઉદાર ચારિત્ર અને વિશાળ હૃદયવાળા હોય છે. તેમને મન આ મારું આ બીજાનું એવા ભેદભાવ હોતા નથી. એવા ભેદની રેખામાં જે હોય તે સંત કેમ કહેવાય? તેમને મન તો આખું વિશ્વ જ કુટુંબ છે. એટલે જ સંત પુરુષો આખા વિશ્વની ચિંતા કરતા હોય છે. તેઓના સમાગમમાં જે કોઈ આવે તેને વણુમાગી સુગંધ અને વણુમાચ્યા પ્રેમ સહેજે મળી જાય છે. તેઓની દૃષ્ટિ પર પરમાત્માના ચરમા હોવાથી સર્વત્ર પ્રભુ જ દૃષ્ટિગોચર થાય છે. પાપીમાં પણ તેમને પરમાત્મા જ દેખાય. આવા જ આત્મભાવમાં સદા રમતા સૌરાષ્ટ્રના કેસરીસિંહુ સમાન કવિવર્ય નાનચંદ્રજી મહારાજ હતા. તેમની માનવતાની સુગંધ અને માતા જેવું વાતસલ્ય સૌ કોઈ આકર્ષતું.

પૂ. ગુરુદેવ નાનચંદ્રજી મહારાજના સમાગમમાં એકવાર અમે આવેલા. તેઓ લીંબડી મુકામે હતા ત્યારે મળેલા. હજી પણ તે સુખદ સમાગમની યાદ આવે છે. જુદા હેશ તથા જુદા સંપ્રદાયના હોવા છતાં તેઓ એટલા બધાં આત્મીયતાથી મળતા કે તેમના જીવનમાં કોઈ પણ પોતાના કે પરાયા જેવું કશું પણ લાગતું ન હતું. ન્યારે બધાં ભેગા થયાં ત્યારે જાણે પોતાના જ સાધુ હોય તેવું પ્રેમભર્યું તેમનું વર્તન હતું. તેમના કંઠમાધુર્ય તથા કવિત્વશક્તિ અદ્ભુત હતાં. ન્યારે વ્યાખ્યાન કરમાવતા ત્યારે ઉતુંગ ગિરિશૃંગમાંથી જાણે બળબળ વાણીનો શાંત મધુર ઝરો વહેતો હોય તેવું લાગતું. જાણે મહારાજશ્રી બોલ્યા જ કરે ને સાંભળ્યા જ કરીએ એવો તેમનો વાણીનો પ્રવાહ હતો. કલાકોના કલાકો સાથે બેસી જ્ઞાનની ચર્ચા થતી.

તેમના જીવનની વિશિષ્ટતા એ હતી કે પૂ. દેવચંદ્રજીસ્વામીની અપ્રમત્ત ભાવે સેવામાં સંલગ્ન રહેતા. ત્યારે પ્રથમ સેવા, બીજું બધું પછી. વ્યાખ્યાન ચાલતું હોય ને ગુરુદેવને બળખો આવે તો હાથમાં લઈ નિર્દોષ જગ્યાએ પરઠવાં જતાં. તેમને પ્રશંસાની કશી ભૂખ ન હતી, નિંદાની દરકાર ન હતી.

એકવાર પૂ. નાગચંદ્રજી મહારાજ તથા નાનચંદ્રજી મ. નું સંયુક્ત વ્યાખ્યાન થયું હતું. આહારપાણીની બાબતમાં પણ આત્મીયભાવ સ્પષ્ટપણે તરી આવતો હતો. અન્યનો ઉત્કર્ષ જોઈ પ્રમેદ ભાવ થતો. સમાજ્ઞેત્યાન માટે સતત ઉદ્ગમશીલ રહેતા. આજના યુવાનો ધર્માભિમુખ બનીને વ્યવહારના જ્ઞાન સાથે આત્મ-જ્ઞાન પણ પામે એવી સતત તેમની ઝંખના હતી ને અમને પણ કહેતા કે આપણા યુવાનો જે દરેક ક્ષેત્રે ઉજમાળ હશે તો જ આપણે ધર્મને ટકાવી રાખશું.

સમાજ સંસ્કારસંપન્ન બને એવા તેમના યોગદાયક વ્યાખ્યાનો થતાં. વ્યાખ્યાનમાં પણ જૂનીપુરાણી રીતોમાં તેઓએ ઘણા જ ફેરફાર કર્યો હતો. સત્ય વાત કહેતાં જરા પણ અચકાતા નહિ. આ બધું હોવા છતાં તેઓ સર્વ પદાર્થોમાં અનાસક્તિ ભાવે વર્તતા હતા. ક્યાંય પણ ચીટકી રહેવું તે તેમના સ્વભાવમાં જ ન હતું.

વિશેષગુણી અને સમાનગુણીને આદરભાવથી તો જોતાં પણ હીનગુણી અને ગુણહીનને પણ સ્નેહપૂર્ણ દૃષ્ટિથી આદર આપતા. માધ્યસ્થભાવ તો એવો અપૂર્વ હતો કે મુશ્કેલીના પ્રસંગોમાં પણ પોતાના ચિત્તની સમતુલા બળવી શકતા. સ્થાનકવાસી તમામ સંપ્રદાયોમાં ઐક્ય સધાય, અંતરમાં વેરઝેરની આગ બુઝી બંધ ને સર્વત્ર પ્રેમ-પ્રેમનો મંત્ર ગૂંજતો થાય એવા અનેક વિચારો વ્યાખ્યાનમાં રજૂ કરતા. તેઓ સાક્ષાત્ માનવતાના દીવડા હતાં. જેનો પ્રકાશ સૂર્ય કરતાં પણ વિશેષ ઉપકારી હતો. જે ગમે તેવા અધિચાર ખૂણામાં પણ પ્રકાશની એક ચિત્તગારી પ્રગટાવી દેતા એવો તેમનામાં વિલક્ષણ ગુણ હતો.

તેમનો પુણ્યદેહ પણ દર્શનીય હતો. સમગ્ર જીવન સ્વપર કલ્યાણ સાધનામાં વીત્યું. જીવનમાં સદ્ગુણોની સૌરભ-દ્વારા અમરતાને વર્ધા. કોઈ પણ જાતની મડાગાંઠ તેમનામાં ન હોવાથી દરેકના વિચારો સમજી શકતા. દરેક વિચારો સમજવાથી તેમનું દિલ પ્રસન્નતાથી ભર્યુંભર્યું હતું. ઉદારતાથી સમૃદ્ધ હતું. આવા અનેક ગુણો તેઓમાં પ્રત્યક્ષપણે કે પરોક્ષરીતે જોયેલા, સાંભળેલા, પુસ્તકો દ્વારા વાંચેલાં છે. આ મહાપુરુષની શતાબ્દી નિમિત્તે પુસ્તક રૂપે તેમના ગુણો આલોખીને સમાજના ચરણે ધરશો, તો તેમાંથી અનેક આત્માઓ પ્રેરણા પામશે. પૂ. કવિવર્ય નાનચંદ્રજી મહારાજ સરજ-તાની સાક્ષાત્ જીવંતમૂર્તિ હતા.

સંતશિષ્યના સાન્નિધ્યમાં

❀ મુનિશ્રી નવીનચંદજી 'લઘુશિશુ'

સંતોના સમાગમમાં રહેવું એ એક દહાવો છે, પરંતુ સંતશિષ્યના સાન્નિધ્યમાં રહેવું એ પશુએક અનેરો દહાવો હતો. 'સંતસમાગમ દુર્લભ ભાઈ-સખસે ઝીચી સંત સગાઈ' સંત તુલસીદાસજીનું આ કથન સંતસમાગમની દુર્લભતાનું ભાન કરાવે છે. 'શાંતિ પમાડે તેને સંત કહિયે' એ લોકોક્તિ તદ્દન સાચી છે.

'સંતશિષ્ય' ઉર્ફે કવિવર્ય પंडિત મહારાજશ્રી નાનચંદ્રજીસ્વામી સાચા અર્થમાં સંત હતા. અમને તેમજ અમારા પૂ. ગુરુદેવને તેમનો સારામાં સારો પરિચય - સમાગમ થયેલ છે.

પહેલવહેલાં સં. ૧૯૭૪ ની સાલમાં અમારા પરમ ઉપકારી કવિરત્ન ગુરુદેવ પૂ. આચાર્યશ્રી નાનચંદ્રજી મહારાજ આદિ ઠાણા પ લીંબડી પધાર્યા. તે વખતે કવિવર્ય પૂ. શ્રી નાનચંદ્રજી મહારાજ પોતાના પૂ. ગુરુદેવશ્રી દેવચંદ્રજી મહારાજની સેવામાં લીંબડીમાં ધિરાજતા હતા. આમ જન્ને કવિહૃદય સંતોનું પ્રથમ મિલન લીંબડીમાં થયું. ખૂબ પ્રેમ, લાગણી અને ઉદારતાથી સાથે રહ્યા. આ મધુર મિલનની યાદ અમારા ગુરુદેવ પ્રસંગોપાત અમારી પાસે કરતા અને સંતશિષ્યની વિદ્વતા, સરજતા અને ઉદારતાના ભારોભાર વખાણુ કરતા.

મને એ સંતના પ્રથમ દર્શન થયા સં. ૧૯૮૬ ની સાલમાં. એ સમયે હું મારા પૂ. ગુરુદેવની સાથે ભાવદીક્ષિત રૂપે અભ્યાસ કરી રહ્યો હતો. એ સાલમાં લિં. સં. ના સંતો વધોવૃદ્ધ મ. શ્રી સુદંરજીસ્વામી, કવિવર્ય પં. મ. શ્રી નાનચંદ્રજી, મુનિશ્રી હરખચંદજી, પં. મુનિશ્રી ચુનીલાલજી (ચિત્તમુનિ) તથા પં. મુનિશ્રી સૌભાગ્યચંદજી (સંતબાલજી) આદિ ઠા. પ કચ્છમાં પધાર્યા. કચ્છ આંકોટિ મોટીપક્ષ સંપ્રદાય અને છોકોટિ લીંબડી સંપ્રદાય વચ્ચે પહેલેથી જ મૈત્રીભાવ અને એકતાના સંબંધો રહ્યાં છે. પૂ. ગુરુદેવશ્રી નાનચંદ્રજીસ્વામી આદિ ઠાણાઓ તેમની સાથે લુણી, ગુંદાળા આદિ ઘણા ગામોમાં વિચર્યા ત્યારે હું ધાર્મિક અભ્યાસ કરતો હતો. ત્યારે તેઓશ્રી મને ખૂબ પ્રેમભાવથી યોલાવતા, ધાર્મિક પ્રશ્નો પૂછી થોડી ગમ્મત

પણ કરતા અને વૈરાગ્ય સિંચન કરી પ્રેરણા આપતા. કચ્છ રામાણિયા ગામે મુનિસમ્મેલન થયું ત્યારે પણ ઘણા સંતો ભેગાં થયેલા ને સારામાં સારી સાધુ સમાચારીની કલમો ઘડી હતી.

ત્યાર પછી સં. ૨૦૦૮ની સાલે મુનિપણમાં તેમનો અતિનિકટનો પરિચય થયો. સુરેન્દ્રનગરમાં તે વખતે કચ્છ-સૌરાષ્ટ્ર અને ગુજરાતના સાધુજીઓ પૂ. કવિવર્ય શ્રી નાનચંદ્રજી મહારાજના નેતૃત્વમાં એકત્ર થયેલ. સમાજની એકતા માટે તેમને ઘણી ધગશ હતી. તેઓશ્રી ઉદ્ધાર, વિચારક અને ગાંધીવાદી સિદ્ધાંતપ્રેમી સંત હતા. તેમના કાવ્યો આજે પણ ‘સંતશિષ્ય’ના ઉપનામથી ગુજરાતના લખતહદયોમાં ગૂંજી રહ્યા છે. આટલા સમર્થ જ્ઞાની છતાં જરા પણ ધમંડ નહીં. સૌરાષ્ટ્રના કેશરીસિંહુ સમાન સંતને હજી પણ તેમના અનુરાગી ભકતજનો સહલાવપૂર્વક યાદ કરી રહ્યા છે. અંગ્રેજીમાં કહેવત છે કે-

The life of the great men all remind us
we can make our lives sublime.

મહાપુરૂષોનું જીવન આપણને પ્રેરણાપિયૂષનું પાન કરાવે છે. તેમના જીવનમાંથી સદ્ગુણો લઈને આપણે આપણા જીવનને મહાન બનાવી શકીએ. એ મહાન ગુરુદેવના સુશિષ્યો-સુશિષ્યાઓ. પં. યુનિલાલજી મ. (ચિત્તમુનિ) મુનિશ્રી સંતખાલજી તથા મહાસતીજી દમયંતીબાઈ, વિનોદિનીબાઈ આદિ પૂ. ઉપધારી ગુરુદેવના અધૂરાં કાર્યોને પૂર્ણ કરવા પ્રયત્નશીલ છે. આ તબક્કે એ ‘સંતશિષ્ય’ પૂ. કવિવર્ય નાનચંદ્રજી મહારાજને વિનયભાવે વંદન કરીએ છીએ.

સંતશિષ્યની સંયમ, સેવા, સાહિત્ય અને સંગીત સાધનાની સિદ્ધિઓ

❀ પં. મુનિશ્રી અમીચંદજી મ. બોટાદ

પૂ. શ્રી નાનચંદ્રજી મહારાજ ‘સંતશિષ્ય’ના પુનીત દર્શન અને પ્રવચનપ્રસાદીનો લાભ પ્રથમ લીંબડીમાં સ્વ. શ્રી મનહરલાલજી મ. ની દીક્ષા પ્રસંગે મળેલો, ત્યારે હું અપ્રગટ વૈરાગી સંસારાવસ્થામાં હતો. તે વખતે તેઓશ્રીએ મૂર્તિ પૂજક છાત્રાલયમાં આપેલ પ્રવચનમાં ‘ત્યાગનું’ મહત્ત્વ, અંતરની ઉજ્જ્વળતા અને નિયમની નિષ્ઠા ઉપર સુંદર અને સરળ શૈલીમાં બોધ ફરમાવેલ. તેઓશ્રીના પ્રવચનમાં એક યોગી જેવી મસ્તી તરી આવતી હતી. તેઓશ્રીના પુનીત દર્શન, પ્રવચન અને સહવાસનો લાભ ફરી વખત સુરેન્દ્રનગર સાધુ સમ્મેલન વખતે થયેલો ત્યારે પણ તેઓ સમ્મેલનના પ્રવર્તક અને નિયામક હતા. તેઓએ દંભ અને આડંબરથી દૂર રહી ખુલ્લા હૃદયે સમ્મેલનને સફળ બનાવવા અથાગ મહેનત કરી હતી અને મુનિરાજેની વિચાર-વિનિમયની સભામાં પોતાની નિર્દોષ માન્યતા રજૂ કરી હતી. સંયમ સાધનાને સફળ બનાવવા સામાજિક અને આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિકોણ રજૂ કરતા હતા. તે વખતે સાગર જેવા ગંભીર અને ઊંડા વિશાળ હૃદયવાળા મુનિપુંગવને હું અલ્પમતિ ક્યાંથી અવગાહી અને માપી શકું?

મુનિ સંમેલનમાં હાજરી આપવા તેઓશ્રીના વ્યવહારકુશળ સુશિષ્યશ્રી યુનીલાલજી મ. (ચિત્તમુનિ) સાથે સુરેન્દ્રનગર પધાર્યા. તે વખતે સંમેલનને સફળ બનાવવા સ્વરચિત ભજન-કાવ્યો ગુરુશિષ્યની એ બેલડીએ કેટલી મધુર વાણીએ ગાઈ સંભળાવ્યા અને કેવી સુંદર પ્રેરણા અને લઘ્યલાવનાઓથી રજૂ કર્યા હતા, તે આજે પણ હૃદયમાં ગૂંજે છે. ત્યાર પછી જ્ઞેરાવર-નગરમાં અમારા દાદા ગુરુદેવ પૂ. શ્રી માણેકચંદજી મ. સાથે થોડા સમય માટે તેમનો સમાગમ થયેલ. તે વખતે અનેક ગંભીર ગૂંચવણભરેલા પ્રશ્નો ઉપસ્થિત થતા પણ તેઓશ્રી ગરૂડ જેવી દીર્ઘદૃષ્ટિથી સરસ રીતે પતાવતા ત્યારે તેમની સંતપ્રતિભા દેખાઈ આવતી. તેમની સમતા, નીડરતા અને સબગતા અપ્રતિમ હતા.

એક વખત પૂ. ગુરુદેવ લીંબડીમાં પગની સારવાર કરાવી રહ્યા હતા. મને વ્યાખ્યાન માટે મમતાભરી આજ્ઞા કરી. તે વખતે ધ્વનિવર્ધક યંત્ર (માઈક) ના ઉપયોગ બદલ ખૂબ ચર્ચા ચાલેલી. સાગરસમા મુનિરાજે મને પૂછ્યું કે તારો આમાં

શું અભિપ્રાય છે? મેં વિનમ્રપણે જવાબ આપ્યો - મહારાજશ્રી! હું તો નાનો સાધુ છું - મને શું ખબર પડે? આપ જેવા સમર્થ મહર્ષિ મુનિરાજેશુ આ કાર્ય છે? ત્યારે તેઓશ્રી કેટલી પ્રસન્નતાથી ખોટી ઉઠ્યા કે, માળો - ખોટાદનો સાધુ ભારે ખાહોશ છે. હું ઉપરના માળે વ્યાખ્યાન આપતો હતો તે તેમણે નીચે સારવાર લેતા-લેતા સાંભળ્યું. વ્યાખ્યાન બાદ કવિવર્યશ્રી ખોટ્યા - તારા જેવા પહાડી અવાજવાળાને ધ્વનિવર્ધકની જરૂર નથી પણ મારા જેવા બુદ્ધાએ શું કરવું? હું તે વખતે સર્વતો પ્રતિકાશાળી સંત સાથે જીભાજોડી કરી શક્યો નહિ.

વાતસલ્યમૂર્તિ પૂ. શ્રી નાનચંદ્રજી મ. જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ અને સ્વાનુભૂતિ માટે જૈન અણગાર ધર્મને સ્વીકારી ગુરુદેવની ૬ વર્ષ સુધી 'સેવાધર્મો પરમ ગહનો યોગિનામધ્યગમ્યઃ' ઉક્તિ અનુસાર અગ્લાન પ્રસન્ન ચિત્તે સેવા કરી હતી. જીવ અને જગતના પ્રત્યેક પાસાનું જ્ઞાન મેળવી અંતરની વીણાના તારમાંથી નીકળેલ સુરીલી ધ્વનિ દ્વારા કંઈક લગ્ય પાત્રોને પ્રેરણા આપી છે. તેઓશ્રીએ 'પ્રાર્થના મંદિરમાં' ભક્તિ, અભિલાષા અને આરજુના માધ્યમથી સ્વ-પરના હિતની પ્રેરણા પાઈ છે. જેમકે - 'જગતના નાથને જોયા વિણ સૌ ધૂળધાણી છે,' "જગ્યા ન ઘટ અંતર વિષે નિશિ જગવાથી શું થયું" દૂર કાં પ્રભુ! દોડ તું મારે રમત રમવી નથી" વિ. કાવ્યઝરણામાં ભારેભાર જિજ્ઞાસા સત્યપિપાસા અને અંતરની નિર્મળ અભિલાષા તરતી દેખાય છે. 'માનવતાનું મીઠું જગત' માં આબાલવૃદ્ધ અને ગોપાલથી ભૂપાલ સુધીના માનવીઓને માનવતાના મહા-પંથના પ્રવાસી બનાવી દે તેવો પાવર પૂર્યો છે. સામાજિક, નૈતિક અને આધ્યાત્મિક ત્રિવેણીનો સંગમ કરી આત્માને પરમાત્માના પ્રયાગરાજમાં નિમજ્જન કરાવી દે તેવાં પ્રવચન સંપુટ છે તેમ કહી શકાય. આધ્યાત્મિક પ્રબંધાવલીમાં તો સાધનાના શિખર સર કરાવી પ્રેરણાની પરબો માંડી દીધી છે. સુત્રેષુ કિં બહુના - સ્વ. પૂ. નાનચંદ્રજી મ. શ્રીની સંયમ, સેવા, સાધના અને સિદ્ધિનું વર્ણન હું અદ્યપમતિ શું વર્ણવી શકું?

નયવાદના રહસ્યને પચાવનાર સંતપુરુષ

આચાર્યશ્રી વિજયધર્મસૂરિ મહારાજ

જૈન-સંસ્કૃતિ, વૈદિક-સંસ્કૃતિ અને બૌદ્ધ-સંસ્કૃતિ મુખ્યત્વે ત્રણ સંસ્કૃતિમાં ભારતીય-સંસ્કૃતિ અસંખ્ય વર્ષોથી વહેંચાયેલી અઘાવધિ વિદ્યમાન છે. એક એક સંસ્કૃતિ પુનઃ અનેક વિભાગોમાં વહેંચાયેલી છે. મૌલિક તેમજ પેટા-વિભાગરૂપે વિદ્યમાન આ સર્વધર્મદર્શન કિંવા સંસ્કૃતિના સિદ્ધાન્તોમાં અને તેનાં આચારોમાં કોઈ ને કોઈ તફાવત અવશ્ય હોય છે.

જૈન-સંસ્કૃતિમાં પણ ઋવેતાચર, દિગચર, ઋવેતાચર-દિગચરમાં પણ મૂર્તિપૂજક, સ્થાનકવાસી, તેરાપંથી, વીસાપંથી અને તેમાં પણ તપગચ્છ, અચલગચ્છ, ખરતરગચ્છ, પાચયંદગચ્છ, છ કોટિ, આઠ કોટિ વગેરે અનેકાનેક અવાંતર સંપ્રદાયો છે. અને જ્યાં સુધી જ્ઞાનની અપૂર્ણતા છે ત્યાં સુધી બુધ્ધિભેદના કારણે આવા આવા અવાંતર પેટા વિભાગો અવશ્ય રહેવાના છે.

ગુરુપરંપરા અથવા ગમે તે અન્ય કારણે ઉપર જણાવેલા વિવિધ સંપ્રદાયો પૈકી પોતે કોઈ પણ સંપ્રદાય કિંવા ગચ્છપરંપરાના અનુયાયી હોય એમ છતાં "મારો સંપ્રદાય અથવા મારી ગચ્છપરંપરા એ જ સાચી અને ખીજ સંપ્રદાયો તેમજ ગચ્છપરંપરાઓ એકાંતે ખોટી" એવી પોતાની કદાચહલરી માન્યતા ન હોય તો તે આત્માને પૂર્વાચાર્ય લગવંતોએ સમ્યગ્દર્શિ તરીકે ગણેલ છે. અસતનો અનાચહ એ સમ્યક્ત્વનું લક્ષણ છે. અસતનો આચહ એ મિથ્યાત્વનું લક્ષણ છે. જૈન દર્શનના સિદ્ધાન્ત પ્રમાણે અન્યલિંગીને પણ મોક્ષ અને મોક્ષના ખીજરૂપ સમ્યગ્દર્શન હોવાની સંભાવનાનું પ્રતિપાદન તે તે શાસ્ત્રગ્રંથોમાં જોવા મળે છે.

સદ્ગત સંતમહાત્મા શ્રી નાનચંદ્રજી મહારાજ સંપ્રદાયે સ્થાનકવાસી સંપ્રદાયના શિરોમણિ સાધુપુરુષ હતા. એ સંતપુરુષમાં સાંપ્રદાયિકભાવનો જરા પણ આચહ ન હતો. સર્વધર્મ સમન્વયની વાસ્તવિક તેમની યથાર્થ દૃષ્ટિ ઘણી પ્રશંસનીય

હતી. જૈનદર્શનના ન્યવાદનું રહસ્ય તે સંતપુરુષે પોતાના જીવનમાં બરાબર પચાવેલું હતું. સાતે નયો પરસ્પર નિરપેક્ષ હોય તો એ બધા નયો મિથ્યાદષ્ટિ છે. એ જ સાતે નયો પરસ્પર સાપેક્ષ હોય તો સર્વ નયો સમ્યગ્દષ્ટિ છે. અનેકાંતવાદ, સ્યાદવાદ અથવા સાપેક્ષવાદની આ અદ્ભુત ચાવી આ સંતપુરુષની અણમોલ જીવનદષ્ટિ હતી.

વિ. સં. ૨૦૦૩ ની સાલમાં ફાગણ મહિને મારા પૂ. ગુરુદેવની છત્રછાયામાં શિષ્ય-પ્રશિષ્યાદિ પરિવાર સાથે કચ્છ પ્રદેશની મોટી નાની તીર્થભૂમિઓની યાત્રા અને મોટા નાના શહેરો તેમજ ગામોની ક્ષેત્ર સ્પર્શના કરતા કરતા મારું મોરબી શહેરમાં આવાગમન થયું. મારા એક વૃદ્ધ સાધુની તળિયત વધુ પડતી બીમાર હોવાના કારણે મારે મોરબીમાં માસકલ્પ કરવાનો પ્રસંગ આવ્યો. મોરબીમાં તપગચ્છ અને સ્થાનકવાસી સંઘનું પ્રશંસનીય સંગઠન હોવાના કારણે ચૈત્ર મહિનાની શાશ્વતી ઓળીમાં સ્થાનકવાસી ઉપાશ્રયમાં મારા પ્રવચનો નિયમિત રીતે શરૂ થયા. તપગચ્છ સંઘની તો આતુર્માસ મોરબીમાં કરવા માટે વિનંતીઓ ચાલુ હતી, તેમાં સ્થાનકવાસી સંઘે જોરદાર સાથ-સહકાર આપ્યો અને ક્ષેત્રસ્પર્શનાના યોગે પૂ. ગુરુદેવની આજ્ઞા પ્રમાણે મોરબી તપગચ્છ સંઘના ઉપાશ્રયે મારા આતુર્માસનો વિ. સં. ૨૦૦૩ ની સાલ માટે નિર્ણય થયો.

ભવિતવ્યતાના યોગે આ સંતગિરોમણિ નાનવ્યંદ્રજી મહારાજના આ વર્ષના આતુર્માસ માટે પણ સ્થાનકવાસી સંઘના અતિશય આગ્રહથી મોરબી ખાતે નિર્ણય થયો. અને આતુર્માસ માટે શ્રી નાનવ્યંદ્રજી મહારાજ તેમજ મારો શુભ-મુહૂર્તો નગરપ્રવેશ પણ થયો.

તપગચ્છ સંઘના અને સ્થાનકવાસી સંઘના ભાઈઓ-બહેનોની એવી ઈચ્છા હતી કે આતુર્માસ બિરાજમાન બનને સાધુ મહાત્માના પ્રવચન શ્રવણનો અમોને નિયમિત લાભ મળવો જોઈએ. બન્ને સંઘના ઉપાશ્રયો પણ ૧૦૦-૧૫૦ ડગલાના આંતરે હતા. “સવારે ૮ થી ૯ સુધી સ્થાનકવાસી ઉપાશ્રયમાં શ્રી નાનવ્યંદ્રજી મહારાજનું પ્રવચન અને ૯ થી ૧૦ સુધી તપગચ્છના ઉપાશ્રયે મારું પ્રવચન”. આ પ્રમાણે બન્ને સંઘોએ પ્રવચનના સમયનો નિર્ણય કર્યો તેમજ બન્ને સંઘના સેંકડો ભાઈઓ બહેનો આ નિર્ણય પ્રમાણે ઉભય સ્થળે બન્ને સાધુ મહારાજના શ્રીમુખેથી જિનવાણીના શ્રવણનો ઘણા ઉલ્લાસપૂર્વક લાભ લેવા લાગ્યા. બન્ને સંઘમાં આ આતુર્માસ દરમ્યાન ઉપર જણાવેલા કારણે ઘણો ઘણો આનંદ-ઉલ્લાસ પ્રવર્તી રહ્યો.

અવસરે અવસરે અમો બન્ને એકબીજાના ઉપાશ્રયમાં જઈ પરસ્પર જ્ઞાનગોષ્ઠી કરતા હતા. શાસ્ત્રના અનેક વિષયો ઉપર ખુલા દિલથી, નિરાગ્રહ ભાવે અમારી ધર્મચર્ચાઓ ચાલતી હતી. શ્રી નાનવ્યંદ્રજી મહારાજ વિદ્વાન, શાસ્ત્રોના જ્ઞાતા, કવિવર્ય તેમજ શુભચાહી મહાત્મા હોવા સાથે ઉંમરની અપેક્ષાએ વયોવૃદ્ધ અને ખુબર્ગ પુરુષ હતા. હું ઉંમરમાં તેઓની અપેક્ષાએ નાનો હતો. સાંપ્રદાયિક ભાવે અમો પરસ્પર વિશદી ગણાતા લિન્ન લિન્ન સંપ્રદાયના હતા. પરંતુ અમો બન્નેની જૈનશાસ્ત્ર સંમત વાસ્તવિક વિચારધારાની વશાગતાના કારણે અમોએ અમેહલાવે ઘણા ઉલ્લાસથી આતુર્માસ પૂર્ણ કરેલ હતું. ઇર્તિક પૂર્ણિમા બાદ એઓશ્રીએ ન્યારે વિહાર કરેલ ત્યારે પરસ્પરના ધર્માનુરાગના કારણે એક માઈલ સુધી મારું તેઓશ્રીને વળાવવા જવાનું થતાં મોરબીના દેરાવાસી-સ્થાનકવાસી સંઘની સમગ્ર જનતામાં મેં હુર્ષ અને આનંદનું અદ્ભૂત દશ્ય જોયું છે. આજે પણ તે દશ્યનું સ્મરણ થતાં મારા અંતરાત્માને અપૂર્વ આહ્લાદ પ્રગટ થાય છે.

હૃદયની સરળતા એજ સાચી સાધુતા છે

❀ પૂ. શ્રી કાંતિકવિજય મ. સા.; ખં. સં.

પૂજ્યશ્રી નાનવ્યંદ્રજી મહારાજનો સ્મૃતિગ્રંથ છપાઈ રહ્યો છે. તેઓશ્રી જૈન સમાજના એક વિદ્વાન સંત તરીકે પ્રખ્યાતિ પામ્યા હતા. તેમની પ્રખ્યાતિનું મૂળ કારણ તેમના હૃદયની સરળતા અને વિશાળતા હતી. વીતરાગ પ્રભુના કડુણામય વચનોનું અમૃતપાન કરીને તેમણે જગતના જીવોને પોતાની સુંદર શૈલીથી વ્યાખ્યાનો આપી, માનવતાને સ્પર્શતા પુસ્તકો પ્રગટ કરી, અને કાવ્યો રચી સમાજની સામે વીતરાગ પ્રભુના માર્ગની સુંદર રજુઆત કરેલ છે.

તેમના અતિ નિકટ પરિચયમાં આવવાના સંજોગે બહુ ઓછા સાંપડેલા, પરંતુ તેમના રચેલા પુસ્તકો વાંચતા તેમના

દૃઢ્યની ઝાંખી થયેલ. તેમાં ખાસ કરીને ચેતન ચતુર હોવા છતાં સંસારના મોહપાશમાં પડીને કેવો મૂરખ બની જાય છે, કે, આ માનવ જન્મમાં મળેલી સુંદર બુદ્ધિનો સફળઉપયોગ કરવાનો અવસર મળ્યા છતાં દુરુપયોગ કરી કેવું ભયંકર નુકસાન પોતાના આત્માને પહોંચાડે છે કે જેના કૃણા ભોગવતાં ત્રાસ ત્રાસ થઈ જાય છે. આવા સંસારમાં કૃસાઈલા માણસોને બોધ મળે એવા તેમણે ઘણા કાવ્યો રચ્યાં છે. તેમાંનું એક કાવ્ય “વાત કહું વેરાગી વડાલા (૨) ચેતન કેરી તણ ચતુરાઈ શું ચૂંથે આળા” મને ખૂબ પસંદ પડેલું જે હું વારંવાર ગાતો અને આત્માને સમજાવવા પ્રયત્ન કરતો અને કોઈ મુમુક્ષુને પણ આ વાત સમજાવતો કે આ ચેતન જ્ઞાનનો પુંજ છે. તેથી તેનામાં જે ચતુરાઈ છે તેનો ઉપયોગ નહીં કરતાં સંસારના આળા ચૂંથવાનું કેમ પસંદ કરે છે? આવા ચેતન્યાળામાં કૃસાઈને જીવોનું ભૂતકાળમાં કેવું પતન થયું છે? અને જેઓ સંસારના રાગથી બચવા માટે ધર્મનું આલંબન લઈ દૃઢ રહ્યા તેઓ જ પોતાના આત્માની ઉન્નતી સાધી શક્યા છે.

તે જ કાવ્યમાં અંબડ સંન્યાસીના સાતસો શિષ્યોની ધર્મની દૃઢતા બતાવતાં ફરમાવેલ છે કે—

“ટેકથી પ્રાણ તળ્યા પ્યારા (૨) સંન્યાસીના શિષ્ય સાતસેં કર્યા ન વ્રત ન્યારા” અંબડ જેવા સંન્યાસી પણ ભગવાન મહાવીરની વાણી સાંભળી સંન્યાસી અવસ્થામાં પણ શ્રાવકના બાર વ્રતો અંગીકાર કરી સાતસો જણાએ અંબડપણે પાળ્યા અને પ્રાણની પણ પરવા ન કરી. વાણિયા બુદ્ધિથી કાયદામાંથી સ્વાર્થમય ફાયદો ન ખોળ્યો. સાતસો જણાએ ત્રીજા અદ્વૈતાદાન વ્રતમાં, કોઈ આજ્ઞા આપે તો જ વસ્તુ અપે એવી પ્રતિજ્ઞા કરી હતી. તેમાં પરિસહસ્રપે ગંગા નદીના તટમાં બપોરે વિહાર કરી રહ્યા હતા ત્યારે પાણી પીવાની આજ્ઞા આપનાર કોઈ ન મળ્યું ત્યારે એવો વિચાર ન કર્યો કે એક જણ જે વ્રતનો ભંગ કરી બધાને આજ્ઞા આપે તો સાતસોય બચી જાય, પરંતુ લીધેલી પ્રતિજ્ઞાની ટેકની ખાતર રેતીમાં સંથારો કરીને સાતસો જણા પાંચમા દેવલોકે ઉત્પન્ન થયાં. આવી રીતે વીતરાગ પ્રભુનો ધર્મ શૂરવીર હોય તે જ પાળી શકે છે.

ખીજું દૃષ્ટાંત તેમણે મેતારજી મુનિનું કાવ્યમાં આપ્યું છે. “મુનિ મેતારજી શીવવરીયા (૨) કુકુટ પર કડુણા કરી એવા દયાતણા દરીયા” મેતારજી મુનિ રાજગ્રહી નગરીમાં એક સોનીને ત્યાં ગોચરી ગયા હતા. ત્યાં સોની સોનાના જવલા ઘડવાનું કામ કરી રહ્યો હતો તે મૂકીને રસોડામાં જઈ ભાવપૂર્વક ભોજન વહોરાવ્યું. તે દરમિયાન કૂકડો ત્યાં આવી સોનાના જવલા અનાજના દાણા સમજી ચરી ગયો. સોનીએ પાછા આવી જોયું ત્યારે જવલા દેખતો નથી. તેથી મેતારજી મુનિને ચોર સમજી તેમને પકડી તેમના માથા ઉપર લીલી વાધર ઝાંખી તડકામાં ઊભા રાખ્યા. આ વાધરનો ઉપસર્ગ જાણી સોનીનો દોષ ન કાઢ્યો પરંતુ પોતાના કર્મ ઉદ્દયમાં આવ્યા જાણી ગજમુકુમાર જેવા મહાપુરુષોના દૃષ્ટાંતો નજર સમક્ષ રાખી સમાધિ ભાવે કેવળજ્ઞાન પામી મોક્ષે પધાર્યા. કૂકડાને જવલા ચરતો પોતે જોયેલો છતાં કૂકડાની દયા ખાતર મૌન ધારણ કરી વધનો પરિસહ સહન કરી મુકિત પામ્યા.

આવા દૃષ્ટાંતો આપ્યા પછી આપણે શું કરવું જોઈએ અને શું કરી રહ્યા છીએ તે અંગે બોધ આપવા માટે કાવ્યમાં ફરમાવ્યું છે કે “કરીશ નહિ ધૂળતણા ધંધા (૨) શા માટે બની જઈએ સુંદર આંખ છતાં અંધા” આ પંક્તિમાં પણ કેવો સરસ બોધ જનતા સમક્ષ આપ્યો છે કે મહાન પુણ્યના યોગે સુંદર આંખો મળ્યા છતાં મોહનીય કર્મમાં કૃસાઈ જઈને કોધાંધ, મોહાંધ, લોભાંધ બનીને આપણને મળેલી માનવજીવનની અમૂલ્ય પળો પ્રમાદમાં ગુમાવીએ છીએ. મનુષ્યજીવનની પેઢી કમાવા માટે મગી છે છતાં વિષય કષાયના વેપારમાં કમાવાને બદલે ગુમાવવા જેવી સ્થિતિ થઈ જાય છે. તે સમજાવવા માટે ધૂળ જેવી નકામી ચીજોનો વેપાર કરવાથી મહેનત અને ટાકમ નિષ્ફળ જાય છે અને ગળામાં ધૂળની રજોટ્ટી ચોટી જતાં તળિયત પણ અગડે છે. તેવી સ્થિતિ આપણી ન થાય, તે માટે જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર રૂપ ધર્મનો ધંધો કરવો જોઈએ પણ પ્રમાદ રૂપ ધૂળનો ધંધો કોણ કરે? અરેખર અજ્ઞાની આંધળો હોય તે જ કરે. આપણને સુંદર આંખો મળ્યા છતાં આંધળા શા માટે થવું જોઈએ?

સંસારમાં કોઈનું મૃત્યુ થાય છે ત્યારે સગાંવડાલાં બધા કાણે જાય છે ત્યારે બધા લોકો બોલે છે કે કાણીયા આવ્યા છે. આવનાર બધા બે આંખોવાળા હોવા છતાં તેમને કાણીયા કેમ કહેવાય છે એ બાબત કોઈ વખત વિચાર્યું છે ખરું? તેનું રહસ્ય એવું છે કે દુનિયા બધી દરરોજ બે આંખે જુવે છે કે કેટલાય માણસો મરી જાય છે છતાં શોકની ખાસ અસર થતી નથી, પરંતુ આપણું કોઈ સચું મરી જાય છે ત્યારે લોકો એક આંખે જ જુવે છે કે મારું સચું મરી ગયું. આ રીતે

કાણીયા કહેવાય છે. માટે આંખનો ઉપયોગ સ્વાર્થદૃષ્ટિથી નહિ કરતા પરમાર્થ દૃષ્ટિથી કરવામાં જ માનવજીવનની સાર્થકતા છે. અજ્ઞાનરૂપી અંધારામાં લોભી આંધળો છે કારણ કે તેને ધન સિત્તાય કાંઈ દેખાતું નથી, ખર્ચાળ માણસ આંધળો છે કારણ કે તે આજ જ જુએ છે, આવતી કાલ દેખતો નથી. શબ્દજ્ઞાની વિદ્વાન પણ આંધળો છે કારણ કે ક્રિયા એને જડ લાગે છે. આમ આંધળા બનવાની જરૂર નથી.

વિશેષ ઓધ આપતાં “વિષયમાં કેમ રહ્યો વળગી (૨) અળગી કર અવળાઈ બંધુ! તુજ ઘર બિહ્યું સળગી.” બ્યારે બુદ્ધિમાં વિકાર હોય છે ત્યારે પાંચે ઈન્દ્રિયોના વિષયોમાં ફસાઈ જવાય છે. રૂપમાં ફસાઈને પતંગીયુ જેમ બળી મરે છે તેમ રૂપમાં મોહ પામીને સંસારના ખાડામાં પડી લોકો આખી જિંદગી સુધી કેટલીય યાતનાઓ વેઠે છે. અને કેઈ વખત આપઘાત પણ થઈ જાય છે. જે સહનશીલતા કેળવાઈ હોય તો પણ ઉપાધિની અનેક મુંઝવણો મનને કોરી નાખે છે. વળી પરસ્ત્રીમાં ફસાનારના હાલ કેવા થાય છે? હિંદુસ્તાનનો છેલ્લો રજપૂત રાજા પૃથ્વીરાજ ચૌહાણે સંયુક્તાના મોહમાં ફસાઈને પોતે તો આખું રાજ ગુમાવ્યું પણ આવા પવિત્ર દેશને પણ અનાર્યતા પંખમાં ફસાવ્યો જેના ફળ આપણે બધા ભોગવીએ છીએ.

કાનના વિષયમાં સિનેમા, રેડીઓ, ટેલીવિઝન વિગેરેમાં માનવજીવનનો કેટલો અમૂલ્ય ટાઈમ ખગડે છે તેનું પણ ભાન રહેતું નથી. અને કુસંસ્કારો મેળવી જીવનની બરબાદી થાય છે. ગંધના વિષયમાં કસ્તુરીઓ મૃગ આથડી મરે છે તેમ સુગંધી પદાર્થોના મોહમાં પડેલી પ્રજા માટે સરકારને કેટલુંય મોઢું હુંડીઆમણ આપવું પડે છે. આવી સુગંધી ચીજોની બનાવટમાં હિંસા કેટલી થશે તેનું માપ કોણ કાઢે?

જીભનો વિષય તો એટલો બધો ખરાબ છે કે રોગનું ખાસ કારણ બની જાય છે અને ખોટા ખર્ચમાં જિતરી જવાય છે. મોટી મોટી હોટલોવાળાની કમાણી જીભના સ્વાદવાળાની જ હોય છે. એક ગૃહસ્થને ઘેર અમો ગોચરી ગયેલા ત્યાં શાક ખૂબ ટેસ્ટદાર દેખાયું તે જોઈ મેં કહ્યું કે બેન! તમારા ઘરમાં તેલની મોંઘવારી લાગતી નથી. તે બેને જવાબ આપ્યો મહારાજ શું કરીએ? આવી રીતે સ્વાદિષ્ટ ન બનાવીએ તો પુરુષો ઘરમાં પુરું ખાય નહિ અને હોટલોમાં જઈને સ્વાદ માટે કેટલોય ખર્ચ કરી આવે. આ છે રસનાની રામાયણ. વળી જીભનો વિષય ઓલવાનો પણ છે. જે લાષા સમિતિનું ભાન ન રહ્યું તો તમારી જીભ મિત્રને દુશ્મન બનાવશે. કહેવત પણ છે કે લોખંડનો ઘા રૂઝાય, પણ વચનના બાણનો ઘા રૂઝાતો નથી. અને વેરની પરંપરા એવી ચાલે છે કે અનંતા લવો બગડી જાય છે અને ખાકી રહેલું જીવન પણ કલેશમય ઝેરવાળું બની જાય છે.

સ્પર્શના વિષયમાં લપટાઈને એવા સુકોમળ બની જવાય છે કે થોડું પણ સહન કરવાની તાકાત રહેતી નથી. અત્યારે એરકંડીશનવાળા કેટલો ખર્ચ વેઠે છે. છતાં કેઈ વખત ઈલેક્ટ્રીક બંધ થઈ જાય અગર વીજળીમાં કાપ આવી જાય ત્યારે તેઓની સ્થિતિ દયાજનક બની જાય છે. પરંતુ યાદ રાખવું જોઈએ કે ફૂટપાથના પત્થરો પણ સુવાળા બની જાય છે તો લપસી પડાય છે. સુવાળા ફલેટોમાં પણ પગ લપસી જાય છે અને ફેકચર થઈ જાય છે. તેથી ફૂટપાથના પત્થરો ટાંકણા મારી ખરબચડા કરવા પડે છે અને ફલેટોના દાંદરમાં પણ આંકા પાડવા પડે છે. માટે સ્પર્શોન્દ્રિયના વિષયમાં પણ ફસાવું ન જોઈએ, પણ ખડતલ બનવું જોઈએ. આમ પાંચે ઈન્દ્રિયોના વિષયોને વળગી પડવાથી આપણી અવળાઈ વધતી જાય છે, અને આવી અવળાઈમાં આત્મારૂપી ઘરમાં જે સદ્ગુણો ભરેલા છે તે ઘર સળગી ઉડતાં આત્મા કેટલી નુકસાની વેઠે છે તે સમજાવ્યું છે.

છેલ્લી પંક્તિમાં તેમણે આર રૂપે ફરમાવ્યું છે કે “રાખમાં કેમ રતન રોળે? (૨) સંતશિષ્ય કહે કાંઠેરે આવ્યું નાવ કેમ બોળે?” આ માનવજીવનમાં સમ્યક્દર્શન, જ્ઞાન, અને ચારિત્રરૂપી રતનો સદ્ગુરુના સમાગમથી જ મળી શકે છે. આપણને આવા અમૂલ્ય રતનો મહાપુણ્ય યોગે મળ્યા છે. તેની કિંમત સમજી તેનો પૂરેપૂરો લાભ ઉઠાવવો જોઈએ. પરંતુ બ્યારે આપણે અજ્ઞાનદશામાં અથવા બેદરકાર રહીએ છીએ ત્યારે આવા રતનોને રાખમાં રોળી દેવા જેવું કરીએ છીએ, તેથી પૂજ્યશ્રી નાનવન્દ્રજી મહારાજ સાહેબ સમજાવે છે કે તારી આ બેદરકારી એવી છે કે આખો સમુદ્ર તરીને કિનારે આવેલું નાવ ડૂબી જાય છે.

આપણે મનુષ્ય જન્મ પામ્યા છીએ તે ચોરાશી લાખ જીવાયોનિ રૂપ મહાન સંસાર સમુદ્ર તરીકે કોઈ એક સારા ધીખતા ધંધાવાળા-મોક્ષરૂપી બંદર નજીક આવી ગયા છીએ. અહીં જન્મ લીધો એટલે આયુષ્યરૂપી લંગર નાખી, આપણા જીવરૂપી નાવ મોક્ષરૂપી બંદરના કિનારે ઊભું છે. ત્યાં સુધી તે નાવમાંથી ઊતરી શહેરમાં જઈ બજારોનો અનુભવ કરી જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર અને તપરૂપી સદાચારનો વેપાર કરવાનો છે કે જેથી માનવજીવનમાં ધર્મરૂપી ધંધો કરીને જીવનની પળો સફળ બની જાય. અનંતકાળથી આ જીવ જે કર્મના આધારે ચારે ગતિમાં રખડ્યો છે તેને હવે રખડવાનું મટી જાય, અને કર્મો જે દુઃખનું મૂળ છે તેનો નાશ કરીને આ લવમાં અગર થોડા લવો કરીને પણ કેવળજ્ઞાન અને કેવળદર્શન જેવી અમૂલ્ય રિદ્ધિ મેળવી, સિદ્ધ પ્રભુના શાશ્વત સુખ પામી શકાય.

જો આમ નહિ કરતાં બેદરકાર રહીશું તો આયુષ્ય જે ક્ષણે ક્ષણે ઘટતું જાય છે તેનો સમય પૂરો થઈ જતાં લંગર ઉપડી જશે, અને આ સમયમાં જે કાંઈ કુકર્મો કર્યા હશે તેનાથી જીવરૂપી નાવમાં કાણું પડી ગયા હશે તેમાંથી પાપનો પ્રવાહ આવતાં સરવાળે આવા ઉત્તમ કિનારે આવેલું નાવ ડૂબી જશે. માટે માનવ જેવા બુદ્ધિમાન પ્રાણીએ સદ્ગુરુના સમાગમમાં રહી, ત્રણ રત્નો મેળવી તેને પવિત્ર હૃદયરૂપી તિબેરીમાં સાચવી દરેક પળે સાવચેત રહી યોગ્ય સમય મેળવી વ્રત નિયમોનું પાલન કરી આ રત્નોનો લાભ પૂરેપૂરો લેવો જોઈએ એ જ આ કાવ્યનો સાર છે.

વિશ્વશાંતિના દષ્ટા મહાસંત

જી શ્રીગિરીશમુનિ મહારાજ

મહાવતી બનવાની મારી મંગળ મનીષાને ચરિતાર્થ કરવા જેમના મંગળમય આશિર્વાચનો સહાયભૂત બન્યા એવા સૌરાષ્ટ્રના કવિકેસરી, માનવતાના પુસ્કર્તા, સુતેલી માનવતાને ઢંઢોળવા જેમણે શંખનાદ બબલ્યો હતો તેવા પૂ. શ્રી નાનચંદ્રજી મ. સાહેબે માનવીય જગતની મધુરતાનો સંદેશ ગૃહે ગૃહે ગૂંજતો કરવા મંગળ પ્રવચનો ફરમાવ્યા. પૂજ્યવરે અનેક ભજનો, પદો અને કાવ્યોને ગૂંથી પ્રાર્થના દ્વારા ધર્મનું ચથાર્થ દર્શન કરાવ્યું.

ચત્તારિ પરમંગાણિ દુલ્લાહાણીય જંતુણો,
માણસત્ સુઈ સદ્ધા સંજમમિમ ય વીરિયં ।

આત્માની ચાર અંગોની દુર્લભતામાં માનવતાને પ્રથમ સ્થાને મુકવાના શાસ્ત્રોના કથનને પુષ્ટિ અર્થનાર તેમ જ જેમાં વિશ્વશાંતિનું ખીજ જોનાર આવા મહાસંતને શતશત કોટિ વંદન !

નીડર અને તેજસ્વી સૌરાષ્ટ્રના માનવતાપ્રેમી સંત

જી પં. શ્રી સાગરમુનિજી મહારાજ

સ્વ. કવિવર્ય પં. રત્નશ્રી નાનચંદ્રજી મહારાજ જૈનશાસનમાં એક પ્રભાવશાળી વ્યક્તિત્વ ધરાવતા હતા. તેમની વાણીમાં અતિશય માધુર્ય અને કંઠમાં પંચમ સ્વર ગિરાજતા હતા. તેમના પ્રવચનમાં જૈન તેમજ જૈનેતર સમાજની હાજરી મોટા પ્રમાણમાં રહેતી. પ્રાર્થના કરાવતી વખતે તો સાક્ષાત્ પરમાત્માના દર્શન થતા હોય એવું અદ્ભુત, રમણીય અને આહ્લાદક વાતાવરણ નિર્માણ થતું હતું. પ્રાર્થનામાં બેઠેલા લોકો પોતાની જાતને પણ ભૂલી જતા એવી વાણીની જાદુઈ અસર થતી હતી.

તેઓશ્રીના તેજમય લલાટ પર પ્રહ્લાચર્યનું તેજ જળહળતું હતું. બંને સુંદર અમીલચાં નયનોમાંથી-એકમાંથી જ્ઞાન અને બીજામાંથી વૈરાગ્ય ઝરતાં હતાં. તેઓ સરળહૃદયી અને પ્રેમાળ સ્વભાવના હતા. તેમના વ્યાખ્યાનોમાં આધ્યાત્મિક તેમજ સમાજસુધારાની વાતો સવિશેષપણે વ્યક્ત થતી હતી. તેઓશ્રીનું પ્રવચન શ્રોતાઓને મંત્રમુગ્ધ બનાવી દેતું હતું.

જેનેતર લોકો તો તેમને એક મહાન સંત સ્વરૂપે જોતા હતા. ન્યારે જોઈએ ત્યારે તેમના મુખ ઉપર સ્મિત ફરકતું જ હોય. રૂઢિચુસ્ત માન્યતાઓ અને જડ પરંપરાઓની વિધિઓમાં તેઓશ્રીને વિશ્વાસ ન હતો. આ યુગના તેઓ એક મહાન સુધારક હતા. તેઓશ્રી સંપ્રદાયના વાડાબંધીથી ઘણું છેટે રહેતા હતા.

વિ. સં. ૧૯૯૦ ની સાલમાં અજમેરમાં સર્વ પ્રથમ સ્થાનકવાસી સાધુ સન્મેલન મળ્યું હતું. તેઓશ્રી સૌરાષ્ટ્રથી અજમેર પધાર્યા ત્યારે વચ્ચે રતલામમાં તેઓશ્રીના દર્શનનો પ્રથમ લાલ મળ્યો હતો. ત્યાં રાત્રે નવયુવક મંડળ તરફથી દરેક બળશમાં પ્રવચનો ગોઠવવામાં આવ્યા હતા. લોકો જેમ જેમ તેમના પ્રવચનો સાંભળતા ગયા તેમ તેમ હુન્દરોની સંખ્યામાં શ્રોતાઓ આવવા લાગ્યા. ટૂંક સમયમાં તેમની કીર્તિ આરે તરફ પ્રસરી ગઈ. તેઓશ્રીના સમાજસુધાર વિષેના પ્રવચનોથી રતલામની જનતા પર ઊંડી છાપ પડી હતી. તેમની નીડરતા, મધુર વાણીપ્રગલ્ભતા અને સમભાવવૃત્તિથી વિરોધીઓ પણ તેમનાથી પ્રભાવિત બની તેઓશ્રીના પ્રશંસકો બની ગયા હતા. આ તેઓશ્રીના ચારિત્ર્યનો પ્રભાવ હતો.

રતલામથી વિહાર કરી નાના મોટા અનેક ગામોને સ્પર્શતાં અનેક લોકોને તેમના સત્સંગ-પ્રવચન આદિનો લાલ મળ્યો. એક ગામમાં તેઓએ વૈષ્ણવમંદિરમાં ઉતારો કર્યો હતો. આરતી પછી ગામના ઘણા માણસો ત્યાં આવ્યા ત્યારે મહારાજશ્રીએ પ્રથમ તો અતિ મધુર સ્વરે લજન સંભળાવ્યું. પછી પ્રવચન કરતાં સંભળાવ્યું કે 'માનવ બનવું સુલભ છે; પરંતુ માનવતા આવવી દુર્લભ છે. આકૃતિ તો મનુષ્યની છે પરંતુ પ્રકૃતિ તો પશુની છે. પ્રકૃતિને સુધારશો તો માનવતા આવશે. આ વાત ઉપર એક સુંદર દષ્ટાન્ત આપ્યું કે-

કોઈ એક ગામમાં એક મહાત્મા પધાર્યા હતા. તેમના સત્સમાગમમાં અનેક લોકો આવવા લાગ્યા. તે ગામના એક શ્રીમંત શેઠે એ મહાત્માને પોતાને ઘેર ભોજન માટે અતિ આગ્રહથી લાવલયું આમંત્રણ આપ્યું. પોતાને ઘેર લઈ જઈને મહાત્માને અતિ પ્રેમથી ભોજન કરાવ્યું અને મહાત્મા પાસે આશિર્વાદ માગ્યા કે, બીજી બધી વાતે તો સુખી છું પરંતુ શેર માટીની ખોટ છે. સંતાન નથી તો મને એવો આશિર્વાદ આપો કે મારે ત્યાં પુત્રજન્મ થાય. મહાત્માએ જતી વખતે કહ્યું કે 'મનુષ્યો ભવ' અર્થાત્ માનવ બન. બે ત્રણ દિવસ સુધી મહાત્મા ભોજન કરીને આ જ પ્રમાણે આશિર્વાદ આપીને જતા રહેતા. શેઠને ભારે આશ્ચર્ય થયું. પછી એક સાંજે મહાત્મા પાસે જઈને શેઠે પૂછ્યું. તમે વારંવાર મને 'મનુષ્યો ભવ' કહીને જતા રહેતા હતા તો શું હું પશુ છું?

તેના જવાબમાં મહાત્માએ પોતાની ઝોળીમાંથી એક સિદ્ધ કરૈલું દર્પણ શેઠને આપતાં કહ્યું કે ન્યાં ઘણા લોકોની અવરજવર થતી હોય ત્યાં આ દર્પણ ધરીને તેમાં જુઓ. શેઠ તેવી જગ્યા-બહિર ચોકમાં જઈ જોવા લાગ્યા તો સો બસો માણસોમાંથી એક જ સ્ત્રી અને એક જ પુરુષ દેખાયો. બાકી તો જેવી જેની પ્રકૃતિ તેવી તેની આકૃતિ-કોઈ ભેંસ, કોઈ પાડા, કૂતરા, ગધેડા, બળદ, સિંહ, વાઘ, વરૂ આદિ બનવરો જેવાં નજરે પડતા હતા. ઘેર આવીને શેઠાણીને જોઈ તો કૂતરી જેવાં લાગ્યા, કારણ કે શેઠાણી બારણે આવેલા અતિથિને જોઈને લડવા ઝડપવા દોડતી હતી. એની પ્રકૃતિ કૂતરી જેવી હતી અને પૂર્વજન્મમાં તો તેને કૂતરીનો જ અવતાર હતો.

પછી શેઠે શેઠાણીને દર્પણ આપતાં કહ્યું કે આને મારા તરફ રાખી મને જો. શેઠાણી એમ કરીને જોવા લાગી તો શેઠ પાડો નજરે પડ્યો. કારણ કે શેઠ પરોપકારી ન હતો, દાનવીર ન હતો. શેઠાણીએ કહ્યું તમે પાડા જેવા નજરે પડો છો, શેઠે કહ્યું તું કૂતરી જેવી દેખાય છે. પછી બન્ને મહાત્મા પાસે ગયા અને આતું રહસ્ય પૂછ્યું-ત્યારે મહાત્માએ સમબંધ્યું કે 'આ જીવે અનેક શરીરો બદલ્યા છે. જીવ જે શરીરમાં બંધ છે તેની સાથે એની પ્રકૃતિ પણ બંધ છે. તે પ્રકૃતિ સાધના અને સત્સંગ વિના બદલાતી નથી. એટલે તમારું શરીર તો મનુષ્યનું છે પણ પ્રકૃતિ તો પશુની છે.

માનવમાં માનવતા તો ત્યારે જ આવે છે કે ન્યારે દયા, પ્રેમ, સેવા, પરોપકાર વૃત્તિ વિ. ગુણો વિકસિત થાય છે, ત્યારે માનવતા પ્રગટ થાય છે. માટે ભતિ-પાંતિ, સંપ્રદાય, પંથ વિ. ના ભેદભાવોને છોડીને પ્રાણીમાત્રની સેવામાં લાગી જવ. અનન્ય પ્રેમ અને અનન્ય ભક્તિથી પરમાત્માનો સાક્ષાત્કાર થાય છે.

મહારાજશ્રીના આ ઉપદેશથી લોકો અત્યંત પ્રભાવિત બન્યા અને લોકો ઘણું દૂર સુધી વિદાયમાન આપવા ગયા. આપ્રમાણે ગરીબ કે શ્રીમંત, હિન્દુ કે મુસલમાન જે કોઈ તેમના સમાગમમાં આવતા તે માનવતાની સત્પ્રેરણા

લઈને જ જતા.

તેઓશ્રી દરેક કોમ અને જાતિના લોકો સાથે આત્મીયતાની દૃષ્ટિથી જોતા હતા. નવયુવકો તો તેમને યુગસુધારકના રૂપમાં જોતા હતા. મધ્યપ્રદેશમાં 'બામનિયા'માં મામાજી દ્વારા એક આદિવાસી આશ્રમનું સંચાલન થાય છે, ત્યાં ગરીબ આદિવાસીઓને મોટી સંખ્યામાં ધાબળાઓ આપવામાં આવે છે તે કવિવર્યની પ્રેરણાનું સુક્રમ છે; જેની સ્મૃતિ આજે પણ ત્યાં તાજી બની રહી છે. તે જ પ્રમાણે તેમનો જન્મદિન પણ અતિ ઉત્સાહથી ઊજવવામાં આવે છે. તેમની વાણી અને પ્રતિભા જનતાને પ્રભાવિત કરતી હતી.

તેઓશ્રી સરળહૃદયી, સત્યવકતા અને નીડર હતા. તેમના સહવાસને લીધે અનેક ગૂઢ રહસ્યો સહુ પ્રથમ જાણવા મળ્યા. મુંબઈમાં પણ તેઓશ્રી સાથે ઘણીવાર મળવાનું થયું હતું. તેઓશ્રી જ્યારે પ્રસન્નવદને વદતા ત્યારે ત્યાંથી ઉડવાનું મન પણ થતું ન હતું. દેશ, સમાજ અને શાસનના ઉત્થાનમાં તેમનું જીવન સમર્પિત હતું. તેમના આવા મહાન સફળોથી આજે પણ તેઓશ્રી અમર છે. આવી આ મહાન વિકૃતિને મારા શતશત વંદન હો.

જૈનેતરોને પણ આદર્શ જીવન જીવતાં શીખવાડ્યું

જી સુનિશ્રી નરસિંહ મહારાજ

પંડિતરત્ન કવિવર્ય શ્રી નાનચંદ્રજી મહારાજ સાહેબ સ્થાનકવાસી સમાજના એક મહાન પ્રતાપી તેજસ્વી સિતારા હતા. મોરલીનો અવાજ સાંભળી જેમ જીવંત જગૃત થાય તેમ તેમ આપની વાણીથી જૈનોજ નહિ પણ જૈનેતરો પણ મુગ્ધ બની જતા. તેઓશ્રીની કંઠકળા અદ્ભુત હતી.

હું જ્યારે નાનો હતો ત્યારે ૧૯૬૨ માં પૂજ્યશ્રીનું આતુર્માસ ઘાટકોપરમાં હતું. પર્યુષણના દિવસોમાં તેઓશ્રી વ્યાખ્યાન સાથે સ્થુલિલદ્રાખ્યાન વાંચતાં તે સાંભળતાં મારામાં ચેરાગ્યલાવ સાથે જગૃતિ આવી. અવારનવાર તેઓશ્રીનો સંતસમાગમ થવાથી તેમની પ્રેરક વાણીથી આજે હું ચારિત્રમાર્ગમાં વિચરી રહ્યો છું.

તેઓશ્રી સમાજના, રાષ્ટ્રના હિતચિન્તક હતા અને વિશેષે દીનદુઃખીઓના ખેડી હતા. હતાશ થયેલાને સન્માર્ગ બતાવતા. તેમનામાં એવા એવા વિશિષ્ટ ગુણો હતા કે જેનું વર્ણન મુખેથી કે કલમથી થઈ શકે તેમ નથી.

તેઓશ્રીની પ્રાર્થના અને પ્રવચનોની પ્રેરક વાણીથી ઓટલાનું કાપડીઆ કુટુંબ જૈનધર્મી પ્રેમી બની ગયું છે. આજે એ કાપડીઆ કુટુંબ માનવસેવામાં દર વર્ષે લાખો રૂપિયા ખર્ચે છે એ બધો પ્રભાવ એ મહાપુરુષનો. જ્યારે જ્યારે એમની સાથે સમાગમ થતો ત્યારે તેઓ કંઈ ને કંઈ નવીન વસ્તુ સમજાવતા. તેમના વ્યાખ્યાનો જ્યારે વ્યાખ્યાનમાં વાંચીએ છીએ ત્યારે તેમની સ્મૃતિ સામે તરી આવે છે. તેઓશ્રીનો અમારા ઉપર અસીમ ઉપકાર છે. એ વિશ્વના ધુરંધર ગુરુદેવને અમારા કોટિ કોટિ વંદન હો.

માનવતાના ગૌરીશંકર કવિરત્ન શ્રી નાનચંદ્રજી મહારાજ

જી સ્વ. વિદુષી મહાસતી શ્રી ઉજ્જવલકુમારીજી

પૂજ્યપાદ કવિરત્ન શ્રી નાનચંદ્રજી મહારાજના સંસ્મરણ લખવા માટે શ્રી દેવેન્દ્રસુનિજી, શ્રી સંતબાલજી મ., વિદુષી શ્રી દમયન્તીબાઈ મહાસતીજીએ વારંવાર આગ્રહ કર્યો, પરંતુ સંસ્મરણ લખવામાં મને ઘણોજ સંકોચ થઈ રહ્યો છે. કારણ કે જ્યારે પૂજ્યશ્રી સૌરાષ્ટ્રમાં હતા ત્યારે અમે મુંબઈમાં હતા. પૂજ્યપાદ ગુણનુરાગી હોવાથી અમારા ઘાટકોપર, મુંબઈ આદિના આતુર્માસોના વ્યાખ્યાન, વિચાર, પ્રચાર અને વ્યવહાર સાંભળી તેમણે મને સૌરાષ્ટ્ર તરફ આવવાની આગ્રહભરી પ્રેરણા કરી. શેઠ અમુલખ અમીચંદ, શેઠ રસિકલાલ પ્રભાશંકર, શેઠ શાંતિભાઈ સંઘવી વિ. શ્રાવકો મારફત અત્યંત ઉત્પ્રેરિત કર્યો. પરંતુ સ્વાસ્થ્યની પ્રતિકૂળતાને કારણે સૌરાષ્ટ્ર જવાનું બની શક્યું નહિ અને પૂજ્યશ્રીના

પ્રત્યક્ષ દર્શનથી વંચિત રહ્યા. તેમના પ્રત્યક્ષ દર્શનની ખૂબ જ અભિલાષા હોવા છતાં પ્રકૃતિની અનુકૂળતા ન થવાથી દર્શનની અંતરાય રહી.

વિચારપૂર્વક જીવનાર પ્રત્યેક વ્યક્તિ જીવનનો એક આદર્શ-જીવનની કળાને ઉપલબ્ધ કરી જીવે છે. તેની દૃષ્ટિમાં કળારહિત અને આદર્શવિહીન જીવન એ જીવન જ હોતું નથી. આદર્શરહિત વ્યક્તિ પદભ્રષ્ટ થઈ જાય છે. મોટી બ્રાંતિમાં પડી જાય છે.

માનવતાના પુરસ્કર્તા, સર્વધર્મસમભાવના સમર્થક, ઉદારમતવાદી, ક્રાંતિકારી, સંતશિષ્ય, કવિવર્ય મહારાજ શ્રી નાનચંદ્રજી મહારાજે ૨૪ વર્ષની અલ્પ વયમાં અને કૂલ જેવી કોમળ અવસ્થામાં જ જીવનનો આદર્શ સ્થાપિત કરી લીધો હતો. તેજ આદર્શ પર જીવનની છેલ્લી પણ સુધી તેઓ અવિરતપણે અગ્રસર થતા રહ્યા.

તેમનું જ્ઞાન ન તો શુષ્ક જ્ઞાન હતું અને તેમનો આદર્શ ન તો પંખવિહીન હતો. તેઓ માનતા હતા કે સમાજમાં રહીને આંખો બંધ કરીને યોગસાધનાનું નાટક ખેલવી શકાય નહિ. સમાજને પોતાની દૃષ્ટિથી ઓઝલ કરી શકાય નહિ.

તેમના જીવન વિષે મેં પૂ. ગુરુદેવ આત્માર્થી શ્રી મોહનકૃષિજી મહારાજ અને મહારાષ્ટ્રમંત્રી પ્રવર્તકજી શ્રી વિનયકૃષિજી મહારાજના મુખારવિંદથી તેમના માનવતાલયા ઉદાર ચિત્તની અનેક વાતો સાંભળી છે. જે કોઈ તેમના એકવારના પરિચયમાં આવતો કે તે સદાને માટે તેમનો થઈ જતો. તેના મનમાં તેમના પ્રત્યેની શ્રદ્ધા સ્થિર થઈ જતી અને જેની પણ એકવાર તેમના પ્રત્યે શ્રદ્ધા ઉત્પન્ન થઈ કે તે મૂર્તિમાન બની જતી.

તેમણે જીવનના પ્રત્યેક ક્ષેત્રમાં વિકાસ કર્યો છે. નારીબલિતના ઉત્થાન માટે 'મહિલા ઉદ્યોગ મંદિર' કેકેકેકાણે ખોલાવી સમાજની અસહાય બેનોને સ્વાવલંબી બનાવી સન્માનપૂર્વક અને ગૌરવપૂર્ણ જીવન જીવતા શીખવાડ્યું; તેમણે સમાજની જે સેવા કરી તેમાં આ મોટામાં મોટી અને વિશિષ્ટ સેવા હતી.

વિરલ વિભૂતિ શ્રી નાનચંદ્રજી મહારાજ પ્રાર્થના, પ્રવચન, ધ્યાન, સાધના વિ. કરતા હતા. તેની સાથે સાથે સમાજકલ્યાણ માટે ધ્રુવ કાંટાની જેમ બરાબર લક્ષ્ય આપતા હતા. તેમનામાં સમયને ઓળખવાની કળા હતી. આજે સૌરાષ્ટ્ર, ગુજરાત, મુંબઈ આદિ ક્ષેત્રોમાં જે વિશેષતા દેખાય છે તેમાં તેઓશ્રીનો મોટો ફાળો અને શ્રેય છે.

તેઓશ્રીએ શિક્ષણપ્રચાર માટે અનેક જગ્યાએ છાત્રાલયો પણ સ્થાપિત કર્યા છે જે આજે પણ વિદ્યાપ્રચારનું કાર્ય કરી રહ્યાં છે. તેઓશ્રીની વાણીમાં બહુ હતું. એક વખત પણ જે તેમને સાંભળતો કે તેના હૃદયતળમાં ઊંડી છાપ પડી જતી. સ્થાનકવાસી સમાજ માટે લોકોના હૃદય ઉપર મુંજીપણા (કંજુસાઈ)ની છાપ હતી, તે તેમણે લોકોમાં ઉદારતાના સંસ્કાર નાખી નિર્મૂળ બનાવી દીધી અને આજે સ્થાનકવાસી સમાજ ઉદારતામાં અને માનવકલ્યાણના કાર્યમાં અગ્રસર છે તેનો જો કોઈ શ્રેય ઘટતો હોય તો તેઓશ્રીને જ ફાળો જાય છે.

તેઓશ્રીને યશ, પ્રશંસાની પડી ન હતી. હૃદયથી તેઓ સંત હતા, ફક્કડ સાધુ હતા. જડ ક્રિયાકાંડના પ્રદર્શન વડે તેમણે પોતાની સાધુતાને લીલામ થવા દીધી ન હતી. તેઓ સંપ્રદાયના કારાગૃહમાં કદી રહ્યા નહિ. કવિવર્યશ્રીનું પુષ્પ જેવું કોમળ મન બધા સંપ્રદાયોના સાધુઓ પ્રત્યે વિનમ્ર હતું. હૃદયથી, મનથી બધાને તેઓ સમાનરૂપથી ખ્યાર કરતા હતા. તેમના હૃદયકમળના પુષ્પની એક પણ પાંખડીમાં એવી કામના પ્રવેશી શકી નહોતી કે લોકો મને જાણે, મારું નામ થાય, મારી ખ્યાતિ વધે. બરેબર આવું જીવન ઘણું કઠણ હોય છે, તેથી જ તુલસીદાસજીએ કહ્યું છે કે—

કંચન તજીએ સહજ હૈ, સહજ ત્રિયાકો નેહ
માન, બહાઈ, ઇર્ષ્યા તુલસી તજીએ દુર્લભ એહ.

માણસ ઘરથી, પરિજન - પરિવારથી, નારીથી, ધનથી, તનથી, કંચનથી સંબંધ વિરહેલ કરી શકે છે, પરંતુ યશ, સન્માન અને પ્રતિષ્ઠાથી મમત્વ તોડી શકતો નથી, પરંતુ આ બધી વાતોમાં પૂ. નાનચંદ્રજી મહારાજ અપવાદરૂપ હતા, કારણ કે તેમણે કદી પણ કીર્તિની ઇચ્છા રાખી નહિ.

તેમનું આતુર્માસ જ્યાં પણ થતું ત્યાંનું વાતાવરણ અત્યંત શાન્ત અને પ્રેમયુક્ત રહેતું હતું. તેમના આતુર્માસથી

જનતાની ધર્મભાવના મૂર્તિમંત બની જતી હતી. તેમના ભદ્ર સ્વભાવથી, નિષ્પક્ષ વ્યવહારથી અને પ્રશાંત મુખમુદ્રાથી દ્વેષ, કલેશ અને ઝઘડા આપોઆપ શાંત થઈ જતા હતા.

તેમનું મન અને હૃદય શાંત સરોવરની જેમજ પ્રશાંત અને વિશાળ હતું. તેઓશ્રી બાળક, યુવાન અને વૃદ્ધ હરેક પ્રત્યે સમાન પ્રેમ ધરાવતા હતા. તેઓમાં બલિ, સંપ્રદાય, પ્રાન્ત અને પ્રદેશના કોઈ બલતના ભેદભાવ ન હતાં. તેઓ બધાને આહતા હતા અને બધા તેમને આહતા હતા. તેઓ બધાના બની જતા હતા અને બધા તેમના બની જતા હતા.

નાનચંદ્રેણ મહારાજ જે કંઈ કહેતા તે વખત આવ્યે કરી બતાવતા હતા. નવી પેઢીને સુશિક્ષાની સાથે સાથે સુસંસ્કાર આપવાના તેઓ પ્રબળ સમર્થક હતા. તેઓ વ્યક્તિગત રૂપથી જેટલા મહાન અને દિવ્ય હતા, તેટલા સામાજિક જગતમાં તેથી પણ વધુ મહાન હતા. તેઓ બીબના સુખદુઃખને આત્મીયભાવથી સાંભળતા હતા. પોતાના દુઃખદર્દથી ભરેલી જીવનગાથા જાનાર એમ જ અનુમાન કરતો કે મારો કોઈ શુભચિંતક હોય તો તે આજ મહાપુરુષ છે. પોતાના જીવનમાં તેઓ સ્વ અને પરના ભેદરહિત બાળકની જેમ સાફ અને સરળ હૃદયવાળા બની રહ્યા.

તેમનો સ્વભાવ ઘણો જ સરળ હતો. ક્ષમા, મૃદુતા આદિ સાધુતાના ગુણો વિશેષપણે તેમનામાં ઝળકતા હતા. તેઓ ઉચ્ચ કેટિના કવિ હતા, અને સંયમનિષ્ઠ મહાગુણી સંત હતા. આજે તેઓ પોતાના પાર્થિવદેહમાં ગિરાજમાન નથી તો પણ તેમનું યશસ્વી સૂક્ષ્મ શરીર આજે પણ સમાજની અંતર્દષ્ટિનો વિષય બની ગયો છે. તે સંતજીવનની યુનિત પુષ્પવાટિકાથી આજે સમાજ મધમધી રહ્યો છે.

મને તેમના દર્શનનો સૌભાગ્ય પ્રાપ્ત થયો નથી પરંતુ તેમના ભકતોના મુખેથી આજ વાત સંભળાતી હતી કે નાનચંદ્રેણ મહારાજનો આચાર સરળ, વિચાર સરળ અને પરસ્પરનો બધો વ્યવહાર સરળ. જે કંઈ કર્યું તે સાફ અને જે કંઈ કહ્યું તે પણ સાફ અને સ્પષ્ટ દ્વીવા જેવું, કયાંય છૂપું નહિ, કયાંય અળગાવ નહિ, દેખાવ નહિ. સંપ્રદાયાતીત તેમનું જીવન હતું. સત્ય ગમે ત્યાં હોય, ગમે તેનું હોય તે બધું તેમનું થઈ જતું.

વિશ્વવિભૂતિ પૂજ્યશ્રી નાનચંદ્રેણ મહારાજ નમ્રતાની મૂર્તિસમાન હતા. “ધમ્મસ્સ વિણ્ણો મૂલં” ધર્મનું મૂળ વિનય છે. આ જ વિનયને તેમણે પોતાના જીવનમાં સાકાર તાણાવાણાની જેમ એકરૂપ બનાવ્યું હતું. નાનકની ભાષામાં કહું તો-

“નાનકે નન્હે હો રહે જૈસી નન્ડી ફૂળ”

આ ઉક્તિને પણ તેમણે પોતાના જીવનમાં ચરિતાર્થ કરી હતી. નમ્રતાની મૂર્તિ શ્રી નાનચંદ્રેણ મહારાજે પોતાના શુરુની પરમાત્માની સમાન સેવા કરી હતી.

શેઠાણી શ્રી સમતાબેન અમુલખ અમીચંદ પૂજ્યપાદ શ્રી કવિવર્ય નાનચંદ્રેણ મહારાજના સંબંધમાં ઘણી પ્રેરક વાતો કહેતા હતા. તે વાતોમાં ગુરુસેવાનો એક પ્રસંગ મને ખૂબ જ પ્રેરક લાગ્યો. તે એ કે શ્રી નાનચંદ્રેણ મહારાજના શુરુ બ્યારે ખીમાર હતા ત્યારે તેમના લઘુનીત, વડીનીત નિવારણનું કાર્ય સ્વયં પોતાના જ હાથે કરતા હતા. ચોવીસે કલાક શુરુની સેવામાં રહેતા હતા. થૂંકવું હોય તો પણ તેમની પાસે જઈ હાથેથી સાફ કરતા હતા. શુરુની ખીમારી લાંબા વખત સુધી ચાલી. વ્યાખ્યાનનું કાર્ય હંમેશા પૂજ્યશ્રીને સંભાળવું પડતું હતું તેથી તેમણે પોતાના ખીમાર શુરુની પાટ વ્યાખ્યાનની પાટ પાસે પડદો રખાવી રાખતા. કંઈ પણ દેહ અશુચિ નિવારણનું કામ પડતું કે તરત જ કવિવર્ય વ્યાખ્યાન આપતા આપતા ઊભા થઈ જતા અને શુરુની સેવામાં હાજર થઈ જતા. કામ પતી જતું કે તરત જ પાછા વ્યાખ્યાન શરૂ કરી દેતા. આ પ્રમાણે વિનયમૂર્તિ શ્રી નાનચંદ્રેણ મહારાજ પોતાના શુરુની સેવામાં અવિરતપણે સંલગ્ન રહેતા હતા.

તેમના ઉચ્ચ વ્યક્તિત્વની છાપ મારા મન પર ભારે ઉપસી છે તેથી જ આવા મહાન આત્માને હું શ્રદ્ધાના પુષ્પો સમર્પી પરમ આનંદની અનુભૂતિ કરી રહી છું. આવા દિવ્ય પુરુષને મારા કેટિશ : વંદન હુએ.

સંસ્મરણીય પ્રસંગોની સૌરભ

❧ વિદુષી મહાસતી દમયંતીબાઈ સ્વામી

“ગુરુદેવના હૃદયપૂર્વકના આશિર્વાદ એ જ અમારા સાધના-પથનો અમૂલ્ય નિધિ છે. તેમના અનંત ઉપકારોથી કોઈ પણ રીતે અમે મુક્ત થઈ શકીએ તેમ નથી.” આ વાત ધ્યાનમાં રાખીને પત્રપુષ્પ વડે શ્રદ્ધાંજલિ સમર્પવા હૃદયસ્પર્શી ભાવોથી હું એ અમારા સદ્ગત ગુરુદેવ પરમપૂજ્ય શ્રી કવિવર્ય પંડિત નાનચંદ્રજી મહારાજના અવિસ્મરણીય પ્રેરક પ્રસંગો મારી તૂટી-ફૂટી કાલી ઘેલી ભાષામાં આલેખવા બેઠી છું.

ગુણસાગર વ્યક્તિત્વ

નારા વિનમ્ર અભિપ્રાય પ્રમાણે ગુરુદેવતું જીવન દુલા કવિ (કાગ)ના મહાસંત-ફકીરવાળા ગીતના જેવું એક આજુ ગંગાસમાન નિર્માળ, મેરુસમાન ઉન્નત અને અડોલ, સમુદ્રસમ ગંભીર હતું અને ખીજી બાજુ ચંદ્રસમ શીતળ અને સૂર્યસમાન તેજસ્વી હતું. મહાકવિ ભારવિના કથન પ્રમાણે તેઓ એવા લોકોત્તર સાધુપુરુષ હતા કે શબ્દોમાં તેમના ગુણો વર્ણવવા અશક્ય છે. તેમના જીવનના પ્રદેશે પ્રદેશે, શરીરના રુવે-રુવે અને મનના અણુએ અણુમાં પ્રેમ છલોછલ ભરેલો પ્રગટ દેખાતો હતો. બાળક, યુવાન, વૃદ્ધ, સ્ત્રી-પુરુષ, શ્રીસંપન્ન, નિર્ધન, જ્ઞાની કે અજ્ઞાની સર્વ પ્રત્યે તેમનું પ્રેમામૃત ઝરણું સદા સમભાવે અસ્ખલિતપણે વહેતું નજરે ચડતું. માધુર્ય બાણે સાકાર દેહ ધરીને ન અવતર્યું હોય તેવી મન, વચન, કાયામાં મધુરતા વ્યાપેલી હતી. જેમ પુષ્પમાં સુગંધ, દૂધમાં મધુરતા, આગમાં ઉષ્ણતા એ સ્વભાવરૂપે, અનિવાર્ય ગુણ રૂપે વિદ્યમાન હોય છે, તેમ ગુરુદેવની રગેરગમાં વત્સલતા સ્વાભાવિક ગુણરૂપે ધિરાજમાન હતી. એનું અવિરોધ પ્રમાણ એ છે કે ગમે તે જૈન-જૈનતર તેમના સંપર્કમાં આવતો તે થોડા જ વખતમાં તેમનો બની જતો.

ઉદાર મતવાદી તથા સફળ પ્રવચનકાર

ગુરુદેવ પ્રભાવોત્પાદક સફળ પ્રવચનકાર હતા. તેમના કંઠમાં હલકલર્યો મીઠો રણકાર અને વાણીમાં બદ્ધ હતો. જેવું મનમાં તેવું જ વચનમાં અને જેવું વચનમાં તેવું જ વર્તનમાં. આ વિરલ અલભ્ય ગુણ તેમને સહજ ઉપલબ્ધ હતો. તેથી તેઓ મહાત્મા, મુનિ, મહાકવિ અને મહાસંત બન્યા હતા. નિખાલસતા, ઉદારતા અને ધિનસાંપ્રદાયિકતા આ ત્રિવેણીની ધારા એકાકાર પામી તેમનામાં નિરન્તર વહ્યા કરતી હતી. મને નાસિકમાં સન્ ૧૯૭૪ માં સ્થાનકવાસી જેવા કાન્તિપ્રિય જૈન સમાજના વર્તમાન આચાર્ય પૂજ્યશ્રી આનંદઋષિજી મહારાજ તથા માલવકેસરી પૂ. સૌભાગમલજી મહારાજનાં દર્શન-શ્રવણનો પવિત્ર લાભ પ્રાપ્ત થયો હતો. તે વખતે તેઓશ્રીએ વાર્તાલાપમાં કહ્યું હતું કે “પૂજ્ય નાનચંદ્રજી મહારાજશ્રી તો અમારા સૌના એકસરખા આપ્ત પુરુષ હતા. વર્ષો પહેલાં મળ્યા છીએ છતાં તેમની અખૂટ પ્રેરણા અને સંસ્મરણો ભૂલી શક્યા નથી.” આ કોઈ એક સમાજ કે સમુદાયના સંતોનો જ અનુભવ નથી. ગમે તે ફિરકાના સાધુ-સાધવીજી હોય, મંદિરમાર્ગી, દિગંબર, તેરાપંથી અથવા જૈનતર સંન્યાસી-સંત મળે તો પણ તેઓની આત્મીયતાનો અનુભવ બધાંને એકસરખો જ થાય. અને જ્યારે વાણીપ્રવાહનો ઘોષ વહેવા માંડે ત્યારે તો પૂછવું જ શું? સૌ આનંદરસમાં તરબોળ બની બન્ય. નીતિકારો કહે છે તેમ - ‘વક્તા દશસહસ્રેષુ’ પરંતુ કવિ, વક્તા અને અપૂર્વ આત્મરસ નિમગ્ન આવા મહાસંત તો કદાચ કરોડમાં પણ સાંપડે કે કેમ એ પ્રશ્ન છે.

ધર્મયુગ પ્રવર્તક - યુગપુરુષ.

હકીકતે તેઓ યુગપુરુષ હતા. યુગપુરુષ કાળને ચલાવી શકે છે, કાળ યુગપુરુષને ચલાવી શકતો નથી. ગાંધીજી હજી ભારતમાં ચમક્યા નહોતા તે પહેલાં જ તેમણે તેમને પિછાની લીધા હતા. નહીંતર એક જૈન મુનિ એક ગૃહસ્થ માટે એ જમાનામાં કેમ લાખી શકે કે-

‘બગો ભારતબધા તમને ભારતવીર જગાડે છે,
વિજયતણું વાજું મનમોહન એ નરવીર વગાડે છે;
ભારતના સ્વાધીનપણાનો વિજયી મારગ બતાવે છે,
સંતશિષ્ય એની સંગતથી જનજીવન સુધરી બચે છે.’

તેજ પ્રમાણે-

“જગતને યોગ દેવાને, જરૂરી વાત કહેવાને,
લઈ સંદેશ પ્રભુજનો, અવનિમાં ગાંધીજી આવ્યા.
વધ્યા છે વીરના નામે અનાચારો ખડું જગમાં,
નયનથી ન્યાય નીરખવા, અવનિમાં ગાંધીજી આવ્યા.
ધરમના નામના ઝઘડા, પરસ્પર દ્વેષના રગડા,
કળાથી કાઢવા માટે અવનિમાં ગાંધીજી આવ્યા.”

ગોખલે ગાંધીજીના રાજ્યપ્રેમના માર્ગદર્શક બન્યા એ ખરું, પણ ગાંધીજી પોતે કહે છે તેમ એમના અહિંસા-ધર્મના પરમમાર્ગદર્શક તો શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર એકલાજ બનેલા. હા, કુલ મળી એમના સ્વપર શ્રેયના પથપ્રદર્શક ત્રણ પુરુષો હતા. પણ ધર્મમાર્ગના સર્વોચ્ચ પુરુષ તો એકમાત્ર શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર જ હતા.

અહીં આ ધર્મજીવી યુગપુરુષે માત્ર યુગવાણી ઉચ્ચારી જ નહિ પરંતુ તદનુરૂપ આચરણ પણ કર્યું અને કરાવ્યું. તેઓ વિચારમાં ગંભીર, વાણીમાં મધુર અને મનોહર તથા આચાર પાળવા-પળાવવામાં પ્રખર હતા. આથી જ માનવું પડે કે આવા યુગપુરુષ વ્યાપક પ્રમાણમાં લોકલોકના જીવનમાં પ્રેરણા, સ્ફૂર્તિ અને ચેતના ભરી શકે છે. અરે પચાસ વર્ષ પહેલાંની તેમની સમાજસુધારાની વાત લોકોને કઠવા લાગતી તે આજે અનિવાર્યપણે મહત્વની બની ચૂકી છે. તે કાળે સૌરાષ્ટ્ર અને કચ્છમાં એવું વાતાવરણ હતું કે ‘કન્યાનાં માળાપ વૃદ્ધો સાથે પૈસા કાળે વળાવી દેતા એટલે કે કન્યા-વિક્રય ખૂબ થતો. ત્યારે એક મહાન જૈન મુનિરાજ સ્પષ્ટપણે કહે, એટલું જ નહિ પરંતુ એવો આચાર બનાવ્યે જ છૂટકો કરે તે મહાપુરુષની યુગપ્રવર્તક શક્તિ કેટલી? ‘કન્યાનો પૈસો લેવો તે મહાપાપ છે.’ એને પરિણામે પુણ્યવતો અને ધર્મચિંતકો નાની-મોટી જ્ઞાતિ-જાતિ અને વર્ણના આગેવાનો પ્રતિજ્ઞાબદ્ધ થઈ એવા પ્રચારની ધૂનમાં કેડ બાંધી આખાએ સમાજમાં ધૂમી વળતા. પરિસ્થિતિ પાછી બીજી અતિ પર ગઈ-તેનાથી ઉલટી-એવો વરવિક્રય પેડો કે તરત આ ધર્મપિંગળરી વાણી સરી પડી-“આમાં તો કન્યાનું ઘોર અપમાન છે.” શિક્ષિત મુસ્લીમો અને તેનાં માળાપ ‘આ તો જડ માલ’ની માફક સોદે ચઢી ગયાં છે! લગ્ન એ તો બે આળાં-કોમળ હૈયાંને મેળવી દેવાની શુભ પ્રક્રિયા છે. એમાં રૂપ, લણતર અને ચીજવસ્તુ કે ધનની લેવડ-દેવડ ગૌણ બનવીજ જોઈએ તોજ સમાજ સ્વસ્થ બની શકે અને સાચા માનવસમાજનું નિર્માણ થાય.”

આજે આખાએ ગુજરાતના ધાર્મિક જીવનમાં અને સામાજિક જીવનમાં આ યુગે ભારતના બીજા પ્રાંતો કરતાં વિશેષતા દેખાય છે તેમાં મહર્ષિ દયાનંદ પછી જૈન જૈનતર સતો પૈકી કોઈનોયે વધુ કાળો હોય તો ગુજરાતનો યુગ ઈતિહાસકાર એ ‘વિરલ સંતવિભૂતિ’ને ગૌરવપૂર્ણ રીતે યાદ કર્યા વિના નહીં રહી શકે. દિવસનાં પ્રવચનો તો વયોવૃદ્ધ અને જૈનાનુરાગી જનો જરૂર ખાસ સમય કાઢીને પણ સાંભળી શકે, પરંતુ યુવાન ભાઈ-બહેનો અને દિવસે વ્યવસાયમાં રચ્યાં-પચ્યાં જૈન જૈનેતરો શી રીતે દિવસનો સમય નિરાંતે કાઢી શકે? એટલે આ નારીગૌરવના પ્રખર હિમાયતી મહા-પુરુષે દીર્ઘદષ્ટિ વાપરીને ગાંધીયુગને સાથે સાંકળી દઈ સાર્વજનિક પ્રાર્થના અને પ્રવચનો રાત્રિએ શરૂ કર્યાં. જેનો લાભ તેઓ ગુજરાત ઉપરાંત ભારતના જે જે પ્રાંતોમાં રથા. જૈન સાધુસમ્મેલનને નિમિત્તે કર્યાં, ત્યાં ત્યાં વ્યાપક સમાજચેતનાને ધર્મના ચોલમજીરંગે સાંગોપાંગ રંગી દીધી. માટે જ એ સંતમાં વિશ્વસંતપણાની અંખી સ્પષ્ટ થવા લાગેલી અને તેઓ રાષ્ટ્રસંત ઉપરાંત વિશ્વસંતની ભૂમિકાએ જઈ શકે તેવી પરિસ્થિતિ આપોઆપ સર્જઈ ગઈ!

ભારતીય સંસ્કૃતિના અપ્રતિમ પ્રતીક -

શ્રી અરવિંદ આશ્રમનાં પેંડીચેરીવાળાં માતાજીએ એક સ્થળે સાચું કહ્યું છે “આ ભારતરાષ્ટ્ર એ એક દુનિયા-ભરમાં સનાતન કહી શકાય એવો મહાન દેશ છે.” તાજેતરમાં ગઈ એકત્રીસમી ડિસેમ્બરે (ઈશુ વર્ષના બરાબર અંતિમ દિવસે) એક પત્રકારને આપેલી લાંબી મુલાકાત વખતે વિશ્વફલકમાં મહત્વનો ભાગ ભજવતા ભારત માટે વર્તમાન વડા પ્રધાનને દરજ્જે બહેન શ્રી ઈન્દિરા ગાંધીએ ચોખ્ખા શબ્દોમાં ભારપૂર્વક કહેલું - “ભારત એવો દેશ છે કે જે હબરેશ વર્ષથી ટકી રહ્યો છે અને ન્યાં સુધી દુનિયા રહેશે ત્યાં સુધી અથવા માનવજાત પૃથ્વી પર હશે ત્યાં સુધી આ દેશનું

અસ્તિત્વ રહેવાનું છે.” આનું મુખ્ય કારણ ભારતીય સંસ્કૃતિ છે. ધર્મ માનવીના હૈયાને સ્પર્શે છે, અને સંસ્કૃતિ માનવીય સમાજના હૈયાને ઘેરી વળે છે. આ દેશના ધર્મની એ મહાન ખૂબી છે કે તે માત્ર વ્યક્તિઓના હૈયાને સ્પર્શીને વિરમી ગયો નથી, પરંતુ માનવીય સમાજનાં એકે-એક અંગ અને એકે-એક ક્ષેત્રને સ્પર્શીને શાશ્વત અને સર્વધર્મ સમન્વયરૂપ અવિભાજ્ય બની ગયો છે. આનું મુખ્ય કારણ આપણા ઋષિમુનિઓ છે, સંતો અને ભકતો છે તેથી જ આપણો દેશ ઓલિયાઓનો કે સંતોનો દેશ કહેવાય છે. સાથોસાથ તે ધર્મપ્રધાન છે. વ્યક્તિગત અને સમાજગત બંને સાધનામાં તાણાવાણાની જેમ વ્યાપેલ હોવાથી સર્વ ક્ષેત્રોમાં પણ ધર્મભાવના પડેલી છે.

ગરિમાપૂર્ણ માતૃભૂમિ અને સંતોની તપોભૂમિ

આપણી ગૌરવશાળી માતૃભૂમિ ભારતના સંતોની ત્યાગમય તપોભૂમિ છે. સંતો જ ભારતીય સંસ્કૃતિના પ્રાણ છે. મુખ્યપણે સંતોની સાધનાથી જ આ ભારતીય સંસ્કૃતિ અંકુરિત, પલ્લવિત, પુષ્પિત અને ફલવતી બની છે. સાચું કહીએ તો સંતજનોની દિનચર્યા અને ચિંતનમય વાણીનો ઈતિહાસ જ ભારતની આધ્યાત્મિક સંસ્કૃતિનો ઈતિહાસ છે. ભારતમાં આવી ઋષિમુનિ સંતની પરંપરા ન હોત તો ભારતીય નરનારીઓ પાસે અધ્યાત્મવિદ્યા ન હોત અને તો ભારત સામે આજે જગત મીટ માંડે છે તે શી રીતે માંડત? કારણ કે ભારત પાસે નથી વૈભવ કે નથી અમીરી. ભારતે હુમ્મશાં ગરીબીમાં જ અમીરી માણી છે અને અમીરાત હોય ત્યાં પણ ગરીબ જેવા સાદાઈ સંયમમાં જીવવાનું મહાલક્ષ્ય રાખ્યું છે. આજના ભૌતિક વિજ્ઞાનમાં ભારત વચ્ચે પછાત હતું, (જો કે આજે નથી) પરંતુ હુમ્મશાં એણે ભોગને બદલે એ **તૈન લ્યક્તેન મુક્તીયા:**” ત્યાગમાં જ સાચા ઉપભોગનો સ્વાદ માણ્યો છે! આવી અજોડ અધ્યાત્મવિદ્યાને કારણે જ ભારતની અજોડ મહાનતા છે! એથી જ ભારતમાં ભૌતિકવાદના આ જમાનામાં પણ મહાત્મા ગાંધી જન્મ્યા અને તે પણ આધ્યાત્મિકતાની ફળદ્રુપભૂમિ ગુજરાતમાં. ભારત પર કુદરતની એ મહાન કૃપા છે કે આમ તો એક એક પ્રાન્તમાં નાના મોટા સંતો પાક્યા જ છે. પૂર્વથી પશ્ચિમ અને ઉત્તરથી દક્ષિણ ગમે તે ખૂણે ભારતમાં જ્યાં પણ સ્થળે-સ્થળે તમને સંતો જ સંતો આજે પણ નજરે ચઢશે. પ્રાચીન કાળથી માંડીને આ જ પર્યન્ત એ વારસો અખંડ અને સાતત્યપણે આર્યો આવતો જણાશે. આમ હોવાથી જ આ દેશમાં વિપત્તિઓના પહાડો ખડકાય કે પ્રલોભનના દરિયા ભલા કરાય, પણ સર્વસામાન્ય ભારતીયજનો એમાં અડોલ, અચળ રહી શકે છે. આંતરિક પવિત્રતા, સાદાઈ અને ઉચ્ચતા એ ભારતીય સંસ્કૃતિના મૂળભૂત ગુણો છે.

સંતોનો જીવનવ્યવહાર અને ઉપદેશ આખી યે માનવજાતિને તો અંધકારમાંથી પ્રકાશ તરફ લઈ જનાર હોય જ છે, પરંતુ પ્રાણિમાત્રને પણ જીવવાના અધિકાર માટે એકમાત્ર આ ભારત દેશ જ આધારસ્થળ છે. ભારતીય સંસ્કૃતિ ઉપર મુખ્યપણે સંતોનો ઉપકાર છે અને તે સમયે સમયે સ્થાયી મૂલ્યોનું સંરક્ષણ તેમના વડે જ થયું છે, થઈ રહ્યું છે અને થશે. તેથી જ આખું યે જગત ભારતનું અને ભારતીય સંતોનું સદાને માટે ઋણી છે. આવી મહાન સંતસંસ્કૃતિના મહાન પ્રતીકસમ અમારા સદ્ગત ગુરુદેવ કવિવર્ય શ્રી નાનચંદ્રજી મહારાજ ગુજરાતની વિશિષ્ટ સંતપરંપરાને કારણે જ તેઓ ગુજરાત (સાયલા)માં જન્મ્યા.

પ્રવ્રજ્યા પહેલાં અને પછીની સાધના-

તેઓશ્રી દીક્ષા પહેલાંથી જ (ખરેખર બચપણથી જ) બાણે કોઈ અદ્ભુત યોગીનો આત્મા પોતાની અધુરી રહેલી સાધના પૂરી કરવા આવેલ હોય તેમ લાગતું. તેઓ બંતે કહેતા :- “આત્મજ્ઞાનની અજોડ તાલાવેલી સાથે ભરપૂર વૈરાગ્ય હતો. બાળપણથી જ નદીનાં ઝરણાં, કુદરતનાં અનોખાં દ્રશ્યો અને સાંધ્યાનાં મેઘધનુષ્ય નીરખીને તેઓ એક બાજુ જીવનના વિધવિધ રંગો બોધ આનંદ માણતા, તો બીજી બાજુ ક્ષણેક્ષણે પલટાતી પરિસ્થિતિ વિ. ને લીધે તેમનામાં તીવ્ર વૈરાગ્ય ઝળકી ઊઠતો! તેઓ ગાઢ જંગલમાં જઈ એકાન્તમાં જીવનની શોધ કરતા. દીક્ષા પછી પણ એક બાજુ ઉદારતાઈ સદ્ગુણો વડે પોતાની જૈનમુનિ મર્યાદા મુજબ રહીને પરોપકાર અને સેવાની પરબરૂપ બની જતા તો બીજી બાજુ સૂર્યગરમીથી તપેલાં લોખંડનાં ઘોર પતરાં ઉપર અને શિયાળાની ડંડીમાં નદીની રેતીમાં સૂઈ ‘આયાવયંતી ગિમ્હેસુ, હેમતેસુ અવાઉડા’ની જેમ સુ સમાહિત જૈન સાધુનું ઉદાહરણ પૂરું પાડતા. એમની આંતરબાહ્ય સાધુતા સોળે કળાએ ઝળકી ઊઠતી જણાઈ આવતી. એથી જ એમની કાવ્યકળા કે વકતૃત્વકળા કેવળ મનોરંજન બની જતાં નહતાં.

યોગસાધક વંદનીય યોગીપુરુષ-

હું કોણુ ને આ શું બધું છે ! સ્વરૂપ મારું શું ખરું !
આ જન્મમરણો શા થકી છે ? એ બધાં શાથી હરું ?
કરવાં પડે નહીં કાર્ય કરીને કર્મ એવાં શું કરું ?
કરી જન્મવું - મરવું પડે નહિ એમ કઈ રીતે મરું ?

આ તેમનું લક્ષ્ય હતું અને તેથી 'અપૂર્વકરણ' દશા પ્રાપ્ત કરવા માટે રાત્રે તેઓ પ્રાયઃ હૃમિશાં બેથી ત્રણ કલાક ધ્યાનમગ્ન રહેતા. અવિરત પુરુષાર્થથી એમને યોગસાધના સહજ બની ગયેલી. યોગીઓના યોગી એ ગુરુ ભગવંતે બળવાન એવા જન્મપરંપરાગત સંસ્કારોના પ્રતાપે સ્થિતપ્રજ્ઞદશા બાણે સહજ પ્રાપ્ત કરેલી. આ રીતે ધ્યાન, ચિંતન અને મનનથી રાગદ્વેષ અને ક્રોધમાનાદિ દોષોનું શમન, વિકારવાસનાની વૃદ્ધિનું વમન અને ઈન્દ્રિયોના સહજ નિયમનથી ચિત્તની સારી એવી સમસ્થિતિરૂપ સમાધિ બાણે સધાઈ ગઈ હોય એવું એમના દર્શનથી-શ્રવણથી અનુભવાતું. શ્રીમદ્ રાજચંદ્રને જે ઉદ્ધાસ બાળપણમાં આવ્યો હતો તેવાં જ ઉદ્ધાસ અને અનુભવ એમને સંવત ૧૯૯૪ ના કરનાળીના ચોમાસામાં થયેલાં જણાતાં હતાં.

અધ્યાત્મદશાની મસ્તી

'ચાંદની બહુ ખીલી રે અંતરચોકમાં' જેવા કાવ્યોમાં એ અધ્યાત્મદશાની મસ્તી અને દિવ્ય આત્માનંદની અનુભૂતિ પણ જણાયા વિના રહેતી નથી. આથી જ એમનું વક્તૃત્વ માત્ર એક કળા જ ન હતી પણ તત્ત્વાર્થસૂત્ર મુજબ "જ્ઞાન દર્શન ચારિત્રાણિ મોક્ષમાર્ગઃ"નો સાકાર નમૂનો બની ગયું હતું. એને લીધે જ તેમનાં જંબૂકુમાર, સ્થૂલિભદ્ર, નંદમણીચાર જેવાં બોધપૂર્ણ આચ્છાનો એવાં બની જતાં કે શ્રોતાજનો એમાં તરબોળ બની બાણે ક્ષણવાર માટે તો બલ અનુભવમાં ડોકિયું કરી આવતાં ન હોય ! તેથી તેમને માટે શ્રોતાઓને હસાવવા કે ક્ષણ પછી પાછા રડાવી દેવા એ બધો બાણે તેમના ડાબા હાથનો ખેલ હતો. તેઓની નજીક આવનારમાં તેઓ અભિનવ ચેતના જગાડી દેતા. શાસ્ત્રોના થાવચ્યાપુત્ર અને ધન્ના શાલિભદ્ર જેવા દાખલા આપી શ્રોતાઓને વૈરાગ્યરસમાં તરબોળ બનાવી મૂકતાં. એમનું વ્યક્તિત્વ અને કૃતિત્વ સચોટપણે બની રહેતું. એમની પાસે જૂની અને નવી લોકકથાઓ અને લોકકહેવતો એટલાં બધાં-અપરંપાર હતા કે તેઓ ગમે તેવા ગંભીર પ્રસંગોને પણ સરળ અને સરસ બનાવી લલલલા વક્તાઓને પણ આશ્ચર્યમુગ્ધ બનાવી દેતા. આ પ્રમાણે બેઈએ તો અમારા ગુરુદેવ છતાં માનવતાના મહાન પુરસ્કર્તા અને ભારતીય સંતસંસ્કૃતિના ધોરી એવા એ વિશ્વસંત હતા.

સર્વપ્રથમ પરિચય

સંવત ૨૦૦૫ ની સાલ હતી. ગુરુદેવનું ચાતુર્માસ સૌરાષ્ટ્રના જોરાવરનગર મુકામે હતું. એ વખતે મારી સંસારી અવસ્થા હતી. કચ્છમાંથી (સમાધોધા-કંઠી વિલાગમાંથી) અમારું આખું ચે કુટુંબ એમના પ્રવચનશ્રવણ તથા સંત-સમાગમ માટે જોરાવરનગર ચાતુર્માસના લાલ માટે જઈને રહ્યું હતું. ત્યાં જ મારી મુગ્ધ યુવતિદશામાં તેમનો પ્રથમ પરિચય થયો.

એમનું શેજનું પ્રાતઃ પ્રવચન એટલે બાણે અમીની જ વર્ષા ! પ્રાર્થના પછી અડધો પોણો કલાક તેમનું જુદા જુદા વિષયો પર આત્મલક્ષી અને જ્ઞાન વિજ્ઞાન સાથેનું પ્રેરણામય પ્રવચન સાંભળવું એ બાણે એક મહાન લાડવારૂપ હતું. બહાર રાત્રિપ્રવચનોમાં શેજબશેજના બનાવો અંગે એમનું અદ્ભુત માર્ગદર્શન જૈન જૈનેતર સૌને એકસરખું મળી રહેતું. અમારું આખું કુટુંબ એ પરીપકારી અને પરમમાર્ગદર્શક મહાપુરુષની અમૂલ્ય વાણીનો લાલ લઈ ખુશખુશાલ બની રહેતું.

અણધારી ઘડીનો કારમો આઘાત

આસો સુદ ૧૩ નો દિવસ હતો. કારમો વજ્રાઘાત વર્ણન થાય તેમ નથી. મારા સંસારનો રંગેચંગે ઉગેલો સૂરજ અસ્ત થવાની તૈયારી કરવા લાગ્યો. આખો કુટુંબ મેળો વેરવિખેર થઈ ગયો. સૌનાં હૈયાં ઘવાઈને સૂનમૂન થઈ ગયાં.

અણી સમયે પ્રભુની કૃપા ઉતરી

આ અણીની ભયંકર વેળાએ જ પ્રભુ બાણે પધાર્યા હોય તેમ આ મહાસંતનાં યુનિત પગલાં અમારે ત્યાં થયા અને સમયસર જે બેઈતું હતું તે તરત જ મળી ગયું. ખરેખર અમત્કાર જ થયો. એમણે મારા એ સંસારી સખાનો

અંતિમ કાળ સુધારી નાખ્યો. ગુરુદેવે અદ્ભુત-અતિ અદ્ભુત ધર્મશ્રવણ કરાવ્યું. એમના જ ખતાવેલા માર્ગદર્શન પ્રમાણે હું ભકતામર સ્તોત્ર બરાબર સંભળાવી શકી. ચિરવિદ્યાય લેનાર પુનિત આત્મા પ્રસન્ન - પ્રસન્ન થઈ ગયો. ચિત્તની અપૂર્વ પ્રસન્નતાથી ભકતામર - રસનું પાન કરતાં કરતાં જ એમણે નશ્વરદેહનો ત્યાગ કર્યો. ખરેખર એ વેળાએ જ અમૃતનો વરસાદ વરસ્યો. પરંતુ એ મહામુનિને એકનો જ ઉધ્ધાર નહોતો કરવો. અમ બન્નેનો અને સાથેસાથ આ નિમિત્તે અનેકોનો ઉદ્ધાર કરવો હતો.

સંધ્યાની પ્રાર્થનામાં

એ રાત્રિ પ્રાર્થનામાં આમ તો અમારું આખું યે કુટુંબ ગયું. ફક્ત હું જ ન ગઈ. પૂ. ગુરુદેવે દર્દભર્યા અવાજે કહ્યું - 'જોયા આ સંસારના તમારા રિવાજ ! ખીજાં બધાં ય છૂટાં પણ એકને જ ખૂણે પાળવાનો ! એ કુમળી કળી. 'ખૂણામાં' શું સમજે ?

લવિષ્યવાણી ખરી પડી

વળતે દિવસે પ્રભાતે ગુરુદેવ બંતે અમારા નિવાસસ્થાને માંગલિક સંભળાવવા પધાર્યા અને તત્કાળ તેમના મહાન અને ઉદાત્ત સંતહૃદયમાંથી લવિષ્યવાણી સરી પડી. મને ઉદ્દેશીને કહ્યું - કચ્છ - કાડિયાવાડના રિવાજો મેં જોયા-બહુશ્યા છે અને વેદના પણ વેદી છે. કારણ કે બાણુતાં કે અબાણુતાં આવે ટાણે બધાં બહેનો ભાંગી પડે છે. મ્હોં વાળે છે, રડાફૂટ કરે છે. તે વખતે એકઢી તેઓ જ રડતી નથી પરંતુ અન્યને સૌને રડાવે છે ! પણ તું પ્રતિજ્ઞા લઈ લે. રડાફૂટ કરીને જેણે પ્રસન્નતાપૂર્વક ચિરવિદ્યાય લીધી છે તે આત્માને શું રડાફૂટની ભેટ મોકલવી છે કે ધર્મવૃદ્ધિની સાચી ભેટ મોકલવી છે ? આ અંતરંગનાં અંતઃપ્રેરિત શબ્દો એ એવા તો મારા ઢૂણાં અને ધર્મથી ભીંબાયેલાં હૈયાંને સ્પર્શી ગયા કે ન પૂછો વાત ! હું ઘોઢી ભઠી-ગુરુદેવ ! આપની વાત સો ટકા સાચી અને ઉચ્ચ છે પણ આપની આવી આજ્ઞા જેવી હું માથે ચઢાવીશ કે તરત દુનિયા કહેશે-જોયું, શિરછત્ર ગયું છતાં આને છે જરાય દુઃખ ! ગુરુદેવે તરત જવાબમાં સાંત્વન આપતાં કહ્યું- "આપણે મુખ્યપણે તો આપણા સત્યધર્મને જોવાનો છે. જો દુનિયાના ઘોલવા સામે જોઈને એકે એક પગલું ભરીશું તો ક્યાંય આરોવારા નહિ આવે. આપણે શું કરવું યોગ્ય છે તે અંતઃકરણથી વિચારી વિવેકપૂર્વક આગળ વધીશું તો દુનિયા આપણી સાચી વાતને છેવટે સમજશે. આપણે આપણા અંતઃકરણનો સ્વસ્થતાથી માપ કાઢવો જોઈએ."

સમાજની સાચી નાડના પારખુ એ પૂજ્ય ગુરુદેવે મારા સંસારપક્ષના સસરાજીને પહેલાં પ્રતિજ્ઞા કરાવી અને પછી મને પ્રતિજ્ઞા કરાવી કે આર્ત-રોદ્ર ધ્યાન ન ધરવું પણ સદ્વાચન કરીને જ્ઞાનપ્રાપ્તિમાં ઉદ્ધમ કરવો. આવી વિકટ કટોકટિની પળે જન્મ-મરણના જટિલ પ્રશ્નને તત્વસભર સરળ ભાષામાં સમજાવી દીધો કે "જોયું ને ! મૃત્યુમાંથી સાચો બાધ શો લેવાનો છે ?" સૌ પોતપોતાના ઋણાનુબંધ પ્રમાણે મળે છે અને સમય પ્રમાણે વીખરાય છે અને સમય પૂરે થતાં ચાલી બંધ છે. આમાં કોનો અને શેનો હરખશોક કરવો ? તેનું મૂળ સમજાઈ જવું જોઈએ. સમતાની કસોટી આવે જ ટાણે થાય છે. જો સમભાવ ટકશે તો આ મહાસંકટમાંથી પણ પ્રભુની દિવ્યપ્રસાદી સાંપડશે. ત્યારબાદ મને મહત્વપૂર્ણ પ્રેરણા આપતા કહ્યું કે તારે લવિષ્યને અજવાળવાનું છે, અભ્યાસ કરવાનો છે. અરે ! ઉપદેશ જેમ લેવાનો છે તેમ અનેકને ઉપદેશ આપી અનેકનાં જીવન સુધારવાનાં છે. જો રડાફૂટમાં શકિતને વેડફી નાખીશ તો આવાં મહાન કાર્યો લવિષ્યમાં કેવી રીતે કરી શકીશ ? ત્યાર પછી હવે સમજાય છે કે એ યુગપ્રધાન મહાન સંતની આગાહી સાચી હતી.

દીક્ષા પહેલાં શિક્ષા

કચ્છમાં ગયા પછી થોડા જ કાળના ગાળામાં મારી જેમ ખીજાં પણ મને એ ચૈરાગી સહુધ્યાયિની બહેનો - સૌમ્યમૂર્તિ કલાબાઈ અને મહાવિદુષી વિનોદિનીબાઈ - મળી ગયાં; અને અમારા યુગદર્શિની ગુરુણી સાથે અમો ત્રણેય દીક્ષાર્થિનીઓ રૂપે શાસ્ત્રાધ્યયનમાં જોડાઈ ગયાં. સંવત ૨૦૦૮માં એમનું આતુર્ભાસ ભાવનગરમાં હતું. અમે ત્રણે બહેનો તેમના દર્શનાર્થે ગયા ત્યાં તેમણે વિદ્યાય વખતે એક મહાન જીવનસૂત્ર આપ્યું કે જોજો, હો ! તમારે દીક્ષા સ્વીકારતા પહેલાં શિક્ષા લેવાની છે. જન્મે પ્રકારની શિક્ષા (અધ્યયન અને ઘડતર) થી જ દીક્ષા સ્વ-પર ઉભય કલ્યાણકારી થશે. અમને

ત્રણેને આ વચનામૃતો અમારા માટે આત્મરૂપશી બની ગયા. અમને ત્રણેયને ત્યારથી હૈયે વસી ગયું કે ‘લલે અમે અમારાં ગુરુણીની જેમ કાયમ માટે એમની સાથે નહીં રહી શકીએ, પણ અમારા તારણહાર તો આ ગુરુદેવ જ છે.’

વાતસલ્યસાગર ગુરુદેવ

અમે માત્ર જોયું નહીં બલકે અનેકવાર અનુભવ્યું કે ‘અમારા એ પૂજ્ય ગુરુદેવમાં જન્મદાત્રી જનેતા કરતાં ય અનેકગણું વાતસલ્ય સભર ભયું છે. આવા સર્વ પ્રત્યે સમભાવી અને એકાન્ત હિતદર્શી વિશ્વસંતના સત્સંગનો લાભ મળવો એ જીવનનો એક પરમ લાડવો છે. અમે ત્રણેય દીક્ષાર્થીનીઓએ અમારી દીક્ષા ઉપર કચ્છમાં પધારવા હાદિક વિનંતી કરી તે કુદરતી રીતે જ તેમને બરાબર સ્પર્શી ગઈ. ‘દિલભર દિલ છે ને’ તેમણે કહ્યું-ઈચ્છા તો જરૂર થઈ બળ છે, પરંતુ તબિયત હવે એટલી ઝીંક ઝાલી શકે તેમ નથી. હું દીક્ષા ઉપર તો આવી શકતો નથી પરંતુ બહેનો! તમે બરાબર યાદ રાખજો કે આ કાળે સંઘમી જીવનની જવાબદારી એવડી અને ઘણી મોટી છે. તમે અત્યારે છો તેના કરતાં પણ દીક્ષા અંગીકાર કર્યા બાદ સતત બગૃત રહેશો અને દીક્ષા પહેલાં બંને પ્રકારની શિક્ષા પૂરેપૂરી લેશો. એમનો એક એક શબ્દ અમારા ત્રણેયના હૃદયમાં આરપાર સોંસરો ઊતરી જતો. અમારી દીક્ષા અમારાં સરણ અને ઉદ્ધત્ત દિલનાં શાંતમૂર્તિ પૂ. રતનબાઈ મહાસતીજી પાસે કચ્છમાં સં. ૨૦૦૬માં થઈ પણ અમારી આત્મ-દીક્ષા તો એ પરમપ્રતાપી ગુરુદેવ નાનચંદ્રજી મહારાજ પાસે જ બાણે ત્યારે થઈ ચૂકી હોય એમ લાગતું હતું.

ગુરુમૈયાનો સમાગમ

સંવત ૨૦૧૦માં કચ્છમાંથી અમારું લીંબડી આગમન થયું. ગુરુમૈયાનો ભેટો ફરી પ્રત્યક્ષ આટલો જલ્દી અને કાયમને માટે થશે એ તો અમારી કલ્પનામાં યે ન હતું. પરંતુ ભવિતવ્યતા અને સત્પુરુષાર્થ ઉભયપક્ષે જોર કરે છે ત્યારે કલ્પનાતીત ઘટનાઓ મૂર્તિમંત બની જ બળ છે. જુઓ કે ક્યાં એક વખત વેશ્યાને ત્યાં વેચાયેલી અથવા કહેકાણે જઈ પડનારી વસુમતી! એમાંથી ધનાવાહ શેઠને ત્યાં લાડકોડથી વિકસતી! એમાંથી વર્ગી અકારણ કલંકિત થતી વસુમતી અને ક્યાં ભૃમહાવીરનો અભિગ્રહ પૂરો કરવામાં ઉપયોગી બનતી વસુમતી ત્યારપછી એજ ભૃમહાવીર તીર્થકરના અતુર્વિધ સંઘમાં છત્રીસ હજાર સાધ્વીઓને દોરતી પ્રવર્તિની ચંદનબાળા સાધ્વી! અન્તે મોક્ષ તરફ દોરતી અને દોરાતી એ મહાનથી યે મહાન મુકિત પામેલી મહાસતી! પુરુષાર્થની પ્રબળતા, પ્રત્યક્ષ સદ્ગુરુનો સંયોગ અને શુભ ભવિતવ્યતા મગીને આવું ભગીરથ કાર્ય મૂર્તિમંત બની બળ છે.

અમારી જીવનનૈયાના કુશળ સુકાની

કવિવર્ય પં. નાનચંદ્રજી મહારાજશ્રી આ રીતે સંવત ૨૦૧૦ થી અમારા પણ પ્રત્યક્ષરૂપે જીવન સુકાની કાયમ માટે બની ગયા. તેમના ભૌતિક દેહવિલયને ૧૧ વર્ષ પૂરાં થઈ ચૂક્યા છે, પરંતુ ચૈતન્યદેહુથી તો અમારા માટે પળેપળ હાજરાહજુર છે! કારણ કે એમણે જ અમારું સંઘમ જીવનરતું ઘડતર કર્યું છે.

જીવન ઘડતરના શિદ્ધી

કુંભાર જેમ માટીને કાલવીને વૈવિધ્યભર્યો આકાર આપે છે તેમ અમારા એ પરમપૂજ્ય ગુરુદેવે અમારા જીવનને ઘાટ આપવા માટે એકધારી રીતે કલાકોના કલાકો સુધી ઊંડો અભ્યાસ કરાવ્યો છે. શાસ્ત્રીય જ્ઞાન સાથે અમારું ચારિત્ર્યપૂર્ણ સંઘમી જીવન કેમ પુષ્ટ બને તે એમણે આચરીને અચરાવી દીધું. એમની હિતશિક્ષાઓ અત્યારે પણ શેમેશેમે રમી રહી છે. શરૂઆતમાં શ્રી દશવૈકાલિક સૂત્ર, શ્રી ઉત્તરાધ્યયન સૂત્ર, શ્રી આચારાંગ સૂત્ર, શ્રી ઠાણાંગ સૂત્ર, શ્રી સૂચગાંગ સૂત્ર, શ્રી રાયપસેણીય સૂત્ર, શ્રી ભગવતી સૂત્રનો અમુક ભાગ અને અનુયોગદ્વાર જેવાં કડિન સૂત્રો તેમજ બીજાં સિદ્ધાંતો પોતે બલતે અથાગ શ્રમ લઈને વંચાવ્યાં, એટલું જ નહિ પણ એ સૂત્રોનાં પરમ મર્મ અને રહસ્યો સમજાવી દીધાં. તેઓશ્રી ખાસ ભલામણ કરતાં કે સૂત્રોનું વાંચન કરતાં, કરાવતાં અને બોધતાં પહેલાં અપેક્ષાદષ્ટિ સમજવી જોઈએ કે આ સૂત્રો કયા દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ કે ભાવે લખાયેલાં છે? મતલબ અનેકાન્તવાદ અને રચાદ્વાદ દષ્ટિ પ્રથમ પ્રગટ થવી જોઈએ, તો જ તમે સર્વત્ર સત્ય શોધી શકશો. આથી જ તેમણે સમયસાર, પ્રવચનસાર, પંચાસ્તિકાય, જેવા દિગંબર જૈન શાસ્ત્રો તેમજ

ગીતામંથન, ગીતા પ્રવચન, આધ્યાત્મિક પ્રબંધાવલિ તેમજ વિવિધ પ્રકારનું જૈનેતર સાહિત્ય પણ ઊંડાણથી તેમણે વંચાવ્યું અને તેમની અસીમ કૃપાથી જ અમને પ્રત્યક્ષ અનુભવ થયો કે જે સમ્યક્દૃષ્ટિએ નીરખાય તો ભૂલ્યેચૂક્યે કોઈ અસમ્યક્ વિચાર કે વાત આવી જાય તો એ તે સમ્યક્રૂપ જ બની જાય છે.

સત્સાધનની જરૂર -

તેઓશ્રીની વિશેષતા એ હતી કે તેઓ વારંવાર કહેતા - આખરે તો આ સાહિત્ય - શાસ્ત્ર બધાં સાધનમાત્ર છે. તમે હુમેશા વિચાર અને મનન કરો અને પળે પળ વિચારવાની આદત પાડો કે દીક્ષા શા માટે લીધી છે? સંયમની મહત્તા કેટલી અને તે શા માટે? જે આસ્ત્રવેના ત્યાગ કરવાનાં પચ્ચક્ષુબાણુ લીધાં છે તે વાતનું યથાર્થ પાલન થાય છે અરૂં? સંવરનો મહિમા શા માટે? નિર્જરાથે તપ છે તે પ્રમાણે તપ થાય છે? તપના આભ્યન્તર અને બાહ્ય એમ બાર ભેદો શા માટે? અંધ અને મોક્ષનું સ્વરૂપ શું છે? મુદિતમાર્ગની તાલાવેલી કેટલી? મહાવ્રતો સ્વીકાર્યા પછી એનું સતત ભાન રહેવું જોઈએ કે હું સંયમી છું. લોકો મને ખમાસમણો કહે છે તો મારામાં ક્ષમા કેટલી વધી? પંદર, વીસ, પચ્ચીસ વર્ષનો દીક્ષાપર્યાય થઈ ગયો તો તે કાળ દરમિયાન નિઃસ્પૃહતા, વિશાળતા, ઉદારતા, વૈયાવચ્ચ, (સર્વ સેવા) ઈન્દ્રિયનિગ્રહ, સહિષ્ણુતા વિ. સદ્ગુણોની વૃદ્ધિ કેટલા પ્રમાણમાં થઈ? વિષયો અને કષાયો ઉપર કેટલો વિનય પ્રાપ્ત થયો? તેઓ ઉત્તરાધ્યયન સૂત્રના નવમા અધ્યયનમાં આવતી ગાથા ‘અપ્પણામેવ જુજ્જાહિ’નો વારંવાર વિસ્તારપૂર્વક અર્થ સમજાવતા. તાત્પર્ય એ છે કે મુખ્ય લક્ષ્ય તો આપણા પોતાના મનરૂપી બહિરાત્મા સાથે કરી અન્તરાત્માનો વિજય મેળવવાનો છે.

તેઓશ્રી લ. મહાવીરદેવે નિર્વાણકાળે જે ચરમવાણી ઉચ્ચારી, તેમાંથી સંપાદિત થયેલા શ્રી ઉત્તરાધ્યયન સૂત્રના પ્રથમ અધ્યયનમાંના વિનય - અધ્યયનને અત્યન્ત ઝીણવટથી સમજાવતા, કારણ કે એજ ધર્મનું મૂળ છે. શ્રીમદ્ રાજચંદ્રે કહ્યું તેમ “અધમાધમ અધિકો પતિત સકળ જગતમાં હું, એ નિશ્ચય આબ્યા વિના સાધન કરશે શું?” એનું સહુચ પણ એ જ છે. અમને નવદીક્ષિતાને ‘ઈ ગિયાગાર સંપન્ને’નો અર્થ અજબ રીતે સમજાવ્યો છે. સુપાત્ર શિષ્યના રોમેશમની અંદર વિનયની પ્રતિષ્ઠા હોય. ગુરુના અહેરા ઉપરથી જ તે સમજી જાય કે ગુરુદેવ શું ઈચ્છે છે? સુવિનીત શિષ્યનો એક પણ વિચાર એવો ન હોય કે જેની જાણ ગુરુને ન હોય! ‘જેણે તન, મન, ધન અર્ધ્યા ગુરુચરણમાં રે’ આ માત્ર તેમની વાતો ન હતી.

સંવત ૧૯૬૭થી ૧૯૭૬ સુધી જે ઉત્તરાધ્યયન સૂત્રના ૨૯મા અધ્યયનના ૪૩મા બોલ મુજબ ઈગિતાકાર-સંપન્નપણે એમણે લીંબડીમાં સ્થિરવાસ સેવી ભરજીવાનીમાં જે અજ્ઞેડ ગુરુસેવા કરી છે, તે કોણ કરી શકે? લઘુનીત, વડીનીતની બધી ક્રિયા, બળખો કાઢવો, પડખું ફેરવવું આ બધું મતલબ કે એક બાજુ વ્યાખ્યાનમાં એકાગ્રતા હોય ત્યારે બીજી બાજુ પક્ષઘાતથી પીડિત ગુરુદેવને સાચવવા-આમ ઉભયમુખી એકાગ્ર સાધના એ યોગેશ્વર ગુરુદેવને સહુજસાધ્ય બની ગઈ હતી.

તેઓશ્રીએ સ્વ-પર શ્રેયનાં અનેક સત્કાર્યો કર્યાં જેમાં મહિલા સન્માન, ગૌરવ માટે સ્વાવલંબી જીવનથી માંડીને શિક્ષા-દીક્ષાના ક્ષેત્રે અદ્ભુત કાર્યો કર્યાં છે, નિરાધાર, વિધવા અને ત્યકતા બહેનોને સ્વાધીન બનાવી કે જે પાછી બીજી અનેક પોતાના જેવી બહેનોને સંયમલક્ષી સ્વાધીન બનાવી શકે.

ગુરુદેવને ચરણે સમર્પણ

આવા અમારા ગુરુદેવ વિષે લખી લખીને કેટલું લખીએ. આખરે લેખિની અને વાણી મૌન ભજે છે. એવા એ અમારા ગુરુદેવની ચરણકૃપા અમારા જીવનના કણિકણમાં અણુપ્રાણિત છે. તેમની કૃપાદૃષ્ટિ હુમેશાં અમારા ઉપર વરસતી રહે અને અમારા જીવનપથમાં પ્રકાશ પાથરતી રહે એ જ મંગળલાવના સાથે પરમતારક ગુરુદેવને અમારા કેટિકોટિ વંદન.

ગુરુદેવના સુવિનીત શિષ્યો

પૂ. ગુરુદેવશ્રી નાનચંદ્રજી મહારાજના શિષ્ય પરિવારમાં અમે હુમેશા જેમને પાંચમા આરાના “પંથકજી”ના હુલામણા ઉપનામથી સંબોધીએ છીએ તે પં. રત્ન શ્રી ચુનીલાલજી મહારાજે ગુરુદેવની અતિમ સમય સુધી સતત જીવનભર સેવા કરી છે તે તો અજ્ઞેડ અને અવર્ણનીય છે. ખુદ ગુરુદેવ કહેતા કે મારે રાત્રે પડખું ફેરવવું હોય તો હું

જલ્દી ન ફેરવું, કારણ સ્હેજ પડખું ફરું ત્યાં તો ચુનીલાલજી આવે અને કહે કેમ સાહેબ ! શું કામ છે ? રાત્રે ખાર વાચ્યા હોય તો પણ ઊડીને આવે, પૂરા સબળ, કદી બોલાવવા ન પડે આવી સેવા અતિમ સમય સુધી પ્રસન્નતાથી કરી. આજે પણ તેઓશ્રી ધ્યાન-સાધના અને આત્મલક્ષી દષ્ટિથી સ્વ-પરતું કલ્યાણ સાધી રહ્યા છે. અમારા વિકાસમાં તેમનો ભારે મોટો હિસ્સો છે. તેવા શ્રી ચુનીલાલજી મહારાજ 'ચિત્તમુનિ'ના ઉપનામથી પ્રસિદ્ધ છે.

બીજા વિદ્વાન શિષ્યસ્તન પૂ. સંતબાલજી મહારાજ છે કે જેમણે સંયમ અને ચારિત્રની સાધના સાથે ઈર્મયોગની અનુપમ સાધના કરી છે. લાલ નળ કાંઠાની વિવિધ રચનાત્મક પ્રવૃત્તિઓની સુગંધ ગામડાઓમાં અને શહેરોમાં ખુબ પ્રસરી છે. વિશ્વવાત્સલ્ય પ્રાયોજિક સંઘ દ્વારા સમાજોપયોગી કલ્યાણકારી પ્રવૃત્તિઓનું સંચાલન તેઓશ્રીના માર્ગદર્શનથી ચાલી રહ્યું છે. જનતા જે દુર્વ્યસનોમાં ફસાઈ ગઈ હતી અને નિર્માલ્ય બની ગઈ હતી તેમાં નવો પ્રાણ ફૂંકી દાડ, માંસ વિ. ભયંકર બદીઓથી મુક્ત કરી. રાષ્ટ્રીય કોંગ્રેસને પોતાની સાધક જીવનની મર્યાદામાં રહીને પણ ભારે સહકાર આપ્યો. તેથી તેમને રાષ્ટ્રસંત તરીકે બહુમાન મળ્યું છે. આજે ચીંચણમાં મહાવીરનગર આંતરરાષ્ટ્રીય કેન્દ્રમાં સ્થિરતા કરી આત્મ-કલ્યાણ અને સમાજકલ્યાણના પ્રેરક સ્થાન બની માર્ગદર્શન કરી રહ્યા છે.

માનવતાના પૂજરી

❀ વિદુષી સાધવી હેમકુંવરબાઈ મ.

સ્વર્ગસ્થ કવિવર્ય પં. મહારાજ શ્રી નાનચંદ્રજી મ. ની જન્મ શતાબ્દીનું આ છેલ્લું વર્ષ છે. તે યાદ કરી આજે આપણે-ગંગાજળમાં અવગાહન કરવાનું છે. આ પુણ્ય પ્રસંગે પૂજ્યશ્રીની પ્રભાવશાળી મૂર્તિ માનસપટ ઉપર ઉપસી આવે છે. પૂજ્યશ્રીએ પોતાના જીવન અને કવન દ્વારા એક સન્નિષ્ઠ સેનાનીની-અદાથી "માનવતા" ના મહામૂલ્યોને સ્થાપિત કરેલ છે. સમાજ ઉપરનો આ ઉપકાર ચિરસ્મરણીય રહેશે.

પૂજ્ય ગુરુદેવ શ્રી નાનચંદ્રજી મહારાજ એક ક્રાન્તિકારી સંત હતા. ન્યારે ન્યારે પૂ. ગુરુદેવના અંતરમાંથી અનાહુત નાદનો રણકો ઊઠે, ત્યારે ત્યારે તુરત જ તેઓ પ્રયત્નપૂર્વક તેનો અમલ પણ કરતા. પૂ. ગુરુદેવ જૈન પરંપરાના સંત હતા છતાં પણ જૈનેતર લોકો આ પ્રતાપી પુરુષ પાસેથી ખૂબ જ અણુમોલો લાભ લેતા, અને વર્તમાન યુગને અનુસરીને આગેફૂલ્ય કરતા. આમાનુષામ વિચરીને સમાજને 'માનવતા' ના પાકોનું અમૃતપાન કરાવતા. રૂઢિગત સંસ્કારો, ન્યારે ધર્મ-તત્ત્વને અવરુદ્ધ કરતા, ત્યારે પોતાની લાક્ષણિક શૈલીથી રૂઢિચુસ્ત જીવોને સમજાવી અંતરમાં ઉતરાવતા. સામાન્ય શુભો જેવા કે, દયાળુતા, સત્યનિષ્ઠા, વિશ્વવાત્સલ્ય, પ્રેમાળપણું, નીડરતા વિગેરે શુભો તો એમના જીવનમાં એતપ્રોત હતા.

આજનો યુગ એવા સંક્રાન્તિકાળમાંથી પસાર થઈ રહેલ છે કે ન્યારે માનવતાનાં મૂલ્યો ઘટતાં બંધ છે, ત્યારે પૂજ્યશ્રી ગુરુદેવ સૂકાં રણની અંદર મીઠી વીરડી સમાન હતા. માનવતાનો દિવ્ય સદૈશ એક અચ્છા વૈજ્ઞાનિકની અદાથી આપી ગયા છે.

પૂજ્ય ગુરુદેવના અનુરાગીઓ અને ભક્તો ન્યાં ન્યાં હોય ત્યાં ત્યાં પ્રણાલિકા પ્રમાણે વાર્ષિક તિથિ ઉજવાતી હોય છે. આપણે જો પૂ. ગુરુદેવના ચાહક કે ભક્ત હોઈએ તો તેઓશ્રીના સદ્ગુણોમાંનો એકાદ ગુણ આપણા જીવનમાં ઉતરે એવી આપણે ભાવના ભાવીએ.

આપણા મંડળનો સૂરજ આથમી ગયો, શિરતાજ આડ્યો ગયો. એ અપ્રિય છતાં વાસ્તવિક હકીકત છે. આપણા ગુરુદેવ હવે આપણી સાથે નથી. અહો! તેમના નેત્રમાંથી કેવો અમીપ્રવાહ વહેતો હતો ! પૂજ્યશ્રીનાં દર્શનમાત્રથી કેવી શાન્તિ વર્તાતી હતી ! આપણા-તારકદેવની ખોટ પુરાય તેવી નથી, આ દુઃખ ભુલાય તેમ નથી.

તેઓશ્રીના પરમ અતેવાસી શિષ્ય શ્રી ચુનીલાલજી (ચિત્તમુનિશ્રી) સ્વામીએ તેઓશ્રીની સારી જિંદગી સેવા કરીને દુષ્કર એવો 'સિવાધર્મ' જે પરમગહનો યોગિનામાય ગમ્ય : એ સૂકિતને સાર્થક કરેલ છે. પૂજ્યશ્રીના નિર્વાણથી

એમની સ્થિતિ મહાવીરસ્વામીના નિર્વાણ બાદ ગૌતમસ્વામીની સ્થિતિ જેવી થઈ તે અતિશયોકિત નથી. એટલું જ નહિ પરંતુ અમે શ્રદ્ધા સાથે કહીએ છીએ કે પૂજ્યશ્રી પ્રત્યેનું એમનું યોગદાન મૂક છતાં પ્રબળ છે કે તે એટલું જ પૂજ્યશ્રીના આત્મા, તેમણે પ્રગટાવેલ 'માનવતા'ની ઉન્નવણ મશાલને વહુન કરવા શક્તિનો સ્રોત નિરંતર એમના પ્રતિ વર્ષાવતો રહેશે અને એ શુભ માર્ગદર્શન હેઠળ અનુયાયી વર્ગને અવશ્ય આધ્યાત્મિક શાન્તિ પમાડી કૃતાર્થ કરશે. ઉપરાંત આવી પડેલ કાર્યભાર તેઓશ્રી, પૂજ્યશ્રીની તાલીમ અનુસાર ઉપાડી લઈ, પૂજ્યશ્રીએ પ્રગટાવેલ 'માનવતા'ની મહાન જ્યોત પ્રકાશતી રહે તેવા પ્રકારની માનવતાલક્ષી પ્રવૃત્તિઓ ચલાવવાની પૂજ્યશ્રીની અદૃશ્ય પ્રેરણા તેમને મળતી રહે, એ જ પૂજ્યશ્રીના આત્મા પ્રતિ અમારી હાર્દિક પ્રાર્થના.' આ પ્રસંગે અનંત ઉપકારી જળહુળતી જ્યોતસમા પરમશ્રદ્ધેય તારક પૂજ્ય ગુરુદેવના પુનિત આત્માને અમારી ભાવણીની શ્રદ્ધાંજલિ અર્પીએ છીએ.

પરમશ્રદ્ધેય મહાન ઉપકારી ગુરુદેવ

❀ વિદુષી શ્રી વિનોદિનીબાઈ મ.

પરમ પૂજ્ય ગુરુદેવના સંસ્મરણો લખવાનું શરૂ કરું છું તો એમ થાય છે કે શું લખું ને શું ન લખું. એવું વિદ્વત્તાલયું લખતાં યે આવડતું નથી. છતાં 'ત્વદ્ભક્તિરેવ મુખરી કુરુતે બલાન્મામ' માત્ર ભક્તિથી પ્રેરાઈને બાબક-બુદ્ધિથી કંઈક સાંભળેલા તેમ જ કંઈક અનુભવેલા અનુભવો રજૂ કરું છું.

લીંબડી સંપ્રદાયના પૂ. સ્વ. આચાર્યદેવશ્રી દેવચન્દ્રજીસ્વામીજેવા મહાન વિદ્વાન ઉદારચરિત મહારાજશ્રીના વરદ હસ્તે વિ. સં. ૧૯૫૭ના કાગણ સુદ ૩ ને દિવસે કચ્છ અંબરમાં તેઓશ્રીએ દીક્ષા અંગીકાર કરી હતી. દીક્ષા પછી તન, મન અને સંપૂર્ણ જીવન સમર્થ ગુરુચરણે સમર્પિત કરી તેઓ નિરંતર સંઘમની ત્રિવિધ આરાધનામાં એટલા ઉત્સાહથી આગળ વધવા લાગ્યા જેથી તેમના પર ગુરુજીની કૃપાની અપાર વર્ષા થવા લાગી. ગુરુના હાથ પગ અને હૈયું બન્યા. ગુરુભાઈને પણ એટલા જ ખ્યારા હતા. સકલ સંઘમાં તેમનું સન્માન પ્રતિદિન વૃદ્ધિગત થતું ચાલ્યું. કચ્છ, સૌરાષ્ટ્ર, ગુજરાત, મુંબઈ, અજમેર તેમ જ આગ્રા સુધીના પ્રદેશોમાં તેઓ વિચર્યા. ૬૪ વર્ષ જેટલી દીર્ઘ ચારિત્રપર્યાય કે ૮૮ વર્ષની દીર્ઘ જીવનયાત્રા દરમ્યાન તેમણે આપણા સમાજ પર કેટલા ઉપકારો કર્યા તેનું પુરૂં વર્ણન કરવા હું સમર્થ નથી. માત્ર યત્કિચિત સ્મરણો દ્વારા અંજલિ અર્પું છું.

અમને તેમનાં સર્વપ્રથમ પુનિત દર્શન વર્ષો પહેલાં સં. ૨૦૦૮ના કાર્તિક સુદ એકાદશીએ ભાવનગરમાં થયાં. અમારે દીક્ષિત થવા પહેલાં તાલીમ લેવાનો એ સમય હતો. દુન્યવી અનુભવોથી અજ્ઞાત એ વખતનું અમારું જીવન હતું. એમની ભવ્ય આકૃતિ, મધુર સ્વર અને અગાધ જ્ઞાનચુકત સમર્થ વ્યક્તિત્વથી તેજ વખતે અમે ખૂબ પ્રભાવિત થયાં હતાં. એમણે પ્રેમપૂર્વક અનેક મધુર બોધદાયક વચનામૃતો કહ્યાં. અમને રોકાવા તેમણે આગ્રહ કરવા છતાં સંયોગવશાત્ તે વખતે અમે ત્યાં વિશેષ રોકાઈ શક્યા નહીં. દીક્ષિત થયાં પછી પ્રારબ્ધયોગે કચ્છથી લીંબડી આવવાનું થયું. અને ત્યાં પૂ. ગુરુદેવનું વર્ષાંતપ પ્રસંગે પધારવાનું થતાં ફરીથી તેમના ચરણે આવવાનું, તેમનું માર્ગદર્શન મેળવવાનું સૌભાગ્ય પ્રાપ્ત થયું. બસ, ત્યારથી તે અમારા જીવનના સર્વતોમુખી સુકાની બન્યા. નાનીમોટી દરેક પ્રવૃત્તિ કે પ્રત્યેક જરૂરિયાતની જવાબદારી તેમણે સંભાળી, ને તે છેલ્લા શ્વાસ સુધી.

ધાનગઠ, અમદાવાદ અને સ્થિરવાસ દરમ્યાન સાચલા એમ ત્રણ આતુર્માસમાં અને એ સિવાય શેષકાળમાં અનેક વખત અનહદ કૃપા વરસાવીને ભરચક પ્રવૃત્તિમાંથી પણ પુષ્કળ સમય કાઢીને તેમણે અમને અભ્યાસ કરાવ્યો. દશ વૈકાલિક, ઉત્તરાધ્યયન, આચારાંગ, અનુયોગદ્વાર, ભગવતીજીનો અમુક ભાગ, સૂચગડાંગ, સમવાયાંગ, વગેરે જૈન આગમોનું સાદ્યંત વાંચન ગુરુગમપૂર્વક કરાવીને એક અનોખી જીવનદૃષ્ટિ આપી. શાસ્ત્રવચનોનાં અપેક્ષાપૂર્વકનાં મૂલ્ય સમજાવ્યાં. ઉપરાંત ગીતા અને તેમણે જ કરેલો સુભાષિત સંગ્રહ સંસ્કૃત કાવ્યાનંદ ભાગ ૧, ૨, ૩, ભકતામર, કલ્યાણમંદિર આદિ સ્તોત્રોના અર્થ સમજાવ્યા. સમયસાર, પ્રવચનસાર, તત્ત્વાર્થસૂત્ર, ગીતાપ્રવચન, જૈનદીક્ષા, આધ્યાત્મિક પ્રબંધાવલી વગેરે જીવનસ્પર્શી

વિકાસજનક સાહિત્યનું વાંચન કરાવ્યું. દરેક વાંચન વખતે સ્વાનુભવના ઉદ્ગારો ટાંકી તે તે સાહિત્યનું ઊંડું ગંભીર રહસ્ય સમજાવતા. છેલ્લે છેલ્લે શ્રી અરવિંદ ઘોષના સાહિત્યમાં પ્રવેશ કરાવ્યો. જો કે તેઓ જેટલું આપતા તેમાંનું અડપાંશે પણ અમે બુદ્ધિમાં યે ધારણ કરી શક્યા નથી. અને જીવનમાં તો ચત્કિચિત્ પણ ઉતારી શક્યા નથી. અપાત્ર એવા અમારા પર એમની કૃપાના ઘોષ વરસતા તો જે યોગ્ય સુપાત્ર હોય તેનું તો કેટલું કલ્યાણ થાય ?

તેમને સર્વ દર્શનોનું જ્ઞાન હતું. સ્વાસ્થ્ય અને સમત્વયુક્ત દૃષ્ટિથી તેઓ સર્વધર્મ સમન્વય અને સર્વધર્મ સમભાવવાળું વલણ રાખતા. સર્વધર્મોની આધારશિલા માનવતા અને આધ્યાત્મિકતાની ખીલવટ એ તેમનો પ્રિય વિષય હતો. તેમને સંગીતનું જ્ઞાન પણ સારું હતું. હૃદય ઉર્મિલ, કંઠ મધુર અને કવિત્વશક્તિ સહજ વરી હોવાથી તેમણે સેંકડો ભજન ‘સંતશિષ્ય’ના ઉપનામથી રચ્યાં છે. પ્રાર્થનામંદિર અને ભજનપદ પુષ્પિકાનાં ઘણાં ભજનો દરરોજ સમય લઈને તેઓ અમને શીખવાડતા. કવિત્વશક્તિની જેમ વક્તૃત્વશક્તિ અને અભિનયકળા પણ તેમને એવી જ સુંદર વરી હતી. વર્ણી યાદશક્તિ પણ તીવ્ર હતી. હબરો દૃષ્ટાંતો અને કથાઓ તેમને યાદ હતા. હબરો કથાઓનાં પાત્રોનાં નામકામ અને પ્રસંગોની પરંપરા આટલી મોટી ઉંમરે પણ તેઓ કેવી રીતે યાદ રાખી શકતા હશે તેનું અમને ભારે આશ્ચર્ય થતું. જરા જરા વારમાં તો કેટલાય દાખલા તેમનાં મોઢેથી સરી પડતાં અને જે વાત કહેતાં હોય તેનાં પાત્રો અને તે તે પ્રસંગો સાથે તે એટલાં તર્કુષ્ઠ બનીને તેનો એવો જ સહજ તાદ્દશ અભિનય કરતા કે સાંભળનારને તે વાત પ્રત્યક્ષ બની રહેતી હોય ને! એમ લાગે. સંપ, ઐક્ય, દયા, પ્રેમ, ક્ષમા, અવૈરવૃત્તિ, અભિમાન, ત્યાગ, કષાયત્યાગ, સત્ય, બ્રહ્મચર્ય, બાગૃતિ, આદિ માનવધર્મના વિવિધ અંગો પર તેમનાં મધુર અને ચોટદાર પ્રવચનો જેણે જેણે સાંભળ્યા હશે તે એની મધુરતા ભૂલી નહિ શકે. તેઓ લક્ષ્યપૂર્વક પ્રવચન કરતા ને ધારેલી અસર ઉપજાવતા, તેથી જ તેઓ “પ્રખરવક્તા” અને “કવિવર્ય” ના બિરુદને શોભાવતાં હતા.

જ્યોતિષ, વૈદક અને સ્વરોહય જેવી અનેક વિદ્યાઓનો તેમણે અભ્યાસ કર્યો હતો. તેમની એ કેટલીક ઉચ્ચ રહસ્યોથી ભરપૂર દિવ્યવિદ્યાઓ અમારે મન તો તેમની સાથે જ ગઈ. યોગ્ય પાત્રતાને અભાવે એ જ્ઞાનનો વારસો અમે કોઈ ન લઈ શક્યા. એ પ્રમાદિતાને હવે ગમે તેટલું રડીએ પણ એ તક ફરી સહેલાઈથી થોડી આવવાની છે ?

તેઓ વર્તમાનપત્રો નિયમિત વાંચતા. પ્રાચીન કે અર્વાચીન કોઈ પણ વિષયનાં સંબંધમાં ઐતિહાસિક વિષય શું કે શું વિજ્ઞાન, શું સજ્જારણ કે શું વર્તમાન? વિશ્વના સામાજિક પ્રવાહો-દરેકમાં રસ ધરાવતા ને તેનું ઊંડું જ્ઞાન મેળવતા. તેઓ કહેતા કે ઉપદેશકે બધી બાબતોનું જ્ઞાન મેળવવું જોઈએ. જરાક પણ નવરાશ મળે કે તરત વાંચન-ચિંતનમાં મશગુલ રહેતા. તે એવી એકાગ્રતાથી વાંચતા કે એકવાર વાંચેલું તેમને ધરાવેલ યાદ રહી જતું અને તે વિષયનો પછી ખૂબ વિચાર કરતા. આજના કૂદકે ને ભૂસકે આગળ વધતાં જતાં વિજ્ઞાનના વિષયમાં તો એ એટલો બધો રસ ધરાવતા કે તે અંગેના સાહિત્યની જેટલી વિગત તેમને ઉપલબ્ધ થતી તે દરેક વિગતને ઝીણવટથી વાંચતા. વાંચેલા અને વિચારેલા દરેક ભારે વિષયને ખૂબ હાળવી ભાષામાં શ્રોતાજનોને સરસ રીતે સમજાવતા. સેંકડો માણસો અવારનવાર દર્શનાર્થે કે અન્ય કોઈ કારણે કંઈ પણ માર્ગ-દર્શન મેળવવા તેમની પાસે આવતા તો તે દરેકને એકસરખા પ્રેમથી તે સમય આપીને ઉપદેશ આપતા. કોઈની કંઈ પણ સુશકેલી હોય તો સહૃદયતાથી સાંભળતા ને યોગ્ય ઉકેલ બતાવતા. આ રીતે તેમનો ઘણો સમય ખર્ચાવા છતાં નિરંતર અપ્રમતપણે પુરુષાર્થ ચાલુ રાખવાની ટેવ હોવાથી ખૂબ ખૂબ વાંચતા, વિચારતા, પચાવતા અને ખીબને આપતા.

જેમ જ્ઞાનની આરાધના નિરંતર કરતા તેમ ચારિત્રનું ઘડતર પણ એવું સુદૃઢ હતું. ચારિત્રના જીવંત પાઠ તેમની પાસેથી જોવા મળતા. તેઓ એટલી બધી ક્ષમતા ધરાવતા કે ગમે તેવા ઉચ્ચ વિરોધીઓ, ટીકાકારો કે નિંદકો પ્રત્યે તેમને દ્રેષ ન હતો. હુમેશા તે એમ કહેતા કે આપણે રોજ બોલીએ છીએ કે “આખા જગતના પ્રાણીઓ સાથે મૈત્રી છે.” જો આખા જગત સાથે મૈત્રી કરવી હોય તો કેટલું મોટું મન રાખવું જોઈએ? કોઈ પણ દેશના, કોઈ પણ કોમના, કોઈ પણ ધર્મના કે સંપ્રદાયના માણસો મળે, પણ તે દરેકની સાથે હાર્દિક પ્રેમ પ્રગટાવતા.

તેમનો વિનય, સેવા અને નિરભિમાનતા અનુપમ અને અજોડ હતાં. મારા પરના છેલ્લા પત્રમાં તેમણે લખ્યું છે કે, “પુસ્તકમાંથી જેમ શીખવા મળે છે તેમ જગતના દરેક પ્રસંગોમાંથી, પ્રાણી કે પદાર્થમાંથી પણ ઘણું ઘણું શીખવાનું મળે

છે. હું પણ એક વિદ્યાર્થી જ છું..." પોતાના ગુરુની તેમણે જે સેવા કરી છે તે તે જોમણે નજરે જોઈ છે તે બધા મુક્તકંઠે વખાણે છે. સેવાધર્મની મહત્તાના અનેકવાર દર્શાવેલા આપી ભારપૂર્વક સમબલવતા. ઉત્તરાં અધ્યંક ઝરની તરસેસ મગ્ગો ગુરુવિદ્સેવા એ પદવાળી ગાથા પર ખાસ ધ્યાન આપવાનું અને જીવનમાં ઉતારવાનું કહેતા.

તેમનું હૃદય એવું દયાળું હતું કે કોઈના પણ દુઃખની વાત સાંભળી તે કેમ દૂર થાય તે માટે પ્રયત્ન કરતા. વ્યક્તિગત કે સામાજિક અજ્ઞાનજન્ય, રૂઢિજન્ય કે અસંયમજન્ય દુઃખો ટાળવા માટે તેમણે ખૂબ પુરુષાર્થ કર્યો છે. અનેક સામાજિક સંસ્થાઓ સ્થાપવા માટે પ્રેરણા આપી અને તે સંસ્થાઓના નિભાવ માટે, તેમ જ સમાજમાં ક્ષુદ્રતા ટાળી ઉદારતા તથા વ્યાપક ભ્રાતૃભાવના ફેલાય તે માટે દાનનો પ્રવાહ વહેવડાવવા માટે એવાં સુમધુર પ્રવચન કરતાં કે તેથી ત્યાં દાનનો વરસાદ વરસતો. છાત્રાલય, મહિલામંડળ, ઔષધાલય, પુસ્તકાલય, શિષ્યવૃત્તિ માટે ફંડ આદિ અનેક સામાજિક પ્રવૃત્તિમય સંસ્થાઓનાં નવાં નવાં ખીજ શોધ્યાં. કોઈ કોઈ પ્રસંગે તો રૂઢિચુસ્ત વર્ગ તરફથી તેમનાં ક્રાંતિકારી પગલાં માટે ઉચ્ચ ટીકાઓ પણ થતી. છતાં તે પ્રેમથી એ બધી ટીકા, નિંદા, ઈર્ષ્યા કે વિરોધના ઝેર પી જતાં ને સદૈવ પ્રેમનું જ અમૃત વરસાવતાં. તે એવા નિર્વિકારી હતા કે તેમની આંખેથી કે તેમની પ્રત્યેક ક્રિયામાંથી સદા વિશુદ્ધ પ્રેમ અથવા વાત્સલ્ય જ અસ્તું. તેઓ કહેતાં કે, હું કોઈ પણ બહેન સાથે વાતો કરતો હોઉં ત્યારે મને લાગે છે કે હું મારી 'મા' ની ભતિ સાથે વાત કરું છું. નાની કે મોટી દરેક બહેનમાં તે માતૃત્વની ભાવના કરતાં. રૂઢિચુસ્તે તેમનું પોતાનું હૃદય 'મા' જેવું બની ગયું હતું. અમે તેમની પાસે જ્યારે જ્યારે જઈએ ત્યારે એમ ન લાગે કે આ માત્ર ગુરુ છે પણ એવો અનુભવ થતો કે અમારી 'મા' છે. એમનાં સ્વર્ગવાસથી જન્મદાત્રી માતાના વિયોગથી પણ વધુ અસહ્ય દુઃખદ વિયોગ એ અમારી નવજીવન દાત્રી માને લાગે છે. સ્વરચિત જંબૂસ્વામી કે સ્થૂલિભદ્રનાં આખ્યાન પર જ્યારે તે પ્રવચન આપતાં ત્યારે એનું ગૌરવ એવી ભવ્ય રીતે સમબલવતાં કે, "જંબૂ કે સ્થૂલિભદ્રની ભૂમિકા પર તમે કદી વિચાર કરવાં થોભ્યા છો? સ્વપરિણીત આઠ-આઠ નવચૌવના વિચક્ષણ કન્યાઓનાં બધાં જ શસ્ત્રો, કરોડોની હોલત અને ભરયુવાનીનાં પ્રબળ પ્રલોભનો સામે હોવા છતાં એનાં રૂંવાડામાં પણ વિકાર ન થયો. એની કેવી સાધના હશે?" જ્યારે આ વાત એ સમબલવતાં ત્યારે એમની પોતાની મૂર્તિ પણ બાણે સાક્ષાત્ જંબૂ જેવી લાગતી.

નિર્દોષ બાળક જેવાં સરળ ગુરુદેવ પોતે જેવું માનતા ને જેવું કહેતાં તેવું જ આચરતાં. કદી પણ દંભ ન કરતાં. કોઈ ગમે તેવી ટીકા કરે તો તેથી જ્ઞાન ન પામતા અને પોતાની ભૂલ લાગે તો તે સ્વીકારવામાં પણ તેમને સંકોચ ન થતો. વળી કોઈ નાના સાધુ કે અનુયાયી ગમે તેવી ભૂલ કરે પણ જો તેમની પાસે આવીને કરગરીને માફી માંગે તો તરત જ તેમનું હૃદય આર્દ્ર બની જતું ને તેને માફ કરતા. તેમની સરળતા ને ભલમનસાઈનો કોઈ દુરુપયોગ કરે તો પણ તે તેના પ્રત્યે ક્ષમા અને પ્રેમ જ રાખતા.

તેમની ત્યાગવૃત્તિ પણ એવી ઉચ્ચ કક્ષાની હતી. ગાંધીજીની વિચારસરણીને ઘણું અંશે તેમણે અપનાવી હતી. હુમેશા ખાદીના જ વસ્ત્રો ધારણ કરતાં અને હાથેદળેલા લોટની જ બનાવેલી ભિક્ષા લેતા. પ્રકૃતિને પ્રતિકૂળ તેમજ સાધનામાં બાધક ગમે તેવી સરસ મોહક ખાવાપીવાની ચીજ લેવા માટે ગમે તેટલો કોઈ આગ્રહ કરે તો પણ તે કદી લલચાતા નહિ. કોઈપણ વસ્તુ ખીબને આપવામાં તેમને જેટલો આનંદ આવતો તેટલો કદી પોતાને ઉપભોગ લેવામાં આનંદ ન થતો. દરેક વસ્તુનો ઉપયોગ પોતે કરકસરથી કરતાં. સહજત્યાગી હતા. 'ઈચ્છા નિરોધ એ જ તપ.' એ તપ હુમેશા પોતે કરતાં ને ખીબને કરવાનું કહેતાં. નાના સાથે નાના જેવા, મોટા સાથે મોટા જેવા મિલનસાર પ્રકૃતિવાળા તે સર્વની સાથે ખુદલા દિલથી મળતાં ગમે તેવી મુશ્કેલીમાં ધૈર્ય શુભાવતા નહીં ને અનુકૂળતામાં છલકાતા નહીં.

યોગસાધના તેમજ પરમાત્માના ધ્યાન પરત્વે પણ તેમની ઉત્કટ અભિલાષા રહેતી. નિરંતર નિયમિત ધ્યાન કરતાં રાત્રે એકધારી બે કલાકથી વધારે નિદ્રા ન લેતાં. પ્રતિક્રમણ, પ્રાર્થના, પ્રવચન અને અન્ય નિત્યનિયમ પછી લોગસ્સની માળા ગણતાં છેવટે પરમાત્માનું નામસ્મરણ સતત કરતાં. નિદ્રાપ્રીન થયા પછી બે કલાકે અવશ્ય ધ્યાનારાધના પછી સહજ આરામ લેતા. વળી પાછા ફરી ફરી કલાક - દોઢ - કલાકે ધ્યાનચિંતન કરતાં. તે અમને કહેતાં કે આપણું ખરું આત્મકાર્ય તો રાત્રે જ થાય. દિવસે તો લોકો સમય લઈ લે પણ ધ્યાનચિંતન રાત્રે જ નિરાંતે થઈ શકે. શરીર અને આત્માની ભિન્નતા અનુભવવાનો, અહંવૃત્તિ અને તેમાંથી જન્મતી ખીજ આસુરી વૃત્તિઓ યોગાગીને દૈવી સાત્ત્વિક વૃત્તિઓ કેળવવાનો તેમનો

પુરુષાર્થ જીવનભર ચાલુ રહ્યો. જે જે સદ્ગુણ પોતે આચરતાં તેજ આચરવાનો ઉપદેશ ખીજને આપતાં.

વળી સ્વચ્છતા, સુઘડતા, નિયમિતતા, વ્યવસ્થિતતા, વચનપાલન અને શિસ્તપાલન જેવા નાના મોટા કેટલાય સદ્ગુણોથી તેમનું ચારિત્ર શોભતું હતું. દરરોજ સવારે ચાર વાગ્યાથી સાડાઅગિયાર અને બપોરે દોઢથી રાતે સાડાનવ સુધી લગભગ એક સ્થાને અપ્રમાદપણે વાંચન, લેખન, પ્રવચન, આગન્ટુકો સાથે મિલન, ચિંતન, મનન, આદિ કાર્યો કરતાં. વચ્ચે આરામ લેવા માટે ગમે તેટલું વિનવીએ તો પણ આરામ ન લેતા પણ હસીને જવાબ દેતા, મારે તો આરામ જ છે ને? તમે જેટલો શ્રમ કરો છો એટલો શ્રમ મારે ક્યાં કરવાનો છે? જીવનના છેલ્લા દિવસ સુધી આ રીતે પોતાની શક્તિનું ટીપેટીપું સ્વપરના શ્રેય અર્થે ખરચ્યું. અર્ધી સદી કરતાં પણ વધારે વર્ષો સુધી મોટે ભાગે સૌરાષ્ટ્રમાં વિચર્યાને અનેક કુરુદિઓને તોડીને, નવા વિચારો અર્પીને, જીવનનાં કે યુગના નવા મૂલ્યો સમજાવીને તેમણે સ્થા. જેન જગતમાં એક નવો જ યુગ સરભ્યો એમ કહીએ તો પણ અતિશયોક્તિ નથી. અથવા નવયુગના ઘડતરમાં જીવનભર ખનતો સાથ આપ્યો. જેન સ્થાનક-વાસી સંપ્રદાયના સાધુવેશમાં ને સાધુજીવનની મર્યાદામાં રહીને પણ એમનું દિલ કદી સાંપ્રદાયિકતાના બંધનમાં જકડાયું ન હતું. એ માત્ર સ્થા. સમાજના ન હતા પણ આખા વિશ્વના બંધુ હતા.

નિત્ય પ્રભાતે મંગલ પ્રવચન આપતા. સર્વદા નવી જીવનસ્પર્શી સમયોચિત માર્મિક વાનગી નવાં ને નવાં જ દેખાતો સહ પીરસતાં અને પછી જીવનશુદ્ધિ માટે પ્રત્યક્ષ ચારિત્રનું ઘડતર કરવા એક એક પ્રતિજ્ઞા આપતા. ખેલતા હોય ત્યારે ગુરુદેવની વૃદ્ધાવસ્થા કે નરમ તબિયતનો કોઈને જરાયે ખ્યાલ ન આવી શકે. પોતાને હાથે જેટલું પોતાનું કાર્ય થઈ શકે તે બધું જાતે જ કરવાની તેમની ભાવના રહેતી. ‘બંને તેટલી ઓછામાં ઓછી સેવા લેવી અને વધુમાં વધુ પરોપકાર કરવો’ એ સૂત્રને તેઓ વર્ષો હતા. જ્ઞાન અને ક્રિયાનો સુમેળ કેમ થાય એ વાત વારંવાર સમજાવતાં. ઓઘટ્ટિથી સમજણ વિના પરિણામશૂન્ય ક્રિયાઓ કરનાર કે તેનું અભિમાન ધરાવનાર વર્ગને તે ક્રિયાનું સાચું પ્રયોજન અને સાચી ફલસિદ્ધિ સમજાવતાં. ન્યાં ન્યાં તેમનાં પગલાં થતાં ત્યાં તે તે સંઘને કંઈક ને કંઈક સક્રિય પ્રેરણા મળતી. અમદાવાદમાં ઘરે ઘરે શુભ પેટીની શરૂઆત કરાવી. લીંબડીમાં સર્વપ્રથમ મહિલા મંડળ સ્થાપીને બહેનોને કેળવણી લેતી તેમજ સ્વાશ્રયી બનાવતી કરવામાં પ્રબળ પ્રેરણા આપી. જે જમાનામાં વિધવા, ત્યકતા કે નિરાધાર બહેનો અશિક્ષિત અને પરાધીન હાલતમાં, દુઃખમાં સબડતી પણ ઘર બહાર નીકળી ન શકતી. તે વખતે બહેનો માટે સંસ્થાઓની પ્રેરણા આપી. લીંબડીમાં છાત્રાલયના વિદ્યાર્થીઓને જાતે સમય આપી સંવાદો દ્વારા કે અન્ય વાર્તા, પ્રવચન આદિ પ્રવૃત્તિ દ્વારા સારા સંસ્કારોનું સિંચન કર્યું ને આદર્શ સમાજસેવક બનવાની તાલીમ આપી. કેટલી વિશાલ, ઉદાર, વ્યાપક દૃષ્ટિ! ભાવીનાં એંધાણ જાણે અગાઉથી નિહાળતા. દશ-અગિયાર વર્ષમાં તેમનો જે સત્સંગ સાંપડ્યો તેમાં જેટલું જોવાનું, સાંભળવાનું કે અનુભવવાનું મળ્યું છે તેનું આ તો એક અદ્વિતમ આલેખન છે. ખરેખર તો તેમના સાગરંદિલનું સાચું માપ અમે લઈ શક્યા જ નથી. અમારે માટે લેવું શક્ય નથી.

તેમને ઓળખવા મુશ્કેલ છતાં તે અજબ જાદુ કરી ગયા. વૈરાગ્યનો સ્વાદ અખાડીને અત્યંત રાગ લગાડી ગયા. અપાર મમત્વ દર્શાવીને પોતે તો અંતરના ઊંડાણમાં નિર્મોહી જ રહ્યા. તેમના ભજનોમાં પ્રભુ પ્રત્યે જે ભાવ તેમણે પ્રદર્શિત કર્યો છે, જે ગુણો ગાયા છે, તે ભાવ અને તે ગુણો તેમનામાં જ મૂર્તિમંત દેખાતા.

‘સિંહુના બાળ સિંહ જેવાં હોય’ એમ તેમના મુશીલ શિષ્ય પૂ. ચિત્તમુનિ મહારાજ સાહેબ તેમની અનન્ય સેવા કરતાં. તેમને ચરણે પોતાનું જીવન અર્પી તેમનાં આદર્શને અનુરૂપ સુવિનિત કર્તવ્યપરાયણ શિષ્ય બની તેમની કૃપાદૃષ્ટિ મેળવી સુંદર જીવનવિકાસ સાધ્યો છે. તેમનાં અધૂરાં કાર્યો પૂરાં કરવા અને આધ્યાત્મિક સાધના કરવાં પુરુષાર્થ કરી રહ્યા છે. તેમનાં ખીજ વિદ્વાન શિષ્ય પૂ. સંતબાલજી તેમનાથી દૂર રહીને પણ વિકાસ સાધી વિશ્વકલ્યાણમાં જે ફાળો આપે છે તે સૌને સુવિદિત છે. છૂટા પડ્યા છતાં ગુરુશિષ્યનો પ્રેમ અંત સુધી એવો જ અખંડ રહ્યો. પૂ. ગુરુદેવની શિષ્યાઓ, ગુણાનુરાગી ઉદારચરિત ગૃહસ્થો અને અનેક ભક્તિભીના શ્રાવિકા બહેનો એ બધા અનુયાયીઓમાં પૂ. ગુરુદેવે રોપેલી સંસ્કારની, માનવતાની અને પ્રેમની સુવાસ મહેકે છે. આવા એક મોટા વિશ્વકુટુંબને વર્ષો સુધી શીતલ છાયા અર્પી, વાતસલ્યના મધુરરૂળ અખાડીને અણુધારી, અણુકલ્પી એક દૂર કૃષ્ણાનવમી કાળરાત્રિએ જીવન-લીલા સકેલી લીધી. જ્ઞાન, ભક્તિ અને કર્મયોગથી ચુકત, સમત્વનિષ્ઠ એ મહાયોગી-પૂર્ણયોગી અનંત સમાધિમાં પોદી

ગયા, જ્યાં એમની શાંતિનો હુવે કોઈ ક્યારે પણ ભંગ કરી શકે નહિ, એવા દિવ્યધામમાં જઈ વસ્યા.

અમે તો પેલી પ્રચલિત ઉક્તિ અનુસાર ચામડીના બેડા કરી પહેરાવીએ તોયે તેમના ઋણથી મુક્ત થઈ શકીએ નહિ. નિરંતર ભાવના ભાવીએ કે અંતરમાં એમની સ્મૃતિનો દીપ અખંડ જલ્યા કરે ને અમારા જીવનને પ્રકાશિત બનાવે, ઉજ્જવલ રાખે. પરમ તત્ત્વ તરફ પ્રગતિ કરાવે. ને તેમનો પરિશ્રમ અદ્વાંશે સાર્થક કરી શકવા જેવી યોગ્યતા પ્રગટાવીએ એવું ફરી ફરી માંગીએ છીએ.

જ્ઞાનગુરુદેવ સદાયે અમર છે. અમર રહેવાનાં સાહિત્યરૂપે, પત્રોરૂપે, પ્રભુભજનરૂપે, કાંતિરૂપે, પરોપકારની પરંપરાની અવિચ્છિન્ન સ્મૃતિરૂપે, સંસ્થાઓરૂપે, ભકતોના ઊંના આંસુરૂપે અને ન બાણે સ્થૂલ કે સૂક્ષ્મ કેટલાંય પ્રતિકો રૂપે-અનેકરૂપે તેઓ અમર છે. એની મધુર સુવાસ મધમધે છે. એનો ઉજ્જવલ યશ દૂર-સુદૂર દિગંતમાં પ્રસરે છે. એમણે ગાયેલું વિશ્વ-વાત્સલ્યનું ગાન યુગયુગ સુધી ગવાતું રહેશે ને એમનું આહલાદક સ્મરણ નિરંતર નવી રેશની પ્રગટાવતું રહેશે.

ૐ જય ગુરુદેવ... ગુરુગુણમુગ્ધ વિનોદિનીના શતશ : વંદન

મોક્ષપંથનો રાહ ચીંધનાર પરમગુરુ

❀ સાધવી વસંતપ્રભાબાઈ

પૃથ્વીના પટાંગણે પ્રકાશ ફેલાવનાર, અદ્ભુત વાત્સલ્ય વરસાવનાર, માનવતાના પુરસ્કર્તા, મારા મૂર્ચ્છિત જીવનને ધબકતું અને ચેતનવંતું બનાવનાર, પરમ કૃપાળુ પરમોપકારી કવિવર્ય પૂ. જ્ઞાન ગુરુદેવના પરમ પવિત્ર ચરણકમળમાં લાખો લાખો વંદન!!!

આજે પૂ. ગુરુદેવનું નામસ્મરણ કરતાં રોમરોમમાં આનંદ વ્યાપી જાય છે. ખીજી તરફ અદ્ભુત યોગી પ્રત્યે પ્રેમની લાગણીઓ ઊભરાય છે. એ કાન્તિકારી મહાન વ્યક્તિના અનંત ગુણોનું વર્ણન કરવા મારી શક્તિ નથી. છતાં પણ તેમના પ્રત્યેની 'ભક્તિ' જ મને મનના ભાવ પ્રગટ કરવાનું કહી રહી છે. એ વિરલ વિભૂતિના ગુણુગાન ગાવા કેનું મન ઉત્સાહી ન બને ?

પૂ. ગુરુદેવ તો ખરેખર ગુરુદેવ જ હતા. તેઓશ્રીના જીવનમાં અપાર કળાઓનું દર્શન થતું, શાસ્ત્રનું જ્ઞાન, થોકડાનું જ્ઞાન, જ્યોતિષનું, સંગીતનું, વિજ્ઞાન અને ભૂગોળનું જ્ઞાન વગેરે સર્વતોમુખી પ્રતિભા એમના જીવનમાં દૃષ્ટિગોચર થતી. પૂ. ગુરુદેવ દિવ્ય વિભૂતિ હતા. એમની મહાનતા ઉંમરમાં નહિ પણ જ્ઞાનમાં જ અગતી.

“જેમ વૃક્ષની છાયા નીચે વિસામો લેવા બેસનાર પથિકના તન-મનના તાપ શમી જાય છે, તેમ પરમતારક ગુરુદેવની છત્રછાયાનો અદ્ભુત પ્રભાવ જેના પર પડે તેને અપૂર્વ આત્મશાંતિ પ્રાપ્ત થયા વિના રહે જ નહિ. જેમ સૂર્ય હબ્બેશ માઈલ દૂર છે પણ તેની પ્રભા જ સૂર્યવિકસીત કમળને વિકસીત કરી દે છે. તેમ એમના ઉપદેશની વાતો તો દૂર રહી, પરંતુ એમની શાંત-મૌન જીવનચર્યા પણ આપણને ઘણો યોધયાહ આપી જાય છે.

મારા શિરછત્ર, પરમ હિતચિંતક, અનંત ઉપકારી, શાસનના સમ્રાટે મને સંયમપથનું સરળ, સચોટ, સુખદ સર્વોચ્ચ કોટિનું જે માર્ગદર્શન આપ્યું તે ભવોભવ ભૂલી શકાય તેમ નથી. એ નવયુગ સૃષ્ટાનો પ્રથમ સમાગમ મુંબઈ (માટુંગા)માં થયો. બેતાંવેંત તો બાણે કોઈ દિવ્ય વિરલ વિભૂતિ અને અલૌકિક પુરુષ ન હોય! તેમ લાગ્યું. પ્રથમ દર્શનથી જ કહણ હૃદય કાંઈકે કુણું બન્યું. પવિત્ર દર્શનથી પાવન થઈ ઘેર ગઈ. સમય સમયનું કાર્ય કર્યું જાય છે. જે ત્રણ વર્ષ એમ જ નીકળી ગયા. સં. ૨૦૧૫માં પૂ. ગુરુદેવનું ચોમાસું બોરીવલી કૃષ્ણકુંજમાં હતું. ફરી એ દિવ્ય વિભૂતિના દર્શન થયા. મધુર શૈલી, અને સંતસમાગમનો લાલ મળ્યો. સંયમની મહત્તા વિષે કહ્યું કે, સફેદ કપડાં પહેરવાથી, સુહૃપત્તિ યાંધવાથી, રજોહરણ પાસે રાખવાથી વગેરે બાહ્ય ક્રિયાઓ કરવાથી કાંઈ સંયમ કે સાધુનું દ હું ગુણુસ્થાનક મળી જતું નથી, પરંતુ

સંયમનો અર્થ પહેલાં બરોબર સમજવો જોઈએ. સંયમ એટલે મન અને ઈન્દ્રિયોને સચક્ર રીતે કાબુમાં રાખવી. રાગ, દ્વેષ, કષાય પર વિજય મેળવનાર સંયમને યોગ્ય (પાત્ર) બની શકે છે. મને કહેતા કે, તારું તો વિદ્યાર્થી જીવન છે. તારે તો સર્વતોમુખી જ્ઞાન મેળવવું જોઈએ. બધાની સેવા, વિનય કરવો, અશે અશે કષાય પર વિજય મેળવવો, થોડી વાર ધ્યાન કરવું. વિહારમાં હો કે, કોઈ કામમાં હો, ત્યારે લાજવાનો સમય મળે નહિ. રોજ પ્રમાણે ગાથાઓ થઈ ન શકે, પરંતુ જે સંકલ્પ રોજ કરીએ કે, ગોઠામાં ગોઠી બે ગાથા સૂત્રની અને એક શ્લોક કરવા તો અવશ્ય મોઢે કરી શકાય. થોડું થોડું શીખવું પણ અર્થસહિત શીખવું. સારા પુસ્તકનું વાંચન કરવું. રોજ થોડું (૨) કરવાથી મહિનામાં ૬૦ ગાથા ને ૩૦ શ્લોક રમતાં (૨) થઈ જાય ને બોલે ન લાગે. વધારે સમય મળે ત્યારે પ્રમાદમાં ન ગુમાવતા શક્તિ પ્રમાણે અભ્યાસ કરવો. જેથી સારી એવી મૂડી લેગી થઈ શકે. પૂ. ગુરુદેવે એક શ્લોકમાં કહ્યું છે, કે

જલખિન્દુ નિપાતેન કમશ; પૂર્યતે ઘટઃ

સ હેતુઃ સર્વવિદ્યાનામ્ ધર્મસ્ય ચ ધનસ્ય ચ ॥

જેમ “કાંકરે કાંકરે પાળ બંધાય, ટીપે ટીપે સરોવર ભરાય.” રોજ એક એક પૈસો લેગો કરવાથી ધનવાન થવાય. રોજ એક એક ગાથા-શ્લોક મોઢે કરવાથી વિદ્વાન થવાય, તેમ રોજ ધર્મ અને આત્મિક વિકાસ કરવાથી સુખી થવાય.” ભાવપ્રતિક્રમણ અને અનુપ્રેક્ષા રોજ કરવી જેથી આત્મા હલુકમી બને. સોનેરી શિખામણને તેઓ સરળ, સચોટ અને હૃદયદ્રાવક રીતે સમજાવતા અને તે હૃદયને અસરકારક બની જતી. અમે બને બેનો (વનિતાબેન-દેવીબેન) લજુતા ત્યારની આ વાત છે.

દિવ્યદષ્ટા પૂ. ગુરુદેવ બોલે ત્યારે ઉઠવાનું મન ન થાય. એમ થાય કે બોલ્યા કરે તો કેવું સારું? બોરીવલી આતુર્માસમાં જ તેમના પ્રત્યે લલિત બગી. અમે બને બેનો પૂ. ગુરુદેવને સૌરાષ્ટ્રમાં પધારવા વિષે અને આપના વરદ હસ્તે દીક્ષા લેવી છે, તે માટે અત્યંત આગ્રહભરી વિનંતી કરી. તે વખતે પૂ. ગુરુજીને બીજો હૃદયરોગનો હુમલો થવાથી તળિયત એકદમ નાજુક હોવાથી, ડોક્ટરે ઉઠવા બેસવાની મનાઈ કરી હતી. એ વખતે શાંતિલાલભાઈ અંબાણી અને રસિકભાઈ હાજર હતા. તેમણે કહ્યું પૂ. ગુરુદેવને અમે દેશમાં મોકલી શકીએ તેમ નથી. તમારા પૂ. ગુરુણીશ્રી અહીં પધારે તો પૂ. ગુરુદેવના સાન્નિધ્યમાં અમે જ તમારી દીક્ષા કરશું. દીક્ષા બોરીવલી કરવા માટે અમને ખૂબ વિનંતિ કરેલ.

પૂ. ગુરુદેવની તળિયત નાજુક હોવા છતાં પણ જ્યારે અમે દર્શન કરવા જઈએ ત્યારે ૧૦ થી ૧૫ મિનિટમાં જીવનોપયોગી ઉપદેશ આપે. સાંભળીને મન સ્થિર થઈ જાય. કેટલી એમની મહાનતા! કેટલી એમની ઉદારતા! કેવી વાત્સલ્ય નીતરતી શબ્દ પંક્તિઓ જાણે “જન્મદાત્રી મા” જ નહોય! ગુરુદેવની વસમી વિદ્યાય લઈ અમે બને બેનો સૌરાષ્ટ્રમાં આવ્યા પૂ. મહાસતીજી દમયંતીબાઈ મ., પૂ. કળાબાઈ મ., પૂ. બા. બ્ર. મ. વિનોદિનીબાઈ મ. પાસે વાત કરી. પૂ. ગુરુદેવને સૌરાષ્ટ્રમાં લાવવા માટે પ્રયાસો ચાલુ રાખ્યા. પરમાત્માની કૃપાથી ગુરુદેવની તળિયત સારી થતા, અમારી શુદ્ધ લાવના સફળ બની.

અમારી કરમાતી જીવન વાડીને સહુપદેશ રૂપી વાણીના સિંચનથી નવપલ્લવીત કરવા પૂ. ગુરુદેવ સં. ૨૦૧૬ માં મુંબઈથી લીંબડી મુકામે પધાર્યા. એમના પવિત્ર દર્શનથી અમે પાવન થયા. સં. ૨૦૧૬ માં લીંબડી મુકામે પૂ. ગુરુદેવના વરદ હસ્તે અમારી દીક્ષા થઈ. વડી દીક્ષાના દિવસે સાધુ જીવનની મહત્તા સુંદર લાક્ષણિક શૈલીમાં સમજાવી. દશવૈકાલિકનું ચોથું અધ્યયન અને ઉત્તરાધ્યયનનું પ્રથમ અધ્યયન બને સૂત્રના અર્થ અને મુખ્ય સાર સમજાવ્યો.

જ્યારે પૂ. ગુરુદેવનું સાયલામાં આતુર્માસ હતું ત્યારે તેમની છવ્ઠાયામાં રહેવાનો અમને સુંદર આન્સ મળ્યો. પરમ ઉપકારી પૂ. મોટા મહાસતીજી દમયંતીબાઈ મ. એ પોતાને પ્રાપ્ત થયેલી સુંદર તકનો લાભ જતો કરી, ઉદારતાથી અમને ત્રણે ઠાણને (પૂ. કળાબાઈ મ., પૂ. બા. બ્ર. વિનોદિનીબાઈ મ. અને મને) પૂ. ગુરુદેવના સાન્નિધ્યમાં રહીને લાભ લેવા માટે મોકલ્યા. પૂ. મોટા મહાસતીજીની કેટલી મહાનતા? ચોમાસામાં મારી તળિયત સારી ન હોવાથી હું કાંઈ કામ કરી શકતી ન હતી. જેટલો લાભ લેવો જોઈએ તેટલો લઈ શકી નહિ. પૂ. બને મહાસતીજીએ પ્રેમથી મારી સેવા કરતા અને સારી રીતે મને સાચવતા. પૂ. ગુરુદેવ મને કહેતા કે તું કેટલી લાજ્યશાળી છો કે આવા ઉદાર અને પ્રેમાળ ગુરુણીનો તને સમાગમ થયો. તને અત્યારે કોઈ બતની ચિંતા નથી. તેથી થોડીવાર લાજુવું, થાક લાગે ત્યારે સૂતાં સૂતાં કે હાલતા, ચાલતા પ્રભુનું સ્મરણ કરવું. તેઓ કહેતા “જે થાય છે તે સારા માટે.” માંદા પડીએ, બીમારી આવે, વેદના થાય તેને

સમભાવે સહન કરવી.

પ્રભુનું સ્મરણ :- “નામાપિ પાતિ ભવતો ભવતો જગન્તિ ” પ્રભુનું નામસ્મરણ કરવાથી ભવોભવના પાતક દૂર થઈ જાય. સ્વજવાનને ભજવાની અમૂલ્ય તક મળી છે એમ તેઓ મને કહેતા. પાત્રતા વિના સોનેરી-શિખામણ ગ્રહણ થાય નહિ તેથી પોતાની ક્ષતિને દૂર કરવી.

ચોમાસામાં ઉત્તરાધ્યયનનું રહસું અધ્યયન અને તત્ત્વાર્થ સૂત્રનો ૯ મો અધ્યાય એળખેના અર્થ સરળ રીતે સમજાવતા. ભગવાને શું કહ્યું છે? અનુપ્રેક્ષા રોજ કરવી જોઈએ અને આપણે શું કરીએ છીએ? પૂ. ગુરુદેવ ન્યારે વંચાવતા હોય ત્યારે એમની વિદ્વતાના દર્શન થાય. ૮૫-૮૬ વર્ષની ઉંમરે મોઢા પર થાક કે શોકની રોમામાત્રના દર્શન ન થાય. સદા સ્મિત્વ હસતો ચહેરો જ નજરે પડતો. રોજ પ્રાતઃકાળે અડધી, પોણી કલાક હૃદયસ્પર્શી દરેક વ્યક્તિને વર્તમાન જીવનમાં ક્ષણ પડતું, નવીનતા ભરેલું નવનીત પીરસતા. કાંઈ ને કાંઈ શિખામણનું ભાતું બંધાવે જ. એમ જ થાય કે જન્મદેનારી ‘મા’એ તો કેવળ જન્મ જ આપે છે, પરંતુ આ “નવજીવનદાત્રી મા” તો ભવોભવના જન્મ-મરણને દૂર કરનાર, જીવનને ઉન્નત અને પવિત્ર સ્થળે લઈ જનાર, મુકિત મંજીલને સર કરનાર, સૂક્ષ્મ વાતને સરળ અને હળવા રૂપમાં મૂકે છે. તેઓ કહેતા કે પહેલાં તો માણસ થવું જોઈએ. સાધુની વાત તો દૂર રહી, કારણ કે એનું સ્ટેજ તો ઘણું ઊંચું છે. જીવનમાં મનવત્તા પ્રગટે તો પણ ઘણું છે. જેમ મકાનનો પાયો મજબૂત હોય તો ઈમારત ચણી શકાય. પાયા વિનાની ઈમારત કેવી? તેમ જ્ઞાનવતા વિનાની સાધુતા કેવી?

આપણે માણસ છીએ કે કેમ? “પ્રત્યહ પ્રત્યવેક્ષેત નરશ્ચારિત્રમાત્મનઃ । કિં નુ મે પશ્યમિસ્તુલ્યં કિં નુ સત્પુરુષૈરિતિ ॥” દરેક વ્યક્તિ પોતાના જીવનને જોઈ શકે છે કે, મારું જીવન, મારા કાર્યો, કોને લગતા છે? પોતાના જીવનમાં જુએ તો થોડીઘણી ખબર પડે ને? મારી પ્રકૃતિ જાનવર, માણસ કે દેવ જેવી છે? પાશવી વૃત્તિ આપણને ખૂબ હેરાન કરે ત્યારે તેને દૂર કરવા પુરુષાર્થ કરવો ઘટે. આકૃતિ માણસની મળી પણ પ્રકૃતિ જો માનવની ન હોય તો માનવજીવનનો શો અર્થ? માનવતાના ગુણો કેળવવા જોઈએ. કષાયત્યાગ, રાગદ્વેષ પર-વિજય, ક્ષમા, ઉદારતા, નિર્મળતા, પ્રામાણિકતા, પ્રેમ, મૈત્રીભાવ, નીતિ, ન્યાય વગેરે ગુણો જો જીવનમાં વિકસે તો માનવતા રૂપી પાયા પર ઉચ્ચ પ્રકારની સાધુતા અને સંયમની ઈમારત ટીપી ઊઠશે. ઉત્તરોત્તર પુરુષાર્થને અંતે ક્ષપકોણીએ આરોહણ કરી કેવળજ્ઞાન-કેવળદર્શન પામી ૮ કર્મનો ક્ષય કરી, મુકિત રૂપી મંજીલને તમે મેળવી શકશો. તેઓ જીવનમાં ઉચ્ચ સુસંસ્કારનું સદૈવ સિંચન કરતા. માનવતા પર ખૂબ જ ભાર આપતા. એ માનવતાના સાચા હિમાચતી હતા.

ધ્યાન વિષે રોજ કહે, કેવી રીતે કરવું તે શિખવાડે, પરંતુ મારી ચોખ્ખતાના અભાવે એમની શિખામણ ધ્યાનમાં ન લીધી. આજથી ચાર વર્ષ પહેલાં ધ્યાન વિષે તાલાવેલી જાગી. તે વખતે કરાવનાર ન મળે. જો મળે તો મનને સંતોષ ન થાય. પૂ. ગુરુજી કહેતા ત્યારે ન માન્યું. આજ્ઞાનું પાલન ન કર્યું. ક્ષમાસાગર પૂ. ગુરુજીની એ વાત યાદ આવતાં આંખમાંથી આંસુ સરે છે. હવે તો ગમે તેટલા વલખાં મારીએ તો નકામા છે. આજે સમજાય છે કે, તેમની ઉદારતા કેટલી? ક્રાન્તિકારી એવા મહાત્માના ગુણોનું શું વર્ણન કરું? તેમના ગુણોનો અંત આવે તેમ નથી.

જીવનમાં આવતી મુશ્કેલીઓ અને આપત્તિના સમયે પૂ. ગુરુજીનું સ્મરણ કરવાથી, આપોઆપ સંકટ દૂર થતાં માર્ગ મળી રહે છે. ઘણીવાર પૂ. ગુરુદેવની કૃપાથી મોતના મોઢામાંથી ઉગરી છું. શૂળીની સબ શૂળથી ગઈ છે. જેમ જેમ દિવસો અને વર્ષો વીતતા જાય છે તેમ તેમ તેમના પ્રત્યે શ્રદ્ધા વધારે મજબૂત બનતી જાય છે. મારા પર તેમની અનંત કૃપા નિરંતર વરસી રહી છે. અદૃશ્યપણે મારી નાવને ચલાવી રહ્યા છે. એવા ગુરુદેવની જોડી જગમાં મળવી મુશ્કેલ છે. પ્રેમજાળ ન્યોતિ ગુરુજીની અલૌકિક છૂપી શક્તિ આપણને પ્રેરણાદાયક બની રહે. આપણે બધા તેમના વારસદાર બની, તેઓશ્રીના ગુણલવના વારસાને સુરક્ષિત રાખી, જીવનમાં અપનાવીએ. પૂ. ગુરુજીના સમાગમમાં આવેલ દરેક વ્યક્તિ કશેડોની કમાણી અલ્પ પ્રયત્ને કરી શકે છે.

મારા પર તેમનો અનંત ઉપકાર છે. એમનું ઋણ તો ભવોભવ વાળી શકાય તેમ નથી, પરંતુ ખીબ મારા અનંત ઉપકારી પરમકૃપાળુ ગુરુજી શ્રી પૂ. મ. દમયંતીબાઈ મહાસતીજી, મારા શુષ્ક જીવનમાં સુસંસ્કારનું સિંચન કરનાર

સૌમ્યાકૃતિ, સાધનાશીલ પૂ. મ. કળાબાઈ મ., મારા જીવનને નવપદ્ધવિત રાખનાર, જ્ઞાનગંગામાં સ્નાન કરાવનાર, વાત્સલ્યમૂર્તિ, વહાલા, ગુરુમૈયા પૂ. યા. ધ્ર. મ. વિનોદિનીબાઈ મ. એ મારી પાછળ પોતાનો જે કિંમતી સમયનો ભોગ આપી, મારા જીવનઘડવૈયા બની મને પૂ. ગુરુદેવની વાણી સાંભળવાની, આનંદ માણવાની જે તક આપી છે અને જે કાંઈ મળ્યું છે, તેનો યશ આ પવિત્ર ત્રિચુટીને આભારી છે. મારા પર તેમનો અનંત ઉપકાર છે. તેનો બદલો શી રીતે વાળી શકું? તેમની હું ભવોભવ ઋણી છું. મારા જીવનમાં દયા, પ્રેમ, સેવા, કરુણા, મૈત્રીભાવનાના ઝરણા વહે, તેમાં સ્નાન કરી કૃતકૃત્ય બનું. તેમના પ્રત્યે વધારે ને વધારે શ્રદ્ધા-ભક્તિ જીવનમાં જલતી રહે તેવી પ્રાર્થના.

ભ. મહાવીરે કહ્યું છે કે, સઘ્યા પરમ દુલ્લહા ” એવી શ્રદ્ધાની દીવડી મારા હૃદયમાં પ્રગટાવી, પૂ. ગુરુજીએ ચીઘેલા માર્ગે ચાલુ, જીવનમાં પ્રેમની જ્યોત જગાવી, તેઓશ્રીના જીવનમાંથી ઝરતી માનવતા, નમ્રતા, ઉદારતા, વિનય, વિવેક, સેવા, દયા, પ્રેમ, કરુણા, મૈત્રી વગેરે ગુણોને મારા જીવનમાં અપનાવી, જીવન જીવવાની કળાને શીખી, માનવતાને પ્રગટાવું તો જ સાચી જન્મશતાબ્દિ ઉજવી કહેવાય. એવી ભાવના સહુ ભવોભવની ઋણી સાધવી વસંતપ્રભાની સ્મરણાંજલિ અર્પું છું!

ૐ શ્રી જ્ઞાનગુરુદેવાય નમોનમ :

જ્ઞા. ધ્ર. સદાનંદી કરુણાકુમારી મહાસતીજી

અમારા મહાન ગુણિયલ જ્ઞાનગુરુજી કેવા હતા ?

અમારા આ શબ્દો વાચક વર્ગને આશ્ચર્યકારક લાગશે, કારણ કે જે વ્યક્તિ માટે હું મારી અદ્વ્ય શક્તિ અને અદ્વ્ય મતિ પ્રમાણે લખીશ તે માનવ હતા કે મહાદેવ હતા તે કહેવું પણ અશક્ય જ છે. પૂ. ગુરુદેવ તો વિશ્વસંત હતા. આખું વિશ્વ તેમનામાં સમાયેલું હતું. અને વિશ્વના હૃદય સિંહાસન પર તે બિરાજ્યા છે તે આ અંધથી જોઈ શકશો.

“વજ્રાદપિ કઠોરાણિ મૃદૂનિ કુસુમાદપિ ।
લોકોત્તરાણાં ચેતાંસિ કો હિ વિજ્ઞાતુમર્હતિ ॥”

આ શ્લોક તેઓને બિલકુલ અનુરૂપ છે. પ્રેમભૂતિ પવિત્ર સંતના સમાગમમાં આવી ત્યારથી મારો અનુભવ કહીશ. કૂલ પ્રત્યે જેમ ભમરાઓ આકર્ષાઈ આવે છે, તેમ તેમના પ્રતિ મારું કોઈ નજીકના ભવનું ઋણાનુંબંધ હશે તે ઈશ્વર જાણે. માનવી કાંઈ કલ્પી શકતો નથી. મહાપુરુષોની અદૃશ્ય કૃપા નરમાંથી નારાયણ બનાવે છે. હું તો ધૂળમાં રમતી નાદાન છોકરી કહું તો પણ ના નહિં એવી હતી. પણ મારા સદ્ભાગ્યે મારા સ્વર્ગસ્થ બહેન શ્રી હીરાબહેન (લી. સં. ના યા. ધ્ર. સ્વ. પૂ. હર્ષાબાઈ સ્વામી) જેઓ પૂર્વની અધૂરી આરાધના પૂરી કરવા આવેલા હતા. બાલ્યાવસ્થાથી જ જે વૈરાગ્ય ભાવનાથી અલકૃત હતા. તેઓશ્રી અમારા પરમ ઉપકારી પરમ શ્રદ્ધેય ગુરુણી દમયંતીબાઈ મહાસતી પાસે જ્ઞાનાભ્યાસ કરવા દીક્ષાની ભાવના સાથે નીકળ્યા હતા. અમારા કુટુંબનું એ સૌથી પ્રિય પાત્ર હતું. તેમના પરના અત્યંત પ્રેમને લઈ થોડા દિવસ થાય અને તેમનો અભ્યાસ છોડાવી ઘેર તેડાવીએ. તેવી રીતે તેઓ એકવાર ઘેર આવ્યા. તેમને મેં પૂછ્યું તમારા ગુરુ કોણુ ? તેમણે પૂ. ગુરુદેવશ્રી નાનચન્દ્રજી મહારાજનું નામ કહ્યું. બસ ! તેમણે કહ્યું મને પૂજ્ય ગુરુજી પ્રત્યે અત્યંત આકર્ષણ જાગ્યું. મારા મનમાં સતત અંખના થયા કરતી કે હવે મારે જલ્દી જલ્દી પૂ. મ. સાહેબને મળવું છે, ગમે તેમ થાય મારે સાયલા જવું છે. દર્શન માટે હૃદય તલસાટ અનુભવી રહ્યું હતું. ઘરના કોઈને કહું તો પણ આવી વાત સાચી માનવામાં પણ ન આવે. પણ મારા સદ્ભાગ્યે મારી પુણ્યરાશીની પ્રબળતાથી મારા માતાપિતાએ સામે આલીને જ મારી બહેનને કહ્યું આ ચંદનને તું લઈ જા. અમારે એને પણ દીક્ષા દેવી છે. ‘જોઈતું હતું ને સામેથી મળ્યું’ એ રીતે હું અંખી રહી હતી તે પૂ. ગુરુદેવના મને પાવન દર્શન થયા. જાણે કે વર્ષોની વિરહ અગ્નિને શાંત કર્યો. પૂ. ગુરુદેવને નજર ભરી ભરીને નીકળ્યા. તેમનામાં મને અપાર-અપૂર્વ વાત્સલ્યના દર્શન થયા. મારું જીવન ધન્ય ધન્ય બન્યું-કૃતકૃત્ય થયું. એ વિભૂતિની વાત્સલ્યપૂર્ણ માધુર્યભરેલી કલ્યાણકામી મૂર્તિને મેં નીરખી અને વૈરાગ્યભાવ જાગ્યો.

તેમના જીવન વિષે કોઈ વિદ્વાન, કલાકૃશલ અને જેમણે તેમને જોયા-જાણ્યા કે અનુભવ્યા હોય તેવા લેખકો લખવા બેસે તો પાનાનાં પાના ભરાય પણ મારી પાસે એ શકિત નથી.

પૂ. ગુરુદેવ સાથેના મારા ત્રણ વર્ષના પરિચયમાં મેં જે જોયું તે જે અનુભવ્યું તે ખરેખર અત્યંત પ્રેરણાપ્રદ હતું. ભાગ્યશાળી હોય તેને આવો સંતયોગ મળે તેમ હું માનું છું.

સૌથી પહેલાં તો એ કહેવું પડશે કે ૮૮ વર્ષની ઉંમરે, જીવનના આરે પહોંચેલા હોવા છતાં તેમનું શરીર-સૌખ્ય આજના સૌંદર્યના પ્રસાધનોથી સન્ન થયેલા યુવાનને પણ શરમાવે તેવું હતું. આ અવસ્થાએ પણ તેમની કામ કરવાની સ્ફૂર્તિ અને ચીવટ પણ આપણે જોઈ રહીએ તેવા હતા. વ્યવસ્થા અને સુઘડતા તો તેમને જ વરેલા હતા. મહે-માનોની સતત આવબની વચ્ચે પણ પોતાના કાર્યો, પત્રલેખન, વાંચન વગેરે એવી એકાગ્રતા અને કુશળતાથી કરી લે કે આપણે વિચારતા રહી જઈએ કે ગુરુદેવ આટલું બધું કામ કેવી રીતે કરી લે છે? વળી જે જિજ્ઞાસુ ભકતો આવે તેમને પણ એટલા જ પ્રેમથી સન્માની કંઈક ને કંઈક પ્રેરણા લઈને જાય તેવો ઉપદેશ શબ્દ દ્વારા અને જીવન દ્વારા આપતા. અને સાથે સાથે અમારા સાધ્વી સમુદાયમાંથી જે ત્યાં ઉપસ્થિત હોય તેમને પણ જ્ઞાનાભ્યાસ કરાવતા. નાનો માણસ આવે તો તેઓ તેમના જેવા બનીને દિલથી તેની વાત સાંભળતા. ને કોઈ વૈજ્ઞાનિક, ડોક્ટર કે મિલમાલિક આવે તો તેમની પાસેના રહસ્યો જાણવામાં પણ તટ્કીન બની જતા. જિજ્ઞાસાવૃત્તિ બાળક જેવી તીવ્ર હતી. તેઓ કહેતા હું પણ વિદ્યાર્થી જ છું. વળી એવા મોટા વિદ્વાન ગણાતા માણસોને પણ મનુષ્ય જીવનનો મુખ્ય ઉદ્દેશ સુંદર, મધુર અને સચેટ શૈલીથી સમ-બઢવી દેતા. દરેક વસ્તુમાંથી આપણે પ્રેરણા લેતા શીખવું જોઈએ. પ્રત્યેક વસ્તુ પ્રતિક્ષણે ત્યાગ અને ક્ષણિકતાનો બોધ આપી રહી છે. જીવન ભોગ માટે નથી, ત્યાગ માટે છે. ત્યાગમાં જે આનંદની અનુભૂતિ થાય છે તે ભોગમાં આનંદ નથી એમ સમજાવતા.

પૂ. ગુરુદેવ ક્ષમા, પ્રેમ, કરુણા ને સરળતાની સાક્ષાત્ મૂર્તિ હતા. ઘ્યાના દેવતા હતા. કોઈનું પણ દુઃખ તેઓ જોઈ શકતા નહીં. અને પોતાના પર આવતા કષ્ટોની એક રેખા પણ બહાર આવવા ન દે. તેમના વિરોધીઓનું પણ તેમણે અંતરથી કલ્યાણ ઈચ્છ્યું છે. તેમનો પ્રેમ સાગર જેવો હતો. જીવ માત્રને તેઓ આત્મીયતાથી જોતા. આ બધી માત્ર બોલવાની કે ઉપરના દેખાવની વાતો નથી. તેમના મન, વાણી અને કાર્યની પવિત્રતા, મધુરતા અને સરલતાનો અજબ સુભગ સંગમ હતો.

તેમની સંકલ્પશક્તિ અને રચનાત્મક કાર્યશક્તિ પણ અદ્ભુત હતા. કોઈ પણ લોકકલ્યાણના કાર્યો કરતા વિદ્યો આવે તો પણ સામે પૂરે ચાલીને ઝેર પીને અમૃત પીરસતાં પીરસતાં તે કાર્ય પૂરું કરીને રહેતા.

પૂ. ગુરુદેવ યુગદંટા હતા. આવતા ૫૦ વર્ષ તેઓ જોઈ શકતા. આવતી કાલના માનવની ખાસિયતો, ઉપાધિઓ અને જરૂરિયાતોને તે ઓળખી શકતા. તે આગળ જોઈને આગળ ચાલતા. ત્યારે આજના ઘણા જ ધર્મગુરુઓમાં હું જોઈ શકું છું કે તેઓ પાછળ જોઈને આગળ ચાલી રહ્યા છે. તેનું પરિણામ આપણે સૌ અનુભવી રહ્યા છીએ. વધારે મારે કહેવાનું ન હોય પણ એટલું જરૂર કહીશ કે માર્કકમાં બોલવું કે ન બોલવું તેનો હજુ યથાર્થ નિર્ણય આજ સુધી આચાર્યો કરી શક્યા નથી. ત્યારે તેઓ વર્ષો પહેલાં લોકોની જરૂરિયાત અને જનતાને સન્માર્ગે દોરવાના હેતુથી માર્કકમાં પ્રવચન આપતા.

સસ્વતીના તેઓ ખ્યાર 'લાલ' હતા. વચનસિદ્ધિને વરેલા હતા. તેમના વચનથી સમાજના અનેક લોકકલ્યાણના કાર્યો પૂરા થયા છે. કાવ્ય મધુરતાની તો શી વાત કરવી? તેમના સૂરીલા કંઠ પાસે કોયલનો સૂર પણ ઝાંખો લાગે. તેઓ જ્યારે ગાતા હોય ત્યારે આજુબાજુનું ભાન વિસારી પ્રભુમાં લીન બની જતા. અમને પણ તેઓ કહેતા કે જ્યારે આપણે પ્રાર્થના કરતા હોઈએ ત્યારે એમ માનવું જોઈએ કે મારી સામે ભગવાન બિરાજે છે. જે ભકિત કરીએ છે તે અંતરના દેવને રીઝવવા કરવાની છે. બહારની દુનિયાના લોકોને રાજી રાખવા નહીં.

લીંબડી સંપ્રદાયના તેઓ સિતારા હતા, મહાન ભાગ્યવિધાતા હતા. જેન સમાજના અણમોલ રત્ન હતા અને સારાથે વિશ્વની એ વિભૂતિ હતા. સતોના શિરોમણી હતા, સતીઓના શિરછત્ર હતા, પાપીઓના પુણ્યતીર્થ હતા. પુણ્યવન્તોના પયગંબર હતા, આબાલવૃદ્ધનો વિસામો હતા. એ મહામના ગુરુજી પાસે સૌ પોતપોતાના દિલના દરવાજા ખોલી

શકતા. ત્યાં કોઈ પણ ભેદભાવની સાંકળ ન હતી. પાપી કે પુણ્યશાળી પર એમની નજર સરખું જ અમૃત વેરતી.

જૈન જૈનેતર જે એમના સમાગમમાં આવ્યા હશે, જે ગામ તેમના પુનિત પગલાથી પાવન અન્યું હશે તે ગામની, તે જનતાની રોનક, ખુમારી ને તેમના વિચારોની વિશાળતા કંઈક જુદી જ તરી આવશે. તેઓ જ્યાં ખિરાજતા હોય તે સ્થાનનાં વાયુમંડળમાં ઉત્સાહ, આનંદ, પવિત્રતા અને નિર્વેરતાનું ગુંજન થતું. શાંતિના સંત હતા, માનવતાના હિમાયતી હતા.

પૂ. ગુરુજીએ તો ખૂબ ખૂબ કાન્તિ કરી, ખૂબ સમાજસેવા કરી, સ્વપરતું કલ્યાણ કર્યું પણ આપણા સમાજની કમનસીબી એ છે કે જ્યારે આવા મહાન સંતો આપણી સમક્ષ હોય છે ત્યારે આપણે ઓળખી શકતા નથી. બદકે એરના ઘૂંટડા પીવડાવી અડધી શક્તિ ક્ષીણ કરી નાખીએ છીએ. છતાં સંતો પોતાના સ્વભાવ પ્રમાણે સૌનું ભલું કર્યું જાય છે.

મારા પર પૂ. ગુરુદેવના અનંત અનંત ઉપકાર છે. તેઓ મને કહેતા, ચંદન! તું ચંદન છે ને ચંદન જેવી બનજે હો! પૂ. ગુરુદેવના સમાગમમાં આવનાર દરેકને એમ લાગતું કે પૂ. મ. સાહેબનો મારા પર અત્યંત સદ્ભાવ છે. મારું પણ તેમ જ છે. મારા જીવનના વિકાસની મને જેટલી ચિંતા ન હતી તેટલી તેઓ ચિંતા રાખતા. તેમના ઉપકારનો બદલો તો કોઈ જન્મમાં વળે તેમ નથી. પણ તેઓએ સિદ્ધ કરેલી ક્ષમા, મૈત્રી, પવિત્રતા, વિશાળતા મારા જીવનમાં ઉત્તરોત્તર વધુ ને વધુ પાંગરે અને તેમના નામને શેશન કરું અને મારા જીવનને સુવિનીત બનાવું અને તેમના સંસ્કારસૌરભથી સભર ભરેલા પૂ. ગુરુદેવના અદ્વૈતભાવને જેમનામાં હું નિહાળી રહી છું એવા પૂ. મ. શ્રી વિનોદિનીબાઈસ્વામીના ચરણમાં મારા જીવનને અર્પણ કરી દઉં એવા આશીર્વાદ ઇચ્છતી તેમની કૃપાકાંક્ષી સાધ્વી કરુણાની ભાવભરી અંજલી.

માનવમાંથી મહાવીર બનવાની પ્રેરણા કરનાર

જી જી બા. બા હસુમતીબાઈ મ.

“નવ ભાન હતું રસજ્ઞાન તણું, નવ ધ્યાન હતું પ્રભુ આપતાણું;
થઈ પ્રેરક પોષક તત્વ ભરું, અણુમૂલ્ય અમી ઉરમાંહે ધરું.
ઉરથી ન જતું નવ વિસરતું, હસતું મુખ શાંતિથી શીખવતું;
ગુરુરાજ કૃપા ફળ આપતાણું, ચરણે ધરતાં કૃતકૃત્ય બનું.”

આત્માના સ્વરૂપમાં રમણ કરનાર, સાહિત્યકૃતિમાં કિલ્લોલ કરાવનાર, આત્માના દિલ્લેખાના તારને ઝણઝણાવનાર, સસ્વતીના તરંગમાં ઉલ્લાસથી જ્ઞાનરૂપી ગંગામાં સ્નાન કરાવનાર, ભવ્ય જીવોના ઉદ્ધારક, જનમાંથી જિનેશ્વર બનાવનાર, માનવમાંથી મહાવીર બનાવનાર, નરમાંથી નારાયણ બનાવનાર, જીવમાંથી શિવ બનાવનાર, પામરમાંથી પરમાત્મા બનાવનાર, વિભાવમાંથી વિભુ બનાવનાર, અહંમાંથી અરિહંત બનાવનાર, રાગીમાંથી વિતરાગી બનાવનાર, સોડહંમાંથી સિદ્ધ બનાવનાર, એવા અનેક સદ્ગુણોથી અલંકૃત અનંતાઅનંત ઉપકારી સ્વ. પૂ. ગુરુદેવ આપના પરમ પુનિત ચરણકમળમાં અંતરની ભાવભરી વંદનાનું અર્ધ્ય-અર્પણ કરું છું.

સ્થાનકવાસી જૈનપત્રમાં પૂ. ગુરુદેવ શ્રી નાનચન્દ્રજી મહારાજના જન્મશતાબ્દી મહોત્સવનું આયોજન અને તેના સ્મૃતિગ્રંથની તૈયારી ૧૨ મહિનાથી ચાલી રહી છે તે વાંચી મારા અંતરની ઉર્મી ઉછળી આવી. રાત્રે ૩ વાગે અદૃશ્ય - ગુરુપ્રેરણા બાગી કે “સૂતાં સૂતાં પાટીમાં લખી નાખ.” શા માટે તું મુંઝાય છે? ખસ, આ પ્રેરણાએ તા. ૧૦-૩-૭૬ ના મેં વિચાર્યું કે કાવ્યરૂપે શ્રદ્ધાંજલિ બે શબ્દો દ્વારા ભાવને વ્યક્ત કરી દઉં.

આજે પૂ. ગુરુદેવને સ્વર્ગે સિધાવ્યા ૧૨ મું વર્ષ ચાલે છે, સમય તો પાણીના રેલા જેવો છે. પલવારમાં વર્ષોના વર્ષ તેો શું? યુગ પણ વીતી જશે. પૂ. શ્રી. ગુરુદેવના ગુણગ્રામ જેટલા કરીએ તેટલા ઓછા છે. પણ હું તે વિષે કાંઈ પણ વિચારું છું, ત્યારે મારું હૃદય રડી પડે છે, ખરેખર મારો આત્મા મુંઝાય છે. “આપની સ્મૃતિના દીવા હજી દિલમાં પ્રકાશે છે.”

‘ભૂલાયે કેમ જીવનભર, હજી અંતરમાં ખિરાજે છે’ તે દિવ્ય મંગલ મૂર્તિ આજે પોતાની શીળી છાયારૂપે જે આનંદ અને શાંતિ આપણા માટે વ્યાપક બનાવી ગયા છે, અને તેમની અમૃત રૂપી જ્ઞાનવાણી, સ્તવનો, પ્રાર્થના મંદિર, આધ્યાત્મિક પદ્મપુષ્પો, માનવતાનું ‘મીઠું’ જગત વગેરે સાહિત્ય દ્વારા વિશ્વમાં-સૌરભરૂપે પ્રસરાવી ગયા છે, તેમના વહાલસોયા સંસ્મરણો આજે-હૃદયને રહાવી રહ્યા છે. તેઓ તો જે સાધનાં માટે આવ્યા હતા તે સાધના સંપૂર્ણ સાધી પોતાના આત્માને કૃતકૃત્ય બનાવી ગયા છે. પણ તેઓશ્રીની અમીલરી દૃષ્ટિ જતાં, આજે આપણા સમાજમાં, અને જૈન-શાસનમાં મહાન ખોટ પડી છે. દુઃખિત આત્માઓ માટે એ શીતલ વડલાની છાયારૂપી વિસામો આજે કયાંયે શોધ કર્યે મળે તેમ નથી.

તે આત્મારૂપે વ્યાપક હતા અને વિશ્વને પોતારૂપે બનાવવા માટે તેમણે ઘણી ઘણી સંસ્થાઓ, જૈન યોડિંગો સ્થપાવી અનેક જીવોને પૂજા જ શાંતિ પમાડી હતી. તેના ઉપકારનો બહલો આપણે શી રીતે વાળી શકીએ ?

એ સંત મહંત પૂ. ગુરુજીના અગણિત ઉપકારોનું ઋણ કદી ચૂકવી શકાય તેમ નથી. જ્યાં જ્યાં તેઓશ્રીનું આગમન થતું ત્યાં ત્યાં તપ-ત્યાગથી મહેકતી કૂલવાડી મધમધતી બની જતી. અંતરનો અખૂટ-પ્રેમભાવ ઉજ્જડ વનમાં પણ ઉદ્યાન સર્જે છે. પૂ. ગુરુદેવના અંતરમાં પણ દિવ્ય પ્રેમના ઝરણાઓ સતત વહેતા હતા. જ્યાં જ્યાં પૂ. ગુરુદેવ ચાતુર્માસો તથા શેષકાળ રહ્યાં ત્યાં ત્યાં પૂ. ગુરુદેવે માનવકલ્યાણના સદ્ગુણીરૂપી અનેક આંખા વાવ્યા છે, તેના સુકૃણોનો સ્વાદ તેઓ-શ્રીના શિષ્યો-સુશિષ્યાઓ-માણી રહ્યાં છે, જૈન સમાજમાં અનેરી જાગૃતિ લાવ્યા છે અને અનુપમ પ્રેરણાઓ આપી છે અને મહાન ઉપકાર કર્યો છે. તેમ જ તેઓ વિરલ અદ્ભૂત ચમત્કારિક-અવધુત મહાન યોગી પણ હતા... (મારો જ અનુભવલેલો પ્રસંગ.)

સંવત ૨૦૧૭ની સાલમાં અમારા સ્વ. પ્રભાવક શ્રી ગુરુણીની સાથે અમે સાતેય ઠાણા જ્યારે કાઠિયાવાડમાંથી ઝાલાવાડમાં સૌ પ્રથમ પુનિત પુરુષની પુણ્યભૂમિ સાયલામાં પૂ. ગુરુદેવશ્રીના દર્શન માટે મંગલ પ્રવેશ કર્યો ત્યારે તેઓશ્રીના પરમ દર્શન કરી બીજાઓ જેમ તૃપ્તી અનુભવતા, તેમ અમે બધા પણ પાવન ધયાં. તે દરમિયાન મને દોઢ વર્ષથી દેવનો ઉપસર્ગ હતો તેના માટે જૈન-જૈનતર બધાયે મંત્ર, તંત્ર કરાવવા ઘણું કહ્યું પણ મને પૂ. ગુરુદેવ પ્રત્યે અનહદ શ્રદ્ધા, એટલે લોકોને પ્રેમથી સમજાવ્યાં કે, અમારે એ ન કહ્યે. પૂ. ગુરુદેવે પંચપરમેષ્ઠીનું સ્મરણ અમોઘ મંત્ર-જાપ આપ્યો હતો. તે મહામંત્ર પંચપરમેષ્ઠીનો એક કલાક સ્વસ્થ ચિત્તે મારા અનંત ઉપકારીણી સ્વ. ગુરુણી પૂ. પ્રભાકુંવરબાઈ મહાસતી-જીએ એક ધારા શેજ એક કલાક પાંચ વર્ષ સુધી કર્યો. જે દિવસે ઉપસર્ગની શરૂઆત થયેલી તેજ દિવસે શાંત થયો! પણ તે ઉપસર્ગ એટલો લયકર કે, આહાર-પાણીનાં સમયે જ બેલાન બનાવે-એ-ત્રાસ જોઈને વાતસલ્યવારિધિ પૂ. ગુરુદેવની કૃણા વહેતી કે, આ દૃશ્ય કેમ જોવાય? આવા તો મહાન કૃણા સાગર હતા. છતાં તેઓશ્રીની અદૃશ્ય અસીમ કૃપાથી મહાન શાંતિ સમાધિ છે.

એ અનંત કૃણાનિધિનું ઋણ ચૂકવવા મારામાં શકિત નથી. તેઓશ્રી નાના સાથે નાના અને મોટા સાથે મોટા અપાર વહાલ ધરાવનાર એ મહાન સંત આપણા પૂ. ગુરુદેવ હતાં. તે સૌ કોઈ જાણે છે. “જ્યાં ન પહોંચે રવિ, ત્યાં પહોંચે કવિ.” એ કહેવત મુજબ કવિત્વ શકિત તો અજબ ગજબની હતી.

એક વખત મેં મારી બાળબુદ્ધિથી હાં પકડી કે, પૂ. ગુરુદેવ? હું આ કડી ભજનની બોલું તેના ઉપર આપશ્રી કૃપા કરીને આખું ગીત બનાવી દો-પછી જ મારે વાપરવું છે, નહિં તો નહિ. પછી કહે. બોલ, બોલ, કયું ભજન બનાવી દઉં? મેં ગાયું-

“હુંસલા વિનાનું અંધારું મંદિરિયામાં, હુંસલા વિનાનું અંધારું” તેઓ બોલ્યા કે તું પ્રેમથી વાપરી લે જે, હું બપોરે તને લખી દહશિ. પછી તું મને સંભળાવજે. અહો! પરમ કૃપાળુ ગુરુદેવ, હવે આપનો અસીમ ઉપકારનો બહલો વાળવા મારામાં શકિત નથી. મારી તબિયત નાદુરસ્ત છે. છતાં ગુરુભકિતના પૂરને રોકી ન શકતા જે શબ્દો લખવા આ કલમ ઉત્સાહી બની છે. હું લેખક કે, કવિયત્રી પણ નથી. પણ ગુરુભકિતની સ્ફુરણા થતાં રાત્રે સૂતાં સૂતાં પણ આપના સંસ્મરણોનું આલેખન કર્યું છે.

“મૂકી સદા મારા મનના મેલો, ગાવું ગુરુજ્ઞાન બનીને દેલો,
હું આવ્યો સદા ઓરો, બે, બે ‘હસુ’ ના રહી બચ કોરો.”
“છોડયા આપે રાગ, ક્ષેપ ને માન, જ્ઞાનગુરુને કરું પ્રણામ,
બેણે આપ્યું મુજને અનુપમ જ્ઞાન, તેને કરું અંતરથી સન્માન.”

ઓ માતૃવહાલ વરસાવનાર ગુરુદેવ, આપશ્રીએ અનેક જીવો તેમજ મારા ઉપર અધિકાધિક મહાન બે કૃપાકિરણો વરસાવ્યા છે, તે ઝીલવાને કૃપાપાત્ર બની ભાગ્યશાળી બનું એ જ હાર્દિક ભાવના.

ઓ અદૃશ્ય રહેલી દિવ્ય મંગલમૂર્તિ ન્યાં હો ત્યાં પરમ ઓ શાંતિ, પરમશાંતિ, દિવ્યશાંતિ, સમાધિ-આનંદ પામે. અને તેમના આશ્રયે રહેલા સર્વ આત્માઓને આત્મિક શક્તિ મળે અને તેઓશ્રીને આપેલો સદ્બોધ આપણે આપણા જીવનમાં જડી, મનમાંડી મઠી, સ્વભાવમાં સજી, અંતરમાં અર્પી, વિભાવને વમી, તેઓશ્રીને બે સેવાકાર્યો પ્રિય હતા તે તન-મન-વચને કરી વર્તનમાં વણવા સદ્ભાગી બનીએ. પૂબ્ય ગુરુદેવના ગુણગ્રામ આ જડ શબ્દો દ્વારા કરીએ તેટલા ઓછા છે.

(ઉપભતિ-તર્જ) :

શીઘ્ર તરૂં આ લવવન માંડી,
પ્રગટાવું ઉપા આતમ માંડી,
ઝૂલું સદા જ્ઞાન પ્રભાની માંડી,
“હસુ” સદા ચિત્ત સમાધિ માંડી.”

આ કાવ્ય, પૂ. તારક ગુરુદેવે સં. ૨૦૧૭ની સાલમાં-એક જ લીટી ઉપરથી આ આત્માને ગીત બનાવી દીધું. સ્વ. પૂ. ગુરુદેવે નાના એવા એક પદની અંદર પણ આત્માને સારાંશ સમજાવી દીધો છે કે’ આ દેહરૂપી મંદિરિયામાં બે હંસલો ન હોય તો અંધારું જ લાગે, અને આ દેહ ઉપર જીવન ધમ્મારત ચણીને સચોટ (દૃષ્ટાંત રૂપી) રીતે આપણી સમક્ષ આબેહુબ રજૂ કર્યું છે.

“તર્જ :- હંસલા વિનાતું અંધારું મંદિરિયામાં”

હંસલા વિનાતું અંધારું મંદિરિયામાં, હંસલા વિનાતું અંધારું. -એ ટેક.
સાત સાત સુંદર મહેલ બનાવ્યાં ને, ઊંડા ઊંડા ધરખ્યા છે પાયા,
ઝગમગ ઝગમગ ન્યોતિ જલે ત્યારે, છેલ્લું ન્યારે વાગશે નગારું-મંદિરિયામાં-૧
દેહ મંદિર ન્યારે ડગ ડગ થાશે ને, શક્તિ બધી સમેટાશે,
અમૃત સરખું મીઠું મીઠું માન્યું તેં તો, સર્વે બનશે ખારું ખારું...મં.-૨
આશાના મહેલમાં ઊંઘી ગયા તેને, પાછળથી થાશે પરતાવું,
સંતનો શિષ્ય કહે સમજી લે શાણા, સવેળાએ સમજે તો સાઈ.-૩

અહાહા,...કરુણાસિંધુ, અને ક્યાં હું અલ્પ બિંદુ, ક્યાં શરણાર્થના સૂરો-ક્યાં આ ગુરુપ્રેમનો અધૂરો આત્મા. આવા મહાન વિરાટ વિભૂતિના ગુણગ્રામ ગાવા માટે તો માઈ ગર્જુ નથી, પણ ગુરુપ્રેમનાં પવિત્ર વાત્સલ્યથી પ્રેરાઈને-કૂલ નહિં તો કૂલની પાંખડી-માટે મારી કાલીઘેલી કાવ્ય-ભાષામાં બે શબ્દો આપની શ્રદ્ધાંજલિ રૂપે ચરણે ધરી કૃતકૃત્ય બનું....

(તર્જ :- મેરા દિલ તોડનેવાલે)

અમારા એ હૃદયવાસી, ગયા ક્યાં સર્વને છોડી,
ખરે, એ કાળ એચિતો, અરે કેમ આવ્યો દોડી? ૧
જન્મ થયો સાયલા ગામે, સંયમ લીધો અંજર ગામે,
પિતા પાનાચંદભાર્ણના બધા, માતા રળિયાત બાઈના લાડીલા. .... ૨ -

હતા જે જ્ઞાનચંદ્રેણ ગુરુણ મારા, થયા આ શાસનમાં શૂરા,
 ઝળકતું બાલ વરાચ, કર્મના તો કર્યા ચુરા. ૩
 ગુરુણએ તો બાલપણમાં, તણ સંસારની માયા,
 ધર્મરૂપી બગીચામાં, વસી મદ મોહને ટાળ્યા. ૪
 વચનામૃત પ્રેમથી પાતા, સમભાવે સદા રહેતા,
 પ્રગટાવી જ્ઞાનના કિરણો, વરસાવી પ્રેમનાં વારી. ૫
 સંવત ૨૦૨૧ ની સાલે, કાળે ઝડપી લીધા આજે,
 દિવ્યમૂર્તિ ચાલી જતાં, રડે છે લકતજનો આજે. ૬
 સ્વર્ગ ગમનની વાત સુણીને, અમ સૌના હૃદય ચીરાય,
 વિરહાગ્નિ જલે દહયે, અહા, ગુરુદેવ ક્યાં ચાલ્યા. ૭
 કંકરીની અમીરીએ, દીધા જીવને અભય દાનો,
 દીનોની દીનતા ટાળી, કરાવ્યા જ્ઞાનના પાનો. ૮
 પડી છે ખોટ સમર્થની, ધર્મના જે અનુરાગી,
 પડ્યો ખપ એમનો કોને? ગયા ભારત ભૂમિ ત્યાગી. ૯
 હતા એ ત્યાગની મૂર્તિ, ધ્વજ ધર્મની ફરકાવી,
 કટાણે કાળનાં તેડા, સ્વીકાર્યા દેહ અપનાવી. ૧૦
 “સતી પ્રભા” સાન્નિધ્યમાં, વિરહ કાવ્ય બનાવે આજે,
 સંતની શિષ્યા “હસુ” ગાવે, સ્વીકારે શ્રદ્ધાંજલિ ભાવે. ૧૧
સ્વ. પૂ. ગુરુદેવને કાવ્યરૂપે શ્રદ્ધાંજલી

(તર્જ :- તારો મને સાંભરશે સથવારો)

ગુરુ મારા હતા મહા અનંતા ઉપકારી,
 અનેક જીવેને લીધા ઉગારી, મંગલ કેડી બતાવી લીધી ૧૦
 અંતર ઘટમાં દીપક જલાવનારા, પ્રેમસુધા વરસાવનારા,
 જીવન વનમાં સૌના માટે, મુકિતની મંજીલ બતાવી લીધી. ૧૦
 ધર્મધ્વનિ હાથમાં ધરીને, વીર વાણીની લડાણી કરીને,
 માનવતાની સૌરભ મહેકાવી, દીધા સૌના દુઃખડા નિવારી. ૧૦
 જીવન નૌકાને તારનારા, ભ્રમણાને જીલાવનારા,
 જ્ઞાન પીચુપતું દાન દેનારા ક્ષમા દયાની શીખને દેનારા રે. ૧૦
 ગુરુદર્શન વિષુ મનડું મુંજાયે, કોની રે લઉં સહાયે,
 કાલીઘેલી મારી અરજી સુણીને, ખોલો મારા અંતરની બારી રે. ૧૦
 ગુરુણ મારા હતા સૌને ખ્યારા, રાગદ્વેષથી રહેતાં સદા ન્યારાં,
 સંતની શિષ્યા “હસુ” પ્રાર્થે, ગુરુકૃપા રહો સાથે સદા. ૧૦

નિખાલસ સંતની ઝલક

✽ ઉચ્ચવિહારી વિદુષી, બા. બ્ર. જ્યાબાઈ મહાસતીજી

પૂ. ગુરુદેવશ્રી નાનચંદ્રેણ મહારાજ સાહેબની જન્મ શતાબ્દિ આવી રહી છે! ત્યારે શું લખવું એ પ્રશ્ન મન પર સહેજે ઊઠે છે. કેમકે, પૂજ્યશ્રીના જીવનથી હું તદ્દન અબ્બણ છું.

પરંતુ હાલ મુખ્યમાં ખિરાજમાન અમારા ખરા અંતરસ્નેહી પૂ. દમયંતીબાઈ મહાસતીજીને અતિ લાગણીભર્યો પ્રેમપત્ર અને એમાંય પૂજ્યશ્રીના જીવન પર સંસ્મરણ લખવાનું ફરમાન આવ્યું. તેથી શ્રેણી લખવાની ભાવના થઈ. લખવાનો વિચાર આવતાં જ ફરમાન ભૂતકાળમાં દષ્ટિ દોડી ગઈ. બહુ બાળપણમાં સંસારી અવસ્થામાં એક વખત પૂજ્યશ્રીને ધારી ખિરાજવું થયું અને એમની ખ્યાતનામ કીર્તિ અમારી જન્મભૂમિ ઠેક દલખાણિયા સુધી પહોંચી.

પૂજ્યશ્રીની નામના સાંભળીને કુટુંબ સાથે દર્શને જવાનું થયું અને તે વખતે પૂજ્યશ્રીની કવિત્વશક્તિ અને વક્તૃત્વશક્તિનું દર્શન પહેલું કહો કે છેલ્લું, પણ તે સૌભાગ્ય જીવનમાં એક જ વખત પ્રાપ્ત થયું છે.

મહાન ગુણી સંતોની કવિતા કે વક્તાપણાની પ્રસંશા કરવાનું કામ મારું નથી. એ કીર્તિની ચાંદની તો એની મેળે જ ખીલતી રહે છે. ત્યારે પૂજ્યશ્રીના પ્રથમ દર્શને મારા બાલજીવનના ટૂંક પરિચયમાં મેં શું બોલ્યું!

તે લોખંડી સંતના મુખપર તરવરતી નિખાલસતા અને નિડરતાના અપૂર્વ દર્શન થયાં.

અને એ સદગુણની બેલડી પર જ હું એ શબ્દ લખું છું.

આજના કહેવાતા શાસનપ્રેમી કે ધર્મપ્રેમી એવા કરોડપતિ શ્રીમતોની તબદિલી કરતાં અનેક સતીવૃંદ કે સંતોને બોલ્યા છે. અરે! સુશ્રાવકજી! શાસ્ત્રજ્ઞ, આવા પ્રમાણપત્રો આપતા અનેકને સાંભળ્યાં છે.

પરંતુ મોકા પર કડવું સત્ય કહેનાર અને નીડરપણે કડવું આચરણ કરી બતાવનાર એવા પરમ સંત પૂ. નાનચંદ્રજી મહારાજ એકના જ જીવન દરમ્યાન દર્શન થયાં છે.

એકાંત જડ ક્રિયાને જળોની જેમ વળગી પડેલા અનેક ધર્મોધ ધનપતિઓને આ મહાન વ્યક્તિ પાસે કબૂલ કરવું પડ્યું છે કે આંતરજીવનની આધ્યાત્મિકતા વગર, શેમશેમ સત્યની પાત્રતા વગર વીરના વારસદાર થવું કઠણ છે.

અહો! તે યુરુષની જન્મશતાબ્દિ સમયે આપણે એટલું જ સ્મરીએ કે આપણામાં ખરી નિખાલસતા અને નીડરતા કયારે આવે!

સંયમ—માર્ગના પથપ્રદર્શક અને જ્ઞાનદીપક

જીવિ વિદુષી બા. બ્ર. લલિતાબાઈ મહાસતીજી

સંયમ જીવનના દીપને પ્રગટાવવા હજી તો હું વાટ સંકેરતી હતી, ત્યાં જ આવી મળેલ પ્રકાશપૂર્વકને કેમ વિસરી શકું? જેમણે મારા દીપકમાં સ્નેહ પૂરીને જ્ઞાનની ચિનગારી પ્રગટાવી. સંયમી જીવનની કેડીએ પ્રથમ ચરણ મૂક્તા એટલે કે વૈરાગ્યાવસ્થામાં જ જે મારા માર્ગદર્શક બનીને ઊભા રહ્યા તે પૂજ્ય ગુરુદેવના ગુણગ્રામ કરવા મારી પાસે કયાંથી શકિત હોય?

મને યાદ છે એ દિવસો સં. ૨૦૦૨ માં ધોરાજીનું એમનું ચાતુર્માસ થયું. ચારેય મહિના 'જૈન સિદ્ધાંત પ્રવેશિકા' કે જે જિનેશ્વર પ્રભુની વાણીના સાગરમાં પ્રવેશવા નાવ સમાન છે, તેનું જ્ઞાન તેઓશ્રીએ મને અત્યંત પ્રેમથી અને ગહન-તાથી કરાવ્યું જે આજ સુધી મારા અંતર મન પર એની ઊંડી છાપ સાથે એવું ને એવું વિદ્યમાન છે.

આવા પરમોપકારી ગુરુદેવની વિશિષ્ટતાઓનું ધ્યાન કરવું એને હું સાહસ સમજી છું છતાં સમય આવ્યે કહ્યા વગર રહી શકતી નથી કે એમનું જીવન એટલે સૂર્યની તેજસ્વિતા, ચંદ્રની શીતલતા, મેઝની અઢોલતા, કમળની નિર્લેપતા ધરતીની સહિષ્ણુતાને શુભ સમન્વય હતું. તેઓશ્રીને જીવન મંત્ર હતો, 'જન સેવા તે પ્રભુની સેવા' એમના જીવનની ક્ષણ ક્ષણ સેવાર્થે વપરાઈ હતી.

આવા સર્વતોમુખી પ્રતિભાસંપન્ન મહાપુરુષના ચરણોમાં અગણિત પ્રણિપાત હો.

દિવ્ય પુરુષની જીવનપરાગ

જીવિત્વિ પી પ્રાણકુંવરભાઈ મહાસતીજી

વિશ્વના વિશાળ ફલક પર જન્મ લઈ જીવન ધારણ કરનાર જીવોમાંથી જીવન જીવી જનારા તો લગભગ બધા જ હોય છે પણ જીવન જીવી જાણનારા બહુ જ જૂજ હોય છે.

જીવન જીવી જવું એ જુદી ચીજ છે. જીવન જીવી જાણવું એ જુદી ચીજ છે.

જીવન જીવી જવું એ પર્વતની ટોચ પરથી પથ્થરનો ગોળો નીચે ગબડાવવા બરાબર છે. એમાં કોઈ પ્રયત્નની, કોઈ સાહસની કે કોઈ મહાન ઉત્સાહની જરૂર રહેતી નથી. ગોળો ટોચ પર મૂક્યો કે આપમેળે એ ગબડતો ગબડતો નીચે ઊતરી જ જવાનો છે.

જીવન જીવી જવામાં પણ કોઈ પ્રયત્નની, કોઈ સાહસની કે કોઈ મહાન ઉત્સાહની અપેક્ષા રહેતી નથી. જીવન મળ્યું એટલે આપમેળે એ જીવાઈ તો જવાનું છે. ક્રીડીનેય જીવન મળ્યું છે, મકોડીનેય જીવન મળ્યું છે, ને વિષ્ટામાં ખદ્બદતા અસંખ્ય ક્રીડાઓને પણ જીવન મળ્યું છે, અને એજ જીવન માનવને પણ મળ્યું છે. જેમ ક્રીડી, મકોડી કે કુંચુઆ પોતપોતાને મળેલું જીવન જીવી જીવીને જગતમાંથી વિદાય લે છે, એમ માનવને પણ જીવન મળ્યું એટલે ગમે તેમ જીવન જીવીને આલ્યો જાય; તો જીવનની દૃષ્ટિએ વિષ્ટામાં ખદ્બદતાં ક્રીડાના જીવનમાં ને માનવનાં જીવનમાં કોઈ મોટો તફાવત ન આંકી શકાય.

હકીકતમાં જગતમાં જીવાતા ખીજ તમામ જીવો કરતાં માનવમાં જીવનનું વધુ ને વધુ મૂલ્ય આજ સુધી અંકાતું આવ્યું છે, અને એથી જ એ પ્રશ્ન ઊભો થાય છે, કે માનવના જીવનમાં એવું તો શું રહેલું છે, જેથી સહુથી વધુ મૂલ્યવાન એને ગણી શકાય?

એની પાછળ છુપાયેલું મહાનમાં મહાન રહસ્ય એ છે કે ખીજ બધાને જન્મસિદ્ધ માત્ર જીવન જીવી જવાનો જ હકક મળેલ છે. ત્યારે માનવને જીવન જીવી જવાનો જ નહીં પણ જીવન જીવી જાણવાનો મહાનમાં મહાન જન્મસિદ્ધ હકક જન્મ લેતાં જ મળી ગયો છે. એથી જ માનવનું મૂલ્યાંકન જગતના તમામ જીવો કરતાં કંઈક વધી જાય છે.

જીવન જીવી જાણવામાં પર્વતની ટોચ પરથી પથ્થરનો ગોળો ગબડાવવાનો નથી; પણ તળેટીમાં પડેલા ખરબચડા પથ્થરને કળશનો આકાર આપી પર્વતની ટોચ ઉપર ચડાવી ત્યાં ને ત્યાં સ્થિર રાખવાનો છે.

જીવન જીવી જાણવું એ કંઈ સહેલું નથી. જીવન તેજ જીવી જાણે જેનામાં સાહસ, ઉત્સાહ, પુરુષાર્થ અને પરાક્રમ હોય.

જગતમાં જન્મ લેતા મોટા ભાગના માનવોનું જીવન ખરબચડા પથ્થરના ગોળા જેવું જ હોય છે. એમાં પ્રયત્ન અને પુરુષાર્થના ટાંકણા મારી સદ્ગુણનો આકાર આપવામાં જે સફળ બને છે તે જ જીવન જીવી જાણે છે. “જેણે જીવી જાણ્યું તેને મૃત્યુને માણી જાણ્યું.”

એવા જૈન સમાજના મહાન જ્યોતિર્ધર, શાસનશિરતાજ, કર્મ સાહિત્યના અબ્બેડ જ્ઞાતા, કવિવર્ય, તારક, પ્રભાવક અને આરાધક અમૂલ્ય નરરત્ન પ્રકાશ પાથરીને આપણી પાસેથી આલ્યું ગયું છે.

આ એક તેજલો અને ચમકતો સિતારો લાખોનો લાડકવાયો હતો. અનેકના જીવનમાં ધાર્મિક અને આધ્યાત્મિક જાગૃતિની જ્યોત જગાવનાર, પહાડી દેહ તથા પહાડી અવાજના ધારક હતાં. હિંમત અને સાહસના રસિયા પૂણ્ય નાનસ્યંદ્રજી મહારાજ અવનવા જ્ઞાન-વિજ્ઞાનનાં દ્વારો તથા દિશાઓનું ખેડાણ કરનારા, તત્વજ્ઞાનથી માંડીને ટેકનોલોજીના વિષયમાં પણ વિચક્ષણ હતાં. અદ્ભુત વાક્યપટુતાના ધારક, તીક્ષ્ણ તર્કશક્તિ તથા પ્રભાવક દૃષ્ટાંતો અને રોચક રમૂઆત એ એમની વ્યાખ્યાનશક્તિની વિશિષ્ટતા હતી. શાસનશુદ્ધ દેશના, ઉત્સૂત્ર પ્રરૂપણા ન થાય તેની સખત જાગૃતિ, એ એમની

અનુપમ મૌલિકતા હતી. તેઓશ્રીની જિન તથા જિનવાણી પ્રત્યેની અપૂર્વ ભકિત હતી.

તેઓશ્રી માનવતાવાદી સમાજસુધારક અને પ્રભાવશાળી હતા તેમની રસિક વાગ્ધારાએ અનેકના જીવનમાં માનવતાના બીજાં પાણી થયાં હતા. અનાદિના અધિકારમાં રખડતા અનેક આત્માને સન્માર્ગે વાળનાર અને જગાડનાર હતા.

સ્વર્ગસ્થ ગુરુદેવ એક જ વાત માનતા હતા. કે ગુલાબને પોતાનામાં રહેલ સૌરભની બહાર કાઢવાની પડતી નથી, તે સ્વયં પ્રસારિત છે. જૈન શાસનના સાચા સુકાની એક મહાન સુભટની અદ્વૈતી વફાદાર રહી જૈન શાસનની મહાન પ્રભાવના કરી છે

સ્ત્રી સમાજ તેમનો સહા ઝાણી રહેશે. તેમણે સ્ત્રી-શિક્ષા માટે ક્રાન્તિકારી પગલું ભરી સ્ત્રીઓને અજ્ઞાન અધિકારમાંથી બહાર કાઢી જ્ઞાનપ્રકાશ આપ્યો. તેઓ કેવળ ધર્મવીર હતા. એમ નહીં પણ સમાજસુધારકના અનેક કાર્યો કરતા હતા. આજીવિકા માટે અતિકષ્ટ અને પરિશ્રમ કરતા, મુંબઈની જનતા સત્રે જ સમય મેળવી શકે તેમ લાગતાં સાધુસમાજ માટે રાત્રિ પ્રવચન કે પ્રાર્થના વિરુદ્ધ છે છતાં તેઓશ્રીએ રાત્રિ પ્રવચન અને પ્રાર્થના શરૂ કરાવ્યાં કે જે આજ સુધી ચાલે છે.

ભકતો અને શિષ્યો પ્રત્યે તેઓશ્રીનો અનેરો વાત્સલ્યભાવ હતો, અત્યંત સરળ સ્વભાવી હોવા ઉપરાંત સિદ્ધાંતની વાતને ગમે તેવી કટોકટીના પ્રસંગે પણ રજૂ કરતા અચકાતા ન હતા. વિરોધીઓ પ્રત્યે ક્યારેય તિરસ્કાર કે ઘૃણા દાખવતા ન હતા. પૂજ્ય સ્વર્ગસ્થ નાનચંદ્રેણ મહારાજને કેટિકેટિ ભાવવંદન કરી હાર્દિક શ્રદ્ધાંજલિ સમર્પુ છું.

સંસ્કૃતિની સિતાર

❀ સાધવી લીલામબાઈ મહાસતી

‘માનવમાં મીઠી મહેંકભરી સંસ્કૃતિની સિતાર કર ગ્રહી
સત્ય સ્વરૂપની સારેગમ છેડી જ્ઞાનચંદ્ર ગયા ચાંદની ચમકાવી,
સોરઠની ભૂમિપર એવા કંઈક સતો આવ્યા ને ગયા,
નર-નારીમાં છુપાયેલા નૂરને ‘નાનચંદ્ર’ ગુરુ પ્રગટાવી ગયા.’

પૂ. મુનિરાજનો પ્રત્યક્ષ પરિચય નથી, છતાં તેમનાથી પરિચિત છું. વ્યક્તિના મિલન માત્રથી જ પરિચિત નથી થવાતું. પુષ્પમાં રહેલી સુવાસ માઈલોના માઈલો સુધી પોતાના અસ્તિત્વને પ્રગટ કરે છે. વ્યક્તિ પોતાના નાનકડા ક્ષેત્રને ત્યાગ કરે છે ત્યારે તે વિસ્તૃત કુટુંબનો મેખર બને છે. તેમાં પણ તેમની કૃતિઓ તો જગતને તેમનાંથી પરિચિત બનાવી દે છે. તેમની કૃતિ ‘માનવતાનું મીઠું જગત,’ ‘પ્રાર્થના પદ’ વગેરે વાંચીને અંતરીયું નમી પડે છે. એમ કહેવા કરતા પણ જે જે ક્ષેત્રમાં સાચાના સંતાના પુનિત ચરણો સંચર્યા છે તે તે ક્ષેત્રમાં તેમના જીવંત શિલ્પને જોઈ મન મહેંકયા વગર, વાણી અવાચક બન્યા વગર અને કાયા થનગન્યા વગર રહી શકતી નથી. પૂ. મુનિરાજનું જે વિહરણ ક્ષેત્ર હતું તે ધરતીના ધાવણ ધાઈને ઉત્પન્ન થયેલા, આકાશ જેનો આવાસ છે, ધરતી જેની શય્યા છે, વનસ્પતિ જેનું વસ્ત્ર છે, હિંસા જેનો આહાર છે અને મદિરા જેનું પેય છે તેવા આકૃતિથી માનવ પરંતુ કાર્યથી દાનવ એવા જંગલીઓની વાત્સલ્યપૂર્ણ હૈર્યે પૂ. કવિવર્ય સંતે આગસને અગગી કરાવી. મૂળ પાયામાંથી જ મળેલા હાથ-પગ વગેરે અવયવોનું જ્ઞાન કરાવી પાંચે ઈન્દ્રિયોથી પરિપૂર્ણ દેહથી શું શું કાર્ય કરી શકાય છે તેવા પાઠ પઢાવી ‘પરબ્રાણીને પીડા ન પહોંચાડાય’ તેવા પ્રેરણાના ધીયૂષ પ્રેમપૂર્વક પીવડાવી, માનવતાનો તાજમહેલ કેમ કંડારાય છે તેનું કળા-કૌશલ્ય પ્રાપ્ત કરાવ્યું છે. દાનવતાનો ત્યાગ કરી માનવતાને વરેલા ભાલકાંઠના કાંઠળા માનવોની ખાદીના વસ્ત્રમાં ઢંકાયેલી આદર્શ ખડતલ કાયામાં સંસ્કૃતિ ડોકિયા કરતી આજે દેખાય આવે છે. બાણે કે જૈનાગમોમાં દેખાડેલ મનુષ્યવની દુર્લભ મહેંક આ માનવોમાં જ મધમધી ઉઠી

ન હોય ! આને પણ જે સંત-સતીજીઓ ત્યાં વિહાર કરીને જતાં હોય તેને આ આદર્શ નમૂના નજરેનજર જોવા મળે છે. આરા સંતના અનુયાયીઓને પૂછતા હજુએ તેઓના ભાવવિભોર હૈયાં ઝોલી ઊઠે છે કે અમારા સાચા ઘડવૈયા, અમારા પ્રભુ સાયલાના સંત ગુરુદેવ 'નાનચંદ્રજી'ના શિષ્ય સંતબાલજી મહારાજ જ છે.

આવી વાતો કળાથી કંડારેલી કૃતિઓની આદર્શ માનવમૂર્તિઓ પાસેથી કાનોકાન સાંભળવા-જોવા મળે છે ત્યારે આ સાધ્વીનું અંતઃકરણ પૂર્વક નમી પડે છે, અને ધન્યવાદ દીધા વિના રહી શકાતું નથી. વાહ ! વાહ ! સાયલાના સાધક-સંત ! આપે તો જૈન શાસનના અદ્ભૂત-અનુપમ સિદ્ધાંત સાગરમાં ડૂબકી મારી માનવતાના મૌકિતકને ગ્રહણ કરી સાધક દશાની કઠોર સાધના સાધી, પદ્યાત્રાએ - પ્રવાસ કરીને જ્યાં જ્યાં જેને જેને જરૂર હતી ત્યાં ત્યાં તેની જરૂરિયાત પૂરી પાડી, માનવલવનું પ્રથમ સોપાન સર કરાવ્યું. જેમ વર્ષાઋતુમાં ડહોળાયેલા પાણીને શરદઋતુનો સમાગમ થતાં નિર્મળતા પ્રાપ્ત થાય છે તેમ અજ્ઞાનના અંધકારમાં અટવાયેલા માનવીને જ્ઞાનનો પ્રકાશ આપી નાનચંદ્ર નામ સાર્થક કર્યું. ધન્ય આપની સાધના ! એવા સાધક સંતને શત્ કોટિ વંદના.

લીંબડી સંપ્રદાયના શાસન સિતારા પૂ. બા. બ્ર. કવિવર્ય નાનચંદ્રજી મહારાજના જીવન ઉપવનમાં મહેકતા શેષ સૌરભયુક્ત સંસ્મરણો....

❀ ગોંડળ સંઘાણી સંપ્રદાયના વિદુષી બા. બ્ર. જયાબાઈ મહાસતીજી

આર્યભૂમિના સાહિત્ય, ઔદાર્ય ગુણથી અલંકૃત, જીવન માધુર્યથી મહેકતા, ...સાત્વિક શૌર્ય જળકાવતા.... કવિવર્ય પૂજ્ય નાનચંદ્રજી મહારાજ.....

‘કાદવમાંથી કમળ ખિલ્યું,’ અલિપ્ત દશાનો આદર્શ શોધ્યો અને ભવ્ય આત્માને મુકિતનો રાહ ચીંધ્યો.

આવા તત્વજ્ઞ ગુણાનુરાગી સંતના સદ્ગુણનું અહુમાન અદ્યક્ષ માનવ જડ પેન દ્વારા કેમ કરી શકે ?

ગુણાનુરાગથી જીવનના સદ્ભાગ્યે પૂ. ગુરુદેવનાં સાન્નિધ્યમાં રહેવાનો સુઅવસર પ્રાપ્ત થતાં. દર્શનનો અમૂલ્ય લાભ મળેલ હતો. મિલન થતાં મલીનતા મુરઝાઈ અને મંગલતા સરબાઈ ગઈ.

તેમના જીવનની કાર્યવાહી ભવ્ય આત્માને ભાવવાહી બનાવી આપે. જીવનનો પ્રાથમિક ગુણ વિશાળતા અને વિશેષતાભર્યો હતો. જેનાથી વિરલતા જળકૃતી વિનયની વાટે ધ્રુવાના દ્વીપક પ્રગટાવ્યા, પ્રકાશના પરિમલે ત્રૈલોક્યને પ્રકાશિત કર્યો.

ગુરુભક્તિ એટલે જાણે પંચમ કાળમાં ભગવંત મહાવીરને ગણધર ગૌતમના આદર્શને જ્યોર્તિમય બનાવતા તેમના અંતરનો નાદ એ જ હતો કે હે નાથ ? જોઈએ છીએ ગુરુભક્તિ, જેનાથી મુકિત તો મારા ચરણની દાસી બની ચરણ ચુમતી મસ્તક જુકાવતી આવશે. સેવાના સુમનો માનવ જિંદગાનીના બાગમાં મહેકતા સેવાના મેવા લેવા અજોડ અને અજબ પુરુષાર્થી બન્યા.

દિવ્યદ્રષ્ટિથી દીપતા એવા સ્વ. પૂ. આચાર્યદેવ શ્રી દેવચંદ્રજી મહારાજ જેમની પ્રશાંતભાવે નવ વષ સુધી અજબ સેવા કરી, ગજબ મુકિતના મેવા લીધા.

દિલના દયાળુ, મનના માયાળુ, પ્રકૃતિના પ્રેમાળ, વિચારના વિશાળ, સ્વભાવે સ્નેહાળ ગુરુદેવને જોઈ અમારા મસ્તક નત મસ્તક બની તેમના ચરણમાં ઝૂકી પડતા.

માનવ જીવનમાં તેમનો એક “Principal” સિદ્ધાંત હતો કે, આ માનવ જિંદગાની મળ્યા પછી શું કરવું જોઈએ ?

આ પ્રમાણે સમાજ પ્રમોદ ભાવનામાં કેમ ઝૂલે ? પતન પામેલા પામર આત્મા પ્રકૃતિના-પ્રવૃત્તિના પરિવર્તન કરી કેમ પ્રગતિ સાધી શકે, એનો વિચાર પ્રતિક્ષણે તેમના અંતરને સ્પર્શતો-મનમાં સ્ફુરતો અને સમાજ માટે કંઈક કરી છટવા પ્રેરતો હતો.

આગમના અજોડ અભ્યાસી.....તત્ત્વચિંતક ચૈતન્યચિંતક બન્યા. સનાતન વિદ્યાના ખબનચી બની કંઈક અજોય

આત્માને પ્રજ્ઞેય બનાવ્યા. આગમ ઉદ્ધિએ તત્ત્વનું નવનીત પ્રાપ્ત કરી ભવ્ય આત્માને આનંદનું અમૃત આપ્યું.

તેઓશ્રીએ તિલ્લુ બુદ્ધિએ શિક્ષણ લઈ આધ્યાત્મિક ભાવવાહી ઘણા કાવ્યોના પવિત્ર પદોની રચના કરેલ છે. જેની રચનામાંથી અમી ઝરતા, આધ્યાત્મિક ભાવો કંઈકના હૈયાને હચમચાવતા, દિલડાને ડોલાવતા, અંતરને ઉછાળતા, જેમની કવિત્વશક્તિ અજોડ અને અજબ હતી.

સરળતાની મૂર્તિ, સૌમ્યતાની સૂરતી ઝળકાવતા. ખોટી રીતે પાળવાની વાત નહીં. અકકડતા સામે અડગતા, દુષ્ટતા સામે દિવ્યતા, કૂરતા સામે કોમળતા, વૈમનસ્ય સામે શમનસ્ય, એ તેમના જીવનનો મુખ્ય આદર્શ હતો.

પૂ. ગુરુદેવના આંખના અમી-વિષધરના વિષને વમી નાંખતા અને સ્વભાવમાં શમી કલ્યાણકામી બની જતા. આવા ગુરુવર્ય મુકિતના રાજ લેવા આત્મકાજ કરી ચાલ્યા ગયા.

તેમના સાગરસમા વિશાળ ગુણોના ગુણાનુવાદ અલ્પમતી શું કરી શકે? અંતરના અહોભાવથી સદ્ગુણની મહેકતી મહેકે અંતરનું અર્ધ આ સમયે અક્ષરરૂપે અર્પણ કરી આનંદ અનુભવીએ છીએ. તેમના આદર્શો જવાહિર જેવા ઝળકતા હતા.

અતિશયોક્તિથી નહીં પણ અનુભવેલા મંગલ મિલનમાં જે કંઈ 'સુવર્ણ શિક્ષા' સોનેરી સુવાક્યો અને અજોડ આદર્શો અમને મળેલા તેનું જ આ સંક્ષિપ્ત વર્ણન છે. તેમને શબ્દ દ્વારા મઠી ચરણમાં સમર્પણ કરતા, ધન્યતા-કૃતકૃત્યતા અનુભવીએ છીએ. તેમના આદર્શો સૌના જીવનની દીવડી બનેા.

તેમની પરોક્ષ વાણી સૌના જીવનની મીઠી વીરડી બને-વિદુષી બા. ધ્ર. પૂ. જ્યાબાઈ મહાસતીજી તથા તત્ત્વચિંતક બા. ધ્ર. પૂ. વિજ્યાબાઈ મહા. (જય-વિજય) સાધક-ખેલડીનાં અંતરનું અર્ધ અને મહેકતું માધુર્ય સમર્પિત કરીએ છીએ.

અબાણુયું છતાં બાણુયું!!!

જી બા. ધ્ર. વિદુષી હીરાબાઈ મહાસતીજી

શું લખવું? તે પ્રશ્નને વિચારવેગ ન આપતાં મારા ભાગ્યને સહભાગી માનું છું કે આજે એક પુણ્યસ્ત્રોત્રી શાસન સિતારા સમ સાધક સંતની જન્મ-શતાબ્દીનો મંગલ ઉત્સવ ઉજવવાના છે તે શબ્દો શ્રવણ-ગત થયા ત્યારે થયું ચાલેા આપણે પણ કંઈક આંશિક ભાગ લઈએ. છેવટે બુદ્ધિની અલ્પતા ભાસી...ત્યાં જ સિદ્ધસેન દિવાકર પ્રણીત.

બાલોડપિ કિં ન નિજવાહુયુગં વિતલ્ય

વિસ્તીર્ણતાં કથયતિ સ્વધિયાડમ્બુરાશોઃ।

સંત શિષ્ય વિષે લખવું એ તો શિશુ હાથે ચંદ્રને આંખવા જેવું છે! એ વિશાળ સાગરના જલને નાનકડું નાવડું કેમ તરી શકે? તો પણ સંત-જીવનના વિશાળ સાગરમાંથી એક જે ખૂંદ ટપકાવી જીવનની ધન્યતા અનુભવીશ.

અમારા કમભાગ્યે એ મહાપુરુષના દર્શન તથા વાણી-શ્રવણ આ જીવનમાં થયા નથી. પ્રત્યક્ષ પરિચય-અનુભવ થયો નથી. પરંતુ પરોક્ષ અનુભવ તો જરૂર બાણુયો. ભલે તેઓના આદર્શ ત્યાગપૂર્ણ જીવનને ન નિહાળ્યું, પણ તેઓશ્રીનું સાધનાશીલ જીવન ઉદ્દામ ગુણ-પુષ્પોની મધમધતી પરિમલ-ખુશ્બૂ આજે પણ પ્રસરી રહી છે, ને અનુભવાય રહી છે. પુષ્પ ન પેખ્યું પણ સુગંધ તો માણી....!!

તેઓશ્રીના પરિચયમાં આવેલા પ્રત્યેક માનવીના મુખમાંથી પૂ. ગુરુવર્ય પ્રત્યેના બહુમાન પૂર્વકની ગુણ શબ્દાવલી સાંભળતા હૈયું ભાવિત થયા વગર રહેતું નથી. તેઓશ્રીની દરેક પ્રત્યે મીઠી દ્રષ્ટિ ને કુણી લાગણી હતી. તેઓની ઉદારતા-વિશાળતા અને ગંભીરતા આદિ ગુણો અમાપ હતા. તેઓશ્રીનું વ્યક્તિત્વ પ્રતિભાસપન્ન હતું. તેઓની બુદ્ધિની બહુલતા દરેકને આશ્ચર્યચકિત બનાવતી હતી. તેઓના સાન્નિધ્યમાં ખેસનારાઓ અને રહેનારાઓ શીતળતા ને શાંતતાનો અનુભવ કરતા હતા.

તેઓની આકૃતિ સૌમ્ય, પ્રકૃતિ શાંત અને સંસ્કૃતિ આદર્શમય હતી. તેઓ સંત સ્વભાવી હતા, જીવનમાં તંત ન હતો. મહંત સ્વભાવી હતા, જીવનમાં મમત્વ ન હતું. કાર્ય સ્વભાવી હતા, પ્રમતતા ન હતી. નિંદા અને પ્રશંસા પચાવવાની તેઓ અગાધ શક્તિ ધરાવતા હતા. આ આલ્મગોપાલ સહુને તેઓ પ્રેમભીના શબ્દોથી બોલાવતા હતા. તેઓનો શિષ્ય પ્રત્યેનો વ્યવહાર માતા જેવો હતો. તેઓશ્રીનો પ્રત્યેક સમય શાસ્ત્ર વાંચન અને સદ્કર્તવ્યમાં જ પસાર થતો હતો.

પૂ. ચિત્તમુનીશ્રીએ તથા પૂ. સંતબાલશ્રીએ લખેલ તેમનું જીવનચરિત્ર વાંચ્યું. તેમના છપાયેલા વ્યાખ્યાન ‘માનવતાનું મીઠું જગત’, તેમના બનાવેલા લજ્જનપદ પુષ્પિકામાંથી કાઠ્યો વાંચ્યા. તેમના પરમાત્માનો પંથ બતાવનારા પ્રેરક પદો વાંચ્યા. એ બધું વાંચતા થયું કે કેવા એ અવધૂત યોગી હશે? કેવા એ વિશાળ વિચારક હશે? કેટલા એ પરમાત્મા પ્રેમી હશે?

આ બધું વાંચતા જરૂર વિચાર આવ્યો કે તેમના અંતરમાં એક દિવ્ય ભાવના સદૈવ રમતી હતી કે ‘સર્વજન હિતાય, સર્વજન સુખાય, કાર્ય નિષ્કામભાવે કરવું’.

તેઓએ જનકલ્યાણના કામો, આત્મોન્નતિના કામો, શાસન ઉન્નવલતાના ઘણાં કામો કરી એક આદર્શ જીવનના પ્રણેતા બની ગયા. તેઓશ્રી જ્યાં હોય ત્યાંથી સર્વ પર અમીવર્ષા વરસાવના રહે, પરમ શ્રદ્ધેય એ તારણહારને અમારા હાર્દિક વંદન.

પૂ. સંતરત્ન નાનચન્દ્રજી મ. સા.નું વિરાટ વ્યક્તિત્વ

❀ વિદુષી મહાસતી શ્રી મદનકુંવરજી

કવિવર્યશ્રીજી મહારાજના વિષયમાં અનેક સુવાસ ભરેલા પ્રસંગો મને સાંભળવા મળ્યા છે તે ખરેખર ઘણા જ આશ્ચર્યજનક અને પ્રેરણાદાયક છે. જે મહાન વ્યક્તિત્વ વિષે હું મારી અદ્વિબુદ્ધિ પ્રમાણે જે શબ્દો લખવાનો પ્રયાસ કરી રહી છું તે સાધારણમાંથી અસાધારણ મહાન બન્યા છે.

(૧) ન્યારે એમને વૈરાગ્ય જાગૃત થયો ત્યારે એમના હૃદયમાં કેશલ્ચન કરવાની ઈચ્છા થઈ. તેઓશ્રી એક મુનિરાજ પાસે ગયા અને પોતાના ભાવ વ્યક્ત કર્યા ત્યારે એ મુનિરાજે કહ્યું—લોગિયા! સાધુ ગૃહસ્થનો લોચ નથી કરતા. ત્યારે એ ઉત્કટ વૈરાગી નાઈની પાસે ગયા ને કહ્યું મારો લોચ કરી આપ. તે નાઈએ કહ્યું—મને હાથેથી લોચ કરતા નથી આવડતું ત્યારે તેમણે કહ્યું—તો ચીપીયાશ્રી ખેંચી નાખ. નાઈએ (હજારે) ચીપીયાથી વાળ ખેંચવા માંડ્યા તો લોહીની ધાર વહેવા લાગી. ઘેર આવ્યા. ભાભીએ જોયું તો તેમને ભારે દુઃખ થયું. તમે આવાં કષ્ટો સહન કરો તે અમારાથી જોઈ શકાતા નથી. સાંભળ્યું છે કે સુખડ લગાડવાથી ઠંડક વળે છે અને ટીસીઓ બંધ થઈ જાય છે. કબાટમાં જોયું તો ઉતાવળમાં સુખડને બદલે સૂંઠે આવી ગઈ. લેપ કરવાથી ઘણી બળતરા અને વેદના થઈ પરંતુ તે વખતે એ મહાપુરુષે જે શાન્તિપૂર્વક કષ્ટ સહન કર્યું તેવું આત્મબળ સિવાય બીજા કોઈ સહન કરી શકે જ નહિ. આત્મબળ એ માનવજીવનનો આદર્શ પાથો છે. આત્મબળથી પરમ આનંદ મળે છે. તે જ શાશ્વત અને અમર જીવન છે. દુર્બળતા દુઃખસ્વરૂપ છે અને દુર્બળતા જીવને પ્રમાદી ને કાયર બનાવે છે.

કવિવર્યશ્રીજી મ. સા. માં આત્મબળ ખૂબ જ હતું. ગૃહસ્થાવસ્થામાં જ એમણે શીત-ઉષ્ણની આતાપના પણ ચાલુ કરી દીધી હતી. શરીર ઉપર કૃદ્દેલા પડી જતા પણ એ આત્મબલી ક્યારેય કાયર ન બન્યા એવી હતી એમની વૈરાગ્યની દૃઢતા અને આત્મબળનો આદર્શ.

તેઓશ્રીની આત્મશક્તિ, વાક્યશક્તિ, ધૈર્યશક્તિ, વીરતા, ગંભીરતા, સહિષ્ણુતા મહાન હતી. એમના જીવનમાં ઓતપ્રોત હતા. ‘સમો ય સઠ્વ ભૂએસુ’ એ પાઠ તેઓશ્રી સારી રીતે ચરિતાર્થ કરી રહ્યા હતા.

પૂજ્ય પ્રવર શ્રી નાનચન્દ્રજી મહારાજની સેવાભાવના, ગુરુભક્તિ અદ્વિતીય હતી. એમની ગુરુભક્તિ તે એવી હતી

કે શાસ્ત્રમાં લગવાન મહાવીર પ્રત્યે ગણધર ગૌતમની જે લકિત હુતી તેનું તાદૃશ્ય ચિત્ર રખૂ થતું હતું.

પૂજ્યશ્રીના દર્શન કરીને પાવન થવાનો મને અવસર ન મળ્યો પણ એમના ગુણો સાંભળીને વિચાર થાય છે કે એવા મહાન સંતને વિષે કંઈ પણ લખવું એ સૂરજને દીવો દેખાડવા જેવું છે.

આવા ત્યાગી, કર્મનિષ્ઠ તેમજ સમાજ-સુધારક સંતનું નામ કર્ણગોચર થતાં જ સંસારસાગરને પાર કરવાની અતુપમ પ્રેરણા મળે છે.

પૂજ્યશ્રીનું જીવન ગંગા જેવું નિર્મળ, મેઝ જેવું ઉચ્ચ, સમુદ્ર સમાન ગંભીર, ચંદ્રમા સરખું શીતળ અને સૂર્ય જેવું તેજસ્વી હતું. તેમના સદ્ગુણોથી સભર જીવન માટે મારા મુખમાંથી ઉર્ફે સાધરની પંકિતઓ સરી પડે છે.

**ફૂલ ખનકર મહકા, તુઝકો જમાના જાને ।
તેરી ભીની ખૂશખૂ કો, સારા સંસાર જાને ॥**

શ્રદ્ધાલોકના દેવના ચરણોમાં

❀ મહાસતી શ્રી પ્રકાશવતીજી

જેન જગતના જ્યોતિર્ધર નક્ષત્ર કવિવર્ય પરમ શ્રદ્ધેય શ્રી નાનચંદ્રજીનું જીવન સૂર્ય સમાન તેજસ્વી, ચન્દ્ર સમાન શીતળ, પૃથ્વીની જેવું વિશાળ હતું. જે કે મેં તેમના દર્શન કર્યા નથી પરંતુ મેં પરમ આદરણીય શ્રદ્ધેય સદ્-ગુરુવર્ય રાજસ્થાન કેસરી પુષ્કરમુનિજી મ. તથા મારા પ્રિય બ્રાતા દેવેન્દ્ર મુનિજી મ., કે જે પ્રસ્તુત અન્થ રતનના સમ્પાદક તથા લેખક છે. તેમની પાસેથી તેમજ મારા પુત્ર રમેશમુનિજી, રાજેન્દ્રમુનિજીના મુખેથી કવિ નાનચંદ્રજી મ. ના સંબંધમાં ઘણું સાંભળ્યું છે કે તેઓ ગૌરવશાળી ગુજરાતના દેહિધ્યમાન રતન હતા. તેમની કવિતા તથા પ્રવચનમાં એવા પ્રકારનો જાદુ હતો કે શ્રોતાઓ આનંદમાં ડોહી ઊડતા હતા, ચુંબકની જેમ ખેંચાઈને ચાલ્યા આવતા, પાપી પણ ધર્માત્મા બની જતા અને કૃપણ પણ દાની બની જતા.

સન્ત કોઈ પ્રાન્ત, રાષ્ટ્રની વિભૂતિ હોતી નથી. તે તો વિશ્વની વિભૂતિ છે. તેમના નિર્મળ વિચારોથી વિશ્વને ઉદ્ધાર થાય છે. આજનો માનવી જે સન્તના વિચારોને આચારરૂપમાં પરિવર્તિત કરી નાખે તો આજની વિષમતા ખતમ થઈ શકે અને સર્વત્ર સુખશાન્તિનું સામ્રાજ્ય વ્યાપી શકે.

મને અસીમ હર્ષ થાય છે કે કવિ શ્રી નાનચંદ્રજી મ. જેવા મહાન સન્તનો વિરાટકાય સ્મૃતિઅન્થ પ્રકાશિત થઈ રહ્યો છે અને સમાજ તેમનો જન્મશતાબ્દિ મહોત્સવ ઉજવવાની તૈયારી કરી રહ્યો છે. હું તે શ્રદ્ધાલોકના દેવતાના ચરણોમાં શત-શત વન્દન કરી મારી શ્રદ્ધાંજલિ અર્પિત કરું છું અને એવી મંગલકામના કરું છું કે તેમના સદ્ગુણો મારા જીવનમાં ઊતરે અને મારું જીવન મહાન બને.

શ્રદ્ધાસિન્ધ શ્રદ્ધાંજલી

❀ મહાસતી શ્રી પ્રભાવતીજી

આ વિરાટ વિશ્વમાં હજારો પ્રાણી જન્મ લે છે અને ફૂકર તથા શૂકરની જેમ વિષયવિકારોના કાદવમાં ખૂંચી પોતાનું જીવન બરબાદ કરી નાખે છે. એવા જીવનોને લલા કોણ સ્મરણ કરે છે? ઇતિહાસના સોનેરી પૃષ્ઠોમાં તેમનું જ નામ ચમકે છે કે જેમનું જીવન યશસ્વી, વર્યસ્વી અને તેજસ્વી છે. કવિસમ્રાટ નાનચંદ્રજી મહારાજનું જીવન એવું જ મહાન જીવન હતું. મેં મારા પ્રિય પુત્ર દેવેન્દ્રમુનિ પાસેથી તે મહાપુરુષના સંસ્મરણો સાંભળ્યા હતા. તે સંસ્મરણો સાંભળી મારી પણ ઈચ્છા તે મહાપુરુષના દર્શન કરવાની થઈ હતી પરંતુ પરિસ્થિતિવશ હું સૌરાષ્ટ્રમાં જઈ ન શકી અને તે મહાન

આત્માના દર્શન થઈ ન શક્યા. આજે તે મહાન આત્મા ભૌતિક શરીરથી આપણી વચ્ચે નથી પરંતુ તે યશઃ શરીરથી આજે પણ વિદ્યમાન છે. નિશ્ચયનયની દૃષ્ટિએ પર્યાયમાં પરિવર્તન થયું છે પરંતુ દ્રવ્યદૃષ્ટિએ તો તેઓ નિત્ય છે, શાશ્વત છે.

કવિ નાનચંદ્રજી મ. પોતાના શિષ્યસમુદાય સહિત અજમેર બૃહદ સાધુસમ્મેલનમાં સમ્મિલિત થવા માટે રાજસ્થાનની વીરભૂમિમાં આવ્યા હતા, મેં તેમના દર્શન પણ કર્યા હશે પરંતુ સ્મરણ નથી તેથી હું તેમના સંબંધમાં વિશેષ લખી શકતી નથી. મને અત્યંત હર્ષ થાય છે કે તે વિરાટ વ્યક્તિત્વની કૃતિત્વને સ્થાયીરૂપ આપવા માટે સ્મૃતિગ્રંથ પ્રકાશિત કરવામાં આવી રહ્યો છે. આશાજ નહિ અપિતુ દૃઢ વિશ્વાસ છે કે તે સ્મૃતિગ્રંથમાં આગમ, સાહિત્ય, દર્શન વિ. વિષયોની મહાન સામગ્રીની સાથે તે મહાન આત્માનો પરિચય હશે કે જેથી એક નવો જ પ્રકાશ ખાહુર આવશે.

હું તે મહાન સન્તાના શ્રી ચરણોમાં શ્રદ્ધાસ્નિગ્ધ શ્રદ્ધાંજલિ સમર્પિત કરું છું.

માનવતાની મંજૂલ મૂર્તિ

❧ મહાસતી શ્રી પુષ્પાવતીજી, સાહિત્યરત્ન

કવિવરશ્રી નાનચંદ્રજી મ. ના દર્શનનો સૌભાગ્ય મને પ્રાપ્ત થયો નથી, પરંતુ તેમના તેજસ્વી વ્યક્તિત્વ અને કૃતિત્વના સંબંધમાં મેં મારા લઘુબ્રાતા દેવેન્દ્રમુનિ શાસ્ત્રી પાસેથી ઘણું સાંભળ્યું છે, તેના આધારે હું સાધિકાર કહી શકું છું કે તેઓ એક મહાપુરુષ હતા અને મહાપુરુષના જીવનના સંબંધમાં લખવું ઘણું જ કઠણ કાર્ય છે. કારણ કે તેમનું વ્યક્તિત્વ એટલું મહાન હોય છે, તેમનું જીવન એટલું દિવ્ય હોય છે, તેમના કાર્યાનુષ્ઠાનો એટલા બહુમુખી અને ચારિત્ર એટલું પવિત્ર હોય છે કે તેને લઘુ નિબંધની સીમામાં બાંધવું તેટલું જ સુરકેલ હોય છે, જેટલું ગાગરમાં સાગરને ભરવો. તેમના જીવનની ગાથાઓ બુઝાયેલા દિલોમાં જાગૃતિનો સંચાર કરે છે, કર્તવ્ય માર્ગમાં જૂજવાની અમર પ્રેરણાઓ આપે છે, વિચારોને પવિત્ર બનાવે છે તેથી જ મહાકવિ હર્ષે રાજા નળના ચારિત્રના વિષયમાં લખ્યું છે કે-

પવિત્રમત્રાતનુતે જગત્યુગે

સ્મૃતા રસક્ષાલન એવ યત્ કથા ।

કથં ન સા યદ્ ગિરમાવિલામધિ

સ્વસેવિનીમેનં પવિત્રચિખ્યતિ ॥

કવિશ્રી નાનચંદ્રજી મ. ની કવિતાઓ મેં વાંચી છે. ભાષાના લાલિત્યની સાથે ભાવોમાં ગજબનું ગાંભીર્ય છે. વાંચતાં-વાંચતાં હૃદય આનંદથી ડોલવા લાગે છે.

કવિશ્રીના પ્રવચનો સાંભળવાનો અવસર તો મને મળ્યો નથી, પરંતુ કવિશ્રીના પ્રવચનોનો સંગ્રહ ‘માનવતાનું મીઠું જગત’ વાંચવાની તક મને અવશ્ય મળી છે. તેમણે સામાજિક, ધાર્મિક અને રાષ્ટ્રીય વિષયો ઉપર જે પ્રવચનો આપ્યા છે તે ભારે કમાલના છે. તે પ્રવચનોમાં તેમની વિચારક્રાન્તિના સ્પષ્ટ દર્શન થાય છે.

હું તે માનવતાની મંજૂલ મૂર્તિના શ્રી ચરણોમાં મારી શ્રદ્ધાંજલિ સમર્પિત કરું છું. તેમનું નિર્મળ જીવન સદા અમોને પ્રેરણા આપતું રહે.

કવિ નહીં પણ સંતશિષ્ય

❧ શ્રી દલસુખભાઈ માલવણિયા

પોતાને ‘સંત’ નહીં પણ ‘સંતશિષ્ય’ને નામે ઓળખાવી જેમણે સંતવાણી વહેવડાવી એ કવિવર પૂજ્ય નાનચંદ્રજી મહારાજ મારા જ સાથલા ગામના હતા, એટલે તેઓશ્રીના દર્શનનો લાભ મને મળ્યો છે, અને તેમની વાણી સાંભળીને

તૃપ્ત પણ અનુભવી છે. જૈન સંપ્રદાયના એક સાધુ છતાં અને જૈનોમાં કટ્ટરપંથી મનાતા સ્થાનકવાસી સંપ્રદાયના એ સાધુ હતાં પણ બાહ્યચિહ્ન મુહુપત્તિ સિવાય તેમનામાં સ્થાનકવાસી સાધુઓમાં જે કેટલીકવાર સાંપ્રદાયિકતા દેખાય છે તેવું કશું જ મેં જોયું નથી. તેમના ભક્તોમાં માત્ર સ્થાનકવાસી જૈનો જ હતા એમ પણ ન હતું. તેમની નિર્મળ સંતવાણી સાંભળવા બહુજનસમાજ એકત્ર થતો અને આધ્યાત્મિકતામાં તરબોળ થઈને જતો મેં જોયો છે. એકવાર જે તેમને સાંભળતા તે તેમના ભક્ત થઈ રહેતા એમ પણ મેં જોયું છે.

જડ નિયમોના તેઓ કદાચહી હતા નહીં. સામાન્ય રીતે જૈન સાધુઓ રાત્રે બત્તીના પ્રકાશમાં વ્યાખ્યાન ન આપે પણ પૂ. નાનચંદ્રજીનું વ્યાખ્યાન રાત્રે જે રીતે જામતું અને બધા વર્ણના લોકો જે રીતે તેમને સાંભળતા તેવું તેમના દિવસના વ્યાખ્યાનમાં બનતું નહિ. ભજનો બીજાના અને પોતાના સંગીતકારની અદાથી મીઠાં-સુરીલા અવાજે તેઓ ગાતા અને લોકોને માટે તે પ્રેરક બનતાં હતાં. માત્ર જૈનધર્મની પરિભાષામાં તેઓ લોકોને ઉપદેશ આપતા નહીં પણ ભારતના સમગ્ર સંતોની જે સામાન્ય પરિભાષા છે તેનો જ મુખ્યત્વે તેઓ ઉપયોગ કરતા.

સામાજિક કુરૂઠિઓ અને આર્થિક વિષમતા વિષે પણ તેમના વ્યાખ્યાનમાં ઠીકઠીક રીતે પ્રકાશ થતા. અને છતાં તેમના ભક્તોમાં ધનાઢયો પણ હતા. તે દૃઢચાહી અને મનોહારી છટાથી તેમના તે વખતના વ્યાખ્યાનને જ આભારી માનવું રહ્યું.

સ્થા. જૈનોના સાધુસંમેલનમાં જે સૌહાર્દથી તેમણે વિરોધીઓને સાથે રાખવા પ્રયત્ન કર્યો હતો તે આજે પણ તે કાળે ઉપસ્થિત જનો યાદ કરે છે. એકતા માટેની તમન્ના તેમનામાં હતી પણ સાંપ્રદાયિકોને લીધે આજે પણ સમાજમાં તે સિદ્ધ થઈ શકી નથી તે ખેદનો વિષય છે. ગુજરાતના સ્થાનકવાસી બધા સંપ્રદાયો એક થાય તે માટે તેઓ પ્રયત્નશીલ હતા પણ તે ધ્યેય પણ સિદ્ધ થયું નહિ.

બાળકોમાં ધાર્મિક સંસ્કારો માટે તેઓનું ખાસ ધ્યાન હતું. આથી જૈનશાળાની પ્રવૃત્તિમાં તેઓ સારો રસ દાખવતા.

પોતે સંતકોટિના કવિ હતા. એટલે આજે ગુજરાતી સાહિત્યમાં આધુનિક અર્થમાં તેઓ કવિ તરીકે યાદ કરાતા નથી, પરંતુ સાધારણ જનતાને હૈયે તેમની સીધી સાદી કવિતા જે ચડી ગઈ છે તે જ તેમને કવિ ભલે ન ગણાવે પણ સંતપદ તો આપાવે જ છે અને કવિ કરતાં સંતપદ કાંઈ ઉતરતું નથી.

તેમણે સાયલામાં પોતાના છેલ્લા વર્ષોમાં સ્થિરવાસ કર્યો હતો અને તેથી સાયલામાં તેમની ઉપસ્થિતિને કારણે વિદ્યાનું વાતાવરણ જે બમ્બુ તેના ફળરૂપે આખા ગામમાં ગણતરીમાં લેવાય તેવું કોઈ પણ મકાન હોય તો તે તેમના સ્મારકરૂપે ઊભું કરાયેલી નિશાળનું મકાન છે. તે તેમનું ઉત્તમ સ્મારક તેમની જ જન્મભૂમિમાં સદાય તેમની સ્મૃતિને બળવશે અને લોકોને જ્ઞાનની પરબ પૂરી પાડતું રહેશે.

અનુભવી ગુરુ જ ધર્મનેતા બની શકે

❀ શ્રી કાકા કાલેલકર

ગઈ કાલે જ મુનિશ્રી નાનચંદ્રજીનું જીવનચરિત્ર જોવા મળ્યું છે. એ બ્યારે વાંચી શકીશ ત્યારે એમના પ્રત્યેનાં મારા આદરને સંતોષ થાય એવી એમની જીવન વિગતો બાણી લઈશ.

હમણાં મારી ઉમર નેવું વટાવી ચૂકી છે! પરિણામે ભૂલકણાપણું એટલું વધ્યું છે કે 'આજે વાંચેલું કાલે ભૂલી જવાય છે.' તેથી મુનિશ્રી નાનચંદ્રજી વિષે જે શ્રદ્ધાભક્તિ આજ સુધી મનમાં ટકી છે, તે જ અહીં પ્રથમ નોંધી રાખવા માયું છું.

હું મુનિશ્રી નાનચંદ્રજીને અમારા આદરણીય મિત્ર મુનિશ્રી સંતબાલજીના ગુરુ તરીકે જ બાણું છું અને ઓળખું છું. મુનિશ્રી જ્ઞાનચંદ્ર (આ ખરું નામ હશે! 'જ્ઞાન'નું જ 'નાન' થયું હશે!) એક વિદ્વાન અનુભવી જૈન સાધુ એમને

વિષે બધી રીતે જાણનારા મારા સ્નેહીઓ આગળ વાત કરતાં મેં જે કહ્યું, તે એ લોકોને ગમ્યું તેથી મારો વિશ્વાસ વધ્યો. મેં કહ્યું:- “આપણી સંસ્કૃતિમાં અથવા બધી જ સંસ્કૃતિઓમાં ગુરુલકિત અને ગુરુનિષ્ઠાનું માહાત્મ્ય સ્વીકારાયેલું છે. અનુભવી ગુરુ જે કંઈ કહે તે જ ધર્મનો સાચો સિદ્ધાંત અને તે જ યોગ્ય સાધના; એમ માનીને ચાલવું. આપણે ભાગે જે ગુરુ પ્રાપ્ત થયા, આપણને મળ્યા, તેની મારફતે જે કંઈ જ્ઞાન, સૂચનાઓ અને પ્રેરણા મળે, તે ઈશ્વરે જ આપણને માટે મોકલી છે; એમ સમજીને ચાલવું. ઈશ્વર લકિત કરતાં આપણી ગુરુલકિત જરાય ઓછી ન હોય તો આપણા ભાગ્યમાં હશે તે બધુંયે ગુરુ મારફતે જ મળવાનું છે. એટલો વિશ્વાસ રાખી ચાલવું એમાં જ આપણું સમસ્ત કલ્યાણ છે એવી શ્રદ્ધા હોવી જોઈએ. “પરા ભક્તિર્વથા દેવે તથા ગુરૌ” એ સૂત્રમાં બધું આવી જાય છે.

મુનિશ્રી નાનચંદ્રજીમાં આવી ગુરુલકિત તો હતી જ પણ એમનામાં જે વિશેષતા હું જોઈ શક્યો એને શિષ્યનિષ્ઠા જ કહી શકાય.

મુનિ સંતબાલજી, પોતાના શિવલાલ નામથી ગુરુની સેવામાં પહોંચી ગયા. શિવલાલની યોગ્યતા જોઈ, એને જે આપવા જેવું લાગ્યું, તે બધું નાનચંદ્રજીએ આપી દીધું. પછી જોયું કે આ શિષ્ય એક સ્વતંત્ર સાધકલકત છે. જે જ્ઞાન મળે છે, તે પોતાની શ્રદ્ધા ઉપર કસીને જુએ છે. આ શિષ્યમાં કેવળ જિજ્ઞાસા નથી, પણ સાક્ષાત્કારની ભૂખ છે અને એ ભૂખ તૃપ્ત કરવા માટે જીવન અર્પણ કરવાની તમન્ના પણ છે.

બસ આટલું જોયું અને ગુરુમહારાજે આવા યોગ્ય શિષ્યની સ્વતંત્રતાની કદર કરી. એનો ત્યાગ ન કર્યો. શિષ્યે પોતાની સાધના પોતાની ઢબે ખીલવી અને ગુરુમહારાજ એને અનુકૂળ થયા. આને હું શિષ્ય-નિષ્ઠા કહું છું. શિષ્ય પોતાની આધ્યાત્મિક-સાધનાના વિકાસના પ્રયોગો અજમાવતા જાય અને ગુરુ નાનચંદ્રજી એને અનુકૂળ ધર્મમદદ કરતા જાય-આને જ હું શિષ્યનિષ્ઠા કહું છું. સંતબાલજીમાં ગુરુલકિત ઓછી ન હતી. પણ એની સાથે પોતાને રસ્તે જવાનો આગ્રહ પણ હતો. એની કદર કરી મુનિ નાનચંદ્રજી અનુકૂળ થયા. એવા ગુરુને દાખલો મેં તો ખીજો જાણ્યો-જોયેલો યાદ નથી. સાધકમાં પરંપરા તત્પરતા પણ હોવી જોઈએ. તો જ ‘ઈશ્વર તરફથી મળેલું વ્યક્તિત્વ’ કૃતાર્થ શર્ષ શકે. આ વાત ગુરુએ સ્વીકારી.

(મહારાષ્ટ્રમાં જનાર્દન-સ્વામીના શિષ્ય એકનાથની બાબતમાં પણ આમ જ થયું હશે!) પણ મુનિ નાનચંદ્રજીની શિષ્યનિષ્ઠા અદ્ભુત હતી એ તરફ જ, સહુથી પ્રથમ મારું ધ્યાન ગયું છે. હવે એ દિશામાં વધારે ચિંતન કરી શકાશે.

જન્યુતિ

❀ પં. બેચરદાસજી દોશી

મારા સ્નેહી મિત્ર શ્રી સંતબાલજીએ પત્ર લખીને મને જણાવેલ છે કે તેમના ગુરુશ્રી નાનચંદ્રજી સ્વામીની શતાબ્દિ અંગે એક સ્મૃતિગ્રંથ તૈયાર થઈ રહ્યો છે તેમાં મારે પણ કંઈક લખવું. મારો પરિચય થોડો ઘણો શ્રી સંતબાલજી સાથે ખરો પણ તેમના ગુરુજી નાનચંદ્રજીસ્વામી સાથે તો મારો નજીવો પરિચય છે. તે પણ જ્યારે શ્રી નાનચંદ્રજી સ્વામી અમદાવાદમાં ચોમાસા માટે પધારેલા ત્યારે કોઈ કોઈ વાર તેમનો સમાગમ મેળવવા હું તેમની પાસે જતો પણ આ વાત ઘણા વરસ પહેલાંની કહેવાય એટલે એ ઘણી ઝાંખી થઈ ગયેલી વાતને ખૂબ સંભાળું છું તો પણ બરાબર આકાર પકડતી નથી. તેમ છતાં શ્રી નાનચંદ્રજીસ્વામી પૂ. ગાંધીજીના સર્વોદયના વિચારોના સમર્થક હતા. એટલું જ નહીં, તેઓએ એ વિચારોને અનુસરીને ક્રિયામાં પણ મૂકેલા. એટલે તેઓ નખશિખ શુદ્ધ હાથે કાંતેલ સુતરમાંથી હાથે જ વણાયેલી ખાદીનાં જ વસ્ત્રો વાપરનારા મુનિજન હતા. એ જમાનામાં અહિંસા નામના મહાવ્રતને પાળનારા હોવા છતાંય કોઈ વિરલ મુનિજ ખાદીનો ઉપયોગ કરનારા હતા. ખરી રીતે તો પ્રાણતિપાત વિરમણ નામના મહાવ્રતને પાળનારો ખાદીધારી જ હોવો જોઈએ. પણ એ વ્રતના ધારક હોવાનો દાવો કરનારા પણ મુનિઓ એ વ્રત વિષે વિશેષ જન્યુત ન હોવાથી ખાદી પહેરવાથી હિંસાનો દોષ લાગે છે એવું પણ માનનારા હતા. અને વર્તમાનમાં પણ મોટે ભાગે એવા જ મહાનુભાવ મુનિઓ વિદ્યમાન છે.

આમ તો વસ્ત્ર માત્ર હિંસાની પ્રવૃત્તિ સિવાય પેદા થઈ શકતું જ નથી. એટલે જ 'મારે કોઈ પાપ-પ્રવૃત્તિ ન કરવી' એવા નિયમને વરેલા મહામાનવ ભગવાન મહાવીરે પોતાના શરીરની સાચવણ કે રક્ષા માટે કદી પણ વસ્ત્રનો ઉપયોગ કરેલ નથી. જ્યારે ભગવાને પ્રવ્રજ્યા સ્વીકારી ત્યારે તેમણે 'મારે કોઈ પણ પ્રવૃત્તિ ન કરવી' એવો નિયમ સ્વીકારેલો અને ભગવાનને એવો સ્પષ્ટ ખ્યાલ હતો કે વસ્ત્ર પેદા કરવામાં હિંસાસ્પર્શ પાપનો સંબંધ રહેલ છે માટે મારા શરીરને અર્થે વસ્ત્રનો ઉપયોગ નથી કરવો એવો એમણે નિર્ણય કરેલો અને તે નિર્ણય પ્રમાણે તે લોકખંધુ યાવજીવન વર્ત્યા. જ્યારે પ્રવ્રજ્યા સ્વીકારી ત્યારે પૂર્વની પરંપરા પ્રમાણે તેમના ખભા ઉપર વસ્ત્ર મુકાયું તો ખરું પણ તે વસ્ત્રને તેમણે પરંપરાની તરફ આદર દૃષ્ટિ રાખીને તથા લોકસમૂહ તરફ સન્માનની દૃષ્ટિ રાખીને પોતાના ખભા ઉપર જ પડયું રહેવા દીધું, પણ તેમણે એ વસ્ત્રનો કદી ઉપયોગ કર્યો જ નથી, એમ તેમણે પોતાના આચરણથી જ બતાવી આપેલ છે. આ હકીકત આચારાંગ સૂત્રમાં આવેલા નવમા ઉપધાનશ્રુત નામના અધ્યયનના પ્રારંભમાં જ જણાવવામાં આવેલ છે. વસ્ત્ર માત્ર હિંસાના દોષથી દૂષિત છે તો હવે હિંસાની પ્રવૃત્તિને સર્વથા ત્યાગ કરનારા મુનિએ શું કરવું? ક્યાં તો ભગવાનની જેવી ચર્ચા સ્વીકારીને પોતાની આત્મશુદ્ધિ કરવી ઘટે અથવા આ કાળે અને આ શરીરે વસ્ત્રના ઉપયોગ વિના રહી શકાય તેમ નથી એમ માની એવી પરિસ્થિતિમાં શું કરવું?

કલ્પસૂત્રની વૃત્તિમાં જૈન મુનિના દશ કલ્પો બતાવવામાં આવેલ છે. કલ્પ એટલે આચાર. એ દસમાં પ્રથમ કલ્પરૂપે આચેલક્ય ને ગણાવેલ છે. આચેલક્ય એટલે અચેલકની સ્થિતિ અર્થાત્ કપડું નહીં વાપરવું એ ઉત્તમ સ્થિતિ ગણાય. પણ કપડું વાપરવા માટે ન છૂટકે આચાર્યોએ 'અચેલક' શબ્દ દ્વારા 'કપડું વાપરી શકાય' એવો પણ અર્થ બતાવેલ છે. પણ મને લાગે છે કે આ અર્થ બતાવનારા જૈન આચાર્ય જરૂર આત્માર્થી હોવા જોઈએ પણ વસ્ત્રાર્થી તો નહીં જ. એ અર્થ બતાવતાં એ આચાર્યોએ અ+ચેલક્ય=અચેલક આમ વ્યુત્પત્તિ બતાવીને 'અ' નો અર્થ 'તદ્દન અભાવ' ન સ્વીકારતાં અ એટલે કુત્સિત અર્થાત્ કોઈને ન ગમે તેવું-જે વસ્ત્રને જોઈને કોઈને લેવાનું મન ન થાય એવું તુચ્છ વસ્ત્ર-ગૃહસ્થોએ વાપરેલ એવું જૂનું પાનું કે ફાટેલ તૂટેલ યા યોછામાં યોછી કિંમતનું વસ્ત્ર એવો અચેલક શબ્દનો અર્થ બતાવીને તે વસ્ત્રને વાપરવાનો આચાર જૈન મુનિઓ માટે બતાવેલ છે.

વસ્ત્ર વાપરવા સારું પ્રાચીન મુનિઓએ આટલી બધી એષણા-ગવેષણા શા માટે કરી હશે? એ પ્રશ્ન અંગે વિચારતાં એમ માલૂમ પડે છે કે મુનિઓનું લક્ષ જીવનશુદ્ધિ દ્વારા પોતાની બતને અને તેટલી અહિંસક અને નિરભિમાની બનાવવાની છે. અને સાથે સાથે એવા આચરણ દ્વારા સમાજશુદ્ધિ પણ કરવાની નેમ છે. જ્યારે મુનિ કોઈ પણ પાપ પ્રવૃત્તિ ન કરવાનો નિયમ લે ત્યારે તે ઉપર પ્રમાણે જણાવેલ વસ્ત્ર જ વાપરી શકે. હવે અત્યારે આપણે જોઈએ છીએ કે કોઈ પણ સાધુ જીર્ણીર્ણુ અને તદ્દન અલ્પમૂલ્ય તુચ્છ વસ્ત્ર વાપરનારો ભાગ્યે જ હોય છે. એટલે સાધુઓમાં વસ્ત્ર વાપરવા વિષે શુદ્ધ ગવેષણા લગભગ એછી થઈ ગઈ છે. હવે તો લોકો જે વસ્ત્ર વાપરે છે તેની ઉત્પત્તિ માટે કેવા પ્રકારની અને કેટલી હિંસા થાય છે એ વિષે વિચાર કરનારા મુનિઓ ઘણાં જ વિરલ હોય એમ લાગે છે.

જ્યારે ગાંધીજી હિંદુસ્તાનમાં આવ્યા અને એમણે જોયું કે દેશમાં હાથે બનાવેલ કાપડનો બહુ મોટો ઉદ્યોગ હતો. તે કાપડ ઉદ્યોગ સાથે હાથ કંતામણ, ધોલાઈ, રંગકામ, છાપકામ વગેરેના પણ અનેક ઉદ્યોગો હતા. અને તે ઉદ્યોગો દ્વારા કરોડો માણસો રોજની રોટી મેળવતા અને પોતાના સીધા સાદા જીવન દ્વારા ઈશ્વર ભજન પણ કરતા. અંગ્રેજોએ આવીને જોયું કે જ્યાં સુધી હિંદુસ્તાનમાં હાથે બનાવેલ ઉત્તમ કાપડના ઉદ્યોગો નાશ ન કરવામાં આવે ત્યાં સુધી વિલાયતી મિલોનું કાપડ હિંદુસ્તાનમાં ખપાવીને કરોડો રૂપિયાની દોલત વિલાયતમાં પહોંચાડી નહિ શકાય. આ નેમથી અંગ્રેજોએ હિંદુસ્તાનમાં સુંદર મુલાયમ ખારીક સૂતર કાંતનારા અને એવા જ ઝીણા સૂતરને વણનારા કારીગરોના મોટા ભાગનો નાશ કરી નાખ્યો અને તેનાં સાધનોનો પણ નાશ કરી નાખ્યો, અને વિલાયતી કાપડ હિંદુસ્તાનમાં ઘુસાડી દીધું અને હિંદુસ્તાનના વતની લાખો લોકોની રોજી તોડી નાખી. આ સમયે અહિંસાના અંડાધારીઓ જૈન સાધુઓ, બૌદ્ધ સાધુઓ, વેદાનુયાયી સંન્યાસી લોકો, વૈષ્ણવ સાધુઓ, શૈવ સાધુઓ અને ઈસ્લામના મૌલવીઓ, ફકીરો અને સાંઈ બાબાઓ, દેશમાં રોજી વગર ભૂખે મરનારા લાખો લોકોની થયેલી ખૂરી દશાને શું નહીં જાણતા હોય? નહીં સમજતા હોય? મને લાગે છે કે ભારતીય શ્રમણો, ભિક્ષુઓ, સંન્યાસીઓ કે ઈસ્લામી સંતો જો ખરેખર પોતપોતાના જીવંત ધર્મને આચરનારા હોત

અને ભારતની પ્રજાના ધર્મની દૃષ્ટિએ રખેવાળનું પોતાનું ખિરૂદ સમજનારા હોત તે અંગ્રેજો કોઈ પણ રીતે ભારતની લાખોની જનતાને શેણ દ્વારા મળવી શેટી વગર ભૂખે ટળવળતી કદી ન કરી શક્યા હોત અને જૈન-વૈષ્ણવ વગેરે ધર્મના અનુયાયીઓ પોતપોતાના ધર્મના નિયમ મુજબ કદી પણ તે વિદેશી કાપડના દલાલ ન બન્યા હોત. અને મિલો કાઢીને તે દ્વારા કાપડ બનાવવાનો ઉદ્યોગ સ્થાપવાનો વિચાર પણ ન કરી શક્યા હોત.

તાત્પર્ય એ કે જ્યારે અંગ્રેજો આવ્યા ત્યારે આપણા દેશના સાધુ-મુનિ વગેરે લોકોએ અહિંસાનું આચરણ લગભગ નેવે મૂકેલું અને તેમના અનુયાયીઓ તે બિચારા અહિંસાના આચરણ બાબત વિચાર જ કેમ કરી શકે એટલે તેઓ તે પોતપોતાના ગુરુઓને જ પગલે ચાલ્યા. તે સિવાય ખીજું શું કરી શકે? અંગ્રેજોએ દેશની પ્રજાની જે તારાણ સર્જી છે તે હજુ સુધી પણ નિર્મૂળ તે શું થાય? પણ એ તારાણનો ભોગ અનેલ બેકાર જનતા થોડી ઘણી પણ હજુ સુધી બેઠી થઈ શકેલ નથી. આપણા પૂર્વજ ત્યાગી વર્ગે અને ગૃહસ્થ વર્ગે એ શું કાંઈ યોજ્યું પાપ માથે વહોરેલ છે? ગાંધીજીએ પોતાની અકોર નજરે દેશની ભયંકર દશા પારખી લીધી અને તેની રામબાણુ દવારૂપી લોકોને ફરીથી હાથ બનાવટના કાપડનો ઉદ્યોગ શરૂ કરવાની હાકલ કરી, દેશને ચારે ખૂણે ફરી ફરીને તેમણે લોકોને જગાડયા ત્યારે આપણા ત્યાગીવર્ગ તે સતત મોક્ષમાર્ગની અને અદ્વૈત વેદાંતની કોરી વાતો જ કરતો રહ્યો અને આજે પણ એવા જ બાણુમાં ચાલ્યા કરે છે. ગાંધીજીએ સ્પષ્ટ માર્ગ બતાવ્યો છતાં અહિંસાના તિલકધારી જૈન ત્યાગી સંન્યાગી વગેરેએ એ માર્ગ વિષે ઘણા જ યોછો વિચાર કરેલ હોય તેમ જણાય છે. ખરી રીતે તે આ તમામ ગુરુઓની-સમાજના દાન ઉપર નભનારા આ બધા ગુરુઓની અને દાનદાતા તેમના અનુયાયીઓની પોતપોતાના ધર્મની દૃષ્ટિએ પણ ચોખ્ખી ફરજ હતી કે તેઓએ બધાએ અહિંસા ધર્મના વિચારની દૃષ્ટિએ તે હાથે કાંતેલ સૂતરમાંથી હાથે વણેલ કાપડને જ વાપરતા થઈ જવું જરૂરી હતું, પણ ખૂબીની વાત એ છે કે લાખોની જનતાને શેણ દ્વારા શેટી મેળવી આપનારા આ માનવપોષક ઉદ્યોગની હિમાયત કરવાને બદલે એ અહિંસાના જંડાધારીઓ એ ઉદ્યોગમાં હિંસા બતાવીને ભલટો તેનો વિરોધ કરતા રહ્યા છે. જ્યારે કાપડ બે બતનું ઉપલબ્ધ હોય જેમાં એક બતની બનાવટ પાછળ યોછી હિંસા જણાતી હોય અને ખીજી બતના કાપડની બનાવટ પાછળ લાખો મનુષ્યોને બેકાર બનાવી ભૂખે મારનારી ઘેર હિંસા પ્રત્યક્ષ થતી હોય ત્યારે અહિંસાધર્મીઓ શું હિંસક કાપડ પસંદ કરશે? કે અહિંસક કાપડ પસંદ કરશે? મને લાગે છે કે સ્વામી નાનચંદ્રજી મુનિરાજ 'હિંસા ન કરું, ન કરાવું' અને હિંસા કરનારને સંમતિ પણ ન આપું' એવા મતધારી જ્યારે થયા હશે એટલે અહિંસાધર્મમાં દીક્ષિત થયા હશે ત્યારે તે જે બતનો કાપડ વાપરવા અંગે મુનિઓનો પ્રવાહ ચાલતો હશે તેમાં જ વહેવા લાગ્યા હશે. પણ ગાંધીજીએ અહિંસાના આચરણની દૃષ્ટિએ જ્યારે લોકોની આંખ ઉઘાડી ત્યારે તે તે હજુકર્મી નાનચંદ્રજી સ્વામીની આંખ ઉઘડી જ ગઈ. એ તેમની ધર્મ પ્રતિ બગૃતિનું મોટું નિશાન છે. તેઓ શુદ્ધ ખાદીના વસ્ત્રો પહેરતા થઈ ગયા. એટલું જ નહીં પણ એ અંગે અહિંસા ધર્મની સમજૂતી આપવા સાથે લોકોની આંખો ઉઘાડવાનો પ્રયત્ન કરવા લાગ્યા. એટલું જ નહીં પણ આમોદ્યોગ જેના મૂળમાં ખીજી ઉદ્યોગો કરતાં યોછી હિંસા છે તેનો પણ પ્રચાર કરવા લાગ્યા. એ, એ જમાનાના મુનિ માટે વિચારકતાની સાથે આચાર પરાયણતા છે. જરૂર એક આદર્શ જ માની શકાય.

જેવી રીતે વસ્ત્રની બાબતમાં ગાંધીજીએ જૈન દૃષ્ટિના અસ્પારંભનો હેતુ ગૃહસ્થધર્મીઓ માટે પ્રચાર અને આચારમાં મૂક્યો તે જ દૃષ્ટિને લઈ શ્રી નાનચંદ્રજીસ્વામીએ ખોરાકની બાબતમાં પણ એ જ આદર્શને આગળ લંબાવ્યો એટલે કે ચક્કીના લોટની અપેક્ષાએ હાથઘંટીનો લોટ અસ્પારંભી છે અને તેમાં ઘઉંના પોષક તત્ત્વો પણ વધારે જળવાય છે તે ગૃહસ્થાશ્રમી ચક્કીનો લોટ ખાય તેના કરતાં હાથે ઘંટી દળી અથવા હાથની ઘંટીનો પીસેલો લોટ વાપરે તે અહિંસાની વધુ નજીક જાય છે. આ દૃષ્ટિએ શ્રી નાનચંદ્રજી મહારાજ હાથના દળેલ લોટને મહત્ત્વ મળે તે; પોતાની મુનિમર્યાદા બાળવીને સક્રિય રીતે જોતા. આમ મારે મન શ્રી નાનચંદ્રજીસ્વામીનો ખાદી વગેરેના પ્રચાર દ્વારા સર્વ જનકલ્યાણની દૃષ્ટિનો ઉદ્દેશ તેમની ધર્મબગૃતિનો પૂરો સૂચક હતો એ મારી માન્યતા વિશેષ દૃઢ થઈ એમ મને અત્યારે લાગે છે.

ધર્મશ્રદ્ધા-જ્ઞાન અને ભક્તિના સંગમના પ્રતીકસમા કવિવર

❀ પં. રોશનલાલ જૈન, વડિયા

કવિવર્ય પૂ. નાનચંદ્રજી મહારાજ જેવા પ્રભુપરાયણ, અતિરથી મહામાનવના સંબંધમાં કંઈ પણ લખવા કરતાં મારા જેવી સ્થૂલ બુદ્ધિપરાયણ અને રાજસ-તામસવૃત્તિઓથી સઘન વ્યક્તિત્વવાળી વ્યક્તિ માટે મૌન શ્રદ્ધાંજલિ એ જ હિતકર અને અભયકર હોવા છતાં ભગવતી સ્વરૂપા મહાસતી દમયંતીબાઈના અનુરાગપૂર્ણ આમંત્રણનો અસ્વીકાર કરવાનું મારું સામર્થ્ય નથી. તેથી શારીરિક પ્રતિકૂળતાઓની વચ્ચે પણ જે શ્રદ્ધાપુષ્પો શ્રીચરણે ધરું છું.

પ્રકૃતિથી બાળક જેવા સરળ, ભદ્રિક અને કોમળ, વ્યક્તિત્વની દૃષ્ટિએ ઉદાત્ત, ઉદાર અને ઉત્કાન્ત વ્યક્તિત્વથી સભર, પ્રતિભાસંપન્ન આ પુણ્યસ્લોક દિવ્યપુરુષના પરમ ઐશ્વર્યને વાણી અને કલમના આધારે માપવા-જોખવે એ ઉચિત દિશાનો બંધખેસતો વ્યવહાર ભલે માની લેવાય પરંતુ લોકોત્તર પુરુષોનું વ્યક્તિત્વ તો સદા શબ્દાતીત જ રહે છે.

શ્રી કૃષ્ણના હાથમાં જે ચક્ર રહે છે તે સુદર્શન ચક્રના નામે ઓળખાય છે. સામાન્યતઃ આ ચક્ર મૃત્યુનો વાહક છે. કૃષ્ણ આ ચક્ર જેના ઉપર ફેંકે છે તેનો શિરોચ્છેદ થયા વગર રહેતો નથી. ખરી રીતે તો માથાને ઘડથી એક ક્ષણમાં જુદું પાડનાર આ ચક્ર સુદર્શનને બદલે કુદર્શન તરીકે ઓળખાવવું જોઈએ પરંતુ કૃષ્ણ જેવી વિરાટ વ્યક્તિત્વ ધરાવતી વ્યક્તિના હાથમાં પડેલું આ ચમરાજસમું મૃત્યુ-વાહક ચક્ર પણ સુદર્શન બની જાય છે.

શ્રી રામનો ધનુર્ધરત્વ સાથેનો અવિનાભાવ સંબંધ છે. રામ સદા ધનુર્ધારી છે, ધનુષ એ તો ચોક્કસ હિંસાનું પ્રતીક છે છતાં જ્યાં રામ હોય અને ધનુષ્ય તેમના હાથમાં ન હોય એવું એકેય ચિત્ર કોઈને કયાંય જોવા નહિ મળે. હિંસાના સાક્ષાત્ પ્રતીકસમું આ શસ્ત્ર પણ શ્રી રામના હાથમાં રક્ષાનું ઉપકરણ બની જાય છે. આજ કારણે ઝૂંગીતાના દસમા અધ્યાયમાં ભગવાન કૃષ્ણે પોતાના સ્વરૂપના સંકેતો આપતા સ્પષ્ટ શબ્દોમાં બતાવ્યું છે કે ધનુર્ધારિયોમાં હું રામ છું. આ જ ધનુષ જો રામના બદલે રાવણના હાથમાં હોત તો હિંસા, પાપ અને અનર્થ દંડની અવિરત અનર્થ પરંપરા સર્જાઈ જાત, પરંતુ હિંસાનું આ શસ્ત્ર શ્રી રામના હાથમાં સુરક્ષિત છે તેથી ત્યાં કશા જ અનર્થને અવકાશ નથી એટલે જ ભગવાન કૃષ્ણ સ્વયં ધનુર્ધારિયોમાં રામ હોવાનો દાવો કરી શકે છે.

તાત્પર્ય એ છે કે સ્થૂલદૃષ્ટિએ હિંસાનું સાધન જણાતું ધનુષ કે મૃત્યુનો વાહક ગણાતું ચક્ર પણ સુપાત્રના હાથમાં જતાં ઉપકરણ-ઉપકારનું સાધન બની જાય છે અને અનધિકારીના હાથમાં આવતાં સારા સાધનો પણ અધિકરણ-પાપહિંસાના સાધન બની જાય છે. વસ્તુ તો સદા વસ્તુ જ હોય છે પરંતુ વ્યક્તિની પાત્રતા અને અપાત્રતાના આધારે સાધનમાં પણ સારા - નરસાપણાનું આરોપણ થાય છે.

જેમને કેન્દ્રબિન્દુ - લક્ષ્ય બનાવી આ આખું લખાણ લખાઈ રહ્યું છે તે કવિવર્યના વ્યક્તિત્વની છાપ મારા ઉપર જે રીતે અકિત થઈ છે તે અમિટ છે, પ્રથમ દર્શને જ તેમનું શરીરસૌંદર્ય, ભવ્ય લલાટ, ગજકર્ણ, સુંદર આકૃતિ એ બધાં ગમે તે વ્યક્તિને એમના તરફ આકર્ષે તેવા હતાં. બાહ્ય આકૃતિમાં જે ભવ્યતા અને વિશિષ્ટતાના દર્શન થતા હતા તેમ એમના સાન્નિધ્યમાં આવનાર એમની પાસે શાન્તિ, શીતળતા અને સમાધિની અનુભૂતિ કર્યા વગર રહેતા નહિ.

ભવ્ય પ્રતિભા અને અદ્ભુત વિદ્વતા, ખીબને મંત્રમુગ્ધ બનાવી દે એવી વાક્યછટા છતાં નિરહંકાર વૃત્તિ, સાંત્વિકતા અને સરળતાનો સુમેળ ભાગ્યે જ કયાંય જોવા મળે એવો સુમેળ સદેહે તેમના સ્વરૂપમાં પ્રતીત થતો હતો. શાસ્ત્રોનો તલસ્પર્શી અભ્યાસ, વૈજ્ઞાનિક રીતે છણાવટ કરવાની અદ્ભુત કળા, તે યુગની વાણીને આધુનિકરૂપ આપવાની વિશિષ્ટતમ કળાના કુશળ કારીગર છતાં શાસ્ત્રોના અક્ષરો કે સ્થૂલ દેહને જ વળગી રહેવાની પારંપરિક વૃત્તિ અને રૂઢિચુસ્તતાનો સહંતર અભાવ જેમાં દેખાતો. શાસ્ત્રોના અક્ષરોને સ્પર્શવા કરતાં તેમની વાણીના પ્રાણોના અંતરતમમાં પ્રવેશવાની આંતરિક વૃત્તિવાળા ભગૃત આત્મા હતા. ઉપર જણાવેલ તેમ વિવેકશૂન્ય અને ક્રિયાકાંડોમાં માત્ર સ્વ્યાપચ્યા રહેનારા પુરુષોના હાથમાં આવેલા શાસ્ત્રો પણ શાસ્ત્રોના કામ કરતાં હોય છે. શાસ્ત્રો જેમ ખીબનું છેદન, ભેદન અને વિદારણ કરવાની અપ્રતિમ શક્તિ ધરાવે છે તેમ તે શાસ્ત્રોની વાણીની આડમાં સંકુચિતતા, કલુષિતતા, અહંની સંતુષ્ટિ,

સાંપ્રદાયિકતા અને તનાવને વર્ધમાન કરે છે. તેને લીધે હિતકર શાસ્ત્રો પણ લયંકર બની જાય છે.

કવિવર્યશ્રીની સાથે પ્રથમ મુલાકાતનું સફલાચ્ચ શ્રી દિવ્યપ્રભાબાઈ તથા વસંતપ્રભાબાઈ સ્વામીના દીક્ષાલિપેકના મંગળ પ્રસંગે લીખેલી મુકામે સાંપડ્યું. દીક્ષાલિપેકના ભરચક કાર્યક્રમમાં પણ રાત્રિના ૯ વાગે તેમણે મુલાકાતનો સમય આપવાની અવિસ્મરણીય કૃપા કરી. ઔપચારિક કુશળ શ્લેષ પૂછ્યા પછી મારા જીવન વિષે રસ લઈ મારી દાર્શનિક અભિરુચિ, ધર્મપસંદગીની કસોટી વિ. બાબતમાં પૂછ્યું-

હું જૈનત્વના રંગે રંગાયેલો હતો. છએ દર્શનોના સામાન્ય અભ્યાસ પછી પણ મારી અભિરુચિ જૈનદર્શન તરફ જ હતી છતાં ખીજ દર્શનો, ધર્મો કે સંપ્રદાયો તરફ મને કોઈ સૂગ કે ઘૂણા પણ નહોતી. ગીતાના જેટલા ભાષ્યો અને ટીકાઓ ઉપલબ્ધ થયા તે વાંચવા, વિચારવા અને યથાર્થ રીતે સમજવા સદા પ્રયત્ન કર્યો હતો. તેથી ગીતા તરફ પણ માંતું આકર્ષણ વધ્યું હતું છતાં કેન્દ્રમાં જૈનત્વનું પરિપુષ્ટ સ્થાન હતું એટલે મેં સહજભાવે જણાવ્યું-ભગવન્! આમ તો મને જૈનત્વ તરફનું ગજબનું આકર્ષણ છે પરંતુ ખીજ દર્શનોને વાંચવા, તેમના તત્ત્વજ્ઞાનને તેમની રીતે સમજવા અને પચાવવાના મારા યથાર્થ પ્રયત્નને લઈ દર્શન વિષય ભલે તે નૈયાયિક, વૈશેષિક, યૌદ્ધ, વેદાન્ત કે સાંખ્ય પણ હોય-મને સદા પ્રિય રહ્યા છે. આ બધા દર્શનોના તત્ત્વજ્ઞાનના મધ્યખિન્દુને એક અધ્યાપક તરીકે ન્યાયપૂર્ણ અને તટસ્થ દૃષ્ટિએ સમજવા-વિચારવાનો પ્રયત્ન કરું છું. પરિણામે દાર્શનિક અભ્યાસમાં આનંદ અને સંતુષ્ટિ મળે છે.

હું વાતચીતના પ્રવાહમાં તેમની આંતરવૃત્તિને યથાર્થપણે સ્પર્શી શક્યો. મારા હાર્દિક અને સહજ ઉત્તરથી તેઓ પ્રભાવિત અને સંતુષ્ટ થયા તે પણ આનુષંગિક રીતે સમજી શકાયું. તેમના હૃદયમાં અધ્યાપકોની એકાંગી અને સંકીર્ણ દૃષ્ટિ અને અભ્યાસાર્થીઓના મગજમાં પોતાની સંકુચિત દૃષ્ટિને કોંક્રી બેસાડવાની જે હીનતમ મનોદશાની તેઓને અનુભૂતિ હતી તેથી અધ્યાપકો વિષે તેમના માનસમાં એક લઘુગ્રંથી બંધાઈ ગઈ હતી તેવી મનોદશા મારામાં તેમને ન દેખાતાં તેઓ ખૂબ સંતુષ્ટ અને પ્રસન્ન થયા હતા.

વિશાળ દૃષ્ટિ, સમભાવ, વિકાસ, પ્રેમ, સૌંદર્ય, જ્ઞાન અને કલ્યાણનું જ્યાં સામંજસ્ય દૃષ્ટિગોચર થાય એવા અધ્યાપકો પાસે પોતાની શિષ્યાઓને અભ્યાસ માટે મોકલવાની તેમની આંતરિક મનોભાવનાને મારા જવાબથી યોગ્ય સંતુષ્ટિ મળી હતી. તેથી તેઓશ્રીએ કચ્છથી પધારેલા પૂ. દમયંતીબાઈસ્વામી, પૂ. કળાવતીબાઈસ્વામી અને બા. બ્ર. શ્રી વિનોદિનીબાઈસ્વામીને શ્રી ત. મા. સ્થા. જૈન વિદ્યાલય, વડિયાના તત્ત્વાવધાનમાં ચાલતી સિદ્ધાંતશાળામાં દર્શન-શાસ્ત્રના વિશિષ્ટ અભ્યાસ માટે મોકલ્યાનો સંતોષ થયો હતો. આ પ્રથમ મિલનનો સક્ષિપ્ત પરંતુ હૃદયગ્રાહી અને મારા માનસમાં તેમની સરળતા, સાત્વિકતા, સર્વધર્મ સમભાવ અને માનવતાના દિવ્યભાવને આંકિત કરતો ક્ષણવર્તી ઈતિહાસ છે.

દીક્ષાલિપેકનો લવ્ય પ્રસંગ હતો, આવેલા અતિથિઓનો વિરાટ સમુદાય હતો. તેમના તરફ અપ્રતિમ શ્રદ્ધા અને ભકિત ધરાવનાર એક વિશિષ્ટતમ વર્ગ હતો. વાક્ય કૌશલ્ય, વિવિધરંગી પ્રતિભા અને પ્રભુતાને લઈ લીખેલી સંપ્રદાયમાં તેઓ મોખરાના સ્થાને બિરાજતા હતા એટલે અલ્પકાળના પરિચયથી જ મારે સંતોષ માની લેવાનો હતો. વધારે વખત તેઓશ્રી આપી શકે તેવી સ્થિતિ નહોતી. પરંતુ દીક્ષાના મંગળ દિવસે તેઓશ્રીએ તેમની રીતે હુબચની વિશાળ માનવ મેદની વચ્ચે થોડા પણ સારગ્રાહી શબ્દોમાં જે મારે પરિચય આપ્યો તે આજે પણ મારા કાને ગૂંજી રહ્યો છે. દીક્ષાલિપેકની વિશાળ સભામાં પ્રવચનનો આગ્રહપૂર્વક અવકાશ આપી તેઓશ્રીએ મારા તરફની સહભાવના અને મમતાભરી લાગણી વ્યક્ત કરી હતી. તેમની સાથેનો મારો આ પરિચય પ્રથમ અને ચરમ નીવડ્યો. આ ક્ષણિક પ્રસંગના મધુર સંસ્મરણો આજે પણ મારા માનસમાં જીવંત છે.

તેઓશ્રી સાગરસમ ગંભીર, ઉદાર હૃદય અને સહજ કારૂણ્ય આદિ સદ્ગુણોથી સહજ શાંતિ તથા શીતળતા અર્પતા હતા. પ્રેમથી ભરેલું તેમનું કોમળ હૃદય હતું, તેથી તેજોદ્રેષ તો સ્પર્શી પણ શક્યો ન હતો. ધર્મ, જ્ઞાન, ભકિતના તો જાણે જંગમ-સંગમ તીર્થ હતા.

જ્ઞાનશૂન્ય ક્રિયા કલેશોત્પાદક અને કૌશલ્યશૂન્ય હોય છે અને કર્મ વગરનું જ્ઞાન વન્ધ્ય હોય છે. ભકિત-શ્રદ્ધાથી શૂન્ય જ્ઞાનની પણ આવી જ કારૂણ્ય સ્થિતિ છે. એવું જ્ઞાન કંટાળો જન્માવનારો અને ભારસમ બની જાય છે. તેથી ધર્મ, જ્ઞાન

અને ભકિતનો સુમેળ લાગ્યે જ ભેવા મળે છે, પરંતુ પારમાર્થિક દષ્ટિપૂર્વક નિહાળતાં કવિવરશ્રી આ ત્રણેના સક્રિય મૂર્ત સ્વરૂપ હતાં.

મારી દષ્ટિ તેઓ હીરાપારખું ઝવેરી હતા. પારદર્શી સૂક્ષ્મતમ ઉર્ધ્વ દિશામાં ગતિ કરનારી આધ્યાત્મિક વિચાર-દષ્ટિ સંપન્ન હોવાથી શાસ્ત્રોના પરમાર્થમાં અવગાહન કરવાની મરજીવા જેવી આત્યન્તિક વૃત્તિ અને તદનુરૂપ સહૈયરણની ભાવનાને લઈ પારમાર્થિક અર્થમાં શાસ્ત્રજ હતા.

સ્થૂલ દષ્ટિએ વિચારનારા અને શાસ્ત્રોના બાહ્ય કલેવરને જ સ્પર્શી શકનારા અમુક રૂઢિવાદી પત્રપરા તેમને શિથિલાચારના પુરસ્કર્તા માનતા હતા પરંતુ વાણી અને વ્યવહારની આત્યન્તિક ભિન્નતાને સમજી અને સ્પર્શી શકવાની ક્ષમતાવાળો એક સમુદાય તેઓશ્રીને પરમદષ્ટા અને પરમાર્થસૃષ્ટા માનતો હતો. મારી દષ્ટિએ સામાન્ય સાધુ સમાજમાં ભેવા ન મળે એવી તેઓશ્રીમાં લોકોત્તર પ્રતિભા હતી. પ્રકૃતિ સાથે તાદાત્મ્ય સાધવાની કળા હતી, પરમાત્મભાવ તરફ બહુ જ આકર્ષણ હતું, કવિત્વ અને પ્રતિભાની કુદરતે બક્ષેલી બક્ષીસના તેઓ અધિપતિ હતા. પ્રભુતાના ઐશ્વર્યની દિશામાં ગતિ કરાવનાર આ પ્રકૃતિદત્ત બક્ષિસ જ તેમના માટે પ્રથમ સોપાન બની ગયેલ હતું.

પૂર્ણયોગના સાધક સંત

❧ - પ્રાધ્યાપક શ્રી મહુકચંદ રતીલાલ શાહ, અમદાવાદ

શ્રીમદ્ રાજચંદ્રના જયંતી-ઉત્સવના સંદર્ભમાં સંત વિનોબાજીને કોઈએ પ્રશ્ન કર્યો કે શ્રીમદ્જી મહાત્માજીના માર્ગદર્શક બનેલા એ ઠીક છે. બાકી તેમણે ભારતની શું નોંધપાત્ર સેવા કરી હતી? ત્યારે વિનોબાજીએ જવાબમાં જણાવ્યું કે ખીજી સેવાની વાત તો બાજી ઠીક પરંતુ શ્રીમદ્ કે કોઈ આત્માર્થી પુરુષના માત્ર શ્વાસોશ્વાસ જ નો આ પૃથ્વી પર ચાલતા હોય તો તે જ તેમનો આ જગત પર અતિ મહાન ઉપકાર છે. આથી સમબંધ છે કે સતો પરોક્ષ રીતે પણ માનવ-જાતનું મહાકલ્યાણ કરતા હોય છે. આપણે જેમની જન્મ શતાબ્દિ ઉજવી રહ્યા છીએ તે પૂજ્ય શ્રી નાનચંદ્રજી મહારાજ પણ આવા પરોક્ષ રીતે માનવ જાતનું મહાકલ્યાણ કરનારા આત્માર્થી મહાપુરુષ તો હતા જ પરંતુ પ્રત્યક્ષ કર્મયોગથી પણ તેમણે જૈન જૈનેતર સમાજની અને રાષ્ટ્રની એક વિરલવિભૂતિને શોભાવે તેવી વ્યાપક અને ઊંડી સેવા કરી હતી. તેમનાં આ પૃથ્વી પરના શ્વાસોશ્વાસથી આજુબાજુની ધરા ધન્ય બનતી હતી; તેમનાં દર્શનના સાન્નિધ્યમાં માનવતાનું મીઠું જગત ભેવા મળતું હતું.

જેવી રીતે માતાને પોતાનાં બધાં સંતાનો તરફ એકસરખો વાત્સલ્યભાવ હોય છે છતાંય ખીમાર અને મંદ-બુધ્ધિના બાળકની તે વધુ કાળજી લે છે તેવી રીતે ગરીબ-તવંગર કે પછાત બુદ્ધિશાળી-સહુ વર્ગો તરફ સમભાવ હોવા છતાં પૂજ્યશ્રીને પછાત ગરીબ વર્ગ માટે અત્યંત કડ્ડણ અને આશા હતી. તે સંદર્ભમાં પ્રસંગ રજૂ કરું તે-સને ૧૯૫૩ના અરસામાં ન્યારે પૂજ્યશ્રી લીંબડીમાં બિરાજતા હતા. ત્યારે હું તેઓશ્રીના દર્શને ગયેલ. એ કાળમાં રાજપીપળા વિભાગના નર્મદા કિનારા પરના આદિવાસી વિસ્તારોમાં રહીને હું સર્વોદય પ્રવૃત્તિઓ ચલાવતો હતો. પૂજ્યશ્રી સાથેના વાર્તાલાપમાં, આદિવાસીઓની ઉન્નતિ અંગેની મારી પ્રવૃત્તિઓ બાણી લઈને તેઓશ્રી મને તે સેવાકાર્ય અંગે માર્ગદર્શન આપી રહ્યા હતા. તે જ વખતે તેમનો વ્યાખ્યાનનો સમય થયો. અન્ય મુનિના વ્યાખ્યાન બાહ્ય પાછળનો અર્થો કલાક તેઓશ્રીએ બોલવાનું હતું. વ્યાખ્યાન હોલની બાજુના રૂમમાં મારી સાથે વાત કરી રહેલા એવા તેઓશ્રીને આ માટે સંદેશો મોકલીને યાદી અપાઈ કે પૂજ્યશ્રીના પ્રવચન માટે રાહ જોવાઈ રહી છે પરંતુ તેમણે જવાની ના પાડી ને મને બેસી રહેવાની સંજ્ઞા કરી ને એવી મતલબનું કહ્યું કે શહેરોનાં બુદ્ધિશાળી લોકોને બોધ પમાડવા મેં ઘણી મહેનત કરી છે. પરંતુ તેમનામાં જે કોઈ થોડો ઘણો સુધારો દેખાય છે તેથી વિશેષ તેઓ પ્રગતિ કરે તેવી તેમને માટે મને આશા નથી. મને લાગે છે કે ગામડાના પછાત ગરીબ લોકો, આદિવાસીઓ વગેરે માટે જો આટલી મહેનત લીધી હોત તો ઘણું વધારે કામ થાત. ઉપદેશ અને માર્ગદર્શનની ખરી જરૂર તો તેમને છે અને તેમને માટે કરેલી મહેનત ઊગી નીકળે તેમ છે. બાકી આ શહેરી લોકોની

તો જાનામિ ધર્મે ન ચ મે પ્રવૃત્તિઃ, જાનામિ અધર્મે ન ચ મે નિવૃત્તિઃ જેવી પુરુષાર્થહીન પ્રકૃતિ જોઈને તેમને વધુ ઉપદેશ આપવાનું હવે ખડુ મન થતું નથી. માટે મારા વખતની ચિન્તા કર્યા વિના તમે વાત ચાલુ રાખો. એમ કહીને મારી વાતો કે પ્રશ્નો સાંભળી લઈને તેઓ આદિવાસીઓની પ્રગતિ અંગે માર્ગદર્શન આપતા રહ્યા. તેમના સુશિષ્ય મુનિશ્રી સંતખાલજી 'ધર્મદૃષ્ટિએ સમાજરચના' ની જે ભવ્ય વાત વર્ષોથી સમાજ સમક્ષ મૂકે છે તેના પાયામાં તેઓશ્રીની આશા ગામડું છે કે જ્યાં મુખ્યત્વે આદિવાસીઓ કે તેમના જેવા નિરક્ષર અને ગરીબ લોકો વસે છે. પૂ. મહારાજશ્રીને આ 'ગામડાં'માંથી શ્રદ્ધા (જે વિશ્વવા-સદ્ય પાક્ષિકમાં 'ઘર અને ગામડું' નામની કોલમ દ્વારા હમેશા વ્યક્ત થયા કરે છે) તેમના પૂજ્ય ગુરુદેવના સાન્નિધ્યમાંથી તો નહીં સાંપડી હોય? કે બન્નેએ ગાંધીયુગમાંથી ઝીલી હોય અથવા લોકસંપર્કમાંથી પણ પ્રાપ્ત કરી હોય.

દેશકાળ પ્રમાણે વ્યક્તિ કે વર્ગની ઉન્નતિ માટે તેની સાથે કઈ રીતે કામ લેવું તેની પૂજ્યશ્રીમાં અનોખી વ્યવહારિક સૂઝ હતી. દા. ત. ઉપરના વાર્તાલાપમાં આદિવાસીઓની ઉન્નતિ માટે તેઓશ્રીએ મને સલાહ આપેલી કે મારે આદિવાસીઓને માંસ મચ્છી ન ખાવાનું કે મધપાન નહીં કરવાનું વ્રત આપવું પરંતુ તેમની સ્થિતિ અને સંજોગો જોતાં ખટાકા-કંદ ન ખાવા કે આ ન પીવી વગેરે વાતો તેમની સમક્ષ મૂકવી નહીં.

જૈન શ્રમણની ચર્યામાં થોડા ફેરફાર સાથે દીક્ષા લેવામાં એક ભાઈને રસ હતો. તેમના વતી પૂજ્યશ્રીને મેં વાત કરી. તેઓશ્રીનું કહેણ શુ હૃદય વ્યક્તિ જો સન્માર્ગે આગળ વધતી હોય તો વધુ અને વધુ ઉદાર બનવા તૈયાર જ હતું. પૂજ્યશ્રીએ સલાહ આપી કે તે ભાઈ પોતે નિર્ણય કરે કે પાંચ મહાવ્રત ઉપરાંત જૈનમુનિનાં આચારના કયા કયા નિયમોનો તે અંગીકાર કરશે અથવા નહીં કરે. આટલો નિર્ણય કર્યા બાદ તે ભાઈ ભલે સ્વતંત્ર સાધુ તરીકે દીક્ષિત થાય, (તે ભાઈની કોઈના પરંપરાથી શિષ્ય નહીં એવા સ્વતંત્ર સાધુ થવાની ઈચ્છા હતી) અમે તેને અમારા આશીર્વાદ અને ટેકો જાહેર કરીશું. તે ભાઈના વિચારોની વધુ વિગત જાણી ત્યારે તેઓશ્રીએ એ પણ સૂચવ્યું કે આ જાતના નિયમોથી તો પોતે 'જૈન યતિ' થવું વધુ સારું રહેશે. પૂર્વે યતિ સંસ્થા હતી જ; કાળબળે તેનો લોપ થયો છે તો તે સંસ્થા આ ભાઈના પ્રવેશથી ચાલુ કરી દઈએ. યતિ સંસ્થાના તેઓને સહુ પ્રથમના યતિ જાહેર કરીએ. અલખરા, પોતાના સંજોગોમાં આ ભાઈ પછી આ બાબતમાં આગળ વધ્યા નહીં પરંતુ આ પ્રસંગ નિમિત્તે એ સ્પષ્ટ જોઈ શકાયું કે પૂજ્યશ્રીને વ્યક્તિના કલ્યાણમાં જ રસ હતો, તે માટે મુમુક્ષુએ પોતાના જ શિષ્ય થવું જોઈએ એવી તેમનામાં જરા પણ ગુરુચંદી ન હતી; શિષ્યો કરવાનો તેમને જરા પણ મોહ ન હતો, કે અનુયાયીઓ બનાવવાનો પણ તેમને કોઈ શોખ કે આગ્રહ ન હતો. આમ છતાં ત્યાં તેની આગે એ નિયમ મુજબ તેઓશ્રી અનુયાયીઓથી સદાય ઘેરાયેલાં જેવા મળતાં. પરંતુ જોનાર જોઈ શકતા કે સમાજમાં રહેવા છતાં, 'એકાકી વિચરતો વળી સ્મશાનમાં'ની [ભાવપ્રધાન મુદ્રા ધારણ કરીને રહેલાં, પ્રાણીઓ વચ્ચે રહેતા એકાકી સિંહ જેવા તે વીર સાધક હતા. પ્રવૃત્તિ અને નિવૃત્તિ એ શ્રમણજીવનરૂપી સિકકાની જાણે એ બાજુએ જ હોય તેમ તેમના શ્રમણજીવનમાં પ્રવૃત્તિ અને નિવૃત્તિનો અદ્ભુત સમન્વય જેવા મળતો. આના તત્કાલિન પ્રતિક એવા શ્રી ગાંધીજી અને શ્રી અરવિંદ-એ બન્નેમાં તેમને સરખો જ અને ઘણો જ રસ હતો. તેઓશ્રીના ચક્ષુમાં 'ધ્યાન' (Meditation) હતું તો હસ્તમાં નિષ્કામ કરુણાપ્રેરિત પ્રચંડ કર્મની ધૂન પણ-સેવાકાર્યની ચળ પણ-ઘણી જ હતી. તેમના જમાનાના ચૂસ્ત સાંપ્રદાયિક વાતાવરણમાં અંગ્રેજ શાસનની ગુલામીની આગોડવામાં એક જૈન સાધુનું આવું દર્શન અને એ દર્શનપ્રેરીત તેમની અનેકવિધ સમાજ અને રાષ્ટ્રસેવાની પ્રેરક, પરોક્ષ કે પ્રત્યક્ષ પ્રવૃત્તિઓ તેમને મહાન ક્રાંતિકારી જૈન સાધુ માનવતાના મહાન પુરસ્કર્તાની હરોળમાં યોગ્ય રીતે જ સ્થાપી દે છે.

અનેક મહાપુરુષોની જ્યંતી ઉજવાય છે એવા મહાપુરુષોમાંના કેટલાક રાજકારણના ક્ષેત્રમાં કે સત્તા પર હોય છે, જેમ આજનો અખબાર ખીજે દિવસે પસ્તી બની જાય છે તેમ આવા માણસો સત્તા પરથી ખસી જતાં તુરત તેમની સ્મૃતિ-કીર્તિ ઘસાઈ જાય છે. સામાજિક, સાહિત્યિક, કલા કે વિજ્ઞાન ક્ષેત્રે ચમકનારા વ્યક્તિ વધુ યાદ રહે છે. પરંતુ આધ્યાત્મિક ક્ષેત્રે પ્રદાન કરનાર પુરુષ તો શાશ્વત કીર્તિને વરે છે. કેમ કે આધ્યાત્મિક જીવનના મૂલ્યો અચળ, શાશ્વત હોય છે અને તેથી માનવજાતને તેની ઉપયોગીતા સદાય રહેતી હોવાથી, તેમાં માર્ગદર્શક બનનાર વિભૂતિ માનવની હમેશની યાદ અને ઉપાસના-લકિતનો વિષય બની જાય છે. તેથી હજારો વર્ષ વીતવા છતાં તેવા જ્યોતિર્ધરોની જન્મજયંતી જગત લકિતપૂર્વક ઉજવેજ જાય છે, કાળ તેમની સ્મૃતિને ભૂંસી શકતો નથી. જિલ્લો કાળનો પ્રસાર તેમની સ્મૃતિને વધુ

સતેજ બનાવે છે. એમ પણ બને છે.

ભગવાન મહાવીર આવી વિભૂતિઓમાં પરમ અગ્રણીરૂપે છે. સેંકડો વર્ષ વીત્યા છતાં, તેમનું જીવન અને કવન બંને આપણી સામે જ છે. નિરંતર વધતા વ્યાજની જેમ એ વીરની જીવન-મૂડીની આપણી સ્મૃતિ સદૈવ વધતી જ રહે છે. પૂ. શ્રી નાનચંદ્રજી મહારાજે પણ સંતજીવન જીવીને તે સમયે પ્રવર્તમાન ગાંધીયુગના નવા મૂલ્યો ઝીલીને, સમાજમાં જ્ઞાન, ભકિત અને કર્મથી યુક્ત પૂર્ણયોગનો આચાર ઉપદેશીને, કાન્તિની જે ચિનગારી પ્રબલિત કરેલી તે માટે તેઓશ્રી પણ વ્યકિત અને સમાજના હૃદયના સ્મૃતિપટ પર સદૈવ રહીને આગામી પેઢીઓને પ્રેરણા અર્થા કરશે તેમાં કોઈ શંકા નથી. જન્મશતાબ્દિ નિમિત્તે કાન્તિપ્રિય પૂજ્યશ્રીની સ્મૃતિને આપણે પ્રણુમીએ ધીમે ત્યારે તેમના જન્મનાની માંગ પ્રમાણે તે કાળે લોકકલ્યાણના હેતુથી તેમણે રાત્રિપ્રવચનો શરૂ કરવા વ. જે નવા ચીલા પાડ્યા તેવી રીતે આપણે એ જ કાન્તિપ્રિય તરવેને આત્મસાત કરીને, યુગબળને કારણે જેન શ્રમણ-શ્રાવકની ચાર તીર્થ સંસ્થામાં તેમ જ આપણા ગૃહ અને સામાજિક જીવનમાં વર્તમાનયુગમાં જે નવા સુધારા કરવા જરૂરી હોય તે કરવાની હિંમત કે શાણપણ બતાવીને જ - એ રીતે જ, તેમના કાન્તિકારી મિશનને સાચી અંજલિ અર્પી શકીએ; અને તે માટે પૂજ્યશ્રીની જન્મ-શતાબ્દિથી વધુ રૂંડો સમય ખીજો કયો હોઈ શકે?

ધર્મશાસ્ત્ર કહે છે કે ગંગા પાપ હરે છે, ચંદ્ર તાપ હરે છે અને કલ્પવૃક્ષ દીનતા ટાળે છે પરંતુ સંતનું ચરણ એકી સાથે આ ત્રણેને હરે છે :-

ગંગા પાપં વિધુ તાપં દૈન્યંચ હાતિ કલ્પતરુઃ ।

પાપં તાપં દૈન્યંચ હરતિ સંતસમાગમઃ ॥

પૂજ્યશ્રી પણ આવા એક પરમ સંત હતા. એવા જ્ઞાન-ભકિત-કર્મના સુભગ સમન્વયવાળી પૂજ્યશ્રીની જીવન-સ્મૃતિના ત્રિવેણી સંગમમાં અહુર્નિશ સ્નાન કરીને અને એ રીતે અતે આપણે પણ 'સંતશિષ્ય' બની રહીએ-એ જ આપણા સહુની અભિલાષા અને મંગળ પુરુષાર્થ હો.

મહામના મુનિશ્રી નાનચંદ્રજી

શ્રી દુર્લભજી કે. ખેતાણી

૮૮ વર્ષની વૃદ્ધ ઉંમરે તેમણે પોતાના જન્મસ્થાનમાં જ દેહ છોડ્યો. સુરેન્દ્રનગર જિલ્લાનું સાયલા ગામ-ત્યાં કાયમની એક સેવામંદિર નામની સંસ્થા ચાલતી-મહારાજશ્રી પ્રત્યે જેમનો અપૂર્વ ભાવ હતો-તેમની સહાયથી એ સંસ્થાનું સંચાલન થતું હતું.

મુનિશ્રીનો સ્વભાવ વિનોદી હતો. બચપણથી જ અભિનય અને સંગીતકળાનો શોખ કેળવેલો હતો. સાધુસંતોને સમાગમે ગૃહસ્થાશ્રમ માંડવાનો ભાવ ટળ્યો અને સંન્યાસ સ્વીકાર્યો. પરોપકારી વૃત્તિ અને તેમાં જેન ધર્મના દયા, કરુણાના સંસ્કારોનું સિંચન થતાં તેમનું જીવન એક સંતના સાચા સ્વરૂપમાં પ્રકાશી ઊઠ્યું-વાચાળ અને વિનોદી સ્વભાવે તેમનામાં વક્તૃત્વ શક્તિ ખીલી ઊઠી. સાથે સાથે કાવ્યરચનાની કળા કુદરતી જ પ્રગટી નીકળી. તેઓ ઉચ્ચ કક્ષાના વ્યાખ્યાનકાર થયા અને અધ્યાત્મના પદો રચનારા કવિ પણ બન્યા. તેમના ગુરુમહારાજશ્રી દેવચંદ્રજીની ખીમારીના પ્રસંગે અથાગ સેવા કરીને અપાર ગુરુકૃપા સંપાદન કરી.

માનવતાના શ્રેષ્ઠ ગુણો આ ગુરુકૃપા વડે તેમનામાં પ્રગટ્યા. દુઃખીનું દુઃખ દેખી અકબાઈ જતા. શિક્ષણ તથા સંસ્કારના અભાવે તેમનું હૃદય કંકળી ઊઠતું. સંત મહાત્માઓના ઉત્તમ ચારિત્ર તથા તત્ત્વચિંતનને જોતાં જ તેમની મહત્વાકાંક્ષા જાગી ઊઠતી.

સંસ્કૃત ભાષા, કાવ્યશક્તિ, વક્તૃત્વ શક્તિ તથા તત્ત્વજ્ઞાન અને આગમોના અભ્યાસ પછી પણ બહુપણાની તેમની જિજ્ઞાસા અગળ હતી. સાધુ સંતો ગૃહસ્થોની સાથેના વાર્તાલાપમાં ક્યારેક કોઈ વ્યકિત વિષેના બહુપણાની જિજ્ઞાસા કે અમુક વિષયમાં પોતાની ઉણપ હોય એટલે વધુ પ્રકાશ પાડવાની ઉત્કટ ઇચ્છા નથી દર્શાવતા હોતા. એમ કરવાથી પોતાનું

જાણપણુ' એણું છે એકું દર્શાવાઈ જાય એની ઘીક રહે છે, અને તેથી Inferiority Complex લઘુત્ત્વથી અધાય જાય છે. પોતે આઠ આનાની મૂડી ધરાવતા હોય તો પણ સવા રૂપિયાની પૂંજવાળા છે એવો દેખાવ કરવામાં પ્રાયઃ પોતાનું ડહાપણુ માને છે. એ દાખલો ત્યાગી અને ગૃહસ્થી બધાને લાગુ પડે છે ! આ સ્વચ્છંદ ગણાય. પણ હબરો શિષ્યોના ગુરુ ગણાતા, તેમજ મોટા કહેવાતા ત્યાગી પુરુષોમાં બહુધા આવી ટેવ જ હોય છે !

મુનિ નાનચંદ્રજી બાળપણથી જ ગમે તેની પાસેથી વધુ જાણી લેવાની જાણસાવાળા હતા. એ ટેવ એમણે પોતાના ગુરુમહારાજ પૂજ્ય દેવચંદ્રજીસ્વામીની વરસોથી અનન્ય સેવા કરતાં કરતાં સારી રીતે કેળવી હતી એ જ એમની મહત્તા હતી. ગમે તેની પાસે ઉપયોગી જ્ઞાન હોય તો, તેની પાસેથી એ વસ્તુ મેળવી લેવાનું તેઓ ચૂકતા નહીં, એમાં પોતાની ફરજ સમજતા.

વિજ્ઞાન્યુગના આરંભથી જ તેઓ એના પ્રશંસક હતા. એ રીતે પોતાની પચાસ વર્ષની દીક્ષા અને એંશી વર્ષની ઉંમર થવા છતાં એ જાણસા એવી ને એવી સતેજ હતી એનો હું સાક્ષી છું.

ધર્મ વિષે તેઓ હંમેશાં એમ માનતા કે, બ્રાહ્મીમાત્ર પ્રત્યે સમભાવ તથા કરુણાભાવ રાખનાર ખરો ધર્મી જ છે. સંપ્રદાયનું મમત્વ ક્યારે ચ એમને નથી સતાવી શક્યું.

અન્ય સંપ્રદાયના સંત પુરુષો જેવા કે કપીર, રમણ મહર્ષિ, અરવિંદ આદિના જીવન-ચરિત્રો તો પૂર્ણ રસપૂર્વક વાંચતા અને સત્સંગની તક મળે ત્યારે ચર્ચા કરતા.

વિજ્ઞાનની મોટી મોટી શોધોની જડ આપણા જૈન ધર્મના છકાય, નવ તત્વ આદિ થોકડાઓમાં છે. આપણા ગણ-ધરોએ, તીર્થંકરની વાણીમાંથી તારવીને આપણા માટે ગૂંથી મૂકેલ છે-એ વિષે એમને ખૂબ રસ હતો.

ઘણી વૃદ્ધ વયે પણ સમાજની વાહવાહુ કે અમાખમાની તમા રાખતા નહીં. પણ વિજ્ઞાન વિષે જાણકાર મળે તો આવા પ્રકારનો સમન્વય કરવામાં તેઓ લોજનના સમયને વિસારી મૂકીને ગભીર ચર્ચામાં બેસી રહેતા.

ધ્યાન અને પ્રાર્થના માટે તેઓ ખૂબ જ નિયમિત હતા એટલું જ નહીં, પણ નવી સ્કુરણા થતાં જ પ્રાર્થનામાં ગાવાના નવાં પદો તથા એકાદ્ર થવા માટેની ધૂન માટે નવાં છદો જોડીને સહુને રાગમાં શીખવતા. ઘણું જાણીને પણ અમલમાં ન મૂક્યું-તો તે જાણપણાનો ખોટો ભાર મનુષ્ય ખેંચી રહ્યો હોય છે એવી સચોટ માન્યતાને કારણે જીવનની દિનચર્યામાં અનેક નવી રીતભાતોને તેઓ અમલમાં મૂકીને જ રાજી થતા.

ગૃહસ્થાશ્રમમાં પુરુષ પોતે જ સર્વ કાંઈ છે, સ્ત્રી તો ઘર તથા બાળકોને સંભાળનાર છે; એવી રૂઠ વાતોને તેઓ નકારી કાઢતા, અને ગમે ત્યાં જાય, ત્યારે સ્ત્રીઓની આગેવાની હોવી જોઈએ, સ્ત્રીઓ સંસ્કારી હોવી જોઈએ, તેમને શિક્ષિત બનાવ્યા વગર સંસારરૂપી રથ નહીં ચાલી શકે એવી વાતો પર પ્રવચનમાં ભાર દઈને સમભવતા. એટલું જ નહીં પણ સ્ત્રીઓની સંસ્થાઓ ઊભી કરી જીવોને તેનું સંચાલન કરવાનું શીખવતા.

સારા વાંચનના ફેલાવા માટે ઠેર ઠેર સારી લાયબ્રેરીઓ ઊભી કરવાનો આદેશ આપતા. સમસ્ત ધર્મનો સમન્વય થવો જોઈએ એમ તેઓ માનતા. તેથી કરીને બધા ધર્મોના ઊંડો અભ્યાસ કરવો તથા વિવિધ સંપ્રદાયોના ધર્મગુરુઓ તથા અગ્રેસરો સાથે નિકટતા સાધીને જૈનધર્મ એ વિશ્વધર્મ છે એવો પ્રચાર કરીને લોકોમાં નવા પ્રકારનો સમાજવાદ ઊભો કરતા. મહાત્મા ગાંધીજીના રાષ્ટ્રવાદના પ્રચારની સાથે જ તેમણે તેમનો સહવાસ કેળવ્યો તથા વસ્ત્રો ખાદીના પહેરવા શરૂ કર્યાં.

સાધુ અથવા સંન્યાસીની વ્યાખ્યા તેઓ એમ કરતા કે- “શ્રમણ” એટલે સદાય શ્રમ કરે તે અને “નિર્ગ્રંથ” એટલે હૃદયને વિષે કશાય માટે એક પણ ગ્રંથી-ગાંઠ ન રાખે તે.

આવી માન્યતાને તેઓ લોકો સમક્ષ પ્રવચનમાં ઉપદેશ આપતા એટલું જ નહિ પણ પોતાના જીવનમાં એટલે વર્તનમાં ઉતારતા. જેથી તેમના વર્તનની છાપ અન્ય ત્યાગીઓ પર પણ પડતી.

આવા અનેક સદ્ગુણોને અપનાવ્યા પછી તેમનામાં સહજ, કુદરતી પ્રેમનું ઝરણું કૂટી નીકળ્યું હોય એમ તેમના

નિકટ જનોને ભાસતું. પ્રેમ વડે તેમના તરફ લાખોની જનતા આકર્ષાતી અને એવું પણ બનતું કે તેમના ચાતુર્માસની ખબર મળતાં જ દૂર દૂરથી લોકો, (જેનો તેમજ જેનેતરો) નિયમિત તેમનું પ્રવચન સાંભળવા માટે પડાપડી કરીને પહોંચતા. દૂરના પરામાંથી રેલ્વે પાસ કઢાવતા.

તેમનું પ્રવચન, લોકોને જીવન સુધાર, કુટુંબ ઐક્ય, શિક્ષણ પ્રતિભાવ અને દુઃખીને ઉપયોગી થવા તરફનો ભાવ પ્રગટાવતું. તેમણે પોતાની મોટાઈ પ્રકાશવા માટે ક્યારેય કશું કયું નથી.

કુદરતી વાતાવરણ તેમને બહુ જ પસંદ હતું-એવો યોગ સાંપડે ત્યારે તેઓ એકાંતમાં ચિંતન કરવા અથવા અધ્યાત્મના પદો રચવામાં મસ્ત બની જતા.

પોતાની સાથે રહે અથવા પરિચયમાં આવે તેનું જીવન સુધરે, ઉંચી કક્ષાનો એ માનવી બને એવો તેમનો સદ્ભાવ સદાય ઝર્યા કરતો હતો. શ્રીમંતોને એમનો ઉપદેશ હંમેશા એવો જ હોય કે સંપત્તિહીન તરફ નજર રાખો. એક દિવસ તમે એ જ કક્ષામાં હતા. માટે સંપત્તિથી કદી છકી ન જશો.

જેમ તેઓ વધુ લોકપ્રિય થઈ ગયા તેમ તેમ વધુ વિનય અને જનતાના હિત માટે કર્તવ્યપરાયણ થયા હતા.

સવાર અને સાંજ બન્ને સમયની તેમની પ્રાર્થનાની ઢબ અદ્ભૂત અને અનુકરણીય હતી. પ્રાર્થના વખતે તેમની મસ્ત અવસ્થા જણાઈ આવતી હતી. પોતાની સાથે શિષ્યગણ રહેતા તેમને પણ પોતાના જીવનની પ્રગતિ માટે સંપૂર્ણ છૂટ તેઓ આપતા. તેમની ઈચ્છા મુજબ સાયલામાં જ જન્મ અને ત્યાં જ દેહ પડે એવી ભાવના તેમની રૂળી.

મુનિશ્રીએ પોતાની સરળતા અને ઉત્તમ પ્રકારની માનવતા વડે હબરો લોકોના દિલમાં વાસ કર્યો છે જે ચિરંજીવ રહેશે. તેમના કહેવાતા અનુયાયી અથવા પ્રેમીઓએ તેમના નામથી ઘણી સ્મારક સંસ્થાઓ ઊભી કરી છે જેમાંથી અનેક ખાળકો, સ્ત્રીઓ તથા લીડવાળા ભાઈઓને મદદ મળી રહે છે.

આવા પુરુષો મરતા નથી પણ તેઓ આ જગતના પટ પર મહામના માનવ તરીકે સદાય જીવતા જ રહે છે.

મુનિશ્રીના આવા આદર્શ ગુણોને જેમ જેમ સંભારીયે તેમ તેમ, એવા સંતોની ખોટ ક્યારે પૂરાશે ? એવી અંખના થયા કરે છે.

અદ્વિતીય સુધારક શ્રમણ

શ્રી ન્યાલચંદ મૂળચંદ શેઠ

સાધુજીવનની મર્યાદા સાચવીને લોકજીવનની સાથે ઓતપ્રોત થતાં એ કાળમાં એક સુધારક સાધુ તરીકે પૂ. શ્રી નાનચંદ્રેણ મહારાજને જે અનેક મુશ્કેલીઓનો સામનો કરવો પડેલો છે તેનો હું એક સાક્ષી છું. આવા અબ્બેડ સાધુએ જીવન સુધારની કેટલીક સમજણ આપીને મહાન ઉપકાર કર્યો છે. વ્યવહાર ધર્મનો સમન્વય અને ધર્મ તથા રાષ્ટ્રનો સંબંધ બેડીને આ મહામના મુનિએ લોકો ઉપર જે ભાત પાડી છે તે કદી વીસરી શકાય તેમ નથી. મહાવીર સ્વામીની અહિંસા અને સ્યાદવાદનું લજ્જ ચૂકયા વિના પૂ. ગુરુદેવે પોતાના જાત અનુભવ દ્વારા લોકનાયકોનું, રાષ્ટ્રના ઘડવૈયાનું અને ગામડાંનું જે ઘડતર કરેલ છે તેનું પરિણામ ઘણું સારું આવ્યું છે. એના વારસદારો આજે મોજુદ છે. આ વારસદારો એટલે મુનિશ્રી મુનીલાલજી તથા મુનિશ્રી સંતબાલજી ગુરુદેવના આ બંને વારસદારો-શિષ્યો પોતે મેળવેલા જ્ઞાનને ગુરુ-ભક્તિ સાથે ઓતપ્રોત કરી પોત-પોતાના રાહો જન-કલ્યાણનું એક મોટું ભગીરથ કાર્ય કરી રહ્યા છે. આ બધું પૂ. ગુરુદેવ શ્રી નાનચંદ્રેણ મહારાજને આભારી છે.

વિશ્વના મહાન માંગદર્શક સંત

❀ શ્રી જીજ્ઞાસા જાડેજા (લે. કર્નલ ભૂ. પૂ.)

જૈન સંપ્રદાયમાં લીંબડીનું સ્થાન અનેક અનેક અનેક અનેક છે. અનેક સાધુસંતોના ત્યાં વાસ થયેલ છે. લીંબડી છ કોટી સંપ્રદાયની ગાદીસ્થળ હોવા ઉપરાંત ત્યાંના સ્થાનિક જૈનો અને જૈનેતર સમાજની એક ખાસ વિશિષ્ટતા છે કે જે ખીબ સ્થળે જોવામાં નથી આવતી અને તે છે વિશાળ હૃદય અને સમાન દૃષ્ટિ અને તે પરંપરા હજી પણ જળવાઈ રહી છે.

પૂ. નાનચંદ્રજી મહારાજની જન્મશતાબ્દિની તૈયારીની ન્યારે મેં વાત સાંભળી ત્યારે આજથી ૫૦ વરસ પહેલાના દૃષ્ટ્યે મારી આંખ સામે ખડા થયા. પૂ. જ્ઞેકમલજીસ્વામી જે તેઓશ્રીના સંપ્રદાયના હતા તેમને ક્ષત્રિયો તરફ થોડો પક્ષપાત ખરો. પોતે પૂર્વાશ્રમમાં ક્ષત્રિય હતા. એટલે અમારી રાજપૂત બોર્ડિંગમાં પધારે અને ધર્મલાલ આપે. તેમની સાથે પાછા ઉપાશ્રયમાં જઈએ એટલે પૂ. નાનચંદ્રજી મહારાજ અમને પાસે બેસાડીને વાતો કરે અને ધર્મ લાલ આપે. તેમ ૧૦ વરસ તો તેઓશ્રીના દર્શનનો લાલ મળતો રહ્યો, ઘણા વ્રતો લેવડાવ્યા અને જૈન ધર્મની પૂરી ઓળખ આપી.

ઘણા વર્ષો પછી ન્યારે અમારા બહેન શ્રી દમયંતીબેન પૂ. મહારાજશ્રીના શિષ્યા બન્યા. મહાસતીજીનું પદ પામ્યા-ત્યારે તેમના દર્શન કરવા સાચલા ગયો ત્યારે પૂ. મહારાજ સાહેબના દર્શન થયા. ત્યારે તેમણે મને ઘણા જ સ્નેહ અને પ્રેમથી પોતાના પુસ્તકો અને ખીજું જૈન સાહિત્ય મને પ્રસાદીરૂપે આપ્યું. પછી તો ન્યારે ન્યારે ગુજરાત-સૌરાષ્ટ્રમાં આવવાનું થાય ત્યારે તેમના દર્શન કરવા જતો અને મહારાજશ્રી ધર્મલાલ આપતા.

પૂ. મહારાજશ્રી સંઘના એક મહાન નેતા ઉપરાંત ઉત્તમ કોટિના કવિ પણ હતા. એમની કાવ્ય રચનાઓ પીંગળ-શાસ્ત્રના નિયમ ઉપરાંત-આત્મા-પરમાત્માની એકતા-સાધારણ માનવીને માનવ તરીકે જીવન જીવવાની સૂચના અને શિખામણ અને સમાજની હરેક વ્યક્તિને પોતપોતાનો ધર્મ અને ફરજ બજાવવાનું, સારી કાવ્યમય રીતે સુચવ્યું છે. જૈન સંપ્રદાય ઉપરાંત ભારત અને વિશ્વના એક મહાન સંત તરીકે ઈતિહાસમાં તેમનું નામ અમર રહેશે.

આવા “સંતશિષ્ય”ની જન્મશતાબ્દિ તો તેમનું હૃદયેશ્વર સ્મરણ કરીએ તોજ સાચી ઉજવી કહેવાય.

કર્મયોગી નહિ પણ જ્ઞાનયોગી

❀ શ્રી રતિલાલ મજાલાઈ શાહ-માંડવી

પૂ. ગુરુદેવ નાનચંદ્રજી મ. પ્રત્યે મારા પિતાશ્રીને સમાન વિચારોને કારણે ઘણો સદલાવ હતો તેથી હું પણ એમના પ્રત્યે ખૂબ આકર્ષાયો હતો. પં. છોટાલાલજી મ. તથા અન્ય કેટલાક મુનિઓને મળવાની મને તક મળી હતી પણ પૂ. ગુરુદેવને મળવાનો કદી યોગ જ ન આવ્યો. આમ છતાં તેમના વિષે જે કંઈ સાહિત્ય પ્રાપ્ત થયેલું એ વાંચીને જ સંતોષ મેળવ્યો હતો.

વ્યક્તિની મહત્તા એણે પ્રાપ્ત કરેલી ઊંચાઈ અને પ્રસિદ્ધિ પર અવલંબતી નથી. એ દૃષ્ટિએ તો વ્યક્તિ કદાચ ખૂબ નાની હશે. પ્રસિદ્ધિ પ્રાપ્ત થવી એ વ્યક્તિના કર્મયોગ પર આધારિત છે અને કર્મયોગ પણ શુભ-અશુભ બંને માર્ગે પ્રવાહિત થતો હોઈ એથી વ્યક્તિની મહત્તાનું માપ નીકળી શકતું નથી. જગતની મોટાઈમાં આમ તો અંગીઝખાન-સિકંદર કે ઔરંગઝેબ, હિટલર જેવા પણ ગણાય પણ વ્યક્તિની ખરી મહત્તા તો એ જનતાનું કેટલું કલ્યાણ કરી શકે છે, ઉત્થાનની પ્રેરણા આપી એને કેટલું ઊંચે ચડાવી શકે છે તેમજ જનતાને અનિષ્ટ નિવારણ માટે કેટલા પ્રમાણમાં માર્ગદર્શન આપી શકે છે એના પર અવલંબિત છે.

એટલું ખરું કે કર્મયોગી શુભ કે અશુભ માર્ગે ખૂબ પ્રસિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરી શકે છે, ન્યારે જ્ઞાનયોગી અમુક મર્યાદિત વર્તુળ પૂરતાં જ સીમિત રહે છે અને ચારિત્ર વિભૂતિ તો ઘણીવાર જગતથી સાવ અબજ રહી દુનિયાના એક

પુણે જ જીવન વિતાવતા હોય છે.

પૂ. ગુરુદેવ શ્રી નાનચંદ્રજી મહારાજ એ કર્મચોગી પુરુષ નહોતા. એ જ્ઞાનયોગ અને ચારિત્રયોગ વચ્ચેના તખ્ત-કાઓમાં પસાર થઈ રહ્યા હતા એથી એ એટલા પ્રસિદ્ધ નથી બની શક્યા. છતાં પણ એમની જે મહત્તા છે એ એમના વિચારો, ભાવનાઓ, હૃદયની ઉદારતા તથા યુગને સમજવાની અને પિછાણવાની એમની વિશાળ અને વ્યાપક દૃષ્ટિને કારણે છે.

એમના શિષ્યોમાં પૂ. મુનિશ્રી સંતબાલજીને રાષ્ટ્રીય સ્તર પર એક રાષ્ટ્રીય સંત તરીકે વિકસાવવામાં એમણે જે ઉદારતાપૂર્વક અનુકૂળતા કરી આપી હતી. તેમજ એમની રાષ્ટ્રીય પ્રવૃત્તિઓને આશીર્વાદ આપ્યા હતા. એ જ એમની મહત્તા અને ભિંચાઈ પૂરવાર કરે છે. તે વખતે સાંપ્રદાયિક દૃષ્ટિના આગ્રહને કારણે જે એમના માર્ગમાં અન્તરાયો ઊભા કરવામાં આવ્યા હોત તો કાં તો ગુરુશિષ્ય વચ્ચે ધર્ષણો પેદા થાત અને કાં તો સંતબાલજી જેવા રાષ્ટ્રીય સંત ભારતને ઉપલબ્ધ ન થાત.

‘ગાંધીયુગના જીવન્ત સંન્યાસી, ત્યાગી છતાં મહાન સમાજસુધારક’

આચાર્યા યશોદાબેન પટેલ M. A. B. T.

પ્રાચીન સમયના સંન્યાસીઓની સમાચારી સ્વાત્મ-કલ્યાણ સાધતાં સહેજે સમાજ-કલ્યાણ સધાય તેવી હતી. આવા સંન્યાસીઓ કદી સમાજને ભારરૂપ થયા નથી, થતા નથી. તેઓ પોતાના ગુરુના આદેશ પ્રમાણે પોતાની મર્યાદા બળાવીને પણ યુગની સાથે ચાલવા વ્યવહારિક પ્રવૃત્તિઓમાં પરિવર્તન કરતા રહેતા. એનું દૃષ્ટાંત પૂજ્ય મુનિશ્રી નાનચંદ્રજી મહારાજ પૂરું પાડે છે.

ગાંધીયુગમાં તેઓ જીવ્યા. તેઓ ગાંધીજીના શ્રમજીવન-સ્વદેશીવત, અસ્પૃશ્યતા વગેરે સમાજસુધારાના વિચારોના રંગે રંગાયા હતા. તેઓ હાથે કાંતેલ અને હાથવણાટની ખાદીના વસ્ત્રો ધારણ કરતા હતા, શ્રમથી શરીર સ્વાસ્થ્ય સુન્દર રહે છે; બહેનો ફરીથી ગૃહસ્થ જીવનમાં શ્રમનું મહત્ત્વ સમજે તે હેતુથી હાથની ઘંટીથી દળેલા લોટના રોટલા-રોટલી જ ગોચરીમાં સ્વીકારતા. દેશમાં જ બનેલી વસ્તુઓનો ઉપયોગ કરવો એવો ઉપદેશ આપતા. હિન્દુ સમાજમાં રહેલ અસ્પૃશ્યતાના તેઓ કટ્ટર વિરોધી હતા. તેઓ કહેતા કે “હિન્દુ સમાજે ગંદકી કરનારને, ગંદકી સાફ કરનાર કરતાં ઊંચો ગણવો છે, તેનું મેલું ઉપાડનારને અસ્પૃશ્ય કહી તિરસ્કાર્યો છે, એટલું જ નહીં પણ જો તે અસ્પૃશ્ય, હિન્દુ ધર્મ છોડી મુસ્લિમ કે ક્રિશ્ચિયન બને તો તેની સાથે ઓલવા ઊડવામાં જરાય વાંધો ન આવે અને તે અસ્પૃશ્ય મટી બન્ય. કેવો મૂર્ખાઈ ભર્યો વિચાર ?”

તેવી જ રીતે ચંત્રવાદનો પણ વિરોધ કરતા. તેઓ માનતા કે લાજો શ્રમજીવીઓના પેટ પર પાટું મારી એક પૂંજીપતિ, ગણ્યાગાંઠ્યા માણસો પાસે ચંત્રથી કામ લઈ ધનવાન બને છે. અનેકોની રોજી-રોટી લૂંટી તેમને બેકાર બનાવે છે. આવો અપ્રમાણિક વ્યવહાર એ હિંસાનો જ એક પ્રકાર છે. જૈન ધર્મ અહિંસા અને સત્ય પર જ આશ્રિત છે. તે સમાજમાં આવી અપ્રમાણિકતા ન હોવી જોઈએ, એમ તેઓ પોતાના ઉપદેશમાં અવારનવાર કહેતાં.

જૈન ધર્મના સામ્પ્રદાયિક સંતોની સમાચારી ઘણી કડક હોય છે. તેને પણ મહારાજને-વ્યવહારિક બનાવી ચોસઠ ચોસઠ વર્ષ સુધી એકધારે સંયમ જેમણે શોભાવ્યો તે પૂજ્ય મુનિશ્રી નાનચંદ્રજી મહારાજ સૌરાષ્ટ્રમાં સુરેન્દ્રનગર જીલ્લાના સાયલા ગામના વતની હતા. નાનપણથી જ તેમને અભિનય કળા અને કાવ્યનો ભારે શોખ હતો. તેમનું ગળું અતિ મધુરું અને સંગીત કળાથી રસબસ ભરેલું રહેતું. ઉપાશ્રયમાં વ્યાખ્યાન વાંચવા બેસે ત્યારે શરૂઆતમાં પરમાત્માની સ્તુતિ કરે અને તે એવી હલક, રાગ અને ભાવથી કરે કે શ્રોતાવર્ગ સ્તબ્ધ અને એકાગ્ર બની બન્ય.

વિનોદી સ્વભાવ એ એમની લાક્ષણિક પ્રકૃતિ હતી. શિક્ષણ પ્રત્યે તેમને અપાર ભાવ હતો. સાધનહીણા ગરીબોને જોઈને એમનું હૃદય કંટુણથી ભરાઈ જતું. અને તેમની પાસે જતો શ્રીમંત વર્ગ કોઈ સેવા માટે પૂછે, કે તરત આવા ગરીબોને સહાય કરવાનું સૂચવતા. પુસ્તકાલયોમાં તેમ જ સ્ત્રીશિક્ષણ માટે ધનનો સહુપયોગ કરવાનું કહેતા. આ રીતે લોકો ઊંચા સાહિત્ય તરફ અભિરુચિ કેળવે, દીનો પ્રત્યે દયા કેળવી દવાખાના-પુસ્તકાલયમાં દાન આપી ધનનો સહુપયોગ

કરે તવી પ્રેરણા સદા આપતા રહેતા. સાથેસાથ છાત્રાલયો અને છાત્રવૃત્તિ માટે પણ સૂચવતા.

આમ સમાજસુધારાના ઘણાં કામો કર્યાં. ત્યાગી છતાં તેઓ માનવબંધુ અને દીનોના આશ્રયદાતા હતાં. તેમને માટે સદ્ગુણો એ કેવળ ઉપદેશનો જ વિષય ન હતો પણ તેઓ તેને આચરણમાં મૂકતાં. એમના ગુરુની ખીમારી પ્રસંગે વર્ષો સુધી એમની પથારી પાસે રહી એમણે કરેલી સેવા અવર્ણનીય છે.

જન્મથી જ તેમના સ્વભાવમાં આધ્યાત્મિક ભાવ ઝળહળી રહ્યાં હતાં. એકાન્તે ખેસી તત્ત્વજ્ઞાનની મસ્તીમાં આવીને આધ્યાત્મિક પદોની રચના કરતા. તેમના રચેલા આવા પદો સેંકડોની સંખ્યામાં વાંચવા મળે છે. તેઓ અન્યધર્મ કે ધર્મીઓ પ્રત્યે હુમેશા સમભાવ રાખતા. તેમના વ્યાખ્યાનોમાં ખીજા ધર્મના રોચક ઉદાહરણો આપતા હતા. જ્યાં ત્યાંથી જાણવા શીખવાની તક કદી જવા દેતા નહીં. ગાંધીજી, રમણ મહર્ષિ વગેરેના જીવનના પ્રખર અભ્યાસી હતા. યોગી શ્રી અરવિંદ ઘોષના પુસ્તકો પણ તેઓ વાંચતા. સાંપ્રદાયિક સાધુઓમાં આવી ટેવ જવલ્લેજ જોવા મળે છે. એમના નિકટના પરિચિતોમાં જેનો સિવાય જેનેતર વ્યક્તિઓ વિશેષ હતી.

સ્ત્રીઓના શિક્ષણ માટે એમનો અતિ આગ્રહ હતો. તેના કૃણસ્વરૂપ એમની પ્રેરણાથી મહિલા સમાજની સ્થાપના થઈ હતી. આજે પણ એમના શિષ્ય મુનિ શ્રી સંતબાલજી દ્વારા સ્થાપેલ માતૃસમાજ સ્થળે - સ્થળે, ગામેગામ જોવા મળે છે. જેમાં મધ્યમ અને સામાન્ય વર્ગના બહેનો પોતાની રોજી મેળવી ગૃહકાર્યમાં સહાયભૂત થાય છે.

આવા સમાજ ઉદ્ધારક સમાજના ઉત્કર્ષમાં આનંદ માનનારા સતો ઓછા જોવામાં આવે છે. એવા એ પૂજ્ય મુનિશ્રીને મારી હાર્દિક હબરો વંદનાઓ સાથે સ્મરણાંજલિ સમર્પું છું.

ધર્મ-કાન્તિના પ્રણેતા અને નિર્વંધ પ્રવૃત્તિના ઉપદેશક જૈન સાધુ..... ભિક્ષુ નાનચંદ્રજી

❀ શ્રી ભાઈલાલ ભુરાલાલ શેઠ

જૈન સાધુ અને નિર્વંધ વ્યવહારપ્રવૃત્તિના ઉપદેશક એવા શિર્ષકમાં જૈન દર્શનના અભ્યાસીઓને વિશેષભાસ લાગવાનો પૂરો સંભવ છે. પણ સદ્ગત કવિવર્ય નાનચંદ્રજી મહારાજના સાધુ જીવનનો આ એક સ્વયંસિદ્ધ અને સફળ પ્રયોગ હતો.

બાળપણથી શરૂ કરી જીવનના અંતકાળ સુધી કવિશ્રી નાનચંદ્રજી મહારાજે વ્યવહારકાન્તિ અને ધર્મકાન્તિના અનેક પ્રયોગો આદર્યા અને સિદ્ધ કર્યાં. સમાજ જીવનને સુસંસ્કૃત અને સુસંવાદિત બનાવવા મૌલિક શિક્ષણસંસ્થાઓ સ્થાપી-સ્થાપાવી અને એ સંસ્થાઓમાં ધાર્મિક શિક્ષણ અપાય એવું સુપ્રાચ્ય સંકલન પણ ગોઠવી દીધું.

સામાજિક કુરૂટિઓ સામે શાન્ત છતાં સફળ અને અસરકારક જેહાદ જગાવી, તેવી કુરૂટિઓનું ઉન્મૂલન કરી સદાચાર સ્થાપવા લગીરથ પ્રયાસો કર્યા અને સતત પ્રેરણાઓ આપ્યા જ કરી.

સમાજમાં સ્ત્રીઓનાં સ્થાનને ગૌરવાંકિત કરવા અને નિરાધાર વિધવાઓ સ્વમાનભેર પોતાની રોજી - રોટી મેળવી શકે એ શુભાશયથી મહિલા મંડળની સ્થાપના કરવાની પ્રેરણા આપી ઠેરઠેર મહિલા પ્રવૃત્તિઓ વિકસાવી અને તેમાં નિર્વંધ ઉદ્યોગો તથા સ્ત્રીશિક્ષણનું સંકલન ગોઠવ્યું.

નાના ગામડાંઓનાં નૃથોથી વિંટળાએલા શહેર-કસ્બા વિસ્તારમાં છાત્રાલયોની શુભ પ્રવૃત્તિઓ વિકસાવી ગ્રામ્ય પ્રજાને શિક્ષણ પ્રાપ્ત કરવાની સુવિધાઓ માટે જરૂરી પ્રેરણા આપી સફળ પ્રયોગ આદર્યો.

જૈનદર્શન એ વિશ્વદર્શન છે. સાપેક્ષવાદ અને મંડનાત્મક નીતિ એ જૈનદર્શનની વિશ્વવ્યાપકતા અને શ્રેષ્ઠતાના આધારસ્થભો છે. અન્ય દર્શનીઓને જૈનદર્શનની સાપેક્ષવાદની વ્યવહારૂ પ્રતીતિ થાય એ અર્થે માત્ર ઉપાશ્રયો યા

ધર્મસ્થાનોમાં જ વ્યાખ્યાનો આપવાની રૂઢિગત પ્રણાલિકાનો વિસ્તાર કરી અન્ય સ્થળોએ અને જૈન તેમજ જૈનેતર જનતામાં લોકલોચ્ય અને અસરકારક વ્યાખ્યાનો આપવાનો નવો સીલો ઉપસાવ્યો. તેમજ સાંજના સમયે પ્રતિક્રમણ બાદ સર્વધર્મ સમન્વય પ્રાર્થનાઓ અને પ્રવચનોની પ્રક્રિયા શરૂ કરી. તેમની આ બંને પ્રવૃત્તિઓએ જૈનત્વને જગતમાં ગાજતું કર્યું. સામાન્ય જનતા તેમના આવા ધાર્મિક વ્યાખ્યાન-પ્રવચનોનો લાભ લઈ મંત્રમુગ્ધ બનવા લાગી અને ધન્યતા અનુભવવા લાગી. આમ ધર્મ અને નીતિના સંસ્કારોનું પ્રેરણાભીજ શેષવા તેઓશ્રીએ ભગીરથ પુરુષાર્થ કર્યો.

માનવતા એ ધર્મનો મૂળભૂત પાયો છે. જેમ જળ વિનાના સરોવરમાં તીરાડો પડી બચ છે તેમ માનવતા વિહોણો ધર્મ અસ્ત-વ્યસ્ત બની બચ છે, એમ તેઓશ્રી દૃઢપણે માનતા. એમના સર્વ પ્રવચનો, લખાણો, વ્યાખ્યાનો અને ઉપદેશોમાં હંમેશા માનવતાનો સૂર અવશ્ય પ્રધાનપણે ગૂંજતો રહેતો.

જૈન સાંપ્રદાયિક વેશધારી સાધુ આવી વિશ્વવ્યાપક કર્તવ્યપ્રેરણા અને ઉપદેશ આપે તે સાંપ્રદાયિક-મમત્વવાળા રૂઢિગત પરિબળોમાં ઉડાપોહ જગાવે એ નિર્વિવાદ હતું. રૂઢિચુસ્ત વર્ગ તેમને સાધવાચારમાં શિથિલ માનવા લાગ્યો. તેમના પ્રત્યે તિસ્સ્કાર અને ધિક્કારનું વાતાવરણ પેદા કરવા પ્રયત્નશીલ બન્યો. પણ આવા પ્રચાર અને પ્રવચનોની સામે તેમણે લાક્ષણિક રીતે પ્રેમવર્ષણ જ કર્યું. આવા વિરોધીઓ જે પ્રત્યક્ષ ખુલાસો મેળવવા અથવા વિચારવિનિમય કરવા આવતા તો તેમને પ્રેમપૂર્વક આવકારતા અને શાસ્ત્રોક્ત પ્રમાણોથી તેમની શંકાઓનું નિરસન કરી પોતે જૈન સાધુતાની મર્યાદામાં જ છે તેની સચોટ અને સંતોષકારક પ્રતીતિ કરાવી દેતા.

મતુ મહારાજે પ્રરૂપેલા ચારેય વર્ણાશ્રમના ગુણધર્મો તેમના આગવા વ્યક્તિત્વમાં સમાયેલા હતાં. તેઓ અભ્યાસમાં બ્રાહ્મણ હતા. તેમને ભારતના સર્વ દર્શનોના અભ્યાસનો શોખ હતો. તેમણે રઘુવંશ, મહાભારત, રામાયણ, ભગવદ્ગીતા-વિગેરે ગ્રંથોનો તલસ્પર્શી અભ્યાસ કર્યો હતો. ભગવદ્ગીતા તો લગભગ કંઠસ્થ હતી. ઉપદેશ આપવાની કળા ભલભલા પંડિતોની પ્રશંસા માંગી સ્યે તેવી અસરકારક હતી.

કર્મે તેઓ ક્ષત્રિય હતા. વ્યવહારશુદ્ધિ, સાધનશુદ્ધિ, પરંપરાગત રૂઢિચુસ્ત ધર્મકર્તવ્યની શુદ્ધિ અંગે પ્રેરણાપ્રદ જે કાર્ય તેઓ ઉદ્દેશ્યતા તેને ગમે તેવા પ્રબળ અવરોધો સામે ટક્કર ઝીલવા છતાં પણ પોતાની વાણી અને વર્તનમાં કદાપિ કટુતાને પ્રવેશવા ન દેતા અને હુરહુમેશ પ્રેમવર્ષણ જ કરતાં. તેમની આ સહુજ પ્રકૃતિ ક્ષાત્રધર્મને દીપાવે તેવી હતી.

સમાજોપયોગી કાર્યો કરાવવામાં વૈશ્ય હતાં. તેઓશ્રી જન્મે વૈશ્ય તો હતાં જ પણ ન્યાં ન્યાં સામાજિક અસમાનતા ભાસતી અથવા તો ન્યાં ન્યાં દાનો મેળવવાની આવશ્યકતા ઊભી થતી ત્યાં ત્યાં તેઓ પોતાની આગવી પ્રેમપ્રતિભાથી ધનિકો પાસેથી સ્વૈચ્છિક દાન-દેણુગી કરાવી જરૂરીઆતવાળી સંસ્થાઓને અથવા વ્યક્તિઓને સ્વમાનભેર મળે એવાં સુંદર અને અસરકારક વિનિયોગના પ્રેરક બની રહેતાં.

સ્વભાવે અને સાધના કાર્યમાં પોતાની બતને તદ્દન શુદ્ધ જ માનતાં. જ્ઞાન-ગંભીરતા, વાંચન-વિસ્તાર, ચિંતન-ચણુતર અને સાધના ક્ષયોપશમ પ્રશંસનીય હોવા છતાં તેઓમાં જ્ઞાનનો જરા પણ અહંભાવ જણાતો ન હતો. હંમેશા નમ્રાતિનમ્ર જ રહી શકતા હતાં.

પડછંદ તથા સુડોળ અને સપ્રમાણ દેહચુષ્ટિ, આકર્ષક દેહકાન્તિ, નમણી મુખાકૃતિ, તેજસ્વી વિશાળ ભાલપ્રદેશ, શીઘ્ર કવિત્વ, આગવી અને મધુર કંઠકળા, લાક્ષણિક અભિનયચુક્ત વેધક વ્યાખ્યાનશૈલી, વિ. તેમના વિશિષ્ટ ગુણો હતાં.

કુદરતની બક્ષિસ સમા આ ગુણોથી તેઓશ્રી જે જે ક્ષેત્રમાં વિચર્યા તે તે ક્ષેત્રના જૈન-જૈનેતર વતુજોને આકર્ષી જૈનદર્શનના આહુક બનાવી શક્યા. અજમેરના સાધુ સંમેલનથી પાછાં ફરતાં આગ્રા ફોર્ટમાં તેમણે પોતાની આ શક્તિઓનો અચ્છો પરિચય જૈન તેમજ જૈનેતર પ્રબંને કરાવ્યો જ હતો તેની સૌને જાણુ હશે જ.

વેશથી તેઓ જૈન સાધુ ભલે હતા પણ ઉપદેશથી અને પ્રેરણાથી તો તેઓ રાષ્ટ્રીય સંત હતાં. રાષ્ટ્રીય ગીતો સ્વી તેમજ ખાદીપ્રચાર, હાથછંદ ચોખા, હાથે દળેલો લોટ, સ્વદેશી પ્રચાર વિ. અનેક રાષ્ટ્રોત્થાનના કાર્યોમાં પોતાના સાધુત્વની મર્યાદામાં રહીને સુંદર કાવ્ય કાળો, પ્રચાર કાળો અવશ્ય આપ્યો છે જ.

વિશિષ્ટતા એ છે કે તેમની પ્રેરણાથી જે જે સંસ્થાઓ ચાલે છે તેનું સંચાલન ભલે જૈન સંસ્થાઓ કરતી હોય પણ તે તે સંસ્થાઓનો કાર્ય-વ્યાપ સાર્વજનિક જ છે. આ જ પુરવાર કરી આપે છે કે તેઓ વેશથી ભલે જૈન સાધુ હતા પણ કર્તાવ્ય પ્રેરણાથી અને ઉપદેશથી ભારતના રાષ્ટ્રીય સાધુ હતાં.

કાર્યકર વ્યક્તિના ગુણોના તેઓશ્રી અચ્છા પરીક્ષક હતાં. રત્નપારખુ ઝવેરી હતાં. તેઓશ્રીની પ્રેરણાથી ચાલતી સંસ્થાઓમાં માત્ર “શ્રી” પતિઓને જ નહીં પણ સેવાનિષ્ઠ અને કર્તાવ્યનિષ્ઠ કાર્યકરોને પણ અગ્રિમ સ્થાન મળતું જ હતું. તેમની આ વિવેકશક્તિનું પ્રત્યક્ષ પ્રમાણુ જોવું હોય તો ગુઓ શ્રી વર્ધમાન સ્થાનકવાસી જૈન સંઘ-ખોરીવલી.

આ સંઘનું કાર્યકર જૂથ માત્ર સેવાનિષ્ઠ અને કર્તાવ્યનિષ્ઠ કાર્યકરોનું જ બનેલું છે. લગભગ બધા જ કાર્યકરો મધ્યમવર્ગના-નોકરીઆત કાર્યકરો જ છે. છતાં આ સન્નિષ્ઠ કાર્યકર જૂથે પૂ. ગુરુવર્યની પ્રેરણાથી જે જે સાંપ્રદાયિક અને સાર્વજનિક સેવાપ્રવૃત્તિઓ ઉપાડી છે તે સર્વે પ્રવૃત્તિઓ આજે સોળે કળાએ ખીલી રહી છે. માનવતાના મહાન પુરસ્કર્તા પૂ. કવિવર્ય નાનચંદ્રજી મહારાજની પ્રેરણાના જીવન્ત ધબકાર સમી ખોરીવલી સંઘની પ્રવૃત્તિઓ મધમઘી રહી છે. ખોરીવલીનો સંઘ સેવાના ક્ષેત્રે એક ઉત્તમ દૃષ્ટાંત પૂરું પાડી રહ્યો છે કે સંતની અસીમ કૃપાપ્રેરણા હોય અને ભલે મધ્યમ-કક્ષીય છતાં સેવાનિષ્ઠ અને કર્તાવ્યનિષ્ઠ કાર્યકરોનું જૂથ હોય તો એવી સંસ્થાઓને આર્થિક સહકાર આપોઆપ મળતો જ રહે છે અને સમાજોત્થાન તથા રાષ્ટ્ર ભાવનાનાં ઉત્તમ કાર્યો કરી સમાજને સુવ્યવસ્થિત સુખી અને સમૃદ્ધ બનાવી શકે છે. આવા માનવતાના મહાન ઉપદેશક રાષ્ટ્રીય સંતનો આત્મા જ્યાં હોય ત્યાં તેને કોટિ કોટિ ભાવવંદના હો.

શ્રદ્ધા કેન્દ્ર

❀ શ્રી જશવંતભાઈ દક્ષતરી

જૈન શાસનના યુગપુરુષ માનવતા અને ગાંધીવાદના પ્રચારક પ્રાતઃસ્મરણીય એ ગુરુદેવનાં અનેક સંસ્મરણો મેં મારા પૂ. દાદીમા પાસેથી સાંભળ્યા છે. જેમાંનો એક પ્રસંગ માનવના શ્રદ્ધાદીપને કેવી રીતે જ્વલંત બનાવવો એ ગુરુદેવે સરળતાથી શીખવ્યું, તેનો છે.

મારા પૂ. દાદીમા નાની ઉંમરનાં હતા. ધર્મપ્રિમ ઘણો પણ ભણતર ઓછું. ગુરુદેવે તેમને ભકતામરનો મુખપાઠ કરી લેવા સૂચના કરી. દાદીમાને પોતાનાં ઉચ્ચાર, સ્મરણશક્તિ પર બહુ શ્રદ્ધા નહોતી. ગુરુદેવ તો રોજ ટકોર કરે અને દાદીમાની પાસે શુભ ઉચ્ચારણુ કરાવી આગળનો પ્રલોક આપે. ખરેખર ગુરુદેવની કૃપાનો અમત્કાર કહો કે પછી જે સમજે તે પણ ભકતામર આખું ચે શુદ્ધ ઉચ્ચારણુ સાથે તેમને મોઢે થઈ ગયું. એ ગુરુદેવ તો ભૌતિકદેહ રૂપે ભલે નથી પણ ચૈતન્યદેહ રૂપે સચરાચરમાં વસી રહ્યા છે. શ્રદ્ધાદીપમાં જ્ઞાનની જ્યોત જલાવનાર, વિશ્વાસને જોમ આપનાર ગુરુનો મહિમા યાવત્ સૂર્યચંદ્ર સુધી રહેશે.

મહાનસાધક અને કવિવર્યશ્રી નાનચંદ્રજી મહારાજ

❀ શ્રી રિપલદાસ રાંકા

જૈનદર્શનની વ્યાપકતા અને સમન્વયદૃષ્ટિનો જૈન સમાજમાં અભાવ જોવાને મળે છે. આના લીધે સંપ્રદાય, ગચ્છ અને સંઘોમાં તે વહેંચાઈ ગયો છે. તેના લીધે જૈન-ધર્મની વિશિષ્ટતાઓ અને સમાજની વિશિષ્ટ વ્યક્તિઓનો સમાજને જે લાભ મળવો જોઈએ, એ મળી શકતો નથી. અહીં સુધી કે, એક સંપ્રદાયના મહાપુરુષનો સમ્યક્ પરિચય ખીબ સંપ્રદાયની જનતાને મળી શકતો નથી. આવી વૃત્તિ ધીમે ધીમે ઓછી થતી જાય છે; પણ આજથી પચાસ વરસ પહેલાં તો વધારે પ્રમાણમાં હતી. એના લીધે સ્થાનકવાસી સમાજમાં થયેલા જે જ્યોતિર્ધરોનો જૈન સમાજમાં વિશેષ પરિચય થઈ

પૂજ્ય ગુરુદેવ ડવિવર્થ પં. નાનચંદ્રેણ મહારાજ જન્મશતાબ્દિ સ્મૃતિગ્રંથ

શક્યો નહીં. તે હતા:-જૈન સમાજના જાજવલ્યમાન સિતારા આચાર્ય જવાહરલાલજી અને ખીજા કવિ નાનચંદ્રેણ મહારાજ. જેમના વિચારો સમયાનુકૂલ વ્યાપક અને સાર્વજનિક હતા. જેમણે સ્થાનકવાસી સમાજની નહીં, પણ જૈનત્વની શોભા વધારી અને સામાજિક અને રાષ્ટ્રીય પ્રવૃત્તિઓમાં મહત્વપૂર્ણ ફાળો આપ્યો હતો. જેમનો સમાજ તરફથી શતાબ્દિ મહોત્સવ ઉજવવામાં આવે છે.

આચાર્ય જવાહરલાલજી મહારાજની જન્મભૂમિ માળવા હતી અને કાર્યક્ષેત્ર મુખ્ય રૂપમાં માળવા, રાજસ્થાન અને મહારાષ્ટ્ર હતું. ન્યારે કવિશ્રીની જન્મભૂમિ સૌરાષ્ટ્ર હતી અને એમનું મુખ્ય કાર્યક્ષેત્ર ગુજરાતી ભાષાનું ક્ષેત્ર; કચ્છ, સૌરાષ્ટ્ર, ગુજરાત અને મુંબઈ હતું. આમ તો આચાર્ય જવાહરલાલજી મહારાજે સૌરાષ્ટ્ર-ગુજરાતનાં ચાતુર્માસ કરેલા; પરંતુ તેમનું મુખ્ય કાર્યક્ષેત્ર રાજસ્થાન, માળવા અને મહારાષ્ટ્ર જ ગણાય.

કવિશ્રી નાનચંદ્રેણ મહારાજ પણ ગુજરાતી ભાષા પ્રદેશની બહાર એક ચાતુર્માસ આગરા કરેલ અને અજમેર સાધુસમ્મેલન વખતે રાજસ્થાનમાં પણ વિહાર કરેલ, પરંતુ મુખ્ય ક્ષેત્ર ગુજરાતી ભાષાવાળો પ્રદેશ જ રહ્યો.

આ બંને મહાપુરુષોના વિચારમાં ઘણું સામ્ય હતું. તેઓ જૈન જગતની વિરલ વિભૂતિઓ હતી. બંને સમયને જાણનારા હતા. એમના વિચારો વ્યાપક હતા અને તેમની પ્રવૃત્તિ સમાજ અને રાષ્ટ્રધર્મને પોષક હતી. કવિવર્થનો સ્થાનકવાસી સમાજ સાથેનો સંપર્ક વ્યાપક હતો જ. પરંતુ ગુજરાતી ભાષી સામાન્યજનો સાથે પણ વ્યાપક સંપર્ક હતો. એમના માટે સામાન્ય જનતામાં પણ આદર હતો. તેઓના વિચાર ઉદાર હતા. જૈનસંપ્રદાયના મૂર્તિપૂજકો માટે પણ એમનો તેટલો જ પ્રેમ હતો; જેટલો સ્થાનકવાસી સમાજ પ્રત્યે હતો. મૂર્તિપૂજક સમાજ પ્રત્યે એમનો વ્યવહાર બહુ જ ઉદારતાનો હતો. તેમની કોઈ દિવસે ટીકા ટિપ્પણી નહીં કરતા. પરંતુ ખીજા કોઈ ટીકા કરે તો એમને-પસંદ ન હતી. એટલા માટે તેમના શિષ્યે 'ધર્મપ્રાણુ લોકાશાહ' નામના જીવનચરિતને ન્યાય આપવા પૂરતી કરેલી ટીકા પણ તેઓ સહન નહીં કરી શક્યા.

કવિવર્થ જૈનસમાજમાં ધાર્મિક સંસ્કારોની સાથે સાથે કેળવણી વધે, સત્સાહિત્યનો પ્રચાર થાય, જૈનોમાં પરોપકારની વૃત્તિ વધીને તેઓ સમાજ અને રાષ્ટ્રહિતનાં કાર્યો વધારે પ્રમાણમાં કરે, આવો પ્રયત્ન તેમના ઉપદેશો દ્વારા કરતા. સમાજનાં બંને અંગો સ્ત્રી અને પુરુષ બંનેનો ઉત્કર્ષ થાય તો જ સમાજનો ઉત્કર્ષ થઈ શકે; એ માટે તેઓ સ્ત્રી શિક્ષા અને સ્ત્રીસુધાર માટે મહિલા મંડળો સ્થાપવાની પ્રેરણા આપતા. તેઓએ મહિલા-મંડળ તેમજ છાત્રાલયો, વાંચનાલયો અને પાઠશાળા કે વિદ્યાલયો ખોલવાની હિલચાલ કરેલી અને તેનું બહુ સારું પરિણામ આવ્યું.

ગૃહસ્થીઓનું જીવન સાદુ અને પરિશ્રમી બને, તેઓ સમાજ અને રાષ્ટ્રનું હિત જુએ; એ માટે ગાંધીજીની પ્રવૃત્તિઓને ઉત્તેજન આપતા. નાનચંદ્રેણ મહારાજનો ગાંધીજી સાથે સંપર્ક હતો. તેઓ તેમને તીથલમાં મળેલા ત્યારે સારી ચર્ચા વિચારણા પણ થઈ હતી. આ ચર્ચામાં તેમણે ગાંધીજીને એક એવો પણ પ્રશ્ન કરેલ કે 'મહાભારતમાં ભગવાન કૃષ્ણે પોતે ધર્મરાજ યુધિષ્ઠિરને અર્ધસત્ય (કિંતુ ભાવની દૃષ્ટિથી અસત્ય) ભાષણ કરાવી દ્રોણાચાર્યની શકિત ક્ષીણ કરાવી. પાંડવોને ન્યાય-વિજય અપાવ્યો. આપ ભગવાન કૃષ્ણના અનન્ય ભક્ત છે તો આપ સત્યના ભોગે સ્વરાજ્ય મળતું હોય તો પસંદ કરે કે નહીં?'

આના ઉત્તરમાં ગાંધીજી આ મતલબનું મોઢ્યા; 'હા, હું ભગવાન કૃષ્ણને અવશ્ય અનન્ય ભાવે ભક્તું છું; પણ સાથે સાથે સત્યને પણ ભગવાન માનીને ચાલું છું. એથી મહાભારતનું આ અનુકરણ પસંદ નથી કરતો, પણ સત્યને પસંદ કરું છું. એટલા માટે સત્યના ભોગે સ્વરાજ્ય પસંદ ન કરું. મારા મને સત્ય જ સર્વોચ્ચ અને ભગવાન છે.

આમ ગાંધીજી રાજકીય નેતા હતા, પરંતુ સાથે સાથે આધ્યાત્મિક અને સાચા ધાર્મિક હોવાને લીધે સાધનશુદ્ધિને આગ્રહ રાખતા. અને પ્રત્યેક કાર્યમાં ધર્મને સર્વોચ્ચ સ્થાન આપતા. એટલા માટે કવિ નાનચંદ્રેણ કે આચાર્ય જવાહરલાલજીને એમનાં કાર્યો પ્રત્યે આકર્ષણ હતું. કવિશ્રી તો હરિપુરા કોંગ્રેસમાં પણ ગયેલા.

કવિશ્રીને ખાદી અને ગ્રામોદ્યોગમાં અલ્પારંભ લાગવાથી તેઓ પોતે ખાદી અને ગ્રામોદ્યોગની વસ્તુઓનો ઉપયોગ કરતા. જેથી શ્રાવકોમાં પણ તેનો પ્રચાર થતો. તેઓ હાથયકકીથી દળેલ લોટની જ રોટલી (પ્રાયઃ) આહારમાં લેતા.

પોતે ખાદી વાપરતા અને શ્રાવકોને પણ ખાદીના ઉપયોગ માટે સતત ઉપદેશ આપતા. એમની દૃષ્ટિ બહુ જ સૂક્ષ્મ હતી. તેઓ જે ભાતમાંથી પાણી કાઢવામાં આવતું તે નહીં લેતા. ભાતમાંથી પાણી કાઢવાથી તે ખુલ્લો થાય છે, પણ તેમાંથી પોષક દ્રવ્યો ચાલ્યાં જાય છે. એટલે પ્રત્યક્ષ રીતે સમાજને પોષક તત્ત્વો ન છોડવાનો ઉપદેશ આપતા.

એમનો યુવા-શક્તિમાં વિશ્વાસ હોવાથી એઓ યુવકોને ઉદ્યોગન આપવા યુવક-પરિષદોમાં હાજરી આપતા.

કોંગ્રેસનું જેમ સમર્થન કરતા, તેમજ સ્થાનકવાસી સમાજની કોન્ફરન્સને પણ પ્રેરકબળ આપતા. મુંબઈમાં લેશંદાનજી શેઠિયાની અધ્યક્ષતામાં જે કોન્ફરન્સ થયેલ, તેમાં હાજરી આપી હતી. અને ઉદ્યોગન પણ કરેલું.

એમનો વિશ્વાસ હતો કે, જૈનધર્મમાં વિશ્વધર્મ થવાની ક્ષમતા છે. જે વિશ્વનો ધર્મ થઈ સંસારની સમસ્યાઓનો ઉકેલ કરી શકે તે સમાજ અને રાષ્ટ્રની સમસ્યા કેમ નહીં ઉકેલી શકે? એટલે સાધુધર્મની સીમામાં રહીને સામાજિક અને રાષ્ટ્રીય પ્રવૃત્તિઓમાં ભાગ લેતા.

ગુજરાતના જૈનિયો પર શ્રીમદ્ તથા ગાંધીજીનો પ્રભાવ હતો, તેમાં કવિશ્રીએ વૃદ્ધિ કરેલ. સુપ્રસિધ્ધ રાષ્ટ્રસંત સંતબાલજી; એ આ કવિશ્રીએ સમાજ અને રાષ્ટ્રને અનુપમ ભેટ આપેલ, જેમણે વ્યાપક ક્ષેત્રમાં ઘણું રચનાત્મક કાર્ય કરી સમાજ અને રાષ્ટ્રની અનુપમ સેવા કરેલ છે.

સંતબાલજીના વિચારો વધારે ક્રાન્તિકારક હોવાને લીધે તેઓ ગુરુથી અલગ થયા. પરંતુ કવિશ્રીએ એમના ઉપર એવી અમી દૃષ્ટિ રાખેલ કે છેવટ સુધી એમના અંદર પરસ્પર સ્નેહ અને આત્મીયતા રહી શકેલ. આવું બહુ જ ઓછું જોવામાં આવે છે. કવિશ્રીએ અંત સુધી સંતબાલજી પ્રત્યે અમી દૃષ્ટિ રાખેલ અને આને લીધે સંતબાલજીની પોતાના ગુરુ પ્રત્યે અનન્ય ભક્તિ જોવામાં આવે છે.

કવિશ્રી; ઉપનિષદના ઋષિની જેમ ક્રાન્તદૃષ્ટા હતા. એમણે સમાજનું ભાવિ હિત ઓળખીને યોગ્ય માર્ગદર્શન આપ્યું. સાંપ્રદાયિકતાનાં બંધન દૂર કરી જનજનના માટે વ્યાપક ધર્મનો પ્રચાર કરેલ. ધર્મની વ્યાપક વ્યાખ્યા અને પ્રચારનાં સાધનોમાં વ્યાપકતા લાવવાની વાત રૂઢિચુસ્ત લોકોને પ્રતિકૂળ લાગતી. તેઓ તેનો વિરોધ પણ કરતાં. પરંતુ તેઓ નિર્ભયતાપૂર્વક પોતાની વાત કહેતા. એમણે લોકોની સગવડ ખાતર રાતના વ્યાખ્યાનો આપવાનું પણ શરુ કરેલ. આમ તેઓએ સમાજહિતની અનેક પ્રવૃત્તિઓ શરૂ કરી શુભ ક્રિયાઓને પ્રેરણા આપેલ. પરંતુ વૃત્તિથી તેઓ આધ્યાત્મિક હોવાને લીધે તેમને એકાંત અને નિવૃત્તિ વધારે પસંદ હતી. અને જ્યારે જ્યારે અનુકૂળતા મળતી ત્યારે ત્યારે તેઓ આત્મ-સાધનામાં વખત વિતાવતા. એમનું હૃદય ભક્તનું હતું. એમનાં કાવ્યોમાં પણ ભક્તિરસ જોવાને મળે છે. એમની ભવ્યમુદ્રા ભક્તિરસમાં તરબોળ થયેલી જોવાનો જેમને પ્રસંગ મળ્યો, તેઓના માટે એ અપૂર્વ લહાવો હતો.

આવા યુગદૃષ્ટા પરંતુ પોતાના સાધુત્વની મર્યાદાઓનું સચેત અને અપ્રમત્ત ધ્યાન રાખવાવાળા સાધક જેમનું દર્શન જવલ્લે જ થાય એવા કવિશ્રીના પ્રત્યે આદરજલ્દિ અર્પણ કરતા પ્રસન્નતા અનુભવું છું અને પ્રભુ પ્રત્યે પ્રાર્થના છે કે, તેઓના સદ્ગુણોનું અનુસરણ કરવાની શક્તિ આપે !

વંદનીય ગુરુદેવ

❀ સમતાબેન અમુલબ અમીચંદ

પૂજ્ય ગુરુદેવ મહારાજશ્રી નાનચંદ્રેણ મહારાજ સાથેનો અમારા કુટુંબનો પરિચય સાડથી વધુ વર્ષ જુનો છે. મારા પતિના તેઓશ્રી પરત્વેનાં ભક્તિ અને આદર અનેશં હતાં. અદ્ભુત વ્યક્તિત્વની એમના પર ઊંડી અને વેધક અસર હતી. આ અસર અમારા કુટુંબમાં પણ મોટા નાના સૌ પર એકધારી હતી.

મારાં લગ્ન સંવત ૧૯૭૬ માં થયાં. તે પહેલાંની વાત છે. પૂજ્ય મહારાજસાહેબ તેઓશ્રીના ગુરુદેવ પૂજ્યશ્રી દેવચંદ્રેણ મહારાજની ખીમારીના કારણે લીંબડીમાં સ્થિરવાસ હતા. મારા સસરા અમીચંદભાઈ સંસ્કારી વ્યક્તિ હતા પણ સ્વભાવે તામસી હતા. તે વખતના શિક્ષકોનો તાપ અને પ્રભાવ બને તેમનામાં હતા. પૂજ્ય મહારાજશ્રીના તેઓ અનુયાયી

હતા. એક વખતે મારા સસરા ઉપર પૂજ્ય મહારાજની દૃષ્ટિ પડી. “અમીચંદલાઈ તમે આવા? આ ટેવને તમારા સંસ્કાર સાથે મેળ ખાય છે? આ તો માનવજીવનનું અમૃત શોષી જાય તેવો દૈત્ય છે.”

અને મહારાજશ્રીના આ શબ્દોએ મારા સસરાનું હૃદય વીંધ્યું. તેમના સ્વભાવમાં પરિવર્તન આવ્યું. અમારા કુટુંબમાં મહારાજસાહેબના સંસ્કારસીંચનનું આ મંગળ પગરણ બન્યું.

પૂજ્ય મહારાજસાહેબના પરિચયમાં અમે જેમ જેમ આવતા ગયા તેમ તેમ તેમના વ્યક્તિત્વની ઊંડી છાપ અમારા કુટુંબ પર પડતી ગઈ. સદાય સ્મિત વેરતા, વાત્સલ્યભાવનાના અમી વરસાવતા અને જ્ઞાનજ્યોતની સુરખી પ્રસરાવતા ગુરુદેવનું સ્મરણ આજે પણ અમારી નજર સમક્ષ એ પ્રભાવશાળી મંગળમૂર્તિની તેજોમયતા ખડી કરે છે.

પૂજ્ય મહારાજસાહેબના શબ્દ મારા પતિ માટે આજ્ઞા સમ નીવડતા. કોઈવાર ઉતાવળે ઢીલો જવાબ અપાઈ જાય તો તેની વ્યથા એમના અંતરમાં થતી. મહારાજશ્રી પાસે જઈને, દિલની વેદના પ્રગટ થાય નહિ ત્યાં સુધી મન હળવું બને નહિ. મહારાજશ્રીનું લાક્ષણિક સ્મિત એમના હૃદયને હળવું અને નરવું બનાવી શકતું.

લીંબડીમાં પોતાના પુસ્તક-સંગ્રહને જાહેર પુસ્તકાલયનું સ્વરૂપ આપવાનો નિર્ણય લેવાયો. પૂજ્ય મહારાજશ્રીએ એમણે કહ્યું “અમુલખલાઈ! પુસ્તકાલય માટે મકાનની વ્યવસ્થા વિચારવાની છે.” અને તેવીજ રીતે લીંબડી જેવા સાધુ-સાધ્વીઓના આવાગમનથી ઉભરાતા સ્થળમાં સાધ્વીજી માટે ઉપાશ્રય ન હતો. મહારાજશ્રીને આ વાત ખટકતી હતી. એ વાત પણ પૂજ્ય મહારાજશ્રીએ એમને કરી. આ બંને માટે ફંડમાં પહેલ કરવા અને જવાબદારી લેવાનો તેમને સંકેત કર્યો. “ગુરુદેવ! આપની ઈચ્છા એ મારા માટે આદેશ છે. ફંડ કરવાનું નથી. આ લાભ મારે લેવાનો છે.” મહારાજશ્રીએ હાસ્ય વેરતાં પૂછ્યું. “કેટલા પૈસા આ કાર્ય માટે ગણ્યા છે?” સાહેબ! જરૂર પડે જેટલા જોશે તેટલા, જુદા રાખ્યા છે. નહિ રાખ્યા હોય તો ઊભા કરીશ.” આમ પુસ્તકાલય અને આર્યાજીનો ઉપાશ્રય ઊભાં થયાં. પૂજ્ય મહારાજસાહેબની ઈચ્છાના પ્રતીક સમા આ બંને કાર્યો અમારા કુટુંબના હૃદય-સંતોષનાં નિમિત્ત બન્યાં.

એમની તબિયત લથડતી જતી હતી. પૂજ્ય મહારાજશ્રીનાં છેલ્લાં દર્શન કરવાની તીવ્રતમ ઝંખના હતી. કાર્યક્રમ નક્કી થાય પરંતુ તબિયત સધિયારે આપે નહિ, પરિણામે જવાનો કાર્યક્રમ ઠેલાતો જાય તે કારણે એમના હૃદયમાં અપાર દુઃખ થતું. ગુરુદેવના નામનું તે સતત સ્મરણ કરતા હતા. “એક વખત મારા ગુરુદેવનાં દર્શન થઈ જાય પછી નિરાંત.” અને એક સવારે ટેલિફોનની ઘંટડી વાગી. મેં ટેલિફોન ઉપાડ્યો. મુંબઈના કોલમાં પૂજ્ય મહારાજસાહેબનો અણુધાર્યો દેહવિલય થયાના ખબર હતા! મારાથી અવાજ નીકળી ગયો. હેં શું થઈ ગયું! “તેમના અંતરમાં ચેતા પહોંચી ગયા. તે જમતા હતા. અત્યંત વ્યાકૂળ થઈ ગયા.” શું છે? “મેં કહ્યું, કંઈ નથી. તમે જમી લ્યો. નિરાંતે વાત કરું.” આ સમાચારની શી અસર થશે તે મને ખબર હતી! રાહ જુએ તેમ ન હતું. મેં કંપતા અવાજે કહ્યું—“ગુરુદેવ કાળધર્મ પામ્યા!” આ શબ્દો સાંભળતાં જ હૃદયને હલાવી મૂકે એવો વિલાપ કરી રહ્યા. “મારા કમનસીબે મારા દર્શનની પિપાસા અધૂરી રહી ગઈ! છેલ્લાં દર્શન ન પામ્યો” આ દુઃખ ભૂલતાં મહિનાઓ વીત્યા. કોઈના કોલમાં ગુરુદેવનો નિર્દેશ આવે, શબ્દ પણ આવે ત્યારે આંખોમાંથી ટપક ટપક આંસુ સરી રહેતાં. ગુરુદેવના જવાથી એમના જીવનમાં અંધારું ફેલાયું હતું.

એમના જીવનની અંતિમ પળો આવી રહી હતી! થોડી ક્ષણ બેભાનાવસ્થામાં ગાળી, જરાક જાગૃતિ આવી. હોસ્પિટલમાં લઈ જવાના હતા. બેસવા બેઠવાની ય શક્તિ ન હતી. એમ્બ્યુલન્સ આવીને ઊભી હતી. સ્ટ્રેચર પર લેવા માંડ્યા. કહે “ઊભા રહો, મારે ગુરુદેવનાં દર્શન કરવાં છે!” મહારાજનો ફોટો લટકતો હતો. ઊભા રહી નજર નાંખી દિલ ઢાળીને વંદન કર્યાં અને સંતોષનું આહું સ્મિત વેચું. ત્યાર પછી જ સ્ટ્રેચર પર ગયા - ઘરની છેલ્લી વિદાય લીધી.

હોસ્પિટલમાં હતા. ઘડીકે ભાનમાં! ઘડીકે બેભાન! ક્યારેક ક્યારેક અવાજ નીકળે. ગુરુદેવને યાદ કરે. થોડી પળ ખાકી હતી. “મારે હવે મારા ગુરુદેવ પાસે જવાનું છે!” અમારાં સૌનાં હૃદય લીંજવતાં આ શબ્દો સાથે એમણે દેહ છોડ્યો.

પૂજ્ય મહારાજ સાહેબના વેરાયેલા અમૂલ્ય શબ્દોમાંથી નીપજેલા થોડા શોષા આજે પણ અમારા ઘરમાં ઝળે છે. મહારાજશ્રીની અમી ઝરતી આ જ્યોત અમારા હૃદયમાં પણ પ્રકાશ રેલાવે છે.

નિર્ભય અને હિંમતવાન શ્રમણ

શ્રી જ્યંતીલાલ ગાંધી, સુદામડા

પૂ. ગુરુદેવ એક જૈન શ્રમણ હતા. એથી વિશેષ તેઓ ચીલાચાલુ ગાડરીઆ પ્રવાહે ચાલતાં ઓઘસંજાએ જીવતા શ્રાવક અને સાધુ સમાજને દિવ્યદષ્ટિ આપનાર દિવ્ય પુરુષ હતા. ગુરુદેવ જુદી જ માટીનાં બનેલ હતા. સાધુ અને શ્રાવક ધર્મની મૂળ પરંપરાનાં પ્રાણને સુરક્ષિત રાખી, નૂતન ચેતના-નવી જાગૃતિ લાવવાનો હિંમતભર્યો પ્રયાસ તેઓશ્રીએ કર્યો જે ખરેખર યોગ્ય અને પ્રશંસનીય છે.

સૂત્રો એ અણમોલ વસ્તુ છે. પરંતુ જેમ કનકપાત્ર વિના સિંહણનું દૂધ રહી શકે નહીં. તેમ અમુક કક્ષા સુધીની યોગ્યતા પ્રાપ્ત થયા પહેલાં એ ઉત્તમ સૂત્ર શ્રવણ પણ દૂળદાયી નીવડે નહીં.

અંદર રૂંવાડે રૂંવાડે રોગ ભર્યો છે તેવા રોગીને કિંમતી વસ્ત્રાલંકારોથી સુશોભિત કરીએ તો પણ તેનાં ચહેરા પર નૈસર્ગિક આનંદ કે પ્રકૃત્વિલતા દેખી શકાતાં નથી. તેમ પ્રથમ તો વ્યક્તિ માણસ બને. માનવતાનાં પ્રાથમિક લક્ષણો પ્રાપ્ત કરે પછી જ શ્રાવક બનાય-જૈન બનાય એવું તેઓશ્રીનું સ્પષ્ટ મંતવ્ય હતું.

પૂજ્યશ્રી સાચલા આવતા ત્યારે કોઈ વાર સુદામડા પણ આવતાં. ત્યારે તેઓશ્રીની અમૃત વાણીનો કદિ કદિ લાભ મળતો હતો. તેઓશ્રીની વક્તવ્યતા-કંઠકળાથી સૌ કોઈ પ્રભાવિત થતાં હતાં.

ઘણાં વર્ષો પહેલાં તેઓશ્રીનાં ઉપદેશનો સાદ-“પ્રથમ માણસાઈ પ્રગટાવો અને માનવભવનું મૂલ્ય સમજવા કોશિષ કરો.” પૂજ્યશ્રીએ આ સૂત્ર ઠસાવવા એક રૂપક કહેલું તે હજુ મારા સ્મૃતિપટ પરથી ભુસાયું નથી. એ રૂપક થોડી સળવટ સાથે લેખ તરીકે આપેલ છે.

યુગદષ્ટા પુરુષની વિશેષતા

શ્રી ચીમનલાલ મણિલાલ શાહ

અમદાવાદમાં શ્રી સૌરાષ્ટ્ર સ્થાનકવાસી જૈન સંઘનો ઉપાશ્રય બંધાયા બાદ પહેલું જ ચાતુર્માસ સને ૧૯૫૬ માં કવિવર્ય પૂજ્ય શ્રી નાનચંદ્રજી મહારાજ તથા તેમના સુશિષ્ય પૂજ્ય શ્રી ચુનીલાલજી મહારાજનું થયું હતું. ચાતુર્માસ દરમ્યાન અવારનવાર તેમના પ્રવચનો સાંભળવા હું જતો. તેમનાં પ્રવચનોનો મુખ્ય સુર વ્યવહારસુધારણા, સમાજસુધારણા, કુરિવાજોનો ત્યાગ, સાદાઈ અપનાવી, માનવતાનાં ગુણો પ્રગટાવી, અધ્યાત્મ માર્ગે આગળ વધવું. વિ. પ્રકારનો રહેતો. રાષ્ટ્રીય ભાવનાની પણ તેઓ પુષ્ટિ કરતા.

પૂજ્ય કવિવર્ય મહારાજશ્રી એક યુગદષ્ટા પુરુષ હતા. આવા યુગદષ્ટા પુરુષોનાં કાર્યનું મહત્વ તેમનાં જીવનકાળ દરમ્યાન જણાય છે તેથી વિશેષ તેમની હૈયાતી બાદ સમજાય છે. એ સૌ કોઈને સુવિદિત છે કે સમાજને ઉપયોગી ઘણી સંસ્થાઓનો જન્મ તેમની પ્રેરણાથી થયો છે. આજે તે સંસ્થાઓ સમાજને આશીર્વાદરૂપ થઈ પડી છે.

અંગત રીતે મને પોતાને શુદ્ધ ખાદીનાં વસ્ત્રો પહેરવાની પ્રેરણા તેમનાં ઉપદેશમાંથી મળી, તેથી ૧૯૫૬ થી ખાદીના વસ્ત્રો પહેરું છું.

તેમનાં પ્રવચનોમાંથી યાદ રહેલો કેટલોક ભાગ મેં ટપકાવી લીધો હતો, તે મારી પાસે સચવાઈ રહ્યો છે. પૂજ્ય મહારાજશ્રીની જન્મશતાબ્દિ પ્રસંગે તેમનાં વચનામૃતો સ્મૃતિ ગ્રંથમાં દાખલ કરતાં હું આનંદ અનુભવું છું.

સદ્ગુરુદેવ અને સત્ધર્મની શ્રદ્ધાનું અમોઘ ફળ

શ્રી કંચનબેન કાન્તિલાલ,

મહાપુરુષ કોઈ જન્મથી થતું નથી. સંયમસાધના અને કર્તવ્યનિષ્ઠા, વિવેક અને સમજણપૂર્વકના ત્યાગ, તપ અને સહવ્યવહારથી તેમનામાં એવા સદ્ગુણો અને સચ્ચારિત્રની શક્તિ ઉપલબ્ધ થાય છે કે ગમે તેવો ભયંકર માણસ શાંત બની જાય છે. કોપી ક્ષમાશીલ બની જાય છે. રાગી વીતરાગી અને શેગી નિશેગી બની જાય છે. તેઓ ચમત્કાર કરતા નથી. તેમનું જીવનજ ચમત્કારમય હોય છે. તેમની સાધનાથી પવિત્ર થયેલા દેહમાંથી શાંત પરમાણુઓની નિરંતર વર્ષા થયા કરે છે. એટલે જ સંત કબીરે ગાયું છે કે પારસમણિ અને સંતની શી તુલના? પારસમણિ તો અહુઅહુ લોહાને સોનું બનાવે પણ પારસમણિ ન બનાવે, જ્યારે સંત તો અધમમાં અધમ અને પાપીમાં પાપી માણસને પણ પોતાના જેવા સંત બનાવી દે છે. એવા સંતપુરુષોના નામસ્મરણથી પણ દોષો દૂર થાય છે તે શ્રદ્ધાની તો શી વાત?

“પારસમણિ ઔર સંતમેં, બડા અંતર જાણુ,
વો લોહા કંચન કરે, વો કરે આપ સમાન.”

વિ. સં. ૨૦૧૨ની સાલમાં પંડિતરત્ન પરમ ઉપકારી પૂ. કવિવર્ય ગુરુદેવ શ્રી નાનચંદ્રજી મહારાજસાહેબનું ચાતુર્માસ અમદાવાદ નગરશેઠના વડે હાલુ. મારા પરમોપકારિણી (સંસાર પક્ષના બેન) પરમ વિદુષી દમયંતીબાઈ મહાસતીજી આદિ ઠા. ૪ પણ ત્યાં ચાતુર્માસ બિરાજતા હતાં.

તે વખતે મને વમન (ઉલટી)ની બીમારી હતી, પણ એ તકલીફ એટલી અસહ્ય હતી કે મારી ધીરજ ખૂટી જતી. કચ્છમાં તેમ જ મુંબઈમાં નિષ્ણાત ડોક્ટરોની સલાહ લીધી, પણ તકલીફ વધતી જતી હતી. કર્મની વિચિત્રતા એવી હતી કે બપોળે મિનિટે ઉલટી થાય. ભલભલા સ્પેશ્યાલિસ્ટ ડોક્ટરની ટ્રીટમેન્ટ ચાલુ છતાં, સફળતા ન મળી. શરીર કૃશ થઈ ગયું, મન હતાશ થઈ ગયું, આયુ કુટુંબ ચિંતિત હતું. હું અને મારા માતાપિતા કચ્છથી મુંબઈ જઈ રહ્યા હતાં. વચ્ચે અમદાવાદ પૂ. ગુરુદેવના દર્શને આવ્યા. મને ગુરુદેવે પૂછ્યું, આટલી બધી નિરાશ કેમ છે? મેં મારી દર્દભરી વાત કરી. કરુણાળુ ગુરુદેવે મને ભકતામર સ્તોત્રનો પ્રભાવ સમજાવ્યો અને કહ્યું- ભગવાનની સ્તુતિથી નરકનાં ઘોર દુઃખોનો અંત આવે છે. આકરામાં આકરી ભવબંધનની જેલ પણ તૂટી જાય છે. ભવાંતરના નિબિડમાં નિબિડ બંધ પણ ભગવાનના નામસ્મરણ માત્રથી છેદાઈ જાય છે.

મને પૂ. ગુરુદેવના વચન પર અતૂટ શ્રદ્ધા થઈ- મેં મુંબઈ આવી ભકતામરસ્તોત્ર બોલવાનું શરૂ કર્યું. વાંચનારને કદાચ આશ્ચર્ય થાય, પણ આ તો શ્રદ્ધાનો વિષય છે. જે સ્તોત્રથી માનતુંગ આચાર્યના જેલનાં બંધનો તૂટ્યાં હતાં; શ્રદ્ધા-પૂર્વક એ જ સ્તોત્રથી મારું અશાતાવેદનીય કર્મ પણ હટી ગયું; અને એક મહિને અસહ્ય ઉલટીઓ પણ બંધ થઈ ગઈ. તે વખતે મેં દૈવ સંકલ્પ કરેલો કે આ તકલીફમાંથી મુક્ત થાઉં તો પ્રથમ સદ્ગુરુદેવના દર્શને જવું. તે મુજબ મેં દર્શનનો લાભ લીધો.

આજે ૧૮ વર્ષ થયા ભકતામરનો પાઠ કરું છું ને આરોગ્ય લોગવું છું. મારું મસ્તક શ્રદ્ધાપૂર્વક ગુરુદેવના ચરણોમાં નમે છે. મને ગુરુદેવના સ્મરણમાં પણ અપૂર્વ શ્રદ્ધા છે. એટલે લીડમાં પણ હું સ્મરણ કરું છું ત્યારે મારા સંકટો દૂર થાય છે. પછી તો સાયલા, લીંબડી જ્યાં જ્યાં સત્સંગનો લાભ મળતો ત્યાં અમે પહોંચી જતાં. અમારું ગૃહસ્થ જીવન કેમ ઉન્નત બને, સદાચારની સૌરભ જીવનમાં મધમધે અને લાવિ પેઢીમાં સુંદર સંસ્કારો કેવી રીતે રેડવા વિ. ઉપદેશ આપતા. એ ઉપકારી જગત્પુરુષને અમારા કોટિ કોટિ વંદન.

પ્રથમ દર્શનેજ

શ્રી નંદકુંવરજીએ રસિકલાલ પ્રભાશંકર શેઠ

ઈ. સ. ૧૯૪૪ માં પૂ. ગુરુદેવ કવિવર્ય શ્રી નાનચંદ્રજી મહારાજ ચોટીલા ચાતુર્માસ ધિરાજતા હતા ત્યારે અમે મોરબીથી દર્શને ગયા હતા. પ્રથમ દર્શનેજ તેમનું પ્રેરક પ્રવચન માનવતાભર્યું સાંભળ્યું ને હું પ્રભાવિત થઈ ગઈ. પૂજ્યશ્રીને અમે મોરબી પધારવા આગ્રહભરી વિનંતી કરી. અમારી લાવભરી વિનંતી સ્વીકારી પૂ. ગુરુદેવ મોરબી પધાર્યા ત્યારે એક માસ સુધી અમોને લાલ મળ્યો. સવાર-સાંજની સાર્વજનિક પ્રાર્થનામાં હજારો લોકો લાલ લેતા. સવારે પ્રાર્થના પછી પ્રવચન અને બપોરે તત્ત્વજ્ઞાનની ચર્ચા એમ દિવસમાં ચાર-ચાર વખત મોરબીની જનતા લાલ લેતી.

ત્યારબાદ વાંકાનેર, થાન, સાયલા, જોરાવરનગર-બધી જગ્યાએ જ્યાં જ્યાં પૂ. મહારાજશ્રીનું ચાતુર્માસ થતું ત્યાં ત્યાં અમે લાલ લેવા જતા. પ્રેરક પ્રવચનો અને સત્સંગના પ્રભાવે વરસીતપ આદર્યો અને તેનું પારણું પૂ. ગુરુદેવના સાન્નિધ્યમાં થાય એવા મનમાં ભાવ થયા. તેથી અમે પૂ. ગુરુદેવને મુંબઈ પધારવા વિનંતી કરી. મહારાજશ્રીની વૃદ્ધાવસ્થા હતી, મુંબઈ પધારવાનું કેવી રીતે અને એવી વિમાસણમાં હતા ત્યાં સફલાગ્યે તે જ વર્ષે ઘાટકોપર સંઘે પણ પૂજ્યશ્રીને ચાતુર્માસ માટે જોરદાર વિનંતી કરી. અને પૂજ્યશ્રી ઈ. સ. ૧૯૫૭ માં ઘાટકોપર ચાતુર્માસ માટે પધાર્યા. મારાં મનોરથ ફળ્યાં. સને ૧૯૫૮ માં અમારે ત્યાં માટુંગા-રાજુવિલામાં એમનાં પુનીત પગલાં થયાં. ત્યાં પણ સવાર-સાંજ પ્રાર્થના, પ્રવચન વિ. નો લોકોએ ઘણો લાલ લીધો. પૂ. મહારાજશ્રીના મોતિયાનું ઓપરેશન ત્યાં જ કરાવ્યું એ નિમિત્તે અમોને એક મહિનાના સત્સંગનો લાલ મળ્યો તે અમારું સફલાગ્ય માનીએ છીએ.

એક પ્રસંગે પૂ. મહારાજશ્રીએ દાનનો પ્રભાવ અને એનું સ્વરૂપ સમજાવતાં ટકોર કરી કે શેઠશ્રી! તમે આજ સુધીમાં લાખોના દાન કર્યા છે અને તમારી સંપત્તિનો સદુપયોગ કર્યો છે. (પૂજ્યશ્રીની પ્રેરણાથી મોરબીના પ્લોટમાં મણિએન પૌષ્ઠશાળા થઈ હતી) પરંતુ એ બધાં તખ્તીના દાન છે. હુવે ગુપ્તદાન તરફ વળો. સમાજમાં કેટલાય કરમાયેલાં ને અણવિકસિત કુમળાં છોડ છે. તેમનામાં ચેતના પ્રગટે તેવું કરો. આ પ્રેરણાથી તેમના જીવનમાં એવો પલટો આવ્યો કે તેમણે પ્રગટ દાન તો ઘણું કર્યું, સાથે-સાથે ગુપ્તદાનથી સમાજના કેટલાય કુટુંબોના પૌષ્ઠ બન્યા. દર વર્ષે અમે મોરબી-વતનમાં જતા ત્યારે આવા સામાજિક કાર્યોમાં, માનવરાહુતમાં, અન્ન, વસ્ત્ર દવા વિ. માં ગુપ્તપણે વાપરતા.

પૂજ્યશ્રી બાહ્ય સાધના-તપ આદિ ક્રિયા કરતી વખતે આભ્યંતર તપ અને ધર્મસાધના માટે પણ ખાસ પ્રેરણા કરતા. મારું વરસીતપ જ્યારે પૂરું થયું ત્યારે પૂજ્યશ્રીએ મને પૂછ્યું કે બાર મહિનાનું આવું આત્મકલ્યાણનું તપ કર્યું; કુધા સહન કરી તો તે દરમિયાન તમારા કોષાદિ કષાયો કેટલા ફૂશ થયા? જેમ વૈદ્યની બાર માસ સુધી દવા લીધી હોય અને વૈદ્ય પૂછે કે કેટલો ફેર પડ્યો તેમ આ બાર માસના તપ પછી આંતરિક કેટલો ફેર પડ્યો?

શેઠશ્રીને પૂ. મહારાજસાહેબ ઉપર અત્યંત શ્રદ્ધા અને સદ્ભાવ હતો તેથી સને ૧૯૬૦ માં પૂજ્યશ્રી સાથે સકળ સંઘ સાથે સાયલાથી મોરબી સુધી પગપાળા સંઘ લઈ જવાની, પગપાળે આખું કુટુંબ સાથે જોડાઈ સેવાની ભાવના વ્યક્ત કરી પરંતુ અંતરાયને કારણે તે લાલ અમને મળી ન શક્યો.

શેઠશ્રીના અન્તિમ સમયે હું અમદાવાદ હતી ત્યાં મને સમાચાર મળ્યા ને મુંબઈ આવી. અચાનક અવસાનથી મને એકવાર તો સખ્ત આંચકો લાગ્યો પરંતુ ગુરુદેવના જીવન અંગેના ઉપદેશથી, અનેક વખત જીવન અને મરણનું સ્વરૂપ સુંદર રીતે સમજાવ્યું હતું તે યાદ કરી મેં આર્ત-રોદ ધ્યાન કરવાનું છોડી દીધું અને બિદકુલ સમતા અને શાંતિ-ભાવથી તે વિરહ વેદના સહન કરી મનને ધર્મધ્યાનમાં પરોવ્યું.

શેઠશ્રીના અવસાન પછી ત્રીજે જ દિવસે મેં વાળવાની રૂઢિને મેં તિલાંજલિ આપી ઉપાશ્રયે પ્રવચન સાંભળવા ગઈ અને મનને ધર્મભાવના-એકત્વ-ભાવના તરફ વાળ્યું. આ બધો પ્રતાપ પૂ. ગુરુદેવનો છે. આવા ગુરુદેવને અમારા ભકિતભાવપૂર્વક કોટિ કોટિ વંદન છે.

જંગમસંસ્થા સ્વરૂપ મુનિપુંગમ

❀ શ્રી વર્ધમાન સ્થાનકવાસી જૈન શ્રાવકસંઘ, દાહર

છેલ્લા પચાસ-સાઠ વરસોમાં સ્થાનકવાસી જૈન સમાજમાં જે પ્રતિભાશાળી સંત-મુનિવર શ્રેય છે તેમાં લીંબડી સંપ્રદાયના કવિવર્ય પૂ. નાનરંદ્રજી મહારાજ સાહેબનું નામ ઝળકી ઊઠે છે. રાજર્ષિ જેવું ઓજસ્વી અને સોહામણું વ્યક્તિત્વ, ભકિત-ઉર્મિલ હૃદય, અને સર્વધર્મ સમન્વયકારક વિદ્વતા ધરાવતા આ મુનિવર એક જંગમ સંસ્થા સમાન હતા. આત્માના કોઈ અગમ્ય ઓવારેથી ઉદ્ભવતો, હૃદયના ભકિતભાવથી ભીંભતો, મધુર અને સૂરિલા કંઠથી સીંચાતો, તેમનો વૈરાગ્યપૂર્ણ અને માનવતાલક્ષી ઉપદેશ શ્રોતાઓને મંત્રમુગ્ધ કરતો. આ ઉપદેશ ક્યારેક હિમાચ્છાદિત શિખર જેવી મનોહરતા ધારણ કરતો, તો ક્યારેક ગંગાના નીર જેવી પવિત્રતા અર્પતો, તો ક્યારેક વળી સહુસ્વદળ કમળની સુવાસની જેમ મધમઘાટ પ્રસરાવતો ઉપસ્થિત શ્રોતાગણને આધ્યાત્મિક ભાવમાં નિમજ્જન કરાવતો. તેમની તળપદી, શૈચક અને છટાદાર વાણીમાં કવિત્વના ઝંકાર સાથે મધુરતાની ખંજરી ખજલી ત્યારે ત્યાં નિર્ભયતાની સાથે નિખાલસતાના રેલા રેલાતા. પ્રાણીમાત્ર પ્રત્યે આત્મોપચયની ભાવના સેવતા આ મુનિશ્રેષ્ઠની અહિંસા અને શ્રમણત્વ કિડી-મકોડી પર્યંત પર્યાપ્ત ન હતું. પરંતુ માનવજાતિના દુઃખ, દારિદ્ર્ય, કરુણતા અને શોષણખોરીને જોઈને દ્રવી ઉડતું. તેમની આ દારુણુ વેદના અને વ્યથા જોઈને તેમના સદુપદેશથી પ્રેરાઈને સન્નિષ્ઠ અને સેવાભાવી કાર્યકરોએ માનવકલ્યાણકારી પ્રવૃત્તિઓ શરૂ કરેલી, જેમાંની કેટલીક આજે કખીરવડસમ ક્ષત્રીકૂલી છે.

ગાંધીયુગના હોવાથી મુનિશ્રીના વિચારોમાં જેમ નવીનતા આવવી સ્વાભાવિક હતું તેમ તે વિચારોમાં ક્યારેક ક્રાન્તિની ચીનગારીઓ પ્રગટવી તેટલું જ સ્વાભાવિક હતું. શિષ્યો પ્રત્યે અપાર વત્સલતા હતી તો ભકતો પ્રત્યે પરમ મૌત્રી-ભાવ હતો. માણસમાં રહેલા ઉત્તમ ગુણોના તેઓ પારખુ હતા; અને તેથી જ તેમની નિકટવર્તી વ્યક્તિઓ પાસેથી લોકો-પયોગી પ્રવૃત્તિઓ માટે યોગદાન મેળવવામાં તેઓ સફળ થતા.

તેમની તિતિક્ષા અને સમત્વ અન્ય સાધકોને પ્રેરણાદાયી બનતું. જૈન શાસન પ્રત્યે તેઓશ્રીને અનન્ય ભકિત હતી અને રાષ્ટ્ર પ્રત્યે અપાર પ્રેમ હતો. પ્રપત્તિયોગથી ભરેલું તેમનું કવન ભકિતપ્રધાન હતું. તેમના મુંબઈના છેલ્લા આતુર્માસ પ્રસંગે દાહર ક્ષેત્રને શોષકાળમાં પાવન કરેલું જે સંસ્મરણો અમોને આજેય તાજાં લાગે છે. આવા પરમ ઉપકારી ગુરુદેવની જન્મશતાબ્દિ મહોત્સવ પ્રસંગે અમો ભકિતભાવપૂર્વક આ અંજલિ સાદર અર્પણ કરી કૃતકૃત્યતા અનુભવીએ છીએ.

મારું તો એ કામ છે ને હું તે કરીશ

❀ શાંતિલાલ દામજી નાથાભાઈ

સંયમના શણગારથી શોભતા, જ્ઞાનના તેજથી દીપતા, દિવ્ય પ્રેમના પરિમલથી વાતાવરણને મધમધતું બનાવનાર એવા પૂ. ગુરુદેવનું નામ યાદ આવતા હર્ષ અને શેમાંચ થાય છે. એ નામમાં એવો બહુ છે કે નામ લેતાં જ જાણે આપણા ભયોભવના પાપ ઓછા થતાં હોય તેમ લાગે. હૃદયમાં એકદમ પ્રસન્નતા અને આનંદ પ્રસરી જાય. ગમે તેવો વૃદ્ધ માણસ હોય પણ જાણે તેમને જોયા છે તેને પૂછવામાં આવે તો એવો અનુભવ થાય છે કે જાણે કહેવાનું તો ઘણું છે પણ કહી શકતા નથી. એમના અમાપ ગુણોને માપવાના શબ્દો પણ અમારી પાસે નથી. ઘડીભર એ વૃદ્ધના મોઢા પર પણ ગુરુદેવનું નામ પડતા સુરખી ખીલી ઊઠે છે અને જાણે વૃદ્ધત્વ વિલીન થઈ જાય છે.

પૂ. ગુરુદેવના જીવન માટે જાણે શું કહેવું ને શું ન કહેવું? આપણી ભારતમાતા આવા પવિત્ર પુત્રરત્નોથી ગૌરવવંત છે. એ ભૂમિ ભાગ્યશાળી છે જ્યાં પૂ. ગુરુદેવના પગલાં થયા છે. આજથી લગભગ ૪૪ વર્ષ પહેલાં અમારા

વડીલોની વર્ષોની માગણી અને અંખના પછી પૂ. ગુરુદેવના પાવન પગલાં અમારા ગામમાં થયા. ત્યાર પછી સંઘના ખૂબ જ આગ્રહને લઈ અમને તેમના એક ચાતુર્માસનો લાભ મળ્યો. અમારા માટે એ ચાર માસ એવા બન્યા કે જે તે વખતે કોઈ ઈન્દ્ર કસોટી કરવા આવે અને કહે કે ચાલો ભાઈ! તમને વિના તકલીફ સદેહે સ્વર્ગમાં લઈ જઈ અને તમને કે તમારા કુટુંબને જરા પણ તકલીફ આવવા નહીં દઈ તો પણ અમે ફટ ફટને કહી ફટએ કે આ ચાર મહિના તો અમારે મોક્ષ પણ મળતો હોય તો પણ ન જોઈએ તો તારા સ્વર્ગને શું કરીએ? શું સ્વર્ગમાં આવા પારસમણિ સંત છે?

પૂ. ગુરુદેવની વિદ્વત્તા અને મહાનુભાવતા અજોડ હતા. તેમની વાણીમાં વરદાન હતું. તેમની જીભમાં સરસ્વતીનો વાસ હતો. તેઓ વ્યાખ્યાન આપતા ત્યારે ધારે તેવું વાતાવરણ સર્જી શકતા હતા. બ્યારે કોઈ શૂરવીર માણસના શૌર્યની વાત કરતા ત્યારે શ્રોતાજનોને પણ તેઓ તે સ્ટેજ પર મૂકી દેતા ને તેના શેમેશનમાં જાણે વીરતા ફરી વળે, તેમ કોઈ અનુકંપાની-કરુણાની વાત કહે ત્યારે સાંભળનાર કદાચ પાપાણુ હૃદયનો હોય તો પણ પીગળી જાય. હાસ્વરસની વાત કરે તો પણ કોઈ અનોખી શૈલીથી સાંભળનાર ભલે પેટ પકડીને હુસ્ત્યા જ કરે. આવી ધારી અસર ઉપજવી શકતા હોવા છતાં એ કૂલશુલાખી હૃદય સદા નિબ્બનંદના અલૌકિક રસથી ભરપૂર ભરેલું રહેતું. તેમનો આત્મા ન ક્યારે ડુબે થતો કે ન તો ક્યાંય લેપાતો. નિર્લિપ્ત કમલ જેવું તેમનું જીવન હતું. તેમનું દિલ દિલાવર હતું. અહીં ચાતુર્માસ રહ્યા ત્યારે તેમના સહાધ્યાયીઓ સહિત પાંચ ઠાણા હતા. તેમાં પૂ. સુન્દરજીસ્વામી અહીંના હતા તો તેમના હૃદયમાં ભાવ જાગ્યો કે તેમના ગામમાં તેમનું કંઈક પણ સ્મારક રહેવું જોઈએ અને તેથી તેમણે તેમના નામની લાયબ્રેરી શરૂ કરી તે હજુ પણ તેમની ઉદારતાના પ્રતીક સમી ચાહુ છે. ક્યાં પોતાની નામના માટે ખેંચતાણુ? અને ક્યાં આ ગુરુબંધુ માટેનું ઉદાર ચરિત માનસ!

અહીં કચ્છમાં અમારે બપોરના એક વાગ્યાનું સુખ્ય વ્યાખ્યાન હોય. બપોરના ગૌચરી કરીને જરાવાર આરામ કરવાનો સમય હોય ત્યારે દરવાજે અંધ હોય તેથી બપોરે શ્રાવકોની બહાર લાઈન લાગે એટલા માટે કે વહેલા જઈશું તો આગળ જગ્યા મળશે, નહીં તો બહાર ઊભા રહેવું પડશે. આજે તો ધર્મસ્થાનો મોટા લાગે છે, સામેથી લોકોને કહેવું પડે છે કે કેમ વ્યાખ્યાનમાં નથી આવતા? ત્યારે તે વખતે તેમના પગલાથી એ જ સ્થાનમાં ઊભા રહેવાની પણ જગ્યા ન મળતી. આ વાત અનુભવેલી છે. પોતે સામે ચાલી હુરિજનવાસમાં ગયેલા અને ત્યાં પ્રવચન કરેલું અને તેમને સ્થાનકમાં આવવા માટે આમંત્રણ આપ્યું. નાનું બાળક પણ તેમને જુવે તો ભૂલે નહીં, ત્યારે આ લોકોને સામેથી ગંગા મળી. વળી આકૃતિ, પ્રકૃતિ ને વાણી ત્રણેય ભવ્ય હતા. તેમનું આકર્ષણ અપૂર્વ હતું તેથી તે લોકોની પણ સલામાં લીડ જામવા લાગી. રૂઢિચુસ્ત લોકોએ જરા વાંધો ઊઠાવ્યો તો પણ શાંત અને દૃઢતાપૂર્વક જવાબ આપ્યો. **મારું એ કામ છે ને હું કરીશ. સાધુ છે તે સૌનો અંધુ, મિત્ર છે. જેને ન રુચે તે ગૌચરી ન વહોરાવે. પણ મારો જે ધર્મ છે તે હું છોડીશ નહીં.** વિશ્વના પ્રત્યેક જીવ પ્રત્યે મૈત્રીનો પાઠ બોલનારા એવા આપણે આપણા માનવબંધુઓ સાથે એક સ્થળમાં માત્ર ખેંસી પણ ન શકતા હોઈએ તો એ પાઠ પુસ્તકમાં હોય કે આપણી જીભે રટાતો હોય તો તેનો અર્થ નથી. ઉપદેશ જુદો અને જીવન કંઈક જુદું જ હોય એવું એમનામાં ક્યારેય પણ જોવા મળ્યું નથી. આવી એમની દૃઢતાને લઈને એ હુરિજન બંધુઓ આખું ચાતુર્માસ તેમની પવિત્ર વાણીનો અણુમોલ અલભ્ય લાભ લઈ શક્યા અને પરિણામ એ આવ્યું કે હુરિજન સમાજને દારૂ અને માંસના ભયંકર પાપમાંથી સદ્બોધ આપી છોડાવ્યા.

એમના ગુણાનુવાદ જેટલા કરીએ તેટલા ઓછા જ છે. એ વિરાટ શક્તિધારી માનવ હતા અને અમે અદ્વપમતિ ને અદ્વપશક્તિવાળા. કહી કહીને પણ છેવટે તો વિરમવાનું જ ને?

અમારા સદ્બોધાચર્યે ૨૦૩૧ માં તેમના શિષ્યા બા. પ્ર. તેજસ્વી છતાં નમ્ર પૂ. મ. શ્રી વિનોદિનીબાઈ સ્વામીનું ચાતુર્માસ મળ્યું. જાણે વર્ષોની આતુરતા પછી પૂ. ગુરુદેવ તેમના રૂપમાં ફરી અમને મળ્યા અને અમારી સુખુષ્પ ચેતના ફરીને જાગૃત થઈ ઊઠી. પૂ. મ. શ્રીના ઉપદેશથી અમે ગુરુદેવના સ્મારક તરીકે 'કવિવર્ય શ્રી નાનચન્દ્રજી મહારાજ જૈન અતિથિગૃહ,' બનાવવાનું નક્કી કર્યું છે. તે માટે ફંડ પણ ૭૦,૦૦૦ નું થઈ ગયું છે અને એક લાખ રૂ. કરવાની ભાવના છે. અતિથિગૃહનો નકશો પણ તૈયાર થઈ ગયો છે. આ વર્ષથી જ કામ શરૂ કરવાની ભાવના છે અને શતાબ્દિ સુધીમાં કામ પૂર્ણ કરી તન, મન, ધનથી અંજલિ અર્પણ કરી કૃતાર્થ થઈએ એવી પવિત્ર ભાવના સહુ વિરમું છું.

અમારા ગામનું ઝળહળતું રતન

શ્રી જોડાલાલ ઉમરશીલાઈ,

પરમ પૂજ્ય પ્રખર વક્તા માનવતાના પુસ્કર્તા કવિવર્ય ગુરુદેવ શ્રી નાનચન્દ્રજી મહારાજસાહેબની સ્મૃતિ રજૂ કરતા અમને ખૂબ જ આનંદ થાય છે.

અમારા એક નાનકડા ખોખા જેવડા રામાણીઆ ગામમાં પૂ. ગુરુદેવનું સ્મારક અમે કરી શક્યા છીએ અને તે સ્મારક અમને ડગલે ને પગલે તેમની જીવંતતાની યાદ દેવડાવી રહ્યું છે.

અમારા પરમ સદ્ભાગ્યે આજથી ૪૫ વર્ષ પહેલાં પૂ. ગુરુદેવના યુનિત પગલા અમારા ગામમાં થયા અને પ્રબળ પુણ્યયોગે અમને પૂ. ગુરુદેવના ખે ચાતુર્માસનો લાલ મળ્યો છે. જે વખતે હરિજનોને ધર્મસ્થાનોમાં પગ મૂકવાનો પણ અધિકાર ન હતો ત્યારે પૂ. મહારાજસાહેબના વ્યાખ્યાનમાં, પ્રાર્થનામાં તે લોકો મુક્તતાથી લાલ લેતા. તેમના ઉપકારોથી અમારું ગામ ઋણી છે. અને ખીજી રીતે કહીએ તો પૂ. ગુરુદેવના માથે અમારા ગામનું ઋણ છે. કારણ કે પૂ. ગુરુદેવના ગુરુમહારાજ પૂ. આચાર્યશ્રી દેવચન્દ્રજીસ્વામી અમારા ગામના તેજસ્વી હીરા હતા. તેમના નામની પ્રાથમિક શાળા 'શ્રી દેવચન્દ્રજીસ્વામી જૈન પાઠશાળા અને લાયબ્રેરી' પૂ. ગુરુદેવે શરૂ કરેલી તે આજે પણ ચાલુ છે, અને એક 'અતિથિગૃહ' બન્યું. બાણે એ ગુરુશિષ્યની જુગલબેડી આજે પણ અમારા ગામને શોભાવી ગામનું ગૌરવ અને ઉત્કર્ષ વધારી રહ્યાં છે.

આજથી ચાર વર્ષ પહેલા પૂ. મ. શ્રી વિનોદિનીબાઈસ્વામી ઠા. ૬. નો વર્ષાંતિપ ચાલતો હતો. તેમના પારણા કરાવવા માટે રામાણીઆવાળા શ્રી લાણુજીલાઈ તેજસીએ ભાવના ભાવી. પૂ. મ. શ્રી, મુખેથી ગુજરાત બાજુ વિહાર કરી રહ્યા હતા. વજ્રેશ્વરીમાં પારણા કરવા તેવું નક્કી થયું. પૂ. મ. શ્રીએ દરખાસ્ત મૂકી કે તે પ્રસંગે જે ફંડ થાય તેવું પૂ. ગુરુદેવના નામનું સ્મારક બને. એ વાતને લાણુજીલાઈએ વધાવી લીધી. વજ્રેશ્વરી જેવા ગામમાં એક પણ જૈનનું ઘર નથી. માત્ર સહેલગાહની જગ્યા છે, ત્યાં જે ભાવિકો પારણાનો લાલ લેવા આવેલા તેવી ગણીગાંઠી વ્યક્તિઓમાંથી જ રૂ. ૭૦૦૦ જેવી રકમ થઈ અને નાનકડી રકમથી શરૂ થયેલું અમારું આ ભવ્ય અતિથિગૃહ પૂ. ગુરુદેવની કૃપાથી ગયા વર્ષે સંવત ૨૦૩૧ અક્ષયતૃતીયાના પવિત્ર દિવસે પૂર્ણ થયેલ છે. તેની વિશેષતા તો એ છે કે તેની શરૂઆત વર્ષાંતિપના પારણાથી થઈ અને પારણાના દિવસે તે જ મ. શ્રી વિનોદિનીબાઈ સ્વામી આદિ ઠાણાઓના સાન્નિધ્યમાં ઉદ્ઘાટન કરવામાં આવ્યું. પૂ. મહાસતીજી પણ અમારા ગામના તેજસ્વી સિતારા છે. તેમની વિદ્વત્તા અને સરળતા અને ગુરુભક્તિ અજોડ છે. ઉદ્ઘાટન પણ વર્ષાંતિપ કરતા અંચળબહેન (શ્રી લાણુજીલાઈના દીકરી)ના હાથે જ કરવામાં આવ્યું. એટલે ઇમારતના કણેકણ જ્ઞાન અને તપના પ્રતિબિંબથી પ્રકાશિત છે.

પૂ. ગુરુદેવની કૃપાથી અમારું આ ગોકુળીયું ગામ વધુ ને વધુ પ્રગતિશીલ બની રહ્યું છે. આજે આ ગામમાં લિન્કર-પાપડ કેન્દ્ર પણ ચાલી રહ્યું છે. તેમાં ઓઝલવાળા ગરસીયા બહેનો પણ લાલ લઈ રહ્યા છે. જે કોમની સ્થિતિ આજે લગભગ સાવ નબળી થઈ રહી છે, તે લોકો સુખેથી આમાંથી શેજી મેળવી રહ્યા છે, ને સ્વાધીનતાપૂર્વક, ગૌરવપૂર્ણ જીવન જીવી રહ્યા છે. જૈને જૈનેતર સહુ તેનો લાલ લે છે. આ ઉદ્યોગથી આખા ગામની શકલ બદલાઈ ગઈ છે. ગુરુદેવ ગૃહઉદ્યોગ ઈચ્છતા તેમાંની એક વાત બાણે સાકાર બની ગઈ છે.

પૂ. ગુરુદેવ મહાન ક્રાન્તિકારી વીરપુરુષ હતા. તેમની અમારા ગામ પર ખૂબ જ કૃપાદષ્ટિ હતી. અમારા પર તેમના લાખ લાખ ઉપકાર છે. તે ઋણમાંથી મુક્ત થવા માટે જે કંઈ કરીએ તે ઓછું જ છે. તેમના શેપેલા સંસ્કારખીજ અમારી પેઢી દરપેઢીમાં ફાલે ફૂલે ને ફળે અને એમના પવિત્ર વિચારો, મૈત્રી, પ્રેમ, કરુણા, સત્કાર્યના નિર્મલ ઝરણાં અમારા સૌના હૃદયમાં નિશ્ચિન વહો એવી અમારી પ્રાર્થના છે.

સેવાધર્મના પરમ સંનિષ્ઠ યોગી

❀ શ્રી જ્ઞાનવજ્ર મગનલાલ વકીલ
❀ શ્રી હિંમતલાલ એચ. ખંધાર

પૂ. આચાર્યશ્રી દેવચંદ્રેણ મહારાજશ્રીની પક્ષઘાતની ખીમારીના કારણે લીંબડીમાં ૬ વરસ સ્થિરવાસ રહેવું પડ્યું. તે દરમિયાન પૂજ્ય ગુરુદેવે પૂજ્ય આચાર્યશ્રીની અનુપમ સેવા કરી તેથી તેમને પૂ. આચાર્યશ્રીના આશીર્વાદ સાથે તેમના જ્ઞાનનો અલભ્ય લાભ અને અખૂટ વારસો મળ્યો હતો તે કારણે જ પૂ. ગુરુદેવ સંયમ માર્ગમાં નિશ્ચલ રહી નિર્ભયપણે માનવતાના પુરસ્કર્તા બની રહ્યા હતા. તેમજ તેમની પ્રેરણા અને માર્ગદર્શનથી અનેક સંસ્થાઓ જુદા જુદા ક્ષેત્રમાં જન્મ પામી અને ખૂબ વિકસિત થઈ અનેક લોકોના આશીર્વાદ સમ બની રહી છે.

કેળવણી પ્રત્યે તેમનો અથાગ પ્રેમ અને નિષ્ઠા હતી એટલે વ્યવહારિક કેળવણી અને ધાર્મિક શિક્ષણ પ્રત્યે પોતે જાતે રસ લઈને વિદ્યાર્થીવર્ગના ઘડતર માટે સાક્ષાત્ સંસ્કારમૂર્તિસમ બની રહ્યા હતા.

પૂ. ગુરુદેવના સ્થિરવાસ દરમિયાન તેમની પ્રેરણાથી ઉદ્ભવ પામેલી શ્રી લીંબડી સ્થા. જૈન ઓર્ડિંગ કેળવણીના સોપાન માટેનું ભવ્ય પ્રતીક અને સુંદર સંસ્થા બની ગયેલ. આ સંસ્થામાંથી શિક્ષણ મેળવી સંસ્થાનું નામ રેશન કરનાર આજે અનેક વ્યક્તિઓ સમાજનું નેતૃત્વ અગ્રસ્થાને રહી કરી રહી છે. તેમાં મુખ્ય શ્રી ચીમનલાલ ચક્રભાર્ત શાહ વિ. છે. જેઓ સમાજના સૂત્રધાર બની સમાજનું ગૌરવ વધારી રહ્યા છે. એટલું જ નહિ પરંતુ અખિલ ભારતમાં સમસ્ત જૈન સમાજમાં જેમનું અનોઠ વ્યક્તિત્વ છે. આ બધું પૂજ્ય ગુરુદેવની કૃપા કૃપાશ્રુતિ છે.

પૂ. આચાર્યશ્રીના કાળધર્મ બાદ પૂ. ગુરુદેવે જે જે ક્ષેત્રો સ્પર્શ્યા ત્યાં ત્યાં તેમની ભવ્ય પ્રતિભાથી જ્ઞાનની ગંગા વહાવી અનેક જીવોને ઉપદેશ દ્વારા ધર્મ પમાડી માનવતાના કાર્યમાં ખૂબ જાગૃતિ આણી.

પૂ. ગુરુદેવ શીઘ્રકવિ હતા. સાથે સાથે તેમના કંઠમાં એટલી મધુરતા અને રણકાર હતો કે પોતાના વ્યાખ્યાનમાં શ્રોતાઓને મંત્રમુગ્ધ કરતા અને ડોલાવતા. તેમના જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્રની લોકો ઉપર જબ્બર છાપ પડતી. તેઓશ્રી સુધારક વિચારધારાને પ્રોત્સાહિત કરતા હોવાથી યુવકવર્ગમાં પણ તેમનું ખૂબ આકર્ષણ રહેતું. આમ તેમના વ્યાખ્યાનનો પ્રભાવ ઘણો અફસુત હતો.

અજમેર મુકામે ભરાયેલ સ્થા. જૈન સાધુ સમ્મેલન તેમજ કોન્ફરન્સના ઐતિહાસિક અધિવેશનની સફળતા એ પૂ. ગુરુદેવને જ આભારી હતી. તેમની સલાહથી જ એ વખતના ભાવનગર સ્ટેટના રેલ્વે એન્જનીયર મોરબીનિવાસી શ્રી હેમચંદ રામજી મહેતાને અધ્યક્ષસ્થાન આપવામાં આવ્યું હતું.

અજમેરથી વિહાર કરીને પૂ. ગુરુદેવે એક ચાતુર્માસ આગ્રામાં કર્યું હતું. આગ્રામાં જૈન સમાજના અગ્રેસર શ્રી અચલસિંહજીએ પૂ. ગુરુદેવની ખૂબ ભક્તિભાવથી સેવા કરી જેથી તેમના જ્ઞાનનો અલભ્ય લાભ આગ્રા તેમજ આજુબાજુના ક્ષેત્રોના સમાજને પણ ખૂબ મળ્યો એટલું જ નહિ પરંતુ જૈનેતર વર્ગ કે જેમાં હિન્દુ તથા મુસલમાન કોમના અનેક ભાઈઓએ માંસાહારના ત્યાગના પચ્ચક્રખાણ કર્યા હતા. તે ચાતુર્માસ પણ અપૂર્વ અને અનોઠ હતું.

પૂ. ગુરુદેવની પ્રતિભાનો એક પ્રસંગ મોરબીમાં બન્યો હતો. જ્યારે શ્રી રસિકભાઈ પ્રભાશંકર શેઠે પ્લોટમાં સ્થાનક બનાવ્યું ત્યારે તેમાં બે પક્ષો વચ્ચે ખૂબ ઘર્ષણ થયું અને કટુતાના ખીજ વવાયા ત્યારે પૂ. ગુરુદેવની દરમિયાનગીરી અને સમ-બલવટથી બંને પક્ષે માનભર્યું સમાધાન થયું. તેમાં પૂ. ગુરુદેવ સાથે સૌરાષ્ટ્રના પ્રખ્યાત ધારાશાસ્ત્રી અને અભ્યાસી શ્રી જ્ઞાનવજ્ર મગનલાલ વકીલ પણ હતા.

પૂ. ગુરુદેવના વિદ્વાન શિષ્ય કે જે સંતબાલના તખલ્લુસથી ખુબ પ્રસિદ્ધ થયા છે તેમણે ભાલ નલ કાંઠા વિ. અનેક સ્થળોએ રચનાત્મક કાર્ય દ્વારા અનેકના જીવનપટ્ટા કરી અનેકને સન્માર્ગે વાગી પોતાના જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્રનો લાભ આપી અત્યારે ચિંચણમાં સ્થિરવાસ થઈ ગયા છે. તે સંતબાલજી પણ પૂ. ગુરુદેવની અસીમ કૃપાનો જ પરિપાક છે.

સાયલા પાસે ડોળીઆનું ચાતુર્માસ પણ ઐતિહાસિક હતું. તદ્દન નાનકડું ગામ એ ચાતુર્માસમાં યાત્રાધામ સમું

બની રહ્યું હતું.

નર્મદાતટે ચાણોદ કરનાલીમાં પૂ. ગુરુદેવે એકાન્ત સાધના અર્થે ચાતુર્માસ કર્યું હતું અને અનેક હિન્દુ યાત્રાળુ-ઓએ એ પવિત્ર સ્થળમાં પૂ. ગુરુદેવના દર્શન, વાણી અને ભક્તિનો લાલ લીધો હતો.

મુંબઈમાં પૂ. ગુરુદેવના અમુક વર્ષના અંતરે ચાતુર્માસ થયા દરમ્યાન કાંઠાવાડી-ચિંચપોકલી-ઘાટકોપર વિ. સ્થળે ચાતુર્માસ કરી મુંબઈના જૈન સમાજને પોતાના જ્ઞાન-દર્શન અને ચારિત્રનો લાલ આપ્યો હતો, ત્યારે અનેક જૈનેતર કુટુંબો પૂ. ગુરુદેવના સંપર્કમાં આવી તેમના પ્રત્યે આકર્ષાયા હતા. અને પૂ. ગુરુદેવના જીવનકાળ સુધી તેમના ભક્તો તરીકે રહી સદુપદેશ અને સત્સંગનો લાલ પામ્યા હતા. તેમાં મુખ્યત્વે શ્રી લાલજીભાઈ કાપડિયા ચોટીલાનિવાસી પૂ. ગુરુદેવના ઉપદેશથી ચુસ્ત જૈનધર્મનું પાલન કરી રહ્યા છે. ઉપરાંત ચિનાઈ કુટુંબ પણ પૂ. ગુરુદેવનું અનુરાગી બન્યું તેમાં હીરાલક્ષ્મી ચિનાઈનું જીવન પરિવર્તન થયું.

પૂ. ગુરુદેવ સ્વભાવે અતિ નિખાલસ હતા. તેમનું માર્ગદર્શન સ્પષ્ટ છતાં વિનમ્ર હતું. કોઈના દુઃખને પૂ. ગુરુદેવ જોઈ શકતા ન હતા. એટલી અનુકંપા અને કરુણા તેમનામાં ઝરતી કે તેઓ તુરંત જ માનવતાના કાર્યમાં અને દીનદુઃખી-ઓનું દુઃખ હળવું કરવામાં પોતાનો અમૂલ્ય ફાળો આપતા. ઘણા શ્રીમતો તેમના ઓજસભર્યા ઉપદેશથી દાનનો અવિરત પ્રવાહ વહેવડાવતા હતા.

વિદ્યાર્થીવર્ગના તો એ વાલી સમા હતા. અને દુઃખીઓના બેલી હતા. તે સાથે પૂજ્ય ગુરુદેવનું જીવન ચોકખા અરીસા જેવું હતું.

તેમનું મુંબઈનું છેલ્લું ચાતુર્માસ બોરીવલી ક્ષેત્રમાં હતું. ત્યાં પૂ. ગુરુદેવે જ્ઞાનગંગા વહાવી અનેકને પ્રતિબોધ પમાડી સમાજને જીવંત અને ચેતનવંતો બનાવ્યો. આ ક્ષેત્રને ફળદ્રુપ અને વિકસાવવામાં અમૂલ્ય શક્તિ ખરચી હતી. બોરીવલી સ્થાનક-દવાખાનું-જ્ઞાનનગર (વસાહત) એ પૂ. ગુરુદેવની અસીમકૃપા અને તેમના પુરુષાર્થનું જ પરિણામ હતું.

બોરીવલી ચાતુર્માસ બાદ પૂ. ગુરુદેવ સાયલા પોતાના વતન પધાર્યા. ત્યાં તેઓશ્રી જીવનના અંત સુધી સ્થિરવાસ કરી એકાન્ત સાધના અને સ્વાધ્યાયમાં જ મગ્ન રહ્યા, અને ત્યાં જ તેઓ કાળધર્મ પામ્યા ત્યારે તેમની સ્મશાનયાત્રામાં સાયલા જેવા નાના ગામમાં બહારથી પચાસ હજારની માનવમેહની ઉમટી પડી હતી અને સ્મશાનમાં જ પૂ. ગુરુદેવના સ્મારકની રચના માટે અડધા કલાકમાં જ ચાર લાખ રૂપિયાની રકમ એકઠી થઈ ગઈ જે એક અજોડ પ્રસંગ હતો.

પૂ. ગુરુદેવના આશીર્વાદ મેળવતાની જેને તક મળતી તેઓ પોતાની ભતને ધન્ય માનતા અને એમના ગુણાનુવાદ ગાઈ તત્ત્વસાર મેળવવા શક્ય તેટલો પ્રયત્ન કરતા. આ પ્રમાણે પૂ. ગુરુદેવ જૈન સમાજને માટે એક આદર્શ, અનુકરણીય પ્રેરણાસ્થાન અને મોલ સમાન હતા. એવા પૂ. ગુરુદેવને અમારા લાખ-લાખ વંદન હજો.

કવિશ્રી નાનચંદ્રજી મહારાજ

જી શ્રી ચીમનલાલ ચક્રભાઈ શાહ

કવિશ્રી નાનચંદ્રજી મહારાજને પ્રથમ પરિચય મને સં. ૧૯૧૪ માં થયો. ત્યારે હું લીંબડી બોર્ડિંગમાં રહી અભ્યાસ કરતો હતો. બોર્ડિંગના બધા વિદ્યાર્થીઓને જૈનશાળામાં જવું ફરજિયાત હતું. કવિશ્રી જૈનશાળાના અભ્યાસમાં ઘણો રસ લેતા. પર્યુષણના દિવસોમાં કવિશ્રીના રચેલા ધાર્મિક સંવાદો અને ગીતો જૈનશાળાના વિદ્યાર્થીઓ ઉપાશ્રયમાં ભજવતા.

કવિશ્રીના ગુરુ પૂજ્ય દેવચંદ્રજી મહારાજને પક્ષઘાત થયો હતો. તેથી કવિશ્રીને નવ વર્ષ સુધી લીંબડીમાં રહેવું પડ્યું. ગુરુની તેમણે અનન્ય ભાવે સેવા કરી. કવિશ્રીમાં શરૂઆતથી સમાજસુધારકની ધગશ હતી. તેમના પ્રવચનોમાં કુરૂદિઓનો વિરોધ અને માનવતાનો ઉપદેશ રહેતો. કેટલાક લોકો એમ માને છે કે જૈન સાધુએ શાસ્ત્રોનું જ વાંચન કરવું

જેઈએ, સાંસારિક પ્રવૃત્તિઓ સાથે તેમને કોઈ સંબંધ ન હોવો જોઈએ. મોક્ષમાર્ગના જ ઉપદેશ આપે. અહિંસા અને આરંભ-સમારંભ વિષે આપણામાં એવા ગ્યાલો પ્રવર્તે છે કે જૈન સાધુ સમાજસુધારણા કે સામાજિક સેવા અથવા લોક-કલ્યાણનાં કાર્યોનો ઉપદેશ આપે તો તેમને દોષ લાગે. કવિશ્રીએ એ જમાનામાં પણ આજથી ૬૦ વર્ષ પહેલાં પ્રગતિશીલ વિચારો ધરાવતા હતા. માણસનું અને સમાજનું જીવન નીતિમય ન હોય તો માત્ર મોક્ષમાર્ગનો ઉપદેશ આપવો અથવા શાસ્ત્રોનું જ વાંચન કરવું એથી ધર્મની અભિવૃદ્ધિ થતી નથી. પાપો ન હોય ત્યાં ઇમારત ચણવા જેવું થાય ! કવિશ્રી માનતા કે માનવતા એજ સાચા ધર્મનો પાથો છે.

તે જમાનામાં સ્ત્રીઓની મુક્તિ કે ઉન્નતિની વાત કરવી અને તે પણ જૈન સાધુએ-એ અકલ્પ્ય હતું. પણ કવિશ્રી માનતા કે, પુરુષ જેટલો જ સ્ત્રીને અધિકાર છે. સ્ત્રીને નિરક્ષર કે દબાયેલી રાખવાથી સમાજની અધોગતિ થાય છે. તેથી કવિશ્રીના ઉપદેશથી મહિલા-મંડળની સ્થાપના થઈ હતી જે હજી પણ ચાલે છે.

લીંબડીમાં ગામડાનાં વિદ્યાર્થીઓના અભ્યાસની અનુકૂળતા માટે તેમના જ ઉપદેશથી સ્થાનકવાસી ઝોડિંગની સ્થાપના થઈ હતી જેનો સેંકડો વિદ્યાર્થીઓને લાભ મળ્યો છે. દરેક પ્રકારના લોકકલ્યાણના કાર્યો માટે કવિશ્રી પ્રેરણા આપતા.

પોતાને નવું જાણવાની જીજ્ઞાસા એટલી બધી હતી કે રાત્રે ઉપાશ્રયમાં દીવાબત્તી - તે વખતે તો જ્ઞાનસથી-છોટા-લાલ હરજીવન - 'સુશીલ' સારા અંગ્રેજી પુસ્તકો વાંચી તેમને સમજાવતા. પૂજ્ય દેવચંદ્રેણ મહારાજ કાળધર્મ પામ્યા પછી કવિશ્રી બધે વિચર્યાં. સર્વે સ્થળે માનવતા અને લોક કલ્યાણના સત્કર્મોનો ઉપદેશ અને પ્રેરણા આપતા. વિશેષમાં કવિશ્રી માનતા કે જૈન સાધુનો ઉપદેશ માત્ર જૈનો માટે જ નથી, સકળ જનતાને તેનો લાભ મળવો જોઈએ. તેથી ગામડાઓમાં વિચરતા ત્યારે રાત્રિ પ્રવચનો રાખતા અને આમજનતા મોટી સંખ્યામાં તેમના ઉપદેશનો લાભ લેતી. ખુલ્લું અવાજ હતો અને કંઈ મધુર હતો. પોતે કવિ હતા અને ભકિતના સુંદર કાવ્યો અને પદ્યો રચતા અને ગાતા.

સ્વભાવમાં આગ્રહ પણ હતો. સાચી અને સારી વસ્તુ થવી જ જોઈએ. પોતાના અનુયાયીઓને આગ્રહપૂર્વક સત્કાર્યો માટે પ્રેરણા આપતા. સેંકડો ભાઈઓ અને બહેનોએ કવિશ્રીથી પ્રભાવિત થઈ પોતાનું જીવન સન્માર્ગે વાળ્યું છે. તેમના ઉપદેશથી ઘણા લોકકલ્યાણના કાર્યો થયા છે.

આપણા દેશમાં ગાંધીયુગ શરૂ થયો ત્યારે કવિશ્રી પોતે ગાંધીજીના વિચારોથી આકર્ષાયા અને ખાદી પહેરવી, રંદીયો કાંતવો, આમોઘોગને ઉત્તેજન આપવું, અસ્પૃશ્યતા નિવારણ વિગેરે રચનાત્મક કાર્યક્રમો માટે ઉપદેશ આપતા. પોતે ખાદી પહેરતા. મારી વિસ્મૃતિ થતી ન હોય તો-હાથે ઢળેલો લોટ જ વાપરવો એવો આગ્રહ રાખતા. જૈન સાધુ માટે આ પગલું કાન્તિકારી હતું.

શાસ્ત્રોના જ્ઞાનમાં એમના કરતાં કદાચ વધારે વિદ્વાન એવા સાધુઓ હતા. પણ યુગબળને ઓળખી યુગધર્મનો ઉપદેશ આપવામાં તેઓ વિરલ હતા. રૂઢિચુસ્તો તરફથી ટીકા થાય તેની બહુ પરવા ન કરતા. આપણામાં એક માન્યતા એવી છે કે ક્રિયાઓ ચુસ્તપણે પાળે એ સાચા સાધુ ગણાય-એ દ્રષ્ટિએ કવિશ્રીએ દેશકાળ પ્રમાણે સારા પ્રમાણમાં છૂટ લીધી હતી.

કવિશ્રીને જીવનમાં કસોટીના પ્રસંગો પણ આવ્યા એમાંના એકાદ પ્રસંગનો, જેનો હું સાક્ષી છું; તેનો અહીં ઉલ્લેખ કરું છું.

તેમના શિષ્ય, જે પાછળથી સંતબાલ ને નામે જાણીતા થયા, તેમની સાથે તીવ્ર મતભેદ થયો. સંતબાલે કવિશ્રી પાસેથી જ પ્રેરણા મેળવી જે ડગલા આગળ જવા તૈયાર થયા. સંતબાલમાં તરવરાટ ઘણું. માત્ર ઉપદેશ આપી બેસી રહેવું એ તેમને યોગ્ય ન લાગ્યું. સામાજિક સેવા અને લોકકલ્યાણના કાર્યોમાં સક્રિય ભાગ લેવો અને ઉપદેશ આપીયે તે કરી બતાવવું એવી તેમની ભાવના થઈ. જૈન સાધુ આટલે સુધી જાય તે કવિશ્રીને માન્ય ન હતું. આ ગાહન પ્રશ્ન છે. તેની ચર્ચામાં અહીં નથી ઊતરતો. સંતબાલ મક્કમ હતા. ગુરુ-શિષ્ય વચ્ચેની ચર્ચામાં હું સાક્ષી અને કેટલેક દરબજે ભાગીદાર હતો. મુખર્ષમાં વરસોવા ઉપર જીવણલાલ ચિનાઈના બંગલે બંને હતા ત્યારે આ વિવાદ ચાલતો હતો. તેમાં મેં પણ થોડો ભાગ લીધો હતો. મુખ્ય પ્રશ્ન એ હતો જૈન સાધુનો વેષ રાખીને આવી પ્રવૃત્તિમાં પરવું કેટલે દરબજે યોગ્ય લેખાય એ

પ્રશ્ન હુજી અણઉકલ્યો છે. છેવટ ગુરુ-શિષ્ય ભારે હૈયે છૂટા પડયા. સંતબાલે પોતાનો માર્ગ લીધો. અંતઘડી સુધી ગુરુ પ્રત્યે ભક્તિ એવી જ રહી. ગુરુએ પણ તેમના પ્રત્યે છેવટ સુધી પ્રેમભાવ રાખ્યો.

કવિશ્રીએ પોતાના દીર્ઘ જીવનકાળમાં ઘણા ભાઈઓ અને બહેનોને ધર્માભિમુખ કર્યાં. અને તેમના મીઠાં સંસ્મરણો યાદ છે. જૈનશાળામાં નાની વયે તેમના પ્રતાપે ધાર્મિક સંસ્કારો મળ્યા તે જીવનભર મારા વારસામાં રહ્યાં છે.

આપણા શ્રમણવર્ગના ઘણા પાયાના પ્રશ્નોની પુનઃ વિચારણા કરવાની જરૂર છે. તેમાં કવિશ્રીનું જીવન માર્ગદર્શક અને તેવું છે. કવિશ્રીની જન્મશતાબ્દિ પ્રસંગે હું અંતઃકરણપૂર્વક તેમને શ્રદ્ધાંજલિ અર્પું છું.

પૂ. ગુરુદેવને શ્રદ્ધાંજલિ

❧ પ્રમુખ : શ્રી સ્થાનકવાસી જૈન સંઘ - સુરેન્દ્રનગર

શ્રી સુરેન્દ્રનગર સંઘના ત્રણેય સંપ્રદાયોના આગેવાનોની આગ્રહભરી વિનંતીને માન આપીને પૂ. ગુરુદેવ શ્રી નાનચન્દ્રજી મહારાજ સાહેબ સંવત ૨૦૧૦ માં ચાતુર્માસ માટે સુરેન્દ્રનગર પધાર્યા હતા.

પૂજ્ય ગુરુદેવના વ્યાખ્યાનમાં જૈન-જૈનેતર ઘણી મોટી સંખ્યામાં આવતા હતા, અને પૂ. ગુરુદેવની સમન્વયકારી દિવ્ય વાણીથી મંત્રમુગ્ધ થઈ જતાં. એમની કહેવાની શૈલી ખૂબ જ હૃદયસ્પર્શી હતી. તેમાંયે માનવતાની વાત કહેતી વખતે તેઓ એવા ખીલી ઉઠતા કે સાંભળનાર વર્ગ રસપૂર્વક એકાગ્રતાથી સાંભળતો. તેઓ કહેતા કે પ્રથમ માનવતા પ્રગટાવો, માનવતા પ્રગટશે તો જ પ્રભુતા પ્રગટશે. તેઓ રાષ્ટ્રીય વિચારસરણીથી રંગાયેલા હતા.

આ જ વર્ષે બિહારમાં રેલસંકટ આવેલું. તે અંગે સદ્દા હોલમાં તેઓશ્રીએ બહુર પ્રવચન આપેલું અને લોકોના હિલમાં માનવતાનો નાદ ભગૃત કરેલો અને ત્યાં ને ત્યાં બહુ મોટી રકમ ફાળામાં થયેલી. તેઓમાં એવી દિવ્યશક્તિ હતી કે આમજનતા ભક્તિભાવપૂર્વક તેઓ પ્રત્યે આકર્ષાતી.

જનસમાજને હિતકારી રાત્રિ પ્રાર્થના અને પ્રવચનની પ્રવૃત્તિ તેઓએ ચાલુ રાખી હતી. અમારા શહેરમાં એ કાન્તિકારી વાત હતી. છતાં પણ તે વખતે આમ જનતા સાથે લાલ લેતી. પ્રસંગે પ્રસંગે તેઓશ્રી ભક્તિગીતો ગાતા અને એક એક પદનો વિસ્તૃત રીતે ભાવાર્થ સમજાવતા એટલે શ્રોતાજનો તેમનામાં તન્મય થઈ જતાં, અને ભાવવિભોર બની જતાં. એ રીતે તેઓની રાત્રિ પ્રાર્થના અને પ્રવચન ખૂબ સફળ બન્યા હતા. સહુને એની અગત્યતા સમજાણી, જીવનમાં નિયમિત પ્રાર્થના માટેનો એમનો ખૂબ આગ્રહ હતો. તેથી અહીં એમનું ભક્તમંડળ પણ થયેલું. જેણે ઘણા વર્ષો સુધી પ્રાર્થના ચાલુ રાખી હતી.

શ્રી સુરેન્દ્રનગર સંઘમાં ત્રણ સંપ્રદાયો છે. (૧) લીંબડી મોટો સંપ્રદાય, (૨) લીંબડી નાનો સંપ્રદાય, (૩) દરીયાપુરી સંપ્રદાય. એ રીતે ત્રણેય સંપ્રદાયનો વહીવટ અલગ અલગ રહેતો. જે સંપ્રદાયનું ચાતુર્માસ હોય તે ચાતુર્માસનો ખર્ચ તે સંપ્રદાય ભોગવતો અને જે સંપ્રદાયનું ચાતુર્માસ હોય તે જ સંપ્રદાયના સભ્યો તે ચાતુર્માસમાં વધુ રસ ધરાવતા. પૂ. ગુરુદેવે આ જોયું અને તેમના હૃદયને આ વાત ખટકી. તેમણે ઐક્યતા પર ખૂબ ભાર મૂક્યો, આગેવાનોને પ્રેમભરી રીતે સમજાવ્યા ઐક્યતા અને સંગઠનના ફાયદાઓ બતાવ્યા. તે વખતે શ્રી લીંબડી મોટા સંપ્રદાયના આગેવાન શ્રી બદવજીભાઈ મગનલાલ વકીલ હતા. શ્રી લીંબડી નાના સંપ્રદાયના આગેવાન શ્રી દોશી કૃતેચંદ ત્રિભોવનદાસ હતાં. અને શ્રી દરીયાપુરી સંપ્રદાયના આગેવાન શ્રી દોશી વલ્લભભાઈ લહેરાભાઈ હતા. તેઓના અને તેમની સાથેના સહુ-કાર્યકરોના હૃદય પૂ. ગુરુદેવે જીવી લીધા અને પરિણામે ત્રણેય સંઘનો વહીવટ ઐક્યતાથી કરવાનો ત્રણ વર્ષ પૂરતો ઠરાવ કર્યો. અને પરિણામે તે ઠરાવ લંબાવતા આજે છેલ્લા ૨૦-૨૨ વર્ષથી ઐક્યતાની ભાવનાપૂર્વક સંઘનો વહીવટ ચાલે છે. સંઘસંગઠનના પરિણામે શ્રી સંઘની ખૂબ ખૂબ પ્રગતિ થઈ છે. સૌરાષ્ટ્રભરમાં પ્રથમ પંક્તિમાં તેનું સંગઠનબળ ગણાય છે અને ખૂબ નવી નવી પ્રવૃત્તિઓ વિકસી છે. જેમ કે- શ્રી દોશી વલ્લભભાઈ લહેરાભાઈ આયંબીલ ગૃહ, શ્રી છગલબેન લક્ષ્મીચંદ જૈન પાઠશાળા, શ્રી સી. યુ. શાહ

માનવરાહુત કેન્દ્ર વિ. આ બધો યશ પૂ. ગુરુદેવની ઐક્યતાના પ્રયાસોને આભારી છે.

પૂજ્ય ગુરુદેવે સુરેન્દ્રનગર સંઘને એક અણુમોલ ભેટ આપી છે. અને તે એ કે, ઉપાશ્રવની અંદર આર્ય દીવાલો ઉપર પૂજ્ય ગુરુદેવે અમૂલ્ય સૂત્રો અને વચનામૃતો લખાવ્યા છે.

-બીજાઓનું બગાડીને, ભલું પોતાતાણું કરવું;
વિષમ આ વાત છે કેવી, તમે શું તે વિચાર્યું છે?
-વખત છે અદ્યપને ઊંચો, ઘણા છે કામ કરવાના;
ઘણાં જરૂરી તણા સમયે, સૂતેલાં ક્યાં સુધી રહેશે?
-સમય સરખા નથી સહુના, સદા તડકા અને છાયા;
વખત આવ્યે જરૂર વડાલા, ભલા થઈને ભલું કરજો.

આ અને આવા હિતકારી અનેક સુવાક્યો આજે પણ પૂજ્ય ગુરુદેવની યાદ તાજી કરાવે છે. પૂજ્ય ગુરુદેવનો અમારા શ્રી સંઘ ઉપર અસીમ ઉપકાર છે. આજે પણ એ મહાપુરુષનો ભવ્ય અહેરો અમારી નજર સમક્ષ તરવરે છે. એવી મહાન વિભૂતિ ગુરુદેવને અમારી હૃદયપૂર્વકની શ્રદ્ધાંજલિ અર્પીએ છીએ.

નાગરદાસમાંથી નાનચંદ્રજી મહારાજ

જી શ્રી ગુલામ રસૂલ કુરેશીભાઈ

કુદરતની ગતિ અકળ છે. જગતનાં કેટલાંયે બાળકો શિશુકાળમાં માતા ગુમાવતાં સમય વીત્યે તેઓ પોતે જ જગતની માતારૂપ બન્યાનું પદ પ્રાપ્ત કરી ગયા છે. આપણા નાનચંદ્રજી મહારાજ ન્યારે નાગરદાસ હતા ત્યારે ‘મા’ ના અંતિમકાળે બાળસુલભ પ્રશ્ન પૂછે છે—“ભાઈ! ‘બા’ આજે ખાટલામાં કેમ સૂતાં છે?” ઉત્તર શો હોઈ શકે? મધદરિયે જીવનમરણનાં ઝોલાં ખાતી બા...અને પોક પડે છે, બા ગઈ. લોકો હતા અને બીજા આવ્યા. ગુપચૂપ આવે છે અને ખેસે છે. નનામી તૈયાર થઈ. લોકો ઉપાડે છે. નાગર પૂછે છે—“બાને બાંધી આ બધા ક્યાં લઈ ચાલ્યા.” સ્મશાને જનારા ડાઘુઓની ટેવને કારણે પાવાણુ બનેલાં હૃદય દીલાં પડી આંખમાંથી અશ્રુ ટપકાવે છે. આ બાળ ‘શું’ બાણે...“બા ગઈ!”

બુદ્ધ લગવાનનો પ્રસંગ યાદ આવે છે. સિદ્ધાર્થ મડહું જુએ છે. પ્રશ્ન ઊઠે છે—“આ શું? જરા શું? મરણ શું?”

આ બાળનાગરના કોમળ હૈયામાં કુટુંબના સંસ્કારને આધારે વગર લખ્યે ક્યાંક કોતરાય છે ‘માનવની આ પીડા!’ હું શું કરી શકું? વખત વીતે છે. શિશુમાંથી તરુણ અને તરુણમાંથી સુવાન નાગર બને છે નાગરદાસ. પણ તેનો આ બધો સમય એજે નથી ગયો. કાળની ગતિ સાથે ભીતરમાં કંડારાયેલ માનવપીડાને ટાળવા ટાઢમાં ટાઢ અને તડકામાં તડકો સહન કરવાના પોતાના પ્રયોગો જરૂરી છે, ત્યારે ભવ્ય સંસ્કારનો ઉદય થાય છે—માનવપીડા મટાડવા સાધુ બનવું! જરામરણનો ઉપાય સમદ્રષ્ટિ! અને તે સાધવા દેહહમન અને મનનો નિગ્રહ! પણ સાધુ બનવું સહેલું નથી. તેવા વિચારો ઘેરી વળે છે.

નાગરદાસ કાચી માટીના નથી. દેહહમનના અને મનને વશ કરવાના પોતાના પ્રયોગો આજી છે. તે પ્રયોગોમાં દિનરાત—ભૂખતરસ ભૂલી જાય છે. સાધુ બનવાની ધૂન છે. તે માટે જે કંઈ સહન કરવું પડે તે માટેની તૈયારી છે. નાગરદાસ વિચાર કરે છે, જૈન સાધુને તો લોચ કરી ઊભી થતી પીડાનો અનુભવ કરવાનો હોય છે. પોતે સાધુ પાસે જાય છે અને કહે છે મારે લોચનો અનુભવ લેવો છે. સાધુ સંસારીનો લોચ કરવાની ના પાડે છે. છતાં નાગરદાસ નિરાશ થતા નથી. પરંતુ પોતાના નિશ્ચયબળને દઢ કરવા છેવટે હજીમ પાસે લોચ તો કરાવે જ છે. લોચ થયો. પીડા કારમી ઊઠી તે સમાવવા કોઈ ભલા માણસે માથામાં વાટેલી સૂંઠે લલરાવાનું કહેતાં આપણા નાગરદાસભાઈ તે પ્રમાણે કરે છે. પછી તો અગ્નિબાળ

જેવી ઊઠેલી વેદના જેણે ભોગવી હોય તેજ બાણે. આપણા નાગરની બહાદુરી બાણવાની અહીં જરૂર નથી પણ તેનું મનોબળ કેટલું દૃઢ છે તેનો આ સચોટ પુરાવો છે. આવી અનેક પ્રકારની યાતનાઓ પોતે બંધે બંધે કરીને વેઠે છે અને દીક્ષા લેતાં નાગરદાસમાંથી તેઓ મુનિ નાનચંદ્રજ બને છે.

નાનચંદ્રજ મહારાજની એક સુંદર ટ્રેવ હતી. તેઓ દિવસ વીત્યે રાતના સમૂહપ્રાર્થના રાખતા. પરહંદ કાયા અને ખુલંદ અવાજ સેંકડોની સંખ્યામાં તરી આવે. તેઓ ટૂંકી નજરે જોનારા ન હતા પરંતુ વિશાળ અને વેધકદૃષ્ટિ ધરાવતા હતા. આ કારણે તેમની પ્રાર્થનામાં જૈન જૈનતર સૌ હોંશે હોંશે લખતા. મધુરકંઠ અને વકતૃત્વશક્તિને લીધે લોકોની મેદની હેકડેકક બમતી. પ્રાર્થનાનો નાદ બમતો ત્યારે સૌ શુભતાન બની “એક પિતાનાં આપણે સૌ બાળકો છીએ” તેનો સરખો આસ્વાદ સૌ સાથે મળી આખતાં.

જૈન સાધુઓમાં ગાંધીજીને પારખનાર ઓછા છે. અને જે ગાંધીજીને ઓળખી શક્યા તે જૈન સાધુમાં યે નાનચંદ્રજ મહારાજ મોખરે છે. પોતાની દીર્ઘદૃષ્ટિના પ્રતાપે તેઓ સવેળા ગાંધીજીને કળી ગયેલાં. ગાંધીજી વિષે તેમણે સ્વયં રચેલા એક કાવ્યમાં તેઓ કહે છે :-

“જગતને બોધ દેવાને, જરૂરી વાત કહેવાને
લઘ સંદેશ પ્રભુજીનો, અવનિમાં ગાંધીજી આવ્યા.
ભૂલેલો માર્ગ બતાવવા, સત્યનાં સૂત્ર સમજાવવા
અહિંસા ઔષધિ પાવા, અવનિમાં ગાંધીજી આવ્યા.”

આવા વિચારોને લીધે મહારાજશ્રી તરફ આમજનતા કે ભણેલાં ગણેલાં સૌ સરખી રીતે આકર્ષાતા. તેમની પાસે ધર્મી કે અધર્મીનો ભેદ નહીં હોવાથી તેઓ સહેજે સૌની પ્રીતિનું પાત્ર બની જતા. મળેલા સંસ્કારોને આધારે નાનચંદ્રજ મહારાજ પાસે માનવતાનો સ્ત્રોત વહ્યા કરતો. તેઓશ્રી કહે છે :-

ભલા છો તો ભલા રહેજો, ખૂટ થાવા નહીં દેજો;
તમારા દુશ્મનોનું પણ, ભલા થઈને ભલું કરજો.
સમય સરખા નથી સહુના, સદા તડકા અને છાયા;
વખત આવ્યે જરૂર વડાલાં, ભલા થઈને ભલું કરજો.”

સાદી ભાષામાં હૃદયના તારો ઝણઝણી ઝીકે છે. હબરો શબ્દોનો માનવતા ઉપરનો નિબંધ આ બે ચાર પંક્તિમાં સમાઈ બધ છે. ત્યાં ન નાત છે-ન બાત છે, ન આશા, ન અભિલાષા છે. શરત માત્ર એક જ છે, ‘ભલા છો તો ભલા રહેજો, - ભલા થઈને ભલું કરજો.’ માનવહૃદયને પિછાણવાની (માસ્ટર કી) શુરુચાવી તમારા હાથમાં તેઓશ્રી મૂકી દે છે. આ વિશાળ ભાવનાના અર્થમાં તેઓ દેવ થયા. અંતમાં તેમને પગલે ચાલવાનું આપણને સૌને બળ મળે એજ અભ્યર્થના.

પરમ ઉપકારી ગુરુદેવ

❀ મીરાંબેન શાહ

વાત્સલ્યભરી અમીરસ છલકતી આંખલડી એવા પરમ પૂજ્ય ગુરુદેવ કવિવર્ય મુનિશ્રી નાનચંદ્રજ મહારાજ સાહેબનાં સંસ્મરણો તાબાં કરવાની જે અમૂલ્ય તક મને સાંપડી છે તેથી મારું હૃદય આનંદથી ઊભરાઈ બધ છે. એમનું વાત્સલ્ય, ઉદારતા, નિખાલસતા અને માતા જેવું કોમળ હૃદય એ બધું સંભારતાં એમની આખી મુખમુદ્રા તાદૃશ થઈ આવે છે. સવારની એમની પ્રાર્થના અને પ્રવચનો આંખ સામે તરી આવે છે. સૌના ઉપર સરખો પ્રેમ, સૌને એમ લાગે કે આ મારા ગુરુદેવ છે !

પૂ. ગુરુદેવની ઉદારતાની શી વાત કરું? તેઓના સાન્નિધ્યમાં રહેવાનો મોકો મને તથા શ્રી મધુબેનને સને

પૂજ્ય ગુરુદેવ કવિવર્ય પ. નાનચન્દ્રજી મહારાજ જન્મશતાહિદ સ્મૃતિગ્રંથ

૧૯૪૮માં મળેલો. લગભગ ૨૧ દિવસ સાથે રહેલાં. ‘મીરુભાઈ આઘ્યા’નું સ્મરણ આજે તાજું થઈ આવે છે. તેમનાં સંસ્મરણો લખવા બેસું તો પાર ન આવે, પણ તેમને ન્યાય આપવા થોડાં તો લખું જ. તેમની સાથેના ૨૧ દિવસ જીવનમાં અમૂલ્ય સ્થાન જમાવી ગયા છે !

સંતબાલજી સાથેનો મારો પ્રથમ પ્રવાસ તે વખતે સમાજને તથા અમારા નજીકના ઘણાંને ન ગમતો. પૂ. ગુરુદેવ પણ એવું મંતવ્ય ધરાવી મને ટકોર કરતા. પૂ. ગુરુદેવની આજ્ઞા શિરે ચઢાવી પ્રવાસમાં સાથે ન રહેતાં બાવળા આવી. કચ્છ વગેરે સ્થળે દિવસો વિતતા ગયા અને સંતબાલજીનો પ્રવાસ આલતો રહ્યો. ત્યારબાદ દિલ્હી-કલકત્તાનો પૂ. સંતબાલજીનો પ્રવાસ નક્કી થયો. આ પ્રવાસમાં સાથે રહેવાની ઇચ્છા ખરી. આ સમયે ગુરુદેવને મળવાનું થયું. હું, પૂ. સંતબાલજી અને મહિલાઈ ગુરુદેવ પાસે બેસીએ અને જ્ઞાનગોષ્ઠિ કરીએ. આ ગોષ્ઠિ આંખ સામે તરી આવે છે. આ ગોષ્ઠિ દરમ્યાન પૂ. સંતબાલજીના દિલ્હી, કલકત્તા પ્રવાસની વાત નીકળી. પૂ. ગુરુદેવે સામેથી કહ્યું. ‘કેમ મીરુભાઈ! દિલ્હી જવું છે ને?’ જરૂર આનંદથી બંઓ! એમ ગુરુદેવે જણાવ્યું અને મારા આનંદનો પાર ન રહ્યો. ભાવતું વેદે બતાવ્યા જેવું થયું. બ્યાં સાચો વાત્સલ્યભાવ હોય છે ત્યાં બંધન આપોઆપ હટી જાય છે. દિલ્હી, કલકત્તાનો પ્રવાસ લાંબો એટલે પાછા આવતાં ઘણો સમય લાગે. અમે વિદાય લેવા તૈયાર થયા એટલે પૂ. ગુરુદેવ સંતબાલજીના ખભે હાથ મૂકી બારણા સુધી વિદાય આપવા અમારી સાથે ચાલ્યા અને બોલ્યા ‘આપણે હવે ક્યારે મળીશું?’ તું ક્યારે આવે? એમ કહેતાં પૂ. ગુરુદેવની આંખ ભીની ભીની થઈ ગઈ. એ દૃશ્ય આજે પણ મારી આંખ સામે તરી આવે છે.

શિયાલ ગામે ગુરુદેવ પધાર્યા ત્યારનો એક પ્રસંગ યાદ આવે છે. શિયાલમાં પૂ. ગુરુદેવ અને સંતબાલજીનું મિલન થયું. શ્રી ચિત્ત મુનિજી તથા બીજા શ્રી કિશોરમુનિજી સાથે હતા. પૂ. ગુરુદેવ સંતબાલજીની પ્રયોગ ભૂમિમાં પધારેલા તેથી પૂ. સંતબાલજીના આનંદનો પાર ન હતો. તેમને મન તો બંને સ્વર્ગ પૃથ્વી ઉપર ઉતરી આવ્યું.

પૂ. ગુરુદેવ શિયાલથી અમદાવાદ વિહાર કરવાના હતા. મેં વિહારમાં સાથે રહેવાની અનુમતિ માગી. માગતા પહેલાં મનમાં થયા કરે કે તે આપશે કે નહીં? પરંતુ પૂ. ગુરુદેવે આનંદથી રજા આપી, બંને કોઈ અમત્કાર થયો. મારા આનંદનો પાર ન રહ્યો. વિહારની તૈયારી થઈ. શિયાલ ગામની જનતાએ અને પઢારભાઈઓએ ભજન ગાતાં ગાતાં અમને સૌને વિદાય આપી. પૂ. સંતબાલજી દૂર સુધી આવ્યા, વિહારમાં સાણંદવાળા મણિજેન પણ સાથે હતાં. મારું ગામ બાવળા વચ્ચે આવે. ગુરુદેવને બાવળા પધારવા વિનંતી કરી. તેઓશ્રીએ તે સ્વીકારી આગલા દિવસે હું બાવળા આવી ગઈ. મેં તથા ગામ લોકોએ પૂ. ગુરુદેવનું હાર્દિક સ્વાગત કર્યું. બાવળા સંત આશ્રમમાં ઉતારો કરાવ્યો. આશ્રમની નજીક જ આવેલા મારા મકાનમાં પધારી પૂ. ગુરુદેવને પાવન કરવા વિનંતી કરી. મારા ઘરને પાવન કરશો તો મને ઘણો આનંદ થશે. પૂ. ગુરુદેવથી ચલાતું ન હતું છતાં લાકડીના ટેકે મારા ઘરે પધાર્યા સાથે ચિત્તમુનિજી તથા બીજા મુનિઓ પધાર્યા. મેં ગુરુદેવને બે શબ્દો કહેવા જણાવ્યું એટલે તેમની લાક્ષણિક શૈલીમાં બોલ્યા: “હજી ય બાકી રહ્યું છે?” મારાથી સહજભાવે બોલી જવાયું: ગુરુદેવ! અમૃતથી કોણ ધરાયું છે! પૂ. ગુરુદેવે પોતાની અમૃતધારા વહાવી અને અમે સૌ ગદગદિત થયા.

અમારા વિહારમાં વાઘજીપુરા આવે. પૂ. સંતબાલજીએ અહીં આતુર્માંસ કરેલું. અહીં શ્રી વાડીલાલ જમનાદાસની વાડી હતી. શ્રી તારાબેને તથા વાડીભાઈએ પોતાની વાડીમાં પધારવા આગ્રહ કર્યો. આવેલા અવસરને અમે જતો કેવી રીતે કરી શકીએ? ત્યાં પણ પૂ. ગુરુદેવ થોડો વખત રોકાયા.

સરખેજથી અમદાવાદ આવ્યા હીરાબેન ચિનાઈને ત્યાં. દૂધેશ્વર બંગલે અમારો મુકામ રહ્યો. ત્યાં ૧૧ દિવસ રહ્યા. હીરાબેનની પૂ. ગુરુદેવ પ્રત્યેની ભકિતભાવના કહેવી પડે! તેમના આનંદનો પાર ન હતો. તેઓ વૈષ્ણવ ધર્મી એટલે પોતાના ધર્મગુરુના ચરણસ્પર્શ કરી શકે. ગુરુદેવના ચરણસ્પર્શ કરવા માટે તેમનું મન દોડી ગયું. સામે લેવા માટે હરખભેર દોડી આવ્યાં. હરખમાં અને હરખમાં પડી ગયાં. સમાધિ આવી ગઈ. જૈન સાધુને ચરણસ્પર્શ ન થાય એટલે તેઓએ દૂરથી દર્શન કરી સમાધાન મેળવ્યું.

એક વખતે વિહારમાં પૂ. ચિત્તમુનિને પગે કાંટો વાગ્યો હતો. પગે ધીરેથી ચલાતું હતું. અમે એમની સાથે વાતો

કરતાં કરતાં આધ્યાત્મિક જીવનનો રસ લૂંટતાં ધરાતાં ન હતાં. એમની પૂ. ગુરુદેવ તરફની લક્ષિત હુનુમાન જેવી હતી. પૂ. ગુરુદેવ ક્યારે શું માગશે તેનો પોતાને ખ્યાલ હોય જ. એમની સેવા અને લક્ષિત અનુપમ હતાં. આવા શિષ્ય પૂ. ગુરુદેવને મળ્યા તે પણ એમના જીવનનો એક અનુપમ લહાવો હતો.

પૂ. સંતબાલજીનું ચાતુર્માસ કલકતા મુકામે હતું ત્યારે જ ગુરુદેવનો જીવનદીપ સદાને માટે ખુઝાર્થ ગયો. અમારા સૌના વિલાપનો પાર ન રહ્યો. પૂ. સંતબાલજીએ પૂ. ગુરુદેવને 'વિરહ-કાવ્ય' લખી બહેરસલામાં ભાવલરી શ્રધ્ધાંજલિ આપી. ગુરુદેવનો આ વિરહ અમને ઘણો વખત સાલ્યો. પૂ. ગુરુદેવને યાદ કરતાં આંખોમાં આંસુ આવી જાય છે અને મુખમાંથી સરી પડે છે કે ગુરુ શિષ્યનું સુભગ મિલન આ જિંદગીમાં હવે ફરી જોવા ક્યારે થ નહીં મળે !

પૂ. ગુરુદેવની શતાબ્દિના પુનિત પ્રસંગે સદગતને, પૂ. ચિત્તમુનિશ્રીને, પૂ. સાધ્વીજીઓને તથા પૂ. સંતબાલજીને મારા કેટિ કેટિ વંદન હો.

પૂ. ગુરુદેવનાં સંસ્મરણો

જી મણિભાઈ ખાપુભાઈ પટેલ

વિશાળ લલાટ, અમીઝરતી આંખો, વાત્સલ્ય ફેલાવતો ચહેરો એમની પ્રથમ મુલાકાતે જ આકર્ષણ જમાવી દેતાં. એવા એ હતા વિદ્વાન જૈન મુનિશ્રી નાનચંદ્રજી મહારાજ. હું સંતબાલજી મહારાજ સાથે રહેતો હોવાથી તેઓશ્રીના નિમિત્તે મને ઘણીવાર એ જ્ઞાની પુરુષનાં દર્શન, શ્રવણનો લાલ મળેલો. વરસો પહેલાં સાયલા મુકામે તેઓશ્રીને પ્રથમ મળવાનું થયું. ઉપાશ્રયની બહાર રાતે બહેર પ્રાર્થના પ્રવચન હતું ત્યારે એક પાટ ઉપર વચ્ચે પૂ. નાનચંદ્રજી મહારાજ અને તેમની આજુબાજુ પૂ. ચુનીલાલજી મહારાજ અને પૂ. સંતબાલજી ખિરાજેલા હતા. બાજુે પ્રહ્લા, વિષ્ણુ, મહેશની ત્રિપુટી સાક્ષાત બેઠી હોય તેવો ભાસ થતો હતો. જ્યારે પ્રાર્થના શરૂ થઈ ત્યારે ગુરુદેવના અતિમ કડીના અક્ષરોનો ઉચ્ચાર જુદો પડતો ત્યારે એ લય એટલી તાલબદ્ધ લાગતી કે આજે પણ એના ભણકારા કાનમાં ગૂંબે છે. પૂ. ચુનીલાલજી મહારાજ ધૂન બોલતા ત્યારે તેમનો મીઠો અને સુરીલો અવાજ વાતાવરણને સભર કરી દેતો. ગુરુદેવની આખ્યાનશૈલી અનોખી હતી. કોઈપણ ધર્મનો માણસ એક જ વાર એમનું પ્રવચન સાંભળવા બેસે તે પછી ઊઠવાનું મન ન કરે. તેમનાં પ્રાતઃ પ્રવચનો જીવનને સ્પર્શ કરે તેવાં અને આધ્યાત્મિકતાની ભૂખને સતેજ કરે તેવાં લાગતાં. શરીર, મન અને ઈન્દ્રિયોના દાખલા હાવભાવ સાથે આપી મુક્તિનો પંથ બતાવતા હતા.

તેમની નમ્રતા, જિજ્ઞાસા અને બહુતિ નમૂનેદાર હતાં. જિજ્ઞાસુ તો એટલા બધા કે નાના બાળક પાસે વાતો કઢાવે અને સાંભળે. મારી પાસે કલાકો સુધી પૂ. સંતબાલજીના ધર્મમય સમાજરચનાના પ્રસંગો રસિકતાથી સાંભળે. તેમના જીવન વહેવાર અંગે પણ પૂછે. તેઓશ્રીની ખીબ પાસેથી વાતો કઢાવવાની રીત અનોખી હતી. આંખોના ભાવ અને હુંકારા કરે કે સામી વ્યક્તિ બોલ્યા જ કરે. એક વાર મેં 'પૂછેલું કે મહારાજશ્રી કેટલીકવાર આપણે અંતરાત્મા એક વાત કહેતો હોય અને બહાર જુદું બોલાતું હોય તે એ અસત્ય ના કહેવાય? સતોએ તો પોતાને સત્ય લાગે તે સ્પષ્ટ કહેવું બેઈએ અને તો જ સમાજને સાચી દોરવણી મળે. ત્યારે તેઓ "યદ્યપિ શુદ્ધં લોકવિરુદ્ધં નાયરણીયં ના કરણીયં" શંકરાચાર્યનો દાખલો આપી સ્વાદ્વાહની ભૂમિકા સમજાવતા. પરંતુ મારો એ બાબતમાં થોડો ભતભેદ રહેતો. તેઓ ગાંધીવિચારના ચુસ્ત હિમાયતી હતા. પોતે અને પોતાના શિષ્યો શુદ્ધ ખાદીધારી હતા. અસ્પૃશ્યતાનિવારણમાં માનતા. એક વખત સવર્ણ હરિજનના સમૂહોજન સમારંભમાં હાજર રહી આશીર્વાદ આપેલા. ગ્રામોદ્યોગને ટેકો આપતા. હાથ ધરીના દળેલા લોટની જ વસ્તુ વાપરતા. એસાવેલા ભાત ન લેતા, એટલા માટે કે એસામણ દ્વારા પોષણતત્વ ચાલ્યું જાય અને ખીજી ખાજુ ગરમ એસામણ જમીન ઉપર પડે એટલે જીવહિંસા થાય. ખાદીને ઉત્તેજન મળે તે માટે ઘણા વખત સુધી ખાદીધારી બેન કે ભાઈ લિક્ષા વહોરાવે તો જ લેતા. પોતાના પ્રવચનમાં ગોપાલન ઉપર ખાસ કહેતા. સ્ત્રી સન્માનમાં ખૂબ માનતા, સાધ્વીઓનું સન્માન જાળવતા અને તેમને વિકાસની પૂરી તકો આપતા.

વિધવાઓને અને ગરીબ સ્ત્રીઓને નોકરી મળે, હુન્નર ઉદ્યોગ મળે તે માટે સક્રિય પ્રયત્ન કરતા. એ માટે તેમણે કેટલીક સંસ્થાઓ પણ ઊભી કરી હતી.

એક વખતે હું, છોટુભાઈ અને ખચુભાઈ મોરબી મુકામે તેઓશ્રીના દર્શન ગયેલા. ત્યારે વાતો થતાં તેમણે કહ્યું. અહીંના શ્રાવકોએ મને કહ્યું કે 'મહારાજ ! તમે વ્યાખ્યાનમાં માનવતાની વાતો કરો છો, ખીબના ધર્મની વાતો કરો છો તેના કરતાં ભગવતી સૂત્ર વાંચો તો સારું. મને થયું કે શું વાંચું ?' જીવનની પ્રાથમિક ભૂમિકાઓનું તો ઠેકાણું નથી અને ગગનમાં ઉડવાની વાતો કરે છે. કાન પવિત્ર થાય એટલે મોક્ષ મળી જાય એમ માને. તેમના આગ્રહથી થોડો વખત ભગવતી સૂત્ર વાંચ્યું તો ખરું પણ એમાં કંઈ બધાને રસ ના પડે. છેવટે માનવતાની વાતો ઉપર જ આવવું પડ્યું. લોકો સદાચારી અને તેવો જ તેઓશ્રી ઉપદેશ આપતા અને એ જ હેતુ માટે સારાં પુસ્તકોનું પ્રકાશન કરાવતા. તેમનો સાહિત્ય પ્રેમ કેવો હતો તે લીંબડીનું પૂ. દેવચંદ્રેજી મહારાજ પુસ્તકાલયની ભવ્યતા જોવાથી જણાઈ આવશે. તેઓ ખરા અંતરથી સર્વ ધર્મ સમન્વયમાં માનતા હતા અને એજ કારણે યુસ્ત વૈષ્ણવો, યુસ્ત મુસ્લિમો, પારસીઓ, ખ્રિસ્તીઓ વગેરે ધર્મના લોકો તેમના અનુયાયી બનતા. જૈન ધર્મને નાસ્તિક ધર્મ કહેનાર આર્યસમાજીઓના કેટલાંય સંમેલનમાં તેઓશ્રીને પધારવા અને મંગલ પ્રવચન કરવા આમંત્રણ આપતાં. આર્યસમાજની સમાજસુધારણા, બ્રહ્મચર્ય, સ્ત્રીશિક્ષણ અને તેમની વીરતા, ધર્મને નામે ચાલતાં પાખંડ અને અધવિશ્વાસ સામે જેહાદ, ખડતલ શરીરધારી યુવકો તૈયાર કરવા, આભરછેટ હૂર કરવી, વિ. ગુણોના તેઓશ્રી ભારે પ્રશંસક હતા.

પૂ. સંતબાલજીની ક્રાન્તિકારી વિચારસરણી સમાજ અપનાવી શક્યો નહીં. તે કારણે તેઓશ્રીએ તે વખત પૂરતા છૂટા કર્યા. પરંતુ પૂ. સંતબાલજીએ પોતાના અંતરથી ગુરુ તરીકેનું સ્થાન છોડ્યું નહિ. કારણકે ગુરુના અનહદ ઉપકારો કેમ ભૂલાય ? અને ગુરુએ પણ એ શિષ્યને પોતાના અંતરથી કદી હૂર કર્યા નહોતા. મેં અનેકવાર તે બંનેની આત્મીયતાના પ્રસંગોના પ્રત્યક્ષ દર્શન કર્યાં છે. છેલ્લે છેલ્લે પૂ. સંતબાલજીને કલકત્તા તરફ જવાનું થયું ત્યારે ગુરુને મળી લેવા સાચલા ગયા. દશેક દિવસ સાથે શેકાયા અને છેલ્લી વિદાય વેળા આવી ત્યારે પોતે ડગતા ડગતા બહાર સુધી આવ્યા. સંતબાલજીએ વંદના કરી. પછી ગુરુદેવે અમીભરી અને કરુણાભરી આંખલડીએ શિષ્ય સામે અમુક પળો સુધી મીટ માંડી જોયા કયું અને પછી જોડ્યા હવે કયારે મળીશું ? મળાય ત્યારે ખરું ! આ દશ્યથી અમારી આંખો અશ્રુઓથી છલકાઈ ગઈ અને બન્યું પણ એવું કે આ વિદાય છેલ્લી વિદાય બની.

પારસમણિ ગુરુદેવની કરુણાપૂર્ણ પ્રસાદી

❀ ડો. કાશીબેન છોટુભાઈ મહેતા

(૧) જૈનશાસનના ઝળહળતા રત્ન, રાષ્ટ્રપ્રેમી, માનવ ઉદ્ધારક વંદનીય પૂ. ગુરુદેવ ન્યારે શિયાલ પધાર્યા ત્યારે મને તેમનો વિશેષ પરિચય થયો. મારા પિતાજી છોટુભાઈ તેમને ગુરુ માનતા. એકવાર સાચલા દર્શન કરવા ગયા ત્યારે તેમના માથામાં લોચ કરી પૂ. ગુરુદેવે એકડો કર્યો. પછી ગુરુદેવે કહ્યું-ભલો, તું સંતબાલજીનું કહ્યું કરે. મારા પિતાશ્રીએ કહ્યું કે એકડો તો તમે કર્યો છે ને ! સંતબાલજી ગમે તેટલા મીઠા ચડાવે પણ આપે જો એકડો ન કર્યો હોત તો શૂન્યની શું કિંમત !

(૨) શિયાલમાં એક પાટ પર ન્યારે ત્રિપુટી બિરાજતી ત્યારે પૂ. ગુરુદેવ સંતબાલજીની પીઠ પર હાથ ફેરવતાં કહે કે ધૂની છે, ધૂની ! અભ્યાસ કરતો હતો ત્યારે (સ્થડિલે જય તો લોટી ભૂલી આવે.) ખાવા-પીવાનું યાદ ન રહે, સંતબાલ ! કેમ જોડતો નથી ? મા જેમ પોતાના બાળકને પ્રેમસાગરમાં સ્નાન કરાવે તેમ વહાલ વરસાવતા જાય. એ વાત્સલ્ય નિહાળવાનું સદ્ભાગ્ય મને શિયાલમાં પ્રાપ્ત થયું, તેમણે ગાંધીજીના કેટલાક સિદ્ધાંતો જીવનમાં તાણવાણીની જેમ વણી લીધા હતા. પોતે આજીવન ખાદી પહેરે અને અન્યને પ્રેરણા આપે એવા એ રાષ્ટ્રપ્રેમી ગુરુદેવ હતા !

(૩) સન્ ૧૯૩૭ થી ૧૯૪૨ સુધી મારો અભ્યાસકાળ હતો. એકવાર દર્શને જતાં ગુરુદેવે મારા જીવનને અભિશુદ્ધ રાખવા મહત્વની શિક્ષા આપતાં ફરમાવ્યું કે-એન! કાજળની કેટડીમાં સફેદ કપડા ઉપર ડાઘ ન પડે તેમાં કેટલી સાવધાની જોઈએ? એવી રીતે સાવધાનીપૂર્વક અભ્યાસ કરજો. જેથી જૈનની છોકરીઓ જે બ્રહ્મચારિણી રહે અને દીક્ષા ન લઈ શકે તે ભણીને સેવા કરે.

(૪) અભ્યાસ પૂરો કરી પાસ થયા પછી જ્યારે ગુરુદેવના દર્શને આવી ત્યારે આશીર્વાદ આપતાં કહ્યું કે મેડિકલ કોલેજમાં જઈને પાસ થઈને તું અભિશુદ્ધ આવી, હવે અભિશુદ્ધ એવું પ્રસાદપૂર્ણ જીવન જીવજો કે જેથી સેવાતું દ્વાર આવું ને આવું બ્રહ્મચારી એનો માટે ખુલ્લું રહે. તેવું આનંદપૂર્ણ જીવન કેવી રીતે જીવી શકાય તે માટે તેમજો ત્રણ શિક્ષા આપી. મારે મન તે ત્રણ રત્નોની ભેટ હતી.

૧ - કોઈની પણ સેવા કરી ત્યારે સામાને તમારી સેવાનો યોજ લાગવો ન જોઈએ.

૨ - સેવાક્ષેત્રે ક્યારે પણ એકાન્ત સેવન અને અવિવેકી સ્પર્શ ન થવો જોઈએ.

૩ - કોઈની પણ પ્રેઝન્ટ (ભેટ) ન લેવી. પરંતુ જીવન જરૂરિયાતની વસ્તુની જરૂર પડે તો જે સંસ્થામાં કામ કરી તે સંસ્થા પાસેથી જ વધારે લેવી, અત્યારે તું તારા કુટુંબમાં જીવે છે એટલે હજાર-પાંચસોનો તૂટો આવે તેટલો ઘસારો તારા કુટુંબને સહન કરવાનો રહે. પણ હવે તારું કુટુંબ છોડી તું સંસ્થાના વિશાળ પરિવારમાં જાય છે તો સમાજના વહીવટમાં પાઈ-પાઈનો હિસાબ રાખજો. સંસ્થાની મૂડીનો એક પૈસાનો દુર્વ્યય ન થાય તેની કાળજી રાખજો.

પૂ. ગુરુદેવની આ શિખામણોએ મારા જીવનને નવો જ ઓપ આપ્યો છે અને વિચારું છું કે સેવાના ક્ષેત્રમાં આ શિખામણો આજે પણ કેટલી અગત્યની છે! એ પરમપવિત્ર ગુરુદેવને મારા શતશ : અભિનંદન,

વત્સલ હૃદયી મહાયોગી

જી. ઠોડુભાઈ વસનજી મહેતા

પૂ. નાનચંદ્રજી મહારાજનો અમહાવાદ ખાતે મુકામ હતો. હું તેમના દર્શને ગયેલો. સંતબાલજી તે વખતે તાબ દીક્ષિત હતા અને એમની ઓરડીમાં આખો દિવસ અભ્યાસમાં રત રહેતા. પણ નાનચંદ્રજી મહારાજ એના આહારની, પાણીની, પુસ્તકની અને પેન્સિલથી માંડીને તમિચત જાળવવા સુધીની બધી કાળજી રાખે. શિષ્યને ગુરુની સેવા કરતા જોવાતું તો ઘણું સ્થળે મળતું પણ ગુરુ શિષ્યને માતા જેવા વાત્સલ્યથી સેવતા હોય તે જોવાનો યોગ તો આ મહાપુરુષ પાસેથી જ મળ્યો.

‘સકળ જગતની બની જનેતા વત્સલતા સહુમાં રેડું’ એ મહાસૂત્ર સંતબાલજીના જીવનદર્શનમાં ઓતપ્રોત થવાના મૂળમાં આ વત્સલહૃદયી મહાયોગી શ્રી નાનચંદ્રજી મહારાજ જ છે.

ધર્મબોધના તો ગુરુદેવની જ. આ દેશના આજે પણ કાનમાં ગૂંજી રહી છે. જેમકે ધર્મનું પ્રથમ પગથિયું માનવતા છે. વહેવાર અને ધર્મ જુદો પાડવામાં આવે છે તે મહાન અજ્ઞાન છે. વહેવાર એનું નામ જે ધર્મ તરફ લઈ જાય અને ધર્મ એનું નામ જે વહેવારને શુદ્ધ કરે. આમ સાચો વહેવાર અને સાચો ધર્મ ઓતપ્રોત થાય ત્યારે સંપ, શાંતિ અને સર્વધર્મ પ્રત્યે પોતિકાપણનો ભાવ જાગે. ધર્મનું કામ હૃદયની શુદ્ધ ભાવના જગાડવાનું છે. નાતજાતના ભેદ હોય, સંકુચિત હૃદય હોય, ખીજની લાગણી દુભાય તેવો કઠોર વર્તાવ હોય અને ખીજનું લઈ લેવાનો સ્વાર્થ હોય ત્યાં ધર્મ ન હોય.

દરિયાવ દિલ, અપૂર્વ ઉદારતા, અલૌકિક પ્રેમ અને નિરંતર ક્ષમા તેમના જીવનમાંથી નીતરતાં હતા. ધર્મ કેવો હોય? તેનું મૂર્તિમંત દૃષ્ટાંત તેમનું જીવન રજૂ કરતું હતું. એમનાં શુભોતું સ્મરણ હજી જીવનમાં આ શુભોને ઉત્કૃષ્ટપણે ખીલવવાનું કેટલું બાકી છે તેનું સ્મરણ કરાવે છે.

પૂ. ગુરુદેવના ધરમપુર ચાતુર્માસના યાદગાર સંસ્મરણો

શ્રી ઝવેરચંદ. બી. મહેતા

ધરમપુર રાજ્યના મહારાજ વિજયદેવજીનો પૂ. કવિવર્ય ગુરુદેવ શ્રી નાનચંદ્રજી મહારાજ પ્રત્યે અદ્ભુત સદ્ભાવ હતો. તેમની ઉદાર અને ધર્મભાવનાથી પ્રેરાઈને જૈન કારભારી શ્રીચુત લોગીલાલભાઈ જગજીવન મોદી, લોગીલાલ તારાચંદ શાહ, સવચંદ સુરચંદ મોદી વિ. ની શુભભાવના અને ધર્મ પ્રત્યેના પ્રેમથી પ્રેરાઈ વલસાડથી ૧૯ માર્ચ ૧૯૨૧ જંગલ-વિભાગમાં ગુજરાત રાજ્યના ધરમપુર રાજ્યમાં ઈ. સં. ૧૯૩૭ની સાલમાં પૂ. શ્રી ગુરુદેવના ચાતુર્માસ માટે આગ્રહપૂર્વક વિનંતી કરવામાં આવી અને તેનો અપૂર્વ લાભ મળ્યો, તે વખતે તેમના શિષ્યોમાં શ્રી ચિત્તમુનિજી અને હરખચંદજી મહારાજ સાથે હતા.

૧-ચાતુર્માસ માટે રાજ્ય તરફથી “વિયોગભુવન” નામનો વિશાળ બંગલો વિશાળ કંપાઉન્ડ સાથે અલાયદો આપવામાં આવ્યો હતો. તે ચાતુર્માસમાં મહારાજાએ સતોની સેવા સાથે દર્શનાર્થી સાધર્મી બંધુઓની સેવાનો અપૂર્વ લાભ પણ ખૂબ લીધો હતો.

૨-ગુરુદેવશ્રીના પ્રતિદિન પ્રવચન દરમ્યાન તેઓશ્રીના પડછંદ અવાજ અને સુરીલા સંગીત સાથે દરેક કોમના ધર્મ તેમ જ પ્રત્યેક વિષય ઉપરની ચર્ચા જનતાને રસસભર રુચિકર અમૃતવાણીમાં સાંભળવા મળતી. જૈનેતર કોમ માટે આ બિદકુલ નવો જ પ્રસંગ અને નવી જ વાત હતી. ખાસ કરીને માનવધર્મ વિષે અને ચોરાસી લક્ષ્યોત્તિમાં આનવીને રખડાવનાર જે કોઈ હોય તે તે પોતાના કરેલા કર્મો જ છે, આમ ભારપૂર્વક રજુઆત કરતા. આવી નવીન રજુઆત અને મધુર વાણી એક વખત સાંભળ્યા પછી સતત સાંભળ્યા જ કરવાની શ્રોતાજનોની ભાવના દિનપ્રતિદિન વધુ દૃઢતર બનતી જતી હતી. પૂ. ગુરુદેવશ્રીની મંત્રમુગ્ધ કરનારી વાણીનો જ આ એક અનોખો પ્રભાવ હતો.

૩-ધરમપુરના મહારાજા અને રાણીસાહેબા પણ ઘણા જ ભક્તિભાવથી ગુરુદેવશ્રીની અમૃતમય અણુમોલ વાણીનું રસપાન કરતા હતા.

૪ - ચાતુર્માસ દરમ્યાન ધરમપુરના સંગીતકાર દોસ્ત મહમદખાન પોતાના સુરીલા કંઠ માધુર્યથી ગુરુદેવશ્રીના પ્રીતિપાત્ર બન્યા હતા.

૫ - ચાતુર્માસની ખાસ યાદગીરી માટે “વિયોગભુવન” બંગલાનું નામ બદલાવીને “આનંદભુવન” રાખવામાં આવ્યું હતું.

૬ - ચાતુર્માસ દરમ્યાન બળદગાડાને હાંકવા માટે લાકડાની પરોણીમાં લોખંડની ધારદાર અણીવાળી ચાર રાખવામાં આવતી હતી તે જંગલી, કૂર અને ઘાતકી રિવાજને પૂ. ગુરુદેવશ્રીના ઉપદેશથી રાજ્યના કાયદાથી સદંતર બંધ કરવામાં આવ્યો હતો.

૭ - પૂ. ગુરુદેવશ્રીના ચાતુર્માસ દરમ્યાન સદુપદેશ અને માર્ગદર્શનથી વધુ પડતા શિકારના શોખીન રાજવીએ પણ પોતાની આદિવાસી કોમ અને અબોલ પ્રાણીના રક્ષણ ખાતર, હિંસક જનાવર સિવાય નિરપરાધી પશુઓનો શિકાર નહિ કરવાનો દૃઢ સંકલ્પ કર્યો હતો.

૮ - આ ચાતુર્માસ દરમ્યાન ભાવુક દર્શનાર્થીઓ માટે રહેવા-જમવા-હરવા-ફરવા તેમજ પ્રભાવનાનો તથા વલસાડથી ધરમપુર આવવા-જવાની તમામ વ્યવસ્થા તથા સેવાનો ધરમપુર રાજ્ય તરફથી લાભ લેવામાં આવ્યો. તે સિવાય મુંબઈ સુધી ટેલીફોનની સગવડ તો હતી જ.

૯ - સૌરાષ્ટ્ર અને ગુજરાતના દેશી રજવાડામાં રાજ્ય તરફથી જે કોઈ ચાતુર્માસ થયું હોય તો તે આ ધરમપુર રાજ્યનું પહેલવહેલું ચાતુર્માસ હતું.

ધરમપુરના મહારાજા ગાદીનશીન ૧૯૨૧ થી તે ગાદીત્યાગ ૧૯૪૮ - આ ૨૭ વર્ષના રાજ્ય કારભાર દરમ્યાન પોતાની પ્રબળે આપવામાં આવેલા યાદગાર દેન-પ્રસંગોની તવારીખ આ પ્રમાણે છે. આ બધો હતો સત્સંગનો પ્રભાવ; કે જેથી

તેમના જીવનમાં સદ્ગુણોની પરંપરા સર્જાણી.

૧ - ધરમપુર રાજ્યના રાજવી નામદાર મહારાજા શ્રી વિજયદેવજી મહારાજ સાહેબ તદ્દન સાદા, સરળ, નિર-
ભિમાની અને સ્વભાવે સૌમ્ય રાજવી હતા. તેઓશ્રી ઉદેપુર-મેવાડના સૂર્યવંશી કુળના સીસોદિયા રાજપૂત રાજવી હતા.
ગાદીનશીન તરીકે તો તેઓશ્રી છેલ્લા જ રાજવી હતા. દેનગીમાં તેઓ અતિ ઉદાર અને આગળ પડતા રાજવી હતા.

૨-આ રાજવી આતિથ્ય-સંગીત-મુસાફરી અને શિકારના ખાસ શોખીન હતા. તેઓશ્રીની આતિથ્યભાવના
અવર્ણનીય હતી. રાજ્યનું એક વખત આતિથ્ય માણ્યા પછી સૌ કોઈ રાજ્ય અને રાજવીની મુક્તકંઠે પ્રશંસા કરતા હતા.

૩-તેઓશ્રી સંગીતના પણ ભારે શોખીન હતા. તેથી સંગીતના શોખીનો અને બાજુકાર માટે 'સંગીતભાવ' નામનું
મહામૂલ્યવાન અને દળદાર પુસ્તક પ્રગટ કરાવીને સૌને ભેટ તરીકે આપવામાં આવેલ હતું.

૪-તેમને પર્યટનનો પણ ઘણો શોખ હતો. પૃથ્વીપટ પરના જોવાલાયક પ્રત્યેક સ્થળની મુસાફરી અને કરવા
લાયક જાત્રાના કોઈજ સ્થળ બાકી રાખ્યા ન હતા.

૫-તેમની પોતાની વરસગાંઠના શુભ દિવસે નીચે મુજબ સત્કાર્યો કરવામાં આવતા.

અનાથ-વિધવા-નિરાધાર અને અપંગોને દરેકને દોઢ મણ અનાજ આપવામાં આવતું.

કર્મચારીઓ અને પ્રાન્તની વિધવા બહેનોને પોતાના કુટુંબના નિર્વાહ માટે હયાતિ સુધી માસિક રોકડ રકમ
'પેન્શન' તરીકે બાંધી આપવામાં આવતી હતી.

રાજ્યના કેદી અને રક્તપિત્તિઆઓને મીઠું લોજન આપવામાં આવતું હતું.

રાજ્યના કેદીઓને મુક્તિ અને સજામાં ઘટાડો કરવામાં આવતો હતો.

કતલખાનું બંધ રખાવવામાં આવતું હતું.

૬-પોતાની પ્રબળ કુટુંબના સભ્ય તરીકે જ ગણીને પ્રાથમિકથી માધ્યમિક સુધીની કેળવણી મફત જ આપવામાં
આવતી હતી. આ રીતે પ્રત્યેક વિદ્યાર્થીને આગળ આવવાની મહાન મુદ્દર તક પણ આપવામાં આવતી હતી. કેળવણીની સાથે
સાથે પ્રબળનોને વૈદકીય દવા અને સારવાર પણ વિના મૂલ્યે જ આપવામાં આવતી હતી. આ સિવાય રાજ્યના ખર્ચે આયુ-
વેદિક ઔષધાલય પણ અનુભવી અને પીઠ રાજવૈદ દ્વારા ચલાવવામાં આવતું હતું.

૭-લોકો રૂબરૂ અરજ કરી શકે તે માટે સવારના અર્ધો કલાક ખાસ ક્ષણવવામાં આવ્યો હતો. તે સિવાય
પોતાની ઓફિસની નીચે 'અરજ પેટી' પણ રાખવામાં આવી હતી.

૮-પ્રબળ અને કર્મચારીઓને સારાં-માણં પ્રસંગે 'ઘર-જમીન' ઉપર વગર બ્યાબે નાણાં આપવામાં આવતાં હતાં.

૯-જગલ લાગમાં ગરીબ અભણ-અજ્ઞાન-આદિવાસી કોમની પ્રબળે રાજ્ય અમલદારો તરફથી થતી કનડગત
અંગે ગામડામાં રાજ્યને ખર્ચે કેમ્પ ગોઠવી પ્રત્યેક અરજદારની તકલીફ રાજવી પોતે જાને એકાન્તમાં શાંતિથી સાંભળતા
અને તેવા દુઃખો અને તકલીફો તાકીદે દૂર કરવામાં આવતી હતી.

૧૦-ગામડાંના ગરીબ-અભણ આદિવાસી કોમના ઉત્કર્ષ અને ઉત્થાન માટે પ્રત્યેક ગામડામાં રાજ્યના ખર્ચે વિના
મૂલ્યે સ્કૂલો-દવાખાના અને ટેલીફોનની સગવડતા રાખવામાં આવતી. પુસ્તકો પણ મફત જ આપવામાં આવતા હતા.

૧૧-અપંગ જનો માટે પ્રતિદિન દોઢ મણ ખીચડી રંધાવી બપોરના જમાડવામાં આવતી હતી.

૧૨-ધરમપુર રાજ્યના રાજવીની ખાસ મહેચ્છા મુસાફરી વિના અનુભવથી ધરમપુર રાજ્યને 'પારિસ' શહેર
બનાવવાની હતી પણ પ્રમાણમાં આવક જ ઘણી ટૂંકી પડતી હતી. ટૂંકામાં ટૂંકી આવક હોવા છતાં પણ ૨૨૦૦ ફીટ ઊંચા-
ઈએ હવાખાવા માટે અને ટી. બી. પેશન્ટો માટે વિલસન હીલ નામની ટેકરીને રમણીય રીતે વિકસાવામાં આવેલ.

૧૩-ધરમપુર રાજ્યના રાજવી ઉદાર ભાવના અને વિશાળ હૃદયના કારણે મને "છોકરા" તરીકે જ સંબોધીને
જોલાવતા અને ગણતા હતા. આ રાજ્યની આતિથ્ય ખાતાની એક જ ખાતામાં એકધારી ૨૩ વર્ષ સુધી નોકરી કરી છે.
પરમ પૂજ્ય ગુરુદેવ શ્રી નાનચંદ્રજી મહારાજના ચાતુર્માસ દરમ્યાન જૈન શ્રાવક તરીકે મેં યથાયોગ્ય લાભ લીધો હતો.

આમ પૂ. ગુરુદેવના ચાતુર્માસથી તેમના જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્ર અને અમૂલ્ય વાણીના પ્રભાવથી ધરમપુરના રાજવી રાજપૂત છતાં ઉચ્ચ કોટિનું માનવતાભર્યું જીવન જીવતા હતા. આ બધો પ્રતાપ પૂ. ગુરુદેવશ્રીના ચારિત્રનો છે. તેમને કોટિકોટિ વંદન હો.

તત્ત્વજ્ઞ સંત

શ્રી અમૃતલાલ મગનલાલ ગાંધી

આજથી આશરે પચાસ વરસ પહેલાં લીંબડી સ્થાનકવાસી જૈન સંપ્રદાયના મોટા ઉપાશ્રયની ભારે જાહેરાતવાદી હતી. એ વખતે લીંબડી સંપ્રદાયમાં પ્રખર વક્તા પૂ. શ્રી નાગજીસ્વામી, પંડિતરત્ન પૂ. શ્રી રત્નચંદ્રેણ મહારાજ તથા કવિવર્ય પૂ. શ્રી નાનચંદ્રેણ મહારાજ લીંબડી સંપ્રદાયને શોભાવી રહ્યા હતા. પૂ. શ્રી નાગજી સ્વામી કડક ચારિત્રપાલનના હિમાયતી હતા અને તેમની વ્યાખ્યાનશૈલી ઘણી જોરદાર હતી અને જનસમૂહમાં તેમજ ગ્રામ્ય જનતામાં તેઓ ઘણા પ્રિય થઈ પડ્યા હતા. પંડિતરત્ન પૂ. શ્રી રત્નચંદ્રેણ મહારાજ એક પ્રખર વિદ્વાન અને તત્ત્વજ્ઞ હતા. તેમણે રચેલ અર્ધ-માગધી શબ્દકોષ એક અદ્વિતીય ગ્રંથ છે અને કોલેજોમાં પણ તેનો ઉપયોગ થાય છે. પૂ. કવિવર્ય શ્રી નાનચંદ્રેણ મહારાજ પણ ખૂબ પ્રભાવશાળી વ્યક્તિત્વ ધરાવતા હતા અને પ્રખર વક્તા અને મહાન કવિ હતા. આ ત્રણે સમર્થ મહાપુરુષોએ પોત-પોતાની રીતે સમાજની ઘણી મોટી સેવા કરી છે.

પૂ. શ્રી નાનચંદ્રેણ મહારાજ તેમનાં પૂ. ગુરુદેવ દેવચંદ્રેણ મહારાજ સાહેબની પક્ષઘાત અંગે ૯ વરસની લાંબી માંદગીને લઈ તેઓશ્રી તેટલો સમય લીંબડીમાં સતત રોકાયા હતા. પૂ. શ્રી દેવચંદ્રેણ મહારાજ પક્ષઘાતથી પીડાતા હોઈ તેમની લાગણીભરી સેવા પૂ. શ્રી નાનચંદ્રેણ મહારાજ ખૂબ ઉત્સાહ, ખંત અને પ્રેમથી કરતા મેં એમને નજરે નિહાળ્યા છે અને એ જ ગુરુભક્તિએ એમને મહાન બનાવ્યા છે. એમનો આ એકધારો આશરે ૯ વરસનો લીંબડીને જે લાલ મળ્યો તે ખરી રીતે પૂ. શ્રી નાનચંદ્રેણ મહારાજનો સાધના કાળ હતો. અને એ સમયમાં તેમણે જૈનધર્મ ઉપરાંત ખીજા ધર્મોનો પણ ખૂબ ઉંડાણથી અભ્યાસ કર્યો. તેઓ જૈનધર્મનું તત્ત્વજ્ઞાન અન્ય ધર્મો સાથે સરખાવી તુલનાત્મક રીતે તપાસતા હતા અને જૈનધર્મની મહત્તા અને વિશેષતા સમજાવતા. પૂ. શ્રી નાનચંદ્રેણ મહારાજનો એ વખતે યૌવનકાળ હતો અને તેઓ ઉત્સાહની પ્રેરણામૂર્તિ સમાન હતા. જૈન સમાજને આદર્શ સમાજ બનાવવાની તેમને અજબ ધૂન હતી. તેઓ ખૂબ વાંચન અને ચિંતન કરતા. તેઓશ્રી સમાજસુધારાના હિમાયતી હતા. એમની જ પ્રેરણાથી લીંબડીમાં સ્થા. જૈન યોર્ડિંગ તથા પૂ. શ્રી અજરામરજી જૈન વિદ્યાશાળા તથા પૂ. શ્રી દેવચંદ્રેણ મહારાજ પુસ્તકાલય વિગેરે સંસ્થાઓની સ્થાપના થયેલી. તેઓશ્રી સમાજના એક મહાન શિક્ષી હતા અને સમાજનું આદર્શ ઘડતર કરવા માટે બાળકોને નાનપણથી સારું સંસ્કારો પડે તે જરૂરનું છે તેમ માની, જૈનશાળામાં બાળકો ઉચ્ચ પ્રકારનું ધાર્મિક શિક્ષણ તે માટે સતત કાળજી તેઓ રાખતા. લીંબડીમાં એ વખતે લીંબડીના કાપડના વેપારી અને ધર્મપ્રેમી સ્વ. ચત્રભૂજ નાનચંદ્ર શાહ વિના વેતને પ્રેમ-ભાવથી જૈનશાળાનાં બાળકોને ભણાવતા હતા. પૂ. શ્રી નાનચંદ્રેણ મહારાજના તેઓ ખાસ વિશ્વાસુ હતા. તેઓશ્રી મારા સગા થતા હોઈ અને તેમને ત્યાં જ રહી હું અભ્યાસ કરતો હોઈ એ જૈનશાળામાં રહી ધાર્મિક શિક્ષણ મેળવવા અને પૂ. શ્રી નાનચંદ્રેણ મહારાજનું સહદથી નિકટનું સાન્નિધ્ય મેળવવા હું લાગ્યશાળી થયો છું. જૈનશાળા અંગે પૂ. મહારાજ સાહેબે પાઠ્યપુસ્તકો તથા મેળાવડા અંગે રેસિડેશનો વિ. તૈયાર કરી આપેલા. ઘણા મેળાવડામાં મેં પણ ભાગ લીધેલો અને પૂણીયા શ્રાવકનું પાત્ર ભજવેલું. બહારગામ પણ મેળાવડા કરવા જતા. એ વખતે જૈનશાળા અને યોર્ડિંગમાં તૈયાર થયેલ વિદ્યાર્થીઓને પૂ. શ્રી નાનચંદ્રેણ મહારાજની સીધી દેખરેખ નીચે તાલીમ મળેલી છે અને સેવાના સંસ્કારો પૂ. મહારાજશ્રીએ સૌ કોઈમાં પાડેલા. એ વખતના વિદ્યાર્થીઓ આજે આપણા સમાજમાં કેરકેર અગ્રસ્થાને રહી સેવાના કાર્યો કરી રહ્યા છે. સમાજસેવકો મોટી સંખ્યામાં ઊભા કરવાની તેમની નેમ હતી તે કેટલેક અંશે ખર આવી છે. પરંતુ એ પરંપરા ચાલુ રહેવી જોઈએ એ રીતે ચાલુ રહી શકી નથી. સમાજનાં ઉત્કર્ષ માટે જેમ દાનવીરોની જરૂર છે તેમ

ભેખધારી સમાજસેવકોની પણ જરૂર છે. જેઓ હરહંમેશ સમાજના સંપર્કમાં રહી સમાજમાં ધર્મ અને સેવાના સંસ્કારોને વેગ આપતા રહે. એક દીવામાંથી અનેક દીવા પ્રગટે. લીબડી જૈનશાળા એ સમયે ધાર્મિક શિક્ષણ માટે પંડાતી અને તેના રેસિડેન્સનો ખૂબ વખણાતા. એ સમયમાં ઝોડિંગના ગૃહપતિ સ્વ. વ્રજલાલ પુંબણી હતા. જેઓ પણ ખૂબ ઉત્સાહી હતા. એ બંધાએ લેગા મગીને લીબડીનાં વિદ્યાર્થીઓનાં ચારિત્ર ઘડતર માટે ભારે જહેમત જિઠાવી હતી. બાળકોને નાનપણથી જ ધાર્મિક સંસ્કારો અને સેવાના પાઠ લણાવવામાં આવે તો આગળ ઉપર સારા નાગરિકો થાય અને સમાજનો ઉત્કર્ષ પણ કરી શકે એ પાયાની વાત હોવા છતાં આજે આપણે તેમાં લગભગ ઉદાસીનતા સેવી રહ્યા છીએ. જૈનશાળા પાછળ સમાજના આગેવાનોએ જે ધ્યાન બંતે આપવું જોઈએ અને સંત-સતિજીઓએ તેમાં જે રીતે રસ લેવો જોઈએ એ રીતે હાલ જોવામાં આવતું નથી એ દુઃખદળીના છે. અને આ પ્રશ્ન વહેલી તકે જોરદાર વિચારણા માગી લે છે. પૂ. શ્રી નાનવ્યંદ્રજી મહારાજ વિદ્યાર્થીઓ સાથે તન્મય થઈ તેમને પ્રેરણા આપતા. તેને લઈને જ વિદ્યાર્થીઓ પણ ઉત્સાહપૂર્વક આગળ વધતા હતા.

પૂ. શ્રી નાનવ્યંદ્રજી મહારાજ એક પ્રખર વક્તા ઉપરાંત મહાન તત્ત્વજ્ઞાતા હતા. અન્ય ધર્મનાં ધુરંધર પંડિતોની સાથે ધાર્મિક ચર્ચા કરી તેમના ઉપર જૈનધર્મ અંગે સુંદર છાપ પાડતા. તેઓશ્રી મહાન પ્રતિભાશાળી અને પ્રખર વક્તા હોઈ તેમનાં વ્યાખ્યાનો સાંભળવા લોકો મોટી સંખ્યામાં ઉમટી પડતા. રાજમહારાજો તથા અન્ય ધર્મી અધિકારીઓ અને પંડિતો પણ તેમને સાંભળવા આવતા. તેઓ સમર્થ કવિ હતા અને તેમના મધુર કંઠમાં અજબ બંદુ હતું. તેમની વાણી એટલી જોરદાર અને અસરકારક હતી કે પથ્થર હૃદયના માનવીઓ પણ પીગળી જતા અને સામાન્ય જનસમૂહ તો મંત્રમુગ્ધ થઈ જતો. મહાદેને પણ ખેડા કરે એવી એમની પ્રાણવાન શૈલી હતી. અનેક શ્રીમતોને તેમણે દાનનાં માર્ગે વાળ્યા છે, અને એમની મારફત ઠેરઠેર જ્ઞાનની પરબો-બોડિંગો, જૈનશાળાઓ તથા અન્ય સંસ્થાઓ સ્થપાઈ છે. અમદાવાદની સ્થા. જૈન બોડિંગ એ એમની પ્રેરણાનું જ ફળ છે. સને ૧૯૩૩ના અરસામાં અમદાવાદમાં તેમનું ચાતુર્માસ થયેલું અને તેમના ઉપદેશના પરિણામે આજે સ્થા. જૈન બોડિંગ એક માતબર સંસ્થા તરીકે કામ કરી રહી છે.

આશરે એંસી વરસની વયોવૃદ્ધ ઉંમરે પણ તેઓશ્રી અમદાવાદમાં સૌરાષ્ટ્ર સ્થા. જૈન સંઘના નવા બંધાએલ ઉપાશ્રયે સંવત ૨૦૧૨માં ચાતુર્માસ માટે પધાર્યા હતા અને યુવાનને પણ શરમાવે એટલી ધગશ અને ઉત્સાહથી ચાતુર્માસ દીપાવ્યું હતું અને ખૂબ પ્રેરણા આપી હતી. અનેકવિધ સંસ્થાઓ તેમની ઋણી છે.

સાહિત્યનો અને સંગીતનો શોખ પણ તેમને ઘણો હતો. તેમના પોતાના જ કંઠે કાવ્યો સાંભળવા એ એક મોટો હાલો હતો. આશાવરી રાગમાં જ્યારે તેઓ “ખ્યાલો વીરતણો કોણ પાય, ખ્યાલો વીરતણો” વિ. કાવ્યો અને ભજનો ગાતા ત્યારે હબરો માણસોની મેદની સ્તબ્ધ થઈ જતી.

પૂ. મહારાજસાહેબની વાણીમાં અહ્ભુત જોમ અને શક્તિ હતા. ખરેખર તેઓશ્રી એક વિરલ વિભૂતિ હતા.

મહાન ઉપકારી સંત

શ્રી સૌરાષ્ટ્ર સ્થાનકવાસી જૈન સંઘ, અમદાવાદ

ગુજરાતના પાટનગર અમદાવાદમાં શહેરની મધ્યમાં નગરશેઠના વંડાની પુણ્ય ભૂમિમાં સૌરાષ્ટ્ર સ્થાનકવાસી જૈન સંઘની વિશાળ વાડી અને ઉપાશ્રય આવેલા છે. તેનું ઉદ્ઘાટન સંવત્ ૨૦૧૧ ના આસો સુદ ૧૦ વિજ્યાદસમી તા. ૨૬-૧૦-૧૫ ના રોજ થયું હતું. એ પ્રસંગે આપણા સમાજના અગ્રેસર શ્રી ચીમનલાલ ચકુભાઈ શાહ તથા સુબંધના અન્ય આગેવાનો તથા રાજકોટના દાનવીર શેઠશ્રી છગનભાઈ વિરાણી, શેઠ શ્રી દુર્લભજીભાઈ વિરાણી તથા શેઠ શ્રી કેશવલાલ અમૃતભાઈ પારેખ તથા અન્ય સંઘોના આગેવાનો હાજર રહ્યા હતા. ઉદ્ઘાટન બૂનાગઢના ધર્મપ્રેમી શ્રી જોશલાલભાઈ પ્રાગલભાઈ રૂપાણીના હસ્તે થયું હતું. સંવત ૨૦૧૨નું પ્રથમ ચાતુર્માસ લીબડી સંપ્રદાયના સુપ્રસિદ્ધ વક્તા, પંડિતરત્ન, પૂજ્ય કવિવર્ય શ્રી નાનવ્યંદ્રજી મહારાજનું અમારા ઉપાશ્રયે થતાં સંઘમાં આનંદનું અનેક મોજું ફરી વળ્યું હતું. પૂજ્ય મહારાજ સાહેબ

પૂજ્ય ગુરુદેવ ડાહ્યાજી પં. નાનચંદ્રજી મહારાજ જન્મશતાબ્દિ સ્મૃતિગ્રંથ

પધારે તે પહેલાં અમારે મુખ્ય વાડી ઉપરનાં મેડાનું ખાંધકામ તથા બહેનો માટેના ઉપાશ્રયની જોગવાઈ તેમજ પૌષ્ઠશાળા વગેરેની ઘણી સગવડ કરવાની યાજ્ઞી હતી. ઉદ્ઘાટન વખતે ખુદલી જમીનની ફક્ત એક જ બાજુનો નીચેનો ભાગ અમે ખાંધેલ હતો અને ઉપર મુજબની ખીલ જોગવાઈ કરવાની હતી. તે તમામ જરૂરિયાતો અમોએ ઝડપભેર ચાતુર્માસ શરૂ થાય તે પહેલાં પૂરી કરી હતી.

પૂજ્ય મહારાજ સાહેબના આગમન સાથે જ અમારો ઉપાશ્રય અનેકવિધ પ્રવૃત્તિઓથી ધમધમી ઊઠ્યો હતો અને સંઘની પ્રવૃત્તિઓ ખૂબ વધી ગઈ હતી. અમારા સંઘ હસ્તક આ પ્રથમ ચાતુર્માસ હોઈ ગઈ પ્રવૃત્તિઓ નવેસરથી જ શરૂ કરવાની હતી. પૂ. શ્રી નાનચંદ્રજી મહારાજનું પ્રતિભાશાળી વ્યક્તિત્વ, અને સમાજનું ઘડતર કરવાની તેમની અનોખી આવડતનો અમોને અનુભવ હતો એટલે અમોને શ્રદ્ધા હતી કે અમો અમારુ ચાતુર્માસ સારી રીતે દીપાવી શકીશું. વળી સંઘનાં ઘણા આગેવાનો સ્વ. પોપટલાલ ચુનીલાલ, સ્વ. અમુલખભાઈ નાગરદાસ શેઠવાળા, સ્વ. લક્ષ્મીચંદ ઝવેરચંદ સંઘવી, સ્વ. કાનજીભાઈ ચત્રભૂજ શાહ, સ્વ. નરેશતમભાઈ મોહનલાલ શાહ વીગેરે તથા અન્ય કાર્યકરો પૂ. મહારાજસાહેબથી સારી રીતે પરિચિત હતા. જેથી અમોને જોઈતું માર્ગદર્શન પૂ. મહારાજસાહેબ પાસે સહેજે મળી રહેશે એવો વિશ્વાસ હતો. પ્રથમ ચાતુર્માસ શરૂ થતાં જ પૂ. શ્રી નાનચંદ્રજી મહારાજનાં તત્વજ્ઞાન સભર તથા-મધુર કાવ્યમય વ્યાખ્યાનો સાંભળવા સારોયે સમાજ ઉમટી પડ્યો હતો અને અમારા નવોદિત શ્રી સંઘ પ્રત્યે સારાએ સ્થાનકવાસી જૈન સમાજનું આકર્ષણ વધ્યું હતું. સંઘે રસોડું શરૂ કરતાં જ બાપોદરવાળા સ્વ. શેઠ શ્રી અમૃતલાલભાઈનાં સુપુત્રોએ રસોડું ચલાવવાની તથા તેના ખર્ચની કુલ જવાબદારી ઉપાડી લેવાની મેનેજિંગ કમિટી સમક્ષ ઈચ્છા પ્રદર્શિત કરતાં તે માન્ય રાખી અને સ્વ. ભાઈલાલભાઈ તથા તેમના કુટુંબીજનોએ ચાતુર્માસ દરમ્યાન કુટુંબ સાથે ત્યાંજ હાજર રહી જલ મહેનત કરી મહેમાનોની સુંદર સરભરા કરી અને સંઘને ઉજ્જવળ પ્રતિષ્ઠા અપાવી હતી.

પૂ. મહારાજસાહેબ તેમના વ્યાખ્યાનોમાં આગમોનાં ગૂઢ રહસ્યો તારવી તારવી જનતા સહેલાઈથી સમજી શકે અને પચાવી શકે તેવી રીતે તેમની શૈચક, મધુર, અમૃતમય વાણી રોજે રોજ સંભળાવી રહ્યા હતા. અને તેમના સુશિષ્ય પૂ. મુનિ શ્રી ચુનીલાલજી મહારાજ પણ તેમની ચિંતનશીલ વાણીમાં સાધકની કમવાર ભૂમિકા ખૂબજ ઝીણવટથી સમજાવતા હતા. સમાજનું ઘડતર કરવામાં ભારે કુશળતાને વરેલા અને સમાજની નાડ પારખીને સમાજનાં અનેકવિધ પ્રશ્નોની છણવટ કરીને સમાજને આદર્શ બનાવવા ઝંખી રહેલા પૂ. શ્રી નાનચંદ્રજી મહારાજે અમોને જે માર્ગદર્શન અને પ્રેરણા આપેલ છે તેનું શબ્દોથી કોઈ વર્ણન થઈ શકે તેમ નથી. અમારો સંઘ આજે ટૂંકા સમયમાં જે કાંઈ પ્રગતિ કરી શક્યો છે અને સર્વત્ર માન અને પ્રતિષ્ઠા મેળવી શક્યો છે તેનાં મૂળ અને પ્રાથમિક ભૂમિકા પૂ. શ્રી નાનચંદ્રજી મહારાજે અમોને આપેલ માર્ગદર્શન અને સિચેલ સેવાની ભાવનાને આભારી છે. તેમનાં વ્યાખ્યાનોમાં ખાસ કરીને માનવતાને અનુલક્ષીને સૌ પ્રથમ માનવનાં ગુણો જીવનમાં ઉતારવા-માણસાઈ લાવવા અને ન્યાય અને નીતિસંપન્ન રહી સમાજસેવાનાં કાર્યો કરવા તેઓ અનુરોધ કરતા. સમાજમાં ઉદારતા અને સેવાની ભાવના વધે તે જોવા તેઓ ઉત્સુક હતા. પૂ. શ્રી નાનચંદ્રજી મહારાજ સાહેબની પ્રેરણા અને માર્ગદર્શન નીચે અમોએ તાત્કાલિક કેટલીક પ્રવૃત્તિઓ શરૂ કરી. પૂ. શ્રી નાનચંદ્રજી મહારાજના ચાતુર્માસ દરમ્યાન પૌષ્ઠશાળાનું ઉદ્ઘાટન સંવત ૨૦૧૨ના શ્રાવણ વદ ૮ ને તા. ૨૬-૮-૨૦૧૨ના રોજ રાજકોટનીવાસી સ્વ. દાનવીર શેઠ શ્રી દુર્લભજીભાઈ વિરાણીના વરદ હસ્તે કરાવ્યું. પૂ. શ્રી નાનચંદ્રજી મહારાજની વ્યાખ્યાનશૈલી એટલી સચોટ અને અસરકારક હતી કે ભવસલાને તેઓ પિગળાવી શકતા અને દાનનો ધોધ વહેવડાવી શકતા. પૂ. મહારાજ સાહેબની સાન્નિધ્યમાં અમોએ જૈનશાળા તથા લાયબ્રેરીની તેમજ શિવજીવર્ગ ઉદ્યોગ મંદિરની સ્થાપના કરી. જૈનશાળા હાલમાં સ્વ. કાંતિલાલ લાલચંદ પાઠશાળા એ નામથી ચાલે છે. અને શિવજીવર્ગ સ્વ. રતનજેન દેવચંદ અજમેરા એ નામથી ચાલે છે. જે શાળામાં બાળકો તથા બાળાઓ મોટી સંખ્યામાં હાજરી આપે છે અને શિવજીવર્ગમાં પણ અત્યાર સુધીમાં ઘણી મોટી સંખ્યામાં જૈન તેમજ જૈનતર બહેનોએ લાલ લીધો છે. વળી પૂજ્ય મહારાજ સાહેબની હાજરી દરમ્યાન જ લીબ્રેરી સંપ્રદાયના પૂ. આ. શ્રી રૂપચંદ્રજી મહારાજસાહેબ તરફથી ગુલાબવીર પુસ્તક ભંડાર અમારા સંઘને અર્પણ કરવાની હિલચાલે નક્કર સ્વરૂપ લીધું. અને અમને કહેતા આનંદ થાય છે કે પાંચ કળાટો ભરેલા અનેક સુંદર, કિંમતી અને અપ્રાપ્ય પુસ્તકો તથા પોથીઓનો ભંડાર અમોને લાયબ્રેરી માટે મળ્યો છે. આ માટે લીબ્રેરી મોટા ઉપાશ્રય

સંઘ તથા પૂ. આ. શ્રી રૂપચંદ્રજી મહારાજના અમે ઋણી છીએ.

આ ઉપરાંત અમારા સંઘની કાયમી આવક ચાલુ રહે તે માટે કેટલીક સુંદર પ્રણાલિકાઓ પૂ. નાનચંદ્રજી મહારાજશ્રીની પ્રેરણાથી સ્થાપવામાં આવી જે હજી ચાલુ છે. અમારા સંઘમાં સભ્યોનાં ઘેરઘેર ઘરપેટી અમોએ મૂકી અને તેમાં દર મહિને હરેક સભ્ય રૂપિયો, બે રૂપિયા કે વધુ રકમ નાખે અને તે અમારે માથુસ પહોંચે આપી દર મહિને લઈ આવે. આ ઘરપેટીની યોજના આજે વીસ વરસે પણ વ્યવસ્થાપૂર્વક ચાલી રહી છે અને તેમાં હજારો રૂ. ની રકમ અમારા સંઘને મળી છે. વળી પર્યુષણમાં સંવત્સરીને દિવસે સૌ કોઈ ભાઈબહેનો પ્રતિક્રમણ કરવા આવે તે પેટીમાં વ્યક્તિ દીઠ ઓછામાં ઓછો એક રૂપિયો નાખે એ પ્રણાલિકા તેમણે પડાવેલી તે પણ હજી ચાલુ છે. તેમજ બેસતા વરસે સૌ કોઈ માંગલિક સાંભળવા આવે તે પણ વ્યક્તિ દીઠ સૌ કોઈ ભાઈ બહેનો ઓછામાં ઓછો એક રૂપિયો પેટીમાં નાખે એ પ્રણાલિકા પણ તેમણે પડાવેલી તે આજે પણ ચાલુ છે.

પૂ. નાનચંદ્રજી મહારાજે અમારા ઉગ્રતા સંઘને પ્રગતિશીલ અને શક્તિશાળી સંઘ બનાવવામાં પ્રેરણાત્મક અને બેરહાસ-માર્ગદર્શન આપેલ છે. અને અમારા સંઘનું સંગઠન વધે અને સૌ કોઈ એકતા અને સંપત્તિ સાથે રહી કામ કરી સમાજના ઉત્કર્ષમાં પોતાનો ફાળો આપે એ એમનો અમને મુખ્ય સંદેશ હતો.

અમારે સંઘ આજે જે કાંઈ પ્રગતિ કરી રહેલ છે તે માટે અમે ગૌરવ અનુભવીએ છીએ. પૂ. શ્રી નાનચંદ્રજી મહારાજે અમારા શ્રી સંઘ ઉપર કરેલ અનહુદ ઉપકાર, સદાય અમને પ્રેરણા આપતો ચિરંમરણીય રહેશે.

સૌના પારસમણિ

શ્રી ચંચળબેન ડી. જી. શાહ

પૂ. ગુરુદેવ શ્રી નાનચંદ્રજી મહારાજનું સ્મરણ કરતાં જ હૃદય ભકિતભાવથી નમી પડે છે. એમની અનેકમુખી પ્રતિભાના જળહળતા પાસામાંથી એક વિરલ વ્યક્તિત્વ ઉપસી આવે છે. એક પ્રખર પંડિત અને સાધુ હોવા છતાં એ શુષ્ક, જડ કે અરસિક નહોતા. એમના સમાગમમાં આવનાર સહુને એમની વત્સલતાની સંભવની સ્પર્શી જતી. આબાલવૃદ્ધ દરેકને એમની સમજણ, વય અને સ્થિતિ પ્રમાણે જ્ઞાનદાન આપી સુંદર માર્ગદર્શન કરતા.

એમની વક્રતૃત્વકળા અનુપમ હતી. એમનો બુલંદ છતાં મીઠો અવાજ, અસ્ખલિત વહેતો વાણીપ્રવાહ, સચોટ હૃદય સોંસરવા ઊતરી બય તેવા દૃષ્ટાન્તો, એમનો રમુજી-આનંદી સ્વભાવ, એમની કાવ્યપ્રતિભા, તત્ત્વજ્ઞાનના ગહન સત્યોને સરળતાથી લોકભાષ્ય બનાવી શકાય તેવી શૈલીમાં રજુઆત કરવાની એમની લાક્ષણિકતા એમના શ્રોતાએને મંત્રમુગ્ધ કરી દેતી. પોતે કવિવર અને રાગરાગણીઓના બાણકાર હોવાથી જ્યારે એમના કંઠમાંથી સંગીતમય સૂરો નીકળે ત્યારે વાતાવરણ આજુ પદલાઈ બય ને શ્રોતાઓ કંઈક અવનવી અનુભૂતિથી રંગાઈ બય.

માનવતાને ચાતરી જતાં આપણામાંના ઘણાને માનવતા પ્રત્યે દોરવા અને માનવતામાંથી સાધુતા પ્રગટાવવી એ જ એમનો બાણે જીવનમંત્ર હતો. પ્રેમ, શૌર્ય, તપ, ઉદારતા, સંપ, સેવા વ. ઉદાત્ત ગુણો સામાન્ય જન્મજાતમાં પ્રવેશે તે માટે એવી સરસ વાર્તાઓ કહે કે બાળકથી માંડી વૃદ્ધને એમાંથી પ્રેરણા મળ્યા જ કરે. ગુરુ-શિષ્ય, પિતા-પુત્ર, શેઠ-નોકર, સાસુ-વહુ એમ દરેક પ્રકારના માનવસંબંધને વધુ ઉજ્જવળ અને ઉદાત્ત બનાવી જીવન મુગંધમય બનાવે એવા દૃષ્ટાંતો આપતા અભિનયકળા એમને મુસાધ્ય હતી. તેથી એમની કથનશૈલી વીર, શૌર્ય, શાંત, અદ્ભુત, કરુણ એવા રસોની જમાવટથી ધારી અસર ઉપભવી શકતી અને સામાન્ય લોકોનાં હૃદય મુઘી પહોંચી શકતી.

એમની બેઠે વિહાર કરવો એ પણ એક લડાવો હતો. ઉખાણા, વાર્તા, રમુજી ટૂંકકા, ગણિત-ગરમત, પ્રશ્નોત્તરી, દૃષ્ટાંત-દલીલો, મીઠો વિનોદ-આ બધામાં એવું તન્મય થઈ જવાય કે પંથ અને સમય કયાં કપાય છે તેનું ભાન પણ ન રહે. પર્યુષણને દિને બરા અર્થમાં એ દિવસ સાર્થક કરવો હોય તો એમના મુખે આલોચણા સાંભળવી, એવી આલોચણા કે શેઠ-નોકર, નેતા-અભિનેતા, ગુરુ-શિષ્ય, સાસુ-વહુ દરેકને અંતર્મુખ બનાવી, હૃદયપૂર્વક પરતાવો કરાવી નિર્મળ અને વિશુદ્ધ બનાવે. આવા પારસમણિ હતા પૂ. નાનચંદ્રજી મહારાજ.

નૈતિક હિંમત આપનાર અને પડખે રહેનાર યુગપુરુષ

❀ શ્રી વૃજલાલ મૂળચંદ ગાંધી

પૂ. ગુરુવર્યશ્રી નાનચંદ્રજી મહારાજના સત્સમાગમે મને જીવનની અણમોહ તક મળી. હું સ્વાતંત્ર્યસંગ્રામનો સૈનિક, દેશની આઝાદી માટે નીકળી પડનાર અનેકોમાંનો એક. મારી વિચારધારા બદલી ગીતાના એક પ્રવચને.

હું આજીવિકાને માટે ખાનદેશમાં નંદરખાર પાસે ગામ 'તળોદા'માં જઈ વસ્યો હતો. સ્વદેશભક્તિના મૂળ હૃદયમાં ઝંડા હતાં જ અને હું ધંધાદારી માણસ બની ગયેલો, તે દરમ્યાન મહારાજના પ્રવચનકાર એક સંત મહાત્માનો સંપર્ક થયો. તેમના ગીતાના ઉપદેશો મને વિચાર કરતો કરી મૂક્યો. ૨૨-૨૩ મું વર્ષ ચાલે, યુવાનીનો સમય, રૂઢિચુસ્ત અને પરંપરાગત જીવન જીવવું ન ગમ્યું. મારે તો રાષ્ટ્રભક્તિ જોઈતી હતી. સમાજને પલટવું હતો. અસ્પૃશ્યતા અને ભતિવાદ સામે લડવું હતું. આવા ક્રાંતિના વિચારો અને ઉત્સાહને લીધે હું કુલચંદલાઈના આશ્રમમાં ગયો. ત્યાં શ્રી છગનલાલલાઈ બેળી રચનાત્મક કાર્યકરોનો તાલીમ વર્ગ ચલાવતા હતા. સને ૧૯૪૦ ની આ હુકીકત છે. ત્યાં રહી મેં જોઈતું ખાદીકામનું શિક્ષણ લઈ લીધું અને સાયલામાં ખાદીકામ કરવા હું સાયલા ગયો. ત્યાં ખાદીકામની શરૂઆત કરવામાં મુરખીશ્રી છોટાલાલલાઈ દેસાઈનો સહકાર મળ્યો.

આ સમય દરમ્યાન પૂ. નાનચંદ્રજી મહારાજશ્રી સાયલા પધાર્યા. તેમની સાથે મેળાપ થયો. જૂનો યુગાનુયુગનો બાણ સંબંધ હોય નહિ તે રીતે ભક્તિભાવથી તેમની સાથે તાદાત્મ્ય જેવો સંબંધ બંધાઈ ગયો.

સાયલાનું ખાદીકામ ખૂબ વિકસ્યું. આ બધો પ્રભાવ પૂ. મહારાજશ્રીનો. સાયલાનું ખાદીકામ એ પૂ. નાનચંદ્રજી મહારાજનું ખાદીકામ છે, તેવી લોકોમાં છાપ. તેથી ખાદીકામને પ્રતિષ્ઠા અને પ્રસિદ્ધિ ખૂબ મળી.

ઈશ્વરભક્ત હોય તે રાષ્ટ્રભક્ત હોવો જ જોઈએ એ પૂ. મહારાજશ્રીનો ઉપદેશ હતો. જે કાળે અને જે સમયે રાષ્ટ્ર શુલામ હોય ત્યારે પ્રબલ પ્રથમ ધર્મ રાષ્ટ્રને શુલામીની બેડીમાંથી મુક્ત કરવાનો હોય છે; કારણ કે શુલામ પ્રબલને કોઈ ધર્મ હોતો નથી. આમ તેઓશ્રી ભારપૂર્વક કહેતા.

આ દેશના અનેક મહાપુરુષોની કોટિએ મહાત્મા ગાંધીજી આવ્યા. આ દેશના એ મહાન યુગપુરુષ અને તે ઉત્તમ કોટિના મહાત્મા જેને ગોખલેજીએ પુરુષોત્તમ તરીકે બિરદાવ્યા હતા. એવા મહાત્મા ગાંધીજીના કામને અને ઉપદેશને યથાર્થ રીતે સમજાવનાર જે કોઈ સંત મહાત્મા હોય તો તે પૂ. શ્રી નાનચંદ્રજી મહારાજશ્રી હતા.

'લઈ સંદેશ પ્રભુનો અવનિમાં ગાંધીજી આવ્યા' આવા કાવ્યો રચીને ગાંધીજીના કાર્યને સંપૂર્ણ રીતે બિરદાવ્યું. સ્વદેશી ધર્મને પણ યથાર્થ રીતે સમજાવ્યો. મહા આરંભ અને અહપારંભના સિદ્ધાન્તો સમજાવવામાં પૂ. મહારાજશ્રીએ અનોખો ભાગ ભજવ્યો છે.

કાપડની શુદ્ધતામાં ખાદી, ગ્રામોદ્યોગની ચીજવસ્તુનો ખાસ આગ્રહ, ઘંટીનો દળેલો લોટ, ચોસાવ્યા વગરના ભાત. આ બધું જીવનમાં આચરીને સ્વદેશી ધર્મને યથાર્થ ન્યાય આપનાર પૂ. મહારાજશ્રી હતા.

મહાત્મા ગાંધીના ઉપદેશને જીવનમાં ઝીલવા કટિબદ્ધ થયેલા મારા જેવા અનેક યુવાનોને પૂ. મહારાજશ્રીએ પોતાની આકર્ષક વાણી દ્વારા પ્રોત્સાહન આપ્યું છે. નૈતિક હિંમતની ખાખતમાં સદાયે અમારે પડખે રહેનાર પૂ. મહારાજશ્રી હતા. નૈતિક હિંમત દ્વારા યથાર્થ રીતે જીવન કેમ જીવવું તેનું માર્ગદર્શન અને પ્રોત્સાહન આપનાર પૂ. મહારાજશ્રી હતા. નાતબંધના વાડા, અસ્પૃશ્યતા નિવારણ વિ. અનેક ખાખતો તેમજ કુરૂદિઓ તોડવામાં નૈતિક હિંમત દાખવવાની ખાખતમાં મને સદાયે પ્રોત્સાહિત કરનાર પૂ. મહારાજશ્રીનો મારા ઉપર ઘણો ઉપકાર છે.

નૈતિક હિંમત દ્વારા જીવનને ધન્ય બનાવવામાં જીર્મિ અને ભારે ઉમળકાથી પ્રસન્નચિત્તે મારી દીકરી ગુણવંતીના

લગ્ન હરિજન યુવાન સાથે કર્યાં. શ્રી હરિભાઈ રાણાભાઈ ભાસ્કર અમારા વેવાઈ બન્યા. તેમણે પણ પૂ. મહારાજ-શ્રીની પ્રેરણા મેળવી આવી નૈતિક હિંમત બતાવી. આ પ્રસંગે પૂ. સંતબાલજીએ સદેશમાં જણાવેલ કે જીવનનું આ અતિ ઉમદા કાર્ય પૂ. મહાત્મા ગાંધીજીને અને પૂ. નાનચંદ્રજી મહારાજશ્રીના આત્માને શાંતિ આપે તેવું છે. મહાત્મા ગાંધી પછી આ રીતે ઉમળકાથી આત્મીયતા સાધનાર હું પોતે બીજી વ્યક્તિ થવા બદલ અમે ખૂબ જ ગૌરવશાળી છીએ.

રાષ્ટ્રભક્તિ, ખાદી અને રચનાત્મક કામોને આ રીતે ન્યાય આપવા બદલ અમે ગૌરવશાળી બન્યા છીએ. જીવનમાં ધન્યતા અનુભવીને પૂ. મહારાજશ્રી નાનચંદ્રજી મહારાજને અમે કોટિ કોટિ વંદન કરીએ છીએ.

પૂ. મહારાજશ્રી, પૂ. ચિત્ત મુનિજી, પૂ. સંતબાલજી, શ્રી મેઘજીભાઈ આ બધાની પ્રથમ મુલાકાત અને દર્શન મારા માટે ચિરસ્થાયી-ચાહગીરી રૂપ બન્યાં છે. જૈન ધર્મ, જૈન શાસનને આ રીતે મૂર્તિમંત કરીને બધા જ ધર્મોની સેવા સાથે જૈન ધર્મની વિશિષ્ટતાઓ બતાવી જૈન શાસનનો ખબ જ ઉદ્યોત કર્યો છે.

પૂ. મહારાજશ્રીની જન્મ જયંતી ઊજવવાની પ્રથમ પહેલ કરનાર એક ભીલ આશ્રમ છે. એ ભીલ આશ્રમ “બામનીઆ”ના સંચાલકો શ્રી બાલેશ્વરજી દયાલ તથા શ્રી કેશવચંદ્રજી જૈન મહાન નૈતિક હિંમતવાન વ્યક્તિઓ છે. પૂ. મહારાજશ્રી સદ્ગુણી અને ચારિત્રવાન ભકતજનોનું મહાન આકર્ષણ બની ગયા છે.

સંત સમાગમનો મહાન પ્રભાવ

❀ શ્રી જયંતીલાલ ધીરજલાલ દફતરી

ભારતદેશમાં આર્યસંસ્કૃતિએ અને બધા ધર્મોએ સત્સંગનો અદ્ભુત મહિમા ગાયો છે. સત્સંગથી માણસને સદ્ગુણિ આપે છે, સત્સંગથી વિચારો બદલાય છે અને સત્સંગથી માણસ અધમદશામાંથી પલટો ખાઈ ઉચ્ચ સ્થિતિને પ્રાપ્ત કરે છે. પાપીમાં પાપી માનવ પણ સતોના સહુવાસથી પવિત્ર બને છે, દાનવમાંથી માનવ બને છે, દુરાચારી મટી સદાચારી બને છે, તેનું અજ્ઞાન દૂર થાય છે અને તેના જીવનમાં જ્ઞાનનો પ્રકાશ પથરાય છે.

આવા સતો ભારતમાં અને અન્ય દેશોમાં યુગે યુગે થયા છે અને થાય છે. એવા એક સંતના સમાગમથી મારા જીવનમાં પણ સુવાસ પ્રગટી અને ઘોર વ્યસનમાંથી મુક્ત બની નિર્વ્યસની બન્યો.

ઈ. સન ૧૯૫૭માં પૂ. ગુરુદેવ શ્રી નાનચંદ્રજી મ. સા. નું ચાતુર્માસ ઘાટકોપર હતું. એ ભવ્ય ચાતુર્માસમાં ઉપાશ્રયમાં વ્યાખ્યાન વખતે માનવમેહની ચિકાર ભરાતી. સવાર-સાંજની ગુરુદેવની ભાવવાહી સાર્વજનિક પ્રાર્થના અને રાત્રિ પ્રવચનમાં હબરો લોકો લાલ લેતા. તેમના કંઠનું લાલિત્ય અને સ્વરની મીઠાશ એવી હતી કે પ્રાર્થનામાં તનમય થયા હોય ત્યારે જગતનું ભાન ભુલાઈ બંધ એવી એકાગ્રતા થઈ જતી. ત્યાર પછી તેઓશ્રી જીવનોપયોગી રાત્રિ પ્રવચન સાથે તેમની આગવી શૈલિમાં પ્રેરક કથા ફરમાવતા. એ શાન્ત વૈરાગ્યરસનું પાન કરતાં લોકો એવા તો લીન થઈ જતા કે રાતના ૧૦ વાગી જતાં છતાં ઉઠવાનું મન થાય નહિ. શૈલી તો તેમની આગવી જ. બાણે મુખમાંથી સરસ્વતીની ધારા વહી રહી હોય નહિ! તેમાં નાના આબાલવૃદ્ધ સહુ ખેંચાતા. તત્ત્વજ્ઞાનના પ્રવચનોની સાથે સાથે પૂ. ગુરુદેવ માનવ સમાજનું કેમ ભલું થાય, કેમ ઉત્કર્ષ થાય, લોકો કેવી રીતે સદાચારી બને આવી હિતશિક્ષાની એવી ગૂંથણી કરતાં કે લોકોને તત્ત્વજ્ઞાન શુષ્ક કે કંટાળાજનક લાગતું નહિ.

તે ચાતુર્માસમાં પૂ. ગુરુદેવના વ્યાખ્યાનો સાંભળવા દરરોજ હું જતો. મને તેમાં ભારે રસ પડવા લાગ્યો. એક દિવસે પ્રવચનમાં પૂ. ગુરુદેવે વ્યસનોના માણં પરિણામ અને તેના દુઃખો વર્ણવી તેમાંથી કેવી રીતે મુક્તિ મળે અને જીવન નિર્વ્યસની અને સુખી, સમૃદ્ધ કેવી રીતે બનાવી શકાય તે વિષે જ્ઞેરદાર સચોટ પ્રેરક કથા સાથે પ્રવચન આપ્યું. તે સાંભળી મારા હૃદયમાં એવી સચોટ અસર થઈ કે હું દરરોજ ૪૦-૫૦ સિગારેટ પીતો હતો, તે મેં ત્યાં જ સિગારેટ કે ખીડી પીવાનો ત્યાગ કર્યો અને જીવનપર્યંતની બાધા લીધી, તમાકુ માત્ર ખાવી, પીવી કે સુંઘવી નહિ એવો નિયમ કર્યો. આનાથી મારા

ભવનમાં જે લાલ અને આનંદ થયો તે અવર્ણનીય છે. મારા આ નિયમની વાત સાંભળી મારા પૂજ્ય માસીબા પણ જે દરરોજ ત્રણ વખત બજાર ઘસતા હતા તેમને પણ તેનો ત્યાગ કરી દીધો.

આવા આવા એ સંત પુરુષના પ્રતાપે ઘણાને દુઃખો અને વ્યસનોમાંથી મુક્તિ મળી છે. ધન્ય છે એ ગુરુદેવને, તેમને મારા કેટિ કેટિ પ્રણામ.

સંગીતથી પ્રભુમાં એકતાન બનાવતા ગુરુદેવ નાનચંદ્રજી મહારાજ

✽ શ્રી અમૃતલાલ સુખલાલ શાહ

પૂ. ગુરુદેવ ન્યારે વ્યાખ્યાન આપતાં ત્યારે તે સાંભળ્યા જ કરવાનું મન થાય, ઉઠવાનું મન થાય જ નહિ એટલી સરસ શૈલીથી સહુને સમજી શકાય તેવી ભાષામાં માનવતા ઉપર વાણીનો ધોધ વહેવડાવતા.

પ્રાર્થના સમયે તેમનો રાગ, તેમની પુલક, તેમની ઝલક, તન-મનથી એક તાર થઈ જવું; આ બધું ન્યારે યાદ કરું છું ત્યારે તેમની ભાવદશા યાદ આવે છે. અને મનમાં થાય છે કે આ મારો અમૂલ્ય માનવલવ નકામો એજે ન જાય તેવાં સદ્વિચારો આવ્યા જ કરે જે કોઈ તેમની સામે બેઠેલું હોય તેને તેઓશ્રી પ્રાર્થના વખતે અજબ રીતે ખેંચી લેતા.

ન્યારે તેઓ તત્ત્વચર્યા કરતાં ખેડાં હોય ત્યારે પ્રશ્ન કરનારની શંકાઓનું એવી સુંદર સમજાવટથી સ્પષ્ટતા કરતા કે શંકા રહેતી નહિ અને તેમના પ્રત્યે શ્રદ્ધા થઈ જતી.

એક પ્રસંગે મારે અને તેમની (ગુરુદેવની) એક ખાસ મહત્વની વ્યક્તિ સાથે મતભેદ ઉત્પન્ન થયો. વાત ખૂબ વધી ગઈ અને ઝઘડાનું સ્વરૂપ લીધું. બોલચાલ બંધ થઈ. ગુરુદેવને ન્યારે ખબર પડી ત્યારે તેમણે બન્નેને બોલાવી સમજાવ્યા. તે વખતના સૌરાષ્ટ્રના વડા પ્રધાન શ્રી રસિકલાલ પરીખની દરમ્યાનગિરીથી અને પૂ. ગુરુદેવની પ્રેમપૂર્ણ સમજાવટથી અમારા બન્નેના સંબંધો ફરી સુખેજવાળા બની ગયા. ધન્ય છે એ ગુરુદેવને.

તેમના એક ચુસ્ત શ્રાવક વિષે મેં ફરિયાદ કરી. વાત મારી વ્યાજબી લાગી તેથી તેમણે એવી સીકતથી મારી ફરિયાદ દૂર કરાવી દીધી કે સામી વ્યક્તિને એની ગંધ સરખી પણ ન આવી કે ગુરુદેવને કોઈએ મારી ફરિયાદ કરી છે.

‘માનવતા’ એ એમનો મુખ્ય વિષય હતો. ચોમાસા દરમ્યાન તે વિષય પર તેઓશ્રી ઘણા જ દાખલા દલીલોથી સમજાવતા. હું વિનંતી કરતો- તબિયતને અસર કરે તેટલું ખેંચવું ન જોઈએ. તેઓશ્રી ફરમાવતા કે ભાઈ! તમારા માટે મહેનત લેતાં હુબરોમાંથી કદાચ ૫/૧૦ પણ સમજી શકશે તો પણ બેઠો પાર થઈ જશે અને લેખે લાગશે. આવા હતા તે સંત. યાદ કરીએ છીએ અને જાણે સામે ઊભા હોય તેવી તાદરશ્યમૂર્તિ બડી થાય છે. ધન્ય છે એવા ગુરુદેવને અમારા કેટિ કેટિ વંદન.

જૈન જગતનાં જવાહિર અને લી. સં. ના કોહિનૂર હીરા

✽ શ્રી ચીમનલાલ મોતીલાલ શાહ

દશ વર્ષની નાની વયથી જ લીંબડીમાં ચાતુર્માસ કે શેષકાળમાં પૂજ્ય ગુરુદેવશ્રી નાનચંદ્રજી મહારાજસાહેબના પ્રભાવશાળી, અદ્ભુત શૈલીથી સિદ્ધાંતોને સરળ દાખલા દલીલથી સમજાવનારા પ્રવચનોનો લાલ મળ્યો. તેમના ગુરુ પૂ. પૂ. શ્રી દેવચંદ્રજી મ. સા. ની દશ વર્ષની સતત માંદગીમાં તેઓશ્રીએ અંતરના સહજભાવથી અનન્યભાવે જે સેવા કરી છે તેની અમિટ છાપ મારા અંતરપટમાં કેતરાઈ ગઈ છે. લીંબડી માટે આ સોનેરી સમય હતો. પૂ. મ. સા. ના અંતરમાં સમાજના આંતર-બાહ્ય વિકાસ અર્થે જે મનોમંથન થયું અને તેનો યોજનામાં જે આવિષ્કાર થયો તે અવર્ણનીય છે. સામાજિક કુરિવાજો, પરંપરાગત રૂઠિથો, વ્યવહાર અને આચારધર્મના ભેદોમાં પરિવર્તન લાવવાનો તેમનો ભવ્ય પુરુષાર્થ

આશ્ચર્યચક્રિત કરે તેવો હતો. તેમની જ પ્રેરણાથી અસ્તિત્વમાં આવેલ છાત્રાલયો અને જૈનશાળાઓમાં જ્ઞાન મેળવતા યુવાનોમાં ક્રાંતિકારી ભવનદષ્ટિનું નિર્માણ કર્યું જેના પરિપાકરૂપે આજે મહાનગરી મુંબઈ અને અન્ય શહેરોમાં આર્થિક ક્ષેત્રે, ધર્મક્ષેત્રે કે સામાજિક ક્ષેત્રે અનોખી સિદ્ધિ હાંસલ કરનાર એ કાળના યુવાનોમાં જોઈ શકાય છે.

૬૦ વર્ષ પહેલાંના એ વહેમ, અજ્ઞાન, બતિલેદથી વ્યાપ્ત અધકારયુગમાં સમાજનો વિરોધ છતાં સમાજના યોગ-ક્ષેમની જેમને હૈયે નિરંતર ચિંતવના હતી એવા ગુરુદેવે સમાનતાના નારાને વહેતો મૂકી સમાજલક્ષી વિચારધારા વહેવડાવી. સમાજના સ્વધર્મી ભાઈ-બહેનો ગૌરવપૂર્વક આજીવિકા મેળવી શકે તે અર્થે હુન્નર ઉદ્યોગ શીખવા પ્રેરણા આપી અને વિશેષે કરીને બહેનોના વિકાસ અર્થે મહિલામંડળ જેવી સંગઠિત સંસ્થાઓ સ્થાપવામાં મહાન પ્રેરક બન્યા. જેમાં ભરત, ગૃંથણ, શીવણ વર્ગો શરૂ કરાવ્યા જે આજે પણ ચાલુ છે.

વ્યવસાયી જનતાને ધર્મલાલ મળે એ હેતુથી રાત્રિ પ્રવચનો શરૂ કર્યા, જેનો જૈન તેમજ જૈનેતર જનતાએ ખૂબ જ સારા પ્રમાણમાં લાલ લીધો. તેઓ ન્યાં-ન્યાં વિચરતા ત્યાં પ્રાતઃકાળે અને રાત્રિએ આત્મલક્ષી સમૂહ પ્રાર્થના યોજી સામૂહિક સાધનામાં સર્વ સામાન્ય જનને સહભાગી બનાવ્યા.

ગાંધીજીની આચારશુદ્ધિ, વ્યવહારશુદ્ધિ અને અસ્પૃશ્યતા નિવારણ અંગેની વિચારધારાના તેઓ પ્રખર હિમાયતી હતા. ખાદીને અહિંસાનું પ્રતીક સમજીને તેઓએ અપનાવી હતી. સાધનના અભાવે જિજ્ઞાસુ વિદ્યાર્થીના અભ્યાસમાં રૂકાવટ ન થાય એ હેતુથી પૂજ્યશ્રી દેવચંદ્રજી મ. સા. ના કાળધર્મ વખતે જે કાળો થયો તેનો ઉપયોગ વિદ્યાર્થીઓના ઉત્કર્ષ અર્થે વાપરવો એવી પ્રણાલિકા સ્થાપવામાં અગ્રણી બન્યા.

પૂજ્ય શ્રી રત્નચંદ્રજી મ. સા. ના સ્વર્ગવાસ પછી લીંબડી સંપ્રદાયના તેઓ કાર્યકારી નિયામક બન્યા અને સંપ્રદાયને સુંદર માર્ગદર્શન આપી સમાજ અને સતોમાં શિસ્ત અને સંગઠનની ભાવના પ્રગટાવી. આવા વિશાળ હૃદયી, નિખાલસ, કરુણાના અગ્રગામી, વિવેકશીલ સંત પૂ. મ. સાહેબે પોતાના વિશાળ સંત-સતીઓના પરિવારમાં સરળતા અને સાત્વિકતાના સંસ્કારોનું સિંચન કર્યું. વ્યવસાયમાં પણ સત્યનું આચરણ કરવાથી ઉન્નતિ થાય છે તેના પ્રત્યક્ષ પરિણામો તરફ સમાજનું લક્ષ્ય ખેંચ્યું. આવા ક્ષમાશ્રમણ ગુરુદેવને કેટિ કેટિ વંદન.

રામનામથી પત્થર તરે તો શ્રદ્ધાથી માનવ કેમ ન તરે ?

❀ દરજી કરસન ગોરધન

આજથી ૨૭ વર્ષ પહેલાંની વાત છે. ગુરુદેવના અમૃત પ્રવચનોથી જૈનોનું તો પરિવર્તન થતું પણ જૈનેતરોના હૃદયનું પણ કેવું પરિવર્તન થતું તે આ વાતથી સ્પષ્ટ સમજાય છે.

સુદામડાના વતની અમુલખ શાહ પેરીસમાં રહેતા. તેઓ હીરા ઝવેરાતનો વેપાર કરતા હતા. ત્યાંથી પોતાના વતન સુદામડા આવ્યા. યોગાનુયોગ તે વખતે પૂ. ગુરુદેવશ્રી નાનચંદ્રજી મહારાજના પુનીત પગલાં થયા. અમુલખ શેઠે મને ઉપાશ્રયે આવવા આગ્રહ કર્યો પરંતુ અમે વૈષ્ણવ હોવાથી મારી બા મને અપાસરે જવાની ના પાડતા-(ત્યારે કેટલાકની એવી માન્યતા હતી કે જે બળદ લડતા હોય ત્યારે વચ્ચે પડી મરવું સારું પણ ઢુંઢીયાના અપાસરે જવું નહિ) છતાં શેઠ મને ખેંચી ગયા. અમે ગયા ત્યારે વ્યાખ્યાન ચાલુ હતું. પડછંદ કાઢ્યા, સંઘમના તેજથી દેહીખ્યમાન પ્રભાવશાળી ચહેરો અને છટાદાર પ્રવચન સાથે અદ્ભુત કંડકળાથી હું મુગ્ધ બન્યો. મને મનમાં થયું અહો! આવા મહાપુરુષો જૈન ધર્મને શોભાવી રહ્યા છે.

અમુલખભાઈએ ગુરુદેવને મારો પરિચય આપ્યો કે આ ભાઈ દરજી છે. એની બન્ને આંખે તકલીફ છે. એક આંખે ઝામર આવવાથી સૂઝતું નથી અને બીજી આંખના રતન ઉપર ડાઘ છે. ડોક્ટરે કહ્યું છે. ૧૦, ૧૫ દિવસમાં આંખો ચાકી જશે અને અંધ જેવી હાલત થઈ જશે. ત્યારે પરમકૃપાળુ ગુરુદેવે મને પૂછ્યું કે તું કેને માને છે? મેં કહ્યું 'હું રામને માનું છું.' ગુરુદેવે કહ્યું- તમે શ્રદ્ધાપૂર્વક તેની માળા ફેરવો. તમારી આંખ સારી થઈ જશે. 'રામનામથી પત્થર

તરે તો માનવ કેમ ન તરે ? આધિ, વ્યાધિ, ઉપાધિના ત્રિવિધ તાપથી સંતમ માનવ પ્રભુસ્મરણથી શાંતિ પામે છે. નામ-સ્મરણમાં કેટલી તાકાત છે તેનો સાર સમજાવ્યો. તેમના કહેવા પ્રમાણે મેં નિષ્ણાપૂર્વક સ્મરણ કર્યું. આજે ૨૭ વર્ષથી આંખનું તેજ જળવાઈ રહ્યું છે અને કંઈ હુરકત આવી નથી. આથી મારા હૃદયમાં સદગુરુ પ્રત્યે અપૂર્વ શ્રદ્ધા પ્રગટી તે હજી એવી ને એવી કાયમ રહી છે.

ત્યાર પછી મને પૂછ્યું-દરજી લોકો ઘરાકનું કપડું ચોરે છે ખરું ને ? મેં એકરાર કર્યો. હા સાહેબ ! હું પોતે પણ કપડાની ચોરી કરું છું. ત્યારે ગુરુદેવે સચોટ ઉપદેશ આપ્યો કે અસત્ય અને ચોરી એ હુળાહુળ ઝેર છે. ગ્રાહકને છેતરવી વખતે આપણે અંધ બનીએ છીએ પણ ભગવાન તો બધું જુએ છે. કપડું ન ચોરાય અને ગ્રાહકને સારું કામ કરી આપીએ તો જીવનમાં સત્યની પ્રતિષ્ઠા થાય. મેં ત્યારે જ નિયમ કર્યો કે હવે કપડું ચોરવું નહિ અને આટલા વર્ષોથી હું મારી પ્રતિજ્ઞામાં મક્કમ છું અને સદાચારમય જીવનથી હું સુખી છું. પછી તો જેમ જેમ પરિચયમાં આવતો ગયો તેમ તેમ વિશેષ સમજણ આપતા ગયા. સત્રિભોજન ત્યાગ, ચોવિહારના લાભ, પીવામાં ગરમ પાણીનો ઉપયોગ, મહિનામાં બેથી ચાર ઉપવાસ. તપસ્યાથી કર્મની નિર્જરા થાય અને આરોગ્ય જળવાઈ રહે. આ બધું તેમના પ્રભાવે અને કૃપાથી પાળી શકું છું. બ્રહ્મચર્યના મહાન લાભને હું સમજ્યો અને આજીવન વ્રત સ્વીકાર્યું.

એક વખત તેમણે મને પૂછ્યું કે તું આ ખીડી પીવે છે ? મેં કહ્યું - હું વ્યસનથી ઘેરાઈ ગયો છું અને ભારે લત વળગી છે. માયાળુ ગુરુદેવે આ, સિગારેટ, તંબાકુ વિ. થી થતા નુકસાન સમજાવ્યા અને કહ્યું કે જેના હૃદયમાં ભગવાનનો વાસ હોય અથવા જેને પોતાના હૃદયમાં ભગવાનની પધરામણી કરાવવી હોય તેણે વ્યસનથી મુક્ત થવું જોઈએ. આથી મારા વ્યસનો બધાં છૂટી ગયાં. તેમની વાત્સલ્યતા જૈન-અજૈન સર્વ રંક સર્વ ઉપર સમાન હતી. આજે પણ તેમના સુશિષ્ય પૂ. સુનીલાલજી મહારાજ તથા પ્ર. વ. મહાવિદુષી પૂ. દમયંતીબાઈ મહાસતીજીથી નિરંતર મને ધર્મની પ્રેરણા મળ્યા કરે છે. જીવનનૌકાના ખિલેલા એવા સત્પુરુષને મારા લાખ-લાખ વંદન હો.

સંગઠનપ્રેમી અને વિવેકશીલ નીડર ગુરુદેવ

શ્રી ત્રંબકલાલ પી. વોરા

“સંતશિષ્ય” એવા ગુણવાચક ઉપનામના ધારક પૂજ્ય ગુરુદેવ બા. પ્ર. શ્રી નાનચંદ્રેણ મહારાજસાહેબ સ્વભાવે કોમળ, નીડર અને સિદ્ધાંતનિષ્ઠ, સત્ય અને સંગઠનપ્રેમી પ્રભાવશાળી સંત હતા. તેઓશ્રીના ગુરુદેવ સ્વ. પૂજ્ય આચાર્ય શ્રી દેવચંદ્રેણ મ. સા. ની તેમણે અવિરતપણે અવર્ણનીય સેવા કરી હતી. તેના પરિણામે તેમના હૃદય મંદિરમાં કરુણાનો ઝરો વહેતો હતો, જેનો આપણને તેઓશ્રીએ સ્વેદા પદો અને ધૂનોમાં પ્રત્યક્ષ પરિચય થાય છે. ઉપરોક્ત ગુણોની પ્રતીતિ નીચેના પ્રત્યક્ષ પ્રસંગથી વિશેષ પુરવાર થાય છે.

સૌરાષ્ટ્રની પુણ્યભૂમિ ઉપર ૨૦-૨૫ વર્ષ પહેલાં દયા-દાનની અવળી પ્રજ્વળાનાં પ્રવચનો આપતા ત્યારના અમુક તેરપંથી સાધુ-સાધ્વીજીઓએ પગપેસારો કર્યો હતો. ત્યારે સૌરાષ્ટ્ર-કચ્છના સંઘોના પ્રતિનિધિઓનું એક વિશાળ સન્મેલન જ્ઞેશવરનગર મુકામે ગુરુદેવશ્રી નાનચંદ્રેણ મહારાજના નેતૃત્વમાં યોજવામાં આવ્યું હતું. તે વખતે અ. ભા. સ્વે. સ્થાનકવાસી જૈન કોન્ફરન્સના મંત્રીશ્રીની આગેવાનીમાં એક પ્રતિનિધિમંડળ પણ પધારેલ હતું. અમારા ચૂડા ગામના પ્રતિનિધિ તરીકે મને સ્થાન મળતાં હું પણ જ્ઞેશવરનગર ગયો હતો. ભોજનશાળાના વિશાળ પ્રાંગણમાં ગુરુદેવશ્રીનો સંગીતમય, આધ્યાત્મિક વ્યાખ્યાનનો ઘોષ વરસતો હતો. સર્વત્ર શાન્તિ પથરાયેલ હતી તેવામાં અચાનક તે વખતના સાંપ્રદાયિક લાવમાં તણાયેલા તેરાપંથી મારવાડી ભાઈઓએ ઊભા થઈ પૂ. ગુરુદેવને પ્રશ્ન કર્યો—

‘ધારો કે તમે જે રસ્તે વિહાર કરતા હો, ત્યાં એક “છોકરું” રસ્તો કોસ કરતું હોય અને સામેથી, ફેલસ્પીડમાં મોટર ધસી આવતી હોય અને છોકરું કચડાઈ મરે તેવી સ્થિતિ સર્જાય બંધ તો તે વખતે આપ શું કરો ?’

પૂ. ગુરુદેવે તુરત જ જવાબ આપ્યો કે અમે છકાયના રક્ષક, પ્રત્યક્ષ નજર સામે પચેન્દ્રિયનો ઘાત થતો ન

તો જોઈ શકીએ કે ન સહન કરી શકીએ અને ન મૌન નિષ્ક્રિય ઊભા રહી શકીએ. આવી વિષમ પરિસ્થિતિમાં સમયસૂચકતા વાપરી તે બાળકને હાથથી પકડી રસ્તામાંથી દૂર ખેંચી લઉં અને બચી જાય તેવો પ્રયત્ન કરું. આવો નીડરતાભર્યો જવાબ સાંભળી તે મારવાડી ભાઈએ ફરી પ્રશ્ન કર્યો કે “હાથ ઝાલતાં પહેલાં તે છોકરો છે કે છોકરી તે તમે જાણુવા પ્રયત્ન કરો કે કેમ? ત્યારે ગુરુદેવે કહ્યું કે વિચાર કરવાનો તે અવસર નથી. માત્ર તે બનાવને જોતાં જ મારા હૃદયની કુરુણાના વેગને હું કોઈ રીતે રોકી શકું જ નહિ. તે બાળક હોય કે પછી બાળિકા હોય પણ પ્રથમ તો હું તેનો હાથ પકડીને દૂર ખેંચી લઉં.” જોલો, તમારે શું કહેવું છે?

કુતૂહલ દષ્ટિએ પૂછાએલ પ્રશ્નનો કુરુણાની દષ્ટિએ નીડરપણે આપેલ અણુધાર્યો શીઘ્ર અને સચોટ જવાબથી આખી સભા મંત્રમુગ્ધ બની ગઈ. શ્રોતાઓએ ગુરુદેવની જય ખેલાવી હર્ષ વ્યક્ત કર્યો. પેલા મારવાડીભાઈઓ ચૂપચાપ વિદાય થયા ત્યારે પૂજ્ય ગુરુદેવે સ્વયંસેવકોને તેમને વળાવવા મોકલ્યા અને તેઓ શાન્તિપૂર્વક સ્વસ્થાને પહોંચી ગયા.

ધન્ય છે ધર્મવીર-કાન્તિવીર ગુરુદેવને!

પૂ. ગુરુદેવ શ્રી નાનરાવદ્રજી મ. સા. ના વ્યક્તિત્વની સુવાસ

શ્રી ચીમનલાલ ભૂદરદાસ ગાંધી

સંતશિષ્યની “જીવનસરિતા” ના જળ સમાજે ખોબલે ખોબલે, ભરી પીધાં ન પીધાં ત્યાં તો સાગરમાં વહી ગયાં. તેમના સંસ્મરણો રૂપી અમૃતખિંદુઓ, એ યુવાન પેઢીને આખવા મળશે કે જેમણે એ મહાસંતને કદાચ જોયા, અને સાંભળ્યા પણ નહિ હોય. પ્રભુ ચરણમાં સ્થાન પામવા પ્રભુ વિરહથી તડપતા, લકત હૃદયમાંથી ઉદ્ભવતા, “દૂર કાં પ્રભુ હોડ તું મારે રમત રમવી નથી” જેવા સ્વરચિત ભકિતપદો, હર્દભર્યા મધુર કંઠે ગવાતાં સાંભળવાનો દહાવો મળ્યો નહિ હોય, એવા પૂ. ગુરુદેવ સાથેના પરિચયના લાંબા કાળ દરમ્યાનના સંસ્મરણો માનસપટ પર ચલચિત્રની જેમ અંકિત થયેલ છે, જે રજૂ કરવાની તક મળી તેથી ધન્યતા અનુભવું છું.

સં. ૧૯૯૮ ના વૈશાખ વદનો ૬ મંગળ દિવસ, સંસારપન્ને મારા મોટા બહેન ૧૬ વર્ષની નાની વયે જ સંસાર ચૂકી ગયેલ એવા ચંચળબેન (હાલ ચંદનબાઈ મહાસતિજી) નો થાન મુકામે પૂ. ગુરુદેવના વરદ હસ્તે દીક્ષાવિધિ થઈ તે સમયનું તેમનું પ્રવચન—“ભગવાન મહાવીરની તપઃપૂત વાણીનો લાલ જૈન જૈનેતર સમાજને મળે, એ કર્તવ્યધર્મ સંતસતીઓએ અપનાવવો જોઈએ” હજીએ કાનમાં ગૂંજ્યા કરે છે. એ જ ભાવનાને કર્તવ્યનિષ્ઠાથી પોતે આચરી અનેક જૈનેતર કુટુંબોને, કર્મે જૈનત્વના આચારમાર્ગે વાળ્યાના તેઓ યશના અધિકારી બન્યા છે.

તેજસ્વી મુખમુદ્રા, લલાટે જ્ઞાન અને તપનું તેજ, ઊંચો ગૌર દેહ અને મુખ પર સફેદ વસ્ત્રિકાથી શોભતા એ પ્રભાવશાળી સંતનું પ્રથમ દર્શન થયું વિદ્યાર્થી અવસ્થામાં ૧૯૩૮માં સ્થાનકવાસી જૈન ઓર્ડિંગ અમદાવાદમાં. ત્યાર પછી અનેક સ્થળે એમની વ્યાખ્યાનવાણીનો તેમ જ પ્રાતઃ અને સંધ્યા સમયની પ્રાર્થનામાં ઊપસ્થિત રહેવાનો લાલ મળ્યો. જીવનને ચત્કિચિત પણ સમાજને સમર્પિત કરવાની મારી ભાવનાને એમના કુરુણાના જળથી સિંચન થયું છે. ધર્મ અને વિજ્ઞાનના સમન્વય દ્વારા સમાજના પરંપરાગત ધર્માચરણમાં કાન્તિકારી વિચાર પરિવર્તન લાવી ‘માનવસેવા’ એજ આધ્યાત્મિક કલ્યાણનો શ્રેષ્ઠ આચારધર્મ છે, જેના વિના સામાયિક પ્રતિક્રમણ અને તપાચાર માત્રથી મુકિત અધુરી રહેશે, એવી એમની પ્રબોધના હતી. ‘સમાજ જીવશે તોજ ધર્મ જીવશે’ એ એમનો મુદ્રાલેખ હતો. સમાજને પ્રતિભાવંત આચરણવાળો બનાવવો હોય તો ઔષ્ણિક શિક્ષણ સાથે ધર્મશિક્ષણ હોવું જોઈએ તેવા હેતુથી જ્ઞાનપરબો સમા છાત્રાલયો અને ગ્રંથાલયો ચાલુ કરવા પ્રેરણા આપી અને જ્ઞાનોત્સુક પણ પ્રતિકૂળ પરિસ્થિતિવાળા યુવાનોને જ્ઞાનાભ્યાસ માટે અનુકૂળતાઓની તકો આપી.

વૈધવ્ય જીવનને સમજણપૂર્વક મહાવીર પ્રભુના ચરણમાં સમર્પિત કરાવી, સ્થા. જૈન સમાજને અનેક તેજસ્વી,

જ્ઞાનશીલ અને સાધવાચારયુક્ત સાધ્વીઓથી વધુ ઊજ્જમાળ સમાજને બનાવનાર આ આર્ષદૃષ્ટા સંત અને કવિરાજે પૂ. સંતબાલજી જેવા સમાજોદ્ધારક અને પૂ. ચુનીલાલજી મહારાજસાહેબ જેવા જ્ઞાનોપાસક સતોની સમાજને ભેટ ધરી છે.

રાજવીઓને પણ પ્રભાવિત કરનાર અજબ સંત

જી શ્રી અમૃતલાલ મોહનલાલ વોરા

પરમ પૂજ્ય ગુરુદેવશ્રી નાનચંદ્રજી મહારાજસાહેબની જન્મશતાબ્દિ પ્રસંગે સ્મૃતિગ્રંથનું પ્રકાશન થઈ રહ્યું છે. આ પ્રસંગે મને પણ હૃદયમાંથી સ્ફુરણા થઈ તેથી આ પ્રેરક પ્રસંગ લખ્યો છે.

પૂ. કવિવર્ય ગુરુદેવનું લીંબડીમાં આગમન થયું અને શ્રીસંઘને તેમના ચાતુર્માસનો અપૂર્વ લાભ મળ્યો. તે વખતે મારી ઉંમર ૧૩ વર્ષની હતી અને મારા મોટા ભાઈ વાડીલાલ મોહનલાલ વોરાની ઉંમર ૧૫ વર્ષની હતી. પૂ. આચાર્ય મહારાજશ્રીની સેવાની સાથે સાથે તે વખતે ગુરુદેવે ઝોડિંગ તથા શ્રી અજરામરજી જેન પાઠશાળાની સ્થાપના કરેલ હતી. આ પ્રસંગ લખ્યું છું તેને ૬૦ થી વધુ વર્ષ થયા છે.

શ્રી અજરામરજી જેન પાઠશાળાના ઉદ્ઘાટન સમયે એક મેળાવડો થયેલ જેમાં અમે ૫૧ બાળકોએ સંવાદ, ગાયન, લાષણુ વિ. ઝાં ભાગ લીધો હતો. નાનપણમાં થતા લગ્નથી કેવું નુકશાન થાય છે તેનો એક સંવાદ રજૂ થયેલ. તેમાં એક પ્રસંગ એવો કરણુ હતો કે ભજવનાર અમો બન્ને ભાઈઓની આંગે અશુભીની થઈ ગઈ હતી. તે સમયે લીંબડીના ઠાકોરસાહેબ શ્રી દોલતસિંહજી બાપુની તે ડ્રામામાં હાજરી હતી. તે જોઈ તેમના હૃદય ઉપર એવી જબરજસ્ત અસર થઈ કે ચાલુ સંવાદમાં જ તેમણે બહોરાત કરી કે “મારા રાજ્યમાં આજથી બહોર કરું છું કે છોકરાની ઉંમર ૨૧ વર્ષની અને છોકરીની ઉંમર ૧૬ વર્ષની હોય તો જ લગ્ન કરવા. આ કાયદાનો લંગ કરનાર રાજ્યનો શુનેગાર ઠરશે અને યોગ્ય શિક્ષાને પાત્ર થશે.” આ ડ્રામા ગુરુદેવની કૃતિ હતી. સમાજોપયોગી આવા કેટલાયે સંવાદો તે વખતે ગુરુદેવે લખેલ હતા અને ધાર્મિક શિક્ષણ લેતા વિદ્યાર્થીઓ ખૂબ સરસ રીતે ભજવી બતાવતા. આવા શિક્ષણપ્રેમી ગુરુદેવને શતશઃ વંદન

જૈનમાત્રનું હિત ઈચ્છનાર સાચા પથપ્રદર્શક

જી શ્રી કરસન લધુ નીસર

સાં. ૨૦૦૫ની સાલમાં પૂ. ગુરુદેવ કવિવર્ય શ્રી નાનચંદ્રજી મ. નું ચાતુર્માસ જોરાવરનગર હતું. તે વખતે હું ભચાઉ ઝોડિંગના મંત્રી તરીકે કામ કરતો હતો. ત્યારે ધાર્મિક શિક્ષણ અંગે સલાહ અને માર્ગદર્શન મેળવવા અમે ગયેલા. તેઓશ્રીએ ભેદભાવ-રહિત ઉદારતાપૂર્વક મહત્વની સલાહ આપતા કહ્યું કે તમે દેરાવાસી, સ્થાનકવાસી દરેક જેન વિદ્યાર્થીનો વિકાસ થાય તેવું શિક્ષણ આપો. તેમનામાં સુસંસ્કારો સીંચો અને તેમના જીવનમાં માણસાઈના દિવા પ્રગટે એવી જીવનની તાલીમ આપો. આ માટે તેઓશ્રીએ સમાજની કુરૂઢિઓ, વહેમો, અધશ્રદ્ધા, પ્રેતભોજન, બાળલગ્ન, વૃદ્ધવિવાહ વિ. ઉપર વજ્રાઘાત કરતા એવા સંવાદ-ડ્રામાના પુસ્તકો આપ્યા. તેમ જ કન્યાકેળવણી, દાનનો મહિમા, લોભથી થતા નુકશાન ઉપર એક લોભી શેઠનો ડ્રામા વિ. સ્વરચિત મને આપેલા. મેં તે સાં. ૨૦૦૭ની સાલમાં કચ્છ વાગડમાં ગામડે-ગામડે ફરી કેળવણીનો પ્રચાર કરવા તે ડ્રામાઓ ભજવ્યા. તે વખતે ૪૨ વિદ્યાર્થીઓ મારી સાથે ગામડે-ગામડે ફર્યા હતા. આબાલવૃદ્ધ સૌએ તેમાં રસ લીધો હતો. અધશ્રદ્ધા વિષે એક ભૂવો ધૂણે છે અને તેની ચાલાકીથી લોકોને કેવા છેતરે છે તે પ્રસંગ આખેહુબ ભજવ્યો હતો જેની સ્મૃતિ હજી પણ તાજી છે. આ પુસ્તકો દ્વારા શિક્ષણસંસ્થાઓ ઉપર તેમણે જે મહાન ઉપકારો કર્યા છે તે કેમ વિસરી શકાય? એવા ધાર્મિક શિક્ષણ પ્રેમી સંતને અમારા કોટિ કોટિ વંદન હોય.

સર્વધર્મના સમન્વયકાર પૂ. ગુરુદેવ

શ્રી નાનજી વીરજી ડાયા

પૂ. આચાર્યશ્રી દેવચંદ્રજી મહારાજ, પૂ. સુંદરજીસ્વામી, પૂ. રાચચંદ્રજી તથા કવિવર્ય ગુરુદેવશ્રી નાનચંદ્રજીસ્વામી આદિ ઇ. સુ. ચોમાસું સમાવેશા ગામમાં હતું. તે વખતે મારી ઉંમર નવ વર્ષની હતી પણ મને યાદ છે કે ગુરુદેવનું પ્રવચન શરૂ થાય અને મોરલીનો નાદ થતાં મણિધર જેમ નિધર થઈ જાય તેમ જનસમુદાય તેમના પ્રવચનમાં સ્થિર થઈ જતો. તેમની વ્યાખ્યાનકળા એવી આકર્ષક અને બોધદાયક હતી કે આબાલવૃદ્ધ તેમાં રસલીન બની જતા.

અમારા કુટુંબ તેમ જ સમાવેશા ગામની જનતાના હૃદયમાં ગુરુદેવનું અદ્વિતીય સ્થાન હતું. હું અને મારા પિતાશ્રી બર્મા રહેતા. કરુણાસાગર કૃપાળુ ગુરુદેવની અપાર કૃપા અમારા ઉપર વરસી રહી હતી. પરદેશમાં અમે સળગ રહીએ, આત્મલક્ષ ન ચુકાય, પ્રમાદ ન થાય તેવી પ્રેરણા આધ્યાત્મિક પત્રો દ્વારા આપતા. ઈ. સ. ૧૯૪૨માં બર્મા ખાલી થયું. અમે મુંબઈ આવ્યા. પછી તો સૌરાષ્ટ્ર-ગુજરાતમાં પૂ. ગુરુદેવ જ્યાં જ્યાં બિરાજતા હોય ત્યાં ત્યાં અમે અચૂક પહોંચી જતા. ગુરુદેવના પ્રવચનોમાં વિશેષતા એ હતી કે આધ્યાત્મિક ઉપદેશની સાથે પ્રસંગે પ્રસંગે ગૃહસ્થ જીવનની ફરજો, કૌટુંબિક અને સામાજિક કર્તવ્યોની સુંદર છણાવટ કરતા. તેમની સાર્વજનિક લોકપ્રિય પ્રાર્થના અને સચેટ રસપ્રદ રાત્રિપ્રવચનોનો હબરો લોકો લાલ લેતા. દઢવૈરાગી, સર્વધર્મનો સમન્વય કરનાર પૂ. ગુરુદેવના પ્રવચનોથી અનેક જૈન અને જૈનતરોના જીવનમાં પરિવર્તન આવ્યું છે.

તેઓશ્રીના વરસોવામાં પુનીત પગલાં થતાં એક જ પ્રવચનથી હીરાલક્ષ્મીબેન માણેકલાલ ચુનીલાલ ચીનાઈના જીવનમાં અજબ પરિવર્તન આવ્યું. તેઓ ભોગી મટી ચોગીસમ બની ગયા. તેમને આત્મલક્ષી દિવ્યદ્રષ્ટિ પ્રગટી હતી. આજે તેઓ નિજનંદની મસ્તીમાં મહાલી રહ્યા છે. તેવી જ રીતે વર્તમાનમાં જૈન સમાજના ભૂષણરૂપ વિદુષી પૂ. દમયંતીબાઈ મહાસતીજી બિરાજે છે. તેઓ જ્યારે સંસારી અવસ્થામાં જોરાવરનગરના ચોમાસામાં સત્સંગનો લાલ લઈ રહ્યા હતા તે વખતે પૂ. ગુરુદેવે તેમને અપૂર્વ માર્ગદર્શન આપ્યું હતું. સંસારની રચનાનું સ્વરૂપ સમજાવ્યું; તેમના વૈરાગ્યમાં વૃદ્ધિ થઈ અને તેઓ દિક્ષીત થયા. આજે તેઓ ગુરુદેવના શિક્ષણને સુંદર રીતે દીપાવી રહ્યા છે.

મહાન સુધારક સંત

શ્રી કાંતિલાલ માનસિંગ દોશી

માનવતાના પ્રખર હિમાચતી કવિવર્ય ગુરુદેવશ્રી નાનચંદ્રજી મહારાજશ્રીનો મને ૯ વર્ષની ઉંમરે મોરબીમાં પ્રથમ પરિચય થયો. મારી બાલ્યાવસ્થા હતી પણ તેમના રાત્રિપ્રવચન સાંભળી હું આટર્ષાયો. પૂ. ચુનીલાલજી મહારાજ અને પૂ. સંતબાલજી મ. ની દીક્ષા પછી પૂ. ગુરુદેવ કચ્છ સમાણીયા પધાર્યા. ત્યાં હું અને મારા માતૃશ્રી દર્શનાર્થે ગયેલા. ત્યારબાદ મોરબી, લીંબડી, આગ્રા, મુંબઈ, ધરમપુર વિ. સ્થળોએ તેમના ચાતુર્માસ થયા. સંવત ૧૯૬૮ ના ચોમાસા પછી દરેક ચોમાસામાં એક મહિનો હું તેમના સત્સંગમાં રહેતો. સં. ૨૦૧૩ માં જ્યારે તેઓશ્રી લીંબડીથી ઘાટકોપર ચોમાસા માટે પધારી રહ્યા હતા ત્યારે હું વિહારમાં તેમની સાથે રહ્યો હતો તેથી પ્રવાસમાં તેમના પ્રવચનો ઉપરાંત બહોળા અનુભવ જ્ઞાનનો અપૂર્વ લાલ મળ્યો હતો. આ મહાન સંતના દર્શન તથા વાણીનો લાલ લેવા મુંબઈના ભાવિકોઠર ઠેર લાલ લેતા હતા.

તેઓશ્રી મહાન સુધારક વિચારના હતા. ગાંધીવિચારધારાને તેઓએ પચાવી હતી. તેમનું હૃદય એટલું કોમળ અને વિશાળ હતું કે દુશ્મન ઉપર પણ તેમની પ્રેમની વર્ષા વરસતી રહેતી. તેમની વ્યાખ્યાનશૈલી આકર્ષક અને રોચક હતી. તેઓશ્રી સહેજે કાવ્યો રચી શકતા હતા. સૌરાષ્ટ્રમાં તેઓ સિંહસમાન હતા. કાંતિકારી સાંધુપુરુષ હતા. હરિજનોને જીયે લાવવા તેમણે ખૂબ પ્રયત્ન કર્યો હતો. આજથી ૪૦ વર્ષ પહેલાં ઉપાશ્રયમાં હરિજનોને વ્યાખ્યાન આપ્યું હતું. આવા મહાન સદ્ગુરુના સત્સંગનો મને અવસર મળ્યો તેથી હું મને સદ્લાગી માનું છું. તારક ગુરુદેવને મારા સદ્લાવપૂર્વક વંદન હો.

અપ્રમત્ત અને સેવાભાવી સાધક

શ્રી ચુનીલાલ લક્ષ્મીચંદ ડગલી

કવિવર્ય ગુરુદેવશ્રી નાનચંદ્રજી મહારાજ સાહેબના દર્શન અને પ્રવચનનું નાનપણથી મને અબજ આકર્ષણ હતું. પૂ. આચાર્ય મહારાજ શ્રી દેવચંદ્રજીસ્વામીને પક્ષઘાતની ખીમારી હતી. બિલ્કુલ પરવશ અને પથારીવશ હતા. એમની સેવામાં ગુરુદેવ ૯-૧૦ વરસ એકધારા લીંબડીમાં રહ્યા. પડખું ફેરવવું, કપડાં બદલવા, બળખો કાઢવો વિ. દરેક સેવા ગુરુદેવ બંતેજ કરતા.

વ્યાખ્યાન હોલમાં વ્યાખ્યાનની પાટ પાસે જ આચાર્ય મહારાજશ્રીની પાટ રહેતી. ચાલુ વ્યાખ્યાનમાં બોલાવે 'નાનચંદ્રજી!', ત્યાં ગુરુદેવજી, મહારાજ! કહીને વ્યાખ્યાનનું પૂઠું નીચે મૂકીને તેમની સેવા બંધવતા. જેવું તે કામ પતવું કે તુરત જ પાછું વ્યાખ્યાન ચાલુ કરી દેતા. પરતુ તન્મયતા એવી હતી અને ગુરુકૃપાથી સ્મરણશક્તિ એવી હતી કે વ્યાખ્યાનનો દોર ન્યાંથી તૂટ્યો હોય ત્યાંથી જ સાંધીને તેજ વિષય પર બોલવાનું ચાલુ કરી દેતા. આવી સેવા કરતાં તેમને કદી કંટાળો આવતો નહિ પરંતુ પ્રસન્નતાથી સેવા કરતા.

ગુરુદેવ પોતે ગુરુસેવા, વ્યાખ્યાન, ગૌચરી એકલે હાથે બધું પતાવી પછી જે સમય મળતો તેમાં એક મિનિટનો પણ પ્રમાદ સેવતા નહીં. નવું નવું વાંચવું, બાણવું, વિચારવું એવી સતત જિજ્ઞાસા તેમને રહેતી. તેથી અરવિંદના અંગ્રેજી પુસ્તકોનું તથા થીઓસોફીટ એની એસેન્ટના પુસ્તકોનું વાંચન છોટાલાલ હરજીવન 'સુશીલ' પાસે એસીને રોજ રાત્રે કરતા.

ગુજરાતી, હિન્દી, સંસ્કૃત, પ્રાકૃત ભાષાના અભ્યાસ ઉપરાંત તેઓ અંગાળી ભાષા પણ શીખતા. ત્યાં એક રાયજી ભાઈ સારું અંગાળી બાણતા. મને યાદ છે કે ફક્ત ૪ મહિનામાં જ તેઓ સારું અંગાળી શીખી ગયા હતા. એક અંગાળી પુસ્તકનું તેઓએ ગુજરાતી અનુવાદ કરી પ્રગટ પણ કર્યું હતું.

પૂ. મહારાજશ્રીને સંગીત પ્રત્યે અનહદ પ્રેમ હતો. રાગરાગણીનો વિશાળ અનુભવ હતો. તેમની પાસે સંગીત નિષ્ણાત એક મુસલમાન ભાઈ રોજ આવતા અને તેમની પાસેથી સંગીતનો પાઠ લેતા.

તેમણે સામાજિક સુધારા માટે, ભગૃતિ માટે ઠેર-ઠેર ઉપદેશો કર્યા, ફુરુદિઓ પર ખૂબ પ્રહાર કર્યા. રડવા-ફૂટવાના રિવાજો એવા હતા કે અણસમજુ બહેનો વિધવા થતાં ભીંત સાથે માથું પછાડતી અને છાતી એવી ફૂટતી કે તમ્મર ખાઈ બેહોશ બની જતી. કેટલીક જગ્યાએ તો ખાસ રડવા માટે અમદાવાદથી સ્પેશ્યલ બેનોને બોલાવવામાં આવતા. આ બધું બંધ કરાવ્યું. મરણ પાછળ જમણ, કરજ કરી દા'ડો કરવો, નાત કરવી વિ. કુરિવાજોથી થતા નુકશાનો સમજાવી ઉપદેશ આપ્યો જેથી તે અંગેની લોકોએ કુરિવાજો છોડવાની પ્રતિજ્ઞા કરી.

તેમના વ્યાખ્યાન-પ્રવચનમાં ચિકાર મેદની ભરાતી. સ્ટેટ અમલદારો, લીંબડીના મહારાજ હોલતસિંહજી તેમ જ જૈન જૈનેતરો આવતા અને તેમને ખૂબ રસપૂર્વક સાંભળતા. જરા મોડા પડ્યા તો જગ્યા જ ન મળે એવું આકર્ષણ હતું. વ્યાખ્યાન એવું રોચક થતું કે વિષયની છણાવટ લોકોના મગજમાં ઠસી બંધ અને છેલ્લે છેલ્લે પ્રેરણા આપે તેવી કથા કરતા. તેમની પ્રવચનશૈલી એવી મધુર ને એવો રસ મૂકે કે સમયની કોઈને ખબર જ ન પડે. પોતે એટલા બધા નિયમિત કે વ્યાખ્યાન સમયસરજ પૂરું કરે, જેથી બીજે દિવસે લોકો વ્યાખ્યાનનો સમય થતાં પહેલાં જ ઉપાશ્રયમાં આવી જતા. મારી વૃદ્ધાવસ્થાને લીધે ભાંગીતૂટી ભાષામાં થોડા પ્રસંગો લખ્યા છે. બાકી સેંકડો પ્રસંગો અને અનુભવો પૂ. ગુરુદેવના જીવનના નોંધવા જેવા અને બાણવા જેવા છે.

કાન્તિકારી પરમ તારક એ ગુરુદેવને શતશઃ વંદન.

જીવનના ક્રાંતદષ્ટા અને નિર્લેપી યોગી

શ્રી નવીનચંદ્ર અજરામર દોશી

પૂ. નાનચંદ્રજી મહારાજના નામનું સ્મરણ કરતાં હૃદય અત્યંત પ્રસન્ન થાય છે. તેમનું જીવન ગંગા જેવું નિર્મળ અને પવિત્ર હતું અને હૃદય માતા જેવું વાત્સલ્યથી ભરપૂર હતું.

આજથી ૪૦ વર્ષ પહેલાં પૂ. ગુરુદેવ નાનચંદ્રજી મહારાજ આગ્રામાં ખિરાજતા હતા ત્યારે હું અને મારા પિતાશ્રી અજરામર દોશી ઉત્તર ભારતની મુસાફરીએ નીકળ્યા હતા, તે સમયે સંતખાલજી એટલે મુનિ સૌભાગ્યચંદ્રજી ખીમાર હતા. તેથી ગુરુદેવે મારા પિતાજીને કહ્યું—તમારા દીકરાને દોઢ માસનું વેકેશન છે તેથી જો તમે ગુજરાત તરફના વિહારમાં સાથે રહો તો સારું. મેં તો પિતાજીને તુરત જ આ વાત સ્વીકારી લેવા આગ્રહ કર્યો અને અમે લગભગ દોઢ માસ સુધી ગુરુદેવની સાથે વિહારમાં રહ્યા અને દિલ્હી જવાનું રહ કર્યું.

વિહારમાં ગુરુદેવ જાહેરમાં વ્યાખ્યાનો આપતા. દિગંબર, શ્વેતાંબર, સ્થાનકવાસી ભાઈઓ તેમજ જૈનતરો સહુને મધ્યસ્થદષ્ટિથી સમભાવથી સમજાવતા. મને તેઓશ્રીની સેવા કરવાનો લાલ મળ્યો હતો. તેના પ્રતાપે આજે મને અનેક પ્રકારે સુખશાંતિનો અનુભવ થયેલ છે. આજે પણ પૂ. નાનચંદ્રજી મહારાજના નામ અને ગુણસ્મરણ કરતાં અમે પુલકિત થઈએ છીએ.

હું જૈનધર્મનો પંડિત તથા સંસ્કૃત અને અર્ધભાગધીનો અધ્યાપક થયો તેમાં ગુરુદેવના આશીર્વાદ સતત મને મળ્યાં કર્યાં છે.

ગુરુદેવશ્રી તેમના વ્યાખ્યાનોમાં ક્યારેક કચ્છના મેકણુદાદાની તો ક્યારેક સૌરાષ્ટ્રના અનેરા સંતની કથા કહેતા. તેઓ પોતાના જીવનથી પણ સમજાવતા કે જગતમાં ઘટાલાવે, અલિપ્તપણે રહેવાથી ચિત્તમાં પ્રસન્નતા ઉત્પન્ન થાય છે. આ વાત તેઓ વિશિષ્ટ રીતે સૂક્ષ્મતાથી સમજાવતા.

પૂ. સંતખાલજી સાથે રહેવાથી દરરોજ મને સંસ્કૃતના શ્લોકો મુખપાઠ કરવાની ટેવ પડી અને તેથી મને અભ્યાસમાં ઘણો લાલ થયો. ગુરુદેવનું જ્ઞાન અત્યંત વ્યાપક હતું. વિભિન્ન મતવાળા તેમજ પૂર્વાગ્રહી કેટલાંય લોકો ગુરુદેવ પાસે આવતા પરંતુ તેમની મધુર વાણી સાંભળી કેટલાક તો તેમના ભક્ત અને પ્રેમી બની જતા.

મુહુપત્તિ મુખ પર બાંધનાર સાધુ આટલો પ્રભાવશાળી હોઈ શકે એ વાત તે દિવસોમાં અપૂર્વ લાગતી. ગુરુદેવ અનેક રીતે ક્રાંતિકારી હતા. કેઈ ધર્મનું ખંડન કર્યા વિના બુદ્ધ-ભગવાનની શૈલીએ તેઓ જીવનની હિતકર વાતો શ્રોતાઓના મગજમાં ઠસાવી દેતા છતાંયે તેઓશ્રી વીરપ્રભુનાં તપ સંધમના અનન્યપ્રેમી હતા. તેમને મન કેઈ માનવી પરાયો નહોતો. બધાંને તેઓ આત્મવત્ સમજતા.

અમારા ગૃહપતિ દક્ષિણામૂર્તિ ભવનમાં તે સમયે મનુભાઈ પંચોળી હતા. તેમને પણ પૂ. મહારાજશ્રીનો પરિચય થયેલો. તેઓ કહેતા કે નાનચંદ્રજી મહારાજ ક્રાંતિકારી પુરુષ છે. પ્રજાને વ્યસનમાંથી છોડાવવા, શારીરિક, માનસિક અને આધ્યાત્મિક ઉન્નતિને રસ્તે ચડાવવાં તે તેમના જીવનનું એકમાત્ર લક્ષ્ય હતું.

ગુરુદેવનાં ભક્તિભાવભર્યાં અનેક ભજનો કંઠસ્થ છે તેમાં—

હૂર કાં પ્રભુ દોડે તું મારે રમત રમવી નથી;
આ નયનબંધન છોડે તું આવી રમત રમવી નથી.

આ કડીઓમાં ગુરુદેવની મુમુક્ષુતાનો ખરો પરિચય થાય છે. તેઓશ્રી શાસ્ત્રોનાં વચનો જ જીવનમાં પ્રત્યક્ષ સિદ્ધ કરનાર વૈજ્ઞાનિક હતા. સમોય સવ્ભૂએસુ તસેસુ થાવરેસુ ચ' તેમજ દેવાવિ તં નમસંતિ જસ્સ ધરમે સયા મણો' આ તો તેમનો જીવનમંત્ર બની ગયો હતો.

મારા ધર્મપિતા શેઠ હરગોવિંદ રામજી શાહ જેમનો પરિચય મને ખૂબ ગાઠ હતો. તેઓ અનેકવાર ગુરુદેવની જ્ઞાનગરિમાની વાતો સાંભળાવતા. વિશ્વની વત્સલતા તો ગુરુદેવને સહુજગુણરૂપે દીક્ષા સમયે જ મળી ગઈ હતી.

આપણે પણ સર્વધર્મ અને સર્વ જીવો પ્રત્યે સમભાવ અને મૈત્રીભાવ કેળવીને આ પરમપુરુષને સાચી શ્રદ્ધાંજલિ આપી શકીએ. ધર્મના ક્ષેત્રમાં માયાને અને પ્રદર્શનને તિલાંજલિ આપી સર્વત્ર હૃદયમાં ધર્મની સ્થાપના કરી વીરપ્રભુનું તેમજ ગુરુદેવનું ચત્કિચિત્ત ઋણ ચૂકવી શકીએ છીએ.

વાંકાનેર જૈન સમાજ ઉપર ગુરુદેવના ઉપકારો

❧ શ્રી હરખચંદ વલમજી

કવિવર્ય પંડિતરત્ન તથા સંતશિષ્યના નામે જે ગુરુદેવને સંબોધવામાં આવતા તે પૂજ્ય નાનચન્દ્રજી મહારાજશ્રીના જીવનવિષે તેમના લક્ષ્મણો, અનુયાયીઓ અને પરમરાગી વ્યક્તિઓ તરફથી ખૂબ કહેવામાં આવ્યું હોય તે સ્વાભાવિક છે.

તેમનું ભવ્ય લલાટ, આકર્ષક અને મોહક ભરાવદાર મુખમુદ્રા, તેજસ્વી આંખો અને પડછંદ કાયાથી વિભૂષિત બનેલાં. પૂજ્ય ગુરુદેવના પરિચયમાં જે જે વ્યક્તિઓ આવતી તે તેમનાથી ખૂબ જ પ્રભાવિત થતી. તેમની શૈચક અને મુગ્ધ કરનારી વાણી, તેમના ગળામાં રહેલું સુરીલું સંગીત, તેમનો અનેશો અલિનય અને વાકજ્ઞતાથી સૌ કોઈ મુગ્ધ બની જતાં અને કલાકોના કલાક સુધી તેમને સાંભળવા માટે ઉત્સાહિત બનતા.

પૂજ્ય ગુરુદેવે જૈન દીક્ષા અંગીકાર કરેલી છતાં તેમને મહાન સામાજિક સુધારક તરીકે સૌ કોઈ પીછાનતાં. યુગના પરિવર્તનની સાથે સારાએ સમાજમાં આહો પુરુષવર્ગ હોય, સ્ત્રી વર્ગ હોય કે યુવાનો હોય તે દરેકમાં પરિવર્તન આવવું જ જોઈએ એવી મહકમ વિચારધારા તેઓ હંમેશા રજૂ કરતા.

સમાજની કચડાયેલી, દુભાયેલી ત્યકતા અને આંસુ સારતી વિધવા બહેનોના ઉત્કર્ષ માટે સમાજના આગેવાનોની શું ફરજ હોઈ શકે તે મહકમપણે સમજાવી અને તેનો સુંદર ઉકેલ પોતે શોધી આપી માર્ગદર્શન આપતા, જે આજે સમાજને ખૂબ જ હિતકર નીવડેલ છે.

સમાજમાં ચાલતી કુરૂદિઓ અને કુરિવાજો દૂર કરવા-કરાવવા ખૂબ જ નિર્ભયતાથી, નીડરતાથી તેઓશ્રીએ અનેક પ્રયત્નો કર્યા છે. તે રિવાજોને તિલાંજલી આપવા માટે તેમણે મહત્વનો ફાળો આપ્યો છે.

નિરાધાર અને નિઃસહાય જૈન બહેનો કેમ સ્વાવલંબી બને, અને પોતાના જીવનનિર્વાહ માટે પોતાના પગ ઉપર ઊભી રહી શકે તે માટે અનેક સ્થળોએ શ્રાવિકાશાળાઓ સ્થાપવી, બહેનોનાં દુઃખ દૂર કરવામાં સુંદર ફાળો આપ્યો છે.

પૂજ્ય સાહેબ પોતે એટલા બધાં નીડર હતાં કે ગમે તેવી મહાન વ્યક્તિ સામે પ્રત્યક્ષ જે કાંઈ કહેવાનું હોય તે સ્પષ્ટ રીતે કહેતાં અચકાતા નહિ. જેના અનેક દાખલાઓ અંગત રીતે અનુભવેલ છે. કાંતિકારી વિચારો રજૂ કરવામાં ગમે તે પ્રકારનો સામનો કરવામાં આવે તો પણ ખૂબ જ દૃઢતાથી પોતાના વિચારો પોતે રજૂ કરતા અને શ્રોતાજનો ઉપર અનેશો પ્રભાવ પાડતા હતા.

અમારા સંઘ ઉપર તેમનો મહાન ઉપકાર છે. તેમના પુનિત પગલાંથી વિશ્રાંતિજીવન તથા મોતીબેન પૌષ્ઠશાળામાં સુંદર આરાધના થાય છે તે તેમની પવિત્ર પ્રેરણાનું જ ફળ છે. વાંકાનેરનું તેમનું સંવત ૨૦૦૯નું આતુર્માસ ખૂબ જ યશસ્વી બન્યું હતું. આવી વિરલ વ્યક્તિની સાશએ જૈન સમાજને જીવનભર ખોટ સાલ્યા કરશે.

રાજઓના પ્રતિબોધક મહારાજશ્રી

❧ પરમાનંદ ઊજમશી શાહ

આજથી લગભગ ૪૩ વર્ષ પૂર્વે પરમ પૂજ્ય ગુરુદેવ શ્રી નાનચન્દ્રજી મહારાજ ધાંગધ્રા શહેરમાં પધાર્યા હતા તે વખતે શ્રી યુનીલાલજી તથા શ્રી સંતબાલજી મહારાજસાહેબો સાથે જ હતા. ત્યારે ધાંગધ્રામાં સ્થાનકવાસી જૈન ઉપાચર્યો

બે હતા. પૂજ્ય મહારાજશ્રીના પ્રવચનમાં લોકોની ભીડને લઈને નાના પડતા હોઈ તેઓશ્રી પોતાના શિષ્યપરિવાર સાથે ધ્રાંગધ્રાના મોટા દેરાસરવાળા ઉપાશ્રયમાં ઉતર્યા હતા. તે સમયે શ્રી સંતબાલજીના શતાવધાનના પ્રયોગો બહાર જનતાને બતાવવાનો બહાર કાર્યક્રમ ગોઠવ્યો હતો. તે કાર્યક્રમ ધ્રાંગધ્રાની સર અજીતસિંહજી હાઈસ્કૂલમાં રાખવામાં આવ્યો હતો. તે વખતે ધ્રાંગધ્રા રાજ્યના - રાજવી ધનશ્યામસિંહજીને પણ આમંત્રણ આપવામાં આવ્યું હતું અને તેઓશ્રી પોતે આ શતાવધાનના કાર્યક્રમમાં સર અજીતસિંહજી હાઈસ્કૂલમાં સહુ ઉપસ્થિત રહ્યા હતા.

અવધાનના વિવિધ પ્રયોગોની પ્રાથમિક સમજ પૂજ્ય મહારાજશ્રીના નિવાસસ્થાને મોટા દેરાસરમાં ઉપાશ્રયમાં આપવામાં આવતી હતી. અને ધ્રાંગધ્રા રાજ્યના કેટલાક અમલદારો તથા ત્યાંના સરઅજીતસિંહજી હાઈસ્કૂલના વિદ્વાન આચાર્યશ્રી જટાશંકર એમ. દવે પણ પૂજ્ય મહારાજશ્રીની સાન્નિધ્યમાં આવેલ હતા. અવધાનના પ્રયોગોની અગાઉ થોડા દિવસો ધ્રાંગધ્રાનું વાતાવરણ બહુ ઉત્સાહમાં આવી ગયું હતું. જૈન-જૈનેતર જનતા સારા એવા પ્રમાણમાં મહારાજશ્રીના પ્રવચનમાં આવતી. ત્યારે કેટલાક જૈનેતરો શ્રીકૃણ લઈને પૂજ્ય મહારાજસાહેબની ભકિત કરવાની ભાવનાથી સાથે સાથે ચાલતા. ત્યારે મહારાજશ્રી એવા ભાવિક લોકોને નરમાશથી અને કોમળતાથી સમજાવતા હતા કે અમે જૈન મુનિઓ છીએ અને અમને શ્રીકૃણ વગેરે કાંઈ કલ્પે નહીં.

ધ્રાંગધ્રાથી સર અજીતસિંહજી હાઈસ્કૂલમાં શતાવધાનના પ્રયોગો વખતે રાજવીએ પણ એક પ્રશ્ન પૂછ્યો હતો. તેનો યથાર્થ જવાબ શોધી આપવા માટે શ્રી સંતબાલજી મનોમંથન કરી રહ્યા હતા. જનતા ઉત્સાહ અને આતુરતાથી તે પ્રયોગોના યથાક્રમે જવાબ સાંભળી રહી હતી. તે વખતે શ્રી ધનશ્યામસિંહજીએ ખીજી સભાઓમાં વર્તે તેમ એક 'ચીટ્ટ' ખીડી પોતાના ખિસ્સામાંથી બહાર કાઢી અને તે વખતે ત્યાં અને ત્યાં સહુજલાવે સળગાવી.

આ પાપક્રિયા કહેવાય અને આ સાવધ ક્રિયા તે પણ એક જૈન મુનિની હાજરીમાં જ. આ વખતે ખીજી ઘણા જૈનો પણ હાજર હતા તે કોઈ કંઈ બોલ્યા નહીં પણ પૂ. શ્રી નાનચંદ્રજી મહારાજ તો આ ધ્રાંગધ્રાના મહારાજની સામે જ બેઠા હતા અને તેથી તેમના ધ્યાનમાં આ વસ્તુ તરત જ આવી. તેઓએ રાજવી સાહેબને સજોધીને કહ્યું 'રાજન્! અમે સૌ આપશ્રીના મકાનમાં બેઠા છીએ. આ એક ધાર્મિક કાર્યક્રમ છે. અહીં અમારી હાજરીમાં કોઈ પણ પાપક્રિયા થવી ન જોઈએ. આપશ્રી જે અમારા ધર્મસ્થાનકમાં ખિરાજતા હોત તો અન્ય કોઈએ આપને જણાવ્યું હોત. અહીંયા ખીડી ન પીવાય. આટલું કહ્યું ત્યાં તો ધ્રાંગધ્રાના રાજવીએ તરત જ ખીડી એલવી નાખી અને પોતાને આવી ખખર ન હોવાથી ક્ષમાના ભાવે વ્યકત કર્યા અને શતાવધાનોના પ્રયોગો આગળ ચાલ્યા. આ વખતે ઉપસ્થિત રહેલી સમસ્ત જનતાએ પરમપૂજ્ય મહારાજશ્રીની અપૂર્વ નીડરતા અને રાજવીશ્રી ધનશ્યામસિંહજીની નિખાલસતાની આશ્ચર્યપૂર્વક પ્રશંસા કરી. આવા એ નીડર અને ઉદાર સંત હતા.

વ્યસનાથી મુક્ત કરાવનાર સદ્ગુરુ

❀ હીરજી માલશી ભેદા

સંવત ૧૯૮૫ માં પૂ. સંતબાલજી મહારાજશ્રીને દીક્ષા આપીને પૂ. ગુરુદેવશ્રી નાનચંદ્રજી મહારાજ કચ્છમાં સં. ૧૯૮૬ માં પધાર્યા. ત્યારે મુંદ્રા તાલુકાના અમારા સમાઘોઘા ગામમાં તેમના પુનીત પગલાં થયા, તે વખતે મારી ઉંમર દસ વર્ષની હતી.

પૂ. મહારાજશ્રીના પ્રવચનો માનવતાભર્યા થતા હોવાથી એટલાં બધાં લોકપ્રિય હતા કે ઉપાશ્રયમાં જગ્યા જ ન મળે. વ્યાખ્યાનનો સમય થતાં પહેલાં આખો હોલ ચિક્કાર ભરાઈ જતો. ત્યારે અમારા ગામમાં દરબારોની-રજપૂત ગરાસિયાની ઘણી વસતિ. પૂ. મહારાજશ્રીના પ્રવચનો સાંભળવા દરબારો તેમજ અન્ય જૈનેતરો પણ પુષ્કળ આવતા.

તે વખતે કાર્યકરોએ બહાર વ્યાખ્યાનો ગોઠવ્યા. શેડીઆવાડીમાં પૂ. મહારાજશ્રીએ ત્રણ પ્રવચનો આપ્યા. તેમાં સાત વ્યસનના ત્યાગનું પ્રવચન સાંભળી જનતા એટલી બધી પ્રભાવિત થઈ કે તેજ સમયે ઘણા ભાઈ બેનોએ ઘણા

દુર્વ્યસનો ત્યાગ કરવાની બાધા લીધી. તે વખતે કચ્છમાં ચા અને કસુબો (અરીણ) પીવાનો ઘણો સિવાજ હતો. તે પ્રવચનમાં તેમનાથી થતું નુકશાન અને ચા અને કસુબો પીનારની કાચારી વિ. સાંભળી સમાધોધાના દરબારે સુદ્ધાં તેમજ જૈન જૈનેતરોએ ચા ન પીવાની, દારૂ તથા કસુબો ન પીવાની, અને જુગાર ન રમવાની જીવનભરની પ્રતિજ્ઞા લીધી.

ત્યાર પછી પૂજ્યશ્રી કપાયા બાજુના ગામમાં પધાર્યા હતા. ત્યાં પણ બંદેર પ્રવચનો થયા અને લોકોમાં ઘણી જાગૃતિ આવી. આમ પૂ. મહારાજશ્રીના કચ્છમાં પદાર્પણથી કચ્છની પ્રજામાં અનેરો ધર્મોત્સાહ પ્રગટયો હતો.

આવા સંતપુરુષને અમારા નમ્રતાભર્યા પ્રણામ.

સંત જીવનની અમૃતધારા

❁ શ્રી ગિરધરલાલ ઉગરચંદ પરીખ

પૂજ્ય મહારાજશ્રી નાનચંદ્રજી મહારાજની જન્મશતાબ્દિ આવે છે ત્યારે, સાઠથી વધુ વર્ષો પહેલાંના સમયની સૃષ્ટિ નજર સમક્ષ ખડી થાય છે.

લીંબડીમાં જૈનધર્મની યોલખાલા હતી. ઉચ્ચ કેટિના અનેક મુનિવરો અને સાધુઓથી લીંબડી (સ્થાનકવાસી) ઉપાશ્રય ઉભરાતો હતો. ધર્મ પરત્વેની ઝંડી અભિરુચિ એ અમારા કુટુંબની વિશેષતા હતી. સાંપ્રદાયિક ધર્મના પંથ ભેદીને અધ્યાત્મ માર્ગના અનેક સાધુ-સંન્યાસીઓ અમારા ઘર આંગણે આવતા. ઉપાશ્રય તરફ અમારા ઘરની વ્યક્તિઓ વળેલી હતી અને છતાં અમે રૂઢિગત સ્થાનકવાસીમાં ગણાતા ન હતા. ધર્મની ક્રિયાઓ 'કર્મકાંડ'માં અમે ઓતપ્રોત થયેલા ન હતા. એનાં કારણોની બહુ ગમ નથી. કદાચ જૈનધર્મના ઝંડાણભર્યા તરત્વોની અનુભવગમ્ય સ્થિતિની અમારામાં ઉણપ હોય કે ક્રિયાધર્મ પરત્વે હૃદયમાં રુચિ ઊભી થઈ ન હોય.

એ દિવસોમાં એક તેજસ્વી પ્રતિભા ઉપસ્થિત થઈ. પ્રેમ અને વાત્સલ્ય વેરતું અદ્ભુત વ્યક્તિત્વ, અલૌકિક કંઠ-માધુર્ય, માનવતા ઝરતી મુખપ્રભા અને નજર પડતાં જ હૃદયમાં આકર્ષણ જન્માવે એવી તેમની પ્રતિભા હતી. યુવાન વય, પ્રભાવોત્પાદક બુદ્ધિકૌશલ્ય, સહાય સ્મિત વેરતું પ્રસન્ન વદન અને દિવ્યાનંદનાં તેજ રેલાવતાં નયનોથી નાનચંદ્રજી મહારાજનું વ્યક્તિત્વ શોભતું હતું. લીંબડી સંઘાડાના ગાદિપતિ પૂજ્ય શ્રી દેવચંદ્રજી મહારાજ આજારી બન્યા અને દેહથી પરવશ થયા. લીંબડીમાં સ્થિરવાસ અનિવાર્ય બન્યો. તેમના પરમ શિષ્ય મુનિશ્રી નાનચંદ્રજી મહારાજ સાથે પૂજ્યશ્રી લીંબડીના ઉપાશ્રયમાં સ્થિરવાસ રહ્યા.

દિવ્યતા રેલાવતું, માધુર્ય વેરતું અને આધ્યાત્મિકતાના ઓજસને પ્રતિબિંબિત કરતું એવું એ વાતાવરણ હતું. પૂજ્યશ્રી પોતાની જાતે આંગળી પણ હલાવી શકે નહિ તેવી સ્થિતિમાં હતા. પરમશિષ્ય તેમના પરિચારક હતા. પૂજ્યશ્રીની સુશ્રૂષા એ તેમની પળેપળની જીવનસાધના હતી. પૂજ્યશ્રીનું બીજાનું, સાધનો અને વસ્ત્રો પર નજર પડે તરત જ સમન્વય કે હૈયાનું હીર નીચોવીને સુશ્રૂષા કરતી કોઈ વ્યક્તિ અહીં પરિચર્યા કરી રહી છે.

પૂજ્યશ્રીનું મુખ પણ જકડાઈ ગયેલું. મુખમાંથી લાળ ઝર્યા કરે. પણ તેનો એક છાંટો-એક ડાઘ કે અસ્વચ્છતાનો અંશ પણ તેમને પૂજ્યશ્રીની શર્યા કે વસ્ત્રો પર જોવા મળે નહિ. મહારાજશ્રી નાનચંદ્રજી મહારાજ અનેક પ્રવૃત્તિઓથી વીંટળાયેલા હોય. ગામના અને બહારના અનુયાયીઓના ટોળાં વચ્ચે વિરાજતા હોય અને અનેકવિધ પ્રવૃત્તિઓ વચ્ચે તેઓ ક્રિયામગ્ન બની રહ્યા હોય, ત્યારે પણ તેમનું હૃદય અને નજર પૂજ્યશ્રી પર કેન્દ્રિત થયેલાં જ રહેતાં. પૂજ્યશ્રીની વાચા બંધ હતી પણ ગળાના એક નાના સરખા અવાજથી પણ મહારાજશ્રીનું લક્ષ ત્યાં ખેંચાય. મહારાજશ્રીનું માધુર્ય ઝરતું વ્યાખ્યાન ચાલતું હોય, શ્રોતાઓ મંત્રમુગ્ધ થઈને સાંભળતા હોય અને મહારાજશ્રી એકધારી અમૃતવાણીનો ધોધ વહેડાવી રહ્યા હોય એ પળે પણ પૂજ્યશ્રીની શર્યા પર સળવળાટ થાય તો મહારાજશ્રીના કર્ણ અને નયન તરત જ ગુરુદેવ તરફ વળે. પૂજ્યશ્રીની શર્યા પાસેથી આવેલ સળવળાટનાં કારણ શર્યા પછી જ વ્યાખ્યાન શરૂ થાય.

શુભકલ્પિતની ઉદાત્ત જ્યોત મહારાજશ્રીના હૃદયમાં પ્રગટેલી હતી. શ્રવણની શુભકલ્પિત તે દિવસે લોકલોકે ચડેલી કથા હતી. એ કથા અનુપમ લાગતી અને હૃદયમાં અકચ્છ લાવ નિપજાવતા. આ શ્રવણ કોણ હશે? કેવો હશે? તેના અંતરમાં પ્રેમની રસધારા કેવી વહેતી હશે? તેના હૃદયમાં કેવા લાવો ઉભરાતા હશે?

આવી કલ્પનાથી ઉભરાતા હૃદયમાં એક પ્રતિકૃતિ નગર સામે ઉપસ્થિત થઈ જતી. એ મૂર્તિ મહારાજશ્રી નાનવંદ્રજી મહારાજની હતી. મૂર્તિમંત શ્રવણ નગર સામે બાણે હાગર થયા. હૃદય વંદતુ, શિર નમતું અને અંતર ઓગળતું હતું. આ અનુભવ એ પણ એક જીવનકલા હતી. એ હૃદયની અનુપમ સ્તિષ્ઠતાનો આવિર્ભાવ હતો. શબ્દોમાં ઉતારી ન શકાય તેવી શુભની લકિતલરી સુશ્લુષા લીંબડીના ઉપાશ્રયમાં દિવ્ય વાતાવરણ સર્જી રહી હતી. માનવહૃદયમાં પટેલાં કોમળ તત્ત્વોની અલિભ્યકિત થઈ રહી હતી. સુષુપ્ત બનેલાં અનેકના હૃદયમાં તે માનવતાના અંકુરો જન્માવી જતી હતી.

શુભકલ્પિતનું આ અદ્ભુત ઉદાહરણ લીંબડીના માનવતત્ત્વો ઉદ્ધારવામાં ઘણાં અંશે કારણભૂત બન્યું છે. શુભ અને શિષ્યની અદ્ભુત ખેલડીનું આ હૃદયાકર્ષક ચિત્ર આજે પણ આંખ સામે તરવરી રહે છે. જે દેહ પણ એક આત્માનો અનુભવ કરાવતી આ જીવનધારા એ માનવજ્યોત બનીને અનેક હૃદયોમાં પ્રેરણા અને પ્રકાશસ્થંભ બની છે.

જૈન શ્રીરકાના એ સાધુ હતા. સાધુના આચાર-વિચારમાં ગુંથાએલા હતા. કેટલીક શ્રમણોચિત ક્રિયાઓ એમના માટે અનિવાર્ય ગણાતી. એ મર્યાદાઓ સાધુઓ માટે લક્ષમણરેખા ગણાતી.

મહારાજને વાંદવા હબરો આવે છે. સંઘોના સંઘો ટોળે મળે છે. લીંબડીમાં આ વર્ષોમાં આવા ઉત્સવો ખૂબ જોવા મળતા હતા. કોલાહલ અને ક્રિયાધર્મનો ઉભરો અનેરો હતો.

લીલોતરીમાં 'જીવ' વસે છે અને તેના પણ જતન કરવા સુધીની સૂક્ષ્મતા એ જૈન ધર્મનું આગવું મૂલ્યાંકન છે. આવી સૂક્ષ્મતા જીવનની સવેદનામાં પરિણમવાને બદલે ક્રિયાકાંડ રૂપે પ્રગ્ણવાતી જોઈને મહારાજશ્રીનું હૃદય કકળે છે. લીલોતરીનાં જતન કરતા જૈન સમાજની હૃદય-શૂન્યતા તેમનું હૃદય ભેદે છે. શુષ્ક શૂન્યતા અનુભવતા અને રૂઢિની ખેડીથી જકડાએલાં જીવનમાં માનવતત્ત્વોની ઉણપ આ સાધુ પુરુષને ગૂંગળાવે છે. જૈન કહેવરાવવાના અધિકારની યથાર્થતાનો પડકાર એમના હૃદયમાં પેદા થાય છે. મહાવીરની અહિંસા માનવહૃદયોના વેરાન રણમાં ઉગે તે વાત માનવા આ યુવાન સાધુ ના પાડે છે.

એનો આ આર્તનાદ આજ્યાનોમાં અને વાતોમાં પ્રગટ થાય છે. તે અસંદિગ્ધ ભાષામાં સંભળાવે છે. “તમારા સંસારજીવનમાં જો માનવતા નથી, માનવ પ્રત્યે આત્મીયતા નથી, તો જૈનધર્મની સૂક્ષ્મ અહિંસા તમે ક્યાંથી સમજવાના છો? અહિંસાના સાચાં મૂલ્યો સમજ્યા વિના, જીવનમાં ઉતાર્યા વિના, થતી ધર્મક્રિયાઓ, પચ્ચકખાણો, ઉપવાસો અને તપના જ્યાલો તમારી આત્મવચનના કારણરૂપ બનશે.” ક્રિયાકાંડની પરંપરા પર તેમણે પ્રહારો કર્યા. ઉપાશ્રયની આધાર-શિલાઓ હલખલી ઊઠતી અને વાતાવરણમાં ઉત્તેજના ફેલાઈ રહેતી.

મહારાજશ્રીના આ પ્રભાવચુક્ત વાગ્ધારાની અસર સંઘ પર થતી અને સમુદાય પણ આ રંગે રંગાતો હતો. જૈન ધર્મના શ્રીરકાભેદના વલણ સામે તેમણે જેહાદ જગાવી. દેરાવાસી, સ્થાનકવાસીનાં ભેદ સામે તેમણે હૃદયની આગ ઠાલવી. સમાજને પ્રશ્નો કર્યા. એક ધર્મના અનુયાયીઓ વચ્ચેના વિવાદ, વિતંડાવાદ અને વિખવાદ ઓગાળવાની ચેતના જીવંત નહિ હોય તો, “જીતે તે જૈન” આવો સાચો જૈન ક્યાંથી પ્રગટશે?

ધર્મભેદના જ્યાલોને જર્જરિત કરવામાં આ પુરુષનો અનન્ય કાળો છે. તે વખતનું લીંબડી સંતોની અવરજવરથી ઉભરાતું હતું. જૈન ધર્મમાં આધ્યાત્મિક અવતરણો ઉતરે નહિ, તે ધર્મ બને નહિ.

મહારાજશ્રીએ સંસારીઓને તેમના સંસારજીવન અને સામાજિક જીવનને તપાસવાની, અને સંસ્કારવાની શીખ સદાય આપી છે. આ પ્રાણ પુરુષે જીવંત પડકાર કર્યો કે હૈયાની ભૂમિ ખેડશે નહિ, સંસ્કારશે નહિ, ભીની કરશે નહિ, અને માનવતત્ત્વોનાં ઉમદા ખીજ વાવશે નહિ ત્યાં સુધી તમારી જીવન ધરતી કદી ફળશે નહિ. મહારાજશ્રીના આવા વલણને કેટલાકો એ સામાજિક કાર્ય તરીકે વર્ણવ્યું છે. આ એક બ્રાન્તિ હતી. એ પુરુષને સંબંધ હતો ધર્મ અને આધ્યાત્મિકતાના

ફાલને માટે અવકાશ ઊભો કરનાર માનવ-ધરતી સાથે. એમણે જ્ઞેયું કે ધર્મ, શબ્દથી બતાવાય નહિ, ક્રિયાથી કંડારાય નહિ અને ઉપકરણોના આશ્રયથી ઉપયોગી બને નહિ. એમણે માનવહૃદયની ધરતી ખેડવા ભગીરથ પુરુષાર્થ કર્યો અને માનવહિલ જગણડવા અને લોકદૃષ્ટિના કવચ ભેદવા માટે અવિરત શ્રમ ઉઠાવ્યો.

મહારાજશ્રી દુઃખ દરિદ્રતા, અજ્ઞાનાવસ્થા અને સંકીર્ણતાથી પીડાતા વર્ગ પરત્વે ભારે અનુકમ્પા ધરાવતા હતા. તેમણે અનેક ધબકતા હૃદયોને ઠારવા પ્રયત્ન કર્યો છે. દુભાયેલાં અને જકડાયેલાંઓને આશ્રય અને આધારો મેળવવામાં સહાય કરી છે. પરવશતામાંથી મુક્ત થવા પ્રેરિને સ્વાશ્રયી અને સ્વાવલંબી બનાવવાનો પુરુષાર્થ કર્યો છે અને દુઃખ અને દરિદ્રતાને અળગા કરીને સ્વનિર્ભર થવામાં ઉત્તેજના આપી છે.

મહારાજશ્રીએ ઊભી કરેલી અનેક સંસ્થાઓની પ્રવૃત્તિઓ એ યુગમાં માનવતાની મોહાતો પૂરવાર થઈ છે. એ સમયે લીંબડીમાં સ્થાનકવાસી યોડિંગ ઊભી કરી. એ સમયના યોડિંગના વિદ્યાર્થીઓની ઉન્નવણ કારકીર્દિ આજે લીંબડી અને દેશાવરમાં પણ વ્યાપી રહી છે. આ વિદ્યાર્થીઓએ દેશના ઉત્થાનના કાર્યમાં પણ ભાગ લીધો છે. એ વખતના વિદ્યાર્થીઓમાં 'માનવતાત્વોના જે બીજ શેષાયા તે આજે પણ ફાલ આપી રહ્યા છે. જવાબ વાગી રહ્યા છે. આ ઉમદા કાર્યે મહારાજશ્રીની યશકલગીરૂપ સર્જન બન્યું.

પૂજ્યશ્રી દેવચંદ્રજી પુસ્તકાલય એ મહારાજશ્રીનું બીજું એવું જ સર્જન છે. પોતાનું અંગત વિશાળ સાહિત્ય એમણે લોકજીવનને અર્પણ કર્યું. આજે લોકજીવનના જુવાળામાં કિંમતી મદદ આપી રહેલું આ પુસ્તકાલય સત્પ્રવૃત્તિનું ધામ બની શક્યું છે. અનેક આવરણો અને આડબીલીઓ વીંધીને એ માનવસેવા માટે સભ્ય થઈ ઊભું છે. એની પાછળ પૂજ્ય મહારાજશ્રીની આકાંક્ષા, પુરુષાર્થ અને પ્રેરણાનો ભારે હિસ્સો પડ્યો છે.

મહારાજશ્રીની એ વિશિષ્ટતા હતી કે તેઓ સંસ્કારી-વર્ગની સુષુપ્ત અવસ્થાને હટાવી શકતા હતા. તેઓનાં એ વાક્યો પણ વ્યક્તિના કર્તવ્યભાનને જાગૃત કરવામાં સફળ થતા. લીંબડી સાર્વજનિક મહિલામંડળ એ મહારાજશ્રીનું ત્રીજું સર્જન છે. હિન્દુસ્તાનના મૂઠ મારની કળ લોકજીવનને વળી ન હતી અને આર્થિક જડથી પણ લોકજીવન ઘેરાયેલું હતું. એવા વખતે નીરસ, નિષ્ક્રિય અને નિઃસહાય નારીજીવનમાં પૂજ્ય મહારાજશ્રીએ એક ચેતના ઊભી કરી. જીવનને લાગેલી ઉઘર્ષ સમી આ જડતા નિવારવાની તેમણે પ્રેરણા આપી, વિવેક આપ્યો ને સંસ્થા ઊભી થઈ. આ સંસ્થાએ તેના પ્રમથ દસ વર્ષમાં આકર્ષક મનોહર કામગીરી બજાવી છે. સંસ્થાએ ક્ષીણ બનેલા નારીસમાજમાં ઉત્સાહ અને વેગ સિંચ્યાં, સક્રિયતા જન્માવી, સ્વાવલંબી બનવાની તક ઊભી કરી, શિક્ષણ, સંસ્કાર અને સામાજિકતાનાં તત્વો ઊભાં કર્યાં, સહકાર, સેવા અને એકતા ઊભી કરતી પ્રવૃત્તિઓ કરી. આજે આ સંસ્થાને, પૂજ્ય મહારાજશ્રીની સ્મૃતિ-સમિતિએ કાયમી નિભાવ ફંડની જોગવાઈ કરીને ઉપકૃત કરી છે.

દરેક સંસ્થા-જીવનમાં બનવાની શક્યતા હોય છે તે મહિલામંડળ અંગે બન્યું છે. મહિલામંડળ ઉભા, માર્ગદર્શન અને સથવારાની આજે ઉણપ અનુભવે છે. અને છતાં ય, મહારાજશ્રીએ સૂતેલા નારીસમાજમાં પ્રાણ, પ્રેરણા અને સંસ્કાર ઊભા કરવા જે પ્રયત્નો કર્યા છે તે અફળ ગયા નથી. શેષાયા છે પણ સજીવન થવાની પૂરતી લાયકાત તો હજી ય ધરાવે છે.

આજ રીતે સાયલા, મુંબઈ, ઘાટકોપર, બેરીવલી અને ઈતર અનેક સ્થળે મહારાજશ્રીની ભાવનાને પ્રતિબિંબિત કરતી અનેકવિધ સંસ્થાઓ અને પ્રવૃત્તિઓ સજીવપણે ઉપસ્થિત છે. આ સંસ્થાઓ આજે પણ મહારાજશ્રીના નામ અને કામને ઉન્નવણ રાખી શકી છે.

જ્ઞાલજ્ઞાલ નરવાપણું એ આ પુરુષની સાહજિકતા હતી. પોતાનાં કાર્યો, પ્રયોગો અને ખ્યાલોને તેમણે વિચાર-શુદ્ધિની એરણ પર મૂક્યા અને ન્યારે તેમાં કચાસ કે ક્ષતિ લાગી ત્યારે જાહેર રીતે અને મુક્તભાવે તેનું નિદર્શન કરતા અચકાયા નથી. આવા પ્રત્યેક સમયે મહારાજશ્રીની નિખાલસતાએ તેમને વધુ સ્વચ્છ, વધુ ઉન્નવણ અને વધુ ઉન્નત પુરવાર કર્યા છે. ભાવનાને વશ તેમનું વ્યક્તિત્વ હતું. કોઈવાર ખેંચાઈ બચ, અસર નીપજે, પણ સત્ય પરખાતા એક પળનીય ઠીલ કર્યા વિના મહારાજશ્રી "નીર અને ક્ષીર"ને જુદા પાડી નાખતા કદી અચકાયા નથી.

'કાન્તિ' શબ્દ અનેક ઠેકાણે વપરાયેલો જોવાય છે. આવેગ, તુચ્છકાર અને તીવ્રતાથી ભરેલો આ શબ્દ આજે કેટલો

લોકપ્રિય રહ્યો છે તે ખબર નથી. પણ માનવઅંતરનાં ભીંગડા ઉખેડતી, હૃદય ભેદતી અને જાતનું ભાન કરાવતી મહારાજશ્રીએ સર્જેલી કાન્તિ તો અનેક અંતરતમમાં આજે પણ જીવંત જ્યોત બનીને ઝળી રહી છે. એ સંસ્કાર ખીજ હતાં, જે રૂઢીકાલી અને વિકસીને અનેક જીવનને પથદર્શન કરાવવાના કારણભૂત બન્યા છે.

મહારાજશ્રી દસથી વધુ વર્ષ પહેલાં આપણને છોડીને ગયા છે. પણ તેમણે ઉગાડેલા સંસ્કાર-છોડ, ધર્મ-છોડ આજે પણ વિકસીત થઈ સૌરભ આપી રહ્યા છે. આપણાં હૃદયમાં અચળ બનેલું એમનું સ્થાન આજે પણ તેમનાં પ્રેમ અને પ્રભાવની જ્યોત ઝળતી રાખી રહ્યું છે. મહારાજશ્રીએ પાછળ મૂકેલા કાર્યને પૂર્ણ કરવા મધ્યસ્થો એક વર્ગ આજે પણ હસ્તિ ધરાવે છે.

સંસ્કૃતિરક્ષક મહાન ધર્મનેતા પૂ. ગુરુદેવ નાનચંદ્રજી મહારાજ

❀ હરિલાલ માણેકચંદ નેલીવાળા

પ. પૂ. કવિવર્ય શાંતસ્વભાવી સૌમ્યમૂર્તિ પૂ. ગુરુદેવ નાનચંદ્રજી મહારાજ સાહેબના સો વર્ષ પૂરા થતા હોય તેમની જન્મશતાબ્દિ ઉજવવાનું નક્કી થયું છે તે જાણી અમે ખૂબ જ આનંદ અનુભવીએ છીએ. તેઓશ્રી જોરાવરનગર સ્થા. જૈન સંઘ પ્રત્યે અપાર કૃપાદષ્ટિ વરસાવતા હતા. અમારો સંઘ તેઓશ્રી પાસે જ્યારે જ્યારે ચોમાસાની અગર શેષકાળની વિનંતી કરવા જતો ત્યારે અમેને ખૂબ શાન્તિથી સાંભળતા અને અમેને ચોમાસું અથવા શેષકાળનો લાભ આપી વખતોવખત ધર્મનું માર્ગદર્શન આપતા હતા.

સાં. ૨૦૦૪-૫ ની સાલમાં તેરાપંથી સાધુ અને સાધ્વીજીઓનું આગમન ઝાલાવાડમાં થયું અને અમારા ગામમાં પણ એક લાગ સાધુ તથા સાધ્વીજીનું ચોમાસું કરાવેલ અને સાથે તેમના પંડિતો પણ આવેલ. તે વખતે અમારા શ્રી સંઘનું એક ડેપ્યુટેશન પૂ. ગુરુદેવ પાસે સાયલા વિનંતી કરવા ગયેલ. ત્યારે ચોમાસી પાખીને થોડા જ દિવસો બાકી હતા. પણ જ્યારે ધર્મ ઉપર કોઈ ઘાડ આવતી હોય ત્યારે ધર્મધુરંધરો કાંઈ બેસી રહે નહિ એટલે અમારી વિનંતીને માન આપી પૂ. ગુરુદેવ જોરાવરનગર પધાર્યા. તેરાપંથી મુનિરાજે અને પંડિતો પૂ. ગુરુદેવ સાથે ચર્ચા કરવા અવારનવાર આવતા. પૂ. ગુરુદેવ સિદ્ધાન્ત અને શાસ્ત્રો દ્વારા એવા સચોટ જવાબ આપતા કે તેઓ મૌન અને સ્થિર થઈ જતા. તેરાપંથીઓએ ઉપરાઉપરી જોરાવરનગરમાં બે ચોમાસા કર્યાં. તેની સામે પૂ. ગુરુદેવના પણ બે ચોમાસા થયા. પૂ. ગુરુદેવના પ્રભાવશાળી ઉપદેશથી અમારા સંઘમાંથી એક પણ ઘર તેમાં ભળ્યું નહિ. તેમનો બધો પુરુષાર્થ નિષ્ફળ ગયો. તેઓનો બોધ જૈન તો શું જૈનેતરોને પણ રુચ્યો નહિ. આથી અમારો શ્રી સંઘ પૂ. ગુરુદેવનો ખૂબ જ ઋણી છે. તેમના ઉપકારોનો બદલો કોઈ રીતે વાળી શકાય તેમ નથી. આવા પરમ શ્રદ્ધેય પૂ. ગુરુદેવને અમારા લાખ લાખ વંદન. જન્મ શતાબ્દિની અમે પૂર્ણ સફળતા ચાહીએ છીએ.

કરુણામૂર્તિ પૂ. ગુરુદેવ

❀ શ્રી વર્ધમાન સ્થા. જૈનસંઘ, બોરીવલી

પૂ. ગુરુદેવ નાનચંદ્રજી મહારાજનું પ્રથમ દર્શન ૧૯૫૮ માં થયું. પ્રસંગ હતો શ્રી બોરીવલી ઉપાશ્રયના ઉદ્ઘાટનનો. તેઓશ્રીએ બોરીવલીમાં પુનિત પગલાં કર્યાં અને બોરીવલી મધ્યમવર્ગીય જનતાના દુઃખદર્દ બોધ તેઓશ્રી વ્યક્તિત થઈ ગયા. ઉપાશ્રયના ઉદ્ઘાટન બાદ શ્રી સંઘે ચાતુર્માસની વિનંતી કરી જે તેઓશ્રીએ સ્વીકારી. તેમના માનવતાલક્ષી ઉપદેશથી મધ્યમવર્ગનું દુઃખ હળવું થઈ શકે તેવી પ્રવૃત્તિઓના મંડાણ થયા.

શ્રી બોરીવલી સંઘની વિશાળ જગ્યા બોધ તેઓ કહેતા કે “આમાં કાંઈ રોજ-ખ-રોજની પ્રવૃત્તિઓ આદરે,

નહિતર આ જગ્યા સાફસૂફ કરનારની કેડ વાંકી વળી જશે અને ચકલા માળાં બાંધશે.” આ શબ્દો હજીયે કાનમાં ગૂંજે છે. ગરીબ અને મધ્યમવર્ગીય જનતાનું દુઃખ તેઓ જોઈ શકતા નહિ. તેમનો કારુણ્યભાવ ઉભરાઈ આવતો. જો માણસને તેના જીવનવ્યવહારમાં શાંતિ હોય તો જ તે ધર્મ તરફ સહેલાઈથી વળી શકે છે એટલે શક્ય તેટલી રાહત આવા સમાજને મળે એવી પ્રવૃત્તિઓ કરવા તેઓ બોધ આપતા.

તેઓશ્રીની પ્રેરણાથી બોરીવલીમાં સાર્વજનિક સંસ્થાઓ સ્થપાઈ છે. આ સંસ્થાઓનો સવિસ્તર અહેવાલ પૂ. ગુરુદેવનું સમાજને પ્રદાન એ વિભાગમાં આપેલ છે.

તેઓશ્રી બોરીવલીમાં ફક્ત બે જ વર્ષે બિરાજ્યા પરંતુ બોરીવલીમાં મધ્યમ વર્ગ માટે આજે જે કાર્યો ચાલે છે તેની સંભાળ તેઓ તેમના જીવનના અંત સુધી રાખતા અને અત્યારે પણ તેઓશ્રીના પરોક્ષ આશીર્વાદ બોરીવલી ઉપર છે એવી અમને શ્રદ્ધા છે. તેમની પ્રેરણાથી સ્થપાયેલ સંસ્થાઓ નાના બીજાંથી વટવૃક્ષ સમી બની છે.

તેઓશ્રીની ધ્યાનગુતા, નિખાલસતા, વાતસલ્યભરી સમદ્રષ્ટિ વિગેરે બુલાય તેમ નથી. આ પુરુષ આત્મદશા પામેલા હતા એ રીતે ઘણા ઓછા એમને ઓળખી શક્યા છે.

આવા પ્રેરક ગુરુદેવને તેમના જન્મશતાબ્દિ પ્રસંગે કોટિ કોટિ વંદન !

મહાપુરુષની હરોળના આચાર્ય કલ્પ સંત એવા અન્નેડ ગુરુદેવ

જી મુનિશ્રી સંતબાલજી

ઉભયમુખી સાધના

અમારા એ સદગત ગુરુદેવ બાણે સામે બિરાજમાન છે ! એવા ભાવે અહીં આ સંસ્મરણો રજૂ કરવા ઈચ્છું છું :- તીર્થંકર કેવલી-સર્વજ્ઞપ્રણીત જૈનધર્મમાં-તરવું અને તારવું-એમ ઉભયમુખી સાધના છે. આચરણ કરે અને કરાવે, તેનું નામ આચાર્ય. અમારા એ ગુરુદેવ અને પરમ પૂજ્ય કવિવર્ય પંડિત નાનચંદ્રજી મહારાજ વણ-લખ્યા અને વણસંબોધ્યા એવા આચાર્ય હતા. કલ્પસૂત્રમાં કલ્પના સાંતમા પ્રકારમાં જે જ્યેષ્ઠ શબ્દ આવે છે, તે શબ્દ એમને બરાબર લાગુ પડતો હતો. જૈન પરિભાષા મુજબ જેમનાં ‘સંકાણ અને સંઘયણ’ કુદરતી રીતે એવા હતાં કે જૈન જૈનેતર, ભારતીય કે ભારતીયેતર સૌ માનવોને એમને જોતાંવેંત જ આદરમાનભરી આત્મીયતા સહેજે ઉપજે. સંત વિનોબા-જીના સૌથી નાના અને ધુરંધર વિદ્વાન એવા શિવાજી ભાવે એમનો પુસ્તિકાપરનો ફોટો જોઈ લખે છે :- “ ગુરુવર્ય નાનચંદ્ર-જીનું ટૂંકું ચરિત્ર હમણાં જ વાંચવામાં આવ્યું. તેમનો ફોટો પણ જોયો. જોતાંવેંત તેઓ મહાપુરુષોની હરોળમાં સૌથી જાણીતા સ્થાન પર બિરાજેલા હશે એ વિષે શંકા ન રહી. કેવળ ફોટા ઉપરથી જો એવો અપૂર્વભાવ મનમાં ઉપજ્યો, તો જોયો ગુરુવર્ય નાનચંદ્રજીના સહવાસમાં આવ્યા હશે, તેઓનું જીવન કેટલું ધન્ય અને પાવન થયું હશે ! ” તેઓ અચપણથી માંડીને દેહાંત લગી જેમ એકાંતપ્રેમી રહ્યા હતા, તેમ સાથેસાથ તેઓ પ્રાણીમાત્રમાં ઓતપ્રોત પણ રહ્યા હતા. તેથી જ સાયલાના એકાંતવાસમાંથી તેઓ જેમ સંવત ૨૦૦૫ માં ફરી જોરાવરનગર બીજું આતુર્માસ કરવા પહોંચી ગયા, તેમ સૌરાષ્ટ્ર સ્થાનકવાસી સંઘ ૨૦૧૨ માં અમદાવાદ લાવી શક્યો. ત્યારબાદ સીધો ડોલીવિહાર ઘાટકોપર મુંબઈનો થઈ શક્યો. અને ફરી પાછા લીંબડીથી સાયલા સ્થિરવાસ કરી જ્યાં જન્મ ધારણ કરેલ ત્યાંથી જ અંતિમ વિદાય લીધી ! ટકોરા મારી મારીને ઘડાયેલો અને પકવેલો ઘડો પસંદ કરાય છે, તેમ અમે એમના બે સાધુશિષ્યો કાયમી રહ્યા. તેમાં શ્રી શિવાજી ભાવેએ ઉપર કહ્યું તેમ દીક્ષાર્થી-કાળથી માંડીને ગુરુદેવના દેહાંત લગી લગભગ એકધારાં આડત્રીસ વર્ષનો એ ધન્યપણનો અને પાવનપણનો મહાલાભ તો એક માત્ર મારા વડીલ ગુરુભાતા પૂ. ચુનીલાલજી મહારાજશ્રી (ઉદ્દેશ ગુરુદેવના ચિત્તરૂપ પૂ. ચિત્તમુનિજી)ને જ મળ્યો. એટલે કે દીક્ષા લીધા બાદ તેઓ છત્રીસ વર્ષ લગી ગુરુદેવનું સાન્નિધ્ય પામી ધન્ય ધન્ય બન્યા ! તેઓ જાતે જ કહે છે :-

“ સાધનામય જીવનના લક્ષે સંતબાલજીએ દીક્ષિત થયા પછી નવમા વર્ષે અમારાથી જુદા પડી નવા જીવનનો

ચીલો શરૂ કર્યો, ત્યારે બીજી બાજુ મને એકધારે છત્રીસ (૩૬) વર્ષ સુધી પૂજ્ય ગુરુદેવનો લાલ મળ્યો. ક્રમે ક્રમે વિકાસ કરતાં સાધનાનો માર્ગ ખેડતાં ખેડતાં સંતબાલજીના હૃદયમાં ઠેક 'મૈયા' એ ગુરુદેવનું સ્થાન લીધું, છતાં ગુરુદેવ પ્રત્યે સદલાવ રાખીને તેમજ સાધુજીવનની મર્યાદા સાચવીને પોતાની સ્વતંત્ર વિચારધારા મુજબ તેઓએ પોતાના ધ્યેયને પાર પાડવા એક બાતની માનવ-જીવનની પાઠશાળા ખોલી છે. જેનો વિકાસ અને વિસ્તાર તમે બધા અત્યારે અહીં જોઈ રહ્યા છો. ત્યારે હું મારી રીતે જીવનસાધના કરી રહ્યો છું." દરિયાવ દિલ, અમીભરી આંખડીઓ અને પ્રસન્ન-પ્રશાંત મુખમુદ્રા, વિશાળ ભાલ અને ખખડધજ કાયાવાળા ગુરુદેવના પદશિષ્ય તરીકે તેઓએ ગુરુદેવની દશમી પુણ્યતિથિના મુખ્ય અધ્વર્યુ તરીકે ૧૬-૧૨-૭૪ ના રોજ આટકોટ મુકામે લખીને ઉચ્ચારેલાં વચનો એમની મહાનતા પોકારે છે. બાકી મને લાગે છે કે મારાથી સદગત ગુરુદેવને અને એમને જે અવિનય, અસાતના, અભક્તિ અને અપરાધ જાણ્યે-અજાણ્યે ધૂનમાં ને ધૂનમાં થઈ ગયાં છે, તે હું કેમ ભૂલી શકું? સદલાચ્ય મારા એટલાં કે જેવા અજોડ ગુરુદેવ સાંપડ્યા, તેવા જ નાના ગુરુદેવ પૂ. યુનીલાલજી મહારાજશ્રી અને એમનો વિશાળ ચતુર્વિધ સંઘ પણ મારી સહાયમાં ખડે ખડો અચળ રહી શક્યો! જેનો મહોપકાર કોણ અને ક્યારે વાળશે? એ સવાલ છે.

મારું પોતાનું સમાધાન

હા, મને પોતાને સમાધાન મળ્યું :- (૧) સંવત ૧૯૯૯ માં લીંબડી મુકામે ચાર સાડાચાર માસ ગુરુદેવની બીમારી વખતે મારા પૂજ્ય વડીલ ગુરુબ્રાતા યુનીલાલજી મહારાજશ્રીની સેવાછાયાની લાગણીનો લહાવો મળ્યા પછી (ગુરુદેવ અંગે સંતોષ સમાધાન સાંપડ્યું) અને (૨) મારી ગેરહાજરી છતાં મારી વિનંતીને માન આપી અમારા ગુરુદેવની દશમી પુણ્ય-તિથિએ ગુંદી પધાર્યા પછી પૂ. યુનીલાલજી મહારાજના ત્યાં જે સંતોષજનક ઉદ્દગારો મારા માટે નીકળ્યા, તે અનેક મુખો દ્વારા જાણીને. (પૂ. યુનીલાલજી મહારાજશ્રીને મારાથી થયેલા અન્યાય નિવારણનું સંતોષ-સમાધાન સાંપડ્યું.)

કાકા કાલેલકરના ઉદ્દગારો

‘શિષ્યનિષ્ઠાનો લોકોત્તર નમૂનો’ નામના તાજ એક સ્મૃતિ લેખમાં કાકાસાહેબે લખ્યું છે :- “ગુરુ મહારાજે શિષ્યની સ્વતંત્રતાની કદર કરી. એનો (શિષ્યનો) ત્યાગ ન કર્યો. શિષ્યે પોતાની સાધના પોતાની ઢબે ખીલવી અને ગુરુ મહારાજ એને અનુકૂળ થયા. શિષ્ય પોતાની સાધનાના વિકાસના પ્રયોગો અજમાવતા જાય અને ગુરુ નાનચંદ્રજી એને અનુકૂળ થઈ મદદ કરતા જાય.....(શિષ્યને).....પોતાને રસ્તે જવાનો આગ્રહ હતો. એની કદર કરી મુનિ નાનચંદ્રજી અનુકૂળ થયા. એવા ગુરુનો હાખલો મેં તો ખીજો જાણ્યો-જાણ્યો યાદ નથી” એટલે જ મેં ઉપર ‘અજોડ ગુરુદેવ’ એ વિશેષણ અમારા ગુરુદેવ માટે વાપર્યું છે.

ધર્મકાન્તિનાં ખીજ વાવનાર

જૈન જૈનેતર એવા ગુજરાતના વ્યાપક માનવસમાજમાં અમારા એ ગુરુદેવે ગાંધીજીની વ્યાપક ધર્મલાવનાને આપ્યા થે જૈન (મુખ્યત્વે સ્થાનકવાસી જૈન) સમાજના માધ્યમે કરીને સુંદર વેગ આપ્યો. જેનો લેપ અજમેર સાધુસંમેલનમાં સંવત ૧૯૮૯માં જવાને કારણે યુ.પી. રાજસ્થાન અને મધ્યપ્રદેશ ઉપરાંત ત્યાં ઉપસ્થિત થયેલા વિશાળ સ્થા. જૈન સાધુ વર્ગ અને સમુદાય દ્વારા દેશભરમાં પણ પહોંચ્યો થઈ ગયો. એમણે આવાં શ્રીમદ્ પ્રતાપે અહિંસા ધર્મ ઝીલનાર અને આચરી અચરાવનાર વિશ્વ-વંદ્ય વિભૂતિ મહાત્મા ગાંધીજી અને એમણે ઘડેલી કોંગ્રેસ વગેરે મારફતે જે ધર્મકાન્તિના ખીજ વેર્યાં, એમાંથી જ મને નિમિત્ત બનાવીને લાલનલકાંઠા પ્રયોગનું વિશ્વલક્ષી વટવૃક્ષ ઊભું થઈ ગયું. સદલાચ્યે તે મુખ્ય પ્રદેશ (લાલનલ કાંઠા પ્રદેશ) વિસ્તારમાં એમનાં પોતાનાં પાવન પગલાં થઈ ચૂક્યાં હતાં! એમના વિરહાંજલિ કાવ્યની પાંચમી કડીમાં મારાથી કુદરતી રીતે ગવાઈ જ ગયું છે:-

“સ્વપર શ્રેયનાં કાર્યો કીધાં હોંશથી, ધર્મદષ્ટિના વેર્યાં ખીજ અપાર જો;

સંપ્રદાયને વિશ્વવિશાળ સમાજનો, રંગ લગાડ્યો રાખ્તલકિતરસ સાર જો.

દુષ્ટ દૈવ વિકરાળ કાળ તેં શું કર્યું ?”

મારા એ વડીલ ગુરુબ્રાતા પૂજ્ય યુનીલાલજી મહારાજે ‘સંતશિષ્ય’ એક રેખાચિત્ર સંવત ૨૦૧૨માં એમની

ઉપસ્થિતિ વખતે જ આલેખ્યું છે. જેમાં પણ નીચેના ઉદ્ગારો છે. “.....જેણે વેષ તો સ્થાનકવાસી જૈનસાધુનો પહેર્યો છે, છતાં પણ, સાંપ્રદાયિકતાથી પર રહી માત્ર સાધુહૃદયથી જેણે આમ જનતાને પોતાની કરી છે.....જે રાજકીય પરિસ્થિતિ અને ભૌગોલિક મર્યાદાઓને ઝીણી નજરે જોઈ શકે છે, પરંતુ અપવાદ સિવાય ‘સાધુપદ’ને એ બધા સંયોગોથી પર એટલે નિર્લેપ અને ઉદાસીન રાખવામાં જે એક પ્રકારની સાત્ત્વિક ખુમારી અનુભવે છે. જેના ઉદાર અને ઉન્નત હૃદયે સેવાધર્મના અનોખા રંગથી રંગાયેલ ‘સંતબાલ’ જેવી વ્યક્તિ સમાજને ચરણે ધરી છે. સફેદ શુદ્ધ ખાદીનાં વસ્ત્રો, પ્રસન્ન-શાંત મુખ-મુદ્રા, સપ્રમાણ ધાર્મિક કાયા એટલે કવિવર્ય પંડિત મહારાજશ્રી નાનચંદ્રેણ મહારાજ.”

વિશ્વવત્સલ એવા ક્રાન્તિપ્રિય સંતની ઝાંખી

એમને જોતાં વિશ્વસંત-અથવા વિશ્વવત્સલ એવા ક્રાન્તિપ્રિય મહાસંતની ઝાંખી થયા વગર રહેતી નહીં. “વિશ્વ વાત્સલ્ય પ્રયોગકી રૂપરેખા”માં સાથી મુનિ નેમિચંદ્રેણ કહે જ છે:- “વિશ્વવાત્સલ્યકી સાધના કરનેવાલા વ્યક્તિ; સર્વપ્રથમ અપની ભતિપાતિ, રંગ, રાષ્ટ્ર, પ્રાંત, ધર્મ-સંપ્રદાય, ભાષા વેશભૂષા યા શિષ્ટાચાર આદિકે પૂર્વગ્રહોંસે સર્વથા મુક્ત હોગા.” એમણે દશમી પુણ્યતિથિ પરના સંદેશમાં સ્પષ્ટ જણાવ્યું કે “.....લાલનલકાંઠા પ્રાયોગિક સંઘ પણ તેમના જ....શિષ્ય મુનિશ્રી સંતબાલેણ મહારાજની પ્રેરણાથી રચાયેલ છે. તેમના પુનિત આશીર્વાદથી વિકસેલ છે અને પૂ. કવિવર્યશ્રીેણ મહારાજ, આત્મદૃષ્ટા ચિત્તશોધક પૂજ્ય ચિત્તમુનિેણ મહારાજ તેમજ બીજાં સાધુસાધ્વીઓ અને પૂ. મુનિશ્રી સંતબાલેણ મહારાજ તથા લાલનલકાંઠા પ્રયોગમાં ખૂંપેલાં અનેક જનસેવક-સેવિકાઓના સહયોગે ઉછરેલ છે. એટલે એક રીતે કહું તો ‘લાલનલકાંઠા પ્રાયોગિક સંઘ’ પણ પૂજ્ય કવિવર્યશ્રીેણ મહારાજનો માનસ પુત્ર છે.

ટૂંકમાં લાલનલકાંઠા પ્રયોગના મૂળિયાં ઘણે દૂર સુધી ઊંડા જણાય છે. એની પાછળ સદગત ગુરુદેવની પ્રેરણાએ પણ ભાગ લજવ્યો છે.

અમારા ગુરુદેવની ચિર વિદાય પછી એમની જન્મશતાબ્દિ ઉજવવામાં પ્રત્યક્ષ કે પરોક્ષ રીતે જેમણે જેમણે પૂરેપૂરે સાથ આપ્યો છે તે સૌને અભિનંદન ઘટે છે. શતાબ્દિ ઉજવણી માટેની પ્રેરણા બેરીવલ્લીમાં જાગી અને એ ભાવનાને તન, મન અને ભાવ સાથે વિદુષી સાધ્વી હમચંતીબાઈએ ઝીલીને દીપાવી, અને સમગ્ર યોજનાને માટુંગામાં મૂર્તસ્વરૂપ અપાયું. આટલો ઉલ્લેખ કરી ઠાં મૈયા, ઠાં ગુરુદેવ પ્રત્યે વિનમ્ર શ્રદ્ધાંજલિ એ મહાત્માને ચરણે ધરું છું.

પ્રેમ, કરુણા અને જ્ઞાનના સંગમરૂપ શ્રી સદ્ગુરુદેવ

જી. એન. વી. સુચક

અમારા સદ્ગુરુદેવે અમારા વચ્ચેથી કાયમી વિદાય લીધાને આજે વર્ષો વીતી ગયા, તેમ છતાં ન્યારે ન્યારે હું તેમનું સ્મરણ કરું છું ત્યારે ત્યારે તેઓ મારી દૃષ્ટિ સમક્ષ, મારા હૃદયમાં પ્રેમ, કરુણા અને જ્ઞાનના ત્રિવેણી સંગમરૂપે સદા થે ઉપસ્થિત હોય છે.

આ મહાપુરુષને સમજવાને વિરલ વ્યક્તિઓ જ ભાગ્યશાળી બની હતી. જો કે હું તેમાંનો એક હોવાનો દાવો કરતો નથી. અલબત્ત મેં તેમને સાચી રીતે સમજવાનો પ્રયત્ન જરૂર કર્યો છે.

સંતપુરુષોને અમારા જેવા અદ્વૈત અને ભૌતિકવાદી માનવીઓ દ્વારા ગવાતા તેમની પ્રશંસાના ગીત સાંભળવા ગમતાં નથી. તેઓ જગતનાં દ્રન્દોથી પર હતા અને તેઓએ જીવનમાં પણ સમત્વયોગની સાધના કરી હતી. આ પ્રમાણે તેઓએ આત્મસાક્ષાત્કાર દ્વારા સ્વયંનો પૂર્ણ પરિચય પ્રાપ્ત કર્યો હતો.

તેઓ એવી સંતકોટિની વિભૂતિ હતા કે જેમણે સહુજ સમાધિ પ્રાપ્ત કરી હતી. તેઓ આર્થિક અને સામાજિક દુઃખોથી મુંઝાયેલા, અપાર સાંસારિક વિટંબણાઓથી પીડિત, અજ્ઞાન અને અસહાય દશામાં અટવાયેલા એવી માનવજાતની સેવા માટે પોતાની જાતને સમર્પિત કરી દીધી હતી. પ્રાણિમાત્ર, માનવ, પશુ, પક્ષી અને અન્ય સર્વ પ્રતિ તેઓ પૂર્ણ પ્રેમ અને કરુણાથી ભરેલાં હતાં.

તેમને યથાર્થ રીતે જ્ઞેઓ સમજી શક્યા તેઓએ અનુભવ કર્યો કે તેઓશ્રીને સર્વ પ્રાણીઓમાં પ્રભુ અને પ્રભુમાં પ્રાણિમાત્રના દર્શન થતા હતા. તેમના જીવન દરમ્યાન જે યોજનાઓ અમલમાં મૂકવા તેમણે જે પ્રેરણા આપી છે તે તેમની આ વિશ્વભાવનાના સચોટ પુરાવા માટે પર્યાપ્ત છે, 'જનસેવા એ પ્રભુની સેવા છે,' તેમના જીવનનો આ મહામંત્ર હતો.

તેઓશ્રી ગમે તેવી ગમે તેની થઈ ગયેલી ભૂલ હુમ્મિયા જતી કરતા અને ઉદાર મન અને પ્રેમપૂર્ણ હૃદયથી સૌના કલ્યાણની ભાવના ભાવતા. તેમણે હજારો માનવીઓને પ્રભુ સાક્ષાત્કારના પથે દોર્યા અને પ્રેર્યા હતા કે જે માનવજાતને અતિમ ઉદ્દેશ અને ધ્યેય છે. તેમના વિષે કંઈ પણ અભિપ્રાય આપવો તે આપણા અધિકાર બહારની વાત છે, કારણ કે તેઓ આપણી સમજશક્તિની મર્યાદાથી ઘણી ઊંચી આત્મદશામાં સ્થિત હતા.

તેમના સર્વે અનુયાયીઓ કે જેમને તેઓએ માર્ગદર્શન આપ્યું છે અને જેઓ આજે હયાત છે તેમના જીવન ઉપર પડેલા તેમના સદ્ગુણોના ઉચ્ચ પ્રભાવને હું જોઈ શકું છું અને અનુભવી શકું છું. તેમના સત્સમાગમમાં આવેલા સર્વેને આધ્યાત્મિક તેમ જ ભૌતિક જીવનમાં અવશ્ય શાંતિ મળી છે.

શુભ શ્રદ્ધા, કલ્યાણ અને સમર્પણતાથી કરાતું કોઈ પણ કાર્ય યોગ્ય પુરસ્કારને પામે છે, જો તે કાર્ય ગુરુકૃપાથી અભિષિક્ત હોય તો. ગુરુના આશિષ, માર્ગદર્શન અને કૃપા વિના આ વિશ્વમાં કોઈ માનવી પ્રભુનો સાક્ષાત્કાર કરી શકે નહિ જ અને સુપાત્રોને ગુરુઆશિષ સહેજે મળે છે. જો કે સતો હુમ્મિયા દયાળુ હોય છે અને તેમને પાત્ર-અપાત્રનો કોઈ ભેદભાવ હોતો નથી. સતોના હૃદયમાં તો પ્રેમ અને કરુણાના કુવારા સદા ઊડતા હોય છે. તેઓ તો સૂર્ય જેમ પ્રાણીઓની પ્રકૃતિ કે પાત્રતા-અપાત્રતા જોયા વગર સર્વ ચરાચર પ્રાણીઓને સરખી રીતે જીવન બદ્ધે છે તેમ સર્વ જીવોને સરખો પ્રેમ આપે છે.

મારા ગુરુદેવને લીધે જે કોઈ મારા સંસર્ગમાં આવેલા તે સૌનો હું ઘણો આભારી છું; કારણ કે તેમના સાન્નિધ્યમાં રહેવાની તક મને ઓછી સાંપડી છે. પૂ. ગુરુદેવના આદર્શો, સિદ્ધાંતો અને આજ્ઞાઓ માનવજાતની સેવાર્થે અમલ કરવા જેમણે જેમણે શુભ અને નમ્ર પ્રયાસો કર્યા છે તેમનો હું ફરીથી આભાર માનું છું.

જ્ઞાન, આશીર્વાદ અને આનંદના પ્રેરણાસ્રોત એવા શ્રી સદ્ગુરુદેવ પૂ. નાનચંદ્રજી મહારાજના ચરણોમાં મારા વિનમ્ર કોટિ કોટિ વંદન!

માનવતાવાદી મહર્ષિ

શ્રી રતિલાલ સરખેજી

માનવ-જીવનનો સાચો મહિમા સમજવનાર, માનવતાના પુરસ્કર્તા, ગાંધીજીના સિદ્ધાંતોના પ્રખર હિમાયતી, શુદ્ધ ખાદીધારી, ઉપાશ્રયોની ચાર દીવાલો વચ્ચે રહીને પણ ભગવાન મહાવીરની વાણીને મધ્યમાં રાખી જીવનસાધના એ માનવ જીવનનો સાચો મહિમા છે એ યોગ્ય આપનાર ગુરુદેવ નાનચંદ્રજી મહારાજની જન્મ શતાબ્દિ આ વર્ષમાં ઉજવાઈ રહી છે, એવે વખતે એ કૃપાળુ ગુરુ અને મંગળકારી મહાપુરુષના કેટલાક પ્રસંગો યાદ આવે છે.

ગુરુદેવ લીંબડી સંપ્રદાયના હતા પણ સાંપ્રદાયિક ભાવના એમનામાં નહોતી. એ વિશ્વબંધુત્વમાં માનતા. એમના અનુયાયીઓમાં માત્ર જૈનો જ નહોતા, જૈનેતરો પણ હતા. એઓશ્રી વરસોવા પધારેલા અને ચિનાઈના ખંજલે ઉતરેલા. બ્યારે ત્યાંથી એમણે વિદાય લીધી ત્યારે ચિનાઈના માતુશ્રી જેઓ વૈષ્ણવ છે તેઓએ તેમ જ અનેક જૈનેતરોએ મહારાજ સાહેબને અશ્રુભીની વિદાય આપી હતી.

મંજિલ એક, માર્ગ જુદા

એટલે એમની ઉદારતા અને વિશાળ દિલથી એમણે અનેકોને સાચા જૈન બનાવ્યા હતા. એઓ કહેતા હતા : તમે ગમે તેને માનો, ગમે તે ધર્મ અપનાવો, મંજિલ એક છે, માર્ગ જુદા છે. મૂળ ઉદ્દેશ મનને નિર્મળ કરવાનો હોય તો કોઈ પણ ધર્મને તમે તમારા ચોકામાં ખેસાડી શકશો.

ગુરુદેવ સરળ હતા, નમ્ર હતા, નિખાલસ હતા, ખીલતું હુઃખ જોઈને એમનામાં કરુણા જાગે એવા કરુણાપરાયણ સંત હતા. એમના જીવનમાં અનેક ઘટનાઓ બનતી રહી પણ એ સ્વસ્થ રહેતા. એમનામાં અભિમાન નહોતું અને એમની નિરભિમાન વૃત્તિ, શાંત અને ભરાવદાર સામા પર છાપ પાડે તેવો ચહેરો, પરગણુ પ્રકૃતિ, અને ઉદારતા આજે પણ અનેક સંસ્થાઓમાં દેખાઈ આવે છે અને એમની પ્રેરણાથી ઊભી થયેલી અનેક સંસ્થાઓ આજે અનેક જીવોમાં આધ્યાત્મ, આશા અને આધાર રૂપ બનીને એમનામાં બળ, બુદ્ધિ, તેજ પ્રગટાવે છે. એમની હતાશા ખંખેરવામાં નિમિત્તરૂપ બને છે.

ફરજિયાત ધાર્મિક શિક્ષણ

આપણા આ પ્રાતઃસ્મરણીય ધર્મપુરુષનો લાલ હું દીંબડી સ્થાનકવાસી જૈન બોર્ડિંગમાં ભણતો હતો ત્યારે મળેલો. સત્તરેક વર્ષનો હોઈશ, મેટ્રિક ભણતો. મહારાજસાહેબના આદેશે બોર્ડિંગમાં રહેનાર માટે ધાર્મિક શિક્ષણ ફરજિયાત લેવું પડતું અને સ્વ. ચત્રભૂજ મહારાજ દ્વારા અજરામર જૈન વિદ્યા શાળામાં સામાયિકથી માંડી સૂત્રો સુધી મેં કંઈક કહેલું. અવારનવાર ઉપાશ્રયે જાઉં. નાનપણમાં વાચાળતા વધુ સારી, શરીર સારું અને વકૃત્વશક્તિ પણ ખરી. પરિણામે ગુરુદેવને મારા પર પ્રેમ.

ગુરુદેવને ધાર્મિક નાટકોનો શોખ. ધાર્મિક મેળાવડો થાય અને એમાં નાટકો ભજવાય. મને બરાબર યાદ છે કે કચ્છની એક ધર્મકથા પરથી નાટક ભજવવામાં આવેલું. એક પિતા ધર્મની ખાતર એના સાતે પુત્રોનું બલિદાન આપે છે એવી કથા હતી. મારું પાત્ર પિતાનું હતું. એ વખતના સંવાદોએ ઉપાશ્રયમાં બધાને હલબલાવી મૂકેલાં. અને ચોધાર આંસુએ રડાવેલાં. અને પછી તો મહારાજ સાહેબનું જ્યાં ચોમાસું હોય ત્યાં મને ખાસ બોલાવે, નાટક ભજવાય. વાંકાનેર અને અન્ય સ્થળોએ ગયેલો. મને ઠેરઠેરથી આમંત્રણ મળે અને પુસ્કાર મળે.

દાનનું મહત્વ : ભાવદયા

એક પ્રસંગ યાદ આવે છે. દાનને એ મહત્વ આપતા. એકવાર એમના એક પરમભક્ત શ્રીમંત સબ્જન એમને મળવા આવ્યા. હું ઊભો થયો એટલે મને જવાની જરૂર નથી કહી બેસાડયો. કોઈ સંસ્થા માટે નાણા આપવાની વાત હતી.

ગુરુદેવે કહ્યું : દાનનો મહિમા કેવળ હાથ લાંબો કરી લક્ષ્મી આપવાથી સમજાતો નથી. દાન એવી રીતે થવું જોઈએ કે જેથી ખીલે હાથ ન જાણે. અગર તો એ દાન કેવળ દીન દુઃખીને થોડી રાહત માટે નહિ પણ સાચું દાન એનું નામ છે કે કમમાં કમ સહુધર્મી લાઈને કે બહેનને એના દાનથી સ્વાશ્રયી બનવાની તક મળે. એ દાન લેનાર ફરી હાથ લાંબા કરવા ન પ્રેરાય. એ રીતે જેને પ્રેરણા મળે, સાધનો મળે; આનું નામ ભાવદયા. દાનવીરો પાસે ગુરુદેવ ભાવદયા માટે હુમેશા આગ્રહ રાખતા. જે ભાવદયાથી દાન કરે છે એનામાં અન્ય જીવો પ્રત્યે ઉપકારની નહિ પણ મૈત્રીની ભાવના જાગે છે. વાત્સલ્ય ભાવ જાગે છે અને ત્યારે જ દાનવીરના મોહ માયા, મમતાનો, કષાયોનો અને કરેલા કર્મોનો અંત આવે છે.

પેલા ગૃહસ્થ સાંભળી રહ્યા અને જે સંસ્થાને નાણાની જરૂર હતી એને 'ભરવા હોય એટલા ભરી લો' એમ કહી કોરો ચેક મળી ગયો.

સેવાપરાયણતા : તપ જેટલો જ મહિમા

ટૂંકમાં ગુરુદેવ માનવતાને મહત્વ આપતા અને ભગવાન મહાવીરે પ્રફેલા ધર્મની આ વાત છે એમ કહેતા. કેટલીક વાર અમે બેઠા હોઈએ ત્યારે ભગવતી સૂત્રમાંથી ગાથાઓ બોલે. મહાવીર-ગૌતમ સંવાદ કહે અને કહે કે હું નથી કહેતો, ભગવાન કહે છે કે જેનામાં માનવતા છે, જેનું દિલ દુઃખિયાઓને જોઈ દ્રવે છે. જે માંદાઓની માવજત કરે છે તે ધન્ય છે અને એ રીતે માનવીની સેવા કરનાર ભગવાનના દર્શન પામે છે.

ક્રિયાકાંડો સમજૂર્વક થાય તો તે માણસના કર્મોનો ક્ષય કરે છે. તપ પણ જરૂરી છે પણ જો એ ન થતું હોય અને ભગવાનને પામવા હોય તો માનવતા શ્રેષ્ઠ માર્ગ છે. માંદાની માવજત કરો. ગરીબોનો ઉદ્ધાર કરો. દુઃખિયાની પડખે ખભેખલા મિલાવી ઊભા રહો.

ક્રિયા કાંડોમાં સ્વર્ગ-નર્ક અને મહાવ્રતોના વમળમાં અટવાઈ જઈ ભારેખમ વ્યાખ્યાનોથી માણસ મૂંઝાઈ જાય છે. ધર્મનું સાચું સ્વરૂપ એમાં વર્ણવ્યું હોય છે પણ એ સમજતો નથી. ગુરુદેવ કહેતા કે જૈન ધર્મમાં જેટલું મહત્વ ક્રિયાકાંડ ને તપનું એટલો જ મહિમા સેવાપરાયણતાનો વર્ણવાયો છે.

વંદના ભાવાંજલિ-શ્રદ્ધાંજલિ

(પૂ. ગુરુદેવ સમાધિપૂર્વક કાળધર્મ પામ્યા ત્યારે અનેક સંસ્થાઓ, પૂજ્ય સાધુ-સાસ્ત્રીઓ તથા શ્રાવક શ્રાવિકાઓ તરફથી હૃદયદ્રાવક ભકિતભાવથી ભરેલી શ્રદ્ધાંજલીઓ વિરહાંજલીઓ વિ. આવેલ હતી. તેમાંથી થોડી અહીં આપેલ છે. સં.)

વંદના

વંદન કરીએ, દિલના બેડી તા... ૨ ગુરુજી વંદન કરીએ.
પાવન થઈએ, કરી હૃદય અંકા... ૨ ગુરુજી પાવન થઈએ.
ધરીએ ધરીએ, પ્રેમ પુષ્પના હા... ૨ પ્રીતેથી વંદન કરીએ.

અમ જીવન રસ-સાગ ભરેલા (૨)
હર્ષ-શોકના સ્વાંગ સજેલા (૨)
ક્યાં જઈ ઠરીએ?... અમ જીવન આધા... ૨ ગુરુજી વંદન ૧

સ્વાર્થ સાધવામાં છીએ શૂરા (૨)
પરમારથમાં સાવ અધૂરા (૨)
સામું બેશો... અભય શરણુ ઠાતા... ૨ ગુરુજી વંદન ૨

પશુતાના સંસ્કાર સુણાવ્યા (૨)
માનવતાના મર્મ જણાવ્યા (૨)
સુદૃષ્ટિ કરજો... દિવ્ય તેજ અંબા... ૨ ગુરુજી વંદન ૩

અર્ધ-હૃદય અમ વ્યકિત જીવન છે (૨)
સામાજિક પણ ઓઘ જીવન છે (૨)
કિરણો ફેકો... ધન્ય બને અવતા... ૨ ગુરુજી વંદન ૪

અંધ-ક્રિયા જરીએ નથી ફલતી (૨)
સમજ વિના ડગલું નથી ભરતી (૨)
ભાવે ભરજો... જ્ઞાન ક્રિયા ભાંડા... ૨ ગુરુજી વંદન ૫

ચિત્તશુદ્ધિનો નિશ્ચય કરીએ (૨)
પુનિત પુરુષના પંથ વિચરીએ (૨)
એવું કરજો... જ્ઞાન પૂંજ અણુગા... ૨ ગુરુજી વંદન ૬
વંદન કરીએ દિલના બેડી તા... ૨ ગુરુજી વંદન કરીએ.

‘સંતશિષ્ય’ને ભાવાંજલિ

(૬૭-અંકા ગિયા રહે હુમારા)

(૧)

- વિરલ વિભૂતિ એક વિરાળે (૨)
 સંત-સમાજ અને દેવ-સમાજે (૨) - વિરલ ૦
 - પ્રગટ થયા માનવહિત કાળે (૨)
 કાવ્ય સરિતામાં ગુણ ગાળે (૨)
 ‘સંતશિષ્ય’ પડછંદ આવળે (૨) - વિરલ ૦

(૨)

- ચેતનવંતા હે ગુરુદેવા (૨)
 નિતનિત સ્મરણ કરું તુંજ સેવા (૨) - ચેતન ૦
 - જ્ઞાન-કર્મ-લક્ષિત રસ દેવા (૨)
 અમ અંતર આવો તત્પેવા (૨)
 ‘સંતશિષ્ય’ની ખબરું લેવા (૨) - ચેતન ૦

(૩)

- વાણી અમૃત - રસ ઝરનારી (૨)
 દૃષ્ટિ પાત છે પાવનકારી (૨) - વાણી ૦
 સદ્ગુરુ ભાવ સદા સુખકારી (૨)
 પ્રેમળ ન્યેત છે જય જયકારી (૨)
 ‘સંતશિષ્ય’ જીવન ખલિહારી (૨) - વાણી ૦
 (સંતશિષ્ય ગુણની ખલિહારી) (૨)

(૪)

(૬૭-અંતર્યામી અંતરમાં વિરાજી રહો)

- ગુરુ! આંતર - ન્યેત જગાવી દિયો (૨)
 પ્રભુ! પાવનપંથ ખતાવી દિયો (૨)
 આજ તારા ગુણની જપમાળ ચાલુ થાય છે (૨)
 પ્રાણ સાથે ‘સંતશિષ્યનો ભાવ’ ભગી નય છે (૨) ગુરુ ૦
 આપનો આદેશ ઝીલવા જ્ઞાન-શક્તિ આપને;
 જીવનને વિકસાવવા પ્રભુ! પ્રેમલક્ષિત આપને. ગુરુ ૦

(ઢબ - ઉપર મુજબ)

(૫)

માનો માનો કે આજ ગુરુ આવી ગયા (૨)
 માનો માનો કે ગુરુજી પધારી ગયા (૨)
 મારા ચિત્તમંદિરને જાળવી ગયા (૨) - માનો
 શાંતલાવે એકલા પળપળ પ્રતીક્ષા મેં કરી (૨)
 'સંતશિષ્યે' આજ મારા લાવમાં ભરતી કરી (૨) - માનો

(૬)

(ઢબ - સુધારસે ભરપૂર શ્રી વીતરાગીં)

દીઠા મેં દેવના દિહાર આજ મારા મનમાં વસેલા
 દીઠા ગુરુદેવના દિહાર આજ મારા મનમાં વસેલા
 મનમાં વસેલા ને હૃદયે રસેલા... દીઠાં
 'સંત' સ્વરૂપે સાગર વિશાળ છે (૨)
 'શિષ્ય' સ્વભાવે રસાળ.. આજ મારાં
 મનમાં રસેલા ને હૃદયે ગમેલા.... દીઠાં

(૭)

(ઢબ - અખ તો મેરા રામનામ)

આજ મારા લવનમાં છે દેવનો ઉતારો
 દેવનો ઉતારો - ગુરુદેવનો ઉતારો... આજં
 નજર ભરી નીરખી લીધું, એજ લાલ મારો (૨)
 દર્શન વિશુદ્ધ થયે, મટયો છે મુંઝારો (૨) આજં
 માર્ગ કે કુમાર્ગને સુસ્પષ્ટ દેખનારો (૨)
 આજ જ્ઞાનચંદ્રના પ્રકાશનો ઉભરો (૨) આજં
 નિજ સ્વરૂપ રમણુતાનો પ્રગટ છે સિતારો (૨)
 'સંતશિષ્ય' ચિત્તની પ્રસન્નતા પ્રસારો (૨) આજં

(૮)

(ઢબ-રામ છે (૩) રે અંતરઘટમાં એ રામ છે.)
 થાય છે (૩) રે ગુરુદેવનું સ્મરણ એમ થાય છે.
 આવી આવીને સરી જાય છે રે...ગુરુદેવનું સ્મરણ ૦
 હરતાં ને કરતાં ઊઠતાં ને બેસતાં (૨)
 ઝાંખી નિરંતર થાય છે રે...ગુરુદેવનું ૦ - ૧
 નેણામાં નેહુ ભર્યો દિલ દરિયાવ છે (૨)
 ભાલે વિશાળતા છવાય છે રે...ગુરુદેવનું ૦ - ૨
 વાણી મધુરી છે સ્વરે મહેલી (૨)

- હાવ-ભાવથી ચિત્ત ચોરાય છે રે...ગુરુદેવનું ૦ - ૩
 સ્વેત અંબરમાં કાયા છે શોભતી (૨)
 શિર પર વાળ સોહાય છે રે...ગુરુદેવનું ૦ - ૪
 સુંદર બે કાન છે સરવા સુલક્ષણા (૨)
 હુંક્રાળા હાથ ફરી બંધ છે રે...ગુરુદેવનું ૦ - ૫
 જ્ઞાન-ધ્યાન-કર્મ અને લક્ષિતના યોગમાં (૨)
 'સંતશિષ્ય' ભાવથી ભીંબાય છે રે...ગુરુદેવનું ૦ - ૬
 નિતનિત એમ ગુણકીર્તન કરવાથી (૨)
 'ચિત્ત'માં સમાધિ વર્તાય છે રે...ગુરુદેવનું ૦ - ૭

જીવન જીતી ગયા

(સ્નેહધામ સૂતા સૂતા રે - એ ઢળ)

ધન્ય જીવન ગુરુદેવનું, જેણે શોધ્યો જીવનનો સાર રે
 જીવન જીવી ગયા રે...
 સ્મરણ કરુ ગુરુદેવનું, હું તો પામું (આ) લવનો પાર રે
 જીવન જીતી ગયા રે...ટેક

- જન્મ લીધો ગામ સાયલામાં- (ત્યારે) સૈકાની સાલ તેત્રીશ રે...જીવન જીવી ૦
- મા ગ સ ર શુ ક લ ની એકમે, કુળદીપક જન્મ્યા સવાવીશ રે...જીવન જીતી ૦ - ૧
- માતા રાજિયા તબાઈ હરખિયા, પિતા પાનાચંદલાઈનો ઉલ્લાસ રે...જીવન જીવી ૦
- નામ નાગરદાસ રૂડું લાગ્યું, જેમાં ભાવિ જીવનની સુવાસ રે...જીવન જીતી ૦ - ૨
- કિશોર જીવનના પ્રવાહમાં, ક્રમે વૈતિયાં વર્ષ દશ-બાર રે... જીવન જીવી ૦
- કડવા - મીઠાં સંસારના રંગથી, બળ્યા જીવનના તાર રે... જીવન જીતી ૦ - ૩
- આવી ઊભા ભર્યો જીવનને આંગણે, પૂર્વ સંચિતના દોર રે... જીવન જીવી ૦
- ત્યાગ-વિરાગ, સદ્ગુરુની સંગતિ, ખેંચી રહ્યા પૂર ભેર રે... જીવન જીતી ૦-૪
- પૂર્વ ઋણાનુબંધથી, થયું નિમિત્ત વેવિશાળ રે... જીવન જીવી ૦
- ચિત્ત ચમત્કૃતિ પામતાં, ઉર વાંધ્યો વિરાગ રસાળ રે... જીવન જીતી ૦-૫
- તરણતારણ ગુરુ શોધવા, જેણે કીધો અંતર નિર્ધાર રે... જીવન જીવી ૦
- સ્નેહી-સ્વજનના બંધન સઘળાં, છોડતાં ન લાગી વાર રે... જીવન જીતી ૦-૬
- આચાર્યશ્રી દેવચંદ્રજી, જિનશાસનના શણગાર રે... જીવન જીવી ૦
- શિષ્ય-પરિવારે શોભતાં, ધિરાજતા કચ્છ મોઝાર રે... જીવન જીતી ૦ - ૭
- પૂર્વ-પ્રબંધના યોગે કરી, રૂડા મળીયા ગુરુ શિરતાજ રે... જીવન જીવી ૦
- સાલ ઓગણીસસો સત્તાવને, ફાગણ શુદ્ધ ત્રીજ રાજ રે... જીવન જીતી ૦ - ૮
- દીક્ષિત થયા ગુરુ સાન્નિધ્યમાં, કચ્છ દેશ ને શહેર અંબર રે... જીવન જીવી ૦
- ગુરુમુખે 'નાનચંદ્ર મુનિ,' નામ આપ્યું, સ્થાપ્યું શ્રીકાર રે... જીવન જીતી ૦-૯
- સેવા, સંગીત ને શાસ્ત્રની, ત્રિવેણી ચમકતી બંધ રે... જીવન જીવી ૦

- સંયમપંથની સાધના ક્રમે સવેગવંતી થાય રે... જીવન જીતી ૦ - ૧૦
 - ત્યાગી જીવનની પ્રોઠદશાએ, ખિરુદ ધર્યું 'સંતશિષ્ય' રે... જીવન જીતી ૦
 સંઘ-સ્વજન ને આત્મસેવાથી, ઉજ્જવળ અને છે ભવિષ્ય રે... જીવન જીતી ૦ - ૧૧
 - 'સર્વ - ધર્મ - સમભાવી' 'કવિ' અને 'પંડિત' થયા વિખ્યાત રે... જીવન જીતી ૦
 જૈન જૈનેતર વર્ગમાં, 'નિજસાધુ' રૂપે પ્રખ્યાત રે... જીવન જીતી ૦ - ૧૨
 - સેવા અને પુરુષાર્થ તણાં, ક્ષણ મીઠાં - મધુરાં ખાસ રે... જીવન જીતી ૦
 'ચિત્ત પ્રસન્ન'નો વારસો, અને ખીબા 'સૌભાગ્ય' વિલાસ રે... જીવન જીતી ૦ - ૧૩
 - વર્ષો વીત્યા કર્મયોગમાં, સંતસેવા ને સંઘમાં સુધાર રે... જીવન જીતી ૦
 જ્ઞાને અનુભવે સ્થિર થયા, પછી ધ્યાનયોગનો જ્યકાર રે... જીવન જીતી ૦ - ૧૪
 - ચોસઠ વર્ષના દીક્ષા પર્યાયથી, સમૃદ્ધ થયો પરિવાર રે... જીવન જીતી ૦
 શિષ્યો - ભકતો - અનુરાગી મંડળમાં, વધ્યો' તો પ્રેમ - પસાર રે... જીવન જીતી ૦ - ૧૫
 - નેવાસી વર્ષની બુઝર્ગવયમાં, દેખાતો આત્મનો ઉલ્લાસ રે... જીવન જીતી ૦
 ઉત્સાહ અનેરો આશા અનેરી, પ્રજ્ઞા વિજ્ઞાનનો વિલાસ રે... જીવન જીતી ૦ - ૧૬
 - સંવત એ હુબર ને એકવીસમાં, માગસર વદ ને નોમ રે... જીવન જીતી ૦
 જીવન દીવડો બુઝર્ગ ગયો, રવિની રાત નિજ લોભ રે... જીવન જીતી ૦ - ૧૭
 - અંધકાર પડદો પડી ગયો, (ને) હાહાકાર થયો ચિત્કાર રે... જીવન જીતી ૦
 શોક શ્રદ્ધાંજલિ મહાપ્રવાહો, કયોં દિવ્યજીવન સત્કાર રે... જીવન જીતી ૦ - ૧૮
 - આજે અહીં છે, આજે અહીં છે, (એ) નિત્યજીવનનો વાસ રે... જીવન જીતી ૦
 જીવી ગયા તે મહાપુરુષની, પૂરવી આપણે આશ રે... જીવન જીતી ૦ - ૧૯
 - અહો! ગુરુદેવ! આપના, કહો શાં શાં કરું સન્માન રે... જીવન જીતી ૦
 ચરણકમળ રજા બની રહું, તો ય ઓછા રહે અરમાન રે... જીવન જીતી ૦ - ૨૦
 - સંયમભર્યા રૂડા ત્યાગી જીવનમાં, પીરનો એ અવતાર રે... જીવન જીતી ૦
 'ચિત્તચંદ્ર' સર્વ સાથે મળી, બોલો સદ્ગુરુનો જ્યકાર રે... જીવન જીતી ૦ - ૨૧

વિરહાંજલિ

(રાગ - અપૂર્વ અવસર એવો ૦)

- હુષ્ટ દૈવ વિકરાળ કાળ તહેં શું કર્યું? હતું જેહ જિનશાસનનું શુભ રત્ન જો;
 ચૂંટવી લીધું તેહ અચાનક હાથથી, હવે ન લાધે કરતાં કોટિ પ્રયત્ન જો...હુષ્ટ ૦ - ૧
 જેના દિલને દરિયાની ઉપમા દઈ! પણ રહિયો માઝા મૂકે કો'કવાર જો;
 જેને હૈયે મૂકી નહિ માઝા કદી, રહી નયનકાંઠે નિત અચીરસ ધાર જો...હુષ્ટ ૦ - ૨
 ચંદ્રકળા પુનમશી મુખથી જો કહું, તો મહામુનિનું વદન અતિ શરમાય જો;
 કારણ વહમાં શશીનું તેજ ઘટી જતું, 'નાનચંદ્ર' મુખ તેજ ઘટે ન જરાય જો...હુષ્ટ ૦ ૩
 સૌરભ નમ્રપણાની રંગ સુકંઠનો બુધિ પુષ્પ ગુલાબ અખંડિત પાસ જો;
 અનુભવવૃદ્ધ શરીર પણ વૃદ્ધ ભલે થયું, મૃત્યુ લગી ઝીલ્યો છે જ્ઞાન-પ્રકાશ જો...હુષ્ટ ૦ - ૪
 સ્વ-પર શ્રેયનાં કાર્યો કીધાં હોંશથી, ધર્મદૃષ્ટિના વેર્યાં ખીબ અપાર જો;
 સંપ્રહાય ને વિશ્વ વિશાળ સમાજને, રંગ લગાડ્યો રાષ્ટ્રભક્તિ રસધાર જો... હુષ્ટ ૦ - ૫

શિષ્યની જોડી કઈ જંગ જુતી ગયા, બાહ્યાંતર જંગ કરવાને શુભ કાર્ય જો;
સંત વારસો 'ચિત્ત' અને 'સૌભાગ્ય'માં, નીરખી જનગણ મનમાં ધૈર્ય ભરાય જો... દુષ્ટ ૦ - ૬
વાચા થાકે ગુણ વહી ગુરુ! આપના, વિરહાશ્રુનો વસુધા વહે ન ભાર જો;
તોય શ્રદ્ધાંજલિરૂપ કાવ્ય ચરણે ધરું, અમ આત્માનો એ જ નિમિત્ત સુધાર જો,
અમ આત્માનો એ જ નિમિત્ત આધાર જો...દુષ્ટ ૦ - ૭

શ્રદ્ધાંજલિ

(‘વાયુ તારા વીંઝણવાને’ - એ ૯૫)

- અનંત સમાધિએ પોદયા, આજે વહાલા જીવનપ્રાણ,
વત્સલહૃદયી મહાયોગીએ. કીધાં પરલોકે પ્રયાણ...
-જન્મભૂમિ એની નિર્વાણભૂમિ, ધન્ય સાયલાની સુભાગીભૂમિ;
ઓગણીસે તેત્રીસ માગસર શુદ્ધ એકમે, પ્રગટયા પ્રેમાવતાર...
માર્ગદર્શક તારણહાર... ૧
- ધન્ય માતા-પિતા કુળદીપ જન્મ્યા, ધન્ય ગુરુજી શિષ્ય સવાયા
જૈન શિક્ષા-દીક્ષા પ્રાપ્ત છતાંય, સર્વ ધર્મ સમભાવ...
જ્ઞાનચંદ્ર અપૂર્વ પ્રભાવ... ૨
- સ્વયં પ્રકાશિત દીર્ઘ પ્રવાસી, જીવનયાત્રા વર્ષ અઠ્ઠાસી;
કૃષ્ણાનવમી રવિ રજનીએ, જ્યોતિ, વિરાટે વિકીન થાય...
સૂક્ષ્મ તેજ સર્વત્ર ફેલાય... ૩
- જનહૃદયો ઝણઝણી હાલ્યા, વિદ્યુત્ સ્પર્શી આંચકા લાગ્યા;
અચાનક સ્વર્ગવાસ સાંભળતાં, કોઈ ન માને સાચી વાત...
આ શો મર્યો ઉત્પાત !... ૪
- હૈયાનું હીર અમ આંખોનું નૂર, ક્યાં જઈ વચ્ચું એ સાગર ઉર;
દિશાઓ સૂની આંખડી ભીની, સંઘના હૈયા ધવાય...
એના ઘાવ કદી ના રુઝાય... ૫
- માનવધર્મનું મૂર્ત સ્વરૂપ, દિવ્યપ્રેમનું સાક્ષાત રૂપ
અલેહલાવે માનવહૃદયો, (એણે) સ્નેહે સાંધ્યા એકતાર...
એની કરુણાનો નહિ પાર... ૬
- ઋગુ, મૃદુલ ક્ષમાસિંધુ યશસ્વી, વિદ્યા સિદ્ધિનિધિ પ્રહ્લવચર્ચસ્વી;
દિવ્યદષ્ટા નવચુગ-સૃષ્ટા, પૂર્ણયોગ આરાધતા જય...
સમર્પણ શીખવાડતા જય... ૭
- અખુટ નવનવી જ્ઞાન સરવાણી, વિમલ મધુર વહેતી વાણી;
અમૃતધારા આકેક પીતાં, તૃપ્તિ કદી નવ થાય...
લવખંધન તૃટી જય... ૮

કવિવર્યની જીવન કવિતા, મૃત્યુન્વયની ઘૈર્ય સરિતા;
 વિચાર-આચારની એકરૂપતા, અનુપમ અખંડ સદાય...
 એના ઉંડાણ નહિ મપાય... ૯

ગુણ તમારા કેટલા ગાઉ, અદ્યમતિ કદી પાર ન પામું;
 યુનિત પ્રેરક જીવન પ્રસંગો, યાદ આવે હૈયું વલોવાય...
 આમી કદી નહિ પૂરાય... ૧૦

ગુણનિધિ શિષ્યયુગલસિંહબાલ, સુપાત્ર ચિત્તપ્રસન્ન 'સંતબાલ';
 શિષ્યાઓ ભકતો આબાલવૃદ્ધનો, સાચા સખા જગતાત...
 નવજીવન દારી માત... ૧૧

અશ્રુપુષ્પદાન પ્રવચનની, શ્રદ્ધા કાવ્ય કે સત્કાર્યની;
 અંજલિ સુભાવિત અર્પીએ પણ, ઋણમુક્ત ન થવાય...
 સૌમાં પ્રેરક તુંહી જણાય... ૧૨

કૃપાદ્રષ્ટિ અમીવૃષ્ટિ કરજો, સંસારનાં સર્વ દુઃખો હુરજો;
 યુગયુગ અમર રહો ગુરુજી, યશોગાન નિરંતર ગવાય...
 જ્ઞાન-ગુરુનું સ્મરણ ન ભૂલાય... ૧૩

ભાવના અમારી હે દેવના દેવ ! જન્મ-જન્મના સ્વામી ત્વમેવ;
 રાગ-દ્રેષ અહંકારને ટાળી, 'બાળ' તુંહી સાગરમાં સમાય...
 તને સર્વસ્વ અર્પિત થાય... ૧૪

ગુરુજી કયાં જઈ વસ્યા

સૂનો ઉપાશ્રય સૂનો પ્રાર્થના ચોક શેરીએ વ્યાપ્યો સૂનકાર રે...ગુરુજી કયાં જઈ વસ્યા...
 દિલહાની વાતો કયાં જઈ સાંભળીએ, કોને કરીએ પોકાર રે...ગુરુજી કયાં જઈ વસ્યા...
 શિષ્ય શિષ્યાઓ તરફડે ને, ઝૂરતો જૈન સમાજ રે...ગુરુજી કયાં જઈ વસ્યા...
 લેતા સંભાળ આબાલવૃદ્ધની, બન્યા અદૃશ્ય કેમ આજ રે...ગુરુજી કયાં જઈ વસ્યા
 છાત્ર અંધારૂં ને મનકું મુંઝાય મારું હૈયું ન રહેતું હાથ રે...ગુરુજી કયાં જઈ વસ્યા.
 અમૃત ભરેલા નેણાવેણાને, કયાં જઈ શોધવા નાથ રે...ગુરુજી કયાં જઈ વસ્યા.
 ગંગાના નીરથી એ પતિતપાવન ઉજ્જવળ અનુપમ ઉદાર રે...ગુરુજી કયાં જઈ વસ્યા.
 અખૂટ શાંતિ અનંત સમાધિ, પ્રેમનો પારાવાર રે...ગુરુજી કયાં જઈ વસ્યા.
 ધન્ય માતાપિતા ધન્ય એ ધામધરા, ધન્ય ગુરુકુળ વંશ રે...ગુરુજી કયાં જઈ વસ્યા...
 મનુજ દેહે અવતર્યા તમે, ઐશ્વર્ય પૂર્ણ અંશ રે...ગુરુજી કયાં જઈ વસ્યા.
 મધુર વાણી મંગલ મૂરતિ સરળતા સાક્ષાત રે...ગુરુજી કયાં જઈ વસ્યા.
 શેમે શેમે પ્રહ્યતેજ ઊભરાતું વાતસલ્યપૂર્ણ માતરે...ગુરુજી કયાં જઈ વસ્યા.
 વિનંતી કરું વહાલા ધ્યાન ધરો મારી અરજી સુણજો હે દેવ રે...ગુરુજી કયાં જઈ વસ્યા.
 અંતર કેરા મંદિરીએથી, અળગા ન થાશે દેવ રે...ગુરુજી કયાં જઈ વસ્યા.
 શ્રદ્ધા વિનય વિવેક જ્ઞાન પ્રેમના, દીપક કદી ન ખૂઝાય રે...ગુરુજી કયાં જઈ વસ્યા...
 અમ જીવનની પ્રત્યેક ઝરણી, તુંહી સાગરમાં સમાય રે...ગુરુજી કયાં જઈ વસ્યા...

શ્રદ્ધાંજલિ-શોકસભા

સ્વ. કવિવર મહારાજશ્રી નાનચંદ્રજી મહારાજ સાહેબ તા. ૨૭-૧૨-૧૯૬૪ ના કાળધર્મ પાગ્યા ત્યારે તેઓશ્રીના ભકતો, અનુયાયીઓ, સેવકો, અનુરાગીઓ અને પ્રશંસકો અને શ્રીસંઘો તરફથી શ્રદ્ધાંજલિ, વિરહાંજલી, સ્મરણાંજલિ અને શોકસભારૂપે તારા અને પત્રોનો અવિરત પ્રવાહ રેલાયો હતો તેની સંક્ષિપ્ત નોંધ—

- લીંબડી - પૂ. સાહેબશ્રી ધનજીસ્વામી
 સમાધોધા (કચ્છ) - મહારાજશ્રી રૂપચંદ્રજી સ્વામી
 કઠોર - સદાનંદી મહારાજશ્રી છોટાલાલજી સ્વામી
 કલકત્તા - મુનિશ્રી સંતખાલજી
 અંબરનાથ - તપસ્વી મહારાજશ્રી ડુંગરસી સ્વામી
 ધાનેરા - પં. શ્રી છોટાલાલજી મહારાજ (કચ્છ મોટી પક્ષ)
 અમદાવાદ - મુનિશ્રી દયાનંદજીસ્વામી (દરિયાપુરી)
 વઢવાણ શહેર - મુનિશ્રી ચીમનલાલજી સ્વામી (દરિયાપુરી)
 મોરબી - મહાસતીશ્રી મોતીબાઈ આર્યાજી તથા વિદુષી મ. સ. શ્રી પ્રભાકુંવરબાઈ આર્યાજી
 વિરમગામ - મહાસતીશ્રી દમયન્તીબાઈ આર્યાજી
 વડીયા - મહાસતીશ્રી વિનોદિનીબાઈ આર્યાજી
 અમદાવાદ - મહાસતીશ્રી કેસરબાઈ તથા વસુમતીબાઈ આર્યાજી
 પૂના - શ્રી અમુલખ અમીચંદ
 મોરબી - શ્રી સમરતબેન (નાના બા),
 રાજકોટ - શ્રી દયાબેન દુર્લભજી પારેખ
 હૈદરાબાદ - બેન સૂરજબેન મોરબીવાળા
 કલકત્તા - બેન હેમકુંવરબેન વાંકાનેરવાળા
 સિકાગો (અમેરિકા) - બેન કોકિલાબેન તથા દીપકભાઈ
 મુંબઈ - શ્રી શાંતિલાલ ભાણુજી અંબાણી
 અમદાવાદ - શ્રી હીરાલક્ષ્મી ચિનાઈ
 ટૂંવા - મુનિશ્રી પૂનમચંદજી
 લીંબડી (પંચમહાલ) - મુનિ રતિલાલજી તથા વિનય મુનિ
 બુહારી (સૂરત) - મુનિશ્રી કસ્તૂરસાગરજી મહારાજ
 કલકત્તા - મુનિશ્રી સંતખાલજી તથા મુનિશ્રી નેમિચંદ્રજી
 મુંબઈ - શ્રી ગિરધરલાલ દામોદર દફતરી
 મુંબઈ - શ્રી ચંચળબેન ડી. જી. શાહ
 મુંબઈ - શ્રી અમૃતલાલ જીવરાજ સાયલાવાળા
 રાણપુર - શ્રી ધીરજીલાલ કેશવલાલ તુરબિયા
 ભાવનગર - શ્રી હેમચંદ રામજીભાઈ મહેતા
 શારદાગ્રામ - શ્રી પ્રતાપકુમાર ટોલિયા
 બોરીવલી - શ્રી તિમોથી ડી. અવધાની
 મુંબઈ - શ્રી ગિરધરલાલ જીવરચંદ
 ઘાટકોપર - ડા. રતિભાઈ ચુડગર

વસઈ (મુંબઈ) - શ્રી રતિલાલ જગજીવનદાસ શાહ સાયલાવાળા
 રાજકોટ - શ્રી મણિશંકર યાજ્ઞિક
 સાયન - શ્રી હરિલાલ ઉજ્જમશી દેસાઈ
 અમદાવાદ - શ્રી રસિકલાલ પરીખ
 માટુંગા - શ્રી કેશવલાલ મૂળચંદ લગડીવાળા
 વિલેપાર્લા - શ્રી હિંમતલાલ રાયચંદ કોઠારી
 ઘાટકોપર - શ્રી હરિલાલ જેચંદ દોશી
 વાંકાનેર - શ્રી છોટાલાલ માનસંગ કામદાર
 સુભલપુર - શ્રી બાલેશ્વર દયાળ
 ગાંધીધામ - શ્રી ચંદુલાલ ગુલાબચંદ
 રાજકોટ - દયાબેન દુર્લભજી પારેખ
 કોઈમ્બટૂર - શ્રી નાગજી વેલજી રાઘવજી (સમાધોધા-કચ્છવાળા)
 વાંકાનેર - શ્રી નવીન મહેતા

ગોરેગાંવ - શ્રી ત્રિભુવન વીરજીભાઈ હેમાણી

અનેક સંસ્થાઓ તરફથી શોકસભા યોજી શ્રદ્ધાંજલિ આપવામાં આવી હતી તેની વિગત :-

મુંબઈ - શ્રી બૃહદ્ મુંબઈ વર્ધમાન સ્થા. જૈન મહાસંઘ હા. શ્રી ચીમનલાલ ચક્રુભાઈ શાહ	તા. ૩૦-૧૨-૬૪
મુંબઈ - શ્રી બૃહદ્ મુંબઈ વર્ધમાન સ્થા. જૈન મહાસંઘ હા. શ્રી ખીમચંદ મગનલાલ વોરા	તા. ૨૦-૧-૬૫
મુંબઈ - શ્રી રવે. સ્થા. જૈન ઝાલાવાડ સ્વયંસેવક મંડળ મંત્રી શ્રી વૃજલાલ મોહનલાલ ખંધાર	તા. ૧૬-૧-૬૫
મુંબઈ - શ્રી જૈન કેળવણી મંડળ મુંબઈ હા. ખચુભાઈ પી. દોશી	તા. ૨૮-૧૨-૬૪
મુંબઈ - શ્રી બોમ્બે ગ્રેન ડીલર્સ એસોસિએશન હા. શ્રી મોરારજી રવજીભાઈ	તા. ૭-૧-૬૫
વિલેપાર્લા - શ્રી વર્ધમાન સ્થા. જૈન શ્રાવક સંઘ હા. શ્રી ધનજીભાઈ લ. મહેતા	તા. ૧૪-૨-૬૫
દાદર - શ્રી વ. સ્થા. જૈન શ્રાવક સંઘ હા. શ્રી ચત્રભુજ મડિયા	તા. ૧૬-૧-૬૫
અંધેરી - શ્રી વ. સ્થા. જૈન શ્રાવક સંઘ હા. શ્રી માણેકલાલ ઠાકરસી વોરા	તા. ૪-૧-૬૫
મુંબઈ - શ્રી માતૃસમાજ ઉદ્યોગગૃહ હા. શ્રી વિમળાબેન	તા. ૧૧-૧-૬૫
અંધેરી - શ્રી ઝાલાવાડનગર મિત્રમંડળ હા. શ્રી વૃજલાલ નારજીજી શાહ	તા. ૩૧-૧૨-૬૪
લાંડુપ - શ્રી વ. સ્થા. જૈન શ્રાવક સંઘ હા. શ્રી રમણિકલાલ મણિલાલ ગાંધી	તા. ૪-૧-૬૫

મલાડ - શ્રી વ. સ્થા. જૈન શ્રાવક સંઘ	તા. ૩૧-૧૨-૬૪
હા. શ્રી મૂળચંદ દેવચંદ સંઘવી	
મલાડ - શ્રી ઝાલાવાડ સ્થા. જૈન મિત્રમંડળ	તા. ૨૬-૧૨-૬૪
હા. શ્રી હિંમતલાલ બદવજી કોઠારી	
મુલુંડ - શ્રી વ. સ્થા. જૈન શ્રાવક સંઘ	તા. ૧૦-૧-૬૫
હા. શ્રી મોરારજી પતુભાઈ	
બોરીવલી-શ્રી વ. સ્થા. જૈન સંઘ તથા અન્ય સંસ્થાઓ	તા. ૬-૧-૬૫
હા. શ્રી ભાઈલાલ ભૂરાલાલ શેઠ	
કલકત્તા - કચ્છી જૈન ભુવન મુનિશ્રી સંતબાલજીના સાન્નિધ્યમાં	તા. ૧૦-૧-૬૫
કલકત્તા- શ્રી ઝાલાવાડી સ્થા. જૈન મિત્રમંડળ	તા. ૧૦-૧-૬૫
હા. શ્રી પ્રવીણ કે. દોશી	
ગોંદિયા - શ્રી પ્રવે. સ્થા. જૈન સંઘ	તા. ૪-૧-૬૫
હા. શ્રી પ્રેમચંદ છોટાલાલ શાહ	
અમદાવાદ-શ્રી દરિયાપુરી આડકોટિ સ્થા. જૈન સંઘ	તા. ૩૧-૧૨-૬૪
હા. શ્રી રત્નકાન્ત કસ્તુરચંદ શાહ	
અમદાવાદ-શ્રી સૌરાષ્ટ્ર સ્થા. જૈન સંઘ	તા. ૧૬-૧-૬૫
હા. આર. ખી. મહેતા	
લીંબડી - શેઠ નાનજી ડુંગરશી સ્થા. મોટા ઉપાશ્રય જૈન સંઘ	
હા. શ્રી ચીમનલાલ એમ. શાહ	તા. ૧-૧-૬૫
શ્રી ભુવચ્યા મંડળ	તા. ૬-૧-૬૫
હા. શ્રી અમૃતલાલ ઉમેદચંદ શાહ	
પૂ. શ્રી દેવચંદ્રજી પ્રકાશન મંદિર	તા. ૮-૧-૬૫
હા. શ્રી ભાઈલાલ મગનલાલ વકીલ	
શ્રી સ્થા. જૈન ઓર્ડિંગ કાર્યવાહક સમિતિ	તા. ૮-૧-૬૫
શ્રી નાગરિક સભા હા. સી. ટી. શાહ	તા. ૨-૧-૬૫
શ્રી સાર્વજનિક મહિલા મંડળ	તા. ૪-૧-૬૫
હા. શ્રી ધીરજયેન પી. સંઘવી	
મોરખી - શ્રી સ્થા. જૈન સંઘ હા. શેઠશ્રી ચંદ્રકાન્તભાઈ	તા. ૧-૧-૬૫
શ્રી જૈન યુવક મંડળ	તા. ૪-૧-૬૫
હા. શ્રી બંસીલાલ વૃજલાલ મહેતા	
રામાણીયા - (કચ્છ) છ કોટિ સ્થા. જૈન સંઘ	તા. ૧૩-૧-૬૫
હા. શ્રી નાનાલાલ પુરુષોત્તમ મહેતા	
ટંકારા - શ્રી સ્થા. જૈન સંઘ	તા. ૨૮-૧૨-૬૪
હા. શ્રી મણિલાલ વનેચંદ	
બામનગર - શ્રી સ્થા. જૈન તથા જૈનેતર સભા	તા. ૩૧-૧૨-૬૪
હા. શેઠ શાન્તિલાલ નગીનદાસ	
શ્રી દશાશ્રીમાળી વણિકમંડળ	તા. ૩૦-૧૨-૬૪
હા. પોપટલાલ પ્રાણુભુવન શાહ	

પૂજ્ય ગુરુદેવ કવિવર્ય પં. નાનચંદ્રજી મહારાજ જન્મશતાબ્દિ સ્મૃતિગ્રંથ

રાજકોટ - અ. ભા. પ્રવે. સ્થા. જૈન શાસ્ત્રોદ્ધાર સમિતિ	
હા. સાકરચંદ ભાઈચંદ શાહ	તા. ૯-૩-૬૫
સાયલા - સ્થા. જૈન યુવકમંડળ તથા મહિલામંડળ	તા. ૩૧-૧૨-૬૪
„ - શ્રી ગ્રામપંચાયત સાયલા	તા. ૨૫-૧-૬૫
થાનગઢ - સ્થા. જૈન સંઘ	તા. ૨૮-૧૨-૬૪
હા. શ્રી નવલચંદ ઠાકરસી શાહ	
વડિયા - ત. મા. સ્થા. જૈન વિદ્યાલય	તા. ૨૮-૧૨-૬૪
હા. શ્રી મણિલાલ વનમાળી તથા પં. રેશનલાલજી	
ખીલખા - નાગરીકોની જાહેરસભા	તા. ૨૩-૧-૬૫
હા. દુર્લભજી નાગરેયા	
ધોરાજી - શ્રી સ્થા. જૈન સંઘ	તા. ૨૮-૧૨-૬૪
હા. અમૃતલાલ સુખલાલ સખીદા	
ગોંડલ - ગોંડલ નવાગઢ શ્રી સ્થા. જૈન સંઘ	તા. ૩૦-૧૨-૬૪
હા. જયન્તીલાલ આટકિયા	
ધોલેરાખંદર - શ્રી સ્થા. જૈન સંઘ	તા. ૨૮-૧૨-૬૪
હા. શ્રી ધીરુભાઈ સંઘવી	
ગોધરા - શ્રી સ્થા. જૈન સંઘ	તા. ૨૯-૧૨-૬૪
હા. શ્રી વિઠલદાસ ચત્રભૂજ શાહ	
ભાવનગર - મુનિશ્રી ચંપકલાલજી સ્થા. જૈન સેવા મંડળ	તા. ૧-૧-૬૫
હા. શ્રી ઈન્દુલાલ ભાયાણી	
„ સૌ. સ્થા. જૈન યુવક મહામંડળ	તા. ૧-૧-૬૫
હા. શુભવંત શેઠ	
ગુંદી - ભાલનળકાંઠા પ્રાયોગિક સંઘ	તા. ૨૫-૧-૬૫
હા. અંબુભાઈ શાહ	
જૂનાગઢ - શ્રી સ્થા. જૈન સંઘ	તા. ૬-૧-૬૫

શ્રદ્ધાંજલિઓ અને શોકસભાના ઠરાવો વ્યક્તિગત તેમ જ સંસ્થાગત ઉપર મુજબ સંખ્યાબંધ આવેલા એ સર્વેમાં ભાવના ભકિત અને શુભાનુરાગના ભાસેભાર પડ્યા પડ્યા છે. તેમાં કેનો ઉલ્લેખ કરવો, કેનો ન કરવો? તેમ છતાં પ્રસિદ્ધ સંસ્થાઓ તથા બહુતી વ્યક્તિઓના થોડા નમૂનારૂપે અહીં આપેલ છે.

લીખડીથી પૂ. સાહેબ શ્રી ધનજીસ્વામીએ લખાવેલ છે

પત્ર મળતાં દિલગિરીનો પાર રહ્યો નથી પરંતુ આપણો કંઈ ઉપાય આવે તેમ નથી. સંપ્રદાયનું શિરછત્ર ઉડી ગયું. આપના તો શુરુ છે એટલે આપને આઘાત ઘણો જ હોય પરંતુ અમારું તો જમણું અંગ આવ્યું ગયું. અમે નાનપણથી સાથે રહેલા તેથી તેમનો પ્રેમભાવ અમારા ઉપર ઘણો જ હતો. અમારું તો પૂછવાનું કેટલાકું હતું તે આધાર તૂટી ગયો અને અમે એકાકી બની ગયા. અંતસમયે મળી શકાયું નહિ તેથી ખેદ ઘણો થાય છે પરંતુ નિરૂપાય. તમે અંતરમાં ખેદ કરશો નહિ.

સમાધોધા (કરછ)થી મહારાજશ્રી રૂપચંદજી સ્વામી લખાવે છે-

પં. કવિવર્ય મહા. શ્રી નાનચંદ્રજીસ્વામીના સ્વર્ગવાસ થયાના ખબર સાંભળતાં દરેક ઠાણાને ઊંડો આંચકો અને આઘાત લાગ્યો છે. તેઓશ્રીની જખબર ખામી આપણને પડી. તમે તો શુરુસેવાનો ખૂબ અમૂલ્ય લાલ લીધો છે. છતાં

કાયમનો સહવાસ, વળી તમારા ઉપર અત્યંત પ્રેમ એટલે ગુરુવિયોગનું દુઃખ થાય તે સ્વાભાવિક છે. હવે તો તેઓના ગુણાનુવાદ કરીને આત્મસંતોષ અનુભવવો એજ શ્રેયસ્કર છે. તેઓશ્રી આપણા સંઘાડાના ખરેખર સુકાની હતા. ૩૨ વર્ષ સુધી સંચાલન કર્યું. સંપ્રદાયના સ્થંભ સમાન હતા. તેમની આખા સ્થા. સમાજમાં તો ઠીક પરંતુ સારાચે જૈન આલમમાં એક વિચક્ષણ અને માનવતાપ્રેમી સંત તરીકેની ખરેખર ખામી પડી ગણાય.

કઠોરથી સદાનંદી મહારાજશ્રી છોટાલાલજીસ્વામી લખાવે છે-

પંચમ આરાના પંચકળ શ્રી ચુનીલાલજી મહારાજ ! ગુરુદેવના દેહવિલયના સમાચાર સાંભળી ઘણો આઘાત થયો. આશ્વાસન આપવા કોઈ શબ્દો જડતાં નથી. આપ જે પ્રભાવિક પુરુષના શિષ્ય છો તેમના ગુણ ગ્રહણ કરી ધૈર્ય અને અર્પૂર્વ શાન્તિ અનુભવશો. અમોને બાહ્ય શાન્તિ છે પરંતુ મનની શાંતિ તો ઉડી ગઈ છે.

બૃહદ્ સુબંધ વર્ધમાન સ્થા. જૈન મહાસંઘના આશ્રયે મળેલ શોકસભાનો ઠરાવ-

તા. ૧૭-૧-૬૫ને રવિવારે કાંઠાવાડી જૈન ધર્મસ્થાનકમાં મહાસંઘના પ્રમુખ શ્રી ચીમનલાલભાઈ ચકુભાઈ શાહના અધ્યક્ષપદે મળેલ જાહેરસભામાં શ્રદ્ધાંજલિ અર્પતો પસાર થયેલ ઠરાવ-

આપણા સમાજના વયોવૃદ્ધ અને જ્ઞાનવૃદ્ધ કવિવર્ય પૂ. મુનિશ્રી નાનચંદ્રજી મ. સા. સાયલા મુકામે કાળધર્મ પામતાં સ્થા. જૈન સમાજને એક આગેવાન મુનિરાજની પૂરી ન શકાય તેવી ખોટ પડી છે.

સદ્ગત પ્રખરવક્ત્રતા, પ્રભાવશાળી અને આગેવાન મુનિરાજ હતા. તેઓશ્રીની પ્રેરણાથી ધાર્મિકોત્કર્ષની અનેક રચનાત્મક પ્રવૃત્તિઓ મૂર્તરૂપે સાકાર બની. તેઓશ્રી કેળવણી અને સાહિત્ય પ્રચાર ઉપર ખાસ ભાર મુકતા હતા. તેમના લખેલા પુસ્તકોથી માનવપ્રેમની સુવાસ ચારે તરફ પ્રસરી છે. આજની આ સભા તેમને શ્રદ્ધાંજલિ અર્પી તેમના આત્માને શાશ્વત શાંતિ પ્રાર્થે છે.

બોરીવલી વ. સ્થા. જૈન સંઘના ઉપક્રમે થયેલ જાહેર શોકસભાનો ઠરાવ

સર્વધર્મસંભાવી અને માનવધર્મની પ્રેરણા આપનાર પૂ. કવિવર્ય મહારાજશ્રી નાનચંદ્રજીસ્વામીના દેહવિલયના દુઃખદ સમાચારથી શ્રી વ. સ્થા. જૈન સંઘ બોરીવલી તથા શ્રી સંઘરચિત ટ્રસ્ટોના આશ્રયે મળેલી આ જાહેરસભા ઠંઠભરી નોંધ લે છે.

પૂ. ગુરુદેવની કરુણામય પ્રેરણાના પ્રભાવથી બોરીવલીમાં અનેક જાહેર સંસ્થાઓ અને સાર્વજનિક સત્પ્રવૃત્તિઓની પરખો મંડાણી છે અને તે સંગીન રીતે ચાલી રહી છે. પૂ. ગુરુદેવની પ્રેરણાએ અનેકના જીવનમાં નવો પ્રકાશ પાથર્યો છે. આવા મહાન સંતના જવાથી આખા ચે સમાજને ન પુરાય તેવી ખોટ પડી છે તેથી બોરીવલીની તમામ સંસ્થાઓ અને જનસમુદાય હાર્દિક દુઃખ અનુભવે છે અને તેમને ભાવભરી શ્રદ્ધાંજલિ અર્પણ કરે છે. પરમાત્મા પૂજ્ય ગુરુદેવના ભવ્ય આત્માને શાંતિ અને અમારામાં માનવતાના કાર્યને જીવંત રાખવાનું સામર્થ્ય અર્પે એવી પ્રાર્થના કરે છે.

અમદાવાદ શ્રી સૌરાષ્ટ્ર સ્થા. જૈન સંઘના ઉપક્રમે થયેલ શોકસભાનો ઠરાવ

દેવન્યુ ટ્રીબ્યુનલના અધ્યક્ષ શ્રી આર. ખી. મહેતા સાહેબના પ્રમુખપદે સૌરાષ્ટ્ર સ્થા. જૈન સંઘની વાડીમાં સમસ્ત સ્થા. જૈન સંઘોની સભામાં નીચે મુજબ પ્રસ્તાવ પસાર થયો હતો.

અમદાવાદમાં વસતા સમસ્ત જૈનોની આ સભા સ્થાનકવાસી જૈન સમાજના અગ્રગણ્ય મહાપુરુષ કવિવર્ય પં. શ્રી નાનચંદ્રજી મહારાજ સાયલા મુકામે તા. ૨૭-૧૨-૬૪ના રોજ કાળધર્મ પામ્યા તે અંગે હાર્દિક શ્રદ્ધાંજલિ અર્પે છે. તેઓશ્રી ધાર્મિક તથા સામાજિક ક્રાંતિકારી વિચારો ધરાવતા હતા. તેઓ સંપ્રદાયથી પર વિશ્વકલ્યાણની ભાવનાથી એત-પ્રેત હતા. તેઓશ્રી માનવતાના પ્રખર હિમાયતી હતા. સમસ્ત સ્થાનકવાસી જૈન સમાજની પ્રગતિ માટે તેઓશ્રી જીવનભર નીડરતાથી ઝંઝૂંબ્યા હતા અને કોઈ પણ જાતના ભેદભાવ વગર માનવસમાજની સેવા માટે તેમણે આખું જીવન સમર્પણ કર્યું હતું. તેમના વ્યાખ્યાનો તત્વરસથી ભરપૂર અને ખૂબ જ પ્રેરણાત્મક હોઈ જનસમાજ પર જાદુઈ અસર કરતા. તેઓ ઉત્તમ પ્રકારના કવિ હોઈ ભકિતરસથી ભરપૂર અનેક કાવ્યો જનસમુદાયના હિતાર્થે રચ્યા છે. તેમના ઉપદેશ અને પ્રેરણાથી સમાજમાં અનેક માનવકલ્યાણની સંસ્થાઓ શરૂ થઈ છે તેમજ ઉચ્ચ પ્રકારના સમાજસેવકો તૈયાર થયા છે. આવા એક મહાન તત્વજ્ઞાની અને શક્તિશાળી મહાપુરુષના કાળધર્મથી લીંબડી સંપ્રદાય જ નહિ પણ સમસ્ત સ્થા.

પૂજ્ય ગુરુદેવ કવિવર્ય પં. નાનચંદ્રજી મહારાજ જન્મશતાબ્દ સ્મૃતિગ્રંથ

જૈન સમાજને ન પૂરી શકાય તેવી મહાન ખોટ પડી છે. આ સલા તેમને ખૂબ માનપૂર્વક લાવણીની શ્રદ્ધાંજલિ અર્પે છે અને તેમના આત્માને પરમશાંતિ મળે તેવી પ્રાર્થના કરે છે.

લીંબડી સ્થા. જૈન મોટા ઉપાશ્રય સંઘની સલાનો ઠરાવ-

લીંબડીના સમસ્ત જૈનોની એક શ્રદ્ધાંજલિ સલા પૂ. શ્રી ધનજીસ્વામી તથા તપસ્વી શ્રી શામજીસ્વામીના સાન્નિધ્યમાં શેઠ લલ્લુભાઈ નાગરદાસના પ્રમુખપદે ભરાઈ હતી તેમાં નીચે મુજબ પ્રસ્તાવ પસાર થયેલ છે.

શ્રી લીંબડી મોટા ઉપાશ્રય સ્થા. જૈન સમાજના પં. રત્ન પ્રખર વિદ્વાન કવિવર્યશ્રી નાનચંદ્રજી મહારાજ કાળધર્મ પામ્યાથી આપણા સમાજ પર શોકની ઘેરી છાયા પ્રસરેલ છે. તેઓશ્રીના દેહવિલયથી આપણા સંપ્રદાયે જ્ઞાનદીપને પ્રદીપ્ત રાખનાર તેજસ્વી સિતારે ગુમાવેલ છે. આપણા સંપ્રદાયના રવિકિરણોનું અતિ પ્રકાશવંત કિરણ વિદીન થયું છે. તેઓશ્રી પોતાની સાદી, સરળ, સચોટ અને વિદ્વત્પૂર્ણ વ્યાખ્યાનશૈલીથી શ્રોતાજનોને મંત્રમુગ્ધ બનાવી દેતા હતા. તેઓશ્રી માનવધર્મના મહાન તત્ત્વવેત્તા અને અપૂર્વ હિમાયતી હતા. સમાજમાં માનવતાના સંસ્કાર સીંચી તેને ઉન્નત બનાવવા માટે તેઓશ્રીએ પોતાના જીવન દરમ્યાન ભગીરથ પ્રયત્નો કર્યા છે.

પરોપકારવૃત્તિ, દયાધર્મ વિ. માનવતાના સર્વશ્રેષ્ઠ ગુણોને સમાજમાં વિકસાવી માનવતાનું મીઠું ઝરણું વહેતું રાખવા માટે આજીવન અમૃતમય વાગ્ધારા વહાવી છે. બોર્ડિંગો, જૈનશાળા, દવાખાના વિ. લોકકલ્યાણકારી સંસ્થાઓ તેઓશ્રીના ઉપદેશની કૃપાશ્રુતિરૂપે ઘણે સ્થળે વિદ્યમાન છે. પરાર્થે કંઈક કરી છૂટવાની દિવ્ય ભાવનાનું અમી સીંચનાર એ મહાન વિભૂતિ આજે આપણી વચ્ચે નથી પરંતુ તેમના ઉપદેશ અને સત્કૃત્યોની સુવાસ સદાને માટે આપણી વચ્ચે મહેકતી રહેશે.

ટૂંકમાં તેઓશ્રીના દેહવિલયથી આપણને સહુને તેમજ સમસ્ત માનવજાતિને મહાન ખોટ પડી છે તેનું આ સલા ભારે દુઃખ અનુભવે છે, અને તેઓશ્રીના આત્માને દિવ્ય પ્રકાશ આપણા માર્ગને સમુજ્જ્વળ બનાવતો રહે એવી પરમકૃપાળુ પરમાત્માને પ્રાર્થના કરે છે.

મોરળી સ્થા. જૈન સંઘની તા. ૩૧-૧૨-૬૪ ની જાહેરસલામાં શ્રદ્ધાંજલિ આપી થયેલ ઠરાવ-

લીંબડી સ્થા. જૈન સંપ્રદાયના કોહિનૂરસમા જૈનધર્મ દિવાકર પં. રત્ન કવિવર્ય નાનચંદ્રજી મ. સા. સાયલા મુકામે કાળધર્મ પામતાં અ. ભા. સ્થા. જૈન સમાજે એક મહાપુરુષ અને લીંબડી સંપ્રદાયે મહામૂલું રત્ન ગુમાવેલ છે તેથી સમસ્ત જૈન સમાજે તેમજ તેઓનાથી પરિચિત ઈતર સમાજે સખ્ત આંચકો અનુભવ્યો છે. આ મહાપુરુષની ખોટ જૈનસમાજમાં વણપુરાયેલી રહેશે. અન્તિમ અવસ્થામાં પૂજ્યશ્રી પોતાની જન્મભૂમિ સાયલામાં સ્થિરવાસ રહી આત્મકલ્યાણ સાધતા અને દર્શનાથી યાત્રાળુઓને ધર્મબોધ આપતા હતા. ‘પરાઘાત’ નામકર્મને ઉદ્ધવ અને પ્રભાવશાળી વ્યક્તિત્વ ધરાવતા હોવાથી શ્રોતાજનોને હૃદયપલટો થયાના અનેક દાખલાઓ મોજુદ છે. માનવકલ્યાણની સાર્વજનિક પ્રવૃત્તિઓમાં તેઓ સક્રિય રસ લુક અનેક સંસ્થાઓના પ્રેરક અને પ્રાણ હતા.

મોરળીમાં વસતા માળીયાવાળા અંબાવીદાસ શેઠને અન્તિમ સમયે બોધ આપી મોરળીને આંગણે જે બોર્ડિંગ સ્થપાઈ તેનો બધો યશ પૂ. ગુરુદેવની કુનેહુભરી દૃષ્ટિને આભારી છે. પોતે કવિ હોવાથી અને કંઠની મધુરતાને લીધે સંગીતદ્વારા અનેક શ્રોતાઓના હૃદયને ડોલાયમાન કરી શકતા હતા. તેઓશ્રીને સાતેક વર્ષથી હાર્ટની બીમારી થયેલ હોવા છતાં પોતાના દેહુની પરવા કર્યા વગર દર્શન અને અમૃતવાણીનો લાભ અન્તિમ સમય સુધી આપ્યા કર્યો હતો. તેમનો અન્તિમ મહોત્સવ પણ ઉજ્જવેલી સંખ્યામાં જૈનશાસનની શોભાને અનુરૂપ ઉજવાયો હતો.

મોરળીનો સમસ્ત જૈન સમાજ તેમને ભાવભરી શ્રદ્ધાંજલિ આપે છે અને તેમના આત્માને ચિરશાંતિ માટે પ્રાર્થના કરે છે.

કલકત્તા મુનિશ્રી સંતબાલજીના સાન્નિધ્યમાં કલકત્તા નાગરિકોની પ્રાર્થના સલાનો ઠરાવ :-

સૌરાષ્ટ્રના વિદ્વાન જૈનમુનિ કવિવર્ય પં. નાનચંદ્રજી મહારાજના અવસાન નિમિત્તે તેમના આત્માની શાંતિ માટે અને તેમને શ્રદ્ધાંજલિ અર્પવા મુનિશ્રી સંતબાલજીના સાન્નિધ્યમાં કલકત્તાના નાગરિકોની એક પ્રાર્થના સલા કચ્છી જૈન

ભવનમાં મળી હતી તેમાં શેઠશ્રી સોહનલાલ દુગડ, મોહનલાલ એલ. શાહ, સવાઇલાલ જે. પી. વિ. એ તેમને શ્રદ્ધાંજલિ આપી હતી. મુનિશ્રી નેમિચંદ્રજીએ સદ્ગતની સાથેના સંસ્મરણો તાજાં કર્યાં હતા.

મુનિશ્રી સંતબાલજીએ જણાવ્યું હતું કે અમારામાં જે કંઈ જ્ઞાન, રાષ્ટ્રીયતા અને સર્વધર્મપ્રતિ આદર દેખાય છે તે એ મહાપુરુષને આભારી છે. તેમણે આધ્યાત્મિકતા અને વ્યવહારનું સુંદર સંકલન કર્યું છે. જૈનધર્મને સાંપ્રદાયિકતામાંથી બહાર કાઢી વિશ્વધર્મની વિશાળ દૃષ્ટિ આપી છે. આમોઘોગ, અસ્પૃશ્યતા નિવારણ, સ્ત્રી ઉન્નતિ, સાહિત્યસેવા વિ.માં તેઓ ભારે રસ લેતા હતા. કલકત્તા તરફ અમો આવતા પહેલાં ટૂંકી તેમની જન્મજયંતી વખતે અગિયાર દિવસ તેમની સાથે રહેવાનું થયું. તેની વિદાય વખતે મારે ખભે હાથ મૂકી આંખોમાં અમી સાથે જે પ્રેમાળ શબ્દો કાઢ્યા કે હવે તો મળાય ત્યારે ખરું! એ દૃશ્ય હજી આંખો સામે તાદૃશ્ય થાય છે. તેમનો આત્મા ન્યાં હોય ત્યાં શાંતિ પામે એ પ્રભુ પ્રાર્થના.

ત્યારબાદ પ્રમુખસ્થાનેથી શ્રી સવાઇલાલભાઈ જે. પી. એ સદ્ગતને શ્રદ્ધાંજલી અર્પિતી નીચેનો ઠરાવ રજૂ કર્યો હતો.

સ્થાનકવાસી જૈન સંપ્રદાયના અગ્રગણ્ય મુનિવર કવિવર પં. શ્રી નાનચંદ્રજી મહારાજ સંવત ૨૦૨૧ના માગસર વદ ૬ તા. ૨૭-૧૨-૬૪ ને રવિવાર રાત્રે સવાહશ વાગે કાળધર્મ પામ્યા જેથી માત્ર સ્થાનકવાસી જૈનોને જ કે સમગ્ર જૈન સમાજને જ નહિ પરંતુ ભારતવર્ષના સમગ્ર ધાર્મિક સમાજને તેમની અસાધારણ ખોટ પડી છે. તેમનો જન્મ સંવત ૧૯૩૩ ના માગસર સુ. ૧ સાયલા મુકામે થયો હતો. ભરચુવાનીમાં કુંવારી કન્યાને ભગિની બનાવી સં. ૧૯૫૭ના ફાગણ સુદ ત્રીજના દિવસે કચ્છ અંબર મુકામે સદ્ગત પૂ. દેવચંદ્રજી સ્વામી પાસે રથા. જૈનધર્મની દીક્ષા લીધી, પરંતુ તેમણે દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ અને ભાવને જોઈને મૌલિક ધર્મતત્ત્વ જાણવી હુમેશા બાહ્ય ક્રિયાઓમાં ફેરફાર કર્યો અને કરાવ્યા હતા. સ્થાનકવાસી જૈન કોન્ફેરન્સનું બીજાં શેષણ એમને હાથે મોરબી મુકામે થયું હતું. સદ્ગતને સાચા શિક્ષણમાં અને માનવસમાજની આંતરબાહ્ય શુદ્ધિમાં ખુબ ઊંચો રસ હતો. ઓડિંગો, પાઠશાળાઓ, વાંચનાલયો, પુસ્તકાલયો, ઔષધાલયો, ઉદ્યોગશાળાઓ વ. અનેક શુભ કાર્યો એમની પ્રેરણાથી થયા છે. તેઓ પ્રખર વક્તા, સમર્થ પ્રભાવશાળી, સુંદર કાવ્યકાર અને મહાન ઉદાર સાધુ હતા. કલકત્તાની સર્વધર્મપ્રેમી આ સભા તેમના સદ્ગુણોને હૃદયની શ્રદ્ધાંજલિ અર્પે છે અને એમનાં સાધુ શિષ્ય-શિષ્યાઓને તથા વિશાળ આહુક અનુયાયીઓને લાગેલા આઘાતમાં દિલાસોણ પાઠવે છે.

મુંબઈથી શ્રી ગિરધરલાલ દામોદર દફતરીની વ્યક્તિગત અંજલિ

સેવાભાવી પંડિત મુનિશ્રી ચુનીલાલજી મહારાજ !

પૂજ્ય મહારાજશ્રીની આપે પાંત્રીસ વરસમાં છેલ્લા ૧૦-૧૨ વર્ષથી ખૂબ સેવા કરી છે. આપે આપના શરીર માટે જેટલી કાળજી રાખી હશે તેથી વિશેષ ગુરુજી માટે આપે રાખી હતી. મને ઘણી વખત દર્શને આવું ત્યારે યાદ આવતું કે પૂ. નાનચંદ્રજી મહારાજે તેમના ગુરુજીની ૬ વર્ષ સુધી જે સેવા કરી હતી તેનું ફળ મહારાજ સાહેબ ભોગવી રહ્યા છે અને તેમને આપના જેવા સેવાભાવી શિષ્ય મળ્યા છે.

લીંબડી સંપ્રદાયને કવિશ્રીની ખોટ જણાય તે સ્વાભાવિક છે. મારા મત પ્રમાણે તો આખા રથા. સમાજને તેમની ખોટ પડી છે. મહારાજશ્રી સરળસ્વભાવી, શાંતિચાહક અને ધર્મના શુદ્ધ રાગી હતા અને તેથી જ આજે બધા તેમને યાદ કરે છે. શાસ્ત્રનું જ્ઞાન તેમનામાં સંપૂર્ણ હતું. અજમેર સાધુ સન્મેલન વખતે પન્નાલાલજી મહારાજશ્રીને ૨૦૦ માઈલથી સાધુઓ ડોળીમાં લાવેલ. તેમને ઉપાશ્રયે ડોળીમાં લાવવા માટે બધાની ભાવના હતી. પૂ. જવાહરલાલજી મહારાજ સાહેબે વાંધો ઊઠાવ્યો ન્યારે પં. રત્ન શ્રી રત્નચંદ્રજી મહારાજ અને કવિશ્રી નાનચંદ્રજી મહારાજ સાહેબે ખૂબ ટેકો આપ્યો. અને પહેલાં ડોળી આ બે સાધુઓએ ઉપાડી અને પછી બીજા સાધુઓએ ઉપાડી અને ગામમાં લગભગ એક માઈલથી વધુ લાંબે સુધી ડોળીમાં પન્નાલાલજી મહારાજશ્રીને ઉપાશ્રયે લાવવામાં આવ્યા હતા.

ભાવનગરથી શ્રી હેમચંદભાઈ રામભાઈ મહેતા (પ્રમુખ અજમેર સાધુ સન્મેલન)ની સ્મરણાંજલિ

‘મારા પરમ ઉપકારક ગુરુ મહારાજશ્રીના આકસ્મિક વિયોગના સમાચાર તારથી મળતાં મારું મન અસ્વસ્થ થઈ ગયું છે. છેલ્લા દર્શનની ભાવના ઘણી હતી પણ ભાગ્યમાં નહિ લખાયું હોય. પૂજ્યશ્રીની મોટી ખોટ મને પડી છે. મારા માર્ગદર્શક અને શુભેચ્છક તરીકે તેઓશ્રી એક જ હતા. મારા વિચારો એમને કેટલીયે વખત

પૂજ્ય ગુરુદેવ કવિવર્ય પં. નાનચંદ્રજી મહારાજ જન્મશતાબ્દ સ્મૃતિગ્રંથ

નહોતા ગમતા એ હું બાણું છું, છતાં એમના પ્રત્યેનો મારો પૂજ્યભાવ એકધારે ભક્તિપૂર્ણ હતો એની હું ખાત્રી આપું છું. તેઓશ્રી પણ આ વાત બાણતા હતા. પક્ષઘાત વખતે ગુરુદેવની તેમણે કરેલી સેવા જોઈ હતી. આવા ગુરુ અને શિષ્ય વિરલ જ નેવા મળે છે. આપે પણ એમની એવા જ ભાવથી સેવા કરી છે તેથી આપ પણ તેના ઉચ્ચતમ કૃણ અને પરિણામ જોઈ શકશો. એમનું હૃદય ઘણું ઉદાર હતું અને ભોળું પણ એટલું જ હતું. એવા શુદ્ધ હૃદયવાળા જીવ દેવલોકમાં ઘણે ઉચ્ચ સ્થાને જાય તે નિશ્ચિત છે. ત્યાં રહીને પણ તેઓ આપણા માર્ગદર્શક બની રહેશે તેની મને ખાત્રી છે.

લીંબડી સ્થા. જૈનસંઘ-સાયલાની શ્રદ્ધાંજલિ

જેમની ૮૮ મી જન્મજયન્તી ઉજવાયાને હજુ માત્ર ૨૩ દિવસ જ થયા છે તે મહાપુરુષ કવિવર્ય પંડિત શ્રી નાનચંદ્રજી મહારાજ સં. ૨૦૨૧ ના માગસર વદ ૯, રવિવાર તા. ૨૭-૧૨-૧૪ રાત્રે ક. ૧૦-૨૫ મિ. સાયલા મુકામે શુદ્ધિપૂર્વક પ્રતિક્રમણ આલોચના આદિ સર્વ ક્રિયાઓ થયા બાદ હૃદયરોગના હુમલાથી શાન્ત-સમાધિભાવે કાળધર્મ પામ્યા. આ દુઃખદ સમાચાર શહેરમાં પ્રસરતાં સર્વત્ર સન્નાટો વ્યાપી ગયો હતો. રવિવાર હોવાથી સૌરાષ્ટ્ર-કચ્છ-ગુજરાતના સુખ્ય સુખ્ય શહેરો અને ગામો તેમજ મુંબઈ-કલકત્તા વ. સ્થળોએ અર્જન્ટ તાર અને ટ્રંકકોલથી ખબર આપવામાં આવ્યા હતા.

પૂજ્ય ગુરુદેવના સ્વર્ગવાસથી જૈનસમાજમાં એક વજ્રપાત જેવો આંચકો લાગ્યો હતો. જૈનેતર આલમ પણ તેમના કાળધર્મથી ખેદ-ખિન્ન બની ગયેલ, કારણ કે તેઓએ ધર્મના વ્યાપક તત્વનો સંદેશ માનવમાત્ર માટે સંભળાવ્યો હતો એટલું જ નહિ પણ કોઈ પણ જાતના ભેદભાવ વગર માનવસમાજની સેવા માટે પોતાનું આખું જીવન વિતાવ્યું હતું.

પૂજ્ય ગુરુદેવના કાળધર્મથી લીંબડી સંપ્રદાયને તો મોટી ખોટ પડી છે પરંતુ સમસ્ત જૈન સમાજમાં પણ ન પુરી શકાય તેવી ખોટ પડી છે.

તેમણે પૂ. દેવચંદ્રજી મ. પાસે સં. ૧૯૫૭ ના ફા. સુદ ૩ ના રોજ સંયમ સ્વીકારી ૬૪ વર્ષના દીક્ષાપર્યાયને અંતિમ સમય સુધી ઉજ્જવળ ચારિત્રથી દિપાવ્યો હતો. સમાજસેવા દ્વારા આત્મવિકાસ એમનું ધ્યેય હોવાથી જૈનસમાજમાં જ્યાં જ્યાં જે વખતે જેની જરૂર જણાઈ તે તે કાર્યો અને સેવાઓ તેઓ નીહરતાથી કરતા હતા તેથી તેઓ ક્રાન્તિકારી સાધુ તરીકે ઓળખાતા હતા. તેમને અન્તિમ વિદાયમાન અને શ્રદ્ધાંજલિ આપવા જે માનવસમુદાય એકત્ર થયેલ તે જ તેમના ઉચ્ચ કોટિના ચારિત્ર અને વાત્સલ્યમય પ્રેમની સુગંધ કેટલી વ્યાપક હતી તે પુરવાર કરતા હતા. સુરેન્દ્રનગર, જોરાવર-નગર, વઢવાણ, લીંબડી, સુદામડા, ધાંધલપુર, ચૂડા, રામપરા, ગુંદીઆળા, નોલી, ખોટાદ, રાણપુર, પાણુશીલા, થાન, ચોટિલા, સરા, વાંકાનેર, મોરબી, રાજકોટ, જેતપુર, ધોરાજી, જૂનાગઢ, વીંછીઆ, લખતર વ. સ્થળોથી તેમ જ મુંબઈમાં વસતા કચ્છના સમાધોધા, રતાડીઆ, રામાણીઆ, લાકડીઆ, ત્રંબૌ નિવાસી ભાઈઓ તેમ જ અમદાવાદ, દિલ્હી, હૈદરાબાદ, મુંબઈ જેવા દૂરદૂરના શહેરોમાંથી સેંકડોની સંખ્યામાં ભાવિક ભાઈ-એનો હાજર રહ્યા હતા. બાણે એક જાતનો માનવ મહેરામણ ઉમટ્યો હતો.

પૂજ્ય ગુરુદેવની સ્મશાનયાત્રા વખતે નયનરમ્ય પાલખીમાં ભવ્ય દેહારના દર્શન કરવા સમગ્ર જનતાના દિલમાં ઉત્સાહના પૂર ઉછળ્યા હતા. જૈન-જૈનેતર તમામ વર્ગે ઉત્સાહભર્યો ભાગ લીધો હતો. સ્મશાનઘાટ પર મોટી માનવમેદની વચ્ચે મુંબઈના આગેવાન શ્રી દુર્લભજી કેશવજી ખેતાણીએ ગદ્ગદિત વાણીમાં સ્વર્ગસ્થને ભાવનામય અને હૃદયવિદારક અંજલિ આપી હતી. ત્યારબાદ સ્વર્ગસ્થના કાયમી સ્મારક માટે દર્દભરી અપીલ કરી હતી. પરિણામે તે જ સ્થળે કોઈ પણ જાતની ઉછામણીઓ વિના તેઓના અનુયાયી વર્ગમાંથી આશરે ત્રણ લાખનું ફંડ થયું હતું. રાત્રે સમસ્ત શહેરીજનોએ એક શોકસભા ભરી હતી જેમાં સ્વર્ગસ્થના આત્માને પરમશાંતિ મળે અને તેમના શિષ્ય-શિષ્યાઓને આ દુઃખ સહન કરવાની શક્તિ મળે એવી પ્રાર્થનાને વ્યક્ત કરતો ઠરાવ બે મિનિટના મૌનપૂર્વક પસાર કર્યો હતો. ઉપરાંત સમસ્ત ગામલોકોએ અનહુદ ભક્તિભાવ દર્શાવી બે દિવસની પાખી રાખેલ હતી અને સ્થિરવાસ માટે પોતાની જન્મભૂમિ સાયલાને પસંદ કરી તે માટે પોતાને ધન્યભાગ્ય માનવા લાગ્યા.

કવિ ગયો

કવિ ગયો વક્તા ગયો
ગયો જ્ઞાનકો ચંદ્ર;
સર્વ ધર્મ સમન્વતો
ગયો ગુરુ નાનચંદ.

હિમતદાન ગઢવી

પૂ. ગુરુજની વિદાયને....

—શ્રી અબુલાઈ શેખાણી

બંધ દ્વારે આવશે પ્રકાશની નોતી ખબર!
સંત દ્વારે પહોંચશે આ શ્વાસની નોતી ખબર.

નોતી ખબર કે ખોલશે મારા હૃદયની વાતને!
નોતી ખબર કે ખોલશે મારા હૃદયની વાતને.

મેળાપની આવી ઘડી ને આપલે જામી પડી!
શોધતો તો, જે કડી સ્વામી તરફથી સાંપડી.

મળશે તમારા જ્ઞાનની સૌરભ મારા શ્વાસને!
મળશે તમારા માનની મીડી નજર આ દાસને.

લીધું ઘણું છે આપથી દીધું નહિં કંઈ જાતથી!
દેવાય શું આ હાથથી વંદન કરું છું જાતથી.

દેનાર જ્યાં સમ્રાટ છે લેનાર તો લાચાર છે,
લેનાર લેશે કેટલું? દેનાર તો દાતાર છે.

યાદ રહેશે આપની વાણી, વિનય ને વાતડી,
ભૂલશે કાયા કહી? યાદ કરશે આંખડી.

યાદ કરજો કોકદી, લેગા થયા તો? મોરખી,
ભૂલો અમારી ભૂલજો, સંભારશો ના - કોઈદી.

વેદના છે અંતરે! “શેખાણી”થી સહેવાય ના!
વિદાયને રોકાય ના રહેવાય ના કહેવાય ના!

પૂજ્ય ગુરુદેવનું સમાજને પ્રદાન

મુનિશ્રી નાનવ્યંદ્રેણ મહારાજ એ સામાન્ય સાધુ ન હતાં. નાનપણથી જ તેમનામાં વૈરાગ્યનો આતસ પ્રજ્વલતો હતો. મુનિશ્રીના વ્યક્તિત્વના બે મુખ્ય પાસાં હતાં. એક રાષ્ટ્રપ્રેમી મહાનુભાવનું અને બીજું સાચા જ્ઞાનપિપાસુનું. આ બંને પાસાંઓ તેમનામાં એકાકાર બની ગયા હતાં; તેમને જુદા પાડી શકાય તેમ ન હતાં અને એ બંને પાસાંઓ પણ તેમની ધર્મ-આધ્યાત્મ ભાવનાના વિશાળ પરિવેશમાં સમાવિષ્ટ હતાં. મુનિશ્રીના જીવનમાં રાષ્ટ્રીયતા, વિદ્યાની લગની અને ધર્મભાવના એ ત્રણેયનો સુંદર સમન્વય થયો હતો. એમની ધર્મપિપાસાએ અધ્યાત્મોપાસનામાં તૃપ્તિ અનુભવી અને રાષ્ટ્રભાવનાએ દેશોદ્ધારક અને સમાજોદ્ધારક સ્વનાત્મક પ્રવૃત્તિઓમાં અભિવ્યક્તિ સાધી. અનેક સંસ્થાઓને તેમના પ્રેરક વાત્સલ્યનો લાભ મળ્યો. સંસ્થાઓ સર્જતાં સર્જતાં તે પોતે જ સંસ્થારૂપ બની ગયાં. મુનિ નાનવ્યંદ્રેણ એટલે ચલતી-ફરતી જંગમ વિદ્યાપીઠ! અનેક સંસ્થાઓ તેમના વ્યક્તિત્વની સુવાસથી મહેકી ઊઠી છે. આમાંની કેટલીક સંસ્થાઓનો પરિચય અહીં આપવામાં આવેલ છે.

તલસાણિયા ઉજમસી ઓધવજી સ્થાનકવાસી જૈન વિદ્યાર્થીભુવન લીંબડી

❀ માનદ મંત્રી-શ્રી ભાઈલાલ મગનલાલ વકીલ

સ્વ. ગુરુદેવ કવિવર્ય શ્રી નાનવ્યંદ્રેણસ્વામીના પૂ. ગુરુદેવ આચાર્ય શ્રી દેવચંદ્રેણ સ્વામીને પક્ષઘાતની ખીમારી હતી. ડોળીમાં પણ વિહાર કરી શકે તેવી શારીરિક સ્થિતિ નહતી. પરિણામે સંવત ૧૯૬૮ થી ૧૯૭૬ (સને ૧૯૧૨ થી ૧૯૨૦) એમ લાગલાગટ નવ વર્ષ તેઓશ્રી શિષ્યસમુદાય સાથે લીંબડીમાં સ્થિરવાસ રહેલા.

તે સમયમાં ગામડામાં જૈનોના ઘરો સારા પ્રમાણમાં હતા. તેઓ દેવ ગુરુ ધર્મ પરત્વે ખૂબ જ ભક્તિભાવ ધરાવતા. કોઈ પણ ગામડામાં ધોરણ ૪ થી વધુ અભ્યાસ કરવાની સગવડતા નહતી. અંગ્રેજી નિશાળ તો હતી જ નહિ એટલે પોતાનાં બાળકોને શહેરમાં ખાસ કરી જ્યાં અંગ્રેજી શાળા હોય ત્યાં મોકલે તોજ અભ્યાસ કરાવી શકે તેવી સ્થિતિ હતી.

તે વખતનાં લીંબડીનરેશ શ્રી દોલતસિંહજી કેળવણીપ્રિય હતા. લીંબડીમાં ધોરણ ૫ થી ૧૧ (મેટ્રિક) સુધીની સર્વજનસંવતસિંહજી હાઈસ્કૂલ શરૂ કરેલી. એટલું જ નહિ પણ પોતાની તમામ પ્રબળ ખાસ કરી સામાન્ય અને ગરીબ વર્ગ પણ લાભ લઈ શકે તે હેતુથી લીંબડી રાજ્યનાં પ્રબળ વિદ્યાર્થીની કેળવણી કોઈ પણ દ્વી ડીધા વગર મફત આપવાનો પ્રયત્ન કરેલો. આ શાળામા આમ્યપ્રબળના બાળકોને અભ્યાસ કરાવી શકાય તેવી સગવડ હતી પણ તેમને રહેવાનો પ્રશ્ન મુંઝવતો. કોઈ કોઈ સુખી ગૃહસ્થ લીંબડીમાં મકાન રાખી રસોડું કરી બાળકોને અભ્યાસ કરાવતા પણ તેવા કિસ્સા જુજ અપવાદ રૂપે જ હતા. પરંતુ ઘણા મોટાભાગને સ્વતંત્ર રસોડું કરી શહેરમાં રહેવું પોષાય તેમ નહતું. એટલે તેમના બાળકો માધ્યમિક શાળાની (મેટ્રિક સુધીની) અંગ્રેજી કેળવણીથી તથા ધાર્મિક સંસ્કારથી (લીંબડીમાં ધાર્મિક અભ્યાસ માટે શ્રી અજરામર જૈન વિદ્યાશાળા હતી. આજે પણ છે. ત્યાં બાળકોને ધાર્મિક શિક્ષણ અપાય છે. ઉપાશ્રયે મહારાજશ્રીના વ્યાખ્યાનનો લાભ મળતો) વંચિત રહેતા. ચાર ચોપડી અભ્યાસ કરાવી ગામડામાં જ દુકાનના કામે લગાડી દેતા. પરિણામે તેમનું સમગ્ર જીવન ગામડામાં જ પસાર થતું.

આ દુઃખદ પરિસ્થિતિએ બીબના દુઃખે દુઃખી એવા સ્વ. ગુરુદેવ શ્રી નાનવ્યંદ્રેણ મહારાજના માનસ પર ભારે અસર કરી. આમ્ય સ્વધર્મી બાળકો શહેરમાં રહી અભ્યાસ કરી શકે તેમજ ધાર્મિક સંસ્કારો મેળવે, જીવનમાં વિકાસ પામે એ માટે કાંઈક કરી છૂટવાની તમન્ના જાગી. પરિણામે તેઓશ્રીને લીંબડીમાં છાત્રાલય ઊભું કરવાનો વિચાર ઉદ્ભવ્યો.

તેઓશ્રીએ આ હકીકત અને યોજના લીંબડી સ્થાનકવાસી સંઘનાં કાર્યકર્તાએ સમક્ષ રજૂ કરી, આમ્યવાત્મી સ્વધર્મી

ખંધુઓ પ્રત્યેની ફરજનું ભાન કરાવ્યું. છાત્રાલય શરૂ કરવા પ્રેરણા આપી. જે સંઘે ઝીલી લીધી. પરિણામે સંવત ૧૯૭૦ ના માગસર સુદ ૧૫ (તા. ૧૯-૧૨-૧૯૧૧)ના શુભ દિવસે આ છાત્રાલયની સ્થાપના થઈ. સતત ૬૩ વર્ષથી આ છાત્રાલય ચાલે છે. આજે આ છાત્રાલય પોતાનું અદ્યતન ઠંબનું સ્વતંત્ર મકાન ડા. સાહત્રણ લાખની કિંમતનું ધરાવે છે. સમસ્ત આલાવાડમાં સહુથી પહેલું શરૂ થનાર આ છાત્રાલય છે, ત્યાર પછી તેો અનેક થયા છે. લીંબડીમાં જ કોહારી મગનલાલ ભૂરાભાઈ શ્રી મૂર્તિપૂજક વિદ્યાર્થી ભૂવન, ઔદિચ્ય બ્રાહ્મણ બોર્ડિંગ, દિગ્વિજયસિંહજી રાજપૂત હોસ્ટેલ સિવાય એકાદ ખાનગી હોસ્ટેલ ચાલે છે. પછાત વર્ગ માટે શ્રી મેઘજી પેથરાજ સાવજનિક છાત્રાલય શ્રી લીંબડી કેળવણી મંડળ ચલાવે છે. સુરેન્દ્રનગર, વઠવાણ શહેરમાં પણ છાત્રાલયો થયા છે.

આ છાત્રાલયની સ્થાપના વખતે સ્વ. ગુરુદેવશ્રી નાનચંદ્રજી સ્વામી લીંબડીમાં સ્થિરવાસ હતા. પછી પણ એકધારા ૬ વર્ષ સ્થિરવાસ રહ્યા. તેઓશ્રી વિદ્યાર્થીઓને વ્યાખ્યાન અને ઉપદેશ દ્વારા તેમની ફરજ અને જવાબદારી સમજાવતા અને સુસંસ્કારનું સિંચન કરતા. મહાવીર જયંતી તેમજ પર્યુષણના દિવસોમાં રેસિડેન્સો, (પ્રાર્થના, ગાયનો, સંવાદ જેમાં ધાર્મિક ભાવના અને ચારિત્ર્યનો ઉપદેશ સમાવેશ થતો તે) ગોઠવતા અને જાતે રસ લઈ વિદ્યાર્થીઓને તે માટે તૈયાર કરતા.

ત્યારબાદ તેઓશ્રીના ગુરુ કાળધર્મ પામતા સંવત ૧૯૭૬ નું ચાતુર્માસ પૂરું કરી લીંબડીમાંથી વિહાર કર્યો. પણ શેષકાળમાં અવારનવાર લીંબડી પધારતા ત્યારે તેમજ સંવત ૧૯૭૯, ૧૯૮૩, ૧૯૮૮, ૧૯૯૬ અને સંવત ૨૦૧૬ માં એમ પાંચ ચાતુર્માસ કર્યા. જે દરેક વખતે છાત્રાલયનાં વિદ્યાર્થીઓના નિકટના પરિચયમાં રહેતા અને એક યા બીજી રીતે સંવિચાર અને સંસ્કારનું સતત સિંચન કરતા.

આ છાત્રાલયની એક વિશિષ્ટતા હતી, જે પણ પૂ. ગુરુદેવના ઉપદેશને આભારી હતી. તેઓશ્રી સતત કહેતા કે ગામડામાં ગરીબાઈ છે. કોઈ સ્વધર્મી વિદ્યાર્થી છાત્રાલયની ફી ભરવા અશક્ત હોય તો મફત દાખલ કરો. અર્ધ લવાજમમાં દાખલ કરો. તૂટેા ગમે ત્યાંથી મળી રહેશે (તેઓશ્રીની પ્રેરણાથી મળી પણ રહેતો) પણ કોઈ વિદ્યાર્થીને કેવળ ફી ભરવાની અશક્તિના કારણે જ દાખલ ન થાય તેમ જાનવું ન જોઈએ. મુંબઈમાં ભૂતપૂર્વ વિદ્યાર્થીનું મંડળ આપણા સમાજના પ્રખર આગેવાન શ્રી ચીમનલાલ ચક્રભાઈના પ્રમુખપણા નીચે સ્થપાયેલ તે મંડળની પણ સતત આજ માંગણી હતી અને તેઓ જરૂરિયાતે અવારનવાર રકમ પણ મોકલાવતા. પરિણામે વિદ્યાર્થીઓને દાખલ કરતી વખતે લવાજમની રકમમાં ખૂબ ઉદારતા બતાવાતી. તદ્દન મફત અને અર્ધ લવાજમમાં રહી ગયેલ વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા પણ ઘણી મોટી છે.

લીંબડીનરેશે હાઈસ્કૂલમાં લીંબડી રાજ્યના વતની વિદ્યાર્થીની ફી માફી રાખેલી. તેમને શાળામાં મફત કેળવણી મળતી. પરંતુ લીંબડી રાજ્ય સિવાયના વતની વિદ્યાર્થીઓની કેળવણી ફી લેતા. તેમ છતાં બોર્ડિંગોને ઉત્તેજન આપવાના હેતુથી એવી યોજના કરેલી કે લીંબડી રાજ્ય સિવાયના ગામનો વિદ્યાર્થી બોર્ડિંગમાં હોય ને ત્યાં ફી હોય તો હાઈસ્કૂલની ફી તદ્દન માફ અને બોર્ડિંગમાં અર્ધમાફીમાં હોય તો હાઈસ્કૂલમાં અર્ધમાફીમાં રાખતા. પરિણામે બોર્ડિંગ પ્રત્યે લીંબડી રાજ્ય સિવાયના વિદ્યાર્થીનું પણ આકર્ષણ હતું. (જે કે હવે રાજ્યોનું વિદીનીકરણ થઈ ગુજરાત રાજ્ય થતા ફી એક સરખી સહુની થએલી છે.)

આ છાત્રાલયમાં અભ્યાસ કરી ગયેલ વિદ્યાર્થીઓ ખૂબ તેજસ્વી નીવડયા છે અને આજે હિંદુસ્તાનભરમાં જુદા જુદા સ્તરે ગોઠવાઈ ગયા છે. મોટા ભાગના મુંબઈમાં જ છે. સોલિસિટર, વકીલ, ડોક્ટર, એન્જનીયરો, વેપારીઓ છે જેઓ સમાજમાં સારી પ્રતિષ્ઠા અને મોલો ધરાવે છે. આર્થિક રીતે પણ સિધ્ધર છે. અને અમને કહેતા આનંદ થાય છે કે ભૂતપૂર્વ વિદ્યાર્થીઓ અને તેઓએ ખાસ કરી પૂ. સ્વ. ગુરુદેવના સાન્નિધ્ય અને અમૃતપાનનો જેમને લડાવેા મળેલ છે તેઓ આજે આ સંસ્થા પ્રત્યે અનન્ય ભકિતભાવ ધરાવે છે. તેઓ કહે છે તેમની અત્યારની સ્થિતિ કેવળ લીંબડી બોર્ડિંગને આભારી છે.

બોર્ડિંગમાં ભણવાની સગવડ ન મળી હોત તો અંગ્રેજી ભણી શક્યા નહોત. ગામડામાં કયાંય ગોંધાઈ રહ્યા હોત. એટલે તેઓ સંસ્થા પ્રત્યે પોતાનું જીવનભરનું ઋણ માને છે અને સંસ્થાની જરૂરિયાતે ફરજ સમજી દાન ભેટ હોંશેથી આપે છે. આ સંસ્થામાં હરકોઈ ગામના જૈન વિદ્યાર્થીને જ દાખલ કરવામાં આવે છે. આજ સુધીમાં ૧૦૦૦ ઉપરાંત

વિદ્યાર્થીઓ અભ્યાસ કરી ગયા છે અને મોટા ભાગના વિદ્યાર્થીઓ ધંધા નોકરીમાં જુદા જુદા સ્તરે જોડવાઈ ગયા છે. આ પ્રતાપ આ જોડિંગનો છે અને જોડિંગ સ્વ. ગુરુદેવનું સર્જન છે. આ રીતે તેઓશ્રીનો સમાજ પર અનંત ઉપકાર છે.

પૂ. શ્રી દેવચંદ્રેણ સાર્વજનિક પુસ્તકાલય લીંબડી (સૌરાષ્ટ્ર)

જી માનદ મંત્રી ભાઈલાલ મગનલાલ વકીલ,

સ્વ. કવિવર્ય મહારાજશ્રી નાનચંદ્રસ્વામી એક મહાન પ્રતિભાશાળી, વિરલ વિદ્વાન વ્યક્તિ હતા. તેઓશ્રીએ પોતાની હયાતી દરમ્યાન કેવળ માનવતાની દૃષ્ટિથી લોકસેવાની અનેક સંસ્થાઓ ઊભી કરી હતી તેમાં આ પુસ્તકાલય ગૌરવવંતું સ્થાન ધરાવે છે.

તેઓશ્રીના ભંડારમાં જુદા જુદા વિષયોના મળી ૭૦૦૦ (સાત હજાર) પુસ્તકો હતાં, તે પૂરતા ઘેડા કળાટો હતા, અને તેમાંના પુસ્તકો સ્થા. જૈન ભાઈઓને વાંચવા મળે તેમ વ્યવસ્થા કરી હતી. આ વ્યવસ્થા તેઓશ્રીના ગુરુદેવ શ્રી દેવચંદ્રેણ મહારાજના નામે એટલે કે પૂજ્યશ્રી દેવચંદ્રેણ પુસ્તક ભંડારના નામથી ચાલતી હતી. પણ વિશાળ હૃદયના આ મહામાનવે લોકોની ભૂખ જોઈ. સહુ ભૂખ્યાજનની આ ભૂખ સંતોષવા તેઓશ્રીના હૃદયમાં પ્રેરણા જાગી ઊઠી. તેમના નાનકડા ૭૦૦૦ પુસ્તકોની સંખ્યા ધરાવતા પુસ્તકાલયને વિશાળ પાયા પર મૂકવાની યોજના કરી. ભકતોમાંથી રૂ. ૪૦,૦૦૦/- નું દાન મેળવ્યું. દાનવીર શેઠશ્રી અમુલખ અમીચંદે પૂ. શ્રી ગુરુદેવની પ્રેરણાથી સંઘની ભોજનશાળાના યોગાનમાં વિશાળ મકાન બંધાવી આપ્યું અને આ મકાન, રૂ. ૪૦,૦૦૦ ની મૂડી તથા ૭૦૦૦ પુસ્તકોથી પૂજ્યશ્રી દેવચંદ્રેણ પુસ્તકાલય તથા વાંચનાલય નામની સંસ્થા જાહેર જનતાના માટે ખુલ્લી મૂકી અર્થાત્ આ સંસ્થાના સંચાલન માટે બંધારણ, ટ્રસ્ટીમંડળ અને કાર્યવાહક કમિટીનું આયોજન કર્યું.

આ સંસ્થાનું ઉદ્ઘાટન સ્વ. શ્રી પોપટલાલ લવજીભાઈ ચૂડગરે તા. ૧૫-૪-૧૯૪૬ના રોજ કર્યું. આ રીતે સ્વ. પૂજ્ય મહારાજશ્રીના પ્રયાસથી આ સંસ્થાની શુભ શરૂઆત થઈ.

આ સંસ્થા પર તેઓશ્રીની અમી નજર હતી. જ્યારે જ્યારે લીંબડી પધારતા ત્યારે ત્યારે સંસ્થામાં પધારી કાર્યવાહીની માહિતી મેળવતા અને યોગ્ય સૂચનાઓ આપતા તેમ જ અવારનવાર ભકતજનોને પ્રેરણા આપી સારી સહાય મેળવી દેતા. તેઓશ્રી કાળધર્મ પામ્યા બાદ તેઓશ્રીના શિષ્ય શ્રી ચિત્તમુનિએ તે જવાબદારી સંભાળી લીધી છે.

પુસ્તકાલય એ માત્ર વાંચનભૂખ છિપાવવાની સંસ્થા નથી પરંતુ લોકજીવન માટે સંસ્કાર, પ્રેરણા, શિક્ષણ, સંપર્ક અને માહિતીનું કેન્દ્ર છે. પુસ્તકોનું વાંચન અને મનન જીવનઘડતરમાં-જીવનને ચારિત્ર્યવાન અને ઉજ્જવળ બનાવવામાં આત્માની ઉન્નતિમાં ઘણા મોટો ફાળો આપે છે. આ હકીકત નજર સમક્ષ રાખી જુદી જુદી યોજના દ્વારા પુસ્તકાલયને વિકસાવવા તથા તેને લોકોપયોગી બનાવવા કાર્યકર્તાઓએ ભગીરથ પુરુષાર્થ કર્યો છે.

આજે આ સંસ્થાને ૩૦ વર્ષના વહાણા વહી ગયા છે. આ સમયમાં સંસ્થા ખૂબજ ફૂલીફાલી છે. પ્રાણવંત અને સૌરાષ્ટ્રભરમાં વ્યવસ્થા માટે અજોડ ગણાય તેવી તેની વ્યવસ્થા અને પ્રતિષ્ઠા છે. અમે ગૌરવભરે કહી શકીએ છીએ કે આ પુસ્તકાલયનું નિરીક્ષણ કરનાર સહુ કોઈને અવશ્ય સંતોષ થશે. અમારું સહુને આમંત્રણ છે.

પ્રગતિ અને ગૌરવગાથા

પુસ્તકો:- ૭૦૦૦- પુસ્તકોથી શરૂ થયેલી આ સંસ્થામાં આજે ૨૮૭૯૨ પુસ્તકો ખેડી કિંમત પ્રમાણે લગભગ રૂ. ૫૪૦૦૦ની કિંમતના છે. તેમાં ગુજરાતી, અંગ્રેજી, હિંદી, બંગાળી, સંસ્કૃત, અર્ધમાગધી, મરાઠી, ઉર્દૂ ભાષાના પણ છે.

ફરનીચર:- બે જ કળાટોથી શરૂ થયેલી આ સંસ્થામાં આજે ૭૫ની સંખ્યામાં કળાટો છે. ઉપરાંત દીવાલમાં અભેરાઈઓ છે જે લગભગ રૂ. ૧૮૦૦૦ની કિંમતની છે.

અનુલય:- (Reference) **વિભાગ:-** કિંમતી પુસ્તકો સંસ્થામાં ખેડી વાંચી શકે એ માટે ખાસ Reference

(અનુલય) વિભાગ રાખેલ છે.

સામયિકો:- દૈનિક, અઠવાડિક, પાશ્ચિક, માસિક, દ્વિમાસિક, ત્રિમાસિક મળીને ૬૦ સામયિકો આવે છે. આ સામયિકો ખરાબર સચવાઈ રહે તે માટે દરેકના માપના એડ્યુમિનિયમ પતરામાંથી ફાઇલો બનાવેલ છે. જેના ઉપર સામયિકનું નામ ઓઈલિપેન્ટથી લખવામાં આવેલ છે. આ યોજના આ પુસ્તકાલયે જ સહુથી પ્રથમ શરૂ કરી છે અને તે ખૂબ પ્રશંસા પામેલ છે.

વાંચનાલય:- સંસ્થામાં આવી વાંચનારાની સંખ્યા રોજની સરેરાસ ૩૦૦થી ૪૦૦ની છે. સંસ્થામાં બેસી વાંચવા માટે ખુલ્લી હવાથી ભરપુર વિશાળ રૂમ તથા ટેબલ ખુરશીઓની તથા પાણીની પુરતી સગવડ છે. સિલિંગ ફેનો પણ રાખવામાં આવેલ છે.

ખાલવિભાગ:- ખાળકો માટેનું વિપુલ સાહિત્ય વસાવેલ છે અને સંસ્થામાં ખાળકો બેસી વાંચી શકે તે માટે ખાસ વ્યવસ્થા કરેલી છે.

ફેરતું વાંચનાલય :- પુસ્તકાલયમાં આવી વાંચી ન શકે તેવાઓને ઘરે રોજે રોજ છાપાઓ પહોંચાડવાની યોજના છે.

સુવિચાર :- સંસ્થામાં બે બ્લોક બોર્ડ રાખી દર અઠવાડિયે તેના પર જુદા જુદા સુવિચારના સૂત્રો લખવામાં આવે છે.

શું વાંચશો ? :- બ્લોક બોર્ડ પર આ મથાળા નીચે વાંચકોને યોગ્ય માર્ગદર્શન આપવામાં આવે છે.

લીંતચિત્રો-પોસ્ટરો :- ફેઈમોની અંદર ફેટાઓ મૂકવાની યોજના છે. આવી ફેટા ફેઈમો છે જે તમામમાં ધર્મશુરુઓના, દેશ નેતાઓના તેમજ જુદા જુદા ક્ષેત્રમાં પ્રસિધ્ધિ મેળવી હોય તેવા મહાન પુરુષોનાં તેમજ કુદરતી સૌંદર્યના ફેટાઓ મૂકવામાં આવે છે.

ટાઇમ ટેબલ :- રેલ્વે તથા લીંબડીથી ઉપડતી બસોના ટાઇમટેબલ (સમયપત્રક) પણ રાખવામાં આવે છે.

ઉપર પ્રમાણે જુદા જુદા વિષયો અને વિભાગો દ્વારા આ સંસ્થા પ્રજાની સેવા કરી રહી છે. તેનું ખર્ચ વાર્ષિક રૂ. ૧૪૬૬૪-૯૭ લગભગ છે.

સંસ્થાની કાર્યપદ્ધતિ અને વ્યવસ્થા અબ્બેડ છે. પુસ્તકોના વિષયવાર તથા કક્કાવારી રજીસ્ટર છે. જે પરથી પુસ્તકો તુરત જ પ્રાપ્ત થઈ શકે તેમ છે.

સંસ્થાના નિરીક્ષણથી ખૂબ જ પ્રભાવિત થયાના પ્રથમ કોટિના નિરીક્ષકોના અભિપ્રાય મળ્યા છે.

સંસ્થાનો લાભ લેનારની સંખ્યા

૧ સંસ્થામાંથી પુસ્તકો લઈ જનાર સભ્યોની સંખ્યા ૫૬૦

૨ વાંચનાલયમાં બેસી સામયિકો વાંચનારની સંખ્યા ૩૦૦ થી ૪૦૦ ની છે.

૩ ઘેરબેઠાં છાપા મેળવનાર સભ્યની સંખ્યા ૩૦

૪ ખાલ વિભાગમાં વાંચનાર ખાળકોની સંખ્યા રોજની ૧૦૦ થી ૧૨૫ ની છે.

આવા પ્રાણવંત પુસ્તકાલય તથા વાંચનાલય દ્વારા લીંબડીની પ્રજાની સેવા કરવાની તક મળી છે. તે બદલ તેના સર્જક સ્વ. ગુરુદેવ કવિવર્યશ્રી નાનચંદ્રજી સ્વામીને અમારા કોટિ કોટિ વંદન છે.

પૂ. ગુરુદેવ શ્રી નાનચંદ્રજી મહારાજ સંસ્થાપિત પૂ. શ્રી દેવચંદ્રજી સાર્વ. પુસ્તકાલયના સર્જન પાછળની દૃષ્ટિ
શ્રી પ્રતાપકુમાર ટોળિયા, ભૂતપૂર્વ ગ્રંથાલયી

સ્વ. ગુરુદેવ મુનિશ્રી નાનચંદ્રજી મહારાજ જેવી સમન્વયકારી, સર્વસ્પર્શી અને સર્વહિતદર્શી પ્રતિભાએ પોતાના બ્યાપક જ્ઞાનપ્રસારના સ્વપ્નને સાકાર કર્યું—સ્વયં પર ઉપકારી ગુરુવર્ય શ્રી. દેવચંદ્રજીના નામને આગળ મૂકીને સર્જેલા “પૂ. શ્રી. દેવચંદ્રજી સાર્વજનિક પુસ્તકાલય” દ્વારા સોનામાં સુગંધ ભળે તેમ જન-જન અને દૂર-સુદૂર સુધી જ્ઞાન-

સદેશ પહોંચાડવાના તેમના આ સુકાર્યને ઉપાડી લેનારા કાર્યવાહકો પણ સુદષ્ટિ સંપન્ન સાંપડ્યા. સ્વ. અમુલખ અમીચંદ શેઠ, સ્વ. શ્રી. વનમાળીદાસ ગુલાબચંદ, સ્વ. શ્રી રસિકલાલ પ્રભાશંકર શેઠ, સ્વ. ભોગીલાલ રાયચંદ તુરખિયા, શાંતિલાલ હેમચંદ સંઘવી જેવા અનેક દાનીઓની આર્થિક સહાય ઉક્ત સુયોગ્ય કાર્યવાહકો દ્વારા દીપી ઊઠી. સ્વ. મુરખી શ્રી અમૃતલાલ ઉમેદચંદ શાહ જેવા એક ભૂતપૂર્વ ન્યાયાધીશ છતાં બુદ્ધિમત્તા અને વ્યવસ્થિતતાના આદર્શ સાથે ધર્મજિજ્ઞાસા, ખાલવત્ સરળતા અને ઉદારતાથી ભરેલા વયોવૃદ્ધ સત્પુરુષ, શ્રી ગિરધરલાલ ઉગરચંદ પરીખ જેવા સંસ્કાર, સાહિત્ય, ચિંતન અને જીવનની સમગ્રતાને સ્પર્શતા દષ્ટિસંપન્ન મહાનુભાવ, વકીલ શ્રી ભાઈલાલભાઈ મગનલાલ શાહ જેવા કાર્યદક્ષ, વ્યવસ્થા-કુશળ, સેવાભાવી અને પ્રેમાળ મંત્રી અને શ્રી મનુભાઈ મહેતા જેવા યુવાન છતાં ગંભીર અને વિચક્ષણ જીવનચી જ્ઞાન-વિદ્યા-સંસ્કાર-પ્રસારની આ સંસ્થાને કાર્યવાહક સમિતિમાં સાંપડ્યા એ એનું એાછું સદ્ભાગ્ય નથી! સૌથી મહત્વની વાત તો એ છે કે આ બધા કાર્યવાહકોમાં આશયની એકતા, દષ્ટિની સમરસતા, સ્વભાવની સાલસતા, હૃદયની સેવાભાવના અને અન્યોન્ય સ્નેહભાવના સભર હતી. ઘણી સંસ્થાઓમાં ચાલતા અહંકાર સામે અહંકારના, હુંસાતુંસીના કે તેભેદેષના ધર્ષણ અહીં સ્વપ્નેય ન હતા. અને તેથી આ સંસ્થા આરંભથી જ કૂલવા-ફાલવા લાગી. સંસ્થાઓ હુમેશાં મકાનો, વૃક્ષો, સાધનો કે પૈસાથી નહીં, તેના જીવતા જગતા, સમરસતાભર્યા કાર્યવાહકો અને કાર્યકર્તાઓથી અને છે અને કૂલે-ફાલે છે તે અહીં દેખાઈ રહ્યું.

આવા સમરસ, સુયોગ્ય, દષ્ટિસંપન્ન કાર્યવાહકોના મનમાં અને સંસ્થાના પ્રણેતા વિશાળ હૃદયી ગુરુદેવ મુનિશ્રી નાનચંદ્રજી મહારાજના સાગર-હૈયે આ અંથાલય દ્વારા ઉક્ત જ્ઞાનપ્રસાર થાય તે માટેનાં અનેરાં કોડ હતાં.

મારી શોધના ઉપક્રમમાં મુનિશ્રી સંતબાલજી દ્વારા ગુરુદેવ નાનચંદ્રજી મહારાજનો, તેમના દ્વારા આ અંથાલયનો અને અંથાલય દ્વારા ઉપર્યુક્ત કાર્યવાહકોનો મને જે પરિચય થયો તેણે મને આ વિશિષ્ટ દષ્ટિયુક્ત પુસ્તકાલય સંભાળવા-તેના અંથાલયી-લાયબ્રેરિયન બનવા પ્રેર્યો. ઈ. સ. ૧૯૫૧ માં હું સંસ્થામાં જોડાયો. મારા વ્યાવસાયિક, વિદ્યાકીય અને જાહેરજીવનનું આ પ્રથમ અને મહત્વપૂર્ણ કાર્ય હતું. એક વિશિષ્ટ ભાવના અને દષ્ટિપૂર્વકનું જ્ઞાન-વિદ્યાની આરાધનાનું કાર્ય, એક સંતપુરુષની છત્રછાયા અને સ્નેહભર્યા કાર્યવાહકોના સાથ-સંગાથ ને સાર-સંભાળ (એવા કાર્યવાહકો કે જેમણે મને કેવળ 'કાર્યકર્તા' તરીકેનો નહીં, પણ એક 'સ્વજન' તરીકેનો વ્યવહાર, સ્નેહ અને આત્મીયતા આપ્યા): આ બધું મજબુત એટલે મારો ઉત્સાહ અનેકગણો વિકસિત થયો. અંથાલય જેવી સંસ્થાને કેવળ સાધુ વર્ગ, સંશોધકો-અભ્યાસીઓ અને થોડો રસિક વાંચકવર્ગ અથોનું એક 'સંગ્રહસ્થાન' યા 'અંથલંકાર' માત્ર બનાવે તે મને પણ ડુર્યું નહીં. મારા અંતરજોડે પણ આ સંસ્થાને જ્ઞાનનું, સંસ્કારનું એવું જીવતું જગતું કેન્દ્ર બનાવવાના કોડ જાગ્યા કે જે સૌ કોઈને-બધી કક્ષાના લોકસમાજ અને શિક્ષિત-સમાજને-આકર્ષનારૂં, પ્રેરણા આપનારૂં વાતાવરણ પૂરું પાડે, વ્યવસ્થા પૂરી પાડે અને વાંચનસામગ્રી પૂરી પાડે!

અમે પ્રામાણિકપણે, અતિશયોક્તિ કે આત્મવચના વિના કહી શકીએ કે આ પુસ્તકાલયના સર્જન અને સંચાલન પાછળની અમારી ભાવના અને દષ્ટિ તદ્દન નિરાળી જ હતી. અથો, સામયિકો, પુસ્તકો અનેક વિષયોનાં મેળવતા રહી અંથાલયને સમૃદ્ધ કરવા ઉપરાંત આ પુસ્તકો-સામયિકો દ્વારા કેવળ માહિતીજ્ઞાન કે મનોરંજન પહોંચાડવાના જ નહીં પરંતુ ઊંડી અભ્યાસરુચિ જગાડી જીવનમાં સમજણ પ્રગટાવવાના, જીજ્ઞાસા જગાવવાના, સંવાદિતા અને વ્યવસ્થા શીખવવાના, શોધ અને સજગતાની વૃત્તિ ખીલવવાના, સત્ય અને સહસ્યનો સંસ્પર્શ કરાવવાના, ગુણવિકાસ કરાવવાના અને ધર્મને વ્યવહારમાં ઉતારવા-ઉતારાવવાના અમારા સૌના કોડ હતા. આ માટે અંથાલયને એક જીવતું-જગતું, જ્ઞાન-વિદ્યા-પ્રવૃત્તિઓથી મધમધતું, જીવનમાં ગાંભીર્ય અને પ્રગલ્ભતા પરિબોધતું "જ્ઞાનાલય" બનાવવાની અમારી સૌની ભાવના હતી. અંથાલય, વિજ્ઞાનના પ્રાચીનમાં પ્રાચીન અને અર્વાચીનમાં અર્વાચીન અથો, સાધનો, પ્રયોગો અને પ્રક્રિયાઓ દ્વારા આ ભાવના સાકાર કરવા અમે ઝંખી અને મથી રહ્યા હતા. નાનાથી માંડીને મોટા અને એક પ્રકારની રુચિ-વૃત્તિ દષ્ટિભૂખ ને આવશ્યકતાવાળા જનતાના વિવિધ વર્ગો સુધી, જનજન સુધી, લીંબડી ગામ જ નહીં, આજુબાજુના ગ્રામ પ્રદેશો સુધી પહોંચવાનો અને લોકરુચિને સંસ્કારવાનો અમારો પ્રયત્ન હતો. આ માટે સ્પષ્ટરૂપે કહીએ તો—

—અંથાલય વિજ્ઞાનની દષ્ટિએ સુવ્યવસ્થિત અને વૈજ્ઞાનિક વર્ગીકરણ અને વ્યવસ્થા પદ્ધતિ અમે શોધીને શક્તિ અનુસાર અપનાવી રહ્યા હતા.

—અંધ સમૃદ્ધિ અને વૈવિધ્યની દૃષ્ટિએ અનેક વિષયના સામયિકો અને ગ્રંથો અમે મેળવી રહ્યા હતા.

—વાચકવર્ગને સ્મરણ, સૂચન, પ્રેરણા અને જ્ઞાસા-બગરણ કરાવવાના હેતુથી અનેક પ્રકારના કલાત્મક દિવાલ પત્રો અને સૂચના ફલકો અમે ગોઠવી રહ્યા હતા.

—શિક્ષિત વાચકોની સુરુચિ ઘડવા તેમ જ તેમને સદ્વાચન તરફ વાળવા સૂચનાપત્રો, વાર્તાલાપો, પરિસંવાદો, ચર્ચાસભાઓ, અભ્યાસવર્તુળો વગેરે દ્વારા અમે અવનવા પ્રયોગો કરી રહ્યા હતા.

—અશિક્ષિત વાચકોને-લોકોને-અક્ષરજ્ઞાન અને વિદ્યા લાણી આકર્ષવા અમે અનેકવિધ પ્રદર્શનો યોજી રહ્યા હતા.

આમ એક તરફથી શિક્ષિત-અશિક્ષિત સર્વની સંસ્કારિતાને સ્પર્શવા, સમન્વયદષ્ટિ વિકસાવવા, જ્ઞાસારુચિ જગાડવા અને વિવેકવિશ્લેષણ બુદ્ધિ વિકસાવવા અમે પરિસંવાદો-પ્રવચનો ગોઠવી રહ્યા હતા, તો બીજી તરફથી એ વિશ્લેષણને સંશ્લેષણમાં લઈ જવા, જ્ઞાનને મૌનમાં, લલિતમાં અને આચારમાં વાળવા અમે અંતરને સ્પર્શતા સાપ્તાહિક પ્રાર્થના તેમ જ પ્રાસંગિક લલિતસંગીતના સાર્વિક સંગીતના-કાર્યક્રમો પણ યોજી રહ્યા હતા.

સંક્ષેપમાં, આ ગ્રંથાલય-વાચનાલયને માહિતી યા મનોરંજન પૂરું પાડનારું કેન્દ્ર યા શાબ્દિક ગ્રંથોનું મૃત સંગ્રહસ્થાન નહીં, પણ જીવંત, જોલતા અને વિકસતા જીવનના વિદ્યાજ્ઞાનનું ધામ બનાવવા અમે યથાશક્તિ-યથામતિ-યથાદૃષ્ટિ મથી રહ્યા હતા.

અમારી એ દૃષ્ટિઓ, ભાવનાઓ, કાર્યચિંતાઓ કેટલી સાકાર થઈ છે એ તેો દૃષ્ટાઓ અને વાચકો જાણો! અમે તેો એટલું જાણીએ છીએ કે કાળક્રમે પૂ. ગુરુદેવ મુનિશ્રી નાનચંદ્રજી મહારાજ જેવા અમારા પ્રણેતા અને મહામના મુ. શ્રી. અમૃતલાલભાઈ જેવા અમારા સહયાત્રીઓ અમારાથી વિદાય થયા, વયોવૃદ્ધ થયા કે દૂર જઈ વરયા છતાં અમારી એ ભાવનાઓ ને દૃષ્ટિઓ વિરમી નથી. અમારા કોડ કરમાયા નથી. વૃદ્ધ થયા નથી, વિરમ્યા કે સુપ્ત બન્યા નથી. એ સદાયે એવા ને એવા જાગૃત છે. એટલું જ નહીં, હજી તેો એને ફલવા-ફાલવાનું બાકી છે. હજી તેો એ બીજ-દશા પૂરી કરી રહેલ છે અમને શ્રદ્ધા છે કે એક સંતપુરુષના નામે, એક સંતપુરુષના હાથે અને એક સંતપુરુષના પ્રેરણા, પરિશ્રમ અને પુણ્યના બળે પ્રારંભાયેલું આ બીજરૂપ મંગળકાર્ય આવી જ ભાવના ધરાવતા પલ્લવ-પુષ્પોવાળા નવા કાર્યવાહકો ઉત્પન્ન કરતું બીજમાંથી વટવૃક્ષરૂપે પરિણમશે. તેમ જ અનેકને શીતળછાયા અને આત્મસ્વાસ્થ્યકર, સ્વાદુ ફળો આપી રહેશે. એ દિવંગત સંતપુરુષના આશીર્વાદ અને વિશાળ જનસમાજની સદ્ભાવના એને એવા વિશાળ વટવૃક્ષરૂપે જુએ એવો દિવસ દૂર નથી. ઈ. સ. ૧૯૪૬થી આજ ઈ. સ. ૧૯૭૬ સુધીના ૩૦ વર્ષોની બીજદશાનો એનો કાળ હવે પૂરો થઈ ચૂક્યો છે.

કવિશ્રી નાનચંદ્રજી મહારાજ સાર્વજનિક મહિલા મંડળ-લીંબડી

આજે સુરેન્દ્રનગર જિલ્લામાં કન્યા કેળવણીમાં લીંબડી મોખરે ગણાયું છે. પણ વર્ષો પહેલાં-જે વખતે કન્યા કેળવણીની ઝાંખી પણ ન હતી, તેવા વખતે માનવતાના અખૂટ લાંઠાર સમા એક જૈન મુનિશ્રી નાનચંદ્રજી સ્વામીની સતત પ્રેરણાથી લીંબડીના લગડીવાળા નામે જાણીતા શ્રી મૂળચંદ જીવરાજના પુત્રો શ્રી ઉગરચંદભાઈ, મોહનલાલભાઈ તથા કેશવલાલભાઈએ તેમના પૂજ્ય પિતાશ્રીના સ્મરણાર્થે શ્રી મૂળચંદ જીવરાજ કન્યા વિદ્યાલય નામની સંસ્થા ઊભી કરી, જેનો લાલ આજ સુધીમાં હજારો બહેનોએ લીધો છે અને લઈ રહી છે. આ કન્યા વિદ્યાલયના પ્રતાપે લીંબડીની કન્યાઓ સંસ્કારમાં મોખરે ગણાતી અને લીંબડી સંસ્કારધામ ગણાતું.

આ રીતે નાની બહેનોને કેળવણીની સગવડ થઈ અને ઉત્તરોત્તર વધતી ગઈ. પરંતુ વિધવા, સમાજથી

તરછોડાયેલી, દુઃખી કુટુંબની બહેનોને શેજી મળે તેવો કોઈ ઘરગથ્થુ ઉદ્યોગ નહોતો. આવી ઘણી બહેનો ઘર આંગણે આંસુ સારી દિવસો પૂરા કરતી; પરંતુ પારકાના દુઃખે દુઃખી એવા એજ મુનિશ્રી નાનચંદ્રજીસ્વામીને તેમનું દુઃખ હૈયે વસ્યું. આજથી ૩૦ વર્ષ પહેલાં સંસ્થાના આજના પ્રમુખશ્રી ધીરજીબહેન સંઘવીને ખોલાવી સાર્વજનિક મહિલા મંડળ નામની સંસ્થા સ્થાપી.

શરૂમાં બહેનો માટે એક શિવણ વર્ગ શરૂ કરવા કહ્યું. શ્રી ધીરજીબહેન સંઘવી અને હાલના મંત્રી શ્રી મુક્તાબહેન હિમતલાલ ભટ્ટે શરૂઆતથી જ ખૂબજ હોંશથી એ માગણી સ્વીકારી પોતાની સેવા આપવા તૈયારી બતાવી અને આ બંને બહેનોએ સહ જવાબદારી લેવાનું સ્વીકારવાથી જ આ સંસ્થા શરૂ થઈ શકી. શરૂઆતમાં આ મંડળ જૈનો પૂરતુંજ હતું. તે માત્ર નામનુંજ હતું. મુક્તાબહેન પ્રાહણ્ય હોવા છતાં શરૂઆતથી સેવા આપતા એ આનંદની વાત છે.

આ બંને બહેનોએ સંસ્થા શરૂ થઈ એટલે કે ૨૫ વર્ષથી આજ સુધી (૨૦૦૧ના દિવસો કે બહારગામ હોય તે સિવાયના) તમામ દિવસો શેજી ૧ થી ૪ સુધી મંડળમાં બંને હાજરી આપી સતત તમામ પ્રવૃત્તિ પર દેખરેખ રાખે છે અને પચીસ વર્ષથી એકધારી બંને બહેનો માનદ સેવા આપી રહ્યા છે. જો પુરુષ હોત તો કહેવાત કે રામ-લક્ષ્મણની જોડ છે તે રીતે તેમની કામગીરી છે. કોઈપણ સંસ્થાના માનદ હોદ્દાઓ સતત શેજી ૨૫-૩ કલાક સંસ્થામાં નિયમિત હાજરી આપતા હોય તેવો કિસ્સો ભાગ્યેજ ખીજે કોઈ હશે. આપણી અન્ય સંસ્થાઓના હોદ્દાઓએ વિચારવા જેવું ન ગણાય ?

પૂ. શ્રી નાનચંદ્રજી મહારાજે શ્રી સ્થા. સંઘના આગેવાનોને પ્રેરણા આપી મકાનની વ્યવસ્થા પણ કરી આપી. નાનકડા મકાનમાં ફક્ત બેજ સંચા સાથે ૨૫ વર્ષ પહેલાં શિવણ વર્ગ શરૂ થયો અને તે ખીજમાંથી વૃક્ષ થયું અને મહિલા મંડળની વિવિધ પ્રવૃત્તિઓ પાંગરતી ગઈ છે.

લીંબડીમાં 'શ્રી લીંબડી કેળવણી મંડળ'ની સ્થાપના ૧૯૫૯માં થઈ પછી તે સંસ્થા સાથે આ સંસ્થા જોડાઈ છે. એટલે તૂટેા લીંબડી કેળવણી મંડળ આપે છે અને મહિલા મંડળને સતત રહેતી આર્થિક ચિંતામાંથી સદાને માટે મુક્ત કરેલ છે.

મંડળની પ્રવૃત્તિઓ

શિવણ, ભરત—ગુંથણ—એમ્બ્રોયડરી વિ. શીખી અત્યાર સુધીમાં અંદાજે ૨૨૦૦ બહેનોએ લાલ લીધેલ છે.

કેટલીક બહેનોએ શિવવાના સંચા લીધા છે અને તે ઉપર કામ કરી ગુજરાન ચલાવે છે.

આ ઉપરાંત મહિલા મંડળ દ્વારા અનેકવિધ પ્રવૃત્તિઓ ચાલે છે.

સંગીત વર્ગ, ગૃહઉદ્યોગો, પુસ્તકાલય-વાંચનાલય અને સંસ્કારવર્ધક પ્રવૃત્તિઓ-પર્યટન-રાસ ગરબા-વિગેરે પ્રવૃત્તિઓ સારી રીતે ચાલી રહી છે-વિકસી રહી છે.

બેરીવલી (મુંબઈ) ની સંસ્થાઓ

❀ શ્રી વર્ધમાન સ્થાનકવાસી જૈન સંઘ -બેરીવલી

❀ શ્રી વર્ધમાન કલીનીક (શ્રીમતી નંદકુંવરબહેન રસિકલાલ શેઠ-જનરલ હોસ્પિટલ)

❀ શ્રી સર્વોદય ઉદ્યોગ મંદિર

❀ શ્રી સ્વધર્મી સ્ટોર્સ

❀ શ્રી વર્ધમાન સ્થા. જૈન સંઘ બેરીવલી:

❀ ભાઈલાલ ભુરાલાલ શેઠ-માજી માનદ મંત્રી

માનવતાના પુસ્કર્તા પૂ. ગુરુદેવ પંડિત કવિવર્ય મુનિશ્રી નાનચંદ્રજી મહારાજનું ઈ. સ. ૧૯૫૭નું ચાતુર્માસ ઘાટકોપરમાં હતું. આ અરસામાં ધૃહ્દ મુંબઈના ઉત્તરને છેડે મુંબઈથી ૨૨ માઈલ દૂરના પરા બેરીવલીમાં શ્રી વર્ધમાન સ્થાનકવાસી જૈન સંઘ તેની શિશુ અવસ્થામાં પા પા પગલી પાડતો હતો. પાંચ વરસની સતત મહેનતને અંતે રૂપિયા પાંસઠ હજારની કીંમતનું તૈયાર મકાન ઉપાશ્રય માટે ખરીદેલું, પરંતુ તેમાં પોલીસખાતાના માણસો ભાડુતો તરીકે હતા.

પૂજ્ય ગુરુદેવ કવિવર્ય પં. નાનરાવદ્રજી મહારાજ જન્મશતાહિદ સ્મૃતિગ્રંથ

મકાનનો ખાલી કબજો મેળવવા અથાગ પ્રયાસો ચાલતા હતા અને ૧૯૫૮ માં મકાનનો કબજો મળ્યો. તે દરમ્યાન મકાનના પટાંગણમાં સર્વોદય હોલનું આંધકામ-લોન લઈને શરૂ કરેલું. ઉપાશ્રય મકાનનો કબજો મળતાં માર્ચ ૧૯૫૮ માં ઉપાશ્રયનું ઉદ્ઘાટન થયું. ઉદ્ઘાટન પ્રસંગે પૂ. ગુરુદેવ પં. કવિવર્ય મુનિશ્રી નાનરાવદ્રજી મહારાજ સાહેબ પધાર્યા. આમ શ્રી સંઘને પ્રથમથી જ પૂ. ગુરુદેવના આશીર્વાદ મળ્યા.

શ્રી. સંઘે નમ્રતાપૂર્વક પૂ. ગુરુદેવને પ્રથમ ચાતુર્માસની વિનંતી કરી, જેનો તેઓશ્રીએ ઉદારતાથી સ્વીકાર કર્યો. આમ શ્રી. ધોરીવલી સંઘ ૧૯૫૮નું “પ્રથમ ચાતુર્માસ” પૂ. ગુરુદેવનું મેળવવા લાઝ્યજાણી બન્યો.

પૂ. ગુરુદેવની પ્રેરક વાણી, દ્વારા આધ્યાત્મ ધર્મ સાથે વ્યવહાર ધર્મનું સમન્વય, વ્યવહારશુદ્ધિ વિગેરે ઉપર તેઓશ્રી ખાસ ભાર મૂકતા. સર્વોદય હોલનું આંધકામ અધુરું હતું. તે પૂરું કરવા શ્રી સંઘ પાસે કાંઈ ફંડ ન હતું.

શ્રી જૈન સાર્વજનિક દવાખાનું

પૂ. ગુરુદેવના ઉપદેશમાં ‘જનસેવા એ પ્રભુની સેવા’ એ મુખ્ય મંત્ર હતો. સમગ્રપણે માનવજાતની અને એમાંય ખાસ કરીને દર્દીથીડિત માનવજાતની સેવા માટે તેઓશ્રીએ ખાસ પ્રેરણા આપી. દીનદુઃખીઓ પ્રત્યે પૂ. ગુરુદેવની કરુણાર્દ્ર દ્રષ્ટિ હતી અને તેવા માનવોને જોઈને તેઓશ્રીની આંખમાં આંસુ આવી જતા.

પૂ. ગુરુદેવે ‘સાર્વજનિક દવાખાના’ની પ્રેરણા કરી. દવાખાના માટે ફંડ એકત્ર કરી તેમાંથી અધૂરો રહેલો ‘સર્વોદય હોલ’ પૂરો કરવો અને ‘સર્વોદય હોલ’ની આવકમાંથી દવાખાનું ચલાવવું એવી યોજના થઈ.

ફંડ એકત્ર કરવાનું કાર્ય શરૂ થયું. પૂ. ગુરુદેવે એક મંત્ર આપ્યો હતો કે દરરોજ ઓછામાં ઓછા પાંચ દાતાઓનો સંપર્ક સાધ્યા સિવાય ધોરીવલી પાછું આવવું નહિ. કોઈ પૈસા આપે કે ન આપે પરંતુ પાંચ દાતાઓનો સંપર્ક થવો જોઈએ. આ ધોરણે કાર્ય શરૂ થયું. અને ટૂંક સમયમાં દવાખાના માટે જોઈતા પચાસ હજાર રૂપિયાનું લક્ષ્યાંક પૂરું થઈ ગયું.

પૂ. ગુરુદેવના ચાતુર્માસ દરમ્યાન નવેમ્બર ૧૯૫૮ માં શ્રી જૈન સાર્વજનિક દવાખાનાનું ઉદ્ઘાટન થયું, અને પહેલે જ દિવસે દર્દીઓનો આંકડો ૧૦૦ થયો, જે બતાવે છે કે આવા દવાખાનાની કેટલી જરૂર હતી. આમ પૂ. ગુરુદેવની શુભ પ્રેરણાથી પાયારૂપે આ નાનકડું દવાખાનું શરૂ થયું.

ઈ. સ. ૧૯૫૯ માં પૂ. ગુરુદેવનું ચાતુર્માસ-તબિયતને કારણે ધોરીવલીના એક બંગલા-કૃષ્ણકુંજમાં થયું. આ વરસે દવાખાનામાં ‘પેથોલોજી વિભાગ’ તથા ‘કન્સલ્ટેશન વિભાગ’ (નિષ્ણાત ડોક્ટરોનો આઉટડોર વિભાગ) શરૂ થયા. હવે આમાં એકસરે વિભાગ ખૂટતો હતો જે વિભાગ પણ પૂ. ગુરુદેવના અનન્ય ભકત શેઠ શ્રી અમુલખ અમીચંદ તરફથી ભેટ મળ્યો. આમ દર્દીના નિદાન માટેનું સંપૂર્ણ કલીનીક બની ગયું.

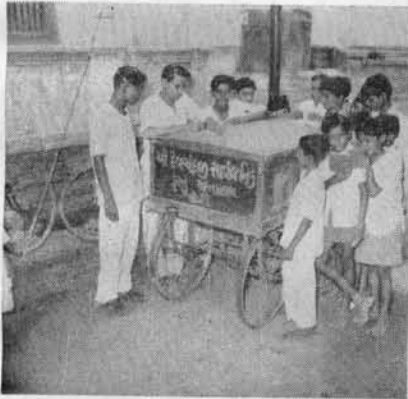
શ્રી વર્ધમાન કલીનીક

હવે ઈનડોર હોસ્પિટલ માટેની વિચારણા ચાલી. પૂ. ગુરુદેવની પ્રેરણાથી સંસ્થાના કાર્યકરોમાં અબ્દેડ ઉસાહ પ્રવર્તતો હતો. સને ૧૯૭૧ માં ઈનડોર હોસ્પિટલનું આયોજન-કાર્ય હાથ ધરાયું. તે માટે ફંડ એકત્ર કરી શ્રી સંઘના મકાનના પટાંગણમાં હોસ્પિટલ માટેના મકાનનું આંધકામ કરવામાં આવ્યું. ૧૯૬૩ માં “શ્રીમતી નંદકુંવરબેન રસિકલાલ શેઠ જનરલ હોસ્પિટલ”ની સ્થાપના કરવામાં આવી. ૧૦ થી ૧૫ પથારીની સગવડથી શરૂ થયેલ આ હોસ્પિટલ આજે લગભગ ૫૦ ખાટલા ધરાવતી દરેક વિભાગો સાથે સુસજ્જ હોસ્પિટલ રૂપે પરિણમી છે.

આમ ૧૯૫૮ માં નાના બીજ રૂપે શરૂ થયેલું દવાખાનું આજે “શ્રી વર્ધમાન કલીનીક” રૂપે વટવૃક્ષ બન્યું છે જેના કણ કણની અંદર પૂ. ગુરુદેવનું નામ ગૂંજે છે.

આ સંસ્થા સાર્વજનિક છે અને નાતબંધતા ભેદભાવ વગર દરેકને આ સંસ્થાનો લાભ આપવામાં આવે છે. દરેક વિભાગમાં લાભ લીધેલ દર્દીઓની સંખ્યા નીચે પ્રમાણે છે :—

પૂજ્ય ગુરુદેવની પ્રેરણાથી સ્થપાયેલી લી'બડી (સૌરાષ્ટ્ર)ની ધબકતી સંસ્થાઓ

- (૧)-(૨) “શ્રી લી'બડી બોર્ડિંગ” તરીકે ઓળખાતી તલસાણીયા ઉજ્જમશી ઓધવજી સ્થાનકવાસી જૈન વિદ્યાર્થીગૃહનું મુખ્ય પ્રવેશદ્વાર તથા મકાનનો ફોટો-જેમાં રહી અભ્યાસ કરનાર અનેક ભાઈઓ આજે સમાજક્ષેત્રે આગળ વધ્યા છે.
- (૩)-(૪) સાર્વજનિક મહિલા શાળાનું પ્રવેશદ્વાર તથા અભ્યાસ કરતી બહેનો, જેઓ સીવાણુકળા શીખી પૂરક આવક મેળવી શકે છે.
- (૫)(૬)(૭) પૂ. દેવચંદ્રજી સાર્વજનિક પુસ્તકાલયના વિભાગો : ફરતું પુસ્તકાલય-આળવિભાગ : શ્રી રસિકભાઈ પરીખ પુસ્તકાલયની મુલાકાતે.

પૂ. ગુરુદેવની પ્રેરણાથી શરૂ થયેલી બોરીવલી (સુબધ)ની ધબકતી સંસ્થાઓ

(૧) શ્રીમતી નંદકુંવર બહેન રસિકલાલ પ્રભાશંકર શેઠ જનરલ હોસ્પિટલનું પ્રવેશદ્વાર તથા સાર્વજનિક દવાખાનું
 (૨) હોસ્પિટલના ઓપરેશન થિયેટરમાં ઓપરેશન ચાલુ છે, તેનું દ્રશ્ય. (૩) હોસ્પિટલના વોર્ડનું દ્રશ્ય (૪) “જ્ઞાનનગર”
 વસાહત-૭૫ ખંડોકનું મકાન-જેના ભાડાની નેટ આવકમાંથી કાયમી રાહત ખાતું ચાલે છે (૫)-(૬)શ્રી સર્વોદય
 ઉદ્યોગ મંદિરમાં નજીવી ક્ષીથી બહેનો સીવણકળા શીખે છે અને તેમાંથી પુરક આવક મેળવી શકે છે.

પુજ્ય ગુરુદેવ કવિવર્ત્ પં. નાનરમદ્રેણ મહારાજ જન્મશતાબ્દિ સ્મૃતિગ્રંથ

વિભાગ	વર્ષ	સ્થાપનાથી માર્ચ ૭૬ સુધી લાલ લીધેલ દર્દીઓની સંખ્યા	સરેરાશ વાર્ષિક સંખ્યા	એપ્રિલ ૭૫ થી માર્ચ ૭૬ની સંખ્યા
દવાખાનું	૧૮	૧૦,૫૦,૦૦૦	૫૮,૩૩૦	૯૨,૩૩૨
પેથોલોજી વિભાગ	૧૭	૩૬,૮૭૦	૨,૧૬૫	૬,૪૬૬
એક્સરે વિભાગ	૧૩	૫૩,૫૦૦	૪,૧૧૫	૮,૫૦૬
કન્સલ્ટેશન વિભાગ	૧૭	૨,૪૨,૯૦૦	૧૪,૨૯૦	૩૦,૦૬૫
આઉટડોર, ડી. ખી. વિભાગ	૪	૧,૩૨૬	૩૩૦	૨૧૯
હોસ્પિટલ	૧૩	૧૩,૭૧૦	૧૦૫૫	૧૬૦૫
સારવારના દિવસો		૧,૩૭,૧૦૦	૧૦,૫૫૦	૧૬,૦૫૦
કેન્સર ડિરેક્શન સેન્ટર	૩	૧૨૪	૪૧	૫૦

અત્યારે આ હોસ્પિટલ (જે શ્રી વર્ધમાન જૈન કલિનીકના નામે અધેરીથી વિચાર સુધી બાણીતી છે) માં લગભગ ૫૦ પથારીની સગવડ છે. લગભગ ૩૦ થી ૩૫ માનદ તબીબો સેવા આપી રહ્યા છે. જે ઓપરેશન થિયેટર છે. દરેકમાં વિભાગો છે. ઉપર આપેલ છેલ્લા વર્ષના ૧૯૭૫-૭૬ ના આંકડાઓ ઉપરથી આપ જોઈ શકશો કે ઘણી મોટી સંખ્યામાં દર્દીઓ આ સંસ્થાનો લાભ લઈ રહ્યા છે.

શ્રી સર્વોદય ઉદ્યોગ મંદિર

મધ્યમ વર્ગીય સમાજના કુટુંબોમાં જહેનો પૂરક આવક ઊભી કરી શકે એ હેતુથી પૂ. ગુરુદેવની પ્રેરણાથી શ્રી સર્વોદય ઉદ્યોગ મંદિર ઈ. સ. ૧૯૫૬ માં શરૂ કરવામાં આવ્યું. આમાં શીવણ, ભરતકામ, સી. ડી. સી. વિજેરે અભ્યાસક્રમ ચલાવવામાં આવે છે. માસિક ફી બહુ જ અલ્પ લેવામાં આવે છે. આ સંસ્થા સરકારમાન્ય છે અને આ સંસ્થામાં અભ્યાસ કરી મધ્યમવર્ગની અનેક જહેનો પૂરક આવક મેળવે છે. આ સંસ્થા સ્થપાઈ ત્યારથી માર્ચ ૧૯૭૬ માં નીચે જણાવેલી સંખ્યાની જહેનોએ લાભ લીધેલ છે:-

શીવણ ડિપ્લોમા વર્ગ	૭૫૦
ગુંથણ " "	૨૫૦
શીવણ જનરલ વર્ગ	૯૫૦
	<u>૧,૯૫૦</u>

આ ઉદ્યોગમંદિરમાં ડિપ્લોમાના ત્રણ વર્ગ (૧) ડી. સી. ડબલ્યુ. સી. જી. (૨) એમ્પ્રોઇડરી એન્ડ ફેન્સી વર્ક ડોર્સ (૩) સી. ડી. સી. ઈન નીડલ વર્ક એન્ડ એમ્પ્રોઇડરી (શિક્ષક તરીકેની તાલીમનો વર્ગ) આ ત્રણેય વર્ગ-મહારાષ્ટ્ર રાજ્યના ટેકનીકલ એજ્યુકેશન વિભાગની માન્યતાથી ચાલે છે અને તેના ડિપ્લોમા સરકાર તરફથી મળે છે.

ઉપરાંત ખીજા ત્રણ વર્ગ (૧) જનરલ કટિંગ (૨) ફેન્સી કટિંગ (૩) હેન્ડ એમ્પ્રોઇડરી ચાલે છે.

આ પ્રવૃત્તિ સાર્વજનિક છે અને મધ્યમવર્ગના કુટુંબો માટે બહુ ઉપયોગી નીવડી છે. લગભગ ૨,૦૦૦ જહેનો આ સંસ્થાનો લાભ લઈ અત્યારે પૂરક આવક મેળવી રહી છે.

સ્વધર્મી સ્ટોર

આ સ્ટોરમાંથી મધ્યમવર્ગના કુટુંબોને રાહતના દરથી અનાજ આપવામાં આવે છે.

ખેરીવડી ઉપાશ્રયની પાછળ જ્ઞાનનગર વસાહત પૂ. ગુરુદેવની પ્રેરણાથી બાંધવામાં આવી છે જેમાં ૭૫ ખંડો છે.

આ ખલોકોના ભાડાની વાર્ષિક નેટ આવક પૂ. ગુરુદેવ નાનચંદ્રજી મહારાજ માનવરાહુત ટ્રસ્ટને શ્રી સંઘ તરફથી આપવામાં આવે છે. આ આવકમાંથી સ્વધર્મી સ્ટોર ચલાવવામાં આવે છે.

દરેક કુટુંબોને કાર્ડ કાઢી આપવામાં આવ્યા છે અને કુટુંબોના સભ્યોની સંખ્યા પ્રમાણે યુનિટ રાખવામાં આવ્યા છે, તે યુનિટ મુજબ અનાજ રાહુતથી મળે છે. આ યોજનાનો લાભ કોઈ પણ સ્થાનકવાસી જૈન કુટુંબ લઈ શકે છે. કેને કેટલી રાહુત મળે છે (૧૦ ટકાથી ૫૦ ટકા સુધીની) તેનો આજુબાજુમાં ભલેલ કોઈને ખ્યાલ ન આવે તેમ યોજના કરવામાં આવી છે. હાલ વાર્ષિક રૂ. ૨૩,૦૦૦ આ યોજના પાછળ ખર્ચાય છે અને લગભગ ૧૦૫ કુટુંબોને આ યોજનાનો લાભ મળે છે. જ્ઞાનનગર વસાહત રહેશે ત્યાં સુધી આ રાહુતકાર્ય અવિરતપણે પૂ. ગુરુદેવની સ્મૃતિમાં આયોજ કરશે.

આમ ધોરીવલી જેવા મધ્યમવર્ગીય પરામાં ચાલતી માનવરાહુતની સંસ્થાઓના પાયામાં પૂ. ગુરુદેવની પ્રેરણા પડેલી છે અને સંસ્થાના કલેક્ટરમાં પૂ. ગુરુદેવનું નામ ગૂંજે છે.

પૂ. ગુરુદેવ નાનચંદ્રજી મહારાજ પ્રાથમિક શાળા-સાયલા

પૂજ્ય ગુરુદેવ સં. ૨૦૨૧ માં સાયલા મુકામે કાળધર્મ પામ્યા ત્યારે તેમની પાલખી વખતે લગભગ રૂપિયા ૪ થી ૫ લાખ નું ભંડોળ થયું હતું. આ રકમ પૂ. ગુરુદેવના સ્મારકો બનાવવામાં વાપરવાની હતી જેના માટે “પૂ. નાનચંદ્રજી મહારાજ સ્મારક ટ્રસ્ટ”ની રચના સુખર્ષમાં કરવામાં આવી હતી.

પૂ. ગુરુદેવ સાયલામાં જે પ્રાથમિક શાળામાં લણ્યા હતા તે શાળા બહુ જૂની હતી. જગ્યા પણ પૂરતી ન હતી અને સાધનો પણ પૂરતા ન હતા. પૂ. ગુરુદેવના સ્મારકરૂપે આ પ્રાથમિક શાળાનું સુંદર મકાન બનાવવાનું કાર્ય, પૂ. નાનચંદ્રજી મહારાજ સ્મારક ટ્રસ્ટે, શ્રી સાયલા નાગરિક મંડળ સુખર્ષના સહકારથી ઉપાડયું અને લગભગ ૨૦ થી ૨૫ એરકાવાળું એક માળનું અદ્યતન મકાન આ પ્રાથમિક શાળાનું તૈયાર થયું. જેના ઉપર પૂ. ગુરુદેવનું નામ રાખવામાં આવ્યું : “પૂ. ગુરુદેવ નાનચંદ્રજી મહારાજ પ્રાથમિક શાળા” આ શાળા ઈ. સ. ૧૯૭૨ થી શરૂ થઈ છે, અને બાળકોની તકલીફ દૂર થઈ છે. પૂ. ગુરુદેવના વતનમાં સ્મારકરૂપે આ સંસ્થા બહુ સુંદર રીતે અત્યારે ચાલે છે.

પૂજ્ય ગુરુદેવની પ્રેરણાથી અન્ય ઘણી સંસ્થાઓનો ઉદ્ભવ થયો છે જેમાંની સુખ્યત્વે નીચે સુજબ છે:-

- (૧) શ્રી લીંબડી મોટો સંઘ ઉપાશ્રય
- (૨) શ્રી નગરશેઠ વંડા ઉપાશ્રય - અમદાવાદ
- (૩) શ્રી કચ્છ માંડવી ઉપાશ્રય
- (૪) શ્રી જામનગર જૈનશાળા
- (૫) શ્રી ઘાટકોપર ઉપાશ્રય
- (૬) શ્રી કસ્તુરીબેન જેવંદભાઈ વોરા સ્થાનકવાસી જૈન બોર્ડિંગ, સુરેન્દ્રનગર
- (૭) શ્રી મોરબીની સ્થાનકવાસી બોર્ડિંગ
- (૮) શ્રી નવરંગપુરા સ્થાનકવાસી બોર્ડિંગ, અમદાવાદ
- (૯) શ્રી સોવંજનિક પુસ્તકાલય, સાયલા
- (૧૦) શ્રી સોવંજનિક દવાખાનું, સાયલા

સંવત ૧૯૮૨ માં ઘાટકોપરમાં શ્રી જગજીવન દયાળની વાડીમાં પૂ. ગુરુદેવે પ્રમુખશ્રી ગોકળદાસ પ્રેમજીની વિનંતીથી ચાતુર્માસ કર્યું હતું, અને ત્યાં ઉપાશ્રયની પ્રેરણા કરી. પૂ. ગુરુદેવના અનન્ય ભક્ત શ્રી ધનજીભાઈ દેવશીભાઈએ ઉપાશ્રયની પ્રેરણા ઝીલી જેને લીધે હાલનો ઘાટકોપર ઉપાશ્રય અસ્તિત્વમાં આવ્યો.

ચાતુર્માસની યાદી

અ ને

સંક્ષિપ્ત નોંધ

સ્વ. કવિવર્ય પંડિત મહારાજશ્રી નાનચંદ્રજી મહારાજે ૬૪ વર્ષની દીર્ઘ દીક્ષાપર્યાય દરમિયાન જે ક્ષેત્રોમાં ચાતુર્માસ કર્યા તેની સાક્ષવાર ક્રમશઃ યાદી

ઈ. સ. ૧૯૦૧ થી ૧૯૬૪

અનુક્રમ	સંવત	ગામનું નામ	ઈ. સ.	ઉંમર-વર્ષ
૧	૧૯૫૭	માંડવી-કચ્છ	૧૯૦૧	૨૫
૨	૧૯૫૮	જામનગર	૧૯૦૨	૨૬
૩	૧૯૫૯	મોરખી	૧૯૦૩	૨૭
૪	૧૯૬૦	જેતપુર (કાઠિ.)	૧૯૦૪	૨૮
૫	૧૯૬૧	બૂનાગઢ-પાછળથી જેતપુર	૧૯૦૫	૨૯
૬	૧૯૬૨	માંડવી (કચ્છ)	૧૯૦૬	૩૦
૭	૧૯૬૩	વાંકાનેર	૧૯૦૭	૩૧
૮	૧૯૬૪	મોરખી	૧૯૦૮	૩૨
૯	૧૯૬૫	માંડવી (કચ્છ)	૧૯૦૯	૩૩
૧૦	૧૯૬૬	રામાણીઆ (કચ્છ)	૧૯૧૦	૩૪
૧૧	૧૯૬૭	મુંદ્રા (કચ્છ)	૧૯૧૧	૩૫
૧૨/૨૦	૧૯૬૮/૭૬	લીંબડી (સ્થિરવાસ)	૧૯૧૨/૨૦	૩૬/૪૪
૨૧	૧૯૭૭	મોરખી	૧૯૨૧	૪૫
૨૨	૧૯૭૮	વાંકાનેર	૧૯૨૨	૪૬
૨૩	૧૯૭૯	લીંબડી	૧૯૨૩	૪૭
૨૪	૧૯૮૦	સાયલા	૧૯૨૪	૪૮
૨૫	૧૯૮૧	થાન	૧૯૨૫	૪૯
૨૬	૧૯૮૨	ઘાટકોપર	૧૯૨૬	૫૦
૨૭	૧૯૮૩	લીંબડી	૧૯૨૭	૫૧
૨૮	૧૯૮૪	વાંકાનેર	૧૯૨૮	૫૨
૨૯	૧૯૮૫	મોરખી	૧૯૨૯	૫૩
૩૦	૧૯૮૬	રામાણીઆ (કચ્છ)	૧૯૩૦	૫૪
૩૧	૧૯૮૭	ખીલડા (કચ્છ)	૧૯૩૧	૫૫
૩૨	૧૯૮૮	લીંબડી	૧૯૩૨	૫૬
૩૩	૧૯૮૯	આગ્રા	૧૯૩૩	૫૭
૩૪	૧૯૯૦	અમદાવાદ	૧૯૩૪	૫૮
૩૫	૧૯૯૧	ઘાટકોપર	૧૯૩૫	૫૯

પૂજ્ય ગુરુદેવ કવિવર્ય પં. જાજરાજદ્રેણ મહારાજ જન્મશતાબ્દિ સ્મૃતિગ્રંથ

અનુક્રમ	સંવત	ગામનું નામ	ઈ. સ.	ઉંમર-વર્ષ
૩૬	૧૯૯૨	ચિંચપોકલી (મુંબઈ)	૧૯૩૬	૬૦
૩૭	૧૯૯૩	ધરમપુર	૧૯૩૭	૬૧
૩૮	૧૯૯૪	કરનાળી (ચાણોદ)	૧૯૩૮	૬૨
૩૯	૧૯૯૫	અમદાવાદ	૧૯૩૯	૬૩
૪૦	૧૯૯૬	ધોરાજી	૧૯૪૦	૬૪
૪૧	૧૯૯૭	બામનગર	૧૯૪૧	૬૫
૪૨	૧૯૯૮	ડોળિયા	૧૯૪૨	૬૬
૪૩	૧૯૯૯	લીંબડી	૧૯૪૩	૬૭
૪૪	૨૦૦૦	ચોટીલા	૧૯૪૪	૬૮
૪૫	૨૦૦૧	વાંકાનેર	૧૯૪૫	૬૯
૪૬	૨૦૦૨	ધોરાજી	૧૯૪૬	૭૦
૪૭	૨૦૦૩	મોરબી	૧૯૪૭	૭૧
૪૮	૨૦૦૪	બેરાવરનગર	૧૯૪૮	૭૨
૪૯	૨૦૦૫	બેરાવરનગર	૧૯૪૯	૭૩
૫૦	૨૦૦૬	સાયલા	૧૯૫૦	૭૪
૫૧	૨૦૦૭	ભાવનગર	૧૯૫૧	૭૫
૫૨	૨૦૦૮	સાયલા	૧૯૫૨	૭૬
૫૩	૨૦૦૯	વાંકાનેર	૧૯૫૩	૭૭
૫૪	૨૦૧૦	સુરેન્દ્રનગર	૧૯૫૪	૭૮
૫૫	૨૦૧૧	થાનગઢ	૧૯૫૫	૭૯
૫૬	૨૦૧૨	અમદાવાદ	૧૯૫૬	૮૦
૫૭	૨૦૧૩	ઘાટકોપર	૧૯૫૭	૮૧
૫૮	૨૦૧૪	બોરીવલી	૧૯૫૮	૮૨
૫૯	૨૦૧૫	બોરીવલી (કૃષ્ણકુંજ)	૧૯૫૯	૮૩
૬૦	૨૦૧૬	લીંબડી	૧૯૬૦	૮૪
૬૧	૨૦૧૭	સાયલા	૧૯૬૧	૮૫
૬૨	૨૦૧૮	સાયલા	૧૯૬૨	૮૬
૬૩	૨૦૧૯	સાયલા	૧૯૬૩	૮૭
૬૪	૨૦૨૦	સાયલા	૧૯૬૪	૮૮

દરેક ચાતુર્માસની સંક્ષિપ્ત નોંધ

સંવત ૧૯૫૭ માં કવિવર્ય પં. મહારાજશ્રીએ, ગુરુદેવ શ્રી દેવચંદ્રેણ મહારાજ પાસે દીક્ષા લીધી ત્યારે સાત ઠાણાઓ હતા. પોતે દીક્ષા લીધી એટલે કુલ આઠ ઠાણા થયા તેમના નામ :-

૧- પૂજ્ય ગુરુદેવશ્રી દેવચંદ્રેણ મહારાજ. ૨- મહારાજ શ્રી મોનજીસ્વામી. ૩- મહારાજશ્રી મોટા માણેકચંદ્રેણ સ્વામી. ૪- મહારાજશ્રી સુંદરજીસ્વામી. ૫- મહારાજશ્રી રાયચંદ્રજીસ્વામી. ૬- મહારાજશ્રી મોણસીસ્વામી. ૭- મહારાજશ્રી પ્રેમચંદ્રજીસ્વામી. ૮- મહારાજશ્રી નાનચંદ્રજીસ્વામીએ ચોમાસામાં ૩૫ થોકડા, ઉત્તરાધ્યન તથા દશવૈકલિક સૂત્ર કંઠસ્થ કર્યાં. અને સાથોસાથ સૂત્રોનું વાંચન પણ કર્યું.

x

પૂજ્ય ગુરુદેવ કવિવર પં. નાનચંદ્રજી મહારાજ જન્મશતાબ્દિ સ્મૃતિગ્રંથ

૧. માંડવી-કચ્છ : સંવત ૧૯૫૭ : ઇ. સ. ૧૯૦૧

માંડવી-કચ્છ : ઠાણા ૪ નીચે મુજબ હતા:-

- ૧- મહારાજશ્રી માણેકચંદ્રજીસ્વામી. ૨- મહારાજશ્રી સુંદરજીસ્વામી. ૩- મહારાજ શ્રી રાયચંદ્રજીસ્વામી
૪- મહારાજશ્રી નાનચંદ્રજીસ્વામી.

પૂજ્ય ગુરુમહારાજ શ્રી દેવચંદ્રજીસ્વામી અને ખીબ સાધુજીઓ ઠાણા ૪નું ચાતુર્માસ કાઠિયાવાડમાં જૂનાગઢ મુકામે થયું હતું.

×

૨. જામનગર : સંવત ૧૯૫૮ : ઇ. સ. ૧૯૦૨

જામનગર : ઠાણા ૫ નીચે મુજબ હતા:-

- ૧- મહા. શ્રી માણેકચંદ્રજી સ્વામી. ૨- મહા. શ્રી સુંદરજીસ્વામી, ૩- મહા. શ્રી રાયચંદ્રજીસ્વામી.
૪- મહા. શ્રી મોણસી સ્વામી. ૫- મહા. શ્રી નાનચંદ્રજી સ્વામી.

માંડવીનું ચાતુર્માસ પૂર્ણ કરી પાછા કાઠિયાવાડ પધાર્યા. આ વર્ષમાં મહા. માણેકચંદ્રજી મહારાજ સાથે તેમણે અમદાવાદ સુધી વિહાર કર્યો. દરમિયાન ચાતુર્માસ જામનગરનું નક્કી થયું હતું. તે વખતે પાંચ ઠાણા ઉપર મુજબ સાથે હતા. વચ્ચે મહા. શ્રી મોણસીસ્વામી ખીમાર પડવાથી એકંદર નવ મહિના જામનગરમાં રોકાણ થયું. દરમિયાન મહા. શ્રી નાનચંદ્રજી સ્વામીએ સૂત્રો અને સિદ્ધાંતોનો અભ્યાસ કર્યો-સાથે સાથે સંસ્કૃત વ્યાકરણમાં સિદ્ધાંતચંદ્રિકાનો અભ્યાસ કર્યો. તેમજ ભિદ્ ભાષાનો પણ પરિચય કર્યો-આગકોમાં સંસ્કારનું સીચન થાય એટલા માટે જૈનશાળા પણ ચાલુ કરેલી.

×

૩. મોરબી : સંવત ૧૯૫૯ : ઇ. સ. ૧૯૦૩

મોરબી : ઠાણા ૫, હતા. તેનાં નામ :-

- ૧- પૂજ્ય ગુરુમહારાજ શ્રી દેવચંદ્રજીસ્વામી, ૨- મહા. શ્રી સુંદરજીસ્વામી, ૩- મહા. શ્રી રાયચંદ્રજીસ્વામી
૪- મહા. શ્રી પ્રેમચંદ્રજીસ્વામી, ૫- મહા. શ્રી નાનચંદ્રજીસ્વામી.

આ ચાતુર્માસ દરમિયાન સંસ્કૃત અભ્યાસમાં વધુ પ્રવેશ કર્યો : પદ્ય-રચના પણ ચાલુ હતી.

- કેન્દ્ર-સ્ના પ્રથમ અધિવેશન માટે પ્રેરણા આપી. અંબાવીદાસભાઈ ડોસાણીને સમજાવી હસ્તલિખિત સૂત્રોની ખત્રીસી સંઘમાં મુપ્રત કરાવી અને શ્રેયસાધક મંડળની સ્થાપના કરી. શ્રી મનસુખભાઈ જીવરાજ, શ્રી અણેચંદ્રભાઈ સંઘવી, શ્રી બાલુભાઈ (પ્રાણજીવન) વેરા વગેરે શ્રેયસાધક મંડળના સભ્યો હતા.

×

૪. જેતપુર (કાઠિ.) સંવત ૧૯૬૦ : ઇ. સ. ૧૯૦૪

જેતપુર : ઠાણા ૪, નીચે મુજબ :-

- ૧- પૂજ્ય મહા. શ્રી દેવચંદ્રજીસ્વામી, ૨- મહા. શ્રી મોનજીસ્વામી, ૩- મહા. શ્રી પ્રેમચંદ્રજીસ્વામી,
૪- મહા. શ્રી નાનચંદ્રજી સ્વામી. ત્યાં પૂ. ગુરુદેવે એક જ આસને અક્રમતપની આરાધના કરેલ હતી.

ઉપર મુજબ ઠા. ૪ જેતપુરમાં ચાતુર્માસ રહ્યા અને ણાકીના ઠાણાઓનું ચાતુર્માસ ધોરાજી થયેલ. ચાતુર્માસ પૂર્ણ થયે-બધા ઠાણા ધોરાજીમાં ભેગા થયા. તે સમયે એકદા મહા. શ્રી નાનચંદ્રજીસ્વામી પગે ચોળવાની જેરી દવા શરતચૂકથી ખી ગયા અને તકલીફમાં મુકાયા. પરંતુ હિંમતવાન હોવાથી તત્કાળ દવાખાને પહોંચી ગયા એટલે સારવાર કરવાથી આરામ થઈ ગયો. આ ચાતુર્માસ બાદ બધા ઠાણા ધોરાજી ભેગા થયા અને ત્યાંથી મહા. શ્રી દેવચંદ્રજીસ્વામી, મહા. શ્રી માણેકચંદ્રજીસ્વામી, મહા. શ્રી મોનજીસ્વામી, મહા. શ્રી સુંદરજીસ્વામી, મહા. શ્રી રાયચંદ્રજીસ્વામી, મહા. શ્રી પ્રેમચંદ્રજીસ્વામી અને મહા. શ્રી નાનચંદ્રજીસ્વામી ઠા. ૭ પોરબંદર, માંગશેળ, વેરાવળ વગેરે ક્ષેત્રોની સ્પર્શના કરવા એ તરફ વિચર્યા.

×

૫. જુનાગઢ : સંવત ૧૯૬૧ : ઇ. સ. ૧૯૦૫

જુનાગઢ : ઠાણા ૬, નીચે મુજબ :

૧- પૂજ્ય મહારાજ શ્રી દેવચંદ્રભસ્વામી, ૨- મહારાજશ્રી માણિક્યંદ્રભસ્વામી, ૩- મહારાજશ્રી સુંદરભસ્વામી, ૪- મહારાજશ્રી રાયચંદ્રભસ્વામી, ૫- મહારાજશ્રી મોનભસ્વામી, ૬- મહારાજશ્રી નાનચંદ્રભસ્વામી.

અહીં ચાતુર્માસ દરમિયાન પ્લેગનો ઉપદ્રવ હોવાથી જેતપુરમાં સ્થળાંતર કરવું પડ્યું. જેતપુરમાં પણ પ્લેગની અસર હોવાથી નવાગઢમાં ચાતુર્માસ પૂર્ણ કર્યું. દરમિયાન ભાદરવા મહિનામાં મહારાજશ્રી માણિક્યંદ્રભસ્વામી કાળધર્મ પામ્યા. ચાતુર્માસ પૂર્ણ કરી મોરબી તરફનો વિહાર શરૂ થયો. મોરબીમાં શ્રી અંબાવીદાસભાઈને સમજાવી અ. ભા. સ્વે. સ્થાનકવાસી જૈન કોન્ક્રેસન્ટ પ્રથમ અધિવેશન મોરબીમાં ભરવાની પ્રેરણા આપી. પરિણામે તેના ખર્ચને પહોંચી વળવા માટે ઉદારતાથી શ્રી અંબાવીદાસભાઈએ રૂ. ૧૦,૦૦૦ની રકમ આપી. આવું સુંદર કાર્ય પતાવ્યા પછી ત્યાંથી ઠા. ૫ તથા મહારાજ શ્રી નાગભસ્વામી ઠા. ૬- કુલ ઠાણા ૧૧- કચ્છ તરફ વિહાર કર્યો.

×

૬. માંડવી-કચ્છ : સંવત ૧૯૬૨ : ઇ. સ. ૧૯૦૬

માંડવી : ઠાણા ૫, નીચે મુજબ :-

૧- પૂજ્ય મહારાજશ્રી દેવચંદ્રભસ્વામી, ૨- મહારાજશ્રી સુંદરભસ્વામી, ૩- મહારાજશ્રી રાયચંદ્રભસ્વામી, ૪- મહારાજશ્રી મોનભસ્વામી, ૫- મહારાજશ્રી નાનચંદ્રભસ્વામી.

ઉપર મુજબ ઠા. ૫ નું ચાતુર્માસ માંડવીમાં થયું અને મહારાજશ્રી નાગભસ્વામી ઠા. ૬ નું ચાતુર્માસ ભૂજમાં થયું. અહીંથી મહારાજ શ્રી નાનચંદ્રભસ્વામીએ જાહેર પ્રવચન આપવાનું શરૂ કર્યું. વ્યાખ્યાનના પ્રભાવથી લોકોને પૂજ્ય આકર્ષણ થયેલ.

×

૭. વાંકાનેર : સંવત ૧૯૬૩ : ઇ. સ. ૧૯૦૭

વાંકાનેર : ઠાણા ૫, ઉપર મુજબ.

માંડવીનું ચાતુર્માસ પૂર્ણ કરી ઠા. ૧૦ કચ્છમાંથી રણ ઊતરી કાઠિયાવાડમાં પધાર્યા. તે પૈકી પૂ. આ. દેવચંદ્રભસ્વામી આદિ ઠા. ૫ નું ચાતુર્માસ વાંકાનેરમાં થયું. દરમિયાન ચાલુ સાલમાં જ ફાગણ વદ ૭ ના રોજ મહારાજ શ્રી દેવચંદ્રભસ્વામીને લીંબડીમાં આચાર્યપદે સ્થાપ્યા.

×

૮. મોરબી : સંવત ૧૯૬૪ : ઇ. સ. ૧૯૦૮

મોરબી : ઠાણા ૫, ઉપર મુજબ.

આ સાલમાં દાનવીર શેઠ અંબાવીદાસ ડોસાણીના ભાણેજ શુજરી જતાં તેના સ્મારક તરીકે અંબાવીદાસભાઈને સમજાવી બોર્ડિંગની સ્થાપના કરી. ઉપરાંત સૂત્રોની બત્રોસી, હસ્તલિખિત પાનાવાળી પોથીઓ શ્રી અંબાવીદાસભાઈની સહાયથી સંઘમાં સુપ્રત કરાવી.

×

૯. માંડવી-કચ્છ : સંવત ૧૯૬૫ : ઇ. સ. ૧૯૦૯.

માંડવી - કચ્છ : ઠાણા ૫, ઉપર મુજબ.

મોરબીનું ચાતુર્માસ પૂર્ણ કરી, રણ ઊતરી કચ્છમાં પધાર્યા અને ચાતુર્માસ માંડવીમાં કર્યું.

×

૧૦. રામાણીઆ (કચ્છ) : સંવત ૧૯૬૬ : ઇ. સ. ૧૯૧૦

રામાણીઆ - કચ્છ : ઠાણા ૫, ઉપર મુજબ.

રામાણીઆ પૂજ્ય મહારાજશ્રી દેવચંદ્રજીસ્વામીની જન્મભૂમિ હોવાથી ત્યાંના સંઘની વિનંતીથી ચાતુર્માસ રામાણીઆમાં કર્યું. ત્યાં અને સમાવેશ બને સ્થળે પૂ. દેવચંદ્રજી મહારાજશ્રીના નામથી પુસ્તકાલયની સ્થાપના કરી.

×

૧૧. મુંદ્રા-કચ્છ : સંવત ૧૯૬૭ : ઇ. સ. ૧૯૧૧

મુંદ્રા - કચ્છ : ઠાણા (બે) ૨, નીચે મુજબ :-

૧- મહા. શ્રી મોનજીસ્વામી, ૨- મહા. શ્રી નાનચંદ્રજીસ્વામી અને પૂજ્ય આચાર્ય મહા. શ્રી દેવચંદ્રજી સ્વામી આદિ ઠાણાઓએ આ સાલનું ચાતુર્માસ ખીદડા [કચ્છ] માં કર્યું હતું.

×

૧૧-૨૦, લીંબડી : સંવત ૧૯૬૮-૭૬ : ઇ. સ. ૧૯૧૨-૧૯૨૦

લીંબડી : ઠાણા ૩ + ૨ = ૫, નીચે મુજબ :-

૧- પૂજ્ય આ. મહા. શ્રી દેવચંદ્રજીસ્વામી, ૨-મહા. શ્રી મોનજીસ્વામી, ૩-મહા. શ્રી નાનચંદ્રજીસ્વામી ઠાણા ૩ કચ્છમાંથી વિહાર કરતાં કરતાં લીંબડી પધાર્યાં. પછી પૂજ્ય મહારાજ શ્રી દેવચંદ્રજી સ્વામી ખીનાર પડી ગયા એટલે એકસાથે નવ વર્ષ લીંબડીમાં ચાતુર્માસ રહ્યા. શરૂઆતમાં ઉપર મુજબ ઠાણા ૩ હતા. પછીથી સેવા નિમિત્તે મહા. શ્રી સુદંરજીસ્વામી તથા મહા. શ્રી રાયચંદ્રજીસ્વામી કચ્છમાંથી પધાર્યાં એટલે ઠાણા ૫ થયા. તખિયતના કારણે લીંબડીમાં સ્થિરવાસ હોવાથી વચ્ચેના ગાળામાં તપસ્વી મહા. શ્રી શામજીસ્વામીના શિષ્ય મુનિશ્રી લાલચંદ્રજી મુનિ પણ સેવામાં જોડાયા હતા. પૂ. મહારાજ શ્રી દેવચંદ્રજીસ્વામીને પક્ષઘાતનું દર્દ હોવાથી સાવ પરાધીન હતા. એવી સ્થિતિમાં મહા. શ્રી નાનચંદ્રજીસ્વામીએ અનન્યભાવે પૂજ્ય સાહેબની અખંડ સેવા કરી હતી. પૂજ્ય સાહેબ સંવત ૧૯૭૭ના કારતક વદ ૮ ના રોજ લીંબડી મુકામે કાળધર્મ પામ્યા. આ સ્થિરવાસ દરમિયાન અગ્લાનભાવે પૂજ્યશ્રીની સેવા કરવા ઉપરાંત, મહા. શ્રી નાનચંદ્રજીસ્વામીએ જ્ઞાન, લકિત અને સેવાના ક્ષેત્રમાં ખૂબ પ્રગતિ કરી. ભજનો, પદો, કાવ્યોદ્વારા સાહિત્યરચના કરી, સામાજિક ક્ષેત્રે લીંબડીમાં જેની ખૂબ જરૂર હતી તેવી સંસ્થાઓ-જૈનશાળા, પુસ્તકાલય, બોર્ડિંગ, ભોજનાલય, અતિથિગૃહ, વગેરેમાં પોતે પ્રેરક બન્યા. ઉપરાંત ગુરુમહારાજના પુણ્યમારક તરીકે ફૂંડ-ફાળો કરીને સ્કોલરશીપની કાયમી યોજના કરી. હવે પોતે ઠાણા ૩ હતા:- ૧-મહા. શ્રી સુદંરજીસ્વામી, ૨-મહા. શ્રી રાયચંદ્રજીસ્વામી, ૩-મહા. શ્રી નાનચંદ્રજીસ્વામી.

×

૨૧. મોરળી : સંવત ૧૯૭૭ : ઇ. સ. ૧૯૨૧

મોરળી : ઠાણા ૩, નીચે મુજબ :-

૧- મહા. શ્રી સુદંરજીસ્વામી, ૨- મહા. શ્રી રાયચંદ્રજીસ્વામી, ૩- મહા. શ્રી નાનચંદ્રજીસ્વામી.

મોરળી સંઘને અતિ આગ્રહ હોવાથી, પૂજ્ય આચાર્યદેવ શ્રી દેવચંદ્રજી મહા. લીંબડીમાં કાળધર્મ પામ્યા પછીનું પહેલું ચાતુર્માસ મોરળીનું થયું. આ સમયે ગાંધીયુગનું મંડાણ થયેલ હોવાથી, મહા. શ્રી નાનચંદ્રજીસ્વામીને ગાંધીવિચારધારાની સ્પર્શના થઈ હતી.

૨૨. વાંકાનેર : સંવત ૧૯૭૮ : ઇ. સ. ૧૯૨૨

વાંકાનેર : ઠાણા ૩ ÷ ૧ = ૪ નીચે મુજબ :-

ઉપર મુજબ ત્રણ ઠાણા અને ચોથા મુનિશ્રી હર્ષચંદ્રજી સ્વામી મોરળીનું ચાતુર્માસ પૂર્ણ થયે, ઠાણા ૩, જેતપુર મુકામે વિહાર કરીને પધાર્યાં હતા. કારણ કે ત્યાં જુનાગઢ નિવાસી હેમકુંવરબાઈની દીક્ષાને પ્રસંગ હતો. દીક્ષાનું કાર્ય

પૂજ્ય ગુરુદેવ કવિવર્ય પં. નાનચંદ્રેણ મહારાજ જન્મશતાબ્દિ સ્મૃતિગ્રંથ

પરિપૂર્ણ કર્યા પછી, ચાતુર્માસ નિમિત્તે વાંકાનેર તરફ વિહાર ચાલુ હતો ત્યારે તપસ્વી મહા. શ્રી શામભસ્વામીના શિષ્ય મુનિશ્રી હર્ષચંદ્રેણે મહારાજશ્રી નાનચંદ્રેણ મહારાજ પ્રત્યે લક્ષિતભાવે ખેંચાણ થવાથી, તપસ્વી મહા. ની આજ્ઞા લઈ સેવાભાવે તેઓ વાંકાનેર ચાતુર્માસમાં સાથે રહેલા. વાંકાનેરનું ચાતુર્માસ પૂર્ણ થયે મુનિશ્રી હર્ષચંદ્રેણે તેના શુરુમહારાજશ્રીને પાછા સોંપવામાં આવેલ.

×

૨૩. લીંબડી : સંવત ૧૯૭૯ : ઇ. સ. ૧૯૨૩

લીંબડી : ઠાણા ૩, નીચે મુજબ :-

૧- મહા. શ્રી સુંદરેણસ્વામી, ૨- મહા. શ્રી રાયચંદ્રેણ સ્વામી તથા મહા. શ્રી નાનચંદ્રેણ સ્વામી. નવ-નવ વર્ષ લીંબડીમાં એકધારા ચાતુર્માસ થવાથી, અને તે સમયમાં સામાજિક અને ધાર્મિક સંસ્થાઓની સ્થાપના કરી. સંઘનો ખૂબ સફલાવ જાગેલ હોવાથી આ વખતે ચાતુર્માસ થતાં, મહા. શ્રી નાનચંદ્રેણ મહારાજના સ્વતંત્ર વ્યક્તિત્વની અને કૃતિત્વની અનેરી છાપ પડી. બધી સંસ્થાઓને નવજીવન મળ્યું. પુસ્તકાલયને જરા વિસ્તૃત કર્યું.

×

૨૪. સાયલા : સંવત ૧૯૮૦ : ઇ. સ. ૧૯૨૪

સાયલા : ઠાણા ૩ × ૧ = ૪, નીચે મુજબ :-

ઠાણા ત્રણ ઉપર મુજબ અને ચોથા મુનિશ્રી હર્ષચંદ્રેણ સ્વામી. મહા. શ્રી નાનચંદ્રેણ મહારાજ સાથે મુનિશ્રી હર્ષચંદ્રેણનું દિલ મળેલ હોવાથી અભ્યાસ કરવા નિમિત્તે તેમજ સેવાભાવથી, ફરીને [ખીજવાર] પોતાના ગુરુની આજ્ઞા મેળવી તેઓએ લીંબડીથી સાથે વિહાર કર્યો અને સાયલા ચાતુર્માસ રહ્યાં. આ વર્ષ દરમિયાન શ્રી હેમચંદલાઈ રામભ મહેતા, (મૂળ મોરબીના વતની, પરંતુ તે વખતે ભાવનગર સ્ટેટમાં રેલ્વેમાં એક્ઝીક્યુટીવ એન્જિનિયર હતા,) જેઓ મહારાજશ્રીના અનુરાગી હતા. તેઓએ લક્ષિતપૂર્વક વિનંતી કરવાથી મહા. શ્રી નાનચંદ્રેણસ્વામી તથા મુનિશ્રી હર્ષચંદ્રેણ ઠાણા ૨ ભાવનગર પધારેલા. પછી તેા હેમચંદલાઈ અવારનવાર સાયલા પણ આવતા. એ સંબંધનો લાભ લઈ તે વખતના સાયલાના નામદાર ઠાકોર સાહેબે જોશવરનગરથી સાયલા સુધીની રેલ્વે લાઈન શરૂ કરાવેલ. તે સમયમાં શ્રી હેમચંદલાઈ અવારનવાર પૂ. મહારાજ શ્રી નાનચંદ્રેણસ્વામી પાસે આવતા. તેથી તેઓની સેવાનો લાભ સાયલા સ્ટેટ અને લીંબડી સંઘ બન્નેને મહારાજશ્રીની પ્રેરણાથી મળ્યો. એટલે કે જરૂર જેવું લાગતાં શ્રી હેમચંદલાઈએ લીંબડી સંઘના ઉપાશ્રયમાં જગ્યા વધારી ઘણો સુધારો કરાવ્યો હતો.

×

૨૫. થાનગઢ : સંવત ૧૯૮૧ : ઇ. સ. ૧૯૨૫

થાનગઢ : ઠાણા ૪, નીચે મુજબ :-

૧- મહા. શ્રી સુંદરેણસ્વામી, ૨- મહા. શ્રી રાયચંદ્રેણસ્વામી, ૩- મહા. શ્રી નાનચંદ્રેણસ્વામી, ૪- મુનિશ્રી હર્ષચંદ્રેણ સ્વામી. સાયલાનું ચાતુર્માસ પૂર્ણ કરી ઠાણા ૨, વિહાર કરી તારંગાણ તથા આબુ તરફ વિચરવા ગયેલા અને મહા. શ્રી સુંદરેણસ્વામી તથા મહા. શ્રી રાયચંદ્રેણસ્વામી ઠાણા ૨, વૃદ્ધ હોવાથી તેઓ લીંબડીમાં રહ્યા હતા. મહા. શ્રી નાનચંદ્રેણ સ્વામી ઠાણા, જુદાજુદા ક્ષેત્રોની સ્પર્શના કરી પાછા ફર્યા ત્યારે ચારે ઠાણા ભેગા થઈ સાથે થાનગઢ ચાતુર્માસ કરેલ.

×

૨૬. ઘાટકોપર : સંવત ૧૯૮૨ : ઇ. સ. ૧૯૨૬

ઘાટકોપર : ઠાણા ૨, નીચે મુજબ :-

૧- મહા. શ્રી નાનચંદ્રેણસ્વામી અને મુનિશ્રી હર્ષચંદ્રેણસ્વામી ઠા. ૨ નું ચાતુર્માસ થાનગઢમાં પૂર્ણ થયું. તે દરમિયાન મુનિ શ્રી હર્ષચંદ્રેણને ગળામાં કાકડાનું ઢઠું થયેલ, તેથી તેનું ઓપરેશન કરાવવાની જરૂર ઊભી થઈ. તે

પૂજ્ય ગુરુદેવ ડવિવર્ચ પં. નાનચંદ્રજી મહારાજ જન્મશતાબ્દિ સ્મૃતિગ્રંથ

સમયે નડિયાદની મિશનરી હોસ્પિટલમાં ઓપરેશન સારાં થતાં એટલે મુનિશ્રી હર્ષચંદ્રજીને કારણે નડિયાદ તરફ વિહાર કરવાનો વિચાર થયો. આથી મહા. શ્રી સુદરજીસ્વામી તથા મહા. શ્રી રાચચંદ્રજીસ્વામી [જેઓ વૃષ્ઠ હતા] તેઓ લીંબડી સુધી સાથે રહ્યા. પરંતુ લાંબો વિહાર ન કરી શકે માટે તેઓને લીંબડી રોકાવાનું કરી, મહા. શ્રી નાનચંદ્રજી મહા. તથા મુનિ શ્રી હર્ષચંદ્રજી ઠા. ૨, જેઓ નડિયાદ તરફ વિહાર કર્યો. અનુકૂળ સમયે નડિયાદ પહોંચ્યા અને કાકડાનું ઓપરેશન કરાવ્યું. ઓપરેશન ઘણું સારું થયું. થોડો સમય આરામ લીધા પછી બન્ને ઠાણા ત્યાંથી વિહાર કરી આગળ વધ્યા અને સૂરત સુધી પહોંચ્યા. દરમિયાન મહારાજશ્રીનો અનુરાગી અને અનુયાયી એવો બહોળો વર્ગ જે મુંબઈમાં વસતો હતો તેઓના દિલમાં લક્ષ્મીલાવનો પ્રવાહ વહેવા લાગ્યો. તેઓને થયું કે સૂરત સુધી મહારાજ સાહેબ પધાર્યા છે તો હવે મુંબઈ બહુ દૂર ન ગણાય. તે વખતે મુંબઈ સંઘના સેક્રેટરી શ્રી ગોકળદાસ પ્રેમજી હતા. તેઓને અનુરાગી વર્ગે પ્રેરણા કરી. તે કાળમાં ઠેક મુંબઈ સુધી સૌરાષ્ટ્રના મુનિરાજો લાગ્યે જ પધારતા. સાધુની ઝંખનાવાળા મુંબઈ સંઘને અનેરું આકર્ષણ થયું, એટલે સંઘના આગેવાન લાઈઓનું એક ડેપ્યુટેશન મહારાજશ્રીને વિનંતી કરવા સૂરત આવ્યું. મહારાજશ્રીને ખૂબ આગ્રહભરી વિનંતી કરી અને વિશેષમાં કહ્યું કે આપને જરૂર લાલ થશે. માટે જરૂર એકવાર તો આપ મુંબઈ પધારો જ. પૂ. મહારાજશ્રીને પણ લાવના ઘઈ, એટલે પછી મુંબઈ જેવા ક્ષેત્રમાં જવા માટે લીંબડી સંપ્રદાયના સંચાલકોની તેમજ ત્યાં રહેલા બે વૃદ્ધ ગુરુભાઈઓની સંમતિ મેળવવાનું કહ્યું. એટલે મુંબઈ સંઘે એ વિધિ પણ પૂરી કર્યો. પરિણામે સૂરતથી ઠાણા ૨ એ, મુંબઈ તરફ વિહાર શરૂ કર્યો. અનુક્રમે ગ્રામાનુશામ વિહાર કરતાં કરતાં, તેઓશ્રી મુંબઈ પહોંચ્યા. સંઘના ઉત્સાહનો પાર ન હતો. તે વખતે આખા મુંબઈમાં એક ચિંચપોકલીમાં જ ઉપાશ્રય હતો. કાંઠાવાડીમાં કોઈ સુવિધા ન હતી. વળી સાધુ મુનિરાજોનો યોગ પણ વિરલ હતો. આવા સંયોગોમાં મહારાજશ્રી ઠાણા ૨ નું ચાતુર્માસ શ્રી સંઘે ઘાટકોપરમાં નક્કી કર્યું. ઘાટકોપરમાં પણ ઉપાશ્રય ન હતો. તેથી જગજીવન દયાળની વાડીમાં પતરાંનો વિશાળ હોલ બનાવી ત્યાં ચાતુર્માસ રહેવાનું નક્કી કર્યું. હોલમાં વ્યાખ્યાન થાય અને બાજુના મકાનમાં મહારાજશ્રીને રહેવાનું રાખ્યું.

તે સમયે ગાંધીજીની બોલબોલા હતી. મહારાજશ્રી નાનચંદ્રજી સ્વામી, ગાંધીવિચારસરણી અને રાષ્ટ્રીયલાવનાથી ક્યારનાય રંગાયેલ હતા. એટલે એમના પ્રવચનોમાં ધર્મતત્ત્વ સાથે એ વિચારધારા અને એ લાવના ઓતપ્રોત ઘઈ જતી હતી. મુંબઈનો સંસ્કારી સમાજ આવા પ્રવચનોથી ખૂબ આકર્ષાયો. હબરો માણસો મુંબઈનાં ગુહાં ગુહાં પરાંઓમાંથી એ પ્રવચનનો લાલ લેવા નિમિત્તે સવારે આવી જતા. પરિણામે આવા શુભ યોગથી મહારાજશ્રીની આંતરિક અને બાહ્ય એમ બન્ને પ્રકારની ઋદ્ધિ ખૂબ સમૃદ્ધ થવા લાગી.

એ ચાતુર્માસ દરમિયાન મુંબઈથી સેંકડો માણસો, ઘાટકોપરમાં સવારે પ્રવચનસુધાનો લાલ લેવા આવતા. તે પૈકી એ નવયુવાન જિજ્ઞાસુઓની હકીકત બાજુવા જેવી હોવાથી અત્રે તેનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવે છે.

મોરળી નિવાસી ભાઈશ્રી ચુનીલાલ કેશવજી મહેતા તળ મુંબઈથી અને ટંકારા-ટોળ નિવાસી ભાઈશ્રી શિવલાલ નાગજી દોશી દાદરથી હુમેશાં ઘાટકોપર વ્યાખ્યાન સાંભળવા આવતા. ભાઈશ્રી ચુનીલાલ ચાતુર્માસના છેલ્લા દોઢ-બે મહિનાથી વધુ રસ લેતા, ત્યારે ભાઈશ્રી શિવલાલ થોડો સમય પહેલા એટલે કે ચાતુર્માસની શરૂઆતમાં વ્યાખ્યાનમાં હાજરી આપતા. બન્નેની તેની ભૂમિકા પ્રમાણે અસર થવા લાગી હતી. બન્ને એકબીજાને ઓળખતા ન હતા. આખરે ચાતુર્માસના છેલ્લા મહિનામાં ભાઈશ્રી ચુનીલાલને લાવના બળી. અને પછી તો પૂજ્ય મહારાજશ્રીના સંપર્કમાં આવ્યા, પોતાની લાવના જણાવી, વિચાર વિનિમય થયો. પરિણામે અનુકૂળ સંયોગો હોવાથી ત્યાગમાર્ગ સ્વીકારવા તૈયાર થયા. પરિચય વધારવા અને અભ્યાસ નિમિત્તે પોતાના વડીલ ભાઈશ્રી ભાઈચંદભાઈની આજ્ઞા મેળવી અને ચાતુર્માસ પૂર્ણ થયે ઘાટકોપરથી મહારાજશ્રી સાથે વિહાર શરૂ કર્યો. ત્યારે ભાઈશ્રી શિવલાલભાઈને અસર તો થયેલી, પરંતુ તેઓએ, મહારાજશ્રી વિહાર કરી ગયા બાદ છ કે આઠ મહિના પછી પોતાની અંતરંગ લાવના પ્રગટ કરેલી...અસ્તુ.

ઘાટકોપરમાં કચ્છ અને સૌરાષ્ટ્રના સ્થાનકવાસી સમાજના ઘણા ઘરો હતાં, એનો ખ્યાલ પૂજ્ય મહારાજશ્રીના આ ભવ્ય ચાતુર્માસ દરમિયાન શ્રી સંઘને આવ્યો, એટલે વિશાળ ઉપાશ્રયની પણ જરૂર લાગી. પૂ. મહારાજશ્રીની હાજરીમાં જ એની અપીલ કરવામાં આવી અને મહારાજશ્રીએ પોતાની આગવી શૈલીમાં પ્રેરણા કરી, પરિણામે સારામાં સારો ફંડ-

ક્ષણો થઈ ગયો અને ઉપાશ્રયની લબ્ધિ ઈમારતનો પાયો નખાયો. અતિ આગ્રહ અને વિનંતી હોવા છતાં સંજોગવશાત્ પૂજ્ય મહારાજશ્રી ઠાણુ ર તથા દીક્ષાના ઉમેદવાર ભાઈશ્રી ચુનીલાલે ગુજરાત તરફ વિહાર શરૂ કર્યો.

x

૨૭. લીંબડી : સંવત ૧૯૮૩ : ઈ. સ. ૧૯૨૭

લીંબડી : ઠાણુ ચાર નીચે મુજબ :-

૧-પૂ. મહા. શ્રી સુંદરજીસ્વામી, ૨-મહા. શ્રી રાયચંદ્રજી સ્વામી, ૩-મહા. શ્રી નાનચંદ્રજી સ્વામી, ૪-મહા. શ્રી હર્ષચંદ્રજી સ્વામી.

મહા. શ્રી નાનચંદ્રજી સ્વામી તથા મુનિશ્રી હર્ષચંદ્રજી સ્વામીએ ઘાટકોપરનું ચાતુર્માસ પૂર્ણ ઉત્સાહથી પૂર્ણ કર્યું. દરમિયાન સમગ્ર મુંબઈ સંઘની ભાવનામાં ખૂબ ભરતી આવી. એક જ ચાતુર્માસ કરીને ત્યાંથી છૂટી શકાય તેમ ન હતું. આ ખાલુ દેશમાં લીંબડીમાં રહેલા બે વૃદ્ધ સાધુજીઓ, મહા. શ્રી નાનચંદ્રજી મહા. ને ઝંખતા હતા, એટલે નિરૂપાયે મુંબઈ છોડવું પડ્યું. દરમિયાન તે જ સાલમાં મુંબઈમાં સ્થા. જૈન કોન્ફરન્સનું સાતમું અધિવેશન ભરાવાનું હતું. એટલે તેટલા સમય પૂરતું મુંબઈમાં રોકાઈ જવા સંઘની આગ્રહભરી વિનંતિ થઈ એટલે પોતે ઠાણુ ર, રોકાયા અને અધિવેશનને પ્રેરણા આપવા મુંબઈમાં મધ્યભાગમાં (લાલબાગમાં) પોતે બહાર પ્રવચનો આપતા હતા...આ નિમિત્તે સંઘને અનેરો લાભ મળ્યો. પછી વિદાયની ઘડી આવી ત્યારે દીક્ષાર્થી ભાઈ શ્રી ચુનીલાલને મુંબઈની ભેટ તરીકે સ્વીકારી ઉચ્ચ વિહાર શરૂ કર્યો...વિહાર કરતાં અનુક્રમે ગ્રામાનુગ્રામ વિચરતાં તેઓ જ્યારે અમદાવાદ પહોંચ્યા ત્યારે ભાઈશ્રી શિવલાલભાઈએ પોતાની વૈરાગ્ય દશા દર્શાવતો પત્ર મહારાજશ્રી ઉપર લખ્યો. ઘાટકોપરમાં પ્રવચન દ્વારા પડેલા સંસ્કારખીજો પણ અંકુરિત થવા લાગ્યા. પોતાની આંતરિક ભાવના પત્રમાં જણાવી અમદાવાદ દર્શનાર્થે આવવા અને હૃદયના ભાવ વ્યક્ત કરવા આજ્ઞા માગી. તે મુજબ તેઓ અમદાવાદ આવ્યા. પ્રાથમિક વિચારણા કરી અમદાવાદથી પાછા મુંબઈ ગયા. કેટલાક વ્યવહારિક વળગણથી મુક્ત થયા. પૂ. મહારાજશ્રી અમદાવાદથી વિહાર કરી લીંબડી પધાર્યા. ભાઈ શ્રી ચુનીલાલ પણ પાદવિહારનો આનંદ માણતા સાથે જ હતા. મહારાજશ્રી લીંબડી પધાર્યા બાદ સંકેત મુજબ ભાઈશ્રી શિવલાલ પણ દીક્ષાના ઉમેદવાર તરીકે મુંબઈથી લીંબડી આવ્યા અને ભાઈશ્રી ચુનીલાલ સાથે અભ્યાસમાં જોડાયા. એ સાલ [સંવત ૧૯૮૩]નું પૂ. મહારાજશ્રીનું ચાતુર્માસ લીંબડી નક્કી થયું હતું બંને દીક્ષાર્થીભાઈઓ પરસ્પર પ્રેમ ને સહકારથી સિદ્ધાંતનો અને સંસ્કૃતનો અભ્યાસ કરવા લાગ્યા. ભાઈશ્રી ચુનીલાલનો સમય પાકી ગયો હતો એટલે ચાતુર્માસ પૂર્ણ થયે લીંબડી સંઘના ભારે ઉત્સાહ સાથે દીક્ષાની તૈયારી થવા લાગી. અને સંવત ૧૯૮૪, માગશર શુદ્ધ ૬ તા. ૩૦-૧૧-૧૯૨૭ બુધવારે અનેરો વાતાવરણમાં ચુનીલાલભાઈ દીક્ષિત થયા. [આ બધી હકીકત પૂ. ગુરુમહારાજશ્રીના જીવનચરિત્ર 'સંતશિષ્યની જીવન સરિતા'માં તથા 'પૂ. ગુરુદેવશ્રી નાનચંદ્રજી મહારાજ જન્મ શતાબ્દ સ્મૃતિગ્રંથ' વિભાગ પહેલો 'જીવનઝાંખી'માં વિગતથી વર્ણવેલ છે.

x

૨૮. વાંકાનેર : સંવત ૧૯૮૪ : ઈ. સ. ૧૯૨૮

વાંકાનેર : ઠાણુ ૫, નીચે મુજબ :

૧- મહા. શ્રી સુંદરજીસ્વામી, ૨- મહા. શ્રી રાયચંદ્રજી સ્વામી, ૩-મહા. શ્રી નાનચંદ્રજીસ્વામી. ૪-મહા. શ્રી હર્ષચંદ્રજીસ્વામી અને ૫-નવદીક્ષિત મુનિશ્રી ચુનીલાલજીસ્વામી.

લીંબડીનું ચાતુર્માસ પૂર્ણ કરી, દીક્ષાનો પ્રસંગ ઉઠવી, ત્યાંથી અનુક્રમે વિહાર કરતાં થાન-વાંકાનેર થઈને ઠાણુ-૫ મોરખી પધાર્યા. વૈરાગી ભાઈશ્રી શિવલાલભાઈ પણ અભ્યાસ કરતા થકા વિહારમાં સાથે જ હતા. દરમિયાન આગામી ચાતુર્માસ (સં. ૧૯૮૪) વાંકાનેર નક્કી થયું હતું એટલે થયાસમયે ચાતુર્માસ નિમિત્તે વાંકાનેર પધાર્યા. ત્યાં ચાતુર્માસ દરમિયાન સંવત ૧૯૮૪ ના બીજા શ્રાવણ શુદ્ધ અગિયારસના તા. ૨૬-૮-૨૮ ના રોજ પૂ. મહા. શ્રી રાયચંદ્રજી મહા. ૩૬ વર્ષની દીક્ષાપર્યાય પાળી ૬૦ વર્ષની ઉંમરે હાઈકેઈલ થઈ જવાથી સમાધિપૂર્વક કાળધર્મ પામ્યા. ભાઈશ્રી શિવલાલના

પુજ્ય ગુરુદેવ કવિવર પં. નાનચંદ્રજી મહારાજ જન્મશતાબ્દ સ્મૃતિગ્રંથ

સ્નેહી-સંબંધીઓ વાંકાનેરમાં હતા એટલે પોતે પુરુષાર્થ કરી, સમજવી દીક્ષા માટે આજ્ઞા મેળવી. આ ચાતુર્માસમાં પણ શ્રાવિકાશાળા વગેરે અનેક સામાજિક પ્રવૃત્તિઓ થઈ. ચાતુર્માસ પૂર્ણ થયે મોરબી તરફ વિહાર કર્યો.

×

૨૯. મોરબી સંવત ૧૯૮૫ : ઈ. સં. ૧૯૨૯.

મોરબી : ઠાણા ૫, નીચે મુજબ :-

૧- મહા. શ્રી સુંદરજીસ્વામી, ૨- મહા. શ્રી નાનચંદ્રજીસ્વામી, ૩- મહા. શ્રી હર્ષચંદ્રજીસ્વામી,
૪-મહા. શ્રી ચુનીલાલજી સ્વામી અને ૫-નવદીક્ષિત મુનિશ્રી સૌભાગ્યચંદ્રજી સ્વામી.

વાંકાનેરનું ચાતુર્માસ પૂર્ણ કરી ઠાણા-૪ નો વિહાર શરૂ થયો. મોરબી નજીક હોવાથી ત્યાંના સંઘની વિનંતી થઈ એટલે મોરબી પધાર્યા. વિહારમાં દીક્ષાર્થી ભાઈશ્રી શિવલાલ પણ સાથે હતા. દીક્ષા માટે આજ્ઞા થઈ ગઈ હતી. એટલે ભારે ધામધૂમપૂર્વક સંવત ૧૯૮૫ ના પોષ શુદ્ધ આઠમ શુક્રવારના રોજ ભાઈશ્રી શિવલાલભાઈનો મોરબીમાં દીક્ષા-મહોત્સવ થયો. (આ બધી બિના વિગતથી-વિસ્તારથી 'સંતશિષ્યની જીવનસરિતા'માં તથા પૂ. ગુરુદેવશ્રી નાનચંદ્રજી મહારાજ જન્મ શતાબ્દ સ્મૃતિગ્રંથ, વિભાગ પહેલો 'જીવનઝંખી'માં આલેખી છે.) ભાઈશ્રી શિવલાલનું 'મુનિ સૌભાગ્યચંદ્રજી'માં રૂપાન્તર થયું. આ સાલનું ચાતુર્માસ મોરબીનું નક્કી થયું હતું એટલે થોડો સમય અન્યત્ર વિહાર કરી ઠાણા ૫, ચાતુર્માસ નિમિત્તે મોરબી પધાર્યા.

×

૩૦. રામાણીઆ (કચ્છ) : સંવત ૧૯૮૬ : ઈ. સં. ૧૯૩૦

રામાણીઆ (કચ્છ) : ઠાણા ૫, ઉપર મુજબ.

મોરબીનું ચાતુર્માસ પૂર્ણ થયું તે દરમિયાન કચ્છ તરફની વિનંતી હોવાથી, વિહાર કરી, રણ ઉતરી ઠાણા-૫, વાગડમાં-લાકડીઆ, ભચાઉ, સામખીઆરી, અંબર થઈને કચ્છ-કંઠીમાં પધાર્યા. ચાતુર્માસ રામાણીઆ-કચ્છનું નક્કી થયું. બંને નવદીક્ષિતોના અભ્યાસનો પ્રબંધ કર્યો.

×

૩૧. બિહડા (કચ્છ) : સંવત ૧૯૮૭ : ઈ. સં. ૧૯૩૧

બિહડા (કચ્છ) : ઠાણા ૫, ઉપર મુજબ.

કચ્છમાં ખીબા ચાતુર્માસ માટે બિહડા-કચ્છનું નક્કી થયું. મહા. શ્રી નાનચંદ્રજી મહારાજને હવે એકાન્તવાસ અને સાધનાની ભાવના હોવાથી, આ ચાતુર્માસમાં યોગનિષ્ઠ શ્રી વેલજીભાઈ ઠાકરસીના સંપર્કમાં આવ્યા. ગામ બહાર તેઓનો આશ્રમ હતો. તેનો લાભ લેવાનું રાખ્યું નવદીક્ષિત બંને મુનિઓનો અભ્યાસ ચાલુ હતો. એ રીતે ચાતુર્માસ પૂર્ણ થયું. કચ્છી ભાઈઓ તે કાળે ખૂબ શ્રદ્ધાળુ અને ભક્તિવાળા હતા.

×

૩૨. લીંબડી : સંવત ૧૯૮૮ : ઈ. સં. ૧૯૩૨

લીંબડી : ઠાણા ૪, નીચે મુજબ :-

૧- મહા. શ્રી નાનચંદ્રજીસ્વામી, ૨ - મહા. શ્રી હર્ષચંદ્રજીસ્વામી, ૩ - મહા. શ્રી ચુનીલાલજીસ્વામી તથા ૪-નવદીક્ષિત મુનિ શ્રી સૌભાગ્યચંદ્રજીસ્વામી.

બિહડાનું ચાતુર્માસ પૂર્ણ થયું તે દરમિયાન અજમેર સાધુ-સંમેલનનું નગારું વાગી રહ્યું હતું. એટલે તેની પૂર્વ તૈયારીરૂપે લીંબડી સંપ્રદાયના સાધુઓનું સંમેલન થવાની જરૂર હતી. તેથી લીંબડીથી વિનંતિ થતાં, કચ્છમાંથી કાઠિયાવાડ તરફ વિહાર કર્યો. આમનુઆમ વિહાર કરતાં અનુક્રમે લીંબડી પધાર્યા. સંવત ૧૯૮૮ ના વૈશાખ મહિનામાં લીંબડીમાં સંમેલન થયું. તે વખતે મહા. શ્રી સુંદરજીસ્વામી સમાધિભાવે કાળધર્મ પામ્યા એટલે બાકીના આર ઠાણાઓનું તે સાલમાં લીંબડી મુકામે ચાતુર્માસ થયું.

×

૩૩. આગ્રા : સંવત ૧૯૨૯ ઇ. સ. ૧૯૩૩

આગ્રા : ઠાણા ૪, ઉપર મુજબ.

લીંબડીનું ચાતુર્માસ પૂરું થયા પછી, લીંબડી સંપ્રદાયના પ્રતિનિધિ મુનિરાજને અજમેર ખૂહત સંમેલનમાં જવાનું નક્કી થયું હતું. તે મુજબ ઠાણા ચારે લીંબડીથી વિહાર કર્યો. (આ બધી વિગત “સંત શિષ્યની જીવનસરિતા”માં તથા આ જન્મશતાબ્દ સ્મૃતિગ્રંથના પહેલા વિભાગમાં વિગતથી આપેલ છે.) ટૂંકમાં, અજમેર સંમેલન પૂરું થયા પછી લીંબડી સંપ્રદાયના પ્રતિનિધિ મુનિ મહારાજને ત્રણ મંડળમાં વહેંચાઈ ગયા. એટલે કે ત્રણેના ચાતુર્માસ એ તરફ નક્કી થયા. મહા. શ્રી નાનચન્દ્રજીસ્વામી ઠાણા ચારનું ચાતુર્માસ આગ્રામાં થયું. ત્યાં ચાતુર્માસ પૂર્ણ કર્યું.

૩૪. અમદાવાદ : સંવત ૧૯૨૦ : ૧૯૩૪

અમદાવાદ : ઠાણા ૪, ઉપર મુજબ.

આગ્રાનું ચાતુર્માસ લવ્યતાથી પૂર્ણ કર્યું. ત્યારબાદ, ત્યાંથી વિહાર કરી ફતેહપુર, સીકરી, રણથંભોર કિલ્લો, કોટા-શહેર, ઉજ્જૈન, ઈંદોર, માંડવગઢ, ધાર-કિલ્લો, રતલામ, થાંદલા, દાહોદ, લીંબડી, ગોધરા, ડાકોર, મહેમદાવાદ, મણિનગર વગેરે લગભગ ૧૩૧ ક્ષેત્રો-ગામોની સ્પર્શના કરી અનુક્રમે અમદાવાદ આવ્યા. અમદાવાદના છ કોટિ સંઘના આગ્રહથી સં. ૧૯૨૦ ની સાલનું ચાતુર્માસ પૂ. મહારાજશ્રીની લાવના અનુસાર મણિએન કુબેરદાસ પટેલના બંગલામાં કોચરબ શેડ, એલિસ ઓર થયું. આ ચાતુર્માસમાં સામાજિક પ્રવૃત્તિઓ ઉપરાંત મહારાજશ્રીની પ્રેરણાથી ‘મહાવીર સાહિત્ય પ્રકાશન મંદિર’ અસ્તિત્વમાં આવ્યું. નવદીક્ષિત મુનિશ્રી સૌભાગ્યચન્દ્રજીને પોતાની વિદ્વત્તા પ્રગટ કરવાની ઉત્તમ તક મળી. શ્રી ઉત્તરાધ્યયન, શ્રી દશવૈકલિક વગેરે સૂત્રોનો તેઓએ ગુજરાતી ભાષામાં અનુવાદ કર્યો ત્યારથી તેઓ સૌભાગ્યચન્દ્રજીને બદલે ‘સંતબાલ’ તરીકે ઓળખાવા લાગ્યા. આ રીતે સાહિત્ય પ્રકાશન શરૂ થયું. તે વખતે પ્રાગપુર કચ્છના વતની મેઘજીભાઈ અહીંથી વૈરાગ્યભાવે મહારાજશ્રી સાથે જોડાયા હતા. અમદાવાદનું ચાતુર્માસ ખૂબ આનંદથી પરિપૂર્ણ થયું.

×

૩૫. ઘાટકોપર : સંવત ૧૯૨૨ : ઇ. સ. ૧૯૩૫

ઘાટકોપર : ઠાણા ૪, ઉપર મુજબ :

અમદાવાદના ચાતુર્માસ દરમિયાન ઘાટકોપરના સંઘની આગામી ચાતુર્માસ માટે વિનંતી થઈ ચૂકી હતી અને તેનો સ્વીકાર પણ થયો હતો. એટલે અમદાવાદથી વિહાર કરી સૂરત અને પછી વલસાડ આવ્યા. ત્યારે ધરમપુર સ્ટેટમાં રાજકોટના વતની શ્રી ભોગીલાલ જગજીવન મોદી પર્સનલ સેક્રેટરી હતા. વળી મહા. શ્રી નાનચન્દ્રજીસ્વામીની ખ્યાતિ ખૂબ વિસ્તૃત બની હતી એટલે જ્યારે શ્રી ભોગીલાલભાઈને ખબર પડી કે પૂ. મહારાજશ્રી વલસાડ પધાર્યા છે ત્યારે તેઓએ ધરમપુરના મહારાજને વાકેફ કર્યા. મહારાજ શ્રી વિજયદેવજી પોતે સંસ્કારી હતા. તેઓની આજ્ઞા થતાં શ્રી ભોગીલાલભાઈ અને ખીજા અમલદારો [જે મોટે ભાગે સૌરાષ્ટ્રના વતની હતા] નું એક ડેપ્યુટેશન વલસાડ આવ્યું. અને પૂ. મહારાજશ્રીને વિનંતી કરી કે ‘આપ અહીં સુધી પધાર્યા છો તો હવે શેષકાળ પૂરતો અમને પણ લાલ આપો વગેરે.’ વિનંતિ અને આગ્રહ જોરદાર હતા એટલે એનો સ્વીકાર થયો અને વલસાડથી ધરમપુર તરફ વિહાર કર્યો. ત્યાં વીસ-પચીસ દિવસ રોકાયા. મહારાજ સાહેબનો ખૂબ સહભાવ થયો. ત્યાંથી જંગલના રસ્તે વિહાર કરી નાસિક થઈને અનુક્રમે ઘાટકોપર ચાતુર્માસ નિમિત્તે પધાર્યા. ઘાટકોપરમાં ખીજું ચાતુર્માસ હતું. વિશાળ ઉપાશ્રય તૈયાર થઈ ગયો હતો. શાંતિથી ચાતુર્માસ પૂર્ણ થયું.

×

૩૬. ચિંચપોકલી (મુંબઈ કાંઠાવાડી) : સં. ૧૯૨૨ : ઇ. સ. ૧૯૩૬

ચિંચપોકલી : ઠાણા ચાર, ઉપર મુજબ.

ઘાટકોપરનું ચાતુર્માસ પૂરું થયા પછી મુંબઈના સંઘની ખીજું ચાતુર્માસ ચિંચપોકલીમાં કરાવવાની લાવના થઈ. એટલે જોરદાર વિનંતિ થતાં મુંબઈમાં રોકાણ થયું. તે વખતે મૂળ મોરબીના વતની શ્રી અમૃતલાલ ખોખાણી ઘાટકોપરમાં રહેતા હતા. તેઓનો મહારાજશ્રી પ્રત્યે ખૂબ જ સહભાવ હતો. તેઓ ખીમાર હોવાથી દરિયાકાંઠે વરસોવા રહેતા હતા.

તેથી પૂ. મહારાજશ્રીના લાલ લેવા તેઓએ થોડા દિવસ વરસોવા પધારી લાલ આપવા વિનંતિ કરી. પૂ. મહારાજશ્રી ઠાણા ૪. ત્યાં પધાર્યા. વરસોવા દરિયાકાંઠે આવેલ હોવાથી હુવાફેર કરવાનું મથક હતું. ત્યાં અન્ય જેનેતર શ્રીમંત વર્ગનાં કુટુંબો પણ રહેતા હતા. મહારાજશ્રી ત્યાં પણ રાત્રે પ્રાર્થના-પ્રવચન આપતા એટલે ઘણા માણસો એનો લાલ લેતા. દરમિયાન ચિનાઈ કુટુંબના શેઠ માણેકલાલ ચુનીલાલ સહકુટુંબ ત્યાં રહેતા હતા. તેઓને પૂ. મહારાજશ્રીના પ્રવચનોની સારી અસર થઈ. ખાસ કરીને શ્રીમતી હીરાલક્ષ્મી માણેકલાલ ચિનાઈને ખૂબ અસર થઈ. પછી તે આખું કુટુંબ મહારાજશ્રી પ્રત્યે પ્રેમવાળું બન્યું. પછી ખીબા પરાંઓમાં ફરતાં ચાતુર્માસનો સમય નજીક આવ્યો એટલે ચીંચપોકલીમાં ચાતુર્માસ માટે પધાર્યા. પર્યુષણના દિવસોમાં કાંઠાવાડી જવાનું થયું હતું. એ ચાતુર્માસ પૂર્ણ થયે ત્યાંથી ખીબાં પરાંઓમાં સ્પર્શના કરતાં પૂ. મહારાજશ્રી ઠાણા ૪ ઉનાળામાં પાછા વરસોવા પધાર્યા. ત્યાં મુનિશ્રી હર્ષચંદ્રજી તથા મુનિશ્રી સૌભાગ્યચંદ્ર ઠાણા ૨, સકારણુ શેકાયા અને પૂજ્ય મહા. શ્રી નાનચંદ્રજીસ્વામી તથા મુનિશ્રી ચુનીલાલજીસ્વામી ઠાણા ૨ એ નવા પ્રદેશની સ્પર્શના કરવા માટે વિહાર કર્યો. લોનાવાલા, માથેરાન અમ્બરનાથ વગેરે ક્ષેત્રોને સ્પર્શી લગભગ બે મહિના પછી ચારે ઠાણા ભેગા થયા. વિચારભેદના કારણે અહીંથી મુનિશ્રી સૌભાગ્યચંદ્રજી (સંતબાલજી) એ એકાંતવાસ માટે અલગ વિહાર કર્યો.

૩૭. ધરમપુર : સંવત ઈ. ૧૯૯૩ : સં. ૧૯૩૭

ધરમપુર : ઠાણા ત્રણ, નીચે મુજબ :-

૧- મહા. શ્રી નાનચંદ્રજીસ્વામી, ૨- મુનિશ્રી હર્ષચંદ્રજીસ્વામી તથા મુનિશ્રી ચુનીલાલજી સ્વામી.

મુનિશ્રી સૌભાગ્યચંદ્રજી છૂટા પડ્યા પછી પૂ. મહારાજશ્રી ઠાણા ત્રણ મુંબઈથી વિહાર કરી ગુજરાત તરફ વિહાર કરતા હતા. વિહાર કરતાં કરતાં લગભગ વલસાડ સુધી પહોંચ્યા ત્યારે ધરમપુરના મહારાજ જેમણે બે વર્ષ પહેલાં પૂ. મહારાજશ્રીનો સત્સંગ કર્યો હતો અને જેને સદ્ભાવ જાગ્યો હતો. તેને ખબર પડવાથી આગામી ચાતુર્માસ ધરમપુર ફરવવાની પોતાના અમલદારો મારફત પૂજ્ય મહારાજશ્રીને આગ્રહલરી વિનંતિ કરી. પરિણામે મહારાજ શ્રી વિજયદેવજીના સદ્ભાવથી જેંચાઈને પૂ. મહારાજશ્રીએ વિનંતિ સ્વીકારી. ચાતુર્માસની બધી વ્યવસ્થા કરવાનું સ્ટેટ તરફથી નક્કી થયું. ત્યાં 'વિયોગભવન' નામના બંગલામાં પૂજ્ય મહારાજશ્રી ઠાણા ૩, ચાતુર્માસ રહ્યા. ચાતુર્માસ દરમિયાન રાજા અને પ્રજા અપૂર્વ લાલ લેતાં હતાં અને આનંદ - ઉત્સવ થયા કરતો હતો. એટલે 'વિયોગભવન' નું નામ બદલીને 'આનંદ ભવન' રાખવામાં આવ્યું. આ ચાતુર્માસ દરમિયાન અવારનવાર મુંબઈથી અનેક ભકતો આવતા, તેમ વૈષ્ણવધર્મી ચિનાઈ કુટુંબના જેન શ્રીમતી હીરાલક્ષ્મી પણ ત્યાં લાલ લેવા આવ્યા હતા. ચાતુર્માસ આનંદ ને ઉલ્લાસથી પૂર્ણ થયું.

૩૮. કરનાળી-ચણોદ (નર્મદા કાંઠે) સં. ૧૯૯૪ : ઈ. સ. ૧૯૩૮

કરનાળી : ઠાણા ૨, નીચે મુજબ :-

૧- પૂ. મહા. શ્રી નાનચંદ્રજીસ્વામી તથા ૨- મુનિશ્રી ચુનીલાલજીસ્વામી.

ધરમપુરમાં ઠાણા ૩ નું ચાતુર્માસ પૂર્ણ થયું. ત્યાર બાદ ત્યાંથી ગુજરાત તરફ વિહાર ચાલુ થયો. કારણ કે સૌરાષ્ટ્રમાં વિચરતા સાધવીજીઓ મહા. શ્રી દેવકુંવરબાઈ આર્યાજી, મહા. શ્રી સમરતબાઈ આર્યાજી આદિ ઠાણાઓને દર્શનની ખૂબ ઝંખના હતી. તેથી વિહાર કરતા આગળ વધ્યા. તે દરમિયાન રસ્તામાં મુનિશ્રી હર્ષચંદ્રજીનું મન અસ્થિર થવાથી તેઓ છૂટા થયા. એટલે ત્યાંથી જે ઠાણાનો વિહાર ચાલુ થયો. સાથે હતા વૈરાગી ભાઈશ્રી મેઘજીભાઈ. આવા નિમિત્તોથી પૂ. મહા. શ્રી નાનચંદ્રજી મહારાજનું મન કંઈક એકતાં નિવૃત્તિ તરફ વળ્યું હતું. એટલે કોઈ શાન્ત વાતાવરણવાળા ક્ષેત્રમાં રહેવાની તેઓશ્રીની ભાવના થઈ. એ વિચાર તેઓના પરમ અનુરાગી વૈધરાજશ્રી માણેકલાલભાઈએ જાણ્યો. એટલે પૂ. મહારાજશ્રીને અનુકૂળ આવે તેવા ક્ષેત્રોનો પ્રબંધ કરવાનું તેઓએ વિચાર્યું. વિચારણાને અંતે પૂજ્ય મહારાજશ્રીની અનુમતિ મેળવીને તેઓએ આગામી ચાતુર્માસ પવિત્ર નર્મદા કિનારે આવેલ કરનાળી (ચણોદ)માં ગાળવાનું નક્કી કર્યું. સૌરાષ્ટ્રમાં પહોંચવાને બદલે એક ચાતુર્માસ આવા શાન્તિના સ્થળે ગાળવાનો નિર્ણય થયો. એટલે પૂ. મહારાજશ્રી ઠાણા ૨ તથા ભાઈશ્રી મેઘજીભાઈ કરનાળીમાં ચાતુર્માસ રહ્યા. ખૂબ આનંદ અને શાંતિથી આ ચાતુર્માસ પૂર્ણ થયું. ચાતુર્માસ દરમિયાન મુંબઈ, સૌરાષ્ટ્ર-ગુજરાતના ઘણા ખરા ભકતો ત્યાં લાલ લેવા આવ્યા હતા.

×

૩૯. અમદાવાદ-કોચરખ રોડ : સં. ૧૯૯૫ : ઈ. સ. ૧૯૩૯

અમદાવાદ : ઠાણા ૨, ઉપર મુજબ.

કરનાળીનું ચાતુર્માસ પૂર્ણ કરી ઠાણા ૨ તથા ચૈરાળી ભાઈશ્રી મેઘજીભાઈ અમદાવાદ તરફ આગળ વધ્યા. આ બાજુ સૌરાષ્ટ્રમાં આ સમાચાર મળતાં સાધ્વી મંડળ ખૂબ ઉલ્લાસમાં આવી ગયું. મહા. શ્રી હરિબાઈ આર્યાજી, મહા. શ્રી હેમકુંવરબાઈ આર્યાજી તથા મહા. શ્રી પ્રભાકુંવરબાઈ આર્યાજી ઠાણા ૩, પૂ. મહારાજશ્રીનું ભાવલચુરું સ્વાગત કરવા સૌરાષ્ટ્રમાંથી વિહાર કરીને આગળ વધ્યાં અને પૂ. મહારાજશ્રીને ધોળકામાં લેગા થયા. દરમિયાન મહાસતી શ્રી હરિબાઈ આર્યાજીને પેટની તકલીફ હોવાથી તેનું નિદાન કરાવવાની જરૂર હતી અને ઓપરેશન કરાવવું પડે તો પૂ. મહારાજશ્રીની હાજરી હોય તો વધુ રાહત મળે એમ લાગવાથી તેમજ અમદાવાદના સંઘની એ લક્ષ્મી વિનતિ થવાથી પૂ. મહારાજશ્રી ઠાણા ૨ અને સાધ્વીજી ઠાણા ૩, અલગ અલગ વિહાર કરીને અમદાવાદ પધાર્યા. ત્યાં મોટા ડોક્ટરો પાસે નિદાન કરાવતા મહાસતી શ્રી હરિબાઈ આર્યાજીના પેટની ગાંઠનું ઓપરેશન કરાવવાનું નક્કી થયું. પરંતુ આવા ઓપરેશન માટે તે સમયે આણંદની મિશનરી હોસ્પિટલ ખૂબ પ્રસિદ્ધ હોવાથી પૂ. મહારાજશ્રીની આજ્ઞા લઈ ઓપરેશન માટે ઠા. ૩, આણંદ પધાર્યા. ઓપરેશન સફળ થયું. પણ તુરંતમાં જ ખીજી તકલીફ ઝાંભી થવાથી હરિબાઈ આર્યાજી સમાધિપૂર્વક કાળધર્મ પામ્યા. બે ઠાણા પાછા અમદાવાદ પધાર્યા. દરમિયાન મહારાજશ્રી ઠાણા ૨ ચીનાબાગ વગેરે અમદાવાદના પરામાં કૃપા અને પછી ચાતુર્માસ માટે કોચરખ રોડ પર મણિબેન પટેલની નવી ચાલમાં રહ્યા અને આર્યાજી ઠાણા ૨, એલિસબ્રિજ વિસ્તારમાં 'પ્રીતમનગર'માં ચાતુર્માસ રહ્યાં. અમદાવાદ સંઘના પૂર્ણ લક્ષ્મીભાવ સાથે અમદાવાદનું ચાતુર્માસ સંપૂર્ણ થયું.

×

૪૦. ધોરાજી : સંવત ૧૯૮૬ : ઈ. સ. ૧૯૪૦.

ધોરાજી : ઠાણા ૨, ઉપર મુજબ.

પૂ. મહા. શ્રી નાનચંદ્રજીસ્વામી તથા મહા. શ્રી ચુનીલાલજીસ્વામી અમદાવાદનું ચાતુર્માસ સંપૂર્ણ થયે વિહાર કરી સૌરાષ્ટ્ર તરફ આગળ વધ્યા અને મહાસતી ઠાણા ૨ વિહાર કરીને ધોલેરા પધાર્યા. પૂ. મહારાજશ્રી ઠાણા ૨, વિહાર કરતાં કરતાં વટામણ પધાર્યા. ત્યારે પૂ. મહારાજશ્રી નાનચંદ્રજીસ્વામીની તબિયત બગડી એટલે ડોળીથી વિહાર કરી ધોલેરા પધાર્યા. પૂ. મહારાજશ્રીની તબિયતના સમાચાર સાંભળી સાધ્વી સમુદાય ધોલેરા લેગો થયો. તે વખતે સાધ્વીજીમાં મહા. શ્રી હેમકુંવરબાઈ આર્યાજી, મહા. શ્રી સમરતબાઈ આર્યાજી, મહા. શ્રી લક્ષ્મીબાઈ આર્યાજી, મહા. શ્રી મોતીબાઈ આર્યાજી, મહા. શ્રી પાર્વતીબાઈ આર્યાજી, મહા. શ્રી હેમકુંવરબાઈ આર્યાજી, મહા. શ્રી પ્રભાકુંવરબાઈ આર્યાજી, મહા. શ્રી સમગુબાઈ આર્યાજી આદિ ઠાણાઓ ધોલેરામાં હતાં. તબિયત સુધરી એટલે આર્યાજીના બધા ઠાણાઓ અનુકૂળતા મુજબ વિહાર કરી ગયા. પછી તો ધોરાજી શ્રી સંઘની આગ્રહભરી વિનંતીથી પૂજ્ય મહારાજશ્રી ઠાણા ૨ નું ચાતુર્માસ પણ ત્યાં જ (ધોરાજીમાં) થયું. ચાતુર્માસમાં ધર્મ ઉદ્યોત ખૂબ થયો. સંઘનો ઉત્સાહ અને લક્ષિત અનેરાં હતાં. રાત્રે પ્રાર્થના-પ્રવચનમાં જૈનેતર વર્ગ પણ ખૂબ પ્રભાવિત થઈ લાલ લેતો હતો. એ રીતે ધોરાજીનું ચાતુર્માસ પૂર્ણ થયું. છેલ્લી ખીમારી પછી પૂ. મહારાજશ્રીના પગે વાનું હર્દ રહ્યા કરતું હતું એટલે વિહારમાં ડોળીનો ઉપયોગ ચાલુ થયો હતો.

×

૪૧. જામનગર : સંવત ૧૯૯૭ : ઈ. સ. ૧૯૪૧

જામનગર : ઠાણા ૨, ઉપર મુજબ.

ધોરાજીનું ચાતુર્માસ પૂર્ણ કરી ત્યાંથી વિહાર શરૂ કર્યો. પૂજ્ય મહારાજશ્રીને પગે વાનું હર્દ હતું. ઘણા ઉપચારો કર્યા હતા. પણ એ હર્દ મટયું નહિ. આ વખતે કેટલાક લકતો તરફથી સૂચના થઈ કે જામનગરમાં 'સોલેરિયમ' ની અદ્યતન સારવાર છે. જો આનો લાભ લેવાય તો વાને જરૂર ફાયદો થાય. દરમિયાન જામનગર સંઘે પણ ત્યાં પધારવા માટે આમંત્રણ આપ્યું અને પ્રત્યુત્તરમાં પૂ. મહારાજશ્રીએ કહ્યું કે "જેવી ક્ષેત્રસ્પર્શના." ત્યારબાદ પૂ. મહારાજશ્રીને ગિર પ્રદેશ તરફ વિચરવાની ભાવના હોવાથી ધોરાજીના ચાતુર્માસ બાદ પૂજ્ય મહારાજશ્રી ઠાણા ૨, કારતક વદ ખીજના જૂનાગઢ પધાર્યા. ત્યાંની તીર્થભૂમિ એવા ગિરનારના પવિત્ર આંદોલનોનો લાભ લેવાની ભાવના થતાં, કુદરતી વનરાજી અને ચેતનમય

તત્વોનો અનુભવ કરવા એ દિવસ ગિરનાર ઉપર રહ્યા. ત્રીજે દિવસે નીચે આવી, પછી લાંબો વિહાર શરૂ કર્યો. અનુક્રમે પ્રાંસવા થઈ માગસર શુદ્ધ ૪, ના બીલખા પધાર્યા. ત્યાં ચારેક દિવસ લાલ આપી ચણાકા-કોટડા થઈ સતી નાગબાઇથી પ્રસિદ્ધ થયેલ ગામ મોણીઆમાં એક દિવસ રોકાઈ મોણુપરી, સરસઈ થઈને માગસર વદ ૮ ના વીસાવદર પધાર્યા. માગસર વદ ૧૨ ના બગસરા થઈ પોષ શુદ્ધ બીજના ધારી પધાર્યા. ત્યાંથી ચલાળા ઉપર થઈને પોષ શુદ્ધ ૧૧ ના સાવરકુંડલા, પોષ વદ ૩ ના અમરેલી ને પોષ વદ ૭ ના લાડી પધાર્યા. આવા અનેક ક્ષેત્રોની સ્પર્શના કરી, ભાવિકજનોને સત્સંગનો લાલ આપતાં આપતાં બાબરા, આટકોટ, કુંદણી, આણુંદપુર થઈ મહા શુદ્ધ ૩ ના ચોટીલા પધાર્યા. મહા શુદ્ધ ૧૦ ના થાનગઢ, મહા વદ ૮ ના વાંકાનેર થઈને મોરબી કાગણુ શુદ્ધ ૬ ના પધાર્યા. અને ત્યાંથી કાગણુ વદ ૪ ના ટંકારા થઈને નેકનામ, પડધરી, ભમવંથલી, અલીઆબાડા થઈ ચૈત્ર શુદ્ધ ૪, તા. ૩૧-૩-૪૧ ને સોમવારે ભમનગર પધાર્યા. ખાસ કરીને સોલેરિયમની ટ્રીટમેન્ટ લેવાની હતી પરંતુ સોલેરિયમ જરા દૂર હતું એટલે શરૂઆતમાં ગામ બહાર લીંબડા લાઈનમાં થોડો સમય રોકાયા અને ત્યાંથી સોલેરિયમ નજીક હોવાથી દરરોજ સારવાર લેવા જવાનું રાખ્યું. દરમિયાન પ્રાર્થના, પ્રવચન વગેરે તો ચાલુ જ હતાં. તેથી ભમનગરના શ્રી સંઘની ભાવના વધતાં સારવારને જરા વધુ લંબાવવા શ્રી સંઘે પૂજ્ય મહારાજશ્રીને ચાતુર્માસ માટે વિનંતિ કરી. એ વિનંતિ સ્વીકારવામાં આવી. એટલે સંઘની મંજુરીથી શ્રી ઓતમલાલ મોતીચંદના બંગલામાં (શહેર બહાર) ચાતુર્માસ રહ્યા. એકંદર નવ મહિના સારવાર લેવાઈ, પણ જોઈએ તેવો ફાયદો થયો નહિ. આ ચાતુર્માસમાં લીંબડીના વતની શ્રી છોટાલાલ હરજીવન સુશીલ જેઓ બહુશ્રુત અને વિદ્વાન હતા, તેઓનો લાલ લેવા ખાસ તેઓને ઘોલાવેલ. તેમના અનુરાગી પંડિત લાલન પણ અહીં આવ્યા હતા. બન્નેનો મુકામ મહારાજશ્રી પાસે હતો. ઉપરાંત ભમનગરના મહારાજ તથા મહારાણી પણ મહારાજશ્રીના સત્સંગનો લાલ લેતાં. જોનેતર પ્રબ્ધ પણ મહારાજશ્રીના ઉન્નત અને ઉદાર વિચારોથી ખૂબ આકર્ષાઈ હતી. ચાતુર્માસ આનંદથી પૂર્ણ કર્યું.

x

૪૨. ડોળિયા (સાયલા પાસે) : સં. ૧૯૯૮ : ઈ. સ. ૧૯૪૨

ડોળિયા : ઠાણા ૨, નીચે મુજબ :

પૂજ્ય મહારાજશ્રી નાનચંદ્રેણ મહારાજ તથા મુનિશ્રી ચુનીલાલજીસ્વામી તથા વૈરાગી ભાઈશ્રી મેઘજીભાઈ.

ભમનગરનું ચાતુર્માસ પૂર્ણ કરી પૂ. મહારાજશ્રી મોરબી તરફ પધાર્યા. વચ્ચે ધ્રોળ, ટંકારા, મોરબી, વાંકાનેર વગેરે ક્ષેત્રોની સ્પર્શના કરતાં પૂ. મહારાજશ્રી ઠાણા ૨ તથા વૈરાગી ભાઈશ્રી મેઘજીભાઈ થાન પધાર્યા. તે દરમિયાન મહાસતી શ્રી દેવકુંવરબાઈ આર્યાજી તથા વિદુષી મહા. શ્રી પ્રભાકુંવરબાઈ આર્યાજી પાસે થાનના બેન ચંચળબેન વૈરાચ્ચલાવે અભ્યાસ કરતાં હતાં તેની આજ્ઞા થઈ જવાથી સંવત ૧૯૯૮ના ચૈશાખ વદ ૬ ને બુધવારે તેમને દીક્ષા આપી. નવદીક્ષિતાનું શુભ નામ મહાસતીશ્રી ચંદનબાઈ આર્યાજી રાખવામાં આવ્યું. મહાસતી શ્રી સમરતબાઈ આર્યાજી, મહાસતી શ્રી પ્રભાકુંવરબાઈ આર્યાજી તથા મહાસતી શ્રી સમજીબાઈ આર્યાજી આદિ ઠાણાઓ તે પ્રસંગે ઉપસ્થિત હતા. આર્યાજી ચંદનબાઈને વડી દીક્ષા આપી ત્યાંથી પૂજ્ય મહારાજશ્રી ઠાણા ૨, વિહાર કર્યો. છેલ્લા કેટલાક વર્ષોથી પૂ. મહારાજશ્રી શાન્તિ અને નિવૃત્તિને અંખતા હતા. ભાઈશ્રી મેઘજીભાઈ વૈરાગી અમદાવાદના ચાતુર્માસથી સાથે જ વિચરતા હતા. આથી એકાદ શાન્ત ક્ષેત્રનો વિચાર કરતાં મહારાજશ્રીએ ડોળિયા ગામ પસંદ કર્યું. સાયલાથી આઠ માઈલ દૂર પશ્ચિમ તરફ રાજકોટ-સુરેન્દ્રનગરના ધોરી માર્ગ પર ડોળિયા ગામ આવેલ છે. સાયલા સ્ટેટનું એ ગામ હોવાથી ત્યાં ઠાકોર સાહેબનો નદીકાંઠે એક બંગલો છે. વિશાળ કંપાઉન્ડ છે. તે સ્થળ નિવૃત્તિ માટે અને ચાતુર્માસ માટે પસંદ કર્યું. ઠાકોર સાહેબે પણ પ્રસન્નતાથી એ લાલ લેવા માટે વિનંતી કરી. ખૂબ શાન્તિ અને નિવૃત્તિ હતી. ચાતુર્માસ નકકી થયું અને મહારાજશ્રી ઠાણા ૨ તથા મેઘજીભાઈ ચાતુર્માસ નિમિત્તે ડોળિયા પધાર્યા. પણ કુદરતે કંઈક જુદું જ નિર્માણ કર્યું હતું. ચાતુર્માસના દિવસો પસાર થવા લાગ્યા. પર્યુષણ પહેલા જ પૂ. મહારાજશ્રી ગંભીર માંદગીમાં પટકાઈ પડ્યા. માંદગીના સમાચાર સર્વત્ર ફેલાઈ ગયા. પરિણામે તે વખતે જેતપુર (કાઠિ.)માં મહાસતીશ્રી સમરતબાઈ આદિ ઠાણા ચાતુર્માસ બિરાજતાં હતાં. તેઓના દિલમાં ગુરુસેવાની પ્રબળ અંખના થવાથી, તેઓએ પોતાના શિષ્યા શ્રી હેમકુંવર આર્યાજી તથા સમજીબાઈ આર્યાજી ઠા. ૨ ને તાબડતોબ સંઘની આજ્ઞા મેળવી ડોળિયા પહોંચવા માટે વિહાર કરાવ્યો. અહીં ડોળિયામાં

ખરેખર તે વખતે સેવાની જરૂર હતી. ઉચ્ચ વિહાર કરી ઢાણા ૨, આવી પહોંચ્યા. ડોકટરો અને દવા તેમજ ઉપચારોમાં કંઈ કમી ન હતી, પરંતુ હર્ષમાં કંઈ સુધારો ન થયો એટલે ત્યાંથી ચોટીલા જવાનું થયું, પછી ત્યાંથી લીંબડી સંઘની વિનંતીથી આજ્ઞા થતાં સ્થળાંતર કરી લીંબડી હોસ્પિટલમાં દાખલ થવું પડ્યું. એકંદર સાતેક મહિના સારવાર કરવાથી ધીમે ધીમે તબિયતમાં સુધારો થયો, એટલે કે વિહાર કરી શકાય તેવું થયું.

અહીં એ મોંઘ લેવી જરૂરી છે કે મુનિશ્રી સૌભાગ્યચંદ્રજી (સંતખાલજી)ને, પૂજ્ય ગુરુ મહારાજથી છૂટા થયાને સાત સાત વર્ષ વીતી ગયાં હતાં, તેમ છતાં પણ તેઓની વચ્ચે પરસ્પર સદ્ભાવ જળવાઈ રહ્યો હતો. એટલે પૂ. ગુરુદેવની માંદગીની બધી થતાં તેઓ લીંબડી આવ્યા હતા. જો કે આ માંદગી દરમિયાન તેઓશ્રીના (પૂ. ગુરુદેવના પદશિષ્ય મુનિશ્રી ચુનીલાલજીસ્વામી (ચિત્તમુનિ) અનન્યભાવે સેવામાં જોડાયેલા હતા, તેમ છતાં પણ મુનિશ્રી સૌભાગ્યચંદ્રજીએ ગુરુ સાન્નિધ્યમાં રહી ઉચિત લાભ લીધો હતો. ચાતુર્માસ બાદ પૂ. ગુરુદેવશ્રીના સુશિષ્યાઓ મહા. શ્રી પ્રભાકુંવરબાઈ આર્યાજી તથા નવદીક્ષિત મહા. શ્રી ચંદનબાઈ આર્યાજી જૂનાગઢનું ચાતુર્માસ પૂર્ણ કરી, ઉચ્ચ વિહાર કરી, તેરમે દિવસે લીંબડી ગુરુસેવા માટે પહોંચી ગયા હતા.

X

૪૩. લીંબડી : સંવત ૧૯૮૯ : ઈ. સ. ૧૯૪૩

લીંબડી : ઢાણા ૪, નીચે મુજબ :-

૧- પૂ. મહા. શ્રી ધનજીસ્વામી, ૨- પૂ. મહા. શ્રી નાનચંદ્રજીસ્વામી ૩- મહા. શ્રી બદવજીસ્વામી તથા ૪-મહા. શ્રી ચુનીલાલજીસ્વામી આદિ ઢાણાઓ.

લાંબી અને ગંભીર માંદગીમાંથી તબિયત સુધરતાં, ક્ષેત્રસ્પર્શના માટે વિહાર કરવાનું મન થયું. પરંતુ શ્રી સંઘે ચાતુર્માસ તો લીંબડીમાં જ કરાવવાનું નક્કી કર્યું અને વિનંતિ કરી. એ વિનંતિનો સ્વીકાર થયો. ત્યારબાદ પૂ. મહા. શ્રી ઢાણા ૨, લીંબડીથી વિહાર કરી, આસપાસના ક્ષેત્રોની સ્પર્શના કરતાં કરતાં, અનુક્રમે દરેકને લાભ આપી ચાતુર્માસ માટે લીંબડી પધાર્યા. તે વખતે મહા. શ્રી સમરતબાઈ આર્યાજી, મહા. શ્રી પાર્વતીબાઈ આર્યાજી, મહા. શ્રી હેમકુંવરબાઈ આર્યાજી તથા મહા. શ્રી સમજીબાઈ આર્યાજી ઢાણા ચાર પણ લીંબડીમાં ચાતુર્માસ નિમિત્તે બિરાજતા હતા. શાન્તિપૂર્વક ચાતુર્માસ વીતી રહ્યું હતું. તે દરમિયાન એક અપૂર્વ બનાવ બની ગયો.

પૂજ્ય ગુરુમહારાજશ્રી નાનચંદ્રજીસ્વામી પ્રત્યે અનન્ય શ્રદ્ધા-ભક્તિ ધરાવતા સરળ સ્વભાવી સ્થવિર શિષ્યા મહાસતી શ્રી સમરતબાઈ આર્યાજીને આડેક દિવસથી સાધારણ માંદગી હતી. તે દિવસે ભાદરવા શુદ્ધ ૧૫ નો ચરતો દિવસ હતો. સવારના પહોરમાં પૂ. ગુરુદેવશ્રી નાનચંદ્રજી મહા. તથા મુનિશ્રી ચુનીલાલજીસ્વામી, મહાસતીજીને દર્શન આપવા અને માંગલિક સંભળાવવા બધાં મહાસતીજીઓ બિરાજતા હતા (ગેસ્ટ હાઉસમાં) ત્યાં પધાર્યા, તે પહેલાં મહાસતી શ્રી સમરતબાઈ આર્યાજી અને તેઓના શિષ્યાઓ બરાબર સ્વસ્થ થઈને ભક્તામર સ્તોત્રનો, મધુર સ્વરે સ્વાધ્યાય કરતા હતા. પૂ. મહારાજશ્રી પધાર્યા ત્યારે ભક્તામરનો ૧૩ મો સ્લોક બધા ઢાણા ભાવથી જોડી રહ્યા હતા.

પૂ. મહારાજશ્રી અનુભવ પધાર્યા એટલે મહાસતી શ્રી સમરતબાઈએ ‘પધારો સાહેબ ! એમ કહીને આદરમાન આપ્યું. પૂજ્ય મહારાજશ્રીએ, મહાસતીને બેઠા બેઠા જ માંગલિક સાંભળવાનો આદેશ આપ્યો. કારણ કે તબિયત નબળી હતી, તે વખતે મહા. હેમકુંવરબાઈ એક બાજુ પડખે જ બેઠા હતા. ત્યારે બીજી બાજુ મહા. સમજીબાઈ મોટા મહાસતીનો હાથ ઝાલીને બેઠા હતા. તે વખતે ભક્તામરનો ૧૩ મો સ્લોક મનમાં ગૂંજી રહ્યો હતો. પૂ. મહારાજશ્રીએ ખીર-ગંભીર વાણીથી સ્તોત્ર સંભળાવ્યા અને પછી માંગલિક સંભળાવ્યું. ખૂબ શાન્તિથી-પ્રસન્નતાથી મોટા મહાસતીજીએ બધું સાંભળ્યું, સ્થિર આસને બેઠા હતા. સાંભળતાં (૨) જ તેઓ ભાવવિભોર બની ગયા. સ્તબ્ધ જેવા થઈ ગયા. ચહેરા ઉપર કોઈ અજબ અગ્રક આવી ગઈ અને શાન્ત થઈ ગયા. પૂ. ગુરુદેવ આ બધું સૂક્ષ્મતાથી જોઈ રહ્યા હતા. જે મહાસતીએ હાથ પકડયો હતો તેને લાગ્યું કે નાડી ચાલતી નથી. જરા ઢંઢોળ્યા ત્યાં તો આંખો વધારે પડતી ખુલી ગઈ. પાસેના આર્યાજીઓએ પૂરી ખાતરી કરી અને ધસી પડતા હૃદયે ઉદ્ગાર નીકળી પડ્યો- ‘સાહેબ ! મહાસતીજી કાળધર્મ પામ્યા !’ ઢાણુવાર વાતાવરણ ગંભીર

પૂજ્ય ગુરુદેવ કવિવર્ય પં. નાનચંદ્રજી મહારાજ જન્મશતાહિદ સ્મૃતિગ્રંથ

બની ગયું. તે વખતે શેઠશ્રી શિવલાલભાઈ, શેઠશ્રી નાગરભાઈ તથા શ્રી વેલસી અત્રભૂજ વગેરે ભાઈઓ તત્કાળ આવી પહોંચ્યા હતા.

પોતા પ્રત્યે અનન્ય ભક્તિભાવ રાખનાર રત્ન જેવા મહાસતી, ખસ ચાલ્યા ગયા ? અહો ! કેવી સહુજતાથી પંડિત મરણ પામી ગયા ! એ બનાવથી પૂજ્ય ગુરુદેવ પોતે ગદ્ગદિત થઈ ગયા. કેવો એ અપૂર્વ અવસર ! કેવી એ ધન્ય ઘડી ! આવી પરિસ્થિતિ ખરેખર ભાગ્યવાન આત્મા જ પામી શકે ! એવા એ નિખાલસ પવિત્ર આત્મા હતા. ખરેખર, આવું પંડિતમરણ અને તે પણ પૂજ્ય ગુરુદેવના સાન્નિધ્યમાં આવો યોગ થવો એ અપૂર્વ પ્રસંગ હતો ! આ ચાતુર્માસમાં, આ એક અવિસ્મરણીય બનાવ બન્યો. ચાતુર્માસ શાન્તિથી પૂર્ણ થયું.

૪૪. ચોટીલા : સંવત ૨૦૦૦ : ઈ. સ. ૧૯૪૪

×

૪૪. ચોટીલા- : સંવત ૨૦૦૦ : ઈ. સ. ૧૯૪૪.

૧- પૂજ્ય મહારાજશ્રી નાનચંદ્રજીસ્વામી તથા ૨- મહારાજશ્રી ચુનીલાલજીસ્વામી. વળી પાછો નિવૃત્તિ અને શાન્તિનો વિચાર મોખરે આવ્યો. પૂજ્ય મહારાજશ્રીની આ ભાવનાની શ્રી ચોટીલાના ભક્તિપ્રધાન સંઘને બાણ થતાં આગેવાન ભાઈઓ શ્રી રાયચંદ ઠાકરસી, નેમચંદ ઠાકરસી, શ્રી વનેચંદ રાયચંદ, શ્રી હરિલાલ જુલાખચંદ પારેખ, કેવળચંદ અવેરચંદ કોઠારી, મોતીચંદ ખીમચંદ, અમૃતલાલ સુખલાલ, જગજીવન હીરાચંદ વગેરે ભાઈઓએ પૂ. મહારાજશ્રીની સેવાનો લાભ લેવા આગામી ચાતુર્માસ માટે વિનંતી કરી. પરિણામે પોતાનો નિવૃત્તિનો હેતુ ખરાખર પાર પડશે એમ લાગવાથી તેઓએ તે વિનંતિ સ્વીકારી અને ગામ બહાર થાણામાં શાહ હીરાચંદ ઠાકરસીના મકાન 'કેશવકુંજ'માં ચાતુર્માસ રહ્યા. અને સાગારી મૌન સ્વીકાર્યું. આ ચાતુર્માસની બધી વ્યવસ્થા અને સરભરાનો પ્રબંધ શ્રી નીમચંદ ઠાકરસી તરફથી કરવામાં આવેલ. આ ચાતુર્માસમાં જ ભાઈશ્રી અંબાલાલ પટેલ, જે સંતખાલજી પાસે રહેતા હતા, તે કેઈ કારણસર છૂટા થયેલ તે હવે પછી પૂ. મહારાજશ્રી પાસે સેવાભાવે જોડાયા હતા.

×

૪૫. વાંકાનેર : સંવત ૨૦૦૧ : ઈ. સ. ૧૯૪૫

વાંકાનેર : ઠાણા ૨, ઉપર મુજબ.

ઉપરાંત વૈરાગી ભાઈશ્રી મેઘજીભાઈ તથા સેવાભાવે જોડાયેલ ભાઈશ્રી અંબાલાલ પણ સાથે હતા. ચોટીલાના ચાતુર્માસ દરમિયાન નિવૃત્તિનો હેતુ ઠીક સર્યો હતો. સાગારી મૌનને લીધે સાધના સારી ચાલી. પછી પણ એવું એકાંત સ્થળ પસંદ કરવાની પૂ. મહારાજશ્રીની અલિલાષા હતી. એટલે એ ઉદ્દેશને લક્ષમાં રાખી અનુક્રમે વિહાર કરતાં તેઓશ્રી સરાસુંદરી પધાર્યા. ત્યાં થોડા દિવસ રહ્યા. સરા ગામ નજીક હતું. વળી ત્યાંના શ્રાવકો પણ ભક્તિપ્રધાન હતા. તેથી સરામાં લગભગ શેષકાળ પૂરો કર્યો. દરમિયાન લીંબડીના વતની પણ હાલ મુબઈ વસતા પૂજ્ય મહારાજશ્રીના અનુરાગી શ્રી અમુલખ અમીચંદ દર્શનાર્થે સરામાં આવ્યા હતા. પ્રસંગોપાત વાત નીકળતાં લીંબડીમાં ખેનો માટે એક ઉપાશ્રયની ખાસ જરૂર છે એવું સૂચન થયું. તેમ જ પૂ. શ્રી દેવચંદ્રજી પુસ્તકાલયને પણ મોટા સ્વરૂપે સાર્વજનિક બનાવવાની જરૂર છે એવી વાતચીત થઈ. શ્રી અમુલખભાઈ સ્વભાવે ઉદાર અને વળી પૂ. મહારાજશ્રી પ્રત્યે ભક્તિભાવવાળા હતા. એટલે થોડી વિચારણાને અંતે, પૂજ્ય મહારાજશ્રીની એ બંને સૂચનાઓને પોતે સ્વીકારી લીધી. ત્યારબાદ પૂ. મહારાજશ્રી ઠાણા ૨, સરાસુંદરથી વિહાર કરતાં કરતાં લીંબડી પધાર્યા. ચાહુ સાલનું ચાતુર્માસ વાંકાનેરનું નક્કી થયું હતું એટલે લીંબડીથી અનુક્રમે વિહાર કરતાં તેઓશ્રી ઠાણા ૨, ચાતુર્માસ નિમિત્તે વાંકાનેર પધાર્યા. એ ચાતુર્માસમાં, શ્રી સંઘના આગેવાન ભાઈશ્રી રૂપચંદ કુલચંદ, હા. ધીરુભાઈ તરફથી ચાતુર્માસ અંગે બધો ખર્ચ આપવામાં આવેલ હતો.

×

૪૬. ધોરાજી : સંવત ૨૦૦૨ : ઈ. સ. ૧૯૪૬

ધોરાજી : ઠાણા ૨, ઉપર મુજબ.

સાથે શ્રી મેઘજીભાઈ વૈરાગી તથા ભાઈશ્રી અંબાલાલ હતા. વાંકાનેરનું ચાતુર્માસ પૂર્ણ થયે લીંબડી તરફનો વિહાર શરૂ થયો. દરમિયાન ગત વર્ષમાં શ્રી અમુલખભાઈએ પૂજ્ય મહારાજશ્રીની જે પ્રેરણા ઝીલી હતી તે સ્થૂલ આકારમાં

ચાતુર્માસની યાદી

[૧૬૧]

પરિણમી ચૂકી હતી. એટલે કે તેઓએ સ્થાનકવાસી જૈનસંઘનો પૂર્ણ સહકાર સાધી પોતાના સ્વ. માતુશ્રી શિવબાના સ્મરણાર્થે, બેનો માટે એક લવ્ય પૌષ્પશાળા તૈયાર કરાવી અને પોતાના પિતાશ્રી સ્વ. લીમળભાઈના સ્મરણાર્થે રૂ. ૨૨૦૦૦ (બાવીસ હજાર) ખર્ચી-પુસ્તકાલયનું મકાન બનાવ્યું અને શ્રી સંઘને સુપ્રત કર્યું હતું. હવે આ વર્ષે પૂ. મહારાજશ્રી લીંબડી પધાર્યા ત્યારે એટલે સંવત ૨૦૦૨ ની સાલમાં, ઈ. સ. ૧૯૪૬, માર્ચની ૯ મી તારીખે જાણીતા ઓરિસ્ટર, શ્રી પોપટલાલ ચુડગરના હસ્તે તેનો લવ્ય રીતે ઉદ્ઘાટન વિધિ થયો. જે પુસ્તક સંગ્રહ પૂ. મહારાજશ્રીએ 'પુસ્તક ભંડાર' રૂપે અંગત રાખેલ તેમાં ખૂબ વધારો કરી તે દિવસે "પૂજ્ય શ્રી દેવચંદ્રજી સાર્વજનિક પુસ્તકાલય" એ નામથી જાહેર જનતા માટે ખુલ્લો મૂકવામાં આવ્યો. જે આજે તો ખૂબ વિકસિતરૂપે સૌરાષ્ટ્રભરમાં અગ્રસ્થાન ભોગવે છે. ઉપરાંત આજ સાલમાં પૂ. મહારાજશ્રીની પ્રેરણાથી ચાલતી 'મહિલા મંડળ' ની સંસ્થાને, સાર્વજનિકરૂપે વિધિપૂર્વક ખુલ્લી મૂકવામાં આવેલ. જે સંસ્થા અત્યારે સારી રીતે ફાલીફૂલી છે.

એ પ્રસંગો બરાબર પતી ગયા પછી લીંબડીથી વિહાર શરૂ થયો. લગભગ છ વર્ષ પહેલાં ધોરાજીમાં ચાતુર્માસ કર્યું હતું. તે વખતના ભકિતભાવ અને જનસમાજનું આકર્ષણ હજી પણ તેવું જ હતું. તે સમયે સ્થવિર મહા. શ્રી દેવકુંવરભાઈ આર્યાજીના શિષ્યા વિદુષી મહા. શ્રી પ્રભાકુંવરભાઈ આર્યાજીને વર્ષીતપ ચાલુ હતો. ધોરાજી સંઘના આગ્રહ અને વિનતિથી તેઓશ્રીનું પારણું ધોરાજીમાં થવાનું હતું. એ પ્રસંગને નિમિત્ત બનાવી ધોરાજી સંઘે પૂજ્ય મહારાજશ્રીને ધોરાજી પધારવા વિનતિ કરી. બરાબર એ સાલમાં ચોટીલામાં શ્રી રાયચંદ ઠાકરસીભાઈના ધર્મપત્ની સૂરજબેનને વર્ષીતપ ચાલુ હતો. જેથી તેઓની આગ્રહભરી વિનતિ થવાથી વૈશાખ શુદ ત્રીજ (અખાત્રીજ)ના પારણાનો પ્રસંગ પતાવી પૂ. મહારાજશ્રી ઠાણા ૨, ધોરાજી તરફ વિહાર શરૂ કર્યો. તે વખતે મહા. શ્રી દેવકુંવરભાઈ આર્યાજી તથા મહા. શ્રી મોતીબાઈ આર્યાજી, મહા. શ્રી પ્રભાકુંવરભાઈ આર્યાજી તથા મહા. શ્રી ચંદનબાઈ આર્યાજી આદિ ઠાણાઓ પણ ધોરાજી ખિરાજતા હતા. અનુક્રમે વિહાર કરતાં કરતાં પૂ. મહારાજશ્રી ઠાણા ૨, જેઠ શુદ ચોથના ધોરાજી પધાર્યા અને મહા. શ્રી પ્રભાકુંવરભાઈ આર્યાજીનું જેઠ શુદ ૫, ના દિને પૂજ્ય ગુરુદેવશ્રીના સાન્નિધ્યમાં પારણું થયું. પારણાનો પ્રસંગ ખૂબ ઉત્સાહપૂર્વક ઉજવાયો. પછી તો શ્રી સંઘે ચાતુર્માસ માટે આગ્રહભરી વિનતિ કરી. પૂ. મહારાજશ્રી ઠાણા ૨ નું ચાતુર્માસ પણ ત્યાં જ (ધોરાજીમાં) નક્કી થયું. પારણાનો પ્રસંગ પતી ગયા બાદ પૂ. મહારાજશ્રી ઠાણા ૨, ક્ષેત્ર સ્પર્શના કરવા માટે પાટણવાવ તરફ પધાર્યા. અમુક દિવસ ત્યાં રોકાઈ ચાતુર્માસ નિમિત્તે ધોરાજી પધાર્યા. મહા. શ્રી દેવકુંવરભાઈ આર્યાજીની અવસ્થાના કારણે તેઓશ્રી ઠાણા ચાર, ત્રણ વર્ષથી ધોરાજીમાં સ્થિર થયા હતા. તેથી તેઓશ્રી ઠાણા ચારને પૂ. મહારાજશ્રીનો અનેશ-અર્પૂર્વ લાલ મળ્યો. ધોરાજીનું ચાતુર્માસ ખૂબ ઉલ્લાસપૂર્વક પૂર્ણ થયું.

×

૪૭. મોરબી : સંવત ૨૦૦૩ : ઈ. સ. ૧૯૪૭

મોરબી : ઠાણા બે, ઉપર મુજબ.

ધોરાજીનું ચાતુર્માસ પૂર્ણ થયે વિહાર શરૂ થયો. જેતપુર, ગોંડલ થઈને રાજકોટ પધાર્યાં. રાજકોટમાં શ્રી સંઘરાજકા હાઉસમાં ઉતારો હતો. લગભગ ૧૦/૧૫ દિવસ રોકાયા. યુવકવર્ગ સારી રીતે પ્રભાવિત થયો હતો. ત્યાંથી વિહાર કરતાં વાંકાનેર, થાન, ચોટીલા વગેરે ક્ષેત્રોની સ્પર્શના થઈ. આ વર્ષે દરમિયાન બે દીક્ષાઓ આપી. માગસર વદ ૩ ના રોજ થાન મુકામે છબલબેનને દીક્ષા આપી અને તેનું શુભ નામ હીરાબાઈ આર્યાજી રાખવામાં આવ્યું. બીજી દીક્ષા ચોટીલામાં બેન ચંપાબેનને વૈશાખ શુદ ૫ ના રોજ આપી. હીરાબાઈના ગુરુણી મહા. શ્રી પાર્વતીબાઈ આર્યાજી અને ચંપાબાઈના ગુરુણી મહાસતી શ્રી પ્રભાકુંવરભાઈ આર્યાજી થયા. દરમિયાન આગામી ચાતુર્માસ માટે શ્રી મોરબી સંઘે વિનતિ કરી હતી તે મુજબ મોરબીમાં ચાતુર્માસ રહ્યા અને આનંદપૂર્વક ચાતુર્માસ સંપૂર્ણ કર્યું.

×

૪૮. જોરાવરનગર : સંવત ૨૦૦૪ : ૧૯૪૮

જોરાવરનગર : ઠાણા ૨, ઉપર મુજબ.

વેરાગી મેઘજીભાઈ સાથે સેવાલાલી ભાઈશ્રી અંબાલાલ પણ ત્રણેક વર્ષથી સાથે જ વિચરતા હતા. કેટલાંક વર્ષોથી

પૂજ્ય ગુરુદેવ ડાહ્યાઈ પં. નાનચંદ્રજી મહારાજ જન્મશતાબ્દિ સ્મૃતિગ્રંથ

પૂ. મહારાજશ્રી નાનચંદ્રજી મહારાજને પગે વાનું દર્દ હોવાથી વિહારમાં ડોળીનું સાધન રાખવું પડતું. તેથી ભાઈશ્રી અંબાલાલ પણ એ રીતે સેવાભાવે સાથે જ રહેતા. મોરખીનું ચાતુર્માસ પૂર્ણ કરી વિહાર શરૂ કર્યો.

આ ચાલુ સાલમાં તેરાપંથી સાધુઓ પોતાનું પરિણામ જમાવવા સૌરાષ્ટ્રમાં આવ્યા હતા. અને ઝાલાવાડમાં જોરાવરનગર સેન્ટર તેઓએ પસંદ કર્યું હતું. પરિણામે સ્થાનકવાસી સમાજને સુદૃઢ અને સુરક્ષિત રાખવાની જરૂર લાગતાં જોરાવરનગર સંઘે પૂ. મહારાજશ્રીને આગામી ચાતુર્માસ કરવાની આગ્રહભરી વિનંતિ કરી. પરિણામે દીર્ઘદૃષ્ટિથી વિચાર કરીને, ધર્મરક્ષા ખાતર, નિવૃત્તિનો ભોગ આપીને પૂ. મહારાજશ્રીએ જોરાવરનગરનું ચાતુર્માસ સ્વીકાર્યું. ચાતુર્માસ દરમિયાન ખૂબ જાગૃતિ લાવ્યા અને તેરાપંથીની મુશહ પાર ન પડી. તે વખતે જોરાવરનગરમાં ઉપાશ્રયની જોઈએ તેવી સુવિધા ન હોવાથી કાનજી ચત્રભૂજના નવા બંગલા 'પ્રીતમનિવાસ' માં ચાતુર્માસ રહ્યા. પ્રાર્થના અને રાત્રિ પ્રવચન ચાલુ હતા. તેથી આમજનતા ઉપર સારી અસર થઈ. સાથે સેવા નિમિત્તે મહાસતી શ્રી હેમકુંવરબાઈ આર્યાજી તથા મહાસતી શ્રી ચંદનબાઈ આર્યાજી ઠાણા ૨, પણ ચાતુર્માસ રહ્યા હતા.

×

૪૯. જોરાવરનગર : સંવત ૨૦૦૫ ઈ. : સં. ૧૯૪૯

જોરાવરનગર : ઠાણા બે, ઉપર મુજબ.

પહેલું ચાતુર્માસ પૂર્ણ કરી પૂ. મહારાજશ્રી ઠાણા ૨, વિહાર શરૂ કર્યો. પણ હવે નિવૃત્તિ લેવાની ભાવના હતી. એટલે શાન્તિધામ સાયલામાં પધાર્યા. દરમિયાન તેરાપંથી સાધુઓએ બીજા વર્ષે પણ જોરાવરનગરમાં થાણું નાખ્યું હતું. ગયા વર્ષે જે પુરુષાર્થ કર્યો હતો તેથી જોરાવરનગર સંઘ ખૂબ પ્રભાવિત થયો હતો. સૌરાષ્ટ્રમાં આવા પ્રભાવક પુરુષ તરીકે પૂજ્ય મહારાજશ્રી એક જ હતા. તેથી આ વર્ષે પણ સમાજના શ્રેયની ખાતર જોરાવરનગર સંઘે બીજું ચાતુર્માસ કરવાની વિનંતિ કરી. પરિણામે ૭૧ વર્ષની જૈક ઉમરે પણ એટલો જ ઉત્સાહ ધરાવતા પૂજ્ય મહારાજશ્રીએ ધર્મ-સંસ્કૃતિના રક્ષણ માટે નિવૃત્તિને ગોણુ કરી જોરાવરનગર સંઘની વિનંતિ સ્વીકારી જોરાવરનગરમાં ચાતુર્માસ કર્યું. આ વખતે ચંદુલાલ ચુનીલાલના 'વસંત નિવાસ' નામના બંગલામાં ચાતુર્માસ પૂર્ણ કર્યું. તેરાપંથી જમાતનો મજબૂત સામનો કર્યો. પરિણામે તેરાપંથી સાધુઓ ઝાલાવાડનો પ્રદેશ છોડી ગયા. આ ચાતુર્માસમાં સેવાનો લાલ લેવા મહાસતીશ્રી મોતીબાઈ આર્યાજી, મહા. શ્રી પ્રભાકુંવરબાઈ આર્યાજી, મહા. શ્રી ચંદનબાઈ આર્યાજી તથા મહા. શ્રી ચંપાબાઈ આર્યાજી ઠાણા ૪ નું ચાતુર્માસ પણ જોરાવરનગરમાં થયું હતું.

×

૫૦. સાયલા : સંવત ૨૦૦૬ : ઈ. સ. ૧૯૫૦

સાયલા : ઠાણા ૨, ઉપર મુજબ.

જોરાવરનગર ઉપરાઉપરી બે ચાતુર્માસ કર્યા પછી હવે પોતે સ્થિરવાસ રહેવાનું વિચારી રહ્યા હતા. શાન્તિ માટે છેલ્લાં કેટલાંક વર્ષથી પોતે સાયલા (પોતાની જન્મભૂમિ) ક્ષેત્ર પસંદ કર્યું હતું. એટલે ત્યાં આવીને રહ્યા; તે દરમિયાન ધાનના વતની માણેકચંદલાઈની સુપુત્રી બેન પ્રભાવતી જે મહાસતી શ્રી હેમકુંવરબાઈ આર્યાજી પાસે વૈરાગ્યભાવે અભ્યાસ કરતા હતાં, તેની આજ્ઞા થઈ જવાથી ચૈત્ર શુક્ર ૬, શનિવારના રોજ તેને સાયલામાં દીક્ષા આપી. અને તેનું શુભ નામ આર્યાજી પુષ્પાબાઈ રાખ્યું. સાયલામાં જ ચાતુર્માસ એકાંત નિવૃત્તિના લક્ષે કર્યું અને તે ભાવના પરિપૂર્ણ થઈ.

×

૫૧. ભાવનગર : સંવત ૨૦૦૭ : ઈ. સ. ૧૯૫૧

ભાવનગર : ઠાણા ૨, ઉપર મુજબ.

સાયલાનું ચાતુર્માસ પૂર્ણ કરી ત્યાં જ સ્થિરતાથી રહેવાનું હતું. પરંતુ કુદરતનો સંકેત જુદા પ્રકારનો હતો. એવું બન્યું કે તેરાપંથી સાધુઓને ઝાલાવાડમાં ફાળ્યું નહિ એટલે એમણે દિશા બદલી. હવે ગોહિલવાડને લક્ષ બનાવ્યું. એટલે કે ભાવનગર જેવા ક્ષેત્રમાં તેઓએ થાણું નાખ્યું. પરિણામે ભાવનગરમાં રથા. સંઘ જાગૃત થયો. બે વર્ષ પહેલાં જોરાવરનગરમાં જે પ્રતિકાર થયો હતો તેની હવા તો સર્વત્ર ફેલાઈ ગઈ હતી. એટલે તેરાપંથી સાધુ ભાવનગરમાં તેની જડ નાખે

તે પહેલાં કોઈ સમર્થ પુરુષને આપણે ચાતુર્માસ કરાવવું જોઈએ એમ લાગવાથી ભાવનગર સંઘની નજર પૂ. મહારાજશ્રી પ્રત્યે ઠરી. એક વગદાર પ્રતિનિધિમંડળ ભાવનગરથી સાયલા આબ્યું અને જોરદાર વિનતિ કરી કે આ વખતે તો આપે ભાવનગર ચાતુર્માસ કરવું જ પડશે. પૂ. મહારાજશ્રી નિવૃત્તિ લેવા માગતા હતા, પરંતુ ધર્મરક્ષાનો પ્રશ્ન હતો એટલે એમની વિનતિ સ્વીકારી. ભાવનગર જેવું મોટું ક્ષેત્ર અને માત્ર બે જ ઠાણા માટે એ ભારે પડે તેવું હતું. એટલે સેવા નિમિત્તે આર્યાલના ઠાણા ૨, પણ ચાતુર્માસ સાથે રહે એવી ગોડવણ લીંબડી સંઘની સંમતિથી કરવી પડી. મહાસતીશ્રી હેમકુંવરબાઈ આર્યાલ તથા નવદીક્ષિતા મહા. શ્રી પુષ્પાબાઈ આર્યાલ ઠાણા ૨, પણ ભાવનગર પધાર્યા. ચાતુર્માસ નિમિત્તે ગામ બહાર ભકિતબાગમાં રહ્યા. પર્યુષણના દિવસો પૂરતા ગામના ઉપાશ્રયે રહ્યા અને આઠ દિવસ ટાઉન હોલમાં વ્યાખ્યાન આપ્યું. પૂ. મહારાજશ્રીનું નામ બહાર આવતાં તેરાપંથીઓએ રાહ બંધવ્યો. એટલે કે કોઈ તેરાપંથી સાધુ ભાવનગરમાં ફરકયા જ નહિ. ચાતુર્માસ રંબેચગે પૂર્ણ થયું.

×

૫૨. સાયલા : સંવત ૨૦૦૮ : ઇ. સ. ૧૯૫૨

સાયલા : ઠાણા ૨, પૂ. મહા. શ્રી નાનચંદ્રજીસ્વામી તથા મહા. શ્રી ચુનીલાલજીસ્વામી.

ભાવનગરનું ચાતુર્માસ પૂર્ણ કરી મહારાજશ્રીએ ઝાલાવાડ-લીંબડી તરફ વિહાર શરૂ કર્યો. ત્યાંથી અનુક્રમે વિહાર કરતા સાયલા પધાર્યા. અહીંના સંઘની વિનતિ થતાં આગામી ચાતુર્માસ પણ સાયલાનું નક્કી થયું. ત્યારબાદ આસપાસના ક્ષેત્રોમાં વિચરી સાયલા ચાતુર્માસ પધાર્યા. સાયલાનું ચાતુર્માસ શાંતિથી પૂર્ણ થયું. દરમિયાન કચ્છ-સમાધોધાના સોજખાળ ચન્નાના પુત્ર કેશવજી, પૂ. મહારાજશ્રી પાસે અભ્યાસ કરતા હતા તે પણ સાથે હતા.

×

૫૩. વાંકાનેર : સંવત ૨૦૦૯ : ઇ. સ. ૧૯૫૩

વાંકાનેર : ઠાણા ૩, નીચે મુજબ.

પૂ. મહારાજશ્રી નાનચંદ્રજીસ્વામી, મહા. શ્રી ચુનીલાલજી સ્વામી અને નવદીક્ષિત મુનિશ્રી કિશોરચંદ્રજી.

સાયલાનું ચાતુર્માસ પૂર્ણ કરી પૂ. મહારાજશ્રી ઠાણા ૨, એ મોરબી તરફ વિહાર કર્યો. મોરબીમાં મહાસતીશ્રી પાર્વતીબાઈ આર્યાલ, મહાસતી શ્રી હેમકુંવરબાઈ આર્યાલ પાસે મોરબીના વતની પ્રભુદાસ રણછોડ ઝોળાણીનાં પુત્રી કુમારિકા બેન હીરાલક્ષ્મી વૈરાગ્યભાવે અભ્યાસ કરતાં હતાં. તેમની આજ્ઞા થઈ જવાથી દીક્ષા ઉત્સવની તૈયારી થવા લાગી. મોરબી સંઘનો ઉત્સાહ અનેશો હતો. ઉપરાંત આ સમયે ભાઈશ્રી કેશવજીને પણ આજ્ઞા મળી જવાથી ચાલુ સાલમાં એ બંને ઉમેદવારોની દીક્ષા મોરબીમાં થઈ. બેન હીરાલક્ષ્મીબેનને મહા શુદ્ધ ૧૧ ના રોજ દીક્ષા આપવામાં આવી અને તેનું શુભ નામ મહાસતી શ્રી હંસાકુમારી રાખ્યું અને ભાઈશ્રી કેશવજીને કાગણ વઢમાં દીક્ષા આપી અને તેનું નામ મુનિશ્રી કિશોરચંદ્રજી રાખવામાં આવ્યું. આ સાલનું ચાતુર્માસ વાંકાનેર નક્કી થયું હતું તેથી પૂ. મહારાજશ્રી ઠાણા ત્રણ યથાસમયે વાંકાનેરમાં પધાર્યા અને ચાતુર્માસ પૂર્ણ કર્યું.

×

૫૪. સુરેન્દ્રનગર : સંવત ૨૦૧૦ : ઇ. સ. ૧૯૫૪

સુરેન્દ્રનગર : ઠાણા ૪, પૂજ્ય સાહેબ શ્રી ધનજીસ્વામી. મહા. શ્રી નાનચંદ્રજી સ્વામી, મહા. શ્રી ચુનીલાલજીસ્વામી તથા નવદીક્ષિત મુનિશ્રી કિશોરચંદ્રજીસ્વામી.

વાંકાનેરનું ચાતુર્માસ પૂર્ણ થયે ઠાણા ૩, વિહાર કરી અનુક્રમે લીંબડી પધાર્યા. દરમિયાન સુરેન્દ્રનગર વારાનું ક્ષેત્ર હોવાથી સંઘની વિનતિ થતાં સુરેન્દ્રનગરમાં ચાતુર્માસ નક્કી થયું. આ વખતે પૂજ્ય સાહેબશ્રી ધનજીસ્વામી સાથે હતા એટલે કુલ ઠાણા ચારનું ચાતુર્માસ થયું. આ ચાતુર્માસમાં સંઘમાં સારી જગૃતિ આવી અને પૂ. મહારાજશ્રીના પ્રેરણાત્મક પ્રવચનોથી લીંબડી મોટો સંપ્રદાય, લીંબડી નાનો સંપ્રદાય, અને દરિયાપુરી સંપ્રદાય આ ત્રણે સંઘની એકતાનું મંડાણ થયું. અર્થાત્ ત્રણે સંઘનું વહીવટી તંત્ર એક થયું જે હજુ સુધી જળવાઈ રહ્યું છે અર્થાત્ ચાલુ છે.

×

૫૫. થાનગઢ : સંવત ૨૦૧૧ : ઇ. સ. ૧૯૫૫

થાનગઢ : ઠાણા ૪, ઉપર મુજબ.

ચાલુ સાલના ચાતુર્માસ માટે થાનગઢ સંઘની ભાવભરી વિનતિ હોવાથી પૂ. મહારાજશ્રી ઠાણા ચારતું ચાતુર્માસ થાનગઢમાં થયું તથા મહાસતીશ્રી દમયંતીબાઈ આર્યાજી, મહા. શ્રી કલાવતીબાઈ આર્યાજી તથા બા. બ્ર. શ્રી વિનોદિનીબાઈ આર્યાજી ઠાણા ૩, અભ્યાસાર્થે ચાતુર્માસ રહ્યા. ચાતુર્માસ અંગે તમામ ખર્ચ વાંકાનેર નિવાસી શ્રી શાન્તિલાલ હેમચંદ સંઘની તથા થાનના વતની શ્રી છબીલદાસ ત્રિભોવનભાઈ તરફથી આપવામાં આવેલ.

×

૫૬. અમદાવાદ : સંવત ૨૦૧૨ : ઇ. સ. ૧૯૫૬

અમદાવાદ : ઠાણા ૩, નીચે મુજબ :-

૧-પૂ. મહારાજશ્રી નાનચંદ્રેણ મહારાજ, ૨-મહા. શ્રી ચુનીલાલજીસ્વામી, ૩-મુનિશ્રી કિશોરચંદ્રજીસ્વામી. થાનગઢનું ચાતુર્માસ આનંદપૂર્વક પૂર્ણ થયું, અને વિહાર શરૂ થયો. વૈરાગી ભાઈશ્રી મેઘજીભાઈ તથા સેવાભાવી ભાઈશ્રી અંબાલાલ સાથે જ હતા. દરમિયાન સૌરાષ્ટ્ર સ્થાનકવાસી જૈન સંઘ અમદાવાદને પોતાના નવા ઉપાશ્રયમાં પ્રથમ ચાતુર્માસ કરાવવાની ઉત્કટ ભાવના થવાથી શ્રી સંઘે પૂ. મહારાજશ્રીને આગ્રહભરી વિનતિ કરી. મહારાજશ્રીએ પણ સંઘનો ઉત્કૃષ્ટ ભાવ જાણી, એ વિનતિનો સ્વીકાર કર્યો. તેથી સૌરાષ્ટ્ર સંઘમાં પણ અનેરો ઉત્સાહ પ્રગટયો. પરિણામે ઉપર જણાવ્યા મુજબ ઠાણા ૩ નું ચાતુર્માસ અમદાવાદમાં નક્કી થયું. તે દરમિયાન આ ચાલુ સાલમાં મહાસતીશ્રી મોતીબાઈ આર્યાજી, મહા. શ્રી પ્રભાકુંવરબાઈ આર્યાજી પાસે વૈરાગ્યભાવે અભ્યાસ કરતાં મોરબીનિવાસી ચુનીલાલ ભાઈચંદ મહેતાના સુપુત્રી બા. બ્ર. બેન લીલમબેનની આજ્ઞા થઈ જવાથી ફાગણ વદ ૧૦, ગુરુવારના રોજ સાયલામાં ધામધુમપૂર્વક દીક્ષા આપી. નવદીક્ષિતાનું શુભ નામ મહા. શ્રી સરલાકુમારી આર્યાજી રાખ્યું. ત્યારબાદ આગામી ચાતુર્માસ માટે અમદાવાદ તરફ વિહાર શરૂ કર્યો. આ ચાતુર્માસ પ્રવેશ વખતે અમદાવાદના શ્રી સંઘનો ઉત્સાહ અપૂર્વ હતો. આ ચાતુર્માસ દરમિયાન પૂજ્ય મહારાજશ્રીની પ્રેરણાથી સમાજોપયોગી અનેક સામાજિક પ્રવૃત્તિઓ શરૂ થઈ. ઉપરાંત દાનધર્મનો મહિમા સમજાવતા પૂ. મહારાજશ્રીએ, સંઘના દરેક ઘરમાં એક 'દાનપેટી' રાખવાની પ્રેરણા કરી. જેમાં દરેક વ્યક્તિએ સવારમાં ઊઠીને એક એક પૈસો નાખવો એમ નક્કી કર્યું અને દર મહિને જે રકમ થાય તે સંઘના ચોપડે જમા કરાવવાનું રાખ્યું. પરિણામે તેનો સદુપયોગ કરવા માટે શ્રી સંઘને દર વર્ષે હજારો રૂ.ની આવક થવા લાગી.

આ ચાતુર્માસ ખૂબ આનંદપૂર્વક પૂર્ણ થયું. આ ચાતુર્માસમાં શાસ્ત્રોની વાંચણી કરવા નિમિત્તે મહા. શ્રી મણિબાઈ આર્યાજી, મહા. શ્રી દમયંતીબાઈ આર્યાજી આદિ ઠાણા ચારતું ચાતુર્માસ સૌરાષ્ટ્ર સંઘની પૌષ્ઠશાળામાં થયું હતું.

×

૫૭. ઘાટકોપર : સંવત ૨૦૧૩ : ઇ. સ. ૧૯૫૭

ઘાટકોપર : ઠાણા ૨, નીચે મુજબ :-

૧- પૂજ્ય મહા. શ્રી નાનચંદ્રજીસ્વામી. ૨ - મહા. શ્રી ચુનીલાલજીસ્વામી. સાથે વૈરાગી મેઘજીભાઈ તથા સેવાભાવી શ્રી અંબાલાલ પણ હતા.

અમદાવાદનું ચાતુર્માસ પૂર્ણ કરી અનુક્રમે વિહાર કરતાં પૂ. મહા. શ્રી ઠાણા ૩, લીંબડી પધાર્યા. દરમિયાન લીંબડીમાં મોટા ઉપાશ્રયની નવરચના થઈ હતી એટલે એ નવા અને લવ્ય ઉપાશ્રયની ઉદ્ઘાટન વિધિ સંવત ૨૦૧૩ના પોષ શુદ્ધ ૧૩, સોમવાર તા. ૧૭-૧-૧૯૫૭ ના રોજ થયેલ હતી. તે વખતે પૂજ્ય સાહેબ શ્રી ધનજીસ્વામી, કવિવર્ય પં. મહા. શ્રી નાનચંદ્રજીસ્વામી ઠાણા ૪, તથા મહાસતી શ્રી શિવકુંવરબાઈ આર્યાજી આદિ ઠાણા દશ, કુલ ઠા. ૧૪ની હાજરીમાં એ લવ્ય પ્રસંગ ઉજવાયો હતો.

દરમિયાન મુંબઈ જેવા ક્ષેત્રમાં કંઈક એવું વાતાવરણ ફરી ગયું હતું કે જેથી મુંબઈના સંઘને કોઈ શક્તિશાળી અને પ્રભાવક મહારાજશ્રીની જરૂર હતી. વિચારણાને અંતે તેઓની દષ્ટિ પૂજ્ય મહારાજશ્રી ઉપર પડી. એટલે સૌથી

પહેલાં ઘાટકોપર સંઘે લીંબડી એક વગદાર ડેપ્યુટેશન મોકલી ઘાટકોપરના આગામી ચાતુર્માસ માટે જોરદાર વિનતિ કરી. તે વખતે લીંબડી સંપ્રદાયના શેઠ શ્રી લલ્લુભાઈ નાગરદાસ તથા પૂજ્ય સાહેબ શ્રી ધનજીસ્વામીએ બધા સંબંધોને લક્ષમાં રાખી પૂ. મહા. શ્રી નાનચંદ્રજી મહારાજ ઠાણા ર ને ઘાટકોપરના આગામી ચાતુર્માસ માટે સંમતિ આપી. ઘાટકોપર સંઘના ડેપ્યુટેશનને ખૂબ સંતોષ થયો. પછી તે લીંબડીથી પૂ. મહા. શ્રી નાનચંદ્રજી મહારાજ તથા મુનિશ્રી ચુનીલાલજીસ્વામી ઠાણા ર, એ ઘાટકોપર તરફ પ્રયાણ કરવા માટે વિહાર શરૂ કર્યો. મુનિશ્રી કિશોરચંદ્રજીને પૂજ્ય મહા. શ્રી ધનજીસ્વામીને સેવા નિમિત્તે સોંપવામાં આવેલ. છેલ્લાં કેટલાક વર્ષથી પૂ. મહારાજશ્રી પેગાની તકલીફના કારણે ડોળીના સાધનથી વિહાર કરી રહ્યા હતા, એટલે ડોળીના માણસો અને તે સાથે બે ભાઈઓ (મેઘજીભાઈ તથા અંબાલાલભાઈ) પણ હતા.

ત્યારબાદ સંવત ૨૦૧૩, ફાગણ વદ ૨, રવિવાર, તા. ૧૭-૩-૧૯૫૭ ના રોજ ઘાટકોપરના ચાતુર્માસ નિમિત્તે લીંબડીથી ઠા. ૨ નું શુભ પ્રસ્થાન થયું. અનુક્રમે ગુંદી, ખંભાત, ધુઆરણ (તા. ૨૮-૩-૫૭), જંભુસર, આમોદ, ભરૂચ (તા. ૩-૪-૫૭), પાનોલી, કંકોર (તા. ૬-૪-૫૭), સુરત, નવસારી, ખીલીમોરા, બલસાર (વલસાડ), વાપી, ભિલાડ, અંબોલી, ભીવંડી (તા. ૨૭-૪-૫૭) મુકુંડ, ભાંડુપ વગેરે અનેક ક્ષેત્રોની સ્પર્શના કરતા ઘાટકોપર વૈશાખ શુદ્ધ ૩, બુધવાર તા. ૧-૫-૫૭ ના રોજ પ્રવેશ કર્યો. ઘાટકોપર સંઘમાં અનેરો ઉત્સાહ હતો. ઘાટકોપરના આંગણે (મુંબઈમાં) પૂ. મહારાજશ્રી એકવીસ વર્ષના લાંબા ગાળા દરમિયાન પધારી રહ્યા હતા. જેથી ખૂબ ઉત્સાહ વચ્ચે અપૂર્વ સ્વાગત કર્યું. ત્યારબાદ શિવ, માટુંગા, ખાર, વિલેપારલા, વરસોવા વગેરે મુંબઈના પરાંઓમાં લાલ આપી, અષાઠ શુદ્ધમાં પૂ. મહારાજશ્રી ઠાણા બંનેએ ઘાટકોપરમાં ચાતુર્માસ અર્થે મંગલ પ્રવેશ કર્યો. ચાતુર્માસ દરમિયાન અનેકવિધ સામાજિક-ધાર્મિક પ્રવૃત્તિઓથી ઘાટકોપર ચેતનવંતુ બની રહ્યું હતું. એ રીતે આ ચાતુર્માસ ખૂબ ઉલ્લાસ અને આનંદપૂર્વક પૂર્ણ થયું.

×

૫૮. બોરીવલી : સંવત ૨૦૧૪ : ઇ. સ. ૧૯૫૮

બોરીવલી : ઠાણા ૨, ઉપર મુજબ.

ઘાટકોપરનું ચાતુર્માસ પૂરું થયા પછી વચ્ચેના ગાળામાં મુંબઈના પરામાં વિચરવાનું બન્યું. દરમિયાન માટુંગામાં રસિકલાલ પ્રભાશંકરના બંગલે પૂ. મહારાજશ્રીની આંખે મોતીઆનું સફળ ઓપરેશન થયું. તે સમયે મુંબઈના ક્ષેત્રમાં, જેવા આજે ઉપાશ્રયો અને સંઘોની રચના છે તેવી હતી નહિ એટલે ઘાટકોપરના ચાતુર્માસમાં જુદા જુદા પરામાંથી માણસો લાલ લેવા આવતા. બોરીવલીમાં નવો સંઘ થયો હતો. ખાસ કરીને મધ્યમવર્ગી સમાજ ત્યાં રહેતો હતો. તેઓએ પરિશ્રમ લઈને નવો ઉપાશ્રય તૈયાર કર્યો હતો. સૌથી પહેલા મહારાજશ્રીનું ચાતુર્માસ થાય એવી તેઓની પ્રબળ લાવના હતી. એટલે બોરીવલી સંઘે ખૂબ જ ભાવપૂર્વક આગામી ચાતુર્માસ માટે મહારાજશ્રીને વિનતિ કરી. સંઘના કાર્યકર્તાઓ ઉત્સાહી અને જાતમહેનત કરનાર હોવાથી અને વાતાવરણ અનુકૂળ લાગવાથી પૂજ્ય મહારાજશ્રીએ તેઓની વિનતિ સ્વીકારી, ચાતુર્માસ માટે બોરીવલીમાં પ્રવેશ કર્યો. પૂજ્ય મહારાજશ્રીની માનવતાલક્ષી ઉપદેશધારા માટે બોરીવલી ખૂબ આતુર હતું. પરિણામે જેમ જેમ ચાતુર્માસના દિવસો આગળ વધવા લાગ્યા તેમ તેમ કુંડકાળા સારા થયા. ગૃહઉદ્યોગો અને ખીજી સામાજિક પ્રવૃત્તિઓથી બોરીવલી સંઘ અને ઉપાશ્રય ગાજતો થઈ ગયો. એટલું જ નહિ, પણ મહારાજશ્રીની પ્રેરણાથી થોડા સમયમાં જ મધ્યમવર્ગીય બોરીવલીનો સંઘ ખૂબ સમૃદ્ધ અને દીપ્તો થઈ ગયો. એ પ્રમાણે ઉલ્લાસપૂર્વક ચાતુર્માસ પૂર્ણ થયું.

×

૫૯. બોરીવલી (કૃષ્ણકુંજ) : સંવત ૨૦૧૫ : ઇ. સ. ૧૯૫૯

બોરીવલી - કૃષ્ણકુંજ : ઠાણા ૨, ઉપર મુજબ.

બે વર્ષ મુંબઈના ક્ષેત્રમાં વીતી જવાથી સૌરાષ્ટ્રમાં વસતાં સાધ્વીજીઓની દર્શનલાવના તીવ્ર થવા લાગી. વળી સૌરાષ્ટ્ર-ગુજરાતના સંઘોની પણ અંખના હતી. એટલે બોરીવલીથી સૌરાષ્ટ્ર તરફ વિહાર કરવાનું નક્કી કર્યું. અનુક્રમે વિહાર શરૂ કર્યો. ભીવંડીથી આગળ વધતાં રસ્તામાં વજ્રેશ્વરીનો પ્રદેશ આવ્યો. મહારાજશ્રીને પગે વાની તકલીફ હોવાથી વજ્રેશ્વરીમાં હવા-પાણીનો પ્રયોગ કરવાનું મન થયું. એટલે લગલગ બે મહિના ત્યાં રોકાયા. તે સમયે વિદુષી મહાસતી

શ્રી પ્રભાકુન્ડવરખાઈ આર્યાજી પાસે જેતપુર (કાઠિ.) મોરબી તથા ધોરાજીના એમ ત્રણ બેનો વૈરાગ્યભાવે અભ્યાસ કરતા હતાં. તેઓને દીક્ષાઓ માટે આજ્ઞા મળી જતાં ત્રણે બેનો-બેન શ્રી હંસાકુમારી (જેતપુર), બેન શ્રી ઈન્દુકુમારી (મોરબી) અને બેન શ્રી હસુમતી (ધોરાજી) દીક્ષા લેવા પહેલા પૂ. શુરુ મહારાજશ્રીના આશીર્વાદ લેવા વજ્રેશ્વરી આવેલા. પૂ. મહારાજશ્રીએ તે ત્રણે બેનોને સંયમનું સાચું સ્વરૂપ સમજાવી આશીર્વાદ આપ્યા. પછી તે વજ્રેશ્વરીના રોકાણ દરમિયાન હવાપાણી અનુકૂળ ન લાગવાથી પૂ. મહારાજશ્રીને જીર્ણુ જવર લાગુ પડ્યો. ઉપચાર ઘણા કર્યા પણ આરામ ન થયો. તબિયતના આ સમાચાર સૌરાષ્ટ્રમાં પહોંચી ગયા એટલે અનન્ય સેવાભાવી મહાસતી શ્રી હેમકુન્ડવરખાઈ ઠાણા ૩ ની ધીરજ ન રહી તેથી ઉચ્ચ વિહાર કરીને તેઓ વજ્રેશ્વરી પધાર્યાં. ધોરીવલી સંઘને તે તાજી ભક્તિ હતી એટલે બ્યારે મહારાજશ્રીની તબિયતના સમાચાર જાણ્યા કે તુરત સંઘના આગેવાન ભાઈઓ વજ્રેશ્વરી આવ્યા અને આવી પરિસ્થિતિમાં આપ ધોરીવલી પાછા પધારે અને અમને સેવાનો લાભ આપો, એવી વિનંતિ કરી. મહારાજશ્રીને તબિયતના કારણે એ વિનંતિ સ્વીકારવી પડી એટલે કે આટલો લાંબો વિહાર કર્યા પછી પોતે ઠાણા ૨, વિહાર કરીને ધોરીવલી પધાર્યાં. મહાસતી શ્રી હેમકુન્ડવરખાઈ ઠા. ૩, પણ ધોરીવલી પધાર્યાં. ધીમે ધીમે તબિયત સુધારા પર આવી પરંતુ હવે સૌરાષ્ટ્ર કે ગુજરાત તરફ જઈ શકાય તેવું ન હતું. એટલે ધોરીવલી સંઘે બીજું આતુર્માસ પણ ધોરીવલીમાં કરવા ભેરદાર વિનંતિ કરી. પૂજ્ય મહારાજશ્રી, તબિયતના કારણે હવે આતુર્માસનો યોજ ઉપાડવા તૈયાર ન હતા તેથી કહ્યું કે આતુર્માસ નિમિત્તે નહિ પણ નિવૃત્તિના લક્ષ્યે આતુર્માસ રહેવાની ભાવના છે. શ્રી સંઘે આનંદપૂર્વક એ દરખાસ્ત સ્વીકારી. અને ઉપાશ્રયના બદલે ઘોડબંદર રોડ પર સત્યનારાયણ ભવન પાસે 'કૃષ્ણકુન્ડ'માં આતુર્માસ અંગેની બધી વ્યવસ્થા શ્રી સંઘે કરી. ત્યારે આર્યાજી શ્રી હેમકુન્ડવરખાઈ આદિ ઠાણા ૩, તે આ પ્રદેશમાં (મુંબઈ તરફ) પહેલા જ પધાર્યા હતા. તેઓનું આતુર્માસ ઘાટકોપરમાં નક્કી થયું. આતુર્માસ દરમિયાન સુખ-શાન્તિથી પોતે 'કૃષ્ણકુન્ડ'માં ધિરાજતા હતા. દિવસો પસાર થયે જતા હતા. દરમિયાન એક કાળરાત્રિએ મહારાજશ્રીને સખત હાટએટકે આવ્યો. ખૂબ ચિંતાજનક સ્થિતિ બની ગઈ. મુંબઈ, ઘાટકોપર વગેરે સંઘોમાં ખબર ફેલાઈ જતાં રાતમાં જ નિષ્ણાત ડોક્ટરોને બોલાવ્યા. ઉપચાર ચાલુ થયા. ધોરીવલી તેમ જ ઘાટકોપર સંઘની સેવા-સુશ્રુષા સફળ થઈ અને થોડા દિવસોમાં તબિયત સુધરવા લાગી. પરંતુ હાટ નબળું પડી જવાથી ખૂબ આરામ લેવા જેવું હતું. એમ કરતાં ધોરીવલીનું બીજું આતુર્માસ પૂર્ણ થયું અને ઘાટકોપર તરફ વિચરવાનું બન્યું. તે સમયે અનુકૂળતા લાગવાથી શિયાળામાં બીજી આંખના મોતિયાનું ઓપરેશન ઘાટકોપરમાં કરાવ્યું. ઓપરેશન સફળ થયું. પરંતુ હાટની પરિસ્થિતિ એવી હતી કે હવે ડાગીથી પણ વિહાર ન થઈ શકે. બીજી બાજુ મુંબઈ જેવા ક્ષેત્રોમાં રહેવાય તે આરામ પણ પૂરતા પ્રમાણમાં ન મળી શકે. આવી નાજુક પરિસ્થિતિમાં લીંબડી સંઘે દીર્ઘદષ્ટિ વાપરીને પૂજ્ય મહારાજશ્રીને સ્થળાંતર કરાવવાનો નિર્ણય લીધો. પરિણામે ત્યાંથી પ્રયાણ કર્યું અને લીંબડી પધાર્યાં.

x

૬૦. લીંબડી : સંવત ૨૦૧૬ : ઈ. સ. ૧૯૬૦

લીંબડી : ઠાણા ૫, નીચે મુજબ :-

૧- પૂજ્ય સાહેબશ્રી ધનજીસ્વામી, ૨- પૂ. મહારાજશ્રી નાનચન્દ્રજીસ્વામી, ૩, મહારાજશ્રી છોટાલાલજીસ્વામી, ૪- મહા. શ્રી ચુનીલાલજીસ્વામી તથા ૫- મહા. શ્રી માધવસિંહજીસ્વામી.

મુંબઈથી મહા. શ્રી નાનચન્દ્રજીસ્વામી ઠાણા ૨, બ્યારે લીંબડી પધાર્યા ત્યારે ત્યાં પૂજ્ય સાહેબ શ્રી ધનજીસ્વામી તથા સદાનંદી મહા. શ્રી છોટાલાલજીસ્વામી ઠાણા આદિ ઠાણા ત્રણ લીંબડીમાં ધિરાજતા હતા. પૂ. મહારાજશ્રીને પૂરો આરામ લેવાની જરૂર હતી. એટલે આગામી આતુર્માસ લીંબડીમાં જ કરવાની શ્રી સંઘની વિનંતિ થઈ. તે દરમિયાન સદાનંદી મહા. શ્રી છોટાલાલજી મહારાજ પાસે અભ્યાસ કરતાં કચ્છના વતની ભાઈશ્રી વનેચંદભાઈ, મહા. શ્રી ભાનુમતીબાઈ આર્યાજી પાસે અભ્યાસ કરતાં મોરબીના વતની બેન શ્રી સરસ્વતીબેન તથા મહા. શ્રી દમયંતીબાઈ આર્યાજી પાસે અભ્યાસ કરતાં કચ્છના વતની બેન શ્રી દેવકાબેન તથા વાનતાબેન આ ચારે દીક્ષાથીઓની આજ્ઞા થઈ જતાં પૂ. મહારાજશ્રી પાંચે ઠાણાની સાર્વત્રિક્યમાં વેશાળ શુદ્ધ ૧૨ ને રવિવારના રોજ આનંદપૂર્વક દીક્ષાવાંધ થઈ. દીક્ષા લીધા બાદ વનેચંદભાઈનું શુભ નામ (વનચમુાન રાખવામાં આવ્યું. દેવકાબેનનું શુભ નામ (દેવ્યપ્રભાબાઈ આર્યાજી તથા વનિતાબેનનું શુભ નામ વસંત-

પ્રભાબાઈ આર્યાજી રાખવામાં આવ્યું. અને લીંબડી સંઘની ચાતુર્માસની વિનતિ હોવાથી ઉપરોક્ત પાંચે ઠાણાનું સંવત ૨૦૧૬ નું ચાતુર્માસ લીંબડીમાં થયું. પર્યુષણના આઠે ચ દિવસોમાં પૂ. મહારાજશ્રીએ લીંબડીની જનતાને ત્રણે વખત પોતાની વાણીનો લાલ આપેલ.

÷

૬૧. સાયલા : સંવત ૨૦૧૭ : ઈ. સ. ૧૯૬૧

સાયલા : ઠાણા ૨, નીચે મુજબ :-

૧- ડવિવર્ય પંડિત મહા. શ્રી નાનચંદ્રજી મહારાજ તથા ૨ - મહા. શ્રી ચુનીલાલજીસ્વામી.

લીંબડીનું ચાતુર્માસ પૂર્ણ થયા બાદ હવે સામાન્ય રીતે આરોગ્ય સારું હતું. એટલે હવે સ્થિરવાસની દૃષ્ટિએ શાન્તિ માટે સાયલામાં રહેવાનું નક્કી કર્યું. તેથી લીંબડીથી સાયલા પધાર્યા. હાટની તકલીફ હોવાથી હવે પૂર્ણ આરામની જરૂર હતી. એટલા માટે પણ સાયલા પસંદ કરવા જેવું હતું. ચાતુર્માસ સિવાય તે અવારનવાર સેવા નિમિત્તે સાધ્વીજીઓનો યોગ થયા કરતો. પરંતુ ચાતુર્માસમાં પણ અભ્યાસ અને સેવા નિમિત્તે સાધ્વીજીના પરિવારમાંથી જે થી ત્રણ ઠાણા દર વર્ષે ચાતુર્માસ સાથે રહે, એવી વ્યવસ્થા લીંબડી સંપ્રદાયના તે વખતે વિદ્યમાન શેઠશ્રી લલ્લુભાઈ મારફત થઈ ગઈ. તે મુજબ આ ચાતુર્માસમાં વિદુષી મહા. શ્રી પ્રભાકુવરબાઈ આર્યાજીના શિષ્યા મહા. શ્રી ચંદનબાઈ આર્યાજી તથા બા. પ્ર. આર્યાજી ઈન્દુમતીબાઈ ઠાણા ૨, ચાતુર્માસ રહ્યા અને ચાતુર્માસ શાન્તિથી પૂર્ણ થયું.

૬૨. સાયલા : સંવત ૨૦૧૮ : ૧૯૬૨

સાયલા : ઠાણા, ૨+૩ કુલ ઠાણા ૫

મહારાજશ્રી ઠાણા ૨, ઉપર મુજબ તથા મહાસતીજી ઠાણા ૩. પૂ. મહારાજશ્રી સ્થિરવાસ હોવાથી આ સાલનું ચાતુર્માસ સાયલામાં જ થયું અને સેવા સાથે અભ્યાસાર્થે મહાસતીશ્રી હેમકુવરબાઈ આર્યાજી, બા. પ્ર. મહા. શ્રી પુષ્પાબાઈ આર્યાજી, બા. પ્ર. મહા. શ્રી હંસાકુમારીબાઈ આર્યાજી ઠાણા ૩ ચાતુર્માસ સાથે રહ્યાં - ચાતુર્માસ આનંદપૂર્વક પૂર્ણ થયું.

૬૩. સાયલા : સંવત ૨૦૧૯ : ઈ. સ. ૧૯૬૩

સાયલા : ઠાણા ૨, ઉપર મુજબ તથા સાધ્વીજી ઠાણા ૩, કુલ ઠાણા ૫

આ સાલનું ચાતુર્માસ પણ અહીં થયું. મહાસતીજીઓ પૈકી આ વખતે મહા. શ્રી કલાવતીબાઈ આર્યાજી, બા. પ્ર. મહા. શ્રી વિનોદિનીબાઈ આર્યાજી તથા બા. પ્ર. મહા. શ્રી વસંતપ્રભાબાઈ આર્યાજી ઠાણા ૩ ચાતુર્માસ સાથે રહ્યા. ચાલુ સાલમાં મહા. શ્રી દમયંતીબાઈ આર્યાજી પાસે વૈરાગ્યભાવે અભ્યાસ કરતાં ગોંડલ નિવાસી કુરુજીભાઈ કૂલચંદ દોશીના સુપુત્રી બા.પ્ર. બેન પુષ્પાબેનની આજ્ઞા થઈ જવાથી સં. ૨૦૧૯ ના ફાગણ શુદ્ધ ૨, સોમવારના રોજ સાયલા મુકામે પૂ. મહારાજશ્રીના વરદ હસ્તે દીક્ષા આપી. તેઓનું શુભ નામ મહાસતીશ્રી પ્રમોદિનીબાઈ રાખવામાં આવ્યું. ચાતુર્માસ શાન્તિથી પરિપૂર્ણ થયું.

૬૪. સાયલા : સંવત ૨૦૨૦ : ઈ. સ. ૧૯૬૪

ઠાણા ૨+૨, સાધુ મહારાજશ્રી ઠાણા ૨, ઉપર મુજબ તથા સાધ્વીજી ઠાણા ૨.

સાધ્વીજીમાં આ વખતે વિદુષી મહાસતી શ્રી પ્રભાકુવરબાઈ આર્યાજીનાં સુશિષ્યા આર્યાજી ચંદનબાઈ મહા. તથા બા. પ્ર. આર્યાજી સરલાકુમારીબાઈ ઠાણા ૨, ને સેવાનો લાલ મળ્યો.

આ સાલમાં પૂજ્ય ગુરુદેવને ૮૮ વર્ષ પૂરા થયાં. એટલે કે સંવત ૨૦૨૧ ના માગશર શુદ્ધ એકમના ૮૯ મું વર્ષ બેઠું. દીક્ષાપર્યાયના ૬૪ વર્ષ પૂરા થયા હતાં.

☀️ 'સંતશિષ્ય'ની વાણી ☀️

(સગ :- બેચ્વી)

કાગળ તણી હોડી વડે, સાગર કદી ઉતરાય ના;
 સ્તીતરેવ મોટી આગથી, ભોજન કદી રંધાય ના.
 ઔષધ તણાં નામો ઉચ્ચાર્યાથી જ, દરદ કભાય ના;
 સેવા તણી વાતો કર્યાથી, સેવ્યતાં દુઃખ જાય ના.
 ચિંતામણીના જપથી, ચિંતા કદી ઓટાય ના;
 વિજુ ધાન્ય છાલાં વાવવાથી, ખાક ડાંગર થાય ના.
 હતવીર્યનાં હથિયાર દેખી, શત્રુઓ ગભરાય ના;
 ચક્રિય વાતો, ભવ્ય ભાષણથી, વિજય વરતાય ના.
 જળજળ તણાં સ્મરણો કર્યો, જળ વગર તરસ છિપાય ના;
 ભોજન તણી વાતો કર્યાથી લેશ પેટ ભરાય ના.
 અર્પણ વિના તર્પણ નથી, પુરુષાર્થ વગર પમાય ના;
 કહે 'સંતશિષ્ય' સદા જગતમાં, સમજવિજુ સુખ થાય ના.

(સગ :- દેશ - વિનાવા નવ કર્યો ઉગાટ એ દબ)

સત્રે રોજ વિચારો, આજ કમાયા શું આહી રે;
 શાંત પળે અવલોકો, નિજ ઘરમાં બેઠે રહી રે. સત્રેં ૦ ટેકો

કરવાનાં શાં કાર્યો કીધાં? નહિ કરવાનાં ક્યા તણ કીધાં?
 લાભ ખોટમાં વધેત બાજુ છે કથી રે? સત્રેં ૧

જે જે આજે નિશ્ચય કરિયા, અમત્ર વિષે કેવા તે ધારિયા?
 સુધારવાનું વિશેષ મારે ક્યાં જઈ રે? સત્રેં ૨

લેવાનું મેં શું શું લીધું? તજવાનું શું શું તણ લીધું?
 કથી બાજુની મારી જૂત હણ રહી રે? સત્રેં ૩

કરું કરું કરતાં નથી કઈ કરતો, ધ્યાન પ્રભુનું હણ નથી ધરતો;
 વાતો કરતાં વેળા શુભ જાયે વહી રે. સત્રેં ૪

જન્મ ધર્યો છે જેના માટે, મન હજુ ન કર્યું તેના માટે;
 'સંતશિષ્ય' શો જવાળ આપીશ ત્યાં જઈ રે? સત્રેં ૫

(સગ :- સોરઠ, તાવ - જાવમી)

જગ્યા ન ઘટ અંતર વિષે, નિશિ જગવાથી શું વળ્યું?
 ત્યાગ્યા ન દુર્ગુણ કિલ તણાં, ધર ત્યાગવાથી શું વળ્યું? ૧

ગોધ્યું ન નિજ મન તો, અવરને ગોધવાથી શું વળ્યું?
 શોધ્યું ન નિજ ઘર તો, અવરને શોધવાથી શું વળ્યું? ૨

હોડી ન માયા મમત તો, સંસાર છોડ્યે શું વળ્યું?
 તોડી ન તૃષ્ણા તો પછી, શિર કેશ તોડ્યે શું વળ્યું? ૩

ખાજ્યાં ન ખીજક જન્મનાં, બળ રૂધિર ખાજ્યે શું વળ્યું?
 પડ્યું ન મન પોતાતણું પરના પડાજ્યે શું વળ્યું? ૪

દેખ્યા ન નિજ દિલદાર ઘટમાં અવર દેખે શું વળ્યું?
 જે 'સંતશિષ્ય' ન સંતસેવ્યા, (તો) મનુષ્યજવમાં શું મળ્યું? ૫